

SL. NO. C8C 773

॥ अथ श्रीमहाभारते भीष्मपर्व प्रारभ्यते ॥

२५ ॥ २६ ॥ धर्मान् पराङ्मुखस्यक्तशस्त्रः शरणागतोऽन्येन संयुक्तश्च न हंतव्य इत्युक्तं ॥ २७ ॥ धर्मसंस्थापनमेवाह ॥

ततः प्रहृष्टांतां सेनामभिवीक्ष्याथ पांडवाः ॥ वभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १६ ॥ ततो हर्षेण खौरये स्थितौ ॥ १७ ॥ पांचजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः ॥ श्रुत्वा तु निनदं योधाः शक्रन्मूत्रं प्ररुद्धं कुर्वतः ॥ १८ ॥ परिघाः परिवेषाः कृष्णग्रीवाः श्वेतलोहितपर्यंताश्च मध्ये कट्टिमान् ॥ दिक्षु सर्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१ ॥ वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षण उवाच राजन्परीतकालमस्ते पुत्राश्चान्ये च पार्थिवाः ॥ ते हि सं ॥ २४ ॥ शून्यासीत् पृथिवी सर्वा वृद्धवाला वशोपिता ॥ निरश्वपुरुषे वासीद्रथकुंजरवर्जिता ॥ २५ ॥ द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम ॥ युद्धमेतत्त्वशेषेण शृणुयांत वतेजसा ॥ २६ ॥ धर्मान्संस्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ ॥ निवृत्ते विहिते युद्धे स्यात्कीर्तिर्नः पावरंददौ ॥ २७ ॥ एष ते संजयो राजन् युद्धमेतद्वदिष्यति ॥ एतस्य सर्वसंग्रा ॥ २८ ॥ यथा योगं यथा कामं यथोत्साहं यथा बलं ॥ समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्वस्तेन विद्वले ॥ २९ ॥ गावल्गणिरयं जीवन् युद्धादस्माद्विमोक्ष्यति ॥ ३० ॥ अहं तु जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परं ॥ ३१ ॥ निर्विश्वचमहात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः ॥ हृष्टरूपाः सुमनसो वभूवुः सहसैष्टमुवाच ह ॥ ३२ ॥ इह युद्धे महाराज भविष्यति महान् क्षयः ॥ त ॥ ३३ ॥ भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः ॥ प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभव्यभविष्यति ॥ ३४ ॥ ततः पूर्वापरे सैन्यसमीक्ष्य भगवत्पुत्रसमवायांश्च कुर्वते ॥ ३५ ॥ अभ्यग्रं च प्रपश्यंति युद्ध ॥ ३६ ॥ गजधूर्गतः गजस्कंधगतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तिथिर्यस्मिन् अहोरात्रे तन्मया दृष्टं तदेव विशिनः ॥ ज्व

॥३॥ हिंसतीवनाशयिष्यंत्येक ॥ ४ ॥ पर्यायैवपरीत्यं ॥ ५ ॥ निशामयपश्य ॥ ६ ॥ नपरोक्षमितिपाठेप्रत्यक्षं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पतंतिएकीभूयपतंति समवायान्संचान् ॥ १७ ॥ अभ्ययंसमीपं क्रव्यादाःमांसभक्षकाःसृगालकाकादयः ॥१८॥ वाशंतःश
ष्णास्ततोबहिःश्वेतास्ततोबहिलोहिताइतित्रिवर्णाः संधौसंध्यायांअवारयन्अवेष्टयन् ॥ २१ ॥ निर्विशेषदिनक्षयंअहोरात्रं

वैचित्रवीर्यराजानंसरहस्यंब्रवीदिदं ॥ शोचंतमार्त्तध्यायंतंपुत्राणामनयंतदा ॥ ३ ॥ व्या

तीवसंग्रामेसमासाद्येतरेतरं ॥ ४ ॥ तेषुकालपरीतेषुविनश्यत्स्वेवभारत ॥ कालपर्यायमाज्ञा

शांपते ॥ चक्षुर्ददानितेपुत्रयुद्धंतत्रनिशामय ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच नरोचयेज्ञातिवधं

पायनउवाच एतस्मिन्नेच्छतिद्रष्टुंसंग्रामंश्रोतुमिच्छति ॥ वराणामीश्वरोव्यासःसंजया

मेनपरोक्षंभविष्यति ॥ ९ ॥ चक्षुषासंजयोराजन्दिव्येनैवसमन्वितः ॥ कथयिष्यतितेयुद्धं

शि ॥ मनसाचिंतितमग्निसर्ववेत्स्यतिसंजयः ॥ ११ ॥ नैनंशस्त्राणिच्छेत्स्यंतिनैनंवाधिष्ये

कीर्त्तिमेतेपांकुरुणांभरतर्षभ ॥ पांडवानांचसर्वेषांप्रथयिष्यामिमाशुचः ॥ १३ ॥ दिष्टमेतन्

॥ १४ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वासभगवान्कुरुणांप्रपितामहः ॥ पुनरेवमहाभागोधृतरा

थेहचनिमित्तानिभयदान्युपलक्षये ॥ १६ ॥ श्वेनागृध्राश्वकाकाश्वकंकाश्वसहितावकैः ॥ संपतंति

मांसंदिनोद्विजाः ॥ क्रव्यादाभक्षयिष्यंतिमांसानिगजवाजिनां ॥ १८ ॥ निर्दयंचाभिवाशंतोभैरवा

॥ १९ ॥ उभेपूर्वापरेसंध्येनित्यंपश्यामिभारत ॥ उदयास्तमनेसूर्यकबंधैःपरिवारितं ॥ २० ॥ श्वेतलो

भानमंतमवारयन् ॥ २१ ॥ ज्वलिताकेंदुनक्षत्रंनिर्विशेषदिनक्षयं ॥ अहोरात्रं पथादृष्टंतद्रयायभवि

पवणीतिपूर्वचत्वेयं ॥ ३३ ॥

२५ ॥ २६ ॥ घमोन् पराङ्मुखस्य कुशलं थलात महोत्तोरथाः महारथाः ॥ २७ ॥ ८ ८ ८ ॥ २८ ॥
कृष्णशलमविशेषः चर्मफलकपाणौ स्याद्दर्जभृंगरिटावपीति मेदिनी ते वाजिपृष्ठगा अश्वांस्तु दंतोदश्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अलक्ष्यः प्रभयाहीनः पौर्णमासी च कार्तिके ॥ चंद्रो भूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णेन भस्तले ॥ २३ ॥
शूराः परिघबाहवः ॥ २४ ॥ अंतरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः ॥ प्रणादयुत्थतोरत्रौ रौः
तिरुधिरं चास्यैः स्विद्यंति प्रपतंति च ॥ २६ ॥ अनाहता दुंदुभयः प्रणदंति विशांपते ॥ अयुक्ताः
पाभासाः शुकास्तथा ॥ सास्साश्च मयूराश्च वाचो मुंचंति दारुणाः ॥ २८ ॥ गृहीतशस्त्राः क्रोशं
॥ २९ ॥ उभे संध्ये प्रकाशं ते दिशो दाह समन्विते ॥ पर्जन्यः पांसुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ॥
वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ ३१ ॥ रोहिणीं पीडयन्ने पस्थितो राजन् शनैश्चरः ॥ व्यावृत्तं लक्ष्मसोमस्य
वाहनानां च रुदंतां निपतंत्य श्रुविंदवः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनि-
व्यास उवाच ॥ स्वरागोषु प्रजायन्ते स्म ते मातृभिः सुताः ॥ अनार्त्तवंपुष्पफलं दर्शयंति वनद्रुमै-
पक्षिभिश्चापि सहाश्रंति परस्परं ॥ २ ॥ त्रिविषाणाश्च तुर्नैत्राः पंचपादा हि मेहनाः ॥ द्विशीर्षाश्च
हरंतोऽशिवागिरः ॥ त्रिपदाः शिखिनस्ताक्ष्याश्च तुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ ४ ॥ तथैवान्याश्च दृश्यंते
वत्सं वडवासूतेश्चास्तृगालं महीपते ॥ कुक्कुरान्करभाश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ॥ ६ ॥

॥ अध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ स्वराः प्रजायन्ते मिथुनी भवंति उत्पद्यंत इति वा ॥ १ ॥ कव्यांदाः सारमेया
करभो मृगविशेषः करभः कलभो वाष्टापदे प्रोक्तो मृगांतरे इति विश्वः ॥ ६ ॥

एतेवायवः विषमैर्युद्धमिति यावत् त्रिष्विति त्रिष्वपि च्छत्रेषु नरपतिविजयप्रोक्तेषु यथाऽश्विन्यादिभिर्नवभिर्नक्षत्रैरौदीच्यस्याश्वपतेऽच्छत्रे चामरंकलशोवीणाच्छत्रंदंडः पतद्ब्रह्मः आसनंकीलकंरज्जुरित्यव
यवाः कल्प्यन्ते एवमघादिनवकेन प्राच्यस्य गजपतेः तथामूलादिनवकेन दक्षिणस्य नरपतेः एवंविधेषु त्रिष्वपि च्छत्रेषु तत्रापि सर्वेषु नक्षत्रेषु नास्ति क्षत्रमेभिरित्योगेन क्षत्रविरोधिषु नक्षत्रेषु नक्षत्राणि चतानि नक्षत्रा
णि भानितेषु कूराक्रांतत्वादिना क्षत्रियाभावकरोषु नक्षत्रेषु गृध्रः पापग्रहः शीर्षकलशस्थानं संपतते तेन च्छत्रत्रयस्य तदंतर्गतानामन्येषां च मांडलिकानां राज्ञां नाशः सूच्यते तत्रैवं सति मघासुकुजोस्ति तथायदा भग्नक्ष
त्रं पूर्वाफल्गुनी तदा तत्रत्यः शनैश्चरोऽवश्यं युद्धादिना गजपतेर्महद्भयं करिष्यति यथोक्तं तत्रैव कलशस्थे भवेद्युद्धं रणे रोगे महद्भयं घातः तादिकं मर्त्यजायते नात्र संशय इति कलशस्थे शनैश्चरे इति शेषः तथा विशाखा
ज्येष्ठे अपि अत्रैव च्छत्रे कूरविद्धे कूराक्रांते वर्तेते इति अवश्यं गजपतेऽच्छत्रभंगः एवं प्रथमच्छत्रे पिकृत्तिकारो हिण्योः पुष्यस्य च पीडास्ति तथा तिमच्छत्रे श्रवणप्रोष्ठपदयोर्बृहस्पतिशुक्रौ कर्त्तते इति तथा पिता बानिष्टफ
लांवेव एवं पूर्वस्य निरन्वयो नाशः इतरयोश्छत्रयोः राजनासे पितृपुत्राणां च्छत्रप्राप्तिरस्तीति विशेषः तथा च मध्यमच्छत्रे मघासुभौमः स्वात्यासूर्यचंद्राहवः पूर्वस्यामुत्तरस्यां धाफल्गुन्यां शनैश्चरः विशाखायां
वेधेन बृहस्पतिश्चास्ति तेषां फलं तत्रैवोक्तं कूरग्रहचतुष्कंच बुधचंद्रेण संयुतं पूर्वच्छत्रविनाशाय कथितं पूर्वसूरिभिरिति तत्र सिंधुसागरसंगमात् गोदावरीसागरसंगमपर्यंत एकारे स्वातदक्षिणे नरपतिः तत एव कर्णप्रा
वरणपर्यंत द्वितीया तदुत्तरे गजपतिः तयोरेखयोर्मध्येऽश्वपतिः हस्तिनापुरं तु ईशानदेशस्थत्वात् गंगाद्वारा पूर्वभागेऽस्तीति गजपतिच्छत्रांतर्गतमेव हरिद्वारं तु देहली दीपन्यायेनाश्वपतिगजपत्योरंतर्गतमिति तेन ह

विषमं जनयंत्येत आक्रंदं जननं महत् ॥ त्रिषु सर्वेषु नक्षत्रे नक्षत्रेषु विशांपते ॥ गृध्रः संपतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमं ॥ ३१ ॥ चतुर्दशीं पंचदशीं भूतपूर्वां च
इमां तु नाभिजानेह ममावास्यां त्रयोदशीं ॥ चंद्रसूर्याबुधौ ग्रंस्तावेकमासीं त्रयोदशीं ॥ ३२ ॥ अपर्वणि ग्रहेणैतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः ॥ मं
ल्लुण्णचतुर्दशीं ॥ शोणितैर्वक्रसंपूर्णा अटमास्तत्र राक्षसाः ॥ ३३ ॥

मचक्रे प्रोक्ताः रेवती अश्विनीयाम्येपादे ईशानगोचरे गंगाद्वारं कुरुक्षेत्रं श्रीकण्ठं हस्तिनापुरं अश्विनैकपादाश्च कर्णप्रावरणं
वित्येतेन श्लोकेनोक्तमर्थं विशदयति द्वाभ्यां चतुर्दशीमिति त्रयोदशीं त्रयोदशानामन्हां
वमासे भवां पूर्वत्रयोदश्यां रात्रौ पक्षसमाप्त्या सूर्यग्रहणमेवोक्तं इदानीं एकं
पर्वणीति लोकाप्रसिद्धपर्वणीति पर्वण्येयं ॥ ३३ ॥ भावमाणास्तं गमनं निषेधंतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

हेतुरित्यर्थः ॥

प्रतिस्त्रोतसोमहानयः विपरीतप्रवाहोः विभक्तिलोपआर्षः वि
महोल्काभिः दीपाभावात्क्षणकाष्ठज्वालयारात्रौ विनिःसृत्यगृहाद्वहिर्निर्गत्य ॥ ३८ ॥
त्यर्थः ॥ ३८ ॥ अशनीभिः अशनिर्द्वयोरितिकोशात्स्त्रीत्वं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शिर

प्रतिस्त्रोतोमहानयः सरितः शोणितोदंकाः ॥ फेनायमानाः कृपाश्रुकूर्दंतिवृषभा इव ॥ ३४ ॥ पत
व्युष्टामनर्थसमवाप्स्यथ ॥ ३५ ॥ विनिःसृत्यमहोल्काभिस्तिमिरं सर्वतोदिशं ॥ अन्योन्यमुपतिष्ठद्विस्तत्रचोक्तमह
पास्यतिशोणितं ॥ कैलासमंदराभ्यां तु तथा हिमवताविभो ॥ ३७ ॥ सहस्रशोमहाशब्दः शिखराणि पतंति च ॥ महाभूताभूमिकप
लामुद्वर्त्तयंती वक्षोभयंतो वसुंधरां ॥ ३८ ॥ दक्षानुन्मथ्य कंत्युग्रावातः शर्करकर्षिणः ॥ आभग्राः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः ॥ ३९ ॥ दक्षाः
श्वग्रामेषु नगरेषु च ॥ नीललोहितपीतश्रंभवत्यग्निर्दुतो द्विजैः ॥ ४० ॥ वामार्चिर्दुष्टगंधश्च मुंचन्वैदारुणं स्वनं ॥ स्पर्शागंधारसाश्चैव विपरीतामहीपते ॥ ४१ ॥
धूमध्वजाः प्रमुंचंतिकंपमानामुद्गुर्मुद्गुः ॥ मुंचंत्यंगारवर्षचभेर्यश्च पटहास्तथा ॥ ४२ ॥ शिखराणां समृद्धानामुपरिष्ठात्समंततः ॥ वायसाश्च रुवंत्युग्रं वामं
ढलमाश्रिताः ॥ ४३ ॥ पक्वापकेति सुधृशं वा वाशंते वयांसि च ॥ निलीयंते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताः ॥ ४४ ॥ ध्यायंतः प्रकिरंतश्च व्यालावेपथुसंयुताः ॥ दी
न उवाच पितुर्वचो निशम्यैतत् धृतराष्ट्रो ब्रवीदिदं ॥ दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति न रक्षयः ॥ ४७ ॥ राजानः क्षत्रधर्मेण यदिव ध्यंतिसंयुगे ॥ वीरलोकं समा
साधुसुखं प्राप्स्यंति केवलं ॥ ४८ ॥ इह कीर्तिपरे लोके दीर्घकालं महत्सुखं ॥ प्राप्स्यंति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४९ ॥ वैशंपायन उवाच एवं
मुनिस्तथेत्युक्त्वा कर्वीन्द्रो राजसत्तम ॥ धृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यानमन्वगमत्परं ॥ ५० ॥

समेन शब्दं कुर्वन्ति ॥ ४४ ॥ प्रकिरंतः शकृन्मूत्रमिति शेषः व्यालाः दुष्टहस्तिनः अलिलाश्रयाः अत्यंतं प्रस्वेदयुक्ताः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मुनिः एवं तथेत्युक्तेति संबंधः धृतराष्ट्रेण हेतुना तत्र
विहितार्थः ध्यानं चित्तं ॥ ५० ॥

संभूतेशिष्येति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ धर्म्यधर्मादनपेतपंथानंदेशयशिक्षय ॥ ५३ ॥ अयंदुर्योधनः ५४ ॥ सःधर्मः एनं धर्महंतारं शक्येनापदिसत्यां किं आपदीव उन्मार्गगामी भवसीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 परेण अतिशयेन ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आक्षिप्य वाक्यं नुवतीति संबंधः ॥ ५९ ॥ वेत्ता ज्ञाता स्मृतिशेषः भावाभावौ स्थिति विनाशौ परेषां त्वेषां च ॥ ६० ॥ गतिः परायणं दर्शयिता उपदेष्टा ॥ ६१ ॥ त्वं हि धर्मदी

संभूतेशिष्येति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ धर्म्यधर्मादनपेतपंथानंदेशयशिक्षय ॥ ५३ ॥ अयंदुर्योधनः ५४ ॥ सःधर्मः एनं धर्महंतारं शक्येनापदिसत्यां किं आपदीव उन्मार्गगामी भवसीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 हृदांतया ॥ ५२ ॥ धर्म्यदेशयपंथानंसमर्थोत्यसिवारणे ॥ क्षुद्रजातिवधं प्रादुर्मा कुरुष्व ममाप्रियं ॥ ५३ ॥ कालोयं पुत्ररूपेण तव जातो विशांपते ॥ न वधः पूज्यते वेदे
 हितं नैव कथंचन ॥ ५४ ॥ हन्यात्स एनं यो हन्यात्कुलधर्मस्विकांतनुं ॥ कालेनोत्पथगतां शिशक्ये सति यथापदि ॥ ५५ ॥ कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च मही
 क्षितां ॥ अनर्यो राज्यरूपेण तव जातो विशांपते ॥ ५६ ॥ लुप्तधर्मापरेणासिधर्मदर्शयवैसुतान् ॥ किं ते राज्येन दुर्यधेन प्राप्सोसि किल्बिषं ॥ ५७ ॥ यशोधर्मच
 वाब्रवीत्पुनः ॥ ५९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यथाभवान्वेत्तितथैव वेत्ता भावाभावौ विदितौ मे यथार्यौ ॥ स्वार्थे हि संमुद्यतिता तलोको मां च पिलोकात्मकमेव
 विद्धि ॥ ६० ॥ प्रसादयेत्वामतुलप्रभावं त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ॥ न चापिते मद्दशगामहर्षे न चाधर्मकर्तुमर्हा हि मे मतिः ॥ ६१ ॥ त्वं हि धर्मप्रवृत्तिश्च य
 शः कीर्तिश्च भारतौ ॥ कुरुणां पांडवानां च मान्यश्चापि पितामहः ॥ ६२ ॥ व्यास उवाच वैचित्रवीर्यं नृपते यत्ते मनसि व ॥ अभिधत्स्व यथाकामं छेत्ता
 स्मितवसं शयं ॥ ६३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यतां ॥ तानि सर्वाणि भगवच्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६४ ॥ व्यास उ
 वाच प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्त्तशिखो विधूमः ॥ पुण्या गंधाश्चाद्भुतीनां प्रकांतिजयस्यैतद्भ्राविनो रूपमाहुः ॥ ६५ ॥ गंभीरे घोषाश्च महा
 येष्टुतस्ते त्वरयन्ति राजन्ये चाग्रतस्ते प्रतिप्रेषयन्ति ॥ ६६ ॥ इष्टावाच प्रसृता वायसानां संप्रस्थितानां च गमिष्यतां नृणां ॥

आप्रभाणावायसानां स्ते गतं त्वरयन्ति सिद्धिं सृजका इत्यर्थः ये पुरतो भावमाणास्ते गमनं निप्रेषन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

हेतुरित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ रूपं गमकं चिह्नं ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इष्टा इति येष्टुतो

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥
 मायुत्पत्त्यस्वमरिष्यसोत्येवंजातीयकास्तीअपिमरणस्यैवसूचकास्ताश्चदुर्योधनं प्रत्येवप्रवर्ततइतिभावः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अनुगाःअनुकूलाः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥
 उपायविजयंलाभपूर्वकंजयंसाध्याप्रार्थययादानेनवा शत्रुणावाचाप्रार्थितस्यधनेनवासंतर्पितस्यमुख्योजयः शत्रुमेदयतोमध्यमःनिम्नतोऽधमइत्यर्थः ॥ ८१ ॥ सन्निपातोयोधानांसंघर्षः व्यवधूताःदारुदि

कल्याणवाचःशकुनाराजहंसाःशुकाःक्रौंचाःशतपत्राश्चयत्र॥प्रदक्षिणाश्चैवभवंतिसंख्येधुर्वजयस्तत्रवदंतिविप्राः॥६८॥अलंकारैःकवचैःकेतुभिश्चसुखप्र
 णादैर्हृषितैर्वाहयानां॥भ्राजिष्मतीदुःप्रतिवीक्षणीयायेषांचमूलेविजयंतिशत्रून्॥६९॥हृष्टावाचस्तथासत्वंयोधानांयत्रभारत॥नम्लायंतिसज्जश्चैवतेतरंति
 रणोदधिं॥७०॥इष्टावाचःप्रविष्टस्यंदक्षिणाःप्रविविक्षतः॥पश्चात्संधारयंत्यर्थमग्रेचप्रतिषेधिकाः॥७१॥शब्दरूपरसस्पर्शगंधाश्चाविकृताःशुभाः॥
 सदाहर्षश्चयोधानांजयतामिहलक्षणं॥७२॥अनुगावायवोवांतितथाभ्राणिवयांसिच॥अनुप्लवंतिमेघाश्चतयैर्वेदयन्तुषिच॥७३॥एतानिजयमाना
 नालक्षणानिविश्नांपते॥भवंतिविपरीतानिमुमूर्षूणांजनाधिप॥७४॥अल्पायांवामहत्यांवासेनायामितिनिश्चयः॥हर्षोयोधगणस्यैकोजयलक्षणमुच्यते
 ॥७५॥एकोदीर्णोदारयतिसेनांसुमहतीमपि॥तांदीर्णामनुदीर्यतेयोधाःशूरतराअपि॥७६॥दुर्निवर्त्यातदाचैवप्रभग्नमहतीचमूः॥अपामिवमहावे
 गस्तस्माच्छृंगगणाइव॥७७॥नैवशक्यासमाधातुंसन्निपातेमहाचमूः॥दीर्णामित्येवदीर्यतेसुविद्वांसोपिभारत॥७८॥भीतान्भग्नान्प्रक्षय्यभयंभूयो
 जिवइति॥प्रभग्नसहसाराजन्दिशोविद्रवतेचमूः॥७९॥नैवस्यापयितुंशक्याशूरैरपिमहाचमूः॥सत्कृत्यमहतीसेनांचतुरंगामहीपतिः॥उपायपूर्वमेघा
 वीर्यतेतुसततोत्थितः॥८०॥उपायविजयंश्रेष्ठमाहुर्भेदेनमध्यमं॥जघन्यएषविजयोयोयुद्धेनविशांपते॥८१॥महान्दोषःसन्निपातस्तस्याद्यःस्यउच्य
 ते॥परस्परज्ञाःसंहृष्टाव्यवधूताःसुनिश्चिताः॥८२॥अपिपंचाशतंशूराच्छृङ्गंतिमहतीचमू॥अपिवापंचषट्सप्तविजयंत्यनिवर्त्तिनः॥८३॥नवैनतेयोगरुडः
 प्रशंसतिमहाजनं॥दृष्ट्वासुपर्णोऽपचितिमहत्याअपिभारत॥८४॥

अहंसाअभिसेनयाअपचितिप्रतिकारंनाराशंवाएकेनैवात्मनाकर्तुंशक्यंदृष्ट्वाआलोच्यसुपर्णःशोभनपतत्रःगरुडोनामतःवैनतेयोविनतायाःपुत्रोमहाजनंबहुजनसमूहनप्रशंसतिनकामयतेइत्यर्थःभवेदपचितिःपुं
 आभ्ययनिष्कृतिहानिष्ठितिमेदिनीशूराणांसहायापेक्षास्तीतिअक्षौहिणीबाहुल्यान्मत्पुत्राणांजयोऽवश्यंभावीतित्वयानमंतव्यमितिभावः॥८४॥

॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारतभाष्ये नैलकण्ठीये भारतभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ एवमुक्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नवाशाम्यंति नैवशाम्यंति यमक्षयं यमलोकं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दि
व्योऽपि यथादीपेनां यमक्षयं शिते चक्षुषा घटोदस्थते एवं धीरव्यास सर्वविषयावरकाज्ञानतमसिना शिते सति चिदात्मरूपेण चक्षुषा सर्वप्रकाशत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ शास्त्रचक्षुरिति यदाऽहं ब्रह्मास्मीति वाक्योत्थया
विनयः स्वस्थोपदेष्टृत्ववारणार्थं व्यासेनैव त्वमुपदिष्टोसीति भावः ॥ ९ ॥ त्रसानां जंगमानां योनिरुत्पत्तिस्थानं अंजः पक्षिसरीसृपाद्याः स्वेदजाः यूकालिक्षाद्याः जरायुजाः मनुष्यपश्याद्याः ॥ १० ॥ येषु च

नवाहुत्येन सेनायाजयो भवति नित्यशः ॥ अधुवो हि जयो नाम देवंचात्रपरायणं ॥ जयवंतो हि संग्रामे कृतकृत्या भवन्ति हि ॥ ८५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि
जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि निमित्ताख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ॥ धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रु
त्वा ध्यानसेवान्वपद्यत ॥ १ ॥ समुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ संजयं संशितात्मानमपृच्छ द्रतरथं ॥ २ ॥ संजये मे महीपालाः शूरा युद्धाभिर्न
दिनः ॥ अन्योन्यमभिनिघ्नंति शस्त्रैरुच्चावचैरिह ॥ ३ ॥ पार्थिवोऽपि धीमते ॥ समभित्यज्यजीवितं ॥ नवाशाम्यंति निघ्नंतो वर्धयंतियमक्षयं ॥ ४ ॥ भौसमै
श्वर्यमिच्छंतो न मृष्यंते परस्परं ॥ मन्ये बहू गुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५ ॥ बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरु
जंगले ॥ ६ ॥ देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ॥ ७ ॥ दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ॥ प्रभावा
धानी ह भूतानि चराणि स्यावराणि च ॥ त्रसानां त्रिविधायो निरंजस्वेदजरायुजाः ॥ १० ॥ त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठाराजन्जरायुजाः ॥ जरायुजानां प्रवरामा
नवाः पशवश्च ये ॥ ११ ॥ नानारूपयरा राजंस्तेषां भेदाश्चतुर्दश ॥ वेदोक्ताः पृथिवीपालयेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १२ ॥ ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यवा
सिनां ॥ सर्वेषामेव भूतानां मन्योम्येनोपजीवनं ॥ १३ ॥

तुर्दशस्य ज्ञाः प्रतिष्ठिताः ते मानवाः त्रैवर्णिकाः पशवश्च गोऽजाद्याः जरायुजानां मध्ये प्रवरा इति योजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ ग्राम्याणां
पशवश्च मानवाणां मध्ये त्रैवर्ण्यवासिनामित्यपि पुरुषैर्देवाः पशुमालभंत तस्मात्तयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्तीमर्कट इति विध्यर्थवादादिषु पुरुषेऽपि पशुत्वमस्सेवेति ग्राम्यपशुपुरुषस्य गणनं ॥ १३ ॥

उद्भिजाः भूमिमुद्भिज्जन्ता वृक्षाः अश्वत्थादयः गुल्माः कुशकाशादिस्तंबाः लताः वृक्षाद्या रूढाः गुह्य्यादयः वन्यो भूमिप्रसारावर्षमात्रस्थायिन्यः कूष्मांड्याद्याः त्वक्साराः वेण्वादयः तएवतुणेजातयो न तु वृक्षाः ॥ १४ ॥ तेषामिति सप्तसप्तम्याः पशवः सप्तारण्याः पंचोद्भिजा इत्येकोनविंशतिसंख्यानां विकाराणां प्रकृतिभूतेषु पंचसु महाभूतेषु प्रक्षेपे सति चतुर्विंशत्यक्षरसंख्यासाम्यात् प्रकृतिविकल्पात्मिका गायत्रीयं जगन्मि अ
एतन्तद्रूपस्य अंबस्यैव तत्र सत्त्वादित्याशयेन चतुर्विंशतिः तदिदं कार्यकारणसमुदायात्मकं गायत्र्या ख्यं ब्रह्म गायत्रीवा इदं सर्वं भूतमित्युपक्रम्य सैषां चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनुक्तं तावानस्य महिमा ततो
ज्यायांश्च पूरुषः प्रादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याहं तं दिवी तिष्ठान्दोग्ये उपसंहारदर्शनात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यस्य भूमिरिति राजा हि सार्वभौमो राजसूयेनेह स्वास्वाराज्यं प्राप्नोति अः

उद्भिजाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पंचैव जातयः ॥ वृक्षगुल्मलतावल्यस्त्वक्सरास्तृणजातयः ॥ १४ ॥ तेषां विंशतिरेको नाम महाभूतेषु पंचसु ॥ चतुर्विंशतिरुद्भिष्टा
गायत्रीलोकसंमता ॥ १५ ॥ यएतां वेदगायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्वितां ॥ तत्त्वेन भरतश्रेष्ठसलोकेन प्रणश्यति ॥ १६ ॥ अरण्यवासिनः सप्तसप्तैषां ग्रामवासिनः ॥
सप्ताख्याताः पशवः सप्तसाधुभिः ॥ एते वै पशवो राजन् ग्राम्या रण्याश्चतुर्दश ॥ १९ ॥ भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति ॥ भूमिः प्रतिष्ठाभूतानां भूमिरेव स
र्वणिभौमगुणकथने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि संजय ॥ तथा जनपदानां
च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १ ॥ प्रमाणं च प्रमाणज्ञपृथिव्या मम सर्वतः ॥ निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च संजय ॥ २ ॥

अनेनेनेनाकममुक्तिस्थानं प्राप्नोतीति यस्य कृत्स्ना भूमिस्तस्य इदं सर्वं यज्ञद्वारा करो भवति तथा च वाजसनेयके श्रूयते पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयता त्वतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पंच
एवमयं कृतुमपरमदित्यादिना ॥ २१ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भास्वतमावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ एवं वक्ष्यमाणं भगवद्गीतोपनिषदर्थज्ञानाधिकारार्थं कर्षणमनुष्ठे
यन्नेति स एतं सर्वं भूतमावसीत्यनेन भाष्यादिकेन ॥ १ ॥ २ ॥

तस्मात्तत्पञ्चमानि महासंज्ञे तेषां रूपमैश्वरमित्येतेन सर्वविद्यदादिकं भगवदुपादानकत्वात्कुंडलकनकन्यायेन भगवत् एव रूपमिति प्रतिपादयति महाभूतानि पृथिव्यादीनि तान्येव जगती कृत्स्नब्रह्मांडरूपा
 निमित्तरूपाणि तत्स्थानि च सर्वाणि चैतन्यपदवाच्यानि समानितुल्यान्येव बहुत्वमुपाधिभेदाभिप्रायेण नहि कुंडलोपाधिरुपाधिश्चाकाशस्येवमशक्यं तंगजादिशरीरेषु चैतन्यस्य स्वतो विषमत्वं दृश्यते तस्मात्सर्वा
 णि भगवत्स्थानि समान्येव दृश्यन्ति च भगवान् पंडिताः समदर्शिन इति ॥ ३ ॥ भूमिरिति वायोरग्निरिति श्रुतेरग्निहेतुर्वायुरग्नेः परोद्भूतः गुणोत्तराणि पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरमुत्तरमेकैकगुणाधिकं इदं च आकाशाद्वा
 युर्वायोरग्निरग्नोऽप्युत्तमः पृथिवीति श्रूयमाणजन्मकमाभिप्रायेणोक्तं ॥ ४ ॥ शब्दादयो गुणाः प्रसिद्धाः ॥ ५ ॥ १ ॥ एते मंचेति महाभूतेषु पंचमहाभूतात्मकेषु सर्वेषु लोकेषु भोग्यवस्तुषु शरीरादिघटातेषु एते पंचगुणाः
 सन्ति एतेके येषु गुणेषु भोक्तारो भूताः नित्यनिर्वृत्ताश्चेतनाः पुरुषाः प्रतिष्ठिताः देहेन्द्रियादीन् भोग्यान् धिष्याय चेतनाः शब्दादीनि भोग्यान्तराणि भुंजते देहादीनामपि भोगोपकरणत्वाद्भोग्यत्वमेव न भोक्तृत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

संजय उवाच पंचमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात् ॥ जगती स्थानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३ ॥ भूमिरपस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ॥ गुणो
 त्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः ॥ भूमेरेते गुणाः प्रोक्ताः ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५ ॥ चत्वारोऽप्युगुणाराजन्म
 यस्तत्र न विद्यते ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ॥ शब्दः स्पर्शश्च वायोऽस्तु आकाशोऽशब्द एव तु ॥ ६ ॥ एते पंचगुणाराजन्म महाभूतेषु पंचसु ॥ वर्तन्ते सर्वलोके
 षु ये भूताः प्रतिष्ठिताः ॥ ७ ॥ अन्योन्यं नाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वैयदा ॥ ८ ॥ यदा तु विषमीभावमाविशंति परस्परं ॥ तदा देहैर्देहवंतो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ९ ॥
 आनुपूर्व्या विनश्यंति जायन्ते चानुपूर्वशः ॥ सर्वाण्यपरिमेयाणि तदेषां रूपमैश्वरं ॥ १० ॥

अन्योन्यमिति समस्य भावः साम्यं ब्रह्मभावः सम आत्मेति विद्यात् निर्दोषं हि समं ब्र
 विभोग्याय तनस्य देहेन्द्रियादेरभावाद्भोग्यजातमुपसर्पतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ यदा त्विति भोगप्रदकर्मोद्भवकाले विषमीभावं साम्यात्पच्युति आविशंति प्राप्नुवंति तदा त एव भोक्तारो भोग्यपदार्थाश्च देहैः स्वस्वरूपैः देहवंतः लं
 चस्वरूपान्तरैरेव स्वैरूपैः परस्परं व्यतिरोहन्ति भोक्तारो भोग्येषु निपतन्ति भोग्यार्थाश्च भोक्तारि सूक्ष्मरूपेण स्ववासनां जनयन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ आनुपूर्व्या भूम्यादिक्रमेण विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वश आकाशा
 रीचिकोदकमियद्यमाणमिति परिभातुं शक्यं यत एताम्यपरिमेयाणि तत्तस्माद्धेतोः एषां रूपं ऐश्वर्यमेव न तु भौतिकं न ह्यभ्यस्तस्याधिष्ठानादन्यद्रूपमस्ति अत एव सर्वैश्वर्यत्वं ब्रह्मात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति स
 र्वैश्वर्यं ब्रह्मभावश्च भगवदुपादानकत्वात् ॥ १० ॥

अपरिमेयत्वमेवाह तत्रतत्रेति सिद्धा अपि यत्र ब्रह्मांडं भित्वा गच्छति तत्रापि वासनामया धातवो व्यक्तयः पांच भौतिका दृश्यन्ते ॥ तोऽपरिमेया एव ते एवं सत्यपि मनुष्या गणा कादयः तर्केण सूर्यगत्यादेशभेदेन दिनमानभेदः पादछायाभेदादिना च तेषां प्रमाणानि एतच्चोपलक्षणं आकारभेदस्यापि तथा हि केचित्कंदुकाकारं केचित्चतुरस्रं केचित्त्रिकोणं केचित्चक्राकारं च भूमि संस्थानं कल्पयन्ति तथा प्रमाणभेदोपि जंबूद्वीपपरिणाहगणकाः तद्व्यासः कुमुजं सायकमुवः सिद्धांशकेनाधिका इति वदन्ति पंचदशशतान्येकाशी त्रियोजनानि योजनचतुर्विंशतिं सहितानि तथा लक्ष्यो जनेतत्परिणाह इति पुराणांतरे अत्रापि अष्टादशसहस्राणि षट्शतानि चेति वदन्ति ॥ ११ ॥ कस्तूरसंज्ञसिद्धांत इत्याशंक्या निर्वचनीय एवायमर्थो न तर्केण साधयितुं योग्य इत्याह अचिंत्या इति ये भावाः जगज्जन्मोपादाननिमित्तपरिमाणधर्माधर्मादयः पदार्थाश्चित्तयितुमयोग्यास्तान् तर्केण साधयेत् न हिते तर्केण साधयितुं शक्यते तर्कांतरेण तस्य बाधसंभवात् तर्काप्रतिष्ठानादिति न्यायाच्च अतएवास्य श्लोकस्योत्तरार्द्धमन्यत्र पठन्ति नाप्रतिष्ठिततर्केण गंभीरार्थस्य निश्चय इति तथा हि कंदुकाकारे भुवनकोशे कल्पमाने ये कंदुकपृष्ठे कम्पठपृष्ठोपमेतिष्ठन्ति तेषां कियानपि देशो जलपशुमनुष्याश्रययोग्योस्तीति वक्तुं युक्तं ये तु तन्निर्बते दधश्रवसंति तेषां गुरुत्ववतामर्थानामधस्तादाश्रयाभावेनावश्यं पतनं भवतीति तावान्देशोस्ति एवास्तीति वक्तव्यं तथा च तदाश्रयात्कृता द्वीपांतरकल्पना लोकदृष्टिविरुद्धेति पामरा अपि प्रतियन्ति ननु यथा पृथिव्या अंतरिक्षेऽवस्थानशक्तिर्दिगंबरादन्यैः सर्वैर्वादिभिः कल्प्येत तथा वयमपि तस्या आकर्षणशक्तिं तत्रतत्र हि दृश्यन्ते धातवः पांच भौतिकाः ॥ तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ११ ॥ अचिंत्याः खलु ये भावानतांस्तर्केण साधयेत् ॥

प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिंत्यस्य लक्षणं ॥ १२ ॥ सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपंतु कुरुनंदन ॥ परिमंडलो महाराज द्वीपो सौ चक्रसंस्थितः ॥ १३ ॥

मन्या कल्पयामहे यया सर्वदिक्स्थाः प्राणिनः पृथिवीपादाधस्थामेव मन्यन्ते रवं चोपरि स्थितिर्हि लोकदृष्टिविरुद्धकल्पनापेक्षया सर्वप्राणिप्रत्यक्षस्वप्नमायेंद्रजालादितुल्यतैवास्याः कुतो न कल्प्यते ननु स्वमादि वदंस्या बाधो न दृश्यत इति चेत् प्राकृज्ब्रह्मात्मज्ञानात्मादर्शिकि न श्लिन्नं श्रुत्या तु ज्ञाते द्वैतं विद्यते, नेह नानास्ति किंच नेत्यादिकया ब्रह्मदर्शने न रज्जुदर्शने न सर्पस्येव प्रपंचबाध आम्नायते तथा च निष्कलं कात्श्रुति प्रमाणात् ब्रह्मा द्वैतमेवादत्तं व्यनंतु सकलं कात्तर्काज्जगतोऽनिर्वचनीयत्वमिति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि किमस्य प्रमाणं कवा आकृतिस्तवाभिमतेत्याशंक्याह सुदर्शनमिति सुदर्शनो नाम जंबूद्वीपविशेषस्तन्नामांकितो यंबूद्वीपः सुदर्शनं द्वीपः कस्तूरब्रह्मांडमित्यर्थः तं प्रमाणत आकृति तत्त्वप्रकर्षेण वक्ष्यामि तु शब्दः पक्षांतरव्यावृत्त्यर्थः परिमंडलः परिमाणमात्रं परिमाणतो दुर्लक्ष्य इत्यर्थः एषो गुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्यात्मवदिति भावः परिमंडल इत्यस्य सर्वतो दत्तरूपः कंदुकाकार इति व्याख्याने प्रागेव दोष उक्तः अथ चक्राकार इत्युच्यते चेन्न चिपिटाकारे तस्मिन् परिमंडलशब्दस्यायोगात् चक्रसंस्थित इत्यनेन चक्रवत्संस्थितं संस्थानमाकारोऽस्येत्यनेनैव सिद्धत्वाच्च अयं हि शब्दस्तार्किकाणां परिमाणुपरिमाणे प्रसिद्धः न चानेन परिमाणेनोपेतं निरंशं तु सित्थ्यति यस्य कस्याप्यल्पपरिमाणस्य दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदकत्वेन तस्यापि निरंशत्वायोगात् न हि परिमाणोऽपूर्वदिगवच्छिन्नो देशः प्रतीप्याप्यवच्छिद्यत इति वक्तुं शक्यं दृष्टविरोधात् तस्मात्परिमंडलशब्दो दुर्लक्ष्यसद्वस्तुमात्रवचनः तार्किकाणां परिमाणुरपि तादृश एव तत्र पारिभाषिकपरिमाणकल्पनं प्रस्थानभेदात् तदर्थं शून्यकारणतानिरस्तार्थं चेति दिक् एवं सुदर्शनं द्वीपस्य परिमाणमुक्त्वा आकारमाह चक्रसंस्थित इति परिदृश्यमानराष्ट्राकार इत्यर्थः चक्रराष्ट्राः स्वयोरपीति त्रिष्वः ॥ १३ ॥

स्त्रीमेसुस्त्रेयवकाशोमहत्त्वं आदर्शमुखवत्स्येत् नक्षत्रप्रमाणे सप्तपादौ महाप्रमाणानां मेवादीनां संनिवेशो युज्यते प्रपंचस्य स्वमादिवदनिर्वचनीयत्वांगोकारविनेति भावः ॥ १६ ॥ द्विरंश इति तत्र चंद्रमंडला
 र्थः द्विरंशश्च शोमहान् चकारास्तत्रेत्यनुवर्तते तस्मिन्नेव मनसि महान् परमात्मा शश इव शशः प्रुतगतिः शीघ्रगामी मेनसो जवीय इति तद्वावतोऽन्यानत्येतीति च श्रुतेः अंशे एकदेशे द्विर्वर्तते नियम्य नियामकभावेन
 व्यर्थः तथा च कार्यकारणप्रपंचो जीव ईश्वरश्च परब्रह्मण्यधिष्ठाने मनसैव कल्पित इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अस्य शशस्य प्रत्यगभेदवक्ष्यन् प्रपंचादिभ्यः पृथक्त्वा माह आप इति आप इत्यंभूपलक्षितं भूतपंचकमुच्यते आ
 पः पुरुषवचंसेत्तं तोत्यादिश्रुतैतया दर्शनात् एतेन कृत्स्नं भूतजौतिकं कार्यं ततः शशादन्यन् तर्हि कारणं वस्तु तदभिन्नं स्यादित्याशंक्याह शेषः संक्षेप उच्यते इति समस्तकार्यप्रलये सति शिष्यत इति शेषः कारणं
 नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः ॥ पुरैश्च विविधाकारैरम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १४ ॥ वक्षैः पुष्पफलोपेतैः संपन्नधनधान्यवान् ॥ लवणेन समुद्रेण समं ताप
 रिवारितः ॥ १५ ॥ यथा हि पुरुषः पश्येदादर्शं मुखमात्मनः ॥ एवं सुदर्शनं द्वीपो दृश्यते चंद्रमंडले ॥ १६ ॥ द्विरंशोऽपि प्ललस्तत्र द्विरंशो च शशो महान् ॥ सर्वौषधिसमा
 बूखंडनिर्माणपर्वणि सुदर्शनं द्वीपवर्णने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विधिवद्बुद्धिं मंस्त्वया ॥ तत्त्वज्ञश्चा
 सिसर्वस्य विस्तरं ब्रूहि संजय ॥ १ ॥ यावान्भूम्यवकाशो यं दृश्यते शशलक्षणे ॥ तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलं ॥ २ ॥

तदपि संक्षेपः कार्यस्यैव सूक्ष्मरूपं आकुंचितावयवकूर्मसमानं उच्यते ॥ तोऽव्यावृत्तं कारणं मपि आप इवानात्मैवेत्यर्थः ततो व्याकृता व्याकृता तद्व्यात् अन्यः शशः शुद्धं ब्रह्मतदेव अयं प्रत्यगात्मा जीव इत्युच्यते वेदे तत्त्व
 मस्य हं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादौ परमात्मन एव प्रत्यगात्मत्वमुच्यते न ततो न्यो जीवो नाम कश्चिच्चिद्रातुरस्तीत्यर्थः एनं प्रत्यगभिन्नं परमेश्वरं शशाख्यं संक्षेपतो मया प्रोच्यमानं शृणु ॥ १८ ॥ इति करणे जंबू इति
 जंबू द्वीपः खंड इति देशे तस्य तस्य ब्रह्मांडस्य निर्माणे विस्तारे इत्यर्थः ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ पिप्पलशशयोः स्वरूपश्रवणं चित्तान
 यिकारं पश्यन् स्थूलमेव तावत् भगवतो रूपं श्रोतुमिच्छन् धृतराष्ट्र उवाच उक्तो द्वीपस्येति द्वीपस्य विस्तरमिति संबंधः ॥ १ ॥ यावानिति शशलक्षणे परमात्मनो ज्ञापके मायाशबले हार्दे ब्रह्मणि माया कल्पितो भूम्यव
 काशो यावानव्यवहारदृष्ट्या सत्यवत्तीयमानो योगिवैर्दृश्यते तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ननु कारणमेवादी ज्ञातव्यं यज्ज्ञानात्सार्वभूतं भवतीति वेदे प्रसिद्धं किं द्वीपज्ञानेनेत्याशंक्याह ततो वक्ष्यसि पिप्पलमिति शशं च वक्ष्य
 सीति शेषः प्रागेव कारणज्ञानात्तत्तद्विभूतिकार्यमेव वदेत्येतेन तत्रात्यंतमादरो भवतीति भावः ॥ २ ॥

प्रागायनाः पूर्वपश्चिमसमुद्रस्पर्शिनः अक्षयंशास्वानुग्रहस्योर्विरोधेन मूलकल्पनाप्रतिभाति यथाहस्तमात्रस्य चतुरस्रस्य चतुर्विंशत्यंगुलानि परिणाहः षण्णवत्यंगुलानि परिधिः किञ्चिन्मूनानि चतुर्विंशदंगुलानि कर्णोऽत्रातिरिक्तं अष्टादशसहस्राणि षट्शतानि च जंबूद्वीपसंज्ञितायाः भुवःप्रमाणमुक्तं तदेवात्र परिधित्वेन कल्पितं चतुर्थांशत्वेन च त्वारि सहस्राणि षट्शतानि पञ्चाशच्च योजनान्येकैको गुञ्ज इति तदेव समचतुरस्रस्य विष्णुप्रमाणं अस्य कर्णः शुल्बशास्त्रोक्तरीत्या षट्सहस्राणि पञ्चशतानि षट्सप्ततिश्च योजनानि तस्यास्थिभूचतुरस्रस्य चतुर्भिः समुद्रैर्वेष्टितस्य कोणादिषु वर्तते तेन दक्षिणस्यां दिशि रामसेतौ द्वयोः समुद्रयोः संधिः ३१७ तदपि यजमानेनोर्ध्वबाहुना प्रपदोच्छ्रितेन समपादस्थितेन वा उन्मितस्य सूत्रस्य यः पञ्चमोऽंशः सहस्र इति विकल्पस्य कात्यायनादिभिर्मुक्तत्वाद्भूतप्रमाणभेदकल्पनया योजनबहुत्वात्पलवचनेन समाधेयं तथा भूमेर्चतुरस्रत्वेऽपि तन्मध्यस्थमत्युच्छ्रितं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वतः सूर्यस्य मार्गो मंडलाकारोस्तीति नवौ द्वाभिमर्षः सूर्यद्वयंकल्प्यं भवति अन्यत्सर्वं युक्त्यविरुद्धं ज्योतिर्विन्मतमेवात्रानुसर्तव्यं यत्तु पुराणेषु पञ्चाशत्कोटियोजनं भूगोलप्रमाणमित्युक्तं तदपि अचित्याः खलु ये भावानतांस्तर्केण साधयेदित्यनेनैव प्रत्युक्तं अव्यवस्थितत्वान्मतानामनिर्वचनीयवाद एव शरणीकरणीय इत्येव वरं यद्वा सर्वत्र यत्प्रमाणं दृष्टं तद्विशारदो वैशंपायन उवाच एवराज्ञास एष्टु संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ संजय उवाच प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वताः ॥ अवगाढा त्वुभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ ३ ॥ हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ॥ नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः ॥ ४ ॥ सर्वधातुविचित्रश्च शृंगवान्नामपर्वतः ॥ एते वै पर्वताराजन्सिद्धचारणसेविताः ॥ ५ ॥ एषामंतरविष्कंभो योजनानि सहस्रशः ॥ तत्र पुण्याजनपदास्तानि वर्षाणि भारत ॥ ६ ॥

कोटिस्थाने सार्द्धं कोटिद्वयविस्तारा भूमिः लक्षस्थाने पञ्च सहस्रविस्तारो जंबूद्वीपः नवसहस्रस्थाने सार्द्धं चतुःशतयोजनायामं भरतस्वर्गमिति अस्मिन् पक्षे उदाहरिष्यमाणवैष्णवादिवाक्येभ्यो जंबूद्वीपश्चतुर्दलक मलाकरः तस्याध्यातः परिधिः षट्शताधिकान्यष्टादशयोजनसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि मध्यव्यासः तेन फलतः पञ्चसहस्रव्यासताज्ञेया एवं सतियदा प्रागायतो हिमाचलः पूर्वपश्चिमसमुद्रौ स्पृष्ट्वा स्तितदाऽयं भरतवर्षसिक्नेषो भवति तेन पृथिवीभिकोणे तिलोकप्रवादोऽनुभवश्चानुसृतो भवति अन्यथा भरतवर्षस्य धनुराकारत्वे भूम्यरेखायाः लंकातः सेतुमार्गेण प्रस्थितायाः पुरीरक्षसादेव कन्यायकांचीसितः पर्वतः पर्यलीवत्सगुल्मं पुरीचो जयिन्या इत्यागर्गराटं कुरुक्षेत्रमेषां भुवो मध्यरेखेति स्मर्यमाणयामध्यरेखा कुरुक्षेत्रस्य रीमसेतुः सन्निहितो द्वारकाचदूरे स्यात् द्वारका समीपे सेतुश्च दूरे इति प्रत्यक्षमुपलभ्यते भरतवर्षस्य विष्कंभोऽत्रातिरिक्तं अष्टादशसहस्राणि षट्शतानि च जंबूद्वीपसंज्ञितायाः भुवःप्रमाणमुक्तं तदेवात्र परिधित्वेन कल्पितं चतुर्थांशत्वेन च त्वारि सहस्राणि षट्शतानि पञ्चाशच्च योजनान्येकैको गुञ्ज इति तदेव समचतुरस्रस्य विष्णुप्रमाणं अस्य कर्णः शुल्बशास्त्रोक्तरीत्या षट्सहस्राणि पञ्चशतानि षट्सप्ततिश्च योजनानि तस्यास्थिभूचतुरस्रस्य चतुर्भिः समुद्रैर्वेष्टितस्य कोणादिषु वर्तते तेन दक्षिणस्यां दिशि रामसेतौ द्वयोः समुद्रयोः संधिः ३१७ तदपि यजमानेनोर्ध्वबाहुना प्रपदोच्छ्रितेन समपादस्थितेन वा उन्मितस्य सूत्रस्य यः पञ्चमोऽंशः सहस्र इति विकल्पस्य कात्यायनादिभिर्मुक्तत्वाद्भूतप्रमाणभेदकल्पनया योजनबहुत्वात्पलवचनेन समाधेयं तथा भूमेर्चतुरस्रत्वेऽपि तन्मध्यस्थमत्युच्छ्रितं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वतः सूर्यस्य मार्गो मंडलाकारोस्तीति नवौ द्वाभिमर्षः सूर्यद्वयंकल्प्यं भवति अन्यत्सर्वं युक्त्यविरुद्धं ज्योतिर्विन्मतमेवात्रानुसर्तव्यं यत्तु पुराणेषु पञ्चाशत्कोटियोजनं भूगोलप्रमाणमित्युक्तं तदपि अचित्याः खलु ये भावानतांस्तर्केण साधयेदित्यनेनैव प्रत्युक्तं अव्यवस्थितत्वान्मतानामनिर्वचनीयवाद एव शरणीकरणीय इत्येव वरं यद्वा सर्वत्र यत्प्रमाणं दृष्टं तद्विशारदो वैशंपायन उवाच एवराज्ञास एष्टु संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ संजय उवाच प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वताः ॥ अवगाढा त्वुभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ ३ ॥ हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ॥ नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः ॥ ४ ॥ सर्वधातुविचित्रश्च शृंगवान्नामपर्वतः ॥ एते वै पर्वताराजन्सिद्धचारणसेविताः ॥ ५ ॥ एषामंतरविष्कंभो योजनानि सहस्रशः ॥ तत्र पुण्याजनपदास्तानि वर्षाणि भारत ॥ ६ ॥

वसंत्येपुननिवर्षापीतिमोक्षंतरमाह वसंतीति द्विचक्रोदक्षिणेभारतंवर्ष उत्तरतोहैमवतंवर्षद्वितीयं ॥ ७ ॥ हेमकूटनिषधयोर्मध्येहरिवर्ष निषधनीलयोर्मध्येवर्षविभागमाह दक्षिणेनेति दक्षिणेनदक्षिणतः स
 मीमक्ष्यर्थः एवमुत्तरेणेत्यादौज्ञेयं ॥ ८ ॥ नीलनिषधयोर्मध्येमेरुः तस्यप्राक्माल्यवान्पूर्वसमुद्रावधिः पश्चिमसमुद्रावधिर्गंधमादनइत्यर्थः ॥ ९ ॥ परिमंडलशब्दस्यपूर्वोक्तएवार्थः अर्थाश्चर्यमयोमेरुः प्रति
 क्षणंनघोनवइत्यर्थः आदित्यतरुणोबालादित्यः ॥ १० ॥ चतुरशीतिसहस्रस्थानेद्विचत्वारिंशच्छतीउच्छ्रायोबोध्यः अघस्तात्भूमेर्गर्भे ॥ ११ ॥ तस्यपार्श्वेष्विति पार्श्वेषुचतुर्दिक्षु द्वीपद्विद्वीपाःनचंतरत्वा

वसंतितेषुसत्वानिनानाजातीनिसर्वशः ॥ इदंतुभारतंवर्षततोहैमवतंपरं ॥ ७ ॥ हेमकूटात्परंचैवहरिवर्षप्रचक्षते ॥ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ ८ ॥
 प्रागायंतोमहाभागमाल्यवान्नामपर्वतः ॥ ततःपरंमाल्यवतःपर्वतोर्गंधमादनः ॥ ९ ॥ परिमंडलस्तयोर्मध्येमेरुःकनकपर्वतः ॥ आदित्यतरुणाभासोविधूमइव
 पावकः ॥ १० ॥ योजनानांसहस्राणिचतुरशीतिरुच्छ्रितः ॥ अघस्ताच्चतुरशीतिर्योजनानामहीपते ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वमधश्चतिर्यक्लोकानावृत्यतिष्ठति ॥ तस्य
 पार्श्वेष्वमीद्वीपाश्चत्वारःसंस्थिताविभो ॥ १२ ॥ भद्राश्वःकेतुर्मालश्चजंबूद्वीपश्चभारत ॥ उत्तराश्वैवकुरवःरुतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ १३ ॥ विहगःसुमुखोयस्तुसु
 पर्णस्यात्मजःकिल ॥ सवैविचितयामाससौवर्णान्वीक्ष्यवायसान् ॥ १४ ॥ मेरुरुत्तममध्यानामधमानांचपक्षिणां ॥ अविशेषकरोयस्मात्तस्मादेनंत्यजाम्यहं ॥
 १५ ॥ तमादित्योनुप्रयैतिसततंज्योतिषांवरः ॥ चंद्रमाश्चसनक्षत्रोवायुश्चैवप्रदक्षिणः ॥ १६ ॥ सपर्वतोमहाराजदिव्यपुष्पफलान्वितः ॥ भवनैरावृतःसर्वै
 र्जावूनदपरिष्कृतैः ॥ १७ ॥ तत्रदेवगणासजन्गंधर्वासुरराक्षसाः ॥ अप्सरोगणसंयुक्ताःशैलेक्रीडंतिसर्वदा ॥ १८ ॥ तत्रब्रह्माचरुद्रश्चशक्रश्चापिसुरेश्वरः ॥
 पंश्चप्रजापतिः ॥ तत्रगच्छंतिभद्रंतेसंदापर्वणिपर्वणि ॥ २१ ॥ तस्यैवमूर्धन्युशमाःकाव्योदैत्यैर्महीपते ॥ इमानितस्यरत्नानितस्येमेरत्नपर्वताः ॥ २२ ॥ त
 स्मात्कुबेरोभगवांश्चतुर्यभागमश्नुते ॥ ततःकलांशंवित्तस्यमनुष्येभ्यःप्रयच्छति ॥ २३ ॥

ज्ञापनार्थः तानेवस्तौति कृतपुण्यप्रतिश्रयाइत्यादिना कृताविहिताःपुण्यैःपुण्यवद्भिःप्रतिश्रयाआश्रमाप्नुते ॥ १३ ॥ तत्रसुमुखारव्येनपक्षिणामेनंत्यक्ताप्रश्रयःकृतइत्याह विहगइतिद्व्याभ्यां ॥ १४ ॥ एनंत्य
 तस्मिन्काव्यात् ततःकुबेरात् कलांशोर्दशभागस्यापिलेशं ॥ २३ ॥ त्वर्षाणि ॥ १२ ॥ भद्राश्वादिसाहचर्याजंबूद्वीपशब्दोत्रभारतवर्षपरंस्तस्यतत्सारत्व

— ११९॥

कर्षिकाराराजदक्षस्तोत्रम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ क्षीरबन्ध्वेताधारायस्याः सागंगा विश्वरूपा विश्वो विष्णुस्तद्रूपा तथा च स्मरन्ति योसौ सर्वगतो विष्णुश्चित्स्वरूपी निरञ्जनः स एव द्रव रूपेण गंगां भोना
जसं शयति ॥ २८ ॥ २९ ॥ तथैव प्रवेगेन मेरुपाकासत्पतनजनितबलेन खनन्त्यासह्यदुत्पद्यित इति संबंधः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुवर्णवर्णाः गौराः ॥ ३३ ॥ निष्टमेति पीतभास्वर इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अपरं
विष्णुः अन्ये गंधमादनस्यैवावयवभूता बुद्धुदोपमाः क्षुद्रशैलाः गंडो मूषणबुद्धुदे इति मेदिनी स्वार्थिकः कः ॥ ३५ ॥ उत्पलवर्णेन आभातिताः उत्पलवर्णाभाः ॥ ३६ ॥ नीलात्परतरमिति नीलोत्पलधरमित्यपपाठः

पार्श्वे तस्योत्तरे दिग्ध्यं सर्वतु कुसुमैश्चितं ॥ कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्रतं ॥ २४ ॥ तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ॥ उमा सहायो भगवान् रमते
भूतभावनः ॥ २५ ॥ कर्णिकारमयीं मालां विभ्रत्यादावलंबिनीं ॥ त्रिभिर्नैत्रैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २६ ॥ तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥
पश्यन्ति न हि दुर्बलैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः ॥ २७ ॥ तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारानरेश्वरः ॥ विश्वरूपा परिमिता भीमनिर्घातनिःस्वना ॥ २८ ॥ पुण्यापुण्यतमैर्जुष्टा गं
गाभागीरथीशुभां ॥ प्लवतीव प्रवेगेन हृदे चंद्रमसः शुभे ॥ २९ ॥ तया त्र्युत्पादितः पुण्यः सहृदः सागरोपमः ॥ तां धारयामास तदा दुर्धरां पर्वतैरपि ॥ ३० ॥ शतं वर्षं स
हस्राणां शिरसैव पिनाकं धृक् ॥ मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ॥ ३१ ॥ जंबूखंडे तु तत्रैव महाजनपदोत्पन्नः ॥ आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारतं ॥ ३२ ॥
सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ अनामया वीतशोकानित्यं मुदितमानसाः ॥ ३३ ॥ जायन्ते मानवास्तत्र निष्ठमकनकप्रभाः ॥ गंधमादनशृंगेषु कुबे
रः सहस्राक्षसैः ॥ ३४ ॥ संवृतोऽप्सरसां संधैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ गंधमादन पार्श्वे तु परे त्वपरगंडिकाः ॥ ३५ ॥ एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥ तत्र हृष्टा
नराराजं स्तेजोयुक्तामहाबलाः ॥ स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३६ ॥ नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्वैरण्यकंपरं ॥ वर्षमैरावतं राजन्नान्न जनपदावृतं ॥
॥ ३७ ॥ धनुः संस्ये महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ॥ इलावृतं मध्यमं तु पंचवर्षाणि चैव हि ॥ ३८ ॥ उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ॥ आयुः प्रमाणमारोग्यं धर्मं
तः कामतो र्यतः ॥ ३९ ॥

एवं हिमवतोदक्षिणे भरतवर्षं तदुत्तरे हिमवतं वर्षं हेमकूटादुत्तरे हरिवर्षं निषाधादुत्तरे नीलाचदक्षिणे मेरोः परित इलाहृतमेकमेव चतुर्थं वर्षं अत्रैव केचिद्गद्गाश्वकेन मालयो
 वर्षं तत्र त्वं प्रकल्प्य नववर्षाणि त्याचक्षते ततो नीलाचवर्षात् उत्तरतः श्वेतं पंचमं वर्षं श्वेतात्पर्वतादुत्तरतो हिरण्यकं वर्षं षष्ठं ततः शृंगवत्पर्वतात् ऐरावतं सप्तमं वर्षं ॥ ३७ ॥ धनुः संस्थे धनुष्कोटी संस्था शब्दः समाप्तिवच
 नः संसिद्धे मिहोऽपि स्याद्विप्रयोगदर्शनात् तेन मिथि सधनुष्कोटिद्वयाकारे इत्यर्थः शांतिर्यहि धनुषो द्वे कोटी एकीकृतं हिमवतस्तदामध्ये किञ्चिज्जतं त्रिकोणं भवति अत एव रासोत्तौ धनुष्कोटि शब्देनैव रत्नाकरादौ
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

भीष्मपर्व

६.

॥ १॥

सप्तविंशतिभिः पर्वतैः संयुतानि ॥ ४० ॥ हेमेति हेमकूट एव कैलासः तस्योत्तरे वैनाकः तस्योत्तरतो हिरण्यशृंगः एतयो रंतराले बिंदुसरोस्तीति श्लोकत्रयार्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ भूतपती रुद्रः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 पान्नीसरस्वतीत्येका ॥ ४८ ॥ प्रभोरीश्वरस्य एष सप्तमः सप्तमः संविधिः समीचीनलोकोपकारार्थं विधानं एवैवेति संविधिरार्थः कारुण्यात्परमेश्वरेण पावनाः पदार्थानि निर्मिता इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ श्वेतपर्वतः

सप्तम्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ॥ एवमेषामहाराजपर्वतैः पृथिवीचितां ॥ ४० ॥ हेमकूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः ॥ यत्र वैश्रवणो राजन्गुल्फैः सह मोदते ॥ ४१ ॥ अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ॥ हिरण्यशृंगः सुमहान् दिव्यो मणिमयोगिरिः ॥ ४२ ॥ तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभ्रं कांचनबालुकं ॥ रम्यं बिंदुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा भागीरथीं गंगामुवास बहूलाः समाः ॥ यूपामणिमयास्तत्र चैत्याश्वापि हिरण्मयाः ॥ ४४ ॥ तत्रेह्वातुगतः सिद्धिं सहस्राक्षो मं ह्यशः ॥ स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकैः सनातनः ॥ ४५ ॥ उपास्यते तिग्मतेजायत्र भूतैः समंततः ॥ नरनारायणौ ब्रह्मामनुः स्थाणुश्च पंचमः ॥ ४६ ॥ तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ॥ ब्रह्मलोकादपक्रांता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ४७ ॥ वस्त्रौकसारानलिनीपावनी च सरस्वती ॥ जंबूनदी च सीता च गंगा सिंधुश्च सप्तमी ॥ ४८ ॥ अचिंत्या दिव्यसंकाशा प्रभोरेषैव संविधिः ॥ उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपयये ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा दृष्ट्वा च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥ एता दिव्याः सप्तगंगास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ५० ॥ रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुल्फकाः ॥ सर्पानागाश्च निषधे गोकर्णं च तपोवनं ॥ ५१ ॥ देवासुराणां सर्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते ॥ गंधर्वाणि च ॥ ५२ ॥ तेषां च द्विर्बहुविधा दृश्यते देवमानुषी ॥ अशंक्यापरिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बहुभूषता ॥ ५३ ॥

स्थापनविशेषः गंधर्वसंतीतिशेषः प्रतिसंचरः व्यवहारस्थानं ॥ ५२ ॥ इतीति वर्षाणितत्र उपनिविष्टानि गतिमंति जंगमानि ध्रुवाणि स्थावराणि च सर्वाणि भूतान्येव सर्वे दृश्यं आश्रयाश्रितरूपं च भौतिकं मेव स्वर्यः ॥ ५३ ॥ तुभूषाभ्येयः प्रामुख्येन श्रद्धया अदृष्टेभ्योऽपुन्यद्वा बह्विधा स्वर्यं चोदितानि कर्माणि करोति न त्वश्रद्धान इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

एवं मूलसंस्थानमुक्त्वा एतदेव परमात्मनः शरीरमिति चिन्तनीयमित्याशयेनाह यांत्विति दिविमायाशब्दे भवां दिव्यामायिकी शशस्य चिदात्मनः आकृतिपिप्पलाख्यां ततो वक्ष्यसि पिप्पलमिति पूर्वत्वयैवोक्तत्वात् इदानीं पृच्छसि अक्सं स्यात्प्रक्ष्यसि वर्तमानसमीप्येव वर्तमानवन्निर्देशः तामहं त्वयाऽपृष्टमपि ब्रह्माग्नीतिशेषः तामेवाह पार्श्वे इति मुक्तस्यान्नादेः सैयहस्थानं पार्श्वद्वयं यथा एव कर्मसंचयस्थानं भरतवर्षे एकं परमेश्वरस्य दक्षिणपार्श्वत्वेन ज्ञेयं तथा एरावतवर्षमपि योगसंचयस्थानं उत्तरपार्श्वत्वेन ज्ञेयं तत्र हि ब्रह्मलोकं च्युता योगभट्टा विदेहप्रकृतिलयाख्या एव जायते ते च पूर्वसंस्कारात्पुनर्योगमभ्यस्यन्ति भरतवर्षं मुक्तमयोगयोर्द्वयोरेष्यनुभवाय योग्यमिति दक्षिणकुक्षित्वेनाभ्यर्हितत्वमस्य सूचितं यथालौकिकेशशरीरे कर्णौ अत्युच्छ्रितस्थानं तत्तुल्यौ परमेश्वरशरीरे नगाद्वीपकाशपद्मीपौ क्रमेण दक्षिणोत्तरौ अर्चिरादिमार्गप्राप्यः सत्यलोकाः योगिप्राप्यः धूम्रदिमार्गप्राप्यो देवलोकः कर्मप्राप्यश्च विश्वकोशे नागंतुसीसकेरुगे इत्युपक्रम्य श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितिस्तत्सर्वोपरिस्थे श्रेष्ठे हिरण्यगर्भे नागशब्दप्रयोगदर्शनात्तस्य द्वीपद्वीपोलोक इतरैरगम्य इति नागद्वीपः सत्यलोकः तथा क्रथं मयं सुरासो मादिरूपं मादकं क्रतौ ये पिबन्ति ते कश्यपः कर्मिणस्तेषां मयं काश्यपद्वीपः स्वर्गः एवं शशस्य कुक्षिकर्णानुसारेण ये ब्रह्माहि उच्चप्रदेशास्ते कुक्ष्यपरिभागेन ये वा घः प्रदेशा

यांतु पृच्छसि मारांज दिव्यामेतां शशाकृतिं ॥ पार्श्वेशशस्य द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणोत्तरे ॥ कर्णौ तु नागद्वीपश्च काश्यपद्वीप एव च ॥ ५५ ॥ तामपर्णशिलो राजच्छ्रीमान्मलयपर्वतः ॥ एतद्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितं ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि भूम्यादिपरिमाणविकरणेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ५७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच मेरोरथोत्तरं पार्श्वं पूर्वंचाचक्ष्वसंजय ॥ निखिलेन महाबुद्धे माल्यवंतं च पर्वतं ॥ १ ॥ संजय उवाच दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वं तथोत्तरे ॥ उत्तराः कुरवो राजन् पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २ ॥ तत्र दक्षामधुफलां नित्यपुष्पफलोमगाः ॥ पुष्पाणि च सुगंधीनि रसवंति फलानि च ॥ ३ ॥

स्ते कुक्षेरयोऽन्नामत्वेन च कल्पनीयाः तथा च श्रुतिः अग्निर्मूर्द्धा च क्षुषीचंद्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्विहता श्रवेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्मां पृथिवी शेषसर्वभूतांतरालेति अत्रापि चंद्रसूर्यपदेन कृष्णशुक्लमागविवर्णसंज्ञेन दिक्शब्देन च तस्याप्यौ शशकर्णस्थानीयौ देशभेदाविति ज्ञेयं ॥ ५५ ॥ एवं शशस्य मायिकं बाह्यं प्रथमं रूपमुक्तं तद्वासनोत्थं द्वितीयमांतरं रूपमाह ताचेति रंजनात्मकत्वात् स्फुरं रजस्ताम्रशब्दितं तं धार्यः मलयो देश आराम इति विश्वः आराममस्य पश्यंति न तं पश्यति कश्चनेति बृहदारण्यकषष्ठे स्वामप्रपंचे आरामपदप्रयोगदर्शनात् एतत्तमलयरूपं द्वीपस्य जंबूखंडस्य द्वितीयं वासनामयं शशसंस्थितं शशस्वरूपं एते न द्वे वा ब्रह्मणोरूपे मूर्त्तौ चैवामूर्त्तौ चेति श्रुतिप्रसिद्धे स्फूलसूक्ष्मे परमेश्वरस्य द्वे रूपे चित्यत्वेन दर्शिते ते उभे धृतराष्ट्रेणापि चिन्तनीये इति वक्तुराशयः ॥ ५६ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ एवमुक्ते पिथ्यामर्गं चित्तदोषेणानधिकारात् कर्मप्राप्याण्येव स्वर्गच्युतानां स्थानानि पृच्छति मेरोरिति ॥ १ ॥ २ ॥ मधुफलाः स्वादुफलाः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शुक्लाभिजनोविष्णुभक्तजनस्तेनसंपन्नास्तत्संगिनः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ चक्रवाकौसहचरीपक्षिदंपती ॥ १० ॥ नजहति सममेवद्वावपिशरीरंत्यजतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 मूर्धाभिषेकोमूर्धाभिषिक्तं मुख्यमितियावत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ योजनानामिति अत्राप्येकादशशत्याविंशोः पंचपंचाशत् ॥ २१ ॥ एवंसतिसार्धसहस्रद्वयमरत्नीनां
 सर्वकामफलास्तत्रकेचिद्वक्ष्याजनाधिप ॥ अपरेक्षीरिणोनामवक्षास्तत्रनराधिप ॥ ४ ॥ येक्षुरंतिसदाक्षीरंषड्रसंचामृतोपमं ॥ वस्त्राणिचप्रसूयंतेफलेष्वाभरणा
 निच ॥ ५ ॥ सर्वाभिनिमयीभूमिःसूक्ष्मकांचनवालुका ॥ सर्वर्तुसुखसंस्पर्शानिष्पंकाचजनाधिप ॥ पुष्करिण्यःशुभास्तत्रसुखस्पर्शानिनोऽस्माः ॥ ६ ॥ देवलोक
 च्युताःसर्वेजायंतेतत्रमानवाः ॥ शुक्लाभिजनसंपन्नाःसर्वेसुप्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥ मिथुनानिचजायंतेस्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ तेषांतेक्षीरिणांक्षीरंपिबंत्यमृतसन्नि
 भं ॥ ८ ॥ मिथुनंजायतेकालेसमंतच्चप्रवर्धते ॥ तुल्यरूपगुणोपेतंसमवेष्टंतयैवच ॥ ९ ॥ एवमेवानुरूपंचचक्रवाकसमंविभो ॥ निरामयांश्चेतेलोकानित्यंमुदित
 मानसाः ॥ १० ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ जीवंतितेमहाराजनचान्योन्यंजहत्युत ॥ ११ ॥ भारुंडानमशकुनास्तीक्ष्णतुंडामहाबलाः ॥ तान्निर्हरं
 तीहमृतान्दरीषुप्रक्षिपंतिच ॥ १२ ॥ उत्तराःकुरवोराजनव्याख्यातास्तेसमासतः ॥ मेरोःपार्श्वमहंपूर्ववक्ष्याम्यथयथातथं ॥ १३ ॥ तस्यमूर्धाभिषेकस्तुभद्राश्च
 तेपुरुषाःश्वेतास्तेजोयुक्तामहाबलाः ॥ स्त्रियःकुमुदवर्णाश्चसुंदर्यःप्रियदर्शनाः ॥ १४ ॥ चंद्रप्रभाश्चंद्रवर्णाःपूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ चंद्रशीतलमाश्र्यश्चनृत्यगीत
 विशारदाः ॥ १५ ॥ दशवर्षसहस्राणितत्रायुर्भरतर्षभ ॥ कालाग्रसपीतास्तेनित्यंसंस्थितयौवनाः ॥ १६ ॥ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ सुदर्शनोना
 ममहान्जंबूदक्षःसनातनः ॥ १७ ॥ सर्वकामफलःपुण्यःसिद्धचारणसेवितः ॥ तस्यनाम्नासंमाख्यातोजंबूद्वीपःसनातनः ॥ २० ॥ योजनानांसहसंचशतंचभ्रं
 तर्षभ ॥ उत्सेधोदक्षराजस्यदिवस्पृच्छनुजेश्वर ॥ २१ ॥ अरत्नीनांसहसंचशतानिदशपंचच ॥ परिणाहस्तुदक्षस्यफलानांरसभेदिनां ॥ २२ ॥ पतमानानितां
 न्युर्वीकुर्वतिविपुलंस्वनं ॥ मुंचंतिचरसंराजंस्तस्मिन्नरजतसन्निभं ॥ २३ ॥ तस्याजंब्वाःफलरसोनदीभूत्वाजनाधिप ॥ मेरुप्रदक्षिणंरुत्वासंप्रयात्युत्तरांन्कु
 रून् ॥ २४ ॥ तत्रतेषांमनःशांतिर्नपिपसाजनाधिप ॥ तस्मिन्फलरसेपीतेनजरांवाधतेचतान् ॥ २५ ॥
 तस्यपरिणाहोयत्रतत्रसपादशतंअरत्नयुक्तंफलपरिणाहोयुज्यते रसभेदिनांकर्कटीफलवत्पक्तादशायांभेदशीलानां ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ तंडिकाक्षुद्रपर्वतः ॥ १८ ॥ पंचषट्पञ्चाधिकाः षट् एकदशेत्यर्थः महास्जतंकांचनतत्संकाशाः ॥ २९ ॥ ब्रह्मलोकेति येदतः कर्मणा ब्रह्मलोकंगतास्तेतश्च्युताः संतोमाल्यवनिपतेजन्मल
 क्वाभूतानां रक्षणार्थं तपस्तप्त्वा दिवाकरं प्रविशन्ते तस्मिन् प्राप्नुवन्ति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तत्रापि आदित्यालोकेन कृत्स्नं विराट् पुरुषं ब्रह्मकालमुपास्य चंद्रमनसोधिष्ठातारं प्रविशन्ति सूत्रात्मन् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावे दीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वर्षाणामिति ॥ १ ॥ दक्षिणेन त्विति यद्यपि श्वेतस्य दक्षिणे नीलस्य दक्षिणे निषधस्तथापि निषधोत्तरत्वमस्यैवेत्यविरोधः

तत्र जांबूनमंदां नाम कनकं देवभूषणं ॥ इन्द्रगोपकसंकाशं जायते भास्वरं तु तत् ॥ २६ ॥ तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ तथामाल्यवतः शृंगे हृत्स्य तद्देव्यवाट्
 सदा ॥ २७ ॥ नाम्नासंवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥ तथामाल्यवतः शृंगे पूर्वपूर्वानुगंडिका ॥ २८ ॥ योजनानां सहस्राणि पंचषष्माल्यवानथ ॥ महास्जतसं
 काशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २९ ॥ ब्रह्मलोकच्युताः सर्वे सर्वे सर्वेषु साधवः ॥ तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवंति तूर्ध्वरेतसः ॥ रक्षणार्थं तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरं ॥ ३० ॥
 षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च ॥ अरुणस्याग्रतो यांति परिवार्य दिवाकरं ॥ ३१ ॥ षष्टिं वर्षं सहस्राणि षष्टिमेव शतानि च ॥ आदित्यतापतमास्ते विशन्ति श
 शिमंडलं ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणप० माल्यवर्णने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच वर्षाणां चैव ना
 त्र मानवाः ॥ २ ॥ शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ॥ निःसपत्नाश्च ते सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३ ॥ दशवर्षं सहस्राणि शतानि दशपंचच ॥ जीवन्ति ते महा
 राजनित्यं मुदितमानसाः ॥ ४ ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ वर्षं हिरण्यमयं नाम यत्र हरिण्वती नदी ॥ ५ ॥ यत्र चायं महाराज पक्षिराट् पतंगोत्तमः ॥ य
 दानि दशपंचच ॥ शृंगाणि च विचित्राणि त्रीण्येव मनुजाधिप ॥ ६ ॥ एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्रुतं ॥ सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभि ॥ ७ ॥ तत्र स्वयं प्र
 भादेवी नित्यं वसति शमंडिली ॥ उत्तरेण तु शृंगस्य समुद्रांते जनाधिप ॥ १० ॥

स्मनकंयत्पूर्वमीलादुपरतः श्वेतादक्षिणतश्च श्वेतवर्षमित्युक्तं तस्यैव रमणकमिति संज्ञांतरं दक्षिणेन तु नीलस्य नीलमाल्यवतोर्नीलगंधमादनयोश्च संज्ञावित्यर्थः निषधस्योत्तरेण तु रौक्मवरेव संज्ञित्येवत्यर्थः ॥ ३ ॥
 ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ शृंगाणि शृंगवतः षष्ठस्य वर्षपर्वतस्य सानूनि ॥ ८ ॥ ९ ॥ शृंगस्य शृंगवतः ॥ १० ॥

मृगंमृगं यस्मात्सर्वधातुविचित्रश्रृंगवान्नामपर्वतइत्युक्तमहिमापर्वतेनपरिच्छिन्नंइदंऐरावताख्यंवर्षतस्मात् अतःपूर्वोक्ताद्वर्षगणात्परंश्रेष्ठमिदंवर्षमित्यर्थः एतदेवाह नतत्रेत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनि
 षंदांअखेदाःदेवतुल्याइत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ आदित्यतपतमास्तेविशंतिशशिमंडलमिति विराडावत्यक्कासुत्रात्मभावंगच्छंतीत्युक्तंस्थूलसूक्ष्मरूपकार्यद्वयं इदानीं पिप्पलंमुबदिष्मत्सीत्युक्तः संजयोऽवसरं
 चतुर्षोऽवसरोमयः पंचषोविज्ञानमयः षष्ठआनंदमयः सर्वकारणभूतःसप्तमःशुद्धब्रह्मेति तत्रक्षीरोदात्परतोमहाविष्णोर्जगज्जन्मादिहेतोःस्थानमस्तियदिदंदहराद्युपासकैःप्राप्यते यत्रारण्यश्रार्णवौयत्रप्रभुविमितं
 हिरण्यमयंवेदमयप्रश्रव्यःसोमसवनइत्यादिचिह्नमुक्तंश्रुतिप्रसिद्धं सप्रभुरंतर्यामी हरिःसर्वसंहर्ता वैकुण्ठोऽकुंठितसामर्थ्यः शकटेशकटवदचेतनेकनकामयेकनकबद्धास्वरज्योतिर्भवे अन्येभ्योपिदृश्यतेइतिदी
 र्घः चिन्मयेशरीरेवसति ॥ १५ ॥ अस्यबस्तुदत्त्याययपिचिन्मयत्वंतथापिहिलोकप्रसिद्धंअष्टचक्रंअष्टाभिर्भगवत्तनुभिरुत्ततइतिअष्टचक्रंयानंदइहलोकपरलोकगतिसाधनं अष्टौचक्राणितु कर्मेन्द्रियंपंचकं
 वर्षमैरावतंनामतस्मान्दृग्मतःपरं ॥ नतत्रसूर्यस्तपतिनजीयंतेचमानवाः ॥ ११ ॥ चंद्रमाश्रसनक्षत्रोज्योतिर्भूतइवावृतः ॥ पद्मप्रभाःपद्मवर्णाःपद्मपत्रमिमे
 क्षणाः ॥ १२ ॥ पद्मपत्रसुगंधाश्रजायंतेतत्रमानवाः ॥ अनिष्पंदाइष्टगंधानिराहाराजितेंद्रियाः ॥ १३ ॥ देवलोकच्युताःसर्वेतथाविरजसोऽनृप ॥ त्रयोदशसह
 साणिवर्षाणिजनाधिप ॥ १४ ॥ आयुःप्रमाणंजीवन्तिनराभरतसत्तम ॥ क्षीरोदस्यसमुद्रस्यतथैवोत्तरतःप्रभुः ॥ हरिर्वसतिवैकुण्ठःशकटेकनकामये ॥ १५ ॥
 अष्टचक्रैर्हितधानंभूतयुक्तंमनोजवं ॥ अग्निवर्णमहातेजोजांबूनदविभूषितं ॥ १६ ॥ सप्रभुःसर्वभूतानांविभुश्चभरतर्षभ ॥ संक्षेपोविस्तरश्चैवकर्त्ताकारयिता
 तथा ॥ १७ ॥ पृथिव्यापस्तथाकाशंवायुस्तेजश्चपार्थिव ॥ सयज्ञःसर्वभूतानामास्यंतस्यहुताशनः ॥ १८ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तःसंजयेमधृतराष्ट्रो
 महामनाः ॥ ध्यानमन्वगमद्राजापुत्रान्प्रतिजनाधिप ॥ १९ ॥ सविचिंत्यमहातेजाःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंशयंसूतपुत्रकालःसंक्षिपतेजगत् ॥ २० ॥
 ज्ञानेन्द्रियपंचकंमनोआदिवतुष्कंप्राणपंचकंसूक्ष्मभूतपंचकंअविद्याकामःकर्मचेतिपुण्यंष्टकालेकंलिङ्गेशकटवदचेतनमचलमपिभूतयुक्तंभूतेन नित्यंसिद्धेनब्रह्मणाअनुप्रविष्टंमनोजवंशीर्ष्माणवन्नि प्राणमादि
 क्रियाःकरोतीत्यर्थः अतएवश्रूयतेकोसेवान्यात्कःप्राण्यात्यदेशआकाशआनंदोनस्यादिति अग्निवर्णंअग्निवर्णोवर्णनायस्यंतंसारदुःखप्रदमित्यर्थः महातेजःअनेकविधज्ञानेन्द्रियप्रधानं जांबूनदंदि
 व्यसुवर्षचेतोहरण्णवासनाजालंतेनविभूषितंतन्मयमित्यर्थः अधिदैवतुस्पष्टएवार्थः ॥ १६ ॥ सप्रभुरिति योस्मिन्शकटेवसतिसएवसर्वेषांजीवानांप्रभुर्नियंताविभुर्व्यापकः संक्षेपःसंहर्ता विस्तरःसम्यक्विचर
 यिता कर्त्ताजीवरूपेण कारयिताईश्वररूपेण ॥ १७ ॥ एवमध्यात्मादिदैवरूपत्वमुक्त्वाअधिभूताधियज्ञरूपत्वमपितस्यैवाह पृथिवीति सर्वेषांभूतानांसंबंधीयथाधिकारंनिर्वर्त्योयज्ञःसएव आस्यंतस्यहुताशनः
 विशेषतस्तुसयज्ञेनैवतृप्यतीतिभावः ॥ १८ ॥ एवंसंजयेनउक्तःउपदिष्टोधृतराष्ट्रोमहामनाःमहत्पिप्पलापरपर्यायविश्वरूपदर्शनयोग्यंमनोयस्यसएवंभूतोध्यानंसविकल्पसमाधिअन्वगमत्संजयवाक्यश्रवणम
 नुप्राप्तवान् ॥ १९ ॥ तत्रचयथाऽर्जुनेनविश्वरूपदर्शनकालेभावीक्षत्रक्षयोदृष्टस्तद्वत्तोऽपिनरनारायणाभ्यांक्रियमाणंसर्वक्षत्रक्षयंदृष्ट्वास्वपुत्रान्प्रतिविचिंत्यपुनरेवाब्रवीत् तदेववचनमाह असंशयमिति ॥ २० ॥

इहलोकैतदुक्ते जेबुखंडेशाश्वतंशश्वद्वयंवादिक्मपिनास्ति किंतु सर्वदृष्टनष्टस्वभावंसंकल्पमात्रोत्थं किंतर्हिशाश्वतमस्तिनरोनारायणश्चेति जीवेश्वरावेवशाश्वतौनेत्याह उभयंमिलित्वाएकएवसर्वज्ञःसर्वभूत
 दृष्ट तमेवेश्वरदेवावैकुण्ठंआहुः अधिदेवंसएववैकुण्ठाधिपतिरित्युच्यतइत्यर्थः नसजीवास्तुतमेवविष्णुंअध्यात्मंअंतःप्रविष्टंजनानांशास्तरंअष्टचक्रस्यशकटस्यचालकंआहुः तयापिभगुंरुत्वापिलेपंरुग्मं अ
 सृजतेचपुनःसर्वेनेहविद्यतिशाश्वतं ॥ नरोनारायणश्चैवसर्वज्ञःसर्वभूतहृत् ॥ २१ ॥ देवावैकुण्ठमित्याहुर्नराविष्णुमितिप्रभुं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्म
 पर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिघृतराष्ट्रवाक्येऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥ ॥१२॥ घृतराष्ट्रउवाच यदिदंभारतंवर्षयन्नेदंमूर्च्छितंबलंयत्रा
 तिमात्रलुब्धोयंपुत्रोदुर्योधनोमम ॥ १ ॥ यत्रगृत्याःपांडुपुत्रायत्रमेसज्जतेमनः ॥ एतन्मेतत्त्वमात्रक्षत्वंहिमेबुद्धिमान्मतः ॥ २ ॥ संजयउवाच नतत्रपा
 ढवागृद्धाःशृणुराजन्वचोमम ॥ गृद्धोदुर्योधनस्तत्रशकुनिश्चापिसौबलः ॥ ३ ॥ अपरेक्षत्रियाश्चैवनानाजनपदेश्वराः ॥ येगृद्धाभारतेवर्षेनमृष्यंतिपरस्परं ॥ ४ ॥
 अत्रतेकीर्तयिष्यामिवर्षंभारतभारतं ॥ प्रियमित्रस्यदेवस्यमनोवैवस्वतस्यच ॥ ५ ॥ पृथोस्तुराजन्वैन्यस्यतयेक्ष्वाकोर्महात्मनः ॥ ययातेरंबरीषस्यमांघातुर्नदु
 पस्यच ॥ ६ ॥ तथैवमुचुकुंदस्यशिवेरौशीनरस्यच ॥ ऋपभस्यतथैलस्यनृगस्यनृपतेस्तथा ॥ ७ ॥ कुशिकस्यचदुर्धर्षगाधेश्वैवमहात्मनः ॥ सोमकस्यचदुर्धर्षदि
 लीपस्यतथैवच ॥ ८ ॥ अन्येषांचमहाराजक्षत्रियाणांबलीयसां ॥ सर्वेषामेवराजेंद्रप्रियंभारतभारतं ॥ ९ ॥ तत्तेवर्षेप्रवक्ष्यामियथायथमरिंदम ॥ शृणुमेगदतोरा
 जन्यन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ १० ॥ महेंद्रोमलयःसत्यःश्रुक्तिमानृक्षवानपि ॥ विंध्यश्चपारियात्रश्चसप्तैतेकुलपर्वताः ॥ ११ ॥ तेषांसहस्रशोराजन्यवतास्तेसभी
 पतः ॥ अविज्ञाताःसारवंतोविपुलाश्चित्रसानवः ॥ १२ ॥ अन्येततोऽपस्त्रिज्ञाताहस्वाहस्वोपजीविनः ॥ आर्याम्लेछाश्चकौरव्यतैर्मिश्राःपुरुषाविभो ॥ १३ ॥
 लवाल्का ॥ १४ ॥ नदीवित्रवतींचैवकृष्णवेणांचनिम्नगां ॥ इरावतींचितस्तांचपयोष्णीदिविक्रामपि ॥ १५ ॥ वेदस्मृताविदवतींचिदिवामिमुलांकुमि ॥ करीषि
 णींचित्रवाहांचित्रसेनांचनिम्नगां ॥ १६ ॥ गोमतींघृतपापांचवदनांचमहानदीं ॥ कौशिकींचिदिवांकृत्यांनिचितांलोहितारणीं ॥ १७ ॥

नईश्वरस्यचिकीर्षितःक्षत्रक्षयोनास्मदोषजइतिभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ यदिदमिति ॥ १ ॥ गृद्धाःलोभयुक्ताःएतन्एतस्य
 वेमसंतत्त्वात्थार्थं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रियमिति कर्मभूमित्वादिद्रादीनामिदंप्रियं ॥ ५ ॥ अपेस्पष्टार्थोयंयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रहस्यांशतकुंभांचसरयूंचतथैवच ॥ चर्मप्वतीवित्रवतीहस्तिसोमांदिशंतथा ॥ १९ ॥ शरावतीपयोष्णींचवेणांभीमरथीमपि ॥ कावेरींचुलुकांचापिवार्णींश
तबलामपि ॥ २० ॥ नीवासमहितांचापिसुप्रयोगांजनाधिप ॥ पवित्रांकुंडलींसिंधुराजनींपुरमालिनीं ॥ २१ ॥ पूर्वाभिरामांवीरांचभीमामोघवतींतथा ॥ पाशा
शिर्नीपापहरांमहेद्रांपाटलावतीं ॥ २२ ॥ करीषिणीमसिकींचकुशचीरांमहानदीं ॥ मकरींप्रवरांमेनहिमांघृतवतींतथा ॥ २३ ॥ पुरावतीमनुष्णांचशैब्यांकापीं
चभारत ॥ सदानीरामघृष्णांचकुशधारांमहानदीं ॥ २४ ॥ सदाकांतांशिवांचैवतथावीरवतीमपि ॥ वस्त्रांसुवस्त्रांगौरींचकंपनांसहिरण्वतीं ॥ २५ ॥ वरांवीरकरां
चापिपंचमींचमहानदीं ॥ रथचित्रांज्योतिरथांविश्वामित्रांकपिंजलां ॥ २६ ॥ उपेंद्रांबहुलांचैवकुवीरामंबुवाहिनीं ॥ विनदींपिंजलविणांतुंगवेणांमहानदीं ॥
॥ २७ ॥ विदिशांरुष्णवेणांचताम्रांचकपिलामपि ॥ खलुंसुवामांवेदाश्वांहरिश्रावांमहापगां ॥ २८ ॥ शीघ्रांचपिच्छिलांचैवभारद्वाजींचनिम्नगां ॥ कौशिकीं
निम्नगांशोणांबाहुदामथचंद्रमां ॥ २९ ॥ दुर्गांचित्रशिलांचैवब्रह्मवेध्यांबृहद्वतीं ॥ यवक्षामथरोहींचतथाजांबूनदीमपि ॥ ३० ॥ सुनसांतमसांदासींवसामन्यां
वराणसीं ॥ नीलांघृतवतींचैवपर्णाशांचमहानदीं ॥ ३१ ॥ मानवींवृषभांचैवब्रह्ममेध्यांबृहद्वतीं ॥ एताश्चान्याश्चबहुधामहानघोजनाधिप ॥ ३२ ॥ सदानिरा
नदीं ॥ ३४ ॥ श्रुंक्तिमतीमनंगांचतथैववृषसाङ्ग्यां ॥ लोहित्यांकरतोयांचतथैववृषकाङ्ग्यां ॥ ३५ ॥ कुमारीमृषिकुल्यांचमारिषांचसरस्वतीं ॥ मंदाकिनींसुपु
ण्यांचसर्वांगंगांचभारत ॥ ३६ ॥ विश्वस्यमातरःसर्वाःसर्वाश्चैवमहाफलाः ॥ तथानघस्त्वप्रकाशाःशतशोथसहस्रशः ॥ ३७ ॥ इत्येताःसरितोराजन्समाख्याता
यथास्मृति ॥ अत ऊर्ध्वंजनपदाब्जिबोधगदतोमम ॥ ३८ ॥ तन्नेमेकुरुपांचालाःशाल्वामाद्रेयंजांगलाः ॥ शूरसेनाःपुलिंदाश्चबोधामालास्तथैवच ॥ ३९ ॥ म
सलाश्चैव नैकपृष्ठाधुरंधराः ॥ ४१ ॥ गोधामद्रकलिंगाश्चकाशयोपरकाशयः ॥ जठराःकुकुराश्चैवसदशार्णाश्चभारत ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
 कुंजयोऽवतयश्चैवतयैवापरकुंतयः ॥ गोमतामंदकाः संडाविदर्भा रूपवाहिकाः ॥ ४३ ॥ अश्मकाः पांडुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः करीतयः ॥ अघिसज्जकुशाश्च मल्लस
 चैवकेवलं ॥ ४४ ॥ वारवास्यायवाहाश्चक्राश्चक्रातयः शकाः ॥ विदेहामगयाः स्वक्षामलजाविजयास्तथा ॥ ४५ ॥ अंगावंगाः कलिगाश्च यरुलोमानश्च
 टवीशिसराश्चैवमेरुभूताश्चमारिष ॥ उपावत्तानुपावत्ताः स्वराष्ट्राः केकयास्तथा ॥ ४६ ॥ बाल्हीकावाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥ अपरांताः परांताश्च पंचालाश्चर्ममंडलाः ॥ ४७ ॥ अ
 रियास्तथैवच ॥ ४९ ॥ बहिर्गिर्यांगमलजामगधामानवर्जकाः ॥ समंतराः प्रावपेयाभार्गवश्च जनाधिप ॥ ५० ॥ पुंड्राभर्गाः किराताश्च सुदृष्टायामुनास्तथा ॥
 सीराश्च मधुमंतः सुकंदकाः ॥ काश्मीराः सिंधुसौवीरागांधारादर्शकास्तथा ॥ ५१ ॥ दुर्गालाः प्रतिमत्स्याश्च कुंतलाः कोसलास्तथा ॥ तीरग्रहाः शूरसेनाईजिकाः कन्यकागुणाः ॥ ५२ ॥ तिलभाराम
 रथोरगाः ॥ ५४ ॥ बहुवाद्याश्च कौरव्यसुदामानः सुमल्लिकाः ॥ वध्राः करीषकाश्च अपिकुलिंदोपत्यकास्तथा ॥ ५५ ॥ वनायवोदशापार्श्वरोमाणः कुशविंदवः ॥
 थापरेजनपदादक्षिणाभरतर्षभ ॥ द्रविडाः केरलाः प्राच्याभूषिकावनवासिकाः ॥ ५८ ॥ कर्णाटकामहिषकाविकल्पामूषकास्तथा ॥ झिल्लिकाः कुंतलाश्चैवसौह
 नयः ॥ व्यूकाः कोकवकाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा ॥ ६१ ॥ तथैवविंध्यचुलिकाः पुलिंदावल्कलैः सह ॥ मालवाबल्लवाश्चैवतयैवापरबल्लवाः ॥ ६२ ॥ कुलिंदाः कां
 परतंगणाः ॥ ६४ ॥ उत्तराश्वापरेम्लेच्छाः क्रूराभरतसत्तम ॥ यवानाश्चीनकांबोजादारुणाम्लेच्छजातयः ॥ ६५ ॥ सरुद्रहाः कुलत्थाश्च दूणाः पारसिकैः सह ॥
 तथैवरमणाश्चीनास्तथैवदशमालिकाः ॥ ६६ ॥ क्षत्रियोपनिवेशाश्चैवैश्वर्यकुलानिच ॥ शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ यथागुणबलमिति यथागुणसत्त्वादिगुणान् अनतिक्रम्य तद्वत्तथाबलं शौर्यं चानतिक्रम्य त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामात्मकस्य महाफलं उत्कृष्टफलं हैरण्यगर्भपदप्राप्त्यंतं सम्यगनुष्ठितास
म्यकृपालिताभूमिर्दुस्येतप्रपूरयेत् घेनुरिवकामान् अन्यांश्च दुग्धे इतिकामधुक् ॥ ७१ ॥ गृह्यंति अभिकांक्षां कुर्वन्ति वसुगृह्णाः धनलुब्धाः ॥ ७२ ॥ देवकायानां यज्ञेन मानुषकायानां मन्त्रप्रसवेन भूमिः परायणं
शरणं ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तस्मात् अतृप्तत्वात् ॥ ७५ ॥ एवमादिदैविकं भूमिजयफलमुक्तं अथाध्यात्मं भूमिजयफलमाह पितेति अछिद्रं संपूर्णं दर्शनं यस्याः सा भूमिः योगमार्गरीत्याकास्वर्ग्यैर्न दृष्टा सती पित्रादिव
स्वाश्रितराश्वांतचाराश्च पल्लवागिरिगङ्गराः ॥ आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैवस्तनपोषिकाः ॥ ६८ ॥ प्रोषकाश्च कलिंगाश्च किरातानां च जातयः ॥ तोमराहन्यमाना
श्च तथैव करभंजकाः ॥ ६९ ॥ एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ॥ उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्त्तिता विभो ॥ ७० ॥ यथागुणबलं चापि त्रिवर्गस्य महाफ
ला ॥ दुस्येत घेनुः कामधुक् भूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥ ७१ ॥ तस्यां गृह्यंति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः ॥ तेत्यजंत्या हवे प्राणान् वसुगृह्णास्तरस्विनः ॥ ७२ ॥ देवमानुषं
कायानां कामं भूमिः परायणं ॥ अन्योन्यस्यावलुपंतिसारमेया यथामिषं ॥ ७३ ॥ राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुंधरा ॥ न चापि तृप्तिः कामानां विद्यते घापिक
स्य चित् ॥ ७४ ॥ तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतंते कुरूपांडवाः ॥ साम्राज्ये देन दानेन दंडेनैव च भारत ॥ ७५ ॥ पिता भ्राता च पुत्राश्च स्वंधौश्च नरपुंगव ॥ भूमिर्भवति भूतानां स
म्यगच्छिद्रदर्शना ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि भारतीयनदीदेशादिनामकथने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७७ ॥ धृतसष्ट
हरिवर्षं तथैव च ॥ २ ॥ संजय उवाच चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ॥ कृतं त्रेताद्वापरं च त्रिष्यं च कुरुवर्द्धन ॥ ३ ॥ पूर्वकृतयुगं नाम तत्सवेता युगं प्रभो ॥
संक्षेपाद्वापस्त्याय तत्स्तिष्यं प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥ चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम ॥ आयुः संख्याकृतयुगे संख्याताराजसत्तम ॥ ५ ॥ तथा त्रीणि सहस्राणि त्रे
तायां मनुजाधिप ॥ द्वे सहस्रे द्वापरे तु भुवितिष्ठंति सांप्रतं ॥ ६ ॥ न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति तिष्येऽस्मिन् भरतर्षभ ॥ गर्भस्थाश्च ध्रियंतेऽत्र तथा जाता ध्रियंति च ॥ ७ ॥ महा
संपोषणाः ॥ ९ ॥ महोत्साहामहात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ॥ प्रियदर्शना वपुष्मंतो महावीर्या धनुर्द्धराः ॥ १० ॥
दिह जीतिकेभ्य आधातेभ्यः पाति बज्रकायत्वं प्रयच्छतीत्यर्थः स्वस्वस्थं सूर्यादीनां पदं द्यौः स्वर्गपदं च सैव भवति तत्तत्प्रापयतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
॥ ७७ ॥ भारतस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ तिष्यं कलियुगं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रजायंते प्रजां जनयंति ॥ ८ ॥ ९ ॥ वपुष्मंतः प्रशस्तदेहाः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ सर्ववर्णाः परस्परजयैषिणो जायंत इति संबंधः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ईर्ष्यापरोत्कर्षासहिष्णुत्वं मानः स्वस्मिन्पूज्यताबुद्धिः क्रोधोऽभिज्वलनं मायाकपटं असूयापरगुणेषु दोषाविष्करणं रागो विषयेषु प्रीतिः लोभस्तद्विषया ॥ १४ ॥ संक्षेपो गुणानामिति शेषः ॥ १५ ॥ इति श्रीमपर्वणि नैलकंठीये भारतम्भवदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥३॥ ॥३॥ जंबूखंड इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ महाराष्ट्र ॥ ४ ॥ अष्टादशसहस्राणि षट्शतानि च योजनानि विष्कंभश्चतुर्दलकमलाकारस्य जंबूद्वीपस्य पत्रांतपरिधिः तादृशविस्तार एव पिद्विप्रमाणमंतर्भाव्यपर्वताकृतित्वा जंबुपर्वत इत्युच्यते ॥ ५ ॥ लावणस्येति क्षेत्रफलतः पं

वरार्हायुधिजायंते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः ॥ त्रेतायां क्षत्रियाराजन् सर्वे वै चक्रवर्तिनः ॥ ११ ॥ सर्ववर्णाश्च जायंते सदा चैव च द्वापरे ॥ महोत्साहावीर्यवतः परस्परजयैषिणः ॥ १२ ॥ तेजसा ल्येन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषानृप ॥ लुब्धा अनृतकाः श्रैवतिष्ये जायंति भारत ॥ १३ ॥ ईर्ष्यामानस्तथा क्रोधो मायाऽसूया तथैव च ॥ तिष्ये भवति भूतानां रागो लोभश्च भारत ॥ १४ ॥ संक्षेपो वर्तते राजन् द्वापरे स्मिन्नराधिप ॥ गुणोत्तरैर्मवतं हरिर्वर्षततः परं ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते श्रीमपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि भारतवर्षे कृताद्यनुरोधेनायुर्निरूपणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥३॥ समाप्तं च जंबूखंडविनिर्माणपर्व ॥ अथ भूमिपर्व ॥ धृतं रांष्ट्र उवाच जंबूखंडस्त्वया प्रोक्तो यथा वदिह संजय ॥ विष्कंभमस्य प्रब्रूहि परिमाणं तु तत्त्वतः ॥ १ ॥ समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शनं ॥ शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च संजय ॥ २ ॥ शाल्मलिं चैव तत्त्वेन क्रौंचद्वीपं तथैव च ॥ ब्रूहि गावल्गणे सर्वराहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ३ ॥ संजय उवाच राजन् सुबहवो द्वीपायैरिदं सततं जगत् ॥ समद्वीपान् अवक्ष्यामि चंद्रादित्यौ ग्रहं तथा ॥ ४ ॥ अष्टादशसहस्राण्योजनानि विशांपते ॥ षट्शतानि च पूर्णानि विष्कंभो जंबुपर्वतः ॥ ५ ॥ लावणस्य समुद्रस्य विष्कंभो द्विगुणः स्मृतः ॥ नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६ ॥ नैकयातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः ॥ सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमंडलः ॥ ७ ॥ शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथा वदिह पार्थिव ॥ शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरु नंदन ॥ ८ ॥ जंबूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप ॥ विष्कंभेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ॥ ९ ॥ क्षीरोदो भरत श्रेष्ठयेन संपरिवारितः ॥ तत्र पुण्याजनपदास्तत्र च प्रियतेजनः ॥ १० ॥

च स ह स्याम त्वा जंबूद्वीपस्य तदुभयतः पंचपंचभिः सह सैः समुद्रस्य विष्कंभो विस्तारः तेन स समुद्रस्य द्वीपस्य पंचदशसहस्रयोजनो व्यासः द्विगुणः दशसहस्रयोजनः परिमंडलश्चेदुभयतः समुद्रवेष्टनेन सह चत्वारिंशत्सहस्रः एवं द्वितीयोऽशीतिसहस्रः चतुर्थः षष्टिसहस्राधिकं लक्षं पंचमोलक्षत्रयं विंशतिसहस्राणि षष्ठोलक्षषट्चत्वारिंशत्सहस्राणि सप्तमो द्वादशलक्षान्यशीतिसहस्राणि एतेषां संकलने पंचविंशतिलक्षाणि पंचत्रिंशत्सहस्राण्योजनानि सप्तमानां द्वीपानां समुद्राणां विस्तारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रेवतीज्योतिर्मंडलरूपेणदिविविभ्रम्यमाणापिदिव्येनरूपेणात्रापि वर्तते एवंविधिर्मर्यादापितामहेनकृता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पतगवर्णव्या
चष्टे तयोस्ति मिश्रोवर्णः पतगइत्यर्थः कारणगुणाः कार्यगुणानारभंत इतिन्यायेनश्यामपर्वतभवः श्यामवर्णः शाकाद्यन्परिणामेनमनुष्या अपिस्थामत्वंगताइत्यर्थः यस्मात्श्यामो गिरिस्तस्मात्तत्स्थानांश्यामो
कुतएवहिदुर्भिक्षंक्षमातेजोयुताहिते ॥ शाकद्वीपस्यसंक्षेपोयथावद्भूतर्षभ ॥ ११ ॥ उक्तएषमहाराजकिमन्यत्कथयामिते ॥ धृतराष्ट्र उवाच शाकद्वीप
स्यसंक्षेपोयथावदिहसंजय ॥ १२ ॥ उक्तस्त्वयामहाप्राज्ञविस्तरं ब्रूहितत्त्वतः ॥ संजय उवाच तथैवपर्वताराजन्सत्तात्रमणिभूषिताः ॥ १३ ॥ रत्नाकरास्त
थानद्यस्तेपांनामानिमेष्टु ॥ अतीवगुणवत्सर्वतत्रपुण्यंजनाधिप ॥ १४ ॥ देवर्षिगंधर्वयुतः प्रथमोमेरुरुच्यते ॥ प्रागायतोमहाराजमलयोनामपर्वतः ॥ १५ ॥
ततोमेघाः प्रवर्तन्तेप्रभवन्तिचसर्वशः ॥ ततः परेणकौरव्यजलधारोमहागिरिः ॥ १६ ॥ ततो नित्यमुपादत्तेवासवः परमंजलं ॥ ततोवर्षप्रभवतिवर्षकालेजनेश्वर
॥ १७ ॥ उच्चैर्गिरिरैवतकोयत्रनित्यं प्रतिष्ठिता ॥ रेवतीदिविनक्षत्रं पितामहकृतोविधिः ॥ १८ ॥ उत्तरेणतुराजेंद्रश्यामोनाममहागिरिः ॥ नवमेघप्रभः प्रांशुः श्री
मानुज्ज्वलविग्रहः ॥ १९ ॥ यतः श्यामत्वमापन्नाः प्रजाजनपदेश्वर ॥ धृतराष्ट्र उवाच सुमहान्संशयोमेघप्रोक्तोयंसंजयत्वया ॥ २० ॥ प्रजाः कथंसूतपुत्रसं
प्राप्ताः श्यामतामिह ॥ संजय उवाच सर्वेष्वेवमहाराजद्वीपेषुकुरुनंदन ॥ २१ ॥ गौरः कृष्णश्चपतगस्तयोर्वर्णातिरेकप ॥ श्यामोयस्मात्प्रवृत्तोवैतस्मान्द्रव्यामो
गिरिः स्मृतः ॥ २२ ॥ ततः परंकौरवेन्द्रदुर्गेशैलोमहोदयः ॥ केसरः केसरयुतोयतोवातः प्रवर्तते ॥ २३ ॥ तेषांयोजनविष्कंभोद्विगुणः प्रविभागशः ॥ वर्षाणितेषुकौ
रव्यसप्तोक्तानिमनीषिभिः ॥ २४ ॥ महामेरुर्महाकाशोजलदः कुमुदोत्तरः ॥ जलधारोमहाराजसुकुमारइतिस्मृतः ॥ २५ ॥ रेवतस्यतुकौमारः श्यामस्यमणिकां
चनः ॥ केसरस्वाथमौदाकीपरेणतुमहापुमान् ॥ २६ ॥ परिवायतुकौरव्यदैर्घ्यं ब्रूस्वत्वमेवच ॥ जंबूद्वीपेनसंख्यातस्तस्यमध्येमहाद्रुमः ॥ २७ ॥ शाकोनामबहां
राजप्रजातस्यसदानुगा ॥ तत्रपुण्याजनपदाः पूज्यतेतत्रशंकरः ॥ २८ ॥ तत्रगच्छंतिसिद्धाश्चचारंणादेवतानिच ॥ धार्मिकाश्चप्रजाराजंश्चत्वारोतीवभारता ॥ २९ ॥
वर्णाः स्वकर्मनिरतानचस्तेनोत्रदृश्यते ॥ दीर्घायुषोमहाराजजरात्युविवर्जिताः ॥ ३० ॥ प्रजास्तत्रविवर्द्धतेवर्षास्विवसमुद्रगाः ॥ नद्यः पुण्यजलास्तत्रगंगाच
बहुधागता ॥ ३१ ॥ सुकुमारीकुमारीचशीताशीवेणिकातथा ॥ महानदीचकौरव्यतथामणिजलानदी ॥ ३२ ॥
वर्णः प्रवृत्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उत्तरेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मानः शिलो
 वस्तुर्वर्षनिका चैव नदी भरतसत्तम ॥ तत्र प्रवृत्ताः पुण्योदानयः कुरुकुलोद्वह ॥ ३३ ॥ सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥ न तासां नाम धेयानि परिमाणतश्चै
 व ॥ ३४ ॥ शक्यं ते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः ॥ तत्र पुण्याज न पदाश्च त्वारो लोकसंमताः ॥ ३५ ॥ मंगाश्च मशकाश्चैव मानसामंदगास्तथा ॥ मंगां ब्राह्म
 ण्यैः स्वकर्मनिस्तानृप ॥ ३६ ॥ मशकेषु तुराज न्यायार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ मानसाश्च महाराज वैश्यमोपजीविनः ॥ ३७ ॥ सर्वकामसमायुक्ताः शूराश्च
 मर्यानिश्चिताः ॥ शूद्रास्तु मंदगानित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ॥ ३८ ॥ न तत्र राजां राजेन्द्र न दंडो न च दंडिकाः ॥ स्वधर्मेणैव धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परं ॥ ३९ ॥ एतावदे
 ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच ॥ उत्तरेषु च कौरव्यद्वीपेषु श्रूयते कथा ॥ एवं तत्र महाराज ब्रुवतश्च निबोध मे ॥ १ ॥ घृततोयः समुद्रो त्रदधि मंडोदको
 परः ॥ सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो जलसागरः ॥ २ ॥ परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपानंराधिप ॥ पर्वताश्च महाराज संमुद्रैः परिवारिताः ॥ ३ ॥ गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरि
 र्मानः शिलो महान् ॥ पर्वतः पश्चिमे कृष्णो नारायणसखो नृप ॥ ४ ॥ तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षतिकेशवः ॥ प्रसन्नश्चाभवत्तत्र प्रजानां व्यदधत् सुखं ॥ ५ ॥ कुश
 दा ॥ ७ ॥ गोमंतः पर्वतो राजन्सु महान्सर्वधातुकः ॥ यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमललोचनः ॥ ८ ॥ मोक्षिभिः संगतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ॥ कुशद्वीपे तुराजेंद्र
 पृष्ठो हरिर्गिरिर्नाम षष्ठे ते पर्वतोत्तमाः ॥ ११ ॥ तेषां मंतरविष्कंभो द्विगुणः सर्वभागशः ॥ औद्रिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमंडलं ॥ १२ ॥ तृतीयं सुरयाकारं चतुर्थं कं
 वलं स्मृतं ॥ यृतिमत्पंचमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरं ॥ १३ ॥ सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षलंभकाः ॥ एतेषु देवगंधर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर ॥ १४ ॥ विहरन्ते रमन्ते च न तेषु
 मनःशिला मयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चतुरस्रं चतुर्दलकमलाकारं जंबू मंडलमिति शेषः तस्य पूर्व अंशान्तपरे सिद्धिरुक्तः अष्टादश
सहस्राणि मयूरानि विष्णवेति । दहयत्रमध्यमं बलपरिचितयस्त्रिंशच्छतयोजन इत्युच्यते ततश्च पंचसहस्रीतोयावान्यत्रापि जागो बहिर्द्वस्तावानेव त्रयस्त्रिंशतोपे पंचसहस्रीतो गर्भे जाग उग्र इति ज्ञेयं ॥ ३२ ॥

अथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु ॥ क्रीचद्वीपे महाराज क्रीचो नाम महागिरिः ॥ १७ ॥ क्रीचात्परो वामनको वामनादंधकारकः ॥ अंधकारात्परो राजन्मै
नाकः पर्वतोत्तमः ॥ १८ ॥ मैनाकात्परो राजन्गोविंदो गिरिरुत्तमः ॥ गोविंदात्परो राजन्निबिडो नाम पर्वतः ॥ १९ ॥ परस्तु द्विगुणसेषां त्रिंशो वंशवर्द्धनः ॥
देशांस्तं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २० ॥ क्रीचस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥ मनोनुगात्परो श्रोणो देशः कुरुकुलोद्दहः ॥ २१ ॥ उष्णात्परो प्रावर
कः प्रावारादंधकारकः ॥ अंधकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ॥ २२ ॥ मुनिदेशात्परो श्रैव प्रोच्यते दुंदुभिस्वनः ॥ सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रां यो जनाधिपः ॥
सर्वमहर्षयः ॥ २५ ॥ वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः पूजयंतो जनाधिपः ॥ जंबूद्वीपात्पर्वतैरत्नानि विविधान्युत ॥ २६ ॥ द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुसत्तम ॥ ब्रह्मचर्येण
सत्येन प्रजानां हि दमेन च ॥ २७ ॥ आरोग्यायुः प्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ एको जनपदो राजद्वीपेष्वेतेषु भारत ॥ उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रवक्ष्यते ॥ २८ ॥
दुपंडिताः ॥ ३० ॥ भोजनं चात्र कौरव्यप्रजाः स्वयमुपस्थितं ॥ सिद्धमेव महाबाहो तद्विभुं जंति नित्यदा ॥ ३१ ॥ ततः परं समाना महस्यते लोकसंस्थितिः ॥ चतुरस्रं
महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मंडलं ॥ ३२ ॥ तत्र तिष्ठति कौरव्यचत्वारो लोकसंमताः ॥ दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ॥ ३३ ॥ सुप्रतीकस्तदाराज अभिन्नकरंटा
मुखः ॥ वस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ॥ ३४ ॥ असंख्यातः स नित्यं हितिर्यगूर्ध्वमथस्तथा ॥ तत्र वैवापवो वांति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव हि ॥ ३५ ॥ असंख्यं द्वा
महाराज तां निगृह्णति ते गजाः ॥ पुष्करैः पद्मसंकाशैर्विकसद्भिर्महाप्रभैः ॥ ३६ ॥

तत्र पत्रसंस्थितेषु चतुर्षु ॥ ३३ ॥ तस्य गजचतुष्टयस्य पृथिव्या आश्रयभूतस्य तत्कस्योपरि वर्तते इति दुर्वचं तेन ईश्वरशक्त्यैव दिग्गजा ध्रियंत इति भावः ॥ ३४ ॥ सः गजसमूहः वातरज्जुभिर्गजावुद्धा इत्ये
तन्मातारं तदपि दूषयति तत्रेति ॥ ३५ ॥ प्रत्युत बायोरेव निगृह्णते कुर्वतीत्याहुतानिति पुष्करैः शुंभायैः ॥ ३६ ॥

॥ ५॥ ६॥ अपसंभ्रयो निर्जयः ॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ अर्बुदं कोटिदशकं लक्षं वा पूर्वमयुतस्य प्रत्यहं प्रतिज्ञानात् ॥ १२॥ १३॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठी मेजा ० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३॥ कथमिति ॥ १॥ २॥
 यस्य वीर्यसमाश्रित्यं घृतं पुत्रस्तवाकरोत् ॥ सशोते निहतो राजन्संख्ये भीष्मः शिखंडिना ॥ ५॥ यः सर्वान् पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ॥ जिगार्यैकरथेनैव का
 शिपुर्ग्रामहारयः ॥ ६॥ जामदग्न्यंरणेरामं यो युध्यदपसंभ्रमः ॥ नहतो जामदग्न्येन सह तोय शिखंडिना ॥ ७॥ महेंद्रसदृशः शौर्यैर्यैर्यैश्च हिमवानिव ॥ समुद्र इव
 गांभीर्यैः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ८॥ शरदं प्रो धनुर्वक्रः स्वद्रजिद्रो दुरासदः ॥ नरसिंहः पिता तेघं पांचाल्येन निपातितः ॥ ९॥ पांडवानां महासैन्यं यद्वहो यतमाहवे ॥
 प्रावेपत भंयो हि भ्रांसिंहं ह्रस्वेव गोगणः ॥ १०॥ परिरक्ष्य स सेनां ते दशरात्रमनीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्मसुदुष्करं ॥ ११॥ यः सशक्र इवाक्षो भ्यो व
 र्णन्माणां सहस्रशः ॥ जघान युधियो धानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १२॥ सशोते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः ॥ तव दुर्मित्रिते राजन्यथानार्हः स भारत ॥ १३॥ इति
 शिखंडिनां ॥ कथं रथात्स न्यपतत्पितामेवासवोपमः ॥ १॥ कथमाचक्ष्वमेयो धाहीना भीष्मेण संजय ॥ बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ २॥ तस्मिन्हते
 महाप्राज्ञे महेष्वासे महाबले ॥ महासत्त्वेन रव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तव ॥ ३॥ आर्त्तिपरामां विशतिमनः शंससि मेहतं ॥ कुरूणामृषभं वीरमकंपं पुरुषर्षभं ॥ ४॥
 न्वयुः ॥ ६॥ यस्तमोर्क इवापोह न्यरसैन्यममित्रहा ॥ सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ॥ ७॥ अकरोदुष्करं कर्मरणे पांडुसुतेषु यः ॥ ग्रसमान्मनीकानिय ए
 नं पर्यवा स्यन् ॥ ८॥ कृतिनं तंदुराघर्षं संजयास्यत्वमंतिके ॥ कथं शांतनवं युद्धे पांडवाः प्रत्यवारयन् ॥ ९॥ निरुतं तं मनीकानि शरदं म्रमनस्विनं ॥ चापव्यात्तान
 नं घोरमसि जिद्रं दुरासदं ॥ १०॥ अनर्हं पुरुषव्याघ्रं द्रीमंतमपराजितं ॥ पातयामास कौतियः कथं तमजितं युधि ॥ ११॥ उग्रधन्वानमुग्रेषु वत्तमानं रथोत्तमे ॥ प
 रेषामुत्तमांगानि प्रचिन्वंत मथेषुभिः ॥ १२॥ पांडवानां महासैन्यं यद्वहो यतमाहवे ॥ कालाग्निमिव दुर्धर्षं समचेष्टत नित्यशः ॥ १३॥ परिरक्ष्य स सेनां तु दशरात्र
 मनीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्मसुदुष्करं ॥ १४॥

॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ अस्य त्वमंतिके स्थित्वा सर्वदृष्टवानसौतिशेषः ॥ ९॥ १०॥ ११॥ प्रचिन्वंतं पुष्पवदादहनं ॥ १२॥ समचेष्टत प्रियमाणं शुबद्धस्तपादविशेषं कृतवत् ॥ १३॥ १४॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अजडुस्यक्तवतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ मौर्वीघोषेणस्तनयितुर्गर्जन्येधव पृषत्कपृषतोबाणविदुः धनुषैवकादरूपोमहाशब्दोः
 यः सशक्रइवाक्षय्यं वर्षशरमयं क्षिपन् ॥ जघानयुधियो धानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १५ ॥ सशेते निहतो भूमौ वातभुग्न इव द्रुमः ॥ मम दुर्मित्रितेनाजौ यथानार्हति
 भारतः ॥ १६ ॥ कथं शांतनवं दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनी ॥ प्रहर्तुं शक्यं तत्र भीष्मं भीमपराक्रमं ॥ १७ ॥ कथं भीष्मेण संग्रामं प्राकुर्वन् पाण्डुबन्धनाः ॥ कथं च नानाज
 यद्रीष्मो द्रोणे जीवतिसंजय ॥ १८ ॥ रूपे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ॥ भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं सनिधनंगतः ॥ १९ ॥ कथं चातिरथस्तेन पांचाल्येन शिखं
 दिना ॥ भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरासदः ॥ २० ॥ यः स्पृहतेरणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलं ॥ अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमं ॥ २१ ॥ तंहतं समरे भीष्मं
 महारथकुलोदितं ॥ संजया चक्ष्वमेवीरं येन शर्मनविग्रहे ॥ २२ ॥ मामकाः केमहेष्वासानाजडुः संजयाच्युतं ॥ दुर्योधनसमादिष्टाः केवीराः पर्यवारयन् ॥ २३ ॥
 यच्छिखं हि मुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः ॥ कच्चित्ते कुरवः सर्वे नाजडुः संजयाच्युतं ॥ २४ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ॥ यच्छुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं
 नदीर्यते ॥ २५ ॥ यस्मिन्सत्यं च मेधाचूर्नातिश्च भरतर्षभे ॥ अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं सनिहतो युधि ॥ २६ ॥ मौर्वीघोषस्तनयितुः पृषत्कपृषतो महान् ॥ धनुर्का
 दमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ २७ ॥ योभ्यवर्षत कौंतेयान्सपांचालान्ससृजयान् ॥ निघ्नन्परथान्वीरोदानवानिव वज्रभृत् ॥ २८ ॥ इष्वत्सागरं घोरं बाण
 ग्राहं दुरासदं ॥ कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपंचलमप्लवं ॥ २९ ॥ गदासिमकरावासं हयावर्त्तगजाकुलं ॥ पदातिमत्स्यकलिलं शंखदुंदुभिनिःस्वनं ॥ ३० ॥ हया
 न्नाजपदंतींश्चरथांश्चतरसाचहून् ॥ निमज्जयंतं समरे परवीरापहारिणं ॥ ३१ ॥ विदित्यमानं कोपेन तेजसा च परंतपं ॥ वेलेव्रमकरावासं केवीराः पर्यवारयन् ॥
 ॥ ३२ ॥ भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे संजयारिहा ॥ दुर्योधनहितार्थाय केतस्यास्य पुरोऽभवन् ॥ ३३ ॥ केरक्षन्दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः ॥ पृष्ठतः केपरान्वी
 रा नृपासेधन्यतव्रताः ॥ ३४ ॥ केपुरस्तादवर्त्ततरक्षंतो भीष्ममंतिके ॥ केरक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरावीरस्य युध्यतः ॥ ३५ ॥ वामे चक्रे वर्त्तमानाः केऽघ्नन्संजयसृजयान्
 अग्रतोऽग्रमनीकेषु केऽभ्यरक्षन् दुरासदं ॥ ३६ ॥ पार्श्वतः केऽभ्यरक्षन्तगच्छन्तो दुर्ममांगतिं ॥ समूहे केपरान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्त संजय ॥ ३७ ॥ रक्ष्यमाणः कथं वरिगो
 प्यमनाश्च तेन ते ॥ दुर्जघानामनीकानि नाजयन्तरसायुधि ॥ ३८ ॥

रानिष्पन्निष्पन्नस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ कार्मुकोर्मिणं चापोर्मिमंतं अद्वीपं निराश्रयं अघ्नन्तरणे पायहीनं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अपासेधन्यवारयन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

यः प्रजापतेर्दक्षादेः परमेष्ठीपरमेपदेतिष्ठतीति तथा हिरण्यगर्भ इव तस्मिन्निशेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पुत्रलक्ष्मणिपुत्रोत्तमे लक्ष्मचिह्ने प्रधाने चेति विश्वः ॥ ४३ ॥ प्रोक्तं लोके ख्यातं ॥ ४४ ॥ सर्वास्त्रविनयोपे
 • सर्वलोकेभ्यस्तस्येव परमेष्ठी प्रजापतेः ॥ कथं प्रहर्तुमपितेशोकुः संजय पांडवाः ॥ ३९ ॥ यस्मिन्दीपे समाश्वस्य युध्यंते कुरवः परैः ॥ तं निमग्नं न रव्याघ्रं भीष्मं शंससि सं
 जय ॥ ४० ॥ यस्य वीर्यं समाश्रित्य मम पुत्रो बृहद्वलः ॥ न पांडवान गणयत्कथं सनिहतः परैः ॥ ४१ ॥ यः पुरा विबुधैः सर्वैः सहाये युद्धदुर्मदः ॥ कांसितो दानवान् प्रह्निः
 पितृभिर्मम हाव्रतः ॥ ४२ ॥ यस्मिन्जाते महावीर्यं शांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ शोकं दैन्यं च दुःखं च प्राजहात्युत्तमलक्ष्मणि ॥ ४३ ॥ प्रोक्तं परायणं प्राज्ञं स्वधर्मनिरतं शुचिं ॥
 वेदवेदांगतस्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतं ॥ ४४ ॥ सर्वास्त्रविनयोपेतं शांतं दानं मनस्विनं ॥ हतं शांतं न वंश्रुत्वामन्ये शेषं हतं बलं ॥ ४५ ॥ धर्मादयमो बलवान्संप्राप्त इति
 मे मतिः ॥ यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यामिच्छंति पांडवाः ॥ ४६ ॥ जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः ॥ अवार्यमुद्यतः संख्येभीष्मेण युधि निर्जितः ॥ ४७ ॥ तमिन्द्र
 समकर्माणं कुदं सर्वधन्विनां ॥ हतं शंससि मे भीष्मं किं नु दुःखमतः परं ॥ ४८ ॥ असकृत्क्षत्रियव्राताः संख्येयेन त्रिनिर्जिताः ॥ जामदग्न्येन वीरेण परवीरनिघा
 तिना ॥ ४९ ॥ नहतो यो महाबुद्धिः सहतो घशिखंडिना ॥ तस्मान्नूनं महावीर्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्मदात् ॥ ५० ॥ तेजोवीर्यबलैर्भूयान् शिखंडीद्रुपदात्मजः ॥ यः शूरं रु
 द्रवैः ॥ योषेव हतवीरामे सेनापुत्रस्य संजय ॥ ५१ ॥ परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभ ॥ केवीरास्त्वमभिघ्नं घ्नमन्वयुः शस्त्रसंसदि ॥ ५२ ॥ शंसमेतद्यथा चासीद्युद्धं भीष्मस्य पां
 न्कथमासीन्मनस्तदा ॥ जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमिवास्मासु संजय ॥ ५३ ॥ घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकं ॥ अगाधे सलिले मग्नानां वंद्येव पारगाः
 ॥ ५४ ॥ भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शोचंति पुत्रकाः ॥ अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ॥ ५५ ॥ यच्छ्रुत्वा पुरुषं व्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ यस्मिन्नास्त्राणि सेधाच्च
 नीतिश्च पुरुषर्षभे ॥ ५६ ॥ अग्रमेयाणि दुर्धर्षं कथं सनिहतो युधि ॥ न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेघयान च ॥ ५७ ॥ न घृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते ॥
 कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः ॥ ५८ ॥ यत्र शांतं न वंश्रुत्वामन्ये शेषं हतं बलं ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तो महदुःखं चिंतयन् ॥ ५९ ॥ आशं सेहं परं त्राणं भीष्मा
 च्छांतनुं न दनात् ॥ यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुविसंजय ॥ ६० ॥ तं सर्वास्त्रशिक्षायुक्तं विनयातु बलायां स्त्रीशिक्षायां प्रणतौ पुमानिति मेदिनी ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ परासक्ते परलोकप्रिये ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ इति श्रीभगवद्गीतैकलंकीयेभारतभाष्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥७॥
 दुर्योधनः शांतनवं किं तदा प्रत्यययत् ॥ नाहं स्वेषां परेषां वा बुद्ध्या संजयचितयन् ॥ ६३ ॥ शेषं किंचित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षितां ॥ दारुणः क्षत्रधर्मो यमं पिभिः
 संप्रदर्शितः ॥ ६४ ॥ यत्र शांतनवं हत्वा राज्यमिच्छंति पांडवाः ॥ वयं वाराज्यमिच्छामो घातयित्वा महाव्रतं ॥ ६५ ॥ क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्थानां पराभ्यंति पुत्रकाः ॥
 एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वाप्तु संजय ॥ ६६ ॥ पराक्रमः पराशक्तिस्तनुतस्मिन् प्रतिष्ठितं ॥ अनीकानि विनिघ्नंतं हीमंतं पराजितं ॥ ६७ ॥ कथं शांतनवं ततं पां
 दुपुत्रान्यवारयन् ॥ यथा युक्तं न्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः ॥ ६८ ॥ कथं वानिहतो भीष्मः पिता संजय मे परैः ॥ दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ६९ ॥
 दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमब्रुवन् ॥ यच्छरीरैरुपास्तीर्णान् नरवारणवाजिनां ॥ ७० ॥ शरशक्तिमहाखड्गतो मराक्षामहाभयां ॥ प्राविशन्किं तवामंदाः सभां
 युद्धदुःसदां ॥ ७१ ॥ प्राणघूते प्रतिभये केऽदीव्यं तनरर्षभाः ॥ के जीयंते जितास्तत्र कृतलक्ष्यानि पातिताः ॥ ७२ ॥ अन्ये भीष्माच्छांतनवात्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥
 न हि मे शांतिरस्तीह श्रुत्वा देवव्रतं हतं ॥ ७३ ॥ पितरं भीमकर्माणं भीष्ममाहवशो भिनं ॥ आर्तिमेह दये रूढां महतीं पुत्रहानिजां ॥ ७४ ॥ त्वं हि मे सर्पिषे वां मिमुही
 पयसि संजय ॥ महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकं ॥ ७५ ॥ दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचंति पुत्रकाः ॥ श्रोष्यामि तानि दुःस्वानि दुर्योधनकृतान्यहं ॥ ७६ ॥
 तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र संजय ॥ यद्वृत्तं तत्र संग्रामे मंदस्या बुद्धिः संभव ॥ ७७ ॥ अपनीतं सुनीतं यत्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ यत्कृतं तत्र संग्रामे भीष्मेण जय
 मिच्छतां ॥ ७८ ॥ तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंसतश्चाप्यशेषतः ॥ यथा तदभव गुह्यं कुरुपांडवसेनयोः ॥ ७९ ॥ क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथा भवत् ॥ ८० ॥ इति श्री
 महाभारते श्रीभगवद्गीतापञ्चमोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ संजय उवाच त्वद्युक्तो यमनुप्रश्नो महाराज
 यथाहसि ॥ ननु दुर्योधने दोषमिममासंक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ य आत्मनो दुश्चरितां दशुभं प्राप्नुयान्नरः ॥ एनसातेन नान्यं स उपाशंकितुमर्हति ॥ २ ॥ महाराज मनुष्येषु
 मित्येव सर्वमाचरेत् ॥ सवध्यः सर्वलोकस्य विदितानि समाचरेत् ॥ ३ ॥ निवासो निरुक्तिप्रज्ञैः पांडवैस्त्वयतीक्षया ॥ अनुभूतः सहामात्यैः क्षांतश्च सुचिरं वने ॥ ४ ॥
 हयामांशमजानां चराक्ष्णं चामिततेजसां ॥ प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योऽबलेन च ॥ ५ ॥

त्वद्युक्तं इति आसंक्तुं आसंजयितुं ॥ १ ॥ एनसापापेन ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ व्युत्पत्तिस्य उच्छ्वासवर्त्तिन उत्पत्तिः कारणतस्त्यविज्ञानं ॥ ९ ॥ १० ॥ व्यूढेषु व्यूहरचनया स्थितेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति
 शृणुत पृथिवीपालमाचशोके मनःकृपाः ॥ दिष्टमेतत्पुरा नूनमिदमेव नराधिप ॥ ६ ॥ नमस्कृत्वा पितुस्तेहं पाराशर्याय धीमते ॥ यस्य प्रसादाद्विष्मन्तत्प्राप्तं ज्ञानं
 मनुत्तमं ॥ ७ ॥ दृष्टिश्चातीन्द्रियाराजन्दूराद्भवणमेव च ॥ परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ८ ॥ व्युत्पितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः शुभा ॥ अक्षैर
 संमोयुद्देषु वदानान्महात्मनः ॥ ९ ॥ शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतं ॥ भरतानामभूद्युद्धं यथा तद्धोमहर्षणं ॥ १० ॥ तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः ॥
 दुर्योधनीमहाराजदुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ११ ॥ दुःशासनरथास्तूर्णयुज्यंतां भीष्मरक्षिणः ॥ अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय ॥ १२ ॥ अयं समागमि
 त्प्रमोवर्षपूगाभिचिंतितः ॥ पांडवानां ससैन्यानां कुरूणां च समागमः ॥ १३ ॥ नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणांत् ॥ हन्याद्दुर्मोह्यसौ पार्थान्सोमकंश्च स
 र्वं जयान् ॥ १४ ॥ अब्रवीच्च विशुद्धात्मानाहं हन्यां शिखंडिनं ॥ श्रूयते स्त्रीत्यसौ पूर्वतस्माद्दुर्योरणे मम ॥ १५ ॥ तस्माद्भीष्मोरक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः ॥
 शिखंडिनो वये यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ १६ ॥ तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दक्षिणात्योत्तरापथाः ॥ सर्वथास्त्रेषु कुशलास्ते रक्षन्तु पितामहं ॥ १७ ॥ अरक्ष्यमाणं
 हिरुको हन्यात्सिंहं महाबलं ॥ मासिंहं जंबुकेनेव घातयामः शिखंडिना ॥ १८ ॥ वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौ जाश्वदक्षिणं ॥ गोसारौ फाल्गुनं प्रासौ फाल्गुनोपि शि
 खंडिनः ॥ १९ ॥ संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ॥ यथानहन्त्या द्वांगेयंदुःशासनतथा कुरु ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीताप० दुर्यो
 धनदुःशासनसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान् ॥ क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यता
 मिति ॥ १ ॥ शिखंडुं दुर्भीषीं चैव सिंहनादैश्च भारत ॥ हयहेपितनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा ॥ २ ॥ गजानां बृंहतां चैव योधानां चापि गर्जतां ॥ श्वेलितास्फोटितोत्तुहै
 स्तुमुलं सर्वतो भवत् ॥ ३ ॥ उदंतिष्ठन्महाराज सर्वयुक्तमशेषतः ॥ सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपांडवसेनयोः ॥ ४ ॥ राजेंद्रतव पुत्राणां पांडवानां तथैव च ॥ दुष्प्रवृत्त्याणि
 बाह्यानि सशस्त्रकवचानि च ॥ ५ ॥ ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्तं भारत ॥ त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवन्ति महान्ति च ॥ ६ ॥ तत्र नागारथाश्चैव जांबूनदपरिष्कृताः ॥
 विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघाद्वसविद्युतः ॥ ७ ॥ रथानीकान्यदृश्यन्तं नगराणीव भूरिशः ॥ अतीव शुश्रुभे तत्र पिता ते पूर्णचंद्रवत् ॥ ८ ॥

भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ११ ॥ २ ॥ ३ ॥ युक्तं सच द्रुपदः अशोकः सर्वप्रकर्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ वगुराकाराःपरेषां वधनार्थमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तलबद्धाःतलज्वाघातत्राणवद्वैस्ते कल्पपिनःतूणवतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ बद्धकृष्णाजिनाइति युद्धे म
 धनुर्भिर्कृष्टिभिःस्वर्गैर्गदाभिःशक्तितोमरैः ॥ योधाःप्रहरणैःशुभ्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ १९ ॥ गजाःपदातारथिनस्तुरगाश्चविशांपते ॥ व्यतिष्ठन्वागुराकाराःश
 तशोयसहस्रशः ॥ १० ॥ ध्वजाबहुविधाकाराव्यदृश्यंतसमुच्छ्रिताः ॥ स्वेषांचैवपरेषांचद्युतिमंतःसहस्रशः ॥ ११ ॥ कांचनामणिचित्रांगाज्वलंतइवपावकाः ॥
 अचिष्मंतोव्यरोचंतगजारोहांसहस्रशः ॥ १२ ॥ महेंद्रकेतवःशुभ्रामहेंद्रसदनेष्विव ॥ सन्नद्धास्तेप्रवीराश्चददृशुर्युद्धकांसिणः ॥ १३ ॥ उद्यतैरायुधैश्चित्रास्त
 लबद्धाःकलापिनः ॥ ऋषभाक्षामनुष्येद्राश्चमूमुखगतावभुः ॥ १४ ॥ शकुनिःसौबलःशल्यआवंत्योथजयद्रथः ॥ विदानुविंदौकैकेयाःकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥
 ॥ १५ ॥ श्रुतायुधश्चकालिगोजयत्सेनश्चपार्थिवः ॥ बृहद्वलश्चकौशल्यःरुतवर्माचसात्वतः ॥ १६ ॥ दशैतेपुरुषव्याघ्राःशूराःपरिघबाहवः ॥ अक्षौहिणीनांपतयो
 यज्वानोभूरिदक्षिणाः ॥ १७ ॥ एतेचान्येचबहवोदुर्योधनवशानुगाः ॥ राजानोराजपुत्राश्चनीतिमंतोमहारथाः ॥ १८ ॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतस्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥
 बद्धकृष्णाजिनाःसर्वेबलिनोयुद्धशालिनः ॥ १९ ॥ दृष्टादुर्योधनस्यार्थेब्रह्मलोकायदीक्षिताः ॥ समर्यादशवाहिन्यःपरिगृह्यव्यवस्थिताः ॥ २० ॥ एकादशीघा
 तं ॥ २१ ॥ हेमतालध्वजंभीष्मंराजतेस्यंदनेस्थितं ॥ श्वेताभ्रइवतीक्ष्णांशुंददृशुःकुरुपांडवाः ॥ २२ ॥ संजयाश्चमहर्षासायुष्टयुष्मपुरोगमाः ॥ जृम्भमाणंम
 हासिंहं दृष्ट्वाक्षुद्रमृगायथा ॥ २३ ॥ घृष्टयुष्ममुखाःसर्वेसमुद्विजिरेमुहुः ॥ एकादशैताःश्रीजुष्टावाहिन्यस्तवपार्थिव ॥ २४ ॥ पांडवानांतथासप्तमहापुरुषपा
 वानांतथाविधः ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० सैन्यवर्णनेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ संजयउवाच यथासंभगवान्व्या
 सःकृष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥ तथैवसहिताःसर्वेसमाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १ ॥

समर्वइतिशेषः ॥ २७ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंदीयेभारतमावदीपेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

एषादीक्षांभक्तइत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तथाविधः ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ यथासंभइति ॥ १ ॥

मघाविषयगःसोमस्तद्दिनंप्रत्यपद्यतेति मघापिच्यनक्षत्रं तस्यविषयोदेशःपितृलोकस्तद्गतःसोमः कुरुपांश्चयुद्धारंभदिनमुक्तंभारतंसावित्र्या हेमतेप्रथमेमासिशुक्लपक्षेत्रयोदशी प्रवृत्तंभारतंयुद्धेनक्षत्रेयम-
 देवते प्रथमेमार्गशीर्षे अत्रत्रयोदशीशब्देनतमुक्ताचतुर्दश्येवमाहा अर्जुनेनहतोभीष्मोमाघमासेऽसिताष्टमीति त्रयोदश्यांतुमध्याह्नेभारद्वाजोनिपातितइति तत्रैवयुद्धस्यदशमेपंचदशेचाहिहृतयोभीष्मद्रोण-
 योरष्टमीत्रयोदशीसंयोगदर्शनात् अत्रपौषेतिमाघशब्दोमकरायनाभिप्रायेण तदानींतंसंभवात् असिताष्टमीतिच्छेदः अन्यथासप्तमीद्वादशयोरेवतयोर्हननंप्रामोति यत्तुअमावास्यायांदुर्योधनहननंतत्रैवोक्तं तत्रा-
 म्यमावास्याशब्दइतिदिनेप्रतिमयेवप्रयुक्तोवेदितव्यः यमदैवतेइतिभरणीनयाहाकिंतुयुग्मदैवतंमृगशीर्षमेवपाहं तस्यहिपूर्वदलंशुक्रदैवत्यत्वादासुरंउत्तरार्द्धंबुधदैवत्यत्वाद्वैव्यं तेनतत्रासुराणामुपरमोदेवानाम-
 भ्युदयश्चसिरेष्यति किंचचत्वारिंशदहान्ययद्वेचमेनिःस्तस्यवै पुष्येणसंप्रयातोस्मिभ्रवणेपुनरुगतइतियुद्धारंभादष्टादशेऽहितीर्ययात्रातआगतस्यबलदेवस्यवचनात् श्रवणेयुद्धसमामिर्दश्यते ततःप्राचीने-
 ष्वष्टादशर्षेमृगशीर्षेयुद्धारंभःसंभवतिनत्वेकविशेभरण्या अष्टादशदिनमध्येनक्षत्रप्रयक्षस्यकल्पयितुमयुक्तत्वात् कार्तिकीकृत्तिकायोगानुपातेनचतुर्दश्यांमृगस्यैवसंभावनाच्च एतेनयुद्धारंभंप्रकृत्यम-
 घाविषयगःसोमस्तद्दिनंप्रत्यपद्यतेतिभीष्मपर्वणिसंजयवाक्यान्मघायांयुद्धारंभइत्यपिनिरस्तं बलदेववाक्यविरुद्धत्वात् शब्दार्थस्तुमघापदेनतत्सहचराःपितरोलक्ष्यंते तेनयुद्धेमृतामांउत्तमदेहप्रदानार्थंच-
 द्रस्तदापितृलौकेसन्निहितोभूदिति स्वर्णिगंदिव्यदेहलाभश्चंद्राधीनइतिशास्त्रप्रसिद्धेः तथाद्वादश्यांरात्रियुद्धेचंद्रोदयकालेत्रिभागमात्रशेषायांरात्रौयुद्धमवर्त्ततेत्युक्तं तत्रत्रिभागेत्यस्यत्रिमुहूर्त्तशेषायामित्य-

मघाविषयगःसोमस्तद्दिनंप्रत्यपद्यत ॥ दीप्यमानाश्चसपेतुर्दिविसप्तमहाग्रहाः ॥ २ ॥
 द्विधाभूतइवादित्यउदयेप्रत्यदृश्यत ॥ ज्वलंत्वाशिखयाभूयोभानुमानुदितोरविः ॥ ३ ॥

र्थः तथाअष्टपंचाशतरान्यःशयानस्याद्यमेगताइतिभीष्मवचनंतुमाघोयंसमनुग्रामःत्रिभागमात्रःपक्षोयंइतिवाक्यशेषानुस्मरान् अशतंशतहीनंयथास्यात्तथाअष्टपंचअष्टपंचाशद्रात्रयोव्यतीताइतिव्याख्येयं
 विलोमशोधनान्अष्टपंचाशद्दूनंशतरात्रयोद्वाचत्वारिंशद्रात्रयोव्यतीताइत्यर्थः तथाचपौषकृष्णाष्टमीतोमाघशुक्लपंचस्यांतावंतीदिनसंख्यापूर्यते पक्षस्यचतृतीयोभागोगतोभवति तत्राप्येकतिथिक्षयात् पंच-
 म्याःद्विचत्वारिंशत्तमत्वंज्ञेयं शेषोभवितुमर्हतीत्यत्रकार्यशेषोदेहत्यागादिरेवशेषोनतुपक्षशेषइतिव्याख्याज्ञेया तत्रायंनिष्कर्षः कार्तिकशुक्लद्वादश्यारेवत्यांकुणप्रयाणं ततोमार्गशीर्षकृष्णपंचम्यांपुष्येक्षेनयोः
 पूर्णमास्यतीतिमार्गशीर्षकृष्णपंचमीमारभ्यपौषशुक्लप्रतिपत्तद्विचत्वारिंशीतिथिर्भवतीतिबलदेववाक्योक्त्यादिनसंख्यानक्षत्रसंख्याचानुगृहीताभवति यत्तुसप्तमाच्चापिदिवसादमावास्याभविष्यति संपादयोजयेत्त-
 त्रतिसाङ्गशकदेवतां मघाव्यैकुलक्षेत्रंपुष्योवेतिपुनःपुनरितिदुर्योधनवाक्यं तत्रसंपादयोजयेत्तस्यसंपादयोजयसाधनं धाराबंधादिकंतस्यांयोजयेदित्युक्तं शकदैवतामित्यनेनतस्यांज्येष्ठानक्षत्रयोमंउच्यते सचति-
 थिद्वयक्षयात्तत्रासंभवन्नपितत्रतिथिवदेवनक्षत्रक्षयाद्वातिथिनक्षत्रयोराद्यंतयोगाद्वाज्ञेयइतिसर्वसंभजसं महाग्रहाःराहुकेतोरुपग्रहत्वात्सतैव ॥ २ ॥ ३ ॥

ववाशिरेचदीमायांदिशिगोमायुवायसाः ॥ लिप्समानाः शरीराणिमांसशोणितभोजनाः ॥ ४ ॥ अहन्यहनिप्रार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ॥ भरद्वाजात्मजश्चैव प्रा-
 तस्तथायसंयतौ ॥ ५ ॥ जयोस्तुपांडुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ॥ युयुधातेतवार्थाययथाससमयः कृतः ॥ ६ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पितादेवव्रतस्तव ॥ समानोयम-
 हीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ इदं वंक्षत्रियाद्वारं स्वर्गायापावृतं महत् ॥ गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणः सहलोकतां ॥ ८ ॥ एष वः शाश्वतः पंथाः पूर्वेः पूर्वतरैः कृतः ॥ सं-
 यद्वाधिमरणं गृहे ॥ यदयोनिधनं यातिसोस्यधर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ नाभागो यथातिश्रमां धातान् दुषो नृगः ॥ संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः ॥ १० ॥ अधर्मः क्षत्रियस्यैष-
 स तु वैकर्त्तनः कर्णः सामात्यः सहबन्धुभिः ॥ न्यासितः समरेश खं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ ११ ॥ एवमुक्तामहीपाला भीष्मेण भरतर्षभ ॥ निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयंतोरथोत्तमैः ॥ १२ ॥
 तोदिशोदश ॥ १४ ॥ श्वेतैश्चुत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ॥ तान्यनीकानि शोभंते गजैरथपदातिभिः ॥ १५ ॥ भेरीपणवशब्दैश्च दुंदुभीनां च निःस्वनैः ॥
 रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलितामही ॥ १६ ॥ कांचनांगदक्रेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः ॥ भ्राजमाना व्यराजंत साम्रयः पर्वता इव ॥ १७ ॥ तालेन महता भीष्मः पं-
 चतारेण केतुना ॥ विमलादित्यसंकाशस्तस्थौ कुरुचमूपरि ॥ १८ ॥ ये त्वदीयामहेष्वासाराजानो भरतर्षभ ॥ अवर्त्तत यथादेशं राजन् शांतनवस्यते ॥ १९ ॥ स तु
 गूलकेतुना ॥ श्रुतायुधश्चित्रसेनः पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ २० ॥ शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः ॥ एते सप्तमहेष्वासाद्रोणपुत्रपुरोगमाः ॥ २१ ॥ स्यंदनैर्व-
 स्वर्जाणो भीष्मस्यासन् पुरोगमाः ॥ तेषामपि महोत्सेधाः शोभयंतोरथोत्तमान् ॥ २२ ॥ भ्राजमाना व्यरोचंत जांबूनदमया ध्वजाः ॥ जांबूनदमयीवेदीकमंडलुवि-
 भूषिता ॥ २४ ॥ केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥ अनेकशतसाहसमनीकमनुकर्षतः ॥ २५ ॥ महान् दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ तस्य पौ-
 र्वकास्त्रिंशकां चोजाः ससुदक्षिणाः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ अंगपतिनाकर्णपुत्रेणदृषकेतुना ॥ २८ ॥ वराहेणकेतुमुख्येनेतिसंबंधः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निष्केणकंठाभरणेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्री
स्वामीशारदांभुवणप्रसन्नप्रसाद्यानां सुमहद्वलं ॥ २८ ॥ अनीकप्रमुखेतिष्ठन्वराहेणमह्यशः ॥ शुशुभेकेतुमुख्येनराजतेनजयद्रथः ॥ २९ ॥ शतंरथसहस्रा
णांकरेणसहशवर्त्तिनः ॥ अष्टौनागसहस्राणिसादिनामयुतानिषट् ॥ ३० ॥ तस्मिंधुपतिनाराज्ञापालितं ध्वजिनीमुखं ॥ अनंतरथनागाश्वमशोभतमहद्
लं ॥ ३१ ॥ षष्ठ्यास्थसहस्रेस्तुनागानामयुतेनच ॥ पतिःसर्वकलिंगानांययौकेतुमतासह ॥ ३२ ॥ तस्यपर्वतसंकाशाव्यरोचंतमहागजाः ॥ यंत्रतोमरतूणीरैः
पताकाभिःसुशोभिताः ॥ ३३ ॥ शुशुभेकेतुमुख्येनपावकेनकलिंगकः ॥ श्वेतच्छत्रेणनिष्केणचामरव्यजनेनच ॥ ३४ ॥ केतुमानपिमातंगंविचित्रंपरमांकुशं ॥
आस्थितःसमरेराजन्मेघस्थइवभानुमान् ॥ ३५ ॥ तेजसादीप्यमानस्तुवारणोत्तममास्थितः ॥ भगदत्तोययौराजायथावज्रधरस्तथा ॥ ३६ ॥ गजस्कंधगता
वास्तांभगदत्तेनसंमितौ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौकेतुमंतमनुव्रतौ ॥ ३७ ॥ सरथानीकवानव्यूहोहस्यंगोवृषशीर्षवान् ॥ वाजिपक्षःपतत्युग्रःप्रहसन्सर्वतोमुखः
॥ ३८ ॥ द्रोणेनविहितोराजनराज्ञाशांतनवेनच ॥ तथैवाचार्यपुत्रेणबाल्हीकेनरूपेणच ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० सैन्यवर्णनेसप्त
दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ संजयउवाच . ततोमुहूर्त्तात्तुमुलःशब्दोहृदयकंपनः ॥ अश्रूयतमहाराजयोधानांप्रयुयुत्सतां ॥ १ ॥
शंसदुंदुभिघोषैश्चवारणानांचबृंहितैः ॥ नेमिघोषैरथानांचदीर्यतीववसुंधरा ॥ २ ॥ हयानांहिषमाणानांयोधानांचैवगर्जतां ॥ क्षणेनैवनभोभूमिःशब्देनापू
रितंतदा ॥ ३ ॥ पुत्राणांतवंदुर्धर्षपांडवानांतथैवच ॥ समकंपंतसैन्यानिपस्परसमागमे ॥ ४ ॥ तत्रनागारथाश्चैवजांबूनदविभूषिताः ॥ आजमाताव्यवृत्तं
मेघावसविद्युतः ॥ ५ ॥ ध्वजांबहुविधाकारास्तावकानांनराधिप ॥ कांचनांगदिनोरेजुर्जलिताइवपावकाः ॥ ६ ॥ स्वेषांचैवपरेषांचसमदृश्यंतभरत ॥ महेंद्र
केतवःशुभ्रमहेंद्रसदनेष्विव ॥ ७ ॥ कांचनैःकवचैर्वीराज्वलनार्कसमप्रभाः ॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतज्वलनार्कसमप्रभाः ॥ ८ ॥ कुरुयोधवराराजन्विचित्राग्र्यं
कार्मुकाः ॥ उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलवद्भ्यःपताकिनः ॥ ९ ॥

अपर्वणिनैलकंडीयेभारतभाष्येपेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥

॥ १९ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १५ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शतानामयुतानिषट् षट्शतान्ययुतगुणानि षट्शतान्ययुतगुणानि षट्शतान्ययुतगुणानि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येअष्टादशो
 ऋषभक्षामहेष्वासाश्वमूमुखगतावभुः ॥ पृष्ठगोपास्तुभीष्मस्यपुत्रास्तवनराधिप ॥ दुःशासनोदुर्विषहोदुर्मुखोदुःसहस्तथा ॥ १० ॥ विविंशतिश्चित्रसेनोवि
 कर्णश्चमहारथः ॥ सत्यव्रतःपुरुमित्रोजयोभूरिश्रवाःशलः ॥ ११ ॥ रथाविंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः ॥ अभीषाहाःशूरसेनाःशिवयोथवसातयः ॥ १२ ॥
 शाल्वामलंसास्तथावष्ठाखैगर्ताःकेकयास्तथा ॥ सौवीराःकैतवाःप्राच्याःप्रतीच्योदीच्यवासिनः ॥ १३ ॥ द्वादशैतेजनपदाःसर्वेशूरास्तनुत्यजः ॥ महतारथवं
 शेनतेररक्षुःपितामहं ॥ १४ ॥ अनीकंदशसाहसंकुंजराणांतरस्विनां ॥ मागधोयत्रनृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात् ॥ १५ ॥ रथानांचक्ररक्षाश्वपादरक्षाश्वदंति
 नां ॥ अभवन्वाहिनीमध्येशतानामयुतानिषट् ॥ १६ ॥ पादाताश्चाग्रतो गच्छन्नुश्वर्मासिपाणयः ॥ अनेकशतसाहसानखरप्रासयोधिनः ॥ १७ ॥ अक्षौहि
 ण्योदशैकाचतवपुत्रस्यभारत ॥ अदृश्यंतमहाराजगंगेवयमुनांतरा ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतापर्वणिसैन्यवर्णनेअष्टादशोऽध्यायः
 ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ धृतराष्ट्र उवाच अक्षौहिण्योदशैकाचव्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ॥ कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहतपांडवः ॥ १ ॥ यो वेदमानुषं
 व्यूहं दैवंगांधर्वमासुरं ॥ कथं भीष्मसकौतेयः प्रत्यव्यूहतसंजय ॥ २ ॥ संजय उवाच धार्तराष्ट्रा ग्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पांडवः ॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्म
 राजो धनंजय ॥ ३ ॥ महर्षेर्वचनात्तात वेदयंति बृहस्पतेः ॥ संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्दहून् ॥ ४ ॥ सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ॥ अस्मा
 कंच तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ॥ ५ ॥ एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूहपांडव ॥ एतच्छ्रुत्वा धर्मराजं प्रत्यभाषत पांडवः ॥ ६ ॥ एष व्यूहामिते व्यूहं राजसत्तम दुर्जयं ॥
 अचलं नाम बज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७ ॥ यः सवात इवोद्धूतः समरे दुःसहः परैः ॥ स नः पुरोयोत्स्यते वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८ ॥ तेजांसिरिपुसैन्यानां च द्र
 वपुरुषसत्तमः ॥ अग्रेऽग्रणीर्योत्स्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥ ९ ॥ यं दृष्ट्वा कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ॥ निर्वर्तिष्यंति संत्रस्ताः सिंहं सुद्रुमगायथा ॥ १० ॥
 तं सर्वं संप्रियमामः प्राकारमकुतो भयाः ॥ भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं देवराजमिवामराः ॥ ११ ॥ न हि सोऽस्ति पुमालोकेयः संक्रुद्धं द्रुकोदरं ॥ द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत न
 र्षभं ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ अक्षौहिण्य इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ संहतानि अल्पैः संहतैव योद्धव्यं बहुभित्तुं विशकलितैः पियोद्धुं शक्यमि
 त्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्यूहव्यूहं कुरु ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ स्पंदमानाकिचिच्चलंती ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ धृतराष्ट्रस्यदायादाइत्यनेनतवैवैतागइति सूचयति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

एवमुक्तामहाबाहुस्तथाचक्रेधनंजयः ॥ व्यूह्यतानिबलान्याशुप्रययौफाल्गुनस्तथा ॥ १३ ॥ संप्रयातान्कुरुनृद्व्यापांडवानांमहाचमूः ॥ गंगेकपूर्णास्तिमि
तास्पंदमानाव्यदस्यत ॥ १४ ॥ भीमसेनोऽग्रणीस्तेपांधृष्टद्युम्नश्चवीर्यवान् ॥ नकुलःसहदेवश्चधृष्टकेतुश्चपार्थिवः ॥ १५ ॥ विराटश्चततःपश्चाद्राजायाक्षौहिणी
वृतः ॥ आदृभिःसहपुत्रैश्चसोभ्यरक्षतपृष्ठतः ॥ १६ ॥ चक्ररक्षौतुभीमस्यमाद्रीपुत्रौमहायुती ॥ द्रौपदेयाःससौभद्राःपृष्ठगोपास्तरस्विनः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च
पांचाल्यस्तेषांगोतामहारथः ॥ सहितःपृतनाशूरैरथमुख्यैःप्रभद्रकैः ॥ १८ ॥ शिखंडीतुततःपश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ॥ यत्तोभीष्मविनाशायप्रययौभरतर्षभ
॥ १९ ॥ पृष्ठतोप्यर्जुनस्यासीद्युधुधानोमहाबलः ॥ चक्ररक्षौतुपांचाल्यौयुधामन्यूत्तमोजसौ ॥ २० ॥ कैकेयोधृष्टकेतुश्चचेकितानश्चवीर्यवान् ॥ भीमसेनो
गदांविभ्रद्वज्रसारमयीदृढां ॥ चरन्वेगेनमहतासमुद्रमपिशोषयेत् ॥ २१ ॥ एतेतिष्ठंतिसामात्याःप्रेक्षंतस्तेजनाधिप ॥ धृतराष्ट्रस्यदायादाइतिवीभत्सुरब्रवीत् ॥
॥ २२ ॥ भीमसेनंतदाराजन्दर्शयस्वमहाबलं ॥ ब्रुवाणंतुतथापार्थसर्वसैन्यानिभारत ॥ २३ ॥ अपूजयंस्तदावागभिरनुकूलाभिराहवे ॥ राजातुमध्यमानीकेकुं
तीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ बृहद्भिःकुंजरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ अक्षौहिण्याथपांचाल्योयज्ञसेनोमहामनाः ॥ विराटमन्वयात्पश्चात्पांडवार्थपराक्रमी ॥ २५ ॥
भ्यरक्षयुधिष्ठिरं ॥ २५ ॥ त्वदीयानांपरेष्वांचरथेषुविपुलान्ध्वजान् ॥ अभिभूयार्जुनस्यैकोरथेतस्यौमहाकपिः ॥ २६ ॥ पदातास्त्वग्रंतोगच्छन्नसिशंत्यष्टिपाणयः ॥
अनेकशत्रुसांहंस्तभीमसेनस्यरक्षिणः ॥ २७ ॥ वारणादशसाहस्राःप्रभिन्नैकरट्टामुखाः ॥ शूराहेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ २८ ॥ क्षरंतंइवजीमूताम
हार्हाःपद्मगंधिनः ॥ राजानमन्वयुःपश्चाज्जीमूता इववार्षिकाः ॥ २९ ॥ भीमसेनो गदांभीमांप्रकर्षन्परिघोपमां ॥ प्रचकर्षमहासैन्यंदुराघर्षोमहामनाः ॥ ३० ॥
तमर्कमिवंदुष्प्रेक्ष्यंतपंतमिववाहिनीं ॥ नशेकुःसर्वयोधास्तेप्रतिवीक्षितुमंतिके ॥ ३१ ॥ वज्रोनामैपसव्यूहोनिर्भयःसर्वतोमुखः ॥ चापविद्युत्स्वजोघोरोगुप्तो
गांडीवधन्वना ॥ ३२ ॥ यंप्रतिव्यूह्यतिष्ठंतिपांडवास्तववाहिनीं ॥ अजेयोमानुषेलोकेपांडवैरभिरक्षितः ॥ ३३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ वारणाराजामन्वयुरितिसंबंधः अचलाःनिष्कंपाः ॥ ३० ॥ जीमूताःपर्वताः जीमूतोऽद्रावितिमेदिनी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

प्रावातप्रववौ संपुषतःसविदुः ॥ ३६ ॥ वाताःरुद्रावायवः ॥ ३७ ॥ आहत्यआस्फल्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मज्जानइति नोस्माकंयोधानांमज्जाःधातुविशेषानुपसंतइवेतियोज्यं ॥ ४४ ॥ श्रीमसेनंदद्व्याव्यवस्थिताइतिसंबंधः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाद्रदीपेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥५॥ श्रीष्मोनेतानिर्वोदायेषांतिश्रीष्मनेत्राः ॥ १ ॥ मेवंपुष्कलयथास्या

संध्यांतिषुसुसैत्येषुसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ प्रावात्सपृषतोवायुर्निरभ्रेस्तनयितुमान् ॥ ३६ ॥ विष्वग्वाताश्रविवदुर्नीचैःशर्करकर्षिणः ॥ रजश्चोद्भूयतमहंक्षम
आच्छादयज्जगत् ॥ ३७ ॥ पपातमहतीचोल्काप्राङ्मुखीभरतर्षभ ॥ उद्यंतसूर्यमाहत्यव्यशीर्यतमहास्वना ॥ ३८ ॥ अथसंनत्यमानेषुसैत्येषुभरतर्षभ ॥ निंश्च
भोऽभ्युदयौसूर्यःसप्रोषंभूश्चालच ॥ ३९ ॥ व्यशीर्यतसनादाचभूस्तदाभरतर्षभ ॥ निर्घातावहवोराजन्दिक्षुसर्वासुचाभवन् ॥ ४० ॥ प्रादुरासीद्रजस्तीव्रंन
प्राज्ञायत्तकिंचन ॥ ध्वजानांधूयमानानांसहसामातरिश्वना ॥ ४१ ॥ किंकिणीजालबद्धानांकांचनस्रग्वरांबरैः ॥ महतांसपताकानामादित्यसमतेजसां ॥ ४२ ॥
सर्वज्ञपद्मणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ॥ एवंपुरुषव्याघ्राःपांडवायुद्धनंदिनः ॥ ४३ ॥ व्यवस्थिताःप्रतिव्यूह्यतवपुत्रस्यवाहिनीं ॥ असंतइवमज्जानोयोधा
नांभरतर्षभ ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वाग्रतोभीमसेनंगदापाणिमवस्थितं ॥ ४५ ॥ इतिश्रीमर्हीभारतेश्रीष्मपर्वणिभगवद्गीतापर्वणिपांडवसैन्यव्यूहेएकोनविंशोऽध्यायः ॥
॥ १९ ॥ ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रउवाच सूर्योदयेसंजयकेनपूर्वयुयुत्सवोहृष्यमाणाइवासन् ॥ मामकावाभीष्मनेत्राःसमीपेपांडवावाभीमनेत्रास्तदानीं
॥ १ ॥ केषांजघन्यौसोमसूर्यौसवायूकेषांसेनांश्चापदाश्चाभषंत ॥ केषांयूनांमुखवर्णाःप्रसन्नाःसर्वमेत्वंब्रूहिमेवंयथावत् ॥ २ ॥ संजयउवाच उभेसेने
बुल्यमिवोपयातेउभेव्यूहेदृष्टरूपेनरेद्र ॥ उभेचित्रेवनराजिप्रकाशेतथैवोभेनागरथाश्वपूर्ण ॥ ३ ॥ उभेसेनेबृहत्यौभीमरूपेतथैवोभेभारतदुर्विषद्वे ॥ तथैवोभे
सुर्मज्जघायस्तृष्टेतथैवोभेसत्पुरुषोपजुष्टे ॥ ४ ॥ पश्चान्मुखाःकुरवोधात्तराष्ट्राःस्थिताःपार्थाःप्राङ्मुखायोत्स्यमानाः ॥ दैत्येन्द्रसेनेवचकौरवाणदिवेन्द्रसेनेवचपार्
ठवानां ॥ ५ ॥ चक्रेवायुःपृष्ठतःपांडवानांधात्तराष्ट्रान्श्चापदाव्याहरंत ॥ गजेंद्राणांमदगंधांश्चतीव्राक्षसेहिरेतवपुत्रस्यनागाः ॥ ६ ॥ दुर्योधनोहस्तिनंपद्मवर्णसु
वर्णकंसंजालवंतंप्रभिक्षं ॥ समास्थितोमध्यगतःकुरुणांसंतूयमानोवंदिभिर्मागधैश्च ॥ ७ ॥ चंद्रप्रभंश्चेतमथातपत्रंसौवर्णसम्भ्राजतिचोत्तमांगे ॥ तंसर्वतःश
कुनिःपार्वतीयैःसार्द्धगांधारैर्यातिगांधारराजः ॥ ८ ॥

तथाब्रूहि मेवमितिमीकनेःपुष्पयस्थयजिबाहुलकादुपधाहृस्वेतगुणेरूपं गौडास्त्रिहपाठांतरंकल्पयंतिसर्वमेतद्ब्रूहिमेत्वंयथावदिति ॥ २ ॥ व्यूहेस्वेइतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १० ॥ भूर्मीद्रव्यपर्वतश्चअप्रकंयइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ येनयत्र तेनत्र ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनंतरूपावहीत्वदीयानतुपांडवानांसेनाबद्धीतिथापितांबृहती

• भीष्मोद्यतःसर्वसैन्यस्यवृद्धःश्वेतच्छत्रःश्वेतधनुःसखद्भः ॥ श्वेतोष्णीषःपांडुरेणध्वजेनश्वेतैरश्वैःश्वेतशैलप्रकाशैः ॥ १ ॥ तस्यसैन्येधार्तराष्ट्राश्चसर्वेबाल्हीका
वामेकदेशःशलध्वं ॥ येचांबष्ठाःक्षत्रियायेचसिंधोस्तथासौवीराःपंचनदाश्चशूराः ॥ १० ॥ शोणैर्हयैरुक्मरथोमहात्माद्रोणोधनुष्पाणिरदीनसत्वः ॥ आस्तेगुरुः
प्रायशःसर्वराज्ञापश्वाच्चभूर्मीद्रव्याभियाति ॥ ११ ॥ वार्द्धक्षत्रिःसर्वसैन्यस्यमध्येभूरिश्रवाःपुरुमित्रोजयश्च ॥ शाल्वामत्स्याःकेकयाश्चेतिसर्वगजाबीकैर्भातरो
येत्यमांमाः ॥ १२ ॥ शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा महेष्वासोगौतमश्चित्रयोधी ॥ शकैःकिरातैर्यवनैःपल्हवैश्चसार्धचमूमुत्तरतोभियाति ॥ १३ ॥ महारथैर्वृष्णिभोजैः
सुगुप्तं सुशूराकैर्विदितैरात्तशस्त्रैः ॥ बृहद्वलंरुतवर्माभिगुप्तंवलंत्वदीयंदक्षिणेनाभियाति ॥ १४ ॥ संशप्तकानामयुतरथानांमृत्युर्जयोवार्जुनस्येतिस्मृष्टाः ॥ येनार्जु
नस्तेनराजन्कृतास्त्राःप्रयातारस्तेत्रिगर्ताश्चशूराः ॥ १५ ॥ साग्रंशतसहसंतुनागानांतवभारत ॥ नागेनागेरथशतंशतमंश्वारथेरथे ॥ १६ ॥ अश्वेऽश्वेदशयानु
ष्कायानुर्केशतर्चमिणः ॥ एवंव्यूहान्यनीकानिभीष्मेणतवभारत ॥ १७ ॥ संव्यूह्यमानुषंव्यूहदैवंगांधर्वमासुरं ॥ दिवसेदिवसेप्राप्तेभीष्मःशांतनवोग्रणीः
॥ १८ ॥ महारथौषविपुलःसमुद्रइवधोषवान् ॥ भीष्मेणधार्तराष्ट्राणांव्यूहःप्रत्यङ्मुखोयुधि ॥ १९ ॥ अनंतरूपाध्वजिनीनरेन्द्रभीमात्वदीयानतुपांडवानां ॥ तांचै
वमन्येबृहतीदुप्रधर्षयस्यानेताकेशवश्चार्जुनश्च ॥ २० ॥ इतिश्रीम०भी०भ०सैन्यवर्णनेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ संजयउवाच बृहतीधार्तरा
ष्ट्रस्यसेनां दृष्ट्वासमुद्यतां ॥ विषादमगमद्राजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ व्यूहंभीष्मेणचाभेद्यंकल्पितंप्रेक्ष्यपांडवः ॥ अभेद्यमिवसंप्रेक्ष्यविवर्णोऽर्जुनमब्रवीत्
॥ २ ॥ घनंजयकथंशक्यमस्माभिर्योदुमाहवे ॥ धार्तराष्ट्रैर्महाबाहोयेषांयोद्धापितामहः ॥ ३ ॥ अक्षोभ्योयमभेद्यश्चभीष्मेणामित्रकर्षिणा ॥ कल्पितःशास्त्र
द्वेनविधिवाभूरिवर्चसा ॥ ४ ॥ तेवयंसंशयंप्राप्ताःससैन्याःशत्रुकर्षण ॥ कथमस्मान्महाव्यूहादुत्थानंनोभविष्यति ॥ ५ ॥ अथार्जुनोब्रवीत्पार्थयुधिष्ठिरमभि
प्रहा ॥ विषण्णमिवसंप्रेक्ष्यतवराजन्ननीकिनीं ॥ ६ ॥ प्रज्ञयाभ्यधिकानशूरान्गुणयुक्तान्वहमपि ॥ जयंत्यल्पतरायेनतन्निबोधविशांपते ॥ ७ ॥ तत्रतेकाणं
राजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ नारदस्तन्मन्त्रिर्वेदभीष्मद्रोणौचपांडव ॥ ८ ॥ एनमेवायंमाश्रित्ययुद्धेदेवासुरेऽब्रवीत् ॥ पितामहःकिलपुरामहेंद्रादीन्दिवौकसः ॥ ९ ॥

मेवमन्येहृतिसंबन्धः ॥ २० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतजावदीपेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ बृहतीमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ गुणभूतोदासभूतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अकुण्ठसायकः अतिहमायुधः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीभूमपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ १८ ॥

नतया बलवीर्याभ्यां जयंति विजिगीषवः ॥ यथा सत्यानृशंस्याभ्यां धर्मैर्गोचमेन च ॥ १० ॥ ज्ञात्वा धर्ममधर्मचलोभं चोत्तममास्थिताः ॥ युध्यध्वमनहंकारा
यतो धर्मस्ततोजयः ॥ ११ ॥ एवं राजन्विजानो हि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ॥ यथा तु नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततोजयः ॥ १२ ॥ गुणभूतोजयः कृष्णोऽष्टतोऽभ्येति माधवं ॥
यथा विजयश्चास्य सन्नतिश्चापरो गुणः ॥ १३ ॥ अनंततेजा गोविंदः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः ॥ पुरुषः सनातनमयो यतः कृष्णस्ततोजयः ॥ १४ ॥ पुरात्येष हरिर्भूत्वा
चिकुंठोऽकुंठसायकः ॥ सुरासुरानवस्फूर्जन्नववीक्षे जयंति ॥ १५ ॥ कथं कृष्णजये मेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितं ॥ तत्प्रसादाद्विचित्रैर्लोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥
॥ १६ ॥ तस्य तेन व्यथां कांचिदिह पश्यामि भारत ॥ यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक् त्रिदिवेश्वरः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीताप० युधिष्ठिरा
र्जुनसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ संजय उवाच ततो युधिष्ठिर राजा स्वांसेनां समनोदयत् ॥ प्रतिव्यूहं न नीकानि भीष्म
स्य भरतेर्षभ ॥ १० ॥ यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहं तपांडवाः ॥ स्वर्गपरममिच्छंतः सुयुद्धेन कुरुद्वहाः ॥ २ ॥ मध्ये शिखंडिनोऽनीकरक्षितं सव्यसाचिना ॥ घृष्टघु
मश्चरन् नग्रे भीमसेनेन पालितः ॥ ३ ॥ अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितं ॥ श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेण वधनुष्मता ॥ ४ ॥ महेंद्रयानप्रतिमं रथं तु सोपस्क
रं हाटकरत्नचित्रं ॥ युधिष्ठिरः कांचनभांडयोक्त्रं समास्थितो नागपुरस्य मध्ये ॥ ५ ॥ समुच्छ्रितं दंतशलाकमस्य सुपांडुरं छत्रमतीव भाति ॥ प्रदक्षिणं चैनमुपाच
रंत महर्षयः संस्तुतिभिर्महेंद्रं ॥ ६ ॥ पुरोहिताः शत्रुवधं वदंतो ब्रह्मर्षिसिद्धाः श्रुतवन्त एनं ॥ जयैश्चमंत्रैश्च महौषधीभिः समंततः स्वस्त्ययनं ब्रुवन्तः ॥ ७ ॥ ततः सवस्त्राणि
तथैव गाश्च फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् ॥ कुरुत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा कुर्वन् ययौ शक्र इवामरेशः ॥ ८ ॥ सहस्रसूर्यः शतकिंकिणीकः परार्द्धजांबूनदहेमचि
त्रः ॥ रथोर्जुनस्याग्निरिवार्चिमाली विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ॥ ९ ॥ तमास्थितः केशवसंगृहीतं कपिध्वजो गांडिवबाणपाणिः ॥ धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां न
विद्यते नो भविता कदाचित् ॥ १० ॥ उद्धर्तयिष्यंस्तव पुत्रसेनामतीवरौ द्रंसविभर्तिरूपं ॥ अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां नराश्वनागान्युधिभस्म कुर्यात् ॥ ११ ॥
स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां दकोदरो वीररथस्य गोप्ता ॥ तं तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं लोके महेंद्रप्रतिमानकल्पं ॥ १२ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरस्वमध्ये स्थितं इदानीं मानीतमिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सहस्रसूर्यतुल्याभ्यां दर्शचक्राण्यस्मिन्सहस्रसूर्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ पाठांतरयोः सेनायोमीष्मोऽस्मभ्यं अस्मत्तः सेनां स्वां आरक्ष अमेव व्यूहं च नयारक्षितवान् ॥ १५ ॥ गूहंति परिवारयन्ति भरतर्षभेण भीष्मेण ॥ १६ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभा
वदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ इदानीं स्वस्य दिव्यं ज्ञानमस्तोति दर्शयन् संजय उवाच धार्तराष्ट्रबलमिति हितार्थाय हितश्चासावर्थश्च हितार्थो जयस्तदर्थः ॥ १ ॥ दुर्गयाः असुरनिहंतृत्वे
न प्रसिद्धायाः स्तोत्रं उदीरय असुरां शानां शत्रूणां पराजयाय ॥ २ ॥ संख्ये संपामे ॥ ३ ॥ हे सिद्धसेनानि सिद्धानां योगिनां सेनासमुदायस्तस्य नेत्री परमपदप्रापिका योगसिद्धिर्करीत्यर्थः आर्ये ऋगतौ अस्मात्
कहलौर्ह्यत् प्राप्य ब्रह्मस्वरूपे इत्यर्थः मंदरे मंदरवने वसतीति तथा कुमारि अविश्रुत ब्रह्मचर्ये जरादिहीने इति वा कालिकालशक्ते कापालिकपालस्यायं पतिः कापालो रुद्रस्तत्पतिः कपिलः रुष्णपिंगलश्च वर्णवि

समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं संविध्यथुः पंकगतायथा द्विपाः ॥ वकोदरं वारणराजदर्पयोधास्त्वदीयाभयविग्रसत्त्वाः ॥ १३ ॥ अनीकमध्येतिष्ठंतं राजपुत्रं दुरासदं
म् ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं गुडाकेशं जनार्दनः ॥ १४ ॥ वासुदेव उवाच स एष रोषात्पतपन्बलस्यो यो नः सेनां सिंह इवेक्षते च ॥ स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाह
तां विशतं वाजिमेधाः ॥ १५ ॥ एतां न्यनीकानि महानुभावं गूहंति मेघा इव रश्मिमतं ॥ एतानि हत्वा पुरुषप्रवीरकां क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभार
ते भीष्मपर्वणि भगवद्गी० श्रीकृष्णार्जुनसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ १३ ॥ संजय उवाच धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितं ॥ अर्जुनस्य हि ता
र्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच श्रुचिर्भूत्वा महाबाहो संग्रामाभिमुखे स्थितः ॥ पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय ॥ २ ॥ संजय
उवाच एवमुक्त्वा अर्जुनः संख्ये वासुदेवेन धीमता ॥ अवतीर्य रथात्पार्थः स्तोत्रमाह कृतांजलिः ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच नमस्ते सिद्धसेनानि आर्ये मंदरवासि
नि ॥ कुमारि कालिकापालिकपिले कृष्णपिंगले ॥ ४ ॥ भद्रकालिनमस्तुभ्यं महाकालिनमस्तुते ॥ चंडिचंडेनमस्तुभ्यं तारिणिवरवर्णिनि ॥ ५ ॥ क्रात्याय नमः
हाभागे करालि विजये जये ॥ शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ॥ ६ ॥ अट्टशूलप्रहरणे खड्गं खेटकधारिणि ॥ गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नंदगोपकुलोद्भवे ॥ ७ ॥
महिषासृक्प्रिये नित्यं कौशिकिपीतवासिनि ॥ अट्टहासे कोकमुखेनमस्ते स्तुरणप्रिये ॥ ८ ॥

शेषैतद्वति ॥ ४ ॥ भद्रं कल्याणं कालयति भक्तान् प्रति आनयति साम्प्रदायिकं महाकाली महातीचासौ काली च कलियत्री संहर्त्री कालरूपामहाकाली चंडिचंडस्य कालांतकस्य भार्ये चंडे प्रगल्भे तारिणि संकष्टोत्तरणक
त्रिं वरवर्णिनी सर्वसौभाग्यलक्षणोपेतास्त्रीतद्रूपे ॥ ५ ॥ क्रात्याय नित्यं कौशिकिपीतवासिनि ॥ अट्टहासे कोकमुखेनमस्ते स्तुरणप्रिये ॥ ६ ॥ अट्टशूलप्रहरणे खड्गं खेटकधारिणि ॥ गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नंदगोपकुलोद्भवे ॥ ७ ॥
देवप्रहरणमायुधं यस्याः खेटकचर्म ॥ ७ ॥ कौशिकिकुशिकुलोत्पन्ने अट्टहासे प्रशस्तस्मिते कोकचक्रवर्त्तनं वरक्तबीजवधेऽसुरादानशीलं वाममुखं यस्याः सा कोकमुखा ॥ ८ ॥

श्वेतेऽग्नेःश्वरूपे कृष्णेवासुदेवरूपे हिरण्याक्षिपीतनेत्रे विरूपाक्षिविविधरूपयुक्तनेत्रेऽनुप्यादौ सुधूमाक्षिमार्जारादौ एतेन सार्वभौम्यमुक्तं भवति ॥ ९ ॥ ब्रह्मण्येयज्ञकर्मविप्रादिषु साध्वीब्रह्मण्या जातवेदसि अतीतज्ञेऽतीतज्ञेति वा जंबूकटकेषु जंबूद्वीपराजधानीषु चैत्येषु देवतालयेषु नित्यं सन्निहित आलयः स्थानं यस्यासा तथा ॥ १० ॥ महानिद्राब्रह्मविद्याफलभूता मुक्तिः स्कंदमातरितिसर्वदेवतारूपत्वोत्पलक्षणं ॥ ११ ॥ स्वाहेतिसर्वकर्मरूपत्वं कलेतिसर्वस्थूलसूक्ष्मकालरूपत्वं सावित्रीतिसर्ववाङ्मयरूपत्वं च उच्यते ॥ १२ ॥ रणाजिरेयुद्धांगने ॥ १३ ॥ १४ ॥ जंभनीतंद्रा मोहिनीनिद्रा मायाअद्भुतप्रदर्शनं कीर्त्त जाख्याचेतोदृतिः एतच्च कामादिदृष्टीनामप्युपलक्षणं श्रीर्लक्ष्मीः विद्यातपोधनादिसमृद्धिरूपा संध्यासंधौ आदावनेच भवासंध्यासृष्टिप्रलयकर्त्रीत्यर्थः प्रभावतीचंद्रसूर्यप्रभायुक्ता होरात्ररूपा सावित्रीसवि तुः सूर्यस्य संबंधिनी प्रभाप्रकाशनशक्तिस्तद्रूपा जननीमातृवत्पालयित्री ॥ १५ ॥ तुष्टिः संतोषः पुष्टिरुपचयः धृतिर्धैर्यं दीप्तिर्ज्योतिः यथाकांत्याचंद्रादित्यौ वर्धते अत्यंतं कांतिमंतौ भवतः वर्धयति च यदंप्रदित्य गंतो जोजगत्सयते खिलं यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति येन सूर्यस्तपतितेजसेऽद्भुतं त्रिभुवि परं चिन्मात्रं ब्रह्मैवेत्यर्थः भूतिः ऐश्वर्यं भूतिमतां महेश्वरादीनां एषास्य परमासंपादिति श्रुतेर्ब्रह्मरूपैव

उमेशाकंभरिश्वेतेरुष्णेकैटभनाशिनि ॥ हिरण्याक्षिविरूपाक्षिसुधूमाक्षिनमोस्तुते ॥ ९ ॥ वेदश्रुतिमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि ॥ जंबूकटंकचैत्येषु नित्यं सन्निहितालये ॥ १० ॥ त्वं ब्रह्मविद्याविद्यानां महानिद्राचदेहिनां ॥ स्कंदमातर्भगवति दुर्गेकांतारवासिनि ॥ ११ ॥ स्वाहाकारः स्वधाचैव कलाकाष्ठासरस्वती ॥ सावित्रीवेदमाता च तथा वेदांत उच्यते ॥ १२ ॥ स्तुतासित्वं महादेवि विशुद्धेनांतरात्मना ॥ जयो भवतु मे नित्यं त्वत्पसादा रणाजिरे ॥ १३ ॥ कांतारभयदुर्गेषु भक्ता नांचालयेषु च ॥ नित्यं वससि पाताले युद्धे जयसि दानवान् ॥ १४ ॥ त्वं जंभनीमोहिनीचमायाङ्गीः श्रीस्तथैव च ॥ संध्याप्रभावतीचैव सावित्री जननी तथा ॥ १५ ॥ तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चंद्रादित्यविवर्धिनी ॥ भूतिर्भूतिमतां संख्येवीक्ष्यसे सिद्धचारणैः ॥ १६ ॥ संजय उवाच ततः पार्थस्य विज्ञाय भक्तिमानववत्सला ॥ अंतरिक्षगतो वाच गोविंदस्याग्रतः स्थिता ॥ १७ ॥

संख्येसम्यक्ख्यानं प्रकाशनं यत्र तस्मिन्नात्मानात्मविवेकरूपे समाधौ सिद्धैर्जीविभ्युक्तैश्चरणैराजानसिद्धैश्च वीक्ष्यसेऽनुभूयसे प्रत्यगात्मत्वेन तदेवमाकारविशेषोपहितं ब्रह्माभिध्यातं सत्सर्वामोक्षादर्वाचीनाराज्यविजयादिसिद्धीः प्रयच्छतीति प्रदर्शितं तदेव वक्ष्यति भगवान् येप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः तेपि मा भवेकैतियजंत्यविधिपूर्वकं लभंते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितानिति च तथा महती विमोक्षाख्यासिद्धिरपि सर्वाकारानुपहितब्रह्मज्ञानादेव भवतीति प्रतिपादनाय गीताशास्त्रमारीसमानेन तत्र विश्वासोत्पत्त्यर्थं सद्यः प्रत्ययकरदेवीस्तोत्रं कुर्विति नियुक्तोऽर्जुनो देवीप्रत्यक्षतो दृष्ट्वा जातप्रत्ययोगी तास्वपिश्रद्धां ब्रह्मीयादित्याराधयता भगवता एतदुक्तमिति प्रचक्षतेऽर्थः एवमेव वेदेपिकारीयादीनां संबोद्ध्यादिफलानां कर्मणां विधानं अदृष्टार्थेषु कर्मसु श्रद्धोत्पादनार्थमेवेति निर्णीतपूर्वाचार्यैः ॥ १६ ॥ ततः पार्थस्येति अंतरिक्षगतेत्यैश्वर्यप्रदर्शनार्थं विशेषणं ॥ १७ ॥

नरस्त्वमित्यर्जुनाय पूर्व नरनारायणात्मकं रूपं स्मारयति तेन च तत्स्वर्ग्यैव सर्वभयनिवृत्तिर्भवति तद्विस्मरणादेव तु पराजयभयमित्यपि दर्शितं एवमयंगीताशास्त्रस्य व्यवक्ष्यमाणस्योपोद्घातो दर्शितः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कथामनुसंधत्ते लब्धत्वादिना ॥ २० ॥ एतत्स्तोत्रपाठफलमाह यद्दमिति कल्पे प्रभाते ॥ २१ ॥ तेभ्यो न भयमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यत्रेति धर्मफलं धृतिप्रभृतयः तर्हि मत्पुत्रेति धर्मोऽवेति मन्वातं प्रत्याह यत्र धर्मस्तत्र कृष्णः त्वत्पक्षे कृष्णाभावाद् धर्मोऽपि नास्ति तत्फलं भूताद्युत्पादयोऽपि न संतीत्यर्थः फलितमाह यतः कृष्णस्ततो जय इति ॥ २८ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि वैलंकटीये भारतगा

देव्युवाच ॥ स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रून् जेष्यसि पांडव ॥ नरस्त्वमसि दुर्धर्ष नारायणसहायवान् ॥ १८ ॥ अजेयस्त्वं रणेऽरीणामपि वज्रभृतः स्वयम् ॥ इत्येव मुक्त्वा वरदाक्षणेनांतरधीयत ॥ १९ ॥ लब्ध्वा वरं तु कौंतेयो मेने विजयमात्मनः ॥ आरुरोहततः पार्थो रथं परमसंमतम् ॥ २० ॥ कृष्णार्जुनावेकरथौ दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ यद्दं पठते स्तोत्रं कल्प्य उत्थाय मानवः ॥ २१ ॥ यक्षरक्षः पिशाचेभ्यो न भयं विद्यते सदा ॥ न चापिरिपवस्तेभ्यः सर्पाद्याये च दंष्ट्रिणः ॥ २२ ॥ न भयं विद्यते तस्य सदारजकुलादपि ॥ विवादे जयमाप्नोति बद्धो मुच्यति बंधनात् ॥ २३ ॥ दुर्गतरतिचावश्यं तथा चौरैर्विमुच्यते ॥ संग्रामे विजये न्नित्यं लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलाम् ॥ २४ ॥ आरोग्यबलसंपन्नो जीवेद्वर्षशतं तथा ॥ एतद्दृष्टं प्रसादात्तु मया व्यासस्य धीमतः ॥ २५ ॥ मोहादेतौ न जानंति नरनारायणादृषी ॥ तव पुत्रादुरात्मानः सर्वे मन्वुवशानुगाः ॥ २६ ॥ प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुंठिताः ॥ द्वैपायनो नारदश्च कण्वोरामस्तथानघः ॥ अवारयंस्तव सुतं न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २७ ॥ यत्र धर्मो धृतिः कान्तिर्यत्र द्वाः श्रीस्तथामतिः ॥ यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २८ ॥ इति श्रीम० भीष्मपर्वणि भगवद्गीताप० दुर्गास्तोत्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे यो धायुर्ध्वं तिसंजय ॥ उदग्रमनसः केवाकेवादीनां विचेतसः ॥ १ ॥ के पूर्वप्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकंपने ॥ मामकाः पांडवेया वातन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २ ॥ कस्य सेनासमुदये गंधमाल्यसमुद्भवः ॥ वाचुः प्रदक्षिणाश्चैव यो धानामभिगर्जताम् ॥ ३ ॥ संजय उवाच ॥ उभयोः सेनयोस्तत्र यो धाजं हृषिरेतदा ॥ सजः समाः सुगंधानामुभयत्र समुद्भवः ॥ ४ ॥ संहतान्नामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ ॥ संसर्गात्समुदीर्णानां विमर्दः सुमहान् भूत् ॥ ५ ॥ वादित्रशब्दस्तुमुलः शंखभेरी विमिश्रितः ॥ शूराणां रणशूराणां गर्जतामिदं तरेतरं ॥ ६ ॥ उभयोः सेनयोराजन्महान्व्यातिकरो भवत् ॥ अन्योन्यं वीक्ष्यमाणानां यो धानां भरतर्षभ ॥ कुंजराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यतां ॥ ७ ॥ इ० म० भी० प० भगवद्गीताप० धृतराष्ट्रसंजयसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

बदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ केषामित्यध्यायः स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसयोगीश्वरसुरिसुतोऽश्विनीलकंठस्थकवीभारतमावदीपे भीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणकास्थायनीस्तवांतयार्थप्रकाशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

ओं नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशक्रषिभ्यो नमो गुरुभ्यः प्रणम्य भगवत्पादां श्रीधरादींश्च सद्गुरुं संप्रदायानुसारेण गोताव्याख्यां समा रजे ॥ १ ॥ भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नः गीतायाम् स्तितेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥ २ ॥ कर्मोपास्तिज्ञानमैवैः शास्त्रैर्काण्डत्रयात्मकं अमेतूपासनाकाण्डात्तृतीयोऽनातिरिच्यते ॥ ३ ॥ तदेव ब्रह्मविद्वित्वेनेदं यत्तदुपासते इति श्रुत्यैव वेदस्य द्युपास्यादन्यवेरिता ॥ ४ ॥ इयमष्टा दशाध्यायी क्रमात्षट्कत्रिकेण हि कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मानि गद्यते ॥ ५ ॥ तत्र युद्धोद्यमं श्रुत्वौ सुक्यादधिमंतत्तांतं बुभुत्सु धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्रे इति तत्र वेदेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासेतिकर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमित्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् ब्रह्मसदनं त्वंचास्य अत्र हि जंतोः प्राणेषु क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येन सावृती भूत्वा मोक्षीभवतीति वाक्यशेषेण व्युत्पादितं एतद्वाट्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुदेशांतरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव न तु तद्ब्रह्मसदनं प्रवर्ग्य काण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रं श्रवणात् तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छन् पांडवानां पृथग्ग्रहणं तेषु ममत्वाभावसूचनार्थं ॥ १ ॥ व्यूढं व्यूहं रचनया स्थितं आचार्यद्रोणं राजादुर्योधनः राजा ब्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तवद्गर्थत्वादिगुणवत्त्वं वाक्यस्य सूच्यते ॥ २ ॥ द्रु-

धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥ संजय उवाच दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं ॥ व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥ अत्र शूरामहेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ॥ युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥ सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥ नायकाममसैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥ भवान्भीष्मश्च कर्णश्च द्रुपश्च समितिंजयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥ ८ ॥ अन्ये च बहवः शूरामर्दयैस्तु जीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणा सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

पदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थं विशेषणं ॥ ३ ॥ महेश्वासामहांत इवासाः धनूंषियेषांते युयुधानः सात्यकिः द्रुपदश्च महारथ इत्येकः ॥ ४ ॥ धृष्टकेत्वादयः षट् ॥ ५ ॥ युधामन्युत्तमौजसौ सौभद्रो जिमन्युः पंचद्रौपदेयाः प्रतिविध्यादयश्चेत्यष्टौ चकारात्पांडवाघटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धायाः सर्वेपि महारथा एव तं लक्षणं तु एकोदशसहस्राणि यो धयेद्यस्तु धन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च सर्वैः प्रोक्तो महारथः अमितान्यो धयेद्यस्तु संप्रोक्तोतिरथस्तु सः रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तन्यूनोर्द्धरथः स्मृत इति ॥ ६ ॥ विशिष्टाः श्रेष्ठाः निबोधनुध्यस्व भौवादिकस्य परस्मैपदिनोबुधेरिदं रूपं संज्ञार्थं अस्मत्पक्षेऽपिशूराः संतीतिज्ञापनार्थं परेषु पाबल्यं दृष्ट्वा तबोत्साहं गोमाभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ विकर्णः स्वभ्राता सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः जयद्रथपदस्थानेतयैव चेतिकचित्पाठः ॥ ८ ॥ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणि विदारकाणि स्वद्धादीनि प्रहरणानि केवलं प्रहारार्थानि गदादीनि नानाविधानियेषांते नानाशस्त्रप्रहरणाः ॥ ९ ॥

पर्याप्तं परित आभं परिवेष्टितं पांडवसैन्यं हि सभाक्षौहिणीमितत्वादल्यंबहुनैकादशाक्षौहिणीमितेनास्मत्सैन्येन वेष्टयितुं शक्यं न तु दीयेनास्मदीयमित्यर्थः एवं च पर्याप्तमित्यस्य पारणीयमित्यर्थः ॥ १० ॥ अयनेषु व्यूहरचनया स्थिते सैन्ये प्रवेशमार्गेषु स्वेच्छाने स्थितायूयं मध्यस्थं भीष्ममेवाभिरक्षंतु अस्य सेनापतेश्चांचल्ये सर्वापि सेना आकुली भवेत् तत्स्थैर्ये स्थिराच भवेदतः स एव रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥ तस्य एवं दतोद्योधनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहनादमिति णमुलं तेन विनद्येत्यस्यानुप्रयोगः कषादित्वात् समूलकाषं कषति स्म दैत्या नित्यादिवत् कुरुद्वोभीष्मः प्राग्विराटनगरादौ दृष्टप्रभावात् पांडवान् दृष्ट्वा राक्षोभयं भाभूदि तिस्रं स्वंधूमौ हर्षयुद्धोत्साहं जनयन् हेत्वर्थे शतप्रत्ययः हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अभ्यहन्यंत अभिहताः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ व्यव

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ १० ॥ अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥ ११ ॥ तस्य संजनयन् हर्षं कुरुद्वदः पितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं धूमौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंत सशब्दस्तुमुलो भवन्तः ॥ १३ ॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ॥ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनं जयः ॥ पौंड्रं धूमौ महाशंखं भीमकर्माट्टकोदरः ॥ १५ ॥ अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यपश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥ सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥ स घोषो धार्तराष्ट्राणां तदयानि व्यदारयत् ॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रवृत्ते शंखसंभते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥ तृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ अर्जुन उवाच ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मे च्युत ॥ २१ ॥ यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामान् वस्थितान् ॥ कैर्मया सह योद्धव्यमस्मि नरणसमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमानान् वक्षेऽहं य एते त्रसमागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे र्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्तो तृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं ॥ २४ ॥

स्थितान् भयोद्विग्नव्यावैषम्येणावस्थितान् कपिध्वजपांडवपदाभ्यां भीषणध्वजत्वं शौर्यं च प्रदृश्यते ॥ १० ॥ तृषीकेशं सर्वेषां मिद्रियाणां प्रवर्त्तकत्वेन परचित्ताभिज्ञं वाक्यमेवाह न तु कंचिदर्थमिति द्योतनार्थं वाक्यपदं वाक्यमेवाह सेनयोरिति ॥ २१ ॥ रथं स्थापनप्रयोजनमाह यावदिति कैः सह मया योद्धव्यं मया सह वा कैर्योद्धव्यमित्युभयत्र सहशब्दसंबन्धः केवानां जेतुं यतं ते मया वा केजेतव्या इत्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्यमानान् न तु शांतिकामान् यतो दुर्बुद्धेः प्रियं चिकीर्षं तितेन तेषामपि तुल्यं त्वं सूचितं ॥ २३ ॥ रथोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः संबन्धः ॥ २४ ॥

महीक्षितां पृथिवीश्वराणां ॥ २५ ॥ पितृन्पितृव्यादीन्भूरिश्रवःप्रभृतीन् पितामहान्भीष्मादीन् मातुलान्शल्यादीन् भ्रातृन्दुर्योधनादीन् पुत्रान्लक्ष्मणादीन् पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रान् सखी
वृक्षान्शल्यादीन् ॥ २६ ॥ सुहृदःकृतवर्मादीन् ॥ २७ ॥ कृपयास्नेहेन सचस्वजनमिति विशेषेण प्रदर्शयते ॥ २८ ॥ सीदन्ति निश्चेष्टानि भवन्ति रोमहर्षो रोमांचः ॥ २९ ॥ ३० ॥ निमित्तानि
लोकभयकराणि भूमिकंपादीनि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स्याल्ला इति स्याल्लशब्दोद्वेगादिः विजामातुस्तवाद्या स्याल्लादिति मंत्रवर्णान् स्याल्लाजानावपतीति वालाजालाजतेः स्थंशूर्यस्य ते रितियास्कः ॥ ३४ ॥
हतुं इच्छामि मनःप्रवृत्तिमुत्तुहंतुत्वमित्यर्थः महीकृते पृथिव्यर्थः ॥ ३५ ॥ आततायिनः अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् नात

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषांच महीक्षितां ॥ उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृन् यः पितामहान् ॥ आचार्यान् मातु
लान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥ २६ ॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य सकौंतेयः सर्वान् बंधून् वस्थितान् ॥ २७ ॥ कृपया परया वि
ष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं ॥ २८ ॥ सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमह
र्षश्च जायते ॥ २९ ॥ गांढी वंसं स ते हस्ता त्वैकैव परिदह्यते ॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ न च श्रे
यो नुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ किं नो राज्ये मगो विंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥ येषामर्थे कांक्षितं नोरां
ज्यं भोगाः सुखानि च ॥ तद्गमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा घनानि च ॥ ३३ ॥ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्याल्लाः संबन्धि
नस्तथा ॥ ३४ ॥ एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ अपित्रैर्लोक्य राज्यस्य हेतोः किंचु महीकृते ॥ ३५ ॥ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः काप्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ पा
पमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥ तस्मान्नाहं वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्सर्वांधवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥ यद्यप्येतेन पश्यति
लोभोऽपहंतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥ ३८ ॥

तायिवर्धेदोषो हंतुं भवति कश्चनेति यद्यप्येवं तथापि एतान् हत्वा अस्मान् पापमेव आश्रयेत् आततायिबधो हि अर्थशास्त्रविहितः न हि स्यात्सर्वभूतानीति तु दुर्गमशास्त्रं तच्च पूर्वस्मात्प्रबलं यद्योक्तं याज्ञवल्क्येन स्मृ
त्योर्विरोधेन्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः अर्थशास्त्रानुबलवद्दर्शनात्प्रमितिस्थितिरिति अस्मान् हत्वा एतान् आततायिनः पापमेवाश्रयेदित्यपरायोजना तथा च एत एवास्मद्वधेन न स्थंतु न तु बधयेतेषां वधेन न ह्यामह
तिश्रावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मनुआहृतो न निवर्त्तते यत्तदपि रिणादपीति विजितं क्षत्रियस्येति च युद्धादनिवृत्तिः हिंसया च दत्तिः क्षत्रियस्येष्टात्कथं युद्धान्निवृत्तिमिच्छसीत्याशंक्याह कथमिति साहिलोभमूलिका स्मृतिः कुलक्षयदोषविधि
 नाभाष्यते यथा औदुंबरीसृज्जोद्गायेदिति स्पर्शनविधिनाविरुद्धासती औदुंबरीसर्वावेष्टयितव्येति सर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते लोभमूलकत्वात्तद्वत् नहिविधिमात्राद्यत्किंचित्कर्त्तव्यं श्येनादीनामधर्मरूपाणाम
 प्यवस्थानुष्ठेयत्वाप्रतेः तस्मात्फलतो न दुष्यति तदेव विहितं धर्मरूपमनुष्ठेयं यथोक्तं फलतोपि च यत्कर्मनानर्थेनानुबध्यते केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्मादिकथ्यतइति श्येनादिवत्पापानुबन्धित्वात् युद्धं त्याज्यमेवे
 त्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रणश्यंति अनुष्ठानानां द्वा नामभावात् अवशिष्टं बालादिरूपं वंशं धर्मलोपादधर्मो भिभवति ॥ ४० ॥ दुष्टासु पुत्रार्थवर्णांतरं उपासीनासु ॥ ४१ ॥ कथं तर्हि जांमदस्येन रामेण क्षत्रियेषु हतेषु त
 त्तिष्ठतः पुनः पुनर्जातयेभ्यः पुनर्जनयामासुरित्युपाख्यायते कथं वा धृतराष्ट्रादीनां असंकरजत्वमित्याशंक्याह पतंतीति हिंशब्दो वैदिकी प्रसिद्धिर्द्योतयति साहिनशेषोऽग्रे अन्यजातमस्तीति श्रुतिः अन्यस्माज्जा

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुं ॥ कुलक्षयरुतंदोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मो
 भिभवत्युत ॥ ४० ॥ अधर्ममभिभवात्कृष्णप्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेयजायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥ संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतंति
 पितरो त्वेषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणामनु
 ष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वा सो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥ यदि मां
 मप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रारणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥ सैजय उवाच एवमुक्त्वा र्जुनः संस्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विस्त्रज्य सशरं
 चापं शोकं संविभ्रमानसः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः
 ॥ १ ॥ पर्वणितुं पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

तेशेषोऽपत्यं नास्तीति तदर्थः अन्योदर्यो मनसापि न मंतव्यो ममायं पुत्र इति यास्कवचनाच्च येयजामह इति शास्त्रात् ये वयं स्मस्ते वयं यजामह इत्यर्थका दृश्यमानस्य पित्रादेः संशयपस्तत्वादयं ममपितैवेति निश्चय
 स्यदुःसाध्यत्वात् मंत्रश्च बोहमस्मि ससन्त्यजे ब्राह्मणोर्थवादश्च न चैतद्विद्यो ब्राह्मणास्मो वयमब्राह्मणावेति तस्माद्बीजपतेरेव पिंडादि प्राप्तिर्न तु क्षेत्रपतेरिति लुप्तपिंडोदकक्रियत्वादवश्यं पितृणां पातो भवति क्षेत्रज
 पुत्रस्य तिसृहल्लोके वंशस्थापनमात्रपरानतु तेन क्षेत्रपतेः कश्चिदामुष्मिक उपकरोस्ति उदाहृतश्रुतिविरोधात् अयं च संकरोस्माभिः स्वयं कृतश्चेदवश्यमस्मान्बाधिष्यत एवेति भावः ॥ ४२ ॥ एतदेव विदुषोति
 द्वाभ्यां दोषैरिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ संस्ये संपामे ॥ ४७ ॥ इति श्रीनैलकंठीये भारतमावदीपे श्रीभगवद्गीतासु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ पर्व ० ॥ २५ ॥

अर्जुनमुखादुपलभ्यते मनुष्यानि कंठकंराज्यं प्राप्स्यंतीत्याशावंतराजानं प्रतिसंजय उवाच ॥ तं तथेति तमर्जुनं तथा स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधवेत्युक्तप्रकारेण कृपया स्नेहेन न तु दयया परदुःखप्रहाणेच्छां
पश्यन्माधवः परदौर्बल्यमिदं पश्यन्नेतरा विन्ध्यः अर्जुने यदिवान्नो जयेयुरिति स्वपरायमाशंकमाने दुर्गमत्वाद् यानेव हत्वा न जिजीविषाम इति स्नेहेन शिष्यसूचकवाक्यशेषविसेधाच्च आविष्टं व्याप्तं विषीदन्तं सीदं
ति मम मात्राणीत्यादिना उक्तं कृपया विषादं प्राप्तुं कृद्वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनीयं उवाच ॥ मधुसूदन इति दुष्टहन्तृत्वादेवा र्जुनं निमित्रीकृत्य त्वत्पुत्रानपि हनिष्यत्येवेति त्वया जयाशानकार्येति भावः ॥ १ ॥ अर्जुनमुखा
जयन् श्रीभगवानुवाच कुत इति कदमलं वैकुण्ठं विषमेषु दसकंटे अनार्यैर्भीरुभिर्जुष्टं सेवितं न तु स्वादुरैः शूरैः न आर्यैर्जुष्टमिति वा यत्तु आर्यैर्जुष्टमिति विषयो दर्शितस्तदर्थे क्येपि पदव्युत्क्रमवोषादुपेक्ष्य अतएवा
स्वर्ग्यमकीर्तिकरं च हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव तव नैतद्युक्तमिति भावः ॥ २ ॥ तदेवाह क्लैब्यमिति क्लैब्यं निर्वीर्यत्वं न च शक्रोऽप्यवस्थातुमित्युक्तं रूपमागाः नैतत्त्वयि महादेव प्रतिभटेयुक्तं अतः क्षुद्रं तुच्छं हृदय
कृतमेव तव दौर्बल्यं न तु शक्तिसहायाद्यभावरूपां तत्त्यक्त्वा उत्तिष्ठ युद्धाय परंतप शत्रुतापन ॥ ३ ॥ ननु शत्रवो वा स्वभावदुष्टा वा तापनीयाः न तु बांधवाः साधवश्चेत्यर्जुन उवाच कथमिति मधुसूदनारिसूदनेति संबो
धयन्तवापि दुष्टानपि शत्रून्वेताप्यतः पूजार्होऽदुष्टौ गुरुचभीष्मद्रोणौ जहीति वक्तुमयुक्तमिति सूचयति समानार्थकमिदं संबोधनद्वयं वक्तुः शोकेन विह्वलत्वात् न पौनरुक्त्यदोषावहमित्यन्ये इषुभिरिति ताभ्यां सह
संजय उवाच ॥ तं तथा कृपया विष्टमश्रपूर्णाकुलेक्षणं ॥ विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच कुतस्त्वा कदमलमिदं विषमेषु
पस्थितं ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच
कथं भीष्ममहं संख्येद्रोणं च मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हा वरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरुन हत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ॥ हत्वार्थकामां
स्तु गुरुनिहैव भुंजीय भोगान् रूयि रप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥ यानेव हत्वा न जिजीविषाम स्ते वस्थिताः प्रमुखे
धात्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

वाचस्पियोत्थुमशक्यं किमुतबाणैरिति भावः ॥४॥ ननु युद्धोद्यतानां गुरुणामपि वधः श्रेयानित्याशंक्याह गुरुनिती यद्यपि त्वदुक्तं प्रशस्तमेव तथापि महानुभावान् गुरुन हत्वा भैक्षमेव भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरं एव तर्हि गुरुं
स्मर्यादुद्योघनादीन् वदुःशान्जहीत्याशंक्याह अर्थकामानिति घनार्थिनो गुरवो वश्यं दुर्योधनसाहाय्यं करिष्यन्ति तेन तद्वधोऽपि प्रसक्त एवेत्यर्थः तु शब्दः पक्षांतरोपन्यासार्थः इहैव न तु परलोके भुंजीयेति संप्रथेलि
कं गुरुं हत्वा भैक्षमेव उत हत्वा भोक्तुं संपादनं श्रेय इति संप्रथे स्वयमेवांत्यपक्षे दूषणमाह रुधिरप्रदिग्धानिति ॥५॥ एवंचिह्नैश्च भैक्षमेव तव श्रेय इत्याशंक्याह न चैतदिति यद्यप्यक्षत्रियस्य भैक्षमेवेष्टं तथापि नः अस्मा
कं क्षत्रियस्य भैक्षं भोक्तव्यं भोक्तव्यं कतरन्मरीय इति वयं न विद्यः न गूक्तं युद्धमेव मरीय इति तत्राह यद्वेति यदि वा वयं जयेम शत्रून् यदिवानोऽस्मान् शत्रव एव जयेयुः इदमपि न विद्यः अंत्यपक्षे पुनर्बरणमप्रार्थितं भैक्षमेव वा प
यं इति भावः ननु यत्सिंहाद्ये सति वज्र एव निश्चिन्तयति तत्राह यानेवेति इष्टनाशाजयोऽपि सजयत् इत्यर्थः यस्तु निश्चितेऽपि भैक्षश्रेयस्त्वे पुनर्युद्धभैक्षयोः कतस्तस्येय इति संशयो नोचितः अतो वः अस्माकं मध्ये
कतरन्मरीय इति वदति तद्वदन् यर्मसंभूद्वेता इति वाक्ययोऽनुक्तं संशयस्यैवोचितत्वात् सैन्यमरीयस्त्वसंशये नैव जयसंशयेऽन्यथा सिद्धेऽन्यतरसंशयस्यैवैवार्थात् विशेषाध्याहारदोषाच्च ॥ ६ ॥

[illegible]

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामित्वा धर्मसंमूढचेताः ॥ यद्ध्रियः स्यान्निश्चितं ब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहंशाधिमांत्वा प्रपन्नं ॥ ७ ॥ न हि प्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां ॥ अवाप्य भूमावसपत्न्यद्वंद्वराज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा तृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ॥ न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ तमुवाच तृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदं तमिदं वचः ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशौच्या न न्वशौचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पण्डिताः ॥ ११ ॥

ग्राह्यसेपाननुप्रज्ञावानसि तत्रहेतुः गतासूनिति गतासूनुगतप्राणान्देहान्मानुशोचंतिप्रत्युतनिर्हरत्येव एतेनप्राणएवेष्टोननुदेहः तथाचश्रुतिः प्राणोहंपिताप्राणोमाताप्राणआचार्यइत्यादिः अतएवसंप्राणानेतीन्अ
वगणयंतंनरंपित्रादिहंतास्त्वसिभिर्कामिनिवदंतिउच्छातप्राणान्दहंतमपिनैवंवदंतीन्लोकवेदप्रसिद्धिः तस्मान्आत्मादेहादन्यः चेतनत्वान् व्यतिरेकेणघटवत् देहोचेतनः दृश्यत्वात् घटघृत्यदिवेदश्चेतनः
स्यात्तस्मैपितृवैतन्धनुपलभ्येततस्मादेहनाशेनार्जनशंभन्नानोभूत्स्वैवासीत्यर्थः यत्तुप्रज्ञावापंडितानांअवादावृत्तुमयोम्यान्ग्राह्यसेइतितार्किकव्याख्यानंतत्तुअर्थयत्तुदुर्लभत्वात्विशेषाध्याहारसम्पेक्ष
त्वाच्चेद्वयं ॥ ११ ॥

म.भा.टी.

॥ २८ ॥

ननु देहादयोऽपि देहाशेन न स्यतां कोशकारइव कोशनाशेनेति तत्राह नृत्वेवाहमिति त्वमहमिमेच सर्वे अनादयोऽनन्ताश्च स्म इत्यर्थः जातुकदाचित् अहं न आसं इति न अपि तु आसमेव तथा त्वमपि नासीरिति न अपि त्वासीरेव इमे जन्माधिनाः राजान इत्युपलक्षणं सर्वस्य जंतुमातस्य नासन्निति न अपि त्वासन्नेवेति योजना अनादित्वात् नन्ताश्चेत्याह नचेति न भविष्याम इति नैव किंतु सर्वे भविष्याम एव ननु देहस्य मित्यत्वेक्यं तत्सीदयायं पीड्यत इति चेद्यक्षवत्तदभिमानमात्रादिति त्वमः यदा ह्यियक्षः परशरीरे विशतितदा तत्पीडया देहपतिर्न बाध्यते तस्य तदानीं देहाभिमानाभावात् यक्षस्तु बाध्यतेऽभिमानसत्त्वादिनिलोके प्रसिद्धं किंच प्राचीनकर्मव्यतिरेकेण जीवनं नोपपद्यते कृतहानादज्ञाभ्यागमप्रसंगात् दक्षादिष्वपि प्राक्कर्मस्तीत्यनुमेयं स्थावरजीविकाप्राक्कर्मपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावत् अपि च क्रियावैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यं दृष्टं घटशरावोदंचनादिषु तद्वदिहापि सुखदुःखादिवैचित्र्यं प्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयं तथा सद्योजातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्जंतुमात्रस्य मरणाच्चासश्च प्राग्भावीयानुभवजनितसंस्कारजन्यौ भोजनं दिप्रवृत्तिश्चोच्छ्वासादिवदित्यतोऽस्ति प्राचीनकर्म अपि च कौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत् यथा देवदत्तः स्वशरीरे कंठकवेधेन खिद्यते एवं शत्रुकृताया देवदत्तप्रतिमायां कंठकेन विद्धायां देवदत्तो व्यथते तत्र व्यथाहेतुर्नांतरंधानुवैषम्यनापि बासंकंठकवेधादिकिंतु केवलं प्राक्कर्ममात्रं एवं च बीजांकुरन्यायेन कर्मतज्जन्यसंस्कारपरंपरयाऽनादिः संसारइति न देहनाशादात्मनाशोऽस्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः अत्र पूर्वस्मिन् श्लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं गतामृन् देहानिति विशेषणेन अत्र तु सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वं साधितमिति भेदः ॥ १२ ॥ यद्यप्येवं तथापीदृहं वियोगजः शोकमेव भवत्ये

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः॥ नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरम् ॥ १२॥
देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा॥ तथादेहांतरप्राप्तिर्यिरस्तत्रनमुत्थति ॥ १३॥

देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा ॥ तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुत्थति ॥ १३ ॥

वेत्याशंक्याह देहिनइति देहौस्थूलसूक्ष्मौविद्येतेअस्यसदेहीचिदात्मातस्ययथास्मिन्स्थूलशरीरेकौमाराद्यवस्थासुदेहभेदेपि एकएवाहंवालआसमिदानीं दृढोऽस्मीत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादैक्यंवालादिशरीरेभ्योन्य
त्वं व्यावृत्तेभ्योनुवृत्तंभिनिकुसुमेभ्यःसूत्रमिवेतिन्यायात् एवंदेहांतरप्राप्तिरपिस्थूलाच्छरीरादन्येषांलिङ्गशरीराणांसूक्ष्माणांस्थूलशरीरानुकारिणांप्राप्तिः अयमर्थः यथाएकमपिस्थूलशरीरंकौमाराद्यवस्था
भेदसुदेहकल्पंएवंनित्यमपिलिङ्गशरीरंप्राणिकर्मभेदात्सुरनरतिर्यग्वाद्यवस्थाभेदादनेकंभवति ततश्चोक्तन्यायेनस्थूलादिवत्सूक्ष्मादपिशरीरादात्माविविक्तएव एवंचशोकादिधर्मिणोलिङ्गादपिविभिन्नस्यतवङ्ग
विभोग्गःशोकोपिनमुक्तः अतएवतत्रतस्मिन्विषयेधीरोनमुहति अभिमानिकौशोकोमोहौदेहद्वयाभिमानत्यागाद्धीरंनवाधेतेअतस्त्वमपिधीरोभवेतिभावः पूर्वश्लोकयोग्यतासूनितिवयमितिचबहुवचनंउपा
धिभेदादिप्रायं अस्तुदेहिनइत्येकवचनंउपधेयचिदालैक्याभिप्रायमितिज्ञेयं तथाचश्रुतिरेकस्यात्मनऔपाधिकभेदमाह यथास्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोमिन्नावद्भुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदक
पदिरह्येतेभेदमचोपगालेति श्रेष्ठेषुवक्ष्यमाणलक्षणेपुस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वभ्यापीसर्वभूतानरात्मेतिच एकत्वाच्चविभुत्वमप्यस्यसिद्धं तेनदेहादीनामनित्यानामविभूनांचपरमि
शक्तमलत्वंनप्राप्तानेदित्यं ॥ १३ ॥

सत्यमेव जयते ॥ १३ ॥

अनुभात्यनोलिख्यरीत्यत्रापिअहं दुःस्वीत्याधनुमवाहुः स्वादिधर्माश्रयत्वं दुर्वारं ततश्चभीष्मादिबंधुवर्गनाशेसतिदुःस्वसंबंधोभवत्येवेत्याशंक्याह मात्रास्पर्शादिति भीयंतेविषयाआभिस्तामात्रांद्रियवृत्त
मः मन्त्रादशप्रज्ञामात्राः वागादयः दशभूतमात्राः नामादयः कौषीतकिप्रसिद्धांद्रियविषयरूपापास्याः तासांस्पर्शाः परस्परंविषयविषयिभावेनसंबंधादितिव्याख्येयं यद्वामात्राप्रमात्रासहस्पर्शाःविषयेंद्रियसं
बंधाः स्पर्शशब्दस्यतद्वाचित्वंस्पर्शान्कृत्वाबहिर्बासानित्यत्रदृष्टं तत्रस्पर्शपदेनतद्वतोःविषयेंद्रिययोरपिलाभः तेनप्रमातुःप्रमाणद्वाराप्रमेयेणसहसंबंधाःसर्वेशीतोष्णादिवदागमापायिनःउत्पत्तिविनाशशीलाःअ
तएवानित्याश्वतद्वेकसुखदुःखदाश्च अतस्तानूतितिक्षस्वसहस्व हेकौतेयभारतेत्युत्तमबंधयत्वेनधीरत्वमस्यसूचयति प्रमातृत्वादिरनर्थोहिसुप्तिसमाधिपहावेशादिष्वभावाज्जायतस्वमादौभावाच्चकादाचित्कतया
आत्मनिप्रतीयमानोपिरजूरमादिवन्मिथ्याभूतःसन्ततद्धर्मत्वंभजते यद्वियत्राभेदेनकदाचिद्वातिकदाचिन्नतत्तत्राध्यस्तरज्ज्वाभिवसर्पः प्रमात्रादिश्वप्रतीचिप्रत्यगभेदेनकदाचिद्वातिअतोमिथ्येतिनिश्चितं तेनप्र
तीचिप्रमातृसंबंधएवनास्ति सत्यमिथ्यावस्तुनोर्बास्तवसंबंधायोगात् प्रमातृधर्माणांदुःखादीनांतुप्रतीचिसंबंधोदूरापेतएव कथंतर्सात्मनिदुःखित्वप्रत्ययः तत्तदुपमधितादात्म्यात्प्यासादितिब्रूमः अतएवंजाप

मात्रास्पर्शास्तु कौतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनो नित्यास्तांस्ति तिक्षस्वभारत
॥ १४ ॥ यंहिनव्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषं भ ॥ समदुःखसुखं धीरं सोमं तत्त्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

तिदृष्टं दुःखंस्वमेनानुवर्तते स्वमदृष्टंवाजप्रतिनदृश्यते तथाचश्रुतिः सयत्तत्रपश्यतिपुण्यंचपापंचानन्वागतस्तेनभवत्यसंगोहयंपुरुषइति कामःसंकल्पोविचिकित्सेत्यादिश्रुतिरेतत्सर्वमनएवेतिअभेदनिर्देशात्कां
मादिसर्वविकारोपादानत्वंमनसएवाह तस्मात्स्वमइवात्मनिदुःखित्वप्रतीतिर्भातिरेवेतिइष्टविद्योगजनितानांतिक्षस्वेतिभावः ॥ १४ ॥ तितिक्षाफलंप्रत्यक्षमेवेत्याह यंहीति एतेमात्रास्पर्शाःप्राक्कव्याख्यातरी
त्यात्रिविधाअपियंजापतिस्वमेऽसंप्रज्ञातसमाधौवानव्यथयंतित्वास्थान्प्रच्यावयंति पुरुषंपूर्षुअष्टासुवसतीतिपुरुषस्तं पुरश्च कर्मेन्द्रियाणिखलुपंचतथापराणिज्ञानेन्द्रियाणिमनआदिचतुष्टयंच प्राणादिपंचक
यथोवियदादिकंचकामश्चकर्मचतमःपुनरष्टमीपूरितिप्रसिद्धाः यद्वास्थूलसूक्ष्मोपाधिमध्येएवइतरासामंतर्भावादत्रपूरितितमएवपाप्तं तेनकारणोपाधेरपिआत्मनोविविक्तत्वंदर्शितं पुरुषर्षभेतित्वमाग्रेतदनुभ
वितुंयोग्योसिसर्वपुरुषश्चेष्टत्वादितिसूचयंति उपाधित्रयत्यामादेवसमेदुःखसुखेयस्यतं नहिसमाधिस्थस्यसुखायदुःखायवाशीतोष्णस्पर्शोभक्तइतियुक्तमस्यसमदुःखसुखत्वं धीरंध्यायिनंयोगिन्नव्यथयं
ति ॥ १५ ॥ अतएवंजाप

ननुमुमित्तमाप्तादौत्यक्तोपाधेरालनः समदुःखसुखत्वेपिसोपाधिकदशायांतमायः पिंडस्य दग्धत्वमिव तस्य दुःखित्वं दुर्वारं उपाधिश्च मूलप्रकृतेर्व्यापिकायामात्रारूप इति तत्त्वे तु निर्मूलोच्छेदमर्हत्यतः सोमृत
त्वायकल्पत इत्यनुपपन्नमित्याशंक्याह नासत इति प्रमात्राद्वैराग्यमापायित्वेन कीदाचित्कत्वात् रज्जूरगादिवत् असतः भावः सत्ताकालत्रयेपि नास्ति अयमर्थः प्रमात्रादिर्मूलाज्ञानेन चिदात्मनिकल्पितः मूलाज्ञान
स्य चात्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणाभावान्न पुनः प्रमात्राद्युद्भवोस्तीति निष्प्रत्यूहममृतत्वं ज्ञानास्ति ध्यतीति नन्वप्रतीतिमात्राद्यमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमे आत्मनोपि सुप्तादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तु उभयो
र्वासित्यत्वमस्तु इत्याशंक्याह नाभावो विद्यते सत इति सद्रस्तुनः अभावोऽसत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते सुषुप्तादावपि अनुभूतयोः सुखाज्ञानयोः सुखमहमंस्वाप्सनं किंचिदवेदिषमिति उत्थाने परामर्शदर्शनात् तदनुभ
वमंतरेण तयोः परामर्शासंभवात् अतः सतोऽसत्त्वं नास्ति श्रुतिरपि सुप्तिकैवल्ययोः प्रमात्राद्यभावं दृशो नित्यत्वं चाह यद्वैतन पश्यति पश्यन्वैतन पश्यति न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति
ततो न्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तर्हि सतोर्यस्य सुषुप्तादावदर्शनं सान्निध्याभावाद्वा द्रष्टुं ग्लोपाद्वा वक्तव्यं नायः आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्र सद्भावकल्पनायोगात् नांत्यः उदात्ततया श्रुत्यैव

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टो तत्त्वतः ॥ १६ ॥

तन्निषेधात् तस्मादुभयोरपि सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं दुर्वचं ननु सत आकाशादेः कचिदपि देशे काले चाभावो यद्यपि नास्ति तथापि सत एव परमाणोर्देशांतरेऽभावोस्ति प्रागसतोपि घटादेर्भावश्च दृष्टः तत्कथं मु
च्यते नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्याशंक्यविद्वदनुभवेन निरस्यति उभयोरपीति अंतोयां थात्म्यं यथा स्वप्ने न भः कुंभरज्जूरगादयो नित्यत्वा नित्यत्वसत्यत्वासत्यत्वादि घर्मोर्पितयानि श्रिता अपि प्रबोधे
न बाध्यन्ते तद्वज्जायदृष्टा अपि ते तत्त्वज्ञानेन बाध्यन्ते ननु जायद्वसनावशात् स्वप्नगत न भ आदौ नित्यत्वादि निश्चयो भ्रम इति चेत् अनादिकालप्रवृत्त प्राग्भवीयसंस्कारवशात् जायन्न भ आदावपि स भ्रम एवेति तुल्यं ननु
स्वरूपसदेवरजतादिकं शुक्लं यादावध्यस्य तेन त्वसत् शशशृंगादिकं गगनादिकं तु त्वद्वीत्यास्वरूपेण असदपि कथमात्मन्यध्यस्यत इति चेन्न अध्यासे हि पूर्वानुभवमात्रमपेक्षते न त्वनुभूतस्य स्वरूपेण सत्त्वमपि दर्पणप्र
तिबिंबिते गगनेपि नैल्याध्यासदर्शनात् न च गगने नैल्यं स्वरूपेण सत्यमस्ति अथ चान्यत्राध्यस्यते तस्मात् भ्रम परंपरायाः संभवात् स्वप्नद्रष्टृजिरिवास्माभिरदृष्टमपि सदसतोर्याथात्म्यं प्रबुद्धैर्द्रष्टुं शक्यमेव तथा च श्रु
तयः नेह नानास्ति किंचन अस्तीत्येवोपलब्धव्यः अतो न्यदार्त्तमित्याद्याः अनात्मनोऽसत्त्वं चात्मनश्च सत्त्वं प्रतिपादयन्ति एवं सतो ज्ञानेनासतो बाधा त्वैक्यं सिध्यतीति भावः ॥ १६ ॥

यस्याभावोनास्ति तस्य सतः सत्त्वे किं मानमित्याशंक्याह अविनाशीति तच्छब्देन प्रकृतं सत्परामृश्यते येन सता इदं सर्वं वियदादितं व्याप्तं घटः सन्पटः सन्नितिसर्वस्य सद्भेदानुभवात् यथा घटो मृत्शरावो मृदिति घटादीनां मृदभेदानुभवान्मृदुपादनकत्वं तद्वत्सर्वस्यापि सद्भेदानुपादनकत्वं बोध्यं ननु मृद्वत्सदपि किं विकारवद्भवतीत्याशंक्याह अविनाशीति तत्सत् अविनाशिविद्धि अयमर्थः पूर्वावस्थापरित्यागोऽविनाशः मृद्विपिंडाकारतां त्यक्त्वा घटी भवति अतः सा विनाशशीला विकारधाराश्रयत्वात् ब्रह्मतुल्यतायां किं हि रज्जुवत्स्वयमविनाशयदेवकार्याकारं भवति स्वकीये च सत्तास्फुरणे कार्येऽर्पयति अतोऽविनाशितथा च श्रुतयः अजायमानो बहुधा विजायते जातएव जायते को न जनेत्युनः अजायमानः जन्माख्यं विकारमलभमानोऽपि विजायते वियदादिरूपेणा विर्भवति तथालोकदृष्ट्या जातो घटादिः परमार्थदृष्ट्या न जायते परिणाम्युपादानस्याभावात् मृदादेस्तु स्वामृदादिवत्तुच्छत्वात् अतएव न घटादिको न जनेत्युनः कोऽपि कुतस्तर्हि भासत इति चेत् रज्जुरगादिवदिति दत्तोत्तरमेतत् तथा प्राणावैसत्यं तेषामेषसत्यं नस्य भासा सर्वमिदं विभातीति सतः सत्यत्वेन प्राणोऽपलक्षितस्य प्रपंचस्य सत्यत्वं सतोऽभानमेव प्रपंचस्य भानमिति तथा च प्रपंचगते सत्तास्फूर्ती सतः सत्त्वे प्रमाणमित्यर्थः श्रुतिश्च अन्नेन सोम्यशुणेनापो मूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्यशुणेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्यशुणेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठा इति सतो जगदुपादानत्वं कार्यलिङ्गेन द्रष्टव्यं सतोऽविनाशित्वं च विनाशहेत्वभावादित्याह विनाशमिति नव्येति नापक्षः

अविनाशितु तद्विद्धियेन सर्वमिदं ततं ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अंतवंत इमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥ अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्धस्वभारत ॥ १८ ॥

यत इत्यव्ययं एतेन सर्वविकारशून्यस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः अपक्षयो हि जन्मादिविकारवत् एव भवतीति स एवात्र सर्वविकारोऽपलक्षणतया बोध्यः न कश्चिदित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतोर्भावो दर्शितः द्वितीया द्वैभ्यं भवतीति श्रुतेः ॥ १७ ॥ एवं सत आत्मनो नित्यत्वं असतो देहादेरनित्यत्वं चोक्तमुपसंहरन् एतं युद्धमभिमुखं करोति अंतवंत इति यद्यपि नासतो विद्यते भाव इति असतो देहानां कालत्रयेऽपि सत्त्वं नास्तीति परमार्थः दृष्ट्या उक्तं तथापि तां दृष्टिं प्रतिपद्यमानं नरकादिजयमनुरुध्यमानस्य व्यवहाराभिप्रायेण नित्या नित्यविभागमभिप्रेत्य देहानां मंतवत्त्वमुच्यते इति न दोषः नित्यत्वं कालापरिच्छेद्यत्वं च व्यवहारेण भसोऽप्यस्तीत्यत उक्तं अनाशिन इति नाशः अदर्शनं तद्वा न हि आकाशः न ज्ञातुं न लीयत इति स्मृतेः अयं तु न तथेत्यनाशी सर्वदेवप्रकाशमान इत्यर्थः एतदपि न घटादिवदृश्यत्वेनेत्याह अप्रमेयस्येति तथा च श्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह एतदप्रमयं ध्रुवमिति अप्रमयमित्यस्याप्रमयमित्यर्थः एतच्चात्मनि प्रमाणाप्रसराज्ज्ञेयं तथा च श्रुतिः येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरेकेन विजानीयादिति प्रसिद्धिस्त्वस्य प्रमयगात्मात्वादेव यत्साक्षादपरोक्षान्द्वैतय आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः उक्तं च प्रमाणमप्रमाणं च समासास्तस्यैवं च यत्साक्षादात्मसिद्ध्यं तितदसंभावना कुत इति तस्माद्युद्धस्वभारत भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वाद नित्यत्वाच्च स्वयमेव मष्टप्रायतया हननामिदृश्यात्वात्वात् स्वधर्मो नानाशनीय इति भावः ॥ १८ ॥

ननुमसत्तेविद्यतेभावइतिन्यायेनासतोमात्रादेर्मिथ्यात्वेननिःस्वरूपत्वात्कर्तृत्वंनसंभवति अतःसतएवकर्तृत्वंबंधमोक्षभाक्कंचवाच्यं अन्यथाऽतःकरणेबंधआत्मनश्चमोक्षइतियोर्वैय्यधिकरण्यंस्यात् तथा येनसर्वमिदंतमितिसतोदेहाद्युपादानत्वंचोक्तं तथाचहननक्रियांप्रत्येकस्यैवकर्तृत्वंकर्मत्वंचापततितच्चविरुद्धं स्वात्मनिस्वव्यापारायोगात् नहिवर्द्धिर्वर्द्धिदहतीतियुक्तमित्याशंक्याह यएनमिति यश्चतार्कि कादिरेनमात्मानंहंतारहननक्रियायाःकर्तारमन्यते यश्चचार्वाकादिरेनंहंतहननक्रियायाःकर्मीभूतमन्यते तावुमावपिनजानीतः आत्मतत्त्वमितिशेषः यस्मात्नायंहंतिनहन्यते नहियःकर्त्तासआत्मनापिदेह आत्मा तयोःप्रागेवानात्मत्वावधारणात् अर्थभावः यथायःपिडेवर्द्धिसंबंधादेवदग्धृत्वंनतुस्वतः एवंमात्राद्युदयसमनियतंकर्तृत्वंमात्रादिधर्मएवनात्मनः आत्मनितुकर्तृत्वप्रतीतिर्मात्रादिसंबंधादेव अतोमात्रादिविशिष्टस्यैवबंधोनकेवलस्य मोक्षश्चमात्रादिवियोगएवेतिनबंधमोक्षयोर्वैय्यधिकरण्यं नचमात्रादेर्निःस्वरूपत्वमस्ति सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्यव्यवहारयोग्यस्यब्रह्मज्ञानैकवाच्यस्यस्वः

यएनवेत्तिहंतारंयश्चैनमन्यतेहतं ॥ उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते ॥ १९ ॥

ममायामंघर्वनगरादितुल्यस्यतत्स्वरूपस्याभ्युपगमात् तस्मान्नकर्तृत्वमात्मधर्मः यथोक्तं आत्माकर्त्रादिरूपश्चेन्माकांक्षीस्तिर्हिमुक्ततां नहिस्वभावोभावानांव्यावर्त्तैतौष्यवद्वेति किंचकर्तृत्वंरामदेवादिवि कारवत्तुल्यसंभवतितद्वांश्वदुःस्त्रीतिआत्मनोनुभूयमानंसाक्षित्वंवाच्येत यथोक्तं नर्त्तस्याद्विक्रियांदुःखीसाक्षिताकाविक्रारिणः धीविक्रियासहस्राणांसाक्ष्यतोहमविक्रियइति नचसतोदेहाद्युपादानत्वेनहननक्रि याकर्मत्वंसंभवति विवर्त्तवादाभ्युपगमात् नह्यस्तस्यधर्मैरधिष्ठानेविकारोदृश्यते यथोक्तंभाष्ये यत्रयदध्यस्तंसतत्कृतेनगुणेनदोषेणवाऽणुमात्रेणापिनसंबध्यतइति विदतंचैतद्द्वैः नहिभूमिरूपरवतीष्टगत् दूजलमाहिनीसरितमुद्गहति मृगवारिपूरपरिपूरवतीनदीतथोपरभुषंस्पृशतीति एतेनकर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वादनात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनितदुभयविरोधोद्भावनमपिनिरस्तवेदितव्यं एवंचार्वाकता किंचाभिमतेदेहात्मकप्रालंबादौ हंताचेन्मन्यतेहंतुंहंतश्चेन्मन्यतेहतं उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यतइतिकाठकोक्तेनमंचेणपूर्वार्थेपाठोदात्पठितेनपरिहृतौवेदितव्यौ ॥ १९ ॥

म.भा.टी.

॥ ३१ ॥

नाहंकीत्येतदुपपादयति वेदेति चिन्तुं अदर्शनं गुंशीलमस्येति विनाशिरजूरगतुल्यमुपाधिचयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराख्यंतोन्यं अविनाशिनं अतएव नित्यं नाशहीनं तत्र हेतुः अजं जन्मवान् हि अनित्यः अयं तु अजत्वा चित्यश्चेत्यर्थः ननु विनाशिनः स्वकार्यापेक्षाया अन्यत्वमजत्वं नित्यत्वं च सांख्याभिमतप्रधाने तार्किकाभिमतेन भसिचास्ति अत उक्तं अव्ययमिति नव्येति पूर्वावस्थां त्यजतीत्यव्ययमपरिणामि च धानंतु चलं गुणवत्समिति न्यायेन गुणसांभ्यावस्थायां मपि परिणममाणमेव सर्वदा स्तीति तेषामभ्युपगमात् आकाशस्यापि तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः संभूत इति उत्पत्तिश्च वणादजत्वाभावादेव नाव्ययत्वं तादृशं आत्मानं यो वेद अपरोक्षीकरोति स पुमान् कथं केन चकारेण कमन्यं घातयति हननक्रियायां प्रवर्त्तयति कंवाहंति न केन चिद्यकारेण कमपि घातयति न वाहंतीत्यर्थः द्वैताभावात् तथा हि श्रुतिर्विधावस्थायां सर्वकारक व्यापारं निषेधति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येदित्यादि अविद्यावस्थायां मेव च सर्वकारकव्यवहारं दर्शयति यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितरं पश्यतीत्यादि एतेन सर्वकारकोपमर्दिन्या निष्ठायाः सर्वकारक सापेक्षैः कर्मभिः सह समुच्चयोनिरस्तः परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन शीतोष्णयोरिव द्वयोरेककार्यकारित्वस्य रथाश्वन्यायेनासंभवादित्यन्यत्र विस्तरः मादृशानां ज्ञानिनां व्युत्थानकाले अविद्यालेशानुदत्त्यायातयि

वेदाविनाशिनं नित्यं एनमजमव्ययं ॥ कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंतिकं ॥ २१ ॥ वासांसि जीर्णा
नियथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि दे
ही ॥ २२ ॥ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

हृत्वादेः प्रसक्तावपि विषयान्तस्य बाधितत्वादागामिकर्मणामश्लेषाच्च न दोषः तथा च वक्ष्यते हृत्वापि स इमां लोकानहंति न निबध्यते इति ॥ २१ ॥ ननु ब्राह्मणो यजेत जातं पुत्रः कंण्वे शो ग्रीनादधीतेति आत्मानं व यो ज्ञातिविशेषणवन्तमेवाधिकृत्य कर्मविधयः प्रवर्त्तन्ते तेन नीलादुत्पलमिव देहादन्य आत्मावधारयितुं नाशक्यत इत्याशंक्याह वासांसीति दंडप्रिषानन्वाहेति दंडस्य विशेषणत्वेऽपि नैदानुवक्तृत्वात् तत्तत्त्वं एवं ब्राह्मणत्वादेरपि न स्वर्गकामस्वरूपां तर्गतत्वमिति वस्त्रदेवदत्तयोरिव जडाजडयोर्देहात्मनोरत्यंतविलक्षणत्वमस्तीति वस्त्रनाशेन देवदत्तनाशं मन्वानस्येव तत्त्वे देहाशदात्मनाशं मन्वानस्यात्यंतसौख्यं स्पष्टमिति भावः स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ २२ ॥ कीदृशो सौदेहीत्यत आह नैनमिति एनं शस्त्राणि न छिंदंति न देवा कुर्वन्ति अस्थूलत्वात् तर्हि पार्थिवपरमाणुवत्पाकजरूपाया अयोऽविष्यति इत्याशंक्याह नैनं दहति पावक इति अमणुत्वात् आपश्चैनं क्लेदयंति अस्पर्शत्वात् स्पर्शवद्भिद्रव्यमद्विराद्रीं कर्त्तव्यं न त्वस्पर्शः न शोषयति मारुतः अलोहत्वात् एतेन अद्रीर्धमस्थूलमणु अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा ऽसंनित्यमव्ययवच्चयमिति श्रुतिप्रसिद्धानां दीर्घत्वात् शब्दत्वादीनामपि संश्लेषः ॥ २३ ॥

भीष्मपर्व

६

॥ ३१ ॥

कुतो हेतोरेतस्य शब्दादीनि छेदादीन कुर्वतीत्याशंक्यतस्य छेदाद्ययोग्यत्वादित्याह अच्छेद्योयमिति अत्राच्छेद्यत्वादौ पूर्वोक्तान्येव अस्थूलत्वादीनिकारणानि ज्ञेयानि एवमच्छेद्यत्वादिना स्थूलादीनभाव रूपान्तराणां नानुष्ठाभावस्थानपि गुणानाह नित्यइति सर्वे विशेषणैरखडैकरसस्यैव वस्तुनो लक्ष्यत्वात् नित्यत्वादिभिरुत्पाद्यत्वादिकं निराक्रियते यतो नित्यः अतो घटवदनुत्पाद्यः यतः सर्वगतः अतो पामवदप्राप्यः यतः स्थानुः पूर्वप्रापरित्यागेन स्थिरत्वभावः अतः क्षीरादिवदविकार्यः अचलः यथा दर्पणः स्वतः स्वाच्छादप्रच्युतोऽपि मलरूपेणावरणेन स्वाच्छादव्याप्यते एवं स्वयं स्थाणुरपि अन्यसंयोगाच्चाचन्यमभ्युवीत सच दोषापक्षेण लक्षणसंस्कारमपेक्षते अयंतु अचलत्वान्न तथा एवं च उत्पत्त्यामिविकृतिसंस्कृतिरूपं चतुर्विधं क्रियाफलमालाभिन संभवतीत्युक्तं तत्र हेतुः सनातन इति सना इत्यव्ययनैरंतर्यं तच्च देशतः कालतो वस्तु तत्त्वपरिच्छेदराहित्यं परमते परमाणूनां कालतः परिच्छेदाभावेऽपि देशतः परिच्छेदोस्ति आकाशस्य तदुभयाभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोस्ति सोऽपि त्रिविधः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपः यथा दृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः दृक्षांतरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ततश्च सना नैरंतर्येण त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन भवति अस्तीतिसनातनोऽखडैकरसोऽयस्मात्तस्मात्नोत्पत्त्याद्याश्रय इत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं ज्ञेयं च

अच्छेद्योयमदात्योयमच्छेद्योशोष्य एव च ॥ नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥
 अव्यक्तोयमचित्योयमविकार्योयमुच्यते ॥ तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥
 अथ चैतन्नित्यजातं नित्यं वामन्यसेमृतं ॥ तथा पितृमहाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

सूक्तं च तत्राभ्यस्तदेहत्रयनिरासेन अप्रोक्षीकर्तव्यमित्याह अव्यक्तोयमिति व्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यंतदन्योऽयं प्रत्यगात्मा तथा अचित्योऽयं चित्यं चित्तायोग्यं रूपादिप्रकाशकार्येणानुमेयं चक्षुरादिसंमुदायात्मकं लिङ्गशरीरं अप्रत्यक्षंततोऽप्यन्योऽयं तथा अविकार्योऽयं विकारं स्थूलसूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं मूलाज्ञानं कारणशरीरं सुप्तोत्थितस्य न किंचिदवेदिषमिति परामर्शदर्शनादहं जानामीत्यनुभवाच्च साक्ष्येकगम्यंततोऽप्यन्योऽयं उच्यते व्यक्तादिनिषेधमुखेन ननु भ्रंशपाहिकयाऽयमेवं विधइति विधिमुखेनोच्यते यस्मादेवम्यमुच्यते तस्मादेनं विदित्वाननुशोचितुमर्हसि तरति शोकमात्मविदित्युतेरात्मविद्वत्त्वाबंधुवियोगजं शोकं माकर्षीत्यर्थः उक्तं चात्मनो वस्थात्रयातीतत्वं स्वमनिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वमनिद्रया ननिद्रानैव च स्वमंतुर्ये पश्यंति निश्चिता इति ॥ २५ ॥ एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको नोचित इत्युक्तं इदानीं प्राकृतजनदृष्ट्या पि शोको नोचित इत्याह अथ चेदिति नित्यं नियमेन जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः नित्यं सर्वदा जातमिति क्षणिकविज्ञानवादिपक्षः नित्यश्चासौ अपूर्वदेहं द्रियसंबन्धाज्जातश्चेति तार्किकादिपक्षः एवं नित्यं वामन्यसेमृतमित्यप्युच्यं पक्षत्रयेऽपिशोको न युक्तः महाबाहो इति युद्धार्थमुत्साहयति ॥ २६ ॥

म.भा.टी.

॥३२॥

शोचितुं नर्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह जातस्येति ध्रुवोऽपरिहार्यः मृत्युर्मरणं अपरिहार्ये अर्थे मरणाख्ये त्वदुद्योगं विनापि अवश्यं भाविनि विषये न त्वं शोचितुमर्हसि वक्ष्यति च मयैवैते निहताः पूर्वमेवेति ॥ २७ ॥
अस्मात्मानोऽशोच्यत्वं तथापि दृष्टदेहविनाशजः शोको भवत्येवेत्याशंक्यसकारणस्य देहादेर्मिथ्यात्वं साधयति अव्यक्तादीनीति भूतानि विषयादीनि न द्विकारभूतानि जरायुजादीनि च न व्यक्तमव्यक्तमज्ञानं आ-
विर्षेयं तथा विधानि व्यक्तः स्पष्टः मध्यः उत्पत्तिर्मात्रम्यमरणाव्यागवस्थायेषां अव्यक्ते एव निधनं लयोर्धेयमिति अयमर्थः रज्जूरगादिकारणमज्ञानं न रज्जुवत् उरगवद्वाव्यक्तमस्ति परीक्ष्यमाणं च न दृष्टिपथमव-
तरति अतस्तदव्यक्तं तत उत्पन्नः सर्पस्तत्रैव लीयते रज्ज्वां एवं आत्मनिकल्पितानां भूतानां आदिरंतश्चाव्यक्तमेव तेन आदावंते च यन्नास्ति वर्तमाने पितृत्वेति न्यायेन मध्ये भासमानान्यपि तानिरज्जूरगवत् असंत्ये-
व एवं विधेयं तस्मिन् विषये कापरिदेवना को वा विलापः न हि मरु रीचिका द्रुदो नष्ट इति कश्चित् तत्त्ववित् विलपति अतएव भूतानां रज्जूरगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकीं दृष्टिमभिप्रेत्य कौषीतकिब्राह्मणे स्वापप्रबो-

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥ तस्मादपरिहार्ये न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येव तत्र कापरिदेवना ॥ २८ ॥

अयोऽहोऽहोऽहोऽहोऽहो सद्यदात्तपितृदैनं वाक्यं सर्वेर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वैरूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति सद्यदाप्रबुध्यतेऽद्यैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणायामायतनं विप्रतिष्ठं-
ने भाष्ये भो देवा देवेभ्यो लोका इति प्राणाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि देवास्तदनुपाहवाः सूर्यादयः लोकाः रूपादयः नन्विहान्यत्र च आत्मैव सर्वभूतानां लयोदयस्थानमिदं बुध्यते नान्यत् तत्कथमेवमव्यक्तं लयोदयस्थानं-
विजुष्यते सत्यं अज्ञानमव्यक्तादव्यक्तमिति यावत् व्यपदेशो न वस्तुगत्या न हि अपरिणामिनः कूटस्थस्य मृद्वत्कार्यमविलयोदयस्थानत्वं संभवति यथोक्तं अस्यैवेति ज्ञात्वा तस्य वदुपादानकारणं अज्ञानं तदुपाधि-
स्ति तत्राकारमनुभवति ॥ २८ ॥

भीष्मपर्व

६

॥३२॥

ननु कथं प्रमाणं तस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य वियदादिप्रपञ्चस्य कथं रज्जुरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यंततुच्छत्वमुच्यते कथं वा कर्मज्ञानकांडापेक्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्वं श्रवणादिकर्तृत्वं चापह्नूयत इत्याशंक्याह
आश्चर्यवदिति कश्चित्कालात्तत्त्व एनं अतीतानंतरश्लोकोक्तं भूतपामं आश्चर्यवत् आश्चर्यं अद्भुतं स्वप्रमाणं द्रजालादिकं तेन तुल्यं आश्चर्यवत् तथा भूतं पश्यति तथा कश्चिदेनं आश्चर्यं वदति तत्त्वेन असत्त्वेन वा
निर्लक्ष्यमशक्यमपि अविर्वचनीयेनैव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति तथा हि रज्जुरगवत्प्रपञ्चः संश्लेषे हेनानास्तिकिंचनेति श्रुत्या न बाध्येत असंश्लेषे न प्रतीयेत तस्मादविर्वचनीयो यमिति तद्विदं सर्वं व्याह
रतास्तदस्यापि प्रपञ्चस्य सिध्यात्पोषपादनमत्याश्चर्यमित्यर्थः तथा एनं प्रपञ्चं अन्य आश्चर्यं कथं शृणोति इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रत्यक्षेण अनात्मतया उपलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य यत्
प्रत्यक्षमिन्नत्वेन श्रवणं तदत्यंतमाश्चर्यं नद्दीयं श्रुतिर्यजमानः प्रस्तुइत्यादिवदुपचरितार्थाः प्रपञ्चस्यात्मनः पृथक्के आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं भवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानमिति ज्ञो
परो धापत्तेः न च प्रतिज्ञाप्यौ पचारिकी प्रदेशांतरे श्रुतस्य यथा सौम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति दृष्टांतस्योपरो धापत्तेः तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टांतनिगमनानामेकवाक्यत्वात् न प्रपञ्चस्यात्मान्यत्वं ते च
भेदपाहि प्रत्यक्षविरोधादाश्चर्यमिव शृणोति तथा कश्चिदेनं प्रपञ्चं प्रत्यगनन्यत्वेन श्रुत्वा अपिशब्दात् उक्त्वा स्वमादिदृष्टांतैरुपपाद्य दृष्ट्वा ध्यानेन च साक्षात्कृत्वा पितृत्वतो न वेद न जानाति तथा हि प्राप्तापि प्रज्ञाती

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्ददतितथैवचान्यः ॥ आश्चर्यवच्चै नमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेदनचैव कश्चित् ॥ २९ ॥

ब्रविक्षेपवतः परिहीयत इति वक्ष्यति तस्मादात्म्यैक्यात्संभवत्येव प्रपञ्चस्य रज्जूरगादितुल्यत्वेन तुल्यत्वं यद्वा एनं आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वं दुःखित्वानित्यत्वजडत्वसंगित्वपरिच्छिन्नत्वादिष्वर्भवत्तया प्रसिद्धमपि तत्त्वमसीत्यागमोत्थया ब्रह्माकारांतःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया अकर्तारमभोक्तारमानंदघनसत्यचिद्रूपमसंगमनंतमपरोक्षीकरोतीति महदाश्चर्यं यत्पश्यतितदाश्चर्यवदितिक्रियाविशेषणं वा आविष्यकमपि दर्शनमविद्यात्वात्मानं च कतकरजोवन्निवर्त्तयतीति यद्वायः पश्यतिस आश्चर्यवदितिकर्तृविशेषणं यत् एक एव द्विद्वान्समाधिष्युत्यानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्मभावं जीवभानं च यावद्द्वारं व्याकर्मस्य मनु भवतीति तथा ब्रह्मन सातीतमप्यात्मानं यद्वा चावद्वितदप्याश्चर्यं अगृहीतसंगतिकेनापिशब्देन यथा मुक्तः प्रबोध्यते तद्वत् यथोक्तं वार्त्तिके अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः हित्वानिद्रां प्रबुध्यते सुषुप्ते बोधि ताः परैः जापद्वयतः शब्दसुषुप्तेवेत्तिकश्चन ध्वस्तेति ज्ञानतो ज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलं अविज्ञायाति नः शब्दाद्याहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् नश्यत्यविद्याया साद्धैह्यारोगमिवौषधमिति तथायः शृणोतिसोऽपि आश्चर्यवत् अतिदुर्लभ इत्यर्थः श्रवणमप्यापि बहुभिर्योनिलभ्य इति श्रुतेः शृण्वंतोऽपि बहुबोयन् विधुरिति श्रुतिद्वितीयपादार्थसंग्रहाति श्रुत्वाप्येनमिति आश्चर्योक्तं कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्योक्ता कुशलेनानुशिष्ट इति उत्तरा ईदं सुलोकपूर्वादिनसंगृहीत इति ज्ञेयं दुर्विज्ञेयो यमात्मा तत्त्वतः ज्ञानार्थं यतस्वेति भावः ॥ २९ ॥

प्रकृतमर्थमुपसंहरति देहीति सर्वाणिभूतानिकथमेतेदीनाअल्पबलाबलवत्तरेणमयाहंतव्याः कथमेषांपुत्रादयएतैर्विनाजीविष्यंतिकथंवाहंभीष्मादिभिर्गुरुभिर्विनाजीविष्यामीतिशोचितुंनार्हसीत्यर्थः ॥३०॥
अजुनस्यअनात्मनिदेहेआत्मधीरूपोभोहोनिवारितः इदानींस्वधर्मयुद्धेअधर्मधीरूपमोहंनिवारयति स्वधर्ममपीत्यादिना युद्धंक्षत्रियस्यस्वोधर्मः अमवेक्ष्यापि विकंपितुंचलितुंनार्हसि हियस्मात्धर्म्याधर्मादनपे
तायुद्धादन्यत्क्षत्रियस्यश्रेयःप्रशस्ततरंनोस्ति ॥ ३१ ॥ किंच यदृच्छयाअप्रार्थितमप्युपपन्नमुपस्थितंस्वर्गद्वारंअपादतमुद्धादितंयेक्षत्रियालभंतेतेसुखिनो धन्याभवंतीतिसंबंधः ॥३२॥ युद्धत्यागेइष्टनाशोनि
ष्टप्राप्तिश्चभवतीत्याह अथचेदिति ॥ ३३ ॥ अव्यां दीर्घकालां ॥ ३४ ॥ अकीर्त्तिमेवाह भयादिति त्वंबहुमतोभूत्वास्वतएवअतिश्लाघ्यवृत्तः सन्लाघवंलघुभावंकातर्याख्यंयेषांपुरतोयास्यसितेमहारथा
स्त्वांभयाद्रणादुपरतंमंस्यंतइतियोजना ॥ ३५ ॥ किंचअवाच्यवादान्वक्तुमयोग्यान्शब्दान्वंदतिलोर्जुनइत्यादीन् सामर्थ्यंनिदंतः धिगस्यशौर्ययोभीष्मादिभयात्पलायितइति इदंवचनंमरणादप्यधिकंदुः

देहीनित्यमवध्योयंदेहेसर्वस्यभारत ॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिनित्वंशोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि ॥ धर्म्यादियुद्धाच्छ्रेयो न्य
त्क्षत्रियस्यनविद्यते ॥ ३१ ॥ यदृच्छयाचोपपन्नंस्वर्गद्वारमपादतं ॥ सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशं ॥ ३२ ॥ अथचेत्त्वमिमंधर्म्यसंग्रामंनकरिष्य
सि ॥ ततःस्वधर्मकीर्त्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्त्तिंचापिभूतानिकथयिष्यंतितेव्ययां ॥ संभावितस्यचाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥
भयाद्रणादुपरतंमंस्यंतेत्वांमहारथाः ॥ येषांचत्वंबहुमतोभूत्वायास्यसिलाघवं ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्चबहुन्वदिष्यंतितवाहिताः ॥ निदंतस्तवसामर्थ्यं
तोदुःखतरंनुकिं ॥ ३६ ॥ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीं ॥ तस्मादुत्तिष्ठकौंतेययुद्धायरुतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखेसमेकत्वालाभालाभौ
जयाजयौ ॥ ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

स्वं इतोऽन्यदुःखतरमधिकंदुःखंकिंनकिमपीत्यर्थः ॥३६॥ यद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरित्युक्तंन्राह हतोवेति रणेस्थितस्यस्वर्गोवाराज्यंवासिद्धमस्तीतिपक्षद्वयमपिहितावहमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ स्वधर्मस्य
युद्धस्यकरणेधर्मकीर्त्योर्नाशःप्रापावामिश्चाथचेदिति श्लोकेनभगवतास्यद्यप्युक्तातथापियुद्धस्यअर्जुनाभिमतैकाम्यत्वपक्षेअहोबतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयं यद्वाज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताइतितत्कर
णपापप्रसक्तिरस्तितांनिवारयितुंसिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वलक्षणंयोगमाह सुखदुःखेइति समेकत्वासुखदुःखयोस्तद्वेतोःराज्यलाभालाभयोस्तद्वेतोश्चजयाजययोःरागद्वेषावकृत्वेत्यर्थः केवलंस्वधर्मोयमिति म
त्वायुद्धाययुज्यस्वयदस्व एवंकुर्वैत्वंपापंनवाप्स्यसि यस्तुराज्यलोभेनसुद्धद्वयंकरोतितस्यास्येवपापमितिभावः कथंतर्हिस्वधर्मत्वेनानुष्ठितेपियुद्धेहतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गमित्यादिफलस्मरणं आनुवंगिकमि
तिश्रुमः तथाचापस्तंबः तस्यामेफलार्थंनिमित्तेच्छायागंधइत्यनूत्यमेतेएवंधर्मचर्यमाणमर्थाननूत्यमेतेनधर्महानिर्भवतीतिआमनिदर्शनेनप्रतिपादयति ॥ ३८ ॥

एवमर्जुनस्मृत्पूर्वोक्तौदावपि मोहावपत्तीदौ तत्र कं पातयति हं विक्रमितीकृत्य कारयितुं त्वयोरात्मन्यसंभव उक्तः ततो युद्धाय युज्यस्वेति नियोगश्चोक्तः न सकर्तुराकाशवत्सर्वगतस्य नियोज्यत्वं संभवतीति परस्परव्या
हृतमेतद्वितीयाभांकां अधिकारिभेदेन उभयव्यवस्थापयन् परिहरति एषाते इति एषाते तु भ्यं अभिहिता अशोच्यानन्वशोचस्वमित्यादिना स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यतः प्राक्तनेन संदर्भेण उक्ता सांख्ये सम्यक्ख्यायते प्र
कथ्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या उपनिषत् तत्र विदिते सांख्ये औपनिषदे ब्रह्मणि विषये बुद्धिज्ञानं संसारनिवर्तकं एषाते सांख्ये बुद्धिरभिहितेति संबंधः योगे सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते इति वक्ष्यमाण
लक्षणे विषये तु शब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः वक्ष्यति च ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारिकत्वं लोके स्मिन् द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तमयानघ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति एतेन ज्ञानकर्मणोः समु
च्चयशंकाप्यप्रास्ता इमां स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यादिनाऽनंतरपथेनोक्तमपि विस्तरेणाभिधीयमानां शृणु इमां मेव बुद्धिस्तौति सार्धेन बुद्ध्येत्यादिना ननु कर्मबंधप्रहाणमात्मज्ञानेनैव श्रूयते तपसैवात्मपदं विदित्वान
लिप्यते कर्मणा पापकेनेति श्रुतेः कर्मयोगस्तु कर्मबंधं दृढीकरिष्यत्येवेति कथमुच्यते कर्मबंधं प्रहास्यसीति चेत् श्रुतिबलादिति ब्रूमः तथा हि ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंचिजगत्यां जगत् तेन त्यक्तेन भुंजीथा माण्ड्यः क
स्य चिद्धनं कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतंसमाः एवं त्वयि नान्यथेतोस्ति न कर्मलिप्यते न रे इति श्रुतिरीश्वरेणोदंसर्वस्तं भित्तमस्तीति न कश्चित्किंचिद्व्येच्छया कर्तुं प्रभवति अतः सर्वत्र ममाहीनः सन् भोक्तृत्वकर्तृ
त्वाभिमानं त्यागेनैव भोगान् भुंक्ष्व कर्माणि च कुर्वन् एवं कुर्वति त्वयि कर्मलोपो नास्ति इतो न्यदुपायांतरं च नास्तीति वदति तस्मात्कनककाष्णाय सादिवत्केन चिद्विशेषरूपेणोपेतं कर्मैव सजातीयोच्छेदनिमित्तं भविष्य

एषातेभिहितासांख्ये बुद्धिर्योगेति मां शृणु ॥ बुद्ध्ययुक्तो यथापार्थकर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायोनविद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

तीति युक्तमुक्तं कर्मयोगेनापि कर्मबंधं प्रहास्यसीति ॥ ३९ ॥ एतदेवोपपादयति नेहेति इह कर्मबंधप्रहाणार्थं कर्मयोगेनुष्ठीयमाने अभिक्रम्यते व्याप्यत इत्यभिक्रमः कर्मरंभः कर्मैव वा तस्य नाशो नास्ति अन्यत्तु
फलं त्वानश्यति न त्विदमिष्टफलस्याजननात् न त्वेतस्यापिकाभ्यातः पातितयानित्याकरणजनितः प्रत्यवाय उत्पद्येतैव सकृदनुष्ठितस्य बंधं प्रहाणप्रत्यवायपरिहारारब्धफलद्वयहेतुत्वायोगादित्याशंक्याह प्रत्यवा
योजविद्यते इति तमेतदेकानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुत्यासंयोगे पृथक्कन्यायेन दर्शयितुं द्वियकमस्य जुहुयादित्येन नित्यस्य दर्शयितुं त्वमिव नित्यानामपि कर्मणां विविदिषार्थं
त्वं विनियोगबलात् सिद्ध्यति ततश्च काम्येनैव प्रयोगेन नित्यस्यापि सिद्धेर्न नित्याकरणानि मित्तोवा काम्यत्वात्सर्वांगानुपसंहारनिमित्तोवा प्रत्यवायो विद्यते नित्यानामेव विनियोगात् नित्येषु च यथाशक्त्युपबंधस्यानु
ज्ञानात् वार्तिके तु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः यथा वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्येन तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणां तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृ
थक्कत इति अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवद्यथाशक्त्युपबंधो भविष्यतीति न सर्वांगानुपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं अनुपपन्नं बीजकस्य जन्मजन्मोत्तराभ्य
स्तदानमभ्ययनंतपः तैर्वाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसने पुनरिति स्मृतेरुत्तरोत्तरसंस्काराधानद्वारात्सजातीयदृष्टेर्निमित्तं सत्कामादिदोषक्षपणद्वारा महतो भयात्संसारान्नायते तस्मात्सांख्यानधिकारिणां कर्मयोग
एषाते इति भावः ॥ ४० ॥

कर्मण्येवाधिकारस्तेमा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥ योगस्यः कुरु कर्माणि संगंत्य चापनं
जय ॥ सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

ननु भवति न कुरुत्ववेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते एकेन जन्मना कुरुत्ववेदार्थानुष्ठानासंभवात् ऐहिकेन जन्मांतरीयेण वाजपादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषच्छ्रवणानि त्रैगुण्यतासंभवतीति
भावः कदास्तु सर्वतः संप्रतोदकस्थानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः कुरुत्वोपि भवति यावान् अनेककूपप्रदपानस्थानीयेषु संकलवेदोक्तकर्मस्वमुष्ठितेषु भवति ब्रह्मानंदेक्षुदानं दानाभं तर्जावात् तथा च श्रुतिज्ञो
ने सर्वकर्मफलान्तर्भावं दर्शयति यथा कृताया विजिताया धरेयाः संयंत्येव मेवैनं सर्वतदभि स मेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्देदयस्तद्देति ब्रह्मयति च सर्वकर्मास्विलंपार्थज्ञाने परिसमाप्यत इति गंगांतुल्यज्ञानो
दयात्मानेव कूपोपमानिकर्माणि कर्तव्यानीति भाव इति व्याचक्षुः अस्मिन्पक्षे पूर्वा र्धे अनेकस्मिन्मया तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः यावान् तावान् पदयोरनुबंधश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ ननु कर्मणि औ
पनिषद्वात्मानार्थिनः शम एवेष्टस्तत्कथं मां युज्यस्वेति प्रेरयसीत्याशंक्याह कर्मण्येवेति कर्मण्येवाधिकगुरो न ज्ञाननिष्ठायां माफलेषु संमोस्तित्यपहृष्यते कर्मफलं स्वर्गपश्वादिहेतुः कर्ममुपवर्तकं यस्य स एव सोमा
नूः अकर्मणिकर्माकरणे पितवसंगो मास्तु ॥ ४७ ॥ एतदेव विदुषोति योगस्य इति योगस्यः सत्संनं कस्तद्वृत्तां कर्तुं त्वाग्निमानं च तयक्का कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु हे च न जय सित्थ्य सित्थ्योः कर्मफलस्य विविधिवदेः
सिद्धौ असिद्धौ वा समो हर्षविषादशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्वन्ति संबंधः इदमेव सित्थ्य सित्थ्योः समत्वं योग इत्युच्यते ॥ ४८ ॥

त्रैगुण्यविषयावेदानि त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥ यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्रतोदके ॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्रा
ह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥ कर्मण्येवाधिकारस्तेमा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥ योगस्यः कुरु कर्माणि संगंत्य चापनं
जय ॥ सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

ननु भवति न कुरुत्ववेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते एकेन जन्मना कुरुत्ववेदार्थानुष्ठानासंभवात् ऐहिकेन जन्मांतरीयेण वाजपादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषच्छ्रवणानि त्रैगुण्यतासंभवतीति
भावः कदास्तु सर्वतः संप्रतोदकस्थानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः कुरुत्वोपि भवति यावान् अनेककूपप्रदपानस्थानीयेषु संकलवेदोक्तकर्मस्वमुष्ठितेषु भवति ब्रह्मानंदेक्षुदानं दानाभं तर्जावात् तथा च श्रुतिज्ञो
ने सर्वकर्मफलान्तर्भावं दर्शयति यथा कृताया विजिताया धरेयाः संयंत्येव मेवैनं सर्वतदभि स मेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्देदयस्तद्देति ब्रह्मयति च सर्वकर्मास्विलंपार्थज्ञाने परिसमाप्यत इति गंगांतुल्यज्ञानो
दयात्मानेव कूपोपमानिकर्माणि कर्तव्यानीति भाव इति व्याचक्षुः अस्मिन्पक्षे पूर्वा र्धे अनेकस्मिन्मया तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः यावान् तावान् पदयोरनुबंधश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ ननु कर्मणि औ
पनिषद्वात्मानार्थिनः शम एवेष्टस्तत्कथं मां युज्यस्वेति प्रेरयसीत्याशंक्याह कर्मण्येवेति कर्मण्येवाधिकगुरो न ज्ञाननिष्ठायां माफलेषु संमोस्तित्यपहृष्यते कर्मफलं स्वर्गपश्वादिहेतुः कर्ममुपवर्तकं यस्य स एव सोमा
नूः अकर्मणिकर्माकरणे पितवसंगो मास्तु ॥ ४७ ॥ एतदेव विदुषोति योगस्य इति योगस्यः सत्संनं कस्तद्वृत्तां कर्तुं त्वाग्निमानं च तयक्का कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु हे च न जय सित्थ्य सित्थ्योः कर्मफलस्य विविधिवदेः
सिद्धौ असिद्धौ वा समो हर्षविषादशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्वन्ति संबंधः इदमेव सित्थ्य सित्थ्योः समत्वं योग इत्युच्यते ॥ ४८ ॥

म.भा.टी.

॥३६॥

[illegible]

五

यवबोध्यपिर्कोतियपुरुषस्यविपश्चितः॥ इन्द्रियाणिप्रमाथीनिहरन्तिप्रसभंमनः॥ ६०॥ तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः॥ वशेहियस्येन्द्रियाणितस्यप्र
ज्ञाप्रतिष्ठिता॥ ६१॥ ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजायते॥ संगत्संजायतेकामःकामात्क्रोधोभिजायते॥ ६२॥ क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिवि
भ्रमः॥ स्मृतिभ्रंशादुद्दिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥ ६३॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिन्द्रियैश्चरन्॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति॥ ६४॥

वर्तमानो यो विज्ञायते ॥ ६२ ॥ ततः क्रोधात्संयोहः कार्यकार्यविवेकाभावो भवति ततः स्थितिबिभ्रंशः शास्त्रार्थानुसंधानस्य बिभ्रंशरूपं चलनं भवति स्थितिभ्रंशानुबुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि निरोपानं
भवति तस्मिन् क्रोधात्संयोहोः सत्त्वं ज्ञानेऽपि पुरुषो न स्पष्टि पुरुषार्था यो यो भवति यो हितादृशः स न स्पष्टेति लोके ब्रुवन्ति ॥ ६३ ॥ ननु विषयानभ्यासतोऽपि योगिनोऽप्युत्थाने भ्रमाप्यत्वाभावादि हि विषयानुसंधानेऽपि संयोह
वर्तमानो यो विज्ञायते ॥ ६४ ॥ ततः क्रोधात्संयोहः कार्यकार्यविवेकाभावो भवति ततः स्थितिबिभ्रंशः शास्त्रार्थानुसंधानस्य बिभ्रंशरूपं चलनं भवति स्थितिभ्रंशानुबुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि निरोपानं
भवति तस्मिन् क्रोधात्संयोहोः सत्त्वं ज्ञानेऽपि पुरुषो न स्पष्टि पुरुषार्था यो यो भवति यो हितादृशः स न स्पष्टेति लोके ब्रुवन्ति ॥ ६३ ॥ ननु विषयानभ्यासतोऽपि योगिनोऽप्युत्थाने भ्रमाप्यत्वाभावादि हि विषयानुसंधानेऽपि संयोह
वर्तमानो यो विज्ञायते ॥ ६४ ॥ ततः क्रोधात्संयोहः कार्यकार्यविवेकाभावो भवति ततः स्थितिबिभ्रंशः शास्त्रार्थानुसंधानस्य बिभ्रंशरूपं चलनं भवति स्थितिभ्रंशानुबुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि निरोपानं
भवति तस्मिन् क्रोधात्संयोहोः सत्त्वं ज्ञानेऽपि पुरुषो न स्पष्टि पुरुषार्था यो यो भवति यो हितादृशः स न स्पष्टेति लोके ब्रुवन्ति ॥ ६३ ॥ ननु विषयानभ्यासतोऽपि योगिनोऽप्युत्थाने भ्रमाप्यत्वाभावादि हि विषयानुसंधानेऽपि संयोह

॥३६॥

11-11-61

नस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेतिविद्धि ॥ ६८ ॥ यदापंचवतिष्ठंतइत्युदाहृत्युतेस्तामाहुःपरमांगतिमित्येतंचतुर्थपादंव्याचष्टे यानिशेति सर्वेषांभूतानामज्ञानांयानिशेवनिशायस्यामध्यंदिनेउलूकाइवानंघाअप्यं
 शपुत्रवर्षेभूमिद्वेगौतंतिक्तमांतलिप्रत्तज्ज्योतिप्रिंथमीदंक्षियमनोबुद्धीमांनिमहणशीर्षोयोगीजनर्तिदंदिधावीनांरक्षेत्तिलोपेमिअनुपत्तकृशानिरेवास्ते तथाचशुनिः नक्षिदुर्द्वेनिंप्रिक्तोपेवियते
 विंशतिवतिष्ठति अस्याहमिमांशपायांनितायांकिंयज्जकारकादिद्वैतस्वभपवर्त्तिकामांसर्षविभूतानिजापतिनिधीयेउलूकाइवत्तत्त्वव्यापारेष्वस्ते साअविषयसम्भ्रानोमुनेःआत्मदर्शमवनोयोनिनं पाद्वत्तत्त्व
 मतिरेवैवमवतिष्ठतिमंशपदेवतेनूर्त्तमानाभ्युपानकातेवमहसोस्यगतांभवमस्तीमिदीवद्वेशकसीभवति अतिदुःखमारप्रिद्योनिनं वासव्यतामाहुःविज्जोतसहस्रपांममपारेसंचासत् संशोमंजवेममप्ये
 वेवत्तत्त्वमोहिनिद्वैतसहस्रदुःखलेषोवोपुक्षिजतइति अमप्राप्तिकानि कात्त्वमप्यहरेहिदुःखंचलुद्वीक्ष्यते शुदेवस्तुमिसिद्धेचकाकृष्णामिंलाया कावोरूकनिरोमांसंसातोःअमप्येविवो यानि
 र्त्तमंज्ञानाभिमयोऽवतंरंहीमिनि मुद्वानावमयोवोवंचवोचतपिशाचवद बुद्धमत्येमिदोमत्तज्जोचतपिशाचवदिनि तदेवनिपासीरेमस्योतांमवांहादेवायमिपतिताउद्वेनंवेनविमप्येव
 अमपिदुःखिद्वैतसहस्रदुःखलेषोवोपुक्षिजतइति ॥ ६९ ॥

lipid

एषाब्रह्मस्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुक्त्यति ॥ स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥ इति श्रीम० भी० श्रीमद्भ० सू० सांख्ययोगो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ पर्वणितुषट्तिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥ अर्जुन उवाच ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किं
कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥ तदेकं वदनिश्चित्य येन श्रेयो हमाप्नुयाम ॥ २ ॥

[illegible]

॥३८॥

अथोक्तं श्रीमन्नानुवाच लोकेस्मिन्निति पुरापूर्वाध्यायेनानिष्ठाएकैव प्रोक्तं परंतु साद्विविधाद्विप्रकारा एकस्याएव ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वयमुक्तं अधिकारिभेदेन ननु ब्रह्मप्राप्तये परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति
 तत्राह भूतविविधं त्रैलोक्यं कश्चिन्ननुचरस्यार्थसम्यग्गालोचयेत्यर्थः तदेव प्रकारद्वयमाह साधयामेवेति सांख्यानां प्रकृतिमुक्तयोर्विविक्तत्वं ज्ञानतां आत्मात्मात्वविवेकज्ञानतां ज्ञानार्थयुज्यते इति ज्ञानमयैव साधनोपर
 योवेदं तत्र प्रथममननिदिध्यासनात्कस्मेन्न ज्ञानयोगेन ब्रह्मणि निष्ठां परिसमाप्तिं सांख्य्याः प्राप्नुवंतीत्यर्थः योगिनां सिद्धिर्वास्थिस्थिः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते इति उक्तलक्षणयोगवतां कर्मयोगेन संध्योपासनादि
 विविक्तत्वात् साधयामुक्तानां तत्रिह कर्मयोगपदार्थः तेन योगिबोद्धव्यनिष्ठां प्राप्नुवंतीत्यर्थः अयं भावः इह जन्मनि जन्मन्तरे वा ईश्वरीत्यर्थं अनुष्ठितैः कर्मभिर्विशुद्धसत्त्वो विवेकवैराग्यरागादिष्वोपेतो बुभुक्षुः प्र
 त्यक्षवचनचित्तः प्रवणवचनभाष्यावेककृतकस्यो भवति सचेत्प्रवणपदे प्राक् अतयाहितचित्तं तर्हि निदिध्यासनमस्य अपेक्षितं अतएव सहकार्यंतरविधिः प्रक्षेणेति सूत्रकृतानि निदिध्यासनस्य पाक्षिकस्य मुक्तं स्तब्धं सति

मीष्मपर्व

६

श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन् द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानय ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां ॥ ३ ॥

स्वभावः तथा सर्वाणिकर्माणि परमगुरावर्पयन् श्रवणमननात्मकं विचारमन्तरेणैव केवलं श्रद्धाभावात् प्रतीचो निर्विशेषबलरूपस्वंगुरुवाक्यतो निश्चित्यासंभावनादिदोषरहितआचार्यान्निर्गुणब्रह्मोपास्तिप्रकरणमपि
मध्यमकर्मोच्छेदेषु समाध्यभ्यासं कुर्वन् चिच्छलं प्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्करोतिसोयं योगमार्गः तेन उद्धारोद्द्वैतकौशलं येषामस्ति ते सांख्याः येषां तन्नास्तिते योगिन इति अत इयं द्विप्रकाराणि ध्यानानुद्देशेति प्रथितं यं
यात्कविसिद्धेन द्वैतकर्मोच्चैर्नारास्थयोगो ज्ञानं चराधक योगोऽतिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः प्रकारौ द्वैततो द्वेवो जगाद परमः शिव इति चित्तवर्तनोक्तं किं नम
ब्रह्मासात्कारस्य द्वैतकर्मोच्चैर्नारास्थयोगो ज्ञानं चराधक योगोऽतिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः प्रकारौ द्वैततो द्वेवो जगाद परमः शिव इति चित्तवर्तनोक्तं किं नम
तथासात्कारस्य द्वैतकर्मोच्चैर्नारास्थयोगो ज्ञानं चराधक योगोऽतिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः प्रकारौ द्वैततो द्वेवो जगाद परमः शिव इति चित्तवर्तनोक्तं किं नम

1136H

अनयोऽप्यकारो रमायिभावाद् न कर्मणा मिति कर्मणा यज्ञादीनां अनारंभात् अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यज्ञाननिष्ठानां श्रुतेन प्राप्नोति विविदिषंति यज्ञेनेति श्रुत्या यज्ञादीनां विद्यांगत्वेन विधानात् ननु संन्यस्य यथा धान्या
 कर्मणा विविदिषा यत्नमवश्यमेव तेन विविदिषायां यज्ञादीनां सिद्ध्या एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छतः प्रव्रजंतीति श्रुतेः प्रव्रज्यारूपमेव नैष्कर्म्यमिह ज्ञाननिष्ठासाधनं प्राप्तं ज्ञाननैष्कर्म्यसिद्धिपरमाभित्यादावि
 वाच्यत इह कस्य परमत्वविशेषस्याभावात् न च कर्मयोगजनितचित्तशुद्ध्यभावे केवलात्संन्यासात् सिद्धिसमधिगच्छतीति योजनायां विप्रकृष्टयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवस्याभीष्टस्य सिद्धेः किमिति नैष्कर्म्य
 शब्देन निष्ठागुणत इति चेत्सत्यं गुणैः कर्मकार्यत इति वाक्यशेषान्नैर्गुण्यहेतुकं मुख्यज्ञानमेवेह नैष्कर्म्यपदार्थो ननु प्रव्रज्या विविदिषंति यज्ञेनेत्यत्रापि जिगमिषत्यश्वेन जिघांसत्यसिनेत्यादाविवतृतीयां तस्य धात्वर्थेन
 वाच्यतां अत्रादीनां गमनादाविवयज्ञादीनां वेदन एवान्वयो ज्ञेयः एतमेवेति श्रुतिस्तु विविदिषा संन्यासाभिप्रायेण प्रवृत्ता एतवैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च
 भिक्षाचर्यं चरंतीति ज्ञानपरिपाकार्थं स्य जीवन्मुक्तिमुखाय स्य वायाज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विद्वत्संन्यासस्यापि शास्त्रे दर्शनात् असंन्यासिनो ज्ञानमेव नोत्पद्यत इति प्राचामापहो विक्षेपककर्मत्यागरूपसंन्यासवि
 षयो ननु काषायपरिधानमात्रविषयः गर्गो व्याधवा सिष्ठादीनामतथा विधानामपि ज्ञानोत्पत्त्यवगमादित्यास्तां तावत् कर्मभिरशोधितचित्तस्य मंदबुद्धेः रागद्वेषादिपस्तस्य आत्मानात्मविवेकद्वारा चित्तरोधद्वारा वा नै

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषो श्रुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यतेत्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

कर्मेन्द्रियाणिसंयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

नैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्तीति पूर्वार्द्धार्थः नन्वभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेदिति केवलात्कर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः स्मर्यते तत्कथमुच्यते न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यमस्तीति तत्राह न चेति कर्मजचित्तशुद्ध्य
 भावे कृतादपि संन्यासान्न मोक्षसिद्धिः उदाहृतस्तु चित्तशुद्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्राया न हिराणादिपस्तः सर्वभूतेभ्यः सर्वात्मना भयं दातुमीष्टेऽतो युक्तमुक्तं न च संन्यसनादेवेति ॥ ४ ॥ एतदेव प्रपंचयति न हीति
 अक्षयः कर्मजशुद्ध्यभावात् अजितचित्तः कश्चिदपि जातुकदाचित्समाधिकाले पि क्षणमपि अकर्मकृत् कर्माणि दुर्मेनो रथादीनि अकुर्वन् हि प्रसिद्धं न तिष्ठति हियस्मात्सर्वोपलोकः प्रकृतिजैर्गुणैः संस्वरजस्तमो
 भिः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिर्वाकर्मकायिकं वाचिकं मानसिकं वा कार्यतेऽवश्यं तत्र प्रवर्तते ॥ ५ ॥ ननु संन्यासपूर्वकं ध्यानेनैव चित्तशुद्धिमपि संपादयिष्यामि किं कर्मभिरित्याशंक्याह कर्मेन्द्रियाणीति यो वि
 मूढात्मा रागाद्याकांक्षान्वितः कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि संयम्य निगृह्य आस्ते एकांते ध्यानापदेशेनैव विश्रितः मिथ्याचारः तस्य तदासननियमनादिकं आचरणं मिथ्या अलीकमेव निष्फलत्वात् तत्र हेतुः इन्द्रियार्था
 न्यसंस्मरमिति यतः इन्द्रियार्थान् रागादीन् प्रोधादिभिर्गुहातिमनसा च स्मरति अतो मिथ्याचारः स विषयान् धितयम्योगनिष्ठामात्मनो लोकेऽभिव्यंजयतः कपटीत्यर्थः तस्यात्कर्मव्यतिरिक्तश्चित्तशुद्ध्युपायो
 नास्तीति भावः ॥ ६ ॥

अथैवमिति तस्मात्प्रत्येककर्मणा अर्थप्रयोजनमस्ति स्वर्गादौ लिप्ताभिधानं मोक्षस्य वा क्रियासाध्यत्वात् वास्यकृतः कृतेनेति श्रुतेः अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणानास्तीति श्रुत्यर्थः अकृतेन विरुद्धकर्मणा
प्रियायैव नरकादिरस्य नस्ति अत्र कृतकानां शब्दो विना भिन्नैव दत्तपरस्परविरुद्धार्थवाचित्यमुपपन्नं पापपूर्वकं येन अकृतेनेति भावे निष्ठानित्याकरणान्तर्गहितत्वरूपो वा प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो ना
स्तीति व्याख्यास्यते तेषामप्यभावात् भावोत्पत्तेरवश्यमुपमागित्यानां कालेयदन्यद्विहितं किञ्चैतत्तत्रैव प्रत्यवायोत्पादोक्तव्य इति पट्टकुट्यां प्रभातवृत्तति आपद्यते अत्रोपपत्तिमाह नचेति चोद्दिती यस्यान्तात्मा
लोः सर्वभूतेषु चेत्तस्मात्केनेषु उत्तममव्ययमाद्येषु कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः सुखभोगात्मकप्रयोजनाग्निसंबंधो नास्ति आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वाद्विदुषा पुण्यपापफलसंबंधो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ यस्यान्ति
चरं प्रमाणायति कर्त्रणेति कर्मणैव सहसंसिद्धिश्च वृणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठांगतुं आस्थिताः प्रवृत्ताः जनकादयस्त्वादृशाः क्षत्रियः ननु संन्यासेन ननु शुद्धचित्तस्य ममनास्तिकमपि क्षेत्याशंक्याह लोकेति लोकस्य स
महः स्वधर्ममवर्त्तनं ननु स्वप्रयोजनाभावेपिकेवलं लोकसंप्रहार्यं चेत्कर्मकर्तव्यंतदा विदुषा ब्राह्मणानामपि संन्यासो न स्यात् यतीनेव संन्यासधर्मान्पाहयितुं तेषां संन्यास इति चेत् अर्जुनोपेन तद्वद्वारितमस्ति न
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥ तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तो त्याचरन्कर्म परमाप्नो
ति पूरुषः ॥ १९ ॥ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥ सुयत्नमाणं
कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥ २१ ॥ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्तएव च कर्मणि ॥ २२ ॥ यदित्यहं न वर्त्तयं जातु कर्मण्यतद्रितः
मम वर्त्मानुवर्त्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥ उत्सीदयुरि मे लोकान कुर्या कर्म चेदहं ॥ संकरस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामि माः प्रजाः ॥ २४ ॥ सक्ताः कर्मण्यविद्वां
सो यथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चि कीर्षुर्लोकसंग्रहं ॥ २५ ॥

ननु भिन्नस्य संज्ञास्तेधिकारोपात्तीति चेत्तल्लिङ्गधारणेधिकाराभावेऽपि भरतकृष्णमादिवद्विशेषकर्मव्यागमत्रेधिकारात् वार्तिके सर्वाधिकारविच्छेदिज्ञानं चेदभ्युपेयते कुतोधिकारनियमोव्युत्थानेक्रियते बला
दिति निरुद्धं न्यासेऽभिधादेरेषाधिकारस्थसाधितत्वात् अतोलोकसंग्रहो न मुख्यकर्मप्रयोजनमिति चेत्सत्यं न मे पार्थास्तिकर्तव्यमित्यदृष्टातेनाधिकारिकत्वादजुनैर्वैबन्नि योज्यते न क्षत्रियमात्रमित्युच्यते न
चाह ॥ २० ॥ २१ ॥ कर्मणि चोक्तं अहंकर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यहंकर्मणि न वर्तयेत हि मनुष्याः समैव वर्तमानुवर्तते अनुवर्तैरनूकर्मन कुर्वीरमित्यर्थः अतद्रितोऽनलसः सर्वशः सर्वप्रकारः ॥ २३ ॥
तल्लिङ्गमित्याह उक्तादिपुरिति यद्यदाचरतीत्यादेरेषा योजना न केवलं लोकसंग्रहपरस्य नूकर्तुमर्हसि अपि तु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह यद्यदिति तथाच मम श्रेष्ठस्य यादृशाचारस्तादृशा एव मदनुवर्तिना त्व
वानुवर्तमानस्य त्वमेव अहंत्यर्थः को ह्येतत्तत्त्वधारोघो गद्यानुवर्तनीय इत्याकांक्षायां न मे पाठेत्यादि गिति जिः लोके स्तस्य दर्शनमिति मधुसूदनश्रीपादाः ॥ २४ ॥ यदि मादृशा एव स्वकृतार्था सितथापि परानुपहा
दिसमीपमुक्तिरिति सक्तमिति सर्वलिङ्गकाले कुर्वतकर्माणामिति रोषः असक्त इति छेदः ॥ २५ ॥

किमुताग्नसर्वाभिकर्माणिजोषयेत्सेवयेत् कथं युक्तआदतोभूत्वासमाचरन् ॥ २६ ॥ अविद्वान्कथं कर्मसुसज्जतइत्यतआह
 प्रकृतमिति प्रकृतोऽस्यार्थः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकायादेवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढमिति श्रुतिमसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्यकारणसंघातात्मकैः क्रियमाणानिकर्माणि अहंकारेण स्वस्मिन् व्यस्ते च विमूढतदीयान्
 कर्माणादीनामभिव्यक्त्येन परम् आत्मनश्च असंगमनंदसंविद्रूपतामपश्यन् आत्मा अहंकारेण विमूढश्चासावात्मा चेति विग्रहः अहंकार्याणिकर्मणां कर्त्तृत्वमन्यते कर्त्तृव्यासेन कर्ताहमिति तन्प्रत्ययस्तेन बलोकाम्य
 मनिष्ठास्वरूपतुनामिति पद्यो निषेधः अन्यथा तु च प्रत्यये कर्मणां कर्त्ताहमिति पष्ठयाभाष्यं ॥ २७ ॥ एवं संतस्य कर्माचरणं प्रदर्श्या सत्तस्य तद्वदर्थयति तत्त्वविदिति गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभाग
 स्य पदस्य विदिति भाष्यं नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागः नाहं कर्मात्मक इति कर्मभ्य आत्मनो विभागः तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्त्ववेत्तीति श्रीधरः मधुसूदनस्तु गुणाः देहेन्द्रिमांतःकरणानि अहंकारास्त
 दानि कर्माणि च ते मां व्यापारभूतानि मम कारास्पदानि गुणकर्मैति द्वैकवद्भावः विभज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथक् भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसंग आत्मा गुणकर्मच विभागश्चेति द्वंद्वः तयोर्ज
 डानां योस्तत्त्वयोवेत्तिसः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु वर्त्तते इति मत्त्वानसज्जते कर्त्तृत्वाभिनिवेशं न करोतीत्यर्थः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदं व्यर्थमिति

तदुद्दिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनां ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणिसर्वशः ॥ अहंकार
 विमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्ववित्तुमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषु वर्त्तत इति मत्त्वानसज्जते ॥ २८ ॥

यद्व्यस्तत्त्वमित्सगुणाः गुणेषु वर्त्तत इति मत्वा गुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जते इति योजना गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विभागो बुद्ध्यहंकारज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानः स्थितसज्जते इदमहमि
 तितमन्यते तथाहि शरीरे बौरेऽहं गौरे स्मिहस्ताभ्यामात्मे मयेदमात्तमिति चक्षुषा दृष्टे मयेदं दृष्टमिति अहंकारेणाभिमतममेदमित्यभिमान्यते बुद्धौ विक्रियमाणायामहं सुखीति च सर्वेषु बुद्ध्यदिषु विभज्य गृह्यमाणे
 नाभिपत्येकप्रत्यक्षमभ्यस्याहमिदमिति ममेदं कर्मैति च मन्यते एतेन कर्मविभागोप्यावश्यकत्वेन व्याख्यातः अन्यथा चिदात्मन्येव आदानादिकर्त्तृत्वं दुःखादिमत्त्वंचापतति अयंच कर्मविभागः श्रुत्यापि दर्शितः
 अंघ्रिमण्डिमं चित् तमनंगुलिं रावयन् अभीवः प्रत्यमुंचत् तमजिह्वो असंश्वतेति अंघ्रिः स्वयं वकाशहीनोपि चक्षुरादिर्मणि रूपादिकं विषयमविद्वत्काशयति अनंगुलिः काष्ठलोठादिवत् जडत्वात् स्वयं कर्मकर्तुम
 शक्नोपि पादयानिः आकलयन् आसीम्यन् विषयं उपादत्ते अंगो वः छिन्नशिरस्कवन्निर्जीवो हंकारस्तं प्रत्यमुंचत् पीवायां धारयन् निमयेदं लब्धमिति मन्यते अजिह्वो पीधातुः जडत्वात् स्वयं स्वमतसुखदुःखयोः पट इव
 समतलपादेः प्रकाशने असमर्थोपि अहं सुखीदुःखीति चानुभवति तथाच आत्मानात्मनोर्याथात्म्यज्ञो व्याप्यते च हंकारादिषु तत्कर्मसु चाभिमानादिषु कुसुमेषु सूत्रमिवानुवर्त्तमाह मात्मानं तेभ्यः पृथक् भूतं जानन् गु
 णापीव सुखसुखयोगो बुद्धः स्वरूपादिषु वर्त्तते न त्वात्मेति मत्त्वानसज्जतेऽहमेव हस्तविंशतत्त्वात् सोममैवेदमादानादिकं कर्मैति न सक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एवं सत्तासक्तयोः कर्माणि विभज्य सत्तकर्मणुवाच पूर्वकं न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञाः। मित्युपकांतमुपसंहरति प्रकृतेरिति गुणैरहंकारादिभिः स्वस्मिन् व्यस्तैः संमूढाः एव भावेन अभेदाध्यासेन मूढास्तु प्रकृतेः प्रकृतिसं
बन्धिषु गुणेषु देहादिषु कर्षसु गमनादिषु च सज्जते अहमयंत्रात्मणो ममैवेदं यज्ञादिकं कर्मेति सज्जते सत्ता भवंति नान्मूढत्वात् अकृत्स्नविदः आत्मज्ञानहीनान् आत्मविद्विदकृत्स्नवित् आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या
विज्ञानेन देवं सर्वं विदितमिति श्रुतेः मंदान् शास्त्रार्थपहणा समर्थान् कृत्स्नवित् आत्मविद्यविचालयेत् कर्मनिष्ठातो न प्रच्यावयेत् तेषामुभयभ्रष्टत्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणैः संमूढाः गुणानां कर्मसु सज्जते इति प्राचां योजना ॥ २९ ॥
मयीति त्वं तु अज्ञो मुमुक्षुश्च मयि सर्वां तयामि णि सर्वाणिकर्माणि संन्यस्य समर्थं अध्यात्मचेतसा आत्मानं अधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं अध्यात्मं तत्र प्रवर्णेन चेतसा शाकपार्थिवादिबन्धमपदलोपी समासः आत्मानात्म
विवेकवतेत्यर्थः ईश्वरप्रेरितो हं करोमीत्यनया बुद्ध्या निराशीः फलमनिच्छन् निर्ममोलब्धेमत्वा मिमानश्च भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विशोकः सन् ॥ ३० ॥ येम इति येन्येपित्वा दृशाः मेममंतं असत्तया कर्मानु
ष्ठानं अनुतिष्ठति अनुवर्त्तते मानवाः श्रद्धावंतः अनसूयंतः अत्र दोषमपश्यंतः तेष्विदं कर्मभिः धर्माधर्माख्यैः मुच्यते ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह येत्विति सर्वशब्द ईश्वरवाची सर्वसमाप्नोषिततो सिसर्व इति निर्वचनात् त
स्य ज्ञाने विषये विशेषणमूढान् पारोक्ष्येणापिते ईश्वरमजानंतो देहमात्रनिष्ठास्तान् नष्टान् स्वर्गापवर्गभ्रष्टान् अचेतसः विवेकशून्यान् ॥ ३२ ॥ ननु ते चेत्तव मतं नानुतिष्ठति तर्हि कथं तवांतर्यामित्क मित्यत आह सदृशमिति
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जते गुणकर्मसु ॥ तान् कृत्स्नविदो मंदान् कृत्स्नविन्नविचालयेत् ॥ २९ ॥ मयि सर्वाणिकर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममो भू
त्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥ येमेमतमिदं नित्यमनुतिष्ठति मानवाः ॥ श्रद्धावंतो न सूर्यतो मुच्यते तेपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥ येत्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठति मेमतं ॥
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टान् चेतसः ॥ ३२ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥ इंद्रियस्येंद्रियस्या
र्थरागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ त्वस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥

स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्राग्भावीयधर्माधर्मसंस्कारस्य सदृशमनु रूपं ज्ञानवानपि चेष्टते किमु पूर्वः पश्चादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात् तस्मात्प्रकृतिं यांति अनुसरंति भूतानि प्राणिनस्तत्र ममवान्यस्य वा निग्रहः
किं करिष्यति न किमपि अहमपि पूर्वकर्मापेक्षैव तान् प्रवर्त्तयामीति भावः ॥ ३३ ॥ एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातंत्र्याभावाद् द्विधिनिषेधशास्त्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह इंद्रियस्येति इंद्रियस्येंद्रियस्येति द्विर्वचनं वींसायां
प्रतीद्वयं स्वेत्वेत्येवं शब्दादौ वचनादौ च विषये रागद्वेषौ अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नित्यसंबद्धौ तत्र तयोर्वशं नागच्छेदिति शास्त्रस्याभ्यनुज्ञा पुरुषस्य च तदनुष्ठाने स्वातंत्र्यमस्ति हियतः तौ रागद्वेषावेवा
स्य प्राणिनः परिपंथिनौ विरोधिनौ दृष्टद्वारेण प्रवर्त्तकत्वात् ननु प्रकृत्यनुसारी ईश्वरोऽस्य परिपंथी तस्य वैषम्यादिदोषापत्तेः अयं भावः यथा हस्तनेन स्वाज्ञोद्धरणजेनापराधेन कुपितो राजाऽपराधिनं हि निगडादौ नि
ग्रहीतुं स्त्रीयान् भटान् प्रवर्त्तयति स एवायतने न दानमानेन प्रसादित एनं तेषामेव भटानामाधिपत्ये नियुक्ते एवं पूर्वकर्मानुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं बाधमानोपि विधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारेण तेनैव भक्तिभ्यामप्र
तिष्ठाते तत्राभिहितः एतं रागादिजयेति मुंकेतस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यं पुरुषस्य स्वातंत्र्यसत्त्वात् नापीश्वरे वैषम्यादिकं प्राणिकर्मायत्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

सुखमेवंतस्मान्मेयान्प्रशस्ततः स्वधर्मः स्वस्यवर्णाश्रमानुरूप्येण ईश्वरेण विहितत्वात् विगुणो हिंसादिमिश्रोपि किंचिदंगहीनोऽपि परधर्मात् हिंसादिदोषरहितपरधर्मापेक्षया स्वनुष्ठितात्सर्वांगोपसंहारेण सम्यग्
नुष्ठितादपि स एव येयान् स्वधर्मे युद्धादौ निधनं मरणमपिश्रेयः विहितत्वात् परस्य धर्मो भैक्षचर्यादिर्भयावहः क्षत्रियस्य तबनिषिद्धत्वात् तस्मात्स्वतंत्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ३५ ॥ ईश्वरो धर्माध
र्योऽस्मद्वेषी वा पुरुषस्य प्रवर्तकौ भवत इत्यात्मनोऽस्वातन्त्र्यमन्वानोऽर्जुन उवाच अथ केनेति केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः स न अयं पुरुषः पापमनिष्टं चरति करोति अनिच्छन् भित्तयेन रागद्वेष
योः प्रवर्तकत्वं निरस्तं सति हिरागे इच्छा भवति अत इच्छाया अभावाद्वा गाभावः रागस्याप्रवर्तकत्वे तन्मूलभूतसंस्कारहेत्वोर्धर्माधर्मयोरप्रवर्तकत्वं तत्तत्सापेक्षस्य ईश्वरस्यापीतिसर्वेषामाक्षेपः तस्मान्मुख्यं प्र
वर्तकं यत्तद्व्यमित्यर्थः बलादिव नियोजितः विष्टिगृहीत इवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्रोत्तरं काममय एवायं पुरुष इत्यादि श्रुतिसिद्धं भगवानुवाच काम एष इति एष प्रसिद्धः कामः सो कामयत जायामे स्यादथ प्र
जायेयाथ वित्तमे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति श्रुतेरिदं मे भूयादिदं मे भूयादिति तीव्राभिलाषहेतुभूतश्चेतसोऽनवस्थितत्वापादकोटत्तिविशेषः स च चेतो रूप एव कामः संकल्प इत्युपक्रम्य एतत्सर्वमन इत्युपसंहारात्
स एष कामः केन चिन्मिन्नेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमतेऽतः क्रोधो भिज्वलनात्माप्येष एव तमेन मिह शरीरेतः स्थितवैरिणं विद्धि कुतो वैरी यतः रजोगुणसमुद्भवः रजोरंजनात्मकः प्राकृतो गुणः तस्य गुणौ कार्यभूतौ

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परं धर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्न
पि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥ श्रीभगवा० काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणं ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते
वद्भिर्यथा दशौ मलेन च ॥ यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ॥ ३८ ॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणम् ॥ कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

तृष्णासंगौ तावैव उद्भवो यस्य सः रजः कार्यत्वात् दुःस्वैकफलो यमतो वैरी यद्धारजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवो यस्मात् ननु विषयाभिलाषात्मकः कामो विषयार्पणेन शाम्यति विषयस्य दौर्लभ्यनिश्चये
स्वत एव वानिबर्त्तते अंध इव रूपदर्शनाभिलाषादित्यशङ्क्याह महाशनो महापाप्मेति महत्तादुमपारणीयं अशनमस्य स तथा यथोक्तं न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषारुणवर्त्तेव भूय एवाभिव
र्धते इति यत्पृथिव्यां व्रीहियं बहिरण्यं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं ब्रजेदिति तथा महापाप्मा अत्युपःसहिसहस्रशः प्रबोधितोऽपि निबर्त्तते तद्वदयमपि दुश्चिकित्स्यः महाशत्रुत्वात् नान्यं वैरीदान
साध्यः नापि सामभेदसाध्यः अत्युपत्वात् अतो हंतव्य एवेति ॥ ३७ ॥ अस्य वैरित्वमेव विदुषोति धूमेनेत्यादिना उल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा तेन कामेन इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानं आवृतं आवरणं यस्य त्रैविध्यात्
तदनुगुणं दृष्टान्तत्रयं ज्ञेयं ॥ ३८ ॥ आवृतमिति ज्ञानं अंतःकरणसत्त्वं क्रीडार्थं भौरित्येतत्सर्वमप्येवेति श्रुतेः एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आवृतं ज्ञानिनः अंतःकरणविशिष्टस्य प्रमातुः नित्यवैरिणा कामरूपेण दुष्पूरे
ण पूरयितुमयोग्यं अर्यहिपूर्यमाणो न रथो नैव प्रसवेत् अनलेन अथापि पूर्यते चेत् अनलः नास्ति लंपर्यादिर्यस्य स तथा तेनानलेन न हननलः काष्ठैस्तर्पयितुं शक्यः किनु वर्धत एव तद्वदयमपीत्यर्थः अयं भावः अंतः
करणसत्त्वं हि वद्विबन् प्रकाशात्मकं तत्सहजेन कामेन वद्विरिव धूमेन आवृतं चेत् प्रमातारं अनर्थं पातयति अन्यथा तदेव स्वभावशुद्धत्वात् विवेकवैराग्योपगंभूत्वात् मुद्धरेत् अतोऽयं कामो ज्ञानिनो नित्यवैरीति ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणीति अयमर्थः इन्द्रियमनोबुद्धयोहिकामेनाधिष्ठिताबासार्यप्रवृत्ताभवन्ति तेभ्यश्चाभूतैर्यकामः ज्ञानं चिदाकाशरूपं आदर्शतलप्रस्थं यत्र योगिनो व्यदहितं विप्रकृतमतीतमवस्थं वापश्यन्ति यथो
कामाचरन्ति विप्रकृतं दृश्यमानमरीतुल्यं निजातर्गतं पश्यन्त्यात्मनीति निजातर्गतं शरीरातर्गतं आत्मनि हार्दाकाशाख्ये ब्रह्मणि तन्मलेन आदर्शमिव आदृत्य देहिर्न देहाभिमानिनं विशेषणमोहयति विशिष्टा
नृदेहाभिमानस्य यथो गिवमपि व्युत्थानावस्थायां किंचिन्मोहयतीति गम्यत इति अक्षरयोजनास्पष्टा ॥ ४० ॥ तस्मादिति यस्मादिन्द्रियाण्यस्याधिष्ठानं ज्ञानमंतस्येव गिरिदुर्गादिकं तस्मात्तान्मेव नियम्य वशीकृत्य एतं
कामं हि निश्चयेन प्रजहिष्य कर्षेण नाशय गिरिदुर्गादीन् स्वायत्तीकृत्यैव तत्स्थं सामंतं घंतिराजानस्तद्वत् हंतव्यत्वे हेतुः पाप्मानं अत्युपं तत्रापि हेतुः ज्ञानविज्ञाननाशनमिति ज्ञानस्य शास्त्राचार्योपदेशज्ञस्य पराज्ञस्य वि
ज्ञानस्य निदिध्यासनपरिपाकजस्यापरोक्षस्य च नाशनं ॥ ४१ ॥ न केवलं बाह्येन्द्रियजयेनैव कृतार्थत्वं किंतु मनोबुद्ध्योरपि जयः कर्तव्यः कामस्य समूलोच्छेदाय त्रिप्राकारदुर्गस्थस्य सामंतस्येवाभ्यंतरप्राकारद्वयज
येन अतो मनोबुद्ध्योर्जयार्थयोगं दर्शयति इन्द्रियाणीति अत्र परत्वं सूक्ष्मत्वेन कारणत्वेन बाबोध्यं इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादिस्वाश्रयसहितेभ्यो गंधादिभ्यो वित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषां त

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिस्स्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमादृत्य देहिनां ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहित्येनं
ज्ञानविज्ञाननाशनं ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि पराण्यादुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु पराबुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

त्कारणत्वात् तथा च कीर्तयति किनः समामनंति ब्राह्मणे प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति व्युच्चरन्तीत्यनुषज्यते प्राणेभ्य इन्द्रियेभ्यः देवास्तदधिष्ठाभ्यो देवता उत्पद्यन्ते देवेभ्यश्च लोकाः भूतभौतिका उत्पद्यन्त इति श्रुत्यर्थः
इन्द्रियेभ्यः परं मनः मनसा सेवयति मनसा शृणोतीति श्रुतेरिन्द्रियाणां मनोविकारत्वात् तेन बासार्येभ्य इन्द्रियाण्याकृष्य मनसि प्रविलापनीयानीति दर्शितं केवलं प्रविलापनाप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् मनसस्तु प
राज्ञस्य ज्ञानस्यैव लक्षणं मनसि यो बुद्धेः परतस्तु सः ज्ञानपदमिदं यः कामेन उल्बेन गर्भ इव आकृत इति व्यवहितेन संबन्धः तथा च श्रुतिः यच्छेदात्मानं सीमां तस्माच्छेदज्ञानमवस्थितिः ज्ञानमात्मनि स्थितिः
ज्ञानमात्मनि स्थितिः एतदुक्तं भवति वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् मनोपि निषयविकल्पाणि पुत्रं ज्ञानात्मशब्दो विनासां बुद्धौ घटयत् तामपि मदृत्य तन्मिमांसितुं बुद्धौ प्राप्ते तद्वत् ॥ ४२ ॥

जीमूतः स्यात् एवमिति आत्मानं नः सुर्वकारोपितस्थानित्यान्कां मान्कमवानं नूयने हि देहविद्यायां हार्पाकारां प्रत्ययव्यात्येहास्ति यच्च नास्ति तर्हि दमनत्वा विस्तृतं तत्प्रत्ययान्कां मानां सत्त्वं तेषां च
 तस्मिन् तस्मिन् सत्त्वात्मानं इति श्रुतेः आत्मानं नः आत्मानं नः सत्त्वं नूयने हि देहविद्यायां हार्पाकारां प्रत्ययव्यात्येहास्ति यच्च नास्ति तर्हि दमनत्वा विस्तृतं तत्प्रत्ययान्कां मानां सत्त्वं तेषां च
 यत्नान्कमवानं नूयने हि देहविद्यायां हार्पाकारां प्रत्ययव्यात्येहास्ति यच्च नास्ति तर्हि दमनत्वा विस्तृतं तत्प्रत्ययान्कां मानां सत्त्वं तेषां च
 ति पुस्तकं परमं विद्यायाः स्वेनापि नाशयितुं शक्यं उपायः कर्मनिष्ठा प्रवाधान्येनोपसंहृता उपेयाह्मतिष्ठानुत्तुष्टेन कीर्तिता ॥ ४३ ॥ इति नैलकंठीये भारतनामदीपे कुम्भोप्ययः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥
 इति नैलकंठीये भारतनामदीपे कुम्भोप्ययः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥
 इति नैलकंठीये भारतनामदीपे कुम्भोप्ययः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां यो
 गशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ पर्वणि ब्रह्मविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानह
 मव्ययं ॥ विवस्वान्मनवे प्राहमनुरिक्ष्वाकवे ब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयोऽबिदुः ॥ संकालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥ स एवायं मया तेन योगः
 प्रोक्तः पुरातनः ॥ भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं त्यक्तदुत्तमं ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवा
 निति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच बहुनिमे व्यतीता निजन्मानितव चार्जुन ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परंतप ॥ ५ ॥

दित्येहिरण्यमवः पुरुषो हृष्यते हिरण्यं इमं श्रुं हिरण्यकेश आग्रणत्वात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुं बरीकं मेवमक्षिणी तस्योदिति नामेत्यादि श्रुतिमसिद्धः प्रोक्तवान्पुरा अव्ययं अविच्छिन्नं संप्रदायं वेदानां चित्तं
 मयि न मेव पुनस्तथ विवस्वाम्प्राह इदं कवेमनुः स्वपुत्राया ब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमिति एवं परंपराप्राप्तमिदं विवस्वतो निर्मिनाभागादिकमेव राजर्षयः जनकाजातशत्रुकेकेयभृशतपोराजानः ऋषयश्च सनकश्चिदां
 याः सुहृत्सर्वे र्शिनस्ते राजान एव ऋषय इति वा अविदुर्ज्ञातवन्तः सिजम्यस्त विविध्यन्ते कुरुक्षेत्रे नष्टः अदर्शनगतः ॥ २ ॥ स इति अयं संप्रदायविच्छेदे सति भक्तः शरणागतः सत्वाप्रीतिविषयः रहस्यं
 मोक्षं अमर्त्यादिभ्यो मे देयं अन्यथा निर्वीर्या विद्याभवेदित्यर्थः तथा च मंत्रवर्णः विद्याहवे प्राप्ताभाजनामगोपायमाशो वधिष्टेहमस्मि असूयकाया नृजवेयतायनमाज्ज्यावीर्यवती तथास्त्वामिति ॥ ३ ॥ जन्मदे
 हस्यमनुवाहृत्य निमग्नानोर्जुन उवाच अपरमिति अपरं अर्वाकालिकं परं बुद्ध्यालोकं विजानीयां यद्यपि सत्त्वादयमर्थो ज्ञातस्तथापि विरुद्धस्य वाक्यस्या बोधकत्वात् कथमेतद्विजानीयामित्युक्तं य
 त्प्रोक्तवान्पुनः ॥ ४ ॥ त्वदेहस्याजत्वं साधयितुं त्वत्सर्वज्ञत्वं नापदाह बहुनीति स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ५ ॥

विहिंसोमिनां सर्ववत्त्वसिद्धेस्तं जातिस्मरो जीवोसीत्याशङ्क्याह अजइति देहानिष्कृष्टस्याजत्वाव्ययत्वेन त्वेवाहं जातुनासमित्यत्र साधिते इह तु देहविशिष्टस्यैव ते उच्यते ईश्वरोपीत्यनेन देहानिष्कृष्टस्यास्मदा
 र्शस्य अकर्मजत्वात्कर्मफलस्य हि पराकांक्षाद्वैरुण्यगर्भशरीरप्राप्तिः न च पुरुषो ह वै नारायणो कामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेवं पंचरात्रं यज्ञकृतं मपश्यदित्यादिनाशतं पश्येना
 रायणात्मस्य प्रमात्मनः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् स भूमिं विश्वतो दत्त्वा त्यतिष्ठ दृशां मुलमिति पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यतिक्रम्य स्थितस्येश्वर
 स्यादपिशरीरं चराचरस्य कर्मविशेषफलमिति श्रूयते इति वाच्यं तत्र नारायणशब्देन हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वानतिक्रम्य स्थितस्य पुनरत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि तिकामना भव
 ति ननु परमेश्वरेपि कामना दृष्टा सो कामयत ब्रह्मस्यां प्रजायेयेतीति चेत् श्लाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियो यत आप्तकामस्य का सृष्टेति श्रुतेर्लोकवत्तुलीलकैवल्यमिति न्यायाच्च निःस्पृहस्य लीलैव ब्रह्मांडकोटीः सृजतो भ
 गवतो राजगोपालस्य कर्मकिकरेण कर्मणा सार्वभौम्यं प्रार्थयता साम्यमापादयति तस्मान्न कर्मफलं भगवतः शरीरं अतएव न भौतिकं विराटसूत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात् तस्माद्युक्तं मजोपि सन्निति ननु तर्हि
 भगवच्छरीरस्य किमुपादानं अविद्येति चेन्न परमेश्वरे तदभावात् जीवाविद्या चेन्न शुक्तिरजः।देरिव तुच्छत्वापत्तेः चिन्मात्रं चेन्न चितः साकारत्वायोगात् तथा त्वेवातस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः तस्मात्किमालं बो भगव

अजोपि सन्न व्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

देहो देवकीर्णं प्रवेशजननबाल्यकौमारपौगंड्यौवनादिप्रतीतिविषयइति चेत् शृणु प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममाययेति अयमर्थः जीवात्मानो हि अनात्मभूतां प्रकृतिं तेजो बन्नात्मिकां पंचभूतात्मिकां वा
 अधिष्ठाय संभवति जन्मादीह भूते अहं तु स्वां प्रत्यगनन्यां प्रकृतिं प्रत्यक्षैतन्यमेवेत्यर्थः तदेवाधिष्ठाय न तूपादानांतरं आत्ममायया स्वीयमायया संभवामि यथा कश्चिन्मायावीस्वयं स्वस्थानादप्रभ्युतस्वभावो
 यवस्थान्मसूत्रारोहणवद्वर्षादिमि एतावांस्तु विशेषः लौकिकमायावीमाया मुपसंहरन् द्वितीयमाया विनश्यत्पुपसंहरति अहं तु तामनुपसंहरन् स्वविषमपिनोपसंहरामीति एवं हि सति हिरण्यदमश्रुत्वादिलक्षण
 विषयो गिनश्चैतन्यस्य अंतस्तद्वर्गोपदेशादित्यादिन्यायसिद्धविषयाद्युपादानत्वं लक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते नान्यथेति तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमिति एकेनैव देहेन विवस्वतमुपदिशत्वा मप्युप
 दिशामीति अन्यथा च नित्यैव सा जगन्मूर्तिरिति सावधारणप्रतिज्ञायते देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवतिसाधका उत्पन्नेति तदालोके सानित्याप्यभिधीयत इति नित्याया अप्याविर्भावापेक्षया सूर्यस्यैव बाल्या
 तिकदप्युपपन्नम्यते जायते तु स्वां प्रकृतिं विष्णोभिगुणात्मिकां मायां अधिष्ठाय वरीकृत्य आत्ममायया संभवामि देहवाज्जातदेवात्मानो माययानपरमार्थलोकावदिति व्याख्यातं ॥ ६ ॥

कदासंभवसीत्यपेक्षायामाह यदेति ग्लानिर्ज्ञासः अभ्युत्थानं वृद्धिः ॥ ७ ॥ किमर्थमात्मानं मायया सृजसीत्यत आह परित्राणायेति दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां पापिनां संभवामि आविर्भवामि ॥ ८ ॥ जन्ममायमये कर्मसाधुत्राण दिव्ये अप्राकृतयो वेत्ति सत्यक्कादेहं पुनः जन्म न प्राप्नोति किंतु मा भेति मा भवेति मा भवेति एतेन जन्ममृतो जन्मानि कर्माणि च जन्मव्याप्तिका मे न गेयानीति दर्शितं ॥ ९ ॥ एतस्यापि मगध्याने ह्यारमाह वेत्ति रागो विषयेषु प्रीतिः भयं स्वोच्छेदार्शका क्रोधः स्वपरपीडाहेतुरभिज्वलमन्ते प्रयोवीताः येन्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः अतएव मन्मथाः मदेकप्रधानाः किंजारीणी यथाजारमपि अत्तरिं चाश्रिता योगक्षेमावतनुनेत्याह मामुपाश्रिताः ज्ञानतपसा ज्ञानमयं तप आलोचनं मम जन्म कर्मणोः स्वरूपस्थ च निरंतरं चित्तं नयस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानतपः तेन पूताः संतो मद्भावं मत्तादात्म्यं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु सांख्यसाधुत्राण विनाशो कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्येस्तोऽतः किं तवास्मदादितुल्यस्य जन्म कर्म स्वरूपाणां चित्तनेनेत्याशंक्याह येयथेति ये मनुष्याः मां सर्वशरीरस्थं यथा येन प्रकारेण शत्रुत्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यंते प्राप्नुवन्ति

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ॥ ७ ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधा मन्मथामामुपाश्रिताः ॥ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥ ये यथामां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं ॥ मम वर्त्मानुवर्त्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥ कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

तांस्तेनैव प्रकारेण अहमपि भजामि अनुसरामि ये तु मम वर्त्मनो भक्तिध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्त्तन्ते तांश्च ममात्मभूतांस्तथैव सर्वशः सर्वैः प्रकारैरनुवर्त्तते इति मितियोजना ततश्च मद्भिन्नभूते प्राणिजान्ते यथा मः प्रीतिद्वेषं वा करोति तस्मिन्ममति विबभूते ह मपि तथैव प्रीतिद्वेषं च करोमि विबभूजा परिभवौ प्रतिबिम्बे एव संकामतो न मम वैषम्यनैर्घृण्येस्तः तस्मात् श्रेयोर्थिना सर्वस्य कल्याणायैव यतितव्यमिति भावः आप्येतुं प्रियं यथा येन प्रकारेण येन योजनेन आर्ता जिज्ञासवो र्थार्थिनो ज्ञानिनो वा प्रतिपद्यंते तांस्तथैव पीडापरिहारेण ज्ञानदानेन अर्थदानेन मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि सर्वथा ते ममैव वर्त्मानुवर्त्तन्ते इति अन्यदेवताभक्ता इति चैतद्वाच्यते ॥ ११ ॥ कांक्षन्त इति हि यस्मान्मानुषे लोके कर्मसिद्धिः काम्यकर्मफलं पुत्रपश्वादिकं क्षिप्रं भवति न तु निष्कामकर्मजाश्चिन्तयुर्हि अतो ये कर्मणां सिद्धिं फलं इहैव क्षिप्रं कांक्षन्तः कांक्षमाणाः देवताः इन्द्रादीन् यजन्ते तेऽपि ममैव वर्त्मानुवर्त्तन्ते इति पूर्वोक्तं वाच्यः वक्ष्यति च येऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यादि ॥ १२ ॥

पञ्चमः विज्ञानसंज्ञायाः मीमांसितव्यतां ननु कर्मणि कर्मिकर्मविकर्मत्वकेदेहेन्द्रियादिव्यापारेऽविद्यया प्रत्यगात्मनि आरोपिते सति तत्र अकर्मकर्मभावो नैस्थेन तीरतरोचलने आरोपिते सति तत्त्वबुध्या तत्र
चलमात्राविवक्षितः पश्येत् तदा चलं गुणवृत्तमिति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु देहेन्द्रियादिषु नित्यकर्मवस्तुयश्चंद्रतारकादी गत्यभावमिव तूष्णीं भूतो ह्यस्मिन् किंचित्करोमीत्यप्यस्ते अकर्मणिकर्मभावो कर्मतन्मिहाख्य
मममद्वयेऽवस्थितिसमनुष्येषु बुद्धिमान् तत्त्वदर्शी आत्मनि भ्रांतिजनितव्यापारस्य अनात्मनि च तादृशनिर्व्यापारत्वस्य बाधात् स एव च युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च कर्मयोगफलस्य तत्त्वज्ञानस्य प्राप्तत्वादिति स्तुतिमा
मं आत्मनोऽकर्तृत्वसंघातस्यैव कर्तृत्वमिति भावयता कर्मणिकर्तव्यानीत्यर्थः यद्यप्येतद्बुधाप्रपंचितं अव्यक्तो यमित्यादौ तथापि तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात् पुनः पुनरुच्यत इति प्रांचः यत्तु कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थे नुष्ठीय
मामेवं सहेतुत्वाभावादकर्मवदिति यः पश्येत्तथाऽकर्मणि नित्यकर्मकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मवदिति च यः पश्येत्स बुद्धिमानिति तदसंगतमेव नित्यकर्मणि अकर्मवदिति ज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्याज्ञान
त्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च न चैतादृशमिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादित्युपपत्तिरिति दिक् ये तु कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे सद्गुणेण स्फुरणरूपेण वानुस्यूतं सर्वभूमाधिष्ठानं अकर्म अवेद्यं स्वप्रका
शचैतन्यं परमार्थदृष्ट्यायः पश्येत् तथा अकर्मणित्वप्रकारोद्वस्तुनिकल्पितं कर्मदृश्यं मायामयं न परमार्थसदिति यः पश्यति स बुद्धिमानिति परमार्थदर्शित्वाद्वास्तवैरेव गुणैस्तूयत इत्यपि व्याचख्युः तदप्यसंगतमेव कं
र्मकुरु कर्मप्रवक्ष्यामीत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावे तत्त्वज्ञानवसरत् नापि कर्तुरीक्षितं तमं कर्मैति पारिभाषिक्या कर्मसंज्ञया दृश्यस्य कर्मशब्दार्थत्वं गृहीतुं शक्यं तस्यापुष्टिभादिसंज्ञानामिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादिति संक्षे

कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः ॥

पः वस्तुतस्तु कर्मणो हीति श्लोके कर्मविकर्मकर्मणां गतिशब्दितं पर्यवसानं गहनत्वाद्बोद्धव्यमित्युपक्षिप्तं तद्व्याख्यानं कर्मण्यकर्मयः पश्येत्समनुष्येषु बुद्धिमानिति तथाहि कर्मणिकर्मकर्मविकर्मरूपे अकर्मतद्वैपरी
त्यं प्राप्तो दृश्यते यथा कर्तुः कर्मणि श्रद्धाहीनस्य कृतोप्यकृत एव भवतीत्यकर्मणि पर्यवस्यति दक्षिणस्य तु विकर्मणि पर्यवस्यति यथोक्तं अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् असदित्युच्यते धर्मनचतयेत्यनोदहेति
चत्वारिकर्माण्यभयं करणभयं प्रयच्छंत्यथा कृतानि मानाग्निहोत्रमुत्तमानमौनं मानेनाधीतमुत्तमनयज्ञ इति च एवमौदासीन्यमकर्मापिशक्तस्यार्त्तपरिचाणाभावाद्द्विकर्मणि पर्यवस्यति दीक्षितस्य भगवद्व्या
नायासकस्य वा स्वकाले मंचयज्ञाद्यकरणं दीक्षितो न ददातीत्यादिबचनात्सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यादिबचनाच्चेकर्मण्येव पर्यवस्यति नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहेतोरन्यस्याविहितस्याकरणात् एवं विकर्मापि हिंसाअग्नी
षोमीयं यथुग्राह्येति वचनाद्यज्ञे कर्मैव भवति सैव दयानष्टे पशौ न कर्म विध्यर्था निष्पत्तेः नापि विकर्म कामकारेणाकृतत्वात् किंतु परिशेषात्कृताप्र्यकृतैवेत्यकर्मणि पर्यवस्यति एवं स्तेनप्रमोचनं तस्यैव ध्यानाकर्मा
पिराज्ञो विकर्म स्तेनः प्रमुक्तो राजनिपापं माहींति वचनात् तदेव यतीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म एवं हिंसाफलके सत्यादौ दानफलके अनृतादौ च विकर्मत्वकर्मत्वे बोध्ये तस्मात्कर्माकर्माविकर्माख्ये कर्मणि अकर्मतद्वैपरी
त्यं पश्येत्सकार्यकार्यविभागज्ञो बोद्धव्यानामेषां प्रबोधात् बुद्धिमानित्युच्यते तथा किं कर्मैति श्लोके यत्र कवीनामपि मोहोस्ति योश्च ज्ञानमशुभमोक्षहेतुः ते कर्माकर्माणी प्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तं तद्व्याख्यानं कर्म
णि प्रकर्मयः पश्येत्संभुक्तवति चकारो दर्शनं द्रष्टुमुच्यार्थः तेन यो बुद्धिमान्पुत्रश्च स एव कृत्स्नकर्मकृतं न त्वेकैक इत्यपि ज्ञेयं तथाहि अकर्मणि स्पंदशून्ये कूटस्थे वस्तुनिकर्मसस्पंदं वा संविद्यदादि आभ्यंतरं प्रयाजा

विक्रवासासथेयभावेनवाउपादानोपादेयभावेनवाअधिष्ठानाध्यस्तभावेनवापश्यंतःशास्त्रविदःकर्माणि कुर्वन्ति तत्राद्यःसांख्यःअसंगेमयिसंघातधर्मएवसन्कर्त्रादिरविवेकात्स्फटिकेऽलौहित्यमिवभातीतिमन्यते
द्वितीयस्तुकनककुंडलब्रह्मोद्भवंसर्वत्रलैवेतिकर्मतत्साधेनादिकंअहंचब्रह्मैवेतिभावयन्करोति एतौयुक्तावप्यतिबुद्धिमानप्ययुक्तःकरोतितस्यसर्वंअसदेवभवतिनत्वशुभमोक्षाय योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वा
स्मिन्लोकेयजतिददातिर्तपस्तप्यतेपिबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतद्भवतीतिश्रुतेः धस्तुयुक्तोपिनिर्बुद्धित्वादकार्यमपिकरोतिसप्रत्यवेति पापाश्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावान्न अनयोश्चाविद्याविद्याश
चित्तयोःकर्मपरोक्षज्ञानयोःसमुच्चयःश्रूयतेविद्यांचाविद्यांचेतिमंत्रे यद्वाद्विविधंकर्मणिकर्मदर्शनंपरोक्षमपरोक्षंच तत्राद्यवान्ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठाताबुद्धिमानुच्यते अपरोक्षमपिद्विविधं उपास्यसाक्षात्कार
रूपंतत्त्वसाक्षात्काररूपंच तत्राद्यमपिव्याकृताव्याकृतरूपोपास्यभेदेनद्विविधं तत्रापिव्याकृतंसूत्रकार्यं तद्वर्षीविगतदेहाहंकारत्वात्योगशास्त्रेविदेहउच्यते अव्याकृतंकारणंतद्वर्षीप्रकृतिलयउच्यते अनयोरु
पासनयोःसंभवासंभवसंज्ञयोःसमुच्चयोविधीयते अन्यदेवाहुःसंभवादित्यादिना सोयंयुक्तइत्युच्यते अस्याप्येककर्तव्यमन्नशिष्टमस्तीतिनायमपिकृत्तकर्मकृत् किंतुयस्यकर्मबाधेनाकर्मदर्शनंमुख्यमस्ति
सएवकृतकृत्यत्वान्मुख्यः कृत्तकर्मकृदिति एतेष्वाद्योमनुष्येषुदेहाभिमानिष्वेवबुद्धिमानित्युक्तांतदर्शित्वादकविरेव मध्यमौक्रांतदर्शनावपितत्त्वविषयेमूढत्वात्कवयोप्यत्रमोहिताइत्युक्तौ एतयोर्व्यवधानेमा
शुभान्मुक्तिः उत्तमस्तुजीवनेवाशुभान्मुक्तइतिश्लोकार्थःप्रतिभाति व्याख्यातुरपिमेनास्तिभाष्यकारेणतुल्यता गुहावद्योतिनोप्यस्तिकिंदीपस्यार्कतुल्यता यद्वाकर्माकर्मणीवक्तव्यत्वेनबोद्धव्यत्वेनचोपक्षि

सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयुक्तःकृत्तकर्मकृत् ॥ १८ ॥

प्यात्रतयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचितं अतोयदकर्मणाविशेषितंतदेवकर्मनान्यदितिकर्मलक्षणं यच्चकर्माणाविशेषितंतदेवाकर्मैत्यकर्मलक्षणमिति व्याख्येयं अक्षरार्थस्तुकर्मयज्ञादिकंससाधनं तत्राकर्मस्पंदशून्यंकूट
स्थंनल्लयःपश्येत् कर्मतदंगेषुब्रह्मदृष्टिमध्यस्येत् अहंकुरहंयज्ञःस्वधाहमहमौषधं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंडुतमित्युक्तप्रकारेण अन्यथायत्कृतंतद्व्याचेष्टारूपमेवातो गहनाकर्मणोगतिः किंतदकर्मयुक्तं
मैत्र्यध्यस्यतइत्याकांक्षायांयत्रैतत्कर्मपुण्यपापात्मकंदृश्यते पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनैतितत्फलंचसुरबहुःस्वादिकंअहंसुखीअहंडुःस्वीतिसप्रत्यक्चेतनोऽकर्म तत्रैवेदंकर्मअस्पंदेस्पंदात्मकमसर्प
सर्पइवाध्यस्तमितियःपश्येदिति अयंभावः यथारज्ज्वामध्यस्तंसर्पपश्यन्नायंसर्पोरज्जुरियमितिवाक्यात्तस्यरज्जुत्वंविक्षेपप्राबल्यादप्रतिपद्यमानोनरःसर्पमिमंरज्जुदृष्ट्योपास्वेतिनियोज्यते सचोपासनादाढ्येसर्प
विस्तृत्यरज्जुतत्त्वमेवविदति यस्तुवाक्यादेवरज्जुतत्त्वंविदतिनतस्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणयाउपास्याप्रयोजनमस्ति एवमकर्मण्यध्यस्तंकर्त्रादितत्त्वमसीतिवाक्याद्वाधित्वाऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवतिशुद्धसत्त्वस्य अन्यस्य
तुकर्त्रादीनेवाकर्मदृष्ट्याउपासीनस्यभावनादाढ्यात्कर्त्रादिरूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति यद्वाकर्मणीवअकर्मण्यपिविकर्मसहितेअकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशंक्याह कर्मणीति विहिताकरणेप्रतिषिद्धाचर
णकर्मदृष्टिरेवभवेत् अकर्मतोनिभ्यत्कर्मब्रह्मदृष्ट्याकुर्यान्नत्वकर्मापितादृष्ट्याकुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अविदुषां कर्मण्यकर्मभावनां द्रष्टव्यं विदुषां कर्मदर्शनं तौति यस्य सर्वसमारंभा इत्यादिभिः षड्विः यस्य विदुषः सर्वे समारंभ्यन्त इति समारंभाः कर्माणि कामेन फलेच्छया संकल्पेन अहंविदं करोमीत्यभिमानेन च वर्जिताः तं ज्ञानाग्निना कर्मादावकर्मदिदर्शनेन दग्धानि अंकुरीभावाद्यावितानि कर्माणि शुभाशुभानियेन तं पंडितं बुधा आहुः ॥ १९ ॥ ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाग्निना पूर्वकर्मदाहेपि क्रियमाणं तत्फलाय भवेदित्यत आह त्यक्तेति आत्मलाभेन नित्यतृप्तत्वात् फलासंगं त्यक्त्वा निराश्रयत्वात् अहंकाराद्याश्रयेण हि कर्मक्रियते निराश्रयो निरहंकारो यस्मात्ततः कर्मसंगं अहं करोमीत्यभिमानं च त्यक्त्वा कर्मणि लौकिके वैदिके वा अभितः सर्वांगोपसंहारेण प्रवृत्तोऽपि स नैव किंचित्करोति अतोऽस्य क्रियमाणमपि कर्मन फलाय प्रभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ नन्वेतस्माद्वैष्णवात्कर्मकरणादकरणं मुख्यमेव तद्वरमित्याशंक्य गृहस्थस्य तत्प्रत्यवाया बहविति व्यतिरेकमुत्वेनाह निराशीरिति यो निष्परिग्रहः कृयादिपरिग्रहः स न्यासी स चेन्निराशीः योगैश्वर्यमप्यनिच्छन् यतंचित्तं बुद्धिः आत्मा च देहं द्रियसंघातो येन स यतचित्तात्मा समाधिकाले निरुद्धबाह्याभ्यंतरदत्तिरित्यर्थः सम्युत्थानकालेशरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादि तदपिकेवलं कर्तुं वा अभिमानशून्यं पराध्यारोपितं कर्तुं त्वेन कुर्वन्नपि किल्बिषं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यावज्जीवाधिकारचोदिताग्निहोत्राद्य

यस्य सर्वसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥ निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं ॥ २१ ॥ यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वं दातीतो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

करणजं प्रत्यवायं नाप्नोति विधितस्तेषां त्यागात् यस्तु स परिग्रहः स निराशीरपि यतचित्तात्मापिकेवलं मपिशारीरं कर्म कुर्वन् विहिताकरणात् किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु स परिग्रहः कुटुंबभरणव्ययं तथा कथं वित्तव्ययायाससाध्यान्यग्निहोत्रादन्यनुतिष्ठेदित्याशंक्याह यदृच्छेति यदृच्छया अप्रार्थितोपनतोलाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः तथा हि कृताकृताभ्यां जीवनं ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातं कृतमुक्तशिलं प्रोक्तममृतं स्वादयाचितमिति द्वंद्वं दातीतः बहुलाभे अलाभे वा सुखदुःखाद्यतीतः विमत्सरः परस्य लाभं दृष्ट्वा संतापहीनः समः यदृच्छालाभेनैव दृष्टिपशुचातुर्मास्यादेर्जित्यकर्मणः सिद्धौ असिद्धौ वा समो निर्विकार एव भूत इच्छादीनिकृत्वापितत्फलेन स्वर्गादिना न निबध्यते अपिशब्दात्तज्जेन प्रत्यवायेन न निबध्यते बंधहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् तथा च स्मृतिः न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विनुष्यत इति आप्येत्यंश्लोकः संन्यासि परत्वेनैव व्याख्यातः ॥ २२ ॥

त्यक्ताकर्मफलासंगमित्यादिना श्लोकत्रयेण विद्वान्कर्माणि कुर्वन् अपि न करोति अतो न लिप्यते लेपाभावाच्च न बध्यत इत्युक्तं तत्किं कर्मणां फलदांशक्तिप्रतिबंधो वा ज्ञानेनैव क्रियते उत निरन्वयोच्छेद एवेत्याशंकाया ये
मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसृतिपश्यन् द्वितीयमभ्युपगच्छति गतसंगस्येति यतः विद्वान्गतसंगः कर्तृत्वाभिमानशून्योऽतो न करोतीत्युक्तं यतो मुक्तः फलकामनामुक्तः अतो न लिप्यत इत्युक्तं यतो यज्ञायैव यज्ञेश्वरप्री
त्यर्थमेवाचरति न फलार्थं प्राप्याभावात् अतस्तमेवोत्पाद्यकृतार्थैः कर्मभिर्न बध्यत इत्युक्तं यतो यज्ञानेनैव सम्यग्दर्शनेऽवस्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः अतश्चैव प्रीतिफलस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरूपस्यापि प्रागेक्ताभावात्
असंगतसंगस्य मुक्तस्य यज्ञाय कर्मचरतो ज्ञानावस्थितस्य सर्वकर्मक्रियमाणादिकं सर्वप्रकारेण निष्प्रयोजनं सत्समप्येन फलेन वासनया वा साहसमप्येन प्रकर्षेण निरन्वयं विलीयते नश्यत्यतो न कदाचिदपि प्रादुर्भव
ति अयं च क्रियमाणकर्मप्रलयो विद्वद्दृष्ट्यैव स्वाभाविकस्य तेषां फलजननसामर्थ्यस्य बद्धौष्ण्यवदप्रत्याख्येयत्वात् अतएव ज्ञानेन पूर्वकर्मणां दाहोत्तरेषामश्लेषश्च श्रूयते न तूत्तरेषामपि दाहः तं यथैषीकातूलम
ग्नौ प्रोतं प्रदूयते बंधास्य सर्वेषां प्मानः प्रदूयते इति तं विदित्वानकर्मणालिप्यते पापकेनेति च तस्य पुत्रादायमुपयंति सुतदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति विदुषो घनस्यैव कर्मणामप्यन्यत्र गमनदर्शनान्तेषां व
स्तुव्याप्रलयोस्तीति ध्येयं ॥ २३ ॥ कुतो विदुषां कर्माणि प्रविलीयंत इत्याशंक्याह ब्रह्मार्पणमिति यतस्ते विद्वांसः सविकल्पसमाधौ सर्वजगद्व्यक्तिशक्तिनिर्मितं पश्यन्ति तथा च श्रुतिः किं कारणमित्युपक्रम्य
कालः स्वभावइतिकालादीनिलोकदृष्ट्यानेकानिकारणान्युपक्षिप्य कारणं निर्णयते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढा मिति समाधिना दर्शयति तथा च समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणिकस्मितत्वं

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतः कर्मसमग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ॥
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना ॥ २४ ॥ दैवमेवापरेयज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरेयज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

पश्यत इति ध्यानं दर्पणं अर्पणसाधनं मंत्रजुद्धादितत्त्वब्रह्मैव एव शब्दः सर्वत्रानुषंजनीयः यदर्पणीयं हविस्तदपि ब्रह्मैव यत् हुतं हवनक्रिया हुतं तर्पितं देवब्राह्मणादिव तदपि ब्रह्मैव यत् अग्नौ हुतं तदपि ब्रह्मण्येव हुतं अ
त्र ब्रह्मणीति पदमध्याहृतव्यं यत् यजमानेन हुतं तद्ब्रह्मणैव हुतं यत्नेन कर्मणा गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव किं बहुना यत्किंचित्तस्य कर्मशयनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव तत्र कारणं समाधिना समाधिजेनात्मसाक्षा
त्प्राप्तिविरोधान् ब्रह्मविद्यायाः प्रकृतत्वाच्चासंगतमिति भाष्ये एव निरस्तं याहि ब्रह्मविदां कर्मणिषु तात्त्विकी ब्रह्मदृष्टिः कीर्त्तिता सा स्थितप्रज्ञलक्षणवदब्रह्मविदामनुष्ठानायैव फलतो भवतीति न तत्र तस्यास्तात्पर्यवर्णनीय
मिति शिक् ॥ २४ ॥ एवं सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थं यज्ञांतराण्युपक्षिपति दैवमेवेत्यादिना दैवं देवता प्रधानमेव दर्शपूर्णमासादियज्ञानां एके यो गिनः कर्मयोगिनः पर्युपासते अपरे तु ब्रह्मैव सत्यज्ञानानंतानं
देवमेव साधयति सोऽयं ज्ञानयज्ञो गुह्यः ॥ २५ ॥

यज्ञांतरमाह श्रोत्रादीनीति तत्रकंचित्बाह्यं आभ्यंतरं वा विशेषमुपादाय तत्र चेतसो नियमनं क्रियते ते च संयमाः अनेकविषयत्वादनैके पृथक् फलाश्च तथा च योगसूत्रकृता प्रोक्तं भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात् चंद्रेता
 राभ्युहृत्तानं कंठ्युपेक्षुत्पिपासानिदित्तिरित्यादि त एवाग्रयं इंद्रिये धनसंहारहेतुत्वात् तेषु संयमाग्निषु श्रोत्रादीनि जुहति प्रक्षिपंति तत्र श्रोत्रं अनाहतेष्वनौ संनियम्य हंसोपनिषदुक्तरीत्या घंटानां दादीन दशानादानं
 भवेति महितवत्तन्मियते चेतसि शब्दांतरपहणं तदा भवति सोयं श्रोत्रस्य संयमाग्नौ होमो बोध्यः एवमन्यत्रापि तद्वारा च निष्कलं तत्त्वं प्रतिपद्यते तथान्ये विषयेभ्यः प्रत्याहृतकरणाः धारणा ध्यान समाध्यात्मकं मनसः
 संयमं एकत्र मूलाधाराध्यतमश्च के कर्तुं शक्ताः समनस्कं द्रियेषु विषयवियोगाद्वर्धे धनानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधिबुद्धिस्तैरिंद्रियेषु विषया एवोपसंस्तान त्विंद्रियादीनि मन आदिषु पूर्वोक्तरीत्या उपसंस्त
 तानि तानेतामिंद्रियचित्तकान् प्रकृत्योक्तं वायवीये दशमन्वतराणीह तिष्ठंतींद्रियचित्तका इति ॥ २६ ॥ इतो विशिष्टं योगांतरमाह सर्वाणीति इंद्रियाणां कर्माणि शब्दादिपहणानि प्राणकर्माणि आकुंचनप्रसार
 णश्वासप्रश्वासादीनि अपरे योगिनः आत्मनि बुद्धौ संयमः स एव योगो मिश्रतस्मिन् ज्ञानेन देहेंद्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते जुहति प्रबिलापयंति इंद्रिययोगिनां हि सुप्ता विवप्राणमेनुपसं
 स्तुतस्वास्ते तत्सहचरस्य मनसो नुपसंहारात् बुद्धियोगिनां तु मनसोऽप्युपसंहारात्तदायत्तस्य प्राणस्याप्युपसंहारो भवतीति विशेषः एतेषामपि बुद्धौ बोद्धव्याभावात् पूर्ववल्लीनायां समाधिबुद्धिरस्ति न त्वेतैर्बुद्धे

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ॥ शब्दादीन्विषयानन्ये इंद्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चर्यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

अपाने जुहति प्राणं प्राणे पानं तथापरे ॥ प्राणापानगतीरुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

रम्यत्वेन आत्माज्ञातो नापि तस्मिन् बुद्धिरुपसंस्तता अतएवैतान् प्रकृत्योक्तं वायवीये बौद्धादिसहस्राणि तिष्ठंति विगतज्वरा इति बौद्धाकुद्धौलीनाः दशसहस्राणि मन्वतराणीत्यनुषंगान् ॥ २७ ॥ एवं यज्ञप्रंच
 कं श्लोकत्रयेणोक्तं अथैकेनैव श्लोकेन पंचयज्ञानां द्रव्येति द्रव्यसाध्याः वापीकूपारामाः तीर्थे बहिर्वेदिकादानं श्रौतयज्ञानां प्रागेव पहणात् त एव यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः तथातपः कृच्छ्राद्यायणमासोपवा
 सादितदेवयज्ञस्थानीयं येषां ते तपोयज्ञाः तथा योगयज्ञाः संगफलत्यागपूर्वकं संध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाभ्यंतानां कर्मणामनुष्ठानं तृतीयाध्यायोक्तं योगः स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः यद्वायमनियमासनप्रा
 णायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपोऽष्टांगोपेतो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति सूत्रितो योग एव यज्ञो येषां ते इति तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वेदाध्ययनरतास्ते स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानं स्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमीमां
 साविचारः स एव यज्ञो येषां स्वाध्याययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चेति स्वाध्यायज्ञानयज्ञा इति समासः यतयः यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक्शितंतीष्णं व्रतं अहिंसादिकं येषां ते इति सर्वेषां विशेषणं ॥ २८ ॥ एकदशयज्ञ
 माह अपाने इति अपाने अपाने अपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपंति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः तथा प्राणे च अपानं प्रक्षिपंति रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः प्राणापानगतीरुद्ध्वा मुखना
 सिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः तद्विपर्ययेणाधोगमनं अपानस्य गतिः तेषां प्राणापानगती एते निरुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुंभकाख्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

द्वयशेषमाह अपरे इति नियतोनिगृहीतआहारो विषयभोगोयैस्ते नियताहाराः वैराग्यादिर्मतः प्राणान् । अत्र समनस्कानीन्द्रियाणि प्राणशब्देन गृह्यन्ते तान् प्राणेषु मनश्चित्ताहंकारेष्वन्तःकरणवृत्तिभेदेषु तु द्वेः प्रा-
गृहीतत्वावधारणं अद्वितीयविलापयन्ति इन्द्रियाणिसंकल्प्यात्मके मनसि संवृत्य मनोपि स्मरणात्मके चित्ते संवृत्य तदपि अहंकारे संहरन्ति सचाभिमानरूपो हंकारो भिन्नतव्याभावात्स्वयमेव दग्धे धनानलवद्विलीयते
तत्र येषां समाधिबुद्धिरस्ति ते आभिमानिका बुद्धियोगिभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो निरुद्धाः अतएव एतान् प्रकृत्योक्तं वायवीये सहस्रं त्वाभिमानिका इति सहस्रमन्वन्तराणि इत्यनुषंगः भौतिकस्तु योगोन्नतोक्तः यदनुष्ठात्
न्यक्त्यतत्रैवोक्तं भौतिकास्तु शतं पूर्णमिति अत्रापि शतमन्वन्तराणीत्यनुषंगनीयं सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा इति सहस्रमन्वन्तराणि इत्यनुषंगः भौतिकस्तु योगोन्नतोक्तः यदनुष्ठात्
त्यर्थः ॥ ३० ॥ सर्वेषामेतेषां मध्येन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्तं प्रतिप्राह यज्ञेति यज्ञाः पञ्चमहायज्ञाः तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमन्मृताख्ये भुंजते तेपि चित्तशुद्धिद्वारा सनातनं ब्रह्मयांति प्राप्नुवन्ति अयज्ञस्य पूर्वोक्तेषु द्वाद-
शस्त्वन्यतमोवां नित्याः पञ्चवायस्मयज्ञानसंतिस अये ज्ञस्तस्य अयमपिलोको नास्ति अन्यः परलोक आत्मलोको वा कुतो भवेन्न कुतश्चिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवमिति ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैव वि-

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुहुति ॥ सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टा मृतभुजो यांति ब्रह्मसनातनं ॥ नायं लोकोऽस्य यज्ञस्य कुतो
न्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं बहुविधायज्ञावितता ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्मजान् विद्वितान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान्द्रव्यमया यज्ञा ज्ञानयज्ञः परंतप ॥
सर्वकर्मखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्विप्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥ उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोह
मेवं यास्यसि पांडव ॥ येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

तता विस्तारिताः गुरुजिरुपदिष्टा इत्यर्थः कर्मजान् कायिकवाचिकमानसिककर्मजान् ननु नैकैर्मर्त्यरूपान् एवं ज्ञात्वा अस्मादशुभात् मोक्ष्यसे तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदर्थमेते यज्ञा उपन्यस्तास्तं ज्ञा-
नयज्ञस्तौति श्रेयानिति द्रव्यबाह्यमाभ्यन्तरं च देहेन्द्रियादित्साध्यात् द्रव्यमया तयज्ञात् ज्ञानयज्ञः निःशेषवाङ्मनःकायप्रवृत्त्युपरमात्मकः श्रेयान् प्रशस्ततरः ईयमुन्नत्ययेन तेषामपि प्रशस्तत्वं व्योत्यते तत्र हेतुः सर्व-
मिति कर्मकर्मफलं सर्वं अखिलं सर्वांगोपसंहारयुक्तं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवति यथा कृताया विजिताया धरेयाः संयंत्येव मेवैनं सर्वतदभिसमेतियत्किंच प्रजाः साधुकुर्वंतियस्तद्वेदयत्सवेदेति ॥ ३३ ॥ तद्विद्वीति
ज्ञानिनः पार्थ यज्ञाः तत्त्वदर्शिनः अनुभववन्तः ज्ञानं ब्रह्म स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वेति यत्किंचिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा एवं इदानीमिव पुनर्मोहं नयास्यसि अथो अपि च येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यं
तानि आत्मनि मयित्वं पदलक्ष्यार्थादनन्यभूते परमेश्वरे द्रक्ष्यसि नान्यो तोस्ति द्रष्टेति प्रतीचो न्यस्य द्रष्टुर्निषेधात् आप्येतु साक्षादात्मनि मत्स्थानी मानीति द्रक्ष्यसि अथो अपि मयि वा सुदेवे परमेश्वरे च इदानीं तिष्ठे-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपि चेदिति वृजिनं वृजिनार्णवं धर्मोपीह मुमुक्षोः पापमित्युच्यते ॥ ३६ ॥

यथेति एषांसिक्काद्यानि कर्माणिप्रारब्धादन्धानि ॥ ३७ ॥ नहीति योगेननिष्कामकर्मानुष्ठानेनसमाधियोगेनवासंसिद्धः संस्कृतोयौम्यतामापन्नः कालेनेतिचिरप्रयत्नसाध्यत्वंज्ञानस्योच्यते ॥ ३८ ॥ अ
नह्यज्ञानंलभते श्रद्धावानपिमंदप्रयत्नोमाभूदतआह तत्परइति तत्परोप्यजितेन्द्रियोमाभूदतआह संयतेन्द्रियइति परांशांतिविदेहकैवल्यं अचिरेणप्रारब्धकर्मसमामौसत्यां ॥ ३९ ॥ अंशइति अहःसुखेन
चिकित्सितुंशक्यः अभद्रधानोयत्नेन संशयात्मात्वसाध्यएव यतः मित्रादिष्वपिसंशयंकुर्वतोस्यअयंलोकोपिनास्तिनापिपरः वेदवाक्येपिसंशयात् अतएवसर्वदासंशयाकुलत्वात्सुखमपितस्यनास्ति तस्मात्सं

यथैषांसिसमिद्धोभिर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ॥ ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा ॥ ३७ ॥
नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते ॥ तत्स्वयंयोगसंसिद्धःकालेनात्मनिविंदति ॥ ३८ ॥
श्रद्धावोल्लभतेज्ञानंतत्परःसंयतेन्द्रियः ॥ ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥
अज्ञश्चाश्रद्धानश्चसंशयात्माविनश्यति ॥ नायंलोकोस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः ॥ ४० ॥
योगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयं ॥ आत्मवंतंनकर्माणिनिबध्नन्तिधनंजय ॥ ४१ ॥
तस्मादज्ञानसंभूतंतत्स्थंज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत ॥ ४२ ॥
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुन
संवादेयज्ञविभागयोगोनामचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पर्वणितुअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ४३ ॥

शंयोनकर्तव्यः ॥ ४० ॥ किंच योगेति योगेनकर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेनसंन्यस्तानिफलतःस्वरूपतोवात्यक्तानिकर्माणियेतंतयोगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानेनसम्यग्दर्शनेनसम्यक्छिन्नाःसंशयाःआत्मादेर्होऽप्योवा
अन्योपिबिभुरबिभुर्बाबिभुरपिकर्त्ताऽकर्त्तावाअकर्त्ताप्येकोनेकोवाएकोपिसगुणोनिर्गुणोवेत्येवमादयः यस्यसंज्ञानसंछिन्नसंशयस्तं आत्मवंतंशमदमादिपरं कर्माणिकृतानिननिबध्नन्तिहेधनंजय ॥ ४१ ॥ त
स्मादिति तत्स्थंबुद्धिस्थं ज्ञानासिनाज्ञानस्वदेन योगंसम्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्मआतिष्ठकुरु उत्तिष्ठ युद्धायेतिशेषः ॥ ४२ ॥ इतिश्री०भगवद्गी०नै०भा०चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ २८ ॥ ॥ ४३ ॥

म.भा:टी.

॥४८॥

वृत्तिभेदोक्तो विविधविधानि विविधविधानाधिकारिकं निष्ठाद्वयं प्रस्तुत्यनकर्मणामनारंभानैककर्मपुरुषोभूतइत्यादिनाकर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठांगत्वेनभूयसानिर्वधेनानुष्ठेयत्वमुक्तं कर्मण्येवाधिकारस्तइ
न्यासिन्सुखंयुक्तमप्यस्मादर्थवैकव्यमपिकर्माकृतमेतन्मवृत्तिज्ञानेनकर्तृत्वादिबाधात् अतस्तेर्यथाचेष्टवत्कर्मवाकर्तव्यसंन्यासोवाकर्तव्यइत्यनास्थयाप्रोक्तं अथेदानींपंचमषष्ठयोरज्ञानिनाज्ञानार्थिनावैर
स्थोत्पत्तेः प्राक्कर्मवानुष्ठेयं संपन्नेनैवैराग्येदृष्टविशेषनिवृत्त्यर्थकर्मसंन्यासंरुत्वाज्ञानोत्पत्त्यर्थयोगोनुष्ठेयइत्युच्यते तत्रचतुर्थेत्यक्तसर्वपरिपहइतिसंन्यासःयोगमातिष्ठेतिकर्मयोगश्चैकंमाप्रतिविहितःनचैतयोः
स्थितिगतिवपुगपदेकेनमयानुष्ठानंकर्तुंशक्यतेपरस्परविरुद्धत्वादितिमन्वानोःजुनउवाच संन्यासमिति हेरुष्णपापकर्षण मेमसंज्ञानार्थिनेसंन्यासंकर्मयोगंचेतिद्वयंपरस्परविरुद्धंकथंशंससिकथयसि
पुनरित्यनेनप्रागपित्वयावेदकर्त्ताइदंद्वयंविहितमस्तीतिगम्यते तथाचश्रुतिस्पृतीभवतः एतमेवप्रवाजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंति संसारमेवंनिःसारंदृष्ट्वासारदिदृक्षया प्रव्रजंत्यक्ततोद्वाहाःपरवैराग्यमास्थिताइति
च तथातमेतदेवानुब्रूचवेनब्राह्मणाविविदिपंतियज्ञेबदानेनतपसानाशकेनेति महायज्ञैश्वयज्ञैश्चब्राह्मीयंक्रियतेतनुरितिच ब्राह्मीब्रह्मदर्शनयोग्या अतःएतयोःश्रुतिविहितत्वेनप्रशस्तयोर्मध्येएकंश्रेयःप्रशस्ततरंय

भीष्मपर्व

६

अर्जुनउवाच संन्यासंकर्मणांरुष्णपुनर्योगंचशंससि ॥ यन्ध्रेयएतयोरेकंतन्मेब्रूहिसुनिश्चितं ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच संन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकराबुभौ ॥ तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते ॥ २ ॥
ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयो नद्वेष्टिनकांसति ॥ निर्द्वंद्वोहिमहाबाहोसुखंबंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञानेननिश्चितंनूहीतिप्रश्नः ॥ १ ॥ अस्योत्तरंभगवानुवाच संन्यासइति निःश्रेयसकरौज्ञानोत्पत्तिहेतुतया तथापिकर्मसंन्यासात्अविरक्तकृतात्कर्मयोगएवविशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारवैराग्यादिहेतुत्वात्
॥ २ ॥ ननुप्रत्यक्षःकर्मयोगिनांविशेषःसंन्यासिनांतुसनास्तीतिकथमुच्यतेकर्मयोगोविशिष्यतइत्याशंक्याह ज्ञेयइति योरागद्वेषरहितःसकर्मसुखरूपतस्यकेष्वत्यक्तेषुवानित्यंसंन्यास्येव एतेनसाधनभूतयोः
विशेषःतस्यप्येतन्मयापिदिप्रसिद्धं निर्द्वंद्वोद्वंद्वसत्याद्यतयोरात्मानामनोर्मिथुनं परस्परव्यासस्तद्वहितःसांख्योरागाद्युदयहेतोरज्ञानस्यात्यंतोच्छेदात् सुखंकर्मकरणायासंविनापिबंधात्संसारान्केवलज्ञानेन
संसारमेतत्कर्मसंप्रपेक्षते यद्वानिर्द्वंद्वोद्वंद्वमिथुनंतस्माद्व्यामिथुनंप्रजायतेइतिश्रुतेर्द्वंद्वीपुंसयोर्मिथुनंतद्वहितःकयादित्यामीसंन्यासीअनायासेनमुच्यते रागादिजयस्योभयभ्रतुन्यत्वात् अत्रचकुटुंबभरणवै

॥४८॥

नन्वेकस्यप्रवृत्तेश्चाप्येकमकर्ममस्तदनयोः पथोः कतरः श्रेयानित्याशंक्यद्वयोरपि फलतः साम्यमित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यसंमित्येकीभावेइतियास्कः एकीभावेनात्मानन्यत्वेन स्थायते प्रकाशयते वस्तु
 स्वरूपमनयेति संन्यासस्य लक्ष्यकारणप्रपञ्चस्य निर्विकल्पप्रत्यगात्मनि प्रविलापनेन उदिताचेतोदत्तिः तन्माधनभूतोयं सांख्यः संन्यासः सचद्वारादिबुद्ध्यन्तानां पदार्थानामात्मन्येकीभावेन न्यस्य संन्यासः प्रविलाप
 ने तथायोगोच्यमिदोच्यं योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यंतमनुष्ठानं तत्रमुख्यस्य योगस्य लक्षणं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधइति वृत्तयश्चप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्थितयइतिपञ्च तत्रप्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमा
 णानि तेषुप्रत्यक्षमिद्विद्यंतजावृत्तिः शुक्त्यादिविषयं याथार्थ्येनज्ञानं विपर्ययस्तुतत्रैवरजतादिविषयं भ्रांतिरूपज्ञानं संशयोपिदंशुक्तिर्भारजनंवेतिअनिर्धारितान्यतरकोटिकंज्ञानं सविपर्ययएवांतर्भवति विक
 ल्पस्तुशब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यः यथापुरुषस्यचैतन्यंबंध्यापुत्रइति नहिपुरुषचैतन्यतत्संबंधानांपृथक्कमस्ति किंतुचैतन्यमेवहिशब्दत्रयेणोच्यते नापिबंध्यास्तुतस्यस्वरूपमस्तिअथापिशब्देनाभिलष्यतेसो
 मविकल्पः शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यः एकस्मिन्नेकबुद्धिरसतिचसद्बुद्धिरिति निद्रास्थतीलोकप्रसिद्धे एतासांनिरोधेपिनिर्विकल्पः प्रत्यगात्मैवावशिष्यते तावेतौफलभूतौसांख्ययोगौ साधनभूतौतावेवसं
 न्यासकर्मयोगाख्यौ तत्रांत्ययोः साम्यंज्ञेयः सनित्यसंन्यासीत्यनेन सूचितं आद्ययोस्त्वैक्यमत्रोच्यते आस्थितः अनुतिष्ठन् फलं निर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपं ॥४॥ योगैः योगिभिः अर्श आद्यच्चत्ययांतोयंयो

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यग्भूयो विदते फलं ॥ ४ ॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥
 एकं सांख्यं च योगं च ये पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥ संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

मशब्दः स्थानं मोक्षाख्यं एकं अजिन्नं स्पष्टा योजनाश्लोकद्वयस्य ॥ ५ ॥ नन्वेवं निर्विकल्पस्थानं प्राप्तये द्वौ मार्गौ उक्तौ स्यातां तच्च नान्यः पंथा विप्रतेयनायेति श्रुति विरुद्धमित्याशंक्याह संन्यासस्त्विति संन्यासो
 नैकमर्थं अयोगतो योगं विना अवाप्तुं दुःखहेमहाबाहो अयमर्थः निर्विकल्पकसमाधिरपितत्त्वमसीत्येतद्वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूत एव न स्वतः पुरुषार्थइति द्वितीयमार्गस्याभावाच्चोदाहृतश्रुतिविरोधः शांतोदति उप
 रस्ति तिस्रः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुत्यैव समाधिवत्समाधेरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्य दर्शितत्वात् तथाच समाहितपदं बार्त्तिककारैर्व्याख्यातं स्वातंत्र्यं येषु कर्तुं स्यात्करणाकरणं प्रति तान्येव नु निषि
 द्धानिकर्माणीह शमादिभिः शमादिश्रुत्या अस्वातंत्र्यं तु येषु स्यात्करणाकरणं प्रति समाहितोक्त्या येदानीं तच्च निरोधो विधीते अस्वातंत्र्यं गुरुपदेशापेक्षत्वं येषु मानमेव व्यवहारनिरोधेषु पिंडीकृत्येन्द्रियमामं बुद्धावा
 सेष्य निश्चलं विप्रसंस्तस्मृतीस्संक्रातिष्ठेच्चिदनुरोपतः एषोभ्युपायः सर्वत्र वेदादिषु प्रतिष्ठितः तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरादिति एवं व्यतिरेकमुक्त्वा न्वयमाह योगयुक्तइति मुनिः संन्यासी न चिरेणा
 शान्तिमेव साधिगच्छति वाक्यश्रवणमात्रेण ननु केवलसंन्यासी यथोक्तं न च संन्यसनादेव सिद्धिर्भवति च्छतीति ॥ ६ ॥

किं युक्त इति युक्तोऽयं व्याधायककर्माणां त्वादिना उक्तलक्षणः कर्मणां फलं त्यक्त्वा शांतिं कैवल्यं नैष्ठिकीं सत्यं युक्त्यादिकं मम मत्तद्विद्याफलभूतां प्राप्नोति अयुक्तस्तद्विपरीतः कामकारेण स्वैरव-
 स्या फले सक्तः सन्नितरावध्यते ॥ १२ ॥ एवमविद्वान् फलासक्त्यनासक्तिवशात् कर्मभिर्बध्यते न बध्यते चेत् युक्तं विद्वान्स्तु तद्विपरीत इत्याह सर्वकर्माणीति वशीजितचित्तः समाधिस्थो योगी भवद्वारेन वैवर्षं चक्षा-
 वति अनेकैः कर्मसचिवैरधिष्ठिते सुखदुःखादिना नानापण्यवति मनसा सर्वद्वारोद्घाटनकुंचिकया सह सर्वाणिकर्माणि पुरपतिरिव राजकार्याणि संन्यस्य सुखं निर्विकल्पसंविन्मात्ररूपेणास्ते कर्माणि श्लेषस्थैव धर्मो न-
 त्वात्मन इति क्षेत्रे त्यक्तुं शक्यान् येव तथा च श्रुतिः शरीरे पाप्मनो हित्वेति यत्र सुहार्दः सुकृतो मर्दते विहाय रोगं तन्वाऽस्वायामिति च देही स नृदेहाभिमानकाले व्युत्थाने पीत्यर्थः तदापि नैव कुर्वन्नास्तेनापि कारयन्ना-
 स्ते राजेवामात्येषु निहितभारः समाधौ क्षेत्रेण सहात्मनः संबंधाभावदर्शनात् यद्वानवद्वाराणि चक्षुःश्रोत्रनासा बिलद्वानिषट्सप्तमं मुखं अघस्तने द्वे इति अस्मिन्पक्षे इन्द्रियाणि परिचारका बुद्धिरमात्योऽहंकारो यु-
 वराज इत्यादिकमूहं विदुषः कर्मसंबंध एव नास्ति दूरे तत् फलासक्त्यनासक्तीति भावः ॥ १३ ॥ नन्वेवं मृत्यवत् कर्तृत्वं स्वामिवत्कारयितृत्वं वास्यमास्तु अयस्कान्तवदविकारस्थैव सतः कर्त्रादि धर्मकाहंकारादिप्रव-
 र्तकत्वमस्त्वित्याशंक्याह न कर्तृत्वमिति कर्तृत्वमहंकारस्य कर्माणि इन्द्रियाणां वचनादानादीनि श्रवणदर्शनादीनि च लोकस्य लोक्यते प्रकाशयत इति लोको जडवर्गः प्रभुश्चिदात्मा सूर्य इवास्मदादीनां प्रकाशको

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीं ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा सं-
 न्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥ न कर्मफल-
 संयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुरुतं विभुः ॥ अज्ञानेनावर्तमानं तेन मुक्तं तिजंतवः ॥ १५ ॥

पि न कर्मादौ प्रवर्तकस्तद्वत् अस्य कर्मफलसंयोगं न सृजति किंतु यो यादृक्यस्य स्वभावः स तथा प्रवर्तते यथा सूर्येभ्युदिते कमलानां विकसनं कुमुदानामुन्मुद्रणं चेति तद्वदेव मात्मनि प्रकाशमाने घटादयोनचेष्टं तेन यु-
 ष्यादयस्तु चेष्टं न स्वात्मा कस्यचित्त्वर्तको निवर्तको वा लोहाय स्कांतयोरिव सत्यावृतयोरात्मानात्मनोः संबंधाभावादिति भावः ॥ १४ ॥ नमु एष ह्येव साधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीषते एष ह्येवा-
 कः निष्क्रिय इति यावत् सक्रियोऽन्यं प्रवर्तयति तदीयं पापं पुण्यं बालगते अयंतु न तथा किंतु सूर्यवत् प्रकाशत एव न तु स्वप्रकाशस्थानां कर्त्रादीनां कर्मणां संबध्यते इति भावः कारयितृत्वमप्यस्य सत्ता मात्रेण सूर्यवत् य-
 थाप्यटः प्रकाशते सविता प्रकाशयतीति नोदाहृतश्रुतिविरोधः कथं तर्हि ईश्वराद्यनार्थं कर्माणि कुर्वन्ति तदकरणाच्च विभ्यतीत्याशंक्याह अज्ञानेनेति यथा हि महाराजस्य सार्वभौमस्याहं सर्वेश्वरो निर्दोऽस्मीति ज्ञानं
 अज्ञानेन सौषुमेनावृतं चेत् स तत्र विविधानि परस्त्रादीनि महान्तिसंकटशतानि पश्यति अहो अहं दीनोऽस्मि दुःख्यस्मीति च मुसति तद्वदेते जंतवः स्वस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन ब्रह्मभावमजानंत ईश्वरादात्मानं पृथङ्मान्य-
 माना ईशानोऽस्य सेवक आचक्षते तोमुहंति तथा च श्रुतिः अथ योन्यां देवतामुपास्ते न्योसाव न्योहमिन्न स वेदयथाप्सुरेव स देवानामिति एष ह्येवेति श्रुतिरपि भ्रांतजनव्यवहारविषयैवेति भावः ॥ १५ ॥

तत् आत्मन आवरकज्ञानं येषां ज्ञानेन ब्रह्मास्मीति प्रमाणजेतनाशितेषां तत्ज्ञानं कर्तुं आदित्यवत् आदित्योऽपि यत्कृत्स्नं दृश्यं प्रकाशयति तद्वत् परंपरमार्थवस्तु प्रकाशयति अज्ञानजानर्थनिवृत्त्यर्थं ज्ञानमेष्टव्यमिति
 भावः ॥ १६ ॥ तदुद्धय इति यत् परं ब्रह्म प्रशान्तं तत्रैव बुद्धिः अस्ति ब्रह्मेति निश्चयो येषां मापाततः श्रुत्यर्थविदां तदुद्धयः तदेव आत्मा प्रत्यक्तत्त्वं येषां श्रवणमननात्मकविचारेण प्रमाणप्रमेयगता संभावनाविहीना
 न तितदात्मानः तत्रैव निष्ठा विजातीयदत्त्यनंतरितसजातीयदत्तिप्रवाहो येषां देहादां वनात्ममिआत्मधीरूपविपरीतभावना रहितानां तत्तच्छिष्टाः तदेव परं अयनं अज्ञानरूपोपाधि निरासेन प्राप्यं येषां अस्वं ज्ञानं दमया
 न तितत्परायणाः अपुनरादत्तिमोक्षं गच्छन्ति यतः ज्ञानेन निर्धूतं कल्मषं मूलाज्ञानं संसारबीजभूतं येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ एतेषां जगति दृष्टिमाह विद्येति उत्तमब्राह्मणे चंडालादौ वासमंत्रलैव सद्रूपेण
 स्फुरणरूपेण च भासमानं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः यथोक्तं अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकं आद्यं त्रयं ब्रह्म रूपं जगद्रूपं ततो ह्ययमिति चराचरं जगद्ब्रह्म दृष्ट्यैव पस्थंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु समासमाभ्यां विष

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषां मादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं ॥ १६ ॥ तदुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छन्त्यपुनरादत्ति
 ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थि
 तं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणिते स्थिताः ॥ १९ ॥ न प्रदृश्येत्प्रियं प्राप्य नो द्विजेत्याप्यचाप्रियं ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

मसमे पूजात इति तुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय विषमां पूजां प्रयुक्तवतः तथा अतुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय समं पूजां प्रयुक्तवत् आगोप्यान् त्वंगौ तमेन स्मर्यते तत्कथं ब्राह्मणचंडालयोः समदर्शित्वं युक्तमित्याशं
 क्यमाह इहैवेति येषां मनः सर्वभूतेषु साम्ये ब्रह्मभावे स्थितं निश्चलं तैरिहैव जीवद्भिरेव सर्गो जन्मजितो ब्रह्मकृतः हियस्मान् निर्दोषं समं सर्वत्रा विषमं ब्रह्मास्ति यथा हिरण्ययोर्देवता तत्पीठयोः स्वर्णद्वयसाम्यं पश्यति पू
 जकस्तु आकारद्वयतारतम्यं पश्यति तद्वत् पूजास्तु त्रिभूतिकृततारतम्यविषया साम्यदृष्टिस्तु तत्त्वविषयेति भावः यस्मादेवं तेषां पश्यति तस्माद्ब्रह्मणि अस्वैदेकरसेते इष्टारः स्थिता एकी भावेन समाप्तिमताः
 ॥ १९ ॥ न प्रदृश्येदिति यस्मात् निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मात्प्रियं पुत्रादिप्राप्य न प्रदृश्येत् अप्रियं शत्रुद्वन्द्वं प्राप्य नो द्विजेत् बुद्धिस्थितिरेव नानुभवेति ज्ञापयितुमुग्रयमलिङ्गप्रयोगः स्थिरबुद्धिः प्रत्यगद्वैतेषु नियुक्ति
 म्यां स्थिरीकृतमहः असंमूढोऽप्यानजसाक्षात्कारेण निर्गतमोहः अतएव ब्रह्म किं ब्रह्म भावस्यं ब्रह्म ब्रह्म भावंत इत्यर्थः ब्रह्मण्येव प्रत्यगद्वैतेषु नियुक्तः सर्वब्रह्मेत्येव पश्यति इत्यर्थः ॥ २० ॥

[illegible]

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविंदत्यात्मनियत्सुखं ॥ स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥ ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥ आ
द्यंतवंतः कौतयन तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥ शक्रोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥ योऽतः
सुखोत्तरारामस्तथा तज्योतिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्मविर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति ॥ २४ ॥ लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वै
पायतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसां ॥ अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनां ॥ २६ ॥

चेयत्सुखंतस्मिन्नेन स्यति दुःखं च महद्यच्छतीति तेषु भोगेषु बुधः परिपाकदर्शिनरमते ॥ २२ ॥ कंः पुनर्मुख्यः सुखीत्याह शक्नोतीति इहैव जीवत्येव देहे प्राक्शरीरविमोक्षणान् यावद्देहपातं मया कामक्रोधौ जितौ
विति विस्वभो न कर्त्तव्य इत्यर्थः श्रुते दृष्टे अनुमिते वा विषये योगोऽर्द्धस्तृणारूपोऽनुमिश्रसकामः क्रोधस्तादृशे एव विषये द्वेषस्तौ कामक्रोधौ उद्भवो यस्य वेगस्य सरोमा च दृष्टेनेत्रवक्त्रलिङ्गौऽतः करणप्रक्षोभरूपः कामोद्भ
वे वेगः गात्रप्रकंपप्रस्वेदसंदष्टोष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवे वेगस्तं कामक्रोधोद्भववेगसोऽद्वयः शक्नोतीति स एव युक्तो योगी मुख्यः सुखी च मान्यः ॥ २३ ॥ को सौ योगी यो मुख्यः सुखीत्युक्तं तत्राह यद्गति सुखं
विषयसंगजा प्रीतिः अग्ररामः प्रीतिहेतुः ख्यादिभिः सह क्रीडा ज्योतिः क्रोडोपकरणानां प्रवर्तनः तदेव ग्रन्थस्य अन्तरेव स्रोतः सुखोत्तरासन्नो तज्योतिश्च न त्विन्द्रियद्वारकमिति एव शब्दार्थः य एवं भूतः स योगी किं
तोययेवं ब्रह्मनिर्दीणं गत्यप्राप्य परमानंदं ब्रह्म इहैवाधिगच्छति यतो ब्रह्मभूतो जडनिव ब्रह्मदर्शने ब्रह्मभावगतः ॥ २४ ॥ लोकोत्त इति कैषयः सम्यग्दर्शिनः छिन्नद्वेष्टाः छिन्नसंशयाः यतात्मानो जितचित्त
॥ २५ ॥ किंच कामेति अभिती जीवतां मृतानां च विदितात्मना ज्ञातात्मप्रस्थाना ॥ २६ ॥

द्वितीयस्यप्रतिपक्षभावेन तथाचसूत्रितं वितर्कबाधनेप्रतिपक्षभावेनमिति वितर्काहिंसादयःकृतकारितानुमोदितालोभक्रोधमोहमूलामृदुमध्याधिमात्रादुःखाज्ञानानंतफलाइतिप्रतिपक्षभावेनमितिच आ
दिपदादन्तस्तेयादयः हिंसादयःप्रत्येकंकृतकारितानुमोदितभेदेनत्रिविधाः तेपिप्रत्येकंलोभादिमूलकत्वेनत्रिविधाः तेपिमृदुमध्यमाधिमात्रभेदेनप्रत्येकंत्रिविधाः तेचमूलभूतावितर्कास्तयश्चत्वारःपंचअधि
कावात्रिस्त्रिगुणिताएकाशीतिरष्टोत्तरशतंपंचत्रिंशदधिकंशतंअधिकावाभवन्ति शाखाप्रशाखाभेदेनानंताश्च दुःखरूपंअज्ञानरूपंचअनंतफलंयेषांतेदुःखाज्ञानानंतफलाइत्यनयाप्रतिपक्षभावेनयातेनिवर्त्तनी
याइति एवंयमनियमचित्तप्रसाधनप्रतिपक्षभावेनैर्निरंतरायंमृदूकृतचित्तोयोगीविविक्तेदेशेआसीनःसंभवादितिन्यायेनस्थिरसुखमासनमध्यासीत् तत्रदेशासनेश्रूयते समेशुचौशर्करवक्त्रिवालुकाविवर्जि
तेशब्जजलाश्रयादिभिः मनोनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहानिवाताश्रयणेप्रयोजयेत् त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरीरंरुद्धीन्द्रियाणिमनसांसंनिरुध्य ब्रह्मोदुपेनप्रतरेतविद्वान्मोतांसिसर्वाणिभयावहानीति चक्षुरित्यत्रवि

प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ ॥ २७ ॥

सर्गलोपश्छांदसः त्रिरुन्नतंकटिवक्षःकंधराप्रदेशेषून्नतं ततो जितासनःप्राणायाममभ्यसेत् तेनहिमंदगतौप्राणेसतितदनुसारिमनोपिचांचल्यंत्यजति नोचेद्वायुविक्षेपेणविक्षिप्यते तत्रप्राणजयप्रमाणं प्राणा
नृप्रपीड्येहसुयुक्तचेष्टःक्षीणेप्राणेनासिकयोच्छ्वसीतितिश्रुत्युन्मेवसंगृह्णाति प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणाविति प्राणापानौसमौतुल्यौऊर्ध्वाधोगतिविच्छेदेननासाभ्यंतरचारिणौकुंभकेनकृत्वानंतो
बासान्बहिर्भवान्स्पर्शान्विषयसंबंधान्इन्द्रियद्वारानित्यंतर्बुद्धौक्रियमाणान्योगीन्द्रियाणांप्रत्याहरणेनतान्बहिरेवकुर्वात् ततोविषयेभ्योव्यावृत्तेषुकरणेषुस्वप्नकालेइवांतर्मनोमात्रेणावतिष्ठतेइत्यर्थः इमंप्र
त्याहारंकर्तुमशक्तस्याविरक्तस्यकागतिरित्यतआह चक्षुर्वांतरेभुवोरिति चशब्दोवार्थं चक्षुरेववाभुवोरंतरेकुर्यात् स्वेचरोमुद्रामभ्यस्येदित्यर्थः साचोक्तायोगसारे लंबिकोर्ध्वस्थितेगर्तेजिह्वांव्यावृत्यधार
येत् दृढासनश्चिरंतिष्ठेन्मुद्रैषास्वेचरीमता भूमध्यदृष्टिर्यथाहदेवेनकीर्तितेति यएवसर्वोपिबाह्येविषयेसुखादौसंयमोयथोक्तंप्रत्याहारमनुष्ठानुमशक्तान्प्रत्येवोपदिश्यतइतिज्ञेयं ॥ २७ ॥

यतेंद्रियेति यस्मिन्कर्तृस्थितस्थूलेविषयेसूर्यतद्रश्मिषुवाविष्णुप्रतिमायांवाऽनाहतध्वनौवान्यत्रवाचक्षुराद्यन्यतमद्वारामनोधारयेत् तच्चमनस्तद्विषयाकारतांप्राप्तं तत्रैवस्थिराभ्यासेनविश्रान्तंस्वदेहमपिनप
 स्यतिसंयमहाविदेहानामधारणा अस्यांसिद्धायामिन्द्रियगणःस्वस्वविषयंननुगृह्णाति सोयंबहिर्विषयप्रत्याहारः पूर्वोक्तस्वांतरइतिभेदः अतएवतयोस्तुल्यकलत्वंसूत्रितं ततःक्षीयतेप्रकाशावरणमिति ततःअ
 न्यतरप्रत्याहारात् तथाबहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहातत्संयमात्प्रकाशावरणक्षयइति यदाचित्तदेहमविस्मृत्यैवहृदेनपुरस्थितमूर्त्याद्याकारंक्रियतेतदासाचित्तस्यमूर्त्याकारतारूपावृत्तिःकल्पिता यदातुनिरव
 घः सवितर्कनिर्वितर्कभेदात् तत्राद्यस्यलक्षणंसूत्रितं शब्दार्थज्ञानविकल्पैःसंकीर्णसवितर्केति सवितर्कानामसमापत्तिःसमाधिरित्यर्थः यदाविष्णुप्रतिमादौपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोद्वेगेनचभावनाप्रवर्ततेत
 दासवितर्कसमापत्तिः अस्मिन्नेवालंबनेपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोद्वेगेनचभावनाप्रवर्ततेतदानीर्वितर्कानामसमापत्तिःतथाचसूत्रं सृष्टिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासानिर्वितर्का सृष्टेःशब्दा
 र्थस्मरणस्यपरिशुद्धौवर्जनेसतिभावयितुःस्वरूपेणशून्यातदाहमिदंभावयामीत्येवमाकारावृत्तिरपिभावयितुर्नास्तीवेतिभाति यतोर्थमात्रनिर्भासाध्येयार्थमात्रमस्यांभासतेनत्वन्यदितिसूत्रार्थः अस्यांसिद्धायां
 योगीजितेंद्रियइत्युच्यतेजितमनाइति आभ्यंतरप्रत्याहारपूर्वकंयदामनःकल्पितेसूक्ष्मेविषयेपूर्ववत्शब्दार्थोद्वेगपूर्वकंतद्वर्जचमनसोभावनाप्रवर्ततेतदातेउभेसमापत्तिसविचारनिर्विचाराख्येभवतः तथाचसूत्रं
 एतयैवसविचारानिर्विचाराचसूक्ष्मविषयाव्याख्यातेति अत्रसूक्ष्मविषयेतिपहणात्पूर्वस्यांस्थूलविषयत्वंगम्यते एतयैवद्विविधवितर्कसमापत्त्यैवनिर्विचारसमापत्तौदृढायांयोगीजितमनाइत्युच्यते यदापुनश्चे

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः ॥ २८ ॥

तसोमूर्त्याकारतांपरित्यज्यसत्त्वोद्रेकात्समष्टिमनोमयविषयःअहमेवेदंसर्वोस्मीत्येवमाकाराभावनाप्रवर्ततेसोयंसानंदःसमाधिः यदातुतामपिभावनांपरित्यज्यविषयवेदनमंतरेणास्मीत्येतावन्मात्राकाराभाव
 नाप्रवर्तनेसास्मिता अस्मिताहंकारयोर्भेदस्तुक्रमेणविषयवैमुख्यतदाभिमुख्यमात्ररुतः यथैकएवपूर्वाभिमुखःपश्चिमाभिमुखश्चेतिद्वत् अस्यामवस्थायांयोगीबुद्धितःविविक्तस्यत्वंपदार्थस्यसाक्षात्कारात्
 जितबुद्धिरित्युच्यतेतदेतदुक्तं यतेंद्रियमनोबुद्धिरिति एतान्येवप्रसाधनानिगुणपर्वान्युच्यंते तथाचसूत्रं विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानिगुणपर्वानीति तत्रविशेषाःस्थूलभूतानिएकादशेंद्रियाणिच अविशे
 षेभ्योलिंगमात्रंविश्वतोपिलयविक्षेपौस्तः लिंगमात्रात्परंपुरुषंप्रविविक्षतोपितौस्तः तावेतौलयविक्षेपौहेयौश्रूयते लयविक्षेपरहितमनःकृत्वासुनिश्चलं यदायात्युन्मनीभावंतदातत्परमंपदमिति एतेषुत्रिभुलीने
 एतेषांजन्मनैवसमाधिसिद्धिःपक्षिणामाकाशगमनसिद्धिवद्भवतीतिसूत्रार्थः सर्वथापितेषांसद्योमुक्तिर्नास्तीतिसिद्धं यदातुअस्मितामात्रस्यापिनिर्विकल्पेचिन्मात्रेलयोर्भावितदायंविद्वान्कैवल्यंयममेवसमा
 ध्यायमानुभवति समधिकृत्यश्रूयते क्षणभेकंकतुशतस्यचतुःसप्तत्यायत्फलंतदवाप्नोतीति अयमेवमोक्षाख्यः परंअयनंप्राप्यंस्थानंबस्यसमुनिर्मोक्षपरायणइत्युच्यते यतोस्यामेवावस्थायांयोगीजितमनाइत्यु
 च्यते यतोऽप्येच्छाभयक्रोधइतिपादःप्रागेक्याख्यातः यएवंभूतःसदामुक्तःबंधप्रतीतिकालेपिसमुक्तएवास्ति अज्ञानमात्रव्यवधानान्मुक्तेः एतेनाहंकारादेर्बंधस्यकालत्रयेपिअसत्त्वोक्त्याभित्यात्वंदर्शितं ॥२८॥

एवंसमाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते भोक्तारमिति सोपाधिकेन रूपेण यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं तथा सर्वेषां भूतानां हिरण्यगर्भादीनामपि महांतं व्यापकं ईश्वरं ईशितारं मंतर्यामिणं सुहृदं सर्वभूतानां प्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं नारायणं मां प्रत्यगभेदेन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य तद्भावं प्राप्य शांतिमनुपाध्य वस्थां निरुपाख्यां कैवल्यसंज्ञां कच्छति प्राप्नोति एवं च सोपाधिब्रह्म भावप्राप्तिपूर्वकैव निरुपाधिप्राप्तिरिति गम्यते यथोक्तं वार्त्तिकसारे सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म विदुच्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मानिरुपाख्यो नुपाधिकः जक्षन् क्रीडन् रतिं प्राप्नोति सोपाधिकस्य तु छांदोग्ये सर्वकामाप्तिः सर्वात्मा तस्य पृथगीरिता अहमन्तं तथा आदः श्लोककार्यं प्यहो अहं इति तत्त्वविदः सामगाने सर्वात्मता श्रुता अत्रापि च कदृष्टांतात् सोपाधिस्तत्त्वविच्छ्रुतः अपूर्वान् पराद्युत्तया श्रोष्यते निरुपाधिक इति ॥ २९ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ २९ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

पूर्वाध्यायांते सूत्रितं ध्यानयोगं विवरीतुमिच्छंस्तत्राधिकारहेतुत्वात्कर्मयोगं तावत्स्तौति द्वाभ्यां अनाश्रित इति यः कर्मणां फलं अनाश्रितोऽनपेक्षमाणः कार्यं अवश्यकर्त्तव्यं नित्यं कर्म करोति स एव फलसंकल्पत्यागात् संन्यासी च योगी च भवति न तु निरग्निर्यो विधितः श्रौतस्मार्त्तकर्मत्यागी स एव संन्यासी नापि अक्रियस्तत्कवाङ्मनः कायक्रिय एव वा योगीति ॥ १ ॥ केन साम्प्रयेनायं संन्यासी योगी चेति स्तूयते अत आह यमिति यो

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं ॥ सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥ २९ ॥ इति ० म ० भा ० भीष्मप ० श्रीमद्भगव ० संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पर्वणितु एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥७॥ श्रीभगवानुवाच अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥ यं संन्यासमिति प्रादुर्योगं तं विद्विषां डव ॥ न त्वसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

द्वित्यक्तसर्वसंकल्पः संन्यासी तादृशश्च ध्यानयोगी अतो न तयोर्भेदः निःसंकल्पस्तदस्थस्तिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमिति मैत्रायणीयोपनिषच्छ्रुतस्य मोक्षलक्षणस्य निःसंकल्पत्वस्योभयत्रापितुल्यत्वात् अतोऽयमपि कर्मयोगी फलसंकल्पत्यागात् निःसंकल्पत्वसाम्यात् संन्यासी योगी च भवतीति स्तूयत इत्यर्थः योगाधिकारसिद्धये निष्कामकर्माण्यनुष्ठेयानीति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ २ ॥ तत्र कर्मानुष्ठानस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति यावद्वियोगं यमनियमाद्यष्टांगोपेतमत्यौत्कंठ्यादारोढुमिच्छति तावत्कर्माण्यनुतिष्ठेत् तस्य आरुरुक्षोर्मुनेरारुरुक्षाकारणं तौ ब्रवैराग्योत्पादनद्वारा कर्म भवति तस्यैव योगारूढस्य योगांगानुष्ठाने प्रवृत्तस्य विक्षेपासहस्ययोगारोहे कर्मणां शमः संन्यासः कारणमुच्यते न हि कर्मसु व्यापृतोऽनन्यचित्ततया योगमनुष्ठानुमीष्टे ॥ ३ ॥ ननु योगपदेन मुख्ययावत्त्यानिर्बोजः समाधिरुच्यते तमारूढस्य कर्मणां त्यागः स्वतः सिद्धत्वादविधेय इत्याशंक्य प्रकृतेर्योगारूढपदस्यार्थमाह यदाहीति इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु रमणीयेषु कर्मसु च तस्यापिसाधनेषु तद्दर्शनमनुनसज्जते वैराग्यदाढ्यात्सिक्तो न भवति नापि मनसा इदं मे भूयात् एतदर्थं महमिदं कर्म कुर्यामिति संकल्पयति तादृशश्च सर्वसंकल्पसंन्यासी यदा भवति तदा योगारूढ इत्युच्यते यथातीव्रबुभुक्षयोपेतो न्यत्र नीरागो व्यासंगांतरत्यक्ता भोजनारूढ एव भवति तथातीव्रा रुरुक्षावान् सर्वत्र वीतरागस्तत्कसर्वकर्मायोगारूढ एव भवति तावत्कर्माणिकर्तव्यं निततः परं त्याज्यानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

म.भा.टी.
॥१३॥

उद्धरेदिति एवंक्रमेण कर्मद्वारा चित्तशुद्धिर्ज्ञानयोगाद्विद्यया आत्मनोऽद्धरेत् हियस्मात् आत्मैव आत्मनोऽद्धरेत् पुत्रादय उद्धर्तुं क्षमाः आत्मैवरिपुरात्मनः न त्वन्ये शत्रवः संसारे मज्जयितुमेनं क्षमा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ आत्मामनः आत्मना मनसा अनात्मनः अजितचेतसः आत्मामन एव शत्रुः ॥ ६ ॥ मनसोजये कलमाह जितात्मन इति शीतोष्णादिषु प्रामेयुजितात्मनः निर्विकारचित्तस्य आत्मा चित्तपरं उत्कर्षेण समाहितः समाधिप्राप्तो भवति अतः समाधिसिद्ध्यर्थं मनोजेतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ समाधिसिद्धेरपि किं फलमत आह ज्ञानेति ज्ञानं शास्त्रोपदेशजा बुद्धिः विज्ञानं शास्त्रार्थध्यानजः प्रमादोपानुभवस्ताभ्यां तृप्तः संजातालं प्रत्ययं आत्मा चित्तं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा यतस्तृप्तात्मा ऽतः कूटस्थो ऽप्रकंप्यः संसारतापानास्कंदितो भवतीति समाधिफलं अस्य लोकप्रसिद्धं लक्षणमाह विजितेन्द्रिय इति समलोष्ठाश्मकांचन इति एवंविधो योगी स युक्तः प्राप्तयोग इत्युच्यते विद्वद्भिः ॥ ८ ॥ समत्वमेव स्तौति सुहृदिति सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकर्त्ता मित्रं स्नेहवान् अरिः शत्रुः उदासीनः उभयत्र पक्षपातशून्यः मध्यस्थः उभयहिंसेषी द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः बंधुः संबंधी तेषु साधुषु पुण्यकृत्सु पापेषु पापाचारेषु कस्य किकर्मेत्यनालोचयन् तेषु सर्वेषु यः समबुद्धिः स विशिष्यते ॥ ९ ॥ योगीति योगीयोगाभ्यासपरः रहसि एकांतस्थितः सन् आत्मानं बुद्धियुं

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वेव तैतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्ठाश्मकांचनः ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥ योगीयुं जीत स ततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥ उपविश्या स नेयुं ज्यायोगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

जीतसमादध्यात् सततमिति नैरंतर्यमुक्तं निराशीर्योगसिद्धेरन्यदप्रार्थयानः तदेकनिष्ठ इति यावत्तेन सत्कार उक्तः एकाकी असहायः संन्यासीत्यर्थः यतौ स्थिरीकृतौ चित्तं मनः आत्मा सेंद्रियं शरीरं येन स यतचित्तात्मा तथमपरिग्रहः एकाकित्वेऽपि कथापुस्तकादिबहुपरिग्रहशून्यः ॥ १० ॥ योगं युंजीतेत्युक्तं तत्कथमित्याकांक्षायां तदंगान्यासनादीन्याह शुचौ देशे इत्यादिना शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा पुण्यदेशे स्था ने प्रतिष्ठाप्य सुस्थितं कृत्वा स्थिरं निश्चलं आस्तेस्मिन्नित्यासनं स्थंडिलं निश्चलमित्यनेन मृन्मयमेव स्थंडिलं ननु काष्ठमयं पीठं आसनमिति परासनव्यावृत्त्यर्थं नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं नातिनीचं चैलाजिनकुशाः उत्तरे उपर्युपरि यस्य तच्चैलाजिनकुशोत्तरं अजिनादुपरि चैलं कुशेभ्य उपरि अजिनं स्थंडिलं स्योपरि कुशा इत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह तत्रेति तत्रासने पद्मस्वस्तिकाद्यन्यतमेनासने नोपविश्य य ताः निगृहीताः चित्तस्य क्रियाः विषयाणां स्मरणानि इंद्रियक्रियास्तोषां ग्रहणं येनासौ यतचित्तेन्द्रियक्रियः अतएव मनः बाह्याभ्यंतरविषयानुपरक्ततया एकं ध्येयमेव प्रत्यक्तत्वं अपेक्ष्य स्फुरति नान्यत् तदेकाग्रं दृश्यं तरानंतरितं ब्रह्मैकाकारं दत्तिप्रवाहिकृत्वा आत्मविशुद्धये चित्तशुद्ध्यर्थं योगं दत्तिप्रवाहस्यापि निरोधं युंज्यात् अनुतिष्ठेत् चित्तस्य स्थैर्यतापादनेन ॥ १२ ॥

भीष्मपर्व

६

॥१३॥

आसनउपविश्येत्युक्तं तत्कथमित्यत आह सममिति कायः शरीरमध्यं शिरः पीवाचकाय शिरो ग्रीवं समं मूलाधारमारभ्य मूर्धातं अवक्रं अचलं निष्कंपं धारयन् स्थिरः भूत्वा संप्रेक्ष्य नासिकापंखमिति नासिकापावे
क्षणं च विधीयते किंतु निमीलने लयभयं उन्मीलने विक्षेपभयमतो दिशोऽपि ह्यादिविक्षेपकविषयदर्शनभयादनवलोकयन् धौन्मीलितनेत्रासीतेति उत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ एवमासने उपविष्टेन यत्कर्तव्यं तदाह
प्रशांतात्मेति योगयुक्तो योगी ब्रह्मचारिव्रते भैक्षचर्यायां स्थितः संन्यासीत्यर्थः मच्चित्तो मयि परमेचित्तं यस्य स एव भूतो मय्येव मनः संयम्य मत्पर आसीत स प्रशांतात्मा भूत्वा विगतभीर्भवतीति योजना भवति हि कश्चि
दात्मनो न्यमीश्वरं मत्वा तच्चित्तं तमेवाराध्यत्वेनाभिगतः तत्रैव च मनसः संयमं करोति न तु स तत्परस्तमेव परमपुरुषार्थतया प्राप्यत्वेन मन्यते किंतु तत्प्रीत्यान्यदेव फलं कामयते अयं तु मच्चित्तो मय्येव मनः संयम्य मत्परो मा
मेव सर्वान्स्पृश्य गृह्यं कामयत इति यतो मत्परोऽत एव प्रशांतात्मा प्रकर्षेण बाह्याभ्यंतरविषयत्यागेन समाधिसुखास्वादत्यागेन च शांत उपरतः आत्मा चित्तं यस्य सोऽस्मितामात्रावशेषो विगतभीर्भवति इयमेवावस्था स
त्वपुरुषान्यताख्यातिरिति ब्रह्मसाक्षात्कार इति च विकल्पते सर्वथा तस्यां सिद्धायां पुरुषः परमपुरुषार्थभाग्भवति ॥ १४ ॥ अस्याः फलमाह युंजन्ति एवमनेन प्रकारेण सदानिरंतरं दीर्घकालं च आत्मानं मनो

समं कायं शिरो ग्रीवं धारयन् अचलं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयम्य मच्चित्तो
युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥ युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥ नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतम
न भ्रतः ॥ न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

युंजन्समादधानो योगी नियतं ख्यति फलादपि निगृहीतं मानसं येन स नियतमानसः शांतिं परमवैराग्यबलात् ख्यातिमपि निरुध्य निर्विकल्पं पदं निर्वाणं मोक्षस्तदेव परमानिष्ठाय स्याः शांतिस्तां मत्संस्थां मय्येव संस्थाप
कीभावेनावस्थानं समाप्तिर्वायस्यास्तां अधिगच्छति प्राप्नोति ख्यातिफलं च सूत्ररुतादर्शितं प्रसंख्यानेष्वकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिरिति तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्यमितिसत्त्वपुरुषम्यताख्या
तिमात्रात्सर्वज्ञानृत्वं सर्वभावाधिष्ठानृत्वं चेति सूत्रत्रयेण प्रसंख्याने ध्याने अकुसीदस्य वाणिज्यफलानिच्छोः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति तस्याश्च फलं धर्ममेघः समाधिः स च प्रागेव व्याख्यातः तत्त्वैराग्यं परंपर
संज्ञं पुरुषख्यातेः फलं तस्य लक्षणं गुणेषु दिव्यादिव्यविषयेषु वैतृष्यं एतस्यैव हि नांतरीयकं फलं कैवल्यमितियोगावदंति तृतीयसूत्रोक्तं फलं सार्वज्ञ्यादिकं तु अभिप्रेत्य श्रूयते कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्यादिकं ॥ १५ ॥ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिभियममाह द्वाभ्यां नात्यश्रत इति एकांतं अतिशयेन अतिजापत इत्यत्राप्यतिशब्दो योज्यः ॥ १६ ॥ युक्ताः
परिमिताः आहारादयो यस्य स तथा ॥ १७ ॥

निर्वाणपरमांशान्तिप्रामस्यलक्षणान्याह यदेयादिभिःषड्विः विनियतंविशेषेणएकाग्रताभूमेरपिनिरुद्धंआत्मनिप्रत्यगात्मन्येवावतिष्ठतेनत्वस्मितादिरूपेणउद्दिश्यतेतदायोगीश्वरैर्भ्यःजापत्त्वमसवीजसमाधि
 रूपस्थितेभ्यः ल्यंल्लोपेपंचमी सार्वाम्यप्राप्तिवतान्प्राप्य तेषुनिस्पृहोभवतितदायुक्तोनिर्विकल्पकइत्युच्यते ॥ १८ ॥ एकाग्रतावस्थायांयोगिचित्तस्योपमामाह यथेति नेंगतेनचलतितद्वत् यतंचतच्चित्तंचय
 तच्चित्तंतस्य एकाग्रतांप्राप्तंचित्तंनिवातप्रदीपवन्नचलतीत्यर्थः आत्मनोयोगंसमाधियुंजतोऽनुतिष्ठतः ॥ १९ ॥ यत्रेति एवंचित्तमेकाग्रभूतंसत्तुयोगसेवयानिरुद्धंयत्रयस्यामवस्थायांउपरमतेविलोभनंभवति
 यत्रवाआत्मनाचित्तेनआत्मानंनिर्विकल्पंपश्यन्नात्मनितुष्यतिनबाह्यार्थेतुष्टिंभजते ॥ २० ॥ किंच सुखमिति आत्यंतिकंअनंतंयत्सुखंतत्केवलंबुद्धिप्राप्तंसौषुप्तसुखवद्यतोऽतींद्रियंइंद्रियागोचरंयत्रसुखेस्थि
 तोयंनवेत्तिवेद्याभावाच्चकिंचिदनुभवतिनापितत्त्वतश्चलति बुद्धितादात्म्याध्यासकालेचलतीवेत्तिभातिपरंतुतत्त्वतोचलति तथाचश्रुतिर्ध्यायतीवलेलायतीवेतीवशब्दंप्रयुंजानाध्यानादेरतात्त्विकत्वंदर्शयति बु

यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निस्पृहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा ॥ १८ ॥ यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता ॥ यो
 गिनीयतचित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमतेचित्तंनिरुद्धंयोगसेवया ॥ यत्रचैवात्मनात्मानंपश्यन्नात्मनितुष्यति ॥ २० ॥ सु
 खमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिप्राप्त्यमतींद्रियं ॥ वेत्तियत्रनचैवायंस्थितश्चलतितत्त्वतः ॥ २१ ॥ यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः ॥ यस्मि
 स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते ॥ २२ ॥ तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितं ॥ सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

ह्यौध्यायत्याध्यायतीवेतिलेलायत्यालेलायतीवेतिश्रुत्यर्थः यद्वातत्सुखंयत्रायंनचैववेत्तिकिमपिनैवअनुभवति यत्रेत्यादिभिन्नंवाक्यं ॥ २१ ॥ दुःखेनशस्त्रपातादिलक्षणेन गुरुणामहता ॥ २२ ॥ तमिति
 यत्रोपरमतेचित्तमित्यादिनाउक्तलक्षणंतदुःखसंयोगस्याप्यंतःकरणसंबंधस्यवियोगमेवसंतंविदुर्लक्षणयायोगसंज्ञितंविद्यात् योगफलमुपसंहरत्यपुनर्निश्चयानिर्वेदयोःसाधनत्वविधानपूर्वकंतमेवशतक
 त्वोपिपथंवदितव्यमितिभ्यायेनविधत्ते सइत्यादिना सयोगःनिश्चयेनअध्यवसायेनअनिर्विण्णंनिर्वेदरहितंचेतोयस्यतेनयोक्तव्योऽभ्यसनीयः यद्वाशांतोदांतउपरतस्तिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंप
 स्पेदितिश्रुतिविहितंश्रुत्यंतरदृष्टंश्रद्धावित्तपदोपेतंशमादिषट्कमत्रक्रमतोविधीयते तत्रनिश्चयेनेतिगुरुवेदवाक्यादौफलावश्यंभावनिश्चयलक्षणाश्रद्धात्रनिश्चयपदेनगृह्यते तथानिर्विण्णचेतसेतिवैराग्येणद्वंद्वस
 हिषुत्वलक्षणातितिहाविधीयतेइतिज्ञेयं ॥ २३ ॥

संकल्पेति संकल्पइदंभूयादितिचेतोवृत्तिःततउद्भवोयेषांतांनृकामानृकाम्यमानानृविषयानृअशेषतोवासनोच्छेदपूर्वकंसंकल्पनिरोधेभत्यक्ता एते
 ॥ २४ ॥ शनैःशनैरिति भूमिकाजयक्रमेणद्विष्यादिव्यविषयेभ्यःउपरमेत्प्यावृत्तेःभवेत् कथं धृतिगृहीतयाबुद्ध्येति धृतिः धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाप्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्वि
 कीमुक्तयथाप्यतमगृहीतयावशीकृतयाबुद्ध्युपरमेत् तथाएवमुपरतमनःआत्मनिस्वरूपेसंस्थास्थितिर्यस्यननुदृश्येदृष्टिवातत्तथाआत्मैकाकारमेकापमित्यर्थः द्रष्टृदृश्योपरक्तंचित्तंसर्वार्थसर्वार्थतैका
 र्थस्योपरक्तंचित्तस्यैकापतापरिणामइतिसूचितमैकाग्र्यंप्रापयेत् सूत्रार्थस्तुअहमिदंपश्यामीत्यनुभवेहिदृष्टादृश्यंदर्शनंचभासते तत्रदर्शनभानमप्रत्याख्येयमतोदृष्टिदृश्येचोपरक्तंचित्तंसर्वार्थमिति ननुद
 र्शोपरक्ततापिसर्वार्थतायांगणिता तदभावेचित्तस्यनाशापत्तेः द्रष्टृदृश्योपरागाभावेतुएकार्थतदुच्यते यथास्वमे तत्रहिदृश्यंनास्तीतिपामराणामपिप्रसिद्धं द्रष्टापिनास्ति तदाइंद्रियाणामभावान् आत्मैद्रियम
 नोयुक्तंभोक्तेतिश्रुत्यैवभोक्तृत्वस्येंद्रियसन्नियोगशिष्टत्वात् किंतुद्रष्टृदृश्यवासनावासितंचित्रपटसदृशमेकंमनएवास्ति तच्चस्वयंज्योतिषापुरुषेणभास्यमानंजापद्वत्त्वमेपिद्रष्टृदृश्योपरागंप्रकाशयति तद्भासना
 वासितत्वात् एवंसतियदासर्वार्थतायाःक्षयःएकार्थतायाउदयश्चतदाचित्तस्यैकाग्र्यरूपःपरिणामोभवतीति तदेवमात्मसंस्थंमनःकृत्वेतिसंप्रज्ञातसमाधिरुक्तः तत्रापिपूर्वाभ्यासवशाच्चित्तस्यद्रष्टृदृश्योपरा

संकल्पप्रभवानृकामांस्यत्कासर्वानृशेषतः ॥ मनसैवेन्द्रियग्रामंचिन्मियम्यसमंततः ॥ २४ ॥ शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थंमनःकृत्वान
 किंचिदपिचिंतयेत् ॥ २५ ॥ यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरं ॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येववशनयेत् ॥ २६ ॥ प्रज्ञांतमनसंस्थेनंयोगिनंसुखमुत्तमं ॥
 उपैतिशांतरजसंभ्रमभूतमकल्मषं ॥ २७ ॥ युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीविगतकल्मषः ॥ सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमश्नुते ॥ २८ ॥

मेवासनामयोभातीतितन्निवारणेनअसंप्रज्ञातसमाधिमाह नकिंचिदपिचिंतयेदिति ध्यातृध्यानध्येयविभागमपिनस्मरेत्किंतुअखंडैकरससंविदात्मनासुषुप्तवत्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ शनैःशनैरित्येतंश्लोकं
 व्याचष्टे यतोयतइतित्रिभिः यतोयतोहेतोर्ययंविषयंपह्नीतुंमनोनिश्चरतिबहिर्गच्छतिततस्ततस्तत्रतत्रदोषदर्शनेनततस्तंतमेविषयात्एतन्मनोबियम्यप्रत्याहृत्यआत्मनिस्वरूपेएववशनयेत्पर्यवस्थापयेत् एतेन
 पूर्वार्थव्याख्यातं ॥ २६ ॥ एवंमात्मब्रह्मसंस्पर्शसिद्धिरित्यादिशब्दाह प्रज्ञातेति हियस्मात्एवंप्रज्ञांतमनसंप्रकर्षेणउपरतचेतसंयोगिनंएकाग्रताभूमौउत्तमंसुखंसंप्रज्ञातसमाधिफलभूतंउपैति भौतिकामांवा
 सानांमनोदधिक्रान्तामांतसाणांचविषयाणांत्यागात्सांतरजसंप्रक्षीणमेहादिदृष्टेरांभ्रमभूतंसद्वस्वरूपं अकल्मषंधर्माधर्मवर्जितं यथोक्तंयोगभाष्ये यस्त्वेकापेचेतसिसद्भूतमर्थप्रसोतयतिस्मिन्बंधमनिश्लथयं
 तनिरोधमभिमुखीकरोतिक्षिणोतिचक्षेजानससंप्रज्ञातोयोगइत्याख्यायतइति एतेनात्मसंस्थंमनःकृत्वेतिव्याख्यातं ॥ २७ ॥ अस्यफलमाह युंजन्ति एवमनेनप्रकारेणयोगीश्वरत्मानंमनोयुंजन्समावधानः
 विगतकल्मषोचिरंताविषादिदोषैः सुखेनअनायासेनब्रह्मसंस्पर्शंनिर्विशेषंअज्ञानाएकंविषयोपाधिप्रविलयान्अभुतेभामोति कीदृशंभ्रमसंस्पर्शं अत्यंतंअंतोद्रष्टृदृश्यभावेनपरिच्छेदस्तमतिकांतंनिर्विशेषं
 सुखंपरमानंदैकरूपं एतेनवकिंचिदपिचिंतयेदितिचतुर्थपादोव्याख्यानः ॥ २८ ॥

म.भा.टी.
॥५५॥

द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह सर्वेति सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुष्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मनिरुपाधिरुपाधिक इति वार्तिकोक्तरीत्या संप्रज्ञाते आत्मनः सार्वत्रिक्यमनुभवव्योर्गसर्वेषु भूतेषु उपादान-
तया स्थिते आत्माने ईक्षते पश्यति तथा असंप्रज्ञाते सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि आत्मन्येकतांगतानि रज्ज्वाभिवाच्यस्तसर्पदंडधारादीनि तद्वत्पश्यति योगयुक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः अस्त्यैव व्युत्थाना ब-
स्थामाह सर्वत्रेति सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरांत्येषु विषयेषु भूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयदर्शनं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः तथा च श्रुतयः यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न त्रिजुमुप्सते
सर्वस्यात्मा भवति ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मे मे कित्वा उत इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादय एतमर्थं प्रतिपादयन्ति यत्तु योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षत इति योगिसमदर्शनावात्मेक्षणाधिकारिणा तु कौ-
यस्याहिचित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुः तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षित इति तच्च समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्यति ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इत्या-
दिभ्यः तिभिः समाधिध्यानापरपर्याययोगस्यैवात्मदर्शनहेतुत्वप्रतिपादनात् तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नमिति लिङ्गाच्च ज्ञानयोगयोः समुच्चयावगमात् न च श्रौतं यौक्तिकविवेकमात्राच्च
राजहयोर्देहात्मनोः पृथक्करणं संभवति सोपाधिकस्य भ्रमस्य उपाधिनिवृत्तिमंतरेण निवृत्त्यसंभवात् आदर्शाद्यनिवृत्तावपि प्रतिविंबादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः अत एवाधिष्ठानज्ञानदार्ढ्ये सति तत्र कल्पितस्य चित्तस्य त-

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यत इति निरस्तं योगं विनाधिष्ठानज्ञानस्यैवासंभवात् यदा ह दक्षः स्वसंबेधं हितद्वलकुमारी स्त्रीसुखं यथा अयोगी नैव जानाति जात्यंधो हियथा घटमिति यत्तूक्तं भगवत्पूज्यपादैः
ब्रह्मविदः कुत्रापि योगापेक्षानव्युत्पादयां बभूवुरिति तदथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्दसूचितमुमुक्षुविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयांतर्गतं शमाद्युपेयसमाधिमदृष्टोक्तमिति न दोषः द्वौ क्रमाविति वसिष्ठवाक्यतात्पर्यं तु
परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमेनान्यः पन्था इति श्रुतिबाधापत्त्या प्रतिपत्तिक्रमभेदमात्रपरतया प्रागेव वर्णितमिति दिक् किंच योगप्रकारेण योगानपेक्षमार्गीतरप्रतिपादनमसंगतं न च तत्सूचको ध्रुवश्चिच्छब्दो वर्तते सं-
भवति वा उक्तयुक्तेरतो यो वा समदर्शन इति वापदाध्याहारोप्यसंगत इति दिक् ॥ २९ ॥ अस्यात्मैकत्वदर्शनस्यापि फलमाह यो मामिति सर्वत्रास्मच्छब्दः प्रत्यगात्मपरः यो योगी आत्मानं सर्वत्र पश्यति सर्वं चात्मनि पश्य-
ति तस्य योगिनः ज्ञात आत्मानं प्रणश्यति अदर्शनं न गच्छति ज्ञात आत्मानं पुनस्तिरोभवति सरुन्धस्य मूलाज्ञानस्य बीजाभावेन पुनरुदया संभवादित्यर्थः ननु कार्यकारणसंघाताभिमानिनाशुक्तिरूप्यवद्ब्रह्मस्य ध्य-
स्तो वत इति मानत्यामपूर्वकं ज्ञातं स्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्ममातिरोधायि बुद्धेस्तत्त्वपक्षापातित्वात् ब्रह्मदृष्ट्या तु मुक्तजीवस्य निरन्वयोच्छेदो भवतीत्याशंक्याह स च मे न प्रणश्यतीति स च विद्वान्मे मनः प्रणश्यति न तिरोभवति
मदभिच्यते न प्रवेदेत देवं यदि जीवो मयि अथ्यस्तो वा मम विकारो वा भवेत् तदानिरन्वयोच्छेदं प्राप्नुयात् अहमेव तु सः तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिशाखात् तस्माद्युक्तमुक्तं स च मे न प्रणश्यतीति ॥ ३० ॥

भीष्मपर्व

६

॥५५॥

यस्मात्सर्वात्मैकत्वदर्शी अहमेव अतो नास्य मोक्षः प्रतिबध्यत इत्याह सर्वभूतेति सर्वोपादानतया सर्वेषु भूतेषु सत्त्वा रूपेण स्फुरणरूपेण च स्थितं मां परमात्मानं एकत्वं जीवन्नृणां गौरैक्यमां स्थितः सम्भजति निर्विकल्पे न स मां धिमासे वर्तते स योगी व्युत्थानदशायां प्रारब्धकर्मवशान् बाधितानुष्टस्यादेहमाकूटः सर्वथा सर्वप्रकारेण याज्ञवल्क्यादिवत्कर्मत्यागेन वा बसिष्ठ जनकादिषु द्विहितकर्मण्यवादत्ताभियादिव पिषिद्धकर्मणा वा वर्तमानोऽपि ब्यवहरन् अपि मध्येव वर्तते न मत्तभ्युतो भवति यतो देवेभ्योऽपि नास्य भयमिति श्रूयते तस्य ह न देवाश्चान्नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां संभवतीति च नेत्यव्ययमप्यर्थं देवा अपि न स्यन्नृत्तविदः अभूत्यै अनैश्वर्याय न ईशतेन समर्था भवन्ति यतो यमेषामात्मेति श्रुत्यर्थः स न पुनः संसारो पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यद्यपि निषिद्धकर्मणाऽपि आत्मविन्नवध्यते तथापि शीलवानेव योगी श्रेष्ठ इत्याह आत्मौपम्येनेति यथा स्वस्य सुखमिदं दुःस्वमनिदं तद्वत्परस्यापीति बुद्ध्या योन्यस्मै दुःस्वं न प्रयच्छतिसोऽहिंसकः परमयोगी मत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ साम्ययोगमशक्यं मन्वान उपायांतरबुभुक्षया र्जुन उवाच यो यमिति यो यं योगस्त्वया साम्येन प्रोक्तोऽहिंसा प्राधान्येन संन्यासपूर्वकतया वर्णितः हेमधुसूदन तस्य योगस्य सर्वदत्तिनिरोधरूपस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि मनसश्चंचलत्वादिति शेषः ॥ ३३ ॥ एतदेवोपपादयति चंचलं हीति प्रमाथिबद्धस्युवदेकस्य प्रमथनं सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो र्जुन ॥ सुखं वायदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥ अर्जुन उवाच यो यं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥ एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात् स्थितिं स्थिरां ॥ ३३ ॥ चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथिबलवद्दृढं ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वा योरिव सुदुष्करं ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं ॥ अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥ असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥ वश्यात्मना तु यतता शक्यो वासुमुपायतः ॥ ३६ ॥ अर्जुन उवाच अयतिः श्रद्धया उपेतो योगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥ अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्य शेषतः ॥ त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्तान्त्सु पपद्यते ॥ ३९ ॥

शीलं ॥ ३४ ॥ मनसो दुर्बलत्वाभ्युपेत्य भगवानुवाच यद्यप्येवं तथापि अभ्यासवैराग्याभ्यां समुच्चिताभ्यां दुर्निग्रहमपि मनो निगृह्यते तत्र अभ्यासो नाम कर्त्तव्यं चिच्चित्तभूमौ समानप्रत्ययादत्तिः वैराग्यं तु दृष्टादृष्टेभ्यो गेभुसंसाधनेषु दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं तत्र यथा कैदारिकः केदारेषु कुल्याजलं संचरयन् एकस्य द्वारं पिपाया परस्योद्वाटयति तद्वत् वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते अभ्यासेन कल्याणस्रोत उद्वाटयत इति द्वयो रपि आवश्यकत्वं तथा च सूत्रं अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति ॥ ३५ ॥ असंयतात्मना अजितचित्तेन वश्यात्मना जितचित्तेन उपायतः अभ्यासवैराग्यरूपात् ॥ ३६ ॥ मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धौ विघ्नपश्यन् अर्जुन उवाच हे कृष्ण योगात्कर्मयोगाच्चलितमानसस्य कर्त्तव्यं संन्यासीत्यर्थः श्रद्धया उपेतो योगमार्गं प्रविष्टोऽपि अयतिः आयुषोऽप्युत्पादयति वैराग्यदौर्बल्याद्वा अल्पप्रयत्नः अलवणाद्यवागुरिति वदन्ना स्यार्थेन न सकदा चित्तयोगसंसिद्धिर्योगफलं बुभुक्ष्य कूटदर्शनमप्राप्य मृतश्चेत्कां गतिं गच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चिदिति कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिव पूर्वमपरं वामे घसंघमप्राप्य मध्ये ए व नश्यति तद्वत् अप्रतिष्ठो निराश्रयः हेमद्वाही विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥ एतत् एतं स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

पूर्वाप्यापित्योर्मात्राजोसमेभुक्ततबोमतइत्युक्तं तत्रकीदृशपूर्वोक्तनिष्कामकर्मयोगापेक्षया विलक्षणतं वक्तव्यं न केन बागुणेन पूर्वयोगापेक्षया तस्य युक्ततमत्वमित्येतामर्जुनस्याशंका स्वयमेव परिहरन् भगवानुवाच
मयोति कश्चिदाज्यधो धनमानासक्तमना भवति अर्थं तु मदाश्रयेण मामेव परमपुरुषार्थं तूंतं प्राप्नुमिच्छन् नित्यर्थः ईदृशो यो मं धुं जन्मसाधिमनुतिष्ठन् त्वंपदार्थविवेककाले यद्यपि सार्वभौमस्ति सर्वभूतस्थमात्मानं
मित्यादिव च वास्तव्यापि स्वस्मादन्य ईश्वरोस्ति न वेति पातं जलकोपिलयोस्तार्किकमीमांसकयोर्वासेश्वरानीश्वरयोर्मतभेदात्संशयः कारणाज्ञानाच्चासमर्थतया त्वार्थमिति मत्वा आह असंशयं समग्रमिति मां तत्पदार्थं
मीश्वरं यथाज्ञास्यसित्तत्प्रकारं शृणु अत्र वक्ष्यमाणरीत्या सर्वब्रह्मवासुदेवात्मकमिति भजने वैलक्षण्यं कारणज्ञातृत्वमस्य योगिनः पूर्वयोग्यपेक्षया आधिक्यमिति भावः ॥ १ ॥ एतदेवाह ज्ञानमिति ज्ञानं शुद्धप्रज्ञा
नुयनं ब्रह्म सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतेः ते तु भ्यमहं वक्ष्यामि अशेषतः साधनकलापसहितं किं वचनमात्रेण परोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वनियम्यदित्याशंक्याह सविज्ञा
नं अनुभवसहितं दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमिति एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां श्रौतीमेव वर्णयति यज्ज्ञात्वेति जगत्कारणाधिष्ठानस्य ज्ञानं

श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथाज्ञास्यसि
तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वानेह भूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्य
ते ॥ २ ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यततिसिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः
॥ ३ ॥ भूमिरापो न लोवायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

रूपस्य ब्रह्मणे ज्ञाने संशयोच्छेदात् सर्वस्य प्रमात्रत्वेन ज्ञातव्या न वशोऽयुक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ एतदेव ज्ञानं दौर्लभ्यप्रदर्शनेन स्तौति मनुष्याणामिति यततां यतमानानां ॥ ३ ॥ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायत दुष
पत्तये सर्वस्य जडाजडप्रपंचस्य ज्ञानात्मकब्रह्मप्रभवत्वमाह त्रिभिः भूमिरिति अत्र भूम्यादिपदैस्तत्तत्कारणान्येव गृह्यन्ते प्रकृतिरित्यधिकारात् स्थूलभूम्यादेश्वविकृतिमात्रत्वात् तथा च भूमिरिति गंधतन्मात्रं आ
पइति रसतन्मात्रं अनल इति रूपतन्मात्रं वायुरिति स्पर्शतन्मात्रं स्वमिति शब्दतन्मात्रं मन इति तत्कारणमहंकारः बुद्धिरिति समष्टिबुद्धिर्महत्तत्त्वं अहंकारोत्पन्नयेति अहंकारो मूलप्रकृतिः करणे घञो दुर्लभत्वेऽप्यगत्या
बाहुलकात्तद्वोध्यं इयं मे मत्तः अजिन्ना अपृथक् सिद्धा शुक्तिशकलादिव रजतं अष्टधा अष्टप्रकारां प्रकृतिर्जडप्रपंचोपादानभूता यद्वा नात्राव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्राण्येवाष्टौ सांख्याभिमत एव प्रकृतयोपासा
इति नियमोस्ति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति मनस इन्द्रियांतरप्रकृतिवश्रवणेन संतुनवापि प्रकृतयः तथा चैवं योज्यं इयं मे मदभिन्ना प्रकृतिरव्याकृता ख्या भूम्यादिभेदेनाष्टधेति मूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिभिः सह
पाठजन्यत्वमवगम्यते न सांख्यानामिवाजन्मत्वं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेति अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले प्रविलीयत इति च तस्या अपि प्रभवप्रलययोः स्मरणात् ॥ ४ ॥

एवं येन तिस्रस्तुतिभिरुक्तानि त्रिभिर्वात्मिकांतामाह अपरेयमिति इयं प्रागुक्ता सा अपरा अश्रेष्ठा जडत्वात् इतस्तु विलक्षणामन्यां परां चेतनत्वेन मदनन्यत्वात् उत्कृष्टां मेमत्संबंधिनी प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणं निमित्तभूतां श्रेष्ठतायां विद्विजानीहि हे महाबाहो यया प्रकृत्या अंतःप्रविष्टया इदं जगत्स्थावरजंगमशरीरात्मकं धार्यते ॥ ५ ॥ एतदिति एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृतीयोनिः उत्पत्तिलयस्थानं येषां भूतानां तानि एतद्योनीं विभूतानि चतुर्विधानि इत्येतदुपधारय सम्यग्जानीहि किं पातं जलानामिव एते प्रकृती ईश्वरादन्ये इत्याशंक्याह अहमिति कृत्स्नस्य स्वत्वप्रकृतिसहितस्य जगतो जडाजडरूपस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवोत्पत्तिकारणं तथा प्रलीयते स्मिन्निति प्रलयः लयस्थानं च अतस्ते उभे अपि प्रकृती मत्तो नातिरिच्येते ॥ ६ ॥ एवमेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानं प्रकृतं आत्मनो जगदुपादानत्वेनोपपाद्यत एवात्मनो निर्विकारत्वज्ञाने प्राप्ते आह मत्त इति कारणान्मुदादेः परं पृथग्भूतं घटादि व्यवहारे तयोर्भेदानुभवात् परतरं तु गवाश्वादि मृदनुपादनकत्वात् एवं ब्रह्मणः परतरं तदनुपादानकं किंचिदपि नास्ति हे धनं जय एवं प्रपंचे ब्रह्माव्यतिरेकं प्रहर्ष्यन्तस्त्रिभिर्प्रपंचव्यतिरेकं सदृष्टांतमाह मदीति मयि सदूपेण स्फुरणरूपेण च सूत्रवत् सर्वत्रानुस्यूते यदिदं सर्वं मणिमणवत्परस्परव्यावृत्तं तव्योतं तेन व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नमिति न्यायेन प्रपंचातीतो ह्येतानममवि

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां ॥ जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥ एतद्योनीं विभूतां
निसर्वाणीत्युपधारय ॥ अहंकृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नाप्यत्किंचिदस्ति धनं
जय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥ रसो ह्यमप्सु कौतियप्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्व
वेदेषु शब्दः स्वपौरुषं नृषु ॥ ८ ॥ पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि
तपस्विषु ॥ ९ ॥ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि ते जस्ते जस्विनामहं ॥ १० ॥

कारित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ नन्वेवं प्रपंचपरमात्मनोर्मणि सूत्रवदुपादानोपादेयभावोऽपि न स्यात् न हि उपादानं च अननुवृत्तं चेति घटते मृदादावदर्शनादित्याशंक्यस्वममायेन्द्रजालरज्जुरगतुल्यत्वं प्रपंचस्योपपाद्यो
भयमप्यविरुद्धमित्युपदिष्टं चेदयमकस्माद्बुद्धिभ्योऽभिविष्यतीति मत्वा दृष्टांतां तैरेवानुवृत्तिव्यावृत्तिचिज्जडयोर्दर्शयति रस इति यथारसोऽप्सु एकमप्यप्परमाणुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतोरस रूपे मयि आपः
प्रोताः एतं प्रभायां च द्वादशः प्रोताः प्रणवे सर्वे विद्याः प्रोताः तथ्याशंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानि एवमोकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा इति वाङ्मात्रे प्रणवानुस्यूतिश्च वणात् संतृण्णानि संव्यथितानि एवमाकाशोऽप्यसा
त्तुल्यस्तस्मिन्मयि सर्वं प्रोतं सर्वपुरुषेषु सारं पौरुषं यैर्यैर्यादिरूपं तत्र पुरुषाः प्रोताः एवमप्येति द्रष्टव्यं ॥ ८ ॥ पुण्य इति रसादिष्वपि द्रष्टव्यं अपुण्यस्य सर्वस्याविद्यामात्रविरुद्धित्वत्वात् विभावसौ ब्रह्मतेजः द्वाभ्यां
क्तिः जीवंत्यत्वेनेति जीवमममं विराजं तस्मिन् सर्वाणि भूतानि प्रोतानि अन्येतु जीवनं आयु रिति व्याचक्षते तपश्चेति तपो धर्मस्तदूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥ बीजं कारणं सर्वभूतानां पिंडब्रह्मंडालम्बनं बीजे
मयि रिति मयि प्रोतं कवतेतुं कवत्यिव सनातनं चित्तं बीजांतरावनुसृतं बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमतः प्रोताः तेजः प्रपञ्चस्य तदूपे मयि मत्तः प्रोताः ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं ॥ कामस्तृष्णा रागः रंजना तौ हि आविर्भूतौ अतो विरुद्धस्य बलं तद्वर्जितं एव चर्मा विरुद्धकाण्डे मयि ईदृशाः कामवन्तः प्रोताः ॥ ११ ॥ सात्विकाः धर्मज्ञानवैरा-
ग्यैः स्वर्गादयः राजसाः लोभप्रदत्वादयः तामसाः निद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत्तएव सतन्मात्रादिरूपास्तृप्तात्मनो निर्मिता इति विद्धि नन्वेवं तव सर्वजगदात्मनो विकारित्वापत्त्या कौटस्थं हानिरित्याशंक्याह बलवन्ते
भूते मयीति येन बलस्य प्रोक्तास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु सादिषु अचूतजडरूपेष्वबाधितात्त्वचिन्मात्ररूपो घटशरावोदचनादाविवन्तृनास्मि अचूतस्यास्य स तात्पुरणे एव स्वकीये प्रपञ्चाभिनत्वन्तात्मा भवामीत्यर्थः
वेतुमय्येवाभ्यस्तामदन्याः यथारज्ज्वाभ्यस्ताः सर्पादयो रज्जन्याः तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति न्यायात् अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः न स्वत्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः किंतु भेदं निषेधामः कुतः आरंभण-
शब्दात् वाचसंभणविकारो नाम धेयमिति विकारस्य बागलं बलत्वेन स्वप्रभायेद्वजालिकविषयसाम्यभूतेः न सात्मनो विचित्रप्रपंचात्मत्वे ते मयीत्यंशाविरोधेऽपि न त्वहंतेष्वित्यंशे विरोधपरिहारो युज्यते कार्यस्य
कारणात्मकत्वावश्यंभावात् तस्माद्विवर्तवादाश्रयेणैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वकूटस्थत्वे निर्वहत इति साधूक्तं न त्वहंतेषु ते मयीति ॥ १२ ॥ कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपंचबाधेन जना आत्मानं नावगच्छंतीत्याशंक्याह त्रि-
भि रिति एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्वरजस्तमोगुणविकारैः इदं चराचरं प्राणिजातं जगच्छब्दवाच्यं मोहितं सत् एभ्यो गुणैः परमानं जानाति यथारज्ज्वांसर्पभ्रमेण व्याकु-

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं ॥ धर्मा विरुद्धो भूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥ ये चैव सात्विकाभावा राजसास्ता-
मसाश्च ये ॥ मत्तएवेति तान् विद्धि न त्वहंतेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजाना-
ति मामेभ्यः परमव्ययं ॥ १३ ॥ दैवीत्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेवं प्रपद्यते मायामेतां तरंतिते ॥ १४ ॥

लः सर्पात्परां रज्जुं जानाति तद्वत् परत्वे हेतुः अव्ययं एतेभावाः परिणामित्वात् व्ययवन्तः अहंतुतद्विपरीतः साक्षी इत्युच्यते ॥ १३ ॥ देवस्य जीवरूपेण लीलया क्रीडतो मम संबंधिनीयं दैवी हि प्रसिद्धा पिंडब्रह्मां इरूपेण
विज्ञता एषाममचिन्मात्रस्य मायामहंन जानामीति साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हा अचूतस्य प्रपंचस्येद्वजालादेरिव प्रकाशिका गुणमयी सत्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा ये मामेव सर्वभूतस्थं भगवंतं वासु-
देवं प्रपद्यते विष्णुर्बुध्निति एवैतां मायां तरंति अधिष्ठानज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति ननु ज्ञानांतरेण वा वृत्तिनिरोधेन वेत्यर्थः अयमर्थः जीवेश्वरविभागशून्ये शुद्धचिन्मात्रे कल्पितो मायादर्पणश्चित्यतिवि-
वरूपं जीवं वशीकृत्य विबुधैर्न्यमनुरुध्य प्रचलति अयस्कान्तमनुरुध्ये वलोहशालाका इदमेव ईश्वराधीनत्वं मायायाः ईश्वरस्य च मायाद्वारा सर्वलघुत्वमपि तथा च श्रुतिः अस्मान्मायी सृजते विश्वमेत-
त्तस्मिन्मायायया सन्निरुद्ध इति तथा चैकैव माया जीवेश्वरयोरुपाधिर्दर्पण इव विबप्रतिविंबयोर्विबप्रतिविंबभावानाक्रान्तं मुञ्चयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यतृतीयं मुक्तप्राप्यं जीवेश्वरौ च उपाधिपक्षपातद-
शां धामल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वशास्यत्वशासितृत्वादिभावं भजेते तावेव तदभावे उपाधिप्रचारदर्शिनौ उदासीनबोधरूपतया जीवसाक्षीश्वरसाक्षीति शब्दाभ्यां व्यवाक्रियेते एवं च जीव ईश्वराराधनावाप्तप्रत्यक्तत्वे ज्ञाने-
न मायायां नष्टायां तत्कार्यस्यापि नाशेन साक्षात्मावात्साक्षित्वमपि परित्यज्य विबप्रतिविंबानुस्यूतं शुद्धतृतीयं चैतन्यं प्राप्नोतीति तदिदमुक्तं दैवीमायेति मम मायेति चैकस्या एव जीवेश्वरसंबन्धित्वं जीवस्येश्वरभज-
नेन सायातरणमिति च ॥ १४ ॥

कुतस्तर्हि सर्वेषां प्रपद्यमानानां तन्मीत्याशंक्याह । तन्मा मिति यतो दुष्कृतिनः अतश्चित्तशुद्ध्यभावांन्मूढाः आत्मानात्मविवेकहीनाः अतएव नराधमाः मानं प्रपद्यन्ते कुतो दुष्कृतिनः यतो मायया अपहृतं तिरस्कृतं ज्ञानं अस्वच्छं विद्वत्प्रज्ञसंयतेषां तेषां तिरस्कृतज्ञानाः एतेन मायाया आवरणशक्तिरुक्ता किंच आसुरं असुराणां विरोधनाशीनां भावं चित्ताभिप्रायं आत्मैवेह मह्य इत्यादिना युतदेहं द्रियसंघात एव सम्यक् संतर्पणं य इत्येवं विधं आश्रिताः एतेन मायाया विक्षेपशक्तिरुक्ता तदेवं मायया स्वहृषानंदमाहृत्य देहात्मभ्रमे जन्ते स तितदभिमानाद्देहादिषु पुद्ध्यर्थं दुष्कृतं कुर्वन्ति तेन च मूढा संतो नराधमाः मानं प्रपद्यन्ते सर्वानर्थमूलं मायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ये तु संत्यपि देहाद्यध्यासे मत्तो विभ्यति मत्तोत्यर्थं सुकृतमेवाचरन्ति तेऽपि चतुर्विधाः न केवलं सर्वमदककामा इत्याशयेनाह चतुर्विधा इति आर्त्तः पीडितः पीडापरिहारार्थं जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाराथी अर्थार्थो घनाधर्था ज्ञानी चेति चतुर्विधा मांजन्ते ॥ १६ ॥ किं सर्वेऽपि समाएते सुकृतिन इति साधारण्येन विशेषणादत आह तेषामिति तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते यतो नित्ययुक्तः आर्त्ता इयोहिकाभिः कामिपूतान् मद्गजनेयुक्ता भवन्ति अयं तु नित्ययुक्त एकभक्तिश्च एकभावेन भजनं करोति तथा हि आर्त्तारोगिणः सूर्यं भजन्ते जिज्ञासवः सरस्वतीं अर्थार्थिनः कुबेरादीनि तेषां तत्तत्कामार्थित्वेनानेकभक्तित्वं दृश्यते तस्य नित्य

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥ मायया पहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोर्जुन ॥ आर्त्ता जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनो त्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ १७ ॥ उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानीत्वात्मैव मेमतं ॥ आस्थितः सहियुक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्ते न्यदेवताः ॥ तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

युक्तत्वे एकभक्तित्वे च हेतुः हियतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थं प्रियः आत्मत्वादेव आत्मा च प्रियः निरुपाधिप्रेमगोचरत्वात् तदेतत्प्रेमः पुत्राद्येयो वित्ताद्येयो न्यस्मात्सर्वस्मादांतरं यदयमात्मेति श्रुतेः स च ज्ञानी मम प्रियः भक्तानां दुर्लभात्वादि भावः ॥ १७ ॥ उदारा इति सर्वेऽप्येते उदारा उत्कृष्टा एव ज्ञानी तु मम आत्मैवेति मम तं निश्चितं हियतः स युक्तात्मा अहमेव भगवान्वासुदेव इत्यभेदेन मयि समाहितचित्तः मामेव अनुत्तमां गतिं प्राप्नोति आस्थितः ननु मत्तो न्यदारोम्यादिकं कामयानो मद्भक्तिकरोति किं हि मया त्यर्थमेव मां भजत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ किंच वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् यो बहूनां जन्मनामन्ते चरमजन्मनि मां प्रपद्यते स स्पष्टदर्शनेन भगवोक्षीकरोति समहात्मा ब्रह्मभूतः सुदुर्लभ इति योजना ॥ १९ ॥ अन्ये तु तैस्तैः कामैः पुत्रपत्न्यादिविषयैः हृतज्ञानाः हृतं दूरीकृतं ज्ञानं विदेकोपेयांते अन्यदेवताः अहमेतस्या आराधनेनेवं फलमवाप्नुयामितीति तेऽप्युपपद्यन्ते इदानीं तं नियमं चतुर्विधं शुभवासादिकमास्थाय स्वयां प्रकृत्या व्यवहज्यमानविषयवैष्या आसुर्या वानियताः निगृहीताः ॥ २० ॥

भविष्योक्तं तत्रैव विवक्षितं सत्समाधेयं सोऽर्थायां तनुं तादृशीमेव वेदादि रूपा यद्वारक्षोऽस्वपां भूतप्रेतकृपां वा भूतिं श्रद्धया तादृशैव अर्चितुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धां सात्त्विकी राजसीतामसीवाऽहं स
 तस्यैव फलं विष्यामि ॥ २१ ॥ ततश्च सतया श्रद्धया युक्तः सन्तस्यामूर्त्तेरासाधनं ससाधनं वरीकरणमीहते इच्छति ततश्च कामान्विषयान् लभते मयैव विहितान् आज्ञापितां हितां ईप्सितान् भूतेष्वसर्वेषु भोगे
 भावासाधनैर्वर्तित्वं दर्शितं ॥ २२ ॥ अल्पमेधसा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति अन्यन्मनुते न्यद्विजानाति तदल्पमिति श्रुतेः द्वैतं अल्पं तत्रैव मेधायेषां वासाश्चाभिलाषिणामित्यर्थः तेषां कथं
 अंतवत् सर्वस्य भासां स्पर्शस्यांतवत्त्वादेव तु शब्दोऽभेदेनैव भक्त्येभ्यो विभेदार्थः यतो देवयजो देवान्यजते इति देवयजस्ते देवान् अंतयुक्तानेव यांति एवं यक्षरक्षो भक्ता यक्षादीनेव यांति भूतप्रेतभक्ताश्च भूतादीनेवैव य
 इत्येव भक्तास्तु मामेवानंतं यांति अतस्तेऽनंतफलभाज इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं हि कुतस्त्वामेव सर्वेन प्रतिपद्यंत इत्याशंक्या ज्ञानादित्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तं सर्वोपाधिगुण्यत्वेन अस्पष्टमपि वा सुदेवशरीरे
 ण व्यक्तिमापन्नं अस्मदादिवच्छरीराभिमानिनं मामबुद्धयो मन्यंते यतः मम परं भावं परत्वं उक्तं त्वमजानंतः उक्तं त्वमेव विशिनष्टि अव्ययं न व्येतीत्यव्ययं अविनाशिनं अनुत्तमं यस्माद न्यदुक्तं च नास्ति
 निरतिशयमखंडैश्वर्यरूपमित्यर्थः ॥ २४ ॥ कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्येत्यत आह नाहमिति हे योगयोगिन् अर्श आद्यच प्रत्ययां तोयं योगशब्दः अहंतत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वं पदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशो

यो यो यां यांतनुं भक्तः श्रद्धया र्चितुमिच्छति ॥ तस्य तस्या चलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं ॥ २१ ॥ सतया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान्म
 यैव विहितान् हितान् ॥ २२ ॥ अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां ॥ देवान् देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यते मामबुद्धयः ॥
 परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमं ॥ २४ ॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ॥ मूढो यं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययं ॥ २५ ॥ वेदाहं समतीतानि
 वर्त्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥ इच्छा द्वेषः समुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥ सर्वं भूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥

स्मि तत्र हेतुः माया समावृत इति भाष्ये तु योगो युक्तिर्गुणानां घटनं सैव योगमाया चित्तसमाधिर्वा योगो भगवतस्तत्कृता मायेति भगवत्संकल्पवशवर्त्तिनी मायेत्यर्थः उत्तरार्धः स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥ ननु त्वदभिन्नं लोकं क्व
 मायामोहयति चेत्त्वांकुतो न मोहयतीत्यत आह वेदाहमिति सत्यं सत्यपि लोकस्य मम चाभेदे औपाधिकभेदस्य सत्त्वात् उपाधिधर्माभिमानित्वा लोको मूढः तदभावाच्चाहं सर्वज्ञ इति विशेषः अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ २६ ॥
 केन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानंतीत्याशंक्याह इच्छेति इच्छारणः द्वेषः ताभ्यां समुत्थितो द्वंद्वमोहः शोभनाशो भनसत्यासत्यनित्या नित्यात्मानात्मसु विपर्ययः अशोभने शोभनबुद्धिः शोभने वा अशोभन
 बुद्धिरित्येवं रूपस्तेन हे भारत भरतान्वय सर्वभूतानि सर्गेऽष्टविषये मोहं अविवेकं यांति हे परंतप अयं भावः यो हि सृष्टेरुपादानं स्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मवित् सर्वज्ञत्वादीनां जानाति सृष्टौ च सर्वेषां मो
 होऽस्ति अंशो भवेत्तदा शोभनाभ्यासात् अत्येव प्रपंचे सत्यत्वाभ्यासात् सत्ये चात्मनोऽसंगत्वेऽसत्यत्वाभ्यासात् अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाभ्यासात् अनात्मनि देहावात्माभ्यासात् अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं
 भिन्नं तत्रैव च सार्वभ्यं न जायतेऽस्मदादीनामिति ॥ २७ ॥

येषां त्वं तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणां ॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥ जंरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंतिये ॥ ते ब्रह्मतद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मकं कर्म चाखिलं ॥ २९ ॥ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकालेऽपि च मतिविदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पर्वणितु एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७३ ॥ अर्जुन उवाच किं तद्ब्रह्म किं मध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

इति तस्मात्सिद्धयर्थं येषां त्वं तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणां ॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥ जंरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंतिये ॥ ते ब्रह्मतद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मकं कर्म चाखिलं ॥ २९ ॥ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकालेऽपि च मतिविदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पर्वणितु एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७३ ॥ अर्जुन उवाच किं तद्ब्रह्म किं मध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

100-443887-1

100-443887-100

SECRET

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

तत्रावतारं भाष्येव नास्ति नतस्य प्राणाज्जायंत्यैव समवतीक्ष्णे ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः द्वितीये शुद्धत्वं पदार्थ उक्तस्तज्ज्ञानस्यापि वस्तुतत्त्वविषयत्वात्
न तत्रावतारप्रेक्षास्तीति भावनामूलभूतकाले तत्त्वयोपेक्षेति तृतीयचतुर्थयोस्तु कर्मतत्त्वाग्रं भूतं च जन्यवंस्तुतं तत्रापि न भावनापेक्षास्ति अंतकाले प्रबले नैव कर्मप्राप्तिस्तस्यावरोधात्तत्त्वाग्रं कलभूतस्यैव
संज्ञावत्त्वं भावेन तत्र भावनायावैयर्थ्यात् परिशेषात् अंत्ययोरेव कार्यकारणब्रह्मणोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरेव तत्त्वस्य भावनामुदहाचेदंतकाले तत्त्वयोपेक्षं भावीति तयोरेव तत्त्वपक्षस्यात्मानं स्वरूपः
काले च मुखादिमात्रादिमार्गेण प्रयाति सन्नल्लोकप्राप्तिद्वाराक्रमेण मद्भावं मोक्षं यातीत्याह अंतकाले चेति स्पष्टा योजना नास्त्यत्र संशय इति सोपाधिकब्रह्मोपास्तिप्रकृत्यशतं चैकाग्रद्वयस्य नान्यत्वात्तान्
ब्रह्मसंज्ञिनिःकृतैका तयोर्ध्वमायनमृतत्वं मेति विष्वगन्या उक्तमणे भवतीति तदुपासकस्य गतिपूर्वकस्यामृतत्वस्य श्रवणात् यस्तु शुद्धत्वं पदार्थरूपमभ्यासवस्तुमात्रं वेद असौ ब्रह्मालैक्यज्ञानाभावात्तत्त्वस्याप्यु
क्तमंतीत्येतद्वाक्यविषयो न भवति किं नु शतं चैकाग्र्येतत्स्यैव विषयः ननु तस्यानुपासकत्वात्कथमेतदिति चेन्न न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतितातगच्छतीति न्यायेन तस्योभयभ्रष्टत्वा संभवात् कठवल्लीषु निष्कलप्र

अंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्ताकलेवरं ॥ यःप्रयातिसमद्भावयातिनास्त्यत्रसंशयः ॥ ५ ॥
यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतकलेवरं ॥ तंतमेवैतिकौतियसदातद्भावभावितः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुध्यच ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयं ॥ ७ ॥

[illegible]

अथ भासयामयुक्तेन तत्र स्थितौ यतोऽभ्यास इति सूचितोऽभ्यासः तत्र भ्येयवस्तु निश्चितस्य स्थिरीकरणार्थेयनः स च विजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाही
कर्मणोऽसौ भासः तत्र भास्योक्तियः सिद्धविष्णुपतिमादिर्विराडादिर्वा असिद्धशुभान्नसमन्वितादिः तत्राविदेनसः प्रविभाकारतासंपादनेन तत्रैर्यसंपादने चेति विषयभेदाद्विष्णुभ्योऽसौ कर्मणोऽसौ भवति सि
द्धेति च स्थिरीकरणार्थेयक एव यतः तत्र यथा स्वतः स्वच्छः स्फटिको जपाकुसुमो परागान्नो हितः स्फटिक इति तत्र लौहित्याभ्यासः तथा बल्यात्तत्रैव स्फटिकधीप्रमोषे पथरागत्वाभ्यासः पथरागेष्वभिप्रेतिकायां वि
क्रीडत्वाभ्यासस्तत्रैवादांतीयेव किंचिद्भूस्थे निहीनोपलत्वाभ्यास इति उत्तरोत्तराभ्यासक्रमेण शुद्ध एक एक स्फटिकः पंचविधो भवति एवं स्वतः शुद्धं चैतन्यं बायोपरागात्तदेवेश्वरः मायाभासत्वेन सैवैव जगत्वा
यमोषेति सूत्रात्वाभ्यासः सूत्रेऽपि अज्ञानदाह्याद्विराडाभ्यासः तत एव विराडेकदेशेषु शरीराविषु आत्मत्वभ्रमः तत्र यथा घटांतर्गतः प्रदीपः घटमात्रं भासयति घटच्छिद्रात् बहिर्गतः किंचित्त्वप्रभायासं स्रष्टुं विषयमव
भासयति सर्वात्मना घटाद्बहिर्गतस्तु कृतत्वं भवनोदरवर्त्तिपदार्थजातं प्रकाशयति तद्वद्देहांतर्गता चितिः देहमात्रं भासयति देहच्छिद्राच्चक्षुरादेर्बहिर्गता सती तत्तन्निरुद्धं किंचिद्विषयरूपादिकमवभासयति सर्वात्मना
मुक्तयुक्त्या देहकृतपरिच्छेदाभिमानेत्युक्तं अपरिच्छिन्ना सती कृतत्वं विराढात्मानमवभासयति यथोक्तं बासंध्येष्वपि मणिद्रुतवहतारासोमसूर्यादयोऽपि क्षितिर्विषयमिहा लंपबासमुद्योतयंति सहजलयसमुत्थं
द्योतयेज्ज्योतिरंतस्त्रिभुवनमपि सूक्ष्मस्थूलभेदक्रमेणेति सहजलयसमुत्थं सहजः स्वाभाविको देहकृतपरिच्छेदाभिमानस्तस्य लयमात्रादेव उत्थितं क्रमेण संकल्पक्रमेण सदीक्षणमात्राभिनिर्दत्तत्वात् सर्वस्य प्रा

अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना ॥ परमंपुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥

कृत्संकल्पादसत्त्वात् तथाचंश्रुतिः सयदिपितृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यपितरःसमुन्निष्ठंतीति दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकताइत्यक्षपादसूत्राच्च दोषारागादयः तदेवंप्रकाशमानेविराजिअहमेवेदं सर्वोस्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकइतिशास्त्रप्रामाण्यादुपासकेनगृहीतोहंपहोयद्यपिवस्तुतत्त्वापेक्षयाभ्रांतिरूपस्तथापिस्वाभाविकाद्देहाहंपहास्तत्परः यथास्कटिकेहीनोपलत्वग्रहापेक्षयाइंद्रनीलत्वग्रहस्तत्तथायथास्कटिकेप्रणिधीयमानंचक्षुरुत्तरोत्तरपांटवविविद्धौइंद्रनीलत्वंबाधित्वापद्यरागतत्वंद्राघेनलोहितस्कटिकत्वंद्राघेनशुद्धत्वंचाक्रमच्छति एवंगुरुक्तयुक्त्याप्रत्यगात्मनिप्रणिधीयमानं मनोऽस्य वाक्साक्षात् सिद्धमथोक्तान्तरेआंतरेअवतिष्ठते चरंविशुद्धंरूपंप्राप्यतु स्वयमेवविलीयते यथोक्तं येनत्यजसितत्यजेति येनमनसात्यजसिविराडादिभावंतदपिमनस्यजेत्यर्थः तदेवंयकहारापेक्षयासिद्धेषुविराट्सूत्रार्थाभिप्रेक्षणस्य स्थिरीकरणार्थोयन्नोभ्यासस्तत्फलभूतोयोयःसमाधिर्ध्येयवस्तुन्येवचेतसःस्थैर्यंतेननुबोधेनयुक्तंयच्चेतस्तेन नान्यमग्निनाअनन्यगामिना नैकयेतिवत्समासः तेनचेतसपरमंसर्वोक्तंशुद्धंमिरस्तापो यज्ञो यसाहेनापुरलात्सर्वान्याप्यनऔषत्तत्सात्पुरुषइतिनिर्वचनात् दिव्यंयोतमानं अनुचितयत्नअहमेवमगवान्सर्वात्मावासुदेवइतिसततंआचार्योपदेशमनुभ्यायन्तमेवानीकमुद्रायामेनयानिहेयार्थं तथानुष्ठितिः यायावयोःसंज्ञायाःसमुद्रेतत्त्वं संज्ञिनान्करेविहाय तथाविद्वात्पुरुषमग्नेविष्णुमपरात्परंपुरुषमुपैविद्विष्यमिति पराव्यूयात्परंअंतर्यामिणं ॥ ८ ॥

तदेवं उपासनायाः स्वरूपमुक्त्वा उपास्यस्य स्वरूपमाह कविमिति कविक्रांतदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणंचिरंतनं अनुशासितारं जगतोर्तर्कामिणं अणोः सूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयांसं सूक्ष्मतरं यो नुस्मरेत् अनुचितयेत् सर्वस्य कर्मफलस्य धातारं विभागेन प्रदातारं अचित्यरूपं नास्य रूपं विद्यमानमपिकेन चिञ्चितयितुं शक्यं आदित्यवर्णं आदित्यस्येव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानतायस्य तं आदित्यवर्णं सर्वजगदवभासकमित्यर्थः तमसः देहेन्द्रियादावनात्मनि आत्माभिमानरूपाऽविद्यातः परस्तात् पराचीनं सति देहाभिमानेन प्रकाशवे योगयुक्त्या त्यक्ते तु तस्मिन् स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ उपासनायाः फलमाह प्रयाणेति प्रयाणकाले मनसाऽचलेन दृष्ट्यंतरवर्जितेन भक्त्या भगवति वा सुदेवे आराध्यत्वबुद्ध्या युक्तो योगबलेन योगो मनः प्राणेंद्रियक्रिया निरोधो हृदयपुंडरीकेतेषां वशीकरणमित्यर्थः तस्यैव बलेन च युक्तो भूमिकाजयक्रमेण प्रागेव मूलाधारादि ब्रह्मरंध्रांतस्थानेषु आरोहावरोहक्रमेण संचारितपवनोत्तकाले भुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राणं आवेश्य सुषुम्नया नाड्या मूलाधारादुत्थापनपूर्वकं सम्यक् निवेश्य स्थापयित्वा स्थापनप्रयोजनं तु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्य-

कविपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमचित्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
प्रयाणकाले मनसा चलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥ भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्सततं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥ १० ॥

पुरुषचितनं तच्च भूमध्यादुपर्युन्नीयमाने वा यौ मनोमूर्च्छा मापद्यत इति तस्यामवस्थायां न भवतीत्यंत्यप्रत्ययस्तत्रैव संपाद्यस्ततोर्चिरादिमार्गपर्वणा अमानवस्य पुरुषस्य स्थानविशेषप्रापकं स्य प्राप्य स्थानस्य च तस्मिन्नेव स्मरणं कर्तव्यं तद्वा सना वासितं मनो भूमध्याद्योगिना ऊर्ध्वयानाड्या उत्क्षिप्ते प्राणे मुक्तेषु बद्धांडस्वर्परं भित्वा प्रचलिते सति लब्धवृत्तिकं भूत्वा पूर्वसंस्कारप्राबल्याद्योगमाहात्म्याच्च दिव्योपाध्युपेतमर्चिरादिपर्वदेवताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरं स्थानं प्रत्यतिवाह्यमानममानवेन च पुरुषेण संगच्छमानं तेन च यथा मिलयितं स्थानं प्रापितमात्मानं पश्यति तदिदमुक्तं भुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणमावेश्येति स एव कृत्वा योगी कविपुराणमित्युक्तलक्षणं परंपुरुषं हिरण्यगर्भस्थं सर्वस्य भूतजातस्य जनयितारं नारायणादिशब्दप्रतिपाद्यं उपैति समीपे प्राप्नोति तल्लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः न हि पौराणिकानां भिन्नवैदिकानां मते ब्रह्मविष्णुरुद्रलोकानामुपर्युपरि कल्पनास्ति किं हि सर्वे हिरण्यगर्भलोकास्थे सत्यलोक एवांतर्भवन्ति परा हि सोपासनकर्मांजितिर्हिरण्यगर्भप्राप्त्येति न बृहदारण्यके तद्गृह्यादौ च स्पष्टं ॥ १० ॥

भुवोर्मध्येप्राणमाहृत्युक्तं तत्किं कृत्वा कर्त्तव्यं तत्कृत्वा च किं कर्त्तव्यमित्येतद्व्यं वदिष्यं स्तत्र प्रतीकत्वेन चित्यं प्रणवं तावद्वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया स्तौति यदक्षरं प्रणवाख्यं वाचकं वेदविदो वेदादौ वदन्ति यद्वायुदक्षरं ब्रह्मतद्वाच्यं एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्रह्मणा अभिबदन्त्यस्यूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्येवं लक्षणं वा वेदविदोऽपनिषद्विदो वदन्ति यच्च यतयो विशन्ति ब्रह्म प्रतीकत्वेन शरणीकुर्वन्ति पक्षे सम्यग्दर्शने सति सरित्सागरन्यायेन यत्पविशन्ति यतयः यत्अक्षरमिच्छन्तो ब्रह्म चर्यं चरन्तीति पक्षद्वयेऽपि समानं तत्ते पदं वर्णत्रयात्मकं पदनीयं वा स्थानं विष्णोः परमं पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये अयं च वाच्यवाचकयोरभेदः श्रुतिस्मृत्यागम्यते अन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादिति सर्वधर्मातीतं ब्रह्म प्रकृत्य सर्वे वेदाय तदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्म चर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतदित्योङ्कारेणोपसंहारात् तत्फलं च प्रतीकभावात् ओङ्कारं प्रतीकत्वेन प्रकल्प्यतद्द्वारा शुद्धं शबलं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं तथा च श्रुत्यन्तरे एतद्वैतस्य कामपरं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपक्रम्य तस्मादेवं विद्वानेते नैवायतने नैकतरमन्वेतीति दृष्टं आयतनं शालयामवत्प्रतीकं तेना ११ ॥ भुवोर्मध्ये कथं प्राणमावेशयेदित्यत आह सर्वेति सर्वाणि शब्दादिविषयग्रहणद्वाराणीन्द्रियाणिसंयम्य निगृह्य तथा हृदि मनोऽपि निरुध्य तेषां कंचुकभूतं प्राणं मूर्द्धन्यनाद्या सुषुम्ना ख्ययामूर्ध्नि भुवोर्मध्ये आधाय कथं योगधारणं

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥ यदिच्छन्तो ब्रह्म चर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणिसंयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥ मूर्ध्याध्यात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणं ॥ १२ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिं ॥ १३ ॥ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

योगशास्त्रोक्तां धारणां मनसो देशविशेषनिबन्धिनीं आस्थितः अनुतिष्ठन् सन् ॥ १२ ॥ मूर्ध्नि प्राणमाधाय किंकुर्यादित आह ओङ्काररूपं एकाक्षरं एकं च तदक्षरं च वर्णो ब्रह्म च तद्वाहरन् उच्चरन् मां च ब्रह्मभूतं अनुस्मरन् यो हि देवदत्तं स्मृत्वा तन्नाम व्याहरति तस्मै देवदत्तो भिमुखो भवत्येवं ब्रह्मणो नामोच्चारणेन सन्निहिततरं व्यापकं ब्रह्म साधकस्य सन्निधीयते सन्निहिते च ब्रह्मणि यो देहं त्यजन् अभियमाणः प्रयाति ऊर्ध्वं नाद्या उक्तामिति संपरमां गतिं सन्निरुष्टब्रह्मरूपां याति ब्रह्मैव प्रकृत्य श्रूयते एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमा नन्द इति तामेव गतिं शुद्धं ब्रह्मैव प्राप्नोति ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा ॥ १३ ॥ इयं मतिरतीव दुर्लभेति मामं स्था इत्याह अनन्येति नास्ति अन्यत्र चेतो यस्यासौ अनन्यचेता इत्यनेन स्मरणे आदर उच्यते सततमिति नैरन्तर्यं यो मां स्मरति नित्यश इति दीर्घकालत्वं यावज्जीवं स्मरतीत्यर्थः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य नित्ये योगिनामावश्यकं युक्ताहारविहारादौ यमनियमद्वौ च युक्तस्यावहितस्य योगिनः योगमनुतिष्ठतः ॥ १४ ॥

त्वद्भागेपि किं स्यादत आह मामिति मामुपेत्य पुनर्द्वितीयवारं जन्मना भवन्ति यज्जन्मदुःखानामालयभूतं मूढदृष्ट्या किंचित्सुखालयत्वेऽपि अशाश्वतं न श्वरं तुच्छमित्यर्थः केना भवन्ति महात्मानो योगेन जितचित्ताः अतएव परमांसं सिद्धिं मोक्षं गताः अगता अपि प्रत्यासन्नत्वाद्गता एव तथा ब्रह्मलोकगता न प्रकृत्यस्मर्यते ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्तेः प्रतिसंचरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परंपदमिति प्रतिसंचरे ब्राह्मे प्रलये परस्य चतुर्मुखस्य अन्ते नाशे ॥ १५ ॥ त्वद्भागेपि किं स्यादत आह आब्रह्मैति आब्रह्म भुवनात् ब्रह्मलोकमभिख्याप्य ब्रह्मलोकेन सहैवेत्यर्थः लोकाः पुनरावर्तिनः पुनरावृत्तिस्वभावाः हे अर्जुन शेषं स्पष्टं अत्रेयं व्यवस्था ये क्रममुक्तिफलाभिर्दहरादिविद्याभिः ब्रह्मलोकं गतास्ते तत्रैव ज्ञानं प्राप्य ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते ये तु पंचाग्निविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्तेऽनुपासितपरमेश्वराः पुनरावर्त्तन्ति इति ॥ १६ ॥ आवृत्तिभाजां कालपरिच्छेदमाह सहस्रेति युगशब्दो च चतुर्युगपर्यायः चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते इति पुराणां तददर्शनात् सहस्रं चतुर्युगानि पर्यंतो वसानं यस्य चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मणो दिनं रात्रिरपि तावतीत्याह रात्रिमिति अत्रापि चतुर्युगसहस्राणां अन्ते भवति तां चतुर्युगसहस्रांतां तेषां सिद्धा अहोरात्रविदो जना विदुः ॥ १७ ॥ किं ब्रह्मणो हि जायते किं वारात्रावित्यत आह अव्यक्तादिति अत्र दैनं दिनस्य प्रलययोः प्रकृतत्वादव्यक्तशब्देन नाव्याकृतं वियदादि कारणमिह ग्राह्यं तदा आकाशादीनां सत्त्वात् किं हि प्रजापतेः स्वापावस्थैवेहाव्यक्तशब्दार्थः अयं भावः प्रजापतेः स्वापकाले तत्कल्पितः स्थावरजंगमप्रपंचः सर्वोऽपि तदीयेऽज्ञानेऽव्याकृताख्येऽलीयते रात्र्यागमे न

मामुपेत्य पुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतं ॥ ना भवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमांगताः ॥ १५ ॥ आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयुगपर्यंतमहर्षद्वह्मणो विदुः ॥ रात्रियुगसहस्रांतांतेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥ रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥ परस्तस्मात्तु भावो न्योव्यक्तो व्यक्तात्सनातनः ॥ यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

थादिवसागमे पुनस्ततएव यथा पूर्वमाविर्भवति एवं दृष्टिदृष्टिन्यायेनास्मत्कल्पितोऽप्ययं वियदादिप्रपंचोऽस्मत्सुषुप्तौ लीयते अस्मत्प्रबोधे यथा पूर्वं प्रादुर्भवतीति ॥ १८ ॥ कृतहाना कृताभ्यागमदोषापनुत्तये बंधमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्याय च अविद्यादिवशादवशो यं भूतग्रामः पुनः पुनर्भूत्वा पुनः पुनः प्रलीयत इत्याह वैराग्योत्पादनार्थं भूतग्राम इति अहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयत इति योजना स एव भूत्वा प्रलीयते नान्योऽग्निर्बोभवतीत्यर्थः कुतः यतोऽवशः अविद्याकामकर्माधीनस्तस्मात्सर्वानर्थबीजभूताया अविद्याया विद्यया उच्छेदे जन्ममरणप्रवाहविच्छेदायावश्यं यतितव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं ब्रह्म भुवनांतानामावृत्तिव्याख्याय यत्प्राप्तानामावृत्तिर्नास्ति तदक्षरं परमं ब्रह्मेत्युपक्रांतं वस्तुलक्षयति परस्तस्मादिति त्रिभिः पर इति तस्मादव्यक्तात् भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादनुतात् अन्योऽत्यंतविलक्षणो भावः सत्ता तु शब्दात्परा भिन्नतंसत्ता सामान्यं वारयति तस्य सामान्यादिभ्यो व्यावृत्तत्वात् अस्य च सर्वानुगतत्वात् सनातनो नित्यैकरूपः उपाधिमान् हि उपाधिविक्रिययानित्यं विक्रियत इव भाति अयं त्वनुपाधित्वान्नित्यैकरूप एव यः स भावः सर्वेषु भूतेषु वियदादिषु नश्यत्सु न विनश्यति केवलसत्ता रूपत्वात् एतेन तस्य कालत्रयाबाध्यत्वं नित्यत्वं चोक्तं ॥ २० ॥

अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमाहुः परमांगतिं ॥ यंप्राप्यननिवर्त्ततेतद्दामपरमंमम ॥ २१ ॥ पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यां
तस्यानिभूतानियेनसर्षमिदंततं ॥ २२ ॥ यत्रकालेत्वनारुत्तिमारुत्तिचैवयोगिनः ॥ प्रयातायांतितंकालंवक्ष्यामिभरतर्षभ ॥ २३ ॥
अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणं ॥ तत्रप्रयातागच्छंतिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः ॥ २४ ॥ धूमोरात्रिस्तथाऋणःषण्मासादक्षिणा
यनं ॥ तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्त्तते ॥ २५ ॥ शुक्लऋणोगतीत्येतेजगतःशाश्वतेमते ॥ एकयायात्यनारुत्तिमन्ययावर्त्ततेपु
नः ॥ २६ ॥ नैतेस्तृतीपार्थजानन्ययोगीमुख्यतिकश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन ॥ २७ ॥

क्षराभागावक्तव्यइत्यत आह यत्रेति आर्त्तमार्गोपन्यासोऽनारुत्तिमार्गस्तुत्यर्थः योगिनइति योगिनःकर्मिणश्चोच्यते तेषांयथायोगमार्गद्वयविभागः शेषंस्पष्टं ॥ २३ ॥ तत्रोपासकानांदेवयानंपथानमाह अ
ग्निरिति अग्निर्ज्योतिरित्यर्चिरभिमानिनीदेवतालक्ष्यते एवंअहरित्यहरभिमानिनी एवंशुक्लपक्षस्यषष्ठमाससंमितोत्तरायणस्यचाभिमानिन्यौदेवतेएव एतच्चान्यासामप्युपलक्षणं तत्रप्रयाताउक्तांतोब्रह्मकार्यं
ब्रह्मतद्वारापरंचगच्छंति ब्रह्मविदोब्रह्मोपासकाजनाः ॥ २४ ॥ एतेनचधूमोरात्रिरित्येषोपिधूमादिमार्गःकर्मिणामपकयोगिनांचउचितआर्त्तिफलश्चव्याख्यातः ॥ २५ ॥ उक्तौमार्गावुपसंहरतिशुक्लेति शुक्ला
यानहेतुत्वादर्चिरादिगतिः तदभावात्ऋणाधूमादिगतिः एकयाशुक्लया अन्ययाऋणया ॥ २६ ॥ एतेस्तृतीमार्गोआर्त्त्यनारुत्तिफलेजानन्ययोगीनमुख्यतियोगभ्रष्टोऽयतिरन्पप्रयत्नश्चयोगीनभवति कश्चन
कोपि यस्मादेवंतस्मात्सर्वेष्वित्यादिस्पष्टं ॥ २७ ॥

पुनश्चानिदृश्येयोमंस्तौति वेदेष्ट्विति वेदेषुसम्यग्धीतेषुयज्ञेषुतपःसुचसम्यगनुष्ठितेषुदानेषुचसम्यग्दत्तेषुयत्पुण्यंफलं चेतिपुण्यफलं सर्वेषुसमुचितेषुयत्पुण्यंदिष्टंशास्त्रेषुतत्सर्वयोगीअत्येतिअतिक्रामनिकार्यं
ब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः किरुत्वाइदंपूर्वोक्तमुपासनंविदित्वाज्ञात्वानुष्ठायच तर्तश्चकिमित्यतआह ग्रत्स्थानंनिर्विशेषंब्रह्मउपैतिप्रामोतिचक्रमेणेत्यर्थः आद्यंनतुकेनचिन्निर्मितं तदनेनाध्यायेनध्येयस्तत्पदा
योऽध्याख्यातः अपिमेध्यायेज्ञेयंब्रह्मव्याख्यास्यति ॥ २८ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ३२ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥
पूर्वाध्यायेकितद्ब्रह्मेत्यादिसप्तप्रश्न्यांअक्षरंब्रह्मपरममित्यादिनासंक्षिप्यव्याख्यातायांतज्ज्ञानस्यपृथक्प्रयोजनाकांक्षायांकर्मविदआधिभौतिकंधूमादिमार्गप्राप्यंस्थानमितिनिरूपणेनप्राप्यप्रापकादिविज्ञागोब
शितः तेनकर्माधिभूतेव्याख्याते- तथासूत्रांतर्यामिणोरुपासकस्यार्चिरादिमार्गेणक्रममुक्तिस्थानप्राप्तिरित्युक्तंतेनाधिदैवाधियज्ञौव्याख्यातौ ओमित्येकाक्षरमित्यादिनाअंतकालेकथंज्ञेयोसीत्यस्योत्तरंभ्या
ख्यातं तदेवंध्येयब्रह्मविद्यासांगानिरूपिता परिशिष्टमाद्यंज्ञेयब्रह्मविषयंप्रश्नद्वयंकितद्ब्रह्मकिमध्यात्ममितितद्विवरणायनवमाध्यायआरभ्यते नकेवलंअर्चिरादिगतिप्राप्याकालांतरएवमुक्तिरस्ति किंत्विहैवस
योमुक्तिरस्तीतिविशेषवक्तुंश्रीभगवानुवाच इदंतुतेइति इदंवक्ष्यमाणं तुपूर्वस्मात्ध्येयाद्विलक्षणंज्ञेयंतेनुभ्यंगुह्यतममतिगोप्यंप्रवक्ष्यामि अनसूयवेअसूयागुणेषुदोषाविष्करणंतद्रहिताय ज्ञानंज्ञमिमात्रस्वरू
वेदेषुयज्ञेषुतपःसुचैवदानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टं ॥ अत्येतितत्सर्वमिदंविदित्वायोगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यं ॥ २८ ॥ इतिश्रीम. भीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीता
सूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ पर्वणितुद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥७॥ श्रीभगवानुवाच इदंतुतेगु
ह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥ राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमं ॥ प्रत्यक्षावगमंधर्म्यसुसुखंकर्तुम
व्ययं ॥ २ ॥ अश्रद्धानाःपुरुषाधर्मस्यास्यपरंतप ॥ अप्राप्यमांनिवर्ततेमृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

पंब्रह्म विज्ञानेनानुभवेनसहितंनतुकेवलंपारोक्ष्येणयत्ज्ञानंज्ञात्वासाक्षात्कृत्यअशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे अत्रयत्सप्तमादौ ज्ञानंतेऽहंसंविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतइतिप्रतिज्ञातं यस्यचविज्ञानायशाखाचंद्रन्यायेनोप
लक्षणीभूतजगत्कारणंब्रह्मतत्रैवनिरूपितं यद्विज्ञानेऽधिकारसंपत्त्यर्थंतस्यैवसगुणस्योपासनमुक्तंदिहसर्वशेषीभूतंब्रह्मवक्तव्यमितितथैवप्रतिजानीतेवचनमात्रेणैवात्रापरोक्षंज्ञानंजायतइतितच्चतत्रैवव्युत्पादि
तंनविस्मर्त्तव्यं ॥ १ ॥ एतदेवस्तौति राजविद्येति विद्यानाराजाइतिराजविद्याअध्यात्मविद्या गुह्यानाराजाइतिराजगुह्यं राजदंतादिषुपरमित्युपसर्जनस्यपरनिपातः पवित्रंपावनं उत्तमंपूर्वापरदुरितनाशाश्लेष
हेतुत्वात्प्रायश्चित्ताद्यपेक्षयाश्रेष्ठं प्रत्यक्षावगमंप्रत्यक्षंनित्यापरोक्षंयव्यत्यात्मवस्तुतदेवयाथात्म्येनावगम्यतेऽनेनेतिप्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेणसुखादिवदगमोयस्येतिवा अस्मिन्पक्षेविज्ञानसहितमितिविशेषणस्य
श्लोकांतरस्थत्वान्तेनपौनरुक्त्यदोषः तर्हिअपूर्वत्वाभावाच्चिफलंस्यादतआह धर्म्यधर्मादनपेतं तथाहि क्षणमपिप्रत्यगात्माकारवृत्तौसत्यांश्रूयते क्षणमेकंकृतुशतस्यचंतुःसप्तत्यायत्फलंतदवामोतीति त
र्हिदुःसाध्यंस्यानेत्याह सुसुखंकर्तुमिति कर्तुंसंपादयितुंआविष्कर्तुंसुसुखंअनायाससाध्यं अज्ञानापनयमात्रसिद्धत्वात् तर्हिआशुविनाशिफलंचैत् अव्ययं वस्तुमात्रविषयत्वात् अनंतफलंतुर्कर्मफलव
त्स्यति ॥ २ ॥ तर्हिकुतएतज्ज्ञानंसर्वेनसंपादयंतीत्याह अश्रद्धानाइति स्पष्टार्थःश्लोकः ॥ ३ ॥

एवमुक्त्वा भिमुस्वीकृत्य यद्वक्तव्यं तदाह मयेति मया इदं सर्वजगत्तत्तं व्याप्तं उपादानत्वात् कनकेनेव कुंडलादीनि ननु प्रागेवैतदुक्तं अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति तथा च राजविद्येत्यादिस्तुतिरस्थाने एव कृता स्यात् वक्तव्यविशेषाभावादिति चेत् अत्र ब्रूमः यथा यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्पयं त्यमि संविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्वत्त्वेतीति ज्ञेयस्य ब्रह्मणो लक्षणं जगज्जन्मादिहेतुत्वमुक्त्वा तस्यानुगमं अन्नादिशब्दशब्दितेषु विराडादिषु दर्शयति अन्नात्प्येव खल्विमानि भूतानि जायंते प्राणात्प्येवेत्यादिना तस्य निर्णयवाक्यं तु आनंदात्प्येव खल्विमानि भूतानि जायंते इति सैषा भार्गवी वारुणी विद्येति तत्रैव विद्यायाः पर्यवसानाभिधानात् एवमिहापि सप्तमे भूमिरापो नलो वायुरित्यादिना सर्वभूतात्मकस्य विराजो जगज्जन्मादिहेतुत्वं प्रदर्शय पश्चादहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेत्यनेन मायाशब्दे पितृव्यदर्शय इदानीं शु

मया ततमिदं सर्वजगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

इह प्रत्यगात्मन्येव तद्दर्शयति स्थूलारुंधतीत्यायेन प्रतिपत्तिः सौकर्यार्थमिति गम्यते राजविद्येत्यादिना स्तुतत्वात् यथा कश्चिद्दुर्लक्ष्यां सूक्ष्मां रूंधतीति दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां तारामरूंधतीति याहयति प्रतिपद्यते चानेनैव क्रमेण प्रतिपत्ता एवमिहापि कार्यकारणप्रतिपत्तिद्वारा अकार्यकारणस्य शुद्धस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता अतएव भगवान् भाष्यकारो मया ततमिदं सर्वमित्यत्र मयाममयः परोभावस्तेन तत्तं व्याप्तमिति व्याचक्ष्व्यो न त्वं हं सर्वस्य जगतः प्रभव इत्यत्र मयः परोभावः सर्वस्य जगतः प्रभव इति स च भगवतः कारणात्मनः परोभावः परमानंद एव तेनैव चेदं तत् आनंदात्प्येवेत्युदाहृतं श्रुतेस्तस्यैव जगदुपादानत्वेन तदीयसत्तास्फूर्तिभ्यां जगतो व्याप्तत्वात् अतएवाव्यक्तमूर्तिनेति विशेषणं मायाशब्दं हि कारणं बुद्धिपासत्वात्करणगोचरः शुद्धं हि बुद्धेः परत्वात्करणगोचर इति किं भूताकारेणानंदः परिणमत इत्यत आह मत्स्थानीति मयि प्रत्यगानंदे रज्ज्वांस्तत्सर्वदंडधारादयं सर्वभूतानि स्थितानि अतो मत्स्थानीत्युपचारादुच्यते अधिष्ठानाध्यस्तयोर्वास्तवसंबंधायोगात् एतदेवाह न चेति न चाहं परमानंदस्तेषु भूतेष्ववस्थितोऽस्मि घटादपि विवर्तते अपरिणामित्वादेव ४-

एवमभ्युपगम्य आनन्दस्य जगद्विस्तारविधानत्वं तदप्यस्वदति न च मत्स्थानीति अयं भावः अस्य द्वैतं जालस्य यदुपादानकारणं अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते इति वार्तिकोक्तेरज्ञानमेव जगत्कारणं तच्च नुक्तं अहं चासंस्तुत तत्तदनुच्छिन्ने तत्कार्येण भूतानामसंस्तुतस्य आधाराद्येयभावसंबन्धोऽनिर्वचनीयोप्यस्ति आदृतं हिरज्वादिकमनिर्वचनीयेन सर्पादिना संबध्यते अहं तु सर्वदानादृतः साक्षिरूपत्वात् तत्संबन्धश्च न्यून इति न च मत्स्थानि भूतानि त्युक्तमिति ननु साक्षिणस्तव ब्रह्मणो युवा सुखी चेति प्रतीप्येव भूतसंबन्धानुभवात्कथं न च मत्स्थानीत्युक्तिरित्याशंक्याह पश्य मे योगमैश्वरमिति मे मम भूतैः सह योगं युक्तिं च दत्तां पश्य ऐश्वर्यं ईश्वरेण मायाविना निर्मितं गगने गंधर्वनगरमिव अत एव मम कारणशरीरस्य आत्मा प्रत्यगानंदो भूतभृदपि भूतस्थो न चकारोप्यर्थे भिन्नक्रमश्च स्वमिव गंधर्वनगरं भृदपि तत्स्थं न तस्थतदा काकाशे अव्यक्ततात्त्वे स्वाधिष्ठानभूत आनंदोऽनुस्यूतो न स्यात्तर्हि प्राणापानक्रियांकश्च दपि न कुर्यात् कारणागतं जाद्व्यं कार्यं पि स्यात् आकाशे आनंदानुबन्धे तु कारणस्य चेतनत्वात् कार्यमपि चेतनावत्स्यादिति श्रु-

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं ॥ भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥ यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गोमहान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

त्यर्थः बृहदारण्यकेऽपि यदूर्ध्वगार्गिदिवो यदवाक् पृथिव्या यदंतराद्यावापृथिवी इमे यद्गन्तव्यं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति मायाविनि सर्वस्योतप्रोतत्वमुक्त्वा कस्मिन्नुस्वत्वाकाशोतश्च प्रोतश्चेत्यस्योत्तरं एतस्मिन्स्वत्वक्षरे गार्गि आकाशोतश्च प्रोतश्चेत्यस्थूलादिलक्षणस्याक्षरस्याकाशाधारत्वमुक्तं तस्माद्युक्तमुक्तं आकाशशरीरेण भगवता कारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेण ममात्मा भूतभावन इति ॥ ५ ॥ श्लोकद्वयोक्तेर्यदृष्टांतमाह यथेति यथा लोके आकाशो स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गः परिमाणतश्च महान् तथा सर्वाणि भूतानि सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारयेति प्राञ्चः किं तद् यदूर्ध्वगतमतसूत्रमिति श्रुतेः सर्वत्र गइति समष्टिलिङ्गत्वात् तस्य सर्वगतत्वं महानिति बाह्यवायुव्यावृत्त्यर्थं स यथा आकाशस्थितः अव्यक्तताकाशेऽव्यक्तकारणे स्थितः नित्यमितिकाष्ठत्रयेऽपि तस्याकाशसंबन्धोक्तः स यथा वायुः सूत्रात्मा वा वाणिभूतानि उपाधिनिष्कृष्टत्वं पदार्थरूपी चेत्तदवर्गः बहुत्वं लोकाभिप्रायेण यथा कार्यं सर्वोत्पत्तेः प्राकृताशादूर्ध्वमध्ये च स्वकारण एवाभेदेन तिष्ठति एवं सर्वोपि जीववर्गः उपाप्युत्पत्तेः प्राकृतनारादूर्ध्वमध्ये वा पदार्थापोमहात्माशब्दविरहात् कालत्रयेऽपि नाविरिष्यत इत्यर्थः एतेन जीववर्गाभेदकथनेनैव भावो ध्यातुमुच्यते इति यद्वा गुक्तं ब्रह्मैव जीव इति तद्विदितं ॥ ६ ॥

नचेवं उपाधिरहितस्यैव ब्रह्मणिलयश्चेदुपाधेः कामतिरित्याशंक्याह सर्वेति सर्वाणि भूतानि स्थावरजंगमशरीराणि मामिकां मममायाविनः प्रकृतित्रिगुणात्मिकां अपरां सूक्ष्मभूम्याद्यात्मिकां यांति प्रविशंति कदायां
 तिकल्पक्षये पुनश्चतान्येव भूतानि प्रकृतौ सुभावि विसंस्कारात्मना स्थितानि एकतांगतानि कल्पादौ विस्तृजामिविविधरूपेण सृजाम्यहंकारणात्मा मायावो ॥ ७ ॥ एतदेवाह प्रकृतिमिति एवमविद्यालक्षणां स्वां प्रकृतिं
 अवष्टभ्य आश्रित्य तां विना केवलस्य सृष्ट्वा संभवात् इमं भूतयामं पुनः पुनर्विविधं सृजामि किं भूतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् अवशं रागद्वेषाद्यधीनं ॥ ८ ॥ ननु विषमां सृष्टिं कुर्वतस्तव वैषम्यं नैर्घृण्ये स्याताम त आह
 नचेति तानि विषमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मानि बध्नन्ति तत्र हेतुः उदासीनवदासीनमिति यथा पर्जन्यो बीजविशेषे पुराणकेषु चिद्द्वेषं चारुत्वा उदासीनः सन् वर्षति एवमीश्वरोऽपि पुण्यवत्सुरागं पापिषु द्वेषं चाकुर्वन् ज
 गत्सृजति तत्तदसाधारणकर्मबीजवशात्ते विजिन्ने फलं प्राप्नुवंतीति तेनैवैषम्यादीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु विस्तृजामि उदासीनवदासीनमिति परस्परविरुद्धमुच्यत इत्याशंक्याह मयेति मया कूटस्थेन अध्यक्षेण अयस्कां
 त कल्पेन प्रवर्तकेन प्रकृतिः चराचरं जगत्सूयते उत्पादयति अनेन अध्यक्षत्वेनैव हेतुना हेतौ ते यजगद्विपरिवर्त्तते जन्माद्यवस्थासु भ्रमति अयस्कां तवदहमुदासीनश्च सृष्टिप्रवर्त्तकश्च भवामीति भावः तथा च मंत्रवर्णः

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकां ॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विस्तृजाम्यहं ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्तृजामि पुनः पुनः ॥ भूतग्राममिमं कृत्स्नमव
 शं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥ न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनं जय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं ते पु कर्मसु ॥ ९ ॥ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं ॥ हेतुनानेन कौं
 तेय जगद्विपरिवर्त्तते ॥ १० ॥ अवजानंति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितं ॥ परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरं ॥ ११ ॥ मोघाशामोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेत
 सः ॥ राक्षसीमासुरीचैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥ १३ ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्मोध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति एकस्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति ॥ १० ॥ एवं भूतं मां संतं मूढाः अवजानन्ति यतो
 मानुषी तनुं आश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तं मम परं प्रकृतं भावं तत्त्वं अजानन्तः भूतानां महेश्वरं मामवजानन्तीति संबंधः ॥ ११ ॥ मदवज्ञानाच्च ते मोघाशाः दृष्टैव आशा आशिषो येषां ते मोघाशाः तथः मोघकर्माणः नि
 र्थः ॥ १२ ॥ तथा ये महात्मानः अक्षुद्रचिन्ताः तु पूर्वभ्योऽत्यंतं विलक्षणाः मां भजन्ति यतो दैवीं प्रकृतिं सत्त्वं प्रधानां आश्रिताः अनन्यमनसः एकाग्रचेतसः किं गतानुगतिकतया दंभेन वा भजन्ति न किं हि मां भूतादि
 सर्वभूतकारणं अव्ययं ज्ञात्वा मत्वा भजन्ति ॥ १३ ॥

भजनस्वरूपमाह सततमिति यतः इन्द्रियोपसंहारशमदमादिषु प्रयतमानाः दृढान्य हिंसादीनि ब्रतानि येषां ते दृढव्रताः नमस्यंतश्च मां हृदये शयं प्रतिमादिरूपं वा भक्त्या नित्ययुक्ताः नित्यमवहिताः संत उपासते ॥ १४ ॥ ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातंजलाः एकत्वेन अहमेव भगवान्वा मुदेव इत्यभेदेनोपनिषदाः पृथक्त्वेन अयमीश्वरो मम स्वामीति बुद्ध्या प्राकृताः अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं विश्वतोमुखं सर्वैर्द्वैर्यत्किंचिद्वृष्टं द्रव्यं स्वरूपमेव यच्छ्रुतं तन्नामैव यद्वत्तं भुक्तं वा तत्तद्वर्णितमेवेत्येवं विश्वतोमुखं यथा स्यात्तथा मां उपासते ॥ १५ ॥ इदमेवोपासनं विदुषोति अहमिति क्रतुः संकल्पो देवता ध्यानरूपः यज्ञः श्रौतः स्मार्त्तश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः स्वधापितृणामन्नं औषधं मनुष्याणामन्नं मंत्रोद्येन दीयते सः आज्यं हविः अग्निः हुतं प्रक्षेपक्रिया इदं सर्वं यस्मादहमेवातस्तेषां विश्वतोमुखमुपासनं युक्ततरमित्यर्थः ॥ १६ ॥ धाता कर्मफला नां विकर्ता वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्म पवित्रं पावनं तप आदिकं ॥ १७ ॥ गतिर्भुक्तप्राप्यं स्थानं भर्त्ता कर्मफलदानेन पोषकः प्रभुः अंतर्यामी साक्षी कृताकृता वेशकः निवसंत्यस्मिन्निति निवास आश्रयो यजमानादिः शर

सततं कीर्त्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं ॥ १५ ॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधं ॥ मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतं ॥ १६ ॥ पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥ वेद्यं पवित्रं मोक्षा रक्त्वं साम यजुरेव च ॥ १७ ॥ गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं ॥ १८ ॥ तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥ त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गंति प्रार्थयन्ते ॥ तेषु पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नंति दिव्यादिवि देवभोगात् ॥ २० ॥ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गता गतं कामकामालभन्ते ॥ २१ ॥

णं रक्षकः सुहृत् उपकारमनपेक्ष्य उपकर्त्ता प्रभव उत्पत्तिस्थानं प्रलयो लयस्थानं स्थानं स्थितिस्थानं निधानं कर्मफलसंमर्पणस्थानं कालांतरे फलप्रसवार्थं बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणां अव्ययं यावत्संसारं भावित्वात् ॥ १८ ॥ अहं तपामि आदित्यो भूत्वा अहं वर्षं दृष्टिः तां निगृह्णामि अष्टमुमासेषु कैश्चिद्भूमिभिः उत्सृजामि च चतुर्षु मासेषु कैश्चिदिति अमृतं जीवनं मृत्युर्मरणं अमृतं देवान्वा सत्साधु असत् असाधु एतत्सर्वमहमेव अतस्तेषां विश्वतोमुखं मम भजनं कुर्वतां सर्वरूपेणाहमनुग्रहं करोमीति भावः ॥ १९ ॥ येषु न रक्तेषु प्रकारेष्वन्यतमेनापि मां भजन्ते ते केवलकर्मठाः कां गतिं प्राप्नुवन्तीति शृणु त्रैविद्या इति तिस्रः ऋग्यजुः सामरूपाः विद्या येषां त्रिविद्याः त एव त्रैविद्याः सोमपाः सोमपायिनो याज्ञिकाः यज्ञैर्मां हिष्ट्वा स्वर्गंति फलं प्रार्थयन्ते दिव्यान् अप्राकृतान् संकल्पमात्रोपनतान् दुःखासंभिन्नान् ॥ २० ॥ त्रयीवेदत्रयी तस्यामुक्तं धर्मत्रयीधर्मकाम्ययज्ञं कामकामाः विषयकामुकाः गता गतं याता यातं सा तत्त्वेन लभन्ते तथा च श्रुतिः पुवासे ते अदृढाय ज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म एतच्छ्रेयो ये जिनंदन्ति मूढा जरा मृत्युते पुनरेवापियंतीति अष्टादशोक्तं त्रैविजः यजमानः पत्नी चेति द्वौ ॥ २१ ॥

एवंकर्मिणामावृत्तिफलं चोक्ता भक्तानामपि मद्गतेनैव सर्वसिद्धिरित्याह अनन्या इति नास्ति अन्य उपस्योयेषां अहमेव भगवान्वा सुदेव इति अभेदेन चित्तयंत इत्यर्थः ये जनाः पर्युपासते परितः सा कल्येन काः स्मर्ये
नाद्वैतदृष्ट्येत्यर्थः उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगः अप्राप्तस्य अन्नादेर्योगं भूमिकाया वा प्रापणं क्षेमः तस्यैव प्राप्तस्य संरक्षणं तद्वयं अहमेव वहामि निर्वहामि तैरन्नां धर्मं वा योगं भूमिपूर्वोर्ध्वं भू
मिलाभार्थं वा चित्तानकर्तव्येत्यर्थः अनन्यचेतसां तेषां मदभिन्नत्वात् सर्वसेत्स्यतीत्यर्थः तथा चोक्तं ज्ञानीत्वात्मैव मे मतमिति ॥ २२ ॥ अविधिपूर्वकं विधिरभेदबुद्धिस्तद्वाहित्यादविधिपूर्वकत्वं तदीयभजनस्य
॥ २३ ॥ हियतः सर्वयज्ञानामहमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः कलदाता च एवं सति ते मां प्रत्यगभिन्नं तत्त्वेन याथातथ्येन न जानंति अतश्च्यवंति ज्ञाननिष्ठामलब्ध्वासंसारगते पतंति ॥ २४ ॥ सर्वभक्ताय तथा भजनं
प्राप्नुवंति त्वाराध्यसां निध्यमित्याह यांतीति भूतार्थमिज्यायेषां भूतेज्याः ॥ २५ ॥ मद्भक्तिरतिमुकरादेवतांतरभक्तिस्तु बद्धवित्तव्ययायाससाध्येत्याशयेनाह पत्रमिति भक्तिरेव केवलं मापेक्षितानान्यदिति
भावः भक्त्युपहतं भक्त्या समर्पितं ॥ २६ ॥ अतः सर्वमदर्पणं कुर्वित्याह यदिति यत्करोषि गमनादिकं तद्भगवत एव प्रदक्षिणादिकं करोमीति मत्प्रीत्यर्थमेव तदर्पणं कुर्वति एवं वचनादिष्वपि नाम कीर्तनादिदृष्ट्या

अनन्याश्चित्तयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपि मामेव
कौतिययजंत्यविधिपूर्वकं ॥ २३ ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानंति तत्त्वेना तश्च्यवंति ते ॥ २४ ॥ यांति देवव्रता देवान्पितृ
न्यांति पितृव्रताः ॥ भूतानियांति भूतेज्यायांति मद्याजिनोऽपि मां ॥ २५ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तद्दहं भक्त्युपहतमश्रामि प्रय
तात्मनः ॥ २६ ॥ अत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौतियतत्कुरुष्व मदर्पणं ॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबंधनैः ॥
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मां मुपैष्यसि ॥ २८ ॥ समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥ ये भजंतितु मां भक्त्या मयिते तेषु चाप्यहं ॥ २९ ॥ अपि
चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव समंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

ऊहं ॥ २७ ॥ एवं कुर्वतः फलमाह शुभाशुभेति शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्बंधनैः एवं कुर्वन्त्वं मोक्षयसे भगवदर्पणबुद्ध्या यत्किंचित्कर्म कुर्वतः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः अयमेवोक्तलक्षणः कर्मफलसंन्यास
सहोपमार्गस्तत्र युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् विमुक्तः कर्मबंधनैर्विमुक्तः सन् मां सर्वेषां प्रत्यगात्मानं उपैष्यसि ॥ २८ ॥ यतो भक्ता चेवानुगृह्णाति नेतरानित्यतो रागद्वेषवान् भगवानित्यत आह समोऽहमिति यथाग्निः रागा
दिशून्योऽपि समीपस्थानामेव शीतनाशयति न दूरस्थानां तद्वत्सर्वत्र समोऽप्यहं शरणागतानामेव बंधनाशयामि नान्येषामित्यर्थः अतो मम रागद्वेषाविति भावः मयिते तेषु चाप्यहं भक्ता अनन्यशरणतया मय्येव वर्तते
अहमपि तेष्वेव वर्ते अ भक्तचित्तानां रागाद्याक्रांतत्वेन तत्र मम विशेषतो भिव्यक्तिर्नस्तीति भावः ॥ २९ ॥ भक्तेर्माहात्म्यमाह अपि चेदिति अत्यंतपापिष्ठोऽपि मां यद्यनन्यचेताः सन् भजते तथापि स साधुरेव समंतव्यः
हियतः स सम्यग्व्यवसितः सम्यग्दत्तः ॥ ३० ॥

सम्यग्व्यवसितत्वादेवक्षिप्रंशीघ्रं धर्मात्मा भवति शान्तिं च शश्वत् निगच्छति प्राप्नोति हे कौंतेय त्वमेवमदाज्ञया प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु मेममभगवतो हरेर्भक्तो न नश्यतीति ॥ ३१ ॥ किंच हे पार्थ हि प्रसिद्धं मां व्यपाश्रित्य श्रित्येत्येतं पापयोनयः स्यादयस्तेऽपि परांगतिं यांति ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणादयः पुनः पुण्याः मदाश्रयेण परांगतिं यांति त्यत्र किंचिन्न अतस्त्वं इमं मर्त्यलोकं अनित्यं नश्वरं असुखं सुखलेशहीनं प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व लोकांतरे भजनं न भविष्यतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदवेदीन्महती विनष्टिरिति ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारं दर्शयति मन्मना इति मय्येव मनो यस्य न पुत्रादौ समन्मनाः ममैव भक्तो न राजा देर्धनाद्यर्थं समद्रक्तः मया जीमद्वर्थमेव यजेतेन स्वर्गाद्यर्थं समद्याजीतादृशो भव मामेव नमस्कुशशरणं व्रज न त्वन्यान् एवमनेन प्रकारेण युक्ता योगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वांतरं एष्यसि प्राप्स्यसि अभेदेन घटाकाश इव महाकाशं यतो मत्परायणः अहमेव सर्वोपाधि शून्यश्चिदात्मा परं सर्वोत्कृष्टं अयं न प्राप्यं यस्य समत्परायणः तथा च श्रूयते यथानयः स्यंदमानाः समुद्रे स्तंगच्छंति नाम रूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपा द्विमुक्तः

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परांगतिं ॥ ३२ ॥ किंपुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ॥ ३३ ॥ मन्मना भव मद्रक्तो मया जीमद्व्यायः ॥ ९ ॥ पर्वणितुत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ६३ ॥ श्रीभगवानुवाच भूय एवमहाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्ते हं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति ॥ ३४ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे नवमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ३३ ॥ ॥ ६३ ॥ सप्तमे त्वं पदवाच्योर्थो निरूपितः तदुपासनाच्च कममुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं नवमे तत्पदलक्ष्यार्थ उक्तस्तत्प्राप्तये च विश्वतोमुखं सर्वत्र भगवद्भावभावनात्मकं भगवद्भजनमुक्तं तद्वाग्द्वेषकलुषितमनसामशक्यमिति मन्वानो भगवांस्तस्मिन् द्रव्ये स्वविभूतीः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धि विधानार्थास्तावद्दर्शयति दशमे तत्फलभूतं विश्वतोमुखस्योपासनं तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे द्वादशे पुनस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि चोक्त्वा उपासनाकांडं तत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति तत्र वात्सल्यात्स्वयमेव श्रीभगवानुवाच भूय एवेति हे महाबाहो भूयः प्रागुक्तमपि पुनर्मम परमं निरतिशयवस्तु नः प्रकाशकं वचः शृणु प्रीयमाणाय अमृतपानादिवन्मद्वचनात्पीति मनुभवते वक्ष्यामि हितकाम्यया तव हितेच्छया ॥ १ ॥ इत्येतावच्च मत्स्वरूपस्याहंत्वाब्रवीमीत्याह न मे इति प्रभवं प्रकृष्टं भवैश्वर्यं विद्यदादि स्रष्टृ सामर्थ्यं न विदुः तव हेतुः अहमिति अयं भावः देहोत्पत्त्यनंतरं हि देवादीनां बुद्ध्यादिलाभो न चार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिः स्वोत्पत्तिप्रकालीनोर्थः परिच्छेदं शक्यत इति पदार्थः स्पष्टः ॥ २ ॥

कस्तर्हि त्वावेचीत्यत आह यदिति यः असंमूढः समावेत्ति स एव च सर्वपापैः प्रमुच्यत इति संबंधः जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनो रेकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेन मूढः संमूढः तद्विपरीतोऽसंमूढस्तत्त्वज्ञानेन बाधिताध्यासः स एवात्मवित्त्वादितरस्य जनिमनुभवन्मां प्रत्यगात्मानं लोकमहेश्वरं अनादिं आदिः कारणं तच्छून्यमत एवाजमजातं वेत्ति स सर्वैः कृतैः क्रियमाणैर्वापापैः प्रमुच्यते मर्त्येषु मध्ये ॥ ३ ॥ मम महेश्वरत्वादेव मत्तो बुद्ध्या दयो भवन्तीत्याह बुद्धिरिति बुद्धिः अंतःकरणस्य सूक्ष्मार्थावबोधने सामर्थ्यं ज्ञानं आत्मानात्मादिपदार्थावबोधः असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येष्वव्याकुलतया विवेकपूर्विका प्रतिपत्तिः क्षमा आकृष्टस्य ताडितस्य परीतं ॥ ४ ॥ अहिंसा प्राणिनामपीडा समता मित्रा मित्रादौ समचित्तता तुष्टिः संतोषो लब्धे पर्याप्तबुद्धिः तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनं दानं यथाशक्तिसंविभागः यशो धर्मनिष्ठिता कीर्तिः अयशोऽधर्मनि मित्ता अकीर्तिः एते बुद्ध्यादयो विंशतिभावाः मत्त एव प्राणिनां भवन्ति पृथग्विधाः प्रत्येकं नाना प्रकाराः तत उत्तमगुणलाभायाह मेव त्वया शरणी करणीय इति भावः ॥ ५ ॥ एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रढयति महर्षय

यो मामजमनादिंच वेत्ति लोकमहेश्वरं ॥ असंमूढः समर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ बुद्धिज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥ सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥ भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥ महर्षयः सप्तपूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्भावा मामनसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एतां विभूतियोगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

इति सप्तभृग्व्याख्याः चत्वारः सनकादयश्च पूर्वप्रसिद्धाः महर्षय इति संबंधः तथामनवश्चतुर्दशप्रसिद्धाः ते सर्वे मानसाः हिरण्यगर्भरूपस्य मम मनस एवोद्भूता अयोनिजा जाता उत्पन्नाः इमाः प्रजाश्चतुर्विधा अयं लोकश्च तदाधारभूतः तदुभयं येषां यत्संबन्धिसंततिः येषां संततिरित्यर्थः यद्वा येषां मिति षष्ठीपंचम्यर्थे येभ्यः इमाः प्रजाः अयं लोकश्च जाता इत्यर्थः तेपिमद्भावाः मय्येव भावो मनो येषां ते प्रसिद्धमहिमानोऽप्येते यतो मामेवोपासतेऽतस्त्वेव ममिमां मुपास्वेति भावः ॥ ६ ॥ उपास्तावधिकारिणमाह एतामिति एतां बक्ष्यमाणां विभूतियोगं च विश्वतोमुखे भगवति मनः समाधानं यस्तत्त्वतो वेत्ति सम्यगनुष्ठानं ज्ञानं च समर्थो भवति सः अविकंपेन अचलेन निर्विकल्पकेन षष्ठाध्यायोक्तेन योगेन मद्भिषयेण समाधिना युज्यते ततश्च कृतकृत्यो भवति नात्र संशय इति प्रष्टव्यतिशयार्थमुच्यते भगवद्वचसि संशया संभवात् ॥ ७ ॥ उपासनास्वरूपमाह पासीतेति भावः भावसमन्विताः भावनायुक्ताः एतच्चोत्तरार्थं ॥ ८ ॥

एवं ध्यानेभावनाकारमुक्ताव्युत्थानेतमाह मच्चित्ता इति अहमेवचित्तेषांतेमच्चित्ताः तथाहमेवंगतोविद्यमानोयेषुतेमद्रतास्तथाविधाः प्राणाइन्द्रियाणियेषांतेमद्रतप्राणाः चित्तेनेन्द्रियैर्वायद्भूतेतत्सर्वप्रत्यंगा
त्मावासुदेवइतिभावयंतइत्यर्थः इममेवार्थपरस्परंबोधयंतःश्रुतियुक्तिप्रदर्शनेनसमानानांसमुदायंज्ञापयंतः कथयंतश्चशिष्यान्प्रति तुप्यतिनेनैवज्ञानेनननुमिष्टान्नादिना रमंतिचतत्रैवनतुल्यादावित्यर्थः ॥ ९ ॥
उपासनायाःफलमाह तेषामिति सततयुक्तानानित्योत्साहवतां प्रीतिःप्रेमातत्पूर्वकंभजतांसेवमानानांतेभ्योददामितंबुद्धियोगंज्ञानरूपयोगंसमाधिज्ञाननिष्ठामित्यर्थः तांददामियेनययानिष्ठयातेमामुपयांति
समुद्रमिवनभ्योऽभेदेनप्रविशंति ॥ १० ॥ किंच तेषांभक्तानामुपर्यनुकंपार्थनस्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थंराजवत् बुद्धियोगप्रदानेनअज्ञानजंअविवेकादुत्थितंमिथ्याप्रत्ययलक्षणंमोहांधकारंतमोनामक्रंसर्वानर्थनि
दानमूलाज्ञाननाशेननाशयामि आत्मभावस्थःआत्मनोभावोतःकरणगृहंतस्थः ज्ञानरूपेणदीपेन भास्वताप्रबलेन अयंभावः तत्त्वमसीतिवाक्यजाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिःस्वोत्पत्तयेश्रवणमननध्यानानि

मच्चित्तामद्रतप्राणाबोधयंतःपरस्परं ॥ कथयंतश्चमानित्यंतुप्यंतिचरमंतिच ॥ ९ ॥ तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकं ॥ ददामिबुद्धियोगंतयेनमामुपयांति
ते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ॥ ११ ॥ अर्जुनउवाच परंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवान् ॥
पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुं ॥ १२ ॥ आहुस्त्वामृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितोदेवलोव्यासःस्वयंचैवब्रवीषिमे ॥ १३ ॥ सर्वमेतदृतंमन्येयन्मां
वदसिकेशव ॥ नहितेभगबन्व्यक्तिविदुर्देवानदानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्यत्वंपुरुषोत्तम ॥ भूतभावनभूतेशदेवदेवजगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमर्हस्यशो
षेणदिव्यात्मात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसि ॥ १६ ॥

शमादीनिकर्माणिचापेक्षते यथादीपःस्वोत्पत्तयेतैलवर्त्यग्न्यादीन् उत्पन्नानुतमोनाशेनस्वविषयप्रकाशनार्थंप्रत्ययावृत्तिलक्षणंप्रसंख्यानंचकर्मभिरुपकारंवानापेक्षते नहिज्ञातेयदेतदाकारप्रत्ययावृत्तिर्वाक
मपेक्षात्वातज्ज्ञानदाढ्यापेक्षते प्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वात्ज्ञानस्य तस्माद्येउत्पन्नज्ञानानामपिप्रसंख्यानापेक्षांकर्मभिरुपकारापेक्षांचवदंतितेबलादेवमोक्षस्यकनकतामनित्यतांचप्रार्थयंतइतिदिक् ॥ ११ ॥
एवंएतांविभूतियोगंचेत्यादिनाविभूतिज्ञानस्यफलोदकंश्रुत्वातत्प्राप्त्युक्तःप्रथमंस्तुत्याभगवंतमावर्जयन्अर्जुनउवाच परमिति परंब्रह्मनत्वपरमुपास्यं तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासतइतिश्रुतेः परंधामज्यो
तिः नत्वपरंवृत्तिरूपंज्ञानं एतस्यह्रीर्धीर्भौरित्येतत्सर्वमनएवेतिश्रुतेर्वृत्तिरूपत्वात् परमंपवित्रंननुतीर्थादिवदपरमं भवान् तत्रमानमाह पुरुषमितिसार्धेन पुरुषदेहांतरस्थं शाश्वतंनित्यं दिव्यंदिविहार्दाकाशेआ
विर्भूतं आदिदेवंसंघातनोप्यायं अतएवअजंविभुंव्यापकं त्वांरूपयआहुरितिसंबंधः ॥ १२ ॥ १३ ॥ व्यक्तिसंप्रगवं ॥ १४ ॥ हेभूतभावनभूतानांभावक ॥ १५ ॥ एवंस्तुत्वात्मनोबुभुक्षितमाह वक्तुमिति ॥ १६ ॥

योगैश्वर्यतद्वद्भोगिन् त्वांकथंचर्मचक्षुषाविद्यानकयमपीतिविश्वरूपदर्शनस्यदौर्लभ्यमन्वानःकतिपयेष्वेवस्थानेषुभगवंतंचितयिष्यामिविश्वरूपदर्शनेऽधिकारसिद्ध्यर्थमित्याशयेनाह केष्विति ॥१७॥
योगैश्वर्यं विभूतिभ्यानालंबनं अमृतंअमृतस्यमोक्षस्यसाधनं ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच हतेति हंतइदानीं हंतेत्यनुमतौवा दिव्याःपुराणांतरेष्वपिश्रेष्ठत्वेनप्रसिद्धाःयाआत्मविभूतयस्ताःकथंया
मीतियोजना प्राधान्यतइति योगोपकारित्वेनविभूतयइहप्राधान्येन योगस्तुसंक्षेपेणैवोच्यते तस्यापेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः अन्यथायोगंविभूतिचकथयेतिपृष्टेविभूतिमन्त्रकथनेनानवहितचित्तत्वंभगवतः
स्यात् नास्त्यंतोविस्तरस्यमेविभूतीनामितिविपरिणामेनानुषंजनीयं ॥ १९ ॥ संक्षेपेणयोगमाह अहमिति हेगुडाकेशहेजितनिद्रघनकेशेतिवा अहंवासुदेवआत्माअततीत्यात्माव्यापकः अतएवसर्वेषांभूताना
माशयःएकीभावस्थानं जलांनामिवकासारोजलाशयस्तद्वदहंसर्वभूताशयः स्थितःअचलः स्वर्परेशरिवाविसर्गलोपोवक्तव्यइतिवार्त्तिकेनपक्षेविसर्गलोपः भाष्येनुसर्वेषांभूतानामाशयेनर्हदितिस्थितइतिव्या

कथंविद्यामहंयोगिंस्त्वांसदापरिचिंतयन् ॥ केषुकेषुचभावेषुचिंत्योसिभगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनोयोगंविभूतिंचजनार्दन ॥ भूयःकथयतसिर्हिशृण्व
तोनास्तिमेऽमृतं ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच हंततेकथयिष्यामिदिव्यात्माविभूतयः ॥ प्राधान्यतःकुरुश्रेष्ठनास्त्यंतोविस्तरस्यमे ॥ १९ ॥ अहमात्मागुडाके
शसर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्रममध्यंचभूतानामंतएवच ॥ २० ॥ आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषारविरंशुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मिन्क्षत्राणामहंश
शी ॥ २१ ॥ वेदानांसामवेदोस्मिदेवानांमस्मिन्वासवः ॥ इंद्रियाणांमनश्चास्मिभूतानामस्मिन्चेतना ॥ २२ ॥ रुद्राणांशंकरश्चास्मिन्विश्वेशोयक्षरक्षसां ॥ वसू
नांपावकश्चास्मिमेरुःशिखरिणामहं ॥ २३ ॥ पुरोधसांचमुख्यंमांविद्धिपार्यवृहस्पति ॥ सेनानीनामहंस्कंदःसरसामस्मिन्सागरः ॥ २४ ॥

ख्यातं सर्वभूताशयंत्वदेवअहंआदिःजन्मकारणं मध्यंस्थितिकारणं भूतानामंतःलयस्थानं सर्वमिदंब्रह्मांडमय्येवास्तीतिभावः॥२०॥ योगमुक्त्वाविभूतीराह आदित्यानामित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति आ
दित्यानांद्वादशानांमध्येविष्णुनामादित्योहं वामनावतारोवा ज्योतिषामध्यादीनांमध्येरविःअंशुमान्अत्यंतप्रतपनशीलोनिदाघमध्यान्हेतीव्रातपवान्रविरहमेवेत्यर्थः मरुतांसप्तसप्तकानांमध्येमरीचिरहं नक्ष
त्राणांताराणां अत्रप्रायेणनिर्द्धारणेषष्ठी भूतानामस्मिन्चेतनेत्यादौसंबंधेपि शशीचंद्रमाः ॥ २१ ॥ सामवेदोगानेनरमणीयत्वात् वासवःदेवराजत्वात् मनइंद्रियांतरप्रवर्त्तकत्वात् चेतनाधीश्वरः चिदभिव्य
क्तिहेतुत्वात् एतेवेदादीनांमध्येश्रेष्ठाः ॥ २२ ॥ रुद्राणांएकादशानां वसूनामष्टानां शिखराणिरत्नविशेषास्तद्वतांमध्येमेरुहं ॥ २३ ॥ पुरोधसांपुरोहितानांबृहस्पतिदेवराजपुरोहितत्वात् सेनानीनांसेनापती
नांस्कंदःकार्तिकेयः सरसांजलाशयानां ॥ २४ ॥

एकं अक्षरं ओंकारस्य जपयज्ञो हि सागृह्यत्वात् स्थावररूपां स्थितिमतां ॥ २५ ॥ २६ ॥ अमृतोद्भवं अमृतमथ नावसरे उद्भवो यस्य ॥ २७ ॥ प्रजनोऽपत्यजनयिता कंदर्पः कामः ननु तथा मैथुनरूपः ॥ २८ ॥ नागानां सर्पाणां रजोदानां यादसां जलचराणां संयमर्तानि यमनकर्तृणां ॥ २९ ॥ कलयतां गणनं कुर्वतां ॥ ३० ॥ पवतां पावयितृणां वेगवतां वा रामो दाशरथिः रामादीनां परमेश्वराणामपि विभूतिमध्यगण नं ध्यानार्थं झषाणां मत्स्यादीनां मकरो जातिभेदः स्रोतसां नदीनां ॥ ३१ ॥ सर्गाणां भौतिकानां भूतानामादिरंत इति प्रागेवोक्तत्वात् विद्यानां चतुर्दशसंख्यानां मध्ये अध्यात्मविद्याबंधच्छेदे हेतुत्वात् प्रवदतां प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदा एव वादजस्य वितंडा इह गृह्यते तेषां मध्ये वादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहं ॥ ३२ ॥ अक्षराणां मध्ये अकारः अकारो वै सर्वावागिति श्रुतेः सामासिकस्य समाससमुदायस्य मध्येऽहं द्वंद्वोऽस्मि उभय

महर्षीणां भृगुरहंगिरामस्येकमक्षरं ॥ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैः श्रवसमश्वानां विद्धिमममृतोद्भवं ॥ ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपं ॥ २७ ॥ आयुधानामहंवज्रं धेनूनामस्मिकामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मिकंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥ अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं ॥ पितृणामर्यमाचास्मि यमः संयमतामहं ॥ २९ ॥ प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं ॥ मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वै न ते यश्च पक्षिणां ॥ ३० ॥ पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं ॥ झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाङ्गवी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्याविद्यानां वादः प्रवदतामहं ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्षयः कालो घाताहं विश्वतो मुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां ॥ कीर्त्तिः श्रीर्वाक् नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

प्रकार्यस्थानत्वादिति प्रांचः समं एकत्रासनं समासो विदुषां वामुरुशिष्याणां वामंत्रार्थकथनार्थं वा एकत्रावस्थानं तत्र विदितमर्थजातं सामासिकं चातुरर्थिकं च क्ठस्येक इति कादेशः यस्येति चेत्तलोपः तस्य मध्ये द्वंद्वोऽस्मि तस्योर्हं द्वंद्वस्येति स्रजे द्वंद्वशब्दस्थरहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धं अक्षयः क्षयहीनः कालः क्षणादिः परोवा ईश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि घाताकर्मफलप्रदः विश्वतो मुखः सर्वप्राणितृप्तावप्यामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां भविष्यतां भविकल्पानां उद्भवश्च भवोर्हं कीर्त्त्या विसमकमप्यहं यासां संश्रयमात्रेण मनुष्येषु कृतार्थता बुद्धिर्भवति ॥ ३४ ॥

बृहत्सामतथासाक्षांगायत्रीछंदसामहं ॥ मासानां मार्गशीर्षीहृतूनांकुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ घृतं छलयतामस्मि ते जस्ते जस्विनामहं ॥ जयोस्मि व्यवसायोस्मि स
 त्वंसत्त्ववंतामहं ॥ ३६ ॥ वृणीनां वासुदेवोस्मि पांडवानां धनंजयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाकविः ॥ ३७ ॥ दंडोदमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीष
 तां ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहं मर्जुन ॥ न तदस्ति विनायत्स्यान्मया भूतं चराचरं ॥ ३९ ॥ नांतोस्ति मम दि
 व्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽंशसंभवं ॥ ४१ ॥ अ
 थवा बहूने ते न किं ज्ञाते न तवार्जुन ॥ विष्टं भ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासू. विभूतियोगो नाम दशमो
 अध्यायः ॥ १० ॥ पर्वणितु चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७३ ॥ अर्जुन उवाच मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं ॥ यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

वदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ३४ ॥ ॥ ७३ ॥ पूर्वस्मिन् अध्याये योगो विभूतिश्च व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातौ एतां विभूतियोगं च मयो वेत्तीति आत्मनो योगं विभूतिं च जनाईन भूयः क
 थयेतीतरेण च श्रोतव्यत्वेन प्रार्थितौ तत्र अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इति संक्षेपेण योगो भगवतः सर्वभूताधारत्वलक्षण उक्तः प्राग्विभूतिकथनात् तदंते च विष्टं भ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति कुसं
 लेन धान्यमिव मयेदं जगद्विष्टं भमित्युक्त्या स एव स्मारितस्तदेव भगवतः सर्वभूताधारत्वं साक्षात्कर्तुं कामोर्जुन उवाच मदनुग्रहायेति मयि अनुग्रहो नु कं पातदर्थं मदनुग्रहाय परमं सद्यः शोकमोहनिवर्त्तकत्वेन उक्तं
 मुह्यं गोप्यं अध्यत्मसंज्ञितं आत्मानात्मविवेकार्थं शास्त्रं अध्यात्मतत्संज्ञितं यत्त्वया वचः अशौच्यान्वशो च इत्यादिना षष्ठाध्यायपर्यंतं पदार्थशुद्धिप्रधानं नायं हंति न हन्यत इत्यात्मनोऽकर्तृत्वाभाक्त्वप्रतिपादकं
 तेन मम मोहः अविद्येकोऽयं विशेषणमनो नष्टः अत्र प्रथमे पादेऽक्षराधिक्यमार्थं ॥ १ ॥

म.भा.टी.

11E 911

अथोक्तं त्रयोविंशतः अध्यायमारभ्य दशमपर्यन्तं त्वया भूतानां भवाप्ययावपि उक्तौ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत इति तावपि मया विस्तरशः त्वत्तः श्रुतौ हे कमलपत्राक्ष अव्ययं माहात्म्यमपि न च मां तानि कर्माणि लि
पन्तीति विषमस्यैकैकं तुरपि वैषम्येनैर्घृण्य दोषो नास्ति जगत्कर्तुरपि विकारगंधो नास्ति इत्येवमादिरूपतस्तदार्थशुद्धिप्रधानं श्रुतमित्यनुषंगः ॥ २ ॥ एवमिति यच्चैवं विष्टभ्यां हिमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति
अत्मानं जगदाधारमात्स्थ तदपि इत्थमेव न ममात्रासंभावनास्ति हे परमेश्वर तेन वरूपेणैश्वर्यं इदं विश्वात्मकं मायामयमित्यर्थः हे पुरुषोत्तम क्षराक्षरातीत विश्वरूपं मायामयं वास्तवंतु रूपं मायातीतमित्यैश्वर
मिति पुरुषोत्तमेति च पदार्थांलभ्यते तथा च वक्ष्यति मायास्येषामया सृष्टाय न्मां पश्य सिनारद सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैव मां ज्ञातुमर्हसीति उक्तं च शुद्धं रूपमभिप्रेत्य अव्यक्तो यमचित्यो यमिति ॥ ३ ॥ मन्यसं
ति हे योगेश्वर योगानां योगिनामीश्वर तद्रूपं यद्विमयाद्द्रष्टुं शक्यमिति मन्यसे यद्विद्वद्दर्शनाधिकारं पश्यसि ततस्तर्हि मे भ्रमं अव्ययं मायामयं आत्मानं दर्शय मायायां हि सर्वं सर्वात्मं

Ε

भवाप्न्यौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया ॥ त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययं ॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्यत्वमात्मानंपरमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामितैरूपमैश्वरंपु
रुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितिप्रभो ॥ योगेश्वरततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययं ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोयस
हस्रशः ॥ नानाविधानिदिव्यानिनानावर्णारुतीनिच ॥ ५ ॥ पश्चादित्यान्वसूनूरुद्रानश्विनौमरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणिपश्चाश्वर्याणिभारत ॥ ६ ॥ इहैकस्थं
जगत्कृत्स्नंपश्चाद्यसचराचरं ॥ ममदेहेगुडाकेशयच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥ नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा ॥ दिव्यंददामितेचक्षुःपश्यमेयोगमैश्वरं ॥ ८ ॥

कंसर्वदास्तीतिप्रसिद्धं यथोक्तंवसिष्ठेन वर्त्तमानमतीतचभविष्यत्स्थूलमण्वपि तथादूरमदूरंचनिमेषःकल्पइत्यपि चिदात्मनिस्थिताख्येवपश्यमायाविजृम्भितमिति नहिमरुमरींचिसरसीक्रमशःशुष्यति अ
तोमायामयत्वादेवास्त्यैश्वरस्यरूपस्याप्यव्ययत्वं ॥ ४ ॥ एवंप्रार्थितःसन्भगवानुवाच पश्येति शतशइत्यादिनाअनंतानीत्युक्तं नानावर्णानिनानाकृतीनिच ॥ ५ ॥ दिव्यानितावदाह पश्यादित्यानि अदृष्ट
पूर्वाणिआश्चर्याणिअद्भुतानिचतुर्मुखपंचमुखषण्मुखादीनि ॥ ६ ॥ हेगुडाकेशजितनिद्र इहममदेहेएकस्थंएकस्मिन्नेवावयवेनखापमात्रेस्थितंकृत्स्नंवर्त्तमानंजगत्पश्य यच्चान्यत्अतीतमनागतंविप्रकष्टंव्यव
हितंस्थूलसूक्ष्मवातत्सर्वमिहपश्य ॥ ७ ॥ यत्तूक्तंमन्यसेयदितच्छक्यमयाद्रुमितितत्राह नत्विति शक्यसेशक्तोपि पदविकरणव्यत्ययआर्षः अनेनप्राकृतेन दिव्यमप्राकृतं ऐश्वरंईश्वरसंबन्धिनंयोगंविश्वा
सतत्सर्वंसाक्षर्यं ॥ ८ ॥

तदा मुक्ता राजानं नृजं विव्यं रूपं दर्शितवान् स च दृष्ट्वा विस्मया विष्टो भगवंतं विज्ञापितवानितीमं वृत्तांतमेव मुक्तेत्यादिषट्त्रिंशद्विः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रतिसंजय उवाच एवमुक्तेत्यादि ततः दिव्यचक्षुः प्रदानानंतरं राजनृहेभृ
तराष्ट्रं मह्यं श्वासौ योगेश्वरश्चेति विषयः महतो योगस्य वा ईश्वरः परमं दिव्यं रूपं ऐश्वरं माया विसंबंधिन तु मायातीतं दर्शयामास ॥ ९ ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि द्वाभ्यां अनेकेत्यादिनां अनेकानि अनंतानि वक्त्राणि
तय नानि च स्मिन् तदनेकवक्त्रनयनं अनेकान्यद्भुतानि दर्शनानि यस्मिन् तदनेकाद्भुतदर्शनं अनेकानि दिव्यान्याभरणानि यस्मिन् दिव्यानि अनेकानि च उद्यतानि आयुधानि वक्त्रादीनि यस्मिन् ॥ १० ॥ विश्वतो
मुखमिति पूर्वोक्तस्य एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखमित्यस्यायं परामर्शः अनंतं सर्वतः परिच्छेदरहितं ॥ ११ ॥ दिवि अंतरिक्षे भाः दीप्तिः भासः दीप्तेः अभूतोपमेयं निरुपमतामेव तस्य दीप्तेर्दर्शयति उभौ य
दिव्योऽपि पृथक् प्रवाहावित्यादिवत् ॥ १२ ॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्येति यत्पाकं भगवता उक्तं तदप्यपश्यदित्याह तत्रेति अनेकधा प्रविभक्तमित्येतन्वर्षासूचित्यति तिणी बीजे सूक्ष्मरूपेण तर्दृश्यते तद्वत्मा भूदि
ति दर्शयितुं सावकाशं अनेकधा विभागयुक्तं विविक्तं अपश्यत् एकस्थं एकावयवस्थं अयमर्थः यदा भगवतश्चतुर्भुजं रूपं चित्यते तत्र चेतसि लब्धपदे सति क्रमशस्तदीयावयवांस्तत्कामुखे स्मिते वापदनखे वा चित्तं

संजय उवाच एवमुक्ता ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥ दर्शयामास पार्याय परमं रूपमैश्वरं ॥ ९ ॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं ॥ अनेकदि
व्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं ॥ १० ॥ दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं ॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतो मुखं ॥ ११ ॥ दिविसूर्यसहस्रस्य भ
वेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्य देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा
॥ १३ ॥ ततः स विस्मया विष्टो हृष्टरो माधनंजयः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलि रभाषत ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच पश्यामि देवांस्तव देवदेहे सर्वा
स्तथाभूतविशेषसंघान् ॥ ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

धियते तत्रां पिलब्धपदे तस्मिन् तदपित्यत्का विश्वरूपमारोहति दिव्यं चक्षुरपि एवं सूक्ष्मतामापादितं मन एव मनोस्य देवं चक्षुः स एतेन देवेन चक्षुषामनसैतान् कामान् पश्यन् रमत इति श्रुतेः कामान् विषयान् एतान् हृदा
काशाख्यसगुणब्रह्मगतानि ति श्रुतिपदयो रर्थः यथोक्तं श्रीभागवते तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् नान्यानि चित्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखं तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् तच्च त्यक्त्वा मदारी
हो न किंचिदपि चित्तयेदिति तत्र मूर्त्तौ एकत्र अंगे व्योम्निकारणे मदारी हो निर्विकल्पे ब्रह्मण्याकृष्टः तदिदमुक्तं देवदेवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदेकस्थं पांडवो पश्यदिति ॥ १३ ॥ हृष्टरो मारो मां चितगात्रः ॥ १४ ॥
देवान् आदित्यादीन् भूतविशेषाश्चतुर्विधजरायुजादयस्तेषां संघान् समूहान् ब्रह्माणं चतुर्मुखं ईशं ईशितारं कमलासनस्थमित्यनेन दूरदर्शनमुक्तं उरगान् पातालस्थानं तादीन् दिव्यान् कैलासादौ स्थितान् वासु
किप्रमुखान् एतेन व्यवहितदर्शनमुक्तं ॥ १५ ॥

अनेके अनंताः बाहवः उदराणि वक्राणि नेत्राणि च यस्मिन् बनेक बाहूदरवक्रनेत्रं सर्वतश्चतुर्दिक्षु उपर्यधश्च अनंतमपरिच्छिन्नं रूपमस्य तं अनंतत्वमेवाह नांतमिति दीर्घरज्ज्वा इव तवाद्यंतौ देशिकौ नस्तदित्यर्थः ॥ १६ ॥ किरीटगदाचक्रधारिणं दीप्तिमत्त्वादेव दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं समंतात्सर्वतो ये दीप्ता अनला अर्काश्च तद्वत् द्युतिर्यस्य तं समंताद्दीप्ता नलार्कद्युतिमित्येकं पदं अतएवाप्रमेयं द्रष्टुमशक्यपरिच्छेदं ॥ १७ ॥ एवं तव योगैश्वर्यदर्शनात् त्वामेवमवैमीति वदन्न प्रमेयत्वमेव विदुषोति त्वमिति परमं अक्षरं अस्थूलादिलक्षणं अक्षरं ब्रह्म परममित्यत्र प्रागुक्तं निष्कलं ब्रह्मतदेव त्वमसि एतेन सगुणरूपस्य निर्गुणज्ञापकत्वमुक्तं शाखायस्येव चंद्रज्ञापकत्वं अतएव वेदितव्यं वेदांतप्रमाणेन ज्ञातुं योग्यं न तूपासनीयं सगुणं ब्रह्मापित्वमेवेत्याह त्वमस्येति निधानं लयस्थानं एतेन कारणत्वमुक्तं अव्ययः अमृतः देवत्वात् शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोप्रेत्यनेन कार्यब्रह्मभूतहिरण्यगर्भरूपत्वमुक्तं सनातनश्चिरंतनो नादिपुरुषो जीवात्मा सोऽपित्वमेव मेमममृतः एवं विश्वरूपदर्शने जीवब्रह्मणोरैक्यं शाखया चंद्रइवाधिगम्यत इत्युक्तं ॥ १८ ॥ एतदेवाह अनादीति

अनेक बाहूदरवक्रनेत्रं पश्यामित्वां सर्वतो नंतरूपं ॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपं ॥ १६ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजो राशिं सर्वतो दीप्तिमंतं ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्ता नलार्कद्युतिमप्रमेयं ॥ १७ ॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोपासनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥ अनादि मध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रं ॥ पश्यामि त्वां दीप्तदुताशवक्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदं तं रहिव्यामं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वा द्रुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन ॥ २० ॥ अमीहित्वाऽसुरसंघाविशं तिकेचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्ता महर्षिंसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्यावसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

देशतः कालतश्चादि मध्यांतहीनत्वा दनादि मध्यांतं दीप्तोद्भूताशो वक्रैर्यस्येति भास्वरदंतत्वं व्यज्यते स्वतेजसा चैतन्यज्योतिषा इदं विश्वं विश्वरूपं तपंतं प्रकाशयंतं अनादित्वादिसर्वविशेषणविशिष्टं विश्वं तपिकर्मी भूतं तापयंतं त्वां परज्योतीरूपं पश्यामि जानामि चित्रपटस्थानीयं विश्वरूपं सकलकारकालकधीवासनोपेतं येन ज्योतिषा प्रकाशितं तदेव त्वमसीति जानामीति भावः ॥ १९ ॥ एवं स्वयं कृतं विश्वरूपदर्शनेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन् स्तौति द्यावापृथिव्योरिति हेमहात्मन हि प्रत्यक्षं त्वया एकेन इदं द्यावापृथिव्योरंतरं मध्यं सर्वाः दिशश्च व्याप्ताः अतस्तवेदं अद्भुतं उपरूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकर्षेण व्यथितं अतः परमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः ॥ २० ॥ व्यथामेवाह अमीति हियतः अमीत्वा त्वां असुरसंघाः असुरांशाः दुर्योधनादयः त्वां तपंगाः पावकमिव अदृष्टप्रेरिताः विशंति मरणायेत्यर्थः केचिद्भीताः प्रांजलयो बद्धांजलयो गृणंति स्तुवंति ॥ २१ ॥ किंच ये त्वदनुगृहीताः रुद्रादयस्तेऽपि विस्मिताः संतः सर्वे त्वां वीक्षंत इत्याह रुद्रादित्या इति साध्याः विश्वे च देवगणविशेषौ रुद्रादित्यवत् ज्ञेयौ उष्मपाः पितरः गंधर्वाणां यक्षाणामसुराणां सिद्धानां जातिभेदानां संघाः समूहाः शेषं स्पष्टं ॥ २२ ॥

पुनर्लोकानामात्मनश्चव्यथामाह रूपमिति महत् आदिमध्यांतहीनं हेमहाबाहो तेतवकरालं महारूपं दृष्ट्वा लोकाः व्यथितास्तथाहं च व्यथित इति योजना ॥ २३ ॥ करालत्वप्रपंचनेन स्वव्यथामेवाह नभ इति नभः स्पृशं व्योम व्यापिनं दीप्तं अग्निवज्जाज्वल्यमानं व्यात्ताननं विस्तारितमुखं दीप्तविशालनेत्रं रक्तनेत्रमित्यर्थः हिप्रत्यक्षत्वात्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितांतरात्मा प्रकर्षेण व्यथितचित्तः धृतिर्धैर्यं न विदामि न लभे शमं च शांतिं त्वा स्थं च न लभे हे विष्णो व्यापक भयानकं त्वदाक्रांतिं देशं त्यक्त्वा न्यत्र गंतुं मशक्यं तव व्यापकत्वादिति भावः ॥ २४ ॥ कालानलः प्रलयाग्निस्तत्तुल्यानि प्रसीद प्रसन्नः सुखदो भवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अमीत्वां विशंतीत्ययिम श्लोकादपहृष्यते ॥ २६ ॥ ते भीष्मादयः उत्तमांगैः शिरोभिः अयं भावः धृतराष्ट्रस्य पुत्राः पापिष्ठाः भवंतमेव त्रैलोक्यशरीरं विशंति पापानुरूपं तस्य पायुस्थानस्थितान् नरकाने वगच्छंतीति तत्रत्वां विशंतीत्येवोक्तं भीष्मादयस्तु भक्त्या यतो ग्निर्ब्राह्मणां वेदाश्च प्रसूतास्तद्भवतो मुखं प्रविशंतीति वैषम्यगति सूचनार्थं त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रां विशंति भीष्मादयस्ते वक्राणि विशंतीति विभागदर्शनं युक्तमिति ॥ २७ ॥ इदमेव सदृष्टांतमाह यथेति

रूपं महत्ते वहुवक्रनेत्रं महाबाहो वहुवाहू रूपादं ॥ बहूदरं वहुदंष्ट्रा करालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहं ॥ २३ ॥ नभः स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं ॥ दृष्ट्वा हित्वा प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्रा करालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ॥ दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे स हैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथा सौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्रा करालानि भयानकानि ॥ केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ यथानदीनां बहवो बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति ॥ तथा तवामीनरलोकवीरा विशंति वक्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥ यथा प्रदीपं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ॥ तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलित्यसेग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥ आख्याहि मे क्रोभवानुग्रहो नमोस्तु ते देववर प्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामितव प्रवृत्तिं ॥ ३१ ॥

ते वक्राणि विशंतीति संबंधः अभिविज्वलंति सर्वतः जाज्वल्यमानानि ॥ २८ ॥ बुद्धिपूर्वकमेव ते वक्राणि प्रविशंतीति सदृष्टांतमाह यथा प्रदीपमिति ॥ २९ ॥ यच्च पतंतं स्तां स्वं करुणावानपि नवारयसि प्रत्युत यं सितुमिच्छस्येवेत्याह लेलित्यसे भूयो भूयोति शयेन वा स्वादयसि कीदृशस्त्वं समंताज्ज्वलद्भिर्वदनैर्लोकान्समग्रान् ग्रसमानः एवं निर्घृणस्यापितवते जो न हीयते प्रत्युत वर्द्धत एवेत्याह तेजोभि रिति हे विष्णो व्यापन शील समग्रं जगत्तेजोभिरापूर्यत उपाः स्प्रष्टुमशक्या भासो दीप्तयः प्रतपंतीति योजना पदार्थः स्पष्टः ॥ ३० ॥ एवं दीप्त्या कुलीभूतोर्जुनो भगवानयमिति विस्तृत्याह आख्याहीति एवमुपरूपः क्रूरकर्मा भवान् कोसीत्याख्याहि अमुं कोस्मीति कथय प्रसीद शांतिं भव त्वामहं विज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टानं जानामि ॥ ३१ ॥

एवमर्जुनेनप्रार्थितोभगवानुवाच काल इति इहास्मिन्संपादेलोकान्समाहर्तुं भक्षितुं प्रवृत्तः प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत् कालो नाम परमेश्वरोऽस्मि यस्मादेवं तस्मात् ऋतेऽपित्वात्वा विनापि सर्वे न भविष्यन्ति मरिष्यन्ति के ते सर्वे ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसैन्येषु योधाः शूराः भीष्मादयोऽवस्थितास्ते ॥ ३२ ॥ तस्मादिति यस्मात्त्वा विनाप्येते मरिष्यन्ति तस्मात्त्वं उत्तिष्ठ युद्धाय शेषं स्पष्टं ॥ ३३ ॥ माव्यथिष्ठाः एते महान्तः कथं हंतुं शक्या इत्याकुलीभा वंभागा इत्यर्थः जेतासि जेष्यसि सपत्नान् शत्रून् ॥ ३४ ॥ भगवतैव मुक्ते सति पश्चात्किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच अत्र कृतां जलित्वादिना चिन्हेन भगवद्वाक्योऽल्लंघनं किरीटीनकरिष्यतीति सूच्यते सगद्गदं यदहर्षाद्यावेशेन गद्गदेन कंठाकंपनेन सह वर्त्तत इति सगद्गदं यथा भवति तथा आह उक्तवान् भीतभीतः अत्यंतभीतः सन्नाहेति संबंधः अत्र आहेति पदच्छेदे पुनर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात् अतः प्रणम्य अर्जुन उवाचेत्ये व संबंधो ननु प्रणम्य आहेति कातर्हि आहेति क्रियाया गतिः नेयं क्रिया किंतु अहेति प्रसिद्धिर्न भव्यमित्यदोषः ॥ ३५ ॥ एकादशभिः श्लोकैर्जुन उवाच स्थाने इति हेतुषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तकं अंतर्गमिन् त

श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुं मिह प्रवृत्तः ॥ ऋतेऽपित्वान भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमु त्तिष्ठ यशोलभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धं ॥ मयैव ते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवसव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथा न्यानपि योधवीरान् ॥ मया हतांस्त्वं जहि माव्यथिष्ठा युद्धस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥ संजय उवाच एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतां जलिर्वपमानः किरीटी ॥ नमस्कृत्वा भूय एवाहरुणं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच स्थाने हृषीकेश तं वप्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥ रक्षांसि भीतानि दि शोऽद्रवंति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंधाः ॥ ३६ ॥ कस्माच्च ते न न मे रन्महात्मन गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥ अनंतदेवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

वप्रकीर्त्या नाम संकीर्तनेन जगत्प्रहृष्यति यत्तत्स्थाने युक्तं स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थं यत्तव प्रकीर्त्या जगदनुरज्यते तदपि स्थाने युक्तं यत्तव प्रकीर्त्या रक्षांसि भीतानि संतिदिशोऽद्रवंति पलायंते तदपि स्थाने युक्तं यच्च त्वांसर्वे सिद्धसंधाः कपिलादीनां समुदायाः नमस्यन्ति तदपि स्थाने अयं श्लोको रक्षाघ्नमंत्रत्वेन मंत्रशास्त्रे प्रसिद्धः स च नारायणाष्टाक्षरसुदर्शनास्त्रमंत्राभ्यां संपुटितो ज्ञेय इति रहस्यं ॥ ३६ ॥ कुतो मांसिद्धसंधानम स्यंति यतस्तेऽप्यहमिव ब्रह्मांशतानि स्रष्टुमर्हतीत्यत आह कस्मादिति हेमहात्मन कस्माद्धेतोस्ते त्वानन मे रन्महापितु न मे रन्नेव तत्र हेतुः गरीयसे तेऽपि गुरुवस्त्वमपि गुरुस्तथापि त्वमतिशयितो गुरुः सीत्यर्थः कुतो ममैवा निशयस्तेषां मम च समानेऽपि सत्यसंकल्पत्वादौ सत्यत आह ब्रह्मणोऽहिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्त्रेऽपि तामहाय पंचमहाभूतसृष्टिद्वारा ब्रह्माणं सृजते इत्यर्थः जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेति न्यायेन नित्यं सिद्धेश्वरस्य तत्वाच्चाते सर्वेऽप्यैश्वर्यभाजो भवन्ति न तु त्वत्समास्ते अतएव हे अनंत हे देवानां ईश जगन्निवास जगतामालयभूत त्वं अक्षरं शुद्धं ब्रह्म कीदृशं अक्षरं यत् सदसत्तत्परं सच्च असच्च सदसतीताभ्यां परंच सद सत्तत्परं कार्यकारणतुल्यं भवतीति चेति त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

पुनरपि स्तौति त्वमिति आदिदेवोजगतः सृष्टत्वात् पुरुषः सर्वशरीरशायी पुराणः शरीरनाशादिनाप्यविनश्यन् विश्वस्यास्यत्वं परं निधानं निधीयते स्मिन्नितिलयस्थानं सांख्यानां जडां प्रकृतिं वारयति वेत्ता ज्ञाता वेद्यं तद्दृश्यं च त्वमेव परं वेत्तृवेद्याभ्यामन्यत् धाम चैतन्यं त्वया विश्वं तत्तं व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां हे अनंतरूपत्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वरूप ॥ ३८ ॥ सर्वदेवतात्मत्वेन स्तौति वायुरिति प्रजीपतिर्दक्षादिश्वतुर्मुखो वा प्रपितामहश्चतुर्मुखपिता ॥ ३९ ॥ हे अनंतवीर्ययतः सर्वसमाप्नोषि एकीभावेनासमंतादप्यपितो हेतोः सर्व इति तव नाम पुरस्तात्कर्मणामादौ पृष्ठतस्तेषां समाप्नौ सर्वतो मध्ये पितेन मोस्तु ॥ ४० ॥ एवं स्तुत्वा स्वापराधानक्षमापयते सखेतीति अयं मम सखा इति मत्वा प्रसभं स्वोत्कर्षाविष्करणपूर्वकं यत्प्रमया उक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखे इति इति शब्देन संघिरार्षः कुत उक्तं तव इदं एवं विधं महिमानं माहात्म्यं अजानता

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया तत्तं विश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥ नमो नमस्ते स्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्तेन मोस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥ अनंतवीर्यामित विक्रमस्त्वं सर्वसमाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥ अजानता महिमानं तवैदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥ यच्चावहा सार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोऽयं वाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयं ॥ ४२ ॥ पितासिलोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥ न त्वत्समोऽस्य भ्यधिकः कुतो न्योलोकत्रयं प्रप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥ तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादयेत्वामहमीशमीड्यं ॥ पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देवसोऽदुः ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वं त्वपितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥ तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

कदाचित्त्वमादाच्चित्तविक्षेपात्कदाचित्प्रणयेन स्नेहेन च ॥ ४१ ॥ तथा यच्च अवहा सार्थं विहारादिष्वसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि एको वा सखीनां वियोगकाले वा तत्समक्षं सखिजनसमक्षं वाऽसत्कृतोऽसि तत्क्षामयेक्षमापये यतस्त्वमप्रमेयोऽसि त्वत्प्रभावः करुणापरः यतः शत्रुभ्योऽपि शिशुपालादिभ्य उत्तमां गतिं दत्तवानसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अप्रमेयत्वमेवाह पितासीति यतस्त्वमस्माकं पितासि अतोऽस्माभिः शिशुभिः कृता अपराधास्त्वया क्षंतव्या एवेति भावः ॥ ४३ ॥ एतदेवाह तस्मादिति यस्मात्त्वं पिता गुरुश्च तस्मात्कायं शरीरं प्रणिधाय भूमौ कृत्वा दंडवत्प्रणम्य त्वां प्रसादये ईड्यं स्तुत्यं स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥ एवं स्तुत्वा स्वेष्टं प्रार्थयते अदृष्टपूर्वमिति हे देव कदाचिदपि पूर्वं न दृष्टं तादृशं अदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा त्वत्पितोऽस्मि तत्काले त्वत्पितोऽस्मि तथा विकरालरूपदर्शनं जनेन भयेन च मे मम मनः प्रव्यथितं अतस्तदेव धारणाविषयभूतं रूपं मे मम दर्शय ॥ ४५ ॥

तदेवरूपमाह किरीटिनमिति एतेन अर्जुनस्य चक्रगदाकिरीटोपेतंचतुर्भुजं भगवतोरुपधारणाविषयं इति दर्शितं हेसहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते सहस्रबाहुत्वादिकमुपसंख्यते नैवरूपेण भवप्रकटो भव ॥ ४६ ॥ एवमर्जुनेन प्रार्थितस्तु वनभगवानुवाच मयेति त्रिभिः हे अर्जुन प्रसन्नेन मया तव तुभ्यं इदं परं रूपं दर्शितं आत्मयोगात्त्वसामर्थ्यात् करुणयानतु तव दर्शने धिकारोस्ति तथा च प्रागुक्तं कर्मण्येवाधिकारस्त इति तेजोमयं चिद्रूपं दिव्यं विश्वं विश्वात्मकं आद्यं अनादि अनंतं च यत् रूपं त्वदन्येन कदाचिदपि न पूर्वदृष्टं दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥ योगैकगम्यमेतत्कर्मिणां दुष्प्रापमित्याह न वेद इति वेदानां यज्ञानां च अध्ययनैरधिगमैः न च दानैः न च क्रियाभिः स्मृत्युक्ताभिरापूर्तादिभिर्वापीकूपारामादिभिः तपोभिः कृच्छ्रां द्रायणाद्यैः उग्रैः मासोपवासाद्यैः नृलोके एवं रूपो हं द्रष्टुं शक्यं रुरुत्वाभाव आर्षः त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥ इदमतिदुर्लभं दर्शनं रूपं दृष्ट्वा पि चेद्व्यस्रेत हि उपसंहरामीदमित्याशयेनाह माते इति मम इदं दृष्टुं घोरं रूपं दृष्ट्वा ते तव व्यथामाभूदिति शेषः विमूढभावो मोहश्च ते माभूत् व्यपेतभीः निर्भयः प्रीतमनाश्च पुनस्त्वं भूत्वा तदेव यच्च यादृष्टं प्रार्थितमेव मे दंष्टुं

किरीटिनं गदितं चक्रहस्तमिच्छामित्वां द्रष्टुमहंत्यैव ॥ तेनैवरूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच मया प्रसन्नेन तवार्जुने दं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं न्येतद्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥ न वेद यज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥ एवं रूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥ माते व्यथामाच विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृक्ष्म मे दं ॥ व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥ संजय उवाच इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥ आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥ अर्जुन उवाच हृद्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ॥ इदानीं मस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट्वा न सियन्मम ॥ देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥

प्रपश्य ॥ ४९ ॥ संजय उवाच इतीति वासुदेवः अर्जुनं प्रति इति पूर्वोक्तरीत्या उक्त्वा यथा पूर्वमासीत् तथा स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनर्दर्शयामास यदर्जुनेन प्रार्थितं चतुर्भुजं धारणाविषयं रूपं तदपि तिरोदधे इत्यर्थः तथा महात्मा व्यापकोऽपि सन् सौम्यवपुर्नृपदेहो भूत्वा भीतं एनं आश्वासयामास च ॥ ५० ॥ ततो निर्भयः सन् अर्जुन उवाच हृद्वेति सचेता अव्याकुलः प्रकृतिं गतः स्वास्थ्यं प्राप्तः संवृत्तो जातोऽस्मि ॥ ५१ ॥ अस्य विश्वरूपद

नाहमिति नवदयज्ञाध्ययनेरित्यनेनोक्तएवार्थः पुनरुच्यते विश्वरूपदर्शनस्यातिदौर्लभ्यसूचनाय स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ ५३ ॥ कथं तर्हि द्रष्टुं शक्यस्त्वमत आह भक्त्येति भक्त्या आराधनेन अनन्यया अव्यभिचरि
तया अस्त्वद्वैत्यार्थः अहं एवं विधो ज्ञातुं शक्यः त्वंपदार्थशोधकशास्त्रतः द्रष्टुं शक्यो ध्यानतः तत्त्वेन याथात्म्येन प्रवेष्टुं शक्यस्तत्त्वमसि वाक्यार्थजज्ञानतः हे परं अज्ञानशत्रुं तापयतीति परंतप ॥ ५४ ॥ शास्त्रस
र्वस्वसंगृह्णाति मत्कर्मकृदिति मदर्थमेव कर्माणि करोतीति मत्कर्मकृत् अहमेव परमो निष्कलः प्राप्यो यस्येति समत्परमः एतेन कृत्स्नः कर्मयोगो ध्यानयोगश्च त्वंपदार्थशोधक उक्तः मम भक्त आराधनकृदिति उपास
नाकां डार्थसंग्रहः संगवर्जित इत्यनेन एकांते भगवत् ध्याननिष्ठ इत्युक्तं निर्वैर इति विश्वं भगवदात्मना पश्येदित्युक्तं अन्यथा भेदबुद्धिमतो निर्वैरत्वासंभवात् एवं भूतो यः समांतत्पदं लक्ष्यार्थं भूतमखंडानंदैकघनं एति
प्राप्नोति प्रत्यगभेदेन हे पांडव विशुद्धवंशज त्वमेवैतज्ज्ञातुं शक्नोषीति भावः ॥ ५५ ॥ इति श्री भगवत्पर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ३५ ॥ ॥ ५५ ॥ समममारभ्यैतावता

नाहं वैर्देन तपसानदानेन न चेज्यया ॥ शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंत
प ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्रक्तः संगवर्जितः ॥ निर्वैरः सर्वभूतेषु यः समामेति पांडव ॥ ५५ ॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० विश्व
रूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ पर्वणितु पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ५५ ॥ अर्जुन उवाच एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥ ये चा
प्यक्षरमव्यक्तं तेषां कियोगवित्तमाः ॥ १ ॥ श्री भगवानुवाच मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥ श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

यं येन तत्पदवाच्यार्थो निरूपितः इदानीं तत्पदार्थशोधनमुपासनाकां डं च समापयिष्यन्निहार्थतः प्राधान्येन तत्पदलक्ष्यमर्थतद्विदालक्षणानि च प्रदर्शयते शब्दतत्तुलौकिकबुद्ध्यनुसारेण तत्पदवाच्यस्यैवोपासनादि
कंप्रपंच्यते तत्र पूर्वाध्यायानि मत्कर्मकृन्मत्परम इत्यादिनास्वभजनमुक्तं तत्र मच्छब्दार्थः किं सगुणमुत निर्गुणं ब्रह्म उभयत्राप्यस्मच्छब्दस्य पूर्वप्रयोगदर्शनात्संदिहानः पृच्छति एवमिति एवमित्यव्यवहिनं मत्कर्म
कृदित्यादिना उक्तं प्रकारं परामृशति अनेन प्रकारेण ये सततयुक्ताः नित्यं समाहितचित्ताः भक्ताः सगुणवेदिनस्त्वां पर्युपासते ये चाप्यक्षरमस्थूलादिलक्षणमव्यक्तं बुद्ध्यगोचरमुपासते तेषां मध्ये यो गक्तिमाः के कं
तरे इत्यर्थः ॥ १ ॥ निर्गुणस्य दुष्प्रापत्वोक्त्यैव श्रेष्ठत्वं सूचयन् सगुणप्राशस्त्यं च शब्दतो दर्शयन् श्री भगवानुवाच मयीति मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्य प्रवेश्ये नित्ययुक्ताः सदोयुक्ता मां परमेश्वं स्मुपासते चितयंति
श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्यपरया सात्विक्या अवश्यं परमात्माय माराधितोऽस्मांस्तारयिष्यतीत्येवं निश्चयरूपया श्रद्धया उपेतास्ते मे मम ज्ञानीत्वात्मैव मे मतमिति ज्ञातिनामात्मत्वेनैव पश्यतो मूर्खेष्वपि कारुण्यात्पक्षपात
वत्तः सर्वज्ञस्य युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

अनुपासकानामनुत्पत्तिविदांज्ञानिनादौलभ्यंश्लोकत्रयेणाह येत्विति तुशब्दःसगुणाद्वैलक्षण्यार्थः अक्षरंएतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाभिवादंत्यस्थूलमनण्वहृत्त्वमदीर्घमित्यादिश्रुत्यासर्वधर्मशून्यंनिरूपितं
अतएवाभिर्देश्यंनिर्देष्टुमशक्यंवाचा अव्यक्तंच वाचामगोचरत्वादुद्धेरप्यविषयइत्यर्थः तथाचश्रुतिर्यतोवाचोनिवर्त्तते अप्राप्यमनसासहेतिब्रह्मणोवाङ्मनसातीतत्वंदर्शयति पर्युपासतेसर्वप्रकारेणोपासते
उपासनमिहानात्मनामदर्शनमेव यथोक्तं अनात्मादर्शनेनैवपरात्मानमुपास्महेइति ननुतर्ह्येवंविधस्यशून्यकल्पस्यसत्त्वेकिमानमतआह सर्वत्रगमिति सत्तारूपेणस्फुरणरूपेणचसर्वत्रगतं यत्सत्तयासर्वसत्ता
बद्भवतिकथंयत्स्यासत्त्वंवाच्यमितिभावः नन्वेवंतार्किकाभिमतंसत्तासामान्यमुक्तंस्यात् तद्विघटःसन्पटःसन्नितिसर्वत्रानुगतंदृश्यतेइत्याशंक्याह अचित्यमिति सत्तासामान्यंहिप्रत्यक्षंतदपिब्रह्मसत्तानुवेधेनै.
बालानंलभतेनस्वतःसिद्धं सामान्यंसत्ताज्ञातिःसतीघटत्वंसदितिप्रत्ययात् सामान्यस्यसदितिप्रत्ययागोचरत्वेनतस्यासत्त्वापत्तापदार्थत्वमेवतस्यात् तस्मात्सर्वाधिष्ठानभूतब्रह्मरूपादिहीनत्वाच्चित्तयितुमशक्यंदूरे
तस्यसर्वगतत्वेनप्रत्यक्षगोचरत्वमित्यर्थः ननुसत्सदितिप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपत्तौसत्तासामान्यवादिनंप्रतिनेनाधिष्ठानभूतब्रह्मनसाधयितुंशक्यमतआह कूटस्थमिति वस्तुतोसदपिसदिवावभासमानंकूटं यथा
कूटकार्पापणंकूटतुलेतितद्रूटःअहंकारःप्रतीच्यभेदेनभासमानत्वेसतिकादाचित्कत्वाद्योयदभेदेनकदाचिद्भातिसतत्रमिथ्याकल्पितोयथारज्जूरगस्तथाच्चायमहंकारोमिथ्यात्वानंकूटसंज्ञस्तत्रतिष्ठतितद्भासकत्वे

येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचित्यंचकूटस्थमचलंध्रुवं ॥ ३ ॥

नेतिकूटस्थंचैतन्यं अहमनुभवेहिअहंकारोदृश्यतयाभातितद्भासकंचचैतन्यंतोन्यत् यथाघटभासकोर्कोघटादन्यस्तद्वत् एतेननित्यापरोक्षत्वंब्रह्मणःसाधितं नन्वहमनुभवएवात्मविषयोऽतोहमर्थएवात्मानंत
तोन्यआत्मास्तीत्याशंक्याह अचलमिति अहमर्थोहिसुखीदुःखीपरिणाम्याविर्भावतिरोभावशीलश्चातश्चंचलः आत्मानुनतथा तस्यतथात्वेऽनिर्माक्षपत्तेः वन्धौघ्यवद्दुःखादिधर्मिणआत्यंतिकदुःखनाश
स्यमोक्षस्यधर्मिनाशमंतरेणासंभवात् घटेयावदूषनाशादर्शनात् आत्मनस्तिरोभावेचजगदाध्यं प्रसज्येत सुषुप्तावपितत्रत्यसुखाज्ञानसाक्षित्वेनाविर्भूतस्वरूपएवात्मास्ति अन्यथासुप्तोत्थितस्यसुखमहमस्वाप्स
मितिपरामर्शायोगात् ननुसुषुप्तौसन्नप्यात्मानप्रकाशतेतत्प्रकाशकस्यमनःसंयोगस्याभावात् कर्त्राव्याप्रियमाणंहिकरणंक्रियांसाधयति नचसुषुप्तौकरणव्यापारोस्ति तस्मान्न्यस्तवास्यस्तक्षेवात्मासुषुप्तौज्ञाना
दिव्यगुणीनोऽप्रकाशमानोस्तेवेत्याशंक्याह ध्रुवमिति ननुआत्माकिंसत्तामात्रेणायस्कांतवत्करणानिप्रवर्त्तयतिउतव्यापाराविष्टःसन् नाद्यः इष्टापत्तेः त्वन्मतेचआत्मनःकर्त्तृत्वासिद्धेः नाद्यः अनित्यत्वापत्तेः
व्यापाराविष्टः सत्यपरिच्छिन्नस्यैवयुज्यतेनविभोः विशुक्त्वहानेचाणुत्वानभ्युपगमात् मध्यमपरिमाणत्वेघटादिवदनित्यतापत्तिः तस्मात्ध्रुवंअप्रच्युतस्वभावमक्षरमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तेषांभ्यायिनान्चिरान्शीघ्रमेवाहंसमुद्धर्त्तासमुद्धरणकर्त्ता यतस्तेमयिसगुणेविश्वरूपेआवेशितचेतसोभवंति अतोव्यक्तासक्ताअपिशीघ्रमेवपरंपदमारोढुमर्हाइतिनाव्यक्तेऽत्यन्ताभिनिवेष्टव्यमितिभावः ॥ ७ ॥
यस्मादेवंतस्मान्मय्येवविश्वरूपेईश्वरेमनःसंकल्पविकल्पात्मकंआधत्स्वस्थापयमय्येवाध्यवसायंकुर्वतीबुद्धिनिवेशयतत्फलं च निवसिष्यसिनिवत्स्यसिनिश्चयेनमदात्मनामयिवासंकरिष्यसि अतःशरीरपा
तादूर्ध्वं नसंशयःकर्तव्यः ॥ ८ ॥ विश्वरूपधारणायामशक्तप्रतिप्राह अथेति मयिविश्वेश्वरेविश्वरूपेअथयदिचित्तंसमाधातुंनिवेशितुंअचलंधारयितुंनशक्नोषि ततस्तर्हिअभ्यासयोगेनचित्तस्यैकस्मिन्नाभ्यं
तरेबाह्येवाप्रतिमादावालंबनेसर्वतःसमाहृत्यपुनःपुनःस्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वकोयोगःसमाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेनमांविश्वरूपमाप्नुंभ्रातुंइच्छप्रार्थयस्वहेधनंजय ॥ ९ ॥ अभ्यासेपीति अभ्यासेपूर्वश्लो
कोक्ते मत्कर्म श्रवणंकीर्त्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनमिति नवविधभजनात्मकंभगवत्कीर्त्यर्थंकर्ममत्कर्मशब्दितं तदेवपरमंआवश्यकंयस्यतादृशोभव कर्माणिश्रवणादीनि

तेषामहंसमुद्धर्त्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसां ॥ ७ ॥ मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिनिवेशय ॥ निवसिष्यसिमय्येवअतउ
र्ध्वंनसंशयः ॥ ८ ॥ अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरं ॥ अभ्यासयोगेनततोमामिच्छासुंधनंजय ॥ ९ ॥ अभ्यासेप्यसमर्थोसिमत्कर्मपरमोभव ॥ मदर्थं
मपिकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशक्तोसिकर्तुंमयोगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान् ॥ ११ ॥ श्रेयोहिज्ञानमभ्या
साज्ज्ञानाध्यानंविशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्यागाच्छांतिरनंतरं ॥ १२ ॥

सिद्धिसत्त्वशुद्धि ॥ १० ॥ मयोगंश्रवणादौनिष्ठां तर्हिपूर्वोक्तंश्रौतस्मार्त्तसर्वकर्मफलत्यागंकुर्वित्यर्थः यतात्मवान्यतश्चनियमादिमांश्चआत्मवान्जितचित्तश्चेतियतात्मवान् ॥ ११ ॥ इममेवत्यागंसर्वपुरुषार्थं
मूलत्वात्स्तौति श्रेयोहीति अभ्यासान्निदिध्यासनात्ज्ञानंश्रवणमननजंपरोक्षंश्रेयः ज्ञानादपिध्यानंविष्णोःश्रवणकीर्त्तनादिविशिष्यते ततोपिकर्मफलत्यागःश्रेयान् यस्माद्वनंतरंअव्यवधानेनशांतिर्माक्षोस्ति
चित्तशुद्ध्याद्युत्पादनद्वारेण अत्रवासंसाधनंमुकरत्वात्पूर्वपूर्वापेक्षयाप्रशस्तमित्युच्यतेतत्रैवप्रवृत्त्यतिशयाय यद्वाश्रवणाद्यभ्यासात्तज्ज्ञानंतत्त्वनिश्चयात्मकंश्रेयः ततोपिज्ञातस्यार्थस्यसाक्षात्कारार्थंध्यानंश्रे
यःततोपिकर्मफलत्यागः योगीहिसर्वकर्मत्यागीप्रजहातियदाकामानितिप्रोक्तः अयमपिकर्मफलत्यागेनकामान्जहात्येवेतितेनसमइतिस्तूयते ॥ १२ ॥

परमप्रकृतस्याक्षरस्योपासकं स्तौति तदुक्तं यत्ने हि साधकानां तेषु गुणेष्वदरो भविष्यतीति बुद्ध्याह अद्वेष्टेति अद्वेष्टाचेदुदासीनः स्यान्नेत्याह मैत्रः मित्रमेव मैत्रो न तूदासीनः कदाचिदपि नन्वन्यस्मिन् शत्रौ सति कथं मैत्रत्वं स्यात्तत्राह करुण इति दुःखदातारमपि करुणयन्न बाधितुमीष्टे अपि त्रातुमेवेच्छति एतेन सर्वभूताभयप्रदः संन्यासी उक्तः अतएव तस्य निर्मम इति विशेषणं युज्यते मुख्यं मक्षरविदो लक्षणं निरहंकार इति अहंकारो हि सर्वानर्थनिदानं स एव निर्गतो यस्मात् स निरहंकारः अतएव समेदुःखसुखेयस्य तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः क्षमी क्षमावान्परिभवप्राप्तावपि स्वस्थचित्तः अन्योपि मुमुक्षुरेतान् धर्माननुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ संतुष्टः यदृच्छालाभेनैव संजातालं प्रत्ययः सततं सर्वदा योगीश्रवणादौ समाहितचित्तः यतात्मा संयतशरीरं इंद्रियादिसंघातः दृढः स्थिर आत्मतत्त्वविषये निश्चयो यस्य स दृढनिश्चयः संभावनाशून्यो दृढश्च द्वावान् मयि निर्गुणे ब्रह्मणि अपि ते निहिते प्रविलापिते वामनः संकल्पादिरूपं बुद्धिरध्यवसायस्ते उभे येन सम्यग्पित मनो बुद्धिः एतादृशो यो मे मम भक्तः समे मम प्रियः आत्मत्वादेव स परमप्रेमास्पदं ज्ञानी त्वात्मेव मे मतमित्युक्तं एतेन पूर्वश्लोकोक्ताया निरहंकारतायाः साधनान्युक्तानि ॥ १४ ॥ स च निरहंकारो द्विविधः समाधिस्थो व्युत्थितश्च तयोर्लक्षणं क्रमेणाह द्वाभ्यां यस्मादिति यस्मात् समाधिस्थत्वे

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥ संतुष्टः सततं योगीयतात्मा दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनो बुद्धिर्यो मे भक्तः समे प्रियः ॥ १४ ॥ यस्मान्नो द्विजते लोको लोकांश्चो द्विजते च यः ॥ हर्षमर्षभयो द्वे गैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥ सर्वा रंभपरित्यागी धीमद्भक्तः समे प्रियः ॥ १६ ॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः समे प्रियः ॥ १७ ॥

न काष्ठसमां लोको नो द्विजते न त्रस्यति लोकादपि यो निर्ममस्त्वान्नो द्विजते अतएव हर्षदृष्टलाभे सति मनस उत्फुल्लता अर्पणः असहिष्णुता भयं आत्मोच्छेदशंका उद्वेगस्तत्कनैव व्याकुलता एतैर्निर्ममस्त्वत्वादेव स्वयमेव मुक्तस्यक्तः न त्वेतान् स्वयं त्यक्तुं यतते साधकवन् ईदृशो यो मद्भक्तः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥ अस्यैव व्युत्थानावस्थामाह अनपेक्ष इति सुखप्राप्तौ दुःखहाने वा तत्साधने वा लिप्साशून्योऽनपेक्षः शुचिः वांसाभ्यंतरशौचवान् पुण्यापुण्याभ्यामलिप्तो वा दक्षः भगवद्भजनादौ अनलसः उदासीनो मानापमानादौ समदृष्टिः अतएव गताव्यथाचेतः पीडा यस्य स गतव्यथः सर्वा रंभपरित्यागी संन्यासित्वादेव यो मद्भक्तः समे प्रियः ॥ १६ ॥ एतमेव श्लोकं व्याचष्टे त्रिभिः श्लोकैः योनेति इष्टलाभे सति न हृष्यति अनिष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि इष्टवियोगे सति न शोचति इष्टसंयोगमनिष्टपरिहानं वा न कांक्षति अनपेक्षत्वात् शुभं कल्याणं पुण्यं च अशुभमंगलं पीपंचते उभे परित्यक्तं शीलमस्य स शुभाशुभपरित्यागी एतेन शुचित्वं व्याख्यातं भक्तिमान् भक्तौ सततोद्युक्त इति दक्ष इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उदासीनत्वं व्याचष्टे सम इति गतव्यथत्वमुपपादयति संगविवर्जित इति संगीद्विव्यथतेन तु तद्वर्जित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वारंभपरित्यागीत्येतद्वाचष्टे तुल्येति शिष्टेषु विगीतो न स्यामिति बालोकेषु प्रख्यातः स्यामिति वा इदं भेदमुपादिति वाक्यमयमानः किंचिदारभते न त्वयं तुल्यनिंदास्तुतिवात्संतुष्टत्वाच्च भौनीसंन्यासी अतएवानिकेतः गृहशृङ्खः कुटीरमपि वासार्थं नारभते यतः स्थिरमतिः स्थितप्रज्ञो भक्तिमान्योगी भेदमभि योनरः पुरुषः ॥ १९ ॥ मुक्तलक्षणान्येवमुमुक्षोः साधनत्वेन विधत्ते येत्विति येमुमुक्षवः तु पूर्वोक्तमुक्तापेक्षया विलक्षणाः इदं अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाप्येन प्रतिपादितं धर्मजातं तदेवामृतस्य मोक्षस्य साधनत्वादमृतं धर्मा मृतं यथोक्तं उक्तानतिक्रमेण पर्युपासते साकल्येनानुतिष्ठन्ति श्रद्धावानाः श्रद्धायुक्ताः मत्परमाः अहमेव भगवान्वासुदेवोऽक्षराख्यः सर्वविशेषरहितः परमानंदरूपः परमः पार्यतिकः प्राप्योयेषां ते मत्परमाः

समः शत्रौ च मित्रे च तथामानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥ ये तु धर्मा मृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्धावानामत्परमा भक्तास्ते तीव्रमे प्रियाः ॥ २० ॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि संगवद्वीता द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ पर्वणितुषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥७५॥ ॥७५॥

भक्त्याः शान्तिदांत्यादिर्मतो मद्भजनशीलास्तेऽतीव मे म प्रियाः ज्ञानी तु भगवत आत्मैव परिशेषादतीव प्रियत्वं भक्तेष्वेव पर्यवसन्नं यो मुक्तानां स्वाभाविको धर्मः समुमुक्षुणा यत्नतो नुष्ठेय इत्यर्थः यथोक्तं वार्तिके उत्पन्नात्मनो धर्मस्य सद्देष्टृत्वादधोमुखाः अयत्नतो भवंत्येव न तु साधनरूपिण इति समाप्त उपासनाप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः अतः परं वाक्यार्थविचारो जो वन्नस्माभेदप्रतिपादको भविष्यति ॥ २० ॥ इति भीष्मपर्वणि मेलेकं दीये गारुडभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ समाप्तश्चायमुपासनाकोटः ॥ १२ ॥ ३६ ॥ ॥७५॥ ॥७५॥ ॥७५॥

अथ अक्षय्यकृतोयमधिस्थोयमविकार्योयमुच्यते नित्यः सर्वगतः स्यात्पुरुचलोयसनातनइति द्वितीयेत्वं पदार्थस्वरूपमुक्तं तथाद्वादशोयेत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्रगमचित्यं चकूटस्थमचलं ध्रुवमिति तस्यैव स्वरूपमुक्तं न च तयोर्भेदः संभवति लक्षणैक्यात् लक्षणं हितयोरेव्यक्तत्वमचित्यत्वमचलत्वं सर्वगतत्वं चेत्यादिसमानं न च द्वयोः सर्वगतत्वं संभवति अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः न च लक्षणभेदाभावेऽपि तत्तदात्मगतविशेषाः संति ये मुक्तात्मनां जीवेशयोश्चान्योन्यभेदमावहन्ति स्वात्मानं च स्वाश्रयात्स्वयमेव व्यावर्तयन्तीति वाच्यं विशेषाणां सत्त्वे प्रमाणाभावात् ननु मासंतु विशेषाः बंधमोक्षादिव्यवस्थान्यथा नुपपत्त्या तु निर्विशेषेष्वपि पुरुषेषु भेदः सिध्यति यथोक्तं सांख्यवद्वैः जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्पटत्तेऽप्यपुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति जन्मादिव्यवस्थातः युगपत्पटत्त्यदर्शनात् सात्विकराजसादिभेदाच्च न पुरुषैक्यमित्यर्थ इति चेन्न व्यापकानेकात्मवादे भोगसांकर्यप्रसंगात् न ह्येकत्रातः करणे सुखादिरूपेण परिणते तत्पतिसंवेदी एक एव चेत्तन इति नियंतुं शक्यं सर्वेषां सान्निध्याविशेषेण प्रतिसंवेदनापत्तेरवर्जनीयत्वात् श्रोत्रस्यैकस्यापिकर्णशङ्कुलीरूपोपाधिभेदादिवातः करणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनः शब्दमहव्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थापि सेत्स्यतीति न पुरुषबहुत्वं वक्तव्यं ततश्च जीवेशयोर्लक्षणैक्याद

अत्रक्षितः अर्जुन उवाच प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ॥ एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

भेदे सिद्धे किमुत्तरं पंथेन तत्पतिपादनार्थेनेति चेत्सत्यं यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येदिति श्रुतेर्विद्यावस्थायां भेदाभावेऽपि अविद्यावस्थायां अंतःप्रविष्टः शास्ता जनानां एष ह्येव साधुकर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निषत इति व्यवहारदशायां शास्यशासितृभावेन कर्तृकारयितृभावेन च प्रसक्तः स्य जीवेश्वरयोर्भेदस्य निरासार्थत्वात् उत्तरपंथस्यारंभ उपपद्यते तत्रानुपदोक्तेन तत्पदार्थेन सहा स्यात् भेदं वक्तुं योग्यता ये भास्यभासकभावेन क्षेत्राक्षेत्रज्ञस्य कुं भाद्रास्वत इव विवेकं दर्शयति इदमिति इदमनात्मत्वेन भास्यं घटाद्यहंकारांतं शरीरं विशरणधर्मि हे कौन्तेय क्षेत्रं क्षिणोत्थात्मानमविद्यया त्रायते च विद्ययेति क्षेत्रं कर्मबीजप्ररोहस्थानं क्षेत्रशब्देनोच्यते इत्यो वेत्ति भासयति तं चिदात्मानं क्षेत्रज्ञ इत्यन्वर्थं संज्ञं प्राहुः के प्राहुः तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः एतेन मच्छामि पस्यामि भुंजे इति अनुभवाद्देहं द्रियाहंकाराः प्रतीतितो भासककोटिनिविष्टा इव भाति तथापि तेषां तत्त्वतो भास्यत्वलक्षणेनात्मभावः सिद्धः ॥ १ ॥

तमेवलक्षणमुपाधितो निष्कृष्टक्षेत्रज्ञात् क्षेत्रमपि मां परमेश्वरमेव उभय रूपेण संनं विद्धि तच्च मस्य हं ब्रह्मास्मि ब्रह्मैवेदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शास्त्रात् यस्मादुभयात्मा हंतस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः यत्ज्ञानं क्षेत्रस्य बाध्यत्वेन क्षेत्रज्ञस्य सर्वबाधबाधभूतत्वेन च यत्ज्ञानमापरोक्ष्ये गतत्वं निश्चयस्तदेव ज्ञानं मम द्विपयं सम्यग्ज्ञानं एतयोरेव ज्ञानं ब्रह्म ज्ञानमिति मतं निश्चितं ब्रह्म विद्धिः नेह नानास्ति किंचनेति क्षेत्रस्य बाधात् नान्यो तोस्ति द्रष्टेति क्षेत्रज्ञादन्यस्य द्रष्टुर्निषेधाच्च यद्यपि सर्वस्य ब्रह्मा भिन्नत्वात् यत्किंचिदपि ज्ञानं तत्सर्वं ब्रह्म विषयमेव भवति तथापि रज्जुं सर्पात्मना पश्यतो न तुरज्जुविषयं सर्पविषयं वा सम्यग्ज्ञानमस्ति नापि तस्य ज्ञानं स्य रज्जुव्यतिरेकेण विषयांतरं वास्तवमस्ति किंतु यदा सर्पबाधेन रज्जुतत्त्वमाधिगच्छति तदैव सर्पमिथ्यायमिति सम्यग्ज्ञानातिरज्जुं च तद्वदिहाप्युभयविदेव सम्यग्ज्ञानीत्यर्थः नहि अन्यतरस्य तत्त्वे ज्ञाने कृतकृत्यतास्ति न हि सांख्यो निर्विशेषात्मविदपि प्रपंचमबाधमानः शून्यवादी वा प्रपंचं तुच्छत्वेन पश्यन् अधिष्ठानं ब्रह्म नस्तीति बुधाणः कृतकृत्या भवतीति वक्तुं युक्तमतो द्वयोरपि तत्त्वं बोध्यमेव ॥ २ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदे विवरीतुमारभते तदिति यच्चेदं क्षेत्रं निर्दिष्टं न त्यादृकया दृशं स्वकीयैर्धर्मैरस्ति यद्विकारिये च तस्य विकाराः यतश्च यत् तस्माद्विकारा यज्जायत इति प्राचः तत्पूर्वं क्षेत्रं यच्च यत्स्वरूपं यादृकयत्प्रकारकं यद्विकारिये च तस्य विकाराः यतश्च क्षेत्रावयवान् यज्जायते तत् शृणु तत्ता स च क्षेत्रज्ञः यो यत्स्वरूपः यत्प्रभावश्च तदपि मत्तः शृणु ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाणैर्धर्मैर्माणमाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठार्थे बहुधा गीतं योगवासिष्ठादौ प्रतिपादितं छंदोभिर्वेदैर्मन्त्रैर्वपृथक् प्रति

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृकं च यद्विकारियं तश्च यत् ॥ स च यो यत्प्रभावं श्रुतस्मा सेन मे शृणु ॥ ३ ॥ ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥ महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इंद्रियाणि दशैकं च पंचचेंद्रियगोचराः ॥ ५ ॥

शाखं अनेकप्रकारं गीतं ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मणः सूचकानि पदानि समुच्चित्य वाक्यभावमापन्नानि तैर्ब्रह्मसूचकैर्ब्राह्मणवाक्यैस्तत्त्वमसीत्याद्यैरित्यर्थः हेतुमद्भिः अन्नेन सोम्यशुगेनापो मूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्यशुगेन ते जोमूलमन्विच्छते जसा सोम्यशुगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्ययाः प्रजा इत्यादिना कार्यलिङ्गान्यनुमानानि ब्रह्माधिगमाय प्रदर्शयंतो हेतवस्तद्भिः विनिश्चितैः असकृदभ्यासेन सकलशंकापंकक्षालनेन निश्चितार्थैः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं एतैः सर्वैर्यद्गीतं तत् शृणु इति पूर्वगसंबंधः ॥ ४ ॥ तच्च यच्च यादृकं च यद्विकारियं तश्च यत् महाभूतानां चिकारो भिन्नक्रमो बुद्धिश्चेति बुद्धिपदादुपरि द्रष्टव्यः यत्क्षेत्रं शरीराख्यमुक्तं दव्यक्तमेव शरीरं रथमेव त्विति श्रुतौ अव्यक्तपदेन तस्यैव ग्रहणात् क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वा तत्प्रकारमाह महाभूतान्यहंकारो बुद्धिश्चेति सप्तप्रकारैरंकुरितं महाभूतशब्देन पंचतन्मात्रा उच्यते अहंकारः बुद्धिरिति महत्तत्त्वमुच्यते स्वमेहि एतान्येव करणानि भासंते तत्प्रकारक एव भूतगण इति तावत्प्रकारकमेव क्षेत्रमित्युक्तं यद्विकारीत्यस्योत्तरमाह इंद्रियाणीति इंद्रियाणि दशैकं चेत्येकादश पंचज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणा निपंचकर्मेंद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि मनश्चेत्येकादश इंद्रियाणां गोचराविषयाः स्थूलाविषयादयः पंच अयं षोडशको विकार एव एतान्येव सांख्यैश्चतुर्विंशतितत्त्वानि गणयन्ते एतावांस्त्वस्माकं विशे षः तैः स्वतंत्रासत्याच प्रकृतिरुच्यते अस्माभिर्माया रूपा मिथ्या ईश्वराधीना चोच्यते इति तथाच श्रुतिः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति तस्मात्सांख्यप्रक्रियात्र भगवता श्रितेति न भ्रमितव्यं ॥ ५ ॥

अतश्च विकाराय जायत इत्युक्तं तदाह इच्छेति इच्छासुखे तत्साधने वा स्पृहा रूपं चित्तवृत्तिरिदं मे भूयादिति सा काम इति राग इति चोच्यते द्वेषो दुःखे तत्साधने च इदं मे मा भूदिति स्पृहा विरोधिनी चे तो वृत्तिः सुखदुःखे प्रसिद्धे संघातः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेरिन्द्रियमनश्चिदात्मना मे कलोलो भावरूपो भोक्ता चेतनाया पूर्वोक्ता बुद्धिः सैव शुद्धासत्त्वमयत्वादिमलादर्शवच्चित्तविविध्या हिणीतमायः पिबे वक्रित्वमिव स्वयमचेतना पिचेतनात्वं प्राप्ताय व्याप्तः स्थूल पिण्डो पिचेतन एव प्रतीयते सेयं चेतना मनः संज्ञिता सैव इच्छादिरूपा परिणमते तथा च श्रुतिः कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षोर्भीरि त्येतत्सर्वमन एवेति कामादीनां मनोवृत्तित्वमाह एतत्क्षेत्रमव्यक्ताख्यं सविकारं विकारेण महदादिना तद्विकारेण चेच्छादिना सहितं उदाहृतमुक्तं नन्विच्छादयो हं प्रत्ययविषयस्यात्मनो धर्मा इति काणादावदंति सत्य मेव वदंति ते परंतु सोऽस्माकं मुख्य आत्मैव न भवति तस्य शुद्धायां चित्ति अभेदेनाध्यस्तत्वादिति प्रागेवोक्तं अतः क्षेत्रांतर्गतस्याहमर्थस्य दृश्यस्य तादृशा एव दृश्या इच्छादयो धर्माः संतु ननः किंचिच्छिन्नं आत्मनो संगत्वम हंकारस्यावृत्तत्वं च अनुभवसिद्धं श्रुती अप्यनुवदतः असंगो ह्ययं पुरुष इति अच्युतेन हि प्रत्युदाहति ॥ ६ ॥ इदानीं ज्ञानसाधनानि विधत्ते अमानित्वमिति अमानित्वादयो पिचे तो वृत्तिविशेषादृश्यत्वाच्च तत्क्षेत्रवि कारा एव संतः सत्त्वगुणकार्यत्वात् ज्ञानस्य साधनभूता अपि उपचाराज्ज्ञानपदवाच्या भवन्ति एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमित्युपसंहारात् तत्र विद्यमानैरविद्यमानैर्वागुणैरात्मनः श्लाघित्वं मानित्वं लाभपूजाख्यात्यर्थं स्वध

इच्छाद्वेषः सुखदुःखं संघातश्चेतनो धृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं ॥ ६ ॥ अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं ॥ आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥ जन्ममृत्युजरा व्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ॥ ८ ॥ असक्ति रनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसे वित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं ॥ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतो न्यथा ॥ ११ ॥

मस्य प्रकटीकरणं दंभित्वं कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडनं हिंसा तेषां वर्जनममानित्वमदंभित्वमहिंसा च परेणापकृते पिचित्तस्य निर्विकारत्वं क्षांतिः आर्जवमकौटिल्यं आचार्योपासनं स्पष्टं शौचं मृज्जलाभ्यां बासं भावशुद्धिरांतरं स्थैर्यमोक्षसाधने प्रवृत्तस्य विघ्नसद्भावे पितदगगनं आत्मविनिग्रहः देहेन्द्रियादिप्रचारसंकोचः ॥ ७ ॥ इन्द्रियार्थेषु दृष्टेषु आनुश्रविकेषु वा शब्दादिषु वैराग्यं रागाभावः अनहंकारः दर्पराहित्यं अयोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः समुच्चयार्थश्चकारः जन्मादिषु यज्जायमानं दुःखं परस्य व्यथादोषाश्चैन्यादयस्तेषामनुदर्शनं ॥ ८ ॥ असक्तिरिति सक्तिः पुत्रादौ ममतामात्रं अभिष्वंगस्तेन सहतादात्म्याभि मानोयमेवाहमिति च पुत्रादेः सुखेऽहमेव सुखी तस्य दुःखेऽहमेव दुःखी तिसंगाभिष्वंगौ तद्वर्जनमित्यर्थः समचित्तत्वं हर्षविषादराहित्यं कुत्र इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टप्राप्तौ हर्षाभावः अनिष्टप्राप्तौ विषादाभावः ॥ ९ ॥ मयीति श्लोकः स्पष्टार्थः ॥ १० ॥ अध्यात्मशास्त्रज्ञे ज्ञाने निष्ठावत्त्वमध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनमविद्यानिवृत्तिरानंदावामिश्रतयोर्दर्शनं एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं विशकं ज्ञानं ज्ञा नसाधनमिति प्रोक्तं वेदेषु अज्ञानं ज्ञानविरोधि इतो न्यथायत्तत्मानित्वादिकमित्यर्थः तस्मात्तत्परित्यागेन अमानित्वादिकमेवोपादेयमिति भावः ॥ ११ ॥

एवंक्षेत्रं व्याख्याय स च यो यत्प्रभावश्चेत्युक्तं क्षेत्रज्ञस्वरूपं तस्य मायिकं प्रभावं व्याचष्टे ज्ञेयमिति एतैर्ज्ञानसाधनैर्यत्ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति तस्य स्वरूपं तावदाह अनादिमदिति आदिमत्त्वमर्थं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमितितदुत्पत्तिस्मरणात् तदन्यत् अनादिमत् अनादीत्येतावत्युक्ते प्रवाह नित्यत्वमव्यक्तादीनामप्यस्तीति तेषामप्यनादितायां प्राप्तायां तत्प्रतिषेधार्थमनादिमदित्युक्तं यद्वा आदिमत्त्वतः परं च आदिमत्परे कार्यकारणेताभ्यामन्यदनादिमत्परमिति अतएव परं निर्विशेषं न त्वपरं विशेषं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं न सत्प्रधानपरमाण्वादिवत्सदिति नोच्यते नाप्यसत्शून्यवदसदपि नोच्यते तथा च श्रुतिर्नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नोव्योमापरो यदिति असच्छब्दितस्य शून्यस्य सच्छब्दितस्य प्रधानस्य रजःशब्दितानां परमाणूनां परव्योमशब्दितस्य अस्मदभिमतस्याव्यक्तस्यापि सृष्टेः प्राक् निषेधं दर्शयति ॥१२॥ एवं स च य इत्येतत्क्षेत्रज्ञस्वरूपमपास्तसमस्तविशेषमुपपाद्य प्रभाव इति प्रतिज्ञातं तस्य प्रभाववैश्वरूप्यलक्षणमुपपादयति सर्वत इति सर्वतः सर्वासु दिक्षु अंतर्बहिः श्रवणयः पादाश्वास्यसंतीति सर्वतः पाणिपादं एवं सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमत् श्रवणवत् लोके सर्वं आदृत्य व्याप्य तिष्ठति यथा स्वमदृक् तैजसो वासनामये नैव पाणिपादादिना स्वामं प्रपंचम-

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥
सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमादृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

नु भवति तस्य च जायत्काले उपाधिभूतं पिङ्गतमेव पाणिपादादिकं तदेव स्थूलप्रपंचानुभवसंस्काराधानद्वारा वासनामयस्य प्रपंचस्य कारणं वासनामयश्च स्थूलप्रपंचस्य कारणमिति बीजाङ्कुरन्यायेनानयोरन्यो न्यस्मिन्नन्योन्यसद्भावोन्योन्यकारणत्वं चास्तीति एवं सकलप्राणिधीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिकं चैतन्यं सकलप्राणिधीवासनामयं समष्टिसूक्ष्मप्रपंचमवभासयति अस्य चोपाधिभूतं ब्रह्माङ्गतसकलप्राणिपाणिपादादिकमेव एवं च पूर्ववत् स्थूलसूक्ष्मयोरपि समष्टिप्रपंचयोरन्योन्यं बीजाङ्कुरन्यायेन कार्यकारणभावमन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्सद्भावं चाभिप्रेत्योक्तं भगवता भाष्यकारेण सकलप्राणिकरणोपाधिद्वारेण ज्ञेयं संप्रोक्तित्वं प्रतिपाद्यत इति कार्यद्वाराकरणास्तित्वसिद्धौ च कारणाभावोपपद्यते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत इति ननु प्रक्षालनाद्विपंक्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायेन व्यर्थं स्तर्हि कारणोपन्यास इति चेन्न तद्विनाशुद्धाधिगमायोगात् शास्त्राचंद्रन्यायेन हि सगुणं निर्गुणस्य वस्तुनो ज्ञापकं यथोक्तं भाष्ये उपाधिकृतमित्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतः पाणिपादमित्यादि तथा हि संप्र-

ननु यथाहवनोयादिवदलौकिकमपि ब्रह्मकार्यकारणप्रपञ्चविशिष्टं चित्रमेव सर्वतः पाणिपादंतदित्यादिना शास्त्रेण कार्यशेषतया समर्थते न च बाध्यं उपासनापरं शास्त्रं न ब्रह्मणो वैचित्र्यं प्रतिपादयितुमीष्टे इति देवता
धिकरणार्थं न देवताविषयादिवत्तद्वैचित्र्यस्यापि अवांतरतात्पर्यं विषयतया सिद्धेः न च देवताविषयादेव्यावहारिकमेव सत्त्वं न पारमार्थिकं ब्रह्मज्ञानेन तस्य बाधादिति वाच्यं सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः तस्मात्सर्व
तः पाणिपादत्वादिकं ब्रह्मणो वास्तवमेवेति नापवादमर्हतीत्याशंक्याह सर्वेन्द्रियेति सर्वाणि आंतराणि बाह्यानि च इंद्रियाणि मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यानि श्रोत्रादीनि चेति पाहकमात्रसंगृहीतं गुणाश्च विषयाः तेन
पाहकमात्रं गृह्यते समस्तपाहकपाहकवदाभासते न तु पाहकपाहकस्वरूपं विचित्रं यथा जलसूर्योऽधस्थ इव कं पतद्वाभासते ननु वस्तुतोऽधस्थः कं पते वा तद्वत् आत्मनो पाहकपाहकाकारत्वं मिथ्येत्यर्थः कुत एतत् यतः सर्वे
न्द्रियविवर्जितं इंद्रियेति गुणानामप्युपलक्षणं न हि ब्रह्मणिकिंचित्पाहकपाहकपाहकं वामन आदिवर्तते अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं अप्राणोऽसमनाः शुभ्रः यत्तददृश्यमपाहकमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादमित्यादिशा
स्त्रान्तस्मान्प्रपञ्चविशिष्टं विचित्रं ब्रह्म कथं तर्हि सर्वं ब्रह्मेति शास्त्रमित्याशंक्याह असक्तं सर्वभृच्चैवेति अत्र सर्वभृदितिसर्वाधारत्वोक्त्या सर्वस्मात्पृथग्भूतमित्युक्तं सर्वस्य ब्रह्मणा सहा धाराधेयभावोपि किंचिदरूप
यो रिव समवायसंबन्धेन कुंडलदरयो रिव संयोगसंबन्धेन वेत्याशंक्यसंबन्धं विनैव सर्वभृत्त्वं ब्रह्मण इत्याह असक्तमिति ननु व्याहृतमेतत् असक्तमिति सर्वभृदिति चेति नैष दोषः न सूक्ष्मभूमिर्मरीचिकोदकेन संसृता अथ
च तदाधारभूतापि भवति तद्वदेतद्विष्यति नन्वेवं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमापततीति तथा च कर्मोपास्तिविधय उपरुध्येरन् न ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन बाधैतं न बाध्यते तां वक्रियाकारकादिसर्वव्यवहारस्य सत्यत्वोपगमात्

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं ॥ असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

प्राणावैसत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्यापि प्राणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य व्यावहारिकं सत्यत्वमुक्ता ततोऽप्यधिकं परमार्थसत्यं ब्रह्मदर्शितं सत्यत्वं चाबाध्यत्वं तत्किंचित्कालं प्राणानामस्ति ब्रह्मणस्तु सार्वदिकमिति
यथा भूपतीनां भूपतिरित्युक्ते ऐश्वर्याल्पत्वभूयस्त्वक्तो भेदः स्पष्ट एव मिहापि द्रष्टव्यं तस्माद्ब्रह्मणः सविशेषत्वं निष्कलात्मबोधात् प्रागेवन तूर्ध्वमित्यवश्यं तत्त्वज्ञानेन बाधितुं शक्यमित्यनुपाधिकं ब्रह्मण केनचित्कार्यशेष
तामेतुं शक्यं तदधिगमे क्रियाकारकादिद्वैतोपमर्दादुपास्योपासकोपासनाभेदस्य बाधितत्वात् तस्माद्युक्तमुक्तमुपाधिकं तत्त्वं निश्चयेति किंच निर्गुणं गुणभोक्तृ च पाहकपाहकसंबन्धशून्यमपि पाहकेषु बुद्ध्यदिषु पा
हसंबन्धात्सुरवायाकारेण परिणतेषु सत्सु केवलं तत्काशकत्वमात्रेण गुणभोक्तृत्वमप्यस्य चिदाभासरूपस्योपपद्यते यथा प्रतिबिम्बरूपेण वा बुपाधिकं तत्तलनादिकं तथा च श्रुतिः ध्यायतीवलेलायतीवेति बुद्धौ ध्यायं
त्यांतप्रविष्टमिदाभासो ध्यायतीव विषयान् बुद्धौ लेलायंत्यां विषयप्रदेशं च्छंत्यां सोपिलेलायतीवनतु स्वतो ध्यायतिलेलायतिवेति प्रतिपादयति एतेन अपाणिपादो जवनोपहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इ
त्यपि ब्रह्मण उपाधिगुणानुगुण्यमजनशक्तिमत्त्वेनैव व्याख्येयं अयमपादोपि पादे जवति जववान् भवतीति अंधो मणिमविदादित्यादिकं वचनजातं चात्रानुसंधेयं तस्माद्युक्तमुक्तं निर्गुणं गुणभोक्तृ चेति भाष्ये तु नि
र्गुणसत्त्वादिगुणरहितमपि तेषां गुणानां सुखदुःखमोहालोकत्वेन परिणतानां भोक्तृच उपलब्धचेति व्याख्यातं ॥ १४ ॥

नन्वसक्तमसंबद्धं चेत्कथमुपलब्धं स्यादित्याशंक्याह बहिरिति भूतानां प्राणिनां एकादशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च केवलविकारत्वेन व्यवहितत्वात् बहिरित्युच्यते महदहंकारपंचतन्मात्राव्यक्तानि प्रकृतिरूपत्वेन संबहितत्वादेतरित्युच्यते चराचरमिति उभयनिरुद्धाश्चराचरोपाध्युपलक्षिता अवधिभूताः पुरुषाश्चरमचरं चेत्यनेनोच्यते तत्र चराचरं ज्ञेयमिति सामानाधिकरण्यात् पुरुषाणां ज्ञेयब्रह्मभावोक्तः बहिरंतश्च ज्ञेयमिति षोडशसु विकारेष्वष्टासु प्रकृतिषु च ज्ञेयस्य संबंधोक्तः सच संबंधो यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायेन अध्यस्तप्रकृते विकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्त एव एवं च पुरुषस्योपलब्धिमात्रशरीरस्य गुणैः सह आध्यासिकसंबंधसत्त्वात् गुणोपलब्धत्वं युज्यते यथा प्रकाशमात्रस्वरूपस्य रवेः प्रकाशसंबंधापेक्षं प्रकाशयितुं त्वं हृदित्यर्थः नूनं नित्यापरोक्षः पुरुषप्रकृतिविकारसंबद्धश्च तर्हि कुतो न सर्वैर्गृह्यत इत्याशंक्याह सूक्ष्मत्वात् दुर्लभ्यत्वात् तज्ज्ञेयं अविज्ञेयं दुर्विज्ञेयं यथा जपाकुसुमोपहितस्य स्फटिकस्य शौक्न्यं सन्निहितमपि रूपान्तरविक्षेपेण तिरोहितं सन्नगृह्यते एवं नित्यापरोक्षमप्यसंगं ब्रह्मोपाध्युपधानाद्विविक्ततयान्यहीतुं शक्यं केतवौ पाधिकधर्मोपेतमेव गृह्यते मूढैः विद्वद्भिस्तूपाधिप्रविलापनेन सुपहमित्याशयः एतदेवाह दूरस्थं चांतिके च तदिति यथा मूढो जलसूर्यं बिबसूया दूरस्थं मन्यते विद्वान्सु उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनामुपर्युत्प्लुत्य गतानां बिबसाहित्वं स्पष्टं बिबस्याधस्थत्वमहं तु पूर्वप्रवृत्ताधोमुखवृत्तिसंस्कारापेक्षमिति जानन् बिबदेशे एव प्रतिबिंबं पश्यति बिबे एव जलस्थत्वमध्यस्य तेन तु जले प्रतिबिंब इति उपाधौ धर्म्यध्यासकल्पनातो विषयस्योपाधिसंसर्गमात्राध्यासकल्पने लाघवात् एवं बिबभूतं ब्रह्म प्रतिबिंबभूता जीवान्मूढानां विप्रकृष्टं विदुषां तु अत्यंतं सन्निकटमिति ॥ १५ ॥ एतदेवोपपादयत्यर्द्धेन अविभक्तं चेति एक एव भूता

बहिरंतश्च भूतानामचरंचरमेव च ॥ सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ १५ ॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं ॥ भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं प्रसिष्णुप्रभविष्णु च ॥ १६ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं तद्वदिसर्वस्य धिष्ठितं ॥ १७ ॥

लाभूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति श्रुते भूतेषु कार्यकारणसंघातापन्नेषु जलपात्रेषु चंद्रस्येव ब्रह्मणः प्रतिबिंबाजीवास्ते चोक्तरीत्या बिंबादन्नन्या इति तद्रूपेण भूतेषु अविभक्तं च विभागमप्राप्तमपि ज्ञेयं तन्मूढदृष्ट्या विभक्तमिव दूरदेशस्थमिव चाद्विभिन्नमिव च स्थितं एवं तर्हि चंद्रादुदपात्राणामिव भूतानां पृथक्सत्त्वापत्तिरित्याशंक्याह भूतभर्तृ चेति अधिष्ठातृत्वेन सर्वाणि भूतानि धारयतीति तत्तस्तेषां पृथक्सत्तास्तिरजुतइव तदध्यस्तानां सर्पदंडधारादीनामित्यर्थः एतदेवाह प्रसिष्णुप्रभविष्णु च यथा रजुस्तत्त्वज्ञानदशायां सर्पादीन् पश्यति अज्ञानदशायां च तानेव प्रसूतेतद्वत्ज्ञातं ब्रह्म सर्वं भूतानि प्रसिष्णुं पश्यतीति अज्ञातं च सर्वं भूतानां प्रभविष्णु उत्पादनशीलं ॥ १६ ॥ एवं ज्ञेयस्य तदस्थलक्षणमुक्त्वा स्वरूपलक्षणमाह ज्योतिषामिति ज्योतिषां बाह्यानामादित्यादीनामांतराणां च बुद्ध्यादीनामितरावभासकानामपि तज्ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिरवभासकं चैतन्यं ज्योतिषो जडज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः तथा च श्रुतयः येन सूर्यस्तर्पाते जसेद्धः तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्याद्याः वक्ष्यति च यदादित्यगतं तेज इत्यादि तमसोऽज्ञानात् भूतमसमसंबद्धं तदूरस्थं तदुच्यते ननु यथा चांद्रस्य ज्योतिषोऽवभासकं तत्स जातीयं सौरं ज्योतिरिति ज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्धं एवं सौरादिज्योतिषामप्यवभासकं किंचित्तत्स जातीयं ज्योतिरलौकिकं स्यादित्याशंक्याह भूतभर्तृ चेति केवलमधिष्ठातृत्वं ज्योतिरिति तत्तु गौतमिकं तदेव ज्ञेयं तत् आद्यतत्वात् ज्ञानेन प्राप्नुमिष्टतमं कुतस्तर्हितं ज्ञानमत आह ज्ञानगम्यमिति अतस्तज्ज्ञानेन अमानित्वा विना ज्ञानसाधनेन गम्यमाप्तं किं तर्हि ज्ञानांतरवशादव्यवहितं वा बाल्ययौवनाद्यवस्थांतरवत्कालव्यवहितं वा तत्प्राप्य मस्तीत्यत आह तदिसर्वस्य धिष्ठितमिति स्वात्मभूतमेव तदंतर्दृष्टीनां सम्यक्प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्तर्मयं ज्ञानमुपसंहरति इतीति क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यंतं ज्ञानं ज्ञानसाधनं अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं ज्ञेयं अनादिमत्परमित्यादिधित्तिमित्यंतं श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च समासतः संक्षेपत उक्तं मद्रक्त एतच्च
विज्ञायमद्वावायमद्वावायोपपद्यते युक्तो भवति भक्त्यैव प्राप्यं ब्रह्म यथाप्यब्रह्मैव भवति तथा च श्रुतिः यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता सार्थाः प्रकाशं ते महात्मन इति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति च
॥ १८ ॥ एवं क्षेत्रं शरीराख्यमव्यक्तमुक्तं तत्प्रकाराश्च महदाद्यास्तयो विंशतिः तद्विकारा इच्छादयो ज्ञानाज्ञानशब्दिता अमानित्वमानित्वादयः पुरुषश्च उक्तः इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्ये यस्माद्यजायते तच्च क्षेत्रज्ञ
स्य प्रभावश्चेति द्वयं वक्तव्यं तत्राद्यं विदुषोति त्रिभिः प्रकृतिमिति सप्तमाध्यायेऽष्टाध्यायाप्रकृतिरपरा उक्ता सात्र प्रकृतिः या तु जीवभूता परा प्रकृतिरुक्ता सात्र पुरुषशब्देनोच्यते एतौ हि संपृक्तौ संसारं जनयतः वियो
गश्च तयोर्मोक्षः तत्र तौ उभावप्यनादौ विद्धि तयोरादिमत्त्वे संसारस्या कस्मिन् कत्वा पातात्कृतहाना कृताभ्यागमप्रसंगश्चेत्यन्यत्र विस्तरः विकारान् इच्छादीन् गुणान् बुद्धीन्द्रियादींश्च प्रकृतिसंभवान् विद्धि ॥ १९ ॥
उभयोरपि संसारप्रतिकारणत्वे द्वारमाह कार्येति कार्यं शरीरं तदारंभकाणि भूतानि विषयाश्च कारणत्रयोदशेन्द्रियाणितदाश्रिताश्च सुखदुःखमोहात्मका गुणाश्च करणमिति पाठेऽपि स एवार्थः एतयोः कार्यकारण
योः कर्तृत्वे निमित्ते सति कर्तृत्वेनेत्यर्थः हेतुः संसारस्य कारणं प्रकृतिर्भवति तथा पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे भोक्तृत्वेन संसारस्य हेतुरिति यदि हि कार्यकारणं सुखदुःखस्वरूपहेतुफलत्वेनाप्रकृतिर्न परिणमेत तदापु

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥ मद्रक्त एतद्विज्ञायमद्वावायोपपद्यते ॥ १८ ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव वित्थ्य नादी उभावपि ॥
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

पुरुषः किमुपलभेत अनुपलब्ध्वा किं संसारी स्यात् अनुपलब्ध्वा वा प्रकृतिः कुत्रोपयुज्येत तस्मादुपलभ्योपलब्धसंयोगः संसारकारणमिति यथा भाष्यं व्याख्यातं यद्वा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे प्रकृति
रेव पुरुषतादात्म्यं प्राप्ता हेतुर्भवति वद्वितादात्म्यं प्राप्तं लोहं वद्वे श्वतुष्कोणत्वादाविव हेतुर्भवति तथा प्रकृतेः सुखदुःखभोक्तृत्वे स्वच्छायाप्रदानेन पुरुषः कारणं वद्विरिव लोहस्य स्वच्छायाप्रदानेन दग्धत्वे तथा हि का
र्यत्वादयः प्राकृतदेहेन्द्रियबुद्धिधर्माः संतश्चिदात्मन्यारोप्यंते गौरोहं मनुष्यपुत्रोहं काणोहं खंजोहं करोम्यहमकार्षमहमिति तथा चिच्छायापन्ना बुद्धिश्चेतयाम्यहं सुखदुःखादीनुपलभे इति मन्यते सोऽयं प्रकृतिपुरुष
योऽन्योन्यधर्माध्यासः संसारस्य कारणमित्युपपादितं भवति सांख्याभिमतं पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि निरस्तं भवति अन्यथा प्रकृतिः कर्त्री पुरुषो भोक्तेति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येत न च भोक्तुः पुरुषस्य
निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्यमित्यन्यत्र विस्तरः द्वंद्वेति श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमपि संबध्यत इति त्वप्रत्ययस्य पूर्वाभ्यामपि संबधे कार्यत्वं कारणत्वं कर्तृत्वं चेति विग्रहः द्वंद्वैकवद्भावश्च प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवच
नमात्रे प्रथमेत्यादिवत् ॥ २० ॥

ननु यथा बोद्धव्यं तत्तुल्यं स्यात्ते एव पौंसं भोक्तृत्वं बुद्ध्वा वस्तित्येतं भ्रमं वारयति पुरुष इति हि प्रसिद्धं प्रकृतिस्थः देहेन्द्रियमनःसंघातमध्याहृतस्तत्तादात्म्यंगत इत्यर्थः प्रकृतिजान्मुखदुःखमोहात्मकान् गुणान् भुंक्तुं उपलभते यदा तु सुमित्तमाधिभूतौ प्रकृतिस्थत्वं नास्ति तदोनसुखादीनुपलभते तेनोपाधिगता न्येव सुखादीनि तदभावेन प्रतीयन्त इति सिद्धं श्रुतिरप्यात्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिण इतीन्द्रियमनोयोगादेवात्मनि भोक्तृत्वं दर्शयन्ती शुद्धस्य केवलस्य भोक्तृत्वं नास्तीति दर्शयति कुतस्तर्ह्यभोक्तृरप्यस्य प्राकृतो बन्ध इति तत्राह कारणमिति अस्य पुरुषस्य सदस्यो निजन्मसु तत्र सदस्यो निजन्मानो देवाः अस्यो निजन्मभाजस्तिर्यचः स्थावराश्च सदस्यो निजन्मानो मनुष्याः एतेषु त्रिष्वपि जन्मसु प्राप्येषु अस्य पुंसो गुणसंगः सुखादिष्वभिष्वंगः कारणहेतुः तथा हि सात्विका देवा भवंति राजसामनुष्यास्तामसाश्च पशवस्तेषां तत्तद्योनिप्राप्तौ तद्गुणप्राधान्यमेव कारणं बक्ष्यति च ऊर्ध्वगच्छन्ति सत्वस्था इत्यादि यद्वा प्रकृतिस्थो विद्वानविद्वान्वगुणान् भुंक्ते पश्वादिभिश्चाविशेषादिति न्यायात् तत्किं विद्वानिवा विद्वानपि कुतो न मुच्यते अविद्वानिवा विद्वान्वा कुतो न बध्यते इत्याशंक्याह कारणमिति गुणेषु देहेन्द्रियविषयेषु संगः अहमिदं ममेदमित्यभिनिवेशः स एव जन्मकारणं विदुषां तु तदभावान्न जन्म समानेऽपि देहसंबन्धे यदायक्षो देहाभिमानं धत्ते तदा स एव देहपीडया पीड्यते न तु देहपतिर्जीवः यदा त्वयं देहाभिमानं धत्ते तदा नेतर इति प्रसिद्धं संगस्य बन्धकत्वं न तु सांनिध्यमात्रं बन्धकं अतो विद्वद्विदुषोः समानेऽपि देहसंबन्धे संगतदभावकतो महान् विशेष इति भावः ॥ २१ ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥ कारणं गुणसंगोऽस्य सदस्यो निजन्मसु ॥ २१ ॥
उपद्रष्टानुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२ ॥

सच यो यत्प्रभावश्चेति क्षेत्रज्ञतत्प्रभावौ व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातौ तत्र क्षेत्रज्ञः प्रागेव वर्णितः तस्येदानीं प्रभावमाह उपद्रष्टेति तत्र पूर्वगुणसंगो जन्मकारणमित्युक्तं तत्र संगश्चतुर्विधः पुरुषापलापेन गुणमात्रप्राधान्येन वा तन्मंताभाव्यगुणप्राधान्येन वा गुणानां समप्राधान्येन वा अप्राधान्येन वेति तत्राद्ये देहेन्द्रियमन आदिरूपगुणसंघातमेव आत्मत्वेन पश्यन् भोक्ता भवति यथा चार्वाकादिः द्वितीये गुणानां प्राधान्यादात्मनि वास्तवकर्तृत्वाच्च भिमानेन कर्मफलानां भर्ता संचेता भवति यथा तार्किकादिः तृतीये गुणानां समप्राधान्येन गुणगतमपि भोक्तृत्वमसंगेऽप्यात्मनि वस्त्रे भल्लातकां कवदनुमन्यते यथा सांख्यः चतुर्थे सर्वथापि गुणधर्माणामात्मनिसंक्रम्य पश्यन्नुदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचारदर्शी उपद्रष्टा भवति यथा स्माकं साक्षी एतेषु चतुर्विधेषु गुणसंगेषु पद्रष्टोत्तमः अनुमंता मध्यमः भर्ता अधमः भोक्ता अधमाधमः स एव गुणान्वशीकृत्य यदा क्रोडतितदामहे श्वर इत्युच्यते यः सर्गस्थित्यंतकर्त्ता प्रभुर्जगदंतर्हामी स एव गुणानपहाय स्थितः परमात्मेति चाप्युक्तो भवति यद्यप्युपद्रष्टापि गुणानपहाय तत्साक्षित्वेन स्थितो भवति तथापि तस्यैव संघातो पहितस्य संघातांतरप्रचारदर्शित्वाभावादयं सकलसंघातप्रचारदर्शी तिसर्वोक्तृत्वात् परमो यमात्मा तमेन बक्ष्यति उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविश्य विभर्त्य व्यय ईश्वर इति एतावपि गुणसंगिनौ एवमेक एव देहेस्मिन् निजमानः परो गुणातीतः स्वात्मनि गुणान्विलाप्य स्थितो खंडैकरस आत्मा गुणसंगेन षड्विधो भवति अयमेवास्य प्रभावः तत्र अनुमंतुर्भर्तृभोक्तृभिस्त्रिभिरूपैरयं बध्यते उपद्रष्टृ महेश्वरपरमात्मरूपैस्तु नित्यमुक्त एव नित्यं तत्र भाष्यार्थोऽनुसंधेयो विस्तरभस्मात्तु न प्रदर्शितः ॥ २२ ॥

यएवमिति गुणैश्च विकारैः सर्वथा विहितेन निषिद्धेन वा कर्मणा वर्तमानोऽपि न स भूयो भिजायते पुनर्जन्म न लभते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं विधात्मदर्शनेऽधिकारिभ्यो
 देवोपायविकल्पनाह ध्यानेनेति अत्र ये आत्मानं विविदिषन्ति ते निष्कामकर्मणा परमेश्वरमाराधयन्ति ते कर्मयोगिनः तत एवोत्पन्नविदिषा वेदांतश्रवणे प्रवर्तते ततः प्रमाणगता संभावना निवृत्तौ सत्यांतस्थे वायं
 स्य मनने प्रवर्तते प्रमेयगता संभावना निवृत्त्यर्थे सांख्याः ततः प्रमाणप्रमेयगता संभावनाया निवृत्त्यनंतरं अनात्मनि देहादात्मबुद्धिरूपाया विपरीतभावनाया निवृत्त्यर्थं निदिध्यासनं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्व
 कस जातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं कर्तुं प्रवर्तते ततस्तत्परिपाके आत्मनि बुद्धित्तौ आत्मानं परमेश्वरं पश्यन्ति ध्यायिनः तत्र ये कर्मसांख्ययोर्भिष्णातास्ते ध्यानेनात्मनि देहे आत्मानं परमेश्वरं आत्मना बुद्ध्या पश्यं
 ति अन्ये त्वकृतकर्माणि सांख्येन योगेन विचारात्मकेन योगेन ध्यानद्वारा पश्यन्ति अन्ये पुनः कर्मयोगेनैव पूर्वोक्तलक्षणेन सांख्या ध्यानद्वारा पश्यन्तीति साधनत्रयस्य समुच्चयोननु विकल्पः ॥ २४ ॥ पक्षांतरमाह अन्ये
 त्विति अन्ये ऊहापोहकौशलहीनाः तु शब्देन पूर्वोक्तेभ्यो विलक्षणाः एवं पूर्वोक्तप्रकारमजानन्तो न्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा आत्मनो निर्विशेषब्रह्मैतन्न्यरूपत्वं तदुपासनामार्गं चाधिगत्य उपासते यथोक्तप्रकारेण
 ध्यायन्ति तेऽपि चमृत्युं संसारंतरत्येव अपिशब्दात् पूर्वश्लोकोक्तास्तरन्तीत्यत्र किमाश्चर्यमिति गम्यते एव शब्दात्तेषां मुख्यक्रमाभावेऽपि तरणे संशयो नास्ति यतस्ते श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणंतदेव परं अयनं मोक्षसाधनं

यएवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयो भिजायते ॥ २३ ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये सां
 ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥ अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वा न्येभ्य उपासते ॥ तेऽपि चातिरन्त्येव चमृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥ यावत्संजायते
 किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमं ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

येषां ते तथा ध्याने प्रवृत्त्यतिशयान्तेषां चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मपेक्षा वेदोक्ततत्त्वेऽद्वैतनिश्चयाच्चासंभावना निवृत्त्यर्थं श्रवणमननापेक्षेति भावः अयं च ब्रह्मसाक्षात्कारः संवादिभ्रमरूप इति केचित् प्रमाह पश्यन्त्ये तथा-
 हि यथा कश्चिन्मणिप्रभां मणिबुद्ध्या पश्यन् भ्रांत एव तथा पितृहृणकाले मणिलभते ततः संवादिभ्रमः एवं त्वंपदार्थतत्पदार्थमणिप्रभाभूतं तत्पदार्थबुद्ध्या भावयन् व्यवहारतो भ्रांत एव तथा पितृसाक्षात्कारकाले तद-
 नन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोऽपि संवादिभ्रमन्यायेन जायते इति तथा च वसिष्ठः असत्ये सत्यतासाधोशाश्वती परिदृश्यते शून्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदमिति व्यवहारतो निर्विशेषस्वरूपत्वेनासत्ये आत्म-
 नितत्र निर्विशेषत्वभावनं शून्यो निर्विषयोऽयं ध्यानयोगो योषित्यग्निध्यानवत्तथापि तेन शाश्वती सत्यता प्राप्यते दृश्यते इति वसिष्ठवाक्यार्थः कल्पद्रुमाचार्यास्तु वेदांतवाक्यजध्यानभावनाजाऽपरोक्षधीः मूलप्रमा-
 णदाह्येन भ्रमत्वं प्रतिपद्यते इति प्राहुः ॥ २५ ॥ पूर्वकार्यकारणकर्तृत्वे इत्यत्र चिदचित्तोऽपुं प्रकृत्योरन्योन्यधर्माध्यास उक्तस्तस्यैव गुणसंगरूपस्य कारणगुणसंगोऽस्येति नानाजन्महेतुत्वं चोक्तं तद्विशदयति यावदिति
 सत्त्वं जीवरूपं गुणसंगोऽत्र रूपाध्यासक्तिर्न किंतु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकताध्यासलक्षणो बोध्यः शेषं स्पष्टं ॥ २६ ॥

निर्गुणत्वान्नकरोतीतिसिद्धं असंगत्वान्नोपलिप्यतइत्याह यथेति यथाआकाशोधूमादिनानलिप्यतेसौक्ष्म्यादसंगत्वभावत्वात् एवमात्मापुण्यपापादिनानोपलिप्यतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ नकरोतिनलिप्यतइ
 तिद्वयमपिदृष्टान्तरेणप्रतिपादयति यथेति यथासूर्यःस्वसत्तामात्रेणविश्वंप्रकाशयतिननुव्यापाराविष्टयाकुविदइवपटं यथाचैषप्रकाशयधर्मैर्दुर्गंधादिभिर्नलिप्यते एवमयंक्षेत्रीक्षेत्रज्ञःसूर्यवदेकएवसन्ने
 कधाभूतक्षेत्रंमहाभूतानीत्यादिनाचतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तमुक्तंतत्त्वसत्तामात्रेणप्रकाशयतिहेभारतननुव्यापाराविष्टयातत्संपादयति तद्धर्मैर्वापुण्यपापादिभिर्नलिप्यते सूर्यदृष्टातेनएक
 त्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमलेपत्वंचदर्शितं तथाचश्रुतयः यथाहयंज्योतिरात्माविविस्वानपोभिन्नावद्ब्रह्मपुनगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषे
 र्वासदोषैः एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यइति ॥ ३३ ॥ अध्यायार्थकृत्स्नमुपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःपूर्वोक्तयोरेवमुक्तरीत्याअंतरंभेदंजडत्वाजडत्वकर्तृत्वाकर्तृत्वविकारित्वावि
 कारित्वकृतवैलक्षण्यज्ञानचक्षुःशास्त्राचार्योपदेशात्मप्रत्ययजनितेनज्ञानचक्षुषायेविदुस्तेपरंमोक्षंयांतिप्राप्नुवन्ति किंसांख्यानामिवास्माकमपिगुणपुरुषान्तरज्ञानादेवकैवल्यमुच्यतेइत्याशंक्याह भूतप्रकृतिमोक्ष
 यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशान्नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यते ॥ ३२ ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतयाकृत्स्नं
 प्रकाशयतिभारत ॥ ३३ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरं ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीता
 सू० क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ पर्वणितुसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच परं
 भूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमं ॥ यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः ॥ १ ॥

मिति भूतानांविद्यदादीनांप्रकृतिरूपादानंत्रिगुणात्मिकाअविद्यातस्याविद्ययामोक्षंनिरन्वयोच्छेदंचयेविदुस्तएवपरंयांतिननुक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंमात्रविदइत्यर्थः यथेकासत्याविश्वीचप्रकृतिस्तर्हिबिभूनामलि
 मदृशांबहूनांपुरुषाणांमुक्तानामपितद्दर्शनमपरिहार्यं तथाचतेषामपिबंधप्रसक्तिः यदितुमिथ्यातर्ह्यस्यैवात्मभाक्षात्कारोजातस्तद्दृष्ट्यासर्वथैवज्जूरगवद्वाधिताकालत्रयेपिनास्ति इतरेषांत्वनादिरनंतास्येवे
 तिवक्तुंशक्यं तस्मान्नप्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानमात्रात्कैवल्यंकिंतुप्रकृतिबाधेनपुरुषज्ञानात्सर्पबाधेनरज्जुदर्शनात्भयनिवृत्तिवद्धननिवृत्तिरितिसिद्धं ॥ ३४ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोदशो
 ऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ पूर्वाध्यायातेभूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुस्तेपरंयांतीत्युक्तंतत्रकावाभूतप्रकृतिःकिमाश्रयेणतस्याभूतजनकत्वंकथंवाबंधकत्वंकथंचततोमोक्षःकिंचमुक्तो
 नालक्षणइत्येतदर्थंजातंविचरीतुंचतुर्दशोऽध्यायआरभ्यते तत्ररुच्युत्पादनार्थंपरंज्ञानंस्तुवन्श्रीभगवानुवाच परमिति परंसर्वोच्छ्रेष्ठंविषयत्वात् ज्ञानंभूयःपुनःअसकृदुक्तमपिप्रवक्ष्यामि किं तत्स्वरूपमाह
 ज्ञावानाममानित्वादीनांयज्ञादीनांज्ञानसाधनानांमध्येयदुत्तमंमोक्षफलत्वादंतरंगंतदेवतत् अहंघटंजानामीत्यत्राहमर्थस्यघटकारवत्तेर्घटस्यचज्ञानमस्तीतिविषयभेदात्ज्ञानत्रयमस्ति तत्राद्यद्वयंनान्तस्यैकंय
 चउत्तमंचरमंघटप्रकाशफलरूपंज्ञानंतदेवपरंब्रह्मेत्यर्थः यथोक्तंवार्तिककारैः परांगर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता संवित्सैवेहक्षीयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतइति यत्ज्ञानंज्ञात्वावेदांतवाक्यजन्ययाधीवत्याअपरं
 क्षीकृत्यपरांसिद्धिमोक्षइतःसंसारान्संसारंविहायगताःप्राप्ताः ॥ १ ॥

इदंज्ञानंविषयविषयिरूपविकल्पविनिर्मुक्तंउपाश्रित्यममईश्वरस्यसाधर्म्यसर्वात्मत्वंसर्वनियंतृत्वंसर्वभावाधिष्ठातृत्वमित्यादिष्वसाम्यंसाधर्म्यमांगताः तंथाचश्रुतयोयएववेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वभवति सर्व
स्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिः सनसाधुनाकर्मणाभूमान्नोएवासाधुनाकनीयानितितिज्ञानफलंईश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाह किंच भुशुंढीप्रभृतयोज्ञानबलादेवसर्गेपिनजायतेप्रलयकालेचतत्तद्ब्रह्मभावं
गच्छंतोनप्रलयाभ्यादिभिर्व्यथंतेव्यथांप्राप्नुवन्ति इदंश्लोकद्वयंभाष्येवक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थत्वेनैवव्याख्यातं तज्ज्ञानमुपाश्रित्यज्ञानसाधनमनुष्ठायेतिपदार्थः शेषस्पष्टं ॥२॥ अथेदानींकावाभूतप्रकृतिःकिमाश्रये
णतस्याभूतजनकत्वंतदाह ममेति ममशुद्धचिन्मात्रस्ययोनिःप्रवेशस्थानं महद्ब्रह्ममहत्तत्त्वस्यप्रथमकार्यस्यब्रह्मबृंहकंकारणमव्यक्ताव्याकृतापरपर्यायंत्रिगुणात्मकमायाख्यंतस्मिन्गर्भेस्त्रप्रतिबिंबरूपंदधा
मिअर्पयामिअहंचिदात्मा ततोमत्प्रतिबिंबगर्जितायामायाततःसर्वेषांभूतानांभवनधर्मणामहदादीनांहिरण्यगर्भादीनांचसंभवोत्पत्तिर्भवतिहेभारत एतेनचिद्व्यतिबिंबसापेक्षत्वोपपादनेनप्रकृतेःसांख्याभिमतं
त्वातंत्र्यंनिरस्तं ॥३॥ किंचसर्वेषुभूतेषुयोनिषुउपादानभूतेषुपृथिव्यामोषधयइवयाःमूर्त्तयःशरीराणिपुरनरतिर्यकस्थावरात्मकानिचतुर्विधानिसंभवन्तितासांमूर्तीनांब्रह्ममहत्पूर्वोक्तंमहतोब्रह्मब्रह्ममहत् राजदं
तादित्वादुपसर्जनस्यपरनिपातः मायैवयोनिरित्यर्थः अहंतुतासांवीजप्रदःपिता तास्वपित्वप्रतिबिंबस्यार्पयिता यथापुरुषोभार्यायामनुशायिसंपृक्तंरेतोनिषिचतिततोभार्यातःपिंडोत्पत्तिःरेतोशतस्तत्रचैतन्यो

इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्ययंतिच ॥ २ ॥ ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भं दधाम्यहं ॥ संभवःसर्वभूतानांततोभवति
भारत ॥ ३ ॥ सर्वयोनिषुकौतेयमूर्त्तयःसंभवंतियाः ॥ तासां ब्रह्ममहद्योनिरहंवीजप्रदःपिता ॥ ४ ॥ सत्त्वरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नंतिमहा
बाहोदेहेदेहिनमव्ययं ॥ ५ ॥ तत्रसत्त्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं ॥ सुखसंगेनवध्नातिज्ञानसंगेनचानघ ॥ ६ ॥ रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवं ॥ त
न्निबध्नातिकौतेयकर्मसंगेनदेहिनं ॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनां ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत ॥ ८ ॥

त्यत्तिरिति चैतन्यविशिष्टस्य पिण्डस्य पिताऽहं माता च मायेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं ईश्वराश्रयेण प्रकृतिर्भूतानि सृजतीत्युक्तं इदानीं साकथं भूतानि ब्रह्मातीति प्रवृत्त्यते सत्वमिति प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्या
वस्था ततः सकाशात्परस्परगां गीभावेन वैषम्येण उद्भिद्यमानाः प्रकृतिसंभवा इत्युच्यन्ते ननु प्रकृतिर्बौद्धिकीणां भिन्नद्रव्यात् गुणा अन्ये एते हेमहाबाहो देहे अव्ययमविकारिणमपि देहिनं स्थूणायां वत्समिव रशना
भूता गुणानि ब्रूति ॥ ५ ॥ तत्र कः केन संगेन ब्रह्मातीत्युच्यते तत्रेति तत्र तेषु गुणेषु सत्त्वं निर्मलत्वाद्दुःखमोहाद्व्यमलराहित्यात् प्रकाशकं आलोकवत्सर्वार्थावद्योतकं यतोऽनामयं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं तत्सुखसंगे
न ज्ञानसंगेन च नरं अविद्यया तिरोहितस्वरूपज्ञानानंदं अहं सुखी अहं ज्ञानीत्यभिमानेन अंतःकरणवृत्तिधर्मयोः सुखज्ञानयोरात्मनि आरोपेण ब्रह्माति हे अ न च अव्यसनिन् ॥ ६ ॥ रजोगुणोरागोरंजनात्मात्मकं
विद्धि तृष्णाप्राप्यमाणेष्वप्यर्थेष्वतृप्तिः संगः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिरलक्षणः संश्लेषस्तयोः समुद्रवं निदानभूतं तद्रजो हे कौतेय कर्मसंगेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगस्तत्परता तेन निब्रह्माति देहिनं देहाभिमानिनं ॥ ७ ॥
तमोगुणः तु पूर्वाभ्यां बिलक्षणः अज्ञानं मायाया आवरणशक्तिस्तत उद्भूतं अज्ञानजं विद्धि अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं ब्रह्माति हेतुः प्रमादोऽनवहितत्वं स च सत्वकार्यप्रकाशविरोधी आलस्यं जडता तच्च रजः कार्य
प्रवृत्तिविरोधि उभयकार्यनिरोधिनी तमोगुणालंबना वृत्तिर्निद्रा ताभिस्तत्तमो नितरां ब्रह्माति हे भारत देहिनमित्यनुवर्तते ॥ ८ ॥

सत्त्वमुक्तं संसृष्टं दुःस्वकरणमभिभूय संजयति संश्लेषं जनयति एवमुत्तरत्रापि ज्ञानं प्रकाशं आवृत्त्य प्रमादे अवश्यकर्तव्यस्याकरणे ॥ ९ ॥ सत्त्वादयः कदास्वस्वकार्ये प्रभवन्तीत्याशङ्क्ये तरेतरयो रभिभवे सती
 स्वाह रज इति रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वं भवति वर्धते एव रजोपि सत्त्वतमसी अभिभूय भवति तथा तमोपि सत्त्व रजसी अभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ तत्तद्गुणोद्भवलिङ्गान्याह त्रिभिः सर्वेति अस्मिन्वेहेयदा सर्वे
 पुद्गलेषु बाह्याभ्यन्तरविषयोपलब्धिसाधनेषु बाह्याभ्यन्तरकरणेषु प्रकाशः स्वस्वविषयावरणविरोधी परिणामविशेषो जायते तेन च ज्ञानं शब्दादिविषयस्य याथात्म्येन प्रकाशो यदा जायते तदा सत्त्वं विद्वद्भिमिति विद्या
 जानीयात् उत अपि सुरादिलिङ्गेनापि जानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ लोभः प्राप्ताधिके गर्धः प्रवृत्तिः अग्निहोत्रादौ आरंभो गृहादेः कर्मणां अशमः सतामसतां वा कार्याणामनुपरमः स्पृहा दृष्टे परधनादावुपादिता
 रजसि विद्वद्भे सति एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ सत्यपि बोधके गुर्वादौ अप्रकाशः सत्त्वकार्यप्रकाशानुदयः अप्रवृत्तिः सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्ते रजः कार्यप्रवृत्त्यनुदयः प्रमादः कार्याकार्यविवे
 कराहित्यं मोहो निद्रालस्यादिरूपः ॥ १३ ॥ प्रलयं मरणं उत्तमविदां हिरण्यगर्भाद्युपासकानां देवानां वालोकान् अमलान् निर्दुःखान् ॥ १४ ॥ कर्मसंगिषु श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठातृषु मनुष्येषु मूढयोनिषु तिर्य

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमावृत्त्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥ रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा
 ॥ १० ॥ सर्वद्वारेषु देहेस्मिन् प्रकाशोऽपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विद्वद्भ्यः सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥ लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ॥ रजस्येतानि जायन्ते वि
 द्वद्भे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥ तमस्येतानि जायन्ते विद्वद्भे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥ तदोत्तमवि
 दां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फ
 लं ॥ रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं ॥ १६ ॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतां ज्ञानमेव च ॥ १७ ॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाम
 ध्येतिष्ठन्ति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तस्था अधोगच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥ नान्यगुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टुं न पश्यति ॥ गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

कृत्वा वरचां डालादिषु ॥ १५ ॥ सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः फलं निर्मलं दुःखाज्ञानमलशून्यं सात्त्विकं ज्ञानवैराग्यादिकं रजसो राजसस्य कर्मणः फलं दुःखं तमसस्तामसस्य कर्मणः फलं अज्ञानं सात्त्विकादिक
 र्मलक्षणं च नियतं संग्रहितमित्यादिनाऽष्टादशेव क्षयति ॥ १६ ॥ एतादृशफलवैचित्र्ये पूर्वोक्तमेव हेतुमाह सत्त्वादिति ॥ १७ ॥ यतः सत्त्वादिभ्यो ज्ञानादीनि जायन्ते ततः सत्त्वादिवृद्धिकाले प्रलयं गच्छन्तः क्रमेणो
 त्तममध्यमाधमासु योनिषु जायन्ते इत्याह ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वदेवभावे मध्ये मानुषभावे अधः नरकतिर्यक्स्थावरभावे जघन्यं नैर्धन्यद्रुणवृत्तनिद्रालस्यप्रमादादितः स्थास्तामसाः ॥ १८ ॥ कथं प्रकृतिः पुरुषं ब्रह्मा
 तीत्यस्योत्तरमुक्तं कथं वा ततोऽस्य मुक्तिरित्यस्योत्तरमाह नान्यमिति गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो न्यंदृशिमात्रात्मानं द्रष्टुं जीवः कर्तारं नानुपश्यति विवेकमनुपश्यति किंतु गुणा एव कर्तार इत्ये
 व पश्यति न त्वहं कर्तेति तथा गुणेभ्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं मायदावेत्ति तदा सवेदिता मद्भावं ब्रह्मभावं गच्छति अन्यदा तु गुणभवं गतो भवति ॥ १९ ॥

कथं त्वद्वाङ्गच्छतीति तत्राह मुणानिति एतान्गुणान्महदादित्रयोविंशतिविकारात्मनापरिणतान् देहसमुद्भवान्स्थूलदेहस्यसमुद्बोयेभ्यस्तान्अतीत्यजीवनेवातिक्रम्यनिर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेनबाधित्वाऽमृतमोक्षमश्नुतेप्रामोति एतेनानंदावाभिर्गुणान्यप्रयोजनमुक्तं यतोमुक्तःजन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तःसन्नितितुअनर्थनिवृत्तिरुक्ता ॥ २० ॥ प्रकृतितोमुक्तिप्रकारेउक्तेऽथमुक्तलक्षणानिपृच्छन्नर्जुनउवाच कैरिति कैर्लिगैस्त्रीन्गुणानेतान् व्याख्यातान्अतीतोभवतिपुमान्हेप्रभो सचकिमाचारःकोस्याचारःकथंकेनचप्रकारेणेतान्स्त्रीन्गुणानतिक्रम्यवर्तते ॥ २१ ॥ तत्राथस्योत्तरमाह प्रकाशमिति प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्वरजस्तमसांकार्याणिव्युत्थानावस्थायांतानिसम्यक्प्रवृत्तानि सामान्येनपुंसकं तान्संप्रवृत्तान्द्वेष्टि नापिसमाध्यवस्थायांतानिनिवृत्तानिसंतिकांक्षति सोयंनित्यसमाधिस्थोब्रह्मविद्वरिष्ठः यंप्रकृत्यत्ततोऽसंसक्तिनामिका पदार्थाभावनोषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृतेति तत्रयथोक्तासाधनसंपत्तमुमुक्षांताप्रथमा श्रवणमननाख्यविचारालिकाद्वितीया निदिध्यासनरूपातृतीया एताःसाधनभूमयः सत्त्वापत्तिर्ब्रह्मसाक्षात्काररूपाचतुर्थीफलभूता यस्यांयोगीकृतार्थोपिजीवन्मुक्तिसुखंपुष्कलंनानुभवति परास्तिस्त्रोजीवन्मुक्तेरवांतरभेदाः तत्रापिपंचम्यांभूमौस्वयंस्थितःस्वयमेवव्युत्तिष्ठति षष्ठ्यांपरप्रयत्नेन सप्तम्यांतुन

गुणानेतानतीत्यत्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोमृतमश्नुते ॥ २० ॥ अर्जुनउवाच कैर्लिगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो ॥ किमाचारःकथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवच पांडव ॥ नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति ॥ २२ ॥ उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते ॥ गुणावर्ततइत्येवयोवतिष्ठति नैंगते ॥ २३ ॥ समदुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्ठाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

स्वतःपरतोवाव्युत्तिष्ठति सोयंनित्यसमाधिस्थःप्रकाशमित्यनेनश्लोकेनोक्तः ॥ २२ ॥ अथषष्ठ्यांपदार्थाभावन्यांगतोब्रह्मविद्वरीयानुच्यते उदासीनवदिति योयंसमाधौउदासीनइवास्तेव्युत्थानेकिमपिप्रयो जनमपश्यन् इदंममकर्तव्यमस्तीतिवासनाशून्यत्वात् यआस्तेएवनतुपरप्रयत्नमंतरेणकदाचिदपिगुणैर्विचाल्यते परेणव्युत्थापितोपिगुणान्पश्यन्गुणावर्ततइत्येवज्ञात्वायोवतिष्ठतिस्तब्धएववर्ततेनतुगुणकतैरिष्टा निष्टस्पर्शैःइंगतेचलति अयमर्थः यथाकश्चिद्वृजानोरसनामौढ्यात्स्वयंशाकादिरसनंविंदति परेणज्ञापितोपिकंचिद्रसविशेषमुपलभ्यापितोउदासीनइवास्ते इदित्येवविशेषदर्शनस्यतिरोधानात्नतत्कृतंसुखं दुःखंवापश्यतितद्वदयंज्ञेयः ॥ २३ ॥ अथपंचम्यांभूमावसंसक्तिनामिकायांस्थितोब्रह्मविद्वरुच्यते समेति समाधौसमेदुःखसुखेयस्यसमदुःखसुखः स्वस्थः स्वेनैवस्वेच्छयैवतिष्ठतीतिस्वस्थः यदातुनस माधाविच्छातदास्वयमेवव्युत्तिष्ठतीतिभावः सोपिव्युत्थानावस्थायांसमलोष्ठाश्मकांचनोविरक्तइत्यर्थः तुल्यप्रियाप्रियःतुल्यनिंदात्मसंस्तुतिश्च प्रियाप्रिययोर्निंदास्तुत्योश्चप्राप्तौतुल्योर्हर्षविषादशून्यः अत्रहेतुर्वीरइति यथाकश्चिच्छूरस्तीव्रप्रहारवेदनात्तौपिनव्यामुस्रतिधैर्याद्विदनांचानुभवति तद्वदयंहर्षविषादावनुभवन्नपिधैर्यान्नचलति पूर्वस्यतुजातायामपिवेदनायांहर्षाद्युदयएवनास्ति तत्पूर्वस्यतुवेदनैवनास्तीतिभेदः एतेनश्लोकत्रयेणसर्वेषांजीवन्मुक्तानांसमाधौलिगानितत्संवेद्यानिआचाराश्चपरसंवेद्यानिलिगान्युक्तानि ॥ २४ ॥

अथचतुर्थ्यां भूमौ सत्त्वापत्तिसंज्ञायां स्थितस्य योगिनः समाधिमुत्वाभावेन स्वसंवेद्यलिङ्गाभावात्तत्त्वनिश्चयेन द्वैतस्य बाधा हि गमाचारश्च परसंवेद्य एव ग्राह्यमानेति यथा हि परीक्षकः कूटकार्षापणस्य लाभे विना शोवाहर्षविषादशून्यो न च तल्लाभार्थं यत्नमारभते मूढस्तु ताभ्यां बाध्यते तल्लाभार्थं यत्नं चारभते एवं विद्वान् द्वैतं मरुमरीचिकाद्गदसमानं पश्यन्तत्र मानापमानयोर्वा मित्रारिपक्षयोर्वा तुल्यत्वं न त्वन्यतरलाभाय परिहारा यवायत्नमारभते अतो गुणातीत इत्युच्यते सर्वत्र पदार्थः स्पष्टः ॥ २५ ॥ अथ कथं त्रीन् गुणान्तिवर्तत इत्यस्योत्तरं विवक्षन् साधनभूता सुतिष्ठन् भूमिषु तृतीयां तनुमानसामाह मां चेति यश्च साधको मां प्रत्यगात्मानं चकारस्त्वर्थं पूर्वभूमिस्थापेक्षया स्य वैलक्षण्यं द्योतयति अव्यभिचारेण दृश्यंतरानंतरितेन भक्तियोगेन मयि भगवति तैलधारावदविच्छिन्नवृत्तिप्रवाहिमनः प्रणिधानरूपेण योगेन सेवते ध्यायति स एवं सुक्ष्मीकृतचित्त एता न्गुणान्समतीत्य ध्यानपरिपाकांते सत्त्वमपि बाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति भुवो भाव इति भवते भविक्यप् ॥ २६ ॥ विषयप्रदर्शनद्वारा विचारणाख्यां द्वितीयां भूमिमाह ब्रह्मणो हि ति ब्रह्मणो वेदप्रसंहारादिपर्यालोचनया वेदाविरुद्धतर्कोपकरणया कृत्स्नस्य वेदस्य तात्पर्यमदर्शनकामेन निर्णेतव्यमिति विचारणाख्यां द्वितीयां भूमिरुक्ता हेतुफलोपदर्शनमुखेन शुभेच्छाख्यां प्रथमां भूमिमाह शाश्वतस्येति का म्यधर्मवत्फलदानेन नाशाभावात् भगवत्पिप्तो नित्यो धर्मः शाश्वतः विविदिषादिपारंपर्येण मोक्षाख्यशाश्वतफलहेतुत्वात् शाश्वतस्य च धर्मस्य प्रतिष्ठापरमं प्राप्यं फलमहमेव तथा एकांतिकं विषयसंगजन्यसु मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान्समतीत्यै तान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययं ॥ छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेदसवेदवित् ॥ १ ॥

स्वव्यभिचारिस्वरूपभूतं मोक्षसुरवंतस्यापि प्रतिष्ठापराकाष्ठा अहमेव एवं निष्कामधर्मेण विशुद्धचित्तस्यैकांतिकमुखेच्छा भवति सेयं शुभेच्छाख्या प्रथमा भूमिः अत्र परांपरां भूमिमारोढुमशक्तस्य पूर्वापूर्वाभूमिरुप दिश्यते यथा ध्यानेनात्मनि पश्यंतीत्यत्र विदिध्यासनाशक्तस्य सांख्यनामा विचारस्तत्राप्यशक्तस्य कर्मयोग उपदिश्यते तद्वत् ॥ २७ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ३८ ॥ ति आनंदात्प्रेवरखल्विमानि भूतानि जायंत इति श्रुतिप्रसिद्धं मानुषानंदमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणवितृद्धानंदसोपानपंक्तेरुपरिस्थितं परमानंदद्वयं वस्तु ऊर्ध्वतदेवमूलं मूलकारणमस्य संसाराश्वत्थस्यैतमूर्ध्वमूलं अ धःशाखं ऊर्ध्वादधोऽधःसोपानस्थानीयाः शाखा इव शाखाः अव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्रा षोडशविकारहिरण्यगर्भविराट्प्रजैः पतिसुरगंधर्वासुरनरतिर्यक्स्थावररूपायस्य सोधः शाखस्तं नश्वोपि स्थातुं योग्यममृ तत्वादश्वत्थसंसारवृक्षं तथापि अव्ययं मूढानां अनाद्यनंतं प्रादुर्बेदाः ऊर्ध्वमूलोऽवाकं शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इत्यादयः छंदांस्त्रिंशोऽपलक्षिता यज्ञादयः तएव पर्णानि पर्णसंघातवन् शोभाहेतवो यस्य तरोस्तं मश्व त्थो वेदमिध्यात्वेन स एव वेदवित् विदितव्य इत्यर्थः अत्राश्वत्थरूपकेण संसारो वर्ण्यते ॥ १ ॥

अथश्चमानुषेभ्यस्तिर्गुणस्थावरादयोऽवीच्यन्ताः ऊर्ध्वचमानुषेभ्यएवोपरिचंगंधर्वयक्षादिहिरण्यगर्भपर्यंतप्रसृताः प्रसरंप्राप्तास्तस्यशाखाः गुणैः सत्त्वादिभिः प्रकर्षेणवृद्धाः गुणप्रवृद्धाः विषयाएवरंजकतयाकोमलपल्लवरूपाणिप्रवालानियासांताः संसारवृक्षस्योपरिमूलं ब्रह्म उक्तं अधश्चइहमनुष्यलोके चतस्यमूलानिवासनारूपाणि अवांतामूलानि अनुसंततानिप्रवाहानित्यानि यतः कर्मानुबंधीनिकर्मेवधर्माधर्माख्यंअनुबंधः पश्चाद्भावियेषांतानिकर्मानुबंधीनि वासनान्भ्यः कर्माणिकर्मभ्योवासनाइत्यनवरतसंतानोयं वृक्षइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुश्वोपिस्थानुर्नहृश्चाव्ययश्चेत्युक्तेप्रतिक्षणविनाशि विज्ञानसंतानरूपोवाग्नीहोत्रादिवत्प्रवाहनित्योवायंसंसारस्तर्हिदुरुच्छेद्योवासनानां कर्मणांचबीजांकुरवदन्योन्यजन्महेतुत्वस्यावर्जनीयत्वादित्याशंक्यसत्त्वासत्त्वाभ्यामावर्चनीयोयमित्येतंपक्षमाश्रित्यपरिहरति नरूपमिति रज्जूरगस्त्रेवास्त्यरूपसंम्यग्दृशावीक्ष्यमाणं सन्नोपलभ्यते इहजीवत्येवदेहे यथापूर्वमज्ञानदशायांतथानोपलभ्यतेज्ञानदशायां तेनास्यमृषात्वमनुभवैकवेद्यमित्युक्तं एतेनानुपलभ्यरूपत्ववचनेन स्वप्रकाशानां विज्ञानानां रूपवतां बीजादीनां च सादृश्यस्य व्यावृत्तिः तर्हि शशबिषाणवत्तुच्छ एवायं स्यादित्यत आह नांतोनचादिरिति उपादानस्य मूलज्ञानस्याद्यंतशून्यत्वादयमप्याद्यंतशून्यइत्यर्थः तर्हि आत्मवदपरिहार्यः स्यादित्याशंक्याह नचसंप्रतिष्ठा अस्यप्रतिष्ठाख्यं लयस्थानं वृक्षस्य भूमिरिव नास्ति नचायं ब्रह्मणो विकारो येन तत्रैव लीयेत न चेष्टापत्तिः ब्रह्मणः कौटस्थ्यभंगापत्तेः किंतर्हितुच्छमज्ञानमस्योपादानंतस्मिंश्चज्ञानेन विनष्टे स मूलस्यास्योच्छेदो भवति

अथश्चोर्ध्वप्रसृतास्तस्यशाखागुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः ॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानिकर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके ॥ २ ॥
नरूपमस्येहतथोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्यमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनछित्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं
तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्नाताननिवर्ततिभूयः ॥ तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येतः प्रवृत्तिः प्रसृतापुराणी ॥ ४ ॥

अज्ञानस्य चतुच्छत्वं तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीदित्यादिश्रुत्या तत्कार्यस्य रज्जूरगादेः प्रलये तदनुपलंभस्यानुभवेन च सिद्धं तस्मादस्य प्रतिष्ठानोपलभ्यत इति युक्तमेवोक्तं तमेनमश्वत्थं वासनानां दाढ्यात् सुविरूढमूलं दृढतरमूलमपि असंगशस्त्रेण संगोदेहादितादात्म्यबुद्धिस्तद्वर्जनमसंगः स एव शस्त्रेण तेन दृढेन परिपक्वेन छित्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्यमित्युत्तरेणान्वयः यद्यपि स्थूलसूक्ष्मयोः संसारयोरसंगः सुषुप्तौ स्वयमेव जायते तेन तन्मूलवासनाग्निरप्यात्मनोऽसंगो नुमीयते तथापि वासनामूलस्याज्ञानस्य ज्ञानेनानुच्छेदानां संगधोर्दृढाभवति तस्मान्निर्विकल्पसमाध्यभ्यासेन कारणशरीरस्याप्यसंगः साध्यः तेन चासंगशस्त्रेणास्यच्छेदो मूलोच्छेदो लवणोदकवद् रज्जूरंगवद्वा प्रविलापनरूपः कर्तव्यः ननु सांख्यानामिव स्वरूपेण सतः परिवर्जनमात्रं ॥ ३ ॥ तमिममश्वत्थं छित्वा किं कर्तव्यमत आह तत इति न केवलं निर्विकल्पसमाधिना तदसंगमात्रेण कृतार्थता किंतर्हिततोऽसंगानंतरंतत्प्राप्तिप्रसिद्धं पदं पदनीयं ब्रह्म परिमार्गितव्यं श्रुतियुक्तिबलेनाहमेव ब्रह्मास्मीति ज्ञातव्यं यस्मिन्पदे निर्विकल्पे गताः प्राप्ताः संतोन निवर्तन्ति नमुन निवर्तन्ति तमेव प्रत्यगानंदमाद्यं पुरुषं पुरिशरीरेशायानमहमपि प्रपद्येशरणागतोस्मीति भावयेत् भगवत एव वा इदं वचनं लोकशिक्षार्थं वर्तएव च कर्मणीति बन्तु कोसौ पुरुषः यतः पुराणी आद्या प्रवृत्तिः सो कामयत बह्वस्यां प्रजायेयेति इत्येवं रूपा प्रसृता अस्मात्प्रवृत्ता यतो वयमपि इदानीं कामयामहे धनादिना वयं भूयांसः स्याम प्रजया प्रजायेमहीति चेति येनेयं प्रवृत्तिर्दर्शिता तत्प्रणामेनैव सानि वर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननुयदिसूर्यावभासज्योतीरूपस्त्वेतन्नञ्चापिमांविद्धिइतिस्वस्यैवक्षेत्रज्ञत्वंब्रूषेतर्हिक्षेत्रज्ञस्यसतस्तवघटादिप्रकाशेकिमितिसूर्याद्यपेक्षादस्यते नहिस्वयंज्योतीरूपः स्वविषयावभासनेज्योतिरंतरमपेक्षते दीपादिष्वदर्शनादित्यार्थक्याहत्रिभिः ममैवेति यत्तस्मादीश्वरोजगत्प्रकाशरीरंअवाप्नोति सएषइहप्रविष्टःआनखापेभ्यः तत्तद्घातदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुतिभ्यःईश्वरएवशरीरधारी तथायद्यस्माद्धेतोः अपिशब्दोऽवधारणार्थे चःसमुच्चयार्थे कस्मिन्हमुक्तांतउक्तांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसंप्राणमसृजतेतिश्रुतेःप्राणधारणेनोपाधिनाईश्वरएवचउक्तामति ततोहेतुद्वयात्जीवलोकेसंसारयोर्जीवभूतःप्राणीससनातनःसर्वदेकरूपोहमेवेतिवक्तव्येयथाग्नेःक्षुद्राविस्फुल्लिगाव्युच्चरंत्येवमेवैतस्मादात्मनःसर्वएतआत्मनोव्युच्चरंतःइतिवद्विस्फुल्लिगन्यायेनसममैवांशइत्यंशांशिभावोक्तिःयद्यपिवद्वैतभेदःपरिमाणं चस्वगतंनदृश्यतेतथापिपूपाधिगतमेवतदुभयंतत्राप्युपचर्यते अयमग्निरस्मादग्नेर्भिन्नःअयमस्यस्फुल्लिगःअयमस्मादल्पइति एवमस्थूलमनण्वङ्गस्वमदीर्घमितिश्रुतेश्वनुर्विधपरिमाणशून्येब्रह्मणिममैवांशइत्यंशांशिभावेनभेदोऽल्पत्वमहत्त्वेचोपचारादौपाधिकेध्येयेतथाचश्रुतिःबुधेर्गुणेनात्मगुणेनचैवह्याराममात्रोह्यवरोपिदृष्टइति समःपुषिणासमोमशकेनंसमोनागेनसममिस्त्रिभिर्लोकैरितिच तथाचविस्फुल्लिगोवद्विरेवननुबन्धंशः एवंजीवोपिब्रह्मैवननुब्रह्मांशः ब्रह्मदाशाब्रह्मदासाब्रह्मेमेकितवाउतेतिदाशादिष्वपिपिंडेपुगोत्वस्येनकार्त्स्न्येनएकैकस्मिन्ब्रह्मभावपरिसमाप्तिदर्शनात् निरंशंशांशिकल्पनायाअयोग्यत्वाच्च सए

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ॥ ७ ॥ शरीरंयदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ उत्क्रामंतंस्थितंवापिभुंजानंवागुणान्वितं ॥ विमूढानानुपश्यंतिपश्यंतिज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥ यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थितं ॥ यतंतोप्यकृतात्मानोनैनंपश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥

वंजीवभूतईश्वरोममैवांशइवांशोरूपभेदोमनःषष्ठंयेषुतानिमनसासहपण्डिंद्रियाणि प्रकृतिस्थानिइंद्रियाणांप्रकृतिःस्वभावोविषयप्रावण्यंतत्रस्थितानि कर्षतिसुप्तिप्रलयसमाधिकालेषुसंकोचयति॥७॥तथैतान्येवआशयात्स्वलयस्थानात्गृहीत्वासंयातिविषयदेशंप्रतिगच्छतिप्रबोधसर्गव्युत्थानकालेषु तत्रदृष्टांतः वायुर्गंधानिवाशयात् गंधाश्रयात्पुष्पात् ॥ ८ ॥ कानितानिमनःषष्ठानि तानिगृहीत्वागत्वाचायंकिकरोतीत्यतआह श्रोत्रमिति अधिष्ठायव्यापारवंतिकृत्वाविषयान्शब्दादीन्उपसेवतेप्रकाशयति यथादीपःस्वस्यवृत्तिलाभायैतैलवर्त्याद्यपेक्षमाणोपिस्वविषयावभासनेस्वयमेवप्रभुः एवंजोवोपिघटाकारत्वलाभायमनःषष्ठानींद्रियाणिसूर्यादींश्चापेक्षतेतथापिघटावभासंस्वयमेवकरोतिनेतराणिइंद्रियसूर्यादीनिस्वभास्यत्वात्तैलवर्त्यादिवदित्याशयः ॥ ९ ॥ तमेवंभूतमनःषष्ठानींद्रियाणिप्राणंचाधिष्ठायतेषामुत्क्रमणेनोक्तामंतंतेषांस्थित्यास्थितंतेषांभोगेनभुंजानंतेषांसत्वरजस्तमोगुणयुक्तत्वेनगुणान्वितंघटसूर्यमिवघटाकाशमिववाघटगमनादिनागमनादिमंतंस्वतस्तूत्क्रमणादिशून्यमपिविमूढोस्तात्त्विकरूपंनानुपश्यंति ज्ञानचक्षुषस्तुपश्यंतिउपाधेरेवोत्क्रमणादिकंननुपहितस्यात्मनइतिज्ञानंत्येवेत्यर्थः ॥ १० ॥ यतंतोयत्नशीलायोगिनश्चएनंआत्मनिबुद्धौअवस्थितंविभुमुक्तांत्यादिहीनंअसंगंपश्यंति यतंतोपिअकृतात्मानः येयज्ञाविभिरश्रोयितचित्ताःएनंपश्यंति यतःअचेतसःअनिर्जितचित्ताः पाषाणतुल्याइत्यर्थः ॥ ११ ॥

कथं न हि सूर्यादीनामपि भासकत्वं लोके दृश्यते तदपि मदावेशादेवेत्याह यदादित्येति अत्राप्यादित्यादिपदैः करणाधिष्ठात्र्यो देवतास्तदधिष्ठेयानि करणानि च तत्रैव गृह्यन्ते यदादित्यादिषु बाह्यकरणे अधिष्ठातृषु तत्तदधिष्ठेयेषु बाह्यकरणेषु च तत्रैव विद्यमानं तेजो विषयप्रकाशनसामर्थ्यं सर्वजगद्भासयते तत्तेजो मामकं मदीयं विद्धि येन सूर्यस्तपतितेजसेद्धः येन चक्षुषि पश्यंतीत्यादि श्रुतिभ्यः एवं मनश्चंद्रमसोर्यदांतरपंचप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेव तथायद्वाग्योरव्याकृतादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेवेत्यर्थः अक्षरयोजनास्पष्टा ॥ १२ ॥ न केवलमादित्यादिगतप्रकाशनसामर्थ्यं मामकं अपितु पृथिव्यादिगतं भूतधारणव्यापनसामर्थ्यमपि मदीयमेवेत्याह गामिति गां पृथिवीं आविश्यतां पृथिवीं दृढां कृत्वा भूतानि अहमेव धारयामि ओजसा बलेन अन्यथा पृथिवी सिकता मुष्टिर्वा द्विशीर्येत तथा च मंत्रवर्णः येन द्यौरुपा पृथिवी च दृढेति सदा धारपृथिवीमिति च तथाहमेव सोमो रसात्मको जलात्मकः रसो जलं रसो हर्ष इत्यनेनैकार्थमंजरी जलमयो भूत्वा सर्वा ओषधीः पुष्णामि च रसवतीः पुष्टाश्च करोमि सोमो हि स्वात्सरसानुप्रवेशेन सर्वा ओषधीः पुष्णातीति प्रसिद्धं ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरसंज्ञ उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा प्राणिनां सर्वेषां देहं आश्रितः सन् प्राणापानाभ्यां वायुभ्यां समायुक्तः समुद्धीपितश्चतुर्विधमन्नमदनीयं अक्षयं दंतव्यापारापेक्षमपूपादि भोज्यं तदनपेक्षं पायसादि लेहं गुडशर्करादि चोष्यं निश्चोष्य त्यज्यमानं इक्षुदंढादि एतेन सर्वत्र सर्वा शक्तिर्यादृश्यते सामदीयैवेति भावः तदेवं भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेवमुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं ॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं ॥ १२ ॥ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामि च औषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥ १४ ॥ सर्वस्य चाहं हृत्सिद्धान्नि विष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहं ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ १६ ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्य व्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

भवतीत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १४ ॥ किंच सर्वस्य प्राणिजातस्याहं हृत्सिद्धानि विष्टा आत्मेत्यर्थः अतो मत्त आत्मनस्तेषां स्मृतिर्ज्ञानं च पुण्यवतां पापिनां तु तयो रपोहनं विस्मरणमज्ञानं च भवति तथा च सर्वे वेदैः कर्मोपास्तिज्ञानकांडात्मकैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदान्तकृद्वेदान्तोक्तविद्यासंप्रदायकृत् वेदविद्वेदार्थविच्चाहमेव एतेन वेदान्तविद्वेदविच्चस्त्वविभूतिरित्युक्तं भवति ॥ १५ ॥ सर्वशास्त्रद्वयसंगृह्णाति द्वाविति लोके प्रसिद्धौ ईमौ द्वावेव पुरुषौ क्षरो विनाशी स च सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति कर्मक्षये सुमिप्रलयकैवल्यदादौ उपाधिनाशमनु विनाशशीलो जीवो ब्रह्म प्रतिबिम्बभूतो जलाकोपमः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यतीति श्रुतेः कूटस्थो निर्विकारो मायो पाधिरक्षर तदुपाधेरकर्मजत्वेन नाशा संभवात् उपाधिदोषेणावशीकृतत्वाच्चासौ न क्षरति स्वरूपान्न च्यवत इत्यक्षरः ॥ १६ ॥ एताभ्यां कार्यकारणोपाधिभ्यामन्यो निरुपाधिरुत्तमः पुरुषः यो सौ परमात्मेत्युदाहृतः शास्त्रे यो सौ मायया ईश्वरो भूत्वा लोकत्रयं उत्तममध्यमाधमशरीररूपं आविश्य प्रविश्य धारयति शरीरत्रयं अथापि अव्ययः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मेण अल्पज्ञत्वेन जीवधर्मेण बान्येति वर्धते क्षीयते वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यस्मादिति क्षरं उपाधिः अक्षरं च उपाधिः अतीतोतिर्कस्य स्थितो ह मतोऽक्षरादपि चेति च शब्दात् क्षरादपि उत्तमः उत्कृष्टतमः जडाक्षररूपादुपाधेरुत्कृष्टतदुपहितो जीवश्चेतनत्वात् ततोऽप्युत्कृष्टतरो मायोपाधिः स्वतंत्रत्वात् ततोऽप्युत्कृष्टतमो नुपाधिरनागतं कल्पत्वात् अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ १८ ॥ एतद्विज्ञानफलमपि भक्तिरेवेत्याह यो मामिति असंमूढः मम पुरुषोत्तमत्वे संशयविपर्यासादिहीनः स एव सर्ववित् यतो मां पुरुषोत्तमं जायति तत्फलं च मां सर्वभावेन सर्वात्मना सर्वैः प्रकारैर्भजति ॥ १९ ॥ अस्मिन् अध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षफलत्वमुक्त्वाऽथेदानीं तत्त्वोति इतीति इति एतद्वृत्ततमं अत्यंतरहस्यं शास्त्रं यद्यपि इयमष्टादशाध्यायी कृत्वा शास्त्रं तथाप्यस्मिन् अध्याये कृत्वा स्य शास्त्रार्थस्य प्रदर्शनादयमपि शास्त्रं अत्र हि कार्यकारणविभागः संसारवृक्षस्यानित्यत्वं भगवत्त्वे विभूतयः यस्तं वेद स वेदवित् वेदैश्च सर्वैर्ब्रह्मेव वेद्य इत्यादिना सर्वैः शास्त्रार्थो दर्शितोऽस्ति इदं मया उक्तं हे अनघ निर्व्यसनेन एतत्तद्वृत्तं बुद्ध्या बुद्धिमान् ज्ञानी स्यात् आत्मविद्भवेत् सावताकृतकृत्यः सर्वैर्हित्यं परमात्मावगतिपर्यंतं तत्रैव कृत्वा पुरुषार्थसमाप्तेः चात्मा प्रप्रापणीयश्च स्यात् भवति नातः परं कर्त्तव्यमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ३९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ नवमाध्यायेरा

यस्मात्क्षरमतीतो ह मक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ॥ एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ पर्वणितु ऊन चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं ॥ १ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनं ॥ दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं क्रीरचापलं ॥ २ ॥

क्षसी आसुरी दैवी चेति तिस्रः संपद उक्तास्तासुराक्षसी मासुर्यामेवांतर्भाव्ये द्वे एव संपदा वन्न व्युत्पाद्ये ते द्वयाह प्रजापत्या देवाश्चासुराश्चेति श्रुतौ अभयसत्त्वशुद्ध्यादि धीवृत्तयो देवाः दंभदर्पादि धीवृत्तयोऽसुरा इति द्वैरास्य स्यैव दर्शनात् पूर्वाध्यायाते इदमुक्तं मयानघेत्यर्जुनं संबोधयताऽनघत्वं दैवसंपत्तिमत्त्वं तद्विपर्ययस्त्वासुरी संपदिति दर्शयितुं श्रीभगवानुवाच अभयमिति अभयं स्वोच्छेदबुद्ध्यभावः सत्त्वं संशुद्धिः चित्तनैर्मल्यं ज्ञानं यवणादिजन्ययोगो ज्ञातेर्ये चित्तप्रणिधानंतयोर्व्यवस्थितिर्निष्ठा एषामुख्या दैवी संपत् दानं यथाशक्तिसंविभागोऽनादीनां दमो बासेन्द्रियमियमः यज्ञः श्रौतस्मार्तादिः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तपो वद्धमाणा लक्षणां शास्त्रादिचिबिधं आर्जवं कृजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥ किंच अहिंसा प्राणिपीडावर्जनं सत्यमप्रियावृत्तवर्जनं यथाभूतार्थभाषणं अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं त्यागः सर्वकर्मसंन्यासः पूर्वदानस्पोक्तत्वात् शान्तिरंतःकरणस्योपरमः अपैशुनं परदोषप्रकाशनं पैशुनं तद्वर्जनं दया दुःस्वितेषु भूतेषु कृपा अलोलुप्त्वं इंद्रियाणां विषयसंनिधावप्यविक्रिया मार्दवं मृदुता क्रीलजा अचापलं असतिप्रसोक्तं यवणादिनामप्यपारयितुत्वं ॥ २ ॥

किंच तेजः प्रमत्तं भवति तदा क्षमा आकुलस्य तादृशस्य वा तर्हि क्रियानुत्पत्तिः उत्पन्नाया विक्रियायाः प्रशमनमक्रोध इत्युक्तं धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोतः करणवृत्तिविशेषो येनोत्तंभितानि देहादीनि नावसीदन्ति शौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां बाह्यं आन्तरं मनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः अद्रोहः परजिघांसाया अभावः नातिमानिता अत्यन्तमानराहित्यं एतानि अजयादीनि देवीसत्त्वप्रधाना संपदं अभिलक्ष्य जातस्य स्वभावो भवति हेमारत ॥ ३ ॥ अयेदानीं रजस्तमो मयी आसुरी संपदुच्यते दंभ इति दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पः धनाभिजननिमित्त उत्तेकः अभिमान आत्मनि पूज्यता बुद्धिः क्रोधः प्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरभाषणं अज्ञानं अविवेकजनितो मिथ्याप्रत्ययः एते आसुरी संपदमभिलक्ष्य जातस्य भवति हे पार्थ ॥ ४ ॥ अनयोः संपदोः कार्यमाह दैवोति दैवी पूर्वोक्ता अर्जुनस्य शंका किमहमासुर्या संपदं विजातोऽस्मीति तामपनुदति माशुच इति ॥ ५ ॥ द्वौ द्विसंख्यौ भूतसर्गौ भूतानां स्वभावौ मेमद्वचनाच्छृणु ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिविधिवाक्यं निवृत्तिनिषेधवाक्यं न विदुः धर्माधर्मयोरिष्टानि हेतुत्वज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ असत्यं सत्यवर्जितं जगत्पाणिजातं तथाऽप्रतिष्ठं धर्माधर्माख्या प्रतिष्ठा आश्रयस्तच्छून्यं अनीश्वरं अनिर्यंतुकं आहुः अपरस्परसंभूतं अपरस्पराः क्रियासातत्ये इति सुट् बीजां कुरवत्परस्परकारणी भूतानां धर्माधर्म

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥ भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीं ॥ ४ ॥ दैवी संपदं द्विमोक्षाय निबन्धायासुरीमता ॥ माशुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मि दैव आसुर एव च ॥ दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जनानविदुरासुराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकं ॥ ८ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानो लप्य बुद्धयः ॥ प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वाऽसद्वाहान् प्रवर्त्तन्ते शुचिव्रताः ॥ १० ॥ चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥ ईहंते कामभोगार्थं मन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

तद्वासनानां यत्सातत्यं तस्मात्संभूतं किमन्यं लोकेऽस्ति किंचिदपि धर्माद्यपेक्षया उत्पद्यते किंतु सर्वकामहेतुकं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः कामस्तदुत्थमेवं स्वभावादेव जंतुर्जायते न त्वदृष्टादित्यर्थः ॥ ८ ॥ एतामनुपदोऽकां लोकायतिकानामभिप्रेतां दृष्टिमवष्टभ्यतामाश्रित्य नष्टात्मानः कामादिवशेन नष्टैर्याः यतो ल्येक्षुर्देष्टुस्त्वेव बुद्धिर्येषां ते लप्य बुद्धयः अहिताः हिंसाः ॥ ९ ॥ असद्वाहान् वश्याकर्षणनिध्नं जनकाय सिध्यादिसाधनेषु असत्सु असमीचीनेषु पाहान् निबन्धा अत्यन्ताभिनिवेशास्तान् गृहीत्वा अशुचीनि मयमांसादिसापेक्षाणि व्रतानि नियमविशेषांते तथा भूताः संतः कुमारं प्रवर्त्तनेन प्रवर्त्तते जगतः क्षयायेति संबन्धः ॥ १० ॥ चिंतां योगक्षेमविषयां प्रलयांतां मरणावधिं एतावत् देह एवात्मा कामभोग एव पुरुषार्थ इतो न्यन्नास्ति इति निश्चिताः निःशयवन्तः तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रं चैतन्यविशिष्टः कामः पुरुषः काम एवैकः पुरुष इति च ॥ ११ ॥ अन्यायेन परवचनादिना अर्थसंचयान् धनराशीन् ईहंते लिप्सते ॥ १२ ॥

आशापाशान् विहणोति इदमद्येति ॥ १३ ॥ क्रोधपरायणत्वं कामपरायणत्वं च पूर्वोत्तराभ्यामर्थाभ्यामाह असाविति ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्रहे सिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः बलवान् विषयोपभोगे समर्थः अतएव सुखी ॥ १४ ॥ आढ्यो धनो अभिजनवान् कुलो नः अज्ञानेन अवेवेकेन मोहिताः विविधं भ्रमं प्रापिताः ॥ १५ ॥ अनेकं नास्ति एकं चित्तं नीयं यस्य तत् अनेकं बहुषु विषयेषु पूर्वोक्तेषु लघुचिन्तयेषां ते अनेकचित्तास्ते च ते विभ्रान्ताश्च किमिदमादौ साधनीयमिदमादौ साधनीयमिति विशेषेण भ्रान्त्या कुलाः अनेका चित्तविभ्रान्ताः मोहोऽसत्त्वपिसद्बुद्धिस्तदेव जालं तेन सम्यगावृताः प्रसक्ताः प्रकर्षेण लग्नाः अशुचौ विष्णुमूत्रादिमये ॥ १६ ॥ आत्मनैवात्मानं महान्तं मन्यन्ते आत्मसंभाविताः स्तब्धाः अप्रणताः धननिमित्तो मानो गर्वो मदउन्मत्तता आभ्यामन्विताः धनमानमदान्विताः नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैः दंभेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं यथोक्तधनज्ञानस्वयमृत्विक्पत्न्यादिशुद्धिरहितं यजन्ते ॥ १७ ॥ अहंकारो ह्येव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः बलं शरीरं धनाभिजननिमित्तं च दर्पपरावज्ञां कामं क्रोधं च संश्रिताः मांसवदेहेषु प्रविष्टाः आ

इदमद्यमया लब्धमिमं प्राप्स्येमनोरथं ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं ॥ १३ ॥ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥ ईश्वरो ह्यमहं भोगी सिद्धो हं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥ आढ्यो अभिजनवानस्मि को न्योस्ति सदृशो मया ॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं ॥ १७ ॥ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रविष्टो भ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिं ॥ २० ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तया लोभस्तस्मादेतत्र यंत्यजेत् ॥ २१ ॥ एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमो द्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं ॥ २२ ॥

त्मदेहेस्वदेहशोषणेन कर्षयंतः शरीरस्थं भूतयाममचेतसः मां चैवांतः शरीरस्थं तान्वित्प्यासुरनिश्चयानिति विक्षयमाणदिशा परदेहे च हिंसादिना प्रद्विषंतः अभ्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु वेदोक्तेषु शमादिषु अशक्तत्वादिलक्षणं दोषमारोपयंतः ॥ १८ ॥ तेषां फलमाह तानिति सर्वभूतसमोप्यहं तान् वेदोक्तशासनातिगान् भूतद्रोहकर्तृन् अहं मंतरात्मानतु तदस्थो येन मम वैषम्यं स्यात् पूर्वसंस्कारात्ते तथैव पापं कुर्वन्ति तदनु रूपं फलं च प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ आसुरयोनिप्राप्तेरपि फलमाह आसुरीमिति अधमानारकीं तिर्यक्स्थावरादिरूपां वा ॥ २० ॥ संक्षेपमासुर्याः संपत्तेराह त्रिविधमिति ॥ २१ ॥ कामादित्रयत्यागे किं स्यादत आह एतैरिति तमो द्वारैः तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारभूतैर्विमुक्तः सन् आत्मनः श्रेयः कल्याणं भगवदाराधनादिकं आचरति ततः परां गतिं मोक्षं याति तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति ॥ २२ ॥

न केवलं काष्ठतपस्विषत्कामादित्यागमाग्नेण उच्छास्त्रवर्ती सिध्यतीत्याह यइति शास्त्रविधिशास्त्रेण इष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतया च ज्ञापितं ब्राह्मणो यजेत न मुरां पिबेदित्यादिना विहितं निषिद्धं च उत्सृज्य विहितमकरणेन निषिद्धमाचरणेन च उत्सृज्य यो वर्तते कामकारत इच्छया सः सिद्धिचित्तशुद्धिसुखं वैराग्यादिजनितां तृप्तिपरां गतिमोक्षं च नावाप्नोति ॥ २३ ॥ यस्माच्छास्त्रातिगः शुल्कादिकं त्रयं नाप्नोति तस्मात्ते तव शुल्कादिकामस्य शास्त्रमेव प्रमाणं किं कार्यं किं न कार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां एवं ज्ञात्वा शास्त्रं इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति शासनं वेदाज्ञारूपं विधानं चतुल्लंघने प्रतिसमाधानं अभिहोत्राद्यकरणेऽयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदं कृच्छ्रादिकं प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्यादिकरणेऽयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदं मन्त्रमेधादि अन्यद्वा प्रायश्चित्तं शास्त्रं च विधानं च ताभ्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तुमर्हसि लोकांतरे कर्मस्वनधिकारं दर्शयितुमिहेत्युक्तं तदेवं शास्त्रानुवर्तिन एव चित्तशुद्ध्यादिकं नान्यस्येति सिद्धं ॥ २४ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं तदिति प्रश्रवीजमुपलभ्यार्जुन उवाच यइति येषु रूपाः शास्त्रविधिः शास्त्रपदेनात्र श्रुतिसदाचारकुलाचारागृह्यं सर्वेषां तेषां धर्मप्रमाणत्वात् तत्र योधिगतो विधिर्विधेयं तदुत्सृज्य सर्वात्मना परित्यज्य यजंते पूजयंति तात कूपादीन् मत्पित्राकृतो यं कूपो गंगाशतादप्यधिको नैव स्नानपानावगाहनपरिचर्याप्रदक्षिणप्रक्रमणरूपा देतस्त्वं वनादहमिष्टं फलं अवश्यं प्राप्स्यामीति तत्र दृढतरयाश्च द्वयान्विताः संतस्तेषां निष्ठा इयं काकीदृशी किं सत्त्वं सात्विकी वापि व्येह्येऽश्रद्धाधिक्यदर्शनात् किं रजःराजसी वा तेषां निष्ठा शास्त्रातिक्रमेण कामकाररूपत्वात् अहो इति प्रश्ने कितमः तामसी वा सा निष्ठारंगैरजतधीरिव शास्त्रीयाया अल्पे महत्त्वबुद्धेर्विपर्यासरूपाया दर्शनात् यदपि नुभाप्येह द्वयवहारदर्शनादेव श्रद्धाधानतया देवादीन्यजंते इत्युक्तं तत्राप्यविगीत एव दृढव्यवहारोपासः अविगीते स्मिंस्तामसत्वादिशंकाया अयोगात् ॥ १ ॥ एवं सामान्यतः पृष्टे सामान्यमेवोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति स्वभावः प्राग्भवी यौधर्मायमौ तैजसास्वभावजा यदि प्राग्भवे सात्विको देवतापूजादिधर्मोऽनेनानुष्ठितस्तर्हि तस्य शुद्धसात्विक्येव श्रद्धा भवति यदिराजसोयक्षादिपूजारूपस्तर्हि राजस्येव यदि तामसो भूतप्रेतादिपूजारूपस्तर्हि तामसी श्रद्धा भवति एवं त्रिविधा श्रद्धा देहिनां देहाभिमानवतां भवति तां मया व्याख्यास्यमानां शृणु ॥ २ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परांगतिं ॥ २३ ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्म० श्रीमद्र० देवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ पर्वणितु चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ अर्जुन उवाच येशास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ॥ तेषां निष्ठा तु कारुण्यसत्त्वमाहोरजस्तमः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सास्वभावजा ॥ सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

ज्ययजंते पूजयंति तात कूपादीन् मत्पित्राकृतो यं कूपो गंगाशतादप्यधिको नैव स्नानपानावगाहनपरिचर्याप्रदक्षिणप्रक्रमणरूपा देतस्त्वं वनादहमिष्टं फलं अवश्यं प्राप्स्यामीति तत्र दृढतरयाश्च द्वयान्विताः संतस्तेषां निष्ठा इयं काकीदृशी किं सत्त्वं सात्विकी वापि व्येह्येऽश्रद्धाधिक्यदर्शनात् किं रजःराजसी वा तेषां निष्ठा शास्त्रातिक्रमेण कामकाररूपत्वात् अहो इति प्रश्ने कितमः तामसी वा सा निष्ठारंगैरजतधीरिव शास्त्रीयाया अल्पे महत्त्वबुद्धेर्विपर्यासरूपाया दर्शनात् यदपि नुभाप्येह द्वयवहारदर्शनादेव श्रद्धाधानतया देवादीन्यजंते इत्युक्तं तत्राप्यविगीत एव दृढव्यवहारोपासः अविगीते स्मिंस्तामसत्वादिशंकाया अयोगात् ॥ १ ॥ एवं सामान्यतः पृष्टे सामान्यमेवोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति स्वभावः प्राग्भवी यौधर्मायमौ तैजसास्वभावजा यदि प्राग्भवे सात्विको देवतापूजादिधर्मोऽनेनानुष्ठितस्तर्हि तस्य शुद्धसात्विक्येव श्रद्धा भवति यदिराजसोयक्षादिपूजारूपस्तर्हि राजस्येव यदि तामसो भूतप्रेतादिपूजारूपस्तर्हि तामसी श्रद्धा भवति एवं त्रिविधा श्रद्धा देहिनां देहाभिमानवतां भवति तां मया व्याख्यास्यमानां शृणु ॥ २ ॥

ननुश्रद्धान्वितोभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रद्धाया आत्मदर्शने साधनेष्वंतरंगत्वमुच्यते कथं तं स्याराजसत्वं तामसत्वं चोच्यत इत्यत आह सत्त्वेति प्राकृक्कर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिसत्त्वं सात्विकं राजसंवातदनुक्तं पैव सात्विक्यादिरूपदेवतादिपूजासु फलावश्यं भावनिश्चयमस्मिकाश्रद्धापि भवति तथायं पुरुषोपि श्रद्धामयः श्रद्धाप्रधानो यो यच्छ्रद्धो यो यया श्रद्धयोपेतः स एव स इति सात्विक्याश्रद्धया उपेतः सात्विक एव राजस्याराजसस्तामस्यातामस इति एवं सति यदितानि कूपभक्तः पूर्वपुण्यवशात्तातं देववन्मन्यते तर्हि तं सात्विकं पुंड्रलोकमिव देवा अनुगृह्णन्ति नित्यकर्मत्यागनिमित्तमपि दोषमस्यापनुदंति यदित्वेन मंत्रादिना सिद्धं पूर्ववत् सनावशाद्यक्षादिरूपमन्यते तदा तं राजसंराजसायक्षा एवानुगृह्णन्ति नास्य कामकारवतो नित्यकर्मत्यागजंदोषमपनेतुमर्हति नहि देवतापराधीयक्षैस्त्रातुं शक्यते यदित्वयं प्रेतः पितामत्कुटुंबं मा बाधितेति सर्वधर्मस्य क्लृप्तमस्य प्रियं कूपं पूजयामीति मन्यते तदा तं पितरि प्रेतत्वबुद्धियोगाद्विपर्यस्तं तामसं प्रेता एवानुगृह्णन्ति क्षुद्रभोगैर्देवाश्च नरके पातयन्ति ॥ ३ ॥ कुत एतदेवं कल्प्यते यस्मात्सात्विकादयो देवादीने वयजंते इत्याह यजंत इति यजंते पूजयन्ति ॥ ४ ॥ सात्विकानां दौर्लभ्यमभिप्रेत्याह अशास्त्रेति शास्त्रवेदादितद्विरोधिना कौलिकाद्यागमेन विहितं घोरं स्वमांसहोमेन ब्राह्मणलोहितादिना वा देवतासंतर्पणाद्यात्मकं ये जनास्तपस्तप्यन्ते तानासुरनिश्चयान्विद्धीति द्वयोः संबंधः दंभो धर्मध्वजित्वं अहंकारः स्वस्मिन् पूज्यता बुद्धिः ताभ्यां संयुक्ताः कामरागो विषयाभिलाषः बलं साहसेनापि विषयसाधने उत्साहस्ताभ्यामन्विताः ॥ ५ ॥ कर्शयंतः कशंकुर्वंतः भूतपा

सत्त्वानुरूपा सत्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धामयो यं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥ यजंते सात्विका देवान्यक्षरक्षांसिराजसाः ॥ प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसाजनाः ॥ ४ ॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपोजनाः ॥ दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥ कर्शयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥ मांचैवांतः शरीरस्थं तान्विद्धासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथादानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥ आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहाराराजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

मंकरणसमूहं अचेतसो मूढाः मांचांतः शरीरस्थं भोक्तरूपेण शरीरांतः स्थं मां परमेश्वरं वा भोग्यस्य शरीरस्य कृशीकरणेन मदाज्ञालंघनेन वा कृशीकुर्वन्तः तान्विद्धासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ अत्र सात्विकानां श्रद्धारः ध्याहारयज्ञतपोदानानां परिमहार्थराजसतामसानां वर्जनार्थं च तेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं विधीयते तत्रापि श्रद्धा त्रैविध्यं आराध्य त्रैविध्यं च प्रागेवोक्तं आहारादीनां त्रैविध्यं प्रतिज्ञापूर्वकमाह आहारस्त्विति आह्वयत इत्याहारोऽन्तः परंप्रायेण पदार्थः स्पष्टः तथापि कचित्कचित्किंचिच्चिद्वाख्यायते ॥ ७ ॥ आयुर्जावनं सत्त्वमुत्साहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिः अतिरुचिः एतेषां विवर्धनाः दृढिकराः ते आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः रसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराः देहे रसांशेन चिरकालस्थायिनः हृद्याः दृष्टमात्रा एव हृदयप्रियाः आहाराः घृतक्षीरसितादयः सात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कटुति अतिशब्दः सर्वत्र संबध्यते अतिकटुनिवादि अत्यम्लातिलवणात्युष्णाः प्रसिद्धाः अतितीक्ष्णो मरीचादि अतिरूक्षः स्नेहशून्यः कंगुकोद्रवादि अतिविदाहीराजिकादिः दुःखं तात्कालिकी पीडा शोकः पश्चाद्वा विदौर्मनस्यं आमयो धातुवैषम्यापादनेन रोगस्तत्प्रदाः ॥ ९ ॥

यावयामं प्रहराव्याकृतं शीतलतांगतमित्यर्थः यावयामं अर्घपकं निर्वीर्यस्य गतरसेनैवोक्तत्वात् इति भाष्यं गतरसरं सविमुक्तं पूतिदुर्गंधि पर्युषितं पक्कं सद्रात्र्यंतरितं उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं अमेध्यं यज्ञानर्हं भोजनं अचंतामसप्रियं ॥ १० ॥ यज्ञत्रैविध्यमाह अफलेति विधिदृष्टः आवश्यकतया विहितः यष्टव्यमेव न तु यज्ञादृष्टमदृष्टं वा फलं प्राप्तव्यमिति मनःसामाधाय समाहितं कृत्वा यो यज्ञ इज्यते स सात्त्विकः ॥ ११ ॥ राजसंयज्ञमाह अभिसंधायेति ॥ १२ ॥ विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनं अदृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन् न तं अदृष्टान्नं ॥ १३ ॥ देवाः विष्णवाद्याः द्विजान्नात्मणाः गुरवो मातृपित्राचार्यादयः प्राज्ञाः ब्रह्मनिष्ठाः तेषां पूजनं आर्जवमकौटिल्यं ॥ १४ ॥ प्रियंचतत्तृहितंच प्रियहितं श्रवणकाले परिणामे च सुखदमित्यर्थः ॥ १५ ॥ मनःप्रसादः रागद्वेषादिरहितं सौम्यत्वं परहितैषित्वं मौनं वाक्संयमः आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः भावशुद्धिः परैर्व्यवहारकाले मायाराहित्यं इति एवंप्रकारं अन्यद्वयादिकं एतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥ त्रिविधं कायिकवाचिकमानसभेदेन युक्तैः अवहितैः ॥ १७ ॥ सत्कारः लोके साधुरयमिति वाक्पू

यावयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥ १० ॥ अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टोऽग्र इज्यते ॥ यष्टव्यमेवेति मनःसमाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥ अभिसंधाय तु फलं दंभार्थं मपि चैव यत् ॥ इज्यते भरतश्रेष्ठं तं यज्ञं विदिराजसं ॥ १२ ॥ विधिहीनमदृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं ॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवं ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ॥ स्वाध्यायाभ्यासनंचैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥ श्रद्धया परया तपं तपस्तत्रिविधं नरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ॥ क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसंचलमध्रुवं ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥ परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतं ॥ १९ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयते नुपकारिणे ॥ देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं ॥ २० ॥

जा मानः अभ्युत्थानाभिवादानादिकायिकी पूजा पूजालाभादि एतदर्थं दंभेन च यत्तपः क्रियते तद्वाजसं चलं विनाशि अध्रुवं अनिश्चितफलं ॥ १८ ॥ मूढग्राहेण अविवेककृतेन दुराग्रहेण आत्मनः शरीरस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं ॥ १९ ॥ दातव्यमेवेति बुद्ध्या यद्दानं प्रदेयद्रव्यं दीयते न तु फलमुद्दिश्य दीयते कस्मै अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय देशे कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रांत्यादौ यद्दीयते तत्सात्त्विकमिति संबंधः यच्च पात्रे दानं समर्पणं तदपि सात्त्विकमिति योजना अत्र आद्योदानशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः प्रदेयद्रव्यवाची कर्मभूतः तत्संयोगात्संप्रदाने चतुर्थपेक्षा द्वितीयस्तु भावव्युत्पन्नस्यागमाच्च वाची तेन तत्र पात्रभूतेषु सिनचतुर्थपेक्षा कर्मणा यमभिप्रेतिसंप्रदानमिति हि पारिभाषिक्याः संप्रदानसंज्ञाया अत्र कर्मविभक्त्यभावेनाप्रवृत्तेः तेन पात्रे इति चतुर्थर्थे संप्रतीतिवापात् शब्दस्य चतुर्थीयमिति वाक्येन व्यर्थमेव दानशब्दस्याहत्याच्च देशकालानुपकारित्वविशिष्टदानमित्येकाकोटिः पात्रे दानमित्यपरा उभयसमुच्चये तु महान्गुण इति भावः ॥ २० ॥

परिच्छिष्टं कथमेतावद्व्यवयवः कर्तव्य इत्याकुलतायुक्तं यथास्यात्तथादीयते इति क्रिया विशेषणं ॥ २१ ॥ असक्तं प्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारस्तद्द्रवितं अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं दानं प्रदेयं हिरण्यादि ॥ २२ ॥ अदृष्टार्थानां यज्ञदानतपःप्रभृतो न वै कस्य शंकायां सादृश्यसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते ओतत्सदिति ओमितितदितिसदिति च त्रिविधस्त्रिप्रकारो यं ब्रह्मणो निर्देशो नाम्नां पाठः यथा सहस्रनाम्नां पाठे सहस्रनामानि एवमस्मिन् पिनामपाठे त्रीण्येव नामानीत्यर्थः ओमिति ब्रह्मेति तैत्तिरीयके तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतो त्यैतरेयके स देवसो म्येदमप आसीदिति छांदोग्ये च एतेषां शब्दानां ब्रह्मनामत्वं प्रसिद्धेः तेन नाम त्रयेण ब्राह्मणादयो विहिताः पुरासर्गादौ ब्राह्मणाः एतन्नाम त्रयोच्चारणसामर्थ्येनैव विधात्रा विप्रादयो विहिताः प्रकाशिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥ यस्मादेतन्नाम त्रयपूर्वकं एतेषां विधानं सर्गादौ दृष्टं तस्मात् त्रिष्वेतेषु नामसु ओमित्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिनां वैदिकानां विधानोक्ताः वेदोक्ताः यज्ञादयः क्रियाः सततं प्रवर्तन्ते तथा च श्रुतिः ओमिति ब्रह्मा प्रस्तौति ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति ओमित्यध्वर्युः प्रतिगुरुं प्रतिगृणाति ओमितिसामानि गायन्तीति यज्ञे सर्वेषां मृत्विजां क्रिया ओंकारपूर्विका इत्येतद्वर्शयति ॥ २४ ॥ ओमिति नाम्नः काम्या काम्यकर्मसाधारण्येन यज्ञादौ विनियोगमुक्त्वा तदिति नाम्नो निष्कामेषु मुमुक्षुकर्मसु विनियोगं दर्शयति तदिति मोक्षकांक्षिभिः फलं अनभि संधाय विविधाः यज्ञतपः क्रियाः दानक्रियाश्च क्रियन्ते इति योजना ननु फलं चेन्नाभि संधीयते तर्हि किमभि संधाय क्रियन्त इत्याकांक्षायामाह तदिति क्रियन्ते

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥ दीयते च परिच्छिष्टं तद्दानं राजसंस्मृतं ॥ २१ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असक्तं तमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥ ओतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ॥ प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ॥ २४ ॥ तदित्यनभि संधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः ॥ दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थयुज्यते ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

इति सर्वाः क्रियास्तदिति ब्रह्मेति क्रियन्ते यथा ब्रह्मवादिभिः ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मेव तेन गतं व्यं ब्रह्म कर्षमाधिनेत्युक्तदिशा सर्वाः ससाधनफलाः क्रियाः ब्रह्मैवेदं सर्वमिति बुद्ध्या क्रियन्ते तथामुमुक्षुभिरपीत्यर्थः यदेव हि मुक्तानां स्वात्मा विकंशीलं तदेव मुमुक्षूणां शास्त्रेण विधीयत इति प्रसिद्धेः फलमनभि संधायेति सान्निध्यात्तदित्यत्रापि सामर्थ्यादभि संधायेतिलभ्यते तेन फलमनभि संधाय तदित्यभि संधाय क्रियाः प्रवर्तन्त इत्यन्वयोऽपि सुलभ एव तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्येति भाष्येऽपि उदाहृत्येति पूर्वश्लोकोक्तक्रियानुवृत्त्या योजनमस्मदुक्ताभिप्रायेणैव व्याख्येयं उच्चारणस्यापि ब्रह्मानुसंधानार्थत्वादिति दिक् ॥ २५ ॥ ओतच्छब्दो विनियोगमुक्त्वा सच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां सद्भावे इति सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे समीचीनत्वे सच्छब्दः सदित्कर्म इति प्रशस्ते कर्मणि सत्त्वं वेदोक्तत्वादस्यैवेति सच्छब्दः प्रयुज्यते आस्तिकैः ॥ २६ ॥ किंच यज्ञादौ स्थितिर्निष्ठा सदितिसमीचीनेति उच्यते तदर्थः सच्छब्दार्थो ब्रह्मतदीयं तदर्थं कृतं तदर्थीयं परमेश्वरप्राप्त्यर्थं कृतं कर्म सदित्येव समीचीनमित्येवाभिधीयते लोके तदेवं असात्विकं विगुणं वा यज्ञादिकं यद्वा पूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानं त्रयोच्चारणेन सात्विकं सद्गुणं च संपादितं भवति ॥ २७ ॥

इदमेवपक्षद्वयमाह त्याज्यमिति एकेनस्थ्याः मनोषिणो मनोनिपहसमर्थाः परमात्मनि उत्तमवि विविदिषाणां पुरुषाणां दोषवत्प्रागादयो यथा त्याज्यास्तद्वत्कर्म त्याज्यमिति प्राहुः अपरे तु विविदिषार्थिना यज्ञादिकं न त्याज्यमिति वा प्राहुः रित्यनुवर्तते तथा च द्विविधाः श्रुतय उच्यन्ते न कर्मणान्प्रजयाघनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छंसमा इत्याद्याः अविद्वद्विषयमेवैतत्पक्षद्वयं विदुषां तु कर्मसु प्रवृत्तिकारणस्याज्ञानस्य नष्टत्वात्स्वतः सिद्ध एव त्याग इति न तान्प्रतिकर्मविधिर्वा तत्यागविधिर्वा प्रवर्तते यथोक्तं न कर्माणित्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसाविति ॥ ३ ॥ निश्चयमिति तत्र कर्मणां त्यागाख्या गविषये विप्रतिपत्तौ सत्यां प्रथमोपात्ते त्यागे विषये मेमद्वचना निश्चयं शृणु ह्यस्मात् हे पुरुष व्याघ्र त्यागः त्रिविधः सात्विकराजसतामसभेदेन त्रिप्रकारः परिकीर्तितः शास्त्रे दृढवैराग्यपूर्वकः कर्मसंन्यासः सात्विकः आयासमयात्त्यागो राजसः मौढ्यात्त्यागस्तामस इति तस्माद्ब्रह्मनत्वात्त्यागो निश्चयेन विचारणीय इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सूचीकटाहन्यायेन त्यागस्वरूपकथनात्प्राक्परमतम त्यागपक्षं उपन्यस्यति यज्ञेति यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं किंतु कार्यमेव विट्गृहीतेनेव पुंसा अवश्यमनुष्ठेयमेव तत् अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् चकारो हेत्वर्थः यस्माद्यज्ञोदानंतपश्चैव मनीषिणां निष्कामानां दंभादिरहितानां पावनानि चित्तशोधकानि तथा च श्रुतिः त्रयोधर्मस्कंधायज्ञोध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयः सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति यज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां तपसो वनस्थधर्मस्याचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारिण त्याज्यं दोषवदित्येके कर्मप्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥ त्यागो हि पुरुष व्याघ्र त्रिविधः सं प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥ यज्ञोदानंतपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि संगंत्य त्वाफलानि च ॥ कर्तव्या नीतिमेपार्थं निश्चितं मतमुत्तमं ॥ ६ ॥ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेश भयात्त्यजेत् ॥ सकृत्पाराजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

र्मस्य च पावनत्वं दर्शयति अत्रापि यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्माज्ञेयाः तप इति वानप्रस्थधर्माः परिशेषात्कर्मैति ब्रह्मचारिधर्माश्च ज्ञेयाः ॥ ५ ॥ एवम त्यागपक्षमुक्त्वा औत्सुक्यात्प्रथमं स्वाभिमतं त्यागा त्यागसमुच्चयप क्षं दर्शयति एतानीति तु शब्दः पूर्वोपन्यस्तात्यक्षाद्वैलक्षण्यं दर्शयति अपिशब्द एव शब्दार्थः एतान्येव कर्माणि यज्ञदानतपांसि संगंत्य त्वा अहमेतेषां कर्ता मया वश्यमेतानि कर्तव्यानीत्यभिमानं वयोवर्णाद्यभ्यस निमित्तं त्यक्त्वा एतैः कृतैरहं स्वर्गं वा चित्तशुद्धिं वा ज्ञानं वा प्राप्स्यामीति फलानि च त्यक्त्वा चकारादेशा मकरणे मम प्रत्यवायो भविष्यतीत्येतमप्यभिसंधित्यक्त्वा ब्रह्मनिष्ठेनेवासंगस्वभावेन पुरुषेण कर्तव्यानि इति एवं प्र कारं मे मम मतं उत्तमं पूर्वमतं त्रेष्ठं तत्र हि कर्तृत्वाभिमानरूपेण संगेन प्रत्यवायो त्यादभयाच्च कर्मानुष्ठानं विहितं अत्र तु तदभावादसंगत्वाद्यंशेन कर्मणां त्यागः स्वरूपेण त्याग इति भेदः ॥ ६ ॥ प्राक्प्रतिज्ञातं त्यागत्रै वि ष्यमाह नियतस्येति तु शब्दः पूर्वोक्तपक्षद्वयवैलक्षण्यार्थः यस्मादधिकृतस्य मुमुक्षोर्नियतस्यावश्यानुष्ठेयस्य कर्मणः संन्यासः स्वरूपेण त्यागो नोपपद्यते न युज्यते अज्ञस्य शुल्भ्यपेक्षत्वात् एवं सतियो मोहादज्ञाना तस्य नियतस्य कर्मणः परित्यागः सतामसः परिकीर्तितः आवश्यकं च त्यज्यते चेति विप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥ एवं तामसं त्यागमुक्त्वा राजसं त्यागमाह दुःखमिति यः दुःखरूपमेवेदं कर्मैति मत्वा कायक्लेशभयात्त्यस्य जेत् स पुनान्स्मद्देहि नो राजसं सजोगुणनिर्दुःसं त्यागं कृत्वा त्यागफलं चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षं नैव लभेत् लभेत् ॥ ८ ॥

एवंभ्यांश्लोकाभ्यांतामसराजसौमुख्यावेवत्यागावुक्तौ तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसंभवस्य भगवतैवमोहात्तस्य परित्यागइतिकायच्छेदशक्त्यात्त्यजेदिति च सूचनात् न सेवंसंभवति मूढश्च करोति चेति विप्र-
तिषेयान्पदिकरोति नैव मूढः यदि मूढस्तर्हि नैव करोति एवंयदिकायच्छेदाद्विभेति नैव करोति यदिकरोति नैव कायच्छेदाद्विभेति तस्मात्करोति च कायच्छेदाद्विभेति चेति विप्रतिषिद्धं अतस्तामसराजसयोरमुख्यत्याग-
योरसंभवान्तौ नैवोक्तौ सात्विकस्त्वमुख्यत्यागः संभवति यथास्फटिके जपाकुसुमाश्रिते लौहित्यं विवेकिनां प्रतीतित एवास्ति न वस्तुत एवमात्मनि ईश्वराधीने विवेकिनां कर्तृत्वं प्रतीतित एवास्ति न वस्तुत इति वक्तुं शक्यं
एवंच कर्तृत्वाभिनिवेशशून्यः पुमान् प्रतीतितः करोत्येव न वस्तुत इति संभवत्युभयोपि सात्विकस्त्यागइति तमेव मुख्यत्यागे धिकारहेतुं प्रथममाह कार्यमिति कार्यकर्तव्यमित्येव यत्कर्मनियतं नित्यं क्रियते हे अर्जु-
न संगमफलं च त्यक्त्वा वेत्यवधारणं प्रागुक्तस्त्यागपक्षस्य व्यावृत्त्यर्थं स एव भूतस्त्यागः सात्विको मतः वेदेदृष्टः तथाच श्रुतिः ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् तेन त्यक्तेन भुंजीथा मृगधः कस्य चिद्धनमिति

कार्यमित्येव यत्कर्मनियतं क्रियतेऽर्जुन ॥ संगंत्य त्वाफलं चैव सत्यागः सात्विको मतः ॥ ९ ॥

ईशाईशेन परमेश्वरेण सर्वकार्यकरणकर्त्रात्मप्रवर्तकेन इदं जगत्स्थावरजंगमं जगत्यां ब्रह्मांडे स्थितं वास्यमांछादितं व्याप्तं येन हेतुना सर्वतदधीनं तेन कारणेन त्यक्तेन त्यागेन कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानवर्जनेन भुंजीथाः
विषयान्भुंक्ष्व मृगधः गर्द्धमाकार्षीः कस्य चिद्धनं न कस्यापि तत्र स्वाभित्वमस्तीति तद्वैवतत्र गर्द्धइत्यर्थः एवंकर्माण्यपि यज्ञादीनि कर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्वतस्तव कर्मलेपो न भविष्यति एतद्विनिरेकेण तव उपा-
यांतरं च नास्तीत्यपि मम त्रेण प्रदर्शयति कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतंसमाः एवंत्वयि नान्यथेतोस्ति न कर्मलिप्यते नरे इति इदमेव मुख्यं स्वमतं भगवता प्रदर्शितं एतान्यपि तु कर्माणीति श्लोके ननु नित्यानां फलमे-
व नास्तिकित्युक्तव्यमिति चेत् इत एव भगवद्वचनात्तेषामपि फलमस्तीति जानीहि निष्फलस्य क्लेपेनानुष्ठापना संभवात् तथाचापस्तं बस्तद्यथा ये फलार्थं निर्मितेच्छायागंधइत्यनूत्यद्येते एवं धर्मचर्यमाणमर्था अनूत्य-
द्यंत इति आनुषंगिकं फलं नित्यानां दर्शयति अकरणे प्रत्यवायसृष्ट्यापि तेषां प्रत्यवायपरिहारः फलमिति प्रदर्शयते धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिना च नित्येष्वपि कर्मसु फलं दृश्यते तदेव वक्तव्यमिति न कोपि दोषः ॥ ९ ॥

एवंमुख्यंसात्विकत्यागमुक्त्वाऽमुख्यंतमाह नद्वेष्टोति सत्त्वेनसम्यगाविष्टोव्याप्तस्यागीमुख्यःसात्विकस्यागीसंन्यासीत्यर्थः अकुशलंअसुखप्रदंकर्मत्रिषवणस्नानचतुर्गुणशौचभिक्षाटनादिप्रयासरूपंनद्वेष्टि कुशलेमिष्टान्नभिक्षादौनानुषज्जते नसंगंकाकवल्पीतिकरोति यद्वाकर्मकुशलेसवादिकर्मकुशलेशिष्यादौनसज्जते तत्राकुशलंवातंनद्वेष्टि एतेनरागद्वेषशून्यत्वमस्यदर्शितं तदपिकुतइत्यपेक्षायामाह मेधावीति उह्यपोहकुशलतयानित्यानित्यवस्तुविवेचनादौप्रज्ञावान् अतएवच्छिन्नसंशयःकिंकर्माण्येवमुक्तिसाधनानिउतसंन्यासएवेतिविचिकित्सारहितः एवंचत्यागीत्यनेनयज्ञोदानंतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्तादत्यागाद्यावृत्तिः मेधावीत्यनेनमोहात्तस्यपरित्यागइत्युक्तात्तामसत्यागाद्यावृत्तिः पूर्वार्द्धेनरागद्वेषाभावप्रतिपादनेनकायक्लेशभयात्त्यजेदित्युक्ताद्राजसत्यागाद्यावृत्तिः छिन्नसंशयइत्यनेनकार्यनित्यवयत्कर्मत्वेक्षणमपिरमेतं संशयच्छेदेपिहेतुः सत्त्वसमाविष्टइति यतःसत्त्वेनैवकर्त्रासम्यगाविष्टोयंननुअयंसत्वमाश्रितइतिमहान्विशेषः एवंचपूर्वश्लोकोक्तस्यसात्विकत्यागरूपस्यकर्मयोगस्यफलभूतोयंमुख्यःसंन्यासोविविदिषूणामनुष्ठेयोयदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत् एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीतिश्रुतिप्रसिद्धः आप्येतु ननुकर्मपरित्यागस्त्रिविधःसंन्यासइतिचप्रकृतःतत्रतामसोराजसश्चोक्तस्यागः कथमि

नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकुशलेनानुषज्जते॥ त्यागीसत्त्वसमाविष्टोमेधावीच्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥
नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तंकर्माण्यशेषतः ॥ यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

इसंगफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथात्रयोब्राह्मणाआगतास्तत्रषडंगविदौद्वौक्षत्रियस्तृतीयइतितद्वत् नैषदोषः त्यागसामान्येनस्तुत्यर्थत्वात् अस्तिकर्मसंन्यासस्यफलाभिसंधित्यागस्यचत्यागत्वंसामान्यं तत्रराजसतामसत्त्वेनकर्मत्यागनिंदयाकर्मफलाभिसंधित्यागःसात्विकत्वेनस्तुयतेसत्यागःसात्विकोमतइतिपंथेनत्यागत्रैविध्यंसमाधाय एवंसंगफलत्यागपूर्वकंनित्यकर्मानुष्ठानेनविशुद्धांतःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुख्यतात्तच्छाकमकथनार्थोयंश्लोकइत्युक्तं तथैवश्लोकंव्याख्यायपूर्वोक्तस्यकर्मयोगस्यप्रयोजनमनेनश्लोकेनोक्तमित्युपसंहृतं अन्येतुफलाभिसंधिविशिष्टस्यकर्मणस्त्यागस्त्रिविधः विशेषणाभावात् विशेषतःआद्यस्तुनैष्कर्म्यसिद्धिपरमामित्यत्रवक्ष्यते तत्रआप्येतिस्रस्त्यागविधाःप्रतिज्ञायद्वेयथावद्वर्त्यतृतीयापिकेनचित्सामान्येनप्रतिपादिता अत्रतुएकस्यांद्वयोरंतर्भावंकत्वाद्देवविधेउपपाद्यतृतीयाप्रदेशांतरेप्रक्षिमेतिप्रकृतेप्रतिज्ञायाअनिर्वाहइतिविशेषः ॥ १० ॥ अमुख्यमेवसात्विकंत्यागमनूयतव्ययोजनमाहद्वाभ्यां नहीति देहभृतादेहाभिमानिनाहियस्मात् अशेषतःकर्माणित्यक्तुंशक्यंअशक्यं प्राणयात्रालोपसंगमत्तत्मावच्छिन्नःसन्धःकर्मफलत्यागशीलः बुधश्चएवमर्थे स्रष्टव्यागीत्युच्यते यस्तुशेषतःकर्माणित्यक्तुंशक्यंअशक्यं प्राणयात्रालोपसंगमत्तत्मावच्छिन्नःसन्धःकर्मफलत्यागशीलः बुधश्चएवमर्थे स्रष्टव्यागीत्युच्यते यस्तुशेषतःकर्माणित्यक्तुंशक्यंअशक्यं प्राणयात्रालो

इदं नूतनं यत्प्रमाणं फलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नरकतिर्यगादिरूपं इष्टं देवतादिरूपं मिश्रं मानुषमावइतिकर्मणः कर्मजातीयस्य फलं त्रिविधं प्रेत्यमरणानंतरं अत्यागिनां पूर्वोक्तमुख्यसंन्यासहीनानां भवति मु-
 ख्यसंन्यासिनां तु न कश्चित्तद्ववति तेषां कर्तृत्वाभिमानाभावात् अन्येतु गौणसंन्यासिनामेवायं कर्मालेप इत्याहुः तथा च व्याख्यातं कार्यमित्येव यत्कर्मैत्यत्र अन्यथा संन्यासिनां गौणसंन्यासिनां च विशेषो न स्यात्
 न चैवं मुख्यसंन्यासिनां गौणसंन्यासिनां चाविशेषोपत्तिरिति वाच्यं उभयेषामुत्तरकर्माश्लेषसाम्येऽपि पूर्वकर्मदाहादाहकृतस्य विशेषस्य सत्त्वात् गौणसंन्यासिनां जन्मान्तरादिकमपि पूर्वकर्मभिरेव भविष्यति आप-
 स्तंबोक्ताभनिदर्शनेन योगभ्रष्टगतिवन्तान्तरायकं वानतुतस्य प्रधानं फलं स्वर्गादिभविनुमर्हत्यनुद्विष्टत्वादिति ॥ १२ ॥ नन्वात्मनः कर्मालेपनिमित्तं यदकर्तृत्वानुसंधानं तत्कियोषिदग्नितृष्ट्यादिवदाहार्यं उत वास्तवमेव
 सद्विद्याध्यस्तकर्तृत्वेनादृतमिति शास्त्रदृष्ट्या कर्तृत्वतिरोधानेनाकर्तृत्वमेव भाव्यते इत्याशंक्य अग्नित्वेन दृष्टायां योषिनिदग्धत्वादर्शनेनेव कल्पितेनाकर्तृत्वेन वास्तवस्य कर्मालेपस्यासंभवादाद्यं निरस्य द्वितीयमुप-
 पादयिष्यन् पीठिकामारचयति पंचेति हेमहावाहो सर्वकर्मणां सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि पंचकारणानि निर्वर्तकानि मेमद्वचनानि बोधवुध्यस्व स्ववचने विश्वासोत्पादनार्थं कारणानां समूलत्वमाह सांख्येक-
 तांते प्रोक्तानि इति सम्यग्विविच्य ख्यायंते प्रकटीक्रियंते तत्त्वान्यात्मानात्मपदार्थरूपाणि यस्मिंस्तत्सांख्यवेदांतशास्त्रं तदेव विशिनष्टि कृतांते कृतस्य कर्मणोतः परिसमाप्तिर्यस्मिन् सर्वकर्मस्विलं पार्थज्ञाने परिसमा-

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं ॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥ पंचैतानि महावाहोकारणा-
 नि निबोध मे ॥ सांख्येकृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां ॥ १३ ॥ अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधं ॥ विविधाश्च
 पृथक्चेष्टादैवंचैवात्र पंचमं ॥ १४ ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

प्यत इत्यात्मज्ञाने सति सर्वकर्मणां समाप्तिदर्शनात् तस्मिन्सांख्येकृतांते प्रोक्तानि ॥ १३ ॥ तान्येव पंच गणयति अधिष्ठानमिति अधिष्ठानं इच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयो देहः तस्यानात्मत्वं
 चार्वाकव्यतिरिक्तसमस्तवादिसिद्धं तथ्यकर्तृबुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः प्रमातृमाहं प्रत्ययविषयो हंकारः तथेत्यनेन तद्वेदानात्मत्वेन ज्ञेय इत्युक्तं देहस्यैव सृष्टौ प्रलये च तस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् एतच्च वि-
 शेषणनाशाद्विशिष्टनाशं विशेषणोत्पत्त्या च विशिष्टोत्पत्तिमभिप्रेत्य श्रूयते विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिगाव्युच्चरंत्येव मेतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्यु-
 च्छरंतीति च विशिष्टस्य चान्तरेकादर्शनादनात्मत्वं सिद्धं करणं च शब्दाद्युपलब्धिसाधनं पृथग्विधं द्वादशविधं पंचकर्मैन्द्रियाणि पंचज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च तथा विविधाश्च पृथक्चेष्टाः वायवीयाः प्राणनादि-
 रूपाः दैवपुण्यपापरूपं तत्तत्करणानुमाह कसूर्यादिदेवता रूपं पंचमं पंचानां पूरणं ॥ १४ ॥ शरीरेति न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयं विपरीतमन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयं ननु शरीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यते पंचैते तस्य हेतव इ-
 ति च विप्रतिषिद्धमुच्यते नैष दोषः अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य नरपदेन कर्तृवाङ्मन इति करणस्य आरभत इति चेष्टानां न्याय्यमिति धर्माधर्मरूपस्य दैवस्य च संपहात् सर्वेषु कर्मसु पंचानां समानेप्युपयोगे विधि-
 भेदविषयलक्षणं त्रिविधमेव कर्मशास्त्रे प्रसिद्धमिति इदं शरीरं कर्मैदं मानसमिदं वाचिकमिति व्यपदेशो देहादीनां प्राधान्यापेक्ष इति न कश्चिद्विरोधः ॥ १५ ॥

एतत्पतिपादमफलं कर्तृत्वस्मारोपितत्वसिद्धिरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वसिद्धिश्चेति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां दर्शयति तत्रेति तत्र तस्मिन्कर्मणि एवमुक्तरीत्या पंचभिर्निर्वर्त्येति केवलं त्वकर्तारमप्यात्मानं चेतनं साक्षी चेतां केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः अधिष्ठानादिपंचकप्रचारदर्शिनमुदासीनमपि यः कर्तारं कर्तृत्वाश्रयं पश्यति स दुर्मतिः पापाभिभूतमतिर्न पश्यति अंध एव सः अदर्शने हेतुः अकृतबुद्धित्वादिति शास्त्राचार्योपदेशात् भदमादिसंस्कृता बुद्धिर्यस्य सकृदबुद्धिस्तद्विपरीतोऽकृतबुद्धिस्तस्य भावस्तत्त्वतस्मात् यथास्वमुखस्योदपात्रसंसर्गिकत्वं पश्यता जलचांचल्यमपि तत्रारोप्यत एवमात्मनो बुद्धिसंसृष्टत्वं पश्यता बुद्धिधर्मः कर्तृत्वादि रप्यात्मन्यारोप्यते इति भावः ॥ १६ ॥ द्वितीयं प्रयोजनमाह यस्येति यस्य प्रमातुर्भावः प्रत्ययमात्रस्वरूप आत्मा नाहंकृतः अहमिव कृतः अहंकारतादात्म्यं प्रापितोऽहंकृतस्तथान यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावे न रंजितान भवति यस्य बुद्धेर्व्यतिरिक्तमात्मानं पश्यतो बुद्धिधर्माः कर्तृत्वादयो नात्मनि प्रतीयन्ते इति कर्त्रात्मवादिता किं कनिरासः यस्य च आत्मधर्माश्चेतन्यादयो बुद्धौ न संसृज्यन्ते इति बुद्धिमेव चेतनं वदतो बौद्धस्य निरासः चिदंचितोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माध्यासो बाध्यत इति दुःखादिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः हत्वापि स इमां लोकान्न हंति न निबध्यते इति तु स्तुतिमात्रं कर्तृत्वस्यैव बाधेन हंतृत्वायोगात् दग्धपट वत्कर्तृत्वानुवृत्तावपि हननक्रियायां प्रवर्तकस्य रागे द्वेषादेरभावाच्च एतेनात्मनस्तात्त्विकमकर्तृत्वं भावयता कृतं कर्मातात्त्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं प्रस्तोतुं नार्हतीति दर्शितं न हिरञ्जुसर्पेरञ्जुबुद्धिरुत्वाग्रह रतः सर्पक्षो भजदंशनादिफलं भवति सर्पे तु तथा कुर्वन्तस्तद्वत्येव तद्वदिदमपि ज्ञेयं ॥ १७ ॥ समाप्तः सात्त्विकत्यागोपपादनोपयोगी आत्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः अत्राह सांख्यः यदुक्तं पंचैते तस्य हेतव इति य

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि स इमां लोकान्न हंति न निबध्यते ॥ १७ ॥ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥

चोक्तं न हंतीति तन्मृष्यामहे न ह्यपरिणामी चेतनः परिस्पंदात्मकस्य कायिकादिभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः कर्ता भवतीति वक्तुं युज्यते यत्तु न निबध्यत इति भोक्तृत्वमुक्तमपि प्रत्याख्यातं तन्मृष्यामहे न हि कुलालादयः स्वप्रयुक्ता एव घटादीनि निर्वर्तयन्ति किंतु भोक्तृपुरुषप्रयुक्ताः अन्यथा भोक्तृणामभावे व्यर्थे वत्पटत्तिरित्यापतति एवं प्रधानमात्राभूताः कर्त्रादयः पुरुषस्य भोगापवर्गसाधनप्रयुक्ताः सर्वाणिकर्माणि निर्वर्तयन्ति तस्मात्पुरुषस्य भोक्तृत्वभावत्वादकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकमपि कृतं कर्म भोक्ताऽवश्यमेव भोक्तव्यमिति सात्त्विकत्यागेऽपि कर्मांशे पवचनमसंगतमिति अत्र प्रतिविद्यते ज्ञानं ज्ञेयमिति ज्ञानं ज्ञायते प्रकाशते वस्तु तत्त्वमिति प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यो घटादिप्रकाशः स च वर्तमानोतीतो वा ज्ञेयं बोधविषयो घटादिः परिज्ञाता विषयी सा भासधीरूपो यो भोक्तेत्युच्यते एवं रूपप्रकारत्रयवती त्रिविधा कर्मणां चोदना त्रयं समुच्चितं सत्कर्मणि प्रवर्तकमित्यर्थः सत्यपि ज्ञेये ज्ञातरि वा ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः सत्यपि संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये च सन्निहिते तथापि सुषुप्तौ प्रमात्रभावात् प्रवृत्त्यदर्शनादेतत्तत्त्वमिति प्रवृत्तिर्न भवत्यन्यापेक्षं सत्त्वानोपादानोपेक्षा बुद्धिरूपं कार्यं जनयित्वा हानात्पुनरुल्लेख्या परे प्रवर्तयतीति कर्तृपदाभिधेयमित्यर्थः चोदनेति कर्तारि न्यादित्युपपत्त्या तत्त्वेन चोदनाशब्दः कर्तृवाची रिति

तथाकरणमिन्द्रियं कर्मेतेनयच्छिद्यमाणंविषयग्रहणं कर्तापूर्वोक्तएवपरिज्ञाता एतन्नयंसमुदितंसत्कर्मसंग्रहःकर्मणःईप्सिततमस्यभोग्यस्यसंग्रहःसंग्रहःस्मिन्नितिसंश्लेषस्थानंभोक्तेत्यर्थःसत्यपिभोक्तरिक
रणेचक्रियाविनाभोगासंभवात्क्रियायाश्चाश्रयविनास्वरूपालाभादाश्रयस्यकरणंविनाभोक्तृत्वागकर्तृत्वानुपपत्तेश्चैतन्नयंमिलितंसत्भोक्तेत्युच्यतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः आत्मैन्द्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषि
णइति इन्द्रियंप्रसिद्धं मनइत्यनेनबुद्धिरेवगृह्यते युक्तंइन्द्रियद्वारामतेर्भोग्येनसहसंबंधक्रिया इन्द्रियंचमनश्चयुक्तंचेतिविषयेइन्द्रियमनोयुक्तमितिद्वैकवद्भावः एतन्नयंभोक्ताआलेत्याहुर्मनोषिणइतिश्रुत्यर्थः एवं
हिश्रुतिस्मृत्योर्व्याख्यानेतयोर्मूलमूलिभावोयुज्यतेनान्यथा तथाचकर्तृवत्भोक्तरपिअनात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वंभोगकर्तृत्वमितिनिर्वचनायःकर्तासएवभोक्तेतिप्रतिपादनादहमकर्ताऽभोक्तेमिचानुसंधानपूर्व
कंकर्माणिकुर्वतःकर्तृत्वभोक्तृत्वरुतःकर्मलेपोनास्तोतिसिद्धं भाष्यस्यचायमेवार्थः येतुकरणंक्रियायाःसाधकतमंशविधंबाह्यमनोबुद्धिरूपमांतरं कर्मकर्तुरीप्सिततमंक्रियायाव्याप्यमानंउत्पाद्यमाप्यंबिकार्यं
संस्कार्यंचेतिचतुर्विधं कर्ताकारकांतरप्रयोजकश्चिदचिद्विधः एतन्नयंकर्मसंग्रहः कर्माश्रयःकर्तेत्यर्थः तथाज्ञानंविषयप्रकाशनशक्तिः ज्ञेयंविषयः परिज्ञाताज्ञानाश्रयोभोक्ता एतन्नयंकर्मणिप्रवर्तकमितिष्या
चक्षते तेषामपिआत्मानकर्तानापिसांख्यानामिवभोक्तृत्वेनप्रकृतेःप्रवर्तकइत्येवाशयः तथापिक्रियायाव्याप्यमानस्यवक्ष्यमाणसात्विकादिभेदानर्हस्यघटादिरूपस्यकर्मणःकर्तृकोटौप्रवेशायोगः तस्यक्रिया
श्रयत्वमात्रविवक्षायांप्रकृतेतत्कथनानुपयोगश्चस्पष्टः तथाअस्माकंनुघटादिष्यापकक्रियायाःकर्मशब्दवाच्यत्वंमुख्यं कर्तृकोटिप्रवेशश्चक्रियाक्रियावतोरधर्मधर्मिणोरभेदापेक्षयायुज्यते तथाज्ञानंप्रकाशनक्रि

करणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥ ज्ञानंकर्मचकर्ताचत्रिधैवगुणभेदतः ॥ प्रोच्यतेगुणसंख्यानेयथा
वच्छृणुतान्यपि ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्विषात्तिकं ॥ २० ॥

येतिमतेक्रियारूपेस्मिन्प्रवर्तकज्ञानांतरस्यापेक्षेतितत्रतत्रान्यस्यान्यस्यापेक्षेत्यनवस्थादुर्निवारा ॥ १८ ॥ पूर्वश्लोकोक्तेज्ञानादिष्वेपरिज्ञाताकर्ताचैकएवेतिपरिशिष्टाःपंचतेषांसर्वेषांप्राकृतत्वेनत्रिगुणात्म
त्वेप्राप्तेज्ञेयकरणयोर्जडयोर्घटकुठारकल्पयोःपरिसंख्यार्थत्रयाणामेवप्रत्येकंत्रिविधत्वंविवरीतुंप्रतिजानीते ज्ञानमिति ज्ञानंकर्मकर्ताचेतित्रयमेवगुणभेदतस्त्रिधाननुज्ञेयकरणे गुणसंख्यानेकापिलेशास्त्रे यद्यपि
तत्रएकस्यांप्रमदायांभर्तुःसुखंजायते तंप्रतितस्याःसत्त्वोद्धूतत्वात् तामविदतश्चैत्रस्यदुःखंजायतेतंप्रतितस्याःरजउद्धूतत्वात् तस्यामेवसपत्न्याद्वेषंतांप्रतितस्यास्तमउद्धूतत्वात् प्रमदयैवसर्वेभावाव्याख्याताइति
कापिलानांज्ञेयकरणयोरपित्रैविध्यंप्रसिद्धं तथापिप्रमदादयएकस्यैवपुंसोनिमित्तभेदेनप्रीतिदुःखद्वेषविषयाअपिभवंतीतिपूर्वोक्तव्यवस्थायानिर्मूलत्वात् प्रीत्यादीनांकर्तृसमवायितयाप्रतीयमानानामालं
बनभूतायाःप्रमदायाःप्रीत्याद्यात्मकत्वंकल्पयितुंशक्यतइतिनभगवतातयोस्त्रिविधत्वंव्याख्यायते अक्षरार्थःस्पष्टः ॥ १९ ॥ एवंज्ञानादित्रयस्यत्रैविध्यंवक्तुंप्रतिज्ञायज्ञानत्रैविध्यंतावदाह सर्वभूतेष्विति य
थाकटककुंडलादिषुव्यावर्तमानेषुतत्त्वविदेकंचनमेवेदमितिपश्यति एवंयेनज्ञानेनसर्वभूतेषुविभक्तेषुनानानामरूपभेदभिन्नेषुअव्ययमपरिणामिनमेकंभावंचिन्मात्ररूपंईक्षतेसर्वत्रसौवेदमितिपश्यतिउज्जा
वंसात्तिकंविद्धि ऐकान्त्यज्ञानमेवसात्विकमित्यर्थः ॥ २० ॥

भेदज्ञानेरासित्वमाह पृथक्केनेति यत्पृथक्केन भिन्नत्वेन ज्ञानं तद्राजसमिति संबंधः पृथक्केनेत्येतद्विद्वदिति सर्वेषु भूतेषु पांच भौतिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् सुरनरतिर्यक्स्थावरत्वभेदेन नानात्वानि बहुवचनं नानात्वप्रदर्शनार्थं पृथग्विधान् एकजातीयेष्वपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान्यज्ज्ञानं वेत्ति विषयीकरोतीति येन ज्ञानेन वेत्तोति वक्तव्ये एधांसि पंचतीति वक्तव्यज्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारो दोषः तेन आत्मनां परस्परभेदस्तेषामीश्वराद्भेदस्तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्च जडवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिकभेदपंचकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ यत्तु ज्ञानं एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादीनां कर्तृत्ववत्त्वं रिपूर्णवदेतावानेवात्मा ईश्वरो वेतिसक्तं अभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत्परमार्थावलंबनशून्यं अल्पतुच्छविषयत्वादल्पफलत्वाच्च यदेवंभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥ अथ कर्मत्रैविध्यमाह नियतमित्यादिना नियतं नित्यं संगरहितं अभिमानवर्जितं रागद्वेषप्रतीतिद्वेषोऽनिष्टेऽप्रतीतिस्ताभ्यां कृतं इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं कृतं रागद्वेषतः कृतं तदन्यदरागद्वेषतः कृतं निष्काममित्यर्थः फलानुचलीयते चेति फलं क्रियया प्राप्य मनात्मवस्तुतदन्यदफलमनागंतुकं परिपूर्णमविनाश आत्मतत्त्वतस्तेषु नाकृतं विविदिषं तियज्ञेनेति श्रुत्या आत्मलाभार्थं यज्ञादेर्विनियोगात् तत्कर्म सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेऽप्यु

पृथक्केन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्विराजसं ॥ २१ ॥ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकं ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥ नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेऽप्युना कर्म साहंकारेण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलाया संतद्राजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबंधं क्षयं हिंसा मनपेक्ष्य च पौरुषं ॥ मोहादारभ्य तकेमर्यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ मुक्तसंगो न हंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्धासिद्धोर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते ॥ २६ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितः कर्ताराराजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ॥ विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

नाफलार्थिना साहंकारेण यद्यपि सात्विकोप्यनात्मवित्साहंकारस्तथापि अहमेव कर्मकुशलो महान् श्रोत्रिय इत्यभिमानो हंकारस्तद्वत्तासाहंकारेण वा शब्दश्चार्थं क्रियते बहुलाया सं अतिश्रमकरं तत्कर्म राजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबध्यते नेनेत्यनुबंधः फलं क्षयं शक्तेरर्थानां च नारां हिंसां परपीडां पौरुषं स्वसामर्थ्यं अनपेक्ष्य अनालोच्य केवलं मोहादविवेकतो यदारभते कर्म तत्तामसमुदाहृतं ॥ २५ ॥ कर्तृत्रैविध्यमाह मुक्तेत्यादिना मुक्तसंगस्य क्ताभिनिवेशः अनहंवादी पूर्वोक्ताहंकारोक्तिरहितः धृतिर्यैर्य उताहः साधयिष्याम्येवेति बुद्धिनिश्चयः ताभ्यां समन्वितः सित्थ्यसित्थ्योः कर्मण आरब्धस्येति शेषः निर्विकारः हर्षविषादशून्यः कर्ता सात्विक उच्यते ॥ २६ ॥ रागो विषयलोलुपः अतएव कर्मजः फलप्रेप्सुर्ताति कर्मफलप्रेप्सुः लुब्धः परद्रव्यादौ संजाततृष्णास्तीर्थादौ वाद्रव्यापरित्यागी हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः अशुचिर्वासातः शौचवर्जितः इष्टानिष्टप्राप्तिहर्षशोकान्वितश्चयः कर्ताराराजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तोऽनवहितः प्राकृतोऽत्यंतमसंस्कृतबुद्धिर्बालसमः स्तब्धः दंडवन्नमतिकल्मैचित् शठः शक्तिगूह्यकारी नैकृतिकोऽलसः अप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि विषादी सर्वदा अवसन्नस्वभावः दीर्घसूत्री चिरकारी एकाहसाध्यं कार्यमासेनापि न करोतीत्यर्थः य एवंभूतः स कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

बुद्धिबुद्धीत्रैविध्येन व्याख्यातुमाह बुद्धेरिति तत्र बुद्धिर्विशिष्टा भिदाभासः कर्ता ज्ञानं च प्रागुक्तं अत्र तु केवलबुद्धिर्दत्तिमतीतदीयवृत्त्यंतरोपलक्षणार्थतद्वृत्तिविशेषो धृतिश्चैत्रैविध्येन कथ्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥
 प्रवृत्तिनिवृत्तीशास्त्रविहितप्रतिषिद्धविषये यजेत स्वर्गकामः न सुरां पि वेदित्यादिरूपे कार्यकृतिसाध्यं स्वर्गादि अकार्यनित्यसिद्धं तेन नित्यानित्यवस्तुनी उक्ते भयाभये कार्याकार्यनिमित्ते बंधं मोक्षं च यावेति
 यथावेत्तीति पूर्ववत्करणकर्तृत्वोपचारः बुद्धिः सापार्थसात्विकी ॥ ३० ॥ अयथावत्संदेहास्पदत्वेन स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥ अधर्ममिति विपरीतया हिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यथा धृत्या अव्यभि
 चारिण्या समाध्यनुगतयामनः प्राणेंद्रियाणां क्रियाश्चेष्टाः संकल्पश्वासप्रश्वासौ शब्दादिग्रहणं च योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन ऐकाग्र्येण वा संयत्तास्तास्तथैव निरोधावस्थायामैकाग्र्यावस्थायां वाधारयते चिरमवस्था
 पयति सा धृतिः पार्थसात्विकी ॥ ३३ ॥ यथा धृत्या धर्मादीन् धारयतेऽनुरोध्यतया निश्चिनोति प्रसंगेन धर्मादिः संबंधेन फलाकांक्षी च भवति पुरुषः धृतिः सापार्थराजसी ॥ ३४ ॥ स्वमं निद्रां भयं चासं शोकं प्रसि
 द्धं विषादं विषण्णतां मदं अशास्त्रो विषयसेवया चित्तस्य विवशत्वं एतान् विमुंचति धारयत्येव यथा धृत्या सा धृतिः पार्थतामसी ॥ ३५ ॥ गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रैविध्यमुक्तं तत्फलस्य सुखस्य त्रैवि
 बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनं जय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्यभयाभये ॥ बंधं मोक्षं च यावेत्ति बुद्धिः सापा
 र्थसात्विकी ॥ ३० ॥ यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥ अयथा वक्ष्यमानातिबुद्धिः सापार्थराजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मधर्ममितियामन्यते तमसा वृता ॥ सर्वा
 र्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सापार्थतामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यथा धारयते मनः प्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सापार्थसात्विकी ॥ ३३ ॥ यथा तु धर्म
 कामार्थान् धृत्या धारयते र्जुन ॥ प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सापार्थराजसी ॥ ३४ ॥ यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥ न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सापार्थताम
 सी ॥ ३५ ॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमं ॥ तत्सुखं सात्विकं
 प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ॥ ३७ ॥ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं ॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसंस्मृतं ॥ ३८ ॥ यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ॥
 निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतं ॥ ३९ ॥

ध्यमाह सुखं त्वित्यादिना अभ्यासात्पौनःपुन्येन सेवनात् यत्र सात्त्विके राजसेतामसे वा सुखे रमते रति प्राप्नोति ययारत्या दुःखस्य पुत्रशोकादेरपि अंतं अवसानं निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति तत्सुखं त्रिविधं शृणु य
 दात्वयमप्यर्थः सात्विकसुखस्यैवलक्षणार्थः तदा यत्र समाधिमुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखद्वारा गात् दुःखांतं मोक्षं च निगच्छतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यत्तत्प्राप्तिद्वंद्वं सर्वप्राणिप्रेमास्पदं अये सभारं भकाले मनः प्राणें
 द्रियस्पंदनिरोधेन यज्ञे संज्ञाप्यमानस्य पशोरिव जायमानं विषमिवातितीव्रवेदनाकरं परिणामे सात्त्विक्या धृत्या निरुद्धा सुमन आदिक्रियासु अमृतोपमं अत्याल्हादकरं आत्मनः स्वस्थैव बुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं रजस्त
 मोमलराहित्यं तस्मादाविर्भूतं न तु विषयसंगजं निद्रालस्यादिजं वा तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तं ॥ ३७ ॥ राजसंमुखमाह विषयेति अये भोगकाले परिणामे विषमिव विवियोगकाले इहामुत्र च दुःखप्रदत्वात् ॥ ३८ ॥
 अये आरंभे अनुबन्धे परिणामे मोहनं मोहकरं आत्मनो बुद्धेः यतो निद्रादिजं ॥ ३९ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरत्यनुक्तमपिसंगृह्यन् नतदस्तीति सत्त्वं प्राणिजातं इदमुपलक्षणं जडस्यापि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात् प्रकृतिजैर्जन्मान्तरीयधर्माधर्मसंस्कारजैः मायाप्रभवैर्वा शेषं स्पष्टं ॥ ४० ॥ एवं पंचदशे संसाराश्वत्थमसंगशस्त्रेण च्छित्त्वा परंपदं मार्गितव्यमित्युक्तं तत्रात्मनोऽसंगत्वोपपादनाय क्रियाकारकफललक्षणस्य कृत्स्नस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वमुक्तं न ह्यात्मानात्मनोर्गुणातीतगुणात्मकयोः संगः संभवति न ह्याकाशांतर्वर्त्तिपृथिव्यादिगुणेन गंधादिनाकाशः संसृज्यते तद्वदित्युक्तं समाप्तः शास्त्रार्थः अथेदानीं सर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहरन्मसंगशस्त्राभ्युपायं च प्रदर्शयितुं प्रकरणांतरमारभते ब्राह्मणेत्यादिना शूद्राणामसमाशांतत्वात् क्षत्रियस्वभावस्य सत्वोपसर्जनं रजः ईश्वरस्वभावत्वात् वैश्यस्वभावस्य तमोपसर्जनं रजः कृष्यादिस्वभावत्वात् शूद्रस्वभावस्य रजोपसर्जनं तमः शुश्रूषास्वभावत्वात् अथवा स्वभावः प्राग्भवीयः संस्कारस्तस्य भवैर्ननु जातिमात्रप्रभवैः पक्षिणामाकाशगमनवत् अतएव जात्यंतरव्यावृत्तानां धर्माणां शमादिषु पाठेन दृश्यते न हि शूद्राद्यावत्तत्रैव वर्णिकानामभ्ययनादिकं वा इतरद्वयाद्यावत्तत्र ब्राह्मणानामभ्यापनादिकं वा इह पठ्यते किनु सर्वे सर्वजातीयानां साधारणा धर्माः शमादयो दृश्यन्ते यथा हि द्रोणादिषु ब्राह्मणेष्वपिशौर्यादिकं भरतादिषु क्षत्रियेष्वपिशमादिकं दृष्टं एवमितरत्र तस्माद्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दर्शने शमादयो दृश्यन्ते स

नतदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणां च परंतप ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्ति क्यं ब्रह्मकर्म स्वभावाजं ॥ ४२ ॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं ॥ दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं ॥ ४३ ॥

शूद्रोऽप्येतैर्लक्षणैर्ब्राह्मण एव ज्ञातव्यः यत्र च ब्राह्मणेऽपि शूद्रधर्मा दृश्यन्ते स शूद्र एव तथा चारण्यके सर्पभूतं नृपं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं सत्यं दानं क्षमाशीलमा नृशंस्यंतपो घृणा दृश्यन्ते यत्र नागैर्द्रस ब्राह्मण इति स्मृतः तथा यत्रैतल्लक्ष्यते सर्पवत्तंस ब्राह्मणः स्मृतः यत्रैतन्न भवेत्सर्पतं शूद्रमिति निर्दिशेदिति जातिधर्मास्तु मनुना दर्शिताः अभ्यापनं चाभ्ययनं यजनं याजनं तथा दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् प्रजानां रक्षणं दानमिज्याभ्ययनमेव च विषयेष्वप्रसक्तिचक्षत्रियस्य समादिशत् पशूनां रक्षणं दानमिज्याभ्ययनमेव च वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् एतेषामेवं वर्णानां शुश्रूषामनस्ययेति तस्मान् शमादयो यत्र ब्राह्मणे ब्राह्मणे वा दृश्यन्ते स एव ब्राह्मण इत्यत्र विवक्षितं स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिर्लभते परामित्यत्र तु मनुक्तान्यभ्यापनादीन्येव स्वकर्माणि पाप्माणि न तु शमदमादीनि न हि ज्ञानविज्ञानवतोऽन्यासंसिद्धिर्लब्धव्यास्ति तस्माच्छमदमादयो ब्रह्मिष्ठस्यैव ब्राह्मणस्य लक्षणमिति दिक् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणकर्माण्याह शम इति अंतःकरणनिग्रहः शमः बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः तपः पूर्वोक्तं शरीरादिभेदेन त्रिविधं शौचं वासं मृजलाभ्यां आभ्यंतरं भावशुद्धिः क्षांतिः क्षमा आर्जवमकौटिल्यं ज्ञानं शास्त्रीयं कर्म ब्रह्मविषयं विज्ञानं तदनुष्ठानानुभवात्मकं आस्तिक्यं श्रद्धा एतन्नवकं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणत्वजात्यभिव्यंजकं कर्म स्वभावजं याचीनधर्मसंस्कारजं ॥ ४२ ॥ शौर्यं पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्यैर्यं दाक्ष्यं युद्धे कौशलमुत्साहो वा दानमौदार्यं ईश्वरभावः उन्मार्गवर्तिनानियमनशक्तिः एतत्क्षेत्रं कर्म स्वभावजं ॥ ४३ ॥

वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह कृषीति स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ४४ ॥ कर्मप्रविभागफलमाह स्वेस्वेति स्वेस्वेमन्वादिभिरुक्तेऽध्यापनादौ साधारणेशमदमादौ साधारणे च कर्मणि अभिरतो निष्ठावान् संसिद्धिज्ञानयोम्य
तांलभतेनरः एतदेव विवरीतुं प्रतिजानीते स्वेति सिद्धिबन्धमाणां मुख्यसंन्यासलक्षणैश्चर्म्यसिद्धियथायेन प्रकारेण ॥ ४५ ॥ तमेव प्रकारमाह यत इति प्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्गत्या चैष्टा यतो हेतोरंतर्था
मिणः येन वागभ्युद्यत इत्यादि श्रुतेः येन इदं सर्वं दृश्यं ततं व्याप्तं उपादानत्वात् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य संतर्प्य सिद्धिर्भोक्षं विदति लभते मानवः मनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्य परमेश्वरं नित्यकर्मणामर्पणमेव मोक्षद्वार
मित्यर्थः ॥ ४६ ॥ स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति स्वधर्मो विगुणः किंचिदंगहीनोऽपि श्रेयान् प्रशस्यतरः किमपेक्ष्य श्रेयान् परधर्मात्स्वनुष्ठितात् सम्यग्विहितादपि उक्तं च स्वधर्मे निधनं श्रेयः पर
धर्मो भयावह इति स्वभावनियतं पूर्वोक्तत्रिविधस्वभावाज्जातं कर्म कुर्वन् किलिषदोषं नामोति विषकृमेर्विषमिव न दोषकरं तस्मात्तव भैक्ष्यं हिंसा शून्यमपि न युक्तं किंतु हिंसा युक्तोऽपि स्वधर्म एव प्रशस्यतरः धर्मत्वे
न विहितेऽस्मिन् ग्राषोमीयपश्चालं भेदवकृते सति न किलिषप्रसंगोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ किंच सहजं स्वभाविकं क्षात्रं कर्मसदोषं हिंसा मिश्रमपि न त्यजेत् हियस्मात्सर्वारंभाः सर्वाणिकर्माणि दोषेण हिंसादिना आरुता

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यवैश्यकर्मस्वभावजं ॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ॥ ४४ ॥ स्वेस्वेकर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धियथा वि
दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विदति मानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभा
वनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किलिषं ॥ ४७ ॥ सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा
विगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥ सिद्धिं प्राप्नोयथा ब्रह्मतया प्राप्नोति निबोध मे ॥ समासेनैव कौंतेय निष्ठाज्ञानस्य यापरा ॥ ५० ॥

यस्माच्च परधर्मो भयावहस्तस्मात्स्वकर्मन त्यजेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥ स्वकर्मणाम् श्वरे समर्पणं कर्तव्यमित्युक्तानंतरं श्लोकद्वयेन स्वकर्मणामावश्यकत्वमुक्त्वा तेषां परमेश्वरपणेन किं फलं स्यादित्यत आह अस
न्यासेन कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते र्जुन संगत्य च्छाफलं चैव सत्यागः सात्विको मत इति पूर्वोक्तेना मुख्यसात्विकत्यागेन असक्तबुद्धिः पुत्रदारादिषु सक्तिपदेषु आसक्तिवर्जिता बुद्धिर्यस्य सोऽसक्तबु
द्धिः विरक्त इत्यर्थः अत एव जितात्मा शांतचित्तः विगतस्पृहः विशेषेण गतास्पृहा तृष्णा यस्य तादृशो भूत्वा नैष्कर्म्यसिद्धिकात्स्न्येन स्वरूपतः कर्मत्यागलक्षणां पारिव्राज्यसिद्धिं परमां पूर्वोक्ता मुख्यत्यागापेक्षयातिश्रे
ष्ठानंदेष्ट्य कुशलं कर्मेति श्लोके व्याख्यातां अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४९ ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धियथा विदतीत्येतद्व्यतिज्ञातमुपपादितं इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्नोति परिब्राट् वशीकारसंज्ञकवैराग्यवान्यथा ब्रह्म प्राप्नोति
तथा बलं प्रतिजानीते सिद्धिमिति सिद्धिर्नैष्कर्म्यसिद्धिर्निबोधबुध्यस्व मेमद्वचनात्समासेन संक्षेपेणैव हे कौंतेय यायव्याप्यं ब्रह्म विधेयापेक्षं स्त्रीत्वं ज्ञानस्य परानिष्ठा यदपेक्षयाऽन्यज्ज्ञेयं आंतरतरं नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तमेव ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह त्रिभिः बुद्ध्येति बुद्ध्या वेदांतश्रवणमननपरिपाकोत्थया अहं ब्रह्मास्मीति परोक्षनिश्चयरूपया विशुद्धया सर्वभूतेषु मैत्र्यादिभावनाया सम्यग्बिशोधितया धृत्या धैर्येण योगक्षेमादिनिमित्तवैयर्थ्याहित्येन आत्मानं देहेन्द्रियसंचातं नियम्य दृढासंभूता इत्यर्थः चकारात्प्राणंच नियम्य शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा तत इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्येत्यर्थः प्रत्याहृतकरणोपि अंतर्मनसैव विषयान् स्मरति तत्प्रत्यागमाह रागद्वेषौ व्युदस्य चेति संकल्पं त्यक्त्वेत्यर्थः सह विषयं परिकल्प्य तत्र रागं जनयतीति प्रसिद्धं यथा चाक्षपादाचार्यसूत्रं दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकता इति दोषो रागादिः चकारादयमहं सत्त्वसंघनो यं योनित्यं विविक्तसेवी एकांतशीली लघ्वाशीमिताशनशीलश्च तथानित्यं वैराग्यं रागाभावं समुपाश्रितश्च तथानित्यं ध्यानयोगः षष्ठाध्यायोक्तस्तत्परश्च योनित्यं भवति स यतवाक्कायमानसो भवति यतकायः आर्सनदाढ्येन यतवाक् विषयेभ्य इन्द्रियाणां प्रत्याहारेण यतमानसः सर्वसंकल्पत्यागेन अत्र चतुर्भिः साधनैर्यतवाक्कायमानसत्वं साध्यं नित्यं विविक्तसेवादिशीलः स न्यतवाक्कायमानसो भूत्वा ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५२ ॥ एवं यतवाक्कायमानसस्य योगिनो योगजाः सिद्धय उपतिष्ठन्ति ताश्च श्रुतौ दर्शिताः पृथिव्यप्तेजोनिलखेसमुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते न तत्र रोगो न जरानमृ

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्या आत्मानं नियम्य च ॥ शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥ विविक्तसेवी लघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहंकारं बलं दर्पकामं क्रोधं परिग्रहं ॥ विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

त्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति तथा यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं सर्वयेद्वृत्तिकाम इति च संविभातिसंकल्पयति लोकं लोचनीयमतीता नाम तमर्थं जातं कामान् काम्यमानान् विषयान् जयते उपलभते इति श्रुतिपदानामर्थः तथा नाविरतो दुश्चरितान्नाशांतो नासमाहितः नाशांतमानसो वापि प्रज्ञानेनैव मामुयादिति प्रज्ञानेन शास्त्राचार्योपदेशजेन ज्ञानेन त्यजो भवति तदा सैवास्मितावस्थितिर्विषयाभिमुख्याहंकार इत्युच्यते विषयविमुखात्त्वस्मितेति ततस्तमहंकारं निगृह्णीयात् तदनिग्रहे योगी बलं सत्यसंकल्पत्वादिसामर्थ्यात्मानः पश्यन् दर्पं करोति न मत्तुल्यो न्योस्तीर्णार्थं मूलभूतमहंकारमेव विमुच्यत इतरान्सर्वान् विमुच्यति अहंकारविमोकेऽपि निर्ममत्वं तदप्यदर्शितेषु विषयेषु ममाशून्यत्वे सत्यहंकारः शिथिलीभूतो विषयवैमुख्यं प्राप्य स्वकारणेऽस्मितायां विलीयते ततः शां

अस्यैवंशांतस्यकेवलस्ययोमिनोव्युत्थानावस्थामाह ब्रह्मभूतइति योहिमुमौलयेवानिपतितोयोगीव्युत्थानेजडदेहस्तमोप्रस्तचित्तइवतंद्रालुरुत्तिष्ठति ब्रह्मभूतस्तुप्रसन्नात्माप्रसन्नचेताःलघुशरीरःअमृतेनेवस
 याचितुरवेनतृप्तस्तदेकप्रबणोमशोचतिनष्टं नाप्यप्रामंकांक्षतिदारादिकं सर्वेषुभूतेषुचतुर्विधेषुसमःब्रह्मैवेदंसर्वमितिबुद्ध्यावैषम्यवर्जितःसन्परांमद्वक्तित्वेदृष्टिविवर्जिताभावनालभते पातंजलयोगीतुनव्युत्था
 नेपरांमदृष्टिलभतेभेददर्शित्वात् अयंचभक्तःश्रीभागवतेदर्शितः सर्वभूतेषुयेनैकंभगवद्भावमीक्षते भूतानिभगवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमइति सोयंचतुर्थोभक्तोज्ञानीत्वात्मैवमेतमितिभगवतापिदर्शितः ॥ ५४ ॥
 अस्याअद्वैतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणायाभक्तेःफलमाह भक्तयेति मांउक्तविधयाभक्त्याज्ञानीअभितःसाकल्येनजानाति साकल्यमेवाह यावानिति किमहमणुपरिमाणोवादेहसंमितोवातार्किकाणामिवाकाश
 वत्सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविभुत्वाश्रयोवासप्रपंचाद्वैतवादिनामिवस्वगतभेदवान्वाःखंडैकरूसोवेतिपरिमाणतस्तत्त्वतोमांतत्पदार्थंजानाति तथायश्वास्मीति देहेन्द्रियप्राणमनसामन्यतमःकियत्कालस्था
 यीवाक्षणिकविज्ञानरूपोवाशून्यंवाकर्ताभोक्तावाजडोवाजडाजडरूपोवाचिद्रूपोभोक्तावाकर्तृत्वभोक्तृत्ववर्जितआनंदघनोवेतितत्त्वतःसर्वसंशयराहित्येनमामजरममरमभयमशोकंजानाति तथाचश्रुतिः भि
 यतेहृदयमंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरेइतिआत्मदर्शनेसतिसर्वसंशयोच्छेदंदर्शयति एवंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्विषसर्वक्षेत्रेपुंभारस्तेत्युक्तेःसर्वक्षेत्रेप्वेकंमांविभुंसच्चिदानंदघनंतत्त्वतो

ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ॥ समःसर्वेषुभूतेषुमद्वक्तिलभतेपरां ॥ ५४ ॥
 भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः॥ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरं॥५५॥

ज्ञात्वासर्वोपाधिविनिर्मुक्तंयाथात्म्येनज्ञात्वासाक्षात्कृत्यततोव्याप्तोब्रह्मभावंगतोभवतीत्यर्थः ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः यद्वाततइतिकारणब्रह्मभावापत्तिःसार्वभौम्यरूपाप्रथममुक्ता यएववेदाहंब्रह्मास्मीतिस
 इदंसर्वंभवति सएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदित्यादिश्रुतिभ्योमुक्तानांसार्वभौम्यावगमात् ततमंतततमं एकस्तकारश्छांदस्यांप्रक्रियायांलुप्तोदृष्टव्यइतिश्रुतिभाष्यं अनंतरंकारणभावापत्तेरनुपदमेवतत्ब्रह्मतच्छब्दा
 भिधेयं तदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतीतिश्रुतेः शुद्धंब्रह्मविशतेदर्पणापायेप्रतिबिंबोबिंबमिवप्रविशति कार्योपाधीनांजीवानांकारणोपाधीश्वरप्राप्तिद्वारैवनिष्कलब्रह्मप्राप्तिरित्यावेदितं प्रागेव यद्वामांज्ञा
 त्वातद्विशतइत्येतावतैवज्ञानप्रवेशयोःपौर्वापर्येसिद्धेतदनंतरमितिपदेनतच्छब्देनबुद्धिस्थंदेहंपरामृश्यतत्पातानंतरमितिब्याख्येयं यतोजातेपितत्त्वज्ञानेयावद्देहपातंप्रारब्धकर्मणांप्रतिबंधाद्विदेहकैवल्यंनप्राप्य
 ते अन्यथाज्ञानसमकालमेवदेहपातापत्तिःस्यात् विमुक्तश्चविमुच्यते भूयश्चांतेविश्वमायानिर्दत्तिरितिमुक्तस्यमुक्तिनिवृत्तायाश्चमायायाःपुनर्निवृत्तिवदजीवन्मुक्तिशास्त्रंबाधितंस्यात् यथातार्किकाणां
 ध्वंस्तिज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनइति स्थितप्रज्ञलक्षणसृष्टिरपितल्लक्षणाभिधिस्यैवप्रवर्ततेइतिदिक् ॥ ५५ ॥

म भा.टी.

॥९५॥

ननुतत्रैषांकातुल्यमयोपानंदयेतंबहास्यसर्वपाप्मानः प्रदूयंत इति पूर्वकर्मणां ज्ञानेन प्रायश्चित्तेनेव सत्यपि नाशश्रवणे ज्ञानोत्तरकालीनानां कर्मणां नाशाभावात् ज्ञानोत्तरमपि देहधारणे स्वाभाविकानां कर्मणां वर्जन
स्यासंभवादवस्थं ज्ञानिनोपि बंधः स्यादित्याशंक्याह सर्वकर्माणीति मद्यपाश्रयोहमेव प्रज्ञाने घनः प्रत्यगात्मा व्यपाश्रय आश्रयो यस्य स मद्यपाश्रयो ज्ञानी सर्वकर्माणि विहितानि निषिद्धानि वा सदाः सकृन् कुर्वा
णोपि मत्प्रसादात् मदनुग्रहात् शाश्वतं नित्यं अव्ययं परमसर्वोक्तं पदं पदनीयं मोक्षमवाप्नोति ननु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्बध्यते तस्य पुत्रादायमुपयंतिसुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति नृवत्सवि
द्विक्चनरजः प्राप्सतेतं विदित्वानलिप्यते कर्मणा पापकेन इत्यादिशास्त्रेण तत्त्वज्ञानिनः कर्मालेषश्रवणात् ॥ ५६ ॥ एवं वर्णाश्रमादि धर्मपुरस्कारेण ससाधनासफलाच्च ब्रह्मविद्यानिरूपिता अस्याः प्राप्तये पुनः साध
नत्वेन भक्तिमेव विधत्ते चेत्तसेति चेत्तसाविवेकबुद्ध्या सर्वाणिकर्माणि नित्यनैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे संन्यस्य यत्करोषि यद्वासीत्युक्तरीत्यासमर्प्य मत्परः अहमेव परः प्राप्यो यस्य न तु मद्गत्या अर्थादी

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं ॥ ५६ ॥ चेत्तसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥ बुद्धियोगमपाश्रित्य म
च्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥ यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥ स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्य वशोपितत् ॥ ६० ॥

नृप्रार्थयानः बुद्धियोगं पूर्वोक्तं सित्थ्यसित्थ्योः समत्वलक्षणं बंधहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वसंपादकं अपाश्रित्य आपाश्रित्य मच्चित्तः भेदकशरणः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥ एतस्य भक्तियोगस्य करणे गुणभरणे दो
षं चाह मच्चित्त इति दुर्गाणि आध्यात्मिकाधिलौकिकादीनि संकटानि अहंकारात् स्वपांडित्याभिमानात् न श्रोष्यसि मद्वाक्यं तर्हि विनंक्ष्यसि पुरुषार्थशून्यो भविष्यसि ॥ ५८ ॥ स्वतंत्रो हंत्वदुक्तं न करिष्यामी
त्याशंक्याह यदि नित्यं यदहंकारं गर्वमाश्रित्य न योत्स्येयुद्धं न करिष्ये इति मन्यसे एष ते तव व्यवसायो निश्चयो मिथ्या यतः प्रकृतिः क्षात्रस्वभावः त्वां नियोक्ष्यति प्रकृतिं यांति भूतानि निषिद्धः किं करिष्यतीति
चोक्तं ॥ ५९ ॥ प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीत्येतदेव व्याचष्टे स्वभावजेनेति स्वभावजेन पूर्वोक्तेन शौर्यादिना अवशोपि परवशा एव तत् करिष्यसि ॥ ६० ॥

भीष्मपर्व

६

॥९५॥

क्रोसोपशोयदशोहमस्तीत्यत आह ईश्वर इति ईश्वर ईशान शीलोतयामीपुथिव्यादीनामस्माकंच सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां तद्देशेषु द्विगुहायां सर्वप्राणिप्रवर्तकस्तिष्ठति कीदृशः सर्वभूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वो घोमागेषु संचारयन् काष्ठपुत्तिका इव सूत्रधारः यंत्रारूढानि यंत्रमिव यंत्रं उक्रमणादिसाधनं सर्वप्राणाद्यात्मकं लिङ्गं तदारूढानि मायया स्वशक्त्या भ्रामयन् नितिसंबंधः हे अर्जुन शुक्लविशुद्धांतः करणं सेश्वरोसीति भावः अत्राहं कारपूर्वकं यः कर्म करोति यश्च ईश्वरपरवशो हं करोमीति बुद्ध्या करोति तयो रत्यंतवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थो मंत्रो भाष्ये उदाहृतः अहं श्वरुष्णमहरर्जुनं च विवर्त्ते ते रजसीवेद्याभिरिति भारद्वाजार्थं अहं श्वरुष्णमहरर्जुनं चे त्याग्निमास्तस्य प्रतिपदिति ब्राह्मणेन आग्निमास्तेशस्त्रे विनियुक्ता प्रथमे यमृक् यस्मिन् दिवसे सोमः सूयते यागार्थं तदेव जन्म साफल्यदिनं मुख्यमहःशब्दवाच्यं अन्यत्तु दिनमदिनमेव निष्फलत्वात् तथा च स्मृतिः दशभिर्जन्मभिर्वेदा आधानं शतजन्मभिः सहस्रैर्जन्मभिः सोमं ब्राह्मण्यं पातुमर्हतीति सोमयागस्य दौर्लभ्यं दर्शयति तदयमहःशब्दः कालवचनोपि सौम्ये कर्मणि वर्त्तते यथा दर्शपौर्णमासशब्दौ तत्रैवं सति अहः यागः कृष्णं अविदुषा कृतं अप्रकाशमिव भवति तथा हरर्जुनं स्वच्छंत देवविदुषा कृतं प्रकाशरूपमिव भवति ते एते उभे अपि विद्वद्विद्वत्कृते अहनोरजसी प्रवृत्तिरूपत्वात् रजोगुणकार्ये अपि वेद्याभिर्विद्याभिः कर्माणावबद्धोपा

ईश्वरः सर्वभूतानां तद्देशेषु र्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भा रत ॥ तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ॥ ६२ ॥ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥ विमृश्यैतदशेषेण यथे च्छसितथा कुरु ॥ ६३ ॥ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ॥ ६४ ॥

सनारूपावाप्रमेश्वरे सर्वकर्मार्पणरूपावा अहं करोमीत्यभिमानरूपावा विद्याविज्ञानानि ताभिर्विवर्त्तेते वैपरीत्येन वर्त्तते सोपासनं कर्म श्वेतं परमात्मतत्त्वप्रकाशकं बंधविच्छेदहेतुः मूढकृतं कर्म कृष्णं स्वरूपावरकं बंधहेतुः स्तिर्यथः तदेवं भगवान्पार्थ अर्जुनेति संबोधयन् एतस्य स्वच्छांतःकरणत्वद्योतनेन शुद्धे धर्मेधिकारं दर्शयति ॥ ६१ ॥ तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणमाश्रयंगच्छत्ययत्नं तत्प्रसादान्न दनुषहात्परां शांतिं उपरति समाधिमितियावत् तथा च सूत्रं समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति स्थानं च परं विष्णोः पदं मोक्षं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरति इतीति इति एवं प्रकारेण तेन भूम्या सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन ज्ञानं आख्यातं गुह्यान्मंत्रं तत्र सायनरूपाद्गुह्यतरं अतिशयितं रहस्यं एतद्यथोक्तं शास्त्रार्थजातं विमृश्य सम्यगालोच्य यथेच्छं सितथा कुरु ॥ ६३ ॥ एवं यथेष्टकरणमभ्यनुज्ञायाः पतिवात्सल्यात् श्लोकद्वयेनैव कृतं शास्त्रार्थमुपदेक्ष्यंस्तद्गुह्येणैकाग्र्यमस्य संपादयितुमाह सर्वेति सर्वेभ्यो गुह्येभ्यः अतिशयितं गुह्यं सर्वगुह्यतमं भूयः पुनरसकदुक्तमपि मे मम वचनं शृणु परमं परमार्थविषयत्वात् न लोभान्नापि भयात्त्वां वक्ष्यामि किं वक्ष्यामि इष्टोसि परमाप्तोसि इति हेतोः दृढं अतिशयितं तेन बह्निं यतस्ततो वक्ष्यामि तव इष्टत्वात् विद्यायाश्च हितत्वात् तद्वचनं आमेत्यपि अवश्यं वक्तव्यमिति भावः ॥ ६४ ॥

तदेवमुक्तसंहितयाह मन्मनाइति अहंप्रत्यगात्मानंदैकघनःपरिपूर्णस्तदाकारं मनोयस्य समन्तनाःभवः एतेनब्रह्मात्माभेदोपि साक्षात्करणीयइतिउत्तरषड्वार्युक्तः कथमेवंविधाज्ञाननिष्ठालभ्यतेऽतआह मद्रक्तो भव एतेनभगवदुपासनात्मकोमध्यमषड्वार्युक्तः कथमम्यपुण्यस्यभक्तिरुदेप्यतीत्यतआह मद्याजीभगवदर्थकर्मकरणशीलोभव एतेनकर्मप्रधानआद्यषट्कार्योवित्तः ननुयस्यभगवद्याजित्वंनसंभवतिदा रिद्धात्कृत्याद्यभावाद्वातस्यभगवद्भक्तिर्दौर्लभ्याद्ब्रह्माकाराचेतोवृत्तिर्दुर्लभतरेत्याशंक्याह मांनमस्कुरु प्राकृतभक्त्यैवप्रतिमादौभगवंतंसर्वोपचारसमर्पणेननमस्कारादिनासम्यगाराधयेत्यर्थः तथाचाश्वलायनोनम प्स्यसिबिंबइवप्रतिबिंबघटाकाशइवमहाकाशं अस्मिन्नर्थेशपथंकरोतितेतवपुरःसत्यंअबाधितार्थभूतंप्रतिजानेप्रतिज्ञांकरोमिमामेवैष्यसीति प्रियोसिमे यतस्त्वमेममप्रियोसिअतःप्रतारणानर्हेत्वयिसत्यमेवाहंब्र इतिकेवलोपास्तिनिष्ठायोगारव्योक्तातामाह सर्वेति सर्वेषांवर्णानामाश्रमाणादेहेन्द्रियबुद्धीनांचधर्मान्अग्निहोत्रादीन्सुखदुःखादींश्चत्यक्तामामेकंसर्वेश्वरंसर्वशक्तिसोपाधिनिरुपाधिवाऽखंडैकरसमानंदघनंपर मात्मानं शरणंशृणातिहिनस्सविद्यादीन्हेतूनांशरणमाश्रयःपरायणंगच्छप्रामुहि मदेकशरणोभवेत्यर्थः अत्रअनंभुक्तैवतृप्यतिननुजलमात्रंपीत्वेवितवहेतुत्वंक्ताप्रत्ययार्थः सर्वधर्मपरित्यागेनमांशरणंव्रजे

मन्मनाभवमद्रक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे ॥ ६५ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज ॥ अहं त्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः ॥ ६६ ॥ इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचन ॥ नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

त्यर्थः यथोक्तं अनात्मदर्शनेनैवपरात्मानमुपास्महइति एतस्यभगवच्छरणीकरणस्यफलमाह अहंत्वेति अहंप्रत्यगात्मासूर्याद्यंतर्यामीनारायणः सकलपाप्मविनिर्मुक्तःसम्यग्ज्ञातःसन्त्वात्वांसर्वपापेभ्यःसं चितक्रियमाणेभ्योगोत्रवधादिजेभ्यःमोक्षयिष्यामिमाशुचःशोकंमाकार्पीः तथाहि तत्त्वज्ञानफलंपापास्पर्शःशोकतरणंचसर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धंआदित्यांतवर्तिनंनारायणंप्रकृत्यच्छांदोग्येश्रूयते सएषसर्वेभ्यः पाप्मभ्यःउदितउदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योएववेद तरतिशोकमात्मवित्तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइति उदितःऊर्ध्वमितोगतःपापान्युक्तम्यगतोनिष्पापइतिश्रुतिपदार्थः वर्णाश्रमधर्मसंन्यासपूर्वकं संस्तुत्यविद्यासंप्रदायविधिमाह इदमिति अतपस्कायतपआलोचनंतद्रहितायअयत्नशीलायेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ एवंश्लोकद्वयेनज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामितिसांख्ययोगौद्वितीयाध्यायेदर्शितानुप दोषारोपपरोभवतितस्मै नमःप्रत्येकंसंबद्धत्वादेतेषांविशेषणानामन्यतमाभावेपिकदाचनमहत्यपिसंकटेइदंनवाच्यंनोपदेष्टव्यं अत्रविद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमाशेवधिष्टेहमस्मि असूयकायानृजवेऽय तांयनमात्र्याअवीर्यवतीतथास्यां यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथितास्तथाःप्रकाशंतेमहात्मनइतिश्रवणादस्यारहितायआर्जवोपेतायाभ्यासशीलायगुरुपरमेश्वराराधनपरायचएतद्रहस्यंदेयं वाच्यंइत्यर्थः ॥ ६७ ॥

एवंसंप्रदायविधिमुक्तासंप्रदायकर्तुःफलमाह यइदमिति इदंपरमंगुल्यंभक्तिहीनोमानपूजायर्थीसन्मद्रक्तेष्वभिधास्यतिसोपिततएवपुण्यान्मयिपरमेश्वरेचिदेकरसेपरांभक्तिअद्वैतलक्षणांउपासनांकृत्वाते
त्रादरंप्राप्यतामनुष्ठायचमामेवैष्यतिमुक्तिप्राप्स्यतीत्यर्थः असंशयःसंशयोत्रनास्ति स्मर्यतेहिअजामिलादीनांभक्तिगंधहीनानामपिपुत्रसंकेतितेननारायणेतिनाम्नास्नेहवशादाद्वयतांतावन्मात्रतुष्टेनभगवतास
द्रुतिर्दत्ताकिमुक्तव्यंयोवाचाएतावच्छास्त्रहस्यंप्रतिपादयतितस्यभक्तिलाभादिकमेणकृतकृत्यत्वंअविष्यतीति ॥ ६८ ॥ ननुअश्रद्धयाकृतंसर्वव्यर्थमितित्वयैवोक्तंकथमभक्तस्यापिएतच्छास्त्राभिधा
नतोभक्त्यादिलाभःसंभवेदित्याशंक्याह नचेति तस्मात्एतच्छास्त्रप्रवर्तकात्अन्योमनुष्येषुमेममप्रियकृत्तमःनचकश्चिदस्ति इयमेवमममहतीवाचिकीभक्तिस्तांकृत्वासोपानारोहक्रमेणमेममप्रियतरोभ
विताभविष्यति अनिच्छयापिसंस्पृष्टोदहत्येवहिपावकइति नचभुविएतस्मादन्यत्परमार्थसाधनमस्तीतिभावः अक्षरार्थःस्पष्टः ॥ ६९ ॥ अध्यापकस्यफलमुक्त्वाऽध्येतुःफलमाह अध्येष्यतेचेति
ज्ञानयज्ञेननिर्विकल्पसमाधिनाइष्टःपूजितःसहिधर्ममेघनामापुष्कलपुण्यदृष्टिकरस्तद्वदेतस्यशास्त्रस्याध्ययनमपीत्यर्थः इतिमेममसर्वेश्वरस्यमतिः तेनात्रस्तुतिमात्रमेतदितिनमतंव्यंकितुभूतार्थवादएवाय
मितिभावः ॥ ७० ॥ प्रवक्तुरध्येतुश्चफलमुक्त्वाश्रोतुरपिफलमाह श्रद्धावानिति शृणुयादपिअक्षरश्रवणंकुर्यादपि किमुक्तव्यमादरेणार्थग्रहणंयःकुर्यात्सउक्तंफलंप्राप्नुयादिति स्पष्टार्थःश्लोकः

यइदंपरमंगुल्यंमद्रक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः ॥ भवितानच
मेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ॥ ६९ ॥ अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसंवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेममतिः ॥ ७० ॥ श्रद्धावाननसूयश्च
शृणुयादपियोनरः ॥ सोपिमुक्तःशुभोल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ॥ ७१ ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा ॥ कच्चिदज्ञानसंमोहःप्रनष्टस्ते
धनंजय ॥ ७२ ॥ अर्जुनउवाच नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत ॥ स्थितोस्मिगतसंदेहःकरिष्येवचनंतव ॥ ७३ ॥

तथाचोक्तंश्रीभागवते वासुदेवकथाप्रभःपुरुषांस्त्रीन्पुनातिहि वक्तारंप्रच्छकंश्रोतृस्तत्पादसलियंयथेति ॥ ७१ ॥ सर्वान्तर्यामीसर्वज्ञोपिभगवाँल्लोकशिक्षार्थंशिष्यस्यज्ञानंजातंनवेतिपृच्छति अन्यथापुनभुनःस्व
यमेत्यउपदेशंकृतवताःभुणानिदाघइवमयायंशतकृत्वोप्युपदेशेनकृतार्थःकर्तव्यइत्याशयेनाह कच्चिदिति कच्चिदितिकामप्रवेदने हेपार्थएतत्त्वयाएकायेणचेतसाश्रोतव्यंशब्दतोर्थतश्चबोद्धव्यमितिममकामो
स्तिनतस्त्वांपृच्छामिकिमिदंत्वयाश्रुतमिति श्रुतवतोपितवअज्ञानकृतःसंमोहोविपर्ययः अनात्मन्यात्मधीरूपःस्वधर्मेयुद्धेचाधर्मधीरूपइतिसद्विविधोपिनष्टःकच्चित् मच्छ्रमसाफल्यमिच्छुस्त्वामहंपृच्छामीत्यर्थः
एवंपृष्टःस्वस्यकृतकृत्यतांज्ञापयन्अर्जुनउवाच नष्टोमोहइति मोहःपूर्वोक्तोद्विविधोपिनष्टः स्मृतिरयमहमस्मिपरं ब्रह्मेत्यात्मानुसंधानरूपाआत्मतत्त्वविषयालब्धा यस्यालाभेनसर्वद्वयधंधीनांयावान्धश्चास्मि
तत्त्वतइत्यत्रोदाहृतानांचिज्जैक्यभ्रमप्रभवानांविमोक्षोभवति तथाचश्रूयते स्मृतिलभेसर्वधंधीनांविमोक्षइति त्वत्प्रसादान्मयाच्युतस्मृतिर्लब्धेतिबंधः स्थितोस्मि त्वच्छासनेइतिशेषः गतसंदेहोनेष्टसंदे
हइत्यनेनानात्मन्यात्मधीरूपोमोहोनेष्टइतिदर्शितं करिष्येवचनंतवेत्यनेनस्वधर्मेयुद्धेचाधर्मधीरूपोपिमोहोनेष्टइतिदर्शितं ॥ ७३ ॥

समाप्तःशास्त्रार्थः इदानीं कथाप्रबंधमेवानुवर्तयन्संजयउवाच इतीति अद्भुतं चेतसो बिस्मयकरं रोमहर्षणरोमांचोद्देजनकं शेषं स्पष्टं ॥ ७४ ॥ कथं मयं त्वया दूरस्थयोरपि वासुदेवार्जुनयोः संवादः श्रुत इत्यत आह व्यासप्रसादादिति भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुःश्रोत्रादिकं महदंत्येनाहं व्यवहितं विप्रकृष्टं वा सर्वं करतलामलकवद्विजानामि अतो व्यासप्रसादादेतच्छास्त्रं परंगुसंगोप्यं अहं श्रुतवान् योगं च पश्य मे योगेश्वर मिति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितवैश्वरूप्यं तमपि दृष्टवानिति शेषः स्वयं कथयत इत्युक्ते अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेद इति श्रुतेः स्वनिःश्वसितं वेदं शिष्याचार्यपरंपरया कथयत इत्याद्याति तदर्थं साक्षात्कथयत इति सृष्ट्या दौर्ब्रह्माणं प्रतो वददानीं मर्जुनं प्रतिसाक्षात्कथयतः श्रुतवानहमित्यर्थः तेन भगवदनुग्रहपात्रतया ब्रह्मणा समत्वं स्वस्य द्योत्यते अत्र एतद्योगमित्यभेदेनान्वयेतु गुह्यपदापेक्षया एतद्योगमिति पुनः पुनः कलिंगयो रपि सामानाधिकरण्यं शक्यं च यत्किंचिदभूतापि क्षुद्रुपहंतुमित्यादाविव पूर्वप्रवृत्तलिंगसंस्कारप्राबल्यादुत्तरत्राभिन्नलिंगविशेष्यलाभेऽपि पूर्वसंस्कारो न निवर्तत इति सामानाधिकरण्यं विलिंगयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयं ॥ ७५ ॥ केशवार्जुनसंवादश्रवणं जं विश्वरूपारव्ययोगदर्शनं जं चाद्वादं क्रमेण श्लोकद्वयेनाह राजन्निति हेराज नृहेधृतराष्ट्र पुण्यं पुण्यं करं पापहरं चेत्यर्थात् संस्मृत्य संस्मृत्येति संभ्रमेद्विरुक्तिः शेषे स्पष्टार्थः ॥ ७६ ॥ तच्चेति रूपं विश्वरूपं एतद्वर्णने हि ब्रह्माणमीशमिति देशतो विप्रकृष्टं वक्राणिते त्वरमाणा विशंती तिकालतो व्यवहितं भीष्मादिक्षयं च करतलामलकवद्वृष्टवान् तच्च जगतो मिथ्यात्वमंतरेण न संभवतीति प्रतिपा

संजयउवाच इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणं ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्भुत्यमहं परं ॥ योगं योगेश्वरा लृणात्साक्षात्कथयतः स्वयं ॥ ७५ ॥ राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं लृप्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्य द्रुतं हरेः ॥ विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवानीति र्मतिर्मम ॥ ७८ ॥ इ० भी० भग० सू० ब्र० श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ पर्वणितु द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व ॥ ७३ ॥

द्विं वेदांतकतके अतीतानागतं वस्तु वीक्ष्य ते करबिल्ववत् योगी संकल्पमात्रोत्थमिति शास्त्रेषु विद्विभः १ मायायां सर्वदा सर्वसर्ववस्थमिदं जगत् अस्तीति तदुपाधिश्चिन्तावात्स्यात्सर्वमीक्षते २ आरंभपरिणामाभ्यां स्वेन रूपेण यन्न सत् अतीतानागतं वस्तु योगी तद्दीक्षतां कथं ३ संकल्पमात्रभातं वस्त्वतीतादियदीप्यते नष्टस्तीदर्शनाभातं तस्याद्योगिज्ञानमप्रमा ४ योगी संकल्पमात्रेण तस्योत्पत्तिर्यदीप्यते ईश संकल्पमात्रेण सर्वोत्पत्ति स्तदेप्यतां ५ आरंभपरिणामे वा देशकालाद्यतिक्रमः नैव दृष्टः क्वचित्सोयं स्वममायादिषु स्फुटः ६ युगपद्भूते कुंभो नानादेशस्थयोगिभिः जलसूर्य इवास्माभिस्तेनासौ कल्पितः स्फुटं ७ योगिभिर्गुह्यमाणात्वाद्दृष्टः सर्वत्र सर्वदा सन्नेवास्तीति चेत्कार्यं कथमीदृग्विधं भवेत् ८ व्यावृत्तं हीप्यते कार्यं युगपद्भिन्नदेशता चेत्कल्पनां विनास्येष्टादृष्टांतस्तत्र नास्ति वः ९ तस्मान्नाणुभिरारब्धमिति वन्नापि गव्यवत् प्रकृतेः परिणामो वा जगत्किं त्विद्रजालवत् १० सत्यं बद्धदृशामिद्रजालं विश्वं पराकृद्दशां अधिष्ठानादने शुद्धदृशानां स्येव तद्वयमिति ११ स्पष्टार्थो मूलश्लोकः ॥ ७७ ॥ यस्मादनंतैश्वर्यो भगवांस्तदनुगृहीतोर्जुनश्च युधिष्ठिरपक्षेस्ति अतस्त्वया जयाशानकार्येत्याह यत्रेति यत्र पक्षे ध्रुवेति सर्वत्र संबध्यते श्रीर्दिव्यसमादिशोभा विजयः प्रसिद्धः भूतिरैश्वर्यं सर्वं नियंतृत्वं नीतिर्नयश्च एतत्सर्वं तत्र तस्मिन्पक्षे ध्रुवमिति मम मतिः अतः पांडवैः सह संधिरेव कर्तव्य इति भावः ॥ ७८ ॥ इति श्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंस श्रीगोविंदसूरिसूतोः श्रीनीलकण्ठसूरिवर्यस्य कृतौ भारतभावादीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ४२ ॥

गीतासुगीताकर्तव्यादित्यादयः सार्थाः पञ्च श्लोकानिर्देयानि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एवं गीतांते मन्मना भवेत्यादिनानि चामानामात्मनिष्ठाभावे वैष्यसीत्यात्मप्राप्तिश्च तत्फलमूतादर्शिता सकामानां त्व
 र्थाधीना कामसिद्धिः अर्थश्च सतामपि पाण्डवानां भिवगुरुवधानृताद्याश्रयेणैव सिद्ध्यति सोऽपि बलवदनुग्रहात् अन्येषां तु कौरवाणां भिवसाध्यमानो निरन्वयोच्छेदाय भवतीति दर्शयिष्यन् युद्धवधानं धर्मं सौभमप
 वां तमारभतेऽर्थस्यानर्थहेतुत्वं विवरीतुं ततो धनं जयं दृष्ट्वेति ततः अर्जुनस्य करिष्ये वचनं तवेत्येवं रूपं प्रतिज्ञानंतरं धनं जयं युद्धार्थं सन्नद्धं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ भेर्यो बृहत्यो ढक्काः पेश्यः काहलाः क्रकचा जयमं

अथ भीष्मवधपर्व वैशंपायन उवाच गीतासुगीताकर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ॥ यास्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥ १ ॥ सर्वशास्त्रमयी गीता सर्व
 देवमयो हरिः ॥ सर्वतीर्थमयी गंगा सर्ववेदमयो मनुः ॥ २ ॥ गीता गंगा च गायत्री गोविंदेति हृदि स्थिते ॥ चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्मन विद्यते ॥ ३ ॥ षट्शतानि स
 विंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ॥ अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तषष्टितु संजयः ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीतायामानुच्यते ॥ भारतामृतसर्वस्वगीतायामथितस्य
 च ॥ सारमुत्पृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतं ॥ ५ ॥ संजय उवाच ततो धनं जयं दृष्ट्वा पाण्डवाणां ङो वधारिणं ॥ पुनरेव महानादं व्यसृजंत महारथाः ॥ ६ ॥ पाण्ड
 वाः सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः ॥ दध्नुश्च मुदिताः शंखान् वीराः सागरसंभवान् ॥ ७ ॥ ततो भेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंत ततः
 शब्दो महान् भूत् ॥ ८ ॥ तथा देवाः सगंधर्वाः पितरश्च जनाधिप ॥ सिद्धचारणसंघाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ९ ॥ ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुं ॥ समीयु
 स्तत्र संहिता द्रुपुंत दैशसंमहत् ॥ १० ॥ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय समवस्थिते ॥ ते सेने सागरप्रस्थे मुहुः प्रचलिते मृप ॥ ११ ॥ विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरा
 युधं ॥ अवरुह्य रथाक्षिप्रं पद्भ्यामेव कृतांजलिः ॥ १२ ॥ पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ वाग्यतः प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीं ॥ १३ ॥ तं प्रयांतम
 भिप्रेक्ष्य कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ अवतीर्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वयात् ॥ १४ ॥ वासुदेवश्च भगवान् पृष्ठतोऽनुजगाम तं ॥ तथामुस्याश्च राजानस्तच्चित्ताजग्मु
 रुत्सुकाः ॥ १५ ॥ अर्जुन उवाच किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मान् पहाय वै ॥ पद्भ्यामेव प्रयातो सि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीं ॥ १६ ॥ भीमसेन उवाच कृग
 मिष्यसि राजेंद्र निक्षिप्य कवचायुधः ॥ दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातृनुत्सृज्य पार्थिव ॥ १७ ॥

गलाः गोविषाणिकाः गवादिशृंगाणि सहसा युगपदेव अभ्यहन्यंत अवाद्यंत ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ वरायुधं धनुः श्रेष्ठं अवरुह्य अवतीर्य ॥ १२ ॥ येन विजयाख्येन प्रयोजनेन स्वयं युधिष्ठिरः संपादयेदु
 तिष्ठति तत्सिद्ध्यर्थं अभिप्रेक्ष्य आलोच्य प्रथमं पितामहं प्रति प्रययौ रिपुवाहिनीं प्रविश्येति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गौतमं कपं ॥ २२ ॥ पुराकल्पे प्राचीनशास्त्रे ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मिथोऽन्योन्यं एषोहीति सुलोपाभावार्थः ॥ २६ ॥ व्यक्तं नियतं भीष्मं भीष्मस्य अंतिकं समीपं नकुल उवाच ॥ एवं गते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ॥ भीर्मेदुनोति हृदयं ब्रूहि गंता भवान् क्व नु ॥ १८ ॥ सहदेव उवाच ॥ अस्मिन् रणसमूहे वैवर्त्तमाने मर्हा भये ॥ उत्सृज्य क्व नु गंतां सिशून् न भिमुखो नृप ॥ १९ ॥ संजय उवाच ॥ एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनंदनः ॥ नोवाच वाग्यतः किंचिद्दृष्ट्येव युधिष्ठिरः ॥ २० ॥ तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः ॥ अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ २१ ॥ एष भीर्मतथाद्रोणं गौतमं शल्यमेव च ॥ अनुमान्य गुरुन् सर्वान्योत्स्यतेषां र्थिवोरिभिः ॥ २२ ॥ श्रूयते हि पुरा कल्पे गुरुनननुमान्ययः ॥ युध्यते स भवेद्भक्तमपध्यातो महत्तरैः ॥ २३ ॥ अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरैः ॥ ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ २४ ॥ एवं ब्रुवति कृष्णोऽत्र धातृराष्ट्रचमूं प्रति ॥ हाहाकारो महानासीन्निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं दूराद् धातृराष्ट्रस्य सैनिकाः ॥ मिथः संकथयामाचक्रुः पौहिकुलपांसनः ॥ २६ ॥ व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजा सौभीष्ममंतिकं ॥ युधिष्ठिरः स सोदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः ॥ २७ ॥ धनं जये कथं नाथे पांडवे च वक्रकोदरे ॥ नकुले सहदेवे च भीतिरभ्येति पांडवं ॥ २८ ॥ न नूनं क्षत्रियकुले जातः संप्रथिते भुवि ॥ यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे ॥ २९ ॥ ततस्ते सैनिकाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ॥ हृष्टाः सुमनसा भूत्वा चेलानि दुधुवुश्च ह ॥ ३० ॥ व्यनिदंश्च तथा सर्वे योधास्तव विशांपते ॥ युधिष्ठिरं स सोदर्यं सहितं केशवेन हि ॥ ३१ ॥ ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरं ॥ निःशब्दमभवत्तूर्णं पुनरेव विशांपते ॥ ३२ ॥ किं नु वक्ष्यति राजा सौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ॥ किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति ॥ ३३ ॥ विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहान भूत् ॥ उभयोः सेनयोराजन् युधिष्ठिरकृते तदा ॥ ३४ ॥ सोवगात्थ चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलां ॥ भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३५ ॥ तमुवाच ततः पादौकराभ्यां पीड्य पांडवः ॥ भीष्मं शांतं नवं राजायुद्धाय समुपस्थितं ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आमंत्रयेत्वां दुर्धर्षत्वा योत्स्यामहे सह ॥ अनुजानीहि मां तात आशिषश्च प्रयोजय ॥ ३७ ॥ भीष्म उवाच ॥ यद्येवं नाभिगच्छेथा युधिमां पृथिवीपते ॥ शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ॥ ३८ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ धिक्कृत्वा धिक्कृत्य असमासार्थः चिगित्य करोदिति वा ॥ ३२ ॥ विवक्षितं वक्तुमिष्टं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पराभावाय पराकृतो निरस्तीभावः स तावत्प्रसन्नः तस्मै मरणायेत्यर्थः परश्चासावभावश्चेति विग्रहेऽपि स एवार्थः ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ एवं गते ईदृगाचरणवतित्वमि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ छीबवत्सोक्तस्यवरस्ययुद्धादन्यदितित्वेनैवसंकोचनात्कातरवत् शृतःपोषितः युद्धात्प्रातिभत्वात् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सासंसाहाय्यं ॥ ४४ ॥ श्रेयः
 प्रीतोहंपुत्रयुध्यस्वजयमानुहिपांडव ॥ यत्तेभिलषितंचान्यत्तदवानुहिसंयुगे ॥ ३९ ॥ व्रियतांचवरःपार्थकिमस्मत्तोऽभिकांक्षसि ॥ एवं गतेमंहाराजनतवा
 स्तिपराजयः ॥ ४० ॥ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैः ॥ ४१ ॥ अतस्त्वांछीबवद्वाक्यं ब्रवीमिकुरुनंदन ॥ भृ
 तोऽस्म्यर्थेनकौरव्ययुद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच मंत्रयस्वमहाबाहोहितैषीममनित्यशः ॥ युध्यस्वकौरवस्यार्थेममैषसततंवरः ॥
 ॥ ४३ ॥ भीष्मउवाच राजन्किमत्रसाध्यंतेकरोमिकुरुनंदन ॥ कर्मयोत्स्येपरस्यार्थंब्रूहियत्तेविवक्षितं ॥ ४४ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंजयेयंसंग्रामे
 भवंतमपराजितं ॥ एतन्मेमंत्रयहितंयदिश्रेयःप्रपश्यसि ॥ ४५ ॥ भीष्मउवाच नैनंपश्यामिकौंतेययोमांयुध्यंतमाहवे ॥ विजयेतपुमान्कश्चित्साक्षाद
 पिशतक्रतुः ॥ ४६ ॥ युधिष्ठिरउवाच हंतपृच्छामितस्मात्त्वांपितामहनमोस्तुते ॥ वधोपायंब्रवीहित्वमात्मनःसमरेपरैः ॥ ४७ ॥ भीष्मउवाच नस्मत्तं
 तातपश्यामिसमरेयोजयेतमां ॥ नतावन्मृत्युकालोपिपुनरागमनंकुरु ॥ ४८ ॥ संजयउवाच ततोयुधिष्ठिरोवाक्यंभीष्मस्यकुरुनंदन ॥ शिरसाप्रतिजग्रा
 हभूयस्तमंभिवाद्यच ॥ ४९ ॥ प्रायात्युनर्महाबाहुराचार्यस्यरथंप्रति ॥ पश्यतांसर्वसैन्यानामध्येनभ्रातृभिःसह ॥ ५० ॥ सद्रोणमभिवाद्याथरुत्वाचाभिप्रदक्षि
 णं ॥ उवाचराजादुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसंवचः ॥ ५१ ॥ आमंत्रयेत्वांभगवन्योत्स्येविगतकल्मषः ॥ कथंजयेरिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयाद्विज ॥ ५२ ॥ द्रोणउवाच
 यदिमांनाभिगच्छेथायुद्धायकृतनिश्चयः ॥ शपेयंत्वांमहाराजपराभावायसर्वशः ॥ ५३ ॥ तद्युधिष्ठिरतुष्टोस्मिपूजितश्चत्वयानघ ॥ अनुजानामियुध्यस्ववि
 जयंसमवानुहि ॥ ५४ ॥ करवाणिचतेकामंब्रूहित्वमभिकांक्षितं ॥ एवं गतेमहाराजयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ५५ ॥ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचि
 त् ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैः ॥ ५६ ॥ ब्रवीम्येतच्छीबवत्त्वांयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ योत्स्येहंकौरवस्यार्थेतवाशास्योजयोमया ॥ ५७ ॥ युधि
 ष्ठिरउवाच जयमांशास्वमेब्रह्मन्मंत्रयस्वचमद्वितं ॥ युध्यस्वकौरवस्यार्थेवरएषदतोमया ॥ ५८ ॥

प्रपश्यसियदिवक्तुंयोग्यमितिमन्यसेतर्हिबदेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तावत्संप्रति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ आत्मनिःश्रेयसंस्वहितसाधनं ॥ ५१ ॥ अहंरिपून्कथंजयेतत्त्वंविगतकल्मषःसंक्थये
 ति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

ध्रुवो वश्यं जावी अग्निजानामि अनुजानामि विमोक्षयेत् शत्रून् जीवितादिति शेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ हंत विषादे ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ प्रायगतं मरणाय नियतं अचेतनं योगबलेन त्यक्तदेहं यौषा-
 द्रोण उवाच ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मंत्री हरिस्तव ॥ अहं त्वामभिजानामि रणेशत्रून् विमोक्षये ॥ ५९ ॥ यतो धर्मस्तस्तः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ युध्य-
 स्वगच्छ कौंतेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ६० ॥ युधिष्ठिर उवाच पृच्छामि त्वां द्विज श्रेष्ठ शृणु यन्मेऽभिकांक्षितं ॥ कथं जयेयं संग्रामे भवंतमपराजितं ॥ ६१ ॥
 द्रोण उवाच न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युद्धाम्यहं रणे ॥ ममाशुनिधने राजन्यतस्वसहसोदरैः ॥ ६२ ॥ युधिष्ठिर उवाच हंत तस्मान्महाबाहो वधोपा-
 यं वदात्मनः ॥ आचार्यप्रणिषत्यैष पृच्छामि त्वां नमोस्तुते ॥ ६३ ॥ द्रोण उवाच न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रथे स्थितं ॥ युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षैश्च-
 वर्षिणं ॥ ६४ ॥ ऋते प्रायगतं राजन्यस्तशस्त्रमचेतनं ॥ हन्यान्मां युधियो धानां सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ६५ ॥ शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा तु महदप्रियं ॥ श्रद्धेयवाक्या-
 ल्युरुपादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ६६ ॥ संजय उवाच एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ॥ अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ॥ ६७ ॥ सौऽभिवाद्य-
 रुपं राजा कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ॥ उवाच दुर्धर्षतमं वाक्यं वाक्यविदां वरः ॥ ६८ ॥ अनुमानयेत्वां योत्स्ये हंगुरो विगतकल्मषः ॥ जयेयं चरिपून् सर्वाननुज्ञातस्त्व-
 यानघ ॥ ६९ ॥ रूप उवाच यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ७० ॥ अर्थस्य पुरुषोदासो दासस्त्वर्थान-
 कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थे न कौरवैः ॥ ७१ ॥ तेषामर्थं महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ अतस्त्वां क्लीववद्भूयां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७२ ॥ यु-
 धिष्ठिर उवाच हंत पृच्छामि ते तस्मादाचार्य शृणु मे वचः ॥ इत्युक्त्वा व्यथितो राजानो वाचगतचेतनः ॥ ७३ ॥ संजय उवाच तंगौतमः प्रत्युवाच विज्ञाया-
 स्य विवक्षितं ॥ अवध्योऽहं महीपाल युद्धास्वजयमाप्नुहि ॥ ७४ ॥ प्रीतस्तेऽभिगमेनाहं जयंत वनराधिप ॥ आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ७५ ॥ एत-
 द्भुत्वा महाराज गौतमस्य विशांपते ॥ अनुमान्य रूपं राजा प्रययौ येन मद्राट् ॥ ७६ ॥ सशल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं ॥ उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिः-
 श्रेयसंवचः ॥ ७७ ॥ अनुमानयेत्वां दुर्धर्षोत्स्ये विगतकल्मषः ॥ जयेयं नु परान् राजन्नुज्ञातस्त्वयारिपून् ॥ ७८ ॥ शल्य उवाच यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धा-
 यकृतनिश्चयः ॥ शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वैरणे ॥ ७९ ॥ तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत्कांक्षसि तदस्तु ते ॥ अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ८० ॥

नामंभ्योऽपि विदितिशेषः ॥ ६५ ॥ जसांत्यजेयं श्रद्धेयवाक्यात् आदेयवचनात् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ परान्प्रकृष्टान् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ इदं वक्ष्यमाणवचनं युधिष्ठिरं प्रत्यब्रवीत् ॥ ९५ ॥ भवतः भवत्संबन्धी मिषत इति पाठे पर्यंतं
 ब्रूहि चैव परं वीरकेनार्थः किं ददामिते ॥ एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ८१ ॥ अर्थस्य पुरुषोदासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धो
 रम्यर्थेन कौरवैः ॥ ८२ ॥ करिष्यामि हिते कामं भागिनेययथेप्सितं ॥ ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ८३ ॥ युधिष्ठिर उवाच मंत्रयस्व म
 हाराज नित्यं मद्धितमुत्तमं ॥ कामं युद्धपरस्यार्थं वरमेतं वृणोम्यहं ॥ ८४ ॥ शल्य उवाच किमत्र ब्रूहि सात्थ्यं ते करोमि नृपसत्तम ॥ कामं योत्स्ये परस्यार्थं ब
 द्धोरम्यर्थेन कौरवैः ॥ ८५ ॥ युधिष्ठिर उवाच स एव मे वरः शल्य उद्योगेयस्त्वया कृतः ॥ सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजो वधस्त्वया ॥ ८६ ॥ शल्य उवाच
 संपत्स्यत्येष ते कामः कुंतीपुत्रयथेप्सितं ॥ गच्छ युध्यस्व विश्रव्यः प्रतिजानेव चस्तव ॥ ८७ ॥ संजय उवाच अनुमान्याथ कौंतेयो मातुलं मद्रकेश्वरं ॥ निर्जगा
 म महासैन्या द्वावृभिः परिवारितः ॥ ८८ ॥ वासुदेवस्तुराधेयमाहवेभिर्जगाम वै ॥ तत एनमुवाचे दं पांडवार्थं गदाग्रजः ॥ ८९ ॥ श्रुतं मे कर्णभीष्मस्य द्वेषात् किल न
 योत्स्यसे ॥ अस्मान् वरयराधेययावद्भीष्मो न हन्यते ॥ ९० ॥ हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगं ॥ धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समं ॥ ९१ ॥ कर्ण उवाच
 न विप्रिर्यं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ॥ त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधन हितैषिणं ॥ ९२ ॥ संजय उवाच तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्तत भारत ॥ युधि
 ष्ठिरपुरोगैश्च पांडवैः सह संगतः ॥ ९३ ॥ अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत् पांडवाग्रजः ॥ योस्मान् वृणोति तमहं वरये सात्थ्यकारणात् ॥ ९४ ॥ अथ तान्समभिप्रेक्ष्य यु
 युत्सुरिदमब्रवीत् ॥ प्रीतात्मा धर्मराजानं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ ९५ ॥ अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे धृतराष्ट्रजान् ॥ युष्मदर्थं महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ॥ ९६ ॥ यु
 धिष्ठिर उवाच एत्थे हि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातृनपंडितान् ॥ युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूमः सर्वशः ॥ ९७ ॥ वृणोमि त्वां महाबाहो युत्थ्यस्व मम कारणात् ॥ त्व
 यि पंडितं तं तु श्वेधृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ९८ ॥ भजस्वास्मान् राजपुत्र भजमानान् महाद्युते ॥ न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धातृराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ ९९ ॥ संजय उवाच त
 तो युयुत्सुः कौरव्यान् परित्यज्य सुतांस्तव ॥ जगाम पांडुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुंदुभिं ॥ १०० ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा संप्रहृष्टः सहानुजः ॥ जग्राह कंच च भूयो दी
 सिमत्कनकोज्ज्वलं ॥ १०१ ॥ प्रत्यपद्यंत ते सर्वे स्वरथान् पुरुषर्षभाः ॥ ततो व्यूहं यथा पूर्वं प्रत्यव्यूहंत ते पुनः ॥ १०२ ॥

स्त्वेति शेषः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तंतुः संततिः पंडितः पितृयज्ञः अन्ये सर्वे मरिष्यन्तीति भावः ॥ ९८ ॥ भजस्वेति अभजमानः सर्वोऽपि धृतराष्ट्रपुत्रो न भविष्यति मरिष्यतीत्यर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

पुष्करान्वीर्यकाहलान् एकपुष्करानितिपाठेभुरजान् ॥ १०३ ॥ ४ ॥ गौरवंमान्यत्वं ॥ ५ ॥ सौहृदंमैत्री कृपांस्नेहं दयांपरदुःखप्रहाणेच्छां ॥ ६ ॥ कीर्तिमतांपांडवानांस्तुतिसंहितावाचइतिसंबंधः ॥ ७ ॥ आर्याःकुलीनाः वृत्तंचरितं मदप्रमदपीडादेर्वाग्मंगद्वदंविदुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमि

अवादयन्दुंदुभींश्चशतशश्चैवपुष्करान् ॥ सिंहनादांश्चविविधान्विनेदुःपुरुषर्षभाः ॥ १०३ ॥ रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पांडवान्प्रेक्ष्यपार्थिवाः ॥ धृष्टद्युम्नादयः सर्वेपुनर्जलद्विरेतदा ॥ १०४ ॥ गौरवंपांडुपुत्राणामान्यान्मानयतांचतान् ॥ दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्रपूजयांचक्रिरेभृशं ॥ १०५ ॥ सौहृदंचकृपांचैवप्राप्तकालंमहात्मनां ॥ दयांचज्ञातिषुपरांकययांचक्रिरेनृपाः ॥ १०६ ॥ साधुसाध्वितिसर्वत्रनिश्चरुःस्तुतिसंहिताः ॥ वाचःपुण्याःकीर्तिमतांमनोहृदयहर्षणाः ॥ १०७ ॥ म्लेच्छाश्चार्याश्चयेतत्रददृशुःशुश्रुवुस्तथा ॥ वृत्तंतत्पांडुपुत्राणारुरुदुस्तेसगद्वदाः ॥ १०८ ॥ ततो जघ्नुर्महाभेरीःशतशश्चसहस्रशः ॥ शंखांश्चगोक्षीरनिभान्दध्नुर्दृष्टासनस्विनः ॥ १०९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०भीष्मादिसंमाननेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमि

घृतराष्ट्रउवाच एवंव्यूढेष्वनीकेषुमामकेष्वितरेषुच ॥ केपूर्वंप्राहरंस्तत्रकुरवःपांडवानुकिं ॥ १ ॥ संजयउवाच भ्रातृभिःसहितोराजनपुत्रोदुःशासनस्तव ॥ भीष्मंप्रमुखतःकृत्वाप्रययौसहसेनया ॥ २ ॥ तथैवपांडवाःसर्वेभीमसेनपुरोगमाः ॥ भीष्मेणयुद्धमिच्छंतःप्रययुर्दृष्टमानसाः ॥ ३ ॥ क्ष्वेडाःकिलकिलाहन् ॥ ५ ॥ महांत्यनीकानिमहासमुच्छ्रयेसमागमेपांडवधार्तराष्ट्रयोः ॥ चकंपिरेशंस्वमृदंगनिःस्वनैःप्रकंपितानीववनानिवायुना ॥ ६ ॥ नरेंद्रनागाश्चरथाकुला नामभ्यागतानामशिवेमुहूर्त्ते ॥ बभूवघोषस्तुमुलश्चमूनांवातोद्भुतानामिवसागराणां ॥ ७ ॥ तस्मिन्समुत्थितेशब्देतुमुल्लोलोमहर्षणे ॥ भीमसेनोमहाबाहुः प्राणदद्रोवृषोयथा ॥ ८ ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषंवारणानांचबृंहितं ॥ सिंहनादंचसैन्यानांभीमसेनरवोभ्यभूत् ॥ ९ ॥ हयानांहिषमाणानामनीकेषुसहस्रशः ॥ सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमस्यनदतःस्वनः ॥ १० ॥ तंश्रुत्वानिनदंतस्यसैन्यास्तववितत्रसुः ॥ जीमूतस्येवनदतःशक्राशनिसमस्वनं ॥ ११ ॥

ति एवंव्यूढेष्वित्यादेर्दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रममित्यंतस्यसर्वातिशायीभीष्मस्यपराक्रमइतितात्पर्यार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ क्ष्वेडाःसिंहनादाः मृदंगाःमर्दलाः मुरजाःक्षुद्रमर्दलाः ॥ ४ ॥ समाद्रवन्अन्योन्यंसंगता अभूवन् ॥ ५ ॥ महान्समुच्छ्रयःसंप्रहारेस्पृच ॥ ६ ॥ ७ ॥ गोवृषोबलीवर्द्धयेष्टः ॥ ८ ॥ अभ्यभूवन्अभिभूतवान् ॥ ९ ॥ १० ॥ सैन्याःसेनामुख्याः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ नादयन्नादं कुर्वन् ॥ १३ ॥ सोदर्याः राजानुजाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निर्मुक्ताः मुक्तकंचुकाश्वाशीविषा उपमायेषां तान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ग्रीमाः भयंकराः ज्यानांतलानांचनिः
स्वनाः स्यैः ॥ २० ॥ लाघवं क्षिप्रहस्ततां निमित्तं लक्ष्यं ॥ २१ ॥ २२ ॥ भीमं भयंकरं ॥ २३ ॥ जातसंरंभाश्चिरसंभृतकोपाः कृतागसः कृतापराधाः भीमोपि बाल्ये धार्तराष्ट्रान्मर्दयन्कृतापराधोस्तीत्यु

वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुसुवुः ॥ शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ १२ ॥ दर्शयन् घोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् ॥ विभीषयंस्तव सुतान् भीमं
सेनः समभ्ययात् ॥ १३ ॥ तमायांतं महेश्वासंसोदर्याः पर्यवारयन् ॥ छादयंतः शरव्रातैर्मैघा इव दिवाकरं ॥ १४ ॥ दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहः शलः ॥ दुः
शासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृपः ॥ १५ ॥ विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ॥ पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ १६ ॥ महाचापानि धुन्वं
तो मेघा इव सविद्युतः ॥ आददानाश्च नाराचान् निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥ १७ ॥ अथ ते द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १८ ॥
धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरदयंतः शितैः शरैः ॥ वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृतां ॥ १९ ॥ तस्मिन् प्रथमसंग्रामे भीमज्यातलनिःस्वने ॥ तावकानां परेषां च नासी
त्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ २० ॥ लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ ॥ निमित्तवेधिनां चैव शरानुत्सृजतां भृशं ॥ २१ ॥ नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषांकूजतांतथा ॥ वि
निश्चेरुः शरादीप्ता ज्योतीं पीवनभस्तलात् ॥ २२ ॥ सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत ॥ ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमं ॥ २३ ॥ ततस्ते जातसंरंभाः परस्पर
रुक्तागसः ॥ अन्योन्यस्पर्धयाराजन् व्यायच्छंत महारथाः ॥ २४ ॥ कुरुपांडवसेने ते हस्यश्चरथसंकुले ॥ शुशुभातेरणेऽतीव पटे चित्रार्पिते इव ॥ २५ ॥ ततस्ते पा
र्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः ॥ सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रशः ॥ विनदंतः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहि
नीं ॥ २७ ॥ उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां स समागमः ॥ अंतर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २८ ॥ प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुनरावर्तिनामपि ॥ नात्र स्वेषां परे
षां वा विशेषः समदृश्यत ॥ २९ ॥ तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ॥ अतिसर्वाण्यनीकानि पिता तेऽभिव्यरोचत ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि
भीष्मवधो युद्धारंभे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

कंपरस्परेति व्यायच्छंत व्यायामं च कुः ॥ २४ ॥ पटे इति सम्यंतं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अंतर्धीयत अंतर्हितः अडभावार्थः सैन्येन सेनाभवेन ॥ २८ ॥ २९ ॥ अति अतिक्रम्य ॥ ३० ॥ इति भी
ष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

पूर्वाह्ने इति तस्याङ्कः पूर्वाह्ने पूर्वभागे ॥ १ ॥ संजयानां पंचालमेदानां ॥ २ ॥ तलं ज्याघातवारणं ॥ ३ ॥ ४ ॥ तमेवमजदमनं वेणुकाख्यं वेणुबुधसमाकारं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ रणमूर्धनिरणांगने ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ महेष्वासः महानिष्वासो धनुर्यस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ आनच्छतुःपीडितवंतौ तक्षमाणौ तनूकुर्वाणौ ॥ १३ ॥ पुष्पैः शबलौ विचित्रौ किंशुकौ पलाशौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शिताभ्यां तीक्ष्णाभ्यां

संजय उवाच पूर्वाह्ने तस्य रौद्रस्य युद्धमङ्गो विशांपते ॥ प्रावर्तत महाघोरं राजा दिहावकर्तनं ॥ १ ॥ कुरूणां संजयानां च जिगीषूणां परस्परं ॥ सिंहानामिव संक्रा-
दो दिवमुर्वीचनादयन् ॥ २ ॥ आसीत् किल किलाशब्दस्तलशंखरवैः सह ॥ जज्ञिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जतां ॥ ३ ॥ तलत्राभिहताश्चैव ज्याशब्दाभरतर्ष-
भ ॥ पत्तीनां पादशब्दश्च वाजिनां च महास्वनः ॥ ४ ॥ तोत्रां कुशनिपातश्च आयुधानां च निःस्वनः ॥ घंटाशब्दश्च नागानामन्योन्यमभिधावतां ॥ ५ ॥ तस्मिन्स-
मुदितेशब्दे तु मुल्लोमहर्षणे ॥ बभूवरथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ६ ॥ ते मनःक्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ॥ पांडवानभ्यवर्तत सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥
॥ ७ ॥ अथ शांतनवो राजन्नाभ्यधावद्भनंजयं ॥ प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदंडोपमं रणे ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गांडीवलोकविश्रुतं ॥ अभ्यधावत तेजस्वी गांगे-
यं रणमूर्धनि ॥ ९ ॥ तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ ॥ गांगेयस्तुरणे पार्थ विध्वानाकं पयद्वली ॥ १० ॥ तथैव पांडवो राजन्भीष्मनाकं पयद्युधि ॥ सात्यकि-
स्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ११ ॥ तयोः समभवद्युद्धं तु मुल्लोमहर्षणं ॥ सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिं ॥ १२ ॥ आनच्छतुःशरैर्घोरैस्तक्षमा-
णौ परस्परं ॥ तौ शराचितसर्वांगौ श्शुभाते महाबलौ ॥ १३ ॥ वसंते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ अभिमन्युर्महेष्वासं बृहद्वलमयोधयत् ॥ १४ ॥ ततः कां-
सलराजा सावभिमन्योर्विशांपते ॥ ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं च व्यपातयत् ॥ १५ ॥ सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातितेरथ सारथौ ॥ बृहद्वलं महाराज विव्याध नवभिः-
शरैः ॥ १६ ॥ अथापराभ्यां भल्लाभ्यां शिताभ्यामरिमर्दनः ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्श्वमेकेन सारथिं ॥ १७ ॥ अन्योन्यं च शरैः क्रुद्धौ ततश्चाते परस्परं ॥ मानिनं-
समरे हंसं कृतवैरं महारथं ॥ १८ ॥ भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ ॥ १९ ॥ अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां वटपाते रणाजिरे ॥
तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ रुतिनौ चित्रयोधिनौ ॥ २० ॥ विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युघाय महाबलं ॥ २१ ॥ अविध्यन्निशितैर्वाणै-
र्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ तस्य माद्री सुतः केतुं सशरं च शरासनं ॥ २२ ॥ चिच्छेद निशितैर्वाणैः प्रहसन्निव भारत ॥ अथैनं पंचविंशत्याक्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ २३ ॥

ध्वजं चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ एकेन पार्श्वे पृष्ठगोपं एकेन सारथिमिति च ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ रुतिनौ युद्धकुशलौ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ क्षुद्रकाणां बाणविशेषाणां ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ परासुकरणमारणसाधनं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ रत्नसंस्वरं ॥ ३५ ॥ वीरःशंखः जत्रुदेशोअंससंधौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ धृष्टकेतुःशिशुपा
 पुत्रस्तुतवदुर्घर्षो नकुलस्यमहाहवे ॥ तुरंगांश्चिच्छिदेवाणैर्ध्वजंचैवाभ्यपातयत् ॥ २४ ॥ दुर्मुखःसहदेवंचप्रत्युद्यायमहाबलं ॥ विव्याधशरंवर्षेणयतमानंमहाह
 वे ॥ २५ ॥ सहदेवस्ततोवीरोदुर्मुखस्यमहारणे ॥ शरेणभृशतीक्ष्णेनपातयामाससारथिं ॥ २६ ॥ तावन्योन्यंसमासाद्यसमरेयुद्धदुर्मदौ ॥ त्रासयेतांशरैर्घोरैः
 कृतप्रतिकृतैपिणौ ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरःस्वयंराजामद्राजानमभ्ययात् ॥ तस्यमद्राधिपश्चापंद्विधाचिच्छेदमारिष ॥ २८ ॥ तदपास्यधनुश्चिच्छिन्नंकुंतीपुत्रोयुधिष्
 ठिः ॥ अन्यत्कार्मुकमादायवेगवद्वलवत्तरं ॥ २९ ॥ ततोमद्रेश्वरंराजाशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ छादयामाससंकुद्धस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ३० ॥ धृष्टद्युम्नस्ततोद्रोण
 मभ्यद्रवतभारत ॥ तस्यद्रोणःसुसंकुद्धःपरासुकरणंदृढं ॥ ३१ ॥ त्रिधाचिच्छेदसमरेपांचाल्यस्यतुकार्मुकं ॥ शरंचैवमहाघोरंकालदंडमिवापरं ॥ ३२ ॥ प्रेषया
 माससमरेसोस्यकायेन्यमज्जत ॥ अथान्यद्दुनुरादायसायकांश्चतुर्दश ॥ ३३ ॥ द्रोणंद्रुपदपुत्रस्तुप्रतिविव्याधसंयुगे ॥ तावन्योन्यंसुसंकुद्धौचक्रतुःसुभृशं
 रं ॥ ३४ ॥ सौमदत्तिरणेशंखोरभसंभसोयुधि ॥ प्रत्युद्ययौमहाराजतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ३५ ॥ तस्यवैदक्षिणंवीरोनिर्विभेदरणेभुजं ॥ सौमदत्तिस्तथाशं
 खंजत्रुदेशेसमाहनत् ॥ ३६ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धंघोररूपंविशांपते ॥ दृमयोःसमरेपूर्वदृत्रवासवयोरिव ॥ ३७ ॥ बाह्मीकंतुरणुकुद्धंकुद्धरूपोविशांपते ॥ अभ्य
 द्रवदमीयात्माधृष्टकेतुर्महारथः ॥ ३८ ॥ बाह्मीकस्तुरणेरान्धृष्टकेतुममर्पणः ॥ शरैर्वहुभिरानच्छत्सिंहनादमथानदत् ॥ ३९ ॥ चेदिराजस्तुसंकुद्धोबाह्मी
 कंनवभिःशरैः ॥ विव्याधसमरेतूर्णमत्तोमत्तमिवद्विपं ॥ ४० ॥ तौतत्रसमरेकुद्धौनर्दतौचपुनःपुनः ॥ समीयतुःसुसंकुद्धावंगारकबुधाविव ॥ ४१ ॥ राक्षसं
 रौद्रकर्माणंकूरकर्माघटोत्कचः ॥ अलंबुषंप्रत्युदियाद्वलंशक्रद्वहाहवे ॥ ४२ ॥ घटोत्कचस्ततःक्रुद्धोराक्षसंतंमहाबलं ॥ नवत्यासायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामासभा
 रत ॥ ४३ ॥ अलंबुषस्तुसमरेभैमसेनिमहाबलं ॥ बहुधादारयामासशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ४४ ॥ व्यभ्राजेतांततस्तौतुसंयुगेशरविक्षतौ ॥ यथादेवासुरेयुद्धेव
 लशक्रौमहाबलौ ॥ ४५ ॥ शिखंडीसमरेराजन्द्रौणिमभ्युद्ययौवली ॥ अश्वत्थामाततःक्रुद्धःशिखंडिनमुपस्थितं ॥ ४६ ॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनभृशंविध्वात्यकं
 पयत् ॥ शिखंड्यपिततोरान्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ ४७ ॥

लसुतः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ समीयतुःअन्योन्यस्पर्धयासंमिलितौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सन्नतपर्वभिःअलक्षितमंथिभिः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सुपीतेनसुपुपायितेन तीक्ष्णेनसुहृमधारेण यतोनिशिते

सायकेनसुपीतेनतीक्ष्णेननिशितेनच ॥

मवर्तत ॥४९॥ विराटोभगदत्तंतुशरवर्षे

घःसूर्यमिवोदितं ॥ ५१ ॥ बृहत्क्षत्रंतुकैकेयरुपःशारद्वतायया ॥

न्योन्यंहयानहत्वाधनुश्छित्वाचभारत ॥ ५३ ॥ विरथावसियुद्धायसमीयतुरमर्षणौ ॥

जयद्रथं ॥ अभ्युद्ययौहृष्टरूपोहृष्टरूपंपरंतपः ॥ ५५ ॥ ततःसैधवकोराजाद्रुपदंविशिखैस्त्रिभिः ॥

घोररूपंसुदारुणं ॥ ईक्षणप्रीतिजननंशुक्रांगारकयोरिव ॥ ५७ ॥ विकर्णस्तुसुतस्तुभ्यंसुतसोमंमहाबलं ॥

र्णःसुतसोमंतुवित्त्वानाकंपयच्छरैः ॥ सुतसोमोविकर्णंचतद्रुतमिवाभवत् ॥ ५९ ॥ सुशर्माणंनरव्याघ्रश्चेकितानो

राक्रमी ॥ ६० ॥ सुशर्मातुमहाराजचेकितानंमहारथं ॥ महताशरवर्षेणवारयामाससंयुगे ॥ ६१ ॥ चेकितानोपि

भिर्महामेघइवाचलं ॥ ६२ ॥ शकुनिःप्रतिविध्यंतुपराक्रांतंपराक्रमी ॥ अभ्यद्रवतराजैर्द्रमत्तःसिंहइवद्विपं ॥ ६३ ॥

व्यदारयतसंग्रामेमघवानिवदानवं ॥ ६४ ॥ शकुनिःप्रतिविध्यंतुप्रतिविध्यंतमाहवे ॥ व्यदारयन्महाप्राज्ञःशरैःस

बोजानांमहारथं ॥ श्रुतकर्मापराक्रांतमभ्यद्रवतसंयुगे ॥ ६६ ॥ सुदक्षिणस्तुसमरेसाहदेवंमहारथं ॥ वित्त्वानाकंपयतवैमैनाकमिवपर्वतं ॥ ६७ ॥

तःक्रुद्धःकांबोजानांमहारथं ॥ शरैर्वहुभिरानच्छद्धारयन्निवसर्वशः ॥ ६८ ॥ इरावानथसंकुद्धःश्रुतायुपमरिंदमं ॥ प्रत्युद्ययौरणेयत्तोयत्तरूपंपरंतपः ॥ ६९ ॥

आर्जुनस्तस्यसमरेहयानहत्वामहारथः ॥ ननादबलवान्नादंतसैन्यंप्रत्यपूरयत् ॥ ७० ॥ श्रुतायुस्तुततःक्रुद्धःफाल्गुनेःसमरेहयान् ॥ निजघानगदाग्रेणततोयु

द्धमवर्तत ॥ ७१ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौकुंतिभोजंमहारथं ॥ ससेनंससुतंवीरंसंससज्जतुराहवे ॥ ७२ ॥

कौमसेभिः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ चेकितानोयादवः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इरावानर्जुनपुत्रः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ गदापेणगदामुखेन ॥ ७१ ॥ संसज्जतुःसंस्कावभूतां ॥ ७२ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तुभ्यंतव सुतसो

मयोर्द्वयोः ॥ ७३ ॥ ते एव द्वंद्वेद्वाभ्यामाह अनुविदइति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ द्वंद्वयोर्द्वयोर्युद्धं ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ विपरीतं अतीतक्रमं ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ राजचिंति निर्मर्यादं अपेत

तत्राद्भुतमपश्याम तयोर्घोरं पराक्रमं ॥ अयुध्येतां स्थिरौ भूत्वा महत्या सेनया सह ॥ ७३ ॥ अनुविदस्तु गदया कुंतिभोजमताडयत् ॥ कुंतिभोजश्च तंतूर्णं शरव्रातै
स्वाकिरत् ॥ ७४ ॥ कुंतिभोजस्तु तश्चापि विदं विव्याध सायकैः ॥ स च तं प्रति विव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७५ ॥ केकया भ्रातरः पंचगांधारान्यं च मारिष ॥ स सै
न्यास्ते स सैन्यांश्च योययामासुराहवे ॥ ७६ ॥ वीरवाहुश्च ते पुत्रो वैराटि रथसत्तमं ॥ उत्तरं योययामास विव्याध निशितैः शरैः ॥ ७७ ॥ उत्तरश्चापितं वीरं विव्याध
निशितैः शरैः ॥ चेदिराट्समरे राजन् लूकं समभिद्रवत् ॥ ७८ ॥ तथैव शरवर्षेण उलूकं समविद्धत् ॥ उलूकश्चापितं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ७९ ॥ तयोर्युद्धं
समभवद्द्वोरूपं विशांपते ॥ दारयेतां सुसंकुद्धावन्योन्यमपराजितौ ॥ ८० ॥ एवं द्वंद्वसहस्राणिरथवारणवाजिनां ॥ पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुले ॥ ८१ ॥
मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनं ॥ तत उन्मत्तवद्राजन् प्राज्ञाय त किंचन ॥ ८२ ॥ गजोगजेन समरे रथिनं च रथीययौ ॥ अश्वोऽश्वं समभिप्रायात्पदातिश्च पदा
तिनं ॥ ८३ ॥ ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत् ॥ शूराणां समरे तत्र समासाद्ये तरेतरं ॥ ८४ ॥ तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ॥ प्रैक्षंत तद्रणं घोरदेवा
सुरसमं भुवि ॥ ८५ ॥ ततो दंतिसहस्राणिरथानां चापि मारिष ॥ अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ॥ ८६ ॥ तत्र तत्र प्रदृश्यंते रथवारणपत्तयः ॥ सादिनश्च न
रव्याघ्रयुध्यमानां मुहुर्मुहुः ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मव० द्वंद्वयुद्धे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥
संजय उवाच ॥ राजन् शतसहस्राणि तत्र तत्र पदातिनां ॥ निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ न पुत्रः पितरं जज्ञे पिता वा पुत्रमौरसं ॥ न भ्राता भ्रातरं
तत्र स्वस्तीयं न च मातुलः ॥ २ ॥ न मातुलं च स्वस्तीयो न सखायं सखा तथा ॥ आविष्टा इव युध्यंते पांडवाः कुरुभिः सह ॥ ३ ॥ रथानीकं न रव्याघ्राः केचिदभ्यपतन् र
थैः ॥ अभज्यंत युगैरेव युगानि भरतर्षभ ॥ ४ ॥ रथेषां रथेषाभिः कूबरारथकूबरैः ॥ संगतैः सहिताः केचित्परस्परजिघांसवः ॥ ५ ॥

व्यवहारं प्रयुद्धानियुद्धं कृतवन्ति ॥ १ ॥ जज्ञे ज्ञातवान् तत्र काले स्वस्तीयो भागिनेयः ॥ २ ॥ आविष्टा इव भूतादिना गृहीता इव ॥ ३ ॥ युगानि अश्वस्कंधार्पितानि दाहूणि ॥ ४ ॥ रथेषां रथदंडः कूबरोयु
मकीलः संगतैः संमुखायतैः सहिता मिलिताः ॥ ५ ॥

संनिपत्यमिलित्वा अभिन्नाश्चोत्तमदाः ॥ ६ ॥ विषाणैर्दंतैः तोरणानिचतुस्तंभमंडपाकारस्यगजपल्याणस्यअंबारीतिभाषयाप्रसिद्धस्य द्वाराणिपताकाश्चतैवस्तंभशेखरस्थाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अभिनीताः सुशिक्षिताः अप्रभिन्नाः अनुद्भिन्नमदाः संमुखाभिमुखाः अन्योन्यसंमुखाइत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रणीताः प्रयुक्ताः ऋट्योहस्तक्षेप्याः क्षुद्रभङ्गाः विध्याटव्यांकर्काडीतिप्रसिद्धाः तोमरादीर्घदंडाभङ्गाः नारा चामहाशल्याविस्तोर्णफलकाः शराः ॥ ११ ॥ १२ ॥ परश्वधैः कुठारैः ॥ १३ ॥ भिदिपालैः परशवैः महाराष्ट्राणां गोफणइतिप्रसिद्धैः परिधैर्दंडैः निखिरीः खड्गैः ॥ १४ ॥ द्रवमाणाधावंतः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अवक्षिप्ताव

नशेकुश्वलितुंकेचित्सन्निपत्यरथैः ॥ प्रभिन्नास्तुमहाकायाः सन्निपत्यगजागजैः ॥ ६ ॥ बहुधादारयन्क्रुद्धाविषाणैरितरेतरं ॥ सतोरणपताकैश्चवारणाव रवारणैः ॥ ७ ॥ अभिस्त्यमहाराजवेगवद्भिर्महागजैः ॥ दंतैरभिहतास्तत्रचुक्रुशुः परमातुराः ॥ ८ ॥ अभिनीताश्चशिक्षाभिस्तोत्रांकुशसमाहताः ॥ अप्रभि न्नाः प्रभिन्नानांसंमुखाभिमुखाययुः ॥ ९ ॥ प्रभिन्नैरपिसंसक्ताः केचित्तत्रमहागजाः ॥ क्रौंचवन्निनदंरुत्वादुद्रुवुः सर्वतोदिशं ॥ १० ॥ सम्यक्प्रणीतानागाश्चप्र भिन्नकरटामुखाः ॥ ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धावरवारणाः ॥ ११ ॥ प्रणेदुर्भिन्नमर्मणोनिपेतुश्चगतासवः ॥ प्राद्रवंतदिशः केचिन्नदंतोभैरवान् रवान् ॥ १२ ॥ गजानांपादरक्षास्तुव्यूढोरस्काः प्रहारिणः ॥ ऋष्टिभिश्चधनुर्भिश्चविमलैश्चपरश्वधैः ॥ १३ ॥ गदाभिर्मुसलैश्चैवभिदिपालैः सतोमरैः ॥ आयसैः परिधैश्चैवनिखि रौर्विमलैः शितैः ॥ १४ ॥ प्रगृहीतैः सुसंख्याद्रवमाणास्ततस्ततः ॥ व्यदृश्यंतमहाराजपरस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ राजमानाश्चनिखिंशाः संसिक्तानरशोणितैः ॥ प्रत्यदृश्यंतशूराणामन्योन्यमभिधावतां ॥ १६ ॥ अवक्षिप्तावधूतानामसीनांवीरवाहुभिः ॥ संजज्ञेतुमलः शब्दः पततांपरमर्मसु ॥ १७ ॥ गदामुसलरुग्णानांभि न्नानांचवरासिभिः ॥ दंतिदंतावभिन्नानांमृदितानांचदंतिभिः ॥ १८ ॥ तत्रतत्रनरौघाणांक्रोशतामितरेतरं ॥ शुश्रुवुर्दारुणावाचः प्रेतानामिवभारत ॥ १९ ॥ हयैरपिहयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ॥ हंसैरिवमहावेगैरन्योन्यमभिविद्रुताः ॥ २० ॥ तैर्विमुक्तामहाप्रासाजांबूनदविभूषणाः ॥ आश्रुगाविमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २१ ॥ अश्वैरग्यजवैः केचिदापुत्यमहतोरथान् ॥ शिरांस्याददिरेवीरारथिनामश्वसादिनः ॥ २२ ॥ बहूनपिहयारोहान्भट्टैः सन्नतपर्वभिः ॥ रथीजघानसंप्राप्यबाणगोचरमागतान् ॥ २३ ॥ नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्यतुरगान्गजाः ॥ पादैरेवविमृदंतिमत्ताः कनकभूषणाः ॥ २४ ॥

धूतानांअधोमुखंपातितानांपरेषांमर्मसुपततामसीनामितिसंबंधः ॥ १७ ॥ रुग्णस्तीव्राघातार्तः भिन्नो निकृतांगः अवभिन्नः क्षतांगः ॥ १८ ॥ प्रेतानांनारकाणां ॥ १९ ॥ हयैः करणभूतैः चामरापीडामस्कलाप्रा स्तद्वारिभिः अतएवहंसैरिव अभिविद्रुताः संमुखमुपागताः ॥ २० ॥ प्रासाहस्तक्षेप्याभङ्गाः सैतीतिप्रसिद्धाः कुंताइत्यपरे आश्रुगाः शीघ्रगाः ॥ २१ ॥ अप्यजवैरुत्तमवेगैः ॥ २२ ॥ भट्टैर्वीरैर्फलैर्बाणैः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥२५॥ सहसाबलेन अतर्कितं सतिविद्यमाने ॥२६॥ अभिचक्रमुःअभितोबभ्रुः ॥२७॥ पुंस्त्वादीर्यवत्त्वान् अतिमदत्वाद्द्विजमदत्वात् ॥२८॥ प्रतिमानेषुललाटेपुगात्रेषुअंगेषु वारणानभिगजानामभि
तः षष्ठ्यर्थेद्वितीया आशुगावाणाः अश्वारोहादिभिःप्रक्षिमाइतिशेषः ॥ २९ ॥ शक्तयःशक्तयःकृत्स्नालोहदंढास्तएवमहोल्काप्रतिमाइत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ३० ॥ द्वीपीचित्रव्याघ्रः ॥३१॥ विकोशैःप्रयोगका
ले अभीतस्याभिमुख्येनसर्पणंस्यादभिप्लुतं तदेवस्यादभिक्रुद्धमोष्ठदंशादिसंयुतं वामपक्षाश्रितंयानमेकपार्श्ववदरितं ॥ ३२ ॥ चर्मप्रहारवारणंढालइतिप्रसिद्धंभाषायां आक्षिप्याकृष्य ॥ ३३ ॥ सर्वश

पात्र्यमानेषुकुंभेषुपार्श्वेष्वपिचवारणाः॥ प्रासैर्विनिहताःकेचिद्विनेदुःपरमातुराः ॥ २५ ॥ साश्वारोहान्हयान्कांश्चिदुन्मथ्यवरवारणाः ॥ सहसाचिक्षिपुस्तत्र
संकुलेभैरवेसति ॥ २६ ॥ साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुक्षिप्यतुरगान्गजाः ॥ रथौघानभिमुद्धंतःसध्वजानभिचक्रमुः ॥ २७ ॥ पुंस्त्वादतिमदत्वाच्चकेचित्तत्रम
हागजाः ॥ साश्वारोहान्हयान्जघ्नुःकरैःसचरणैस्तथा ॥ २८ ॥ अश्वारोहैश्चसमरेहस्तिसादिभिरेवच ॥ प्रतिमानेषुगात्रेषुपार्श्वेष्वभिचवारणान् ॥ आशुगावि
मलास्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २९ ॥ नराश्वकायान्निर्मिद्यलोहानिकवचानिच ॥ निपेतुर्विमलाःशक्त्योवीरवाद्भिरार्पिताः ॥ ३० ॥ महोल्काप्रतिमाघो
रास्तत्रतत्रविशांपते ॥ द्वीपिचर्मावनद्द्वैश्वव्याघ्रचर्मच्छदैरपि ॥ ३१ ॥ विकोशैर्विमलैःखड्गैरभिजघ्नुःपरानुरणे ॥ अभिप्लुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्ववदरितं ॥ ३२ ॥
विदर्शयंतःसंपेतुःखड्गचर्मपरश्वधैः ॥ केचिदाक्षिप्यकरिणःसाश्वानपिरथान्करैः ॥ ३३ ॥ विकर्षतोदिशःसर्वाःसंपेतुःसर्वशब्दगाः ॥ शंकुभिर्दारिताःकेचित्
संभिन्नाश्चपरश्वधैः ॥ ३४ ॥ हस्तिभिर्मृदिताःकेचित्क्षुण्णाश्चान्येतुरंगमैः ॥ रथनेमिनिकृत्ताश्चनिकृत्ताश्चपरश्वधैः ॥ ३५ ॥ व्याक्रोशंतनराराजंस्तत्रतत्रस्म
बांधवान् ॥ पुत्रानन्येपितृनन्येभ्रातृश्वसहबंधुभिः ॥ ३६ ॥ मातुलान्भागिनेयांश्चपरानपिचसंयुगे ॥ विकीर्णांत्राःसुबहवोभग्नसक्थाश्चभारत ॥ ३७ ॥ बाहु
भिश्चापरेछिन्नैःपार्श्वेषुचविदारिताः ॥ क्रंदंतःसमदृश्यंतदृषिताजीवितेप्सवः ॥ ३८ ॥ दृषापरिगताःकेचिदल्पसत्त्वाविशांपते ॥ भूमौनिपतिताःसंख्येनृग
यांचक्रिरेजलं ॥ ३९ ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नाःक्लिश्यमानाश्चभारत ॥ व्यनिदन्तृशमात्मानंतवपुत्रांश्चसंगतान् ॥ ४० ॥ अपरेक्षत्रियाःशूराःकृतवैराःपरस्परं ॥
नैवशस्त्रंविमुंचन्तिनैवक्रंदन्तिमारिष ॥ ४१ ॥ तर्जयन्तिचसंहृष्टास्तत्रतत्रपरस्परं ॥ आदक्ष्यदशनैश्चापिक्रोधात्स्वरदनच्छदं ॥ ४२ ॥

ब्दगाःसर्वेषामाक्षेपूणांशब्दमनुगच्छन्तितेतथा शंकुभिःकीलैःकंटकदंढादिगतैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ व्याक्रोशंतव्याक्रोशंकृतवन्तः बंधुभिःसखिभिः ॥ ३६ ॥ भग्नसक्थाभग्नोरवः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दृषापिषासया
अल्पसत्त्वाधैर्यवजिताः नृगयांचक्रिरेयाचन्ते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ रदनच्छदमोष्ठं ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ निष्कूजानिःशब्दाः रथमन्यस्यगंतुं प्रार्थयानामध्ये मार्गं निपतिता इति योज्यं ॥ ४३ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ केतुने तिसार्धः अत्र चंद्रकेत्वोर्मेरुसरथभीष्मयोश्चोपमोपमेयभावः भीष्म
स्य रुक्मरथत्वात् ॥ ५० ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ गतेति गतोतीतः पूर्वाण्ड

भृकुटीकुटिलैर्वक्रैः प्रेक्षंति च परस्परं ॥ अपरे क्लिश्यमानास्तु शरार्ताव्रणपीडिताः ॥ ४३ ॥ निष्कूजाः समपद्यंत दृढसत्त्वामहाबलाः ॥ अन्ये च विरथाः शूरारथमन्य
स्य संयुगे ॥ ४४ ॥ प्रार्थयानां निपतिताः संक्षुण्णावरवारणैः ॥ अशोभंत महाराजसपुष्पा इव किंशुकाः ॥ ४५ ॥ संबभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः ॥ वर्तमाने म
हाभीमे तस्मिन् वीरवरक्षये ॥ ४६ ॥ निजघानपितापुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ॥ स्वस्तीयो मातुलं चापि स्वस्तीयं चापि मातुलः ॥ ४७ ॥ सखासखायं च तथा संबंधीबांधवं
तथा ॥ एवं युयुधिरेतत्र कुरवः पांडवैः सह ॥ ४८ ॥ वर्तमाने तथा तस्मिन् निर्मयदिभयानके ॥ भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनीसमकंपत ॥ ४९ ॥ केतुना पंचतारे
ण तालेन भरतर्षभ ॥ राजतेन महाबाहु रुच्छितेन महारथे ॥ बभौ भीष्मस्तदाराजं श्वंद्रमा इव मेरुणा ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मव० संकुल युद्धे
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ संजय उवाच गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन् न हनिदारुणे ॥ वर्तमाने तथा रौद्रे महावीरवरक्ष
ये ॥ १ ॥ दुर्मुखः कृतवर्मा च रूपः शल्यो विविंशतिः ॥ भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ २ ॥ एतैरतिरथैर्गुप्तः पंचभिर्भरतर्षभः ॥ पांडवानामनीकानि वि
जगाहे महारथः ॥ ३ ॥ चेदिकाशिकरूपेषु पंचालेषु च भारत ॥ भीष्मस्य बहुधा तालश्च लक्केतुरदृश्यत ॥ ४ ॥ सशिरांसिरणेऽरीणां रथांश्च स युगध्वजान् ॥ निचक
र्त महावेगैर्भलैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५ ॥ नृत्यतोरथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ भृशमार्तस्वरं च कुर्नागामर्मणिताडिताः ॥ ६ ॥ अभिमन्युः सुसंकुद्धः पिशंगैस्तुरगो
त्तमैः ॥ संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्रीष्म रथं प्रति ॥ ७ ॥ जांबूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना ॥ अभ्यवर्तत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८ ॥ सुतालकेतोस्तीक्ष्णे
न केतुमाहत्य पत्रिणा ॥ भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुरथैः सह ॥ ९ ॥ कृतवर्माणमेकेन शल्यं पंचभिराशुगैः ॥ विध्वानवभिरानच्छच्छिताग्रैः प्रपितामहं ॥ १० ॥
पूर्णा यत विस्मृतेन सम्यक्प्रणिहितेन च ॥ ध्वजमेकेन विध्याधजांबूनदपरिष्कृतं ॥ ११ ॥

स्य भूयिष्ठो मागो यस्मिन् न हनि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नृत्यतो नृत्यमिव कुर्वतः ॥ ६ ॥ पिशंगैः पिंगलैः ॥ ७ ॥ कर्णिकारेण कर्णिकारदुमोपमेन ॥ ८ ॥ अनुरथैः पार्थिवोपादिभिः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
गीयत विस्मृतेन आकर्णकदृश्यकेन प्रणिहितेन प्रेरितेन ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ कार्तस्वरं तु वर्णं तान्सर्वान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ कार्णोः अभिमन्योः सत्ववंतं बलवंतं ॥ १५ ॥ अलातसदृशप्रभं भ्राम्यमाणोत्सुकसमं मंडलाकारमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

दुर्मुखस्य तु भलेन सर्वावरणभेदिना ॥ जहार सारथेः कायाच्छिरः सन्नतपर्वणा ॥ १२ ॥ धनुश्चिच्छेदभलेन कार्तस्वरविभूषितं ॥ रूपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः ॥ १३ ॥ जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः ॥ तस्य लाघवमुद्गीक्ष्य तु तुषुर्देवता अपि ॥ १४ ॥ लब्धलक्षतया कार्णोः सर्वे भीष्ममुखारथाः ॥ सत्ववंतममन्यंत साक्षादिव धनं जयं ॥ १५ ॥ तस्य लाघवमार्गस्थं मलातसदृशप्रभं ॥ दिशः पर्यपतच्चापंगांडीवमिव घोषवत् ॥ १६ ॥ तमासाद्य महावेगैर्भीष्मो नवभिराश्रुगैः ॥ विव्याध समरे तूर्णमार्जुनिं परवीरहा ॥ १७ ॥ ध्वजं चास्य त्रिभिर्भ्रैश्चिच्छेद परमौजसः ॥ सारथिं च त्रिभिर्वाणैराजघानयत व्रतः ॥ १८ ॥ तथैव रूतवर्मा च रूपः शल्यश्च मारिष ॥ विध्वानाकं पयत्कार्णिमैनाकमिव पर्वतं ॥ १९ ॥ सतैः परित्तः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि कार्णिः पंचरथान् प्रति ॥ २० ॥ तंतस्तेषां सहस्राणि संवार्य शरवृष्टिभिः ॥ ननाद बलवान् कार्णिभीष्माय विस्तृजन् शरान् ॥ २१ ॥ तत्रास्य सुमहद्राजन् बाह्वोर्बलमदृश्यत ॥ यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शरैः ॥ २२ ॥ पराक्रांतस्य तस्यैव भीष्मोऽपि प्राहिणोच्छरान् ॥ सतांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युतान् शरान् ॥ २३ ॥ ततो ध्वजममोघेषु भीष्मस्य नवभिः शरैः ॥ चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चक्रुशुर्जनाः ॥ २४ ॥ सराजतो महास्कंधस्तालो हेमविभूषितः ॥ सौभद्रविशिखैश्चिच्छिन्नः पपात भुवि भारत ॥ २५ ॥ तंतु सौभद्रविशिखैः पातितं भरतर्षभ ॥ दृष्ट्वा भीमो ननादोच्चैः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६ ॥ अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि सुबहूनि च ॥ प्रादुश्वक् रेमहारौद्रेरणे तस्मिन् महाबलः ॥ २७ ॥ ततः शरसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः ॥ अवाकिरद मेयात्मा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥ ततो दशमहेष्वासाः पांडवानां महारथाः ॥ रक्षार्थं भक्ष्यधावंत सौभद्रं त्वरितारथैः ॥ २९ ॥ विराटः सहपुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ भीमंश्च केकयाश्चैव सात्यकिश्च विशांपते ॥ ३० ॥ तेषां जवेनापततां भीष्मः शांतनवोरणे ॥ पांचाल्यं त्रिभिरानच्छत्सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ ३१ ॥ पूर्णाय तविस्तृष्टेन क्षुरेण निशितेन च ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२ ॥ जांबूनदमयः श्रीमान् केसरीसनरोत्तम ॥ पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितोरथात् ॥ ३३ ॥ ततो भीमस्त्रिभिर्विध्वा भीष्मं शांतनवोरणे ॥ रूपमेकेन विव्याध रूतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४ ॥ प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दंतिना ॥ अभ्यद्रव तराजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पुत्रेणोत्तरेण ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ केसरीसिंहः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रगृहीताग्रहस्तेन कुंडलीकृतशुंढापेण ॥ ३५ ॥

तस्यवेगयितिसंबंधः रथेरथोपरि ॥३६॥ तस्यशल्यस्य बृहत्पुष्टान् साधुवाहिनःसम्यगूह्यनशीलान् ॥३७॥३८॥ तमःमोहं प्रमुक्तं हस्ताद्वलितमंकुशादिकंयस्य ॥३९॥४०॥४१॥४२॥ हतंशक्तिप्रहारेण

तस्यवारणराजस्यजवेनापततोरथे ॥ शल्योनिवारयामासवेगमप्रतिमंशरैः ॥३६॥ तस्यक्रुद्धःसनागेंद्रोबृहत्साधुवाहिनः ॥ पदायुगमधिष्ठायजघानचतु
रोहयान् ॥३७॥ सहताश्वेरथेतिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीं ॥ उत्तरांतकरींशक्तिचिक्षेपभुजगोपमां ॥३८॥ तयाभिन्नतनुत्राणःप्रविश्यविपुलंतमः ॥ सपपातग
जस्कंधात्प्रमुक्तांकुशतोमरः ॥३९॥ असिमादायशल्योपिअवपुत्यरथोत्तमात् ॥ तस्यवारणराजस्यचिच्छेदाथमहाकरं ॥४०॥ भिन्नमर्माशरशतैश्चिच्छेन्न
हस्तःसवारणः ॥ भीममार्तस्वरंरुत्वापपातचममारच ॥४१॥ एतदीदृशकंरुत्वामद्राजोनराधिप ॥ आरुरोहरथंतूर्णभास्वरंरुतवर्मणः ॥४२॥ उत्तरंवैहतं
दृष्ट्वावैराटिभ्रातरंतदा ॥ कृतवर्मणाचसहितंदृष्ट्वाशल्यमवस्थितं ॥४३॥ श्वेतःक्रोधात्प्रजज्वालहविषाहव्यवाडिव ॥ सविस्फार्यमहच्चापंशक्रचापोपमंबली ॥
॥४४॥ अभ्यधावज्जिघांसन्वैशल्यमद्राधिपंबली ॥ महतारथवंशेनसमंतात्परिवारितः ॥४५॥ मुंचन्वाणमयंवर्षंप्रायाच्छल्यरथंप्रति ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमत्त
वारणविक्रमं ॥४६॥ तावकानारथाःसप्तसमंतात्पर्यवारयन् ॥ मद्राजमभीप्संतोमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतं ॥४७॥ बृहद्वलश्चकौसल्योजयत्सेनश्चमागधः ॥ तथारु
क्मरयोराजनशल्यपुत्रःप्रतापवान् ॥४८॥ विंदानुविंदावावंत्यौकांजोश्चसुदक्षिणः ॥ बृहत्क्षत्रस्यदायादःसंधवश्चजयद्रथः ॥४९॥ नानावर्णविचित्राणि
धनूंषिचमहात्मनां ॥ विस्फारितानिदृश्यंततोयदेष्विवविद्युतः ॥५०॥ तेतुबाणमयंवर्षंश्वेतमूर्धन्यपातयन् ॥ निदाघांतेऽनिलोद्धूतामेघाइवनगेजलं ॥५१॥
ततैःक्रुद्धोमहेष्वासःसप्तभल्लैःसुतेजनैः ॥ धनूंषितेषामाच्छिद्यममर्दपृतनापतिः ॥५२॥ निरुत्तान्येवतानिस्मसमदृश्यंतभारत ॥ ततस्तेतुनिमेषार्धात्प्रत्यपद्य
नूधनूंषिच ॥५३॥ सप्तचैवपृषत्कांश्चश्वेतस्योपर्यपातयन् ॥ ततःपुनरमेयात्माभल्लैःसप्तभिराशुगैः ॥ निचकर्तमहाबाहुस्तेषांचापानिधन्विनां ॥५४॥ तेनिरु
त्तमहांचापास्त्वरमाणामहारथाः ॥ रथशक्तीःपरामृश्यविनेदुर्भैरवानरवान् ॥५५॥

कृतवर्मणाचसहितमित्यारभ्यैकोनपंचाशदध्यायस्यसार्धचतुर्विंशतिश्लोकपर्यंतंश्वेतवधोपाख्यानग्रंथःसर्वःप्रक्षिप्तइतिभाति कचित्पुरातनपुस्तकेष्वनुपलंभात् संदर्भासंगतेःश्वेतसेनापतौतातेत्यारभ्यसप्तश्लो
कानामनन्वितत्वात् उपक्रमेश्वेतस्यसैनापत्येविनियोगादर्शनात् कृतवर्मणाचसहितमित्यारभ्यसार्धनवश्लोकानांश्वेतयुद्धारंभेतद्वधानंतरंशंखयुद्धारंभेचद्विवारंपाठात् गोपहणयुद्धप्रस्तावेतदुत्तरमुपपद्यते
नासमवायेउत्तरत्रभीष्मकृतरथातिरथसंख्यायांचैतस्यमहतोवीरस्यश्वेतस्यनाम्नोप्यनुल्लेखाच्च

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

अन्वयुर्भरतश्रेष्ठसप्तश्वेतरथं प्रति ॥ ततस्ताज्वलिताः सप्तमहेंद्राशनिनिःस्वनाः ॥ ५६ ॥ अप्राप्ताः सप्तभिर्भलैश्चिच्छेदपरमास्त्रवित् ॥ ततः समादाय शरं सर्वका
यविदारणं ॥ ५७ ॥ प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठश्वेतोरुक्मरथं प्रति ॥ तस्य देहे निपतितो बाणो वज्रातिगोमहान् ॥ ५८ ॥ ततोरुक्मरथो राजन्सायकेन दृढाहतः ॥ निषसा
दरथोपस्थेकश्मलं चाविशन्महत् ॥ ५९ ॥ तं विसंज्ञं विमनसं त्वरमाणस्तु सारथिः ॥ अपोवाहनसंभ्रांतः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ६० ॥ ततो न्यानुषट्समादाय श्वे
तो हेमविभूषितान् ॥ तेषां पण्णां महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ॥ ६१ ॥ हयांश्च तेषां निर्भिद्य सारथींश्च परंतप ॥ शरैश्चैतान् समाकीर्य प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥
॥ ६२ ॥ ततो हलहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत ॥ दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यातं शल्यरथं प्रति ॥ ६३ ॥ ततो भीष्मपुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबलः ॥ वृत्तस्तु सर्वसैन्येन प्रायाच्छे
तरथं प्रति ॥ ६४ ॥ मृत्योरास्य मनुप्राप्तं मद्राजममोचयत् ॥ ततो युद्धं समभवत्तु मुलं लोमहर्षणं ॥ ६५ ॥ तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपं ॥ सौभद्रे भीमसेने
च सात्यकौचमहारथे ॥ ६६ ॥ कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्थिवे ॥ एते पुनरसिंहेषु च दिमत्स्येषु चैव ह ॥ ववर्ष शरवर्षाणि कुरुवृद्धः पितामहः ॥ ६७ ॥ इति श्री
महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मव० श्वेतयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं श्वेतमहोष्वासे प्राप्ते शल्य
रथं प्रति ॥ कुरवः पांडवेयाश्च किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥ भीष्मः शांतनवः किं वा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ संजय उवाच ॥ राजन् शतसहस्राणिततः क्षत्रियपुंगवाः
॥ २ ॥ श्वेतं सेनापतिं शूरं पुरस्कृत्य महारथाः ॥ राज्ञो बलं दर्शयंतस्तव पुत्रस्य भारत ॥ ३ ॥ शिखंडिनं पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन् महारथाः ॥ अभ्यवर्तत भीष्मस्य रथं हेम
परिष्कृतं ॥ ४ ॥ जिघांसंतं युधांश्च श्रेष्ठं तदासीत्तु मुलं महत् ॥ तत्ते हंसं प्रवक्ष्यामि महावैशं समच्युत ॥ ५ ॥ तावकानां परेषां च यथा युद्धमवर्तत ॥ तत्राकरोद्रथोप
स्थान् शून्यान् शौतनवो बहून् ॥ ६ ॥ तत्राद्भुतं महच्चक्रैश्च शरैराच्छद्रथोत्तमान् ॥ समावृणोच्छरैर्कर्मकं तुल्यप्रतापवान् ॥ ७ ॥ नुदन्समंतात्समरेरविरुद्यन् यथा तमः ॥
तेनाजौ प्रेषिताराजन् शराः शतसहस्रशः ॥ ८ ॥ क्षत्रियांतकराः संस्थे महावेगामहाबलाः ॥ शिरांसि पातयामासुर्वीराणां शतशोरणे ॥ ९ ॥ गजान्कंठकसन्ना
हान्वज्जणे वशिलोच्चयान् ॥ रथारथेषु संसक्ता व्यदृश्यंत विशांपते ॥ १० ॥ एके रथं पर्यवहंत स्तुरगाः सतुरंगमं ॥ युवानं निहतं वीरं लंघमानं सकार्मुकं ॥ ११ ॥ उदो
र्णाश्च हयाराजन् वहतस्तत्र तत्र ह ॥ बद्धस्वद्वनिषंगाश्च विध्वस्तशिरसो हताः ॥ १२ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

शतशःपतिताभूमौवीरशय्यासुशेरः पुनरुत्थिताः ॥ १३ ॥ उत्थायचप्रधावंतोद्वंद्वयुद्धमवाप्नुवन् ॥ पीडिताःपुनरन्योन्यंलुंठंतोरण
मूर्धनि ॥ १४ ॥ सचापाःसनिपंगाश्चजातूरूपपरिष्कृताः ॥ विसृज्यहतवीराश्चशतशःपरिपीडिताः ॥ १५ ॥ तेनतेनाभ्यधावंतविस्तृतंभारत ॥ मत्तोगजःप
र्यवर्तद्वयांश्चहतसादिनः ॥ १६ ॥ सरथारथिनश्चापिविद्वद्वंतःसमंततः ॥ स्यंदनादपतत्कश्चिन्निहतोन्येनसायकैः ॥ १७ ॥ हतसारथिरप्युच्चैःपपातकांष्ठवद्र
थः ॥ युध्यमानस्यसंग्रामेव्यूढेरजसिचोत्थिते ॥ १८ ॥ धनुःकूजितविज्ञानंतत्रासीत्पतियुद्धतः ॥ गात्रस्पर्शनयोधानां व्यज्ञास्तपरिपंथिनं ॥ १९ ॥ युध्यमानं
शरैराजन्सिंजिनीध्वजिनोरवात् ॥ अन्योन्यंवीरसंशब्दोनाश्रूयतभटैःकृतः ॥ २० ॥ शब्दायमानेसंग्रामेपटहेकर्णदारिणि ॥ युध्यमानस्यसंग्रामेकुर्वतःपौरुषं
स्वकं ॥ २१ ॥ बाश्रौपंतामगोत्राणिकीर्तनंचपरस्परं ॥ भीष्मचापच्युतैर्बाणैरार्तानांयुध्यतांमृधे ॥ २२ ॥ परस्परैर्बाणैराणांमनांसिसमकंपयन् ॥ तस्मिन्न
त्याकुलेयुद्धेदारुणेलोमहर्षणे ॥ २३ ॥ पितापुत्रंचसमरेनाभिजानातिकश्चन ॥ चक्रेभग्नेयुगेच्छिन्नेएकधुर्येहयेहतः ॥ २४ ॥ आक्षिप्तःस्यंदनाद्वीरःससारथिर
जिह्वगैः ॥ एवंचसमरेसर्वेवीराश्चविरथीकृताः ॥ २५ ॥ तेनतेनस्मदृश्यंतेधावमानाःसमंततः ॥ गजोहतःशिरश्छिन्नंमर्मभिन्नंहयोहतः ॥ २६ ॥ अहतःकोपिनै
वासीद्भीष्मेनिघ्नतिशात्रवान् ॥ श्वेतःकुरूणामकरोत्क्षयंतस्मिन्महाहवे ॥ २७ ॥ राजपुत्रान्रथोदारानवधीच्छतसंघशः ॥ चिच्छेदरथिनांबाणैःशिरांसिभरत
र्षभ ॥ २८ ॥ सांगदाबाहवश्चैवधनूंषिचसमंततः ॥ रथेषांरथचक्राणितूणीराणियुगानिच ॥ २९ ॥ छत्राणिचमहार्हाणिपताकाश्चविशांपते ॥ हयौघाश्चरथौ
घाश्चनरौघाश्चैवभारत ॥ ३० ॥ वारणाःशतशश्चैवहताःश्वेतेनभारत ॥ वयंश्वेतभयाद्भीताविहायरथसत्तमं ॥ ३१ ॥ अपयातास्तथापश्चाद्विभुंष्यामधृष्णवः ॥
शरपातमतिक्रम्यकुरवःकुरुनंदन ॥ ३२ ॥ भीष्मंशांतनवंयुद्धेस्थिताःपश्यामसर्वशः ॥ अदीनोदीनसमयेभीष्मोस्माकंमहाहवे ॥ ३३ ॥ एकस्तस्थौनरव्या
घोगिरिर्मैरुरिवाचलः ॥ आददानइवप्राणान्सविताशिशिरात्यये ॥ ३४ ॥ गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौशरमरीचिमान् ॥ समुमोन्वमहेष्वासःशरसंधान
नेकशः ॥ ३५ ॥ निघ्नन्नभिन्नान्समरेवजपाणिरिवासुरान् ॥ तेवध्यमानाभीष्मेणप्रजहुस्तंमहाबलं ॥ ३६ ॥ स्वयूयादिवतेयूथान्मुक्तंभूमिषुदारुणं ॥ तमेव
मुषलद्व्यैकोहृष्टःपुष्टःपरंतप ॥ ३७ ॥ दुर्योधनप्रियेयुक्तःपांडवान्परिशोचयन् ॥ जीवितंदुस्त्यजंत्यक्काभयंचसुमहाहवे ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

पातयामाससैन्यानिपांडवानांविशांपते ॥ प्रहरंतमनीकानिपितादेवव्रतस्तव ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वासेनापतिंभीष्मस्त्वरितःश्वेतमभ्ययात् ॥ सभीष्मंशरजालेनमहता
समवाकिरत् ॥ ४० ॥ श्वेतंचापितथाभीष्मःशरौघैःसमवाकिरत् ॥ तौट्टपाविवनर्दतौमत्ताविवमहाद्विपौ ॥ ४१ ॥ व्याघ्राविवसुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥
अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यततस्तौपुरुषर्षभौ ॥ ४२ ॥ भीष्मःश्वेतश्चयुयुधेपरस्परवधैषिणौ ॥ एकाङ्गानिर्दहेद्भीष्मःपांडवानामनीकिनीं ॥ ४३ ॥ शरैःपरमसंकुद्धोय
दिश्वेतोनपालयेत् ॥ पितामहंततोदृष्ट्वाश्वेतेनविमुखीकृतं ॥ ४४ ॥ प्रहर्षंपांडवाजग्मुःपुत्रस्तेविमनाभवत् ॥ ततोदुर्योधनःक्रुद्धःपार्थिवैःपरिवारितः ॥ ४५ ॥
ससैन्यःपांडवानीकमभ्यद्रवतसंयुगे ॥ दुर्मुखःकृतवर्माचरुपःशल्योविशांपतिः ॥ ४६ ॥ भीष्मंजुगुपुरासाद्यतवपुत्रेणनोदिताः ॥ दृष्ट्वातुपार्थिवैःसर्वैर्दुर्योधन
पुरोगमैः ॥ ४७ ॥ पांडवानामनीकानिवध्यमानानिसंयुगे ॥ श्वेतोगांगेयमुत्सृज्यतवपुत्रस्यवाहिनीं ॥ ४८ ॥ नाशयामासवेगेनवायुर्वक्षानिवौजसा ॥ द्राव
यित्वाचमुराजन्वैराटिःक्रोधमूर्च्छितः ॥ ४९ ॥ आपतत्सहस्राभूयोयत्रभीष्मोव्यवस्थितः ॥ तौतत्रोपगतौराजन्शरदीप्तौमहाबलौ ॥ ५० ॥ अयुध्येतांमहात्मा
नौयथोभौटत्रवासवौ ॥ अन्योन्यंतुमहाराजपरस्परवधैषिणौ ॥ ५१ ॥ निगृह्यकार्मुकंश्वेतोभीष्मंविब्याधसप्तभिः ॥ पराक्रमंततस्तस्यपराक्रम्यपराक्रमी ॥ ५२ ॥
तरसावारयामासमत्तोमत्तमिवद्विपं ॥ श्वेतःशांतनवंभूयःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ५३ ॥ विब्याधपंचविंशत्यातदद्भुतमिवाभवत् ॥ तंप्रत्यविध्यदशभिर्भीष्मःशांत
नवस्तदा ॥ ५४ ॥ सविद्धस्तेनबलवान्नाकंपतयथाऽचलः ॥ वैराटिःसमरेक्रुद्धोभृशमायम्यकार्मुकं ॥ ५५ ॥ आजघानततोभीष्मंश्वेतःक्षत्रियनंदनः ॥ संप्रह
स्यततःश्वेतःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ ५६ ॥ धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यनवभिर्दशधाशरैः ॥ संधायविशिखंचैवशरंलोमप्रवाहिनं ॥ ५७ ॥ उन्ममाथततस्तालंध्वज
शीर्षमहात्मनः ॥ केतुंनिपतितंदृष्ट्वाभीष्मस्यतनयास्तव ॥ ५८ ॥ हतंभीष्मममन्यंतश्वेतस्यवशमागतं ॥ पांडवांश्चापिसंहृष्टादधुःशंखान्मुदायुताः ॥ ५९ ॥ भी
ष्मस्यपतितंकेतुंदृष्ट्वातालंमहात्मनः ॥ ततोदुर्योधनःक्रोधात्स्वमनीकमनोदयत् ॥ ६० ॥ यत्ताभीष्मंपरीप्सध्वंरक्षमाणाःसमंततः ॥ मानःप्रपश्यमानानांश्वे
तान्मृत्युमवाप्स्यति ॥ ६१ ॥ भीष्मःशांतनवःशूरस्तथासत्यंब्रवीमिवः ॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वात्वरमाणामंहारथाः ॥ ६२ ॥ बलेनचतुरंगेणगांगेयमन्वपालयन् ॥
बाल्हीकःकृतवर्माचशलःशल्यश्चभारत ॥ ६३ ॥ जलसंधोविकर्णश्चचित्रसेनोविंशतिः ॥ त्वरमाणास्त्वरकालेपरिवार्यसमंततः ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

शस्त्रवृष्टिसुतुमुलांश्वेतस्योपर्यपातयन् ॥ तान्क्रुद्धोनिशितैर्वाणैस्त्वरमाणोमहारथः ॥ ६५ ॥ अवारयदमेयात्मादर्शयन्पाणिलाघवं ॥ सनिवार्यतुतान्सर्वा
नकंसरीकुंजरानिव ॥ ६६ ॥ महताशरवर्षेणभीष्मस्यधनुराच्छिनत् ॥ ततोऽन्यद्भनुरादायभीष्मःशांतनवोयुधि ॥ ६७ ॥ श्वेतंविव्याधराजेंद्रकंकपत्रैःशितैःश
रैः ॥ ततःसेनापतिःक्रुद्धोभीष्मंबहुभिरायसैः ॥ ६८ ॥ विव्याधसमरेराजन्सर्वलोकस्यपश्यतः ॥ ततःप्रव्यथितोराजाभीष्मंदृष्ट्वा निवारितं ॥ ६९ ॥ प्रवीरंसर्व
लोकस्यश्वेतेनयुधिवैतदा ॥ निष्ठानकश्चमुमहांस्तवसैन्यस्यचाभवत् ॥ ७० ॥ तंवीरंवारितंदृष्ट्वाश्वेतेनशरविक्षतं ॥ हतंश्वेतेनमन्यंतेश्वेतस्यवशमागतं ॥ ७१ ॥
ततःक्रोधवशंप्राप्तःपितादेवव्रतस्तव ॥ ध्वजमुन्मथितंदृष्ट्वातांचसेनांनिवारितां ॥ ७२ ॥ श्वेतंप्रतिमहाराजव्यस्तजत्सायकान्वहून् ॥ तानावार्यरणेश्वेतोभीष्म
स्यरथिनांवरः ॥ ७३ ॥ धनुश्चिच्छेदभस्त्रेणपुनरेवपितुस्तव ॥ उत्सृज्यकार्मुकंराजन्गांगेयःक्रोधमूर्च्छितः ॥ ७४ ॥ अन्यत्कार्मुकमादायविपुलंबलवत्तरं ॥ तत्र
संधायविपुलान्भस्त्रान्सप्तशिलाशितान् ॥ ७५ ॥ चतुर्भिश्चजघानाश्वान्श्वेतस्यपृतनापतेः ॥ ध्वजंद्वाभ्यांतुचिच्छेदसप्तमेनचसारथेः ॥ ७६ ॥ शिरश्चिच्छेदभस्त्रेण
संक्रुद्धोऽलघुविक्रमः ॥ हताश्वसूतात्सरथादवपुत्यमहाबलः ॥ ७७ ॥ अमर्षवशमापन्नोव्याकुलःसमपद्यत ॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंश्वेतंदृष्ट्वापितामहः ॥ ७८ ॥ ताड
यामासनिशितैःशरसंघैःसमंततः ॥ सताड्यमानःसमरेभीष्मचापच्युतैःशरैः ॥ ७९ ॥ स्वरथेधनुरुत्सृज्यशक्तिंजग्राहकांचनीं ॥ ततःशक्तिरणेश्वेतोजग्राहोत्रांम
हाभयां ॥ ८० ॥ कालदंडोपमांघोरांमृत्योर्जिह्वामिवश्वसन् ॥ अब्रवीच्चतदाश्वेतोभीष्मंशांतनवरणे ॥ ८१ ॥ तिष्ठेदानींसुसंरब्धःपश्यमांपुरुषोभव ॥ एवमु
क्त्वामहेष्वासोभीष्मंयुधिपराक्रमी ॥ ८२ ॥ ततःशक्तिममेयात्माचिक्षेपभुजगोपमां ॥ पांडवार्थंपराक्रांतस्तवानर्थंचिकीर्षुकः ॥ ८३ ॥ हाहाकारोमहानासीत्पु
त्राणांतिविशांपते ॥ दृष्ट्वाशक्तिंमहाघोरांमृत्योर्दंडसमप्रभां ॥ ८४ ॥ श्वेतस्यकरनिर्मुक्तांनिर्मुक्तोरगसन्निभां ॥ अपतत्सहसाराजन्महोत्केवनभस्तलात् ॥ ८५ ॥
ज्वलंतीमंतरिक्षेतांज्वालाभिरिवसंवृतां ॥ असंभ्रांतस्तदाराजन्पितादेवव्रतस्तव ॥ ८६ ॥ अष्टभिर्नवभिर्भीष्मःशक्तिंचिच्छेदपत्रिभिः ॥ उत्कृष्टहेमविकृतां
निकृतांनिशितैःशरैः ॥ ८७ ॥ उच्चक्रुश्रुस्ततःसर्वतावकाभरतर्षभ ॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वावैराटिःक्रोधमूर्च्छितः ॥ ८८ ॥ कालोपहतचेतास्तुकर्तव्यंनाभ्यजा
नत ॥ क्रोधसंमूर्च्छितोराजन्वैराटिःप्रहसन्निव ॥ ८९ ॥ गदांजग्राहसंहृष्टोभीष्मस्यनिधनंप्रति ॥ क्रोधेनरक्तनयनोदंडपाणिरिवांतकः ॥ ९० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीष्मसमभिद्रावजलौघद्वपर्वतं ॥ तस्यवेगमसंवार्यमत्वाभीष्मः प्रतापवान् ॥ ११ ॥ प्रहारविप्रमोक्षार्थसहसाधरणीगतः ॥ श्वेतः क्रोधसमाविष्टो भ्रामयित्वा तु तांगदां ॥ १२ ॥ रथे भीष्मस्य चिक्षेप यथा देवो धनेश्वरः ॥ तथा भीष्मनिपातिन्यासरथो भस्मसात्कृतः ॥ १३ ॥ सध्वजः सहसूतेन साश्वः सयुगबन्धुरः ॥ विरथं रथिनां श्रेष्ठं भीष्मं दृष्ट्वा रथोत्तमाः ॥ १४ ॥ अभ्यधावंत सहिताः शल्यप्रभृतयोरथाः ॥ ततो न्यं रथमास्थाय धनुर्विस्फार्य दुर्मनाः ॥ १५ ॥ शनैरभ्ययाच्छुतं गांगेयः प्रहसन्निव ॥ एतस्मिन्नंतरे भीष्मः शुश्राव विपुलांगिरं ॥ १६ ॥ आकाशादीरितां दिव्यामात्मनो हितसंभवां ॥ भीष्मभीष्ममहाबाहो शीघ्रं यत्नं कुरुष्व वै ॥ १७ ॥ एष त्वस्य जये कालो निर्दिष्टो विश्वयोनिना ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितं ॥ १८ ॥ संप्रहृष्टमना भूत्वा वधेतस्य मनोदधे ॥ विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनं ॥ १९ ॥ सहितास्त्वभ्यवर्त्तत परीप्संतो महारथाः ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १०० ॥ कैकेयो धृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान् ॥ एताना पततः सर्वान् द्रोणशल्यरूपैः सह ॥ १०१ ॥ अवारयदमेयात्मा वारिवेगानि वाचलः ॥ स निरुद्धेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ २ ॥ श्वेतः खड्गमथाकृष्य भीष्मस्य धनुराच्छिनत् ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं त्वरमाणः पितामहः ॥ ३ ॥ देवदूतवचः श्रुत्वा वधेतस्य मनोदधे ॥ ततः प्रचरमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ॥ ४ ॥ अन्यत्कार्मुकमादाय त्वरमाणो महारथः ॥ क्षणेन स ज्यमकरोच्छुक्रचापसमप्रभं ॥ ५ ॥ पिता ते भरत श्रेष्ठ श्वेतं दृष्ट्वा महारथैः ॥ दृतं तं मनुजव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ॥ ६ ॥ अभ्यवर्तत गांगेयः श्वेतं सेनापतिं द्रुतं ॥ आपतंतं ततो भीष्मो भीमसेनं प्रतापवान् ॥ ७ ॥ आजघ्ने विशिखैः पष्ट्या सेनान्यं समहारथः ॥ अभिमन्युं च समरे पिता देवव्रतस्तव ॥ ८ ॥ आजघ्ने भरत श्रेष्ठ स्त्रिभिः सन्नतपर्वभिः ॥ सात्यकिं च शतेनाजौ भरतानां पितामहः ॥ ९ ॥ धृष्टद्युम्नं च विंशत्या कैकेयं चापि पंचभिः ॥ तांश्च सर्वान् महेश्वासान् पिता देवव्रतस्तव ॥ १० ॥ वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमेवाभिद्रुवे ॥ ततः शरं मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमं ॥ ११ ॥ विरुष्य बलवान् भीष्मः समाधत्त दुरासदं ॥ ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं शरं लोमवाहिनं ॥ १२ ॥ ददृशुर्देवगंधर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ सतस्य कवचं भित्त्वा हृदयं चामितौ जसः ॥ १३ ॥ जगाम धरणीबाणो महाशनिरिव ज्वलन् ॥ अस्तंगच्छन् यथा दित्यः प्रभामादाय सत्वरः ॥ १४ ॥ एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम ह ॥ तं भीष्मेण न रव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि ॥ १५ ॥ प्रपतंतं मपश्यामगिरेः शृंगमिव च्युतं ॥ अशोचन् पाण्डवास्तत्र क्षत्रियाश्च महारथाः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ७३ ॥ श्वेतइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 प्रहृष्टाश्चसुतास्तुभ्यंकुरवश्चापिसर्वशः ॥ ततोदुःशासनोराजनृश्वेतं हृष्टानिपातितं ॥ १७ ॥ वादित्रनिनदैर्यैरैर्नृत्यतिस्मसमततः ॥ तस्मिन्हतेमहेष्वासेभीष्मे
 णाहवशीभिना ॥ १८ ॥ प्रावेपंतमहेष्वासाः शिखंडिप्रमुखारथाः ॥ ततोधनंजयोराजनृवाण्यश्वापिसर्वशः ॥ १९ ॥ अवहारंशनैश्चक्रुर्निहतेवाहिनीपतौ ॥
 ततोवहारः सैन्यानांतवतेषांचभारत ॥ २० ॥ तावकानांपरेषांचनर्दतांचमुहुर्मुहुः ॥ पार्याविमनसोभूत्वान्यवर्तंतमहारथाः ॥ चिंतयंतोवधंघोरंरैरथेनपरंतपाः
 ॥ १२१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०श्वेतवधेअष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच (श्वेते
 सेनापतौतातसंग्रामेनिहतेपरैः ॥ किमकुर्वन्महेष्वासाः पंचालाः पांडवैः सह ॥ १ ॥ सेनापतिसमाकर्ण्यश्वेतंयुधिनिपातितं ॥ तदर्थंयततांचापिपरेषांप्रपलायि
 नां ॥ २ ॥ मनःप्रीणातिमेवाक्यंजयंसंजयशृण्वतः ॥ प्रत्युपायंचिंतयंतः सज्जनाः प्रस्रवंतिमे ॥ ३ ॥ सहिवीरोरुरक्तश्चटद्भः कुरुपतिस्तदा ॥ रुतंवैरंसदातेनपि
 तुःपुत्रेणधीमता ॥ ४ ॥ तस्योद्वेगभयाच्चापिसंश्रितः पांडवान्पुरा ॥ सर्ववलंपरित्यज्यदुर्गसंश्रित्यतिष्ठति ॥ ५ ॥ पांडवानांप्रतापेनदुर्गदेशंनिवेश्यच ॥ सपत्ना
 न्सततंवाधन्नार्यवृत्तिमनुष्ठितः ॥ ६ ॥ आश्रयंवैसदातेषांपुराराज्ञांसुदुर्मतिः ॥ ततोयुधिष्ठिरेभक्तः कथंसंजयसूदितः ॥ ७ ॥ प्रक्षिप्तः संमतः क्षुद्रः पुत्रोमेपुरुषा
 धमः ॥ मयुद्धंरोचयेद्भीष्मो नचाचार्यः कथंचन ॥ ८ ॥ नरूपो नचगांधारीनाहंसंजयरोचये ॥ नवासुदेवोवाण्यो धर्मराजश्चपांडवः ॥ ९ ॥ नभीमो नार्जुनश्चै
 वनयमौपुरुषर्षभौ ॥ वार्यमाणो मयानित्यंगांधार्याविदुरेणच ॥ १० ॥ जामदग्न्येनरामेणव्यासेनचमहात्मना ॥ दुर्योधनोयुध्यमानोनित्यमेवहिसंजय ॥
 ॥ ११ ॥ कर्णस्यमतमास्थायसौवलस्यचपापकृत् ॥ दुःशासनस्यचतथाफांडवान्प्रान्वचिंतयत् ॥ १२ ॥ तस्याहंव्यसनंघोरंमन्येप्राप्तंतुसंजय ॥ श्वेतस्यचविना
 शेनभीष्मस्यविजयेनच ॥ १३ ॥ संक्रुद्धः कृष्णसहितः पार्थः किमकरोद्युधि ॥ अर्जुनाद्विभयंभूयस्तन्मेतातनशाम्यति ॥ १४ ॥ सहिशूरश्चकौतेयः क्षिप्रकारीध
 नंजयः ॥ मन्येशरैः शरीराणिशत्रूणांप्रमथिष्यति ॥ १५ ॥ ऐंद्रिमिंद्रानुजसमंमहेंद्रसदृशंवले ॥ अमोघक्रोधसंकल्पं हृष्टाङ्गः किमभून्मनः ॥ १६ ॥ तथैववेदवि
 च्छूरोज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ इंद्रास्त्रविदमेयात्माप्रपतन्समितिंजयः ॥ १७ ॥ वज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणांचप्रयोजकः ॥ सखद्गाक्षेपहस्तस्तुघोषंचक्रेमहारथः ॥
 ॥ १८ ॥ ससंजयमहाप्राज्ञोद्बुधपदस्यात्मजोवली ॥ धृष्टद्युम्नः किमकरोच्छेतेयुधिनिपातिते ॥ १९ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पुराचैवापराधेनवधेनचचमूपतेः ॥ मन्येमनःप्रजज्वालपांडवानांमहात्मनां ॥ २० ॥ तेषांक्रोधंचितयंस्तुअहःसुचनिशासुच ॥ नशांतिमधिगच्छामिदुर्योधन
कृतेनहि ॥ कयंचाभून्महायुद्धंसर्वमाचक्ष्वसंजय ॥ २१ ॥ संजयउवाच शृणुराजन्स्थिरोभूत्वातवापनयनोमहावि ॥ नचदुर्योधनेदोषमिममाधातुमर्ह
सि ॥ २२ ॥ गतोदकेसेतुबंधोयादृक्तादृक्प्रतिस्तव ॥ संदीप्तेभवनेयद्वत्कूपस्यखननंतथा ॥ २३ ॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिदारुणे ॥ तावकानांपरेषांचपु
नर्युद्धमवर्तत ॥ २४ ॥ श्वेतंतुनिहतंदृष्ट्वाविराटस्यचमूपतिं ॥ कृतवर्मणाचसहितंदृष्ट्वाशल्यमवस्थितं ॥ २५ ॥ शंखःक्रीधात्प्रजज्वालहविषांहव्यवाडिव ॥ सवि
स्फार्यमहच्चापंशक्रचापोपमंबली ॥ २६ ॥ अभ्यधावज्जिघांसन्वैशल्यमद्राधिपयुधि ॥ महतारथसंधेनसमंतात्परिरक्षितः ॥ २७ ॥ सृजन्बाणमयंवर्षप्राया
च्छल्यरथंप्रति ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमत्तवारणविक्रमं ॥ २८ ॥ तावकानांरथाःसप्तसमंतात्पर्यवारयन् ॥ मद्रराजंपरीप्संतोमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतं ॥ २९ ॥ बृहद्वलश्च
कौसल्योजयत्सेनश्चमागधः ॥ तथारुक्मरथोराजन्पुत्रःशल्यस्यमानितः ॥ ३० ॥ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ बृहत्क्षत्रस्यदायादःसंधवश्च
जयद्रथः ॥ ३१ ॥ नानाधातुविचित्राणिकार्मुकाणिमहात्मनां ॥ विस्फारितान्यदृश्यंततोयदेष्विवविद्युतः ॥ ३२ ॥ तेतुबाणमयंवर्षशंखमूर्धिन्यपातयन् ॥ नि
दाघांतेनिलोद्धूतामेघाइवनगेजलं ॥ ३३ ॥ ततःक्रुद्धोमहेष्वासःसप्तभलैःसुतेजनैः ॥ धनूपितेषामाच्छिद्यननर्दपृतनापतिः ॥ ३४ ॥ ततोभीष्मोमहाबाहुर्विन
द्यजलदोयथा ॥ तालमात्रंधनुर्गृह्यशंखमभ्यद्रवद्रणे ॥ ३५ ॥ तमुद्यंतमुदीक्ष्याथमहेष्वासंमहाबलं ॥ संत्रस्तापांडवीसेनावातवेगहतेवनौः ॥ ३६ ॥ ततोर्जुनः
संत्वरितःशंखस्यासीत्पुरःसरः ॥ भीष्माद्रक्ष्योयमध्येतिततोयुद्धमवर्तत ॥ ३७ ॥ हाहाकारोमहानासीद्योधानांयुधियुध्यतां ॥ तेजस्तेजसिसंपृक्तमित्येवंविस्म
यंययुः ॥ ३८ ॥ अथशल्योगदापाणिरवतीर्यमहारथात् ॥ शंखस्यचतुरोवाहांनहनद्भरतर्षभ ॥ ३९ ॥ सहताश्चाद्रथात्तूर्णंखड्गमादायविद्रुतः ॥ वीभत्सोश्चरथंप्रा
प्यपुनःशांतिमविंदत ॥ ४० ॥ ततोभीष्मरथात्तूर्णमुत्पतंतिपतत्रिणः ॥ यैरंतरिक्षंभूमिश्चसर्वतःसमवस्तृता ॥ ४१ ॥ पंचालानथमत्स्यांश्चकेकयांश्चप्रभद्रकान् ॥
भीष्मःप्रहरतांश्रेष्ठःपातयामासपत्रिभिः ॥ ४२ ॥ उत्सृज्यसमरेराजन्पांडवंसव्यसाचिनं ॥ अभ्यद्रवतपांचाल्यंद्रुपदंसेनयावृतं ॥ ४३ ॥ प्रियंसंबंधिनंराजन्
शरानवकिरन्वहून् ॥ अग्निनेवप्रदग्धानिवनानिशिशिरात्यये ॥ ४४ ॥ शरदग्धान्यदृश्यंतसैन्यानिद्रुपदस्यह ॥ अत्यतिष्ठद्रणेभीष्मोविधूमइवपावकः ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ एकायनीकुर्वन् एकमार्गः कुर्वन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥५॥ ॥५॥

मध्यंदिने यथादित्यंतपंतमिव तेजसा ॥ न शोकुः पांडवे यस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुं ॥ ४६ ॥ वीक्षांचक्रुः समं तांते पांडवाभ्यपीडिताः ॥ त्रातारं नाध्यगच्छं
तगावः शीतादिता इव ॥ ४७ ॥ सा तु यौधिष्ठिरीसेना गां मेयशरपीडिता ॥ सिंहेनेव विनिर्भिन्ना शुक्ला गौरिव गोपतेः ॥ ४८ ॥ हते विप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दि
ते ॥ हाहाकारो महानासीत्पांडुसैन्येषु भारत ॥ ४९ ॥ ततो भीष्मः शांतनवो नित्यं मंडलकार्मुकः ॥ मुमोच बाणाद्दीप्ताग्रानहीनाशी विपानिव ॥ ५० ॥ शरैरेका
यनीकुर्वन् दिशः सर्वा यत्नव्रतः ॥ जघान पांडवरथानादि श्यादि श्य भारत ॥ ५१ ॥ ततः सैन्येषु भग्नेषु मयितेषु च सर्वशः ॥ प्राप्ते चास्तं दिनकरेन प्राज्ञाय तर्किंचन
॥ ५२ ॥ भीष्मं च समुदीर्य तं दृष्ट्वा पार्थामहाहवे ॥ अवहारमकुर्वन् सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ इति श्रीम० भी० भीष्मव० शंखयुद्धे प्रथमदिवसावहारे एकोनपं
चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥५॥ ॥५॥ संजय उवाच कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ॥ भीष्मे च युद्धसंख्ये दृष्टे दुर्योधने तथा ॥ १ ॥ धर्मराज
स्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनं ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः ॥ २ ॥ शुचापरमया युक्तश्चितयानः पराजयं ॥ वार्ष्णेयमब्रवीद्राज नृदृष्ट्वा भीष्मस्य वि
क्रमं ॥ ३ ॥ कृष्णपश्य महेश्वासं भीष्मं भीमपराक्रमं ॥ शरैर्दहतं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलं ॥ ४ ॥ कथमेतन्महात्मानं शक्यामः प्रतिवीक्षितुं ॥ लेलित्यमानं सै
न्यं मे हविष्मंतमिवानलं ॥ ५ ॥ एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मंतं महाबलं ॥ दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं समरे मार्गणाहतं ॥ ६ ॥ शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ॥ व
रुणः पाशभृद्वापि कुबेरो वागदाधरः ॥ ७ ॥ न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महाबलः ॥ सोहमेवंगते मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवे ॥ ८ ॥ आत्मनो बुद्धिर्दौर्बल्याद्भीष्म
मासाद्य केशव ॥ वनं यास्यामि वार्ष्णेय श्रेयो मे तत्र जीवितुं ॥ ९ ॥ न त्वेतान्मृथिवीपालान् दातुं भीष्माय मृत्यवे ॥ क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्ववित् ॥
॥ १० ॥ यथाऽनलं प्रज्वलितं तपंगाः समभिद्रुताः ॥ विनाशायोपगच्छंति तथा मे सैनिकोजनः ॥ ११ ॥ क्षयं नीतोस्मि वार्ष्णेयराज्यहेतोः पराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैव
मे वीराः कर्षिताः शरपीडिताः ॥ १२ ॥ मत्कृते भ्रातृहर्दे न राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् ॥ जीवितं बहु मन्ये हं जीवितं त्यद्यदुर्लभं ॥ १३ ॥ जीवितस्य च शेषेण तपस्त
प्यामि दुश्चरं ॥ न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानिकेशव ॥ १४ ॥ रथान्मे बहुसाहस्रान् दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणां ॥ १५ ॥

कृतेवहारे इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कक्षंतुणं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अश्वे उडुपशून्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ आर्जवेनअकुटिलेनदिव्यास्त्रमायाहीनेन ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अंतर्मनाःविमंताः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ निधनंनिधनहेतुः ॥ ३० ॥

किंनुरुत्वाहितंमेस्याद्ब्रूहिमाधवमाचिरं ॥ मध्यस्थमिवपश्यामिसमरेसव्यसाचिनं ॥ १६ ॥ एकोभीमःपरंशक्त्योद्युध्यत्येवमहाभुजः ॥ केवलंबाहुवीर्येणक्ष
त्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १७ ॥ गदयावीरघातिन्यायथोत्साहंमहामनाः ॥ करोत्यसुकरंकर्मरथाश्वनरदंतिषु ॥ १८ ॥ नालमेषक्षयंकर्तुंपरसैन्यस्यमारिष ॥ आर्जवे
नैवयुद्धेनवीरवर्षशतैरपि ॥ १९ ॥ एकोऽस्त्रवित्सखातेऽयंसोप्यस्मान्समुपेक्षते ॥ निर्दत्तमानान्भीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना ॥ २० ॥ दिव्यान्यस्त्राणिभीष्मस्य
द्रोणस्यचमहात्मनः ॥ यक्ष्यंतिक्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानिपुनःपुनः ॥ २१ ॥ रुष्णभीष्मःसुसंरब्धःसहितःसर्वपार्थिवैः ॥ क्षपयिष्यतिनोनूनंयादृशोस्यपराक्र
मः ॥ २२ ॥ सत्वंपश्यमहाभागयोगेश्वरमहारथं ॥ भीष्मंयःशमयेत्संख्येदावाग्निजलदोयथा ॥ २३ ॥ तवप्रसादाद्रोविंदपांडवानिहतद्विषः ॥ स्वराज्यमनुसंप्राप्ता
मोदिष्यंतेसबांधवाः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वाततःपार्थोध्यायन्नास्तेमहामनाः ॥ चिरमंतर्मनाभूत्वाशोकोपहतचेतनः ॥ शोकार्तंतमथोज्ञात्वादुःखोपहतचेतसं ॥
॥ २५ ॥ अब्रवीत्तत्रगोविंदोहर्षयन्सर्वपांडवान् ॥ माशुचोभरतश्रेष्ठनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥ यस्यतेभ्रातरःशूराःसर्वलोकेषुधन्विनः ॥ अहंचप्रियकृद्राजन्
सात्यकिश्चमहायशाः ॥ २७ ॥ विराटद्रुपदौचेमौधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ तथैवसबलाश्चेमेराजानोराजसत्तम ॥ २८ ॥ त्वत्प्रसादंप्रतीक्षंतेत्वद्भक्ताश्चविशांपते ॥
एषतेपार्षतो नित्यंहितकामःप्रियेरतः ॥ २९ ॥ सैनापत्यमनुप्राप्तोऽधृष्टद्युम्नोमहाबलः ॥ शिखंडीचमहाबाहोभीष्मस्यनिधनंकिल ॥ ३० ॥ एतच्छ्रुत्वाततोधर्मो
धृष्टद्युम्नमहारथं ॥ अब्रवीत्समितौतस्यांवासुदेवस्यशृण्वतः ॥ ३१ ॥ धृष्टद्युम्ननिबोधेदंयत्त्वांवक्ष्यामिमारिष ॥ नातिक्रम्यंभवेत्तच्चवचनंममभाषितं ॥ ३२ ॥
भवान्सेनापतिर्मर्त्यंवासुदेवेनसंमितः ॥ कार्तिकेयोयथानित्यंदेवानामभवत्पुरा ॥ ३३ ॥ तथात्वमपिपांडूनांसेनानीःपुरुषर्षभ ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलविक्रम्य
जहिकौरवान् ॥ ३४ ॥ अहंचतेनुयास्यामिभीमःरुष्णश्चमारिष ॥ माद्रीपुत्रौचंसहितौद्रौपदेयाश्चदंशिताः ॥ ३५ ॥ येचान्येपृथिवीपालाःप्रधानाःपुरुषर्षभ ॥
ततउद्धर्षयन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोभ्यभाषत ॥ ३६ ॥ अहंद्रोणांतकःपार्थविहितःशंभुनापुरा ॥ रणेभीष्मंरुपंद्रोणंतथाशल्यंजयद्रथं ॥ ३७ ॥ सर्वानघरणेदृष्टान्प्रति
योत्स्यामिपार्थिव ॥ अथोत्कुष्टमहेष्वासैःपांडवैर्युद्धदुर्मदैः ॥ ३८ ॥ समुद्यतेपार्थिवेद्रेपार्षतेशत्रुसूदने ॥ तमब्रवीत्ततःपार्थःपार्षतंपृतनापतिं ॥ ३९ ॥

॥ ३१ ॥ भाषितमुक्तं ॥ ३२ ॥ मह्यंमम ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आकाशगङ्गवपक्षीव ॥ ४४ ॥ रथचर्यासुरथवर्त्मसु ॥ ४५ ॥ परमोपेतः पराउल्हाचासौमालक्ष्मीश्वेतिपरमातयाउपेतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

व्यूहः क्रींचारुणोनामसर्वशत्रुनिवर्हणः ॥ यंबृहस्पतिरिन्द्रायतदादेवासुरेब्रवीत् ॥ ४० ॥ तंयथावत्प्रतिव्यूहंपरानीकविनाशनं ॥ अदृष्टपूर्वराजानः पश्यन्तुकुरु
भिः सह ॥ ४१ ॥ यथोक्तः सनृदेवेनविष्णुर्वज्रभृतायथा ॥ प्रभातेसर्वसैन्यानामग्रेचक्रेधनंजयं ॥ ४२ ॥ आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः ॥ शासनात्पु
रुद्भुतस्यनिर्मितोविश्वकर्मणा ॥ ४३ ॥ इंद्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतः ॥ आकाशगङ्गवाकाशेगंधर्वनगरोपमः ॥ ४४ ॥ नृत्यमानइवाभातिरथचर्यासु
मारिष ॥ तेनरत्नवतापार्थः सचगांडीवधन्वना ॥ ४५ ॥ बभूवपरमोपेतः सुमेरुरिवभानुना ॥ शिरोभूषुपदोराजामहत्यासेनयावृतः ॥ ४६ ॥ कुंतिभोजश्चैद्य
श्चक्षुर्भ्यांतौजनेश्वरौ ॥ दाशार्णकाः प्रभद्राश्चदाशेरकगणैः सह ॥ ४७ ॥ अनूपकाः किराताश्चग्रीवायांभरतर्षभ ॥ पटच्चरैश्चपौडैश्चराजन्पौरवकैस्तथा ॥ ४८ ॥
निषादैः सहितश्चापिपृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ पक्षौतुभीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्थतः ॥ ४९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ पिशाचादारदाश्चैवपुंड्राः
कुंडीविषैः सह ॥ ५० ॥ मारुताधेनुकाश्चैवतंगणाः परतंगणाः ॥ बाल्हिकास्तित्तिराश्चैवचोलाः पांड्याश्चभारत ॥ ५१ ॥ एतेजनपदाराजन्दक्षिणंपक्षमाश्रिताः
अग्निवेशास्तुडुंडाश्चमालवादानभारयः ॥ ५२ ॥ शबराउद्गसाश्चैववत्साश्चसहनाकुलैः ॥ नकुलः सहदेवश्चवामंपक्षंसमाश्रिताः ॥ ५३ ॥ रथानामयुतंपक्षौ
शिरस्तुनियुतंतथा ॥ पृष्ठमंबुदमेवासीत्सहस्राणिचविंशतिः ॥ ५४ ॥ ग्रीवायांनियुतंचापिसहस्राणिचसप्ततिः ॥ पक्षकोटिप्रपक्षेषुपक्षातिषुचवारणाः ॥ ५५ ॥
जम्मुः परिवृताराजंश्चलंतइवपर्वताः ॥ जघनंपालयामासविराटः सहकेकयैः ॥ ५६ ॥ काशिराजश्चशैब्यश्चरथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ एवमेनंमहाव्यूहंव्यूह्यभा
रतपांडवाः ॥ ५७ ॥ सूर्योदयंतइच्छंतः स्थितायुद्धायदंशिताः ॥ तेषामादित्यवर्णानिविमलानिमहांतिच ॥ श्वेतच्छत्राण्यशोभंतवारणेषुरथेषुच ॥ ५८ ॥
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० क्रींचव्यूहनिर्माणेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ संजयउवाच क्रींचदृष्ट्वाततो
व्यूहमभेद्यंतनयस्तव ॥ रक्ष्यमाणंमहाघोरंपार्थेनामिततेजसा ॥ १ ॥ आचार्यमुपसंगम्यरूपंशल्यंचपार्थिव ॥ सौमदत्तिविकर्णंचसोश्चत्थामानमेवच ॥ २ ॥
दुःशासनादीन्भ्रातृंश्चसर्वानेवचभारत ॥ अन्यांश्चसुबहून्शूरान्युद्धायसमुपागतान् ॥ ३ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाबदीपेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ क्रींचमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ अपर्याप्तमपरिमेयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अभिजित्वत्यभिभूः कृष् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

प्राहेदंवचनंकालेहर्षयस्तनयस्तव ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वैर्युद्धविशारदाः ॥ ४ ॥ एकैकशः समर्थाहियूयं सर्वमहारथाः ॥ पांडुपुत्रानुरणेहंतुंससैन्यान्किमुसंह
ताः ॥ ५ ॥ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तमिदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं ॥ ६ ॥ संस्थानाः शूरसेनाश्च वेत्रिकाः कुरुरास्तथा ॥ आरोचकास्त्रि
गताश्च मद्रकायवनास्तथा ॥ ७ ॥ शत्रुं जयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ॥ विकर्णेन च वीरेण तथानंदोपनंदकैः ॥ ८ ॥ चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पारिभद्रकैः ॥
भीष्ममेवाभिरक्षंतु सहसैन्यपुरस्कृताः ॥ ९ ॥ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष ॥ अव्यूहंत महाव्यूहं पांडूनां प्रतिबाधकं ॥ १० ॥ भीष्मः सैन्येन महता समंतात्प
रिवारितः ॥ ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११ ॥ तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ कुंतलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशांपते ॥ १२ ॥ विदर्भैर्मैकलै
श्चैव कर्णं प्रावरणैरपि ॥ सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशो भिनं ॥ १३ ॥ गांधाराः सिंधुसौवीराः शिबयो यवसातयः ॥ शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥
॥ १४ ॥ ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ॥ अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा चांबष्ठकोसलैः ॥ १५ ॥ द्रुपदश्च शकैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ अभ्यरक्षतसंहृष्टः सौबले
यस्य वाहिनी ॥ १६ ॥ भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥ सौमदत्तिः सुशर्मा च कांबोजश्च सुदक्षिणः ॥
श्रुतापुश्चाच्युतायुश्च दक्षिणं पक्षमास्थिताः ॥ १८ ॥ अश्वत्थामा रूपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ महत्यासेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥ पृष्ठगोपास्तु
तस्यासन्नानादेश्याजनेश्वराः ॥ केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यपश्च अभिभूः ॥ २० ॥ ततस्वेतावकाः सर्वे हृष्टायुद्धाय भारत ॥ दध्मुः शंखान्मुदायुक्ताः सिंहना
दांस्तथोन्नदन् ॥ २१ ॥ तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां वृद्धः कुरुपितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२ ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पेष्यश्च विविधाः परैः ॥
आनकाश्चाभ्यहन्यंत सशब्दस्तुमुलो भवन् ॥ २३ ॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ॥ प्रदध्मतुः शंखवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४ ॥ पांचजन्यं हृषीकेशो
देवदत्तं धनंजयः ॥ पांडुं दध्मौ महाशंखं भीमकर्माटिकोदरः ॥ २५ ॥ अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥ का
शिराजश्च शैब्यश्च शिखंडी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७ ॥ पांचाल्याश्च महेष्वासाद्रौपद्याः पंचचात्मजाः ॥ सर्वे दध्मुर्महाशंखान्
सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ सघोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावेदीपेएकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ व्यतिकरोमे
 एवमेतेमहाराजप्रहृष्टाःकुरुपांडवाः॥पुनर्युद्धायसंजग्मुस्तापयानाःपरस्परं॥३०॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०कौरवव्यूहचरणायांएकपं
 चाशत्तमोऽध्यायः॥५१॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच एवंव्यूढेष्वनीकेषुसन्नद्धरुचिरध्वजं॥अपारमिवसंदृश्यसागरप्रतिमंवलं॥२॥तेषांमध्येस्थितोराजन्पुत्रोदुर्योधनस्तव॥अब्रवी
 ॥१॥ संजय उवाच समंव्यूढेष्वनीकेषुसन्नद्धरुचिरध्वजं॥अपारमिवसंदृश्यसागरप्रतिमंवलं॥२॥तेषांमध्येस्थितोराजन्पुत्रोदुर्योधनस्तव॥अब्रवी
 तावकान्सर्वान्युद्धध्वमितिदंशिताः॥३॥तेमनःक्रूरमाधायसमभित्यक्तजीविताः॥पांडवानभ्यवर्ततसर्वएवोच्छ्रितध्वजाः॥४॥ततोयुद्धंसमभवंतुमु
 ल्लोलोमहर्षणं॥तावकानांपरेषांचव्यतिषत्तरथद्विपं॥५॥मुक्तास्तुरथिभिर्बाणारुक्मपुंखाःसुतेजसः॥सन्निपेतुरकुंठाग्रानागेषुचहयेषुच॥६॥तथाप्रवृत्तेसंग्रा
 मेधनुरुद्यम्यदंशितः॥अभिपत्यमहाबाहुर्भीष्मोभीमपराक्रमः॥७॥सौभद्रेभीमसेनेचसात्यकौचमहारथे॥कैकेयेचविराटेचधृष्टद्युम्नेचपार्षते॥८॥एतेषुन
 रंवीरेषुचेदिमत्स्येषुचाभिभूः॥ववर्षशरवर्षाणिवृद्धःकुरुपितामहः॥९॥अभिघतततोव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे॥सर्वेषामेवसैन्यानामासीद्व्यतिकरोमहान्॥
 ॥१०॥सादिनोध्वजिनश्चैवहतप्रवरवाजिनः॥विप्रद्रुतरथानीकाःसमपद्यंतपांडवाः॥११॥अर्जुनस्तुनरव्याघ्रोदृष्ट्वाभीष्मंमहारथं॥वार्णायमब्रवीत्कु
 ङ्क्षोयाहिषत्रपितामहः॥१२॥एषभीष्मःसुसंकुद्धोवार्णायममवाहिनीं॥नाशयिष्यतिसुव्यक्तंदुर्योधनहितेरतः॥१३॥एषद्रोणःरुपःशल्योविकर्णश्चजना
 र्दन॥धार्तराष्ट्राश्चसहितादुर्योधनपुरोगमाः॥१४॥पंचालान्निहनिष्यंतिरक्षितादृढधन्वना॥सोहंभीष्मंवधिष्यामिसैन्यहेतोर्जनार्दन॥१५॥तमब्रवीद्वा
 सुदेवोयत्तोभवधनंजय॥एषत्वांप्रापयिष्यामिपितामहरथंप्रति॥१६॥एवमुक्त्वाततःशौरीरथंतलोकविश्रुतं॥प्रापयामासभीष्मस्यरथंप्रतिजनेश्वर॥
 ॥१७॥चलद्दुपताकेनबलाकावर्णवाजिना॥समुच्छ्रितमहाभीमनदद्धानरकेतुना॥१८॥महतामेघनादेनरथेनामिततेजसा॥विनिघ्नन्कौरवानीकंशूर
 सेनांश्चपांडवः॥१९॥प्रायान्छरणदःशीघ्रंसुहृदांहर्षवर्धनः॥तमापतंतवेगेनप्रभिन्नमिववारणं॥२०॥त्रासयंतरणेशूरान्मर्दयंतंचसात्यकैः॥सैंधवप्रमु
 खैर्गुप्तःप्राच्यंसौवीरकेकयैः॥२१॥सहसाप्रत्युदीयायभीष्मःशांतनवोर्जुनं॥कोहिगांडोवधन्वानमन्यःकुरुपितामहात्॥२२॥

लकःसमागमइत्यर्थः॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

द्रोणवैकर्तनाभ्यांवारथीसंयातुमर्हति ॥ ततोभीष्मोमहाराजसर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥ अर्जुनसप्तसप्तत्यानाराचानांसमाचिनोत् ॥ द्रोणश्चपंचविंशत्याकृ-
पःपंचाशताशरैः ॥ २४ ॥ दुर्योधनश्चतुःषष्ट्याशल्यश्चनवभिःशरैः ॥ सैंधवोनवभिश्चैवशकुनिश्चापिपंचभिः ॥ २५ ॥ विकर्णोदशभिर्भटैराजनविव्याधपांड-
वं ॥ सतैर्विद्वोमहेष्वासःसमंतान्निशितैःशरैः ॥ २६ ॥ नविव्यथेमहाबाहुर्भिद्यमानइवाचलः ॥ सभीष्मपंचविंशत्याकृपंचनवभिःशरैः ॥ २७ ॥ द्रोणषष्ट्यानर-
व्याघ्रोविकर्णचत्रिभिःशरैः ॥ शल्यंचैवत्रिभिर्बाणैराजानंचैवपंचभिः ॥ २८ ॥ प्रत्यविध्यदमेयात्माकिरीटीभरतर्षभ ॥ तंसात्यकिर्विराटश्चघृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥
॥ २९ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्चपरिववृधनंजयं ॥ ततोद्रोणमहेष्वासंगांगेयस्यप्रियेरतं ॥ ३० ॥ अभ्यवर्ततपांचाल्यःसंयुक्तःसहसोमकैः ॥ भीष्मस्तुरयिनांश्रेष्ठो-
राजनविव्याधपांडवं ॥ ३१ ॥ अशीत्यानिशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशंततावकाः ॥ तेषांतुनिनदंश्रुत्वासहितानांप्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥ प्रविवेशततोमध्यंनरसिंहःप्रता-
पवान् ॥ तेषांमहारथानांसमध्यंप्राप्यधनंजयः ॥ ३३ ॥ चिक्रीडधनुषाराजंलक्ष्मं कृत्वामहारथान् ॥ ततोदुर्योधनोराजाभीष्ममाहजनेश्वरः ॥ ३४ ॥ पीड्यमानं-
स्वकंसैन्यंहृष्ट्वापार्थेनसंयुगे ॥ एषपांडुसुतस्तातरुष्णेनसहितोबली ॥ ३५ ॥ यततांसर्वसैन्यानामूलनःपरिकृतति ॥ त्वयिजीवतिगांगेयद्रोणेचरथिनावरे ॥
॥ ३६ ॥ त्वत्कृतेचैवकर्णोपिन्यस्तशस्त्रोविशांपते ॥ नयुध्यतिरणेपार्थहितकामःसदामम ॥ ३७ ॥ सतथाकुरुगांगेययथाहन्येतफाल्गुनः ॥ एवमुक्तस्ततोराज-
नपितादेवव्रतस्तव ॥ ३८ ॥ धिक्क्षेत्रंधर्ममित्युक्त्वाप्रायात्पार्थरथंप्रति ॥ उभौश्वेतहयौराजनसंसक्तौप्रेक्ष्यपार्थिवाः ॥ ३९ ॥ सिंहनादान्भृशंचक्रुःशंखान्द-
धुश्चमारिष ॥ द्रौणिर्दुर्योधनश्चैवविकर्णश्चतवात्मजः ॥ ४० ॥ परिवार्यरणेभीष्मंस्थितायुद्धायमारिष ॥ तथैवपांडवाःसर्वेपरिवार्यधनंजयं ॥ ४१ ॥ स्थितायु-
द्धायमहेततोयुद्धमवर्तत ॥ गांगेयस्तुरणेपार्थमानच्छन्नवभिःशरैः ॥ ४२ ॥ तमर्जुनःप्रत्यविध्यदशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ ततःशरसहस्रेणसुप्रयुक्तेनपांडवः ॥
॥ ४३ ॥ अर्जुनःसमरश्लाघीभीष्मस्यावारयद्दिशः ॥ शरजालंततस्तत्तुशरजालेनमारिष ॥ ४४ ॥ वारयामासपार्थस्यभीष्मःशान्तनवस्तदा ॥ उभौपरमसंह-
ृष्टावुभौयुद्धाभिनंदिनौ ॥ ४५ ॥ निर्विशेषमयुध्येतांकृतप्रतिरुतैषिणौ ॥ भीष्मचापविमुक्तानिशरजालानिसंघशः ॥ ४६ ॥ शीर्यमाणान्यदृश्यंतभिन्नान्यर्जु-
नसायकैः ॥ तथैवार्जुनमुक्तानिशरजालानिसर्वशः ॥ ४७ ॥ गांगेयशरनुन्नानिप्रापंततमहीतले ॥ अर्जुनःपंचविंशत्याभीष्ममाच्छिन्नैःशरैः ॥ ४८ ॥

॥ ४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥ अंतरं छिद्रं तर्कयंतौ चितयंतौ ॥ ५५ ॥ अंतरमार्गस्थौ छिद्रान्वेषणपरौ ॥ ५६॥५७॥५८॥ चिह्नं ध्वजः ॥ ५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥ आलोका
भीष्मोपिसमरेपार्थविद्याधनिशितैः शरैः ॥ अन्योन्यस्य हयान् विध्वाध्वजौ च सुमहाबलौ ॥ ४९ ॥ रथे पारथचक्रे च चिक्रीडतुररिंदमौ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज भी
ष्मः प्रहरतांवरः ॥ ५० ॥ वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजघानस्तनान्तरे ॥ भीष्मचापच्युतैस्तु निर्विद्धो मधुसूदनः ॥ ५१ ॥ विरराजरणे राजन्सपुष्पइव किंशुकः ॥ त
तोर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवं ॥ ५२ ॥ सारथिं कुरुवृद्धस्य निर्विभेदशितैः शरैः ॥ यतमानौ तु तौ वीरावत्योन्यस्य वधं प्रति ॥ ५३ ॥ न शक्नुतांतदान्योन्य
मभिसंधातुमाहवे ॥ तौ मंडलानि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ ५४ ॥ अदर्शयेतां बहुधा सूतसामर्थ्यलाघवात् ॥ अंतरंच प्रहारेषु तर्कयंतौ परस्परं ॥ ५५ ॥
राजन् अंतरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः ॥ उभौ सिंहवोन्मिश्रं शंखशब्दंच चक्रतुः ॥ ५६ ॥ तथैव चापनिर्घोषंच क्रतुस्तौ महारथौ ॥ तयोः शंखनिनादेन रथने
मिस्वनेन च ॥ ५७ ॥ दारितासहसा भूमिश्च कपेचननाद च ॥ नोभयोरंतरं कश्चिद्दृशे भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ बलिनौ युद्धदुर्धर्षावत्योन्यसदृशावुभौ ॥ चिह्नमात्रेण
भीष्मं तु प्रजज्ञुस्तत्र कौरवाः ॥ ५९ ॥ तथा पांडुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे ॥ तयोर्नृवरयोर्दृष्ट्वा तादृशं तं पराक्रमं ॥ ६० ॥ विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारतसंयु
गे ॥ न तयोर्विवरं कश्चिद्रणे पश्यति भारत ॥ ६१ ॥ धर्मस्थितस्य हियथानकश्चिद्दृजिनं क्वचित् ॥ उभौ च शरजालेन तावदस्यौ बभूवतुः ॥ ६२ ॥ प्रकाशौ च पुनस्तू
र्णवभूवतुरुभौरणे ॥ तत्र देवाः सगंधर्वाश्चारणाश्चर्षिभिः सह ॥ ६३ ॥ अन्योन्यं प्रत्यभाषंत तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमं ॥ न शक्यौ युधिसंरब्धौ जेतुमेतौ कथंचन ॥ ६४ ॥
स देवाः सुरगंधर्वैर्लोकैरपि महारथौ ॥ आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतं ॥ ६५ ॥ नैतादृशानि युद्धानि भविष्यंतिकथंचन ॥ न हि शक्योरणे जेतुं भीष्मः पार्थेन
धीमता ॥ ६६ ॥ सधनुः सरथः साश्वः प्रवपन्सायकान् रणे ॥ तथैव पांडवं युद्धे देवैरपि दुरासदं ॥ ६७ ॥ न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्धरं ॥ आलोकादपि युद्धं हि
सममेतद्भविष्यति ॥ ६८ ॥ इति स्मवाचोऽश्रूयंत प्रोच्चरंत्यस्ततस्ततः ॥ गांगेयार्जुनयोः संख्येस्तव युक्ताविशांपते ॥ ६९ ॥ त्वदीयास्तु तदायोधाः पांडवेयाश्च भा
रत ॥ अन्योन्यं समं रेजघ्नुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ७० ॥ शितधरैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः ॥ शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैरपि ॥ ७१ ॥ उभयोः सेनयोः शू
रान्यकुतंतं परस्परं ॥ वर्तमाने तथा घरेतस्मिन् युद्धे सुदारुणे ॥ द्रोणपांचाल्ययोराजन् महानासीत्समागमः ॥ ७२ ॥ इ० म० भी० भीष्मव० भीष्मार्जुनयुद्धे द्वि
पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ त् आसंसारस्थितेः ॥ ६८ ॥ ६९॥७०॥७१॥७२॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७५ ॥

कथमिति ॥१॥२॥ नातरत्नलंघितवान् ॥३॥४॥ नीडात्स्थानात् ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ व्यस्यामाससंसक्तापियथानभवतितथावंचयतिस्म ॥२॥॥

धृतराष्ट्र उवाच कथं द्रोणो महेष्वासः पांचाल्यश्वापि पार्षतः ॥ उभौ समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १ ॥ दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादिति मे मतिः ॥ यत्र शांतनवो
भीष्मो नातरद्युधि पांडवं ॥ २ ॥ भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् ॥ सकथं पांडवं युद्धे नातरत्संजयौजसा ॥ ३ ॥ संजय उवाच शृणुराजन् स्थिरो भूत्वा
युद्धमेतत्सुदारुणं ॥ तशक्याः पांडवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४ ॥ द्रोणस्तु निशितैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमविध्यत ॥ सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ॥ ५ ॥ तथा
स्य चतुरोवाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ पीडयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिषः ॥ ६ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं न वत्यानिशितैः शरैः ॥ विव्याध प्रहसन् वीरस्तिष्ठतिष्ठेति च
ब्रवीत् ॥ ७ ॥ ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणं ॥ ८ ॥ आददे च शरं घोरं पार्षतांत चिकीर्षया ॥ शक्राशनिसमस्पर्शं
कालदंडमिवापरं ॥ ९ ॥ हाहाकारो महानासीत् सर्वसैन्येषु भारत ॥ तमिषुं संधितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ १० ॥ तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषं ॥ यदेकः समरे
वीरस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ११ ॥ तंच दीप्तं शरं घोरमायांतं मृत्युमात्मनः ॥ चिच्छेद शरदृष्टिं च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ १२ ॥ तत उच्चुक्रुशुः सर्वे पंचालाः पांडवैः स
ह ॥ धृष्टद्युम्नेन तत्कर्मरुतं दृष्ट्वा सुदुष्करं ॥ १३ ॥ ततः शक्तिं महावेगांस्वर्णवैदूर्यभूषितां ॥ द्रोणस्य निधनाकांक्षी चिक्षेप सपराक्रमी ॥ १४ ॥ तामापतंतीं सहसा
शक्तिकनकभूषितां ॥ त्रिधा चिच्छेद समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५ ॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥ १६ ॥ शर
वर्षे ततस्तत्तु सन्निवार्य महायशाः ॥ द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकं ॥ १७ ॥ सच्छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशाः ॥ द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारम
यीं वली ॥ १८ ॥ सागदावेगवन्मुक्ता प्राया द्रोणजिघांसया ॥ तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषं ॥ १९ ॥ लाघवाद्वांसयामास गदां हेमविभूषितां ॥ व्यंसयि
त्वा गदां तां च प्रेषयामास पार्षतं ॥ २० ॥ भल्लान्मुनिशितान् पीतान् रुक्मपुंस्वान् सुदारुणान् ॥ ते तस्य कवचं भित्त्वापपुः शोणितमाहवे ॥ २१ ॥ अथान्यद्भनुरा
दाय धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ द्रोणं युधिपराक्रम्य शरैर्विव्याध पंचभिः ॥ २२ ॥ रुधिराक्तौ ततस्तौ तु श्शुभातेन रर्षभौ ॥ वसंतसमये राजन् पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ २३ ॥
अमर्षितस्ततोर राजन् पराक्रम्य च मूमुखे ॥ द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकं ॥ २४ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ अभ्यवर्ष दमेयात्मा दृष्ट्या मेघ
इवाचलं ॥ २५ ॥ सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ॥ अथास्य चतुरोवाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥

पीतान्पायितजलान् ॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इ०भी०नै०भा० त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७३ ॥ तथेति
पातयामासमरेसिंहनादननादच ॥ ततोपरेणभलेनहस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ २७ ॥ सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ गदापाणिरवारोहत्स्याप
यन्पौरुषंमहत् ॥ २८ ॥ तामस्यविशिखैस्तूर्णपातयामासभारत ॥ रथादनवरुढस्यतदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ ततःसविपुलंचर्मशतचंद्रंचभानुमत् ॥ खड्गंच
विपुलंदिव्यंप्रगृह्यसुभुजोबली ॥ ३० ॥ अभिद्रुद्राववेगेनद्रोणस्यवधकांसया ॥ आमिषार्थीयथासिंहोवनेमत्तमिवद्विपं ॥ ३१ ॥ तत्राद्भुतमपस्थामभारद्वा
जस्यपौरुषं ॥ लाघवंचास्त्रयोगंचबलंबाहोश्वभारत ॥ ३२ ॥ यदेनंशरवर्षेणवारयामासपार्षतं ॥ नशशाकततोगतुंबलवानपिसंयुगे ॥ ३३ ॥ निवारितस्तुद्रीणे
नघृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ न्यवारयच्छरौघांस्तांश्चर्मणारुतहस्तवत् ॥ ३४ ॥ ततोभीमोमहाबाहुःसहसाभ्यपतद्वली ॥ साहाय्यकारीसमरेपार्षतस्यमहात्मनः ॥ ३५ ॥
सद्रोणंनिशितैर्बाणैराजन्विध्याधसमभिः ॥ पार्षतंचरथंतूर्णस्वकमारोहयत्तदा ॥ ३६ ॥ ततोदुर्योधनोराजम्भानुमंतमचोदयत् ॥ सैन्येनमहतायुक्तंभारद्वा
जस्यरक्षणे ॥ ३७ ॥ ततःसामहतीसेनाकलिंगानांजनेश्वर ॥ भीममभ्युद्ययौतूर्णतवपुत्रस्यशासनात् ॥ ३८ ॥ पांचाल्यमथसंत्यज्यद्रोणोपिरथिनावरः ॥ वि
राटद्रुपदौवृद्धौवारयामाससंयुगे ॥ ३९ ॥ घृष्टद्युम्नोपिसमरेधर्मराजानमभ्ययात् ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ ४० ॥ कलिंगानांचसमरेभीमस्यचमहा
त्मनः ॥ जगतःप्रक्षयकरंघोररूपंभयावहं ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०घृष्टद्युम्नद्रोणयुद्धेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७३ ॥
घृतराष्ट्रउवाच तथाप्रतिसमादिष्टःकालिंगोवाहिनीपतिः ॥ कथमद्भुतकर्माणंभीमसेनंमहाबलं ॥ १ ॥ चरंतंगदयावीरंदंडहस्तमिवांतकं ॥ योधयामासस
मरेकालिंगःसहसेनया ॥ २ ॥ संजयउवाच पुत्रेणतवराजेंद्रसतथोक्तोमहाबलः ॥ महत्यासेनयागुप्तःप्रायाद्भीमरथंप्रति ॥ ३ ॥ तामापतंतींमहतींकलिंगानां
महाचमूं ॥ रथाश्वनागकलिलांप्रगृहीतमहायुधां ॥ ४ ॥ भीमसेनःकलिंगानामाच्छृद्धारतवाहिनीं ॥ केतुमंतंचनैषादिमायांतंसहचेदिभिः ॥ ५ ॥ ततःश्रुता
युःसंकुद्धोराज्ञाकेतुमतासह ॥ आससादरणेभीमंव्यूढानीकेषुचेदिषु ॥ ६ ॥ रथैरनेकसाहसैःकलिंगानांनराधिप ॥ अयुतेनगजानांचनिषादैःसहकेतुमान् ॥
॥ ७ ॥ भीमसेनंरणेराजन्समंतात्पर्यवारयत् ॥ चेदिमत्स्यकरूपाश्वभीमसेनपदानुगाः ॥ ८ ॥ अभ्यधावंतसमरेनिषादान्सहराजभिः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंघोर
रूपंभयावहं ॥ ९ ॥ नप्राजानंतयोधाःस्वान्परस्परजिघांसया ॥ घोरमासीत्ततोयुद्धंभीमस्यसहसापरैः ॥ १० ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भानुमंतं कलिं गतात्मजं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

यथेन्द्रस्य महाराजमहत्यादैत्यसेनया ॥ तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ॥ ११ ॥ बभूव सुमहान् शब्दः सागरस्येव गर्जतः ॥ अन्योन्यं स्मृतदायो धाविक
र्षतो विशांपते ॥ १२ ॥ महीं च क्रुश्वितां सर्वां शशलोहितसन्निभां ॥ योधांश्च स्वान् परान्वापि नाभ्यजानन् जिघांसया ॥ १३ ॥ स्वानप्याददते स्वाश्च शूराः परमदु
र्जयाः ॥ विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ॥ १४ ॥ कलिगैः सह चेदीनां निषादैश्च विशांपते ॥ कृत्वा पुरुषकारं तु यथा शक्तिमहाबलाः ॥ १५ ॥ भीमसेनं प
रित्यज्य संन्यवर्तत चेदयः ॥ सर्वैः कलिगैरासन्नः सन्निवृत्तेषु चेदिषु ॥ १६ ॥ स्वबाहुबलमास्थाय संन्यवर्तत पांडवः ॥ न च चालरथोपस्थाद्भीमसेनो महाबलः ॥
॥ १७ ॥ शितैरवाकिरद्वाणैः कलिगानां वरूथिनीं ॥ कालिंगस्तु महेष्यासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ १८ ॥ शक्रदेव इति ख्यातोजघ्नतुः पांडवं शरैः ॥ ततो भीमो म
हाबाहुर्विधुन्वन् रुचिरंधनुः ॥ १९ ॥ योधयामास कालिंगं स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ शक्रदेवस्तु समरे विस्तजन् सायकान् बहून् ॥ २० ॥ अश्वान् जघान समरे भीमसे
नस्य सायकैः ॥ तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिंदमं ॥ २१ ॥ शक्रदेवो भिदुद्रावशरैरवकिरन् शितैः ॥ भीमस्योपरिराजेंद्रशक्रदेवो महाबलः ॥ २२ ॥ ववर्ष शरव
र्षाणितपांतिजलदो यथा ॥ हताश्वेतुरथेतिष्ठन् भीमसेनो महाबलः ॥ २३ ॥ शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्याय सींगदां ॥ सतयानि हतो राजन् कालिंगतनयोरथा
त् ॥ २४ ॥ विरथः सहसूतेन जगाम धरणीतलं ॥ हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिगानां जनाधिपः ॥ २५ ॥ रथैरनेकसहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ ततो भीमो महावेगां
त्यक्त्वा गुर्वीमहागदां ॥ २६ ॥ निखिंशमाददे घोरं चिकीर्षुः कर्मदारुणं ॥ चर्मचाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ नक्षत्रैरर्धचंद्रैश्च शातकुंभमयैश्चितं ॥
कालिंगस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥ २८ ॥ प्रगृह्य च शरं घोरमेकं सर्पविषोपमं ॥ प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकांक्षी जनेश्वरः ॥ २९ ॥ तमापतंतं वेगेन प्रेरि
तं निशितं शरं ॥ भीमसेनो द्विधाराजंश्चिच्छेद विपुलासिना ॥ ३० ॥ उदक्रोशं च संदृष्ट्वा सयानो वरूथिनीं ॥ कालिंगो यततः क्रुद्धो भीमसेनाय संयुगे ॥ ३१ ॥
तो मरान् प्राहिणोच्छ्रीघ्रं चतुर्दशशिलाशितान् ॥ तान् प्राप्नान् महाबाहुः खगतानेव पांडवः ॥ ३२ ॥ चिच्छेद सहसाराजन्नसंभ्रांतो वरासिना ॥ निरुत्य तुरणे भी
मस्तो मरान्वै चतुर्दश ॥ ३३ ॥ भानुमंतं ततो भीमः प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण च्छादयन् ॥ ३४ ॥ ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलं ॥
न च तं ममृषे भीमः सिंहनादं महाहवे ॥ ३५ ॥ ततः शब्देन महता विननादमहास्वनः ॥ तेन नादेन वित्रस्ता कलिगानां वरूथिनी ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अंतरायुधिनंगजारूढयोधं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आविद्धंभामितं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कालांतकयमोपमःप्रलयकालीननाशकयमतुल्यः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 भ्रांतमित्यादि भ्रांतमंडलाकृति तदेवह्रमोपेतमाविद्धं भ्रांतमेवोन्नतिसहितमुद्धातं आपुतंकेवलमुत्प्लवनं प्रसृतंसर्वासुदिक्षुप्रसरणं पुनमेकस्यादिशि संपातंवेगं समुदीर्णंसर्वान्प्रतिसमुद्यमं ॥ ५० ॥ ५१ ॥

नभीमंसमरेमेनेमानुषंभरतर्षभ ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्नादित्वाविपुलंस्वनं ॥ ३७ ॥ सासिर्वेगवदापुत्यदंताभ्यांवारणोत्तमं ॥ आरुरोहततोमध्यंनागराजस्य
 मारिष ॥ ३८ ॥ ततोमुमोचं कालिंगःशक्तितामकरोद्विधा ॥ खड्गेनपृथुनामध्येभानुमंतमथान्छिनत् ॥ ३९ ॥ सौतरायुधिनंहत्वारजपुत्रमरिंदमः ॥ गुरुंभार
 सहंस्कंधेनागस्यासिमपातयत् ॥ ४० ॥ छिन्नस्कंधःसविनदन्पपातगजयूथपः ॥ आरुणःसिंधुवेगेनसानुमानिवपर्वतः ॥ ४१ ॥ ततस्तस्मादवपुत्यगजा
 द्भारतभारतः ॥ खड्गपाणिरदीनात्मातस्यौभूमौसुदंशितः ॥ ४२ ॥ सचचारवहून्मार्गानभितःपातयन्गजान् ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धंसर्वतःप्रत्यदृश्यत ॥ ४३ ॥
 अश्वदंष्ट्रेषुनारोषुरथानीकेषुचाभिभूः ॥ पदातीनांचसंधेषुविनिघ्नन्शोणितोक्षितः ॥ ४४ ॥ स्येनवद्वचरद्भीमोरणेऽरिषुबलोत्कटः ॥ छिदंस्तेषांशरीराणिशिरांसि
 चमहाबलः ॥ ४५ ॥ खड्गेनशितधारेणसंयुगेगजयोधिनां ॥ पदातिरेकःसंकुद्धःशत्रूणांभयवर्धनः ॥ ४६ ॥ संमोहयामाससतान्कालांतकयमोपमः ॥ मूढाश्वते
 तमेवाजौविनदंतःसमाद्रवन् ॥ ४७ ॥ सासिमुत्तमवेगेनविचरंतंमहारणे ॥ निकृत्यरथिनांचाजौरथेषाश्वयुगानिच ॥ ४८ ॥ जघानरथिनश्चापिवलवान्रिपु
 मर्दनः ॥ भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत ॥ ४९ ॥ भ्रांतमाविद्धमुद्धातमापुतंप्रसृतंप्लुतं ॥ संपातंसमुदीर्णंचदर्शयामासपांडवः ॥ ५० ॥ केचिदग्रासि
 नाछिन्नाःपांडवेनमहात्मना ॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासवः ॥ ५१ ॥ छिन्नदंताग्रहस्ताश्वभिन्नकुंभास्तथापरे ॥ वियोधाःस्वान्यनीकानिजघ्नुर्भास्तवा
 रणाः ॥ ५२ ॥ निपेतुरुर्व्यांचतथाविनदंतोमहारवान् ॥ छिन्नांश्वतोमरान्राजन्महामात्रशिरांसिच ॥ ५३ ॥ परिस्तोमान्विचित्रांश्वकक्ष्याश्वकनकोज्ज्वलाः ॥
 ग्रैवेयाण्यथशक्तीश्वपताकाःकणपांस्तथा ॥ ५४ ॥ तूणीरानथयंत्राणिविचित्राणिधनूंषिच ॥ भिदिपालानिशुभ्राणितोत्राणिचांकुशैःसंह ॥ ५५ ॥ घंटाश्व
 विविधाराजन्हेमगर्भान्सरूनपि ॥ पततःपातितांश्चैवपश्यामःसहसादिभिः ॥ ५६ ॥ छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापिवारणैः ॥ आसीद्भूमिःसमास्तीर्णापतितै
 र्भूधरेरिव ॥ ५७ ॥

॥ ५२ ॥ तोमरान्बाणविशेषान् महामात्रोहस्तिपकः ॥ ५३ ॥ कणपान्मुद्गरान् ॥ ५४ ॥ यंत्राणिसारिप्रभृतीनि तोत्राणिकर्णभूलतोदनानि ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ गात्रावरैःगात्रैः
 पूर्वकायैःअवरैरथःकायैः द्वौपूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौगात्रावरौक्रमादितिकोशः ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ खलीनानिअश्वास्यनिवेश्यानि कडिआळीतिप्रसिद्धानि कक्ष्यागजमध्यबंधनं ॥ ५९ ॥ आस्तरणानिपर्याच्छादनानि ॥ ६० ॥ अपविद्धानिपतितानि ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

विमृद्यैवमहानागान्ममर्दान्यान्महाबलः॥अश्वारोहवरांश्चैवपातयामाससंयुगे॥५८॥तद्द्वोरमभवद्युद्धंतस्यतेषांचभारत॥खलीनान्यथयोक्ताणिकक्ष्याश्वक
नकोज्ज्वलाः॥५९॥परिस्तोमाश्चप्रासाश्चक्रष्टयश्चमहाधनाः॥कवचान्यथचर्माणिचित्राण्यास्तरणानिच॥६०॥तत्रतत्रापविद्धानिव्यदृश्यंतमहाहवे॥प्रासै
र्यत्रैर्विचित्रैश्चशस्त्रैश्चविमलैस्तथा॥६१॥सचक्रेवसुधांकीर्णांशवलैःकुसुमैरिव॥आपुत्यरथिनःकांश्चित्परांश्चमहाबलः॥६२॥पातयामासखड्गेनस
ध्वजानपिपांडवः॥मुद्गुरुत्पततोदिक्षुधावतश्चयशस्त्रिनः॥६३॥मांर्गाश्चचरतश्चित्रं व्यस्मयंतरणेजनाः॥सजघानपदाकांश्चिद्वांसिप्यान्यानपोषय
त्॥६४॥खड्गेनान्यांश्चच्छिन्देदनादेनान्यांश्चभीषयन्॥ऊरुवेगेनचाप्यन्यान्पातयामासभूतले॥६५॥अपरेचैनमालोक्यभयात्पंचत्वमागताः॥एवंसा
वहुलासेनाकलिंगानांतरस्विनां॥६६॥परिवार्यरणेभीष्मंभीमसेनमुपाद्रवत्॥ततःकालिंगसैन्यानांप्रमुखेभरतर्षभ॥६७॥श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्यभीमसेनः
समभ्ययात्॥तमायांतमभिप्रेक्ष्यकालिंगोनवभिःशरैः॥६८॥भीमसेनममेयात्माप्रत्यविध्यत्स्तनांतरे॥कालिंगवाणाभिहतस्तोत्रादितइवद्विपः॥६९॥
भीमसेनःप्रज्ज्वालक्रोधेनाग्निरिवैधितः॥अथाशोकःसमादायरथंहेमपरिष्कृतं॥७०॥भीमसंपादयामासरथेनरथसारथिः॥तमारुह्यरथंतूर्णकौंतियःश
त्रुसूदनः॥७१॥कालिंगमभिदुद्रावतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ततःश्रुतायुर्वलवान्भीमायनिशितानशरान्॥७२॥प्रेषयामाससंकुद्धोदर्शयन्पाणिलाघवं॥
सकार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैःशरैः॥७३॥समाहतोमहाराजकालिंगेनमहात्मना॥संचुक्रुशोभशंभीमोदंडाहतइवोरगः॥७४॥क्रुद्धश्चचापमायम्यवल
वद्वलिनांवरः॥कालिंगमवधीत्यार्योभीमःसप्तभिरायसैः॥७५॥क्षुराभ्यांचक्ररक्षौचकालिंगस्यमहाबलौ॥सत्यदेवंचसत्यंचप्राहिणोद्यमसादनं॥७६॥ततः
पुनरमेयात्मानाराचैर्निशितैस्त्रिभिः॥केतुमंतरणेभीमोगमयद्यमसादनं॥७७॥ततःकालिंगाःसंकुद्धाभीमसेनममर्षणं॥अनीकैर्वहुसाहसैःक्षत्रियाःसम
वारयन्॥७८॥ततःशक्तिगदाखड्गतोमरुष्टिपरश्वधैः॥कालिंगाश्चतनोराजनभीमसेनमवाकिरन्॥७९॥संनिवार्यसतांघोरांशरवृष्टिसमुत्थितां॥गदामादा
यतरसासंनिपत्यमहाबलः॥८०॥भीमःसप्तशतान्वीराननयद्यमसादनं॥पुनश्चैवद्विसाहस्रान्कालिंगानरिमर्दनः॥८१॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अशोकःविशोकः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ पारावताश्वस्यमर्कटतिदुकसमानवर्णाश्वस्य पारावतः कलरवैशैलेमर्कटतिदुकेइ
 प्राहिणोन्मृत्युलोकायतदद्भुतमिवाभवत् ॥ एवं सतान्यनीकानि कलिंगानां पुनः पुनः ॥ ८२ ॥ विभेदसमरेतूर्णप्रेक्ष्यभीष्ममहारथं ॥ हतारोहाश्वमातंगाः पांडवेन
 कृतारणे ॥ ८३ ॥ विप्रजग्मुर्नीकेषु मेघावातहता इव ॥ मृदंतः स्वान्यनीकानि विनदंतः शरातुराः ॥ ८४ ॥ ततो भीमो महाबाहुः खड्गहस्तो महाभुजः ॥ संप्रहृष्टो महा
 घोषं शंखं प्राध्मापयद्वली ॥ ८५ ॥ सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकंपयत् ॥ मोहश्चापि कलिंगानामाविवेश परंतप ॥ ८६ ॥ प्राकंपंत च सैन्यानि वाहनानि च सर्व
 शः ॥ भीमेन समरे राजन् गजेद्रेणेव सर्वशः ॥ ८७ ॥ मार्गान् बहून्विचरता धावता च ततस्ततः ॥ मुद्गुरुत्पतता चैव संमोहः समपद्यत ॥ ८८ ॥ भीमसेनभयत्रस्तं
 सैन्यं च समकंपत ॥ क्षोभ्यमाणमसंवाधं ग्राहेणेव महत्सरः ॥ ८९ ॥ त्रासितेषु च सर्वेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा ॥ पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च संघशः ॥ ९० ॥ सर्वका
 लिंगयोधेषु पांडूनां ध्वजिनीपतिः ॥ अत्र वीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः ॥ ९१ ॥ सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखंडिप्रमुखा गणाः ॥ भीममेवाभ्यवर्ततरथा
 नीकैः प्रहारिभिः ॥ ९२ ॥ धर्मराजश्च तान् सर्वानुपजग्राह पांडवः ॥ महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ९३ ॥ एवं संनोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः ॥ भीम
 सेनस्य जग्राह पाणि सत्पुरुषैर्वृतः ॥ ९४ ॥ नहि पंचालराजस्य लोके कश्चन विद्यते ॥ भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ॥ ९५ ॥ सोपश्यच्च कलिंगेषु चरं
 तमरिसूदनः ॥ भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ९६ ॥ न नर्द बहुधारा जन् हृष्टश्चासीत् परंतपः ॥ शंखं दध्मौ च समरे सिंहनादननाद च ॥ ९७ ॥ स च पारावता
 श्वस्य रथे हेमपरिष्कृते ॥ कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ९८ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कलिंगैः समभिद्रुतं ॥ भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समभ्यया
 त् ॥ ९९ ॥ तौ दूरात्सात्यकिं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नश्च कोदरौ ॥ कलिंगान् समरे वीरौ योधयेतां मनस्विनौ ॥ १०० ॥ स तत्र गत्वा शैने योजवेन जयतां वरः ॥ पार्थ पार्षतयोः
 पाणिजग्राहपुरुषर्षभः ॥ १०१ ॥ सकृत्वादारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः ॥ आस्थितोरौ द्रमात्मानं कलिंगानन्ववैक्षत ॥ २ ॥ कलिंगप्रभवां चैव मांसशोणितकर्द
 मां ॥ रुधिरस्यंदिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीं ॥ ३ ॥ अंतरेण कलिंगानां पांडवानां च वाहिनीं ॥ तां संततारदुस्तारां भीमसेनो महाबलः ॥ ४ ॥ भीमसेनं तथा दृष्ट्वा
 प्राक्रोशं स्तावकानृप ॥ कालोयं भीमरूपेण कलिंगैः सह युध्यते ॥ ५ ॥ ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदंरणे ॥ अभ्ययात्त्वरितो भीमं व्यूढानीकः समंततः ॥ ६ ॥
 तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ अभ्यद्रवंत भीष्मस्य रथे हेमपरिष्कृतं ॥ ७ ॥

तिविश्वः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आनर्च्छुः आच्छादितवंतः ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ वातायमानैः इतस्ततोधावद्भिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारत

परिवार्यतु ते सर्वे गांगेयन्तरसारणे ॥ त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्धुरोजसा ॥ ८ ॥ प्रत्यविध्यत तान् सर्वान् पितादेव व्रतस्तव ॥ यतमानान् महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रि
भिरजिह्वगैः ॥ ९ ॥ ततः शरसहस्रेण सन्निवार्य महारथान् ॥ हयान्कांचनसन्नाहान् भीमस्य न्यहनच्छरैः ॥ १० ॥ हताश्वेसरथेतिष्ठन् भीमसेनः प्रतापवान् ॥
शक्तिं चिक्षेप तरसा गांगेयस्य रथं प्रति ॥ ११ ॥ अप्राप्ता मथ तां शक्तिं पितादेव व्रतस्तव ॥ त्रिधा चिच्छेद समरे सापृथिव्या मशीर्यत ॥ १२ ॥ ततः शैक्यायसींगु
र्वीप्रगृह्य बलवान्गदां ॥ भीमसेनस्ततस्तूर्णपुष्पुवे मनुजर्षभ ॥ १३ ॥ सात्यकोपितस्तूर्णभीमस्य प्रियकाम्यया ॥ गांगेयसारथिं तूर्णपातयामास सायकैः ॥ १४ ॥
भीष्मस्तु निहते तस्मिन् सारथौ रथिनां वरः ॥ वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतोरणाजिरात् ॥ १५ ॥ भीमसेनस्ततो राजन् प्रयाते महाव्रते ॥ प्रज्ज्वालयथावद्भिर्दह
न्कक्षमिवैधितः ॥ १६ ॥ सहत्वा सर्वकालिङ्गान् सेनामध्ये व्यतिष्ठत ॥ नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तमारोव्यस्वरथेरथिनां वरः ॥ प
श्यतां सर्वसैन्यानामपोवाहयशस्विनं ॥ १८ ॥ संपूज्यमानः पांचाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ ॥ धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समेयादथ सात्यकिं ॥ १९ ॥ अथाब्रवीद्भीमसेनं सा
त्यकिः सत्यविक्रमः ॥ प्रहर्षयन् यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ २० ॥ दिष्ट्या कालिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् ॥ शक्रदेवश्च कालिङ्गः कालिङ्गश्च मृधेहताः ॥
॥ २१ ॥ स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्च रथसंकुलः ॥ महापुरुषभूयिष्ठो धीरयोधनिपेवितः ॥ २२ ॥ महाव्यूहः कालिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया ॥ एवमुक्त्वा शिनेर्नृपा
दीर्घबाहु ररिंदम ॥ २३ ॥ रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यष्वजत पाण्डवं ॥ ततः स्वरथमास्थाय पुनरेव महारथः ॥ तावकानवधीत्कुद्भौ भीमस्य बलमादधन् ॥ २४ ॥
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० द्वितीययुद्धदिवसे कालिङ्गराजवधे चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ संजय उवाच
गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन् न हनि भारत ॥ रथनागाश्च पत्नीनां सादिनां च महाक्षये ॥ १ ॥ द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना ॥ समसज्जत पांचाल्यस्त्रिभिरेतैर्म
हारयैः ॥ २ ॥ सलोकविदितांश्चान्निजघान महाबलः ॥ द्रौणेः पांचालदायादः शितैर्दशभिराश्रुगैः ॥ ३ ॥ ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः ॥ द्रौणिः पांचा
लदायादमभ्यवर्षदथेपुभिः ॥ ४ ॥ धृष्टद्युम्नं संयुक्तं द्रौणिना वीक्ष्य भारत ॥ सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णविकिरन्निशितान् शरान् ॥ ५ ॥

भावदीपे चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ गतेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सशल्यपंचविंशत्याकृपंचनवभिः शरैः ॥ अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याधपुरुषर्षभः ॥ ६ ॥ आर्जुनितुततस्तूर्णद्रौणिर्विव्याधपत्रिणा ॥ शल्योयदशभिश्चैवकृप
श्चनिशितैस्त्रिभिः ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तवपौत्रस्तुसौभद्रंसमवस्थितं ॥ अभ्यवर्ततसंहृष्टस्तोयुद्धमवर्तत ॥ ८ ॥ दुर्योधनिःसुसंकुद्धःसौभद्रं परवीरहा ॥ विव्याधस
मरेराजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९ ॥ अभिमन्युःसुसंकुद्धोभ्रातरंभरतर्षभ ॥ शरैःपंचाशतैराजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १० ॥ लक्ष्मणोपिपुनस्तस्यधनुश्चि
च्छेदपत्रिणा ॥ मुष्टिदेशे महाराजततस्तेचुकुशुर्जनाः ॥ ११ ॥ तद्विहायधनुश्छिन्नंसौभद्रःपरवीरहा ॥ अन्यदादत्तवांश्चित्रंकार्मुकंवेगवत्तरं ॥ १२ ॥ तौतत्रस
मरेयुक्तौकृतप्रतिकृतैपिणौ ॥ अन्योन्यंविशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुःपुरुषर्षभौ ॥ १३ ॥ ततोदुर्योधनोराजादृष्ट्वापुत्रंमहारथं ॥ पीडितं तवपौत्रेणप्रायात्तत्रप्रजेश्वरः
॥ १४ ॥ सन्निवृत्तेतवसुतेसर्वएवजनाधिपाः ॥ आर्जुनिरथवंशनसमंतात्पर्यवारयन् ॥ १५ ॥ सतैःपरिवृतःशूरैःशूरोयुधिसुदुर्जयैः ॥ नस्मप्रव्यथतेराजन्कृ
ष्णतुल्यपराक्रमः ॥ १६ ॥ सौभद्रमयसंसक्तं दृष्ट्वातत्रधनंजयः ॥ अभिदुद्राववेगेनत्रातुकामःस्वमात्मजं ॥ १७ ॥ ततःसरथनागाश्वाभीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥
अभ्यवर्ततराजानःसहिताःसव्यसाचिनं ॥ १८ ॥ उद्धृतंसहस्राभौमंनागाश्वरथपत्तिभिः ॥ दिवाकररथंप्राप्यरजस्तीव्रमदृश्यत ॥ १९ ॥ तानिनागसहस्राणिभू
मिपालशंतानिच ॥ तस्यबाणपथंप्राप्यनाभ्यवर्ततसर्वशः ॥ २० ॥ प्रणेदुःसर्वभूतानिवभूवुस्तिमिरादिशः ॥ कुरूणांचानयस्तीव्रःसमदृश्यतदारुणः ॥ २१ ॥
नाप्यंतरिक्षंनदिशोनभूमिर्नचभास्करः ॥ प्रजज्ञेभरतश्रेष्ठशस्त्रसंघैःकिरीटिनः ॥ २२ ॥ सादितारथनागाश्चहताश्वारथिनोरणे ॥ विप्रद्रुतरथाःकेचिदृश्यंते
रथयूथपाः ॥ २३ ॥ विरथारथिनश्चान्येधावमानाःसमंततः ॥ तत्रतत्रैवदृश्यंतेसायुधाःसांगदैर्भुजैः ॥ २४ ॥ हयारोहांहयांस्यक्तागजारोहाश्चदंतिनः ॥ अर्जु
नस्यभयाद्राजन्समंताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ २५ ॥ रथेभ्यश्चगजेभ्यश्चहयेभ्यश्चनराधिपाः ॥ पतिताःपात्यमानाश्चदृश्यंतेऽर्जुनसायकैः ॥ २६ ॥ सगदानुघता
नृवाहून्सखद्वांश्चविशांपते ॥ सप्रासांश्चसतूणीरान्सशरान्सशरासनान् ॥ २७ ॥ सांकुशान्सपताकांश्चतत्रतत्रार्जुनोन्मृणां ॥ निचकर्तशरैरुग्रैरौद्रं वपुरधार
यत् ॥ २८ ॥ परिघाणांप्रदीप्तानांमुद्गराणांचमारिष ॥ प्रासानांभिदिपालानांनिस्त्रिशानांचसंयुगे ॥ २९ ॥ परश्वधानांतीक्ष्णानांतोमराणांचभारत ॥ वर्मणां
चापविद्धानांकांचनामांचभूमिप ॥ ३० ॥ ध्वजानांचर्मणांचैवव्यजनानांचसर्वशः ॥ छत्राणांहेमदंडानांतोमराणांचभारत ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ यथाकुर्याद्वनंजयः धनंजयोऽग्निः अर्जुनोवा सयथाकुर्यादित्यसाधारण्योक्तिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अन्योन्यप्रेक्षयापरस्परभंगदर्शनेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प्रतोदानांचयोक्ताणां कशानांचैवमारिष ॥ राशयःस्मात्त्रदृश्यंते विनिर्णीरणाक्षितौ ॥ ३२ ॥ नासीत्तत्रपुमान्कश्चित्तवसैन्यस्यभारत ॥ योऽर्जुनंसमरे
शूरं प्रत्युद्यात्कथंचन ॥ ३३ ॥ योयोहिसमरेपार्थप्रत्युद्यातिविशांपते ॥ ससंख्येविशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकायनीयते ॥ ३४ ॥ तेषुविंद्रवमाणेषुतवयोधेषुसर्व
शः ॥ अर्जुनोवासुदेवंश्वदध्मतुर्वारिजोत्तमौ ॥ ३५ ॥ तत्प्रभं वलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव ॥ अब्रवीत्समरेशूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ ३६ ॥ एष पांडुसुतो वीररुणे
न सहितो बली ॥ तथा करोति सैन्या नियथा कुर्याद्वनंजयः ॥ ३७ ॥ न त्वेष संमरेशक्यो विजेतुं हि कथंचन ॥ यथास्य दृश्यते रूपं कालांतकयमोपमं ॥ ३८ ॥ न निव
र्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः ॥ अन्योन्यप्रेक्षया पश्यद्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३९ ॥ एष चास्तंगिरिश्रेष्ठं भानुमान् प्रतिपद्यते ॥ चक्षूंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्व
था ॥ ४० ॥ तत्रावहारं संप्राप्तं मन्ये हं पुरुषर्षभ ॥ श्रान्ता भीताश्च नो यो धानयोत्स्यंतिकथंचन ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यसत्तमं ॥ अवहारमथो
चक्रे तावकानां महारथः ॥ ४२ ॥ ततो वहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत ॥ अस्तंगच्छतिसूर्योऽभूत्संध्याकाले च वर्तति ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि
भीष्मवधप० द्वितीययुद्धदिवसावहारे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ संजय उवाच प्रभातायां च शर्वर्या भीष्मः शान्तनव
स्तदा ॥ अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेशाथ भारत ॥ १ ॥ गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥ पुत्राणां तजया कांक्षी भीष्मः कुरुपितामहः ॥ २ ॥ गरुडस्य स्वयं
तुंडे पिता देवव्रतस्तव ॥ चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव शीर्षमास्तां यशस्विनौ ॥ त्रैगर्तैरथैकैकैर्वाटधानैश्च संयुगे ॥ ४ ॥ भू
रिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्चमारिष ॥ मद्रकाः सिंधुसौवीरास्तथा पांचनदाश्च ये ॥ ५ ॥ जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ॥ पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदर्यैः
सानुगैर्वृतः ॥ ६ ॥ विंदानुविंदावांत्यौ कां वोजश्च शकैः सह ॥ पुच्छमासन्महाराजशूरसेनाश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ मागधाश्च कलिंगाश्च दासे रकगणैः सह ॥ दक्षिणं
पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ८ ॥ कारूपाश्च विकुंजाश्च मुंडाः कुंडी वृषास्तथा ॥ बृहद्वलेन सहिता वामं पार्श्वमवस्थिताः ॥ ९ ॥ व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्य
साचा परंतपः ॥ धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ॥ १० ॥ अर्धचंद्रेण व्यूहेन व्यूहतमतिदारुणं ॥ दक्षिणं शृंगमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत ॥ ११ ॥

॥ ४२ ॥ वर्तति वर्तमाने ॥ ४३ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ प्रभातायामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥

नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेशैर्नृपैर्वृतः ॥ तदन्वेवविराट्श्वद्वुपदश्वमहारथः ॥ १२ ॥ तदनंतरमेवासीन्नीलोनीलायुधैःसह ॥ नीलादनंतरश्चैवधृष्टकेतुर्महाबलः ॥ १३ ॥ चेदिकाशिकरूपैश्चपौरवैरपिसंवृतः ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचपंचालाश्चप्रभद्रकाः ॥ १४ ॥ मध्येसैन्यस्यमहतःस्थितायुद्धायभारत ॥ तत्रैवधर्मराजोपि गजानीकेनसंवृतः ॥ १५ ॥ ततस्तुसात्यकीराजनद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ अभिमन्युस्ततःशूरइरावांश्चततःपरं ॥ १६ ॥ भैमसेनिस्ततोराजनकेकयाश्चमहारथाः ॥ ततोभूद्विपदांश्रेष्ठेवामंपार्श्वमुपाश्रितः ॥ १७ ॥ सर्वस्यजगतोगोमागोमायस्यजनार्दनः ॥ एवमेतंमहाव्यूहंप्रत्यव्यूहतपांडवाः ॥ १८ ॥ वधार्थंतवपुत्राणांतत्पक्षंयेचसंगताः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंव्यतिषक्तरथद्विपं ॥ १९ ॥ तावकानांपरेषांचनिघ्नतामितरेतरं ॥ हयौघाश्चरथौघाश्चतत्रतत्रविशांपते ॥ २० ॥ संपतंतोव्यदृश्यंतनिघ्नंतस्तेपरस्परं ॥ धावतांचरथौघानांनिघ्नतांचपृथक्पृथक् ॥ २१ ॥ बभूवतुमुलःशब्दोविमिश्रोदुंदुभिस्वनैः ॥ दिवस्पृङ्गरवीराणांनिघ्नतामितरेतरं ॥ संप्रहारेसुतुमुलेतवतेषांचभारत ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० तृतीयेयुद्धदिवसेपरस्परव्यूहरचनायांषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच ततोव्यूढेष्वनीकेषुतावकेषुपरेषुच ॥ धनंजयोरथानीकमवधीत्तवभारत ॥ १ ॥ शरैरतिरथोयुद्धेदारयन्नरययूथपान् ॥ तेवध्यमानाःप्रार्थेनकालेनेवयुगक्षये ॥ २ ॥ धार्तराष्ट्रारण्यत्नात्पांडवान्प्रत्ययोधयन् ॥ प्रार्थयानायशोदीप्तंमृत्युंरुत्वानिवर्तनं ॥ ३ ॥ एकाग्रमनसोभूत्वापांडवानांवरूथिनीं ॥ बभञ्जुर्बहुशोराजंस्तेचासज्जंतसंयुगे ॥ ४ ॥ द्रवद्भिरथभग्नैश्चपरिवर्तद्भिरेवच ॥ पांडवैःकौरवैश्चैनप्राज्ञायतकिंचन ॥ ५ ॥ उदतिष्ठद्रजोभौमंछादयानंदिवाकरं ॥ नदिशःप्रदिशोवापितत्रहन्युःकथंनराः ॥ ६ ॥ अनुमानेनसंज्ञाभिर्नामगोत्रैश्चसंयुगे ॥ वर्ततेचतथायुद्धेतत्रतत्रविशांपते ॥ ७ ॥ नव्यूहोभिद्यतेतत्रकौरवाणांकथंचन ॥ रक्षितःसत्यसंधेनभारद्वाजेनसंयुगे ॥ ८ ॥ तथैवपांडवानांचरक्षितःसव्यसाचिना ॥ नाभिद्यतमहाव्यूहोभीमेनचंसुरक्षितः ॥ ९ ॥ सेनाग्रादपिनिष्पत्यप्रायुध्यंस्तत्रमानवाः ॥ उभयोःसेनयोराजनव्यतिषक्तरथद्विपाः ॥ १० ॥ हयारोहैर्हयारोहाःपात्यंतेस्ममहाहवे ॥ ऋष्टिभिर्विमलाभिश्चप्रासैरपिचसंयुगे ॥ ११ ॥ रथीरथिनमासाद्यशरैःकनकभूषणैः ॥ पातयामाससमरेतस्मिन्नतिभयंकरे ॥ १२ ॥

॥ १ ॥ मृत्युंरुत्वानिवर्तनं मृत्युरेवनिवर्तनेहेतुर्नान्यइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुमानेनध्वजादिचिह्नेन संज्ञाभिःसंकेतैश्च ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ परिस्तोमैश्चित्रकंबलैः कुथाभिस्तैरेवक्षुद्रैः कंबलैरांकवैः महाधनैर्महामूल्यैः स्रग्दामैः स्रग्चित्तैः
 गजारोहागजारोहान्नाराचशरतोमरैः ॥ संसक्तान्पातयामासुस्तवतेषांचसर्वशः ॥ १३ ॥ कश्चिदुत्पत्यसमरेवरवारणमास्थितः ॥ केशपक्षेपराष्ट्रजहारसमरे
 शिरः ॥ १४ ॥ अन्येद्विरदंताग्रनिर्भिन्नहृदयारणे ॥ वेमुश्चरुधिरंवीरानिःश्वसंतःसमंततः ॥ १५ ॥ कश्चित्करिविषाणस्थोवीरोरणविशारदः ॥ प्रावेपच्छक्तिनि
 भिन्नोगजशिखास्त्रवेदिना ॥ १६ ॥ पत्तिसंधारणेपत्तीन्भिदिपालपरश्वधैः ॥ न्यपातयंतसंहृष्टाःपरस्परकृतागसः ॥ १७ ॥ रथीचसमरेराजन्नासाद्यगजयूथ
 पं ॥ सगजंपातयामासगजीचरथिनांवरं ॥ १८ ॥ रथिनंचहयारोहःप्रासेमभरतर्षभ ॥ पातयामाससमरेरथीचहयसादिनं ॥ १९ ॥ पदातीरंथिनंसंख्येरथीचा
 पिपदातिनं ॥ न्यपातयच्छित्तैःशस्त्रैःसेनयोरुभयोरपि ॥ २० ॥ गजारोहाहयारोहान्पातयांचक्रिरेतदा ॥ हयारोहागजस्थांश्चतदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१ ॥ गजा
 रोहवरैश्चापितत्रतत्रपदातयः ॥ पातिताःसमदृश्यंततैश्चापिगजयोधिनः ॥ २२ ॥ पत्तिसंधाहयारोहैःसादिसंधाश्चपत्तिभिः ॥ पात्यमानाव्यदृश्यंतशतशोथस
 हस्रशः ॥ २३ ॥ ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्चकार्मुकैस्तोमरैस्तथा ॥ प्रासैस्तथागदाभिश्चपरिघैःकंपनैस्तथा ॥ २४ ॥ शक्तिभिःकवचैश्चित्रैःकणपैरंकुशैरपि ॥ निखि
 शौर्विमलैश्चापिस्वर्णपुंसैःशरैस्तथा ॥ २५ ॥ परिस्तोमैःकुथाभिश्चकंबलैश्चमहाधनैः ॥ भूर्भातिभरतश्रेष्ठस्रग्दामैरिवचित्रिता ॥ २६ ॥ नराश्वकायैःपतितैर्द
 तिभिश्चमहाहवे ॥ अगम्यरूपापृथिवीमांसशोणितकर्ममा ॥ २७ ॥ प्रशशामरजोभौमंव्युक्षितंरणशोणितैः ॥ दिशश्चविमलाःसर्वाःसंबभूवुर्जनेश्वर ॥ २८ ॥
 उत्थितान्यगणयानिकबंधानिसमंततः ॥ चिह्नभूतानिजगतोविनाशार्थायभारत ॥ २९ ॥ तस्मिन्पुद्गेमहारौद्रेवर्तमानेसुदारुणे ॥ प्रत्यदृश्यंतरथिनोधावमा
 नाःसमंततः ॥ ३० ॥ ततोभीष्मश्चद्रोणश्चसैंधवश्चजयद्रथः ॥ पुरुमित्रोजयोभोजःशल्यश्चापिससौवलः ॥ ३१ ॥ एतेसमरदुर्धर्षाःसिंहतुल्यपराक्रमाः ॥ पां
 डवानामनीकानिवभंजुःस्मपुनःपुनः ॥ ३२ ॥ तथैवभीमसेनोपिराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ सात्यकिश्चेकितामश्चद्रौपदेयाश्चभारत ॥ ३३ ॥ तावकांस्तवपुत्रां
 श्वसहितान्सर्वराजभिः ॥ द्रावयामासुराजौतेत्रिदशादानवानिव ॥ ३४ ॥ तथातेसमरेन्योन्यनिघ्नंतःक्षत्रियर्षभाः ॥ रक्तोक्षिताघोररूपाविरेजुर्दानवाइव ॥
 ॥ ३५ ॥ विनिर्जित्यरिपून्वीराःसेनयोरुभयोरपि ॥ व्यदृश्यंतमहामात्राग्रहाइवनभस्तले ॥ ३६ ॥

दर्माभिःअनेनस्रजांबाहुल्यदैर्घ्यंचदर्शितं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ महामात्राःप्रधानाः ॥ ३६ ॥

॥३७॥३८॥३९॥४०॥ इतिभी०नै०भा०सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५७॥ ॥५८॥ ततस्तेइति ॥१॥ कोष्ठकीकृत्यवेष्टयित्वा ॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥

ततोरथसहस्रेणपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अभ्ययात्पांडवंयुद्धेराक्षसंचघटोत्कचं ॥ ३७॥ तथैवपांडवाःसर्वेमहत्यासेनयासह ॥ द्रोणभीष्मौरण्यतौप्रत्युद्युररिंद
मौ ॥ ३८॥ किरीटीचययौक्रुद्धःसमंतात्पार्थिवोत्तमान् ॥ आर्जुनिःसात्यकिश्चैवययनुःसौवलंबलं ॥ ३९॥ ततःप्रवृत्तेभूयःसंग्रामोलोमहर्षणः ॥ तावकानां
परेपांचसमरेविजयैपिणां ॥ ४०॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध०तृतीयेयुद्धदिवसेसंकुलयुद्धेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५७॥ ॥५८॥
संजयउवाच ततस्तेपार्थिवाःक्रुद्धाःफाल्गुनंवीक्ष्यसंयुगे ॥ रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्पर्यवारयन् ॥ १॥ अथैनंरथवृंदेनकोष्ठकीकृत्यभारत ॥ शरैःसुबहुसाहस्रैः
समंतादभ्यवारयन् ॥ २॥ शक्तीश्चविमलास्तीक्ष्णागदाश्चपरिधैःसह ॥ प्रासान्परश्वधांश्चैवमुद्गरान्मुसलानपि ॥ ३॥ चिक्षिपुःसमरेक्रुद्धाःफाल्गुनस्यरथं
प्रति ॥ शस्त्राणांमथतांवृष्टिशलभानामिवायति ॥ ४॥ रुरोधसर्वतःपार्थःशरैःकनकभूषणैः ॥ तत्रतल्लाघवंदृष्ट्वावीभत्सोरतिमानुषं ॥ ५॥ देवदानवगंधर्वाःपि
शाचोरगराक्षसाः ॥ साधुसाध्वितिराजेंद्रफाल्गुनंप्रत्यपूजयन् ॥ ६॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्चमहत्यासेनयावतौ ॥ गांधारान्समरेशूरान्जग्मतुःसहसौवलान्
॥ ७॥ तत्रसौवलकाःक्रुद्धावार्ण्यस्यरथोत्तमं ॥ तिलशश्चिच्छिदुःक्रोधाच्छस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ॥ ८॥ सात्यकिस्तुरथंत्यक्त्वावर्तमानेभयावहे ॥ अभिमन्योर
थंतूर्णमारुरोहपरंतपः ॥ ९॥ तावैकरथसंयुक्तौसौवलेयस्यवाहिनीं ॥ व्यधमेतांशितैस्तूर्णैश्शरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १०॥ द्रोणभीष्मौरण्यतौधर्मराजस्यवाहिनीं ॥
नाशयेतांशरैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रपरिच्छदैः ॥ ११॥ ततोधर्मसुतोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ मिषतांसर्वसैन्यानांद्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ १२॥ तत्रासीत्सुमहद्यु
द्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ यथादेवासुरंयुद्धंपूर्वमासीत्सुदारुणं ॥ १३॥ कुर्वाणौसुमहत्कर्मभीमसेनघटोत्कचौ ॥ दुर्योधनस्ततोभ्येत्यतावुभावप्यवारयन् ॥ १४॥
तत्राद्भुतमपश्यामहैडिंवस्यपराक्रमं ॥ अतीत्यपितरंयुद्धेयदयुध्यतभारत ॥ १५॥ भीमसेनस्तुसंकुद्धोदुर्योधनममर्षणं ॥ हृद्यविध्यत्पृक्तेनप्रहसन्निवपांडवः
॥ १६॥ ततोदुर्योधनोराजाप्रहारवरपीडितः ॥ निषसादरथांपस्थेकश्मलंचजगामह ॥ १७॥ तंविंसंज्ञंविदित्वातुत्वरमाणोस्यसारथिः ॥ अपोवाहरणाद्राजं
स्ततःसैन्यमभज्यत ॥ १८॥ ततस्तांकौरवींसेनांद्रवमाणांसमततः ॥ निघ्नन्भीमःशरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राजपृष्ठतः ॥ १९॥ पार्षतश्चरथश्रेष्ठोधर्मपुत्रश्चपांडवः ॥ द्रो
णस्यपश्यतःसैन्यंगांगेयस्यचपश्यतः ॥ २०॥ जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैःपरानीकविनाशनैः ॥ द्रवमाणंतुतसैन्यंतवपुत्रस्यसंयुगे ॥ २१॥ ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥

नारायणस्तुतुंभीष्मद्रोणौमहारथौ ॥ वार्धमाणं च भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २२ ॥ विद्रवत्येव तत्सैन्यं पश्यतो द्रोणभीष्मयोः ॥ तत्रोरवत्तु विद्रवत्सु
ततस्ततः ॥ २३ ॥ तावदास्थितावेकस्यंसौ भद्रशिनिपुंगवौ ॥ सौबलीसमरे सेनां शातयेतां समंततः ॥ २४ ॥ शुश्रुजाते तदा तोतु शौनेयकुपुंगवौ ॥ अमात्यास्यं
मत्तौ च हत्सौ भस्यौ न भक्तले ॥ २५ ॥ अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशांपते ॥ ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ २६ ॥ वध्यमानं ततस्तत्र शरैः पार्थस्य संयु
गे ॥ कुद्रावकौरवसैन्यं विषादभयकंपितं ॥ २७ ॥ द्रवतस्तान् समालक्ष्य भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ न्यवारयेतां संरब्धौ दुर्योधनहितैषिणौ ॥ २८ ॥ ततो दुर्योधनो रा
जा समाभ्यास्य विशांपते ॥ न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समंततः ॥ २९ ॥ यत्र यत्र सुतस्तु भ्यंयं पश्यति भारत ॥ तत्र तत्र न्यवर्तत क्षत्रियाणां महारथाः ॥ ३० ॥ तां
क्षिप्रतान् समीक्ष्यैव ततो न्येपीत रेजनाः ॥ अन्योन्यस्पर्धयारजन्तुलज्ज्यं चावतस्थिरे ॥ ३१ ॥ पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशांपते ॥ पूर्यतः सागरस्येव चंद्र
स्योदयनं प्रति ॥ ३२ ॥ सन्निवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ॥ अब्रवीत्त्वरितो गत्वा भीष्मं शांतनवं वचः ॥ ३३ ॥ पितामहनिबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत
त ॥ नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥ ३४ ॥ द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे स पुत्रे स सुहज्जने ॥ रूपे चैव महेष्वामिसे द्रवते यद्वरूथिनी ॥ ३५ ॥ न पांडवा अप्रतिबलांस्तव म
न्ये कथंचन ॥ तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रौणे श्रैव रूपस्य च ॥ ३६ ॥ अनुग्राह्याः पांडुसुतास्तवनूनं पितामह ॥ यथेमां क्षमसे वीरवध्यमानां वरूथिनीं ॥ ३७ ॥ सोस्मि
वाप्यस्त्वयारजन् पूर्वमेव समागमे ॥ न योत्स्ये पांडवान्संख्येनापि पार्षत सात्यकी ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तुभ्यं माचार्यस्य रूपस्य च ॥ कर्णेन सहितः कृत्यं चित
यानस्तदेव हि ॥ ३९ ॥ यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे ॥ विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ॥ ४० ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन् वै मुहुर्मुहुः ॥ अब्रवी
त्तनयंतु भ्यं क्रोधादुदृत्य चक्षुषी ॥ ४१ ॥ बहुशोसिमयारजंस्तथ्यमुक्तो हितं वचः ॥ अजेयाः पांडवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ ४२ ॥ यत्तु शक्यं मया कर्तुं वद्रेना
द्यत्तपौत्तम ॥ करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबांधवः ॥ ४३ ॥ अद्य पांडुसुतानेकः सैन्यान् सहबंधुभिः ॥ सोहं निवारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४४ ॥
एवमुक्ते तं भीष्मेण पुत्रास्तव जनेश्वर ॥ दध्मुः शंखान्मुदायुक्तमोरीः संजघ्निरेभृशं ॥ ४५ ॥ पांडवाहित तोराजन् श्रुत्वा तं निनदं महत् ॥ दध्मुः शंखांश्च भोरीश्वमुर
जांश्चाप्यनदयन् ॥ ४६ ॥ इति श्रीम० भी० भीष्मवध प० तृतीये युद्धदिवसे भीष्मदुर्योधनसंवादे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ वाशक्तोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

प्रतिज्ञानेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रतिज्ञातेततस्तस्मिन् युद्धे भीष्मेण दारुणे ॥ क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः ॥ १ ॥ भीष्मः किमकरोत्तत्र पांडवेषु भारत ॥ पितामहे
 वापि कालास्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २ ॥ संजय उवाच ॥ गतपूर्वाङ्ग भूयिष्ठे तस्मिन् न हनि भारत ॥ पश्चिमांदिशमास्थाय स्थिते चापि दिवाकरे ॥ ३ ॥ जयं प्रा
 नेपुहृष्टेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ॥ ४ ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैः पांडवानामनीकिनीं ॥ महत्यासेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ५ ॥
 प्रावर्तततो युद्धं तु मुलं लोमहर्षणं ॥ अस्माकं पांडवैः सार्धमनया तव भारत ॥ ६ ॥ धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यतां ॥ महान्समभवच्छब्दो गिरीणामि
 वदीर्यतां ॥ ७ ॥ तिष्ठस्थितोऽस्मि विल्थ्यैनं निवर्तस्व स्थिरो भव ॥ स्थिरोऽस्मि प्रहरस्व तिशब्दो श्रूयत सर्वशः ॥ ८ ॥ कांचनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ॥ शिलानामि
 वशैलेषु पतितानामभूध्वनिः ॥ ९ ॥ पतितान्युत्तमांगानि बाहवश्च विभूषिताः ॥ व्यचेष्टन्तमहीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १० ॥ हतोत्तमांगाः केचित्तु न थैवो
 घतकामुकाः ॥ प्रगृहीता युधाश्चापितस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ ११ ॥ प्रावर्तत महावेगानदीरुधिरवाहिनी ॥ मातंगां गशिलारौद्रामांसशोणितकर्दमा ॥ १२ ॥ वरा
 श्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ॥ परलोकार्णवमुखी गृध्रगोमायुमोदिनी ॥ १३ ॥ नदृष्टं न श्रुतं वापि युद्धमेतादृशं नृप ॥ यथा तव सुतानां च पांडवानां च भारत ॥
 १४ ॥ नासीद्रथपथस्तत्र यो धैर्युधिनिपातितैः ॥ गजैश्च पतितैर्नीलैर्गिरिशृंगैरिवावृतः ॥ १५ ॥ विकीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्च मारिष ॥ शुश्रुभे तद्रणस्थानं
 शरदीवनभस्तलं ॥ १६ ॥ विनिभिन्नाः शरैः केचिदत्रापीडप्रकर्षिणः ॥ अभीताः समरेशून् न भ्यधावंत दर्पिताः ॥ १७ ॥ तात भ्रातः सखे वंधो वयस्य मम मातुल ॥
 मामां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतितारणे ॥ १८ ॥ अथाभ्येहित्वा गच्छ किं भीतोऽसि क्रियास्यसि ॥ स्थितोऽहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥ १९ ॥ तत्र भीष्मः शां
 र्षभ ॥ २० ॥ स नृत्यन्वैरथोपस्थे दर्शयन् पाणि लाघवं ॥ अलातचक्रवद्राजंस्तत्र तत्र स्मदृश्यते ॥ २१ ॥ तमेकं समरेशूरं पांडवाः संजयैः सह ॥ अनेकशतसाहसं
 समपश्यन्त लाघवान् ॥ २२ ॥ मायारुतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्ममे निरे ॥ पूर्वस्यां दिशितं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः ॥ २३ ॥ उदीच्यां चैव मालोक्य दक्षिणस्यां पुनः
 प्रभो ॥ एवं स समरेशूरो गांगेयः प्रत्यदृश्यत ॥ २४ ॥ न चैव पांडवेयानां कश्चित् शक्नोति वीक्षितुं ॥ विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान् बहून् ॥ २५ ॥

॥२॥ ॥२८॥ ॥२९॥ ॥३०॥ पिडितान् एकस्थान् वर्मितान् कवचिनः ॥३१॥ ॥३२॥ ॥३३॥ ॥३४॥ ॥३५॥ ॥३६॥ ॥३७॥ ॥३८॥ आकंदेयुद्धे ॥३९॥ ॥४०॥ ॥४१॥ ॥४२॥ ॥४३॥ ॥४४॥ ॥४५॥ ॥४६॥ ॥४७॥ ॥४८॥

कुर्वाणं समरे कर्मसूदयानं च वाहिनीं ॥ व्याक्रोशं तरणे तन्नरा बहुविधा बहु ॥ २७ ॥ अमानुषेण रूपेण चरंतं पितरंतव ॥ शलभा इव राजानः पतंति विधिचोदि-
ताः ॥ २८ ॥ भीष्माग्निमभिसंकुद्धं विनाशाय सहस्रशः ॥ नहि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे ॥ २९ ॥ नरनागाश्वकायेषु बहुत्वां लघुयोधिनः ॥ भिनत्ये-
केन बाणेन सुमुखेन पतत्रिणा ॥ ३० ॥ गजकंटकसन्नद्धं वज्रेण वशिलोच्चयं ॥ द्वौ त्रीनपि गजारोहान् पिडितान् वर्मितानपि ॥ ३१ ॥ नाराचेन सुमुक्तेन निजघान-
पिता तव ॥ यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येत्युधिकश्चन ॥ ३२ ॥ मुहूर्तदृष्टः समयापतितो भुवि दृश्यते ॥ एवं साधर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ॥ ३३ ॥ भीष्मेण तु-
लवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ प्राकंपत महासेना शरवर्षेण तापिता ॥ ३४ ॥ पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्याथ शिखंडिनः ॥ यतमाना पिते वीरा द्रवमाणान् महारथा-
न् ॥ ३५ ॥ नाशकुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ महेंद्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ॥ ३६ ॥ अभिज्यत महाराजन च द्वौ सहधा वतः ॥ आविद्ध नरना-
गाश्वं पतितध्वजकूबरं ॥ ३७ ॥ अनीकं पांडुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनं ॥ जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरंतथा ॥ ३८ ॥ प्रियं सखायं चाक्रंदे सखा दैवबलालुतः ॥
विमुच्य कवचान्यन्ये पांडुपुत्रस्य सैनिकाः ॥ ३९ ॥ विमुक्तकेशा धावंतः प्रत्यदृश्यंत भारत ॥ तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथयूथपं ॥ ४० ॥ ददृशे पांडुपुत्रस्य सैन्य-
मार्तस्वरंतदा ॥ अभिज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादव नंदनः ॥ ४१ ॥ उवाच पार्थ वीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमं ॥ अयं सकालः संप्राप्तः पार्थयस्तेऽभिकांक्षितः ॥ ४२ ॥ प्रहर-
स्वनरव्याघ्रनचेन्मोहादिमुत्थसे ॥ यत्त्वया कथितं वीरपुराराज्ञां समागमे ॥ ४३ ॥ भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ॥ सानुबंधान् हनिष्यामि ये मां-
योत्स्यन्ति संयुगे ॥ ४४ ॥ इति तत्कुरुकोतेय सत्यं वाक्यमरिंदम ॥ वीभत्सोपश्य सैन्यं स्वभज्यमानं ततस्ततः ॥ ४५ ॥ द्रवतश्च महीपालान्यश्वयौधिष्ठिरेवले ॥ दृष्ट्वा-
हिभीष्मं समरे व्यात्ताननमिवांतकं ॥ ४६ ॥ भयार्ताः प्रपलायन्ते सिंहात् क्षुद्रमृगा इव ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ॥ ४७ ॥ नोदयाश्चान्यतो भीष्मो वि-
गाहैतद्दलार्णवं ॥ पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहं ॥ ४८ ॥ संजय उवाच ततोश्चानरं रजतप्रख्यानोदयामास माधवः ॥ यतो भीष्मरथो राजन् दुष्प्रे-
क्ष्योरश्मिवानिव ॥ ४९ ॥ ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ॥ दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ५० ॥ ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठ सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ धनं-
जयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५१ ॥ क्षणेन सरथस्तस्य सहयः सहसारथिः ॥ शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रकाशते ॥ ५२ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
 वासुदेवस्त्वसंभ्रांतो धैर्यमास्थाय सत्त्ववान् ॥ चोदयामास तानश्वान् विचितान् भीष्मसायकैः ॥ ५३ ॥ ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिःस्वनं ॥ पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्वा त्रिभिः शरैः ॥ ५४ ॥ सच्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्भुः ॥ निमिषांतरमात्रेण सज्जं चक्रे पिता तव ॥ ५५ ॥ विचकर्पत तोदो भ्यां धनुर्जलदनिःस्वनं ॥ अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेदधनुर्जुनः ॥ ५६ ॥ तस्य तत्पूजयामास लाघवं शांतनाः सुतः ॥ साधुपार्थ महाबाहो साधुभो पांडुनंदन ॥ ५७ ॥ त्वय्येव तद्युक्तरूपं महत्कर्म धनं जय ॥ प्रीतोस्मि सुभ्रशं पुत्रकुरुयुद्धं मया सह ॥ ५८ ॥ इति पार्थ प्रशस्याथ प्रगृह्यान्यन्महद्भुः ॥ मुमोच समरे वीरः शरान्पार्थ रथं प्रति ॥ ५९ ॥ अदर्शय द्वासु देवो हययाने परं वलं ॥ मोघान् कुर्वन् शरांस्तस्य मंडलान्याचर ह्यधु ॥ ६० ॥ तथा भीष्मस्तु सुदृढं वासुदेव धनं जयौ ॥ विव्याध निशितैर्वाणैः सर्वगात्रेषु भारत ॥ ६१ ॥ शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ॥ गोष्ठपाविव संरंध्यौ विपाणैर्लिखितां कितौ ॥ ६२ ॥ पुनश्चापिसु संरंध्यः शरैः शतसहस्रशः ॥ कृण्वोर्युधिसंरंध्यो भीष्मो थावारय दिशः ॥ ६३ ॥ वाष्णं यंच शरैस्तैर्क्ष्णैः कंपयामास रोपितः ॥ मुहुर्भ्यर्दयन् भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ६४ ॥ ततस्तु कृष्णः समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमं ॥ संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धतां ॥ ६५ ॥ भीष्मं च शरवर्षाणि सृजंतम निशं युधि ॥ प्रतपंतमिवादि त्यं मध्यमासाद्य सेनयाः ॥ ६६ ॥ वरान् वरांश्च निघ्नंतं पांडुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ युगांतमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरवले ॥ ६७ ॥ अमृष्यमाणो भगवान् केशवः परवीरहा ॥ अचितयदमेयात्माना स्तियौधिष्ठिरं वलं ॥ ६८ ॥ एकाङ्गा हिरणो भीष्मो नाशयेद्देवानवान् ॥ किंनु पांडुसुतान् युद्धे सवलान् सपदानुगान् ॥ ६९ ॥ द्रवते च महासैन्यं पांडवस्य महात्मनः ॥ एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान् वीक्ष्य सोमकान् ॥ ७० ॥ प्राद्रवंति रणे दृष्ट्वा हर्षयंतः पितामहं ॥ सोहं भीष्मं निहन्म्य घपांडवार्थाय दंशितः ॥ ७१ ॥ भारमेतं विनेष्यामि पांडवानां महात्मनां ॥ अर्जुनो हि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोऽपि संयुगे ॥ ७२ ॥ कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवान् ॥ तथा चितयतस्तस्य भूय एव पितामहः ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान् पार्थ रथं प्रति ॥ ७३ ॥ तेषां बहुत्वात्तु भ्रशं शराणां दिशश्च सर्वाः पिहिता बभूवुः ॥ न चांतरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्करो दृश्यत रश्मिमा ली ॥ ७४ ॥ बबुश्ववातास्तु मुलाः सधूमादिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः ॥ द्रोणो विकर्णो यजयद्रथश्च भूरिश्रवाः रुतवर्मा कृपश्च ॥ ७५ ॥ श्रुतायुरंबष्ठपतिश्च राजा विद्वानुविदौ च सुदक्षिणश्च ॥ प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ समुदीर्यमाणं वर्धमानप्रयत्नं ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अश्विनोरश्विपुत्रयोर्नकुलसहदेवयोः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

किरीटिनं त्वरमाणाभिससुर्निदेशगाः शांतनवस्य राज्ञः ॥ तं वाजिपादातरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ॥ ७७ ॥ किरीटिनं संपरिवार्यमाणं शिनेर्नमावार
णयूथपैश्च ॥ ततस्तु दृष्ट्वा र्जुनवासुदेवौ पदातिनागाश्वरथैः समंतात् ॥ ७८ ॥ अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोभिससारतूर्ण ॥ सतान्यनीकानि महाधनु
ष्मान् शिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य ॥ ७९ ॥ चकार साहाय्यमथ र्जुनस्य विष्णुर्यथा वृत्रनिपूदनस्य ॥ विशीर्णनागाश्वरथध्वजौ घंभीष्मेण वित्रासितसर्वयोधं ॥
॥ ८० ॥ युधिष्ठिरानीकमभिद्रवंतं प्रोवाच संहस्य शिनिप्रवीरः ॥ कक्षत्रियायास्यथ नैषधर्मः सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः ॥ ८१ ॥ मास्त्रां प्रतिज्ञां त्यजत प्रवीरः
स्ववीरधर्मपरिपालयध्वं ॥ तान्वासवानंतरजो निशाम्य नरेन्द्रमुख्यान् द्रवतः समंतात् ॥ ८२ ॥ पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणं ॥ अमृष्य
माणः सततो महात्मा यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ॥ ८३ ॥ उवाच शैनेयमभिप्रशंसन् दृष्ट्वा कुरुनापततः समग्रान् ॥ येयांति ते यांतु शिनिप्रवीरयेऽपि स्थिताः सात्व
ततेऽपि यांतु ॥ ८४ ॥ भीष्मं रथात्पश्यन् निपात्यमानं द्रोणं च संख्ये सगणं मयाद्य ॥ न मे रथी सात्वतकौरवाणां क्रुद्धस्य मुच्येतरणेऽद्य कश्चित् ॥ ८५ ॥ तस्मादहंगृह्य
थांगमुग्रं प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य ॥ निहत्य भीष्मं सगणं तथा जौ द्रोणं च शैनेय रथप्रवीरौ ॥ ८६ ॥ प्रीतिकरिष्यामि धनं जयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथा श्विनो
श्च ॥ निहत्य सर्वान् धृतराष्ट्रपुत्रांस्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ॥ ८७ ॥ राज्येन राजानमजातशत्रुं संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥ ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः सूर्यप्र
भंवजसमप्रभावं ॥ ८८ ॥ क्षुरांतमुद्यम्य भुजेन चक्रं रथादवपुत्य विस्तृज्य वाहान् ॥ संकंपयन् गांचरणैर्महात्मा वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मं ॥ ८९ ॥ मदांघमाजौ
समुदीर्णदर्पसिंहो जिघांसन्निववारणेन्द्रं ॥ सोभिद्रवन् भीष्ममनीकमध्ये क्रुद्धो महेंद्रावरजः प्रमार्थी ॥ ९० ॥ व्यालं विपीतांतपटश्च काशे घनो यथा खेतडितावन
द्धः ॥ सुदर्शनं चास्य रराज शौरेस्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालं ॥ ९१ ॥ यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं रराज नारायणनाभिजातं ॥ तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं क्षुरांततीक्ष्णा
ग्रसुजातपत्रं ॥ ९२ ॥ तस्यैव देहोरुसरः प्ररुढं रराज नारायणबाहुनालं ॥ तमात्तचक्रं प्रणदंतमुच्चैः क्रुद्धं महेंद्रावरजं समीक्ष्य ॥ ९३ ॥ सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः
क्षयंकुरुणामिव चितुषित्वा ॥ सवासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्तयिष्यन्निव सर्वलोकं ॥ ९४ ॥ अभ्युत्पतन् लोकगुरुर्वभासे भूतानि धक्ष्यन्निव धूमकेतुः ॥ तमाद्र
वंतं प्रगृहीतचक्रं दृष्ट्वा देवं शांतनवस्तदानीं ॥ ९५ ॥

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रजिघायप्रेषयामास ॥ १० ॥ शरप्रवेकान्वाणश्चेष्टान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ असंभ्रमंतद्विचर्षदोभ्यामिहाधनुर्गाढिवतुल्यघोषं ॥ उवाचभीष्मस्तमनंतपौरुषंगोविंदमाजावविमूढचेताः ॥ ९६ ॥ एत्येहिदेवेशजगन्निवासनमोस्तुते माधवचक्रपाणे ॥ प्रसृत्यमां पातय लोकनाथरथोत्तमात्सर्वशरण्यसंख्ये ॥ ९७ ॥ त्वयाहतस्यापिमगाद्यरुणश्रेयःपरस्मिन्निहचैवल्लोके ॥ संभावितोस्म्यंधक वृष्णिनाथलोकैस्त्रिभिर्वीरतवाभियानात् ॥ ९८ ॥ रथादवपुत्यततस्त्वरानुपार्योप्यनुद्रुत्ययदुप्रवीरं ॥ जग्राहपीनोत्तमलंववाहुंवाङ्कोर्हरिव्यायतपीनवाहुः ॥ ९९ ॥ निगृह्यमाणश्चतदादिदेवोभृशंसरोपःकिलवासयोगी ॥ आदायवगेनजगन्मविष्णुजिष्णुमहावातइवैकवृक्षं ॥ १०० ॥ पार्थस्तुविष्टभ्यवलेनपादौ भीष्मांतिकंतूर्णमभिद्रवतं ॥ बलान्निजग्राहहरिंकिरीटीपदेथराजन्दशमेकथंचित् ॥ १ ॥ अवस्थितंचप्रणिपत्यरुणंप्रीतोर्जुनःकांचनचित्रमाली ॥ उवाचकोपंप्रतिसंहेसतिगतिर्भवान्केशवपांडवानां ॥ २ ॥ नहास्यतेकर्मयथाप्रतिज्ञंपुत्रैःशपेकेशवसोदरैश्च ॥ अंतंकरिष्यामियथाकुरुणांत्वयाहमिंद्रानु जसंप्रयुक्तः ॥ ३ ॥ ततःप्रतिज्ञांसमयंचतस्यजनार्दनःप्रीतमनानिशम्य ॥ स्थितःप्रियेकौरवसत्तमस्यरथंसचक्रःपुनरारुरोह ॥ ४ ॥ सतानभीपून्पुनराददानःप्रगृह्यशंखं द्विपतांनिहंता ॥ विनादयामासततोदिशश्चसपांचजन्यस्यरवेणशौरिः ॥ ५ ॥ व्याविद्धनिष्कांगदकुंडलंतरजोविकीर्णांचितपद्मनेत्रं ॥ विशुद्धदंष्ट्रंप्रगृहीतशंखंविचुक्रुशुःप्रेक्ष्यकुरुप्रवीराः ॥ ६ ॥ मृदंगभेरीपणवप्रणादानेमिस्वनाहुंदुभिनिःस्वनाश्च ॥ ससिंहनादाश्चवभूवुरुग्राःसर्वेष्वनीकेषुततःकुरुणां ॥ ७ ॥ गांडीवघोषःस्तनयितुकल्पोजगामपार्थस्यनभोदिशश्च ॥ जग्मुश्चवाणाविमलाःप्रसन्नाःसर्वादिशःपांडवचापमुक्ताः ॥ ८ ॥ तंकौरवाणामधिपोजवे नभीष्मेणभूरिश्रवसाचसाद्धं ॥ अभ्युद्ययाबुधतवाणपाणिःकक्षंदिधक्षन्निवधूमकेतुः ॥ ९ ॥ अथार्जुनायप्रजिघायभल्लान्भूरिश्रवांसप्तसुवर्णपुंखान् ॥ दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगंशल्योगदांशांतनवश्चशक्तिं ॥ १० ॥ ससप्तभिःसप्तशरप्रवेकान्संवार्यभूरिश्रवसाविष्टान् ॥ शितेनदुर्योधनबाहुमुक्तंक्षुरेणततोमरमु न्ममाथ ॥ ११ ॥ ततःशुभामापततीसशक्तिंविद्युत्प्रभांशांतनवेनमुक्तां ॥ गदांचमद्राधिपबाहुमुक्तांद्वाभ्यांशराभ्यांनिचकर्तवीरः ॥ १२ ॥ ततोभुजाभ्यांबलवद्विरुष्यचित्रंधनुर्गाढिवमप्रमेयं ॥ माहेंद्रमखंविधिवत्सुघोरंप्रादुश्चकाराद्भुतमंतरिक्षे ॥ १३ ॥ तेनोत्तमाखेणततोमहात्मासर्वाण्यनीकानिमहाधनुष्मान् ॥ शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामासकिरीटमाली ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

शिलीमुखाःपार्थधनुःप्रमुक्तारथान्ध्वजाग्राणिधनूंषिवाहून् ॥ निरुत्यदेहान्विविशुःपरेषांनरेंद्रनागेंद्रतुरंगमाणां ॥ १५ ॥ ततोदिशःसोनुदिशश्चपार्थःशरैःसु
धारैःसमरेवितत्य ॥ गांडीवशब्देनमनांसितेषांकिरीटमालीव्यथयांचकार ॥ १६ ॥ तस्मिंस्तथाघोरतमेप्रवृत्तेशंखस्वनादुदुभिनिःस्वनाश्च ॥ अंतर्हितागांडिव
निःस्वनेनबभूवुरुग्राश्चरथप्रणादाः ॥ १७ ॥ गांडीवशब्दंतमथोविदित्वाविराटराजप्रमुखाःप्रवीराः ॥ पांचालराजोद्रुपदश्चवीरस्तदेशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः ॥
॥ १८ ॥ सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानियतोयतो गांडिवजः प्रणादः ॥ ततस्ततः सन्नतिमेव जग्मुर्नतं प्रतीपोभिससारकश्चित् ॥ १९ ॥ तस्मिन्सुघोरेनृपसंप्रहारे
हताः प्रवीराः सरथाश्च सूताः ॥ गजाश्च नाराचनिपाततमामहापताकाः शुभ्ररुक्मकक्ष्याः ॥ २० ॥ परीतसत्त्वाः सहसानिपेतुः किरीटिनाभिन्नतनुत्रकायाः ॥ द
ढं हताः पत्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन भल्लैर्विमलैः शिताग्रैः ॥ २१ ॥ निरुत्तयंत्रानि हतेंद्रकीलाध्वजामहांतो ध्वजिनीमुखेषु ॥ पदातिसंघाश्च रथाश्च संस्ये हयाश्च नागा
श्च धनंजयेन ॥ २२ ॥ बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वाविष्टभ्यगात्राणि निपेतुरुर्व्या ॥ ऐंद्रेण तेनास्त्रवरेण राजन् महाहवेभिन्नतनुत्रदेहाः ॥ २३ ॥ ततः शरौघैर्निशितैः
किरीटिना नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ॥ नदीसुघोरानरमेदफेनाप्रवर्तिता तत्र रणाजिरेवै ॥ २४ ॥ वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा परेत नागाश्च शरीररोधाः ॥ नरेंद्रमज्जो
च्छ्रुत्तमांसपंकाप्रभूतरक्षोगणभूतसेविता ॥ २५ ॥ शिरःकपालाकुलकेशशादृशा शरीरसंघातसहस्रवाहिनी ॥ विशीर्णानाकवचोर्मिसंकुलानराश्च नागा
स्थिनिरुत्तशर्करा ॥ २६ ॥ श्वकंकशालाटकगृध्रकाकैः क्रव्यादसंधैश्च तरक्षुभिश्च ॥ उपेतकूलांददृशुर्मनुष्याः क्रूरां महावैतरणी प्रकाशां ॥ २७ ॥ प्रवर्तितामर्जु
नबाणसंधैर्मंदोवसास्तृक्प्रवहांसुभीमां ॥ हतप्रवीरांचतथैव दृष्ट्वा सेनां कुरुणामथ फाल्गुनेन ॥ २८ ॥ ते चेदिपांचालकरूपमत्स्याः पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः ॥
जयप्रगल्भाः पुरुषप्रवीराः संत्रासयंतः कुरुवीरयोधान् ॥ २९ ॥ हतप्रवीराणि घलानि दृष्ट्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन ॥ वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगा
णां मि वयूथसंघान् ॥ ३० ॥ विनेद तु स्तावति हर्षयुक्तौ गांडीवधन्वा च जनार्दनश्च ॥ ततो रविंसं वतरश्मिजालं दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षतां गाः ॥ ३१ ॥ तदैंद्रमस्त्रं वि
ततंच घोरमसत्प्रमुद्दीक्ष्य युगांतकल्पं ॥ अथापयानं कुरवः सर्भीष्माः सद्रोणदुर्योधनवाल्हिकाश्च ॥ ३२ ॥ चक्रुर्निशांसंधिगतां समीक्ष्य विभावसोर्लोहितरागयु
क्तां ॥ अवाप्य कीर्त्तिचयशश्च लोके विजित्य शत्रूंश्च धनंजयोपि ॥ ३३ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शरावराणिकवचानि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति भी० नै० भा० षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥

ततोयथादेशमुपेत्यतस्थुःपांचालमुख्याःसहचेदिमुख्यैः ॥ ततःसमादेशसमाहतानिभेरीसहस्राणिविनेदुराजौ ॥ १२ ॥ शंखस्वनास्तूर्यरथस्वनाश्चसर्वेष्वनी
केषुससिंहनादाः ॥ ततःसवाणानिमहास्वनानिविस्फार्यमाणानिधनूंषिवारैः ॥ १३ ॥ क्षणेनभेरीपणवप्रणादानंतर्दधुःशंखमहास्वनाश्च ॥ तच्छंखशब्दावृत
मंतरिक्षमुद्भूतभौमद्रुतरेणुजालं ॥ १४ ॥ महावितानावततप्रकाशमालोक्यवीराःसहसाभिपेतुः ॥ रथीरथेनाभिहतःससूतःपपातसाश्चःसरथःसकेतुः ॥ १५ ॥
गजोगजेनाभिहतःपपातपदातिनाचाभिहतःपदातिः ॥ आवर्तमानान्यभिवर्तमानैर्घोरीकृतान्यद्भुतदर्शनानि ॥ १६ ॥ प्रासैश्चखड्गैश्चसमाहतानिसदश्वदं
दानिसदश्वदंदैः ॥ सुवर्णतारागणभूषितानिसूर्यप्रभाभानिशरावराणि ॥ १७ ॥ विदार्यमाणानिपरश्वधैश्चप्रासैश्चखड्गैश्चनिपेतुरुर्व्यां ॥ गजैर्विषाणैर्वर
हस्तरुग्णाःकेचित्ससूतारथिनःप्रपेतुः ॥ १८ ॥ गजर्षभाश्चापिरथर्षभेणनिपातितावाणहताःपृथिव्यां ॥ गजौघवेगोद्भूतसादितानांश्रुत्वाविषेदुःसहसामनु
प्याः ॥ १९ ॥ आर्तस्वनंसादिपदातियूनांविषाणगात्रावरताडितानां ॥ संभ्रांतनागाश्चरथेमुद्भूतेमहाक्षयेसादिपदातियूनां ॥ २० ॥ महारथैःसंपरिवार्यमाणो
ददर्शभीष्मःकपिराजकेतुं ॥ तंपंचतालौच्छ्रिततालकेतुःसदश्ववेगाद्भुतवीर्ययानः ॥ २१ ॥ महास्त्रवाणाशनिदीपिमंतंकिरीटिनंशांतनवोऽभ्यधावत् ॥ तथैव
शक्रप्रतिमप्रभावमिंद्रात्मजंद्रोणमुखाविससुः ॥ २२ ॥ कृपश्चशल्यश्चविविंशतिश्चदुर्योधनःसौमदत्तिश्चराजन् ॥ ततोरथानांप्रमुखादुपेत्यसर्वास्त्रविल्कां
चनचित्रवर्मा ॥ २३ ॥ जवेनशूरोभिससारसर्वास्तानर्जुनस्यात्मसुतोभिमन्युः ॥ तेषांमहास्त्राणिमहारथानामसत्थकर्माविनिहत्यकार्ष्णिः ॥ २४ ॥ बभौमहा
मंत्रद्रुतार्चिमालीसदोगतःसन्भगवानिवाग्निः ॥ ततःसतूर्णरुधिरोदकेनांकृतवानदीमाशुरणेरिपूणां ॥ २५ ॥ जगामसौभद्रमतीत्यभीष्मोमहारथंपार्थमदीन
सत्त्वः ॥ ततःप्रहस्याद्भुतविक्रमेणगांडीवमुक्तेनशिलाशितेन ॥ २६ ॥ विपाठजालेनमहास्त्रजालंविनाशयामासकिरीटमाली ॥ तमुत्तमंसर्वधनुर्धराणामसक्त
कर्माकपिराजकेतुः ॥ २७ ॥ भीष्ममहात्माभिवर्षतूर्णशरौघजालैर्विमलैश्चभलैः ॥ तथैवभीष्माहतमंतरिक्षेमहास्त्रजालंकपिराजकेतोः ॥ २८ ॥ विशीर्यमाणं
ददृशुस्त्वदीयादिवाकरेणेतमोभिभूतं ॥ एवंविधंकार्मुकभीमनादमदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्यां ॥ ददर्शलोकःकुरुस्तंजयाश्चतद्वैरथंभीष्मधनंजयाभ्यां ॥ २९ ॥
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०भीष्मार्जुनद्वैरथेषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

द्रौणिरिति सांयमनेःशलस्यपुत्रः ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥
 संजयउवाच द्रौणिर्भूरिश्रवाःशल्यश्चिन्नेनश्चमारिषः ॥ पुत्रःसांयमनेश्चैवसौभद्रंपर्यवारयन् ॥ १ ॥ संसक्तमतितेजोभिस्तमेकंददृशुर्जनाः ॥ पंचभिर्मनु
 जव्याघ्रैर्गजैःसिंहशिशुंयथा ॥ २ ॥ नातिलक्ष्यतयाकश्चिन्नशौर्येनपराक्रमे ॥ बभूवसदृशःकार्णोर्नास्त्रेनापिचलाघवे ॥ ३ ॥ तथातमात्मजंयुद्धेविक्रमंत्मारिंद
 मं ॥ दृष्ट्वापार्थःसुसंयतंसिंहनादमथानदत् ॥ ४ ॥ पीडयानंतुतसैन्यंपौत्रंतवविशांपते ॥ दृष्ट्वात्वदीयाराजेंद्रसमंतात्पर्यवारयन् ॥ ५ ॥ ध्वजिनींघातंराष्ट्राणांदी
 नशत्रुरदीनवत् ॥ प्रत्युद्ययौससौभद्रस्तेजसाचबलेनच ॥ ६ ॥ तस्यलाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभं ॥ व्यदृश्यतमहच्चापंसमरेयुध्यतःपरैः ॥ ७ ॥ सद्रौणिमि
 षुणैकेनविध्वाशल्यंचपंचभिः ॥ ध्वजंसांयमनेश्चैवसोष्ठाभिश्चिच्छिदेततः ॥ ८ ॥ रुक्मदंडांमहाशक्तिंप्रेषितांसौमदत्तिना ॥ शितेनोरगसंकाशांपत्रिणापज
 हारत्तां ॥ ९ ॥ शल्यस्यचमहावेगानस्यतःसमरेशरान् ॥ निवार्यार्जुनदायादोजघानचतुरोहयान् ॥ १० ॥ भूरिश्रवाश्चशल्यश्चद्रौणिःसांयमनिःशलः ॥ नाभ्य
 वर्ततसंख्याःकार्णोर्बाहुबलोदयं ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्ताराजेंद्रमद्राश्चसहकेकयैः ॥ पंचविंशतिसाहस्रास्तवपुत्रेणचोदिताः ॥ १२ ॥ धनुर्वेदविदोमुस्याअजेयाः
 शत्रुभिर्युधि ॥ सहपुत्रंजिघांसंतंपरिवव्रुःकिरीटिनं ॥ १३ ॥ तौतुतत्रपितापुत्रौपरिक्षिप्तौमहारथौ ॥ ददर्शराजनृपांचाल्यःसेनापतिररिंदम ॥ १४ ॥ सवारणर
 थौघानांसहसैर्बहुभिर्वृतः ॥ वाजिभिःपत्तिभिश्चैववृतःशतसहस्रशः ॥ १५ ॥ धनुर्विस्फार्यसंकुद्धोदयित्वाचवाहिनीं ॥ ययौतमद्रकानीकंकेकयांश्चपरंत
 प ॥ १६ ॥ तेनकीर्तिमतागुप्तमनीकंदृढधन्वना ॥ संरब्धरथनागाश्वयोत्स्यमानमशोभत ॥ १७ ॥ सोर्जुनप्रमुखेयांतंपांचालकुलवर्धनः ॥ त्रिभिःशारद्वतंवाणै
 र्जत्रुदेशेसमार्पयत् ॥ १८ ॥ ततःसमद्रकानूहत्वादशैवदशभिःशरैः ॥ पृष्ठरक्षंजघानाशुभलेनरुतवर्मणः ॥ १९ ॥ दमनंचापिदायादंपौरवस्यमहात्मनः ॥ ज
 घानविमलाग्रेणनाराचेनपरंतपः ॥ २० ॥ ततःसांयमनेःपुत्रःपांचाल्ययुद्धदुर्मदं ॥ अविध्यत्रिंशतावाणैर्दशभिश्चास्यसारथिं ॥ २१ ॥ सोतिविद्धोमहेष्वा
 सःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ भलेनभृशतीक्ष्णेननिचकर्तास्यकार्मुकं ॥ २२ ॥ अथैनंपंचविंशत्याक्षिप्रमेवसमार्पयत् ॥ अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौतौपार्णि
 सारथी ॥ २३ ॥ सहताश्चेरथेतिष्ठन्दर्शभरतर्षभ ॥ पुत्रःसांयमनेःपुत्रंपांचाल्यस्यमहात्मनः ॥ २४ ॥ सप्रगृह्यमहाघोरंनिस्त्रिशवरमायसं ॥ पदातिस्तूर्णमा
 नर्छद्रथस्थंपुरुषर्षभः ॥ २५ ॥ तंमहौघमिवायांतंस्वात्पतंतमिवोरगं ॥ भ्रांतावरणनिस्त्रिशंकालोत्सृष्टमिवांतकं ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्री० नै० सा० एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ दैवमेवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

दीप्यमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमं ॥ अपश्यन्पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २७ ॥ तस्य पांचालदायादः प्रतीपमभिधावतः ॥ शितनिखिशहस्तस्य शराव
रणधारिणः ॥ २८ ॥ बाणवेगमतीतस्य तथाभ्याशमुपेयुषः ॥ त्वरन्सेनापतिः क्रुद्धो बिभेद गदया शिरः ॥ २९ ॥ तस्य राजन्सनिखिशंसु प्रभंच शरावरं ॥ हतस्य
पततो हस्ताद्वेगेन न्यपतद्भुवि ॥ ३० ॥ तं निहत्य गदाग्रेण सलेभे परमां मुदं ॥ पुत्रः पांचालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१ ॥ तस्मिन् हते महेश्वासे राजपुत्रे म
हारथे ॥ हाहाकारो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ॥ ३२ ॥ ततः सांयमनिः क्रुद्धो हृष्टवानिहतमात्मजं ॥ अभिदुद्राववेगेन पांचाल्यं युद्धदुर्मदं ॥ ३३ ॥ तौ तत्र समरे
शूरौ समेतौ युद्धदुर्मदौ ॥ ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ३४ ॥ ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा ॥ आजघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपं ॥ ३५ ॥
तथैव पार्षतं शूरं शल्यः समितिशोभनः ॥ आजघानोरसि क्रुद्धस्तो युद्धमवर्तत ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० चतुर्थयुद्धदिवसे सांय
मनिपुत्रवधे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच दैवमेव परमं न्ये पौरुषादपि संजय ॥ यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डु
सैन्येन बाध्यते ॥ १ ॥ नित्यं हि मामकांस्ततहतानेव हि शंससि ॥ अव्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥ २ ॥ हीनान् पुरुषकारेण मामकानघ संजय ॥ पा
तितान्पात्य मामांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३ ॥ युध्यमानान् यथाशक्ति घटमानान् जयं प्रति ॥ पाण्डवा हि जयं त्येव जीयंते चैव मामकाः ॥ ४ ॥ सोहंती ब्राणि दुःखा
निदुर्योधनकृतानि च ॥ श्रोण्यामि सततं तात दुःसहानि बहूनि च ॥ ५ ॥ तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्येन पाण्डवान् ॥ मामका विजयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन संजय ॥ ६ ॥
संजय उवाच क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयं ॥ शृणुराजन् स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः ॥ पीडयामा
स संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ८ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमं ॥ न्यवारयत यस्तूर्णं शल्यं समितिशोभनं ॥ ९ ॥ नांतरं दृश्यते तत्र तयोश्चरथिनोस्त
दा ॥ मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः सममिवाभवत् ॥ १० ॥ ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ॥ धनुश्चिच्छेद भस्त्रेण पीतेन निशितेन च ॥ ११ ॥ अथैनं शरवर्षेण च्छा
दयामास संयुगे ॥ गिरिं जलागमे यद्वज्रजलदा जलवृष्टिभिः ॥ १२ ॥ अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो धृष्टद्युम्ने च पीडिते ॥ अभिदुद्राववेगेन मद्रराज रथं प्रति ॥ १३ ॥ ततो म
द्राधिपरयं कार्ष्णिः प्राप्यातिकोपनः ॥ आर्ताय निममेयात्मा विव्याध निशितैः शरैः ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
ततस्तुतावकाराजन्परीप्संतोऽर्जुनिरणे ॥ मद्राजखं तूष्णीं परिवार्यावतस्थिरे ॥ १५ ॥ दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविंशती ॥ दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनो
थ दुर्मुखः ॥ १६ ॥ सत्यव्रतश्च भद्रंते पुरुमित्रश्च भारत ॥ एते मद्राधिपखं पालयंतः स्थितारणे ॥ १७ ॥ तान् भीमसेनः संक्रुद्धो दृष्ट्युन्नश्च पार्षतः ॥ द्रौपदेयाभिमन्यु
श्च माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्रान् दशरथान् दशैव प्रत्यवारयन् ॥ नानारूपाणि शस्त्राणि विस्तृजंतो विशांपते ॥ १९ ॥ अभ्यवर्तंत संहृष्टाः परस्परवधै
षिणः ॥ ते वै समेयुः संग्रामे राजन् दुर्मित्रिते तव ॥ २० ॥ तस्मिन् दशरथे क्रुद्धे वर्तमाने महाभये ॥ तावकानां परेषां वाप्रेक्षकारयिनो भवन् ॥ २१ ॥ शस्त्राण्यनेकरू
पाणि विस्तृजंतो महारथाः ॥ अन्योन्यमभिनर्दंतः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २२ ॥ ते तदा जातसंरंभाः सर्वे न्योन्यं जिघांसवः ॥ अन्योन्यमभिमर्दंतः स्पर्धमानाः परस्परं
॥ २३ ॥ अन्योन्यस्पर्धयारजन् ज्ञातयः संगता मिथः ॥ महास्त्राणि विमुंचंतः समापेतुरमर्षिणः ॥ २४ ॥ दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो दृष्ट्युन्नं महारणे ॥ विव्याध निशितैर्बा
णैश्चतुर्भिः समरेद्रुतं ॥ २५ ॥ दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पंचभिः ॥ दुर्मुखो नवभिर्बाणैर्दुःसहश्चापिसप्तभिः ॥ २६ ॥ विंशतिः पंचभिश्च त्रिभिर्दुःशासनस्त
था ॥ तान् प्रत्यविध्य द्राजेंद्रपार्षतः शत्रुतापनः ॥ २७ ॥ एकैकं पंचविंशत्यादर्शयन् पाणि लाघवं ॥ सत्यव्रतं च समरे पुरुमित्रं च भारत ॥ २८ ॥ अभिमन्युरविध्य
त्तु दशभिर्दशभिः शरैः ॥ माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातुलं नंदनौ ॥ २९ ॥ अविध्येतां शरैस्तीक्ष्णैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततः शल्यो महाराजस्वसीयोरयिनां वरौ ॥
॥ ३० ॥ शरैर्बहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ ३१ ॥ अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ॥ विधित्सुः कलहस्यां
तंगदां जग्राह पांडवः ॥ ३२ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृंगिणं ॥ भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ॥ ३३ ॥ दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं समचोदय
त् ॥ अनीकं दशसाहसं कुंजराणां तरस्विनां ॥ ३४ ॥ गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः ॥ मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ३५ ॥ आपतंतं च तं द
ष्ट्वा गजानीकं वक्रकोदरः ॥ गदापाणि रवारो ह द्रथात् सिंह इवोन्नदन् ॥ ३६ ॥ अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदां ॥ अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवांतकः ॥
॥ ३७ ॥ स गजान् गदयानिघ्नन् व्यचरत् समरे बली ॥ भीमसेनो महाबाहुः सवज्जइव वासवः ॥ ३८ ॥ तस्य नादेन महता मनोहृदयकंपिना ॥ व्यत्यजेष्टं संहत्य ग
जा भीमस्य गर्जतः ॥ ३९ ॥ ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ॥ नकुलः सहदेवश्च दृष्ट्युन्नश्च पार्षतः ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्री० नै० भा० द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७॥

पृष्ठंभीमस्यरक्षंतःशरवर्षेणवारणान् ॥ अभ्यवर्षंतथावंतोमेघावगिरीन्यथा ॥ ४१ ॥ क्षुरैःक्षुरप्रैर्भलैश्चपीतैश्चांजलिकैःशितैः ॥ व्यहरन्नुत्तमांगानिपांडवा
गजयोधिनां ॥ ४२ ॥ शिरोभिःप्रपतद्भिश्चबाहुभिश्चविभूषितैः ॥ अश्मदृष्टिरिवाभातिपाणिभिश्चसहांकुशैः ॥ ४३ ॥ हतोत्तमांगाःस्कंधेषुगजानांगजयोधिनः ॥
अदृश्यंताचलाग्रेषुद्रुमाभग्नशिखाइव ॥ ४४ ॥ धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याममहागजान् ॥ पततःपात्यमानांश्चपार्षतेनमहात्मना ॥ ४५ ॥ मागधोथमहीपालोगज
मैरावणोपमं ॥ प्रेषयामाससमरेसौभद्रस्यरथंप्रति ॥ ४६ ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमागधस्यमहागजं ॥ जघानैकेषुणावीरःसौभद्रःपरवीरहा ॥ ४७ ॥ तस्यावर्जि
तनागस्यकार्णिःपरपुरंजयः ॥ राज्ञोरजतपुंखेनभल्लेनापाहरच्छिरः ॥ ४८ ॥ विगात्थतद्गजानीकंभीमसेनोपिपांडवः ॥ व्यचरत्समरेमृद्गजानिद्रोगिरीनि
व ॥ ४९ ॥ एकप्रहारनिहताभीमसेनेनदंतिनः ॥ अपश्यामरणेतस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ॥ ५० ॥ भग्नदंतान्भग्नकटान्भग्नसक्थांश्चवारणान् ॥ भग्नपृष्ठत्रि
कानन्यान्निहतान्पर्वतोपमान् ॥ ५१ ॥ नदतःसीदतश्चान्यान्विमुखान्समरेगतान् ॥ विद्रुतान्भयसंविघ्नांस्तथाविशकृतोपरान् ॥ ५२ ॥ भीमसेनस्यमार्गे
षुपतितान्पर्वतोपमान् ॥ अपश्यंनिहतान्नागान्राजन्निष्ठीवतोपरान् ॥ ५३ ॥ वमंतोरुधिरंचान्येभिन्नकुंभामहागजाः ॥ विद्रुलंतोगताभूमिंशैलाइवधरात
ले ॥ ५४ ॥ मेदारुधिरदिग्धांगोवसामज्जासमुक्षितः ॥ व्यचरत्समरेभीमोदंडपाणिरिवांतकः ॥ ५५ ॥ गजानांरुधिरक्लिन्नांगदांविभ्रदृकोदरः ॥ घोरःप्रतिभ
यश्चासीत्पिनाकीवपिनाकधृक् ॥ ५६ ॥ संमथ्यमानाःक्रुद्धेनभीमसेनेनदंतिनः ॥ सहसाप्राद्रवन्क्लिष्टामृदंतस्तववाहिनीं ॥ ५७ ॥ तंहिवीरंमहेष्वासंसौभद्रप्र
मुखारथाः ॥ पर्यरक्षंतयुध्यंतंवज्रायुधमिवामराः ॥ ५८ ॥ शोणिताक्तांगदांविभ्रदुक्षितांगजशोणितैः ॥ कृतांतइवरौद्रात्माभीमसेनोव्यदृश्यत ॥ ५९ ॥ व्या
यच्छमानंगदयादिक्षुसर्वासुभारत ॥ अपश्यामरणेभीमंनृत्यंतमिवशंकरं ॥ ६० ॥ यमदंडोपमांगुर्वीमिंद्राशनिसमस्वनां ॥ अपश्याममहाराजरौद्रांविशस
नींगदां ॥ ६१ ॥ विमिश्रांकेशमज्जाभिःप्रदिग्धांरुधिरेणच ॥ पिनाकमिवरुद्रस्यक्रुद्धस्याभिघ्नतःपशून् ॥ ६२ ॥ यथापशूनांसंघातंयष्ट्यापालःप्रकालयेत् ॥
तथाभीमोगजानीकंगदयासमकालयत् ॥ ६३ ॥ गदयावध्यमानास्तेमार्गणैश्चसमंततः ॥ स्वान्यनीकानिमृदंतःप्राद्रवन्कुंजरास्तव ॥ ६४ ॥ महावातइवाभ्रा
णिविधमित्वासवारणान् ॥ अतिष्ठत्तुमुलेभीमःश्मशानइवशूलभृत् ॥ ६५ ॥ इति श्रीम० भीष्म० भीष्मव० चतुर्थदिवसेभीमयुद्धेद्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

हतेतस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

संजयउवाच हतेतस्मिन्गजानीकेपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ भीमसेनंघ्नतेत्येवंसर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १ ॥ ततःसर्वाण्यनीकानितवपुत्रस्यशासनात् ॥ अभ्यद्रव
नभीमसेनंनदंतंभैरवान्रवान् ॥ २ ॥ तंबलौघमपर्यंतदेवैरपिसुदुःसहं ॥ आपतंतंसुदुष्पारंसमुद्रमिवपर्वणि ॥ ३ ॥ रथनागाश्वकलिलंशंखदुंदुभिनादितं ॥ अ
नंतरथपादातंनरेन्द्रस्तिमितद्रुदं ॥ ४ ॥ तंभीमसेनःसमरेमहोदधिमिवापरं ॥ सेनासागरमक्षोभ्यंवेलेवसमवारयत् ॥ ५ ॥ तदाश्रयमपश्यामपांडवस्यमहात्म
नः ॥ भीमसेनस्यसमरेराजन्कर्मातिमानुषं ॥ ६ ॥ उदीर्णान्यार्थिवान्सर्वान्साश्वान्सरथकुंजरान् ॥ असंभ्रमंभीमसेनोगदयासमवारयत् ॥ ७ ॥ ससंवार्थबलौ
घांस्तान्गदयारथिनांवरः ॥ अतिष्ठत्तुमुलेभीमोगिरिर्मेरुरिवाचलः ॥ ८ ॥ तस्मिन्सुतुमुलेघोरेकालेपरमदारुणे ॥ भ्रातरश्चैवपुत्राश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ ९ ॥
द्रौपदेयाभिमन्वुश्चशिखंडीचापराजितः ॥ नप्राजहन्भीमसेनंभयेजातेमहाबलं ॥ १० ॥ ततःशैक्यायसींगुर्वीप्रगृह्यमहतींगदां ॥ अथावत्तावकान्योधान्
दंडपाणिरिवांतकः ॥ ११ ॥ पोथयन्रथद्वंदानिवाजिद्वंदानिचाभिभूः ॥ कर्षयन्रथद्वंदानिबाहुवेगेनपांडवः ॥ १२ ॥ विनिघ्नन्व्यचरत्संख्येयुगांतिकालव
द्विभूः ॥ ऊरुवेगेनसंकर्षन्रथजालानिपांडवः ॥ १३ ॥ बलानिसंममदांशुनडुलानीवकुंजरः ॥ मृद्नन्रथेभ्योरथिनोगजेभ्योगजयोधिनः ॥ १४ ॥ सादिनश्चा
श्वपृष्ठेभ्योभूमौचापिपदातिनः ॥ गदयाव्यधमत्सर्वान्वातोवृक्षानिवौजसा ॥ १५ ॥ भीमसेनोमहाबाहुस्तवपुत्रस्यवैबले ॥ सापिमज्जावसामांसैःप्रदिग्धारु
धिरेणच ॥ १६ ॥ अदृश्यतमहारौद्रागदानागाश्वपातनी ॥ तत्रतत्रहतैश्चापिमनुष्यगजवाजिभिः ॥ १७ ॥ रणांगनंसमभवन्मृत्योरावाससन्निभं ॥ पिनाक
मिवरुद्रस्यक्रुद्धस्याभिघ्नतःपशून् ॥ १८ ॥ यमदंडोपमामुग्रामिंद्राशनिसमस्वनां ॥ ददृशुर्भीमसेनस्यरौद्रींविशसनींगदां ॥ १९ ॥ आविध्यतोगदांतस्यकीं
तेयस्यमहात्मनः ॥ बभौरूपमहाघोरंकालस्येवयुगक्षये ॥ २० ॥ तंतथामहतींसेनांद्रावयंतंपुनःपुनः ॥ दृष्ट्वामृत्युमिवायातंसर्वेविमनसोभवन् ॥ २१ ॥ यतो
यतःप्रेक्षतेस्मगदांमुघ्नम्यपांडवः ॥ तेनतेनस्मदीर्यतेसर्वसैन्यानिभारत ॥ २२ ॥ प्रदारयंतंसैन्यानिबलेनामितविक्रमं ॥ ग्रसमानमनीकानिव्यादितास्यमि
वांतकं ॥ २३ ॥ तंतथाभीमकर्माणंप्रगृहीतमहागदं ॥ दृष्ट्वावकोदरंभीष्मःसहसैवसमभ्ययान् ॥ २४ ॥ महतारथघोषेणरथेनादित्यवर्चसा ॥ छादयन्शरवर्षे
णपर्जन्यद्ववदृष्टिमान् ॥ २५ ॥ तमायांतंतथादृष्ट्वाव्यात्ताननमिवांतकं ॥ भीष्मंभीमोमहाबाहुःप्रत्युदीयादमर्षितः ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥ इतिभी०नै०भा०त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मिन्क्षणेसात्यकिःसत्यसंधःशिनिप्रवीरोभ्यपतत्पितामहं ॥ निघ्नन्नमित्रान्धनुषादृतेनसंकंपयंस्तवपुत्रस्यसैन्यं ॥ २७ ॥ तंयांतमश्वैरजतप्रकाशैःशरान्व
पंतंनिशितान्सुपुंखान् ॥ नाशक्रुवन्धारयितुंतदानींसर्वेगणाभारतयेत्वदीयाः ॥ २८ ॥ अविध्यदेनंदशभिःपृषत्कैरलंबुषोराक्षसोऽसौतदानीं ॥ शरैश्चतुर्भिःप्र
तिविध्यतंचनसाशिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २९ ॥ अन्वागतंतदृष्णिवरंनिशम्यतंशत्रुमध्येपरिवर्तमानं ॥ प्रद्रावयंतंकुरुपुंगवांश्चपुनःपुनश्चप्रणदंतमाजौ ॥ ३० ॥ योधा
स्त्वदीयाःशरवर्षैर्वर्षन्मेघायथाभूधरमंबुवेगैः ॥ तथापितंधारयितुंनशेकुर्मध्यंदिनेसूर्यमिवातपंतं ॥ ३१ ॥ नतत्रकश्चिन्नविषण्णआसीदृतेराजन्सोमदत्तस्य
पुत्रात् ॥ सवैसमादायधनुर्महात्माभूरिश्रवाभारतसौमदत्तिः ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वारथान्स्वान्व्यपनीयमानान्प्रत्युद्ययौसात्यकिंयोद्धुमिच्छन् ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहा
भारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव्रथप०सात्यकिभूरिश्रवःसमागमेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच ततोभू
रिश्रवाराजन्सात्यकिंनवभिःशरैः ॥ प्राविध्यद्रुशसंकुद्धस्तोत्रैरिवमहाद्विपं ॥ १ ॥ कौरवंसात्यकिश्चैवशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अवारयदमेयात्मासर्वलोकस्य
पश्यतः ॥ २ ॥ ततोदुर्योधनोराजासोदर्यैःपरिवारितः ॥ सौमदत्तिरणेयतःसमंतात्पर्यवारयत् ॥ ३ ॥ तंचैवपांडवाःसर्वेसात्यकिंरभसंरणे ॥ परिवार्यस्थिताः
संख्येसमंतात्सुमहौजसः ॥ ४ ॥ भीमसेनस्तुसंकुद्धोगदामुद्यम्यभारत ॥ दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रांस्तेपर्यवारयत् ॥ ५ ॥ रथैरनेकसाहस्रैःक्रोधामर्षसमन्वि
तः ॥ नंदकस्तवपुत्रस्तुभीमसेनमहाबलं ॥ ६ ॥ विव्याधविशिखैःषड्भिःकंकपत्रैःशिलाशितैः ॥ दुर्योधनश्चसमरेभीमसेनमहारथं ॥ ७ ॥ आजघानोरसिकुद्धो
मार्गणैर्नवभिःशितैः ॥ ततोभीमोमहाबाहुःस्वरथंसुमहाबलः ॥ ८ ॥ आरुरोहरथश्रेष्ठंविशोकंचेदमब्रवीत् ॥ एतेमहारथाःशूराधार्तराष्ट्राःसमागताः ॥ ९ ॥ मा
मेवभृशसंकुद्धाहतुमभ्युद्यतायुधि ॥ मनोरथद्रुमोस्माकंचितितोवहुवार्षिकः ॥ १० ॥ सफलःसूतचाद्येहयोहंपश्यामिसोदरान् ॥ यत्राशोकसमुत्क्षिप्तारेणवो
रथनेमिभिः ॥ ११ ॥ प्रयास्यंत्यंतरिक्षंहिशरवृंदैर्दिगंतरे ॥ तत्रतिष्ठतिसन्नद्धःस्वयंराजासुयोधनः ॥ १२ ॥ भ्रातरश्चास्यसन्नद्धाःकुलपुत्रामदोत्कटाः ॥ एता
नद्यहनिष्यामिपश्यतस्तेनसंशयः ॥ १३ ॥ तस्मान्ममाश्वान्संग्रामेयतःसंयच्छसारथे ॥ एवमुक्त्वाततःपार्थस्तवपुत्रंविशांपते ॥ १४ ॥ विव्याधनिशितैस्ती
क्ष्णैःशरैःकनकभूषणैः ॥ नंदकंचत्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्सनांतरे ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
तंतुदुर्योधनः षष्ठ्याविध्वाभीमं महाबलं ॥ त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत ॥ १६ ॥ भीमस्य चरणे राजन् धनुश्चिच्छेदभासुरं ॥ मुष्टिदेशे भृशं तीक्ष्णैस्त्रि-
भिर्भलैर्हसन्निव ॥ १७ ॥ समरे प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं तु वक्रोदरः ॥ पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १८ ॥ अमृष्यमाणः संरब्धो धनुर्दिव्यं परामृशत् ॥ पु-
त्रस्य ते महाराज वधार्थं भरतर्षभ ॥ १९ ॥ समादधत्सु संक्रुद्धः क्षुरप्रं लोमवाहिनं ॥ तेन चिच्छेद नृपते भीमः कार्मुकमुत्तमं ॥ २० ॥ सोपविध्य धनुश्छिन्नं पुत्रस्ते क्रो-
धमूर्छितः ॥ अन्यत्कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरं ॥ २१ ॥ संदधे विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभं ॥ तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनांतरे ॥ २२ ॥ सगाढविद्धो व्य-
थितः स्यंदनोपस्थ आविशत् ॥ सनिषण्णो रथोपस्थे मूर्छामभिजगाम ह ॥ २३ ॥ तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः ॥ नामृष्यंतमहेष्वासाः पांडवानां महार-
थाः ॥ २४ ॥ ततस्तु तुमुलां दृष्ट्वा शस्त्राणां तिग्मतेजसां ॥ पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥ २५ ॥ प्रतिलभ्यततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः ॥ दुर्योधनं त्रिभि-
र्विध्वापुनर्विव्याध पंचभिः ॥ २६ ॥ शल्यं च पंचविंशत्याशरैर्विव्याध पांडवः ॥ रुक्मपुंखैर्महेष्वासः सविद्धो व्यपयाद्रणात् ॥ २७ ॥ प्रत्युद्युस्ततो भीमं तव पुत्रा-
श्चतुर्दश ॥ सेनापतिः सुषेणश्च जलसंधः सुलोचनः ॥ २८ ॥ उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः ॥ दुर्मुखो दुष्प्रधर्पश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ २९ ॥ विस्तृजंतो-
बहून्बाणान् क्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशं ॥ ३० ॥ पुत्रांस्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः ॥ सृक्किणीविलिहन्वीरः पशुमध्ये-
यथावकः ॥ ३१ ॥ अभिपत्य महाबाहुर्गरुत्मानिव वेगितः ॥ सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पांडवः ॥ ३२ ॥ संप्रहस्य च दृष्ट्वा त्मात्रिभिर्वाणैर्महाभुजः ॥ जल-
संधं विनिर्भिद्य सो नयद्यमसादनं ॥ ३३ ॥ सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ॥ उग्रस्य स शिरस्त्राणं शिरश्चंद्रोपमं भुवि ॥ ३४ ॥ पातयामास भलेन कुंडलाभ्यां-
विभूषितं ॥ वीरबाहुं च स मत्यासाश्वकेतुं स सारथिं ॥ ३५ ॥ निनाय समरे वीरः परलोकाय पांडवः ॥ भीमभीमरथौ चोभौ भीमसेनो हसन्निव ॥ ३६ ॥ पुत्रौ ते दुर्म-
दौ राजन्ननयद्यमसादनं ॥ ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ॥ ३७ ॥ मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनं ॥ पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमं ॥ ३८ ॥
शेषान्ये भवंस्तत्र ते भीमस्य भयार्दिताः ॥ विप्रद्रुतादिशो राजन् वध्यमाना महात्मना ॥ ३९ ॥ ततोऽब्रवीच्छांतनवः सर्वानेव महारथान् ॥ एष भीमो रणे क्रुद्धो-
घातं राष्ट्रान् महारथान् ॥ ४० ॥ यथा प्राग्व्यान् यथा ज्येष्ठान् यथा शूरांश्च संगतान् ॥ निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रगृहीतमाचिरं ॥ ४१ ॥

[illegible]

॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥८२॥८३॥८४॥ ८५॥८६॥८७॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्म

तेत्वरध्वंमहावीर्याः किंचिरेण प्रयामहे ॥ महान्दिवर्तते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः ॥ ६८ ॥ भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृथुनापतिः ॥ युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्मा
भिरच्युत ॥ ६९ ॥ भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा सर्व एष महारथाः ॥ द्रोणभीष्मौ पुरस्कृत्य भगदत्तपरीप्सया ॥ ७० ॥ उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् ॥ तान् प्र
यातान् समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७१ ॥ पंचालाः पांडवैः सार्धं पृष्ठतो नुययुः परान् ॥ तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ७२ ॥ ननाद सुमहा
नादं विस्फोटमशनेरिव ॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वानगांश्च युध्यतः ॥ ७३ ॥ भीष्मः शांतनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ॥ नरोचते मे संग्रामो हैडिंबेन दुरात्मना ॥
॥ ७४ ॥ बलवीर्यसमाविष्टः स सहायश्च सांप्रतं ॥ नैष शक्यो युधाजे तु मपि वज्रहता स्वयं ॥ ७५ ॥ लब्धलक्षः प्रहारी च वयं च श्रांतवाहनाः ॥ पंचालैः पांडवेयैश्च दि
वसंक्षतविक्षताः ॥ ७६ ॥ तन्न मेरोचते युद्धं पांडवैर्जितकाशिभिः ॥ घुष्यतामवहारोद्यश्चोयोत्स्यामः परैः सह ॥ ७७ ॥ पितामहं वचः श्रुत्वा तथा चक्रुः स्मकौरवाः ॥
उपायेनापयानंते घटोत्कचभयार्दिताः ॥ ७८ ॥ कौरवेषु निवृत्तेषु पांडवाजितकाशिनः ॥ सिंहनादान् भृशं चक्रुः शंखान् दध्मुश्च भरत ॥ ७९ ॥ एवं तदभवद्युद्धं
दिवसं भरतर्षभ ॥ पांडवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचं ॥ ८० ॥ कौरवास्तु ततो राजन् प्रययुः शिबिरं स्वकं ॥ व्रीडमानानि शाकाले पांडवेयैः पराजिताः ॥ ८१ ॥
शरविक्षतगात्रास्तु पांडुपुत्रां महारथाः ॥ युद्धे सुमनसो भूत्वा जग्मुः स्वशिबिरं प्रति ॥ ८२ ॥ पुरस्कृत्य महाराज भीमसेन घटोत्कचौ ॥ पूजयंतस्तदान्योन्यं मुदा प
रमयायुताः ॥ ८३ ॥ नदंतो विविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ॥ सिंहनादांश्च कुर्वंतो विमिश्रान् शंखानि स्वनैः ॥ ८४ ॥ विनदंतो महात्मानः कंपयंतश्च मेदि
नीं ॥ घटयंतश्च मर्माणितवपुत्रस्य मारिष ॥ ८५ ॥ प्रयाताः शिबिरायैव निशाकाले परंतप ॥ दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च ॥ ८६ ॥ मुहूर्तं चिंतयामास
बाष्पशोकसमाकुलः ॥ ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिबिरस्य यथाविधि ॥ प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्म
वधप्र० चतुर्थदिवसावहारे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव संजय ॥ श्रु
त्वा पांडुकुसाराणां कर्मदेवैः सुदुष्करं ॥ १ ॥ पुत्राणां च पराभावं श्रुत्वा संजय सर्वशः ॥ चिंता मे महती सूत भविष्यति कथं त्विति ॥ २ ॥ ध्रुवं त्रिदुरवाक्यानि घृक्षंति
दृढयं मम ॥ यथा हि हस्यते सर्वदेवयोगेन संजय ॥ ३ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

यत्रभीष्ममुक्तात्सर्वान्शस्त्रान्वयोधसत्तमान् ॥ पांडवानामनीकेषुयोधयंतिप्रहारिणः ॥ ४ ॥ केनावध्यामहात्मानःपांडुपुत्रामहाबलाः ॥ केनदत्तवरास्तात
किंवाज्ञानंविदंतिते ॥ ५ ॥ येनक्षयंनगच्छंतिदिवितारागणाइव ॥ पुनःपुनर्नमृष्यामिहतंसैन्यंतुपांडवैः ॥ ६ ॥ मय्येवदंडःपततिदैवात्स्मदरुणः ॥ यथाऽव
ध्याःपांडुसुतायथावध्याश्वमेसुताः ॥ ७ ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वयाथातथ्येनसंजय ॥ नहिपारंप्रपश्यामिदुःखस्यास्यकथंचन ॥ ८ ॥ समुद्रस्येवमहतोभुजा
भ्यांप्रतरन्नरः ॥ पुत्राणांव्यसनंमन्येध्रुवंप्राप्तंसुदारुणं ॥ ९ ॥ घातयिष्यतिमेसर्वान्पुत्रान्भीमोनसंशयः ॥ नहिपश्यामितंवीरंयोमेरक्षेत्सुतानरणे ॥ १० ॥ ध्रु
वंविनाशःसंप्राप्तःपुत्राणांममसंजय ॥ तस्मान्मेकारणंसूतशक्तिंचैवविशेषतः ॥ ११ ॥ पृच्छतोवैयथातत्त्वंसर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ दुर्योधनश्चयच्चक्रेदृष्ट्वास्वान्
विमुखानरणे ॥ १२ ॥ भीष्मद्रोणौरुपश्चैवसौबलश्चजयद्रथः ॥ द्रौणिर्वापिमहेष्वासोविकर्णोवामहाबलः ॥ १३ ॥ निश्चयोवापिकस्तेषांतदात्यासीन्महात्मनां ॥
विमुखेषुमहाप्राज्ञममपुत्रेषुसंजय ॥ १४ ॥ संजयउवाच शृणुराजन्नवहितःश्रुत्वांचैवावधारय ॥ नैवमंत्रकृतंकिंचिन्नैवमायांतथाविधां ॥ १५ ॥ नवै
विभीषिकांकांचिद्राजन्कुर्वतिपांडवाः ॥ युध्यंतितेयथान्यायंशक्तिमंतश्चसंयुगे ॥ १६ ॥ धर्मेणसर्वकार्याणिजीवितादीनिभारत ॥ आरभंतेसदापार्थाःप्रा
र्थयानामहद्यशः ॥ १७ ॥ नतेयुद्धान्निवर्त्ततेधर्मोपेतामहाबलाः ॥ श्रियापरमयायुक्तायतोधर्मस्ततोजयः ॥ १८ ॥ तेनावध्यारणेपार्थाजययुक्ताश्चपार्थिव ॥
तत्रपुत्रादुरात्मानःपापेष्वभिरताःसदा ॥ १९ ॥ निष्ठुराहीनकर्माणस्तेनहीयंतिसंयुगे ॥ सुबहूनिनृशंसानिपुत्रैस्तवजनेश्वर ॥ २० ॥ निरुतानीहपांडूनांनीचै
रिवयथानरैः ॥ सर्वचतृदनादृत्यपुत्राणांतवकिल्बिषं ॥ २१ ॥ सापद्गवाःसदैवासनूपांडवाःपांडुपूर्वज ॥ नचैतान्बहुमन्यंतेपुत्रास्तवविशांपते ॥ २२ ॥ तस्यपा
पस्यसततंक्रियमाणस्यकर्मणः ॥ सांप्रतंसुमहद्वोरफलंप्राप्तंजनेश्वर ॥ २३ ॥ सत्वंभुंक्ष्वमहाराजसपुत्रःससुहृज्जनः ॥ नावबुध्यसियद्राजन्वार्यमाणःसुहृ
ज्जनैः ॥ २४ ॥ विदुरेणाथभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना ॥ तथामयाचाप्यसकृद्धार्यमाणो नबुध्यसे ॥ २५ ॥ वाक्यंहितंचपथ्यंचमर्त्यःपथ्यमिवौषधं ॥ पुत्राणां
मतमाज्ञायजितान्मन्यसिपांडवान् ॥ २६ ॥ शृणुभूयोयथातत्त्वंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ कारणंभरतश्रेष्ठपांडवानांजयंप्रति ॥ २७ ॥ तत्तेहंकथयिष्यामिय
थाश्रुतमरिंदम ॥ दुर्योधनेनसंपृष्टएतमर्थंपितामहः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाभ्रातृनूरणेसर्वान्निर्जितांस्तुमहारथान् ॥ शोकसंमूढदयोनिशाकालेस्मकौरवः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मसंसम ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ॥ यदब्रवीत्सुतस्तेसौ तन्मेशृणु जनेश्वर ॥ ३० ॥ दुर्योधन उवाच ॥ द्रोणश्रुत्वा च शल्यश्वरूपो द्रौणिस्तथैव च ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यः कांबोजश्च सुदक्षिणः ॥ ३१ ॥ भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ३२ ॥ त्रयाणामपि लोकाणां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ पांडवानां समस्ताश्च नातिष्ठंत पराक्रमे ॥ ३३ ॥ तत्र मे संशयो जातस्तन्ममात्रक्ष्वपृच्छतः ॥ यंसमाश्रित्य कौंतेया जयंत्यस्मान्क्षणेक्षणे ॥ ३४ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणुराजन्वचो मत्स्यं यथा वक्ष्यामि कौरव ॥ बहुशश्च मयोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतं ॥ ३५ ॥ क्रियतां पांडवैः सार्धं शमो भरतसत्तम ॥ एतत्क्षेममहं मन्ये पृथिव्यास्तव वा विभो ॥ ३६ ॥ भुंक्ष्वे मां पृथिवीं राजन् भ्रातृभिः सहितः सुखी ॥ दुर्हृदस्तापयन् सर्वान् नंदयंश्चापि बांधवान् ॥ ३७ ॥ न च मे क्रोशत स्तातश्रुतवानसि वै पुरा ॥ तदिदं समनुप्राप्तं यत्पांडून् वमन्यसे ॥ ३८ ॥ यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणां ॥ तं शृणुष्व महाबाहो मम कीर्तयतः प्रभो ॥ ३९ ॥ नास्तिलोकेषु तद्भूतं भवितानो भविष्यति ॥ योजयेत्पांडवान् सर्वान्पालिताञ्छाङ्गधन्वना ॥ ४० ॥ यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ॥ पुराणगीतं धर्मज्ञतच्छृणुष्व यथा तथं ॥ ४१ ॥ पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ॥ पितामहमुपासेदुःपर्वते गंधमादने ॥ ४२ ॥ तेषां मध्ये समासीनः प्रजापतिरपश्यत ॥ विमानं प्रज्वलद्भासास्थितं प्रवरमंबरे ॥ ४३ ॥ ध्यानेनावेद्यतद्ब्रह्माकृत्वा च नियतो जलि ॥ नमश्चकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरं ॥ ४४ ॥ ऋषयस्त्वथ देवाश्च ह्यब्रह्माणमुत्थितं ॥ स्थिताः प्रांजलयः सर्वे पश्यंतो महद्भुतं ॥ ४५ ॥ यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ जगाद जंगतः सृष्टा परं परमधर्मविन् ॥ ४६ ॥ विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशीच ॥ विश्वेश्वरो वासुदेवो सितस्माद्योगात्मानं देवतं त्वामुपैमि ॥ ४७ ॥ जय विश्वमहादेव जय लोकहिते रत ॥ जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४८ ॥ पद्मगर्भ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ॥ भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४९ ॥ असंख्येयगुणाधार जय सर्वपरायण ॥ नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ५० ॥ जय सर्वगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ॥ विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ५१ ॥ महोरगवराहाद्यहरिकेश विभो जय ॥ हरिवास दिशामीश विश्ववासा मिताव्यय ॥ ५२ ॥ व्यक्ताव्यक्तामिबस्थाननियतेन्द्रियसत्क्रिय ॥ असंख्येयात्मभावज्ञ जय मंभीरकामद ॥ ५३ ॥ अनंत विदितमस्य नित्यभूतविभावन ॥ कृतकार्यकृतप्रज्ञधर्मज्ञ विजयावह ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इति श्री ० नै ० भा ० पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७३ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

गुह्यात्मन्सर्वयोगात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ॥ भूताद्यलोकतत्त्वेशजयभूतविभावन ॥ ५५ ॥ आत्मयोनेमहाभागकल्पसंक्षेपतत्पर ॥ उद्भावनमनोभावजयब्रह्मजयप्रिय ॥ ५६ ॥ निसर्गसर्गनिरतकामेशपरमेश्वर ॥ अमृतोद्भवसद्भावमुक्तात्मन्विजयप्रद ॥ ५७ ॥ प्रजापतिपतेदेवपद्मनाभमहाबल ॥ आत्मभूतमहाभूतसत्त्वात्मन्जयसर्वदा ॥ ५८ ॥ पादौतवधरादेवीदिशोबाहूदिवंशिरः ॥ मूर्तिस्तेहंसुराःकायश्चंद्रादित्यौचचक्षुषी ॥ ५९ ॥ वलंतपश्चसत्यंचकर्मधर्मात्मकंतव ॥ तेजोग्निःपवनःश्वासआपस्तेस्वेदसंभवाः ॥ ६० ॥ अश्विनौश्रवणौनित्यंदेवीजिह्वासरस्वती ॥ वेदाःसंस्कारनिष्ठाह्रित्ययीदंजगदाश्रितं ॥ ६१ ॥ नसंख्यानंपरीमाणंनतेजोनपराक्रमं ॥ नवलंयोगयोगीशजानीमस्तेनसंभवं ॥ ६२ ॥ त्वद्भक्तिनिरतादेवनियमैस्त्वांसमाश्रिताः ॥ अर्चयामःसदाविष्णोपरमेशंमहेश्वरं ॥ ६३ ॥ ऋषयोदेवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ पिशाचामानुषाश्चैवमृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ६४ ॥ एवमादिमयासृष्टं पृथिव्यांत्वत्प्रसादजं ॥ पद्मनाभविशालाक्षरुष्णादुःखप्रणाशन ॥ ६५ ॥ त्वंगतिःसर्वभूतानांत्वंनेतात्वंजगद्गुरुः ॥ त्वत्प्रसादेनदेवेशसुखिनोविबुधाःसदा ॥ ६६ ॥ पृथिवीनिर्भयादेवत्वत्प्रसादात्सदाभवत् ॥ तस्माद्भवविशालाक्षयदुवंशविवर्धनः ॥ ६७ ॥ धर्मसंस्थापनार्थायदैत्यानांचवधायच ॥ जगत्तधारणार्थायविज्ञाप्यंकुरुमेविभो ॥ ६८ ॥ यत्तत्परमकमुत्थंत्वत्प्रसादादिदंविभो ॥ वासुदेवतदेतत्तेमयोद्गीतंयथातथं ॥ ६९ ॥ सृष्ट्वासंकर्षणंदेवंस्वयमात्मानमात्मना ॥ रुष्णत्वमात्मनास्नाक्षीःप्रद्युम्नंचात्मसंभवं ॥ ७० ॥ प्रद्युम्नादनिरुद्धंत्वंयंविदुर्विष्णुमव्ययं ॥ अनिरुद्धोऽसृजन्मां वैब्रह्माणंलोकधारिणं ॥ ७१ ॥ वासुदेवमयःसोहंत्वयैवास्मिनिनिर्मितः ॥ विभज्यभागशोत्मानंव्रजमानुषतांविभो ॥ ७२ ॥ तत्रासुरवधंरुत्वासर्वलोकसुखायवै ॥ धर्मप्राप्ययशःप्राप्ययोगंप्राप्यसितत्वतः ॥ ७३ ॥ त्वांहिव्रह्मर्षयोलोकेदेवाश्चामितविक्रम ॥ तैस्तैर्हिनामभिर्युक्तागायंतिपरमात्मकं ॥ ७४ ॥ स्थिताश्चसर्वेत्वयिभूतसंघाःरुत्वाश्रयंत्वांवरदंसुबाहो ॥ अनादिमध्यांतमपारयोगंलोकस्यसेतुंप्रवदंतिविप्राः ॥ ७५ ॥ इति श्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप ० विश्वोपाख्यानेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ भीष्मउवाच ततःसभगवान्देवोलोकानामीश्वरेश्वरः ॥ ब्रह्माणंप्रत्युवाचेदंस्निग्धगंभीरयागीरा ॥ १ ॥ विदितंतातयोगान्मेसर्वमेतत्तवेप्सितं ॥ तथातद्भवि तेत्युक्तातत्रैवांतरधीयत ॥ २ ॥ ततोदेवर्षिगंधर्वाविस्मयंपरमंगताः ॥ कौतूहलपराःसर्वेपितामहमथाब्रुवन् ॥ ३ ॥

॥४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥

कोन्वयं यो भगवता प्रणम्य वित्तया द्विभो ॥ वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयं ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाच पितामहः ॥ देवब्रह्मर्षिगंधर्वान्स
र्वान्मधुरयागिरा ॥ ५ ॥ यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परं ॥ भूतात्मा च प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परंपदं ॥ ६ ॥ तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ॥ जगतो नुग्र
हार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७ ॥ मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ॥ असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ ८ ॥ संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ॥
तद्मे नृपसंभूता घोररूपामहाबलाः ॥ ९ ॥ तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी ॥ मानुषीं यो निमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ १० ॥ नरनारायणौ यौ तौ पुरा
णावपि सत्तमौ ॥ सहितौ मानुषलोके संभूतावमितद्युती ॥ ११ ॥ अजेयौ समरे यतौ सहितैरमरैरपि ॥ मूढास्त्वेतौ न जानंति नरनारायणावपि ॥ १२ ॥ तस्याह
मग्रजः पुत्रः सर्वस्य जगतः प्रभुः ॥ वासुदेवो र्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३ ॥ तथामनुष्यो यमिति कदाचित्सुरसत्तमाः ॥ नावज्ञेयो महावीर्यः शंखचक्रगदा
धरः ॥ १४ ॥ एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदं ॥ एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ १५ ॥ एतदक्षरमव्यक्तमेतद्वैशाश्वतं महः ॥ यत्तत्पुरुषसंज्ञं वैगीयते ज्ञायते न
च ॥ १६ ॥ एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखं ॥ एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ १७ ॥ तस्मात्संद्रैः सुरैः सर्वैर्लोकैश्चामितविक्रमः ॥ नावज्ञेयो वासु
देवो मानुषो यमिति प्रभुः ॥ १८ ॥ यश्च मानुषमात्रो यमिति ब्रूयात्स मंदधीः ॥ तृष्णीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषा धमं ॥ १९ ॥ योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं
तनुं ॥ अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्ताम संजनाः ॥ २० ॥ देवं चराचरात्मानं श्रीवत्सां कंसुवर्चसं ॥ पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्ताम संवुधाः ॥ २१ ॥ किरीटकौस्तुभध
रं मित्राणामभयं करं ॥ अवजानन्महात्मानं घोरं तमसि मज्जति ॥ २२ ॥ एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ॥ वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः
॥ २३ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् देवान्सर्पिणान् पुरा ॥ विस्मज्य सर्वभूतात्मा जगाम भवनं स्वकं ॥ २४ ॥ ततो देवाः स गंधर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि
च ॥ कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं युयुः ॥ २५ ॥ एतच्छ्रुतं मया तात कृषीणां भावितात्मनां ॥ वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनं ॥ २६ ॥ रामस्य जामद
ग्न्यस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ॥ व्यासनारदयोऽपि स कौशले हरतर्षभ ॥ २७ ॥ एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययं ॥ वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्व
रं ॥ २८ ॥ यस्य चैवात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ॥ कथं न वासुदेवो यमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कृतलक्षणैः स्वस्वगुणप्रख्यातैः ॥ ३९ ॥ सात्वताः पंचरात्रागमविधिना पूजकास्तदीयं सात्वतं ॥ ४० ॥ कक्ष्याकांची पुरीद्वारकां

वारितोसिमयातातमुनिभिर्वेदपारगैः ॥ सप्तसंयुगं त्रैलोक्यं वासुदेवेन धन्विना ॥ ३० ॥ मापांडवैः सार्द्धमिति तत्त्वं मोहान्नबुध्यसे ॥ मन्येत्वांराक्षसं क्रूरं तथा चा
सितमोदतः ॥ ३१ ॥ यस्माद्विषसि गोविंदपांडवं तं धनं जयं ॥ नरनारायणौ देवौ कोन्यो द्विष्याद्विमानवः ॥ ३२ ॥ तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेष वैशाश्वतो व्ययः ॥ स
र्वलोकमयोनित्यः शास्ता धात्रीधरो ध्रुवः ॥ ३३ ॥ यो धारयति लोकां स्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ॥ यो ह्यजयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ३४ ॥ राजन् सर्वमयोत्येष त
मोरागविवर्जितः ॥ यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३५ ॥ तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च ॥ धृताः पांडुसुताराजन् जयश्चैषां भविष्यति ॥ ३६ ॥
श्रेयो युक्तां सदा बुद्धिं पांडवानां दधाति यः ॥ बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३७ ॥ स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः ॥ वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मां पृ
च्छसि भारत ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ॥ सेव्यतेभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ३९ ॥ ह्यपरस्य युगस्याति आदौ कलियुगस्य च ॥
सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन वै ॥ ४० ॥ स एष सर्वसुरमर्त्यलोकं समुद्रकक्ष्यांतरितां पुरीं च ॥ युगे युगे मानुषं चैव वासं पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ॥ ४१ ॥
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० विश्वोपाख्याने षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ दुर्योधन उवाच वासुदेवो मह
द्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ॥ तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छेत् पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच वासुदेवो महद्भूतं सर्वदैवतदैवतं ॥ न परं पुंडरीकाक्षं दृश्यते भरतर्षभ
॥ २ ॥ मार्कण्डेयश्च गोविंदे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ॥ स सृष्ट्वा पृथिवीं देवीं सर्व
लोकेश्वरः प्रभुः ॥ ४ ॥ अप्सु वै शयनं च क्रेमहात्मा पुरुषोत्तमः ॥ सर्वतेजोमयो देवो योगात्सुष्वापतन्नह ॥ ५ ॥ मुखतः सोऽग्निमसृजत् प्राणाद्वायुमथापि च ॥ सरस्व
तीं च वेदांश्च मनसः स सृजेऽच्युतः ॥ ६ ॥ एष लोकान्ससर्जा दौ देवांश्च ऋषिभिः सह ॥ निधनं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवाप्ययौ ॥ ७ ॥ एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्व
कामदः ॥ एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवस्वयं प्रभुः ॥ ८ ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् ॥ उभे संध्ये दिशः खंच नियमांश्च जनार्दनः ॥ ९ ॥ ऋषींश्चैव हि गोवि
ंदस्तपश्चैवाभ्यकल्पयत् ॥ सृष्टारं जगत्श्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ १० ॥

वासुदेव इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निर्धनं मरणं मृत्युं मरणप्रयोजनं प्रभव उत्पत्तिहेतुः अव्ययः प्रलयहेतुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कर्णास्त्ववतीतिकर्णस्रोतःकर्णमलं ॥ १४ ॥ ब्रह्मणः सकाशादपचितिसत्कारं यातुं प्राप्नुं यातमिति पाठे ब्रह्मणः अपचितिक्षयं कर्तुमिति शेषः यातं धावंतं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ॥ तस्मान्नारायणो जज्ञे देवदेवः सनातनः ॥ ११ ॥ नाभौ पद्मं बभूव आस्य सर्वलोकस्य संभवात् ॥ तस्मात्पितामहो जातस्तस्माज्जातास्त्विमाः प्रजाः ॥ १२ ॥ शेषं चाकल्पयद्देवमनंतं विश्वरूपिणं ॥ यो धारयति भूतानि धरां चैमांसपर्वतां ॥ १३ ॥ ध्यानयोगेन विप्राश्च तं विदंति महौजसं ॥ कर्णस्रोतोभवं चापि मधुना ममहासुरं ॥ १४ ॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रांबुद्धिं समास्थितं ॥ ब्रह्मणोपचितियातुं जघान पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ तस्य तात वधा देवदेवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्याहुर्कृपयश्च जनार्दनं ॥ १६ ॥ वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ एष मातापिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ॥ १७ ॥ परं हि पुंडरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ मुखतः सोऽसृज हृदि प्राग्बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ॥ १८ ॥ वैश्यांश्चाप्युरुतो राजन् शूद्रान्वैपादतस्तथा ॥ तपसानियतो देवो निधानं सर्वदेहिनां ॥ १९ ॥ ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ॥ योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् ॥ २० ॥ केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः ॥ एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ॥ २१ ॥ एवमेनं विजानीहि आचार्यपितरंगुरुं ॥ कृणोयस्य प्रसीदत लोकास्तेनाक्षयाजिताः ॥ २२ ॥ यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ॥ सदानरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान् स सुखी भवेत् ॥ २३ ॥ ये च कृष्णं प्रपद्यंते तेन मुत्थंति मानवाः ॥ भये महति मग्नांश्च पाति नित्यं जनार्दनः ॥ २४ ॥ स तं युधिष्ठिरो ज्ञात्वा यायातथ्येन भारत ॥ सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरं ॥ प्रपन्नः शरणं राजन्योगानां प्रभुमीश्वरं ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मव० विश्वोपाख्याने सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ भीष्म उवाच शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतं स्तवं मम ॥ ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १ ॥ साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदो ब्रवीत् ॥ २ ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयो भ्युवाच ह ॥ यज्ञं त्वां चैव यज्ञानां तपश्च तपसामपि ॥ ३ ॥ देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ॥ पुराणं चैव परमं विष्णोरूपं तवेति च ॥ ४ ॥ वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा ॥ देवदेवो सिदेवानामिति द्वैपायनो ब्रवीत् ॥ ५ ॥ पूर्वं प्रजानि सर्गे च दक्षमाहुः प्रजापतिं ॥ स्रष्टारं सर्वलोकानां मंगिरास्त्वां तथाऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ अव्यक्तं तेशरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितं ॥ देवास्त्वत्संभवाश्चैव देवलस्त्वसितो ब्रवीत् ॥ ७ ॥

॥ ११ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति भीष्मपर्वणि वैकुण्ठेय्ये भारतजावदीपे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ शृण्वति इदमिति सामान्येन पुंसकं ॥ ११ ॥ २॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने ॥ ६८ ॥ ॥ ११ ॥ व्युषितायां तु शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ॥ उभे सेने महाराज यु

धिराते दिवं व्यापवाद्भ्यां पृथिवी तथा ॥ जगत्त्रे न यो भोकाः पुरुषोस्त्रिस्तनूतनः ॥ ८ ॥ एवं त्वामभिजानंति तपसा भावितानराः ॥ आत्मदर्शनवृत्तानां
क्षीणां चास्त्रिस्तनूतनः ॥ ९ ॥ राजर्षीणां मुदाराणां माहवेष्वनिर्वर्तिनां ॥ सर्वधर्मप्रधानानां त्वंगतिर्मधुसूदन ॥ १० ॥ इति नित्यं योगविद्धिर्भयवान्पुरुषो
समः ॥ सनत्कुमारप्रमुखैः स्तुयते भ्यर्च्यते हरिः ॥ ११ ॥ एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ॥ केशवस्य यथा तत्त्वं सुप्रीतो भज केशवं ॥ १२ ॥ संजय उवा
च ॥ पुण्यं श्रुत्वेतदाख्यानं महाराज सुतस्तव ॥ केशवं बहु मेने स पांडवांश्च महारथान् ॥ १३ ॥ तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शांतनवः पुनः ॥ माहांत्म्यं ते श्रुतं राजन केश
वस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ नरस्य च यथा तत्त्वं यन्मां त्वं पृच्छसे नृप ॥ यदर्थं नृपुंसं भूतौ नरनारायणावृषी ॥ १५ ॥ अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ ॥ यथा
च पांडवाराज न्न वध्यायुधिकस्य चित् ॥ १६ ॥ प्रीतिमान् हि दृढं कृष्णः पांडवेषु यशस्विषु ॥ तस्माद्ब्रवीमिराजेन्द्रशमो भवतु पांडवैः ॥ १७ ॥ पृथिवीं भुंक्त्वसहितो
भ्रातृभिर्बलिभिर्वशी ॥ नरनारायणो देवाववज्ञाय न शिष्यसि ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशांपते ॥ व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह ॥ १९ ॥
राजा च शिविरं प्रायात्पणिपत्य महात्मने ॥ शिष्ये च शयने शुभ्रे रात्रिं तां भरतर्षभ ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने
अष्टमस्कंधोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ विश्वोपाख्यानं समाप्तं ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच ॥ व्युषितायां तु शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ॥ उभे सेने महाराज यु
द्धायैव समीयतुः ॥ १ ॥ अभ्यधावंत संक्रुद्धाः परस्परजिगीषवः ॥ ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परं ॥ २ ॥ पांडवा धार्तराष्ट्राश्च राजन दुर्मित्रिते तव ॥ व्यहौ च
व्यूहसंख्याः संप्रवृष्टाः प्रहारिणः ॥ ३ ॥ अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन समंततः ॥ तथैव पांडवाराज न्न रक्षन् व्यूहमात्मनः ॥ ४ ॥ सनिर्ययौ महाराज पिता देवत्र
तस्तव ॥ महतारथवंशेन संवृत्तोरथिनां वरः ॥ ५ ॥ इतरेतरमन्वीयुर्यथाभागमवस्थिताः ॥ रथिनः पत्तयश्चैव दंतिनः सादिनस्तथा ॥ ६ ॥ तान् दृष्ट्वा भ्युद्यतान् संख्ये
पांडवा द्वियशस्विनः ॥ स्येनेन व्यूहराजेन तेनाजय्येन संयुगे ॥ ७ ॥ अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः ॥ नेत्रे शिखंडीदुर्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ८ ॥ शीर्षे त
स्या भवद्दीरः सत्यकिः सत्यविक्रमः ॥ विधुन्वन् गां द्विपार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ९ ॥ अक्षौ हिण्या समंतत्र वामपक्षौ भवत्तदा ॥ महात्मा दुपदः श्रीमान्सह
पुत्रेण संयुगे ॥ १० ॥ दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौ हिणीपतिः ॥ पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्यवान् ॥ ११ ॥

॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥ इतिभी०नै०भा०ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥

पृष्ठेसमभवच्छ्रीमान्स्वयंराजायुधिष्ठिरः ॥ भ्रातृभ्यांसहितोवीरोयमाभ्यांचारुविक्रमः ॥ १२ ॥ प्रविश्यतुरणेभीमोमकरंमुखतस्तदा ॥ भीष्ममासाद्यसंग्रामेच्छादयामाससायकैः ॥ १३ ॥ ततोभीष्मोमहास्त्राणिपातयामासभारतं ॥ मोहयन्पांडुपुत्राणांव्यूढंसैन्यमहाहवे ॥ १४ ॥ संमुद्यतितदासैन्येत्वरमाणोधनं जयः ॥ भीष्मंशरसहस्रेणविव्याधरणमूर्धनि ॥ १५ ॥ प्रतिसंवार्यचास्त्राणिभीष्ममुक्तानिसंयुगे ॥ स्वेनानीकेनहृष्टेनयुद्धायसमुपस्थितः ॥ १६ ॥ ततोदुर्योधनोराजाभारद्वाजमभाषत ॥ पूर्वदृष्ट्वावधंघोरंवलस्यबलिनांवरः ॥ १७ ॥ भ्रातृणांचवधंयुद्धेस्मरमाणोमहारथः ॥ आचार्यसनतंहित्वंहितकामोममानघ ॥ १८ ॥ वयंहित्वांसमाश्रित्यभीष्मंचैवपितामहं ॥ देवानपिरणेजेतुंप्रार्थयामोनसंशयः ॥ १९ ॥ किमुपांडुसुतान्युद्धेहीनवीर्यपराक्रमान् ॥ सतथाकुरुभद्रंते यथावध्यंतिपांडवाः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्ततोद्रोणस्तवपुत्रेणमारिष ॥ अभिनत्यांडवानीकंप्रेक्षमाणस्यसात्यकेः ॥ २१ ॥ सात्यकिस्तुततोद्रोणंवारयामासभारत ॥ तयोःप्रवृत्तेयुद्धंघोररूपंभयावहं ॥ २२ ॥ शैनेयंतुरणेकुद्धोभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ अविध्यन्निशितैर्वाणैर्जत्रुदेशेहसन्निव ॥ २३ ॥ भीमसेनस्ततःकुद्धोभारद्वाजमविध्यत ॥ संरक्षन्सात्यकिंराजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतांवरात् ॥ २४ ॥ ततोद्रोणश्चभीष्मश्चतथाशल्यश्चमारिष ॥ भीमसेनंरणेकुद्धाश्छादयांचक्रिरेशरैः ॥ २५ ॥ तत्राभिमन्युःसंकुद्धोद्रौपदेयाश्चमारिष ॥ विव्यधुर्निशितैर्वाणैःसर्वास्तानुद्यतायुधान् ॥ २६ ॥ द्रोणभीष्मौतुसंकुद्धावापतंतौमहाबलौ ॥ प्रत्युद्ययौ शिखंडीतुमहेष्वासोमहाहवे ॥ २७ ॥ प्रगृह्यवलवद्दीरोधनुर्जलदनिःस्वनं ॥ अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णंछादयानोदिवाकरं ॥ २८ ॥ शिखंडिनंसमासाद्यभरतानापितामहः ॥ अवर्जयतसंग्रामंस्त्रीत्वंतस्यानुसंस्मरन् ॥ २९ ॥ ततोद्रोणोमहाराजअभ्यद्रवततरणे ॥ रक्षमाणस्तदाभीष्मंतवपुत्रेणचोदितः ॥ ३० ॥ शिखंडीतुसमासाद्यद्रोणंशस्त्रभृतांवरं ॥ अवर्जयतसंत्रस्तायुगांताग्निमिवोल्बणं ॥ ३१ ॥ ततोवलेनमहतापुत्रस्तवविशांपते ॥ जुगोपभीष्ममासाद्यप्रार्थयानोमहद्यशः ॥ ३२ ॥ तथैवपांडवाराजन्पुरस्कृत्यधनंजयं ॥ भीष्ममेवाभ्यवर्ततजयेकृत्वादृढांमतिं ॥ ३३ ॥ तद्युद्धमभवद्द्वोरं देवानांदानवैरिव ॥ जयमाकांक्षतांसंख्येयशश्चसुमहाद्भुतं ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिपंचमदिवसयुद्धारंभेऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

संजयउवाच अकरोत्तुमुलंयुद्धंभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुंतव ॥ १ ॥

अकरोदिति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

पूर्वाह्नेतन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत ॥ कुरूणां पाण्डवानां च मुख्यशूरविनाशनं ॥ २ ॥ तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये ॥ अभवत्तु मुलः शब्दः संस्पृशन् गगनं म
हत् ॥ ३ ॥ नदद्भिश्च महानागैर्हपमाणैश्च वाजिभिः ॥ भेरीशंखनिनादैश्च तुमुलं समपद्यत ॥ ४ ॥ युयुत्सवस्ते विक्रांता विजयाय महाबलाः ॥ अन्योन्यमभिगर्जं
तोगोष्ठेष्विव महर्षभाः ॥ ५ ॥ शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ॥ अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६ ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि
च ॥ पतितानि स्मदृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकारुण्यैः ॥ सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८ ॥ कवचोपहितै
र्गात्रैर्हस्तैश्च समलंकृतैः ॥ मुखैश्च चंद्रसंकाशैरक्तांतनयनैः शुभैः ॥ ९ ॥ गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते ॥ आसीत्सर्वासमास्तीर्णामुहूर्तेन वसुंधरा ॥ १० ॥
रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः ॥ आयुधानां च निर्घोषस्तनयितुसमो भवत् ॥ ११ ॥ ससंप्रहारस्तु मुलः कटुकः शोणितोदकः ॥ प्रावर्तत कुरूणां च पां
डवानां च भारत ॥ १२ ॥ तस्मिन् महाभये घोरं तुमुले लोमहर्षणे ॥ वटपुःशरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३ ॥ आक्रोशन् कुंजरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ॥ ताव
कानां परेषां च संयुगे भरतर्षभ ॥ १४ ॥ संरथ्यानां च वीराणां धीराणाममितौजसां ॥ धनुर्ज्यातिलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ॥ १५ ॥ उत्थिते पुकवंधेषु सर्वतः शो
णितोदके ॥ समरे पर्यधावंत नृपारिपुवधोद्यताः ॥ १६ ॥ शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चामितं तेजसः ॥ निजघ्नुः समरे न्योन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ १७ ॥ वभ्रमुः कुंज
राश्चात्र शरैर्विद्वानिरंकुशाः ॥ अश्वाश्च पर्यधावंत हतारोहादिशोदश ॥ १८ ॥ उत्पत्य निपतंत्य न्येशरघातप्रपीडिताः ॥ तावकानां परेषां च योधा भरतसत्तम ॥
॥ १९ ॥ बाहानामुत्तमांगानां कार्मुकाणां च भारत ॥ गदानां परिघाणां च हस्तानां चोरुभिः सह ॥ २० ॥ पादानां भूषणानां च केयूराणां च संघशः ॥ राशयस्तत्र दृ
श्यन्ते भीष्मभीमसमागमे ॥ २१ ॥ अश्वानां कुंजराणां च रथानां चानिवर्तिनां ॥ संघाताः स्मदृश्यन्ते तत्र तत्र विशांपते ॥ २२ ॥ गदाभिरसिभिः प्रासैर्वाणैश्च नत
पर्वभिः ॥ जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः काल आगते ॥ २३ ॥ अपरे बाहुभिर्वीरानियुद्धकुशलायुधि ॥ बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव ॥ २४ ॥ मुष्टिभिर्जानु
भिश्चैव तलैश्चैव विशांपते ॥ अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ २५ ॥ पतितैः पात्यमानैश्च विचष्टद्भिश्च भूतले ॥ घोरमायो धनं जज्ञेत तत्र तत्र जनेश्वर ॥
॥ २६ ॥ विरथारथिनश्चात्र निस्त्रिंशवर्धारिणः ॥ अन्योन्यमभिधावंतः परस्परवधैषिणः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्तनयितुर्गर्जितं ॥ ७ ॥
 ततोदुर्योधनोराजाकलिंगैर्वहुभिर्वृतः ॥ पुरस्कृत्यरणेभीष्मपांडवानभ्यवर्तत ॥ २८ ॥ तथैवपांडवाःसर्वेपरिवार्यवृकोदरं ॥ भीष्ममभ्यद्रवन्क्रुद्धास्तोयुद्धम
 वर्तत ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०संकुलयुद्धेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ संजयउवाच दृष्ट्वा
 भीष्मेणसंसक्तान्भ्रातृनन्यांश्चपार्थिवान् ॥ समभ्यधावद्वांगेयमुद्यतास्त्रोधनंजयः ॥ १ ॥ पांचजन्यस्यनिर्घोषंधनुषांगांडिवस्यच ॥ ध्वजंचदृष्ट्वापार्थस्यसर्वा
 न्नोभयमाविशत् ॥ २ ॥ सिंहलांगूलमाकाशेज्वलंतमिवपर्वतं ॥ असज्जमानंवृक्षेषुधूमकेतुमिवात्थितं ॥ ३ ॥ बहुवर्णविचित्रंचदिव्यंवानरलक्षणं ॥ अपश्चा
 ममहाराजध्वजंगांडीवधन्वनः ॥ ४ ॥ विद्युतंमेघमध्यस्थांभ्राजमानामिवांवरे ॥ ददृशुर्गांडिवंयोधारुक्मपृष्ठंमहामुधे ॥ ५ ॥ आशुश्रुमभ्रशंचास्यशक्रस्येवा
 भिगर्जतः ॥ सुघोरंतलयोःशब्दंनिघ्नतस्तववाहिनीं ॥ ६ ॥ चंडवातोयथामेघःसविद्युस्तनयितुमान् ॥ दिशःसंप्लावयन्सर्वाःशरवर्षैःसमंततः ॥ ७ ॥ समभ्यधा
 वद्वांगेयंभैरवास्त्रोधनंजयः ॥ दिशंप्राचींप्रतीचींचनजानीमोस्त्रमोहिताः ॥ ८ ॥ कांदिग्भूताःश्रांतपत्राहताश्वाहतचेतसः ॥ अन्योन्यमभिसंश्लिष्ययोधास्तंभ
 रतर्पभ ॥ ९ ॥ भीष्ममेवाभ्यलीयंतसहसर्वैस्तवात्मजैः ॥ तेषामार्तायनमभूद्भीष्मःशांतनवोरणे ॥ १० ॥ समुत्पतंतिवित्रस्तारथेभ्योरथिनस्तथा ॥ सादिन
 आश्वपृष्ठेभ्योभूमौचापिपंदातयः ॥ ११ ॥ श्रुत्वागांडीवनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ सर्वसैन्यानिर्भीतानिव्यवालीयंतभारत ॥ १२ ॥ अथकांवाजजैरथै
 र्महद्भिःशीघ्रगामिभिः ॥ गोपानांबहुसाहसैर्वालैर्गोपायनैर्वृतः ॥ १३ ॥ मद्रसौवीरगांधारैस्त्रैगर्तैश्चविशांपते ॥ सर्वकालिंगमुख्यैश्चकलिंगाधिपतिर्वृतः ॥
 ॥ १४ ॥ नानानरगणौघैश्चदुःशासनपुरःसरः ॥ जयद्रथश्चनृपतिःसहितःसर्वराजभिः ॥ १५ ॥ हयारोहवराश्चैवतवपुत्रेणचोदिताः ॥ चतुर्दशसहस्राणिसौवलं
 पर्यवारयन् ॥ १६ ॥ ततस्तेसहिताःसर्वेविभक्तैरथवाहनाः ॥ अर्जुनंसमरेजघ्नुस्तावकाभरतर्पभ ॥ १७ ॥ रथिभिर्वारणैरथैःपादातैश्चसमीरितं ॥ घोरमायोध
 नंचक्रेमहाभ्रसदृशंरजः ॥ १८ ॥ तोमरप्रासनाराचगजाश्चरथयोधिनां ॥ बलेनमहताभीष्मःसमसज्जक्किरीटिना ॥ १९ ॥ आवंत्यःकाशिराजेनभीमसेनेनसं
 धवः ॥ अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेणयशस्विना ॥ २० ॥ सहपुत्रःसहामात्यःशल्येनसमज्जत ॥ विकर्णःसहदेवेनचित्रसेनःशिखंडिना ॥ २१ ॥ मत्स्यादुर्योधनं
 जग्मुःशकुनिंचविशांपते ॥ द्रुपदश्चेकितानश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ २२ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वीतमाददिरप्रतिगजं मृदंतो निर्वीर्यमपि गजं जगृहः मत्तगजबुद्ध्येति भावः वीतमसारगजे इति मेदिनी
द्रोणेन समसज्जंत सपुत्रेण महात्मना ॥ रूपश्च कृतवर्मा च धृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ ॥ २३ ॥ एवं प्रव्रजिताश्चानिभ्रांतनागरथानि च ॥ सैन्यानि समसज्जंत प्रयुद्धानि
समंततः ॥ २४ ॥ निरभ्रे विद्युतस्तीव्रादिशश्चरजसावताः ॥ प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाताविशांपते ॥ २५ ॥ प्रादुर्भूतो महावातः पांसुवर्षपपात च ॥ नभस्यं
तर्द्धे सूर्यः सैन्ये नरजसावतः ॥ २६ ॥ प्रमोहः सर्वसत्त्वानामतीव समपद्यत ॥ रजसाचाभिभूतानामस्रजालैश्चतुर्धतां ॥ २७ ॥ वीरवाहुविस्मृष्टानां सर्वावरणभेदि
नां ॥ संघातः शरजालानां तु मुलः समपद्यत ॥ २८ ॥ प्रकाशं च कुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ॥ नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ आर्षभाणि वि
चित्राणि रुक्मजालावतानि च ॥ संपेतुर्दिक्षु सर्वासु च र्माणि भरतर्षभ ॥ ३० ॥ सूर्यवर्णैश्च निखिंशैः पाल्यमानानि सर्वशः ॥ दिक्षु सर्वास्वदृश्यं तशरीराणि शिरां
सि च ॥ ३१ ॥ भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ॥ हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥ ३२ ॥ परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्ररुतव्रणाः ॥ रथान् वि
परिकर्षतो हते पुरथ योधिषु ॥ ३३ ॥ शराहताभिन्नदेहा वद्धयोक्ता हयोत्तमाः ॥ युगानि पर्यकर्षत तत्र तत्र स्मभारत ॥ ३४ ॥ अदृश्यं तससूताश्च साश्वाः सरथयो
धिनः ॥ एकेन बलिनाराज नवारणेन विमर्दिताः ॥ ३५ ॥ गंधहस्तिमदस्त्रावमाघ्राय बह्वारणे ॥ सन्निपाते बलौ घानां वीतमाददिरगजाः ॥ ३६ ॥ सतो मरैर्महा
मात्रैर्निपतद्भिर्गता सुभिः ॥ बभूवा योधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥ ३७ ॥ सन्निपाते बलौ घानां प्रेषितैर्वरवारणैः ॥ निपेतुर्युधिसंभग्नैः सयोधाः सध्वजा ग
जाः ॥ ३८ ॥ नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे ॥ व्यदृश्यं तमहाराज संभग्नारथकूवराः ॥ ३९ ॥ विशीर्णरथसंघाश्च केशेष्वक्षिप्य दंतिभिः ॥ द्रुमशाखा इ
वा विध्यनिष्पिष्टारथिनोरणे ॥ ४० ॥ रथेषु च रथान् युद्धे संसक्तान् वरवारणाः ॥ विकर्षतो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ४१ ॥ तेषां तथा कर्षतां तु गजानां रूप
मावभौ ॥ सरः सुनलिनी जालं विपक्तमिव कर्षतां ॥ ४२ ॥ एवं मंछादितं तत्र बभूवा योधनं महत् ॥ सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४३ ॥ इति श्रीम
हाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवध प० संकुल युद्धे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच शिखंडी स ह्यमत्स्येन विराटे
न विशांपते ॥ भीष्ममाश्रुमहेष्वासमासमादसु दुर्जयं ॥ १ ॥ द्रोणं रूपं विकर्णं च महेष्वासं महाबलं ॥ राज्ञश्चान्यानुरणेशूरां बहूनाच्छेद्धनं जयः ॥ २ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति भी० नै० भा० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ शिखंडीति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शूरसंकंदनःशूराणांरोदकः शूरेंद्रोवा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ओजसास्वभावेण ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 सेंधवंचमहेष्वासंसामात्यंसहबंयुभिः ॥ प्राच्यांश्चदाक्षिणात्यांश्चभूमिपान्भूमिपर्षभ ॥ ३ ॥ पुत्रंचतेमहेष्वासंदुर्योधनममर्षणं ॥ दुःसहंचैवसमरेभीमसेनो
 भ्यवर्ततं ॥ ४ ॥ सहदेवस्तुशकुनिमुलूकंचमहारथं ॥ पितापुत्रौमहेष्वासावभ्यवर्ततदुर्जयौ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरोमहाराजगजानीकंमहारथः ॥ समवर्ततसंग्रामेपु
 त्रेणनिरुतस्तव ॥ ६ ॥ माद्रीपुत्रस्तुनकुलःशूरसंकंदनोयुधि ॥ त्रिगर्तानांबलैःसार्धंसमसज्जतपांडवः ॥ ७ ॥ अभ्यवर्ततसंकुद्धाःसमरेशात्वकेकयान् ॥ सात्य
 किश्चेकितानश्चसौभद्रश्चमहारथः ॥ ८ ॥ धृष्टकेतुश्चसमरेराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ पुत्राणांतिरथानीकंप्रत्युद्याताःसुदुर्जयाः ॥ ९ ॥ सेनापतिरमेयात्माधृष्टद्युम्नोम
 हावलः ॥ द्रोणेनसमरेराजन्समियायोग्रकर्मणा ॥ १० ॥ एवमेतेमहेष्वासास्तावकाःपांडवैःसह ॥ समेत्यसमरेशूराःसंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ ११ ॥ मध्यंदिनगतेसू
 र्येनभस्याकुलतांगते ॥ कुरवःपांडवेयाश्चनिजघ्नुरितरेतरं ॥ १२ ॥ ध्वजिनोहेमचित्रांगाविचरंतोरणाजिरे ॥ सपताकारथारेजुर्वैद्याघपरिवारणाः ॥ १३ ॥ समे
 तानांचसमरेजिगीषूणांपरस्परं ॥ बभूवतुमुलःशब्दःसिंहानामिवनर्दतां ॥ १४ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामसंप्रहारंसुदारुणं ॥ यदकुर्वन्रणेशूराःसृजयाःकुरुभिःसह
 ॥ १५ ॥ नैवखंनदिशोराजन्सूर्यशत्रुतापना ॥ विदिशोवापिपश्यामःशरैर्मुक्तैःसमंततः ॥ १६ ॥ शक्तीनांविमलाग्राणांतोमराणांतिथास्यतां ॥ निम्निगानांचपीता
 नांनीलोत्पलनिभाःप्रभाः ॥ १७ ॥ आकवचानांविचित्राणांभूषणानांप्रभास्तथा ॥ खंदिशःप्रदिशश्चैवभासयामासुरोजसा ॥ १८ ॥ वपुर्भिश्चनरेंद्राणांचंद्रसूर्यसम
 प्रभैः ॥ विरराजतदाराजंस्तत्रतत्ररणांगनं ॥ १९ ॥ रथसंघानरव्याघ्राःसमायांतश्चसंयुगे ॥ विरेजुःसमरेराजन्ग्रहाइवनभस्तले ॥ २० ॥ भीष्मस्तुरयिनांश्रेष्ठो
 भीमसेनंमहाबलं ॥ अवारयतसंकुद्धःसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ २१ ॥ ततोभीष्मविनिर्मुक्तारुक्मपुंखाःशिलाशिताः ॥ अभ्यघ्नन्समरेभीमंतैलधौताःसुतेजनाः ॥
 ॥ २२ ॥ तस्यशक्तिमहावेगांभीमसेनोमहाबलः ॥ क्रुद्धाशीविषसंकाशांप्रेषयामासभारत ॥ २३ ॥ तामापतंतींसहसारुक्मदंडांदुरासदां ॥ चिच्छेदसमरेभी
 ष्मःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २४ ॥ ततोपरेणभलेनपीतेननिशितेनच ॥ कार्मुकंभीमसेनस्यद्विधाचिच्छेदभारत ॥ २५ ॥ सात्यकिस्तुततस्तूर्णंभीष्ममासाद्यसंयुगे ॥
 आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ॥ २६ ॥ शरैर्बहुभिरानर्छत्पितरंतेजनेश्वर ॥ ततःसंधायवैतीक्ष्णंशरंपरमदारुणं ॥ २७ ॥ वाष्णीयस्यरथाद्रीष्मःपा
 तयामाससारथिं ॥ तस्याश्वाःप्रद्रुताराजन्निहतेरथसारथौ ॥ २८ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ इति श्री० नै० भा० द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ विराट् इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 तेन तेनैव धावंति मनोमारुतरंहसः ॥ ततः सर्वस्य सैन्यस्य निःस्वनस्तुमुलो भवत् ॥ २९ ॥ हाहाकारश्च संजज्ञे पांडवानां महात्मनां ॥ अभ्यद्रवत गृहीतहयान्यच्छ
 तथावत ॥ ३० ॥ इत्यासीत् तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ ३१ ॥ न्यहनत्पांडवीं सेनामासुरीमिव दत्तहा ॥ तेवध्यमा
 नाभीष्मेण पंचालाः सोमकैः सह ॥ ३२ ॥ स्थिरां युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शांतनवंरणे ॥ ३३ ॥ अभ्यधावन् जिगीषंतस्त
 वपुत्रस्य वाहिनीं ॥ तथैव कौरवाराजन् भीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ ३४ ॥ अभ्यधावंत वेगेन ततो युद्धमवर्तत ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मव
 धप० पंचमदिवसयुद्धे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच विराटो यत्रिभिर्वाणैर्भीष्ममाच्छन्महारथं ॥ वि
 व्याधतु रगांश्चास्य त्रिभिर्वाणैर्महारथः ॥ १ ॥ तं प्रत्यविध्य दशभिर्भीष्मः शांतनवः शरैः ॥ रुक्मपुंखैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २ ॥ द्रौणिर्गांडीवधन्वानं भी
 मधन्वामहारथः ॥ अविध्यदिपुभिः पङ्क्तिर्दृढहस्तः स्तनांतरे ॥ ३ ॥ कार्मुकं तस्य चिच्छेद फाल्गुनः परवीरहा ॥ अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्शनः ॥ ४ ॥
 सोन्यत्कार्मुकमादाय वेगवान् क्रोधमूर्छितः ॥ अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५ ॥ अविध्यत्फाल्गुनं राजन्नवत्यानि शितैः शरैः ॥ वासुदेवं च सप्तत्या
 विव्याध परमेपुभिः ॥ ६ ॥ ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कृष्णेन सह फाल्गुनः ॥ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिंतयित्वा पुनः पुनः ॥ ७ ॥ धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्श
 नः ॥ गांडीवधन्वासंक्रुद्धः शितान् सन्नतपर्वणः ॥ ८ ॥ जीवितांत करान् घोरान् समादत्त शिलीमुखान् ॥ तैस्तूर्णैः समरे विध्य द्रौणिं बलवतां वरः ॥ ९ ॥ तस्य ते कव
 चं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ न विव्यथे च निर्भिन्नो द्रौणिर्गांडीवधन्वना ॥ १० ॥ तथैव च शरान् द्रौणिः प्रविमुंचन्न विह्वलः ॥ तस्यौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन्म
 हाव्रतं ॥ ११ ॥ तस्य तत्सु महत्कर्म शशंसुः कुरुसत्तमाः ॥ यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यामभ्यापतत संयुगे ॥ १२ ॥ सहिनित्यमनीकैः पुयुध्यतेऽभयमास्थितः ॥ अस्त्र
 ग्रामं संहारं द्रोणात्वाप्यसुदुर्लभं ॥ १३ ॥ ममैष आचार्य सुतो द्रोणस्यापि प्रियः सुतः ॥ ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च ॥ १४ ॥ समास्थाय मतिं वीरो
 वीभत्सुः शत्रुतापनः ॥ कृपां च क्रेरथ श्रेष्ठो भारद्वाज सुतं प्रति ॥ १५ ॥ द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौंतेयः श्वेतवाहनः ॥ युयुधेतावकान्निघ्नं स्वरमाणः पराक्रमी ॥ १६ ॥
 दुर्योधनस्तु दशभिर्गांधर्वपत्रैः शिलाशितैः ॥ भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुंखैः समार्पयत् ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सात्वतीपुत्रं अभिमन्युं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 भीमसेनः सुसंकुद्धः परासुकरणं दृढं ॥ चित्रं कार्मुकमादत्तशरांश्च निशितान् दश ॥ १८ ॥ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगवद्भिरजिह्वैः ॥ अविध्यत्तूर्णमथ्यग्रः कुरु
 राजं महोरसि ॥ १९ ॥ तस्य कांचनसूत्रस्थः शरैः संछादितो मणिः ॥ रराजोरसि खेसूर्यो ग्रहैरिव समावृतः ॥ २० ॥ पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः ॥ नाम
 प्यतयथानागस्तलशब्दं मदोत्कटः ॥ २१ ॥ ततः शरैर्महाराजरुक्मपुंखैः शिलाशितैः ॥ भीमं विव्याध संक्रुद्धासयानो वरूथिनीं ॥ २२ ॥ तौ युध्यमानौ समरे भू
 शमं न्योन्यविक्षतौ ॥ पुत्रौ ते देवसंकाशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ २३ ॥ चित्रसेनं नरव्याघ्रं सौभद्रः परवीरहा ॥ अविध्य दशभिर्बाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः ॥ २४ ॥ स
 त्यव्रतं च सप्तत्याविध्वा शक्रसमो युधि ॥ नृत्यन्निवरणे वीर आर्तिनः समजीजनत् ॥ २५ ॥ तं प्रत्यविध्य दशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः ॥ सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमि
 त्रश्च सप्तभिः ॥ २६ ॥ सविद्धो विक्षरन् रक्तं शत्रुसंवारणं महत् ॥ चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः ॥ २७ ॥ भित्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्य ताडयत् ॥
 ततस्ते तावका वीराराजपुत्रा महारथाः ॥ २८ ॥ समेत्य युधिसंख्या विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ तांश्च सर्वान् शरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥ २९ ॥ तस्य दृष्ट्वा तु त
 त्कर्म परिवव्रुः सुतास्तव ॥ दहंतं समरे सैन्यं वने कक्षं यथोत्थ्वं ॥ ३० ॥ अपेत शिशिरे काले समिद्धमिव पावकं ॥ अत्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि नाशयन् ॥ ३१ ॥
 तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशांपते ॥ लक्ष्मणोभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३२ ॥ अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणं ॥ विव्याध निशितैः षड्भिः सार
 थिचित्रिभिः शरैः ॥ ३३ ॥ तथैव लक्ष्मणो राजन् सौभद्रं निशितैः शरैः ॥ अविध्य तमहाराजतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३४ ॥ तस्याश्वांश्च तुरोहत्वा सारथिं च महाबलः ॥
 अभ्यद्रव तसौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥ ३५ ॥ हताश्वेतुरथेतिष्ठेत् लक्ष्मणः परवीरहा ॥ शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ३६ ॥ तामापतंतीं सहसा घोर
 रूपां दुरासदां ॥ अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमां ॥ ३७ ॥ ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ॥ अपोवाहरथेनाजी सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३८ ॥
 ततः समाकुले तस्मिन् वर्तमाने महाभये ॥ अभ्यद्रवन् जिघांसंतः परस्परवधैषिणः ॥ ३९ ॥ तावकाश्च महेश्वासाः पांडवाश्च महारथाः ॥ जुद्धंतः समरे प्राणान्निज
 घ्नुरितरेतरं ॥ ४० ॥ मुक्तकेशा विकवचा विरयाश्चिच्छन् कार्मुकाः ॥ बाहुभिः समयुध्यंत संजयाः कुरुभिः सह ॥ ४१ ॥ ततो भीष्मो महाबाहुः पांडवानां महात्मनां ॥
 सेनां जघान संक्रुद्धो दिव्यैर्महाबलः ॥ ४२ ॥

॥४३॥ इति श्री भौमोन्नतिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥७४॥ अथेति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

हते श्वैर्गजैस्तत्र नरैश्चैश्वपातितैः ॥ रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यतमेदिनी ॥ ४३ ॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० इंद्रयुद्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥७४॥ ॥७४॥ संजय उवाच अथ राजन् महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ विक्रप्य चापं समरे भारसाहमनुत्तमं ॥ १ ॥ प्रामुंचत्पुंखसंयुक्तान् शरानाशी विपोपमान् ॥ प्रगाढं लघुचित्रं च दर्शयन् हस्तलाघवं ॥ २ ॥ तस्य विक्षिपत श्वापं शरानन्यांश्च मुंचतः ॥ आदृष्टानस्य भूयश्च संदधानस्य चापरान् ॥ ३ ॥ क्षिपत श्वपरांस्तस्य रणेशत्रून् विनिघ्नतः ॥ ददृशे रूपमत्यर्थमेघस्येव प्रवर्षतः ॥ ४ ॥ तमुदीर्य तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः ॥ रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५ ॥ तांस्तु सर्वान्महेष्वासान् सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ॥ ६ ॥ सकृत्वादारुणं कर्म प्रगृहीत शरासनः ॥ आससाद न तो वीरं भूरिश्रवसमाहवे ॥ ७ ॥ सहिसं दृश्यसेनां तेषु युधानेन पातितां ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धः कुरुणां कीर्तिवर्धनः ॥ ८ ॥ इंद्रायुधसवर्णं तु विस्फार्य सुमहद्भुतः ॥ स्फुटवान् वज्रसंकाशान् शरानाशी विपोपमान् ॥ ९ ॥ सहस्रशो महाराज दर्शयन् पाणि लाघवं ॥ शरांस्तान् दृष्टुं संस्पर्शान् सात्यकेश्वपदानुगाः ॥ १० ॥ न विपेदुस्तदाराजन् दुद्रुवुस्ते समंततः ॥ विहाय सात्यकिं राजन् समरे युद्धदुर्मदं ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा युधानस्य सुता दशमहाबलाः ॥ महारथाः समाख्याताश्चित्रवं मायुधध्वजाः ॥ १२ ॥ समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे ॥ ऊचुः सर्वे सुसंख्यायूपकेतुं महारणे ॥ १३ ॥ भो भो कौरवदायादसहास्माभिर्महाबल ॥ एहियुध्य स्वसंग्रामे समस्तैः पृथगेव वा ॥ १४ ॥ अस्मान्वात्वं पराजित्य यशः प्राप्नुहि संयुगे ॥ वयं वात्वां पराजित्य प्रीतिं दास्यामहे पितुः ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तदा शूरैस्तानुवाच महाबलः ॥ वीर्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान् दृष्ट्वा समवस्थितान् ॥ १६ ॥ साध्विदं कथ्यते वीराय धेवं मतिरध्वः ॥ युध्यध्वंसहिताय त्तानि हनिष्यामि वोरणे ॥ १७ ॥ एवमुक्ता महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः ॥ महता शस्त्रवर्षेण अभ्यधावन् न रिंदमं ॥ १८ ॥ सोपराक्लेम महाराज संग्रामस्तु मुलो भवत् ॥ एकस्य च बहुनां च समेतानां रणाजिरे ॥ १९ ॥ तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरैस्ते समवाकिरन् ॥ प्रावृषीव यथामेरुं सिपिचुर्जलदानृप ॥ २० ॥ तैस्तु मुक्तान् शरान् घोरान् यमदंडाशनिप्रभान् ॥ असंप्राप्तान् संभ्रांतश्चिच्छेदाद्युमहारथः ॥ २१ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामसौ मदत्ते पराक्रमं ॥ यदेको बहुभिर्युद्धे समसज्जदभीतवत् ॥ २२ ॥ विस्तृज्य शरवृष्टिं तां दशराजं नमहारथाः ॥ परिवार्य महाबाहुं निहतुमुपचक्रमुः ॥ २३ ॥ सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां चापानि भारत ॥ चिच्छेद समरे राजन् युध्यमानो महारथैः ॥ २४ ॥

॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥७४॥ ॥७५॥ तेइति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥

अथैपांछिन्नधनुषांशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ चिच्छेदसमरेराजन्शिंशिरांसिभरतर्षभ ॥ २५ ॥ तेहतान्यपतनराजन्वज्रभग्राहवद्भुमाः ॥ तान्दृष्ट्वानिहतान्वीरोरणेषु
त्रान्महावलान् ॥ २६ ॥ वार्ष्णेयोविनदन्राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ॥ रथंरथेनसमरेपीडयित्वामहावलौ ॥ २७ ॥ तावन्योन्यंहिसमरेनिहत्यरथवाजिनः ॥ वि
रथावभिवल्गंतौसमेयातांमहारथौ ॥ २८ ॥ प्रगृहीतमहाखड्गौतौचर्मवरधारिणौ ॥ शुशुभातेनरव्याघ्रौयुद्धायसमवस्थितौ ॥ २९ ॥ ततःसात्यकिमभ्येत्यनि
स्त्रिशवरधारिणं ॥ भीमसेनस्त्वनराजन्रथमारोपयत्तदा ॥ ३० ॥ तवापितनयोराजन्भूरिश्रवसमाहव ॥ आरोपयद्रथंतूर्णपश्यतांसर्वधन्विनां ॥ ३१ ॥ त
स्मिस्तथावर्तमानेरणेभीष्ममहारथं ॥ अयोधयंतसंख्याःपांडवाभरतर्षभ ॥ ३२ ॥ लोहितायतिचादित्येत्वरमाणोधनंजयः ॥ पंचविंशतिसाहस्रान्निजघानम
हारथान् ॥ ३३ ॥ नैहिदुर्योधनादिप्रास्तदापार्थनिवर्हणे ॥ संप्राप्यैवगतानाशंशलभाइवपावकं ॥ ३४ ॥ ततोमत्स्याःकेकयाश्वधनुर्वेदविशारदाः ॥ परिवव्रुस्त
दापार्थसहपुत्रंमहारथं ॥ ३५ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसूर्यस्तमुपगच्छति ॥ सर्वेपांचैवसैन्यानांप्रमोहःसमजायत ॥ ३६ ॥ अवहारंततश्चक्रेपितादेवव्रतस्तव ॥ सं
ध्याकालेमहाराजसैन्यानांश्रांतवाहनः ॥ ३७ ॥ पांडवानांकुरूणांचपरस्परसमागमे ॥ तेसेनेभृशसंविघ्नेययतुःस्वनिवेशनं ॥ ३८ ॥ ततःस्वशिविरंगत्वान्यवि
शंस्तत्रभारत ॥ पांडवाःस्तंजयैःसार्धंकुरवश्चयथाविधि ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपंचमदिवसावहारेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः
॥७४॥ ॥७५॥ ॥७५॥ संजयउवाच तेविश्रम्यततोराजन्सहिताःकुरुपांडवाः ॥ व्यतीतायांतुशर्वर्यापुनर्युद्धायनिर्ययुः ॥ १ ॥ तत्रशब्दोमहा
नासीत्तवतेपांचभारत ॥ युज्यतांरथमुख्यानांकल्प्यतांचैवदंतिनां ॥ २ ॥ संनत्यतांपदातीनांहयानांचैवभारत ॥ शंखदुंदुभिनादश्चतुर्मुलःसर्वतोभवत् ॥ ३ ॥
ततोयुधिष्ठिरंराजाधृष्टद्युम्नमभापत ॥ व्यूहंव्यूहमहाबाहोमकरंशत्रुनाशनं ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुपार्थेनधृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ व्यादिदेशमहाराजरथिनोरथिनांवरः
॥ ५ ॥ शिरोभूदुपदस्तस्यपांडवश्चधनंजयः ॥ चक्षुपीसहदेवश्चनकुलश्चमहारथः ॥ ६ ॥ तुंडमासीन्महाराजभीमसेनोमहाबलः ॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्चराक्षस
श्चघटोत्कचः ॥ ७ ॥ सात्यकिर्धर्मराजश्चव्यूहग्रीवांसमास्थिताः ॥ पृष्ठमासीन्महाराजविराटोवाहिनीपतिः ॥ ८ ॥ धृष्टद्युम्नेनसहितोमहत्यासेनयावृतः ॥ केक
याभ्रातरःपंचवामपार्थसमाश्रिताः ॥ ९ ॥ धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्चवीर्यवान् ॥ दक्षिणपक्षमाश्रित्यस्थितौव्यूहस्यरक्षणे ॥ १० ॥ ॥७॥८॥९॥१०॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

पादयोस्तु महाराजस्थितः श्रीमान्महारथः ॥ कुंतिभोजः शतानीको महत्यासेनयावृतः ॥ ११ ॥ शिखंडी तु महेश्वासः सोमकैः संवृतो बली ॥ इरावांश्च ततः पुच्छेम
करस्य व्यवस्थितौ ॥ १२ ॥ एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारतपांडवाः ॥ सूर्योदये महाराजपुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ १३ ॥ कौरवानभ्ययुस्तूर्णहस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥ स
मुच्छ्रितैर्ध्वजैश्च त्रैशुसैश्च विमलैः शिनैः ॥ १४ ॥ व्यूहं दृष्ट्वा तु तस्यैव पितृदेवव्रतस्तव ॥ क्रौंचेन महाराजन् प्रत्यव्यूहतवाहिनीं ॥ १५ ॥ तस्य तुंडे महेश्वासो भा
रद्वाजो व्यरोचत ॥ अश्वत्थामा रुपश्चैव चक्षुरासीन्नरेश्वर ॥ १६ ॥ कृतवर्मानुसहितः कांबोजवरवाल्हिकैः ॥ शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां ॥ १७ ॥ ग्री
वायां शूरसेनश्च तव पुत्रश्चमारिप ॥ दुर्योधनो महाराजराजभिर्वहुभिर्वृतः ॥ १८ ॥ प्राग्ज्योतिषस्तु सहितो मद्रसौवीरकेकयैः ॥ उरस्य भून्नरश्रेष्ठ महत्यासेनया
वृतः ॥ १९ ॥ स्वसेनया च सहितः सुगर्मा प्रस्यलाधिपः ॥ वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ २० ॥ तुपारायवनाश्चैव शकाश्च सहचृचुपैः ॥ दक्षिणं पक्ष
माश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २१ ॥ श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्चमारिप ॥ व्यूहस्य जघने तस्थूरक्षमाणाः परस्परं ॥ २२ ॥ ततो युद्धाय संजग्मुः पांडवाः
कौरवैः सह ॥ सूर्योदये महाराजततो युद्धमभून्महत् ॥ २३ ॥ प्रतीयूरथिनो नागानागांश्च रथिनो ययुः ॥ हयारोहान् रथारोहारथिनश्चापिसादिनः ॥ २४ ॥ सादि
नश्च हयान् राजनरथिनश्च महारणे ॥ हस्त्यारोहान् हयारोहारथिनः सादिनस्तथा ॥ २५ ॥ रथिनः पत्तिभिः सार्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः ॥ अन्योन्यं समं रराजन् प्र
त्यधा वन्नमर्षिताः ॥ २६ ॥ भीमसेनार्जुनयमैर्गुणाचान्यैर्महारथैः ॥ शुशुभे पांडवीसेनानक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ २७ ॥ तथा भीष्मरुपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः ॥
तवापि च वभौ सेनाग्रहैर्धौरिव संवृता ॥ २८ ॥ भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीं ॥ २९ ॥ द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो
भीमं नवभिरायसैः ॥ विव्याध समरश्लाघीमर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् ॥ ३० ॥ दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजस्य संयुगे ॥ सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥
॥ ३१ ॥ स संगृह्य स्वयं वाहान् भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ व्यध मत्पांडवीसेनां तूलराशिमिवानलः ॥ ३२ ॥ तेवध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तमाः ॥ संजयाः केकयैः
सार्धं पलायनपराभवन् ॥ ३३ ॥ तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षतं ॥ मृत्युतेतत्र तत्रैव समदेव वरांगना ॥ ३४ ॥ अभिघेतांततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ आ
सीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ॥ ३५ ॥ तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह ॥ एकायनगताः सर्वे यदयुध्यंत भारत ॥ ३६ ॥

॥३७॥ इति श्री ० ने ० भा ० पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ एवमिति १ ॥ नः अस्मान् अजिकामं आकांक्षमाणं प्रवृत्तं प्रणतं ॥ २ ॥ लघुवृत्तं शीघ्रकारि आयतप्रायं प्रांशुबहुलं ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रतिसंवार्थचास्त्राणि तेन्योन्यस्य विशांपते ॥ युयुधुः पांडवाश्चैव कौरवाश्च महाबलाः ॥ ३७ ॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० पष्ठदिवसयुद्धारं
भेपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं पुरा ॥ व्यूढं मेवं यथा शास्त्रममोघं चैव
संजय ॥ १ ॥ लघुमस्माकमत्यंतमभिकामं च नः सदा ॥ प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्ताद्वृष्टविक्रमं ॥ २ ॥ नातिवृद्धमवालं च न कृशं न च पीवरं ॥ लघुवृत्ताय तप्रायं सार
योधमनामयं ॥ ३ ॥ आत्तसन्नाहशस्त्रं च बहुशस्त्रपरिग्रहं ॥ असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदं ॥ ४ ॥ प्राप्तिर्नो मरेष्वाजौ परिघेष्वायसेषु च ॥ भिदिपालेषु
शक्तीषु मुसलेषु च सर्वशः ॥ ५ ॥ कंपनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः ॥ क्षेपणीयेषु चित्रेषु मुष्टियुद्धेषु च क्षमं ॥ ६ ॥ अपरोक्षं च विद्यामुव्यायामे च कृतश्रमं ॥ शस्त्र
ग्रहणविद्यासु मर्वासु परिनिष्ठितं ॥ ७ ॥ आरोहे पर्यवस्कंदे सरणे सांतरपुते ॥ सम्यक्प्रहरणयाने व्यपयाने च कोविदं ॥ ८ ॥ नागाश्च रथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितं ॥
परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितं ॥ ९ ॥ न गोष्ठ्यानोपकारेण न च बंधुनिमित्ततः ॥ न सौहृदवलैर्वापि नाकुलीनपरिग्रहैः ॥ १० ॥ समृद्धजनमार्थचतुष्टयं
धिवांधवं ॥ कृतोपकारभूषिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ॥ ११ ॥ स्वजनैस्तु न रैर्मुख्यैर्बहुशो दृष्टकर्मभिः ॥ लोकपालोपमैस्तातपालितं लोकविश्रुतं ॥ १२ ॥ बहुभिः
क्षत्रियैर्गुणैः पृथिव्यां लोकसंमतैः ॥ अस्मान् भिग्नैः कामात्सवलैः सपदानुगैः ॥ १३ ॥ महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समंततः ॥ अपक्षैः पक्षिसंकाशैरथैर्नागैश्च
संवृतं ॥ १४ ॥ नानायोधजलं भीमं वाहनोर्मितरंगिणं ॥ क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलं ॥ १५ ॥ ध्वजभूषणसंवाधं रत्नपटसुसंचितं ॥ परिधावद्भिर
श्चैश्च वायुवेगविकंपितं ॥ १६ ॥ अपारमिव गर्जतं सागरप्रतिमं महत् ॥ द्रोणभीष्माभिसंगुं संगुं च कृतवर्मणा ॥ १७ ॥ रूपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्त
था ॥ भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणि सौबलवाल्हिकैः ॥ १८ ॥ गुप्तं प्रवीरैर्लोकैश्च सारवद्भिर्महात्मभिः ॥ यदहन्यत संग्रामे देवमत्र पुरातनं ॥ १९ ॥ नैनादृशं समुद्यो
गं दृष्टवं तोहिमानुपाः ॥ ऋषयो वामहाभागाः पुराणाभुविसंजय ॥ २० ॥ ईदृशोऽपि वलौघस्तु संयुक्तः शस्त्रसंपदा ॥ वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २१ ॥
विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति हि संजय ॥ यत्रेदृशं वलं घोरं पांडवान्नातरद्वजे ॥ २२ ॥

दिभ्योऽवतरणे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मनस्विसाहंकारं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अपक्षैः पक्षशून्यैः तथापि गत्यापक्षिसदृशैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥२३॥२४॥२५॥२६॥ इतिभी०नै०भा०षट्सप्ततितमोऽध्यायः॥७६॥ ॥७७॥ आत्मदोषादिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥

पांडवार्थायनियतं देवास्तत्र समागताः ॥ युध्यन्ते मामकं सैन्यं यथावध्यत संजय ॥ २३ ॥ उक्तो हि विदुरेणाहं हितं पथ्यं च नित्यशः ॥ न च जग्राहतं मंदः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ २४ ॥ तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः ॥ आसीद्यथागतं तातयेन दृष्टमिदं पुरा ॥ २५ ॥ अथवा भाव्यमेवं हि संजयैतेन सर्वथा ॥ पुराधात्रायथा सृष्टं तत्तथा नैतदन्यथा ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० धृतराष्ट्रचिन्तायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥

संजय उवाच ॥ आत्मदोषात्त्वयाराजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशं ॥ न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ॥ १ ॥ यानि त्वं दृष्टवान् राजन् धर्मसंकरकारिते ॥ तव दोषात्पु रावृत्तं घृतमेव विशांपते ॥ २ ॥ तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पांडवैः ॥ त्वमेवाद्यफलं भुङ्क्त्वा किल्बिषमात्मना ॥ ३ ॥ आत्मनैव कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ॥ इह च प्रेत्य वाराजं स्त्वया प्राप्तं यथानयं ॥ ४ ॥ तस्माद्राजन् स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् ॥ शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मे नराधिप ॥ ५ ॥ भीमसेनः सुनिशितै र्वाणैर्भित्वा महाचमूं ॥ आसंसादत तो वीरः सर्वान् दुर्योधनानुजान् ॥ ६ ॥ दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं दुर्मदं जयं ॥ जयसेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनं ॥ ७ ॥ चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च ॥ एतां श्वान्यां श्वसुवहून्समीपस्थान् महारथान् ॥ ८ ॥ धार्तराष्ट्रान्सुसंकुट्टान् दृष्ट्वा भीमो महारथः ॥ भीष्मेण समरे गुप्तां प्र विवेश्महाचमूं ॥ ९ ॥ अथा लोक्य प्रविष्टं तमूचुस्ते सर्व एव तु ॥ जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिप ॥ १० ॥ स नैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः ॥ प्र जासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ ११ ॥ संप्राप्य मध्यं सैन्यस्य न भीः पांडवमाविशत् ॥ यथा देवा सुरे युद्धे महेंद्रं प्राप्य दानवान् ॥ १२ ॥ ततः शतसहस्राणिरथि नां सर्वशः प्रभो ॥ उद्यतानि शरैस्तीव्रैस्तमेकं परिवव्रिरे ॥ १३ ॥ स ते पां प्रवरान् यो धान् हस्यश्वरथसाधिनः ॥ जघान समरेशूरो धार्तराष्ट्रान् चिंतयन् ॥ १४ ॥ ते पां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षतां ॥ समस्तानां वधे राजन् मतिचक्रे महामनाः ॥ १५ ॥ ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पांडवः ॥ जघान धार्तराष्ट्राणां तं वलौ घमहार्णवं ॥ १६ ॥ भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ॥ द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः ॥ १७ ॥ निवार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः ॥ आसंसादर थं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिं ॥ धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥ १९ ॥ अपृच्छ द्वाप्य संरुद्धो निःश्वसन्वाच मीरयन् ॥ मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः ॥ २० ॥ विशोकस्तमुवाचे दं धृष्टद्युम्नं कृतांजलिः ॥ संस्थाप्य मामिह वली पांडवेयः पराक्रमी ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 प्रविष्टो धातुराष्टाणामेतद्दलमहार्णवं ॥ मामुक्तापुरुषव्याघ्रः प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ २२ ॥ प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वाः सुहृत्कं ॥ यावदेतान्निहन्म्यद्यद्विमे
 महद्योघताः ॥ २३ ॥ ततो दृष्ट्वा प्रधावंतं गदाहस्तं महाबलं ॥ सर्वेषामेव सैन्यानां संहर्षः समजायत ॥ २४ ॥ तस्मिन्सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ॥ भित्त्वा राजन्म
 हाव्यूहं प्रविवेश कोदरः ॥ २५ ॥ विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नो थपार्पतः ॥ प्रत्युवाच ततः सूतरण मध्ये महाबलः ॥ २६ ॥ नहि मे जीवितेनापि विद्यतं यत्प्रयोज
 नं ॥ भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥ २७ ॥ यदियामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ एकाय न गते भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ २८ ॥ अस्वस्ति तस्य
 कुर्वन्ति देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ यः सहायान् परित्यज्य स्वस्तिमाना ब्रजे द्रुहं ॥ २९ ॥ मम भीमः सखा चैव संबंधी च महाबलः ॥ भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहंतमप्यरिनिपू
 दनं ॥ ३० ॥ सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ॥ निघ्नं तं मां रिपूं नृपस्य दानवानि ववासवं ॥ ३१ ॥ एवमुक्ता ततो वीरो ययौ मध्येन भारत ॥ भीमसेनस्य मा
 र्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३२ ॥ सददर्शतदा भीमं दहंतं रिपुवाहिनीं ॥ वातो दृक्षानिव बलात् प्रभंजं तं रणे रिपून् ॥ ३३ ॥ ते वध्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ॥
 पादानादंतिनश्चैव चक्रुर्गतस्वरं महत् ॥ ३४ ॥ हाहाकारश्च संजज्ञे तव सैन्यस्य मारिप ॥ वध्यतो भीमसेनेन रुतिना चित्रयोधिना ॥ ३५ ॥ ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवा
 यं वृकोदरं ॥ अर्भीताः समवर्तन्त शस्त्रवृष्ट्या परंतप ॥ ३६ ॥ अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं समंततः पाण्डवं लोकवीरः ॥ सैन्येन घोरं रणमुसंहितेन दृष्ट्वा बलीपार्पतो भीमसे
 नः ॥ ३७ ॥ अथोपगच्छच्छरविक्षतां गंपदातिनं क्रोधविपवं मंतं ॥ आश्वासयन् पार्पतो भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवांतकाले ॥ ३८ ॥ विशल्य मे न च चकार तूर्ण
 मारोपय च्चात्मरथे महात्मा ॥ भृशं परिष्वज्य च भीमसेन आश्वासयामास सशत्रुमध्ये ॥ ३९ ॥ भ्रातृनथोपेत्य तवापि पुत्रस्तस्मिन्विमर्दे महति प्रवृत्ते ॥ अयं दुरा
 तराष्टाः ॥ ४० ॥ वधाय निष्पेतु रुदायुधास्ते युगक्षये केतवो यद्दुग्नाः ॥ प्रगृह्य चास्त्राणि धनूं पिवीराज्यां नेमिघोषैः प्रविकंपयंतः ॥ ४१ ॥ शरैरवर्षन् द्रुपदस्य पुत्रं
 यथा बुदाभूय रंवारिजालैः ॥ निहत्य तांश्चापिशरैः सुतीक्ष्णैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४२ ॥ समभ्युदीर्णाश्च तवात्मजास्तथानिशम्य वीरानभितः स्थितान् र
 णे ॥ जिघांसुर्ग्रन्थुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युज्ये महारथः ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

क्रुद्धोभृशंतवपुत्रेपुराजनदैत्यपुयद्वत्समरेमहेन्द्रः ॥ ततोव्यमुत्थंतरणेनृवीराःप्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ॥ ४५ ॥ प्रदुद्रुवुःकुरवश्चैवसर्वेसवाजिनागाःसरथाःस
मंतात् ॥ परांतकालानिवनष्टसंज्ञानमोहोपेतांस्तवपुत्रान्निशम्य ॥ ४६ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुद्रोणःशस्त्रभृतांवरः ॥ द्रुपदंत्रिभिरासाद्यशरैर्विव्याधदारुणैः ॥
॥ ४७ ॥ सोतिविद्धस्तोराजनरणेद्रोणेनपार्थिवः ॥ अपायाद्द्रुपदोराजनपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ४८ ॥ जित्वातुद्रुपदंद्रोणःशंखदध्मौप्रतापवान् ॥ तस्यशंखस्वनं
श्रुत्वावित्रेसुःसर्वसोमकाः ॥ ४९ ॥ अथशुश्रावतेजस्वीद्रोणःशस्त्रभृतांवरः ॥ प्रमोहनास्त्रेणरणेमोहितानात्मजांस्तव ॥ ५० ॥ ततोद्रोणोमहाराजत्वरितोभ्याय
योरणात् ॥ तत्रापश्यन्महेष्वासोभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ ५१ ॥ धृष्टद्युम्नंचभीमंचविचरंतौमहारणे ॥ मोहाविष्टांश्चतेपुत्रानपश्यत्समहारथः ॥ ५२ ॥ ततःप्रज्ञास्त्र
मादायमोहनास्त्रंव्यनाशयत् ॥ अथप्रत्यागतप्राणास्तवपुत्रामहारथाः ॥ ५३ ॥ पुनर्युद्धायसमरेप्रययुर्भीमिपार्पता ॥ ततोयुधिष्ठिरःप्राहसमाहूयस्वसैनिकान्
॥ ५४ ॥ गच्छंतुपदवींशक्त्याभीमपार्पतयोर्युधि ॥ सौभद्रप्रमुखावीरारथाद्वादशदंशिताः ॥ ५५ ॥ प्रवृत्तिमधिगच्छंतुनहिशुद्धतिमेमनः ॥ तएवंसमनुज्ञाता
शूराविक्रांतयोधिनः ॥ ५६ ॥ बाढमित्येवमुक्त्वातुसर्वेपुरुषमानिनः ॥ मध्यंदिनगतेसूर्येप्रययुःसर्वएवहि ॥ ५७ ॥ केकयाद्रौपदेयाश्चधृष्टकेतुश्चवीर्यवान् ॥ अ
भिमन्युंपुरम्कृत्यमहत्यासेनयावताः ॥ ५८ ॥ तेकृत्वासमरेव्यूहंसूचीमुखमरिंदमाः ॥ विभिदुर्धार्तराष्ट्राणांतद्रथानीकमाहवे ॥ ५९ ॥ तान्प्रयातान्महेष्वासान
भिमन्युपुरोगमान् ॥ भीमसेनभयाविष्टाधृष्टद्युम्नविमोहिता ॥ ६० ॥ नसंवारयितुंशक्तातवसेनाजनाधिप ॥ मदमूर्च्छान्वितात्मावैप्रमदेवाध्वनिस्थिता ॥ ६१ ॥
तेऽभिजातामहेष्वासाःसुवर्णविकृतध्वजाः ॥ परीप्संतोभ्यधावंतधृष्टद्युम्नवक्रोदरौ ॥ ६२ ॥ तौचदृष्ट्वामहेष्वासावभिमन्युपुरोगमान् ॥ बभूवतुर्मुदायुक्तौनिघ्नंतौ
तववाहिनीं ॥ ६३ ॥ दृष्ट्वातुसहसायांतंपांचाल्योगुरुमात्मनः ॥ नाशंसतवधंवीरःपुत्राणांतवभारत ॥ ६४ ॥ ततोरथंसमारोप्यकैकेयस्यवक्रोदरं ॥ अभ्यधाव
त्सुसंकुद्धोद्रोणमिष्वस्त्रपारगं ॥ ६५ ॥ तस्याभिपततस्तूर्णभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ क्रुद्धश्चिच्छेदवाणेनधनुःशत्रुनिवर्हणः ॥ ६६ ॥ अन्यांश्चशनशोवाणान्प्रेष
यामासपार्पते ॥ दुर्योधनहितार्थायभर्तृपिंडमनुस्मरन् ॥ ६७ ॥ अथान्यद्जनुरादायपार्पतःपरवीरहा ॥ द्रोणंविब्याधविंशत्यारुक्मपुंखैःशिलाशितैः ॥ ६८ ॥
तस्यद्रोणःपुनश्चापंचिच्छेदामित्रकर्शनः ॥ हयांश्चचतुरस्तूर्णचतुर्भिःसायकोत्तमैः ॥ ६९ ॥

॥७०॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इतिभीमै०भा०सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥७८॥ ततइति ॥१॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 वैवस्वतक्षयंघोरंप्रेषयामासभारत ॥ सारथिचास्यभलेनप्रेषयामासमृत्यवे ॥ ७० ॥ हताश्वत्सरयात्तूर्णमवपुत्यमहारथः ॥ आरुरोहमहाबाहुरभिमन्योर्महार
 थं ॥ ७१ ॥ ततःसरथनागाश्वासमकंपतवाहिनी ॥ पश्यतोभीमसेनस्यपार्षतस्यचपश्यतः ॥ ७२ ॥ तस्यभग्नंवलं दृष्ट्वाद्रोणेनामिततेजसा ॥ नाशकुवन्वारयितुं
 समस्तास्तेमहारथाः ॥ ७३ ॥ वध्यमानंतुतसैन्यद्रोणेननिशितैःशरैः ॥ व्यभ्रमत्तत्रतत्रैवक्षोभ्यमाणइवार्णवः ॥ ७४ ॥ तथादृष्ट्वाचतसैन्यंजहपतावकंवलं ॥
 दृष्ट्वाचार्यसुसंकुद्धंपतंतंरिपुवाहिनीं ॥ चुक्रुशुःसर्वतोयोधाःसाधुसाध्वितिभारत ॥ ७५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीमपर्वणिभीमवधप०संकुलयुद्धेद्रोणपरा
 क्रमेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥७८॥ ॥७९॥ संजयउवाच ततोदुर्योधनोराजामोहात्प्रत्यागतस्तदा ॥ शरवर्षैःपुनर्भीमंप्रत्यवा
 रयदच्युतं ॥ १ ॥ एकीभूतास्ततश्चैवतवपुत्रामहारथाः ॥ समेत्यसमरेभीमंयोधयामासुरुद्यताः ॥ २ ॥ भीमसेनोपिसमरेसंप्राप्यस्वरथंपुनः ॥ समारुत्यमहा
 बाहुर्धुर्योधेनतवात्मजः ॥ ३ ॥ प्रगृह्यचमहावेगंपरासुकरणंदृढं ॥ सज्जंशरासनंसंख्येशरैर्विव्याधतेसुतं ॥ ४ ॥ ततोदुर्योधनोराजाभीमसेनंमहावलं ॥ नारा
 चेनसुतीक्ष्णेनभृशंमर्मण्यताडयत् ॥ ५ ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासस्तवपुत्रेणधन्विना ॥ क्रोधसंरक्तनयनोवेगेनाक्षिप्यकामुकं ॥ ६ ॥ दुर्योधनंत्रिभिर्वाणैर्वाद्धो
 रुरसिचार्पयत् ॥ सतत्रशुशुभेराजाशिखरैर्गिरिराडिव ॥ ७ ॥ तौदृष्ट्वासमरेकुद्धौविनिघ्नंतौपरस्परं ॥ दुर्योधनानुजाःसर्वशूराःसंत्यक्तजीविताः ॥ ८ ॥ संस्मृ
 त्यमंत्रितंपूर्वनिग्रहेभीमकर्मणः ॥ निश्चयंपरमंकृत्वानिग्रहीतुंप्रचक्रमुः ॥ ९ ॥ तानापततएवाजौभीमसेनोमहाबलः ॥ प्रत्युद्ययौमहाराजगजःप्रतिगजानिव
 ष्मपुंखैःसुतेजनैः ॥ १० ॥ ततःसंस्थाप्यसमरेतान्यनीकानिसर्वशः ॥ अभिमन्युप्रभृतयस्तेद्वादशमहारथाः ॥ ११ ॥ प्रेषिताधर्मराजेनभीमसेनपदानुगाः ॥
 प्रतिजग्मुर्महाराजतवपुत्रान्महाबलान् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा रथस्थांस्तानशूरान्सूर्याग्निसमतेजसः ॥ सर्वानेवमहेष्वासान्भ्राजमानान्श्रियावतान् ॥ १३ ॥ महाह
 नपीडयत् ॥ १४ ॥ अथाभिमन्युंसमरेभीमसेनेनसंगतं ॥ पार्षतेनचसंप्रेक्ष्यतवसैन्येमहारथाः ॥ १५ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्री भैरवाचार्यसमप्रणीतमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ॥ भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः ॥ १९ ॥ अपराद्धे महाराज प्रावर्तत महारणः ॥ तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत ॥ २० ॥ अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान् हत्वा महाहवे ॥ अथैनं पंचविंशत्याक्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ २१ ॥ हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ॥ आरुरो हरथं राजं श्वित्रसेनस्य भारत ॥ २२ ॥ स्थितावेकरथे तौ नुभ्रातरौ कुलवर्धनौ ॥ आर्जुनिः शरजालेन च्छादयामास भारत ॥ २३ ॥ चित्रसेनो विकर्णश्च कार्णिपंचभि रायमैः ॥ विव्यधातं न चाकंपत् कार्णिमैरु रिव स्थितः ॥ २४ ॥ दुःशासनस्तु समरे कंकयान् पंचमारिषः ॥ योधयामास राजेंद्र तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५ ॥ द्रौपदे यारणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयत् ॥ शरैराशी विपाकारैः पुत्रं तव विशांपते ॥ २६ ॥ पुत्रोऽपि तव दुर्धर्षो द्रौपद्यास्तनयानुरणे ॥ सायकैर्निशितैराजन्नाजघान पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥ नैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुक्षितः ॥ गिरिप्रस्रवणैर्यद्वैरिकादि विमिश्रितैः ॥ २८ ॥ भीष्मोऽपि समरे राजन् पाण्डवानामनीकिनीं ॥ कालया मासवलवान्पालः पशुगणानिव ॥ २९ ॥ ततो गांडीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशांपते ॥ दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ॥ ३० ॥ उत्तस्थुः समरे तत्र कथं धानिसमंततः ॥ कुरुणां चैव सैन्येषु पाण्डवानां च भारत ॥ ३१ ॥ शोणितो दंशरावर्तगजद्वीपं हयोर्मिणं ॥ रथनौ भिन्नरव्याघ्राः प्रनेरुः सैन्यसागरं ॥ ३२ ॥ छिन्नह स्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः ॥ दृश्यन्ते पतितास्तत्र शतशो यमहस्रशः ॥ ३३ ॥ निहतैर्मत्तमातंगैः शोणितौघपरिप्लुतैः ॥ भृर्भाति भरतश्चेष्टुपर्वतैराचिता यथा ॥ ३४ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत ॥ न तत्रासीत्पुमान् कश्चिद्यो युद्धं नाभिकांक्षति ॥ ३५ ॥ एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयानामहघशः ॥ तावकाः पाण्डवैः सार्धमाकांक्षन्ते जयं युधि ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भीष्मवधपंचसंकुलयुद्धे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ संजय उवाच ततो दुर्योधनो राजालोहिनायतिभास्करे ॥ संग्रामरभसो भीमं हंतुं कामोभ्यधातत ॥ १ ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणं ॥ भीमसेनः सुसंकुद्धदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ अयं सकालः संप्राप्तो वर्पपृगाभिवांचितः ॥ अद्य त्वानिह निष्यामि यदि नोत्सृजसे रणं ॥ ३ ॥ अद्य कुंत्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः ॥ द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणेष्यामि हते त्वयि ॥ ४ ॥ यत्पुरामत्सरीभूत्वा पाण्डवानवमन्यसे ॥ तस्य पापस्य गांधारेपश्च व्यसनमागतं ॥ ५ ॥ कर्णस्य मतमास्यायसौ बलस्य च यत्पुग ॥ अचिन्त्यपां डवान् कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६ ॥ याचमानं च यन्महाहागार्हमवमन्यसे ॥ उलूकस्य समादेशं यद्वदसि च तदप्यवत् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 तेनत्वांनिहनिष्यामिमानुबंधं सवांधवं ॥ शमीकरिष्येतत्पापं यन्पुराकृतवानसि ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा धनुर्घोरं विक्रप्योद्घाम्य चासकृत् ॥ समाधत्त शरान् घोरान्महा
 शानिसंमप्रभान् ॥ ९ ॥ पट्टिंशतिमसंकुद्धो मुमोचा शुसुयोधने ॥ ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्वगान् ॥ १० ॥ ततोऽस्य कार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्यां च
 विव्यधे ॥ चतुर्भिश्चान्जवनाननयद्यमसादनं ॥ ११ ॥ द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः ॥ छत्रं चिच्छेद समरे राजस्तस्य नरात्तम ॥ १२ ॥ पट्टिंश्च
 जलधरादिव ॥ १४ ॥ ज्वलंतं सूर्यसंकाशं नागं मणिमयं शुभं ॥ ध्वजं कुरुपते शिष्टं नन्ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ १५ ॥ अथैनं दशभिर्वीरैः स्तोत्रैरिव महाद्विपं ॥ आज
 घानरणे वीरैः स्मयन्निवमहारथः ॥ १६ ॥ ततः मराजा सिंघनां रथश्रेष्ठो महारथः ॥ दुर्योधनस्य जग्राह पाणिं सत्यरूपं दतः ॥ १७ ॥ कुरुपथरथिनां श्रेष्ठः कौरव्यम
 तौर्भामं जेतुकामो जयद्रथः ॥ रथैरनेकसाहसैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २० ॥ धृष्टकेतुस्ततो राजन्नाभिमन्युश्च वीर्यवान् ॥ कंकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन्
 ॥ २१ ॥ चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्रांगश्चित्रदर्शनः ॥ चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ २२ ॥ अष्टावेते महेश्वासाः सुकुमारायशस्विनः ॥ अभिमन्युरथं
 राजन्समं तात्पर्यवारयन् ॥ २३ ॥ आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ॥ एकैकं पंचभिर्वीरैः शितैः सन्नतपर्वभिः ॥ २४ ॥ वज्रमृत्युप्रतीकां शैर्विचित्रायुध
 न्युर्महाराजतावकान्समकंपयन् ॥ यथा देवा सुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २७ ॥ विकर्णस्य ततो भल्लान् प्रेषयामास भारत ॥ चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशो वि
 प्रेषयामास संक्रुद्धो विकर्णाय महाबलः ॥ ३० ॥ ते विकर्णं समासाद्य कंकवर्हिण वाससः ॥ भित्वा देहं गता भूमिं ज्वलंतं इव पन्नगाः ॥ ३१ ॥ तेशां हिमपुंस्वाग्राव्य
 दृश्यंतमहीतले ॥ विकर्णरुधिरक्लिन्नावमंत इव गोणितं ॥ ३२ ॥ विकर्णं वीक्ष्य निभिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः ॥ अभ्यद्रवं तममरे सौभद्रप्रमुखान् रथान् ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अभियात्वा तथैवान्यान् रथांस्तान्सूर्यवर्चसः ॥ अविध्यन्समरेन्योन्यं संरंभाद्युद्धदुर्मदाः ॥ ३४ ॥ दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विध्वासमभिराश्रुगैः ॥ ध्वजमकेन चिच्छे
दसारथिं चास्य समभिः ॥ ३५ ॥ अश्वान् जां वूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरं हसः ॥ जघान पद्भिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ॥ ३६ ॥ सहताश्वरथेतिष्ठन् श्रुतक
र्मा महारथः ॥ शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धो महोत्कांज्वलितामिव ॥ ३७ ॥ सादुर्मुखस्य विमलं वर्म भित्वा यशस्विनः ॥ विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना स्वतेजसा ॥
॥ ३८ ॥ तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महारथः ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकं ॥ ३९ ॥ श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयस्मेनं सुतं तव ॥ अभ्यंयात्समरे राजन् हंतु
कामो यशस्विनं ॥ ४० ॥ तस्य विक्षिपन् श्वापं श्रुतकीर्तं महास्वनं ॥ चिच्छेद समरे तूर्णं जयस्मेनः सुतस्तव ॥ ४१ ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ॥ तं दृष्ट्वा
च्छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरं ॥ ४२ ॥ अभ्यपद्यन्ते जस्वीं सिंहवन्निनदन्मुहुः ॥ शतानीकस्तु मम रेदं विस्फार्य कार्मुकं ॥ ४३ ॥ विव्याध दशभिस्तूर्णं जयस्मे
नं शीर्लामुखैः ॥ ननाद सुमहानादं प्रभिन्न इव वारणः ॥ ४४ ॥ अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ॥ शतानीको जयस्मेनं विव्याध हृदये भृशं ॥ ४५ ॥ तथा
तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरंतिके ॥ चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्छितः ॥ ४६ ॥ अथान्यदनुरादाय भारसाहमनुत्तमं ॥ समादत्त गगानघोरान् शतानी
को महाबलः ॥ ४७ ॥ तिष्ठतिष्ठेति चामं च्य दुष्कर्णो भ्रातुरग्रतः ॥ मुमोचास्मै शितान् वाणान् ज्वलितान् पन्नगानिव ॥ ४८ ॥ ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतं चमारि
प ॥ चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध समभिः ॥ ४९ ॥ अश्वान्मनोजवांस्तस्य कर्बुरान्वातरं हसः ॥ जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान् द्वादशभिः शरैः ॥ ५० ॥ अथापरेण
भलेन सुयुक्तेनाश्रुपातिना ॥ दुष्कर्णं सुदृढं क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशं ॥ ५१ ॥ सपपात ततो भूमौ वज्राहत इव द्रुमः ॥ दुष्कर्णं व्यथितं दृष्ट्वा पंचराजन्महारथाः ॥ ५२ ॥
जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ छाद्यमानं शरघ्नैः शतानीकं यशस्विनं ॥ ५३ ॥ अभ्यधावंत संक्रुद्धाः ककयाः पंचसोदराः ॥ तानभ्यापन्तः प्रेक्ष्य त
वपुत्रामहारथाः ॥ ५४ ॥ प्रत्युद्ययुर्महाराज गजानिव महागजाः ॥ दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ॥ ५५ ॥ शत्रुं जयः शत्रुमहः सर्वं क्रुद्धाय शस्विनः ॥ प्र
त्युद्याता महाराज केकयान् भ्रातरः समं ॥ ५६ ॥ रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ॥ नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ॥ ५७ ॥ वरचापधरा वीरा विचि
त्रकवचध्वजाः ॥ विविशुस्तपरं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनं ॥ ५८ ॥ तेषां सुतमुलं युद्धं व्यतिपत्करथद्विपं ॥ अवर्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरं ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इतिभी० नै० भा० ऊनाशीनितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 अन्योन्यागमृतांराजन्यमराष्ट्रविवर्धनं ॥ मुहूर्तास्तमितेसूर्येचक्रयुद्धं सुदारुणं ॥ ६० ॥ रथिनःसादिनश्चाथव्यकीर्यतसहस्रशः ॥ ततःशांतनवःक्रुद्धःशरैः
 सन्नतपर्वभिः ॥ ६१ ॥ नाशयामाससेनांतांभीष्मस्तेषांमहात्मनां ॥ पंचालानांचसैन्यानिशरैर्निन्येयमक्षयं ॥ ६२ ॥ एवंभित्त्वामहेष्वासःपांडवानामनीकिनीं ॥
 कृत्वाऽवहारंमैन्यानांययौस्वगिविग्नं ॥ ६३ ॥ धर्मराजोपिसंप्रेक्ष्यधृष्टद्युम्नवक्रोदरौ ॥ मूर्ध्निचैतावुपाघ्रायप्रहृष्टःशिविरंययौ ॥ ६४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभी
 ष्मपर्वणिभीष्मवधप० पष्ठदिवसावहारेऊनाशीनितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ संजयउवाच अथशूरामहाराजपरस्परकृताग
 सः ॥ जग्मुःस्वगिविराण्येवरुधिरेणसमुक्षिताः ॥ १ ॥ विश्रम्यचयथान्यायंपूजयित्वापरस्परं ॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतभूयोयुद्धचिकीर्षया ॥ २ ॥ ततस्तवसुतोरा
 जंश्विनयाभिपरिपुनः ॥ विस्मवच्छोणिताक्तांगःपप्रच्छेदं पितामहं ॥ ३ ॥ सैन्यानिरौद्राणिभयानकानिव्यूढानिमम्यग्वहुलध्वजानि ॥ विदार्यहत्वाचनिपीड्य
 शूरास्तेपांडवानांत्वरितामहारथाः ॥ ४ ॥ संमोक्ष्यसर्वान्युधिकीर्तिमंतोव्यूहंचतंमकरं वज्रकल्पं ॥ प्रविश्यभीमेनरणेहतोस्मिघोरैःशरैर्मृत्युदंडप्रकाशैः ॥ ५ ॥
 क्रुद्धंतमुद्दीक्ष्यभयेनराजनममूर्छितानलभेशांतिमघ ॥ इच्छेप्रसादात्तवसत्यसंधप्राप्तुंजयंपांडवेयांश्चहंतुं ॥ ६ ॥ तेनैवमुक्तःप्रहमन्महात्मादुर्योधनंमन्युगतं
 विदित्वा ॥ तंप्रत्युवाचाविमनामनस्वीगंगासुतःशस्त्रभृतांवरिष्ठः ॥ ७ ॥ परेणयत्नेनविगाढ्यसेनां सर्वात्मनाहंतवराजपुत्र ॥ इच्छामिदातुंविजयंसुखंचनचात्मा
 नच्छादयेहंतवर्ध ॥ ८ ॥ एतेतुरौद्रावहवोमहारथायशस्विनःशूरतमाःकृतास्त्राः ॥ येषांडवानांसमरं सहायाजितक्लृमारोपविषं वमंति ॥ ९ ॥ तेनैवशक्याःसहसा
 विजेतुंवीर्योद्धताःकृतवैरास्त्वयाच ॥ अहंमेनांप्रतियोत्स्यामिराजन्सर्वात्मनाजीवितंत्यज्यवीर ॥ १० ॥ रणेतवार्थायमहानुभावनजीवितंरक्ष्यतमंममाद्य ॥
 सर्वास्तिवार्थायमदेवदैत्यान्घोरान्दहेयंकिमुशत्रुसेनां ॥ ११ ॥ तान्यांडवान्योधयिष्यामिराजन्प्रियंचतेसर्वमहंकरिष्ये ॥ श्रुत्वैवचैतद्वचनंतदानींदुर्योधनः
 प्रांतमनावभूव ॥ १२ ॥ सर्वाणि सैन्यानि ततःप्रलृष्टोनिर्गच्छतेत्याहन्तृपांश्चसर्वान् ॥ तदाज्ञयातानिविनिर्ययुर्दुतंगजाश्चपादातरथायुतानि ॥ १३ ॥ प्रहर्षयु
 क्तानितुतानिराजन्महांतिनानाविधशस्त्रवन्ति ॥ स्थितानिनागाश्चपदातिमंतिविरेजुराजौतवराजन्वलानि ॥ १४ ॥ शस्त्रास्त्रविद्धिर्नरवीरयोधैरधिष्ठिताःसैन्य
 गणास्त्वदीयाः ॥ रथौघपादातगजाश्चसंघैःप्रयाद्विराजौविधिवत्पुन्रैः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्री भौमोपाश्रितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ७९ ॥ अथेति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥

समुद्धतं वैतरुणार्कवर्णं रजोवभौच्छादयत्सूर्यरश्मीन् ॥ रेजुःपताकारयदंतिसंस्थावातेरिताभ्राम्यमाणाः समंतात् ॥ १६ ॥ नानारंगाः संमरेतत्र राजन्मेघैर्यु
ताविद्युतः खेयथैव ॥ वृंदैः स्थिताश्चापिसुसंप्रयुक्ताश्चकाशिरदंतिगणाः समंतात् ॥ १७ ॥ धनृषिविस्फारयतां नृपाणां वभूवशब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ॥ विमथ्यतो
देवमहासुरौ घैर्यथार्णवस्यादियुगेतदानीं ॥ १८ ॥ तदुग्रनागं बहुरूपवर्णतवात्मजानां समुदार्णमेवं ॥ वभूवसैन्यं रिपुसैन्यं हंत्युगांतमेघौ घनिभंतदानीं ॥
॥ १९ ॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्योधनसंवादे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ संजय उवाच
अथात्मजंतव पुनर्गांगेयो ध्यानमास्थितं ॥ अत्र वीरद्रतश्रेष्ठः संप्रहर्षकरं वचः ॥ १ ॥ अहंद्रोणश्चशल्यश्चकृतवर्मा च सात्वतः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च भगदत्तो
थसौवलः ॥ २ ॥ विंदानुविंदावावंस्यौ वाल्हीकः सहवाल्हिकैः ॥ त्रिगर्तराजो बलवान्मागधश्च सुदुर्जयः ॥ ३ ॥ बृहद्बलश्चकौसल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ॥ रथाश्च
बहुसाहस्राः शोभनाश्च महाध्वजाः ॥ ४ ॥ देशजाश्च हयाराजन्स्वारूढा हयसादिभिः ॥ गजेंद्राश्च मदोदृक्ताः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ५ ॥ पादाताश्च तथा शूराना
नाप्रहरणध्वजाः ॥ नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थे योद्धुमुद्यताः ॥ ६ ॥ एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ देवानपिरणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ७ ॥ अव
श्यं हि मयाराजंस्तव वाच्यं हितं मदा ॥ अशक्याः पांडवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ८ ॥ वासुदेवसहायाश्च महेंद्रसमविक्रमाः ॥ सर्वथा हंतुरा जेंद्रकरिष्ये वचनंतव ॥
॥ ९ ॥ पांडवांश्चरणे जेष्ये मां वा जेष्यंति पांडवाः ॥ एवमुक्त्वा ददावस्मै विशल्य करणीं शुभां ॥ १० ॥ ओपधीं वीर्यसंपन्नां विशल्यश्चाभवत्तदा ॥ ततः प्रभाते विम
लेस्वेन सैन्येन वीर्यवान् ॥ ११ ॥ अव्यूहतस्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः ॥ मंडलं मनुजश्रेष्ठो नानाशस्त्रसमाकुलं ॥ १२ ॥ संपूर्णयोधमुख्यैश्च तथा दंतिपदाति
भिः ॥ रथैरनेकसाहसैः समंतात्परिवारितं ॥ १३ ॥ अश्ववृंदैर्महद्भिश्च कृष्टितोमरधारिभिः ॥ नागेनागे रथाः सप्तसप्तचाश्चारथेरथे ॥ १४ ॥ अन्वश्वंदशधानुष्का
धानुष्के दशचर्मिणः ॥ एवं व्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः ॥ १५ ॥ स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधिपालितं ॥ दशाश्वानां सहस्राणि दंतिनां चतयैव च ॥ १६ ॥ र
थानामयुतं चापि पुत्राश्च तव दंशिताः ॥ चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहं ॥ १७ ॥ रक्ष्यमाणः सतैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ॥ सन्नद्धाः समदृश्यं तराजान
श्च महाबलाः ॥ १८ ॥ दुर्योधनस्तु समरे दंशितोरथमास्थितः ॥ व्यराजत श्रिया जुष्टो यथाशक्रस्त्रिविष्टपे ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

ततःशब्दोमहानासीत्पुत्राणांतवभारत ॥ रथघोषश्चविपुलोवादित्राणांचनिःस्वनः ॥ २० ॥ भीष्मेणधार्तराष्ट्राणांव्यूढःप्रत्यङ्मुखोयुधि ॥ मंडलःसमहाव्यूहो
दुर्भेद्योऽमित्रघातनः ॥ २१ ॥ सर्वतःशुशुभेराजनरणेऽरीणांदुरासदः ॥ मंडलंतुसमालोक्यव्यूहंपरमदुर्जयं ॥ २२ ॥ स्वयंयुधिष्ठिरोराजावज्रंव्यूहमथाकरोत् ॥
तथाव्यूहंष्वनीकेषुयथास्थानमवस्थिताः ॥ २३ ॥ रथिनःसादिनःसर्वेसिंहनादमथानदन् ॥ विभिस्सवस्ततोव्यूहंनिर्ययुर्युद्धकांक्षिणः ॥ २४ ॥ इतरेतरतःशू
राःसहसैन्याःप्रहारिणः ॥ भारद्वाजोययौमःस्यंद्रौणिश्चापिशिखंडिनं ॥ २५ ॥ स्वयंदुर्योधनोराजापार्षतंसमुपाद्रवत् ॥ नकुलःसहदेवश्चमद्राजानमीयतुः
॥ २६ ॥ विंदानुविंदावावंत्याविरावंतमभिद्रुतौ ॥ सर्वेनृपास्तुसमरेधनंजयमयोधयन् ॥ २७ ॥ भीमसेनोरणेयांतंहार्दिक्यंसमवारयत् ॥ चित्रसेनंवि
कर्णंनतथादुर्मर्षणंविभुः ॥ २८ ॥ अर्जुनिःसमरेराजंस्तवपुत्रानयोधयत् ॥ प्राग्ज्योतिषोमहेष्वासोहैडिंवराक्षसोत्तमं ॥ २९ ॥ अभिद्रुद्राववेगेनमत्तोमत्तमि
वद्विपं ॥ अलंबुपस्तदाराजन्सात्यकिंयुद्धदुर्मदं ॥ ३० ॥ ससैन्यंसमरेक्रुद्धोराक्षसःसमुपाद्रवत् ॥ भूरिश्रवारणेयत्तोदृष्टकेतुमयोधयत् ॥ ३१ ॥ श्रुतायुषंचरा
जानंधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ चेकितानश्चसमरेरुपमेवान्वयोधयत् ॥ ३२ ॥ शेषाःप्रतिययुर्यत्ताभीष्ममेवमहारथं ॥ ततोराजसमूहास्तेपरिवद्रुर्धनंजयं ॥ ३३ ॥
शक्तितोभरनाराचगदापरिघपाणयः ॥ अर्जुनोयभृशंकुद्धोवार्णोयमिदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ पश्यमाधवसैन्यानिधार्तराष्ट्रस्यसंयुगे ॥ व्यूढानिव्यूहविदुषागांगेये
नमहात्मना ॥ ३५ ॥ युद्धाभिकामान्शूरांश्चपश्यमाधवदंशितान् ॥ त्रिगर्त्तराजंसहितंभ्रातृभिःपश्यकेशव ॥ ३६ ॥ अद्यैतान्नाशयिष्यामिपश्यतस्तेजनार्दन ॥
यद्दमेमांयदुश्रेष्ठयोद्धुकामारणाजिरे ॥ ३७ ॥ एतदुक्त्वानुकैतियोधनुर्ज्यामवमृज्यच ॥ ववर्षशरवर्षाणिनराधिपगणान्प्रति ॥ ३८ ॥ तेषितंपरमेष्वासाःशर
वर्षैरपूरयन् ॥ तडागंवारिधाराभिर्यथाप्रावृषितोयदाः ॥ ३९ ॥ हाहाकारोमहानासीत्तवसैन्येविशांपते ॥ छाद्यमानोरणेकृष्णौशरैर्दृष्ट्वामहारणे ॥ ४० ॥ देवा
देवर्षयश्चैवगंधर्वाश्चसहोरगैः ॥ विस्मयंपरमंजग्मुर्दृष्ट्वाकृष्णौतथागतौ ॥ ४१ ॥ ततःक्रुद्धोऽर्जुनोराजन्नैद्रमस्त्रमुदैरयत् ॥ तत्राद्भुतमपश्यामविजयस्यपराक्र
मं ॥ ४२ ॥ शस्त्रवृष्टिंपरैर्मुक्तांशरौघैर्यदवारयत् ॥ नचतत्राप्यनिर्भिन्नःकश्चिदासीद्विशांपते ॥ ४३ ॥ तेषांराजसहस्राणांहयानांदंतिनांतथा ॥ द्वाभ्यांत्रिभिःशरै
श्चान्यान्पार्थोविव्याधमारिष ॥ ४४ ॥ तेहन्यमानाःपार्थेनभीष्मंशांतनवंययुः ॥ अगाधेमज्जमानानांभीष्मःपोतोभवत्तदा ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ इतिभी०नै०भा०एकाशीतितमोऽध्यायः ॥८१॥ ॥५॥ तथेति ॥ १ ॥ २॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

आपतद्भिस्तुतैस्तत्रप्रभग्रंतावकंबलं ॥ संचुक्षुभेमहाराजवातैरिवमहार्णवः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०सप्तमयुद्धदिवसेएकाशी
तितमोऽध्यायः ॥८१॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥ संजयउवाच तथाप्रवृत्तेसंग्रामेनिवृत्तेचसुशर्मणि ॥ भग्नेषुचापिवीरेषुपांडवेन
महात्मना ॥ १ ॥ क्षुभ्यमाणेवलेतूर्णसागरप्रतिमेतव ॥ प्रत्युघातेचगांगेयेत्वरितंविजयंप्रति ॥ २ ॥ दृष्ट्वादुर्योधनोराजारणेपार्थस्यविक्रमं ॥ त्वरमाणःसमभ्ये
त्यसर्वास्तानब्रवीन्पुत्रान् ॥ ३ ॥ तेषांतुप्रमुखेशूरंसुशर्माणंमहाबलं ॥ मध्येसर्वस्यसैन्यस्यभृशंसंहर्षयन्निव ॥ ४ ॥ एषभीष्मःशांतनवोयोद्धुकामोधनंजयं ॥
सर्वात्मनाकुरुश्रेष्ठस्यत्काजीवितमात्मनः ॥ ५ ॥ तंप्रयांतरणेवीरंसर्वसैन्येनभारतं ॥ संयत्ताःसमरेसर्वेपालयध्वंपितामहं ॥ ६ ॥ बाढमित्येवमुक्त्वातुतान्यनी
कानिसर्वशः ॥ नरेंद्राणामहाराजसमाजग्मुःपितामहं ॥ ७ ॥ ततःप्रयातःसहसाभीष्मःशांतनवोर्जुनं ॥ रणेभारतमायांतमाससादमहाबलः ॥ ८ ॥ महाश्वेता
श्वयुक्तेनभीमवानरकेतुना ॥ महतामेघनादेनरथेनातिविराजता ॥ ९ ॥ समरेसर्वसैन्यानामुपयांतंधनंजयं ॥ अभवत्तुमुलोनादोभयादृष्ट्वाकिरीटिनं ॥ १० ॥
अभीषुहस्तंरुष्णंचदृष्ट्वादित्यमिवापरं ॥ मध्यंदिनगतंसंख्येनशोकुःप्रतिर्वाक्षितुं ॥ ११ ॥ तथाशांतनवंभीष्मंश्वेताश्वंश्वेतकार्मुकं ॥ नशोकुःपांडवाद्रष्टुंश्वेतंग्रह
मिवोदितं ॥ १२ ॥ ससर्वतःपरिवृतस्त्रिगर्तैःसुमहात्मभिः ॥ भ्रातृभिःसहपुत्रैश्चतथान्यैश्चमहारथैः ॥ १३ ॥ भारद्वाजस्तुसमरेमत्स्यंविब्याधपत्रिणा ॥ ध्वजं
चास्यशरेणाजौधनुश्चैकेनचिच्छिदे ॥ १४ ॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंविराटोवाहिनीपतिः ॥ अन्यदादत्तवेगेनधनुर्भारसहं दृढं ॥ १५ ॥ शरांश्चाशीविषाकारान्ज्व
लितान्पन्नगानिव ॥ द्रोणंत्रिभिश्चविब्याधचतुर्भिश्चास्यवाजिनः ॥ १६ ॥ ध्वजमेकेनविब्याधसारथिंचास्यपंचभिः ॥ धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राक्रुध्यद्विजर्प
भः ॥ १७ ॥ तस्यद्रोणोवधीदश्वान्शरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठसूतमेकेनपत्रिणा ॥ १८ ॥ सहताश्वादवपुत्यस्यंदनाद्धतसारथिः ॥ आरुरोहरथंतू
र्णपुत्रस्यरथिनांवरः ॥ १९ ॥ ततस्तुतौपितापुत्रौभारद्वाजंरथेस्थितौ ॥ महताशरवर्षेणवारयामासतुर्वलात् ॥ २० ॥ भारद्वाजस्ततःक्रुद्धःशरमाशीविषोपमं ॥
चिक्षेपसमरेतूर्णशंखंप्रतिजनेश्वरः ॥ २१ ॥ सतस्यहृदयंभित्वापीत्वाशोणितमाहवे ॥ जगामधरणींवाणोलोहितार्द्रवरच्छदः ॥ २२ ॥ सपपातरणेतूर्णभारद्वा
जशराहतः ॥ धनुस्यत्काशरांश्चैवपितुरेवसमीपतः ॥ २३ ॥ हतंतमात्मजंदृष्ट्वाविराटःप्राद्रवद्भयात् ॥ उत्सृज्यसमरेद्रोणंव्यात्ताननमिवांतकं ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

भारद्वाजस्ततस्पूर्णपाण्डवानांमहाचमूं ॥ दारयामाससमरेशतशोथसहस्रशः ॥ २५ ॥ शिखंडीतुमहाराजद्रौणिमासाद्यसंयुगे ॥ आजघानभ्रुवोर्मध्येनाराचै
स्त्रिभिराश्रुगैः ॥ २६ ॥ सवभौरथशादूलोललाटेसंस्थितैस्त्रिभिः ॥ शिखरैःकांचनमयैर्मरुस्त्रिभिरिवाच्छ्रितैः ॥ २७ ॥ अश्वत्थामाततःक्रुद्धोनिमेपाधात्शि
खंडिनः ॥ ध्वजंसूतमथोराजंस्तुरगानायुधानिच ॥ २८ ॥ शरैर्वहुभिराच्छिद्यपातयामाससंयुगे ॥ सहताश्वादवपुत्यरथाद्वैरथिनांवरः ॥ २९ ॥ खड्गमादायसु
शितंविमलंचंशरावरं ॥ श्येनवह्न्यचरत्क्रुद्धःशिखंडीशत्रुतापनः ॥ ३० ॥ सखड्गस्यमहाराजचरतस्तस्यसंयुगे ॥ नांतरंददृशेद्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१ ॥
ततःशरसहस्राणिवहूनिभरतर्षभ ॥ प्रेषयामाससमरंद्रौणिःपरमकोपनः ॥ ३२ ॥ तामापतंतींसमरेशरवृष्टिसुदारुणां ॥ असिनातीक्ष्णधारेणचिच्छेदबलिनां
वरः ॥ ३३ ॥ ततोस्यविमलंद्रौणिःशतचंद्रमनोरमं ॥ चर्माच्छिनदासिंचास्यखंडयामाससंयुगे ॥ ३४ ॥ शितैस्तुबहुशोराजनूतंचविव्याधपत्रिभिः ॥ शिखंडी
तुततःखड्गंखंडितंतेनसायकैः ॥ ३५ ॥ आविध्यव्यस्तृजत्पूर्णज्वलंतमिवपन्नगं ॥ तमापतंतंसहसाकालानलसमप्रभं ॥ ३६ ॥ चिच्छेदसमरंद्रौणिर्दर्शयन्पा
णिलाघवं ॥ शिखंडिनंचविव्याधशरैर्वहुभिरायसैः ॥ ३७ ॥ शिखंडीतुभृशंराजंस्ताड्यमानःशितैःशरैः ॥ आरुरोहरथंतूर्णमाधवस्यमहात्मनः ॥ ३८ ॥ सात्यकि
श्चापिसंकुद्धोराक्षसंकूरमाहवे ॥ अलंबुपंशरैस्तीक्ष्णैर्विव्याधबलिनांवरः ॥ ३९ ॥ राक्षसेंद्रस्ततस्तस्यधनुश्चिच्छेदभारत ॥ अर्धचंद्रेणसमरेतंचविव्याधसाय
कैः ॥ ४० ॥ मायांचराक्षसीं कृत्वाशरवर्षैरवाकिरत् ॥ तत्राद्भुतमपश्यामशौनेयस्यपराक्रमं ॥ ४१ ॥ असंभ्रमस्तुसमरेवध्यमानःशितैःशरैः ॥ ऐंद्रमखंचवार्ण्यो
योजयामासभारत ॥ ४२ ॥ विजयाद्यदनुप्राप्तंमाधवेनयशस्विना ॥ तदस्त्रंभस्मसात्कृत्यमायांतांराक्षसींतदा ॥ ४३ ॥ अलंबुपंशरैरन्यैरभ्याकिरतसर्वतः ॥
पर्वतंवारिधाराभिःप्रावृषीवबलाहकः ॥ ४४ ॥ तत्तथार्पाडितंतेनमाधवेनयशस्विना ॥ प्रदुद्रावभयाद्रक्षस्यकासात्यकिमाहवे ॥ ४५ ॥ तमजेयंराक्षसेंद्रंसंख्येम
घवताअपि ॥ शौनेयःप्राणदज्जित्वायोधानांतवपश्यतां ॥ ४६ ॥ न्यहनत्तावकांश्चापिसात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ निशितैर्वहुभिर्वाणैस्तेद्रवंतभयार्दिताः ॥ ४७ ॥
एतस्मिन्नेवकालेतुद्रुपदस्यात्मजावली ॥ धृष्टद्युम्नामहाराजपुत्रंतवजनेश्वरं ॥ ४८ ॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ सच्छाद्यमानोविशिखैर्धृष्टद्युम्ने
नभारत ॥ ४९ ॥ विव्यथेनचराजेंद्रतवपुत्रोजनेश्वर ॥ धृष्टद्युम्नंचसमरेतूर्णविव्याधपत्रिभिः ॥ ५० ॥

॥ ५५ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्री नैऋत्यां द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७७ ॥ बहुनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नागराजः कौरव्यस्तस्य मुना उलूपीत स्याः मुन इरावान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ निष्ठानकः सव्यथः शब्दः ॥ ३१ ॥
तेषां प्रवृत्ते युद्धं सुमहद्वोमहर्षणं ॥ इरावांस्तु सुसंकुद्धो भ्रातरौ देवरूपिणौ ॥ ३२ ॥ विव्याध निशितैस्तूर्णशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ तावेनं प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयो
धिनौ ॥ ३४ ॥ युध्यतां हितथाराजन्विशेषो न व्यदृश्यत ॥ यततां शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैः पिणां ॥ ३५ ॥ इरावांस्तु ततो राजन्नुविंदस्य सायकैः ॥ चतुर्भिश्च तुरो
वाहाननयद्यमसादनं ॥ ३६ ॥ भृष्टाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुःकेतुंचमारिष ॥ चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३७ ॥ त्यक्तानुविंदो रथं विंदस्य रथमा
स्थितः ॥ धनुर्गृहीत्वा परमं भारसाधनमुत्तमं ॥ ३८ ॥ तावेकस्थौरणे वीरावावंत्यौरथिनां वरौ ॥ शरान्मुमुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि ॥ ३९ ॥ ताभ्यां मुक्ताम
हावेगाः शराः कांचनभूषणाः ॥ दिवाकरपथं प्राप्य च्छादयामासुरं वरं ॥ ४० ॥ इरावांस्तुरणे कुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ ॥ ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ॥
॥ ४१ ॥ तस्मिंस्तु पतिते भूमौ गतसत्त्वे तु सारथौ ॥ रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्रांतं हयस्ततः ॥ ४२ ॥ तौ सजित्वा महाराजनागराजसुतासुतः ॥ पौरुषं ख्यापयंस्तूर्ण
व्यधमत्तववाहिनीं ॥ ४३ ॥ सावध्यमाना समरे धार्तराष्ट्रीमहाचमूः ॥ वेगान्बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः ॥ ४४ ॥ हैडिं वीराक्षसेंद्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत् ॥
रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥ ४५ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषो राजानागराजं समास्थितः ॥ यथावज्जधरः पूर्वं संग्रामे तारकामये ॥ ४६ ॥ तत्र देवाः सगंधर्वा
ऋषयश्च समागताः ॥ विशेषं न स्म विविदुर्हैडिं वभगदत्तयोः ॥ ४७ ॥ यथासुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान् ॥ तथैव समरे राजा द्रावयामास पांडवान् ॥ ४८ ॥
तेन विद्राव्यमाणास्ते पांडवाः सर्वतो दिशं ॥ त्रातारं नाभ्यगच्छंतः स्वेध्वनीकेषु भारत ॥ ४९ ॥ भैमसेनिरथ स्थंतु तत्रापश्याम भारत ॥ शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवं
तमहारथाः ॥ ५० ॥ निवृत्तेषु तु पांडूनां पुनः सैन्येषु भारत ॥ आसीन्निष्ठानको घोरस्तव सैन्यस्य संयुगे ॥ ५१ ॥ घटोत्कचस्ततो राजन् भगदत्तं महारणे ॥ शरैः प्र
च्छादयामास मेरुगिरिमिवांबुदः ॥ ५२ ॥ निहत्य तान् शरान् राजा राक्षसस्य धनुश्च्युतान् ॥ भैमसेनिरणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ५३ ॥ सताड्यमानो बहुभिः
शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ न विव्यथे राक्षसेंद्रो भिद्यमान इवाचलः ॥ ५४ ॥ तस्य प्राग्ज्योतिषः कुद्धस्तोमरांश्च चतुर्दश ॥ प्रेषयामास समरे तांश्चिच्छेद स राक्षसः ॥ ५५ ॥
सतांश्छित्त्वा महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः ॥ भगदत्तं च विव्याध सन्त्याकं कपत्रिभिः ॥ ५६ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषो राजा प्रहसन्निव भारत ॥ तस्याश्वांश्च तुरः सं
ख्येपातयामास सायकैः ॥ ५७ ॥ सहताश्चेरथेतिष्ठन् राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ॥ शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ॥ ५८ ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥ इति श्री० वै० जा० व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५७ ॥ तत इति ॥ १ ॥

तामापतंतीसहसाहेमदंठांसुवेगिनीं ॥ त्रिधाचिच्छेदं नृपतिः साव्यकीर्यतमेदिनीं ॥ ३९ ॥ शक्तिविनिहतां दृष्ट्वा हैडिंबः प्राद्रवद्गयात् ॥ यथैद्रस्यरणात्पूर्वनमुचि
र्देत्यसत्तमः ॥ ४० ॥ तं विजित्यरणेशूरं विक्रांतं स्यात्तपौरुषं ॥ अजेयं समरे वीरं यमेनवरुणेन च ॥ ४१ ॥ पांडवीं समरे सेनां संममर्दसकुंजरः ॥ यथावनगजोरा
जन्मृदंश्चरति पद्मिनीं ॥ ४२ ॥ मद्रे श्वरस्तु समरे यमाभ्यां समसज्जत ॥ स्वस्ती यौ छादयां च केशरौ घैः पांडुनंदनौ ॥ ४३ ॥ सहदेवस्तु समरे मातुलं दृश्य संगतं ॥
अवारयच्छरौ घेण मेघो यद्वद्दिवाकरं ॥ ४४ ॥ छाद्यमानः शरौ घेण हृष्टरूपतरो भवत् ॥ तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुलामातृकारणात् ॥ ४५ ॥ ततः प्रहस्य समरेन कु
लस्य महारथः ॥ अश्वांश्च चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ४६ ॥ प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति ॥ हताश्वात्तुरयात्तूर्णमवपुत्यमहारथः ॥ ४७ ॥ आरु
रोहत तोयानं भ्रातुरेव यशस्विनः ॥ एकस्थौ तुरणेशूरौ दृढे विस्मियकार्मुके ॥ ४८ ॥ मद्रे राजरथं तूर्णं छादयामास तु क्षणात् ॥ सच्छाद्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतप
र्वभिः ॥ ४९ ॥ स्वस्ती याभ्यां नरव्याघ्रो नाकं पतयथाचलः ॥ प्रहसन्निवतां चापिशस्त्रवृष्टिं जघान ह ॥ ५० ॥ सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्रत्यवीर्यवान् ॥ मद्रे राजमभि
प्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ॥ ५१ ॥ सशरः प्रेषितस्तेन गरुडानिलवेगवान् ॥ मद्रे राजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ५२ ॥ सगाढविद्धो व्यथितोरथोपस्येमहारथः ॥
निपसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ॥ ५३ ॥ तं विसंज्ञं निपतितं सूतः संप्रेक्ष्य संयुगे ॥ अपोवाहरथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितं ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा मद्रे श्वरयं धार्तरा
ष्ट्राः पराङ्मुखं ॥ सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचितयन् ॥ ५५ ॥ निर्जित्य मातुलं संस्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ दध्मन्तुर्मुदितौ शंखौ सिंहनादं च नेदतुः ॥ ५६ ॥ अ
भिदुद्रुवतुर्लष्टौ तव सैन्यं विशांपते ॥ यथा दैत्यचमूरा जन्निद्रोपेंद्रा विवामरौ ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० द्वादशोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५७ ॥ तत इति ॥ १ ॥
ध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५७ ॥ संजय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजामध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास वाजिनः ॥ १ ॥
अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुषमरिंदमं ॥ विनिघ्नन् सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ २ ॥ ससंवार्य रणे राजा प्रेषितान् धर्मसूनुना ॥ शरान् सममहेष्वासः कौंते
याय समार्पयत् ॥ ३ ॥ ते तस्य कवचं भित्वा पशुः शोणितमाहवे ॥ असूनि विविचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ॥ ४ ॥ पांडवस्तु भृशं क्रुद्धो विद्धस्तेन महात्मना ॥ रणे व
राहकर्णेन राजानं हृद्यविध्यत ॥ ५ ॥ अयापरेण भलेन केतुं तस्य महात्मनः ॥ रथश्रेष्ठोरथात्तूर्णभूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥ ६ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ करकर्मः शिशुपालपुत्रः ॥ ३२ ॥
 केतुनिपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः ॥ पांडवं विगिखैस्तीक्ष्णैराजन् विव्याध स भिः ॥ ७ ॥ ततः क्रोधात्प्रज्ज्वालधर्मपुत्रायुधिष्ठिरः ॥ यथायुगांते भूतानि दि-
 धक्षुरिव पावकः ॥ ८ ॥ क्रुद्धं तु पांडवं दृष्ट्वा देवगंधर्वराक्षसाः ॥ प्रविव्यधुर्महाराजव्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥ ९ ॥ सर्वेषां चैव भूतानां मिदमासीन्मनोगतं ॥ त्रील्लो-
 कानघसंकुद्धो नृपोऽयं दक्ष्यतीति वै ॥ १० ॥ ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्य यनं महत् ॥ लोकानां नृपशांत्यर्थं क्रोधिते पांडवे तदा ॥ ११ ॥ स च क्रोधसमाविष्टः स-
 क्लिणी परिसंलिहन् ॥ दधारात्मवपुर्धोरं युगांतादित्यसन्निभं ॥ १२ ॥ ततः सैन्यानि सर्वाणि तावकानि विशांपते ॥ निराशान्यभवं स्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥
 ॥ १३ ॥ स तु धैर्येण तं कौपंसन्निवार्य महायशाः ॥ श्रुतायुषः प्रचिच्छेदमुष्टिदेशे महाधनुः ॥ १४ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनांतरे ॥ निर्विभेदरणे राजा स-
 र्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५ ॥ स त्वरं चरणैराजन् तस्य बाह्यान्महात्मनः ॥ निजघान शरैः क्षिप्रं सूतं च सुमहाबलः ॥ १६ ॥ हताश्वं तुरथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञोऽस्य पौरुषं ॥ वि-
 प्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ॥ १७ ॥ तस्मिन् जिते महं ह्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे ॥ दुर्योधनबलं राजन् सर्वमासीत्पराङ्मुखं ॥ १८ ॥ एतल्लत्वामहाराज धर्मपु-
 त्रायुधिष्ठिरः ॥ व्यात्तानो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ १९ ॥ चेकितानस्तु वार्ष्णेय गौतमं रथिनां वरं ॥ प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २० ॥
 संनिवार्य शरांस्तां स्तुरुपः शरद्वनोयुधि ॥ चेकितानं रणे यत्तं राजन् विव्याध पत्रिभिः ॥ २१ ॥ अथापरेण भलेन धनुश्चिच्छेदमारिष ॥ सारथिचास्य समरे क्षिप्रह-
 स्तो न्यपातयत् ॥ २२ ॥ अश्वांश्चास्यावधीद्राजन् भौतौ पार्थि सारथी ॥ सोवपुत्यरथात्तूर्णगदां जग्राह सात्वतः ॥ २३ ॥ स तया वीरघातिन्या गदया गदिनां व-
 रः ॥ गौतमस्य हयान् हत्वा सारथिचन्यपातयत् ॥ २४ ॥ भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप पण्डश ॥ शरास्ते सात्वतं भित्वा प्राविशन्धरणीतलं ॥ २५ ॥ चेकितान-
 स्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदां ॥ गौतमस्य वधा कांक्षीव त्रस्येव पुरंदरः ॥ २६ ॥ तामापतंतीं विमलामश्मगर्भां महागदां ॥ शरैरनेकसाहसैर्वारयामास गौतमः ॥
 ॥ २७ ॥ चेकितानं स्ततः खड्गं क्रोधादुद्धृत्य भारत ॥ लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ २८ ॥ गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं सुसंयतः ॥ वेगेन महतारा-
 जंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवारधारिणौ ॥ निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्यान्यसंततक्षतुः ॥ ३० ॥ निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ
 पुरुषर्षभौ ॥ धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेवितां ॥ ३१ ॥ मूर्छयाभिपरीतां गौव्यायामेन तु मोहितौ ॥ ततोऽभ्यधावद्देगेन करकर्षः सुहृत्तया ॥ ३२ ॥

॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥ इति श्री० नै० भा० चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥८४॥ ॥७॥ स इति ॥१॥

चेकितानंतथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदः ॥ रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३३ ॥ तथैव शकुनिः शूरः स्यात्तव विशांपते ॥ आरोपयद्रथं तूष्णीं गौतमं रथिनां
वरं ॥ ३४ ॥ सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः ॥ नवत्यासायकैः क्षिप्रं राजन् विव्याध वत्सि ॥ ३५ ॥ सौमदत्तिरुरस्यैस्तैर्भृशं वाणैरशोभत ॥ मध्यं दिने महा
राजरश्मिभिस्तपनो यथा ॥ ३६ ॥ भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथं ॥ हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ॥ ३७ ॥ विरथं तं समालोक्य हताश्वं हतसारथिं ॥ मह
ताशरवर्षेण छ्छादयामास संयुगे ॥ ३८ ॥ स तु तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः ॥ आरुरोहततोयानं शतानीकस्य मारिष ॥ ३९ ॥ चित्रसेनो विकर्णश्च राजन् दु
र्मर्षणस्तथा ॥ रथिनो हेमसन्नाहाः सौभद्रमभिद्रुवुः ॥ ४० ॥ अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत ॥ शरीरस्य यथाराजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ४१ ॥ विर
थांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन् महाहवे ॥ न जघान न रव्याघ्रः स्मरन् भीमवचस्तदा ॥ ४२ ॥ ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्च रथयायिभिः ॥ संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरा
सदं ॥ ४३ ॥ प्रयातं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ॥ अभिमन्युं समुद्दिश्य वालमेकं महारथं ॥ ४४ ॥ वासुदेवमुवाचे दंकोतेयः श्वेतवाहनः ॥ चोदयाश्वान् हृषीक
शयत्रैनेव हतारथाः ॥ ४५ ॥ एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रायुद्धदुर्मदाः ॥ यथा हन्युर्न नः मेनां तथा माधव चोदय ॥ ४६ ॥ एवमुक्तः स वाष्णीयः कौंतेयेनामितौजसा ॥
रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ ४७ ॥ निष्ठानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ॥ यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान् प्रति ॥ ४८ ॥ समासाद्य तु कौंतेयो रा
ज्ञस्तान् भीष्मरक्षिणः ॥ सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ जानामित्वां युधां श्रेष्ठमन्यंतं पूर्ववैरिणं ॥ अनयस्याद्यसंप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणं ॥ ५० ॥
अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् ॥ एवं संजल्पन् तस्य वीभत्सोः शत्रुघातिनः ॥ ५१ ॥ श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मार्थयुथपः ॥ न चैनमब्रवीत्किंचिच्छु
भं वा यदि वा शुभं ॥ ५२ ॥ अभिगम्यार्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ ५३ ॥ परिवार्यार्जुनं संख्येन वपुत्रैर्महारथः ॥ शरैः सं
छादयामास मेघैरिव दिवाकरं ॥ ५४ ॥ ततः प्रवृत्तः सुमहान् संग्रामः शोणितोदकः ॥ तावकानां च समरे पांडवानां च भारत ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व
णि भीष्मवधप० सप्तमयुद्धदिवसे सुशर्मार्जुनसमागमे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच स तादृग्मानस्तु
शरैर्धनं जयः पदाहतो नाग इव श्वसन् दली ॥ वाणेन वाणेन महारथानां चिच्छेद चापानिरणे प्रसज्य ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

संछिद्यचापानिचतानिराज्ञातिपांरणवीर्यवतांक्षणेन ॥ विव्याधवाणैर्युगपन्महात्मानिःशेषतांतेष्वथमन्यमानः ॥ २ ॥ निपेतुराजौरुधिरप्रदिग्धास्तेताडिताः
शक्रसुतेनराजन ॥ विभिन्नगात्राःपतितात्तमांगागतासवश्चिन्तनुत्रकायाः ॥ ३ ॥ महीगताःपार्थवलाभिभूताविचित्ररूपायुगपद्दिनेशुः ॥ दृष्ट्वाहतांस्तान्
युधिराजपुत्रांस्त्रिगर्तराजःप्रययौरथेन ॥ ४ ॥ तेषांरथानामथपृष्ठगोपाद्वात्रिंशदन्येभ्यपतंतपार्थ ॥ तथैवतेतंपरिवार्यपार्थविकृष्यचापानिमहारवाणि ॥ ५ ॥
अर्वावृपन्वाणमहौघवृष्ट्यायथागिरितोयधराजलौघैः ॥ संपीड्यमानस्तुशरौघवृष्ट्याधनंजयस्तान्युधिजातरोषः ॥ ६ ॥ पृष्ट्याशरैःसंयतितैलधौतैर्जघानतान
प्यथपृष्ठगोपान् ॥ रथांश्चतांस्तानवजित्यसंख्येधनंजयःप्रीतमनायशस्वी ॥ ७ ॥ अथात्वरद्वीप्सवधायजिष्णुर्वलानिराजनसमरेनिहत्य ॥ त्रिगर्तराजांनिह
तान्समीक्ष्यमहात्मनातानथबंधुवर्गान् ॥ ८ ॥ रणेपुरस्कृत्यनराधिपांस्तान्जगामपार्थत्वरितोवधाय ॥ अभिद्रुतंचास्त्रभृतांवरिष्ठंधनंजयंवीक्ष्यशिखंडिमु
ख्याः ॥ ९ ॥ अभ्युद्युस्तेशितशस्त्रहस्तारिरक्षिपंतोरथमर्जुनस्य ॥ पार्थोपितानापततःसमीक्ष्यत्रिगर्तराज्ञासहितान्भूवीरान् ॥ १० ॥ विध्वंसयित्वासमरेधनुष्मा
नृगांडीवमुक्तैर्निशितैःपृपत्कैः ॥ भीष्मंयियासुर्युधिसंददर्शदुर्योधनसैंधवादींश्चराज्ञः ॥ ११ ॥ संवारयिष्णूनभिवारयित्वामुहूर्तमायोध्यवलेनवीरः ॥ उत्सृ
ज्यराजानमनंतवीर्योजयद्रथादींश्चनृपान्महौजाः ॥ १२ ॥ ययौततोभीमबलोमनस्वीगांगेयमाजौशरचापपाणिः ॥ युधिष्ठिरश्चप्रबलोमहात्मासमाययौत्व
रितोजातकोपः ॥ १३ ॥ मद्राधिपंसमभित्यज्यसंख्येस्वभागमाप्तमनंतकीर्तिः ॥ सार्धसमाद्रीसुतभीमसेनैर्भीष्मंययौशांतनवंरणाय ॥ १४ ॥ तैःसंप्रयुक्तैः
समहारथायैर्गंगासुतःसमरेचित्रयोधी ॥ नविव्यथेशांतनवोमहात्मासमागतैःपांडुसुतैःसमस्तैः ॥ १५ ॥ अथैत्यराजायुधिसत्यसंधोजयद्रथोत्थुग्रबलोमन
स्वी ॥ चिच्छेदचापानिमहारथानांप्रसृत्यतेषांधनुपावरेण ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरंभीमसेनंयमौचपार्थकृष्णंयुधिसंजातकोपः ॥ दुर्योधनःक्रोधविषोमहात्माजघा
नवाणैरनलप्रकाशैः ॥ १७ ॥ रूपेणशल्येनशलेनचैवतथाविभोचित्रसेनेनचाजौ ॥ विद्धाःशरैस्तेतिविवृद्धकोपैर्देवायथादैत्यगणैःसमेतैः ॥ १८ ॥ छिन्ना
युधंशांतनवेनराजाशिखंडिनंप्रेक्ष्यचजातकोपः ॥ अजातशत्रुःसमरेमहात्माशिखंडिनंकुद्धउवाचवाक्यं ॥ १९ ॥ उक्त्वातथात्वंपितुरग्रतोमामहंहनिष्यामि
महाव्रतंतं ॥ भीष्मंशरौघैर्विमलार्कवर्णैःसत्यंवदामीतिरुताप्रतिज्ञा ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अज्ञायमानेष्वर्थास्थिते ॥ २५ ॥ प्रत्यादेशं भर्त्सनं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

त्वयाचनैनांसफलांकरोपिदेवव्रतंयन्ननिहंसियुद्धे ॥ मिथ्याप्रतिज्ञोभवमात्रवीररक्षस्वधर्मस्वकुलंयशश्च ॥ २१ ॥ प्रेक्षस्वभीष्मंयुधिर्भीमवेगंसर्वास्तपंतंमम
सैन्यसंघान् ॥ शरौघजालैरतितिग्मवेगैःकालंयथाकालकृतंक्षणेन ॥ २२ ॥ निरुत्तचापःसमरेनपेक्षःपराजितःशांतनवेनचाजौ ॥ विहायबंधूनथसोदरांश्च
क्यास्यसेनानुरूपंतवेदं ॥ २३ ॥ दृष्ट्वाहिभीष्मतमनंतवीर्यंभग्नंचसैन्यंद्रवमाणमेवं ॥ भीतोसिनूनद्रुपदस्यपुत्रतथाहितेमुखवर्णोप्रहृष्टः ॥ २४ ॥ अज्ञायमा
नेचधनंजयेपिमहाहवेसंप्रसक्तेनृवीरे ॥ कथंहिभीष्मात्प्रथितःपृथिव्यांभयंत्वमद्यप्रकरोपिवीर ॥ २५ ॥ सधर्मराजस्यवचोनिशम्यरूक्षाक्षरंविप्रलापानुबद्धं ॥
प्रत्यादेशंमन्यमानोमहात्माप्रतत्त्वरेभीष्मवधायराजन् ॥ २६ ॥ तमापतंतंमहताजवेनशिखंडिनंभीष्ममभिद्रवंतं ॥ निवारयामासहिशल्यएनमस्त्रेणघोरेण
सुदुर्जयेन ॥ २७ ॥ सचापिदृष्ट्वासमुदीर्यमाणमस्त्रंयुगांताग्निसमप्रकाशं ॥ नसंमुमोहद्रुपदस्यपुत्रोराजन्महेंद्रप्रतिमप्रभावः ॥ २८ ॥ तस्यौचतत्रैवमहाधनु
ष्मान्शरैस्तदस्त्रंप्रतिवाधमानः ॥ अथाददेवारुणमन्यदस्त्रंशिखंड्यथोग्रंप्रतिघातमस्य ॥ २९ ॥ तदस्त्रमस्त्रेणविदार्यमाणंखस्थाःसुराददृशुःपार्थिवाश्च ॥ भी
ष्मस्तुराजन्समरेमहात्माधनुश्चचित्रंध्वजमेवचापि ॥ ३० ॥ छित्त्वानदत्पांडुसुतस्यवीरोयुधिष्ठिरस्याजमीढस्यराज्ञः ॥ ततःसमुत्सृज्यधनुःसवाणंयुधिष्ठिरं
वीक्ष्यभयाभिभूतं ॥ ३१ ॥ गदांप्रगृह्याभिपपातसंख्येजयद्रथंभीमसेनःपदातिः ॥ तमापतंतंसहसाजवेनजयद्रथःसगदंभीमसेनं ॥ ३२ ॥ विव्याधघोरैर्यमदं
डकल्पैःशितैःशरैःपंचशतैःसमंतात् ॥ अचिंतयित्वासशरांस्तरस्वीवृकोदरःक्रोधपरीतचेताः ॥ ३३ ॥ जघानवाहान्समरेसमंतात्पारावतान्सिंधुराजस्यसं
ख्ये ॥ ततोभिर्वीक्ष्याप्रतिमप्रभावस्तवात्मजस्त्वरमाणोरथेन ॥ ३४ ॥ अभ्याययौभीमसेनंनिहतुंसमुद्यतास्त्रोसुरराजकल्पः ॥ भीमोप्यथैनंसहसाविनद्यप्रत्यु
द्ययौगद्यातर्जयानः ॥ ३५ ॥ समुद्यतांतांयमदंडकल्पांदृष्ट्वागदातिकुरवःसमंतात् ॥ विहायसर्वतवपुत्रमुग्रंपातंगदायाःपरिहर्तुकामाः ॥ ३६ ॥ अपक्रांतास्तुमु
लेसंप्रमर्दंसुदारुणेभारतमोहनीये ॥ अमृदुचेतास्त्वथचित्रसेनोमहागदामापतंतींनिरीक्ष्य ॥ ३७ ॥ रथंसमुत्सृज्यपदातिराजौप्रगृह्यखड्गंविपुलंचचर्म ॥ अव
प्लुतःसिंहइवाचलाग्राज्जगामान्यंभूमिपभूमिदेशं ॥ ३८ ॥ गदापिसाप्राप्यरथंसुचित्रंसाश्वंससूतंविनिहत्यसंख्ये ॥ जगामभूमिंज्वलितामहोल्काभ्रष्टांऽवरा
द्रामिवसंपतंती ॥ ३९ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥४०॥ इतिभी०नै०भा०पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥८५॥ ॥४॥ विरथमिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥
 आश्चर्यभूतं सुमहत्त्वदीयादृष्ट्वैव तद्भारतमंप्रलुप्टः ॥ सर्वे विनेदुःसहिताः समंतात्पूजिरेतवपुत्रस्य शौर्यं ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवध
 प० सममयुद्धदिवसे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥८५॥ ॥४॥ ॥४॥ संजय उवाच विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं यशस्विनं ॥ रथमारोपयामास
 विकर्णस्तनयस्तव ॥ १ ॥ तस्मिंस्तथावर्तमाने तु मुले संकुले भृशं ॥ भीष्मः शांतनवस्तूर्णयुधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ २ ॥ ततः सरथनागाश्वाः समकंपंतस्तं जयाः ॥ मृत्यो
 रास्यमनुप्राप्तं मे निरेच युधिष्ठिरं ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां महितः प्रभुः ॥ महेष्वासं न रव्याघ्रं भीष्मं शांतनवं ययौ ॥ ४ ॥ ततः शरसहस्राणि प्रमुंचन्पां
 डवो युधि ॥ भीष्मं संछादयामास यथा मे घोदिवाकरं ॥ ५ ॥ तेन सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि मारिष ॥ प्रतिजग्राह गां गेयः शतशो यमसहस्रशः ॥ ६ ॥ तथैव शर
 जालानि भीष्मेणास्तानि मारिष ॥ आकाशे समदृश्यं तं खगमानां व्रजा इव ॥ ७ ॥ निमेषार्धेन कौन्तेयं भीष्मः शांतनवो युधि ॥ अदृश्यं समरे चक्रेशरजालेन भाग
 शः ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः ॥ नाराचं प्रपयामास क्रुद्ध आर्गा विषोपमं ॥ ९ ॥ असंप्राप्तं ततस्तंतुक्षुरप्रेण महारथः ॥ चिच्छेद समरे राजन्
 भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतं ॥ १० ॥ तंतुच्छित्त्वारणे भीष्मो नाराचं कालसंमितं ॥ निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयानकांचनभूषणान् ॥ ११ ॥ हताश्वं तुरथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधि
 ष्ठिरः ॥ आरुरोहरथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ यमावपि हि संक्रुद्धः समासाद्य रणे तदा ॥ शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरंजयः ॥ १३ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महाराज
 भीष्मवाणप्रपीडितौ ॥ जगाम परमांचितां भीष्मस्य वधकांक्षया ॥ १४ ॥ ततो युधिष्ठिरो वक्ष्यान् राज्ञस्तान् समचोदयत् ॥ भीष्मं शांतनवं सर्वे निहतं तिसुहृद्गण
 न् ॥ १५ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं ॥ महतारथवंशेन पस्विब्रुः पितामहं ॥ १६ ॥ सममंतात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव ॥ चिक्रीड धनुपाराज नृपा
 तयानो महारथान् ॥ १७ ॥ तंचरंतं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि ॥ मृगमध्यं प्रविश्येव यथा सिंह शिशुं वने ॥ १८ ॥ तर्जयानं रणे वीरांश्चासयानं च सायकैः ॥ दृष्ट्वा
 त्रे सुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ १९ ॥ रणे भारतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिं ॥ अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः ॥ २० ॥ शिरांसिरथिनां भीष्मः पातया
 मास संयुगे ॥ तालेभ्यः परिपक्वानि फलानि कुशलो नरः ॥ २१ ॥ पतद्विश्रमं महाराज शिरोभिर्धरणीतले ॥ बभूव तु मुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २२ ॥ तस्मि
 न सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ॥ सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भिन्नेषुतेपुव्यूहेषुक्षत्रियाडनरेतरं ॥ एकमेकंसमाहूययुद्धायैवावतस्थिरे ॥ २४ ॥ शिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहं ॥ अभिदुद्राववेगेनतिष्ठतिष्ठेतिचात्र
वीत् ॥ २५ ॥ अनादृत्यततोभीष्मस्तंशिखंडिनमाहवे ॥ प्रययौस्तंजयान्क्रुद्धःस्त्रीत्वंचिंत्यशिखंडिनः ॥ २६ ॥ स्तंजयास्तुततोदृष्ट्वाहृष्टंभीष्ममहारणे ॥ सिंहना
दांश्चविविधांश्चक्रुःशंखविमिश्रितान् ॥ २७ ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धं व्यतिपत्तरथद्विपं ॥ पश्चिमांदिशमासाद्यस्थितेसवितरिप्रभो ॥ २८ ॥ धृष्टद्युम्नाथपांचाल्यः
सात्यकिश्चमहारथः ॥ पीडयंतौभृशंसैन्यंशक्तितोमरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ शस्त्रैश्चवहुर्भीराजनृजघ्ननुस्तावकानुरणे ॥ तेहन्यमानाःसमरेतावकाभरतर्षभा ॥ ३० ॥ आ
र्यायुद्धेमतिरुत्त्वानत्यजंतिस्मसंयुगं ॥ यथोत्साहंतुसमरेनिजघ्नस्तावकारणे ॥ ३१ ॥ तत्राक्रंदामहानासीत्तावकानांमहात्मनां ॥ वध्यतांसमरेराजनृपार्पतेन
महात्मना ॥ ३२ ॥ तंश्रुत्वानिनदंधोरंतावकानांमहारथौ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौपार्पतंप्रत्युपस्थितौ ॥ ३३ ॥ तौतस्यतुरगानूहत्वात्वरमाणौमहारथौ ॥ छादया
मासतुरुभौशरवर्षेणपार्पतं ॥ ३४ ॥ अवपुत्याथपांचाल्योरथात्तूर्णमहाबलः ॥ आरुरोहरथंतूर्णसात्यकेस्तुमहात्मनः ॥ ३५ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामहत्यासेन
यावतः ॥ आवंत्यौसमरेक्रुद्धावभ्ययात्सपरंतपौ ॥ ३६ ॥ तथैवतवपुत्रोपिसर्वोद्योगेनमारिष ॥ विंदानुविंदौसमरेपरिवार्यावतस्थिवान् ॥ ३७ ॥ अर्जुनश्चापिसं
क्रुद्धःक्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ अयोधयतसंग्रामेवज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३८ ॥ द्रोणस्तुसमरेक्रुद्धःपुत्रस्यप्रियरुत्तव ॥ व्यधमत्सर्वपंचालांस्तूलराशिमिवान
लः ॥ ३९ ॥ दुर्योधनपुरोगास्तुपुत्रास्तवविशांपते ॥ परिवार्यरणेभीष्मंयुयुधुःपांडवैःसह ॥ ४० ॥ ततोदुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे ॥ अव्रवीत्तावकान्
सर्वास्त्वरध्वमितिभारत ॥ ४१ ॥ युध्यतांतुतथातेपांकुर्वतांकर्मदुष्करं ॥ अस्तंगिरिमथारुहेअप्रकाशतिभास्करे ॥ ४२ ॥ प्रावर्ततनदीघोराशोणितौघतरंगि
र्णा ॥ गोमायुगणसंकीर्णाक्षणेनक्षणदामुखे ॥ ४३ ॥ शिवाभिरशिवाभिश्चरुवद्भिर्भैरवंरवं ॥ घोरमायोधनंजज्ञेभूतसंघैःसमाकुलं ॥ ४४ ॥ राक्षसाश्चपि
शाचाश्चतथान्येपिशिताग्निनः ॥ समंततोव्यदृश्यंतशनशोथसहस्रशः ॥ ४५ ॥ अर्जुनोयसुशर्मादीनराज्ञस्तान्सपदानुगान् ॥ विजित्यपृतनामध्येययौस्वशि
विरंप्रति ॥ ४६ ॥ युधिष्ठिरापिकौरव्याभ्रातृभ्यांसहितस्तथा ॥ ययौस्वशिविरंराजानिशायांसनयावतः ॥ ४७ ॥ भीमसेनोपिराजेंद्रदुर्योधनमुखानूरयान् ॥
अवजित्यततःसंस्थेययौस्वशिविरंप्रति ॥ ४८ ॥ दुर्योधनोपिनृपतिःपरिवार्यमहारणे ॥ भीष्मंशांतनवंतूर्णप्रयानःशिविरंप्रति ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इतिभी०नै०भा०षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ५८ ॥ परिणाम्यगमयित्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
 द्रोणोद्रौणिःरूपःशल्यःकृतवर्माचिसात्वतः॥परिवार्यचमूंसर्वाप्रययुःशिविरंप्रति॥५०॥तथैवसात्यकीराजन्धृष्टद्युम्नश्चपार्षतः॥परिवार्यरणयोधान्ययतुः
 शिविरंप्रति॥५१॥एवमेतेमहाराजतावकाःपांडवैःसह॥पर्यवर्ततसहितानिशाकालेपरंतप॥५२॥ततःस्वशिविरंगत्वापांडवाःकुरवस्तथा॥न्यवसंतमहा
 राजपूजयंतःपरस्परं॥५३॥रक्षांकृत्वाततःशूरान्यस्यगुल्मान्यथाविधि॥अपनीयचशल्यानिस्रात्वाचविविधैर्जलैः॥५४॥कृतस्वस्त्ययनाःसर्वेसंस्तूयंत
 श्ववंदिभिः॥गीतवादित्रशब्देनव्यक्रीडंतयशस्विनः॥५५॥मुहूर्तादिवतत्सर्वमभवत्स्वर्गसन्निभं॥नहियुद्धकथांकांचित्तत्राकुर्वन्महारथाः॥५६॥तेप्र
 सुतेवल्लेनत्रपरिश्रान्तजनेनृप॥हस्त्यश्वबहुलेरात्रौप्रेक्षणीयेवभूवतुः॥५७॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व०सप्तमदिवसयुद्धावहारेषडशीति
 तमोऽध्यायः॥८६॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ संजयउवाच परिणाम्यनिशांतांतुसुखंप्राप्ताजनेश्वराः॥कुरवःपांडवाश्चैवपुनर्युद्धायनिर्ययुः॥
 ॥ १ ॥ ततःशब्दोमहानासीत्सैन्ययोरुभयोर्नृप॥निर्गच्छमानयोःसंख्येसागरप्रतिमोमहान्॥२॥ततोदुर्योधनोराजाचित्रसेनोविविंशतिः॥भीष्मश्चरथि
 नांश्रेष्ठोभारद्वाजश्चैवैनृप॥३॥एकीभूताःसुसंयत्ताःकौरवाणांमहाचमूं॥व्यूहायविदधूराजन्पांडवाप्रतिदंशिताः॥४॥भीष्मःकृत्वामहाव्यूहंपितातववि
 शांपते॥सागरप्रतिमंघोरंवाहनोर्मितरंगिणं॥५॥अग्रतःसर्वसैन्यानांभीष्मःशांतनवोययौ॥मालवैर्दाक्षिणात्यैश्चआवंत्यैश्चसमन्वितः॥६॥ततोन्तरमे
 वासीद्भारद्वाजःप्रतापवान्॥कुलिनैःपारदैश्चैवतथाक्षुद्रकमालवैः॥७॥द्रोणादनंतरंयत्तोभगदत्तःप्रतापवान्॥मगधैश्चकलिंगैश्चपिशाचैश्चविशांपते॥८॥
 प्राग्ज्योतिषादनुनृपःकौसल्योथबृहद्बलः॥मेकलैःकुरुविंदैश्चत्रैपुरैश्चसमन्वितः॥९॥बृहद्बलात्ततःशूरस्त्रिगर्तःप्रस्थलाधिपः॥कांवोजैर्बहुभिःसार्धंयवनैश्च
 सहस्रशः॥१०॥द्रोणिस्तुरभसःशूरस्त्रिगर्तादनुभारत॥प्रययौसिंहनादेननादयानोधरातलं॥११॥तथासर्वेणसैन्येनराजादुर्योधनस्तदा॥द्रौणेरनंतरंप्रा
 यात्सोदयैःपरिवारितः॥१२॥दुर्योधनादनुततःरूपःशारद्वतोययौ॥एवमेषमहाव्यूहःप्रययौसागरोपमः॥१३॥रेजुस्तत्रपताकाश्चैवतच्छत्राणिवाविभो॥
 अंगदान्यत्रचित्राणिमहार्हाणिधनूंषिच॥१४॥तंतुद्वामहाव्यूहंतावकानांमहारथः॥युधिष्ठिरोब्रवीत्पूर्णपार्षतंपृतनापतिं॥१५॥पश्यव्यूहंमहेष्वासनिर्मि
 तंसागरोपमं॥प्रतिव्यूहंत्वमपिहिकुरुपार्षतसत्वरं॥१६॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

शृंगाटकंचतुष्पथाकारं ॥ १७ ॥ शृंगाभ्यांशृंगयोः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ततःसपार्पतःकूरोव्यूहंचक्रेसुदारुणं ॥ शृंगाटकंमहाराजपरव्यूहविनाशनं ॥ १७ ॥ शृंगाभ्यांभोमसेनश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ रथैरनेकसाहसैस्तथाहयपदाति
भिः ॥ १८ ॥ ताभ्यांवभौनरश्रेष्ठःश्वेताश्वःरुष्णसारथिः ॥ मध्येयुधिष्ठिरोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ १९ ॥ अथोत्तरंमहेश्वासाःसहसैन्यानराधिपाः ॥ व्यूहंतं
रयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ २० ॥ अभिमन्युस्ततःपश्चाद्विराटश्चमहारथः ॥ द्रौपदेयाश्चसंलृष्टाराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ २१ ॥ एवमेतंमहाव्यूहंव्यूह्यभारत
पांडवाः ॥ अतिष्ठन्समरेशूरायोद्धुकामाजयैपिणः ॥ २२ ॥ भेरीशब्दैश्चविमलैर्विमिश्रैःशंखनिःस्वनैः ॥ ह्वेद्वितास्फोटितोत्कुपैर्नादिताःसर्वतोदिशः ॥ २३ ॥
ततःशूराःसमासाद्यसमरेतेपरस्परं ॥ नेत्रैरनिमिषैराजन्नावैक्षंतपरस्परं ॥ २४ ॥ नामभिस्तेमनुष्येन्द्रपूर्वयोधाःपरस्परं ॥ युद्धायसमवर्ततसमाहूयेतरेतरं ॥ २५ ॥
ततःप्रवृत्तंयुद्धंघोररूपंभयावहं ॥ तावकानांपरेपांचनिघ्नतामितरेतरं ॥ २६ ॥ नाराचानिशिताःसंख्येसंपतन्तिस्मभारत ॥ व्यात्ताननाभयकराउरगाइवसं
घशः ॥ २७ ॥ निष्पेतुर्विमलाःशक्त्यस्तैलधौताःसुतेजनाः ॥ अंबुदेभ्योयथाराजन्भ्राजमानाःशतहृदाः ॥ २८ ॥ गदाश्चविमलैःपट्टैःपिनद्धाःस्वर्णभूषितैः ॥
पतंत्यस्तत्रदृश्यन्तेगिरिशृंगोपमाःशुभाः ॥ २९ ॥ निखिंशाश्चव्यदृश्यन्तविमलांबरसन्निभाः ॥ आर्षभाणिविचित्राणिशतचंद्राणिभारत ॥ ३० ॥ अशोभंतरणे
राजन्पात्यमानानिसर्वशः ॥ तेन्योन्यंसमरेसेनेयुध्यमानेनराधिप ॥ ३१ ॥ अशोभेतांयथादेवदैत्यसेनेसमुद्यते ॥ अभ्यद्रवंतसमरेतेन्योन्यवैसमंततः ॥ ३२ ॥
रथास्तुरथिभिस्तूर्णंप्रपिताःपरमाहवे ॥ युगैर्युगानिसंश्लिष्ययुयुधुःपार्थिवर्षभाः ॥ ३३ ॥ दंतिनांयुध्यमानानांसंघर्षात्पावकोऽभवत् ॥ दंतपुभरतश्रेष्ठसधूमः
सर्वतोदिशं ॥ ३४ ॥ प्रासैरभिहताःकेचिद्रजयोधाःसमंततः ॥ पतमानाःस्मदृश्यन्तेगिरिशृंगान्नगाइव ॥ ३५ ॥ पादाताश्चाप्यदृश्यन्तनिघ्नतोऽथपरस्परं ॥ चित्र
रूपधराःशूरानखरप्रासयोधिनः ॥ ३६ ॥ अन्योन्यंतेसमासाद्यकुरुपांडवसैनिकाः ॥ अस्त्रैर्नानाविधैर्घोरैरणिन्युर्यमक्षयं ॥ ३७ ॥ ततःशांतनवोभीष्मोरथघो
षेणनादयन् ॥ अभ्यागमद्रणेपार्थान्धनुःशब्देनमोहयन् ॥ ३८ ॥ पांडवानांरथाश्चापिनदंतोभैरवंस्वनं ॥ अभ्यद्रवंतसंयत्ताधृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ३९ ॥ ततः
प्रवृत्तंयुद्धंतवतेपांचभारत ॥ नराश्वरथनागानांव्यतिपक्तंपरस्परं ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० अष्टमदिवसयुद्धारंभेसप्ताशीतित
मोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतिभी०नै०जा०सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

भीष्ममिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

संजयउवाच भीष्मंतुसमरेकुडं प्रतपंतं समंततः ॥ नशोकुः पांडवाद्रुतपंतमिव भास्करं ॥ १ ॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ॥ अभ्यद्रवंत गांगे
यं मर्दयंतं शिनैः शरैः ॥ २ ॥ स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहस्रं जयान् ॥ पंचालांश्च महेश्वासान्यातयामास सायकैः ॥ ३ ॥ ते वध्यमाना भीष्मेण पंचालाः सोम
कैः सह ॥ भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णत्यक्तामृत्युकृतं भयं ॥ ४ ॥ स ते पारथिनां वीरो भीष्मः शांतनवो युधि ॥ चिच्छेद सहसाराजन्वाहू नथ शिरांसि च ॥ ५ ॥ विरथान्
रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ॥ पतिता न्युत्तमां गानि हयेभ्यो हयसादिनां ॥ ६ ॥ निर्मनुष्यांश्च मातंगान् शयानान् पर्वतोपमान् ॥ अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रे
ण प्रमोहितान् ॥ ७ ॥ न तत्रासीत्पुमान् कश्चित्पांडवानां विशांपते ॥ अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठा द्भीमसेनां महाबलात् ॥ ८ ॥ सहि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे ॥
ततो निष्ठानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ॥ ९ ॥ बभूव सर्वसैन्यानां धोरूपो भयानकः ॥ तथैव पांडवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ॥ १० ॥ ततो दुर्योधनो राजा
सोदर्यैः परिवारितः ॥ भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ॥ ११ ॥ भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः ॥ प्रद्रुताश्वैरयेतस्मिन् द्रवमाणे समंततः ॥ १२ ॥
सुनाभस्य शरेणाशुशिरश्चिच्छेद भारत ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सह तोन्यपतद्भुवि ॥ १३ ॥ हते तस्मिन् महाराज तव पुत्रे महारथे ॥ ना मृत्युं तरणेशूराः सोदराः समसं
युगे ॥ १४ ॥ आदित्यके तुर्वङ्गाशी कुंडधारो महोदरः ॥ अपराजितः पंडितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ॥ १५ ॥ पांडवं चित्रसन्नाहा विचित्रकवचध्वजाः ॥ अभ्यद्रवं
त संग्रामे योद्धुकामा रिमर्दनाः ॥ १६ ॥ महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ॥ नवभिर्वज्रसंकाशैर्न मुचिं च त्रहायथा ॥ १७ ॥ आदित्यके तुः स तत्यावङ्गाशी
चापि पंचभिः ॥ नवत्याकुंडधारश्च विशालाक्षश्च पंचभिः ॥ १८ ॥ अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथं ॥ शरैर्वद्भुभिरानच्छेद द्भीमसेनं महाबलं ॥ १९ ॥ रणे पं
डितकश्चैनं त्रिभिर्वाणैः समार्षयत् ॥ स तन्ममृषे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥ २० ॥ धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ॥ शिरश्चिच्छेद समरेशरेणानतपर्व
णा ॥ २१ ॥ अपराजितस्य सुनसंतव पुत्रस्य संयुगे ॥ पराजितस्य भीमेन निपपात शिरोमहीं ॥ २२ ॥ अथापरेण भलेन कुंडधारं महारथं ॥ प्राहिणो नृत्युलोका
य सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २३ ॥ ततः पुनरमेयात्मा प्रसंधाय शिलीमुखं ॥ प्रेषयामास समरे पंडितं प्रति भारत ॥ २४ ॥ स शरः पंडितं हत्वा विवेश धरणीतलं ॥ यथा
नरं निहत्या शुभुजगः कालचोदितः ॥ २५ ॥ विशालाक्षश्च शिरश्छित्वा पातयामास भूतलं ॥ त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन् क्लेशं पुरातनं ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥ इतिभी०नै०भा०अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥८८॥ ॥७॥ दृष्टेति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥

महोदरंमहेष्वासंनाराचेनस्तनांतरे ॥ विव्याधसमरेराजनसहतोन्यपतद्भुवि ॥ २७॥ आदित्यकेतोःकेतुंचच्छित्त्वावाणेनसंयुगे ॥ भलेनभृशतीक्ष्णेनशिरश्चिच्छेदभारत ॥ २८॥ वद्धाशिनंततोभीमःशरेणानतपर्वणा ॥ प्रेषयामाससंकुद्धोयमस्यसदनंप्रति ॥ २९॥ प्रदुद्रुवुस्ततस्तेन्येपुत्रास्तवावेशांपते ॥ मन्यमानाहितस्सत्यंसभायांतस्यभापितं ॥ ३०॥ ततोदुर्योधनोराजाभ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ अब्रवीत्तावकान्योधान्भीमोयंयुधिवध्यतां ॥ ३१॥ एवमेतेमहेष्वासाःपुत्रास्तवविशांपते ॥ भ्रातृन्संहस्यनिहतान्प्रास्मरंस्तहितद्वचः ॥ ३२॥ यदुक्तवान्महाप्राज्ञःक्षत्ताहितमनामयं ॥ तदिदंसमनुप्राप्तंवचनंदिव्यदर्शिनः ॥ ३३॥ लोभमोहसमाविष्टःपुत्रप्रीत्याजनाधिप ॥ नबुध्यसेपुरायत्तत्तथ्यमुक्तंवचोमहत् ॥ ३४॥ तथैवचवधार्यायपुत्राणांपांडवोवली ॥ नूनंजातोमहाबाहुर्धुयथाहंतिस्मकौरवान् ॥ ३५॥ ततोदुर्योधनोराजाभीष्ममासाद्यसंयुगे ॥ दुःखेनमहताविष्टोविललापसुदुःखितः ॥ ३६॥ निहताभ्रातरःशूराभीमसेनेनमेयुधि ॥ यतमानास्तथान्येपिहिन्यंतेसर्वसैनिकाः ॥ ३७॥ भवांश्चमध्यस्यतयानित्यमस्मानुपेक्षते ॥ सोहंकुपयमारुहःपश्यदंममिदंमम ॥ ३८॥ एतच्छ्रुत्वावचःक्रूरंपितादेवव्रतस्तव ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनः ॥ ३९॥ उक्तमेतन्मयापूर्वद्रोणेनविदुरेणच ॥ गांधार्याचयशस्विन्यातत्त्वंतातनबुद्धवान् ॥ ४०॥ समयश्चमयापूर्वकृतोवैशत्रुकर्शन ॥ नाहंयुधिनियोक्तव्योनाप्याचार्यःकथंचन ॥ ४१॥ यंयंहिधार्तराष्ट्राणांभीमोद्रक्ष्यतिसंयुगे ॥ हनिष्यतिरणेनित्यंसत्यमेतद्वीमिते ॥ ४२॥ सत्वंराजनस्थिरोभूत्वारणेरुत्वादृढांमतिं ॥ योधयस्वरणेपार्थान्स्वर्गंरुत्वापरायणं ॥ ४३॥ नशक्याःपांडवाजेतुंसैद्रैरपिसुरासुरैः ॥ तस्माद्युद्धेस्थिरांरुत्वामतियुद्धस्वभारत ॥ ४४॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०सुनाभादिधृतराष्ट्रपुत्रवधेअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥८८॥ ॥७॥ धृतराष्ट्रउवाच दृष्ट्वामेनिहतान्पुत्रान्बहून्केनसंजय ॥ भीमोद्रोणःरुपश्चैवकिमकुर्वतसंयुगे ॥ १॥ अहन्यहनिमेपुत्राःक्षयंगच्छंतिसंजय ॥ मन्येहंसर्वथासूतदैवेनोपहताभृशं ॥ २॥ यत्रमेतनयाःसर्वेजीयंतेनजयंत्युत ॥ यत्रभीष्मस्यद्रोणस्यरुपस्यचमहात्मनः ॥ ३॥ सौमदत्तेश्चवीरस्यभगदत्तस्यचोभयोः ॥ अश्वत्थामस्तथातातशूराणामनिवर्तिनां ॥ ४॥ अन्येषांचैवशूराणामध्यगास्तनयामम ॥ यदहन्यंतसंग्रामेकिमन्यद्भागधेयतः ॥ ५॥ नहिदुर्योधनोमंदःपुराप्रोक्तमबुध्यत ॥ वार्यमाणोमयातातभीष्मेणविदुरेणच ॥ ६॥ गांधार्याचैवदुर्मेधाःसततंहितकाम्यया ॥ नाबुध्यतपुरामोहात्तस्यप्राप्तमिदंफलं ॥ ७॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ कूजतांअव्यक्तंवनतां स्तनतांउच्चैःशब्दायमानानां ॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥

यद्भीमसेनःसमरेपुत्रान्ममविचेतसः ॥ अहन्त्यह्निसंकुद्धोनयतेयमसादनं ॥ ८ ॥ संजयउवाच इदंतत्समनुप्राप्तंक्षत्तुर्वचनमुत्तमं ॥ नबुद्धवानसिवि
भोप्रोच्यमानंहितंतदा ॥ ९ ॥ निवारयसुतान्घूतात्पांडवान्माद्बुहेतिच ॥ सुहृदांहितकामानांब्रुवतांतत्तदेवच ॥ १० ॥ नशुश्रूषसियद्वाक्यंमर्त्यःपथ्यमिवौष
धं ॥ तदेवत्वामनुप्राप्तंवचनंसाधुभाषितं ॥ ११ ॥ विदुरद्रोणभीष्माणान्ताभ्येषांहितेपिणां ॥ अकृत्वावचनंपथ्यंक्षयंगच्छंतिकौरवाः ॥ १२ ॥ तदेतत्समनुप्रा
प्तंपूर्वमेवविशांपते ॥ तस्मात्त्वंशृणुतत्त्वेनयथायुद्धमवर्तत ॥ १३ ॥ मध्याह्नेसुमहारौद्रःसंग्रामःसमपद्यत ॥ लोकक्षयकरोराजस्तन्मेनिगदतःशृणु ॥ १४ ॥ त
तःसर्वाणिसैन्यानिधर्मपुत्रस्यशासनात् ॥ संख्यान्यभ्यवर्ततभीष्ममेवजिघांसया ॥ १५ ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचसात्यकिश्चमहारथः ॥ युक्तानीकामहाराजभी
ष्ममेवसमभ्ययुः ॥ १६ ॥ विराटोद्रुपदश्चैवसहिताःसर्वसोमकैः ॥ अभ्यद्रवंतसंग्रामेभीष्ममेवमहारथं ॥ १७ ॥ केकयाधृष्टकेतुश्चकुंतिभोजश्चदंशितः ॥ यु
क्तानीकामहाराजभीष्ममेवसमभ्ययुः ॥ १८ ॥ अर्जुनोद्रौपदेयाश्चचेकितानश्चवीर्यवान् ॥ दुर्योधनसमादिष्टान्राज्ञःसर्वान्समभ्ययुः ॥ १९ ॥ अभिमन्युस्त
थाशूरोहैडिंवश्चमहारथः ॥ भीमसेनश्चसंकुद्धस्तेभ्यधावंतकौरवान् ॥ २० ॥ त्रिधाभूतैरवध्यंतपांडवैःकौरवायुधि ॥ तथैवकौरवैराजन्नावध्यंतपरेरणे ॥ २१ ॥
द्रोणस्तुरयिनःश्रेष्ठान्सोमकांस्तंजयैःसह ॥ अभ्यधावतसंकुद्धःप्रेषयिष्यन्त्यमक्षयं ॥ २२ ॥ तत्राक्रंदोमहानासीत्संजयानांमहात्मनां ॥ वध्यतांसमरेराजन्
भारद्वाजेनधन्विना ॥ २३ ॥ द्रोणेननिहतास्तत्रक्षत्रियाश्चहवोरणे ॥ विचेष्टंतोत्पद्यन्तव्याधिक्षिप्तानराइव ॥ २४ ॥ कूजतांक्रंदतांचैवस्तनतांचैवभारत ॥ अ
निशंशुश्रुवेशब्दःक्षुत्क्षिप्तानांनृणामिव ॥ २५ ॥ तथैवकौरवेयाणांभीमसेनोमहाबलः ॥ चकारकदनंघोरंकुद्धःकालईवापरः ॥ २६ ॥ वध्यतांतत्रसैन्यानामन्यो
न्येनमहारणे ॥ प्रावर्ततनदीघोरारुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २७ ॥ ससंग्रामोमहाराजघोररूपोभवन्महान् ॥ कुरूणांपांडवानांचयमराष्ट्रविवर्धनः ॥ २८ ॥ ततोभी
मोरणेकुद्धोरभसश्चविशेषतः ॥ गजानीकंसमासाद्यप्रेषयामासमृत्यवे ॥ २९ ॥ तत्रभारतभीमेननाराचाभिहतागजाः ॥ पेतुर्नेदुश्चसेदुश्चदिशश्चपरिवभ्रमुः
॥ ३० ॥ छिन्नहस्तामहानागाश्छिन्नगात्राश्चमारिष ॥ क्रौंचवद्वनदन्भीताःपृथिवीमधिशेरते ॥ ३१ ॥ नकुलःसहदेवश्चहयानीकमभिद्रुतौ ॥ तेहयाःकांचना
पीडारुक्मभांडपरिच्छदाः ॥ ३२ ॥ वध्यमानाव्यदृश्यंतशतशोथसहस्रशः ॥ पतद्भिस्तुरगैराजन्समास्तीर्यतमेदिनी ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निष्कैरुभूषणैः ॥ ३७ ॥ योऽकैरीषायोजनरज्जुभिः रश्मिभिरश्वबंधनरज्जुभिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति भी० नै० भा० ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥

निर्जिह्वैश्चश्वसद्भिश्चकूजद्भिश्चगतासुभिः ॥ हयैर्बभौनरश्रेष्ठनानारूपधरैर्धरा ॥ ३४ ॥ अर्जुनेनहतैः संस्येतथाभारतराजभिः ॥ प्रबभौवसुधाधोरातत्रतत्र
विशांपते ॥ ३५ ॥ रथैर्भद्रैर्ध्वजैश्चिह्नैर्निर्कृतैश्चमहायुधैः ॥ चामरैर्व्यजनैश्चैवच्छत्रैश्चसुमहाप्रभैः ॥ ३६ ॥ हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ उष्णी
पैरपविद्धैश्चपताकाभिश्चसर्वशः ॥ ३७ ॥ अनुकर्षैः शुभैराजन्योऽकैश्चैवसरश्मिभिः ॥ संकीर्णावसुधाभातिवसंतकुसुमैरिव ॥ ३८ ॥ एवमेषक्षयोदत्तः पांडू
नामपिभारत ॥ क्रुद्धेशांतनवेभोष्मेद्रोणेचरथसत्तमे ॥ ३९ ॥ अश्वत्थाम्निरुपेचैवतथैवकृतवर्मणि ॥ तथेतरेषुकुद्धेषुतावकानामपिक्षयः ॥ ४० ॥ इतिश्री
महाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व० अष्टमदिवसयुद्धेऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच वर्तमानेतथारौ
द्रेराजनृवीरवरक्षये ॥ शकुनिःसौवलःश्रीमान्पांडवान्समुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तथैवसात्वतोराजनृहार्दिक्यःपरवीरहा ॥ अभ्यद्रवतसंग्रामेपांडवानांवह्निथिनीं ॥ २ ॥
ततःकांबोजमुख्यानांनदीजानांचवाजिनां ॥ आरुहानांमहीजानांसिंधुजानांचसर्वशः ॥ ३ ॥ वनायुजानांशुभ्राणांतथापर्वतवासिनां ॥ वाजिनांबहुभिःसं
स्येसमंतात्परिवारयन् ॥ ४ ॥ येचापरेतित्तिरिजाजवनावातरंहसः ॥ सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिःसुकल्पितैः ॥ ५ ॥ हयैर्वातजवैर्मुख्यैःपांडवस्यसुतोवली ॥ अ
भ्यवर्तततसैन्यंत्वरूपःपरंतपः ॥ ६ ॥ अर्जुनस्यसुतःश्रीमानिरावान्नामवीर्यवान् ॥ सुषायांनागराजस्यजातःपार्थेनधीमता ॥ ७ ॥ ऐरावतेनसादत्ताअनप
त्यामहात्मना ॥ पत्यौहतेसुपर्णेनरुपणादीनचेतना ॥ ८ ॥ भार्यार्थितांचजग्राहपार्थःकामवशानुगां ॥ एवमेषसमुत्पन्नःपरक्षेत्रेर्जुनात्मजः ॥ ९ ॥ सनागलोके
संवृद्धोमात्राचपरिरक्षितः ॥ पितृव्येणपरित्यक्तःपार्थद्वेषादुरात्मना ॥ १० ॥ रूपवान्वलसंपन्नोगुणवान्सत्यविक्रमः ॥ इंद्रलोकंजगामाशुश्रुत्वातत्रार्जुनंगतं
॥ ११ ॥ सोभिगम्यमहाबाहुःपितरंसत्यविक्रमः ॥ अभ्यवादयदव्यग्रोविनयेनरुतांजलिः ॥ १२ ॥ न्यवेदयतचात्मानमर्जुनस्यमहात्मनः ॥ इरावानस्मिभ
द्रंतेपुत्रश्चाहंतवप्रभो ॥ १३ ॥ मातुःसमागमोयश्चतत्सर्वप्रत्यवेदयत् ॥ तच्चसर्वंयथावृत्तमनुसस्मारपांडवः ॥ १४ ॥

वर्तमानइति ॥ १ ॥ २ ॥ वाजिनांविगवतांवाजिनामश्वानांबहुभिर्गणैःपरिवारयन्नितिगणशब्दाध्याहारेणद्वयोःसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पांडवस्यार्जुनस्य सुतइरावान् ॥ ६ ॥ नागराजस्यऐरावतस्य ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ पितृव्येणअश्वसेनेन ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ सासंसाहाय्यं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

परिष्वज्यसुतंचापिआत्मनःसदृशंगुणैः ॥ प्रीतिमाननयत्पार्थोदेवराजनिवेशने ॥ १५ ॥ सौर्जुनेनसमाज्ञप्तोदेवलोकेतदानृप ॥ प्रीतिपूर्वमहाबाहुःस्वकार्यप्रतिभारत ॥ १६ ॥ युद्धकालेत्वयास्माकंसाह्यंदेयमितिप्रभो ॥ वाढमित्येवमुक्तातुयुद्धकालइहागतः ॥ १७ ॥ कामवर्णजवैरथैर्बहुभिःसंवृतानृप ॥ तेहयाःकांचनापीडानानावर्णमनोजवाः ॥ १८ ॥ उत्पेतुःसहसाराजनहंसाइवमहोदधौ ॥ तेत्वदीयान्समासाद्यहयसंधान्मनोजवान् ॥ १९ ॥ क्रोडैःक्रोडानभिघ्नंतोघोणाभिश्चपरस्परं ॥ निपेतुःसहसाराजनसुवेगाभिहताभुवि ॥ २० ॥ निपतद्विस्तथातैश्चहयसंधैःपरस्परं ॥ शुश्रुवेदारुणःशब्दःसुपर्णपतनेयथा ॥ २१ ॥ तथैवतावकाराजन्समेत्यान्योन्यमाहवे ॥ परस्परवधंधोरंचक्रुस्तेहयसादिनः ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंकुलेतुमुलेभृशं ॥ उभयोरपिसंशांताहयसंधाःसमंततः ॥ २३ ॥ प्रक्षीणसायकाःशूरानिहताश्वाःश्रमातुराः ॥ विलयंसमनुप्राप्तास्तक्षमाणाःपरस्परं ॥ २४ ॥ ततःक्षीणेहयानीकेकिंचिच्छेपेचभारत ॥ सौवलस्यानुजाःशूरानिर्गतारणमूर्द्धनि ॥ २५ ॥ वायुवेगसमस्पर्शान्जवेवायुसमांश्रुते ॥ आरुह्यवलसंपन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान् ॥ २६ ॥ गजोगवाक्षोवृषभश्चर्मवानार्जवःशुकः ॥ पडतेवलसंपन्नानिर्ययुर्महतोबलात् ॥ २७ ॥ वार्यमाणाःशकुनिनातैश्चयोधैर्महाबलैः ॥ सन्नद्धायुद्धकुशलारौद्ररूपामहाबलाः ॥ २८ ॥ तदनीकमंहाबाहोभित्वापरमदुर्जयं ॥ बलेनमहतायुक्ताःस्वर्गायविजयैपिणः ॥ २९ ॥ विविशुस्तेतदाहृष्टागांधारायुद्धदुर्मदाः ॥ तान्प्रविष्टांस्तदाहृष्टाइरावानपिवीर्यवान् ॥ ३० ॥ अब्रवीत्समरेयोधान्विचित्रान्दारुणायुधान् ॥ यथैतेधार्तराष्ट्रस्ययोधाःसानुगवाहनाः ॥ ३१ ॥ हन्यंतेसमरेसर्वेतथानीतिर्विधीयतां ॥ वाढमित्येवमुक्तातेसर्वेयोधाइरावतः ॥ ३२ ॥ जघ्नुस्तेपांवलानीकंदुर्जयंसमरेपरैः ॥ तदनीकमनीकेनसमरेवीक्ष्यपातितं ॥ ३३ ॥ अमृष्यमाणास्तेसर्वेसुबलस्यात्मजारणे ॥ इरावंतमभिद्रुत्यसर्वतःपर्यवारयन् ॥ ३४ ॥ ताडयंतःशितैःप्रासैश्चोदयंतःपरस्परं ॥ तेशूराःपर्यधावंतकुर्वंतोमहदाकुलं ॥ ३५ ॥ इरावानथनिभिन्नःप्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः ॥ स्ववतारुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्धइवद्विपः ॥ ३६ ॥ पुरतोपिचपृष्ठेचपार्श्वयोश्चभृशाहतः ॥ एकोबहुभिरत्यर्थैर्याद्राजनविव्यथे ॥ ३७ ॥ इरावानपिसंकुद्धःसर्वास्तान्निशितैःशरैः ॥ मोहयामाससमरेविध्वापरपुरंजयः ॥ ३८ ॥ प्रासानुत्कृष्यतरसास्वशरीरादरिंदमः ॥ तैरेवताडयामाससुबलस्यात्मजानुरणे ॥ ३९ ॥ विकृष्यचशितंखड्गं गृहीत्वाचशरावरं ॥ पदातिर्द्रुतमागच्छजिघांसुःसौवलान्युधि ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ असिहस्तोदक्षिणबाहुविभ्रांतच्छेदः अपहस्तोवामबाहुविभ्रांतच्छेदः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

ततःप्रत्यागतप्राणाःसर्वेतेसुवलात्मजाः ॥ भूयःक्रोधसमाविष्टा इरावंतमभिद्रुताः ॥ ४३ ॥ इरावानपिखड्गेनदर्शयन्पाणिलाघवं ॥ अभ्यवर्तततान्सर्वान्सौब
लान्वलदर्पितः ॥ ४२ ॥ लाघवेनायचरतःसर्वेतेसुवलात्मजाः ॥ अंतरंनाभ्यगच्छंतचरंतःशीघ्रगैर्हयैः ॥ ४३ ॥ भूमिष्ठमथतंसंस्थेसंप्रदृश्यततःपुनः ॥ परिवा
र्यभृशंसर्वेग्रहीतुमुपचक्रमुः ॥ ४४ ॥ अथाभ्याशगतानांसखड्गेनामित्रकर्शनः ॥ असिहस्तापहस्ताभ्यांतेषांगात्राण्यरुंतत ॥ ४५ ॥ आयुधानिचसर्वेषांवाहु
नपिविभूषितान् ॥ अपतंतनिरुक्तांगानृताभूमौगतासवः ॥ ४६ ॥ वृषभस्तुमहाराजबहुधाविपरिक्षतः ॥ अमुच्यतमहारौद्रात्तस्माद्दीरावकर्तनात् ॥ ४७ ॥ ता
नसर्वान्पतितानदृष्ट्वाभीतोदुर्योधनस्ततः ॥ अभ्यधावतसंकुद्धोराक्षसंघोरदर्शनं ॥ ४८ ॥ आर्यशृंगिमहेष्वासमायाविनमरिंदमं ॥ वैरिणंभीमसेनस्यपूर्वं
वक्वधेनवै ॥ ४९ ॥ पश्यवीरयथात्येषफाल्गुनस्यसुतोवली ॥ मायावीविप्रियंकर्तुमकार्षीन्मेवलक्षयं ॥ ५० ॥ त्वंचकामगमस्तातमायाखेचविशारदः ॥ कृतवै
रश्वपार्येनतस्मादेनंरणेजहि ॥ ५१ ॥ बाढमित्येवमुक्त्वातुराक्षसोघोरदर्शनः ॥ प्रययौसिंहनादेनयत्रार्जुनसुतोयुवा ॥ ५२ ॥ आरूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयो
धिभिः ॥ वीरैःप्रहारिभिर्युक्तैःस्वैरनाकैःसमावृतः ॥ ५३ ॥ हतशेपैर्महाराजद्विसाहसैर्हयोत्तमैः ॥ निहंतुकामःसमरेइरावंतंमहाबलं ॥ ५४ ॥ इरावानपिसंकुद्ध
स्त्वरमाणःपराक्रमी ॥ हंतुकामममित्रघ्नोराक्षसंप्रत्यवारयत् ॥ ५५ ॥ तमापतंतसंप्रेक्ष्यराक्षसःसुमहाबलः ॥ त्वरमाणस्ततोमायांप्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५६ ॥
तेनमायामयाःसृष्टाहयास्तावंतएवहि ॥ स्वारूढाराक्षसैर्घोरैःशूलपट्टिशधारिभिः ॥ ५७ ॥ तेसंख्याःसमागम्यद्विसाहस्राःप्रहारिणः ॥ अचिराद्रमयामासुःप्रेत
लोकंपरस्परं ॥ ५८ ॥ तस्मिंस्तुनिहतसैन्येतावुभौयुद्धदुर्मदौ ॥ संग्रामेसमतिष्ठेतांयथावैवृत्रवासवौ ॥ ५९ ॥ आद्रवंतमभिप्रेक्ष्यराक्षसंयुद्धदुर्मदं ॥ इरावान
यसंख्यःप्रत्यधावन्महाबलः ॥ ६० ॥ समभ्याशगतस्याजौतस्यखड्गेनदुर्मतेः ॥ चिच्छेदकार्मुकंदीप्तंशरावापंचसत्वरं ॥ ६१ ॥ सनिरुक्तंयनुर्दृष्ट्वाखंजवेनस
माविशत् ॥ इरावंतमभिकुद्धंमोहयन्निवमायया ॥ ६२ ॥ ततोंतरिक्षमुत्पत्यइरावानपिराक्षसं ॥ विमोहयित्वामायाभिस्तस्यगात्राणिसायकैः ॥ ६३ ॥ चि
च्छेदसर्वमर्मज्ञःकामरूपोदुरासदः ॥ तथासराक्षसश्रेष्ठःशरैःकृतःपुनःपुनः ॥ ६४ ॥ संवभूवमहाराजसमवापचयौवनं ॥ मायाहिसहजातेपांवयोरुपंचकाम
जं ॥ ६५ ॥ एवंतद्राक्षसस्यांगंछिन्नंछिन्नंवभूवह ॥ इरावानपिसंकुद्धोराक्षसंतंमहाबलं ॥ ६६ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ आविष्टाः ग्रहाणां विष्टाः ॥ ९२ ॥

परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः ॥ स तेन बलिना वीरश्चिद्यमान इरावता ॥ ६७ ॥ राक्षसोऽप्यनदद्वोरं स शब्दस्तु मुलो भवत् ॥ परश्वधक्षतरक्षः सुखाववदुशो
णितं ॥ ६८ ॥ ततश्चुक्रोधवलवांश्चक्रे वेगं च संयुगे ॥ आर्यशृंगिस्तथा दृष्ट्वा समरेश्चुमूर्जितं ॥ ६९ ॥ कृत्वा घोरं महद्रूपं गृहीतुमुपचक्रमे ॥ अर्जुनस्य सुतं वीरमि
रावंतं यशस्विनं ॥ ७० ॥ संग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यतां ॥ तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ ७१ ॥ इरावानपि संक्रुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ त
स्य क्रोधाभिभूतस्य समरेष्वनिवर्तिनः ॥ ७२ ॥ यान्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् ॥ स नागैर्बहुभीराजन्निरावान् संवतोरणे ॥ ७३ ॥ दधारसु महद्रूपम
नंत इव भोगवान् ॥ ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसं ॥ ७४ ॥ छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुंगवः ॥ सौपर्णरूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥
॥ ७५ ॥ मायया भक्षिते तस्मिन् न्वये तस्य मातृके ॥ विमोहितमिरावंतं न्यहनद्राक्षसो सिना ॥ ७६ ॥ सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुमदशप्रभं ॥ इरावतशिरोरक्षः पा
तयामास भूतले ॥ ७७ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसे नार्जुनात्मजे ॥ विशोकाः समपद्यंत धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७८ ॥ तस्मिन् महतिसंग्रामे तादृशे भैरवे पुनः ॥
महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७९ ॥ गजाहयाः पदाताश्च विमिश्रादंतिभिर्हताः ॥ रथाश्चादंतिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सृदिताः ॥ ८० ॥ तथा पत्तिरथौ
घाश्च हयाश्च बहवोरणे ॥ रथिभिर्निहताराजंस्तवते पांचसंकुले ॥ ८१ ॥ अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसं ॥ जघान समरेशूरा न्नाज्ञस्तान् भीष्मरक्षिणः ॥
॥ ८२ ॥ तथैव नावकाराजं स्तंजयाश्च सहस्रशः ॥ जुद्धतः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरं ॥ ८३ ॥ मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्चिन्नकार्मुकाः ॥ बाहुभिः समयु
ध्यंत समवेताः परस्परं ॥ ८४ ॥ तथा मर्मातिगैर्भीष्मानि जघान महारथान् ॥ कंपयन् समरे सेनां पांडवानां परंतपः ॥ ८५ ॥ तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः ॥
दंतिनः सादिनश्चैव रथिनो यहयास्तथा ॥ ८६ ॥ तत्र भारत भीष्मस्यरणे दृष्ट्वा पराक्रमं ॥ अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमं ॥ ८७ ॥ तथैव भीमसेनस्य पार्प
तस्य च भारत ॥ रौद्रमासीद्रणे युद्धं सात्यकस्य च धन्विनः ॥ ८८ ॥ दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पांडवानां भयमाविशत् ॥ एक एव रणेशक्तो निहतुं सर्वसैनिकान् ॥ ८९ ॥
किंपुनः पृथिवीशूरैर्यो धव्रातैः समावृतः ॥ इत्यब्रुवन् महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः ॥ ९० ॥ वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ ॥ उभयोः सेनयोः शूरानामृत्युं त
परस्परं ॥ ९१ ॥ आविष्टा इव युध्यंते रक्षोभूता महाबलाः ॥ तावकाः पांडवेयाश्च संख्यास्तात धन्विनः ॥ ९२ ॥

॥१३॥ इतिभी०नै०भा०नवतितमोऽध्यायः॥१०॥ ॥ ७ ॥ इरावंतमिति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

नस्मपश्यामहेकंचित्पाणान्यःपरिरक्षति ॥ संग्रामेदैत्यसंकाशेतस्मिन्वीरवरक्षये ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व०इरावद्वधेनवतितमोऽध्यायः॥१०॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच इरावंतंतुनिहतंदृष्ट्वापार्थमिहारथाः॥ संग्रामेकिमकुर्वंततन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ १ ॥ संजयउवाच इरावंतंतुनिहतंसंग्रामेवोक्ष्यराक्षसः॥ व्यनदत्सुमहानादंभैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ २ ॥ नदतस्तस्यशब्देनपृथिवीसागरांवरा ॥ सपर्वतवनाराजंश्चालसुभृशंतदा ॥ ३ ॥ अंतरिक्षंदिशश्चैवसर्वाश्चप्रदिशस्तथा ॥ तंश्रुत्वासुमहानादंतवसैन्यस्यभारत ॥ ४ ॥ ऊरुस्तंभःसमभवद्वेपथुःस्वेदएवच ॥ सर्वएवमहाराजतावकादीनचेतसः ॥ ५ ॥ सर्वतःसमचेष्टंतसिंहभीतागजाइव ॥ नर्दित्वासुमहानादंनिर्घातमिवराक्षसः ॥ ६ ॥ ज्वलितंशूलमुग्रम्यरूपंरुत्वाविभीषणं ॥ नानारूपप्रहरणैर्वृत्तोराक्षसपुंगवैः ॥ ७ ॥ आजघानसुसंकुद्धःकालांतकयमोपमः ॥ तमापतंतंप्रेक्ष्यसंकुद्धंभीमदर्शनं ॥ ८ ॥ स्ववलंचभयात्तस्यप्रायशोविमुखीकृतं ॥ ततोदुर्योधनोराजाघटोत्कचमुपाद्रवत् ॥ ९ ॥ प्रगृह्यविपुलंचापंसिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ पृष्ठतोनुययौचैनंसवद्विःपर्वतोपमैः ॥ १० ॥ कुंजरैर्दशसाहस्रैर्वगानामधिपःस्वयं ॥ तमापतंतंप्रेक्ष्यगजानीकेनसंवृतं ॥ ११ ॥ पुत्रंतवमहाराजचुकोपसनिशाचरः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ १२ ॥ राक्षसानांचराजेंद्रदुर्योधनवलस्यच ॥ गजानीकंचसंप्रेक्ष्यमेघवृंदमिवोदितं ॥ १३ ॥ अभ्यधावंतसंकुद्धाराक्षसाःशस्त्रपाणयः ॥ नदंतोविविधान्नादान्मेघाइवसविद्युतः ॥ १४ ॥ शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नंतोगजयोधिनः ॥ भिदिपालैस्तथाशूलैर्मुद्गरैःसपरश्वधैः ॥ १५ ॥ पर्वताग्रैश्चवृक्षैश्चनिजघ्नुस्तेमहागजान् ॥ भिन्नकुंभान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्चवारणान् ॥ १६ ॥ अपश्याममहाराजवध्यमानान्निशाचरैः ॥ तेषुप्रक्षीयमाणेषुभग्रेषुगजयोधिषु ॥ १७ ॥ दुर्योधनोमहाराजराक्षसान्समुपाद्रवत् ॥ अमर्षवशमापन्नस्यक्काजीवितमात्मनः ॥ १८ ॥ मुमोचनिशितान्व्याणान्पराक्षसेषुपरंतप ॥ जघानचमहेष्वासःप्रधानांस्तत्रराक्षसान् ॥ १९ ॥ संक्रुद्धोभरतश्रेष्ठपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ वेगवंतंमहारौद्रंविद्युज्जिह्वंप्रमाथिनं ॥ २० ॥ शरैश्चतुर्भिश्चतुरोनिजघानमहाबलः ॥ ततःपुनरमेयात्माशरवर्षदुरासदं ॥ २१ ॥ मुमोचभरतश्रेष्ठोनिशाचरवलंप्रति ॥ तत्तुदृष्ट्वामहत्कर्मपुत्रस्यतवमारिष ॥ २२ ॥ क्रोधेनाभिप्रजज्वालभैमसेनिर्महाबलः ॥ सविस्फार्यमहच्चापमिंद्राशनिसमप्रभं ॥ २३ ॥ अभिदुद्राववेगेनदुर्योधनमरिंदमं ॥ तमापतंतमुद्दीक्ष्यकालस्तृष्टमिवांतकं ॥ २४ ॥

॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ इतिभी०नै०भा०एकनवतितमोऽध्यायः ॥११॥ ॥३॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

नविष्यथेमहाराजपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अथैनमब्रवीत्क्रुद्धःक्रूरःसंरक्तलोचनः ॥ २५ ॥ अधानृण्यंगमिष्यामिपितृणांमातुरेवच ॥ येत्वयासुनृशंसेनदीर्घका
लंप्रवासिताः ॥ २६ ॥ यच्चतेपांडवाराजंशूलघृतेपराजिताः ॥ यच्चैवद्रौपदीरुष्णाएकवस्त्रारजस्वला ॥ २७ ॥ सभामानीयदुर्वुद्धेवदुधाक्लेशितात्वया ॥ तवच
प्रियकामेनआश्रमस्थादुरात्मना ॥ २८ ॥ सैंधवेनपराश्रुष्टापरिभूयपितृन्मम ॥ एतेपामपमानानामन्येषांचकुलाधम ॥ २९ ॥ अंतमद्यगमिष्यामियदिनोत्स
जसेरणं ॥ एवमुक्त्वातुहैडिबोमहद्विस्फार्यकार्मुकं ॥ ३० ॥ संदश्यदशनैरोष्ठंस्तक्किर्णपरिसंलिहन् ॥ शरवर्षेणमहतादुर्योधनमवाकिरन् ॥ पर्वतंवारिधाराभिः
प्राट्पीववलाहकः ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व०हैडिबयुद्धेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥३॥ ॥३॥
संजयउवाच ततस्तद्वाणवर्षतुदुःसहंदानवैरपि ॥ दधारयुधिराजेंद्रोयथावर्षमहाद्विपः ॥ १ ॥ ततःक्रोधसमाविष्टोनिःश्वसन्निवपन्नगः ॥ संशयंपरमंप्राप्तः
पुत्रस्तेभरतर्षभ ॥ २ ॥ मुमोचनिशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्यंचविंशतिं ॥ तेऽपतन्सहसाराजंस्तस्मिनूराक्षसपुंगवे ॥ ३ ॥ आशीविषाड्वक्रुद्धाःपर्वतेगंधमादने ॥
सतैर्विद्धःस्रवनरक्तंप्रभिन्नइवकुंजरः ॥ ४ ॥ दधेमतिंविनाशायराज्ञःसपिशिताशनः ॥ जग्राहचमहाशक्तिंगिरीणामपिदारिणीं ॥ ५ ॥ संप्रदीप्तामहोल्काभा
मशनिंज्वलितामिव ॥ समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयंतव ॥ ६ ॥ तामुद्यतामभिप्रेक्ष्यवंगानामधिपस्त्वरन् ॥ कुंजरंगिरिसंकाशंराक्षसंप्रत्यचोदयत् ॥ ७ ॥
सनागप्रवरेणाजौवलिनाशीघ्रगामिना ॥ ततोदुर्योधनरथस्तंमार्गंप्रत्यवर्तत ॥ ८ ॥ रथंचवारयामासकुंजरेणसुतस्यते ॥ मार्गमावारितंदृष्ट्वाराज्ञावंगेनधी
मता ॥ ९ ॥ घटोत्कचोमहाराजक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ उद्यतांतांमहाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेपवारणे ॥ १० ॥ सतयाभिहतोराजंस्तेनबाहुप्रमुक्तया ॥ संजातरुधिरो
त्पीडःपपातचममारच ॥ ११ ॥ पतत्यथगजेचापिवंगानामीश्वरोवली ॥ जवेनसमभिद्रुत्यजगामधरणीतलं ॥ १२ ॥ दुर्योधनोपिसंप्रेक्ष्यपतितंवरवारणं ॥
प्रभग्रंचवलंदृष्ट्वाजगामपरमांयथा ॥ १३ ॥ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्यआत्मनश्चाभिमानितां ॥ प्राप्तेपक्रमणेराजातस्यौगिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ संधायचशितंबा
णंकालाग्निसमतेजसं ॥ मुमोचपरमक्रुद्धस्तस्मिन्घोरेनिशाचरे ॥ १५ ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यवाणमिंद्राशनिप्रभं ॥ लाघवान्मोचयामासमहात्मावैघटोत्कचः ॥
॥ १६ ॥ भूयश्चविननादोग्रंक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ त्रासयामाससैन्यानियुगांतेजलदोयथा ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तं श्रुत्वानिनदं घोरंतस्य भीमस्य रक्षसः ॥ आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शांतनवो ब्रवीत् ॥ १८ ॥ यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसे रितः ॥ हैडिबोयुध्यते नूनं राजा दु-
र्योधनेन ह ॥ १९ ॥ नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् ॥ तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ २० ॥ अभिद्रुतो महाभागो राक्षसेन महात्मना ॥ एतद्विव-
परं कृत्यं सर्वपांनः परंतपाः ॥ २१ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणामहारथाः ॥ उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ २२ ॥ द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाह्नीकोथजय-
द्रथः ॥ रूपो भूरिश्रवाः शल्य आवंत्यः सवृहद्वलः ॥ २३ ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ॥ रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ॥ २४ ॥ अभि-
द्रुतं परीप्संतः पुत्रंदुर्योधनं तवा ॥ तदनीकमना धृप्य पालितं तु महारथैः ॥ २५ ॥ आततायिनमायांतं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः ॥ नाकं पतमहाबाहुर्मैना कडवपर्वतः ॥ २६ ॥
प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ शूलमुद्रहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ २७ ॥ ततः समभवद्युद्धं तु मुलं लोमहर्षणं ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनबल-
स्य च ॥ २८ ॥ धनुषांकूजतांशब्दः सर्वतस्तु मुलोरणे ॥ अश्रूयत महाराजवंशानां दहत्यतामिव ॥ २९ ॥ अस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणां ॥ शब्दः समभ-
वद्राजन्गिरीणामिव भिद्यतां ॥ ३० ॥ वीरबाहुविस्तृष्टानां तोमराणां विशांपते ॥ रूपमासीद्विद्यत्स्थानां सर्पाणामिव सर्पतां ॥ ३१ ॥ ततः परमसंकुद्धो विस्फार्य-
सुमहद्वनुः ॥ राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन् भैरवं रवं ॥ ३२ ॥ आचार्यस्यार्द्धचंद्रेण क्रुद्धश्चिच्छेदकार्मुकं ॥ सोमदत्तस्य भस्मेन ध्वजं चोन्मथ्य चानदत् ॥ ३३ ॥ बाह्नी-
कं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ रूपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ३४ ॥ पूर्णायतविस्तृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ॥ जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं स-
मताडयत् ॥ ३५ ॥ न्यपीदत्स्वरथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः ॥ ततः पुनरमेयात्मानां राचान्दशपंच च ॥ ३६ ॥ भूरिश्रवसि संक्रुद्धः प्राहिणोद्भरतर्षभ ॥
तेवर्म भित्वा तस्याशुविविशुर्धरणीतलं ॥ ३७ ॥ विविंशतश्च द्रौणे श्वयंतारौ समताडयत् ॥ तौ पेततूरथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनां ॥ ३८ ॥ सिंधुराज्ञोर्द्धचंद्रे-
ण वाराहं स्वर्णभूषितं ॥ उन्मथाय महाराजद्वितीयेनाच्छिनद्वनुः ॥ ३९ ॥ चतुर्भिरथ नाराचैरावंत्यस्य महात्मनः ॥ जघान चतुरां वाहान् क्रोधसंरक्तलोचनः ॥
॥ ४० ॥ पूर्णायतविस्तृष्टेन पीतेन निशितेन च ॥ निर्विभेदमहाराजराजपुत्रं बृहद्वलं ॥ ४१ ॥ सगाढविद्धो व्यथितोरथोपस्य उपाविशत् ॥ भृशं क्रोधेन चा-
विष्टोरथस्यो राक्षसाधिपः ॥ ४२ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ इति श्रीम. नै. भा. द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ३ ॥ विमुखीकृत्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 चिक्षेपनिशितांस्तीक्ष्णाञ्जुरानाशीविषोपमान् ॥ विभिदुस्तेमहाराजशल्यं युद्धविशारदं ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्व. हैडिंवयुद्धे
 द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ संजय उवाच विमुखीकृत्य सर्वास्तुतावकान्युधिराक्षसः ॥ जिघांसुर्भरतश्रेष्ठदुर्योधन
 मुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य राजानं प्रतिवेगितं ॥ अभ्यधावन् जिघांसंतस्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ २ ॥ तालमात्राणि चापानि विकर्षतो महारथाः ॥ तमेकम
 भ्यधावंत नदंतः सिंहसंघवत् ॥ ३ ॥ अथैनं शरवर्षेण समंतात्पर्यवाकिरन् ॥ पर्वतवारिधाराभिः शरदीववलाहकाः ॥ ४ ॥ सगाढविद्धो व्यथितस्तोत्रादित इव हि
 पः ॥ उत्पपात तदा काशं समंताद्वैनतेयवत् ॥ ५ ॥ व्यनदत्सु महानादं जीमूत इव शारदः ॥ दिशः खं विदिशश्चैव नादयन् भैरवस्वनः ॥ ६ ॥ राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा
 राजायुधिष्ठिरः ॥ उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेन मरिंदमं ॥ ७ ॥ युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ॥ यथास्य श्रूयते शब्दो न दतो भैरवंस्वनं ॥ ८ ॥ अतिभारं च प
 श्यामि तस्मिन् राक्षसपुंगवे ॥ पितामहश्च संक्रुद्धः पंचालान्हंतुमुद्यतः ॥ ९ ॥ तेषां चरक्षणार्थाय युध्यते फाल्गुनः परैः ॥ एतज्ज्ञात्वामहाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितं ॥
 ॥ १० ॥ गच्छ रक्षस्व हैडिंवं संशयं परमं गतं ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ॥ ११ ॥ प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन् सर्वपार्थिवान् ॥ वेगेन महताराजन्यर्व
 कालं यथोदधिः ॥ १२ ॥ तमन्वगात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यपश्चाभिभूः ॥ १३ ॥ अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेयामहार
 थाः ॥ क्षत्रदेवश्च विक्रांतः क्षत्रधर्मातथैव च ॥ १४ ॥ अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः ॥ महतारथवंशेन हैडिंवं पर्यवारयन् ॥ १५ ॥ कुंजरैश्च स दामतैः
 पटसहस्रैः प्रहारिभिः ॥ अभ्यरक्षंत स हिताराक्षसेन्द्रं घटोत्कचं ॥ १६ ॥ सिंहनादेन महतानेमिघोषेण चैव ह ॥ खुरशब्दनिपातैश्च कपयंतो वसुंधरां ॥ १७ ॥ तेषामा
 पततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलं ॥ भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ॥ १८ ॥ परिवृत्तं महाराजपरित्यज्य घटोत्कचं ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तत्र तेषां महात्मनां ॥ १९ ॥
 तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनां ॥ नानारूपाणि शस्त्राणि विस्तृजंतो महारथाः ॥ २० ॥ अन्योन्यमभिधावंतः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ व्यतिष्वक्तं महारौद्रं युद्धं
 भीरुभयावहं ॥ २१ ॥ हयागजैः समाजग्मुः पादातारथिभिः सह ॥ अन्योन्यं समरे राजन्यार्थयानाः समभ्ययुः ॥ २२ ॥ सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपातान्महद्रजः ॥
 गजाश्च रथपत्तीनां पदनेमि समुद्धतं ॥ २३ ॥ धूमारुणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ॥ नैव स्वेन परे राजन्समजानन्परस्परं ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति भीमैकात्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥

पितापुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ॥ निर्मयादितथा भूते वै शसेलोमहर्षणे ॥ २५ ॥ शस्त्राणां भरतश्रेष्ठमनुप्याणां च गर्जतां ॥ सुमहान्भवच्छब्दः प्रेताना-
मिव भारत ॥ २६ ॥ गजवाजिमनुप्याणां शोणितान्तरंगिणी ॥ प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशादृशा ॥ २७ ॥ नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततारणे ॥ शुश्रुवे
सुमहाच्छब्दः पततामश्मनामिव ॥ २८ ॥ विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः ॥ अश्वैः संभिन्नदेहैश्च संकीर्णाभूदसुंधरा ॥ २९ ॥ नानाविधानि शस्त्रा-
णि विस्तृतं तोमहारथाः ॥ अन्योन्यमभिधावंतः संप्रहारार्थमुद्यताः ॥ ३० ॥ हयाहयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः ॥ समाहत्यरणे न्योन्यं निपेतुर्गतजीवि-
ताः ॥ ३१ ॥ नरानरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणाभृशं ॥ उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ ३२ ॥ प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणैः ॥ अभ्यघ्नंत वि-
पाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ३३ ॥ तेजातरुधिरोत्पीडाः पताकाभिरलंकृताः ॥ संसक्ताः प्रत्यदृश्यंत मेघा इव सविद्युतः ॥ ३४ ॥ केचिद्विन्नाविपाणाग्रैर्भिन्नकुंभा-
श्च तोमरैः ॥ विनदंतोभ्यधावंत गर्जमाना घना इव ॥ ३५ ॥ केचिद्वस्त्रैर्हि धाच्छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे ॥ निपेतुस्तु मुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३६ ॥
पार्श्वेस्तु दारितैरन्ये वारणैर्वरवारणाः ॥ मुमुचुः शोणितं भूरिधातूनि वमहीधराः ॥ ३७ ॥ नाराचनिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः ॥ विनदंतोभ्यधावंत विशृंगा-
इव पर्वताः ॥ ३८ ॥ केचित्क्रोधसमाविष्टा मदांधानिरवग्रहाः ॥ रथान्हयान्पदातींश्च ममृदुः शतशो रणे ॥ ३९ ॥ तथा हयाहयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः ॥ तेन ते
नाभ्यवर्तंत कुर्वंतो व्याकुलादिशः ॥ ४० ॥ रथिनोरथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ४१ ॥ स्वयंवर इवामर्दं प्र-
जङ्गुरितरेतरं ॥ प्रार्थयानाय शोराजस्वर्गं वायुद्विशालिनः ॥ ४२ ॥ तस्मिंस्तथावर्तमाने संग्रामेलोमहर्षणे ॥ धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतं ॥ ४३ ॥ इति
श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्व ० संकुलयुद्धे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा
जादुर्योधनः स्वयं ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमं ॥ १ ॥ प्रगृह्य सुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनं ॥ महताशरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ॥ २ ॥ अर्धचंद्रं
च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनं ॥ भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३ ॥ तदंतरं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः ॥ प्रसंदधेशितं बाणं गिरीणामपिदारणं ॥
॥ ४ ॥ तेनोरसिमहाराज भीमसेनमताडयत् ॥ सगाढविद्धो व्यथितः सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ ५ ॥

स्वसैन्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

समाललंवेतेजस्वीध्वजंहेमपरिष्कृतं ॥ तथाविमनसं दृष्ट्वाभीमसेनंघटोत्कचः ॥ ६ ॥ क्रोधेनाभिप्रजज्वालदिधक्षन्निवपावकः ॥ अभिमन्युमुखाश्वापिपांडवानांमहारथाः ॥ ७ ॥ समभ्यधावन्क्रोशंतोराजानंजातसंभ्रमाः ॥ संप्रेक्ष्यैतान्संपततःसंकुद्वाजातसंभ्रमान् ॥ ८ ॥ भारद्वाजोब्रवीद्वाक्यंतावकानांमहारथान् ॥ क्षिप्रंगच्छतभद्रंवोराजानंपरिरक्षत ॥ ९ ॥ संशयंपरमंप्राप्तंमज्जंतंव्यसनार्णवे ॥ एतेकुद्दामहेष्वासाःपांडवानांमहारथाः ॥ १० ॥ भीमसेनंपुरस्कृत्यदुर्योधनमुपाद्रवन् ॥ नानाविधानिशस्त्राणिविस्तृतोजयेधृताः ॥ ११ ॥ नदंतोभैरवान्नादोस्त्रासयंतश्चभूमिपान् ॥ तदाचार्यवचःश्रुत्वासोमदत्तपुरोगमाः ॥ १२ ॥ तावकाःसमवर्तंतपांडवानामनीकिनीं ॥ कृपोभूरिश्रवाःशल्योद्रोणपुत्रोविंशतिः ॥ १३ ॥ चित्रसेनोविकर्णश्चसैंधवोथवृहद्वलः ॥ आवंत्यौचमहेष्वासौकौरवंपर्यवारयन् ॥ १४ ॥ तेविंशतिपदंगत्वासंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चपरस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्महद्विस्फार्यकार्मुकं ॥ भारद्वाजस्ततोभीमंपडविंशत्यासमार्पयत् ॥ १६ ॥ भूयश्चैनंमहाबाहुःशरैःशीघ्रमवाकिरत् ॥ पर्वतंवारिधाराभिःप्रावृषीवबलाहकः ॥ १७ ॥ तंप्रत्यविध्यदशभिर्भीमसेनःशिलीमुखैः ॥ त्वरमाणोमहेष्वासःसव्येपार्थ्वमहाबलः ॥ १८ ॥ सगाढविद्धोव्यथितोवयोवृद्धश्चभारत ॥ प्रनष्टसंज्ञःसहसारथोपस्थउपाविशत् ॥ १९ ॥ गुरुंप्रव्यथितंदृष्ट्वा राजादुर्योधनःस्वयं ॥ द्रौणायनिश्चसंकुद्धौभीमसेनमभिद्रुतौ ॥ २० ॥ तावापतंतौसंप्रेक्ष्यकालांतकयमोपमौ ॥ भीमसेनोमहाबाहुर्गदामादायसत्वरं ॥ २१ ॥ अवपुत्यरथात्तूर्णतस्थौगिरिरिवाचलः ॥ समुद्यम्यगदांगुर्वीर्यमदंडोपमारेणे ॥ २२ ॥ तमुद्यतगदंदृष्ट्वाकैलासमिवशृंगिणं ॥ कौरवोद्रोणपुत्रश्चसहितावभ्यधावतां ॥ २३ ॥ तावापतंतौसहितौत्वरितौबलिनावरौ ॥ अभ्यधावतवेगेनत्वरमाणोवृकोदरः ॥ २४ ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यसंकुद्धंभीमदर्शनं ॥ समभ्यधावंस्त्वरिताःकौरवाणांमहारथाः ॥ २५ ॥ भारद्वाजमुखाःसर्वेभीमसेनजिघांसया ॥ नानाविधानिशस्त्राणिभीमस्योरस्यपातयन् ॥ २६ ॥ सहिताःपांडवंसर्वेपीडयंतःसमेततः ॥ तंदृष्ट्वासंशयंप्राप्तंपीड्यमानंमहारथं ॥ २७ ॥ अभिमन्युप्रभृतयःपांडवानांमहारथाः ॥ अभ्यधावन्परीप्संतःप्राणांस्यक्वासुदुस्त्यजान् ॥ २८ ॥ अनूपाधिपतिःशूरोभीमस्यदयितःसखा ॥ नीलोनीलांबुदप्रस्यःसंकुद्धोद्रौणिमभ्ययान् ॥ २९ ॥ स्पर्धतेहिमहेष्वासोनित्यंद्रोणसुतेनसः ॥ सविस्फार्यमहच्चापंद्रौणिविव्याधपत्रिणा ॥ ३० ॥ यथाशक्रोमहाराजपुराविव्याधदानवं ॥ विप्रचित्तिंदुराधपंदेवतानांभयंकरं ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ द्रोणादीन्वापश्यतेतिसंबंधः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै० गा० चतुर्नवतित

येनलोकत्रयंकोषात्रासितंस्वेनतेजसा ॥ तथानीलेननिर्भिन्नःसुमुक्तेनपतत्रिणा ॥ ३२ ॥ संजातरुधिरोत्पीडोद्रौणिःक्रोधसमन्वितः ॥ सविस्कार्यधनुश्चित्र
मिद्राशनिसमस्वनं ॥ ३३ ॥ दधेनीलविनाशायमतिमतिमतांवरः ॥ ततःसंघायविमलान्भल्लान्कर्मारमार्जितान् ॥ ३४ ॥ जघानचतुरोवाहान्यातयामासच
ध्वजं ॥ सप्तमेनचभल्लेननीलंविव्याधवक्षसि ॥ ३५ ॥ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्यउपाविशत् ॥ मोहितंवीक्ष्यराजानंनीलमभ्रचयोपमं ॥ ३६ ॥ घटोत्कचो
भिसंकुद्धोज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ अभिदुद्राववेगेनद्रौणिमाहवशोभिनं ॥ ३७ ॥ तथेतरेचाभ्यधावनूराक्षसायुद्धदुर्मदाः ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यराक्षसंधोरदर्श
नं ॥ ३८ ॥ अभ्यधावततेजस्वीभारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ निजघानचसंकुद्धोराक्षसान्भीमदर्शनान् ॥ ३९ ॥ येभवन्नग्रतःक्रुद्धाराक्षसस्यपुरःसराः ॥ विमुखां
श्वैवतान्दृष्ट्वाद्रौणिचापच्युतैःशरैः ॥ ४० ॥ अक्रुध्यतमहाकायोभीमसेनिघटोत्कचः ॥ प्रादुश्वक्रेततोमायांघोररूपांसुदारुणां ॥ ४१ ॥ मोहयन्समरेद्रौणिमाया
वीराक्षसाधिपः ॥ ततस्तेतावकाःसर्वेमाययाविमुखीकृताः ॥ ४२ ॥ अन्योन्यंसमपश्यंतनिरुत्तामेदिनीतले ॥ विचेष्टमानाःरुपणाःशोणितेनपरिप्लुताः ॥
४३ ॥ द्रोणंदुर्योधनंशल्यमश्वत्थामानमेवच ॥ प्रायशश्चमहेष्वासायेप्रधानाःस्मकौरवाः ॥ ४४ ॥ विध्वस्तारथिनःसर्वेराजानश्चनिपातिताः ॥ हयाश्चैवहया
रोहाःसन्निकृताःसहस्रशः ॥ ४५ ॥ तदृष्ट्वातावकंसैन्यंविद्रुतंशिविरंप्रति ॥ ममप्राक्रोशतोरारजंस्तथादेवव्रतस्यच ॥ ४६ ॥ युध्यध्वंमापलायध्वंमायैषाराक्षसी
रणे ॥ घटोत्कचप्रमुक्तेतिनातिष्ठंतविमोहिताः ॥ ४७ ॥ नैवतेश्रद्धधुर्भीतावदतोरावयोर्वचः ॥ तांश्चप्रद्रवतोदृष्ट्वाजयंप्राप्ताश्चपांडवाः ॥ ४८ ॥ घटोत्कचेनस
हिताःसिंहनादान्प्रचक्रिरे ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैःसमंतान्नेदिरेभृशं ॥ ४९ ॥ एवंतवबलंसर्वहैडिंवेनदुरात्मना ॥ सूर्यास्तमनवेलायांप्रभग्रंविद्रुतंदिशः ॥ ५० ॥
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० अष्टमयुद्धदिवसेघटोत्कचयुद्धेचतुरधिकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ संजयउवाच तस्मिन्महतिसंक्रं
देराजादुर्योधनस्तदा ॥ गांगेयमुपसंगम्यविनयेनाभिवाद्यच ॥ १ ॥ तस्यसर्वयथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ घटोत्कचस्यविजयमात्मनश्चपराजयं ॥ २ ॥ कथ
यामासदुर्धर्षोविनिःश्वस्यपुनःपुनः ॥ अब्रवीच्चतदाराजन्भीष्मंकुरुपितामहं ॥ ३ ॥ भवंतंसमुपाश्रित्यवासुदेवंयथापरैः ॥ पांडवैर्विग्रहोघोरःसमारब्धोमया
प्रभो ॥ ४ ॥ एकादशसमाख्याताअक्षौहिण्यश्वयामम ॥ निदेशेतवतिष्ठंतिमयासार्धपरंतप ॥ ५ ॥

मोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ अनुशयः पश्चात्तायः ॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥
 सोहंभरनशार्दूलभीमसेनपुरोगमैः ॥ घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधिनिर्जितः ॥ ६॥ तन्मेदहतिगात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः ॥ तदिच्छामिमहाभागत्वत्पसा
 दात्परंतप ॥ ७॥ राक्षसापसंदं हंतुं स्वयमेव पितामह ॥ त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यं
 भीष्मः शान्तनवो ब्रवीत् ॥ ९॥ शृणु राजन्मम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ यथा त्वयामहाराजवर्तितव्यं परंतप ॥ १०॥ आत्मारक्ष्यो रणे तां त सर्वा वस्थास्वरिंदम ॥
 धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ ॥ ११॥ अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः ॥ राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमार्हति ॥ १२॥ अहंद्रोणः कृपो द्रौणिः
 कृतवर्मा च साम्बतः ॥ शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथाः ॥ १३॥ तव च भ्रातरः श्रेष्ठा दुःशासनपुरोगमाः ॥ त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलं ॥ १४॥
 रौद्रेन स्मिन् राक्षसेन द्रुपदेन युगयो महान् ॥ अयं वा गच्छतुरणे तस्य युद्धाय दुर्मते ॥ १५॥ भगदत्तो महीपालः पुरंदरसमो युधि ॥ एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथा
 ब्रवीत् ॥ १६॥ समक्षं पार्थिवं द्रुपदस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिं वयुद्धदुर्मदं ॥ १७॥ वारयस्वरणे यत्तो मिपतां सर्वधन्विनां ॥ राक्षसं क्रूरक
 र्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ १८॥ तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परंतप ॥ समागमश्च बहुभिः पुरा भूदमरैः सह ॥ १९॥ त्वंतस्य नृपगार्दूलप्रतियोद्धामहाहवे ॥ स्व
 वलेनोच्छ्रितो राजन् जहिराक्षसपुंगवं ॥ २०॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापते ॥ प्रययौ सिंहादेन परानभिमुखो द्रुतं ॥ २१॥ तमाद्रवंतं संप्रेक्ष्य गर्जतमिव
 तोयदं ॥ अभ्यवर्तत संकुद्धः पाण्डवानां महारथाः ॥ २२॥ भीमसेनो भिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च भारत ॥ २३॥ चेदिपोव
 सुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ॥ सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽप्युपाद्रवत् ॥ २४॥ ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं ॥ पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनं ॥ २५॥
 प्रयुक्तारथिभिर्वाणाभीमवेगाः सुतेजनाः ॥ ते निपेतुर्महाराजनागे पुचरथे पुच ॥ २६॥ प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्ति सादिभिः ॥ परस्परं समासाद्य संनि
 पेतु रर्भातवत् ॥ २७॥ मदांधारोषसंख्याविपाणाग्रैर्महाहवे ॥ विभिदुर्दंतमुसलैः समासाद्य परस्परं ॥ २८॥ हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः ॥ चो
 दिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरं ॥ २९॥ पादाताश्च पदात्यो घैस्ताडिताः शक्तितोमरैः ॥ न्यपतंत तदा भूमौ शतशोथसहस्रशः ॥ ३०॥ रथिनश्च रथैराजन्क
 णिनालीकसायकैः ॥ निहत्य समरे वीरान् सिंहादान्विनेदिरे ॥ ३१॥ तस्मिंस्तथावर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ॥ भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३२॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

कुंजरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवतामदं ॥ पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वशः ॥ ३३ ॥ किर उच्छर सहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः ॥ ऐरावतस्थो मघवान् वारिधारा इ-
वानघ ॥ ३४ ॥ स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः ॥ पर्वतं वारिधाराभिस्तपति जलदोयथा ॥ ३५ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान्परः शतान् ॥ निजघा-
नमहेष्वासः संरथ्यः शरवृष्टिभिः ॥ ३६ ॥ तान् दृष्ट्वा निहतान् क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ चोदयामास नागैर्द्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ३७ ॥ स नागः प्रेषितस्तेन वा-
णोज्या चोदितो यथा ॥ अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिंदमं ॥ ३८ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य पांडवानां महारथाः ॥ अभ्यवर्तत वेगेन भीमसेनपुरीगमाः ॥ ३९ ॥ के-
कयाश्वाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्चमारिषः ॥ ४० ॥ चेदिपश्चित्रकेतुश्च संख्याः सर्व एव ते ॥ उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्श-
यंतो महाबलाः ॥ ४१ ॥ तमेकं कुंजरं क्रुद्धाः समंतात्पर्यवारयन् ॥ स विद्धो बहूभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ॥ ४२ ॥ संजातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्रिराट् ॥ द-
शार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमं ॥ ४३ ॥ समास्थितो भिदुद्राव भगदत्तस्य वारणं ॥ तमापतंतं समरे गजं गजपतिः सच ॥ ४४ ॥ दधार सुप्रतीकोपिवेलेव म-
करालयं ॥ वारितं प्रेक्ष्य नागैर्द्रं दशार्णस्य महात्मनः ॥ ४५ ॥ साधुसाध्वितिसैन्यानि पांडवेयान्यपूजयन् ॥ ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्वैचतुर्दश ॥ ४६ ॥ प्रा-
हिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखेनृपसत्तम ॥ वर्ममुख्यं तनुत्राणं शान्तं कुंभपरिष्कृतं ॥ ४७ ॥ विदार्य प्राविशन् क्षिप्रं वल्मीकमिव पद्मगाः ॥ सगाढविद्धो व्यथितो नागो-
भरतसत्तम ॥ ४८ ॥ उपावृत्तमदः क्षिप्रमभ्यवर्तत वेगिनः ॥ सप्रदुद्राव वेगेन प्रणदन् भैरवं रवं ॥ ४९ ॥ संमर्दयानः स्वबलं वायुर्वक्षानि वौजसा ॥ तस्मिन्पराजि-
ते नागे पांडवानां महारथाः ॥ ५० ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवावतस्थिरे ॥ ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ॥ ५१ ॥ किरंतो विविधान्वाणान् शस्त्राणि-
विविधानि च ॥ तेषामापततां राजन्संक्रुद्धानां मर्मपिणां ॥ ५२ ॥ श्रुत्वा सनिनदं घोरममर्षाद्वतसाध्वसः ॥ भगदत्तो महेष्वासः स्वनागं प्रत्यचोदयत् ॥ ५३ ॥ अं-
कुशांगुष्ठनुदितः स गजप्रवरो युधि ॥ तस्मिन्क्षणे समभवत्सावर्तक इवानलः ॥ ५४ ॥ रथसंघांस्तथानागान् दृष्ट्वा श्वहयसादिभिः ॥ पादातांश्च सुसंक्रुद्धः शतगो-
थसहस्रशः ॥ ५५ ॥ अमृद्रात्समरे नागः संप्रधावंस्ततस्ततः ॥ तेन संलोज्यमानं तु पांडवानां बलं महत् ॥ ५६ ॥ संचुकोच महाराज चर्मैवाग्नौ समाहितं ॥ भग्नं तु-
स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन भीमता ॥ ५७ ॥ घटोत्कचोऽथ संक्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ॥ विकटः परुषो राजद्वीपास्यो दीप्तलोचनः ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ प्रचस्कंद अवततार ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥
 रूपं विभीषणं कृत्वारोषेण प्रज्वलन्निव ॥ जग्राह विमलं शूलं गिरीणामपिदारणं ॥ ५९ ॥ नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः ॥ स विस्फुलिंगमालाभिः समं
 तात्परिवेष्टितः ॥ ६० ॥ तमापतंतं सहसा दृष्ट्वा प्राग्ज्योतिषो नृपः ॥ चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णमर्धचंद्रं सुदारुणं ॥ ६१ ॥ चिच्छेद तन्महच्छूलं तेन बाणेन वेगवान् ॥ उत्प
 पातद्विधाच्छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतं ॥ ६२ ॥ महाशनिर्यथा भ्रष्टाशक्रमुक्तानभोगता ॥ शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृतं च पार्थिव ॥ ६३ ॥ रुक्मदंडां महाशक्तिं जग्रा
 हाग्निशिखोपमां ॥ चिक्षेप ताराक्षसस्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६४ ॥ तामापतंतीं संप्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव ॥ उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६५ ॥
 बभञ्ज चैनान् त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत ॥ पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तद्द्रुतमिवाभवत् ॥ ६६ ॥ तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा ॥ दिवि देवाः सगंधर्वा मुनयश्चा
 पिविस्मिताः ॥ ६७ ॥ पांडवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमाः ॥ साधुसाध्वितिनादेन पृथिवीमन्वनादयन् ॥ ६८ ॥ तंतुश्रुत्वामहानादं प्रहृष्टानां महात्मनां ॥ ना
 मृष्यतमहेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ६९ ॥ स विस्फार्य महच्चापमिद्राशनिसमप्रभं ॥ तजंयामास वेगेन पांडवानां महारथान् ॥ ७० ॥ विस्तृजन् विमलां स्ती
 णा ॥ ७१ ॥ विभेददक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे ॥ पपात सहसा तस्य सशरं धनुस्तमं ॥ ७२ ॥ द्रौपदेयांस्ततः पंचपंचभिः समताडयत् ॥ भीमसेनस्य च क्रोधान्नि
 स्थ उपविशत् ॥ विशोको भरतश्चैष्ठभगदत्तेन संयुगे ॥ ७३ ॥ ततो भीमो महाबाहुर्विरथोरथिनां वरः ॥ गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कंदरथोत्तमात् ॥ ७४ ॥ तमुद्य
 तमदं दृष्ट्वा सशृंगमिव पर्वतं ॥ तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ ७५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पांडवः कृष्णसारथिः ॥ आजगाम महाराज निघ्नन् शत्रून् समंत
 तः ॥ ७६ ॥ यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पिता पुत्रौ महाबलौ ॥ प्राग्ज्योतिषेण संयुक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ७७ ॥ दृष्ट्वा च पांडवो भ्रातृन्युध्यमानां महारथान् ॥ त्वरितो भ
 रतश्चेकृतवायुः किरच्छरान् ॥ ७८ ॥ ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः ॥ सेनामचोदयत् क्षिप्रं रथनागाश्च संकुलां ॥ ७९ ॥ तामापतंतीं सहसा कोरवा
 णां महाबलं ॥ अभिद्रुद्राववेगेन पांडवः श्वेतवाहनः ॥ ८० ॥

॥८४॥८५॥८६॥ इतिभी०नै०भा०पंचनवतितमोऽध्यायः ॥९५॥ ॥९६॥ पुत्रमिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥

भगदत्तश्चसमरेतेननागेनभारत॥ विमृद्म्यां डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवन् ॥ ८४ ॥ तदासीत्सुमहद्युद्धं भगदत्तस्यमारिप ॥ पंचालैः पांडवैश्चकेकयैश्चोद्यतायु
धैः ॥ ८५ ॥ भीमसेनोपिसमरेतावुभौ केशवार्जुनौ ॥ अश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्धधमुत्तमं ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्व ० भगदत्तयु
द्धे पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ संजय उवाच पुत्रं विनिहतं श्रुत्वा इरावंतं धनं जयः ॥ दुःखेन महता विष्टो निःश्वसन् प्रगो यथा ॥
॥ १ ॥ अब्रवीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः ॥ इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ॥ २ ॥ कुरूणां पांडवानां च क्षयं घोरं महामतिः ॥ सततो निवारितवान्धृतराष्ट्रं
जनेश्वरं ॥ ३ ॥ अन्ये च बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन ॥ निहताः कौरवैः संख्येतथास्माभिश्चकौरवाः ॥ ४ ॥ अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठक्रियते कर्मकुत्सितं ॥ धिगर्थान्यत्कृ
तेत्येवं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः ॥ ५ ॥ अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनं ॥ किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ॥ ६ ॥ दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबल
स्य च ॥ क्षत्रियानि धनं यांति कर्णदुर्मित्रितेन च ॥ ७ ॥ इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन ॥ कृतं राज्ञा महाबाहो याचता च सुयोधनं ॥ ८ ॥ राज्यार्थं पंचवाग्रामा
न्नाकार्षीत्स च दुर्मतिः ॥ दृष्ट्वा हि क्षत्रियान्शूरान्शयानान्धरणीतले ॥ ९ ॥ निंदामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकां ॥ अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यंते क्षत्रियारणे ॥
॥ १० ॥ युद्धं तु मे न रुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन ॥ संचोदय हयान्शीघ्रं धार्तराष्ट्रं च मूं प्रति ॥ ११ ॥ प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिं ॥ नायं यापयितुं कालो विद्यते
माधव क्वचित् ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थ न केशवः परवीरहा ॥ चोदयामास तान् श्वान्पांडुरान्वातरं हसः ॥ १३ ॥ अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत ॥ मारु
तोद्धृतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १४ ॥ अपराद्धे महाराज संग्रामः समपद्यत ॥ पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पांडवैः ॥ १५ ॥ ततो राजंस्तव सुता भीमसेन
मुपाद्रवन् ॥ परिवार्यरणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ १६ ॥ ततः शांतनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः ॥ भगदत्तः सुशर्मा च धनं जयमुपाद्रवन् ॥ १७ ॥ हार्दिक्यो
वाल्मिकश्चैव सात्यकिः समभिद्रुतौ ॥ अंबष्ठकस्तु नृपतिरभिमान्युमवस्थितः ॥ १८ ॥ शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयाव
हं ॥ १९ ॥ भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर ॥ प्रज्ज्वालरणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ॥ २० ॥ पुत्रास्तु तव कौंतेयं छादयां च क्रि रेशरैः ॥ प्रावृषीव महाराज
जलदा इव पर्वतं ॥ २१ ॥ सच्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशांपते ॥ सृक्किणीं संलिहन् वीरः शार्दूल इव दर्पितः ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

व्यूढोरस्कंततोभीमःपातयामासभारत ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनसोभवद्गतजीवितः ॥ २३ ॥ अपरेणतुभलेनपीतेननिशितेनतु ॥ अपातयत्कुंडलिनींसिंहःक्षुद्रमृगं
यथा ॥ २४ ॥ ततःसुनिशितान्पीतान्समादत्तशिलीमुखान् ॥ ससर्जत्वरयायुक्तःपुत्रांस्तेप्राप्यमारिष ॥ २५ ॥ प्रेषिताभीमसेनेनशरास्तेदृढधन्वना ॥ अपात
यंतपुत्रांस्तेरथेभ्यःसुमहारथान् ॥ २६ ॥ अनाधृष्टिंकुंडभेदिंवैराट्दीर्घलोचनं ॥ दीर्घबाहुंसुबाहुंचतथैवकनकध्वजं ॥ २७ ॥ प्रपतंतस्मवीरास्तेविरेजुर्भरतर्ष
भ ॥ वसंतपुष्पशवलाश्रूताःप्रपतिताइव ॥ २८ ॥ ततःप्रदुद्गुवुःशेषास्तवपुत्रामहाहवे ॥ तंकालमिवमन्यंतोभीममेनंमहाबलं ॥ २९ ॥ द्रोणस्तुसमरेवीरंनिर्दहं
तंसुतांस्तव ॥ यथाद्रिंवारिधाराभिःसमंताद्वकिरञ्छरैः ॥ ३० ॥ तत्राद्भुतमपश्यामकुंतीपुत्रस्यपौरुषं ॥ द्रोणेनवार्यमाणोपिनिजघ्नेयसुतांस्तव ॥ ३१ ॥ यथा
गोवृषभोवर्षसंधारयतिखात्पतन् ॥ भीमस्तथाद्रोणमुक्तंशरवर्षमदीधरन् ॥ ३२ ॥ अद्भुतंचमहाराजतत्रचक्रेवृकोदरः ॥ यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्येद्रोणंचैवन्य
वारयन् ॥ ३३ ॥ पुत्रेपुत्रववीरेपुचिक्रीडार्जुनपूर्वजः ॥ मृगेष्विवमहाराजचरन्व्याघ्रोमहाबलः ॥ ३४ ॥ यथाहिपशुमध्यस्थोदारयेतपशून्वृकः ॥ वृकोदरस्त
वसुतांस्तथाव्यद्रावयद्रणे ॥ ३५ ॥ गांगेयोभगदत्तश्चगौतमश्चमहारथाः ॥ पांडुवंरभसंयुद्धेवारयामासुरर्जुनं ॥ ३६ ॥ अश्वैरस्त्राणिसंवार्यतेपांसोतिरथोर
णे ॥ प्रवीरांस्तवसैन्यपुप्रेषयामासमृत्यवे ॥ ३७ ॥ अभिमन्युस्तुराजानमंबष्ठलोकविश्रुतं ॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंवारयामाससायकैः ॥ ३८ ॥ विरथोवध्यमान
स्तुसौभद्रेणयशस्विना ॥ अवपुत्यरथात्तूर्णमंबष्ठोवसुधाधिपः ॥ ३९ ॥ असिंचिक्षेपसमरेसौभद्रस्यमहात्मनः ॥ आरुरोहरथंचैवहार्दिक्यस्यमहाबलः ॥ ४० ॥
आपतंतंतुनिम्बिशंयुद्धमार्गविशारदः ॥ लाघवाद्भ्यंसयामाससौभद्रःपरवीरहा ॥ ४१ ॥ व्यंसितंवीक्ष्यनिम्बिशंसौभद्रेणरणेतदा ॥ साधुसाध्वितिसैन्यानांप्रणा
दोभूद्दिशांपते ॥ ४२ ॥ धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्येतवसैन्यमयोधयन् ॥ तथैवतावकाःसर्वेपांडुसैन्यमयोधयन् ॥ ४३ ॥ तत्राक्रंदोमहानासीत्तवतेपांचभारत ॥ निघ्न
तांहृदमन्योन्यंकुर्वतांकर्मदुष्करं ॥ ४४ ॥ अन्योन्यंहिरणेशूराःकेशेष्वक्षिप्यमानिनः ॥ नखदंतैरयुध्यंतमुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ ४५ ॥ तलैश्चैवायनिस्त्रिशैर्वा
दुभिश्चसुसंस्थितैः ॥ विवरंप्राप्यचान्योन्यमनयन्यमसादनं ॥ ४६ ॥ न्यहनच्चपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंतथा ॥ व्याकुलीकृतसर्वांगायुयुधुस्तत्रमानवाः ॥ ४७ ॥
रणेचारुणिचापानिहेमपृष्ठानिमारिषा ॥ हतानामपविद्धानिकलापाश्चमहाधनाः ॥ ४८ ॥

अपविधानिपतितानि ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

जातरूपमयैःपुंग्वैराजतैर्निशिताःशराः॥ तैलधौताव्यराजंतनिर्मुक्तभुजगोपमाः॥ ४९॥ हस्तिदंतत्सरुन्खद्गान्जातरूपपरिष्कृतान्॥ चर्माणिचापविद्धानि
रुक्मचित्राणिधन्विनां॥ ५०॥ सुवर्णविकृतप्रासान्पट्टिशान्हेमभूषितान्॥ जातरूपमयाश्वर्षीःशक्तीश्वकनकोज्ज्वलाः॥ ५१॥ सुसन्नाहाश्वपतितामुसलानिगु
रुणिच॥ परिधान्यट्टिशांश्वैवभिदिपालांश्वमारिष॥ ५२॥ पतितान्विविधांश्वापांश्चित्रान्हेमपरिष्कृतान्॥ कुथावद्गुविधाकाराश्वामरान्व्यजनानिच॥ ५३॥
नानाविधानिशस्त्राणिप्रगृह्यपतितानराः॥ जीवंतद्वदृश्यंतेगतसत्वामहारथाः॥ ५४॥ गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः॥ गजवाजिरथक्षुण्णाःशेरते
स्मनराःक्षितौ॥ ५५॥ तथैवाश्वनृनागानांशरीरैर्विवभौतदा॥ संछन्नावसुधाराजन्पर्वतैरिवसर्वशः॥ ५६॥ समरेपतितैश्चैवशक्त्यृष्टिशरतोमरैः॥ निस्त्रिंशैः
पट्टिशैःप्रासैरयस्कृतैःपरश्वधैः॥ ५७॥ परिधैर्भिदिपालैश्चशतघ्नीभिश्चमारिषा॥ शरीरैःशस्त्रनिर्भिन्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी॥ ५८॥ विशब्दैरल्पशब्दैश्चशोणितौघ
परिप्लुतैः॥ गतासुभिरमित्रघ्नविवभौनिचितामही॥ ५९॥ सतलत्रैःसकेयूरैर्वाहुभिश्चंदनोक्षितैः॥ हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरुरुभिश्चतरस्विनां॥ ६०॥ वद्धचूडाम
णिवरैःशिरोभिश्चसकुंडलैः॥ पातितैर्ऋषभाक्षाणांवभौभारतमेदिनी॥ ६१॥ कवचैःशोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्चकांचनैः॥ रराजसुभृशंभूमिःशांताचिभि
रिवानलैः॥ ६२॥ विप्रविद्धैःकलापैश्चपतितैश्चशरासनैः॥ विप्रकीर्णैःशरैश्चैवरुक्मपुंग्वैःसमंततः॥ ६३॥ रथैश्चसर्वतोभग्नैःकिंकिणीजालभूषितैः॥ वाजि
भिश्चहतेर्वाणैःस्रस्तजिह्वैःसशोणितैः॥ ६४॥ अनुकर्षैःपताकाभिरुपासंगैर्ध्वजैरपि॥ प्रवीराणांमहाशंखैर्विप्रकीर्णैश्चपांडुरैः॥ ६५॥ स्रस्तहस्तैश्चमातंगैःश
यानैर्विवभौमही॥ नानारूपैरलंकारैःप्रमदेवाभ्यलंकृता॥ ६६॥ दंतिभिश्चापरैस्तत्रसप्रासैर्गाढवेदनैः॥ करैःशब्दंविमुंचद्भिःशीकरंचमुहुर्मुहुः॥ ६७॥ विव
भौतद्रणश्छानंस्स्यंदमानैरिवाचलैः॥ नानारागैःकंचलैश्चपरिस्तोमैश्चदंतिनां॥ ६८॥ वैदूर्यमणिदंडैश्चपतितैरंकुशैःशुभैः॥ घंटाभिश्चगजेंद्राणांपतिताभिःसमं
ततः॥ ६९॥ विपाटितविचित्राभिःकुथाभिरंकुशैस्तथा॥ ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्चरुक्मकक्ष्याभिरैवच॥ ७०॥ यंत्रैश्चवहुधाच्छिन्नैस्तोमरैश्चापिकांचनैः॥ अश्वानारि
णुकपिलैरुक्मच्छिन्नैरुरश्छदैः॥ ७१॥ सादिनांभुजगैश्छिन्नैःपतितैःसांगदैस्तथा॥ प्रासैश्चविमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्षिभिः॥ ७२॥ उष्णीषैश्चतथाचि
त्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः॥ विचित्रैर्वाणवर्षैश्चजातरूपपरिष्कृतैः॥ ७३॥

॥७४॥ ७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ इतिभीष्मपर्वणिनै०भा०षणवतितमोऽध्यायः ॥ ९६॥ ॥ ७४॥ ततइति ॥१॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥

अश्वास्तरपरिस्तोमैरांकवैमृदितैस्तथा ॥ नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्चमहाधनैः ॥ ७४॥ छत्रैस्तथापविद्धैश्चामरैर्व्यजनैरपि ॥ पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैववदनैश्चारु
कुण्डलैः ॥ ७५॥ क्लृप्तमश्रुभिरत्यर्थवीराणांसमलंकृतैः ॥ अपविद्धैर्महाराजसुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ॥ ७६॥ ग्रहनक्षत्रशबलाघौरिवासीदसुंघरा ॥ एवमेतेमहासे
नेमृदिते तत्र भारत ॥ ७७॥ परस्परं समासाद्य तव तेषांच संयुगे ॥ तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ॥ ७८॥ रात्रिः समभवत्तत्र नापस्थामततो नुगान् ॥ ततो व
हारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपांडवाः ॥ ७९॥ रजनीमुखे सुरौद्रे तु वर्तमाने महाभये ॥ अवहारंततः कृत्वासहिताः कुरुपांडवाः ॥ न्यविशंत यथा कालं गत्वा स्वशिविरं त
दा ॥ ८०॥ इति श्रीमहाभा० भीष्मपर्वणि भीष्मवध० अष्टमदिवसयुद्धावहारे षणवतितमोऽध्यायः ॥ ९६॥ ॥ ७४॥ ॥ ७५॥ संजय उवाच
ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापिसौवलः ॥ दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जयः ॥ १॥ समागम्य महाराजमंत्रं च कुर्विवक्षितं ॥ कथं पांडुसुताः संख्येजे तव्याः
सगणा इति ॥ २॥ ततो दुर्योधनो राजा सर्वांस्तानाहमंत्रिणः ॥ सूतपुत्रं समाभाष्य सौवलं च महाबलं ॥ ३॥ द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे ॥ न प
र्यान्प्रतिवाधं तेन जानेतच्च कारणं ॥ ४॥ अवध्यमानास्ते चापि क्षपयंति बलं मम ॥ सोस्मि क्षीणबलः कर्णक्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥ ५॥ निकृतः पांडवैः शूरैरवध्यैर्देवतैर
पि ॥ सोहं संशयमापन्नः प्रहरिष्ये कथं रणे ॥ ६॥ तमब्रवीन्महाराजसूतपुत्रो नराधिप ॥ कर्ण उवाच माशौच भरत श्रेष्ठ करिष्ये हं प्रियंतवा ॥ आभीष्मः शांतनवस्तू
र्णमपयातु महारणात् ॥ निवृत्ते युधिगांगे ये न्यस्तशस्त्रे च भारत ॥ ८॥ अहं पार्थान् हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकैः ॥ पश्यतो युधिभीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ॥ ९॥
पांडवेषु दयानित्यं सहिभीष्मः करोति वै ॥ अशक्तश्चरणे भीष्मो जेतुमेतान् महारथान् ॥ १०॥ अभिमानोरणे भीष्मो नित्यं चापिरणप्रियः ॥ सकथं पांडवान्युद्धे जे
ष्यते तात संगतान् ॥ ११॥ सत्वंशीघ्रमि तो गत्वा भीष्मस्य शिविरं प्रति ॥ अनुमान्य गुरुवृद्धं शस्त्रं न्यासय भारत ॥ १२॥ न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान्यप्यपांड
वान् ॥ मयैके नरणे राजन्स सुहृद्गणबांधवान् ॥ १३॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ अब्रवीद्वातरंतत्र दुःशासनमिदं वचः ॥ १४॥ अनुयात्रं यथा सर्व
सज्जीभवति सर्वशः ॥ दुःशासनतथाक्षिप्रं सर्वमेवोपपादय ॥ १५॥ एवमुक्त्वा ततो राजन् कर्णमाह जनेश्वरः ॥ अनुमान्य रणे भीष्ममेपोहं द्विपदांवरं ॥ १६॥ आ
गमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिंदम ॥ अपक्रान्ते ततो भीष्मे प्रहरिष्ये सि संयुगे ॥ १७॥

॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥

॥ १८ ॥ हयंहययानंरथमितियावन् ॥ १९ ॥ २० ॥ भंडीपुष्पंमंजिष्ठापुष्पं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अन्वीयमानः अनुगम्यमानः ॥ २७ ॥ दक्षिणंस्वभुजंसंभृत्यसमुद्धृत्यशैक्षं
निष्पपातततस्तूर्णपुत्रस्तवविशांपते ॥ सहितोभ्रातृभिस्तैस्तुदेवैरिवशतक्रतुः ॥ १८ ॥ ततस्तंनृपशार्दूलंशार्दूलसमविक्रमं ॥ आरोहयद्वयंतूर्णभ्रातादुःशास
नस्तदा ॥ १९ ॥ अंगदीवद्धमुकुटोहस्ताभरणवान्नृप ॥ धार्तराष्ट्रोमहाराजविवभौसपथिव्रजन् ॥ २० ॥ भंडीपुष्पनिकाशेनतपनीयनिज्ञेनच ॥ अनुलिप्तःपरा
र्द्धेनचंदनेनसुगंधिना ॥ २१ ॥ अरजोवरसंवीतःसिंहेखेलगतिर्नृप ॥ शुशुभेविमलार्चिष्मान्नभसीवदिवाकरः ॥ २२ ॥ तंप्रयांतंनरव्याघ्रंभीष्मस्यशिविरंप्रति ॥
अनुजग्मुर्महेष्वासाःसर्वलोकस्यधन्विनः ॥ २३ ॥ भ्रातरश्चमहेष्वासास्त्रिदशाइववासवं ॥ हयानन्येसमारुत्यगजानन्येचभारत ॥ २४ ॥ रथानन्येनरश्रेष्ठं
रिवव्रुःसमंततः ॥ आत्तशस्त्राश्चसुहृदोरक्षणार्थमहीपतेः ॥ २५ ॥ प्रादुर्बभूवुःसहिताःशक्रस्येवामरादिवि ॥ संपूज्यमानःकुरुभिःकौरवाणामहाबलः ॥ २६ ॥ प्र
ययौसदनंराजागांगेयस्ययशस्विनः ॥ अन्वीयमानःसततंसोदरैःपरिवारितः ॥ २७ ॥ दक्षिणंदक्षिणःकालेसंभृत्यस्वभुजंतदा ॥ हस्तिहस्तोपमंशैक्षंसर्वशत्रु
निवर्हणं ॥ २८ ॥ प्रगृह्णन्नंजलीन्नामुद्यतान्सर्वतोदिशः ॥ शुश्रावमधुरावाचोनानादेशनिवासिनां ॥ २९ ॥ संस्तूयमानःसृतैश्चमागधैश्चमहायशाः ॥ पूजया
नश्चतान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ ३० ॥ प्रदीपैःकांचनैस्तत्रगंधतैलावसेचितैः ॥ परिवव्रुर्महाराजंप्रज्वलद्भिःसमंततः ॥ ३१ ॥ सतैःपरिवृतोराजाप्रदीपैःकांचनै
र्ज्वलन् ॥ शुशुभेचंद्रमायुक्तोदीनैरिवमहाग्रहैः ॥ ३२ ॥ कांचनोष्णीपिणस्तत्रवेत्रझर्झरपाणयः ॥ प्रोत्साहयंतःशनकैस्तंजनंसर्वतोदिशं ॥ ३३ ॥ संप्राप्यतुततोरा
जाभीष्मस्यसदनंशुभं ॥ अवतीर्यहयाच्चापिभीष्मंप्राप्यजनेश्वरः ॥ ३४ ॥ अभिवाद्यततोभीष्मंनिषण्णःपरमासने ॥ कांचनेसर्वतोभद्रेस्पृष्ट्वास्तिरणसंवृते ॥
॥ ३५ ॥ उवाचप्रांजलिर्भीष्मंवाप्यकंठोश्रुलोचनः ॥ त्वांवयंहिसमाश्रित्यसंयुगेशत्रुसूदन ॥ ३६ ॥ उत्सहेमरणेजेतुंसैद्रानपिसुरासुरान् ॥ किमुपांडुसुतान्वी
रान्समुद्वह्णवांधवान् ॥ ३७ ॥ तस्मादर्हसिगांगेयकृपांकर्तुमयिप्रभो ॥ जहिपांडुसुतान्वीरान्महेन्द्रइवदानवान् ॥ ३८ ॥ अहंसर्वान्महाराजनिहनिप्यामिसोम
कान् ॥ पंचालान्केकयैःसार्धंकरूपांश्चेतिभारत ॥ ३९ ॥ त्वद्वचःसत्यमेवास्तुजहिपार्थान्समागतात् ॥ सोमकांश्चमहेष्वासान्सत्यवाग्भवभारत ॥ ४० ॥ दययाय
दिवाराजंहेप्यभावान्ममप्रभो ॥ मंदभाग्यतयावापिममरक्षसिपांडवान् ॥ ४१ ॥ अनुजानीहिसमरेकर्णमाहवशोभिनं ॥ सजेप्यतिरणेपार्थान्ससुहृद्वणवां
धवान् ॥ ४२ ॥

शस्त्रादिशिक्षासंपन्नं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ इतिभीष्मपर्वणिने० भा० सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वाक्शल्यैरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पर्याप्तं प्रापं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सएवमुक्त्वा नृपतिः पुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ नोवाच वचनं किंचिद्भीष्मसत्यपराक्रमं ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मव० भीष्मप्रतिदुर्योधनवा
क्यसप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोतिविद्धो महामनाः ॥ दुःस्वनमहता विष्टो नोवाचा
प्रियमप्यपि ॥ १ ॥ सध्यात्वासुचिरं कालं दुःखरोपसमन्वितः ॥ श्वसमानो यथानागः प्रणुन्नो वाक्शलाकया ॥ २ ॥ उद्धृत्य च क्षुपी कोपान्निर्दहन्निव भारत ॥
सदेवासुरगंधर्वलोकं लोकविदां वरः ॥ ३ ॥ अत्र वीर्यवपुत्रं ससामपूर्वमिदं वचः ॥ किं त्वं दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरपकृतसि ॥ ४ ॥ घटमानं यथा शक्ति कुर्वाणं च
तव प्रियं ॥ जुह्वानं समरे प्राणांस्तव वै प्रियकाम्यया ॥ ५ ॥ यदा तु पांडवः शूरः खांडवोऽग्निमतर्पयत् ॥ पराजित्यरणेशं क्रमं पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ ६ ॥ यदा च त्वां महा
बाहो गंधर्वैर्हतमोजसा ॥ अमोच यत्पांडुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ ७ ॥ द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो ॥ सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ ८ ॥ यच्च नः सहि
तान्सर्वान्विराटनगरं तदा ॥ एकएव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ ९ ॥ द्रोणं च युधिसिरं च मां च निजित्य संयुगे ॥ वासांसि स समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ १० ॥
तथा द्रौणिं महेश्वरं शरद्वतमथापि च ॥ गोघ्नं जितवान्पूर्वपर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ ११ ॥ विजित्य च यदा कर्णं सदा पुरुषामानिनं ॥ उत्तरायै ददौ वस्त्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ १२ ॥
निवानकवचान् युद्धे वा सवेनापि दुर्जयान् ॥ जितवान्समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ १३ ॥ कोहि शक्तेरने जेतुं पांडवं रभसं तदा ॥ यस्य गोमा
जगद्गोमाशं खचक्रगदाधरः ॥ १४ ॥ वासुदेवो नंत शक्तिः सृष्टिं संहारकारकः ॥ सर्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सनातनः ॥ १५ ॥ उक्तो सितदुःशो राजन् नारदाद्यैर्म
हर्षिभिः ॥ त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्या वाच्यं सुयोधन ॥ १६ ॥ मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्यश्नतिकांचनान् ॥ तथा त्वमपि गांधारं विपरीतानि पश्यसि ॥ १७ ॥ स्व
यंवैरं महत्त्वा पांडवैः महसंजयैः ॥ युद्धं स्वतनूयरणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ १८ ॥ अहं तु सोमकान्सर्वान्यंचालांश्च समागतान् ॥ निहनिष्ये नरव्याघ्रवर्जयि
त्वा शिखंडिनं ॥ १९ ॥ तैर्वाहं निहतः संख्ये गमिष्ये यमसादनं ॥ तान्वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव ॥ २० ॥ पूर्वहि स्त्रीसमुत्पन्ना शिखंडी राजवैश्मनि ॥
वरदानात्पुमान्जातः सैषा वै स्त्री शिखंडिनी ॥ २१ ॥ तमहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत ॥ यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैषा वै स्त्री शिखंडिनी ॥ २२ ॥ सुखं स्वपि
हि गांधारेऽथोस्मि कर्ता महारणं ॥ यं जनाः कथयिष्यंति यावत्स्यास्यति मे दिनी ॥ २३ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ महाजनंजनसमूहं क्षयंगृहं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रत्यादेशं निराकरणं ॥ २८ ॥ निर्वेदं खेदं २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उद्योगे युद्धात्मां ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एवमुक्तस्तव सुतो निर्जगाम जनेश्वर ॥ अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनं ॥ २४ ॥ आगम्य तु ततो राजा विस्मृत्य च महाजनं ॥ प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्ष
यंकरः ॥ २५ ॥ प्रविष्टः स निशांतां च गमयामास पार्थिव ॥ प्रभातायां च शर्वर्या प्रातरुत्थाय तान् नृपः ॥ २६ ॥ राज्ञः समाज्ञापय तसेनां योजयतेति ह ॥ अद्य भी
ष्मोरणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥ २७ ॥ दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु ॥ मन्यमानः स तं राजन् प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २८ ॥ निर्वेदं परमंगत्वा वि
निघ्न परवश्यतां ॥ दीर्घं दध्यौ शांतनवो योद्धुकामो र्जुनंरणे ॥ २९ ॥ इंगितेन तु तज्ज्ञात्वा गांगेयेन विचिंतितं ॥ दुर्योधनो महाराज दुःशासनमर्चोदयत् ॥ ३० ॥ दुः
शासनरथास्तूर्णं युज्यंतां भीष्मरक्षिणः ॥ द्वाविंशतिमनीकानि सर्वाण्येवाभिचोदय ॥ ३१ ॥ इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिंतितं ॥ पांडवानां ससैन्यानां वर्धोरा
ज्यस्य चागमः ॥ ३२ ॥ तत्र कार्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणं ॥ सनो गुप्तः सहायः स्याद्द्वन्यात्पार्थीश्वरसंयुगे ॥ ३३ ॥ अब्रवीद्विविशुद्धात्मानाहं हन्यां शिखंडिनं ॥
स्त्रीपूर्वकोत्थसौराजं स्तस्माद्वर्ज्यमियारणे ॥ ३४ ॥ लोकस्तद्देयदहंपितुः प्रियचिकीर्षया ॥ राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान् पुरा ॥ ३५ ॥ नैव चाहं स्त्रियं जा
तुन स्त्रीपूर्वकथंचन ॥ हन्यां युधिनरं श्रेष्ठसत्यमेतद्वीमिते ॥ ३६ ॥ अयं स्त्रीपूर्वको राज जिह्मखंडीयदितेश्रुतः ॥ उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखंडिनी ॥ ३७ ॥
कन्या भूत्वा पुमाजातः स च मां योधयिष्यति ॥ तस्याहं प्रमुखे वाणान्मुंचेयं कथंचन ॥ ३८ ॥ युद्धे हि क्षत्रियांस्ततः पांडवानां जयैषिणः ॥ सर्वानन्यान् हनिष्यामि
संप्रामांनुरणमूर्धनि ॥ ३९ ॥ एवं मां भरत श्रेष्ठ गांगेयः प्राह शास्त्रवित् ॥ तत्र सर्वात्मना मन्ये गांगेयस्यैव पालनं ॥ ४० ॥ अरक्ष्यमाणं हित्वा को हन्यात्सिंहं महाहवे ॥
मावृक्केणैव गांगेयं घातयेम शिखंडिना ॥ ४१ ॥ मातुलः शकुनिः शल्यः रूपोद्रोणो विविंशतिः ॥ यत्तारक्षंतु गांगेयं तस्मिन् गुप्ते ध्रुवो जयः ॥ ४२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु ते
सर्वे दुर्योधनवचस्तदा ॥ सर्वतो रथवंशेन गांगेयं पर्यवारयन् ॥ ४३ ॥ पुत्राश्च तव गांगेयं परिवार्य ययुर्मुदा ॥ कंपयंतो भुवं द्यां च क्षोभयंतश्च पांडवान् ॥ ४४ ॥ तैः
यैः सुप्रसंयुक्तैर्दंतिभिश्च महारथाः ॥ परिवार्यरणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ ४५ ॥ यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशवज्रधारिणः ॥ सर्वे ते स्मव्यतिष्ठन्तरक्षन्तस्तं महा
रथं ॥ ४६ ॥ ततो दुर्योधनो राजापुनर्भ्रातरमब्रवीत् ॥ सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौ जाश्वदक्षिणं ॥ ४७ ॥ गोमारावर्जुनस्यैतावर्जुनोपि शिखंडिनः ॥ रक्ष्यमाणः स
पार्थेन तथा स्माभिर्विवर्जितः ॥ ४८ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै०भा०अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

यथाभीष्मंननोहत्यादुःशासनतथाकुरु ॥ भ्रातुस्तद्वचनंश्रुत्वापुत्रोदुःशासनस्तव ॥ ४९ ॥ भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सहसेनया ॥ भीष्मं तुरथ वंशेन दृष्ट्वा सम
भिसंवृतं ॥ ५० ॥ अर्जुनोरथिनां श्रेष्ठा वृष्टद्युम्नमुवाच ह ॥ शिखंडिनं नरव्याघ्रं भीष्मस्य प्रमुखेनृप ॥ स्थापय स्वाघपांचाल्यतस्य गोमाहमित्युत ॥ ५१ ॥ इति
श्रीमहाभा० भीष्मपर्वणि भीष्मव० भीष्मदुर्योधनसंवादे अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच ततः शांतनवो भीष्मो निर्य
यौ सहसेनया ॥ व्यूहं चाव्यूहतमहत्सर्वतो भद्रमात्मनः ॥ १ ॥ रूपश्च कृतवर्मा च शैव्यश्चैव महारथः ॥ शकुनिः सैंधवश्चैव कंबोजश्च सुदक्षिणः ॥ २ ॥ भीष्मेण सहिताः
सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ॥ अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ ३ ॥ द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिषा ॥ दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिनाः ॥
॥ ४ ॥ अश्वत्थामा सोमदत्तश्चावन्त्यौ च महारथौ ॥ महत्यासेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ५ ॥ दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः ॥ व्यूहमध्ये स्थितो राज
न्यां डवान्यति भारत ॥ ६ ॥ अलंबुपोरथश्चैष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ॥ पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ७ ॥ एवं च तं तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ॥ सन्न
द्धाः समदृश्यंत प्रतपंत इवाग्नेयः ॥ ८ ॥ ततो युधिष्ठिरा राजा भीमसेनश्च पांडवः ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ९ ॥ अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य
दंशिनाः ॥ वृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ १० ॥ स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ॥ शिखंडी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ११ ॥ चकि
तानो महाबाहुः कुंतिभोजश्च वीर्यवान् ॥ स्थितारणे महाराज महत्यासेनया वृताः ॥ १२ ॥ अभिमन्युर्महेश्वासो द्रुपदश्च महाबलः ॥ युयुधानो महेश्वासो युधा
मन्युश्च वीर्यवान् ॥ १३ ॥ केकया भ्रातरश्चैव स्थिता युद्धाय दंशिनाः ॥ एवं तेपि महाव्यूहं प्रति व्यूह्य सुदुर्जयं ॥ १४ ॥ पांडवाः समरेशूराः स्थिता युद्धाय दंशिनाः ॥
तावकास्तुरणे यत्ताः सहसेनानराधिपाः ॥ १५ ॥ अभ्युद्ययूरणे पार्थान् भीष्मं कृत्वा अतो नृप ॥ तथैव पांडवाराज भीमसेनपुरोगमाः ॥ १६ ॥ भीष्मं योद्धुमभीष्मं
तः संग्रामे विजयैषिणः ॥ द्वेडाः किल किलाः शंखान् क्रकचान् गोविपाणिकाः ॥ १७ ॥ भेरीमृदंगपणवान्नादयंतश्च पुष्करान् ॥ पांडवा अभ्यवर्तंत नदंतो भैरवा
नूरवान् ॥ १८ ॥ भेरीमृदंगशंखानां दुंदुभीनां च निःस्वनैः ॥ उक्कुष्टसिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथग्विधैः ॥ १९ ॥ वयं प्रति नदंतस्तान् गच्छामस्व रान्विताः ॥ सहसैवा
भिसंकुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ बलवायसाः बलोदयाः काकाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ महासमुच्छ्रये महतियुद्धे युद्धे समुच्छ्रयः पुमानिति मेदिनी ॥ २९ ॥ अभ्यायतीनां अभिमुखमागच्छन्ती
ततो न्योन्यं प्रधावंतः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ततः शब्देन महता प्रचक्रं पेव सुंधरा ॥ २१ ॥ पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरंतो विवभ्रमुः ॥ सप्रभश्चादितः सूर्यो निप्रभः सम
पद्यत ॥ २२ ॥ ववुश्च वातास्तुमुलाः शंसंतः सुमहद्भयं ॥ घोराश्च घोरनिर्द्रादाः शिवास्तत्र ववाशिरे ॥ २३ ॥ वेदयंत्यो महाराज महद्दशसमागतं ॥ दिशः प्रज्व
लिताराजन्यां सुवर्षपपातच ॥ २४ ॥ रुधिरेण समुन्मिश्रमास्थिवर्षतथैव च ॥ रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलं ॥ २५ ॥ सुसुवुश्च शक्रं मूत्रं प्रध्यायंतो विशां
पते ॥ अंतर्हिता महानादाः श्रूयंतं भरतर्षभ ॥ २६ ॥ रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान् रवान् ॥ संपतंतश्च दृश्यंते गोमायुवलवायसाः ॥ २७ ॥ श्वानश्च विविधैर्ना
दैर्वाशंतस्तत्र मारिष ॥ ज्वलिताश्च महोल्कावै समाहत्य दिवाकरं ॥ निपेतुः सहसा भूमौ वेदयंत्यो महद्भयम् ॥ २८ ॥ महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रयंतस्तयोः
पांडव धार्तराष्ट्रयोः ॥ चक्रं प्रिरे शंखमृदंगनिःस्वनैः प्रकंपितानीव वनानि वायुना ॥ २९ ॥ नरेंद्रनागाश्च समाकुलानामभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ॥ वभूवधोपस्तु
मुलश्च मृनां वातोद्भुतानामिव सागराणां ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि परस्परव्यूहरचनायां उत्पातदर्शने ऊनशततमां
ध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच ॥ अभिमन्युरथोदारः पिशंगैस्तुरगोत्तमैः ॥ अभिदुद्रावते जस्वीदुर्योधनवलं महत् ॥ १ ॥ वि
किरन् शरवर्षाणि वारिधारा इवांबुदः ॥ नशेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनं ॥ २ ॥ शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयं ॥ निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरु
नंदन ॥ ३ ॥ तेन मुक्तारणं राजन शराः शत्रुनिवर्हणाः ॥ क्षत्रियाननयन् शूराश्चेतराजनिवेशनं ॥ ४ ॥ यमदंडोपमान्योरान् ज्वलिताशीविपोपमान् ॥ सौभद्रः समरे
क्रुद्धः प्रपयामास सायकान् ॥ ५ ॥ सरथानरथिनस्तूर्णहयांश्चैव सप्तादिनः ॥ गजारोहांश्च सगजान्दारयामास फाल्गुनिः ॥ ६ ॥ तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्ये म
होभूतः ॥ पूजयांचक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनि ॥ ७ ॥ तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत ॥ तूलराशीनिवाकाशे मारुतः सर्वतां दिशं ॥ ८ ॥ तेन विद्रा
व्यमाणा नितवसैन्यानि भारत ॥ त्रानारं नाध्यगच्छंतपंकमग्ना इव द्विपाः ॥ ९ ॥ विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम ॥ अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमो ग्निरि
वज्ज्वलन् ॥ १० ॥ नचैनं तावकाराजन् विपेदुररिघातिनं ॥ प्रदीपं पावकं यद्वत्पतंगाः कालचादिताः ॥ ११ ॥

नां ॥ ३० ॥ इति भीष्मपर्वणि नै० आ० ऊनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ अभिमन्युरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ ३८ ॥ सर्वपारशवैः सर्वलोहमयैः ॥ ३९ ॥ संस्यूतोपथितः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति भीष्मपर्वणि नै० भा० शत
 वीर्यवद्विस्तृतस्तैस्तुपीडितोराक्षसोत्तमः ॥ यथायुगक्षयेघोरचंद्रमाः पंचभिर्ग्रहैः ॥ ३८ ॥ प्रतिविंध्यस्तनोरक्षोविभेदनिशितैः शरैः ॥ सर्वपारशवैस्तूणैरकुंठा
 ग्रैर्महाबलः ॥ ३९ ॥ सर्वभिन्नतनुत्राणः शुशुभेराक्षसोत्तमः ॥ मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदोमहान् ॥ ४० ॥ विपक्वैः सशरैश्चापितपनीयपरिच्छिदैः ॥
 आप्यशृंगिर्वभोराजन्दीप्तशृंगइवाचलः ॥ ४१ ॥ ततस्तेभ्योतरः पंचराक्षसैर्द्रुमहाहवे ॥ विव्यधुर्निशितैर्वाणैस्तपनीयविभूषितैः ॥ ४२ ॥ सनिभिन्नैः शरैर्घोरै
 भुजगैः कोपितैरिव ॥ अलंबुपोभृगोराजन्नागेंद्रइवचुकुधे ॥ ४३ ॥ सोतिविद्धो महाराजमुहूर्तमथमारिष ॥ प्रविवेश तमोदीर्घपीडितस्तैर्महोरथैः ॥ ४४ ॥ प्रति
 लभ्यततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ॥ चिच्छेदसायकांस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ॥ ४५ ॥ एकैकं पंचभिर्वाणैराजघानस्मयन्निव ॥ अलंबुपोरथोपस्थेनृत्यन्निव
 महारथः ॥ ४६ ॥ त्वरमाणः सुसंरथो हयांस्तेषां महात्मनां ॥ जघानराक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ॥ ४७ ॥ विभेदचसुसंरथः पुनश्चैनान्सुसंशितैः ॥ शरैर्वहुवि
 धाकारैः शतशोयसहस्रशः ॥ ४८ ॥ विरथांश्च महेष्यासानकृत्वा तत्र सराक्षसः ॥ अभिदुद्राववेगेन हंतुकामो निशाचरः ॥ ४९ ॥ तानर्दितान् रणे तेन राक्षसेन दु
 रात्मना ॥ दृष्ट्वा र्जुनमुतः संख्येराक्षसं मुपाद्रवत् ॥ ५० ॥ तयोः समभवद्युद्धं दृष्ट्वा सवयोरिव ॥ ददृशुस्तावकाः सर्वे पांडवाश्च महारथाः ॥ ५१ ॥ तौ समेतौ म
 हायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परं ॥ महाबलौ महाराजक्रोधसंरक्तलोचनौ ॥ ५२ ॥ परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ॥ तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ॥ ५३ ॥
 यथा देवा मुनेर्युद्धे शक्रशंवरयोः पुरा ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभा० भीष्मपर्वणि भीष्मव० अलंबुपाभिमन्युसमागमेशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ७ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ॥ आर्जुनिसमरे शूरं विनिघ्नं तं महारथान् ॥ अलंबुपः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत संजय ॥ १ ॥ आप्यशृंगिकथंचैव सौभद्रः परवीरहा ॥ तन्ममाचक्ष्वतत्त्वे
 न यथावृत्तं स्म संयुगे ॥ २ ॥ धनं जयश्च किंच क्रमेण सैन्येषु संयुगे ॥ भीमो वारथिनां श्रेष्ठो राक्षसो वाघटोत्तमः ॥ ३ ॥ नकुलः सहदेवो वासात्यकिर्वा महारथः ॥
 एतदाचक्ष्व मे सत्वं कुशलोऽप्यसि संजय ॥ ४ ॥ संजय उवाच ॥ हंत ते हं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणं ॥ यथाभूद्राक्षसैर्द्रुमहाहवे ॥ ५ ॥ अर्जुन
 श्रयथा संख्ये भीमसेनश्च पांडवः ॥ नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमं ॥ ६ ॥ तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ अद्रुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माणि
 भीतवत् ॥ ७ ॥ अलंबुपस्तु समरे अभिमन्युं महारथं ॥ विनयसुमहानादंतर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥ मोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ७ ॥ आर्जुनिमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 अभिदुद्राववेगेनतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ अभिमन्युश्चवेगेनसिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९ ॥ आप्यशृंगिमहेष्वासंपितुरत्यंतवैरिणं ॥ ततःसमीयतुःसंख्येत्वरितौनर
 राक्षसौ ॥ १० ॥ रथाभ्यांरथिनौश्रेष्ठौयथावैदेवदानवौ ॥ मायावीराक्षसश्रेष्ठोदिव्यास्त्रवैवफाल्गुनिः ॥ ११ ॥ ततःकार्पणिर्महाराजनिशितैःसायकैस्त्रिभिः ॥
 आप्यशृंगिरणेविध्वापुनर्विव्याधपंचभिः ॥ १२ ॥ अलंबुषोपिसंकुद्धःकार्पणिनवभिराश्रुगैः ॥ हृदिविव्याधवेगेनतोत्रैरिवमहाद्विपं ॥ १३ ॥ ततःशरसहस्रेण
 क्षिप्रकारोनिशाचरः ॥ अर्जुनस्यसुतंसंख्येपीडयामासभारत ॥ १४ ॥ अभिमन्युस्ततःक्रुद्धोनवभिर्नतपर्वभिः ॥ विभेदनिशितैर्वाणैराक्षसेंद्रमहोरसि ॥ १५ ॥
 तेतस्यविविशुस्तूर्णकायंनिभिद्यमर्मसु ॥ सतैर्विभिन्नसर्वांगःशुशुभेराक्षसोत्तमः ॥ १६ ॥ पुष्पितैःकिंशुकैराजन्संस्तीर्णइवपर्वतः ॥ संधारयाणश्चशरान्हे
 मपुंस्वान्महाबलः ॥ १७ ॥ विवभौराक्षसश्रेष्ठःसज्वालइवपर्वतः ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजआप्यशृंगिरमर्षणः ॥ १८ ॥ महेंद्रप्रतिमंकार्पणिच्छादयामासपत्रिभिः ॥
 तेनतेविशिखामुक्तायमदंडोपमाःशिताः ॥ १९ ॥ अभिमन्युंविनिभिद्यप्राविशंतधरातलं ॥ तथैवार्जुनिनामुक्ताःशराःकनकभूषणाः ॥ २० ॥ अलंबुषंविनिभि
 द्यप्राविशंतधरातलं ॥ सौभद्रस्तुरणेराक्षःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥ चक्रेविमुखमासाद्यमयंशक्रइवाहवे ॥ विमुखंचरणेरक्षोवध्यमानंरणेरिणा ॥ २२ ॥ प्रा
 दुश्चक्रेमहामायांतामसींपरतापनां ॥ ततस्तेतमसासर्वेवृताश्वासन्महीपते ॥ २३ ॥ नाभिमन्युमपश्यंतनैवस्वान्नपरान्रणे ॥ अभिन्युश्चतदृष्ट्वाघोररूपंमहत्त
 मः ॥ २४ ॥ प्रादुश्चक्रेस्त्रमत्युग्रंभास्करंकुरुनंदनः ॥ ततःप्रकाशमभवज्जगत्सर्वमहीपते ॥ २५ ॥ तांचाभिजघ्निवान्मायांराक्षसस्यदुरात्मनः ॥ संक्रुद्धश्चमहावी
 र्यौराक्षसेंद्रनरोत्तमः ॥ २६ ॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ वद्वीस्तयान्यामायाश्चप्रयुक्तास्तेनरक्षसा ॥ २७ ॥ सर्वास्त्रविदमेयात्माज्ञारयामासफाल्गु
 निः ॥ हतमायंततोरक्षोवध्यमानंचसायकैः ॥ २८ ॥ रथंतत्रैवसंत्यज्यप्राद्रवन्महतोभयात् ॥ तस्मिन्विनिजितेतूर्णकूटयोधिनिराक्षसे ॥ २९ ॥ आर्जुनिःसमरसैन्यं
 तावकंसंममर्दह ॥ मदांधोगंधनागेंद्रःसपद्मांपद्मिनीमिव ॥ ३० ॥ ततःशांतनवोभीष्मःसैन्यंदृष्ट्वाभिविद्रुतं ॥ महताशरवर्षणसौभद्रंपर्यवारयत् ॥ ३१ ॥ कोष्ठीकृ
 त्यचतंवीरंधार्तराष्ट्रामहारथाः ॥ एकंसुबहवोयुद्धेततक्षुःसायकैर्दृढं ॥ ३२ ॥ सतेषांरथिनांवीरःपितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ सदृशोवासुदेवस्यविक्रमेणबलेनच ॥ ३३ ॥
 उभयोःसदृशंकर्मसपितुर्मातुलस्यच ॥ रणेबहुविधंचक्रेसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

ततो धनं जयो वीरो विनिघ्नं स्तव सैनिकान् ॥ आससादरणे भीष्मपुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ३५ ॥ तथैव समरे राजन्विता देवव्रतस्तव ॥ आससादरणे पार्थस्वभानुरिव
भास्करं ॥ ३६ ॥ ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव जनेश्वर ॥ परिवव्रूरे भीष्मं जुगुप्सुश्च समंततः ॥ ३७ ॥ तथैव पाण्डवाराजन्परिवार्य धनं जयं ॥ रणाय महते युक्तं
दंशिताभरतर्षभ ॥ ३८ ॥ शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखे स्थितं ॥ अर्जुनं पंचविंशत्यासायकानां समाचिनोत् ॥ ३९ ॥ प्रत्युद्रम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं
शितैः शरैः ॥ पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुंजरं ॥ ४० ॥ गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं न वभिः शरैः ॥ तद्विद्विष्य धसं क्रुद्धः कंकपत्रपरिच्छदैः ॥ ४१ ॥ शैने योऽपि
ततः क्रुद्धश्चापमानम्यवेगवान् ॥ गौतमांतकरं तूर्णं समाधत्त शिलीमुखं ॥ ४२ ॥ तमापतंतं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिं ॥ द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोप
नः ॥ ४३ ॥ समुत्सृज्याथ शैने यो गौतमं रथिनां वरः ॥ अभ्यद्रव द्रणे द्रौणिं राहुः खेशशिनं यथा ॥ ४४ ॥ तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ॥ अथैनं छिन्न
धन्वानं ताडयामास सायकैः ॥ ४५ ॥ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनं ॥ द्रौणिं षष्ठ्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४६ ॥ स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्त
कश्मलायुतः ॥ निपसादरथोपस्थे ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ ४७ ॥ प्रतिलभ्यततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचं न समार्पयत् ॥ ४८ ॥
शैने यं स तु निर्भिद्य प्राविश द्धरणीतलं ॥ वसंतकाले वलवान्विलं स र्षशि शुर्यथा ॥ ४९ ॥ अथापरेण भस्त्रेण माधवस्य ध्वजोत्तमं ॥ चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहना
दं मुमोच ह ॥ ५० ॥ पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत ॥ निदाघांते महाराज यथामेघो दिवाकरं ॥ ५१ ॥ सात्यकोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् ॥ द्रौ
णिमभ्याकिरत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ५२ ॥ तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा ॥ विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ५३ ॥ शराणां च सहस्रेण पुनरेव
समुद्यतः ॥ सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा पुत्रं च तं ग्रस्तं राहुणे वनिशाकरं ॥ अभ्यद्रव त शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५५ ॥ विव्याध
च सुतीक्ष्णेन पृथक्तेन महामृधे ॥ परीप्सन् स्वसुतं राजन् वार्ष्णेयेनाभिपीडितं ॥ ५६ ॥ सात्यकिस्तुरणे हित्वा गुरुपुत्रं महारथं ॥ द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारशवैः
शरैः ॥ ५७ ॥ तदंतरममेयात्मा कौंतेयः शत्रुतापनः ॥ अभ्यद्रव द्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५८ ॥

॥५९॥ इतिभीष्मपर्वणिनै०भा०एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ५ ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

ततोद्रोणश्चपार्थश्चसमेयातामहामृधे ॥ यथाबुधश्चशुक्रश्चमहाराजनभस्तले ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०अलंबुषाभिमन्युयुद्धेए
काधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ घृतराष्ट्रउवाच कथंद्रोणोमहेष्वासःपांडवश्चधनंजयः॥समीयतूरणेयत्तौतावुभौपुरुषर्षभौ॥
॥ १ ॥ प्रियोहिपांडवो नित्यंभारद्वाजस्यधीमतः ॥ आचार्यश्चरणेनित्यंप्रियःपार्थस्यसंजय ॥ २ ॥ तावुभौरथिनौसंख्येहृष्टौसिंहाविवोल्कटौ ॥ कथंसमी
यतुर्यत्तौभारद्वाजधनंजयौ॥ ३ ॥ संजयउवाच नद्रोणःसमरेपार्थजानीतेप्रियमात्मनः॥क्षत्रधर्मपुरस्कृत्यपार्थोवागुरुमाहवे॥४॥नक्षत्रियारणेराज
न्वर्जयंतिपरस्परं॥निर्मर्यादंहियुध्यंतेपितृभिर्भ्रातृभिःसह॥५॥रणेभारतपार्थेनद्रोणोविद्वस्त्रिभिःशरैः॥नाचिंतयच्चतान्व्याणान्यार्थचापच्युतान्युधि॥६॥
शरदृष्ट्यापुनःपार्थश्छादयामासतंरणे॥सप्रजज्वालरोषेणगहनेग्निरिवोर्जितः॥७॥ततोर्जुनंरणेद्रोणःशरैःसन्नतपर्वभिः॥छादयामासराजेंद्रनचिरादे
वभारत॥८॥ततोदुर्योधनोराजासुशर्माणमचोदयत्॥द्रोणस्यसमरेराजन्यार्णिग्रहणकारणात्॥९॥त्रिगर्तराडपिकुद्धोभृशमायम्यकार्मुकं॥छादया
माससमरेपार्थवाणैरयोमुखैः॥१०॥ताभ्यामुक्ताःशराराजन्नंतरिक्षेविरेजिरे॥हंसाइवमहाराजशरत्कालेनभस्तले॥११॥तेशराःप्राप्यकौतयंसमंताद्वि
विशुःप्रभो॥फलभारनतंयद्वत्स्वादुदक्षंविहंगमाः॥१२॥अर्जुनस्तुरणेनादंविनघरथिनांवरः॥त्रिगर्तराजंसमरेसपुत्रंविष्यधेशरैः॥१३॥तेवध्यमानाःपा
र्थेनकालेनेवयुगक्षये॥पार्थमेवाभ्यवर्ततमरणेरुतनिश्चयाः॥१४॥मुमुचुःशरदृष्टिंचपांडवस्यरथंप्रति॥शरदृष्टितस्तांतुशरवर्षैःसमंततः॥१५॥प्रति
जग्राहराजेंद्रतौयदृष्टिमिवाचलः॥तत्राद्भुतमपश्यामवीभत्सोर्हस्तलाघवं॥१६॥विमुक्तांबहुभिर्योधैःशस्त्रदृष्टिंदुरासदां॥यदेकोवारयामासमारुतोभ्रग
णानिव॥१७॥कर्मणातेनपार्थस्यतुतुषुर्देवदानवाः॥अथक्रुद्धोरणेपार्थस्त्रिगर्तान्प्रतिभारत॥१८॥मुमोचास्त्रंमहाराजवायव्यंपृतनामुखे॥प्रादुरासीत्ततो
वायुःक्षोभयाणोनभस्तलं॥१९॥पातयन्वैतरुगणान्विनिघ्नंश्चैवसैनिकान्॥ततोद्रोणोभिवीक्ष्यैववायव्यास्त्रंसुदारुणं॥२०॥शैलमन्यन्महाराजघोरमस्त्रं
मुमोचह॥द्रोणेनयुधिनिर्मुक्तस्मिन्नस्त्रेनराधिप॥२१॥प्रशशामततोवायुःप्रसन्नाश्चदिशोदश॥ततःपांडुसुतोवीरस्त्रिगर्तस्यरथव्रजान्॥२२॥निरुत्सा
हानरणेचक्रेविमुखान्विपराक्रमान्॥ततोदुर्योधनश्चैवरूपश्चरथिनांवरः॥२३॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येअधिकशतत

अश्वत्थामातयाशल्यःकांबोजश्चसुदक्षिणः॥ विंदानुविंदावावंत्यौबाल्हिकःसहबाह्विकैः॥ २४॥ महतारथवंशेनपार्थस्यावारयन्दिशः॥ तथैवभगदत्तश्चश्रु
तायुश्चमहाबलः॥ २५॥ गजानीकेनभीमस्यताववारयतांदिशः॥ भूरिश्रवाःशलश्चैवसौबलश्चविशांपते॥ २६॥ शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्राववारय
न्॥ भीष्मस्तुसंहतःसंख्येधार्तराष्ट्रैःससैनिकैः॥ २७॥ युधिष्ठिरंसमासाद्यसर्वतःपर्यवारयत्॥ आपतंतंगजानीकंदृष्ट्वापार्थोदकोदरः॥ २८॥ लेलिहन्सृक्किणीवी
रोमृगराडिवकानने॥ भीमस्तुरथिनांश्रेष्ठोगदांगुल्यमहाहवे॥ २९॥ अवप्लुत्यरथात्तूर्णतवसैन्यान्यभीषयत्॥ तमुद्वीक्ष्यगदाहस्तंततस्तेगर्जसादिनः॥ ३०॥
परिवदूरणेयत्ताभीमसेनंसमंततः॥ गजमध्यमनुप्राप्तःपांडवःसव्यराजत॥ ३१॥ मेघजालस्यमहतोयथामध्यगतोरविः॥ व्यधमत्सगजानीकंगदयापांड
वर्षभः॥ ३२॥ महाभ्रजालमतुलंमातरिश्वेवसंततं॥ तेवध्यमानाबलिनाभीमसेनेनदंतिनः॥ ३३॥ आर्तनादंरणेचक्रुर्गर्जंतोजलदाइव॥ बहुधादारितश्चै
वविषाणैस्तत्रदंतिभिः॥ ३४॥ फुल्लाशोकनिभःपार्थःशुश्रुभेरणमूर्धनि॥ विषाणेदंतिनंगुल्यनिर्विषाणमथाकरोत्॥ ३५॥ विषाणेनचतेनैवकुंभेभ्याहत्यदं
तिनं॥ पातयामाससमरेदंडहस्तइवांतकः॥ ३६॥ शोणिताक्तांगदांविभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः॥ कृताभ्यंगःशोणितेनरुद्रवत्प्रत्यदृश्यत॥ ३७॥ एवतेवध्यमा
नाश्चहतशेषामहागजाः॥ प्राद्रवंतदिशोराजन्विमृदंतःस्वकंबलं॥ ३८॥ द्रवद्भिस्तैर्महानागैःसमंताद्भरतर्षभ॥ दुर्योधनबलंसर्वपुनरासीत्पराङ्मुखं॥ ३९॥
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०भीमपराक्रमेअधिकशततमोऽध्यायः॥ १०२॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच मध्यंदिनेमहारा
जसंग्रामःसम्पद्यत॥ लोकक्षयकरोरौद्रोभीष्मस्यसहसोमकैः॥ १॥ गांगेयोरथिनांश्रेष्ठःपांडवानामनीकिनीं॥ व्यधमन्निशितैर्बाणैःशतशोथसहस्रशः॥
॥ २॥ संममर्दचतस्रैर्न्यपितादेवव्रतस्तव॥ धान्यानामिवलूनानांप्रकरंगोगणाइव॥ ३॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचविराटोद्गुपदस्तथा॥ भीष्ममासाद्यसमरेशरैर्ज
घ्रुर्महारथं॥ ४॥ धृष्टद्युम्नंततोविध्वाविराटंचशरैस्त्रिभिः॥ द्रुपदस्यचनाराचंप्रेषयामासभारत॥ ५॥ तेनविद्धामहेष्वासाभीष्मेणामित्रकर्षिणा॥ चुक्रुधुःसम
रेराजन्यादस्पृष्टाइवोरगाः॥ ६॥ शिखंडीतंचविव्याधभरतानांपितामहं॥ स्त्रीमयंमनसाध्यात्वानास्मैप्राहरदच्युतः॥ ७॥

मोऽध्यायः॥ १०२॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ मध्यंदिनइति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ स्त्रीमयं अयंभीष्मःस्त्रीध्यात्वाचितयित्वा यद्वास्त्रीमयं स्वार्थेमयद्॥ ७॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वैश्रवणकुबेरं चातिअतिकांताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अद्राक्षमहं
 धृष्टद्युम्नस्तु समं क्रोधेनाग्निरिव ज्वलन् ॥ पितामहं त्रिभिर्वाणैर्वाङ्कोरुरसि चार्पयत् ॥ ८ ॥ द्रुपदः पंचविंशत्याविराटो दशभिः शरैः ॥ शिखंडी पंचविंशत्याभीष्मं
 विव्याध सायकैः ॥ ९ ॥ सोतिविद्धो महाराजशोणितौ घपरिप्लुतः ॥ वसंते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवावभौ ॥ १० ॥ तान्प्रत्यविध्यद्वांगेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ॥
 द्रुपदस्य च भलेन धनुश्चिच्छेदमारिष ॥ ११ ॥ सोन्यल्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पंचभिः ॥ सारथिं च त्रिभिर्वाणैः सुशितैरणमूर्धनि ॥ १२ ॥ तथा भीमो म
 हाराजद्रौपद्याः पंचचात्मजाः ॥ केकया भ्रातरः पंचसात्यकिश्चैव सात्वतः ॥ १३ ॥ अभ्यद्रवंत गांगेयं युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ रिरक्षि पंतः पांचाल्यं धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥
 ॥ १४ ॥ तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः ॥ प्रत्युद्युः पांडुसेनां सहसैन्या नराधिप ॥ १५ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतवते पांचसंकुलं ॥ नराश्वरथनागानां यम
 राष्ट्रविवर्धनं ॥ १६ ॥ रथीरथिनमासाद्य प्राहिणो घमसादनं ॥ तथेतरान्समासाद्य नरागाश्वसादिनः ॥ १७ ॥ अनयन्परलोकाय शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ शरै
 श्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशांपते ॥ १८ ॥ रथास्तुरथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ॥ विप्रद्रुताश्च समरे दिशो जग्मुः समंततः ॥ १९ ॥ मृद्धंतस्ते नरा नृराजन्हयांश्च
 सुबहून्रणे ॥ वातायमाना दृश्यंते गंधर्वनगरोपमाः ॥ २० ॥ रथिनश्चरथैर्हीनावर्मिणस्ते जसायुताः ॥ कुंडलोष्णीपिणः सर्वे निष्कांगदविभूषणाः ॥ २१ ॥ देव
 पुत्रसमाः सर्वे शौर्यैश्चक्रसमायुधि ॥ क्रद्धा वैश्रवणं चातिनयेन च बृहस्पतिं ॥ २२ ॥ सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशांपते ॥ विप्रद्रुता व्यदृश्यंते प्राकृता इ
 व मानवाः ॥ २३ ॥ दंतिनश्च नरश्चेष्टहीनाः परमसादिभिः ॥ मृद्धंतः स्वान्यनीकानि निपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ २४ ॥ चर्मभिश्चामरैश्चित्रैः पताकाभिश्चमारि
 ष ॥ छत्रैः सितैर्हमदंडैश्चामरैश्च समंततः ॥ २५ ॥ विशीर्णैर्विप्रधावंतो दृश्यंते स्म दिशो दश ॥ नवमेघप्रतीकाशाजलदोपमनिःस्वनाः ॥ २६ ॥ तथैव दंतिभिर्ही
 ना गजारोहा विशांपते ॥ प्रधावंतो न्वदृश्यंते तव तेषां च संकुले ॥ २७ ॥ नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूषितान् ॥ वातायमानान द्राक्षंशतशोथं सहस्रशः ॥ २८ ॥
 अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समंततः ॥ द्रवमाणान पश्यामद्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ २९ ॥ गजोगजं समासाद्य द्रवमाणं महाहवे ॥ ययौ प्रमृद्य तरसा पादाता
 न्वाजिनस्तथा ॥ ३० ॥ तथैव च रथान् राजान् ममर्दरणे गजः ॥ रथाश्चैव समासाद्य पतितांस्तुरगान्भुवि ॥ ३१ ॥ व्यमृद्धन्समरे राजंस्तुरगांश्च नरान्रणे ॥ एवमेव
 दुधाराजान्प्रत्यमृद्धन्परस्परं ॥ ३२ ॥

संजयः ॥ २८ ॥ ३१ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ महामात्रौश्रेष्ठौ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ आरतंभीष्मं लोमवाहिभिःलोमच्छेदकैः ॥ २९ ॥
 सर्वोद्योगेनमहताधनंजयमुपाद्रवत् ॥ त्रिगर्ताधिपतेरर्थेजीवितस्यविशांपते ॥ १० ॥ सएकःसमरेतस्थौकिरन्वद्विविधानशरान् ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैःशेषा
 हिप्रद्रुतानराः ॥ ११ ॥ तथैवपांडवाराजन्सर्वोद्योगेनदंशिताः ॥ प्रययुःफाल्गुनार्थाययत्रभीष्मोव्यतिष्ठत् ॥ १२ ॥ ज्ञायमानारणेवीर्यघोरंगांडीवधन्वनः ॥ हा
 हाकारकृतोत्साहाभीष्मजग्मुःसमंततः ॥ १३ ॥ ततस्तालध्वजःशूरःपांडवानांवरूथिनीं ॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १४ ॥ एकीभूतास्ततःसर्वेकु
 रवःसहपांडवैः ॥ अयुध्यंतमहाराजमध्यंप्राप्तेदिवाकरे ॥ १५ ॥ सात्यकिःकृतवर्माणंविध्वापंचभिराशुगैः ॥ अतिष्ठदाहवेशूरःकिरन्वाणान्सहस्रशः ॥ १६ ॥
 तथैवद्रुपदोराजाद्रोणंविध्वाशितैःशरैः ॥ पुनर्विव्याधसप्तत्यासारथिंचास्यपंचभिः ॥ १७ ॥ भीमसेनस्तुराजानंवाल्मीकिंप्रपितामहं ॥ विध्वानदन्महानादंशादूर्ध्व
 लङ्घकानने ॥ १८ ॥ आर्जुनिश्चित्रसेनेनविद्धोवद्रुभिराशुगैः ॥ अतिष्ठदाहवेशूरःकिरन्वाणान्सहस्रशः ॥ १९ ॥ चित्रसेनंत्रिभिर्बाणैर्विव्याधसमरेभृशं ॥ स
 मागतौतौतुरणेमहामात्रौव्यरोचतां ॥ २० ॥ यथादिविमहाघोरौराजन्युधशनैश्चरौ ॥ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासूतंचनवभिःशरैः ॥ २१ ॥ ननादबलवान्नादंसौ
 भद्रःपरवीरहा ॥ हताश्वात्तुरथात्तूर्णसोवपुत्यमहारथः ॥ २२ ॥ आरुरोहरथंतूर्णदुर्मुखस्यविशांपते ॥ द्रोणश्चद्रुपदंभित्वाशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २३ ॥ सारथि
 चास्यविव्याधत्वरमाणःपराक्रमी ॥ पीड्यमानस्ततोराजाद्रुपदोवाहिनीमुखे ॥ २४ ॥ अपायाज्जवनैरश्वैःपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ भीमसेनस्तुराजानंमुहूर्तादिववा
 द्दिकं ॥ २५ ॥ व्यश्वसूतरथंचक्रेसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ ससंभ्रमोमहाराजसशयंपरमंगतः ॥ २६ ॥ अवपुत्यततोवाहाद्वाल्मीकिःपुरुषोत्तमः ॥ आरुरोहरथंतूर्णलक्ष्म
 णस्यमहारणे ॥ २७ ॥ सात्यकिःकृतवर्माणंवारयित्वामहारणे ॥ शरैर्वद्रुविधैराजन्नाससादपितामहं ॥ २८ ॥ सविध्वाभारतंपष्ट्यानिशितैर्लोमवाहिभिः ॥
 नृत्यन्निवरथोपस्थेविधुन्वानोमहद्भुः ॥ २९ ॥ तस्यायसीमहाशक्तिंचिक्षेपाथपितामहः ॥ हेमचित्रांमहावेगांनागकन्योपमांशुभां ॥ ३० ॥ तामापतंतीं
 सहसामृत्युकल्पांसुदुर्जयां ॥ व्यंसयामासवाष्णींयोलाघवेनमहायशाः ॥ ३१ ॥ अनासाद्यतुवाष्णींयंशक्तिःपरमदारुणा ॥ न्यपतद्धरणीपृष्ठेमहोल्केवमहाप्र
 भा ॥ ३२ ॥ वाष्णींयस्तुततोराजन्स्वांशक्तिकनकप्रभां ॥ वेगवद्भृत्यचिक्षेपपितामहरथंप्रति ॥ ३३ ॥ वाष्णींयभुजवेगेनप्रणुन्नासामहाहवे ॥ अभिदुद्राववे
 गेनकालरात्रिर्यथानरं ॥ ३४ ॥

मेदिनीप्राप्येतिशेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ माधवःसात्यकिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनै०आ०चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तामापतंतींसहसाद्विधाचिच्छेदभारतः ॥ क्षुरप्राभ्यांसुतीक्ष्णाभ्यांसाव्यशीर्यतमेदिनीं ॥ ३५ ॥ छित्वाशक्तितुगांगेयःसात्यकिंनवभिःशरैः ॥ आजघानोर
सिकुद्धःप्रहसञ्छत्रुकर्शनः ॥ ३६ ॥ ततःसरथनागाश्वाःपांडवाःपांडुपूर्वजाः ॥ परिवव्रूरणेभीष्ममाधवत्राणकारणात् ॥ ३७ ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतुमुलंलोमहर्ष
णं ॥ पांडवानांकुरुणांचसमरेविजयैषिणां ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०वार्णययुद्धेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७३ ॥
संजयउवाच दृष्ट्वाभीष्मरणेक्रुद्धंपांडवैरभिसंवृतं ॥ यथामेघैर्महाराजतपांतेदिविभास्करं ॥ १ ॥ दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमभाषत ॥ एषशूरोमहेष्वासोभी
ष्मःशूरनिषूदनः ॥ २ ॥ छादितःपांडवैःशूरैःसमंताद्भरतर्षभा ॥ तस्यकार्यंत्वयावीररक्षणंसुमहात्मनः ॥ ३ ॥ रक्ष्यमाणोहिसमरेभीष्मोस्माकंपितामहः ॥ निहन्यात्सम
रेयत्तान्यंचालान्यांडवैःसह ॥ ४ ॥ तत्रकार्यतमंमन्येभीष्मस्यैवाभिरक्षणं ॥ गोभाल्येषमहेष्वासोभीष्मोस्माकंमहाव्रतः ॥ ५ ॥ सभवान्सर्वसैन्येनपरिवार्यपिता
महं ॥ समरेकर्मकुर्वाणंदुष्करंपरिरक्षतु ॥ ६ ॥ सएवमुक्तःसमरेपुत्रोदुःशासनस्तव ॥ परिवार्यस्थितोभीष्मसैन्येनमहतावृतः ॥ ७ ॥ ततःशतसहस्राणांहयानां
सुबलात्मजः ॥ विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणां ॥ ८ ॥ दर्पितानांसुवेशानांबलस्थानांपताकिनां ॥ शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानांनरोत्तमैः ॥ ९ ॥ नकुलंस
हदेवंचधर्मराजंचपांडवं ॥ न्यवारयन्नरश्रेष्ठान्यपरिवार्यसमततः ॥ १० ॥ ततोदुर्योधनोराजाशूराणांहयसादिनां ॥ अयुतंप्रेषयामासपांडवानांनिवारणे ॥ ११ ॥
तैःप्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे ॥ खुराहताधराराजंश्वकंपेचननादच ॥ १२ ॥ खुरशब्दश्चसुमहान्वाजिनांशुश्रुवेतदा ॥ महावंशवनस्येवदत्तमानस्यपर्वते ॥
॥ १३ ॥ उत्पतद्भिश्वेतैस्तत्रसमुद्धूतंमहद्रजः ॥ दिवाकररथंप्राप्यच्छादयामासभास्करं ॥ १४ ॥ वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तुक्षोभितापांडवीचमूः ॥ निपतद्भिर्महावेगैर्ह
सैरिवमहत्सरः ॥ १५ ॥ हेषतांचैवशब्देननप्राज्ञायतकिंचन ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ १६ ॥ प्रत्यघ्नंस्तरसावेगंसमरेहयसादिनां ॥ उद्धतस्य
महाराजप्रावृट्कालेतिपूर्यतः ॥ १७ ॥ पौर्णमास्यामंबुवेगंयथावेलामहोदधेः ॥ ततस्तेरथिनोराजनशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १८ ॥ न्यक्रुंतन्नुत्तमांगानिशरेणह
यसादिनां ॥ तेनिपेतुर्महाराजनिहतादृढधन्विभिः ॥ १९ ॥ नागैरिवमहानागायथावद्भिरिगद्धरे ॥ तेपिप्रासैःसुनिशितैःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २० ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ततइति सैन्येनेतिपूर्वस्मादनुकृष्यते हयानांसैन्येनपरिवार्यन्यवारयदितितृतीयेनान्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ इतिभीष्मपर्वणिने०भा०पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०५॥ ॥७॥ ततइति ॥ १॥२॥३॥ द्वादशाख्यैः
 न्यकृतन्नुत्तमांगानिविचरंतोदिशोदश ॥ अभ्याहताहयारोहाऋषिभिर्भरतर्षभ ॥ २१ ॥ अत्यजन्नुत्तमांगानिफलानीवमहाद्रुमाः ॥ ससादिनोहयाराजंस्त
 तत्रनिपूदिताः ॥ २२ ॥ पतिताः पात्यमानाश्चप्रत्यदृश्यंतसर्वशः ॥ वध्यमानाहयाश्चैवप्राद्रवंतभयार्दिताः ॥ २३ ॥ यथासिंहंसमासाद्यमृगाः प्राणपरायणाः ॥
 पांडवाश्चमहाराजजित्वाशत्रून्महामृधे ॥ २४ ॥ दध्नुःशंखांश्चभेरीश्चताडयामासुराहवे ॥ ततोदुर्योधनोदीनोदृष्ट्वासैन्यंपराजितं ॥ २५ ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठमद्र
 राजमिदंवचः ॥ एषपांडुमुतो ज्येष्ठोयमाभ्यांसहितोरणे ॥ २६ ॥ पश्यतां वोमहाबाहोसेनां द्रावयतिप्रभो ॥ तंवारयमहाबाहोवैलेवमकरालयं ॥ २७ ॥ त्वंहिसं
 श्रूयसेत्यर्थमसत्यवलविक्रमः ॥ पुत्रस्यतवतद्वाक्यंश्रुत्वाशल्यः प्रतापवान् ॥ २८ ॥ सययौरथवंशेनयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ तदापतद्वैसहसाशल्यस्यसुमहद्वलं ॥
 ॥ २९ ॥ महौघवेगंसमरेवारयामासपांडवः ॥ मद्रराजंचसमरेधर्मराजोमहारथः ॥ ३० ॥ दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघानस्तनांतरे ॥ नकुलः सहदेवश्चतंसमभिर
 जिह्मगैः ॥ ३१ ॥ मद्रराजोपितान्सर्वानाजघानत्रिभिस्त्रिभिः ॥ युधिष्ठिरंपुनःपष्ट्याविव्याधनिशितैःशरैः ॥ ३२ ॥ माद्रीपुत्रौचसंभ्रांतौद्वाभ्यांद्वाभ्यामताडयत् ॥
 ततोभीमोमहाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥ ३३ ॥ मद्रराजरथंप्राप्तंमृत्योरास्यगतंयथा ॥ अभ्यपद्यतसंग्रामेयुधिष्ठिरममित्रजित् ॥ ३४ ॥ तनोयुद्धंमहाघोरंप्रावर्ततसु
 दारुणं ॥ अपरांदिशमास्थायपतमानेदिवाकरे ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०५॥ ॥७॥ ॥७॥
 संजयउवाच ततःपितातवक्रुद्धोनिशितैःसायकोत्तमैः ॥ आजघानरणेपार्थान्सहसेनान्समंततः ॥ १ ॥ भीमंद्वादशभिर्विध्वासात्यकिंनवभिःशरैः ॥ नकुलं
 चत्रिभिर्विध्वासहदेवंचसप्तभिः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरंद्वादशभिर्वाङ्कोरुरसिचार्पयत् ॥ धृष्टद्युम्नंततोविध्वाननादसुमहाबलः ॥ ३ ॥ तंद्वादशाख्यैर्नकुलोमाधवश्चत्रिभिः
 शरैः ॥ धृष्टद्युम्नश्चसप्तत्याभीमसेनश्चसप्तभिः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरोद्वादशभिःप्रत्यविध्यत्पितामहं ॥ द्रोणस्तुसात्यकिंविध्वाभीमसेनमविध्यत् ॥ ५ ॥ एकैकंपंचभिर्वा
 णैर्यमदंडोपमैःशितैः ॥ तौचतंप्रत्यविध्येतांत्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ६ ॥ तौत्रैरिवमहानागंद्रोणंब्राह्मणपुंगवं ॥ सौवीराःकितवाःप्राच्याःप्रतीच्योदीच्यमाल
 वाः ॥ ७ ॥ अभीषाहाःशूरसेनाःशिवयोथवसातयः ॥ संग्रामेनाजहुर्भीष्मंवध्यमानाःशितैःशरैः ॥ ८ ॥ तथैवान्येमहीपालानानादेशसमागताः ॥ पांडवान
 भ्यवर्ततविविधायुधपाणयः ॥ ९ ॥ तथैवपांडवाराजन्परिवब्रुःपितामहं ॥ ससमंतात्परिवृतोरथौघैरपराजितः ॥ १० ॥ द्वादशसंख्यैः ॥३॥५॥६॥७॥८॥९॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गहनेग्निरिवोत्सृष्टः प्रज्ज्वालदहन्परान् ॥ रथाग्र्यगारश्चापाचिरसिशक्तिगर्देधनः ॥ ११ ॥ शरस्फुलिंगोभीष्माग्निर्ददाहक्षत्रियर्षभान् ॥ सुवर्णपुंखैरिषुभिर्गार्ध्रप
क्षैः सुतेजनैः ॥ १२ ॥ कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामासतद्वलं ॥ अपातयत्त्वजांश्चैवरथिनश्च शितैः शरैः ॥ १३ ॥ मुंडतालवनानीव चकार सरथव्रजान् ॥ निर्मनु
ष्यान् रथान् राजन् गजान् श्वांश्च संयुगे ॥ १४ ॥ अकरोत्समहाबाहुः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ १५ ॥ निशम्य सर्वभूतानि
समकंपंतभारत ॥ अमोघाद्यपतन्वाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ॥ १६ ॥ नासज्जंततनुत्रेषुभीष्मचापच्युताः शराः ॥ हतवीरान् रथान् राजन्संयुक्ताज्जनैर्हयैः ॥ १७ ॥
अपश्याममहाराज द्रियमाणान् रणाजिरे ॥ चेदिकाशिकरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ १८ ॥ महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ अपरावर्तिनः सर्वे सुव
र्णविकृतध्वजाः ॥ १९ ॥ संग्रामेभीष्ममासाद्य व्यादितास्य मिवांतकं ॥ निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुंजराः ॥ २० ॥ भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च
भारत ॥ अपश्याममहाराज शतशोथसहस्रशः ॥ २१ ॥ सवरूपैरथैर्भग्नैरथिभिश्च निपातितैः ॥ शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशांपते ॥ २२ ॥ गदाभिर्भिदि
पालैश्च निशितैश्च शिलीमुखैः ॥ अनुकर्षैरुपासंगैश्च क्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥ २३ ॥ बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ तलत्रैरंगुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपा
तितैः ॥ २४ ॥ चापैश्च बहुधा छिन्नैः समास्तीर्य तमेदिनी ॥ हतारोहा गजाराजह्वयाश्च हयसादिनः ॥ २५ ॥ न्यपतंतगतप्राणाः शतशोथसहस्रशः ॥ यतमाना
पिते वीराद्रवमाणान् महारथान् ॥ २६ ॥ नाशक्रुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ महेंद्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ॥ २७ ॥ अभज्यत महाराज न च द्वौ
सहधावतः ॥ आविद्धरथनागाश्च पतितध्वजसंकुलं ॥ २८ ॥ अनीकपांडुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनं ॥ जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरंतथा ॥ २९ ॥ प्रियं सखा
यं चाक्रंदे सखा दैववलाकृतः ॥ विमुच्य कवचानन्ये पांडुपुत्रस्य सैनिकाः ॥ ३० ॥ प्रकीर्य केशान्धावंतः प्रत्यदृश्यंत सर्वशः ॥ तद्रोकुलमिवोद्धांतमुद्धांतरथकूव
रं ॥ ३१ ॥ ददृशे पांडुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरंतदा ॥ प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनंदनः ॥ ३२ ॥ उवाच पार्थ शीघ्रं तस्य निगृह्य रथमुत्तमं ॥ अयं सकालः संप्राप्तः पार्
थयः कांसितस्तव ॥ ३३ ॥ प्रहरास्मिन्नरव्याघ्रनचेन्मोहादिमुत्पसे ॥ यत्पुरा कथितं वीरराज्ञांतेषां समागमे ॥ ३४ ॥ विराटनगरे तात संजयस्य समीपतः ॥ भी
ष्मद्रोणमुखान्सर्वान् विवर्तयामास सैनिकान् ॥ ३५ ॥ सानुबन्धान् हनिष्यामि येमां योत्स्यंति संगरे ॥ इति तत्कुरुकोटियसत्यं वाक्यमरिंदम ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ मणिरिदानीलः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 सत्रधर्ममनुस्मृत्ययुध्यस्वविगतज्वरः ॥ इत्युक्तोवासुदेवेनतिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ॥ ३७ ॥ अकामइववीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ अवध्यानां वधं कृत्वा रा-
 नरकोत्तरं ॥ ३८ ॥ दुःखानिवनवासेवाकिं नु मे सुकृतं भवेत् ॥ चोदयाश्वान्यतोभीष्मः करिष्ये वचनं तव ॥ ३९ ॥ पातयिष्यामि दुर्धर्षभीष्मं कुरुपितामहं ॥ स-
 चाश्वान् रजतप्रख्यां श्रोदयामासमाधवः ॥ ४० ॥ यतोभीष्मस्ततो राजन्दुःप्रेक्ष्योरश्मिवानिव ॥ ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा पार्थं महा-
 हुंभीष्मा योद्यतमाहवे ॥ ततोभीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ४२ ॥ धनं जयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ क्षणेन सरथस्तस्य सहयः सहसारथिः ॥ ४३ ॥ श-
 रवर्षेण महतानप्राज्ञायत भारत ॥ वासुदेवस्त्वसंभ्रांतो धैर्यमास्याय सत्वरः ॥ ४४ ॥ चोदयामास तानश्वान्विनुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ततः पार्थो धनुर्गृह्यदिव्यं ज-
 लदनिःस्वनं ॥ ४५ ॥ पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्वा शितैः शरैः ॥ सच्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्गुणः ॥ ४६ ॥ निमेषांतरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥
 चकर्ष च ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिःस्वनं ॥ ४७ ॥ अथास्य तदपि क्रुद्धश्चैच्छेदधनुर्जुनः ॥ तस्य तत्पूजयामास लाघवं शांतनोः सुतः ॥ ४८ ॥ गांगेयस्त्वब्रवी-
 त्पार्थं धन्विश्रेष्ठमरिंदम ॥ साधुसाधुमहाबाहो साधुकुंतीसुतेति च ॥ ४९ ॥ समाभाष्यैव मपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थं रथं प्रति ॥ ५० ॥
 अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलं ॥ मोघान् कुर्वन् शरांस्तस्य मंडलानि निदर्शयन् ॥ ५१ ॥ शुश्रुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ॥ गोवृषाविव संरब्धौ विष्णो-
 णो ह्रिस्वितां कितौ ॥ ५२ ॥ वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य नृदुयुद्धतां ॥ भीष्मं च शरवर्षाणि सृजंतमनिशं युधि ॥ ५३ ॥ प्रतपंतमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ व-
 रान्वरान्विनिघ्नंतं पांडुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ५४ ॥ युगांतमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरेव ले ॥ नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ॥ ५५ ॥ उत्सृज्य रजतप्रख्या-
 न् हयान्पार्थस्य मारिष ॥ वासुदेवस्ततो योगी प्रचस्कंदमहारथात् ॥ ५६ ॥ अभिदुद्राव भीष्मं सभुजप्रहरणो बली ॥ प्रतोद पाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ५७ ॥
 दारयन्निव पद्भ्यां सजगतीं जगदीश्वरः ॥ क्रोधताम्रे क्षणः कृष्णोजिघांसुरमितद्युतिः ॥ ५८ ॥ असंत इव चेतां सितावकानां महाहवे ॥ दृष्ट्वा माधवमाक्रंदे भीष्मा-
 योद्यतमंतिके ॥ ५९ ॥ हतोभीष्मो हतोभीष्मस्तत्र तत्र वचो महत् ॥ अश्रूयत महाराज वासुदेव भयात्तदा ॥ ६० ॥ पीतकौशेयसंवीतो मणिस्सामोजनार्दनः ॥ शु-
 शुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्मालीयथांबुदः ॥ ६१ ॥ ससिंह इव मातंगं यूथर्षभ इव र्षभं ॥ अभिदुद्राव वेगेन विनदन्यादवर्षभः ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सर्वतःइहामुत्रच ॥ ६६ ॥ अन्वक्पश्चादामो ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ आपूर्णैकताभिरितिरोषः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

तमापतंतं संप्रेक्ष्य पुंडरीकाक्षमाहवे ॥ असंभ्रमं रणे भीष्मो विचर्षमहद्भुः ॥ ६३ ॥ उवाच चैव गोविंदमसंभ्रांतेन चेतसा ॥ एत्येहि पुंडरीकाक्षदेव देवनमोस्तु
ते ॥ ६४ ॥ मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ॥ त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ ॥ ६५ ॥ श्रेय एव परं कृष्णलोके भवति सर्वतः ॥ संभावितोऽस्मि गोविंद
त्रैलोक्ये नाद्यसंयुगे ॥ ६६ ॥ प्रहरस्व यथेष्टं वै दासोऽस्मितवचानघ ॥ अन्वगेव ततः पार्यः समभिद्रुत्य केशवं ॥ ६७ ॥ निजग्राहमहाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ नि
गृह्यमाणः पार्येन कृष्णो राजो वलोचनः ॥ ६८ ॥ जगामैवैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ॥ पार्यस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा ॥ ६९ ॥ निजग्राह हृषीकेशं कथं
चिद्दशमेपदे ॥ तत एव मुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणं ॥ ७० ॥ निःश्वसंतं यथानागमर्जुनः प्रणयात्सखा ॥ निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ॥ ७१ ॥ यत्त्वया क
थितं पूर्वं न प्रोत्स्यामीति केशव ॥ मिथ्यावादी तिलोकास्त्वां कथयिष्यंति माधव ॥ ७२ ॥ ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि पितामहं ॥ शपे केशव शस्त्रेण सत्येन सुरु
तेन च ॥ ७३ ॥ अंतं यथागमिष्यामि शत्रूणां शत्रुसूदन ॥ अद्यैव पश्यदुर्धर्षपात्यमानं महारथं ॥ ७४ ॥ तारापतिमिवापूर्णमंतकाले यदृच्छया ॥ माधवस्तु वचः
श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः ॥ ७५ ॥ न किंचिदुक्त्वास क्रोधारुरो हरथं पुनः ॥ तौरथस्यौ न रव्याघ्रौ भीष्मः शांतनवः पुनः ॥ ७६ ॥ ववर्ष शरवर्षेण मेघोदध्याय
थाचलौ ॥ प्राणानादत्तयोधानां पिता देवव्रतस्तव ॥ ७७ ॥ गभस्तिभिरिवादित्यस्ते जांसि शिशिरात्यये ॥ यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्जु र्युधिपांडवाः ॥ ७८ ॥ त
था पांडवसैन्यानि बभञ्ज युधिते पिता ॥ हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ॥ ७९ ॥ निरीक्षितुं न शोक्ते भीष्ममप्रतिमं रणे ॥ मध्यंगतमिवादित्यं प्रतपंतं स्वते
जसा ॥ ८० ॥ तेवध्यमाना भीष्मेण शतशोथसहस्रशः ॥ कुर्वाणं समरे कर्माण्यतिमानुषविक्रमं ॥ ८१ ॥ वीक्षां च कुर्महाराज पांडवा भयपीडिताः ॥ तथा पांडव
सैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ॥ ८२ ॥ त्रातारं नाध्यगच्छंत गावः पंकगता इव ॥ पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्बला बलिनारणे ॥ ८३ ॥ महारथं भारत दुष्प्रकंपं शरौघि
णं प्रतपंतं नरेन्द्रान् ॥ भीष्मं न शोकुः प्रतिवीक्षितुं तेशार्विषं सूर्यमिवातपंतं ॥ ८४ ॥ विमृद्भस्तस्य तु पांडुसेनामस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः ॥ ततो बलानां श्रमक
र्षितानां मनोऽवहारं प्रतिसंवभूव ॥ ८५ ॥ इति श्रीम० भीष्मपर्वणि भीष्मव० नवमदिवसयुद्धसमाप्तौ षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

युध्यतामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एकतइतिद्वितीयांतात्तसिः एकंकेवलंमृत्युमृत्युमेवाभ्येतीत्यर्थः ॥ २० ॥

संजयवाच युध्यतामेवतेषांतुभास्करेऽस्तमुपागते ॥ संध्यासमभवद्दोराणापश्यामततोरणं ॥ १ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजासंध्यांसंदृश्यभारत ॥ वध्यमानंचभीष्मेणत्यक्तास्त्रंभयविद्वलं ॥ २ ॥ स्वसैन्यंचपरावृत्तंपलायनपरायणं ॥ भीष्मंचयुधिसंरब्धंपीडयंतंमहारथं ॥ ३ ॥ सोमकांश्चजितान्दृष्ट्वानिरुत्साहान्महारथान् ॥ चिंतयित्वाततोराजाअवहारमरोचयत् ॥ ४ ॥ ततोऽवहारंसैन्यानांचक्रेराजायुधिष्ठिरः ॥ तथैवतवसैन्यानामवहारोत्थभूतदा ॥ ५ ॥ ततोवहारंसैन्यानांरुत्वातत्रमहारथाः ॥ न्यविशंतकुरुश्रेष्ठसंग्रामेक्षतविक्षताः ॥ ६ ॥ भीष्मस्यसमरेकर्मचिंतयानांस्तुपांडवाः ॥ नालभंततदाशांतिंभीष्मवाणप्रपीडिताः ॥ ७ ॥ भीष्मोपिसमरेजित्वापांडवान्सहस्रंजयान् ॥ पूज्यमानस्तवसुतैर्वधमानश्चभारत ॥ ८ ॥ न्यविशत्कुरुभिःसार्धंहृष्टरूपैःसमंततः ॥ ततोरात्रिःसमभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ॥ ९ ॥ तस्मिन्रात्रिमुखेघोरेपांडवावृष्णिभिःसह ॥ संजयाश्चदुराधर्षामंत्रायसमुपाविशन् ॥ १० ॥ आत्मनिःश्रेयसंसर्वेप्राप्तकालंमहाबलाः ॥ मंत्रयामासुरव्यग्रामंत्रनिश्चयकोविदाः ॥ ११ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामंत्रयित्वाचिरंनृप ॥ वासुदेवंसमुद्दीक्ष्यवचनंचेदमाददे ॥ १२ ॥ रुष्णपश्यमहात्मानंभीष्मंभीमपराक्रमं ॥ गजंनलवनानीवविमृद्वंतंवलंमम ॥ १३ ॥ नचैवैनंमहात्मानमुत्सहामोनिरीक्षितुं ॥ लेलित्यमानंसैन्येषुप्रवृद्धमिवपावकं ॥ १४ ॥ यथाघोरोमहानागस्तक्षकोवैविषोल्बणः ॥ तथाभीष्मोरणेक्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रःप्रतापवान् ॥ १५ ॥ गृहीतचापःसमरेप्रमुंचन्निशिताञ्छरान् ॥ शक्योजेतुंयमःक्रुद्धोवज्रपाणिश्चदेवराट् ॥ १६ ॥ वरुणःपाशभृच्चापिसगदोवाधनेश्वरः ॥ नतुभीष्मःसुसंकुद्धःशक्योजेतुंमहाहवे ॥ १७ ॥ सोहमेवंगतेरुष्णनिमग्नःशोकसागरे ॥ आत्मनोबुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्यसयुगे ॥ १८ ॥ वनंयास्यामिदुर्धर्षश्रेयोवैतत्रमेगतं ॥ नयुद्धंरोचतेरुष्णहंतिभीष्मोहिनःसदा ॥ १९ ॥ यथाप्रज्वलितंवह्निपतंगःसमभिद्रवन् ॥ एकतोमृत्युमभ्येतितथाहंभीष्ममीयिवान् ॥ २० ॥ क्षयंनीतोस्मिवाष्णीयराज्यहेतोःपराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैवमेशूराःसायकैर्भृशपीडिताः ॥ २१ ॥ मल्लतेभ्रातृसौहार्दाद्राज्यभ्रष्टावनंगताः ॥ परिक्लिष्टातथारुष्णामल्लतेमधुसूदन ॥ २२ ॥ जीवितंबहुमन्येहंजीवितंत्यद्यदुर्लभं ॥ जीवितस्याद्यशेषेणचरिष्येधर्ममुत्तमं ॥ २३ ॥ यदितेहमनुग्रांत्योभ्रातृभिःसहकेशव ॥ स्वधर्मस्याविरोधेनहितंव्याहरकेशव ॥ २४ ॥ एवंश्रुत्वावचस्तस्यकारुण्याद्बहुविस्तरं ॥ प्रत्युवाचततःरुष्णःसांत्वयानोयुधिष्ठिरं ॥ २५ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ अयेदानीं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विपरीतः क्षुद्रेषु पराक्रमी गतसत्त्वो गतबुद्धिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

धर्मपुत्रविषादं त्वं मा कृथाः सत्यसंगर ॥ यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ २६ ॥ अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निः समतेजसौ ॥ माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ २७ ॥ मां वानियुंश्च सौहार्दाद्यो तस्ये भीष्मेण पाण्डव ॥ त्वत्पुत्रो मम हाराज किं कुर्यामहाहवे ॥ २८ ॥ हनिष्यामिरणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभ ॥ पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फाल्गुनः ॥ २९ ॥ यदि भीष्मे हते वीरे जयं पश्यसि पाण्डव ॥ हंता स्म्ये करयेनाद्य कुरुद्वंद्वं पितामहं ॥ ३० ॥ पश्य मे विक्रमं राजन्महं द्रस्येव संयुगे ॥ विमुंचंतं महात्माणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ ३१ ॥ यः शत्रुः पांडुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ॥ मदर्थं भवदीया ये ये मदीयास्त वैवते ॥ ३२ ॥ तव भ्राता मम सखा संबंधी शिष्य एव च ॥ मां सान्युत्कृत्य दास्यामि फाल्गुनार्थं महीपते ॥ ३३ ॥ एष चापि न रव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ॥ एष नः समयस्तात तारये मम परस्परं ॥ ३४ ॥ समांनियुंश्च राजेंद्र यथा योद्धा भवाम्यहं ॥ प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ॥ ३५ ॥ घातयिष्यामि गांगेयमिति लोकस्य संनिधौ ॥ परिरक्ष्यमिदं तावद्वचः प्रार्थस्यधीमतः ॥ ३६ ॥ अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ॥ अथवा फाल्गुनस्यैष भारः परिमितोरणे ॥ ३७ ॥ सह निष्यतिसंग्रामे भीष्मं परपुरंजय ॥ अशक्यमपि कुर्याद्विरणे पार्थः समुद्यतः ॥ ३८ ॥ त्रिदशान्वासमुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ॥ निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३९ ॥ विपरीतो महावीर्यो गतसत्त्वो ल्पजीवनः ॥ भीष्मः शांतनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥ ४० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ॥ सर्वे त्येतेन पर्याप्तास्तव वेगविधारणे ॥ ४१ ॥ नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेतद्यथेप्सितं ॥ यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्यक्षे व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ सेंद्रानपिरणे देवान् जयेयं जयतां वर ॥ त्वया नाथेन गोविंद किमु भीष्मं महारथं ॥ ४३ ॥ न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वात्मगौरवात् ॥ अयुध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ४४ ॥ समयस्तु कृतः कश्चिन्मम भीष्मेण संयुगे ॥ मंत्रयिष्ये तवार्थाय न तु यो तस्येकयंचन ॥ ४५ ॥ दुर्योधनार्थं यो तस्यामि सत्यमेतदिति प्रभो ॥ सहिराज्यस्य मे दाता मंत्रस्यैव च माधव ॥ ४६ ॥ तस्माद्देवव्रतं भूयो वधोपायार्थं मात्मनः ॥ भवता सहिताः सर्वे प्रयाम मधुसूदन ॥ ४७ ॥ तद्वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशुनरोत्तमं ॥ न चिरात्सर्ववार्ण्यमंत्रं पृच्छामकौरवं ॥ ४८ ॥ स वक्ष्यति हितं वाक्यं सत्यमस्मान् जनार्दन ॥ यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तास्मि संयुगे ॥ ४९ ॥ स नो जयस्य दाता स्यान्मंत्रस्य च दृढव्रतः ॥ बालाः पित्रा विहीना श्रुतेन संवर्धिता वयं ॥ ५० ॥ तंचेत्पितामहं दृढं हंतुमिच्छामि माधव ॥ पितुः पितरमिष्टं च धिगस्तु क्षत्रजीविकां ॥ ५१ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

संजय उवाच ततो ब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनं ॥ रोचते मे महाप्राज्ञ राजेन्द्र तव भाषितं ॥ ५२ ॥ देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ॥ गम्यतां सव
धोपायं प्रष्टुं सागरगासुतः ॥ ५३ ॥ वक्तुमर्हति सत्यं सत्वया पृष्ठो विशेषतः ॥ तेव यन्तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहं ॥ ५४ ॥ गत्वा शांतनवं दृढमंत्रं पृच्छाम भारत ॥
सवोदास्यति मंत्रं यन्तेन योत्स्यामहे परान् ॥ ५५ ॥ एवमामन्त्र्य ते वीराः पांडवाः पांडुपूर्वजं ॥ जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वार्यवान् ॥ ५६ ॥ विमुक्तशस्त्रकवचा
भीष्मस्य सदनं प्रति ॥ प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रणिपेदिरे ॥ ५७ ॥ पूजयन्तो महाराज पांडवा भरतर्षभ ॥ प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमभ्ययुः ॥ ५८ ॥
तानुवाच महाबाहु भीष्मः कुरुपितामहः ॥ स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतं ते धनं जय ॥ ५९ ॥ स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय यमयोस्तदा ॥ किं वा कार्यं करोम्यद्युष्माकं
प्रीतिवर्धनं ॥ ६० ॥ सर्वात्मनापि कर्तास्मि यदपि स्यात्सुदुष्करं ॥ तथा ब्रुवाणं गांगेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ॥ ६१ ॥ उवाच राजा दीनात्मा प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ क
थं जयेम सर्वज्ञ कथं राज्यं लभेम हि ॥ ६२ ॥ प्रजानां संशयो न स्यात्कथं तन्मे वद प्रभो ॥ भवान् हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ॥ ६३ ॥ भवंतं समरे वीरविषहे
म कथं वयं ॥ न हिते सूक्ष्ममप्यस्ति रंघ्रं कुरुपितामह ॥ ६४ ॥ मंडले नैव धनुषा दृश्यसे संयुगे सदा ॥ आददानं संदधानं विकर्षतं धनुर्न च ॥ ६५ ॥ पश्यामस्त्वां महाबा
होरथे सूर्यमिवापरं ॥ रथाश्च नरनागानां हन्तारं परवीरहन् ॥ ६६ ॥ कोयवोत्सहते जेतुं त्वां पुमान् भरतर्षभ ॥ वर्षताशरवर्षाणि संयुगे वैशसंक्रुतं ॥ ६७ ॥ क्षयं नीता हि पृ
तना संयुगे महती मम ॥ यथा युधि जयेम त्वां यथा राज्यं भृशं मम ॥ ६८ ॥ मम सैन्यस्य च क्षेमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ततो ब्रवीच्छांतनवः पांडवान्यां दुपूर्वजः ॥
॥ ६९ ॥ न कथंचन कौंतेय मयि जीवति संयुगे ॥ जयो भवति सर्वज्ञ सत्यमेतद्वीमते ॥ ७० ॥ निर्जिते मयि युद्धे नरणे जेप्यथ पांडवाः ॥ क्षिप्रं मयि प्राहरध्वं यदी
च्छथरणे जयं ॥ ७१ ॥ अनुजानामिवः पार्थाः प्रहरध्वं यथा सुखं ॥ एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितोऽहं ॥ ७२ ॥ हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयतां ॥ युधि
ष्ठिर उवाच ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेम हि ॥ ७३ ॥ भवंतं समरे कुद्वंद्वं दहस्तमिवांतकं ॥ शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ॥ ७४ ॥ न भवान्सम
रेशक्यः सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ भीष्म उवाच सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पांडव ॥ ७५ ॥ नाहं जेतुं रणे शक्यः सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीत
वरकामुकः ॥ ७६ ॥ ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते हन्युर्महारथाः ॥ निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ॥ ७७ ॥

॥७८॥७९॥८०॥८१॥८२॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥९१॥ परुषीकृतःरुक्षीकृतः ॥९२॥९३॥९४॥९५॥९६॥ युद्धदुर्मदंयुद्धोत्सुकं॥९७॥गमिष्यतिपुंमक्षयंभीष्मइतिशेषः॥९८॥

द्रवमाणेचभीतेचतवास्मीतिचवादिनि ॥ स्त्रियांस्त्रीनामधेयेचविकलेचैकपुत्रिणि ॥ ७८ ॥ अप्रशस्तेनरेचैवनयुद्धंरोचतेमम ॥ इमंमेशृणुराजेंद्रसंकल्पपूर्व
चितितं ॥ ७९ ॥ अमंगल्यध्वजंदृष्ट्वानयुध्येयंकदाचन ॥ यएषद्रौपदोराजंस्तवसैन्येमहारयः ॥ ८० ॥ शिखंडीसमरामर्षीशूरश्चसमितिजयः ॥ यथाभवच्चस्त्री
पूर्वपश्चात्पुंस्त्वंसमागतः ॥ ८१ ॥ जानंतिचभवंतोपिसर्वमेतद्यथातथं ॥ अर्जुनःसमरेशूरःपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ ८२ ॥ मामेवविशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतुदंशि
तः ॥ अमंगल्यध्वजेतस्मिन्स्त्रीपूर्वचविशेषतः ॥ ८३ ॥ नप्रहर्तुमभीप्सामिगृहीतेषुःकथंचन ॥ तदंतरंसमासाद्यपांडवोमांधनंजयः ॥ ८४ ॥ शरैर्घातयतुक्षिप्रंस
मंताद्भरतर्षभ ॥ नतंपश्यामिलोकेषुमांहन्यायःसमुद्यतं ॥ ८५ ॥ ऋतेरुष्णान्महाभागात्पांडवाद्वाधनंजयात् ॥ एषतस्मात्पुरोधायकंचिदन्यममाग्रतः ॥ ८६ ॥
आत्तशस्त्रोरणेयत्तो गृहीतवरकर्मुकः ॥ मांपातयतुवीभत्सुरेवंतवजयोधुवं ॥ ८७ ॥ एतत्कुरुष्वकौंतेययथोक्तंममसुव्रत ॥ संग्रामेधार्तराष्ट्रांश्चहन्याःसर्वान्स
मागतान् ॥ ८८ ॥ संजयउवाच तेतुज्ञात्वाततःपार्थाजग्मुःस्वशिविरंप्रति ॥ अभिवाद्यमहात्मानंभीष्मंकुरुपितामहं ॥ ८९ ॥ तथोक्तवतिगांगेयेपरलो
कायदीक्षिते ॥ अर्जुनोदुःखसंतप्तःसत्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ९० ॥ गुरुणाकुरुवृद्धेनकृतप्रज्ञेनधीमता ॥ पितामहेनसंग्रामेकथंयोद्धास्मिमाधव ॥ ९१ ॥ क्रीडता
हिमथाबाल्येवासुदेवमहामनाः ॥ पांसुरुषितगात्रेणमहात्मापरुषीकृतः ॥ ९२ ॥ यस्याहमधिरुद्धांकंवालःकिलगदाग्रज ॥ तातेत्यवोचंपितरंपितुःपांडोर्महा
त्मनः ॥ ९३ ॥ नाहंतातस्तवपितुस्तातोस्मितवभारत ॥ इतिमामब्रवीद्बाल्येयःसवध्यःकथंमया ॥ ९४ ॥ कामंवध्यतुसैन्यंमेनाहंयोत्स्येमहात्मना ॥ जयोवास्तुव
धोवामेकथंवारुष्णमन्यसे ॥ ९५ ॥ वासुदेवउवाच प्रतिज्ञायवधंजिष्णोपुराभीष्मस्यसंयुगे ॥ क्षत्रधर्मेस्थितःपार्थकथंनैनंहनिष्यसि ॥ ९६ ॥ पातयै
नरथात्पार्थक्षत्रियंयुद्धदुर्मदं ॥ नाहत्वायुधिगांगेयंविजयस्तेभविष्यति ॥ ९७ ॥ दृष्टमेतत्पुरादेवैर्गमिष्यतियमक्षयं ॥ यदृष्टंहिपुरापार्थतत्तथानतदन्यथा ॥
॥ ९८ ॥ नहिभीष्मंदुराधर्षव्यात्ताननमिवांतकं ॥ त्वदन्यःशक्रयाद्योद्धुमपिवज्रधरःस्वयं ॥ ९९ ॥ जहिभीष्मंस्थिरोभूत्वाशृणुचेदंवचोमम ॥ यथोवाचपुराशक्रंम
हाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥ १०० ॥ ज्यायांसमपिचेदृङ्गुणैरपिसमन्वितं ॥ आततायिनमायांतहन्याद्वातकमात्मनः ॥ १०१ ॥ शाश्वतोयांस्थितोधर्मःक्षत्रियाणांध
नंजय ॥ योद्धव्यंरक्षितव्यंचयष्टव्यंचानसूयुभिः ॥ १०२ ॥

॥९९॥१००॥आततायिनमित्यस्यघातकमितिविशेषणमन्येभ्यआततायिभ्योव्यवच्छेदायोक्तं॥१०१॥१०२॥

निधनं निधनहेतुः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे समाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच शिखंडी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवं ॥ दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पांचाल्यं विनिवर्तते ॥ १०३ ॥ ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखंडिनं ॥ गांगे
यं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥ १०४ ॥ अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः ॥ शिखंड्यपियुधां श्रेष्ठं भीष्ममेवाभियोधयेत् ॥ १०५ ॥ श्रुतं हि कुरु
मुख्यस्य नाहं हन्यां शिखंडिनं ॥ कन्यात्येषा पुरा भूत्वा पुरुषः समपद्यत ॥ १०६ ॥ इत्येवं निश्चयं कृत्वा पांडवाः सह माधवाः ॥ अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्दृष्टमान
साः ॥ शयनानियथास्वानिभोजिरे पुरुषर्षभाः ॥ १०७ ॥ इ० भीष्मप० भीष्मवधप० नवमदिवसावहारोत्तरमंत्रे समाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥
धृतराष्ट्र उवाच कथं शिखंडी गांगेयमभ्यवर्तत संयुगे ॥ पांडवांश्च कथं भीष्मस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १ ॥ संजय उवाच ततस्ते पांडवाः सर्वे सूर्यस्योदय
नं प्रति ॥ ताड्यमाना सुभेरीषु मृदंगेष्वानकेषु च ॥ २ ॥ आयत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समंततः ॥ शिखंडिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पांडवा युधि ॥ ३ ॥ कृत्वा व्यूहं महारा
ज सर्वशत्रुनिबर्हणं ॥ शिखंडी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशांपते ॥ ४ ॥ चक्ररक्षो ततस्तस्य भीमसेन धनंजयौ ॥ पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ॥ ५ ॥
सात्यकिश्चैकितानश्च तेषां गोमामहारथः ॥ धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्पंचालैरभिरक्षितः ॥ ६ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजाय माभ्यां सहितः प्रभुः ॥ प्रययौ सिंहनादेन नादयं
भरतर्षभ ॥ ७ ॥ विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः ॥ द्रुपदश्च महाबाहो ततः पश्चाद्दुपाद्रवत् ॥ ८ ॥ केकया भ्रातरः पंच धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ जघनं पालया
मासुः पांडुसैन्यस्य भारत ॥ ९ ॥ एवं व्यूहमहासैन्यं पांडवास्तववाहिनीं ॥ अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १० ॥ तथैव कुरवो राजन् भीष्मं कृत्वा म
हारथं ॥ अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पांडवाः प्रति ॥ ११ ॥ पुत्रैस्तव दुराधर्षो रक्षितः सुमहाबलैः ॥ ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महाबलः ॥ १२ ॥ भगदत्तस्ततः
पश्चाद्गजानीकेन संवृतः ॥ कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३ ॥ कांबोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः ॥ मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥
॥ १४ ॥ तथैवान्ये महेष्वासाः सुशर्म प्रमुखानृपाः ॥ जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ॥ १५ ॥ दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवो युधि ॥ आसुरानकरो
द्यूहान्यैशा चानथराक्षसान् ॥ १६ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषां च भारत ॥ अन्योन्यं निघ्नतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनं ॥ १७ ॥ अर्जुन प्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखंडि
नं ॥ भीष्मं युद्धेभ्यवर्तत किरंतो विविधान् शरान् ॥ १८ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कामं स्वच्छंदं अभ्यसप्रक्षिप ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तत्र भारतभीमेन ताडितास्तावकाः शरैः ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ १९ ॥ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ २० ॥ ते वध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ ॥ नाशकुवन्वारयितुं पांडवानां महद्वलं ॥ २१ ॥ ततस्तु तावकं सैन्यं वध्यमानं समंततः ॥ सुसंप्राप्तं दशदिशः काल्यमानं महारथैः ॥ २२ ॥ त्रातारं नाध्यगच्छंत तावका भरतर्षभ ॥ वध्यमानाः शितैर्वाणैः पांडवैः सहस्रं जयैः ॥ २३ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ पीड्यमानं बलं दृष्ट्वा पार्थैर्भीष्मः पराक्रमी ॥ यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २४ ॥ कथं वा पांडवान्युद्धे प्रत्युघातः परंतपः ॥ विनिघ्नन् सोमकान् वीरस्तदा चक्ष्व ममानघ ॥ २५ ॥ संजय उवाच ॥ आचक्षेते महाराज यदकार्षीत्पिता तव ॥ पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पांडवस्तंजयैः ॥ २६ ॥ प्रहृष्टमनसः शूराः पांडवाः पांडुपूर्वज ॥ अभवर्तत निघ्नंतस्तव पुत्रस्य वाहिनीं ॥ २७ ॥ तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनां ॥ नाभ्युपेततदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ॥ २८ ॥ स पांडवान्महेष्वासः पंचालांश्चैव स्तंजयान् ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्च शितैरंजलिकैस्तथा ॥ २९ ॥ अभ्यवर्षत दुर्धर्षस्य त्वाजीवितमात्मनः ॥ स पांडवानां प्रवरान्यंच राजन्महारथान् ॥ ३० ॥ आत्तशस्त्रोरणे यत्नाद्वारयामास स्मायकैः ॥ नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान् वीर्यामर्षप्रवेरितैः ॥ ३१ ॥ निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्यश्चामितं बहु ॥ रथिनोऽपातयद्राज नरथेभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ३२ ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पादातांश्च समागतान् ॥ ३३ ॥ गजारोहान् गजेभ्यश्च परेषां जयकारिणः ॥ तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथं ॥ ३४ ॥ पांडवाः समवर्तत वज्रहस्तमिवासुराः ॥ शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुंचन्निशिताञ्छरान् ॥ ३५ ॥ दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं संधारयन्वपुः ॥ मंडलीभूतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत ॥ ३६ ॥ संग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापोपमं महत् ॥ तदृष्ट्वा समरे कर्मपुत्रास्तव विशांपते ॥ ३७ ॥ विस्मयं परमं गत्वा पितामहमपूजयन् ॥ पार्थाविमनसो भूत्वा प्रैक्षंतपितरंतव ॥ ३८ ॥ युध्यमानं रणे शूरं विप्रचित्तिमिवामराः ॥ नचैनं वारयामासुर्व्यात्ताननमिवांतकं ॥ ३९ ॥ दशमेहनि संप्राप्ते स्थानां कंशिखंडिनः ॥ अदहन्निशितैर्वाणैः रुष्णवर्त्मवकाननं ॥ ४० ॥ तं शिखंडी त्रिभिर्वाणैरभ्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं कालस्तृष्टमिवांतकं ॥ ४१ ॥ संतेनातिभृशं विद्धः प्रैक्ष्य भीष्मः शिखंडिनं ॥ अनिच्छन्निवसं क्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ काममभ्यसवामावानत्वां योत्स्ये कथंचन ॥ यैव हित्वं रुताधात्रासैव हित्वं शिखंडिनी ॥ ४३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखंडी क्रोधमूर्छितः ॥ उवाचैनं तथा भीष्मं स्तक्किणीपरिसंलिहन् ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सुदृष्टः क्रियतां न पुनर्द्रक्ष्यसिलोकमिममिति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ साधयस्वस्वीकुरु जहिवा ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

जानामित्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयं करं ॥ मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्न्येन वै सह ॥ ४५ ॥ दिव्यश्रुते प्रभावो यं मया च बहुशः श्रुतः ॥ जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्ये
याहं त्वया सह ॥ ४६ ॥ पांडवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नरोत्तम ॥ अद्य त्वां योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम ॥ ४७ ॥ ध्रुवं च त्वां हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः ॥ एत
च्छ्रुत्वा च महाकथं यत्कृत्यं तत्समाचर ॥ ४८ ॥ काममभ्यसवामावानमेजीवन्ममोक्ष्यसे ॥ सुदृष्टः क्रियतां भीष्मलोको यं समितिं जय ॥ ४९ ॥ संजय उवाच
एवमुक्त्वा ततो भीष्मपंचभिर्नतपर्वभिः ॥ अविध्यतरणे भीष्मं प्रणुनं वाक्यसायकैः ॥ ५० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स व्यसार्चामहारथः ॥ कालो यमिति संचित्य शि
खंडिनमचोदयत् ॥ ५१ ॥ अहं त्वामनुयास्यामि परान्विद्रावयन् शरैः ॥ अभिद्रव सुसंरज्यो भीष्मं भीमपराक्रमं ॥ ५२ ॥ न हिते संयुगे पीडां शक्तः कर्तुं महाबलः ॥
तस्मादद्य महाबाहो यत्नाद्भीष्ममभिद्रव ॥ ५३ ॥ अहं त्वासमरे भीष्मं यदियास्यसि मारिप ॥ अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ ५४ ॥ नावहास्यायथा
वीरभवे मपरमाहवे ॥ तथा कुरुरणे यत्नं साधयस्व पितामहं ॥ ५५ ॥ अहं ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि महाबल ॥ वारयन् रथिनः सर्वान्साधयस्व पितामहं ॥ ५६ ॥ द्रो
णं च द्रोणपुत्रं च रूपं चाथ सुयोधनं ॥ चित्रसेनं विकर्णं च सैधवं च जयद्रथं ॥ ५७ ॥ विंदानुविंदा वा वंत्यौ कां वोजं च सुदक्षिणं ॥ भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महाव
लं ॥ ५८ ॥ सौमदत्तिं तथा शूरमार्यशृंगि च राक्षसं ॥ त्रिगतराजं चरणे सहसर्वैर्महारथैः ॥ ५९ ॥ अहमावारयिष्यामि विलेवमकरालयं ॥ कुहंश्च सहितान्सर्वान्यु
ध्यमानान् महाबलान् ॥ निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहं ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मशिखंडिसमागमे अष्टाधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच कथं शिखंडी गांगेयमभ्यधावत्पितामहं ॥ पांचाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मा
त्मानं यतव्रतं ॥ १ ॥ केऽरक्षन् पांडवानीकेशिखंडिनमुदायुधाः ॥ त्वरमाणास्त्वेराकाले जिगीषंतो महारथाः ॥ २ ॥ कथं शांतनवो भीष्मः सतास्मिन् दशमे हनि ॥
अयुध्यत महावीर्यः पांडवैः सह संजयैः ॥ ३ ॥ नमृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखंडिना ॥ कच्चिन्नरथभंगोऽस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥ ४ ॥ संजय उवाच
नाशीर्यत धनुश्चास्य रथभंगो न चाप्यभूत् ॥ युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ ५ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ कथमिति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ समितिजयःसंगमजित् समितियुद्धे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ द्रवतेद्रावयति ॥ २० ॥ २१ ॥ गतिधामआश्रयमितिया
निघ्नतःसमरेशत्रूनशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अनेकशतसाहस्रास्तावकानांमहारथाः ॥ ६ ॥ तथादंतिगणाराजह्याश्रैवसुसज्जिताः ॥ अभ्यवर्ततयुद्धायपुरस्कृत्य
पितामहं ॥ ७ ॥ यथाप्रतिज्ञंकौरव्यसचापिसमितिजयः ॥ पार्थानामकरोद्भीष्मःसततंसमितिक्षयं ॥ ८ ॥ युध्यमानंमहेष्वासंविनिघ्नंतंपरानशरैः ॥ पंचालाः
पांडवैःसार्धंसर्वेतेनाभ्यवारयन् ॥ ९ ॥ दशमेहनिसंप्राप्तेततस्तांरिपुवाहिनीं ॥ कीर्यमाणांशितैर्वाणैःशतशोथसहस्रशः ॥ १० ॥ नहिभीष्मंमहेष्वासंपांडवाः
पांडुपूर्वज ॥ अशक्रुवन्नणेजेतुंपाशहस्तमिवांतकं ॥ ११ ॥ अथोपायान्महाराजसव्यसाचीधनंजयः ॥ त्रासयन्त्रथिनःसर्वान्वीभत्सुरपराजितः ॥ १२ ॥ सिंह
वद्दिनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्याविक्षिपन्मुहुः ॥ शरौघान्विस्तृजन्पार्थोव्यचरत्कालवद्वणे ॥ १३ ॥ तस्यशब्देनवित्रस्तास्तावकाभरतर्षभ ॥ सिंहस्येवमृगाराजन्व्यद्रवंत
महाभयात् ॥ १४ ॥ जयंतंपांडवंदंष्ट्रात्वसैन्यंचाभिपीडितं ॥ दुर्योधनस्ततोभीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः ॥ १५ ॥ एषपांडुसुतस्तातश्वेताश्वःरुष्णसारथिः ॥ दहते
मामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मवकाननं ॥ १६ ॥ पश्यसैन्यानिगांगेयद्रवमाणानिसर्वशः ॥ पांडवेनयुधांश्रेष्ठकाल्यमानानिसंयुगे ॥ १७ ॥ यथापशुगणान्यालः
संकलयतिकानने ॥ तथेदंमामकंसैन्यंकाल्यतेशत्रुतापन ॥ १८ ॥ धनंजयशरैर्भग्नंद्रवमाणंततस्ततः ॥ भीमोप्येवंदुराधर्षोविद्रावयतिमेवलं ॥ १९ ॥ सात्य
किश्चेकितानश्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ अभिमन्युःसुविक्रांतोवाहिनींद्रवतेमम ॥ २० ॥ धृष्टद्युम्नस्तथाशूरोराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ व्यद्रावयेतांसहसासैन्यंम
ममहारणे ॥ २१ ॥ वध्यमानस्यसैन्यस्यसर्वैरेतैर्महारथैः ॥ नान्यांगतिंप्रपश्यामिस्थानेयुद्धेचभारत ॥ २२ ॥ ऋतेत्वांपुरुषव्याघ्रदेवतुल्यपराक्रमं ॥ पर्याप्तु
भवान्शीघ्रंपीडितानांगतिर्भव ॥ २३ ॥ एवमुक्तोमहाराजपितादेवव्रतस्तव ॥ चिंतयित्वामुहूर्ततुरुत्वानिश्चयमात्मनः ॥ २४ ॥ तवसंधारयन्पुत्रमब्रवीच्छां
तनोःसुतः ॥ दुर्योधनविजानीहिस्थिरोभूत्वाविशांपते ॥ २५ ॥ पूर्वकालंतवमयाप्रतिज्ञातंमहाबल ॥ हत्वादशसहस्राणिक्षत्रियाणांमहात्मनां ॥ २६ ॥ सं
ग्रामाद्वप्यातव्यमेतत्कर्मममाङ्गिकं ॥ इतितत्कृतवांश्चाहंयथोक्तंभरतर्षभ ॥ २७ ॥ अद्यचापिमहत्कर्मप्रकरिष्येमहाबल ॥ अहंवाद्यहतःशेष्येहनिष्येवाद्यपां
डवान् ॥ २८ ॥ अद्यतेपुरुषव्याघ्रप्रतिमोक्ष्येऋणंतव ॥ भर्तृपिंडकृतंराजन्निहतःपृतनामुखे ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वाभरतश्रेष्ठक्षत्रियान्प्रवपञ्छरैः ॥ आससाददुराध
र्षःपांडवानाप्मनीकिर्नी ॥ ३० ॥

वत् स्थानेअवस्थाने ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आङ्गिकंदिवसकार्यं ॥ २७ ॥ शेष्येत्यप्स्यामि ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥ इतिभी०नै०भारतभावदीपेनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०९॥ ॥५॥ ॥५॥ अर्जुनइति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥

अर्नाकमध्येतिष्ठंतंगांगेयंभरतर्षभ ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंपांडवाःप्रत्यवारयन् ॥ ३१ ॥ दशमेहनिभीष्मस्तुदर्शयन्शक्तिमात्मनः ॥ राजन्शतसहस्राणिसोव
धीकुरुर्नंदन ॥ ३२ ॥ पंचालानांचयेश्रेष्ठाराजपुत्रामहारथाः ॥ तेषामादत्ततेजांसिजलंसूर्यइवांशुभिः ॥ ३३ ॥ हत्वादशसहस्राणिकुंजराणांतरस्विनां ॥ सा
रोहाणांमहाराजहयानांचायुतंतथा ॥ ३४ ॥ पूर्णेशतसहस्रेद्देपादातानांनरोत्तमः ॥ प्रजज्वालरणेभीष्मोविधूमइवपावकः ॥ ३५ ॥ नचैवंपांडवेयानांकेचिच्छे
कुर्निरीक्षितुं ॥ उत्तरंमार्गमास्थायतपंतमिवभास्करं ॥ ३६ ॥ तेषांडवेयाःसंरब्ध्यामहेष्वासेनपीडिताः ॥ वधायाभ्यद्रवन्भीष्मंस्तंजयाश्वमहारथाः ॥ ३७ ॥ संयु
ज्यमानोवहुभिर्भीष्मःशांतनवस्तथा ॥ अवकीर्णोमहामेरुःशैलोमैघैरिवावृतः ॥ ३८ ॥ पुत्रास्तुतवगांगेयंसमंतात्पर्यवारयन् ॥ महत्यासेनयामार्थततोयुद्ध
मवर्तत ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मदुर्योधनसंवादेनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥५॥ ॥५॥
संजयउवाच अर्जुनस्तुरणेरानृद्ध्वाभीष्मस्यविक्रमं ॥ शिखंडिनमथोवाचसमभ्येहिपितामहं ॥ १ ॥ नचापिभीस्त्वयाकार्याभीष्मादद्यकथंचन ॥ अह
मेनंशरैस्तीक्ष्णैःपातयिष्येरथोत्तमात् ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितं ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तथाराजन्सौभद्रश्च
महारथः ॥ लष्टावाद्रवतांभीष्मंश्रुत्वापार्थस्यभाषितं ॥ ४ ॥ विराटद्रुपदौवृद्धौकुंतिभोजश्चदंशितः ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंपुत्रस्यतवपश्यतः ॥ ५ ॥ नकुलःसहदेव
श्चधर्मराजश्चवीर्यवान् ॥ तथेतराणिसैन्यानिसर्वाण्येवविशांपते ॥ ६ ॥ समाद्रवंतगांगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितं ॥ प्रत्युद्युस्तावकाश्चसमेतांस्तान्महारथान् ॥
॥ ७ ॥ यथाशक्तियथोत्साहंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ चित्रसेनोमहाराजचेकितानंसमभ्ययात् ॥ ८ ॥ भीष्मप्रेप्सुरणेयांतंवपंव्याघ्रशिशुर्यथा ॥ धृष्टद्युम्नमहाराजं
भीष्मांतिकमुपागतं ॥ ९ ॥ त्वरमाणंरणेयत्तंरुतवर्मान्यवारयत् ॥ भीमसेनंलुसंकुद्धंगांगेयस्यवधैपिणं ॥ १० ॥ त्वरमाणोमहाराजसौमदंतिन्यवारयत् ॥ त
थैवनकुलंशूरंकिरंतंसायकान्बहून् ॥ ११ ॥ विकर्णोवारयामासइच्छन्भीष्मस्यजीवितं ॥ सहदेवंतथाराजन्यांतंभीष्मरथंप्रति ॥ १२ ॥ वारयामाससंकुद्धःरु
पःशारदतोयुधि ॥ राक्षसंकूरकर्माणंभीमसेनिमहाबलं ॥ १३ ॥ भीष्मस्यनिधनंप्रेप्सुंदुर्मुखोभ्यद्रवद्वली ॥ सात्यकिंसमरेयांतंतवपुत्रोन्यवारयत् ॥ १४ ॥ अ
भिमन्युंमहाराजयांतंभीष्मरथंप्रति ॥ सुदक्षिणोमहाराजकांवाजःप्रत्यवारयत् ॥ १५ ॥

॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ रभसंकृतोत्साहं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रलयानिवप्रलयकालीनानिव ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अद्भुतंअमृतपूर्वं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 विराटद्रुपदौवृद्धौसमेतावरिमर्दनौ ॥ अश्वत्थामाततःक्रुद्धोवारयामासभारत ॥ १६ ॥ तथापांडुसुतंज्येष्ठंभीष्मस्यवधकांक्षिणं ॥ भारद्वाजोरणेयत्तोधर्मपुत्र
 मवारयत् ॥ १७ ॥ अर्जुनंरभसंयुद्धेपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ भीष्मप्रेप्सुंमहाराजभासयंतंदिशोदश ॥ १८ ॥ दुःशासनोमहेष्वासोवारयामाससंयुगे ॥ अन्येच
 तावकायोधाःपांडवानांमहारथान् ॥ १९ ॥ भीष्मस्याभिमुखान्यातान्वारयामासुराहवे ॥ धृष्टद्युम्नस्तुसैन्यानिप्राक्रोशंस्तुपुनःपुनः ॥ २० ॥ अभ्यद्रवतसंर
 ब्धोभीष्ममेकंमहारथः ॥ एषोर्जुनोरणेभीष्मंप्रयातिकुरुनंदनः ॥ २१ ॥ अभ्यद्रवतमाभैष्टभीष्मोहिप्राप्यतेनवः ॥ अर्जुनंसमरेयोद्धुंनोत्सहेतापिवासवः ॥
 ॥ २२ ॥ किमुभीष्मोरणेवीरागतसत्वोऽल्पजीवितः ॥ इतिसेनापतेःश्रुत्वापांडवानांमहारथाः ॥ २३ ॥ अभ्यद्रवंतसंहृष्टागांगेयस्यरथंप्रति ॥ आगच्छमाना
 न्समरेवार्योघान्प्रलयानिव ॥ २४ ॥ अवारयंतसंहृष्टास्तावकाःपुरुषर्षभाः ॥ दुःशासनोमहाराजभयंत्यत्कामहारथः ॥ २५ ॥ भीष्मस्यजीविताकांक्षीधनंज
 यमुपाद्रवत् ॥ तथैवपांडवाःशूरागांगेयस्यरथंप्रति ॥ २६ ॥ अभ्यद्रवंतसंग्रामेतवपुत्रान्महारथाः ॥ तत्राद्भुतमपश्यामचित्ररूपंविशांपते ॥ २७ ॥ दुःशासनर
 थंप्राप्ययत्पार्थोनात्यवर्तत ॥ यथावारयतेवेलाक्षुब्धतोयंमहार्णवं ॥ २८ ॥ तथैवपांडवंक्रुद्धंतवपुत्रोन्यवारयत् ॥ उभौतौरथिनांश्रेष्ठावुभौभारतदुर्जयौ ॥
 ॥ २९ ॥ उभौचंद्रार्कसदृशौकांत्यादीत्याचभारत ॥ तथातौजातसंरंभावन्योन्यवधकांक्षिणौ ॥ ३० ॥ समीयतुर्महासंख्येमयशक्रौयथापुरा ॥ दुःशासनोम
 हाराजपांडवंविशिखैस्त्रिभिः ॥ ३१ ॥ वासुदेवंचविंशत्याताडयामाससंयुगे ॥ ततोर्जुनोजातमन्युर्वाष्णेयंवीक्ष्यपीडितं ॥ ३२ ॥ दुःशासनंशतेनाजौनाराचा
 नांसमार्पयत् ॥ तेतस्यकवचंभित्वापपुःशोणितमाहवे ॥ ३३ ॥ दुःशासनस्त्रिभिःक्रुद्धःपार्थविव्याधपत्रिभिः ॥ ललाटेभरतश्रेष्ठशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ३४ ॥ ल
 लाटस्थैस्तुतैर्वाणैःशुशुभेपांडवोरणे ॥ यथामेरुर्महाराजशृंगैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ ३५ ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासःपुत्रेणतवधन्विना ॥ व्यराजतरणेपार्थःकिंशुकः
 पुष्पवानिव ॥ ३६ ॥ दुःशासनंततःक्रुद्धःपीडयामासपांडवः ॥ पर्वणीवसुसंकुद्धोराहुःपूर्णनिशाकरं ॥ ३७ ॥ पीड्यमानोवलवतापुत्रस्तवविशांपते ॥ विव्या
 धसमरेपार्थकंकपत्रैःशिलाशितैः ॥ ३८ ॥ तस्यपार्थोधनुश्छित्त्वारथंचास्यत्रिभिःशरैः ॥ आजघानततःपश्चात्पुत्रंतेनिशितैःशरैः ॥ ३९ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादा
 यभीमस्यप्रमुखेस्थितः ॥ अर्जुनंपंचविंशत्यावाङ्कौरुरसिचार्पयत् ॥ ४० ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अप्रेषीत् उपसर्गात्पूर्वोऽङ्गमस्तुच्छादसः एवमन्यत्रापि ॥ ४१॥४२॥४३॥४४॥४५ ॥ द्वीपआश्रयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इतिभी०नै०भा०दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ७ ॥

तस्यक्रुद्धोमहाराजपाण्डवःशत्रुतापनः ॥ अप्रेषीद्विशिखान्घोरान्यमदंडोपमान्वहून् ॥ ४१ ॥ अप्राप्तानेवतान्वाणांश्चिच्छेदतनयस्तव ॥ यतमानस्यपार्थस्यत
दद्भुतमिवाभवत् ॥ ४२ ॥ पार्थचनिशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ततःक्रुद्धोरणेपार्थःशरान्संधायकार्मुके ॥ ४३ ॥ प्रेषयामाससमरेस्वर्णपुंखाञ्छिताशिता
न् ॥ न्यमज्जंस्तेमहाराजतस्यकायेमहात्मनः ॥ ४४ ॥ यथाहंसामहाराजतटागंप्राप्यभारत ॥ पीडितश्चैवपुत्रस्तेपाण्डवेनमहात्मना ॥ ४५ ॥ हित्वापार्थरणेतूर्ण
भीष्मस्यरथमाव्रजत् ॥ अगाधेमज्जतस्तस्यद्वीपोभीष्मोऽभवत्तदा ॥ ४६ ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांपुत्रस्तवविशांपते ॥ अवारयत्ततःशूरोभूयएवपराक्रमी ॥ ४७ ॥
शरैःसुनिशितैःपार्थयथावृत्रंपुरंदरः ॥ निर्विभेदमहाकायोविब्यथेनैवचारुनः ॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्व०अर्जुनदुःशासनस
माममेदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच सात्यकिंदंशितंयुद्धेभीष्मायाभ्युद्यतंरणे ॥ आप्यशृंगिर्महेष्वासो
वारयामाससंयुगे ॥ १ ॥ माधवस्तुसुसंकुद्धोराक्षसंनवभिःशरैः ॥ आजघानरणेराजन्प्रहसन्निवभारत ॥ २ ॥ तथैवराक्षसोराजन्माधवंनवभिःशरैः ॥ अर्द
यामासराजेन्द्रसंकुद्धःशिनिपुंगवं ॥ ३ ॥ शैनेयःशरसंघंतुप्रेषयामाससंयुगे ॥ राक्षसायसुसंकुद्धोमाधवःपरवीरहा ॥ ४ ॥ ततोर्क्षोमहाबाहुंसात्यकिसत्यवि
क्रमं ॥ विव्याधविशिखैस्तीक्ष्णैःसिंहनादंननादच ॥ ५ ॥ माधवस्तुभृशंविद्धोराक्षसेनरणेतदा ॥ वार्यमाणश्चतेजस्वीजहासचननादच ॥ ६ ॥ भगदत्तस्ततः
क्रुद्धोमाधवंनिशितैःशरैः ॥ ताडयामाससमरेतोत्रैरिवमहागजं ॥ ७ ॥ विहायराक्षसंयुद्धेशैनेयोरथिनांवरः ॥ प्राग्ज्योतिषायचिक्षेपशरान्संनतपर्वणः ॥ ८ ॥
तस्यप्राग्ज्योतिषोराजामाधवस्यमहद्भुतः ॥ चिच्छेदशतधारेणभल्लेनरुतहस्तवत् ॥ ९ ॥ अथान्यद्भुतुरादायवेगवत्परवीरहा ॥ भगदत्तरणेक्रुद्धंविव्याधनिशि
तैःशरैः ॥ १० ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ शक्तिकनकवैदूर्यभूषितामायसीदृढां ॥ ११ ॥ यमदंडोपमांघोरांचिक्षेपपरमाहवे ॥ तामापतंतौ
सहसातस्यबाहुबलेरितां ॥ १२ ॥ सात्यकिःसमरेराजन्विधाचिच्छेदसायकैः ॥ ततःपपातसहसामहोल्केवहतप्रभा ॥ १३ ॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वापुत्रस्तववि
शांपते ॥ महतारथवंशेनवारयामासमाधवं ॥ १४ ॥ तथापरिवृतंदृष्ट्वावाष्णीयानांमहारथं ॥ दुर्योधनोभृशंक्रुद्धोभ्रातृन्सर्वानुवाचह ॥ १५ ॥ तथाकुरुतकौर
व्यायथावःसात्यकोयुधि ॥ नजीवन्प्रतिनिर्यातिमहतोस्माद्रथव्रजात् ॥ १६ ॥

सात्यकिमिति ॥ १॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तस्मिन्हेतुहंतमन्येपांडवानांमहद्वलं ॥ तथेतिचवचस्तस्यपरिगृह्यमहारथाः ॥ १७ ॥ शैनेयंयोधयामासुर्भीष्मायाभ्युद्यतरणे ॥ कांबोजराजोबलवान्वारयामा
ससंयुगे ॥ १८ ॥ आर्जुनिनृपतिर्विध्वाशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ पुनरेवचतुःषष्ठ्याराजन्विव्याधतंनृप ॥ १९ ॥ सुदक्षिणस्तुसमरेपुनर्विव्याधपंचभिः ॥ सारथिंचा
स्यनवभिरिच्छन्भीष्मस्यजीवितं ॥ २० ॥ तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्रसमागमे ॥ यदाभ्यधावद्गांयेयंशिखंडीशत्रुकर्शनः ॥ २१ ॥ विराटद्रुपदौवृद्धौवारयं
तौमहाचमूं ॥ भीष्मंचयुधिसंरध्यावाद्रवंतौमहारथौ ॥ २२ ॥ अश्वत्थामारणेक्रुद्धःसमियाद्रथसत्तमः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतयोस्तस्यचभारत ॥ २३ ॥ विराटोद
शभिर्भलैराजघानपरंतप ॥ यतमानंमहेष्वासद्रौणिमाहवशोभिनं ॥ २४ ॥ द्रुपदश्चत्रिभिर्वाणैर्विव्याधनिशितैस्तदा ॥ गुरुपुत्रंसमासाद्यप्रहरंतौमहाबलौ ॥
॥ २५ ॥ अश्वत्थामाततस्तौतुविव्याधबहुभिःशरैः ॥ विराटद्रुपदौवीरौभीष्मंप्रतिसमुद्यतौ ॥ २६ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामवृद्धयोश्चरितंमहत् ॥ यद्रौणिसायकान्
घोरान्प्रत्यवारयतांयुधि ॥ २७ ॥ सहदेवंतथायांतंरूपःशारद्वतोभ्ययात् ॥ यथानागोवनेनागंमत्तोमत्तमुपाद्रवत् ॥ २८ ॥ रूपश्चसमरेशूरोमाद्रीपुत्रंमहारथं ॥
आजघानशरैस्तूर्णंसप्तत्यारुक्मभूषणैः ॥ २९ ॥ तस्यमाद्रीसुतश्चापंद्विधाचिच्छेदसायकैः ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंविव्याधनवभिःशरैः ॥ ३० ॥ सौन्यत्कार्मुक
मादायसमरेभारसाधनं ॥ माद्रीपुत्रंसुसंहृष्टोदशभिर्निशितैःशरैः ॥ ३१ ॥ आजघानोरसिकुद्धइच्छन्भीष्मस्यजीवितं ॥ तथैवपांडवोराजञ्छारद्वतममर्षणं ॥
॥ ३२ ॥ आजघानोरसिकुद्धोभीष्मस्यवधकांक्षया ॥ तयोर्युद्धंसमभवद्दोररूपंभयावहं ॥ ३३ ॥ नकुलंतुरणेक्रुद्धोविकर्णःशत्रुतापनः ॥ विव्याधसायकैःपष्ट्या
रक्षन्भीष्ममहाबलं ॥ ३४ ॥ नकुलोपिभृशंविद्धस्तवपुत्रेणधीमता ॥ विकर्णंसप्तसप्तन्यानिर्विभेदशिलीमुखैः ॥ ३५ ॥ तत्रतौनरशार्दूलौभीष्महेतोःपरंतपौ ॥ अ
न्योन्यंजघ्नतुर्वीरौगोष्ठेगोष्ठपभाविब ॥ ३६ ॥ घटोत्कचंरणेयांतंनिघ्नंतंववाहिनीं ॥ दुर्मुखःसमरेप्रायाद्वीष्महेतोःपराक्रमी ॥ ३७ ॥ हैडिंवस्तुरणेराजन्दुर्मुखंश
त्रुतापनं ॥ आजघानोरसिकुद्धःशरेणानतपर्वणा ॥ ३८ ॥ भीमसेनसुतंचापिदुर्मुखःसुमुखैःशरैः ॥ षष्ठ्यावीरोनदन्हृष्टोविव्याधरणमूर्धनि ॥ ३९ ॥ धृष्टद्युम्नं
तथायांतंभीष्मस्यवधकांक्षिणं ॥ हार्दिक्योवारयामासरथश्रेष्ठंमहारथः ॥ ४० ॥ हार्दिक्यःपार्षतंचापिविध्वापंचभिरायसैः ॥ पुनःपंचाशतातूर्णंतिष्ठतिष्ठेतिचा
ब्रवीत् ॥ ४१ ॥ आजघानमहाबाहुःपार्षतंतंमहारथं ॥ तंचैवपार्षतोराजन्हार्दिक्यंनवभिःशरैः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ लोह्यतेआकुलीक्रियते ॥ ५८ ॥ इतिजी०नै०भारतभावदीपेएका
 विव्याधनिशितैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रैरजिह्वगैः ॥ तयोःसमभवद्युद्धंभीष्महेतोर्महाहवे ॥ ४३ ॥ अन्योन्यातिशयेयुक्तंयथावृत्रमहेंद्रयोः ॥ भीमसेनंतथायांतंभीष्मं
 प्रतिमहारथं ॥ ४४ ॥ भूरिश्रवाभ्ययातूर्णतिष्ठतिष्ठेतिचात्रवात् ॥ सौमदत्तिरथोभीममाजघानस्तनांतरे ॥ ४५ ॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनरुक्मपुंखेनसंयुगे ॥ उ
 रस्येनवभौतेनभीमसेनःप्रतापवान् ॥ ४६ ॥ स्कंदशक्त्यायथाक्रौंचःपुराणपतिसत्तम ॥ तौशरान्सूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ॥ ४७ ॥ अन्योन्यस्यर
 णेकुद्भौचिक्षिपातेनरर्पभौ ॥ भीमोभीष्मवधाकांक्षीसौमदत्तिमहारथं ॥ ४८ ॥ तथाभीष्मजयेगृध्रुःसौमदत्तिस्तुपांडवं ॥ कृतप्रतिकृतेयत्तौयोधयामासतूरणे ॥
 ॥ ४९ ॥ युधिष्ठिरंतुकोतियंमहत्यासेनयावृतं ॥ भीष्माभिमुखमायांतंभारद्वाजोन्यवारयत् ॥ ५० ॥ द्रोणस्यरथनिर्घोषंपर्जन्यनिनदोपमं ॥ श्रुत्वाप्रभद्रकाराज
 न्समकंपंतमारिष ॥ ५१ ॥ सासेनामहतीराजन्यांदुपुत्रस्यसंयुगे ॥ द्रोणेनवारितायत्तानचचालपदात्पदं ॥ ५२ ॥ चेकितानंरणेयत्तंभीष्मंप्रतिजनेश्वर ॥ चि
 त्रसेनस्तवसुतःकुद्भरूपमवारयत् ॥ ५३ ॥ भीष्महेतोःपराक्रांतश्चित्रसेनःपराक्रमी ॥ चेकितानंपरंशक्त्यायोधयामासभारत ॥ ५४ ॥ तथैवचेकितानोपिचि
 त्रसेनमवारयत् ॥ तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्रसमागमे ॥ ५५ ॥ अर्जुनोवार्यमाणस्तुबहुशस्तत्रभारत ॥ विमुखीकृत्यपुत्रंतेसेनांतवममर्दह ॥ ५६ ॥ दुःशा
 सनोपिपरयाशक्त्यापार्थमवारयत् ॥ कथंभीष्मंननोहन्यादितिनिश्चित्यभारत ॥ ५७ ॥ सावध्यमानासमरेपुत्रस्यतववाहिनी ॥ लोह्यतेरथिभिःश्रेष्ठैस्तत्रतत्रैव
 भारत ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभी०द्वंद्वयुद्धेएकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ संजयउवाच अथवीरो
 महेष्वासोमत्तवारणविक्रमः ॥ समादायमहच्चापंमत्तवारणवारणं ॥ १ ॥ विधुन्वानोनरश्रेष्ठोद्रावयाणोवस्त्रयिनीं ॥ पृतनांपांडवेयानांगाहमानोमहाबलः ॥
 ॥ २ ॥ निमित्तानिनिमित्तज्ञःसर्वतोवीक्ष्यवीर्यवान् ॥ प्रतपंतमनीकानिद्रोणःपुत्रमभापत ॥ ३ ॥ अयंहिदिवसस्तातयत्रपार्थोमहाबलः ॥ जिघांसुःसमरेभी
 ष्मंपरंयत्नंकरिष्यति ॥ ४ ॥ उत्पतंतिहिमेवाणाधनुःप्रस्फुरतीवच ॥ योगमस्त्राणिगच्छंतिकूरेमेवर्ततेमतिः ॥ ५ ॥ दिद्वशांतानिघोराणिव्याहरंतिमृगद्विजाः ॥
 नीचैर्गृधानिलीयंतेभारतानांचमूंप्रति ॥ ६ ॥ नष्टप्रभइवादित्यःसर्वतोलोहितादिशः ॥ रसतेव्यथतेभूमिःकंपतीवचसर्वशः ॥ ७ ॥

दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ घोराणिभयंकराणि अशांतानिअनुपरतानि ॥ ६ ॥ रसतेशब्दायतेव्यथतेविभेतीवकंपतीवच ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अलक्ष्माणं प्रचंडलक्षणलक्षितं अवाक्शिराअधोमुखकोटिद्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आस्थाय आलंब्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कंकगृधावलाकाश्च व्याहरंति मुहुर्मुहुः ॥ शिवाश्चैवाशिवाघोरावेदयंत्यो महद्भयं ॥ ८ ॥ पपात महती चोल्कामध्ये नादित्यमंडलात् ॥ सकबंधश्च परिघो भानुमा
वत्यतिष्ठति ॥ ९ ॥ परिवेषस्तथाघोरश्चंद्रभास्करयोरभूत् ॥ वेदयानो भयंघोरं राजा देहावकर्तनं ॥ १० ॥ देवतायतनस्थाश्च कौरवेंद्रस्य देवताः ॥ कंपते च हसंते
च नृत्यंति च रुदंति च ॥ ११ ॥ अपसव्यं ग्रहाश्च कुरलक्ष्माणं दिवाकरं ॥ अवाक्शिराश्च भगवानुपातिष्ठत चंद्रमाः ॥ १२ ॥ वपूंषि च नरेंद्राणां विगता भानिलक्ष
ये ॥ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजंति दंशिताः ॥ १३ ॥ सेनयोरुभयोश्चापि समं ताच्छ्रयते महान् ॥ पांचजन्यस्य निर्घोषो गांडीवस्य च निःस्वनः ॥ १४ ॥ ध्रुवमा
स्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे ॥ अपास्यान्या न रणे यो धानभ्येष्यति पितामहं ॥ १५ ॥ दृष्यंति रोमकूपाणि सीदतीव च मम मनः ॥ चिंतयित्वा महाबाहो भीष्मा
र्जुनसमागमं ॥ १६ ॥ तंचेह निरुति प्रज्ञं पांचाल्यं पापचेतसं ॥ पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनंगतः ॥ १७ ॥ अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं न्यां शिखंडिनं ॥ स्त्री
त्येषा विहिता धात्रा देवाच्च स पुनः पुमान् ॥ १८ ॥ अमंगल्यध्वजश्चैव याज्ञसे निर्महाबलः ॥ न चामंगलिकेतस्मिन् ग्रहे दापगासुतः ॥ १९ ॥ एतद्विचिंतयानस्य म
जासीदति मे भृशं ॥ अभ्युद्यतारणे पार्थः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ २० ॥ युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मश्चार्जुनसंगतः ॥ मम चास्त्रसमारंभः प्रजानाम शिवं ध्रुवं ॥ २१ ॥
मनस्वी बलवान् शूरः कृतासोलघुविक्रमः ॥ दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पांडवः ॥ २२ ॥ अजेयः समरे चापि देवैरपि सवासवैः ॥ बलवान् बुद्धिमांश्चैव जितक्ले
शो युधांवरः ॥ २३ ॥ विजयी चरणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पांडवः ॥ तस्य मार्गं परिहरन् द्रुतं गच्छयत ब्रत ॥ २४ ॥ पश्चाद्यैतन्महाघोरे संयुगे वै शसं महत् ॥ हेमचित्राणि
शूराणां महंति च शुभानि च ॥ २५ ॥ कवचान्यवदीर्य तैश्चैः सन्नतपर्वभिः ॥ छिद्यंते च ध्वजा ग्राणितो मराश्च धनूंषि च ॥ २६ ॥ प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः श
क्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ वैजयंत्यश्च नागानां संक्रुद्धेन किरीटिना ॥ २७ ॥ नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्नुत्रोपजीविभिः ॥ याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥
॥ २८ ॥ रथनागहयावर्ता महाघोरां सुदुर्गमां ॥ रथेन संग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः ॥ २९ ॥ ब्रह्मण्यता दमोदानं तपश्च चरितं महत् ॥ इहैव दृश्यते पार्थे भ्राताय
स्य धनंजयः ॥ ३० ॥ भीमसेनश्च बलवान् माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३१ ॥

अब्रसमारंभः उद्यममात्रं न तु पूर्ववदस्त्राणामुपस्थितिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ हेपुत्र उपजीविभिरनुगतैः ॥ २८ ॥ २९ ॥ पार्थेयुधिष्ठिरे ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तस्यैषमन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ तपोदग्धशरीरस्य कोपोदहति भारतीं ॥ ३२ ॥ एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्याश्रयः ॥ दारयन् सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि
सर्वशः ॥ ३३ ॥ एतदालोक्य ते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना ॥ महोर्मि नदं सुमहत्तिमिनेव महाजलं ॥ ३४ ॥ हाहा किल किलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे ॥ याहि पां
चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरं ॥ ३५ ॥ दुर्गमं त्वन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः ॥ समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोतिरथैः स्थितैः ॥ ३६ ॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्यु
म्नवकोदरौ ॥ पर्यरक्षन्तराजानं यमौ च मनुजेश्वरं ॥ ३७ ॥ उपेन्द्रसदृशश्चामो महाशाल इवोद्भूतः ॥ एष गच्छत्यनीकाग्रे द्वितीय इव फाल्गुनः ॥ ३८ ॥ उत्तमास्त्राणि
चाधत्स्व गृहीत्वा च महद्भुजः ॥ पार्षतं याहिराजानं युध्यस्व च वकोदरं ॥ ३९ ॥ कोहिनेच्छेत्प्रियं पुत्रं जीवं तं शाश्वतीः समाः ॥ क्षत्रधर्मं तु संप्रेक्ष्य तत्स्त्वां नित्युन
ज्यहं ॥ ४० ॥ एष चातिरणे भीष्मो दहते वै महाचमूं ॥ युद्धेषु सदृशस्ततयमस्य वरुणस्य च ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्रोणाश्व
त्थामसंवादे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच ॥ भगदत्तः रूपः शल्यः कृतवर्मा तथैव च ॥ विद्वानुविं
दावावंत्यौ संधवश्च जयद्रथः ॥ १ ॥ चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणादयः ॥ दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् ॥ २ ॥ महत्यासेनया युक्तानां नादेश समु
त्थया ॥ भीष्मस्य समरे राजन् प्रार्थयानां महद्यशः ॥ ३ ॥ शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयन् ॥ कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः रूपश्च नवभिः शरैः ॥ ४ ॥ चित्रसेनो वि
कर्णश्च भगदत्तश्च मारिषः ॥ दशभिर्दशभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयन् ॥ ५ ॥ संधवश्च त्रिभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयन् ॥ विद्वानुविंदावावंत्यौ पंचभिः पंचभिः शरैः
॥ ६ ॥ दुर्मर्षणस्तु विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ सतान्सर्वान्महाराजराजमानान् पृथक् पृथक् ॥ ७ ॥ प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ जघान समरे
वीरः पाण्डवः परवीरहा ॥ ८ ॥ सप्तभिः शल्यमाविध्य कृतवर्माणमष्टभिः ॥ रूपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ॥ ९ ॥ अथैनं चिच्छन्नधन्वानं पुनर्विव्याध सप्तभिः
विद्वानुविंदौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिस्ताडयन् ॥ १० ॥ दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं च पंचभिः ॥ विकर्णं दशभिर्बाणैः पंचभिश्च जयद्रथं ॥ ११ ॥ विध्वा भीमो न ददृ
ष्टः संधवं च पुनस्त्रिभिः ॥ अथान्यद्भनुरादाय गौतमोरथिनां वरः ॥ १२ ॥ भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ सविद्धो दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः ॥
॥ १३ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ॥ गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे ॥ १४ ॥ भगदत्त इति ॥ १॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कर्मरंशस्त्रीलेखनयंत्रं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सात्वतस्यकृतवर्मणः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मत्वातुणेनतांस्तु

सैंधवस्यतथाश्वांश्चसारथिचित्रिभिःशरैः ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकायकालांतकसमद्युतिः ॥ १५ ॥ हताश्वात्तुरथान्तूर्णमवपुत्यमहारथः ॥ शरांश्चिक्षेपनिशितान्
भीमसेनस्यसंयुगे ॥ १६ ॥ तस्यभीमोधनुर्मध्येद्वाभ्यांचिच्छेदमारिष ॥ भल्लाभ्यांभरतश्रेष्ठसैंधवस्यमहात्मनः ॥ १७ ॥ सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसार
थिः ॥ चित्रसेनरथंराजन्नारुरोहत्वरान्वितः ॥ १८ ॥ अत्यद्भुतरणेकर्मकृतवांस्तत्रपांडवः ॥ महारथान्शरैर्विध्वावारयित्वाचमारिष ॥ १९ ॥ विरथंसैंधवंचक्रे
सर्वलोकस्यपश्यतः ॥ तदानममृषेशल्योभीमसेनस्यविक्रमं ॥ २० ॥ ससंधायशरांस्तीक्ष्णान्कर्मपरिमाजितान् ॥ भीमंविव्याधसमरेतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥
॥ २१ ॥ कृपश्चकृतवर्माचिभगदत्तश्चवीर्यवान् ॥ विंदानुविंदावावंत्यौचित्रसेनश्चसंयुगे ॥ २२ ॥ दुर्मर्षणोविकर्णश्चसिंधुराजश्चवीर्यवान् ॥ भीमंतेविव्यधु
स्तूर्णशल्यंहतोररिंदमाः ॥ २३ ॥ सचतान्प्रतिविव्याधपंचभिःपंचभिःशरैः ॥ शल्यंविव्याधसप्तत्यापुनश्चदशभिःशरैः ॥ २४ ॥ तंशल्योनवभिर्भित्त्वापुनर्विव्या
धपंचभिः ॥ सारथिचास्यभल्लेनगाढंविव्याधमर्मणि ॥ २५ ॥ विशोकंप्रेक्ष्यनिर्भिन्नंभीमसेनःप्रतापवान् ॥ मद्रराजंत्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ २६ ॥ तथे
तरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ॥ ताडयामाससमरेसिंहवद्विननादच ॥ २७ ॥ तेहियत्तामहेष्वासाःपांडवंयुद्धकोविदं ॥ त्रिभिस्त्रिभिरकुंठाग्रैर्भृशंमर्मस्वता
डयत् ॥ २८ ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासोभीमसेनोनविव्यथे ॥ पर्वतोवारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवांबुदैः ॥ २९ ॥ सतुक्रोधसमाविष्टःपांडवानांमहारथः ॥ मद्रेश्वरंत्रि
भिर्बाणैर्भृशंविध्वामहायशः ॥ ३० ॥ कृपंचनवभिर्बाणैर्भृशंविध्वासमंततः ॥ प्राग्ज्योतिषंशतैराजौराजन्विव्याधसायकैः ॥ ३१ ॥ ततस्तुसशरंचापंसात्व
तस्यमहात्मनः ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनचिच्छेदकृतहस्तवत् ॥ ३२ ॥ तथान्यद्भुनुरादायकृतवर्माटकोदरं ॥ आजघानभ्रुवोर्मध्येनाराचेनपरंतपः ॥ ३३ ॥ भीम
स्तुसमरेविध्वाशल्यंनवभिरायसैः ॥ भगदत्तंत्रिभिश्चैवकृतवर्माणममृषिभिः ॥ ३४ ॥ द्वाभ्यांद्वाभ्यांतुविव्याधगौतमप्रभृतीन्प्रथान् ॥ तेपितंसमरेराजन्विव्यधु
निशितैःशरैः ॥ ३५ ॥ सतथापीड्यमानोपिसर्वशस्त्रैर्महारथैः ॥ मत्वातुणेनतांस्तुल्यान्विचचारगतव्यथः ॥ ३६ ॥ तेचापिरथिनांश्रेष्ठाभीमायनिशितान्शरा
न् ॥ प्रेषयामासुरव्यग्राःशतशोथसहस्रशः ॥ ३७ ॥ तस्यशक्तिमहावेगांभगदत्तामहारथः ॥ चिक्षेपसमरेवीरःस्वर्णदंडांमहामते ॥ ३८ ॥

ल्यानितितुल्यशब्दोपादानान्नद्वितीयाचतुर्थ्यो कितुतुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामितिवृत्तीया ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥ इतिभी०नै०भा०त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ अर्जुनइति ॥ १ ॥ २ ॥

तोमरं सैधवो राजापट्टिशं च महाभुजः ॥ शतघ्नीं च कपोराजञ्छरं शल्यश्च संयुगे ॥ ३९ ॥ अथेतेरेमहेष्वासाः पंचपंचशिलीमुखान् ॥ भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषया
मासुरोजंसा ॥ ४० ॥ तोमरं च द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ॥ पट्टिशं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेदतिलकांडवत् ॥ ४१ ॥ सविभेदशतघ्नीं च नवभिः कंकपत्रिभिः ॥
मद्राजप्रयुक्तं च शरं छित्वा महारथः ॥ ४२ ॥ शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितारणे ॥ तथेतरान् शरान्घोरान् शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४३ ॥ भीमसेनोरेण श्लाघी
त्रिधैकैकं समाच्छिनत् ॥ तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ४४ ॥ ततो धनं जयस्तत्र वर्तमाने महारणे ॥ आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथं ॥
॥ ४५ ॥ निघ्नंतं समरेश्च नून्यो ध्यानं च सायकैः ॥ तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पांडवौ ॥ ४६ ॥ नशशं सुर्जयंतत्र तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ अथार्जुनो रणे भीमं
योधयंतं महारथान् ॥ ४७ ॥ भीमस्य निधनाकांक्षी पुरस्कृत्य शिखंडिनं ॥ आससाद रणे वीरांस्तव कान्दशभारत ॥ ४८ ॥ ये स्म भीमं रणे राजन्याधयंतो व्यव
स्थिताः ॥ वीभत्सुस्तानया विध्यद्भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ ४९ ॥ ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ॥ अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ५० ॥
सुशर्मन् गच्छ शीघ्रं त्वं वलौघैः परिवारितः ॥ जहि पांडुसुतावेतौ धनं जयवृकोदरौ ॥ ५१ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥ अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं
चैव धन्विनौ ॥ ५२ ॥ रथैरनेकसाहस्रैः समंतात्पर्यवारयत् ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भी
मपराक्रमेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच अर्जुनस्तुरणो शल्यं यतमानं महारथं ॥ छाद्यामा
स समरेशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १ ॥ सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ॥ प्राग्ज्योतिषं च समरं सैधवं च जयद्रथं ॥ २ ॥ चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च ॥
दुर्मर्षणं च राजेंद्रत्यावंत्यौ च महारथौ ॥ ३ ॥ एकैकं त्रिभिरानर्तकं कबर्हिणवाजितैः ॥ शरैरतिरथो युद्धे पीडयन्वाहिनीं तव ॥ ४ ॥ जयद्रथो रणे पार्थं विध्वाभार
तसायकैः ॥ भीमं विव्याध तरसा चित्रसेन रथे स्थितः ॥ ५ ॥ शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ॥ विव्यधाते महाराज बहुधामर्मभेदिभिः ॥ ६ ॥ चित्रसेना
दयश्चैव पुत्रास्तव विशांपते ॥ पंचभिः पंचभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ॥ ७ ॥ आजघ्नुरर्जुनं संस्ये भीमसेनं च मारिष ॥ तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौतियौ भरतर्षभौ
॥ ८ ॥ अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महद्वलं ॥ सुशर्माणं रणे पार्थं शरैर्नवभिराशुगैः ॥ ९ ॥

॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ बर्हिणवाजानामयूरपक्षवतांबाणानां ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ मागधोजयत्सेनः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

नन्मदालवज्रादंत्रासयानोमहदलं ॥ अन्येचरथिनःशूराभीमसेनधनंजयौ ॥ १० ॥ विव्यधुर्निशितैर्बाणैरुक्मपुंसैरजिह्वगैः ॥ तेषांचरथिनामध्येकैर्तेयैर्भा
रुतर्षभौ ॥ ११ ॥ क्रीडमानौरथोदारौचित्ररूपौव्यदृश्यतां ॥ आमिषेषूगवांमध्येसिंहाविवमदोक्तौ ॥ १२ ॥ छित्वाधनुंकिशूराणांशरांश्वबहुधारणे ॥ पातया
मासतुर्वीरौशिरांसिशतशोचृणां ॥ १३ ॥ रथांश्वबहवोभग्राहयाश्वशतशोहताः ॥ गजाश्वसगजारोहाःपेतुरुर्व्यामहाहवे ॥ १४ ॥ रथिनःसादिनश्चापितत्रत
त्रनिषूदिताः ॥ दृश्यंतेबहवोराजन्वेपमानाःसमंततः ॥ १५ ॥ हतैर्गजपदात्प्रोघैर्वाजिभिश्चनिषूदितैः ॥ रथैश्चबहुधाभग्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी ॥ १६ ॥ छत्रैश्च
बहुधाच्छिन्नैर्ध्वजैश्चविनिपातितैः ॥ अंकुशैरपविद्धैश्चपरिस्तोमैश्चभारत ॥ १७ ॥ केयूरैरंगदैर्हारैरांकवैर्मृदितैस्तथा ॥ उष्णीषैर्ऋषिभिश्चैवचामरव्यजनैरपि
॥ १८ ॥ तत्रतत्रापविद्धैश्चबाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ ऊरुभिश्चनरेंद्राणांसमास्तीर्यतमेदिनी ॥ १९ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामरणेपार्थस्यविक्रमं ॥ शरैःसंवार्यत्वा
न्वीरान्यज्जघानमहाबलः ॥ २० ॥ पुत्रस्तुतवतंदृष्ट्वाभीमार्जुनपराक्रमं ॥ गांगेयस्यरथाभ्याशमुपजग्मेमहाबलः ॥ २१ ॥ रूपश्चक्रुतवर्माचसैंधवश्चजयद्रथः ॥
विद्वानुविदावावंत्यौनाजदुःसंयुगंतदा ॥ २२ ॥ ततोभीमोमहेष्वासःफाल्गुनश्चमहारथः ॥ कौरवाणांचमूंघोरांभृशंदुद्रुवतूरणे ॥ २३ ॥ ततोबर्हिणवाजाना
मयुतान्यर्बुदानिच ॥ धनंजयरथेतूर्णपातयंतिस्मभूमिपाः ॥ २४ ॥ ततस्तानूशरजालेनसन्निवार्यमहारथान् ॥ पार्थःसमंतात्समरेप्रेषयामासमृत्यवे ॥ २५ ॥
शल्यस्तुसमरेजिष्णुंक्रीडन्निवमहारथः ॥ आजघानौरसिकुद्धोभल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ २६ ॥ तस्यपार्थोधनुश्छित्वाहस्तावापंचपंचभिः ॥ अथैनंसायकैस्तीक्ष्णै
र्भृशंविव्याधमर्मणि ॥ २७ ॥ अथान्यद्जनुरादायसमरेभारसाधनं ॥ मद्रेश्वरोरणेजिष्णुंताडयामासरोपितः ॥ २८ ॥ त्रिभिःशरैर्महाराजवासुदेवंचपंचभिः ॥
भीमसेनंचनवभिर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ २९ ॥ ततोद्रोणोमहाराजमागधश्चमहारथः ॥ दुर्योधनसमादिष्टौतदेशमुपजग्मतुः ॥ ३० ॥ यत्रपार्थोमहाराज
भीमसेनश्चपांडवः ॥ कौरव्यस्यमहासेनांजघ्नतुःसुमहारथौ ॥ ३१ ॥ जयत्सेनस्तुसमरेभीमंभीमायुधंयुधि ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३२ ॥
तंभीमोदशभिर्विध्वापुनर्विव्याधपंचभिः ॥ सारथिचास्यभलेनरथनीडादपातयत् ॥ ३३ ॥ उद्भ्रंतैस्तुरगैःसोथद्रवमाणैःसमंततः ॥ मागधोपस्तूराजासर्व
सैन्यस्यपश्यतः ॥ ३४ ॥ द्रोणश्चविवरंदृष्ट्वाभीमसेनंशिलीमुखैः ॥ विव्याधबाणैर्निशितैःपंचषष्टिभिरायसैः ॥ ३५ ॥

अपस्तुतःपलायितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति श्री नै. भारतभावंदीपेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तंभीमःसमरश्लाघीगुरुं पितृसमंरणे ॥ विव्याधपंचभिर्भलैस्तथापष्ट्याचभारत ॥ ३६ ॥ अर्जुनस्तुसुशर्माणंविध्वाबहुभिरायसैः ॥ व्यधमत्तस्यतस्सैन्यमहा
 आणियथानिलः ॥ ३७ ॥ ततोभीष्मश्चराजाचकौसल्यश्चबृहद्वलः ॥ समवर्ततसंकुद्धाभीमसेनधनंजयौ ॥ ३८ ॥ तथैवपांडवाःशूराधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ अ
 भ्यद्रवन्नणेभीष्मं व्यादितास्यमिवांतकं ॥ ३९ ॥ शिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहम् ॥ अभ्यद्रवतसंदृष्टोभयंत्यक्कामहारथात् ॥ ४० ॥ युधिष्ठिरमुखाः
 पार्थाःपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ अयोधयन्रणेभीष्मंसहिताःसर्वसृजयैः ॥ ४१ ॥ तथैवंतावकाःसर्वेपुरस्कृत्ययतव्रतम् ॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्योधयंतिस्मसंयु
 गे ॥ ४२ ॥ ततःप्रवदतेयुद्धं कौरवाणांभयावहम् ॥ तत्रपांडुसुतैःसार्धंभीष्मस्यविजयंप्रति ॥ ४३ ॥ तावकानांजयेभीष्मो ग्लहआसीद्विशांपते ॥ तत्रहिघ्नूतमा
 सक्तंविजयायेतरायवा ॥ ४४ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुराजेंद्रसर्वसैन्यान्वचोदयत् ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंमाभैष्टरथसत्तमाः ॥ ४५ ॥ सेनापतिवचःश्रुत्वापांडवानांवस्त्वथि
 नी ॥ भीष्मंसमभ्ययात्तूर्णप्राणांस्यक्कामहाहवे ॥ ४६ ॥ भीष्मोपिरथिनांश्रेष्ठःप्रतिजग्राहतांचमूं ॥ आपतंतींमहाराजवेलामिवमहोदधिः ॥ ४७ ॥ इतिश्री
 महाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीमार्जुनपराक्रमेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच
 कथंशांतनवोभीष्मोदशमेहनिसंजय ॥ अयुध्यतमहावीर्यःपांडवैःसहसृजयैः ॥ १ ॥ कुरवश्चकयंयुद्धेपांडवान्प्रत्यवारयन् ॥ आचक्ष्वमेमहायुद्धंभीष्मस्याह
 वशोभिनः ॥ २ ॥ संजयउवाच कुरवःपांडवैःसार्धंयदयुध्यंतभारत ॥ यथाचतदभूद्युद्धंतत्तुवक्ष्यामिसांप्रतं ॥ ३ ॥ गमिताःपरलोकायपरमास्त्रैःकिरीटि
 ना ॥ अहन्यहनिसंकुद्धास्तावकानांमहारथाः ॥ ४ ॥ यथाप्रतिज्ञंकौरव्यःसचापिसमितिंजयः ॥ पार्थानामकरोद्भीष्मःसततंसमितिक्षयं ॥ ५ ॥ कुरुभिःसहितं
 भीष्मंयुध्यमानंपरंतप ॥ अर्जुनंचसपांचाल्यंसंशयोविजयेभवत् ॥ ६ ॥ दशमेहनितस्मिस्तुभीष्मार्जुनसमागमे ॥ अवर्ततमहारौद्रःसततंसमितिक्षयः ॥
 ॥ ७ ॥ तस्मिन्नयुतशोराजन्भूयशश्चपरंतपः ॥ भीष्मःशांतनवोयोधान्जघानपरमास्त्रवित् ॥ ८ ॥ येषामज्ञातकल्पानिनामगोत्राणिपार्थिव ॥ तेहतास्तत्रभी
 ष्मेणशूराःसर्वेऽनिवर्तिनः ॥ ९ ॥ दशाहानिततस्तस्वाभीष्मःपांडववाहिनीं ॥ निरविद्यतधर्मात्माजीवितेनपरंतप ॥ १० ॥

कथयिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ निरविद्यतनिर्वेदजगाम ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ निर्विण्णो विरक्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ब्रह्मलोकपराः बृहत्त्वान्महांतलोकप्रतियतमानाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

सस्मिन्नेवधमन्विच्छन्नात्मनोभिमुखोरणे ॥ नहन्त्यामानवश्रेष्ठान्संग्रामे सुबहूनि ॥ ११ ॥ चिंतयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव ॥ अभ्याशस्यं महाराज पां
डवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ युधिष्ठिरमहाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ शृणुष्व वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः ॥ १३ ॥ निर्विण्णोऽस्मि श्रुतां तात देहेनानेन भारत ॥
घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून्प्राणिनोरणे ॥ १४ ॥ तस्मात्पार्थ पुरोधाय पंचालान्स्तंजयांस्तथा ॥ मद्वेक्यतां यत्नो मम चेदिच्छसिप्रियं ॥ १५ ॥ तस्य तन्मतमाज्ञा
य पांडवः सत्यदर्शनः ॥ भीष्मं प्रतिययौ राजा संग्रामे सहस्तंजयैः ॥ १६ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्यां डवश्च युधिष्ठिरः ॥ श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामास मुर्वलं ॥
॥ १७ ॥ अभिद्रव ध्वं युद्धाध्वं भीष्मं जयत संयुगे ॥ रक्षिताः सत्यसंधेन जिष्णुनारिपु जिष्णुना ॥ १८ ॥ अयं चापि महेश्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः ॥ भीमसेनश्च स
मरेपल यिष्यति वोधुवं ॥ १९ ॥ मावो भीष्माद्रयं किंचिदस्त्वद्युधिस्तंजयाः ॥ ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखंडिनं ॥ २० ॥ ते तथा समयं कृत्वा दशमे हनि
पांडवाः ॥ ब्रह्मलोकपरा भूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्छिताः ॥ २१ ॥ शिखंडिनं पुरस्कृत्य पांडवं च धनंजयं ॥ भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ २२ ॥ ततस्तव सु
तादिष्टानां नाजनपदेश्वराः ॥ द्रोणेन सहपुत्रेण सह सेनामहाबलाः ॥ २३ ॥ दुःशासनश्च बलवान्सहस्रैः सहोदरैः ॥ भीष्मं समरमध्यस्थं पालयां च क्रिरेतदा ॥ २४ ॥
ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतं ॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्यो धयंति स्म संयुगे ॥ २५ ॥ चेदिभिस्तु संपंचालैः सहितो वानरध्वजः ॥ ययौ शांतनवं भीष्मं पुर
स्कृत्य शिखंडिनं ॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रं शिनेर्न माधृष्टके तुस्तु पौरवं ॥ अभिमन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत् ॥ २७ ॥ विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथं ॥ द्रुपद
त्रस्य दायदा माससादपरंतप ॥ २८ ॥ मद्वराजं महेश्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनो भिगुस्तु नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ अप्रवृष्य मनावार्यं सर्वशास्त्र
तावरं ॥ द्रौणिं प्रतिययौ यत्तः पांचाल्यः सहसोदरैः ॥ ३० ॥ कर्णिकारध्वजं चैव सिंहकेतुररिंदमः ॥ प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्वलः ॥ ३१ ॥ शिखंडिनं च पु
त्रास्ते पांडवं च धनंजयं ॥ राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ ३२ ॥ तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे ॥ संप्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनीसमकंपत ॥ ३३ ॥
तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जंत भारत ॥ तावकानां परेषां च दृष्ट्वा शांतनवरणे ॥ ३४ ॥ ततस्तेषां प्रतप्तानां मन्योन्यमभिधावतां ॥ प्रादुरासीन्महाशब्दो दिक्षु स
र्वासु भारत ॥ ३५ ॥ शंखदुंदुभिघोषश्च वारणानां च बृंहितैः ॥ सिंहनादश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ३६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

1126

सप्तमसर्वनरेन्द्राणां चंद्रार्कसदृशप्रभा ॥ वीरांगदकिरीटपुनिप्रभासमपद्यत ॥ ३७ ॥ रजोमेघास्तुसंजनुःशङ्खविपुद्विरावताः ॥ धनुषांचापिनिर्घोषोदारुणः
समपद्यत ॥ ३८ ॥ बाणशंखप्रणादाश्चभेरीणांचमहास्वनाः ॥ रथघोषश्चसंजज्ञेसेनयोरुभयोरपि ॥ ३९ ॥ पाशशक्त्यृष्टिसंघैश्चबाणौघैश्चसमाकुलं ॥ निम्न
काशनिवाकाशंसेनयोःसमपद्यत ॥ ४० ॥ अन्योन्यंरथिनःपेतुर्वाजिनश्चमहाहवे ॥ कुंजरान्कुंजराजघ्नःपादातांश्चपदातयः ॥ ४१ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंकुरुणां
पादघ्नैःसह ॥ भीष्महेतोर्नरव्याघ्रश्चेनयोरामिषेयथा ॥ ४२ ॥ तेषांसमागमोघोरोबभूवयुधिसंगतः ॥ अन्योन्यस्यवधार्यायजिगीषूणांमहाहवे ॥ ४३ ॥ इ
तिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मोपदेशोपचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच अ
भिप्रन्युर्महाराजतवपुत्रमयोधयत् ॥ महत्यासेनयायुक्तंभीष्महेतोःपराक्रमी ॥ १ ॥ दुर्योधनोरणेकार्ष्णिनवभिर्नतपर्वभिः ॥ आजघानोरसिकुडोःपुनश्चैनं
त्रिभिःशरैः ॥ २ ॥ तस्यशक्तिरणेकार्ष्णिर्नृत्योर्घोरांस्वसामिव ॥ प्रेषयामाससंकुडोदुर्योधनरथंप्रति ॥ ३ ॥ तामापतंतींसहसाघोररूपांविशांपते ॥ द्विघ्राचि
च्छेदतेपुत्रःक्षुरप्रेषमहारथः ॥ ४ ॥ तांशक्तिपतितांदृष्ट्वाकार्ष्णिःपरमकोपनः ॥ दुर्योधनंत्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ ५ ॥ पुनश्चैनंशरैर्घोरैराजघानस्तनां
करेद्वदशभिर्भरतश्रेष्ठभरतानांमहारथः ॥ ६ ॥ तद्युद्धमभवद्दोरंचित्ररूपंचभारत ॥ इन्द्रियप्रीतिजननंसर्वपार्थिवपूजितं ॥ ७ ॥ भीष्मस्यनिधनार्थायपार्थस्यविज
यायच ॥ युयुधातेरणेवीरौसौभद्रकुरुपुंगवौ ॥ ८ ॥ सात्यकिरभसंयुद्धेद्रौणिर्बाह्मणपुंगवः ॥ आजघानोरसिकुडोःनाराचेनपरंतपः ॥ ९ ॥ शैनेयोपिगुरोःपुत्रं
सर्वमर्मसुभारत ॥ अताडयदमेयात्मानवभिःकंकवाजितैः ॥ १० ॥ अभ्यत्यामातुसमरेसात्यकिंनवभिःशरैः ॥ त्रिशताचपुनस्तूर्णबाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥
॥ ११ ॥ सोतिविद्रोमद्रोणपुत्रेणसात्वतः ॥ द्रोणपुत्रंत्रिभिर्बाणैराजघानमहायशः ॥ १२ ॥ पौरवोदृष्टकेतुंचशरैश्चाप्यसंयुगे ॥ बहुधादारयांचके
कोव्यासमहारथः ॥ १३ ॥ तथैवपौरवंसुद्धेदृष्टकेतुर्महारथः ॥ त्रिशतानिशितैर्बाणैर्विव्याधाशुमहाभुजः ॥ १४ ॥ पौरवस्तुधनुश्चित्वापृष्टकेतोर्महारथः ॥ त
तदप्युत्तमंविश्वामित्रशितैःशरैः ॥ १५ ॥ सोन्यत्कामुक्कमाद्यपौरवंनिशितैःशरैः ॥ आजघानमहाराजत्रिसप्तशरिर्लघुसैः ॥ १६ ॥ तौतुल्यबलौसौ
महाभयोमहायो ॥ सहवभारतप्रपपरस्परसंविध्यतां ॥ १७ ॥

नाष्टपर्व

F

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ चित्रसेन इति पांडवपक्षीयः सुशर्मायमपरोवार्धक्षेमिर्नतुत्रैर्गर्तः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अन्योन्यस्य धनुश्छित्वा हयान् हत्वा च भारत ॥ विरथावसियुद्धाय समीयतु रमर्षणौ ॥ १८ ॥ आर्षभे चर्मणी चित्रेशतचंद्रपुरम्भते ॥ तारकाशतचित्रे च निस्त्रिंशौ
सुमहाप्रभौ ॥ १९ ॥ प्रगृह्य विमलौ राजस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ॥ वासितासंगमे यत्तौ सिंहाविव महावने ॥ २० ॥ मंडलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
चेरतुर्दर्शयंतौ च प्रार्थयंतौ परस्परं ॥ २१ ॥ पौरवो धृष्टकेतुं तु शंखदेशे महासिना ॥ ताडयामास संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥ चेदि राजोपि समरे पौरवं
पुरुषर्षभं ॥ आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना ॥ २३ ॥ तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ॥ अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिंदमौ ॥ २४ ॥ ततः स्वर
थमारोप्य पौरवंत नयस्तव ॥ जयत्सेनोरथेना जावपो वाहरणाजिरात् ॥ २५ ॥ धृष्टकेतुं तु समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥ अपो वाहरणे क्रुद्धः सहदेवः पराक्रमी ॥
॥ २६ ॥ चित्रसेनः सुशर्माणं विध्वा बहूभिरायसैः ॥ पुनर्विव्याध तं पृष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥ सुशर्मा तुरणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशांपते ॥ दशभिर्दशभिश्चैव
विव्याध निशितैः शरैः ॥ २८ ॥ चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशतानतपर्वभिः ॥ आजघान रणे क्रुद्धः सच तं प्रत्यविध्यत ॥ २९ ॥ भीष्मस्य समरे राजन्यशोमानं च वर्धय
न् ॥ सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्वलमयो धयत् ॥ ३० ॥ पार्थहेतोः पराक्रांतो भीष्मस्यायोधनं प्रति ॥ आर्जुनिको सलेंद्रस्तु विध्वा पंचभिरायसैः ॥ ३१ ॥ पुनर्विव्याध
विंशत्याशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ सौभद्रः कौसलेंद्रं तु विध्वा पाष्टभिरायसैः ॥ ३२ ॥ नाकं पयत संग्रामे विध्वा च पुनः शरैः ॥ कौसल्यस्य धनुश्चापि पुनश्चिच्छेदफा
ल्गुनिः ॥ ३३ ॥ आजघान शरैश्चापि त्रिंशताकं कपत्रिभिः ॥ सौन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्वलः ॥ ३४ ॥ फाल्गुनिसमरे क्रुद्धो विध्वा बहूभिः शरैः ॥ तयो
र्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परंतप ॥ ३५ ॥ संरव्ययोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः ॥ यथा देवासुरे युद्धे वलिवासवयोरभूत् ॥ ३६ ॥ भीमसेनोरथानीकं योधयन्व
द्वशो भूत ॥ यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतात्तमान् ॥ ३७ ॥ तेवध्यमाना भीमेन मातंगागिरि सन्निभाः ॥ निपेतु रूर्व्यासहिता नादयंतो वसुंधरां ॥ ३८ ॥ गि
रिमात्राहितेनागाभिन्ना जनचयोपमाः ॥ विरेजुर्वसुधां प्राप्ताविकीर्णा इव पर्वताः ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्राजानमाहवे ॥ महत्यासेनया गुप्तं पीडया
मास संगतं ॥ ४० ॥ मद्रेश्वरश्च समरे धर्मपुत्रं महारथं ॥ पीडयामास संरव्यो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ४१ ॥ विराटं सैधवो राजा विध्वा सन्नतपर्वभिः ॥ नवभिः सा
यकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरार्पयत् ॥ ४२ ॥ विराटश्च महाराज सैधवं वाहिनीपतिः ॥ त्रिंशद्भिर्निशितैर्वाणैराजघानस्तनान्तरे ॥ ४३ ॥

॥४४॥समुदयंसंगमं भवेत्समुदयःसंघेसंयुगेचसमुद्रमेइतिमेदिनी ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 चित्रकार्मुकनिखिंशौचित्रवर्मायुधध्वजौ ॥ रेजनुश्चित्ररूपौतौसंग्रामेमत्स्यसैधवौ ॥ ४४ ॥ द्रोणःपांचालपुत्रेणसमागम्यमहारणे ॥ महासमुदयंचक्रेशैःस
 न्नतपर्वभिः ॥ ४५ ॥ ततोद्रोणोमहाराजपार्षतस्यमहद्भुतः ॥ छित्वापंचाशतेपूणांपार्षतंसमविध्यत ॥ ४६ ॥ सोम्यत्कार्मुकमादायपार्षतःपरवीरहा ॥ द्रोणस्य
 मिपतयुद्धेप्रेषयामाससायकान् ॥ ४७ ॥ ताञ्छराञ्छरघातेनचिच्छेदसमहारथः ॥ द्रोणोद्गुपदपुत्रायप्राहिणोत्पंचसायकान् ॥ ४८ ॥ ततःकुद्रोमहाराज
 पार्षतःपरवीरहा ॥ द्रोणायचिक्षेपगदांयमदंडोपमारणे ॥ ४९ ॥ तामापतंतींसहसाहेमपट्टविभूषितां ॥ शरैःपंचाशताद्रोणोवारयामाससंयुगे ॥ ५० ॥ सा
 छिन्नावहुधाराजन्द्रोणचापच्युतैःशरैः ॥ चूर्णीकृताविशीर्यतीपपातवसुधातले ॥ ५१ ॥ गदांविनिहतांदृष्ट्वापार्षतःशत्रुतापनः ॥ द्रोणायशक्तिंचिक्षेपसर्वपा
 रशर्वांशुभां ॥ ५२ ॥ तांद्रोणोनवभिर्वाणैश्चिच्छेदयुधिभारत ॥ पार्षतंचमहेष्वासंपीडयामाससंयुगे ॥ ५३ ॥ एवमेतन्महायुद्धंद्रोणपार्षतयोरभूत् ॥ भीष्मप्र
 तिमहाराजघोररूपंभयानकं ॥ ५४ ॥ अर्जुनःप्राप्यगांगेयंपीडयन्निशितैःशरैः ॥ अभ्यद्रवतसम्मतोवनेमत्तमिवद्विपं ॥ ५५ ॥ प्रत्युद्ययौचतंराजाभगदत्तःप्र
 तापवान् ॥ त्रिधाभिन्नेननागेनमदांधेनमहाबलः ॥ ५६ ॥ तमापतंतंसहसामहेन्द्रगजसन्निभं ॥ परंयत्नंसमास्थायबीभत्सुःप्रत्यपद्यत ॥ ५७ ॥ ततोगजगतो
 राजाभगदत्तःप्रतापवान् ॥ अर्जुनंशरवर्षेणवारयामाससंयुगे ॥ ५८ ॥ अर्जुनस्तुततोनागमायांतरजतोपमैः ॥ विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यतमहारणे ॥
 ॥ ५९ ॥ शिखंडिनंचकौतेयोयाहियाहीत्यचोदयत् ॥ भीष्मप्रतिमहाराजजल्येनमितिचावर्षात् ॥ ६० ॥ प्राग्ज्योतिषस्ततोहित्वापांडवंपांडुपूर्वज ॥ प्रययौ
 त्वरितोराजन्द्रुपदस्यरथंप्रति ॥ ६१ ॥ ततोर्जुनोमहाराजभीष्ममभ्यद्रवद्भुतं ॥ शिखंडिनंपुररुत्यततोयुद्धमवर्तत ॥ ६२ ॥ ततस्तेतावकाःशूराःपांडवंरभसंयु
 धि ॥ समभ्यधावन्क्रोशंतस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६३ ॥ नानाविधान्यनीकानिपुत्राणांतेजनाधिप ॥ अर्जुनोव्यधमत्कालेदिवीवाभ्राणिमारुतः ॥ ६४ ॥ शि
 खंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहं ॥ इषुभिस्तूर्णमव्यग्रोवहुभिःससमाचिनोत् ॥ ६५ ॥ रथाग्न्यगारश्वापार्चिरसिशक्तिगर्देधनः ॥ शरसंघमहाज्वालःक्षत्रि
 यान्समरेदहत् ॥ ६६ ॥ यथाग्निःसुमहानिद्धःकक्षेचरतिसानिलः ॥ तथाजज्वालभीष्मोपिदिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ ६७ ॥ सोमकांश्चरणेभीष्मोजघ्नेपार्थप
 दानुगान् ॥ न्यवारयततसैन्यंपांडवस्यमहारथः ॥ ६८ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ इतिभी०भीष्मव०नैलकंठोयेभारतजावदीपेबोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७३ ॥

सुवर्णपुंखैरिपुभिःशितैःसन्नतपर्वभिः ॥ नादयन्सदिशोभीष्मःप्रदिशश्चमहाहवे ॥ ६९ ॥ पातयन्नरयिनोराजनूहयांश्चसहसादिभिः ॥ मुंडतालवनानीवच
कारसरथव्रजान् ॥ ७० ॥ निर्मनुष्यान्नरथान्नराजन्गजानश्वांश्चसंयुगे ॥ चकारसमरेभीष्मःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ७१ ॥ तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवा
शनेः ॥ निशम्यसर्वतोराजन्सकंपंतसैनिकाः ॥ ७२ ॥ अमोघान्यपतन्वाणाःपितुस्तेमनुजेश्वर ॥ नासज्जंतशरीरेषुभीष्मचापच्युताःशराः ॥ ७३ ॥ निर्मनु
ष्यान्नरथान्नराजन्सुयुक्तान्जवनैर्हयैः ॥ वातायमानानद्राक्षंक्रियमाणान्विशंपते ॥ ७४ ॥ चेदिकाशिकरूपाणांसहस्राणिचतुर्दश ॥ महारथाःसमाख्याताः
कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ७५ ॥ अपरावर्तिनःशूराःसुवर्णविकृतध्वजाः ॥ संग्रामेभीष्ममासाद्यसवाजिरथकुंजराः ॥ ७६ ॥ जग्मुस्तेपरलोकायव्यादितास्यमि
वांतकं ॥ नतत्रासीद्रणेराजन्सोमकानांमहारथः ॥ ७७ ॥ यःसंप्राप्यरणेभीष्मंजावितेस्ममनोदधे ॥ तांश्चसर्वान्रणेयोधान्येतराजपुरंप्रति ॥ ७८ ॥ नीतानम
न्यंतजनादृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमं ॥ नकश्चिदेनंसमरेप्रत्युद्यातिमहारथः ॥ ७९ ॥ ऋतेपांडुसुतंवीरंश्चेताश्चंरुणसारथिं ॥ शिखंडिनंचसमरेपांचाल्यममितैजसं
॥ ८० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिसंकुलयुद्धेबोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच
शिखंडीतुरणेभीष्ममासाद्यपुरुषर्षभं ॥ दशभिर्निशितैर्भृष्टैराजघानस्तनांतरे ॥ १ ॥ शिखंडिनंतुगांगेयःक्रोधदीप्तेनचक्षुषा ॥ संप्रैक्षतकटाक्षेणनिर्दहन्निवभा
रत ॥ २ ॥ स्त्रीत्वंतस्यस्मरन्नराजन्सर्वलोकस्यपश्यतः ॥ नाजघानरणेभीष्मःसचतंनावबुद्धवान् ॥ ३ ॥ अर्जुनस्तुमहाराजशिखंडिनमभापत ॥ अभिद्रवस्वत्व
रितंजहिचैनंपितामहं ॥ ४ ॥ किंतेविवक्षयावीरजहिभीष्मंमहारथं ॥ नत्यन्यमनुपश्यामिकंचिद्यौधिष्ठिरेवले ॥ ५ ॥ यःशक्तःसमरेभीष्मंप्रतियोद्धुमिहाहवे ॥
ऋतेत्वांपुरुषव्याघ्रसत्यमेतद्वीमिते ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ ॥ शरैर्नानाविधैस्तूर्णपितामहमवाकिरत् ॥ ७ ॥ अचितयित्वातान्वाणान्पिता
देवव्रतस्तव ॥ अर्जुनंसमरेकुड्मवारयामाससायकैः ॥ ८ ॥ तथैवचचमूंस्वर्वापांडवानांमहारथः ॥ अप्रैषीत्सशरैस्तीक्ष्णैःपरलोकायमारिष ॥ ९ ॥ तथैवपांड
वाराजन्सैन्येनमहतावृताः ॥ भीष्मसंछादयामासुर्मैघाड्वदिवाकरं ॥ १० ॥ ससमंतात्परिवृतोभारतोभरतर्षभ ॥ निर्ददाहरणेशूरान्वनेवक्लिरिवज्वलन् ॥ ११ ॥

शिखंडीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ विवक्षयाविचारेणसंशयेनवा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ उल्बणमुषं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ भारतमहामात्रं भरतवंशश्रेष्ठं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 तत्राद्भुतमपश्याम तवपुत्रस्य पौरुषं ॥ अयोधयच्चयत्पार्थ जुगोप च पितामहं ॥ १२ ॥ कर्मणा तेन समरे तवपुत्रस्य धन्विनः ॥ दुःशासनस्य तु तुषुः सर्वे लोकाम
 हात्मनः ॥ १३ ॥ यदेकः समरे पार्थान्सार्जुनान्समयोधयत् ॥ नचैनं पांडवा युद्धे वारयामासुरुल्बणं ॥ १४ ॥ दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः ॥ सादिनश्च
 महेष्वासा हस्तिनश्च महाबलाः ॥ १५ ॥ विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले ॥ शरातुरास्तथैवान्ये दंतिनो विद्रुतादिशः ॥ १६ ॥ यथाग्निरिधनं प्राप्य ज्वले
 द्दीप्तार्चिरुल्बणं ॥ तथा जज्वाल पुत्रस्ते पांडुसेनां विनिर्दहन् ॥ १७ ॥ तं भारतमहामात्रं पांडवानां महारथः ॥ जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाभ्युघातुं कथंचन ॥ १८ ॥
 ऋतेमहेन्द्रतनयाच्छ्रेताश्चाल्मणसारथेः ॥ सहितं समरे राजन्निजित्य विजयार्जुनः ॥ १९ ॥ भीष्ममेवाभिद्रुद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ विजितस्तव पुत्रोऽपि भी
 ष्मकदुव्यपाश्रयः ॥ २० ॥ पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत मदोत्कटः ॥ अर्जुनस्तुरणो राजन्यो धयन्सं व्यराजत ॥ २१ ॥ शिखंडी तुरणो राजन्विव्याधैव पितामहं ॥
 शरैरशानि संस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ॥ २२ ॥ न च स्मते रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर ॥ स्मयमानस्तु गांगेयस्तान्वाणान् जग्हे तदा ॥ २३ ॥ उणात्तो हिनरो य
 द्बज्जलधाराः प्रतीच्छति ॥ तथा जग्राह गांगेयः शरधाराः शिखंडिनः ॥ २४ ॥ तं क्षत्रियामहागजददृशुर्घोरमाहवे ॥ भीष्मं दहंतं सैन्यानि पांडवानां महात्मनां ॥ २५ ॥
 ततो ब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष ॥ अभिद्रव तसंग्रामे फाल्गुनं सर्वतोरणे ॥ २६ ॥ भीष्मावः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित् ॥ तेभ्यं सुमहत्सु क्वापांडवा
 न्प्रतियुध्यत ॥ २७ ॥ हेमतालेन महता भीष्मास्तिष्ठति पालयन् ॥ सर्वे पांधा र्तराष्ट्राणां समरे शर्मवर्मच ॥ २८ ॥ त्रिदशापि समुद्युक्तानां लंभीष्मं समासितुं ॥ किमु
 पार्थामहात्मानं मर्त्यभूता महाबलाः ॥ २९ ॥ तस्माद्भवत मायोधाः फाल्गुनं प्राप्य संयुगे ॥ अहमघरणे यत्तो यो धियप्यामि पांडवं ॥ ३० ॥ सहितः सर्वतो यत्तैर्भव
 द्विर्वसुधाधिपैः ॥ तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः ॥ ३१ ॥ सर्वे योधासु संख्यावलवंतो महाबलाः ॥ ते विदेहाः कलिंगाश्च दासे रकगणाश्च ह ॥ ३२ ॥
 अभिपेतुर्निपादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ बाल्हीकादरदाश्चैव प्रतीच्योदीच्य मालवाः ॥ ३३ ॥ अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोथ वसातयः ॥ शाल्वाः शकास्त्रिगर्ता
 श्च अंबष्ठाः केकयैः सह ॥ ३४ ॥ अभिपेतूरणे पार्थ पतंगा इव पावकं ॥ (शलभा इव राजेंद्र पार्थमप्रतिमंरणे) ॥ एतान्सर्वान्सहानीकान् महाराज महारथान् ॥ ३५ ॥

शर्मसुखहेतुत्वात् वर्मरक्षाहेतुत्वात् ॥ २८ ॥ समासितुं उपसर्पितुं नाशयितुं वा मर्त्यभूताः मर्त्यस्वरूपाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

दिव्यान्यस्त्राणिसंचित्यप्रसंधायधनंजयः ॥ सतैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहसुमहाबलः ॥ ३६ ॥ शरप्रतापैर्वीभत्सुःपतंगानिवपावकः ॥ तस्यबाणसहस्राणिस्तजतोदृढ
धन्विनः ॥ ३७ ॥ दीप्यमानमिवाकाशंगांडीवंसमदृश्यत ॥ तेशरातामहाराजविप्रकीर्णमहाध्वजाः ॥ ३८ ॥ नाभ्यवर्ततराजानःसहितावानरध्वजं ॥ सध्वजा
रथिनःपेतुर्हयारोहाहयैःसह ॥ ३९ ॥ सगजाश्वगजारोहाःकिरीटिशरताडिताः ॥ ततोर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीदसुंधरा ॥ ४० ॥ विद्रवद्भिश्चवहुधाबलैराज्ञांस
मंततः ॥ अथपार्थोमहाराजद्रावयित्वावरूथिनीं ॥ ४१ ॥ दुःशासनायसुबहून्प्रेषयामाससायकान् ॥ तेतुभित्वातवसुतंदुःशासनमयोमुखाः ॥ ४२ ॥ धरणीं
विविशुःसर्वेवल्मीकमिवपन्नगाः ॥ हयांश्चास्यततोजघ्नेसारथिंचन्यपातयत् ॥ ४३ ॥ विविंशतिंचविंशत्याविरथंकृतवान्प्रभुः ॥ आजघानभृशंचैवपंचभि
र्नतपर्वभिः ॥ ४४ ॥ कृपंविकर्णशल्यंचविध्वाबहुभिरायसैः ॥ चकारविरथांश्चैवकौंतेयःश्वेतवाहनः ॥ ४५ ॥ एवंचैविरथाःसर्वेरुपःशल्यश्चमारिष ॥ दुःशास
नोविकर्णश्चतथैवचविविंशतिः ॥ ४६ ॥ संप्राद्रवंतसमरेनिर्जिताःसव्यसाचिना ॥ पूर्वाह्णेभरतश्रेष्ठपराजित्यमहारथान् ॥ ४७ ॥ प्रजज्वालरणेपार्थोविधूमइ
वपावकः ॥ तथैवशरवर्षेणभास्करोरश्मिवानिव ॥ ४८ ॥ अन्यानपिमहाराजतापयामासपार्थिवान् ॥ पराङ्मुखीकृत्यतथाशरवर्षैर्महारथान् ॥ ४९ ॥ प्राव
र्तयतसंग्रामेशोणितोदांमहानदीं ॥ मध्येनकुरुसैन्यानांपांडवानांचभारत ॥ ५० ॥ गजाश्वरथसंघाश्चवहुधारथिभिर्हताः ॥ रथाश्चनिहतानागैर्हयाश्चैवपदा
तिभिः ॥ ५१ ॥ अंतराच्छिद्यमानानिशरीराणिशिरांसिच ॥ निपेतुर्दिक्षुसर्वासुगजाश्वरथयोधिनां ॥ ५२ ॥ छन्नमायोधनंराजकुंडलांगदधारिभिः ॥ पतितैः
पात्यमानैश्चराजपुत्रैर्महारथैः ॥ ५३ ॥ रथनेमिनिरुक्तैश्चगजैश्चैवावपोथितैः ॥ पादाताश्चाप्यधावंतसाश्वाश्चहययोधिनः ॥ ५४ ॥ गजाश्वरथयोधाश्चपरिपे
तुःसमंततः ॥ विकीर्णाश्चरथाभूमौभग्नचक्रयुगध्वजाः ॥ ५५ ॥ तद्गजाश्वरथौघानारुधिरेणसमुक्षितं ॥ छन्नमायोधनंरजेरक्ताभ्रमिवशारदं ॥ ५६ ॥ श्वानः
काकाश्चगृधाश्चवृकागोमायुभिःसह ॥ प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्यविकृताश्चमृगद्विजाः ॥ ५७ ॥ ववुर्वहुविधाश्चैवदिक्षुसर्वासुमारुताः ॥ दृश्यमानेपुरक्षःसुभूतेपुचन
दत्सुच ॥ ५८ ॥ कांचनानिचदामानिपताकाश्चमहाधनाः ॥ धूयमानाव्यदृश्यंतसहसामारुतरिताः ॥ ५९ ॥ श्वेतच्छत्रसहस्राणिसध्वजाश्चमहारथाः ॥ विकी
र्णाःसमदृश्यंतशतशोथसहस्रशः ॥ ६० ॥

भूतेषुप्रेतेषु ॥ ५८ ॥ महाधनाःबहुमूल्याः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इतिभी०नै०भारतभावदीपेसप्तदशाधिकशततमोऽध्ययः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सममिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

सपताकाश्रमातंगादिशोजग्मुःशरातुराः ॥ क्षत्रियाश्रमनुप्येन्द्रगदाशक्तिधनुर्धराः ॥ ६१ ॥ समंततश्चदृश्यंतेपतिताधरणीतले ॥ ततोभीष्मोमहाराजदिव्यम
स्त्रमुदीरयन् ॥ ६२ ॥ अभ्यधावतकौंतेयंमिपतांसर्वधन्विनां ॥ तंशिखंडीरणेयांतमभ्यद्रवतदंशितः ॥ ६३ ॥ ततःसमाहरद्भीष्मस्तदस्त्रंपावकोपमं ॥ त्वरितः
पांडवोराजन्मध्यमःश्वेतवाहनः ॥ ६४ ॥ निजघ्नेतावकंसैन्यंमोहयित्वापितामहं ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिसंकुलयुद्धेसप्तद
शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच समंव्यूढेष्वनीकेषुभूयिष्ठेष्वनिवर्तिनः ॥ ब्रह्मलोकपराःसर्वेसमपद्यंतभा
रत ॥ १ ॥ नद्यनीकमनीकेनसमसज्जतसंकुले ॥ रथानरथिभिःसार्धपादातानपदातिभिः ॥ २ ॥ अश्वानाश्वैरयुध्यंतगजानगजयोधिभिः ॥ उन्मत्तवन्महारा
जयुध्यंततत्रभारत ॥ ३ ॥ महान्व्यतिकरोरौद्रःसेनयोःसमपद्यत ॥ नरनागगणेष्वेवंविकीर्णेषुचसर्वशः ॥ ४ ॥ क्षयेतस्मिन्महारौद्रेनिर्विशेषमजायत ॥ ततः
शल्यःरुपश्चैवचित्रसेनश्चभारत ॥ ५ ॥ दुःशासनोविकर्णश्चरथानास्थायभास्वरान् ॥ पांडवानांरणेशूराध्वजिनींसमकंपयन् ॥ ६ ॥ सावध्यमानासमरेपांडु
सेनामहात्मभिः ॥ भ्राम्यतेबहुधाराजन्मारुतेनेवनीर्जले ॥ ७ ॥ यथाहिशैशिरःकालोगवांमर्माणिकृतति ॥ तथापांडुसुतानांवैभीष्मोमर्माणिकृतति ॥ ८ ॥ त
थैवतवसैन्यस्यपार्थेनचमंहात्मता ॥ नवमेघप्रतीकाशाःपातिताबहुधागजाः ॥ ९ ॥ मृद्यमानाश्चदृश्यंतेपार्थेननरयूथपाः ॥ इषुभिस्ताड्यमानाश्चनाराचैश्चसहस्र
शः ॥ १० ॥ पेतुरार्तस्वरंधोरंकृत्वातत्रमहागजाः ॥ आनद्धाभरणैःकायैर्निहतानांमहात्मनां ॥ ११ ॥ छन्नमायोधनरेजेशिरोभिश्चसंकुंडलैः ॥ तस्मिन्नेवमहाराजम
हावीरवरक्षये ॥ १२ ॥ भीष्मेचयुधिविक्रांतेपांडवेचधनंजये ॥ तेपराक्रांतमालोक्यराजन्युधिपितामहं ॥ १३ ॥ अभ्यवर्तततेपुत्राःसर्वेसैन्यपुरस्कृताः ॥ इच्छं
तोनिधनंयुद्धेस्वर्गकृत्वापरायणं ॥ १४ ॥ पांडवानभ्यवर्तंततस्मिन्वीरवरक्षये ॥ पांडवापिमहाराजस्मरंतोविविधान्वहून् ॥ १५ ॥ क्लेशानकृतान्सपुत्रेणत्वया
पूर्वनराधिप ॥ भयंत्यत्कारणेशूराब्रह्मलोकायतत्पराः ॥ १६ ॥ तावकांस्तवपुत्रांश्चयोधयंतिप्रहृष्टवत् ॥ सेनापतिस्तुसमरेप्राहसेनांमहारथः ॥ १७ ॥ अभिद्र
वतगांगेयंसोमकाःस्तंजयैःसह ॥ सेनापतिवचःश्रुत्वासोमकाःस्तंजयाश्रते ॥ १८ ॥

व्यतिकरःक्षोभः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अभ्यद्रवंतगांगेयंशरदृष्ट्यासमाहताः ॥ वध्यमानस्ततोराजन्पिताशांतनवस्तव ॥ १९ ॥ अमर्षवशमापन्नोयोधयामाससृजयान् ॥ तस्यकीर्तिमतस्तातपु
रारामेणर्धामता ॥ २० ॥ संप्रदत्तास्त्रशिक्षावैपरानीकविनाशनी ॥ सतांशिक्षामधिष्ठायकुर्वन्परवलक्ष्य ॥ २१ ॥ अहन्यहनिपार्थानांददःकुरुपितामहः ॥
भीष्मोदशसहस्राणिजघानपरवीरहा ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तुदशमेप्राप्तेदिवसेभरतर्षभ ॥ भीष्मेणैकेनमत्स्येपुपंचालेपुचसंयुगे ॥ २३ ॥ गजाश्वममितंहत्वाहताः
सप्तमहारथाः ॥ हत्वापंचसहस्राणिरथानांप्रपितामहः ॥ २४ ॥ नराणांचमहायुद्धेसहस्राणिचतुर्दश ॥ दंतिनांचसहस्राणिहयानामयुतंपुनः ॥ २५ ॥ शिक्षाव
लेननिहतंपित्रातवविशांपते ॥ ततःसर्वमहीपानांक्षपयित्वावरूथिनीं ॥ २६ ॥ विराटस्यप्रियोभ्राताशतानीकोनिपातितः ॥ शतानीकंचसमरेहत्वाभीष्मः
प्रतापवान् ॥ २७ ॥ सहस्राणिमहाराजराज्ञांभैरपातयन् ॥ उद्विग्नाःसमरेयोधाविक्रोशंतिधनंजय ॥ २८ ॥ येचकेचनपार्थानामभियाताधनंजय ॥ राजानो
भीष्ममासाद्यगतास्तेयमसादनं ॥ २९ ॥ एवंदशदिशोभीष्मःशरजालैःसमंततः ॥ अतीत्यसेनांपार्थानामवतस्थेचमूमुखे ॥ ३० ॥ सकृत्वासुमहत्कर्मतस्मि
न्वैदशमेहनि ॥ सेनयोरंतरेतिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ ३१ ॥ नचैनंपार्थिवाःकेचिच्छुक्काराजन्निरीक्षितुं ॥ मध्यंप्राप्तंयथाग्रीष्मेतपंतंभास्करंदिवि ॥ ३२ ॥ य
थादैत्यचमूंशक्रस्तापयामाससंयुगे ॥ तथाभीष्मःपांडवेयांस्तापयामासभारत ॥ ३३ ॥ तथाचैनंपराक्रांतमालोक्यमधुसूदनः ॥ उवाचदेवकीपुत्रःप्रीयमा
णोधनंजय ॥ ३४ ॥ एपशांतनवोभीष्मःसेनयोरंतरेस्थितः ॥ सन्निहत्यबलादेनंविजयस्तेभविष्यति ॥ ३५ ॥ बलात्संस्तंभयस्वैनंयत्रैषाभिद्यतेचमूः ॥ नहिभीष्म
शरानन्यःसोढुमुत्सहतेविभो ॥ ३६ ॥ ततस्तस्मिन्क्षणेराजंश्चोदितोवानरध्वजः ॥ सध्वजंसरथंसाश्वंभीष्ममंतर्दधेशरैः ॥ ३७ ॥ सचापिकुरुमुख्यानामृपभःपां
डवेरितान् ॥ शरव्रातैःशरव्रातान्वद्बुधाविदुधावतान् ॥ ३८ ॥ ततःपंचालराजश्चपृष्टंकुतुश्चवीर्यवान् ॥ पांडवोभीमसेनश्चपृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ ३९ ॥ यमौचचे
कितानश्चकेकयाःपंचचैवह ॥ सात्यकिश्चमहाबाहुःसौभद्रोथघटोत्कचः ॥ ४० ॥ द्रौपदेयाःशिखंडीचकुंतिभोजश्चवीर्यवान् ॥ सुशर्माचविराटश्चपांडवेया
महाबलाः ॥ ४१ ॥ एतेचान्येचवहवःपीडिताभीष्मसायकैः ॥ समुद्धृताःफाल्गुनेननिमग्नाःशोकसागरे ॥ ४२ ॥ ततःशिखंडीवेगेनप्रगृह्यपरमायुधं ॥ भीष्ममे
वाभिदुद्रावरक्ष्यमाणःकिरीटिना ॥ ४३ ॥ ततोस्यानुचरान्हत्वासर्वान्रणविभागवित् ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राववीभत्सुरपराजितः ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अदीनात्माअक्षीणस्वभावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इतिभी०नै०भा०अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सात्यकिश्चेकितानश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ विराटोद्रुपदश्चैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ ४५ ॥ दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौरक्षितादृढधन्वना ॥ अभिमन्युश्चसमरेद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ ४६ ॥ दुद्रुवुःसमरेभीष्मंसमुद्यतमहायुधाः ॥ तेसर्वेदृढधन्वानःसंयुगेष्वपलायिनः ॥ ४७ ॥ बहुधाभीष्ममानर्तुर्मार्गणैःक्षतमार्गणैः ॥ विधूयतान्वाणगणान्येमुक्ताःपार्थिवोत्तमैः ॥ ४८ ॥ पांडवानामदीनात्माव्यगाहतवरुथिनीं ॥ चक्रेशरविघातंचक्रीडन्निवपितामहः ॥ ४९ ॥ नाभिसंधत्तपांचाल्यस्मयमानोमुहुर्मुहुः ॥ स्त्रीत्वंतस्यानुसंस्मृत्यभीष्मोवाणान्शिखंडिने ॥ ५० ॥ जघानद्रुपदानीकेरथान्समहारथः ॥ ततःकिलकिलाशब्दःक्षणेनसमभूत्तदा ॥ ५१ ॥ मत्स्यपांचालचेदीनांतमेकमभिधावतां ॥ तेनराश्वरथव्रातैर्मार्गणैश्चपरंतप ॥ ५२ ॥ तमेकंछादयामासुर्मैघाद्वदिवाकरं ॥ भीष्मंभागीरथीपुत्रंप्रतपंतरणेरिपून् ॥ ५३ ॥ ततस्तस्यचतेषांचयुद्धेदेवासुरोपमे ॥ किरीटीभीष्ममानर्तुर्पुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०भीष्मपराक्रमेअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच एवंपांडवाःसर्वपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ विव्यधुःसमरेभीष्मंपरिवार्यसमंततः ॥ १ ॥ शतघ्नीभिःसुघोराभिःपरिघैश्चपरश्वधैः ॥ मुद्गरैर्मुसलैःप्रासैःक्षेपणीयैश्चसर्वशः ॥ २ ॥ शरैःकनकपुंखैश्चशक्तितोमरकंपनैः ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्चभुशुंडीभिश्चसर्वशः ॥ ३ ॥ अताडयन्रणेभीष्मंसहिताःसर्वसंजयाः ॥ सविशीर्णतनुत्राणःपीडितोबहुभिस्तदा ॥ ४ ॥ नविव्यथेतदाभीष्मोभिद्यमानेषुमर्मसु ॥ संदीप्तशरचापाग्निरस्त्रप्रसृतमारुतः ॥ ५ ॥ नेमिनिर्द्वादसंतापोमहास्रोदयपावकः ॥ चित्रचापमहाज्वालोवीरक्षयमहेंधनः ॥ ६ ॥ युगांताग्निसमप्रस्यःपरेषांसमपद्यत ॥ विवृत्यरथसंघानामंतरणविनिःसृतः ॥ ७ ॥ दृश्यतेस्मनरेंद्राणांपुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ततःपंचालराजंचधृष्टकेतुमचित्यच ॥ ८ ॥ पांडवानीकिनीमध्यमाससादविशांपते ॥ ततःसात्यकिभीमौचपांडवंचधनंजयं ॥ ९ ॥ द्रुपदंचविराटंचधृष्टद्युम्नंचपार्षतं ॥ भीमघोषैर्महावेगैर्ममिवरणभेदिभिः ॥ १० ॥ षडेतान्निशितैर्भीष्मःप्रविव्याधोत्तमैःशरैः ॥ तस्यतेनिशितान्वाणान्सन्निवार्यमहारथाः ॥ ११ ॥ दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ शिखंडीतुमहावाणान्यान्मुमोचमहारथः ॥ १२ ॥ नचक्रुस्तेरुजंतस्यस्वर्णपुंखाःशिलाशिताः ॥ ततःकिरीटीसंरब्धोभीष्ममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ मर्मावरणंवर्मदेहचर्मवा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १५ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आत्तमात्तगृहीतंगृहीतं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शिखंडिनंपुरस्त्यधनुश्चास्यसमाच्छिनत् ॥ भीष्मस्यधनुषश्छेदं नो मृष्यंतमहारथाः ॥ १४ ॥ द्रोणश्चरुतवर्माचसंधवश्चजयद्रथः ॥ भूरिश्रवाःशलःशल्यो
भगदत्तस्तथैवच ॥ १५ ॥ समैतेपरमक्रुद्धाःकिरीटिनमभिद्रुताः ॥ तत्रशस्त्राणिदिव्यानिदर्शयंतोमहारथाः ॥ १६ ॥ अभिपेतुर्भृशंक्रुद्धाश्छादयंतश्चपांडवं ॥ ते
षामापततांशब्दःशुश्रुवेफाल्गुनंप्रति ॥ १७ ॥ उद्धूतानांयथाशब्दःसमुद्राणांयुगक्षये ॥ घ्नतानयतगृहीतवित्थ्यध्वमवकर्तत ॥ १८ ॥ इत्यासीत्तुमुलःशब्दः
फाल्गुनस्यरथंप्रति ॥ तंशब्दंतुमुलंश्रुत्वापांडवानांमहारथाः ॥ १९ ॥ अभ्यधावन्यरीप्संतःफाल्गुनंभरतर्षभ ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ २० ॥
विराटद्रुपदौचोभौराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ अभिमन्युश्चसंकुद्धःसमैतेक्रोधमूर्छिताः ॥ २१ ॥ समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ॥ तेषांसमभवद्युद्धंतुमु
लंलोमहर्षणं ॥ २२ ॥ संग्रामेभरतंश्रेष्ठदेवानांदानवैरिव ॥ शिखंडीतुरणेश्रेष्ठारक्ष्यमाणःकिरीटिना ॥ २३ ॥ अविध्यदशभिर्भीष्मंछिन्नधन्वानमाहवे ॥ साराथिं
दशभिश्चास्यध्वजंचैकेनचिच्छिदे ॥ २४ ॥ सौन्यत्कार्मुकमादायगांगेयोवेगवत्तरं ॥ तदप्यस्यशितैर्वाणैस्त्रिभिश्चिच्छेदफाल्गुनः ॥ २५ ॥ एवंसपांडवःक्रुद्धआ
त्तमात्तंपुनःपुनः ॥ धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यसव्यसाचीपरंतपः ॥ २६ ॥ सच्छिन्नधन्वासंकुद्धःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ शक्तिंजग्राहतरसागिरीणामपिदारणीं ॥
॥ २७ ॥ तांचचिक्षेपसंकुद्धःफाल्गुनस्यरथंप्रति ॥ तामापतंतीसंप्रेक्ष्यज्वलंतीमशनीमिव ॥ २८ ॥ समादत्तशितान्भल्लान्यंचपांडवनंदनः ॥ तस्यचिच्छेदतां
शक्तिपंचधापंचभिःशरैः ॥ २९ ॥ संक्रुद्धोभरतश्रेष्ठभीष्मबाहुप्रवेरितां ॥ सापपाततथान्छिन्नासंकुद्धेनकिरीटिना ॥ ३० ॥ मेघवृंदपरिभ्रष्टाविच्छिन्नेवशत
क्रुद्धा ॥ छिन्नांतांशक्तिमालोक्यभीष्मःक्रोधसमन्वितः ॥ ३१ ॥ अचितयद्रणेवीरोबुद्ध्यापरपुरंजयः ॥ शक्तोहंधनुपैकेननिहतुंसर्वपांडवान् ॥ ३२ ॥ यद्येषानभ
वेद्रोमाविष्वक्सेनोमहाबलः ॥ कारणद्वयमास्थायनाहंयोत्स्यामिपांडवान् ॥ ३३ ॥ अवध्यत्वाच्चपांडूनांस्त्रीभावाच्चशिखंडिनः ॥ पित्रातुष्टेनमेपूर्वयदाकाली
मुदावहं ॥ ३४ ॥ स्वच्छंदमरणंदत्तमवध्यत्वरणेतथा ॥ तस्मान्मृत्युमहंमन्येप्राप्तकालमिवात्मनः ॥ ३५ ॥ एवंज्ञात्वाव्यवसितंभीष्मस्यामिततेजसः ॥ ऋपयो
वसवश्चैववियत्स्याभीष्ममब्रुवन् ॥ ३६ ॥ यत्तेव्यवसितंताततदस्माकमपिप्रियं ॥ तत्कुरुष्वमहाराजयुद्धेबुद्धिंनिवर्त्तय ॥ ३७ ॥ अस्यवाक्यस्यनिधनेप्रादुरा
सीच्छिवोनिलः ॥ अनुलोमःसुगंधीचपृषतैश्चसमन्वितः ॥ ३८ ॥

॥ ३६ ॥ व्यवसितंनिश्चितं ॥ ३७ ॥ निधनेसमाप्तौ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ मुनि तेजसा व्यासप्रभावेण ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

देवदुंदुभयश्चैव संप्रणेदुर्महास्वनाः ॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरिमारिष ॥ ३९ ॥ न च तच्छुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां नृप ॥ ऋते भीष्मं महाबाहुं मां चापि मु
नितेजसा ॥ ४० ॥ संभ्रमश्च महानासीच्चिदशानां विशांपते ॥ पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा ॥ ४१ ॥ इति देवगणानां च वाक्यं श्रुत्वामहातपाः ॥ ततः शां
तनवो भीष्मो बीभत्सुनात्यवर्तत ॥ ४२ ॥ भिद्यमानः शितैर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः ॥ शिखंडी तु महाराजभरतानां पितामहं ॥ ४३ ॥ आजघानोरसिकुद्धो न वभि
निशितैः शरैः ॥ स तेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ४४ ॥ नाकं पतमहाराजक्षितिकं पेयथाचलः ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन् गांडिवं धनुः ॥ ४५ ॥ गां
गेयं पंचविंशत्याक्षुद्रकाणां समार्पयत् ॥ पुनः पुनः शतैरेनं त्वरमाणो धनं जयः ॥ ४६ ॥ सर्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ एवमन्यैरपि भृशं विल्यमानः स
हस्रशः ॥ ४७ ॥ तानप्याशुशरैर्भीष्मः प्रविव्याध महारथः ॥ तैश्च मुक्ताञ्छरान् भीष्मो युधिसत्यपराक्रमः ॥ ४८ ॥ निवारयामास शरैः समं सन्नतपर्वभिः ॥ शि
खंडी तुरणे वाणान्यान्मुमोच महारथः ॥ ४९ ॥ न च क्रुस्ते रुजंतस्य रुक्मपुंखाः शिलाशिताः ॥ ततः किरीटी संक्रुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ॥ ५० ॥ शिखंडिनं पुरस्कृ
त्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ अथैनं न वभिर्विध्वाध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ ५१ ॥ सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समकंपयत् ॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय गांगेयो च
लवत्तरं ॥ ५२ ॥ तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरघातयत् ॥ निमेषार्थेन कौंतेय आत्तमात्तं महारणे ॥ ५३ ॥ एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सुबहून्वथ ॥ ततः शांत
नवो भीष्मो बीभत्सुनात्यवर्तत ॥ ५४ ॥ अथैनं पंचविंशत्याक्षुद्रकाणां समार्पयत् ॥ सोतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ॥ ५५ ॥ एष पुराणो क्रुद्धः पांडवा
नां महारथः ॥ शरैरनेकसाहसैर्मां मेवाभ्यहनद्रणे ॥ ५६ ॥ न चैष समरेशक्यो जेतुं वज्रभृता अपि ॥ न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः ॥ ५७ ॥ मां चापि शक्ता
निर्जेतुं किमु मर्त्या महारथाः ॥ एवंतयोः संवदतोः फाल्गुनो निशितैः शरैः ॥ ५८ ॥ शिखंडिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥ ततो दुःशासनं भूयः स्मयमान इवाब्रवी
त् ॥ ५९ ॥ अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गांडीवधन्वना ॥ वज्राशनिसमस्पर्शा अर्जुनेन शरायुधि ॥ ६० ॥ मुक्ताः सर्वेऽव्यवच्छिन्नाने मेवाणाः शिखंडिनः ॥ निरुं
तमानामर्माणि दृढावरणभेदिनः ॥ ६१ ॥ मुसला इव मेघं तिने मेवाणाः शिखंडिनः ॥ वज्रदंडसमस्पर्शा वज्रवेगदुरासदाः ॥ ६२ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अव्यवच्छिन्नाः संतताः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ माघमाकर्कटीप्रोक्तातदपत्यनुसेगवा यथामाघमाकर्कटीमातरंसेगवास्तदपत्यानिकुंतंति उदरस्थान्यपत्यानिपृष्ठंविदार्यबहिर्निर्गच्छंतितद्वदित्यर्थः तेनप्राणापहारिवेदनाजनकत्वं

ममप्राणानारुजंतिनेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ नाशयंतीवमेप्राणान्यमदूताइवाहिताः ॥ ६३ ॥ गदापरिघसंस्पर्शानेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ भुजगाइवसंकुडाले
लिहानाविषोल्बणाः ॥ ६४ ॥ समाविशंतिमर्माणिनेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ अर्जुनस्यइमेबाणानेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ ६५ ॥ कृतंतिममगात्राणिमाघमांसेग
वाइव ॥ सर्वेत्यपिनेमेदुःखंकुर्युरन्येनराधिपाः ॥ ६६ ॥ वीरंगांडीवधन्वानमृतेजिष्णुकपिध्वजं ॥ इतिब्रुवञ्छांतनवोदिधक्षुरिवपांडवान् ॥ ६७ ॥ शक्तिभीष्मःस
पार्थायततश्चिक्षेपभारत ॥ तामस्यविशिखैश्छित्वात्रिधात्रिभिरपातयत् ॥ ६८ ॥ पश्यतांकुरुवीराणांसर्वेषांतवभारत ॥ चर्माधादत्तगांगेयोजातरूपप
रिष्कृतं ॥ ६९ ॥ खड्गंचान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रेजयायवा ॥ तस्यतच्छतधाचर्मव्यधमत्सायकैस्तथा ॥ ७० ॥ रथादनवरूढस्यतदद्भुतमिवाश्रितम् ॥ ततोयुधिष्ठिरो
राजास्वान्यनीकान्यचोदयत् ॥ ७१ ॥ अभिद्रवतगांगेयंमावोस्तुभयमप्यपि ॥ अथतेतोमरैःप्रासैर्वाणौघैश्चसमंततः ॥ ७२ ॥ पट्टिशैश्चसुनिस्त्रिशैर्नाराचैश्च
तथाशितैः ॥ वत्सदंतैश्चभल्लैश्चतमेकमभिदुद्रुवुः ॥ ७३ ॥ सिंहनादस्ततोघोरःपांडवानामभूत्तदा ॥ तथैवतवपुत्राश्चनेदुर्भीष्मजयैपिणः ॥ ७४ ॥ तमेकमभ्यर
क्षंतसिंहनादांश्चचकिरे ॥ तत्रासीत्तुमुलंयुद्धंतावकानांपरैःसह ॥ ७५ ॥ दशमेहनिराजेंद्रभीष्मार्जुनसमागमे ॥ आसीद्गांगइवावर्तोमुहूर्तमुदधेरिव ॥ ७६ ॥
सैन्यानांयुध्यमानानांनिघ्नतामितरेतरं ॥ असौम्यरूपापृथिवीशोणिताक्ताभवत्तदा ॥ ७७ ॥ समंचविपमंचैवनप्राज्ञायतकिंचन ॥ योधानामयुतंहत्वातस्मि
न्सदशमेहनि ॥ ७८ ॥ अतिष्ठदाहवेभीष्मोभिद्यमानेषुमर्मसु ॥ ततःसेनामुखेतस्मिन्स्थितःपार्थोधनुर्धरः ॥ ७९ ॥ मध्येनकुरुसैन्यानांद्रावयामासवाहिनीं ॥
वयंश्चेतहयाद्भीताःकुंतीपुत्राद्धनंजयात् ॥ ८० ॥ पीड्यमानाःशितैःशस्त्रैःप्राद्रवामरणेतदा ॥ सौवीराःकितवाःप्राच्याःप्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ ८१ ॥ अभी
षाहाःशूरसेनाःशिवयोथवसातयः ॥ शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्चअंबष्ठाःकेकयैःसह ॥ ८२ ॥ सर्वएतेमहात्मानःशरार्ताव्रणपीडिताः ॥ संग्रामेनजहुर्भीष्मंयुध्यमा
नंकिरीटिना ॥ ८३ ॥ ततस्तमेकंवहवःपरिवार्यसमंततः ॥ परिकाल्यकुरुन्सर्वान्शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ८४ ॥ निपातयतगृह्णीतयुध्यध्वमवकृतत ॥ इत्यासीत्तुमुलः
शब्दोराजन्भीष्मरथंप्रति ॥ ८५ ॥ निहत्यसमरेराजन्शतशोयसहस्रशः ॥ नतस्यासीदनिर्भिन्नगात्रेद्व्यंगुलमंतरं ॥ ८६ ॥

बाणानानेदंशिखंडिबाणेषुसंभव

ति तेषामदंगेषुपुण्यतुल्यत्वात् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अयेतेषां मृत्योरितिचतुर्थ्यर्थेषष्ठी मृत्यवेइत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ कालंमृत्युं ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ दक्षिणेनदक्षिणमार्गस्थंभास्करंचदृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ १०१ ॥ संस्थातामरिष्य
 एवंभूतस्तवपिताशरैर्विशकलीकृतः ॥ शिताग्रैःफाल्गुनेनाजौप्राक्शिराःप्रापतद्रथात् ॥ ८७ ॥ किंचिच्छेषेदिनकरेदुत्राणांतवपश्यतां ॥ हाहेतिदिविदेवानां
 पार्थिवानांचभारत ॥ ८८ ॥ पतमानेरथाद्भीष्मेवभूवसुमहास्वनः ॥ संपतंतमभिप्रेक्ष्यमहात्मानंपितामहं ॥ ८९ ॥ सहभीष्मेणसर्वेषांप्रापतन्तदयानिनः ॥ स
 पपातमहाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ॥ ९० ॥ इंद्रध्वजइवोत्सृष्टःकेतुःसर्वधनुष्मतां ॥ धरणींसपस्पर्शशरसंघैःसमावृतः ॥ ९१ ॥ शरतल्पेमहेष्वासंशयानंपुरु
 षर्षभं ॥ रथांस्वपतितंचैनंदिव्योभावःसमाविशत् ॥ ९२ ॥ अभ्यवर्षच्चपर्जन्यःप्राकंपतचमेदिनी ॥ पतन्सदृशेचापिदक्षिणेनदिवाकरं ॥ ९३ ॥ संज्ञांचोपालभ
 द्वीरःकालंसंचित्यभारत ॥ अंतरिक्षेचशुश्रावदिव्यावाचःसमंततः ॥ ९४ ॥ कथंमहात्मागांगेयःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ कालंकर्तानरव्याघ्रःसंप्राप्तेदक्षिणायने ॥
 ॥ ९५ ॥ स्थितोस्मोतिचगांगेयस्तच्छ्रुत्वावाक्यमब्रवीत् ॥ धारयामासचप्राणान्यतितोपिमहीतले ॥ ९६ ॥ उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मःकुरुपितामहः ॥ तस्य
 तन्मतमाज्ञायगंगाहिमवतःसुता ॥ ९७ ॥ महर्षीन्हंसरूपेणप्रेषयामासतत्रवै ॥ ततःसंपातिनोहंसास्त्वरितामानसौकसः ॥ ९८ ॥ आजग्मुःसहिताद्रुभीष्मंकु
 रुपितामहं ॥ यत्रशेतेनरश्रेष्ठःशरतल्पेपितामहः ॥ ९९ ॥ तेतुभीष्मंसमासाद्यक्रपयोहंसरूपिणः ॥ अपश्यञ्छरतल्पस्थंभीष्मंकुरुकुलोद्दहं ॥ १०० ॥ तेतंदृष्ट्वा
 महात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणं ॥ गांगेयंभरतश्रेष्ठंदक्षिणेनचभास्करा ॥ १०१ ॥ इतरेतरमामंज्यप्राहुस्तत्रमनीषिणः ॥ भीष्मःकथंमहात्मासुसंस्थातादक्षिणाय
 ने ॥ १०२ ॥ इत्युक्त्वाप्रस्थिताहंसादक्षिणामभितोदिशं ॥ संप्रेक्ष्यवैमहाबुद्धिश्चित्तयित्वाचभारत ॥ १०३ ॥ तानब्रवीच्छांतनवानाहंगेयःकथंचन ॥ दक्षिणा
 वर्तआदित्येएतन्मेमनसिस्थितं ॥ १०४ ॥ गमिष्यामिस्वकंस्थानमासीद्यन्मेपुरातनं ॥ उदगायनआदित्येहंसाःसत्यंब्रवीमिवः ॥ १०५ ॥ धारयिष्याम्यहंप्रा
 णानुत्तरायणकांसया ॥ ऐश्वर्यभूतःप्राणानामुत्सर्गोहियतोमम ॥ १०६ ॥ तस्मात्प्राणान्यधारयिष्येमुमूर्षुरुदगायने ॥ यश्चदत्तोवरोमत्स्यंपित्रातेनमहात्मना ॥
 ॥ १०७ ॥ छंदतोमृत्युरित्येवंतस्यचास्तुवरस्तथा ॥ धारयिष्येततःप्राणानुत्सर्गेनियतेसति ॥ १०८ ॥ इत्युक्त्वातांस्तदाहंसान्सशेतेशरतल्पगः ॥ एवंकुरुणांपति
 तेभृंगेभीष्मेमहौजसि ॥ १०९ ॥ पांडवाःसृजयाश्चैवसिंहनादंप्रचक्रिरे ॥ तस्मिन्हतेमहासत्वेभरतानांपितामहे ॥ ११० ॥

ति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ऐश्वर्येणस्वसामर्थ्येनभूतःप्राप्तः स्वच्छंदमृत्युत्वात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

न किंचित्प्रत्यपद्यंत पुत्रास्ते भरतर्षभ ॥ संमोहश्चैव तु मुलः कुरुणामभवत्तदा ॥ १११ ॥ कृपदुर्योधनमुखानिःश्वस्य रुरुदुस्ततः ॥ विषादाच्च चिरंकालमतिष्ठन्वि
गतेन्द्रियाः ॥ १२ ॥ दध्युश्चैव महाराजन युद्धे दधिरेमनः ॥ ऊरुग्राहगृहीताश्चनाभ्यधावंत पांडवान् ॥ १३ ॥ अवधेशांतनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि ॥ अभावः
सहसाराजन कुरु राजस्य तर्कितः ॥ १४ ॥ हतप्रवीरास्तु वयं निरुक्ताश्च शितैः शरैः ॥ कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १५ ॥ पांडवाश्च जयं लब्ध्वा
परत्र च परांगतिं ॥ सर्वे दधुर्महाशंखान् शूराः परिघबाहवः ॥ १६ ॥ सोमकाश्च सपंचालाः प्राहृष्यंत जनेश्वर ॥ ततस्तूर्यसहस्रेषु न दत्सु समहाबलः ॥ १७ ॥ आ
स्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननाद च ॥ सेनयोरुभयोश्चापि गांगेये निहते विभौ ॥ १८ ॥ संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायंत समंततः ॥ शून्याद्रवंश्चान्ये ज
ग्मुर्मोहं तथापरे ॥ १९ ॥ क्षत्रं चान्येभ्य निदंत भीष्मं चान्येभ्य पूजयन् ॥ ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतं ॥ २० ॥ भरतानां च ये पूर्वैर्ते चैनं प्रशशंसिरे ॥ महो
पनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ॥ २१ ॥ जपन् शांतनवो धीमान् कालाकांक्षी स्थितो भवत् ॥ १२२ ॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भी
ष्मनिपातने ऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच कथमासंस्तदा यो धाहीना भीष्मेण संजय ॥ व
लिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १ ॥ तदैव निहतान् मन्ये कुरु नन्यांश्च पांडवैः ॥ न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वा द्रुपदात्मजं ॥ २ ॥ ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत्प्र
भविष्यति ॥ अद्याहं पितरं श्रुत्वा निहतं स्म सुदुर्मतिः ॥ ३ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ॥ श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्नदीर्यते ॥ ४ ॥ यदन्यन्निहतेना
जौ भीष्मेण जयमिच्छता ॥ चेष्टितं कुरुसिंहेन तन्मे कथय सुव्रत ॥ ५ ॥ पुनः पुनर्नम्रमिह तं देवव्रतरणे ॥ नहतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैरयं पुरा ॥ ६ ॥ सहतो
द्रौपदेयेन पांचाल्येन शिखंडिना ॥ संजय उवाच सायाङ्गे निहतो भूमौ धार्तराष्ट्रान् विषादयन् ॥ ७ ॥ पंचालानां ददौ हर्षं भीष्मः कुरुपितामहः ॥ स शेतेश
तल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ॥ ८ ॥ भीष्मे रथात्प्रपतिते प्रच्युते धरणीतले ॥ हा हेतितु मुलः शब्दो भूतानां समपद्यत ॥ ९ ॥

सीमावक्षेइति ननुकौरवाणांतावद्भीष्मेसेनापतौपतितेभ्यमुचितं प्रधानं विनाशो जयाशाविच्छेदात् पांडवानांतु कथं भयं अयेतेषां हर्षस्य कथनात् उच्यते पांडवानांमपि महद्भयमुपपद्यत एव संधिवांच्छाविच्छेदात् अयंभावः उभयोःसीमास्थानीयोभीष्मो जीवन्स्माकंसंधिकरिष्यति तेनचपुत्रसुहृद्विनाशधनव्ययप्रत्यवायानभविष्यति हतेत्वेतस्मिन्सुतरांसंध्याशाविच्छेदएवजातइतिपुत्रसुहृद्विनाशादिप्रयुक्तं भयं

सीमावक्षेनिपतितेकुरुणांसमितिजये ॥ सेनयोरुभयोरारजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् ॥ १० ॥ भीष्मंशांतनवंदृष्ट्वाविशीर्णकवचध्वजं ॥ कुरवःपर्यवर्तंतपांडवाश्चविशांपते ॥ ११ ॥ खंतमःसंवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः ॥ ररासपृथिवीचैवभीष्मेशांतनवेहते ॥ १२ ॥ अयंब्रह्मविदांश्रेष्ठोत्थयंब्रह्मविदांवरः ॥ इत्यभाषंतभूतानिशयानंपुरषर्षभं ॥ १३ ॥ अयंपितरमाज्ञायकामार्त्तंशांतनुंपुरा ॥ ऊर्ध्वरेतसमात्मानंचकारपुरुषर्षभः ॥ १४ ॥ इतिस्मशरतल्पस्थंभरतानांमहत्तमं ॥ ऋषयस्त्वभ्यभाषंतसहिताःसिद्धचारणैः ॥ १५ ॥ हतेशांतनवेभीष्मेभरतानांपितामहे ॥ नकिंचित्प्रत्यपद्यंतपुत्रास्तवहिमारिष ॥ १६ ॥ विषण्णवदनाश्वासन्हतश्रीकाश्चभारत ॥ अतिष्ठन्ब्रीडिताश्चैवद्रियायुक्तात्यधोमुखाः ॥ १७ ॥ पांडवाश्चजयलब्ध्वासंग्रामशिरसिस्थिताः ॥ सर्वेदध्मुर्महाशंखान्हेमजालपरिष्कृतान् ॥ १८ ॥ हर्षात्तूर्यसहस्रेषुवाद्यमानेषुचानघ ॥ अपश्याममहाराजभीमसेनंमहाबलं ॥ १९ ॥ विक्रीडयानंकौतियंहर्षेणमहतायुतं ॥ निहत्यतरसाशत्रुंमहाबलसमन्वितं ॥ २० ॥ संमोहश्चापितुमुलःकुरुणामभवत्ततः ॥ कर्णदुर्योधनौचापिनिःश्वसेतामुदुर्मुहुः ॥ २१ ॥ तथानिपातितेभीष्मेकौरवाणांपितामहे ॥ हाहाभूतमभूत्सर्वंनिर्मर्यादमवर्तत ॥ २२ ॥ दृष्ट्वाचपतितंभीष्मंपुत्रोदुःशासनस्तव ॥ उत्तमंजवमास्यायद्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ २३ ॥ आत्राप्रस्थापितोवीरःस्वनानीकेनदंशितः ॥ प्रययौपुरुषव्याघ्रःस्वसैन्यंसविषादयन् ॥ २४ ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्यकुरवःपर्यवारयन् ॥ दुःशासनंमहाराजकिमिदंक्ष्यतीतिच ॥ २५ ॥ ततोद्रोणायनिहतंभीष्ममाचष्टकौरवः ॥ द्रोणस्तत्राप्रियंश्रुत्वामुमोहभरतर्षभ ॥ २६ ॥ ससंज्ञामुपलभ्याशुभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ निवारयामासतदास्वान्यनीकानिमारिष ॥ २७ ॥ विनिवृत्तान्कुरुदृष्ट्वापांडवापिस्वसैनिकान् ॥ दूतैःशीघ्राश्चसंयुक्तैःसमंतात्पर्यवारयन् ॥ २८ ॥ निवृत्तेषुचसैन्येषुपारंपर्येणसर्वशः ॥ निर्मुक्तकवचाःसर्वेभीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ २९ ॥ व्युपरम्यततोयुद्धाद्योधाःशतसहस्रशः ॥ उपतस्थुर्महात्मानंप्रजापतिमिवामराः ॥ ३० ॥

युज्यतइति तस्माद्युक्तमुक्तंसेनयोरुभयोरितिहर्षकथनंत्वापाततोक्षेयं ॥ १० ॥ पर्यवर्तंतपरिवृतवंतः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रीडिताःब्रीडावंतः ब्रीडाचान्यतः ङ्हीश्वाकार्यकरणात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पारंपर्येणक्रमेण ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उपधानंउपबर्हं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इहवीरशय्यायां ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ व्यवसायमुचितोद्योगं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अन्वगृह्णात् अवतष्टंभे
तेतुभीष्मंसमासाद्यशयानंभरतर्षभं ॥ अभिवाद्यावतिष्ठंतपांडवाःकुरुभिःसह ॥ ३१ ॥ अथपांडूनकुहंश्चैवप्रणिपत्याग्रतःस्थितान् ॥ अभ्यभाषतधर्मात्माभी
ष्मःशांतनवस्तदा ॥ ३२ ॥ स्वागतंवोमहाभागाःस्वागतंवोमहारथाः ॥ तुष्यामिदर्शनाच्चाहंयुष्माकममरोपमाः ॥ ३३ ॥ अभिमंयायतानेवंशिरसालंबताब्र
वीत् ॥ शिरोमेलंबतेत्यर्थमुपधानंप्रदीयतां ॥ ३४ ॥ ततोऽनृपाःसमाजङ्गुस्तनूनिचमृदूनिच ॥ उपधानानिमुख्यानिनैच्छत्तानिपितामहः ॥ ३५ ॥ अथाब्र
वीन्नरव्याघ्रःप्रहसन्निवतान्नृपान् ॥ नैतानिवीरशय्यासुयुक्तरूपाणिपार्थिवाः ॥ ३६ ॥ ततोवीक्ष्यनरश्रेष्ठमभ्यभाषतपांडवं ॥ धनंजयंदीर्घबाहुंसर्वलोकमहार
थं ॥ ३७ ॥ धनंजयमहाबाहोशिरोमेतातलंबते ॥ दीयतामुपधानंवैयद्युक्तमिहमन्यसे ॥ ३८ ॥ संजयउवाच समारोप्यमहच्चापमभिवाद्यपितामहं ॥ ने
त्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ आज्ञापयकुरुश्रेष्ठसर्वशस्त्रभृतांवर ॥ प्रेष्योहंतवदुर्धर्षक्रियतांकिंपितामह ॥ ४० ॥ तमब्रवीच्छांतनवःशिरोमे
तातलंबते ॥ उपधानंकुरुश्रेष्ठफाल्गुनोपदधत्स्वमे ॥ ४१ ॥ शयनस्यानुरूपंवैशीघ्रंवीरप्रयच्छमे ॥ त्वंहिपार्थसमर्थोवैश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां ॥ ४२ ॥ क्षत्रधर्मस्यवे
त्ताचबुद्धिसत्वगुणान्वितः ॥ फाल्गुनोपितयेत्युक्त्वाव्यवसायमरोचयत् ॥ ४३ ॥ गृह्यानुमंयगांडीवंशरान्सन्नतपर्वणः ॥ अनुमान्यमहात्मानंभरतानांम
हारथं ॥ ४४ ॥ त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरःशरैः ॥ अभिप्रायेतुविदितेधर्मात्मासव्यसाचिना ॥ ४५ ॥ अतुष्यद्भरतश्रेष्ठोभीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ उ
पधानेनदत्तेनप्रत्यनंदं नजयं ॥ ४६ ॥ प्राहसर्वान्समुद्दीक्ष्यभरतान्भारतंप्रति ॥ कुंतीपुत्रंयुधांश्रेष्ठंसुहृदांप्रीतिवर्धनं ॥ ४७ ॥ शयनस्यानुरूपंमेपांडवोपहि
तंत्वया ॥ यद्यन्यथाप्रपद्येथाःशपेयंत्वामहंरुपा ॥ ४८ ॥ एवमेवमहाबाहो धर्मेषुपरितिष्ठता ॥ स्वप्तव्यंक्षत्रियेणाजौशरतत्पगतेनवै ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वातुभी
त्सुंसर्वास्तानंब्रवीद्वचः ॥ राज्ञश्चराजपुत्रांश्चपांडवानभिसंस्थितान् ॥ ५० ॥ पश्यध्वमुपधानंमेपांडवेनाभिसंधितं ॥ शिष्येहमस्यांशय्यायांयावदावर्तनंरवेः ॥
॥ ५१ ॥ येतदामांगमिष्यंतितेचप्रेक्ष्यंतिमांनृपाः ॥ दिशंवैश्रवणाक्रांतांयदागंतादिवाकरः ॥ ५२ ॥ नूनंसप्ताश्वयुक्तेनरथेनोत्तमतेजसा ॥ विमोक्ष्येहंतदाप्रा
णान्सुहृदःसुप्रियानिव ॥ ५३ ॥ परिखाःखन्यतामत्रममावसदनेनृपाः ॥ उपासिष्येविवस्वंतमेवंशरशताचितः ॥ ५४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ उपहितंउपधानीयंदत्तं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ पांडवानभिसंस्थितान्पांडवानांसमीपवर्तिनः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ममावसदनेमन्त्रिकसस्थाने ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ चक्षुषाहंतीति तथातं दृष्टिमात्रेणहननक्षमं ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति श्री नै. भा. विशाधिकशततमो
 उपारमध्वंसंग्रामाद्वैरमुत्सृज्यपार्थिवाः ॥ संजयउवाच उपातिष्ठन्नथोवैद्याःशल्योद्धरणकोविदाः ॥ ५५ ॥ सर्वोपकरणैर्युक्ताःकुशलैःसाधुशिक्षिताः ॥
 तान्दृष्ट्वाजाह्नवीपुत्रःप्रोवाचतनयंतव ॥ ५६ ॥ धनंदत्वाविस्तृज्यंतांपूजयित्वाचिकित्सकाः ॥ एवंगतेमयेदानींवैद्यैःकार्यमिहास्तिकिं ॥ ५७ ॥ क्षत्रधर्मेप्रश
 स्तांहिप्राप्तोस्मिपरमांगतिं ॥ नैषधर्मोमहीपालाःशरतल्पगतस्यमे ॥ ५८ ॥ एभिरेवशरैश्चाहंदग्धव्योस्मिनराधिपाः ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥
 ॥ ५९ ॥ वैद्यांन्विसर्जयामासपूजयित्वायथार्हतः ॥ ततस्तेविस्मयंजग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ॥ ६० ॥ स्थितिधर्मेपरां दृष्ट्वाभीष्मस्यामिततेजसः ॥ उपधानंततो
 दत्त्वापितुस्तेमनुजेश्वराः ॥ ६१ ॥ सहिताःपांडवाःसर्वेकुरवश्चमहारथाः ॥ उपगम्यमहात्मानंशयानंशयनेशुभे ॥ ६२ ॥ तेभिवाद्यततोभीष्मंरुत्वाचत्रिःप्रद
 क्षिपं ॥ विधायरक्षांभीष्मस्यसर्वएवसमंततः ॥ ६३ ॥ वीराःस्वशिविराण्येवध्यायंतःपरमातुराः ॥ निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाङ्गेरुधिरोक्षिताः ॥ ६४ ॥ निवि
 ष्ठान्पांडवांश्चैवप्रीयमाणान्महारथान् ॥ भीष्मस्यपतनेदृष्टानुपगम्यमहाबलः ॥ ६५ ॥ उवाचमाधवःकालेधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ दिष्ट्याजयसिकौरव्यदिष्ट्याभी
 ष्मोनिपातितः ॥ ६६ ॥ अवध्योमानुषैरेवसत्यसंधोमहारथः ॥ अथवादैवतैःसार्धंसर्वशास्त्रस्यपारगः ॥ ६७ ॥ त्वांतुचक्षुर्हणंप्राप्यदग्धोघोरेणचक्षुषा ॥ एवमु
 क्तोधर्मराजःप्रत्युवाचजनार्दनं ॥ ६८ ॥ तवप्रसादाद्विजयःक्रोधात्तवपराजयः ॥ त्वंहिनःशरणंरुष्णभक्तानामभयंकरः ॥ ६९ ॥ अनाश्रयोजयस्तेषांयेषांत्वम
 सिकेशव ॥ रक्षितासमरेनित्यंनित्यंचापिहितेरतः ॥ ७० ॥ सर्वथात्वांसमासाधनाश्रयमितिमेमतिः ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचस्मयमानोजनार्दनः ॥ तवैवैतद्युक्तरूपं
 वचनंपार्थिवोत्तम ॥ ७१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मोपधानदानेविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥
 संजयउवाच व्युष्टायांतुमहाराजशर्वर्यांसर्वपार्थिवाः ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चउपातिष्ठन्पितामहं ॥ १ ॥ तंवीरशयनेवीरंशयानंकुरुसत्तम ॥ अभिवाद्योपत
 स्युर्वैक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभं ॥ २ ॥ कन्याश्रंदनचूर्णैश्चलाजैर्माल्यैश्चसर्वशः ॥ अवाकिरञ्छांतनवंतत्रगत्वासहस्रशः ॥ ३ ॥ स्त्रियोदृष्ट्वास्तथाबालाःप्रेक्षकाश्च
 पृथग्जनाः ॥ समभ्ययुःशांतनवंभूतानीवतमोनुदं ॥ ४ ॥ तूर्याणिशतसंख्यानितथैवनटनर्तकाः ॥ शिल्पिनश्चतथाजग्मुःकुरुद्वंद्वंपितामहं ॥ ५ ॥

ऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ व्युष्टायामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पृथग्जनाःप्राकृताजनाः भूतानिप्राणिनःगंधर्वादीनिवा तमोनुदंस्वर्यं ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ परिदूयंतेपरितप्यंते ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

उपारम्यचयुद्धेभ्यःसन्नाहान्विप्रमुच्यते॥आयुधानिचनिक्षिप्यसहिताःकुरुपांडवाः॥६॥अन्वासंतदुराधर्षदेवव्रतमरिंदमं॥अन्योन्यंप्रीतिमंतस्तेयथापूर्वंयथा
वयः॥७॥सापार्थिवशताकीर्णसमितिभीष्मशोभिता॥शुश्रुभेभारतीदीप्तादिवीवादित्यमंडलं॥८॥विवभौचनृपाणांसागंगासुतमुपासतां॥देवानामिवदेवे
शंपितामहमुपासतां॥९॥भीष्मस्तुवेदनाधैर्यान्निगृह्यभरतर्षभ॥अभितप्तःशरैश्चैवनिःश्वसन्नुरगोयथा॥१०॥शराभितप्तकायोपिशस्त्रसंपातमूर्छितः॥
पानीयमितिसंप्रेक्ष्यराज्ञस्तान्प्रत्यभाषत॥११॥ततस्तेक्षत्रियाराजन्नुपाजङ्गुःसमंततः॥भक्ष्यानुच्चावचान्राजन्वारिकुंभांश्चशीतलान्॥१२॥उपानीतंतु
पानीयंदृष्ट्वाशांतनवोब्रवीत्॥नाद्यातीतामयाशक्याभोगाःकेचनमानुषाः॥१३॥अपक्रांतोमनुष्येभ्यःशरशय्यांगतोत्थं॥प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामिनिवृत्ति
शशिसूर्ययोः॥१४॥एवमुक्त्वाशांतनवोनिदन्वाक्येनपार्थिवान्॥अर्जुनंद्रष्टुमिच्छामीत्यभ्यभाषतभारत॥१५॥अथोपेत्यमहाबाहुरभिवाद्यपितामहं॥
अतिष्ठत्पांजलिःप्रद्वःकिंकरोमीतिचाब्रवीत्॥१६॥तंदृष्ट्वापांडवंराजन्नाभिवाद्याग्रतःस्थितं॥अभ्यभाषतधर्मात्माभीष्मःप्रीतो धनंजयं॥१७॥दत्ततीव
शरीरंमेसंवृतस्यतवंपुभिः॥मर्माणिपरिदूयंतेमुखंचपरिशुष्यति॥१८॥वेदनार्तशरीरस्यप्रयच्छापाममार्जुन॥त्वंहिशक्तोमहेष्वासदातुमापोयथाविधि॥
॥१९॥अर्जुनस्तुतयत्युक्त्वारथमारुह्यवीर्यवान्॥अधियंवलवत्कृत्वागांडीवंव्याक्षिपद्धनुः॥२०॥तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः॥वित्रेसुःस
र्वभूतानिसर्वेश्रुत्वाचपार्थिवाः॥२१॥ततःप्रदक्षिणंकृत्वारथेनरथिनांवरः॥शयानंभरतश्रेष्ठंसर्वशस्त्रभृतांवरं॥२२॥संधायचशरंदीप्तमभिमंभ्यसपांडवः॥
पर्जन्यास्त्रेणसंयोज्यसर्वलोकस्यपश्यतः॥२३॥अविध्यत्पृथिवींपार्थःपार्श्वेभीष्मस्यदक्षिणे॥उत्पपातततोधारावारिणोविमलाशुभा॥२४॥शीतस्यामृत
कल्पस्यदिव्यगंधरसस्यच॥अतर्पयत्ततःपार्थःशीतयाजलधारया॥२५॥भीष्मंकुरूणामृषभंदिव्यकर्मपराक्रमं॥कर्मणातेनपार्थस्यशक्रस्येवविकुर्वतः॥
॥२६॥विस्मयंपरमंजग्मुस्ततस्तेवसुधाधिपाः॥तत्कर्मप्रेक्ष्यत्रांसो रतिमानुषविक्रमं॥२७॥संप्रावेपंतकुरवो गावःशीतादिताडव॥विस्मयाच्चोत्तरीया
णिव्याविध्यन्सर्वतोनृपाः॥२८॥शंखदुंदुभिनिर्घोषस्तुमुलःसर्वतोभवत्॥तप्तःशांतनवश्चापिराजन्वीभत्सुमब्रवीत्॥२९॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ विकुर्वतोविशेषणकुर्वतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ व्याविध्यन्भ्रामितवतः ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ निधनं निधनहेतुः तद्विदो देवरहस्यज्ञाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ जगति भूलोके ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सर्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजयन्निव ॥ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरव नन्दन ॥ ३० ॥ कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमित्युते ॥ वासुदेव सहायस्त्वं महत्कर्मकरि
प्यसि ॥ ३१ ॥ यन्नात्सहति देवैर्द्रुः सह देवैरपि ध्रुवं ॥ विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदुः ॥ ३२ ॥ धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरानृपु ॥ ३३ ॥ मनुष्या जग
ति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतंगेश्वरः ॥ सरितां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदा ॥ ३४ ॥ आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान्वरः ॥ जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि
धन्विना ॥ ३५ ॥ न वै श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदुरेण चैव ॥ द्रोणेन रामेण जनार्दनेन मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तं ॥ ३६ ॥ परीतबुद्धिर्हि विस्मयकल्पो
दुर्योधनो न च तच्छ्रद्धधाति ॥ स शेष्यते वै निहतश्चिराय शास्त्रातिगोभीमबलाभिभूतः ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तद्वचः कौरवेंद्रो दुर्योधनो दानमनावभूव ॥ तमब्रवी
च्छांतनवां भिवीक्ष्य निबोधराजन्भववीतमन्युः ॥ ३८ ॥ दृष्टं दुर्योधनैतत्ते यथापार्थेन धीमता ॥ जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिना ॥ ३९ ॥ एतस्य कर्ता
लोकस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते ॥ आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यं मथ वैष्णवं ॥ ४० ॥ ऐंद्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमं पृथं प्रजापते ॥ धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्वैवस्वतमथापि वा ॥
॥ ४१ ॥ सर्वस्मिन्मानुषेलोके वेत्येको हि धनं जयः ॥ कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वेदे ह कश्चन ॥ ४२ ॥ अशक्यः पांडवस्तात युद्धे जेतुं कथंचन ॥ अमानुषाणि क
र्माण्यस्यैतानि महात्मनः ॥ ४३ ॥ तेन स त्ववता संस्ये शूरेणाहवशो भिना ॥ कृतिना समरे राजन्संधिर्भवतु माचिरं ॥ ४४ ॥ यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरु
सत्तम ॥ तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यतां ॥ ४५ ॥ यावन्न ते चमूः सर्वाः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात युज्यतां ॥ ४६ ॥ यावत्तिष्ठं
ति समरे हतशेषाः सहोदराः ॥ नृपाश्च बहवो राजंस्तावत्संधिः प्रयुज्यतां ॥ ४७ ॥ न निर्दहतिते यावत्क्रोधदीप्ते क्षणश्चमूं ॥ युधिष्ठिरो रणे तावत्संधिस्ते तात युज्यतां ॥
॥ ४८ ॥ न कुलः सह देवश्च भीमसेनश्च पांडवः ॥ यावच्चमूं महाराजनाशयंति न सर्वशः ॥ ४९ ॥ तावत्ते पांडवैर्वीरैः सौहार्दममरोचते ॥ युद्धं मदंतमेवास्तु तात सं
शाम्य पांडवैः ॥ ५० ॥ एतत्तुरोचतां वाक्यं यदुक्तोसि मयानघ ॥ एतत्क्षेममहं मन्येतव चैव कुलस्य च ॥ ५१ ॥ त्यक्त्वा मन्युं व्युपशाम्य स्वपार्थैः पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फा
ल्गुनेन ॥ भीष्मस्यां तादस्तुवः सौहृदं च जीवंतु शेषाः साधुराजन्प्रसीद ॥ ५२ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ क्षेमं हितं ॥ ५१ ॥ फाल्गुनेन यत्कृतं एतदेतावदेव पर्याप्तमस्तु च शब्दादेतावतां भ्रातृणामंतादपीति ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ योज्ययोगधारणायुक्तं कृत्वा ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्री नै० भारतभावदीपे एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ तत इति ॥ १ ॥

राज्यस्यार्थदीयतां पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थं धर्मराजो भियातु ॥ मामित्रधुक् पार्थिवानां जघन्यः पापांकीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ५३ ॥ ममावसानाच्छांतिरस्तु प्रजानां संगच्छतां पार्थिवाः प्रीतिमंतः ॥ पितापुत्रं मातुलं भागिने यो भ्राता चैव भ्रातरं प्रैतुराजन् ॥ ५४ ॥ न च देवं प्राप्तकालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्य बुद्ध्या ॥ तपस्यस्यंते एतदंताः स्थसर्वे सत्यामेतां भारतीमीरयामि ॥ ५५ ॥ एतद्व्यक्यं सौहृदादापगे यो मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा ॥ तूष्णीमासीच्छल्य संतप्तमर्मा यो ज्यात्मानं वेदनां संनियम्य ॥ ५६ ॥ संजय उवाच धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमना मयं ॥ नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भैषजं ॥ ५७ ॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्ये एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ५८ ॥ संजय उवाच ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान् पुनः ॥ तूष्णीं भूते महाराज भीष्मेशांतनुनंदने ॥ १ ॥ श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषपथः ॥ ईषदागतसंत्रासस्त्वरयोपजगाम ह ॥ २ ॥ सददर्शं महात्मानं शरतल्पगतं तदा ॥ जन्मशय्यागतं वीरं कार्तिकेयमिव प्रभुं ॥ ३ ॥ निर्मोलिताक्षं तं वीरं साश्रुकं ठस्तदा वपः ॥ भीष्मभीष्ममहाबाहो इत्युवाच महाद्युतिः ॥ ४ ॥ राधेयो हं कुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगतस्तव ॥ द्वेष्टो हंतवः सर्वत्र इति चैनमुवाच ह ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धो हिवली संवृतलोचनः ॥ शनैरुद्वीक्ष्य स स्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ रहितं धिष्यमालोक्य समुत्सार्य चरक्षिणः ॥ पितेव पुत्रं गांगेयः परिरभ्यैकपाणिना ॥ ७ ॥ एतद्देहि मे विप्रतीपस्यर्धं सेत्वं मया सह ॥ यदि मां नाधिगच्छेथान ते श्रेयो ध्रुवं भवेत् ॥ ८ ॥ कौंतेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरयः पिता ॥ सूर्यजस्त्वं महाबाहो विदितो नारदान्मया ॥ ९ ॥ कृष्णद्वैपायना चैव तच्च सत्यं न संशयः ॥ न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ तेजो वधनिमित्तं तु परुषं त्वाहमब्रुवं ॥ अकस्मात्पाण्डवान्सर्वानवाक्षिपसि मुव्रत ॥ ११ ॥ येनासिवद्दुशो राजा चोदितः सूतनंदन ॥ जातो सिधर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी ॥ १२ ॥ नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि ॥ तेनासिवद्दुशो रूक्षं श्रावितः कुरुसंसदि ॥ १३ ॥ जानामि समरे वीर्यशत्रुभिर्दुःसहं भुवि ॥ ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां स्थितिं ॥ १४ ॥ न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वमरोपम ॥ कुलभेदभयाच्चाहं सदा परुषमुक्तवान् ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ जन्मशय्यागतं जन्मकालेशरशय्यागतं शरजन्मत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पुरुषेषु मानुषेषु एवं सत्यपि अतिसंभावितः पाण्डवानतिपीडयेरिति निश्चित्यातिरथोप्यर्धरथत्वेन गणित इति भावः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ त्वयासदृशोनाभवत्त्वयाजितइत्यर्थः इयंकथाराजधर्मे अनेननागायुतबलत्वंकर्णस्यसूचितं ॥ १८ ॥ युधिसंप्रहारे ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निर्वृत्तंसमाप्तं ॥ २२ ॥ २३ ॥ अवकी

इष्वस्त्रेचास्त्रसंधानेलाघवेस्त्रवलेतथा ॥ सदृशःफाल्गुनेनासिरुष्णेनचमहात्मना ॥ १६ ॥ कर्णकाशिपुरंगत्वात्वयैकेनधनुष्मता ॥ कन्यार्थेकुरुराजस्यराजा
नोमृदितायुधि ॥ १७ ॥ तथाचबलवान्राजाजरासंधोदुरासदः ॥ समरेसमरश्लाघिभ्रत्वयासदृशोभवत् ॥ १८ ॥ ब्रह्मण्यःसत्त्वयोधीचतेजसाचवलेनच ॥ दे
वगर्भसमःसंख्येमनुष्यैरधिकोयुधि ॥ १९ ॥ व्यपनीतोद्यमन्युर्मैयस्त्वांप्रतिपुरारुतः ॥ दैवंपुरुषकारेणनशक्यमतिवर्तितुं ॥ २० ॥ सोदर्याःपांडवावीराभ्रातर
स्तेऽरिसूदन ॥ संगच्छतैर्महाबाहोममचेदिच्छसिप्रियं ॥ २१ ॥ मयाभवतुनिर्वृत्तंवैरमादित्यनंदन ॥ पृथिव्यांसर्वराजानोभवंत्वघ्निरामयाः ॥ २२ ॥ क
र्णउवाच जानाम्येवमहाबाहोसर्वमेतन्नसंशयः ॥ यथावदसिमेभीष्मकौतेयोहंसूतजः ॥ २३ ॥ अवकीर्णस्त्वहंकुंत्यासूतेनचविवर्धितः ॥ भुक्त्वादुर्योधनै
श्वर्यनमिथ्याकर्तुमुत्सहे ॥ २४ ॥ वसुदेवसुतोयद्वत्पांडवायदृढव्रतः ॥ वसुचैवशरीरंचपुत्रदारंतथायशः ॥ २५ ॥ सर्वदुर्योधनस्यार्थेत्यक्तमेभूरिदक्षिण ॥ मा
चैतद्वाधिमरणंक्षत्रंस्यादितिकौरव ॥ २६ ॥ कोपिताःपांडवानित्यंसमाश्रित्यसुयोधनं ॥ अवश्यभावीत्यर्थोयंयोनशक्योनिवर्तितुं ॥ २७ ॥ दैवंपुरुषकारेण
कोनिवर्तितुमुत्सहेत् ॥ पृथिवीक्षयंशंसीनिनिमित्तानिपितामह ॥ २८ ॥ भवद्भिरुपलब्धानिकथितानिचसंसदि ॥ पांडवावासुदेवश्चविदिताममसर्वशः ॥ २९ ॥
अजेयाःपुरुषैरन्यैरितितांश्चोत्सहामहे ॥ विजयिष्येरणेपांडूनिमितिमेनिश्चितंमनः ॥ ३० ॥ नचशक्यमवसृष्टुंवैरमेतत्सुदारुणं ॥ धनंजयेनयोत्स्येहंस्वधर्मप्रीतमान
सः ॥ ३१ ॥ अनुजानीष्वमांतातयुद्धायकृतनिश्चयं ॥ अनुज्ञातस्त्वयावीरयुद्धोयमितिमेमतिः ॥ ३२ ॥ दुरुक्तंविप्रतीपंवारभसाच्चापलात्तथा ॥ यन्मयेहरुतं
किंचित्तन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि ॥ ३३ ॥ भीष्मउवाच नचेच्छक्यमवसृष्टुंवैरमेतत्सुदारुणं ॥ अनुजानामिकर्णत्वांयुत्थ्यस्वस्वर्गकाम्यया ॥ ३४ ॥

र्णस्यक्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ निवर्तितुंनिवर्तयितुं ॥ २८ ॥ २९ ॥ पांडूनर्जुनंविहायचतुरः अर्जुनेनयोत्स्येअन्यान्विजेष्येइतिभावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विप्रतीपंविरुद्धं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मकर्णसंवादे द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ समाप्ते भीष्मपर्वार्थप्रकाशः

निर्मन्युर्गतसंरंभः कृतकर्मरिणे स्मह ॥ यथाशक्तियथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ३५ ॥ अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसितदामुहि ॥ क्षत्रधर्मजितां लोकानवाप्स्य
सिधनं जयात् ॥ ३६ ॥ युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ॥ धर्म्याद्वियुद्धाच्छ्रेयो न्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३७ ॥ प्रशमेहि क्रुतो यत्नः सुमहान्सुचिरं मया ॥
न चैव शंकितः कर्तुं कर्णसत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३८ ॥ संजय उवाच ॥ इत्युक्तवति गांगेये अभिवाद्योपमं च ॥ राधेयोरथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ३९ ॥
इति श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मकर्णसंवादे द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ ५ ॥
समाप्ते भीष्मवधपर्वणि भीष्मपर्वच ॥ अस्यानंतरं द्रोणपर्वभविष्यति ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ तमप्रतिमसत्त्वौजो बलवीर्यसमन्वितं ॥ हतं देवव्रतं श्रुत्वा पांचा
ल्येन शिखंडिना ॥ १ ॥

* श्वेतोपाख्यानसमाप्त्यनंतरं पंथप्रभृति आपर्वसमाप्तिलिखिता टीका अन्यैव न चतुर्थप्रणीतेति भाति टीकांतरपुस्तकेषूपलंभात्तेष्वसादृश्याभावाच्च ॥

॥ अस्मिन्पर्वणि आदिपर्वोक्ताध्यायश्लोकसंख्या न्यूनाधिक्यं चेद्विपिकरप्रमादात्तद्वोध्यं ॥

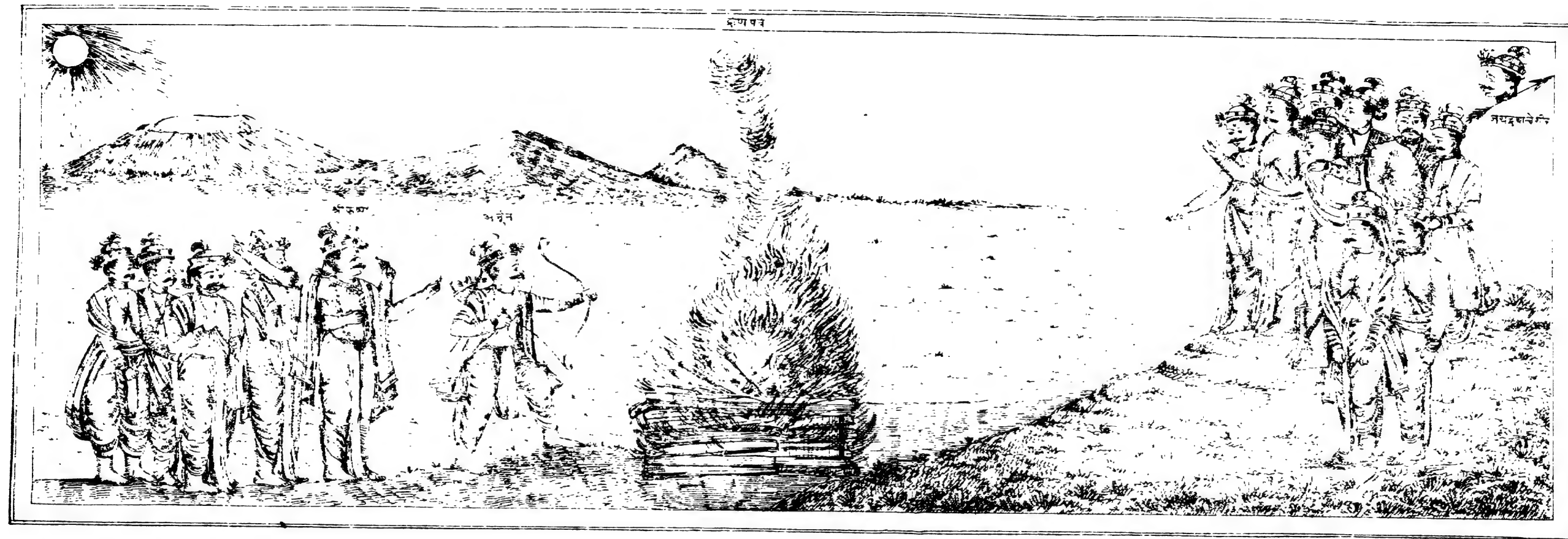
इदं भीष्मपर्वं मुंबय्याख्यराजधान्यां मणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं शकाब्दाः १७८५

॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते द्रोणपर्व प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः प्रणम्यपरमात्मानं प्राचीनाचार्यवर्त्मना द्रोणपर्वणिसंक्षेपाद्भावदीपो वितन्यते ॥ १ ॥ पूर्वस्मिन्पर्वणिविश्वरूपप्रदर्शनं तद्विदां चार्चिरादिमार्गपिक्षाचभीष्मकृतकालप्रतीक्षयादर्शिता तत्रैव निष्कलं रूपं तमेव शरणं गच्छ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इत्यादिना उक्तं तदधिगमवतां च नास्ति तन्मार्गपिक्षेति द्रोणनिर्वाणनिदर्शनेन दर्शयिष्यन् द्रोणपर्वसमारभते तमप्रतिमसत्त्वौज इत्यादिना तत्राख्यायिकायो धोत्साहार्थमिह नाम पिमृत्युरस्तीत्यादिना जगदनित्यत्वप्रदर्शनार्थाच्च तत्र सत्त्वं धैर्यं महत्यपि दुःखकारणैकैक्यराहित्यं ओजोमानसं बलं बलं शरीरदाढ्यं वीर्यमुत्साहादिहेतुः पराक्रमः परा

श्रीगणेशायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ जनमेजय उवाच तमप्रतिमसत्त्वौजो बलवीर्यसमन्वितं ॥ हतं देवव्रतं श्रुत्वा पांचाल्येन शिखंडिना ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रस्ततो राजा शोकव्याकुललोचनः ॥ किमचेष्टत विप्रर्षे हते पितरिवीर्यवान् ॥ २ ॥ तस्य पुत्रो हि भगवान् भीष्मद्रोणमुखैरथैः ॥ पराजित्य महेष्वासान् पाण्डवान् राज्यमिच्छति ॥ ३ ॥ तस्मिन् हते तु भगवन्केतौ सर्वधनुष्मतां ॥ यदचेष्टत कौरव्यस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच निहतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिपः ॥ लेभे न शांतिं कौरव्यश्चिता शोकपरायणः ॥ ५ ॥ तस्य चिंतयतो दुःखमनिशं पार्थिवस्य तत् ॥ आजगाम विश्रुद्धात्मा पुनर्गावल्गणिस्तदा ॥ ६ ॥ शिविरात्संजयं प्राप्तं निशि नागाङ्गयं पुरं ॥ आं विकेयो महाराज धृतराष्ट्रो न्वपृच्छत ॥ ७ ॥ श्रुत्वा भीष्मस्य निधनमप्रहृष्टमना भृशं ॥ पुत्राणां जयमाकांक्षन् विललापातुरो यथा ॥ ८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच संशोच्य तु महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमं ॥ किमकार्षुः परं तात कुरवः कालचोदिताः ॥ ९ ॥ तस्मिन् विनिहतेशूरे दुराधर्पे महात्मनि ॥ किं नुस्विकुरवो कार्षुर्निमग्नाः शोकसागरे ॥ १० ॥ तदुदीर्णमहत्सैन्यं त्रैलोक्यस्यापि संजय ॥ भयमुत्पादयेत्तीव्रं पाण्डवानां महात्मनां ॥ ११ ॥ कोहिदौ र्योधने सैन्ये पुमानासीन्महारथः ॥ यं प्राप्य समरे वीरानत्रस्यंति महाभये ॥ १२ ॥ देवव्रते तु निहते कुरूणामृषभ तदा ॥ किमकार्षुर्नृपतयस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १३ ॥ संजय उवाच शृणुराजन्नेकमनावचनं ब्रुवतो मम ॥ यत्ते पुत्रास्तदा कार्षुर्हतैर्देवव्रते मृधै ॥ १४ ॥ निहते तु तदा भीष्मे राजन्सत्यपराक्रमे ॥ तावकाः पाण्डवेयाश्च प्राध्यायंत पृथक् पृथक् ॥ १५ ॥ विस्मिताश्च प्रहृष्टाश्च क्षत्रधर्मनिशम्यते ॥ स्वधर्मं निन्दमानास्ते प्रणिपत्य महात्मने ॥ १६ ॥

भिभवसामर्थ्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ केतौ चिन्हभूते एवं भूतो धनुर्धरो न भवतीत्यन्येषामभिज्ञापके ॥ ४ ॥ चिंताभ्येयविषये मनोदत्तिप्रवाहः शोक इष्टस्य पुनः पुनर्मनसि निवेशनं ॥ ५ ॥ दुःखं दुःखहेतुं ॥ ६ ॥ शिविरात्तद्वतः कुरुक्षेत्रात् पृच्छेद्विकर्मकत्वात् पुत्राणां जयं अन्वपृच्छते तिसंबंधः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्राध्यायंत पृथक् पृथक् एके पराजयं प्राप्ताः स्मदिति अन्ये जयं प्राप्स्यंत इति च ध्यानं कृतवन्तः ॥ १५ ॥ विस्मिता गुरुवधेऽपि दोषाभावात् प्रहृष्टा महाफलत्वाद्युद्धमरणस्य ॥ १६ ॥

॥१७॥१८॥१९॥२०॥ अर्यम्णि सूर्ये व्यावृत्ते अपराण्हाव वलं विनि ॥२१॥२२॥ मोहाज्जयाशा रूपान् शान्तनवस्य वधादिनिपरेषां बलवत्त्वात् मृत्युसाद्रूता मृत्युवशाः मृत्युना हूता इत्यपि पाठः ॥२३॥२४॥ शयनं कल्पयामासुर्भीष्मायामितकर्मणे ॥ सोपधानं नरव्याघ्रशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १७ ॥ विधाय रक्षां भीष्माय समाभाष्य परस्परं ॥ अनुमान्य च गांगेयं कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ॥ १८ ॥ क्रोधसंरक्तनयनाः समवेत्य परस्परं ॥ पुनर्युद्धाय निर्जग्मुः क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ १९ ॥ ततस्तूर्यनिनादैश्च भेरीणां निनदेन च ॥ तावकानामनीकानिपरेषां च विनिर्ययुः ॥ २० ॥ व्यावृत्तेऽर्यम्णि राजेन्द्रपतिते जान्हवीसुते ॥ अमर्षवशमापन्नाः कालोपहतचेतसः ॥ २१ ॥ अनादृत्य वचः पथ्यं गांगेयस्य महात्मनः ॥ निर्ययुर्भरतश्रेष्ठाः शस्त्राण्यादाय सत्वराः ॥ २२ ॥ मोहात्तव सपुत्रस्य वधान्छांतनवस्य च ॥ कौरव्या मृत्युसाद्रूताः सहिताः सर्वराजभिः ॥ २३ ॥ अजावय इवा गोपावने श्वापदसंकुले ॥ भृशमुद्विग्नमनसो हीना देवव्रतेन ते ॥ २४ ॥ पतिते भरतश्रेष्ठे वभूव कुरुवाहिनी ॥ द्यौरिवापेत न क्षत्राहीनं खमिव वायुना ॥ २५ ॥ विपन्नसस्येव महीवाक् कैवासं स्फुटायथा ॥ आसुरी वयथा सेना निगृहीते नृपे वलौ ॥ २६ ॥ विधवे वरारोहा शुष्कतोये वनिमगा ॥ वृकैरिव वने रुद्धा पृषती हतयूथपा ॥ २७ ॥ शरभा हतसिंहे वमहती गिरिकंदरा ॥ भारती भरतश्रेष्ठे पतिते जान्हवीसुते ॥ २८ ॥ विष्वग्वाता हतारुग्णानौ रिवसीन्महा र्णवे ॥ वलिभिः पांडवैर्वीरैर्लब्धलक्षैर्भृशार्दिता ॥ २९ ॥ सातदासीद्भृशं सेना व्याकुला श्वरथद्विपा ॥ विपन्नभूयिष्ठनराकृपणा ध्वस्तमानसा ॥ ३० ॥ तस्यां च स्तानृपतयः सैनिकाश्च पृथग्विधाः ॥ पाताल इव मज्जंतो हीना देवव्रतेन ते ॥ ३१ ॥ कर्णं हिकुरवोऽस्मार्पुः सहिदेवव्रतोपमः ॥ सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं रोचमानमिवातिथिं ॥ ३२ ॥ वंधुमापद्रुतस्येव तमेवोपागमन्मनः ॥ चुक्रुशुः कर्णकर्णेति तत्र भारतपार्थिवाः ॥ ३३ ॥ राधेयं हितमस्माकं सूतपुत्रं तनुत्यजं ॥ सहिना युध्यत तदा दशाहानिमहायशाः ॥ ३४ ॥ सामात्यबंधुः कर्णो वै तमानयतमाचिरं ॥ भीष्मेण हि महाबाहुः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ३५ ॥ रथे पुगण्यमानेषु बलविक्रमशालिषु ॥ संख्यातो र्यथः कर्णो द्विगुणः सन्नरर्पभः ॥ ३६ ॥ रथातिरथसंख्यायां यो ग्रणीः शूरसंमतः ॥ सासुरानपि देवेशान् रणे यो यो द्रुमुत्सहेत् ॥ ३७ ॥ स तु तेनैव कोपेन नराजन् गांगेयमुक्तवान् ॥ त्वयि जीवति कौरव्यनाहं योत्स्ये कदाचन ॥ ३८ ॥

द्यौरिव निःश्रीका स्वमिव शून्या ॥ २५ ॥ विपन्नसस्येव निःसारा असंस्कृता वाग्यथा कर्तव्ये असमर्था आसुरी वसेना व्याकुला इव शब्दो वाक्यालंकारे ॥ २६ ॥ विधवे वनिरलंकारा शुष्कतोये वनिरुपयोगा वृकैरिव निरुद्धा आसन्नमरणा पृषती चित्रमृगी ॥ २७ ॥ २८ ॥ विष्वग्वाता अनेक दिग्वाता ॥ २९ ॥ ३० ॥ तस्यां सेनायां ॥ ३१ ॥ रोचमानां विद्यातपोभ्यामिति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आक्रंदन्नाद्भुतवतः कालोयंत्वत्पराक्रमस्येतिशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जामदग्न्येनअभ्यनुज्ञातंशिक्षितं नःअस्मत्संबंधिनां ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तनुत्यजंदेह
व्ययेनाप्यस्मद्वितैषिणं ॥ अपश्यतयूयमितिशेषः ॥ ४९ ॥ तन्अस्मदीयानांचितितं ॥ ५० ॥ भीष्मेविनिहतेसतितत्तदायदपाकृतंन्यूनंतत्पूरयांचक्रेअपीत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ खंडंरिक्तं ॥ ५२ ॥ कृत

त्वयातुपांडवेयेषुनिहतेषुमहामृधे ॥ दुर्योधनमनुज्ञाप्यवनंयास्यामिकौरव ॥ ३९ ॥ पांडवैर्वाहतेभीष्मेत्वयिस्वर्गमुपेयुषि ॥ हंतास्म्येकरथेनैवकृत्स्नान्यान्म
न्यसेरथान् ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्दशाहानिमहायशाः ॥ नायुध्यतततःकर्णःपुत्रस्यतवसंमते ॥ ४१ ॥ भीष्मःसमरविक्रांतःपांडवेयस्यभारत ॥ जघान
समरेयोधानसंस्थेयपराक्रमः ॥ ४२ ॥ तस्मिंस्तुनिहतेशूरेसत्यसंधेमहौजसि ॥ त्वत्सुताःकर्णमस्मार्पुस्तर्तुकामाद्वपुर्वं ॥ ४३ ॥ तावकास्तवपुत्राश्चसहिताः
सर्वराजभिः ॥ हाकर्णइतिचाक्रंदन्कालोयमितिचाब्रुवन् ॥ ४४ ॥ एवंप्रैस्महिराधेयंसूतपुत्रंतनुत्यजं ॥ चुक्रुशुःसहितायोधास्तत्रतत्रमहाबलाः ॥ ४५ ॥ जाम
दग्न्याभ्यनुज्ञातमस्त्रेदुर्वारपौरुषं ॥ अगमन्मोमनःकर्णंबंधुमात्ययिकेष्विव ॥ ४६ ॥ सहिसक्तोरणेराजंस्त्रातुमस्मान्महाभयात् ॥ त्रिदशानिवगोविंदःसततंसु
महाभयात् ॥ ४७ ॥ वैशंपायनउवाच तथातुसंजयंकर्णकीर्तयंतंपुनःपुनः ॥ आशीविषवदुच्छ्रस्यधृतराष्ट्रोब्रवीदिदं ॥ ४८ ॥ धृतराष्ट्रउवाच य
त्तद्वैकर्तनंकर्णमगमद्वोमनस्तदा ॥ अप्यपश्यतराधेयंसूतपुत्रंतनुत्यजं ॥ ४९ ॥ अपितन्नमृपाकापीत्कच्चित्सत्यपराक्रमः ॥ संभ्रांतानांतदार्त्तानांच्रस्तानांच्रा
णमिच्छतां ॥ ५० ॥ अपितत्पूरयांचक्रेधनुर्धरवरोयुधि ॥ यत्तद्विनिहतेभीष्मेकौरवाणामपाकृतं ॥ ५१ ॥ तत्खंडंपूरयन्कर्णःपरेषामादधद्रयं ॥ सहिवैपुरुष
व्याघ्रोलोकेसंजयकथ्यते ॥ ५२ ॥ आर्त्तानांवांधवानांचक्रंदतांचविशेषतः ॥ परित्यज्यरणेप्राणांस्तत्राणार्थंचशर्मच ॥ कृतवान्ममपुत्राणांजयाशांसफला
मपि ॥ ५३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणाभिषेकपर्वणिधृतराष्ट्रप्रश्नेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ संजयउवाच हतंभीष्मम
याधिरथिर्विदित्वाभिन्नानावमिवात्यगाधेकुरुणां ॥ सोदर्यवद्वसनात्सूतपुत्रःसंतारयिष्यंस्तवपुत्रस्यसेनां ॥ १ ॥ श्रुत्वातुकर्णःपुरुषेद्रमच्युतंनिपातितंशांत
नवंमहारथं ॥ अथोपयायात्सहसारिकर्पणोधनुर्धराणांप्रवरस्तदानृप ॥ २ ॥ हतेतुभीष्मेरथसत्तमेपरैर्निमज्जतीनावमिवार्णवेकुरुन् ॥ पितेवपुत्रांस्त्वरितोभ्य
यात्ततःसंतारयिष्यंस्तवपुत्रस्यसेनां ॥ ३ ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

वान्नवेतिशेषः ॥ ५३ ॥ इतिद्रोणिपर्वणिटीकायां
हतमिति विदित्वाचारमुखात् उपयायादित्यपकृष्यते ॥ १ ॥ श्रुत्वायोधमुखात् अच्युतंअस्वलितव्रतादि ॥ २ ॥ ३ ॥

चंद्रमसिलक्ष्मेवयस्मिन्धृत्यादिकंसनातनंसार्वकालिकमितिद्वयोरन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ महाव्रतेदृढब्रह्मचर्येहतेसतिश्वःसूर्योदयोभविष्यतीतिकस्यनिश्चयःस्यात् मृत्युजयिनोपिमृत्युश्चेत्काऽस्माकंजीविताशेत्यर्थः ॥ ६ ॥ वसुवीर्यसंभवेवसूनामिववीर्यस्यशांतनोस्तस्मात्संभवोजन्मयस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदंयस्मिन्धृतिरित्यादिपूर्वोक्तमवधेयंवचनं ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रधावतिमृत्यवे स्थिरंनकिमपीतिलक्ष्ये ॥ ११ ॥

कर्णउवाच यस्मिन्धृतिर्बुद्धिपराक्रमौजःसत्यंस्मृतिर्वीरगुणाश्चसर्वे ॥ अस्त्राणिदिव्यान्यथसंनतिर्हीःप्रियाचवागनसूयाचभीष्मे ॥ ४ ॥ सदाकृतज्ञेद्विजशत्रुघातकेसनातनंचंद्रमसीवलक्ष्म ॥ सचेत्प्रशांतःपरवीरहंतामन्येहतानेवचसर्ववीरान् ॥ ५ ॥ नेहध्रुवंकिंचनजातुविद्यतेलोकेत्यस्मिन्कर्मणोऽनित्ययोगात् ॥ सूर्योदयेकोहिविमुक्तसंशयोभावंकुर्वीतार्यमहाव्रतेहते ॥ ६ ॥ वसुप्रभावेवसुवीर्यसंभवेगतेवसूनेववसुंधराधिपे ॥ वसूनिपुत्रांश्चवसुंधरांतथाकुरुंश्चशोचध्वमिमांचवाहिनीं ॥ ७ ॥ संजयउवाच महाप्रभावेवरदेनिपातितेलोकेश्वरेशास्तरिचामितौजसि ॥ पराजितेषुभरतेषुदुर्मनाःकर्णोभृशंन्यश्चसदश्रुवर्त्तयन् ॥ ८ ॥ इदंचराधेयवचोनिशम्यसुताश्चराजंस्तवसैनिकाश्चह ॥ परस्परंचुक्रुश्रुर्त्तिजंमुहुस्तदाश्रुनेत्रैर्मुमुचुश्चशब्दवत् ॥ ९ ॥ प्रवर्त्तमानेतुपुनर्महाहवेविगात्यमानासुचमूपुपार्थिवैः ॥ अथाब्रवीद्वर्षकरंतदावचोरथर्षभान्सर्वमहारथर्षभः ॥ १० ॥ जगत्यनित्येसततंप्रधावतिप्रचितयन्नस्थिरमद्यलक्ष्ये ॥ भवत्सुतिष्ठत्स्विहपातितोमृधेगिरिप्रकाशःकुरुपुंगवःकथं ॥ ११ ॥ निपातितेशांतनवेमहारथेदिवाकरेभूतलमास्थितेयथा ॥ नपार्थिवाःसोढुमलंधनंजयंगिरिप्रवोढारमिवानिलंद्रुमाः ॥ १२ ॥ हतप्रधानंत्विदमार्त्तरूपंपरैर्हतोत्साहमनाथमद्यवै ॥ मयाकुरूणांपरिपाल्यमाहवेवलंयथातेनमहात्मनातथा ॥ १३ ॥ समाहितंचात्मनिभारमीदृशंजगत्तथानित्यमिदंचलक्ष्ये ॥ निपातितंचाहवशौडमाहवेकथंनुकुर्यामहमीदृशेभयं ॥ १४ ॥ अहंतुतान्कुरुवृषभानजिह्वगैःप्रवेशयन्त्यमसदनंचरनरणे ॥ यशःपरंजगतिविभाव्यवर्त्तितापरैर्हतोभुविशयिताथवापुनः ॥ १५ ॥ युधिष्ठिरोधृतिमतिसत्यसत्त्ववान्वदकोदरोगजशततुल्यविक्रमः ॥ तथार्जुनस्त्रिदशवरात्मजोयुवानतद्वलंसुजयमिहामरैरपि ॥ १६ ॥ यमौरणेयत्रयमोपमौबलेससात्यकिर्यत्रचदेवकीसुतः ॥ नतद्वलंकापुरुषोभ्युपैयिवान्निवर्त्ततेमृत्युमुखान्नचासुभृत् ॥ १७ ॥ तपोभ्युदीर्णतपसैवबाध्यतेवलंबलेनैवतथामनस्विभिः ॥ मनश्चमेशत्रुनिवारणेध्रुवस्वरक्षणेचाचलवद्व्यवस्थितं ॥ १८ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रवेशयन्प्रापयन् प्रवेरयन्नितिपाठेपिसएवार्थः विभाव्यप्रकाश्यवर्त्तितास्थाता ॥ १५ ॥ धृतिमतिसत्यसत्त्ववान् नित्ययोगेभूतः ॥ १६ ॥ तद्वलंभ्युपैयिवाकापुरुषोननिवर्तते तच्चदृष्टांतः मृत्युमुखादिति लुप्तोपमेयं असुभृत्पाणी ॥ १७ ॥ नाहंकापुरुषइत्याह तपइति ॥ १८ ॥

एवंमनस्यनुकूलेसति एषांशत्रूणां गत्वैवगमनार्थं तं नृशत्रून् ॥ १९ ॥ सत्पुरुषाणां योग्यमार्थकर्मश्रेष्ठकार्यं ॥ २० ॥ संप्राकुप्टे येन केनापिरक्षरक्षेत्युक्ते सति मया कृत्यं कार्यं युद्धमिति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

एवं चैषां बाधमानः प्रभावं गत्वैवाहं तान् जयाम्यद्यसूत ॥ मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मे यं भग्रे सैन्येयः समेयात्स मित्रं ॥ १९ ॥ कर्त्ता स्म्येतत्सत्पुरुषार्थकर्मत्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि भीष्मं ॥ सर्वान्संख्येशत्रुसंधान् निष्येहतस्तैर्वावीरलोकं प्रपत्स्ये ॥ २० ॥ संप्राकुप्टेरुदितस्त्रीकुमारे पराहते पौरुषे धातर्त्तराष्ट्रे ॥ मया कृत्यमिति जानामि सूत तस्माद्राज्ञस्त्वद्यशत्रून् विजेष्ये ॥ २१ ॥ कुरुनरक्षन्त्यां दुपुत्रान् जिघांसंस्त्यक्त्वा प्राणान् घोररूपे रणे स्मिन् ॥ सर्वान्संख्येशत्रुसंधान् निहत्य दास्याम्यहं धातर्त्तराष्ट्राय राज्यं ॥ २२ ॥ निबध्यतां मे कवचं विचित्रं हैमं शुभ्रं मणिरत्नावभासि ॥ शिरस्त्राणं चार्कसमानभासं धनुः शरांश्चाग्निविषाहिकल्पान् ॥ २३ ॥ उपासंगान् षोडशयोजयंतु धनुंषि दिव्यानि तथा हरंतु ॥ असींश्च शक्तींश्च गदांश्च गुर्वीः शंखं च जांबूनं दचित्रनालं ॥ २४ ॥ इमां रौक्मीनां गक्ष्यां विचित्रां ध्वजं चित्रं दिव्यमिंदीवरांकं ॥ श्लक्ष्णैर्वस्त्रैर्विप्रमृज्या नयंतु चित्रां मालां चारुवद्भांसलाजां ॥ २५ ॥ अश्वान् ग्न्यान्पादुराभ्रप्रकाशान्पुष्टान् स्रातान्मंत्रपूताभिरद्भिः ॥ तमैर्भण्डैः कांचनैरभ्युपेतान् शीघ्रान् शीघ्रं सूत पुत्रानयस्व ॥ २६ ॥ रथं चाग्न्यहं ममालावनंदं रत्नैश्चित्रं सूर्यचंद्रप्रकाशैः ॥ द्रव्यैर्युक्तं संप्रहारोपपन्नैर्वाहैर्युक्तं तूर्णमावर्त्तयस्व ॥ २७ ॥ चित्राणि चापानि च वेगवन्ति ज्याश्रोतमाः सन्नहनोपपन्नाः ॥ तूणांश्च पूर्णान्महतः शराणामासाद्य गात्रावरणानि चैव ॥ २८ ॥ प्रायात्रिकं चानयतां शुसर्वदध्रापूर्णवीरकांस्यं च हैमं ॥ आनीय मालामववध्यचांगे प्रवादयंत्वा शुजयाय भेरीः ॥ २९ ॥ प्रयाहिसूताश्रुयतः किरीटीव कोदरो धर्मसुतोयमौच ॥ तान्वाहनिष्यामि समेत्य संख्ये भीष्माय गच्छामि हतो द्विषद्भिः ॥ ३० ॥ यस्मिन् राजा सत्यधृतिर्युधिष्ठिरः समास्थितो भीमसेनार्जुनौ च ॥ वासुदेवः सात्यकिः स्तंजयाश्च मन्येवलंतदजय्यं महीपैः ॥ ३१ ॥ तंचेन्मृत्युः सर्वहरो भिरक्षेत्सदाऽप्रमत्तः समरे किरीटिनं ॥ तथापि हंतास्मि समेत्य संख्येयास्यामि वां भीष्मपथाय माय ॥ ३२ ॥ न त्वेवाहं न गमिष्यामि तेषां मध्ये शूराणां तत्र चाहं ब्रवीमि ॥ मित्रद्रुहो दुर्बलभक्तयो ये पापात्मानो न ममैते सहायाः ॥ ३३ ॥ संजय उवाच स मृद्धिमं तरथ मुत्तमं दृढं सकूबरं हेमपरिष्कृतं शुभ्रं ॥ पताकिनं वातजवैर्हयोत्तमैर्युक्तं समास्थाय ययौ जयाय ॥ ३४ ॥

शुभ्रमुद्दीप्तं ॥ २३ ॥ उपासंगान् शरपूर्णान् स्तूणान् ॥ २४ ॥ नागक्ष्यांश्च रत्नान् जैत्रं जयख्यापकं इंदीवरांकं कमलचिह्नं ॥ २५ ॥ तमैरारोपितवर्णकैर्भण्डैर्बलंकारैः ॥ २६ ॥ संप्रहारोपपन्नैर्युद्धोचितैः आवर्तयस्व आनय ॥ २७ ॥ गात्रावरणानि कवचानि ॥ २८ ॥ प्रायात्रिकं प्रयात्रायुद्धार्थं प्रयाणं तत्रार्हं ॥ २९ ॥ भीष्माय कर्मणि चतुर्थी ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यस्माय यमं द्रष्टुं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ शरतल्पे इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कंकुदंश्रेष्ठं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 संपूज्यमानः कुरुभिर्महात्मारथर्पभो देवगणैर्यथेन्द्रः ॥ ययौ तदा यो धनमुग्रधन्वा यत्रावसानं भरतर्षभस्य ॥ ३५ ॥ वरूथिनामहतासध्वजेन सुवर्णमुक्तामणि
 रत्नमालिना ॥ सदश्वयुक्तेन रथेन कर्णो मेघस्वनेनार्क इवामितौजाः ॥ ३६ ॥ हुताशनाभः सहुताशनप्रभेशुभः शुभे वैस्वरथे धनुर्धरः ॥ स्थितो रराजाधिरथि
 र्महारथः स्वयं विमाने सुरराडिवा स्थितः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णनिर्याणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
 संजय उवाच ॥ शरतल्पे महात्मानं शयानममितौजसं ॥ महावातसमूहेन समुद्रमिव शोषितं ॥ १ ॥ दृष्ट्वा पितामहं भीष्मं सर्वक्षत्रांतकं गुरुं ॥ दिव्यैरस्त्रैर्महेष्वा
 संपातितं सव्यसाचिना ॥ २ ॥ जयाशातवपुत्राणां संभग्राशर्मवर्मच ॥ अपाराणामिव द्वीपमगाधे गाधमिच्छतां ॥ ३ ॥ स्रोतसायामुनेनेव शरौघेण परिप्लुतं ॥
 महेद्रेणेव मैनाकमसत्यं भुवि पातितं ॥ ४ ॥ नभश्च्युतमिवादित्यं पतितं धरणीतले ॥ शतक्रतुमिवाचिंत्यं पुरा वृत्रेण निर्जितं ॥ ५ ॥ मोहनं सर्वसैन्यस्य युधिभीष्म
 स्य पातनं ॥ कंकुदं सर्वसैन्यानां लक्ष्मसर्वधनुष्मतां ॥ ६ ॥ धनं जयशरैर्व्याप्तं पितरं मे महाव्रतं ॥ तं वीरशयने वीरं शयानं पुरुषर्षभं ॥ ७ ॥ भीष्ममाधिरथिर्दृष्ट्वा
 भरतानां महाद्युतिः ॥ अवतीर्य रथादात्तो बाष्पव्याकुलिताक्षरं ॥ ८ ॥ अभिवाद्यांजलिं बध्वा वंदमानो भ्यभाषत ॥ कर्णो हि मस्मि भद्रं ते वद मामभिभारत ॥
 ॥ ९ ॥ पुण्ययाक्षे न्ययावाचा चक्षुषा चावलोकय ॥ ननूनं सुरुतस्येह फलं कश्चित्समश्नुते ॥ १० ॥ यत्र धर्मपरो वृद्धः शोते भूवि भवानिह ॥ कोशसंचयने मंत्रे व्यू
 हे प्रहरणे पुच ॥ ११ ॥ नाहमन्यं प्रपश्यामि कुरूणां कुरुपुंगव ॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो यः कुरुस्तारयेद्भयात् ॥ १२ ॥ यो धांस्तु बहुधा हत्वा पितृलोकं गमिष्यति ॥
 अद्य प्रभृति संक्रुद्धा व्याघ्रा इव मृगक्षयं ॥ १३ ॥ पांडवा भरतश्रेष्ठ करिष्यंति कुरुक्षयं ॥ अद्य गांडीवघोषस्य वीर्यज्ञाः सव्यसाचिनः ॥ १४ ॥ कुरवः संत्रसिष्यंति
 वज्रपाणे रिव असुराः ॥ अद्य गांडीवमुक्तानामशनीनामिव स्वनः ॥ १५ ॥ त्रासयिष्यति बाणानां कुरुनन्यांश्च पार्थिवान् ॥ समिद्धो ग्निर्यथा वीरमहाज्वालो द्रु
 मान्दहेत् ॥ १६ ॥ धार्तराष्ट्रान्प्रक्षयंति तथा बाणाः किरीटिनः ॥ येन येन प्रसरतो वाय्वग्नी सहितौवने ॥ १७ ॥ तेन तेन प्रदहतो भूरिगुल्मवृणद्गुमान् ॥ यादृशो
 ग्निः समुद्भूतस्तान्दृक्पार्थो न संशयः ॥ १८ ॥ यथा वायुर्नरव्याघ्रतथा कृष्णो न संशयः ॥ न दतः पांचजन्यस्य रसतो गांडीवस्य च ॥ १९ ॥ श्रुत्वा सर्वाणि सैन्यानि
 त्रासं यास्यंति भारत ॥ कपिध्वजस्योत्पततो रथस्यामित्रकर्षिणः ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ रसतः शब्दं कुर्वतः ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ अमानुषैर्निवातकवचादिभिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

तस्येति ॥ १ ॥ २ ॥

शब्दंसोढुं न शक्यं तित्वा मृते वीरपार्थिवाः ॥ कोत्थर्जुनं योधयितुं त्वदन्यः पार्थिवो र्हति ॥ २१ ॥ यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदंति मनीषिणः ॥ अमानुषैश्च संग्राम
रूपं वकेण महात्मना ॥ २२ ॥ तस्माच्चैव वरं प्राप्नोदुःश्राममकृतात्मभिः ॥ कोन्यः शक्नोति जेतुं पूर्वो न जितस्त्वया ॥ २३ ॥ जितो ये नरणे रामो भवता वीर्यश
लिना ॥ क्षत्रियांतकरो घोरो देवदानवदर्पहा ॥ २४ ॥ तमघाहं पांडवं युद्धशौडममृत्युमाणां भवता चानुशिष्टः ॥ आशीविपं दृष्टिहरं सुघोरं शूरं शक्याम्यस्व
लान्निहंतुं ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणिकर्णवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ संजय उवाच तस्य ला
लप्यमानस्य कुरुवृद्धः पितामहः ॥ देशकालोचितं वाक्यमब्रवीत्प्रीतमानसः ॥ १ ॥ समुद्रइव सिंधूनां ज्योतिषामिव भास्करः ॥ सत्यस्य च यथासंतो बीजानामि
व चोर्वरा ॥ २ ॥ पर्जन्य इव भूतानां प्रतिष्ठासु हृदां भव ॥ बांधवास्त्वानुजीवंतु सहस्राक्षमिवामराः ॥ ३ ॥ मानहा भव शत्रूणां मित्राणां नंदिवर्धनः ॥ कौरवाणां
भव गतिर्यथा विष्णुर्दिवौकसां ॥ ४ ॥ स्वबाहुबलवीर्येण धार्तराष्ट्रजयैषिणा ॥ कर्णराजपुरंगत्वा कांबोजानि जितास्त्वया ॥ ५ ॥ गिरिव्रजगताश्चापिनश्च जित्वा
मुखानृपाः ॥ अंवष्ठाश्च विदेहाश्च गांधाराश्च जितास्त्वया ॥ ६ ॥ हिमवदुर्गनिलयाः किरातारणकर्कशाः ॥ दुर्योधनस्य वशागास्त्वया कर्णपुराकृताः ॥ ७ ॥ उत्क
लामेकलाः पौंड्राः कलिंगांश्चाश्च संयुगे ॥ निपादाश्च त्रिगर्ताश्च बाल्हीकाश्च जितास्त्वया ॥ ८ ॥ तत्र तत्र च संग्रामे दुर्योधनहितैषिणा ॥ बहवश्च जिताः कर्णत्वया
वीरामहौजसा ॥ ९ ॥ यथा दुर्योधनस्तत्तस्य ज्ञाति कुलबांधवः ॥ तथा त्वमपि सर्वेषां कौरवाणां गतिर्भव ॥ १० ॥ शिवेनाभिवदामित्वांगच्छयुध्यस्व शत्रुभिः ॥
अनुशाधिकुरुन्संख्येधत्स्व दुर्योधने जयं ॥ ११ ॥ भवान्यौत्रसमोऽस्माकं यथा दुर्योधनस्तथा ॥ तवापि धर्मतः सर्वे यथा तस्य वयं तथा ॥ १२ ॥ यौनात्संबंधका
ल्लोकविशिष्टसंगतं सतां ॥ सद्भिः सह नरश्रेष्ठ प्रवदंति मनीषिणः ॥ १३ ॥ ससत्यसंगतो भूत्वाममेदमिति निश्चितः ॥ कुरूणां पालय वलं यथा दुर्योधनस्तथा ॥ १४ ॥
निशम्य वचनं तस्य चरणावभिवाद्य च ॥ ययौ वै कर्त्तनः कर्णः समीपं सर्वधन्विनां ॥ १५ ॥ सोभिवीक्ष्य नरौघाणां स्थानमप्रतिमं महत् ॥ व्यूढप्रहरणोरस्कं सैन्यं
तत्समं बृंहयत् ॥ १६ ॥ हृदि पिताः कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ॥ उपागतं महाबाहुं सर्वानीकपुरःसरं ॥ १७ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ रथस्थिति ॥ १ ॥ २ ॥ अर्थपतिःप्रधानस्वामी ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ नेताकर्णधारः ॥
कर्णदृष्ट्वा महात्मानं युद्धाय समुपस्थितं ॥ क्ष्वेडितास्फोटितरवैः सिंहनादरवैरपि ॥ धनुःशब्दैश्च विविधैः कुरवः समपूजयन् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण
पर्वणिद्रोणाभिषेकपर्वणिकर्णाश्वासेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ संजय उवाच ॥ रथस्थं पुरुषव्याघ्रं दृष्ट्वा कर्णमवस्थितं ॥ तृष्टो दुर्योध
नो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ सनाथमिव मन्येहं भवता पालितं बलं ॥ अत्र किं नु समर्थं यद्विदितं तत्संप्रधार्यतां ॥ २ ॥ कर्ण उवाच ॥ ब्रूहि नः पुरुषव्याघ्रं त्वं हि
प्राज्ञतमो नृप ॥ यथा चार्थपतिः कृत्यं पश्यते न तथेतरः ॥ ३ ॥ ते स्म सर्वे तव वचः श्रोतुं कामान् रेश्वर ॥ नान्याय्यं हि भवान्वाक्यं ब्रूयादिति मतिर्मम ॥ ४ ॥ दुर्यो
धन उवाच ॥ भीष्मः सेनाप्रणेता सीद्वयसा विक्रमेण च ॥ श्रुतेन चोपसंपन्नः सर्वैर्यो धगणैस्तथा ॥ ५ ॥ तेनातिशयासाकर्णघ्नता शत्रुगणान्मम ॥ सुयुद्धेन दशा
हानिपालिताः स्मो महात्मना ॥ ६ ॥ तस्मिन्नुत्करं कर्म कृतवत्या स्थिते दिवं ॥ कं नु सेनाप्रणेतारं मन्यसे तदनंतरं ॥ ७ ॥ न विना नायकं सेनामुद्धर्तुमपि तिष्ठ
ति ॥ आहवेष्वहवश्रेष्ठ नेतृहीने वनौर्जले ॥ ८ ॥ यथा त्व्यकर्णधारानौ रथश्चासारथिर्यथा ॥ द्रवेद्यथेष्टं तद्वत्स्यादृते सेनापतिं बलं ॥ ९ ॥ अदेशिको यथा सार्थः स
र्वः कच्छं समृच्छति ॥ अनायका तथा सेना सर्वा न्दोषान्समर्च्छति ॥ १० ॥ स भवान्वीक्ष्य सर्वेषु मामकेषु महात्मसु ॥ पश्य सेनापतिं युक्तमनुशांतनवादिह ॥ ११ ॥
यं हि सेनाप्रणेतारं भवान्वक्ष्यति संयुगे ॥ तं वयं सहिताः सर्वे करिष्यामो न संशयः ॥ १२ ॥ कर्ण उवाच ॥ सर्व एव महात्मान इमे पुरुष सत्तमाः ॥ सेनापतिव
मर्हति नात्र कार्या विचारणा ॥ १३ ॥ कुलसंहननज्ञानैर्बलविक्रमबुद्धिभिः ॥ युक्ताः श्रुतज्ञार्थीमंत आहवेष्वनिवर्त्तिनः ॥ १४ ॥ युगपन्न तु तेशक्याः कर्तुं सर्वे पु
रःसराः ॥ एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन्वै शेषिका गुणाः ॥ १५ ॥ अन्योन्यस्पर्धिनां त्वेषां यद्येकं यं करिष्यसि ॥ शेषा विमनसो व्यक्तं न योत्स्यंति हितास्तव ॥ १६ ॥
अयं च सर्वयोधाना माचार्यः स्थविरो गुरुः ॥ युक्तः सेनापतिः कर्तुं द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ १७ ॥ को हितिष्ठति दुर्धर्षं द्रोणे शस्त्रभृतां वरे ॥ सेनापतिः स्यादन्योस्मा
च्छुक्रांगिरसदर्शनात् ॥ १८ ॥ न च सोऽप्यस्ति ते यो धः सर्वराजसुभारत ॥ द्रोणं यः समरे यांतमनुयास्यति संयुगे ॥ १९ ॥ एष सेनाप्रणेतृणामेष शस्त्रभृतामपि ॥
एष बुद्धिमतां चैव श्रेष्ठो राजन् गुरुस्तव ॥ २० ॥

॥ ८ ॥ १ ॥ अदेशिकोऽप्येसररहितः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ संहननं शरीरं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ शुक्रांगिरसदर्शनात् शुक्रबृहस्पतितुल्यात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

॥ ८ ॥ सुभगानर्तितैःसौभाग्यवतीवृत्तैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आदित्यपथगः
ततःपुण्याहघोषेणस्वस्तिवादस्वनेनच ॥ संस्तवैर्गतिशब्दैश्चसूतमागधवंदिनां ॥ ८ ॥ जयशब्दैर्द्विजाय्याणांसुभगानर्तितैस्तथा ॥ सल्लृत्यविधिनाद्रोणंमेनि
रेपांडवानंजितान् ॥ ९ ॥ संजयउवाच ॥ सैन्यपत्यंतुसंप्राप्यभारद्वाजोमहारथः ॥ युयुत्सुर्व्यूहसैन्यानिप्रायात्तवसुतैःसह ॥ १० ॥ सैंधवश्चकलिंगश्च
विकर्णश्चतवात्मजः ॥ दक्षिणंपार्श्वमास्थायसमतिष्ठंतदंशिताः ॥ ११ ॥ प्रपक्षःशकुनिस्तेषांप्रवरैर्हयसादिभिः ॥ ययौगांधारकैःसार्धंविमलप्रासयोधिभिः ॥
॥ १२ ॥ रुपश्चकृतवर्माचचित्रसेनोविंशतिः ॥ दुःशासनमुखायत्ताःसव्यंपक्षमपालयन् ॥ १३ ॥ तेषांप्रपक्षाःकांवोजाःसुदक्षिणपुरःसराः ॥ ययुरश्चर्महावे
गैःशकाश्चयवनैःसह ॥ १४ ॥ मद्रास्त्रिगर्ताःसांवष्टाःप्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ शिबयःशूरसेनाश्चशूद्राश्चमलदैःसह ॥ १५ ॥ सौवीराःकितवाःप्राच्यादाक्षिणात्या
श्चसर्वशः ॥ तवात्मजंपुरस्लृत्यसूतपुत्रस्यपृष्ठतः ॥ १६ ॥ हर्षयंतःस्वसैन्यानिययुस्तवसुतैःसह ॥ प्रवरःसर्वयोधानांबलेषुबलमादधत् ॥ १७ ॥ ययौवैकर्त्तनःक
र्णःप्रमुखेसर्वधन्विनां ॥ तस्यदीप्तोमहाकायःस्वान्यनोकानिहर्षयन् ॥ १८ ॥ हस्तिकक्ष्योमहाकेतुर्वभौसूर्यसमद्युतिः ॥ नभीष्मव्यसनंकश्चिद्वृद्धाकर्णममन्य
त ॥ १९ ॥ विशोकाश्चाभवन्सर्वराजानःकुरुभिःसह ॥ दृष्ट्वाश्ववहवोयोधास्तत्राजल्पंतवेगतः ॥ २० ॥ नहिकर्णरणदृष्ट्वायुधिस्थस्यास्यंतिपांडवाः ॥ कर्णोहिसमरे
शक्तोजेतुंदेवान्सवासवान् ॥ २१ ॥ किमुपांडुसुतान्युद्धेहीनवीर्यपराक्रमान् ॥ भीष्मेणतुरणेपार्थाःपालितावाहुशालिना ॥ २२ ॥ तांस्तुकर्णःशरैस्तीक्ष्णैर्नाशयिष्य
तिसंयुगे ॥ एवंब्रुवंतस्तेन्योन्यंलृष्टरूपाविशांपते ॥ २३ ॥ राधेयंपूजयंतश्चप्रशंसंतश्चनिर्ययुः ॥ अस्माकंशकटव्यूहोद्रोणेनविहितोभवत् ॥ २४ ॥ परेषांक्रौंचएवा
सीद्व्यूहोराजन्महात्मनां ॥ प्रीयमाणेनविहितोधर्मराजेनभारत ॥ २५ ॥ व्यूहप्रमुखतस्तेषांतस्थतुःपुरुषर्षभौ ॥ वानरध्वजमुच्छ्रित्यविष्वक्सेनधनंजयौ ॥
॥ २६ ॥ ककुदंसर्वसैन्यानांधामसर्वधनुष्मतां ॥ आदित्यपथगःकेतुःपार्थस्यामिततेजसः ॥ २७ ॥ दीपयामासतत्सैन्यंकौरव्यस्यमहात्मनः ॥ यथाप्रज्वलि
तःसूर्योयुगांतेवैवसुंधरां ॥ २८ ॥ दीप्यन्दृश्येतहितथाकेतुःसर्वत्रधीमतः ॥ योधानामर्जुनःश्रेष्ठोगांडीबंधनुषांवरं ॥ २९ ॥ वासुदेवश्चभूतानांचक्राणांचसु
दर्शनं ॥ चत्वार्येतानितेजांसिवहनृश्वेतहयोरथः ॥ ३० ॥ परेषामग्रतस्तस्थौकालचक्रमिवोद्यतं ॥ एवंतौसुमहात्मानौबलसेनाग्रगावुभौ ॥ ३१ ॥ तावकानां
मुखेकर्णःपरेषांचधनंजयः ॥ ततोजयाभिसंरब्धौपरस्परवधैषिणौ ॥ ३२ ॥

आकाशगः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ लहादनंयोऽदुरानंदजननं ॥ ५४ ॥

अवेक्षेतांतदान्योन्यंसमरेकर्णपांडवौ ॥ ततःप्रयातेसहसाभारद्वाजेमहारथे ॥ ३३ ॥ आर्तनादेनघोरेणवसुधासमकंपत ॥ ततस्तुमुलमाकाशमावृणोत्सदिवा
करं ॥ ३४ ॥ वातोद्धूतरजस्तीव्रंकौशेयनिकरोपमं ॥ ववर्षघौरनभ्रापिमांसास्थिरुधिराप्युत ॥ ३५ ॥ गृध्राःश्वेनावकाःकंकावायसाश्वसहस्रशः ॥ उपर्युपरि
सेनतितदापर्यपतन्नृप ॥ ३६ ॥ गोमायवश्चप्राक्रोशन्भयदान्दारुणान्रवान् ॥ अकार्षुरपसव्यंचवद्गुशःपृतनांतव ॥ ३७ ॥ चिखादिषंतोमांसानिपिपासंत
श्चशोणितं ॥ अपतद्दीप्यमानाचसनिर्घातासकंपना ॥ ३८ ॥ उत्काज्वलंतीसंग्रामेपुच्छेनावृत्त्यसर्वशः ॥ परिवेषोमहांश्चापिसविद्युत्स्तनयितुमान् ॥ ३९ ॥
भास्करस्याभवद्राजम्रयातेवाहिनीपतौ ॥ एतेचान्येचवहवःप्रादुरासन्सुदारुणाः ॥ ४० ॥ उत्पातायुधिर्वीराणांजीवितक्षयकारिणः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंपरस्परं
वधैपिणां ॥ ४१ ॥ कुरुपांडवसैन्यानांशब्देनापूरयज्जगत् ॥ तैव न्योन्यंसुसंख्याःपांडवाःकौरवैःसह ॥ ४२ ॥ अभ्यघ्नन्निशितैःशस्त्रैर्जयगृद्धाःप्रहारिणः ॥
सपांडवानांमहतीमहेष्वासोमहाद्युतिः ॥ ४३ ॥ वेगेनाभ्यद्रवत्सेनांकिरन्शरशतैःशितैः ॥ द्रोणमभ्युद्यतं दृष्ट्वापांडवाःसहस्रंजयैः ॥ ४४ ॥ प्रत्यगृह्णन्तदाराज
च्छरवर्षैःपृथक्पृथक् ॥ विद्वोभ्यमाणाद्रोणेनभिद्यमानामहाचमूः ॥ ४५ ॥ व्यशीर्यतसपांचालावातेनेववलाहकाः ॥ बहूनीहविकुर्वाणोदिव्यान्यस्त्राणिसं
युगे ॥ ४६ ॥ अपीडयत्क्षणेनैवद्रोणःपांडवसंजयान् ॥ तेवध्यमानाद्रोणेनवासवेनेवदानवाः ॥ ४७ ॥ पंचालाःसमकंपंतधृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ततोदिव्यास्त्रवि
च्छूरोयाज्ञसेनिर्महारथः ॥ ४८ ॥ अभिनच्छरवर्षेणद्रोणानीकमनेकधा ॥ द्रोणस्यशरवर्षाणिशरवर्षेणपार्षतः ॥ ४९ ॥ सन्निवार्यततःसर्वान्कुरुनप्यव
धीद्वली ॥ संयम्यतुततोद्रोणःसमवस्थाप्यचाहवे ॥ ५० ॥ स्वमनीकंमहेष्वासःपार्षतंसमुपाद्रवत् ॥ सवाणवर्षसुमहदसृजत्पार्षतंप्रति ॥ ५१ ॥ मघवान्सम
भिकुद्धःसहसादानवानिव ॥ तेकंप्यमानाद्रोणेनवाणैःपांडवसंजयाः ॥ ५२ ॥ पुनःपुनरभ्यज्यंतसिंहेनेवेतरेमृगाः ॥ तथापर्यचरद्रोणःपांडवानांवलेवली ॥
अलातचक्रवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५३ ॥ खचरनगरकल्पंकल्पितंशास्त्रदृष्ट्याचलदनिलपताकंलहादनंवल्गिताश्वं ॥ स्फटिकविमलकेतुंत्रासनंशात्रवा
णांरथवरमधिरूढःसंजहारारिसेनां ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणाभिषेकपर्वणिद्रोणपूराक्रमेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
संजयउवाच तथाद्रोणमभिघ्नंतंसाश्वसूतरथद्विपान् ॥ व्यथिताःपांडवाद्दृष्ट्वा नचैनंपर्यवारयन् ॥ १ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटी० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७३ ॥ तथेति ॥ १ ॥

२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

वतोयुधिष्ठिरोरज्जुवृष्ट्युपमंजयो ॥ अथर्वसर्वतोयत्तेः कुंभयोनिर्निवार्यता ॥ २ ॥ तत्रैनमर्जुनश्चैवपार्षतश्चसहानुगः ॥ प्रत्यगृण्हात्ततः सर्वसमापेतुर्महा
रथाः ॥ ३ ॥ केकयाभीमसेनश्चसौमद्रोपघटोर्कचः ॥ युधिष्ठिरोयमौमत्स्याद्रुपदस्यात्मजास्तथा ॥ ४ ॥ द्रौपदेयाश्चसहृष्टापृष्ठकेतुःससात्यकिः ॥ चेकितान
श्चसंकुहोयुत्सुश्चमहारथः ॥ ५ ॥ येचान्येपार्थिवाराजन्पांडवस्यानुयायिनः ॥ कुलवीर्यानुत्पाणिचक्रुःकर्माण्यनेकशः ॥ ६ ॥ संरक्ष्यमाणांतादृष्ट्वापांडवै
र्बाहिनोरणे ॥ व्यावृत्त्यचक्षुषीकोपाद्भारद्वाजोन्ववैक्षत ॥ ७ ॥ सतीव्रंकोपमास्यायरथेसमरदुर्जयः ॥ व्यथमत्पांडवानीकमभ्राणीवसदागतिः ॥ ८ ॥ रथान
श्चासक्तान्गानभिधावन्नितस्ततः ॥ चचारोन्मत्तवद्द्रोणोदृष्टोपितरुणोयथा ॥ ९ ॥ तस्यशोणितदिग्धांगाःशोणास्तेवातरंहसः ॥ आजानेयाहयाराजन्निवि
ष्टांताधुषंययुः ॥ १० ॥ तमंतकमिवंकुहमापतंतंतयतव्रतं ॥ दृष्ट्वासंप्राद्रवन्योधाःपांडवस्यततस्ततः ॥ ११ ॥ तेषांप्राद्रवतांभीमःपुनरावर्त्ततामपि ॥ पश्यतांति
धृतांभीमसीदुब्धःपरमदारुणः ॥ १२ ॥ शूराणांहर्षजननोभीरुणांभयवर्धनः ॥ द्यावापृथिव्योर्विवरंपूरयामाससर्वतः ॥ १३ ॥ ततःपुनरपिद्रोणोनामविश्रा
मययुधिष्ठि ॥ अकरोद्रौद्रमात्मानंकिरुच्छरशतैःपरान् ॥ १४ ॥ सतथातेष्वनीकेषुपांडुपुत्रस्यमारिष ॥ कालवद्व्यचरद्द्रोणोयुवेवस्यविशेषली ॥ १५ ॥ उत्कृत्यच
रितुंरुगान्वाहनमिसुभूषणान् ॥ कृत्वाशून्यान्रथोपस्थानुदक्रोशन्महारथान् ॥ १६ ॥ तस्यहर्षप्रणादेनबाणवेगेनवाविभो ॥ प्राकंपतरणेयोधागावःशी
माविकाहव ॥ १७ ॥ द्रोणस्यरथघोषेणमौर्वीनिष्येपणेनच ॥ धनुःशब्देनचाकाशेशब्दःसमभवन्महान् ॥ १८ ॥ अथास्यधनुषोवाणानिश्चरतःसहस्रशः ॥
व्याप्यसर्पादिशःपेतुर्नागाश्चरथपत्तिषु ॥ १९ ॥ तंकार्मुकमहावेगमखज्वलितपावकं ॥ द्रोणमासादयांचक्रुःपंचालाःपांडवैःसह ॥ २० ॥ तान्संकुंजरपस्यश्चान्
प्राहिणोपमसादनं ॥ चक्रेऽचिरेणचद्रोणोमहीशोणितकर्दमां ॥ २१ ॥ तन्वतापरमाखाणिशरान्सततमस्यता ॥ द्रोणेनविहितंदिक्षुशरजालमदृश्यत ॥ २२ ॥
नरादिभुक्तायेषुवारणेषुचसर्वशः ॥ तस्यविद्युदिवाभ्रेषुचरन्केतुरदृश्यत ॥ २३ ॥ सकेकयानांप्रवरांश्चपंचपंचालराजं चरैःप्रमथ्य ॥ युधिष्ठिरानीकमदीन
मनीमोहोन्मत्तमार्मुकंक्षणमुपगच्छ ॥ २४ ॥ तंभीमसेनश्चधनंजयश्चशिनेश्वनताद्रुपदात्मजश्च ॥ शैव्यात्मजःकाशिपतिःशिबिश्चदृष्ट्वानदतोव्यकिरुच्छ
रितुं ॥ २५ ॥ तेषामप्यशेषधनुर्विपुकाःपुत्रविजयांजनचित्रपुंखाः ॥ भित्वापरीषुभिर्मज्जयूत्रांजमुर्महीशोणितदिग्धवाजाः ॥ २६ ॥

द्रोणपर्व

७

६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ किंकुर्वाणमिति ॥ १ ॥

सायोधसंघैश्चरथैश्चभूमिःशरैर्विभिन्नैर्गजवाजिभिश्च ॥ प्रच्छाद्यमानापतितैर्बभूवसमावृताद्यौरिवकालमेघैः ॥ २७ ॥ शैनेयभीमार्जुनवाहिनीशंसौभद्र
पांचालसकाशिराजं ॥ अन्यांश्चवीरान्समरेममर्दद्रोणःसुतानांतवभूतिकामः ॥ २८ ॥ एतानिचान्यानिचकौरवेन्द्रकर्माणिरुत्वासमरेमहात्मा ॥ प्रताप्यलो
कानिवकालसूर्योद्रोणोगतःस्वर्गमितोहिराजन् ॥ २९ ॥ एवंपुरुक्मरथःशूरोहत्वाशतसहस्रशः ॥ पांडवानांरणेयोधान्यार्षतेननिपातितः ॥ ३० ॥ अक्षौहिणी
मभ्यधिकांशूराणामनिवर्तिनां ॥ निहत्यपश्चाद्भूतिमानगच्छत्परमांगतिं ॥ ३१ ॥ पांडवैःसहपंचालैरशिवैःक्रूरकर्मभिः ॥ हतोरुक्मरथोराजन्कृत्वाकर्मसु
दुष्करं ॥ ३२ ॥ ततोनिनादोभूतानामाकाशेसमजायत ॥ सैन्यानांचततोराजन्नाचार्येनिहतेयुधि ॥ ३३ ॥ द्यांधरांखंदिशोवापिप्रदिशश्चानुनादयन् ॥ अ
होधिगितिभूतानांशब्दःसमभवद्भृशं ॥ ३४ ॥ देवताःपितरश्चैवपूर्वेयेचास्यबांधवाः ॥ ददृशुर्निहतंतत्रभारद्वाजंमहारथं ॥ ३५ ॥ पांडवास्तुजयंतलब्ध्वासिंहना
दान्प्रचक्रिरे ॥ सिंहनादेनमहतासमकंपतमेदिनी ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणाभिषेकपर्वणिद्रोणवधश्रवणेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥
धृतराष्ट्रउवाच किंकुर्वाणरणेद्रोणंजघ्नुःपांडवस्तंजयाः ॥ तथानिपुणमस्त्रेषुसर्वशस्त्रभृतामपि ॥ १ ॥ रथभंगोवभूवीस्यधनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥ प्रमत्तोवा
भवद्रोणस्ततोमृत्युमुपेयिवान् ॥ २ ॥ कथंनुपार्षतस्तातशत्रुभिर्दुष्प्रधर्षणं ॥ किरंतमिषुसंघातान्पुरुक्मपुंखाननेकशः ॥ ३ ॥ क्षिप्रहस्तंद्विजश्रेष्ठंरुतिनंचित्र
योधिनं ॥ दूरेषुपातिनंदांतमस्त्रयुद्धेषुपारगं ॥ ४ ॥ पांचालपुत्रोन्यवधीद्विव्यासधरमच्युतं ॥ कुर्वाणंदारुणंकर्मरणेयत्तंमहारथं ॥ ५ ॥ व्यक्तंहिदैवंवलवत्पौरु
षादितिमेमतिः ॥ यद्रोणोनिहतःशूरःपार्षतेनमहात्मना ॥ ६ ॥ अस्त्रचतुर्विधंवीरेयस्मिन्नासीत्प्रतिष्ठितं ॥ तमिष्वस्त्रधराचार्यद्रोणंशंससिमेहतं ॥ ७ ॥ श्रुत्वा
हतंपुरुक्मरथंवैयाघ्रपरिवारितं ॥ जातरूपपरिष्कारंनाद्यशोकमुपाददे ॥ ८ ॥ ननूनंपरदुःखेनघ्नियतेकोपिसंजय ॥ यत्रद्रोणमहंश्रुत्वाहतंजीवामिमंदधीः ॥
॥ ९ ॥ दैवमेवपरंमन्येनन्वनर्थंहिपौरुषं ॥ अश्मसारमयंनूनंलदयंसुदृढमम ॥ १० ॥ यच्छ्रुत्वानिहतंद्रोणंशतधानविदीर्यते ॥ ब्राह्मेदैवेतयेष्वस्त्रेयमुपासन्गु
णार्थिनः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाराजपुत्राश्चसकथंमृत्युनाहतः ॥ शोषणंसागरस्येवमेरोरिवविसर्पणं ॥ १२ ॥

अस्यतःशरानितिशेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ इष्वस्त्रधराचार्यधनुर्धराचार्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अश्मसारोलोहं ॥ १० ॥ विसर्पणंक्षेपणं ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ बलिनस्तेजस्विनः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ महामात्रं प्रधानं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पांचाल्यप्रपहः पांचाल्यः प्रपहो बंधनरज्जुर्यस्य ॥ २५ ॥
 पतनं भास्करस्येव नमृष्येद्रोणपातनं ॥ दुष्टानां प्रतिषेद्धासीद्दार्मिकाणां चरक्षिता ॥ १३ ॥ योऽहासीत्कृपणस्यार्थे प्राणानपि परंतपः ॥ मंदानां मम पुत्राणां ज
 याशां यस्य विक्रमे ॥ १४ ॥ बृहस्पत्युशनस्तुल्यो बुद्ध्या सनिहतः कथं ॥ ते च शोणा बृंहंतोश्चाश्छन्ना जालैर्हि रणमयैः ॥ १५ ॥ रथे वातजवायुक्ताः सर्वशस्त्रातिगा
 रणे ॥ बलिनो ह्येषिणो दांताः सैंधवाः साधुवाहिनः ॥ १६ ॥ दृढाः संग्राममध्येषु कच्चिदा सन्न विद्वलाः ॥ करिणां बृंहतां युद्धेशं खड्गदुग्धिनिःस्वनैः ॥ १७ ॥ ज्याक्षे
 पशरवर्षाणां शस्त्राणां च सहिष्णवः ॥ आशंसंतः परान् जेतुं जितश्वासा जितव्यथाः ॥ १८ ॥ हयाः पराजिताः शीघ्राभारद्वाजरथोद्धाः ॥ ते स्मरुक्मरथे युक्तानर
 वीरसमाहताः ॥ १९ ॥ कथं नाभ्यतरं स्तात पांडवानां मनीकिनीं ॥ जातरूपपरिष्कारमास्थाय रथमुत्तमं ॥ २० ॥ भारद्वाजः किमकरोद्युधिसत्यपराक्रमः ॥ वि
 द्यां यस्योपजीवंति सर्वलोकधनुर्धराः ॥ २१ ॥ ससत्यसंधो बलवान्द्रोणः किमकरोद्युधि ॥ दिवि शक्रमिव श्रेष्ठं महामात्रं धनुर्भृतां ॥ २२ ॥ केन तं रौद्रकर्माणं युद्धे
 प्रत्युद्ययूरथाः ॥ ननुरुक्मरथं दृष्ट्वा प्राद्रवंति स्म पांडवाः ॥ २३ ॥ दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं रणे तस्मिन् महाबलं ॥ उता हो सर्वसैन्येन धर्मराजः सहानुजः ॥ २४ ॥ पां
 चाल्यप्रपहो द्रोणं सर्वतः समवारयत् ॥ नूनमावारयत्यर्थो रथिनो न्यानजिह्वगैः ॥ २५ ॥ ततो द्रोणं समारोहत्पार्षतः पापकर्मकृत् ॥ न त्वहं परिपश्यामिव धेकं च
 न शुष्मिणः ॥ २६ ॥ धृष्टद्युम्ना दृते रौद्रात्पाल्यमानात्किरीटिना ॥ तैर्वृतः सर्वतः शूरः पांचाल्यापसदस्ततः ॥ २७ ॥ केकयैश्चेदिकारुषैर्मत्स्यैरन्यैश्च भूमिपैः ॥ व्याकु
 लीकृतमाचार्यपि पीलैरुरगं यथा ॥ २८ ॥ कर्मण्यसुकरे सक्तं जघानेति मतिर्मम ॥ यो धीत्यचतुरो वेदान्सांगानां ख्यानपंचमान् ॥ २९ ॥ ब्राह्मणानां प्रतिष्ठासी
 त्सोतसामिव सागरः ॥ क्षत्रं च ब्रह्मचैवेह योऽभ्यतिष्ठत्परंतपः ॥ ३० ॥ सकथं ब्राह्मणो वृद्धः शस्त्रेण वधमाप्तवान् ॥ अमर्षिणामर्षितवान् क्लिश्यमानान्सदामया
 ॥ ३१ ॥ अनर्हमाणान्कौतियां कर्मणस्तस्य तत्फलं ॥ यस्य कर्मानुजीवंति लोके सर्वधनुर्भृतः ॥ ३२ ॥ ससत्यसंधः सुरुती श्रीकामैर्निहतः कथं ॥ दिवि शक्र इव
 श्रेष्ठो महासत्वो महाबलः ॥ ३३ ॥ सकथं निहतः पार्थैः क्षुद्रमत्स्यैर्यथातिमिः ॥ क्षिप्रहस्तश्च बलवान् दृढधन्वारि मर्दनः ॥ ३४ ॥ नयस्य विजया कांक्षी विषयं प्रा
 प्य जीवति ॥ यंदौ न जहतः शब्दौ जीवमानं कदाचन ॥ ३५ ॥ ब्राह्मश्च वेदकामानां ज्याघोषश्च धनुष्मतां ॥ अदीनं पुरुषव्याघ्रं हीमंतं पराजितं ॥ ३६ ॥

शुष्मिणस्तेजस्विनः ॥ २६ ॥ अपसदो धमः ॥ २७ ॥ २८ ॥ आख्यानं पुराणभारतादि ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एतदिति ॥ १ ॥

नाहंमृष्येहतंद्रोणं सिंहद्विरदविक्रमं ॥ कथं संजयदुर्धर्षमनाधृष्यशोबलं ॥ ३७ ॥ पश्यतां पुरुषेन्द्राणां समरेपार्श्वतोवधीत् ॥ केपुरस्तादयुध्यंतरक्षंतोद्रोणमंति
कान् ॥ ३८ ॥ केनुपश्वादवर्त्ततगच्छतोदुर्गमांगतिं ॥ केऽरक्षन्दक्षिणंचक्रंसव्यंकेचमहात्मनः ॥ ३९ ॥ पुरस्तात्केचवीरस्ययुध्यमानस्यसंयुगे ॥ केचतस्मिंस्त
नूत्स्यत्काप्रतीपंमृत्युमाव्रजन् ॥ ४० ॥ द्रोणस्यसमरेवीराः केकुर्वंतपरांधृतिं ॥ कच्चिन्नैनंभयान्मंदाः क्षत्रियाव्यजहनरणे ॥ ४१ ॥ रक्षितारस्ततः शून्येकच्चितै
नहतः परैः ॥ नसपृष्ठमरेखासाद्रणे शौर्यात्प्रदर्शयेत् ॥ ४२ ॥ परामप्यापदंप्राप्यसकथंनिहतः परैः ॥ एतदार्येणकर्त्तव्यंरुद्धास्वापत्सुसंजय ॥ ४३ ॥ पराक्रमेद्य
थाशक्त्यातच्चतस्मिन्प्रतिष्ठितं ॥ मुह्यतेमेमनस्तातकथातावन्निवार्यतां ॥ ४४ ॥ भूयस्तुलव्यसंज्ञंत्वांपरिपृच्छामिसंजय ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारतेद्रोण
पर्वणिद्रोणाभिषेकपर्वणिधृतराष्ट्रशोकेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच एतत्पृष्ठासूतपुत्रं हृच्छोकेनार्दितोभृशं ॥ जये
निराशः पुत्राणां धृतराष्ट्रोपतक्षितौ ॥ १ ॥ तं विसंज्ञं निपतितं सिषिचुः परिचारिकाः ॥ जलेनात्यर्थं शीतेन वीजंत्यः पुण्यगंधिना ॥ २ ॥ पतितं चैनमालोक्य समं
ताद्भरतस्त्रियः ॥ परिवव्रुर्महाराजमस्पृशंश्चैव पाणिभिः ॥ ३ ॥ उत्थाप्य चैनं शनकैराजानं पृथिवीतलात् ॥ आसनं प्रापयामासुर्वाष्पकं व्योवराननाः ॥ ४ ॥ आ
सनं प्राप्य राजा तु मूर्च्छयाभिपरिप्लुतः ॥ निश्चेष्टो तिष्ठततर्वाज्यमानः समंततः ॥ ५ ॥ सलब्ध्वाशनैकैः संज्ञां विपमानो महीपतिः ॥ पुनर्गावल्गणिसूतं पर्यपृच्छ
द्यथातथं ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यः स उद्यन्निवादित्यो ज्योतिषा प्रणुदंस्तमः ॥ अजातशत्रुमायांतं कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ७ ॥ प्रभिन्नमिव मातंगं यथा
क्रुद्धं तरस्विनं ॥ प्रसन्नवदनं दृष्ट्वा प्रतिद्विरदगामिनं ॥ ८ ॥ वासितासंगमं यद्वदजय्यं प्रतियूथपैः ॥ निजघानरणे वीरान्वीरः पुरुषसत्तमः ॥ ९ ॥ योत्येको हि महा
वीर्यो निर्देहद्वोरचक्षुषा ॥ कृत्स्नं दुर्योधनबलं धृतिमान्सत्यसंगरः ॥ १० ॥ चक्षुर्हणं जये सक्तमिष्वासधरमच्युतं ॥ दांतं बहुमतं लोके केशूराः पर्यवारयन् ॥ ११ ॥
केदुश्प्रधर्षराजानमिष्वासधरमच्युतं ॥ समासेदुर्नरव्याघ्रं कौंतेयं तत्र मामकाः ॥ १२ ॥ तरसैवाभिपद्याथ यो वै द्रोणमुपाद्रवत् ॥ यः करोति महत्कर्म शत्रूणां वै
महाबलः ॥ महाकायो महोत्साहो नागायुतसमो बले ॥ तं भीमसेनमायांतं केशूराः पर्यवारयन् ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सः प्रसिद्धः तमजातशत्रुं आयातं दृष्ट्वा द्रोणात्कः अवारयदित्यन्वयः सार्धं श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

यदायत्तयदाचदुर्योधनपुरोगमान्गार्धपत्रैरभ्यर्षिचत्तदावोमनःकीदृशमभूदितिषष्ठेनान्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

यदायाज्जलदप्रस्योरथःपरमवीर्यवान् ॥ पर्जन्यइववीभत्सुस्तुमुलामशनींस्तजन् ॥ १५ ॥ विस्तजञ्छरजालानिवर्षाणिमघवानिव ॥ अवस्फूर्जन्दिशःसर्वा
स्तलनेमिस्वनेनच ॥ १६ ॥ चापविद्युत्प्रभोघोरोरथगुल्मबलाहकः ॥ सनेमिघोषस्तनितःशरशब्दातिबंधुरः ॥ १७ ॥ रोषनिर्जितजीमूतोमनोभिप्रायशीघ्रगः ॥
मर्मातिगोवाणधरस्तुमुलःशोणितोदकैः ॥ १८ ॥ संप्लावयन्दिशःसर्वामानवैरास्तरन्महीं ॥ भीमनिःस्वनितोरौद्रोदुर्योधनपुरोगमान् ॥ १९ ॥ युद्धेभ्यर्षिचद्वि
जयोगार्धपत्रैःशिलाशितैः ॥ गांडीवंधारयन्धीमान्कीदृशंवोमनस्तदा ॥ २० ॥ इषुसंवाधमाकाशंकुर्वन्कपिवरध्वजः ॥ यदायात्कथमासीत्तुतदापार्थसमीक्षतां
॥ २१ ॥ कच्चिद्गांडीवशब्देननप्रणश्यतिवैबलं ॥ यद्वःसभैरवंकुर्वन्नुर्जुनोभृशमन्वयात् ॥ २२ ॥ कच्चिन्नापानुदत्प्राणानिषुभिर्वोधनंजयः ॥ वातोवेगादिवा
विध्यन्मेघानशरगणैर्नृपान् ॥ २३ ॥ कोहिगांडीवधन्वानंरणेसोढुंनरोर्हति ॥ यमुपश्रुत्यसेनाग्रेजनःसर्वोविदीर्यते ॥ २४ ॥ यत्सेनाःसमकंपंतयद्दीरानस्य
शद्भयं ॥ केतत्रनाजद्द्रोणंकेक्षुद्राःप्राद्रवन्भयात् ॥ २५ ॥ केवातत्रतनूस्त्यक्ताप्रतीपंनृत्युमाव्रजन् ॥ अमानुषाणांजैतारंयुद्धेष्वपिधनंजयं ॥ २६ ॥ नच
वेगंसिताश्वस्यविसहिष्यंतिमामकाः ॥ गांडीवस्यचनिर्घोषंप्रावृज्जलदनिःस्वनं ॥ २७ ॥ विश्वक्सेनोयस्ययंतायस्ययोद्धाधनंजयः ॥ अशक्यःसरथोजेतुंम
न्येदेवासुरैरपि ॥ २८ ॥ सुकुमारोयुवाशूरोदर्शनीयश्चपांडवः ॥ मेधावीनिपुणोधीमान्युधिसत्यपराक्रमः ॥ २९ ॥ आरावंविपुलंकुर्वन्व्यथयन्सर्वसैनिका
न् ॥ यदायान्नकुलोद्रोणंकेशूराःपर्यवारयन् ॥ ३० ॥ आशीविषइवक्रुद्धःसहदेवोयदाभ्ययात् ॥ कदनंकरिष्यन्शत्रूणांतेजसादुर्जययुधि ॥ ३१ ॥ आर्यव्रत
ममोघेषुंहीमंतमपराजितं ॥ सहदेवंतमायांतंकेशूराःपर्यवारयन् ॥ ३२ ॥ यस्तुसौवीरराजस्यप्रमथ्यमहर्तीचमूं ॥ आदत्तमहिषीभोजांकाम्यांसर्वांगशोभ
नां ॥ ३३ ॥ सत्यंधृतिश्चशौर्यंचब्रह्मचर्यंचकेवलं ॥ सर्वाणियुयुधानेस्मिन्नित्यानिपुरुषर्षभे ॥ ३४ ॥ बलिनंसत्यकर्माणमदीनमपराजितं ॥ वासुदेवसमं
युद्धेवासुदेवादन्तरं ॥ ३५ ॥ धनंजयोपदेशेनश्रेष्ठमिष्वस्त्रकर्मणि ॥ पार्थेनसममस्त्रेषुकस्तंद्रोणादवारयत् ॥ ३६ ॥ दृष्णीनांप्रवरंवीरंशूरंसर्वधनुष्मतां ॥ रा
मेणसममस्त्रेषुयशसाविक्रमेणच ॥ ३७ ॥ सत्यंधृतिर्मतिःशौर्यंब्राह्मंचास्त्रमनुत्तमं ॥ सात्वतेतानिसर्वाणित्रैलोक्यमिवकेशवे ॥ ३८ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ युयुधानेसात्यकौ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सात्वतेसात्यकौ ॥ ३८ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

समासीयमहेवासकेशुराः पर्यवारयन् ॥ ३९ ॥ पंचालेषुसमधारमुसमाभिजमप्रिय ॥ नित्यमुत्तमकर्माणमुत्तमोजस
सोऽस्मिन् ॥ ४० ॥ युक्तं धर्मजयहिते ममानर्थमुत्थितं ॥ यमवैश्रवणादित्यमहेद्रवरुणोपमं ॥ ४१ ॥ महारथसमाख्यातद्रोणापीयतमाहवे ॥ त्यजततुमुलिप्राणा
नोऽप्यसमवारयन् ॥ ४२ ॥ एकोपसृत्वचेदिभ्यः पांडवान्यः समाश्रितः ॥ घृष्टकेतुंसमायातद्रोणकस्तन्यवारयत् ॥ ४३ ॥ योवधीत्केतुमान्वीरोराजपुचंदुरा
समं ॥ अर्धवैतपिरिहरेद्रोणात्कस्तन्यवारयत् ॥ ४४ ॥ स्त्रीपुंसयोर्मरव्याघ्रोयः सवेदगुणामुणान् ॥ शिखंडिनयाज्ञसेनिमल्लानमनस्युधि ॥ ४५ ॥ देवव्रतस्य
समोऽस्मिन्समोर्महात्मान् ॥ द्रोणायभिमुखं धातंकेशूराः पर्यवारयन् ॥ ४६ ॥ यस्मिन्नभ्यधिकावीरेगुणाः सर्वे धनंजयात् ॥ यस्मिन्नाणि सत्यं च ब्रह्म च धर्म
सर्वं ॥ ४७ ॥ वासुदेवसमं वीर्ये धनंजयसमं बले ॥ तेजसादित्यसदृशं बृहस्पतिसमं मतौ ॥ ४८ ॥ अभिमन्युं महात्मानं व्यात्ताननभिधातंकं ॥ द्रोणायभिमु
खं धातंकेशूराः सववारयन् ॥ ४९ ॥ तरुणस्तुरुणप्रज्ञः सौभद्रः परवीरहा ॥ यदाभ्यधावद्द्रोणं तदासीद्दोमनः कथं ॥ ५० ॥ द्रौपदेयानरव्याघ्राः समुद्रमिव सिंघ
वः ॥ द्रोणमाप्रवत्सं ह्येकेशूरास्तान्यवारयन् ॥ ५१ ॥ एते द्वादशवर्षाणि क्रीडामुत्सृज्य बालकाः ॥ अस्त्रार्थमवसन्नीप्तेष्विभ्रतो व्रतमुत्तमं ॥ ५२ ॥ क्षत्रज
यः स्रजवेकः क्षमन्वमाचमानदः ॥ घृष्टद्युम्नात्मजावीराः केतान्द्रोणादवारयन् ॥ ५३ ॥ शतादिशिष्टं युद्धे सममन्यत वृष्णायः ॥ चेकितानं महेष्वासंकस्तं द्रोणाद
वारयत् ॥ ५४ ॥ सार्धं धेसिः कलिंगानां यः कन्यामाहरयुधि ॥ अनाघृष्टिरदीनात्मा कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ५५ ॥ आतरः पंचकैकेयाधार्मिकाः सत्यविक्रमाः ॥
इंद्रप्रोप्रकाशं काशं शक्तवर्मा युधध्वजाः ॥ ५६ ॥ मातृष्वसुः सुतावीराः पांडवानां जयार्थिनः ॥ तान्द्रोणं हंतुमायातान्केवोराः पर्यवारयन् ॥ ५७ ॥ यथोवधतो
सक्ततोऽप्यप्रकारणावधे ॥ प्रपमास्तनपिसंरव्याजिघांसंतो युधामपति ॥ ५८ ॥ धनुष्मतांवरं शूरं सत्यसंधं महाबलं ॥ द्रोणात्कस्तं नरव्याघ्रं युयुत्सुं पर्यवारयत् ॥
॥ ५९ ॥ प्रमुक्तं चाशिराजस्य वाराणस्यां महारथं ॥ समरे स्त्रीपुंगुं ध्यंतं महेनापाहस्रयात् ॥ ६० ॥ घृष्टद्युम्नं महेष्वासं धार्मिनां मंत्रवारिणं ॥ युक्तं दुर्धनानर्थे त
थोऽप्यसं ॥ ६१ ॥ विद्वंसे वरेण्यो धातारुणं च सर्वमनः ॥ द्रोणायभिमुखं धातंकेशूराः पर्यवारयन् ॥ ६२ ॥ तस्य मधुसूदनेऽप्युपस्थितं वित्तमं ॥ शिखंडि
नोऽप्यसं ॥ ६३ ॥ तस्य मधुसूदनेऽप्युपस्थितं वित्तमं ॥ महारथधोरेणमुस्वारिष्ठो महास्य ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ स्थासुवारिषुस्थावरजंगमात्मकेषु समित्यस्यव्यवहितेनपश्यामइत्यनेनसंबंधः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ इतिद्रो
 दशाश्वमेधानाजहेस्वन्नपानामदक्षिणान् ॥ निर्जलान्सर्वमेधान्पुत्रवत्पालयन्प्रजाः ॥ ६५ ॥ गंगास्रोतसियावत्यःसिकताअप्यशेषतः ॥ तावतीर्गाददौवीर
 उर्शनरसुतोध्वरे ॥ ६६ ॥ नपूर्वेनापरेचक्रुरिदंकेचनमानवाः ॥ इतीदंचुक्रुशुर्देवाःकृतकर्मणिदुष्करे ॥ ६७ ॥ पश्यामस्त्रिपुलोकेपुनतंसंस्थासुचारिषु ॥ जातं
 चापिजनिष्यंतंद्वितीयंचापिसंप्रतं ॥ ६८ ॥ अन्यमौशीनराच्छ्रव्यादुरेवाद्धारमित्युत ॥ गतियस्यनयास्यंतिमानुपालोकवासिनः ॥ ६९ ॥ तस्यनमारमा
 यांतंशैव्यंकःसमवारयत् ॥ द्रोणायाभिमुखंयत्तंव्यात्ताननमिवांतकं ॥ ७० ॥ विराट्स्यरथानीकंमत्स्यस्यामित्रघातिनः ॥ प्रेप्संतंसमरेद्रोणंकवीराःपर्यवार
 यन् ॥ ७१ ॥ सद्योवृकोदराज्जातोमहाबलपराक्रमः ॥ मायावीराक्षसोवीरोयस्मान्मममहद्भयं ॥ ७२ ॥ पार्थानांजयकामंतंपुत्राणांममकंटकं ॥ घटोत्कचंम
 हात्मानंकस्तंद्रोणादवारयत् ॥ ७३ ॥ एतेचान्येचवहवोयेपामर्थायसंजय ॥ त्यक्तारःसंयुगेप्राणान्कितेपामजितंयुधि ॥ ७४ ॥ येषांचपुरुषव्याघ्रःशार्ङ्गधन्वाव्य
 पाश्रयः ॥ हितार्थीचापिपार्थानांकथंतेपांपराजयः ॥ ७५ ॥ लोकानांगुरुरत्यर्थेलोकनाथःसनातनः ॥ नारायणारणेनाथोदिव्योदिव्यात्मकःप्रभुः ॥ ७६ ॥
 यस्यदिव्यानिकर्माणिप्रवदंतिमनीषिणः ॥ तान्यहंकर्त्तयिष्यामिभक्त्यास्थैर्यार्यमात्मनः ॥ ७७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणाभिषेकपर्वणिधृत
 राष्ट्रवाक्येदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच शृणुदिव्यानिकर्माणिवासुदेवस्यसंजय ॥ कृतवान्यानिगोविंदोयथानान्यः
 पुमान्कचित् ॥ १ ॥ संवर्धतागोपकुलेवालेनैवमहात्मना ॥ विख्यापितंवलंवाङ्मोक्षिपुलोकेपुसंजय ॥ २ ॥ उच्चैःश्रवस्तुल्यवलंवायुवेगसमंजवे ॥ जघानहयरा
 जंतंयमुनावनवासिनं ॥ ३ ॥ दानवंधोरकर्माणंगवांमृत्युमिवोत्थितं ॥ वृषरूपधरंवाल्मेजुजाभ्यानिजघानह ॥ ४ ॥ प्रलंबंनरकंजंभंपीठंचापिमहासुरं ॥ भुरु
 चांतकसंकाशमवधीत्युष्करक्षणः ॥ ५ ॥ तथाकंसोमहातेजाजरासंधेनपालितः ॥ विक्रमेणैवरुष्णेनसगणःपातितोरणे ॥ ६ ॥ सुनामारणविक्रांतःसमग्रा
 क्षौहिणीपतिः ॥ भोजराजस्यमध्यस्थोभ्राताकंसस्यवीर्यवान् ॥ ७ ॥ बलदेवद्वितीयेनरुष्णेनामित्रघातिना ॥ तरस्वीसमरेदग्धःससैन्यःशूरसेनराट् ॥ ८ ॥ दु
 र्वासानामविप्रर्षिस्तथापरमकोपनः ॥ आराधितःसदारेणसचास्मैप्रददौवरान् ॥ ९ ॥

जपर्वणिटीकायांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ शृण्वति ॥ १ ॥ २ ॥ हयराजंकेशिनं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विक्रमेणैवअस्त्रंविना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥१०॥ ११ ॥ परेणभीमेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तथागांधारराजस्यसुतावीरःस्वयंवरे ॥ निर्जित्यपृथिवीपालानावहत्युष्करेक्षणः ॥ १० ॥ अमृत्यमाणाराजानोयस्यजात्याहयाइव ॥ रथेवैवाहिकेयुक्ताःप्र
तोदेनरुतव्रणाः ॥ ११ ॥ जरासंधंमहाबाहुमुपायेनजनार्दनः ॥ परेणघातयामाससमग्राक्षौहिणीपतिं ॥ १२ ॥ चेदिराजंचविक्रांतंराजसेनापतिंबली ॥ अ
र्घेविवदमानंचजघानपशुवत्तदा ॥ १३ ॥ सौभदैत्यपुरंस्वस्थंशाल्वगुप्तंदुरासदं ॥ समुद्रकुक्षौविक्रम्यपातयामासमाधवः ॥ १४ ॥ अंगान्वंगान्कलिगांश्च
मागधान्काशिकोसलान् ॥ वात्स्यगार्ग्यकरूपांश्चपौंड्रांश्चाप्यजयद्रणे ॥ १५ ॥ आवंत्यान्दाक्षिणात्यांश्चपार्वतीयान्दशेरकान् ॥ काश्मोरकानौरसिकान्पिशा
चांश्चसमुद्रलान् ॥ १६ ॥ कांयोजान्वाटधानांश्चचोलान्पांड्यांश्चसंजय ॥ त्रिगर्तान्मालवांश्चैवदरदांश्चमुदुर्जयान् ॥ १७ ॥ नानादिग्भ्यश्चसंप्राप्तान्स्वशांश्चैवंश
कांस्तथा ॥ जितवान्पुंडरीकाक्षोयवनंचसहानुगं ॥ १८ ॥ प्रविश्यमकरावासंयादोगणनिषेवितं ॥ जिगायवरुणंसंख्येसलिलांतर्गतंपुरा ॥ १९ ॥ युधिपंचज
नंहत्वादित्यंपातालवासिनं ॥ पांचजन्यंरुपीकेशोदिव्यंशंस्वमवाप्तवान् ॥ २० ॥ खांडवंपार्थसहितस्तोषयित्वाहुताशनं ॥ आग्नेयमखंडुर्धर्पंचक्रंलभेमहाव
लः ॥ २१ ॥ वैनतेयंसमारुह्यत्रासयित्वा मरावतीं ॥ महेन्द्रभवनाद्वीरःपारिजातमुपानयत् ॥ २२ ॥ तच्चमर्षितवान्शक्रोजानंस्तस्यपराक्रमं ॥ राज्ञांचाप्यजि
तंकंचित्कृष्णेनेहनशुश्रुम ॥ २३ ॥ यच्चतन्महदाश्चर्यसभायाममसंजय ॥ कृतवान्पुंडरीकाक्षःकस्तदन्यद्ब्रह्महति ॥ २४ ॥ यच्चभक्त्याप्रसन्नोहमद्राक्षंकृष्णमी
श्वरं ॥ तन्मेसुविदितंसर्वप्रत्यक्षमिवचागमं ॥ २५ ॥ नांतोविक्रमयुक्तस्यबुद्ध्यायुक्तस्यवापुनः ॥ कर्मणांशक्यतेगंतुंहृषीकेशस्यसंजय ॥ २६ ॥ तथागदश्च
सांवश्चप्रद्युम्नोथविदूरथः ॥ अगावहोनिरुद्धश्चचारुदेष्णःससारणः ॥ २७ ॥ उल्मुकोनिशठश्चैवझिल्लीवभुश्चवीर्यवान् ॥ पृथुश्चविपृथुश्चैवशर्माकोथारिमे
जयः ॥ २८ ॥ एतेन्यवलवंतश्चवृष्णिवीराःप्रहारिणः ॥ कथंचित्पांडवानांकंश्रयेयुःसमरेस्थिताः ॥ २९ ॥ आहूतावृष्णिवीरेणकेशवेनमहात्मना ॥ ततःसंश
यितंसर्वभवेदितिमतिर्मम ॥ ३० ॥ नागायुतबलोवीरःकैलासशिखरोपमः ॥ वनमालीहलीरामस्तत्रयत्रजनार्दनः ॥ ३१ ॥ यमाहुःसर्वपितरंवासुदेवंद्विजात
यः ॥ अपिवात्येषपांडूनांयोत्स्यतेर्थायसंजय ॥ ३२ ॥ सयदातातसंनत्येत्पांडवार्थायसंजय ॥ नतदाप्रतिसंयोद्धाभवितातत्रकश्चन ॥ ३३ ॥ यदिस्मकुरवःस
र्वेजयेयुर्नामपांडवान् ॥ वार्ष्णेयोर्थायतेपांवैगृण्हीयान्छुस्रमुत्तमं ॥ ३४ ॥

द्रोणपर्व

9

॥ ७ ॥ ८ ॥ एतावधूपाक्रियांमत्तोनाशंससिनसंभावयसि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सुजातंशोभनंजन्म ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ व्यक्तंनियतं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आमर्ष
ततःकुरुणामाचार्यःश्रुत्वापुत्रस्यतेवचः ॥ सेनांप्रहर्षयन्सर्वांमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ धन्यःकुंतीसुतोराजन्यस्यग्रहणमिच्छसि ॥ नवधार्थसुदुर्ध्ववरमद्य
प्रयाचसे ॥ ८ ॥ किमर्थंचनरव्याघ्रनवधंतस्यकांक्षसे ॥ नाशंससिक्रियामेतांमत्तोदुर्योधनध्रुवं ॥ ९ ॥ आहोस्वित्धर्मराजस्यद्वेष्टातस्यनविद्यते ॥ यदीच्छसि
त्वंजीवंतंकुलंरक्षसिचात्मनः ॥ १० ॥ अथवाभरतश्रेष्ठनिजित्ययुधिपांडवान् ॥ राज्यंसंप्रतिदत्त्वाचसौभ्रात्रंकर्तुमिच्छसि ॥ ११ ॥ धन्यःकुंतीसुतोराजासु
जातंचास्यधीमतः ॥ अजातशत्रुतासत्यातस्ययस्त्रित्यतेभवान् ॥ १२ ॥ द्रोणेनचैवमुक्तस्यतवपुत्रस्यभारत ॥ सहसानिःसृतोभावोयोस्यनित्यंहृदिस्थितः ॥
॥ १३ ॥ नाकारोगूहितुंशक्योवृहस्पतिसमैरपि ॥ तस्मात्तवसुतोराजप्रहृष्टोवाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ वधेकुंतीसुतस्याजौनाचार्यविजयोमम ॥ हतेयुधिष्ठिरे
पार्थाहन्युःसर्वाहिनोध्रुवं ॥ १५ ॥ नचशक्यारणेसर्वेनिहतुममरैरपि ॥ यएवतेपांशेषःस्यात्सएवास्मान्नशेषयेत् ॥ १६ ॥ सत्यप्रतिज्ञेत्वानीतेपुनर्द्युतेननि
जिते ॥ पुनर्यास्यंत्यरण्यायपांडवास्तमनुव्रताः १७ ॥ सोयंममजयोव्यक्तंदीर्घकालंभविष्यति ॥ अतो नवधमिच्छामिधर्मराजस्यकर्हिंचित् ॥ १८ ॥ तस्यजिह्म
मभिप्रायंज्ञात्वाद्रोणोऽर्थतत्त्ववित् ॥ तंवरंसांतरंतस्मैददौसंचित्यबुद्धिमान् ॥ १९ ॥ द्रोणउवाच नचेद्युधिष्ठिरंवीरःपालयत्यर्जुनोयुधि ॥ मन्यस्वपांड
वश्रेष्ठमानीतंवशमात्मनः ॥ २० ॥ नहिशक्योरणेपार्थःसैद्रैर्देवासुरैरपि ॥ प्रत्युद्यातुमतस्तातनैतदामर्षयाम्यहं ॥ २१ ॥ असंशयंसमेशिष्यामत्पूर्वश्चास्त्रकर्म
णि ॥ तरुणःसुकृतैर्युक्तएकायनगतश्चह ॥ २२ ॥ अस्त्राणींद्राच्चरुद्राच्चभूयःससमवाप्तवान् ॥ अमर्षितश्चतेराजंस्ततोनामर्षयाम्यहं ॥ २३ ॥ सचापक्रम्यतां
युद्धाद्येनोपायेनशक्यते ॥ अपनीतेततःपार्थेधर्मराजोजितस्त्वया ॥ २४ ॥ ग्रहणेहिजयस्तस्यनवधेपुरुषर्षभ ॥ एतेनचाप्युपायेनग्रहणंसमुपैष्यसि ॥ २५ ॥
अहंगृहीत्वाराजानंसत्यधर्मपरायणं ॥ आनयिष्यामितेराजन्वशमद्यनसंशयः ॥ २६ ॥ यदिस्थास्यतिसंग्रामेमुहूर्तमपिमैग्रतः ॥ अपनीतेनरव्याघ्रेकुंतीपुत्रे
धनंजये ॥ २७ ॥ फाल्गुनस्यसमीपेतुनहिशक्योयुधिष्ठिरः ॥ गृहीतुंसमरेराजन्सैद्रैरपिसुरासुरैः ॥ २८ ॥ संजयउवाच सांतरंतुप्रतिज्ञातेराज्ञोद्रोणे
ननिग्रहे ॥ गृहीतंतममन्यंततवपुत्राःसुवालिशाः ॥ २९ ॥

अमिउत्सहे ॥ २१ ॥ मत्पूर्वःअहंपूर्वोर्गुर्यस्य एकायनगतःजयमरणान्यतरनिश्चयवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

बहुलीकृतः प्रतिज्ञानत्यजं दिति बहुषु प्रकाशितः ॥ ३४ ॥ ३१ ॥ इति द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रतिज्ञायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सांतरे इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

पांडवे ये पुसापेक्षं द्रोणं जानाति ते सुतः ॥ ततः प्रतिज्ञास्यैर्यार्थसमंत्रो बहुलीकृतः ॥ ३० ॥ ततो दुर्योधनेनापि ग्रहणं पांडवस्य तत् ॥ सैन्यस्थानेषु सर्वेषु सुघोषि
तम रिंदम ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रतिज्ञायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच
सांतरे तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणे न निग्रहे ॥ ततस्ते सैनिकाः श्रुत्वा तं युधिष्ठिर निग्रहं ॥ १ ॥ सिंहनादं रवांश्च कुर्वाद्दुःशब्दांश्च कृत्स्नशः ॥ तच्च सर्वं यथान्यायं धर्मराजेन
भारत ॥ २ ॥ आपैराशुपरिज्ञातं भारद्वाजचिकीर्षितं ॥ ततः सर्वान्समानाप्यभ्रातृनन्यांश्च सर्वशः ॥ ३ ॥ अत्र वीर्यधर्मराजस्तु धनं जयमिदं वचः ॥ श्रुतं ते पुरुष
व्याघ्रद्रोणस्याद्यचिकीर्षितं ॥ ४ ॥ यथा तन्न भवेत्स त्वयं तथानीति विधीयतां ॥ सांतरं हि प्रतिज्ञातं द्रोणेनामित्रकर्षिणा ॥ ५ ॥ तच्चांतरं महेष्वासत्वयितेन समाहि
तं ॥ सत्वमद्य महाबाहो युध्यस्व मदन्तरं ॥ ६ ॥ यथा दुर्योधनः कामं नेमं द्रोणादवाप्नुयात् ॥ अर्जुन उवाच यथामेन वधः कार्य आचार्यस्य कदाचन ॥ ७ ॥ त
था तव परित्यागो न मे राजंश्चिकीर्षितः ॥ अप्येवं पांडवप्राणानुसृजेयमहं युधि ॥ ८ ॥ प्रतीपो नाहमाचार्यं भवेयं वै कथंचन ॥ त्वां निगृह्याहं वराज्यं धार्तराष्ट्राय
मिच्छति ॥ ९ ॥ न स तं जीवलोके स्मिन् कामं प्राप्येत् कथंचन ॥ प्रपते तूद्यौः स न क्षत्राष्ट्रिवीशकली भवेत् ॥ १० ॥ न त्वां द्रोणो निगृह्णीया जीवमाने मयि ध्रुवं ॥
यदि तस्य रणे सात्वं कुरुते वज्रभृत्स्वयं ॥ ११ ॥ विष्णुर्वासहितो देवैर्न त्वां प्राप्स्यत्यसौ मृधे ॥ मयि जीवति राजेंद्र न भयं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ द्रोणादस्त्रभृतां श्रेष्ठा
त्सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ अन्यच्च व्रूयां राजेंद्र प्रतिज्ञां मम निश्चलां ॥ १३ ॥ न स्मराम्यनृतं तावन्न स्मरामि पराजयं ॥ न स्मरामि प्रतिश्रुत्य किंचिदप्यनृतं कृतं ॥ १४ ॥
संजय उवाच ततः शंखाश्च भेर्यश्च मृदंगाश्चानकैः सह ॥ प्रावाद्यंत महाराज पांडवानां निवेशने ॥ १५ ॥ सिंहनादश्च संजज्ञे पांडवानां महात्मनां ॥ धनुर्ज्यातल
शब्दश्च गगनस्य कसुभैरवः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा शंखस्य निर्घोषं पांडवस्य महौजसः ॥ त्वदीयेष्वप्यनीकेषु वादित्राण्यभिजघ्निरे ॥ १७ ॥ ततो व्यूढान्यनीकानि तव ते
पांच भारत ॥ शनैरुपेयुरन्योन्यं योध्यमानानि संयुगे ॥ १८ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तु मुलं लोमहर्षणं ॥ पांडवानां कुरूणां च द्रोणपांचाल्ययोरपि ॥ १९ ॥ यवमानाः
प्रयत्नेन द्रोणानीकविशातने ॥ न शोकुः सृजया युद्धे तद्धि द्रोणेन पालितं ॥ २० ॥ तथैव तव पुत्रस्य रथो दाराः प्रहारिणः ॥ न शोकुः पांडवींसेनां पाल्यमानां किरी
टिना ॥ २१ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

संप्रसुतेरुतपत्रसंकोचे ॥ २२ ॥ बहूथिनारथेन ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

आस्तांतिस्तिमितेसेनेरक्ष्यमाणेपरस्परं ॥ संप्रसुतेयथानक्तंवनराज्यौसुपुष्पिते ॥ २२ ॥ ततोरुक्मरथोराजन्अर्केणैवविराजता ॥ बहूथिनाविनिष्पत्यव्यच
रत्पृतनामुखे ॥ २३ ॥ तमुद्यंतंरथेनैकमाशुकारिणमाहवे ॥ अनेकमिवसंत्रासान्मेनिरेपांडुसृजयाः ॥ २४ ॥ तेनमुक्ताःशराघोराविचेरुःसर्वतोदिशं ॥ त्रास
यंतोमहाराजपांडवेयस्यवाहिनीं ॥ २५ ॥ मध्यंदिनमनुप्राप्तोगभस्तिशतसंवृतः ॥ यथादृश्येतघर्माशुस्तथाद्रोणोप्यदृश्यत ॥ २६ ॥ नचैनंपांडवेयानांकश्चि
च्छक्नोतिभारत ॥ वीक्षितुंसमरेकुट्टंमहेंद्रमिवदानवाः ॥ २७ ॥ मोहयित्वाततःसैन्यंभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ धृष्टद्युम्नवलंतूर्णव्यधमन्निशितैःशरैः ॥ २८ ॥ स
दिशःसर्वतोरुत्थासंवृत्यखमजिह्वगैः ॥ पार्षतोयत्रतत्रैवममृदेपांडुवाहिनीं ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणाभिषेकपर्वणिअर्जुनकृतयुधि
ष्ठिराश्वासनेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच ततःसपांडवानीकेजनयन्सुमहद्भयं ॥ व्यचरत्पृतनांद्रोणोदहन्कक्षमिवा
नलः ॥ १ ॥ निर्दहंतमनीकानिसाक्षादग्निमिवोत्थितं ॥ दृष्ट्वारुक्मरथंकुट्टंसमकंपंतसृजयाः ॥ २ ॥ सततंरुप्यतःसंख्येधनुषोस्याशुकारिणः ॥ ज्याघोपःशुश्रु
वेत्यर्थंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ३ ॥ रथिनःसादिनश्चैवनागानश्चान्यदातिनः ॥ रौद्राहस्तवतामुक्ताःसंसृद्रंतिस्मसायकाः ॥ ४ ॥ नानघमानःपर्जन्यःप्रवृद्धः
शुचिसंक्षये ॥ अश्मवर्षमिवावर्षत्परेषामावहद्भयं ॥ ५ ॥ विचरन्सतदाराजन्सेनांसंक्षोभयन्प्रभुः ॥ वर्धयामाससंत्रासंशात्रवाणाममानुषं ॥ ६ ॥ तस्यविद्यु
दिवाभ्रेषुचापहेमपरिष्कृतं ॥ भ्रमद्रथांबुदेचास्मिन्दृश्यतेस्मपुनःपुनः ॥ ७ ॥ सवीरःसत्यवान्प्राज्ञोधर्मनित्यःसदापुनः ॥ युगांतकालवद्दोरारौद्रांप्रावर्त्तय
न्नदीं ॥ ८ ॥ अमर्षवेगप्रभवांकव्यादगणसंकुलां ॥ वलौघैःसर्वतःपूर्णाध्वजवृक्षापहारिणीं ॥ ९ ॥ शोणितोदारथावर्त्ताहस्यश्वरुतरांधसं ॥ कवचोदुपसंयु
क्तामांसपंकसमाकुलां ॥ १० ॥ मेदोमज्जास्थिसिकतामुष्णीपचयफेनिलां ॥ संग्रामजलदापूर्णांप्रासमत्स्यसमाकुलां ॥ ११ ॥ नरनागाश्वकलिलांशरवेगौ
घवाहिनीं ॥ शरीरदारुसंघटारयकच्छपसंकुलां ॥ १२ ॥ उत्तमांगैःपंकजिनींनिस्त्रिशङ्गपसंकुलां ॥ रथनागद्गदोपतानानाभरणभूषितां ॥ १३ ॥ महारथश
तावर्त्ताभूमिरेणूमिमालिनीं ॥ महावीर्यवतांसंख्येसुतरांभीरुदुस्तरां ॥ १४ ॥ शरीरशतसंवाधांगृध्रकंकनिषेवितां ॥ महारथसहस्राणिनयंतीयमसादनं ॥ १५ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ शुचिसंक्षयेपीप्सति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्राणिनएववाजिनःपक्षिणः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अभ्यस्तोविद्धः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 शूलव्यालसमाकीर्णांप्राणिवाजिनिपेवितां ॥ छिन्नक्षत्रमहाहंसांमुकुटांडजसेवितां ॥ १६ ॥ चक्रकूर्मांगदानक्रांशरक्षुद्रझपाकुलां ॥ वकगृध्रसृगालानांघो
 रसंघैर्निपेवितां ॥ १७ ॥ निहतान्प्राणिनःसंख्येद्रोणेनवलिनारणे ॥ वहंतींपितृलोकायशतशोराजसत्तम ॥ १८ ॥ शरीरशतसंवाधांकेशशैवलशाद्वलां ॥ नदीं
 प्रावर्त्तयद्राजन्भीरूणांभयवर्धिनीं ॥ १९ ॥ तर्जयंतमनीकानितानितानिमहारथं ॥ सर्वतोभ्यद्रवन्द्रोणंयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ २० ॥ तानभिद्रवतःशूरांस्तावका
 दृढविक्रमाः ॥ सर्वतःप्रत्यगृहंततद्भूल्लोमहर्षणं ॥ २१ ॥ शतमायस्तुशकुनिःसहदेवंसमाद्रवत् ॥ सनियंतध्वजरथंविव्याधनिशितैःशरैः ॥ २२ ॥ तस्यमा
 द्रीसुतःकेतुंधनुःसूतंहयानपि ॥ नातिक्रुद्धःशरैश्छित्वापट्याविव्याधसौवलं ॥ २३ ॥ सौवलस्तुगदांगृत्यप्रचस्कंदरथोत्तमात् ॥ सतस्यगदयाराजनूरथान्सूत
 मपातयत् ॥ २४ ॥ ततस्तौविरथौराजन्गदाहस्तौमहाबलौ ॥ चिक्रीडतूरणेशूरोसशृंगाविवपर्वतौ ॥ २५ ॥ द्रोणःपांचालराजानंविध्वादशभिराशुगैः ॥ बहु
 भिस्तेनचाभ्यस्तस्तंविव्याधततोधिकैः ॥ २६ ॥ विविंशतिंभीमसेनोविंशत्यानिशितैःशरैः ॥ विध्वानाकंपयद्दीरस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७ ॥ विविंशतिस्तुसह
 साव्यश्वकेतुशरासनं ॥ भीमंचक्रेमहाराजततःसैन्यान्यपूजयन् ॥ २८ ॥ सतन्ममृपेवीरःशत्रोर्विक्रममाहवे ॥ ततोस्यगदयादांताह्वयान्सर्वानपातयत् ॥ २९ ॥
 हताश्वात्सरथाद्राजन्गृत्यचर्ममहाबलः ॥ अभ्ययाद्रीमसेनंतुमत्तोमत्तमिवद्विपं ॥ ३० ॥ शल्यस्तुनकुलंवीरःस्वसीयंप्रियमात्मनः ॥ विव्याधप्रहसन्वाणैर्ला
 लयन्कोपयन्निव ॥ ३१ ॥ तस्याश्वानातपत्रंचध्वजंसूतमथोधनुः ॥ निपात्यनकुलःसंख्येशंखंदध्मौप्रतापवान् ॥ ३२ ॥ धृष्टकेतुःरूपेणास्तान्छित्वावहुवि
 धाञ्छुरान् ॥ कृपंविव्याधसप्तत्यालक्ष्मचास्याहरत्रिभिः ॥ ३३ ॥ तंरूपःशरवर्षेणमहतासमवारयत् ॥ विव्याधचरणेविप्रोद्धृष्टकेतुममर्षणं ॥ ३४ ॥ सात्यकिः
 कृतवर्माणंनाराचेनस्तनांतरे ॥ विध्वाविव्याधसप्तत्यापुनरन्यैःस्मयन्निव ॥ ३५ ॥ तंभोजःसप्तसप्तत्याविध्वाशुनिशितैःशरैः ॥ नाकंपयतशैनेयंशीघ्रोवायु
 रिवाचलं ॥ ३६ ॥ सेनापतिःसुशर्माणंशृशंमर्मस्वताडयत् ॥ सचापितंतोमरेणजत्रुदेशेभ्यताडयत् ॥ ३७ ॥ वैकर्त्तनंतुसमरेविराटःप्रत्यवारयत् ॥ सहमत्स्यै
 र्महावीर्यैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३८ ॥ तत्पौरुषमभूत्तत्रसूतपुत्रस्यदारुणं ॥ यत्सैन्यंवारयामासशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ३९ ॥ द्रुपदस्तुस्वयंराजाभगदत्तेनसंग
 तः ॥ तयोर्युद्धंमहाराजचित्ररूपमिवाभवत् ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ उद्धवर्हउच्चकर्ष शरावरंचर्म ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

भगदत्तसुराजानंद्रुपदंततपर्वभिः ॥ सनियंतृध्वजरथंविष्याधपुरुषर्षभः ॥ ४१ ॥ द्रुपदस्तुततःक्रुद्धोभगदत्तंमहारथं ॥ आजघानोरसिद्विप्रंशरेणानतपर्व
णा ॥ ४२ ॥ युद्धंयोधवरौलोकेसौमदत्तिशिखंडिनौ ॥ भूतानांत्रासजननंचक्रातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ४३ ॥ भूरिश्रवारणेराजन्याज्ञसेनिमहारथं ॥ महतासाय
कौघेनच्छादयामासवीर्यवान् ॥ ४४ ॥ शिखंडीतुततःक्रुद्धःसौमदत्तिविशांपते ॥ नवत्यासायकानांतुकंपयामासभारत ॥ ४५ ॥ राक्षसौरौद्रकर्माणौहैडिंबा
लंबुषावुभौ ॥ चक्रातेऽत्यद्भुतंयुद्धंपरस्परजयैषिणौ ॥ ४६ ॥ मायाशतस्तृजौहौमायाभिरितरेतरं ॥ अंतर्हितौचेरतुस्तौभृशंविस्मयकारिणौ ॥ ४७ ॥ चेकिता
नोनुविंदेनयुयुधेचातिभैरवं ॥ यथादेवासुरेयुद्धेवलशक्रौमहाबलौ ॥ ४८ ॥ लक्ष्मणःक्षत्रदेवेनविमर्दमकरोद्धृशं ॥ यथाविष्णुःपुराराजन्हिरण्याक्षेणसंयुगे
॥ ४९ ॥ ततःप्रचलिताश्वेनविधिवत्कल्पितेनच ॥ रथेनाभ्यपतद्राजनसौभद्रंपौरवोनदन् ॥ ५० ॥ ततोभ्ययात्सत्वरितोयुद्धाकांक्षीमहाबलः ॥ तेनचक्रेमह
द्युद्धमभिमन्युररिंदमः ॥ ५१ ॥ पौरवस्त्वथसौभद्रंशरव्रातैरवाकिरत् ॥ तस्यार्जुनिर्ध्वजंछत्रंधनुश्चोर्व्यामपातयत् ॥ ५२ ॥ सौभद्रःपौरवंत्वन्यैर्विध्वासम
भिराश्रुगैः ॥ पंचभिस्तस्यविष्याधहयान्सूतंचसायकैः ॥ ५३ ॥ ततःप्रहर्षयन्सेनांसिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ समादत्तार्जुनिस्तूर्णपौरवांतकरंशरं ॥ ५४ ॥ तंतुसंधित
माज्ञायसायकंघोरदर्शनं ॥ द्वाभ्यांशराभ्यांहार्दिक्यश्चिच्छेदशरंधनुः ॥ ५५ ॥ तदुत्सृज्यधनुश्चिच्छन्नंसौभद्रःपरवीरहा ॥ उद्धवर्हसितंखड्गमाददानःशरावरं
॥ ५६ ॥ सतेनानेकतारेणचर्मणारुतहस्तवत् ॥ भ्रांतासिनाचरन्मार्गान्दर्शयन्वीर्यमात्मनः ॥ ५७ ॥ भ्रामितंपुनरुद्धांतमाधूतंपुनरुत्थितं ॥ चर्मनिस्त्रिशयोरा
जन्निर्विशेषमदृश्यत ॥ ५८ ॥ सपौरवरथस्येषामाप्लुत्यसहसानदन् ॥ पौरवंरथमास्थायकेशपक्षेपरामृशत् ॥ ५९ ॥ जघानास्यपदासूतमसिनापातयत्त्व
जं ॥ विक्षोभ्यांभोनिधिताक्ष्यस्तंनागमिवचाक्षिपत् ॥ ६० ॥ तमागलितकेशांतंददृशुःसर्वपार्थिवाः ॥ उक्षाणमिवसिंहेनपात्यमानमचेतसं ॥ ६१ ॥ तमार्जु
निवशंप्रासंरुष्यमाणमनाथवत् ॥ पौरवंपातितंहृत्त्वानामृष्यतजयद्रथः ॥ ६२ ॥ सवर्हिंवर्हावततंकिंकिणीशतजालवत् ॥ चर्मचादायखड्गंचनदन्यर्यपतद्रथा
त् ॥ ६३ ॥ ततःसैधवमालोक्यकार्ष्णिस्तृज्यपौरवं ॥ उत्पपातरथात्तूर्णस्येनवन्निपपातच ॥ ६४ ॥ प्रासपट्टिशानिस्त्रिशाच्छत्रुभिःसंप्रचोदितान् ॥ चिच्छे
दचासिनाकार्ष्णिश्चर्मणासंरुरोधच ॥ ६५ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥
 सदृशयित्वा सैन्यानां स्वबाहुवलमात्मनः ॥ तमुद्यम्य महाखड्गं चर्मचाथपुनर्वली ॥ ६६ ॥ दृढक्षत्रस्य दायादं पितुरत्यंतवैरिणं ॥ ससाराभिमुखः शूरः शार्दूल इव
 कुंजरं ॥ ६७ ॥ तौ परस्परमासाद्य खड्गदंतनखाधुधौ ॥ दृष्टवत्संप्रजहाते व्याघ्रकेसरिणा विव ॥ ६८ ॥ संपातेष्वभिघाते पुनिपातेष्वसिचर्मणोः ॥ नतयोरंतरंकश्चि
 द्दर्शनरसिंहयोः ॥ ६९ ॥ अवक्षेपो सिनिर्हादः शस्त्रांतरनिदर्शनं ॥ बाल्यांतरनिपातश्च निर्विशेषमदृश्यत ॥ ७० ॥ बाल्यमाभ्यंतरंचैव चरंतौ मार्गमुत्तमं ॥ दृ
 शाते महात्मानौ सपक्षाविवपर्वतौ ॥ ७१ ॥ ततो विक्षिपतः खड्गं सौभद्रस्य यशस्विनः ॥ शरावरणपक्षांते प्रजहार जयद्रथः ॥ ७२ ॥ रुक्मपत्रांतरं सक्तस्तस्मिंश्च
 र्मणिभास्वरे ॥ सिंधुराजवलोद्भूतः सोभज्यत महानसिः ॥ ७३ ॥ भग्नमाज्ञाय निखिंशमवपुत्यपदानि पट्ट ॥ अदृश्यत निमेषेण स्वरथं पुनरास्थितः ॥ ७४ ॥ तं का
 र्णि समरान्मुक्तमास्थितं रथमुत्तमं ॥ सहिताः सर्वराजानः परिवव्रुः समंततः ॥ ७५ ॥ ततश्चर्मचखड्गं च समुक्षिप्य महाबलः ॥ ननादार्जुनदायादः प्रेक्षमाणो
 जयद्रथं ॥ ७६ ॥ सिंधुराजं परित्यज्य सौभद्रः परवीरहा ॥ तापयामास तस्मै न्यं भुवनं भास्करो यथा ॥ ७७ ॥ तस्य सर्वायसीं शक्तिं शल्यः कनकभूषणां ॥ चिक्षेप
 समरे घोरां दीप्तमग्निशिखामिव ॥ ७८ ॥ तामवपुत्य जग्राह विकोशं चाकरोदसिं ॥ वैनतेयो यथा कार्णिः पतंतं मुरगोत्तमं ॥ ७९ ॥ तस्य लाघवमाज्ञाय सत्वं
 चामिततेजसः ॥ सहिताः सर्वराजानः सिंहनादमथानदन् ॥ ८० ॥ ततस्तामेव शल्यस्य सौभद्रः परवीरहा ॥ मुमोच भुजवीर्येण वैदूर्यविकृतां शितां ॥ ८१ ॥ सा
 तस्य रथमासाद्य निर्मुक्तभुजगोपमा ॥ जघान सृतं शल्यस्य रथाच्चैनमपातयत् ॥ ८२ ॥ ततो विराट्द्रुपदौ धृष्टकेतुर्युधिष्ठिरः ॥ सात्यकिः कंकया भीमो धृष्टद्युम्न
 शिखंडिनौ ॥ ८३ ॥ यमौ च द्रौपदेयाश्च साधुसाध्वितिचक्रुः ॥ बाणशब्दाश्च विविधाः सिंहनादाश्च पुष्कलाः ॥ ८४ ॥ प्रादुरासन् हर्षयंतः सौभद्रमपलायिनं ॥
 तन्नामृष्यंतपुत्रास्ते शत्रोर्विजयलक्षणं ॥ ८५ ॥ अथैनं सहसा सर्वे समन्तान्निशितैः शरैः ॥ अभ्याकिरन्महाराज जलदा इव पर्वतं ॥ ८६ ॥ तेषां च प्रियमन्विच्छन्सूत
 स्य च पराभवं ॥ आर्त्ताय निरमित्रघ्नः क्रुद्धः सौभद्रमभ्ययात् ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे चतुर्दशोऽध्यायः ॥
 ॥१४॥ ॥ ७७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच बहूनि सुविचित्राणि दृष्ट्व्युद्धानि संजय ॥ त्वयोक्तानि निशम्याहं स्पृहयामि सचक्षुषां ॥ १ ॥ आश्चर्यभूतं लोकेषु कथयि
 ष्यंति मानवाः ॥ कुरूणां पांडवानां च युद्धं देवासुरोपमं ॥ २ ॥ पराभवं प्रेक्ष्येति शेषः ॥ ८७ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७७ ॥ बहूनीति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वइवार्थे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

नहिमेतत्तिरस्तीहृष्टवतोयुद्धमुत्तमं ॥ तस्मादार्त्तायनेर्युद्धं सौभद्रस्य च शंसमे ॥ ३ ॥ संजय उवाच सादितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसींगदां ॥ समुत्क्षिप्य नदन् क्रुद्धः प्रचस्कंदरथोत्तमात् ॥ ४ ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं दंडहस्तमिवांतकं ॥ जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतींगदां ॥ ५ ॥ सौभद्रोऽप्यशनिप्रख्यां प्रगृह्य महतींगदां ॥ एत्येहीत्यब्रवीच्छल्यं यत्नाद्भीमेन वारितः ॥ ६ ॥ वारयित्वा तु सौभद्रं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ शल्यमासाद्य समरे तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ७ ॥ तथैव मद्राजोऽपि भीमं दृष्ट्वा महाबलं ॥ ससाराभिमुखस्तूर्णशार्दूलइव कुंजरं ॥ ८ ॥ ततस्तूर्यनिनादाश्च शंखानां च सहस्रशः ॥ सिंहनादाश्च संजज्ञुर्भरीणां च महास्रनाः ॥ ९ ॥ पश्यतांशतशां ह्यासीद न्योन्यमभिधावतां ॥ पांडवानां कुरूणां च साधुसाध्वितिनिःस्वनः ॥ १० ॥ नहि मद्राधिपादन्यः सर्वराजसुभारत ॥ सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ११ ॥ तथामद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः ॥ सोढुमुत्सहते लोके युधिको न्योऽवकोदरात् ॥ १२ ॥ पट्टैर्जावूनदैर्बद्धावभूव जनहर्षणी ॥ प्रज्ज्वालतदा विद्वाभीमेन महती गदा ॥ १३ ॥ तथैव चरतो मार्गान्मंडलानि च सर्वशः ॥ महाविद्युत्प्रतीकाशाशल्यस्य शुशुभे गदा ॥ १४ ॥ तौ वृषा विनर्दतौ मंडलानि विचरतुः ॥ आवर्त्तितगदाशृंगावुभौ शल्यवकोदरौ ॥ १५ ॥ मंडलावर्त्तमार्गेषु गदाविहरणे पुच ॥ निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ १६ ॥ ताडिताभीमसेनेन शल्यस्य महती गदा ॥ साग्निज्वालामहारौ द्रातदातूर्णमशीर्यत ॥ १७ ॥ तथैव भीमसेनस्य द्विपताभिहता गदा ॥ वर्षाप्रदोऽपे खद्योतैर्वृतो वक्ष इवावभौ ॥ १८ ॥ गदाक्षिप्ता तु समरे मद्राजेन भारत ॥ व्योमदीपयमाना सा सृजे पावकं मुहुः ॥ १९ ॥ तथैव भीमसेनेन द्विपतेऽपि पिता गदा ॥ तापयामास तत्सैन्यं महोल्कापतती यथा ॥ २० ॥ ते गदे गदिनां श्रेष्ठे समासाद्य परस्परं ॥ श्वसंत्यो नागकन्येव ससृजाते विभावसुं ॥ २१ ॥ नखैरिव महाव्याघ्रौ दंतैरिव महागजौ ॥ तौ विचरतुरासाद्य गदाभ्यां परस्परं ॥ २२ ॥ ततो गदाग्राभिहतौ क्षणेन रुधिरोक्षितौ ॥ ददृशाते महात्मानौ किंशुकाविव पुष्पितौ ॥ २३ ॥ शुश्रुवदिक्षु सर्वा सुतयोः पुरुषसिंहयोः ॥ गदाभिघातसंहादः शक्राशनिरवापमः ॥ २४ ॥ गदयामद्राजेन सव्यदक्षिणमाहतः ॥ नाकं पततदा भीमोऽभिघमान इवाचलः ॥ २५ ॥ तथा भीमगदावेगं स्ताड्यमानो महाबलः ॥ धैर्यान्मद्राधिपस्तस्थौ वैर्गिरिरिवाहतः ॥ २६ ॥ आपेततुर्महावेगौ समुच्छ्रितगदावुभौ ॥ पुनरंतरमार्गस्थौ मंडलानि विचरतुः ॥ २७ ॥ अथापुत्यपदान्यष्टौ सन्निपत्य गजाविव ॥ सहसालोहदंडाभ्यामन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ क्षीववन्मत्तवत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ ५ ॥

तदिति अस्त्रमायया अस्त्रकौ

द्रोणपर्व

७

तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां च भृशाहतौ ॥ युगपत्पेततुर्वीरौ क्षिताविं द्रध्वजाविव ॥ २९ ॥ ततो विह्वलमानंतं निःश्वसंतं पुनः पुनः ॥ शल्यमभ्यपतत्तूर्णं कृतवर्मा
 महारथः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा चैनं महाराजगदयाभिनिपीडितं ॥ विचेष्टंतं यथानागं मूर्च्छयाभिपरिप्लुतं ॥ ३१ ॥ ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामधिपं रणे ॥ अपांवाहर
 णात्तूर्णं कृतवर्मा महारथः ॥ ३२ ॥ क्षीववद्विह्वलो वीरो निमेषात्पुनरुत्थितः ॥ भीमोऽपि सुमहाबाहुर्गदापाणिरदृश्यत ॥ ३३ ॥ ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव पुत्राः पराङ्मु
 खं ॥ सनागपत्त्यश्वरथाः समकंपंतमारिप ॥ ३४ ॥ तेषां डवैरर्घ्यमानास्तावकाजितकाशिभिः ॥ भीतादिशोन्वपद्यंत वातनुन्नाघना इव ॥ ३५ ॥ निर्जित्य धातृ राष्ट्रां
 स्तुपां डवेयामहारथाः ॥ व्यरोचंत रणे राजन्दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ ३६ ॥ सिंहनादान् भृशं चक्रुः शंखान् दध्मुश्च हर्षिताः ॥ भेरीश्च वादयामासु र्दं गांश्चानकैः सह
 ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि शल्यापयाने पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ संजय उवाच तद्वत्सु महदी
 र्णं त्वदीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् ॥ दधारैको रणे राजन् वृषसेनोऽस्त्रमायया ॥ १ ॥ शरादशदिशो मुक्तावृषसेनेन संयुगे ॥ विचेरुस्ते विनिर्भिद्य नरवाजिरथद्विपान् ॥ २ ॥
 तस्य दीप्तमहाबाणा विनिश्चरुः सहस्रशः ॥ भानोरिव महाराजघर्मकाले मरीचयः ॥ ३ ॥ तेनार्दिता महाराजरथिनः सादिनस्तथा ॥ निपेतुरुर्व्यासहसा वातभ
 ग्रा इव द्रुमाः ॥ ४ ॥ हयौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च महारथः ॥ अपातयद्रणे राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा तमेकं समरे विचरंतमभीतवत् ॥ सहिताः
 सर्वराजानः परिवव्रुः समंततः ॥ ६ ॥ नाकुलिस्तु शतानीको वृषसेनं समभ्ययात् ॥ विव्याध चैनं दशभिर्नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ७ ॥ तस्य कर्णात्मजश्चापं छित्वा
 केतुमपातयत् ॥ तं भ्रातरं परीप्संतो द्रौपदेयाः समभ्ययुः ॥ ८ ॥ कर्णात्मजं शरव्रातैरदृश्यं चक्रुरंजसा ॥ तान् न दंतोऽभ्यधावंत द्रोणपुत्रमुखारथाः ॥ ९ ॥ छादयंतो
 महाराजद्रौपदेयान् महारथान् ॥ शरैर्नानाविधैस्तूर्णपर्वतान् जलदा इव ॥ १० ॥ तान् पांडवाः प्रत्यगृह्णन्स्त्वरिताः पुत्रगृह्णिनः ॥ पंचालाः केकयामत्स्याः सृजया
 श्रौद्यतायुधाः ॥ ११ ॥ तद्युद्धमभवद्दोरं सुमहल्लोमहर्षणं ॥ त्वदीयैः पांडुपुत्राणां देवानामिव दानवैः ॥ १२ ॥ एवं युयुधिरे वीराः संरब्धाः कुरुपांडवाः ॥ परस्परमु
 दीक्षंतः परस्परकृतागसः ॥ १३ ॥ तेषां ददृशिरकोपाद्वपूंष्यमिततेजसां ॥ युयुत्सूनामिवाकाशे पतत्रिवरभोगिनां ॥ १४ ॥

शलेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कथं युयुधिरे इत्यस्योत्तरं एवं युयुधिरे इति ॥ १३ ॥ पतत्रिवरभोगिनामिव पतत्रिवररुडः भोगिनः सर्पाः ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ द्रुतेनपलायितेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीमकर्णरूपद्रोणद्रौणिपार्पतसात्यकैः ॥ वभासेसरणोद्देशःकालसूर्यइवोदितः ॥ १५ ॥ तदासीत्तुमुलंयुद्धंनिघ्नतामितरेतरं ॥ महावलानांवल्लिभिर्दानवानां
यथासुरैः ॥ १६ ॥ ततोयुधिष्ठिरानीकमुद्धूतार्णवनिःस्वनं ॥ त्वदीयमवधीत्सैन्यंसंप्रद्रुतमहारथं ॥ १७ ॥ तत्प्रभ्रंवलं दृष्ट्वाशत्रुभिर्भृशमर्दितं ॥ अलं द्रुतेनवः
शूराइतिद्रोणोभ्यभाषत ॥ १८ ॥ ततःशोणहयःक्रुद्धश्चतुर्दंतइवद्विपः ॥ प्रविश्यपांडवानीकंयुधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ १९ ॥ तमाविध्यच्छितैर्वाणैःकंकपत्रैर्युधि
ष्ठिरः ॥ तस्यद्रोणोधनुश्छित्वातंद्रुतंसमुपाद्रवत् ॥ २० ॥ चक्ररक्षःकुमारस्तुपंचालानांयशस्करः ॥ दधारद्रोणमायांतंवेलेवसरितांपतिं ॥ २१ ॥ द्रोणंनिवारि
तं दृष्ट्वाकुमारेणद्विजर्पभं ॥ सिंहनादरवोत्थासीत्साधुसाध्वितिभाषितं ॥ २२ ॥ कुमारस्तुततोद्रोणंसायकेनमहाहवे ॥ विव्याधोरसिसंकुद्धःसिंहवच्चनदन्मुहुः
॥ २३ ॥ संवार्यचरणेद्रोणंकुमारस्तुमहावलः ॥ शरैरेकसाहस्रैःरुतहस्तोजितश्रमः ॥ २४ ॥ तंशूरमार्यव्रतिनंमंत्रास्त्रेपुरुतश्रमं ॥ चक्ररक्षंपरामृद्रात्कुमारंद्वि
जपुंगवः ॥ २५ ॥ समध्यंप्राप्यसैन्यानांसर्वाःप्रविचरन्दिशः ॥ तवसैन्यस्यगोप्तासीद्भारद्वाजोद्विजर्पभः ॥ २६ ॥ शिखंडिनंद्वादशभिर्विशत्याचोत्तमौजसं ॥
नकुलंपंचभिर्विध्वासहदेवंचसप्तभिः ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरंद्वादशभिर्द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ सात्यकिंपंचभिर्विध्वाप्तस्यंचदशभिःशरैः ॥ २८ ॥ व्यक्षोभयद्र
णेयोधान्यथामुख्यमभिद्रवन् ॥ अभ्यवर्ततसंप्रेप्सुःकुतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ २९ ॥ युगंधरस्ततोराजन्भारद्वाजंमहारथं ॥ वारयामाससंकुद्धंवातोद्धतमिवार्णवं
॥ ३० ॥ युधिष्ठिरंसविध्वातुशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ युगंधरंतुभल्लेनरथनीडादपातयत् ॥ ३१ ॥ ततोविराट्द्रुपदौकेकयाःसात्यकिःशिविः ॥ व्याघ्रदत्तश्चपांचा
ल्यःसिंहसेनश्चवीर्यवान् ॥ ३२ ॥ एतेचान्येचवहवःपरीप्संतोयुधिष्ठिरं ॥ आवव्रुस्तस्यपंथानंकिरंतःसायकान्वहून् ॥ ३३ ॥ व्याघ्रदत्तस्तुपांचाल्योद्रोणंविव्या
धमार्गणैः ॥ पंचाशताशितैराजंस्तनउच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३४ ॥ त्वरितंसिंहसेनस्तुद्रोणंविध्वाप्तमहारथं ॥ प्राहसत्सहस्रात्पृथ्वासयन्वैमहारथान् ॥ ३५ ॥ ततोविस्फा
र्यनयनेधनुर्ज्यामवमृज्यच ॥ तलशब्दंमहत्कृत्वाद्रोणस्तंसमुपाद्रवत् ॥ ३६ ॥ ततस्तुसिंहसेनस्यशिरःकायात्सकुंडलं ॥ व्याघ्रदत्तस्यचाक्रम्यभल्लाभ्यामाहरद
ली ॥ ३७ ॥ तान्प्रमृज्यशरव्रातैःपांडवानांमहारथान् ॥ युधिष्ठिररथाभ्याशेतस्यौमृत्युरिवांतकः ॥ ३८ ॥ ततोभवन्महाशब्दोराजन्यौधिष्ठिरैवले ॥ हतोर्राजेनि
योधानांसमीपस्थेयतव्रते ॥ ३९ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ क्षीववन्मत्तवत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ ७ ॥

तदिति अस्त्रमायया अस्त्रकौ

तौ परस्परवेगाच्चगदाभ्यांचभृशाहतौ ॥ युगपत्पेततुर्वीरौ क्षिताविद्रध्वजाविव ॥ २९ ॥ ततो विह्वलमानंतं निःश्वसंतं पुनः पुनः ॥ शल्यमभ्यपतत्तूर्णं कृतवर्मा
महारथः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा चैनं महाराजगदयाभिनिपीडितं ॥ विचेष्टंतं यथानागं मूर्च्छयाभिपरिप्लुतं ॥ ३१ ॥ ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामधिपं रणे ॥ अपोवाहर
णात्तूर्णं कृतवर्मा महारथः ॥ ३२ ॥ क्षीववद्विह्वलो वीरो निमेषात्पुनरुत्थितः ॥ भीमोऽपि सुमहाबाहुर्गदापाणिरदृश्यत ॥ ३३ ॥ ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव पुत्राः पराङ्मु
खं ॥ सनागपर्यश्वरथाः समकंपंतमारिप ॥ ३४ ॥ तेषां डवैरर्घ्यमानास्तावकाजितकाशिभिः ॥ भीतादिशोन्वपद्यंत वातनुन्नाघना इव ॥ ३५ ॥ निर्जित्य धातृराष्ट्रां
स्तुपां डवेयामहारथाः ॥ व्यरोचंतरणैराजन्दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ ३६ ॥ सिंहनादान्भृशंचक्रुः शंखान्दध्मुश्च हर्षिताः ॥ भेरीश्ववादयामासुर्नृदंगांश्चानकैः सह
॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणिद्रोणाभिषेकपर्वणि शल्यापयाने पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच तद्वत्सुमहदी
र्णत्वदीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् ॥ दधारैकोरणे राजन् वृषसेनोऽस्त्रमायया ॥ १ ॥ शरादशदिशो मुक्तावृषसेनेन संयुगे ॥ विचेरुस्ते विनिर्भिद्य नरवाजिरथद्विपान् ॥ २ ॥
तस्य दीप्तामहावाणा विनिश्चरुः सहस्रशः ॥ भानोरिव महाराजघर्मकाले मरीचयः ॥ ३ ॥ तेनार्दिता महाराजरथिनः सादिनस्तथा ॥ निपेतुरुर्व्यासहसा वातभ
ग्ना इव द्रुमाः ॥ ४ ॥ हयौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च महारथः ॥ अपातयद्रणे राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा तमेकं समरे विचरंतं मभीतवत् ॥ सहिताः
सर्वराजानः परिवव्रुः समंततः ॥ ६ ॥ नाकुलिस्तु शतानीको वृषसेनं समभ्ययात् ॥ विव्याध चैनं दशभिर्नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ७ ॥ तस्य कर्णात्मजश्चापं छित्वा
केतुमपातयत् ॥ तं भ्रातरं परीप्संतो द्रौपदेयाः समभ्ययुः ॥ ८ ॥ कर्णात्मजं शरव्रातैरदृश्यं चक्रुरंजसा ॥ तान्न दंतोऽभ्यधावंत द्रोणपुत्रमुखारथाः ॥ ९ ॥ छादयंतो
महाराजद्रौपदेयान् महारथान् ॥ शरैर्नानाविधैस्तूर्णपर्वतान् जलदा इव ॥ १० ॥ तान्पांडवाः प्रत्यगृह्णन्स्त्वरिताः पुत्रगृह्णिनः ॥ पंचालाः केकयामत्स्याः स्तंजया
श्रोद्यतायुधाः ॥ ११ ॥ तद्युद्धमभवद्द्वोरं सुमहल्लोमहर्षणं ॥ त्वदीयैः पांडुपुत्राणां दिवानामिव दानवैः ॥ १२ ॥ एवं युयुधिरे वीराः संख्याः कुरुपांडवाः ॥ परस्परमु
दीक्षंतः परस्परकृतागसः ॥ १३ ॥ तेषां ददृशिरकोपाद्वपूंष्यमिततेजसां ॥ युयुत्सूनामिवाकाशे पतत्रिवरभोगिनां ॥ १४ ॥

शलेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कथं युयुधिरे इत्यस्योत्तरं एवं युयुधिरे इति ॥ १३ ॥ पतत्रिवरभोगिनामिव पतत्रिवरोगरुढः भोगिनः सर्पाः ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ द्रुतेनपलायितेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीमकर्णरूपद्रोणद्रौणिपार्पतसात्यकैः ॥ वभासेसरणोद्देशःकालसूर्यइवोदितः ॥ १५ ॥ तदासीत्तुमुलंयुद्धंनिघ्नतामितरेतरं ॥ महावलानांवल्लिभिर्दानवानां
यथासुरैः ॥ १६ ॥ ततोयुधिष्ठिरानीकमुद्धूतार्णवनिःस्वनं ॥ त्वदीयमवधीत्सैन्यंसंप्रवृत्तमहारथं ॥ १७ ॥ तत्प्रभ्रंवलं दृष्ट्वाशत्रुभिर्भृशमार्दितं ॥ अलं द्रुतेनवः
शूरा इतिद्रोणोभ्यभाषत ॥ १८ ॥ ततःशौणहयःक्रुद्धश्चतुर्दंतइवद्विपः ॥ प्रविश्यपाण्डवानीकंयुधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ १९ ॥ तमाविध्यच्छितैर्वाणैःकंकपत्रैर्युधि
ष्ठिरः ॥ तस्यद्रोणोधनुश्छित्वातंद्रुतंसमुपाद्रवत् ॥ २० ॥ चक्ररक्षःकुमारस्तुपंचालानांयशस्करः ॥ दधारद्रोणमायांतंवेलेवसरितांपतिं ॥ २१ ॥ द्रोणंनिवारि
तंदृष्ट्वाकुमारेणद्विजर्पभं ॥ सिंहनादरवोत्थासीत्साधुसाध्वितिभाषितं ॥ २२ ॥ कुमारस्तुततोद्रोणंसायकेनमहाहवे ॥ विव्याधोरसिसंकुद्धःसिंहवच्चनदन्मुहुः
॥ २३ ॥ संवार्यचरणेद्रोणंकुमारस्तुमहावलः ॥ शरैरनेकसाहसैःरुतहस्तोजितश्रमः ॥ २४ ॥ तंशूरमार्यव्रतिनंमंत्रास्त्रेपुकृतश्रमं ॥ चक्ररक्षंपरामृदात्कुमारंदि
जपुंगवः ॥ २५ ॥ समध्यंप्राप्यसैन्यानांसर्वाःप्रविचरन्दिशः ॥ तवसैन्यस्यगोप्तासीद्भारद्वाजोद्विजर्पभः ॥ २६ ॥ शिखंडिनंद्वादशभिर्विशत्याचोत्तमौजसं ॥
नकुलंपंचभिर्विध्वासहदेवंचममभिः ॥ २७ ॥ युधिष्ठिरंद्वादशभिर्द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ सात्यकिंपंचभिर्विध्वातस्यंचदशभिःशरैः ॥ २८ ॥ व्यक्षोभयद्र
णेयोधान्यथामुख्यमभिद्रवन् ॥ अभ्यवर्त्तनसंप्रेप्सुःकुतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ २९ ॥ युगंधरस्ततोराजन्भारद्वाजंमहारथं ॥ वारयामाससंकुद्धंवातोद्धतमिवार्णवं
॥ ३० ॥ युधिष्ठिरंसविध्वातुशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ युगंधरंतुभल्लेनरथनीडादपातयत् ॥ ३१ ॥ ततोविराटद्रुपदौकेकयाःसात्यकिःशिविः ॥ व्याघ्रदत्तश्चपांचा
ल्यःसिंहसेनश्चवीर्यवान् ॥ ३२ ॥ एतेचान्येचवहवःपरीप्संतोयुधिष्ठिरं ॥ आवव्रुस्तस्यपंथानंकिरंतःसायकान्वहून् ॥ ३३ ॥ व्याघ्रदत्तस्तुपांचाल्योद्रोणंविव्या
धमार्गणैः ॥ पंचाशताशितैराजंस्तनउच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३४ ॥ त्वरितंसिंहसेनस्तुद्रोणंविध्वातमहारथं ॥ प्राहसत्सहस्रात्पृष्ठासयन्महारथान् ॥ ३५ ॥ ततोविस्फा
र्यनयनेधनुर्ज्यामवमृज्यच ॥ तलशब्दंमहत्कृत्वाद्रोणस्तंसमुपाद्रवत् ॥ ३६ ॥ ततस्तुसिंहसेनस्यशिरःकायात्सकुण्डलं ॥ व्याघ्रदत्तस्यचाक्रम्यभल्लाभ्यामाहरद
ली ॥ ३७ ॥ तान्प्रमृज्यशरव्रातैःपाण्डवानांमहारथान् ॥ युधिष्ठिररथाभ्याशेतस्यौमृत्युरिवांतकः ॥ ३८ ॥ ततोभवन्महाशब्दोराजन्यौधिष्ठिरेवले ॥ हतोराजेति
योधानांसमीपस्थेयतव्रतं ॥ ३९ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ विगसनेबुद्धे ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मसारइंद्रनीलः गत्वर्कः पद्मरागः ॥ ५४ ॥
 अब्रुवन्सैनिकास्तत्रद्वद्वाद्रोणस्यविक्रमं ॥ अघराजाधार्तराष्ट्रः कृतार्थो वै भवियति ॥ ४० ॥ अस्मिन्महूर्तेद्रोणस्तुपांडवं गृह्यहर्षितः ॥ आगमिष्यति नानृतं
 धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ॥ ४१ ॥ एवं संजल्पन्निपांतावकानां महारथः ॥ आयाज्जवेन कौंतेयोरथघोषेण नादयन् ॥ ४२ ॥ शोणितोदांरथावर्त्ताकृत्वा विशसनेन
 दीं ॥ शूरास्थिचयसंकीर्णाप्रितकूलापहारिणीं ॥ ४३ ॥ तां शरौघमहाफेनां प्रासमत्स्य समाकुलां ॥ नदीमुत्तीर्य वेगेन कुरुन्विद्राव्यपांडवः ॥ ४४ ॥ ततः किरीटी
 सहस्राद्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ छादयन्निपुजालेन महता मोहयन्निव ॥ ४५ ॥ शीघ्रमभ्यस्यतो वाणान्संदधानस्य चानिशं ॥ नान्तरंददृशे कश्चि कौंतेयस्य यश
 स्विनः ॥ ४६ ॥ नदिशोनांतरिक्षं च नद्यौ नैव च मेदिनी ॥ अदृश्यं तमहाराजवाणभृता इवाभवन् ॥ ४७ ॥ नादस्य ततदाराजंस्तत्र किंचन संयुगे ॥ वाणांधकारे म
 हतिरुते गांडीवधन्वना ॥ ४८ ॥ सूर्ये चास्तमनुप्राप्ते तमसा चाभिसंयते ॥ नाज्ञाय ततदा शत्रुर्न सुहृन् च कश्चन ॥ ४९ ॥ ततो वहारं च कुरुस्तेद्रोणदुर्योधनादयः ॥
 तान्विदित्वा पुनस्त्रस्तान युद्धमनसः परान् ॥ ५० ॥ स्वान्यनीकानि वीभत्सुः शनैरवहारयन् ॥ ततो भित्तुपुवुः पार्थं प्रहृष्टाः पांडुसंजयाः ॥ ५१ ॥ पंचालाश्वमनो
 ज्ञाभिर्वाग्भिः सूर्यमिव र्पयः ॥ एवं स्वशिविरं प्रायाजित्वा शत्रून् धनं जयः ॥ ५२ ॥ पृष्ठतः सर्वसैन्यानां मुदिता वै सकेशवः ॥ ५३ ॥ मसारगत्वर्कसुवर्णरूपैर्वज्र
 प्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः ॥ चित्रैरथे पांडुसुतो वभासेन क्षत्रचित्रे वियतीव चंद्रः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिपेक्षपर्वणि प्रथमदिवसाव
 हारे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ संमातंचद्रोणाभिपेक्षपर्व ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ अथ संशतकवधपर्व ॥ संजय उवाच ते सेने शिविरं
 गत्वान्यविशेतां विशांपते ॥ यथाभागं यथान्यायं यथागुल्मं च सर्वशः ॥ १ ॥ कृत्वा वहारं सैन्यानां द्रोणः परमदुर्मनाः ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य स ब्रीडमिदमब्रवीत्
 ॥ २ ॥ उक्तमेतन्मया पूर्वनतिष्ठति धनं जये ॥ शक्यो ग्रहीतुं संग्रामे देवैरपि युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ इति तद्वः प्रयततां कृतं पार्थेन संयुगे ॥ मा विशंकीर्त्तव्यं चो मत्पुत्रमजयौ क
 ण्णपांडवौ ॥ ४ ॥ अपनीते तु योगेन केन चिच्छ्रेतवाहने ॥ तत एष्यति ते राजन्वशमेपयुधिष्ठिरः ॥ ५ ॥ कश्चिदाहूय तं संख्येदं शमन्यं प्रकर्षतु ॥ तमजित्वान कौंते
 यो निवर्त्तत कथंचन ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नंतरे शून्यैर्धर्मराजमहं नृप ॥ ग्रहीष्यामि च मूढं भित्वा धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ ७ ॥

इति द्रोणपर्वणि टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ ५५ ॥

॥ ५५ ॥

॥ ५५ ॥

ते सेने इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ योगेन उपायेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ लोक्याः पुण्यलोकार्हाः ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्यवेदव्रताचरणं
अर्जुनेनविहीनस्तुयदिनोत्सृजतेरणं ॥ मामुपायांतमालोक्यगृहीतंविद्धिपांडवं ॥ ८ ॥ एवतेहंमहाराजधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ समानेप्यामिसगणंवशमयनसं
शयः ॥ ९ ॥ यदितिष्ठतिसंग्रामेमुहूर्तमपिपांडवः ॥ अथापयातिसंग्रामाद्विजयात्तद्विशिष्यते ॥ १० ॥ संजयउवाच द्रोणस्यतद्वचःश्रुत्वात्रिगर्ताधिपति
स्तदा ॥ भ्रातृभिःसहितोराजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वयंविनिरुताराजन्सदागांडीवधन्वना ॥ अनागःस्वपिचागस्तत्कृतमस्मासुतेनवै ॥ १२ ॥ तेवयं
स्मरमाणास्तान्विनिकारान्पृथग्विधान् ॥ क्रोधाग्निनादह्यमानानशेमहिसदानिशि ॥ १३ ॥ सनोदिष्ट्यास्त्रसंपन्नश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ कर्तारःस्मवयंकर्मय
च्चिकीर्षामहृदतं ॥ १४ ॥ भवतश्चप्रियंयत्स्यादस्माकंचयशस्करं ॥ वयमेनंहनिष्यामोनिरुप्यायोधनाद्वहिः ॥ १५ ॥ अद्यास्त्वनर्जुनाभूमिरत्रिगर्ताथवापुनः ॥
सत्यंतेप्रतिजानीमोनैतन्मिथ्याभविष्यति ॥ १६ ॥ एवंसत्यरथश्चोक्तासत्यवर्माचभारत ॥ सत्यव्रतश्चसत्येपुःसत्यकर्मातिथैवच ॥ १७ ॥ सहिताभ्रातरःपं
चरथानामयुतेनच ॥ न्यवर्त्तंतमहाराजरुत्वाशपथमाहवे ॥ १८ ॥ मालवास्तुंडिकेराश्वरथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ सुशर्माचनरव्याघ्रस्त्रिगर्तःप्रस्थलाधिपः ॥
॥ १९ ॥ मावल्लुकैर्ललित्यैश्चसहितोमद्रकैरपि ॥ रथानामयुतेनैवसोगमद्भ्रातृभिःसह ॥ २० ॥ नानाजनपदेभ्यश्चरथानामयुतंपुनः ॥ समुत्थितंविशिष्टानां
शपथार्थमुपागमत् ॥ २१ ॥ ततो ज्वलनमानर्च्यद्भुत्वा सर्वेपृथक्पृथक् ॥ जगद्भुःकुशचीराणिचित्राणिकवचानिच ॥ २२ ॥ तेचवद्धतनुत्राणाघृताक्ताःकुशची
रिणः ॥ मौर्वीमेखलिनावीराःसहस्रशतदक्षिणाः ॥ २३ ॥ यज्वानःपुत्रिणोलोक्याःकृतकृत्यास्तनुत्यजः ॥ योक्ष्यमाणास्तदात्मानंयशसाविजयेनच ॥ २४ ॥
ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैःक्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ प्राप्यान्लोकान्सुयुद्धेनक्षिप्रमेवयियासवः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणांस्तर्पयित्वाचनिष्कान्दत्त्वापृथक्पृथक् ॥ गाश्ववासां
सिचपुनःसमाभाष्यपरस्परं ॥ २६ ॥ प्रज्वाल्यकृष्णवर्त्मानमुपागम्यरणव्रतं ॥ तस्मिन्नग्नौतदाचक्रुःप्रतिज्ञांदृढनिश्चयाः ॥ २७ ॥ शृण्वतांसर्वभूतानामुच्चैर्वा
चोवभापिरे ॥ सर्वेधनंजयवधेप्रतिज्ञांचापिचक्रिरे ॥ २८ ॥ येवैलोकाश्चाव्रतिनांयेचैवब्रह्मघातिनां ॥ मद्यपस्यचयेलोकागुरुदाररतस्यच ॥ २९ ॥ ब्रह्मस्वहा
रिणश्चैवराजपिंडापहारिणः ॥ शरणागतंचत्यजतोयाचमानंतथाघ्नतः ॥ ३० ॥

श्रुतिर्वेदाध्ययनंतेएवमुखंप्रधानंयेषुतैः कर्मभिरितिशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सोतीवसंप्रहृष्टांस्तानुपलभ्यधनंजयः ॥ किंचिदभ्युस्मयन्कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ पश्यतान्देवकीमातर्मुमूर्षूनघसंयुगे ॥ भ्रातृस्त्रैगर्तकानेवंरोदितव्ये
प्रहर्षितान् ॥ ५ ॥ अथवाहर्षकालोयत्रैगर्तानामसंशयं ॥ कुनरैर्दुरवापाहिलोकान्प्राप्यत्यनुत्तमान् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्दृष्ट्वापीकंशंततोऽर्जुनः ॥ आस
सादरणेव्यूढां त्रिगर्तानामनीकिनीं ॥ ७ ॥ सदेवदत्तमादायशंखं हेमपरिष्कृतं ॥ दध्मौवेगेनमहताघोपेणापूरयन्दिशः ॥ ८ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तासंशमकव
रूथिनी ॥ विचेष्टावस्थितासंख्येत्यश्मसारमयीयथा ॥ ९ ॥ बाहास्तेषांविद्वत्ताक्षाःस्तथ्यकर्णशिरोधराः ॥ विष्टव्यचरणामूत्रंरुधिरंचप्रसुसुबुः ॥ १० ॥ उप
लभ्यतनःसंज्ञामवस्थाप्यचवाहिनीं ॥ युगपत्पांडुपुत्रायचिक्षिपुःकंकपत्रिणः ॥ ११ ॥ तान्यर्जुनःसहस्राणिदशपंचभिराशुगैः ॥ अनागतान्येवशरैश्चिच्छेदा
शुपराकर्मा ॥ १२ ॥ ततोर्जुनंशितैर्वाणैर्दशभिर्दशभिःपुनः ॥ प्राविध्यंततःपार्थस्तानविध्यत्रिभिस्त्रिभिः ॥ १३ ॥ एकैकस्तुततःपार्थराजन्विव्याधपंचभिः ॥
सचतान्प्रतिविव्याधद्वाभ्यांद्वाभ्यांपराकर्मा ॥ १४ ॥ भूयएवतुसंकुद्धास्त्वर्जुनंसहकेशवं ॥ आपूरयन्शरैस्तीक्ष्णैस्तडागमिववृष्टिभिः ॥ १५ ॥ ततःशरसहस्रा
णिप्रापतन्नर्जुनंप्रति ॥ भ्रमराणामिवव्राताःफुल्लंद्भुमगणंवने ॥ १६ ॥ ततःसुबाहुस्त्रिंशद्भिरद्रिसारमयैःशरैः ॥ अविध्यदिपुभिर्गाढंकिरीटमव्यसाचिनं ॥ १७ ॥
तैःकिरीटीकिरीटस्यैर्हमपुंखैरजिह्वगैः ॥ शानकुंभमयापीडोवभौसूर्यइवोत्थितः ॥ १८ ॥ हस्तावापंसुबाहोस्तुभल्लेनयुधिपांडवः ॥ चिच्छेदतंचैवपुनःशरवर्षै
रवाकिरत् ॥ १९ ॥ ततःसुशर्मादशभिःसुरयस्तुकिरीटिनं ॥ सुधर्मासुधनुश्चैवसुबाहुश्चसमार्पयत् ॥ २० ॥ तांस्तुसर्वान्पृथग्व्याणैर्वानरप्रवरध्वजः ॥ प्रत्यविध्य
न्वजांश्चैषांभल्लैश्चिच्छेदसायकान् ॥ २१ ॥ सुधन्वनोधनुश्छित्वाहयांश्चास्यावधीच्छरैः ॥ अथास्यमशिरस्त्राणंशिरःकायादपातयत् ॥ २२ ॥ तस्मिन्निप
तितेर्वैत्रस्तास्तस्यपदानुगाः ॥ व्यद्रवंतभयाद्भीतायत्रदौर्धनंवलं ॥ २३ ॥ ततो जघानसंकुद्धोवासविस्तांमहाचमूं ॥ शरजालैरविच्छिन्नैस्तमःसूर्यइवां
शुभिः ॥ २४ ॥ ततोभग्नंवलैतस्मिन्विप्रलीनेसमंततः ॥ अव्यसाचिनिसंकुद्धेवैगर्तान्भयमाविशत् ॥ २५ ॥ तेवध्यमानाःपार्थेनशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अमु
त्थंस्तत्रतत्रैवत्रस्तामृगगणाइव ॥ २६ ॥ ततस्त्रिगर्तराट्कृद्धस्तानुवाचमहारथान् ॥ अलंद्भुतेनवःशूरानभयंकर्तुमर्हथ ॥ २७ ॥ शम्वाथशपथान्घोरान्सर्वसं
न्यस्यपश्यतः ॥ गत्वादौर्धनंसेन्यकिंवैवक्ष्यथमुख्यशः ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 नावहास्याः कथं लोके कर्मणानेन संयुगे ॥ भवेमसहिताः सर्वे निवर्तध्वं यथावलं ॥ २९ ॥ एवमुक्तास्तु ते राजन् नुदक्रोशन्मुहुर्मुहुः ॥ शंखांश्च दध्मिरे वीरा हर्षयंतः प
 रस्परं ॥ ३० ॥ ततस्ते संन्यवर्त्ततमं शतकगणाः पुनः ॥ नारायणाश्च गोपाला मृत्युं कृत्वाऽनिवर्त्तनं ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि
 सुधन्ववधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ संजय उवाच दृष्ट्वा तु संनिवृत्तां स्तान् संशतकगणान् पुनः ॥ वासुदेवं महात्मानम
 र्जुनः समभाषत ॥ १ ॥ चादयाश्चान्हृषीकेश संशतकगणान् प्रति ॥ नैते हास्यंति संग्रामं जीवंत इति मे मतिः ॥ २ ॥ पश्य मेऽस्त्रवलं घोरं वाक्कोरिष्वसनस्य च ॥ अद्यै
 तान्पातयिष्यामि क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ ३ ॥ ततः कृष्णः स्मितं कृत्वा प्रतिनंद्य शिवेन तं ॥ प्रावेशय तदुर्ध्वं पोयत्रयत्रैच्छदर्जुनः ॥ ४ ॥ सरथो भ्राजते त्यर्थमुत्थ
 मानोरणे तदा ॥ उत्थमानमिवाकाशे विमानं पांडुरैर्हयैः ॥ ५ ॥ मंडलानिततश्चक्रे गतप्रत्यागतानि च ॥ यथाशक्ररथो राजन् युद्धे देवासुरेपुरा ॥ ६ ॥ अथ ना
 रायणाः क्रुद्धा विविधायुधपाणयः ॥ छादयंतः शरव्रातैः परिवव्रुर्धनं जयं ॥ ७ ॥ अदृश्यं च मुहूर्त्तं न च कृस्ते भरतर्षभ ॥ कृष्णेन सहितं युद्धं कुंतीपुत्रं धनं जयं ॥ ८ ॥
 क्रुद्धस्तु फाल्गुनः संख्ये द्विगुणीकृतविक्रमः ॥ गांडीवंधनुरा मृज्यतूर्णं जग्राह संयुगे ॥ ९ ॥ बध्वा च भ्रुकुटिं वक्रे क्रोधस्य प्रतिलक्षणं ॥ देवदत्तं महाशंखं पूरयामा
 स पांडवः ॥ १० ॥ अथास्त्रमरि संघघ्नं त्वाष्ट्रमभ्यस्य दर्जुनः ॥ ततो रूपसहस्राणि प्रादुरासन् पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥ आत्मनः प्रतिरूपैस्तैर्नाना रूपैर्विमोहिताः ॥ अ
 न्योन्येनार्जुनं मत्वा स्वमात्मानं च जघ्निरे ॥ १२ ॥ अयमर्जुनो यंगो विद्वमौ पांडवयादवौ ॥ इति ब्रुवाणाः समृद्धा जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥ १३ ॥ मोहिताः परमास्त्रे
 ण क्षयं जग्मुः परस्परं ॥ अशोभं तरणे योधाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ १४ ॥ ततः शरसहस्राणि तैर्विमुक्तानि भस्मसात् ॥ कृत्वा तदस्त्रं तान् वीराननयद्यमसादनं ॥
 १५ ॥ अथ प्रहस्य वीभत्सुर्ललित्यान्मालवानपि ॥ मावेल्लुकांस्त्रिगर्ताश्च यौधेयांश्चार्दयच्छरैः ॥ १६ ॥ तेहन्यमाना वीरेण क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ व्यसृज
 ऊछरजालानि पार्थेनानाविधानि च ॥ १७ ॥ न ध्वजो नार्जुनस्तत्र न रथो न च केशवः ॥ प्रत्यदृश्यत घोरं शरवर्षणं संवृतः ॥ १८ ॥ ततस्ते लब्धत्वादन्योन्यम
 भिचुक्रुशुः ॥ हतौ कृष्णाविति प्रीत्या वासां स्यादुधुवुस्तदा ॥ १९ ॥ भेरीमृदंगशंखांश्च दध्मुर्वीराः सहस्रशः ॥ सिंहनादरवांश्चोग्रांश्च क्रिरेतत्र मारिप ॥ २० ॥
 ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सोत्तरायुधिनः उपरिगैर्योधिः सहिताः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ततः प्रसिध्दिदेकृष्णः खिन्नश्चार्जुनमब्रवीत् ॥ क्वासिपार्थनपश्येत्वांकच्चिज्जीवसिशत्रुहन् ॥ २१ ॥ तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा त्वरमाणो धनंजयः ॥ वायव्याश्वेण तैर
स्तां शरवृष्टिं मपाहरत् ॥ २२ ॥ ततः संशप्तकव्रातान्साश्वद्वीपरथायुधान् ॥ उवाह भगवान्वायुः शुष्कपर्णचयानिव ॥ २३ ॥ उत्थमानास्तु ते राजन्वद्वशो भंतवा
युना ॥ प्रडोनाः पक्षिणः काले वृक्षेभ्य इव मारिष ॥ २४ ॥ तांस्तथा व्याकुलीकृत्य त्वरमाणो धनंजयः ॥ जघान निशितैर्वाणैः सहस्राणि शतानि च ॥ २५ ॥ शिरां
सिभलैरहरद्वाहूनापि च सायुधान् ॥ हस्तिहस्तोपमांश्चोरून् शरैरुर्व्यामपातयत् ॥ २६ ॥ पृष्ठच्छिन्नान्विचरणान्वाहुपार्श्वे क्षणाकुलान् ॥ नानां गावयवैर्हीनांश्च
कारारीन् धनंजयः ॥ २७ ॥ गंधर्वनगराकारान्विधिवत्कल्पितान् रथान् ॥ शरैर्विशकलीकुर्वंश्चक्रे व्यश्वरथद्विपान् ॥ २८ ॥ मुंडतालवनानीव तत्र तत्र च काशि
रे ॥ छिन्नारथध्वजव्राताः केचित्तत्र क्वचित्क्वचित् ॥ २९ ॥ सोत्तरायुधिनो नागाः सपताकां कुशध्वजाः ॥ पेतुः शक्राशनिहता द्रुमवंत इवाचलाः ॥ ३० ॥ चाम
रापीडकवचाः सस्तां नयनास्तथा ॥ सारोहास्तुरगाः पेतुः पार्थवाणहताः क्षितौ ॥ ३१ ॥ विप्रविद्धासिनखराश्छिन्नवर्मपृंशक्तयः ॥ पत्तयश्छिन्नवर्माणः रूप
णाः शेरतेहताः ॥ ३२ ॥ नैर्हतैर्हन्यमानैश्च पतद्भिः पतितैरपि ॥ भ्रमद्भिर्निष्ठनद्भिश्च क्रूरमायो धनं वभौ ॥ ३३ ॥ रजश्च सुमहज्जातं शांतं रुधिरवृष्टिभिः ॥ महीचा
प्यभवद्गुर्गाकिवंधशतसंकुला ॥ ३४ ॥ तद्भौ रौद्रवीभत्सं वीभत्सोर्या नमाहवे ॥ आक्रीडमिव रुद्रस्य घ्नतः कालात्यये पशून् ॥ ३५ ॥ तेवध्यमानाः पार्थेन व्याकु
लाश्चरथद्विपाः ॥ तमेवाभिमुखाः क्षीणाः शक्रस्यातिथितांगताः ॥ ३६ ॥ साभूमिर्भरतश्रेष्ठ निहतैस्तैर्महारथैः ॥ आस्तीर्णा संवभौ सर्वाप्रेतीभूतैः समंततः ॥
॥ ३७ ॥ एतस्मिन्नंतरे चैव प्रमत्ते सव्यसाचिनि ॥ व्यूढानीकस्ततो द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ३८ ॥ तं प्रत्यगृह्णंस्त्वरिता व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ युधिष्ठिरं परी
प्संतस्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि अर्जुनसंशप्तकयुद्धे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजय उवाच ॥ परिणाम्य निशां तां तु भारद्वाजो महारथः ॥ उक्त्वासुबहुराजेंद्रवचनं वै सुयोधनं ॥ १ ॥ विधाय योगं पार्थेन संशप्तकगणैः सह ॥ निष्क्रान्ते च तदा
पार्थे संशप्तकवधं प्रति ॥ २ ॥ व्यूढानीकस्ततो द्रोणः पांडवानां महाचमूं ॥ अभयदाहुरत श्रेष्ठ धर्मराज जिघृक्षया ॥ ३ ॥

इति द्रोणपर्वणि टीकायां ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

परिणाम्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ उष्णगेषमात्यये ॥ १६ ॥ १७ ॥ पौर्णमास्यां कृत्तिकायोगयुक्तेन इंदुना शारदपूर्णचंद्रेणेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 व्यूढं दृष्ट्वा सुपर्णं तु भारद्वाजकृतं तदा ॥ व्यूहं न मंडलार्थेन प्रत्यव्यूहयुधिष्ठिरः ॥ मुखं त्वार्मांस्तुपर्णस्य भारद्वाजो महारथः ॥ ४ ॥ शिरो दुर्योधनो राजा मोदयैः मानु
 गैर्वृतः ॥ चक्षुर्पीकृतवर्मासीद्वैतमश्वास्यतां वरः ॥ ५ ॥ भूतशर्माक्षेमशर्माकरकाक्षश्च वीर्यवान् ॥ कलिंगाः सिंहलाः प्राच्याः शूराभीरादशेरकाः ॥ ६ ॥ शका
 यवनकां वोजास्तथा हंसपथाश्च ये ॥ ग्रीवायां शूरसेनाश्च दरदामद्रके कयाः ॥ ७ ॥ गजाश्च रथपत्न्यो घास्तस्युः परमदंशिताः ॥ भूरिश्रवास्तथा गाल्यः सोमदत्तश्च
 वाल्हिकः ॥ ८ ॥ अक्षौहिण्या वृता वीरादक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥ विंदानुविंदावां त्यौकां वोजश्च सुदक्षिणः ॥ ९ ॥ वामं पार्श्वं समाश्रित्य द्रोणपुत्राग्रतः स्थिताः ॥
 पृष्ठे कलिंगाः सां वष्ठामागधाः पौंड्रमद्रकाः ॥ १० ॥ गांधाराः शकुनाः प्राच्याः पार्वतीया वसातयः ॥ पुच्छे वैकर्त्तनः कर्णः सपुत्रज्ञातिवांधवः ॥ ११ ॥ महत्यासे
 नयातस्यौ नानाजनपदोत्थया ॥ जयद्रथो भीमरथः संपातिर्ऋषभोजयः ॥ १२ ॥ भूमिजयो वृषकाथो नैपथश्च महाबलः ॥ वृतावलेन महता ब्रह्मलोकपरिप्लु
 ताः ॥ १३ ॥ व्यूहस्योरसिते राजन् स्थिता युद्धविशारदाः ॥ द्रोणेन विहितो व्यूहः पदात्यश्च रथद्विपैः ॥ १४ ॥ वातोद्धूतार्णवाकारः प्रवृत्त इव लक्ष्यते ॥ तस्य पक्षप्र
 पक्षेभ्यो निष्पतंतियुयुत्सवः ॥ १५ ॥ सविद्युस्तनिता मेघाः सर्वादग्ध्य इवोष्णगे ॥ तस्य प्राग्ज्योतिषो मध्ये विधिवत्कल्पितं गजं ॥ १६ ॥ आस्थितः शुशुभे राज
 नं शुमानुदये यथा ॥ माल्यदामवताराजन् श्वेतच्छत्रेण धार्यता ॥ १७ ॥ कृत्तिकायोगयुक्तेन पौर्णमास्यामिवेदुना ॥ नीलांजनचयप्रस्थो मदांधो हिरदो वभौ
 ॥ १८ ॥ अतिवृष्टो महामेघैर्यथा स्यात्पर्वतो महान् ॥ नानानृपतिभिर्वीरैर्विविधायुधभूषणैः ॥ १९ ॥ समन्वितः पार्वतीयैः शक्रो देवगणैरिव ॥ तनोयुधिष्ठिरः
 प्रेक्ष्य व्यूहं तमतिमानुषं ॥ २० ॥ अजय्य मरिभिः संख्ये पार्षतं वाक्यमब्रवीत् ॥ ब्राह्मणस्य वशं नाहमियामद्यथा प्रभो ॥ पारावतसवर्णाश्च तथानीति विधीय
 तां ॥ २१ ॥ धृष्टद्युम्न उवाच ॥ द्रोणस्य यतमानस्य वशं नैव्यसि सुव्रत ॥ अहमावारयिष्यामि द्रोणमद्य सहानुगं ॥ २२ ॥ मयि जीवति कौरव्यनो द्वे गंकर्तुम
 हंसि ॥ न हि शक्नोरणे द्रोणो विजेतुं मां कथंचन ॥ २३ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा किरन्वाणान्द्रुपदस्य सुतो वली ॥ पारावतसवर्णाश्च स्वयं द्रोणमुपाद्र
 वन् ॥ २४ ॥ अनिष्टदर्शनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नमवस्थितं ॥ क्षणेनैवाभवद्द्रोणो नातिहृष्टमना इव ॥ २५ ॥ तंतुसंप्रेक्ष्य पुत्रस्ते दुर्मुखः शत्रुकर्पणः ॥ प्रियंचिकीर्षुर्द्रोण
 स्य धृष्टद्युम्नमवारयत् ॥ २६ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अनिष्टदर्शनं स्वमृत्युहेतुत्वात् ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ शृणुयस्तोऽतिप्रयत्नवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ससंप्रहारस्तुमुलःसुघोरःसमपद्यत ॥ पार्षतस्यचशूरस्यदुर्मुखस्यचभारत ॥ २७ ॥ पार्षतःशरजालेनक्षिप्रं प्रच्छाद्यदुर्मुखं ॥ भारद्वाजंशरौघेणमहतासमवा
रयत् ॥ २८ ॥ द्रोणमावारितं दृष्ट्वाभृशायस्तस्तवात्मजः ॥ नानालिंगैःशरव्रातैःपार्षतंसममोहयत् ॥ २९ ॥ तयोर्विपक्तयोःसंख्येपांचाल्यकुरुमुख्ययोः ॥ द्रो
णोयौधिष्ठिरंसैन्यंबहुधाव्यधमच्छरैः ॥ ३० ॥ अनिलेनयथाभ्राणिविच्छिन्नानिसमंततः ॥ तथापार्थस्यसैन्यानिविच्छिन्नानिक्वचित्क्वचित् ॥ ३१ ॥
मुहूर्तमिवतद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनं ॥ ततउन्मत्तवद्राजन्निर्मर्यादमवर्तत ॥ ३२ ॥ नैवस्वेनपरेराजन्नाज्ञायंतपरस्परं ॥ अनुमानेनसंज्ञाभिर्युद्धंतत्समव
र्तत ॥ ३३ ॥ चूडामणिपुनिष्केषुभूषणेष्वपिवर्मसु ॥ तेषामादित्यवर्णाभारश्मयःप्रचकाशिरे ॥ ३४ ॥ तत्प्रकीर्णपताकानांरथवारणवाजिनां ॥ बला
काशबलाभ्राभंदृशेरूपमाहवे ॥ ३५ ॥ नरानेवनराजघ्नुरुदग्राश्वहयाहयान् ॥ रथांश्चरथिनोजघ्नृवारणावरवारणान् ॥ ३६ ॥ समुच्छ्रितपताकानांग
जानांपरमद्विपैः ॥ क्षणेनतुमुलोघोरःसंग्रामःसमपद्यत ॥ ३७ ॥ तेषांसंसक्तगात्राणांकर्षतामितरेतरं ॥ दंतसंघातसंघर्षात्सधूमोद्गिरजायत ॥ ३८ ॥ विप्रकी
र्णपताकास्तेविषाणजनिताग्नयः ॥ वभूवुःखंसमासाद्यसविद्युतइवांबुदाः ॥ ३९ ॥ विक्षिपद्भिर्नदद्भिश्चनिपतद्भिश्चवारणैः ॥ संवभूवमहीकीर्णामेघैर्घोरैरिव
शारदी ॥ ४० ॥ तेषामाहन्यमानानांवाणतोमरक्रष्टिभिः ॥ वारणानांरवोजज्ञेमेघानामिवसंप्लवे ॥ ४१ ॥ तोमराभिहताःकेचिद्वाणैश्चपरमद्विपाः ॥ वित्रेसुः
सर्वनागानांशब्दमेवापरेऽब्रजन् ॥ ४२ ॥ विषाणाभिहताश्चापिकेचित्तत्रगजागजैः ॥ चक्रुरार्तस्वनंधोरमुत्पातजलदाइव ॥ ४३ ॥ प्रतीपाःक्रियमाणाश्चवा
रणावरवारणैः ॥ उन्मथ्यपुनराजग्मुःप्रेरिताःपरमांकुशैः ॥ ४४ ॥ महामात्रैर्महामात्रास्ताडिताःशरतोमरैः ॥ गजेभ्यःपृथिवीजग्मुर्मुक्तप्रहरणांकुशाः ॥
॥ ४५ ॥ निर्मनुष्याश्चमातंगाविनदंतस्ततस्ततः ॥ छिन्नाभ्राणीवसंपेतुःसंप्रविश्यपरस्परं ॥ ४६ ॥ हतान्परिवहंतश्चपतितान्यतितायुधान् ॥ दिशोजग्मुर्महाना
गाःकेचिदेकचराइव ॥ ४७ ॥ ताडितास्ताड्यमानाश्चतोमरर्ष्टिपरश्वधैः ॥ पेतुरार्तस्वनंरुत्वातदाविशसनेगजाः ॥ ४८ ॥ तेषांशैलोपमैःकायैर्निपतद्भिःसमंत
तः ॥ आहतासहसाभूमिश्चकंपेचननादच ॥ ४९ ॥ सादितैःसगजारोहैःसपताकैःसमंततः ॥ मातंगैःशुशुभेभूमिर्विकीर्णैरिवपर्वतैः ॥ ५० ॥ गजस्थाश्चमहा
मात्रानिभिन्नहृदयारणे ॥ रथिभिःपातिताभलैर्विकीर्णांकुशतोमराः ॥ ५१ ॥

एकचराः द्विपांतरदर्शनासहाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अचित्ततां मोहं आहतलक्षणो ध्वस्तचिन्हः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥
 कौंचवह्निदंतो न्येनाराचाभिहता गजाः ॥ परान्त्वांश्चापि मृदंतः परिपेतुर्दिशो दश ॥ ५२ ॥ गजाश्चरथयोधानां शरीरौघसमावृता ॥ बभूवृथिवीराजन्मांस
 शोणितकर्दमा ॥ ५३ ॥ प्रमथ्य च विपाणाग्रैः समुत्क्षिप्ताश्च वारणैः ॥ सचक्राश्च विचक्राश्चरथैरेव महारथाः ॥ ५४ ॥ रथाश्चरथिभिर्हीनानिर्मनुष्याश्च वाजि
 नः ॥ हतारो हाश्च मातंगादिशोजग्मुर्भयातुराः ॥ ५५ ॥ जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ॥ इत्यासीत्तु मुलं युद्धं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ५६ ॥ आगुल्फेभ्यो व
 सीदंते नरालोहितकर्दमैः ॥ दीप्यमानैः परिक्षिप्ता दवैरिव महाद्रुमाः ॥ ५७ ॥ शोणितैः सिच्यमानानि वस्त्राणि कवचानि च ॥ छत्राणि च पताकाश्च सर्वैरक्तमदृ
 श्यत ॥ ५८ ॥ हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्च निपातिताः ॥ संक्षुण्णाः पुनरावृत्य बहुधारथनेभिः ॥ ५९ ॥ सगजौघमहावेगः परासुनरशैवलः ॥ रथौघतुमुला
 वर्तः प्रवभौ सैन्यसागरः ॥ ६० ॥ तं वाहनमहानौभिर्योधाजयधनैः पिणः ॥ अवगात्थाय मज्जंतो नैव मोहं प्रचक्रिरे ॥ ६१ ॥ शरवर्षाभिवृष्टेऽप्युधेष्वंचितलक्ष्मसु ॥
 न तेष्वचित्ततां लेभे कश्चिदाहतलक्षणः ॥ ६२ ॥ वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपेभ्यंकरे ॥ मोहयित्वा परान्द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रो
 णपर्वणिसंशप्तकवधपर्वणिसंकुलयुद्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच ततो युधिष्ठिरो द्रोणं दृष्ट्वा तिकमुपागतं ॥ महता श
 रवर्षेण प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ १ ॥ ततो हलहलाशब्द आसीद्यौधिष्ठिरेव ले ॥ जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव युथपं ॥ २ ॥ दृष्ट्वा द्रोणं ततः शूरः सत्यजित्सत्यविक्र
 मः ॥ युधिष्ठिरमभिप्रेप्सुराचार्यं समुपाद्रवत् ॥ ३ ॥ तत आचार्यपांचाल्यो युयुधाते महाबलौ ॥ विक्षोभयंतौ तस्मै न्यमिद्रवैरोचनाविव ॥ ४ ॥ ततो द्रोणं महे
 स्वासः सत्यजित्सत्यविक्रमः ॥ अविध्यन्निशि ताग्रेण परमास्त्रं विदर्शयन् ॥ ५ ॥ तथास्य सारथेः पंचशरान्सर्पविषोपमान् ॥ अमुंचदंतकप्रस्थान्संमुमोहास्य
 सारथिः ॥ ६ ॥ अथास्य सहसा विध्यद्दयान्दशभिराशुगैः ॥ दशभिर्दशभिः क्रुद्ध उभौ च पाणिं सारथी ॥ ७ ॥ मंडलं तु समावृत्य विचरन्पृतनामुखे ॥ ध्वजं चिच्छे
 दचक्रुद्धो द्रोणस्या मित्रकर्षणः ॥ ८ ॥ द्रोणस्तु तस्मालोक्य चरितं तस्य संयुगे ॥ मनसा चिंतयामास प्राप्तकालमरिंदमः ॥ ९ ॥ ततः सत्यजितं तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्म
 भेदिभिः ॥ अविध्यच्छीघ्रमाचार्यं छित्त्वा स्य सशरंधनुः ॥ १० ॥ सशीघ्रतरमादाय धनुरन्यत्पतापवान् ॥ द्रोणमभ्यहनद्राजं क्षिंशताकं कपत्रिभिः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा स
 त्यजिता द्रोणं ग्रस्यमानमिवाहवे ॥ वृकः शरशतैस्तीक्ष्णैः पांचाल्यो द्रोणमार्दयत् ॥ १२ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

संछाद्यमानं समरेद्रोणं दृष्ट्वा महारथं ॥ चुक्रुशुः पांडवाराजन्वस्त्राणि दुधुवुश्च ह ॥ १३ ॥ वक्रस्तु परमक्रुद्धो द्रोणं पश्यास्तनान्तरे ॥ विव्याध बलवान् राजंस्तदद्भुत
मिवाभवत् ॥ १४ ॥ द्रोणस्तु शरवर्षेण संछाद्यमानो महारथः ॥ वेगं चक्रे महावेगः क्रोधादुद्धृत्य चक्षुषी ॥ १५ ॥ ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा द्रोणो वक्रस्य च ॥ प
द्भिः ससूतं सहयं शरैर्द्रोणो वर्धयित्वा ॥ १६ ॥ अथान्वद्वनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरं ॥ साश्वं ससूतं विशिखैर्द्रोणं विव्याध सध्वजं ॥ १७ ॥ सतन्ममृषे द्रोणः पांचा
ल्येनादितो मृधे ॥ ततस्तस्य विनाशाय सत्वरं व्यसृजच्छरान् ॥ १८ ॥ हयान् ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ च पाणिं सारथी ॥ अवाकिरत्ततो द्रोणः शरवर्षैः सहस्रशः ॥ १९ ॥
तथा संछिद्यमाने पुकार्मुकेषु पुनः पुनः ॥ पांचाल्यः परमास्त्रज्ञः शोणाश्वं समयोधयत् ॥ २० ॥ ससत्यजितं मालोक्य तथोदीर्णं महाहवे ॥ अर्धचंद्रेण चिच्छेद शि
रस्तस्य महात्मनः ॥ २१ ॥ तस्मिन्हृतं महामात्रे पंचालानां महारथे ॥ अपायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणा त्रस्तो युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ पंचालाः केकयामत्स्याश्चेदिकारूपको
सलाः ॥ युधिष्ठिरमभोप्संतो दृष्ट्वा द्रोणमुपाद्रवन् ॥ २३ ॥ ततो युधिष्ठिरं प्रेप्सुराचार्यः शत्रुपूगहा ॥ व्यध मत्तान्यनीकानि तूलराशिमिवानलः ॥ २४ ॥ निर्दहंत मनी
कानि तानि तानि पुनः पुनः ॥ द्रोणं मत्स्यादवरजः शतानीकोभ्यवर्तत ॥ २५ ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशैः कर्मरिपरिमार्जितैः ॥ पद्भिः ससूतं सहयं द्रोणं विध्वाऽनदद्भुतं ॥
॥ २६ ॥ क्रूराय कर्मणे युक्तश्चिकीर्षुः कर्मदुष्करं ॥ अवाकिरच्छरशतैर्भारद्वाजं महारथं ॥ २७ ॥ तस्य नानदतो द्रोणः शिरः कायात्सकुंडलं ॥ क्षुरेणापाहरत् पूर्णं त
तो मत्स्याः प्रदुद्रुवुः ॥ २८ ॥ मत्स्यान् जित्वाऽजयच्छेदीन् कल्पान् केकयानपि ॥ पंचालान् स्तंजयान्यां दून् भारद्वाजः पुनः पुनः ॥ २९ ॥ तदहंत मनीकानि क्रुद्धम
ग्निं यथावनं ॥ दृष्ट्वा रुक्मरथं वीरं समकंपंतं स्तंजयाः ॥ ३० ॥ उत्तमं त्याददानस्य धनुरस्याशुकारिणः ॥ ज्याघोषो निघ्नतो मित्रान् दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ ३१ ॥ ना
गान् श्वान् पदातींश्चरथिनो गजसादिनः ॥ रौद्राहस्तवतामुक्ताः प्रमथंति स्म सायकाः ॥ ३२ ॥ नानघमानः पर्जन्यो मिश्रवातो हिमात्यये ॥ अश्मवर्षमिवावर्ष
न्यरेषां भयमादधत् ॥ ३३ ॥ सर्वादिशः समचरत्सैन्यं विक्षोभयन्निव ॥ बलीशूरो महेष्वासो मित्राणामभयंकरः ॥ ३४ ॥ तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चापहेमपरिष्कृतं ॥
दिक्षु सर्वासु पश्यामो द्रोणस्यामिततेजसः ॥ ३५ ॥ शोभमानां ध्वजे चास्य वेदी मद्राक्ष्मभारत ॥ हिमवच्छिखराकारां चरतः संयुगेभृशं ॥ ३६ ॥ द्रोणस्तु पांडवा
नीके चकार कदनं महत् ॥ यथादैत्यगणे विष्णुः सुरासुरनमस्कृतः ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ उभयत्रविध्वेतिशेषः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ पांचाल्योनाम्ना
 सशूरःसत्यवाक्प्राज्ञोबलवान्सत्यविक्रमः ॥ महानुभावःकल्पांतरैर्द्रांभीरुविभीषणां ॥ ३८ ॥ कवचोर्मिध्वजावर्त्तामर्त्यकूलापहारिणीं ॥ गजवाजिमहाग्राहा
 मसिमीनांदुरासदां ॥ ३९ ॥ वीरास्थिशर्करारौद्रांभेरीमुरजकच्छपां ॥ चर्मवर्मप्लवांघोरांकेशशैवलशाद्वलां ॥ ४० ॥ शरौघिणींधनुःस्रोतांवाहुपन्नगसंकु
 लां ॥ रणभूमिवहांतीव्रांकुरुसृजयवाहिनीं ॥ ४१ ॥ मनुष्यशीर्षपापाणांशक्तिमीनांगद्रोदुपां ॥ उष्णीपफेनवसनांविकीर्णात्रसरीस्त्वां ॥ ४२ ॥ वीरापहारिणीं
 मुग्रांमांसशोणितकर्दमां ॥ हस्तिग्राहांकेतुवृक्षांक्षत्रियाणांनिमज्जनीं ॥ ४३ ॥ क्रूरांशरीरसंघट्टांसादिनक्रांदुरत्ययां ॥ द्रोणःप्रावर्त्तयत्तत्रनदीमंतकगामिनीं
 ॥ ४४ ॥ क्रव्यादगणसंजुष्टांश्वशृगालगणायुतां ॥ निषेवितांमहारौद्रैःपिशिताशैःसमंततः ॥ ४५ ॥ तंदहतमनीकानिरथोदारंरुतांतवत् ॥ सर्वतोभ्यद्रवद्रोणंकुं
 तीपुत्रपुरोगमाः ॥ ४६ ॥ तेद्रोणंसहिताःशूराःसर्वतःप्रत्यवारयन् ॥ गभस्तिभिरिवादित्यंतपंतंभुवनंयथा ॥ ४७ ॥ तंतुशूरंमहेष्वासंतावकाभ्युद्यतायुधाः ॥ राजा
 नोराजपुत्राश्चसमंतात्पर्यवारयन् ॥ ४८ ॥ शिखंडीतुततोद्रोणंपंचभिर्नतपर्वभिः ॥ क्षत्रवर्माचविंशत्यावसुदानश्चपंचभिः ॥ ४९ ॥ उत्तमौजास्त्रिभिर्वर्णैःक्ष
 त्रदेवश्चसप्तभिः ॥ सात्यकिश्चशतेनाजौयुधामन्युस्तथाष्टभिः ॥ ५० ॥ युधिष्ठिरोद्वादशभिर्द्रोणंविष्याथसायकैः ॥ धृष्टद्युम्नश्चदशभिश्चेकितानस्त्रिभिःशरैः ॥
 ॥ ५१ ॥ ॥ ततोद्रोणःसत्यसंधःप्रभिन्नइवकुंजरः ॥ अभ्यतीत्यरथानीकंदृढसेनमपातयत् ॥ ५२ ॥ ततोराजानमासाद्यप्रहरंतमभीतवत् ॥ अविध्यन्नवभिःक्षे
 मंसहतःप्रापतद्रथात् ॥ ५३ ॥ समंध्यंप्राप्यसैन्यानांसर्वाःप्रविचरन्दिशः ॥ त्रातात्यभवदन्येषांनत्रातव्यःकथंचन ॥ ५४ ॥ शिखंडिनंद्वादशभिर्विंशत्याचोत्त
 मौजसं ॥ वसुदानंचभल्लेनप्रैपयद्यमसादनं ॥ ५५ ॥ अशीत्याक्षत्रवर्माणंपट्टिंशत्यासुदक्षिणं ॥ क्षत्रदेवंतुभल्लेनरथनीडादपातयत् ॥ ५६ ॥ युधामन्युंचतुः
 षष्ट्यात्रिंशताचैवसात्यकिं ॥ विध्वारुक्मरथस्तूर्णयुधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ५७ ॥ ततोयुधिष्ठिरःक्षिप्रंगुरुतोराजसत्तमः ॥ अपायाज्जवनैरश्वैःपांचाल्योद्रोणमभ्य
 यात् ॥ ५८ ॥ तंद्रोणःसधनुष्कंतुसाश्वयंतारमाक्षिणोत् ॥ सहतःप्रापतद्रूमौरथाज्ज्योतिरिवांबरात् ॥ ५९ ॥ तस्मिन्हतेराजपुत्रेपंचालानांयशस्करे ॥ हतद्रोणं
 हतद्रोणमित्यासीन्निःस्वनोमहान् ॥ ६० ॥ तांस्तथाभृशसंरब्धान्यंचालान्मत्स्यकेकयान् ॥ सृजयान्पांडवांश्चैवद्रोणोव्यक्षोभयद्वली ॥ ६१ ॥ सात्यकिंचेकितानं
 चधृष्टद्युम्नशिखंडिनौ ॥ वार्धक्षेमिंचैत्रसेनिंसेनाविंदुंसुवर्चसं ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भारद्वाजेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

एतांश्वान्यांश्चसुबहून्नानाजनपदेश्वरान् ॥ सर्वान्द्रोणोजयद्युद्धेकुरुभिःपरिवारितः ॥ ६३ ॥ तावकाश्चमहाराजजयंलब्ध्वामहाहवे ॥ पांडवेयान्रणेजघ्नुर्द्रव
माणान्समंततः ॥ ६४ ॥ तेदानवाइवेद्रेणवध्यमानामहात्मना ॥ पंचालाःकेकयामत्स्याःसमकंपंतभारत ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिसंशप्तक
वधपर्वणिद्रोणयुद्धेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच भारद्वाजेनभग्नेषुपांडवेषुमहामृधे ॥ पंचालेषुचसर्वेषुक
श्चिदन्योभ्यवर्त्तत ॥ १ ॥ आर्यायुद्धेमतिरुत्वाक्षत्रियाणांयशस्करिं ॥ असेवितांकापुरुषैःसेवितांपुरुषर्षभैः ॥ २ ॥ सहिवीरोन्नतःशूरोयोभग्नेषुनिवर्त्तते ॥ अ
होनासीत्पुमान्कश्चिद्वृद्धाद्रोणंव्यवस्थितं ॥ ३ ॥ जृम्भमाणमिवव्याघ्रंप्रभिन्नमिवकुंजरं ॥ त्यजंतमाहवेप्राणान्सन्नद्धंचित्रयोधिनं ॥ ४ ॥ महेष्वासंनरव्याघ्रं
द्विषतांभयवर्धनं ॥ कृतज्ञंसत्यनिरतंदुर्योधनहितैषिणं ॥ ५ ॥ भारद्वाजंतथानीकेदृष्ट्वाशूरमवस्थितं ॥ केशूराःसंन्यवर्त्तंततन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ ६ ॥ संजय
उवाच तान्दृष्ट्वाचलितान्संख्येप्रणुन्नान्द्रोणसायकैः ॥ पंचालान्यांडवान्मत्स्यान्सृजयांश्चेदिकेकयान् ॥ ७ ॥ द्रोणचापविमुक्तेनशरौघेणाशुहारिणा ॥ सि
धोरिवमहौघेनहियमाणान्यथापुवान् ॥ ८ ॥ कौरवाःसिंहनादेननानावाद्यस्वनेनच ॥ रथद्विपनरांश्चैवसर्वतःसमवारयन् ॥ ९ ॥ तान्यश्यन्सैन्यमध्यस्थोरा
जास्वजनसंवृतः ॥ दुर्योधनोब्रवीत्कर्णंप्रहृष्टःप्रहसन्निव ॥ १० ॥ दुर्योधनउवाच पश्यराधेयपंचालान्प्रणुन्नान्द्रोणसायकैः ॥ सिंहेनेवमृगान्वन्यांस्त्रा
सितान्दृढधन्वना ॥ ११ ॥ नैतेजातुपुनर्युद्धमर्हियुरितिमेमतिः ॥ यथातुभग्नाद्रोणेनवातेनेवमहाद्रुमाः ॥ १२ ॥ अर्घ्यमानाःशरैरेतेरुक्मपुंस्वैर्महात्मना ॥ पथा
नैकेनगच्छंतिघूर्णमानास्ततस्ततः ॥ १३ ॥ सन्निरुद्धाश्चकौरव्यैर्द्रोणेनचमहात्मना ॥ एतेऽन्यमंडलीभूताःपावकेनेवकुंजराः ॥ १४ ॥ अमरैरिवचाविष्टाद्रोणस्य
निशितैःशरैः ॥ अन्योन्यंसमलीयंतपलायनपरायणाः ॥ १५ ॥ एषभीमोमहाक्रोधीहीनःपांडवसृजयैः ॥ मदीयैरावृतोयोधैःकर्णनंदयतीवमां ॥ १६ ॥ व्य
क्तद्रोणमयंलोकमद्यपश्यतिदुर्मतिः ॥ निराशोजीवितान्नूनमघराज्याच्चपांडवः ॥ १७ ॥ कर्णउवाच नैपजातुमहाबाहुर्जीविन्नाहवमुत्सृजेत् ॥ नचेमा
न्युरुपव्याघ्रसिंहनादान्सहिष्यति ॥ १८ ॥ नचापिपांडवायुद्धेभज्येरन्नितिमेमतिः ॥ शूराश्चलवंतश्चरुतास्त्रायुद्धदुर्मदाः ॥ १९ ॥ विषाग्निघृतसंक्लेशान्वन
वासंचपांडवाः ॥ स्मरमाणानहास्यंतिसंग्राममितिमेमतिः ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ कोकोटकः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिद्रोणपर्वणिष्टोकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वेषामिति रथचिन्हानि
रथशब्दोहयोपलक्षणं रथानूहयान्चिन्हानिध्वजांश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यायच्छंतंनिवर्तमानं ॥ २ ॥ सितनीलारुणोवर्णःसारंगसदृशश्चसः ॥ ३ ॥ पारावतकपोताजःसितनीलसमन्वयात् ॥ ४ ॥ शोणः

निवृत्तोहिमहाबाहुरमितौजावृकोदरः ॥ वरान्वराहिकैतियोरथोदारान्दनिष्यति ॥ २१ ॥ अमिनाधनुषाशक्त्याहयैर्नागैर्नरैरथैः ॥ आयसेनचदंडेनव्रातान्ब्रा
तान्दनिष्यति ॥ २२ ॥ तमेनमनुवर्त्ततेसात्यकिप्रमुखारथाः ॥ पंचालाःकेकयामत्स्याःपांडवाश्चविशेषतः ॥ २३ ॥ शूराश्चबलवंतश्चविक्रांताश्चमहारथाः ॥
विनिघ्नंतश्चभीमेनसंरब्धेनाभिचोदिताः ॥ २४ ॥ तेद्रोणमभिवर्त्ततेसर्वतःकुरुपुंगवाः ॥ वृकोदरंपरीप्संतःसूर्यमभ्रगणाइव ॥ २५ ॥ एकायनगताद्येतेपीडयेयु
र्यतव्रतं ॥ अरक्षमाणंशलभायथादीपमुमूर्षवः ॥ २६ ॥ असंशयंकृतास्त्राश्चपर्याभाश्चापिवारणे ॥ अतिभारमहंमन्येभारद्वाजेसमाहितं ॥ २७ ॥ शीघ्रमनुग
मिप्यामोयत्रद्रोणोव्यवस्थितः ॥ कोकाइवमहानागंमावैहन्युर्यतव्रतं ॥ २८ ॥ संजयउवाच राधेयस्यवचःश्रुत्वारजादुर्योधनस्ततः ॥ भ्रातृभिःसहि
तोरजन्प्रायाद्रोणरथंप्रति ॥ २९ ॥ तत्रारावोमहानासीदेकंद्रोणंजिघांसतां ॥ पांडवानांनिवृत्तानांनानावर्णैर्हयोत्तमैः ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणप
र्वणिसंशप्तकवधपर्वणिद्रोणयुद्धेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच सर्वेषामेवमेवूहिरथचिन्हानिसंजय ॥ येद्रोणमभ्य
वर्त्तंतक्रुद्धाभीमपुरोगमाः ॥ १ ॥ संजयउवाच ऋक्षवर्णैर्हयैर्दृष्ट्वाव्यायच्छंतंवृकोदरं ॥ रजताश्चस्ततःशूरःशैनेयःसंन्यवर्त्तत ॥ २ ॥ सारंगाश्चोयुधाम
न्युःस्वयंप्रत्वरयन्हयान् ॥ पर्यवर्त्ततदुर्धर्पःक्रुद्धोद्रोणरथंप्रति ॥ ३ ॥ पारावतसवर्णैस्तुहेमभांडैर्महाजवैः ॥ पांचालराजस्यसुतोयुष्ट्युष्टोन्न्यवर्त्तत ॥ ४ ॥ पित
रंतुपरिप्रेप्सुःक्षत्रधर्मायतव्रतः ॥ सिद्धिचास्यपरांकांसनशोणाश्चःसंन्यवर्त्तत ॥ ५ ॥ पद्मपत्रनिभांश्चाश्वाश्चान्मल्लिकाक्षान्स्वलंकृतान् ॥ शैखंडिःक्षत्रदेवस्तुस्व
यंप्रत्वरयन्ययौ ॥ ६ ॥ दर्शनीयास्तुकांबोजाःशुकपत्रपरिच्छदाः ॥ वहंतोनकुलंशीघ्रंतावकानभिदुद्रुवुः ॥ ७ ॥ रुष्णास्तुमेघसंकाशावहन्नुत्तमौजसं ॥ दु
र्धर्पायाभिसंधायक्रुद्धंयुद्धायभारत ॥ ८ ॥ तथातित्तिरिक्त्वापाहयावातसमाजवे ॥ अवहंतुमुलेयुद्धसहदेवमुदायुधं ॥ ९ ॥

कोकनदच्छविः ॥ ५ ॥ मल्लिकाक्षान्निर्मलेक्षणान् ॥ ६ ॥ महाललाटजघनस्कंधवक्षोजवाहयाः दीर्घपीवायताङ्गस्वमुष्काःकांबोजकाःसृताः शुकपत्रपरिच्छदाःशुकपत्राभरोमाणः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दंतवर्णाः गजदंतगौराः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ श्वेतंललाटमध्यस्थंनाराखपंहयस्ययत् ललामंचापितव्याडुर्ललामोश्वस्तदन्वितः सकेसराणिरोमाणिमुवर्णाभानियस्यतु हरिःसवर्णतोश्वस्तुपीतकौशेयसन्निभः ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाटलिपुष्पाणांसमवर्णाःश्वेतरक्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ विराटराजस्यपुत्रंउत्तरं ॥ १७ ॥ १८ ॥ आमपात्रनिकाशाःमलिनश्वेताः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सारंगशबलाःसारंगाएवअं

दंतवर्णास्तुराजानंकालवालायुधिष्ठिरं ॥ भीमवेगानरव्याघ्रमवहन्वातरंहसः ॥ १० ॥ हेमोत्तमप्रतिच्छन्नैर्हयैर्वातसमैर्जवे ॥ अभ्यवर्त्ततसैन्यानिसर्वाण्येवयु
धिष्ठिरं ॥ ११ ॥ राज्ञस्त्वनंतरोराजापांचाल्योद्रुपदोभवत् ॥ जातरूपमयच्छत्रःसर्वैस्तैरभिरक्षितः ॥ १२ ॥ ललामैर्हरिभिर्युक्तःसर्वशब्दक्षमैर्युधि ॥ राज्ञांमध्ये
महेष्वासःशांतभीरभ्यवर्त्तत ॥ १३ ॥ तंविराटोन्वयाच्छ्रीघ्रंसहसर्वैर्महारथैः ॥ केकयाश्चशिखंडीचधृष्टकेतुस्तथैवच ॥ १४ ॥ स्वैःस्वैःसैन्यैःपरिवृतामत्स्यराजा
नमन्वयुः ॥ तंतुपाटलिपुष्पाणांसमवर्णाहयोत्तमाः ॥ १५ ॥ वहमानाव्यराजंतमत्स्यस्यामित्रघातिनः ॥ हरिद्रासमवर्णास्तुजवनाहेममालिनः ॥ १६ ॥ पुत्रं
विराटराजस्यसत्वरंसमुदावहन् ॥ इंद्रगोपकवर्णेश्चभ्रातरःपंचकेकयाः ॥ १७ ॥ जातरूपसमाभासाःसर्वेलोहितकध्वजाः ॥ तेहेममालिनःशूराःसर्वयुद्धवि
शारदाः ॥ १८ ॥ वर्षतद्भवजीमूताःप्रत्यदृश्यंतदंशिताः ॥ आमपात्रनिकाशास्तुपांचाल्यममितौजसं ॥ १९ ॥ दत्तास्तंबुरुणादिव्याःशिखंडिनमुदावहन् ॥ त
थाद्वादशसाहस्राःपंचालानांमहारथाः ॥ २० ॥ तेषांतुपट्सहस्राणियेशिखंडिनमन्वयुः ॥ पुत्रंतुशिशुपालस्यनरसिंहस्यमारिप ॥ २१ ॥ आक्रीडंतोवहन्ति
स्मसारंगशबलाहयाः ॥ धृष्टकेतुस्तुचेदीनामृषभोतिवलोदितः ॥ २२ ॥ कांबोजैःशवलैरश्वैरभ्यवर्त्ततदुर्जयः ॥ बृहत्क्षत्रंतुकैकेयंसुकुमारंहयोत्तमाः ॥ २३ ॥
पलालधूमसंकाशाःसैंधवाःशीघ्रमावहन् ॥ मल्लिकाक्षाःपद्मवर्णाबाल्हिजाताःस्वलंरुताः ॥ २४ ॥ शूरंशिखंडिनःपुत्रमृक्षदेवमुदावहन् ॥ रुक्मभांडप्रतिच्छ
न्नाःकौशेयसदृशाहयाः ॥ २५ ॥ क्षमावंतोवहन्संख्येसेनाविंदुमरिंदमं ॥ युवानमवहन्युद्धेक्रौंचवर्णाहयोत्तमाः ॥ २६ ॥ काश्यस्याभिभुवःपुत्रंसुकुमारंम
हारथं ॥ श्वेतास्तुप्रतिविध्यंतंरुष्णाग्रीवामनोजवाः ॥ यंतुःप्रेष्यकराराजनूराजपुत्रमुदावहन् ॥ २७ ॥

तरेविंदुचित्राः ॥ २२ ॥ २३ ॥ पलालधूमसंकाशाःविशदनीलाः दीर्घपीवामुखालंबमेहनाःपृथुलोचनाः महांतस्तनुरोमाणोबलिनःसैंधवाहयाः पद्मवर्णाः सितरक्तसमायोगात्पद्मवर्णःप्रकीर्त्यते कांबो
जसमसंस्थानाबाल्हिजाताश्चवाजिनः विशेषःपुनरेतेपांदीर्घपृष्ठान्तोच्यते ॥ २४ ॥ कौशेयसदृशाःसितपीताः ॥ २५ ॥ क्षमावंतोविनीताः सितलोमकेसराहयाःरुष्णत्वग्गुह्यलोचनोष्ठबुराः येस्युर्मुनिभि
र्वाहानिर्दिष्टाःक्रौंचवर्णास्ते ॥ २६ ॥ प्रेष्यकराःइच्छानुविधाधिनः ॥ २७ ॥

माषपुष्पसवर्णाआपांडुपीताः ॥ २८ ॥ सहस्रसोमप्रतिमः सोमसहस्रसमः सौम्यतम इत्यर्थः तस्मिन् उदये दुनामि उदये दुपर्याये पुरेशकप्रस्थ एव सोमसंकंदः सोमाभिषवणंतस्य मध्ये तमधिकृत्य तत्फेनेनेत्यर्थः तस्माद्धेतोः ॥ २९ ॥ शालपुष्पनिभाः रक्तपीताः ॥ ३० ॥ योक्त्रैराबंधैः मयूरपीवोमरक्तविशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पिशंगाः कपिलाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पलालकांडो निष्कलव्रीहिदंडस्तद्वर्णा इति पूर्वेणा

सुतसोमंतुयः सौम्यं पार्थः पुत्रमजीजनत् ॥ माषपुष्पसवर्णास्तमवहन्वाजिनोरणे ॥ २८ ॥ सहस्रसोमप्रतिमो बभूव पुरे कुरुणामुदये दुनामि ॥ तस्मिन् जातः सोमसंकंदमध्ये यस्मात्तस्मात्सुतसोमो भवत्सः ॥ २९ ॥ नाकुलितुशतानीकं शालपुष्पनिभाहयाः ॥ आदित्यतरुणप्रख्याः श्लाघनीयमुदावहन् ॥ ३० ॥ कांचनापिहितैर्योक्त्रैर्मयूरग्रीवसन्निभाः ॥ द्रौपदेयं नरव्याघ्रं श्रुतकर्माणमाहवे ॥ ३१ ॥ श्रुतकीर्तिं श्रुतनिधिं द्रौपदेयं हयोत्तमाः ॥ ऊहुः पार्थसमं युद्धे चापपत्रनिभाहयाः ॥ ३२ ॥ यमादुरध्यर्धगुणं कृष्णात्पार्थाच्च संयुगे ॥ अभिमन्युं पिशंगास्तं कुमारमवहनरणे ॥ ३३ ॥ एकस्तु धार्तराष्ट्रेभ्यः पांडवान्यः समाश्रितः ॥ तंबूहं तोमहाकायायुयुत्सुमवहनरणे ॥ ३४ ॥ पलालकांडवर्णास्तु वार्धक्षेमिंतरस्विनं ॥ ऊहुः सुतुमुले युद्धे हयाः कृष्णाः स्वलंकृताः ॥ ३५ ॥ कुमारं शितिपादास्तुरुक्मचित्रैरुरश्छदैः ॥ सौचित्तिमवहन्युद्धेयंतुः प्रेष्यकराहयाः ॥ ३६ ॥ रुक्मपीठावकीर्णास्तु कौशेयसदृशाहयाः ॥ सुवर्णमालिनः क्षांताः श्रेणिमंतमुदावहन् ॥ ३७ ॥ रुक्ममालाधराः शूराहेमपृष्ठाः स्वलंकृताः ॥ काशिराजं नरश्रेष्ठं श्लाघनीयमुदावहन् ॥ ३८ ॥ अस्त्राणां च धनुर्वेदे ब्राह्मे वेदे च पारंगं ॥ तंसत्यधृतिमायांतमरुणाः समुपावहन् ॥ ३९ ॥ यः सपांचालसेनानी द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ पारावतसवर्णास्तं धृष्टद्युम्नमुदावहन् ॥ ४० ॥ तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ ४१ ॥ युक्तैः परमकांबोजैर्जवनैर्हममालिभिः ॥ भीषयंतो द्विपत्सैन्यं यमवैश्रवणोपमाः ॥ ४२ ॥ प्रभद्रकास्तु कांबोजाः पट्सहस्राण्युदायुधाः ॥ नानावर्णैर्हयैः श्रेष्ठैर्हमवर्णैरथध्वजाः ॥ ४३ ॥ शरव्रातैर्विधुन्वंतः शत्रून् विततकार्मुकाः ॥ समानमृत्यवो भूत्वा धृष्टद्युम्नं समन्वयुः ॥ ४४ ॥ बभ्रुकौशेयवर्णास्तु सुवर्णवरमालिनः ॥ ऊहुरम्लानमनसश्चेकितानं हयोत्तमाः ॥ ४५ ॥ इंद्रायुधसवर्णैस्तुकुंतिभोजो हयोत्तमैः ॥ आयात्सदृशैः पुरुजिन्मातुलः सव्यसाचिनः ॥ ४६ ॥ अंतरिक्षसवर्णास्तु तारकाचित्रिता इव ॥ राजानं रोचमानं ते हयाः संख्ये समावहन् ॥ ४७ ॥ कर्बुराः शितिपादास्तु स्वर्णजालपरिच्छदाः ॥ जारासंधिहयाः श्रेष्ठाः सहदेवमुदावहन् ॥ ४८ ॥

नवयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ रुक्मपीठेन रुक्मवर्णेन पीठेन पृष्ठेनावकीर्णा व्याप्ताः ॥ ३७ ॥ हेमपृष्ठाः श्वेता एव ॥ ३८ ॥ अरुणा अव्यकरागाः ॥ ३९ ॥ धृष्टद्युम्नस्य पुनर्वचनं द्रोणं हंतुं त्वद्वीकरणार्थं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ बभ्रुकौशेयवर्णाः पिगगौराः ॥ ४५ ॥ इंद्रायुधसवर्णैस्त्रिवर्णैः ॥ ४६ ॥ अंतरिक्षसवर्णानीलाः ॥ ४७ ॥ कर्बुराश्चित्राः ॥ ४८ ॥

॥४९॥शशलोहितवर्णाःसितारुणाः ॥५०॥५१॥ माषवर्णाःमलिनश्यामाः॥५२॥ भद्रकाःशोभनशिरसः शरकांडनिभाःसितगौराः ॥५३॥ रासभारुणवर्णाःअरुणमलिनाः मूषिकप्रभामलिनश्वेताः॥५४॥
कालकाः कृष्णमस्तकाः ॥ ५५ ॥ चित्रांतराविचित्रावकाशाः चित्राअद्भुतदर्शनाः ॥ ५६ ॥ चक्रवाकोदराईषच्छेताः ॥ ५७ ॥ ५८॥५९॥६० ॥ ६१ ॥ कलायपुष्पवर्णाःमिश्रश्यामाः ॥ ६२ ॥

येतुपुष्करनालस्यसमवर्णाहयोत्तमाः ॥ जवेश्येनसमाश्वित्राःसुदामानमुदावहन् ॥ ४९ ॥ शशलोहितवर्णास्तुपांडुरोद्वतराजयः ॥ पांचाल्यंगोपतेःपुत्रंसिंह
सेनमुदावहन् ॥ ५० ॥ पंचालानांनरव्याघ्रोयःख्यातोजनमेजयः ॥ तस्यसर्षपपुष्पाणांतुल्यवर्णाहयोत्तमाः ॥ ५१ ॥ माषवर्णाश्चजवनाबृंहंतोहेममालिनः ॥
दधिपृष्ठाश्चित्रमुखाःपांचाल्यमवहन्नुतं ॥ ५२ ॥ शूराश्चभद्रकाश्चैवशरकांडनिभाहयाः ॥ पद्मकिंजल्कवर्णाभादंडधारमुदावहन् ॥ ५३ ॥ रासभारुणवर्णा
भाःपृष्ठतोमूषिकप्रभाः ॥ वल्गंतद्भवसंयत्ताव्याघ्रदत्तमुदावहन् ॥ ५४ ॥ हरयःकालकाश्चित्राश्चित्रमाल्यविभूषिताः ॥ सुधन्वानंनरव्याघ्रपांचाल्यंसमुदाव
हन् ॥ ५५ ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शाइंद्रगोपकसन्निभाः ॥ कायेचित्रांतराश्चित्राश्चित्रायुधमुदावहन् ॥ ५६ ॥ विभ्रतोहेममालास्तुचक्रवाकोदराहयाः ॥ कोस
लाधिपतेःपुत्रंसुक्षत्रंवाजिनोऽवहन् ॥ ५७ ॥ शबलास्तुबृंहंतोश्वादांताजांबूनदसजः ॥ युद्धेसत्यधृतिंक्षेमिमवहन्प्रांशवःशुभाः ॥ ५८ ॥ एकवर्णेनसर्वेणध्व
जेनकवचेनच ॥ अश्वैश्चधनुपाचैवशुक्लैःशुक्लोन्मवर्तत ॥ ५९ ॥ समुद्रसेनपुत्रंतुसामुद्रारुद्रतेजसं ॥ अश्वाःशशांकसदृशाश्चंद्रसेनमुदावहन् ॥ ६० ॥ नीलो
त्पलसवर्णास्तुतपनीयविभूषिताः ॥ शैव्यंचित्ररथंसंख्येचित्रमाल्यावहन्हयाः ॥ ६१ ॥ कलायपुष्पवर्णास्तुश्वेतलोहितराजयः ॥ रथसेनंहयश्रेष्ठाःसमूहयुद्धदु
र्मदं ॥ ६२ ॥ यंतुसर्वमनुष्येभ्यःप्रादुःशूरतरंनृपं ॥ तंपटच्चरंहंतारंशुकवर्णावहन्हयाः ॥ ६३ ॥ चित्रायुधंचित्रमाल्यंचित्रवर्मायुधध्वजं ॥ ऊदुःकिंशुकपुष्पा
णांसमवर्णाहयोत्तमाः ॥ ६४ ॥ एकवर्णेनसर्वेणध्वजेनकवचेनच ॥ धनुषारथवाहैश्वर्नीलैर्नीलोभ्यवर्तत ॥ ६५ ॥ नानारूपैरत्नचिह्नैर्वरूथरथकार्मुकैः ॥ वाजि
ध्वजपतांकाभिश्चित्रैश्चित्रोभ्यवर्तत ॥ ६६ ॥ येतुपुष्करवर्णस्यतुल्यवर्णाहयोत्तमाः ॥ तेरोचमानस्यसुतंहेमवर्णमुदावहन् ॥ ६७ ॥ योधाश्चभद्रकाराश्चशरदं
डानुदंडयः ॥ श्वेतांडाःकुक्कुटांडाभादंडकेतुंहयावहन् ॥ ६८ ॥ केशवेनहतेसंख्येपितर्यथनराधिपे ॥ भिन्नकपाटेपांड्यानांविद्रुतेषुचवंधुषु ॥ ६९ ॥

पटच्चराणाममुरविशेषाणांहंतारंसमुद्राधिपं ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ योधायुद्धक्षमाः भद्रकाराःशोभनक्रियाः शरदंडःशरप्रकांडइवअनुदंडिःपृष्ठवंशोयेषां सितगौरपृष्ठाइत्यर्थः ॥ ६८ ॥
कपाटेनगविशेषे ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ आटरूपकवर्णाभाः आटरूपकस्य वासकस्य कुमुमं तद्वर्णसदृशवर्णाः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ यो बृहंतः ॥ ७६ ॥ ह्या अवहन इति पूर्वस्मादनुकल्प्यते ॥ ७७ ॥ सुवर्णवर्णा इति

भीष्मादवाप्यचाग्नाणि द्रोणाद्रामात्कृत्वा तथा ॥ अश्वैः समत्वं संप्राप्य रुक्मिकर्णार्जुनाच्युतैः ॥ ७० ॥ इये पदारकां हंतुं कृत्वा जेतुं च मेदिनीं ॥ निवारितस्ततः प्रा
ज्ञैः सुहृद्भिर्हितकाम्यया ॥ ७१ ॥ वैरानुबंधमुत्सृज्य स्वराज्यमनुशास्तियः ॥ ससागरध्वजः पांड्वश्चंद्ररश्मिनिर्भर्यैः ॥ ७२ ॥ वैदूर्यजालसंछन्नैर्वीर्यद्रविण
माश्रितः ॥ दिव्यं विस्फारयंश्चापं द्रोणमभ्यद्रवद्वली ॥ ७३ ॥ आटरूपकवर्णाभाहयाः पांड्वानुयायिनां ॥ अवहनरथमुख्यानामयुतानि चतुर्दश ॥ ७४ ॥ नाना
वर्णेन रूपेण नानाकृतिमुखाहयाः ॥ रथचक्रध्वजं वीरं घटोत्कचमुदावहन् ॥ ७५ ॥ भरतानां समेतानामुत्सृज्यैकमतानियः ॥ गतो युधिष्ठिरं भक्त्या त्यक्त्वा सर्व
मभीप्सितं ॥ ७६ ॥ लोहिताक्षं महाबाहुं बृहंतं तमरट्टजाः ॥ महासत्त्वामहाकायाः सौवर्णस्यंदने स्थितं ॥ ७७ ॥ सुवर्णवर्णाधर्मज्ञमनीकस्यं युधिष्ठिरं ॥ राजश्रे
ष्ठं हयश्रेष्ठाः सर्वतः पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ७८ ॥ वर्णैरुच्चावचैरन्यैः सदश्वानां प्रभद्रकाः ॥ संन्यवर्त्तंत युद्धाय बहवो देवरूपिणः ॥ ७९ ॥ ते यत्ताभीमसेनेन सहिताः कांच
न ध्वजाः ॥ प्रत्यदृश्यं तराजेंद्रसैद्राड् वदिवौकसः ॥ ८० ॥ अत्यरोचत तान्सर्वान् धृष्टद्युम्नः समागतान् ॥ सर्वाण्यतिचसैन्यानि भारद्वाजो व्यरोचत ॥ ८१ ॥ अ
तीव शुभे तस्य ध्वजः कृष्णाजिनोत्तरः ॥ कमंडलुर्महाराजजातरूपमयः शुभः ॥ ८२ ॥ ध्वजंतुभीमसेनस्य वैदूर्यमणिलोचनं ॥ भ्राजमानं महासिंहराजं तदृष्ट
वानहं ॥ ८३ ॥ ध्वजंतुकुरुराजस्य पांडवस्य महौजसः ॥ दृष्टवानस्मि सौवर्णसोमं ग्रहगणान्वितं ॥ ८४ ॥ मृदंगौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नंदोपनंदकौ ॥ यंत्रेणाह
न्यमानौ च सुखनौ हर्षवर्धनौ ॥ ८५ ॥ शरभं पृष्ठसौवर्णं नकुलस्य महाध्वजं ॥ अपश्यामरथेत्युग्रं भीमपाणमवस्थितं ॥ ८६ ॥ हंसस्तुराजतः श्रीमान् ध्वजे घंटाप
ताकवान् ॥ सहदेवस्य दुर्धपो द्विपतां शोकवर्धनः ॥ ८७ ॥ पंचानां द्रौपदेयानां प्रतिमा ध्वजभूषणं ॥ धर्ममारुतशक्राणामश्विनोश्च महात्मनोः ॥ ८८ ॥ अग्नि
मन्योः कुमारस्य शार्ङ्गपक्षी हिरण्मयः ॥ रथे ध्वजवरो राजंस्ततचामीकरो ज्ज्वलः ॥ ८९ ॥ घटोत्कचस्य राजेंद्रध्वजे गृध्रो व्यरोचत ॥ अश्वश्च कामगास्तस्य राव
णस्य पुरायथा ॥ ९० ॥ मोहिंद्रं च धनुर्दिव्यं धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ वायव्यं भीमसेनस्य धनुर्दिव्यमभून्नृप ॥ ९१ ॥

पूर्वोत्तरान्वयि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ नंदोपनंदकौ नाम्ना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ व्यथयेयुरिति

त्रैलोक्यरक्षणार्थाय ब्रह्मणा सृष्टमायुधं ॥ तद्विव्यमजरंचैव फाल्गुनार्थाय वैधनुः ॥ १२ ॥ वैष्णवं नकुलायाथ सहदेवाय चाश्विजं ॥ घटोत्कचाय पौलस्त्यं धनुर्दिव्यं भयानकं ॥ १३ ॥ रौद्रमाग्नेयकौबेरं याम्यंगिरिशमं वचः ॥ पंचानां द्रौपदेयानां धनू रत्नानि भारत ॥ १४ ॥ रौद्रं धनुर्वरं श्रेष्ठं लेभेयद्रोहिणीसुतः ॥ तत्तुष्टः प्रददौ रामः सौभद्राय महात्मने ॥ १५ ॥ एते चान्ये च बहवो ध्वजा हेमविभूषिताः ॥ तत्रादृश्यंत शूराणां द्विपतां शोकवर्धनाः ॥ १६ ॥ तदभूत् ध्वजसंवाधमकापुरुषसेवितं ॥ द्रोणानीकं महाराजपटे चित्रमिवापितं ॥ १७ ॥ शुश्रुवुर्नाम गोत्राणि वीराणां संयुगे तदा ॥ द्रोणमाद्रवतां राजन् स्वयं वरइवाहवे ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि ह्यध्वजादिकथने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच व्यथयेयुरिमे सेनादेवानामपि संजय ॥ आहवे येन्यवर्त्तत वक्रोदरमुखानृपाः ॥ १ ॥ संप्रयुक्तः किलैवायं दिष्टैर्भवति पूरुषः ॥ तस्मिन्नेव च सर्वार्थाः प्रदृश्यंते पृथग्विधाः ॥ २ ॥ दीर्घविप्रोपितः कालमरण्ये जटिलोजिनी ॥ अज्ञातश्चैव लोकस्य विजहार युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ स एव महतीं सेनां समावर्त्तय दाहवे ॥ किमन्यद्देवसंयोगान्मम पुत्रस्य चाभवत् ॥ ४ ॥ युक्त एव हि भाग्येन ध्रुवमुत्पद्यते नरः ॥ स तथा कृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥ ५ ॥ धृतव्यसनमासाद्य क्लेशितो हियुधिष्ठिरः ॥ स पुनर्भागधेयेन सहायानुपलब्धवान् ॥ ६ ॥ अघमेककया लब्ध्याः काशिकाः कंसलाश्वये ॥ चेदयश्चापरे वंगामा मेव समुपाश्रिताः ॥ ७ ॥ पृथिवीभूयसीता तममपार्थस्य नो तथा ॥ इति मामब्रवीत्सूतमंदोदुर्योधनः पुरा ॥ ८ ॥ तस्य सेना समूहस्य मध्ये द्रोणः सुरक्षितः ॥ निहतः पार्पते नाजौ किमन्यद्भागधेयतः ॥ ९ ॥ मध्ये राज्ञां महाबाहुं सदा युद्धाभिनंदिनं ॥ सर्वास्त्रपारंगं द्रोणं कथं नृत्यरूपेयिवान् ॥ १० ॥ समनुप्राप्तकृच्छ्रो हं मोहं परममागतः ॥ भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वानाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥ यन्मां क्षत्ता ब्रवीत्तातप्रपश्यन्पुत्रगृद्धिनं ॥ दुर्योधनेन तत्सर्वं प्राप्तं सूतमया सह ॥ १२ ॥ नृशंसंतु परं नु स्यात्स्यत्कादुर्योधनं यदि ॥ पुत्रशेषं चिकीर्षयं कृत्स्नं न मरणं व्रजेत् ॥ १३ ॥ यो हि धर्मपरित्यज्य भवत्यर्थपरो नरः ॥ सोऽस्माच्च हीयते लोकात् क्षुद्रभावं च गच्छति ॥ १४ ॥

॥ १ ॥ संप्रयुक्तः संबद्धः भवति उत्पद्यते तस्मिन् दिष्ट एव ॥ २ ॥ अत्रोदाहरणमाह दीर्घमिति ॥ ३ ॥ मम पुत्रस्य यदभवद्भाग्यं अर्थात्तदपि देवसंयोगादित्यनुपंगः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ दुर्योधनं त्यक्त्वा यदि पुत्रशेषं चिकीर्षयंतस्परं केवलं नृशंसं स्यात्कृत्स्नं मरणं तु न भवेदित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रातृव्यादभिजात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
 अद्यचाप्यस्यराष्ट्रस्यहतोत्साहस्यसंजय ॥ अवशेषंनपश्यामिककुदेष्टदितेसति ॥ १५ ॥ कथंस्यादवशेषोहिधुर्ययोरभ्यतीतयोः ॥ यौनित्यमुपजीवामःक्षमि
 णौपुरुषर्षभौ ॥ १६ ॥ व्यक्तमेवचमेशंसयथायुद्धमवर्त्तत ॥ केयुध्यन्केव्यपाकुर्वन्केक्षुद्राःप्राद्रवन्भयात् ॥ १७ ॥ धनंजयंचमेशंसयद्यच्चक्रेरथर्षभः ॥ तस्मा
 द्भयंनोभूयिष्ठंभ्रातृव्याच्चवकोदरात् ॥ १८ ॥ यथासीच्चनिवृत्तेषुपांडवेयेषुसंजय ॥ ममसैन्यावशेषस्यसन्निपातःसुदारुणः ॥ १९ ॥ कथंचवोमनस्तातनिवृ
 त्तेष्वभवत्तदा ॥ मामकानांचयेशूराःकेकांस्तन्न्यवारयन् ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिसंशप्तकवधपर्वणिधृतराष्ट्रवाक्येचतुर्विंशोऽध्यायः ॥
 ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच महद्भैरवमासीन्नःसन्निवृत्तेषुपांडुषु ॥ दृष्ट्वाद्रोणंछाद्यमानंतैर्भास्करमिवांबुदैः ॥ १ ॥ तैश्चोद्धूतंरजस्ती
 व्रमवचक्रेचमूतव ॥ ततोहतममस्यामद्रोणंदृष्टिपथेहते ॥ २ ॥ तांस्तुशूरान्महेष्वासान्कूरंकर्मचिकीर्षतः ॥ दृष्ट्वादुर्योधनस्तूर्णस्वसैन्यंसमचूचुदत् ॥ ३ ॥ यथा
 शक्तियथोत्साहंयथासत्त्वंनराधिपाः ॥ वारयध्वंयथायोगंपांडवानामनीकिनीं ॥ ४ ॥ ततोदुर्मर्षणोभीममभ्यगच्छत्सुतस्तव ॥ आरादृष्ट्वाकिरन्वाणैर्जिघृ
 क्षुस्तस्यजीवितं ॥ ५ ॥ तंबाणैरवतस्तारकुद्धोमृत्युरिवाहवे ॥ तंचभीमोऽतुदद्वाणैस्तदासीत्तुमुलंमहत् ॥ ६ ॥ तईश्वरसमादिष्टाःप्राज्ञाःशूराःप्रहारिणः ॥ रा
 ज्यंमृत्युभयंत्यक्त्वाप्रत्यतिष्ठन्परान्युधि ॥ ७ ॥ कृतवर्माशिनेःपौत्रंद्रोणंप्रेप्सुंविशांपते ॥ पर्यवारयदायांतंशूरंसमरशोभिनं ॥ ८ ॥ तंशैनेयःशरव्रातैःक्रुद्धःक्रु
 द्धमवारयत् ॥ कृतवर्माचशैनेयंमत्तोमत्तमिवद्विपं ॥ ९ ॥ सैंधवःक्षत्रवर्माणमायांतंनिशितैःशरैः ॥ उग्रधन्वामहेष्वासंयत्तोद्रोणादवारयत् ॥ १० ॥ क्षत्र
 वर्मासिंधुपतेश्छित्वाकेतनकार्मुके ॥ नाराचैर्दशभिःक्रुद्धःसर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ११ ॥ अथान्यद्दनुरादायसैंधवःकृतहस्तवत् ॥ विव्याधक्षत्रवर्माणंरणेसर्वायं
 सैःशरैः ॥ १२ ॥ युयुत्सुंपांडवार्थाययतमानंमहारथं ॥ सुबाहुभरितंशूरंयत्तोद्रोणादवारयत् ॥ १३ ॥ सुबाहोःसुधनुर्वाणावस्यतःपरिघोपमौ ॥ युयुत्सुःशितपीता
 भ्यांक्षुराभ्यामच्छिनद्भुजौ ॥ १४ ॥ राजानंपांडवश्रेष्ठंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं ॥ वेलेवसागरंक्षुब्धंमद्राट्समवारयत् ॥ १५ ॥ तंधर्मराजोबहुभिर्मर्मभिद्रिरवा
 किरत् ॥ मद्रेशस्तंचतुःषष्ट्याशरैर्विध्वाऽनदद्भृशं ॥ १६ ॥ तस्यनानदतःकेतुमुच्चकर्तचकार्मुकं ॥ क्षुराभ्यांपांडवोज्येष्ठस्ततउच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ १७ ॥

महदिति भीरोर्भावोभैरवंभयमितियावत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ उत्पिजलकमत्यन्ताकुलं ॥ २१ ॥ भूतकर्मासभापतिरितिद्विनामा ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ भीमरथोराजभ्राता ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तथैवराजावाल्मीकीराजानंद्रुपदंशरैः ॥ आद्रवंतंसहानीकःसहानीकंन्यवारयत् ॥ १८ ॥ तद्युद्धमभवद्द्वोरंवृद्धयोःसहसेनयोः ॥ यथामहायूथपयोर्द्विपयोःसंप्र
भिन्नयोः ॥ १९ ॥ विंदानुविदावावंत्यौविराटमत्स्यमाच्छ्रितां ॥ सहसैन्यौसहानीकंयथेन्द्राग्रीपुरावलिं ॥ २० ॥ तदुत्पिजलकंयुद्धमासीद्देवासुरोपमं ॥ मत्स्यानां
केकयैःसार्धमभीताश्वरथद्विपं ॥ २१ ॥ नाकुलितुशतानीकंभूतकर्मासभापतिः ॥ अस्यंतमिपुजालानियांतंद्रोणादवारयत् ॥ २२ ॥ ततोऽनकुलदायादस्त्रिभिर्भ
लैःसुसंशितैः ॥ चक्रेविवाहुशिरसंभूतकर्माणमाहवे ॥ २३ ॥ सुतसोमंतुविक्रांतमायांतंतंशरौघिणं ॥ द्रोणायाभिमुखंवीरंविंशतिरवारयत् ॥ २४ ॥ सुत
सोमस्तुसंकुद्धःस्वपितृव्यमजिह्वगैः ॥ विंशतिंशरैर्भित्त्वानाभ्यवर्ततदंशितः ॥ २५ ॥ अथभीमरथःशात्वमाश्रुगैरायसैःशितैः ॥ पद्भिःसाश्वनियंतारमन
यद्यमसादनं ॥ २६ ॥ श्रुतकर्माणंमायांतंमयूरशदृशैर्हयैः ॥ चैत्रसेनिर्महाराजतवपौत्रंन्यवारयत् ॥ २७ ॥ तौपौत्रौतवदुर्धर्षौपरस्परवधैषिणौ ॥ पितृणामर्थ
सिद्ध्यर्थंचक्रतुर्युद्धमुत्तमं ॥ २८ ॥ तिष्ठंतमग्रेतंदृष्ट्वाप्रतिविध्यंमहाहवे ॥ द्रौणिर्मानं पितुःकुर्वन्मार्गणैःसमवारयत् ॥ २९ ॥ तंक्रुद्धंप्रतिविद्याधप्रतिविध्यःशि
तैःशरैः ॥ सिंहलांगूललक्ष्माणंपितुरर्थेव्यवस्थितं ॥ ३० ॥ प्रवपन्निववीजानिवीजकालेनरर्षभ ॥ द्रौणायनिद्रौपदेयाःशरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३१ ॥ आर्जुनिंश्रु
तकीर्तितुद्रौपदेयंमहारथं ॥ द्रोणायाभिमुखंयांतंदौःशासनिरवारयत् ॥ ३२ ॥ तस्यरुष्णसमःकार्ष्णिस्त्रिभिर्भलैःसुसंशितैः ॥ धनुर्ध्वजंचसूतंचछित्वाद्रोणां
तिकंययौ ॥ ३३ ॥ यस्तुशूरतमोराजनुभयोःसेनयोर्मतः ॥ तंपटच्चरहंतारंलक्ष्मणःसमवारयत् ॥ ३४ ॥ सलक्ष्मणस्येष्वसनंछित्त्वालक्ष्मचभारत ॥ लक्ष्मणे
शरजालानिविस्तृजन्वद्वशोभत ॥ ३५ ॥ विकर्णस्तुमहाप्राज्ञोयाज्ञसेनिंशिखंडिनं ॥ पर्यवारयदायांतंयुवानंसमरेयुवा ॥ ३६ ॥ ततस्तमिपुजालेनयाज्ञसे
निःसमावृणोत् ॥ विधूयतद्वाणजालंवभौतवसुतोवली ॥ ३७ ॥ अंगदोभिमुखंवीरमुत्तमौजसमाहवे ॥ द्रोणायाभिमुखंयांतंशरौघेणन्यवारयत् ॥ ३८ ॥ स
संप्रहारस्तुमुलस्तयोःपुरुषसिंहयोः ॥ सैनिकानांचसर्वेपांतयोश्चप्रीतिवर्धनः ॥ ३९ ॥ दुर्मुखस्तुमहेष्वासोवीरंपुरुजितंवली ॥ द्रोणायाभिमुखंयांतंवत्सदंतैर
वारयत् ॥ ४० ॥ सदुर्मुखंभ्रुवोर्मध्येनाराचेनाभ्यनाडयत् ॥ तस्यतद्विवभौवक्रंसनालमिवपंकजं ॥ ४१ ॥ कर्णस्तुकेकयान्भ्रातृन्यंचलोहितकध्वजान् ॥ द्रो
णायाभिमुखंयातान्शरवर्षैरवारयत् ॥ ४२ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ शलाक्याशंकुना ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अयोधनालगुडाः कडंगरैर्द्वैः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ आतु

तेचैनंभृशसंतप्ताःशरवर्षैरवाकिरन् ॥ सचतांश्छादयामासशरजालैःपुनःपुनः ॥ ४३ ॥ नैवकर्णो नतेपंचददृशुर्वाणसंवृताः ॥ साश्वसूतध्वजरथाःपरस्परश
राचिताः ॥ ४४ ॥ पुत्रास्तेदुर्जयश्चैवजयश्चविजयश्चह ॥ नीलकाश्यजयत्सेनांस्त्रयस्त्रीत्यवारयन् ॥ ४५ ॥ तद्युद्धमभवद्द्वोरमीक्षितप्रीतिवर्धनं ॥ सिंहव्याघ्र
तरक्षूणांयथर्क्षमहिपर्षभैः ॥ ४६ ॥ क्षेमधूर्तिवृहंतौतुभ्रातरौसात्वतंयुधि ॥ द्रोणायाभिमुखंयातंशरैस्तीक्ष्णैस्ततक्षतुः ॥ ४७ ॥ तयोस्तस्यचतद्युद्धमत्यद्भुतमि
वाभवत् ॥ सिंहस्यद्विपमुस्याभ्यांप्रभिन्नाभ्यांयथावने ॥ ४८ ॥ राजानंतुतथावपुमेकंयुद्धाभिनंदिनं ॥ चेदिराजःशरानस्यनूकुद्धोद्रोणादवारयत् ॥ ४९ ॥
ततोवष्टोस्थिभेदिन्यानिरभिघ्नच्छलाक्या ॥ सत्यक्कासशरंचापंपरथाद्भूमिमुपागमत् ॥ ५० ॥ वार्धक्षेमिंतुवार्ण्येयंरूपःशारद्वतःशरैः ॥ अक्षुद्रःक्षुद्रकैर्वाणैःकु
द्धरूपमवारयत् ॥ ५१ ॥ युध्यंतौरूपवार्ण्येयौयेऽपश्यंश्चित्रयोधिनौ ॥ तेयुद्धासक्तमनसोनान्यांबुबुधिरैक्रियां ॥ ५२ ॥ सौमदत्तिस्तुराजानंमणिमंतमतंद्रितं ॥
पर्यवारयदायांतंयशोद्रोणस्यवर्धयन् ॥ ५३ ॥ ससौमदत्तेस्त्वरितश्चित्रेष्वसनकेतने ॥ पुनःपताकांमृतंचच्छत्रंचापातयद्रथात् ॥ ५४ ॥ अथापुत्यरथात्तूर्ण
यूपकेतुरमित्रहा ॥ साश्वसूतध्वजरथंतंचकर्तवरासिना ॥ ५५ ॥ रथंचस्वंसमास्थायधनुरादायचापरं ॥ स्वयंयच्छह्यान्राजन्व्यधमत्पांडवींचमूं ॥ ५६ ॥
पांड्वमित्रमिवायांतमसुरान्प्रतिदुर्जयं ॥ समर्थःसायकौघेनवृषसेनोन्यवारयत् ॥ ५७ ॥ गदापरिघनिस्त्रिशपट्टिशायोघनोपलैः ॥ कडंगरैर्भुशुंडीभिःप्रासै
स्तोमरसायकैः ॥ ५८ ॥ मुसलैर्मुद्गरैश्चैर्भिदिपालपरश्वधैः ॥ पांसुवाताग्निसलिलैर्भस्मलोष्ठण्डुमैः ॥ ५९ ॥ आतुदम्परुजन्भंजन्निघ्नन्विद्रावयन्क्षिपन् ॥
सेनांविभीषयन्नायाद्रोणप्रेप्सुर्घटांकचः ॥ ६० ॥ तंतुनानाप्रहरणैर्नानायुद्धविशेषणैः ॥ राक्षसंराक्षसःक्रुद्धःसमाजघ्रेत्यलंबुपः ॥ ६१ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धं
रक्षोग्रामणिमुख्ययोः ॥ तादृग्यादृक्पुरावृत्तंशंवरामरराजयोः ॥ ६२ ॥ एवंद्वंद्वशतान्यासन्रथवारणवाजिनां ॥ पदातीनांचभद्रंतेतवतेपांचसंकुले ॥ ६३ ॥
नैतादृशोदृष्टपूर्वःसंग्रामोनैवचश्रुतः ॥ द्रोणस्याभावभावेतुप्रसक्तानांयथाभवत् ॥ ६४ ॥

दन्व्यथयन् प्ररुजन्विध्यन् भंजन्आमर्दयन् निघ्नन्मारयन् विद्रावयन्पलाययन् क्षिपन्प्रेरयन् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अभावभावेमारणेरक्षणेच ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

इदंघोरमिदंचित्रमिदंरौद्रमितिप्रभो ॥ तत्रयुद्धान्यदृश्यंतप्रततानिवहूनिच ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिसंशप्तकवधपर्वणिद्वंद्वयुद्धेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच तेष्वेवंसन्निवृत्तपुप्रत्युघातेपुभागशः ॥ कथंयुयुधिरेपार्थामामकाश्चतरस्विनः ॥ १ ॥ किमर्जुनश्चाप्य करोत्संशप्तकवलंप्रति ॥ संशप्तकावापार्थस्यकिमकुर्वतसंजय ॥ २ ॥ संजयउवाच तथातेपुनिवृत्तपुप्रत्युघातेपुभागशः ॥ स्वयमभ्यद्रवद्भीमंनागा नीकेनतेसुतः ॥ ३ ॥ सनागइवनागेनगोवृपेणेवगोवृपः ॥ समाहूतःस्वयंराज्ञानागानीकमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ सयुद्धकुशलःपार्थोवाहुवीर्येणचान्वितः ॥ अभि नत्कुंजरानीकमचिरैवमारिप ॥ ५ ॥ तेगजागिरिसंकाशाःक्षरंतःसर्वतोमदं ॥ भीमसेनस्यनाराचैर्विमुखाविमदीकृताः ॥ ६ ॥ विधमेदभ्रजालानियथावां युःसमुद्धतः ॥ व्यधमत्तान्यनीकानितयैवपवनात्मजः ॥ ७ ॥ सतेपुविस्तजन्वाणान्भीमोनागेष्वशोभत ॥ भुवनेष्विवसर्वेपुगभस्तीनुदितोरविः ॥ ८ ॥ तेभी मवाणाभिहताःसंस्यूताविवभुर्गजाः ॥ गभस्तिभिरिवार्कस्यव्योम्निनानावलाहकाः ॥ ९ ॥ तथागजानांकदनंकुर्वाणमनिलात्मजं ॥ क्रुद्धोदुर्योधनोभ्येत्यप्र त्यविध्यच्छित्तैःशरैः ॥ १० ॥ ततःक्षणेनक्षितिपक्षतजप्रतिमेक्षणः ॥ क्षयंनिनीपुर्निशितैर्भीमोविष्याधपत्रिभिः ॥ ११ ॥ सशराचितसर्वाङ्गःक्रुद्धोविष्याध पांडवं ॥ नाराचैरर्करश्म्याभैर्भीमसेनंस्मयन्निव ॥ १२ ॥ तस्यनागंमणिमयंरत्नचित्रध्वजेस्थितं ॥ भल्लाभ्यांकार्मुकंचैवक्षिप्रंचिच्छेदपांडवः ॥ १३ ॥ दुर्यो धनंपीड्यमानंदृष्ट्वाभीमेनमारिप ॥ चुक्षोभयिपुरभ्यागादंगोमातंगमास्थितः ॥ १४ ॥ तमापतंतंनागेंद्रमंबुदप्रतिमस्वनं ॥ कुंभांतरेभीमसेनोनाराचैरार्दयद् शं ॥ १५ ॥ तस्यकायंविनिर्भिद्यन्यमज्जद्धरणीतले ॥ ततःपपातद्विरदोवज्राहतइवाचलः ॥ १६ ॥ तस्यावर्जितनागस्यम्लेच्छस्याधःपतिप्यतः ॥ गिरश्चिच्छे दभल्लेनक्षिप्रकारीवृकोदरः ॥ १७ ॥ तस्मिन्निपतितेर्वीरेसंप्राद्रवतसाचमूः ॥ संभ्रांताश्चद्विपरथापदार्तानवमृद्गती ॥ १८ ॥ तेष्वनीकेपुभग्रेपुविद्रवत्सुसमंत तः ॥ प्राग्ज्योतिपस्ततोभीमंकुंजरेणसमाद्रवत् ॥ १९ ॥ येननागेनमघवानजयद्वैत्यदानवान् ॥ तदन्वयेननागेनभीमसेनमुपाद्रवत् ॥ २० ॥ सनागप्रवरो भीमंसहसासमुपाद्रवत् ॥ चरणाभ्यामथोद्वाभ्यांसंहतेनकरेणच ॥ २१ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ आवर्जितःपतनप्रवणोनागोयस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ संहतेनसंकुचिनेन ॥ २१ ॥

म.भा.टी.

॥२६॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तिर्यग्यातेन पार्श्वतो गामिना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ व्यवच्छिद्य विध्वा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
व्यावृत्तनयनः क्रुद्धः प्रमथन्न विपांडवं ॥ वृकोदरं रथं साश्वमविशेषमचूर्णयत् ॥ २२ ॥ पद्भ्यां भीमोऽप्यथो धावंस्तस्य गात्रेष्वलीयत ॥ जानन्नं जलिकावेधं ना
पाक्रामत पांडवः ॥ २३ ॥ गात्राभ्यंतरगोभूत्वा करेणा ताडयन्मुहुः ॥ लालयामास तं नागं वधाकांक्षिणमव्ययं ॥ २४ ॥ कुलालचक्रवन्नागस्तदातूर्णमथाभ्र
मत् ॥ नागायुतबलः श्रीमान्कालयानो वृकोदरं ॥ २५ ॥ भीमोऽपि निष्क्रम्य ततः सुप्रतीकाग्रतोऽभवत् ॥ भीमं करेणावनम्य जानुभ्यामभ्यताडयत् ॥ २६ ॥ ग्री
वायां वेष्टयित्वेनं स गजो हंतुमैहत ॥ करवेष्टं भीमसेनोऽभ्रमंदत्वा व्यमोचयत् ॥ २७ ॥ पुनर्गात्राणि नागस्य प्रविवेश वृकोदरः ॥ यावत्प्रतिगजायातं स्ववले प्रत्य
वैक्षत ॥ २८ ॥ भीमोऽपि नागगात्रेभ्यो विनिःसृत्या पयाज्जवान् ॥ ततः सर्वस्य सैन्यस्य नादः समभवन्महान् ॥ २९ ॥ अहोधिद्विहतो भीमः कुंजरेणेति मारिप ॥
तेन नागेन संव्रस्ता पांडवानां मनीषिणी ॥ ३० ॥ सहसाभ्यद्रव द्राजन्यत्र तस्थौ वृकोदरः ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा हतं मत्वा वृकोदरं ॥ ३१ ॥ भगदत्तं स पांचाल्यः स
र्वतः समवारयत् ॥ तं रथं रथिनां श्रेष्ठाः परिवार्य परंतपाः ॥ ३२ ॥ अवाकिरन् शरैस्तीक्ष्णैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ सविघातं पृथक्कानामं कुशेन समाहरन् ॥ ३३ ॥
गजेन पांडुपंचालान् व्यधमत्पर्वतेश्वरः ॥ तदद्भुतमपश्याम भगदत्तस्य संयुगे ॥ ३४ ॥ तथा वृद्धस्य चरितं कुंजरेण विशांपते ॥ तताराजादृशाणानां प्राग्ज्यो
तिपमुपाद्रवत् ॥ ३५ ॥ तिर्यग्यातेन नागेन समदना शुगामिना ॥ तयोर्युद्धं समभवन्नागयोर्भीमरूपयोः ॥ ३६ ॥ सपक्षयोः पर्वतयोर्यथा सद्गुमयोः पुरा ॥ प्रा
ग्ज्योतिपपतेर्नागः सन्निरुत्यापस्तृत्य च ॥ ३७ ॥ पार्श्वे दृशाणां धिपतेर्भित्वा नागमपातयत् ॥ तामरैः मूर्यरभ्या भैर्भगदत्तोऽथ सतभिः ॥ ३८ ॥ जघान द्विरदस्यं
तं शत्रुं प्रचलितासनं ॥ व्यवच्छिद्य तुराजानं भगदत्तं युधिष्ठिरः ॥ ३९ ॥ रथानां केन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥ सकुंजरस्थोरथिभिः शुशुभे सर्वतो वृतः ॥ ४० ॥
पर्वतवनमध्यस्थो ज्वलन्निव द्रुताशनः ॥ मंडलं सर्वतः श्लिष्टं रथिनामुग्रधन्विनां ॥ ४१ ॥ किरतां शरवर्षाणिसनागः पर्यवर्तत ॥ ततः प्राग्ज्योतिपो राजा परिगृ
ह्य महागजं ॥ ४२ ॥ प्रेषयामास सहसा युयुधानरथं प्रति ॥ शिनेः पौत्रस्य तुरथं परिगृह्य महाद्विपः ॥ ४३ ॥ अभिचिक्षेप वेगेन युयुधानस्त्वपाक्रमत् ॥ बृहतः
सैधवानश्चान्समुत्थाप्याथ सारथिः ॥ ४४ ॥ तस्योसात्यकिमासाद्य संप्लुतस्तं रथं प्रति ॥ स तु लब्ध्वांतरं नागस्त्वरितोरथमंडलात् ॥ ४५ ॥ निश्चक्राम ततः सर्वा
न्यरिचिक्षेप पार्थिवान् ॥ तत्त्वाशु गतिना तेन त्रास्यमानानरर्पभाः ॥ ४६ ॥

पर्यवर्तत भ्रांतवान् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ समुत्थाप्य स्थिरीकृत्य ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

द्रोणपर्व

७

॥२६॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सुपर्वाशोभनांगसंधिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ वियदाकाशंघांस्वर्गं
तमेकंद्विरदंसंस्थेमेनिरेशतशोद्विपान् ॥ तेगजस्थेनकाल्यंतेभगदत्तेनपांडवाः ॥ ४७ ॥ ऐरावतस्थेनयथादेवराजेनदानवाः ॥ तेषांप्रद्रवतांभीमःपंचालानामि
तस्ततः ॥ ४८ ॥ गजवाजिरुतःशब्दःसुमहान्समजायत ॥ भगदत्तेनसमरेकाल्यमानेपुपांडुषु ॥ ४९ ॥ प्राग्ज्योतिषमभिक्रुद्धःपुनर्भीमःसमभ्ययात् ॥ तस्या
भिद्रवतोवाहान्स्तमुक्तेनवारिणा ॥ ५० ॥ सिक्काव्यत्रासयन्नागस्तेपार्थमहरंस्ततः ॥ ततस्तमभ्ययात्तूर्णरुचिपर्वाकृतीसुतः ॥ ५१ ॥ समग्रच्छरवर्षेणरथ
स्थोतकसन्निभः ॥ ततःसरुचिपर्वाणंशरेणानतपर्वणा ॥ ५२ ॥ सुपर्वापर्वतपतिर्नित्येवैवस्वतक्षयं ॥ तस्मिन्निपतितेवीरेसौभद्रोद्रौपदीसुतः ॥ ५३ ॥ चेकि
तानोदृष्टकेतुर्युयुत्सुश्चार्दयन्द्विपं ॥ तएनंशरधाराभिधाराभिरिवतोयदाः ॥ ५४ ॥ सिपिचुर्भैरवान्नादान्विनदंतोजिघांसवः ॥ ततःपाण्यंकुशांगुष्ठैःरुतिना
चोदितोद्विपः ॥ ५५ ॥ प्रसारितंकरःप्रायास्तव्यकर्णेक्षणोद्रुतं ॥ सोधिष्ठायपदावाहान्युयुत्सोःसूतमारुजत् ॥ ५६ ॥ युयुत्सुस्तुरथाद्राजन्नपाक्रामत्त्वरांन्वि
तः ॥ ततःपांडवयोधास्तेनागराजंशरैर्द्रुतं ॥ ५७ ॥ सिपिचुर्भैरवान्नादान्विनदंतोजिघांसवः ॥ पुत्रस्तुतवसंभ्रांतःसौभद्रस्यापुतोरथं ॥ ५८ ॥ सकुंजरस्थोवि
सृजन्निपूनरिपुपार्थिवः ॥ बभौरश्मीनिवादित्योभुवनेषुसमुत्सृजन् ॥ ५९ ॥ तमार्जुनिर्द्वादशभिर्युयुत्सुर्दशभिःशरैः ॥ त्रिभिस्त्रिभिर्द्रौपदेयादृष्टकेतुश्चविव्य
धुः ॥ ६० ॥ सोऽनियत्तापितैर्वाणैराचितोद्विरदोवभौ ॥ संस्यूतइवसूर्यस्यरश्मिभिर्जलदोमहान् ॥ ६१ ॥ नियंतुःशिल्पयत्नाभ्यांप्रेरितोरिशरार्दितः ॥ परिचि
क्षेपतान्नागःसरिपून्सव्यदक्षिणं ॥ ६२ ॥ गोपालइवदंडेनयथापशुगणान्वने ॥ आवेष्टयततांसेनांभगदत्तस्तथामुहुः ॥ ६३ ॥ क्षिप्रंस्थेनाभिपन्नानांवायसा
नामिवस्वनः ॥ बभूवपांडवेयानांभृशंविद्रवतांस्वनः ॥ ६४ ॥ सनागराजःप्रवरांकुशाहतःपुरासपक्षोद्विवरोयथानृप ॥ भयंतदारिपुपुसमादधद्रृशंवणिग्ज
नानांक्षुभितोयथार्णवः ॥ ६५ ॥ ततोर्ध्वनिर्द्विरदरथाश्वपार्थिवैर्भयाद्रवद्विर्जनितोतिर्भैरवः ॥ क्षितिर्वियत्घांविदिशोदिशस्तथासमावृणोत्पार्थिवसंयुगेत
तः ॥ ६६ ॥ सतेननागप्रवरेणपार्थिवोभृशंजगाहेद्विपतामनीकिनीं ॥ पुरासुगुप्तांविबुधैरिवाहवेविरोचनोदेववरूथिनीमिव ॥ ६७ ॥ भृशंववौज्वलनसखो
वियद्रजःसमावृणोन्मुहुरपिचैवसैनिकान् ॥ तमेकनागंगणशोयथागजान्समंततोद्रुतमथमेनिरेजनाः ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणप०संशप्तकवध
प०भगदत्तयुद्धेपट्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥

यदिति ॥ १ ॥ विकुर्वाणिविविधाः क्रियाः कुर्वाणे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अप्रतिगज इतिच्छेदः ॥ ५ ॥ सहः सोढा पचाद्यच् ॥ ६ ॥ ७ ॥ विस्मितं हृद्वाहंकारं ॥ ८ ॥ ९ ॥ समारोहं संवतवतः ॥ १० ॥ ११ ॥
 संजय उवाच यन्मां पार्थस्य संग्रामे कर्माणि परिपृच्छसि ॥ तच्छृणुष्व महाबाहो पार्थो यदकरोद्रणे ॥ १ ॥ रजोदध्वासमुद्रतं श्रुत्वा च गजनिःस्वनं ॥ भगदत्ते
 विकुर्वाणैकैतेयः कृष्णमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन ॥ त्वरमाणो भिनिष्क्रान्तो ध्रुवं तस्यैपनिःस्वनः ॥ ३ ॥ इंद्रादनवरः संख्ये गजया
 नविशारदः ॥ प्रथमो गजयोधानां पृथिव्यामिति मेमतिः ॥ ४ ॥ स चापि द्विरदश्रेष्ठः सदाऽप्रतिगजो युधि ॥ सर्वशस्त्रातिगः संख्ये कृतकर्मा जितकृमः ॥ ५ ॥
 सहः शस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ ॥ स पाण्डव वलं सर्वमधैको नाशयिष्यति ॥ ६ ॥ न चावाभ्यामृतेन्योस्ति शक्तस्तं प्रतिवाधितुं ॥ त्वरमाणस्ततो याहिय
 तः प्राग्ज्योतिपाधिपः ॥ ७ ॥ दृप्तं संख्ये द्विपवलाद्वयसाचापि विस्मितं ॥ अथैनं प्रेषयिष्यामि बलहंतुः प्रियातिथिं ॥ ८ ॥ वचनादथ कृष्णस्तु प्रययौ स व्यसाचिनः ॥
 दीर्यते भगदत्तेन यत्र पाण्डववाहिनी ॥ ९ ॥ तं प्रयातंततः पश्चादाद्वयंतो महारथाः ॥ संशतकाः समारोहन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ १० ॥ दशैव तु सहस्राणि त्रिग
 र्तानां महारथाः ॥ चत्वारिच सहस्राणि वासुदेवस्य चानुगाः ॥ ११ ॥ दीर्यमाणां च मूढं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष ॥ आहूय मानस्य च तैरभवद्द्वयं द्विधा ॥ १२ ॥ किं
 नु श्रेयस्क रंकर्म भवेदद्येति चिंतयन् ॥ इह वा विनिवर्त्तयंगच्छेयं वा युधिष्ठिरं ॥ १३ ॥ तस्य बुद्ध्या विचार्यैव मर्जुनस्य कुरुहृद्वा ॥ अभवद्भूयसी बुद्धिः संशतकवधे स्थि
 रा ॥ १४ ॥ स सन्निवृत्तः सहसा कपिप्रवरकेतनः ॥ एको रथसहस्राणि निहंतुं वासवीरणे ॥ १५ ॥ साहिदुर्योधनस्यासीन्मतिः कर्णस्य चोभयोः ॥ अर्जुनस्य व
 धोपाये तेन द्वैधमकल्पयत् ॥ १६ ॥ स तु दोलायमानो भूद्वैधीभावेन पाण्डवः ॥ वधेन तु न राय्याणामकरोत्तामृपातदा ॥ १७ ॥ ततः शतसहस्राणि शराणां नतप
 र्वणां ॥ अस्तजन्मर्जुने राजन्संशतकमहारथाः ॥ १८ ॥ नैव कुंती सुतः पार्थो नैव कृष्णो जनार्दनः ॥ न ह्यानरथो राजन्मृशं ते स्मशरैश्चिताः ॥ १९ ॥ तदामोहमं
 नु प्राप्तः सिध्दिदेहि जनार्दनः ॥ ततस्तान्प्रायशः पार्थो ब्रह्मास्त्रेण निजघ्निवान् ॥ २० ॥ शतशः पाणयश्छिन्नाः संपुज्या तलकामुकाः ॥ केतवो वाजिनः सूतारथि
 नश्चापतन्क्षितौ ॥ २१ ॥ द्रुमाचलाग्रां बुधरैः समकायाः सुकल्पिताः ॥ हतारोहाः क्षितौ पतुर्द्विपाः पार्थशराहताः ॥ २२ ॥ विप्रविद्धकुथानागाश्छिन्नभांडाः प
 रासवः ॥ सारोहास्तुरणेपेतुर्मथिता मार्गणैर्भृशं ॥ २३ ॥ सर्पिः प्रासासिनखराः समुद्ररपरश्वधाः ॥ विच्छिन्नावाहवः पेतुर्नृणां भल्लैः किरीटिना ॥ २४ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥ ॥ ७॥ यियासतइति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥ भूरिवर्षमितिवासवविशेषणं ॥११॥

वालादित्यांबुजेंदूनांतुल्यरूपाणिमारिष ॥ संच्छिन्नान्यर्जुनशरैः शिरांस्युर्व्याप्रवेदिरे ॥ २५ ॥ जज्वालालंकृतासेनापत्रिभिः प्राणिभोजनैः ॥ नानारूपैस्तदाऽ
मित्रान्क्रुद्धेनिघ्नतिफाल्गुने ॥ २६ ॥ क्षोभयंतंतदासेनांदिरदंनलिनीमिव ॥ धनंजयंभूतगणाः साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ २७ ॥ दृष्ट्वातत्कर्मपार्थस्यवासवस्ये
वमाधवः ॥ विस्मयं परमंगत्वा प्रांजलिस्तमुवाचह ॥ २८ ॥ कर्मैतत्पार्थशक्रेणयमेनधनदेनच ॥ दुष्करंसमरेयत्तेरुतमद्येतिमेमतिः ॥ २९ ॥ युगपच्चै
वसंग्रामेशतशोयसहस्रशः ॥ पतिताएवमेदृष्टाः संशप्तकमहारथाः ॥ ३० ॥ संशप्तकांस्ततोहत्वाभूयिष्ठायेव्यवस्थिताः ॥ भगदत्ताययाहीतिरुष्णंपार्थोभ्यनो
दयत् ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिसंशप्तकवधपर्वणिसंशप्तकवधेसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच
यियासतस्ततःरुष्णःपार्थस्याश्वान्मनोजवान् ॥ संप्रैषीद्धेमसंछिन्नान्द्रोणानीकायसत्वरन् ॥ १ ॥ तंप्रयातंकुरुश्रेष्ठंस्वान्भ्रातृद्वौणतापितान् ॥ सुशर्माभ्रा
तृभिःसार्धंयुद्धार्थीपृष्ठतोऽन्वयात् ॥ २ ॥ ततःश्वेतहयःरुष्णमब्रवीदजितंजयः ॥ एषमांभ्रातृभिःसार्धंसुशर्माद्वयतेऽच्युत ॥ ३ ॥ दीर्यतेचोत्तरेणैवतत्सैन्यंम
धुसूदन ॥ द्वैधीभूतंमनोमेऽघकृतंसंशप्तकैरिदं ॥ ४ ॥ किनुसंशप्तकान्हन्मिस्वान् रक्षाम्यहितादिं तान् ॥ इतिमेत्वंमतंवेत्सितत्रकिंसुकृतंभवेत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तुदा
शार्हःस्यंदनंप्रत्यवर्त्तयत् ॥ येनत्रिगर्त्ताधिपतिःपांडवंसमुपाह्वयत् ॥ ६ ॥ ततोऽर्जुनःसुशर्माणंविध्वासप्तभिराशुगैः ॥ ध्वजंधनुश्चास्यतथाक्षुराभ्यांसमकृत
त ॥ ७ ॥ त्रिगर्त्ताधिपतेश्चापिभ्रातरंपद्भिराशुगैः ॥ साश्वंससूतंत्वरितःपार्थःप्रैषीधमक्षयं ॥ ८ ॥ ततोभुजगसंकाशांसुशर्माशक्तिमायसीं ॥ चिक्षेपार्जुनमा
दिश्यवासुदेवायतोमरं ॥ ९ ॥ शक्तिंत्रिभिःशरैश्छित्वातोमरंत्रिभिरर्जुनः ॥ सुशर्माणंशरव्रातैर्मोहयित्वान्यवर्त्तयत् ॥ १० ॥ तंवासवमिवायातंभूरिवर्षश
रौघिणं ॥ राजंस्तावकसैन्यानांनोग्रं कश्चिदवारयत् ॥ ११ ॥ ततोधनंजयोवाणैःसर्वानेवमहारथान् ॥ आयाद्विनिघ्नन्कौरव्यान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ १२ ॥ त
स्यवेगमसत्स्यंतंकुंतीपुत्रस्यधीमतः ॥ नाशक्रुवंस्तेसंसोढुंस्पर्शमग्रेरिवप्रजाः ॥ १३ ॥ संवेष्टयन्ननीकानिशरवर्षेणपांडवः ॥ सुपर्णपातवद्राजन्नायात्प्राग्ज्यो
तिपंप्रति ॥ १४ ॥ यत्तदानामयज्जिष्णुर्भरतानामपापिनां ॥ धनुःक्षेमकरंसंख्येद्विषतामश्रुवर्धनं ॥ १५ ॥ तदेवतवपुत्रस्यराजन्दुर्धूतदेविनः ॥ कृतेक्षत्रवि
नाशायधनुरायच्छदर्जुनः ॥ १६ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आयच्छद्गृहीतवान् यदेवार्जुनस्यधनुर्भरतानांक्षेमकरमासीत्तदेवत्वपुत्रनिमित्तंक्षत्रक्षयकरमभवदितिवाक्यार्थः ॥ १६ ॥

म.भा.टी.

॥२८॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥
तथाविद्वोभ्यमाणासापार्थेनतववाहिनी॥ व्यशीर्यतमहाराजनौरिवासाद्यपर्वतं॥ १७ ॥ ततोदशसहस्राणिन्यवर्त्ततधनुष्मतां॥ मतिरुत्वारणेकूरांवीराज
यपराजये॥ १८ ॥ व्यपेतहृदयत्रासाआवब्रुस्तंमहारथाः॥ आच्छत्पार्थोगुरुभारंसर्वभारसहोयुधि॥ १९ ॥ यथानलवनंकुद्दःप्रभिन्नःषष्टिहायनः॥ मृद्री
यात्तद्वदायस्तःपार्थोमृद्राच्चमृतव॥ २० ॥ तस्मिन्मथितेसैन्येभगदत्तो नराधिपः॥ तेननागेनसहसाधनंजयमुपाद्रवत्॥ २१ ॥ तंरथेननरव्याघ्रःप्रत्यगृह्णा
द्धनंजयः॥ ससन्निपातस्तुमुलोबभूवरथनागयोः॥ २२ ॥ कल्पिताभ्यांयथाशास्त्रंरथेनचगजेनच॥ संग्रामेचेरतुर्वीरौभगदत्तधनंजयौ॥ २३ ॥ ततोजीमूत
संकाशान्नागादिद्रवप्रभुः॥ अभ्यवर्षच्छरौघेणभगदत्तो धनंजयं॥ २४ ॥ सचापिशरवर्षतंशरवर्षेणवासविः॥ अप्राप्तमेवचिच्छेदभगदत्तस्यवीर्यवान्॥
॥ २५ ॥ ततःप्राग्ज्योतिषोराजाशरवर्षनिवारयत्॥ शरैर्जघ्नेमहाबाहुंपार्थंरुष्णंचमारिष॥ २६ ॥ ततस्तुशरजालेनमहताभ्यवकीर्यतौ॥ चोदयामासतंनागं
वधायाच्युतपार्थयोः॥ २७ ॥ तमापतंतंद्विरदंष्ट्रवाक्रुद्धमिवांतकं॥ चक्रेऽपसव्यंत्वरितःस्यंदनेनजनार्दनः॥ २८ ॥ संग्राममपिनेयेषपरावृत्तंमहाद्विपं॥ सारो
हंमृत्युसात्कृतुंस्मरन्धर्मधनंजयः॥ २९ ॥ सतुनागोद्विपरथान्द्वयांश्चामृद्यमारिष॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकायततःक्रुद्धो धनंजयः॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणिसंशप्तकवधपर्वणिभगदत्तयुद्धेअष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥
तस्यपांडवः॥ प्राग्ज्योतिषोवापार्थस्यतन्मेशंसयथातथं॥ १ ॥ संजयउवाच प्राग्ज्योतिषेणसंसक्ताबुभौदाशार्हपांडवौ॥ मृत्युदंष्ट्रांतिकंप्राप्तौसर्वभू
तानिमेनिरे॥ २ ॥ तथातुशरवर्षाणिपातयत्यनिशंप्रभो॥ गजस्कंधान्महाराजरुष्णयोःस्यंदनस्थयोः॥ ३ ॥ अथकार्णायसैर्वाणैःपूर्णकार्मुकनिःसृतैः॥
अविध्यद्देवकीपुत्रंहेमपुंखैःशिलाशितैः॥ ४ ॥ अग्निस्पर्शसमाकीर्णाभगत्तेनचोदिताः॥ निर्भिद्यद्देवकीपुत्रंक्षितिजम्मुःसुवाससः॥ ५ ॥ तस्यपार्थो धनुश्छि
त्वापरिवारंनिहत्यच॥ लालयन्निवराजानंभगदत्तमयोधयत्॥ ६ ॥ सोर्करश्मिनिभांस्तीक्ष्णांस्तोमरान्वैचतुर्दश॥ अप्रेषयत्सव्यसाचीद्विधैकैकमथाच्छि
नत्॥ ७ ॥ ततोनागस्यतद्वर्मव्यधमत्पाकशासनिः॥ शरजालेनमहतातद्व्यशीर्यतभूतले॥ ८ ॥ शीर्णवर्मासतुगजःशरैःसुभ्रशमर्दितः॥ बभौधारानिपाताक्तो
व्यभ्रःपर्वतराडिव॥ ९ ॥

तथाक्रुद्धइति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

द्रोणपर्व

७

॥२८॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एकामूर्तिर्बेदरिकाश्रमेनारायणरूपा अपरापरमात्वरूपा
ततः प्राग्ज्योतिषः शक्तिहेमदंडामयस्मर्या ॥ व्यसृजद्वासुदेवाय द्विधा तामर्जुनोच्छिनत् ॥ १० ॥ ततश्छत्रं ध्वजं चैव छित्त्वा राज्ञोर्जुनः शरैः ॥ विव्याध दशभिस्तूर्ण
मुत्समयन्पर्वतेश्वरं ॥ ११ ॥ सोतिविद्धोर्जुनशरैः सुपुंखैः कंकपत्रिभिः ॥ भगदत्तस्ततः क्रुद्धः पांडवस्य जनाधिपः ॥ १२ ॥ व्यसृजत्तोमरान्मूर्ध्नि श्वेताश्वस्योन्ननाद
च ॥ तैर्जुनस्य समरे किरीटं परिवर्तितं ॥ १३ ॥ परिवृत्तं किरीटं तद्यमयन्नेव पांडवः ॥ सुदृष्टः क्रियतां लोक इति राजानमब्रवीत् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु संक्रुद्धः शरव
र्षेण पांडवं ॥ अभ्यवर्षत्स गोविंदं धनुरादाय भास्वरं ॥ १५ ॥ तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा तूणीरान्सन्निहत्य च ॥ त्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ १६ ॥ विद्ध
स्ततोऽतिव्यथितो वैष्णवास्त्रमुदीरयन् ॥ अभिमन्यां कुशं क्रुद्धो व्यसृजत्पांडवोरसि ॥ १७ ॥ विस्फुटं भगदत्तेन तदस्त्रं सर्वघातिवै ॥ उरसा प्रतिजग्राह पार्थ संच्छा
द्य केशवः ॥ १८ ॥ वैजयंत्यभवन्मालातदस्त्रं केशवोरसि ॥ पद्मकोशविचित्रा व्यासर्वत्र कुसुमोत्कटा ॥ १९ ॥ ज्वलनार्के दुवर्णाभापावको ज्वलपल्लवा ॥ तयाप
द्यपलाशिन्या वातकंपितपत्रया ॥ २० ॥ शुश्रुभेभ्यधिकं शौरिरितसीपुष्पसन्निभः ॥ ततोर्जुनः क्लृप्तमनाः केशवं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ अयुध्यमानस्तुरगान्संयं
तास्मीति चानघ ॥ इत्युक्त्वा पुंडरीकाक्षप्रतिज्ञां स्वां नरक्षसि ॥ २२ ॥ यद्यहं व्यसनी वास्यामशक्तो वा निवारणे ॥ ततस्त्वयैव कार्यं स्यान्न तत्कार्यं मयि स्थिते ॥
॥ २३ ॥ सवाणः सधनुश्चाहं सुरासुरमानुषान् ॥ शक्तो लोकानि मान्जेतुं तच्चापि विदितं तव ॥ २४ ॥ ततोर्जुनं वासुदेवः प्रत्युवाचार्थवद्भवः ॥ शृणु गुह्यमिदं
पार्थ पुरा वृत्तं यथानघ ॥ २५ ॥ चतुर्मूर्तिरहं शश्वल्लोकत्राणार्थमुद्यतः ॥ आत्मानं प्रविभज्ये हलोकानां हितमादधे ॥ २६ ॥ एकामूर्तिस्तपश्चर्यां कुरुते मे भुवि
स्थिता ॥ अपरापश्यति जगत्कुर्वाणं साध्वसाधुनी ॥ २७ ॥ अपराकुरुते कर्म मानुषं लोकमाश्रिता ॥ शेते चतुर्थी त्विपरा निद्रां वर्षसहस्रिकीं ॥ २८ ॥ यासौ वर्षस
हस्रांते मूर्तिरुत्तिष्ठते मम ॥ वराहं भ्योवरान् श्रेष्ठांस्तस्मिन्काले ददाति सा ॥ २९ ॥ तंतुं कालमनुप्राप्तं विदित्वा पृथिवीतदा ॥ अया च तवरं यन्मां नरकार्थाय तच्छृणु
॥ ३० ॥ देवानां दानवानां च अवध्यस्तनयोस्तु मे ॥ उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे त्वं दातुमर्हसि ॥ ३१ ॥ एवं वरमहं श्रुत्वा जगत्यास्तनयेतदा ॥ अमोघमस्त्रं प्रायच्छं
वैष्णवं परमं पुरा ॥ ३२ ॥ अवोचं चैतदस्त्रं वै त्वं त्यमोघं भवतु क्षमे ॥ नरकस्याभिरक्षार्थं नैनं कश्चिद्विधियति ॥ ३३ ॥

॥ २७ ॥ अपराक्षेत्रज्ञरूपा अपराजलशायिनी ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ व्यपनामितं स्वार्थेणिच् व्यपनीतमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ योपिताभागुरिमतेटाप् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां
 अनेनास्त्रेणतेगुप्तःसुतःपरवलार्दनः ॥ भविष्यतिदुराधर्षःसर्वलोकेषुसर्वदा ॥ ३४ ॥ तथेत्युक्त्वागतादेवीकृतकामामनस्विनी ॥ सचाप्यासीदुराधर्षोनरकःशत्रु
 तापनः ॥ ३५ ॥ तस्मात्प्राग्ज्योतिषंप्राप्तं तदस्त्रं पार्थमामकं ॥ नास्यावध्योस्तिलोकेषुसैन्द्ररुद्रेषुमारिष ॥ ३६ ॥ तन्मयात्वत्कृतेचैतदन्यथाव्यपनामितं ॥ विमुक्तं प
 रमास्त्रेणजहिपार्थमहासुरं ॥ ३७ ॥ वैरिणंजहिदुर्धर्षंभगदत्तंसुरद्विषं ॥ यथाहंजघ्निवान्पूर्वहितार्थंनरकंतथा ॥ ३८ ॥ एवमुक्तस्तदापार्थःकेशवेनमहात्मना ॥
 भगदत्तंशिनैर्वाणैःसहसासमवाकिरन् ॥ ३९ ॥ ततःपार्थोमहाबाहुरसंभ्रांतोमहामनाः ॥ कुंभयोरंतरेनागंनाराचेनसमार्पयत् ॥ ४० ॥ ससमासाद्यतंनागंवा
 णोवज्रद्ववाचलं ॥ अभ्यगात्सहपुंखेनवल्मीकमिवपन्नगः ॥ ४१ ॥ सकरोभगदत्तेनप्रेर्यमाणोमुहुर्मुहुः ॥ नकरोतिवचस्तस्यदरिद्रस्येवयोपिता ॥ ४२ ॥ सतु
 विष्टभ्यगात्राणिदंताभ्यामवनिनयौ ॥ नदन्नार्त्तस्वनंप्राणानुत्ससर्जमहाद्विषः ॥ ४३ ॥ ततोगांडीवधन्वानमभ्यभाषतकेशवः ॥ अयंमहत्तरःपार्थपलितेन
 समावृतः ॥ ४४ ॥ वलीसंछन्ननयनःशूरःपरमदुर्जयः ॥ अक्ष्णोरुन्मीलनार्थायवद्वपटोत्थसौनृपः ॥ ४५ ॥ देववाक्यात्प्रचिच्छेदशरेणभृशमर्जुनः ॥
 छिन्नमात्रेशुकेतस्मिन्नरुद्धनेत्रोवभूवसः ॥ ४६ ॥ तमोमयंजगन्मेनेभगदत्तःप्रतापवान् ॥ ततश्चंद्रार्धविंवेनवाणेननतपर्वणा ॥ ४७ ॥ विभेदद्वयंराज्ञोभग
 दत्तस्यपांडवः ॥ सभिन्नद्वयोराजाभगदत्तःकिरीटिना ॥ ४८ ॥ शरासनंशरांश्चैवगतासुःप्रमुमोचह ॥ शिरसस्तस्यविभ्रष्टंपपातचवरांश्चुकं ॥ नालताडन
 विभ्रष्टंपलाशंनलिनादिव ॥ ४९ ॥ सहेममालीतपनीयभांडात्पपातनागाद्रिरसन्निकाशात् ॥ सुपुष्पितोमारुतवेगरुग्णोमहीधराग्रादिवकर्णिकारः ॥ ५० ॥
 निहत्यतंनरपतिमिंद्रविक्रमंसखायमिंद्रस्यतदैंद्रिराहवे ॥ ततोपरांस्तवजयकांक्षिणोनरान्यभंजवायुर्वलवान्द्रुमानिव ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणप
 र्वणिसंशप्तकवधपर्वणिभगदत्तवधेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच प्रियमिंद्रस्यसततंसखायममि
 तौजसं ॥ हत्वाप्राग्ज्योतिषंपार्थःप्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ १ ॥ ततोगांधारराजस्यसुतौपरपुरंजयौ ॥ अर्दतामर्जुनंसंस्थेभ्रातरौवृषकाचलौ ॥ २ ॥ तौसमेत्यार्जुनं
 वीरौपुरःपश्चाच्चधन्विनौ ॥ अविध्येतांमहावेगैर्निशितैराशुगैर्भृशं ॥ ३ ॥ वृषकस्यहयान्सूतंधनुश्छत्रंरथंध्वजं ॥ तिलशोव्यधमत्पार्थःसौबलस्यशितैःशरैः ॥
 ॥ ४ ॥ ततोर्जुनःशरव्रातैर्नानाप्रहरणैरपि ॥ गांधारानाकुलांश्चक्रेसौबलप्रमुखान्पुनः ॥ ५ ॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७३ ॥ प्रियमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वर्षशब्दोयमनुवचनः निदाघर्तुसंबन्धिनावित्यर्थः घर्मांशुभिस्तीक्ष्णकिरणैः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कंपनायध्यः क्षुराःक्षुराकृतिफलकाः क्षुरप्रा
ततःपंचशतान्वीरान्गांधारानुघतायुधान् ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकायक्रुद्धोबाणैर्धनंजयः ॥ ६ ॥ हताश्वान्तरथात्तूर्णमवतीर्यमहाभुजः ॥ आरुरोहरथंभ्रातुरन्य
च्चधनुराददे ॥ ७ ॥ तावेकरथमारुढौभ्रातरौवृषकाचलौ ॥ शरवर्षेणवीभत्सुमविध्येतामुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥ स्यालौतवमहात्मानौराजानौवृषकाचलौ ॥ भृशंविज
घ्नतुःपार्थमिंद्रं वृत्रबलाविव ॥ ९ ॥ लब्धलक्षौतुगांधारावहतांपांडवंपुनः ॥ निदाघवार्षिकौमासौलोकंघर्मांशुभिर्यथा ॥ १० ॥ तौरथस्थौनरव्याघ्रौराजानौ
वृषकाचलौ ॥ संश्लिष्टांगौस्थितौराजनजघानैकेपुणार्जुनः ॥ ११ ॥ तौरथात्सिंहसंकाशौलोहिताक्षौमहाभुजौ ॥ राजन्संपेततुर्वीरौसोदयाविकलक्षणौ ॥ १२ ॥
तयोर्भूमिगतौदेहौरथाद्वंधुजनप्रियौ ॥ यशोदशदिशःपुण्यंगमयित्वाव्यवस्थितौ ॥ १३ ॥ दृष्ट्वाविनिहतौसंस्थेमातुलावपलायिनौ ॥ भृशंमुमुचुरश्रूणिपु
त्रास्तवविशांपते ॥ १४ ॥ निहतौभ्रातरौदृष्ट्वामायाशतविशारदः ॥ कृष्णौसंमोहयन्मायांविदधेशकुनिस्ततः ॥ १५ ॥ लघुढायोगुडाश्मानःशतद्वयश्चसशक्त
यः ॥ गदापरिघनिस्त्रिंशशूलमुद्गरपट्टिशाः ॥ १६ ॥ सकंपनर्ष्टिनखरामुसलानिपरश्वधाः ॥ क्षुराःक्षुरप्रनालीकावत्सदंतास्थिसंधयः ॥ १७ ॥ चक्राणिविशि
खाःप्रासाविविधान्यायुधानिच ॥ प्रपेतुःशतशोदिग्भ्यःप्रदिग्भ्यश्चार्जुनंप्रति ॥ १८ ॥ खरोष्ट्रमहिषाःसिंहाव्याघ्राःसुमरचित्रकाः ॥ ऋक्षाःशालावृकागृध्राः
कपयश्चसरोऽसृपाः ॥ १९ ॥ विविधानिचरक्षांसिस्तुधितान्यर्जुनंप्रति ॥ संक्रुद्धान्यभ्यधावंतविविधानिवयांसिच ॥ २० ॥ ततोदिव्यास्त्रविच्छूरःकुंतीपुत्रोध
नंजयः ॥ विस्तृजन्निपुजालानिसहसातान्यताडयत् ॥ २१ ॥ तेहन्यमानाःशूरेणप्रवरैःसायकैर्दृढैः ॥ विरुवंतोमहारावान्विनेशुःसर्वतोहताः ॥ २२ ॥ ततस्तमः
प्रादुरभूदर्जुनस्यरथंप्रति ॥ तस्माच्चतमसोवाचःकूराःपार्थमभर्त्सयन् ॥ २३ ॥ तत्तमोभैरवंघोरंभयकर्तृमहाहवे ॥ उत्तमास्त्रेणमहताज्यौतिषेणार्जुनोऽवधी
त् ॥ २४ ॥ हतेतस्मिन्जलौघास्तुप्रादुरासन्भयानकाः ॥ अंभसस्तस्यनाशार्थमादित्यास्त्रमथार्जुनः ॥ २५ ॥ प्रायुंक्तांभस्ततस्तेनप्रायशोस्त्रेणशोषितं ॥ एवं
बहुविधामायाःसौबलस्यकृताःकृताः ॥ २६ ॥ जघानास्त्रबलेनाशुप्रहसन्नर्जुनस्तदा ॥ तदाहतासुमायासुत्रस्तोऽर्जुनशराहतः ॥ २७ ॥

स्तूपमध्यफलकाः नालीकानलिकयाक्षेप्याः वत्सदंतागोपोतकदंताकारफलकाः अस्थिसंधयोऽस्थिमयफलकाः ॥ १७ ॥ विशिखाःफणित्राकारफलकाः ॥ १८ ॥ सुमरागवयाः चित्रकोव्याघ्रभेदः
शालावृकाःश्वानः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ एनं अर्जुनं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ शराभिस्तैर्बाणाभिहतैः आयोधशिरोरणांगनं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति द्रो
 अपायाज्जवनैरश्वैः शकुनिः प्राकृतो यथा ॥ ततोर्जुनोऽस्त्रविद्धैर्घ्न्यं दर्शयन्नात्मनोरिपु ॥ २८ ॥ अभ्यवर्षच्छरौ घेणकौरवाणामनीकिनीं ॥ साहन्यमाना पार्थ
 नतवपुत्रस्य वाहिनी ॥ २९ ॥ द्वैधीभूता महाराजगंगेवासाद्यपर्वतं ॥ द्रोणमेवान्वपद्यंत केचित्तत्र नरपभाः ॥ ३० ॥ केचिदुर्योधनं राजन्नर्थमानाकिरीटिना ॥
 नापश्याम ततस्त्वेन सैन्ये वैरजसावृतं ॥ ३१ ॥ गांडीवस्य च निर्घोषः श्रुतो दक्षिणतो मया ॥ शंखदुंदुभिर्निर्घोषं वादित्राणां च निःस्वनं ॥ ३२ ॥ गांडीवस्य तु नी
 र्घोषो व्यतिक्रम्यास्पृशद्विवं ॥ ततः पुनर्दक्षिणतः संग्रामश्चित्रयोधिनां ॥ ३३ ॥ सुयुद्धं चार्जुनस्यासीदहंतु द्रोणमन्विषां ॥ यौधिष्ठिराभ्यनीकानि प्रहरंतितत
 स्ततः ॥ ३४ ॥ नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां तव भारत ॥ अर्जुनोऽव्ययमत्काले दिवी वाभ्राणि मारुतः ॥ ३५ ॥ तं वासवमिवायातं भूरिवर्षशरौघिणं ॥ महे
 प्वासानरव्याघ्रानोग्रं केचिदवारयन् ॥ ३६ ॥ तेहन्यमानाः पार्थेन त्वदीया व्यथिता भृशं ॥ स्वानेव बहवो जघ्नुर्विद्रवंतस्ततस्ततः ॥ ३७ ॥ तेर्जुनेन शरामुक्ताः कंकप
 त्रास्तनुच्छिदः ॥ शलभा इव संपेतुः संवृण्वानादिशो दश ॥ ३८ ॥ तुरगं रथिनं नागं पदातिमपि मारिष ॥ विनिर्भिद्य क्षितिं जग्मुर्वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ३९ ॥
 न च द्वितीयं व्यसृजत्कुंजराश्वनरेपुसः ॥ पृथगेकशरारुणानिपेतुस्ते गतासवः ॥ ४० ॥ हतैर्मनुष्यैर्द्विरदैश्च सर्वतः शराभिस्तैश्च हयैर्निपातितैः ॥ तदाश्वगोमायु
 बलाभिनादितं विचित्रमायोधशिरोवभूवत ॥ ४१ ॥ पिता सुतं त्यजति सुहृदं सुहृत् तथैव पुत्रः पितरं शरातुरः ॥ स्वरक्षणे कृतमतयस्तदा जनास्यजंति वाहा
 नपि पार्थपीडिताः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधप० शकुनिपलायने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तेष्वनीकेषु भग्रे
 पुपांडुपुत्रेण संजय ॥ चलितानां द्रुतानां च कथमासीन् मनोहिवः ॥ १ ॥ अनीकानां प्रभग्नानामवस्थानमपश्यतां ॥ दुष्करं प्रतिसंधानं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २ ॥
 संजय उवाच ॥ तथापि तव पुत्रस्य प्रियकामा विशांपते ॥ यशः प्रवीरालोके पुरक्षंतो द्रोणमन्वयुः ॥ ३ ॥ समुद्यते पुत्रास्ते पुंसं प्राप्ते च युधिष्ठिरे ॥ अकुर्वन् नार्थक
 र्माणि भैरवे सत्यभीतवत् ॥ ४ ॥ अंतरं भीमसेनस्य प्रापतन्ममि तौ जसः ॥ सात्यकेश्वैव वीरस्य धृष्टद्युम्नस्य वा विभो ॥ ५ ॥ द्रोणं द्रोणमिति कूराः पंचालाः समचो
 दयन् ॥ मा द्रोणमिति पुत्रास्ते कुरुन्सर्वानचोदयन् ॥ ६ ॥

णपर्वणि टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

तेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अंतरं छिद्रं प्रापतन्सुतवंतः ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ समासदन्त्यतिगतवंतः ॥ ९ ॥ १० ॥ न्यवर्ततभ्येभ्योनिवृत्ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

द्रोणं द्रोणमिति त्येकेमाद्रोणमिति चापरे ॥ कुरुणां पाण्डवानां च द्रोणघ्नूतमवर्त्तत ॥ ७ ॥ यं यं प्रमथते द्रोणः पंचालानां रथव्रजं ॥ तत्र तत्र तु पांचाल्यो धृष्टद्युम्नो भ्यव
र्त्तत ॥ ८ ॥ तथा भागविपर्यासैः संग्रामे भैरवे सति ॥ वीराः समासदन्वीरान् कुर्वन्तो भैरवं रवं ॥ ९ ॥ अकंपनीयाः शत्रूणां वभूवुस्तत्र पाण्डवाः ॥ अकंपयन्ननीका
निस्मरन्तः क्लेशमात्मनः ॥ १० ॥ ते त्वमर्षवशं प्राप्ताहीमन्तः सत्वचोदिताः ॥ त्यक्त्वा प्राणान् न्यवर्त्तन्तं द्रोणं महाहवे ॥ ११ ॥ अयसामिव संपातः शिलानामिव
चाभवत् ॥ दीव्यतां तु मुले युद्धे प्राणैरमिततेजसां ॥ १२ ॥ न तु स्मरन्ति संग्राममपि दृष्ट्वा स्तथाविधं ॥ दृष्टपूर्वं महाराज श्रुतपूर्वमथापि वा ॥ १३ ॥ प्राकंपते वपृथि
वीतस्मिन् वीरावसादने ॥ निवर्त्ततावलौघेन महता भारपीडिता ॥ १४ ॥ घूर्णन्तोऽपि बलौघस्य दिवं स्तब्ध्वेव निःस्वनः ॥ अजातशत्रोस्तस्मै न्यमाविवेश सुभैरवः
॥ १५ ॥ समासाद्य तु पाण्डूनामनीकानि सहस्रशः ॥ द्रोणेन चरता संख्ये प्रभग्नानि शितैः शरैः ॥ १६ ॥ तेषु प्रमथ्यमानेषु द्रोणेनाद्भुतकर्मणा ॥ पर्यवारयदासा
द्य द्रोणं सेनापतिः स्वयं ॥ १७ ॥ तदद्भुतमभूद्युद्धं द्रोणपांचालयोस्तथा ॥ नैव तस्योपमा काचिदिति मे निश्चितामतिः ॥ १८ ॥ ततो नीलोऽनलप्रख्यो ददाह कुरुवा
हिनीं ॥ शरस्फुलिंगश्चापार्चिर्दहन् कक्षमिवानलः ॥ १९ ॥ तं दहतमनीकानि द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ पूर्वाभिभाषी सुश्लक्ष्णं स्मयमानो भ्यभाषत ॥ २० ॥ नील
किं बहुभिर्दग्धैस्तव योधैः शरार्चिषा ॥ मयैकेन हियुध्यस्व क्रुद्धः प्रहरचाशु मां ॥ २१ ॥ तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेक्षणं ॥ व्याकोशपद्माभमुखो नीलो वि
व्याध सायकैः ॥ २२ ॥ तेनापि विद्धः सहस्राद्रौ निभलैः शितैस्त्रिभिः ॥ धनुर्ध्वजं च च्छत्रं च द्विपतः सन्यकृतत ॥ २३ ॥ सपुतः स्यंदनात्तस्मान् नीलश्वर्मवरासिभृ
त् ॥ द्रौणायनेः शिरः कायाद्धर्तुमैच्छत् पतत्रिवत् ॥ २४ ॥ तस्योन्नतां संसुन संशिरः कायात्सकुण्डलं ॥ भलेनापाहरद्रौणिः स्मयमान इवानघ ॥ २५ ॥ संपूर्णचंद्रा
भमुखः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ प्रांशुरुत्पलपत्राभो निहतो न्यपतद्भुवि ॥ २६ ॥ ततः प्रविव्यथे सेनापाण्डवीभृशमाकुला ॥ आचार्यपुत्रेण हते नीलेज्वलिततेजसि
॥ २७ ॥ अचिंतयंश्च ते सर्वे पाण्डवानां महारथाः ॥ कथं नो वासविस्त्रायाच्छत्रुभ्य इति मारिष ॥ २८ ॥ दक्षिणेन तु सेनायाः कुरुते कदनं वली ॥ संशप्तकावशेषस्य
नारायणबलस्य च ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि नीलवधे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच
प्रतिघातं तु सैन्यस्य नामृष्यतटकोदरः ॥ सोभ्याह न दुरूपपृथ्वाकर्णं च दशभिः शरैः ॥ १ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७३ ॥ प्रतिघातमिति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मृत्युसाधारणीकृतेमरणतुल्यावस्थांगमिते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कटुकस्यपरुषस्योदयोयत्र ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्यद्रोणःशितैर्वाणैस्तीक्ष्णधारैरजिह्वगैः ॥ जीवितांतमभिप्रेप्सुर्मर्मण्याशुजघानह ॥ २ ॥ आनंतर्यमभिप्रेप्सुःपट्टिशत्यासमार्पयत् ॥ कर्णोद्वादशभिर्वाणै
रश्वत्यामाचसमभिः ॥ ३ ॥ पट्टिर्दुर्योधनोराजाततएनमथाकिरत् ॥ भीमसेनोपितान्सर्वान्प्रत्यविध्यन्महाबलः ॥ ४ ॥ द्रोणंपंचाशतेपूणांकर्णचदशभिःशरैः ॥
दुर्योधनंद्वादशभिर्द्रौणिमष्टाभिराशुगैः ॥ ५ ॥ आरावंतुमुलंकुर्वन्नभ्यवर्त्तततान्रणे ॥ तस्मिन्संत्यजतिप्राणान्मृत्युसाधारणीकृते ॥ ६ ॥ अजातशत्रुस्तान्यो
धान्भीमंत्रातेत्यचोदयत् ॥ तेययुर्भीमसेनस्यसमीपममितौजसः ॥ ७ ॥ युयुधानप्रभृतयोमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ तेसमेत्यसुसंख्याःसहिताःपुरुषर्षभाः ॥ ८ ॥
महेष्वासवरैर्गुप्ताद्रोणानीकंविभित्सवः ॥ समापेनुर्महावीर्याभीमप्रभृतयोरथाः ॥ ९ ॥ तान्प्रत्यगृह्णादव्यग्रोद्रोणोपिरथिनावरः ॥ महारथानतिबलान्वीरान्स
मरयोधिनः ॥ १० ॥ बाह्यंमृत्युभयंकृत्वातावकान्पांडवाययुः ॥ सादिनःसादिनोभ्यघ्नंस्तथैवरथिनोरथान् ॥ ११ ॥ आसीच्छक्त्यसिसंपातोयुद्धमासीत्पर
श्वधैः ॥ प्ररुष्टमसियुद्धंचवभूवकटुकोदयं ॥ १२ ॥ कुंजराणांचसंपातेयुद्धमासीत्सुदारुणं ॥ अपतकुंजरादन्योहयादन्यस्त्ववाक्शिराः ॥ १३ ॥ नरोवाणवि
निभिन्नोरथादन्यश्चमारिप ॥ तत्रान्यस्यचसंमर्दपतितस्यविवर्मणः ॥ १४ ॥ शिरःप्रध्वंसयामासवक्षस्याक्रम्यकुंजरः ॥ अपरांश्चापरेऽमृद्वन्वारणाःपतितान्
रान् ॥ १५ ॥ विषाणैश्चावनिगत्वाव्यभिदनूरथिनोबहून् ॥ नरांश्चैकेचिदपरेविषाणालग्रसंश्रयैः ॥ १६ ॥ वभ्रमुःसमरेनागामृद्वंतःशतशोनरान् ॥ काष्णाय
सतनुत्राणान्नराश्वरथकुंजरान् ॥ १७ ॥ पतितान्योथयांचक्रुर्द्विपाःस्थूलनलानिव ॥ गृध्रपक्षाधिवासांसिशयनानिनराधिपाः ॥ १८ ॥ ह्रीमंतःकालसंपर्का
त्सुदुःखान्यनुशेते ॥ हंतिस्मात्रपितापुत्रंरथेनाभ्येत्यसंयुगे ॥ १९ ॥ पुत्रश्चपितरंमोहान्निर्मर्यादमवर्त्तत ॥ रथोभग्नोध्वजश्छिन्नश्छत्रमुर्व्यानिपातितं ॥
॥ २० ॥ युगार्द्धंछिन्नमादायप्रदुद्रावतथाहयः ॥ सासिर्बाहुनिपतितःशिरश्छिन्नंसकुंडलं ॥ २१ ॥ गजेनाक्षिप्यवलिनारथःसंचूर्णितःक्षितौ ॥ रथिनाताडि
तोनागोनाराचेनापताक्षितौ ॥ २२ ॥ सारोहश्चापतद्वाजीगजेनाभ्याहतोभृशं ॥ निर्मर्यादंमहद्युद्धमवर्त्ततसुदारुणं ॥ २३ ॥

अवनिगत्वाअजिहृत्य विषाणालग्रसंश्रयैःदंतलग्नैकदेशैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ गृध्रपक्षाधिवासांसिगृध्रपक्षास्तरणानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ समसज्जतघनतामगमत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अतीतःइषुपथःशरावकाशोयत्र ॥ २७ ॥ अद्वीपेनिराश्रये द्वीपमाश्रयं ॥ २८ ॥ आक्रोशत्आहूतवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ क्षरन्मदमितिशे
हातातहापुत्रसखेक्कासितिष्ठकथावसि ॥ प्रहराहरजत्येनंस्मितक्ष्वेडितगर्जितैः ॥ २४ ॥ इत्येवमुच्चरन्तिस्मश्रूयन्तेविविधागिरः ॥ नरस्याश्वस्यनागस्यसमस
ज्जतशोणितं ॥ २५ ॥ उपाशाम्यद्रजोभौमंभीरुन्कश्मलमाविशत् ॥ चक्रेणचक्रमासाद्यवीरोवीरस्यसंयुगे ॥ २६ ॥ अतीतेषुपथेकालेजहारगदयाशिरः ॥
आसीत्केशपरामर्शोमुष्टियुद्धंचदारुणं ॥ २७ ॥ नखैर्दतैश्चशूराणामद्वीपेद्वीपमिच्छतां ॥ तत्रान्छिद्यतशूरस्यसखद्भोबाहुरुद्यतः ॥ २८ ॥ सधनुश्चापरस्यापि
सशरःसांकुशस्तथा ॥ आक्रोशदन्यमन्योत्रतथान्योविमुखोद्रवत् ॥ २९ ॥ अन्यःप्राप्तस्यचान्यस्यशिरःकायादपाहरत् ॥ सशब्दमद्रवच्चान्यःशब्दादन्योऽत्र
सद्गृशं ॥ ३० ॥ स्वानन्योथपरानन्योजघाननिशितैःशरैः ॥ गिरिशृंगोपमश्वात्रनाराचेननिपातितः ॥ ३१ ॥ मातंगोन्यपतद्भूमौनदीरोधइवोष्णगे ॥ तथैवर
थिनंनागःक्षरन्गिरिरिवारुजन् ॥ ३२ ॥ अभ्यतिष्ठत्पदाभूमौसहाश्वंसहसारथिं ॥ शूरान्प्रहरतोदृष्ट्वाकृतास्त्रान् रुधिरोक्षितान् ॥ ३३ ॥ बहूनप्याविशन्मोहो
भीरुन्हृदयदुर्बलान् ॥ सर्वमाविघ्नमभवन्नप्राज्ञायतकिंचन ॥ ३४ ॥ सैन्येनरजसाध्वस्तंनिर्मर्यादमवर्त्तत ॥ ततःसेनापतिःशीघ्रमयंकालइतिब्रुवन् ॥ ३५ ॥
नित्याभित्वरितानेवत्वरयामासपांडवान् ॥ कुर्वतःशासनंतस्यपांडवाबाहुशालिनः ॥ ३६ ॥ सरोहंसाइवापेतुर्घ्नतोद्रोणरथंप्रति ॥ गृहीताद्रवतान्योन्यंविभी
ताविनिहंतत ॥ ३७ ॥ इत्यासीत्तुमुलःशब्दोदुर्ध्वस्यरथंप्रति ॥ ततोद्रोणःरुपःकर्णोद्रौणीराजाजयद्रथः ॥ ३८ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौशल्यश्चैतान्यवारयन् ॥
तेत्वार्यधर्मसंरब्धादुर्निवारादुरासदाः ॥ ३९ ॥ शरार्त्तानजहुर्द्रोणंपंचालाःपांडवैःसह ॥ ततोद्रोणोतिसंकुद्धोविस्मजन्शतशःशरान् ॥ ४० ॥ चेदिपंचालपां
डूनामकरोत्कदनंमहत् ॥ तस्यज्यातलनिर्घोषःशुश्रुवेदिक्षुमारिष ॥ ४१ ॥ वज्रसंहादसंकाशस्त्रासयन्मानवान्वहून् ॥ एतस्मिन्नंतरेजिष्णुर्जित्वासंशप्तका
न्वहून् ॥ ४२ ॥ अभ्ययात्तत्रयत्रासौद्रोणःपांडून्प्रमर्दति ॥ तान्शरौघान्महावर्त्तान्शोणितोदान्महाहृदान् ॥ ४३ ॥ तीर्णःसंशप्तकान्हत्वाप्रत्यदृश्यतफाल्गुनः ॥
तस्यकीर्त्तिमतोलक्ष्मसूर्यप्रतिमतेजसः ॥ ४४ ॥ दीप्यमानमपश्यामतेजसावानरध्वजं ॥ संशप्तकसमुद्रंतमुच्छोष्यास्त्रगभस्तिभिः ॥ ४५ ॥

षः रथिनंतथैवसहाश्वंसहसारथिअर्थाद्रथंचपदाआरुजन्भूमौअभ्यतिष्ठदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विभीताअभीताः ॥ ३७ ॥ दुर्ध्वस्यद्रोणस्य ॥ ३८ ॥ आर्यधर्मेणसंरब्धाः
सोद्यमाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ विदुधावखंडितवान् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 सपांडवयुगांतार्कःकुरुनप्यभ्यतीतपत् ॥ प्रददाहकुरुस्सर्वानर्जुनःशस्त्रतेजसा ॥ ४६ ॥ युगांतेसर्वभूतानिधूमकेतुरिवोत्थितः ॥ तेनवाणसहस्रौघैर्गर्जाश्वरथ
 योधिनः ॥ ४७ ॥ ताड्यमानाःक्षितिजग्मुर्मुक्तकेशाःशरार्दिताः ॥ केचिदार्त्तस्वनंचक्रुर्विनेशुरपरेपुनः ॥ ४८ ॥ पार्थवाणहताःकेचिन्निपतुर्विगतासवः ॥ तेषा
 मुत्पतितान्कांश्चित्पतितांश्चपराङ्मुखान् ॥ ४९ ॥ नजघानार्जुनोयोधान्योधव्रतमनुस्मरन् ॥ तेविकीर्णरथाश्चित्राःप्रायशश्चपराङ्मुखाः ॥ ५० ॥ कुरवःकर्ण
 कर्णेतिहाहेतिचविचुक्रुशुः ॥ तमाधिरथिराक्रंदंविज्ञायशरणेषिणां ॥ ५१ ॥ माभैष्टेतिप्रतिश्रुत्ययथावभिमुखोर्जुनं ॥ सभारतरथश्रेष्ठःसर्वभारतहर्षणः ॥
 ॥ ५२ ॥ प्रादुश्चक्रेतदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदांवरः ॥ तस्यदीप्तशरौघस्यदीप्तचापधरस्यच ॥ ५३ ॥ शरौघान्शरजालेनविदुधावधनंजयः ॥ तथैवाधिरथिस्तस्य
 वाणान्ज्वलिततेजसः ॥ ५४ ॥ अस्त्रमस्त्रेणसंवार्यप्राणदद्विस्तृजन्शरान् ॥ धृष्टद्युम्नश्चभीमश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ ५५ ॥ विव्यधुःकर्णमासाद्यत्रिभिस्त्रिभि
 रजिह्वगैः ॥ अर्जुनास्त्रंतुराधेयःसंवार्यशरवृष्टिभिः ॥ ५६ ॥ तेषांत्रयाणांचापानिचिच्छेदविशिखैस्त्रिभिः ॥ तेनिरुक्तायुधाःशूरानिर्विपाभुजगाइव ॥ ५७ ॥
 तैस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ॥ ५८ ॥ ननादवलवान्कर्णःपार्थायविस्तृजन्शरान् ॥ अर्जुनश्चापिराधेयंविध्वासप्तभिराशुगैः ॥ ५९ ॥ कर्णादवरजंबाणैर्जघाननि
 शितैःशरैः ॥ ततःशत्रुंजयंहत्वापार्थःपद्भिरजिह्वगैः ॥ ६० ॥ जहारसद्योभलेनविपाटस्यशिरोरथात् ॥ पश्यतांधार्तराष्ट्राणामेकेनैवकिरीटिना ॥ ६१ ॥ प्रमु
 खेसूतपुत्रस्यसोदर्यानिहतास्त्रयः ॥ ततोभीमःसमुत्पत्यस्वरथाद्वैनतेयवत् ॥ ६२ ॥ वरासिनाकर्णपक्षान्जघानदशपंचच ॥ पुनस्तुरथमास्थायधनुरादायचा
 परं ॥ ६३ ॥ विव्याधदशभिःकर्णसूतमश्वांश्चपंचभिः ॥ धृष्टद्युम्नोप्यसिवरंचर्मचादायभास्वरं ॥ ६४ ॥ जघानचंद्रवर्माणंबृहत्क्षत्रंचनैपथं ॥ ततःस्वरथ
 मास्थायपांचाल्योन्यच्चकार्मुकं ॥ ६५ ॥ आदायकर्णंविव्याधत्रिसप्तत्यानदनुरणे ॥ शैनेयोप्यन्यदादायधनुरिंदुसमद्युतिः ॥ ६६ ॥ सूतपुत्रंचतुःषष्ट्यावि
 ध्वासिंहइवानदत् ॥ भल्लाभ्यांसाधुमुक्ताभ्यांछित्वाकर्णस्यकार्मुकं ॥ ६७ ॥ पुनःकर्णंत्रिभिर्बाणैर्वाङ्कोरुरसिचार्पयत् ॥ ततोदुर्योधनोद्रोणोराजाचैवजय
 द्रथः ॥ ६८ ॥ निमज्जमानंराधेयमुज्जह्नुःसात्यकार्णवान् ॥ पत्यश्वरथमातंगास्त्वदीयाःशतशोपरे ॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ प्राणांस्तत्कायुत्थितामिति शेषः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अभीतानां अभिमुखागतानां भयहीनानां वा ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ बहुकरणैरनेकप्रक्रियैः रथमुखानां रथमुख्यानां नेमिभिश्च कर्णमेवाभ्यधावंतत्रास्यमानाः प्रहारिणः ॥ धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सौभद्रोर्जुन एव च ॥ ७१ ॥ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिं जुगुपूरणे ॥ एवमेष महारौद्रः क्षयार्थं सर्व धन्विनां ॥ ७२ ॥ तावकानां परेषां च त्यक्त्वा प्राणानभूद्रणः ॥ पदातिरथनागाश्वागजाश्च रथपत्तिभिः ॥ ७३ ॥ रथिनो नागपत्स्यश्च रथपत्तीरथद्विपैः ॥ अश्वैरश्वागजैर्नागारथिनोरथिभिः सह ॥ ७४ ॥ संयुक्ताः समदृश्यन्तपत्तयश्चापि पत्तिभिः ॥ एवं सुकलिलं युद्धमासीत् क्रव्यादहर्षणं ॥ महद्भिस्ते रभीतानां यमराष्ट्रवि वर्धनं ॥ ७५ ॥ ततोहतानररथवाजिकुंजरैरनेकशो द्विपरथपत्तिवाजिनः ॥ गजैर्गजारथिभिरुदायुधारथाहयैर्हयाः पत्तिगणैश्च पत्तयः ॥ ७६ ॥ रथैर्द्विपाद्विरद वरैर्महाहयाहयैर्नरावररथिभिश्च वाजिनः ॥ निरस्तजिह्वा दशने क्षणाः क्षितौ क्षयंगताः प्रमथितवर्मभूषणाः ॥ ७७ ॥ तथा परैर्बहुकरणैर्वरायुधैर्हतागताः प्रति भयदर्शनाः क्षितिं ॥ विपोथिता हंय गजपादताडिता भृशकुलारथमुखनेमिभिः क्षताः ॥ ७८ ॥ प्रमोदनेश्वापदपक्षिरक्षसां जनक्षये वर्तत तत्र दारुणे ॥ महा बलास्ते कुपिताः परस्परं निषूदयन्तः प्रविचेरुरोजसा ॥ ७९ ॥ ततो बले भृशालुलिते परस्परं निरीक्षमाणे रुधिरौघसंप्लुते ॥ दिवा करेस्तंगिरिमास्थितेश नैरुभे प्रया तेशिविराय भारत ॥ ८० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि द्वितीयदिवसावहारे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ समाप्तं च संशप्तकवधपर्वं ॥ अथाभिमन्युवधपर्वं ॥ संजय उवाच पूर्वमस्मात्सुभग्रेषु फाल्गुनेनामितौ जसा ॥ द्रोणे च मोघसंकल्पे रक्षिते च युधिष्ठि रे ॥ १ ॥ सर्वे विध्यस्तकवचास्तावकायुधिनिजिताः ॥ रजस्वला भृशो द्विग्रावीक्षमाणादिशो दश ॥ २ ॥ अवहारन्ततः कृत्वा भारद्वाजस्य संमते ॥ लब्धलक्षैः श रैर्भिन्ना भृशावहसितारणे ॥ ३ ॥ श्लाघमाने पुभूतेषु फाल्गुनस्यामितान् गुणान् ॥ केशवस्य च सौहार्दे कीर्त्यमानेर्जुनं प्रति ॥ ४ ॥ अभिशस्ता इवाभूवन् ध्यान मूकत्वमास्थिताः ॥ ततः प्रभातसमये द्रोणं दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ प्रणयादभिमानाच्च द्विपदृष्ट्या च दुर्मनाः ॥ शृण्वतां सर्वयोधानां संख्यो वाक्यकोविदः ॥ ६ ॥ नूनं वयं वध्यपक्षे भवतो द्विजसत्तम ॥ तथा हि नाग्रहीः प्राप्तं समीपेऽद्य युधिष्ठिरं ॥ ७ ॥ इच्छतस्ते न मुच्येत चक्षुः प्राप्नोरेण रिपुः ॥ जिघृक्षतोरक्ष्यमाणः सा मरैरपि पाण्डवैः ॥ ८ ॥ वरं दत्त्वा मम प्रीतः पश्चाद्विकृतवानसि ॥ आशाभंगं न कुर्वन्ति भक्तस्यार्याः कथंचन ॥ ९ ॥

क्रान्तिः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७३ ॥ पूर्वमिति ॥ १ ॥ रजस्वला धूलिव्याप्ताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विकृतवान् अन्यथा कृतवान् ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कलाभिः सहितं सकलं इतोऽस्मत्तः ततोऽन्यतः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ षट्सुद्रोणद्रौणिकपकर्णभोजशाल्येषु ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ धर्म
 ततोऽप्रीतस्तथोक्तः सन् भारद्वाजो ब्रवीन्नृपं ॥ नार्हमेमां तथा ज्ञातुं घटमानं तव प्रिये ॥ १० ॥ ससुरासुरगंधर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ॥ नालं लोकारणे जेतुं पाल्य
 मानं किं रीतिना ॥ ११ ॥ विश्वसृग्यत्रगां विदः पृतनानीस्तथा जुनः ॥ तत्र कस्य बलं कामेदन्यत्र च्यवकात्प्रभोः ॥ १२ ॥ सत्यं तात ब्रवीम्यद्य नैतज्जात्वन्यथा भ
 वेत् ॥ अथैकं प्रवरं कंचित्पातयिष्येम हारथं ॥ १३ ॥ तंच व्यहं विधास्यामि योऽभेद्यस्त्रिदशैरपि ॥ योगेन केनचिद्राजन्नर्जुनस्त्वपनीयतां ॥ १४ ॥ न त्वज्जातम
 साध्यं वा तस्य संख्येस्ति किंचन ॥ तेन त्वपात्तं सकलं सर्वज्ञानमिति स्ततः ॥ १५ ॥ द्रोणेन व्याहृतं त्वेवं संशतकगणाः पुनः ॥ आह्वयन्नर्जुनं संख्येदक्षिणामभितो
 दिशं ॥ १६ ॥ ततोऽर्जुनस्याथ परैः सार्धं समभवद्रणः ॥ तादृशो यादृशो नान्यः श्रुतो दृष्टोऽपि वाक्चित् ॥ १७ ॥ तत्र द्रोणेन विहितो व्यूहो राजन् व्यरोचत ॥ चरन्म
 ध्यं दिने सूर्यः प्रतपन्निव दुर्दृशः ॥ १८ ॥ तंचाभिमन्युर्वचनात्पितुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ विभेददुर्भेदं संख्येचक्रव्यूहमनेकधा ॥ १९ ॥ सरुत्वा दुष्करं कर्म हत्वा वीरा
 न्सहस्रशः ॥ षट्सुवीरेषु संसक्तो दौःशासनि वशंगतः ॥ २० ॥ सौभद्रः पृथिवीपालजहौ प्राणान्परंतप ॥ वयं परमसंल्लप्ताः पांडवाः शोककर्षिताः ॥ सौभद्रे निहते
 राजन् नवहारमकुर्महि ॥ २१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच पुत्रं पुरुषसिंहस्य संजया प्राप्ता यौवनं ॥ रणे विनिहतं श्रुत्वा भृशं मे दीर्यते मनः ॥ २२ ॥ दारुणः क्षत्रधर्मोयं
 विहितो धर्मकर्तृभिः ॥ यत्र राज्येऽप्यवः शूरा बालेश्च मपातयन् ॥ २३ ॥ बालमत्यंतसुखिनं विचरंतमभीतवत् ॥ कृतास्त्रावहवो जघ्नुर्ब्रूहि गावल्गणे कथं ॥ २४ ॥
 तत्ते कालुर्येन वक्ष्यामि शृणु राजन् समाहितः ॥ २५ ॥ विक्रीडितं यथा संख्ये तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २५ ॥ संजय उवाच यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सौभद्रस्य निपातनं ॥
 भ्यभिपरीतानां भूरिगुल्मतृणद्रुमे ॥ वनौकसामिवारण्ये त्वदीयानामभूद्रयं ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युवध
 संक्षेपकथने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३३ ॥ संजय उवाच समरेऽत्युग्रं कर्माणः कर्माभिव्यंजितश्रमाः ॥ सरुणाः पांडवाः पंचदेवैर
 पिदुरासदाः ॥ १ ॥ सत्वकर्मान्वयैर्बुद्ध्या कीर्त्या च यशसा श्रिया ॥ नैव भूतो न भवितानैव तुल्यगुणः पुमान् ॥ २ ॥

कर्तृभिर्मन्वादिभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३३ ॥ समर इति ॥ १ ॥ कीर्तिः साधुतयान्यैः कथनं यशः परचित्तचमत्कृतो गुणौघः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नैष्ठिक्यं कृतकर्तव्याप्रकाशनं अप्रातिरूप्यं सौंदर्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रमुखेऽप्ये सैन्यस्य ना
सत्यधर्मरतोदांतो विप्रपूजादिभिर्गुणैः ॥ सदैव त्रिदिवं प्राप्नो राजा किल युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ युगांते चांतको राजन् जामदग्न्यश्ववीर्यवान् ॥ रथस्यो भीमसेनश्च क
थ्यंते सदृशास्त्रयः ॥ ४ ॥ प्रतिज्ञाकर्मदक्षस्यरणे गांडीवधन्वनः ॥ उपमां नाधिगच्छामि पार्थस्य सदृशीं क्षितौ ॥ ५ ॥ गुरुवात्सल्यमत्यंतं नैष्ठिक्यं विनयादमः ॥
नकुलेऽप्रातिरूप्यं च शौर्यं च नियतानि षट् ॥ ६ ॥ श्रुतगां भीर्यमाधुर्यं सत्यरूपपराक्रमैः ॥ सदृशो देवयोर्वीरिः सहदेवः किलाश्विनोः ॥ ७ ॥ ये च कृष्णे गुणाः स्फी
ताः पांडवेषु च ये गुणाः ॥ अभिमन्योः किलैकस्यादृश्यं ते गुणसंचयाः ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरस्य वीर्येण कृष्णस्य चरितेन च ॥ कर्मभिर्भीमसेनस्य सदृशो भीमकर्मणः ॥
॥ ९ ॥ धनं जयस्य रूपेण विक्रमेण श्रुतेन च ॥ विनयात्सहदेवस्य सदृशो नकुलस्य च ॥ १० ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अभिमन्युमहं सूतसौ भद्रमपराजितं ॥ श्रोतु
मिच्छामि कात्स्न्येन कथमायोधनेहतः ॥ ११ ॥ संजय उवाच ॥ स्थिरो भव महाराज शोकं धारय दुर्धरं ॥ महान्तं बंधुनाशं ते कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ १२ ॥
चक्रव्यूहो महाराज आचार्येणाभिकल्पितः ॥ तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः ॥ १३ ॥ अरास्थानेषु विन्यस्ताः कुमारः सूर्यवर्चसः ॥ संघातो राजपु
त्राणां सर्वेषामभवत्तदा ॥ १४ ॥ कृताभिसमयाः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ रक्तांबरधराः सर्वे सर्वैरक्तविभूषणाः ॥ १५ ॥ सर्वैरक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालि
नः ॥ चंदनागुरुदिग्धांगाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः ॥ १६ ॥ सहिताः पर्यधावन्त कार्ष्णिं प्रतियुयुत्सवः ॥ तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनां ॥ १७ ॥ पौत्रं तव पुरस्कृ
त्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनं ॥ अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥ १८ ॥ अन्योन्यं स्पर्धमानाश्च अन्योन्यस्य हिते रताः ॥ दुर्योधनस्तुराजं द्रुपदं सैन्यमध्ये व्यव
स्थितः ॥ १९ ॥ कर्णदुःशासनरुपैर्वृत्तोरामहारथैः ॥ देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः ॥ २० ॥ चामरव्यजनाक्षपैरुदयन्निव भास्करः ॥ प्रमु
खेतस्य सैन्यस्य द्रोणो वस्थितनायकः ॥ २१ ॥ सिंधुराजस्तथाऽतिष्ठच्छ्रीमान् मेरुरिवाचलः ॥ सिंधुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ॥ २२ ॥ सुतास्तव म
हाराज त्रिंशद्विंशसन्निभाः ॥ गांधारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा ॥ २३ ॥ पार्श्वतः सिंधुराजस्य व्यराजन्त महारथाः ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तु मुलं लोमहर्षणं
॥ २४ ॥ तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वानिवर्त्तनं ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥

यको द्रोणः अवस्थितेति च्छंदो नुरोधाद्विसर्गलोपः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तदनीकमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मातुलानां सात्यकिप्रभृतीनां ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ योगउपायोयुक्तिर्वा ॥ १९ ॥ संजयउवाच तदनीकमनाधृष्यं भारद्वाजेनरक्षितं ॥ पार्थाः समभ्यवर्त्तत भीमसेनपुरोगमाः ॥ १ ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्पतः ॥ कुंतिभोजश्च विक्रांतो द्रुपदश्च महारथः ॥ २ ॥ आर्जुनिः क्षत्रधर्माच्च बृहत्क्षत्रश्च वीर्यवान् ॥ चेदिपोधृष्टकेतुश्च माद्रीपुत्रौ घटोत्कचः ॥ ३ ॥ युधामन्युश्च विक्रांतः शिखंडी चापराजितः ॥ उत्तमौजाश्च दुर्योधो विराटश्च महारथः ॥ ४ ॥ द्रौपदेयाश्च संरथ्याः शैशुपालिश्च वीर्यवान् ॥ केकयाश्च महावीर्याः स्तंजयाश्च सहस्रशः ॥ ५ ॥ एते चान्ये च संगणाः कृतास्त्रायुद्धदुर्मदाः ॥ समभ्यधावन्सहसा भारद्वाजं युयुत्सवः ॥ ६ ॥ समीपेवर्त्तमानांस्तान् भारद्वाजोऽतिवीर्यवान् ॥ असंभ्रांतः शरौघेण महता समवारयन् ॥ ७ ॥ महौघः सलिलस्येव गिरिमासाद्य दुर्भिदं ॥ द्रोणं तेनाभ्यवर्त्तत वेला मिव जलाशयाः ॥ ८ ॥ पीड्यमानाः शरैराजद्रोणचापविनिःस्तैः ॥ न शोकुः प्रमुखे स्थातुं भारद्वाजस्य पाण्डवाः ॥ ९ ॥ तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्य भुजयोर्वलं ॥ यदेनं नाभ्यवर्त्तत पंचालाः स्तंजयैः सह ॥ १० ॥ तमायांतमभिक्रुद्धं द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ॥ बहुधा चिंतयामास द्रोणस्य प्रतिवारणं ॥ ११ ॥ अशक्यं तु तमन्येन द्रोणं मत्वा युधिष्ठिरः ॥ अविपत्यं गुरुं भारं सौभद्रे समवास्तजन् ॥ १२ ॥ वासुदेवादनवरं फाल्गुनाच्चा मितौ जसं ॥ अत्र वीर्यवीरघ्नमभिमन्युमिदं वचः ॥ १३ ॥ एत्यनो नार्जुनो गर्ह्यथा तात तथा कुरु ॥ चक्रव्यूहस्य न वयं विद्योभेदं कथंचन ॥ १४ ॥ त्वं नार्जुनो वा कृष्णो वा भिन्नास्त्रद्युम्न एव वा ॥ चक्रव्यूहं महाबाहो पंचमो नोपपद्यते ॥ १५ ॥ अभिमन्यो वरं तात याचतां दानुमर्हसि ॥ पितृणां मातुलानां च सैन्यानां चैव सर्वशः ॥ १६ ॥ धनं जयो हिनस्तात गर्हयेदेत्यसंयुगात् ॥ क्षिप्रमस्वसमादाय द्रोणानीकं विशातय ॥ १७ ॥ अपदिष्टो हि मे पित्रा योगो नीकविशातने ॥ नोत्सहे हि विनिर्गतुमहं कस्यां चिदापदि ॥ १८ ॥ युधिष्ठिर उवाच भिन्ध्यनीकं युधांश्रेष्ठ द्वारं संजनयस्वनः ॥ वयं त्वानुगमिष्यामो येन त्वं तात यास्यसि ॥ १९ ॥ धनं जयसमं युद्धे त्वां वयं तात संयुगे ॥ प्रणिधायानुयास्यामोरक्षंतः सर्वतो मुखः ॥ २० ॥ भीम उवाच अहं त्वानुगमिष्यामि धृष्टद्युम्नो यसात्यकिः ॥ पंचालाः केकयामत्स्यास्तथा सर्वे प्रभद्रकाः ॥ २१ ॥ सरुद्धिन्नं त्वया व्यूहं तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ वयं प्रध्वंसयिष्यामो निघ्नमाना वरान् वरान् ॥ २२ ॥

॥ २० ॥ प्रणिधाय प्रविश्य ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सौभद्रइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अभिमन्युरुवाच अहमेतस्यवेक्ष्यामिद्रोणानीकंदुरासदं ॥ पतंगइवसंकुद्धोज्ज्वलितंजातवेदसं ॥ २४ ॥ तत्कर्माद्यकरिष्यामिहितंयद्वंशयोर्द्वयोः ॥ मातुल
स्यचयत्नीतिकरिष्यतिपितुश्चमे ॥ २५ ॥ शिशुनैकेनसंग्रामेकाल्यमानानिसंघशः ॥ द्रक्ष्यंतिसर्वभूतानिद्विपत्सैन्यानिवैमया ॥ २६ ॥ नाहंपार्थेनजातःस्यां
नचजातःसुभद्रया ॥ यदिमेसंयुगेकश्चिज्जीवितोनाद्यमुच्यते ॥ २७ ॥ यदिचैकरथेनाहंसमग्रंक्षत्रमंडलं ॥ नकरोम्यष्टधायुद्धेनभवाम्यर्जुनात्मजः ॥ २८ ॥
युधिष्ठिरउवाच एवंतेभापमाणस्यवलंसौभद्रवर्धतां ॥ यत्समुत्सहसेभेतुंद्रोणानीकंदुरासदं ॥ २९ ॥ रक्षितंपुरुषव्याघ्रैर्महेष्वासैर्महावलैः ॥ साध्यरुद्रमरुतुल्यै
र्वस्वभ्यादित्यविक्रमैः ॥ ३० ॥ संजयउवाच तस्यतद्वचनंश्रुत्वासयंतारमचोदयत् ॥ ३१ ॥ सुमित्राश्वानुरणेक्षिप्रंद्रोणानीकायचोदय ॥ ३२ ॥ इति
श्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिअभिमन्युप्रतिज्ञायांपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच सौभद्रस्तद्वचःश्रु
त्वाधर्मराजस्यधीमतः ॥ अचोदयतयंतारंद्रोणानीकायभारत ॥ १ ॥ तेनसंचोद्यमानस्तुयाहियाहीतिसारथिः ॥ प्रत्युवाचततोराजन्मभिमन्युमिदंवचः ॥ २ ॥
अतिभारोयमायुष्मन्नाहितस्त्वयिपांडवैः ॥ संप्रधार्यक्षणंबुद्ध्याततस्त्वंयोद्धुमर्हसि ॥ ३ ॥ आचार्योहिरुतीद्रोणःपरमास्त्रेकृतश्रमः ॥ अत्यंतसुखसंवृद्धस्त्वं
चायुद्धविशारदः ॥ ४ ॥ ततोभिमन्युःप्रहसन्सारथिंवाक्यमब्रवीत् ॥ सारथेकोन्वयंद्रोणःसमग्रंक्षत्रमेववा ॥ ५ ॥ ऐरावतगतंशक्रंसहामरगणैरहं ॥ अथवारु
द्रमीशानंसर्वभूतगणार्चितं ॥ योधयेयंरणमुखेनमेक्षत्रेऽद्यविस्मयः ॥ ६ ॥ नममैतद्विपत्सैन्यंकलामर्हतिपोडशीं ॥ अपिविश्वजितंविष्णुंमातुलंप्राप्यसूतज ॥
॥ ७ ॥ पितरंचार्जुनंयुद्धेनभीर्मानुपयास्यति ॥ अभिमन्युश्चतांवाचंकदर्यीकृत्यसारथेः ॥ ८ ॥ याहीत्येवाब्रवीदेनंद्रोणानीकायमाचिरं ॥ ततःसंनोदयामास
हयानांशुचिहायनान् ॥ ९ ॥ नातिल्लष्टमनाःसूतोहेमभांडपारेच्छदान् ॥ तेप्रेपिताःसुमित्रेणद्रोणानीकायवाजिनः ॥ १० ॥ द्रोणमभ्यद्रवन्राजन्महावेगप
राक्रमं ॥ तमुदीक्ष्यतथायातंसर्वेद्रोणपुरोगमाः ॥ अभ्यवर्त्तंतकौरव्याःपांडवाश्चतमन्वयुः ॥ ११ ॥ सकर्णिकारप्रवरोद्धृतध्वजःसुवर्णवर्मार्जुनिरर्जुनाद्वरः ॥
युयुत्सयाद्रोणमुखान्महारथान्समासदत्सिंहशिशुर्यथाद्विपान् ॥ १२ ॥ तेविंशतिपदेयत्ताःसंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ आसीद्वांगइवावर्त्तोमुहूर्त्तमुदधाविव ॥ १३ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ विंशतिरितिबृहपर्वायः तदुक्तं विंशत्यंमनयाव्यूहोविंशतिर्व्यपदिश्यतेइति विंशतेःपदेरक्षणे पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुष्वित्यमरः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्षेडितं ध्वनिविशेषः उल्लुटमाह्वानं गर्जितं हन्यं तां हन्यं तामिति वचः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कचपहो कुशः ॥ २५ ॥ २६ ॥ शूराणां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरं ॥ संग्रामस्तु मुलो राजन् प्रावर्तत सुदारुणः ॥ १४ ॥ प्रवर्तमाने संग्रामे तस्मिन् प्रतिभयंकरे ॥ द्रोणस्य मिषतो व्यूहं भित्त्वा प्राविश दार्जुनिः ॥ १५ ॥ तं प्रविष्टं विनिघ्नं तं शत्रुसंघान् महाबलं ॥ हस्यश्वरथपत्न्यौ घातपरिवव्रुरुदायुधाः ॥ १६ ॥ नानावादित्रनिनदैः क्षेडितोत्क्रुष्टगर्जितैः ॥ हुंकारैः सिंहनादैश्च तिष्ठतिष्ठेति निःस्वनैः ॥ १७ ॥ घोरैर्हलहलाशब्दैर्मागास्तिष्ठै हिमामिति ॥ असावहममित्रेति प्रवदंतो मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥ वृंहितैः सिजितैर्हासैः करनेमिस्वनैरपि ॥ सन्नादयंतो वसुधामभिदुद्गुवुरार्जुनिः ॥ १९ ॥ तेषामापततां वीरः शीघ्रयोर्धमहाबलः ॥ क्षिप्रास्त्रोन्यवधीद्राजन्मर्मज्ञो मर्मभेदिभिः ॥ २० ॥ ते हन्यमाना विवशाना नालिङ्गैः शितैः शरैः ॥ अभिपेतुः सुबहुशः शलभा इव पावकं ॥ २१ ॥ ततस्ते पांशरीरैश्च शरीरावयवैश्च सः ॥ संतस्तारक्षितिं क्षिप्रं कुशैर्विदिमिवाध्वरं ॥ २२ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणान्सशरासनसायकान् ॥ सासिचर्मा कुशाभीपून्सतो मरपरश्वधान् ॥ २३ ॥ सगदा यो गुडप्रासान्सर्पितो मरपट्टि शान् ॥ सभिदिपालपरिघान्सशक्तिवरकंपनान् ॥ २४ ॥ सप्रतोद महाशंखान्सकुंतान्सकचग्रहान् ॥ समुद्ररक्षेपणीयान्सपाशपरिघोपलान् ॥ २५ ॥ सकेयूरंगदान्वाहून् दधगंधानुलेपनान् ॥ संचिच्छेदार्जुनिर्वृत्तांस्त्वदीयानां सहस्रशः ॥ २६ ॥ तैः स्फुरद्भिर्महाराजशुशुभेभूः सुलोहितैः ॥ पंचास्यैः पन्नगैश्छिन्नैर्गरुडेनेवमारिष ॥ २७ ॥ सुनासाननकेशांतैरव्रणैश्चारुकुण्डलैः ॥ संदष्टौष्ठपुटैः क्रोधात्क्षरद्भिः शोणितं बहु ॥ २८ ॥ सचारुमुकुटोष्णीपैर्मणिरत्नविभूषितैः ॥ विनालनलिनाकारैर्दिवाकरशशिप्रभैः ॥ २९ ॥ हितप्रियंवदैः काले बहुभिः पुण्यगंधिभिः ॥ द्विपच्छिरोभिः पृथिवीं सवैतस्तारफाल्गुनिः ॥ ३० ॥ गंधर्वनगराकारान्विधिवत्कल्पितान् रथान् ॥ ईषामुखान् द्वित्रिवेणून् यस्तदंडकबंधुरान् ॥ ३१ ॥ विजंघाकूवरांस्तत्र विनेमिदशनानपि ॥ विचक्रोपस्करोपस्थान् भग्नोपकरणानपि ॥ ३२ ॥ प्रपातितोपस्तरणान् हतयोधान्सहस्रशः ॥ शरैर्विशकलीकुर्वन्दिक्षु सर्वास्वदृश्यत ॥ ३३ ॥ पुनर्द्विपान् द्विपारोहान् वैजयंत्यं कुशध्वजान् ॥ तूणान्वर्माण्यथोक्क्ष्याग्रैवेयांश्च सकंबलान् ॥ ३४ ॥ घंटाः शृङ्गाविपाणाग्रान्छत्रमालाः पदानुगान् ॥ शरैर्निशितधाराग्रैः शास्त्रवाणामशातयत् ॥ ३५ ॥ वनायुजा न्यार्वतीयान्कां वोजानथवाल्हिकान् ॥ स्थिरवालधिकर्णाक्षान् जवनान्साधुवाहिनः ॥ ३६ ॥ आरूढान् शिखितैर्योधैः शक्त्युष्टिप्रासयोधिभिः ॥ विध्वस्तचामरमुखान्विप्रविद्धप्रकीर्णकान् ॥ ३७ ॥ निरस्तजिह्वानयनान्निष्कीर्णात्रयकृद्भनान् ॥ हतारोहांश्छिन्नघंटान् क्रव्यादगणमोदकान् ॥ ३८ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपस्थोरयक्रोडः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यकृत्कालस्वडं ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ त्रास्यमानाःपाल

निरुत्तचर्मकवचान्शरुन्मूत्रास्तृणापुतान् ॥ निपातयन्मश्ववरांस्तावकान्सव्यरोचत ॥ ३९ ॥ एकोविष्णुरिवाचित्यंरुत्वाकर्मसुदुष्करं ॥ तथानिर्मथितंते
नय्यंगंतववलंमहत ॥ ४० ॥ यथासुरवलंघोरंयंवेकेनमहौजसा ॥ रुत्वाकर्मरणेऽसत्यंपरैरार्जुनिराहवे ॥ ४१ ॥ अभिनच्चपदात्योघांस्त्वदीयानेवसर्वशः ॥
एवमेकेनतांसेनांसौभद्रेणशितैःशरैः ॥ ४२ ॥ भृशंविप्रहतांदृष्ट्वास्कंदेनेवासूरींचमूं ॥ त्वदीयास्तवपुत्राश्ववीक्षमाणादिशोदश ॥ ४३ ॥ संशुष्कास्याश्वलन्ने
त्राःप्रस्विन्नारोमहर्षिणः ॥ पलायनरुतोत्साहानिरुत्साहाद्विपज्जये ॥ ४४ ॥ गोत्रनामभिरन्योन्यंक्रंदंतोजीवितैपिणः ॥ हतान्पुत्रान्पितृभ्रातृन्बंधून्संबंधिन
स्तथा ॥ ४५ ॥ प्रातिष्ठंतसमुत्सृज्यत्वरयंतोहयद्विपान् ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिअभिमन्युपराक्रमषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥
॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच तांप्रभग्नांचमूंदृष्ट्वासौभद्रेणामितौजसा ॥ दुर्योधनोभृशंक्रुद्धःस्वयंसौभद्रमभ्ययात् ॥ १ ॥ ततोराजान
मावृत्तंसौभद्रंप्रतिसंयुगे ॥ दृष्ट्वाद्रोणोब्रवीद्योधान्परीप्सध्वंनराधिपं ॥ २ ॥ पुराभिमन्युर्लक्ष्मणःपश्यतांहंतिवीर्यवान् ॥ तमाद्रवतमाभैष्टक्षिप्रंरक्षतकौरवं ॥
॥ ३ ॥ ततःकृतज्ञावलिनःसुहृदोजितकाशिनः ॥ त्रास्यमानाभयाद्दीरंपरिव्रुस्तवात्मजं ॥ ४ ॥ द्रोणोद्रौणिःरूपःकर्णःरुतवर्माचसौवलः ॥ बृहद्वलोमद्रराजो
भूरिभूरिश्रवाःशलः ॥ ५ ॥ पौरवोवृषसेनश्चविस्तृजंतःशितान्शरान् ॥ सौभद्रंशरवर्षेणमहतासमवाकिरन् ॥ ६ ॥ संमोहयित्वातमथदुर्योधनममोचयन् ॥
आस्याद्वासमिवादितंममृपेनार्जुनात्मजः ॥ ७ ॥ तान्शरौघेणमहतासाश्वसूतान्महारथान् ॥ विमुखीकृत्यसौभद्रःसिंहनादमथानदत् ॥ ८ ॥ तस्यनादंततः
श्रुत्वासिंहस्येवामिपैपिणः ॥ नामृष्यंतसुसंख्याःपुनर्द्रौणमुखारथाः ॥ ९ ॥ तएनंकोष्ठकीकृत्यरथवंशेनमारिप ॥ व्यस्तृजन्निपुजालानिनानालिंगानिसंघशः
॥ १० ॥ तान्यंतरिक्षेचिच्छेदपौत्रस्तेनिशितैःशरैः ॥ तांश्चैवप्रतिविव्याधतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११ ॥ ततस्तेकोपितास्तेनशरैराशीविषोपमैः ॥ परिव्रुजिंघां
संतःसौभद्रमपराजितं ॥ १२ ॥ समुद्रमिवपर्यस्तंत्वदीयंतंवलार्णवं ॥ दधरैर्कोर्जुनिर्वाणैर्वेलेवभरतर्षभ ॥ १३ ॥ शूराणांयुध्यमानानांनिघ्नतामितरेतरं ॥ अभिम
न्योःपरंपांचनासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ १४ ॥ तस्मिंस्तुघोरेसंग्रामेवर्तमानेभयंकरे ॥ दुःसहोनवभिर्वाणैरभिमन्युमविध्यत ॥ १५ ॥

यिष्यंतः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पर्यस्तंउत्क्रांतमर्यादं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शिखोरसकृतं अभ्यासकृतं निसर्गमवंच ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दुःशासनोद्वाद्दशभिः रूपः शारद्वत्स्त्रिभिः ॥ द्रोणस्तु सप्तदशभिः शरैराशीविषोपमैः ॥ १६ ॥ विविंशतिस्तु सप्तत्याकृतवर्माचसप्तभिः ॥ बृहद्वलस्तथाष्टाभिर
श्वत्थामाचसप्तभिः ॥ १७ ॥ भूरिश्रवास्त्रिभिर्वाणैर्मद्रेशः पद्मिराश्रुगैः ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां शकुनिस्त्रिभिर्दुर्योधनो नृपः ॥ १८ ॥ सतुतान्प्रतिविव्याध त्रिभिस्त्रिभि
रजिह्वगैः ॥ नृत्यन्निव महाराजचापहस्तः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ ततोऽभिमन्युः संक्रुद्धस्त्रास्यमानस्तवात्मजैः ॥ विदर्शयन्वै सुमहच्छिखोरसकृतं वलं ॥ २० ॥ ग
रुडानिलरंहोभिर्यतुर्वाक्यकरैर्हयैः ॥ दातैरश्मकदायादस्त्वरमाणोत्थवारयत् ॥ २१ ॥ विव्याध दशभिर्वाणैस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ तस्याभिमन्युर्दशभिर्ह
यान्सूतं ध्वजं शरैः ॥ २२ ॥ बाहू धनुः शिरश्चोर्व्यास्मयमानोभ्यपातयत् ॥ ततस्तस्मिन्हृते वीरसौभद्रेणाश्मकेश्वरे ॥ २३ ॥ संचचालवलं सर्वपलायनपरायणं ॥
ततः कर्णः रूपो द्रोणो द्रोणिर्गाधारराट्शलः ॥ २४ ॥ शल्यो भूरिश्रवाः कायः सोमदत्तो विविंशतिः ॥ वृषसेनः सुपेणश्च कुण्डभेदी प्रतर्दनः ॥ २५ ॥ वृंदारकोल
लित्यश्च प्रवाहुर्दीर्घलोचनः ॥ दुर्योधनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २६ ॥ सोतिविद्धो महेष्वासैरभिमन्युरजिह्वगैः ॥ शरमादत्तकर्णाय वर्मकायावभेदिनं
॥ २७ ॥ तस्य भित्वा तनुत्राणं दहं निभिद्य चाश्रुगः ॥ प्राविशद्वरणीं वेगाद्वल्मीकमिव पन्नगः ॥ २८ ॥ स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विद्वलन्निव ॥ संचचालरणे
कर्णः क्षितिकं पेयथाचलः ॥ २९ ॥ तथान्यैर्निशितैर्वाणैः सुपेणं दीर्घलोचनं ॥ कुण्डभेदिं च संक्रुद्धस्त्रिभिस्त्रिभिर्नवधीद्वली ॥ ३० ॥ कर्णस्तं पंचविंशत्या नाराचानां
समार्पयत् ॥ अश्वत्थामाच विंशत्याकृतवर्माचसप्तभिः ॥ ३१ ॥ स शराचितसर्वांगः क्रुद्धः शक्रात्मजात्मजः ॥ विचरन् दृशे सैन्ये पाशहस्त इवांतकः ॥ ३२ ॥ श
ल्यं च शरवर्षेण समीपस्थमवाकिरत् ॥ उदक्रोशन् महाबाहुस्तव सैन्यानि भीषयन् ॥ ३३ ॥ ततः स विद्धोऽस्त्रविदामर्मभिर्द्विरजिह्वगैः ॥ शल्यो राजनृथोपस्थे नि
षसादमुमोह च ॥ ३४ ॥ तं हि दृष्ट्वा तथा विद्धं सौभद्रेण यशस्विना ॥ संप्राद्रवच्चमूः सर्वाभारद्वाजस्य पश्यतः ॥ ३५ ॥ संप्रेक्ष्य तं महाबाहुं रुक्मपुंखैः समावृतं ॥ त्व
दीयाः प्रपलायन्ते मृगाः सिंहादिता इव ॥ ३६ ॥ सतुरणयशसाभिपूज्यमानः पितृसुरचारणसिद्धयक्षसंघैः ॥ अवनितलगतैश्च भूतसंघैरतिविवभौहुतभुग्य
थाज्यसिक्तः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥

तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्पर्ययगतशय्यां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अधिवासोनिवासः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अविशेषवत्तुल्यमित्यर्थः

धृतराष्ट्र उवाच तथाप्रमथमानंतंमहेष्वासानजिह्वगैः ॥ आर्जुनिंमामकाःसंस्येकेत्वेनंसमवारयन् ॥ १ ॥ संजय उवाच शृणुराजन्कुमारस्यरणेवि
क्रीडितंमहत् ॥ विभित्सतोरथानीकंभारद्वाजेनरक्षितं ॥ २ ॥ मद्रेशंसादितंदृष्ट्वासौभद्रेणाशुगैरणे ॥ शल्यादवरजःक्रुद्धःकिरन्वाणान्समभ्ययात् ॥ ३ ॥ सवि
ध्वादशभिर्वाणैःसाश्वयंतारमार्जुनिं ॥ उदक्रोशन्महाशब्दंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ४ ॥ तस्यार्जुनिःशिरोग्रीवंपाणिपादंधनुर्हयान् ॥ छत्रंध्वजंनियंतारंत्रिवे
णुंतल्पमेवच ॥ ५ ॥ चक्रंयुगंचतूणीरंत्यनुकर्षंचसायकैः ॥ पताकांचक्रगोमारौसर्वोपकरणानिच ॥ ६ ॥ लघुहस्तःप्रचिच्छेददृशंतंनकश्चन ॥ सपपातक्षि
तौक्षीणःप्रविद्धाभरणांवरः ॥ ७ ॥ वायुनेवमहाशैलःसंभग्नोऽमिततेजसा ॥ अनुगास्तस्यविच्रस्ताःप्राद्रवन्सर्वतोदिशः ॥ ८ ॥ आर्जुनेःकर्मतदृष्ट्वासंप्रणेदुः
समंततः ॥ नादेनसर्वभूतानिसांधुसाध्वितिभारत ॥ ९ ॥ शल्यभ्रातर्यथारुग्णेवदुःशस्तस्यसैनिकाः ॥ कुलाधिवासनामानिश्रावयंतोर्जुनात्मजं ॥ १० ॥ अ
भ्यधावंतसंकुद्धाविविधायुधपाणयः ॥ रथैरश्वैर्गजैश्चान्येपद्भिश्चान्येवलोकटाः ॥ ११ ॥ बाणशब्देनमहतारथनेमिस्वनेनच ॥ हुंकारैःक्ष्वेडितोक्नुष्टैःसिंह
नादैःसगर्जितैः ॥ १२ ॥ ज्यातलत्रस्वनैरन्येगर्जंतोर्जुननंदनं ॥ ब्रुवंतश्चननोजीवन्मोक्ष्यसेजीवितादिति ॥ १३ ॥ तांस्तथाब्रुवतोदृष्ट्वासौभद्रःप्रहसन्निव ॥
योयोस्मैप्राहरत्पूर्वतंतंविब्याधपत्रिभिः ॥ १४ ॥ संदर्शयिष्यन्नस्त्राणिविचित्राणिलघूनिच ॥ आर्जुनिःसमरेशूरोमृदुपूर्वमयुध्यत ॥ १५ ॥ वासुदेवादुपात्तं
यदस्त्रंयच्चधनंजयात् ॥ अदर्शयततत्कार्ष्णिःकृष्णाभ्यामविशेषवत् ॥ १६ ॥ दूरमस्यगुरुंभारंसाध्वसंचपुनःपुनः ॥ संदधद्विस्तृजंश्वेपून्निर्विशेषमदृश्यत ॥
॥ १७ ॥ चापमंडलमेवास्यविस्फुरद्विद्वदृश्यत ॥ सुदीप्तस्यशरत्कालेसवितुर्मंडलयथा ॥ १८ ॥ ज्याशब्दःशुश्रुवेतस्यतलशब्दश्चदारुणः ॥ महाशनिमुचः
कालेपयोदस्येवनिःस्वनः ॥ १९ ॥ ह्रीमानमपीसौभद्रोमानकृत्त्रियदर्शनः ॥ संमिमानयिषुर्वीरानिष्वस्यैश्चाप्ययुध्यत ॥ २० ॥ मृदुर्भूत्वामहाराजदारुणःस
मपद्यत ॥ वर्षाभ्यतीतोभगवान्शरदीवदिवाकरः ॥ २१ ॥ शरान्विचित्रान्सुबहून्रुक्मपुंखान्शिलाशितान् ॥ मुमोचशतशःक्रुद्धागभस्तीनिवभास्करः ॥
॥ २२ ॥ क्षुरप्रैर्वत्सदंतैश्चविपाठैश्चमहायशाः ॥ नाराचैरर्द्धचंद्राभैर्भल्लैरंजलिकैरपि ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ द्वैधीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अवाकिरद्रथानीकंभारद्वाजस्यपश्यतः ॥ ततस्तस्मैन्यमभवद्विमुखंशरपीडितं ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिअभिमन्युपरा
क्रमेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच द्वैधीभवतिमेचित्तंभियातुष्ट्याचसंजय ॥ ममपुत्रस्ययत्सैन्यंसौभ
द्रःसमवारयत् ॥ १ ॥ विस्तरेणैवमेशंससर्वंगावल्गणेपुनः ॥ विक्रीडितंकुमारस्यस्कंदस्येवासुरैःसह ॥ २ ॥ संजयउवाच हंततेसंप्रवक्ष्यामिविमर्दमति
दारुणं ॥ एकस्यचवहूनांचयथासीत्तुमुलोरणः ॥ ३ ॥ अभिमन्युःरुतोत्साहःरुतोत्साहानरिंदमान् ॥ रथस्थोरयिनःसर्वास्तावकानभ्यवर्षयत् ॥ ४ ॥ द्रोणंक
र्णरूपंशल्यंद्रौणिभोजंवृहद्वलं ॥ दुर्योधनंसौमदत्तिशकुनिंचमहावलं ॥ ५ ॥ नानानृपान्नृपसुतान्सैन्यानिविविधानिच ॥ अलातचक्रवत्सर्वाश्वरन्वाणैःस
मार्पयत् ॥ ६ ॥ निघ्नन्नमित्रान्सौभद्रःपरमास्त्रैःप्रतापवान् ॥ अदर्शयततेजस्वीदिक्षुसर्वासुभारत ॥ ७ ॥ तदृष्ट्वाचरितंतस्यसौभद्रस्यामितौजसः ॥ समकंपंत
सैन्यानिवदीयानिसहस्रशः ॥ ८ ॥ अथाब्रवीन्महाप्राज्ञोभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ हर्षेणोत्फुल्लनयनःरूपमाभाष्यसत्वरं ॥ ९ ॥ घटयन्निवमर्माणिपुत्रस्यतव
भारत ॥ अभिमन्युरणेदृष्ट्वातदारणविशारदं ॥ १० ॥ एषगच्छतिसौभद्रःपार्थानांप्रथितोयुवा ॥ नंदयन्सुहृदःसर्वान्राजानंचयुधिष्ठिरं ॥ ११ ॥ नकुलंसह
देवंचभीमसेनंचपांडवं ॥ बंधून्संबंधिनश्चान्यान्मध्यस्थान्सुहृदस्तथा ॥ १२ ॥ नास्ययुद्धेसमंमन्येकंचिदन्यंधनुर्धरं ॥ इच्छन्हन्यादिमांसेनांकिमर्थमपिनेच्छ
ति ॥ १३ ॥ द्रोणस्यप्रीतिसंयुक्तंश्रुत्वावाक्यंतवात्मजः ॥ आर्जुनिंप्रतिसंकुद्धोद्रोणंदृष्ट्वास्मयन्निव ॥ १४ ॥ अथदुर्योधनःकर्णमब्रवीद्दाल्हिकंनृपः ॥ दुःशा
सनंमद्राजंतांस्तथान्यान्महारथान् ॥ १५ ॥ सर्वमूर्धाभिपिक्तानामाचार्योब्रह्मवित्तमः ॥ अर्जुनस्यसुतंमूढंनयंहंतुमिहेच्छति ॥ १६ ॥ नद्यस्यसमरेयुद्धोदं
तकोप्याततायिनः ॥ किमंगपुनरेवान्योमर्त्यःसत्यंब्रवीमिवः ॥ १७ ॥ अर्जुनस्यसुतंत्वेपशिष्यत्वादभिरक्षति ॥ शिष्याःपुत्राश्चदयितास्तदपत्यंचधर्मिणां ॥
॥ १८ ॥ संरक्ष्यमाणोद्रोणेनमन्यतेवीर्यमात्मनः ॥ आत्मसंभावितोमूढस्तंप्रमथीतमाचिरं ॥ १९ ॥ एवमुक्तास्तुतेराज्ञासात्वतीपुत्रमभ्ययुः ॥ संरब्धास्तेजि
घांसंतोभारद्वाजस्यपश्यतः ॥ २० ॥ दुःशासनस्तुतच्छ्रुत्वादुर्योधनवचस्तदा ॥ अब्रवीत्कुरुशार्दूलदुर्योधनमिदंवचः ॥ २१ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अंगेत्यसूयायां ॥ १७ ॥ धर्मिणामितिसोऽल्लुठं ॥ १८ ॥ आत्मसंभावितोहमेवेतिसंभावनामारूढः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

अहमेनंहनिष्यामिमहाराजब्रवीमिते ॥ मिषतांपांडुपुत्राणांपंचालानांचपश्यतां ॥ २२ ॥ ग्रसिष्याम्यघसौभद्रंयथाराहुर्दिवाकरं ॥ उक्नुष्यचाब्रवीद्वाक्यंकुरु
राजमिदंपुनः ॥ २३ ॥ श्रुत्वाकृष्णोमयाग्रस्तंसौभद्रमतिमानिनौ ॥ गमिष्यतःप्रेतलोकंजीवलोकान्नसंशयः ॥ २४ ॥ तौचश्रुत्वामृतौव्यक्तंपांडोःक्षेत्रोद्भवाः
सुताः ॥ एकाङ्गासमुत्तद्वर्गाःक्लैव्याद्वास्यंतिजीवितं ॥ २५ ॥ तस्मादस्मिन्हतेशत्रौहताःसर्वेऽहितास्तव ॥ शिवेनमांध्याहिराजन्नेषहन्मिरिपूंस्तव ॥ २६ ॥ एव
मुक्त्वाऽनदद्राजन्पुत्रोदुःशासनस्तव ॥ सौभद्रमभ्ययात्क्रुद्धःशरवर्षैरवाकिरन् ॥ २७ ॥ तमतिक्रुद्धमायांतंतवपुत्रमरिंदमः ॥ अभिमन्युःशरैस्तीक्ष्णैःपट्विंश
त्यासमार्पयत् ॥ २८ ॥ दुःशासनस्तुसंकुद्धःप्रभिन्नइवकुंजरः ॥ अयोधयतसौभद्रमभिमन्युश्चतंत्रणे ॥ २९ ॥ तौमंडलानिचित्राणिरथाभ्यांसव्यदक्षिणं ॥ च
रमाणावयुध्येतारथशिक्षाविशारदौ ॥ ३० ॥ अथपणवमृदंगदुंदुभीनांककचमहानकभेरिझझराणां ॥ निनदमतिभृशंनराःप्रचक्रुर्लवणजलोद्भवसिंहना
दमिश्रं ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणप० अभिमन्युवधपर्वणिदुःशासनयुद्धेएकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच
शरविक्षतगात्रस्तुप्रत्यमित्रमवस्थितं ॥ अभिमन्युःस्मयन्धीमान्दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ दिष्ट्यापश्यामिसंग्रामेमानिनंशूरमागतं ॥ निष्ठुरंत्यक्तधर्माण
माक्रोशनपरायणं ॥ २ ॥ यत्सभायांत्वयाराज्ञोदृतराष्ट्रस्यशृण्वतः ॥ कोपितःपरुषैर्वाक्यैर्धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ जयोन्मत्तेनभीमश्चवद्वद्वंद्वंप्रभाषितः ॥
अक्षकूटंसमाश्रित्यसौवलस्यात्मनोबलं ॥ ४ ॥ तत्त्वयेदमनुप्राप्तंतस्यकोपान्महात्मनः ॥ परवित्तापहारस्यक्रोधस्याप्रशमस्यच ॥ ५ ॥ लोभस्यज्ञाननाशस्य
द्रोहस्यात्याहितस्यच ॥ पितृणांममराज्यस्यहरणस्योग्रधन्विनां ॥ ६ ॥ तत्त्वयेदमनुप्राप्तंप्रकोपाद्वैमहात्मनां ॥ सतस्योग्रमधर्मस्यफलंप्राप्नुहिदुर्मते ॥ ७ ॥ शा
सितास्म्यघतेवाणैःसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ अद्याहमनृणस्तस्यकोपस्यभवितारणे ॥ ८ ॥ अमर्षितायाःकृष्णायाःकांक्षितस्यचमेपितुः ॥ अद्यकौरव्यभीमस्य
भवितास्म्यनृणोयुधि ॥ ९ ॥ नहिमेमोक्ष्यसेजीवन्यदिनोत्सृजसेरणं ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्वाणंदुःशासनांतकं ॥ १० ॥ संदधेपरवीरघ्नःकालाभ्यनिलवर्चसं ॥
तस्योरंस्तूर्णमासाद्यजत्रुदेशेविभिद्यतं ॥ ११ ॥ जगामसहपुंखेनवल्मीलमिवपन्नगः ॥ अथैनंपंचविंशत्यापुनरेवसमार्पयत् ॥ १२ ॥

शरेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अत्याहितस्यजीवानपेक्षकर्मणःसाहसस्येतियावत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शरैरग्निसमस्पर्शैराकर्णसमचोदितैः ॥ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत् ॥ १३ ॥ दुःशासनोमहाराजकदमलं चाविशन्महत् ॥ सारथिस्त्वरमाणस्तु
दुःशासनमचेतनं ॥ १४ ॥ रणमध्यादपोवाहसौभद्रशरपीडितं ॥ पांडवाद्रौपदेयाश्चविराटश्चसमीक्ष्यतं ॥ १५ ॥ पंचालाः केकयाश्चैवसिंहनादमथानदन् ॥
वादित्राणिचसर्वाणिनानालिंगानिसर्वशः ॥ १६ ॥ प्रावादयंतसंहृष्टाः पांडूनांतत्रसैनिकाः ॥ अपश्यन्स्मयमानाश्चसौभद्रस्यविचेष्टितं ॥ १७ ॥ अत्यंतवैरि
णंहृन्तद्वद्वाशत्रुंपराजितं ॥ धर्ममारुतशक्राणामश्विनोःप्रतिमास्तथा ॥ १८ ॥ धारयंतो ध्वजाग्रेषुद्रौपदेयामहारथाः ॥ सात्यकिश्चेकितानश्चधृष्टद्युम्नशिखंडि
नौ ॥ १९ ॥ केकयाधृष्टकेतुश्चमत्स्याः पंचालसृजयाः ॥ पांडवाश्चमुदायुक्तायुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ २० ॥ अभ्यद्रवंतत्वरिताद्रोणानीकंविभित्सवः ॥ ततोऽभव
न्महायुद्धंत्वदीयानांपरैःसह ॥ २१ ॥ जयमाकांक्षमाणानांशूराणामनिवर्त्तिनां ॥ तथातुवर्त्तमानेवैसंग्रामेतिभयंकरे ॥ २२ ॥ दुर्योधनोमहाराजराधेयमिद
मब्रवीत् ॥ पश्यदुःशासनंवीरमभिमन्युवशंगतं ॥ २३ ॥ प्रतपंतमिवादित्यंनिघ्नंतंशात्रवानरणे ॥ अथचैतेसुसंख्याःसिंहाइववलोक्तटाः ॥ २४ ॥ सौभद्रमुद्य
तास्त्रातुमभ्यधावंतपांडवाः ॥ ततःकर्णःशरैस्तीक्ष्णैरभिमन्युंदुरासदं ॥ २५ ॥ अभ्यवर्पतसंकुद्धःपुत्रस्यहितरुत्तव ॥ तस्यचानुचरांस्तीक्ष्णैर्विव्याधपरमेषुभिः ॥
॥ २६ ॥ अवज्ञापूर्वकंशूरःसौभद्रंस्वरणाजिरे ॥ अभिमन्युस्तुराधेयंत्रिसप्तत्याशिलीमुखैः ॥ २७ ॥ अविध्यत्त्वरितोराजन्द्रोणंप्रेप्सुर्महामनाः ॥ तंतथानाश
कत्कश्चिद्रोणाद्वारयितुंरथी ॥ २८ ॥ आरुजंतंरथव्रातान्वज्रहस्तात्मजात्मजं ॥ ततःकर्णोजयप्रेप्सुर्मानोसर्वधनुष्मतां ॥ २९ ॥ सौभद्रंशतशोविध्यदुत्तमा
स्त्राणिदर्शयन् ॥ सोस्त्रैरस्त्रविदांश्रेष्ठोरामशिष्यःप्रतापवान् ॥ ३० ॥ समरेशत्रुदुर्धर्ममभिमन्युमपीडयत् ॥ सतथापीड्यमानस्तुराधेयेनास्त्रवृष्टिभिः ॥ ३१ ॥
समरेऽमरसंकाशःसौभद्रोनव्यशीर्यत ॥ ततःशिलाशितैस्तीक्ष्णैर्भट्टैरानतपर्वभिः ॥ ३२ ॥ छित्वाधनूं पिशूराणामार्जुनिःकर्णमार्दयत् ॥ धनुर्मंडलनिर्मुक्तैः
शरैराशीविपोषमैः ॥ ३३ ॥ सच्छत्रध्वजयंतारंसाश्वमाशुस्मयन्निव ॥ कर्णोपिचास्यचिक्षेपवाणान्सन्नतपर्वणः ॥ ३४ ॥ असंभ्रांतश्चतान्सर्वानगृह्णात्फा
ल्गुनात्मजः ॥ ततोमुद्धृत्तीत्कर्णस्यवाणेनैकेनवीर्यवान् ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ सइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सध्वजंकामुर्कंवीरश्चित्वाभूमावपातयत् ॥ ततःरुद्धगतंकर्णदृष्ट्वाकर्णादनंतरः ॥ ३६ ॥ सौभद्रमभ्ययात्तूर्णदृढमुद्यम्यकामुर्कं ॥ ततउच्चुक्रुशुःपार्यास्तेषां
चानुचराजनाः ॥ वादित्राणिचसंजघ्नःसौभद्रंचापितुष्टुवुः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिकर्णदुःशानपराक्रमेचत्वारिंशोऽ
ध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच सोतिगर्जनधनुष्पाणिर्ज्याविकर्षणपुनःपुनः ॥ तयोर्महात्मनोस्तूर्णरथांतरमवापतत् ॥ १ ॥ सोवि
ध्यदशभिर्वाणैरभिमन्युंदुरासदं ॥ सच्छत्रध्वजयंतरंसाश्वमाशुस्मयन्निव ॥ २ ॥ पितृपैतामहंकर्मकुर्वाणमतिमानुषं ॥ दृष्ट्वादितंशरैःकार्ष्णिग्वदीयात्तपि
ताभवन् ॥ ३ ॥ तस्याभिमन्युरायम्यस्मयन्नेकेनपत्रिणा ॥ शिरःप्रच्यावयामासतद्रथात्पापतद्भुवि ॥ ४ ॥ कर्णिकारमिवाधूतंवातेनापतितंनगात् ॥ भ्रातरंनि
हतंदृष्ट्वा राजन्कर्णोव्यथांययौ ॥ ५ ॥ विमुखीकृत्यकर्णंतुसौभद्रःकंकपत्रिभिः ॥ अन्यानपिमहेष्वासांस्तूर्णमेवाभिदुद्रुवे ॥ ६ ॥ ततस्तद्विततंसैन्यंहस्यश्वरथप
त्तिमत् ॥ क्रुद्धोभिमन्युरभिनत्तिग्मतेजामहारथः ॥ ७ ॥ कर्णस्तुबहुभिर्वाणैरर्धमानोभिमन्युना ॥ अपायाज्जवनैरश्वैस्तोनीकमभज्यत ॥ ८ ॥ शलभैरिव
चाकाशेधाराभिरिवचाटते ॥ अभिमन्योःशरैराजन्नप्राज्ञायतकिंचन ॥ ९ ॥ तावकानांतुयोधानांवध्यतांनिशितैःशरैः ॥ अन्यत्रसैधवाद्राजन्नस्मकश्चिद
तिष्ठत ॥ १० ॥ सौभद्रस्तुततःशंखंप्रध्माप्यपुरुषर्षभः ॥ शीघ्रमभ्यपतत्सेनांभारतींभरतर्षभ ॥ ११ ॥ सकक्षेग्निरिवोत्सृष्टोनिर्दहंस्तरसारिपून् ॥ मध्येभारत
सैन्यानामार्जुनिःपर्यवर्तत ॥ १२ ॥ रथनागाश्वमनुजानर्दयन्निशितैःशरैः ॥ संप्रविश्याकरोद्भूमिकबंधगणसंकुलां ॥ १३ ॥ सौभद्रचापप्रभवैर्निरुक्ताःपर
मेषुभिः ॥ स्वानेवाभिमुखान्घ्रंतःप्राद्रवन्जीवितार्थिनः ॥ १४ ॥ तेघोराशौद्रकर्माणोविपाठाबहवःशिताः ॥ निघ्नंतोरथनागाश्वान्जग्मुराशुवसुंधरां ॥ १५ ॥
सायुधाःसांगुलित्राणाःसगदाःसांगदारणे ॥ दृश्यंतेवाहवश्छिन्नाहेमाभरणभूषिताः ॥ १६ ॥ शराश्चापानिखट्वाश्चशरीराणिशिरांसिच ॥ सकुंडलानिस्रग्वी
णिभूमावासन्सहस्रशः ॥ १७ ॥ सोपस्कुरैरधिष्ठानैरीपादंडैश्चबंधुरैः ॥ अक्षैर्विमथितैश्चक्रैर्बहुधापतितैर्युगैः ॥ १८ ॥ शक्तिचापासिभिश्चैवपतितैश्चमहाध्व
जैः ॥ चर्मचापशरैश्चैवव्यवकीर्णैःसमंततः ॥ १९ ॥ निहतैःक्षत्रियैरश्वैर्वारणैश्चविशांपते ॥ अगम्यरूपापृथिवीक्षणेनासीत्सुदारुणा ॥ २० ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ बालमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥

वध्यतां राजपुत्राणां क्रंदां तामितरेतरं ॥ प्रादुरासीन्महाशब्दो भीरूणां भयवर्धनः ॥ २१ ॥ सशब्दो भरतश्चेष्टदिशः सर्वाव्यनादयत् ॥ सौभद्रश्चाद्रवत्सेनांघ्रन्वरा
श्वरथद्विपान् ॥ २२ ॥ कक्षमग्निरिवोत्सृष्टो निर्दहंस्तरसारिपून् ॥ मध्येभारतसैन्यानामार्जुनिः प्रत्यदृश्यत ॥ २३ ॥ विचरंतं दिशः सर्वाः प्रदिशश्चापि भारत ॥ तं
तदानानुपश्यामः सैन्ये चरजसावृते ॥ २४ ॥ आददानं गजाश्वानां नृणां चायं पि भारत ॥ क्षणेन भूयः पश्यामः सूर्यमध्यं दिने यथा ॥ २५ ॥ अभिमन्युं महाराजप्र
तपंतं द्विपद्रुणान् ॥ सवासवसमः संख्येवासवस्यात्मजात्मजः ॥ अभिमन्युर्महाराजसैन्यमध्ये व्यरोचत ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्यु
वधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच बालमत्यंतसुखिनं स्वबाहुवलदर्पितं ॥ युद्धेषु कुश
लं वीरं कुलपुत्रं तनुत्यजं ॥ १ ॥ गाहमानमनीकानि सदश्वैश्च त्रिहायनैः ॥ अपि यौधिष्ठिरासैन्यात्कश्चिदन्वपतद्वली ॥ २ ॥ संजय उवाच युधिष्ठिरो भी
मसेनः शिखंडी सात्यकिर्यमौ ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च द्रुपदश्च सकेकथः ॥ ३ ॥ धृष्टकेतुश्च संरघ्वो मत्स्याश्चाभ्यपतनूरणे ॥ तेनैव तु पथायांतः पितरो मातुलैः सह ॥
॥ ४ ॥ अभ्यद्रवन्परीप्संतो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ तान् दृष्ट्वा द्रवतः शूरांस्त्वदीया विमुखा भवन् ॥ ५ ॥ ततस्तद्विमुखं दृष्ट्वा तव सूनोर्महद्वलं ॥ जामाता तव तेज
स्वी संस्तंभयिपुराद्रवत् ॥ ६ ॥ सैंधवस्य महाराजपुत्रो राजा जयद्रथः ॥ सपुत्रगृद्धिनः पार्थान्सहसैन्यान् वारयत् ॥ ७ ॥ उग्रधन्वामहेष्वासो दिव्यमुखमुदीरयन् ॥
वार्धक्षत्रिरुपासेयस्त्ववणादिवकुंजरः ॥ ८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच अतिभारमहं मन्ये सैंधवे संजयाहितं ॥ यदेकः पांडवान् क्रुद्धान् पुत्रप्रेप्सून् वारयत् ॥ ९ ॥ अ
त्यद्भुतमहं मन्ये वलं शौर्यं च सैंधवे ॥ तस्य प्रवृहि मे वीर्यं कर्म चाग्र्यं महात्मनः ॥ १० ॥ किं दत्तं द्रुतमिष्टं वा किं सुतममथोत्तमः ॥ सिंधुराजो हि येनैकः पांडवान्सम
वारयत् ॥ ११ ॥ संजय उवाच द्रौपदी हरणे यत्तद्भीमसेनेन निर्जितः ॥ मानात्स तमवान् राजा वरार्थी सुमहत्तपः ॥ १२ ॥ इंद्रियाणीं द्रियार्थेभ्यः प्रियेभ्यः
सन्निवर्त्य सः ॥ क्षुत्पिपासातपसहः कशोधमनिसंततः ॥ १३ ॥ देवमाराधयच्छर्वगुणन्ब्रह्मसनातनं ॥ भक्तानुकंपी भगवान् तस्य चक्रे ततो दयां ॥ १४ ॥ स्व
प्नतिप्यथ चैवाह हरः सिंधुपतेः सुतं ॥ वरं वृणीष्व प्रीतोऽस्मि जयद्रथ किमिच्छसि ॥ १५ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रवणान्निम्नप्रदेशं प्राप्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ वलंसामर्थ्यं शौर्यमुत्साहः वीर्यप्रभावं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥

यदिति

एवमुक्तस्तुशर्वेणसिंधुराजोजयद्रथः ॥ उवाचप्रणतोरुद्रंप्रांजलिर्नियतात्मवान् ॥ १६ ॥ पांडवेयानहंसंख्येभीमवीर्यपराक्रमान् ॥ वारयेयंरथेनैकःसमस्ता
नितिभारत ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तुदेवेशोजयद्रथमथाववीत् ॥ ददामितेवरंसौम्यविनापार्थधनंजयं ॥ १८ ॥ वारयिष्यसिसंग्रामेचतुरःपांडुनंदनान् ॥ एवम
स्त्वितिदेवेशमुक्त्वाबुद्ध्यतपार्थिवः ॥ १९ ॥ सतेनवरदानेनदिव्येनास्त्रवलेनच ॥ एकःसंवारयामासपांडवानामनीकिनीं ॥ २० ॥ तस्यज्यातलघोषेणक्षत्रि
यान्भयमाविशत् ॥ परांस्तुतवसैन्यस्यहर्षःपरमकोभवत् ॥ २१ ॥ दृष्ट्वातुक्षत्रियाभारंसैंधवेसर्वमाहितं ॥ उक्त्वाभ्यद्रवन्नराजन्येनयौधिष्ठिरंवलं ॥ २२ ॥
इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिन्नन्युवधपर्वणिजयद्रथयुद्धेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ संजयउवाच यन्मां पृच्छसि
राजेंद्रसिंधुराजस्यविक्रमं ॥ शृणुतत्सर्वमाख्यास्येयथापांडूनयोधयत् ॥ १ ॥ तमूढुर्वाजिनोवश्याःसैंधवाःसाधुवाहिनः ॥ विकुर्वाणावृंहंतोश्वाःश्वसनोपमरं
हसः ॥ २ ॥ गंधर्वनगराकारंविधिवत्कल्पितंरथं ॥ तस्याभ्यशोभयत्केतुर्वाराहोराजतोमहान् ॥ ३ ॥ श्वेतच्छत्रपताकाभिश्चामरव्यजनेनच ॥ सवभौराजलिं
गैस्तैस्तारापतिरिवांवरे ॥ ४ ॥ मुक्तावज्रमणिस्वर्णैर्भूषितंतमयस्मयं ॥ बहूथंविबभौतस्यज्योतिर्भिःखमिवावृतं ॥ ५ ॥ सविस्फार्यमहच्चापंकिरन्निपुगणान्व
हून् ॥ तत्खंडंपूरयामासयद्यद्वारयदार्जुनिः ॥ ६ ॥ ससात्यकिंत्रिभिर्वाणैरष्टभिश्चवृकोदरं ॥ धृष्टद्युम्नंतथापष्ट्याविराटंशभिःशरैः ॥ ७ ॥ द्रुपदंपंचभिस्तीक्ष्णैः
सप्तभिश्चशिखंडिनं ॥ केकयान्यंचविंशत्याद्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरंतुसप्तत्याततःशोपानपानुदत् ॥ इपुजालेनमहतातदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९ ॥
अथास्यशितपीतेनभलेनादिश्यकार्मुकं ॥ चिच्छेदप्रहसनराजाधर्मपुत्रःप्रतापवान् ॥ १० ॥ अक्षोर्निमेषमात्रेणसोन्यदादायकार्मुकं ॥ विव्याधदशभिःपा
र्थतांश्वैवान्यांस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ११ ॥ तत्तस्यलाघवंज्ञात्वाभीमोभलैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ धनुर्ध्वजंचच्छत्रंचक्षितौक्षिप्रमपातयत् ॥ १२ ॥ सोन्यदादायबलवान्स
ज्जंरुत्वाचकार्मुकं ॥ भीमस्यापातयत्केतुंधनुरश्वांश्चमारिष ॥ १३ ॥ सहताश्वादवपुत्यच्छिन्नधन्वारयोत्तमात् ॥ सात्यकेरापुतोयानंगिर्यग्रमिवकेसरी ॥
॥ १४ ॥ ततस्त्वदीयाःसंलृष्टाःसाधुसाध्वितिवादिनः ॥ सिंधुराजस्यतत्कर्मप्रेक्ष्याश्रद्धेयमद्भुतं ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ बहूधरथवेष्टनं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आदिश्यपृच्छिन्नमीत्युद्दिश्य ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सैंधवेनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
संकुद्धान्पाण्डवानेकोयद्धारारुतेजसां ॥ तत्तस्य कर्मभूतानि सर्वाण्येवाभ्यपूजयन् ॥ १६ ॥ सौभद्रेण हतैः पूर्वसोत्तरायोधिभिर्द्विपैः ॥ पाण्डूनां दर्शितः पन्थाः सैंधवेन निवारितः ॥ १७ ॥ यतमानास्तु ते वीरामत्स्यपंचालके कयाः ॥ पाण्डवाश्चान्वपद्यन्त प्रतिशेकुर्न सैंधवं ॥ १८ ॥ यो यो हियत ते भेत्तुं द्रोणानीकं तवाहितः ॥ तमेव वरं प्राप्य सैंधवः प्रत्यवारयत् ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥
संजय उवाच ॥ सैंधवेन निरुद्धे पुजयगृद्धिपुपाण्डुपु ॥ सुघोरमभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह ॥ १ ॥ प्रविश्याथार्जुनिः सेनां सत्यसंधो दुरासदः ॥ व्यक्षोभयते तेजस्वीमकरः सागरं यथा ॥ २ ॥ तं तथा शरवर्षेण क्षोभयन्तमरिं दमं ॥ यथा प्रधानाः सौभद्रमभ्ययूरथसत्तमाः ॥ ३ ॥ तेषां तस्य च संमर्दो दारुणः समपद्यत ॥ सृजतां शरवर्षाणि प्रसक्तममितौजसां ॥ ४ ॥ रथव्रजेन संरुद्धस्तैर्मित्रैस्तथार्जुनिः ॥ वृषसेनस्य यन्तारं हत्वा चिच्छेद कार्मुकं ॥ ५ ॥ तस्य विव्याध बलवान् शरैरश्वान् जिह्मगैः ॥ वातायमानैरथतैरश्वैरपल्लवोरणात् ॥ ६ ॥ तेनांतरेणाभिमन्योर्यतापासारयद्रथं ॥ रथव्रजास्ततो दृष्टाः साधुसाध्विति चुक्रुथुः ॥ ७ ॥ तं सिंहमिव संक्रुद्धं प्रमथन्तं शरैररीन् ॥ आरादायां तमभ्येत्य वसाती योभ्ययाद्भुतं ॥ ८ ॥ सोभिमन्युं शरैः पट्यारुक्मपुंखैरवाकिरत् ॥ अब्रवीच्च न मे जीवन् जीवतो युधि मोक्षये ॥ ९ ॥ तमयस्मयवर्माणमिषुणा दूरपातिना ॥ विव्याध हृदि सौभद्रः सपपात व्यसुः क्षितौ ॥ १० ॥ वसाती यं हतं हृद्वा क्रुद्धाः क्षत्रियपुंगवाः ॥ परिवव्रुस्तदाराजंस्तव पौत्रं जिघांसवः ॥ ११ ॥ विस्फारयन्तश्चापानि नानारूपाण्यनेकशः ॥ तद्युद्धमभवद्रौद्रं सौभद्रस्यारिभिः सह ॥ १२ ॥ तेषां शरान्सेष्वसनान् शरीराणि शिरांसि च ॥ संकुण्डलानि स्रग्वीणिकुण्डलश्चिच्छेदफाल्गुनिः ॥ १३ ॥ सखद्गाः सांगुलित्राणाः सपट्टिशपरश्वधाः ॥ अपश्यन्त भुजाश्छिन्नाहेमाभरणभूषिताः ॥ १४ ॥ सग्भिराभरणैर्वस्त्रैः पातितैश्च महाभुजैः ॥ वर्मभिश्चर्मभिर्हरिर्मुकुटैश्च त्रिचामरैः ॥ १५ ॥ उपस्कुरैरधिष्ठानैरीपादंडकबंधुरैः ॥ अक्षैर्विमथितैश्च कर्भैश्चैव बहुधा युगैः ॥ १६ ॥ अनुकर्षैः पताकाभिस्तथासारथिवाजिभिः ॥ रथैश्च भग्नैर्नागैश्च हतैः कीर्णाभिवन्मही ॥ १७ ॥ निहतैः क्षत्रियैः शूरैर्नानाजनपदेश्वरैः ॥ जयगृद्धैर्वताभूमिर्दारुणा समपद्यत ॥ १८ ॥ दिशो विचरतस्तस्य सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ॥ रणेऽभिमन्योः क्रुद्धस्य रूपमंतरधीयत ॥ १९ ॥

11 6 11 9 11 9 0 11 9 9 11 9 2 11 9 2 11 9 8 11 9 4 11 9 2 11 9 0 11 9 6 11 9 8 11

॥ २० ॥ २१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुश्वत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ आददानइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आयच्छव्ययुक्तवान् रथमायांडुलक्ष्यांरथशिक्षां ॥ २१ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥

रुक्मपुंखैर्महावेगैराकर्णसमचोदितैः ॥ अविध्यदृशभिर्वाणैरश्वत्थामानमार्जुनिः ॥ ९ ॥ सकर्णकर्णिनाकर्णेपीतेनचशितेनच ॥ फाल्गुनिर्द्विपतांमध्ये
विव्याधपरमेपुणः ॥ १० ॥ पातयित्वाकृपस्याश्वांस्तथोभौपाणिंसारथी ॥ अथैनं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ ११ ॥ ततो वृंदारकं वीरं कुरुणां कीर्तिवर्द्ध
नं ॥ पुत्राणां तव वीराणां पश्यतामवधीद्वली ॥ १२ ॥ तंद्रौणिः पंचविंशत्याक्षुद्रकाणां समार्षयत् ॥ वरं वरम मित्राणामारुजंतमभीतवत् ॥ १३ ॥ सतुवाणैः शि
तैस्तूर्णप्रत्यविध्यतमारिष ॥ पश्यतां धार्तराष्ट्राणामश्वत्थामानमार्जुनिः ॥ १४ ॥ षष्ठ्याशराणां तंद्रौणिस्तिग्मधारैः सुतेजनैः ॥ उग्रैर्नाकं पयद्विध्वामैनाकमिवप
र्वतं ॥ १५ ॥ सतुद्रौणिं त्रिसप्तत्याहेमपुंखैरजिह्वगैः ॥ प्रत्यविध्यन्महातेजावलवानपकारिणं ॥ १६ ॥ तस्मिन्द्रोणोवाणशतं पुत्रगृद्धीन्यपातयत् ॥ अश्वत्थामा
तथाष्टौचपरीप्सन्पितरंरणे ॥ १७ ॥ कर्णोद्वाविंशतिं भृष्टान्कृतवर्माचविंशतिं ॥ बृहद्वलस्तुपंचाशत्कृपः शारद्वतोदश ॥ १८ ॥ तांस्तु प्रत्यवधीत्सर्वान्दशभिर्दश
भिः शरैः ॥ तैर्यमानः सौभद्रः सर्वतो निशितैः शरैः ॥ १९ ॥ तं कोसलानामधिपः कर्णिना ताडयद्बुद्धि ॥ सतस्याश्वान्ध्वजं चापं सूतं चापातयत्क्षितौ ॥ २० ॥
अथ कोसलराजस्तु विरथः खड्गचर्मधृत् ॥ इयं फाल्गुनेः कायाच्छिरोहर्तुं सकुण्डलं ॥ २१ ॥ सकोसलानामधिपं राजपुत्रं बृहद्वलं ॥ हृदिविव्याधवाणेन सभिन्न
हृदयोऽपतत् ॥ २२ ॥ वभंजचसहस्राणि दशराज्ञां महात्मनां ॥ सृजतामशिवावाचः खड्गकार्मुकधारिणां ॥ २३ ॥ तथा बृहद्वलं हत्वा सौभद्रो व्यचरद्रणे ॥ व्यष्टं
भयन्महेष्वासो योधांस्तव शरां बुभुक्षुः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारतद्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि बृहद्वलवधे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥
संजय उवाच सकर्णकर्णिनाकर्णे पुनर्विव्याध फाल्गुनिः ॥ शरैः पंचाशताचैनमविध्यत्कोपयन् भृशं ॥ १ ॥ प्रतिविव्याधराधेयस्तावद्विरथतंपुनः ॥ शरैरा
चितसर्वांगो वद्धशोभतभारत ॥ २ ॥ कर्णं चाप्यकरोत्कुक्षोरुधिरोत्पीडवाहिनं ॥ कर्णोपिविवभौशूरः शरैश्छिन्नोऽसृगापुतः ॥ ३ ॥ तावुभौ शरचित्रांगोरुधिरे
ण समुक्षितौ ॥ बभूवतुर्महात्मानौ पुष्पिताविवकिंशुको ॥ ४ ॥ अथ कर्णस्य सचिवान् पट्शूरांश्चित्रयोधिनः ॥ साश्वसूतध्वजरथान्सौभद्रो निजघानह ॥ ५ ॥
तथेतरान्महेष्वासान्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ प्रत्यविध्यदसंभ्रांतस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६ ॥ मागधस्य तथापुत्रं हत्वा पट्विरजिह्वगैः ॥ साश्वंससूतं तरुणमश्वकेतु
मपातयत् ॥ ७ ॥

सकर्णमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वधंवधोपायं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मार्तिकावतकंभोजंततःकुंजरकेतनं ॥ क्षुरप्रेणसमुन्मथ्यननादविस्तृजन्शरान् ॥ ८ ॥ तस्यदौःशासनिर्विध्वाचतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ सूतमेकेनविव्याधदश
भिश्चार्जुनात्मजं ॥ ९ ॥ ततोदौःशासनिंकार्णिर्विध्वासमभिराशुगैः ॥ संरंभाद्रक्तनयनोवाक्यमुच्चैरथाब्रवीत् ॥ १० ॥ पितातवाहवंत्यत्कागतःकापुरुषोयथा ॥
दिष्ट्यात्वमपिजानीपयोद्धुंनत्वद्यमोक्ष्यसे ॥ ११ ॥ एतावदुक्तावचनंकर्मारपरिमार्जितं ॥ नाराचंविससर्जस्मैतद्रौणिस्त्रिभिराच्छिनत् ॥ १२ ॥ तस्यार्जुनि
ध्वजंछित्वाशल्यंत्रिभिरताडयत् ॥ तंशल्योनवभिर्वाणैर्गार्धपत्रैरताडयत् ॥ १३ ॥ हृद्यसंभ्रांतवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ तस्यार्जुनिध्वजंछित्वाहत्वो
भौपार्णिसारथी ॥ १४ ॥ तंविव्याधायसैःपद्भिःसोपाक्रामद्रथांतरं ॥ शत्रुंजयंचंद्रकेतुंमेघवेगंसुवर्चसं ॥ १५ ॥ सूर्यभासंचपंचैतान्हत्वाविव्याधसौवलं ॥ तंसौ
बलस्त्रिभिर्विध्वादुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥ सर्वेनविमर्श्रीमःपुरैकैकंहिनस्तिनः ॥ अथाब्रवीत्पुनद्रौणंकर्णोवैकर्तनोरणे ॥ १७ ॥ पुरासर्वान्प्रमथ्रातिब्रूत्य
स्यवधमाश्रुनः ॥ ततोद्रोणोमहेष्वासःसर्वास्तान्प्रत्यभाषत ॥ १८ ॥ अस्तिवास्यांतरंकिंचित्कुमारस्याथपश्यत ॥ अण्वप्यस्यांतरंत्यद्यचरतःसर्वतोदिशं ॥
॥ १९ ॥ शीघ्रतानरसिंहस्यपांडवेयस्यपश्यत ॥ धनुर्मंडलमेवास्यरथमार्गेपुद्गस्यते ॥ २० ॥ संदधानस्यविशिखान्शीघ्रंचैवविमुंचतः ॥ आरुजन्नपिमेप्राणा
न्मोहयन्नपिसायकैः ॥ २१ ॥ प्रहर्षयतिमांभूयःसौभद्रःपरवीरहा ॥ अतिमांनंदयत्येपसौभद्रोविचरन्रणे ॥ २२ ॥ अंतरंयस्यसंरंध्यानपश्यंतिमहारथाः ॥ अ
स्यतोलघुहस्तस्यदिशःसर्वामहेषुभिः ॥ २३ ॥ नविशेषंप्रपश्यामिरणेगांडीवधन्वनः ॥ अथकर्णःपुनद्रौणमाहार्जुनिशराहतः ॥ २४ ॥ स्यातव्यमितितिष्ठामि
पीड्यमानोभिमन्युना ॥ तेजस्विनःकुमारस्यशराःपरमदारुणाः ॥ २५ ॥ क्षिण्वंतिल्लदयंमेघघोराःपावकतेजसः ॥ तमाचार्योब्रवीत्कर्णंशानकैःप्रहसन्निव ॥
॥ २६ ॥ अभेद्यमस्यकवचंचयुवाचाशुपराक्रमः ॥ उपदिष्टामयाचास्यपितुःकवचधारणा ॥ २७ ॥ तामेपनिखिलांवेत्तिध्रुवंपरपुरंजयः ॥ शक्यंत्वस्यधनुश्छे
तुंज्यांचवाणैःसमाहितैः ॥ २८ ॥ अभीष्टंश्वहयांश्चैवतथोभौपार्णिसारथी ॥ एतत्कुरुमहेष्वासराधेययदिशक्यसे ॥ २९ ॥ अथैनंविमुखीकृत्यपश्चात्प्रहरणंकु
रु ॥ सधनुष्कोनशक्योयमपिजेतुंसुरासुरैः ॥ ३० ॥ विरथंविधनुष्कंचकुरुष्वैनंयदीच्छसि ॥ तदाचार्यवचःश्रुत्वाकर्णोवैकर्तनस्त्वरन् ॥ ३१ ॥ अस्यतोलघु
हस्तस्यपृथक्कैर्धनुराच्छिनत् ॥ अश्वानस्यावधीद्भोजोगौतमःपार्णिसारथी ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कौशिकं सर्वतोभद्रं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ विष्णोरिति ॥ १ ॥
 शेपास्तुच्छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ त्वरमाणास्त्वरकाले विरथं वपमहारथाः ॥ ३३ ॥ शरवर्षैरकरुणा वालमेकमवाकिरन् ॥ सच्छिन्नधन्वा विरथः स्व
 धर्ममनुपालयन् ॥ ३४ ॥ खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपातविहाय सा ॥ मार्गैः सकौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च ॥ ३५ ॥ आर्जुनिर्व्यचरद्वोऽग्निभृशं वै पक्षिराडिव ॥
 मय्येव निपतत्येव सा सिरित्यूर्ध्वदृष्टयः ॥ ३६ ॥ विव्यधुस्तं हेष्वांसं समरे छिद्रदर्शिनः ॥ तस्य द्रोणोच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरं ॥ ३७ ॥ क्षुरप्रेण महातेजा
 स्त्वरमाणः सपत्नजित् ॥ राधेयो निशितैर्वाणैर्व्यधमच्चर्मचोत्तमं ॥ ३८ ॥ व्यसिचर्मेषु पूर्णांगः सौतरिक्षात्पुनः क्षितिं ॥ आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धो भ्यधा
 वत ॥ ३९ ॥ सचक्रेणूज्ज्वलशोभिनां गोवभावतीवो ज्ज्वलचक्रपाणिः ॥ रणेभिमन्युः क्षणमास रौद्रः सवासुदेवानु कृतिं प्रकुर्वन् ॥ ४० ॥ सुतरुधिरकृतैकराग
 वस्त्रोभ्रुकुटिपुटाकुलितांति सिंहनादः ॥ प्रभुरमितवलोरणेभिमन्युर्नृपवरमध्यगतो भृशं व्यराजत् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्व
 णि अभिमन्युविरथकरणे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ संजय उवाच विष्णोः स्वमुर्नदकरः सविष्णवायुधभूषणः ॥ रराजा
 तिरथः संख्ये जनार्दन इवापरः ॥ १ ॥ मारुतोद्धूतकेशांतमुद्यतारिवरायुधं ॥ वपुः समीक्ष्य पृथ्वीशादुः समीक्ष्य सुरैरपि ॥ २ ॥ तच्चक्रं भृशमुद्दिग्नाः संचिच्छिदुर
 नेकधा ॥ महारथस्ततः कार्णिः सजग्राह महागदां ॥ ३ ॥ विधनुः स्यंदनासिस्तैर्विचक्रश्चारिभिः कृतः ॥ अभिमन्युर्गदापाणि रश्वात्थामानमार्दयत् ॥ ४ ॥ सग
 दामुद्यतां दृष्ट्वा ज्वलंती मशनीमिव ॥ अपाक्राम द्रथोपस्थाद्विक्रमांस्त्रीन्नरर्षभः ॥ ५ ॥ तस्याश्वान् गदया हत्वा तथोभौ पाणिं सारथी ॥ शराचितांगः सौभद्रः श्वा
 विद्वत्समदृश्यत ॥ ६ ॥ ततः सुबलदायादं कालिकेयमपोथयत् ॥ जघान चास्यानुचरान् गांधारान्सप्तसप्ततिं ॥ ७ ॥ पुनश्चैव वसार्तीयान् जघान रथिनो दश ॥ के
 कयानां रथान्सप्तहत्वा च दशकुंजरान् ॥ ८ ॥ दौःशासनिरथं साश्वंगदया समपोथयत् ॥ ततो दौःशासनिः क्रुद्धो गदामुद्यम्य मारिष ॥ ९ ॥ अभिदुद्राव सौभद्रं
 तिष्ठतिष्ठेति चाव्रवीत् ॥ तावुद्यतगदौ वीराव न्योन्यवधकां क्षिणौ ॥ १० ॥ भ्रातृव्यौ संप्रजहाते पुरे वयं वकांधकौ ॥ ताव न्योन्यंगदाग्राभ्यामाहत्य पतितौ क्षि
 तौ ॥ ११ ॥ इंद्रध्वजाविवोत्सृष्टौ रणमध्ये परंतपौ ॥ दौःशासनिरथोत्थाय कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ १२ ॥ उत्तिष्ठमानं सौभद्रं गदयामूर्ध्वताडयत् ॥ गदावेगेन म
 हता व्यायामेन च मोहितः ॥ १३ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपप्लुतं राहुयस्तं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

विचेतान्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा ॥ एवं विनिहतो राजन्नेको बहुभिराहवे ॥ १४ ॥ क्षोभयित्वा च मूं सर्वानलिनीमिव कुंजरः ॥ अशोभतहतो वीरो व्याधैर्वन
गजो यथा ॥ १५ ॥ तं तथा पतितं शूरं तावकाः पर्यवारयन् ॥ दावं दग्ध्वा यथा शांतं पावकं शिशिरात्यये ॥ १६ ॥ विमृद्य न गच्छं गाणिसन्निवृत्तमिवानिलं ॥ अस्तं
गतमिवादित्यं तस्मात् भारतवाहिनीं ॥ १७ ॥ उपप्लुतं यथा सोमं संशुष्कमिव सागरं ॥ पूर्णचंद्रा भवदनं काकपक्षवताक्षिकं ॥ १८ ॥ तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा तावका
स्ते महारथाः ॥ मुदा परमया युक्ताश्च कुशुः सिंहवन्मुहुः ॥ १९ ॥ आसीत् परमकोहर्षस्तावकानां विशांपते ॥ इतरेषां तु वीराणां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलं ॥ २० ॥ अंत
रिक्षे च भूतानि प्राक्रोशंत विशांपते ॥ दृष्ट्वा निपतितं वीरं च्युतं चंद्रमिव अंबरात् ॥ २१ ॥ द्रोणकर्णमुखैः पङ्क्तिर्धातृराष्ट्रैर्महारथैः ॥ एकोयं निहतः रोते नैपथर्मोमतो हिनः
॥ २२ ॥ तस्मिन् विनिहतं वीरं वद्धं शोभतमेदिनी ॥ द्यौर्यथा पूर्णचंद्रेण नक्षत्रगणमालिनी ॥ २३ ॥ रुक्मपुंखैश्च संपूर्णरुधिरौघपरिप्लुता ॥ उत्तमांगैश्च शूराणां
भ्राजमानैः सकुंडलैः ॥ २४ ॥ विचित्रैश्च परिस्तोमैः पताकाभिश्च संवृता ॥ चामरैश्च कुयाभिश्च प्रविद्धैश्च अंबरोत्तमैः ॥ २५ ॥ तथा श्वनरनागानामलंकारैश्च सु
प्रभैः ॥ खड्गैः सुनिशितैः पातैर्निर्मुक्तैर्भुजगैरिव ॥ २६ ॥ चापैश्च विविधैश्छिन्नैः शक्त्यष्टिप्रासकंपनैः ॥ विविधैश्चायुधैश्चान्यैः संवृता भूरशोभत ॥ २७ ॥ वाजि
भिश्चापि निजीवैः श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः ॥ सारोहैर्विपमाभूमिः सौभद्रेण निपातितैः ॥ २८ ॥ सांकुशैः समहामात्रैः सवर्मायुधकेतुभिः ॥ पर्वतैरिव विध्वस्तै
र्विशिखैर्मथितैर्गजैः ॥ २९ ॥ पृथिव्यामनुकीर्णैश्च व्यश्वसारथियोधिभिः ॥ हृदैरिव प्रक्षुभितैर्हतनागैरथोत्तमैः ॥ ३० ॥ पदातिसंघैश्च हतैर्विविधायुधभूष
णैः ॥ भीरूणां त्रासजननी घोररूपा भवन्मही ॥ ३१ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ चंद्रार्कसदृशद्युतिं ॥ तावकानां पराप्रोतिः पांडूनां चाभवद्यथा ॥ ३२ ॥ अभिमन्यो हते
राजन् शिशुकेऽप्राप्तयौवने ॥ संप्राद्रवच्चमूः सर्वाधर्मराजस्य पश्यतः ॥ ३३ ॥ दीर्यमाणं बलं दृष्ट्वा सौभद्रे विनिपातिते ॥ अजातशत्रुस्तान् वीरानिदं वचनमब्रवी
त् ॥ ३४ ॥ स्वर्गमेतद्गतः शूरो यो हतो न पराङ्मुखः ॥ संस्तंभयत मा भैष्ट विजेष्यामोरणेरिपून् ॥ ३५ ॥ इत्येवं समहाते जादुःखितेभ्यो महाद्युतिः ॥ धर्मराजो युधां
श्रेष्ठो ब्रुवन्दुः खमपानुदत् ॥ ३६ ॥ युद्धे त्यागो विपाकारान् राजपुत्रान् रणेरिपून् ॥ पूर्वनिहत्य संग्रामे पश्चादार्जुनिरभ्ययात् ॥ ३७ ॥ हत्वा दशसहस्राणिकौ स
त्यं च महारथं ॥ रुणार्जुनसमः कर्णः शक्रलोकं गतो ध्रुवं ॥ ३८ ॥

रथाश्वनरमातंगान्विनिहत्यसहस्रशः ॥ अवित्तमःससंग्रामादशोच्यःपुण्यकर्मकृत् ॥ गतःपुण्यकृतांलोकान्शाश्वतान्पुण्यनिर्जितान् ॥ ३९ ॥ इतिश्रीम
हाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिअभिमन्युवधेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ संजयउवाच वयंतुप्र
वरंहत्वतिपातैःशरपीडिताः ॥ निवेशायाभ्युपायामःसायान्हेरुधिरोक्षिताः ॥ १ ॥ निरीक्षमाणास्तुवयंपरेचायोधनंशनैः ॥ अपयातामहाराजगुह्यानिप्रामावि
चेतसः ॥ २ ॥ ततोनिशायादिवसस्यचाशिवःशिवारुतैःसंधिरवर्त्तताद्भुतः ॥ कुशेशयापीडनिभेदिवाकरेविलंबमानेऽस्तमुपेत्यपर्वतं ॥ ३ ॥ वरासिशक्त्यृष्टिव
रूथचर्मणांविभूषणानांचसमाक्षिपन्प्रभाः ॥ दिवंचभूमिंचसमानयन्निवप्रियांतनुंभानुरूपैतिपावकं ॥ ४ ॥ महाभ्रुकूटाचलशृंगसन्निभैर्गजैरनेकैरिववज्र
पातितैः ॥ सवैजयंत्यकुशवर्मयंतृप्तिर्निपातितैर्नष्टगतिश्चिताक्षितिः ॥ ५ ॥ हतेश्वरैश्चूर्णितपस्युपस्कुरैर्हताश्वमूनैर्विपताककेतुभिः ॥ महारथैर्भूःशुशुभेविचू
र्णितैःपुरैरिवामित्रहतैर्नराधिप ॥ ६ ॥ रथाश्ववृंदैःसहसादिभिर्हतैःप्रविद्धभांडाभरणैःपृथग्विधैः ॥ निरस्तजिह्वादशानांचलोचनेर्धरावभौघोरविरूपदर्शना ॥
॥ ७ ॥ प्रविद्धवर्माभरणांवरायुधाविपन्नहस्यश्चरथानुगानराः ॥ महार्हशय्यास्तरणोचितास्तदाक्षितावनाथाइवशेरतेहताः ॥ ८ ॥ अनीवत्क्ष्णःश्वशृगाल
वायसावकाःसुपर्णाश्चलकास्तरक्षवः ॥ वयांस्यस्तृक्पान्यथरक्षसांगणाःपिशाचसंघाश्चसुदारुणारणे ॥ ९ ॥ त्वचोविनिर्भिद्यपिवन्वसामस्तृकृतथैवमज्जाः
पिशितानिचाश्रुवन् ॥ वपांविलुंपतैहसंतिगांतिचप्रकर्षमाणाःकुणपान्यनेकशः ॥ १० ॥ शरीरसंघातवहात्यस्तृगलारयोदुपाकुंजरशैलसंकटा ॥ मनुष्य
शीर्षोपलमांसकर्दमाप्रविद्धनानाविधशस्त्रमालिनी ॥ ११ ॥ भयावहावैतरणीवदुस्तराप्रवर्तितायोधवरैस्तदानदी ॥ उवाहमध्येनरणाजिरेभृशंभयावहा
जीवमृतप्रवाहिनी ॥ १२ ॥ पिवंतिचाश्रंतिचयत्रदुर्दृशाःपिशाचसंघास्तुनदंतिभैरवाः ॥ सुनंदिताःप्राणभृतांक्षयंकराःसमानभक्षाःश्वस्तृगालपक्षिणः ॥
॥ १३ ॥ तथातदायोधनमुग्रदर्शनंनिशामुखेपितृपतिराष्ट्रवर्धनं ॥ निरीक्षमाणाःशनकैर्जहुर्नराःसमुत्थितानृत्तकबंधसंकुलं ॥ १४ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ समाक्षिपन्संहरन् समानयन्नेकतानयन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पत्तयःपादरक्षाः उपस्कराउपकरणानि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सदसिप्राग्वंशे ॥ १५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ हतेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ असंवाधंअप्रतीघातं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ असंजसमयुक्तरूपं ॥ ९ ॥ १० ॥

अपेतविध्वस्तमहार्हभूषणंनिपातितंशक्रसमंमहाबलं ॥ रणेभिमन्युंददृशुस्तदाजनाव्यपोढहव्यंसदसीवपावकं ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअ
भिमन्युवधपर्वणितृतीयदिवसावहारेसमरभूमिवर्णनेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ संजयउवाच हतेतस्मिन्महावीर्येसौभद्रे
रथयूथपे ॥ विमुक्तरथसन्नाहाःसर्वेनिक्षिप्तकर्मुकाः ॥ १ ॥ उपोपविष्टाराजानंपरिवार्ययुधिष्ठिरं ॥ तदेवयुद्धंध्यायंतःसौभद्रगतमानसाः ॥ २ ॥ तनोयुधिष्ठि
रोराजाविललापमुदुःखितः ॥ अभिमन्यौहतेवीरभ्रातुःपुत्रेमहारथे ॥ ३ ॥ द्रोणानीकमसंवाधंममप्रियचिकीर्षया ॥ भित्वाव्यूहंप्रविष्टोऽसौगोमध्यमिवके
सरी ॥ ४ ॥ यस्यशूरामहेष्वासाःप्रव्रज्जनीकगतारणे ॥ प्रभग्राविनिवर्ततेरुतास्त्रायुद्धदुर्मदाः ॥ ५ ॥ अत्यंतशत्रुरस्माकंयेनदुःशासनःशरैः ॥ क्षिप्रंत्यभिमुखःसं
ख्येविसंज्ञोविमुखीकृतः ॥ ६ ॥ सतीर्त्वादुस्तरंवीरोद्रोणानीकमहार्णवं ॥ प्राप्यदौःशासनिंकार्ष्णिःप्राप्तोवैवस्वतक्षयं ॥ ७ ॥ कथंद्रक्ष्यामिकौंतेयंसौभद्रेनिहते
र्जुनं ॥ सुभद्रांवामहाभागांप्रियंपुत्रमपश्यतीं ॥ ८ ॥ किंस्विद्वयमपेतार्थमक्लिष्टमसंजसं ॥ तावुभौप्रतिवक्ष्यामोदृपीकेशधनंजयौ ॥ ९ ॥ अहमेवसुभद्रा
याःकेशवार्जुनयोरपि ॥ प्रियकामोजयाकांक्षीकृतवानिदमप्रियं ॥ १० ॥ नलुब्धोबुध्यतेदोषांल्लोभान्मोहात्प्रवर्तते ॥ मधुलिप्सुर्हिनापश्यंप्रपातमहमीदृशं ॥
॥ ११ ॥ योहिभोज्येपुरस्कार्योयानेपुशयनेपुच ॥ भूषणेपुचसोऽस्माभिर्वालोयुधिपुरस्कृतः ॥ १२ ॥ कथंहिवालस्तरुणायुद्धानामविशारदः ॥ सदश्वइवसं
वाधेविपमेक्षेममर्हति ॥ १३ ॥ नोचेंद्विवयमप्येनंमहीमनुशयीमहि ॥ बीभत्सोःकोपदीप्तस्यदग्धाःरूपणचक्षुषा ॥ १४ ॥ अलुब्धोमतिमान्क्रीमान्क्षमावा
नरूपवान्वली ॥ वपुष्मान्मानरुद्धीरःप्रियःसत्यपराक्रमः ॥ १५ ॥ यस्यश्लाघंतिविबुधाःकर्माण्यूर्जितकर्मणः ॥ निवातकवचान्जघ्रेकालकेयांश्चवीर्यवान्
॥ १६ ॥ महेन्द्रशत्रवोयेनहिरण्यपुरवासिनः ॥ अक्ष्णोर्निमेषमात्रेणपौलोमाःसगणाहताः ॥ १७ ॥ परेभ्योप्यभयार्थिभ्योयोददात्यभयंविभुः ॥ तस्यास्माभि
र्नशकितस्त्रातुमप्यात्मजोवली ॥ १८ ॥ भयंतुसुमहत्प्राप्तंघातंरार्ष्ट्रान्महाबलान् ॥ पार्यःपुत्रवधाक्कुदःकौरवान्शोपयिष्यति ॥ १९ ॥ क्षुद्रःक्षुद्रसहायश्चस्वपक्ष
क्षयकारकः ॥ व्यक्तंदुर्योधनोदृष्ट्वाशोचन्हास्यतिजीवितं ॥ २० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ संवाधेगहने ॥ १३ ॥ एनंअभिमन्युंअनुचेन्नमहीशयीमहितदाक्रोधदीप्तस्यबीभत्सोःरूपणेनावसन्नेनचक्षुषादग्धाभवेमहीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ वपुष्मांस्तेजस्वी ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ अथैनं विलपंतं तमित्यादेः शीघ्रं योऽद्भुमुपाक्रामदित्यंतस्य मंथस्य तात्पर्यं हस्तनोद्यतनोवापिकामरोगादिरूप
धृत् स्वदोषः पुरुषं हंति न शस्त्ररिपुमृत्यव इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्वारं संजनयस्वेति मया उक्त इति संबंधः निवारिताः तमनुप्रविशंत इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विधिः स्वकर्मस एव मृत्युः

न मे जयः प्रीतिकरो न राज्यं न चामरत्वं न सुरैः सलोकता ॥ इमं समीक्ष्या प्रतिवीर्यपौरुषं निपातितं देववरात्मजात्मजं ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
अभिमन्युवधपर्वणियुधिष्ठिरप्रलापे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ संजय उवाच अथैनं विलपंतं तं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥
रुष्णद्वैपायनस्तत्र आजगाम महानृपिः ॥ १ ॥ अर्चयित्वा यथान्यायमुपविष्टं युधिष्ठिरः ॥ अब्रवीच्छोकसंतमो भ्रातुः पुत्रवधेन च ॥ २ ॥ अधर्मयुक्तैर्बहुभिः प
रिवार्य महारथैः ॥ युध्यमानो महेश्वासैः सौभद्रो निहतो रणे ॥ ३ ॥ बालश्च बालवृद्धिश्च सौभद्रः परवीरहा ॥ अनुपायेन संग्रामे युध्यमानो विशेषतः ॥ ४ ॥ मया प्रो
क्तः स संग्रामे द्वारं संजनयस्वनः ॥ प्रविष्टेभ्यं तरेतस्मिन्संधवेन निवारिताः ॥ ५ ॥ ननु नाम समं युद्धमेष्टव्यं युद्धजीविभिः ॥ इदं चैवासमं युद्धमीदृशं यत्कृतं परैः ॥
॥ ६ ॥ तेनास्मिभृशसंतप्तः शोकवाप्स समाकुलः ॥ शमं नैवाधिगच्छामि चिंतयानः पुनः पुनः ॥ ७ ॥ संजय उवाच तं तथा विलपंतं वै शोकव्याकुलमान
सं ॥ उवाच भगवान् व्यासो युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ ८ ॥ व्यास उवाच युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ व्यसने पुनमुत्थं तित्वा दृशा भरतर्षभ ॥ ९ ॥
स्वर्गमेपगतः शूरः शत्रून् हत्वा बहून् रणे ॥ अवालसदृशं कर्म कृत्वा वै पुरुषोत्तमः ॥ १० ॥ अनतिक्रमणीयो वै विधिरेप युधिष्ठिर ॥ देवदानवगंधर्वान् मृत्युर्हरति भा
रत ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच इमे वै पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले ॥ निहताः पृतना मध्ये मृतसंज्ञामहाबलाः ॥ १२ ॥ नागायुतबलाश्चान्ये वायुवेगव
लास्तथा ॥ त एते निहताः संख्येतुल्यरूपान रैर्नराः ॥ १३ ॥ नैपां पश्यामि हंतारं प्राणिनां संयुगे क्वचित् ॥ विक्रमेणोपसंपन्नास्तपोबलसमन्विताः ॥ १४ ॥ जेतव्य
मिति चान्योन्यं येषां नित्यं हृदि स्थितं ॥ अथ चेमेहताः प्राज्ञाः शेरते विगता युपः ॥ १५ ॥ मृता इति च शब्दोऽयं वर्तते च ततोऽर्थवत् ॥ इमे मृता महीपालाः प्रायशो
भीमविक्रमाः ॥ १६ ॥ निश्चेष्टानिरभीमानाः शूराः शत्रुवशंगताः ॥ राजपुत्राश्च संख्यावैश्वानरमुखंगताः ॥ १७ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अथेति विगतायुष इति शब्देन देहवियोगे पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रतीयते ॥ १५ ॥ मृता इति शब्देन धात्वर्थानुगमात् प्राणत्यागे पुरुषस्य स्वानन्त्र्यं प्रतीयते ततः पुरुषं किमन्यो मार
यति उत स्वयमेव स्वात्मानं मारयतीति प्रश्नार्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

कस्यमृत्युःकइतिशेषः अंतिमपक्षेकुतोहेतोःपुमान्स्वयंस्वस्यमृत्युर्भ्रूतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अत्रमेसंशयःप्राप्तःकुतःसंज्ञामृताइति ॥ कस्यमृत्युःकुतोमृत्युःकथंसंहरतेप्रजाः ॥ १८ ॥ हरत्यमरसंकाशतन्मेब्रूहिपितामह ॥ संजयउवाच तंतथापरिपृच्छंतंकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ आश्वासनमिदंवाक्यमुवाचभगवानृषिः ॥ १९ ॥ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अकंपनस्यकथितंनारदेनपुरानृप ॥ २० ॥ सचापिराजाराजेंद्रपुत्रव्यसनमुत्तमं ॥ अप्रसह्यतमंलोकेप्राप्तवानितिमेमतिः ॥ २१ ॥ तदहंसंप्रवक्ष्यामिमृत्योःप्रभवमुत्तमं ॥ ततस्त्वंमोक्ष्यसेदुःखात्स्नेहबंधनसंश्रयात् ॥ २२ ॥ समस्तपापराशिघ्नंशृणुकीर्तयतोमम ॥ धन्यमाख्यानमायुष्यंशोकघ्नंपुष्टिवर्धनं ॥ २३ ॥ पवित्रमरिसंघघ्नंमंगलानांचमंगलं ॥ यथैववेदाध्ययनमुपाख्यानमिदंतथा ॥ २४ ॥ श्रवणीयंमहाराजप्रातर्नित्यंनृपोत्तमैः ॥ पुत्रानायुष्मतोराज्यमीहमानैःश्रियंतथा ॥ २५ ॥ पुरारुतयुगेतातआसीद्राजात्यकंपनः ॥ सशत्रुवशमापन्नोमध्येसंग्राममूर्धनि ॥ २६ ॥ तस्यपुत्रोहरिर्नामनारायणसमोवले ॥ श्रीमान्कृतास्त्रोमेधावीयुधिशक्रोपमोवली ॥ २७ ॥ सशत्रुभिःपरिवृतोबहुधारणमूर्धनि ॥ व्यस्यन्वाणसहस्राणियोधेषुचगजेषुच ॥ २८ ॥ सकर्मदुष्करंरुत्वासंग्रामेशत्रुतापनः ॥ शत्रुभिर्निहतःसंख्येष्टतानायांयुधिष्ठिर ॥ २९ ॥ सराजाप्रेतकृत्यानितस्यकृत्वाशुचान्वितः ॥ शोचन्नहनिरात्रौचनलभत्सुखमात्मनः ॥ ३० ॥ तस्यशोकंविदित्वातुपुत्रव्यसनसंभवं ॥ आजगामाथदेवर्षिर्नारदोस्यसमीपतः ॥ ३१ ॥ सतुराजामहाभागोदृष्ट्वादेवर्षिसत्तमं ॥ पूजयित्वायथान्यायंकथामकथयत्तदा ॥ ३२ ॥ तस्यसर्वसमाचष्टयथावृत्तंनरेश्वरः ॥ शत्रुभिर्विजयंसंख्येपुत्रस्यचवधंतथा ॥ ३३ ॥ ममपुत्रोमहावीर्यइंद्रविष्णुसमद्युतिः ॥ शत्रुभिर्वहुभिःसंख्येपराक्रम्यहतोवली ॥ ३४ ॥ कएपमृत्युर्भगवन्किंवीर्यवलपौरुषः ॥ एतदिच्छामितत्त्वेनश्रोतुंमतिमतांवर ॥ ३५ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वानारदोवरदःप्रभुः ॥ आख्यानमिदमाचष्टपुत्रशोकापहंमहत् ॥ ३६ ॥ नारदउवाच शृणुसजन्महाबाहोआख्यानंबहुविस्तरं ॥ यथावृत्तंश्रुतंचैवमयापिवसुधाधिप ॥ ३७ ॥ प्रजाःसृष्ट्वातदाब्रह्माआदिसर्गेपितामहः ॥ असंलृतंमहातेजादृष्ट्वाजगदिदंप्रभुः ॥ ३८ ॥ तस्यचिंतासमुत्पन्नासंहारंप्रतिपार्थिव ॥ चिंतयन्नत्यसौवेदसंहारंवसुधाधिप ॥ ३९ ॥ तस्यरोपान्महाराजखेभ्योग्निरुदतिष्ठत ॥ तेनसर्वादिशोव्याप्ताःसांतर्देशादिधक्षता ॥ ४० ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ खेभ्यःश्रोत्रादिच्छिद्रेभ्यः ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ प्रजेति ॥ १ ॥ कारुण्यं जातमिति शेषः ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ अप्रमेयस्यानंतस्य जगत् इति शेषः अंहिस्यस्येति वार्थः ॥ ५ ॥ संहारार्थं मारुपः रोषं माकार्षीः कितु प्रसीदस्व ॥ ६ ॥ तवेति अनागतादिप्रकारत्रययुक्तं सर्वदेवजगदस्तु न त्वस्य निरन्वयोच्छेदः

ततो दिवं भुवं चैव ज्वालामालासमाकुलं ॥ चराचरं जगत्सर्वं ददाह भगवान्प्रभुः ॥ ४१ ॥ ततो हतानि भूतानि चराणि स्यावराणि च ॥ महता क्रोधवेगेन त्रासय
न्निवर्षीयवान् ॥ ४२ ॥ ततो रुद्रो जटीस्थाणुनिशाचरपतिर्हरः ॥ जगाम शरणं देवं ब्रह्माणं परमेष्ठिनं ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नापतिते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया ॥
अत्र वीत्परमो देवो ज्वलन्निव महामुनिः ॥ ४४ ॥ किं कुर्म कामं कामार्हं कामाज्जातोऽसि पुत्रक ॥ करिष्यामि प्रियं सर्वं ब्रूहि स्थाणो यदिच्छसि ॥ ४५ ॥ इति श्री
महाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ स्थाणुरुवाच प्रजासर्गनिमित्तं हि
कृतो यत्नस्त्वया विभो ॥ त्वया सृष्टाश्च वृद्धाश्च भूतग्रामाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥ तास्तवेह पुनः क्रोधात्प्रजादत्त्यंति सर्वशः ॥ तादृष्ट्वा मम कारुण्यं प्रसीद भगवन्प्रभो ॥
॥ २ ॥ ब्रह्मोवाच संहर्तुं न च मे कामो एतदं भवेदिति ॥ पृथिव्या हितकामं तु ततो मां मन्युराविशत् ॥ ३ ॥ इयं हि मां सहा देवी भारता समचूचुदत् ॥ संहारार्थं
महादेव भारेणाभिहता सती ॥ ४ ॥ ततो हं नाधिगच्छामि तथा बहुविधं तदा ॥ संहारमप्रमेयस्य ततो मां मन्युराविशत् ॥ ५ ॥ रुद्र उवाच संहारार्थं प्रसी
दस्व मारुपो वसुधाधिप ॥ मा प्रजाः स्यावराश्चैव जंगमाश्च व्यनीनशः ॥ ६ ॥ तव प्रसादाद्भगवन्निदं वर्त्तन्निधा जगत् ॥ अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्त्तते ॥
॥ ७ ॥ भगवन्क्रोधसंदीप्तः क्रोधादेऽग्निमवास्तजत् ॥ सदहत्यश्मकूटानि द्रुमांश्च सरितस्तथा ॥ ८ ॥ पल्वलानि च सर्वाणि सर्वे चैव तृणोलपाः ॥ स्यावरं जंगमं
चैव निःशेषं कुरु ते जगत् ॥ ९ ॥ तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्स्यावरजंगमं ॥ प्रसीद भगवन्सत्वं रोषो न स्याद्दरो मम ॥ १० ॥ सर्वे हि सृष्टान् श्यंतितव देव कथं च न ॥ तस्मा
न्निवर्त्ततानि जस्त्वय्येवेदं प्रलीयतां ॥ ११ ॥ तत्पश्य देव सुभृशं प्रजानां हितकाम्यया ॥ यथेमे प्राणिनः सर्वे निवर्त्तेरंस्तथा कुरु ॥ १२ ॥ अभावं नेह गच्छेयुस्तस्मिन् ज
ननाः प्रजाः ॥ आदिदेव नियुक्तोऽस्मि त्वया लोके पुलोककृत् ॥ १३ ॥ मा विनश्ये जगन्नाथ जगत्स्यावरजंगमं ॥ प्रसादाभिमुखं देवं तस्मादेवं ब्रवीम्यहं ॥ १४ ॥

कार्य इत्याशयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तव रोषो न स्यादिति मम ह्यं वरोस्त्वित्योजना ॥ १० ॥ ११ ॥ उत्सन्नजननाः प्रक्षीणसंतानाः ॥ १२ ॥ आदीति मां लोकसंतानेन नियोज्य कथं लोकान्नाश
यसीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥१५॥ प्रवृत्तं कर्म सृष्टिहेतुं निवृत्तं कर्म मोक्षहेतुं कथयामास ॥१६॥ गोभ्य इन्द्रियच्छिद्रेभ्यः ॥१७॥ १८॥ देवौ ब्रह्मरुद्रौ ॥१९॥ देवो ब्रह्मा मरणं मृत्याणवियोगस्तमन्यस्येच्छतीति मृत्युरित्यर्थः इति आहेशेषः
नारद उवाच श्रुत्वा हिवचनं देवः प्रजानां हितकारणे ॥ तेजः संधारयामास पुनरेवांतरात्मनि ॥१५॥ ततोऽग्निमुपसंलभ्य भगवोऽल्लोकसत्कृतः ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च कथयामास वै प्रभुः ॥१६॥ उपसंहरतस्तस्य तमग्निरोपजंतथा ॥ प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यो गोभ्यो नारी महात्मनः ॥१७॥ रुष्णरक्ता तथा पिङ्गारक्तजिह्वास्य लोचना ॥ कुंडलाभ्यां च राजेंद्र तप्ताभ्यां तप्तभूषणा ॥१८॥ सनिः सृत्य तथा खेभ्यो दक्षिणां दिशमाश्रिता ॥ स्मयमाना च सा वैश्यदेवौ विश्वेश्वरा बुभौ ॥१९॥ ता माहूय तदा देवो लोकादिनिधनेश्वरः ॥ मृत्यो इति महीपालजहिचेमाः प्रजा इति ॥२०॥ त्वंहि संहारबुद्ध्याथ प्रादुर्भूतारूपो मम ॥ तस्मात्संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सजड पंडिताः ॥२१॥ मम त्वंहि नियोगेन ततः श्रेयो लब्धवाप्स्यसि ॥ एवमुक्ता तु सा तेन मृत्युः कमललोचना ॥२२॥ दध्यौ चात्यर्थं मवला प्ररुदच सुस्वरं ॥ पाणिभ्यां प्रतिजग्राह तान्यश्रूणि पितामहः ॥ सर्वभूतहितार्थाय तां चाप्यनुनयत्तदा ॥२३॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृत्युकथने त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५३॥ ॥५४॥ ॥५५॥ नारद उवाच विनीय दुःखमवला आत्मन्येव प्रजापतिं ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा लते वा वर्जिता पुनः ॥१॥ मृत्युरुवाच त्वया सृष्टा कथं नारी ईदृशी वदतां वर ॥ क्रूरं कर्माहितं कुर्यात्तदेव किमु जानती ॥२॥ विभेम्यहमधर्मादिप्रसीद भगवन्प्रभो ॥ प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातृन्मातृः पितृन्पतीन् ॥३॥ अपध्यास्यंति मे देव मृत्युः खेभ्यो विभेम्यहं ॥ रूपणानां हिरुदतां ये पतंत्यश्रुविंदवः ॥४॥ तेभ्यो हं भगवन्भीता शरणं त्वाहमागता ॥ यमस्य भवनं देव गच्छेयं न सुरोत्तम ॥५॥ कायेन विनयोपेतामूर्ध्ना दग्रनखेन च ॥ एतदिच्छाम्यहं कामं त्वत्तोलोकपितामह ॥६॥ इच्छेयं त्वत्पसादाद्वितपस्तप्तुं प्रजेश्वर ॥ प्रदिशे मं वरं देव त्वं मत्तं भगवन्प्रभो ॥७॥ त्वया लुक्ता गमिष्यामि धेनुकाश्रममुत्तमं ॥ तत्र तपस्येत पत्नी व्रतवैवाराधने रता ॥८॥ न हि शक्यामि देवेश प्राणान्प्राणभृतां प्रियान् ॥ हर्तुं विलपमानानां मधर्मादभिरक्षमं ॥९॥ ब्रह्मोवाच मृत्यो संकल्पिता सि त्वं प्रजासंहारहेतुना ॥ गच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजामाते विचारणा ॥१०॥ भविता त्वेतदेवं हि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ॥ भवत्वनिंदिता लोके कुरुष्व वचनं मम ॥११॥

॥२०॥ रूपोरोषान् ॥२१॥ २२॥ २३॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५३॥ ॥५४॥ विनीयेति लतेवेति त्वदेकशरण्यत्वे दृष्टान्तः ॥१॥ २॥ ३॥ प्रियादीन् घृतीमिति शेषः तत्संबन्धिनः अपध्यास्यंति परानिष्टचित्तनमपध्यानं मृत्युमयामारितेऽपुलोकेऽपुसन्सु मेमां ॥४॥ यमः शास्ता मृत्युः प्राणवियोगकर्त्री देवता ॥५॥ उदयनखेन अंजलिना विनयोपेता शरणागतास्मीत्यर्थः ॥६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ अपमन्युनागनामपेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अप्रतिश्रुत्यानङ्गीकृत्य ॥ १६ ॥ पञ्चशतंकोट्योवर्षाणिनानिषोडशपञ्च ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 नारदउवाच एवमुक्ताभवत्पीताम्बुजलिर्भगवन्मुखी ॥ संहारेनाकरोद्बुद्धिं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १२ ॥ तूष्णीमासीत्तदा देवः प्रजानामीश्वरेश्वरः ॥ प्रसा-
 दं चागमद्विप्रमात्मनैव प्रजापतिः ॥ १३ ॥ स्मयमानश्च देवेश लोकां सर्वानवेक्ष्य च ॥ लोकास्त्वासन्यथा पूर्वं दृष्टास्तेनापमन्युना ॥ १४ ॥ निवृत्तरोपेतस्मिं-
 स्तु भगवत्पराजिते ॥ साकन्यापि जगामाथ समीपात्तस्य धीमतः ॥ १५ ॥ अपस्तुत्या प्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ॥ त्वरमाणा च राजेन्द्र मृत्युर्धनुकमभ्यगात् ॥ १६ ॥ सा तत्र परमं तीव्रं च चारव्रतमुत्तमं ॥ सा तदा त्येकपादेन तस्थौ पद्मानिषोडश ॥ १७ ॥ पञ्चचाब्दानिकारुण्यात्प्रजानां तु हितैषिणी ॥ इन्द्रियाणीन्द्रिया-
 र्थेभ्यः प्रियेभ्यः सन्निवर्त्य सा ॥ १८ ॥ ततस्त्वेकेन पादेन पुनरन्यानि सप्त वै ॥ तस्थौ पद्मानिषट्चैव सप्तचैकं च पार्थिव ॥ १९ ॥ ततः पद्मायुतं तात मृगैः सह च चार-
 सा ॥ पुनर्गत्वा ततो नंदां पुण्यां शीतामलोदकां ॥ २० ॥ अप्सु वर्षसहस्राणि सप्तचैकं च सानयत् ॥ धारयित्वा तु नियमनं दायां वीतकल्मषा ॥ २१ ॥ सा पूर्वकौ-
 शिकीं पुण्यां जगाम नियमै धिता ॥ तत्र वायुजलाहारा च चारनियमं पुनः ॥ २२ ॥ पञ्चगंगासु सा पुण्या कन्या वेतसकेषु च ॥ तपोविशेषैर्बहुभिः कर्षयद्देहमात्म-
 नः ॥ २३ ॥ ततो गत्वा तु सा गंगां महामेरुं च केवलं ॥ तस्थौ चाश्मेव निश्चेष्टा प्राणायामपरायणा ॥ २४ ॥ पुनर्हिमवतो मूर्ध्नियत्र देवाः पुरायजन् ॥ तत्राङ्गुष्ठेन सा-
 तस्थौ निखर्व परमा शुभा ॥ २५ ॥ पुष्करेष्वथ गोकर्णे नैमिषे मलये तथा ॥ अपाकर्षत्स्वकं देहं नियमैर्मनिसप्रियैः ॥ २६ ॥ अनन्यदेवतानित्यं दृढभक्तापितामहे ॥
 तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास धर्मेन ॥ २७ ॥ ततस्ताम्रवीक्षीतो लोकानां प्रभवो व्ययः ॥ सौम्येन मनसाराजन् प्रीतमनास्तदा ॥ २८ ॥ मृत्यो किमिदम-
 त्यंतं तपांसि चरसीति ह ॥ ततो ब्रवीत्युनर्हृत्युर्भगवंतं पितामहं ॥ २९ ॥ नाहं हन्यां प्रजादेव स्वस्थाश्चाक्रोशतीस्तथा ॥ एतदिच्छामि सर्वेश त्वत्तोवरमहं प्रभो ॥ ३० ॥
 अधर्मभयभीतास्मिततो हंत प आस्थिता ॥ भीतायास्तु महाभाग प्रयच्छाभयमव्यय ॥ ३१ ॥ आर्त्ता चानागसीनारीयाचामि भवमेगतिः ॥ ताम्रवीक्षतो देवो-
 भूतभव्यभविष्यवित् ॥ ३२ ॥ अधर्मो नास्ति ते मृत्योः संहरं त्याइमाः प्रजाः ॥ मया चोक्तं मृपाभद्रे भवितानकथंचन ॥ ३३ ॥ तस्मात्संहर कल्याणि प्रजाः सर्वा-
 श्वनुविधाः ॥ धर्मः सनातनश्च त्वां सर्वथा पावयिष्यति ॥ ३४ ॥ लोकपालो यमश्चैव सहाया व्याधयश्च ते ॥ अहं च विबुधाश्चैव पुनर्दास्याम ते वरं ॥ ३५ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अन्योन्यपरुषावागितिशेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रायणांते आयुष्यकर्मणोवसाने ॥ ४५ ॥ सर्वे इति देवा इन्द्रियाणि प्राणिभिः जीवैः सह गत्वानत्रै
वपरलोके वृत्तावृत्तवतः पुनर्भूत्वासन्नित्ता भवन्ति मर्त्यभावाया एव देवा इन्द्रादयः मर्त्यवदेव गत्वा वृत्ता भवन्ति ननु नित्ता भवन्ति मर्त्यभावाय कर्मदेवा एव निवर्तन्ते नत्वा जान देवास्तेषां क्रममुक्तियोग्यत्वादिति
यथा त्वमेन सामुक्ता विरजाः स्याति मेप्यसि ॥ सैव मुक्ता महाराज कृतां जलिरिदं विभुं ॥ ३६ ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं प्रसाद्य शिरसा तदा ॥ यद्येवमेतत्कर्तव्यं मया
न स्याद्दिनाप्रभा ॥ ३७ ॥ तवाज्ञा मूर्ध्नि मे न्यस्ता यत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ लोभः क्रोधो भ्यमूयेर्ष्या द्रोहो मोहश्च देहिनां ॥ ३८ ॥ अहंश्चान्योन्यपरुषादेहं भिद्युः पृथ
ग्विधाः ॥ ब्रह्मोवाच तथा भविष्यते मृत्यो साधुसंहरभोः प्रजाः ॥ अधर्मस्तेन भविताना पथ्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३९ ॥ यान्यश्रु विंदूनि करे ममासंस्ते व्याधयः
प्राणिनामात्मजाताः ॥ ते मारयिष्यन्ति नरांगतासूनाधर्मस्ते भवितामास्मभैषीः ॥ ४० ॥ नाधर्मस्ते भविता प्राणिनां वै त्वं वै धर्मस्त्वं हि धर्मस्य चेशा ॥ धर्म्याभू
त्वा धर्मनित्या धरित्री तस्मात्प्राणान्सर्वथेमान्नि यच्छ ॥ ४१ ॥ सर्वे पां वै प्राणिनां कामरोपौ संत्यज्य त्वं संहरस्वेह जीवान् ॥ एवं धर्मस्त्वां भविष्यत्यनंतो मिथ्या व
तान्मारयिष्यत्यधर्मः ॥ ४२ ॥ तेनात्मानं पावय स्वात्मना त्वं पापेत्मानं मज्जयिष्यत्यसत्यात् ॥ तस्मात्कामरोपमप्यागतं त्वं संत्यज्या तः संहरस्वेति जीवान् ॥ ४३ ॥
नारद उवाच सा वै भीता मृत्युसंज्ञोपदेशाच्छापाद्रीता वाढमित्यब्रवीत् ॥ सा च प्राणं प्राणिनां मंतकाले कामक्रोधौ त्यज्य हरत्यसक्ता ॥ ४४ ॥ मृत्युस्त्वे पां व्या
धयस्तत्सृता व्याधीरोगोरुज्यते येन जंतुः ॥ सर्वे पांच प्राणिनां प्रायणांते तस्माच्छोकं मा कृत्यानिष्फलं त्वं ॥ ४५ ॥ सर्वे देवाः प्राणिभिः प्रायणांते गत्वा वृत्ताः स
न्नित्तास्तथैव ॥ एवं सर्वे प्राणिनस्तत्र गत्वा वृत्ता देवा मर्त्यवद्राजसिंह ॥ ४६ ॥ वायुर्भीमो भीमनादो महौजा भेत्ता देहान् प्राणिनां सर्वगोऽसौ ॥ नो वा वृत्तिनैव व
त्तिकदा चित्प्राप्नोत्युग्रो नंतते जो विशिष्टः ॥ ४७ ॥ सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञा विशिष्टास्तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह ॥ स्वर्गं प्राप्नोमो दते तेन नूजो नित्यं रम्यान्वीरलोका
नवाप्य ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा दुःखं संगतः पुण्यकृद्भिरेषा मृत्युर्देवदिष्टा प्रजानां ॥ प्राप्ते काले संहरंती यथा वत्स्वयं कृता प्राणहरा प्रजानां ॥ ४९ ॥

भावः ॥ ४६ ॥

भावः ॥ ४७ ॥

ज्ञैरिति शेषः ॥ ४९ ॥

प्राणवायोरेव गत्यागतीतदुपहिते प्राणिनि उपचर्यन्ते ननु प्राणेभ्यो निष्कृतस्य तस्य तेस्त इत्याह वायुरिति प्राणिनश्चेतनस्य देहानेव भिनत्ति ननु तं यतोऽसौ सर्वगः अतएवावत्त्यादिरहितश्चेति
नर्थकः शोक इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ स्वयमेव स्वस्य मृत्युः अथापि जनानां प्राणहरा मृत्युर्जनादन्येति कल्पना कृता अनभि

एतदेवाह आत्मानमिति नष्टात्जातमितिशेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

आत्मानं वै प्राणिनो घ्नन्ति सर्वे नैतान्मृत्युर्दण्डपाणिर्हि नस्ति ॥ तस्मान्मृतान्मानुशोचन्ति धीरामृत्युं ज्ञात्वा निश्चयं ब्रह्म स्पृष्टं ॥ इत्थं स्पृष्टिं देवकृतां विदित्वा पुत्रान् नष्टाच्छोकमाश्रुत्य जस्व ॥ ५० ॥ द्वैपायन उवाच एतच्छ्रुत्वा रथं वद्वाक्यं नारदेन प्रकाशितं ॥ उवाचा कंपनो राजा सखायं नारदं तथा ॥ ५१ ॥ व्यपेतशोकः प्रीतोऽस्मि भगवन् नृपि सत्तम ॥ श्रुत्वेति हासं त्वत्तत्सु कृतार्थोऽस्य भिवादये ॥ ५२ ॥ तथोक्तो नारदस्तेन राज्ञा ऋषिवरोत्तमः ॥ जगाम नंदनं शीघ्रं देवर्षिरमितात्मवान् ॥ ५३ ॥ पुण्यं यशस्यं स्वर्ग्यं च धन्यमायुष्यमेव च ॥ अस्येति हासस्य सदाश्रवणं श्रावणं तथा ॥ ५४ ॥ एतदर्थं पदं श्रुत्वा तदाराजा युधिष्ठिरः ॥ क्षत्रधर्मं च विज्ञाय शूराणां च परांगतिं ॥ ५५ ॥ संप्राप्तोऽसौ महावीर्यः स्वर्गलोकं महारथः ॥ अभिमन्युः पराह्वा प्रमुखे सर्वधन्विनां ॥ ५६ ॥ युध्यमानो महेष्वासोहतः सोऽभिमुखोऽरणे ॥ असिना गदया शक्त्या धनुषा च महारथः ॥ ५७ ॥ विरजाः सोमसूनुः सपुनस्तत्र प्रलीयते ॥ तस्मात्परां धृतिं कृत्वा भ्रातृभिः सह पांडव ॥ अप्रमत्तः सुसन्नद्धः शीघ्रं योद्धुमुपाक्रम ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५ ॥ संजय उवाच श्रुत्वा मृत्युसमुत्पत्तिकर्माण्यनुपमानि च ॥ धर्मराजः पुनर्वाक्यं प्रसाधेन मया ब्रवीत् ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच गुरवः पुण्यकर्माणः शक्रप्रतिमविक्रमाः ॥ स्थाने राजर्षयो ब्रह्मन्न न घातस्य वादिनः ॥ २ ॥ भूय एव तु मांतथ्यैर्वचोभिरभिबृंहय ॥ राजर्षीणां पुराणानां समाश्वासय कर्मभिः ॥ ३ ॥ किं त्योदक्षिणादत्ताः कैश्च दत्ता महात्मभिः ॥ राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिस्तद्भवा न्ब्रवीतु मे ॥ ४ ॥ व्यास उवाच शैव्यस्य नृपतेः पुत्रः स्तंजयो नाम नामतः ॥ सखायौ तस्य चैवांभौ ऋषीपर्वतनारदौ ॥ ५ ॥ तौ कदाचिद्बृहंतस्य प्रविष्टौ तद्दिदृक्षुः ॥ विधिवच्चार्चितौ तेन प्रीतौ तत्रोपतुः सुखं ॥ ६ ॥ तं कदाचित्सुखासीनं ताभ्यां सह शुचिस्मिता ॥ दुहिताभ्यागमत्कन्यास्तं जयं वरवर्णिनी ॥ ७ ॥

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ ननु मृत्योः स्वाभाविकत्वेऽपि गुणवत्पुरुषवियोगो दुःखवत्येवेत्याशंक्य दुःखे दुःखाधिकान् पश्येत्तेन शोकोपनीयत इत्युक्तेः शोकापनोदार्थं अतीतान् गुणवत्तरान् पृच्छति गुरव इति सति शोभने स्थाने सत्यलोकादौ पुण्यकर्माणो गुरवो वसन्तीति शेषः अवादिनः मौनिनः ॥ २ ॥ गुणवत्तरत्वं बुभुक्षया तेषां कर्माणि पृच्छति भूय इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तत्सल्लिगाभिस्तस्य अनुरूपपात्रिः अभितः पार्श्वतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हृदयेनेति मदवज्ञानान्मानुषीवरणाच्च स्वर्गतिस्ते प्रतिबद्धेत्यर्थः ॥ १४ ॥ मनोवागिति वरलक्षणं वरणंवरः क
न्यापरिग्रहस्तस्य लक्षणं साधकं प्रथितं सप्तविधं प्रसिद्धं तत्र वरस्य मनोवचोभ्यां दातुर्बुद्ध्या उभयोः संभाषया लौकिकं वरवध्वोः संधानं उदकपूर्वकं दानेन पाणिग्रहणेन च मंत्रवद्वैदिकं संधानं भवति एषा षड्विधापि
तयाभिवादितः कन्यामभ्यनंदयथाविधि ॥ तत्सल्लिगाभिराशिर्भिरिष्टाभिरभितः स्थितां ॥ ८ ॥ तां निरीक्ष्या ब्रवीद्वाक्यं पर्वतः प्रहसान्नेव ॥ कस्येयं चंचलापां
गी सर्वलक्षणसंमता ॥ ९ ॥ उताहोभाः स्विदं कस्य ज्वलनस्य शिखा त्वियं ॥ श्रीर्द्धीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिः सिद्धिश्चंद्रमसः प्रभा ॥ १० ॥ एवं ब्रुवाणं देवर्षिं नृपतिः स्तं
जयं ब्रवीत् ॥ ममेयं भगवन्कन्यामत्तो वरमभीप्सति ॥ ११ ॥ नारदस्त्वब्रवीदं नंदे हि मत्स्यमिमां नृप ॥ भार्यार्थं सुमहच्छ्रेयः प्राप्तुं चेदिच्छसे नृप ॥ १२ ॥ ददानी
त्येव संहृष्टः स्तंजयः प्राह नारदं ॥ पर्वतस्तु सुसंकुद्धो नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ हृदयेन मया पूर्ववृतां वैवृतवानसि ॥ यस्मादृता त्वया विप्रमागाः स्वर्गययेप्स
या ॥ १४ ॥ एवमुक्तो नारदस्तं प्रत्युवाचोत्तरं वचः ॥ मनोवाग्बुद्धिसंभाषादत्ता चोदकपूर्वकं ॥ १५ ॥ पाणिग्रहणमंत्राश्च प्रथितं वरलक्षणं ॥ न त्वेषानि श्रिता
निष्ठानिष्ठा सप्तपदी स्मृता ॥ १६ ॥ अनुत्पन्ने च कार्यार्थं मां त्वं व्याहृतवानसि ॥ तस्मात्त्वमपि न स्वर्गं गमिष्यसि मया विना ॥ १७ ॥ अन्योन्यमेवं शप्त्वा वै तस्थ
तुस्तत्र तौ तदा ॥ अथ सां पितृपो विप्रान्यानाच्छादनभोजनैः ॥ १८ ॥ पुत्रकामः परं शक्त्या यत्नाच्चोपाचरच्छुचिः ॥ तस्य प्रसन्ना विप्रेन्द्राः कदाचित्पुत्रमीप्सवः ॥
॥ १९ ॥ तपः स्वाध्यायनिरता वेदवेदांगपारगाः ॥ सहितानारदं प्राहुर्देत्यस्मै पुत्रमीप्सितं ॥ २० ॥ तथेत्युक्त्वा द्विजैरुक्तः स्तंजयं नारदो ब्रवीत् ॥ तुभ्यं प्रसन्नाराज
र्षे पुत्रमीप्संति ब्राह्मणाः ॥ २१ ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते यादृशं पुत्रमीप्सितं ॥ तथोक्तः प्रांजलीराजा पुत्रं वव्रे गुणान्वितं ॥ २२ ॥ यशस्विनं कीर्त्तिमंतं तेजस्विनमरिंदमं ॥
यस्य मूत्रं पुरीषं च क्लेदः स्वेदश्च कांचनं ॥ २३ ॥ सुवर्णं घृणी विरित्येवं तस्य नामा भवत्कृतं ॥ तस्मिन्वरप्रदानेन वर्धयत्यमितं धनं ॥ २४ ॥ कारयामास नृपतिः सौव
र्णं सर्वमीप्सितं ॥ गृहप्राकारदुर्गाणि ब्राह्मणावसथान्यपि ॥ २५ ॥ शय्यासनानियानानि स्थालीपिठराजानं ॥ तस्य राज्ञोऽपि यद्वेश्मवाद्याश्चोपस्कराश्च ये ॥
॥ २६ ॥ सर्वतत्कांचनमयं कालेन परिवर्धितं ॥ अथ दस्युगणाः श्रुत्वा हृष्टा चैनं तथाविधं ॥ २७ ॥

मुख्यानिष्ठानं भवति किंतु सप्तमैव निश्चितानिष्ठा पाणिग्रहणमंत्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमपेदे इति वचनात् सप्तमोद्देशेन भार्यात्वं भवति न ततः प्रागिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ द्विजैरुक्तो
नारदस्तथेत्युक्त्वा स्तंजयमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ यस्य मूत्रादिकं कांचनं तं पुत्रं वव्रे इति संबन्धः ॥ २२ ॥ क्लेदः श्लेष्मादिः ॥ २३ ॥ सुवर्णं घृणीवीत्यनेन गंडूपादिकमपि कांचनं भवतीति सूचितं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

चिकीर्षितुमपकारं कर्तुं कृत्स्नसामित्यस्य रूपं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सवैः यज्ञैः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 संभूय तस्य नृपतेः समारब्धाश्चिकीर्षितुं ॥ केचित्तत्राब्रुवन् राज्ञः पुत्रं गृहीम वै स्वयं ॥ २८ ॥ सोऽस्याकरः कांचनस्य तस्य यत्नं च रामहे ॥ ततस्ते दस्य बालुब्धाः प्रवि-
 श्य नृपतेर्गृहं ॥ २९ ॥ राजपुत्रं तथा जह्नुः सुवर्णं पीविनं वलात् ॥ गृह्येन मनुपायज्ञानी त्वारण्यमचेतसः ॥ ३० ॥ हत्वा विशस्य चापश्यन् लुब्धा वसुन किंचन ॥
 तस्य प्राणैर्विमुक्तस्य नष्टं ददन् वसु ॥ ३१ ॥ दस्य वश्वतदान्योन्यं जघ्नुर्मूर्खा विचेतसः ॥ हत्वा परस्परं नष्टाः कुमारं चाद्रुतं भुवि ॥ ३२ ॥ असंभाव्यं गताघोरं नरकं
 दुष्टकारिणः ॥ तं दृष्ट्वा निहतं पुत्रं वरदत्तं महातपाः ॥ ३३ ॥ विललाप सुदुःखार्तो बहुधा करुणं नृपः ॥ विलपंतं निशम्याथ पुत्रशोकं हतं नृपं ॥ ३४ ॥ प्रत्यदृश्य न दे-
 वं पि नारदस्तस्य सन्निधौ ॥ उवाच चैनंदुःखार्तं विलपंतं मचेतसं ॥ ३५ ॥ संजयं नारदो भ्येत्य तन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ कामानाम विलसत्त्वं संजये ह मरिष्यसि ॥
 ॥ ३६ ॥ यस्य चैते वयं गेहेऽपि तावद्वादिनः ॥ आविक्षितं मरुत्तं च मृतं संजय शुश्रुम ॥ ३७ ॥ संवर्तोऽयं यजयामास स्पर्धया वै बृहस्पतेः ॥ यस्मै राजर्षये प्रादाद्धनं
 स भगवान्प्रभुः ॥ ३८ ॥ हैमं हि मवतः पादं यियक्षोर्विविधैः सवैः ॥ यस्य सेंद्रा मरगणा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ३९ ॥ देवा विश्वस्तजः सर्वे यजनांते समासते ॥ यज्ञवाट-
 स्य सौवर्णाः सर्वे चासन्परिच्छदाः ॥ ४० ॥ यस्य सर्वतदात्यन्तं मनोभिप्रायगं शुचि ॥ कामतो बुभुजुर्विप्राः सर्वे चान्नाथिनो द्विजाः ॥ ४१ ॥ पयोदधिघृतं क्षौद्रं
 भक्ष्यं भोज्यं च शोभनं ॥ यस्य यज्ञेषु सर्वेषु वासांस्याभरणानि च ॥ ४२ ॥ ईप्सितान्युपतिष्ठते प्रहृष्टान्वेदपारगान् ॥ मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्या भवन् गृहे ॥ ४३ ॥
 आविक्षितस्य राजर्षे विश्वे देवाः स भोऽसदः ॥ यस्य वीर्यवतो राज्ञः सुदृष्ट्या सस्य संपदः ॥ ४४ ॥ हविर्भिस्तर्पिता येन सम्यक् कृमैर्दिवौकसः ॥ ऋषीणां च पितॄणां च
 देवानां सुखजीविनां ॥ ४५ ॥ ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः सर्वे दानैश्च सर्वदा ॥ शयनासनपानानि स्वर्णराशीश्च दुस्त्यजाः ॥ ४६ ॥ तत्सर्वममितं वित्तं दत्तं विप्रेभ्य इच्छ-
 या ॥ सोऽनुध्यातस्तु शक्रेण प्रजाः कृत्वा निरामयाः ॥ ४७ ॥ श्रद्धयानो जितान् लोकान् गतः पुण्यदुहोऽक्षयान् ॥ स प्रजः स नृपामात्यः स दारापत्यत्रांधवः ॥ ४८ ॥
 यौवनेन सह स्राब्दं मरुत्तं राज्यमन्वशात् ॥ स चेन्ममारस्तं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ४९ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चतुर्भद्रतरः धर्मज्ञानवैराग्येश्वर्याणि च त्वारिभद्राणि धर्मार्थकामवलानीत्यन्ये वित्तदानसमेतं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यं भोगः संगविहीनो दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रमिति वा-
 त्वया त्वत्तः ४९ ॥

तुभ्यंतव मरुत्तात्त्वंनिर्गुणस्त्वत्तोपिनिर्गुणस्त्वत्पुत्रइतिनतदर्थंशोकोयुक्तइतिभावः अयज्वानमदाक्षिण्यंपुत्रंअभिलक्ष्यमानुतप्यथाः हेर्ष्वेत्यश्वित्यपुत्रइतिव्याहरन्नारदःसृजयंप्रतीतिव्यासवाक्यं ॥ ५० ॥
इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सुहोत्रमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ हैरण्याहिरण्मयाःग्राहादयोपि वाहिन्योनयः

पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यंमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिर्ष्वेत्येतिव्याहरन् ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिषोडश
राजकीयेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच सुहोत्रंनामराजानंमृतंसृजयशुश्रुम ॥ एकवीरमशक्यंतममरैरभिवी
क्षितुं ॥ १ ॥ यःप्राप्यराज्यंधर्मेणक्रत्विकृत्रह्यपुरोहितान् ॥ अपृच्छदात्मनःश्रेयःपृष्ट्वातेपांमतेस्थितः ॥ २ ॥ प्रजानांपालनंधर्मोदानमिज्याद्विपज्जयः ॥ एतत्सु
होत्रोविज्ञायधर्मेणैच्छद्दनागमं ॥ ३ ॥ धर्मेणाराधयन्देवान्बाणैःशत्रून्जयंस्तथा ॥ सर्वाण्यपिचभूतानिस्वगुणैरप्यरंजयत् ॥ ४ ॥ योभुक्तेमांवसुमतींस्ते
च्छाटविकवर्जितां ॥ यस्मैववर्षंपर्जन्योहिरण्यंपरिवत्सरान् ॥ ५ ॥ हैरण्यास्तत्रवाहिन्यःस्वैरिण्योव्यवहन्पुरा ॥ ग्राहान्कर्कटकांश्चैवमत्स्यांश्चविविधान्वहून् ॥
॥ ६ ॥ कामान्वर्षतिपर्जन्योरूपाणिविविधानिच ॥ सौवर्णान्यप्रमेयाणिवाप्यश्वक्रोशसंमिताः ॥ ७ ॥ सहस्रंवामनान्कुञ्जान्नक्रान्मकरकच्छपान् ॥ सौवर्णा
न्विहितान्दृष्ट्वाततोऽस्मयतवैतदा ॥ ८ ॥ तत्सुवर्णमपयंतंराजर्षिःकुरुजांगले ॥ ईजानोविततेयज्ञेब्राह्मणेभ्योऽत्यमन्यत ॥ ९ ॥ सोश्वमेधसहस्रेणराजसूयशतेनच ॥
पुण्यैःक्षत्रिययज्ञैश्चप्रभूतवरदक्षिणैः ॥ १० ॥ काम्यनैमित्तिकाजस्वैरिष्टांगतिमवाप्तवान् ॥ सचेन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ११ ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यंमा
पुत्रमनुतप्यथाः ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिर्ष्वेत्येतिव्याहरन् ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिषोडशराजकीयेपट्पंचाशत्त
मोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच राजानंपौरवंवीरंमृतंसृजयशुश्रुम ॥ सहस्रंयःसहस्राणांश्चेतानश्चानवास्तजत् ॥ १ ॥ तस्याश्वमेधे
राजर्षेर्देशाद्देशात्समीयुषां ॥ शिक्षाक्षरविधिज्ञानानासीत्संख्याविपश्चितां ॥ २ ॥ वेदविद्याव्रतस्नातावदान्याःप्रियदर्शनाः ॥ सुभिक्षाच्छादनगृहाःसुशय्या
सनभोजनाः ॥ ३ ॥ नटनर्तकगंधर्वैःपूर्णकैर्वर्धमानकैः ॥ नित्योद्योगैश्चक्रीडद्भिस्तत्रस्मपरिहर्षिताः ॥ ४ ॥

स्वैरिण्यःसर्वजनोपभोग्याः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
राजानमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्णकैःस्वर्णचूडैःडांकुलताइतिदाक्षिणात्यप्रसिद्धैः वर्धमानकैः आरार्तिकहस्तैः ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ शिविमिति

यज्ञेयज्ञेययाकालंदक्षिणाःसोत्यकालयत् ॥ द्विपादशसहस्रास्याःप्रमदाःकांचनप्रभाः॥५॥ सध्वजाःसपताकाश्चरथाहेममयास्तथा ॥ यःसहस्रंसहस्राणिक
न्याहेमविभूषिताः॥ ६ ॥ धूर्युजाश्वगजारूढाःस्वगृहक्षेत्रगोशताः ॥ शतंशतसहस्राणिस्वर्णमालीमहात्मनां ॥ ७ ॥ गवांसहस्रानुचरान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥
हेमशृंग्योरौप्यखुराःसवत्साःकांस्यदोहनाः॥८॥ दासीदासखरोष्ट्रांश्चप्रादादाजाविकंबहु ॥ रत्नानांविविधानांचविविधांश्चान्नपर्वतान्॥९॥तस्मिन्संवितते
यज्ञेदक्षिणामत्यकालयत् ॥ तत्रास्यगाथागायंतियेपुराणविदोजनाः ॥ १० ॥ अंगस्ययजमानस्यस्वधर्माधिगताःशुभाः ॥ गुणोत्तरास्तुक्रतवस्तस्यास
न्सार्वकामिकाः ॥ ११ ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यंमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येतिव्याहरन् ॥
॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिपोडशराजकीयेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

नारदउवाच शिविमौशीनरंचापिमृतंस्तंजयशुश्रुम ॥ यइमां पृथिवीं सर्वांचर्मवत्पर्यवेष्टयत् ॥ १ ॥ साद्रिद्वीपार्णववनांरथघोषेणनादयन् ॥ सशिविर्वैरि
पून्नित्यंमुख्यान्निघ्नन्सपत्नजित् ॥ २ ॥ तेनयज्ञैर्वहुविधैरिष्टंपर्याप्तदक्षिणैः ॥ सराजावीर्यवान्धीमानवाप्यवसुपुष्कलं ॥ ३ ॥ सर्वमूर्धाभिपिक्तानांसंमतःसोभ
वद्युधि ॥ अयजच्चाश्वमेधैर्योविजित्यपृथिवीमिमां ॥ ४ ॥ निरर्गलैर्वहुफलैर्निष्ककोटिसहस्रदः ॥ हस्त्यश्वपशुभिर्धान्यैर्मृगैर्गोजाविभिस्तथा ॥ ५ ॥ विविधां
पृथिवींपुण्यांशिविब्राह्मणसात्करौ ॥ यावत्योवर्षतोधारायावत्योदिवितारकाः ॥ ६ ॥ यावत्यःसिकतागांग्योयावन्मेरोर्महोपलाः ॥ उदन्वतिचयावंतिरत्ना
निप्राणिनोपिच ॥ तावतीरददद्वावैशिविरौशीनरोध्वरे ॥ ७ ॥ नोयंतारंधुरस्तस्यकंचिदन्यंप्रजापतिः ॥ भूतंभव्यंभवंतंवानाध्यगच्छन्नरोत्तमं ॥ ८ ॥ तस्यास
न्विविधायज्ञाःसर्वकामैःसमन्विताः॥९॥हेमयूपासनगृहाहेमप्राकारतोरणाः॥शुचिस्वाहन्नपानंचब्राह्मणाःप्रयुतायुताः॥१०॥नानाभक्ष्यैःप्रियकथाःपयोद
धिमहाङ्गदाः॥तस्यासनयज्ञवाटेषुनद्यःशुभ्रान्नपर्वताः॥११॥पिवतस्नातस्वादध्वमितियद्रोचतेजनाः॥यस्मैप्रादाद्वरंरुद्रस्तुष्टःपुण्येनकर्मणा॥१२॥

पर्यवेष्टयत्स्वाधीनामकरोत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ धूर्युजारथाः ॥ ७ ॥ त्रैकालिकेषुराजसुतदन्यंराजानं तस्यशिवेः धुरःकार्यभारस्ययंतारंबोद्धारं प्रजापतिःस्रष्टास्वसृष्टौनाध्यगच्छत् ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

ददतोराज्ञोवित्तादिकमक्षयमस्त्वितिरुद्रोवरंददवितिसंबंधः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ राममिति प्रजानांपुत्रवत्पि

अक्षयंददतोवित्तंश्रद्धाकीर्तिस्तथाक्रियाः ॥ यथोक्तमेवभूतानांप्रियत्वंस्वर्गमुत्तमं ॥ १३ ॥ एतान्लब्ध्वावरानिष्ठान्शिविःकालेदिवंगतः ॥ सचेन्ममारसृज
यचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ १४ ॥ पुत्रान्पुण्यतरस्तुभ्यंमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येतिव्याहरन् ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणि
अभिमन्युवधपर्वणिषोडशराजकीयेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच रामंदाशरथिंचैवमृतंस्तृजयशुश्रुम ॥ यं
प्रजाअन्वमोदंतपितापुत्रानिवौरसान् ॥ १ ॥ असंख्येयागुणायस्मिन्नासन्नमिततेजसि ॥ यश्चतुर्दशवर्षाणिनिदेशात्पितुरच्युतः ॥ २ ॥ वनेवनितयासार्धम
वसलक्ष्मणाग्रजः ॥ जघानचजनस्थानेराक्षसान्मनुजर्षभः ॥ ३ ॥ तपस्विनारक्षणार्थंसहस्राणिचतुर्दश ॥ तत्रैववसतस्तस्यरावणोनामराक्षसः ॥ ४ ॥
जहारभार्यावैदेहींसंमोह्येनंमहानुजं ॥ तमागस्कारिणंरामःपौलस्त्यमजितंपरैः ॥ ५ ॥ जघानसमरेक्रुद्धःपुरेवव्यंवकोंधकं ॥ सुरासुरैरवध्यंतंदेवब्राह्मणकंट
कं ॥ ६ ॥ जघानसमहाबाहुःपौलस्त्यंसगगंरणे ॥ सप्रजानुग्रहंरुत्वात्रिदशैरभिपूजितः ॥ ७ ॥ व्याप्यकृत्स्नंजगत्कीर्त्यासुरर्षिगणसेवितः ॥ सप्राप्यविविधं
राज्यंसर्वभूतानुकंपकः ॥ ८ ॥ आजहारमहायज्ञंप्रजाधर्मेणपालयन् ॥ निर्गलंसजारूढ्यमश्वमेधंचतंविभुः ॥ ९ ॥ आजहारसुरेशस्यहविषामुदमाहरन् ॥
अन्यैश्चविविधैर्यज्ञैरीजेवहुगुणैर्नृपः ॥ १० ॥ क्षुत्पिपासेऽजयद्रामःसर्वरोगांश्चदेहिनां ॥ सततंगुणसंपन्नोदीप्यमानःस्वतेजसा ॥ ११ ॥ अतिसर्वाणिभूतानि
रामोदाशरथिर्वभौ ॥ कृपीणांदेवतानांचमानुषाणांचसर्वशः ॥ पृथिव्यांसहवासोभूद्रामेराज्यंप्रशासति ॥ १२ ॥ नाहीयततदाप्राणःप्राणिनानंतदन्यथा ॥
प्राणांपानःसमानश्चरामेराज्यंप्रशासति ॥ १३ ॥ पर्यदीप्यंततेजांसितदानार्थाश्चनाभवन् ॥ १४ ॥ दीर्घायुपःप्रजाःसर्वायुवानधियतेतदा ॥ वैदश्वतुर्भिःसु
प्रीताःप्राप्नुवंतिदिवौकसः ॥ १५ ॥ हव्यंकव्यंचविविधंनिष्पूतंहुतमेवच ॥ अदंशमंशकादेशानपृथ्यालसरीसृपाः ॥ १६ ॥ नाप्सुप्राणभृतांमृत्युर्नाकालेज्व
लनोदहन् ॥ अधर्मरुचयोलुब्धामूर्खावानाभवंस्तदा ॥ १७ ॥ शिष्टेष्टप्राज्ञकर्माणःसर्ववर्णास्तदाभवन् ॥ स्वधांपूजांचरक्षोभिर्जनस्थानेप्रणाशितां ॥ १८ ॥

योभूदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पृथिव्यांमानुषाणांप्रत्यक्षादेवादयोविचरंतिपुण्यातिशयात् ॥ १२ ॥ प्राणोवलं प्राणादयश्चतदन्यथाप्राणाद्यन्यथा
भावेननाहीयंत अतिश्वासानिश्वासादयोरोगानाभवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ निष्पूतं तटागारामादि हुतं इष्टं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ रामंअभिरामं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ भगीरथमिति चयनैःकांचनैश्चितास्व
र्णैःकमथैःकत्वर्थस्थंडिलैर्व्याप्ताचयनैरिष्टकासोपानैर्वाकूलद्वयेउद्गमात्संगमपर्यंतंनिचितेतिवार्थः ॥ १ ॥ राज्ञश्चराजपुत्रांश्चातिक्रम्येतिशेषः ब्राह्मणेभ्यःअमन्यतदत्तवान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ येनहेतुना

प्रादान्निहत्यरक्षांसिपितृदेवेभ्यर्द्धंश्वरः ॥ सहस्रपुत्राःपुरुषादशवर्षशतायुषः ॥ १९ ॥ नचज्येष्ठाःकनिष्ठेभ्यस्तदाश्राद्धान्यकारयन् ॥ श्यामोयुवालोहिता
क्षोमत्तमातंगविक्रमः ॥ २० ॥ आजानुवाहुःसुभुजःसिंहस्कंधोमहाबलः ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ २१ ॥ सर्वभूतमनःकांतोरामाराज्यमका
रयत् ॥ रामोरामोरामइतिप्रजानामभवत्कथा ॥ २२ ॥ रामाद्रामंजगदभूद्रामेराज्यंप्रशासति ॥ चतुर्विधाःप्रजारामःस्वर्गनीत्वादिवंगतः ॥ २३ ॥ आत्मा
नंसंप्रतिष्ठाप्यराजवंशमिहाष्टधा ॥ सचेन्ममारसंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ २४ ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यंमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ अयज्जानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्ये
तिव्याहरन् ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिषोडशराजकीयेएकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
नारदउवाच भगीरथंचराजानंमृतंस्तंजयशुश्रुम ॥ येनभागीरथीगंगाचयनैःकांचनैश्चिता ॥ १ ॥ यःसहस्रंसहस्राणांकन्याहेमविभूषिताः ॥ राज्ञश्चराज
पुत्रांश्चब्राह्मणेभ्योत्यमन्यत ॥ सर्वारथगताःकन्यारथाःसर्वेचतुर्युजः ॥ २ ॥ रथेरथेशतंनागाःसर्वेवैहेममालिनः ॥ ३ ॥ सहस्रमश्वाश्चैकैकंगजानांपृष्ठतोऽन्वयुः ॥
अश्वेअश्वेशतंगावोगवांपश्वादजाविकं ॥ ४ ॥ तेनाक्रांताजलोघेनदक्षिणाभूयसीर्ददत् ॥ उपद्वरेतिव्यथितातस्यांकेनिषसादह ॥ ५ ॥ तथाभागीरथीगंगा
उर्वशीचाभवत्पुरा ॥ दुहितृत्वंगतराज्ञःपुत्रत्वमगमत्तदा ॥ ६ ॥ तांतुगाथांजगुःप्रीतागंधर्वाःसूर्यवर्चसः ॥ पितृदेवमनुष्याणांशृण्वतांवल्लुवादिनः ॥ ७ ॥ भ
गीरथंयजमानमैक्ष्वाकुंभूरिदक्षिणं ॥ गंगासमुद्रगादेवीवव्रेपितरमीश्वरं ॥ ८ ॥ तस्यसैद्रैःसुरगणैर्देवैर्यज्ञःस्वलंकृतः ॥ सम्यक्परिगृहीतश्चशांतविघ्नोनिराम
यः ॥ ९ ॥ योयइच्छेतविप्रोवैयत्रयत्रात्मनःप्रियं ॥ भगीरथस्तदाप्रीतस्तत्रतत्रादददृशी ॥ १० ॥ नादेयंब्राह्मणस्यासीद्यस्ययत्स्यात्प्रियंधनं ॥ सोपिविप्रप्रसा
देनब्रह्मलोकंगतोत्पः ॥ ११ ॥

उपद्वरेसमीपेभूयसीर्दक्षिणाददतराजाआस्ते तेनहेतुनागंगाजनौघजारे
णआक्रांतावेत्रयष्टिवत्तीरप्रदेशेनतिप्रामासतीअतिव्यथितातस्तस्यांकेनिषसादह दक्षिणाजारेणतीरप्रदेशेऽवनतेप्रवाहांबुराज्ञोकपर्यंतमागतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ तथातेनप्रकारेणगंगाऊरुंभारमश्रुतइतिवा राज्ञ ऊ
रुमश्रुतेइतिवायोगात् उर्वशीअभवत् द्वितीयपक्षेपृषोदरादिवादादेर्दृष्टत्वं पुत्रत्वंनरकाबाणकर्तृत्वं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वशीयोगीयोगप्रभावात् योयत्रदेशेयत्इच्छेत्सतत्रप्रामुष्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

येनेति पादपामरीचिपाकषयः येनकारणेनयदर्थयातौ उदितौ मखौकर्मयज्ञयोगयज्ञौमुखेप्राभिद्वारभूतौययोस्तौमखमुखौ सूर्यतदंतर्यामिणौ अवस्थातुमुपस्थातुमिच्छन्ति तेनैवप्रयोजनेनतंभगीरथंअवस्था
तुमिच्छन्ति तत्रहेतुद्वयं गत्वाराजमितीश्वरमितिच गच्छतीतिगत्वात्रिजगतीतस्यांराजतइतिगत्वाराजःसूर्यः नृपश्च ईश्वरःईशानशीलस्तदंतर्यामीनृपश्च अयंभावः यत्सूर्यदर्शनेनफलंपापनाशादि तदस्यदर्श
नेनभवति यच्चसूर्यांतर्यामिणःउपासनेनफलंसत्यसंकल्पत्वादितदस्योपासनेनभवतीतिमरीचिपादीनामयमेवद्रष्टव्यउपास्यश्चजातइति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषष्ठितमोऽध्यायः

येनयातौमखमुखौदिशौशाविहपादपाः ॥ तेनावस्थातुमिच्छन्तितंगत्वाराजमीश्वरं ॥ १२ ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यंमापु
त्रमनुतप्यथाः ॥ १३ ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येतिव्याहरन् ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिषोडशराजकीयेषष्ठितमोऽ
ध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ नारदउवाच दिलीपंचदैलविलंभृतंस्तंजयशुश्रुम ॥ यस्ययज्ञशतेष्वासम्प्रयुतायुतशोद्विजाः ॥ १ ॥ तंत्रज्ञानार्थ
सपन्नायज्वानःपुत्रपौत्रिणः ॥ यइमांवसुसंपूर्णांवसुधांवसुधाधिपः ॥ ईजानोविततेयज्ञेब्राह्मणेभ्योत्यमन्यत ॥ २ ॥ दिलीपस्यतुयज्ञेषुरुतःपंथाहिरण्मयः ॥
तंधर्मइवकुर्वाणाःसैद्रादेवाःसमागमन् ॥ ३ ॥ सहस्रंयत्रमातंगागच्छन्तिपर्वतोपमाः ॥ सौवर्णंचाभवत्सर्वंसदःपरमभास्वरं ॥ ४ ॥ रसानांचाभवन्कुल्या
भक्ष्याणांचापिपर्वताः ॥ सहस्रव्यामानृपतेयूपाश्वासन्हिरण्मयाः ॥ ५ ॥ चषालंप्रचषालंचयस्ययूपेहिरण्मये ॥ नृत्यन्तेप्सरसस्तस्यषट्सहस्राणिसप्तधा ॥ ६ ॥
यत्रवीणांवादयतिप्रीत्याविश्वावसुःस्वयं ॥ सर्वभूतान्यमन्यंतराजानंसत्यशीलिनं ॥ ७ ॥ रागखांडवभोज्यैश्चमत्ताःपतिपुशोरते ॥ तदेतदद्भुतंमन्येअन्यैर्नस
दृशन्तपैः ॥ ८ ॥ यदप्सुयुध्यमानस्यचक्रेनपरिपेततुः ॥ राजानंदृढधन्वानंदिलीपंसत्यवादिनं ॥ ९ ॥ येपश्यन्भूरिदाक्षिण्यंतेपिस्वर्गजितोनराः ॥ पंचशब्दानजीर्यं
तिखट्वांगस्यनिवेशने ॥ १० ॥ स्वाध्यायघोषोज्याघोषःपिबताश्रीतखादत ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ११ ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यंमापुत्रमनुत
प्यथाः ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येतिव्याहरन् ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिषोडशराजकीयेएकषष्ठितमोऽध्यायः
॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥

॥ ६० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ दिलीपमिति ॥ १ ॥ तंत्रक्रिया सार्द्धंश्लोकः ॥ २ ॥ पंथाहिरण्मयः हिरण्मय्यः
सुचोभवंतीतिविधिमार्गस्ततआरभ्यप्रवृत्तइत्यर्थः धर्मेनिमित्तेपुण्योत्पत्त्यर्थमिवदेवास्तमलंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ रागखांडवंगुडोदनं पर्पटिकेतिवैदर्भाः ॥ ८ ॥ अप्सुनपरिपेततुःनम
मज्जतुः ॥ ९ ॥ खट्वांगइतिऐलविलस्यदिलीपस्यैवनामांतरं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥

मांधातेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ द्वादशसमोद्वादशवर्षिकः शयइतिपाठे द्वादशहस्तः व्यजीजयद्विजिनवान् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रोहितान् लोहितभूमदेशान्पद्मरागख
 नारदउवाच मांधाताचेद्यौवनाश्वोमृतःसृजयशुश्रुम ॥ देवासुरमनुष्याणांत्रैलोक्यविजयीनृपः ॥ १ ॥ यंदेवावश्विनौगर्भात्पितुःपूर्वचकर्पतुः ॥ मृगयां
 विचरन् राजातृपितःक्लान्तवाहनः ॥ २ ॥ धूमं दृष्ट्वागमत्सत्रं पृषदाज्यमवापसः ॥ तं दृष्ट्वा युवनाश्वस्य जठरे मृनुतांगतं ॥ ३ ॥ गर्भाद्विजद्रुर्देवावश्विनौभिपजां
 वरौ ॥ तं दृष्ट्वा पितुरुत्संगेशयानंदेववर्चसं ॥ ४ ॥ अन्योन्यमब्रुवन्देवाः कमयंधास्यतीतिवै ॥ मामेवायंधयत्वग्रे इति हस्माह्वासवः ॥ ५ ॥ ततो गुलिभ्योर्हीद्रस्य
 प्रादुरासीत्पयोमृतं ॥ मांधास्यतीतिकारुण्याद्यदिद्रोह्यन्वकंपयत् ॥ ६ ॥ तस्मात्तु मांधातेत्येवं नाम तस्याद्भुतं कृतं ॥ ततस्तु धारां पयसो घृतस्य च महत्मानः ॥ ७ ॥
 तस्यास्य यौवनाश्वस्य पाणि रींद्रस्य चान्ववत् ॥ अपिवत्पाणिभिर्द्रस्य सचाप्यन्हाभ्यवर्धत ॥ ८ ॥ सो भवद्वादशसमोद्वादशाहेन वीर्यवान् ॥ इमां च पृथिवीं कृत्वा
 मेकान्हासव्यजीजयत् ॥ ९ ॥ धर्मात्मा धृतिमान्वीरः सत्यसंधोजितेन्द्रियः ॥ जनमेजयं सुधन्वानं गयं पूरुं वृहद्रथं ॥ १० ॥ अस्मितं च नृगं चैव मांधातामनुजोजय
 त् ॥ उदेति च यतः सूर्यो यत्र च प्रतितिष्ठति ॥ ११ ॥ तत्सर्वं यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ सोऽश्वमंधगतैरिष्ट्वाराजसूयशतेन च ॥ १२ ॥ अददद्रोहितान्म
 त्स्यान्ब्राह्मणेभ्यो विशांपते ॥ हिरण्यान्योजनोत्सेधानायतान् शतयोजनं ॥ १३ ॥ बहुप्रकारान्सुखादून् भक्ष्यभोज्यान् पर्वतान् ॥ अतिरिक्तं ब्राह्मणेभ्यो भुंजा
 नोहीयते जनः ॥ १४ ॥ भक्ष्यान् पाननिचयाः शुशुभुस्त्वन्नपर्वताः ॥ घृतद्रुदाः सूपपंकादधिकेनागुडोदकाः ॥ १५ ॥ रुरुधुः पर्वतान्नद्यो मधुर्क्षारवहाः शुभाः ॥
 देवासुरानरायक्षागंधर्वोरिगपक्षिणः ॥ १६ ॥ विप्रास्तत्रागताश्चासन् वेदवेदांगपारगाः ॥ ब्राह्मणाऋषयश्चापि नासंस्तत्राविपश्चितः ॥ १७ ॥ समुद्रांतां वसु
 मतीं वसुपूर्णां तु सर्वतः ॥ सतां ब्राह्मणसात्कृत्वा जगामास्तं तदानृपः ॥ १८ ॥ गतः पुण्यकृतां लोकान्याप्य स्वयं शसादिशः ॥ स चैन्ममारसृजयचतुर्भद्रतरस्त्व
 या ॥ १९ ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मापुत्रमनुतप्यथाः ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येति व्याहरन् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवध
 पर्वणि षोडशराजकीये द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥

निमतो वामत्स्यान्देशविशेषान् हिरण्यान् स्वर्णाकरयुक्तान् जनोत्सेधान् जनेषु उत्सेधउच्छ्रायोयेषां तान् मत्स्यदशोत्पन्ने हि नद्यावद्यापि परंपरया पूर्वापरौ समुद्रौ गच्छत इति तेषामुच्छ्रितत्वं प्रसिद्धं ॥ १३ ॥ अति
 रिक्तमवशिष्टं भुंजानो जन एव हीयते न त्वन्नमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति द्रोणपर्वणि षोडशराजकीये द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥

ययातिमिति ॥ १ ॥ प्राज्यदक्षिणैः बहुदक्षिणैः ॥ २ ॥ अब्राह्मणानां ब्राह्मणद्वेषिणां म्लेच्छानामितियावत् परिसंख्याय अपहृत्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ चतुर्भ्यः ऋत्विग्भ्यः प्राचीदिग्घोनुदक्षिणाध्वर्योरित्यादि
नारद उवाच ययातिनाहुपंचैव मृतं संजय शुश्रुम ॥ राजसूयशतैरिष्ट्वा सोऽश्वमेधशतेन च ॥ १ ॥ पुंडरीकसहस्रेण वाजपेयशतैस्तथा ॥ अतिरात्रसहस्रेण
चातुर्मास्यश्चैकामतः ॥ अग्निष्टोमैश्च विविधैः सत्रैश्च प्राज्यदक्षिणैः ॥ २ ॥ अब्राह्मणानां यद्विदितं पृथिव्या मस्ति किंचन ॥ तत्सर्वं परिसंख्याय ततो ब्राह्मणसात्क
रोत् ॥ ३ ॥ सरस्वतीपुण्यतमानदीनां तथा समुद्राः सरितः साद्रयश्च ॥ ईजानाय पुण्यतमा यराज्ञे घृतं पयो दुदुर्नाहुपाय ॥ ४ ॥ व्यूढे देवा सुरे युद्धे रुत्वा देवसहायतां ॥
चतुर्धा व्यभजत्सर्वां चतुर्भ्यः पृथिवीमिमां ॥ ५ ॥ यज्ञैर्नानाविधैरिष्ट्वा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमां ॥ देवयान्यां चौशनस्यां शर्मिष्ठायां च धर्मतः ॥ ६ ॥ देवारण्येषु सर्वे
पुविजहारामरोपमः ॥ आत्मनः कामचारेण द्वितीय इव वासवः ॥ ७ ॥ यदानाभ्यगमच्छांतिकामानां सर्ववेदवित् ॥ ततो गाथामिमां गीत्वा सदारः प्राविश हनं ॥
॥ ८ ॥ यत्पृथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ ९ ॥ एवं कामान्परित्यज्य ययाति र्धृतिमेत्य च ॥ पूरं राज्ये प्रतिष्ठाप्य
प्रयातो वनमीश्वरः ॥ १० ॥ स चेन्ममारस्तं जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ॥ अयज्जानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येति व्याहरन् ॥ ११ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ नारद उवाच नाभागमं वरीपंचमृतं संजय शु
श्रुम ॥ यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञां चैकस्त्वयो धयत् ॥ १ ॥ जिगीषमाणाः संग्रामे समं तां द्वैरिणोभ्ययुः ॥ अस्त्रयुद्धविदो घोराः सृजंतश्चाशिवागिरः ॥ २ ॥ बलला
घवशिखाभिस्तेषां सोऽस्त्रवलेन च ॥ छत्रायुधध्वज रथांश्छित्त्वा प्रासान्गतव्यथः ॥ ३ ॥ त एनं मुक्तसन्नाहाः प्रार्थयन् जीवितैः पिणः ॥ शरण्यमीयुः शरणं तवास्म
इति वादिनः ॥ ४ ॥ स तु तान् वशगान् कृत्वा जित्वा चेमां वसुंधरां ॥ ईजे यज्ञशतैरिष्टैर्यथाशास्त्रं तथानघ ॥ ५ ॥ बुभुजुः सर्वसंपन्नमन्नमन्येजनाः सदा ॥ तस्मि
न्यज्ञेतु विप्रैर्द्राः संतप्ताः परमाचिताः ॥ ६ ॥ मोदकान्पूरिकापूपान् स्वादुपूर्णान् शशकुलीः ॥ करं भान्पृथुमृद्धीका अन्नानि सुकृतानि च ॥ ७ ॥ सूपान्मैरेयकापूपा
नरागखांडवपानकान् ॥ मृष्टान्नानि सुयुक्तानि मृदूनि सुरभीणि च ॥ ८ ॥ घृतं मधुपयस्तोयं दधीनि रसवन्ति च ॥ फलं मूलं च सुखादुद्विजास्तत्रोपभुंजते ॥ ९ ॥
मादनीयानि पापानि विदित्वा चात्मनः सुखं ॥ अपि वंत यथाकामं पानपाणीतवादि तैः ॥ १० ॥

श्रुतेः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति द्रोणपर्वणि षोडशराजकीये त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ नाभागमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ मादनीयानि मदकराणि सुरादीनि पापानि पापहेतूनीति ज्ञात्वापि सुखलिप्सवः पिबन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ अत्यकालयद्वातुं निष्कासितवान् जिताराजानएवसोपस्करंदक्षिणात्वेनदत्ताः तेषाराज्यानिनेराजानश्चब्राह्मणसान्कृताइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुः
तत्रस्मगाथागायंतिक्षीवाल्हृष्टाःपठंतिच ॥ नाभागस्तुतिसंयुक्ताननृतुश्चसहस्रशः ॥ ११ ॥ तेषुयज्ञेष्वंवरीपोदक्षिणामत्यकालयत् ॥ राज्ञांशतसहस्राणिदशप्र
युतयाजिनां ॥ १२ ॥ हिरण्यकवचान्सर्वान्श्वेतच्छत्रप्रकीर्णकान् ॥ हिरण्यस्यंदनारूढान्सानुयात्रपरिच्छदान् ॥ १३ ॥ ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकाल
यत् ॥ मूर्धाभिपिक्तांश्चनृपान् राजपुत्रशतानिच ॥ १४ ॥ सदंडकोशनिचयान्ब्राह्मणेभ्योऽत्यमन्यत ॥ नैवंपूर्वजनाश्चकुर्नकरिष्यंतिचापरे ॥ १५ ॥ यदंवरी
पोनृपतिःकरोत्यमितदक्षिणः ॥ इत्येवमनुमोदंतेप्रीतायस्यमहर्षयः ॥ १६ ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यंमापुत्रमनुतप्यथाः ॥
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येतिव्याहरन् ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिपोडशराजकीयेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ नारदउवाच शशविंदुंचराजानंनृतंस्तंजयशुश्रुम ॥ ईजेसविविधैर्यज्ञैःश्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥ तस्यभार्यासहस्राणां
शतमासीन्महात्मनः ॥ एकैकस्यांचभार्यायांसहस्रंतनयाभवन् ॥ २ ॥ तेकुमाराःपराक्रांताःसर्वेनियुतयाजिनः ॥ राजानःक्रतुभिर्मुख्यैरीजानावेदपारगाः ॥
॥ ३ ॥ हिरण्यकवचाःसर्वेसर्वेचोत्तमधन्विनः ॥ सर्वेश्वमेधैरीजानाःकुमाराःशाशविंदवाः ॥ ४ ॥ तानश्वमेधेराजेंद्रोब्राह्मणेभ्योऽदत्पिता ॥ शतंशतंरथगजा
एकैकंपृष्ठतोन्वयुः ॥ ५ ॥ राजपुत्रंतदाकन्यास्तपनीयस्वलंकृताः ॥ कन्यांकन्यांशतंनागानागेनागेशतंतरथाः ॥ ६ ॥ रथेरथेशतंचाश्वावलिनोहेममालिनः ॥ अश्वे
अश्वेगोसहस्रंगवांपंचाशदाविकाः ॥ ७ ॥ एतद्धनमपर्याप्तमश्वमेधेमहामखे ॥ शशविंदुर्महाभागोब्राह्मणेभ्योऽत्यमन्यत ॥ ८ ॥ वार्त्ताश्चयूपायावंतअश्वमेधेम
हामखे ॥ तेतथैवपुनश्चान्येतावंतःकांचनाभवन् ॥ ९ ॥ भक्ष्यान्नपाननिचयाःपर्वताःक्रोशमुच्छ्रिताः ॥ तस्याश्वमेधेनिर्वृत्तेराज्ञःशिष्टास्त्रयोदश ॥ १० ॥ तुष्ट
पुष्टजनाकीर्णांशांतविघ्नमनामयां ॥ शशविंदुरिमांभूमिंचिरंभुक्त्वादिवंगतः ॥ ११ ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यंमापुत्रमनु
तप्यथाः ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येतिव्याहरन् ॥ १२ ॥ इतिश्रीमद्रोणपर्वणिअभिपोडशराजकीयेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥

षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥

शशविंदुमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ त्रयोदशात्रनिचयाःशिष्टाः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥

गयमितिस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नक्षत्रविहितादक्षिणाः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

नारदउवाच गयंचामूर्त्तरयसंस्तुतंस्तंजयशुश्रुम ॥ योवैवर्षशतंराजाहुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥ १ ॥ तस्मैत्यग्निर्वरंप्रादात्ततोवत्रेवरंगयः ॥ तपसाब्रह्मचर्येण
व्रतेननियमेनच ॥ २ ॥ गुरुणांचप्रसादेनवेदानिच्छामिवेदितुं ॥ स्वधर्मेणाविहिंस्यान्यान्यनमिच्छामिचाक्षयं ॥ ३ ॥ विप्रेपुददतश्चैवश्रद्धाभवतुनित्यशः ॥
अनन्यासुसवर्णासुपुत्रजन्मचमेभवेत् ॥ ४ ॥ अन्नमेददतःश्रद्धाधर्मेमेरमतांमनः ॥ अविघ्नंचास्तुमेनित्यंधर्मकार्येषुपावक ॥ ५ ॥ तथाभविष्यतीत्युक्तातत्रैवां
तरधीयत ॥ गयोत्यवाप्यतत्सर्वधर्मेणारीनजीजयत् ॥ ६ ॥ सदृशंपौर्णमासीभ्यांकालेष्वग्रयणेनच ॥ चातुर्मास्यैश्चविविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः ॥ ७ ॥ अय
जच्छ्रद्धयाराजापरिसंवत्सरानूशतं ॥ गवांशतसहस्राणिशतमश्वशतानिच ॥ ८ ॥ शतंनिष्कसहस्राणिगवांचाप्ययुतानिपट ॥ उत्थायोत्थायसंप्रादात्परिसं
वत्सरानूशतं ॥ ९ ॥ नक्षत्रेषुचसर्वेषुददन्नक्षत्रदक्षिणाः ॥ ईजेचविविधैर्यज्ञैर्यथासोमोंगिरायथा ॥ १० ॥ सौवर्णांष्ट्रिंशद्विंशत्वायइमांमणिशर्करां ॥ विप्रेभ्यः
प्राददद्राजासोश्चमेधेमहामखे ॥ ११ ॥ जांबूनदमयायूपाःसर्वैरत्नपरिच्छदाः ॥ गयस्यासन्सृष्टास्तुसर्वभूतमनोहराः ॥ १२ ॥ सर्वकामसंस्तुतंचप्रादादन्नं
गयस्तदा ॥ ब्राह्मणेभ्यःप्रलृष्टेभ्यःसर्वभूतेभ्यएवच ॥ १३ ॥ सप्तमुद्रवनद्वीपनदीनदवनेषुच ॥ नगरेषुचराष्ट्रेषुदिविव्योम्निचयेऽवसन् ॥ १४ ॥ भूतग्रामाश्च
विविधाःसंतप्तायज्ञसंपदा ॥ गयस्यसदृशोयज्ञोनास्यन्यइतितेब्रुवन् ॥ १५ ॥ पट्त्रिंशद्योजनायामात्रिंशद्योजनमायता ॥ पश्चात्पुरश्चतुर्विंशद्वीत्यासी
द्विरण्मयी ॥ १६ ॥ गयस्ययजमानस्यनुक्तावज्रमणिस्तृता ॥ प्रादात्सब्राह्मणेभ्योथवासांस्याभरणानिच ॥ १७ ॥ यथोक्तादक्षिणाश्चान्याविप्रेभ्योभूरिद
क्षिणः ॥ यत्रभोजनशिष्टस्यपर्वताःपंचविंशतिः ॥ १८ ॥ कुल्याःकुशलवाहिन्यारसानामभवंस्तदा ॥ वस्त्राभरणगंधानांराशयश्चपृथग्विधाः ॥ १९ ॥ यस्यप्र
भावाच्चगयस्त्रिपुलोकेषुविश्रुतः ॥ वटश्चाक्षय्यकरणःपुण्यंवह्नसरश्चतत् ॥ २० ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यंमापुत्रमनुतप्य
थाः ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येतिव्याहरन् ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिषोडशराजकीयपटपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच सांक्रुतिरंतिदेवंचमृतंस्तंजयशुश्रुम ॥ यस्यद्विशतसाहस्राआसन्सृष्टामहात्मनः ॥ १ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपटपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

सांक्रुतिमिति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पारिजापिकं निष्कमाह सहस्रश इति ॥ १० ॥ अध्यर्धमासं पक्षे पक्षे इत्यर्थः शतं समा इति वाक्यशेषात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

गृहानभ्यागतान्विप्रानतिर्यान्परिवेपकाः ॥ पक्वापक्वं दिवारात्रं वरान्नममृतोपमं ॥ २ ॥ न्यायेनाधिगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्योऽत्यमन्यत ॥ वेदानधीत्यधर्मेण यश्चक्रे द्विष
तो वशे ॥ ३ ॥ उपस्थिताश्च पशवः स्वयं यं शंसितव्रतं ॥ बहवः स्वर्गमिच्छन्तो विधिवत्सत्रयाजिनं ॥ ४ ॥ नदीमहानसाद्यस्य प्रवृत्ता चर्मराशितः ॥ तस्माच्चर्मण्वती पूर्व
मग्निहोत्रेऽभवत्पुरा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददन्निष्कान्सौवर्णान्सप्रभावतः ॥ तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति हस्मप्रभापते ॥ ६ ॥ तुभ्यं तुभ्यमिति प्रादान्निष्कान्निष्का
न्सहस्रशः ॥ ततः पुनः समाश्वास्य निष्कानेव प्रयच्छति ॥ ७ ॥ अल्पदत्तं मया घेति निष्ककोटिं सहस्रशः ॥ एकाङ्कादास्यति पुनः कोन्यस्तत्संप्रदास्यति ॥ ८ ॥ द्वि
जपाजिविर्यागेन दुःखं मे शाश्वतं महत् ॥ भविष्यति न संदेह एव राजा ददद्दसु ॥ ९ ॥ सहस्रशश्च सौवर्णान्ष्टपभान्गोशतानुगान् ॥ साष्टंशतं सुवर्णानां निष्कमा
दुर्धनं तथा ॥ १० ॥ अध्यर्धमासमददद्ब्राह्मणेभ्यः शतं समाः ॥ अग्निहोत्रोपकरणं यज्ञोपकरणं च यत् ॥ ११ ॥ ऋषिभ्यः करकान्कुंभान्स्थालीः पिठरमेव च ॥ श
यनासनयानानि प्रासादांश्च गृहाणि च ॥ १२ ॥ वृक्षांश्च विविधान्द्रादन्नानि च धनानि च ॥ सर्वसौवर्णमेवासीद्रंति देवस्य धीमतः ॥ १३ ॥ तत्रास्य गाथागा
यंतिये पुराणविदो जनाः ॥ रंति देवस्य तां दृष्ट्वा सन्निद्धिमतिमानुषीं ॥ १४ ॥ तैतादृशं दृष्ट्वैव पूर्वकुवेरसदनेष्वपि ॥ धनं च पूर्यमाणं नः किंपुनर्मनुजेष्विति ॥ १५ ॥ व्य
क्तं वस्वो कसारेयमित्यूचुस्तत्र विस्मिताः ॥ सांक्रते रंति देवस्य यां रात्रिमिति थिर्वसेत् ॥ १६ ॥ आलभ्यंत तदा गावः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ तत्र स्मसूदाः क्रोशंति
सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ १७ ॥ सूपं भूयिष्ठमश्रीध्वं नाद्यमांसं यथापुरा ॥ रंति देवस्य यत्किंचित्सौवर्णमभवत्तदा ॥ १८ ॥ तत्सर्वं वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्योऽत्यमन्यत ॥
प्रत्यक्षं तस्य हव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवताः ॥ १९ ॥ कव्यानि पितरः काले सर्वकामान् द्विजोत्तमाः ॥ सचेन्ममारस्तं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ २० ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तु
भ्यं मापुत्रमनुतप्यथाः ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येति व्याहरन् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये सप्तष
ष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥

वस्वो कसारासलोपआर्षः कनकमयानि ओकांसितारोयस्याः सा तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति द्रोणपर्वणि दीकायां सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥

दौष्यंतिमिति ॥ १ ॥ २ ॥ कूरानिति यथामनःशिलामयाःशिलाःजतुराशिभिर्लाक्षापुंजैर्युक्तास्तत्सदृशान् रक्तविंदुयुक्तान् रक्तपीतवर्णान् व्याघ्रविशेषान् वशोऽकरोदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

नारद उवाच दौष्यंतिं भरतं चापि मृतं संजय शुश्रुम ॥ कर्माण्यसुकराण्यन्यैः कृतवान्यः शिशुर्वने ॥ १ ॥ हिमावदातान्यः सिंहान्नखदंष्ट्रायुधान्वली ॥ निर्वीर्यांस्तरसाकृत्वाविचकर्षवबंधच ॥ २ ॥ कूरांश्चाग्रतरान्व्याघ्रान्दमित्वाचाकरोद्दशे ॥ मनःशिलाइवशिलाःसंयुक्ताजतुराशिभिः ॥ ३ ॥ व्यालादींश्चातिवलवान्सुप्रतीकान् गजानपि ॥ दंष्ट्रासुगृह्यविमुखान् शुष्कास्यानकरोद्दशे ॥ ४ ॥ महिषानप्यतिवलोवलिनोविचकर्षह ॥ सिंहानांचसुदृप्तानांशतान्याकर्षयद्वलान् ॥ ५ ॥ वलिनःसुमरान्खड्गान्नानासत्वानिचाप्युत ॥ कृच्छ्रप्राणं वनेवध्वादमयित्वाप्यवास्तजत् ॥ ६ ॥ तंसर्वदमनेत्याहुर्द्विजास्तेनास्यकर्मणा ॥ तंप्रत्यपेक्ष्यजननीमासत्वानिविर्जाजहि ॥ ७ ॥ सोश्वमेधशतेनेध्वायमुनामनुवीर्यवान् ॥ त्रिशताश्वान्सरस्वत्यांगंगामनुचतुःशतान् ॥ ८ ॥ सोश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ॥ पुनरीजेमहायज्ञैः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यामिध्वाविश्वजिता अपि ॥ वाजपेयसहस्राणांसहस्रैश्चसुसंवृतैः ॥ १० ॥ इध्वाशाकुंतलोराजातर्पयित्वा द्विजान्धनैः ॥ सहस्रं यत्र पद्यानांकण्वाय भरतोददौ ॥ ११ ॥ जांबूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायशाः ॥ यस्य यूपः शतव्यामः परिणाहेन कांचनः ॥ १२ ॥ समागम्य द्विजैः सार्धं सैर्द्रैर्देवैः समुच्छ्रितः ॥ अलंकृतान् राजमानान्सर्वरत्नैर्मनोहरैः ॥ १३ ॥ हैरण्यानश्वान् द्विरदान् रथानुष्टानजाविकं ॥ दासीदासंधनंधान्यंगः सवत्साः पयस्विनीः ॥ १४ ॥ ग्रामान् गृहांश्च क्षेत्राणि विविधांश्च परिच्छदान् ॥ कोटीशतायुतांश्चैव ब्राह्मणेभ्योऽप्यन्यत ॥ १५ ॥ चक्रवर्तीत्यदीनात्माजितारित्यजितः परैः ॥ सचेन्ममारं संजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ १६ ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मापुत्रमनुतप्यथाः ॥ अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चेत्येतिव्याहरन् ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ नारद उवाच पृथुं वै न्यंचराजानं मृतं संजय शुश्रुम ॥ यमभ्यपिंचन्साध्याज्यराजसूये महर्षयः ॥ १ ॥ यत्नतः प्रथिते त्यूचुः सर्वानभिभवन् पृथुः ॥ क्षतान् नृणां स्यते सर्वानित्येवं क्षत्रियो भवन् ॥ २ ॥ पृथुं वै न्यंचराजानं मृतं संजय शुश्रुम ॥ ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ ३ ॥

कृच्छ्रप्राणं संकटगतं यथास्यात्तथावच्चा ॥ ६ ॥ माविर्जाजहि माहिंसीः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ व्यामोहस्तचतुष्टयं परिणाहेनैर्द्रव्येण ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ पृथुमिति ॥ १ ॥ प्रथिता पृथ्वी अनेनेति पृथुरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ तेषां दर्शनामेव चोराणि वल्कलानि यैः प्रजाः संवीताः तान्येव परिधानीयानि शयनानि चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ध्वजभंगस्तोरणादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 अकृष्टपृथ्या पृथिवी आसीद्वै न्यस्य कामधुक् ॥ सर्वाः कामदुष्पागावः पुटके पुटके मधु ॥ ४ ॥ आसन् हिरण्मया दर्भाः सुखस्पर्शाः सुखावहाः ॥ तेषां चोराणि संवी-
 ताः प्रजास्तेष्वेव शेरते ॥ ५ ॥ फलान्यमृतकल्पानि स्वादूनि च मधूनि च ॥ तेषामासीत्तदाहारो निराहाराश्चना भवन् ॥ ६ ॥ अरोगाः सर्वसिद्धार्थमनुप्यात्यकुतो-
 भयाः ॥ न्यवसंत यथा कामं वक्ष्ये पुचगुहासु च ॥ ७ ॥ प्रविभागो नराणां पुराणां चाभवत्तदा ॥ यथा सुखं यथा कामं तथैतामुदिताः प्रजाः ॥ ८ ॥ तस्य संस्तंभिता-
 ह्यापः समुद्रमभियास्यतः ॥ पर्वताश्च ददुर्मागं ध्वजभंगश्चना भवत् ॥ ९ ॥ तं वनस्पतयः शैल देवासुरनरोरगाः ॥ सप्तर्षयः पुण्यजना गंधर्वाप्सरसोऽपि च ॥ १० ॥
 पितरश्च सुखासीनमभिगम्येदमब्रुवन् ॥ सम्राडसि क्षत्रियो सिराजा गोमापितासिनः ॥ ११ ॥ देव्यस्मभ्यं महाराज प्रभुः सन्नीप्सितान्वरान् ॥ यैर्वयं शाश्वती-
 स्तृणीर्वर्तयिष्यामहे सुखं ॥ १२ ॥ तथेत्युक्त्वा पृथुर्वैन्योगृहीत्वा जगबंधनुः ॥ शरांश्चाप्रतिमान् घोरांश्चिंतयित्वा ब्रवीन्महीं ॥ १३ ॥ एतद्ये हि वसुधेक्षि प्रक्षरैभ्यः
 कांक्षितं पयः ॥ ततो दास्यामि भद्रं ते अन्नं यस्य यथेप्सितं ॥ १४ ॥ वसुधो वाच दुहितृत्वेन मां वारसं कल्पयितुमर्हसि ॥ तथेत्युक्त्वा पृथुः सर्वविधानमकरो-
 दृशी ॥ १५ ॥ ततो भूतनिकायास्तां वसुधां दुदुहूस्तदा ॥ तां वनस्पतयः पूर्वमुत्तस्थुर्दुधुक्षवः ॥ १६ ॥ सानिष्ठद्वत्सलावत्संदोग्धपात्राणि चच्छती ॥ वत्सो भृत्यु-
 प्यितः शालः प्लक्षो दोग्धाभवत्तदा ॥ १७ ॥ छिन्नप्ररोहं दुग्धं पात्रमौदुंवरं शुभं ॥ उदयः पर्वतो वत्सो मेरुर्दोग्धामहागिरिः ॥ १८ ॥ रत्नान्योपधयो दुग्धं पात्रमश्मम-
 यंतथा ॥ दोग्धाचासीत्तदा देवो दुग्धमूर्जस्करं प्रियं ॥ १९ ॥ असुरा दुदुहूर्मायामामपात्रे तु ते तदा ॥ दोग्धाद्विमूर्धा तत्रासीद्वत्सश्चासीद्विरोचनः ॥ २० ॥ कृपिं-
 चसस्यं च नरा दुदुहूः पृथिवीतले ॥ स्वायं भुवो मनुर्वत्सस्ते पां दोग्धाभवत्पृथुः ॥ २१ ॥ अलावुपात्रे च तथा विपंदुग्धावसुंधरा ॥ धृतराष्ट्रो भवद्दोग्धाते पां वत्सस्तु न-
 क्षकः ॥ २२ ॥ सप्तर्षिभिर्ब्रह्मदुग्धा तथा चाक्लिष्टकर्मभिः ॥ दोग्धावृहस्पतिः पात्रं छंदो वत्सश्च सोमराट् ॥ २३ ॥ अंतर्धानं चामपात्रे दुग्धापुण्यजनैर्विराट् ॥ दोग्धावै-
 श्रवणस्ते पां वत्सश्चासीद्वपध्वजः ॥ २४ ॥ पुण्यगंधान् यद्रपात्रे गंधर्वाप्सरसोऽदुहन् ॥ वत्सश्चित्ररथस्ते पां दोग्धा विश्वरुचिः प्रभुः ॥ २५ ॥ स्वधारजतपात्रे पुदुदुहूः
 पितरश्च तां ॥ वत्सो वैवस्वतस्ते पां यमो दोग्धांत कस्तदा ॥ २६ ॥ एवं निकायैस्तैर्दुग्धापयोभीष्टं हि सा विराट् ॥ यैर्वर्तयंतितेत्यद्यपात्रैर्वत्सैश्च नित्यशः ॥ २७ ॥
 ॥ १८ ॥ दोग्धेति चाद्वत्सोऽपि देव एव प्रियं दुग्धं पात्रमप्यर्थान्मन एवेति कल्प्यं यथांतरा द्वावत्सपात्रे ज्ञेये एव मन्यत्रापि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विराट् पृथिवी ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ पार्थिवाः पृथ्वीसंबन्धिपदार्थाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ येमृतास्तेतीतायेवर्तमानास्तेपिमरिप्यत्येवेत्याह
यज्ञैश्चविविधैरिष्ट्वापृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ संतर्पयित्वा भूतानि सर्वैः कामैर्मनःप्रियैः ॥ २८ ॥ हैरण्यानकरोद्राजायेकेचित्पार्थिवाभुवि ॥ तान्ब्राह्मणेभ्यः प्राय
च्छदश्वमेधेमहामखे ॥ २९ ॥ पृष्टिनागसहस्राणि पृष्टिनागशतानि च ॥ सौवर्णानकरोद्राजाब्राह्मणेभ्यश्चतान्ददौ ॥ ३० ॥ इमांचपृथिवीं सर्वामणिरत्नविभू-
पितां ॥ सौवर्णीमकरोद्राजाब्राह्मणेभ्यश्चतान्ददौ ॥ ३१ ॥ सचेन्ममारसंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३२ ॥ अयज्वानम
दाक्षिण्यमभिश्चैत्येतिव्याहरन् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥
नारद उवाच रामो महातपाः शूरो वीरलोकनमस्कृतः ॥ जामदग्न्योप्यतियशा अवितृप्तो मरिष्यति ॥ १ ॥ यस्माद्यमनुपर्येति भूमिं कुर्वन्निमां सुखां ॥ नचा
सीद्विक्रियायस्य प्राप्यश्रियमनुत्तमां ॥ २ ॥ यः क्षत्रियैः परामृष्टेव त्सेपितरिचाब्रुवन् ॥ ततोवर्धात्कार्तवीर्यमजितं समरेपरैः ॥ ३ ॥ क्षत्रियाणांचतुःपष्टिमयुता
निसहस्रशः ॥ तदामृत्योः समेतानि एकेन धनुपाजयत् ॥ ४ ॥ ब्रह्मद्विपांचाथ तस्मिन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ पुनरन्यान्निजग्राहदंतकूरंजघानह ॥ ५ ॥ सहस्रं मुस
लेनाहन्सहस्रमसिनावधीत् ॥ उद्धंघनात्सहस्रंचसहस्रमुदकेधृतं ॥ ६ ॥ दंतान्भृङ्क्वासहस्रस्य कर्णान्नासान्यकृतं तत ॥ ततः सप्तसहस्राणां कटुधूपमपाययत् ॥ ७ ॥
शिष्टान्यध्वाचहत्वा वैतेपां मूर्ध्नि विभिद्य च ॥ गुणावतीमुत्तरेण खांडवाद्दक्षिणेन च ॥ गिर्यंते शतसाहस्राहैहयाः समरेहताः ॥ ८ ॥ सरथाश्वगजावीरानिहतास्तत्रशे
रते ॥ पितुर्वधामर्षितेन जामदग्न्येन धीमता ॥ ९ ॥ निजघ्नेदशसाहस्रान् रामः परशुना तदा ॥ नत्थमृष्यततावाचोयास्तैर्भृशमुदीरिताः ॥ १० ॥ भृगौरामाभिधावे
तियदाक्रंदन्द्भिर्जोत्तमाः ॥ ततः काश्मीरदरदान्कुंतिक्षुद्रकमालवान् ॥ ११ ॥ अंगवंगकलिंगांश्च विदेहांस्ताम्रलिप्तकान् ॥ रक्षोवाहान्वीतिहोत्रांस्त्रिगर्तान्मा
र्त्तिकावतान् ॥ १२ ॥ शिवीनन्यांश्च राजन्यान्देशान्देशान्सहस्रशः ॥ निजघान शितैर्वाणैर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ १३ ॥ कोटीशतसहस्राणि क्षत्रियाणां सहस्र
शः ॥ इंद्रगोपकवर्णस्य वंधुजीवनिभस्य च ॥ १४ ॥ रुधिरस्य परीवाहैः पूरयित्वा सरांसि च ॥ सर्वानष्टादशदीपान्वशमानीय भार्गवः ॥ १५ ॥

राम इति ॥ १ ॥ योरामः इमां पृथ्वीं मुखामनुपद्रवां कुर्वन् आद्यमादियुगविहितं धर्ममनुपर्येति स्म अनुप्रवर्तितवानित्यर्थः ॥ २ ॥ क्षत्रियैः कार्तवीर्यपुत्रैः अनुवन्तविकत्थयन् ॥ ३ ॥ मृत्योर्मृत्युमवधीकृत्य ॥ ४ ॥
तस्मिंस्तन्मध्ये एव दंतकूरं देशाधिपतिं ॥ ५ ॥ उद्धंघनाद्दक्षशाखावलंबनात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तैराश्रमवासिभिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अष्टनलेत्यत्रनलशब्दश्चतुर्हस्तवचनः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥

ईजेऋतुशतैःपुण्यैःसमाप्तवरदक्षिणैः ॥ वेदीमष्टनलोत्सेधांसौवर्णाविधिनिर्मितां ॥ १६ ॥ सर्वरत्नशतैःपूर्णापताकाशतमालिनीं ॥ ग्राम्यारण्यैःपशुगणैःसंपूर्णांचिमहीमिमां ॥ १७ ॥ रामस्यजामदग्न्यस्यप्रतिजग्राहकश्चपः ॥ ततःशतसहस्राणिद्विपेन्द्रान्हेमभूषणान् ॥ १८ ॥ निर्दस्युं पृथिवींरुत्वाशिष्टेष्टजनसंकुलां ॥ कश्यपायददौरामोहयमेधेमहामखे ॥ १९ ॥ त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवींरुत्वानिःक्षत्रियांप्रभुः ॥ इध्वाऋतुशतैर्वीरोब्राह्मणेभ्योऽत्यमन्यत ॥ २० ॥ सप्तदीपांवसुमतींमारीचोगृह्णतद्विजः ॥ रामंप्रोवाचनिर्गच्छवसुधातोममाज्ञया ॥ २१ ॥ सकश्यपस्यवचनात्प्रोत्सार्यसरितांपतिं ॥ इपुपातेयुधांश्रेष्ठःकुर्वन्ब्राह्मणशासनं ॥ २२ ॥ अध्यावसद्विरिश्रेष्ठमहेन्द्रंपर्वतोत्तमं ॥ एवंगुणशतैर्युक्तोभृगूणांकीर्तिवर्धनः ॥ २३ ॥ जामदग्न्योऽत्यतियशामरिप्यतिमहाद्युतिः ॥ त्वयाचतुर्भद्रतरःपुत्रात्पुण्यतरस्तव ॥ २४ ॥ अयज्वानमदाक्षिप्यंमापुत्रमनुनप्यथाः ॥ एतेचतुर्भद्रतरास्त्वयाभद्रशताधिकाः ॥ मृतानरवरश्रेष्ठमरिप्यंतिसृजय ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिअभिमन्युवधपर्वणिषोडशराजकीयेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ व्यासउवाच पुण्यमाख्यानमायुष्यंश्रुत्वाषोडशराजिकं ॥ अव्याहरन्नरपतिस्तूष्णीमासीत्ससृजयः ॥ १ ॥ तमब्रवीत्तथासीनंनारदोभगवानृषिः ॥ श्रुतंकीर्तयतोमत्स्यंगृहीतंतेमहाद्युते ॥ २ ॥ आहोस्विदंतोनष्टंश्राद्धंशुद्धीपताविव ॥ सएवमुक्तःप्रत्याहप्रांजलिःसृजयस्तदा ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वामहाबाहोधन्यमाख्यानमुत्तमं ॥ राजर्षीणांपुराणानांयज्वनांदक्षिणावतां ॥ ४ ॥ विस्मयेनहृतेशोकेतमसीवार्कतेजसा ॥ विषाम्मास्म्यव्यथोपेतोब्रूहि किंकरवाण्यहं ॥ ५ ॥ नारदउवाच दिष्ट्याऽपन्दुतशोकस्त्वंवृणीष्वेहयदिच्छसि ॥ तत्तत्प्रपत्स्यसेसर्वेनमृपावादिनोवयं ॥ ६ ॥ सृजयउवाच एतेनैवप्रतीतोहंप्रसन्नोयद्भवान्मम ॥ प्रसन्नोयस्यभगवान्नतस्यास्तीहदुर्लभं ॥ ७ ॥ नारदउवाच मृतंददानितेपुत्रंदस्युभिर्निहतंवृथा ॥ उद्धृत्यनरकाल्कृष्टात्पशुवत्प्रोक्षितंयथा ॥ ८ ॥ व्यासउवाच प्रादुरासीत्ततःपुत्रःसृजयस्याद्भुतप्रभः ॥ प्रसन्नेनर्षिणादत्तःकुबेरतनयोपमः ॥ ९ ॥ ततःसंगम्यपुत्रेणप्रीतिमानभवन्नृपः ॥ ईजेचऋतुभिःपुण्यैःसमाप्तवरदक्षिणैः ॥ १० ॥ अकृतार्थश्चभीतश्चनचसान्नाहिकोहतः ॥ अयज्वात्वनपत्यश्चततोसौजीवितःपुनः ॥ ११ ॥

पुण्यमाख्यानमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विस्मयेनपुण्याख्यानश्रवणजनितचित्तविस्तारेण ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रतीतःप्रीतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सान्नाहिकःयुद्धोद्यतः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अप्राप्यर्द्धहितमीप्सितं किंचिदपि न शक्यं न सुलभं ॥ १५ ॥ १६ ॥ अन्तान्मरणात् भावगतः संपत्त्यामः द्विजोचितां द्विजैरभिमतां ॥ १७ ॥ १८ ॥ अघंदुःखं ॥ १९ ॥ अभिमानं मानातिशयं चितयन्

शूरो वीरः कृतार्थश्च प्रताप्यारी न सहस्रशः ॥ अभिमन्युर्गतो वीरः पृतनाभिमुखो हतः ॥ १२ ॥ ब्रह्मचर्येण यान्कांश्चिदज्ञया च श्रुतेन च ॥ इष्टैश्च क्रतुभिर्यातितां स्तेषु
त्रोक्षयानूगतः ॥ १३ ॥ विद्वांसः कर्मभिः पुण्यैः स्वर्गमीहन्ति नित्यशः ॥ न तु स्वर्गादयं लोकः काम्यते स्वर्गवासिभिः ॥ १४ ॥ तस्मात्स्वर्गगतं पुत्रमर्जुनस्य हतरणे ॥
न चेहानयितुं शक्यं किंचिदप्राप्यमीहितं ॥ १५ ॥ यां योगिनो ध्यानविविक्तदर्शनाः प्रयांतियां चोत्तमयज्विनो जनाः ॥ तपोभिरिद्वैरनुयांतियां तथातामक्षयां
ते तनयोगतो गतिं ॥ १६ ॥ अन्तात्पुनर्भाविगतो विराजते राजेव वीरोत्थमृतात्मरश्मिभिः ॥ तामैदवीमात्मतनुं द्विजोचितां गतो अभिमन्युर्न स शोकमर्हति ॥ १७ ॥
एवं ज्ञात्वा स्थिरो भूत्वा जल्यरीर्यैर्यमाप्नुहि ॥ जीवंत एव नः शोच्यान तु स्वर्गगतानघ ॥ १८ ॥ शोचतो हि महाराज अघमेवाभिवर्धते ॥ तस्माच्छोकं परित्यज्य श्रे-
यसे प्रयतेद्बुधः ॥ १९ ॥ प्रहर्षमभिमानं च सुखप्राप्तिं च चितयन् ॥ एतद्बुध्वा बुधाः शोकं न शोकः शोक उच्यते ॥ २० ॥ एवं विद्वन्समुत्तिष्ठ प्रयतो भवमाशुचः ॥
श्रुतस्ते संभवो मृत्योस्तपांस्यनुपमानि च ॥ २१ ॥ सर्वभूतसमत्वं च चंचलाश्च विभूतयः ॥ संजयस्य तु तं पुत्रं मृतं संजीवितं पुनः ॥ २२ ॥ एवं विद्वन्महाराज माशु-
चः साधयाम्यहं ॥ एतावदुक्त्वा भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ २३ ॥ वागीशाने भगवति व्यासे व्यभ्रनभः प्रभे ॥ गते मतिमतां श्रेष्ठे समाश्वास्य युधिष्ठिरं ॥ २४ ॥
पूर्वपां पार्थिवेन्द्राणां महेंद्रप्रतिमौ जसां ॥ न्यायाधिगतवित्तानां तां श्रुत्वा यज्ञसंपदं ॥ २५ ॥ संपूज्य मनसा विद्वान्विशोको भूद्युधिष्ठिरः ॥ पुनश्चाचितयद्दीनः
किंस्विद्वक्ष्ये धनं जयं ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥
समाप्तमभिमन्युवधपर्वं ॥ अथ प्रतिज्ञापर्वं ॥ संजय उवाच ॥ तस्मिन्नहनिनिर्वृत्ते घोरे प्राणभृतां क्षयं ॥ आदित्येऽस्तंगते श्रीमान्संध्याकाल उपस्थि-
ते ॥ १ ॥ व्यपयानेषु वासाय सर्वेषु भरतर्षभ ॥ हत्वा संशप्तकव्रातान् दिव्यैरस्त्रैः कपिध्वजः ॥ २ ॥ प्रायात्स्व शिविरं जिष्णुर्जैत्रमास्थाय तं रथं ॥ गच्छन्नेव च गोविंदं
साश्रुकं ठोभ्यभाषत ॥ ३ ॥ किं नु मे हृदयं त्रस्तं वाक्कसज्जति केशव ॥ स्यंदंति चाप्यनिष्ठानि गात्रं सीदति चाप्युत ॥ ४ ॥

निलपन्शोकं न कुर्वतीति शेषः न शोकः शोक उच्यते किं त्वामैव शोक इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ संजयस्य पुत्रं उद्दिश्य चंचला विभूतयश्च श्रुता इति शेषानुपगमः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति द्रोणपर्व-
णि षोडशराजकीये एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्लिष्टमनुबद्धं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ आडंबरैस्तूर्यरवैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनिष्टं चैव मे श्लिष्टं हृदयान्नापसर्पति ॥ भुवियेदिक्षु चात्युग्रा उत्पातास्त्रासयंति मां ॥ ५ ॥ बहुप्रकारादृश्यं ते सर्वं एवाघशंसिनः ॥ अपि स्वस्ति भवेद्राज्ञः सामात्य
स्य गुरोर्मम ॥ ६ ॥ वासुदेव उवाच व्यक्तं शिवं तव भ्रातुः सामात्यस्य भविष्यति ॥ मा शुचः किंचिदेवान्यत्तत्रानिष्टं भविष्यति ॥ ७ ॥ संजय उवाच त
तः संध्यामुपास्यैव वीरौ वीरावसादने ॥ कथयंतौ रणे दत्तं प्रयातौ रथमास्थितौ ॥ ८ ॥ ततः स्वशिविरं प्राप्तौ हतानंदं हतत्विपं ॥ वासुदेवोर्जुनश्चैव कृत्वा कर्मसु दु
ष्करं ॥ ९ ॥ ध्वस्ताकारं समालक्ष्य शिविरं परवीरहा ॥ वीभत्सुरब्रवीत्कृष्णमस्वस्थं हृदयस्ततः ॥ १० ॥ नदंति नाद्यतूर्याणि मंगल्यानि जनार्दन ॥ मिश्रादुंदुभि
निर्घोषैः शंखाश्चाडंबरैः सह ॥ ११ ॥ वीणानैवाद्यवाद्यं तेशम्यातालस्वनैः सह ॥ मंगल्यानि च गीतानि नगायंति पठंति च ॥ १२ ॥ स्तुतियुक्तानि रम्याणि ममानी
के पुबंदिनः ॥ योधाश्चापि हि मां दृष्ट्वा निवर्तते त्यधो मुखाः ॥ १३ ॥ कर्माणि च यथा पूर्वकृत्वानां भिवदंति मां ॥ अपि स्वस्ति भवेदद्य भ्रातृभ्यो मम माधव ॥ १४ ॥
न हि शुद्ध्यति मे भावो दृष्ट्वा स्वजनमाकुलं ॥ अपि पांचालराजस्य विराटस्य च मानद ॥ १५ ॥ सर्वेषां चैव योधानां सामर्थ्यं स्यान्ममाच्युत ॥ न च मामद्य सौभद्रः प्रह
ष्टो भ्रातृभिः सह ॥ रणादायांतमुचितं प्रत्युद्याति हसन्निव ॥ १६ ॥ संजय उवाच एवं संकथयंतौ तौ प्रविष्टौ शिविरं स्वकं ॥ दृष्ट्वा ते भृशं स्वस्थान्यां डवा
न्प्रचेतसः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा भ्रातृंश्च पुत्रांश्च विमनावानरध्वजः ॥ अपश्यंश्चैव सौभद्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ मुखवर्णोऽप्रसन्नो वः सर्वेषां मेवलक्ष्यते ॥ न चा
भिमन्युं पश्यामि न च मां प्रतिनंदय ॥ १९ ॥ मया श्रुतं च द्रोणेन च क्रव्यूहो विनिर्मितः ॥ न च वस्तस्य भेत्तास्ति विना सौभद्रमर्भकं ॥ २० ॥ न चोपदिष्टस्तस्यासी
न्मयानीका द्विनिर्गमः ॥ कच्चिन्नवालयुष्माभिः परानीकं प्रवेशितः ॥ २१ ॥ भित्त्वानीकं मे हेष्वासः परेषां बहुशो युधि ॥ कच्चिन्ननिहतः संख्ये सौभद्रः परवीरहा
॥ २२ ॥ लोहिताक्षं महाबाहुं जातं सिंहमिवाद्रिपु ॥ उपेद्रसदृशं ब्रूत कथमायोधनेहतः ॥ २३ ॥ सुकुमारं मे हेष्वासं वासवस्यात्मजात्मजं ॥ सदाममप्रियं ब्रूत क
थमायोधनेहतः ॥ २४ ॥ सुभद्रायाः प्रियं पुत्रं द्रौपद्याः केशवस्य च ॥ अंवायाश्च प्रियं नित्यं कोवधीत्कालमोहितः ॥ २५ ॥ सदृशो दृष्ट्वा वीरस्य केशवस्य महात्म
नः ॥ विक्रमश्रुतमाहात्म्यैः कथमायोधनेहतः ॥ २६ ॥ वार्ष्णेयीदयितं शूरं मया सततलालितं ॥ यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनं ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यथेतिकथमर्थे ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यदिमेपिता

मृदुकुंचितकेशांतं बालं बालमृगेक्षणं ॥ मत्तद्विरदविक्रांतं सिंहपोतमिवोद्धतं ॥ २८ ॥ स्मिताभिभाषिणं दांतं गुरुवाक्यकरं सदा ॥ बाल्येप्यतुलकर्मणि प्रियवा
क्यममत्सरं ॥ २९ ॥ महोत्साहं महाबाहुं दीर्घराजीवलोचनं ॥ भक्तानुकंपिनं दांतं न च नीचानुसारिणं ॥ ३० ॥ कृतज्ञं ज्ञानसंपन्नं कृतास्त्रमनिवर्तिनं ॥ युद्धाभिनं
दिनं नित्यं द्विपतां भयवर्धनं ॥ ३१ ॥ स्वेषां प्रियहितेषु कृत्वा पितृणां जयगृह्णिनं ॥ न च पूर्वप्रहर्तारं संग्रामेन पृथग्भ्रमं ॥ ३२ ॥ यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनं ॥
रथेषु गण्यमानेषु गणितं तं महारथं ॥ ३३ ॥ मयाध्यर्धगुणं संख्येतरुणं बाहुशालिनं ॥ प्रद्युम्नस्य प्रियं नित्यं केशवस्य ममैव च ॥ ३४ ॥ यदि पुत्रं न पश्यामि
यास्यामि यमसादनं ॥ सुनसं सुललाटांतं स्वक्षिभूदशनच्छदं ॥ ३५ ॥ अपश्यतस्तद्वदनं काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ तंत्रीस्वनसुखं रम्यं पुंस्कोकिलसमध्वनिं ॥
॥ ३६ ॥ अशृण्वतः स्वनं तस्य काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ रूपं चाप्रतिमं तस्य त्रिदशैश्चापि दुर्लभं ॥ ३७ ॥ अपश्यतो हि वीरस्य काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ अभिवादनदक्षं तं
पितृणां वचने रतं ॥ ३८ ॥ नाद्याहं यदि पश्यामि काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ सुकुमारः सदा वीरो महाहर्षाय नोचितः ॥ ३९ ॥ भूमावनाथवच्छेते नूनं नाथवतां वरः ॥
शयानं समुपासंति यं पुरा परमस्त्रियः ॥ ४० ॥ तमद्यविप्रविद्भागमुपासंत्य शिवाः शिवाः ॥ यः पुरा बोध्यते सुतः सूतमागधवं दिभिः ॥ ४१ ॥ बोधयंत्यद्य तं नूनं
श्वापदाविकृतैः स्वनैः ॥ छत्रच्छाया समुचितं तस्य तद्वदनं शुभं ॥ ४२ ॥ नूनमद्यरजो ध्वस्तं रणरेणुः करिष्यति ॥ हापुत्रकावित्तमस्य सततं पुत्रदर्शने ॥ ४३ ॥ भा
ग्यहीनस्य कालेन यथामेनीयसे वलात् ॥ सा च संयमनी नूनं सदा सुकृतिनां गतिः ॥ ४४ ॥ स्वभाभिर्मोहितारम्या त्वया त्यर्थं विराजते ॥ नूनं वैवस्वतश्च त्वां वरु
णश्च प्रियातिथिं ॥ ४५ ॥ शतक्रतुर्धने शश्च प्राप्तमर्च्य भौरुक् ॥ एवं विलप्य बहुधा भिन्नपातो वणिग्यथा ॥ ४६ ॥ दुःखेन महता विष्टो युधिष्ठिरमपृच्छत ॥ क
च्चित्सकदं कृत्वा परेषां कुरुनंदन ॥ ४७ ॥ स्वर्गतो भिमुखः संख्येयुध्यमानो नरर्षभैः ॥ स नूनं बहुभिर्यत्तैर्युध्यमानो नरर्षभैः ॥ ४८ ॥ असहायः सहायार्थी मामनुध्या
तवान्धुवं ॥ पीड्यमानः शरैस्तीक्ष्णैः कर्णद्रोणरुपादिभिः ॥ ४९ ॥ नानालिंगैः सुधौताग्रैर्मम पुत्रोत्पन्नैः च नतः ॥ इह मे स्यात्परित्राणं पितेति स पुनः पुनः ॥ ५० ॥ इत्येवं
विलपन्मन्येनृशंसैर्भुवि पातितः ॥ अथ वामलसूतः सस्वर्त्तीयो माधवस्य च ॥ ५१ ॥ सुभद्रायां च संभूतो न चैवं वक्तुमर्हति ॥ वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ॥
॥ ५२ ॥ अपश्यतो दीर्घबाहुं रक्तदां वने दीर्यते ॥ कथं बाले महेष्वासानृशंसामर्मभेदिनः ॥ ५३ ॥

स्यात्तदामेत्राणं स्यादित्यन्वयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
 स्वस्तीयेवासुदेवस्यममपुत्रेऽक्षिपन्शरान् ॥ योमांनित्यमदीनात्माप्रत्युद्गम्याभिनन्दति ॥ ५४ ॥ उपयांतंरिपूहत्वासोद्यमांकिंनपश्यति ॥ नूनंसपातितःशेतेधर
 ण्यारुधिरोक्षितः ॥ ५५ ॥ शोभयन्मेदिनींगात्रैरादित्यइवपातितः ॥ सुभद्रामनुशोचामियापुत्रमपलायिनं ॥ ५६ ॥ रणेविनिहितंश्रुत्वाशोकात्तावैविनंक्ष्यति ॥
 सुभद्रावक्ष्यतेकिंमामभिमन्युमपश्यती ॥ ५७ ॥ द्रौपदीचैवदुःखार्तेतेचवक्ष्यामि किंतुहं ॥ वज्रसारमयंनूनंलदयंयन्नयास्यति ॥ ५८ ॥ सहस्रधावधुंदृष्ट्वारुद
 तींशोककर्षितां ॥ दृष्टानांघातंराष्ट्राणांसिंहनादोमयाश्रुतः ॥ ५९ ॥ युयुत्सुश्चापिरुष्णेनश्रुतोवीरानुपालभन् ॥ अशक्रुवंतोवीभस्सुंवालंहत्वामहारथाः ॥
 ॥ ६० ॥ किंमोदध्वमधर्मज्ञाःपांडवंदश्यतांवलं ॥ किंतयोर्विप्रियंरुत्वाकेशवार्जुनयोर्मृधे ॥ ६१ ॥ सिंहवन्नदयप्रीताःशोककालउपस्थिते ॥ आगमिष्यतिवः
 क्षिप्रंफलंपापस्यकर्मणः ॥ ६२ ॥ अधर्मोहिरुतस्तीव्रःकथंस्यादफलश्चिरं ॥ इतितामपरिभापन्वैवश्यापुत्रोमहामतिः ॥ ६३ ॥ अपायाच्छस्त्रमुत्सृज्यकोपदुःख
 समन्वितः ॥ किमर्थमेतन्नाख्यातंत्वयारुष्णरणेमम ॥ ६४ ॥ अधाक्षंतानहंकूरांस्तदासर्वान्महारथान् ॥ संजयउवाच पुत्रशोकादितंपार्थध्यायंतंसाश्रु
 लोचनं ॥ ६५ ॥ निगृह्यवासुदेवस्तंपुत्राधिभिरभिप्लुतं ॥ मैवमित्यब्रवीत्क्षुण्णस्तीव्रशोकसमन्वितं ॥ ६६ ॥ सर्वेषामेपवैपंथाःशूराणामनिवर्तिनां ॥ क्षत्रिया
 णांविशेषेणयेपांयुद्धेनजीविका ॥ ६७ ॥ एपावैयुध्यमानानांशूराणामनिवर्तिनां ॥ विहितासर्वशास्त्रज्ञैर्गतिर्मतिमतांवर ॥ ६८ ॥ ध्रुवंहियुद्धेमरणंशूराणाम
 निवर्तिनां ॥ गतःपुण्यकृतांलोकानभिमन्युर्नसंशयः ॥ ६९ ॥ एतच्चसर्ववीराणांकांक्षितंभरतर्षभ ॥ संग्रामेभिमुखोमृत्युंप्राप्नुयादितिमानद ॥ ७० ॥ सचवी
 रानरणेहत्वारजपुत्रान्महाबलान् ॥ वीरैराकांक्षितंमृत्युंसंप्राप्तोभिमुखंरणे ॥ ७१ ॥ माशुचःपुरुषव्याघ्रपूर्वैरपसनातनः ॥ धर्मरुद्धिःकृतोधर्मःक्षत्रियाणांर
 णेक्षयः ॥ ७२ ॥ इमेतेभ्रातरःसर्वेदीनाभरतसत्तम ॥ त्वयिशोकसमाविष्टेनृपाश्चसुहृदस्तव ॥ ७३ ॥ एतांश्ववचसासाम्नासमाश्वासयमानद ॥ विदितंवेदि
 तव्यंतेनशोकंकर्तुमर्हसि ॥ ७४ ॥ एवमाश्वासितःपार्थःरुष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ ततोब्रवीत्तदाभ्रातृन्सर्वान्यार्थःसगद्गदान् ॥ ७५ ॥ सदीर्घवाहुःपृथ्वंसोदीर्घराजो
 वलोचनः ॥ अभिमन्युर्यथावृत्तःश्रोतुमिच्छाम्यहंतथा ॥ ७६ ॥ सनागस्यंदनहयान्द्रक्ष्यध्वंनिहतात्मया ॥ संग्रामेसानुबंधांस्तान्ममपुत्रस्यवैरिणः ॥ ७७ ॥
 कथंचवःकृतास्त्राणांसर्वेषांशस्त्रपाणिनां ॥ सौभद्रोनिधनंगच्छेद्दृज्जिणापिसमागतः ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायां द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥

यद्येवमहमज्ञास्यमशक्तानरक्षणेमम ॥ पुत्रस्यपांडुपंचालान्मयागुप्तोभवेत्ततः ॥ ७९ ॥ कथंचवोरथस्थानांशरवर्षाणिमुंचतां ॥ नीतोभिमन्युर्निधनंकदर्थी
कृत्यवःपरैः ॥ ८० ॥ अहोवःपौरुषंनास्तिनचवोस्तिपराक्रमः ॥ यत्राभिमन्युःसमरेपश्यतांवोनिपातितः ॥ ८१ ॥ आत्मानमेवगर्हयंदहंवैसुदुर्बलान् ॥ यु
ष्मानाज्ञायनिर्यातोभौरूनकृतनिश्चयान् ॥ ८२ ॥ आहोस्विद्रूपणार्थायवर्मशस्त्रायुधानिवः ॥ वाचस्तुवक्तुंसंसत्सुममपुत्रमरक्षतां ॥ ८३ ॥ एवमुक्त्वाततोवा
क्यंतिष्ठंश्चापवरासिमान् ॥ नस्माशक्यतर्वाभत्सुःकेनचित्समीक्षितुं ॥ ८४ ॥ तमंतकमिवकुदंतिःश्वसंतंनुदुर्मुहुः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तमश्रुपूर्णमुखंतदा ॥
॥ ८५ ॥ नभाषितुंशक्नुवंतिद्रुंवासुहृदोर्जुनं ॥ अन्यत्रवासुदेवाद्वाज्येष्ठाद्वापांडुनंदनात् ॥ ८६ ॥ सर्वास्ववस्थानुहितावर्जुनस्यमनोनुगौ ॥ बहुमानास्त्रिय
त्वाच्चतावेनंवक्तुमर्हतः ॥ ८७ ॥ ततस्तंपुत्रशोकेनभृशंपीडितमानसं ॥ राजीवलोचनंकुदंराजावचनमब्रवीत् ॥ ८८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिप्र
तिज्ञापर्वणिअर्जुनकोपेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ युधिष्ठिरउवाच त्वयियातेमहाबाहोसंशतकवलंप्रति ॥ प्रयत्नमकरो
त्तावमाचार्योग्रहणेमम ॥ १ ॥ व्यूढानीकावयंद्रोणंवारयामःस्म सर्वशः ॥ प्रतिव्यूढ्यरथानीकंयतमानंतथारणे ॥ २ ॥ सवार्यमाणोरथिभिर्मयिचापिसुरक्षि
ते ॥ अस्मानभिजगामाशुर्पांडुयन्निशितैःशरैः ॥ ३ ॥ तेषां ह्यमानाद्रोणेनद्रोणानीकंनशक्नुमः ॥ प्रतिवाक्षितुमप्याजौभेत्तुंतत्कुतएवतु ॥ ४ ॥ वयंत्वप्रतिमं
वीर्येसर्वेसौभद्रमात्मजं ॥ उक्तवंतःस्म तंतातभिध्यनीकमितिप्रभो ॥ ५ ॥ सतथानोदितोऽस्माभिःसदश्वइववीर्यवान् ॥ असह्यमपितंभारंवोदुमेवोपचक्रमे
॥ ६ ॥ सतवास्त्रोपदेशेनवीर्येणचसमन्वितः ॥ प्राविशत्तद्वलंवालःसुपर्णइवसागरं ॥ ७ ॥ तेनुयातावयंवीरंसात्वतीपुत्रमाहवे ॥ प्रवेष्टुकामास्तनैवयेनसप्रा
विशच्चमूं ॥ ८ ॥ ततःसंधवकोराजाक्षुद्रस्तातजयद्रथः ॥ वरदानेनरुद्रस्यसर्वान्नःसमवारयत् ॥ ९ ॥ ततोद्रोणःरूपःकर्णोद्रौणिःकौसल्यएवच ॥ कृतवर्माचसौ
भद्रंपट्टथाःपर्यवारयन् ॥ १० ॥ परिवार्यतुनैःसर्वैर्युधिवालोमहारथैः ॥ यतमानःपरंशक्त्याबहुभिर्विरथीकृतः ॥ ११ ॥ ततोदौःशासनिःक्षिप्रंतथातैर्विरथी
कृतं ॥ संशयंपरमंप्राप्यदिष्टांतेनाभ्ययोजयत् ॥ १२ ॥ सतुहत्वासहस्राणिनराश्वरथदंतिनां ॥ अष्टौरथसहस्राणिनवदंतिशतानिच ॥ १३ ॥

त्वयीनि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कौसल्योबृहद्बलः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ भुक्तपूर्वामन्योपभुक्तां विदतांस्त्रीकुर्वतां ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

राजपुत्रसहस्रेद्देवीरांश्चालक्षितान्वहून् ॥ बृहद्वलंचराजानंस्वर्गेणाजौप्रयोज्यह ॥ १४ ॥ ततःपरमधर्मात्मादिष्टान्तमुपजग्मिवान् ॥ एतावदेवनिर्वृत्तमस्माकं
शोकवर्धनं ॥ १५ ॥ सचैवंपुरुषव्याघ्रःस्वर्गलोकमवातवान् ॥ ततोऽर्जुनोवचःश्रुत्वाधर्मराजेनभाषितं ॥ १६ ॥ हापुत्रद्वितिनिःश्वस्यव्यथितोन्यपतद्भुवि ॥ विप
ण्णबदनाःसर्वेपरिवार्यधनंजयं ॥ १७ ॥ नेत्रैरनिमिपैर्दीनाःप्रत्यवैक्षन्परस्परं ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांवासविःक्रोधमूर्छितः ॥ १८ ॥ कंपमानोज्वरेणवनिःश्व
संश्वमुहुंमुहुः ॥ पाणिंपाणौविनिष्पिष्यश्वसमानोश्रुनेत्रवान् ॥ १९ ॥ उन्मत्तइवविप्रेक्षन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ अर्जुनउवाच सत्यंवःप्रतिजानामिश्वो
स्मिहंताजयद्रथं ॥ नचेद्वधभयाद्भीतो धार्तराष्ट्रान्प्रहास्यति ॥ २० ॥ नचास्मान्शरणंगच्छेत्कृष्णंवापुरुषोत्तमं ॥ भवंतंवामहाराजश्वोस्मिहंताजयद्रथं ॥ २१ ॥
धार्तराष्ट्रप्रियकरंमयिविस्मृतसौहृदं ॥ पापंवालवधेहेतुंश्चोस्मिहंताजयद्रथं ॥ २२ ॥ रक्षमाणाश्वतंसख्येमेमांयोत्स्यंतिकेचन ॥ अपिद्रोणरूपौराजन्छाद
यिष्यामितान्शरैः ॥ २३ ॥ यद्येतदेवंसंग्रामेनकुर्यांपुरुषर्षभाः ॥ मास्मपुण्यकृतांलोकान्प्राप्नुयांश्चरसंमतान् ॥ २४ ॥ येलोकामावृहंतृणांयेचापिपितृघाति
नां ॥ गुरुदारगतानांयेपिशुनानांचयेसदा ॥ २५ ॥ साधूनसूयतांयेचयेचापिपरिवादिनां ॥ येचनिक्षेपहर्तृणांयेचविश्वासघातिनां ॥ २६ ॥ भुक्तपूर्वास्त्रियं
येचविदतामघशंसिनां ॥ ब्रह्मघ्नानांचयेलोकायेचगोघातिनामपि ॥ २७ ॥ पायसंवायवान्नंवाशाकंरुसरमेववा ॥ संयावापूपमांसानियेचलोकावृथाभ्रतां
॥ २८ ॥ तानन्हायाधिगच्छेयंनचेद्द्वन्यांजयद्रथं ॥ वेदाध्यायिनमत्यर्थसंशितंवा द्विजोत्तमं ॥ २९ ॥ अवमन्यमानोयान्यातिवृद्धान्साधून्गुरुंस्तथा ॥ स्पृश
तोब्राह्मणंगांचपादेनाग्निंचयाभवेत् ॥ ३० ॥ याप्सुश्लेष्मपुरीषंचमूत्रंचवामुंचतांगतिः ॥ तांगच्छेयंगतिकृष्टानंचेद्द्वन्यांजयद्रथं ॥ ३१ ॥ नग्नस्यस्त्रायमानस्य
याचवंध्यातिथेर्गतिः ॥ उत्कोचिनांमृपोक्तीनांचकानांचयागतिः ॥ ३२ ॥ आत्मापहारिणांयाचयाचमिथ्याभिशंसिनां ॥ भृत्यैःसंदिश्यमानानांपुत्रदारा
श्रितैस्तथा ॥ ३३ ॥ असंविभज्यक्षुद्राणांयागतिर्मिष्टमभ्रतां ॥ तांगच्छेयंगतिंघोरांनचेद्द्वन्यांजयद्रथं ॥ ३४ ॥ संश्रितंचापियस्यत्कासाधुंतद्वचनेरतं ॥ नवि
भर्तिनृशंसात्मानिंदतेचोपकारिणं ॥ ३५ ॥ अहंतेप्रातिवेश्यायश्राद्धंयोनददातिच ॥ अनर्हभ्यश्वयोदद्याद्वपलीपतयेतथा ॥ ३६ ॥

आत्मापहारिणांआत्मानमन्यथाप्रकाशयतां मिथ्याभिशंसिनांअसद्वेषोक्त्यापरान्दूषयतां संदिश्यमानानानियुज्यमानानां ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वृषलीशूद्राकन्याभावेरजस्वलावा ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तदपिनेपीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ दिनेरिति कार्यकारणोपचाराद्वैत्यानामित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शब्दशब्दांतरं ॥
मद्यपोभिन्नमर्यादः कृतघ्नोभर्तुनिन्दकः ॥ तेषांगतिमियांक्षिप्रं न चेद्द्वन्यांजयद्रथं ॥ ३७ ॥ भुंजानानांतुसव्येनउत्संगेचापिखादतां ॥ पालाशमासनंचैवतिंदुकै
र्दंतधावनं ॥ ३८ ॥ येचावर्जयतांलोकाः स्वपतांचतथोपसि ॥ शीतभीताश्चयेविप्रारणभीताश्चक्षत्रियाः ॥ ३९ ॥ एककूपोदकग्रामेवेदध्वनिविवर्जिते ॥ ष
ण्मासंतत्रवसतांतथाशाखंविनिंदतां ॥ ४० ॥ दिवामैथुनिनांचापिदिवसेषुचशेरते ॥ अगारदाहिनांचैवगरदानांचयेमताः ॥ ४१ ॥ अग्न्यातिथ्यविहीनाश्च
गोपांनेषुचविघ्नदाः ॥ रजस्वलांसेवयंतः कन्यांशुल्केनदायिनः ॥ ४२ ॥ याचवैवदुयाजिनांब्राह्मणानांश्चवृत्तिनां ॥ आस्यमैथुनिकानांचयेदिवामैथुनेरताः
॥ ४३ ॥ ब्राह्मणस्यप्रतिश्रुत्ययोवैलोभाद्दातिन ॥ तेषांगतिंगमिप्यामिश्वोनहन्यांजयद्रथं ॥ ४४ ॥ धर्मादपेतायेचान्येमयानात्रानुकीर्तिताः ॥ येचानुकीर्तिता
स्तेषांगतिंक्षिप्रमवाप्नुयां ॥ ४५ ॥ यदिव्युष्टामिमांरात्रिंश्चोनहन्यांजयद्रथं ॥ इमांचाप्यपरांभूयःप्रतिज्ञांमेनिबोधत ॥ ४६ ॥ यद्यस्मिन्नहतेपापेसूर्योस्तमुपया
स्यति ॥ इहैवसंप्रवेष्टाहंज्वलितंजातवेदसं ॥ ४७ ॥ असुरसुरमनुष्याः पक्षिणोवोरगावापितरजनिचरावाब्रह्मदेवर्षयोवा ॥ चरमचरमपीदंयत्परंचापितस्मा
त्तदपिममरिपुंतंरक्षितुंनैवशक्ताः ॥ ४८ ॥ यदिविशतिरसातलंतदय्यंवियदपिदेवपुरंदितेःपुरंवा ॥ तदपिशरशतैरहंप्रभातेभृशमभिमन्युरिपोःशिरोभिहतां ॥
॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वाविचिक्षेपगांडीवंसव्यदक्षिणं ॥ तस्यशब्दमतिक्रम्यधनुःशब्दोस्पृशद्विवं ॥ ५० ॥ अर्जुनेनप्रतिज्ञातेषांचजन्यंजनार्दनः ॥ प्रदध्मौतत्रसंकु
होदेवदत्तंचफाल्गुनः ॥ ५१ ॥ सपांचजन्योच्युतवक्रवायुनाभृशंसुपूर्णोदरनिःसृतध्वनिः ॥ जगत्सपातालवियद्विगीश्वरंप्रकंपयामासयुगात्ययेयथा ॥
॥ ५२ ॥ ततोवादित्रघोषाश्चप्रादुरासन्सहस्रशः ॥ सिंहनादश्चपांडूनांप्रतिज्ञातेमहात्मना ॥ ५३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिप्रतिज्ञापर्वणिअर्जुनप्र
तिज्ञायांचिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ संजयउवाच श्रुत्वातुतंमहाशब्दंपांडूनांजयगृद्धिनां ॥ चारैःप्रवेदितेतत्रसमु
त्थायजयद्रथः ॥ १ ॥ शोकसंमूढदयोदुःखेनाभिपरिप्लुतः ॥ मज्जमानइवागाधेविपुलेशोकसागरे ॥ २ ॥ जगामसमितिंराज्ञांसैंधवांविमृशन्वदुः ॥ सतेषां
नरदेवानांसकाशेपर्यदेवयत् ॥ ३ ॥ अभिमन्योःपितुर्भीतिःसर्वाडोवाक्यमब्रवीत् ॥ योसौपांडोःकिलक्षेत्रेजातःशक्रेणकामिना ॥ ४ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७४ ॥

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

किलेत्युच्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अक्षौहिण्यइतिप्रत्यक्षौहिणीशेषमादायोक्तं ॥ २० ॥ २१ ॥ उपसं
 सनिनीपनिदुर्वुद्धिर्माकिलैकंयमक्षयं ॥ तत्स्वस्तिवोस्तुयास्यामिस्वगृहंजीवितेप्सया ॥ ५ ॥ अथवाग्नप्रतिबलास्त्रातमांक्षत्रियर्षभाः ॥ पार्थेनप्रार्थितंवीरा
 स्तेसंदत्तंममाभयं ॥ ६ ॥ द्रोणदुर्योधनरूपाःकर्णमद्रेशवाल्हिकाः ॥ दुःशासनादयःशक्तास्त्रातुंमामंतकार्दितं ॥ ७ ॥ किमंगपुनरेकेनफाल्गुनेनजिघांसता ॥
 नत्रायेयुर्भवंतोमांसमस्ताःपतयःक्षितेः ॥ ८ ॥ प्रहर्षपांडवेयानांश्रुत्वामममहद्भयं ॥ सीदंतिममगात्राणिमुमूर्षोरिवपार्थिवाः ॥ ९ ॥ वधोनूनंप्रतिज्ञातोमम
 गांडीवधन्वना ॥ तथाहिहृष्टाःक्रोशंतिशोककालेस्मपांडवाः ॥ १० ॥ तन्नेदेवानगंधर्वानासुरोरगराक्षसाः ॥ उत्सहंतेन्यथाकर्तुंकुतएवनराधिपाः ॥ ११ ॥ त
 स्मान्मामनुजानीतभद्रंवोस्तुनरर्षभाः ॥ अदर्शनंगमिष्यामिनमांक्ष्यंतिपांडवाः ॥ १२ ॥ एवंविलपमानंतंभयाद्वाकुलचेतसं ॥ आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्राजा
 दुर्योधनोब्रवीत् ॥ १३ ॥ नभैतव्यंनरव्याघ्रकोहित्वांपुरुषर्षभ ॥ मध्येक्षत्रियवीराणांतिष्ठंतंप्रार्थयेद्युधि ॥ १४ ॥ अहंवैकर्त्तनःकर्णश्चित्रसेनोविविंशतिः ॥
 भूरिश्रवाःशलःशल्योवृषसेनोदुरासदः ॥ १५ ॥ पुरुमित्रोजयोभोजःकांवाजश्चसुदक्षिणः ॥ सत्यव्रतोमहाबाहुर्विकर्णोदुर्मुखश्चह ॥ १६ ॥ दुःशासनः
 सुबाहुश्चकालिंगश्चाप्युदायुधः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौद्रोणोद्रौणिश्चसौवलः ॥ १७ ॥ एतेचान्येचवहवोनानाजनपदेश्वराः ॥ ससैन्यास्त्वाभियास्यंतिव्येतुते
 मानसाञ्जरः ॥ १८ ॥ त्वंचापिरथिनांश्रेष्ठःस्वयंशूरोमितद्युते ॥ सकथंपांडवेयेभ्योभयंपश्यसिसेंधव ॥ १९ ॥ अक्षौहिण्योदशैकाचमदीयास्तवरक्षणे ॥ य
 त्तायोत्स्यंतिमाभैस्त्वंसेंधवव्येतुतेभयं ॥ २० ॥ संजयउवाच एवमाश्वासितोराजन्पुत्रेणतवसेंधवः ॥ दुर्योधनेनसहितोद्रोणंरात्रावुपागमत् ॥ २१ ॥
 उपसंग्रहणंरुत्वाद्रोणायसविशांपते ॥ उपोपविश्यप्रणतःपर्यपृच्छदिदंतदा ॥ २२ ॥ निमित्तेदूरपातित्वेलघुत्वदृढवेधने ॥ ममब्रवीतुभगवान्विशेषंफाल्गुन
 स्यच ॥ २३ ॥ विद्याविशेषमिच्छामिज्ञातुमाचार्यतत्त्वतः ॥ अर्जुनस्यात्मनश्चैवयाथातथ्यंप्रचक्ष्वमे ॥ २४ ॥ द्रोणउवाच सममाचार्यकंताततवचै
 वार्जुनस्यच ॥ योगाहुःखोपितत्वाच्चतस्मात्त्वत्तोधिकोऽर्जुनः ॥ २५ ॥ नतुतेयुधिसंत्रासःकार्यःपार्थात्कथंचन ॥ अहंहिरक्षितातातभयात्त्वांनान्नसंशयः ॥
 ॥ २६ ॥ नहिमद्बाहुगुप्तस्यप्रभवंत्यमराअपि ॥ व्यूहयिष्यामितंव्यूहंयंपार्थोनतरिष्यति ॥ २७ ॥

ग्रहणंपादाभिबंदनं ॥ २२ ॥ निमित्तेलक्ष्यभेदेने ॥ २३ ॥ २४ ॥ योगादभ्यासात् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥

तस्माद्युद्धस्वभास्त्वंस्वधर्ममनुपालय ॥ पितृपैतामहंमार्गमनुयाहिमहारथ ॥ २८ ॥ अधीत्यविधिवद्देदानग्रयःसुहुतास्त्वया ॥ इष्टं च बहुभिर्यज्ञैर्न ते मृत्यु
र्भयंकरः ॥ २९ ॥ दुर्लभं मानुषैर्मर्देर्महाभाग्यमवाप्यतु ॥ भुजवीर्यार्जितान् लोकान् दिव्यान् प्राप्स्यस्यनुत्तमान् ॥ ३० ॥ कुरवः पांडवाश्चैव वृष्णयोन्ये च मानवाः ॥
अहंच सहपुत्रेण अधुवा इति चिंत्यतां ॥ ३१ ॥ पर्यायेण वयं सर्वे कालेन बलिना हताः ॥ परलोकं गमिष्यामः स्वैः स्वैः कर्मभिरन्विताः ॥ ३२ ॥ तपस्तप्त्वा तु यान् लोकान्
प्राप्नुवंति तपस्विनः ॥ क्षत्रधर्माश्रिता वीराः क्षत्रियाः प्राप्नुवंति तान् ॥ ३३ ॥ एवमाश्वासितो राजा भारद्वाजः सैंधवः ॥ अपानुदद्भ्यं पार्थाद्युद्धाय च मनोदधे ॥
॥ ३४ ॥ ततः प्रहर्षः सैन्यानां तवाप्यासीद्विशांपते ॥ वादित्राणां ध्वनिश्चोग्रः सिंहनादरवैः सह ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिप्रतिज्ञापर्वणिजयद्र
थाश्वासेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ संजय उवाच ॥ प्रतिज्ञाते तु पार्थेन सिंधुराजवधे तदा ॥ वासुदेवो महाबाहुर्धनं
जयमभाषत ॥ १ ॥ भ्रातृणां मतमज्ञाय त्वया वाचा प्रतिश्रुतं ॥ सैंधवं चास्मिहं ते तितत्साहसमिदं कृतं ॥ २ ॥ असंमंथ्य मया सार्धं मतिभारो यमुद्यतः ॥ कथं तु सर्व
लोकस्य नावहास्या भवेमहि ॥ ३ ॥ धार्तराष्ट्रस्य शिविरे मया प्रणिहिता श्वराः ॥ तद्भिमेशीघ्रमागम्य प्रवृत्तिं वेदयंति नः ॥ ४ ॥ त्वया वै संप्रतिज्ञाते सिंधुराजवधे प्र
भो ॥ सिंहनादः सवादित्रः सुमहानिहतैः श्रुतः ॥ ५ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता धार्तराष्ट्राः स सैंधवाः ॥ नाकस्मात्सिंहनादो यमिति मत्वा व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥ सुमहान्
शब्दसंपातः कौरवाणां महाभुज ॥ आसीन्नागाश्वपत्तीनां रथघोषश्च भैरवः ॥ ७ ॥ अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा ध्रुवमार्तो धनं जयः ॥ रात्रौ निर्यास्यतिक्रोधादिति मत्वा
व्यवस्थिताः ॥ ८ ॥ तैर्यतद्भिरियं सत्याश्रुता सत्यवतस्तव ॥ प्रतिज्ञां सिंधुराजस्य वधे राजीवलोचन ॥ ९ ॥ ततो विमनसः सर्वे त्रस्ताः क्षुद्रमृगा इव ॥ आसन्सुयो
धनामात्याः सच राजा जयद्रथः ॥ १० ॥ अथोत्थाय सहामात्यैर्दीनः शिविरमात्मनः ॥ आयात्सौवीरसिंघूनामिश्वरो भृशदुःखितः ॥ ११ ॥ समंत्रकाले समंथ्य
सर्वानैश्रेयसीं क्रियां ॥ सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीद्राजसंसदि ॥ १२ ॥ मामसौ पुत्रहंतेति श्वोभियाता धनं जयः ॥ प्रतिज्ञातो हि सेनायामध्यतेन वधो मम ॥ १३ ॥
तां न देवान् गंधर्वानासुरो रगराक्षसाः ॥ उत्सहंतेऽन्यथा कर्तुं प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः ॥ १४ ॥

प्रतिज्ञात इति ॥ १ ॥ अशब्दो निषेधे अज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

विधीयतांरक्षेतिपरतःसंबध्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ संविधानंप्रतिविधानं ॥ २५ ॥ २६ ॥ पद्मव्यूहःपश्चार्धपश्चाद्भागेयस्य सूचीस्र
 तेमारक्षतसंग्रामेमावोमूर्ध्निधनंजयः ॥ पदंरुत्वाप्नुयाद्वक्ष्यंतस्मादत्रविधीयतां ॥ १५ ॥ अयरक्षानमेसंख्येक्रियतेकुरुनंदन ॥ अनुजानीहिमांराजनृगमिप्या
 मिगृह्णाति ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्त्ववाक्शर्षापीविमनाःसमुयोधनः ॥ श्रुत्वातंसमयंतस्यध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १७ ॥ तमार्तमभिसंप्रेत्यराजाकिलससैंधवः ॥
 नृदुचात्महितंचैवसापेक्षमिदमुक्तवान् ॥ १८ ॥ नेहपश्यामिभवतांतथावीर्यंधनुर्धरं ॥ योर्जुनस्यास्त्रमस्त्रेणप्रतिहन्यान्महाहवे ॥ १९ ॥ वासुदेवसहायस्यगांडी
 वंधुन्वतांधनुः ॥ कौर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेत्साक्षादपिशतक्रतुः ॥ २० ॥ महेश्वरोपिपार्थेनश्रूयतेयोधितःपुरा ॥ पदातिनामहावीर्यंगिरोहिमवतिप्रभुः ॥ २१ ॥
 दानवानांसहस्राणिहिरण्यपुरवासिनां ॥ जघनैकरथेनैवदेवराजप्रचोदितः ॥ २२ ॥ समायुक्तोहिकौंतेयोवासुदेवेनधीमता ॥ सामरानपिलोकांस्त्रीहन्या
 दितिमतिर्मम ॥ २३ ॥ सोहमिच्छाम्यनुज्ञातुरक्षितुंवामहात्मना ॥ द्रोणेनसहपुत्रेणवीरेणयदिमन्यसे ॥ २४ ॥ सराज्ञास्वयमाचार्योभृशमत्रार्थितोर्जुन ॥ सं
 विधानंचविहितंरथाश्वकिलसज्जिताः ॥ २५ ॥ कर्णोभूरिश्रवाद्रौगिर्दपसेनश्वदुर्जयः ॥ रुपश्वमद्रराजश्वपडेतेऽस्यपुरोगमाः ॥ २६ ॥ शकटःपद्मकश्वार्धोव्यूहो
 द्रोणेननिर्मितः ॥ पद्मकर्णिकमध्यस्यःसूचीपार्श्वेजयद्रथः ॥ २७ ॥ स्यास्यतेरक्षितोवीरैःसिंधुराट्ससुदुर्मदः ॥ धनुष्यस्त्रेचवीर्यंचप्राणेचैवतथौरसे ॥ २८ ॥
 अविपल्यतमाद्येतेनिश्चिताःपार्थषड्रथाः ॥ एतानजित्वाषड्रथान्नैवप्राप्योजयद्रथः ॥ २९ ॥ तेषामेकैकशोवीर्यंषण्णांत्वमनुचितय ॥ सहिताहिनरव्याघ्रनश
 क्याजेतुमंजसा ॥ ३० ॥ भूयस्तुमंत्रयिष्यामिनीतिमात्महितायवै ॥ मंत्रज्ञैःसचिवैःसार्धंसुहृद्भिःकार्यसिद्धये ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिप्र
 तिज्ञापर्वणिरुष्णवाक्येपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ अर्जुनउवाच षड्रथान्धारतराष्ट्रस्यमन्यसेयान्वलाधिकान् ॥ तेषां
 वीर्यममार्थेननतुल्यमितिमेमतिः ॥ १ ॥ अस्त्रमस्त्रेणसर्वेषामेतेषांमधुसूदन ॥ मयाद्रक्ष्यसिनिर्भिन्नंजयद्रथवधैपिणा ॥ २ ॥ द्रोणस्यमिपतश्चाहंसगणस्यवि
 लप्यतः ॥ मूर्धानंसिंधुराजस्यपातयिष्यामिभूतले ॥ ३ ॥ यदिसाध्याश्वरुद्राश्ववसवश्चसहाश्विनः ॥ मरुतश्चसहेंद्रेणविश्वेदेवाःसहेश्वराः ॥ ४ ॥ पितरःसहगं
 धर्वाःसुपर्णाःसागरादयः ॥ द्यौर्वियत्पृथिवीचैयंदिशश्चसदिर्गाश्वराः ॥ ५ ॥

चीमुखोव्यूहः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ षड्रथानिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तस्मिन्द्रोणे द्यूतयुद्धद्यूतं बद्धमिवबद्धं एकांतजयेनस्थिरीकृतं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 ग्राम्यारण्यानिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ त्रातारःसिंधुराजस्यभवंतिमधुसूदन ॥ ६ ॥ तथापिवाणैर्निहतंश्वोद्रष्टासिरणेमया ॥ सत्येनचशपेरुणतयै
 वायुधमालभे ॥ ७ ॥ यस्यगोप्तामहेष्वासस्तस्यपापस्यदुर्मतेः ॥ तमेवप्रथमंद्रोणमभियास्यामिकेशव ॥ ८ ॥ तस्मिन्द्यूतमिदंबद्धमन्यतेसमुयोधनः ॥ त
 स्मात्तस्यैवसेनाग्रंभित्वायास्यामिसेंधवं ॥ ९ ॥ द्रष्टासिश्चोमहेष्वासान्नाराचैस्तिग्मतेजितैः ॥ शृंगाणीवगिरेर्वज्रैर्दार्यमाणान्मयायुधि ॥ १० ॥ नरनागाश्च
 देहेभ्योविस्रविष्यतिशोणितं ॥ पतद्भ्यःपतितेभ्यश्चविभिन्नेभ्यःशितैःशरैः ॥ ११ ॥ गांडीवप्रेषितावाणामनोनिलसमाजवे ॥ नृनागाश्चान्विदेहासूक्तार्ताश्च
 सहस्रशः ॥ १२ ॥ यमात्कुबेराद्वरुणादिद्राहुद्राक्षयन्मया ॥ उपात्तमखंघोरंतद्रष्टारोत्रनरायुधि ॥ १३ ॥ ब्राह्मेणास्त्रेणचास्त्राणिहन्यमानानिसंयुगे ॥ मयाद्र
 ष्टासिसर्वेषांसेंधवस्याभिरक्षिणां ॥ १४ ॥ शरवेगसमुत्कृतैराज्ञांकेशवमूर्धभिः ॥ आस्तीर्यमाणां पृथिवींद्रष्टासिश्चोमयायुधि ॥ १५ ॥ क्रव्यादांस्तर्पयिष्या
 मिद्रावयिष्यामिशात्रवान् ॥ सुहृदोनंदयिष्यामिप्रमथिष्यामिसेंधवं ॥ १६ ॥ बद्धागस्तृकुसंवंधीपापदेशसमुद्भवः ॥ मयासेंधवकोराजाहतःस्वान्शोचयि
 धरंलोकेमंस्यतेमत्समंयुधि ॥ १७ ॥ गांडीवंचधनुर्दिव्ययोद्धाचाहंनरर्षभ ॥ त्वंचयंतात्तृपीकेशकिंनुस्यादजितंमया ॥ १८ ॥ तथाप्रभातेकर्तास्मियथारुणसुयोधनः ॥ नान्यंधनु
 णेमम ॥ अविपत्यंतृपीकेशकिंजानन्मांविगर्हसे ॥ १९ ॥ यथातक्ष्मस्थिरंचंद्रसमुद्रेचयथाजलं ॥ एवमेतांप्रतिज्ञांमेसत्यांविद्धिजनार्दन ॥ २० ॥ तवप्रसादाद्भगवन्किन्नावाप्तं
 ममास्त्राणिमावमंस्थाधनुर्दृढं ॥ मावमंस्थावलंबाद्धोर्मावमंस्थाधनंजयं ॥ २१ ॥ तथाभियामिसंग्रामंनर्जायेयंजयामिच ॥ तेनसत्येनसंग्रामेहतंविद्धिजय
 द्रथं ॥ २२ ॥ ध्रुवंवैब्राह्मणेसत्यंध्रुवासाधुपुसन्नतिः ॥ श्रीध्रुवापिचयज्ञेषुध्रुवोनारायणेजयः ॥ २३ ॥ संजयउवाच एवमुक्त्वाहृपीकेशंस्वयमात्मानमात्म
 ना ॥ संदिदेशार्जुनो नर्दन्वासविःकेशवंप्रभुं ॥ २४ ॥ यथाप्रभातारजनींकल्पितःस्याद्रथोमम ॥ तथाकार्यंत्वयारुणकार्यंहिमहदुद्यतं ॥ २५ ॥ इतिश्री
 महाभारतेद्रोणपर्वणिप्रतिज्ञापर्वणिअर्जुनवाक्येष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥
 नजीयेयंनकेनापिजितोस्मि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥

तामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अवलेपस्यापराधस्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

संजयउवाच तांनिशांदुःखशोकात्तौनिःश्वसंताविवोरगौ ॥ निद्रानैवोपलेभातेवासुदेवधनंजयौ ॥ १ ॥ नरनारायणौक्रुद्धौज्ञात्वादेवाःसवासवाः ॥ व्यथिताश्चिंतयामासुःकिंस्विदेतद्भविष्यति ॥ २ ॥ ववुश्चदारुणावातारूक्षाघोराभिर्शंसिनः ॥ सकबंधस्तथादित्येपरिघःसमदृश्यत ॥ ३ ॥ शुष्काशन्यश्चनिष्पेतुःसनिर्घाताःसविद्युतः ॥ चचालचापिपृथिवीसशैलवनकानना ॥ ४ ॥ चुक्षुभुश्चमहाराजसागरामकरालयाः ॥ प्रतिस्रोतःप्रवृत्ताश्चतयागंतुंसमुद्रगाः ॥ ५ ॥ रथाश्चनरनागानांप्रवृत्तमधरोत्तरं ॥ क्रव्यादानांप्रमोदार्थंयमराष्ट्रविद्वयं ॥ ६ ॥ वाहनानिशक्रन्मूत्रेमुमुचूरुरुदुश्चह ॥ तान्दृष्ट्वादारुणान्सर्वानुत्पातान्छोमहर्षणान् ॥ ७ ॥ सर्वेतेव्यथिताःसैन्यास्त्वदीयाभरतर्षभ ॥ श्रुत्वामहाबलस्योग्रांप्रतिज्ञांसव्यसाचिनः ॥ ८ ॥ अथकृष्णंमहाबाहुरब्रवीत्पाकशासनिः ॥ आश्वासयसुभद्रांत्वंभगिनींस्नुपयासह ॥ ९ ॥ स्नुपांचास्यावयस्याश्चविशोकाःकुरुमाधव ॥ साम्नासत्येनयुक्तेनवचसाश्वासयप्रभो ॥ १० ॥ ततोर्जुनगृहंगत्वावासुदेवःसुदुर्मनाः ॥ भगिनींपुत्रशोकाकर्त्तामाश्वासयतदुःखितां ॥ ११ ॥ वासुदेवउवाच माशोकंकुरुवार्णेयिकुमारंप्रतिसन्नुपा ॥ सर्वेषांप्राणिनांभारुनिष्ठैषाकालनिर्मिता ॥ १२ ॥ कुलेजातस्यधीरस्यक्षत्रियस्यविशेषतः ॥ सदृशंमरणंत्येतत्तवपुत्रस्यमाशुचः ॥ १३ ॥ दिष्ट्यामहारथोधीरःपितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ क्षात्रेणविधिनाप्राप्तोवीराभिलपितांगतिं ॥ १४ ॥ जित्वासुबहुशःशत्रून्पयित्वाचमृत्यवे ॥ गतःपुण्यकृतांलोकान्सर्वकामदुहोक्षयान् ॥ १५ ॥ तपसाब्रह्मचर्येणश्रुतेनप्रज्ञयापिच ॥ संतोयांगतिमिच्छंतितांप्राप्तस्तवपुत्रकः ॥ १६ ॥ वीरसूवीरपत्नीत्वंवीरजावीरवांधवा ॥ माशुचस्तनयंभद्रेगतःसपरमांगतिं ॥ १७ ॥ प्राप्स्यतेचाप्यसौपापःसैंधवोवाल्मीकिः ॥ अस्यावलपस्यफलंससुहृद्गणवांधवः ॥ १८ ॥ व्युष्टायांतुवरारोहेरजन्यांपापकर्मकृत् ॥ नहिमोक्ष्यतिपार्थात्सिप्रविष्टोप्यमरावतीं ॥ १९ ॥ श्वःशिरःश्रोप्यसेतस्यसैंधवस्यरणेहतं ॥ समंतपंचकाद्यात्यंविशोकाभवमारुदः ॥ २० ॥ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्यगतःशूरःसतांगतिं ॥ यांगतिंप्राप्नुयामेहयेचान्येशस्त्रजीविनः ॥ २१ ॥ व्यूढोरस्कोमहाबाहुरनिवर्त्तीरथप्रणुत् ॥ गतस्तववरारोहेपुत्रःस्वर्गंज्वरंजहि ॥ २२ ॥ अनुयातश्चपितरंमातृपक्षंचवीर्यवान् ॥ सहस्रशोरिपूहत्वाहतःशूरोमहारथः ॥ २३ ॥ आश्वासयस्नुपांराज्ञिमाशुचःक्षत्रियेभृशं ॥ श्वःप्रियंसुमहद्भुत्वाविशोकाभवनंदिनि ॥ २४ ॥ यत्पार्थेनप्रतिज्ञातंतत्तथानतदन्यथा ॥ चिकीर्षितंहितेभर्तुर्नभवेज्जातुनिष्फलं ॥ २५ ॥

अभियांतिरक्षिष्यन्ति ॥ २६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ एतदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

यदिचमनुजपन्नगाःपिशाचारजनिचराःपतगाःसुरासुराश्च ॥ रणगतमभियांतिरसिंधुराजंनसभवितासहतैरपिप्रभाते ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रो
णपर्वणिप्रतिज्ञापर्वणिसुभद्राश्वासनेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यकेशवस्यमहात्मनः ॥
सुभद्रापुत्रशोकात्ताविललापसुदुःखिता ॥ १ ॥ हापुत्रमममंदायाःकथमेत्यासिसंयुगं ॥ निधनंप्राप्तवांस्तातपितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २ ॥ कथमिदीवरश्यामं
सुदंष्ट्रंचारुलोचनं ॥ मुखंतेदृश्यतेवत्सगुंठितरणरेणुना ॥ ३ ॥ नूनंशूरंनिपतितंत्वांपश्यंत्यनिर्वर्त्तिनं ॥ सुशिरोग्रीववाक्कंसंव्यूढोरस्कंनतोदरं ॥ ४ ॥ चारूपचित
सर्वांगंस्वक्षंशस्त्रक्षताचितं ॥ भूतानित्वांनिरीक्षंतेनूनंचंद्रमिवादितं ॥ ५ ॥ शयनीयंपुरायस्यस्पर्ध्यास्तरणसंवृतं ॥ भूमावद्यकथंशेषेविप्रविद्धःसुखोचितः ॥
॥ ६ ॥ योन्वास्यतपुरावीरोवरस्त्रीभिर्महाभुजः ॥ कथमन्वास्यतेसोद्यशिवाभिःपतितोमृधे ॥ ७ ॥ योस्तूयतपुरात्तृष्टैःसूतमागधवंदिभिः ॥ सोद्यक्रव्याद्गणैर्घोरै
र्विनदद्भिरुपास्यते ॥ ८ ॥ पांडवेपुचनायेपुटणिवीरेपुत्राविभो ॥ पंचालेषुचवीरेपुहृतःकेनास्यनाथवत् ॥ ९ ॥ अतमदर्शनापुत्रदर्शनस्यतवानघ ॥ मंद
भाग्यागमिष्यामिव्यक्तमद्ययमक्षयं ॥ १० ॥ विशालाक्षंसुकेशांतंचारुवाक्यंसुगंधिच ॥ तवपुत्रकदाभूयोमुखंद्रक्ष्यामिनिर्व्रणं ॥ ११ ॥ धिग्वलंभीमसेन
स्यधिकपार्थस्यधनुष्मतां ॥ धिग्वीर्यंटणिवीराणांपंचालानांचधिग्वलं ॥ १२ ॥ धिक्केकयांस्तथाचेदीन्मत्स्यांश्चैवायसृजयान् ॥ यत्वारणगतंवीरंनशेकुरभि
रक्षितुं ॥ १३ ॥ अद्यपश्यामिपृथिवींशून्यामिवहतत्विपं ॥ अभिमन्युमपश्यंतीशोकव्याकुललोचना ॥ १४ ॥ स्वस्वीयंवासुदेवस्यपुत्रंगांडीवधन्वनः ॥ कथंत्वा
तिरथंवीरंद्रक्ष्याम्यद्यनिपातितं ॥ १५ ॥ एत्येहितपितोवत्सस्तनौपूर्णोपिवाशुमे ॥ अंकमारुत्यमंदायात्यतप्तायाश्चदर्शने ॥ १६ ॥ हावीरदृष्टेनष्टश्वधनंस्वप्न
इवासिमै ॥ अहोत्यनित्यंमानुष्यंजलबुद्बुदचंचलं ॥ १७ ॥ इमांतैतरुणींभार्यांतवाधिभिरभिप्लुतां ॥ कथंसंधारयिष्यामिविवत्सामिवधेनुकां ॥ १८ ॥ अहोत्य
कालेप्रस्थानंरुतवानसिपुत्रक ॥ विहायफलकालेमांसुगृह्णांतवदर्शने ॥ १९ ॥ नूनंगतिःकृतांतस्यप्राज्ञैरपिसुदुर्विदा ॥ यत्रत्वंकेशवेनाथेसंग्रामेऽनाथवद्भ
तः ॥ २० ॥ यज्वनांदानशीलानांब्राह्मणानांरुतात्मनां ॥ चरितब्रह्मचर्याणांपुण्यतीर्थावगाहिनां ॥ २१ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ नैवेशिकंसोपकरणगृहं नैवेशिकायेतिपाठेगृहाश्रमोन्मुखायविद्याव्रतस्नाताय अभिमतंविवाहोपयुक्तं ॥ २४ ॥ न्यस्तदंडानांनिरस्ताभिमानानां दंडोत्थीलगुडेपुमानित्युपक्रम्यदमे
 कृतज्ञानांवदान्यानांगुरुश्रुषिणामपि ॥ सहस्रदक्षिणानांचयागतिस्तामवाप्नुहि ॥ २२ ॥ यागतिर्युध्यमानानांशूराणामनिवर्तिनां ॥ हत्वारीन्निहतानां
 चसंग्रामेतांगतिंव्रज ॥ २३ ॥ गोसहस्रप्रदातृणांक्रतुदानांचयागतिः ॥ नैवेशिकंचाभिमतंददतांयागतिःशुभा ॥ २४ ॥ ब्राह्मणेभ्यःशरण्येभ्योनिधिनि
 दधतांचया ॥ याचापिन्यस्तदंडानांतांगतिंव्रजपुत्रक ॥ २५ ॥ ब्रह्मचर्येणयांयांतिमुनयःसंशितव्रताः ॥ एकपत्न्यश्रयांयांतितांगतिंव्रजपुत्रक ॥ २६ ॥
 राज्ञांसुचरितैर्याचगतिर्भवतिशाश्वती ॥ चतुराश्रमिणांपुण्यैःपावितानांसुरक्षितैः ॥ २७ ॥ दीनानुकंपिनांयाचसततंसंविभागिनां ॥ पैशुन्याच्चनिवृत्ता
 नांतांगतिंव्रजपुत्रक ॥ २८ ॥ व्रतिनांधर्मशीलानांगुरुश्रुषिणामपि ॥ अमोघातिथिनांयाचतांगतिंव्रजपुत्रक ॥ २९ ॥ कच्छ्रेषुयाधारयतामात्मानंव्यसने
 पुच ॥ गतिःशोकाग्निदग्धानांतांगतिंव्रजपुत्रक ॥ ३० ॥ मातापित्रोश्चश्रुषूपांकल्पयंतीहयेसदा ॥ स्वदारनिरतानांचयागतिस्तामवाप्नुहि ॥ ३१ ॥ क्रतुकाले
 स्वकांभार्यागच्छतांयामनीपिणां ॥ परस्त्रीभ्योनिवृत्तानांतांगतिंव्रजपुत्रक ॥ ३२ ॥ साम्राजेसर्वभूतानिपश्यंतिगतमत्सराः ॥ नारुंतुदानांक्षमिणांयागतिस्ता
 मवाप्नुहि ॥ ३३ ॥ मधुमांसनिवृत्तानांमदाहंभात्तथाऽनृतात् ॥ परोपतापत्यक्तानांतांगतिंव्रजपुत्रक ॥ ३४ ॥ क्रीमंतःसर्वशास्त्रज्ञाज्ञानतृमाजितेंद्रियाः ॥ यांगतिं
 साधवांयांतितांगतिंव्रजपुत्रक ॥ ३५ ॥ एवंविलपतीदीनांसुभद्रांशोककर्षितां ॥ अन्वपद्यतपांचालीवैराटिसहितातदा ॥ ३६ ॥ ताःप्रकामंरुदित्वाचविलप्य
 चसुदुःखिताः ॥ उन्मत्तवत्तदाराजन्विसंज्ञान्यपतन्क्षितौ ॥ ३७ ॥ सोपचारस्तुरुष्णश्रुदुःखितांभृशदुःखितः ॥ सिक्कांभसासमाश्वास्यतत्तदुक्ताहितंवचः ॥
 ॥ ३८ ॥ विसंज्ञकल्पारुदतीमर्मविद्धांप्रवेपतीं ॥ भगिनींपुंडरीकाक्षद्वंद्वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ सुभद्रेमाशुचःपुत्रंपांचाल्याश्वासयोत्तरां ॥ गतोभिमन्युःप्रथि
 तांगतिंक्षत्रियपुंगवः ॥ ४० ॥ येचान्येपिकुलेसंतिपुरुषानावरानने ॥ सर्वेतेतांगतिंयांतुल्यभिमन्योर्यशस्विनः ॥ ४१ ॥ कुर्यामतद्वयंकर्मक्रियासुसुहृदश्चनः ॥
 कृतवान्यादृगद्यैकस्तवपुत्रोमहारथः ॥ ४२ ॥ एवमाश्वास्यभगिनींद्रौपदीमपिचोत्तरां ॥ पार्थस्यैवमहाबाहुःपार्श्वमागादरिंदमः ॥ ४३ ॥

यमेभिमानेचेतिमेदिनी ॥ २५ ॥ एकपत्न्यःपतिव्रताः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ततइति ॥ १ ॥ लाजैरक्षतैः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततोभ्यनुज्ञायनृपान्कृष्णोबंधूंस्तथार्जुनं ॥ विवेशांतःपुरेराजंस्तेचजग्मुर्यथालयं ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिप्रतिज्ञापर्वणिसुभद्राप्रविलापे
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ संजयउवाच ततोर्जुनस्यभवनंप्रविश्याप्रतिमंविभुः ॥ स्पृष्ट्वांभःपुंडरीकाक्षःस्थंडिलेशुभल
क्षणे ॥ १ ॥ संतस्तारशुभांशय्यांदर्भैर्वैदूर्यसन्निभैः ॥ ततोमाल्येनविधिवल्लजैर्गंधैःसुमंगलैः ॥ २ ॥ अलंचकारतांशय्यांपरिवार्यायुधोत्तमैः ॥ ततःस्पृष्टोदके
पार्थेविनीताःपरिचारकाः ॥ ३ ॥ दर्शयंतोतिकेचक्रुर्नैशंत्रैयंबकंवलं ॥ ततःप्रीतमनाःपार्थोगंधमाल्यैश्चमाधवं ॥ ४ ॥ अलंकृत्योपहारंतंनैशंतस्मैन्यवेदयत् ॥
स्मयमानस्तुगोविंदःफाल्गुनंप्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ सुप्यतांपार्थभद्रंतेकल्याणायब्रजाम्यहं ॥ स्थापयित्वाततोद्वास्थान्गोमंश्चात्तायुधान्नरान् ॥ ६ ॥ दारुकानुग
तःश्रीमान्विवेशशिविरंस्वकं ॥ शिष्येचशयनेशुभ्रेबहुकृत्यंविचिंतयन् ॥ ७ ॥ पार्थायसर्वंभगवान्शोकदुःखापहंविधिं ॥ व्यदधात्पुंडरीकाक्षस्तेजोयुतिवि
वर्धनं ॥ ८ ॥ योगमास्थाययुक्तात्मासर्वेपामीश्वरेश्वरः ॥ श्रेयस्कामःपृथुयशाविष्णुर्जिष्णुप्रियंकरः ॥ ९ ॥ नपांडवानांशिविरेकश्चित्सुष्वापतांनिशां ॥ प्रजा
गरःसर्वजनंत्याविवेशविशांपते ॥ १० ॥ पुत्रशोकाभितप्तेनप्रतिज्ञातोमहात्मना ॥ सहसासिंधुराजस्यवधोगांडीवधन्वना ॥ ११ ॥ तत्कथंनुमहाबाहुर्वास
विःपरवीरहा ॥ प्रतिज्ञांसफलांकुर्यादितितेसमंचिंतयन् ॥ १२ ॥ कष्टंहीदंव्यवसितंपांडवेनमहात्मना ॥ सचराजामहावीर्यःपारयत्वर्जुनःसतां ॥ १३ ॥ पुत्र
शोकाभितप्तेनप्रतिज्ञामहतीकृता ॥ भ्रातरश्चापिविक्रांतावहुलानिबलानिच ॥ १४ ॥ धृतराष्ट्रस्यपुत्रेणसर्वतस्मैनिवेदितं ॥ सहत्वासेंधवंसंख्येपुनरेतुधनंजयः
॥ १५ ॥ जित्वारिपुगणांश्चैवपारयन्नर्जुनोब्रतं ॥ श्वोऽहत्वासिंधुराजंवैधूमकेतुंप्रवेक्ष्यति ॥ १६ ॥ नत्वासावनृतंकर्तुमलंपार्थोधनंजयः ॥ धर्मपुत्रःकथंराजाभ
विष्यतिभृतेऽर्जुने ॥ १७ ॥ तस्मिन्हिविजयःकृत्स्नःपांडवेनसमाहितः ॥ यदिनास्तिरुतांकिंचिद्यदिदत्तंहुतंयदि ॥ १८ ॥ फलेनतस्यसर्वस्यसव्यसाचीजयत्व
रीन् ॥ एवंकथयतांतिषांजयमाशंसतांप्रभो ॥ १९ ॥ रुद्ध्रेणमहताराजन्रजनीव्यत्यवर्त्तत ॥ तस्यारजन्यामध्येतुप्रतिबुद्धोजनार्दनः ॥ २० ॥ स्मृत्वाप्रतिज्ञां
पार्थस्यदारुकंप्रत्यभाषत ॥ अर्जुनेनप्रतिज्ञातमार्त्तंनहतबंधुना ॥ २१ ॥

तस्मैत्र्यंबकाय ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ पार्थायतादर्थ्येचतुर्थी तेजःप्रतापः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सहसावलेन ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अनुअनुगतः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आर्षभेणऋषभस्वरप्रकारेण ॥ ३९ ॥
जयद्रथं विप्यामिश्रोभूतइतिदारुकं ॥ तत्तुदुर्योधनः श्रुत्वामंत्रिभिर्मंत्रयिष्यति ॥ २२ ॥ यथाजयद्रथं पार्थो न हन्यादिति संयुगे ॥ अक्षौहिण्यां हिताः सर्वारक्षि
प्यंति जयद्रथं ॥ २३ ॥ द्रोणश्च सहपुत्रेण सर्वास्त्रविधिपारगः ॥ एको वीरः सहस्राक्षो दैत्यदानवदर्पहा ॥ २४ ॥ सोऽपितं नोत्सहेताजो हंतुं द्रोणे न रक्षितं ॥ सोऽहं स्वस्तत्क
रिष्यामि यथा कुंती सुतार्जुनः ॥ २५ ॥ अप्राप्तेऽस्तं दिनकरे हनिष्यति जयद्रथं ॥ न हि दारानमित्राणि ज्ञातयोनचवांधवाः ॥ २६ ॥ कश्चिदन्यः प्रियतरः कुंतीपुत्रान्म
मार्जुनात् ॥ अनर्जुनमिमं लोकं मुहूर्त्तमपि दारुकं ॥ २७ ॥ उदीक्षितुं न शक्नोहं भवितान च तत्तथा ॥ अहं विजित्य तान्सर्वान्सहसा सहयद्विपान् ॥ २८ ॥ अर्जुनार्थं
हनिष्यामि सकर्णान्समुद्योधनान् ॥ श्वो निरीक्षंतु मे वीर्यत्रयो लोका महाहवे ॥ २९ ॥ धनं जयार्थं समरे पराक्रांतस्य दारुकं ॥ श्वो न रं द्रसहस्राणि राजपुत्रशतानि च
॥ ३० ॥ साश्वद्विपरथान्याजौ विद्रविष्यामि दारुकं ॥ श्वस्तां च क्रमयितां द्रक्ष्यसे नृपवाहिनीं ॥ ३१ ॥ मया क्रुद्धेन समरे पांडवार्थं निपातितां ॥ श्वः स देवाः स गं
धर्वाः पिशाचो रगराक्षसाः ॥ ३२ ॥ ज्ञास्यंति लोकाः सर्वे मां सुहृदं सव्यसाचिनः ॥ यस्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्तं चानुसमामनु ॥ ३३ ॥ इति संकल्प्य तां बुद्ध्या शरीरार्थं
ममार्जुनः ॥ यथा त्वं मे प्रभातायामस्यां निशिरथोत्तमं ॥ ३४ ॥ कल्पयित्वा यथाशस्त्रमादाय त्रजसं यतः ॥ गदां कौमोदकीं दिव्यां शक्तिं च क्रंधनुः शरान् ॥ ३५ ॥
आरोप्य वैरथे सृतसर्वोपकरणानि च ॥ स्थानं च कल्पयित्वा यथोपस्थे ध्वजस्य मे ॥ ३६ ॥ वै न ते यस्य वीरस्य समरे रथशोभिनः ॥ छत्रं जांबूनदैर्जालैर्कज्वल
नसप्रभैः ॥ ३७ ॥ विश्वकर्मरुतैर्दिव्यै रश्वानपि विभूषितान् ॥ वलाहकं मे घपुष्पं शैव्यं सुग्रीवमेव च ॥ ३८ ॥ युक्तान्वाजिवरान्यत्तः कवचीतिष्ठ दारुकं ॥ पांज
जन्यस्य निर्घोषमार्पभेणेव पूरितं ॥ ३९ ॥ श्रुत्वा च भैरवं नादमुपेयास्त्वं जवेन मां ॥ एकान्हाहममर्षं च सर्वदुःखानि चैव ह ॥ ४० ॥ भ्रातुः पैतृष्वसे यस्य व्यपने
प्यामि दारुकं ॥ सर्वोपायैर्यतिष्यामि यथा वीभत्सुराहवे ॥ ४१ ॥ पश्य तां धार्तराष्ट्राणां हनिष्यति जयद्रथं ॥ यस्य यस्य च वीभत्सुर्वधेयत्वं करिष्यति ॥ आशंसे
सारथे तत्र भवितास्य ध्रुवोजयः ॥ ४२ ॥ दारुक उवाच जय एव ध्रुवस्तस्य कुत एव पराजयः ॥ यस्य त्वं पुरुष व्याघ्रसारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ ४३ ॥ एवं चैत
त्करिष्यामि यथामामनुशाससि ॥ सुप्रभातामिमां रात्रिं जयाय विजयस्य हि ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि रुक्मदारुकसंभाषणे ए
कोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

कुंतीपुत्रस्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ परे अवश्यं भाविनि विधौ विधाने नियच्छति प्रवर्तयति ॥ ६ ॥ न शोच्यं शोको नाचरणीयः ॥ ७ ॥ कार्यं कृत्यं कथं करणीयं भवेत् इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

संजय उवाच कुंतीपुत्रस्तु तं मंत्रं स्मरन्नेव धनं जयः ॥ प्रतिज्ञा मात्मनोरक्षन्मुमोहा चित्यविक्रमः ॥ १ ॥ तं तु शोकेन संतप्तं स्वप्ने कपिवरध्वजं ॥ आसंसाद महाते
जाध्यायं तं गरुडध्वजः ॥ २ ॥ प्रत्युत्थानं च रुष्णस्य सर्वावस्यो धनं जयः ॥ नलोपयति धर्मात्मा भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा ॥ ३ ॥ प्रत्युत्थाय च गोविंदं स तस्मा आ
सनं ददौ ॥ न चासने स्वयं बुद्धिं वीभत्सुर्व्यदधात्तदा ॥ ४ ॥ ततः रुष्णो महातेजा जानन्यार्थस्य निश्चयं ॥ कुंतीपुत्रमिदं वाक्यमासीनः स्थितमब्रवीत् ॥ ५ ॥ मा
विपादे मनः पार्थ रुथाः कालो हि दुर्जयः ॥ कालः सर्वाणि भूतानि नियच्छति परे विधौ ॥ ६ ॥ किमर्थं च विपादस्ते तद्ब्रूहि द्विपदां वर ॥ न शोच्यं विदुषां श्रेष्ठशोकः
कार्यविनाशनः ॥ ७ ॥ यत्तु कार्यं भवेत् कार्यं कर्मणा तत्समाचर ॥ हीनचेष्टस्य यः शोकः सहि शत्रुर्धनं जय ॥ ८ ॥ शोचन्नंदय तेश्च नून् कर्शयत्यपि बांधवान् ॥ क्षी
यते च न रस्तस्मान्न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ९ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन वीभत्सुरपराजितः ॥ आवभाषेत दाविद्वानिदं वचनमर्थवत् ॥ १० ॥ मया प्रतिज्ञामहती जय
द्रथवधेरुता ॥ श्वोस्मिहंता दुरात्मानं पुत्रप्रमतिकेशव ॥ ११ ॥ मत्प्रतिज्ञाविघातार्थं धार्तराष्ट्रैः किलाच्युत ॥ पृष्ठतः सैंधवः कार्यः सर्वैर्गुप्तो महारथैः ॥ १२ ॥
दशचैकाचताः रुष्ण अक्षौहिण्यः सुदुर्जयाः ॥ हतावशेषास्तत्रेमाहंत माधव संख्यया ॥ १३ ॥ ताभिः परिवृतः संख्ये सर्वैश्चैव महारथैः ॥ कथं शक्येत संद्रष्टुं दुरा
त्मारुष्ण सैंधवः ॥ १४ ॥ प्रतिज्ञा पारणं चापि न भविष्यति केशव ॥ प्रतिज्ञायां च हीनायां कथं जीवति मद्विधः ॥ १५ ॥ दुःखोपायस्य मे वीरविकांक्षा परिवर्तते ॥
द्रुतं च यातिसविता तत एतद्वर्षाम्यहं ॥ १६ ॥ शोकस्थानं तु तच्छ्रुत्वा पार्थस्य द्विजकेतनः ॥ संस्पृश्यां भूस्ततः रुष्णः प्राङ्मुखः समवस्थितः ॥ १७ ॥ इदं वाक्यं महाते
जावभाषे पुष्करेक्षणः ॥ हितार्थं पांडुपुत्रस्य सैंधवस्य वधेरुता ॥ १८ ॥ पार्थपाशुपतं नाम परमास्त्रं सनातनं ॥ येन सर्वान्मृधे दैत्यान् जघ्रे देवो महेश्वरः ॥ १९ ॥ य
दितद्विदितं तेद्यश्चोहंता सिजयद्रथं ॥ अथाज्ञातं प्रपद्यस्व मनसा वृषभध्वजं ॥ २० ॥ नंदेवं मनसा ध्यात्वा जोषमास्व धनं जय ॥ ततस्तस्य प्रसादात्त्वं भक्तः प्राप्स्य
सितन्महत् ॥ २१ ॥ ततः रुष्णवचः श्रुत्वा संस्पृश्यां भोधनं जयः ॥ भूमावासीन एकाग्रो जगाम मनसा भवं ॥ २२ ॥ ततः प्रणिहितो ब्राह्मे मुहूर्त्तं शुभलक्षणे ॥ आ
त्मानमर्जुनोपश्यद्गगने सहकेशवं ॥ २३ ॥ पुण्यं हि मवतः पादं मणिमंतं च पर्वतं ॥ ज्योतिर्भिश्च समाकीर्णं सिद्धचारणसेवितं ॥ २४ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ दुःखोपायस्य दुःखद्वारस्य प्रतिज्ञायाः विकांक्षाविसंवादः परिवर्तते प्रतिभाति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रणिहितः समाहितमनाः ॥ २३ ॥ २४ ॥

म.भा.टी.

॥६५॥

॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ अथर्वणस्यमुनेः ॥३२॥३३॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तथाचब्रजन्विष्णुपदमाकाशमभ्यगादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ लास्यं नृत्यं वलितमि
वायुवेगगतिः पार्थः खं भेजे सहकेशवः ॥ केशवेन गृहीतः सदक्षिणे विभुना भुजे ॥ २५ ॥ प्रेक्षमाणो बहून्भावान् जगामाद्भुतदर्शनान् ॥ उदीच्यां दिशि धर्मात्मा
सोपश्यच्छ्रेतपर्वतं ॥ २६ ॥ कुबेरस्य विहारं च नलिनीं पद्मभूषितां ॥ सरिच्छ्रेष्ठां च तां गंगां वीक्षमाणो बहूदकां ॥ २७ ॥ सदा पुष्पफलैर्दक्षैरुपेतां स्फटिकोपलां ॥
सिंहव्याघ्रसमाकीर्णानां नानागुणसमाकुलां ॥ २८ ॥ पुण्याश्रमवतीं रम्यां मनोज्ञां डजसेवितां ॥ मंदरस्य प्रदेशांश्च किन्नरोद्गीतनादितान् ॥ २९ ॥ हेमरूप्यमयैः
शृंगैर्नानौषधिविदीपितान् ॥ तथामंदारदक्षैश्च पुष्पितैरुपशोभितान् ॥ ३० ॥ स्निग्धां जनचयाकारं संप्राप्तः कालपर्वतं ॥ ब्रह्मतुंगं नदीश्चान्यास्तथा जनपदान
पि ॥ ३१ ॥ सतुंगं शतशृंगं च शर्यातिवनमेव च ॥ पुण्यमश्वशिरस्थानं स्थानमाथर्वणस्य च ॥ ३२ ॥ दृपदं शं च शैलेंद्रं महामंदरमेव च ॥ अप्सरोभिः समाकीर्णं
किन्नरैश्चोपशोभितं ॥ ३३ ॥ तस्मिन् शैले ब्रजन् पार्थः स रुष्णः समवैक्षत ॥ शुभैः प्रसवणैर्जुष्टहिमधातुविभूषितां ॥ ३४ ॥ चंद्ररश्मिप्रकाशां गीं पृथिवीं पुरमा
लिनीं ॥ समुद्रांश्चाद्भुताकारानपश्यद्बहुलाकरान् ॥ ३५ ॥ वियद्गंगां पृथिवीं चैव तथा विष्णुपदं ब्रजन् ॥ विस्मितः सह रुष्णेन क्षिप्तो बाण इवाभ्यगात् ॥ ३६ ॥ ग्रह
नक्षत्रसोमानां सूर्याग्न्योश्च समत्विषं ॥ अपश्यत तदा पार्थो ज्वलंतमिव पर्वतं ॥ ३७ ॥ समासाद्य तु तं शैलं शैलाग्रे समवस्थितं ॥ तपोनित्यं महात्मानमपश्यद्दृषभ
ध्वजं ॥ ३८ ॥ सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ शूलिनं जटिलं गौरं वल्कलाजिनवाससं ॥ ३९ ॥ नयनानां सहस्रैश्च विचित्रांगं महौजसं ॥ पार्वत्या सह
तदेवं भूतसंघैश्च भास्वरैः ॥ ४० ॥ गीतवादित्रसन्नादैर्हास्यलास्यसमन्वितं ॥ वल्गितास्फोटितोत्क्रुष्टैः पुण्यैर्गंधैश्च सेवितं ॥ ४१ ॥ स्तूयमानं स्ववैर्दिव्यैर्ऋषि
भिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ गोमारं सर्वभूतानामिष्वासधरमच्युतं ॥ ४२ ॥ वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा जगाम शिरसाक्षितिं ॥ पार्थेन सह धर्मात्मा गृणन् ब्रह्मसनातनं ॥ ४३ ॥ लो
कादिं विश्वकर्माणमजमीशानमव्ययं ॥ मनसः परमं यानि खं वायुं ज्योतिषां निधिं ॥ ४४ ॥ संप्रसारं वारिधाराणां भुवश्च प्रकृतिं परां ॥ देवदानवयक्षाणां मानवा
नां च साधनं ॥ ४५ ॥ योगानां च परं धाम दृष्टं ब्रह्मविदां निधिं ॥ चराचरस्य संप्रसारं प्रतिहर्तारमेव च ॥ ४६ ॥

तस्ततः प्रचारः आस्फोटितं भुजादंबरः उल्लुष्टमुच्चैः स्वनितं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ लोकानामादिमुपादानं विश्वं जगत्कर्मप्राप्यं यस्य ईशानमप्रतिहतेच्छं अव्ययमविकारं मनसः परमं प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणं यो
निमुत्पत्तिस्थानं च ज्योतिषां तेजसां निधिमधिष्ठानं ॥ ४४ ॥ परां मूलभूतां प्रकृतिं प्रधानं साधनं सिद्धेर्निधानं ॥ ४५ ॥ योगानां योगदर्शनां परं धाम परमाश्रयं दृष्टं साक्षाद्भूतं ब्रह्म तत्त्वं तद्विदां निधिं रहस्यं ॥ ४६ ॥

द्रोणपर्व

७

॥६५॥

कालइवकोपोयस्य शक्रस्य गुणाऐश्वर्यादयः सूर्यस्यगुणाःप्रतापादयः तेषामुदयोयस्मात् ॥ ४७ ॥ कारणात्मानंकारणैकत्वभावं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भवःसर्वं प्रभुत्वात् शर्वःसंहरणात् ॥ ५५ ॥ शांतिःशमप्रधानत्वात् ॥ ५६ ॥ हविष्यःहविष्ययोग्यत्वात् सत्यायसदैकत्वभावत्वात् विभुर्व्यापकत्वात् ॥ ५७ ॥ व्याधायमृगहननात् द्विरुक्तिर्द्विस्तथाकरणात् अ

कलकोपमहात्मानंशक्रसूर्यगुणोदयं ॥ ववंदेतंतदारुणोवाङ्मनोबुद्धिकर्मभिः ॥ ४७ ॥ यंप्रपद्यंतिविद्वांसःसूक्ष्माध्यात्मपदैषिणः ॥ तमजंकारणात्मानंज
ग्मतुःशरणंभवं ॥ ४८ ॥ अर्जुनश्चापितंदेवंभूयोभूयोप्यवंदत ॥ ज्ञात्वातंसर्वभूतादिंभूतभव्यभवोद्भवं ॥ ४९ ॥ ततस्तावागतौदृष्ट्वानरनारायणावुभौ ॥ सुप्र
सन्नमनाःशर्वःप्रोवाचप्रहसन्निव ॥ ५० ॥ स्वागतंवनरश्रेष्ठावुत्तिष्ठेतांगतक्लमौ ॥ किंचवामीप्सितंवीरौमनसःक्षिप्रमुच्यतां ॥ ५१ ॥ येनकार्येणसंप्राप्तौ
युवांतत्साधयामि किं ॥ त्रियतामात्मनःश्रेयस्तत्सर्वंप्रददानिवां ॥ ५२ ॥ ततस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रत्युत्थायकृतांजली ॥ वासुदेवार्जुनौसर्वंतुष्टुवातेमहामती ॥ ५३ ॥
भक्त्यास्तवेनदिव्येनमहात्मानावनिंदितौ ॥ ५४ ॥ कृष्णार्जुनावूचंतुः नमोभवायशर्वायरुद्रायवरदायच ॥ पशूनांपतयेनित्यमुग्रायचकपर्दिने ॥ ५५ ॥
महादेवायभीमायच्यंबकायचशांतये ॥ ईशानायमखघ्नायनमोस्त्वंधकघातिने ॥ ५६ ॥ कुमारगुरवेतुभ्यंनीलग्रीवायवेधसे ॥ पिनाकिनेहविष्यायसत्या
यविभवेसदा ॥ ५७ ॥ विलोहितायधूम्रायव्याधायानपराजिते ॥ नित्यंनीलशिखंडायशूलिनेदिव्यचक्षुषे ॥ ५८ ॥ होत्रेपोत्रेत्रिनेत्रायव्याधायवसुरेतसे ॥ अचिं
त्यायांबिकाभर्त्रेसर्वदेवस्तुतायच ॥ ५९ ॥ दृपध्वजायमुंडायजटिनेब्रह्मचारिणे ॥ तप्यमानायसलिलेब्रह्मण्यायाजितायच ॥ ६० ॥ विश्वात्मनेविश्वसृजेवि
श्वमावृत्यतिष्ठते ॥ नमोनमस्तेसेव्यायभूतानांप्रभवेसदा ॥ ६१ ॥ ब्रह्मवक्त्रायसर्वायशंकरायशिवायच ॥ नमोस्तुवाचस्पतयेप्रजानांपतयेनमः ॥ ६२ ॥ नमो
विश्वस्यपतयेमहतांपतयेनमः ॥ नमःसहस्रशिरसेसहस्रभुजमृत्यवे ॥ ६३ ॥ सहस्रनेत्रपादायनमोऽसंख्येयकर्मणे ॥ नमोहिरण्यवर्णायहिरण्यकवचायच ॥
भक्तानुकंपिनेनित्यंसिध्यतांनोवरःप्रभो ॥ ६४ ॥

नान्प्राणिनःपराजयतीतिअनपराजित्सर्वभूतोत्तमत्वात् नीलशिखंडोनीलकेशत्वात् ॥ ५८ ॥
होतादीक्षितःभावेनहवनशीलत्वात् वसुरेताअग्नौरेतःक्षेपणात् ॥ ५९ ॥ मुंडोदीक्षितत्वात् ब्रह्मचारीरेतोविधारणात् ॥ ६० ॥ भूतानांप्राणिनांप्रमथादीनां ॥ ६१ ॥ ब्रह्मवक्त्रोवेदपूर्णमुखत्वात् सर्वःसर्वस्वरू
पत्वात् शिवोमोक्षहेतुत्वात् वाचस्पतिर्वाङ्मयप्रवर्त्तनात् ॥ ६२ ॥ सहस्रभुजायमृत्यवेचमन्यवेदितिपाठः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

म.भा.टी.

॥६६॥

॥ ६५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ आत्मनासुकृतंसुपकल्पितं
संजयउवाच एवंस्तुत्वामहादेवंवासुदेवःसहार्जुनः॥ प्रसादयामासभवंतदात्यस्रोपलब्धये ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिप्रतिज्ञापर्वणिअर्जु
नस्वप्नेअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच ततःपार्थःप्रसन्नात्माप्रांजलिर्द्वपभध्वजं ॥ ददर्शोत्फुल्लनयनःसम
स्तंतेजसांनिधिं ॥ १ ॥ तंचोपहारंसुकृतंनैशंनैत्यकमात्मना ॥ ददर्शत्र्यंबकाभ्याशेवासुदेवनिवेदितं ॥ २ ॥ ततोभिपूज्यमनसारुष्णंशर्वचपांडवः ॥ इच्छा
म्यहंदिव्यमस्त्रमित्यभापतशंकरं ॥ ३ ॥ ततःपार्थस्यविज्ञायवरार्थेवचनंतदा ॥ वासुदेवार्जुनौदेवःस्मयमानोभ्यभाषत ॥ ४ ॥ स्वागतंवांनरश्रेष्ठौविज्ञातंमन
सेप्सितं ॥ येनकामेनसंप्राप्तौभवद्भ्यांतदाम्यहं ॥ ५ ॥ सरोमृतमयंदिव्यमभ्याशेशत्रुसूदनौ ॥ तत्रमेतद्भुविदिव्यंशरश्चनिहितःपुराः ॥ ६ ॥ येनदेवारयःसर्वेम
यायुधिनिपातिताः ॥ ततानीयतांरुष्णौसशरंधनुरुत्तमं ॥ ७ ॥ तथेत्युक्त्वातुतौवीरौसर्वपारिपदैःसह ॥ प्रस्थितौतत्सरोदिव्यंदिव्यैश्वर्यशतैर्युतं ॥ ८ ॥ निर्दि
ष्टंयदृपांकेणपुण्यंसर्वार्थसाधकं ॥ तौजग्मतुरसंभ्रांतौनरनारायणावपी ॥ ९ ॥ ततस्तौतत्सरोगत्वासूर्यमंडलसन्निभं ॥ नागमंतर्जलेघोरंददृशातेर्जुनाच्युतौ
॥ १० ॥ द्वितीयंचापरेनागंसहस्रशिरसंवरं ॥ वमंतंविपुलाज्वालाददृशातेग्निवर्चसं ॥ ११ ॥ ततःरुष्णश्चपार्थश्चसंस्पृश्यांभःकृतांजली ॥ तौनागावुपतस्यातेन
मस्यंतौवृषध्वजं ॥ १२ ॥ गृणंतौवेदविद्वांसौतद्ब्रह्मशतरुद्रियं ॥ अप्रमेयंप्रणमतोगत्वासर्वात्मनाभवं ॥ १३ ॥ ततस्तौरुद्रमाहात्म्याद्धित्वा रूपंमहोरगौ ॥ ध
नुर्वाणश्चशत्रुघ्नंतद्वंद्वंसमपद्यत ॥ १४ ॥ तौतज्जगृहतुःप्रीतौधनुर्वाणंचसुप्रभं ॥ आजहृतुर्महात्मानौददतुश्चमहात्मने ॥ १५ ॥ ततःपार्श्वद्विपांकस्यब्रह्मचा
रीन्यवर्त्तत ॥ पिंगाक्षस्तपसःक्षेत्रंवलवान्नीललोहितः ॥ १६ ॥ सतद्भृत्यधनुःश्रेष्ठंतस्थौस्थानंसमाहितः ॥ विचकर्षार्थविधिवत्सशरंधनुरुत्तमं ॥ १७ ॥ तस्य
मौर्वीचमुष्टिंचस्थानंचालक्ष्यपांडवः ॥ श्रुत्वामंत्रंभवप्रोक्तंजग्राहाचित्यविक्रमः ॥ १८ ॥ ससरस्येवतंवाणमुमोचातिबलःप्रभुः ॥ चकारचपुनर्वीरस्तस्मिन्स
रसितद्भुः ॥ १९ ॥ ततःप्रीतंभवंज्ञात्वास्मृतिमानर्जुनस्तदा ॥ वरमारण्यकेदत्तंदर्शनंशंकरस्यच ॥ २० ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ द्वंद्वयुगलं ॥ १४ ॥ १५ ॥ नीललोहितःभगवतोऽपरातनुः ॥ १६ ॥ स्थानंस्थापनकं ॥ १७ ॥ जयाहमन
सिकृतवान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

द्रोणपर्व

७

॥६६॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तयोरिति ॥ १ ॥ मधुपर्किकाःमांगल्योपस्थापकाः पा
णिस्वनिकाहस्तेनतालस्वनंकुर्वते मधुपर्किकाःमधुपर्कसमयेपठंतइतिदेवबोधः ॥ २ ॥ रक्तकंठिनोरंजकस्वराः ॥ ३ ॥ झर्झरास्रिल्लिकाः भेर्योबृहद्वक्त्राः पणवामुरजाः आनकाःपटहाः गोमुखाःत्रागडाः आडं

मनसाचिंतयामासतन्मेसंपद्यतामिति ॥ तस्यतन्मतमाज्ञायप्रीतःप्रादाद्वरंभवः ॥ २१ ॥ तच्चपाशुपतंघोरंप्रतिज्ञायाश्वपारणं ॥ ततःपाशुपतंदिव्यमवाप्यपुन
रीश्वरात् ॥ २२ ॥ संहृष्टरोमादुर्धर्षःकृतंकार्यममन्यत ॥ ववंदतुश्वसंहृष्टौशिरोभ्यांतंमहेश्वरं ॥ २३ ॥ अनुव्रातौक्षणेतस्मिन्भवेनार्जुनकेशवौ ॥ प्राप्तंस्वशि
विरंवीरौमुदापरमयायुतौ ॥ २४ ॥ तथाभवेनानुमतौमहासुरनिघातिना ॥ इंद्राविष्णूयथाप्रीतौजंभस्यवधकांक्षिणौ ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणप
र्वणिप्रतिज्ञापर्वणिअर्जुनस्यपुनःपाशुपतास्त्रप्राप्तौएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच तयोःसंवदतोरेवंरुष्ण
दारुकयोस्तथा ॥ सात्यगाद्रजनीराजन्मथराजान्वबुध्यत ॥ १ ॥ पठंतिपाणिस्वनिकामागधामधुपर्किकाः ॥ वैतालिकाश्वसूताश्वतुष्टुवुःपुरुपर्षभं ॥ २ ॥ नर्त
काश्चाप्यनृत्यंतजगुर्गीतानिगायकाः ॥ कुरुवंशस्तवार्थानिमधुरंरक्तकंठिनः ॥ ३ ॥ मृदंगाझर्झराभेर्यःपणवानकगोमुखाः ॥ आडंबरश्वशंखाश्वदुंदुभ्यश्च
महास्वनाः ॥ ४ ॥ एवमेतानिसर्वाणितथान्यान्यपिभारत ॥ वादयंतिसुसंहृष्टाःकुशलाःसाधुशिक्षिताः ॥ ५ ॥ समेघसमनिर्घोषोमहान्शब्दोऽस्पृशदिवं ॥
पार्थिवप्रवरंसुसंयुधिष्ठिरमबोधयत् ॥ ६ ॥ प्रतिबुद्धःसुखंसुप्तोमहार्हेशयनोत्तमे ॥ उत्थायावश्यकार्यार्थययौस्नानगृहंनृपः ॥ ७ ॥ ततःशुक्लांवराःस्नातास्तरु
णाःशतमष्टच ॥ स्नापकाःकांचनैःकुंभैःपूर्णैःसमुपतस्थिरे ॥ ८ ॥ भद्रासनेसूपविष्टःपरिधायांबरंलघु ॥ सस्त्रौचंदनसंयुक्तैःपानीयैरभिमंत्रितैः ॥ ९ ॥ उत्सादितः
कषायेणवलवद्भिःसुशिक्षितैः ॥ आपुतःसाधिवासेनजलेनससुगंधिना ॥ १० ॥ राजहंसनिभंप्राप्यउष्णीषंशिथिलार्पितं ॥ जलक्षयनिमित्तंवैवेष्टयामास
मूर्धनि ॥ ११ ॥ हरिणाचंदनेनांगमुपलिप्यमहाभुजः ॥ स्रग्वीचाक्लिष्टवसनःप्राङ्मुखःप्रांजलिःस्थितः ॥ १२ ॥ जजापजप्यंकौतेयःसतांमार्गमनुष्ठितः ॥ त
त्राग्निशरणंदीप्तंप्रविवेशविनीतवत् ॥ १३ ॥ समिद्धिःसपवित्राभिरग्निमाहुतिभिस्तथा ॥ मंत्रपूताभिरर्चित्वानिश्चक्रामगृहात्ततः ॥ १४ ॥ द्वितीयांपुरुषव्या
घ्रःकक्ष्यांनिर्गम्यपार्थिवः ॥ ततोवेदविदोवृद्धानपश्यद्वाह्मणर्षभान् ॥ १५ ॥

वराश्वक्षुद्रपटहाः दुंदुभ्योवृद्धाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भद्रासनेचतुःसमासने ॥ १० ॥ ११ ॥ अक्लिष्टंअनुपहतंवसनंयस्य ॥ १२ ॥ दीप्तंज्वलदग्नि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

सौरान्सूर्योपासकान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रदक्षिणं कृत्वेति शेषः ॥ १९ ॥ स्वस्तिकानां लिंगानां वर्धमानान् शरावान् नद्यावर्त्तान् संपुटिताद्यर्घपात्राणि ॥ २० ॥ रुचकं मातुलुङ्गकं ॥ २१ ॥ २२ ॥
 दांतान् वेदव्रतस्नातान् स्नातानवभृथेषु च ॥ सहस्रानुचरान्सौरान्सहस्रं चाष्टचापरान् ॥ १६ ॥ अक्षतैः सुमनोभिश्च वाचयित्वा महाभुजः ॥ तान् द्विजान् मधुसर्पि
 भ्यां फलैः श्रेष्ठैः सुमंगलैः ॥ १७ ॥ प्रादात्काञ्चनमेकैकं निष्कं विप्राय पाण्डवः ॥ अलं कृतं चाश्वशतं वासांसीष्टाश्च दक्षिणाः ॥ १८ ॥ तथा गाः कपिलादोग्ध्रीः सव
 त्साः पाण्डुनन्दनः ॥ हेमशृङ्गारौ प्यखुरादत्वा तेभ्यः प्रदक्षिणं ॥ १९ ॥ स्वस्तिकान् वर्धमानान् श्वनं घावर्त्ताश्च काञ्चनान् ॥ माल्यं च जलकुंभांश्च ज्वलितं च द्रुताशनं ॥
 ॥ २० ॥ पूर्णान्यक्षतपात्राणि रुचकं रोचनास्तथा ॥ स्वलं कृताः शुभाः कन्यादधिसर्पिर्मधूदकं ॥ २१ ॥ मंगल्यान्यक्षिणश्चैव यच्चान्यदपि पूजितं ॥ दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा
 च कौंतेयो वात्स्यांकक्ष्यांततो गमत् ॥ २२ ॥ ततस्तस्यां महाबाहो स्तिष्ठतः परिचारकाः ॥ सौवर्णसर्वतो भद्रं मुक्तावैदूर्यमंडितं ॥ २३ ॥ परार्ध्यास्तरणास्तीर्णसोत्तर
 ञ्छदमृद्धिमत् ॥ विश्वकर्मकृतं दिव्यमुपजन्तुर्वरासनं ॥ २४ ॥ तत्र तस्योपविष्टस्य भूषणानि महात्मनः ॥ उपाजन्तुर्महार्हाणि प्रेष्याः शुभ्राणि सर्वशः ॥ २५ ॥
 मुक्ताभरणवेषस्य कौंतेयस्य महात्मनः ॥ रूपमासीन्महाराज द्विपतांशो कवर्धनं ॥ २६ ॥ चामरैश्चंद्रशम्याभैर्हमदंडैः सुशोभनैः ॥ दोषूयमानैः शुशुभे विद्युद्भि
 रिव तोयदः ॥ २७ ॥ संस्तूयमानः सूतैश्च वंद्यमानश्च बंदिभिः ॥ उपगीयमानो गंधर्वैरास्ते स्म कुरुनन्दनः ॥ २८ ॥ ततो मुहूर्तादासीत्तु स्यन्दनानां स्वनोमहान् ॥
 नेमिघोषश्चरथिनां खुरघोषश्च वाजिनां ॥ २९ ॥ हादेन गजघंटानां शंखानां निनदेन च ॥ नराणां पदशब्दैश्च कंपतीव स्म मेदिनी ॥ ३० ॥ ततः शुद्धांतमासाद्य
 जानुभ्यां भूतले स्थितः ॥ शिरसा वंदनीयं तमभिवाद्य जनेश्वरं ॥ ३१ ॥ कुंडलीवद्धनिस्त्रिंशः सन्नद्धकवचो युवा ॥ अभिप्रणम्य शिरसा द्वास्थो धर्मात्मजाय वै ॥
 ॥ ३२ ॥ न्यवेदयद्दृषीकेशमुपयांतं महात्मने ॥ सो ब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः स्वागते नैव माधवं ॥ ३३ ॥ अर्घ्यं चैवासनं चास्मै दीयतां परमार्चितं ॥ ततः प्रवेश्य वार्ष्णेयमु
 पवेश्य वरासने ॥ ३४ ॥ पूजयामास विधिवद्भर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणियुधिष्ठिरसज्जतायां द्वाशीतित
 मोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

॥ २३ ॥ विश्वकर्मकृतं विश्वकर्मप्रणीतेन विधिनानिर्मितं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वंद्यमानः स्तूयमानः स्तुत्यर्थस्य वदेरूपं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शुद्धांतं कक्ष्याभ्यंतरं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्वागते
 नाप्रतिबद्धागमनेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ निराक्रियामपसारणं ॥ ११ ॥ यात्रास्थितिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृजिनात्स्यसनात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ सनातन

संजयउवाच ततोयुधिष्ठिरोराजाप्रतिनंदजनार्दनं ॥ उवाचपरमप्रीतःकौंतियोदेवकीसुतं ॥ १ ॥ सुखेनरजनीव्युष्टाकच्चित्तेमधुसूदन ॥ कच्चिज्ज्ञानानि
सर्वाणिप्रसन्नानितवाच्युत ॥ २ ॥ वासुदेवोपितद्युक्तं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरं ॥ ततश्चप्रकृतीःक्षत्तान्यवेदयदुपस्थिताः ॥ ३ ॥ अनुज्ञातश्चराज्ञासप्रावेशयततंजनं ॥
विराटंभीमसेनंचधृष्टद्युम्नंचसात्यकिं ॥ ४ ॥ चेदिपंधृष्टकेतुंचद्रुपदंचमहारथं ॥ शिखंडिनंयमौचैवचेकितानंसकेकयं ॥ ५ ॥ युयुत्सुंचैवकौरव्यंपांचाल्यंचो
त्तमौजसं ॥ युधामन्युंसुबाहुंचद्रौपदेयांश्चसर्वशः ॥ ६ ॥ एतेचान्येचबहवःक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभं ॥ उपतस्थुर्महात्मानंविविशुश्चासनेशुभे ॥ ७ ॥ एकस्मिन्ना
सनेवीरावुपविष्टौमहाबलौ ॥ कृष्णश्चयुयुधानश्चमहात्मानौमहायुतौ ॥ ८ ॥ ततोयुधिष्ठिरस्तेपांश्चण्वतांमधुसूदनं ॥ अब्रवीत्युंडरीकाक्षमाभाष्यमधुरंवचः ॥
॥ ९ ॥ एकंत्वांवयमाश्रित्यसहस्राक्षमिवामराः ॥ प्रार्थयामोजयंयुद्धेशाश्वतानिसुखानिच ॥ १० ॥ त्वंहिराज्यविनाशंचद्विपद्भिश्चनिराक्रियां ॥ क्लेशांश्चवि
विधान्कृष्णसर्वास्तानपिवेदनः ॥ ११ ॥ त्वयिसर्वेशसर्वेषामस्माकंभक्तवत्सल ॥ सुखमायत्तमत्यर्थंयात्राचमधुसूदन ॥ १२ ॥ सतथाकुरुवार्ण्ययथात्वयिम
नोमम ॥ अर्जुनस्ययथासत्याप्रतिज्ञास्याच्चिकीर्षिता ॥ १३ ॥ सभवांस्तारयत्वस्माद्दुःखामर्षमहार्णवात् ॥ पारंतितीर्षतामद्यप्युवनोभवमाधव ॥ १४ ॥ न
हितकुरुतेसंख्येयथीरिपुवधोद्यतः ॥ यथावैकुरुतेकृष्णसारथिर्यत्नमास्थितः ॥ १५ ॥ यथैवसर्वास्वापत्सुपासितवृष्णीन्जनार्दन ॥ तथैवास्मान्महाबाहोवृजि
नात्रातुमर्हसि ॥ १६ ॥ त्वमगाधेऽप्लवेमग्नान्पांडवान्कुरुसागरे ॥ समुद्धरप्लवोभूत्वाशंखचक्रगदाधर ॥ १७ ॥ नमस्तेदेवदेवेशसनातनविशातन ॥ विष्णो
जिणोहरेकृष्णवैकुण्ठपुरुषोत्तम ॥ १८ ॥ नारदस्त्वांसमाचख्यौपुराणमृषिसत्तमं ॥ वरदंशार्द्धिणंश्रेष्ठंतत्सत्यंकुरुमाधव ॥ १९ ॥ इत्युक्तःपुंडरीकाक्षोधर्मरा
जेनसंसदि ॥ तोयमेघस्वनोवाग्मीप्रत्युवाचयुधिष्ठिरं ॥ २० ॥ वासुदेवउवाच सामरेष्वपिलोकेषुसर्वेषुनतथाविधः ॥ शरासनधरःकश्चिद्यथापार्थो
धनंजयः ॥ २१ ॥ वीर्यवानखसंपन्नःपराक्रांतोमहाबलः ॥ युद्धशौंडःसदामर्षीतिजसापरमोन्मृणां ॥ २२ ॥ सयुवावृषभस्कंधोदीर्घबाहुर्महाबलः ॥ सिंहर्षभग
तिःश्रीमान्द्विषतस्तेहनिष्यति ॥ २३ ॥ अहंचतत्करिष्यामियथाकुंतीसुतोर्जुनः ॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्यानिधक्ष्यत्यग्निरिवेंधनं ॥ २४ ॥

अनादिनिधन विशातनसंहर्तः कृष्णसंसारकर्षकः पुरुषोत्तमपरमात्मन् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ युद्धशौंडःयुद्धप्रवीणः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअथशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अद्यतंपापकर्माणक्षुद्रंसौभद्रघातिनं ॥ अपुनर्दर्शनंमार्गमिषुभिःक्षेप्यतेऽर्जुनः ॥ २५ ॥ तस्याद्यगृधाःश्वेनाश्वचंडगोमायवस्तथा ॥ भक्षयिष्यंतिमांसानि
येचान्येपुरुषादकाः ॥ २६ ॥ यद्यस्यदेवागोप्तारःसेन्द्राःसर्वेतथाप्यसौ ॥ राजधानींयमस्याद्यहतःप्राप्स्यतिसंकुले ॥ २७ ॥ निहत्यसैधवंजिष्णुरद्यत्वामुपया
स्यति ॥ विशोकोविज्वरोराजन्भवभूतिपुरस्कृतः ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिप्रतिज्ञापर्वणिश्रीकृष्णवाक्येअथशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ९ ॥
संजयउवाच तथातुवदतांतेषांप्रादुरासीद्धनंजयः ॥ दिदृक्षुर्भरतश्रेष्ठंराजानंसमुत्तमं ॥ १ ॥ तंनिविष्टंशुभांकक्ष्यामभिवंधाग्रतःस्थितं ॥ तमुत्थायार्जु
नंप्रेम्णासस्वजेपांडवर्षभः ॥ २ ॥ मूर्ध्निचैनमुपाघ्रायपरिष्वज्यचवाहुना ॥ आशिषःपरमाःप्रोच्यस्मयमानोभ्यभाषत ॥ ३ ॥ व्यक्तमर्जुनसंग्रामेध्रुवस्तेविज
योमहान् ॥ यादृग्रूपाचतेच्छायाप्रसन्नश्चजनार्दनः ॥ ४ ॥ तमब्रवीत्ततोजिष्णुर्महदाश्चर्यमुत्तमं ॥ दृष्टवानस्मिभद्रंतेकेशवस्यप्रसादजं ॥ ५ ॥ ततस्तत्कथयामा
सयथादृष्टंधनंजयः ॥ आश्वासनार्थंमुत्तदांअंबकेणसमागमं ॥ ६ ॥ ततःशिरोभिरवनिंस्पृष्ट्वासर्वेचविस्मिताः ॥ नमस्कृत्यदृष्टांकायसाधुसाध्वित्यथाब्रुवन् ॥
॥ ७ ॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेमुत्तदोधर्मसूनुना ॥ त्वरमाणाःसुसन्नद्धादृष्टायुद्धायनिर्ययुः ॥ ८ ॥ अभिवाद्यतुराजानंयुयुधानाच्युतार्जुनाः ॥ दृष्टाविनिर्ययुस्ते
वैयुधिष्ठिरनिवेशनात् ॥ ९ ॥ रथेनैकेनदुर्धर्षैर्युयुधानजनार्दनौ ॥ जग्मतुःसहितौवीरावर्जुनस्यनिवेशनं ॥ तत्रगत्वात्तृष्णीकेशःकल्पयामाससूतवत् ॥ १० ॥
रथंरथवरस्याजौवानरर्षभलक्षणं ॥ समेघसमनिर्घोषस्तप्तकांचनसप्रभः ॥ ११ ॥ बभौरथवरःकृत्तःशिशुर्दिवसरुद्यथा ॥ ततःपुरुषशार्दूलःसज्जंसज्जपुरः
सरः ॥ १२ ॥ कृताह्निकायपार्थायन्यवेदयतंतरथं ॥ तंतुलोकवरःपुंसांकिरीटीहेमवर्मभृत् ॥ १३ ॥ चापबाणधरोवाहंप्रदक्षिणमवर्तत ॥ तपोविद्यावयोदृढैः
क्रियावद्भिर्जितेन्द्रियैः ॥ १४ ॥ स्तूयमानोजयाशीर्भिरारुरोहमहारथं ॥ जैत्रैःसांग्रामिकैर्मन्त्रैःपूर्वमेवरथोत्तमं ॥ १५ ॥ अभिमंत्रितमर्चिष्मानुदयंभास्करो
यथा ॥ सरथेरयिनांश्रेष्ठःकांचनेकांचनावृतः ॥ १६ ॥ विबभौविमलोर्चिष्मान्मेराविवदिवाकरः ॥ अन्वारुरुहतुःपार्थयुयुधानजनार्दनौ ॥ १७ ॥ शर्यतिर्यज्ञ
मायांतंयथेन्द्रदेवमश्विनौ ॥ अथजग्राहगोविंदोरश्मिन्रश्मिविदांवरः ॥ १८ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ शिशुर्दिवसरुत्बालःसूर्यः सज्जपुरःसरःसामयीसमयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मेरावुदयाद्रौमनोनुकूलार्थेषुसुखसंवेदनंभवति ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रयतोमंदः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रदक्षिणं लंदोनुवर्तिनं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अपेक्षा अनुरोधः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मातलिर्वासवस्येव वृत्रहंतुं प्रयास्यतः ॥ सताभ्यां सहितः पार्थोरथप्रवरमास्थितः ॥ १९ ॥ सहितो बुधशुक्राभ्यां तमोनिघ्नन्यथाशशी ॥ सैंधवस्य वधं प्रेषुः प्रयातः शत्रुपूगहा ॥ २० ॥ सहांबुपतिमित्राभ्यां यथेन्द्रस्तारकामये ॥ ततोवादित्रनिर्घोषैर्मागल्यैश्च स्तवैः शुभैः ॥ २१ ॥ प्रयांतमर्जुनं वीरं मागधाश्वैव तुष्टुवुः ॥ सजयाशीः सपुण्याहः सूतमागधनिः स्वनः ॥ २२ ॥ युक्तोवादित्रघोषेण तेषां रतिकरो भवत् ॥ तमनुप्रयतो वायुः पुण्यगंधवहः शुभः ॥ २३ ॥ ववौ संहर्षयन्पार्थं द्विषतश्चापिशोषयन् ॥ ततस्तस्मिन्क्षणे राजन्विविधानि शुभानि च ॥ २४ ॥ प्रादुरासन्निमित्तानि विजयाय बहूनि च ॥ पांडवानां त्वदीयानां विपरीतानि मारिष ॥ २५ ॥ दृष्ट्वार्जुनो निमित्तानि विजयाय प्रदक्षिणं ॥ युयुधानं महेष्वासमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ युयुधानाद्ययुद्धे मे दृश्यते विजयो ध्रुवः ॥ यथाहीमानि लिङ्गानि दृश्यंते शिनिपुंगव ॥ २७ ॥ सो हंतत्र गमिष्यामि यत्र सैंधवको नृपः ॥ यियासुर्यमलोकाय मम वीर्यं प्रतीक्षते ॥ २८ ॥ यथा परमं कंठ्यं सैंधवस्य वधो मम ॥ तथैव सुमहत्कृत्यं धर्मराजस्य रक्षणं ॥ २९ ॥ सत्त्वमद्य महाबाहो राजानं परिपालय ॥ यथैव हि मया गुप्तस्त्वया गुप्तो भवेत्तथा ॥ ३० ॥ न पश्यामि च तं लोके यस्त्वां युद्धे पराजयेत् ॥ वासुदेवसंयुद्धे स्वयमप्यमरेश्वरः ॥ ३१ ॥ त्वयि चाहं पराश्वस्तः प्रद्युम्ने वामहारये ॥ शक्रुयां सैंधवं हंतुमनपेक्षो न रर्षभ ॥ ३२ ॥ मय्यपेक्षा न कर्तव्या कथंचिदपि सात्वत ॥ राजन्येव परागुप्तिः कार्या सर्वात्मना त्वया ॥ ३३ ॥ न हियत्र महाबाहुर्वासुदेवो व्यवस्थितः ॥ किंचिद्वापद्यते तत्र यत्राहमपि च ध्रुवं ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन सात्यकिः परवीरहा ॥ तथेत्युक्त्वा गमत्तत्र यत्र राजायुधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनवाक्ये चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ समाप्तं प्रतिज्ञापर्व ॥ ७३ ॥ ७३ ॥ अथ जयद्रथवधपर्व धृतराष्ट्र उवाच श्वोभूते किमकार्षुस्ते दुःखशोकसंमन्विताः ॥ अभिमन्यो हते तत्र केवाऽयुद्धांतमामकाः ॥ १ ॥ जानंतस्तस्य कर्माणि कुरवः सव्यसाचिनः ॥ कथं तत्किं त्विषं कृत्वानिर्भया ब्रूहि मामकाः ॥ २ ॥ पुत्रशोकाभिसंतमं क्रुद्धं नृत्युमिवांतकं ॥ आयांतं पुरुषव्याघ्रं कथं ददृशुराहवे ॥ ३ ॥ कपिराजध्वजं संख्ये विधुन्वानं महद्भुजः ॥ दृष्ट्वा पुत्रपरिधूनं किमकुर्वं तमामकाः ॥ ४ ॥ किं नु संजय संग्रामे वृत्तं दुर्योधनं प्रति ॥ परिदेवो महानद्यश्रुतो मे नाभिनंदनं ॥ ५ ॥

इति द्रोणपर्वणि टीकायां चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

श्वोभूते इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पुत्रपरिधूनं पुत्रवधदुःखितं ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ यत्रेति तृतीयार्थे सप्तमी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्वपक्षस्थापनहीनः प्रतिपक्षे प्रतिक्षेपो वितंडा आलापो भाषणं संलापो मिथोभाषणं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 वभूवुर्येमनोग्रात्याः शब्दाः श्रुतिसुखावहाः ॥ न श्रूयते यस्य सर्वे ते सैंधवस्य निवेशने ॥ ६ ॥ स्तुवतां नाद्य श्रूयते पुत्राणां शिविरेमम ॥ सूतमागधसंघानां नर्तकानां
 च सर्वशः ॥ ७ ॥ शब्देन नादिता भीक्ष्णमभवद्यत्र मे श्रुतिः ॥ दीनानामद्यतं शब्दं न शृणोमि समीरितं ॥ ८ ॥ निवेशने सत्यधृतेः सोमदत्तस्य संजय ॥ आसीनो हं
 पुरा तात शब्दमश्रौषमुत्तमं ॥ ९ ॥ तद्यपुण्यहीनो हमात्तं स्वरनिनादितं ॥ निवेशनं सातोत्साहं पुत्राणां मम लक्षये ॥ १० ॥ विविंशतेर्दुर्मुखस्य चित्रसेन विकर्ण
 योः ॥ अन्येषां च सुतानां मे न तथा श्रूयते ध्वनिः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यं शिष्याः पर्युपासते ॥ द्रोणपुत्रं महेष्वासं पुत्राणां मे परायणं ॥ १२ ॥ वितंडाला
 पसंलापैर्दुतवादित्रवादि तैः ॥ गीतैश्च विविधैरिष्टैरमते यो दिवानिशं ॥ १३ ॥ उपास्यमानो बहूभिः कुरुपांडवसात्वतैः ॥ सूततस्य गृहेशब्दो नाद्यद्रौणे र्यथापुरा ॥
 ॥ १४ ॥ द्रोणपुत्रं महेष्वासं गायनानर्तकाश्च ये ॥ अत्यर्थमुपतिष्ठंति तेषां न श्रूयते ध्वनिः ॥ १५ ॥ विंदानुविंदयोः सायं शिविरेयो महाध्वनिः ॥ १६ ॥ श्रूयते सोद्य
 नतथा के कयानां च वेदमसु ॥ नित्यं प्रमुदितानां च तालगीतस्वनो महान् ॥ १७ ॥ नृत्यतां श्रूयते तात गणानां सोद्यनस्वनः ॥ सप्ततंतून्वितन्वानायाजकायमुपा
 सते ॥ १८ ॥ सौमदत्तिं श्रुतनिधितेषां न श्रूयते ध्वनिः ॥ ज्याघोषो ब्रह्मघोषश्च तोमरासिरथ ध्वनिः ॥ १९ ॥ द्रोणस्यासीदविरतो गृहे तं न शृणोम्यहं ॥ नानादेशस
 मुत्थानां गीतानां यो भवत्स्वनः ॥ २० ॥ वादित्रनादितानां च सोद्यन श्रूयते महान् ॥ यदा प्रभृत्युपप्लव्याच्छांतिमिच्छन् जनार्दनः ॥ २१ ॥ आगतः सर्वभूताना
 मनुकं पार्थमच्युतः ॥ ततो ह मब्रुवं सूतमंदं दुर्योधनं तदा ॥ २२ ॥ वासुदेवेन तीर्थेन पुत्रसंशाम्य पांडवैः ॥ कालप्राप्तमहं मन्ये मा त्वंदुर्योधनातिगाः ॥ २३ ॥ शमं
 चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवं ॥ हितार्थमभिजल्पं तं न तवास्ति रणे जयः ॥ २४ ॥ प्रत्याचष्ट सदा शार्हृष्ट्यं सर्वधन्विनां ॥ अनुनेयानि जल्पंत मनयान्ना
 न्वपद्यत ॥ २५ ॥ ततो दुःशासनस्यैव कर्णस्य च मतं द्वयोः ॥ अन्ववर्त्तत मां हित्वा कृष्टः कालेन दुर्मतिः ॥ २६ ॥ न त्वहं द्यूतमिच्छामि विदुरो न प्रशंसति ॥ सैंधवो
 नेच्छति द्यूतं भीष्मो न द्यूतमिच्छति ॥ २७ ॥ शल्यो भूरिश्रवाश्चैव पुरुमित्रो जयस्तथा ॥ अश्वत्थामा कृपो द्रोणो द्यूतं नेच्छंति संजय ॥ २८ ॥ एतेषां मतमादाय य
 दिवर्त्तत पुत्रकः ॥ स ज्ञातिमित्रः स सुहृच्चिरं जीवेद नामयः ॥ २९ ॥

गणानां संघानां ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तीर्थेन निदानेन उपायेन वा कालप्राप्तं समयोचितं ॥ २३ ॥ २४ ॥ अनुनेयानि अनुकूलानि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

श्लक्ष्णाकजवः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ साधनेस्वीकरणे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दीर्घदर्शनादनागतानुसंधानात् ॥ ४६ ॥

श्लक्ष्णामधुरसंभाषाज्ञातिबंधुप्रियंवदाः ॥ कुलीनाःसंमताःप्राज्ञाःसुखंप्राप्स्यन्तिपांडवाः ॥ ३० ॥ धर्मापेक्षीनरोनित्यंसर्वत्रलभतेसुखं ॥ प्रेत्यभावेचकल्याणंप्रसादंप्रतिपद्यते ॥ ३१ ॥ अर्हास्तेष्टथिर्वीभोक्तुंसमर्थाःसाधनेपिच ॥ तेषामपिसमुद्रांतापिदपैतामहीमही ॥ ३२ ॥ नियुज्यमानाःस्यास्यन्तिपांडवाधर्मवर्त्मनि ॥ संतिमेज्ञातयस्तातयेषांश्रोष्यन्तिपांडवाः ॥ ३३ ॥ शल्यस्यसोमदत्तस्यभीष्मस्यचमहात्मनः ॥ द्रोणस्याथविकर्णस्यबाल्हीकस्यरूपस्यच ॥ ३४ ॥ अन्येषांचैवदृष्टानांभरतानांमहात्मनां ॥ त्वदर्थंब्रुवतांतातकरिष्यन्तिवचोहिते ॥ ३५ ॥ कंवात्वंमन्यसेतेषांयस्तान्ब्रूयादतो न्यथा ॥ कृष्णोनधर्मंसंजत्यात्सर्वेतेहितदन्वयाः ॥ ३६ ॥ मयापिचोक्तास्तेवीरावचनंधर्मसंहितं ॥ नान्यथाप्रकरिष्यन्तिधर्मात्मानोहिपांडवाः ॥ ३७ ॥ इत्यहंविलपन्सूतबहुशःपुत्रमुक्तवान् ॥ नचमेश्रुतवान्मूढोमन्येकालस्यपर्ययं ॥ ३८ ॥ द्रकोदरार्जुनौयत्रदृष्टिर्वीरश्चसात्यकिः ॥ उत्तमौजाश्चपांचाल्योयुधामन्युश्चदुर्जयः ॥ ३९ ॥ धृष्टद्युम्नश्चदुर्धर्षःशिखंडीचापराजितः ॥ अश्मकाःकेकयाश्चैवक्षत्रधर्माचसौमकिः ॥ ४० ॥ चैद्यश्चचेकितानश्चपुत्रःकाश्यस्यचाभिभूः ॥ द्रौपदेयाविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ॥ ४१ ॥ यमौचपुरुषव्याघ्रौमंत्रीचमधुसूदनः ॥ कएतान्जातुयुध्येतलोकेस्मिन्वैजिजीविषुः ॥ ४२ ॥ दिव्यमस्त्रंविकुर्वाणान्प्रसहेद्वापरात्मनः ॥ अन्योदुर्योधनात्कर्णाच्छकुनेश्चापिसौबलात् ॥ ४३ ॥ दुःशासनचतुर्थानांनान्यपश्चामिपंचमं ॥ येषामभीषुहस्तःस्याद्विष्वक्सेनोरथेस्थितः ॥ ४४ ॥ सन्नद्धश्चार्जुनोयोद्धातेषां नास्तिपराजयः ॥ तेषामथविलापानांनयंदुर्योधनःस्मरेत् ॥ ४५ ॥ हतौहिपुरुषव्याघ्रौभीष्मद्रोणौत्वमात्यवै ॥ तेषांविदुरवाक्यानामुक्तानांदीर्घदर्शनात् ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वेमांकलनिर्वर्त्तिमन्येशोचन्तिपुत्रकाः ॥ सेनांदृष्ट्वाभिभूतांमेशेनैयनार्जुनेनच ॥ ४७ ॥ शून्यान्दृष्ट्वाथोपस्थान्मन्येशोचन्तिपुत्रकाः ॥ हिमात्ययेयथाकक्षंशुक्लैवातेरितोमहान् ॥ ४८ ॥ अग्निर्दहेत्तथासेनांमामिकांसधनंजयः ॥ आचक्ष्वममतत्सर्वंकुशलोत्थसिसंजय ॥ ४९ ॥ यदुपायातसायान्हेरुत्वा पार्थस्यकिल्बिषं ॥ अभिमन्यौहतेतातकथमासीन्मनोहिवः ॥ ५० ॥ नजातुतस्यकर्माणियुधिगांडीवधन्वनः ॥ अपरुत्यमहत्तातसोदुंशक्ष्यन्तिमामकाः ॥ ५१ ॥ किन्नुदुर्योधनःरुत्यंकर्णःरुत्यंकिमब्रवीत् ॥ दुःशासनःसौबलश्चतेषामेवंगतेष्वपि ॥ ५२ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यद्यदाउपायातयूयमितिशेषः ॥ ५० ॥ महदत्यर्थं ॥ ५१ ॥ तेषांमध्ये ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ रागोमात्सर्यं रागस्तुमात्सर्येलोहितादिष्विति मेदिनी ॥ ५४ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥ हंतेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेतवबुद्धेर्व्यभिचारैर्वैषम्यं सर्वेषां समवेतानां पुत्राणां मम संजय ॥ यद्वृत्तं तात संग्रामे मंदस्यापनयैर्भृशं ॥ ५३ ॥ लोभानुगस्य दुर्बुद्धेः क्रोधेन विकृतात्मनः ॥ राज्यकामस्य मूढस्य रागोपह तचेतसः ॥ दुर्नीतं वासुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच हंत ते संप्रवक्ष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा तव लघुपनयो महान् ॥ १ ॥ गतो दके सेतुबंधो यादृक्ता दृग्यंतवं ॥ विलापो निष्फलो राजन्माशुचो भरतर्षभ ॥ २ ॥ अनतिक्रमणीयो यं कृतांतस्याद्भुतो विधिः ॥ माशुचो भरत श्रेष्ठ दिष्टमेतत्पुरातनं ॥ ३ ॥ यदित्वं हि पु रायूतात्कुंतो पुत्रं युधिष्ठिरं ॥ निवर्त्तयेथाः पुत्रांश्च नत्वां व्यसनमाव्रजेत् ॥ ४ ॥ युद्धकाले पुनः प्राप्ते तदैव भवता यदि ॥ निवर्त्तिताः स्युः संख्या नत्वां व्यसनमाव्रजे त् ॥ ५ ॥ दुर्योधनं चाविधेयं वध्नीतेति पुरायदि ॥ कुरुन चोदयिष्यस्त्वं नत्वां व्यसनमाव्रजेत् ॥ ६ ॥ न ते बुद्धिर्व्यभीचारमुपलप्स्यंति पांडवाः ॥ पंचालावृणयः सर्वे ये चान्येपिनराधिपाः ॥ ७ ॥ सकृत्वापि त्वकर्मत्वं पुत्रं संस्थाप्य सत्पथे ॥ वर्तेथा यदि धर्मेण नत्वां व्यसनमाव्रजेत् ॥ ८ ॥ त्वं तु प्राज्ञतमो लोके हित्वा धर्मसनातनं ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्चान्वगामतं ॥ ९ ॥ तत्ते विलपितं सर्वं मया राजन्निशामितं ॥ अर्थे निविशमानस्य विपमिश्रं यथामधु ॥ १० ॥ नामन्यततदा कृणो राजानं पांडवं पुरा ॥ न भीष्मं नैव च द्रोणं यथा त्वां मन्यते च्युतः ॥ ११ ॥ अजानात्स यदा तु त्वां राजधमार्दयश्च्युतं ॥ तदा प्रभृति कृष्णस्त्वां न तथा बहु मन्यते ॥ १२ ॥ परुषाण्युच्यमानांश्च यथा पार्थानुपेक्षसे ॥ तस्यानुबंधः प्राप्तस्त्वां पुत्राणां राज्यकामुक ॥ १३ ॥ पितृपैतामहं राज्यमपवृत्तं तदानघ ॥ अथ पार्थैर्जितां कृत्स्नां पृथि वीं प्रत्यपद्यथाः ॥ १४ ॥ पांडुनानिर्जितं राज्यं कौरवाणां यशस्तथा ॥ ततश्चाप्यधिकं भूयः पांडवैर्धर्मचारिभिः ॥ १५ ॥ तेषां तत्तादृशं कर्म त्वामासाद्य सुनिष्फलं ॥ यत्पित्र्याङ्गं शिताराज्यात्त्वयेहामिषगृहिना ॥ १६ ॥ यत्पुनर्युद्धकाले त्वं पुत्रान्गर्हयसे नृप ॥ बहुधा व्याहरन् दोषान्न तदघोपपद्यते ॥ १७ ॥ न हिरक्षंति राजानो युद्धांतो जीवितं रणे ॥ चमूं विगाढ्य पार्थानां युध्यंते क्षत्रियर्षभाः ॥ १८ ॥ यांतु कृष्णार्जुनौ सेनायां सात्यकि वक्रोदरौ ॥ रक्षेरन्कोनुतां युद्धे च मूमन्यत्र कौरवैः ॥ १९ ॥ येषां योद्धा गुडाकेशो येषां मंत्री जनार्दनः ॥ येषां च सात्यकिर्योद्धा येषां योद्धा वक्रोदरः ॥ २० ॥

उपलप्स्यंत्यनुभविष्यंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मन्यते बहु मन्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अपवृत्तं सांशयिकं यद्येवं करिष्यति तर्हि ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ अंतरङ्गैरवसरवेदिभिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ तस्यामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पीतान्पायितोदकान् ॥ ४ ॥

कोहितान्विषहेद्योद्धुमर्त्यधर्माधनुर्धरः ॥ अन्यत्रकौरवेयेभ्योयेवातेषांपदानुगाः ॥ २१ ॥ यावत्तुशक्यतेकर्तुमंतरङ्गैर्जनाधिपैः ॥ क्षत्रधर्मरतैःशूरैस्तावत्कुर्वति
कौरवाः ॥ २२ ॥ यथातुपुरुषव्याघ्रैर्युद्धं परमसंकटं ॥ कुरूणांपांडवैः सार्धं तत्सर्वं शृणु तत्त्वतः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसं
जयवाक्येषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच तस्यां निशायां व्युष्टायां द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ स्वान्यनीकानि सर्वाणि
प्राक्रमद्ब्रूहि तु ततः ॥ १ ॥ शूराणां गर्जतां राजन्संक्रुद्धानाममर्षिणां ॥ श्रूयंते स्म गिरश्चित्राः परस्परवधैषिणां ॥ २ ॥ विस्फार्य च धनुं पृथग्यज्याः परेपरिमृज्य च ॥
विनिःश्वसंतः प्राक्कोशान्क्वेदानीं सधनं जयः ॥ ३ ॥ विकोशान्सुत्सरून्यैरुत धारान्समाहितान् ॥ पीतानाकाशसंकाशान्सीन्केचिच्चचिक्षिपुः ॥ ४ ॥ चरं
तस्त्वसि मार्गांश्च धनुर्मागांश्च शिष्या ॥ संग्राममनसः शूरादृश्यंते स्म सहस्रशः ॥ ५ ॥ सघंटाश्चंदनादिग्धाः स्वर्णवज्रविभूषिताः ॥ समुत्क्षिप्य गदाश्चान्येपर्य
पृच्छन्त पांडवं ॥ ६ ॥ अन्ये बलमदोन्मत्ताः परिधैर्बाहुशालिनः ॥ चक्रुः संवाधमाकाशमुच्छ्रितेन्द्रध्वजोपमैः ॥ ७ ॥ नानाप्रहरणैश्चान्ये विचित्रसगलंकृताः ॥ सं
ग्राममनसः शूरास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः ॥ ८ ॥ कर्जुनः कस गोविंदः कच मानीव कोदरः ॥ कचते सुहृदस्तेषामाद्वयं ते रणे तदा ॥ ९ ॥ ततः शंखमुपाध्माय त्वरय
न्वाजिनः स्वयं ॥ इतस्ततस्तान् रचयन् द्रोणश्चरति वेगितः ॥ १० ॥ तेष्वनीकेषु सर्वेषु स्थितेष्वहव नंदिषु ॥ भारद्वाजो महाराज जयद्रथमथाब्रवीत् ॥ ११ ॥ त्वंचै
व सौमदत्तिश्च कर्णश्चैव महारथः ॥ अश्वत्यामा च शल्यश्च वृषसेनः कृपस्तथा ॥ १२ ॥ शतं चाश्वसहस्राणां रथानामयुतानि षट् ॥ द्विरदानां प्रभिन्नानां सहस्रा
णि चतुर्दश ॥ १३ ॥ पदातीनां सहस्राणि दंशितान्येकविंशतिः ॥ गव्यूतिषु त्रिमात्रासु मामनासाद्य तिष्ठत ॥ १४ ॥ तत्र स्थंत्वा न संसोढुं शक्ता देवाः सवासवाः ॥
किंपुनः पांडवाः सर्वे समाश्वसि हि सैंधव ॥ १५ ॥ एवमुक्तः समाश्वस्तः सिंधुराजो जयद्रथः ॥ संप्रायात्सहगांधारैर्वृतस्तैश्च महारथैः ॥ १६ ॥ वर्मिभिः सादिभि
र्यत्तैः प्रासपाणिभिरास्थितैः ॥ चामरापीडिनः सर्वे जांबूनदविभूषिताः ॥ १७ ॥ जयद्रथस्य राजेन्द्रहयाः साधुप्रवाहिनः ॥ ते चैव सप्तसाहस्रास्त्रिसाहस्राश्च सैंध
वाः ॥ १८ ॥ मत्तानां सुविरुढानां हस्त्यारोहैर्विशारदैः ॥ नागानां भीमरूपाणां वर्मिणां रौद्रकर्मिणां ॥ १९ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कचेति चकार इत्यर्थे इत्याद्वयंत इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्रिमात्रासु त्रिसंख्यासु तिसृष्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ पश्चार्धेपश्चाद्भागोपंचगव्यूतिः चक्रशकटःचक्रगर्भःशकटः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अर्द्धानुरूपमाश्वर्य
अध्यर्धेनसहस्रेणपुत्रोदुर्मर्षणस्तव ॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांयुध्यमानोव्यवस्थितः ॥ २० ॥ ततोदुःशासनश्चैवविकर्णश्चतवात्मजौ ॥ सिधुराजार्थसिद्ध्यर्थमग्रा
नीकेव्यवस्थितौ ॥ २१ ॥ दीर्घोद्वादशगव्यूतिःपश्चार्धेपंचविस्तृतः ॥ व्यूहस्तुचक्रशकटोभारद्वाजेननिर्मितः ॥ २२ ॥ नानानृपतिभिर्वीरैस्तत्रतत्रव्यवस्थितैः ॥
रुक्माश्वगजपत्न्योघैर्द्रोणेनविहितःस्वयं ॥ २३ ॥ पश्चार्धेतस्यपद्मस्तुगर्भव्यूहःसुदुर्भेदः ॥ सूचीपद्मस्यगर्भस्थोगूढोव्यूहःकृतःपुनः ॥ २४ ॥ एवमेतंमहाव्यूहंव्यू
हद्रोणोव्यवस्थितः ॥ सूचीमुखेमहेष्वासःकृतवर्माव्यवस्थितः ॥ २५ ॥ अनंतरंचकांबोजोजलसंधश्चमारिषः ॥ दुर्योधनश्चकर्णश्चतदनंतरमेवच ॥ २६ ॥ ततःश
तसहस्राणियोधानामनिवर्तिनां ॥ व्यवस्थितानिसर्वाणिशकटेमुखरक्षिणां ॥ २७ ॥ तेषांचपृष्ठतोराजावलेनमहतावृतः ॥ जयद्रथस्ततोराजासूचीपार्श्वेव्य
वस्थितः ॥ २८ ॥ शकटस्यतुराजेन्द्रभारद्वाजोमुखेस्थितः ॥ अनुतस्याभवद्रोजोजुगोपैनंततःस्वयं ॥ २९ ॥ श्वेतवर्मावरोष्णीषोव्यूढोरस्क्वेमहाभुजः ॥ धनु
र्विस्फारयन्द्रोणस्तस्थौकुद्धइवांतकः ॥ ३० ॥ पताकिनंशोणहयवेदीरुष्णाजिनध्वजं ॥ द्रोणस्यरथमालोक्यप्रदृष्टाःकुरवोऽभवन् ॥ ३१ ॥ सिद्धचारणसंघा
नांविस्मयःसुमहानभूत् ॥ द्रोणेनविहितंव्यूहंव्यूहसुव्यार्णवोपमं ॥ ३२ ॥ सशैलसागरवनांनानाजनपदाकुलां ॥ ग्रसेद्ब्रूहःक्षितिसर्वामितिभूतानिमेनिरे ॥
॥ ३३ ॥ बहुरथमनुजाश्वपत्तिनागंप्रतिभयनिःस्वनमद्भुतानुरूपं ॥ अहितहृदयभेदनंमहद्वैशकटमवेक्ष्यरुतंननंदराजा ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोण
पर्वणिजयद्रथवधपर्वणिकौरवव्यूहनिर्माणेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच ततोव्यूढेष्वनीकेषुसमुत्कुप्रेषुमारिषः ॥
ताड्यमानासुभेरीषुमृदंगेषुनदस्तुच ॥ १ ॥ अनीकानांचसंहादेवादित्राणांचनिःस्वने ॥ प्रध्मापितेषुशंखेषुसन्नादेलोमहर्षणे ॥ २ ॥ अभिहारयत्सुशनकैर्भर
तेषुयुयुत्सुषु ॥ रौद्रेमुहूर्त्तंसंप्राप्तेसव्यसाचीव्यवस्थितः ॥ ३ ॥ बलानांवायसानांचपुरस्तात्सव्यसाचिनः ॥ बहुलानिसहस्राणिप्राक्कीडंस्तत्रभारत ॥ ४ ॥ मृगाश्च
घोरसंनदाःशिवाश्चाशिवदर्शनाः ॥ दक्षिणेनप्रयातानामस्माकंप्राणदंस्तथा ॥ ५ ॥

रूपंएतत्समययोग्यंच ॥ ३४ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥

अभिहारयत्सुसन्नसमानेषु

अभियुज्यमानेषुवा प्रहरत्स्वितिकेचित् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ शतैःशतैर्दशसहस्रैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ जयोनान्ना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 सनिर्घाताज्वलंत्यश्वपेतुरुल्काःसहस्रशः ॥ चचालचमहीकृत्स्नाभयेघोरेसमुत्थिते ॥ ६ ॥ विष्वग्वाताःसनिर्घातारूक्षाःशर्करकर्षिणः ॥ ववुरायातिकौत्स्येसंग्रा
 मेसमुपस्थिते ॥ ७ ॥ नाकुलिश्वशतानीकोपृष्टयुग्नश्वपार्षतः ॥ पांडवानामनीकानिप्राज्ञौतौव्यूहतुस्तदा ॥ ८ ॥ ततोरथसहसेणद्विरदानांशतेनच ॥ त्रिभिरश्व
 सहसैश्वपदातीनांशतैःशतैः ॥ ९ ॥ अध्यर्घमात्रेधनुषांसहसेतनयस्तव ॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांस्थित्वादुर्मर्षणोब्रवीत् ॥ १० ॥ अद्यगांडीवधन्वानंतपंतयुद्धदुर्म
 दं ॥ अहमवारयिष्यामिवेलेवमकरालयं ॥ ११ ॥ अद्यपश्यंतुसंग्रामेधनंजयममर्षणं ॥ विषक्तमयिदुर्धर्ममश्मकूटमिवाश्मनि ॥ १२ ॥ तिष्ठध्वंरथिनोयूयं
 संग्राममभिकांक्षिणः ॥ युध्यामिसंहतानेतान्यशोमानंचवर्धयन् ॥ १३ ॥ एवंब्रुवन्महाराजमहात्मासमहामतिः ॥ महेष्वासैर्वतोरजन्महेष्वासोव्यवस्थि
 तः ॥ १४ ॥ ततोतकड्वक्रुद्धःसवज्जइववासवः ॥ दंडपाणिरिवासत्थोमृत्युःकालेनचोदितः ॥ १५ ॥ शूलपाणिरिवाक्षोभ्योरुणःपाशवानिव ॥ युगांताग्नि
 रिवाचिष्मान्प्रधक्ष्यन्वैपुनःप्रजाः ॥ १६ ॥ क्रोधामर्षबलोद्धूतोनिवातकवचांतकः ॥ जयोजेतास्थितःसत्येपारयिष्यन्महाव्रतं ॥ १७ ॥ आमुक्तकवचःखड्गीजां
 बूनदकिरीटभृत् ॥ शुभ्रमाल्यांबरधरःस्वंगदश्चारुकुण्डलः ॥ १८ ॥ रथप्रवरमास्थायनरोनारायणानुगः ॥ विधुन्वन्गांडिवंसंख्येबभौसूर्यइवोदितः ॥ १९ ॥
 सौग्रानीकस्यमहतइषुपातेधनंजयः ॥ व्यवस्थाप्यरथंराजनशंखंदध्मौप्रतापवान् ॥ २० ॥ अथकृष्णोप्यसंभ्रांतःपार्थेनसहमारिष ॥ प्राध्मापयत्पांचजन्यं
 शंखप्रवरमोजसा ॥ २१ ॥ तयोःशंखप्रणादेनतवसैन्येविशांपते ॥ आसन्संहृष्टरोमाणःकंपितागतचेतसः ॥ २२ ॥ यथात्रस्यंतिभूतानिसर्वाण्यशनिनिःस्व
 नात् ॥ तथाशंखप्रणादेनवित्रेसुस्तवसैनिकाः ॥ २३ ॥ प्रसुसुबुःशक्रन्मूत्रंवाहनानिचसर्वशः ॥ एवंसवाहनंसर्वमाविग्रमभवद्वलं ॥ २४ ॥ सीदंतिस्मनरा
 राजनशंखशब्देनमारिष ॥ विसंज्ञाश्चाभवन्केचिक्लेचिद्राजनवितत्रसुः ॥ २५ ॥ ततःकपिर्महानादंसहभूतैर्ध्वजालयैः ॥ अकरोद्व्यादितास्यश्वभीषयंस्तवसै
 निकान् ॥ २६ ॥ ततःशंखाश्वभेयश्चमृदंगाश्वानकैःसह ॥ पुनरेवाभ्यहन्यंततवसैन्यप्रहर्षणाः ॥ २७ ॥ नानावादित्रसंहृदैःद्वेडितास्फोटिताकुलैः ॥ सिंहनादैः
 समुत्कुण्ठैःसमाधूतैर्महारथैः ॥ २८ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ समाधूतैःसंचालितैः ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ चोदयाश्वानिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 तस्मिंस्तुतुमुलेशब्देभीरूणांभयवर्धने ॥ अतीवदृष्टोदाशार्हमब्रवीत्याकशासनिः ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिअर्जुनरणप्र
 वेशोऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ अर्जुनउवाच चोदयाश्वान्दृष्टीकेशयत्रदुर्मर्षणःस्थितः ॥ एतद्वित्वागजानीकंप्रवेक्ष्याम्य
 रिवाहिनीं ॥ १ ॥ संजयउवाच एवमुक्तोमहाबाहुःकेशवःसव्यसाचिना ॥अचोदयद्दयांस्तत्रयत्रदुर्मर्षणःस्थितः ॥ २ ॥ ससंप्रहारस्तुमुलःसंप्रवृत्तः
 सुदारुणः ॥ एकस्यचबहूनांचरथनागनरक्षयः ॥ ३ ॥ ततःसायकवर्षेणपर्जन्यइवदृष्टिमान् ॥ परानवाकिरपार्थःपर्वतानिवनीरदः ॥ ४ ॥ तेचापिरथिनःसर्वे
 त्वरिताःकृतहस्त्ववन् ॥ अवाकिरन्बाणजालैस्तत्रकृष्णधनंजयौ ॥ ५ ॥ ततःक्रुद्धोमहाबाहुर्वार्यमाणःपरैर्युधि ॥ शिरांसिरथिनांपार्थःकायेभ्योपाहरच्छरैः ॥
 ॥ ६ ॥ उद्धांतनयनैर्वक्रैःसंदष्टौष्ठपुटैःशुभैः ॥ सकुंडलशिरस्त्राणैर्वसुधासमकीर्यत ॥ ७ ॥ पुंडरीकवनानीवविध्वस्तानिसमंततः ॥ विनिकीर्णानियोधानांवद-
 नानिचक्राशिरे ॥ ८ ॥ (तपनीयतनुत्राणाःसंसिक्कारुधिरेणच ॥ संसक्ताइवदृश्यंतेमेघसंघाःसविद्युतः) ॥ ९ ॥ शिरसांपततांराजन्शब्दोभूद्वसुधातले ॥ काले
 नपरिपक्वानांतालानांपततामिव ॥ १० ॥ ततःकबंधंकिंचित्तुधनुरालंब्यतिष्ठति ॥ किंचित्स्वङ्गंविनिष्कृष्यभुजेनोद्यम्यतिष्ठति ॥ ११ ॥ पतितानिनजानंतिशिरां
 सिपुरुषपंभाः ॥ अमृष्यमाणाःसंग्रामेकौतेयंजयगृद्धिनः ॥ १२ ॥ हयानामुत्तमांगैश्चहस्तिहस्तैश्चमेदिनी ॥ बाहुभिश्चशिरोभिश्चवीराणांसमकीर्यत ॥ १३ ॥
 अयंपार्थःकुतःपार्थएषपार्थइतिप्रभो ॥ तवसैन्येषुयोधानांपार्थभूतमिवाभवत् ॥ १४ ॥ अन्योन्यमपिचाजघ्नुरात्मानमपिचापरे ॥ पार्थभूतममन्यंतजगत्का-
 लेनमोहिताः ॥ १५ ॥ निष्टनंतःसरुधिराविसंज्ञागाढवेदनाः ॥ शयानाबहवोवीराःकीर्तयंतःस्वबांधवान् ॥ १६ ॥ सभिदिपालाःसप्रासाःसशक्त्यष्टिपरश्वधाः ॥
 सनिर्व्यूहाःसनिस्त्रिंशाःसशरासनतोमराः ॥ १७ ॥ सबाणवर्माभरणाःसगदाःसांगदारणे ॥ महाभुजगसंकाशाबाहवःपरिघोषमाः ॥ १८ ॥ उद्वेष्टंतिविचेष्टंति
 संचेष्टंतिचसर्वशः ॥ वेगंकुर्वंतिसंरब्धानिरुक्ताःपरमेषुभिः ॥ १९ ॥ योयःस्मसमरेपार्थप्रतिसंचरतेनरः ॥ तस्यतस्यांतकोवाणःशरीरमुपसर्पति ॥ २० ॥ नृत्यतो-
 रथमार्गेषुधनुर्व्यायच्छतस्तथा ॥ नकश्चित्तत्रपार्थस्यदृशेंतरमण्वपि ॥ २१ ॥ यत्तस्यघटमानस्यक्षिप्रंविक्षिपतःशरान् ॥ लाघवात्पांडुपुत्रस्यव्यस्मयंतपरे
 जनाः ॥ २२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निर्व्यूहोयूपिकाआयुधविशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रतिसंचरतेप्रत्युद्धच्छति ॥ २० ॥ २१ ॥ यत्तस्यअवहितस्य ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ द्रुतं विद्रुतं आविग्रं गीतं ॥ २८ ॥ २९ ॥ साधुवाहितैः सुदुव्यापारितैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां एकोनवतितमोऽध्यायः ॥

हस्तिनंहस्ति यन्तारमश्वमाश्विकमेव च ॥ अभिनत्फाल्गुनोवाणैरथिनंचससारथिं ॥ २३ ॥ आवर्त्तमानमावृत्तं युध्यमानंच पाण्डवः ॥ प्रमुखेतिष्ठमानंच न किंचिन्ननिहंतिसः ॥ २४ ॥ यथोदयन्वैगगने सूर्यो हंति महत्तमः ॥ तथार्जुनो गजानीकमवधीकं कपत्रिभिः ॥ २५ ॥ हस्तिभिः पतितौ भिन्नैस्तवसैन्यमदृश्यत ॥ अंतकाले यथाभूमिर्व्यवकीर्णमहीधरैः ॥ २६ ॥ यथामध्यं दिने सूर्यो दुःश्रेक्ष्यः प्राणिभिः सदा ॥ तथा धनं जयः क्रुद्धो दुःश्रेक्ष्यो युधि शत्रुभिः ॥ २७ ॥ तत्तथा तव पुत्रस्य सैन्यं युधि परंतप ॥ प्रभग्नं द्रुतमाविग्रमतीव शरपीडितं ॥ २८ ॥ मारुतेनेव महता मेघानीकं व्यदीर्यत ॥ प्रकाल्यमानं तस्मै न्यनाशकत्वं विवीक्षितुं ॥ २९ ॥ प्रतोदैश्चापकोटीभिर्दुर्कारैः साधुवाहितैः ॥ कशापाण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च ॥ ३० ॥ चोदयंतो हयांस्तूर्णपलायंते स्म तावकाः ॥ सादिनोरथिनश्चैव पत्तयश्चार्जुनार्दिताः ॥ ३१ ॥ पाण्यं गुप्तां कुशैर्नागंचोदयंतस्तथापरे ॥ शरैः संमोहिताश्चान्ये तमेवाभिमुखा ययुः ॥ ३२ ॥ तव योधाहतोत्साहाविभ्रांतमनसस्तदा ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच तस्मिन्प्रभग्नसैन्याग्रे वध्यमाने किरीटिना ॥ केतुतत्ररणे वीराः प्रत्युदीयुर्धनं जयं ॥ १ ॥ आहोस्विच्छकट्यूहं प्रविष्टमोघनिश्चयाः ॥ द्रोणमाश्रित्य तिष्ठंतः प्राकारमकुतोभयं ॥ २ ॥ संजय उवाच तथार्जुनेन संभग्नैस्तस्मिंस्तव बलेऽनघ ॥ हतवीरेहतोत्साहेपलायनरुतक्षणे ॥ ३ ॥ पाकशासनिनाऽभीक्ष्णं वध्यमाने शरोत्तमैः ॥ नतत्र कश्चित्संग्रामेशशाकार्जुनमीक्षितुं ॥ ४ ॥ ततस्तव सुतोराज नृद्व्यासैर्न्यंतथागतं ॥ दुःशासनो भृशं क्रुद्धो युद्धायार्जुनमभ्यगात् ॥ ५ ॥ सकांचनविचित्रेण कवचेन समावृतः ॥ जांबूनदशिरस्त्राणः शूरस्तीव्रपराक्रमः ॥ ६ ॥ नागानीकेन महताग्रसन्निवमहीमिमां ॥ दुःशासनो महाराज सव्यसाचि नमावृणोत् ॥ ७ ॥ द्वादेन गजघंटानां शंखानां निनदेन च ॥ ज्याक्षेपनिनदैश्चैव विरावेण च दंतिनां ॥ ८ ॥ भूर्दिशश्चांतरिक्षं च शब्देनासीत्समावृतं ॥ समुहूर्तं प्रतिभयोदारुणः समपद्यत ॥ ९ ॥ तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्णमंकुशैरभिचोदितान् ॥ व्यालं बहस्तान्संरब्धान्सपक्षानिवपर्वतान् ॥ १० ॥ सिंहनादेन महतानरसिंहो धनं जयः ॥ गजानीकममित्राणामभितो व्यधमच्छरैः ॥ ११ ॥ महोर्मिणमिवोद्धूतं श्वसनेन महार्णवं ॥ किरीटीतद्रजानीकं प्राविशन्मकरो यथा ॥ १२ ॥

॥ ८९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ तस्मिन्निनि ॥ १ ॥ २ ॥ पलायनेन कृतः क्षणोऽवसरो येन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रतिभयोभयंकरः दारुणः क्रूरः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

काष्ठातीतोऽतिक्रान्तदिङ्मियमः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दंतवेष्टेषुदंतमूलेषु कटेषुकटिषु ॥ १९ ॥ २० ॥ निवेदनमुपाहारं ॥ २१ ॥ यंत्रबद्धायंत्रैरालिखिताः ॥ २२ ॥ २३ ॥
 काष्ठातीतइवादित्यःप्रतपन्सयुगक्षये ॥ ददृशेदिक्षुसर्वासुपार्थःपरपुरंजयः ॥ १३ ॥ सुरशब्देनचाश्वानानेमिघोषेणतेनच ॥ तेनचोत्कुष्टशब्देनज्यानिनादे
 नतेनचं ॥ १४ ॥ नानावादित्रशब्देनपांश्वजन्यस्वनेनच ॥ देवदत्तस्यघोषेणगांडीवनिनदेनच ॥ १५ ॥ मंदवेगानरानागावभूवुस्तेविचेतसः ॥ शरैराशीविष
 स्पर्शैर्निर्भिन्नाःसव्यसाचिना ॥ १६ ॥ तेगजाविशिखैस्तीक्ष्णैर्युधिगांडीवचोदितैः ॥ अनेकशतसाहसैःसर्वांगेषुसमर्पिताः ॥ १७ ॥ आरावंपरमंरुत्वावध्य
 मानाःकिरीटिना ॥ निपेतुरनिशंभूमौछिन्नपक्षाइवाद्वयः ॥ १८ ॥ अपरेदंतवेष्टेषुकुंभेषुचकटेषुच ॥ शरैःसमर्पितानागाःक्रौंचवद्वानदन्मुहुः ॥ १९ ॥ गज
 स्कंधगतानांचपुरुषाणांकिरीटिना ॥ छिद्यंतेचोत्तमांगानिभल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ २० ॥ सकुंडलानांपततांशिरसांधरणीतले ॥ पद्मानामिवसंघातैःपार्थश्वक्रे
 निवेदनं ॥ २१ ॥ यंत्रबद्धाविकवचाव्रणार्त्तारुधिरोक्षिताः ॥ भ्रमत्सुयुधिनागेषुमनुष्याविललंबिरे ॥ २२ ॥ केचिदेकेनबाणेनसुयुक्तेनसुपत्रिणा ॥ द्वौत्रयश्च
 विनिर्भिन्नानिपेतुर्धरणीतले ॥ २३ ॥ अतिविद्धाश्वनाराचैर्वमंतोरुधिरंमुखैः ॥ सारोहान्यपतन्भूमौद्रुमवंतइवाचलाः ॥ २४ ॥ मौर्वीध्वजंधनुश्चैवयुगमीषांतथै
 वच ॥ रथिनांकुट्टयामासभल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ २५ ॥ नसंदधन्नचाकर्षन्नविमुंचन्नचोद्वहन् ॥ मंडलेनैवधनुषानृत्यन्पार्थःस्मदृश्यते ॥ २६ ॥ अतिविद्धाश्वनारा
 चैर्वमंतोरुधिरंमुखैः ॥ मुहुर्त्तान्यपतन्नन्येवारणावसुधातले ॥ २७ ॥ उत्थितान्यगणैर्यानिबन्धानिसमंततः ॥ अदृश्यंतमहाराजतस्मिन्परमसंकुले ॥ २८ ॥
 सचापाःसांगुलित्राणाःसखद्गाःसांगदारणे ॥ अदृश्यंतभुजाश्लिन्नाहेमाभरणभूषिताः ॥ २९ ॥ सुपस्करैरधिष्ठानैरीषादंडकबंधुरैः ॥ चक्रैर्विमथितैरक्षैर्भग्नै
 श्वबहुधायुगैः ॥ ३० ॥ चर्मचापधरैश्चैवव्यवकीर्णैस्ततस्ततः ॥ सग्निराभरणैर्वस्त्रैःपतितैश्चमहाध्वजैः ॥ ३१ ॥ निहतैर्वारणैरश्वैःक्षत्रियैश्चनिपातितैः ॥ अदृ
 श्यतमहीतत्रदारुणप्रतिदर्शना ॥ ३२ ॥ एवंदुःशासनबलंवध्यमानंकिरीटिना ॥ संप्राद्रवन्महाराजव्यथितंसहनायकं ॥ ३३ ॥ ततोदुःशासनस्रस्तःसहानीकः
 शरार्दितः ॥ द्रोणंत्रातारमाकांक्षन्शकटव्यूहमभ्यगात् ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिदुःशासनसैन्यपराभवेनवतितमोऽध्यायः
 ॥ २० ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच दुःशासनबलंहत्वासव्यसाचीमहारथः ॥ सिंधुराजंपरीप्सन्वैद्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ १ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांनवतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ दुःशासनेति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गिर्यपांबुदवेश्मनांवज्जानिलद्रुताशनैःचूर्णिताक्षिप्तदग्धानां
सतुद्रोणंसमासाद्यव्यूहस्यप्रमुखेस्थितं ॥ कृतांजलिरिदंवाक्यंरुष्णस्यानुमतेब्रवीत् ॥ २ ॥ शिवेनध्याहिमांब्रह्मन्स्वस्तिचैववदस्वमे ॥ भवत्यासादादिच्छा
मिप्रवेष्टुंदुर्भिदांचमूं ॥ ३ ॥ भवान्पितृसमोमत्स्यंधर्मराजसमोपिच ॥ तथाकृष्णसमश्चैवसत्यमेतद्वीमिते ॥ ४ ॥ अश्वत्थामायथातातरक्षणीयस्त्वयानघ ॥
तथाहमपितेरक्ष्यःसदैवद्विजसत्तम ॥ ५ ॥ तवप्रसादादिच्छेयंसिंधुराजानमाहवे ॥ निहतुंद्विपदांश्रेष्ठप्रतिज्ञारक्षमेप्रभो ॥ ६ ॥ संजयउवाच एबमु
क्तस्तदाचार्यःप्रत्युवाचस्मयन्निव ॥ मामजित्वानवीभत्सोशक्योजेतुंजयद्रथः ॥ ७ ॥ एतावदुक्त्वातंद्रोणःशरव्रातैरवाकिरत् ॥ संरथाश्वध्वजंतीक्ष्णैःप्रहसन्वै
ससारथिं ॥ ८ ॥ ततोर्जुनःशरव्रातांद्रोणस्यावार्यसायकैः ॥ द्रोणमभ्यद्रवद्वाणैर्घोररूपैर्महत्तरैः ॥ ९ ॥ विव्याधचरणेद्रोणमनुमान्यविशांपते ॥ क्षत्रधर्मं
समास्थायनवभिःसायकैःपुनः ॥ १० ॥ तस्येषूनिषुभिश्छित्त्वाद्रोणोविव्याधतावुभौ ॥ विषाग्निज्वलितप्रख्यैरिषुभिःकृष्णपांडवौ ॥ ११ ॥ इयेषपांडव
स्तस्यबाणैश्छेतुंशरासनं ॥ तस्यचितयतस्त्वेवंफाल्गुनस्यमहात्मनः ॥ १२ ॥ द्रोणःशरैरसंभ्रांतोज्यांचिच्छेदाश्रुवीर्यवान् ॥ विव्याधचहयानस्यध्वजंसा
रथिमेवच ॥ १३ ॥ अर्जुनंचशरैर्वीरैःस्मयमानोभ्यवाकिरत् ॥ एतस्मिन्नंतरेपार्थःसज्यंरुत्वामहद्भुतः ॥ १४ ॥ विशेषयिष्यन्नाचार्यसर्वास्त्रविदुपावरः ॥ मु
मोचपट्टशतान्बाणान्गृहीत्वैकमिवद्रुतं ॥ १५ ॥ पुनःसप्तशतानन्यान्सहस्रंचानिवर्तिनः ॥ चिक्षेपायुतशश्चान्यांस्तेघ्नद्रोणस्यतांचमूं ॥ १६ ॥ तैःसम्यगस्तेर्वलि
नाकृतिनाचित्रयोधिना ॥ मनुष्यवाजिमातंगाविद्धाःपेतुर्गतासवः ॥ १७ ॥ विसृताश्वध्वजाःपेतुःसंछिन्नायुधजीविताः ॥ रथिनोरथमुख्येभ्यःसहसाशरपी
डिताः ॥ १८ ॥ चूर्णिताक्षिप्तदग्धानांवज्जानिलद्रुताशनैः ॥ तुल्यरूपागजाःपेतुर्गिर्यपांबुदवेश्मनां ॥ १९ ॥ पेतुरश्वसहस्राणिप्रहतान्यर्जुनेषुभिः ॥ हंसाहि
मवतःपृष्ठेवारिविप्रहताश्च ॥ २० ॥ रथाश्वद्विपत्त्योघाःसलिलौघाइवादुताः ॥ युगांतादित्यरश्म्याभैःपांडवास्त्रशरैर्हताः ॥ २१ ॥ तंपांडवादित्यशरांशुजा
लंकुरुप्रवीरानयुधिनिष्टपंतं ॥ सद्रोणमेघःशरदृष्टिवेगैःप्राच्छादयन्मेघइवार्करश्मिन् ॥ २२ ॥ अथात्यर्थंविस्मृष्टेनद्विषतामसुभोजिना ॥ आजघ्नेवक्षसिद्रो
णोनाराचेनधनंजयं ॥ २३ ॥ सविह्वलितसर्वांगःक्षितिकंपेयथाचलः ॥ धैर्यमालंब्यधीभत्सुद्रोणंविव्याधपत्रिभिः ॥ २४ ॥

इतिथथासंख्येनान्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कार्यवत्तांकृत्यबाहुल्यं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 द्रोणस्तुपंचभिर्बाणैर्वासुदेवमताडयत् ॥ अर्जुनंच त्रिसप्तत्याध्वजंचास्य त्रिभिः शरैः ॥ २५ ॥ विशेषयिष्यन् शिष्यंच द्रोणो राजन्यराक्रमी ॥ अदृश्यमर्जुनंच केनि
 मेषाच्छरवृष्टिभिः ॥ २६ ॥ प्रसक्तान्यततोऽद्राक्ष्मभारद्वाजस्य सायकान् ॥ मंडलीकृतमेवास्य धनुश्चादृश्यताद्भुतं ॥ २७ ॥ तेऽभ्ययुः समरे राजन्वासुदेवधनं जयौ ॥
 द्रोणस्तृष्ठाः सुबहवः कंकपत्रपरिच्छदाः ॥ २८ ॥ तदृष्ट्वा तादृशं युद्धं द्रोणपांडवयोस्तथा ॥ वासुदेवो महाबुद्धिः कार्यवत्तामचितयत् ॥ २९ ॥ ततो ब्रवीद्वासुदेवो ध
 नं जयमिदं वचः ॥ पार्थ पार्थ महाबाहो ननः कालात्ययो भवेत् ॥ ३० ॥ द्रोणमुत्सृज्य गच्छामः कृत्य मेतन्महत्तरं ॥ पार्थ श्वाप्यब्रवीत्कृष्णं यथेष्टमिति केशव ॥
 ॥ ३१ ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा द्रोणं प्रायान् महाभुजं ॥ परिवृत्तश्च श्रीभत्सुरगच्छद्विस्तृजन् शरान् ॥ ३२ ॥ ततो ब्रवीत्स्वयं द्रोणः केदं पांडव गम्यते ॥ ननु नामरणे
 शत्रुमजित्वाननिवर्त्तसे ॥ ३३ ॥ अर्जुन उवाच गुरुर्भवान्नमेशत्रुः शिष्यः पुत्रसमोऽस्मिते ॥ न चास्ति स पुमोऽल्लोके यस्त्वां युधि पराजयेत् ॥
 ॥ ३४ ॥ संजय उवाच एवं ब्रुवाणो वीभत्सुर्जयद्रथवधोत्सुकः ॥ त्वरायुक्तो महाबाहुस्त्वत्सैन्यं समुपाद्रवत् ॥ ३५ ॥ तंच क्ररक्षौ पांचाल्यौ युधामन्युत्तमौ
 जसौ ॥ अन्वयातां महात्मानौ विशंतं तावकं बलं ॥ ३६ ॥ ततो जयो महाराज कृतवर्मा च सात्वतः ॥ कांबोजश्च श्रुतायुश्च धनं जयमवारयन् ॥ ३७ ॥ तेषां दशसह
 स्राणि रथानामनुयायिनां ॥ अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोथ वसातयः ॥ ३८ ॥ मल्लिकाललित्याश्च केकयामद्रकास्तथा ॥ नारायणाश्च गोपालाः कांबोजानां
 च ये गणाः ॥ ३९ ॥ कर्णेन विजिताः पूर्वसंग्रामे शूरसंमताः ॥ भारद्वाजं पुरस्कृत्य दृष्ट्वात्मानोर्जुनं प्रति ॥ ४० ॥ पुत्रशोकाभिसंतमं क्रुद्धं मृत्युमिवांतकं ॥ त्यजंतं तु
 मुले प्राणान्सन्नद्धं चित्रयोधिनं ॥ ४१ ॥ गाहमानमनीकानिमातंगमिव यूथपं ॥ महेश्वासंपराक्रांतं नरव्याघ्रमवारयन् ॥ ४२ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तु मुलं लोमह
 र्षणं ॥ अन्योन्यं वै प्रार्थयतां योधानां मर्जुनस्य च ॥ ४३ ॥ जयद्रथवधप्रेप्सुमायांतं पुरुषर्षभं ॥ न्यवारयंतं सहिताः क्रियाव्याधिर्मिंवोत्थितं ॥ ४४ ॥ इति श्री
 महाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणातिक्रमे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच सन्निरुद्धस्तुतैः पार्थो महाब
 लपराक्रमः ॥ द्रुतं समनुयातश्च द्रोणेन रथिनां वरः ॥ १ ॥ किरन्निषु गणां स्तीक्ष्णान्सरदमीनिवभास्करः ॥ तापयामास तत्सैन्यं देहं व्याधिगणो यथा ॥ २ ॥

इति द्रोणपर्वणि टीकायां एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

सन्निरुद्ध इति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ तेषांसंयच्छतांविधारयतां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आचार्यकंशिखां ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अश्वोविद्धोरथश्छिन्नःसारोहःपातितोगजः ॥ छत्राणिचापविद्धानिरयाश्वकैर्विनाकृताः ॥ ३ ॥ विद्रुतानिचसैन्यानिशरार्त्तानिसमंततः ॥ इत्यासीत्तुमुलंयु
द्धंनप्राज्ञायतकिंचन ॥ ४ ॥ तेषांसंयच्छतांसंख्येपरस्परमजिह्वगैः ॥ अर्जुनोर्ध्वजिनींराजन्नभीक्ष्णंसमकंपयत् ॥ ५ ॥ सत्यांचिकीर्षमाणस्तुप्रतिज्ञांसत्यसं
गरः ॥ अभ्यद्रवद्रथश्रेष्ठंशोणाश्वंश्वेतवाहनः ॥ ६ ॥ तंद्रोणःपंचविंशत्यामर्मभिर्द्विरजिह्वगैः ॥ अंतेवासिनमाचार्योमहेष्वासंसमार्पयत् ॥ ७ ॥ तंतूर्णमिववी
भत्सुःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ अभ्यधावृद्धिपूनस्यन्निषुवेगविघातकान् ॥ ८ ॥ तस्याशुक्षिप्तान्भ्रष्टान्निभ्रष्टैःसन्नतपर्वभिः ॥ प्रत्यविध्यदमेयात्माब्रह्मास्त्रंमुदीरय
न् ॥ ९ ॥ तदद्भुतमपश्यामद्रोणस्याचार्यकंयुधि ॥ यतमानोयुवानैनंप्रत्यविध्यददर्जुनः ॥ १० ॥ क्षरन्निवमहामेघोवारिधाराःसहस्रशः ॥ द्रोणमेघःपार्थ
शैलंववर्षशरदृष्टिभिः ॥ ११ ॥ अर्जुनःशरवर्षतद्ब्रह्मास्त्रेणैवमारिष ॥ प्रतिजग्राहतेजस्वीबाणैर्वाणान्निशातयन् ॥ १२ ॥ द्रोणस्तुपंचविंशत्याश्वेतवाहनमार्दय
त् ॥ वासुदेवंचसप्तत्याबाह्नोरुरसिचाश्रुगैः ॥ १३ ॥ पार्थस्तुप्रहसन्धीमानाचार्यसशस्त्रैर्घिणं ॥ विस्तृजंतंशितान्वाणानवारयततंयुधि ॥ १४ ॥ अथतौवध्यमा
नौतुद्रोणेनरथसत्तमौ ॥ आवर्जयेतांदुर्धर्पयुगांताग्निमिवोत्थितं ॥ १५ ॥ वर्जयन्निशितान्वाणान्द्रोणचापविनिःसृतान् ॥ किरीटमालीकौंतयोभोजानीकंव्य
शातयत् ॥ १६ ॥ सौंतराकृतवर्माणंकांबोजंचसुदक्षिणं ॥ अभ्यधावृद्धयन्द्रोणंमैनाकमिवपर्वतं ॥ १७ ॥ ततोभोजोनरव्याघ्रोदुर्धर्पकुरुसत्तमं ॥ अविध्यत्तूर्ण
मव्यग्रोदशभिःकंकपत्रिभिः ॥ १८ ॥ तमर्जुनःशतेनाजौराजन्विव्याधपत्रिणां ॥ पुनश्चान्यैस्त्रिभिर्वाणैर्मोहयन्निवसात्वतं ॥ १९ ॥ भोजस्तुप्रहसन्पार्थवासु
देवंचमाधवं ॥ एकैकंपंचविंशत्यासायकानांसमार्पयत् ॥ २० ॥ तस्यार्जुनोर्ध्वनुश्छित्त्वाविव्याधैनंत्रिसप्तभिः ॥ शरैरग्निशिखाकारैःक्रुद्धाशीविपसन्निभैः ॥
॥ २१ ॥ अथान्यद्दनुरादायरुतवर्माणमहारथः ॥ पंचभिःसायकैस्तूर्णविव्याधोरसिभारत ॥ २२ ॥ पुनश्चनिशितैर्वाणैःपार्थविव्याधपंचभिः ॥ तंपार्थोनवभि
र्वाणैराजघानस्तनांतरे ॥ २३ ॥ दृष्ट्वाविपक्तंकौंतियंकृतवर्मरथंप्रति ॥ चिंतयामासवार्ष्ण्योननःकालात्ययोभवेत् ॥ २४ ॥ ततःकृष्णोब्रवीत्पार्थकृतवर्मणि
मादयां ॥ कुरुसंबंधकंहित्वाप्रमथ्यैनंविशातय ॥ २५ ॥ ततःसरुतवर्माणंमोहयित्वाजुनःशरैः ॥ अभ्यगाज्जवनैरश्वैःकांबोजानामनीकिनीं ॥ २६ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ रथेषुभिः अदूरस्थाधिभिर्वाणैः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 मर्षिनस्तुहार्दिभ्यः प्रविष्टे श्वेतवाहने ॥ विधुन्वन्सशरंचापंचाल्याभ्यां समागतः ॥ २७ ॥ चक्ररक्षौ तु पांचाल्यावर्जुनस्य पदानुगौ ॥ पर्यवारयदायांतौ कृत
 वर्मरथेषुभिः ॥ २८ ॥ तावविध्यत्ततोभोजः कृतवर्मा शितैः शरैः ॥ त्रिभिरेव युधामन्युंचतुर्भिश्चोत्तमौजसं ॥ २९ ॥ तावप्येनं विविधतुर्दशभिर्दशभिः शरैः ॥
 त्रिभिरेव युधामन्युरुत्तमौजास्त्रिभिस्तथा ॥ ३० ॥ संचिच्छिदतुरप्यस्य ध्वजं कार्मुकमेव च ॥ अथान्यद्दुरादाय हार्दिभ्यः क्रोधमूछितः ॥ ३१ ॥ कृत्वा विधनु
 पौवीरौ शरवर्षैरवाकिरत् ॥ तावन्येधनुपीसज्ये कृत्वा भोजं विजघ्नतुः ॥ ३२ ॥ तेनांतरेण वीभत्सुर्विवेशामित्रवाहिनीं ॥ नलेभाते तु तौ द्वारं वारितौ कृतवर्मणा ॥
 ॥ ३३ ॥ धार्तराष्ट्रेष्वर्नाकेषु यतमानौ नरपभौ ॥ अनीकान्यर्दयन् युद्धे त्वरितः श्वेतवाहनः ॥ ३४ ॥ नावधी कृतवर्माणं प्राप्तमप्यरिसूदनः ॥ तं दृष्ट्वा तु तथायांतं शू
 रो राजा श्रुतायुधः ॥ ३५ ॥ अभ्यद्रवत्सुसंकुद्धो विधुन्वानो महद्भनुः ॥ सपार्थं त्रिभिरानर्छत्सप्तत्या च जनार्दनं ॥ ३६ ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन पार्थके तु मताडयत् ॥
 ततोर्जुनो नवत्यानुशराणां नतपर्वणां ॥ ३७ ॥ आजघान भृशं क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपं ॥ सतन्ममृषे राजन्पांडवेयस्य विक्रमं ॥ ३८ ॥ अथैनं सप्तसप्तत्या नारा
 चानां समार्षयत् ॥ तस्यार्जुनो धनुश्छित्वा शरावापं निकृत्य च ॥ ३९ ॥ आजघानोरसिकुद्धः सप्तभिर्नतपर्वभिः ॥ अथान्यद्दुरादाय सराजा क्रोधमूछितः
 ॥ ४० ॥ वासविं नवभिर्वाणैर्वाङ्गोरुरसि चार्पयत् ॥ ततोर्जुनः स्मयन्नेव श्रुतायुधमरिंदमः ॥ ४१ ॥ शरैरनेकसाहसैः पीडयामास भारत ॥ अश्वांश्चास्यावधी
 तूर्णसारथिचमहारथः ॥ ४२ ॥ विव्याध चैनं सप्तत्या नाराचानां महाबलः ॥ हताश्वं रथमुत्सृज्य सतुराजा श्रुतायुधः ॥ ४३ ॥ अभ्यद्रवद्रणे पार्थं गदामुद्यम्य वीर्यवा
 न् ॥ वरुणस्यात्मजो वीरः सतुराजा श्रुतायुधः ॥ ४४ ॥ पर्णाशा जननीयस्य शीततोयामहानदी ॥ तस्य माता ब्रवीद्राजन्वरुणं पुत्रकारणात् ॥ ४५ ॥ अवध्यो
 यं भवेत्लोकेश त्रूणां तनयो मम ॥ वरुणस्त्वब्रवीत्प्रीतो ददाम्यस्मै वरं हितं ॥ ४६ ॥ दिव्यमखं सुतस्तेऽयं येनावध्यो भविष्यति ॥ नास्ति चाप्यमरत्वं वै मनुष्यस्य
 कथंचन ॥ ४७ ॥ सर्वेणावश्यमर्तव्यं जातेन सरितां वरे ॥ दुर्यर्षस्त्वेषां त्रूणां रणेषु भविता सदा ॥ ४८ ॥ अहस्यास्य प्रभावाद्द्वैव्ये तु ते मानसो ज्वरः ॥ इत्युक्त्वा व
 रुणः प्रादाद्गदां मंत्रपुरस्कृतां ॥ ४९ ॥ यामासाद्य दुराधर्षः सर्वलोके श्रुतायुधः ॥ उवाच चैनं भगवान्युनरेव जलेश्वरः ॥ ५० ॥ अयुध्यति न मोक्तव्या सा त्वय्येव
 पतेदिति ॥ हन्यादेषा प्रतीपं हि प्रयोक्तारमपि प्रभो ॥ ५१ ॥

द्रोणपर्व

७

॥ ७५ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ कृत्याअभिचारदेवता ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ध्वजःश

नचाकरोत्सतद्वाक्यंप्राप्तेकालेश्रुतायुधः ॥ सतयावीरघातिन्याजनार्दनमताडयत् ॥ ५२ ॥ प्रतिजग्राहतांरुष्णःपीनेनांसेनवीर्यवान् ॥ नाकंपयतशौरिंसावि
ध्यंगिरिमिवानिलः ॥ ५३ ॥ प्रत्युद्यांतीतमेवैषाकृत्येवदुरधिष्ठिता ॥ जघानचास्थितंवीरंश्रुतायुधममर्षणं ॥ ५४ ॥ हत्वाश्रुतायुधंवीरंधरणीमन्वपद्यत ॥ गदां
निवर्त्तितांदृष्ट्वानिहतंचश्रुतायुधं ॥ ५५ ॥ हाहाकारोमहांस्तत्रसैन्यानांसमजायत ॥ स्वेनास्त्रेणहतंदृष्ट्वाश्रुतायुधमरिंदमं ॥ ५६ ॥ अयुध्यमानायततःकेशवाय
नराधिप ॥ क्षिप्ताश्रुतायुधेनाथतस्मात्तमवधीद्रुदा ॥ ५७ ॥ यथोक्तंवरुणेनाजौतथासनिधनंगतः ॥ व्यसुश्चाप्यपतद्भूमौप्रेक्षतांसर्वधन्विनां ॥ ५८ ॥ पतमा
नस्तुसवभौपर्णाशायाःप्रियःसुतः ॥ सभग्नइववातेनबहुशाखोवनस्पतिः ॥ ५९ ॥ ततःसर्वाणिसैन्यानिसेनामुस्याश्चसर्वशः ॥ प्राद्रवंतहतंदृष्ट्वाश्रुतायुधम
रिंदमं ॥ ६० ॥ ततःकांबोजराजस्यपुत्रःशूरःसुदक्षिणः ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैःफाल्गुनंशत्रुसूदनं ॥ ६१ ॥ तस्यपार्थःशरान्सप्तप्रेषयामासभारत ॥ तेतंशूरंवि
निर्भिद्यप्राविशन्धरणीतलं ॥ ६२ ॥ सोतिविद्धःशरैस्तीक्ष्णैर्गांडीवप्रेषितैर्मृगैः ॥ अर्जुनंप्रतिविव्याधदशभिःकंकपत्रिभिः ॥ ६३ ॥ वासुदेवंत्रिभिर्विध्वापुनः
पार्थंचपंचभिः ॥ तस्यपार्थोधनुश्छित्त्वाकेतुंचिच्छेदमारिष ॥ ६४ ॥ भल्लाभ्यांभृशतीक्ष्णाभ्यांतंचविव्याधपांडवः ॥ सतुपार्थंत्रिभिर्विध्वासिंहनादमथानदत्
॥ ६५ ॥ सर्वपारशवींचैवशक्तिशूरःसुदक्षिणः ॥ सघटांप्राहिणोद्धोरांकुद्धोगांडीवधन्वने ॥ ६६ ॥ साज्वलंतीमहोल्केवतमासाद्यमहारथं ॥ सविस्फुलिंगानि
भिद्यनिपपातमहीतले ॥ ६७ ॥ शक्त्यात्वभिहतोगाढंमूर्च्छयाभिपरिप्लुतः ॥ समाश्वास्यमहातेजाःसृक्किणीपरिलेलिहन् ॥ ६८ ॥ तंचतुर्दशभिःपार्थोनाराचैः
कंकपत्रिभिः ॥ साश्वध्वजधनुःसूतंविव्याधाचिंत्यविक्रमः ॥ ६९ ॥ रथंचान्यैःसुबहुभिश्चक्रेविशकलंशरैः ॥ सुदक्षिणंतंकांबोजंमोघसंकल्पविक्रमं ॥ ७० ॥
विभेदंलंदिवाणेनपृथुधारेणपांडवः ॥ सभिन्नवर्मासस्तांगःप्रभ्रष्टमुकुटांगदः ॥ ७१ ॥ पपाताभिमुखःशूरोयंत्रमुक्तइवध्वजः ॥ गिरेःशिखरजःश्रीमान्सुशा
खःसुप्रतिष्ठितः ॥ ७२ ॥ निर्भग्नइववातेनकर्णिकारोहिमात्यये ॥ शेतेस्मनिहतोभूमौकांबोजास्तरणोचितः ॥ ७३ ॥ महार्हाभरणोपेतःसानुमानिवपर्वतः ॥ सु
दर्शनीयस्ताघातःकर्णिनाससुदक्षिणः ॥ ७४ ॥ पुत्रःकांबोजराजस्यपार्थेनविनिपातितः ॥ धारयन्नग्निसंकाशांशिरसाकांचनींस्वजं ॥ ७५ ॥

क्रध्वजः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ हतेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अशोभतमहाबाहुर्व्यसुर्भूमौ निपातितः ॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि व्यद्रवंत सुतस्य ते ॥ हतं श्रुतायुधं दृष्ट्वा कां वोजं च सुदक्षिणं ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि श्रुतायुधसुदक्षिणवधे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ संजय उवाच ॥ हते सुदक्षिणे राजन्वीरे चैव श्रुतायुधे ॥ जवेनाभ्यद्रवन्पार्थं कुपिताः सैनिकास्तव ॥ १ ॥ अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोधं वसातयः ॥ अभ्यवर्षस्ततो राजन् शरवर्षे धनं जयं ॥ २ ॥ तेषां पष्टिशतानन्यान्ग्रामंश्चात्पांडवः शरैः ॥ ते स्मभीताः पलायन्ते व्याघ्रात्सुद्रुमगा इव ॥ ३ ॥ ते निवृत्ताः पुनः पार्थ सर्वतः पर्यवारयन् ॥ रणे सपत्नान्निघ्नन्तं जिगीषन्तं परान्युधि ॥ ४ ॥ तेषामापततां तूर्णगां डीवप्रेपितैः शरैः ॥ शिरांसि पातयामास बाहुंश्चापि धनं जयः ॥ ५ ॥ शिरोभिः पातितैस्तत्र भूमिरासीन्निरंतरा ॥ अभ्रच्छायेव चैवासीत्त्वांक्षगृध्रवलयैर्युधि ॥ ६ ॥ तेषु तूत्साद्यमानेषु क्रोधा मर्षसमन्वितौ ॥ श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च धनं जयमयुध्यतां ॥ ७ ॥ बलिनौ स्पर्धिनौ वीरौ कुलजौ बाहुशालिनौ ॥ तावेनं शरवर्षाणि सव्यदक्षिणमस्यतां ॥ ८ ॥ त्वरायुक्तौ महाराज प्रार्थयानौ महद्यशः ॥ अर्जुनस्य वधप्रेप्सु पुत्रार्थे तव धन्विनौ ॥ ९ ॥ तावर्जुनं सहस्रेण पत्रिणां नतपर्वणां ॥ पूरयामास तुः क्रुद्धौ तटागं जलदौ यथा ॥ १० ॥ श्रुतायुश्च ततः क्रुद्धस्तोमरेण धनं जयं ॥ आजघान रथश्रेष्ठः पीतेन निशितेन च ॥ ११ ॥ सोतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्शनः ॥ जगाम परमं मोहं मोहयन् केशव रणे ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सोच्युतायुर्महारथः ॥ शूलेन भृशतीक्ष्णेन ताडयामास पांडवं ॥ १३ ॥ क्षते क्षारं सहिदौ पांडवस्य महात्मनः ॥ पार्थोपि भृशसंविद्धो ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ १४ ॥ ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशांपते ॥ सिंहनादो महानासीद्धतं मत्वा धनं जयं ॥ १५ ॥ रुष्णश्च भृशसंतप्तो दृष्ट्वा पार्थं विचेतनं ॥ आश्वासयत्सुहृद्याभिर्वाग्भिस्तत्र धनं जयं ॥ १६ ॥ ततस्तौरथिनां श्रेष्ठौ लब्धलक्षौ धनं जयं ॥ वासुदेवं च वार्ष्णेयं शरवर्षैः समन्ततः ॥ १७ ॥ सचक्रकूवररथं साश्वध्वजपताकिनं ॥ अदृश्यं च क्रतुर्युद्धे तद्द्रुतमिवाभवत् ॥ १८ ॥ प्रत्याश्वस्तस्तु वीभत्सुः शनैरिव भारत ॥ प्रेतराजपुंरं प्राप्य पुनः प्रत्यागतो यथा ॥ १९ ॥ संछन्नं शरजालेन रथं दृष्ट्वा स केशवं ॥ शत्रूचाभिमुखौ दृष्ट्वा दीप्यमाना विवानलौ ॥ २० ॥ प्रादुश्वक्रेततः पार्थः शाक्रमखं महारथः ॥ तस्मादासन्सहस्राणि शराणां नतपर्वणां ॥ २१ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

विचेरुतित्यत्रताभ्यामुक्तांश्चसायकानितिप्रथमांततयाऽनुपपद्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तेजघ्नुस्तौमहेष्वासौताभ्यामुक्तांश्चसायकान् ॥ विचेरुकाशगताःपार्थबाणविदारिताः ॥ २२ ॥ प्रतिहत्यशरांस्तूर्णशरवेगेनपांडवः ॥ प्रतस्थेतत्रतत्रैवयोध
यन्वैमहारथान् ॥ २३ ॥ तौचफाल्गुनबाणौघैर्विबाहुशिरसौरुतौ ॥ वसुधामन्वपद्येतांवातनुन्नाविवद्रुमौ ॥ २४ ॥ श्रुतायुपश्चनिधनंवधश्चैवाच्युतायुषः ॥
लोकविस्मापनमभूत्समुद्रस्येवशोषणं ॥ २५ ॥ तयोःपदानुगाहत्वापुनःपंचाशतरथान् ॥ प्रत्यगाद्भारतींसेनानिघ्नन्यार्थोवरान्वरान् ॥ २६ ॥ श्रुतायुषंचनिह
तंप्रेक्ष्यचैवाच्युतायुषं ॥ नियतायुश्चसंकुद्धोदीर्घायुश्चैवभारत ॥ २७ ॥ पुत्रौतयोर्नरश्रेष्ठौकीर्तेयंप्रतिजग्मतुः ॥ किरंतौविविधान्बाणान्पितृव्यसनकर्शितौ ॥
॥ २८ ॥ तावर्जुनोमुहूर्तेनशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ प्रैषयत्परमकुद्धोयमस्यसदनंप्रति ॥ २९ ॥ लोडयंतमनीकानिद्विपंपद्मसरोयथा ॥ नाशक्रुवन्वारयितुंपार्थक्षत्रियपुं
गवाः ॥ ३० ॥ अंगास्तुगजवारेणपांडवंपर्यवारयन् ॥ क्रुद्धाःसहस्रशोराजनशिक्षिताहस्तिसादिनः ॥ ३१ ॥ दुर्योधनसमादिष्टाःकुंजरैःपर्वतोपमैः ॥ प्राच्याश्चदा
क्षिणात्याश्चकलिंगप्रमुखानृपाः ॥ ३२ ॥ तेषामापततांशीघ्रंगांडीवप्रेषितैःशरैः ॥ निचकर्तशिरांस्युग्रोबाहूनपिसुभूषणान् ॥ ३३ ॥ तैःशिरोभिर्महीकीर्णाबाहु
भिश्चसहांगदैः ॥ वभौकनकपाषाणाभुजगैरिवसंवृता ॥ ३४ ॥ बाहवोविशिखैश्छिन्नाःशिरांस्युन्मथितानिच ॥ पतमानान्यदृश्यंतद्रुमेभ्यइवपक्षिणः ॥ ३५ ॥
शरैःसहस्रशोविद्धाद्विपाःप्रसृतशोणिताः ॥ अदृश्यंताद्रयःकालेगैरिकांबुसवाइव ॥ ३६ ॥ निहताःशेरतेस्मान्येबीभत्सोर्निशितैःशरैः ॥ गजपृष्ठगताम्लेच्छा
नानाविकृतदर्शनाः ॥ ३७ ॥ नानावेषधराराजन्मानाशस्त्रौघसंवृताः ॥ रुधिरेणानुलिप्तांगाभांतिचित्रैःशरैर्हताः ॥ ३८ ॥ शोणितंनिर्वमंतिस्मद्विपाःपार्थश
राहताः ॥ सहस्रशश्छिन्नगात्राःसारोहाःसपदानुगाः ॥ ३९ ॥ चुक्रुशुश्चनिपेतुश्चवभ्रमुश्चापरेदिशः ॥ ऋशंत्रस्तांश्चबहवःस्वानेवममृदुर्गजाः ॥ ४० ॥ सांतरायु
धिनिश्चैवद्विपास्तीक्ष्णविषोपमाः ॥ विदंत्यसुरमायांयेसुघोराघोरचक्षुषः ॥ ४१ ॥ यवनाःपारदाश्चैवशकाश्चसहबालिहकैः ॥ काकवर्णादुराचाराःस्त्रीलोलाःकल
हप्रियाः ॥ ४२ ॥ द्राविडास्तत्रयुध्यंतमत्तमातंगविक्रमाः ॥ गोयोनिप्रभवाम्लेच्छाःकालकल्पाःप्रहारिणः ॥ ४३ ॥ दार्वातिसारादरदाःपुंड्राश्चैवसहस्रशः ॥ ते
नशक्याःस्मसंख्यातुंवाताःशतसहस्रशः ॥ ४४ ॥ अभ्यवर्षततेसर्वेपांडवंनिशितैःशरैः ॥ अवाकिरंश्चतेम्लेच्छानानायुद्धविशारदाः ॥ ४५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

सृष्टिःसंस्तुतिः ॥ ४६ ॥ जटिलाननान् जटिलानिरुद्धश्मश्रूण्याननानियेषां ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रच्छन्नेनप्रच्छादनेनकृतोरचितःसंक्रमोयस्यां ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उत्तरशोणितांशोणितप्रधानां ॥ ५१ ॥
 तेषामपिससर्जाश्रुशरदृष्टिंधनंजयः॥ सृष्टिस्तयाविधात्यासीच्छलभानामिवायतिः॥४६॥ अभ्रच्छायामिवशरैःसैन्यैरुत्वाधनंजयः॥ मुंडार्धमुंडान्जटिला
 नश्रुचीन्जटिलाननान् ॥ ४७ ॥ म्लेच्छानशातयत्सर्वान्समेतानस्रतेजसा ॥ शरैश्चशतशोविद्धास्तेसंघागिरिचारिणः ॥ प्राद्रवंतरणेभीतागिरिगङ्गरवासिनः
 ॥४८॥ गजाश्वसादिम्लेच्छानांपतितानांशितैःशरैः॥वकाःकंकाटकाभूमावपिवन्रुधिरंमुदा ॥ पत्त्यश्वरथनागैश्चप्रच्छन्नकृतसंक्रमां ॥४९॥ शरवर्षप्लवांघो
 रांकेशशैवलशाद्वलां ॥ प्रावर्तयन्नदीमुग्रांशोणितौघतरंगिणीं ॥ ५० ॥ छिन्नांगुलीक्षुद्रमत्स्यांयुगांतेकालसन्निभां ॥ प्राकरोद्गजसंवाधानदीमुत्तरशोणितां
 ॥ ५१ ॥ देहेभ्योराजपुत्राणांनागाश्वरथसादिनां ॥ यथास्थलंचनिघ्नंचनस्याद्वर्षतिवासवे ॥ ५२ ॥ तथासीत्पृथिवीसर्वाशोणितेनपरिपुता ॥ पट्सहस्रान्ह्या
 न्वीरान्पुनर्दशशतान्वरान् ॥ ५३ ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकायक्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ शरैःसहस्रशोविद्धाविधिवत्कल्पिताद्विपाः ॥ ५४ ॥ शेरतेभूमिमासाद्यशैला
 वज्रहताइव ॥ सवाजिरथमातंगान्निघ्नन्व्यचरदर्जुनः ॥ ५५ ॥ प्रभिन्नइवमातंगोमृदन्नलवनंयथा ॥ भूरिद्रुमलतागुल्मंशुक्लंघनतृणोलपं ॥ ५६ ॥ निर्दहेद
 नलोरण्यंयथावायुसमीरितः ॥ सेनारण्यंतवतथाकृष्णानिलसमीरितः ॥ ५७ ॥ शरार्चिरदहत्कुद्धःपांडवाग्निर्धनंजयः ॥ शून्यान्कुर्वन्नथोपस्थान्मानवैःसंस्तर
 न्महीं ॥ ५८ ॥ प्रानृत्यदिवसंवाधेचापहस्तोधनंजयः ॥ वज्रकल्पैःशरैर्भूमिकुर्वन्नुत्तरशोणितां ॥ ५९ ॥ प्राविशद्भारतींसेनांसंकुद्धोवैधनंजयः ॥ तंश्रुतायुस्त
 थांवष्टोव्रजमानंन्यवारयत् ॥ ६० ॥ तस्यार्जुनःशरैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रपरिच्छदैः ॥ न्यपातयद्धयान्शीघ्रंयतमानस्यमारिष ॥ ६१ ॥ धनुश्चास्यापरैश्चित्वाश
 रैःपार्थोविचक्रमे ॥ अंबष्ठस्तुगदांगृत्यक्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ६२ ॥ आससादरणेपार्थकेशवंचमहारथं॥ततःसंप्रहरन्वीरोगदामुद्यम्यभारत ॥ ६३ ॥ रथमावार्य
 गदयाकेशवंसमताडयत् ॥ गदयाताडितंदृष्ट्वाकेशवंपरवीरहा ॥ ६४ ॥ अर्जुनोयभृशंकुद्धःसौबध्नंप्रतिभारत ॥ ततःशरैर्हमपुंखैःसगदंरथिनांवरं ॥ ६५ ॥ छाद
 यामाससमरेमेघःसूर्यमिवोदितं ॥ अथापरैःशरैश्चापिगदांतस्यमहात्मनः॥६६॥ अचूर्णयत्तदापार्थस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ अथतांपतितांदृष्ट्वागृत्वाभ्यां चमहा
 गदां ॥ ६७ ॥ अर्जुनंवासुदेवंचपुनःपुनरताडयत् ॥ तस्यार्जुनःक्षुरप्राभ्यांसगदाबुधतौभुजौ ॥ ६८ ॥

॥ ५२ ॥ हयान्अश्वारोहान् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

चिच्छेदेन्द्रध्वजाकारौ शिरश्चान्येन पत्रिणा ॥ सपपातहतो राजन्वसुधामनुनादयन् ॥ ६९ ॥ इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टो यंत्रनिर्मुक्तबंधनः ॥ रथानीकावगाढश्चवार
णाश्वशतैर्दतः ॥ अदृश्यततदा पार्थो धनैः सूर्य इवावृतः ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अंबष्ठवधे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥
॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ संजय उवाच ततः प्रविष्टे कौंतेये सिंधुराज जिघांसया ॥ द्रोणानीकं विनिर्भिय भोजानीकं च दुस्तरं ॥ १ ॥ कांबोजस्य च दायादेहते
राजन्सुदक्षिणे ॥ श्रुतायुधे च विक्रांते निहते सव्यसाचिना ॥ २ ॥ विप्रद्रुतेष्वनीकेषु विध्वस्तेषु समंततः ॥ प्रभग्नं स्वबलं दृष्ट्वा पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥ ३ ॥ त्वरन्नेकर
थेनैव समेत्य द्रोणमब्रवीत् ॥ गतः संपुरुषव्याघ्रः प्रमथ्यैतां महाचमूं ॥ ४ ॥ अथ बुद्ध्या समीक्षस्व किन्नु कार्यमनंतरं ॥ अर्जुनस्य विधाता यदारुणे स्मिन्जनक्षये
॥ ५ ॥ यथा स पुरुषव्याघ्रो न हन्येत जयद्रथः ॥ तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वंहिनः परमा गतिः ॥ ६ ॥ असौ धनं जयाग्निर्हि कोपमारुतचोदितः ॥ सेनाकक्षंदहति मे वह्निः
कक्षमिवोत्थितः ॥ ७ ॥ अतिक्रांते हि कौंतेये भित्वा सैन्यं परंतप ॥ जयद्रथस्य गोभारः संशयं परमंगताः ॥ ८ ॥ स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्राणामासीद्वल्लविदां वर ॥ नातिक्र
मिष्यति द्रोणं जातु जीवन्धनं जयः ॥ ९ ॥ यो सौ पार्थो व्यतिक्रांतो मिषतस्ते महाद्युते ॥ सर्वं त्यद्यातुरं मन्येनेदं स्तिबलं मम ॥ १० ॥ जानामित्वां महाभाग पांडवा
नांहितेरतं ॥ तथामुद्यामि च ब्रह्मन्कार्यवत्तां विचिंतयन् ॥ ११ ॥ यथा शक्तिचते ब्रह्मन्वर्त्तयेदतिमुत्तमां ॥ प्रीणामि च यथा शक्तिं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ १२ ॥
अस्मान्न त्वंसदा भक्तानिच्छस्य मितविक्रम ॥ पांडवान्सततं प्रीणास्यस्माकं विप्रियेरतान् ॥ १३ ॥ अस्मानेवोपजीवंस्त्वमस्माकं विप्रियेरतः ॥ न त्यहं त्वां विजा
नामि मधुदिग्धमिव क्षुरं ॥ १४ ॥ नादास्य चेद्वरं मत्स्यं भवान्यां डवनिग्रहे ॥ नावारयिष्यं गच्छंतं महंसिंधुपतिं गृहान् ॥ १५ ॥ मया त्वां शंसमानेन त्वत्तत्त्वाणमबु
द्धिना ॥ आश्वासितः सिंधुपतिर्मोहादुत्तश्च मृत्यवे ॥ १६ ॥ यमदंष्ट्रांतरं प्राप्नोमुच्येतपि हि मानवः ॥ नार्जुनस्य वशं प्राप्नोमुच्येत जौजयद्रथः ॥ १७ ॥ स तथा कु
रुशोणाश्वयथामुच्येत सैंधवः ॥ मम चार्त्तप्रलापानां माक्रुधः पाहि सैंधवं ॥ १८ ॥ द्रोण उवाच नाभ्यसूयामि ते वाक्यमश्वत्थाम्नासि मे समः ॥ सत्यंतु ते
प्रवक्ष्यामि तज्जुषस्व विशांपते ॥ १९ ॥ सारथिः प्रवरः कृष्णः शीघ्राश्वास्य हयोत्तमाः ॥ अल्पं च विवरं कृत्वा तूर्णं याति धनं जयः ॥ २० ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ आतुरमनवस्थितं ॥ १० ॥ ११ ॥ नावबुध्यसे न स्मरसि ॥ १२ ॥ नेच्छसि नानुरुध्यसे ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ चोयद्यर्थे यदिधनंजयेनोत्सृष्टः प्रमुखे वर्तते तर्हि युधिष्ठिरो मे पाद इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 किं न पश्यसि बाणौ घान् क्रोशमात्रे किरीटिनः ॥ पश्चाद्रथस्य पतितान् क्षिप्तान् शीघ्रं हि गच्छतः ॥ २१ ॥ न चाहं शीघ्रयानेद्यसमर्थो वयसान्वितः ॥ सेनामुखे च
 पार्थानामेतद्दलमुपस्थितं ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरश्च मे ग्राह्यो मिषतां सर्वधन्विनां ॥ एवं मया प्रतिज्ञातं क्षत्रमध्ये महाभुज ॥ २३ ॥ धनंजयेन चोत्सृष्टो वर्तते प्रमुखे
 नृप ॥ तस्माद्ब्रूहमुखं हित्वानाहं योत्स्यामि फाल्गुनं ॥ २४ ॥ तुल्याभिजनकर्माणं शत्रुमेकं सहायवान् ॥ गत्वा योधय मा भैस्त्वं त्वं त्यस्य जगतः पतिः ॥ २५ ॥ रा
 जाशूरः कृती दक्षो नेतुं परपुरंजयः ॥ वीरः स्वयंप्रयात्यत्र यत्र पार्थो धनंजयः ॥ २६ ॥ दुर्योधन उवाच कथं त्वामप्यतिक्रान्तः सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ धनंजयो म
 या शक्य आचार्यप्रतिवाधितुं ॥ २७ ॥ अपिशक्यो रणे जेतुं वज्रहस्तः पुरंदरः ॥ नार्जुनः समरेशक्यो जेतुं परपुरंजयः ॥ २८ ॥ येन भोजश्च हार्दिक्यो भवांश्च त्रिद
 शोपमः ॥ अस्त्रप्रतापेन जितौ श्रुता युश्च निवर्हितः ॥ २९ ॥ सुदक्षिणश्च निहतः स च राजा श्रुता युधः ॥ श्रुता युश्चाच्युता युश्च म्लेच्छाश्चायुतशोहताः ॥ ३० ॥ तं
 कथं पांडवं युद्धे दहतं मिव पावकं ॥ प्रतियोत्स्यामि दुर्धर्पतमं हं शस्त्रकोविदं ॥ ३१ ॥ क्षमं च मन्यसे युद्धं मतेनाद्यसंयुगे ॥ परवानस्मि भवति प्रेष्यवद्रक्षमेयशः ॥
 ॥ ३२ ॥ द्रोण उवाच सत्यं वदसि कौरव्यदुराधर्पो धनंजयः ॥ अहं तु तत्करिष्यामि यथैनं प्रसहिष्यसि ॥ ३३ ॥ अद्भुतं चाद्यप्यंतु लोके सर्वधनुर्धराः ॥ वि
 पक्तं त्वयि कौंतेयं वासुदेवस्य पश्यतः ॥ ३४ ॥ एष ते कवचं राजंस्तथा वध्नामिकां च न ॥ यथानवाणानास्त्राणि प्रहरिष्यंति ते रणे ॥ ३५ ॥ यदित्वांसा सुरसुराः स यत्सो
 रगराक्षसाः ॥ यो धयंति त्रयो लोकाः स न रानास्ति ते भयं ॥ ३६ ॥ न कृष्णो न च कौंतेयो न चान्यः शस्त्रभृद्रणे ॥ शरानर्पयितुं कश्चित्कवचे तव शक्यति ॥ ३७ ॥ सत्त्वं
 कवचमास्थाय क्रुद्धमघरणेर्जुनं ॥ त्वरमाणः स्वयं याहिनत्वा सौ विसहिष्यति ॥ ३८ ॥ संजय उवाच एवमुक्त्वा त्वरन् द्रोणः स्पृष्ट्वा भोवर्मभास्वरं ॥ आवबं धा
 द्रुततमं जपन्मंत्रं यथाविधि ॥ ३९ ॥ रणे तस्मिन्सुमहतिविजयस्य सुतस्य ते ॥ विसिस्मापयिषुर्लोकान्विद्यया ब्रह्मवित्तमः ॥ ४० ॥ द्रोण उवाच करोतु स्व
 स्तिते ब्रह्मब्रह्माचापि द्विजातयः ॥ सरीस्वपाश्च ये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते स्वस्ति भारत ॥ ४१ ॥ ययातिर्नाहुषश्चैव धुंधुमारो भगीरथः ॥ तुभ्यं राजर्षयः सर्वे स्वस्तिकुर्वंतु ते स
 दा ॥ ४२ ॥ स्वस्तिते स्त्वेकपादेभ्यो बहुपादेभ्य एव च ॥ स्वस्त्यस्त्वपादकेभ्यश्च नित्यं तव महारणे ॥ ४३ ॥ स्वाहा स्वधा शची चैव स्वस्तिकुर्वंतु ते सदा ॥ लक्ष्मीररुंध
 ती चैव कुरुतां स्वस्तितेनघ ॥ ४४ ॥

॥ ३४ ॥ तेषां ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ चत्वारः एरावतवामनां जनसार्बभौमाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अनुज्ञां वरं ॥ ५४ ॥ हन्याद्धंतुमर्हति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

असितो देवलश्चैव विश्वामित्रस्तथांगिराः ॥ वसिष्ठः कश्यपश्चैव स्वस्तिकुर्वतु ते नृप ॥ ४५ ॥ घाता विघाता लोकेशो दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ स्वस्तितेऽद्य प्रयच्छंतु कर्तुं केयश्च षण्मुखः ॥ ४६ ॥ विवस्वान् भगवान् स्वस्तिकरो तु तव सर्वशः ॥ दिग्गजाश्चैव चत्वारः क्षितिश्च गगनं ग्रहाः ॥ ४७ ॥ अघस्ताद्दरणीयो सौ सदा धारयते नृप ॥ शेषश्च पन्नगश्चेष्टः स्वस्तितुभ्यं प्रयच्छतु ॥ ४८ ॥ गांधारेयुधिविक्रम्य निजिताः सुरसत्तमाः ॥ पुरा वृत्रेण दैत्येन भिन्नदेहाः सहस्रशः ॥ ४९ ॥ त्वत्तेजो बलाः सर्वे तदा सेंद्रा दिवौ कसः ॥ ब्रह्माणं शरणं जग्मुर्दत्ता द्रीता महासुरात् ॥ ५० ॥ देवा ऊचुः प्रमर्दितानां वृत्रेण देवानां देवसत्तम ॥ गतिर्भवसुर श्रेष्ठत्राहि नो महतो भयात् ॥ ५१ ॥ अथ पार्श्वे स्थितं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान् ॥ प्राह तथ्यमिदं वाक्यं विषण्णान् सुरसत्तमान् ॥ ५२ ॥ रक्षामे सततं देवाः स हेंद्राः स द्विजातयः ॥ त्वष्टुः सुदुर्धरं तेजो येन वृत्रो विनिर्मितः ॥ ५३ ॥ त्वष्ट्रा पुरा तपस्तप्त्वा वर्षायुतशतं तदा ॥ वृत्रो विनिर्मितो देवाः प्राप्यानुज्ञां महेश्वरात् ॥ ५४ ॥ सतस्यैव प्रसादाद्बोह्न्या देवरिपुर्बली ॥ नागत्वाशंकरस्थानं भगवान् दृश्यते हरः ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा जेष्यथ वृत्रं तं क्षिप्रं गच्छतमंदरं ॥ यत्रास्ते तपसां यो निर्दक्षयज्ञवि नाशनः ॥ ५६ ॥ पिनाकी सर्वभूतेशो भगनेत्र निपातनः ॥ ते गत्वा स हिता देवा ब्रह्मणा सह मंदरं ॥ ५७ ॥ अपश्यंस्ते जसारां शिसूर्यकोटि समप्रभं ॥ सो ब्रवीत्स्वा गतं देवा ब्रूत किं करवाण्यहं ॥ ५८ ॥ अमोघं दर्शनं मत्स्यं कामप्राप्तिरतोऽस्तु वः ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्वे प्रत्यूचुस्तं दिवौ कसः ॥ ५९ ॥ तेजो हृतं नो वृत्रेण गतिर्भव दिवौ कसां ॥ मूर्त्तीरीक्षस्वनो देवप्रहारैर्जर्जरीकृताः ॥ शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म गतिर्भव महेश्वर ॥ ६० ॥ शर्व उवाच विदितं वो यथा देवाः कृत्येयं सुमहाबला ॥ त्वष्टुस्तेजो भवा घोरा दुर्निवार्याऽकृतात्मभिः ॥ ६१ ॥ अवश्यं तु मया कार्यं सात्त्यं सर्व दिवौ कसां ॥ ममेदं गात्रजं शक्रकवचं गृह्य भास्वरं ॥ ६२ ॥ बधानानेन मंत्रेण मानसेन सुरेश्वर ॥ वधाया सुरमुख्यस्य वृत्रस्य सुरघातिनः ॥ ६३ ॥ द्रोण उवाच इत्युक्त्वा वरदः प्रादाद्धर्मतन्मंत्रमेव च ॥ स तेन वर्मणा गुप्तः प्रायाद्वृत्रं च मूं प्रति ॥ ६४ ॥ नानाविधैश्च शस्त्रौघैः पात्यमानैर्महारणे ॥ न संधिः शक्यते भेतुं वर्मबंधस्य तस्य तु ॥ ६५ ॥ ततो जघान समरे वृत्रं देवपतिः स्वयं ॥ तंच मंत्रमयं बंधं वर्मचांगिरसे ददौ ॥ ६६ ॥ अंगिराः प्राह पुत्रस्य मंत्रज्ञस्य बृहस्पतेः ॥ बृहस्पतिरथोवाच अग्निवैश्यायधीमते ॥ ६७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ मानसेन मनसोच्चारणीयेन ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ब्रह्मसूत्रेण ब्रह्मणा सूचितेनोपदेशेन ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥
 अभिवेश्यो मम प्रादात्तेन बध्नामिवर्मते ॥ तवाद्यदेहरक्षार्थं मंत्रेण नृपसत्तम ॥ ६८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो द्रोणस्तव पुत्रं महाद्युतिं ॥ पुनरेव वचः प्रा-
 हश नैराचार्यपुंगवः ॥ ६९ ॥ ब्रह्मसूत्रेण बध्नामिव च तव भारत ॥ हिरण्यगर्भेण यथा बद्धं विष्णोः पुरारणे ॥ ७० ॥ यथा च ब्रह्मणा बद्धं संग्रामे तारकामये ॥ शक्र-
 स्य कवचं दिव्यं तथा बध्नाम्यहं तव ॥ ७१ ॥ बध्वा तु कवचं तस्य मंत्रेण विधिपूर्वकं ॥ प्रेषयामास राजानं युद्धाय महते द्विजः ॥ ७२ ॥ स सन्नद्धो महाबाहुराचार्येण म-
 हात्मना ॥ रथानां च सहस्रेण त्रिगर्त्तानां प्रहारिणां ॥ ७३ ॥ तथा दंतिसहस्रेण मत्तानां वीर्यशालिनां ॥ अश्वानां नियुते नैव तथान्यैश्च महारथैः ॥ ७४ ॥ दृतः प्रा-
 यान्महाबाहुरर्जुनस्य रथं प्रति ॥ नानावादित्रघोषेण यथा वैरोचनिस्तथा ॥ ७५ ॥ ततः शब्दो महानासीत्सैन्यानां तव भारत ॥ अगाधं प्रस्थितं दृष्ट्वा समुद्रमिव कौ-
 रवं ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनकवचबंधने चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ संजय उवाच ॥
 प्रविष्टयोर्महाराजपार्थवार्णो ययोरणे ॥ दुर्योधने प्रयाते च पृष्ठतः पुरुषर्षभे ॥ १ ॥ जवेनाभ्यद्रव द्रोणं महत्पानिः स्वनेन च ॥ पांडवाः सोमकैः सार्धं ततो युद्धमवर्त्त-
 त ॥ २ ॥ तद्युद्धमभवत्तीव्रं तुमुलं लोमहर्षणं ॥ कुरूणां पांडवानां च व्यूहस्य पुरतोद्भूतं ॥ ३ ॥ राजन्कदाचिन्नास्माभिर्दृष्टं तादृक् च श्रुतं ॥ यादृक्मध्यगते सूर्ये युद्धमासी-
 द्विशांपते ॥ ४ ॥ धृष्टद्युम्नमुखाः पार्था व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ द्रोणस्य सैन्यं ते सर्वं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ५ ॥ वयं द्रोणं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ पार्थतः प्रमुखा न्या-
 र्थान्भ्यवर्षामसायकैः ॥ ६ ॥ महामेघाविवोदीर्णौ मिश्रवातौ हिमात्यये ॥ सेनाग्रे प्रचकाशे ते रुचिरे रथभूषिते ॥ ७ ॥ समेत्य तु महासेने च क्रतुर्वेगमुत्तमं ॥ जा-
 ह्वीयमुनेन द्यौः प्रावृषीवोल्बणोदके ॥ ८ ॥ नानाशस्त्रपुरोवातो द्विपाश्वरथसंवृतः ॥ गदाविद्युन्महारौद्रः संग्रामजलदो महान् ॥ ९ ॥ भारद्वाजानिलोद्भूतः शरधा-
 रासहस्रवान् ॥ अभ्यवर्षन्महासैन्यः पांडुसेनां निमुह्यत ॥ १० ॥ समुद्रमिव घर्मातिविशन् घोरो महानिलः ॥ व्यक्षोभयदनीकानि पांडवानां द्विजोत्तमः ॥ ११ ॥
 तेपि सर्वप्रयत्नेन द्रोणमेव समाद्रवन् ॥ विभित्सन्तो महासेतुं वार्योधाः प्रबला इव ॥ १२ ॥ वारयामास तान् द्रोणो जलौघमचलो यथा ॥ पांडवान्समरे कुद्धान्यं चा-
 लांश्च सकेकयान् ॥ १३ ॥ अथापरे च राजानः परिवृत्य समंततः ॥ महाबलारणेशूराः पंचालानन्ववारयन् ॥ १४ ॥

प्रविष्टयोरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हिमात्ययेशिशिरे सेनाग्रे प्रधाने सेने ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्लावयामासविद्रावितवान् ॥ १८ ॥ अपाकर्षतव्यावर्त्तितवान् १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ संघट्टयतिसंमेलयति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
ततोरणेनरव्याघ्रःपार्षतःपांडवैःसह ॥ संजघानासकृद्रोणंविभित्सुररिवाहिनीं ॥ १५ ॥ यथैवशरवर्षाणिद्रोणोवर्षतिपार्षते ॥ तथैवशरवर्षाणिधृष्टद्युम्नोप्य
वर्षत ॥ १६ ॥ सनिखिंशपुरोवातःशक्तिप्रासर्षिसंवृतः ॥ ज्याविद्युच्चापसंहादोधृष्टद्युम्नबलाहकः ॥ १७ ॥ शरधाराश्मवर्षाणिव्यस्तजत्सर्वतोदिशं ॥ निघ्नन्रथ
वराश्वौघान्प्लावयामासवाहिनीं ॥ १८ ॥ यंयमाच्छच्छरैर्द्रोणःपांडवानांरथव्रजं ॥ ततस्ततःशरैर्द्रोणमपाकर्षतपार्षतः ॥ १९ ॥ तथातुयतमानस्यद्रोणस्ययुधि
भारत ॥ धृष्टद्युम्नंसमासाद्यत्रिधासैन्यमभिघत ॥ २० ॥ भोजमेकेभ्यवर्त्ततजलसंघंतथापरे ॥ पांडवैर्हन्यमानाश्चद्रोणमेवापरेययुः ॥ २१ ॥ संघट्टयतिसैन्यानि
द्रोणस्तुरथिनांवरः ॥ व्यधमच्चापितान्यस्यधृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ २२ ॥ धार्तराष्ट्रास्तथाभूतावध्यंतेपांडुसृजयैः ॥ अगोपाःपशवोरण्येबहुभिःश्वापदैरिव ॥ २३ ॥
कालःस्मग्रसतोयोधान्धृष्टद्युम्नेनमोहितान् ॥ संग्रामेतुमुलेतस्मिन्नितिसंमेनिरेजनाः ॥ २४ ॥ कुनृपस्ययथाराष्ट्रंदुर्भिक्षव्याधितस्करैः ॥ द्राव्यतेतद्वदापन्ना
पांडवैस्तववाहिनी ॥ २५ ॥ अर्करश्मिविमिश्रेषुशस्त्रेषुकवचेषुच ॥ चक्षूंषिप्रत्यहन्यंतसैन्येनरजसातया ॥ २६ ॥ त्रिधाभूतेषुसैन्येषुवध्यमानेषुपांडवैः ॥ अम
र्षितस्ततोद्रोणःपंचालान् व्यधमच्छरैः ॥ २७ ॥ मृद्गतस्तान्यनीकानिनिघ्नतश्चापिसायकैः ॥ बभूवरूपद्रोणस्यकालाग्रेरिवदीप्यतः ॥ २८ ॥ रथंनागंहयंचापि
पत्तिनश्चविशांपते ॥ एकैकेनेषुणासंख्येनिर्विभेदमहारथः ॥ २९ ॥ पांडवानांतुसैन्येषुनास्तिकश्चेत्सभारत ॥ दधारयोरणेबाणान्द्रोणचापच्युतान्प्रभो ॥ ३० ॥
तत्पच्यमानमर्केणद्रोणसायकतापितं ॥ बभ्रामपार्षतंसैन्यंतत्रतत्रैवभारत ॥ ३१ ॥ तथैवपार्षतेनापिकाल्यमानंवलंतव ॥ अभवत्सर्वतोदीपंशुष्कंवनमिवा
ग्निना ॥ ३२ ॥ बाध्यमानेषुसैन्येषुद्रोणपार्षतसायकैः ॥ त्यक्त्वाप्राणान्परंशक्त्यायुध्यंतेसर्वतोमुखाः ॥ ३३ ॥ तावकानांपरेषांचयुध्यतांभरतर्षभ ॥ नासीत्क
श्चिन्महाराजयोत्याक्षीत्संयुगंभयात् ॥ ३४ ॥ भीमसेनंतुकौंतेयंसोदर्याःपर्यवारयन् ॥ विविंशतिश्चित्रसेनोविकर्णश्चमहारथः ॥ ३५ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ
क्षेमधूर्तिश्चवीर्यवान् ॥ त्रयाणांतवपुत्राणांत्रयएवानुयायिनः ॥ ३६ ॥ बाल्हीकराजस्तेजस्वीकुलपुत्रोमहारथः ॥ सहसेनःसहामात्योद्रौपदेयानंवारयन् ॥
॥ ३७ ॥ शैब्योगोवासनोराजायोधैर्दशशतावरैः ॥ काश्यस्याभिभुवःपुत्रंपराक्रांतमवारयन् ॥ ३८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ काश्यस्यकाशिराजस्य ॥ ३८ ॥

॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥ आवंत्योन्यः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अजातशत्रुं कौतियं ज्वलंतमिव पावकं ॥ मद्राणामीश्वरः शल्यो राजाराजानमावृणोत् ॥ ३९ ॥ दुःशासनस्त्ववस्थाप्य स्वमनीकममर्षणः ॥ सात्यकिं प्रययौ क्रुद्धः
शूरो रथवरं युधि ॥ ४० ॥ स्वकेनाहमनीकेन सन्नद्धः कवचावृतः ॥ चतुःशतैर्महेष्वासैश्चेकितानमवारयं ॥ ४१ ॥ शकुनिस्तु सहानीकोमाद्रीपुत्रमवारयत् ॥ गां
धारकैः सप्तशतैश्चापशक्त्यसिपाणिभिः ॥ ४२ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ विराटं मत्स्यमाच्छ्रतां ॥ प्राणांस्त्यक्त्वा महेष्वासौ मित्रार्थं भ्युद्यता युधौ ॥ ४३ ॥ शिखंडिनं
याज्ञसेनिं रुंधानमपराजितं ॥ बाल्हिकः प्रतिसंयत्तः पराक्रांतमवारयत् ॥ ४४ ॥ धृष्टद्युम्नं तु पांचाल्यंकूरैः सार्धं प्रभद्रकैः ॥ आवंत्यः सहसौ वीरैः क्रुद्धरूपमवारयत्
॥ ४५ ॥ घटोत्कचं तथा शूरं राक्षसंकूरकर्मिणं ॥ अलायुधो द्रवत्तूर्णं क्रुद्धमायांतमाहवे ॥ ४६ ॥ अलंबुपंराक्षसेंद्रं कुंतिभोजो महारथः ॥ सैन्येन महता युक्तः क्रुद्धरूपम
वारयत् ॥ ४७ ॥ सैंधवः पृष्ठतस्त्वासीत् सर्वसैन्यस्य भारत ॥ रक्षितः परमेष्वासैः रूपप्रभृतिभीरयैः ॥ ४८ ॥ तस्यास्तांचक्ररक्षौ द्वौ सैंधवस्य बृहत्तमौ ॥ द्रौणिर्दक्षि
णतो राजन्सूतपुत्रश्च वामतः ॥ ४९ ॥ पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्सौमदत्तिपुरोगमाः ॥ रूपश्च वृषसेनश्च शलः शल्यश्च दुर्जयः ॥ ५० ॥ नीतिमंतो महेष्वासाः सर्वे युद्ध
विशारदाः ॥ सैंधवस्य विधायैवं रक्षां युयुधिरेततः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलयुद्धे पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥
॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच ॥ राजन्संग्राममाश्चर्यं शृणु कीर्तयतो मम ॥ कुरूणां पांडवानां च यथा युद्धमवर्तत ॥ १ ॥ भारद्वाजं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे
स्थितं ॥ अयोधयनू रणे पार्था द्रोणानीकं विभित्सवः ॥ २ ॥ रक्षमाणः स्वकं व्यूहं द्रोणोऽपि सहसैनिकैः ॥ अयोधयद्रणे पार्था न्यार्थयानो महद्यशः ॥ ३ ॥ विंदानुविंदा
वावंत्यौ विराटं दशभिः शरैः ॥ आजघ्नतुः सुसंकुद्धौ तव पुत्रहितैषिणौ ॥ ४ ॥ विराटश्च महाराजतावुभौ समरे स्थितौ ॥ पराक्रांतौ पराक्रम्य योधयामास सानु
गौ ॥ ५ ॥ तेषां युद्धं समभवद्दारुणं शोणितोदकं ॥ सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथावने ॥ ६ ॥ बाल्हीकरभसंयुद्धे याज्ञसेनिर्महाबलः ॥ आजघ्ने विशिखै
स्तीक्ष्णैर्घोरैर्मर्मास्थिभेदिभिः ॥ ७ ॥ बाल्हीको याज्ञसेनिं तु हेमपुंखैः शिलाशितैः ॥ आजघान भृशं क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः ॥ ८ ॥ तद्युद्धमभवद्द्वोरंशरशक्तिस
माकुलं ॥ भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्धनं ॥ ९ ॥ ताभ्यां तत्र शरैर्मुक्तैरंतरिक्षं दिशस्तथा ॥ अभवत्संवृतं सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ १० ॥

राजनिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ द्रुताशनः प्रावर्ततेत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

शैव्योगोवासनोयुद्धेकाक्षपुत्रंमहारथं ॥ ससैन्योयोधयामासगजःप्रतिगजंयथा ॥ ११ ॥ बाल्हीकराजःसंकुद्धोद्रौपदेयान्महारथान् ॥ मनःपंचेंद्रियाणीव
शुश्रुभेयोधयनरणे ॥ १२ ॥ अयोधयंस्तेसुभृशंतंशरौघैःसमंततः ॥ इंद्रियार्थायथादेहंशश्वहेहवतांवर ॥ १३ ॥ वाष्ण्यंसात्यकिंयुद्धेपुत्रोदुःशासनस्तव ॥
आजग्रेसायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ १४ ॥ सोतिविद्धोबलवतामहेष्वासेनघन्विना ॥ ईषन्मूर्च्छाजगामाशुसात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ १५ ॥ समाश्वस्त
स्तुवाष्ण्यंयस्तवपुत्रंमहारथं ॥ विव्याधदशभिस्तूर्णसायकैःकंकपत्रिभिः ॥ १६ ॥ तावन्योन्यंदृढंविद्धावन्योन्यशरपीडितौ ॥ रेजतुःसमरेराजन्पुष्पिताविवकिं
शुकौ ॥ १७ ॥ अलंबुषस्तुसंकुद्धःकुंतिभोजशरार्दितः ॥ अशोभतभृशंलक्ष्म्यापुष्पाढ्यइवाकिंशुकः ॥ १८ ॥ कुंतिभोजंततोरक्षोविध्वाबहुभिरायसैः ॥ अन
दद्रैरवंनादंवाहिन्याःप्रमुखेतव ॥ १९ ॥ ततस्तौसमरेशूरौयोधयंतौपरस्परं ॥ ददृशुःसर्वसैन्यानिशक्रजंभौयथापुरा ॥ २० ॥ शकुनिरभसंयुद्धेरुतवैरंच
भारत ॥ माद्रीपुत्रौचसंरब्धौशरैश्चार्दयतांभृशं ॥ २१ ॥ तुमुलःसमहान्राजन्प्रावर्ततजनक्षयः ॥ त्वयासंजनितोत्यर्थकर्णेनचविवर्धितः ॥ २२ ॥ रक्षितस्तवपुत्रै
श्वक्रोधमूलोद्रुताशनः ॥ यइमांष्टथिवीराजनदग्धुंसर्वासमुद्यतः ॥ २३ ॥ शकुनिःपांडुपुत्राभ्यांरुतःसविमुखःशरैः ॥ नस्मजानातिकर्तव्यंयुद्धेकिंचित्पराक्र
मं ॥ २४ ॥ विमुखंचैनमालोक्यमाद्रीपुत्रौमहारथौ ॥ ववर्षतुःपुनर्बाणैर्यथामेघौमहागिरिं ॥ २५ ॥ सवध्यमानोबहुभिःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ संप्रायाज्जवनैरश्वै
र्द्रोणानीकायसौवलः ॥ २६ ॥ घटोत्कचस्तथाशूरंराक्षसंतमलायुधं ॥ अभ्ययाद्रभसंयुद्धेवेगमास्थायमध्यमं ॥ २७ ॥ तयोर्युद्धंमहाराजचित्ररूपमिवाभवत् ॥
यादृशंहिपुरावृत्तरामरावणयोर्मध्ये ॥ २८ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामद्राजानमाहवे ॥ विध्वापंचाशताबाणैःपुनर्विव्याधसप्तभिः ॥ २९ ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतयो
रत्यद्भुतंमृप ॥ यथापूर्वमहद्युद्धंशंवरामरराजयोः ॥ ३० ॥ विविंशतिश्चित्रसेनोविकर्णश्चतवात्मजः ॥ अयोधयन्भीमसेनंमहत्यासेनयावृताः ॥ ३१ ॥ इति
श्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिद्वंद्वयुद्धेपणवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच तथातस्मिन्प्रवृत्तेतुसंग्रामेलो
महर्षणे ॥ कौरवेयांस्त्रिधाभूतान्याडवाःसमुपाद्रवन् ॥ १ ॥ जलसंधंमहाबाहुंभीमसेनोभ्यवर्तत ॥ युधिष्ठिरःसहानीकःरुतवर्माणमाहवे ॥ २ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकासंषणवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

तथेति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कुंजराश्वनरानितिकाकाक्षिवदुभयत्रयथाविभक्तिसंबध्यते ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 किरंस्तुशरवर्षाणिरोचमानइवांशुमान् ॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजद्रोणमभ्यद्रवद्रणे ॥ ३ ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंत्वरतांसर्वधन्विनां ॥ कुरुणांपांडवानांचसंकुद्धानांपर
 स्परं ॥ ४ ॥ संक्षयेतुतथाभूतेवर्त्तमानेमहाभये ॥ दंडीभूतेषुसैन्येषुयुध्यमानेष्वभीतवत् ॥ ५ ॥ द्रोणःपांचालपुत्रेणबलीबलवतासह ॥ यदक्षिपत्पृषत्कौघांस्तद
 द्रुतमिवाभवत् ॥ ६ ॥ पुंडरीकवनानीवविध्वस्तानिसमंततः ॥ चक्रातेद्रोणपांचाल्यौनृणांशीर्षाण्यनेकशः ॥ ७ ॥ विनिकीर्णानिवीराणामनीकेषुसमंततः ॥
 वस्त्राभरणशस्त्राणिध्वजवर्मायुधानिच ॥ ८ ॥ तपनीयतनुत्राणाःसंसिक्कारुधिरेणच ॥ संसक्ताइवदृश्यन्तेमेघसंघाःसविद्युतः ॥ ९ ॥ कुंजराश्वनरानन्येपातयं
 तिस्मपत्रिभिः ॥ तालमात्राणिचापानिविकर्षतोमहारथाः ॥ १० ॥ असिचर्माणिचापानिशिरांसिकवचानिच ॥ विप्रकीर्यंतशूराणांसंप्रहारेमहात्मनां ॥
 ११ ॥ उत्थितान्यगणेषानिकबंधानिसमंततः ॥ अदृश्यंतमहाराजतस्मिन्परमसंकुले ॥ १२ ॥ गृध्राःकंकावकाःस्येनावायसाजंबुकास्तथा ॥ बहुशःपिशिता
 स्तथा ॥ नराश्वगजसंघानांशिरांसिचततस्ततः ॥ १३ ॥ भक्षयंतश्चमांसानिपिबंतश्चापिशोणितं ॥ विलुपंतश्चकेशांश्चमज्जाश्वबहुधानृप ॥ १४ ॥ आकर्षंतःशरीराणिशरीरावयवां
 स्तथा ॥ नराश्वगजसंघानांशिरांसिचततस्ततः ॥ १५ ॥ कृतास्त्रारणदीक्षाभिर्दीक्षितारणशालिनः ॥ रणेजयंप्रार्थयानाभृशंयुयुधिरेतदा ॥ १६ ॥ असिमा
 गान्विदुर्विधान्विचेरुःसैनिकारणे ॥ ऋषिभिःशक्तिभिःप्रासैःशूलतोमरपट्टिशैः ॥ १७ ॥ गदाभिःपरिघैश्चान्यैरायुधैश्चभुजैरपि ॥ अन्योन्यंजघ्निरेकुद्वायुद्धरं
 गगतानराः ॥ १८ ॥ रथिनोरथिभिःसार्धमश्वारोहाश्चसादिभिः ॥ मातंगावरमातंगैःपदाताश्वपदातिभिः ॥ १९ ॥ क्षीवाइवान्येचोन्मत्तारंगेष्विवचवा
 रणाः ॥ उच्चुकुशुरथान्योन्यंजघ्नुरन्योन्यमेवच ॥ २० ॥ वर्तमानेतथायुद्धेनिर्मयादिविशांपते ॥ धृष्टद्युम्नोहयानश्चैर्द्रोणस्यव्यत्यमिश्रयत् ॥ २१ ॥ तेहयाःसा
 ध्वशोभंतमिश्रितावातरंहसः ॥ पारावतसवर्णाश्चरक्तशोणाश्चसंयुगे ॥ २२ ॥ पारावतसवर्णास्तेरक्तशोणविमिश्रिताः ॥ हयाःशुशुभिरेराजन्मेघाइवसविद्यु
 तः ॥ २३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुसंप्रेक्ष्यद्रोणमभ्याशमागतं ॥ असिचर्मदिदेवीरोधनुरुत्सृज्यभारत ॥ २४ ॥ चिकीर्षुर्दुष्करंकर्मपार्षतःपरवीरहा ॥ ईषयासमतिक्र
 म्यद्रोणस्यरथमाविशत् ॥ २५ ॥ अतिष्ठद्युगमध्येसयुगसन्नहनेषुच ॥ जघानार्धेषुचाश्वानांतत्सैन्यान्यभ्यपूजयन् ॥ २६ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ युगसन्नहनेषुयुगबंधेषु ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अवाक्षिपन्अपनीतवन्तः ॥ ३६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥

खड्गेनचरतस्तस्यशोणाश्वानधितिष्ठतः ॥ नददर्शातिरंद्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७ ॥ यथाश्वेनस्यपतनं वनेष्वामिषगृद्धिनः ॥ तथैवासीदभीसारस्तस्यद्रोणं
जिघांसतः ॥ २८ ॥ ततःशरशतेनास्यशतचंद्रंसमाक्षिपत् ॥ द्रोणोद्भुपदपुत्रस्यखड्गंचदशभिःशरैः ॥ २९ ॥ हयांश्चैवचतुःषष्ट्याशराणांजघ्निवान्वली ॥ ध्वजंछ
त्रंचभल्लाभ्यांतथातौपार्णिसारथी ॥ ३० ॥ अथास्मैत्वरितोबाणमपरंजीवितांतकं ॥ आकर्णपूर्णचिक्षेपवज्रं वज्रधरोयथा ॥ ३१ ॥ तंचतुर्दशभिस्तीक्ष्णैर्बा
णैश्चिच्छेदसात्यकिः ॥ अस्तमाचार्यमुख्येनधृष्टद्युम्नमोचयत् ॥ ३२ ॥ सिंहेनेवमृगंग्रस्तंनरसिंहेनमारिष ॥ द्रोणेनमोचयामासपांचाल्यंशिनिपुंगवः ॥
॥ ३३ ॥ सात्यकिंप्रेक्ष्यगोसारंपांचाल्यंचमहाहवे ॥ शराणांत्वरितोद्रोणःषड्विंशत्यासमार्पयत् ॥ ३४ ॥ ततोद्रोणंशिनेःपौत्रोग्रसंतमपिस्त्रंजयान् ॥ प्रत्यविध्य
च्छित्तैर्बाणैःषड्विंशत्यास्तनांतरे ॥ ३५ ॥ ततःसर्वैरथास्तूर्णपांचाल्याजयगृद्धिनः ॥ सात्वताभिस्तुद्रोणेधृष्टद्युम्नमवाक्षिपन् ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रो
णपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिद्रोणधृष्टद्युम्नयुद्धेसप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच बाणेतस्मिन्निरुक्तेतुधृष्टद्युम्नेचमो
क्षिते ॥ तेनदृष्टिप्रवीरेणयुयुधानेनसंजय ॥ १ ॥ अमर्षितोमहेष्वासःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ नरव्याघ्रःशिनेःपौत्रेद्रोणःकिमकरोद्युधि ॥ २ ॥ संजयउवाच
संप्रद्रुतःक्रोधविषोव्यादितास्यशरासनः ॥ तीक्ष्णधारेषुदशनःसितनाराचदंष्ट्रवान् ॥ ३ ॥ संरंभामर्षताम्राक्षोमहोरगइवश्वसन् ॥ नरवीरःप्रमुदितःशोणैरश्वै
र्महाजवैः ॥ ४ ॥ उत्पतद्भिरिवाकाशेक्रामद्भिरिवपर्वतं ॥ रुक्मपुंखान्शरानस्यन्युयुधानमुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ शरपातमहावर्षैरथघोषबलाहकं ॥ कार्मुकाकर्षवि
क्षेपंनाराचबहुविद्युतं ॥ ६ ॥ शक्तिखट्वाशनिधरंक्रोधवेगसमुत्थितं ॥ द्रोणमेघमनावार्यहयमारुतचोदितं ॥ ७ ॥ दृष्ट्वैवाभिपतंतंतंशूरःपरपुंरंजयः ॥ उवाच
सूतंशैनेयःप्रहसन्पुद्गदुर्मदः ॥ ८ ॥ एनंवैब्राह्मणंशूरंस्वकर्मण्यनवस्थितं ॥ आश्रयंधार्तराष्ट्रस्यराज्ञोदुःखभयापहं ॥ ९ ॥ शीघ्रंप्रजवितैरश्वैःप्रत्युद्याहिप्रहृष्ट
वत् ॥ आचार्यराजपुत्राणांसततंशूरमानिनं ॥ १० ॥ ततोरजतसंकाशामाधवस्यहयोत्तमाः ॥ द्रोणस्याभिमुखाःशीघ्रमगच्छन्वातरंहसः ॥ ११ ॥ ततस्तौद्रो
णशैनेयौयुयुधातेपरंतपौ ॥ शरैरनेकसाहस्रैस्ताडयंतौपरस्परं ॥ १२ ॥ इषुजालावृतंव्योमचक्रतुःपुरुषर्षभौ ॥ पूरयामासतुर्वीरावुभौदशदिशःशरैः ॥ १३ ॥

बाणेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कार्मुकाकर्षइवविक्षेपआसारप्रसाधनंयस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अंतरमवच्छेदः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ रथवाहिन्योरथसेनाः ॥ २८ ॥ वैजयंतीविलक्षणाभिःपताकाभिः
मेघाविवातपापायेधाराभिरितरेतरं ॥ नस्मसूर्यस्तदाभातिनववौचसमीरणः ॥ १४ ॥ इषुजालावृतं घोरमंधकारंसमंततः ॥ अनाधृष्यमिवान्येषां शूराणामभवत्त
दा ॥ १५ ॥ अंधकारीकृतलोकेद्रोणशैनेषयोः शरैः ॥ तयोः शीघ्रास्त्रविदुषोर्द्रोणसात्वतयोस्तदा ॥ १६ ॥ नांतरं शरवृष्टीनां ददृशे नरसिंहयोः ॥ इषूणां सन्निपातेन
शब्दो धाराभिघातजः ॥ १७ ॥ शुश्रुवेशक्रमुक्तानामशनीनामिवस्वनः ॥ नाराचैर्व्यतिविद्धानां शराणां रूपमावभौ ॥ १८ ॥ आशीविषविदृष्टानां सर्पाणामिव
भारत ॥ तयोर्ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवेयुद्धशौडयोः ॥ १९ ॥ अजस्रं शैलशृंगणां वज्रेणाहन्यतामिव ॥ उभयोस्तौ रथौ राजस्ते च आश्वास्तौ च सारथी ॥ २० ॥ रुक्मपुं
स्वैः शरैश्छिन्नाश्चित्ररूपावभुस्तदा ॥ निर्मलानामजिह्वानां नाराचानां विशांपते ॥ २१ ॥ निर्मुक्ताशीविषाभानां संपातो भूत्सुदारुणः ॥ उभयोः पतिते छत्रे तथैव प
तितौ ध्वजौ ॥ २२ ॥ उभौरुधिरसिक्तांगावुभौ च विजयैषिणौ ॥ सवद्विः शोणितंगात्रैः प्रस्रुताविववारणौ ॥ २३ ॥ अन्योन्यमभ्यविध्येतां जीवितांतकरैः शरैः ॥
गर्जितोत्क्रुष्टसन्नादाः शंखदुंदुभिनिःस्वनाः ॥ २४ ॥ उपारमन्महाराजव्याजहारनकश्चन ॥ तूष्णीं भूतान्यनीकानियोधायुद्धादुपारमन् ॥ २५ ॥ ददर्श द्वैरयं ता
भ्यां जातकौतूहलोजनः ॥ रथिनो हस्ति यंतारो हयारोहाः पदातयः ॥ २६ ॥ अवैक्षंता चलैर्नेत्रैः परिवार्य नरर्षभौ ॥ हस्यनीकान्यतिष्ठंततथानीकानि वाजिनां ॥
॥ २७ ॥ तथैव रथवाहिन्यः प्रतिव्यूह्य व्यवस्थिताः ॥ मुक्ताविद्रुमचित्रैश्च मणिकांचनभूषितैः ॥ २८ ॥ ध्वजैराभरणैश्चित्रैः कवचैश्च हिरण्मयैः ॥ वैजयंतीपता
काभिः परिस्तोमांगकंबलैः ॥ २९ ॥ विमलैर्निशितैः शस्त्रैर्हयानां च प्रकीर्णकैः ॥ जातरूपमयीभिश्च राजतीभिश्च मूर्द्धसु ॥ ३० ॥ गजानां कुंभमालाभिर्दंतवैष्टै
श्च भारत ॥ सबलाकाः सखद्योताः सैरावतशतहृदाः ॥ ३१ ॥ अदृश्यं तोष्णपर्याये मेघानामिव वागुराः ॥ अपश्यन्नस्मदीयाश्च ते च यौधिष्ठिराः स्थिताः ॥ ३२ ॥
तद्युद्धं युयुधानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥ विमानाग्रगता देवा ब्रह्मसोमपुरोगमाः ॥ ३३ ॥ सिद्धचारणसंघाश्च विद्याधरमहोरगाः ॥ गतप्रत्यागताक्षेपैश्चित्रैरस्त्र
विघातिभिः ॥ ३४ ॥ विविधैर्विस्मयजग्मुस्तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ हस्तलाघवमस्त्रेषु दर्शयंतौ महाबलौ ॥ ३५ ॥

परिस्तोमैर्वर्णकंबलैः अंगकंबलैः सूक्ष्मकंबलैः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ऐरावतमिद्रधनुः ऐरावतो भ्रमातंगै इत्युपक्रम्य नपुंसकं महेंद्रस्य ऋजुदीर्घशरासने इति मेदिनी ॥ ३१ ॥ उष्णस्य पर्याये अपगमे वागुराः जालानि
समूहा इति यावन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रत्यागतं निवर्त्तनं आक्षेपः प्रहरणं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आलक्षयामासुर्लक्षितवन्तः ॥ ४४ ॥ विदुर्नेत्यनुषज्यते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ योगेनयुक्त्या ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अन्योन्यमभिविध्येतांशैस्तौद्रोणसात्यकी ॥ ततोद्रोणस्यदाशार्हःशरांश्चिच्छेदसंयुगे ॥ ३६ ॥ पत्रिभिःसुदृढैराशुधनुश्चैवमहाद्युतेः ॥ निमेषांतरमात्रेणभारद्वाजोऽपरंधनुः ॥ ३७ ॥ सज्यंचकारतदपिचिच्छेदास्यचसात्यकिः ॥ ततस्त्वरन्पुनर्द्रोणोधनुर्हस्तोव्यतिष्ठत ॥ ३८ ॥ सज्यंसज्यंधनुश्चास्यचिच्छेदनिशितैःशरैः ॥ एवमेकशतंछिन्नंधनुषांदृढधन्विना ॥ ३९ ॥ नचांतरंतयोर्दृष्टंसंधानेच्छेदनेपिच ॥ ततोस्यसंयुगेद्रोणोदृष्ट्वाकर्मातिमानुषं ॥ ४० ॥ युयुधानस्यराजेंद्रमनसैतदचिंतयत् ॥ एतदस्त्रबलंरामेकार्तवीर्येधनंजये ॥ ४१ ॥ भीष्मेचपुरुषव्याघ्रेयदिदंसात्वतांवरे ॥ तंचास्यमनसाद्रोणःपूजयामासविक्रमं ॥ ४२ ॥ लाघवंवासवस्येवसंप्रेक्ष्यद्विजसत्तमः ॥ तुतोपास्त्रविदांश्रेष्ठस्तथादेवाःसवासवाः ॥ ४३ ॥ नतामालक्षयामासुर्लघुतांशीघ्रचारिणः ॥ देवाश्चयुयुधानस्यगंधर्वाश्चविशांपते ॥ ४४ ॥ सिद्धचारणसंघाश्चविदुर्द्रोणस्यकर्मतत् ॥ ततोऽन्यद्दुरादायद्रोणःक्षत्रियमर्दनः ॥ ४५ ॥ अस्त्रैरस्त्रविदांश्रेष्ठोयोधयामासभारत ॥ तस्यास्त्राण्यस्त्रमायाभिःप्रतिहत्यससात्यकिः ॥ ४६ ॥ जघाननिशितैर्वाणैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ तस्यातिमानुषंकर्मदृष्ट्वान्यैरसमंरणे ॥ ४७ ॥ युक्तंयोगेनयोगज्ञास्तावकाःसमपूजयन् ॥ यदस्त्रमस्यतिद्रोणस्तदेवास्यतिसात्यकिः ॥ ४८ ॥ तमाचार्योथसंभ्रांतोऽयोधयच्छत्रुतापनः ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजधनुर्वेदस्यपारगः ॥ ४९ ॥ वंधाययुयुधानस्यदिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥ तदाग्नेयंमहाघोरंरिपुघ्नमुपलक्ष्यसः ॥ ५० ॥ दिव्यमस्त्रमहेष्वासौवारुणंसमुदैरयत् ॥ हाहाकारोमहानासीदृष्ट्वादिव्यास्त्रधारिणौ ॥ ५१ ॥ नविचेरुस्तदाकाशेभूतान्काशगान्यपि ॥ अस्त्रेतेवारुणाग्नेयेताभ्यांवाणसमाहिते ॥ ५२ ॥ नयावदभ्यपद्येतांव्यावर्तदथभास्करः ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमसेनश्चपांडवः ॥ ५३ ॥ नकुलःसहदेवश्चपर्यरक्षंतसात्यकिं ॥ धृष्टद्युम्नमुखैःसार्धंविराटश्चसकेकयः ॥ ५४ ॥ मत्स्याःशाल्वेयसेनाश्चद्रोणमाजग्मुरंजसा ॥ दुःशासनंपुरस्कृत्यराजपुत्राःसहस्रशः ॥ ५५ ॥ द्रोणमभ्युपपद्यंतसपत्नैःपरिवारितं ॥ ततोयुद्धमभूद्राजंस्तेपांतवचधन्विनां ॥ ५६ ॥ रजसासंरुतेलोकेशरजालसमावृते ॥ सर्वमाविघ्नमभवन्नप्राज्ञायतकिंचन ॥ सैन्येनरजसाध्वस्तेनिर्मर्यादमवर्तत ॥ ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिद्रोणसात्यकियुद्धेअष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

नयावदभ्यपद्येतां यावदेवनपराभूते व्यावर्तन्मध्यान्हृतःपरावृत्तोभूत् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

विवर्तमानेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्नायुनद्धाःसूक्ष्मचर्मपथिताः ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्रोशंक्रोशमुद्दिश्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 संजयउवाच विवर्तमानेत्वादित्वेतत्रास्तशिखरंप्रति ॥ रजसाकीर्यमाणेचमंदीभूतेदिवाकरे ॥ १ ॥ तिष्ठतांयुद्धमानानांपुनरावर्त्ततामपि ॥ भज्यतांज
 यतांचैवजगामतदहःशनैः ॥ २ ॥ तथातेषुविपक्तेषुसैन्येषुजयगृह्णिषु ॥ अर्जुनोवासुदेवश्चसंधवायैवजग्मतुः ॥ ३ ॥ रथमार्गप्रमाणंतुकोंतेयोनिशितैःशरैः ॥ च
 कारतत्रपंथानंययौयेनजनार्दनः ॥ ४ ॥ यत्रयत्ररथोयातिपांडवस्यमहात्मनः ॥ तत्रतत्रैवदीर्यतेसेनास्तवविशांपते ॥ ५ ॥ रथशिखांतुदाशार्होदर्शयामास
 वीर्यवान् ॥ उत्तमाधममध्यानिमंडलानिविदर्शयन् ॥ ६ ॥ तेतुनामांकिताःपीताःकालज्वलनसन्निभाः ॥ स्नायुनद्धाःसुपर्वाणःपृथवोदीर्घगामिनः ॥ ७ ॥ वै
 णवाश्रवायसाश्रोग्राग्रसंतोविविधानरीनांरुधिरंपतगैःसार्धंप्राणिनांपपुराहवे ॥ ८ ॥ रथस्थितोग्रतःक्रोशंयानस्यत्यर्जुनःशरान् ॥ रथेक्रोशमतिक्रान्तेतस्यतेघ्रंति
 शात्रवान् ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यमारुतरंहोभिर्वाजिभिःसाधुवाहिभिः ॥ तदागच्छद्दृषीकेशःकृत्स्नंविस्मापयन्जगत् ॥ १० ॥ नतथागच्छतिरथस्तपनस्यविशांपते ॥ नेंद्रस्यन
 तुरुद्रस्यनापिवैश्रवणस्यच ॥ ११ ॥ नान्यस्यसमरेराजन्गतपूर्वस्तथारथः ॥ यथाययावर्जुनस्यमनोभिप्रायशीघ्रगः ॥ १२ ॥ प्रविश्यतुरणेरान्केशवःपरवीर
 हा ॥ सेनामध्येहंयांस्तूर्णचोदयामासभारत ॥ १३ ॥ ततस्तस्यरथौघस्यमध्यंप्राप्यहयोत्तमाः ॥ रुद्धेणरथमूढुस्तंक्षुत्पिपासासमन्विताः ॥ १४ ॥ क्षताश्वबहु
 भिःशस्त्रैर्युद्धशौडैरनेकशः ॥ मंडलानिविचित्राणिविचेरुस्तेमुदुर्मुद्गुः ॥ १५ ॥ हतानांवाजिनागानांरथानांचनरैःसह ॥ उपरिष्ठादतिक्रान्ताःशैलाभानांसहस्र
 शः ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नंतरेवीरावावंत्यौभ्रातरौनृप ॥ सहसेनौसमाच्छेतांपांडवच्छांतवाहनं ॥ १७ ॥ तावर्जुनंचतुःषष्ट्यासप्तत्याचजनार्दनं ॥ शराणांचशतैर
 श्वानविध्येतामुदान्वितौ ॥ १८ ॥ तावर्जुनोमहाराजनवभिर्नतपर्वभिः ॥ आजघानरंणेक्रुद्धोमर्मज्ञोमर्मभेदिभिः ॥ १९ ॥ ततस्तौतुशरौघेणबीभत्सुंसहकेश
 वं ॥ आच्छादयेतांसंरभ्यौसिंहनादंचक्रतुः ॥ २० ॥ तयोस्तुधनुषीचित्रेभल्लाभ्यांश्वेतवाहनः ॥ चिच्छेदसमरेतूर्णध्वजौचकनकोज्ज्वलौ ॥ २१ ॥ अथान्ये
 धनुषीराजन्गृह्यसमरेतदा ॥ पांडवंभृशसंकुद्धावर्दयामासतुःशरैः ॥ २२ ॥ तयोस्तुभृशसंकुद्धःशराभ्यांपांडुनंदनः ॥ धनुषीचिच्छिदेतूर्णभूयएवधनंज
 यः ॥ २३ ॥ तथान्यैर्विशिखैस्तूर्णरुक्मपुंखैःशिलाशितैः ॥ जघानाश्वान्स्थायसूतौपाष्णींचसपदानुगौ ॥ २४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सूतौसारथी पाष्णीं पृष्ठरक्षौ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अद्रिचयोगिरिशृंगं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
ज्येष्ठस्यचशिरःकायात्सुरप्रेणन्यरुतत ॥ सपपातहतःपृथ्व्यांवातरुणइवद्रुमः ॥ २५ ॥ विंदंतुनिहतंदृष्ट्वात्यनुविंदःप्रतापवान् ॥ हताश्वंरथमुत्सृज्यगदां
गृह्यमहाबलः ॥ २६ ॥ अभ्यवर्त्ततसंग्रामेभ्रातुर्वधमनुस्मरन् ॥ गदयारथिनांश्रेष्ठोन्त्यन्निवमहारथः ॥ २७ ॥ अनुविंदस्तुगदयाललाटेमधुसूदनं ॥
सृष्ट्वानाकंपयत्कुद्धोमैनाकमिवपर्वतं ॥ २८ ॥ तस्यार्जुनःशरैःषड्विंशतिपादौभुजौशिरः ॥ निचकर्तससंछिन्नःपपाताद्रिचयोयथा ॥ २९ ॥ ततस्तौनिहतौ
दृष्ट्वातयोराजन्यदानुगाः ॥ अभ्यद्रवंतसंकुद्धाःकिरंतःशतशःशरान् ॥ ३० ॥ तानर्जुनःशरैस्तूर्णनिहत्यभरतर्षभ ॥ व्यरोचतयथावह्निर्दावंदश्वाहिमात्यये ॥
॥ ३१ ॥ तयोःसेनामतिक्रम्यरुच्छ्रादिवधनंजयः ॥ विबभौजलदंहित्वादिवाकरइवोदितः ॥ ३२ ॥ तंदृष्ट्वाकुरवस्त्रस्ताःप्रहृष्टाश्चाभवन्पुनः ॥ अभ्यवर्त्ततपार्थ
चसमंताद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ श्रांतंचैनंसमालक्ष्यज्ञात्वादूरेचसंधवं ॥ सिंहनादेनमहतासर्वतःपर्यवारयन् ॥ ३४ ॥ तांस्तुदृष्ट्वासुसंख्यानुत्समयन्पुरुषर्षभः ॥ शनैरि
वदाशार्हमर्जुनोवाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ शरार्दिताश्वग्लानाश्चहयादूरेचसंधवः ॥ किमिहानंतरंकार्यज्यायिष्ठंतवरोचते ॥ ३६ ॥ ब्रूहिक्वणयथातत्त्वंत्वंहिप्राज्ञतमः
सदा ॥ भवन्नेत्रारणेशत्रून्विजेष्यंतीहपांडवाः ॥ ३७ ॥ ममत्वनंतरंरुत्यंयद्वैतत्त्वंनिबोधमे ॥ हयान्विमुच्यहिंसुखंविशल्यान्कुरुमाधव ॥ ३८ ॥ एवमुक्तस्तुपार्थनके
शवःप्रत्युवाचतं ॥ ममाप्येतन्मतंपार्थयदिदंतेप्रभाषितं ॥ ३९ ॥ अर्जुनउवाच अहमावारयिष्यामिसर्वसैन्यानिकेशव ॥ त्वमप्यत्रयथान्यायंकुरुकार्यमनं
तरं ॥ ४० ॥ संजयउवाच सोवतीर्यरथोपस्थादसंभ्रांतोधनंजयः ॥ गांडीवंधनुरादायतस्यौगिरिरिवाचलः ॥ ४१ ॥ तमभ्यधावन्क्रोशंतःक्षत्रियाज
यकांक्षिणः ॥ इदंछिद्रमितिज्ञात्वाधरणीस्थंधनंजयं ॥ ४२ ॥ तमेकंरथवंशेनमहतापर्यवारयन् ॥ विकर्षतश्चपापानिविस्तृजंतश्चसायकान् ॥ ४३ ॥ शस्त्राणि
चविचित्राणिकुद्धास्तत्रव्यदर्शयन् ॥ छादयंतःशरैःपार्थमेघाइवदिवाकरं ॥ ४४ ॥ अभ्यद्रवंतवेगेनक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभं ॥ नरसिंहंरथोदाराःसिंहंमत्ताइवद्विपाः
॥ ४५ ॥ तत्रपार्थस्यभुजयोर्महद्वलमदृश्यत ॥ यत्कुद्धोवहुलाःसेनाःसर्वतःसमवारयन् ॥ ४६ ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यद्विषतांसर्वतोविभुः ॥ इषुभिर्वहुभिस्तूर्णसर्वानि
वसमावृणोत् ॥ ४७ ॥ तत्रांतरिक्षेबभूवणानांप्रगाढानांविशांपते ॥ संघर्षेणमहाचिष्मान्पावकःसमजायत ॥ ४८ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ प्रगाढानांव्यवगाढानां ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ शराएवोर्मयोवेगायस्य ऊर्मिःस्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशेवेगभंगयोरिति मेदिनी ॥ ५१ ॥ रथाएवोर्मयोभंगायत्र ॥ ५२ ॥ वेलाभूतोर्म्यादा रूपः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
 तत्रतत्रमहेष्वासैःश्वसद्भिःशोणितोक्षितैः ॥ हयैर्नागैश्चसंभिन्नैर्नदद्भिश्चारिकर्षणैः ॥ ४९ ॥ संख्यैश्चारिभिर्वीरैःप्रार्थयद्भिर्जयंमृधे ॥ एकस्थैर्वहुभिःक्रुद्धैरूप्ये
 वसमजायत ॥ ५० ॥ शरोर्मिणध्वजावर्त्तनागनक्रंदुरत्ययं ॥ पदातिमत्स्यकलिलंशंखदुंदुभिनिःस्वनं ॥ ५१ ॥ असंख्येयमपारंचरथोर्मिणमतीवच ॥ उष्णी
 षकमठंछत्रपताकाफेनमालिनं ॥ ५२ ॥ रथसागरमक्षोभ्यंमातंगंगांशिलाचितं ॥ वेलाभूतस्तदापार्थःपत्रिभिःसमवारयत् ॥ ५३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच अ
 र्जुनेधरणीं प्राप्तेहयहस्तेचकेशवे ॥ एतदंतरमासाद्यकथंपार्थोनघातितः ॥ ५४ ॥ संजय उवाच सद्यःपार्थिवपार्थेननिरुद्धाःसर्वपार्थिवाः ॥ रथस्याधरणी
 स्थेनवाक्यमच्छांदसंयथा ॥ ५५ ॥ सपार्थःपार्थिवान्सर्वान्भूमिस्थोपिरथस्थितान् ॥ एकोनिवारयामासलोभःसर्वगुणानिव ॥ ५६ ॥ ततो जनार्दनःसंख्ये
 प्रियंपुरुषसत्तमं ॥ असंभ्रांतोमहाबाहुरर्जुनंवाक्यमब्रवीत् ॥ ५७ ॥ उदपानमिहाश्वानां नालमस्तिरणेर्जुन ॥ परीप्संतेजलंचमेपेयंनत्ववगाहनं ॥ ५८ ॥ इदम
 स्तीत्यसंभ्रांतोब्रुवन्नखेणमेदिनीं ॥ अभिहृत्यार्जुनश्चक्रेवाजिपानंसरःशुभं ॥ ५९ ॥ हंसकारंडवाकीर्णचक्रवाकोपशोभितं ॥ सुविस्तीर्णंप्रसन्नांभःप्रफुल्लवर
 पंकजं ॥ ६० ॥ कूर्ममत्स्यगणाकीर्णमगाधमृपिसेवितं ॥ आगच्छन्नारदमुनिर्दर्शनार्थंरुतंक्षणात् ॥ ६१ ॥ शरवंशंशरस्थूणंशराच्छादनमद्भुतं ॥ शरवेश्मा
 करोत्पार्थस्त्वष्टेवाद्भुतकर्मरुत् ॥ ६२ ॥ ततःप्रहस्यगोविंदःसाधुसाध्नित्यथाब्रवीत् ॥ शरवेश्मनिपार्थेनरुतेतस्मिन्महात्मना ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रो
 णपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिविंदानुविंदवधेअर्जुनसरोनिर्माणेचएकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच सलिलेजनिते
 तस्मिन्कोतेयेनमहात्मना ॥ निस्तारितेद्विषत्सैन्येरुतेचशरवेश्मनि ॥ १ ॥ वासुदेवोरथात्तूर्णमवतीर्यमहाद्युतिः ॥ मोचयामासतुरगान्विनुन्नान्कंकपत्रिभिः ॥
 २ ॥ अदृष्टपूर्वतदृष्ट्वासाधुवादोमहानभूत् ॥ सिद्धचारणसंघानांसैनिकानांचसर्वशः ॥ ३ ॥ पदातिनंतुकोतेयंयुध्यमानंमहारथाः ॥ नाशक्रुवन्वारयितुंतदद्भु
 तमिवाभवत् ॥ ४ ॥ आपतत्सुरथौघेषुप्रभूतगजवाजिषु ॥ नासंभ्रमत्तदापार्थस्तदस्यपुरुषानति ॥ ५ ॥

अलंपर्याप्तं ॥ ५८ ॥ अभिहृत्यखात्वा वाजिपानंअश्वपानीयं ॥ ५९ ॥ हंसकारंडवाकीर्णमित्यादियोग्यतयावर्णनं ॥ ६० ॥ ६१ ॥ वंशःशालाधारकाष्ठंस्थूणामध्यस्तंभः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥
 इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ सलिलेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरुषानतिपुरुषेभ्योतिशयः असंभ्रमन्उपसर्मात्पूर्वमार्षोऽद् ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विदधतुर्दर्शितवन्तौ ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपावर्त्तयत्परिलोडितवान् ॥ १३ ॥ श्रममनःकायस्वेदं ग्लानिबलापचयं वमथुंफेनोद्वमं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

व्यसृजन्तशरौघांस्तेपांडवंप्रतिपार्थिवाः ॥ नचाव्यथतधर्मात्मावासविःपरवीरहा ॥ ६ ॥ सतानिशरजालानिगदाःप्रासांश्रवीर्यवान् ॥ आगतानघसत्पार्थः
सरितःसागरोयथा ॥ ७ ॥ अस्त्रवेगेनमहतापार्थोबाहुबलेनच ॥ सर्वेषांपार्थिवेंद्राणामघसत्तानूशरोत्तमान् ॥ ८ ॥ तत्तुपार्थस्यविक्रांतंवासुदेवस्यचोभयोः ॥
अपूजयन्महाराजकौरवामहदद्भुतं ॥ ९ ॥ किमद्भुततमंलोकेभविताप्यथवात्यभूत् ॥ यदश्वान्यार्थगोविंदौमोचयामासतूरणे ॥ १० ॥ भयंविपुलमस्मासुता
वधत्तानरोत्तमौ ॥ तेजोविदधतुश्चोग्रंविस्वयैरणमूर्धनि ॥ ११ ॥ अयस्मयन्लृषीकेशःस्त्रीमध्यइवभारत ॥ अर्जुनेनकृतेसंस्थेशरगर्भगृहेतदा ॥ १२ ॥ उपा
वर्त्तयदव्यग्रस्तानश्वान्पुष्करेक्षणः ॥ मिषतांसर्वसैन्यानांत्वदीयानांविशांपते ॥ १३ ॥ तेषांश्रमंचग्लानिचवमथुंवेपथुंव्रणान् ॥ सर्वव्यपानुदल्लुणःकुशलो
त्यश्वकर्मणि ॥ १४ ॥ शल्यानुद्धृत्यपाणिभ्यांपरिमृज्यचतान्हयान् ॥ उपावर्त्तयथान्यायंपाययामासवारिसः ॥ १५ ॥ सतौल्लब्धोदकान्स्नातान्जग्धान्ना
न्विगतक्लमान् ॥ योजयामाससंहृष्टःपुनरेवरथोत्तमे ॥ १६ ॥ सतरथवरंशौरिःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ समास्थायमहातेजाःसार्जुनःप्रययौद्भुतं ॥ १७ ॥ रथंरथव
रस्याजौयुक्तंलब्धोदकैर्हयैः ॥ दृष्ट्वाकुरुवलश्रेष्ठाःपुनर्विमनसोभवन् ॥ १८ ॥ विनिःश्वसंतस्तेराजन्भग्नदंष्ट्राइवोरगाः ॥ धिगहोधिगतःपार्थःरुष्णश्चेत्यब्रुवन्
पृथक् ॥ १९ ॥ तत्सैन्यंसर्वतोदृष्ट्वाल्लोमहर्षणमद्भुतं ॥ त्वरध्वमितिचाक्रंदन्नैतदस्तीतिचाब्रुवन् ॥ २० ॥ सर्वक्षत्रस्यमिषतोरथेनैकेनदंशितौ ॥ बालक्रीडनकेने
वकदर्थीकृत्यनोबलं ॥ २१ ॥ क्रोशतांयतमानानामसंसक्तौपरंतपौ ॥ दर्शयित्वात्मनोवीर्यंप्रयातौसर्वराजसु ॥ २२ ॥ तौप्रयातौपुनर्दृष्ट्वातदान्येसैनिकाब्रु
वन् ॥ त्वरध्वंकुरवःसर्वेवधेरुष्णकिरीटिनोः ॥ २३ ॥ रथयुक्तोहिदाशार्होमिषतांसर्वधन्विनां ॥ जयद्रथाययात्येषकदर्थीकृत्यनोरणे ॥ २४ ॥ तत्रकेचिन्मिथो
राजन्संभ्राणंतभूमिपाः ॥ अदृष्टपूर्वसंग्रामेतदृष्ट्वामहदद्भुतं ॥ २५ ॥ सर्वसैन्यानिराजाचधृतराष्ट्रोऽत्ययंगतः ॥ दुर्योधनापराधेनक्षत्रंरुत्स्नाचमेदिनी ॥ २६ ॥
विलयंसमनुप्राप्तातच्चराजानबुध्यते ॥ इत्येवंक्षत्रियास्तत्रब्रुवंत्यन्येचभारत ॥ २७ ॥ सिंधुराजस्ययत्कृत्यंगतस्ययमसादनं ॥ तत्करोतुवथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रोऽनु
पायवित् ॥ २८ ॥ ततःशीघ्रतरंप्रायात्पांडवःसैधवंप्रति ॥ विवर्त्तमानेतिग्मांशौहृष्टैःपीतोदकैर्हयैः ॥ २९ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रावहन् अत्यक्रामन् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ धिष्ठितं किंचिद्वस्थितं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तं प्रयातं महाबाहुं सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ नाशक्रुवन्वारयितुं योधाः क्रुद्धमिवांतकं ॥ ३० ॥ विद्राव्य तु ततः सैन्यं पांडवः शत्रुतापनः ॥ यथान्तरगगणान्सिंहः सैधवार्यं
व्यलोडयत् ॥ ३१ ॥ गाहमानस्त्वनीकानि तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ बलाकाभंतु दाशार्हः पांचजन्यं व्यनादयत् ॥ ३२ ॥ कौंतेयेनाग्रतः सृष्टान्यपतन्पृष्ठतः शराः ॥
तूर्णात्तूर्णतरंत्यश्वाः प्रावहन्वातरंहसः ॥ ३३ ॥ ततो नृपतयः क्रुद्धाः परिवव्रुर्धनं जयं ॥ क्षत्रिया बहवश्चान्ये जयद्रथवधैषिणं ॥ ३४ ॥ सैन्येषु विप्रयातेषु धिष्ठितं पु
रुपर्षभं ॥ दुर्योधनो न्वयात्पार्थ त्वरमाणो महाहवे ॥ ३५ ॥ वातोद्धूतपताकं तरं जलदनिःस्वनं ॥ घोरं कपिध्वजं दृष्ट्वा विषण्णारथिनो भवन् ॥ ३६ ॥ दिवाकरेथ
रजसा सर्वतः संवृते भृशं ॥ शरार्ताश्चरणे योधाः शोकैः रुण्णौ न वीक्षितुं ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सैन्यविस्मयेशततमो
ऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच ॥ संसंत इव मज्जानस्तावकानां भयान्नृप ॥ तौ दृष्ट्वा समतिक्रान्तौ वासुदेव धनंजयौ ॥ १ ॥ सर्वे
तु प्रतिसंरब्धा ह्रीमंतः सत्वचोदिताः ॥ स्थिरीभूता महात्मानः प्रत्यगच्छन् धनंजयं ॥ २ ॥ ये गताः पांडव युद्धे रोषामर्षसमन्विताः ॥ तेषां पिननिवर्त्तते सिधवः साग
रादिव ॥ ३ ॥ असंतस्तु न्यवर्त्तते वेदेभ्य इव नास्तिकाः ॥ नरकं भजमानास्ते प्रत्यपद्यंत किल्बिषं ॥ ४ ॥ तावतीत्यरथानीकं विमुक्तौ पुरुषर्षभौ ॥ ददृशाते यथारा
होरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥ ५ ॥ मत्स्याविव महाजालं विदार्य विगतक्लमौ ॥ तथा रुष्णा बहृश्येतां सेनाजालं विदार्यत ॥ ६ ॥ विमुक्तौ शस्त्रसंवाधाद्द्रोणानीका
त्सु दुर्भितात् ॥ अदृश्येतां महात्मानौ कालसूर्याविवोदितौ ॥ ७ ॥ अस्त्रसंवाधनिर्मुक्तौ विमुक्तौ शस्त्रसंकटात् ॥ अदृश्येतां महात्मानौ शत्रुसंवाधकारिणौ ॥ ८ ॥ वि
मुक्तौ ज्वलनस्पर्शान्मकरास्या इक्ष्वाविव ॥ अक्षोभयेतां सेनांतौ समुद्रं मकराविव ॥ ९ ॥ तावकास्तव पुत्राश्च द्रोणानीकस्थयोस्तयोः ॥ नैतौ तरिष्यतो द्रोणमि
ति चक्रुस्तदामतिं ॥ १० ॥ तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ द्रोणानीकं महाद्युती ॥ नाशशंसुर्महाराजसिंधुराजस्य जीवितं ॥ ११ ॥ आशाबलवती राजन्सिंधुराजस्य जीवि
ते ॥ द्रोणहार्दिक्ययोः रुण्णौ न मोक्ष्येते इति प्रभो ॥ १२ ॥ तामाशां विफलीकृत्य संतीर्णौ तौ परंतपौ ॥ द्रोणानीकं महाराज भोजानीकं च दुस्तरं ॥ १३ ॥ अथ दृष्ट्वा
व्यतिक्रान्तौ ज्वलिताविव पावकौ ॥ निराशाः सिंधुराजस्य जीवितं न शशंसिरे ॥ १४ ॥

संसंत इति ॥ १ ॥ २ ॥ अमर्षश्चिरानुबद्धः कोपः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रभाकरौ चंद्रादित्यौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ मरुधन्वानंमरुस्थलं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ द्रोणएवमाहोयस्मिन्जहद्वहदस्तस्मात् द्रोणानीकादित्यर्थः ॥ २६ ॥ द्रोणास्त्राण्येव
मिथश्चसमभाषेतामभीतौभयवर्धनौ ॥ जयद्रथवधेवाचस्तास्ताःकृष्णधनंजयौ ॥ १५ ॥ असौमध्येकृतःषड्विधार्त्तराष्ट्रैर्महारथैः ॥ चक्षुर्विषयसंप्राप्तो न मे मो
क्ष्यति सैंधवः ॥ १६ ॥ यद्यस्यसमरेगोमाशक्रोदेवगणैःसह ॥ तथाप्येनंनिहंस्यावइतिकृष्णावभाषतां ॥ १७ ॥ इतिकृष्णौमहाबाहूमिथःकथयतांतदा ॥ सिंधु
राजमवेक्षंतौत्वत्पुत्रावदुचुकुशुः ॥ १८ ॥ अतीत्यमरुधन्वानं प्रयांतौदृषितौगजौ ॥ पीत्वावारिसमाश्वस्तौतथैवास्तामरिंदमौ ॥ १९ ॥ व्याघ्रसिंहगजाकीर्णा
नतिक्रम्यत्रपर्वतान् ॥ वणिजाविवदस्येतांहीनमृत्युजरातिगौ ॥ २० ॥ तथाहिमुखवर्णोयमनयोरितिमेनिरे ॥ तावकावीक्ष्यमुक्तौतौविक्रोशंतिस्मसर्वशः ॥
॥ २१ ॥ द्रोणादाशीविषाकाराज्ज्वलितादिवपावकात् ॥ अन्येभ्यःपार्थिवेभ्यश्चभास्वंताविवभास्करौ ॥ २२ ॥ विमुक्तौसागरप्रख्याद्रोणानीकादरिंदमौ ॥ अ
दृश्येतामुदायुक्तौसमुत्तीर्यार्णवंयथा ॥ २३ ॥ अस्त्रौघान्महतोमुक्तौद्रोणहार्दिक्यरक्षितात् ॥ रोचमानावदृश्येतामिंद्राभ्योःसदृशौरणे ॥ २४ ॥ उद्विन्नरुधिरौ
कृष्णौभारद्वाजस्यसायकैः ॥ शितैश्चितौव्यरोचेतांकर्णिकारैरिवाचलौ ॥ २५ ॥ द्रोणग्राहहृदान्मुक्तौशक्त्याशीविषसंकटात् ॥ अयःशरोग्रमकराक्षत्रियप्रव
रांभसः ॥ २६ ॥ ज्याघोषतलनिर्हादाद्रदानिस्त्रिंशविद्युतः ॥ द्रोणास्त्रमेघान्निर्मुक्तौसूर्येदूतिमिरादिव ॥ २७ ॥ बाहुभ्यामिवसंतीर्णौसिंधुषष्ठाःसमुद्रगाः ॥ त
पांतेसरितःपूर्णमहाग्राहसमाकुलाः ॥ २८ ॥ इतिकृष्णौमहेष्वासौप्रशस्तौलोकविश्रुतौ ॥ सर्वभूतान्यमन्यंतद्रोणास्त्रबलवारणात् ॥ २९ ॥ जयद्रथंसमीपस्थ
मवेक्षंतौजिघांसया ॥ रुहंनिपानेलिप्संतौव्याघ्राविवव्यतिष्ठतां ॥ ३० ॥ यथाहिमुखवर्णोयमनयोरितिमेनिरे ॥ तवयोधामहाराजहतमेवजयद्रथं ॥ ३१ ॥
लोहिताक्षौमहाबाहूसंयुक्तौकृष्णपांडवौ ॥ सिंधुराजमभिप्रेक्ष्यदृष्टौव्यनदतांमुहुः ॥ ३२ ॥ शौरेरभीषुहस्तस्यपार्थस्यचधनुष्मतः ॥ तयोरासीत्प्रभाराजन्सूर्य
पावकयोरिव ॥ ३३ ॥ हर्षएवतयोरासीद्रोणानीकप्रमुक्तयोः ॥ समीपेसैंधवंदृष्ट्वास्येनयोरामिषंयथा ॥ ३४ ॥ तौतुसैंधवमालोक्यवर्त्तमानमिवांतिके ॥ सह
सापेततुःक्रुद्धौक्षिप्रंस्थेनाविवामिषं ॥ ३५ ॥ तौदृष्ट्वातुव्यतिक्रांतौहृषीकेशधनंजयौ ॥ सिंधुराजस्यरक्षार्थंपराक्रांतःसुतस्तव ॥ ३६ ॥

मेघः ॥ २७ ॥ सिंधुःषष्ठोयासां ताश्चशतद्रुविपासेरावतीचंद्रभागावितस्ताः ॥ एताहिनितांतदुस्तराः समुद्रगाइतिसरितांविशेषणंमहानदीत्वद्योतनार्थं ॥ २८ ॥ प्रशस्तौप्रकृतौ द्रोणास्त्रबलवारणविषयावति
शयनात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ अपतःप्रमुखे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

द्रोणेनावद्धकवचोराजादुर्योधनस्ततः ॥ यथावेकरथेनाजौहयसंस्कारवित्प्रभो ॥ ३७ ॥ कृष्णपार्थैर्महेष्वासौव्यतिक्रम्याथतेसुतः ॥ अग्रतःपुंडरीकाक्षंप्रती
यायनराधिप ॥ ३८ ॥ ततःसर्वेषुसैन्येषुनादित्राणिप्रवृष्टवत् ॥ प्रावाद्यंतव्यतिक्रान्तेतवपुत्रेधनंजयं ॥ ३९ ॥ सिंहनादरवाश्वासनृशंखशब्दविमिश्रिताः ॥ दृष्ट्वा
दुर्योधनंतत्रकृष्णयोःप्रमुखेस्थितं ॥ ४० ॥ येचतेसिंधुराजस्यगोमारःपावकोपमाः ॥ तेप्रावृष्यंतसमरेदृष्ट्वापुत्रंतवप्रभो ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वादुर्योधनंकृष्णोव्यतिक्रान्
तंसहानुगं ॥ अब्रवीदर्जुनंराजन्प्राप्तकालमिदंवचः ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिदुर्योधनाममेकाधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १०१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वासुदेवउवाच दुर्योधनमतिक्रान्तमेतंपश्यधनंजय ॥ अत्यद्भुतमिमंमन्येनास्त्यस्यसदृशोरथः ॥ १ ॥ दूरपातीमहेष्वा
सःकृतास्त्रोयुद्धदुर्मदः ॥ दृढास्त्रश्चित्रयोधीचधार्तराष्ट्रोमहाबलः ॥ २ ॥ अत्यंतसुखसंवृद्धोमानितश्चमहारथः ॥ कृतीचसततंपार्थनित्यंद्वेष्टिचवांधवान् ॥ ३ ॥
तेनयुद्धमहंमन्येप्राप्तकालंतवानघ ॥ अत्रवोद्यूतमायत्तंविजयायेतरायवा ॥ ४ ॥ अत्रक्रोधविषंपार्थविमुंचचिरसंभृतं ॥ एषमूलमनर्थानांपांडवानांमहारथः
॥ ५ ॥ सोयंप्राप्तस्तवाक्षेपंपश्यसाफल्यमात्मनः ॥ कथंहिराजाराज्यार्थीत्वयागच्छेतसंयुगं ॥ ६ ॥ दिष्ट्यात्विदानींसंप्राप्तएषतेवाणगोचरं ॥ यथायंजीवितंज
त्यात्तथाकुरुधनंजय ॥ ७ ॥ ऐश्वर्यमदसंमूढो नैषदुःखमुपेयिवान् ॥ नचतेसंयुगेवीर्यंजानातिपुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ त्वांहिलोकास्त्रयःपार्थससुरासुरमानुषाः ॥ नो
त्सहंतेरणेजेतुंकिमुतैकःसुयोधनः ॥ ९ ॥ सदिष्ट्यासमनुप्राप्तस्तवपार्थरथांतिकं ॥ जत्येनंत्वंमहाबाहोयथावृत्रपुरंदरः ॥ १० ॥ एषत्यनर्थेसततंपराक्रान्तस्तवान
घ ॥ निरुत्याधर्मराजंचद्यूतेवंचितवानयं ॥ ११ ॥ बहूनिमुनृशंसानिरुतान्येतेनमानद ॥ युष्मासुपापमतिनाअपापेष्वेवनित्यदा ॥ १२ ॥ तमनार्यंसदाक्रुद्धं
पुरुषंकामरूपिणं ॥ आर्यायुद्धेमतिंरुत्वाजहिपार्थाविचारयन् ॥ १३ ॥ निरुत्याराज्यहरणंवनवासंचपांडव ॥ परिक्लेशंचकृष्णायाहदिरुत्वापराक्रमं ॥ १४ ॥
दिष्ट्यैषतवबाणानांगोचरेपरिवर्त्तते ॥ प्रतिघातायकार्यस्यदिष्ट्याचयततेग्रतः ॥ १५ ॥ दिष्ट्याजानातिसंग्रामेयोद्धव्यंहित्वयासह ॥ दिष्ट्याचसफलाःपार्थसर्वे
कामात्यकामिताः ॥ १६ ॥ तस्माज्जहिरणेपार्थधार्तराष्ट्रंकुलाधमं ॥ यथेद्रेणहतःपूर्वजंभोदेवासुरेष्टधे ॥ १७ ॥

दुर्योधनमिति नास्तीत्यर्जुनोत्तेजनं ॥ १॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आक्षेपंशरगोचरं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कार्यस्यजयद्रथवधरूपस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ कृत्यरूपं अत्यंत करणीयं ॥ १९ ॥ २० ॥ पदं प्रति पदं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स्वामिसत्कारो

अस्मिन् हते त्वया सैन्यमनाथं भिद्यतामिदं ॥ वैरस्यास्यास्त्ववभृथो मूलं छिदिदुरात्मनां ॥ १८ ॥ संजय उवाच तंतथेत्यब्रवीत्पार्थः कृत्यरूपमिदं मम ॥ सर्वमन्यदनादृत्य गच्छयत्र सुयोधनः ॥ १९ ॥ येनैतद्दीर्घकालं नो भुक्ते राज्यमकंठकं ॥ अप्यस्य युधिविक्रम्यच्छिद्यां मूर्धानमाहवे ॥ २० ॥ अपितस्य त्वनर्हा याः परिक्लेशस्य माधव ॥ कृष्णायाः शक्रुयां गंतुं पदं केशप्रधर्षणे ॥ २१ ॥ इत्येवं वादिनौ कृष्णौ हृष्टौ श्वेतान्द्वयोत्तमान् ॥ प्रेषयामास तुः संस्ये प्रेप्संतौ तनराधिपं ॥ २२ ॥ तयोः समीपं संप्राप्य पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ न च कारभयं प्राप्ते भये महति मारिष ॥ २३ ॥ तदस्य क्षत्रियास्तत्र सर्वे एवाभ्यपूजयन् ॥ यदर्जुनदृष्टी केशौ प्रत्युघातौ न्यवारयत् ॥ २४ ॥ ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशांपते ॥ महानादो त्वभूत्तत्र दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥ २५ ॥ तस्मिन् जनसमुन्नादे प्रवृत्ते भैरवे सति ॥ कदर्थी कृत्यते पुत्रः प्रत्यभिन्नमवारयत् ॥ २६ ॥ आवारितस्तु कौंतेयस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ संरभमगमद्भूयः स च तस्मिन् परंतपः ॥ २७ ॥ तौ दृष्ट्वा प्रतिसंरभ्यौ दुर्योधनधनं जयौ ॥ अभ्यवैक्षंत राजानो भीमरूपाः समंततः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा तु पार्थं संरभ्यं वासुदेवं च मारिष ॥ प्रहसन्नेव पुत्रस्ते योद्धुकामः समाकूयत् ॥ २९ ॥ ततः प्रहृष्टो दाशार्हः पांडवश्च धनं जयः ॥ व्यक्रोशेतां महानादं धनुश्चांबुजोत्तमौ ॥ ३० ॥ तौ दृष्ट्वा रूपौ संप्रेक्ष्य कौरवेयास्तु सर्वशः ॥ निराशाः समपद्यंत पुत्रस्य तव जीविते ॥ ३१ ॥ शोकमापुः परे चैव कुरवः सर्वे एव ते ॥ अमन्यंत च पुत्रं ते वैश्वानरमुखे द्रुतं ॥ ३२ ॥ तथा तु दृष्ट्वा योधास्ते प्रहृष्टौ कृष्णपांडवौ ॥ हतो राजा हतो राजेत्यूचिरे च भयार्दिताः ॥ ३३ ॥ जनस्य सन्निनादं तु श्रुत्वा दुर्योधनो ब्रवीत् ॥ व्येतुवो भीरुहं कृष्णौ प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा सैनिकान्सर्वान् जयापेक्षीनराधिपः ॥ पार्थमाभाप्य संरंभादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ पार्थ यच्छि क्षितं ते खं दिव्यं पार्थिवमेव च ॥ तद्दर्शय मयि क्षिप्रं यदि जातो सिपांडुना ॥ ३६ ॥ यद्वलंत ववीर्यं च केशवस्य तथैव च ॥ तत्कुरुष्व मयि क्षिप्रं पश्यामस्तव पौरुषं ॥ ३७ ॥ अस्मत्परोक्षं कर्माणि कृतानि प्रवदंति ते ॥ स्वामिसत्कारयुक्तानि यानि तानीह दर्शय ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनवचने द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ ३९ ॥ संजय उवाच एवमुक्त्वा र्जुनं राजा त्रिभिर्मर्मातिगैः शरैः ॥ अभ्यविध्यन्महावेगैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १ ॥ वासुदेवं च दशभिः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ प्रतोदं चास्य भलेन छित्वा भूमावपातयत् ॥ २ ॥

वीरप्रधानो यमिति यदन्यैः सत्करणेन युक्तानि योग्यतांगतानि ॥ ३८ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ३९ ॥ एवमिति एवमीदृशप्रभावं ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ युक्तां अन्यप्रयुक्ता ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ससंग्रहं सोपदेशं देवदेवैः कृतं ॥ २० ॥ २१ ॥
 तंचतुर्दशभिः पार्थश्चित्रपुंखैः शिलाशितैः ॥ अविध्यत्तूर्णमव्यग्रस्ते चाभ्रस्यंतवर्मणि ॥ ३ ॥ तेषां नैष्कल्यमालोक्य पुनर्नवचपंचच ॥ प्राहिणोन्निशितान्बाणां
 स्ते चाभ्रस्यंतवर्मणः ॥ ४ ॥ अष्टाविंशं स्तुतान्बाणानस्तान्विप्रेक्ष्य निष्फलान् ॥ अब्रवीत्परवीरघ्नः कृष्णोर्जुनमिदं वचः ॥ ५ ॥ अदृष्टपूर्वं पश्यामि शिलानामिव स
 र्पणं ॥ त्वया संप्रेषिताः पार्थ नार्थं कुर्वन्ति पत्रिणः ॥ ६ ॥ कच्चिद्ग्रांठीवजः प्राणस्तथैव भ्रतरर्षभ ॥ मुष्टिश्च ते यथा पूर्वभुजयोश्च बलंतव ॥ ७ ॥ न वा कच्चिदयंकालः
 प्राप्तः स्यादद्य पश्चिमः ॥ तव चैवास्य शत्रोश्च तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ८ ॥ विस्मयो मे महान् पार्थ तव दृष्ट्वा शरानिमान् ॥ व्यर्थान्निपतितान्संख्येदुर्योधन रथं प्रति
 ॥ ९ ॥ वज्राशनिसमाघोराः परकायावभेदिनः ॥ शराः कुर्वन्ति ते नार्थं पार्थ काद्यविडम्बना ॥ १० ॥ अर्जुन उवाच द्रोणे नैषामतिः कृष्ण धार्तराष्ट्रे निवेशिता ॥
 अभिघाहि ममास्त्राणामेपाकवचधारणा ॥ ११ ॥ अस्मिन्नंतर्हितं कृष्ण त्रैलोक्यमपि वर्मणि ॥ एको द्रोणो हि वेदैतदहंतस्माच्च सत्तमान् ॥ १२ ॥ न शक्यमेतत्क
 वचं वाणैर्भेतुं कथंचन ॥ अपि वज्रेण गोविंद स्वयं मघवता युधि ॥ १३ ॥ जानंस्त्वमपि वै कृष्ण मां विमोहय से कथं ॥ यदृत्तं त्रिपुलोके पुयश्च केशव वर्त्तते ॥ १४ ॥
 तथा भविष्यद्यच्चैव तत्सर्वं विदितं तव ॥ न त्विदं वेद वै कश्चिद्यथा त्वं मधुसूदन ॥ १५ ॥ एष दुर्योधनः कृष्ण द्रोणेन विहितामिमां ॥ तिष्ठत्यभीतवत्संख्ये विभ्रत्कवच
 धारणां ॥ १६ ॥ यत्त्वत्र विहितं कार्यं नैपतद्वेत्ति माधव ॥ स्त्रीवदेप विभर्त्य तां युक्तां कवचधारणां ॥ १७ ॥ पश्य वाक्कोशमेवीर्यधनुपश्च जनार्दन ॥ पराजयिष्ये कौ
 रव्यं कवचेनापिरक्षितं ॥ १८ ॥ इदमंगिरसे प्रादाद्देवेशो वर्मभास्वरं ॥ तस्माद्बृहस्पतिः प्रापततः प्राप पुरंदरः ॥ १९ ॥ पुनर्ददौ सुरपतिर्मत्स्यं वर्मसंग्रहं ॥ दै
 वं यद्यस्य वर्मे तद्रक्षणवास्वयं कृतं ॥ २० ॥ नैनंगोप्यति दुर्बुद्धि मघवाण हतं मया ॥ संजय उवाच एवमुक्त्वा र्जुनो बाणानभि मं व्यव्यकर्षयत् ॥ २१ ॥
 मानवास्त्रेण मानार्हस्तीक्ष्णावरणभेदिना ॥ विकृष्यमाणान् स्तेनैव धनुर्मध्यगता ऊत्तरान् ॥ २२ ॥ तानस्यास्त्रेण चिच्छेद द्रौणिः सर्वास्त्रघातिना ॥ तान्निरुत्तानि
 पूनृष्ट्वा दूरतो ब्रह्मवादिना ॥ २३ ॥ न्यवेदयत्केशवाय विस्मितः श्वेतवाहनः ॥ नैतदस्त्रं मया शक्यं द्विः प्रयोक्तुं जनार्दन ॥ २४ ॥ अस्त्रं मामेव हन्याद्विह न्याच्चापिव
 लंमम ॥ ततो दुर्योधनः कृष्णो नवभिर्नवभिः शरैः ॥ २५ ॥ अविध्य तरणे राजन् शरैराशी विषोपमैः ॥ भूय एवाभ्यवर्षच्च समरे कृष्ण पांडवौ ॥ २६ ॥ शरवर्षेण मह
 ताततो हृष्यंत तावकाः ॥ चक्रुर्वादित्रनिनदान् सिंहनादरवांस्तथा ॥ २७ ॥

॥ ३८ ॥ निर्देहान् निकृतावयवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नखमांसांतरेषुभिरावित्थ्यदितिपूर्वेणान्वयः संधिरार्षः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ क्रांशमात्रेसंधवतोर्थात् ॥ ३७ ॥
ततःक्रुद्धोरणेपार्थःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ नापश्यच्चततोस्यांगंयन्नस्याद्वर्मरक्षितं ॥ २८ ॥ ततोस्यनिशितैर्वाणैःसुमुक्तैरंतकोपमैः ॥ हयांश्चकारनिर्देहानुभौ
चपार्णिसारथी ॥ २९ ॥ धनुरस्याच्छिनत्तूर्णहस्तावापंचवीर्यवान् ॥ रथंचशकलीकर्तुंसव्यसाचीप्रचक्रमे ॥ ३० ॥ दुर्योधनंचवाणाभ्यांतीक्ष्णाभ्यांविरथीकृ
तं ॥ आविद्धद्वस्ततलयोरुभयोरर्जुनस्तदा ॥ ३१ ॥ प्रयत्नज्ञोहिकौतयोनखमांसांतरेषुभिः ॥ सवेदनाभिराविघ्नःपलायनपरायणः ॥ ३२ ॥ तंक्रुद्धामापदंप्रा
मदृष्ट्वापरमधन्विनः ॥ समापेतुःपरीप्संतोयनंजयशरादितं ॥ ३३ ॥ तंरथैर्वहुसाहस्रैःकल्पितैःकुंजरैर्हयैः ॥ पदात्योघैश्चसंरब्धैःपरिवव्रुर्धनंजयं ॥ ३४ ॥ अथ
नार्जुनगोविंदौनरथोवाव्यदृश्यत ॥ अस्त्रवर्षणमहताजनौघैश्चापिसंवृतौ ॥ ३५ ॥ ततोर्जुनोस्त्रवीर्येणनिजघ्नेतांवह्मथिनीं ॥ तत्रव्यंगीकृताःपेतुःशतशोथरथ
द्विपाः ॥ ३६ ॥ तेहताहन्यमानाश्चन्यगृह्णन्तंरथोत्तमं ॥ सरथस्तंभितस्तस्थौक्रोशमात्रेसमंततः ॥ ३७ ॥ ततोर्जुनंवृष्णिवीरस्त्वरितोवाक्यमब्रवीत् ॥ धनुर्वि
स्फारयात्यर्थमहंभ्रास्यामिचांवुजं ॥ ३८ ॥ ततोविस्फार्यबलवद्गांडीवंजघ्निवान्रिपून् ॥ महताशरवर्षणतलशब्देनचार्जुनः ॥ ३९ ॥ पांचजन्यंचवलवान्द
ध्मौतारेणकेशवः ॥ रजसाध्वस्तपक्ष्मांतःप्रस्विन्नवदनोभृशं ॥ ४० ॥ तस्यशंखस्यनादेनधनुपोनिःस्वनेनच ॥ निःसत्वाश्चससत्वाश्चक्षितौपेतुस्तदाजनाः ॥
॥ ४१ ॥ तैर्विमुक्तोरथोरेजेवाध्वीरितइवांवुदः ॥ जयद्रथस्यगोमारस्ततःक्षुब्धाःसहानुगाः ॥ ४२ ॥ तेदृष्ट्वासहसापार्थगोमारःसंधवस्यतु ॥ चक्रुर्नादान्महेष्वा
साःकंपयंतोवसुंधरां ॥ ४३ ॥ वाणशब्दरवांश्चोग्रांन्विमिश्रान्शंखनिःस्वनैः ॥ प्रादुश्चक्रुर्महात्मानःसिंहनादरवानपि ॥ ४४ ॥ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतावकानां
समुत्थितं ॥ प्रदध्मतुःशंखवरौवासुदेवधनंजयौ ॥ ४५ ॥ तेनशब्देनमहतापूरितेयंवसुंधरा ॥ सशैलासारणवद्दीपासपातालाविशांपते ॥ ४६ ॥ सशब्दोभरतश्रे
ष्ठव्याप्यंसर्वादिशोदश ॥ प्रतिसस्वानतत्रैवकुरुपांडवयोर्वले ॥ ४७ ॥ तावकारथिनस्तत्रदृष्ट्वाकृष्णधनंजयौ ॥ संभ्रमंपरमंप्राप्तास्त्वरमाणामहारथाः ॥ ४८ ॥
अथकृष्णौमहाभागौतावकावीक्ष्यदंशितौ ॥ अभ्यद्रवंतसंकुद्धास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिदुर्योधन
पराजयेन्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांन्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

तावकाइति प्रागपएवसमीक्ष्येत्यन्वयः ॥ १ ॥ वैयाघ्रैर्व्याघ्रचर्मचित्रैः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कौलूतकाःकुलूतदेशजाःपार्वतीयसमानलक्षणाः ॥ ७ ॥ आजानेयैरिति गुडगंधाःकायेयेसुश्लक्षणाःकांतितोजितको
 संजयउवाच तावकाहिसमीक्ष्यैवंवृण्यंधककुरुत्तमौ ॥ प्रागत्वरन्जिघांसंतस्तथैवविजयःपरान् ॥ १ ॥ सुवर्णचित्रैर्वैयाघ्रैःस्वनवद्भिर्महारथैः ॥ दीपयं
 तोदिशःसर्वाज्वलद्भिरिवपावकैः ॥ २ ॥ रुक्मपुंखैश्चदुष्प्रेक्ष्यैःकार्मुकैःपृथिवीपते ॥ कूजद्भिरतुलान्नादान्कोपितैस्तुरगैरिव ॥ ३ ॥ भूरिश्रवाःशलःकर्णोवृषसे
 नोजयद्रथः ॥ रुपश्चमद्रराजश्चद्रौणिश्चरथिनांवरः ॥ ४ ॥ तेपिबंतइवाकाशमश्वैरष्टौमहारथाः ॥ व्यराजयन्दशदिशोवैयाघ्रैर्हमचंद्रकैः ॥ ५ ॥ तेदंशिताः
 सुसरंब्धारथैर्मघौघनिःस्वनैः ॥ समावृण्वन्दशदिशःपार्थस्यनिशितैःशरैः ॥ ६ ॥ कौलूतकाहयाश्चित्रावहंतस्तान्महारथान् ॥ व्यशोभंततदाशीघ्रादीपयंतो
 दिशोदश ॥ ७ ॥ आजानेयैर्महावेगैर्नानादेशसमुत्थितैः ॥ पार्वतीयैर्नदीजैश्चसैंधवैश्चहयोत्तमैः ॥ ८ ॥ कुरुयोधवराराजंस्तवपुत्रंपरीप्सवः ॥ धनंजयरथंशी
 घ्नंसर्वतःसमुपाद्रवन् ॥ ९ ॥ तेप्रगृह्यमहाशंखान्दध्मुःपुरुषसत्तमाः ॥ पूरयंतोदिवंराजन्पृथिवींचससागरां ॥ १० ॥ तथैवदध्मतुःशंखौवासुदेवधनंजयौ ॥
 प्रवरौसर्वदेवानांसर्वशंखवरौभुवि ॥ ११ ॥ देवदत्तंचकौतेयःपांचजन्यंचकेशवः ॥ शब्दस्तुदेवदत्तस्यधनंजयसमीरितः ॥ १२ ॥ पृथिवींचांतरिक्षंचदिश
 श्वैवसमावृणोत् ॥ तथैवपांचजन्योपिवासुदेवसमीरितः ॥ १३ ॥ सर्वशब्दानतिक्रम्यपूरयामासरोदसीं ॥ तस्मिंस्तथावर्तमानेदारुणेनादसंकुले ॥ १४ ॥
 भीरूणांत्रासजननेशूराणांहर्षवर्धने ॥ प्रवादितासुभेरीषुझझरेष्वानकेषुच ॥ १५ ॥ मृदंगेष्वपिराजेंद्रवाद्यमानेष्वनेकशः ॥ महारथाःसमाहूतादुर्योधनहितै
 पिणः ॥ १६ ॥ अमृष्यमाणास्तंशब्दंकुद्धाःपरमधन्विनः ॥ नानादेश्यामहीपालाःस्वसैन्यपरिरक्षिणः ॥ १७ ॥ अमर्षितामहाशंखान्दध्मुर्वीरामहारथाः ॥ कृते
 प्रतिकरिष्यंतःकेशवस्यार्जुनस्यच ॥ १८ ॥ बभूवतवतस्सैन्यंशंखशब्दसमीरितं ॥ उद्दिग्धरथनागाश्चमस्वस्थमिववाविभो ॥ १९ ॥ तत्प्रविद्धमिवाकाशंशूरैः
 शंखविनादितं ॥ बभूवभृशमुद्दिग्धंनिर्घातैरिवनादितं ॥ २० ॥ सशब्दःसुमहान्राजन्दिशःसर्वाव्यनादयत् ॥ त्रासयामासतस्सैन्यंयुगांतइवसंभृतः ॥ २१ ॥ ततो
 दुर्योधनोष्टौचराजानस्तेमहारथाः ॥ जयद्रथस्यरक्षार्थंपांडवंपर्यवारयन् ॥ २२ ॥

धाः सारयुतजितेंद्रियाःक्षुत्तृढाहितंचापिनोदुःस्वं जानंत्याजानेयानिर्दिष्टावाजिनोधीरैः बाहास्तुपार्वतीयाबलान्विताःस्निग्धकेशाश्च दत्तखुरादृढपादामहाजवास्तेतिविख्याताः नदीजैर्नदीतीरजैः अश्वाः
 सकर्णिकाराःकचननदीतीरजाःसमुद्दिष्टाः पूर्वार्धेषूदपाःपश्चार्धेचानताःकिंचित् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रविद्धमाक्षिप्तं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ततोद्रौणिक्सिसप्तत्यावासुदेवमताडयत् ॥ अर्जुनंचत्रिभिर्भलैर्ध्वजमश्वंश्चपंचभिः ॥ २३ ॥ तमर्जुनःपृषत्कानांशतैःपद्भिरताडयत् ॥ अत्यर्थमिवसंकुद्धःप्रति
विद्धेजनार्दने ॥ २४ ॥ कर्णंचदशभिर्विध्वावृषसेनंत्रिभिस्तथा ॥ शल्यस्यसशरंचापमुष्टौचिच्छेदवीर्यवान् ॥ २५ ॥ गृहीत्वाधनुरन्यत्तुशल्योविव्याधपां
डवं ॥ भूरिश्रवास्त्रिभिर्बाणैर्हमपुंस्वैःशिलाशितैः ॥ २६ ॥ कर्णोद्वात्रिंशताचैववृषसेनश्चसप्तभिः ॥ जयद्रथक्सिसप्तत्यारूपश्चदशभिःशरैः ॥ २७ ॥ मद्रराजश्च
दशभिर्विव्यधुःफाल्गुनंरणे ॥ ततःशराणांषष्ट्यातुद्रौणिःपार्यमवाकिरत् ॥ २८ ॥ वासुदेवंचविंशत्यापुनःपार्थंचपंचभिः ॥ प्रहसंस्तुनरव्याघ्रःश्वेताश्वःरुष्ण
सारथिः ॥ २९ ॥ प्रत्यविध्यत्सतान्सर्वान्दर्शयन्पाणिलाघवं ॥ कर्णोद्वादशभिर्विध्वावृषसेनंत्रिभिःशरैः ॥ ३० ॥ शल्यस्यसशरंचापमुष्टिदेशेव्यकृतत ॥ सौमद
त्तित्रिभिर्विध्वाशल्यंचदशभिःशरैः ॥ ३१ ॥ शितैरग्निशिखाकारैर्द्रौणिंविद्याधचाष्टभिः ॥ गौतमंपंचविंशत्यासंधवंचशतेनह ॥ ३२ ॥ पुनर्द्रौणिंचसप्तत्या
शराणांसोभ्यताडयत् ॥ भूरिश्रवास्तुसंकुद्धःप्रतोदंचिच्छिदेहरेः ॥ ३३ ॥ अर्जुनंचत्रिसप्तत्यावाणानामाजघानह ॥ ततःशरशतैस्तीक्ष्णैस्तानरीन्श्वेतवाह
नः ॥ ३४ ॥ प्रत्यपेयद्रुतंकुद्धोमहावातोघनानिव ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसंकुलयुद्धेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ध्वजान्वहुविधाकारान्भ्राजमानानतिश्रिया ॥ पार्थानांमामकानांचतान्ममाचक्ष्वसंजय ॥ १ ॥
संजयउवाच ध्वजान्वहुविधाकारान्शृणुतेषांमहात्मनां ॥ रूपतोवर्णतश्चैवनामतश्चनिबोधमे ॥ २ ॥ तेषांतुरयमुख्यानारथेषुविविधाध्वजाः ॥ प्रत्यदृश्यंत
राजेंद्रज्वलिताइवपावकाः ॥ ३ ॥ कांचनाःकांचनापीडाःकांचनस्रगलंकृताः ॥ कांचनानीवशृंगाणिकांचनस्यमहागिरेः ॥ ४ ॥ अनेकवर्णाविविधाध्वजाः
परमशोभनाः ॥ तेध्वजाःसंवृतास्तेषांपताकाभिःसमंततः ॥ ५ ॥ नानावर्णविरागाभिःशुश्रुभुःसर्वतोवृताः ॥ पताकाश्चतस्तास्तुश्वसनेनसमीरिताः ॥ ६ ॥
नृत्यमानाव्यदृश्यंतरंगमध्येविलासिकाः ॥ इंद्रायुधसवर्णाभाःपताकाभरतर्षभ ॥ ७ ॥ दोधूयमानारथिनांशोभयंतिमहारथान् ॥ सिंहलांगूलमुग्रास्यंध्वजं
वानरलक्षणं ॥ ८ ॥ घनंजयस्यसंग्रामेप्रत्यदृश्यतभैरवं ॥ सवानरवरोराजन्यताकाभिरलंकृतः ॥ ९ ॥

ध्वजानिति ॥ १ ॥ रूपंआकारः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥१०॥ ध्वजापंध्वजमुख्यं कांचनंकांचनमयं ॥११॥१२॥ स्रग्वीस्रग्विणी ॥१३॥१४॥१५॥१६॥ व्याहरिष्यन्वदिष्यन् ॥१७॥१८॥१९॥२०॥ अलोहितार्काभोऽनुपरक्तस्फटिकवर्णः अर्कोर्किपणे
 त्रासयामासतत्सैन्यं ध्वजो गांडीवधन्वनः ॥ तथैव सिंहलांगूलद्रोणपुत्रस्य भारत ॥ १० ॥ ध्वजाग्रं समपश्यामवालसूर्यसमप्रभं ॥ कांचनं पवनोद्धूतं शक्रध्वज
 समप्रभं ॥ ११ ॥ नंदनं कौरवेन्द्राणां द्रौणेर्लक्ष्मसमुच्छ्रितं ॥ हस्तिकक्ष्यापुनर्हमीव भूवाधिरथेर्ध्वजः ॥ १२ ॥ आहवेखं महाराज ददृशे पूरयन्निव ॥ पताकाकांच
 नीस्रग्वीध्वजे कर्णस्य संयुगे ॥ १३ ॥ नृत्यतीवरथोपस्थे श्वसनेन समीरिता ॥ आचार्यस्य तु पांडूनां ब्राह्मणस्य तपस्विनः ॥ १४ ॥ गोवृषो गौतमस्यासीत्कृपस्य
 सुपरिष्कृतः ॥ स तेन भ्राजते राजन् गोवृषेण महारथः ॥ १५ ॥ त्रिपुरघ्नरथो यद्वद्रोवृषेण विराजता ॥ मयूरो वृषसेनस्य कांचनो मणिरत्नवान् ॥ १६ ॥ व्याहरिष्य
 निवातिष्ठत्सेनाग्रमुपशोभयन् ॥ तेन तस्य रथो भाति मयूरेण महात्मनः ॥ १७ ॥ यथास्कंदस्य राजेन्द्रमयूरेण विराजता ॥ मद्रराजस्य शल्यस्य ध्वजाग्रेऽग्निशिखा
 मिव ॥ १८ ॥ सौवर्णौ प्रतिपश्यामसीतामप्रतिमां शुभां ॥ सासीता भ्राजते तस्य रथमास्थाय मारिष ॥ १९ ॥ सर्वबीजविरूढे वयथासीता श्रियावृता ॥ वराहः सिं
 धुराजस्य राजतोभिर्विराजते ॥ २० ॥ ध्वजाग्रेऽलोहितार्काभो हेमजालपरिष्कृतः ॥ शुशुभे केतुना तेन राजते न जयद्रथः ॥ २१ ॥ यथा देवासुरेयुद्धे पुरापूषास्म
 शोभते ॥ सौमदत्तेः पुनर्यूपो यज्ञशीलस्य धीमतः ॥ २२ ॥ ध्वजः सूर्यइवाभाति सोमश्चात्र प्रदृश्यते ॥ सयूपः कांचनो राजन्सौमदत्तेर्विराजते ॥ २३ ॥ राजसूये
 मखश्रेष्ठे यथायूपः समुच्छ्रितः ॥ शलस्य तु महाराजराजतो द्विरदो महान् ॥ २४ ॥ केतुः कांचनचित्रांगैर्मयूरैरुपशोभितः ॥ सकेतुः शोभयामास सैन्यं ते भरतर्षभ
 ॥ २५ ॥ यथा श्वेतो महानागो देवराजचर्मूतथा ॥ नागो मणिमयो राज्ञो ध्वजः कनकसंवृतः ॥ २६ ॥ किंकिणीशतसंक्रादो भ्राजंश्चित्रोरथोत्तमे ॥ व्यभ्राजत भृ
 शं राजन्युन्नस्तव विशांपते ॥ २७ ॥ ध्वजेन महता संख्ये कुरूणामृषभस्तदा ॥ नवैते तव वाहिन्यामुच्छ्रिताः परमध्वजाः ॥ २८ ॥ व्यदीपयंस्ते पृतनां युगांतादित्यस
 निभाः ॥ दशमस्त्वर्जुनस्यासीदेक एव महाकपिः ॥ २९ ॥ अदीप्यतार्जुनो येन हिमवानिव वह्निना ॥ ततश्चित्राणि शुभ्राणि सुमहांति महारथाः ॥ ३० ॥ कार्मु
 बद्धशोयुधि ॥ ३१ ॥ नानादिग्भ्यः समाहूताः सहयाः सरथद्विपाः ॥ तेषामासीद्व्यतिक्षेपो गर्जतामितरेतरं ॥ ३२ ॥

स्फटिके इति मेदिनी ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ हिमवानिव वह्निनेति तत्र किल पराशरेण बन्धिः स्थापितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ व्यतिक्षेपः अन्योन्याभिघातः ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ १ ॥

॥ २ ॥

॥ ३ ॥

॥ ४ ॥

अर्जुनेइति ॥ १ ॥

दुर्योधनमुखानांचपांडूनामृषभस्यच ॥ तत्राद्भुतंपरंचक्रेकौतेयःकृष्णसारथिः ॥ ३४ ॥ यदेकोबहुभिःसार्धंसमागच्छदभीतवत् ॥ अशोभतमहाबाहुर्गांडी
वंविक्षिपन्धनुः ॥ ३५ ॥ जिगीषुस्तान्नरव्याघ्रोजिघांसुश्वजयद्रथं ॥ तत्रार्जुनोनरव्याघ्रःशरैर्मुक्तैःसहस्रशः ॥ ३६ ॥ अदृश्यांस्तावकान्योधान्प्रचक्रेशत्रुताप
नः ॥ ततस्तेपिनरव्याघ्राःपार्थसर्वेमहारथाः ॥ ३७ ॥ अदृश्यंसमरेचक्रुःसायकौघैःसमंततः ॥ संवृतेनरसिंहैस्तुकुरुणामृषभैर्जुने ॥ महानासीत्समुद्रूतस्तस्य
सैन्यस्यनिःस्वनः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिध्वजवर्णनेपंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥
धृतराष्ट्रउवाच अर्जुनेसैंधवंप्राप्तेभारद्वाजेनसंवृताः ॥ पंचालाःकुरुभिःसार्धंकिमकुर्वतसंजय ॥ १ ॥ संजयउवाच अपराण्हेमहाराजसंग्रामेलोमह
र्षणे ॥ पंचालानांकुरुणांचद्रोणघूतमवर्त्तत ॥ २ ॥ पंचालाहिजिघांसंतोद्रोणंसंदृष्टचेतसः ॥ अभ्यमुंचंतगर्जतःशरवर्षाणिमारिष ॥ ३ ॥ ततस्तुतुमुलस्तेषांसं
ग्रामोवर्त्तताद्भुतः ॥ पंचालानांकुरुणांचघोरोदेवासुरोपमः ॥ ४ ॥ सर्वेद्रोणरथंप्राप्यपंचालाःपांडवैःसह ॥ तदनीकंविभित्संतोमहास्त्राणिव्यदर्शयन् ॥ ५ ॥
द्रोणस्यरथपर्यंतरथिनोरथमास्थिताः ॥ कंपयंतोभ्यवर्त्ततवेगमास्थायमध्यमं ॥ ६ ॥ तमभ्ययाद्बृहत्सत्रंःकेकयानांमहारथः ॥ प्रवपन्निशितान्वाणान्महेन्द्रा
शनिसन्निभान् ॥ ७ ॥ तंतुप्रत्युद्ययौशीघ्रंक्षेमधूर्तिर्महायशाः ॥ विमुंचन्निशितान्वाणान्शतशोथसहस्रशः ॥ ८ ॥ धृष्टकेतुश्चवेदीनामृषभोतिबलोदितः ॥
त्वरितोभ्यद्रवद्रोणंमहेन्द्रइवशंवरं ॥ ९ ॥ तमापतंतंसहसाव्यादितास्यमिवांतकं ॥ वीरधन्वामहेष्वासस्त्वरमाणःसमभ्ययात् ॥ १० ॥ युधिष्ठिरंमहाराजंजिगी
पुंसमवस्थितं ॥ सहानीकंततोद्रोणोन्यवारयतवीर्यवान् ॥ ११ ॥ नकुलंकुशलंयुद्धेपराक्रांतंपराक्रमी ॥ अभ्यगच्छत्समायांतंविकर्णस्तेसुतःप्रभो ॥ १२ ॥ सहदे
वंतथायांतंदुर्मुखःशत्रुकर्षणः ॥ शरैरनेकसाहसैःसमवाकिरदाशुगैः ॥ १३ ॥ सात्यकिंतुनरव्याघ्रंव्याघ्रदत्तस्त्ववारयत् ॥ शरैःसुनिशितैस्तीक्ष्णैःकंपयन्वैमुहुर्मुहुः
॥ १४ ॥ द्रौपदेयान्नरव्याघ्रान्मुंचतःसायकोत्तमान् ॥ संरब्धान्रथिनःश्रेष्ठान्सौमदत्तिरवारयत् ॥ १५ ॥ भीमसेनंतदाक्रुद्धंभीमरूपोभयानकः ॥ प्रत्यवारय
दायांतमार्ष्यशृंगिर्महारथः ॥ १६ ॥ तयोःसमभवद्युद्धंनरराक्षसयोर्मध्ये ॥ यादृगेवपुरावृत्तरामरावणयोर्नृप ॥ १७ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कंपयंतोमुवमितिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सौमदत्तिःशलः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हतोरजेतिअमन्यंतेत्यनुषंगः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 ततोयुधिष्ठिरोद्रोणंनवत्यानतपर्वणां ॥ आजग्रेभरतश्रेष्ठःसर्वमर्मसुभारत ॥ १८ ॥ तंद्रोणःपंचविंशत्यानिजघानस्तनांतरे ॥ रोषितोभरतश्रेष्ठकौंतेयेनयश
 स्विना ॥ १९ ॥ भूयएवतुविंशत्यासायकानांसमाचिनोत् ॥ साश्वसूतध्वजंद्रोणःपश्यतांसर्वधन्विनां ॥ २० ॥ तान्शरानद्रोणमुक्तांस्तुशरवर्षेणपांडवः ॥ अ
 वारयतधर्मात्मादर्शयन्पाणिलाघवं ॥ २१ ॥ ततोद्रोणोभृशंकुद्बोधर्मराजस्यसंयुगे ॥ चिच्छेदसमरेधन्वीधनुस्तस्यमहात्मनः ॥ २२ ॥ अथैनंछिन्नधन्वानं
 त्वरमाणोमहारथः ॥ शरैरनेकसाहसैःपूरयामाससर्वतः ॥ २३ ॥ अदृश्यंवीक्ष्यराजानंभारद्वाजस्यसायकैः ॥ सर्वभूतान्यमन्यंतहतमेवयुधिष्ठिरं ॥ २४ ॥ के
 चिच्चैनममन्यंततथैवविमुखीकृतं ॥ हतोरजेतिराजेंद्रब्राह्मणेनमहात्मना ॥ २५ ॥ सकृच्छ्रं परमंप्राप्तो धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ त्यक्त्वातत्कार्मुकंछिन्नंभारद्वाजेन
 संयुगे ॥ २६ ॥ आददेन्यद्दनुर्दिव्यंभास्वरंवेगवत्तरं ॥ ततस्तान्सायकांस्तत्रद्रोणनुन्नान्सहस्रशः ॥ २७ ॥ चिच्छेदसमरेवीरस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ छित्त्वातुतान्श
 रान् राजनूक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २८ ॥ शक्तिंजग्राहसमरेगिरीणामपिदारिणीं ॥ स्वर्णदंढांमहाघोरामष्टघंटांभयावहां ॥ २९ ॥ समुत्क्षिप्यचतांहृष्टो ननादबलव
 ह्मली ॥ नादेनसर्वभूतानित्रासयन्निवभारत ॥ ३० ॥ शक्तिसमुद्यतां दृष्ट्वा धर्मराजेन संयुगे ॥ स्वस्तिद्रोणायसहसासर्वभूतान्ययाब्रुवन् ॥ ३१ ॥ साराजभुजनिर्मुक्ता
 निर्मुक्तोरगसन्निभा ॥ प्रज्वालयंती गगनं दिशः सप्रदिशस्तथा ॥ ३२ ॥ द्रोणांतिकमनुप्राप्तादीप्तास्यापन्नगीयथा ॥ तामापतंतीं सहसा दृष्ट्वा द्रोणो विशांपते
 ॥ ३३ ॥ प्रादुश्वक्रेततो ब्राह्ममखमखविदांवरः ॥ तदखंभस्मसात्कृत्वा तां शक्तिं घोरदर्शनां ॥ ३४ ॥ जगामस्यंदनंतूर्णंपांडवस्ययशस्विनः ॥ ततोयुधिष्ठिरो राजा
 द्रोणाखंतत्समुद्यतं ॥ ३५ ॥ अशामयन्महाप्राज्ञो ब्रह्माखेणैवमारिष ॥ विध्वातंचरणेद्रोणंपंचभिर्नतपर्वभिः ॥ ३६ ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनचिच्छेदास्यमहद्भुजः ॥
 तदपास्यधनुश्छिन्नंद्रोणःक्षत्रियमर्दनः ॥ ३७ ॥ गदांचिक्षेपसहसाधर्मपुत्रायमारिष ॥ तामापतंतीं सहसा गदां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ गदामेवाग्रहीत्कुड्म
 श्चिक्षेपचपरंतप ॥ तेगदेसहसामुक्तेसमासाद्यपरस्परं ॥ ३९ ॥ संघर्षात्पावकंमुक्त्वासमेयातांमहीतले ॥ ततोद्रोणोभृशंकुद्बोधर्मराजस्यमारिष ॥ ४० ॥ चतु
 र्भिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्हयान्जग्रे शरोत्तमैः ॥ चिच्छेदैकेनभलेनधनुश्चेंद्रध्वजोपमं ॥ ४१ ॥ केतुमेकेनचिच्छेदपांडवंचार्दयत्रिभिः ॥ हताश्वात्तुरयात्तूर्णमवपुत्य
 युधिष्ठिरः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ बृहत्सत्रमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

तस्यावूर्ध्वभुजोराजाव्यायुधोभरतर्षभ ॥ विरथंतंसमालोक्यव्यायुधंचविशेषतः ॥ ४३ ॥ द्रोणोव्यमोहयच्छत्रून्सर्वसैन्यानिवाविभो ॥ मुंचंश्चेषुगणांस्ती
क्ष्णान्लघुहस्तोदृढव्रतः ॥ ४४ ॥ अभिद्रुद्रावराजानंसिंहोमृगमिवोल्बणः ॥ तमभिद्रुतमालोक्यद्रोणेनामित्रघातिना ॥ ४५ ॥ हाहेतिसहसाशब्दःपांडूनांसम
जायत ॥ हतोराजाहतोराजाभारद्वाजेनमारिष ॥ ४६ ॥ इत्यासीत्सुमहान्शब्दःपांडुसैन्यस्यभारत ॥ ततस्त्वरितमारुह्यसहदेवरथंनृपः ॥ अपायाज्जवनैरश्वैः
कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणियुधिष्ठिरापयानेषडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
संजयउवाच बृहत्सत्रमथायांतकैकेयंदृढविक्रमं ॥ क्षेमधूर्तिर्महाराजविव्याधोरसिमार्गणैः ॥ १ ॥ बृहत्सत्रस्तुतंराजानवत्यानतपर्वणां ॥ आजघ्नेत्वरितो
राजन्द्रोणानीकविभित्स्या ॥ २ ॥ क्षेमधूर्तिस्तुसंकुद्धःकैकेयस्यमहात्मनः ॥ धनुश्चिच्छेदभलेनपीतेननिशितेनह ॥ ३ ॥ अथैनंच्छिन्नधन्वानंशरेणानतपर्व
णा ॥ विव्याधसमरेतूर्णप्रवरंसर्वधन्विनां ॥ ४ ॥ अथान्यद्दनुरादायबृहत्सत्रोहसन्निव ॥ व्यश्वसूतरथंचक्रेक्षेमधूर्तिमहारथं ॥ ५ ॥ ततोपरेणभलेनपीतेननि
शितेनच ॥ जहारनृपतेःकायाच्छिरोज्वलितकुंडलं ॥ ६ ॥ तच्छिन्नंसहसातस्यशिरःकुंचितमूर्धजं ॥ सकिरीटमहीप्राप्यवभौज्योतिरिवांवरात् ॥ ७ ॥ तंनिह
त्यरणेत्क्षेत्रेबृहत्सत्रोमहारथः ॥ सहसाभ्यपतत्सैन्यंतावकंपार्थकारणात् ॥ ८ ॥ धृष्टकेतुंतथायांतद्रोणहेतोःपराक्रमी ॥ वीरधन्वामहेष्वासोवारयामासभारत
॥ ९ ॥ तौपरस्परमासाद्यशरदंष्ट्रौतरस्विनौ ॥ शरैरनेकसाहसैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १० ॥ तावुभौनरशार्दूलौयुयुधातेपरस्परं ॥ महावनेतीव्रमदौवारणावि
वयूथपौ ॥ ११ ॥ गिरिगङ्गरमासाद्यशार्दूलाविवरोपितौ ॥ युयुधातेमहावीर्यौपरस्परजिघांसया ॥ १२ ॥ तद्युद्धमासीत्तुमुलंप्रेक्षणीयंविशांपते ॥ सिद्धचार
णसंधानांविस्मयाद्भुतदर्शनं ॥ १३ ॥ वीरधन्वाततःक्रुद्धोधृष्टकेतोःशरासनं ॥ द्विधाचिच्छेदभलेनप्रहसन्निवभारत ॥ १४ ॥ तदुत्सृज्यधनुश्छिन्नंचेदिराजो
महारथः ॥ शक्तिंजग्राहविपुलाहेमदंडामयस्मयीं ॥ १५ ॥ तांतुशक्तिमहावीर्यादोभ्यामायम्यभारत ॥ चिक्षेपसहसायत्तोवीरधन्वरथंप्रति ॥ १६ ॥ तयानु
वीरघातिन्याशक्त्यात्वभिहतोभृशं ॥ निर्भिन्नहृदयस्तूर्णनिपपातरथान्महीं ॥ १७ ॥ तस्मिन्विनिहतेवीरेत्रैर्गर्तानांमहारथे ॥ बलंतेभज्यतविभोपांडवेयैःस
मंततः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां
 सहदेवेततःषष्टिसायकान्दुर्मुखोऽक्षिपत् ॥ ननादचमहानादंतर्जयन्यांडवरणे ॥ १९ ॥ माद्रेयस्तुततःक्रुद्धोदुर्मुखंचशितैःशरैः ॥ भ्राताभ्रातरमायांतविव्या
 धप्रहसन्निव ॥ २० ॥ तंरणेरभसंदृष्ट्वासहदेवंमहाबलं ॥ दुर्मुखोनवभिर्बाणैस्ताडयामासभारत ॥ २१ ॥ दुर्मुखस्यतुभल्लेनच्छित्वाकेतुंमहाबलः ॥ जघा
 नचतुरोवाहांश्वतुर्भिर्निशितैःशरैः ॥ २२ ॥ अथापरेणभल्लेनपीतेननिशितेनह ॥ चिच्छेदसारथेःकायाच्छिरोज्वलितकुंडलं ॥ २३ ॥ क्षुरप्रेणचतीक्ष्णेन
 कौरव्यस्यमहद्भुजः ॥ सहदेवोरणेछित्वातंचविव्याधपंचभिः ॥ २४ ॥ हताश्वंतुरथंत्यक्त्वादुर्मुखोविमनास्तदा ॥ आरुरोहरथंराजन्निरमित्रस्यभारत ॥
 ॥ २५ ॥ सहदेवस्ततःक्रुद्धोनिरमित्रंमहाहवे ॥ जघानपृतनामध्येभल्लेनपरवीरहा ॥ २६ ॥ सपपातरथोपस्थान्निरमित्रोजनेश्वरः ॥ त्रिगर्तराजस्यसुतोव्यथ
 यंस्तववाहिनीं ॥ २७ ॥ तंतुहत्वामहाबाहुःसहदेवोव्यरोचत ॥ यथादाशरथीरामःस्वरंहत्वामहाबलं ॥ २८ ॥ हाहाकारोमहानासीन्निगर्तानांजनेश्वर ॥ राजपु
 त्रंहतंदृष्ट्वानिरमित्रंमहारथं ॥ २९ ॥ नकुलस्तेसुतंराजन्विकर्णंपृथुलोचनं ॥ मुहुर्त्ताजितवान्लोकेतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३० ॥ सात्यकिंव्याघ्रदत्तस्तुशरैःसन्नत
 पर्वभिः ॥ चक्रेऽदृश्यंसाश्वसूतंसध्वजंपृतनांतरे ॥ ३१ ॥ तान्निवार्यशरान्शूरःशैनेयःकृतहस्तवत् ॥ साश्वसूतध्वजंवाणैर्व्याघ्रदत्तमपातयत् ॥ ३२ ॥ कुमारेनि
 हतेतस्मिन्मागधस्यसुतेप्रभो ॥ मागधाःसर्वतोयत्तायुयुधानमुपाद्रवन् ॥ ३३ ॥ विस्तृजंतःशरांश्चैवतोमरांश्चसहस्रशः ॥ भिदिपालांस्तथाप्रासान्मुद्गरान्मुस
 लानपि ॥ ३४ ॥ अयोधयनुरणेशूराःसात्वतंयुद्धदुर्मदं ॥ तांस्तुसर्वान्सबलवान्सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ ३५ ॥ नातिरुद्धाद्दसन्नेवविजिग्येपुरुषर्षभः ॥ मागधा
 न्द्रवतोदृष्ट्वाहतशेषान्समंततः ॥ ३६ ॥ बलंतेभज्यतविभोयुयुधानशरादितं ॥ नाशयित्वारणेसैन्यंत्वदीयंमाधवोत्तमः ॥ ३७ ॥ विधुन्वानोधनुःश्रेष्ठंभ्राज
 तमहायशाः ॥ भज्यमानंबलंराजन्सात्वतेनमहात्मना ॥ ३८ ॥ नाभ्यवर्त्ततयुद्धायत्रासितंदीर्घबाहुना ॥ ततोद्रोणोभृशंक्रुद्धःसहसोदृत्यचक्षुषी ॥ सात्यकिंस
 त्यकर्माणंस्वयमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसंकुलयुद्धेसप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ६ ॥
 संजयउवाच द्रौपदेयान्महेष्वासान्सौमदत्तिर्महायशाः ॥ एकैकंपंचभिर्वित्त्वापुनर्विव्याधसप्तभिः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तेपीडिताभृशतिनरौद्रेणसहसाविभो ॥ प्रमूढानैवविविदुर्मृधेरुत्यंस्मर्किंचन ॥ २ ॥ नाकुलिश्वशतानीकःसौमदत्तिनरर्षभं ॥ द्वाभ्यांविध्वानदद्दृष्टःशराभ्यांश
त्रुकर्शनः ॥ ३ ॥ तथेतरेरणेयत्तास्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ॥ विव्यधुःसमरेतूर्णसौमदत्तिममर्षणं ॥ ४ ॥ सतान्प्रतिमहाराजचिक्षेपंपंचसायकान् ॥ एकैकं हृदिचा
जघ्नेएकैकेनमहायशाः ॥ ५ ॥ ततस्तेभ्रातरःपंचशरैर्विद्धामहात्मना ॥ परिवार्यरणेवीरंविव्यधुःसायकैर्भृशं ॥ ६ ॥ आर्जुनिस्तुहयांस्तस्यचतुर्भिर्निशितैःशरैः ॥
प्रेषयामाससंकुद्धोयमस्यसदनंप्रति ॥ ७ ॥ भैमसेनिर्धनुश्छित्त्वासौमदत्तेर्महात्मनः ॥ ननादबलवन्नादंविव्याधचशितैःशरैः ॥ ८ ॥ यौधिष्ठिरिर्ध्वजंतस्य
छित्त्वाभूमावपातयत् ॥ नाकुलिश्चाथयंतारंरथनीडादपाहरत् ॥ ९ ॥ साहदेविस्तुतंज्ञात्वाभ्रातृभिर्विमुखीकृतं ॥ क्षुरप्रेणशिरोराजन्निचकर्तमहात्मनः ॥ १० ॥
तच्छिरोन्यपतद्भूमौतपनीयविभूषितं ॥ भ्राजयत्तंरणोद्देशंवालसूर्यसमंप्रभं ॥ ११ ॥ सौमदत्तेःशिरोदृष्ट्वानिहतंतन्महात्मनः ॥ वित्रस्तास्तावकाराजन्प्रदुद्रुवुरने
कथा ॥ १२ ॥ अलंबुषस्तुसमरेभीमसेनंमहाबलं ॥ योधयामाससंकुद्धोलक्ष्मणंरावणिर्यथा ॥ १३ ॥ संप्रयुद्धौरणेदृष्ट्वातावुभौनरराक्षसौ ॥ विस्मयःसर्वभूता
नांप्रहर्षःसमजायत ॥ १४ ॥ आर्ष्यशृंगिततोभीमोनवभिर्निशितैःशरैः ॥ विव्याधप्रहसनंराजन्राक्षसेन्द्रममर्षणं ॥ १५ ॥ तद्रक्षःसमरेविद्धंरुत्वानादंभयाव
हं ॥ अभ्यद्रवत्ततोभीमंयेचतस्यपदानुगाः ॥ १६ ॥ सभीमंपंचभिर्विध्वाशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ भैमान्परिजघानाशुरथांस्त्रिशतमाहवे ॥ १७ ॥ पुनश्चतुःशता
हत्वाभीमंविव्याधपत्रिणा ॥ सोतिविद्धस्तथाभीमोराक्षसेनमहाबलः ॥ १८ ॥ निपपातरथोपस्थेमूर्च्छयाभिपरिप्लुतः ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांमारुतिःक्रोधमूर्च्छि
तः ॥ १९ ॥ विरुष्यकार्मुकंघोरंभारसाधनमुत्तमं ॥ अलंबुषंशरैस्तीक्ष्णैरर्दयामाससर्वतः ॥ २० ॥ सविद्धोबहुभिर्बाणैर्नीलांजनचयोपमः ॥ शुशुभेसर्वतोरा
जन्प्रफुल्लइवकिंशुकः ॥ २१ ॥ सवध्यमानःसमरेभीमचापच्युतैःशरैः ॥ स्मरन्भ्रातृवधंचैवपांडवेनमहात्मना ॥ २२ ॥ घोरंरूपमथोरुत्वाभीमसेनमभाषत ॥ ति
ष्ठेदानींरणेपार्थपश्यमेघपराक्रमं ॥ २३ ॥ बकोनामसुदुर्बुद्धेराक्षसप्रवरोबली ॥ परोक्षंममतद्वृत्तंयद्वातामेहतस्त्वया ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वाततोभीममंतर्धानंगतस्त
दा ॥ महताशरवर्षेणभृशंतंसमवाकिरत् ॥ २५ ॥ भीमस्तुसमरेराजन्नदृश्येराक्षसेतदा ॥ आकाशंपूरयामासशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २६ ॥ सवध्यमानोभीमे
ननिमेषाद्रथमास्थितः ॥ जगामधरणींचैवक्षुद्रःखंसहसागमत् ॥ २७ ॥

वृहत्बृहत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ऋषीःऋषयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटी

उच्चावचानिरूपाणिचकारसुबहूनिच॥ अणुर्बृहत्पुनःस्थूलोनादान्मुंचन्निवांबुदः॥ २८ ॥ उच्चावचास्तथावाचोव्याजहारसमंततः ॥ निपेतुर्गगनाच्चैवशरधा
राःसहस्रशः॥ २९ ॥ शक्तयःकणपाःप्राप्ताःशूलपट्टिशतोमराः॥ शतद्वयःपरिघाश्चैवभिदिपालाःपरश्वधाः॥ ३० ॥ शिलाःखट्वागुडाश्चैवऋषीर्वज्राणिचैव
ह॥ साराक्षसविष्टातुशखट्टिःसुदारुणा॥ ३१ ॥ जघानपांडुपुत्रस्यसैनिकान्रणमूर्धनि॥ तेनपांडवसैन्यानांसूदितायुधिवारणाः॥ ३२ ॥ हयाश्वबहवो
राजन्पत्तयश्चतथापुनः॥ रथेभ्योरथिनःपेतुस्तस्यनुन्नाःस्मसायकैः॥ ३३ ॥ शोणितोदारथावर्ताहस्तिग्राहसमाकुलां॥ छत्रहंसांकर्दमिनीवाहुपन्नगसंकुलां
॥ ३४ ॥ नदींप्रावर्त्तयामासरक्षोगणसमाकुलां॥ वहंतीवहुधाराजंश्चेदिपंचालसंजयान्॥ ३५ ॥ तंतथासमरेराजन्विचरंतमभीतवत्॥ पांडवाभृशसंवि
घ्नाःप्रापश्यंस्तस्यविक्रमं॥ ३६ ॥ तावकानांतुसैन्यानांप्रहपःसमजायत॥ वादित्रनिनदश्चोग्रःसुमहान्रोमहर्षणः॥ ३७ ॥ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतवसैन्यस्य
पांडवः॥ नाष्टप्यतयथानागस्तलशब्दंसमीरितं॥ ३८ ॥ ततःक्रोधाभिताघाक्षोनिर्दहन्निवपावकः॥ संदधेत्वाष्टमखंसस्वयंत्वष्टेवमारुतिः॥ ३९ ॥ ततःशर
सहस्राणिप्रादुरासन्समंततः॥ तैःशरैस्तवसैन्यस्यविद्रवःसुमहानभूत्॥ ४० ॥ तदखंप्रेरितंतेनभीमसेनेनसंयुग्मं॥ राक्षसस्यमहामायांहत्वारारक्षसमार्दयत्
॥ ४१ ॥ सवध्यमानोवहुधाभीमसेनेनराक्षसः॥ संत्यज्यसमरेभीमद्रोणानीकमुपाद्रवत्॥ ४२ ॥ तस्मिंस्तुनिर्जितेराजनराक्षसेंद्रेमहात्मना॥ अनादयन्सि
हनादैःपांडवाःसर्वतोदिशं॥ ४३ ॥ अपूजयन्मारुतिंचसंहृष्टास्तेमहाबलं॥ प्रह्लादंसमरेजित्वायथाशक्रंमरुद्गणाः॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणि
जयद्रथवधपर्वणिअलंबुषपराजयेअष्टाधिकशततमोऽध्यायः॥ १०८ ॥ ॥७३॥ ॥७३॥ संजयउवाच अलंबुषंतथायुद्धेविचरंतमभीतवत्॥ हैडिं
बिःप्रययौतूर्णंविब्याधनिशितैःशरैः॥ १ ॥ तयोःप्रतिभयंयुद्धमासीद्राक्षससिंहयोः॥ कुर्वतोर्विविधामायाःशक्रशंवरयोरिव॥ २ ॥ अलंबुषोभृशंकुद्धोघटो
त्कचमताडयत्॥ तयोर्युद्धंसमभवद्रक्षोग्रामणिमुख्ययोः॥ ३ ॥ यादगेवपुरावृत्तंरामरावणयोःप्रभो॥ घटोत्कचस्तुर्विशत्यानाराचानांस्तनांतरे॥ ४ ॥ अलं
बुषमथोविध्वंसिहवद्वनदन्मुहुः॥ तथैवालंबुषोराजनैर्दिबियुद्धदुर्मदं॥ ५ ॥

कायांअष्टाधिकशततमोऽध्यायः॥ १०८ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

अलंबुषमिति॥ १ ॥ २ ॥ रक्षोग्रामणिमुख्ययोःरक्षःपतिप्रधानयोः॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ मर्त्यधर्ममरणयोग्यतां ॥ २५ ॥ २६ ॥ आक्षिपत्
विध्वाविध्वानदद्भुष्टः पूरयन्स्वसंमततः ॥ तथातौ भृशसंकुद्धौ राक्षसेन्द्रौ महाबलौ ॥ ६ ॥ निर्विशेषमयुध्येतां मायाभिरितरेतरं ॥ मायाशतसृजौ नित्यं मोहयं
तौ परस्परं ॥ ७ ॥ मायायुद्धेषु कुशलौ मायायुद्धमयुध्यतां ॥ यांयां घटोत्कचो युद्धे मायां दर्शयते नृप ॥ ८ ॥ तांतामलंबुषो राजन्माययैव निजघ्नितवान् ॥ तंतथायु
ध्यमानं तु मायायुद्धविशारदं ॥ ९ ॥ अलंबुषं राक्षसेन्द्रं दृष्ट्वा क्रुध्यन्त पांडवाः ॥ तएनं भृशसंविघ्नाः सर्वतः प्रवरारथैः ॥ १० ॥ अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनादयो
नृप ॥ तएनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष ॥ ११ ॥ सर्वतो व्यकिरन्वाणैरुल्काभिरिव कुंजरं ॥ सतेषामस्त्रवेगं तं प्रतिहत्यास्त्रमायया ॥ १२ ॥ तस्माद्रथव्रजान्मुक्तो
वनदाहादिवह्निपः ॥ सविस्फार्य धनुर्घोरमिंद्राशनिसमस्वनं ॥ १३ ॥ मारुतिं पंचविंशत्या भैमसेनि च पंचभिः ॥ युधिष्ठिरं त्रिभिर्विध्वासहदेवं च सप्तभिः ॥ १४ ॥
नकुलं च त्रिसप्तत्या द्रौपदेयांश्च मारिष ॥ पंचभिः पंचभिर्विध्वाघोरं नादं ननाद ह ॥ १५ ॥ तं भीमसेनो नवभिः सह देवस्तु पंचभिः ॥ युधिष्ठिरः शतेनैव राक्षसं प्रत्य
विध्यत ॥ १६ ॥ नकुलस्तु चतुःषष्ट्या द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ हैडिंबो राक्षसं विध्वायुद्धे पंचाशताशरैः ॥ १७ ॥ पुनर्विव्याध सप्तत्या ननाद च महाबलः ॥ तस्य नादे
नमहता कं पितेयं वसुंधरा ॥ १८ ॥ सपर्वतवनाराजन्स पादपजलाशया ॥ सोतिविद्धो महेष्वासैः सर्वतस्ते महारथैः ॥ १९ ॥ प्रतिविव्याध तान्सर्वान् पंचभिः पंच
भिः शरैः ॥ तं क्रुद्धं राक्षसं युद्धे प्रतिकुद्धस्तुराक्षसः ॥ २० ॥ हैडिंबो भरतश्रेष्ठ शरैर्विव्याध सप्तभिः ॥ सोतिविद्धो बलवताराक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ २१ ॥ व्यसृजत्साय
कांस्तूर्णैरुक्मपुंखान् शिलाशितान् ॥ तेशानतपर्वाणो विविशूराक्षसंतदा ॥ २२ ॥ रुषिताः पन्नगायद्द्विरिष्टं गं महाबलाः ॥ ततस्ते पांडवाराजन्स मंतान्निशि
तान् शरान् ॥ २३ ॥ प्रेषयामासुरुद्धिग्राहैडिंबश्च घटोत्कचः ॥ सविध्यमानः समरे पांडवैर्जितकाशिभिः ॥ २४ ॥ मर्त्यधर्ममनुप्राप्तः कर्त्तव्यं नान्वपद्यत ॥ ततः स
मरशौंडो वै भैमसेनिर्महाबलः ॥ २५ ॥ समीक्ष्य तदवस्थं तं वधायास्य मनोदधे ॥ वेगं चक्रे महान्तं च राक्षसेन्द्रं रथं प्रति ॥ २६ ॥ दग्धाद्रिकूटशृंगभंभिन्नां जनचयोप
मं ॥ रथाद्रथमभिद्रुत्य क्रुद्धो हैडिंबो विराक्षिपत् ॥ २७ ॥ उद्धवर्हरथाच्चापि पन्नगं गुरुडो यथा ॥ समुत्क्षिप्य च बाहुभ्यामाविद्ध च पुनः पुनः ॥ २८ ॥ निष्पिपेषा क्षितौ क्षिप्रं पू
र्णकुंभमिवाश्मनि ॥ बललाघवसंपन्नः संपन्नो विक्रमेण च ॥ २९ ॥ भैमसेनीरणे क्रुद्धः सर्वसैन्यान्भीषयत् ॥ सविस्फारितसर्वांगशूर्णितास्थिर्विभीषणः ॥ ३० ॥

हीतवान् ॥ २७ ॥ आविध्य भ्रामयित्वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ विस्फारितानि पृथग्भूतानि सर्वांगानि यस्य ॥ ३० ॥

॥३१॥३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ भुवनंस्वर्लोकं ॥ ३७॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९॥

॥ ७॥

॥ ७॥

॥ ७॥

॥ ७॥

घटोत्कचेनवीरेणहतःशालकटंकटः ॥ ततःसुमनसःपार्थाहतेतस्मिन्निशाचरे ॥ ३१ ॥ चुक्रुशुःसिंहनादांश्रवासांस्यादुधुबुश्रवह ॥ तावकाश्रवहतंदृष्ट्वाराक्षसं
 द्रंमहाबलं ॥ ३२ ॥ अलंबुषंतथाशूराविशीर्णमिवपर्वतं ॥ हाहाकारमकार्षुश्रवसैन्यानिभरतर्षभ ॥ ३३ ॥ जनाश्रवतदृष्टशिररक्षःकौतूहलान्विताः ॥ यदृच्छयानि
 पतितंभूमावंगारकंयथा ॥ ३४ ॥ घटोत्कचस्तुतद्वत्वारक्षोबलवतांवरं ॥ मुमोचबलवन्नादंबलंहत्वेववासवः ॥ ३५ ॥ सपूज्यमानःपितृभिःसबांधवैर्घटो
 त्कचःकर्मणिदुष्करेकृते ॥ रिपुंनिहत्याभिननंदवैतदात्यलंबुषंपक्कमलंबुषंयथा ॥ ३६ ॥ ततोनिनादःसुमहान्समुत्थितःसशंखनानाविधवाणघोषवान् ॥
 निशम्यतंप्रत्यनदंस्तुपाडवास्ततोध्वनिर्भुवनपथास्पृशद्दृशं ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिअलंबुषवधेनवाधिकशततमो
 ऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ धृतराष्ट्रउवाच भारद्वाजंकथंयुद्धेयुयुधानोन्यवारयत् ॥ संजयाचक्ष्वतत्त्वेनपरंकौतूहलंहिमे ॥ १ ॥
 संजयउवाच शृणुराजन्महाप्राज्ञसंग्रामंलोमहर्षणं ॥ द्रोणस्यपांडवैःसार्धंयुयुधानपुरोगमैः ॥ २ ॥ वध्यमानंवलंदृष्ट्वायुयुधानेनमारिषः ॥ अभ्यद्रवत्स्वयंद्रो
 णःसात्यकिंसत्यविक्रमं ॥ ३ ॥ तमापतंतंसहसाभारद्वाजंमहारथं ॥ सात्यकिःपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् ॥ ४ ॥ द्रोणोपियुधिविक्रांतोयुयुधानंसमाहि
 तः ॥ अविध्यत्पंचभिस्तूर्णहेमपुंखैःशरैःशितैः ॥ ५ ॥ तेवर्मभित्वासुदृढंद्विषत्पिशितभोजनाः ॥ अभ्ययुर्धरणींराजन्श्वसंतइवपन्नगाः ॥ ६ ॥ दीर्घबाहुरभिकुद्ध
 स्तोत्रार्दितइवद्विपः ॥ द्रोणंपंचाशताविध्यन्नाराचैरग्निसन्निभैः ॥ ७ ॥ भारद्वाजोरणेविद्धोयुयुधानेनसत्वरं ॥ सात्यकिंबहुभिर्बाणैर्यतमानमविध्यत् ॥ ८ ॥
 ततःक्रुद्धोमहेष्वासोभूयएवमहाबलः ॥ सात्वतंपीडयामासशरेणानतपर्वणा ॥ ९ ॥ सवध्यमानःसमरेभारद्वाजेनसात्यकिः ॥ नान्वपद्यतकर्तव्यंकिंचिदेववि
 शांपते ॥ १० ॥ विषण्णवदनश्चापियुयुधानोभवन्नृप ॥ भारद्वाजंरणेदृष्ट्वाविस्मजंतंशितानूशरान् ॥ ११ ॥ तंतुसंप्रेक्ष्यतेपुत्राःसैनिकांश्चविशांपते ॥ प्रलृष्टम
 नसोभूत्वासिंहवद्वनदन्मुहुः ॥ १२ ॥ तंश्रुत्वानिनदंघोरंपीडयमानंचमाधवं ॥ युधिष्ठिरोब्रवीद्राजासर्वसैन्यानिभारत ॥ १३ ॥ एषदृष्ट्वाणिवरोवीरःसात्यकिः
 सत्यविक्रमः ॥ ग्रस्यतेयुधिर्वीरेणभानुमानिवराहुणा ॥ १४ ॥ अभिद्रवतगच्छध्वंसात्यकिर्यत्रयुध्यते ॥ धृष्टद्युम्नंचपांचाल्यमिदमाहजनाधिपः ॥ १५ ॥

भारद्वाजमिति ॥ १ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तस्मिन्बसरे ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अभिद्रवद्रुतद्रोणं किमुतिष्ठसिपार्षत ॥ नपश्यसिभयंद्रोणाद्दोरनःसमुपस्थितं ॥ १६ ॥ असौद्रोणोमहेष्वासोयुयुधानेनसंयुगे ॥ क्रीडतेसूत्रबद्धेनपक्षिणावा
लकोयथा ॥ १७ ॥ तत्रैवसर्वेगच्छंतुभीमसेनपुरोगमाः ॥ त्वयैवसहिताःसर्वेयुयुधानरथंप्रति ॥ १८ ॥ पृष्ठतोनुगमिष्यामित्वामहंसहसैनिकः ॥ सात्यकिंमो
क्षयस्वाद्ययमदंष्ट्रांतरंगतं ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वाततोराजासर्वसैन्येनभारत ॥ अभ्यद्रवद्रुतद्रोणंयुयुधानस्यकारणात् ॥ २० ॥ तत्रारावोमहानासीद्रोणमेकंयुयुत्स
तां ॥ पांडवानांचभद्रंतेस्तंजयानांचसर्वशः ॥ २१ ॥ तेसमेत्यनरव्याघ्राभारद्वाजंमहारथं ॥ अभ्यवर्षन्शरैस्तीक्ष्णैःकंकवर्हिणवाजितैः ॥ २२ ॥ स्मयन्नेवतुता
न्वीरान्द्रोणःप्रत्यग्रहीत्स्वयं ॥ अतिथीनागतान्यद्वत्सलिलेनासनेनच ॥ २३ ॥ तर्पितास्तेशरैस्तस्यभारद्वाजस्यधन्विनः ॥ आतिथेयंगृहंप्राप्यनृपतेऽतिथयोयथा
॥ २४ ॥ भारद्वाजंचतेसर्वेनशेकुःप्रतिवीक्षितुं ॥ मध्यंदिनमनुप्राप्तंसहस्रांशुमिवप्रभो ॥ २५ ॥ तांस्तुसर्वान्महेष्वासान्द्रोणःशस्त्रभृतांवरः ॥ अतापयच्छरव्रा
तैर्गभस्तिभिरिवांशुमान् ॥ २६ ॥ वध्यमानामहाराजपांडवाःस्तंजयास्तथा ॥ त्रातारंनाध्यगच्छंतपंकमग्राडवद्विपाः ॥ २७ ॥ द्रोणस्यचव्यदृश्यंतविसर्पतोम
हाशराः ॥ गभस्तयद्वार्कस्यप्रतपंतःसमंततः ॥ २८ ॥ तस्मिन्द्रोणेननिहताःपंचालाःपंचविंशतिः ॥ महारथाःसमाख्याताधृष्टद्युम्नस्यसंमताः ॥ २९ ॥ पांडूनां
सर्वसैन्येषुपंचालानांतथैवच ॥ द्रोणंस्मददृशुःशूरंविनिघ्नंतंवरान्वरान् ॥ ३० ॥ केकयानांशतंहत्वाविद्राव्यचसमंततः ॥ द्रोणस्तस्यौमहाराजव्यादितास्यइ
वांतकः ॥ ३१ ॥ पंचालान्स्तंजयान्मत्स्यान्केकयांश्चनराधिप ॥ द्रोणोऽजयन्महाबाहुःशतशोथसहस्रशः ॥ ३२ ॥ तेषांसमभवच्छब्दोविद्वानांद्रोणसायकैः ॥
वनौकसामिवारण्येव्याप्तानांधूमकेतुना ॥ ३३ ॥ तत्रदेवाःसगंधर्वाःपितरश्चाब्रुवन्मृप ॥ एतेद्रवंतिपंचालाःपांडवाश्चससैनिकाः ॥ ३४ ॥ तंतथासमरेद्रोणंनि
घ्नंतंसोमकानुरणे ॥ नचाप्यभिययुःकेचिदपरेनैवविव्यधुः ॥ ३५ ॥ वर्त्तमानेतथारौरौतस्मिन्वीरवरक्षये ॥ अशृणोत्सहसापार्थःपांचजन्यस्यनिःस्वनं ॥ ३६ ॥
पूरितोवासुदेवेनशंखराट्स्वनतेभृशं ॥ युध्यमानेषुवीरेषुसैंधवस्याभिरक्षिषु ॥ ३७ ॥ नदत्सुधार्त्तराष्ट्रेषुविजयस्यरथंप्रति ॥ गांडीवस्यचनिघेषिविप्रनष्टे
समंततः ॥ ३८ ॥ कश्मलाभिहतोराजाचितयामासपांडवः ॥ ननूनंस्वस्तिपार्थाययथानदतिशंखराट् ॥ ३९ ॥ कौरवाश्चयथादृष्टाविनदंतिमुहुर्मुहुः ॥ एवं
संचितयित्वातुव्याकुलेनांतरात्मना ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कृत्यस्यजयद्रथवधस्यअनंतरापेक्षीअविघ्नाकांक्षी ॥ ४१ ॥ यःसधर्मोमैत्रीलक्षणः सांपरायेआपत्काले ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वयस्यस्यस्निग्धस्य सहायार्थसहायप्रयोजनं ॥ ४७ ॥

अजातशत्रुःकौंतेयःसात्वतंप्रत्यभाषत ॥ बाष्पगद्गदयावाचामुत्थमानोमुहुर्मुहुः ॥ कृत्यस्यानंतरापेक्षांशैनेयंशिनिपुंगवं ॥ ४१ ॥ युधिष्ठिरउवाच यः
सधर्मःपुरादृष्टःसद्भिःशैनेयशाश्वतः ॥ सांपरायेसुहृत्कृत्येतस्यकालोयमागतः ॥ ४२ ॥ सर्वेष्वपिचयोधेषुचिंतयन्शिनिपुंगव ॥ त्वत्तःसुहृत्तमंकंचिन्नाभि
जानामिसात्यके ॥ ४३ ॥ योहिप्रीतमनानित्यंयश्चनित्यमनुव्रतः ॥ सकार्येसांपरायेतुनियोज्यइतिमेमतिः ॥ ४४ ॥ यथाचकेशवोनित्यंपांडवानांपरायणं ॥
तथात्वमपिवाष्पेयकृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ ४५ ॥ सोहंभारंसमाधास्येत्वयितंवोढुमर्हसि ॥ अभिप्रायंचमेनित्यंनवृथाकर्तुमर्हसि ॥ ४६ ॥ सत्वंभ्रातुर्वयस्य
स्यगुरोरपिचसंयुगे ॥ कुरुकृच्छ्रेसहायार्थमर्जुनस्यनरर्षभ ॥ ४७ ॥ त्वंहिसत्यव्रतःशूरोमित्राणामभयंकरः ॥ लोकेविख्यायसेवीरकर्मभिःसत्यवागिति ॥ ४८ ॥
योहिशैनेयमित्रार्थयुध्यमानस्यजेत्तनुं ॥ पृथिवींचद्विजातिभ्योयोदद्यात्ससमोभवेत् ॥ ४९ ॥ श्रुताश्रवहवोस्माभीराजानोयेदिवंगताः ॥ दत्वेमांपृथिवींक
त्त्रांब्राह्मणेभ्योयथाविधि ॥ ५० ॥ एवंचामपिधर्मात्मन्रयाचेहंकृतांजलिः ॥ पृथिवीदानतुल्यंस्यादधिकंवाफलंविभो ॥ ५१ ॥ एकएवसदाकृष्णोमित्राणा
मभयंकरः ॥ रणेसंत्यजतिप्राणान्द्वितीयस्त्वंचसात्यके ॥ ५२ ॥ विक्रांतस्यचवीरस्ययुद्धेप्रार्थयतोयशः ॥ शूरएवसहायःस्यान्नेतरःप्राकृतोजनः ॥ ५३ ॥ ईदृशे
तुपरामर्देवर्त्तमानस्यमाधव ॥ त्वदन्योहिरण्यगोप्ताविजयस्यनविद्यवे ॥ ५४ ॥ श्लाघन्नेवहिकर्माणिशतशस्तवपांडवः ॥ ममसंजनयन्हर्षपुनःपुनरकीर्तयन्
॥ ५५ ॥ लघुहस्तश्चित्रयोधीतयालघुपराक्रमः ॥ प्राज्ञःसर्वास्त्रविच्छूरोमुत्थतेनचसंयुगे ॥ ५६ ॥ महास्कंधोमहोरस्कोमहाबाहुर्महाहनुः ॥ महाबलोमहावीर्यःस
महात्मासमहारथः ॥ ५७ ॥ शिष्योममसखाचैवप्रियोस्याहंप्रियश्वमे ॥ युयुधानःसहायोमेप्रमथिष्यतिकौरवान् ॥ ५८ ॥ अस्मदर्थंचराजेंद्रसंनत्येद्यदिकेशवः ॥
रामोवाप्यनिरुद्धोवाप्रद्युम्नोवामहारथः ॥ ५९ ॥ गदोवासारणोवापिसांबोवासहवृष्णिभिः ॥ सहायार्थमहाराजसंग्रामोत्तममूर्धनि ॥ ६० ॥ तथाप्यहंनरव्या
घ्रंशैनेयंसत्यविक्रमं ॥ साहाय्येविनियोक्ष्यामिनास्तिमेन्योहितत्समः ॥ ६१ ॥ इतिहैतवनेतातमामुवाचधनंजयः ॥ परोक्षेत्वद्गुणांस्तथ्यान्कथयन्नार्यसंसदि ॥
॥ ६२ ॥ तस्यत्वमेवंसंकल्पंनवृथाकर्तुमर्हसि ॥ धनंजयस्यवाष्पेयममभीमस्यचोभयोः ॥ ६३ ॥

सत्यव्रतोदृढनिश्चयः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ उपप्लवेविमर्दे ॥ ६५ ॥ सख्यादेरनुरूपमित्यनेनान्वयः ॥ ६६ ॥ सत्यस्यांगीकारस्य अनुकंपार्थमर्जुनानुपालननिमित्तं ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

यच्चापितीर्थानिचरन्नगच्छंदारकांप्रति ॥ तत्राहमपितेभक्तिमर्जुनंप्रतिदृष्टवान् ॥ ६४ ॥ नतत्सौहृदमन्येषुमयाशौनेयलक्षितं ॥ यथात्वमस्मान्भजसेवर्त्तमानानुपप्लवे ॥ ६५ ॥ सोभिजात्याचभक्त्याचसख्यस्याचार्यकस्यच ॥ सौहृदस्यचवीर्यस्यकुलीनत्वस्यमाधव ॥ ६६ ॥ सत्यस्यचमहाबाहोअनुकंपार्थमेवच ॥ अनुरूपंमहेष्वासकर्मत्वंकर्तुमर्हसि ॥ ६७ ॥ सुयोधनोहिसहसागतोद्रोणेनदंशितः ॥ पूर्वमेवानुयातास्तेकौरवाणामहारथाः ॥ ६८ ॥ सुमहान्निनदश्चैवश्रूयतेविजयंप्रति ॥ सशौनेयजवेनाशुगंतुमर्हसिमानद ॥ ६९ ॥ भीमसेनोवयंचैवसंयत्ताःसहसैनिकाः ॥ द्रोणमावारयिष्यामोयदित्वांप्रतियास्यति ॥ ७० ॥ पश्यशौनेयसैन्यानिद्रवमाणानिसंयुगे ॥ महान्तंचरणेशब्दंदीर्यमाणांचभारतीं ॥ ७१ ॥ महामारुतवेगेनसमुद्रमिवपर्वसु ॥ धार्तराष्ट्रबलंतातविक्षिप्तंसव्यसाचिना ॥ ७२ ॥ रथैर्विपरिधावद्भिर्मनुष्यैश्चहयैश्चह ॥ सैन्यंरजःसमुद्भूतमेतत्संपरिवर्त्तते ॥ ७३ ॥ संवृतःसिंधुसौवीरैर्नखरप्रासयोधिभिः ॥ अत्यंतोपचितैःशूरैःफाल्गुनःपरवीरहा ॥ ७४ ॥ नैतद्वलमसंवार्यशक्योजेतुंजयद्रथः ॥ एतेहिसेंधवस्यार्थेसर्वेसंत्यक्तजीविताः ॥ ७५ ॥ शरशक्तिध्वजवरंहयनागसमाकुलं ॥ पश्यतद्धारतराष्ट्राणामनीकंसुदुरासदं ॥ ७६ ॥ शृणुदुंदुभिनिर्घोषंशंखशब्दांश्चपुष्कलान् ॥ सिंहनादरवांश्चैववरथनेमिस्वनांस्तथा ॥ ७७ ॥ नागानांशृणुशब्दंचपत्तीनांचसहस्रशः ॥ सादिनांद्रवतांचैवशृणुकंपयतांमहीं ॥ ७८ ॥ पुरस्तात्सेंधवानीकंद्रोणानीकंचपृष्ठतः ॥ बहुत्वाद्दिनरव्याघ्रदेवेंद्रमपिपीडयेत् ॥ ७९ ॥ अपर्यतेवलेमग्नोजत्यादपिचजीवितं ॥ तस्मिंश्चनिहतेयुद्धेकथंजीवेतमादृशः ॥ ८० ॥ सर्वथाहमनुप्राप्तःसुरुच्छ्रंत्वयिजीवति ॥ श्यामोयुवागुडाकेशोदर्शनीयश्चपांडवः ॥ ८१ ॥ लघ्वस्त्रश्चित्रयोधीचप्रविष्टस्तातभारतीं ॥ सूर्योदयेमहाबाहुर्दिवसश्चातिवर्त्तते ॥ ८२ ॥ तन्नजानामिवाष्णोययदिजीवतिवानवा ॥ कुरूणांचापितस्सैन्यंसागरप्रतिमंमहत् ॥ ८३ ॥ एकएवचवीभत्सुःप्रविष्टस्तातभारतीं ॥ अविषत्यांमहाबाहुःसुरैरपिमहाहवे ॥ ८४ ॥ नहिमेवर्त्ततेबुद्धिरद्युद्धेकथंचन ॥ द्रोणोपिरभसोयुद्धेममपीडयतेवलं ॥ ८५ ॥ प्रत्यक्षंतेमहाबाहोयथासौचरतिद्विजः ॥ युगपच्चसमेतानांकार्याणांत्वंविचक्षणः ॥ ८६ ॥ महार्थंलघुसंयुक्तंकर्तुमर्हसिमानद ॥ तस्यमेसर्वकार्येषुकार्यमेतन्मतंमहत् ॥ ८७ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ महार्थंमहान्तमर्थं लघुसंयुक्तमविलंबसंपन्नं ॥ ८७ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दैवममानुषतां योगमभिज्ञानं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ क्वचित्कस्मिंश्चित् अनिक्षिप्येत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ दृष्टानिश्चित्य ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आतिष्ठप्रक्रमस्व ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 सराक्षसगणाराजन्सकिन्नरमहोरगा ॥ जंगमाःस्थावराःसर्वेनालंपार्थस्यसंयुगे ॥ ३१ ॥ एवंज्ञात्वामहाराजव्येतुतेभीर्धनंजये ॥ यत्रवीरौमहेष्वासौकृष्णौस
 त्यपराक्रमौ ॥ ३२ ॥ नतत्रकर्मणोव्यापृक्तथंचिदपिविद्यते ॥ दैवंरुतास्वतांयोगममर्षमपिचाहवे ॥ ३३ ॥ कृतज्ञतांदयांचैवभ्रातुस्त्वमनुचितय ॥ मयिचाप्य
 पयातेवैगच्छमानेर्जुनंप्रति ॥ ३४ ॥ द्रोणेचित्रास्वतांसंख्येराजंस्त्वमनुचितय ॥ आचार्योहिभृशंराजन्निग्रहेतवगृध्यति ॥ ३५ ॥ प्रतिज्ञामात्मनोरक्षन्सत्यांक
 त्तुंचभारत ॥ कुरुष्वाद्यात्मनोगुप्तिकस्तेगोप्तागतेमयि ॥ ३६ ॥ यस्याहंप्रत्ययात्यार्थगच्छेयंफाल्गुनंप्रति ॥ नत्थहंत्वांमहाराजअनिक्षिप्यमहाहवे ॥ ३७ ॥ क
 चिद्यास्यामिकौरव्यसत्यमेतद्वीमिते ॥ एतद्विचार्यबहुशोबुद्ध्याबुद्धिमतांवर ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वाश्रेयःपरंबुद्ध्याततोराजन्प्रशाधिमां ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरउवाच
 एवमेतन्महाबाहोयथावदसिमाधव ॥ नतुमेशुद्ध्यतेभावःश्वेताश्वंप्रतिमारिष ॥ ४० ॥ करिष्येपरमंयत्नमात्मनोरक्षणेत्यहं ॥ गच्छत्वंसमनुज्ञातौयत्रयातोध
 नंजयः ॥ ४१ ॥ आत्मसंरक्षणंसंख्येगमनंचार्जुनंप्रति ॥ विचार्यैतत्स्वयंबुद्ध्यागमनंतत्ररोचये ॥ ४२ ॥ सत्वमातिष्ठयानाययत्रयातोधनंजयः ॥ ममापिरक्ष
 णंभीमःकरिष्यतिमहाबलः ॥ ४३ ॥ पार्षतश्चसोदर्यःपार्थिवाश्चमहाबलाः ॥ द्रौपदेयाश्चमांतातरक्षिष्यंतिनसंशयः ॥ ४४ ॥ केकयाभ्रातरःपंचराक्षसश्चघ
 टोत्कचः ॥ विराटोद्रुपदश्चैवशिखंडीचमहारथः ॥ ४५ ॥ धृष्टकेतुश्चबलवान्कुंतिभोजश्चमातुलः ॥ नकुलःसहदेवश्चपंचालाःसृजयास्तथा ॥ ४६ ॥ एतेसमा
 हितास्तातरक्षिष्यंतिनसंशयः ॥ नद्रोणःसहसैन्येनकृतवर्माचसंयुगे ॥ ४७ ॥ समासादयितुंशक्नोचमांधर्पयिष्यति ॥ धृष्टद्युम्नश्चसमरेद्रोणंकुद्वंद्वंपरंतपः ॥
 ४८ ॥ वारयिष्यतिविक्रम्यवेलेवमकरालयं ॥ यत्रस्थास्यतिसंग्रामेपार्षतःपरवीरहा ॥ ४९ ॥ द्रोणो नसैन्यं बलवत्क्रामेत्तत्र कथंचन ॥ एषद्रोणविनाशाय
 समुत्पन्नोद्भुताशनात् ॥ ५० ॥ कवचीसशरीखड्गीधन्वीचवरभूषणः ॥ विश्रब्धंगच्छशैनेयमाकार्षीर्मयिसंभ्रमं ॥ धृष्टद्युम्नोरणेकुद्वंद्वद्रोणमावारयिष्यति ॥ ५१ ॥
 इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणियुधिष्ठिरसात्यकिवाक्येएकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
 संजयउवाच धर्मराजस्यतद्वाक्यंनिशम्यशिनिपुंगवः ॥ सपार्थाद्रयमाशंसन्परित्यागान्महीपतेः ॥ १ ॥

मातुलःपुरुजित् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मयिमामधिकृत्य संभ्रममुद्वेगं ॥ ५१ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ७३ ॥ धर्मराजस्येति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ आसैंधववधात्सैंधववधाव्यागेव ॥ १३ ॥ १४ ॥ हलादितोमरांतमर्शआयजंतं ॥ १५ ॥ साहस्रंसहस्रप्रतिमं ॥ १६ ॥
 अपवादंल्यात्मनश्चलोकात्पश्यन्विशेषतः ॥ तेमांभीतमितिब्रूयुरयांतंफाल्गुनंप्रति ॥ २ ॥ निश्चित्यबहुधैवंससात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ धर्मराजमिदंवाक्यम
 ब्रवीत्पुरुषर्षभः ॥ ३ ॥ कृतांचेन्मन्यसेरक्षांस्वस्तितेऽस्तुविशांपते ॥ अनुयास्यामिबीभत्सुंकरिष्येवचनंतव ॥ ४ ॥ नहिमेपांडवात्कश्चिन्निषुलोकेषुविद्यते ॥ यो
 मेप्रियतरोराजन्सत्यमेतद्वीमिते ॥ ५ ॥ तस्याहंपदवीयास्येसंदेशात्तवमानद ॥ त्वत्कृतेनचमेकिंचिदकर्तव्यंकथंचन ॥ ६ ॥ यथाहिमेगुरोर्वाक्यंविशिष्टंदि
 पदांवर ॥ तथातवापिवचनंविशिष्टतरमेवमे ॥ ७ ॥ प्रियेहितववर्त्ततेभ्रातरौकृष्णपांडवौ ॥ तयोःप्रियेस्थितंचैवविद्धिमांराजपुंगव ॥ ८ ॥ तवाज्ञांशिरसागृ
 त्यपांडवार्थमहंप्रभो ॥ भित्त्वेदंदुर्भित्तंसेन्यंप्रयास्येनरपुंगव ॥ ९ ॥ द्रोणानीकंविशाम्येषकुद्भोऽपइवार्णवं ॥ तत्रयास्यामियत्रासौराजनराजाजयद्रथः ॥
 १० ॥ यत्रसेनांसमाश्रित्यभीतस्तिष्ठतिपांडवात् ॥ गुहोरथवरश्रेष्ठैर्द्रोणिकर्णकृपादिभिः ॥ ११ ॥ इतस्त्रियोजनंमन्येतमध्वानंविशांपते ॥ यत्रतिष्ठतिपा
 र्थोसौजयद्रथवधोद्यतः ॥ १२ ॥ त्रियोजनगतस्यापितस्ययास्याम्यहंपदं ॥ आसैंधववधाद्राजन्सुदृढेनांतरात्मना ॥ १३ ॥ अनादिष्टुगुरुणाकोनुयुध्येत
 मानवः ॥ आदिष्टुयथाराजन्कोनयुध्येतमादृशः ॥ १४ ॥ अभिजानामितदेशंयत्रयास्याम्यहंप्रभो ॥ हलशक्तिगदाप्रासचर्मखड्गर्षितोमरं ॥ १५ ॥ इष्वस्त्र
 वरसंबाधंक्षोभयिष्येबलार्णवं ॥ यदेतत्कुंजरानीकंसाहस्रमनुपश्यसि ॥ १६ ॥ कुलमांजनकंनामयत्रैतेवीर्यशालिनः ॥ आस्थितावहुभिर्मेच्छैर्युद्धशौढैःप्रहा
 रिभिः ॥ १७ ॥ नागामेघनिभाराजन्क्षरंतइवतोयदाः ॥ नैतेजातुनिवर्त्तेरन्प्रेषिताहस्तिसादिभिः ॥ १८ ॥ अन्यत्रहिवधादेशांनास्तिराजन्यराजयः ॥ अथयान्
 थिनोराजन्सहस्रमनुपश्यसि ॥ १९ ॥ एतेरुक्मरथानामराजपुत्रामहारथाः ॥ रथेष्वस्त्रेषुनिपुणानागेषुचविशांपते ॥ २० ॥ धनुर्वेदेगताःपारंमुष्टियुद्धेचकोवि
 दाः ॥ गदायुद्धविशेषज्ञानियुद्धकुशलास्तथा ॥ २१ ॥ खड्गप्रहरणयुक्ताःसंपातेचासिचर्मणोः ॥ शूराश्चकृतविद्याश्चस्पर्थतेचपरस्परं ॥ २२ ॥ नित्यंहिसमरे
 राजन्विजिगीषन्तिमानवान् ॥ कर्णेनविहिताराजन्दुःशासनमनुव्रताः ॥ २३ ॥ एतांस्तुवासुदेवोपिरथोदारान्प्रशंसति ॥ सततंप्रियकामाश्चकर्णस्यैतेवशोस्थि
 ताः ॥ २४ ॥ तस्यैववचनाद्राजन्निवृत्ताःश्वेतवाहनात् ॥ तेनक्लान्तानचश्रान्तादृढावरणकार्मुकाः ॥ २५ ॥

एतेनागाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ संपातेविहरणे ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तदादिग्विजये ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अंजनस्य अरुणोपवाहस्य स्निग्धनीलांबुदप्रख्याबलिनोविपुलैः करैः सुविभक्तमहाशीर्षाः करिणोंजनवंशजाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उत्तरा
मदर्थेधिष्ठितानूनंधार्तराष्ट्रस्यशासनात् ॥ एतान्प्रमथ्यसंग्रामेप्रियार्थं तवकौरव ॥ २६ ॥ प्रयास्यामिततः पश्चात्पदवींसव्यसाचिनः ॥ यांस्त्वेतानपरान्राज
न्नागान्सप्तशतानिमान् ॥ २७ ॥ प्रेक्षसेवर्मसंछन्नांकिरातैः समधिष्ठितान् ॥ किरातराजोयान्प्रादाद्विरदान्सव्यसाचिनः ॥ २८ ॥ स्वलंकृतांस्तदाप्रेष्यानि
च्छन्जीवितमात्मनः ॥ आसन्नेतेपुराराजंस्तवकर्मकरादृढं ॥ २९ ॥ त्वामेवाद्ययुत्संतेपश्यकालस्यपर्ययं ॥ एषामेतेमहामात्राः किरातायुद्धदुर्मदाः ॥ ३० ॥
हस्तिशिखाविदश्चैवसर्वेचैवाग्नियोनयः ॥ एतेविनिर्जिताः संख्येसंग्रामेसव्यसाचिना ॥ ३१ ॥ मदर्थमद्यसंयत्तादुर्योधनवशानुगाः ॥ एतान्हत्वाशरैराजन्कि
रातान्युद्धदुर्मदान् ॥ ३२ ॥ सैधवस्यवधेयत्तमनुयास्यामिपांडवं ॥ येत्वेतेसुमहानागा अंजनस्यकुलोद्भवाः ॥ ३३ ॥ कर्कशाश्रुविनीताश्चप्रभिन्नकरटामु
खाः ॥ जांबूनदमयैः सर्वैर्वर्मभिः सुविभूषिताः ॥ ३४ ॥ लब्धलक्षारणेराजनैरावणसमायुधि ॥ उत्तरात्पर्वतादेतेतीक्ष्णैर्दस्युभिरास्थिताः ॥ ३५ ॥ कर्कशैः प्रव
रैर्योधैः कार्णायसतनुच्छदैः ॥ संतिगोयोनयश्चात्रसंतिवानरयोनयः ॥ ३६ ॥ अनेकयोनयश्चान्येतथामानुषयोनयः ॥ अनीकंसमवेतानांधूम्रवर्णमुदीर्यते
॥ ३७ ॥ म्लेच्छानांपापकर्तृणांहिमदुर्गनिवासिनां ॥ एतदुर्योधनोलब्ध्वासमग्रंराजमंडलं ॥ ३८ ॥ कृपंचसौमदत्तिचद्रोणंचरथिनांवरं ॥ सिंधुराजंतयाकर्ण
मवमन्यतपांडवान् ॥ ३९ ॥ कृतार्थमथचात्मानंमन्यतेकालचोदितः ॥ तेतुसर्वेऽद्यसंप्राप्तममनाराचगोचरं ॥ ४० ॥ नविमोक्ष्यंतिकौतिययद्यपिस्युर्मनोज
वाः ॥ तेनसंभावितानित्यंपरवीर्योपजीविना ॥ ४१ ॥ विनाशमुपयास्यंतिमच्छरौघनिपीडिताः ॥ येत्वेतेरथिनोराजन्दृश्यंतेकांचनध्वजाः ॥ ४२ ॥ एतेदुर्वार
णानामकांबोजायदितेश्रुताः ॥ शूराश्चकृतविद्याश्चधनुर्वेदेचनिष्ठिताः ॥ ४३ ॥ संहताश्चभृशंत्येतेअन्योन्यस्यहितैषिणः ॥ अक्षौहिण्यश्चसंख्याधार्तराष्ट्रस्य
भारत ॥ ४४ ॥ यत्तामदर्थेतिष्ठंतिकुरुवीराभिरक्षिताः ॥ अप्रमत्तामहाराजमामेवप्रत्युपस्थिताः ॥ ४५ ॥ तानहंप्रमथिष्यामितृणानीवहुताशनः ॥ तस्मात्स
र्वानुपासंगान्सर्वोपकरणानिच ॥ ४६ ॥ रयेकुर्वंतुमेराजन्यथावद्रथकल्पकाः ॥ अस्मिस्तुकिलसंमर्देग्राह्येविविधमायुधं ॥ ४७ ॥ यथोपदिष्टमाचार्यैः कार्यः
पंचगुणोरथः ॥ कांबोजैर्हिसमेष्यामितीक्ष्णैराशीविषोपमैः ॥ ४८ ॥

त्पर्वताच्चहिमाचलादागतैरर्यान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तेनदुर्योधनेन संभाविताः संवर्धिताः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तानुद्धिष्टान् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पंचगुणः पंचगुणसामयीकः ॥ ४८ ॥

नानाशस्त्राणां समावायः समूहोयेषु ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पीताः पायितपेयाः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ महाध्वजेनेति विशेषणे तृतीया ॥ ५७ ॥ केतकैः कुंदघटितशलाकाभिः ॥ ५८ ॥

नानाशस्त्रसमावायैर्विविधायुधयोधिभिः ॥ किरातैश्च समेष्यामि विषकल्पैः प्रहारिभिः ॥ ४९ ॥ लालितैः सततं राज्ञा दुर्योधनहितैषिभिः ॥ शकैश्चापिसमेष्यामिशक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५० ॥ अग्निकल्पैर्दुराधैः प्रदीपैरिव पावकैः ॥ तथान्यैर्विविधैर्योधिः कालकल्पैर्दुरासदैः ॥ ५१ ॥ समेष्यामिरणेरान्वदुभिर्युद्धदुर्मदैः ॥ तस्माद्वैवाजिनो मुस्याविश्रुताः शुभलक्षणाः ॥ ५२ ॥ उपावृत्ताश्च पीताश्च पुनर्युज्यंतु मे रथे ॥ संजय उवाच तस्य सर्वानुपांसगान्सर्वोपकरणानि च ॥ ५३ ॥ रथे चास्थापयद्राजा शस्त्राणि विविधानि च ॥ ततस्तान्सर्वतो युक्तान्सदृशान्श्चतुरोजनाः ॥ ५४ ॥ रसवत्पाययामासुः पानं मदसमीरणं ॥ पीतोपवृत्तान्स्नातांश्च जग्धान् स्नानसमलंकृतान् ॥ ५५ ॥ विनीतशल्यांस्तुरगांश्चतुरो हेममालिनः ॥ तान्युक्तान् रुक्मवर्णाभान् विनीतान् शीघ्रगामिनः ॥ ५६ ॥ संहृष्टमनसो व्यग्रान् विधिवत्कल्पितान् रथे ॥ महाध्वजेन सिंहेन हेमकेसरमालिना ॥ ५७ ॥ संवृते केतकैर्हेमैर्मणिविद्रुमचित्रितैः ॥ पांडुराभ्रप्रकाशाभिः पताकाभिरलंकृते ॥ ५८ ॥ हेमदंडोच्छ्रितच्छत्रे बहुशस्त्रपरिच्छदे ॥ योजयामास विधिवद्धेमभाण्डविभूषितान् ॥ ५९ ॥ दारुकस्यानुजो भ्राता सूतस्तस्य प्रियः सखा ॥ न्यवेदयद्रथं युक्तं वासवस्येव मातलिः ॥ ६० ॥ ततः स्नातः शुचिर्भूत्वा कृतकौतुकमंगलः ॥ स्नातकानां सहस्रस्य स्वर्णनिष्कानथोददौ ॥ ६१ ॥ आशीर्वादैः परिष्वक्तः सात्यकिः श्रीमतां वरः ॥ ततः समधुपर्कार्हः पीत्वा कैलातकं मधु ॥ ६२ ॥ लोहिताक्षो बभौ तत्र मदविद्रुमलोचनः ॥ आलभ्य वीरकांस्यं च हर्षेण महतान्वितः ॥ ६३ ॥ द्विगुणीकृतते जाहि प्रज्वलन्निव पावकः ॥ उत्संगे धनुरादाय सशरं रथिनां वरः ॥ ६४ ॥ कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः कवची समलंकृतः ॥ लाजैर्गंधैस्तथामाल्यैः कन्याभिश्चाभिनंदितः ॥ ६५ ॥ युधिष्ठिरस्य चरणावभिवाद्य कृतांजलिः ॥ तेन मूर्द्धन्युपाघात आरुरोह महारथं ॥ ६६ ॥ ततस्ते वाजिनो दृष्टाः सुपुष्टावातरंहसः ॥ अजय्याजैत्रमूढुस्तं विकुर्वाणाः स्मसें धवाः ॥ ६७ ॥ तथैव भीमसेनोऽपि धर्मराजेन पूजितः ॥ प्रायात्सात्यकिना सार्धं मभिवाद्य युधिष्ठिरं ॥ ६८ ॥ तौ दृष्ट्वा प्रविविक्षंतौ तव सेनामरिंदमौ ॥ संयत्तास्त्वावकाः सर्वे तस्थुर्द्रोणपुरोगमाः ॥ ६९ ॥ सन्नद्धमनुगच्छंतं दृष्ट्वा भीमं ससात्यकिः ॥ अभिनंद्या ब्रवीद्दीरस्तदा हर्षकरं वचः ॥ ७० ॥ त्वं भीमरक्षराजानमेतत्कार्यतमं हिते ॥ अहं भित्वा प्रवेक्ष्यामि कालपक्वमिदं बलं ॥ ७१ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ स्वर्णनिष्कान् दीनान् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

आयत्यामुत्तरकाले तदात्वेतक्षणे ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥
 आयत्यांचतदात्वेचश्रेयोराज्ञोभिरक्षणं ॥ जानीपेममवीर्यत्वंतवचाहमरिंदम ॥ ७२ ॥ तस्माद्भीमनिवर्त्तस्वममचेदिच्छसिप्रियं ॥ तथोक्तःसात्यकिंप्राहव्र
 जत्वंकार्यसिद्धये ॥ ७३ ॥ अहंराज्ञःकरिष्यामिरक्षांपुरुषसत्तम ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचभीमसेनंसमाधवः ॥ ७४ ॥ गच्छगच्छध्रुवंपार्थध्रुवोहिविजयोमम ॥ य
 न्मेगुणानुरक्तश्चत्वमद्यवशमास्थितः ॥ ७५ ॥ निमित्तानिचयन्यानियथाभीमवदंतिमां ॥ निहतेसैंधवेपापेपांडवेनमहात्मना ॥ ७६ ॥ परिष्वजिष्येराजानं
 धर्मात्मानंयुधिष्ठिरं ॥ ७७ ॥ एतावदुक्त्वाभीमंतुविस्तृज्यचमहायशाः ॥ संप्रैक्षत्तावकंसैन्यंव्याघ्रोमृगगणानिव ॥ ७८ ॥ तं दृष्ट्वाप्रविविक्षंतंसैन्यंतवजना
 धिप ॥ भूयएवाभवन्मूढंसुभृशंचाप्यकंपत ॥ ७९ ॥ ततःप्रयातःसहसातवसैन्यंससात्यकिः ॥ दिदृक्षुरर्जुनंराजन्यर्मराजस्यशासनात् ॥ ८० ॥ इतिश्री
 महाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसात्यकिप्रवेशेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥
 संजयउवाच प्रयातेतवसैन्यंतुयुयुधानेयुयुत्सया ॥ धर्मराजोमहाराजस्वेनानीकेनसंवृतः ॥ १ ॥ प्रायाद्रोणरथंप्रेप्सुर्युयुधानस्यपृष्ठतः ॥ ततःपांचाल
 राजस्यपुत्रःसमरदुर्मदः ॥ २ ॥ प्राक्रोशत्पांडवानीकेवसुदानश्चपार्थिवः ॥ आगच्छतप्रहरतद्रुतंविपरिधावत ॥ ३ ॥ यथासुखेनगच्छेतसात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥
 महारथाहिवहवोयतिष्ठंत्यस्यनिर्जये ॥ ४ ॥ इतिब्रुवंतोवेगेननिपेतुस्तेमहारथाः ॥ वयंप्रतिजिगीषंतस्तत्रतान्समभिद्रुताः ॥ ५ ॥ ततःशब्दोमहानासीद्यु
 युधानरथंप्रति ॥ आकीर्यमाणाधावंतीतवपुत्रस्यवाहिनी ॥ ६ ॥ सात्वतेनमहाराजशतधाभिव्यशीर्यत ॥ तस्यांविदीर्यमाणायांशिनेःपुत्रोमहारथः ॥
 ॥ ७ ॥ समवीरान्महेष्वासानग्रानीकेष्वपोथयत् ॥ अथान्यानपिराजेंद्रनानाजनपदेश्वरान् ॥ ८ ॥ शरैरनलसंकाशैर्निन्येवीरान्यमक्षयं ॥ शतमेकेनविव्याध
 शतेनैकंचपत्रिणां ॥ ९ ॥ द्विपारोहान्द्विपांश्चैवहयारोहान्हयांस्तथा ॥ रथिनःसाश्वसूतांश्चजघानेशःपशूनिव ॥ १० ॥ तंतथाद्रुतकर्माणंशरसंपातवर्षिणं ॥ न
 केचनाभ्यधावन्वैसात्यकितवसैनिकाः ॥ ११ ॥ तेभीतामृद्यमानाश्चप्रमृष्टादीर्घबाहुना ॥ आयोधनंजहुर्वीरादृष्ट्वातमतिमानिनं ॥ १२ ॥ तमेकंबहुधापश्य
 न्मोहितास्तस्यतेजसा ॥ रथैर्विमथितैश्चैवभग्ननीडैश्चमारिष ॥ १३ ॥

प्रयातेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ईशोरुद्रः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ ऋषभस्येवाक्षीणियेषां ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ त्वंहिस्वमपि
 चक्रेर्विमयितैश्चतुर्ध्वजैश्चविनिपातितैः ॥ अनुकर्षैः पताकाभिः शिरस्त्राणैः सकांचनैः ॥ १४ ॥ बाहुभिश्चंदनादिग्यैः सांगदैश्चविशांपते ॥ हस्तिहस्तोपमैश्च
 पिभुजंगाभोगसन्निभैः ॥ १५ ॥ ऊरुभिः पृथिवीच्छन्नामनुजानानंराधिप ॥ शशांकसन्निभैश्चैववदनैश्चारुकुंडलैः ॥ १६ ॥ पतितैर्ऋषभाक्षाणांसावभाव
 तिमैदिनी ॥ गजैश्चबहुधाछिन्नैः शयानैः पर्वतोपमैः ॥ १७ ॥ रराजातिभृशंभूमिर्विकीर्णैरिवपर्वतैः ॥ तपनीयमयैर्यौक्त्रैर्मुक्ताजालविभूषितैः ॥ १८ ॥ उरश्च
 दैर्विचित्रैश्चव्यशोभंततुरंगमाः ॥ गतसत्वामहींप्राप्यप्रमृष्टादीर्घबाहुना ॥ १९ ॥ नानाविधानिसैन्यानितवहत्वातुसात्वतः ॥ प्रविष्टस्तावकंसैन्यद्रावयित्वा
 चमूंभृशं ॥ २० ॥ ततस्तेनैवमार्गेणयंनयातोधनंजयः ॥ इयेषसात्यकिर्गंतुततोद्रोणेनवारितः ॥ २१ ॥ भारद्वाजंसमासाद्ययुयुधानश्चसात्यकिः ॥ नन्यवर्त्ततसं
 क्रुद्धावेलामिवजलाशयः ॥ २२ ॥ निवार्यतुरणेद्रोणोयुयुधानंमहारथं ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैः पंचभिर्मर्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ सात्यकिस्तुरणेद्रोणंराजन्विव्या
 धसप्तभिः ॥ हेमपुंखैः शिलाधौतैः कंकवाहिणवाजितैः ॥ २४ ॥ तंपङ्क्तिः सायकैर्द्रोणः साश्वयंतारमार्दयत् ॥ सतनममृषेद्रोणंयुयुधानोमहारथः ॥ २५ ॥ सिंहना
 दंततः कृत्वाद्रोणंविव्याधसात्यकिः ॥ दशभिः सायकैश्चान्यैः षड्विरष्टाभिरेवच ॥ २६ ॥ युयुधानः पुनर्द्रोणंविव्याधदशभिः शरैः ॥ एकेनसारथिंचास्यचतुर्भि
 श्वतुरोहयान् ॥ २७ ॥ ध्वजमेकेनबाणेनविव्याधयुधिमारिष ॥ तंद्रोणः साश्वयंतारंसरथध्वजमाश्रुगैः ॥ २८ ॥ त्वरन्प्राच्छादयद्बाणैः शलभानामिवव्रजैः ॥
 तथैवयुयुधानोपिद्रोणंबहुभिराश्रुगैः ॥ २९ ॥ आच्छादयदसंभ्रांतस्ततोद्रोणउवाचह ॥ तवाचार्योरणंहित्वागतः कापुरुषोयथा ॥ ३० ॥ युध्यमानंचमांहित्वा
 प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ त्वंहिमेयुध्यतोनाद्यजीवन्यास्यसिमाधव ॥ ३१ ॥ यदिमांत्वंरणेहित्वानयास्याचार्यवद्भुतं ॥ सात्यकिरुवाच धनंजयस्यपदवींध
 मराजस्यशासनात् ॥ ३२ ॥ गच्छामिस्वस्तितेब्रह्मन्ममेकालात्ययोभवेत् ॥ आचार्यानुगतोमार्गः शिष्यैरन्वास्यतेसदा ॥ ३३ ॥ तस्मादेवव्रजाम्याश्रुयथामे
 सगुरुर्गतः ॥ संजयउवाच एतावदुक्ताशैनेयआचार्यपरिवर्जयन् ॥ ३४ ॥ प्रयातः सहसाराजन्सारथिंचेदमब्रवीत् ॥ द्रोणः करिष्यतेवल्लंसर्वथामम
 बारणे ॥ ३५ ॥ यत्तोयाहिरण्यसूतशृणुचेदंवचः परं ॥ एतदालोक्यतेसैन्यमावंत्यानांमहाप्रभं ॥ ३६ ॥ अस्यानंतरतस्त्वेतद्वाक्षिणात्यंमहद्वलं ॥ तदनंतरमे
 तच्चवाल्हिकानांमहद्वलं ॥ ३७ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

जिनानिपृथग्भूतानि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
 बाल्हिकाभ्याशतोयुक्तंकर्णस्यचमहद्वलं ॥ अन्योन्येनहिसैन्यानिभिन्नान्येतानिसारये ॥ ३८ ॥ अन्योन्यंसमुपाश्रित्यनत्यक्ष्यंतिरणजिरं ॥ एतदंतरमासा
 घचोदयाश्वान्प्रहृष्टवत् ॥ ३९ ॥ मध्यमंजवमास्थायवहमामत्रसारये ॥ बाल्हिकायत्रहृष्टंतेनानाप्रहरणोद्यताः ॥ ४० ॥ दाक्षिणात्याश्ववहवःसूतपुत्रपुरोग
 माः ॥ हस्यश्वरथसंबाधंयच्चानीकं विलोक्यते ॥ ४१ ॥ नानादेशसमुत्थैश्चपदातिभिरधिष्ठितं ॥ एतावदुक्कायंतारंब्राह्मणंपरिवर्जयन् ॥ ४२ ॥ मध्यतोयाहि
 यच्चोग्रंकर्णस्यचमहद्वलं ॥ तंद्रोणोन्ययौक्रुद्धोविकिरन्विशिखान्वहून् ॥ ४३ ॥ युयुधानंमहाभागंगच्छंतमनिवर्तिनं ॥ कर्णस्यसैन्यंसुमहदभिहत्यशितैःशरैः
 ॥ ४४ ॥ प्राविशद्भारतींसेनामपर्यंतांससात्यकिः ॥ प्रविष्टेयुयुधानेतुसैनिकेषुद्रुतेषुच ॥ ४५ ॥ अमर्षीकृतवर्मानुसात्यकिंपर्यवारयत् ॥ तमापतंतंविशिखैःषड्भि
 राहत्यसात्यकिः ॥ ४६ ॥ चतुर्भिश्चतुरोस्याश्वानाजघानाशुवीर्यवान् ॥ ततःपुनःषोडशभिर्नतपर्वभिराशुगैः ॥ ४७ ॥ सात्यकिःकृतवर्माणंप्रत्यविध्यत्स्तनांत
 रे ॥ सताड्यमानोविशिखैर्बहुभिस्तिग्मतेजनैः ॥ ४८ ॥ सात्वतेनमहाराजकृतवर्मानचक्षमे ॥ सवत्सदंतंसंधायजिह्मगानिलसन्निभं ॥ ४९ ॥ आकृष्यराज
 न्नाकर्णाद्विव्याधोरसिसात्यकिं ॥ सतस्यदेहावरणंभित्वादेहंचसायकः ॥ ५० ॥ सपुंखपत्रःपृथिवींविवेशरुधिरोक्षितः ॥ अयास्यबहुभिर्बाणैरच्छिनत्परमा
 स्त्रवित् ॥ ५१ ॥ समार्गणगणंराजन्कृतवर्माशरासनं ॥ विव्याधचरणेराजन्सात्यकिसत्यविक्रमं ॥ ५२ ॥ दशभिर्विशिखैस्तीक्ष्णैरभिक्रुद्धस्तनांतरे ॥ ततःप्र
 शीर्णंधनुषिशक्त्याशक्तिमतांवरः ॥ ५३ ॥ जघानदक्षिणंबाहुंसात्यकिःकृतवर्मणः ॥ ततोन्मत्सुदृढंचापंपूर्णमायम्यसात्यकिः ॥ ५४ ॥ व्यसृजद्विशिखांस्तूर्णश
 तशोथसहस्रशः ॥ सरथंकृतवर्माणंसमंतात्पर्यवारयत् ॥ ५५ ॥ छादयित्वारणेराजन्हादिक्यंसतुसात्यकिः ॥ अथास्यभस्त्रेनशिरःसारयेःसमकृतत ॥ ५६ ॥
 सपपातहतःसूतोहादिक्यस्यमहारथात् ॥ ततस्तेयंतरहिताःप्राद्रवंस्तुरगाभृशं ॥ ५७ ॥ अथभोजस्तुसंभ्रांतोनिगृह्यतुरगान्स्वयं ॥ तस्यौवीरोधनुष्पाणिस्तस्यै
 न्यान्यभ्यपूजयन् ॥ ५८ ॥ समुहूर्तमिवाश्वस्यसदश्वान्समनोदयत् ॥ व्यपेतभीरमित्राणामावहत्सुमहद्भयं ॥ ५९ ॥ सात्यकिश्चाभ्यगात्तस्मात्सतुभीममुपा
 द्रवत् ॥ युयुधानोपिराजेंद्रभोजानीकाद्विनिःसृतः ॥ ६० ॥ प्रययौत्वरितस्तूर्णकांबोजानांमहाचमूं ॥ सतत्रबहुभिःशूरैःसन्निरुद्धोमहारथैः ॥ ६१ ॥ नचचालत
 दाराजन्सात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ संधायचचमूंद्रोणोभोजेभारंनिवेश्यच ॥ ६२ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ संधाययथास्थानमानीय ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ आर्यवत्कुलीनवत् कुलीनत्वादितियावत् ॥ ६७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति बहुगुणं बहुवोमुणाः शौर्यादयः संध्यादयो वायस्मिन् बलं प्रबलं ॥ १ ॥ नः अभिकाममनुरक्तं प्रौढं प्रवृद्धं अत्यद्भुताकारमनुपमसंस्थानं पुरस्ताद्व्यागे वदष्टः परीक्षोत्तीर्णो विक्रमो यस्य ॥ २ ॥ लघुनो मनो ह्यस्य दत्तस्यायतमायामः प्रायः अभ्यधावद्रणे यत्तोयुयुधानं युयुत्सया ॥ तथा तमनुधावंतं युयुधानस्य पृष्ठतः ॥ ६३ ॥ न्यवारयंत संदृष्टाः पांडुसैन्ये बृहत्तमाः ॥ समासाद्य तु हार्दिक्यं रथानां प्रवरं रथं ॥ ६४ ॥ पंचालाविगतोत्साहा भीमसेनपुरोगमाः ॥ विक्रम्य वारिताराजन्वीरेण कृतवर्मणा ॥ ६५ ॥ यतमानां श्वतान्सर्वानीषद्विगतचेतसः ॥ अभितस्तान् शरीरेण क्लृप्तं वाहानकारयत् ॥ ६६ ॥ निगृहीतास्तु भोजेन भोजानीकेऽप्यवोरणे ॥ अतिष्ठन् आर्यवद्भीराः प्रार्थयंतो महद्यशः ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशोत्तरयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच एवंबहुगुणं सैन्यमेवं प्रविचितं बलं ॥ व्यूढमेवं यथान्यायमेवं बहुच संजय ॥ १ ॥ नित्यं पूजितमस्माभिरभिकामं च नः सदा ॥ प्रौढमत्यद्भुताकारं पुरस्ताद्वृष्टविक्रमं ॥ २ ॥ नातिवृद्धमबालं च नारुशं नातिपीवरं ॥ लघुदत्ताय तप्रायं सारगात्रमनामयं ॥ ३ ॥ आत्तसन्नाहसंछन्नं बहुशस्त्रपरिच्छदं ॥ शस्त्रग्रहणविद्यासुबद्धीषु परिनिष्ठितं ॥ ४ ॥ आरोहे पर्यवस्कंदे सरणे सांतरप्लुते ॥ सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदं ॥ ५ ॥ नागेष्वश्वेषु बहुशोरथेषु च परिक्षितं ॥ परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितं ॥ ६ ॥ न गोष्ठ्यानोपकारेण न संबंधनिमित्ततः ॥ नानादूतं नाप्यभूतं मम सैन्यं बभूव ह ॥ ७ ॥ कुलीनार्यजनोपेतं तुष्टपुष्टमनुद्धतं ॥ कृतमानो पचारं च यशस्वि च मनस्वि च ॥ ८ ॥ सचिवैश्चापरैर्मुख्यैर्बहुभिः पुण्यकर्मभिः ॥ लोकपालोपमैस्तातपालितं नरसत्तमैः ॥ ९ ॥ बहुभिः पार्थिवैर्गुप्तमस्मत्प्रियचिकीर्षुभिः ॥ अस्मानभिस्तैः कामात्सबलैः सपदानुगैः ॥ १० ॥ महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समंततः ॥ अपक्षैः पक्षिसंकाशैरथैरश्वैश्च संवृतं ॥ ११ ॥ प्रभिन्नकरटैश्चैव हिरदैरावृतं महत् ॥ यदहन्यत मे सैन्यं किमन्यद्भागधेयतः ॥ १२ ॥ योधाक्षय्यजलं भीमं वाहनोर्मितरंगिणं ॥ क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्रासश्च पाकुलं ॥ १३ ॥ ध्वजभूषणसंवाधरत्नोपलसुसंचितं ॥ वाहनैरभिधावद्भिर्वायुवेगविकंपितं ॥ १४ ॥

प्रचुरं यत्र सारगात्रं निबिडावयवं सारगात्रमसारशून्यमिति वा ॥ ३ ॥ ४ ॥ आरोहे अधिरोहणे पर्यवस्कंदे अबरोहणे सरणे प्रसरणे सांतरप्लुते प्लवनांतरितायांगतौ याने प्रयागे व्यपयानेऽपसरणे ॥ ५ ॥ वेतनेन दिनमासवर्षदेयेन घनेन ॥ ६ ॥ गोष्ठ्यासंलापमात्रेण उपकारेण प्राकृतेन उपपादितमुल्लासस्थापितमित्यनुषंगः अनादूतं यदृच्छोपगतं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वाहनान्येवोर्मितरंगपरंपरा विद्यते यत्र क्षेपण्योयंत्राणि ॥ १३ ॥ रत्नैरुपलैश्च सुसंचितं सुषुसंछादितं वाहनाभिधावनान्येव वायुवेगतयारूपितानि ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ ममसैन्यस्यशेषमित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ दारुणैकायनेअतिभीषणेऽनन्यगतिके अकालेअतीतसमये ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ लभ्यतेसैन्येनार्थात् ॥ २३ ॥ २४ ॥
 द्रोणगंभीरपातालंरुतवर्ममहाद्रुदं ॥ जलसंधमहाग्राहंकर्णचंद्रोदयोद्धतं ॥ १५ ॥ गतेसैन्यार्णवंभित्वातरसापांडवर्षभे ॥ संजयैकरथेनैवयुयुधानेचमामकं ॥
 ॥ १६ ॥ तत्रशेषंनपश्यामिप्रविष्टेसव्यसाचिनि ॥ सात्वतेचरथोदारेममसैन्यस्यसंजय ॥ १७ ॥ तौतत्रसमतिक्रांतौदृष्ट्वातीवतरस्विनौ ॥ सिधुराजंतुसंप्रेक्ष्य
 गांडीवस्येषुगोचरे ॥ १८ ॥ किंनुवाकुरवःकृत्यंविदधुःकालचोदिताः ॥ दारुणैकायनेऽकालेकथंवाप्रतिपेदिरे ॥ १९ ॥ ग्रस्तान्हिकौरवान्मन्येऽत्युनातातसंग
 तान् ॥ विक्रमोपिरणेतेषांनतथादृश्यतेहिवै ॥ २० ॥ अक्षतौसंयुगेतत्रप्रविष्टौरुष्णपांडवौ ॥ नचवारयिताकश्चित्तयोरस्तीहसंजय ॥ २१ ॥ भृताश्ववहवौयो
 धाःपरीक्ष्यैवमहारथाः ॥ वेतनेनयथायोगंप्रियवादेनचापरे ॥ २२ ॥ असत्कारभृतस्तातममसैन्येनविद्यते ॥ कर्मणात्यनुरूपेणलभ्यतेभक्तवेतनं ॥ २३ ॥ नचा
 योधोभवत्कश्चिन्ममसैन्येतुसंजय ॥ अल्पदानभृतस्ताततथाचाभृतकोनरः ॥ २४ ॥ पूजितोहियथाशक्त्यादानमानासनैर्मया ॥ तथापुत्रैश्चमेतातज्ञातिभि
 श्वसवांधवैः ॥ २५ ॥ तेचप्राप्यैवसंग्रामेनिर्जिताःसव्यसाचिना ॥ शौनेयेनपरामृष्टाःकिमन्यद्भागधेयतः ॥ २६ ॥ रक्षतेयश्चसंग्रामेयेचसंजयरक्षिणः ॥ ए
 कःसाधारणःपंथारक्ष्यस्यसहरक्षिभिः ॥ २७ ॥ अर्जुनंसमरेदृष्ट्वासेंधवस्याग्रतःस्थितं ॥ पुत्रोममभृशंमूढःकिंकार्यंप्रत्यपद्यत ॥ २८ ॥ सात्यकिंचरणेदृष्ट्वाप्र
 विशंतमभीतवत् ॥ किंनुदुर्योधनःकृत्यंप्राप्तकालममन्यत ॥ २९ ॥ सर्वशस्त्रातिगौसेनांप्रविष्टौरथिसत्तमौ ॥ दृष्ट्वाकंवैधृतिर्युद्धेप्रत्यपद्यंतमामकाः ॥ ३० ॥ दृ
 ष्ट्वाकृष्णंतुदाशार्हमर्जुनार्थेव्यवस्थितं ॥ शिनीनामृषभंचैवमन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वासेनांव्यतिक्रांतांसात्वतेनार्जुनेनच ॥ पलायमानांश्चकुरुन्म
 न्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ ३२ ॥ विद्रुतान्तरथिनोदृष्ट्वानिरुत्साहान्द्विषज्जये ॥ पलायनरुतोत्साहान्मन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ ३३ ॥ शून्यान्कृतान्तरथोपस्थान्सात्वते
 नार्जुनेनच ॥ हतांश्चयोधान्संदृश्यमन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ ३४ ॥ व्यश्वनागरथान्दृष्ट्वातत्रवीरान्सहस्रशः ॥ धावमानान्रणेव्यग्रान्मन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ ३५ ॥
 महानागान्विद्रवतोदृष्ट्वार्जुनशराहतान् ॥ पतितान्यततश्चान्यान्मन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ ३६ ॥ विहीनांश्चकृतान्श्वान्विरथांश्चकृतान्नरान् ॥ तत्रसात्यकिपा
 र्थाभ्यामन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ ३७ ॥ हयौघान्निहतान्दृष्ट्वाद्ववमाणान्स्ततस्ततः ॥ रणेमाधवपार्थाभ्यामन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ ३८ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ धृतिधारणां ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ व्यथान्अनेकापान् अव्यग्रान्पलायनैकमनसइतिवा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ निर्गुणतांगुणवैषम्यं द्वैधीभावमनिश्चयं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सुमहान्विपुलइतिपर्यायाभ्यामहत्त्वो
 पत्तिसंधानरणेदृष्ट्वाधावमानांश्चसर्वशः ॥ निराशाविजयेसर्वे मन्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ ३९ ॥ द्रोणस्यसमतिक्रांतावनीकमपराजितौ ॥ क्षणेनदृष्ट्वातौवीरौम
 न्येशोचंतिपुत्रकाः ॥ ४० ॥ समूढोस्मिभृशंतातश्रुत्वाकृष्णधनंजयौ ॥ प्रविष्टौमामकंसैन्यंसात्वतेनसहाच्युतौ ॥ ४१ ॥ तस्मिन्प्रविष्टेष्टतनांशिनीनांप्रवरेर
 थे ॥ भोजानीकंव्यतिक्रांतेकिमकुर्वतकौरवाः ॥ ४२ ॥ तथाद्रोणेनसमरेनिगृहीतेषुपांडुषु ॥ कथंयुद्धमभूत्तत्रतन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ ४३ ॥ द्रोणोहिबलवान्श्रे
 ष्ठःरुतास्रोयुद्धदुर्मदः ॥ पंचालास्तंमहेष्वासंप्रत्यविध्यन्कथंरणे ॥ ४४ ॥ बद्धवैरास्ततोद्रोणेधनंजयजयैषिणः ॥ भारद्वाजसुतस्तेषुदृढवैरोमहारथः ॥ ४५ ॥ अ
 र्जुनश्चापियच्चक्रेसिंधुराजवधंप्रति ॥ तन्मेसर्वसमाचक्ष्वकुशलोत्थसिसंजय ॥ ४५ ॥ संजयउवाच आत्मापराधात्संभूतंव्यसनंभरतर्षभ ॥ प्राप्यप्राकृ
 तवद्दीरनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ ४७ ॥ पुरायदुष्यसेप्राज्ञैःसुहृद्भिर्विदुरादिभिः ॥ माहर्षीःपांडवान्राजन्नितितन्मत्वाश्रुतं ॥ ४८ ॥ सुहृदांहितकामानांवाक्यं
 योनशृणोतिह ॥ समहद्व्यसनंप्राप्यशोचतेवैयथाभवान् ॥ ४९ ॥ याचितोसिपुराराजन्दाशार्हेणशमंप्रति ॥ नचतंलब्धवान्कामंत्वत्तःकृष्णोमहायशाः ॥ ५० ॥
 तवनिगुणतांज्ञात्वापक्षपातंसुतेषुच ॥ द्वैधीभावंतथाधर्मेपांडवेषुचमत्सरं ॥ ५१ ॥ तवजिह्वमभिप्रायंविदित्वापांडवान्प्रति ॥ आर्त्तप्रलापांश्चबहून्मनुजाधिप
 सत्तम ॥ ५२ ॥ सर्वलोकस्यतत्त्वज्ञःसर्वलोकेश्वरःप्रभुः ॥ वासुदेवस्ततोयुद्धंकुरुणामकरोन्महत् ॥ ५३ ॥ आत्मापराधात्सुमहान्प्राप्तस्तेविपुलःक्षयः ॥ नैनंदुर्यो
 धनेदोषंकर्तुमर्हसिमानद ॥ ५४ ॥ नहितेसुकृतंकिंचिदादौमध्येचभारत ॥ दृश्यतेपृष्ठतश्चैवत्वन्मूलोहिपराजयः ॥ ५५ ॥ तस्मादवस्थितोभूत्वाज्ञात्वालोकस्य
 निर्णयं ॥ शृणुयुद्धंयथावृत्तंघोरंदेवासुरोपमं ॥ ५६ ॥ प्रविष्टेतवसैन्यंतुशैनेयेसत्यविक्रमे ॥ भीमसेनमुखाःपार्थाःप्रतीयुर्वाहिनींतव ॥ ५७ ॥ आगच्छतस्ता
 न्सहसाकुद्भरूपान्सहानुगान् ॥ दधारैकोरणेपांडून्कृतवर्मांमहारथः ॥ ५८ ॥ यथोद्धृत्तवारयतेवेलावैसलिलार्णवं ॥ पांडुसैन्यंतथासंख्येहार्दिक्यःसमवारयत् ॥
 ५९ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामहार्दिक्यस्यपराक्रमं ॥ यदेनंसहिताःपार्थानातिचक्रमुराहवे ॥ ६० ॥ ततोभीमस्त्रिभिर्विध्वाकृतवर्माणमाशुगैः ॥ शंखंदध्मौमहा
 बाहुर्हर्षयन्सर्वपांडवान् ॥ ६१ ॥ सहदेवस्तुविंशत्याधर्मराजश्चपंचभिः ॥ शतेननकुलश्चापिहार्दिक्यंसमविध्यत ॥ ६२ ॥

द्रेकः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ निर्णयंनियतस्वभावं ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥६३॥६४॥ सर्वतःसर्वान् ॥ ६५॥६६॥६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ द्विधास्थानद्वये ॥ ७४ ॥ ७५॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥
 द्रौपदेयाभिसप्तत्यासप्तभिश्चघटोत्कचः ॥ घृष्टद्युम्नस्त्रिभिश्चापिकृतवर्माणमार्दयन् ॥ ६३ ॥ विराटोद्गुपदश्चैवयाज्ञसेनिश्चपञ्चभिः ॥ शिखंडीचैवहार्दिक्यंवि
 ध्वापञ्चभिराशुगैः ॥ ६४ ॥ पुनर्विव्याधविंशत्यासायकानांहसन्निव ॥ कृतवर्माततोराजन्सर्वतस्तान्महारथान् ॥ ६५ ॥ एकैकंपञ्चभिर्विध्वाभीमंविध्वाधस
 पभिः ॥ धनुर्ध्वजंचास्यतदारथाद्भूमावपातयत् ॥ ६६ ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंत्वरमाणोमहारथः ॥ आजघानोरसिकुद्धःसप्तत्यानिशितैःशरैः ॥ ६७ ॥ सगा
 ढविद्धोवलवान्हार्दिक्यस्यशरोत्तमैः ॥ चचालरथमध्यस्थःक्षितिकंपेयथाचलः ॥ ६८ ॥ भीमसेनंतथादृष्ट्वाधर्मराजपुरोगमाः ॥ विस्मजंतःशरानूराजन्कृतव
 र्माणमार्दयन् ॥ ६९ ॥ तंतथाकोष्ठकीकृत्यरथवंशेनमारिष ॥ विव्यधुःसायकैर्हृष्टारक्षार्थमारुतेर्मध्ये ॥ ७० ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांभीमसेनोमहाबलः ॥ शक्तिंज
 ग्राहसमरेहेमदंडामयस्मयीं ॥ ७१ ॥ चिक्षेपचरथात्तूर्णकृतवर्मरथंप्रति ॥ साभीमभुजनिर्मुक्तानिर्मुक्तोरगसन्निभा ॥ ७२ ॥ कृतवर्माणमभितःप्रज्ज्वाल
 सुदारुणा ॥ तामापतंतींसहसायुगांताग्निसमप्रभां ॥ ७३ ॥ द्वाभ्यांशराभ्यांहार्दिक्योनिजघानद्विधातदा ॥ साछिन्नापतिताभूमौशक्तिःकनकभूषणा ॥ ७४ ॥
 द्योतयंतीदिशोराजन्महोत्केवनभश्चयुता ॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वाभीमश्रुक्रोधवैभृशं ॥ ७५ ॥ ततोऽन्यद्भनुरादायवेगवत्सुमहास्वनं ॥ भीमसेनोरणेकुद्धोहार्दिक्यंस
 मवारयत् ॥ ७६ ॥ अथैनंपञ्चभिर्वाणैराजघानस्तनांतरे ॥ भीमोभीमबलोराजंस्तवदुर्मन्त्रितेनच ॥ ७७ ॥ भोजस्तुक्षतसर्वांगोभीमसेनेनमारिष ॥ रक्ता
 शोकइवोत्फुल्लोव्यभ्राजतरणाजिरे ॥ ७८ ॥ ततःकुद्धस्त्रिभिर्वाणैर्भीमसेनंहसन्निव ॥ अभिहत्यदृढंयुद्धेतान्सर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ ७९ ॥ त्रिभिस्त्रिभिर्महेष्वासो
 यतमानान्महारथान् ॥ तेपितंप्रत्यविध्यंतसप्तभिःसप्तभिःशरैः ॥ ८० ॥ शिखंडिनस्ततःकुद्धःक्षुरप्रेणमहारथः ॥ धनुश्चिच्छेदसमरेप्रहसन्निवसात्वतः ॥ ८१ ॥ शि
 खंडीतुततःकुद्धश्छिन्नेधनुषिसत्वरः ॥ असिंजग्राहसमरेशतचंद्रं चभास्वरं ॥ ८२ ॥ भ्रामयित्वा महच्चर्मचामीकरविभूषितं ॥ तमसिंप्रेषयामांसकृतवर्मरथं
 प्रति ॥ ८३ ॥ सतस्यसशरंचापंछित्वाराजन्महानसिः ॥ अभ्यगाद्धरणींराजंश्च्युतंज्योतिरिवांबरात् ॥ ८४ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुत्वरमाणंमहारथाः ॥ विव्यधुः
 सायकैर्गाढंकृतवर्माणमाहवे ॥ ८५ ॥ अथान्यद्भनुरादायत्यक्तातच्चमहद्भनुः ॥ विशीर्णंभरतश्रेष्ठहार्दिक्यःपरवीरहा ॥ ८६ ॥ विव्याधपांडवान्युद्धेत्रिभिस्त्रि
 भिरजिह्मगैः ॥ शिखंडिनंचविव्याधत्रिभिःपञ्चभिरेवच ॥ ८७ ॥

कूर्मनखैःकूर्मनखाकृतिफलकैः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां

धनुरन्यत्समादायशिखंडीतुमहायशाः ॥ अवारयत्कूर्मनखैराशुगैर्हृदिकात्मजं ॥ ८८ ॥ ततःक्रुद्धोरणेराजन्तदिकस्यात्मसंभवः ॥ अभिदुद्राववेगेनयाज्ञसे
निमहारथं ॥ ८९ ॥ भीष्मस्यसमरेराजन्त्योर्हंतुंमहात्मनः ॥ विदर्शयन्वलंशूरःशार्दूलइवकुंजरं ॥ ९० ॥ तौदिशांगजसंकाशौज्वलिताविवपावकौ ॥ समापे
ततुरन्योन्यंशरसंधैररिंदमौ ॥ ९१ ॥ विधुन्वानौधनुःश्रेष्ठेसंधानौचसायकान् ॥ विस्तृजंतौचशतशोगभस्तीनिवभास्करो ॥ ९२ ॥ तापयंतौशरैस्तीक्ष्णैरन्यो
न्यंतौमहारथौ ॥ युगांतप्रतिमौवीरौरेजतुर्भास्कराविव ॥ ९३ ॥ कृतवर्माचसमरेयाज्ञसेनिमहारथं ॥ विध्वेषुभिस्त्रिसप्तत्यापुनर्विव्याधसप्तभिः ॥ ९४ ॥ सगा
ढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत् ॥ विस्तृज्यसशरंचापमूर्च्छयाभिपरिप्लुतः ॥ ९५ ॥ तंविषण्णरणेदृष्ट्वातावकाःपुरुषर्षभ ॥ हार्दिक्यंपूजयामासुर्वासांस्या
दुधुवुश्रह ॥ ९६ ॥ शिखंडिनंतथाज्ञात्वाहार्दिक्यशरपीडितं ॥ अपोवाहरणाद्यंतात्वरमाणोमहारथं ॥ ९७ ॥ सादितंतुरथोपस्थेदृष्ट्वापार्थाःशिखंडिनं ॥ परिव
व्रूयैस्तूर्णकृतवर्माणमाहवे ॥ ९८ ॥ तत्राद्भुतंपरंचक्रेकृतवर्माणमहारथः ॥ यदेकःसमरेपार्थान्वारयामाससानुगान् ॥ ९९ ॥ पार्थान्जित्वाऽजयच्चेदीन्यंचाला
न्स्तृजयानपि ॥ केकयांश्रमहावीर्यान्कृतवर्माणमहारथः ॥ १०० ॥ तेवध्यमानाःसमरेहार्दिक्येनस्मपांडवाः ॥ इतश्चेतश्चधावंतोनैवचक्रुर्धृतिरणे ॥ १०१ ॥ जित्वापां
दुसुतान्पुद्गेभीमसेनपुरोगमान् ॥ हार्दिक्यःसमरेतिष्ठद्विधूमइवपावकः ॥ २ ॥ तेद्राव्यमाणाःसमरेहार्दिक्येनमहारथाः ॥ विमुखाःसमपद्यंतशरवृष्टिभिरा
दिताः ॥ १०३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसात्यकिप्रवेशेकृतवर्मपराक्रमेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ७३ ॥
संजयउवाच शृणुष्वैकमनाराजन्यन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ द्राव्यमाणेवलेतस्मिन्हार्दिक्येनमहात्मना ॥ १ ॥ लज्जयावनतेचापिप्रहृष्टैश्चापितावकैः ॥ द्वीपो
यआसीत्पांडूनामगाधेगाधमिच्छतां ॥ २ ॥ श्रुत्वासनिनदंभीमंतावकानांमहाहवे ॥ शैनेयस्त्वरितोराजनकृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ३ ॥ उवाचसारथितत्रक्रो
धामर्षसमन्वितः ॥ हार्दिक्याभिमुखंसूतकुरुमेरथमुत्तमं ॥ ४ ॥ कुरुतेकदनंपश्यपांडुसैन्येत्यमर्षितः ॥ एनंजित्वापुनःसूतयास्यामिविजयंप्रति ॥ ५ ॥ एवमु
क्तेतुवचनेसूतस्तस्यमहामते ॥ निमेषांतरमात्रेणकृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ६ ॥

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

शृणुष्वेति हार्दिक्येनतावकैरन्यैश्चद्राव्यमाणेइत्युत्तरश्लोकेनसहान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पिडिकागंडः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 कृतवर्मातुहार्दिक्यः शैनेयं निशितैः शरैः ॥ अवाकिरत्सुसंकुद्धस्तोक्रुद्धात्ससात्यकिः ॥ ७ ॥ अथाशुनिशितं भल्लं शैनेयः कृतवर्मणः ॥ प्रेषयामास समरेशरांश्च
 चतुरोपरान् ॥ ८ ॥ ते तस्य जघ्निरेवाहान् भल्लेनास्याच्छिनद्धनुः ॥ पृष्ठरक्षं तथा सूतमविध्यन्निशितैः शरैः ॥ ९ ॥ ततस्तं विरथं कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ से
 नामस्यार्दयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १० ॥ अभज्यताथ पृतना शैनेयशरपीडिता ॥ ततः प्रायात्सत्वरितः सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ११ ॥ शृणुराजन्यदकरो
 त्तवसैन्येषु वीर्यवान् ॥ अतीत्य समहाराजद्रोणानीकमहार्णवं ॥ १२ ॥ पराजित्य तु संलुष्टः कृतवर्माणमाहवे ॥ यंतारमब्रवीच्छूरः शनैर्याहीत्यसंभ्रमं ॥ १३ ॥
 दृष्ट्वा तु तव तस्यैव रथाश्वद्विपसंकुलं ॥ पदातिजनसंपूर्णमब्रवीत्सारथिपुनः ॥ १४ ॥ यदेतन्मेघसंकाशं द्रोणानीकस्य सव्यतः ॥ सुमहत्कुंजरानीकं यस्य रुक्मर
 थो मुखं ॥ १५ ॥ एते हि बहवः सूतदुर्निवाराश्च संयुगे ॥ दुर्योधनसमादिष्टामदर्थं त्यक्तजीविताः ॥ १६ ॥ राजपुत्रामहेष्वासाः सर्वे विक्रांतयोधिनः ॥ त्रिग
 त्तानां रथोदाराः सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १७ ॥ मामेवाभिमुखावोरायोत्स्यमाना व्यवस्थिताः ॥ अत्र मां प्रापय क्षिप्रमश्वान् श्वोदय सारथे ॥ १८ ॥ त्रिगर्तैः सह
 योत्स्यामि भारद्वाजस्य पश्यतः ॥ ततः प्रायाच्छूनैः सूतः सात्वतस्य मते स्थितः ॥ १९ ॥ रथेनादित्यवर्णेन भास्वरेण पताकिना ॥ तमूढुः सारथेर्वश्यावल्गमानाह
 योत्तमाः ॥ २० ॥ वायुवेगसमाः संख्येकुंदे दुरजतप्रभाः ॥ आपतंतं रणे तंतुशंखवर्णे हयोत्तमैः ॥ २१ ॥ परिवव्रुस्ततः शूरा गजानीकेन सर्वतः ॥ किरंतो विविधां
 स्तीक्ष्णान्सायकान् लघुवेधिनः ॥ २२ ॥ सात्वतो निशितैर्बाणैर्गजानीकमयोधयत् ॥ पर्वतानि ववर्षेण तपांते जलदो महान् ॥ २३ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शैर्वध्य
 मानाः शरैर्गजाः ॥ प्राद्रवन् रणमुत्सृज्य शिनिवीरसमीरितैः ॥ २४ ॥ शीर्णदंता विरुधिराभिन्नमस्तकपिडिकाः ॥ विशीर्णकर्णास्यकरा विनियंतृपताकिनः ॥
 ॥ २५ ॥ संभिन्नमर्मघंटाश्च विनिरुत्तमहाध्वजाः ॥ हतारोहादिशोरा जन्भेजिरेभ्रष्टकंबलाः ॥ २६ ॥ रुवंतो विविधान्नादान् जलदोपमनिःस्वनाः ॥ नाराचैर्वत्स
 दंतैश्च भल्लैर्जलिकैस्तथा ॥ २७ ॥ क्षुरप्रैरर्थचंद्रैश्च सात्वतेन विदारिताः ॥ क्षरंतोऽस्तूकृतयामूत्रं पुरीषं च प्रदुद्रुवुः ॥ २८ ॥ बभ्रमुश्च स्वलुश्वान्येपेतुर्मल्लुस्तथा परे ॥
 एवंच कुंजरानीकं युयुधानेन पीडितं ॥ २९ ॥ शरैरभ्यर्कसंकाशैः प्रदुद्राव समंततः ॥ तस्मिन् हते गजानीके जलसंधो महाबलः ॥ ३० ॥ यतः संप्रापयन्नागं रजता
 श्वरथं प्रति ॥ रुक्मवर्मधरः शूरस्तपनीयांगदः शुचिः ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ कंठसूत्रं हारं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ततोपहृणानंतरं आविध्य भ्रामयित्वा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

कुंडलीमुकुटीखट्वीरक्तचंदनरूपितः ॥ शिरसाधारयन्दीप्तांतपनीयमयीं स्रजं ॥ ३२ ॥ उरसाधारयन्निष्कंकठसूत्रं च भास्वरं ॥ चापंचरुक्मविकृतं विधुन्वन्गज
मूर्धनि ॥ ३३ ॥ अशोभतमहाराजसविद्युदिवतोयदः ॥ तमापतंतं सहसामागधस्य गजोत्तमं ॥ ३४ ॥ सात्यकिर्वारयामास वेलेवमकरालयं ॥ नागं निवारितं
दृष्ट्वा शैनेयस्य शरोत्तमैः ॥ ३५ ॥ अक्रुद्धातरणे राजन् जलसंधो महाबलः ॥ ततः क्रुद्धो महाराजमार्गणैर्भारसाधनैः ॥ ३६ ॥ अविध्यत शिनेः पौत्रं जलसंधोम
होरसि ॥ ततोपरेण भस्त्रेण पीतेन निशितेन च ॥ ३७ ॥ अस्य तोट्ठिणीवीरस्य निचकर्त्त शरासनं ॥ सात्यकिं छिन्नधन्वानं प्रहसन्निव भारत ॥ ३८ ॥ अविध्यन्मा
गधो वीरः पंचभिर्निशितैः शरैः ॥ सविद्धो बहुभिर्बाणैर्जलसंधेन वीर्यवान् ॥ ३९ ॥ नाकंपतमहाबाहुस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ अचिंतयन्वैसशरान्नात्यर्थं संभ्रमा
द्वली ॥ ४० ॥ धनुरन्यत्समादाय तिष्ठतिष्ठेत्युवाच ह ॥ एतावदुक्त्वा शैनेयो जलसंधं महोरसि ॥ ४१ ॥ विव्याध षष्ठ्या सुभृशं शराणां प्रहसन्निव ॥ क्षुरप्रेण सुती
क्ष्णेन मुष्टिदेशे महद्भुजः ॥ ४२ ॥ जलसंधस्य चिच्छेद विव्याध च त्रिभिः शरैः ॥ जलसंधस्तु तत्त्यक्त्वा सशरं वै शरासनं ॥ ४३ ॥ तोमरं व्यसृजत्तूर्णं सात्यकिं प्रति
मारिष ॥ स निर्भिद्य भुजं सव्यं माधवस्य महारणे ॥ ४४ ॥ अभ्यगाद्दरणीं घोरः श्वसन्निव महोरगः ॥ निर्भिन्ने तु भुजे सव्ये सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ४५ ॥ त्रिं
शद्भिर्विशिखैस्तीक्ष्णैर्जलसंधमताडयत् ॥ प्रगृह्य तु ततः खड्गं जलसंधो महाबलः ॥ ४६ ॥ आर्षभं चर्मचमहच्छतचंद्रं संकुलं ॥ आविध्य च ततः खड्गं सात्वतायो
त्ससर्ज ह ॥ ४७ ॥ शैनेयस्य धनुश्छित्त्वा सखद्गोन्यपतन्महीं ॥ अलातचक्रवच्चैव व्यरोचत महीं गतः ॥ ४८ ॥ अथान्यद्भनुरादाय सर्वकायावदारणं ॥ शालस्कं
धप्रतीकाशमिन्द्राशनिसमस्वनं ॥ ४९ ॥ विस्फार्य विव्यधे क्रुद्धो जलसंधं शरेण ह ॥ ततः साभरणौ बाहू क्षुराभ्यां माधवोत्तमः ॥ ५० ॥ सात्यकिर्जलसंधस्य चि
च्छेदप्रहंसन्निव ॥ तौ बाहू परिघप्रस्यौ पेतुर्गजसत्तमात् ॥ ५१ ॥ वसुंधराधराद्वष्टौ पंचशीर्षाविवोरगौ ॥ ततः सुदंष्ट्रं सुमहच्चारुकुंडलमंडितं ॥ ५२ ॥ क्षुरेणा
स्य तृतीयेन शिरश्चिच्छेद सात्यकिः ॥ तत्पातित शिरो बाहुकबंधं भीमदर्शनं ॥ ५३ ॥ द्विरदं जलसंधस्य रुधिरेणाभ्यपिंचत ॥ जलसंधं निहत्या जौ त्वरमाणस्तु
सात्वतः ॥ ५४ ॥ विमानं पातयामास गजस्कंधाद्विशांपते ॥ रुधिरेणावसिक्तांगो जलसंधस्य कुंजरः ॥ ५५ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ वसुंधराधरान्पर्वतात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ तेकिरंतइति ॥ १ ॥
 विलंबमानमवहत्संश्लिष्टंपरमासनं ॥ शरादितःसात्वतेनमर्दमानःस्ववाहिनीं ॥ ५६ ॥ घोरमार्त्तस्वरंरुत्वाविदुद्रावमहागजः ॥ हाहाकारोमहानासीत्तवसै
 न्यस्यमारिष ॥ ५७ ॥ जलसंधंहतंदृष्ट्वाटिष्णोनामृषभेणतु ॥ विमुखाश्चाभ्यधावंततवयोधाःसमंततः ॥ ५८ ॥ पलायनकृतोत्साहानिरुत्साहाद्विषज्जये ॥ एत
 स्मिन्नंतरेराजद्रोणःशस्त्रभृतांवरः ॥ ५९ ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्युयुधानंमहारथं ॥ तमुदीर्णतथादृष्ट्वाशौनेयंकुरुपुंगवाः ॥ ६० ॥ द्रोणेनैवसहक्रुद्धाःसात्यकिंस
 मुपाद्रवन् ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंकुरुणांसात्वतस्यच ॥ द्रोणस्यचरणेराजन्घोरदेवासुरोपमं ॥ ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसात्य
 किप्रवेशेजलसंधवधोनामपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ संजयउवाच तेकिरंतःशरव्रातान्सर्वेयत्ताःप्र
 हारिणः ॥ त्वरमाणामहाराजयुयुधानमयोधयन् ॥ १ ॥ तंद्रोणःसप्तसप्तत्याजघाननिशितैःशरैः ॥ दुर्मर्षणोद्वादशभिर्दुःसहोदशभिःशरैः ॥ २ ॥ विकर्णश्चापि
 निशितैस्त्रिंशद्भिःकंकपत्रिभिः ॥ विव्याधसव्येपार्श्वेतुस्तनाभ्यामंतरेतया ॥ ३ ॥ दुर्मुखोदशभिर्बाणैस्तथादुःशासनोष्टभिः ॥ चित्रसेनश्चशौनेयंद्वाभ्यांवि
 व्याधमारिष ॥ ४ ॥ दुर्योधनश्चमहताशरवर्षेणमाधवं ॥ अपीडयद्रोणराजन्शूराश्चान्येमहारथाः ॥ ५ ॥ सर्वतःप्रतिविद्धस्तुतवपुत्रैर्महारथैः ॥ तान्प्रत्यविध्यद्वा
 ण्यैःपृथक्पृथगजिह्मगैः ॥ ६ ॥ भारद्वाजंत्रिभिर्बाणैर्दुःसहंनवभिःशरैः ॥ विकर्णपंचविंशत्याचित्रसेनंचसप्तभिः ॥ ७ ॥ दुर्मर्षणोद्वादशभिरष्टाभिश्चविंवि
 शतिं ॥ सत्यव्रतंचनवभिर्विजयंदशभिःशरैः ॥ ८ ॥ ततोरुक्मांगदंचापंविधुन्वानोमहारथः ॥ अभ्ययात्सात्यकिस्तूर्णपुत्रंतवमहारथं ॥ ९ ॥ राजानंसर्वलोक
 स्यसर्वलोकमहारथं ॥ शरैरभ्याहनद्राढंततोयुद्धमभूत्तयोः ॥ १० ॥ विमुंचंतौशरांस्तीक्ष्णान्संदधानौचसायकान् ॥ अदृश्यंसमरेन्योन्यंचक्रतुस्तौमहारथौ ॥
 ११ ॥ सात्यकिःकुरुराजेननिर्विद्धोवद्धशोभत ॥ असवद्गुधिरंभूरिस्वरसंचंदनोयथा ॥ १२ ॥ सात्वतेनचवाणौघैर्निर्विद्धस्तनयस्तव ॥ शातकुंभमयापीडो
 बभौयूपइवोच्छ्रितः ॥ १३ ॥ माधवस्तुरणेराजन्कुरुराजस्यधन्विनः ॥ धनुश्छिन्देदसमरेक्षुरप्रेणहसन्निव ॥ १४ ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंशरैर्बहुभिराचिनोत् ॥
 निर्भिन्नश्चशरैस्तेनद्विषताक्षिप्रकारिणा ॥ १५ ॥ नादृष्यतरणेराजाशत्रोर्विजयलक्षणं ॥ अथान्यद्भनुरादायहेमपृष्ठंदुरासदं ॥ १६ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ चंदनोरक्तचंदनः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

विव्याधसात्यकिंतूर्णसायकानांशतेनह ॥ सोतिविद्धोबलवतातवपुत्रेणधन्विना ॥ १७ ॥ अमर्षवशमापन्नस्तवपुत्रमपीडयत् ॥ पीडितंनृपतिंदृष्ट्वातवपुत्राम
हारथाः ॥ १८ ॥ सात्यकिंशरवर्षेणछादयामासुरोजसा ॥ सच्छाद्यमानोबहुभिस्तवपुत्रैर्महारथैः ॥ १९ ॥ एकैकंपंचभिर्विध्वापुनर्विव्याधसप्तभिः ॥ दुर्योध
नंचत्वस्तितोविव्याधाष्टभिराशुगैः ॥ २० ॥ प्रहसंश्वास्यचिच्छेदकार्मुकंरिपुभीषणं ॥ नागंमणिमयंचैवशरैर्ध्वजमपातयत् ॥ २१ ॥ हत्वातुचतुरोवाहांश्वतु
भिर्निशितैःशरैः ॥ सारथिंपातयामासक्षुरप्रेणमहायशाः ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नंतरेचैवकुरुराजंमहारथं ॥ अवाकिरच्छरैर्हृष्टोबहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ सव
ध्यमानःसमरेशैनेयस्यशरोत्तमैः ॥ प्राद्रवत्सहसाराजन्पुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ २४ ॥ आप्लुतश्चततोयानंचित्रसेनस्यधन्विनः ॥ हाहाभूतंजगच्चासीदृष्ट्वा राजान
माहवे ॥ २५ ॥ ग्रस्यमानंसात्यकिनाखेसोममिवराहुणा ॥ तंतुशब्दंमथश्रुत्वाकृतवर्मामहारथः ॥ २६ ॥ अभ्ययात्सहसातत्रयत्रास्तेमाधवःप्रभुः ॥ विधुन्वा
नोधनुःश्रेष्ठंचोदयंश्चैववाजिनः ॥ २७ ॥ भर्त्सयन्सारथिंचाग्रेयाहियाहीतिसत्वरं ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यव्यादितास्यमिवांतकं ॥ २८ ॥ युयुधानोमहाराजयंतार
मिदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ कृतवर्मारथेनैपद्रुतमापततेशरी ॥ २९ ॥ प्रत्युद्याहिरथेनैनंप्रवरंसर्वधन्विनां ॥ ततःप्रजविताश्वेनविधिवत्कल्पितेनच ॥ ३० ॥ आस
सादरणेभोजंप्रतिमानंधनुष्मतां ॥ ततःपरमसंकुद्धौज्वलिताविवपावकौ ॥ ३१ ॥ समेयातांनरव्याघ्रौव्याघ्राविवतरस्विनौ ॥ कृतवर्मातुशैनेयंषड्विंशत्यासं
मार्पयत् ॥ ३२ ॥ निशितैःसायकैस्तीक्ष्णैर्यतारंचास्यपंचभिः ॥ चतुरश्वतुरोवाहांश्वतुभिःपरमेषुभिः ॥ ३३ ॥ अविध्यत्साधुदांतान्वैसैंधवान्सात्वतस्यहि ॥ रु
क्मध्वजोरुक्मपृष्ठंमहद्विस्फार्यकार्मुकं ॥ ३४ ॥ रुक्मांगदीरुक्मवर्मारुक्मपुंखैरवारयत् ॥ ततोशीतिंशिनेःपौत्रःसायकान्कृतवर्मणे ॥ ३५ ॥ प्राहिणोत्त्वरयायु
क्तोद्रष्टुकामोधनंजयं ॥ सोतिविद्धोबलवताशत्रुणाशत्रुतापनः ॥ ३६ ॥ समकंपतदुर्ध्वपःक्षितिकंपेयथाचलः ॥ त्रिषष्ट्याचतुरोस्याश्वान्सप्तभिःसारथितथा ॥
॥ ३७ ॥ विव्याधनिशितैस्तूर्णसात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ सुवर्णपुंखंविशिखंसमाधायचसात्यकिः ॥ ३८ ॥ व्यसृजत्तंमहाज्वालंसंकुद्धमिवपन्नगं ॥ सोविध्यत्क
तवर्माणंयमदंडोपमःशरः ॥ ३९ ॥ जांबूनदविचित्रंचवर्मनिर्भिद्यभानुमत् ॥ अभ्यगाद्धरणीमुग्रोरुधारेणसमुक्षितः ॥ ४० ॥ संजातरुधिरश्वाजौसात्वतेषु
भिरिदितः ॥ सशरंधनुरुत्सृज्यन्यपतत्स्यंदनोत्तमान् ॥ ४१ ॥

दंष्ट्राश्वत्तोयस्यस्युर्दशनेन्यःसमुच्छ्रिताः सिंहदंष्ट्रःसगदितश्वतुर्दंष्ट्रश्चसूरिभिः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥

ससिंहदंष्ट्रोजानुभ्यांपतितोमितविक्रमः ॥ शरादितःसात्यकिनारथोपस्थेनरर्षभः ॥ ४२ ॥ सहस्रबाहुसदृशमक्षोभ्यमिवसागरं ॥ निवार्यकृतवर्माणंसात्य
किःप्रययौततः ॥ ४३ ॥ खड्गशक्तिधनुःकीर्णागजाश्वरथसंकुलां ॥ प्रवर्तितोग्ररुधिरांशतशःक्षत्रियर्षभैः ॥ ४४ ॥ प्रेक्षतांसर्वसैन्यानांमध्येनशिनिपुंगवः ॥
अभ्यगाद्वाहिनींहित्वावृत्रहेवासुरींचमूं ॥ ४५ ॥ समाश्वस्यचहार्दिक्योगृह्यचान्यन्महद्भुः ॥ तस्यौसतत्रबलवान्वारयन्युधिपांडवान् ॥ ४६ ॥ इतिश्री
महाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसात्यकिप्रवेशेदुर्योधनकृतवर्मपराजयेषोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच काल्यमानेषुसैन्येषुरौनेयेनततस्ततः ॥ भारद्वाजःशरव्रातैर्महद्भिःसमवाकिरत् ॥ १ ॥ ससंप्रहारस्तुमुलोद्रोणसात्वतयोरभूत् ॥ पश्यतांसर्वसै
न्यानांबलिवासवयोरिव ॥ २ ॥ ततोद्रोणःशिनेःपौत्रंचित्रैःसर्वायसैःशरैः ॥ त्रिभिराशांविषाकारैर्ललाटेसमविध्यत ॥ ३ ॥ तैर्ललाटार्पितैर्बाणैर्युयुधानस्त्व
जिह्वगैः ॥ व्यरोचतमहाराजत्रिशृंगद्वपर्वतः ॥ ४ ॥ ततोस्यबाणानपरानिद्राशानिसमस्वनान् ॥ भारद्वाजोत्तरप्रेक्षीप्रेषयामाससंयुगे ॥ ५ ॥ तान्द्रोणचाप
निर्मुक्तान्दाशार्हःपततःशरान् ॥ द्वाभ्यांद्वाभ्यांसुपुंखाभ्यांचिच्छेदपरमास्त्रवित् ॥ ६ ॥ तामस्यलघुतांद्रोणःसमवेक्ष्यविशांपते ॥ प्रहस्यसहसाविध्यत्रिशता
शिनिपुंगवं ॥ ७ ॥ पुनःपंचाशतेषूणांशितेनचसमार्पयत् ॥ लघुतांयुयुधानस्यलाघवेनविशेषयन् ॥ ८ ॥ समुत्पतंतिवल्मीकाद्यथाक्रुद्धामहोरगाः ॥ तथाद्रो
णरथाद्राजन्नापतंतितनुच्छिदः ॥ ९ ॥ तथैवयुयुधानेनसृष्टाःशतसहस्रशः ॥ अवाकिरन्द्रोणरथंशरारुधिरभोजनाः ॥ १० ॥ लाघवाद्भिजमुस्यस्यसात्वत
स्यचमारिष ॥ विशेषेणाध्यगच्छामसमावास्तांनरर्षभौ ॥ ११ ॥ सात्यकिस्तुततोद्रोणंनवभिर्नतपर्वभिः ॥ आजघानभृशंकुद्धोध्वजंचनिशितैःशरैः ॥ १२ ॥
सारथिंचशतेनैवभारद्वाजस्यपश्यतः ॥ लाघवंयुयुधानस्यदृष्ट्वाद्रोणोमहारथः ॥ १३ ॥ सप्तत्यासारथिंवित्त्वातुरंगांश्चत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ध्वजमेकेनचिच्छेदमाध
वस्यरथेस्थितं ॥ १४ ॥ अथापरेणभल्लेनहेमपुंखेनपत्रिणा ॥ धनुश्चिच्छेदसमरेमाधवस्यमहात्मनः ॥ १५ ॥ सात्यकिस्तुततःक्रुद्धोधनुस्त्यक्कामहारथः ॥ गदां
जग्राहमहतींभारद्वाजायचाक्षिपत् ॥ १६ ॥ तामापतंतींसहसापट्टवद्भामयस्मर्यां ॥ न्यवारयच्छरैर्द्रोणोबहुभिर्बहुरुपिभिः ॥ १७ ॥

काल्यमानेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ रथशक्त्याकेतकपत्राकारमुखयाशक्त्या ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अथान्यद्दुनुरादायसात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ विव्याधबहुभिर्वीरिभारद्वाजंशिलाशितैः ॥ १८ ॥ सविध्वासमरेद्रोणं सिंहनादमुंचत ॥ तवैनममृषेद्रोणःसर्व
शस्त्रभृतांवरः ॥ १९ ॥ ततःशक्तिगृहीत्वातुरुक्मदंडामयस्मयीं ॥ तरसाप्रेषयामासमाधवस्यरथंप्रति ॥ २० ॥ अनासाद्यतुशैनेयंसाशक्तिःकालसन्निभा ॥ भि
त्वारथंजगामोग्राधरणींदारुणस्वना ॥ २१ ॥ ततोद्रोणंशिनेःपौत्रोराजन्विव्याधपत्रिणा ॥ दक्षिणंभुजमासाद्यपीडयन्भरतर्षभ ॥ २२ ॥ द्रोणोपिसमरेराज
न्माधवस्यमहद्भुः ॥ अर्धचंद्रेणचिच्छेदरथशक्त्याचसारथिं ॥ २३ ॥ मुमोहसारथिस्तस्यरथशक्त्यासमाहतः ॥ सरथोपस्थमासाद्यमुहूर्त्तंसंन्यषीदत ॥ २४ ॥
चकारसात्यकीराजन्सूतकर्मातिमानुषं ॥ आयोधयच्चयद्रोणंरश्मीन्जग्राहचस्वयं ॥ २५ ॥ ततःशरशतेनैवयुयुधानोमहारथः ॥ अविध्यद्वाह्मणंसंख्येष्टृरूपो
विशांपते ॥ २६ ॥ तस्यद्रोणःशरान्यंचप्रेषयामासभारत ॥ तेघोराःकवचंभित्वापपुःशोणितमाहवे ॥ २७ ॥ निर्विद्धस्तुशरैर्घोरैरक्रुद्धात्सात्यकिर्भृशं ॥ साय
कान्व्यस्तजच्चापिवीरोरुक्मरथंप्रति ॥ २८ ॥ ततोद्रोणस्ययंतारंनिपात्यैकेषुणाभुवि ॥ अश्वान्व्यद्रावयद्वाणैर्हतसूतांस्ततस्ततः ॥ २९ ॥ सरथःप्रद्रुतःसंख्येमं
डलानिसहस्रशः ॥ चकारराजतोराजन्भ्राजमानइवांशुमान् ॥ ३० ॥ अभिद्रवतगृहीतहयान्द्रोणस्यधावंत ॥ इतिस्मचुकुश्रुःसर्वैराजपुत्राःसराजकाः ॥ ३१ ॥
तेसात्यकिमपास्याशुराजन्युधिमहारथाः ॥ यतोद्रोणस्ततःसर्वेसहसासमुपाद्रवन् ॥ ३२ ॥ तान्दृष्ट्वाप्रद्रुतान्संख्येसात्वतेनशरार्दितान् ॥ प्रभग्नंपुनरेवासीत्त
वसैन्यंसमाकुलं ॥ ३३ ॥ व्यूहस्यैवपुनर्द्वारंगत्वाद्रोणोव्यवस्थितः ॥ वातायमानैस्तैरश्वैर्नीतोदृष्टिणिशरार्दितैः ॥ ३४ ॥ पांडुपांचालसंभिन्नंव्यूहमालोक्यवीर्य
वान् ॥ शैनेयेनाकरोद्यत्तंव्यूहमेवाभ्यरक्षतः ॥ ३५ ॥ निवार्यपांडुपंचालान्द्रोणाग्निःप्रदहन्निव ॥ तस्यौक्रोधेभ्रमसंदीप्तःकालसूर्यइवोद्यतः ॥ ३६ ॥ इतिश्री
महाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसात्यकिप्रवेशेसात्यकिपराक्रमेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
संजयउवाच द्रोणंसजित्वापुरुषप्रवीरस्तथैवहार्दिक्यमुखांस्त्वदीयान् ॥ प्रहस्यसूतंवचनंवभापेशिनिप्रवीरःकुरुपुंगवाग्र्य ॥ १ ॥ निमित्तमात्रंवयमद्यसू
तदग्धारयःकेशवफाल्गुनाभ्यां ॥ हतान्निहन्मेहनरर्षभेणवयंसुरेशात्मसमुद्भवेन ॥ २ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

द्रोणमिति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अय्यप्रधानंकर्म ॥ १८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

तमेवमुक्त्वाशिनिपुंगवस्तदामहामृधेसोय्यधनुर्धरोरिहा ॥ किरन्समंतात्सहसाशरान्वलीसमापतत्स्येनइवामिपंयथा ॥ ३ ॥ तंयांतमश्वैःशशिशंखवर्णैर्वि
गात्सैन्यंपुरुषप्रवीरं ॥ नाशक्नुवन्वारयितुंसमंतादादित्यरश्मिप्रतिमंरथाय्यं ॥ ४ ॥ असत्यविक्रांतमदीनसत्वंसर्वेगणाभारतयेत्वदीयाः ॥ सहस्रनेत्रप्रति
मप्रभावंदिवीवसूर्यजलदव्यपाये ॥ ५ ॥ अमर्षपूर्णस्त्वतिचित्रयोधीशरासनीकांचनवर्मधारी ॥ सुदर्शनःसात्यकिमापतंतंन्यवारयद्राजवरःप्रसद्य ॥ ६ ॥
तयोरभूद्भारतसंप्रहारःसुदारुणस्तंसमतिप्रशंसन् ॥ योधास्त्वदीयाश्चहिसोमकाश्चवृत्रेद्रयोर्युद्धमिवामरौघाः ॥ ७ ॥ शरैःसुतीक्ष्णैःशतशोभ्यविध्यत्सुदर्शनः
सात्वतमुख्यमाजौ ॥ अनागतानेवतुतान्पृथक्कांश्चिच्छेदराजनृशिनिपुंगवोपि ॥ ८ ॥ तथैवशक्रप्रतिमोपिसात्यकिःसुदर्शनेयान्क्षिपतिस्मसायकान् ॥ द्विधा
त्रिधातानकरोत्सुदर्शनःशरोत्तमैःस्यंदनवर्यमास्थितः ॥ ९ ॥ तान्वीक्ष्यबाणान्निहतांस्तदानींसुदर्शनःसात्यकिबाणवेगैः ॥ क्रोधाद्विधक्षन्निवतिग्मतेजाः
शरानमुंचत्तपनीयचित्रान् ॥ १० ॥ पुनःसवाणैस्त्रिभिरग्निकल्पैराकर्णपूर्णैर्निशितैःसुपुंखैः ॥ विव्याधदेहावरणंविभिद्यतेसात्यकेराविविशुःशरीरं ॥ ११ ॥
तथैवतस्यावनिपालपुत्रःसंधायबाणैरपरैर्ज्वलद्भिः ॥ आजघ्निवांस्तान्रजतप्रकाशांश्चतुर्भिर्भ्रातुर्भ्रातुरःप्रसद्य ॥ १२ ॥ तथातुतेनाभिहतस्तरस्वीनसाशिने
रिंद्रसमानवीर्यः ॥ सुदर्शनस्येषुगणैःसुतीक्ष्णैर्हयान्निहत्याशुननादत्तादं ॥ १३ ॥ अथास्यसूतस्यशिरोनिकृत्यभस्त्रेनशक्राशनिसन्निभेन ॥ सुदर्शनस्यापि
शिनिप्रवीरःक्षुरेणकालानलसंनिभेन ॥ १४ ॥ सकुंडलंपूर्णशशिप्रकाशंभ्राजिष्णुवक्रंविचकर्तदेहात् ॥ यथापुरावज्जधरःप्रसद्यबलस्यसंख्येतिबलस्यराज
न् ॥ १५ ॥ निहत्यतंपार्थिवपुत्रपौत्रंरणेयदूनामृपभस्तरस्वी ॥ मुदासमेतःपरयामहात्मारराजराजन्सुरराजकल्पः ॥ १६ ॥ ततोययावर्जुनएवयेननिवार्यसै
न्यंतवमार्गणौघैः ॥ सदश्वयुक्तेनरथेनराजन्लोकंविसिस्मापयिषुर्नृवीरः ॥ १७ ॥ तत्तस्यविस्मापयनीयमग्र्यमपूजयन्योधवराःसमेताः ॥ प्रवर्त्तमानानि
षुगोचरेरीन्ददाहबाणैर्दुतभुग्यथैव ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसुदर्शनवधेअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ७३ ॥
संजयउवाच ततःससात्यकिर्धर्मान्महात्मादृष्णिपुंगवः ॥ सुदर्शनंनिहत्याजौयंतारंपुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ रथाश्वनागकलिलंशरशक्त्यूर्मिमालिनं ॥ खड्गम
त्स्यंगदाग्राहंशूरायुधमहास्वनं ॥ २ ॥

॥११८॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ विश्रंभयन् आश्वासयन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्राणापहारिणं रौद्रं वादित्रोक्नुष्टनादितं ॥ यो धानामसुखस्पर्शदुर्धर्मजयैषिणां ॥ ३ ॥ तीर्णाः स्मदुस्तरं तातद्रोणानीकमहार्णवं ॥ जलसंधवलेनाजौ पुरुषादौ
रिवावृतं ॥ ४ ॥ अतो न्यत्पृतनाशेषं मन्ये कुनदिकामिव ॥ तर्तव्यामल्पसलिलां चोदयाश्चानसंभ्रमं ॥ ५ ॥ हस्तप्राप्तमहं मन्ये सांप्रतं सव्यसाचिनं ॥ निर्जित्य दु
र्धरं द्रोणं सपदानुगमाहवे ॥ ६ ॥ हार्दिक्यं यो धवर्यं च मन्ये प्राप्तं धनं जयं ॥ नहि मे जायते त्रासो दृष्ट्वा सैन्या न्यनेकशः ॥ ७ ॥ वन्दे रिव प्रदीपस्य वने शुष्कतृणोलपे ॥
पश्य पाण्डवमुख्येन यातां भूमिं किरीटिना ॥ ८ ॥ पत्यश्वरथनागौ घैः पतितैर्विषमीकृतां ॥ द्रवते तद्यथा सैन्यं तेन भग्नं महात्मना ॥ ९ ॥ रथैर्विपरिधावद्भिर्गजैरश्वै
श्च सारथे ॥ कौशेयारुणसंकाशमेतदुद्धूय ते रजः ॥ १० ॥ अभ्याशस्थमहं मन्ये श्वेताश्वं कृष्णसारथिं ॥ स एष श्रूयते शब्दो गांडीवस्यामितौजसः ॥ ११ ॥ यादृ
शानि निमित्तानि मम प्रादुर्भवन्ति वै ॥ अनस्तंगत आदित्ये हंता सैन्धवमर्जुनः ॥ १२ ॥ शनैर्विश्रंभयन् न श्वान्याहियत्रा रिवाहिनी ॥ यत्रैते सतलत्राणाः सुयो
धनपुरोगमाः ॥ १३ ॥ दंशिताः क्रूरकर्माणः कां वोजायुद्धदुर्मदाः ॥ शरबाणासनधरायवनाश्वप्रहारिणः ॥ १४ ॥ शकाः किरातादरदावर्षास्ताम्रलिप्तकाः ॥
अन्ये च बहवो म्लेच्छा विविधायुधपाणयः ॥ १५ ॥ यत्रैते सतलत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः ॥ मामेवाभिमुखाः सर्वे तिष्ठन्ति समरार्थिनः ॥ १६ ॥ एतान्सरथनागाश्वा
न्निहत्या जौ सपत्तिनः ॥ इदं दुर्गं महाघोरं तीर्णमेवोपधारय ॥ १७ ॥ सूत उवाच न संभ्रमो मे वार्ष्णेय विद्यते सत्यविक्रम ॥ यद्यपि स्यात्तव क्रुद्धो जामदग्न्यो
ग्रतः स्थितः ॥ १८ ॥ द्रोणो वारथिनां श्रेष्ठः रूपो मद्रेश्वरोऽपि वा ॥ तथापि संभ्रमो न स्यात्त्वामाश्रित्य महाभुज ॥ १९ ॥ त्वया सुबहवो युद्धे निर्जिताः शत्रुसूदन ॥
दंशिताः क्रूरकर्माणः कां वोजायुद्धदुर्मदाः ॥ २० ॥ शरबाणासनधरायवनाश्वप्रहारिणः ॥ शकाः किरातादरदावर्षास्ताम्रलिप्तकाः ॥ २१ ॥ अन्ये च बहवो म्ले
च्छा विविधायुधपाणयः ॥ न च मे संभ्रमः कश्चिद्भूतपूर्वः कथंचन ॥ २२ ॥ किमु तैतत्समासाद्य धीरसंयुगोऽप्यदं ॥ आयुष्मन्कतरेण त्वां प्रापयामि धनं जयं ॥
॥ २३ ॥ केषां क्रुद्धोऽसि वार्ष्णेय केषां मृत्युरुपास्थितः ॥ केषां संयमनी मद्यगंतुमुत्सहते मनः ॥ २४ ॥ केषां युधि पराक्रांतं कालांतं कयमोपमं ॥ दृष्ट्वा विक्रमसंपन्नं
विद्रविष्यन्ति संयुगे ॥ २५ ॥ केषां वैवस्वतो राजा स्मरतेऽद्य महाभुज ॥ सात्यकिरुवाच मुंडाने तान् हनिष्यामि दानवानि ववासवः ॥ २६ ॥ प्रतिज्ञां पारयि
ष्यामि कां वोजानेव मां बह ॥ अद्यैषां कदनं कृत्वा प्रियं यास्यामि पाण्डवं ॥ २७ ॥

पारयिष्यामि समापयिष्यामि ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ श्वेताश्वस्यसकाशेकृतमभ्यस्तंमार्गमस्त्रशिक्षामाचार्यस्यद्रोणस्यदर्शयिष्यामीत्यन्वयः अथवाआचार्यस्यविद्योपदेष्टुःश्वेताश्वस्यदर्शयिष्यामीतिसामान्यकर्मकं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 अद्यद्रक्ष्यंतिमेवीर्यकौरवाःससुयोधनाः ॥ मुंडानीकेहतेसूतसर्वसैन्येषुचासकृत् ॥ २८ ॥ अद्यकौरवसैन्यस्यदीर्यमाणस्यसंयुगे ॥ श्रुत्वाविरावंबहुधासंतप्य
 तिसुयोधनः ॥ २९ ॥ अद्यपांडवमुख्यस्यश्वेताश्वस्यमहात्मनः ॥ आचार्यस्यकृतंमार्गदर्शयिष्यामिसंयुगे ॥ ३० ॥ अद्यमद्वाणनिहतान्योधमुख्यान्सहस्र
 शः ॥ दृष्ट्वादुर्योधनोराजापश्चात्तापंगमिष्यति ॥ ३१ ॥ अद्यमेक्षिप्रहस्तस्यक्षिपतःसायकोत्तमान् ॥ अलातचक्रप्रतिमंधनुर्द्रक्ष्यंतिकौरवाः ॥ ३२ ॥ मत्सा
 यकचितांगानारुधिरंस्ववतामुहुः ॥ सैनिकानांवधं दृष्ट्वासंतप्यतिसुयोधनः ॥ ३३ ॥ अद्यमेक्रुद्धरूपस्यनिघ्नतश्चवरान्वरान् ॥ द्विरर्जुनमिमंलोकंमंस्यतेद्य
 सुयोधनः ॥ ३४ ॥ अद्यराजसहस्राणिनिहतानिमयारणे ॥ दृष्ट्वादुर्योधनोराजासंतप्यतिमहामृधे ॥ ३५ ॥ अद्यस्नेहंचभक्तिंचपांडवेषुमहात्मसु ॥ हत्वारा
 जसहस्राणिदर्शयिष्यामिराजसु ॥ ३६ ॥ बलंवीर्यंकृतज्ञत्वंममज्ञास्यंतिकौरवाः ॥ संजयउवाच एवमुक्तस्तदासूतःशिक्षितान्साधुवाहिनः ॥
 ॥ ३७ ॥ शशांकसन्निकाशान्वैवाजिनोव्यनुदद्भृशं ॥ तेपिबंतइवाकाशंयुयुधानंहयोत्तमाः ॥ ३८ ॥ प्रापयन्त्यवनान्शीघ्रंमनःपवनरंहसः ॥ सात्यकिंतेसमा
 साद्यपृतनास्वनिवर्तिनं ॥ ३९ ॥ बहवोल्घुहस्ताश्चशरवर्षैरवाकिरन् ॥ तेषामिषूनथास्त्राणिवेगवान्नतपर्वभिः ॥ ४० ॥ अच्छिनत्सात्यकीराजन्नैनंतेप्राप्नुवन्
 शराः ॥ रुक्मपुंखैःसुनिशितैर्गार्धपत्रैरजिह्वगैः ॥ ४१ ॥ उच्चकर्त्तशिरांस्युग्रोयवनानांभुजानपि ॥ शैक्यायसानिवर्माणिकांस्यानिचसमंततः ॥ ४२ ॥ भित्वा
 देहांस्तथातेषांशराजग्मुर्महीतलं ॥ तेहन्यमानावीरेणम्लेच्छाःसात्यकिनारणे ॥ ४३ ॥ शतशोभ्यपतंतस्तत्रव्यसवोवसुधातले ॥ सुपूर्णायतमुक्तैस्तानव्यवच्छि
 न्नपिंडितैः ॥ ४४ ॥ पंचषट्सप्तचाष्टौचविभेदयवनान्शरैः ॥ कांबोजानांसहस्रैश्चशकानांचविशांपते ॥ ४५ ॥ शवराणांकिरातानांबर्बराणांतथैवच ॥ अग
 म्यरूपांपृथिवीमांसशोणितकर्दमां ॥ ४६ ॥ कृतवांस्तत्रशैनेयःक्षपयंस्तावकंबलं ॥ दस्यूनांसशिरस्त्राणैःशिरोभिर्लूनमूर्धजैः ॥ ४७ ॥ दीर्घकूर्चैर्महीकीर्णा
 विबर्हैरंडजैरिव ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगैस्तदायोधनंबभौ ॥ ४८ ॥ कब्यैःसंवृतंसर्वताघ्राभ्रैःखमिवावृतं ॥ वज्राशनिसमस्पर्शैःसुपर्वभिरजिह्वगैः ॥ ४९ ॥
 ॥ ३३ ॥ द्विरर्जुनं द्वावर्जुनौयत्र नैरुक्तोवर्णागमः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ शैक्यायसानिशोणितायोमयानि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सुपूर्णायतमुक्तैराकर्णज्यो
 त्स्त्रैः अव्यवच्छिन्नपिंडितैःअनवच्छिन्नसंहतैः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जित्वेति ॥ १ ॥

तेसात्वतेननिहताःसमावब्रुवसुंधरां ॥ अल्पावशिष्टाःसंभग्राःकृच्छ्रप्राणाविचेतसः॥५०॥ जिताःसंख्येमहाराजयुयुधानेनदंशिताः॥ पार्णिभिश्चकशाभिश्च
ताडयंतस्तुरंगमान्॥५१॥ जवमुत्तममास्थायसर्वतःप्राद्रवन्भयात् ॥ कांबोजसैन्यंविद्राव्यदुर्जयंयुधिभारत ॥५२॥ यवनानांचतसैन्यंशकानांचमहद्व
लं ॥ ततःसपुरुषव्याघ्रःसात्यकिःसत्यविक्रमः ॥५३॥ प्रविष्टस्तावकान्जित्वासूतंयाहीत्यचोदयत् ॥ तत्तस्यसमरेकर्मदृष्ट्वान्यैरकृतंपुरा ॥५४॥ चारणाःसह
गंधर्वाःपूजयांचक्रिरेभृशं ॥ तंयांतंपृष्ठगोभारमर्जुनस्यविशांपते ॥ चारणाःप्रेक्ष्यसंहृष्टास्त्वदीयाश्चाभ्यपूजयन् ॥५५॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणि
जयद्रथवधपर्वणिसात्यकिप्रवेशेयवनपराजयेएकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच जित्वायवन
कांबोजान्युयुधानस्ततोर्जुनं ॥ जगामतवसैन्यस्यमध्येनरथिनांवरः ॥ १ ॥ चारुदंष्ट्रो नरव्याघ्रोविचित्रकवचध्वजः ॥ मृगं व्याघ्र इवाजिघ्रंस्तवसैन्यमभीषय
त् ॥ २ ॥ सरथेनचरन्मागान्धनुरभ्रामयद्भृशं ॥ रुक्मपृष्ठमहावेगरुक्मचंद्रकसंकुलं ॥ ३ ॥ रुक्मांगदशिरस्त्राणोरुक्मवर्मसमावृतः ॥ रुक्मध्वजधनुःशूरोमे
रुशृंगमिवावभौ ॥ ४ ॥ सधनुर्मंडलःसंख्येतेजोभास्कररश्मिवान् ॥ शरदीवोदितःसूर्यो नृसूर्योविरराजह ॥ ५ ॥ वृषभस्कंधविक्रांतोवृषभाक्षोनरर्षभः ॥ ताव
कानांबभौमध्येगवांमध्येयथावृषः ॥ ६ ॥ मत्तद्विरदसंकाशंमत्तद्विरदगामिनं ॥ प्रभिन्नमिवमातंगंयूथमध्येव्यवस्थितं ॥ ७ ॥ व्याघ्रा इवजिघांसंतस्त्वदीयाः
समुपाद्रवन् ॥ द्रोणानीकमतिक्रांतंभोजानीकंचदुस्तरं ॥ ८ ॥ जलसंधार्णवंतीर्त्वाकांबोजानांचवाहिनीं ॥ हार्दिक्यमकरान्मुक्तंतीर्णवैसैन्यसागरं ॥ ९ ॥ परि
वब्रुःसुसंकुद्धास्त्वदीयाःसात्यकिरथाः ॥ दुर्योधनश्चित्रसेनोदुःशासनविविंशती ॥ १० ॥ शकुनिर्दुसहश्चैवयुवादुर्धर्षणःक्रथः ॥ अन्येचबहवःशूराःशस्त्रवंतो
दुरासदाः ॥ ११ ॥ पृष्ठतःसात्यकिंयांतमन्वधावन्नमर्षिणः ॥ अथशब्दोमहानासीत्तवसैन्यस्यमारिष ॥ १२ ॥ मारुतोद्धूतवेगस्यसागरस्येवपर्वणि ॥ तानभिद्र
वतःसर्वान्समीक्ष्यशिनिपुंगवः ॥ १३ ॥ शनैर्याहीतियंतारमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ इदमेतत्समुद्धूतंधार्तराष्ट्रस्ययद्वलं ॥ १४ ॥ मामेवाभिमुखंतूर्णगजाश्चरथपत्तिम
त् ॥ नादयन्वैदिशःसर्वारथघोषेणसारथे ॥ १५ ॥ पृथिवींचांतरिक्षंचकंपयन्सागरानपि ॥ एतद्वलार्णवंसूतवारयिष्येमहारणे ॥ १६ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 पौर्णमास्यामिवोद्धूतं वेलेवमकरालयं ॥ पश्यमेसूतविक्रांतमिद्रस्येवमहानृधे ॥ १७ ॥ एषसैन्यानिशत्रूणां विधमामिशितैः शरैः ॥ निहतानाहवे पश्यपदात्य
 श्वरयद्विपान् ॥ १८ ॥ मच्छरैरग्निसंकाशैर्विद्धदेहान्सहस्रशः ॥ इत्येवंब्रुवतस्तस्य सात्यकेरमितौजसः ॥ १९ ॥ समीपे सैनिकास्ते तु शीघ्रमीयुर्युत्सवः ॥ जत्वा
 द्रवस्वतिष्ठेति पश्यपश्येति वादिनः ॥ २० ॥ तानेवंब्रुवतो वीरान्सात्यकिर्निशितैः शरैः ॥ जघान त्रिशतान् श्वान्कुंजरांश्च चतुःशतान् ॥ २१ ॥ ससंप्रहारस्तुमुल
 स्तस्य तेषां च धन्विनां ॥ देवासुररणप्रस्थः प्रावर्तत जनक्षयः ॥ २२ ॥ मेघजालनिभं सैन्यं तव पुत्रस्य मारिष ॥ प्रत्यगृह्णाच्छिनेः पौत्रः शरैराशीविषोपमैः ॥
 ॥ २३ ॥ प्रच्छाद्यमानः समरेशरजालैः सवीर्यवान् ॥ असंभ्रमन्महाराज पावकानवधीद्वहून् ॥ २४ ॥ आश्चर्यं तत्र राजेन्द्र सुमहदृष्टवानहं ॥ नमोघः सायकः क
 श्वित्सात्यकेरभवत्प्रभो ॥ २५ ॥ रथनागाश्च कलिलः पदात्यूर्मिसमाकुलः ॥ शैनेयवेला मासाद्यस्थितः सैन्यमहार्णवः ॥ २६ ॥ संभ्रांत नरनागाश्च मावर्तत मुहु
 र्मुहुः ॥ तत्सैन्यमिषुभिस्तेन वध्यमानं समंततः ॥ २७ ॥ वभ्रामतत्र तत्रैव गावः शीतादिता इव ॥ पदातिनं रथं नागं सादिनं तुरगं तथा ॥ २८ ॥ अविद्धं तत्र नाद्रा
 क्षं युयुधानस्य सायकैः ॥ न तादृक्कदनं राजन्कृतवांस्तत्र फाल्गुनः ॥ २९ ॥ यादृक्क्षयमनीकानामकरोत्सात्यकिर्नृप ॥ अत्यर्जुनं शिनेः पौत्रो युध्यते पुरुषर्षभः ॥
 ॥ ३० ॥ वीतभीर्लाघवोपेतः कृतित्वं संप्रदर्शयन् ॥ ततो दुर्योधनो राजा स्तावतस्य त्रिभिः शरैः ॥ ३१ ॥ विव्याध सूतं निशितैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ सात्यकिं च
 त्रिभिर्विध्वापुनरष्टाभिरेव च ॥ ३२ ॥ दुःशासनः षोडशभिर्विव्याध शिनिपुंगवं ॥ शकुनिः पंचविंशत्या चित्रसेनश्च पंचभिः ॥ ३३ ॥ दुःसहः पंचदशभिर्विव्या
 धोरसिसात्यकिं ॥ उत्स्मयन् दृष्ट्वा शार्दूलस्तथा वाणैः समाहतः ॥ ३४ ॥ तान विध्यन्महाराज सर्वानेव त्रिभिस्त्रिभिः ॥ गाढविद्वानरीकृत्वामार्गणैः सोतितेजसैः
 ॥ ३५ ॥ शैनेयः श्वेनवत्संस्थे व्यचरत्तु विक्रमः ॥ सौबलस्य धनुश्छित्वा हस्तावापं निरुत्य च ॥ ३६ ॥ दुर्योधनं त्रिभिर्वाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ चित्रसेनं शते
 नैव दशभिर्दुःसहंतया ॥ ३७ ॥ दुःशासनं तु विंशत्या विव्याध शिनिपुंगवः ॥ अथान्यद्दुनुरादाय स्यालस्तव विशांपते ॥ ३८ ॥ अष्टाभिः सात्यकिं विध्वापुनर्वि
 व्याध पंचभिः ॥ दुःशासनश्च दशभिर्दुःसहश्च त्रिभिः शरैः ॥ ३९ ॥ दुर्मुखश्च द्वादशभीराजन्विव्याध सात्यकिं ॥ दुर्योधनस्त्रिसप्तत्या विध्वाभारतमाधवं ॥ ४० ॥
 ततोऽस्य निशितैर्वाणैस्त्रिभिर्विव्याध सारथिं ॥ तान्सर्वान्सहितान् शूरान्यतमानान् महारथान् ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ संप्रमृयेति ॥ १ ॥

पंचभिःपंचभिर्बाणैःपुनर्विव्याधसात्यकिः ॥ ततःसरथिनांश्रेष्ठस्तवपुत्रस्यसारथि ॥ ४२ ॥ आजघानाशुभह्नेनसहतोन्यपतद्भुवि ॥ पतितेसारथौतस्मिंस्तव
पुत्ररथःप्रभो ॥ ४३ ॥ वातायमानैस्तैरश्वैरपानीयतसंगरात् ॥ ततस्तवसुतोराजन्सैनिकाश्वविशांपते ॥ ४४ ॥ राज्ञोरथमभिप्रेक्ष्यविद्रुताःशतशोभवन् ॥ विद्रु
तंतत्रतस्सैन्यंदृष्ट्वाभारतसात्यकिः ॥ ४५ ॥ अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैरुक्मपुंसैःशिलाशितैः ॥ विद्राव्यसर्वसैन्यानितावकानिसहस्रशः ॥ ४६ ॥ प्रययौसात्यकी
राजन्श्वेताश्वस्यरथंप्रति ॥ तंशरानाददानंचरक्षमाणंचसारथि ॥ आत्मानंपालयानंचतावकाःसमपूजयन् ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजय
द्रथवधपर्वणिसात्यकिप्रवेशेदुर्योधनंपलायनेविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच संप्रमृद्यमहत्सैन्यंयां
तंशैनेयमर्जुनं ॥ निर्हीकाममतेपुत्राःकिमकुर्वतसंजय ॥ १ ॥ कथंवैषांतदायुद्धेधृतिरासीन्मुमूर्षतां ॥ शैनेयचरितंदृष्ट्वायादृशंसव्यसाचिनः ॥ २ ॥ किंनुवक्ष्यं
तितेक्षात्रंसैन्यमध्येपराजिताः ॥ कथंनुसात्यकिर्युद्धेव्यतिक्रान्तोमहायशाः ॥ ३ ॥ कथंचममपुत्राणांजीवतांतत्रसंजय ॥ शैनेयोभिययौयुद्धेतन्ममाचक्ष्व
संजय ॥ ४ ॥ अत्यद्भुतमिदंतातत्वत्सकाशाच्छृणोम्यहं ॥ एकस्यबहुभिःसार्धंशत्रुभिस्तैर्महारथैः ॥ ५ ॥ विपरीतमहंमन्येमदभाग्यंसुतंप्रति ॥ यत्रावध्यंतस
मरेसात्वतेनमहारथाः ॥ ६ ॥ एकस्यहिनपर्याप्तंयत्सैन्यंतस्यसंजय ॥ क्रुद्धस्ययुयुधानस्यसर्वेतिष्ठंतुपांडवाः ॥ ७ ॥ निर्जित्यसमरेद्रोणंकृतितनंचित्रयोधिनं ॥
यथापशुगणान्सिंहस्तद्वदंतासुतान्मम ॥ ८ ॥ कृतवर्मादिभिःशूरैर्यत्तैर्बहुभिराहवे ॥ युयुधानोनशकितोहंतुंयत्पुरुषर्षभः ॥ ९ ॥ नैतदीदृशकंयुद्धंरुतवांस्तत्र
फाल्गुनः ॥ यादृशंरुतवान्युद्धंशिनेर्नमामहायशाः ॥ १० ॥ संजय उवाच तवदुर्मंत्रितेराजन्दुर्योधनरुतेनच ॥ शृणुष्वावहितोभूत्वायत्तेवक्ष्यामिभा
रत ॥ ११ ॥ तेपुनःसंन्यवर्तंतकृत्वासंशप्तकामिथः ॥ परांयुद्धमतिकूरांतवपुत्रस्यशासनात् ॥ १२ ॥ त्रीणिसादिसहस्राणिदुर्योधनपुरोगमाः ॥ शककांबोज
वाल्हीकायवनाःपारदास्तथा ॥ १३ ॥ कुलिंदास्तंगणावष्टाःपैशाचाश्चसबर्बराः ॥ पार्वतीयाश्चराजेंद्रक्रुद्धाःपाषाणपाणयः ॥ १४ ॥ अभ्यद्रवंतशैनेयंशलभाः
पावकंयथा ॥ युक्ताश्चपार्वतीयानांरथाःपाषाणयोधिनां ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दुर्योधनस्यरुतेनकर्मणा ॥ ११ ॥ मतिकृत्वेत्यन्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वामनस्ययमोपवासस्य चंद्राःकांतशिरोपीवानीचस्कंधामनस्विनः व्यढोरस्काःसुनिश्चितावामनान्वयजागजाः सुप्रतीकस्यईशो
पवासस्य सुविभक्तमहाशीर्षाजीमूतसदृशप्रभाः प्रभूतहस्ताबलिनःसुप्रतीककुलोद्भवाः महापद्मस्यकुमुदस्यकुले चंडाःसमायतत्वक्काःसुबद्धाबलिनोपिच महापद्मान्वयजवागजयुद्धप्रियागजाः ॥ २५ ॥

शूराःपंचाशताराजनशैनेयंसमुपाद्रवन्ततोरथसहस्रेणमहारथशतेनच॥१६॥द्विरदानांसहस्रेणद्विसाहस्रैश्चवाजिभिः॥शरवर्षाणिमुंचंतोविविधानिमहार
थाः॥१७॥अभ्यद्रवंतशैनेयमसंख्येयाश्वपत्तयः॥तांश्चसंचोदयन्सर्वान्घ्नतैनमितिभारत॥१८॥दुःशासनोमहाराजसात्यकिंपर्यवारयत्॥तत्राद्भुतमप
श्यामशैनेयचरितंमहत्॥१९॥यदेकोबहुभिःसार्धमसंभ्रांतमयुध्यत॥अवधीच्चरथानीकंद्विरदानांचतद्दलं॥२०॥सादिनश्चैवतान्सर्वान्दस्यूनपिचसर्व
शः॥तत्रचक्रैर्विमथितैर्भग्नैश्चपरमायुधैः॥२१॥अक्षैश्चबहुधाभग्नैरीषादंडकबंधुरैः॥कुंजरैर्मथितैश्चापिध्वजैश्चविनिपातितैः॥२२॥वर्मभिश्चतथानी
कैर्व्यवकीर्णावसुंधरा॥सग्निराभरणैर्वस्त्रैरनुकर्षैश्चमारिष॥२३॥संछन्नावसुधातत्रघ्नौर्ग्रहैरिवभारत॥गिरिरूपधराश्चापिपतिताःकुंजरोत्तमाः॥२४॥
अंजनस्यकुलेजातावामनस्यचभारत॥सुप्रतीककुलेजातामहापद्मकुलेतथा॥२५॥ऐरावतकुलेचैवतथान्येषुकुलेषुच॥जातादंतिवराराजनशेरतेबहवो
हताः॥२६॥वनायुजान्पार्वतीयान्कांवाजान्याल्हिकानपि॥तथाहयवरान्राजन्निजघ्नेतत्रसात्यकिः॥२७॥नानादेशसमुत्थांश्चनानाजातींश्चदंति
नः॥निजघ्नेतत्रशैनेयःशतशोथसहस्रशः॥२८॥तेषुप्रकाल्यमानेषुदस्यून्दुःशासनोब्रवीत्॥निवर्तध्वमधर्मज्ञायुध्यध्वंकिंस्तेनवः॥२९॥तांश्चातिभग्ना
न्संप्रेक्ष्यपुत्रोदुःशासनस्तव॥पाषाणयोधिनःशूरान्पार्वतीयानचोदयत्॥३०॥अश्मयुद्धेषुकुशलानैतज्जानातिसात्यकिः॥अश्मयुद्धमजानंतंहतैनयुद्ध
कामुकं॥३१॥तथैवकुरवःसर्वेनाश्मयुद्धविशारदाः॥अभिद्रवतमाभैष्टनवःप्राप्स्यतिसात्यकिः॥३२॥तेपार्वतीयाराजानःसर्वेपाषाणयोधिनः॥अभ्य
द्रवंतशैनेयंराजानमिवमंत्रिणः॥३३॥ततोगजशिरःप्रख्यैरुपलैःशैलवासिनः॥उद्यतैर्युयुधानस्यपुरतस्तस्थुराहवे॥३४॥

श्वेतबालनखाःशूराःश्वेतत्वक्कामहाबलाः उदयावर्षवंतश्चगजाऐरावतोद्भवाः अन्येषुकुलेषुपुंडरीकपुष्पदंतसार्वभौमीयेषु स्थिराःस्थूलशिरोदंतनिःशंकाबलिनोपिच शुक्लवर्णनखाःशूराःपुंडरीकोद्भवागजाः
श्यामत्वद्दशनाश्वंढालंबोष्ठाश्चारुदर्शनाः पीनायताननकराःपुष्पदंतोद्भवागजाः मंडलाकतयःशूराःसुवर्माणःसुदर्शनाः पीनायतास्याःपीताभाःसार्वभौमकुलोद्भवाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

क्षेपणीयैः शब्दैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ व्यात्तमुखास्तेच्छविरोषाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अद्रीणां प्रस्तराणां ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 क्षेपणीयैस्तथाप्यन्येसात्वतस्यवधैषिणः ॥ चोदितास्तवपुत्रेणसर्वतोरुरुधुर्दिशः ॥ ३५ ॥ तेषामापततामेवशिलायुद्धंचिकीर्षतां ॥ सात्यकिःप्रतिसंधा
 यनिशितान्प्राहिणोच्छरान् ॥ ३६ ॥ तामश्मदृष्टितुमुलांपार्वतीयैःसमीरितां ॥ चिच्छेदोरगसंकाशैर्नाराचैःशिनिपुंगवः ॥ ३७ ॥ तैरश्मचूर्णैर्दीप्यद्भिःखद्यो
 तानामिवव्रजैः ॥ प्रायःसैन्यान्यहन्यंतहाहाभूतानिमारिष ॥ ३८ ॥ ततःपंचशतंशूराःसमुद्यतमहाशिलाः ॥ निरुत्तबाहवोराजन्निपेतुर्धरणीतले ॥ ३९ ॥ पुन
 र्दशशताश्वान्येशतसाहसिणस्तथा ॥ सोपलैर्बाहुभिश्चिन्नैःपेतुरप्राप्यसात्यकिं ॥ ४० ॥ पाषाणयोधिनःशूरान्यतमानानवस्थितान् ॥ न्यवधीद्बहुसाहस्रां
 स्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१ ॥ ततःपुनर्व्यात्तमुखास्तेश्मदृष्टीःसमंततः ॥ अयोहस्ताःशूलहस्तादरदास्तंगणाःखसाः ॥ ४२ ॥ लंपाकाश्चकुलिंदाश्चचिक्षिपु
 स्तांश्चसात्यकिः ॥ नाराचैःप्रतिचिच्छेदप्रतिपत्तिविशारदः ॥ ४३ ॥ अद्रीणांभिद्यमानानामंतरिक्षेशितैःशरैः ॥ शब्देनप्राद्रवन्संस्थेयथाश्वगजपत्तयः
 ॥ ४४ ॥ अश्मचूर्णैरवाकीर्णामनुष्यगजवाजिनः ॥ नाशकुवन्नवस्थातुंभ्रमरैरिवदंशिताः ॥ ४५ ॥ हतशिष्टाःसरुधिराभिन्नमस्तकपिंडिकाः ॥ कुंजराव
 र्जयामासुर्युयुधानरथंतदा ॥ ४६ ॥ ततःशब्दःसमभवत्तवसैन्यस्यमारिष ॥ माधवेनार्द्यमानस्यसागरस्यैवपर्वणि ॥ ४७ ॥ तंशब्दंमुलंश्रुत्वाद्रोणोयंतारम
 ब्रवीत् ॥ एषसूतरणेक्रुद्धःसात्वतानांमहारथः ॥ ४८ ॥ दारयन्बहुधासैन्यंरणेचरतिकालवत् ॥ यत्रैषशब्दस्तुमुलस्तत्रसूतरथंनय ॥ ४९ ॥ पाषाणयोधिभिर्नू
 नंयुयुधानःसमागतः ॥ तथाहिरथिनःसर्वेहियंतेविद्रुतैर्हयैः ॥ ५० ॥ विशस्त्रकवचारुणास्तत्रतत्रपतंतिच ॥ नशक्नुवंतियंतारःसंयंतुंमुलेहयान् ॥ ५१ ॥
 इत्येतद्वचनंश्रुत्वाभारद्वाजस्यसारथिः ॥ प्रत्युवाचततोद्रोणंसर्वशस्त्रभृतांवरं ॥ ५२ ॥ सैन्यंद्रवतिचायुष्मन्कौरवेयंसमंततः ॥ पश्ययोधानरणेभग्नान्धावतोवैतत
 स्ततः ॥ ५३ ॥ इमेचसंहताःशूराःपंचालाःपांडवैःसह ॥ त्वामेवहिजिघांसंतआद्रवंतिसमंततः ॥ ५४ ॥ अत्रकार्यंसमाधत्स्वप्राप्तकालमरिंदम ॥ स्थानेवागम
 नेवापिदूरंयातश्चसात्यकिः ॥ ५५ ॥ तथैवंवदतस्तस्यभारद्वाजस्यसारथेः ॥ प्रत्यदृश्यतशैनेयोनिघ्नन्बहुविधानूरथान् ॥ ५६ ॥ तेवध्यमानाःसमरेयुयुधानेन
 तावकाः ॥ युयुधानरथंत्यक्त्वाद्रोणानीकायदुद्रुवुः ॥ ५७ ॥

119 • 911

॥ ५८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दुःशासनरथमिति ॥ १ ॥
यैस्तुदुःशासनःसार्धरथैःपूर्वन्यवर्त्तत ॥ तेभीतास्त्वभ्यधावंतसर्वेद्रोणरथंप्रति ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसात्यकिप्रवे
शेएकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच दुःशासनरथंदृष्ट्वासमीपेपर्यवस्थितं ॥ भारद्वाजस्ततो
वाक्यंदुःशासनमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ दुःशासनरथाःसर्वेकस्माच्चैतेप्रविब्रुताः ॥ कच्चिन्क्षेमंतुनृपतेःकच्चिज्जीवतिसैंधवः ॥ २ ॥ राजपुत्रोभवानत्रराजभ्रातामहा
रथः ॥ किमर्थंद्रवतेयुद्धेयौवराज्यमवाप्यहि ॥ ३ ॥ दासीजितासिघ्नूतेत्वंयथाकामचरीभव ॥ वाससांवाहिकाराज्ञोभ्रातुर्ज्येष्ठस्यमेभव ॥ ४ ॥ नसंतिपतयः
सर्वेतेद्यषढतिलैःसमाः ॥ दुःशासनैवंकस्मात्त्वंपूर्वमुक्त्वापलायसे ॥ ५ ॥ स्वयंवैरंहल्हत्वापांचालैःपांडवैःसह ॥ एकंसात्यकिमासाद्यकयंभीतोसिसंयुगे ॥ ६ ॥
नजानीषेपुरात्वंतुगृह्णन्नक्षान्दुरोदरे ॥ शराद्येतेभविष्यंतिदारुणाशीविषोपमाः ॥ ७ ॥ अप्रियाणांहिवचसांपांडवस्यविशेषतः ॥ द्रौपद्याश्चपरिक्षेशस्त्वन्मूलो
त्यभवत्पुरा ॥ ८ ॥ कृतेमानश्चदर्पश्चकृतेवीर्यंकर्गर्जितं ॥ आशीविषसमान्पार्थान्कोपयित्वाक्रयास्यसि ॥ ९ ॥ शोच्येयंभारतीसेनाराज्यंचैवसुयोधनः ॥ य
स्यत्वंकर्कशोभ्रातापलायनपरायणः ॥ १० ॥ ननुनामत्वयावीरदीर्यमाणाभयार्दिता ॥ स्वबाहुबलमास्थायरक्षितव्यात्यनीकिनी ॥ ११ ॥ सत्वमद्यरणंहित्वा
भीतोहर्षयसेपरान् ॥ विब्रुतेत्वयिसैन्यस्यनायकेशत्रुसूदन ॥ १२ ॥ कोन्यःस्थास्यतिसंग्रामेभीतोभीतेव्यपाश्रये ॥ एकेनसात्वतेनाद्ययुध्यमानस्यतेनवै ॥ १३ ॥
पलायनेतवमतिःसंग्रामाद्विप्रवर्त्तते ॥ यदागांडीवधन्वानंभीमसेनंचकौरव ॥ १४ ॥ यमौवायुधिद्रष्टासितदात्वंकिंकरिष्यसि ॥ युधिफाल्गुनबाणानांसूर्या
ग्निसमवर्चसां ॥ १५ ॥ नतुल्याःसात्यकिशरायेषांभीतःपलायसे ॥ त्वरितोवीरगच्छत्वंगांधार्युदरमाविश ॥ १६ ॥ पृथिव्यांधावमानस्यनान्यत्पश्यामिजीव
नं ॥ यदितावत्कृताबुद्धिःपलायनपरायणा ॥ १७ ॥ पृथिवीधर्मराजायशमेनैवप्रदीयतां ॥ यावत्फाल्गुननाराचानिर्मुक्तोरगसन्निभाः ॥ १८ ॥ नाविशंति
शरीरंतेतावत्संशाम्यपांडवैः ॥ यावत्तेपृथिवींपार्थाहत्वाभ्रातृशतरणे ॥ १९ ॥ नाक्षिपंतिमहात्मानस्तावत्संशाम्यपांडवैः ॥ यावन्नकुड्यतेराजाधर्मपुत्रोयु
धिष्ठिरः ॥ २० ॥ रुष्णश्चसमरश्लाघीतावत्संशाम्यपांडवैः ॥ यावद्भीमोमहाबाहुर्विगात्यमहर्तीचमूं ॥ २१ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

द्रोणपर्व

9

1190911

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सोदरांस्तेनगृह्णातितावत्संशाम्यपांडवैः ॥ पूर्वमुक्तश्रुतेभ्राताभीष्मेणासौसुयोधनः ॥ २२ ॥ अजेयाःपांडवाःसंख्येसौम्यसंशाम्यतैःसह ॥ नचतत्कृतवान्मंद
स्तवभ्रातासुयोधनः ॥ २३ ॥ सयुद्धेधृतिमास्थाययत्तोयुध्यस्वपांडवैः ॥ तवापिशोणितंभीमःपास्यतीतिमयाश्रुतं ॥ २४ ॥ तच्चाप्यवितथंतस्यतत्तथैवभवि
ष्यति ॥ किंभीमस्यनजानासिविक्रमंत्वंसुबालिश ॥ २५ ॥ यत्त्वयावैरमारब्धंसंयुगेप्रपलायिना ॥ गच्छतूर्णरथेनैवयत्रतिष्ठतिसात्यकिः ॥ २६ ॥ त्वयाहीनं
बलंत्येतद्विद्रविष्यतिभारत ॥ आत्मार्ययोधयरणेसात्यकिंसत्यविक्रमं ॥ २७ ॥ एवमुक्तस्तवसुतोनाब्रवीत्किंचिदप्यसौ ॥ श्रुतंचाश्रुतवत्कृत्वाप्रायाद्येनससा
त्यकिः ॥ २८ ॥ सैन्येनमहतायुक्तोम्लेंच्छानामनिवर्तिनां ॥ आसाद्यचरणेयत्तोयुयुधानमयोधयत् ॥ २९ ॥ द्रोणोपिरथिनांश्रेष्ठःपंचालान्पांडवांस्तथा ॥ अभ्य
द्रवतसंकुद्धोजवमास्थायमध्यमं ॥ ३० ॥ प्रविश्यचरणेद्रोणःपांडवानांवरूथिनीं ॥ द्रावयामासयोधान्वैशतशोयसहस्रशः ॥ ३१ ॥ ततोद्रोणोमहाराजनाम
विश्राव्यसंयुगे ॥ पांडुपांचालमत्स्यानांप्रचक्रेकदनंमहत् ॥ ३२ ॥ तंजयंतमनीकानिभारद्वाजंततस्ततः ॥ पांचालपुत्रोद्युतिमान्वीरकेतुःसमभ्ययात् ॥ ३३ ॥
सद्रोणंपंचभिर्विध्वाशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ध्वजमेकेनविध्वाधसारथिंचास्यसमभिः ॥ ३४ ॥ तत्राद्भुतंमहाराजदृष्टवानस्मिसंयुगे ॥ यद्रोणोरभसंयुद्धेपांचाल्यं
नाभ्यवर्त्तत ॥ ३५ ॥ सन्निरुद्धंरणेद्रोणंपंचालावीक्ष्यमारिष ॥ आवब्रुःसर्वतोराजन्यर्मपुत्रजयैषिणः ॥ ३६ ॥ तेशरैरग्निसंकाशैस्तोमरैश्चमहाधनैः ॥ शस्त्रैश्च
विविधैराजन्द्रोणमेकमवाकिरन् ॥ ३७ ॥ निहत्यतान्बाणगणैर्द्रोणोराजन्समंततः ॥ महाजलधरान्व्योम्निमातरिश्चैवचावभौ ॥ ३८ ॥ ततःशरंमहाघोरंसूर्य
पावकसन्निभं ॥ संदधेपरवीरघ्नोवीरकेतोरथंप्रति ॥ ३९ ॥ सन्नित्वातुशरोराजन्यांचालकुलनंदनं ॥ अभ्यगाद्धरणींतूर्णलोहिताद्रौज्वलन्निव ॥ ४० ॥ ततोपत
द्रयात्तूर्णपांचालकुलनंदनः ॥ पर्वताग्रादिवमहांश्वंपकोवायुपीडितः ॥ ४१ ॥ तस्मिन्हृतेमहेष्वासेराजपुत्रेमहाबले ॥ पंचालास्त्वरिताद्रोणंसमंतात्पर्यवारयन्
॥ ४२ ॥ चित्रकेतुःसुधन्वाचचित्रवर्माचभारत ॥ तथाचित्ररथश्चैवभ्रातृव्यसनकर्षिताः ॥ ४३ ॥ अभ्यद्रवंतसहिताभारद्वाजंयुयुत्सवः ॥ मुंचंतःशरंवर्षाणितपां
तेजलदाइव ॥ ४४ ॥ सवध्यमानोबहुधाराजपुत्रैर्महारथैः ॥ क्रोधमाहारयत्तेषामभावायद्विजर्षभः ॥ ४५ ॥ ततःशरमयंजालंद्रोणस्तेषामवासृजत् ॥ तेहन्य
मानाद्रोणस्यशरैराकर्णचोदितैः ॥ ४६ ॥ कर्त्तव्यंनाभ्यजानन्वैकुमाराराजसत्तम ॥ तान्विमूढानरणेद्रोणःप्रहसन्निवभारत ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 व्यश्वसूतरथांश्चक्रेकुमाराङ्कुपितोरणे ॥ अथापरैः सुनिशितैर्मल्लैस्तेषां महायशाः ॥ ४८ ॥ पुष्पाणीवविचिन्वन्हिसोत्तमाङ्गान्यपातयत् ॥ तेरथेभ्यो हताः पेतुः
 क्षितौ राजन्सुवर्चसः ॥ ४९ ॥ देवासुरेपुरायुद्धेयथादैतेयदानवाः ॥ तान्निहत्यरणेरान्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५० ॥ कार्मुकं भ्रामयामास हेमपृष्ठं दुरासदं ॥
 पंचालान्निहतान्दृष्ट्वा देवकल्याणमहारथान् ॥ ५१ ॥ धृष्टद्युम्नो भृशो द्विगोनेत्राभ्यां पातयन्जलं ॥ अभ्यवर्त्तत संग्रामे क्रुद्धो द्रोणरथं प्रति ॥ ५२ ॥ ततो हाहेतिसह
 सानादः समभवन्नृप ॥ पांचाल्येनरणे दृष्ट्वा द्रोणमावारितं शरैः ॥ ५३ ॥ सच्छाद्यमानो बहुधा पार्षतेन महात्मना ॥ न विव्यथेततो द्रोणः स्मयन्नेवान्वयुध्यत ॥
 ॥ ५४ ॥ ततो द्रोणं महाराज पांचाल्यः क्रोधमूर्छितः ॥ आजघानोरसिक्रुद्धो न वत्यानतपर्वणां ॥ ५५ ॥ सगाढविद्धो बलिना भारद्वाजो महायशाः ॥ निषसादरथो
 पस्थेकश्मलं च जगाम ह ॥ ५६ ॥ तंवै तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः पराक्रमी ॥ चापमुत्सृज्य शीघ्रं तु असिजग्राहवीर्यवान् ॥ ५७ ॥ अवपुत्य रथाच्चापित्वरितः समहार
 यः ॥ आरुरोहरथं तूर्णं भारद्वाजस्य मारिष ॥ ५८ ॥ हर्तुमिच्छन् शिरः कायात्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ प्रत्याश्वस्तस्ततो द्रोणो धनुर्गृह्य महारथं ॥ ५९ ॥ आसन्नमा
 गतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं जिघांसया ॥ शरैर्वै तस्ति कैराजन्विव्याधा सन्नवेधिभिः ॥ ६० ॥ योधयामास समरे धृष्टद्युम्नं महारथं ॥ ते हि वै तस्तिकानामशरा आसन्नयोधि
 नः ॥ ६१ ॥ द्रोणस्य विहिताराजन् यैर्धृष्टद्युम्नमाक्षिणोत् ॥ सवध्यमानो बहुभिः सायकैस्तैर्महाबलः ॥ ६२ ॥ अवपुत्य रथात्तूर्णं भग्नवेगः पराक्रमी ॥ आरुह्य
 स्वरथं वीरः प्रगृह्य च महद्भुजः ॥ ६३ ॥ विव्याध समरे द्रोणं धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ द्रोणश्चापिमहाराजशरैर्विव्याध पार्षतं ॥ ६४ ॥ तदद्भुतमभूद्युद्धं द्रोणपांचालयो
 स्तदा ॥ त्रैलोक्यकां क्षिणोरासीच्छक्रं प्रल्हादयोरिव ॥ ६५ ॥ मंडलानि विचित्राण्यमकानीतराणि च ॥ चरंतौ युद्धमार्गज्ञौ ततस्तुरथेषुभिः ॥ ६६ ॥ मोह
 यंतौ मनां स्याजौ योधानां द्रोणपार्षतौ ॥ सृजंतौ शरवर्षाणि वर्षास्त्रिवबलाहकौ ॥ ६७ ॥ छादयंतौ महात्मानौ शरैर्व्योमदिशो महीं ॥ तदद्भुतं तयोर्युद्धं भूतसंघा
 त्यपूजयन् ॥ ६८ ॥ क्षत्रियाश्च महाराज ये चान्ये तव सैनिकाः ॥ अवश्यं समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नेन संगतः ॥ ६९ ॥ वशमेप्यतिनो राजन् पांचाला इति चुक्रुशुः ॥ द्रोणस्तु
 त्वरितो युद्धे धृष्टद्युम्नस्य सारथेः ॥ ७० ॥ शिरः प्रच्यावयामास फलं पकं तरोरिव ॥ ततस्तु प्रहृता वाहाराजंस्तस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥ तेषु प्रद्रवमाणेषु पांचालान् सृज
 यांस्तथा ॥ अयोधयद्रणे द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी ॥ ७२ ॥

॥ ७२ ॥ इन्द्रिणपर्वणिटीकायां द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ततोदुःशासनइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

विजित्यपांडुपंचालान्भारद्वाजःप्रतापवान् ॥ स्वव्यूहं पुनरास्थायस्थितो भवदर्दिमः ॥ नचैनं पांडवायुद्धेजेतुमुत्सेहिरेप्रभो ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसात्यकिप्रवेशेद्रोणपराक्रमेद्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ संजयउवाच
ततोदुःशासनो राजन्शैनेयं समुपाद्रवत् ॥ किरन्शरसहस्राणि पर्जन्य इव दृष्टिमान् ॥ १ ॥ सविध्वासात्यकिं पृष्ट्या तथा षोडशभिः शरैः ॥ नार्कपयस्त्रितयुद्धे मैना
कमिव पर्वतं ॥ २ ॥ तंतुदुःशासनः शूरः सायकैरावृणोद्भृशं ॥ रथव्रातेन महतानानादेशोद्भवेन च ॥ ३ ॥ सर्वतोभरतश्रेष्ठविस्त्रजन्सायकान्बहून् ॥ पर्जन्य इव
घोषेण नादयन्वैदिशोदश ॥ ४ ॥ तमापतंतमालोक्य सात्यकिः कौरवरेण ॥ अभिद्रुत्य महाबाहुश्छादयामास सायकैः ॥ ५ ॥ तेछाद्यमाना बाणौघैर्दुःशासनपु
रोगमाः ॥ प्राद्रवन्समरेभीतास्तवसैन्यस्य पश्यतः ॥ ६ ॥ तेषुद्रवत्सुरार्जेद्रपुत्रोदुःशासनस्तव ॥ तस्यौव्यपेतभीराजन्सात्यकिंचार्दयच्छरैः ॥ ७ ॥ चतुर्भिर्वाजि
नस्तस्य सारथिचित्रिभिः शरैः ॥ सात्यकिंच शतेनाजौविध्वानादमुमोच सः ॥ ८ ॥ ततः क्रुद्धो महाराजमाधवस्तस्य संयुगे ॥ रथं सूतं ध्वजं तंच चक्रेऽदृश्यमजिह्वगैः
॥ ९ ॥ सतुदुःशासनं शूरं सायकैरावृणोद्भृशं ॥ सशंकं समनुप्राप्तमूर्णनाभिरिवोर्णया ॥ १० ॥ त्वरन्समावृणोद्वाणैर्दुःशासनमभिजित् ॥ दृष्ट्वादुःशासनं रा
जा तथा शरशताचितं ॥ ११ ॥ त्रिगर्तांश्चोदयामास युयुधानरथं प्रति ॥ तेगच्छन् युयुधानस्य समीपं क्रूरकर्मणः ॥ १२ ॥ त्रिगर्तानां त्रिसाहस्रारथायुद्धविशा
रदाः ॥ तेतुतं रथवंशेन महतापर्यवारयन् ॥ १३ ॥ स्थिरांरुत्वामतियुद्धेभूत्वा संशप्तकामिथः ॥ तेषांप्रपततां युद्धेशरवर्षाणि मुंचतां ॥ १४ ॥ योधान्यंच शतान्मु
ख्यानश्चानीके व्यपोथयत् ॥ तेऽपतन्निहतास्तूर्णशिनिप्रवरसायकैः ॥ १५ ॥ महामारुतवेगेन भग्ना इव नगादुमाः ॥ नागैश्च बहुधाच्छिन्नैर्ध्वजैश्चैव विशापते
॥ १६ ॥ हयैश्च कनकापीडैः पतितैस्तत्र मेदिनी ॥ शैनेयशरसंरुतैः शोणितौघपरिप्लुतैः ॥ १७ ॥ अशोभत महाराज किंशुकैरिव पुष्पितैः ॥ तेवध्यमानाः समरेयु
युधानेन तावकाः ॥ १८ ॥ व्रातारं नाध्यगच्छंतं पंकमग्ना इव द्विपाः ॥ ततस्ते पर्यवर्त्तंत सर्वे द्रोणरथं प्रति ॥ १९ ॥ भयात्पतगराजस्य गर्तानीव महोरगाः ॥ हत्वा
पंचशतान्योधाच्छरैराशीविषोपमैः ॥ २० ॥ प्रायात्स शनकैर्वीरोधनं जयरथं प्रति ॥ तंप्रयातं नरश्रेष्ठपुत्रोदुःशासनस्तव ॥ २१ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ १२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥
 विव्याधनवभिस्तूर्णशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ सतुतंप्रतिविव्याधपंचभिर्निशितैः शरैः ॥ २२ ॥ रुक्मपुंखैर्महेष्वासोगार्धपत्रैरजिह्वैः ॥ सात्यकिंतुमहाराजप्रहस
 न्निवभारत ॥ २३ ॥ दुःशासनस्त्रिभिर्विध्वापुनर्विव्याधपंचभिः ॥ शैनेयस्तवपुत्रंतुहत्वापंचभिराशुगैः ॥ २४ ॥ धनुश्चास्यरणे छित्वा विस्मयन्नर्जुनं ययौ ॥
 ततो दुःशासनः क्रुद्धो दृष्ट्वा विरायगच्छते ॥ २५ ॥ सर्वपारशवीं शक्तिं विससर्ज जिघांसया ॥ तां तु शक्तिं तदा घोरांतवपुत्रस्य सात्यकिः ॥ २६ ॥ चिच्छेदशतधा
 राजन्निशितैः कंकपत्रिभिः ॥ अथान्यद्दुनुरादाय पुत्रस्तव जनेश्वर ॥ २७ ॥ सात्यकिश्च शरैर्विध्वा सिंहनादननर्दह ॥ सात्यकिस्तुरणे क्रुद्धो मोहयित्वा सुतंतव ॥
 ॥ २८ ॥ शरैरग्निशिखाकारैराजघानस्तनांतरे ॥ त्रिभिरेव महाभागः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २९ ॥ सर्वायसैस्तीक्ष्णवक्त्रैः पुनर्विव्याधचाष्टभिः ॥ दुःशासनस्तु
 विंशत्या सात्यकिं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥ सात्वतोपि महाराजतं विव्याधस्तनांतरे ॥ त्रिभिरेव महाभागः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३१ ॥ ततोऽस्य बाहान्निशितैः शरैर्ज
 ग्रे महारथः ॥ सारथिश्च सुसंकुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥ धनुरेकेन भस्त्रेण हस्तावापंचपंचभिः ॥ ध्वजंचरथशक्तिंच भस्त्राभ्यां परमास्त्रवित् ॥ ३३ ॥ चिच्छे
 दविशिखैस्तीक्ष्णैस्तथोभौ पाणिं सारथी ॥ सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ३४ ॥ त्रिगर्तसेनापतिना स्वरयेनापवाहितः ॥ तमभिद्रुत्य शैनेयो मुहू
 र्तमिवभारत ॥ ३५ ॥ नजघान महाबाहुर्भीमसेनवचः स्मरन् ॥ भीमसेनेन तु वधः सुतानांतवभारत ॥ ३६ ॥ प्रतिज्ञातः सभामध्ये सर्वेषामेव संयुगे ॥ ततो दुः
 शासनं जित्वा सात्यकिः संयुगे प्रभो ॥ जगाम त्वरितो राजन्येन यातो धनं जयः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशोदुः
 शासनपराजये त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कितस्यां मम सेनायां नासन्केचिन्महारथाः ॥ ये
 तथा सात्यकिं यातं नैवाग्नन्नाप्यवारयन् ॥ १ ॥ एको हि समरे कर्मकृतवान्सत्यविक्रमः ॥ शक्रतुल्यबलौ युद्धे महेंद्रोदानवेष्टिव ॥ २ ॥ अथवा शून्यमासीत्तद्येन
 यातः स सात्यकिः ॥ हतभूयिष्ठमथवा येन यातः स सात्यकिः ॥ ३ ॥ यत्कृतं दृष्ट्वा विरेण कर्मशंससि मेरणे ॥ नैतदुत्सहते कर्तुं कर्मशक्रोपि संजय ॥ ४ ॥ अश्रद्धेय
 मचित्यं च कर्म तस्य महात्मनः ॥ दृष्ट्वा यं कप्रवीरस्य श्रुत्वामेव्यथितं मनः ॥ ५ ॥ न संतितस्मात्पुत्रामेयथा संजय भाषसे ॥ एको वै बहुलाः सेनाः प्राचुद्रात्सत्य
 विक्रमः ॥ ६ ॥

॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥

कितस्यामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ लक्ष्म्येतिविशेषणेतृतीया ॥ २८ ॥

कथंचयुध्यमानानामपक्रांतोमहात्मनां ॥ एकोबहूनांशैनेयस्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ ७ ॥ संजयउवाच राजन्सेनासमुद्योगोरथनागाश्वपत्तिमान् ॥ तुमु
लस्तवसैन्यानांयुगांतसदृशोभवत् ॥ ८ ॥ आहूतेषुसमूहेषुतवसैन्यस्यमानद ॥ नाभूल्लोकेसमःकश्चित्समूहइतिमेमतिः ॥ ९ ॥ तत्रदेवास्त्वभाषंतचारणाश्चस
मागताः ॥ एतदंताःसमूहवैभविष्यंतिमहीतले ॥ १० ॥ नचवैतादृशोव्यूहआसीत्कश्चिद्विशांपते ॥ यादृजयद्रथवधेद्रोणेनविहितोभवत् ॥ ११ ॥ चंडवातविभि
न्नानांसमुद्राणामिवस्वनः ॥ रणेभवद्वलौघानामन्योन्यमभिधावतां ॥ १२ ॥ पार्थिवानांसमेतानांबहून्यासन्नरोत्तम ॥ त्वद्वलेपांडवानांचसहस्राणिशतानि
च ॥ १३ ॥ संरब्धानांप्रवीराणांसमरेदृढकर्मणां ॥ तत्रासीत्सुमहाशब्दस्तुमुल्लोलोमहर्षणः ॥ १४ ॥ अथाक्रंदद्भीमसेनोधृष्टद्युम्नश्चमारिष ॥ नकुलःसहदेवश्च
धर्मराजश्चपांडवः ॥ १५ ॥ आगच्छतप्रहरतद्रुतंविपरिधावत ॥ प्रविष्टावरिसेनांहिवीरौमाधवपांडवौ ॥ १६ ॥ यथासुखेनगच्छेतांजयद्रथवधंप्रति ॥ तथाप्र
कुरुतक्षिप्रमितिसैन्यान्यचोदयन् ॥ १७ ॥ तयोरभावेकुरवःरुतार्थाःस्युर्वयंजिताः ॥ तेयूयंसहिताभूत्वातूर्णमेवबलार्णवं ॥ १८ ॥ क्षोभयध्वंमहावेगाःपवनः
सागरंयथा ॥ भीमसेनेनतेराजन्यांचाल्येनचनोदिताः ॥ १९ ॥ आजघ्नुःकौरवान्संख्येत्यत्कासुनात्मनःप्रियान् ॥ इच्छंतोनिधनंयुद्देशस्त्रैरुत्तमतेजसः ॥ २० ॥
स्वर्गेप्सवोमित्रकार्येनाभ्यनंदंतजीवितं ॥ तथैवतावकाराजन्मार्थयंतोमहद्यशः ॥ २१ ॥ आर्योयुद्धेमतिंरुत्वायुद्धायैवावस्थिरे ॥ तस्मिन्सुतुमुलेयुद्धेवर्तमाने
भयावहे ॥ २२ ॥ जित्वासर्वाणिसैन्यानिप्रायात्सात्यकिरर्जुनं ॥ कवचानांप्रभास्तत्रसूर्यरश्मिविराजिताः ॥ २३ ॥ दृष्टीःसंख्येसैनिकानांप्रतिजघ्नुःसमंततः ॥
तथाप्रयतमानानांपांडवानांमहात्मनां ॥ २४ ॥ दुर्योधनोमहाराजन्व्यगाहतमहद्वलं ॥ ससन्निपातस्तुमुलस्तेषांतस्यचभारत ॥ २५ ॥ अभवत्सर्वभूतानाम
भावकरणोमहान् ॥ घृतराष्ट्रउवाच तथायातेषुसैन्येषुतथाकृच्छ्रगतःस्वयं ॥ २६ ॥ कच्चिदुर्योधनःसूतनाकार्षीत्पृष्ठतोरणं ॥ एकस्यचबहूनांचसन्निपा
तोमहाहवे ॥ २७ ॥ विशेषतोन्नरपतेर्विषमःप्रतिभातिमे ॥ सोत्यंतसुखसंदृढोलक्ष्म्यालोकस्यचेश्वरः ॥ २८ ॥ एकोबहून्समासाद्यकच्चिन्नासीत्पराङ्मुखः ॥
संजयउवाच राजन्संग्राममाश्चर्यतवपुत्रस्यभारत ॥ २९ ॥ एकस्यबहुभिःसार्यशृणुष्वगदतोमम ॥ दुर्योधनेनसमरेपृतनापांडवीरणे ॥ ३० ॥ नलि
नीद्विरदेनेवसमंतात्प्रतिलोडिता ॥ ततस्तांप्रहितांसेनांदृष्ट्वापुत्रेणतेनृप ॥ ३१ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ५ ॥
 भीमसेनपुरोगास्तंपंचालाःसमुपाद्रवन् ॥ सभोमसेनंदशभिःशरैर्विव्याधपांडवं ॥ ३२ ॥ त्रिभित्तिभिर्यमौवीरौधर्मराजंचसप्तभिः ॥ विराटद्रुपदौषड्विःशतेन
 चशिखंडिनं ॥ ३३ ॥ घृष्टयुधं चविंशत्याद्रौपदेयांस्त्रिभित्तिभिः ॥ शतशश्चापरान्योधान्सद्विपांश्चरथानुरणे ॥ ३४ ॥ शरैरवचकर्तोऽग्रेःक्रुद्धोतकइवप्रजाः ॥ नसं
 दधन्विमुंचन्वामंडलीकृतकार्मुकः ॥ ३५ ॥ अदृश्यतरिपून्निघ्नज्जिह्वाक्षयास्त्रबलेनच ॥ तस्यतान्निघ्नतःशत्रून्हेमपृष्ठंमहद्भुजः ॥ ३६ ॥ अजसंमंडलीभूतंददृशुःस
 मरेजनाः ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभल्लाभ्यामच्छिनद्धनुः ॥ ३७ ॥ तवपुत्रस्यकौरव्ययतमानस्यसंयुगे ॥ विव्याधचैनंदशभिःसम्यगस्त्रैःशरोत्तमैः ॥ ३८ ॥ वर्म
 चाश्रुसमासाद्यतेभित्वाक्षितिमाविशन् ॥ ततःप्रमुदिताःपार्थाःपरिवव्रुर्युधिष्ठिरं ॥ ३९ ॥ यथावृत्रवधेदेवाःपुराशक्रंमहर्षयः ॥ ततोऽन्यद्भुनुरादायतवपुत्रःप्रता
 पवान् ॥ ४० ॥ तिष्ठतिष्ठेतिराजानंब्रुवन्पांडवमभ्ययात् ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्यतवपुत्रंमहावृधे ॥ ४१ ॥ प्रत्युद्युःसमुदिताःपंचालाजयगृद्धिनः ॥ तान्द्रोणःप्र
 तिजग्राहपरीप्सन्युधिपांडवं ॥ ४२ ॥ चंडवातोद्भुतान्मेघान्गिरिरंबुमुचोयथा ॥ तत्रसजन्महानासीत्संग्रामोलोमहर्षणः ॥ ४३ ॥ पांडवानांमहाबाहोताव
 कानांचसंयुगे ॥ रुद्रस्याक्रीडसदृशःसंहारःसर्वदेहिनां ॥ ४४ ॥ ततःशब्दोमहानासीत्पुनर्येनधनंजयः ॥ अतीवसर्वशब्देभ्योलोमहर्षकरःप्रभो ॥ ४५ ॥ अर्जु
 नस्यमहाबाहोतावकानांचयन्विनां ॥ मध्येभारतसैन्यस्यमाधवस्यमहारणे ॥ ४६ ॥ द्रोणस्यापिपरैःसार्धव्यूहद्वारेमहारणे ॥ एवमेषक्षयोदत्तःपृथिव्यांपृथि
 वीपते ॥ क्रुद्धेर्जुनेतथाद्रोणेसात्वतेचमहारये ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसात्यकिप्रवेशेसंकुलयुद्धेचतुर्विंशत्यधिकशत
 तमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ संजयउवाच अपराण्हेमहाराजसंग्रामःसुमहानभूत् ॥ पर्जन्यसमनिर्घोषःपुनर्द्रोणस्यसोमकैः ॥ १ ॥
 शोणाश्वरथमास्थायनरवीरःसमाहितः ॥ समरेभ्यद्रवत्यांडून्जवमास्थायमध्यमं ॥ २ ॥ तवप्रियहितेयुक्तोमहेष्वासोमहाबलः ॥ चित्रपुंखैःशितैर्बाणैःकल
 शोत्तमसंभवः ॥ ३ ॥ वरान्वरान्हियोधानांविचिन्वन्निवभारत ॥ आक्रीडतरणेशजन्भारद्वाजःप्रतापवान् ॥ ४ ॥ तमभ्ययाद्दृहत्क्षत्रःकेकयानांमहारथः ॥ भ्रातृ
 णांनृपपञ्चानांश्रेष्ठःसमरकर्कशः ॥ ५ ॥ विमुंचन्विशिखांस्तीक्ष्णानाचार्यमृशमार्दयत् ॥ महामेघोयथावर्षविमुंचन्गंधमादने ॥ ६ ॥ तस्यद्रोणोमहाराजस्व
 र्णपुंस्वान्शिलाशितान् ॥ प्रेषयामाससंकुद्धःसायकान्दशपंचच ॥ ७ ॥

अपराण्हइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 तांस्तुद्रोणविनिर्मुक्तान्कुडाशीविषसन्निभान् ॥ एकैकंपंचभिर्बाणैर्युधिचिच्छेदहृष्टवत् ॥ ८ ॥ तदस्यलाघवंदृष्ट्वाप्रहस्यद्विजपुंगवः ॥ प्रेषयामासविशिखान्
 शौसन्नतपर्वणः ॥ ९ ॥ तान्दृष्ट्वापततस्तूर्णद्रोणचापच्युतान्शरान् ॥ अवारयच्छरैरेवतावद्भिर्निशितैर्मृधे ॥ १० ॥ ततोऽभवन्महाराजतवसैन्यस्यविस्मयः ॥
 बृहत्क्षत्रेणतत्कर्मरुतंदृष्ट्वासुदुष्करं ॥ ११ ॥ ततोद्रोणोमहाराजबृहत्क्षत्रंविशेषयन् ॥ प्रादुश्वक्रेरणेदिव्यं ब्राह्ममखंसुदुर्जयं ॥ १२ ॥ कैकेयोखंसमालोक्यमु
 क्तंद्रोणेनसंयुगे ॥ ब्रह्मास्त्रेणैवराजेंद्रब्राह्ममखमशातयत् ॥ १३ ॥ ततोस्त्रेनिहतेब्राह्मेबृहत्क्षत्रस्तुभारत ॥ विव्याधब्राह्मणंषष्ठ्यास्वर्णपुंखैःशिलाशितैः ॥ १४ ॥
 तंद्रोणोद्विपदांश्रेष्ठोनाराचेनसमार्पयत् ॥ सतस्यकवचंभित्वाप्राविशद्वरणीतलं ॥ १५ ॥ कृष्णसर्पायथामुक्तोवल्मीकंनृपसत्तम ॥ तथात्यगान्महींबाणोभि
 त्वाकैकेयमाहवे ॥ १६ ॥ सोतिविद्धोमहाराजकैकेयोद्रोणसायकैः ॥ क्रोधेनमहताविष्टोव्यावृत्यनयनेशुभे ॥ १७ ॥ द्रोणंविव्याधसप्तत्यास्वर्णपुंखैःशिलाशि
 तैः ॥ सारथिचास्यबाणेनभृशंमर्मस्वताडयत् ॥ १८ ॥ द्रोणस्तुबहुभिर्विद्धोबृहत्क्षत्रेणमारिप ॥ अस्तृजद्विशिखांस्तीक्ष्णान्कैकेयस्यरथंप्रति ॥ १९ ॥ व्याकुली
 कृत्यतंद्रोणोबृहत्क्षत्रंमहारथं ॥ अश्वान्श्वतुर्भिर्न्यवधीचतुरोस्यपतत्रिभिः ॥ २० ॥ सूतंचैकेनबाणेनरथनीडांदापातयत् ॥ द्वाभ्यांध्वजंचच्छत्रंचच्छित्त्वाभूमाव
 पातयत् ॥ २१ ॥ ततःसाधुविस्मृष्टेननाराचेनद्विजर्षभः ॥ दृढविध्यदृहत्क्षत्रंसच्छिन्नददयोपतत् ॥ २२ ॥ बृहत्क्षत्रेहतेराजन्केकयानांमहारथे ॥ शैशुपालिरभिक्रु
 द्धोयंतारमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ सारथेयाहियत्रैषद्रोणस्तिष्ठतिदंशितः ॥ विनिघ्नन्केकयान्सर्वान्यंचालानांचवाहिनीं ॥ २४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासारथीरथिनां
 वरं ॥ द्रोणायप्रापयामासकांबोजैर्जवनैर्हयैः ॥ २५ ॥ धृष्टकेतुश्चचेदीनामृषभोतिबलोदितः ॥ वधायाभ्यद्रवद्रोणंपतंगइवपावकं ॥ २६ ॥ सोविध्यततदाद्रो
 णंषष्ठ्यासाश्वरथध्वजं ॥ पुनश्चान्यैःशरैस्तीक्ष्णैःसुसंव्याघ्रंतुदन्निव ॥ २७ ॥ तस्यद्रोणोधनुर्मध्येक्षुरप्रेणशितेनच ॥ चकर्तगार्धपत्रेणयतमानस्यशुष्मिणः ॥
 ॥ २८ ॥ अथान्यद्भनुरादायशैशुपालिर्महारथः ॥ विव्याधसायकैर्द्रोणंकंकर्बर्हिणवाजितैः ॥ २९ ॥ तस्यद्रोणोहयान्हत्वाचतुर्भिश्चतुरःशरैः ॥ सारथेश्वशिरः
 कायाच्चकर्तप्रहसन्निव ॥ ३० ॥ अथैनंपंचविंशत्यासायकानांसमार्पयत् ॥ अवपुत्यरथाच्चैद्योगदामादायसत्वरः ॥ ३१ ॥ भारद्वाजायचिक्षेपरुषितामिवप
 न्नर्गी ॥ तामापतंतीमालोक्यकालरात्रिमिवोद्यतां ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ निष्ठानकः कटस्थनः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ऊरुपाहः ऊरुस्तंभः ॥ ५२ ॥

अश्मसारमयीं गुर्वीतपनीयविभूषितां ॥ शरैरनेकसाहसैर्भाद्वाजोच्छिनच्छितैः ॥ ३३ ॥ साछिन्नावहुभिर्वाणैर्भारद्वाजेनमारिष ॥ गदापपातकौरव्यनादयं
तीधरातलं ॥ ३४ ॥ गदां विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टकेतुरमर्षणः ॥ तोमरं व्यसृजद्दीरः शक्तिचकनकोज्ज्वलां ॥ ३५ ॥ तोमरं पंचभिर्भित्वा शक्तिचिच्छेदपंचभिः ॥ तौ ज
ग्मतुर्महीं छिन्नौ सर्पाविवगरुत्मता ॥ ३६ ॥ तन्नोस्य विशिखंतीक्ष्णं वधाय वधकांक्षिणः ॥ प्रेषयामास समरे भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ३७ ॥ सतस्य कवचं भित्वा
हृदयं चामितौ जसः ॥ अभ्यगाद्धरणीं बाणो हंसः पद्मवनं यथा ॥ ३८ ॥ पतंगं हि ग्रसेच्छाषो यथा क्षुद्रं बुभुक्षितः ॥ तथा द्रोणो ग्रसच्छूरो धृष्टकेतुं महाहवे ॥ ३९ ॥
निहते चेदिराजे तु तत्खंडं पिच्यमाविशत् ॥ अमर्षवशमापन्नः पुत्रोस्य परमास्त्रवित् ॥ ४० ॥ तमपि ग्रहसन्द्रोणः शरैर्निन्येयमक्षयं ॥ महाव्याघ्रो महारण्ये मृगशावं
यथाबली ॥ ४१ ॥ तेषु प्रक्षीयमाणेषु पांडवेयेषु भारत ॥ जरासंधमुतो वीरः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ॥ ४२ ॥ स तु द्रोणं महाबाहुः शरधाराभिराहवे ॥ अदृश्यमकरो
त्तूर्णजलदोभास्करं यथा ॥ ४३ ॥ तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ॥ व्यसृजत्सायकांस्तूर्णशतशोथसहस्रशः ॥ ४४ ॥ छादयित्वा रणे द्रोणं रथस्थं रथिनां व
रं ॥ जारासंधिं जघानाशुमिपतां सर्वधन्विनां ॥ ४५ ॥ योयः स्मनीयते तत्र तं द्रोणोत्थं तकोपमः ॥ आदत्त सर्वभूतानि प्राप्ते काले यथांतकः ॥ ४६ ॥ ततो द्रोणो
महाराजनाम विश्राव्य संयुगे ॥ शरैरनेकसाहसैः पांडवेयान्समावृणोत् ॥ ४७ ॥ ते तु नामांकितावाणा द्रोणेनास्ताः शिलाशिताः ॥ नरान्नागान् हयांश्चैव निज
घ्नुः शतशो मृधे ॥ ४८ ॥ ते वध्यमाना द्रोणेन शक्रेणैव महासुराः ॥ समकंपंत पंचालागावः शीतार्दिता इव ॥ ४९ ॥ ततो निष्ठानको घोरः पांडवानामजायत ॥ द्रो
णेन वध्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ॥ ५० ॥ प्रताप्यमानाः सूर्येण हन्यमानाश्च सायकैः ॥ अन्वपद्यंत पंचालास्तदासं त्रस्तचेतसः ॥ ५१ ॥ मोहितावाणजालेन भार
द्वाजेन संयुगे ॥ ऊरुग्राहगृहीतानां पंचालानां महारथाः ॥ ५२ ॥ चेदयश्च महाराजस्तंजयाः काशिकोसलाः ॥ अभ्यद्रवंत संदृष्ट्वा भारद्वाजं युयुत्सया ॥ ५३ ॥ ब्रुवं
तश्चरणेन्योन्यं चेदिपंचालस्तंजयाः ॥ हतद्रोणं हतद्रोणमिति ते द्रोणमभ्ययुः ॥ ५४ ॥ यतंतः पुरुषव्याघ्राः सर्वशक्त्या महाद्युतिं ॥ निनीषवोरणे द्रोणं यमस्य सदर्न
प्रति ॥ ५५ ॥ यतमानां स्तुतान् वीरान् भारद्वाजः शिलीमुखैः ॥ यमाय प्रेषयामास चेदिमुख्यान् विशेषतः ॥ ५६ ॥ तेषु प्रक्षीयमाणेषु चेदिमुख्येषु सर्वशः ॥ पंचालाः
समकंपंत द्रोणसायकपीडिताः ॥ ५७ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

द्रोणपर्व

७

॥ ११३ ॥

॥५८॥५९॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ आकर्णमुपागतं पलितं केशादेः शौक्ल्यं यस्य वयसा कालपिडसंयोगेन अशीतिपंचकः

प्राक्रोशनभीमसेनंतेधृष्टद्युम्नंचभारत ॥ दृष्ट्वाद्रोणस्यकर्माणितथारूपाणिमारिष ॥ ५८ ॥ ब्राह्मणेनतपोनूनंचरितंदुश्चरंमहत् ॥ तथाहियुधिसंकुद्धोदहतिक्ष
त्रियर्षभान् ॥ ५९ ॥ धर्मोयुद्धंक्षत्रियस्यब्राह्मणस्यपरंतपः ॥ तपस्वीरुतविद्यश्चप्रेक्षितेनापिनिर्दहेत् ॥ ६० ॥ द्रोणाग्निमस्त्रसंस्पर्शंप्रविष्टाःक्षत्रियर्षभाः ॥ बह
वोदुस्तरंघोरंयत्रादत्यंतभारत ॥ ६१ ॥ यथाबलंयथोत्साहंयथासत्त्वंमहाद्युतिः ॥ मोहयन्सर्वभूतानिद्रोणोहंतिवलानिनः ॥ ६२ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाक्षत्रधर्मा
व्यवस्थितः ॥ अर्धचंद्रेणचिच्छेदक्षत्रधर्मांमहाबलः ॥ ६३ ॥ क्रोधसंविभ्रमनसोद्रोणस्यसशरंधनुः ॥ ससंरब्धतरोभूत्वाद्रोणःक्षत्रियमर्दनः ॥ ६४ ॥ अन्यत्का
मुकमादायभास्वरंवेगवत्तरं ॥ तत्राघायशरंतीक्ष्णंपरानीकविशातनं ॥ ६५ ॥ आकर्णपूर्णमाचार्योबलवानभ्यवास्तृजत् ॥ सहत्वाक्षत्रधर्माणंजगामधरणीतलं
॥ ६६ ॥ सभिन्नहृदयोवाहान्यपतन्मेदिनीतले ॥ ततःसैन्यान्यकंपंतधृष्टद्युम्नसुतेहते ॥ ६७ ॥ अथद्रोणंसमारोहच्चेकितानोमहाबलः ॥ सद्रोणंदशभिर्विध्वाप्र
त्यविद्धात्स्तनांतरे ॥ ६८ ॥ चतुर्भिःसारथिंचास्यचतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ तमाचार्यस्त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुसिंचार्दयत् ॥ ६९ ॥ ध्वजंसमभिरुन्मथ्ययंतारमवधी
त्रिभिः ॥ तस्यसूतेहतेतेश्वारयमादायविद्रुताः ॥ ७० ॥ समरेशरसंवीताभारद्वाजेनमारिष ॥ चेकितानरथं दृष्ट्वाहताश्वंहतसारथिं ॥ ७१ ॥ तान्समेतानरणेशूरां
श्चेदिपंचालसृजयान् ॥ समंताद्वावयन्द्रोणोबद्धशोभतमारिष ॥ ७२ ॥ आकर्णपलितःश्यामोवयसाशीतिपंचकः ॥ रणेपर्यंचरद्रोणोवृद्धःषोडशवर्षवत् ॥
७३ ॥ अथद्रोणंमहाराजविचरंतमभीतवत् ॥ वज्रहस्तममन्यंतशत्रवःशत्रुसूदनं ॥ ७४ ॥ ततोब्रवीन्महाबाहुर्दुपदोबुद्धिमान्नृप ॥ लुब्धोयंक्षत्रियान्हंतिव्याघ्रः
क्षुद्रंनृगानिव ॥ ७५ ॥ रुच्छ्रान्दुर्योधनोलोकान्पापःप्राप्स्यतिदुर्मतिः ॥ यस्यलोभाद्विनिहताःसमरेक्षत्रियर्षभाः ॥ ७६ ॥ शतशःशेरतेभूमौनिरुक्तागोवृषाइव ॥
रुधिरेणपरीतांगाःश्वशृगालादनीकृताः ॥ ७७ ॥ एवमुक्त्वामहाराजद्रुपदोक्षौहिणीपतिः ॥ पुरस्कृत्यरणेपार्थान्द्रोणमभ्यद्रवद्भुतं ॥ ७८ ॥ इतिश्रीमहाभा
रतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिद्रोणपराक्रमेपंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ संजयउवाच व्यूहेष्वालोक्ष्यमा
नेषुपाण्डवानांततस्ततः ॥ सुदूरमन्वयुःपार्थापंचालाःसहसोमकैः ॥ १ ॥

चतुःशताब्दः अशीतिकापरइतिपाठेअतिवृद्धतमः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७९ ॥ व्यूहेष्विति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वानरर्षभलक्षणं वानरप्रधानं ध्वजं वरवानरकेतनमिति पाठो वा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सत्योददप्रतिज्ञः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
वर्तमानेतथारौद्रेसंग्रामेलोमहर्षणे ॥ संक्षये जगतस्तीव्रे युगांत इव भारत ॥ २ ॥ द्रोणे युधिपराक्रान्ते नर्दमाने मुहुर्मुहुः ॥ पंचालेषु च क्षीणेषु वध्यमानेषु पांडुषु ॥
॥ ३ ॥ नापश्यच्छरणं किंचिद्भर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ चिंतयामास राजेंद्र कथमेतद्भविष्यति ॥ ४ ॥ ततो वीक्ष्य दिशः सर्वाः सव्यसाचिदिदृक्षया ॥ युधिष्ठिरो ददर्शा
थ नैव पार्थ न माधवं ॥ ५ ॥ सोपश्यन्नरशार्दूलं वानरर्षभलक्षणं ॥ गांडीवस्य च निर्घोषमशृण्वन् व्यथितेन्द्रियः ॥ ६ ॥ अपश्यन्सात्यकिं चापि दृष्णीनां प्रवरं रथं ॥
चिंतयामि परीतां गोधर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥ नाध्यगच्छत्तदा शांतिं तावपश्यन्नरोत्तमौ ॥ लोकोपक्रोशभीरुत्वाद्भर्मराजो महामनाः ॥ ८ ॥ अचिंतयन्म
हाबाहुः शैनेयस्य रथं प्रति ॥ पदवीं प्रेषितश्चैव फाल्गुनस्य मयारणे ॥ ९ ॥ शैनेयः सात्यकिः सत्यो मित्राणामभयंकरः ॥ तदिदं त्येकमेवासीद्विधाजातं ममाद्यवै
॥ १० ॥ सात्यकिश्च हिविज्ञेयः पांडवश्च धनंजयः ॥ सात्यकिं प्रेषयित्वा तु पांडवस्य पदानुगं ॥ ११ ॥ सात्वतस्यापि कंयुद्धे प्रेषयिष्ये पदानुगं ॥ करिष्यामि प्रयत्ने
न भ्रातुरन्वेषणं यदि ॥ १२ ॥ युयुधानमनन्विष्य लोको मां गर्हयिष्यति ॥ भ्रातुरन्वेषणं कृत्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥ परित्यजति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यवि
क्रमं ॥ लोकापवादभीरुत्वात्सोहं पार्थ वृकोदरं ॥ १४ ॥ पदवीं प्रेषयिष्यामि माधवस्य महात्मनः ॥ यथैव च मम प्रीतिरर्जुने शत्रुसूदने ॥ १५ ॥ तथैव दृष्णिवीरे
पिसात्वते युद्धदुर्मदे ॥ अतिभारे नियुक्तश्च मया शैनेयनंदनः ॥ १६ ॥ स तु मित्रोपरोधेन गौरवात्तु महाबलः ॥ प्रविष्टो भारतीं सेनां मकरः सागरं यथा ॥ १७ ॥ अ
सौ हि श्रूयते शब्दः शूराणामनिवर्तिनां ॥ मिथः संयुध्यमानानां दृष्णिवीरेण धीमता ॥ १८ ॥ प्राप्तकालं सुबलवन्निश्चितं बहुधा हि मे ॥ तत्रैव पांडवेयस्य भीमसे
नस्य धन्विनः ॥ १९ ॥ गमनं रोचते मत्स्यं यत्र यातौ महारथौ ॥ न चाप्यसत्यं भीमस्य विद्यते भुविकिंचन ॥ २० ॥ शक्तो ह्येष रणे यत्तः पृथिव्यां सर्वधन्विनां ॥ स्वबा
हुबलमास्थाय प्रतिव्यूहितुमंजसा ॥ २१ ॥ यस्य बाहुबलं सर्वे समाश्रित्य महात्मनः ॥ वनवासान्निवृत्ताः स्मनच युद्धेषु निर्जिताः ॥ २२ ॥ इतो गते भीमसेने सा
त्वतं प्रति पांडवे ॥ सनाथौ भवितारौ हियुधिसात्वतफाल्गुनौ ॥ २३ ॥ कामं त्वशोचनीयौ तौरणे सात्वतफाल्गुनौ ॥ रक्षितौ वासुदेवेन स्वयं शस्त्रविशारदौ ॥ २४ ॥
अवश्यं तु मया कार्यमात्मनः शोकनाशनं ॥ तस्माद्भीमं नियोक्ष्यामि सात्वतस्य पदानुगं ॥ २५ ॥

सात्यकिप्रतिप्रतिविधानंकृतमित्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ चकोरनेत्रोरक्तांतायतनयनः

ततःप्रतिकृतंमन्येविधानंसात्यकिंप्रति ॥ एवंनिश्चित्यमनसाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ २६ ॥ यंतारमब्रवीद्राजाभीमंप्रतिनयस्वमां ॥ धर्मराजवचःश्रुत्वासार
थिर्हयकोविदः ॥ २७ ॥ रथंहेमपरिष्कारंभीमांतिकमुपानयत् ॥ भीमसेनमनुज्ञाप्यप्राप्तकालमचितयत् ॥ २८ ॥ कश्मलंप्राविशद्राजाबहुतत्रसमादिशत् ॥ स
कश्मलसमाविष्टोभीममाहूयपार्थिवः ॥ २९ ॥ अब्रवीद्वचनंराजकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ यःसदेवान्सगंधर्वान्दैत्यांश्चैकरयोजयत् ॥ ३० ॥ तस्यलक्ष्मनपश्चा
मिभीमसेनानुजस्यते ॥ ततोब्रवीद्धर्मराजंभीमसेनस्तथागतं ॥ ३१ ॥ नैवाद्राक्षंनचाश्रौषंतवकश्मलमीदृशं ॥ पुरातिदुःखदीर्णानांभवान्गतिरभूद्दिनः ॥
॥ ३२ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठराजेंद्रशाधिकिंकरवाणिते ॥ नत्ससाध्यमकार्यंवाविद्यतेमममानद ॥ ३३ ॥ आज्ञापयकुरुश्रेष्ठमाचशोकेमनःकृथाः ॥ तमब्रवीदश्रुपू
र्णःकृष्णसर्पइवश्वसन् ॥ ३४ ॥ भीमसेनमिदंवाक्यंप्रम्लानवदनोन्मत्तः ॥ यथाशंखस्यनिर्घोषःपांचजन्यस्यश्रूयते ॥ ३५ ॥ पूरितोवासुदेवेनसंरब्धेनयशस्वि
ना ॥ नूनमद्यहतःशेतेतवभ्राताधनंजयः ॥ ३६ ॥ तस्मिन्विनिहतेनूनंयुध्यतेसौजनार्दनः ॥ यस्यसत्ववतोवीर्यंत्युपजीवंतिपांडवाः ॥ ३७ ॥ यंभयेष्वभिगच्छं
तिसहस्राक्षमिवामराः ॥ सशूरःसैधवप्रेप्सुरन्वयाद्भारतींचमूं ॥ ३८ ॥ तस्यवैगमनंविद्योभीमनावर्तनंपुनः ॥ श्यामोयुवागुडाकेशोदर्शनीयोमहारथः ॥ ३९ ॥
व्यूढोरस्कोमहाबाहुर्मत्तद्विरदविक्रमः ॥ चकोरनेत्रस्ताम्रास्योद्विषतांभयवर्धनः ॥ ४० ॥ तदिदंममभद्रतेशोकस्थानमरिंदम ॥ अर्जुनार्थेमहाबाहोसात्वत
स्यचकारणात् ॥ ४१ ॥ वर्धतेहविषेवाग्निरिध्यमानःपुनःपुनः ॥ तस्यलक्ष्मनपश्चामितेनविंदामिकश्मलं ॥ ४२ ॥ तंविद्धिपुरुषव्याघ्रंसात्वतंचमहारथं ॥ स
तंमहारथंपश्चादनुयातस्तवानुजं ॥ ४३ ॥ तमपश्यन्महाबाहुमहंविंदामिकश्मलं ॥ पार्थेतस्मिन्हतेचैवयुध्यतेनूनमग्रणीः ॥ ४४ ॥ सहायोनास्यवैकश्चित्तेन
विंदामिकश्मलं ॥ तस्मिन्कृष्णोहतेनूनंयुध्यतेयुद्धकोविदः ॥ ४५ ॥ नहिमेशुध्यतेभावस्तयोरेवपरंतप ॥ सतत्रगच्छकौतिययत्रयातोधनंजयः ॥ ४६ ॥ सा
त्यकिश्चमहावीर्यःकर्तव्यंयदिमन्यसे ॥ वचनंममधर्मज्ञभ्राताज्येष्ठोभवामिते ॥ ४७ ॥ नतेर्जुनस्तथाज्ञेयोज्ञातव्यःसात्यकिर्यथा ॥ चिकीर्षुर्मत्प्रियंपार्थसया
तःसव्यसाचिनः ॥ ४८ ॥

ताम्रास्योरक्तगौरमुखः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्रह्मेति ॥ १ ॥ संविदंज्ञापनं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आत्य
पदवींदुर्गमांघोरागम्यामरुतात्मभिः ॥ दृष्ट्वाकुशलिनीकृष्णौसात्वतंचैवसात्यकिं ॥ संविदंचैवकुर्यास्त्वंसिंहनादेनपांडव ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रो
णपर्वणिजयद्रथवधपर्वणियुधिष्ठिरचितायांषड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ भीमसेनउवाच ब्रह्मेशानेंद्रवरुणा
नवहयःपुरारथः ॥ तमास्थायगतौकृष्णौनतयोर्विद्यतेभयं ॥ १ ॥ आज्ञांतुशिरसाविभ्रदेषगच्छामिमाशुचः ॥ समेत्यतान्नरव्याघ्रांस्तवदास्यामिसंविदं ॥
॥ २ ॥ संजयउवाच एतावदुक्ताप्रययौपरिदाययुधिष्ठिरं ॥ धृष्टद्युम्नायवलवान्सुहृद्भ्यश्चपुनःपुनः ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नंचेदमाहभीमसेनोमहाबलः ॥ विदितं
तेमहाबाहोयथाद्रोणोमहारथः ॥ ४ ॥ ग्रहणेधर्मराजस्यसर्वोपायेनवर्तते ॥ नचमेगमनेकृत्यंतादृक्पार्षतविद्यते ॥ ५ ॥ यादृशंरक्षणेराज्ञःकार्यमात्ययिकंहि
नः ॥ एवमुक्तोस्मिपार्येनप्रतिवक्तुंनचोत्सहे ॥ ६ ॥ प्रयास्येतत्रयत्रासौमुमूर्षुःसंधवःस्थितः ॥ धर्मराजस्यवचनेस्थातव्यमविशंकया ॥ ७ ॥ यास्यामिपद
वींभ्रातुःसात्वतस्यचधीमतः ॥ सोद्ययत्तोरणेपार्थपरिरक्षयुधिष्ठिरं ॥ ८ ॥ एतद्विसर्वकार्याणांपरमंकृत्यमाहवे ॥ तमब्रवीन्महाराजधृष्टद्युम्नोदकोदरं ॥ ९ ॥
ईप्सितंतेकरिष्यामिगच्छपार्थाविचारयन् ॥ नाहत्वासमरेद्रोणोधृष्टद्युम्नंकथंचन ॥ १० ॥ निग्रहंधर्मराजस्यप्रकरिष्यतिसंयुगे ॥ ततोनिक्षिप्यराजानंधृष्टद्यु
म्नंचपांडवं ॥ ११ ॥ अभिवाद्यगुरुंज्येष्ठंप्रययौयेनफाल्गुनः ॥ परिष्वक्तश्चकौतियोधर्मराजेनभारत ॥ १२ ॥ आघ्रातश्चतथामूर्ध्निश्रावितश्चाशिपःशुभाः ॥
कृत्वाप्रदक्षिणान्विप्रानर्चितांस्तुष्टमानसान् ॥ १३ ॥ आलभ्यमंगलान्यष्टौपीत्वाकैरातकंमधु ॥ द्विगुणद्रविणोवीरोमदरक्तांतलोचनः ॥ १४ ॥ विप्रैःकृतस्वस्त्य
यनोविजयोत्पादसूचितः ॥ पश्यन्नेवात्मनोबुद्धिविजयानंदकारिणीं ॥ १५ ॥ अनुलोमानिलैश्चाशुप्रदर्शितजयोदयः ॥ भीमसेनोमहाबाहुःकवचीशुभ
कुंडली ॥ १६ ॥ सांगदीसतलत्राणःसरथीरथिनांवरः ॥ तस्यकार्णायसंवर्महेमचित्रमहर्धिमत् ॥ १७ ॥ विबभौसर्वतःश्लिष्टंसविद्युदिवतोयदः ॥ पीतरक्ता
सितसितैर्वासोभिश्चसुवेष्टितः ॥ १८ ॥ कंठत्राणेनचबभौसेंद्रायुधइवांबुदः ॥ प्रयातेभीमसेनेतुतवसैन्यंयुयुत्सया ॥ १९ ॥

यिकंअतिशयितं हिशब्दोभिमुखीकरणे एवमनंतरोक्तं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनलोगोहिरण्यंचदूर्वागोरोचनामृतं अक्षतंदधिचेत्यष्टौमंगलानिप्रचक्षते ॥ १४ ॥
विजयोत्पादसूचितःसूचितविजयोत्पादः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ आर्यामान्यामातेतियावत् निदर्शनं निमित्तं ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुह्यन्ति मोहेनात्रियन्ते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ आरुजन्कृतं विरुजन्विध्यन् विकर्ष
पांचजन्यरवो घोरः पुनरासीद्विशांपते ॥ तं श्रुत्वानिनदं घोरं त्रैलोक्यत्रासनं महत् ॥ २० ॥ पुनर्भीमं महाबाहुं धर्मपुत्रोभ्यभाषत ॥ एष दृष्टिप्रवीरेण ध्मातः सलि
लजोभृशं ॥ २१ ॥ पृथिवीचांतरिक्षं च विनादयति शंखराट् ॥ नूनं व्यसनमापन्ने सुमहत्सव्यसाचिनि ॥ २२ ॥ कुरुभिर्युध्यते सार्धं सर्वैश्चक्रगदाधरः ॥ आहं कुं
ती नूनमार्यापापमघनिदर्शनं ॥ २३ ॥ द्रौपदी च सुभद्रा च पश्यंत्यौ सहबन्धुभिः ॥ स भीमत्वरया युक्तो याहियत्र धनं जयः ॥ २४ ॥ मुत्थंती वहिमे सर्वा धनं जयदि
दक्षया ॥ दिशश्च प्रदिशः पार्थसात्वतस्य च कारणात् ॥ २५ ॥ गच्छ गच्छेति गुरुणा सोऽनुज्ञातो वृकोदरः ॥ ततः पांडुसुतो राजन् भीमसेनः प्रतापवान् ॥ २६ ॥ व
द्गोधांगुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः ॥ ज्येष्ठेन प्रहितो भ्रात्रा भ्राता भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २७ ॥ आहत्य दुंदुभिं भीमः शंखं प्रध्माप्य चासकृत् ॥ विनघसिंहनादेन
ज्यां विकर्षन् पुनः पुनः ॥ २८ ॥ तेन शब्देन वीराणां पातयित्वा मनां स्युतं ॥ दर्शयन् घोरमात्मानमभि त्रान्सहसाभ्ययात् ॥ २९ ॥ तमूढुर्जवनादां ताविरुवंतो हयो
त्तमाः ॥ विशोकेनाभिसंपन्ना मनोमारुतरंहसः ॥ ३० ॥ आरुजन्विरुजन्पार्थो ज्यां विकर्षंश्च पाणिना ॥ संप्रकर्षन् विकर्षंश्च सेनाग्रं समलोडयत् ॥ ३१ ॥ तं प्रयां
तं महाबाहुं पंचालाः सहसोमकाः ॥ पृष्ठतो नु ययुः शूरामघवंतमिवामराः ॥ ३२ ॥ तं समेत्य महाराजतावकाः पर्यवारयन् ॥ दुःशलश्चित्रसेनश्च कुंडभेदी विविंश
तिः ॥ ३३ ॥ दुर्मुखो दुःसहश्चैव विकर्णश्च शलस्तथा ॥ विंदानुविंदौ सुमुखो दीर्घबाहुः सुदर्शनः ॥ ३४ ॥ वृंदारकः सुहस्तश्च सुषेणो दीर्घलोचनः ॥ अभयोरौ द्र
कर्माच्च सुवमद्विर्विमोचनः ॥ ३५ ॥ शोभंतोरथिनां श्रेष्ठाः सहसैन्यपदानुगाः ॥ संयत्ताः समरे वीरा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ ३६ ॥ तैः समंतादृतः शूरैः समरेषु महार
थः ॥ तान्समीक्ष्य तु कौंतियो भीमसेनः पराक्रमी ॥ अभ्यवर्तत वेगेन सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३७ ॥ ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र वीरा अदर्शयन् ॥ छादयंतः शरैर्भीमं
मेघाः सूर्यमिवोदितं ॥ ३८ ॥ सतानतीत्य वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ अग्रतश्च गजानीकं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३९ ॥ सोचिरेणैव कालेन तद्रजानीकमाशुगैः ॥
दिशः सर्वाः समभ्यस्य व्यध मत्पवनात्मजः ॥ ४० ॥ त्रासिताः शरभस्येव गर्जितेन वने मृगाः ॥ प्राद्रवन् द्विरदाः सर्वे नदंतो भैरवान् रवान् ॥ ४१ ॥ पुनश्चातीव वेगे
न द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ तमवारयदाचार्यो विलोदत्तमिवार्णवं ॥ ४२ ॥ ललाटे ताडयच्चैनं नाराचेन स्मयन्निव ॥ ऊर्ध्वरश्मिरिवादित्यो विबभौ तेन पांडवः ॥ ४३ ॥

न अत्यर्थं कर्षन् संप्रकर्षन् सम्यक् प्रकर्षेण विलिखन् विकर्षन् विक्षिपन् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

समन्यमानस्त्वाचार्योममायंफाल्गुनोयथा ॥ भीमःकरिष्यतेपूजामित्युवाचवृकोदरं ॥ ४४ ॥ भीमसेननतेशक्याप्रवेष्टुमरिवाहिनी ॥ मामनिर्जित्यसमरेशत्रु
मद्यमहाबल ॥ ४५ ॥ यदितेसोनुजःकृष्णःप्रविष्टोनुमतेमम ॥ अनीकंनतुशक्यंमेप्रवेष्टुमिहवैत्वया ॥ ४६ ॥ अथभीमस्तुतच्छ्रुत्वागुरोर्वाक्यमपेतभीः ॥ क्रुद्धः
प्रोवाचवैद्रोणंरक्तताम्रक्षणस्त्वरन् ॥ ४७ ॥ तवार्जुनोनानुमतेब्रह्मबंधोरणाजिरं ॥ प्रविष्टःसहिदुर्धर्षःशक्रस्यापिविशोद्वलं ॥ ४८ ॥ तेनवैपरमांपूजांकुर्वतामा
नितोत्थसि ॥ नार्जुनोहंघृणीद्रोणभीमसेनोस्मितेरिपुः ॥ ४९ ॥ पितानस्त्वंगुरुर्वधुस्तथापुत्रास्तुतेवयं ॥ इतिमन्यामहेसर्वेभवंतंप्रणताःस्थिताः ॥ ५० ॥ अद्यत
द्विपरीतंतेवदतोस्मासुदृश्यते ॥ यदित्वंशत्रुमात्मानंमन्यसेतत्तथास्त्विह ॥ ५१ ॥ एषतेसदृशंशत्रोःकर्मभीमःकरोम्यहं ॥ अथोद्गम्यगदांभीमःकालदंढमिवां
तकः ॥ ५२ ॥ द्रोणायव्यसृजद्राजन्सरथादवपुष्पुवे ॥ साश्वसूतध्वजंयानंद्रोणस्यापोययत्तदा ॥ ५३ ॥ प्राग्द्राक्ष्वहून्योधान्वायुर्वक्षानिवौजसा ॥ तंपुनःपरि
वत्रुस्तेतवपुत्रारथोत्तमं ॥ ५४ ॥ अन्यंतुरथमास्थायद्रोणःप्रहरतांवरः ॥ व्यूहद्वारंसमासाद्युद्धायसमुपस्थितः ॥ ५५ ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजभीमसेनःपराक्रमी ॥
अग्रतःस्यंदनानीकंशरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५६ ॥ तेवध्यमानाःसमरेतवपुत्रामहारथाः ॥ भीमंभीमबलायुद्धेयोधयंतिजयैषिणः ॥ ५७ ॥ ततोदुःशासनःक्रुद्धो
रथशक्तिसमाक्षिपत् ॥ सर्वपारशवींतीक्ष्णांजिघांसुःपांडुनंदनं ॥ ५८ ॥ आपतंतींमहाशक्तितवपुत्रप्रणोदितां ॥ द्विधाचिच्छेदतांभीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥
॥ ५९ ॥ अथान्यैर्विशिखैस्तीक्ष्णैःसंकुद्धःकुंडभेदिनं ॥ सुषेणंदीर्घनेत्रंचत्रिभिस्त्रीनवधीद्वली ॥ ६० ॥ ततोदंदारकंवीरंकुरुणांकीर्तिवर्धनं ॥ पुत्राणांतववीरा
णांयुध्यतामवधीत्पुनः ॥ ६१ ॥ अभयंरौद्रकर्माणंदुर्विमोचनमेवच ॥ त्रिभिस्त्रीनवधीद्वीमःपुनरेवसुतांस्तव ॥ ६२ ॥ वध्यमानामहाराजपुत्रास्तवबली
यसा ॥ भीमंप्रहरतांश्रेष्ठंसमंतात्पर्यवारयन् ॥ ६३ ॥ तेशरैर्भीमकर्माणंववर्षुःपांडवंयुधि ॥ मेघाद्वातपापायेधाराभिर्धरणीधरं ॥ ६४ ॥ सतद्वाणमयंवर्षम
श्मवर्षमिवाचलः ॥ प्रतीच्छन्पांडुदायादोनप्राव्यथतशत्रुहा ॥ ६५ ॥ विंदानुविंदौसहितौसुवर्माणंचतेसुतं ॥ प्रहसन्नेवकौंतेयःशरैर्निन्येयमक्षयं ॥ ६६ ॥
ततःसुदर्शनंवीरंपुत्रंतेभरतर्षभ ॥ विव्याधसमरेतूर्णसपपातममारच ॥ ६७ ॥ सोचिरेणैवकालेनतद्रथानीकमाशुगैः ॥ दिशःसर्वाःसमालोक्यव्यधमत्पांडु
नंदनः ॥ ६८ ॥ ततोवैरथघोषेणगर्जितेनमृगाइव ॥ भज्यमानाश्चसमरेतवपुत्राविशांपते ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ समुत्तीर्णमिति ॥ १ ॥

प्राद्रवन्सहसासर्वेभीमसेनभयार्दिताः ॥ अनुयायाच्चकौतेयःपुत्राणांतेमहद्वलं ॥ ७० ॥ विव्याधसमरेराजन्कौरवेयान्समंततः ॥ वध्यमानामहाराजभीमसेनेन
तावकाः ॥ ७१ ॥ त्यक्त्वाभीमंरणाज्जग्मुश्चोदयंतोहयोत्तमान् ॥ तांस्तुनिर्जित्यसमरेभीमसेनोमहाबलः ॥ ७२ ॥ सिंहनादरवंचक्रेबाहुशब्दंचपांडवः ॥ तलश
ब्दंचसुमहत्कृत्वाभीमोमहाबलः ॥ ७३ ॥ भीषयित्वारथानीकंहत्वायोधान्वरान्वरान् ॥ व्यतीत्यरथिनश्चापिद्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ७४ ॥ इतिश्रीमहाभारं
तेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिभीमसेनप्रवेशेभीमपराक्रमेसप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच समु
त्तीर्णरथानीकंपांडवंविहसनरणे ॥ विवारयिषुराचार्यःशरवर्षैरवाकिरत् ॥ १ ॥ पिबन्निवशरौघांस्तान्द्रोणचापपरिच्युतान् ॥ सोभ्यद्रवतसोदर्यान्मोहय
न्बलमायया ॥ २ ॥ तंमृधेवेगमास्थायनृपाःपरमयन्विनः ॥ चोदितास्तवपुत्रैश्चसर्वतःपर्यवारयन् ॥ ३ ॥ सतैस्तुसंवृतोभीमःप्रहसन्निवभारत ॥ उद्यच्छन्स
गदांतेभ्यःसुघोरांसिंहवन्नदन् ॥ ४ ॥ अवाप्तजच्चवेगेनशत्रुपक्षविनाशिनीं ॥ इंद्राशनिरिवेद्रेणप्रविद्धासंहतात्मना ॥ प्रामथात्सामहाराजसैनिकांस्तव
संयुगे ॥ ५ ॥ घोपेणमहताराजन्पूरयंतीवमेदिनीं ॥ ज्वलंतीतेजसाभीमात्रासयामासतेसुतान् ॥ ६ ॥ तांपतंतींमहावेगांद्दृष्ट्वातेजोभिसंवृतां ॥ प्राद्रवंस्ताव
काःसर्वेनदंतोभैरवान्रवान् ॥ ७ ॥ तंचशब्दमसत्यवैतस्याःसंलक्ष्यमारिप ॥ प्रापतन्मनुजास्तत्ररथेभ्योरथिनस्तदा ॥ ८ ॥ तेहन्यमानाभीमेनगदाहस्तेनता
वकाः ॥ प्राद्रवंतरणेभीताव्याघ्रघातामृगाइव ॥ ९ ॥ सतान्विद्राव्यकौतेयःसंख्येऽमित्रान्दुरासदान् ॥ सुपर्णइववेगेनपक्षिराडत्यगाच्चभूं ॥ १० ॥ तथातुवि
प्रकुर्वाणंरथयूथपयूथपं ॥ भारद्वाजोमहाराजभीमसेनंसमभ्ययात् ॥ ११ ॥ भीमंतुसमरेद्रोणोवारयित्वाशरोर्मिभिः ॥ अकरोत्सहसानादंपांडूनांभयमादध
त् ॥ १२ ॥ तद्युद्धमासीत्सुमहद्वोरदेवासुरोपमं ॥ द्रोणस्यचमहाराजभीमस्यचमहात्मनः ॥ १३ ॥ यदातुविशिश्वैस्तीक्ष्णैर्द्रोणचापविनिःस्तैः ॥ वध्यंतेसमरे
वीराःशतशोथसहस्रशः ॥ १४ ॥ ततोरथादवपुत्यवेगमास्थायपांडवः ॥ निमील्यनयनेराजन्पदातिद्रोणमभ्ययात् ॥ १५ ॥ अंसेशिरोभीमसेनःकरौकृत्वोर
सिस्थिरौ ॥ वेगमास्थायबलवान्मनोनिलगरुत्मतां ॥ १६ ॥ यथाहिगोवृषोवर्षप्रतिगृह्णातिलीलया ॥ तथाभीमोनरव्याघ्रःशरवर्षसमग्रहीत् ॥ १७ ॥

बलमाययाबलाविष्करणेन ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 सवध्यमानःसमरेरथंद्रोणस्यमारिप ॥ ईपायांपाणिनागृत्यप्रचिक्षेपमहाबलः ॥ १८ ॥ द्रोणस्तुसत्त्वरोराजनूक्षितोभीमेनसंयुगे ॥ रथमन्यंसमारुह्यव्यूहद्वारं
 ययौपुमः ॥ १९ ॥ तमायांतंतथादृष्ट्वाभग्नोत्साहंगुरुतदा ॥ गत्वावेगात्पुनर्भीमोदुरंगृत्यरथस्यतु ॥ २० ॥ तमप्यतिरथंभीमश्चिक्षेपभृशरोपितः ॥ एवमष्टौर
 थाःक्षिप्ताभीमसेनेनलीलया ॥ २१ ॥ व्यदृश्यतनिमेषेणपुनःस्वरथमास्थितः ॥ दृश्यतेतावकैर्यौधैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः ॥ २२ ॥ तस्मिन्क्षणेतस्ययन्तातूर्णम
 श्वानचोदयत् ॥ भीमसेनस्यकौरव्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २३ ॥ ततःस्वरथमास्थायभीमसेनोमहाबलः ॥ अभ्यद्रवतवेगेनतवपुत्रस्यवाहिनीं ॥ २४ ॥ सद्यद्रन्
 क्षत्रियानाजौवातोदृक्षानिवोद्धतः ॥ अगच्छद्द्वारयन्सेनांसिधुवेगोनगानिव ॥ २५ ॥ भोजानीकंसमासाद्यहार्दिक्येनाभिरक्षितं ॥ प्रमथ्यतरसावीरस्तद
 प्यतिवलोभ्ययात् ॥ २६ ॥ संत्रासयन्ननीकानिर्तलशब्देनपांडवः ॥ अजयत्सर्वसैन्यानिशार्दूलइवगोवृषान् ॥ २७ ॥ भोजानीकमतिक्रम्यदरदानांचवाहि
 नीं ॥ तथाम्लेच्छगणानन्यान्बहून्युद्धविशारदान् ॥ २८ ॥ सात्यकिंचैवसंप्रेक्ष्ययुध्यमानंमहारथं ॥ रथेनयत्तःकौंतियोवेगेनप्रययौतदा ॥ २९ ॥ भीमसेनोम
 हाराजद्रष्टुकामोधनंजयं ॥ अतीत्यसमरेयोधांस्तावकान्पांडुनंदनः ॥ ३० ॥ सोपश्यदर्जुनंतत्रयुध्यमानंमहारथं ॥ सैधवस्यवयार्थंहिपराक्रांतंपराक्रमी ॥ ३१ ॥
 तंदृष्ट्वापुरुषव्याघ्रश्रुक्रोशमहतोरवान् ॥ प्रावृट्कालेमहाराजनर्दन्निवबलाहकः ॥ ३२ ॥ तंतस्यनिनदंघोरंपार्थःशुश्रावनर्दतः ॥ वासुदेवश्चकौरव्यभीमसेन
 स्यसंयुगे ॥ ३३ ॥ तौश्रुत्वायुगपद्दीरौनिनदंतस्यशुष्मिणः ॥ पुनःपुनःप्राणदतांदिदृक्षंतौवृकोदरं ॥ ३४ ॥ ततःपार्थोमहानादमुंचन्वैमाधवश्चह ॥ अभ्ययातां
 महाराजनर्दतौगोवृषाविव ॥ ३५ ॥ भीमसेनरवंश्रुत्वाफाल्गुनस्यचधन्विनः ॥ अप्रीयतमहाराजधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ विशोकश्चाभवद्राजाश्रुत्वातं
 निनदंतयोः ॥ धनंजयस्यसमरेजयमाशास्तवान्विभुः ॥ ३७ ॥ तथातुनर्दमानेवैभीमसेनेमदोत्कटे ॥ स्मितं कृत्वामहाबाहुर्धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ तद्ग
 जयः ॥ ४० ॥ दिष्ट्याचकुशलीवीरःसात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ दिष्ट्याशृणोमिगर्जंतौवासुदेवधनंजयौ ॥ ४१ ॥ येनशक्रंरणेजित्वातर्पितोहव्यवाहनः ॥ सहंतादि
 षतांसंख्येदिष्ट्याजीवतिफाल्गुनः ॥ ४२ ॥ यस्यबाहुबलंसर्वेवयमाश्रित्यजीविताः ॥ सहंतारिपुसैन्यानांदिष्ट्याजीवतिफाल्गुनः ॥ ४३ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायामष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

निवातकवचायेनदेवैरपिसुदुर्जयाः ॥ निर्जिताधनुषैकेनदिष्ट्यापार्थःसजीवति ॥ ४४ ॥ कौरवान्सहितान्सर्वान्गोघ्नहार्यैसमागतान् ॥ योजयन्मत्स्यनगरेदिष्ट्यापार्थःसजीवति ॥ ४५ ॥ कालकेयसहस्राणिचतुर्दशमहारणे ॥ योवधीद्रुजवीर्येणदिष्ट्यापार्थःसजीवति ॥ ४६ ॥ गंधर्वराजंबलिनंदुर्योधनरुतेचवै ॥ जितवान्योस्त्रवीर्येणदिष्ट्यापार्थःसजीवति ॥ ४७ ॥ किरीटमालीबलवाठछेताश्वःकृष्णसारथिः ॥ ममप्रियश्चसततंदिष्ट्यापार्थःसजीवति ॥ ४८ ॥ पुत्रशोकाभिसंतमश्चिकीर्षन्कर्मदुष्करं ॥ जयद्रथवधान्वेषीप्रतिज्ञांरुतवान्हियः ॥ ४९ ॥ कच्चित्सैंधवंसंख्येहनिष्यतिधनंजयः ॥ कच्चित्तीर्णंप्रतिज्ञंहिवासुदेवेनरक्षितं ॥ ५० ॥ अनस्तमितआदित्येसमेष्याम्यहमर्जुनं ॥ कच्चित्सैंधवकोराजादुर्योधनहितेरतः ॥ ५१ ॥ नंदयिष्यत्यमित्रान्हिफाल्गुनेननिपातितः ॥ कच्चिदुर्योधनोराजाफाल्गुनेननिपातितं ॥ ५२ ॥ दृष्ट्वासैंधवकंसंख्येशममस्मासुधास्यति ॥ दृष्ट्वाविनिहतान्भ्रातृन्भीमसेनेनसंयुगे ॥ कच्चिदुर्योधनोमंदःशममस्मासुधास्यति ॥ ५३ ॥ दृष्ट्वाचान्यान्महायोधान्पातितान्धरणीतले ॥ कच्चिदुर्योधनोमंदःपश्चात्तापंगमिष्यति ॥ ५४ ॥ कच्चिद्भीष्मेणनोवैरंशममेकेनयास्यति ॥ शेषस्यरक्षणार्थंचसंधास्यतिसुयोधनः ॥ ५५ ॥ एवंबहुविधंतस्यराज्ञश्चितयतस्तदा ॥ रुपयाभिपरीतस्यघोरंयुद्धमवर्तत ॥ ५६ ॥ इ०म०द्रोणप०जयद्रथवधप०भीमसेनप्रवेशेयुधिष्ठिरहर्षेऽष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रउवाच निनदंतंतथातंतुभीमसेनंमहाबलं ॥ मेघस्तनितनिर्घोषंकेवीराःपर्यवारयन् ॥ १ ॥ नहिपश्याम्यहंतंवैत्रिषुलोकेषुकंचन ॥ क्रुद्धस्यभीमसेनस्ययस्तिष्ठेदग्रतोरणे ॥ २ ॥ गदांयुयुत्समानस्यकालस्येवेहसंजय ॥ नहिपश्याम्यहंयुद्धेयस्तिष्ठेदग्रतःपुमान् ॥ ३ ॥ रथंरथेनयोहन्यान्कुंजरंकुंजरेणच ॥ कस्तस्यसमरेस्थातासाक्षादपिपुरंदरः ॥ ४ ॥ क्रुद्धस्यभीमसेनस्यममपुत्रान्जिघांसतः ॥ दुर्योधनहितेयुक्ताःसमतिष्ठंतकेग्रतः ॥ ५ ॥ भीमसेनदवाग्नेस्तुममपुत्रांस्तृणोपमान् ॥ प्रधक्षतोरणमुखेकेतिष्ठन्नग्रतो नराः ॥ ६ ॥ काल्यमानांस्तुपुत्रान्मेदृष्ट्वाभीमस्यसंयुगे ॥ कालेनेवप्रजाःसर्वाःकेभीमंपर्यवारयन् ॥ ७ ॥ नमेर्जुनाद्भयंतादृक्कृष्णान्नापिचसात्वतात् ॥ द्रुतभुञ्जन्मनोनैवयादृग्भीमाद्भयंमम ॥ ८ ॥ भीमवद्देःप्रदीप्तस्यममपुत्रान्दिधक्षतः ॥ केशूराःपर्यवर्तंततन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ ९ ॥

निनदंतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ युयुत्समानस्यव्यापारयतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ सावेगंसत्वरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ संरुद्धामेकतामापन्नां ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 संजयउवाच तथातुनर्दमानंतंभीमसेनंमहाबलं ॥ तुमुलेनैवशब्देनकर्णोप्यभ्यद्रवद्वली ॥ १० ॥ व्याक्षिपन्सुमहच्चापमतिमात्रममर्षणः ॥ कर्णःसुयुद्धमा
 कांसन्दर्शयिष्यन्बलंमृधे ॥ ११ ॥ रुरोयमार्गंभीमस्यवातस्येवमहीरुहः ॥ भीमोपिदृष्ट्वासावेगंपुरोवैकर्तनंस्थितं ॥ १२ ॥ चुकोपबलवद्दीरश्चिक्षेपास्यशि
 लाशितान् ॥ तान्प्रत्यगृह्णात्कर्णोपिप्रतीपंप्रापयच्छरान् ॥ १३ ॥ ततस्तुसर्वयोधानांयततांप्रेक्षतांतदा ॥ प्रावेपन्निवगात्राणिकर्णंभीमसमागमे ॥ १४ ॥
 रथिनांसादिनांचैवतयोःश्रुत्वातलस्वनं ॥ भीमसेनस्यनिनदंश्रुत्वाघोरंरणाजिरे ॥ १५ ॥ खंचभूमिंचसंरुद्धांमेनिरेक्षत्रियर्षभाः ॥ पुनर्घोरिणनादेनपांडवस्य
 महात्मनः ॥ १६ ॥ समरेसर्वयोधानांधनूंष्यभ्यपतन्क्षितौ ॥ शस्त्राणिन्यपतन्दोर्भ्यःकेषांचिच्चासवोद्रवन् ॥ १७ ॥ वित्रस्तानिचसर्वाणिशक्रन्मूत्रंप्रसुस्रुवुः ॥ वा
 हनानिचसर्वाणिबभूवुर्विमनांसिच ॥ १८ ॥ प्रादुरासन्निमित्तानिघोराणिसुबहून्नुत ॥ गृध्रकंकबलैश्चासीदंतरिक्षंसमावृतं ॥ १९ ॥ तस्मिन्सुतुमुलेराजनृक
 र्णंभीमसमागमे ॥ ततःकर्णस्तुविंशत्याशराणांभीममार्दयत् ॥ २० ॥ विव्याधचास्यत्वरितःसूतंपंचभिराशुगैः ॥ प्रहस्यभीमसेनोपिकर्णंप्रत्याद्रवद्रणे ॥ २१ ॥
 सायकानांचतुःषष्ट्याक्षिप्रकारीमहायशाः ॥ तस्यकर्णोमहेष्वासःसायकांश्चतुरोक्षिपत् ॥ २२ ॥ असंप्राप्तांश्चतान्भीमःसायकैर्नतपर्वभिः ॥ चिच्छेदबहुधा
 राजन्दर्शयन्पाणिलाघवं ॥ २३ ॥ तंकर्णंश्छादयामासशरव्रातैरनेकशः ॥ संछाद्यमानःकर्णेनबहुधापांडुनंदनः ॥ २४ ॥ चिच्छेदचापंकर्णस्यमुष्टिदेशेमहा
 रथः ॥ विव्याधचैनंबहुभिःसायकैर्नतपर्वभिः ॥ २५ ॥ अथान्यद्दनुरादायसज्जंरुत्वाचसूतजः ॥ विव्याधसमरेभीमंभीमकर्मांमहारथः ॥ २६ ॥ तस्यभीमो
 भृशंकुड्मस्त्रीन्शरान्नतपर्वणः ॥ निचस्वानोरसिकुड्मःसूतपुत्रस्यवेगतः ॥ २७ ॥ तैःकर्णोऽराजतशरैरुरोमध्यगतैःसदा ॥ महीधरइवोदग्रस्त्रिशृंगोभरतर्षभ ॥
 ॥ २८ ॥ सुस्त्रावचास्यरुधिरंविद्धस्यपरमेषुभिः ॥ धातुप्रस्यंदिनःशैलाद्यथागैरिकधातवः ॥ २९ ॥ किंचिद्विचलितःकर्णःसुप्रहाराभिपीडितः ॥ आकर्णपूर्ण
 ॥ ३० ॥ सारथिंचास्यभलेनरथनीडादपातयत् ॥ वाहांश्चचतुरस्तस्यव्यसूंश्चक्रेमहारथः ॥ ३१ ॥ हताश्चातुरथात्कर्णःसमापुत्यविशांपते ॥ स्यंदनंदृषसेन
 स्यतूर्णमापुषुवेभयात् ॥ ३२ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ व्यायच्छतां प्रहरतां ॥ ३९ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां एकोनत्रिंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥

निर्जित्य तुरणे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ननादबलवान्नादं पर्जन्यनिनदोपमं ॥ ३४ ॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टो भूयुधिष्ठिरः ॥ कर्णं पराजितं मत्वा भीमसे-
नेन संयुगे ॥ ३५ ॥ समं ताच्छंखनिनदं पांडुसेनाकरोत्तदा ॥ शत्रुसेनाध्वनिं श्रुत्वा तावकात् नदन्भृशं ॥ ३६ ॥ सशंखबाणनिनदैर्हर्षाद्राजा स्ववाहिनीं ॥ चक्रे
युधिष्ठिरः संख्ये हर्षनादैश्च संकुलां ॥ ३७ ॥ गांडीवं व्याक्षिपत्पार्थः कृष्णोप्यन्नमवा दयत् ॥ तमं तर्थाय निनदं भीमस्य नदतो ध्वनिः ॥ अश्रूयत तदाराजन् सर्वसैन्ये
षु दारुणः ॥ ३८ ॥ ततो व्यायच्छतामस्त्रैः पृथक् पृथगजिह्वगैः ॥ ऋदुपूर्वं तुराघेयो दृढपूर्वं तु पांडवः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि
भीमप्रवेशे कर्णपराजये एकोनत्रिंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ संजय उवाच तस्मिन्विलुलिते सैन्ये सैंधवा यार्जुने गते ॥
सात्वते भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥ १ ॥ त्वरन्नेकरथेनैव बहुकृत्यं विचिंतयन् ॥ सरथस्तव पुत्रस्य त्वरया परया युतः ॥ २ ॥ तूर्णमभ्यद्रव द्रोणं मनोमारुत
वेगवान् ॥ उवाच चैनं पुत्रस्ते संरंभाद्रक्तलोचनः ॥ ३ ॥ स संभ्रममिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनंदनः ॥ अर्जुनो भीमसेनश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ ४ ॥ विजित्य सर्व
सैन्यानि सुमहांति महारथाः ॥ संप्राप्ताः सिंधुराजस्य समीपमनिवारिताः ॥ ५ ॥ व्यायच्छंति च तत्रापि सर्वे एवापराजिताः ॥ यदि तावद्रणे पार्थो व्यतिक्रान्तो महार-
थः ॥ ६ ॥ कथं सात्यकि भीमाभ्यां व्यतिक्रान्तो सिमानद ॥ आश्चर्यभूतं लोके स्मिन्समुद्रस्येव शोषणं ॥ ७ ॥ त्रिजयस्तव विप्राग्र्यसात्वतेनार्जुनेन च ॥ तथैव भी-
मसेनेन लोकः संवदते भृशं ॥ ८ ॥ कथं द्रोणो जितः संख्ये धनुर्वेदस्य पारगः ॥ इत्येवं ब्रुवते यो धा अश्रद्धेयमिदं तव ॥ ९ ॥ नाश एव तु मे नूनं मंदभाग्यस्य संयुगे ॥
यत्र त्वां पुरुषव्याघ्रं व्यतिक्रान्तास्त्रयोरथाः ॥ १० ॥ एवं गते तु कृत्ये स्मिन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितं ॥ यद्गतं गतमेवेदं शेषं चिंतयमानद ॥ ११ ॥ यत्कृत्यं सिंधुराजस्य प्राप्त
कालमनंतरं ॥ तत्संविधीयतां क्षिप्रं साधुसंचित्य नो द्विज ॥ १२ ॥ द्रोण उवाच चिंत्यं बहुविधं तात यत्कृत्यं तच्छृणुष्व मे ॥ त्रयो हि समतिक्रान्ताः पांडवानां
महारथाः ॥ १३ ॥ यावत्तेषां भयं पश्चात्तावदेषां पुरःसरं ॥ तद्गरीयस्तं रम्यं यत्र कृष्णधनं जयौ ॥ १४ ॥ सापुरस्ताच्च पश्चाच्च गृहीता भारती च मूः ॥ तत्र कृत्यमहं
मन्ये सैंधवस्याभिरक्षणं ॥ १५ ॥ स नोरक्ष्यतमस्तात्क्रुद्धा द्वाद्गीतो धनं जयात् ॥ गतौ च सैंधवं भीमौ युयुधानवृकोदरौ ॥ १६ ॥

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ संरंभात्पण्यक्रोधात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१७॥ तान्मसिद्धान्त्यान् अक्षान्मन्यमानः प्राग्ग्लहतेस्मइत्यन्वयः ॥ १८ ॥ यत्र सभायां तेऽमी ॥ १९ ॥ दुरोदरं धूतकारिणं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 संप्राप्तं तदिदं धूतं यत्तच्छकुनिबुद्धिजं ॥ न सभायां जयो वृत्तो नापि तत्र पराजयः ॥ १७ ॥ इह नो ग्लहमाना नाम धृतावज्जयाजयौ ॥ यान् स्मृतान् ग्लहते घोरां ज्जकु
 निः कुरुसंसदि ॥ १८ ॥ अक्षान् समन्यमानः प्राक् शरास्ते हि दुरासदाः ॥ यत्र ते बहवस्तातकौरवेयाव्यवस्थिताः ॥ १९ ॥ सेनां दुरोदरं विद्धि शरानक्षान् विशांपते ॥
 ग्लहं च सैंधवं राजंस्तत्र धूतस्य निश्चयः ॥ २० ॥ सैंधवे तु महत् धूतं समासक्तं परैः सह ॥ अत्र सर्वं महाराज त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ २१ ॥ सैंधवस्यरणेरक्षां विधिव
 त्कर्तुमर्हथ ॥ तत्र नो ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ ॥ २२ ॥ यत्र ते परमेष्वासाय त्तरक्षंति सैंधवं ॥ तत्र गच्छ स्वयं शीघ्रं तां श्वरक्षस्वरक्षिणः ॥ २३ ॥ इहैव त्वह
 णे सपदानुगः ॥ २४ ॥ चक्ररक्षौ तु पांचाल्यौ युधामन्युत्तमौ जसौ ॥ बाल्येन सेनामभ्येत्य जग्मतुः सव्यसाचिनं ॥ २५ ॥ यौ तु पूर्वमहाराजवारितौ रूतवर्मणा ॥
 प्रविष्टे त्वर्जुने राजंस्तव सैन्यं युयुत्सया ॥ २६ ॥ पार्श्वे भित्वा च मूंवीरौ प्रविष्टौ तव वाहिनीं ॥ पार्श्वे न सैन्यमायांतौ कुरुराजो ददर्श ह ॥ २७ ॥ ताभ्यां दुर्योधनः सार्ध
 मकरोत्संख्यमुत्तमं ॥ त्वरितस्त्वरमाणाभ्यां भ्रातृभ्यां भारतो वली ॥ २८ ॥ तावेन मभ्यद्रवतामुभावुद्यतकार्मुकौ ॥ महारथसमाख्यातौ क्षत्रियप्रवरौ युधि ॥
 ॥ २९ ॥ तमविध्य युधामन्युस्त्रिंशताकं कपत्रिभिः ॥ विंशत्या सारथिं चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ३० ॥ दुर्योधनो युधामन्योर्ध्वजमेकेषुणाच्छिनत् ॥ एकेन का
 र्मुकं चास्य चकर्त तनयस्तव ॥ ३१ ॥ सारथिं चास्य भस्त्रेन रथनीडादपाहरत् ॥ ततो विध्यच्छरैस्तीक्ष्णैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ३२ ॥ युधामन्युश्च संक्रुद्धः शरांस्त्रि
 शतमाहवे ॥ व्यसृजत्तव पुत्रस्य त्वरंमाणः स्तनांतरे ॥ ३३ ॥ तथोत्तमौजाः संक्रुद्धः शरैर्हमविभूषितैः ॥ अविध्यत्सारथिं चास्य प्राहिणोद्यमसादनं ॥ ३४ ॥ दु
 र्योधनोऽपिराजेंद्रपांचाल्यस्योत्तमौजसः ॥ जघान चतुरोस्याश्वानुभौतौ पार्थि सारथी ॥ ३५ ॥ उत्तमौजाहताश्वस्तु हतसूतश्च संयुगे ॥ आरुरो हरथं भ्रातुर्युधा
 मन्योरभित्वरन् ॥ ३६ ॥ सरथं प्राप्य तं भ्रातुर्दुर्योधनहयांशरैः ॥ बहुभिस्ताडयामास ते हताः प्रापतन्भुवि ॥ ३७ ॥ हयेषु पतितेष्वस्य चिच्छेद परमेषुणा ॥ युधाम
 न्युर्धनुः शीघ्रं शरावापंच संयुगे ॥ ३८ ॥ हताश्वसूतात्सरथादवतीर्य नराधिपः ॥ गदामादाय ते पुत्रः पांचाल्यावभ्यधावत ॥ ३९ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य क्रुद्धं कुरुपतिं
 तदा ॥ अवपुतौ रथोपस्थाद्युधामन्युत्तमौजसौ ॥ ४० ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायां त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

वर्तमान इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

ततःसहेमचित्रंतंगदयास्यंदनंगदी ॥ संक्रुद्धःपोथयामाससाश्वसूतध्वजंनृप ॥ ४२ ॥ भंक्कारथंसपुत्रस्तेहताश्वोहतसारथिः ॥ मद्रराजरथंतूर्णमारुरोहपरं
तपः ॥ ४३ ॥ पंचालानांततोमुख्यौराजपुत्रौमहारथौ ॥ रथावन्यौसमारुह्यबीभत्सुमभिजग्मतुः ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्व
णिदुर्योधनयुद्धेत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच वर्तमानेमहाराजसंग्रामेलोमहर्षणे ॥ व्याकुलेषुच
सर्वेषुपीड्यमानेषुसर्वशः ॥ १ ॥ राधेयोभीममानच्छयुद्धायभरतर्षभ ॥ यथानागोवनेनागंमत्तोमत्तमभिद्रवन् ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रउवाच यौतौकर्णश्चभी
मश्चसंप्रयुद्धौमहाबलौ ॥ अर्जुनस्यरथोपांतेकीदृशःसोभवद्रणः ॥ ३ ॥ पूर्वहिनिर्जितःकर्णोभीमसेनेनसंयुगे ॥ कथंभूयःसराधेयोभीममागान्महारथः ॥ ४ ॥
भीमोवासूततनयंप्रत्युद्यातःकथंरणे ॥ महारथंसमाख्यातंपृथिव्यांप्रवरंरथं ॥ ५ ॥ भीष्मद्रोणावतिक्रम्यधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ नान्यतोभयमादत्तविनाकर्णा
न्महारथात् ॥ ६ ॥ भयाद्यस्यमहाबाहोनशेतेबहुलाःसमाः ॥ चिंतयन्नित्यशोवीर्यराधेयस्यमहात्मनः ॥ तंकथंसूतपुत्रंतुभीमोऽयोधयताहवे ॥ ७ ॥ ब्रह्मण्यंवी
र्यसंपन्नंसमरेष्वनिवर्तिनं ॥ कथंकर्णयुधांश्रेष्ठयोधयामासपांडवः ॥ ८ ॥ यौतौसमीयतुर्वीरौवैकर्तनदकोदरौ ॥ कथंतावत्रयुध्येतांमहाबलपराक्रमौ ॥ ९ ॥
भ्रातृत्वंदर्शितंपूर्वघृणीचापिससूतजः ॥ कथंभीमेनयुयुधेकुंत्यावाक्यमनुस्मरन् ॥ १० ॥ भीमोवासूतपुत्रेणस्मरन्वैरंपुराकृतं ॥ अयुध्यतकथंशूरःकर्णेनस
हसंयुगे ॥ ११ ॥ आशास्तेचसदासूतपुत्रेदुर्योधनोमम ॥ कर्णोजेष्यतिसंग्रामेसमस्तान्पांडवानिति ॥ १२ ॥ जयाशायत्रपुत्रस्यमममंदस्यसंयुगे ॥ सक
थंभीमकर्माणंभीमसेनमयोधयत् ॥ १३ ॥ यंसमासाद्यपुत्रैर्मैरुतंवैरंमहारथैः ॥ तंसूततनयंतातकथंभीमोत्थयोधयत् ॥ १४ ॥ अनेकान्विप्रकारांश्चसूत
पुत्रसमुद्भवान् ॥ स्मरमाणःकथंभीमोयुयुधेसूतसूनुना ॥ १५ ॥ योजयत्पृथिवींसारथेनैकेनवीर्यवान् ॥ तंसूततनयंयुद्धेकथंभीमोत्थयोधयत् ॥ १६ ॥ यो
जातःकुंडलाभ्यांचकवचेनसहैवच ॥ तंसूतपुत्रंसमरेभीमःकथमयोधयत् ॥ १७ ॥ यथातयोर्युद्धमभूद्यश्वासीद्विजयीतयोः ॥ तन्ममाचक्ष्वतत्वेनकुशलो
त्यसिसंजय ॥ १८ ॥ संजयउवाच भीमसेनस्तुराधेयमुत्तृज्यरथिनावरं ॥ इयेषगंतुंयत्रास्तांवीरौकृष्णधनंजयौ ॥ १९ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वमुद्योगे दर्शितमुद्भावितं भ्रातृत्वंकुंत्यावाक्यंचचतुर्णामवध्यत्वलक्षणंचानुस्मरन्नित्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अमितःसंमुखे ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
तंप्रयांतमभिद्रुत्यराधेयःकंकपत्रिभिः ॥ अभ्यवर्षन्महाराजमेघोदृष्ट्येवपर्वतं ॥ २० ॥ फुल्लतापंकजेनेववक्त्रेणविहसन्बली ॥ आजुहावरणेयांतंभीममाधिर
थिस्तदा ॥ २१ ॥ कर्णउवाच भीमाहितैस्तवरणःस्वप्नेपिनविभावितः ॥ तद्दर्शयसिकस्मान्मेघपृष्ठं पार्थदिदृक्षया ॥ २२ ॥ कुंत्याःपुत्रस्यसदृशंनेदंपांडव
नंदन ॥ तेनमामभितःस्थित्वाशरवर्षैरवाकिर ॥ २३ ॥ भीमसेनस्तदाङ्गानंकर्णान्नामर्षयद्युधि ॥ अर्धमंडलमावृत्यसूतपुत्रमयोधयत् ॥ २४ ॥ अवक्रगामि
भिर्बाणैरभ्यवर्षन्महायशाः ॥ दंशितद्वैरथेयत्तंसर्वशस्त्रविशारदं ॥ २५ ॥ विधित्सुःकलहस्यांतंजिघांसुःकर्णमक्षिणोत् ॥ हत्वातस्यानुगांस्तंचहंतुकामोमहाब
लः ॥ २६ ॥ तस्मैव्यस्तजदुग्राणिविविधानिपरंतपः ॥ अमर्षात्पांडवःक्रुद्धःशरवर्षाणिमारिष ॥ २७ ॥ तस्यतानीषुवर्षाणिमत्तद्विरदगामिनः ॥ सूतपुत्रोस्त्रमा
याभिरग्रसत्परमास्त्रवित् ॥ २८ ॥ सयथावन्महाबाहुर्विद्ययावैसुपूजितः ॥ आचार्यवन्महेष्वासःकर्णःपर्यचरद्वली ॥ २९ ॥ युध्यमानंतुसंरंभाद्भीमसेनंहस
न्निव ॥ अभ्यपद्यतकौतेयंकर्णोराजन्वकोदरं ॥ ३० ॥ तन्नामृष्यतकौतेयःकर्णस्यस्मितमाहवे ॥ युध्यमानेषुवीरेषुपश्यत्सुचसमततः ॥ ३१ ॥ तंभीमसेनः
संप्राप्तं वत्सदंतैःस्तनांतरे ॥ विव्याधबलवान्क्रुद्धस्तोत्रैरिवमहाद्विपं ॥ ३२ ॥ पुनश्चसूतपुत्रंतुस्वर्णपुंखैःशिलाशितैः ॥ सुमुक्तैश्चित्रवर्माणंनिर्विभेदत्रिसप्तभिः ॥
॥ ३३ ॥ कर्णोजांबूनदैर्जालैःसंछन्नान्वातरंहसः ॥ हयान्विव्याधभीमस्यपंचभिःपंचभिःशरैः ॥ ३४ ॥ ततोबाणमयंजालंभीमसेनरथंप्रति ॥ कर्णेनविहितंराज
न्निमेषार्थाददृश्यत ॥ ३५ ॥ सरथःसध्वजस्तत्रससूतःपांडवस्तदा ॥ प्राच्छाद्यतमहाराजकर्णचापच्युतैःशरैः ॥ ३६ ॥ तस्यकर्णश्चतुःषष्ट्याव्यधमत्कवचंदृढं ॥
क्रुद्धश्चाप्यहनत्पार्थनाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ३७ ॥ ततोचित्यमहाबाहुःकर्णकार्मुकनिःस्ततान् ॥ समाश्लिष्यदसंभ्रांतःसूतपुत्रंवकोदरः ॥ ३८ ॥ सकर्णचापप्रभ
वानिषूनाशीविषोपमान् ॥ विभ्रद्भीमोमहाराजनजगामव्यथारणे ॥ ३९ ॥ ततोद्वात्रिंशताभलैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ॥ विव्याधसमरेकर्णंभीमसेनःप्रतापवान्
॥ ४० ॥ अयत्नेनैवतंकर्णःशरैर्भ्रंशमवाकिरत् ॥ भीमसेनंमहाबाहुंसंघवस्यवधैषिणं ॥ ४१ ॥ मृदुपूर्वतुराधेयोभीममाजावयोधयत् ॥ क्रोधपूर्वतथाभीमःपूर्ववै
रमनुस्मरन् ॥ ४२ ॥ तंभीमसेनोनामृष्यदवमानममर्षणः ॥ सतस्मैव्यस्तजतूर्णशरवर्षमभिन्नाहा ॥ ४३ ॥ तेशराःप्रेषितास्तेनभीमसेनेनसंयुगे ॥ निपेतुःसर्व
तोवीरेकूजंतइवपक्षिणः ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ५ ॥

हेमपुंखाः प्रसन्नाग्राभीमसेनधनुश्च्युताः ॥ प्राच्छादयंस्तेराधेयंशलभाइवपावकं ॥ ४५ ॥ कर्णस्तुरयितां श्रेष्ठश्छाद्यमानः समंततः ॥ राजन्व्यसृजदुग्राणि
शरवर्षाणि भारत ॥ ४६ ॥ तस्यतानशनिप्रस्थानिषून्समरशोभिः ॥ चिच्छेदवद्भुभिर्भैरसंप्राप्तान्दकोदरः ॥ ४७ ॥ पुनश्चशरवर्षेणच्छादयामास भारत ॥
कर्णोवैकर्तनोयुद्धेभीमसेनमरिंदमः ॥ ४८ ॥ तत्रभारतभीमंतुदृष्टवंतस्मसायकैः ॥ समाचिततनुंसंख्येश्वाविधंशललैरिव ॥ ४९ ॥ हेमपुंखाञ्छिलायौता
न्कर्णचापच्युताञ्छुरान् ॥ दधारसमरेवीरःस्वरश्मीनिवरश्मिमान् ॥ ५० ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगोभीमसेनोव्यराजत ॥ समृद्धकुसुमापीडोवसंतेऽशोकवृक्ष
वत् ॥ ५१ ॥ तत्तुभीमोमहाबाहोःकर्णस्यचरितंरणे ॥ नामृष्यतमहाबाहुःक्रोधादुदृत्तलोचनः ॥ ५२ ॥ सकर्णपंचविंशत्यानाराचानांसमार्पयत् ॥ महीधर
मिवश्वेतंगूढपादैर्विषोल्बणैः ॥ ५३ ॥ पुनरेवचविव्याधषड्विरष्टाभिरेवंच ॥ मर्मस्वमरविक्रांतःसूतपुत्रंतनुत्यजं ॥ ५४ ॥ पुनरन्येनवाणेनभीमसेनःप्रतापवा
न् ॥ चिच्छेदकार्मुकंतूर्णकर्णस्यप्रहसन्निव ॥ ५५ ॥ जघानचतुरश्वाश्वांसूतंचत्वरितःशरैः ॥ नाराचैरर्करश्म्याभैःकर्णविव्याधचोरसि ॥ ५६ ॥ तेजम्मुर्ध
रणीमाशुकर्णनिर्भिद्यपत्रिणः ॥ यथाजलधरंभित्वादिवाकरमरीचयः ॥ ५७ ॥ सवैक्लव्यमहत्प्राप्यछिन्नधन्वाशराहतः ॥ तथापुरुषमानीसप्रत्यपायाद्रयां
तरं ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिकर्णपराजयेएकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र
उवाच स्वयंशिष्योमहेशस्यभृगूत्तमधनुर्धरः ॥ शिष्यत्वंप्राप्तवान्कर्णस्तस्यतुल्योस्त्रविद्यया ॥ १ ॥ तद्विशिष्टोपिवाकर्णःशिष्यःशिष्यगुणैर्युतः ॥ कुंतीपुत्रे
णभीमेननिर्जितःसतुलीलया ॥ २ ॥ यस्मिन्जयाशामहतीपुत्राणाममसंजय ॥ तंभीमादिमुखंदृष्ट्वाकिन्नुदुर्योधनोब्रवीत् ॥ ३ ॥ कथंचयुयुधेभीमोवीर्यश्ला
घीमहाबलः ॥ कर्णोवासमरेतातकीमकार्षीदितःपरं ॥ भीमसेनंरणेदृष्ट्वाज्वलंतमिवपावकं ॥ ४ ॥ संजयउवाच रथमन्यंसमास्थायविधिवत्कल्पितं
पुनः ॥ अभ्ययात्पांडवंकर्णोवातोद्धूतइवार्णवः ॥ ५ ॥ क्रुद्धमाधिरिथं दृष्ट्वापुत्रास्तवविशांपते ॥ भीमसेनममन्यंतवैश्वानरमुखेद्भुतं ॥ ६ ॥ चापशब्दंततःकृ
त्वातलशब्दंचभैरवं ॥ अभ्यद्रवतराधेयोभीमसेनरथंप्रति ॥ ७ ॥ पुनरेवतयोराजन्धोरआसीत्समागमः ॥ वैकर्तनस्यशूरस्यभीमस्यचमहात्मनः ॥ ८ ॥

स्वयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 संरब्धौहिमहाबाहुपरस्परवधैषिणौ ॥ अन्योन्यमीक्षांचक्रातेदहंताविवलोचनैः ॥ ९ ॥ क्रोधरक्तेक्षणौतोव्रौनिःश्वसंताविवोरगौ ॥ शूरावन्योन्यमासाद्यतत
 क्षतुररिंदमौ ॥ १० ॥ व्याघ्राविवसुसंरब्धौश्वेनाविवचशीघ्रगौ ॥ शरभाविवसंकुड्युयुधातेपरस्परं ॥ ११ ॥ ततोभीमःस्मरन्क्लेशानक्षयूतेवनेपिच ॥ वि
 राटनगरेचैवदुःखंप्राप्तमरिंदमः ॥ १२ ॥ राष्ट्राणांस्फीतरत्नानांहरणंचतवात्मजैः ॥ सततंचपरिक्लेशान्सपुत्रेणत्वयाकृतान् ॥ १३ ॥ दग्धुमैच्छश्वयःकुंतीसपुत्रां
 त्वमनागसं ॥ कृष्णायाश्वपरिक्लेशंसभामध्येदुरात्मभिः ॥ १४ ॥ केशपक्षग्रहंचैवदुःशासनकृतंतथा ॥ परुषाणिचवाक्यानिकर्णेनोक्तानिभारत ॥ १५ ॥ पति
 मन्यंपरीप्सस्वनसंतिपतयस्तव ॥ पतितानरकेपार्थाःसर्वेषंधतिलोपमाः ॥ १६ ॥ समक्षंतवकौरव्ययदूचुःकौरवास्तदा ॥ दासीभावेनकृष्णांचभोक्तुकामाःसु
 तास्तव ॥ १७ ॥ यच्चापितान्प्रव्रजतःकृष्णाजिननिवासिनः ॥ परुषाण्युक्तवान्कर्णःसभायांसन्निधौतव ॥ १८ ॥ कृणीकृत्ययथापार्थीस्तवपुत्रोववल्गह ॥ वि
 षमस्थान्समस्थोहिसंरब्धोगतचेतनः ॥ १९ ॥ बाल्यात्प्रभृतिचारिघ्नःस्वानिदुःस्वानिचिंतयन् ॥ निरविद्यतधर्मात्माजीवितेनदकोदरः ॥ २० ॥ ततोविस्फार्य
 सुमहद्देमपृष्ठंदुरासदं ॥ चापंभरतशार्दूलस्यक्तात्माकर्णमभ्ययात् ॥ २१ ॥ ससायकमयैर्जालैर्भीमःकर्णरथंप्रति ॥ भानुमद्भिःशिलार्थोतैर्भीमोःप्राच्छाद
 यत्प्रभां ॥ २२ ॥ ततःप्रहस्याधिरथिस्तूर्णमस्यशिलाशितैः ॥ व्यधमद्भीमसेनस्यशरजालानिपत्रिभिः ॥ २३ ॥ महारथोमहाबाहुर्महाबाणैर्महाबलः ॥ विव्या
 धाधिरथिर्भीमंनवभिर्निशितैस्तदा ॥ २४ ॥ सतोत्रैरिवमातंगोवार्यमाणःपतत्रिभिः ॥ अभ्यधावदसंभ्रांतःसूतपुत्रंदकोदरः ॥ २५ ॥ तमापतंतंवेगेनरभ्रसं
 पांडवर्षभं ॥ कर्णःप्रत्युद्ययौयुद्धेमत्तोमत्तमिवद्विपं ॥ २६ ॥ ततःप्रध्माप्यजलजंभेरीशतसमस्वनं ॥ अक्षुभ्यतबलंहर्षादुद्धूतइवसागरः ॥ २७ ॥ तदुद्धूतंबलंदृष्ट्वा
 नागाश्वरथपत्तिमत् ॥ भीमःकर्णसमासाद्यच्छादयामाससायकैः ॥ २८ ॥ अश्वानृक्षसवर्णांश्चहंसवर्णैर्हयोत्तमैः ॥ व्यामिश्रयद्रणेकर्णःपांडवंछादयच्छ
 रैः ॥ २९ ॥ ऋक्षवर्णान्ह्यान्कर्कैर्मिश्रान्मारुतरंहसः ॥ निरीक्ष्यतवपुत्राणांहाहाकृतमभूद्वलं ॥ ३० ॥ तेहयाबद्धशोभंतमिश्रितावात्तरंहसः ॥ सितासितामहारा
 जयथाव्योम्निबलाहकाः ॥ ३१ ॥ संरब्धौक्रोधताम्राक्षौप्रेक्ष्यकर्णदकोदरौ ॥ संत्रस्ताःसमकंपंतत्वदीयानांमहारथाः ॥ ३२ ॥ यमराष्ट्रोपमंघोरमासीदायोधनं
 तयोः ॥ दुर्दर्शंभरतश्रेष्ठप्रेतराजपुरंयथा ॥ ३३ ॥

॥ कर्कैःश्वेतैरश्वैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

समाजंरंगं एकस्यैवकस्यचित्नान्यस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांद्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

समाजमिवतच्चित्रं प्रेक्षमाणामहारथाः ॥ नालक्षयन्जयंव्यक्तमेकस्यैवमहारणे ॥ ३४ ॥ तयोः प्रैक्षंतसंमर्दं सन्निरुष्टं महास्त्रयोः ॥ तवदुर्मंत्रितेराजन्सपुत्रस्य
विशंपते ॥ ३५ ॥ छादयंतौ हि शत्रुघ्नावन्योन्यं सायकैः शितैः ॥ शरजालावृतं व्योमचक्राते द्रुतविक्रमौ ॥ ३६ ॥ तावन्वोन्यं जिघांसंतौ शरैस्तीक्ष्णैर्महारथौ ॥
प्रेक्षणीयतरावास्तां दृष्टिमंता विवांबुदौ ॥ ३७ ॥ सुवर्णविकृतान्बाणान्विमुंचतावरिंदमौ ॥ भास्वरं व्योमचक्राते महोल्काभिरिव प्रभो ॥ ३८ ॥ ताभ्यामुक्ताः
शराराजन्गार्धपत्राश्चकाशिरे ॥ श्रेण्यः शरदिमत्तानां सारसानामिवांबरे ॥ ३९ ॥ संसक्तं सूतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममरिंदमं ॥ अतिभारमन्येतां भीमेरुणधनं
जयौ ॥ ४० ॥ तत्राधिरथिभीमाभ्यां शरैर्मुक्तैर्दृढहताः ॥ इषुपातमतिक्रम्यपेतुरश्वनरद्विपाः ॥ ४१ ॥ पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्गतासुभिरनेकशः ॥ रुतोरान्महारा
जपुत्राणां तेजनक्षयः ॥ ४२ ॥ मनुष्याश्च गजानां च शरीरैर्गतजीवितैः ॥ क्षणेन भूमिः संजज्ञे संवृता भरतर्षभ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणि
नस्यविक्रमं ॥ यत्कर्णयोधयामास समरे लघुविक्रमं ॥ १ ॥ त्रिदशानपि वायुक्तान्सर्वशस्त्रधरान्युधि ॥ वारयेद्योरणे कर्णः स यक्षासुरमानुषान् ॥ २ ॥ सकथं
पांडवं युद्धे भ्राजमानमिव श्रिया ॥ नातरत्संयुगे पार्थ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ३ ॥ कथंच युद्धं संभूतं तयोः प्राणदुरोदरे ॥ अत्र मन्ये समायतो जयो वाजय एव च
॥ ४ ॥ कर्णं प्राप्य रणे सूतममपुत्रः सुयोधनः ॥ जेतुमुत्सहते पार्थान्सगोविंदान्ससात्वतान् ॥ ५ ॥ श्रुत्वा तु निर्जितं कर्णमस रुद्धीमकर्मणा ॥ भीमसेनेन समरे
मोहोऽविशतीवमां ॥ ६ ॥ विनष्टान्कौरवान् मन्ये ममपुत्रस्य दुर्नयैः ॥ न हि कर्णो महेष्वासान्पार्थान् जेष्यति संजय ॥ ७ ॥ रुतवान्यानि युद्धानि कर्णः पांडुसुतैः
सह ॥ सर्वत्र पांडवाः कर्णमजयंतरणाजिरे ॥ ८ ॥ अजेयाः पांडवास्तत देवैरपि सवासवैः ॥ न च तद्बुध्यते मंदः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ९ ॥ धनंधनेश्वरस्येव हत्वा
पार्थस्य मे सुतः ॥ मधुप्रेप्सुरिवाबुद्धिः प्रपातं नावबुध्यते ॥ १० ॥ निरुत्या निरुतिप्रज्ञो राज्यं हत्वा महात्मनां ॥ जितमित्येव मनवानः पांडवानवमन्यते ॥ ११ ॥
पुत्रस्नेहाभिभूतेन मया चाप्यरुतात्मना ॥ धर्मस्थिता महात्मानो निरुताः पांडुनंदनाः ॥ १२ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

अत्यद्भुतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राणदुरोदरे प्राणयूते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 शमकामःससोदर्योदीर्घप्रेक्षीयुधिष्ठिरः ॥ अशक्तइतिमत्वातुममपुत्रैर्निराकृतः ॥ १३ ॥ तानिदुःखान्यनेकानिविप्रकारांश्चसर्वशः ॥ तदिकृत्वामहाबाहुर्भी-
 मोयुध्यतसूतजं ॥ १४ ॥ तस्मान्मसंजयबूहिकर्णभीमौयथारणे ॥ अयुध्येतांयुधिष्ठेष्ठौपरस्परवधैषिणौ ॥ १५ ॥ संजयउवाच शृणुराजन्यथावृत्तसंग्रामं
 कर्णभीमयोः ॥ परस्परवधप्रेस्वोर्वनकुंजरयोरिव ॥ १६ ॥ राजन्वैकर्तनोभीमंकुद्धःकुद्धमरिंदमं ॥ पराक्रांतंपराक्रम्यविव्याधत्रिशताशरैः ॥ १७ ॥ महावेगैः
 प्रसन्नाग्रैःशातकुंभपरिष्कृतैः ॥ अहनद्भरतश्रेष्ठभीमवैकर्तनःशरैः ॥ १८ ॥ तस्यास्यतोधनुर्भीमिश्चकर्तनिशितैस्त्रिभिः ॥ रथनीडाच्चयंतारंभस्तेनापातयत्क्षितौ
 ॥ १९ ॥ सकांक्षन्भीमसेनस्यवधंवैकर्तनोभृशं ॥ शक्तिकनकवैदूर्यचित्रदंडांपरामृशत् ॥ २० ॥ प्रगृह्यचमहाशक्तिकालशक्तिमिवापरां ॥ समुत्क्षिप्यचराधे-
 यःसंधायचमहाबलः ॥ २१ ॥ चिक्षेपभीमसेनायजीवितांतकरीमिव ॥ शक्तिविस्तज्यराधेयःपुरंदरइवाशनिं ॥ २२ ॥ ननादसुमहानादंवलवान्सूतनंदनः ॥
 तंचनादंततःश्रुत्वापुत्रास्तेहर्षिताभवन् ॥ २३ ॥ तांकर्णभुजनिर्मुक्तामर्कवैश्वानरप्रभां ॥ शक्तिवियतिचिच्छेदभीमःसप्तभिराशुगैः ॥ २४ ॥ छित्वाशक्तिं
 तोभीमोनिर्मुक्तोरगसन्निभां ॥ मार्गमाणइवप्राणान्सूतपुत्रस्यमारिष ॥ २५ ॥ प्राहिणोत्कृतसंरंभःशरान्वर्हिणवाससः ॥ स्वर्णपुंखान्शिलाधौतान्यमदंडो
 पमान्मृधे ॥ २६ ॥ कर्णोप्यन्यद्भुगृह्यहेमपृष्ठंदुरासदं ॥ विरुप्यतन्महच्चापंव्यस्तजत्सायकांस्तदा ॥ २७ ॥ तान्पांडुपुत्रश्चिच्छेदनवभिर्नतपर्वभिः ॥ वसुषेणे
 ननिर्मुक्तान्नवराजन्महाशरान् ॥ २८ ॥ छित्वाभीमोमहाराजनादंसिंहइवानदत् ॥ तौवृषाविवनर्दतौयलिनौवासितांतरे ॥ २९ ॥ शार्दूलविवचान्योन्यमा-
 मिषार्थंभ्यगर्जतां ॥ अन्योन्यंप्रजिहीर्षतावन्योन्यस्यांतरेपिणौ ॥ ३० ॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतौगोष्ठेष्विवमहर्षभौ ॥ महागजाविवासाद्यविषाणाग्रैःपरस्परं
 भर्त्सयंतौमुहुर्मुहुः ॥ ३१ ॥ शंखशब्दंचकुर्वाणौयुयुधातेपरस्परं ॥ तस्यभीमःपुनश्चापमुष्टौचिच्छेदमारिष ॥ ३२ ॥ शंखवर्णाश्चतानश्चान्याणैर्निन्येयमक्षयं ॥
 सारथिंचतथाप्यस्यरथनीडादपातयत् ॥ ३३ ॥ ततोवैकर्तनःकर्णश्चितांप्रापदुरत्ययां ॥ सच्छाद्यमानःसमरेहताश्वोहतसारथिः ॥ ३४ ॥ मोहितःशरजा-
 लेनकर्तव्यंनाभ्यपद्यत ॥ तथारुद्ध्रगतंदृष्ट्वाकर्णदुर्योधनोत्पः ॥ ३५ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सइति ॥ १ ॥ २ ॥

वेपमानइवक्रोधाद्वादिदेशाथदुर्जयं ॥ गच्छदुर्जयराधेयंपुरोग्रसतिपांडवः ॥ ३८ ॥ जहितुवरकंसिप्रंकर्णस्यवलमादधत् ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्तातवपुत्रंत
वात्मजः ॥ ३९ ॥ अभ्यद्रवद्भीमसेनंव्यासक्तं विकिरच्छरैः ॥ स भीमं नवभिर्बाणैरश्वानष्टभिरार्पयत् ॥ ४० ॥ षड्भिः सूतं त्रिभिः केतुपुनस्तंचापिसप्तभिः ॥ भी
मसेनोपिसंकुद्धः साश्वयंतारमाशुगैः ॥ ४१ ॥ दुर्जयं भिन्नमर्माणमनयद्यमसादनं ॥ स्वलंकृतं क्षितौ क्षुण्णं चेष्टमानं यथोरगं ॥ ४२ ॥ रुदन्नार्तस्तवसुतंकर्ण
श्रक्नेप्रदक्षिणं ॥ स तु तं विस्थं कृत्वा स्मयन्नत्यंतवैरिणं ॥ ४३ ॥ समाचिनोद्वाणगणैः शतघ्नीभिश्च शंकुभिः ॥ तथाप्यतिरथः कर्णो भिद्यमानोस्यसायकैः ॥ ४४ ॥
नजहौ समरे भीमंकुद्धरूपं परंतपः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिकर्णभीमयुद्धेत्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥
॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच सर्वथा विरथः कर्णः पुनर्भीमेन निर्जितः ॥ रथमन्यं समास्थाय पुनर्विव्याध पांडवं ॥ १ ॥ महागजा विवासाद्यवि
षाणाग्रैः परस्परं ॥ शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २ ॥ अथ कर्णः शरव्रातैर्भीमसेनं समार्पयत् ॥ ननाद च महानादं पुनर्विव्याध चोरसि ॥ ३ ॥ तं भी
मो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्वगैः ॥ पुनर्विव्याध सप्तत्याशराणां नतपर्वणां ॥ ४ ॥ कर्णं तु नवभिर्भीमो भित्त्वारजं स्तनांतरे ॥ ध्वजमेकेन विव्याध सायकेन
शितेन ह ॥ ५ ॥ सायकानां ततः पार्थस्त्रिपष्ट्या प्रत्यविध्यत ॥ तोत्रैरिव महानागं कशाभिरिव वाजिनं ॥ ६ ॥ सोतिविद्धो महाराज पांडवेन यशस्विना ॥ सृक्किणी
लेलिहन्वीरः क्रोधरक्तान्तलोचनः ॥ ७ ॥ ततः शरं महाराज सर्वकायावदारणं ॥ प्राहिणोद्भीमसेनाय वलायेंद्रइवाशनिं ॥ ८ ॥ स निर्भीघरणे पार्थसूतपुत्रधनुश्च्यु
तः ॥ अगच्छद्धारयन् भूमिं चित्रपुंखः शिलीमुखः ॥ ९ ॥ ततो भीमो महाबाहुः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ वज्रकल्यांचतुष्किष्कुंगुर्वीरुक्मांगदांगदां ॥ १० ॥ प्राहि
णोत्सूतपुत्राय षडसामविचारयन् ॥ तया जघानाधिरथेः सदश्वान्साधुवाहिनः ॥ ११ ॥ गदया भारतः क्रुद्धो वज्रैर्णेद्रइवासुरान् ॥ ततो भीमो महाबाहुः क्षुरा
भ्यां भरतर्षभ ॥ १२ ॥ ध्वजमाधिरथेऽश्रित्वा सूतमभ्यहनच्छरैः ॥ हताश्वसूतमुत्सृज्य सरथं पतितध्वजं ॥ १३ ॥ विस्फारयन् धनुः कर्णस्तस्थौ भारतदुर्मनाः ॥
तत्राद्भुतमपश्यामराधेयस्य पराक्रमं ॥ १४ ॥ विरथोरथिनां श्रेष्ठो वारयामास यद्रिपुं ॥ विरथं तं नरश्रेष्ठं दृष्ट्वाधिरथिमाहवे ॥ १५ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुषुपर्णानां पञ्चाणां वेगो येषां ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 दुर्योधनस्ततो राजन्नभ्यभाषत दुर्मुखं ॥ एष दुर्मुखराधेयो भीमेन विरथीकृतः ॥ १६ ॥ तं रथेन नरश्रेष्ठं संपादय महारथं ॥ ततो दुर्योधनवचः श्रुत्वा भारत दुर्मुखः
 ॥ १७ ॥ त्वरमाणो भ्ययात्कर्णं भीमं चावारयच्छरैः ॥ दुर्मुखं प्रेक्ष्य संग्रामे सूतपुत्रपदानुगं ॥ १८ ॥ वायुपुत्रः प्रहृष्टो भूत्स्त्रिणीपरिसंलिहन् ॥ ततः कर्णं महारा
 जवारयित्वा शिलीमुखैः ॥ १९ ॥ दुर्मुखाय रथं तूर्णं प्रेषयामास पाण्डवः ॥ तस्मिन्क्षणे महाराजनवभिर्नतपर्वभिः ॥ २० ॥ सुमुखैर्दुर्मुखं भीमः शरैर्निन्येयमक्ष
 यं ॥ तत्र स्तमेवाधिरथिः स्यंदनं दुर्मुखे हते ॥ २१ ॥ आस्थितः प्रबभौ राजन्दीप्यमान इवांशुमान् ॥ शयानं भिन्नमर्माणं दुर्मुखं शोणितोक्षितं ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा कर्णो
 श्रुपूर्णाक्षो मुहूर्तनाभ्यवर्तत ॥ तंगता सुमतिक्रम्य कृत्वा कर्णः प्रदक्षिणं ॥ २३ ॥ दीर्घमुष्णं श्वसन्वीरो न किञ्चित्प्रत्यपद्यत ॥ तस्मिन्स्तु विवरे राजन्नाराचान्गार्धवा
 ससः ॥ २४ ॥ प्राहिणोत्सूतपुत्राय भीमसेनश्चतुर्दश ॥ ते तस्य कवचं भित्त्वा स्वर्णचित्रं महौजसः ॥ २५ ॥ हेमपुंखामहाराजव्यशो भंतदिशो दश ॥ अपिबन्सूतपु
 त्रस्य शोणितं रक्तभोजनाः ॥ २६ ॥ क्रुद्धा इव मनुष्येन्द्रभुजंगाः कालचोदिताः ॥ प्रसर्पमाणामेदिन्यां ते व्यरोचंतमार्गणाः ॥ २७ ॥ अर्धं प्रविष्टाः संख्याबिला
 नीवमहोरगाः ॥ तंप्रत्यविध्यद्राधेयोजां बूनदविभूषितैः ॥ २८ ॥ चतुर्दशभिरत्युग्रैर्नाराचैरविचारयन् ॥ ते भीमसेनस्य भुजं सव्यं निर्भिद्य पत्रिणः ॥ २९ ॥ प्रा
 विशन्मेदिनीं भीमाः क्रौंचं पत्ररथा इव ॥ ते व्यरोचंत नाराचाः प्रविशंतो वसुंधरां ॥ ३० ॥ गच्छत्यस्तं दिनकरे दीप्यमाना इवांशवः ॥ सनिर्भिन्नोरणे भीमो नारा
 चैर्मर्मभेदिभिः ॥ ३१ ॥ सुखावरुधिरं भूरिपर्वतः सलिलं यथा ॥ स भीमस्त्रिभिरायस्तः सूतपुत्रं पतत्रिभिः ॥ ३२ ॥ सुपर्णवेगैर्विव्याध सारथिचास्य समभिः ॥ स
 विद्वलो महाराज कर्णो भीमशराहतः ॥ ३३ ॥ प्राद्रवज्जवनैरश्वैरणं हित्वा महाभयात् ॥ भीमसेनस्तु विस्फार्य चापं हेमपरिष्कृतं ॥ ३४ ॥ आहवेति रथो तिष्ठज्ज्वल
 न्निवदुताशनः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णपयाने चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
 घृतराष्ट्र उवाच ॥ दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकं ॥ यत्राधिरथिरायतो नातरत्यां डवरेण ॥ १ ॥ कर्णः पार्थान्सगोविंदान् जेतुमुत्सहतेरणे ॥ न च कर्णसमं यो
 धं लोके पश्यामि कंचन ॥ २ ॥ इति दुर्योधनस्याहमश्रौषं जल्पतो मुहुः ॥ कर्णो हिवलवाञ्छूरो दृढधन्वा जितक्लमः ॥ ३ ॥

॥ ३५ ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ दैवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ यमः संयमनव्यापारः कालः कलनव्यापारः अंतकोमारणव्यापारः तदुपमं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इतिमामब्रवीत्सूतमंदोदुर्योधनः पुरा ॥ वसुषेणसहायंमां नालं देवापि संयुगे ॥ ४ ॥ किंनुपांडुसुताराज नूतनसत्त्वाविचेतसः ॥ तत्रतं निर्जितं दृष्ट्वा भुजंगमिव
निर्विषं ॥ ५ ॥ युद्धात्कर्णमपक्रांतं किंस्विदुर्योधनो ब्रवीत् ॥ अहो दुर्मुखमेवैकं युद्धानामविशारदं ॥ ६ ॥ प्रावेशयद्भुतवहं पतंगमिव मोहितः ॥ अश्वत्थामामद्र
राजः कृपः कर्णश्च संगताः ॥ ७ ॥ नशक्ताः प्रमुखे स्थातुं नूनं भीमस्य संजय ॥ तेपि चास्य महाघोरं बलं नागायुतोपमं ॥ ८ ॥ जानंतो व्यवसायं च क्रूरमारुततेजसः ॥
किमर्थं क्रूरकर्माणं यमकालांतकोपमं ॥ ९ ॥ बलसंरंभवीर्यज्ञाः कोपयिष्यंति संयुगे ॥ कर्णस्त्वेको महाबाहुः स्वबाहुबलदर्पितं ॥ १० ॥ भीमसेनमनादृत्यरणेयु
ध्यतसूतजः ॥ योजयत्समरे कर्णं पुरंदर इवासुरं ॥ ११ ॥ न स पांडुसुतो जेतुं शक्यः केनचिदाहवे ॥ द्रोणं यः संप्रमथ्यैकः प्रविष्टो मम वाहिनीं ॥ १२ ॥ भीमो धनंज
यान्वेषी कस्तमाच्छेज्जिजीविषुः ॥ को हि संजय भीमस्य स्थातुमुत्सहतेग्रतः ॥ १३ ॥ उद्यताशनिहस्तस्य महेंद्रस्येव दानवः ॥ प्रेतराजपुरं प्राप्य निवर्तेतापिमान
वः ॥ १४ ॥ न भीमसेनं संप्राप्य निवर्तेत कदाचन ॥ पतंगा इव वह्निते प्राविशन्नल्पचेतसः ॥ १५ ॥ ये भीमसेनं संक्रुद्धमन्वधावन्विमोहिताः ॥ यत्तत्सभायां भी
मेन मम पुत्रवधाश्रयं ॥ १६ ॥ उक्तं संरंभिणो ग्रेण कुरूणां शृण्वतां तदा ॥ तन्नूनमभिसंचित्य दृष्ट्वा कर्णं च निर्जितं ॥ १७ ॥ दुःशासनः सहभ्रात्राभयाद्वीमादुपा
रमत् ॥ यश्च संजयदुर्बुद्धिरब्रवीत्समितौ मुहुः ॥ १८ ॥ कर्णो दुःशासनो हंच जेष्यामो युधिपांडवान् ॥ सनूनं विरथं दृष्ट्वा कर्णं भीमेन निर्जितं ॥ १९ ॥ प्रत्याख्या
नाच्च कृष्णस्य भृशं तप्यति पुत्रकः ॥ दृष्ट्वा भ्रातृहतान्संख्ये भीमसेनेन दंशितान् ॥ २० ॥ आत्मापराधे सुमहन्नूनं तप्यति पुत्रकः ॥ को हि जीवितमन्विच्छत्यती
पंपांडवं व्रजेत् ॥ २१ ॥ भीमं भीमायुधं क्रुद्धं साक्षात्कालमिव स्थितं ॥ वडवामुखमध्यस्थो मुच्येतापि हिमानवः ॥ २२ ॥ न भीममुखसंप्राप्तो मुच्येदिति मतिर्म
म ॥ न पार्या न च पंचालान च केशवसात्यकी ॥ २३ ॥ जानते युधिसंख्या जीवितं परिरक्षितुं ॥ अहो मम सुतानां हि विपन्नं सूतजीवितं ॥ २४ ॥ संजय उवाच
यस्त्वं शोचसि कौरव्यवर्तमाने महाभये ॥ त्वमस्य जगतो मूलं विनाशस्य न संशयः ॥ २५ ॥ स्वयंवैरं महत्कृत्वा पुत्राणां वचने स्थितः ॥ उच्यमानो न गृहीषेमर्त्यः
पथ्यमिवौषधं ॥ २६ ॥ स्वयं पीत्वामं हाराज कालकूटं सुदुर्जरं ॥ तस्येदानीं फलं कृत्स्नमवाप्नुहि नरोत्तम ॥ २७ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

म.भा.टी.

॥१२४॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥१॥ ॥२॥
यत्तुकुत्सयसेयोधान्युध्यमानान्महाबलान् ॥ तत्रतेवर्तयिष्यामियथायुद्धमवर्तत ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाकर्णतुपुत्रास्तेभीमसेनपराजितं ॥ नामृष्यंतमहेष्वासाःसोदर्याः
पंचभारत ॥ २९ ॥ दुर्मर्षणोदुःसहश्चदुर्मदोदुर्धरोजयः ॥ पांडवंचित्रसन्नाहास्त्प्रतीपमुपाद्रवन् ॥ ३० ॥ तेसमंतान्महाबाहुंपरिवार्यवृकोदरं ॥ दिशःशरैः
समावृण्वन्शलभानामिवव्रजैः ॥ ३१ ॥ आगच्छतस्तान्सहसाकुमारान्देवरूपिणः ॥ प्रतिजग्राहसमरेभीमसेनोहसन्निव ॥ ३२ ॥ तवदृष्ट्वातुतनयान्भीमसेन
पुरोगमान् ॥ अभ्यवर्ततराधेयोभीमसेनंमहाबलं ॥ ३३ ॥ विस्तृजन्विशिखांस्तीक्ष्णान्स्वर्णपुंखाञ्छिलाशितान् ॥ तंतुभीमोभ्ययात्तूर्णवार्यमाणःसुतैस्तव
॥ ३४ ॥ कुरवस्तुततःकर्णपरिवार्यसमंततः ॥ अवाकिरन्भीमसेनंशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ३५ ॥ तान्बाणैःपंचविंशत्यासाश्वान् राजन्नरर्षभान् ॥ ससूतान्भी
मधनुषोभीमोनिन्येयमक्षयं ॥ ३६ ॥ प्रापतन्स्यंदनेभ्यस्तेसार्धसूतैर्गतासवः ॥ चित्रपुष्पधराभग्रावातेनेवमहाद्रुमाः ॥ ३७ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामभीमसेन
स्यविक्रमं ॥ संवार्याधिरथिबाणैर्यज्जघानतवात्मजान् ॥ ३८ ॥ सवार्यमाणोभीमेनशितैर्बाणैःसमंततः ॥ सूतपुत्रोमहाराजभीमसेनमवैक्षत ॥ ३९ ॥ तंभी
मसेनःसंरंभाक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ विस्फार्यसुमहच्चापंमुहुःकर्णमवैक्षत ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिभीमसेनपराक्रमेपं
चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच तवात्मजांस्तुपतितान्दृष्ट्वाकर्णःप्रतापवान् ॥ क्रोधेनमहतावि
ष्टोनिर्विण्णोभूत्सजीवितात् ॥ १ ॥ आगच्छतमिवात्मानंमेनेचाधिरथिस्तदा ॥ यत्प्रत्यक्षंतवसुताभीमेननिहतारणे ॥ २ ॥ भीमसेनस्ततःक्रुद्धःकर्णस्यनिशि
तान्शरान् ॥ निचखानससंभ्रांतःपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३ ॥ सभीमंपंचभिर्विध्वाराधेयःप्रहसन्निव ॥ पुनर्विव्याधसप्तत्यास्वर्णपुंखैःशिलाशितैः ॥ ४ ॥ अवि
चिंत्यायतान्बाणान्कर्णेनास्तान्दृकोदरः ॥ रणेविव्याधराधेयंशतेनानतपर्वणां ॥ ५ ॥ पुनश्चविशिखैस्तीक्ष्णैर्विध्वामर्मसुपंचभिः ॥ धनुश्चिच्छेदभल्लेनसूत
पुत्रस्यमारिष ॥ ६ ॥ अथान्यद्भनुरादायकर्णोभारतदुर्मनाः ॥ इषुभिश्छादयामासभीमसेनंपरंतपः ॥ ७ ॥ तस्यभीमोहयान्दृष्ट्वाविनिहत्यन्नसारथिं ॥ प्रजहा
समहाहासंरुतेप्रतिरुतेपुनः ॥ ८ ॥ इषुभिःकार्मुकंचास्यचकर्तपुरुषर्षभः ॥ तत्पपातमहाराजस्वर्णपृष्ठमहास्वनं ॥ ९ ॥

तवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

द्रोणपर्व

७

॥१२४॥

अवारोहत् अवातरत् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ चित्रोपचित्रः चित्रश्चासावुपचित्रश्चेति चित्रोपचित्रः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 अवारोहद्रथात्तस्मादथकर्णो महारथः ॥ गदांगृहीत्वासमरेभीमाय प्राहिणोदुपा ॥ १० ॥ तामापतंती मालक्ष्य भीमसेनो महागदां ॥ शरैरवारयद्राजन्सर्वसै
 न्यस्य पश्यतः ॥ ११ ॥ ततो बाणसहस्राणि प्रेषयामास पाण्डवः ॥ सूतपुत्रवधाकांक्षी त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १२ ॥ तानिष्पूनिषुभिः कर्णो वारयित्वा महामृधे ॥ कवचं
 भीमसेनस्य पाटयामास सायकैः ॥ १३ ॥ अथैनं पंचविंशत्या नाराचानां समर्पयत् ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४ ॥ ततो भीमो महाबाहुर्नवभि
 र्नतपर्वभिः ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धः सूतपुत्रस्य मारिष ॥ १५ ॥ ते तस्य कवचं भित्वा तथा बाहुं च दक्षिणं ॥ अभ्ययुर्धरणीं तीक्ष्णावल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १६ ॥ स
 च्छाद्यमानो बाणौघैर्भीमसेनधनुश्च्युतः ॥ पुनरेवाभवत्कर्णो भीमसेनात्पराङ्मुखः ॥ १७ ॥ तं पराङ्मुखमालोक्य पदातिः सूतनन्दनं ॥ कौतेयशरसंछन्नं राजा
 दुर्योधनो ब्रवीत् ॥ १८ ॥ त्वरध्वंसर्वतो यत्ताराधेयस्य रथं प्रति ॥ ततस्तव सुताराजन् श्रुत्वा भ्रातुर्वचोद्वृतं ॥ १९ ॥ अभ्ययुः पाण्डवं युद्धे विस्मृतः शिलीमुखान् ॥
 चित्रोपचित्रश्चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥ २० ॥ चित्रायुधश्चित्रवर्मा समरे चित्रयोधिनः ॥ तानापतत एवाशु भीमसेनो महारथः ॥ २१ ॥ एकैकेन शरे
 णाजौ पातयामास ते सुतान् ॥ तेहतान्यपतन्भूमौ वातरुग्णा इव द्रुमाः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा विनिहतान्पुत्रांस्तव राजन्महारथान् ॥ अश्रुपूर्णमुखः कर्णः क्षत्तुः सस्मारत
 ह्वयः ॥ २३ ॥ रथंचान्यं समास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः ॥ अभ्ययात्पाण्डवं युद्धे त्वरमाणः पराक्रमी ॥ २४ ॥ तावन्वोन्यं शरैर्भित्वा स्वर्णपुंखैः शिलाशितैः ॥ व्य
 भ्राजेतां यथामेघौ संस्यूतौ सूर्यरश्मिभिः ॥ २५ ॥ षट्त्रिंशद्भिस्ततो भलैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ॥ व्यधमत्कवचं क्रुद्धः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ सूतपुत्रोपिकौ
 तेयं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ पंचाशता महाबाहुर्विव्याध भरतर्षभ ॥ २७ ॥ रक्तचंदनदिग्धांगौ शरैः कृतमहाव्रणौ ॥ शोणिताक्तौ व्यराजेतां चंद्रसूर्याविवोदितौ ॥
 ॥ २८ ॥ तौ शोणितोक्षितौ गर्गात्रैः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ ॥ कर्णभीमौ व्यराजेतां निर्मुक्ताविव पन्नगौ ॥ २९ ॥ व्याघ्राविव नरव्याघ्रौ दंष्ट्राभिरितरंतरं ॥ शरधारा
 ङ्गतौ परस्परं ॥ मंडलानि विकुर्वाणौ रथाभ्यां रथिपूतमौ ॥ ३० ॥ वपाविवाथनर्दतौ बलिनौ वासितांतरे ॥ सिंहाविव पराक्रांतौ नरसिंहौ महाबलौ ॥ ३१ ॥ पर
 स्परं वीक्षमाणौ क्रोधसंरक्तलोचनौ ॥ युयुधाते महावीर्यौ शक्रवैरोचनीयथा ॥ ३२ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीमसेनस्येति ॥ १ ॥
 ततोभीमोमहाबाहुर्बाहुभ्यांविक्षिपन्धनुः ॥ व्यराजतरणेराजन्सविद्युदिवतोयदः ॥ ३५ ॥ सनेमिघोपस्तनितश्चापविद्युच्छरांबुभिः ॥ भीमसेनमहामेघः कर्ण
 पर्वतमावृणोत् ॥ ३६ ॥ ततः शरसहस्रेण सम्यगस्तेन भारत ॥ पांडवो व्यकिरत्कर्णं भीमो भीमपराक्रमः ॥ ३७ ॥ तत्रापश्यंस्तव सुता भीमसेनस्य विक्रमं ॥ सुपुं
 खैः कंकवासोभिर्यत्कर्णं छादयन् शरैः ॥ ३८ ॥ स नंदयन् रणे पार्थं केशवं च यशस्विनं ॥ सात्यकिं च क्रूरक्षौचभीमः कर्णमयोधयत् ॥ ३९ ॥ विक्रमं भुजयोर्वी
 र्यैर्धैर्यं च विदितात्मनः ॥ पुत्रास्तव महाराज दृष्ट्वा विमनसो भवन् ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे षट्त्रिंशदधिकशत
 तमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच ॥ भीमसेनस्य राधेयः श्रुत्वा ज्यातलनिःस्वनं ॥ नामृष्यत यथामत्तो गजः प्रतिगजस्वनं ॥ १ ॥
 सोपक्रम्य मुहूर्तं तु भीमसेनस्य गोचरात् ॥ पुत्रांस्तव ददर्शाथ भीमसेनेन पातितान् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य नरश्रेष्ठ विमनादुःखितस्तदा ॥ निःश्वसन् दीर्घमुष्णं च पुनः
 पांडवमभ्ययात् ॥ ३ ॥ स ताम्रनयनः क्रोधाच्छ्रुत् सन्निवमहोरगः ॥ वभौ कर्णः शरानस्यन् रश्मीनि विदिवाकरः ॥ ४ ॥ किरणैरिव सूर्यस्य महीधो भरतर्षभ ॥ क
 र्णचापच्युतैर्बाणैः प्राच्छाद्य तद्वकोदरः ॥ ५ ॥ तैर्कर्णचापप्रभवाः शरावर्हिण वाससः ॥ विविशुः सर्वतः पार्थं वासायेवांडजाद्रुमं ॥ ६ ॥ कर्णचापच्युता बाणाः सं
 पतंतस्ततस्ततः ॥ रुक्मपुंखा व्यराजंत हंसाः श्रेणीरुता इव ॥ ७ ॥ चापध्वजोपस्करेभ्यश्छत्रादीषामुखाद्युगात् ॥ प्रभवंतो व्यदृश्यं तराजन्नाधिरथैः शराः ॥ ८ ॥
 खंपूरयन् महावेगात्स्वगमान् गृध्रवाससः ॥ सुवर्णविकृतांश्चित्रान्मुमोचाधिरथिः शरान् ॥ ९ ॥ तमंतकमिवायस्तमापतंतं तद्वकोदरं ॥ त्यक्त्वा प्राणानतिक्रम्य वि
 व्याध निशितैः शरैः ॥ १० ॥ तस्य वेगमसत्यं सदृष्ट्वा कर्णस्य पांडवः ॥ महतश्च शरौघांस्तान्यवारयत वीर्यवान् ॥ ११ ॥ ततो विधम्याधिरथैः शरजालानि पांड
 वः ॥ विव्याध कर्णं विशत्या पुनरन्यैः शिलाशितैः ॥ १२ ॥ यथैव हि सकर्णेन पार्थः प्रच्छादितः शरैः ॥ तथैव सरणे कर्णं छादयामास पांडवः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा तु भीमसे
 नस्य विक्रमं युधि भारत ॥ अभ्यनंदंस्त्वदीयाश्च संप्रदृष्ट्वाश्च चारणाः ॥ १४ ॥ भूरिश्रवाः रूपोद्रौणिर्मद्राजो जयद्रथः ॥ उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिः केशवा
 र्जुनौ ॥ १५ ॥ कुरुपांडवप्रवरादशराजन्महारथाः ॥ स्याधुसाध्वितिवेगेन सिंहनादमथानदन् ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तस्मिन्समुत्थितेशब्देतुमुल्लोमहर्षणे ॥ अभ्यभाषतुं प्रस्तेराजन्दुर्योधनस्त्वरन् ॥ १७ ॥ राज्ञः सराजपुत्रांश्च सोदर्यांश्च विशेषतः ॥ कर्णगच्छत भद्रं वः परीप्सं
तो वृकोदरात् ॥ १८ ॥ पुरानिघ्नंति राधेयं भीमचापच्युताः शराः ॥ ते यतध्वं महेष्वासाः सूतपुत्रस्य रक्षणे ॥ १९ ॥ दुर्योधनसमादिष्टाः सोदर्याः सप्तभारत ॥ भीम
सेनमभिद्रुत्य संख्याः पर्यवारयन् ॥ २० ॥ ते समासाद्य कौंतेयमावृण्वन् शरवृष्टिभिः ॥ पर्वतवारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकाः ॥ २१ ॥ तेऽपीडयन् भीमसेनं क्रु
द्धाः सप्तमहारथाः ॥ प्रजासंहरणे राजन्सोमं सप्तग्रहा इव ॥ २२ ॥ ततो वेगेन कौंतेयः पीडयित्वा शरासनं ॥ मुष्टिना पाण्डवो राजन् दृढेन सुपरिष्कृतं ॥ २३ ॥ मनु
ष्यसमतां ज्ञात्वा सप्तसंघायसायकान् ॥ तेभ्यो व्यसृजदायस्तः सूर्यरश्मिनिभान् प्रभुः ॥ २४ ॥ निरस्यन्निवदेहं भ्यस्तनयानामसंस्तव ॥ भीमसेनो महाराज पूर्व
वैरमनुस्मरन् ॥ २५ ॥ ते क्षिप्ता भीमसेनेन शराभारतभारतान् ॥ विदार्य खंसमुत्पेतुः स्वर्णपुंखाः शिलाशिताः ॥ २६ ॥ तेषां विदार्य चेतांसि शराहेमविभूषिताः ॥
व्यराजत महाराज सुपर्णा इव खेचराः ॥ २७ ॥ शोणिता दिग्धवाजग्राः सप्तहेमपरिष्कृताः ॥ पुत्राणां तव राजेंद्र पीत्वा शोणितमुद्रताः ॥ २८ ॥ तेशैर्भिन्नमर्माणो
रथेभ्यः प्रापत नृक्षितौ ॥ गिरिसानुरुहा भग्राद्विपेनेव महाद्रुमाः ॥ २९ ॥ शत्रुं जयः शत्रुसहस्रैश्चित्राश्चित्रायुधो दृढः ॥ चित्रसेनो विकर्णश्च सप्तैते विनिपातिताः ॥
॥ ३० ॥ पुत्राणां तव सर्वेषां निहतानां वृकोदरः ॥ शोचत्यतिभृशं दुःखाद्विकर्णपाण्डवः प्रियं ॥ ३१ ॥ प्रतिज्ञेयं मया वृत्तानि हंतव्यास्तु संयुगे ॥ विकर्णतेनासिहतः
प्रतिज्ञारक्षितामया ॥ ३२ ॥ त्वमागाः समरं वीरक्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ततो विनिहतः संख्येयुद्धधर्मो हि निष्ठुरः ॥ ३३ ॥ विशेषतो हि नृपते स्तथास्माकं हिते रतः ॥
न्यायतो न्यायतो वापि हतः शेते महाद्युतिः ॥ ३४ ॥ अगाधबुद्धिर्गांगेयः क्षितौ सुरगुरोः समः ॥ त्याजितः समरे प्राणांस्तस्माद्युद्धं हि निष्ठुरं ॥ ३५ ॥ संजय उवा
च ॥ तान्निहत्य महाबाहू राधेयस्यैव पश्यतः ॥ सिंहनादरवं घोरमसृजत्पाण्डुनंदनः ॥ ३६ ॥ सरवस्तस्य शूरस्य धर्मराजस्य भारत ॥ आचक्ष्याविवतद्युद्धं विजयं
चात्मनो महत् ॥ ३७ ॥ तं श्रुत्वा तु महानादं भीमसेनस्य धन्विनः ॥ बभूव परमाप्रीतिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ ३८ ॥ ततो हृष्टमनो राजन्वादित्राणां महान् स्वनैः ॥ सिं
हनादरवं भ्रातुः प्रतिजग्राह पाण्डवः ॥ ३९ ॥ हर्षेण महता युक्तः कृतसंज्ञो वृकोदरे ॥ अभ्ययात् समरे द्रोणं सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४० ॥ एकत्रिंशन्महाराजपुत्रांस्तव
निपातितान् ॥ हतान् दुर्योधनो दृष्ट्वा क्षत्तुः स स्मारत ह्वयः ॥ ४१ ॥

॥ ३९ ॥ कृतसंज्ञो गृहीतसंकेतः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

निःश्रेयसंनिश्चितंश्रेयःसाधनं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः
तदिदं समनुप्राप्तंक्षत्तुर्निःश्रेयसं वचः ॥ इतिसंचिंत्यतेपुत्रो नोत्तरं प्रत्यपघत ॥ ४२ ॥ यद्युत्कालेदुर्वुद्धिरब्रवीत्तनयस्तव ॥ सभामानाय्यपांचालीं कर्णेन सह
तोत्पथीः ॥ ४३ ॥ यच्च कर्णो ब्रवीत्कृष्णांसभायां परुषं वचः ॥ प्रमुखेपांडुपुत्राणां तव चैव विशांपते ॥ ४४ ॥ शृण्वतस्तवराजेंद्रकौरवाणां च सर्वशः ॥ विनष्टाः पां
डवाः कृष्णेशाश्वतं नरकंगताः ॥ ४५ ॥ पतिमन्यं वृणीष्वेति तस्येदं फलमागतं ॥ यच्च पंडुतिलादीनि परुषाणि तवात्मजैः ॥ श्रावितास्ते महात्मानः पांडवाः कोप
यिष्णुभिः ॥ ४६ ॥ तं भीमसेनः क्रोधाग्नित्रयोदशसमाः स्थितं ॥ उद्गिरंस्तवपुत्राणामंतं गच्छति पांडवः ॥ ४७ ॥ विलपंश्च बहुक्षत्ताशमं नालभत त्वयि ॥ सपुत्रो
भरतश्रेष्ठ तस्य भुंक्ष्व फलोदयं ॥ ४८ ॥ त्वया वृद्धेन धीरेण कार्यं तत्त्वार्थदर्शिना ॥ न कृतं सुहृदां वाक्यं देवमत्र परायणं ॥ ४९ ॥ तन्मा शुचो न रव्याघ्रतवैवापनयो
महान् ॥ विनाशहेतुः पुत्राणां भवानेव मतो मम ॥ ५० ॥ हतो विकर्णो राजेंद्रचित्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ प्रवराश्चात्मजानां तसुताश्चान्ये महारथाः ॥ ५१ ॥ यान्
न्यान्ददृशे भीमश्चक्षुर्विषयमागतान् ॥ पुत्रांस्तव महाराज त्वरया तान् जघान ह ॥ ५२ ॥ त्वत्कृते ह्यहं न द्राक्षं दत्तमानां वरूथिनीं ॥ सहस्रशः शरैर्मुक्तैः पांडवेन वृषे
ण च ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिभीमयुद्धे सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र
उवाच महानपनयः सूतममैवात्र विशेषतः ॥ स इदानीमनुप्राप्तो मन्ये संजय शोचतः ॥ १ ॥ यद्गतं तद्गतमिति ममासीन्मनसि स्थितं ॥ इदानीमत्र किं कार्यं प्र
करिष्यामि संजय ॥ २ ॥ यथा त्वेष क्षयो वृत्तो ममापनयसंभवः ॥ वीराणां तन्ममाचक्ष्व स्थिरीभूतोस्मि संजय ॥ ३ ॥ संजय उवाच कर्णभीमौ महारा
जपराक्रांतौ महाबलौ ॥ बाणवर्षाण्यस्तृजतां वृष्टिं मंता विवांबुदौ ॥ ४ ॥ भीमनामां कितावाणाः स्वर्णपुंखाः शिलाशिताः ॥ विविधैः कर्णमासाद्यच्छिदंत इव जी
वितं ॥ ५ ॥ तथैव कर्णनिर्मुक्ताः शरावर्हिण वाससः ॥ छादयां च क्रिरे वीरं शतशोथ सहस्रशः ॥ ६ ॥ तयोः शरैर्महाराज संपतद्भिः समंततः ॥ बभूव तत्र सैन्यानां संक्षो
भः सागरोत्तरः ॥ ७ ॥ भीमचापच्युतैर्वाणैस्तव सैन्यमरिंदम ॥ अवध्यत च मूमध्ये घोरैराशी विषोपमैः ॥ ८ ॥ वारणैः पतितैराजन्वाजिभिश्च नरैः सह ॥ अदृश्यं
तमहीकीर्णावातभग्नैरिव द्रुमैः ॥ ९ ॥ तेवध्यमानाः समरे भीमचापच्युतैः शरैः ॥ प्राद्रवंस्तावका योधाः किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ १० ॥

शरैर्व्युदस्तमाक्षिप्तं प्रोत्सारितंदूरमपसारितं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 ततोव्युदस्तंतसैन्यंसिंधुसौवीरकौरवं ॥ प्रोत्सारितंमहावेगैःकर्णपांडवयोःशरैः ॥ ११ ॥ तेशूराहतभूयिष्ठाहताश्वरथवारणाः ॥ उत्सृज्यभीमकर्णौचसर्वतो
 व्यद्रवन्दिशः ॥ १२ ॥ नूनंपार्यार्थमेवास्मान्मोहयंतिदिवौकसः ॥ यत्कर्णभीमप्रभवैर्वध्यतेनोबलंशरैः ॥ १३ ॥ एवंब्रुवाणायोधास्तेतावकाभयपीडिताः ॥ श
 रपातंसमुत्सृज्यस्थितायुद्धदिहक्षवः ॥ १४ ॥ ततःप्रावर्ततनदीघोररूपारणाजिरे ॥ शूराणांहर्षजननीभीरूणांभयवर्धिनी ॥ १५ ॥ वारणाश्वमनुष्याणारुधि
 रौघसमुद्भवा ॥ संवृतागतसत्त्वैश्चमनुष्यगजवाजिभिः ॥ १६ ॥ सानुकर्पपताकैश्चद्विपाश्वरथभूषणैः ॥ स्यंदनैरपविद्धैश्चभग्नचक्राक्षकूबरैः ॥ १७ ॥ जातरूप
 परिष्कारैर्धनुर्भिःसुमहास्वनैः ॥ सुवर्णपुंखैरिषुभिर्नाराचैश्चसहस्रशः ॥ १८ ॥ कर्णपांडवनिर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिवपन्नगैः ॥ प्रासतोमरसंघातैःखड्गैश्चसपरश्वधैः ॥
 ॥ १९ ॥ सुवर्णविरुतैश्चापिगदामुसलपट्टिशैः ॥ ध्वजैश्चविविधाकारैःशक्तिभिःपरिघैरपि ॥ २० ॥ शंतघ्नीभिश्चचित्राभिर्बभौभारतमेदिनी ॥ कनकांगद
 हारैश्चकुंडलैर्मुकुटैस्तथा ॥ २१ ॥ वलयैरपविद्धैश्चतत्रैवांगुलिवेष्टकैः ॥ चूडामणिभिरुष्णीषैःस्वर्णसूत्रैश्चमारिष ॥ २२ ॥ तनुत्रैःसतलत्रैश्चहारैर्निष्कैश्चभार
 त ॥ वस्त्रैश्चसूत्रैश्चविध्वस्तैश्चामरव्यजनैरपि ॥ २३ ॥ गजाश्वमनुजैर्भिन्नैःशोणिताक्तैश्चपत्रिभिः ॥ तैस्तैश्चविविधैर्भिन्नैस्तत्रतत्रवसुंधरा ॥ २४ ॥ पतितैरप
 विद्धैश्चविवभौघौरिवग्रहैः ॥ अचिंत्यमद्भुतंचैवतयोःकर्मातिमानुषं ॥ २५ ॥ दृष्ट्वाचारणसिद्धानांविस्मयःसमजायत ॥ अग्नेर्वायुसहायस्यगतिःकक्षइवा
 ह्वे ॥ २६ ॥ आसीद्भीमसहायस्यरौद्रमाधिरथेर्गतं ॥ निपातितध्वजरथंहतवाजिनरद्विपं ॥ २७ ॥ गजाभ्यांसंप्रयुक्ताभ्यामासीन्नलवनंयथा ॥ मेघजालनि
 भंसैन्यमासीत्तवनराधिप ॥ २८ ॥ विमर्दःकर्णभीमाभ्यामासीच्चपरमोरणे ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिभीमकर्णयुद्धेअष्ट
 त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच ततःकर्णोमहाराजभोमंविध्वात्रिभिःशरैः ॥ मुमोचशरवर्षा
 णिविचित्राणिबहूनिच ॥ १ ॥ वध्यमानोमहाबाहुःसूतपुत्रेणपांडवः ॥ नविव्यथेभीमसेनोभिद्यमानइवाचलः ॥ २ ॥ सकर्णकर्णिनाकर्णेपीतेननिशितेन
 च ॥ विव्याधसुभृशंसंख्येतैलधौतेनमारिष ॥ ३ ॥ सकुंडलंमहच्चारुकर्णस्यापातयद्भुवि ॥ तपनीयंमहाराजदीप्तंज्योतिरिवांबरात् ॥ ४ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 अथापरेण भस्त्रेण सूतपुत्रं स्तनांतरे ॥ आजघान भृशं क्रुद्धो हसन्निवटकोदरः ॥ ५ ॥ पुनरस्य त्वरन् भीमो नाराचान्दशभारत ॥ रणे प्रैषीन्महाबाहुर्निर्मुक्ताशी
 विषोपमान् ॥ ६ ॥ तेललाटं विनिर्भिद्य सूतपुत्रस्य भारत ॥ विविशुश्चोदितास्तेन वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ७ ॥ ललाटस्यैस्ततो बाणैः सूतपुत्रो व्यरोचत ॥ नीलो
 त्पलमयीं मालां धारयन्वैयथापुरा ॥ ८ ॥ सोतिविद्धो भृशं कर्णः पाण्डवेन तरस्विना ॥ रथकूबरमालं व्यन्यमीलयतलोचने ॥ ९ ॥ समुहूर्तात्पुनः संज्ञां लेभे कर्णः प
 रंतपः ॥ रुधिराक्षितसर्वांगः क्रोधमाहारयत्परं ॥ १० ॥ ततः क्रुद्धो रणे कर्णः पीडितो दृढधन्वना ॥ वेगंचक्रे महावेगो भीमसेन रथं प्रति ॥ ११ ॥ तस्मै कर्णः श
 तं राजन्निष्पूणां गार्ध्रवाससां ॥ अमर्षी बिलवान् क्रुद्धः प्रेषयामास भारत ॥ १२ ॥ ततः प्रासृजदुग्ग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः ॥ समरे तमना हृत्य तस्य वीर्यमचिंतय
 न् ॥ १३ ॥ कर्णस्ततो महाराज पाण्डवं न वभिः शरैः ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परंतप ॥ १४ ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ शार्दूलाविव दंष्ट्रिणौ ॥ जीमूताविव चान्यो
 न्यं प्रववर्षतुराहवे ॥ १५ ॥ तलशब्दरवैश्चैव त्रासयेतां परस्परं ॥ शरजालैश्च विविधैस्त्रासयामास तुर्यं ॥ १६ ॥ अन्योन्यं समरे क्रुद्धौ कृतप्रतिकृतैः पिणौ ॥ ततो
 भीमो महाबाहुः सूतपुत्रस्य भारत ॥ १७ ॥ क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा ननाद परवीरहा ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं सूतपुत्रो महारथः ॥ १८ ॥ अन्यत्कार्मुकमादत्त भारघ्नं वे
 गवत्तरं ॥ तदप्यथ निमेषार्धाच्चिच्छेदास्य वटकोदरः ॥ १९ ॥ तृतीयं च चतुर्थं च पंचमं षष्ठमेव हि ॥ सप्तमं चाष्टमं चैव नवमं दशमं तथा ॥ २० ॥ एकादशं द्वादशं
 च त्रयोदशमथापि च ॥ चतुर्दशं पंचदशं षोडशं च वटकोदरः ॥ २१ ॥ तथा सप्तदशं वेगादष्टादशमथापि वा ॥ बहूनि भीमश्चिच्छेद कर्णस्यैव धनूंषि हि ॥ २२ ॥ नि
 मेषार्धात्ततः कर्णो धनुर्हस्तो व्यतिष्ठत ॥ दृष्ट्वा सकुरुसौ वीरसिंघु वीरबलक्षयं ॥ २३ ॥ सवर्मध्वजशस्त्रैश्च पतितैः संवृतां महीं ॥ हस्त्यश्वरथदेहांश्च गतासूत्रेक्ष्य सर्व
 शः ॥ २४ ॥ सूतपुत्रस्य संरंभादी संवपुरजायत ॥ सविस्फार्य महच्चापं कार्तस्वरविभूषितं ॥ २५ ॥ भीमं प्रैक्ष्य तराधेयो घोरं घोरं च क्षुपा ॥ ततः क्रुद्धः शरानस्य
 न् सूतपुत्रो व्यरोचत ॥ २६ ॥ मध्यं दिनं गतो चिष्मान् शरदीव दिवाकरः ॥ मरीचिविकचस्येव राजन् भानुमतो वपुः ॥ २७ ॥ आसीदाधिरथे घोरं वपुः शरशतां
 चितं ॥ कराभ्यामाददानस्य संदधानस्य चाशुगान् ॥ २८ ॥ कर्षतो मुंचतो बाणान्नांतरं ददृशो रणे ॥ अग्निचक्रोपमं घोरं मंडलीकृतमायुधं ॥ २९ ॥ कर्णस्यासी
 न्महीपालस्य दक्षिणमस्यतः ॥ स्वर्णपुंखाः सुनिशिताः कर्णचापच्युताः शराः ॥ ३० ॥

॥ ३३ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ उपारोहस्तन्निर्कर्मगात् ॥ ४७ ॥ वायुभूतानिवातोऽदूतान्यतिवेगवन्तिवा ॥ ४८ ॥

प्राच्छादयन्महाराजदिशःसूर्यस्यचप्रभाः ॥ ततःकनकपुंखानांशराणांनतपर्वणां ॥ ३९ ॥ धनुश्च्युतानांवियतिददृशेबहुधाव्रजः ॥ बाणासनादाधिरथेःप्रभवं
तिस्मसायकाः ॥ ३२ ॥ श्रेणीकृताव्यरोचंतराजन्क्रौंचाद्वान्वरे ॥ गार्धपत्रान्शिलायौतान्कार्तस्वरविभूषितान् ॥ ३३ ॥ महावेगान्प्रदीपान्मुमोचाधिरथिः
शरान् ॥ तेतुचापबलोद्धूताःशातकुंभविभूषिताः ॥ ३४ ॥ अजस्रमपतन्वाणाभीमसेनरथंप्रति ॥ तेव्योन्निरुक्मविकृताव्यकाशंतसहस्रशः ॥ ३५ ॥ शलभाना
मिवव्राताःशराःकर्णसमीरिताः ॥ चापादाधिरथेर्बाणाःप्रपतंतश्चकाशिरे ॥ ३६ ॥ एकोदीर्घइवात्यर्थमाकाशेसंस्थितःशरः ॥ पर्वतंवारिधाराभिश्छादय
न्निवतोयदः ॥ ३७ ॥ कर्णःप्राच्छादयत्क्रुद्धोभीमसायकवृष्टिभिः ॥ तत्रभारतभीमस्यबलंवीर्यंपराक्रमं ॥ व्यवसायंचपुत्रास्तेददृशुःसहसैनिकाः ॥ ३८ ॥
तांसमुद्रमिवोद्धूतांशरवृष्टिसमुत्थितां ॥ अचिंतयित्वाभीमस्तुक्रुद्धःकर्णमुपाद्रवत् ॥ ३९ ॥ रुक्मपृष्ठमहच्चापंभीमस्यासीद्विशांपते ॥ आकर्षान्मंडलीभूतं
शक्रचापमिवापरं ॥ ४० ॥ तस्मान्छराःप्रादुरासन्पूरयंतइवांबरं ॥ ४१ ॥ सुवर्णपुंखैर्भीमेनसायकैर्नतपर्वभिः ॥ गगनेरचितामालाकांचनीवव्यरोचत ॥
॥ ४२ ॥ ततोव्योम्निविषक्तानिशरजालानिभागशः ॥ आहतानिव्यशीर्यतभीमसेनस्यपत्रिभिः ॥ ४३ ॥ कर्णस्यशरजालौघैर्भीमसेनस्यचोभयोः ॥ अग्नि-
स्फुलिंगसंस्पर्शैरंजोगतिभिराहवे ॥ ४४ ॥ तैस्तैःकनकपुंखानांघौरासीत्संवृताव्रजैः ॥ नस्मसूर्यस्तदाभातिनस्मवातिसमीरणः ॥ ४५ ॥ शरजालावतेव्योम्नि
नप्राज्ञायतकिंचन ॥ सभीमंछादयन्बाणैःसूतपुत्रःपृथग्विधैः ॥ ४६ ॥ उपारोहदनादृत्यतस्यवीर्यमहात्मनः ॥ तयोर्विस्तृतोस्तत्रशरजालानिमारिष ॥ ४७ ॥
वायुभूतान्यदृश्यंतसंसक्तानीतरेतरं ॥ अन्योन्यशरसंस्पर्शात्तयोर्मनुजसिंहयोः ॥ ४८ ॥ आकाशेभरतश्रेष्ठपावकःसमजायत ॥ तथाकर्णःशितान्बाणान्क
मारपरिमार्जितान् ॥ ४९ ॥ सुवर्णविकृतान्क्रुद्धःप्राहिणोदधकांक्षया ॥ तानंतरिक्षेविशिखैस्त्रिधैकैकमशातयत् ॥ ५० ॥ विशेषयन्सूतपुत्रंभीमस्तिष्ठेतिचा
ब्रवीत् ॥ पुनश्चास्तुजदुग्राणिशरवर्षाणिपांडवः ॥ ५१ ॥ अमर्षीबलवान्क्रुद्धोदधक्षन्निवपावकः ॥ ततश्चटचटाशब्दोगोधाघातादभूत्तयोः ॥ ५२ ॥ तलश
ब्दश्चसुमहान्सिहनादश्चभैरवः ॥ रथनेमिनिनादश्चज्याशब्दश्चैवदारुणः ॥ ५३ ॥ योधाव्युपारमन्युद्धादिदृक्षंतःपराक्रमं ॥ कर्णपांडवयोराजन्यरस्परवधै
षिणोः ॥ ५४ ॥ देवर्षिसिद्धगंधर्वाःसाधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ मुमुचुःपुष्पवर्षंचविद्याधरगणास्तथा ॥ ५५ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ वैहायसमाकाशं ॥ ७५ ॥ लयमंगतंकोचं ॥ ७६ ॥
 ततोभीमोमहाबाहुः संरंभीदृढविक्रमः ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यशरैर्विव्याधसूतजं ॥ ५६ ॥ कर्णोपिभीमसेनस्यनिवार्येषून्महाबलः ॥ प्राहिणोन्नवनाराचानाशी
 विषसमानरणे ॥ ५७ ॥ तावद्भिरथतान्भीमोव्योम्निचिच्छेदपत्रिभिः ॥ नाराचान्सूतपुत्रस्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ५८ ॥ ततोभीमोमहाबाहुः शरंक्रुद्धांत
 कोपमं ॥ मुमोचाधिरथेर्वीरोयमदंडमिवापरं ॥ ५९ ॥ तमापतंतंचिच्छेदराधेयः प्रहसन्निव ॥ त्रिभिः शरैः शरंराजन्यांडवस्यप्रतापवान् ॥ ६० ॥ पुनश्चासृज
 दुग्ग्राणिशरवर्षाणिपांडवः ॥ तस्यतान्याददेकर्णः सर्वाण्यस्त्राण्यभीतवत् ॥ ६१ ॥ युध्यमानस्यभीमस्यसूतपुत्रोस्त्रमायया ॥ तस्येषुधीधनुर्ज्याचिबाणैः सन्नत
 पर्वभिः ॥ ६२ ॥ रश्मीन्योक्त्राणिचाश्वानांकुद्धः कर्णोच्छिनन्मृधे ॥ तस्याश्वांश्चपुनर्हत्वासूतंविव्याधपंचभिः ॥ ६३ ॥ सोपस्त्यद्रुतंसूतोयुधामन्योरथंययौ ॥
 विहसन्निवभीमस्यकुद्धः कालानलद्युतिः ॥ ६४ ॥ ध्वजंचिच्छेदराधेयः पताकांचव्यपातयत् ॥ सविधन्वामहाबाहुरथशक्तिपरावृशत् ॥ ६५ ॥ तांव्यवासृज
 दाविध्यक्रुद्धः कर्णरथंप्रति ॥ तामाधिरथिरायस्तः शक्तिकांचनभूषणां ॥ ६६ ॥ आपतंतींमहोल्काभांचिच्छेददशभिः शरैः ॥ सापतदशधाछिन्नाकर्णस्यनि
 शितैः शरैः ॥ ६७ ॥ अस्यतः सूतपुत्रस्य मित्रार्थेचित्रयोधिनः ॥ सचर्मादत्तकौंतियोजातरूपपरिष्कृतं ॥ ६८ ॥ खड्गंचान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रेजयस्यवा ॥ तदस्य
 तरसाक्रुद्धोव्यधमच्चर्ममुप्रभं ॥ ६९ ॥ शरैर्बहुभिरत्युग्रैः प्रहसन्निवभारत ॥ सविचर्ममहाराजविरथः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ७० ॥ असिंप्रासृजदाविध्यत्वरन्क
 र्णरथंप्रति ॥ सधनुः सूतपुत्रस्यसज्यंछित्त्वामहानसिः ॥ ७१ ॥ पपातभुविराजेंद्रक्रुद्धः सर्पइवांबरात् ॥ ततः प्रहस्याधिरथिरन्यदादायकार्मुकं ॥ ७२ ॥ शत्रुघ्नंस
 मरेक्रुद्धोदृढज्यंवेगवत्तरं ॥ व्यायच्छत्सशरांन्कर्णः कुंतीपुत्रजिघांसया ॥ ७३ ॥ सहस्रशोमहाराजरुक्मपुंस्वान्सुतेजनान् ॥ सवध्यमानोबलवान्कर्णचापच्यु
 तैः शरैः ॥ ७४ ॥ वैहायसंप्राक्रमद्वैकर्णस्यव्यथयन्मनः ॥ सतस्यचरितं दृष्ट्वासंग्रामेविजयैषिणः ॥ ७५ ॥ लयमास्थायराधेयोभीमसेनमवंचयत् ॥ तंचदृष्ट्वास्थो
 पस्थेनिलीनं व्यथितेन्द्रियं ॥ ७६ ॥ ध्वजमस्यसमासाद्यतस्थौभीमोमहीतले ॥ तदस्यकुरवः सर्वेचारणाश्चाभ्यपूजयन् ॥ ७७ ॥ यदियेषरथात्कर्णहर्तुंताक्ष्यइवो
 रगं ॥ सच्छिन्नधन्वाविरथः स्वधर्ममनुपालयन् ॥ ७८ ॥ स्वरथंपृष्ठतः कृत्वायुद्धायैवव्यवस्थितः ॥ तद्विहत्यास्यराधेयस्ततएनंसमभ्ययात् ॥ ७९ ॥ संरंभात्पांड
 वंसंख्येयुद्धायसमुपस्थितं ॥ तौसमेतौमहाराजस्पर्धमानौमहाबलौ ॥ ८० ॥

॥८१॥८२॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥ तद्व्यादिसाधनं ॥८८॥ वज्रगर्भमंतर्विहितांगुष्ठं ॥८९॥ समर्थःसमीचीनार्थोधर्मापेक्षीतियावत् ॥९०॥९१॥९२॥९३॥९४॥ तूबरकोपुंश्चिन्हरहितः षंडइतियाव
जीमूताविवधमतिगर्जमानौनरर्षभौ ॥ तयोरासीत्संप्रहारःक्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ८१ ॥ अमृष्यमाणयोःसंख्येदेवदानवयोरिव ॥ क्षीणशस्त्रस्तुर्कोतेयःकर्णे
नसमभिद्रुतः ॥ ८२ ॥ दृष्ट्वार्जुनहतान्नागान्यतितान्यर्वतोपमान् ॥ रथमार्गविघातार्थं व्यायुधःप्रविवेशह ॥ ८३ ॥ हस्तिनां ब्रजमासाधरथदुर्गप्रविश्यच ॥ पां
डवोजीविताकांक्षीराधेयं नाभ्यहारयत् ॥ ८४ ॥ व्यवस्थानमथाकांक्षन्धनं जयशरैर्हतं ॥ उद्यम्यकुंजरं पार्थस्तस्यौपरपुरंजयः ॥ ८५ ॥ महौषधिसमायुक्तं हनूमा
निवपर्वतं ॥ तमस्य विशिखैः कर्णो व्यधमत्कुंजरं पुनः ॥ ८६ ॥ हस्यंगान्यथ कर्णाय प्राहिणोत्पांडुनंदनः ॥ चक्राण्यश्वांस्तथा चान्यद्यत्पश्यतिभूतले ॥ ८७ ॥
तत्तदादाय चिक्षेप क्रुद्धः कर्णाय पांडवः ॥ तदस्य सर्वं चिच्छेदक्षिप्तं क्षिप्तं शितैः शरैः ॥ ८८ ॥ भीमोऽपि मुष्टिमुद्यम्य वज्रगर्भासुदारुणं ॥ हंतुमैच्छत्सूतपुत्रं संस्मर
न्नर्जुनं क्षणात् ॥ ८९ ॥ शक्तोऽपि नावधीत्कर्णं समर्थः पांडुनंदनः ॥ रक्षमाणः प्रतिज्ञां तां याकृतासव्यसाचिना ॥ ९० ॥ तमेवं व्याकुलं भीमं भूयो भूयः शितैः शरैः ॥ मू
र्च्छयाभिपरीतांगमकरोत्सूतनंदनः ॥ ९१ ॥ व्यायुधं नावधीच्चैनं कर्णः कुंत्यावचः स्मरन् ॥ धनुषोऽग्रेण तं कर्णः सोऽभिद्रुत्य परामृशत् ॥ ९२ ॥ धनुषा स्पृष्टमात्रेण
क्रुद्धः सर्पइव श्वसन् ॥ आच्छिद्य सधनुस्तस्य कर्णं मूर्धन्यताडयत् ॥ ९३ ॥ ताडितो भीमसेनेन क्रोधादारक्तलोचनः ॥ विहसन्निवराधेयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥
॥ ९४ ॥ पुनः पुनस्तूवरकमूढ औदरिकेति च ॥ अकृतास्त्रकमायोत्सीर्वालसंग्रामकातर ॥ ९५ ॥ यत्र भोज्यं बहुविधं भक्ष्यं पेयं च पांडव ॥ तत्र त्वंदुर्मते योग्यो न यु
द्धेषु कदाचन ॥ ९६ ॥ मूलपुष्पफलाहारो व्रतेषु नियमेषु च ॥ उचितस्त्वं वने भीम न त्वं युद्धविशारदः ॥ ९७ ॥ क्युद्धं कुमुनित्वं च वनं गच्छ वृकोदर ॥ न त्वं युद्धो
चितस्तत्तवनवासरतिर्भवान् ॥ ९८ ॥ सूदान् भृत्यजनान् दासांस्त्वं गृहे त्वरयन् भृशं ॥ योग्यस्ताडयितुं क्रोधाद्भोजनार्थं वृकोदर ॥ ९९ ॥ मुनिर्भूत्वाथ वा भीम फ
लान्यादस्त्वदुर्मते ॥ वनाय ब्रजकोतेय न त्वं युद्धविशारदः ॥ १०० ॥ फलमूलाशनैः शक्तस्त्वं तथा तिथिपूजने ॥ न त्वां शस्त्रसमुद्योगे योग्यं मन्ये वृकोदर ॥ १०१ ॥
कौमारेऽपि निवृत्तानि विप्रियाणि विशांपते ॥ तानि सर्वाणि चाप्येव रूक्षाण्यश्नावयद्भृशं ॥ १०२ ॥ अथैनं तत्र संलीनमस्मृशद्दधुषा पुनः ॥ प्रहसंश्च पुनर्वाक्यं
भीममाह वृषस्तदा ॥ ३ ॥ योद्धव्यं मारिपान्यत्र न योद्धव्यं च मादृशैः ॥ मादृशैर्युध्यमानानामेतच्चान्यच्च विद्यते ॥ ४ ॥

तू तूबरोश्मश्रुपुरुषे इत्युपक्रम्य पुरुषव्यं जनत्यक्ते इति मेदिनी औदरिको वद्वाशी ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ व्रतेषु नियमेषु आगंतुकेषु ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ संलीनं संकुचितांगं ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

म.भा.टी.
॥१२९॥

॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ व्यकथयत्भर्त्सितवान् ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥
गच्छवायत्रतौरुणौतौत्वारक्षिप्यतोरणे ॥ गृहंवागच्छकौतेयकिंतेयुद्धेनबालक ॥ ५ ॥ कर्णस्यवचनंश्रुत्वाभीमसेनोतिदारुणं ॥ उवाचकर्णप्रहसन्सर्वेषांशु
ष्वतांवचः ॥ ६ ॥ जितस्त्वमसरुदुष्टकंथसेकिं दृथात्मना ॥ जयाजयौमहेंद्रस्यलोकेदृष्टौपुरातनैः ॥ ७ ॥ मल्लयुद्धंमयासार्धं कुरुदुष्कुलसंभव ॥ महाबलोमहा
भोगीकीचकोनिहतोयथा ॥ ८ ॥ तथात्वांघातयिष्यामिपश्यत्सुसर्वराजसु ॥ भीमस्यमतमाज्ञायकर्णोबुद्धिमतांवरः ॥ ९ ॥ विररामरणात्तस्मात्पश्यतांसर्वध
न्विनां ॥ एवंप्रतिविरथं कृत्वाकर्णोराजन्यकथयत् ॥ ११० ॥ प्रमुखेदृष्टिं सिंहस्यपार्थस्यचमहात्मनः ॥ ततोराजन्शिलाघौतान्शरान्शाखामृगध्वजः ॥ १११ ॥
प्राहिणोत्सूतपुत्रायकेशवेनप्रचोदितः ॥ ततःपार्थभुजोत्सृष्टाःशराःकनकभूषणाः ॥ १२ ॥ गांडीवप्रभवाःकर्णहंसाःक्रौंचमिवाविशन् ॥ सभुजंगैरिवावि
ष्टैर्गांडीवप्रेषितैःशरैः ॥ १३ ॥ भीमसेनादपासेधत्सूतपुत्रंधनंजयः ॥ सच्छिन्नधन्वाभीमेनधनंजयशराहतः ॥ १४ ॥ कर्णोभीमादपायासीद्रथेनमहताद्रुतं ॥
भीमोपिसात्यकेर्वाहंसमारुत्यनरर्षभः ॥ १५ ॥ अन्वयाद्वातरंसंख्येपांडवंसव्यसाचिनं ॥ ततःकर्णसमुद्दिश्यत्वरमाणोधनंजयः ॥ १६ ॥ नाराचंक्रोधताघ्रा
क्षःप्रैषीन्मृत्युमिवांतकः ॥ सगरुत्मानिवाकाशेप्रार्थयन्भुजगोत्तमं ॥ १७ ॥ नाराचोभ्यपतत्कर्णतूर्णगांडीवचोदितः ॥ तमंतरिक्षेनाराचंद्रौणिश्विच्छेदप
त्रिणा ॥ १८ ॥ धनंजयभयात्कर्णमुज्जिहीर्षन्महारथः ॥ ततोद्रौणिचतुःषष्ट्याविव्याधकुपितोर्जुनः ॥ १९ ॥ शिलीमुखैर्महाराजमागास्तिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ स
तुमत्तगजाकीर्णमनीकरथसंकुलं ॥ १२० ॥ तूर्णमभ्याविशद्रौणिर्धनंजयशरार्दितः ॥ ततःसुवर्णपृष्ठानांचापानांकूजतारणे ॥ २१ ॥ शब्दं गांडीवघोषेणकौ
तेयोभ्यभवद्वली ॥ धनंजयस्तथायांतं पृष्ठतोद्रौणिमभ्यगात् ॥ २२ ॥ नातिदीर्घमिवाध्वानंशरैःसंत्रासयन्बलं ॥ विदार्यदेहान्नाराचैर्नरवारणवाजिनां ॥ २३ ॥
कंकर्ह्णिणवासोभिर्वलंव्यधमदर्जुनः ॥ तद्वलंभरतश्रेष्ठसवाजिद्विपमानवं ॥ २४ ॥ पाकशासनिरायत्तःपार्थःसनिजघानह ॥ १२५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रो
णपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिभीमकर्णयुद्धेएकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच अहन्यहनिमे
दीप्तंयशःपततिसंजय ॥ हतामेबहवोयोधामन्येकालस्यपर्ययं ॥ १ ॥

॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अहन्यहनीति ॥ १ ॥

द्रोणपर्व
७

॥१२९॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रेक्षंतःप्रेक्षकाः बभूवेतितथावचनमनुषज्यते ॥ १३ ॥ प्रसस्यअनादृत्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

धनंजयःसुसंकुद्धःप्रविष्टोमामकंबलं ॥ रक्षितंद्रौणिकर्णाभ्यामप्रवेशं सुरैरपि ॥ २ ॥ ताभ्यामूर्जितवीर्याभ्यामाप्यायितपराक्रमः ॥ सहितःरुष्णभीमाभ्यां
शिनीनामृषभेणच ॥ ३ ॥ तदाप्रभृतिमांशोकोदहत्यग्निरिवाशयं ॥ ग्रस्तानिवप्रपश्यामिभूमिपालान्ससैंधवान् ॥ ४ ॥ अप्रियंसुमहत्कृत्वासिंधुराजःकिरीटि
नः ॥ चक्षुर्विषयमापन्नःकथंजीवितमाप्नुयात् ॥ ५ ॥ अनुमानाच्चपश्यामिनास्तिसंजयसैंधवः ॥ युद्धंतुतद्यथावृत्ततन्ममाचक्ष्वतत्त्वतः ॥ ६ ॥ यच्चविक्षोभ्य
महतींसेनामालोड्यचासकृत् ॥ एकःप्रविष्टःसंकुद्धोनलिनीमिवकुंजरः ॥ ७ ॥ तस्यमेवदृष्टिर्वीरस्यब्रूहियुद्धंयथातथं ॥ धनंजयार्थेयत्तस्यकुशलोत्थसिसंज
य ॥ ८ ॥ संजयउवाच तथातुवैकर्तनपीडितंभीमंप्रयांतंपुरुषप्रवीरं ॥ समीक्ष्यराजन्नरवीरमध्येशिनिप्रवीरोनुययौरथेन ॥ ९ ॥ नदन्यथावज्रधर
स्तपांतेज्वलन्यथाजलदांतेचसूर्यः ॥ निघ्नन्नमित्रान्धनुषादृढेनसकंपयंस्तवपुत्रस्यसेनां ॥ १० ॥ तंयांतमश्वैरजतप्रकाशैरायोधनेवीरतरंनदंतं ॥ नाशक्रुव
न्वारयितुंत्वदीयाःसर्वे रथाभारतमाधवाय्यं ॥ ११ ॥ अमर्षपूर्णस्त्वनिवृत्तयोधीशरासनीकांचनधर्मधारी ॥ अलंबुषःसात्यकिमाधवाय्यमवारयद्राजवरोभि
पत्य ॥ १२ ॥ तयोरभूद्भारतसंप्रहारोयथाविधोनैवबभूवकश्चित् ॥ प्रेक्षंतएवाहवशोभिनौतौयोधास्त्वदीयाश्चपरेचसर्वे ॥ १३ ॥ आविध्यदेनंदशभिःपृषत्कै
रलंबुषोराजवरःप्रसद्य ॥ अनागतानेवतुतान्पृषत्कांश्चिच्छेदबाणैःशिनिपुंगवोपि ॥ १४ ॥ पुनःसबाणैस्त्रिभिरग्निकल्पैराकर्णपूर्णैर्निशितैःसपुंखैः ॥ विव्या
धदेहावरणंविदार्यतेसात्यकेराविविशुःशरीरं ॥ १५ ॥ तैःकायमस्याग्न्यनिलप्रभावैर्विदार्यबाणैर्निशितैर्ज्वलद्भिः ॥ आजग्निवांस्तान्रजतप्रकाशानश्वांश्चतुर्भि
श्चतुरःप्रसद्य ॥ १६ ॥ तथातुतेनाभिहतस्तरस्वीनसाशिनेश्वक्रधरप्रभावः ॥ अलंबुषस्योत्तमवेगवद्भिरश्वांश्चतुर्भिर्निजघानबाणैः ॥ १७ ॥ अथास्यसूतस्य
शिरोनिकृत्यभलेनकालानलसन्निभेन ॥ सकुंडलंपूर्णशशिप्रकाशंभ्राजिष्णुवक्रंनिचकर्तदेहात् ॥ १८ ॥ निहत्यतंपार्थिवपुत्रपौत्रंसंख्येयदूनामृषभःप्रमा
थी ॥ ततोन्वयादर्जुनमेववीरःसैन्यानिराजंस्तवसन्निवार्य ॥ १९ ॥ अन्वागतंदृष्टिर्वीरंसमीक्ष्यतथारिमध्येपरिवर्तमानं ॥ घ्नंतंकुरुणामिषुभिर्बलानिपुनःपुन
र्वायुमिवाभ्रपूगान् ॥ २० ॥ ततोवहन्सैंधवाःसाधुदांतागोक्षीरकुंदेदुहिमप्रकाशाः ॥ सुवर्णजालावतताःसदश्वायतोयतःकामयतेनृसिंहः ॥ २१ ॥

म.भा.टी.

॥१३०॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ तमिति त्वरणीयेषुकल्पेषु ॥ १ ॥ २ ॥
अथात्मजास्तेसहिताभिपेतुरन्येचयोधास्त्वरितास्त्वदीयाः ॥ कृत्वामुखंभारतयोधमुख्यंदुःशासनंत्वत्सुतमाजमीढ ॥ २२ ॥ तेसर्वतःसंपरिवार्यसंख्येशैने
यमाजघ्नुरनीकसाहाः ॥ सचापितान्प्रवरःसात्वतानांन्यवारयद्वाणजालेनवीरः ॥ २३ ॥ निवार्यतांस्तूर्णममित्रघातीनसाशिनेःपत्रिभिरग्निकल्पैः ॥ दुःशास
नस्याभिजघानवाहानुद्यम्यवाणासनमाजमीढ ॥ २४ ॥ ततोर्जुनोर्हर्षमवापसंख्येरुष्णश्वदृष्ट्वापुरुषप्रवीरं ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथ
वधपर्वणिअलंबुपवधेचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ संजयउवाच तमुद्यतंमहाबाहुंदुःशासनरथंप्रति ॥
त्वरितंत्वरणीयेषुधनंजयजयैषिणं ॥ १ ॥ त्रिगर्तानांमहेष्वासाःसुवर्णविकृतध्वजाः ॥ सेनासमुद्रमाविष्टमनंतंपर्यवारयन् ॥ २ ॥ अथैनंरथवंशेनसर्वतःस
न्निवार्यते ॥ अवाकिरञ्छरव्रातैःक्रुद्धाःपरमधन्विनः ॥ ३ ॥ अजयद्राजपुत्रांस्तान्भ्राजमानान्महारणे ॥ एकःपंचाशतंशत्रून्सात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ ४ ॥
संप्राप्यभारतीमध्यंतलघोषसमाकुलं ॥ असिशक्तिगदापूर्णमप्लवंसलिलंयथा ॥ ५ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामशैनेयचरितंरणे ॥ प्रतीच्यांदिशितंदृष्ट्वाप्राच्यांपश्यामि
लाघवात् ॥ ६ ॥ उदीचींदक्षिणांप्राचींप्रतीचींविदिशस्तथा ॥ नृत्यन्निवाचरञ्छूरोयथारथशतंतथा ॥ ७ ॥ तदृष्ट्वाचरितंतस्यसिंहविक्रांतगामिनः ॥ त्रिगर्ताः
संन्यवर्तंतसंतप्ताःस्वजनंप्रति ॥ ८ ॥ तमन्येशूरसेनानांशूराःसंख्येन्यवारयन् ॥ नियच्छंतःशरव्रातैर्मत्तंह्रिपमिवांकुशैः ॥ ९ ॥ तैर्व्यवाहरदार्यात्माहुर्त्तादेव
सात्यकिः ॥ ततःकलिंगैर्युधेसोचित्यवलविक्रमः ॥ १० ॥ तांचसेनांमतिक्रम्यकलिंगानांदुरत्ययां ॥ अथपार्थमहाबाहुर्धनंजयमुपासदत् ॥ ११ ॥ तरन्नि
वजलेश्रांतोयथास्थलमुपेयिवान् ॥ तंदृष्ट्वापुरुषव्याघ्रंयुयुधानःसमाश्वसत् ॥ १२ ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्यकेशवःपार्थमब्रवीत् ॥ असावायातिशैनेयस्तवपार्थ
पदानुगः ॥ १३ ॥ एषशिष्यःसखाचैवतवसत्यपराक्रमः ॥ सर्वान्योधांस्तृणीकृत्यविजिग्येपुरुषर्षभः ॥ १४ ॥ एककौरवयोधानांकृत्वाघोरमुपद्रवं ॥ तवप्राणैः
प्रियतमःकिरीटिन्नेतिसात्यकिः ॥ १५ ॥ एषद्रोणंतथाभोजंकृतवर्माणमेवच ॥ कदर्थीकृत्यविशिखैःफाल्गुनाभ्येतिसात्यकिः ॥ १६ ॥ धर्मराजप्रियान्वे
षीहत्वायोधान्वरान्वरान् ॥ शूरश्चैवकृतास्त्रश्चफाल्गुनाभ्येतिसात्यकिः ॥ १७ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

द्रोणपर्व

७

॥१३०॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति द्रो
 कृत्वा सुदुष्करं कर्म सैन्यमध्ये महाबलः ॥ तव दर्शनमन्विच्छन्त्यां डवाभ्येतिसात्यकिः ॥ १८ ॥ बहूने करथेनाजौ योधयित्वा महारथान् ॥ आचार्यप्रमुखान् पार्थ
 प्रयात्येष सात्यकिः ॥ १९ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य विदार्य च वरूथिनीं ॥ प्रेषितो धर्मराजेन पार्थैषोभ्येतिसात्यकिः ॥ २० ॥ यस्य नास्ति समो योधः कौरवेषु कथं
 चन ॥ सोयमायातिकौंतेयसात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ २१ ॥ कुरुसैन्याद्विमुक्तो वै सिंहो मध्याद्रवामिव ॥ निहत्य बहुलाः सेनापार्थैषोभ्येतिसात्यकिः ॥ २२ ॥ एष राजस
 हस्राणां वक्रैः पंकजसन्निभैः ॥ आस्तीर्य वसुधां पार्थक्षिप्रमायातिसात्यकिः ॥ २३ ॥ एष दुर्योधनं जित्वा भ्रातृभिः सहितं रणे ॥ निहत्य जलसंधं च क्षिप्रमाया
 तिसात्यकिः ॥ २४ ॥ रुधिरौघवतीं कृत्वा नदीं शोणितकर्दमां ॥ तृणवद्व्यस्य कौरव्यानेष ह्यायातिसात्यकिः ॥ २५ ॥ ततः प्रहृष्टः कौंतेयः केशवं वाक्यमब्रवी
 त् ॥ न मे प्रियं महाबाहो यन्मामभ्येतिसात्यकिः ॥ २६ ॥ न हि जानामि वृत्तांतं धर्मराजस्य केशव ॥ सात्वतेन विहीनः स यदि जीवति वानवा ॥ २७ ॥ एतेन हि म
 हाबाहोरक्षितव्यः स पार्थिवः ॥ तमेष कथमुत्सृज्य मम रुष्णपदानुगः ॥ २८ ॥ राजा द्रोणाय चोत्सृष्टः सैंधवश्चानिपातितः ॥ प्रत्युद्याति च शौनेयमेष भूरिश्रवा
 रणे ॥ २९ ॥ सोयंगुरुतरोभारः सैंधवार्थं समाहितः ॥ ज्ञातव्यश्च हि मे राजारक्षितव्यश्च सात्यकिः ॥ ३० ॥ जयद्रथश्च हंतव्यो लंबते च दिवाकरः ॥ श्रांतश्चैष महाबा
 हुरल्पप्राणश्च सांप्रतं ॥ ३१ ॥ परिश्रान्ता हयाश्वास्य हययन्ता च माधव ॥ न च भूरिश्रवाः श्रांतः स सहायश्च केशव ॥ ३२ ॥ अपीदानीं भवेदस्य क्षेममस्मिन् समाग
 मे ॥ कच्चिन्नसागरं तीर्त्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ३३ ॥ गोष्पदं प्राप्य सीदेत महौजाः शिनिपुंगवः ॥ अपि कौरवमुख्येन कृतास्त्रेण महात्मना ॥ ३४ ॥ समेत्य भू
 रिश्रवसां स्वस्तिमान् सात्यकिर्भवेत् ॥ व्यतिक्रममिमं मन्ये धर्मराजस्य केशव ॥ ३५ ॥ आचार्याद्रयमुत्सृज्य यः प्रेषयत सात्यकिं ॥ ग्रहणं धर्मराजस्य खगः
 स्येन इवामिपं ॥ ३६ ॥ नित्यमाशंसते द्रोणः कच्चिन्स्यात्कुशलीनृपः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यक्यर्जुनदर्शने एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच तमापतंतं संप्रेक्ष्य सात्वतं युद्धदुर्मदं ॥ क्रोधाद्भूरिश्रवाराजसह
 सासमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तमब्रवीन्महाराज कौरव्यः शिनिपुंगवं ॥ अद्य प्राप्तो सिद्धिर्दृष्ट्या मे चक्षुर्विषयमित्युत ॥ २ ॥

णपर्वणि टीकायां एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तमिति ॥ १ ॥ उतात्यर्थं ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शाश्वतीःसमाःसर्वकालं तुरवधारणेनित्यमेवअसौहृन्त्यात् जयएवतस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥
 चिराभिलषितंकाममहंप्राप्स्यामिसंयुगे ॥ नहिमेमोक्ष्यसेजीवन्यदिनोत्सृजसेरणं ॥ ३ ॥ अद्यत्वांसमरेहत्वानित्यंशूराभिमानिनं ॥ नंदयिष्यामिदाशार्हकुरु
 राजंसुयोधनं ॥ ४ ॥ अद्यमद्वाणनिर्दग्धंपतितंधरणीतले ॥ द्रक्ष्यतस्त्वारणेवीरौसहितौकेशवार्जुनौ ॥ ५ ॥ अद्यधर्मसुतोराजाश्रुत्वात्वांनिहतंमया ॥ सग्रीडोभ
 वितासद्योयेनासीहप्रवेशितः ॥ ६ ॥ अद्यमेविक्रमंपार्थोविज्ञास्यतिधनंजयः ॥ त्वयिभूमौविनिहतेशयानेरुधिरोक्षिते ॥ ७ ॥ चिराभिलषितोत्प्रेषत्वयासह
 समागमः ॥ पुरादेवासुरेयुद्धेशक्रस्यबलिनायथा ॥ ८ ॥ अद्ययुद्धंमहाघोरंतवदास्यामिसात्वत ॥ ततोज्ञास्यसितत्वेनमद्दीर्यबलपौरुषं ॥ ९ ॥ अद्यसंयमनीं
 यातामयात्वंनिहतोरणे ॥ यथारामानुजेनाजौरावणिलक्ष्मणेनह ॥ १० ॥ अद्यरुष्णश्वपार्थश्वधर्मराजश्वमाधव ॥ हतेत्वयिनिरुत्साहारणंत्यक्ष्यंत्यसंशयं ॥
 ॥ ११ ॥ अद्यतेपचितिकृत्वाशितैर्माधवसायकैः ॥ तत्त्वियोनंदयिष्यामियेत्वयानिहतारणे ॥ १२ ॥ मच्चक्षुर्विषयंप्राप्तोन्त्वंमाधवमोक्ष्यसे ॥ सिंहस्यविषयं
 प्राप्तोयथाक्षुद्रमृगस्तथा ॥ १३ ॥ युयुधानस्तुतंराजमृत्युवाचहसन्निव ॥ कौरवेयनसंत्रासोविद्यतेममसंयुगे ॥ १४ ॥ नाहंभीषयितुंशक्योवाङ्मात्रेणतुके
 वलं ॥ समांनिहन्यात्संग्रामेयोमांकुर्यान्निरायुधं ॥ १५ ॥ समास्तुशाश्वतोर्हन्त्याद्योमांहन्याद्विसंयुगे ॥ किंवथोक्तेनबहुनाकर्मणातत्समाचर ॥ १६ ॥ शारद
 स्येवमेघस्यमर्जितंनिष्फलंहिते ॥ श्रुत्वात्वद्गर्जितंवीरहास्यंहिममजायते ॥ १७ ॥ चिरकालेप्सितंलोकेयुद्धमद्यास्तुकौरव ॥ त्वरतेमेमतिस्ताततवयुद्धाभिकां
 क्षिणी ॥ १८ ॥ नाहत्वाहंनिवर्तिष्येत्वामद्यपुरुषाधम ॥ अन्योन्यंतौतथावाग्भिस्तक्षंतौनरपुंगवौ ॥ १९ ॥ जिघांसूपरमक्रुद्धावभिजघ्नतुराहवे ॥ समेतौतौम
 हेष्वासौशुष्मिणौस्पर्धिर्नौरणे ॥ २० ॥ द्विरदाविवसंकुद्धौवासितार्थेमदोत्कटौ ॥ भूरिश्रवाःसात्यकिश्चववर्षतुररिंदमौ ॥ २१ ॥ शरवर्षाणिघोराणिमेघाविव
 परस्परं ॥ सौमदत्तिस्तुशैनेयंप्रच्छाद्येषुभिराशुगैः ॥ २२ ॥ जिघांसुर्भरतश्रेष्ठविव्याधनिशितैःशरैः ॥ दशभिःसात्यकिंविध्वासौमदत्तिरथापरान् ॥ २३ ॥
 मुमोचनिशितान्बाणान्जिघांसुःशिनिपुंगवं ॥ तानस्यविशिखांस्तीक्ष्णानंतरिक्षेविशांपते ॥ २४ ॥ अप्राप्तानस्त्रमायाभिरग्रसत्सात्यकिःप्रभो ॥ तौपृथक्श
 खवर्षाभ्यामवर्षेतांपरस्परं ॥ २५ ॥ उत्तमाभिजनौवीरौकुरुदृष्टिण्यशस्करौ ॥ तौनखैरिवशार्दूलौदंतैरिवमहाद्विपौ ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ भुजघातोभुजस्फोटः निपहोहस्तधारणं प्रपहोगलहस्तकः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 रथशक्तिभिरन्योन्यं विशिखैश्चाप्यकृततां ॥ निर्भिदंतौ हि गात्राणि विक्षरंतौ च शोणितं ॥ २७ ॥ व्यष्टं भयेतामन्योन्यं प्राणघृताभिदेविनौ ॥ एवमुत्तमकर्माणौ
 कुरुवृष्णियशस्करौ ॥ २८ ॥ परस्परमयुध्येतां वारणाविवयूथपौ ॥ तावदीर्घेण कालेन ब्रह्मलोकपुरस्कृतौ ॥ २९ ॥ यियासंतौ परं स्थानमन्योन्यं संजगर्जतुः ॥
 सात्यकिः सौमदत्तिश्च शरवृष्ट्या परस्परं ॥ हृष्टवद्वार्तराष्ट्राणां पश्यतामभ्यवर्षतां ॥ संप्रैक्षंत जनास्तौ तु युध्यमानौ युधांपती ॥ ३१ ॥ यूथपौ वासिताहेतोः प्रयु
 द्धाविवकुंजरौ ॥ अन्योन्यस्य हयान् हत्वा धनुषी विनिरुत्य च ॥ ३२ ॥ विरथावसि युद्धाय समेयातां महारणे ॥ आर्षभे चर्मणीचित्रे प्रगृह्य विपुलेशुभे ॥ ३३ ॥ वि
 कोशौ चाप्यसीकृत्वा समरेतौ विचेरतुः ॥ चरंतौ विविधान् मार्गान् मंडलानि च भागशः ॥ ३४ ॥ मुहुराजघ्नतुः क्रुद्धावन्योन्यमरिमर्दनौ ॥ सखद्वौ चित्रवर्माणौ स
 निष्कांगदभूपणौ ॥ ३५ ॥ भ्रांतमुद्धांतमाविद्धमाप्नुतं विप्लुतं स्तृतं ॥ संपातं समुदीर्णं च दर्शयंतौ यशस्विनौ ॥ ३६ ॥ असिभ्यां संप्रजद्राते परस्परमरिंदमौ ॥ उ
 भौ छिद्रेषिणौ वीरावुभौ चित्रं ववल्गतुः ॥ ३७ ॥ दर्शयंतावुभौ शिखां लाघवं सौष्ठवं तथा ॥ रणेरणकृतां श्रेष्ठावत्योन्यं पर्यकर्षतां ॥ ३८ ॥ मुहूर्तमिव सज्जं द्रसमा
 हृत्य परस्परं ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां वीरावाश्वसतां पुनः ॥ ३९ ॥ असिभ्यां चर्मणीचित्रेशतचंद्रेन राधिप ॥ निरुत्य पुरुषव्याघ्रौ बाहुयुद्धं प्रचक्रतुः ॥ ४० ॥ व्यू
 ढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ॥ बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥ ४१ ॥ तयोराजन्भुजाघातनिग्रहप्रहास्तथा ॥ शिक्षावलसमुद्भूताः सर्व
 योधप्रहर्षणाः ॥ ४२ ॥ तयोर्नृवरयोराजन्समरे युध्यमानयोः ॥ भीमो भवन्महाशब्दो वज्रपर्वतयोरिव ॥ ४३ ॥ द्विपाविवविपाणाग्रैः शृंगैरिव महर्षभौ ॥ भुज
 योक्त्रावबन्धैश्च शिरोभ्यां चावघातनैः ॥ ४४ ॥ पादावकर्षसंधानैस्तोमरांकुशलासनैः ॥ पादोदरविबन्धैश्च भूमावुद्भ्रमणैस्तथा ॥ ४५ ॥ गतप्रत्यागताक्षेपैः पा
 तनोत्थानसंप्लुतैः ॥ युयुधाते महात्मानौ कुरुसात्वतपुंगवौ ॥ ४६ ॥ द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्यानि युद्धानि भारत ॥ तान्यदर्शयतां तत्र युध्यमानौ महाबलौ ॥ ४७ ॥
 क्षीणायुधे सात्वते युध्यमाने ततो ब्रवीदजुनं वासुदेवः ॥ पश्यस्वैनं विरथं युध्यमानं रणे वरं सर्वधनुर्धराणां ॥ ४८ ॥

भुजयोक्त्रावबन्धैर्बाहुपाशवेष्टनैः अवघातनैस्ताडनैः ॥ ४४ ॥ पादशब्दः प्रत्येकं संबध्यते पादावकर्षेश्वरणावकर्षणैः पादसंधानैश्चरणच्छंदितकैः तोमरैरतिस्फोटनैः अंकुशैरवलुंचनैः पादोदरविबन्धैः
 पादाभ्यामुदरकोटीकरणैः उद्भ्रमणैः परिवर्तनैः ॥ ४५ ॥ गतैर्गमनैः प्रत्यागतैरावर्तनैः आक्षिपैरास्फालनैः पातनैर्भूमिप्रापणैः उत्थानैः उत्पतनैः संप्लुतैः विस्फारानुबन्धैः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ सममनुरूपं ॥ ५० ॥ अभ्यहनदास्फालितवान् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कुलालएवकौलालः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

प्रविष्टोभारतीभित्वातवपांडवपृष्ठतः ॥ योधितश्चमहावीर्यैःसर्वैर्भारतभारतैः ॥ ४९ ॥ परिश्रांतंयुधांश्रेष्ठंसंप्राप्तोभूरिदक्षिणः ॥ युद्धाकांक्षीसमायांतनैतत्स
ममिवार्जुन ॥ ५० ॥ ततोभूरिश्रवाःक्रुद्धःसात्यकिंयुद्धदुर्मदः ॥ उद्यम्याभ्याहनद्राजन्मतोमत्तमिवद्विपं ॥ ५१ ॥ रथस्थयोर्द्वयोर्युद्धेक्रुद्धयोर्योधमुख्ययोः ॥ के
शवार्जुनयोराजन्समरेप्रेक्षमाणयोः ॥ ५२ ॥ अथकृष्णोमहाबाहुरर्जुनंप्रत्यभाषत ॥ पश्यदृष्टयंधकव्याघ्रंसौमदत्तिवशंगतं ॥ ५३ ॥ परिश्रांतंगतंभूमौक
त्वाकर्मसुदुष्करं ॥ तवांतेवासिनंवीरंपालयार्जुनसात्यकिं ॥ ५४ ॥ नवशंयज्ञशीलस्यगच्छेदेषवरोर्जुन ॥ त्वत्कृतेपुरुषव्याघ्रतदाशुक्रियतांविभो ॥ ५५ ॥ अ
थाब्रवीदृष्टमनावासुदेवंधनंजयः ॥ पश्यदृष्टिप्रवीरेणक्रीडंतंकुरुपुंगवं ॥ ५६ ॥ महाद्विपेनेववनेमत्तेनहरियूथपं ॥ संजयउवाच इत्येवंभाषमाणे
तुपांडवेवैधनंजये ॥ ५७ ॥ हाहाकारोमहानासीत्सैन्यानांभरतर्षभ ॥ तदुद्यम्यमहाबाहुःसात्यकिन्यहनद्रुवि ॥ ५८ ॥ ससिंहइवमातंगंविकर्षन्भूरिदक्षिणः ॥
व्यरोचतकुरुश्रेष्ठःसात्वतप्रवरंयुधि ॥ ५९ ॥ अथकोशाद्विनिष्कृष्यखड्गंभूरिश्रवारणे ॥ मूर्द्धजेषुनिजग्राहपदाचोरस्यताडयत् ॥ ६० ॥ ततोस्यच्छेत्तुमारब्धः
शिरःकायात्सकुंडलं ॥ तावत्क्षणात्सात्वतोपिशिरःसंभ्रमयंस्त्वरन् ॥ ६१ ॥ यथाचक्रंतुकौलालोदंडविद्धंतुभारत ॥ सहैवभूरिश्रवसोबाहुनाकेशधारिणा ॥
॥ ६२ ॥ तंतथापरिकृष्यंतंदृष्ट्वासात्वतमाहवे ॥ वासुदेवस्ततोराजन्भूयार्जुनमभाषत ॥ ६३ ॥ पश्यदृष्टयंधकव्याघ्रंसौमदत्तिवशंगतं ॥ तवशिष्यंमहाबाहोघनु
ष्यनवरंत्वया ॥ ६४ ॥ असत्योविक्रमःपार्थयत्रभूरिश्रवारणे ॥ विशेषयतिवाण्येयंसात्यकिसत्यविक्रमं ॥ ६५ ॥ एवमुक्तोमहाबाहुर्वासुदेवेनपांडवः ॥ मन
सापूजयामासभूरिश्रवसमाहवे ॥ ६६ ॥ विकर्षन्सात्वतश्रेष्ठंक्रीडमानइवाहवे ॥ संहर्षयतिमांभूयःकुरुणांकीर्तिवर्धनः ॥ ६७ ॥ प्रवरंदृष्टिवीराणांयन्नहन्त्या
द्विसात्यकिं ॥ महाद्विपमिवारण्येष्टगेंद्रइवकर्षति ॥ ६८ ॥ एवंतुमनसाराजन्यार्थःसंपूज्यकौरवं ॥ वासुदेवंमहाबाहुरर्जुनःप्रत्यभाषत ॥ ६९ ॥ सैंधवेसक्तदृष्टि
त्वान्नैनंपश्यामिमाघवं ॥ एतत्त्वसुकरंकर्मयादवार्थेकरोम्यहं ॥ ७० ॥ इत्युक्त्वावचनंकुर्वन्वासुदेवस्यपांडवः ॥ ततःक्षुरप्रनिशितंगांडीवेसमयोजयत् ॥ ७१ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ नहन्त्याद्वंतुंनशक्नोति द्वितीयइवशब्दएवार्थे कर्षत्येवेत्यन्वयः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां द्विषत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ स इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विषक्तस्य अन्यासक्तस्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पार्थबाहुविस्तृष्टः समहोत्केवनभश्च्युता ॥ सखं द्रुपदं शीलस्य सांगदं बाहुमच्छिनत् ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरिश्रवो
बाहुच्छेदे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच स बाहुर्न्यपतद्भूमौ सखद्भः स शुभांगदः ॥ आदध जीव
लोकस्य दुःखमद्भुतमुत्तमः ॥ १ ॥ प्रहरिष्यन् दतो बाहुरदृश्येन किरीटिना ॥ वेगेन न्यपतद्भूमौ पंचास्य इव पन्नगः ॥ २ ॥ समो धं कृतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरवः ॥
उत्सृज्य सात्यकिं क्रोधाद्गर्हयामास पांडवं ॥ ३ ॥ भूरिश्रवा उवाच नृशंसंवतर्को ते यः कर्मैदं कृतवानसि ॥ अपश्यतो विषक्तस्य यन्मे बाहुमचिच्छिदः ॥ ४ ॥
किं नु वक्ष्यसि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ किं कुर्वाणो मया संस्येहतो भूरिश्रवारणे ॥ ५ ॥ इदं मिद्रेण ते साक्षादुपदिष्टं महात्मना ॥ अस्मिन् रुद्रेण वा पार्थ द्रोणे नाथ रु
पेण वा ॥ ६ ॥ ननु नामास्वधर्मज्ञस्त्वं लोकेभ्यः अधिकः परैः ॥ सोऽयुध्यमानस्य कथं रणे प्रहृतवानसि ॥ ७ ॥ न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचते ॥ व्यसने वर्तमा
नाय प्रहरंति मनस्विनः ॥ ८ ॥ इदं तु नीचाचरितमस्योरुषसे वितं ॥ कथमाचरितं पार्थ पापकर्मसु दुष्करं ॥ ९ ॥ आर्येण सुकरं त्वाद्गुरार्यकर्म धनं जय ॥ अनार्यक
र्मत्वार्येण सुदुष्करतमं भुवि ॥ १० ॥ येषु येषु नरव्याघ्रयत्रयत्र च वर्तते ॥ आशुतच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ॥ ११ ॥ कथं हिराजवंस्य स्त्वं कौरवे यो विशे
पतः ॥ क्षत्रधर्मादपक्रांतः सुवृत्तश्चरितव्रतः ॥ १२ ॥ इदं तु यदतिक्षुद्रं वार्ष्णेयार्थैरुतं त्वया ॥ वासुदेवमतं नूनं नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ १३ ॥ कोहिनामप्रमत्ताय परे
ण सह युध्यते ॥ ईदृशं व्यसनं दद्याद्यो न रुष्णसखो भवेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्म्याः संक्लिष्टकर्माणः प्रकृत्यैव च गर्हिताः ॥ दृष्ट्वा यं धकाः कथं पार्थ प्रमाणं भवता कृताः ॥ १५ ॥
एवमुक्ते रणे पार्थो भूरिश्रवः समब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच व्यक्तं हि जीर्यमाणोऽपि बुद्धिं जयते नरः ॥ १६ ॥ अनर्थकमिदं सर्वं यत्त्वया व्याहृतं प्रभो ॥ जान
न्नेव त्वपीकेशं गर्हसे मां च पांडवं ॥ १७ ॥ संग्रामाणां हि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारगः ॥ न चाधर्ममहं कुर्याजानं श्रैव हि मुत्स्यसे ॥ १८ ॥ युद्धांति क्षत्रियाः शत्रून् स्वैः
स्वैः परिहृतानराः ॥ भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैस्तथा संबंधिबांधवैः ॥ १९ ॥ वयस्यैरथ मित्रैश्च ते च बाहुं समाश्रिताः ॥ सकथं सात्यकिं शिष्यं सुखसंबन्धिमेव च ॥
॥ २० ॥ अस्मदर्थं च युद्धांतं त्यक्त्वा प्राणान्सुदुस्त्यजान् ॥ मम बाहुरणेरजन्दक्षिणं युद्धदुर्मदं ॥ २१ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ येषु येषु सत्त्वसत्त्वमुवा यत्र यत्र शुभेऽशुभे वा कर्मणि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रायं आमरणानशनं उपाविशत् प्रारब्धवान् ॥ ३३ ॥ प्राणानसून् प्राणेषु वायुषु अजुहोदाहितवान्
 नचात्मारक्षितव्यो वैराजनरुणगतेन हि ॥ यो यस्य युज्यते रथेषु स वै रक्ष्यो नराधिप ॥ २२ ॥ तैरक्ष्यमाणैः स नृपो रक्षितव्यो महामुधे ॥ यद्यहं सात्यकिं पश्ये वध्यमा
 नं महारणे ॥ २३ ॥ ततस्तस्य वियोगेन पापं मेऽनर्थं तो भवेत् ॥ रक्षितश्च मया यस्मात्तस्मात्कुध्यसि किं मयि ॥ २४ ॥ यच्च मे गर्हसे राजन्नन्येन सह संगतं ॥ अहं
 त्वया विनिरुतस्तत्र मे बुद्धि विभ्रमः ॥ २५ ॥ कवचं धुन्वतस्तुभ्यं रथं चारोहतः स्वयं ॥ धनुर्ज्यां कर्षतश्चैव युद्धतः सह शत्रुभिः ॥ २६ ॥ एव रथगजाकीर्णं हयपत्ति
 समाकुले ॥ सिंहनादोद्धतर वेगं भारे सैन्यसागरे ॥ २७ ॥ स्वैः परैश्च समेतेभ्यः सात्वतेन च संगमे ॥ एकस्यैकेन हि कथं संग्रामः संभविष्यति ॥ २८ ॥ बहुभिः सह
 संगम्य निर्जित्य च महारथान् ॥ श्रान्तश्च श्रान्तवाहश्च विमनाः शस्त्रपोडितः ॥ २९ ॥ ईदृशं सात्यकिं संख्ये निर्जित्य च महारथं ॥ अधिकत्वं विजानीषे स्ववीर्यवश
 मागतं ॥ ३० ॥ यदिच्छसि शिरश्चास्य असिना हंतुमाहवे ॥ तथा रुद्धगतं चैव सात्यकिं कः क्षमिष्यति ॥ ३१ ॥ त्वं वै विगर्हयात्मानमात्मानं यो न रक्षसि ॥ कथं
 करिष्यसे वीरयोवात्वां संश्रये जनः ॥ ३२ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्तो महाबाहु रूपाकेतुर्महायशः ॥ युयुधानं समुत्सृज्य रणे प्रायमुपाविशत् ॥ ३३ ॥ शरां
 नास्तीर्य सव्येन पाणिना पुण्यलक्षणः ॥ चियासु ब्रह्मलोकाय प्राणान् प्राणेष्वथ अजुहोत् ॥ ३४ ॥ सूर्यं च क्षुः समाधाय प्रसन्नं सलिले मनः ॥ ध्यायन्महोपनिषदं यो
 गयुक्तो भवन्मुनिः ॥ ३५ ॥ ततः स सर्वसेनायां जनः कृष्णधनंजयौ ॥ गर्हयामास तं चापिशशं स पुरुषर्षभं ॥ ३६ ॥ निघमानौ तथा कृष्णौ नोचतुः किंचिदप्रियं ॥
 ततः प्रशस्यमानश्च नादृष्य दूषकेतनः ॥ ३७ ॥ तांस्तथावादिनो राजन्पुत्रांस्तव धनंजयः ॥ अमृष्यमाणो मनसा ते पातस्य च भाषितं ॥ ३८ ॥ असंकुद्धमना वा
 चः स्मारयन्निव भारत ॥ उवाच पांडुतनयः साक्षेपमिव फाल्गुनः ॥ ३९ ॥ मम सर्वे पिराजानो जानंत्येव महाव्रतं ॥ न शक्यो मामको हंतुं यो मे स्याद्वाणगोचरे ॥
 ॥ ४० ॥ यूपकेतो निरीक्ष्यैतन्न मामर्हसि गर्हितुं ॥ न हि धर्ममविज्ञाय युक्तं गर्हयितुं परं ॥ ४१ ॥ आत्तशस्त्रस्य हिरणे वृष्णि वीरं जिघांसतः ॥ यदहं बाहुमच्छैत्संनस
 धर्मो विगर्हितः ॥ ४२ ॥ न्यस्तशस्त्रस्य बालस्य विरथस्य विवर्मणः ॥ अभिमन्योर्वधं तात धार्मिकः को न पूजयेत् ॥ ४३ ॥ एवमुक्तः स पार्थेन शिरसा भूमिमस्पर्श
 त् ॥ पाणिना चैव सव्येन प्राहिणोदस्य दक्षिणं ॥ ४४ ॥ एतत्पार्थस्य तु वचस्ततः श्रुत्वामहाद्युतिः ॥ यूपकेतुर्महाराजतूष्णीमासीदवाङ्मुखः ॥ ४५ ॥

॥ ३४ ॥ प्रसन्नमकल्मषं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ दक्षिणं कृत्वा मनः पाणिं अस्यार्जुनस्य समीपे प्राहिणोत् प्रहितवान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सरुद्विभाताःसहप्रकाशाः गरुडस्योत्तमांगिनपृष्ठेनयानंयस्य ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ प्रसक्तमन्यासक्तं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अर्जुनउवाच याप्रीतिर्धर्मराजेमेभीमेचवल्लिनांवरे ॥ नकुलेसहदेवेचसामेत्वयिशलाग्रज ॥ ४६ ॥ मयात्वंसमनुज्ञातःरुष्णेनचमहात्मना ॥ गच्छपुण्य
कृतौल्लोकाञ्छिविरौशीनरोयथा ॥ ४७ ॥ वासुदेवउवाच येलोकाममविमलाःसरुद्विभाताब्रह्माद्यैःसुरवृषभैरपीप्यमाणाः ॥ तान्क्षिप्रं ब्रजसतताग्नि
होत्रयाजिन्मत्तुल्योभवगरुडोत्तमांगयानः ॥ ४८ ॥ संजयउवाच उत्थितःसतुशैनेयोविमुक्तःसौमदत्तिना ॥ खड्गमादायचिच्छित्सुःशिरस्तस्यम
हात्मनः ॥ ४९ ॥ निहतं पांडुपुत्रेणप्रसक्तंभूरिदक्षिणं ॥ इयेपसात्यकिर्हतुंशलाग्रजमकल्मषं ॥ ५० ॥ निरुत्तभुजमासीनंछिन्नहस्तमिवद्विपं ॥ क्रोशतांसर्वसै
न्यानांनिघमानःसुदुर्मनाः ॥ ५१ ॥ वार्यमाणःसरुष्णेनपार्थेनचमहात्मना ॥ भीमेनचक्ररक्षाभ्यामश्वत्थामाकृपेणच ॥ ५२ ॥ कर्णेनवृषसेनेनसैंधवेनतथै
वच ॥ विक्रोशतांचसैन्यानामवधीत्तंयुतव्रतं ॥ ५३ ॥ प्रायोपविष्टायरणेपार्थेनच्छिन्नबाहवे ॥ सात्यकिःकौरवेयायखड्गेनापाहरच्छिरः ॥ ५४ ॥ नाभ्यनंदंत
सैन्यानिसात्यकिंतेनकर्मणा ॥ अर्जुनेनहतंपूर्वयज्जघानकुरुद्वहं ॥ ५५ ॥ सहस्राक्षसमंचैवसिद्धचारणमानवाः ॥ भूरिश्रवसमालोक्ययुद्धेप्रायगतंहतं ॥ ५६ ॥
अपूजयंततदेवाविस्मितास्तेऽस्यकर्मभिः ॥ पक्षवादांश्चसुबहून्प्रावदंस्तवसैनिकाः ॥ ५७ ॥ नवार्ण्येयस्यापराधोभवितव्यंहिततथा ॥ तस्मान्मन्युर्नवःकार्यः
क्रोधोदुःखतरोनृणां ॥ ५८ ॥ हंतव्यश्चैववीरेणनात्रकार्याविचारणा ॥ विहितोत्थस्यधात्रैवमृत्युःसात्यकिराहवे ॥ ५९ ॥ सात्यकिरुवाच नहतव्यो नहं
तव्यइतियन्मां प्रभापत ॥ धर्मवादैरधर्मिष्ठाधर्मकंचुकमास्थिताः ॥ ६० ॥ यदाबालःसुभद्रायाःसुतःशस्त्रविनाकृतः ॥ युष्माभिर्निहतोयुद्धेतदाधर्मःकवोगतः
॥ ६१ ॥ मयात्वेतत्प्रतिज्ञातंक्षेपेकस्मिंश्चिदेवहि ॥ योमांनिष्पिप्यसंग्रामेजीवन्हन्यात्पदारुणा ॥ ६२ ॥ समेवध्योभवेच्छत्रुर्यद्यपिस्यान्मुनिव्रतः ॥ चेष्टमानंप्र
तीघातेसभुजंमांसचक्षुषः ॥ ६३ ॥ मन्यध्वंमृतइत्येवमेतद्वोबुद्धिलाघवं ॥ युक्तोत्थस्यप्रतीघातःकृतोमेकुरुपुंगवाः ॥ ६४ ॥ यत्तुपार्थेनमां दृष्ट्वाप्रतिज्ञामभिर
क्षता ॥ सखड्गोस्यहृतोवाहुरेतेनैवास्मि वंचितः ॥ ६५ ॥ भवितव्यंहियद्भाविदैवंचेष्टयतीवच ॥ सोयंहतोविमर्देस्मिन्किमत्राधर्मचेष्टितं ॥ ६६ ॥ अपिचायं
पुरागीतःश्लोकोवाल्मीकिनाभुवि ॥ नहतव्याःस्त्रियइतियद्ववीषिप्लुवंगम ॥ ६७ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ क्षेपेनिदायां जीवन्नितिद्वितीयार्थेप्रथमा ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ इवेत्येवार्थे दैवमेवचेष्टयतीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ वरदस्यार्थितार्थप्रदातुः हविर्धानमंतरेणहविर्गृहस्यमध्ये ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांत्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥
 सर्वकालंमनुष्येणव्यवसायवतासदा ॥ पीडाकरममित्राणांयस्यात्कर्तव्यमेवतत् ॥ ६८ ॥ संजयउवाच एवमुक्तेमहाराजसर्वेकौरवपुंगवाः ॥ नस्म
 किंचिदभापंतमनसासमपूजयन् ॥ ६९ ॥ मंत्राभिपूतस्यमहाध्वरेपुयशस्विनोभूरिसहस्रदस्यच ॥ मुनेरिवारण्यगतस्यतस्यनतत्रकश्चिद्वधमभ्यनंदत् ॥
 ॥ ७० ॥ सुनीलकेशंवरदस्यतस्यशूरस्यपारावतलोहिताक्षं ॥ अश्वस्यमेध्यस्यशिरानिकृत्तंन्यस्तंहविर्धानमिवांतरेण ॥ ७१ ॥ सतेजसाशस्त्ररुतेनपूतोमहाह
 वेदेहवरंविस्तृज्य ॥ आक्रामदूर्ध्वंवरदोवराहोव्यावृत्त्यधर्मेणपरेणरोदसी ॥ ७२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिभूरिश्रवोवधेत्रिचत्वारिं
 शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अजितोद्रोणराधेयविकर्णकृतवर्मभिः ॥ तीर्णःसैन्यार्णवंवीरःप्रति
 श्रुत्ययुधिष्ठिरे ॥ १ ॥ सकथं कौरवेयेणसमरेष्वनिवारितः ॥ निगृह्यभूरिश्रवसावलाट्टुविनिपातितः ॥ २ ॥ संजयउवाच शृणुराजन्निहोत्पत्तिशैनेय
 स्ययथापुरा ॥ यथाचभूरिश्रवसोयत्रतेसंशयोनृप ॥ ३ ॥ अत्रेःपुत्रोभवत्सोमःसोमस्यतुबुधःस्मृतः ॥ बुधस्यैकोमहेंद्राभःपुत्रआसीत्पुरूरवाः ॥ ४ ॥ पुरूरवसं
 आयुस्तुआयुपोनहुपःसुतः ॥ नहुपस्यययातिस्तुराजादेवर्षिसंमतः ॥ ५ ॥ ययातेर्देवयान्यांतुयदुज्यंष्टोभिवत्सुतः ॥ यदोरभृदंन्ववायदेवमीढइतिस्मृतः ॥ ६ ॥
 यादवस्तस्यतुसुतःशूरखैलोक्यसंमतः ॥ शूरस्यशौरिर्नृवरोवसुदेवोमहायशाः ॥ ७ ॥ धनुष्यनवरःशूरःकार्तवीर्यसमोयुधि ॥ तद्दीर्यश्चापितत्रैवकुलेशिनिरभून्
 प ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुदेवकस्यमहात्मनः ॥ दुहितुःस्वयंवरेराजन्सर्वक्षत्रसमागमे ॥ ९ ॥ तत्रवैदेवकीदेवीवसुदेवार्थमाश्रुवै ॥ निर्जित्यपार्थिवान्सर्वान्
 रथमारोपयच्छिनिः ॥ १० ॥ तां हृष्ट्वादेवकीशूरोरथस्थांपुरुषर्षभः ॥ नामृष्यतमहातेजाःसोमदत्तःशिनेनृप ॥ ११ ॥ तयोर्युद्धमभूद्राजन्दिनार्थचित्रमद्भुतं ॥
 बाहुयुद्धं सुवलिनोःप्रसक्तंपुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ शिनिनासोमदत्तस्तुप्रसह्यभुविपातितः ॥ असिमुद्यम्यकेशेषुप्रगृह्यचपदाहतः ॥ १३ ॥ मध्येराजसहस्राणांप्रे
 क्षकाणांसमंततः ॥ कृपयाचपुनस्तेनसजीवेतिविसर्जितः ॥ १४ ॥ तदवस्थःकृतस्तेनसोमदत्तोऽथमारिप ॥ प्रासादयन्महादेवममर्षवशमास्थितः ॥ १५ ॥ त
 स्यतुष्टोमहादेवोवराणांवरदःप्रभुः ॥ वरेणच्छंदयामाससतुवव्रेवरंनृपः ॥ १६ ॥

अजितइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ परपरिग्रहाः परार्थीनाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ चक्रप्रतापः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति द्रोणपर्वणिटीकायांचतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तदवस्थइति ॥ १ ॥ २ ॥ हेपुंडरीकाक्षसजयद्रथस्त्रिपुधर्मेपुवर्ततेइति श्रूयते केपुनस्तेत्रयोधर्माः अत्रोच्यते यदियुध्यमानोह

पुत्रमिच्छामि भगवन् योनिपात्य शिनेः सुतं ॥ मध्ये राजसहस्राणां पदाह न्याच्च संयुगे ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव ॥ एवमस्त्विति तत्रोक्त्वा स देवोतरधीयत ॥ १८ ॥ स तेन वरदानेन लब्धवान्भूरिदक्षिणं ॥ अपातयच्च समरे सोमदत्तिः शिनेः सुतं ॥ १९ ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां पदाचैनमताडयत् ॥ एतत्ते कथितं राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २० ॥ न हि शक्यो रणे जेतुं सात्वतो मनुजर्षभैः ॥ लब्धलक्ष्याश्च संग्रामे बहुशश्चित्रयोधिनः ॥ २१ ॥ देवदानवं गंधर्वांश्च विजेता रोत्यविस्मिताः ॥ स्ववीर्यविजये युक्तानैते परपरिग्रहाः ॥ २२ ॥ न तु ल्यं वृष्णिभिरिह दृश्यते किंचन प्रभो ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च बलेन भरतर्षभ ॥ २३ ॥ न ज्ञातिमवमन्यते वृद्धानां शासने रताः ॥ न देवास्मुरगंधर्वानयक्षोरगराक्षसाः ॥ २४ ॥ जेतारो वृष्णिवीराणां किंपुनर्मानवारणे ॥ ब्रह्मद्रव्ये गुरुद्रव्ये ज्ञातिस्वे चाप्यहिंसकाः ॥ २५ ॥ एते पारक्षितारश्च ये स्युः कस्यांचिदापदि ॥ अर्थवंतो न चोत्सिक्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ २६ ॥ समर्थान्नावमन्यते दीनान्भ्युद्धरंति च ॥ नित्यं देवपरादां तास्त्रातारश्चाविकल्पनाः ॥ २७ ॥ तेन वृष्णिप्रवीराणां चक्रं न प्रतिहन्यते ॥ अपि मेरुं वहेत्कश्चित्तरं द्दामकरालयं ॥ २८ ॥ न तु वृष्णिप्रवीराणां समेत्यां तं व्रजे नृप ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्र ते संशयः प्रभो ॥ कुरुराज नरश्रेष्ठ तव व्यपनयो महान् ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रशंसायांचतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच तदवस्थे हते तस्मिन्भूरिश्रवसि कौरवे ॥ यथाभूयो भवद्युद्धं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १ ॥ संजय उवाच भूरिश्रवसि संक्रांते परलोकाय भारत ॥ वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः समचूचुदत् ॥ २ ॥ चोदयाश्वान्भृशं कृष्णयतोर राजा जयद्रथः ॥ श्रूयते पुंडरीकाक्षस्त्रिपुधर्मे पुवर्तते ॥ ३ ॥ प्रतिज्ञां सफलां चापि कर्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ अस्तमेति महाबाहो त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ४ ॥ एतद्धि पुरुषव्याघ्रमहद्भ्युद्यतं मया ॥ कार्यं संरक्ष्यते चैव कुरुसे नाम हारयैः ॥ ५ ॥ यथानाभ्येति सूर्योऽस्तं यथासत्यं भवेद्वचः ॥ चोदयाश्वांस्तथा कृष्णयथाहन्यां जयद्रथं ॥ ६ ॥

न्येतदानूर्णस्वर्गप्राप्तिरेव तस्य धर्मः अथ पलायमानोहन्यते न दानरक्ताप्राप्तिरेव तस्य धर्मः अथ मद्रयात्स्वदेशं गच्छति तदा यशः शरीरनाश एव तस्य धर्मः यावदसौ युद्धाभिमुखः प्रथमधर्मेतिष्ठति तावदेव हंतुमुचितः अतः शीघ्रमश्वांश्चोदयेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

हयज्ञःहयत्तदयज्ञः ॥ ७ ॥ आशुगैःमारुतैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ उपहतोमोहितः विपरीतोऽन्यथाभूतप्रकृतिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
ततःकृष्णोमहाबाहुरजतप्रतिमान्हयान् ॥ हयज्ञश्चोदयामासजयद्रथवधं प्रति ॥ ७ ॥ तंप्रायांतममोघेषुमुत्पतद्भिरिवाशुगैः ॥ त्वरमाणामहाराजसेनामुख्याः
समाद्रवन् ॥ ८ ॥ दुर्योधनश्चकर्णश्चवृषसेनोथमद्राट् ॥ अश्वत्थामारूपश्चैवस्वयमेवचसैंधवः ॥ ९ ॥ समासाद्यचवीभत्सुःसैंधवंसमुपस्थितं ॥ नेत्राभ्यां
क्रोधदीप्ताभ्यांसंप्रैक्षन्निर्दहन्निव ॥ १० ॥ ततोदुर्योधनोराजाराधेयंत्वरितोब्रवीत् ॥ अर्जुनंप्रेक्ष्यसंयातंजयद्रथवधं प्रति ॥ ११ ॥ अयंसवैकर्तनयुद्धकालो
विदर्शयस्वात्मबलंमहात्मन् ॥ यथानवध्येतरणेर्जुनेनजयद्रथःकर्णतथाकुरुष्व ॥ १२ ॥ अल्पावशेषोदिवसोनृवीरविघातयस्वाघरिपुंशरौघैः ॥ दिनक्षयंप्राप्य
नरप्रवीरध्रुवोहिनःकर्णजयोभविष्यति ॥ १३ ॥ सैंधवेरक्ष्यमाणेतुसूर्यस्यास्तमनंप्रति ॥ मिथ्याप्रतिज्ञःकौतेयःप्रवेक्ष्यतिद्रुताशनं ॥ १४ ॥ अनर्जुनायांचभु
विमुहूर्तमपिमानद ॥ जीवितुंनोत्सहेरन्वैभ्रातरोस्यसहानुगाः १५ ॥ विनष्टैःपांडवैश्चसशैलवनकाननां ॥ वसुंधरामिमांकर्णभोक्ष्यामोहतकंठकां ॥ १६ ॥
दैवेनोपहतःपार्थोविपरीतश्चमानद ॥ कार्याकार्यमजानानःप्रतिज्ञांरुतवानरणे ॥ १७ ॥ नूनमात्मविनाशायपांडवेनकिरीटिना ॥ प्रतिज्ञेयंरुताकर्णजय
द्रथवधं प्रति ॥ १८ ॥ कथंजीवतिदुर्धर्पेत्वयिराधेयफाल्गुनः ॥ अनस्तंगतआदित्येहन्यात्सैंधवकंठपं ॥ १९ ॥ रक्षितंमद्राजेनरूपेणचमहात्मना ॥ जयद्रथंर
णमुखेकथंहन्याद्धनंजयः ॥ २० ॥ द्रौणिनारक्ष्यमाणंचमयादुःशासनेनच ॥ कथंप्राप्स्यतिवीभत्सुःसैंधवंकालचोदितः ॥ २१ ॥ युध्यंतवहवःशूरालंबतेच
दिवाकरः ॥ शंकेजयद्रथंपार्थोनैवप्राप्स्यतिमानद ॥ २२ ॥ सत्वंकर्णमयासार्धंशूरैश्चान्यैर्महारथैः ॥ द्रौणिनात्वंहिसहितोमद्रेशेनरूपेणच ॥ २३ ॥ युध्यस्वय
त्नमास्थायपरंपार्थेनसंयुगे ॥ एवमुक्तस्तुराधेयस्तवपुत्रेणमारिष ॥ २४ ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यंप्रत्युवाचकुरुत्तमं ॥ दृढलक्ष्येणवीरेणभीमसेनेनधन्विना ॥ २५ ॥
भृशंभिन्नतनुःसंस्थेशरजालैरनेकशः ॥ स्थातव्यमितितिष्ठामिरणेसंप्रतिमानद ॥ २६ ॥ नांगमिगतिकिंचिन्मेसंतप्तस्यमहेषुभिः ॥ योत्स्यामितुयथाशक्त्या
त्वदर्थंजीवितंमम ॥ २७ ॥ यथापांडवमुख्योसौनहनिष्यतिसैंधवं ॥ नहिमेयुध्यमानस्यसायकानस्यतःशितान् ॥ २८ ॥ सैंधवंप्राप्स्यतेवीरःसव्यसाचीधनंज
यः ॥ यत्तुभक्तिमताकार्यंसततंहितकांक्षिणा ॥ २९ ॥ तत्करिष्यामिकौरव्यजयोदैवेप्रतिष्ठितः ॥ सैंधवार्थेपरंयत्नंकरिष्याम्यद्यसंयुगे ॥ ३० ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दृढलक्ष्येणदृढप्रहारेण ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रतिष्ठितोअधीनः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

त्वत्प्रियार्थमहाराजजयोदैवेप्रतिष्ठितः ॥ अद्ययोत्स्येर्जुनमहंपौरुषंस्वव्यपाश्रितः ॥ ३१ ॥ त्वदर्थेपुरुषव्याघ्रजयोदैवेप्रतिष्ठितः ॥ अद्ययुद्धंकुरुश्रेष्ठममपार्थस्य
चोभयोः ॥ ३२ ॥ पश्यंतुसर्वसैन्यानिदारुणंलोमहर्षणं ॥ कर्णकौरवयोरेवंरणेसंभाषमाणयोः ॥ ३३ ॥ अर्जुनोनिशितैर्बाणैर्जघानतववाहिनीं ॥ चिच्छेदजि
शितैर्बाणैःशूराणामनिवर्तिनां ॥ ३४ ॥ भुजान्परिघसंकाशान्हस्तिहस्तोपमानुरणे ॥ शिरांसिचमहाबाहुश्चिच्छेदनिशितैःशरैः ॥ ३५ ॥ हस्तिहस्तान्हयग्रीवारथा
क्षांश्चसमंततः ॥ शोणिताक्ताह्यारोहान्गृहीतप्रासतोमरान् ॥ ३६ ॥ क्षुरैश्चिच्छेदबीभत्सुर्द्विधैकैकंत्रिधैवच ॥ हयान्वारणमुख्यांश्चप्रापतंतसमंततः ॥ ३७ ॥
ध्वजाश्छत्राणिचापानिचामराणिशिरांसिच ॥ कक्षमग्निरिवोद्धूतःप्रदहंस्तववाहिनीं ॥ ३८ ॥ अचिरेणमहींपार्थश्चकाररुधिरोत्तरां ॥ हतभूयिष्ठयोधंतल्ल
त्वातववलंवली ॥ ३९ ॥ आससाददुराधर्षःसैंधवंसत्यविक्रमः ॥ बीभत्सुर्भीमसेनेनसात्वतेनचरक्षितः ॥ ४० ॥ प्रवभौभरतश्रेष्ठज्वलन्निवहुताशनः ॥ तंतथा
वस्थितंदृष्ट्वात्वदीयावीर्यसंपदा ॥ ४१ ॥ नामृष्यंतमहेष्वासाःपांडुवंपुरुषर्षभाः ॥ दुर्योधनश्चकर्णश्चवृषसेनोथमद्रराट् ॥ ४२ ॥ अश्वत्थामारूपश्चैवस्वयमेवच
सैंधवः ॥ सन्नद्धाःसैंधवस्यार्थेसमावृण्वन्किरीटिनं ॥ ४३ ॥ नृत्यंतंरथमार्गेषुधनुर्ज्यातलनिःस्वनैः ॥ संग्रामकोविदंपार्थसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ ४४ ॥ अभीताः
पर्यवर्तंतव्यादितास्यमिवांतकं ॥ सैंधवंपृष्ठतःकृत्वाजिघांसंतोच्युतार्जुनौ ॥ ४५ ॥ सूर्यास्तमनमिच्छंतोलोहितायतिभास्करे ॥ तेभुजैर्भोगिभोगाभैर्धनूंष्यान
म्यसायकान् ॥ ४६ ॥ मुमुचुःसूर्यरश्म्याभाञ्छतशःफाल्गुनंप्रति ॥ ततस्तानस्यमानांश्चकिरीटीयुद्धदुर्मदः ॥ ४७ ॥ द्विधात्रिधाषुधैकैकंछित्वाविव्याधतान्
एथान् ॥ सिंहलांगूलकेतुस्तुदर्शयन्वीर्यमात्मनः ॥ ४८ ॥ शारद्वतीसुतोराजन्नर्जुनंप्रत्यवारयत् ॥ सविध्वादशभिःपार्थवासुदेवंचसप्तभिः ॥ ४९ ॥ अतिष्ठ
द्रथमार्गेषुसैंधवंप्रतिपालयन् ॥ अथैनंकौरवश्रेष्ठाःसर्वएवमहारथाः ॥ ५० ॥ महतारथवंशेनसर्वतःप्रत्यवारयन् ॥ विस्फारयंतश्चापानिविस्तृजंतश्चसाय
कान् ॥ ५१ ॥ सैंधवंपर्यरक्षंतशासनात्तनयस्यते ॥ ततःपार्थस्यशूरस्यबाह्वोर्वलमदृश्यत ॥ ५२ ॥ इषूणामक्षयत्वंचधनुषोगांडिवस्यच ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्थ
द्रौणेःशारद्वतस्यच ॥ ५३ ॥ एकैकंदशभिर्बाणैःसर्वानेवसमार्पयत् ॥ तंद्रौणिःपंचविंशत्यावृषसेनश्चसप्तभिः ॥ ५४ ॥ दुर्योधनस्तुविंशत्याकर्णशल्यौत्रिभि
स्त्रिभिः ॥ तएनमभिगर्जंतोविध्यंतश्चपुनःपुनः ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ युध्यतांप्रेक्षणीयावित्यन्वयः
विधुन्वंतश्चपापानिसर्वतःप्रत्यवारयन् ॥ श्लिष्टं च सर्वतश्चक्रूरथमंडलमाश्रुते ॥ ५६ ॥ सूर्यास्तमनमिच्छंतस्त्वरमाणामहारथाः ॥ तएनमभिनर्दतोविधुन्वा
नाधनूंषिच ॥ ५७ ॥ सिपिचुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिमेघाद्वांबुभिः ॥ तेमहास्त्राणिदिव्यानित्रराजन्यदर्शयन् ॥ ५८ ॥ धनंजयस्यगात्रेतुशूराःपरिघबाहवः ॥
हतभूयिष्ठयोधंतत्कृत्वातवबलंबली ॥ ५९ ॥ आससाददुराधर्षःसैंधवंसत्यविक्रमः ॥ तंकर्णःसंयुगेराजप्रत्यवारयदाश्रुगैः ॥ ६० ॥ मपतोभीमसेनस्यसा
त्वतस्यचभारत ॥ तंपार्थोदशभिर्बाणैःप्रत्यविध्यद्रणाजिरे ॥ ६१ ॥ सूतपुत्रंमहाबाहुःसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ सात्वतश्चत्रिभिर्बाणैःकर्णंविध्वाधमारिष ॥ ६२ ॥
भीमसेनस्त्रिभिश्चैवपुनःपार्थश्चसप्तभिः ॥ तान्कर्णःप्रतिविध्वाधषष्ट्याषष्ट्यामहारथः ॥ ६३ ॥ तद्युद्धमभवद्राजन्कर्णस्यबहुभिःसह ॥ तत्राद्भुतमपश्यामसूतपुत्र
स्यमारिष ॥ ६४ ॥ यदेकःसमरेक्रुद्धस्त्रीनूरथान्पर्यवारयत् ॥ फाल्गुनस्तुमहाबाहुःकर्णवैकर्तनरणे ॥ ६५ ॥ सायकानांशतेनैवसर्वमर्मस्वताडयत् ॥ रुधिरौ
क्षितसर्वांगःसूतपुत्रःप्रतापवान् ॥ ६६ ॥ शरैःपंचाशतावीरःफाल्गुनंप्रत्यविध्यत ॥ तस्यतच्छाघवंदृष्ट्वानामृष्यतरणेऽर्जुनः ॥ ६७ ॥ ततःपार्थोधनुश्छित्त्वावि-
व्याधैनंस्तनांतरे ॥ सायकैर्नवभिर्वीरिस्त्वरमाणोधनंजयः ॥ ६८ ॥ अथान्यद्भनुरादायसूतपुत्रःप्रतापवान् ॥ सायकैरष्टसाहसैश्छादयामासपांडवुं ॥ ६९ ॥
तांबाणदृष्टिमतुलांकर्णचापसमुत्थितां ॥ व्यधमत्सायकैःपार्थःशलभानिवमारुतः ॥ ७० ॥ छादयामासचतदासायकैर्जुनोरणे ॥ पश्यतांसर्वयोधानांदर्शयन्
पाणिलाघवं ॥ ७१ ॥ वधार्थंचास्यसमरेसायकंसूर्यवर्चसं ॥ चिक्षेपत्वरयायुक्तस्त्वरकालेधनंजयः ॥ ७२ ॥ तमापतंतवेगेनद्रौणिश्चिच्छेदसायकं ॥ अर्धचंद्रेण
तीक्ष्णेनसच्छिन्नःप्रापतद्भुवि ॥ ७३ ॥ कर्णोपिद्विषतांहंताछादयामासफाल्गुनं ॥ सायकैर्बहुसाहसैःकृतप्रतिकृतेप्सया ॥ ७४ ॥ तौवृषाविवनर्दतौनरसिंहौमहा-
रथौ ॥ सायकैस्तुप्रतिच्छिन्नंचक्रतुःखमजिह्वगैः ॥ ७५ ॥ अदृश्यौचशरौघैस्तौनिघ्नंतावितरेतरं ॥ कर्णपार्थोस्मितिष्ठत्वंकर्णोहंतिष्ठफाल्गुनः ॥ ७६ ॥ इत्येवंतर्जयंतौ
तौवाक्शल्यैस्तुदतांतदा ॥ युध्यतांसमरेवीरौचित्रंलघुचसुष्ठुच ॥ ७७ ॥ प्रेक्षणीयौचाभवतांसर्वयोधसमागमे ॥ प्रशस्यमानौसमरेसिद्धचारणपन्नगैः ॥
॥ ७८ ॥ अयुध्येतामंहाराजपरस्परवधैषिणौ ॥ ततोदुर्योधनोराजंस्तावकानभ्यभाषत ॥ ७९ ॥ यत्नाद्रक्षतराधेयंनाहत्वासमरेर्जुनं ॥ निवर्तिष्यतिराधेयइति
मामुक्तवान्वृषः ॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ प्राप्ययुद्धमितिशेषः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ आस्यसमंततःक्षिप्त्वा ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

एतस्मिन्नंतरेराजन्तृष्णाकर्णस्यविक्रमं ॥ आकर्णमुक्तैरिषुभिःकर्णस्यचतुरोहयान् ॥ ८१ ॥ अनयत्येतलोकायचतुर्भिःश्वेतवाहनः ॥ सारथिचास्यभृष्टेनरथ
नीडादपातयन् ॥ ८२ ॥ छादयामाससशरैस्तवपुत्रस्यपश्यतः ॥ संछाद्यमानःसमरेहताश्वोहतसारथिः ॥ ८३ ॥ मोहितःशरजालेनकर्तव्यंनाभ्यपद्यत ॥ तं
थाविरथंदृष्ट्वा रथमारोप्यतंतदा ॥ ८४ ॥ अश्वत्थामामहाराजभूयोर्युनमयोधयत् ॥ मद्रराजश्वकौतेयमविध्यत्रिंशताशरैः ॥ ८५ ॥ शारद्वतस्तुविंशत्यावासु
देवंसमार्पयत् ॥ धनंजयंद्वादशभिराजघानशिलीमुखैः ॥ ८६ ॥ चतुर्भिःसिंधुराजश्वदृषसेनश्रस्रभिः ॥ पृथक्पृथक्महाराजविव्यधुःरुष्णपांडवौ ॥ ८७ ॥
तथैवतान्प्रत्यविध्यत्कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ द्रोणपुत्रंचतुःपष्ट्यामद्रराजंशतेनच ॥ ८८ ॥ सैंधवंदशभिर्वाणैर्दृषसेनंत्रिभिःशरैः ॥ शारद्वतंचविंशत्याविध्वापार्थो
ननादह ॥ ८९ ॥ तेप्रतिज्ञाप्रतीघातमिच्छंतःसव्यसाचिनः ॥ सहितास्तावकास्तूर्णमभिपेतुर्धनंजयं ॥ ९० ॥ अथार्जुनःसर्वतोवारुणाखंप्रादुश्वक्रेत्रासय
न्यांतराष्ट्रान् ॥ तंप्रत्युदीयुःकुरुवःपांडुपुत्रंरथैर्महाहैःशरवर्षाण्यवर्षन् ॥ ९१ ॥ ततस्तुतस्मिंस्तुमुलेसमुत्थितेसुदारुणेभारतमोहनीये ॥ नोमुत्थतप्राप्यसरा
जपुत्रःकिरीटमालीव्यस्तजच्छरौघान् ॥ ९२ ॥ राज्यप्रेप्सुःसव्यसाचीकुरूणांस्मरन्क्लेशान्द्वादशवर्षवृत्तान् ॥ गांडीवमुक्तैरिषुभिर्महात्मासर्वादिशोव्यावृणो
दप्रमेयः ॥ ९३ ॥ प्रदीप्तोल्कमभवच्चांतरिक्षंमृतेपुदेहेष्वपतन्वयांसि ॥ यत्पिंगलज्येनकिरीटमालीक्रुद्धोरिपूनाजगवेनहंति ॥ ९४ ॥ ततःकिरीटीमहतामहाय
शाःशरासनेनास्यशराननीकजित् ॥ हयप्रवेकोत्तमनागधूर्णितान्कुरुप्रवीरानिषुभिर्यपातयत् ॥ ९५ ॥ गदाश्वगुर्वीःपरिघानयस्मयानसींश्चशक्तीश्वरणेन
राधिपाः ॥ महान्तिशस्त्राणिचभीमदर्शनाःप्रगृह्यपार्थसहसाभिदुद्रुवुः ॥ ९६ ॥ ततोयुगांताभ्रसमस्वनंमहन्महेंद्रचापप्रतिमंचगांडिवं ॥ चकर्पदोभ्यांविहस
न्मृशंययौदहंस्त्वदीयान्यमरापृवर्धनः ॥ ९७ ॥ सतानुदीर्णान्सरथान्सवारणान्पदातिसंघांश्चमहाधनुर्धरः ॥ विपन्नसर्वायुधजीवितान्रणेचकारवीरोयमरा
पृवर्धनान् ॥ ९८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिसंकुलयुद्धेपंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १४ ॥
संजयउवाच श्रुत्वानिनादंधनुपश्वतस्यविस्पष्टमुक्त्वमिवांतकस्य ॥ शक्राशनिस्फोटसमंसुघोरंविकृष्यमाणस्यधनंजयेन ॥ १ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १४ ॥ श्रुत्वेति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 त्रासोद्विग्रंतथोद्धातं त्वदीयंतद्वलं नृप ॥ युगांतवातसंक्षुब्धं चलद्दीचितरंगितं ॥ २ ॥ प्रलीनमीनमकरं सागरांभइवाभवत् ॥ सरणेव्यचरत्पार्थः प्रेक्ष्यमाणो धनंजयः
 ॥ ३ ॥ युगपद्विस्तुसर्वासुसर्वाण्यस्त्राणि दर्शयन् ॥ आददानं महाराजसंदधानं च पांडवं ॥ ४ ॥ उत्कर्षतंस्तृजंतं च नस्मपश्यामलाघवात् ॥ ततः क्रुद्धो महाबाहु रेंद्रम
 खंदुरासदं ॥ ५ ॥ प्रादुश्वक्रेमं हाराजत्रासयन्सर्वभारतान् ॥ ततः शराः प्रादुरासन् दिव्यास्त्रप्रतिमं त्रिताः ॥ ६ ॥ प्रदीप्ताश्च शिखिमुखाः शतशोथसहस्रशः ॥ आ
 क्रर्णपूर्णनिर्मुक्तैरभ्यर्कांशुनिभैः शरैः ॥ ७ ॥ नभोभवत्तदुप्रेक्ष्य मुल्काभिरिव संवृतं ॥ ततः शस्त्रांधकारंतत्कौरवैः समुदीरितं ॥ ८ ॥ अशक्यं मनसाप्यन्यैः पांड
 वः संभ्रमन्निव ॥ नाशयामास विक्रम्य शरैर्दिव्यास्त्रमंत्रितैः ॥ ९ ॥ नैशंतमोंशुभिः क्षिप्रं दिनादाविव भास्करः ॥ ततस्तुतावकं सैन्यं दीप्तैः शरगभस्तिभिः ॥ १० ॥
 आक्षिपत्य त्वलांबूनि निदाघार्कइव प्रभुः ॥ ततो दिव्यास्त्रविदुषा प्रहिताः सायकांशवः ॥ ११ ॥ समाप्लवन् द्विपत्सैन्यं लोकं भानोरिवांशवः ॥ अथापरे समुत्सृष्टा वि
 शिखास्तिग्मतेजसः ॥ १२ ॥ हृदयान्याशुवीराणां विविशुः प्रियबंधुवत् ॥ यएनमीयुः समरे त्वघोधाः शूरमानिनः ॥ १३ ॥ शलभा इव ते दीप्तमग्निप्राप्य ययुः
 क्षयं ॥ एवं स मृद्गन् शत्रूणां जीवितानि यशांसि च ॥ १४ ॥ पार्थश्च चारसंग्रामे मृत्युर्विग्रहवानिव ॥ सकिरीटानिव स्त्राणिसांगदान्विपुलान् भुजान् ॥ १५ ॥ सकुं
 डलयुगान्कर्णान्केषांचिदहरच्छरैः ॥ सतो मरान् गजस्थानां सप्रासान् ह्यसादिनां ॥ १६ ॥ सचर्मणः पदातीनां रथिनां च सधन्वनः ॥ सप्रतोदान्नियंतृणां बाहूं
 श्विच्छेदपांडवः ॥ १७ ॥ प्रदीप्तो ग्रशराचिष्मान् व्यभौ तत्र धनंजयः ॥ सविस्फुलिगाग्रशिखोज्ज्वलन्निव हुताशनः ॥ १८ ॥ तदेव राजप्रतिमं सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥
 युगपद्विस्तुसर्वासुरथस्थं पुरुषर्षभं ॥ १९ ॥ निक्षिपंतं महास्त्राणि प्रेक्षणीयं धनंजयं ॥ नृत्यंतं रथमार्गे धनुर्ज्यातलनाद्दिनं ॥ २० ॥ निरीक्षितुं न शोक्नुस्ते यत्नं
 तोऽपि पार्थिवाः ॥ मध्यं दिनगतं सूर्यप्रतपंतमिवांबरे ॥ २१ ॥ दीप्तो ग्रसंभृतशरः किरीटी विरराजह ॥ वर्षास्त्रिवो दीर्णजलः सेंद्रधन्वांबुदो महान् ॥ २२ ॥ महा
 स्त्रसंप्लवे तस्मिन् जिष्णुना संप्रवर्तिते ॥ सुदुस्तरमहाघोरे मम ज्युषो धपुंगवाः ॥ २३ ॥ उत्कृत्तवदनैर्देहैः शरीरैः कृत्तबाहुभिः ॥ भुजैश्च पाणिनिर्मुक्तैः पाणिभिर्व्य
 गुलीकृतैः ॥ २४ ॥ कृत्ताग्रहस्तैः करिभिः कृत्तदंतैर्मदोत्कटैः ॥ हयैश्च विधुरग्रीवैर्यैश्च शकलीकृतैः ॥ २५ ॥ निकृत्तांत्रैः कृत्तपादैस्तथान्यैः कृत्तसंधिभिः ॥ नि
 श्वैर्विस्फुरद्भिश्च शतशोथसहस्रशः ॥ २६ ॥ मृत्योराघातललितं तत्पार्थायो धनं महत् ॥ अपश्याममहीपालभीरूणां भयवर्धनं ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

आक्रीडमिव रुद्रस्य पुराभ्यर्दयतः पशून् ॥ गजानां क्षुरनिर्मुक्तैः करैः सभुजगेवभूः ॥ २८ ॥ कचिद्भौस्रग्विणीवक्त्रपद्मैः समाचिता ॥ विचित्रोष्णीषमुकुटैः कै
यूरांगदकुंडलैः ॥ २९ ॥ स्वर्णचित्रतनुत्रैश्च भांडैश्च गजवाजिनां ॥ किरीटशतसंकीर्णातत्र तत्र समाचिता ॥ ३० ॥ विरराज भृशं चित्रामहीनववधूरिव ॥ म
ज्जामेदः कर्दमिनीं शोणितौघतरंगिणीं ॥ ३१ ॥ मर्मास्थिभिरगाधांच केशशैवलशाद्वलां ॥ शिरोबाहूपलतटारुग्णक्रोडास्थिसंकटां ॥ ३२ ॥ चित्रध्वजपता
काव्यां छत्रचापोर्मिमालिनीं ॥ विगतासुमहाकायांगजदेहाभिसंकुलां ॥ ३३ ॥ रथोदुपशताकीर्णाहयसंघातरोधसं ॥ रथचक्रयुगेषाक्षकूवरैरतिदुर्गमां ॥
॥ ३४ ॥ प्रासन्नशक्तिपरशुविशिखाहिदुरासदां ॥ बलकंकमहानक्रांगोमायुमकरोत्कटां ॥ ३५ ॥ गृध्रोदग्रमहाग्राहां शिवाविरुतभैरवां ॥ नृत्यत्येतपिशा
चाद्यैर्भूताकीर्णासहस्रशः ॥ ३६ ॥ गतासुयोधनिश्चेषशरीरशतवाहिनीं ॥ महाप्रतिभयां रौद्रां घोरां वैतरणीमिव ॥ ३७ ॥ नदीं प्रवर्तयामास भीरूणां भयवर्धि
नीं ॥ तदृष्ट्वा तस्य विक्रान्तमंतकस्येवरूपिणः ॥ ३८ ॥ अभूतपूर्वकुरुभयमागाद्राजिरे ॥ तत आदाय वीराणामस्त्रैरस्त्राणि पांडवः ॥ ३९ ॥ आत्मानं रौद्रमा
चष्ट रौद्रकर्मण्यधिष्ठितः ॥ ततो रथवरान् राजन्नत्यतिक्राम दर्जुनः ॥ ४० ॥ मध्यं दिनगतं सूर्यं प्रतपंतमिवांबरे ॥ नशेकुः सर्वभूतानि पांडवं प्रतिवीक्षितुं ॥ ४१ ॥
प्रसृतांस्तस्य गांढीवाच्छरव्रातान्महात्मनः ॥ संग्रामे संप्रपश्यामो हंसपंक्तिरिवांबरे ॥ ४२ ॥ विनिवार्य सवीराणामस्त्रैरस्त्राणि सर्वतः ॥ दर्शयन् रौद्रमात्मानमुग्रे कर्म
णिधिष्ठितः ॥ ४३ ॥ सतान् रथवरान् राजन्नत्याक्राम त्तदार्जुनः ॥ मोहयन्निवनाराचैर्जयद्रथवधेप्सया ॥ विस्तृजन्दिक्षु सर्वासु शरान्सितसारथिः ॥ ४४ ॥
सरथो व्यचरत्तूर्णं प्रेक्षणीयो धनंजयः ॥ भ्रमंत इव शूरस्य शरव्रातामहात्मनः ॥ ४५ ॥ अदृश्यं तां तरिक्षस्थाः शतशोथसहस्रशः ॥ आददानं महेष्वासं संदधानं
चसायकं ॥ ४६ ॥ विस्तृजंतं च कौंतेयं नानुपश्याम वै तदा ॥ तथा सर्वादिशो राजन् सर्वाश्चरथिनो रणे ॥ ४७ ॥ कदंबीकृत्य कौंतेयोजयद्रथमुपाद्रवत् ॥ विव्याध
चचतुः पृष्ट्या शराणां नतपर्वणां ॥ ४८ ॥ सैंधवाभिमुखं यांतयोधाः संप्रेक्ष्य पांडवं ॥ न्यवर्तन्तरणाद्दीरानिराशास्तस्य जीविते ॥ ४९ ॥ यो यो भ्यधावदाक्रंदेताव
कः पांडवं रणे ॥ तस्य तस्यां तगावाणां शरीरे न्यपतन्मभो ॥ ५० ॥ कबंधसंकुलंचक्रे तव सैन्यं महारथः ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः शरैरग्न्यं शुसन्निभैः ॥ ५१ ॥

कदंबीकृत्य कदंबकुसुमानीव कृत्वा ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
 एवंतत्तवराजेंद्रचतुरंगवलंतदा ॥ व्याकुलीकृत्यकौतेयोजयद्रथमुपाद्रवत् ॥ ५२ ॥ द्रौणिपंचाशताविध्यदृषसेनं त्रिभिः शरैः ॥ रुपायमाणः कौतेयः रुपं नव
 भिरार्दयत् ॥ ५३ ॥ शल्यं षोडशभिर्बाणैः कर्णं द्वात्रिंशताशरैः ॥ सैंधवं तु चतुःषष्ट्या वित्त्वा सिंहवानदत् ॥ ५४ ॥ सैंधवस्तु तथा विद्धः शरैर्गांडीवधन्वना ॥ न च क्ष
 मे सुसंकुद्धस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥ ५५ ॥ सवराहध्वजस्तूर्णगार्धपत्रानजिह्मगान् ॥ क्रुद्धाशीविपसंकाशान्कर्मरपरिमार्जितान् ॥ ५६ ॥ आकर्णपूर्णान् चिक्षे
 पफाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ त्रिभिस्तु वित्त्वा गोविंदं नाराचैः षड्विरर्जुनं ॥ ५७ ॥ अष्टभिर्वाजिनो विध्यत् ध्वजं चैकेन पत्रिणा ॥ स विक्षिप्यार्जुनस्तूर्णसैंधवप्रहितान्
 शरान् ॥ ५८ ॥ युगपत्तस्य चिच्छेदशराभ्यां सैंधवस्य ह ॥ सारथेश्वशिरः कायात् ध्वजं च समलंकृतं ॥ ५९ ॥ सच्छिन्नयष्टिः सुमहान् धनं जयशराहतः ॥ वराहः सिं
 धुराजस्य पपाताग्निशिखोपमः ॥ ६० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्रुतंगच्छति भास्करे ॥ अब्रवीत्पांडवं राजंस्त्वरमाणो जनार्दनः ॥ ६१ ॥ एष मध्ये कृतः षड्विः पार्थवी
 रैर्महारथैः ॥ जीवितेषुर्महाबाहो भीतस्तिष्ठति सैंधवः ॥ ६२ ॥ एतान निर्जित्यरणेषु द्रुथान् पुरुषर्षभ ॥ न शक्यः सैंधवो हंतुं यतो निर्व्याजमर्जुन ॥ ६३ ॥ योग
 मत्र विधास्यामि सूर्यस्यावरणं प्रति ॥ अस्तंगत इति व्यक्तं द्रक्ष्यत्येकः स सिंधुराट् ॥ ६४ ॥ हर्षेण जीविताकांक्षी विनाशार्थं तव प्रभो ॥ न गोप्स्यति दुराचारः स
 आत्मानं कथंचन ॥ ६५ ॥ तत्र च्छिद्रे प्रहर्तव्यं त्वया स्य कुरुसत्तम ॥ व्यपेक्षानैव कर्तव्या गतोस्तमिति भास्करः ॥ ६६ ॥ एवमस्त्विति वीभत्सुः केशवं प्रत्यभाष
 त ॥ ततोऽस्तजत्तमः कृष्णः सूर्यस्यावरणं प्रति ॥ ६७ ॥ योगीयोगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो हरिः ॥ सृष्टेतमसि कृष्णेन गतोस्तमिति भास्करः ॥ ६८ ॥ त्वदीयाज
 ल्दुष्योधाः पार्थनाशान्नराधिप ॥ ते प्रहृष्टारणे राजन्नापश्यन्सैनिकारविं ॥ ६९ ॥ उन्नाम्यवक्राणितदा स च राजा जयद्रथः ॥ वीक्षमाणे ततस्तस्मिन् सिंधुरा
 जे दिवाकरं ॥ ७० ॥ पुनरेवाब्रवीत्कृष्णो धनं जयमिदं वचः ॥ पश्य सिंधुपतिं वीरं प्रेक्षमाणं दिवाकरं ॥ ७१ ॥ भयं हि विप्रमुच्येत त्वत्तोभरतसत्तम ॥ अयं कालो
 महाबाहो वधायास्य दुरात्मनः ॥ ७२ ॥ छिधि मूर्धानमस्या शुक्रुसाफल्यमात्मनः ॥ इत्येवं केशवेनोक्तः पांडुपुत्रः प्रतापवान् ॥ ७३ ॥ न्यवधीत्तावकं सैन्यं शरै
 रकांक्षिसन्निभैः ॥ रुपं विव्याध विंशत्या कर्णं पंचाशताशरैः ॥ ७४ ॥ शल्यं दुर्योधनं चैव षड्विः षड्विरताडयत् ॥ दृषसेनं तथा षाभिः षष्ट्या सैंधवमेव च ॥ ७५ ॥ त
 थैव च महाबाहुस्त्वदीयान् पांडुनंदनः ॥ गाढं वित्त्वा शरैराजन् जयद्रथमुपाद्रवत् ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

तंसमीपस्थितं दृष्ट्वा लेलिहानमिवानलं ॥ जयद्रथस्य गोभारः संशयं परमंगताः ॥ ७७ ॥ ततः सर्वे महाराजतवयो धाजयैषिणः ॥ सिबिचुः शरधाराभिः पाकशा
सनिमाहवे ॥ ७८ ॥ संछाद्यमानः कौतियः शरजालैरनेकशः ॥ अक्रुध्यत्समहाबाहुरजितः कुरुनंदनः ॥ ७९ ॥ ततः शरमयं जालं तु मुलं पाकशासनिः ॥ व्यसृज
त्पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यजिघांसया ॥ ८० ॥ तेहन्यमाना वीरेण यो धाराजनुरणे तव ॥ प्रजहुः सैधवं भीता द्वौ समं नाप्यधावतां ॥ ८१ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामकुंतीपु
त्रस्य विक्रमं ॥ तादृङ्भावी भूतो वायच्चकार महायशाः ॥ ८२ ॥ द्विपान् द्विपगतांश्चैव हयान्हयगतानपि ॥ तथा सरथिनश्चैव न्यहनूद्रः पशूनिव ॥ ८३ ॥ नतत्र
समरे कश्चिन्मया दृष्टो नराधिप ॥ गजो वाजीनरो वापि यो न पार्थशराहतः ॥ ८४ ॥ रजसा तमसा चैव यो धाः संछन्नचक्षुषः ॥ कश्मलं प्राविशन् घोरं नान्वजानन्य
रस्परं ॥ ८५ ॥ तेशरैर्भिन्नमर्माणः सैनिकाः पार्थचोदितैः ॥ बभ्रुमुश्चस्वलुः पेतुः सेदुर्मल्लुश्च भारत ॥ ८६ ॥ तस्मिन् महाभीषणके प्रजानामिव संक्षये ॥ रणे मह
तिदुष्पारे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ८७ ॥ शोणितस्य प्रसेके न शीघ्रत्वादनिलस्य च ॥ अशान्यत्तद्रजोभौ मम सूक्ष्मसिक्ते धरातले ॥ ८८ ॥ आनाभिनिरमज्जंश्चरथ च
क्राणि शोणिते ॥ मत्तावेगवताराजं स्तावकानां रणांगने ॥ ८९ ॥ हस्तिनश्च हतारो हादारितांगाः सहस्रशः ॥ स्वान्यनीकानि मृद्वंत आर्तनादाः प्रदुद्रुवुः ॥ ९० ॥
हयाश्च पतितारोहाः पत्तयश्च नराधिप ॥ प्रदुद्रुवुर्भयाद्राजन्धनं जयशराहताः ॥ ९१ ॥ मुक्तकेशा विकवचाः क्षरंतः क्षतजंक्षतैः ॥ प्रापलायंत संत्रस्तास्त्यक्त्वा रण
शिरोजनाः ॥ ९२ ॥ ऊरुग्राहगृहीताश्च केचित्तत्राभवन् भुवि ॥ हतानां चापरे मध्ये द्विरंदानां निलिल्यिरे ॥ ९३ ॥ एवंच ववलं राजन् द्रावयित्वा धनं जयः ॥ न्यवधी
त्सायकैर्घोरैः सिंधुराजस्य रक्षिणः ॥ ९४ ॥ द्रौणिं कृपं कर्णं शल्यौ वृषसेनं सुयोधनं ॥ छादयामास तीव्रेण शरजालेन पांडवः ॥ ९५ ॥ न गृह्णन् क्षिपन् राजन्मुंच
न्नापि च संदधत् ॥ अदृश्यतार्जुनः संल्येशीघ्रास्त्रत्वाल्कथंचन ॥ ९६ ॥ धनुर्मंडलमेवास्य दृश्यते स्मास्यतः सदा ॥ सायकाश्च व्यदृश्यंत निश्चरंतः समंततः ॥ ९७ ॥
कर्णस्पतुर्धनुश्छित्वा वृषसेनस्य चैव ह ॥ शल्यस्य सूतं भस्तेन रथनीडादपातयत् ॥ ९८ ॥ गाढविद्धावुभौ कृत्वा शरैः स्वस्वीयमातुलौ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो द्रौ
णिशारद्वतोरणे ॥ ९९ ॥ एवंचान्या कुलीकृत्य त्वदीयानां महारथान् ॥ उज्जहार शरं घोरं पांडवो नलसन्निभं ॥ १०० ॥ इंद्राशनिसमप्रख्यं दिव्यमस्त्राभिं
त्रितं ॥ सर्वभारसहं शश्वद्वंधमाल्या चितं महत् ॥ १०१ ॥

॥ १०२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ १२७ ॥

वज्रेणास्त्रेणसंयोज्यविधिवत्कुरुनंदनः॥ समादधन्महाबाहुर्गांडीवेक्षिप्रमर्जुनः॥ २ ॥ तस्मिन्संधीयमानेतुशरेज्वलनतेजसि॥ अंतरिक्षेमहानादोभूताना
मभवन्नृप॥ ३ ॥ अब्रवीच्चपुनस्तत्रत्वरमाणोजनार्दनः॥ यन्नजयशिरश्छिंधिसैंधवस्यदुरात्मनः॥ ४ ॥ अस्तंमहीधरश्रेष्ठंयियासतिदिवाकरः॥ शृणुष्वेतच्च
वाक्यंमेजयद्रथवधंप्रति॥ ५ ॥ वृद्धक्षत्रःसैंधवस्यपिताजगतिविश्रुतः॥ सकालेनेहमहतासैंधवंप्राप्तवान्सुतं॥ ६ ॥ जयद्रथममित्रघ्नंवागुवाचाशरीरिणी॥
नृपमंतर्हितावाणीमेघदुंदुभिनिःस्वना॥ ७ ॥ तवात्मजोमनुष्येद्रकुलशीलदमादिभिः॥ गुणैर्भविष्यतिविभोसदृशोवंशयोर्द्वयोः॥ ८ ॥ क्षत्रियप्रवरोलोकेनि
त्यंशूराभिसत्कृतः॥ किंत्वस्ययुध्यमानस्यसंग्रामेक्षत्रियर्षभः॥ ९ ॥ शिरश्छेत्स्यतिसंकुद्धःशत्रुश्चालक्षितोभुवि॥ एतच्छ्रुत्वासिंधुराजोऽध्यात्वाचिरमरिंदमः
॥ १० ॥ ज्ञातीन्सर्वानुवाचेदंपुत्रस्त्रेहाभिचोदितः॥ संग्रामेयुध्यमानस्यवहतोमहतीधुरं॥ ११ ॥ धरण्यांममपुत्रस्यपातयिष्यतियःशिरः॥ तस्यापिशतधामू
र्धाफलप्यतिनसंशयः॥ १२ ॥ एवमुक्त्वाततोराज्येस्थापयित्वाजयद्रथं॥ वृद्धक्षत्रोवनंयातस्तपश्चोग्रंसमास्थितः॥ १३ ॥ सोयंतप्यतितेजस्वीतपोघोरंदुरां
सदं॥ समंतपंचकादस्माद्बहिर्वा नरकेतन॥ १४ ॥ तस्माज्जयद्रथस्यत्वंशिरश्छित्त्वामहामृधे॥ दिव्येनास्त्रेणरिपुहन्धोरेणाद्भुतंकर्मणा॥ १५ ॥ सकुंडलंसिंधु
पतेःप्रभंजनसुतानुज॥ उत्संगेपातयस्वास्यवृद्धक्षत्रस्यभारत॥ १६ ॥ अथत्वमस्यमूर्धानंपातयिष्यतिभूतले॥ तवापिशतधामूर्धाफलप्यसिनसंशयः॥
॥ १७ ॥ यथाचेदंनजानीयात्सराजातपसिस्थितः॥ तथाकुरुकुरुश्रेष्ठदिव्यमस्त्रमुपाश्रितः॥ १८ ॥ नत्थसाध्यमकार्यंवाविद्यतेतवकिंचन॥ समस्तेष्वपिलो
केषुत्रिपुवासवनंदन॥ १९ ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंस्तक्किणीपरिसंलिहन्॥ इंद्राशनिसमस्पर्शदिव्यमंत्राभिमंत्रितं॥ २० ॥ सर्वभारसहंशश्वद्वंद्वमाल्यार्चितंशरं॥
विससर्जार्जुनस्तूर्णसैंधवस्यवधेधृतं॥ २१ ॥ सतुगांडीवनिर्मुक्तःशरःश्वेनइवाशुगः॥ छित्वाशिरःसिंधुपतेरुत्पपातविहायसं॥ २२ ॥ तच्छिरःसिंधुराजस्य
शरैर्हृद्वमवाहयत्॥ दुर्लदामप्रहर्षायसुहृदांहर्पणायच॥ २३ ॥ शरैःकदंबकीरुत्यकालेतस्मिंश्चपांडवः॥ योधयामासतांश्चैवपांडवःषण्महारथान्॥ २४ ॥
ततःसुमहदाश्चर्यतत्रापश्यामभारत॥ समंतपंचकाद्वात्यंशिरोयद्वहरत्ततः॥ २५ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुवृद्धक्षत्रोमहीपतिः॥ संध्यामुपास्तेतेजस्वीसंवंधीतव
मारिष॥ २६ ॥ उपासीनस्यतस्याथरुष्णकेशंसकुंडलं॥ सिंधुराजस्यमूर्धानमुत्संगेसमपातयत्॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ १४४ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषट्चत्वारिंशदधिकशतत

तस्योत्संगेनिपतितंशिरस्तच्चारुकुण्डलं ॥ दृढक्षत्रस्यनृपतेरलक्षितमरिंदम ॥ २८ ॥ कृतजप्यस्यतस्याथदृढक्षत्रस्यभारत ॥ प्रोत्तिष्ठतस्तत्सहसाशिरोगच्छद्भ
रातलं ॥ २९ ॥ ततस्तस्यनरेन्द्रस्यपुत्रमूर्धनिभूतले ॥ गतेतस्यापिशतधामूर्धागच्छदरिंदम ॥ ३० ॥ ततःसर्वाणिसैन्यानिविस्मयंजग्मुरुत्तमं ॥ वासुदेवं
चर्षीभत्सुंप्रशशंसुर्महारथं ॥ ३१ ॥ ततोविनिहतेराजन्सिधुराजेकिरीटिना ॥ तमस्तद्वासुदेवेनसंहृतंभरतर्षभ ॥ ३२ ॥ पश्चाज्ज्ञातंमहीपालतवपुत्रैःसहानु
गैः ॥ वासुदेवप्रयुक्तेयमायेतिनृपसत्तम ॥ ३३ ॥ एवंसनिहतोराजन्यार्थेनामिततेजसा ॥ अक्षौहिणीरष्टहत्वाजामातातवसैंधवः ॥ ३४ ॥ हतंजयद्रथंदृष्ट्वा
तवपुत्रानराधिप ॥ दुःखादश्रूणिमुमुचुर्निराशाश्चाभवन्जये ॥ ३५ ॥ ततोजयद्रथेराजन्हतेपार्थेनकेशवः ॥ दध्मौशंखंमहाबाहुर्जुनश्चपरंतपः ॥ ३६ ॥
भीमश्चवृष्णिसिंहश्चयुधामन्युश्चभारत ॥ उत्तमौजाश्चविक्रांतःशंखान्दध्नुःपृथक्पृथक् ॥ ३७ ॥ श्रुत्वामहांतंतंशब्दंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ सैंधवंनिहतंमेने
फाल्गुनेनमहात्मना ॥ ३८ ॥ ततोवादित्रघोषेणस्वान्योधान्यर्यहर्षयत् ॥ अभ्यवर्तंतसंग्रामेभारद्वाजंयुयुत्सया ॥ ३९ ॥ ततःप्रवृत्तेराजन्नस्तंगच्छतिभास्क
रे ॥ द्रोणस्यसोमकैःसार्धसंग्रामोलोमहर्षणः ॥ ४० ॥ तेनुसर्वेप्रयत्नेनभारद्वाजंजिघांसवः ॥ सैंधवेनिहतेराजन्नयुध्यंतमहारथाः ॥ ४१ ॥ पांडवास्तुजयंल
ब्ध्वासैंधवंविनिहत्यच ॥ अयोधयंस्तुतेद्रोणंजयोन्मत्तास्ततस्ततः ॥ ४२ ॥ अर्जुनोपिततोयोधांस्तावकान्रथसत्तमान् ॥ अयोधयन्महाबाहुर्हत्वासैंधवकं
नृपं ॥ ४३ ॥ सदेवशत्रूनिवदेवराजःकिरीटमालीव्यधमत्समंतात् ॥ यथातमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नःपूर्वप्रतिज्ञांसमवाप्यवीरः ॥ १४४ ॥ इतिश्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिजयद्रथवधेषट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच तस्मिन्विनिहतेवीरे
सैंधवेसव्यसाचिना ॥ मामकायदकुर्वंततन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ १ ॥ संजय उवाच सैंधवंनिहतंदृष्ट्वारणेपार्थेनभारत ॥ अमर्षवशमापन्नःरुपःशारद्वत
स्ततः ॥ २ ॥ महताशरवर्षेणपांडवंसमवाकिरत् ॥ द्रौणिश्चाभ्यद्रवद्राजनरथमास्थायफाल्गुनं ॥ ३ ॥ तावेतौरथिनांश्रेष्ठौरथाभ्यांरथसत्तमौ ॥ उभावुभयत
स्तीक्ष्णैर्विशिखैरभ्यवर्षतां ॥ ४ ॥ सतथाशरवर्षाभ्यांसुमहद्भ्यामहाभुजः ॥ पीड्यमानःपरामार्तिमगमद्रथिनावरः ॥ ५ ॥

मोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

तस्मिन्विनिहतेवीरइत्यादेराजन्कर्मस्थितेनरेइत्यंतस्यपंथस्यपुरुषेणयत्नःकार्यःफलंतुदेवाधीनमितितात्पर्यार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अजिघांसुः हंतुमनिच्छन् आचार्यकंगुरोः संमानं ॥ ६ ॥ तमेवाह अस्मैरिति मंदवेगान् अत्यनाकृष्टचापत्वादल्पवेगान् ॥ ७ ॥ तेचापि तेबाणास्तथापि ॥ ८ ॥ अवासीदन् अवसन्नः ॥ ९ ॥ भर्तारं सारथे
 सोजिघांसुर्गुरुसंख्ये गुरोस्तनयमेवं च ॥ चकाराचार्यकंतत्रकुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ ६ ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यद्रौणेः शारद्वतस्य च ॥ मंदवेगानिषूंस्ताभ्यामजिघां
 सुरवास्तजत् ॥ ७ ॥ तेचापि भृशमभ्यघ्नन् विशिखाः पार्थचोदिताः ॥ बहुत्वान्तुपरामार्तिशराणां तावगच्छतां ॥ ८ ॥ अथ शारद्वतो राजन्कोतियशरपीडितः ॥ अ
 वासीदद्रथोपस्थे मूर्च्छामभिजगाम ह ॥ ९ ॥ विह्वलंतमभिज्ञाय भर्तारं शरपीडितं ॥ हतोयमिति च ज्ञात्वा सारथिस्तमपावहत् ॥ १० ॥ तस्मिन् भग्नमहाराजकृ
 पेशारद्वते युधि ॥ अश्वत्थामाप्यपायासीत्पांडवेयाद्रथांतरं ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा शारद्वतं पार्थो मूर्च्छितं शरपीडितं ॥ रथ एवमहेष्वासः सरूपं पर्यदेवयत् ॥ १२ ॥ अश्रुपू
 र्णमुखो दीनो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ पश्यन्निदं महाप्राज्ञः क्षत्तराजानमुक्तवान् ॥ १३ ॥ कुलांतरकरणे पापे जातमात्रे सुयोधने ॥ नीयतां परलोकाय साध्वयंकुल
 पांसनः ॥ १४ ॥ अस्माद्विकुरु मुख्यानां महदुत्पत्स्यते भयं ॥ तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ १५ ॥ तत्कृते ह्यद्यप्यस्मि शरतल्पगतं गुरुं ॥ धिगस्तु क्षा
 त्रमाचारं धिगस्तु बलपौरुषं ॥ १६ ॥ कोहि ब्राह्मणमाचार्यमभिद्रुह्येत मादृशः ॥ ऋषिपुत्रो ममाचार्यो द्रोणस्य परमः सखा ॥ १७ ॥ एष शोतेरथोपस्थे कपोमद्वा
 णपीडितः ॥ अकामयानेन मया विशिखैरर्दितो भृशं ॥ १८ ॥ अवसीदन् रथोपस्थे प्राणान्पीडयतीव मे ॥ पुत्रशोकाभितप्तेन शरैरभ्यर्दितेन च ॥ १९ ॥ अभ्य
 स्तो बहुभिर्वाणैर्देशधर्मगतेन वै ॥ शोचयत्येष नियतं भूयः पुत्रवधाद्विमां ॥ २० ॥ कृपणं स्वरथे सन्नपश्य कृष्णयथागतं ॥ उपाकृत्य तु वै विद्यामाचार्यं भ्योनरर्ष
 भाः ॥ २१ ॥ प्रयच्छंतीह ये कामान् देवत्वमुपयांति ते ॥ ये च विद्यामुपादाय गुरुभ्यः पुरुषाधमाः ॥ २२ ॥ प्रतितानेव दुर्दृष्टास्ते वै निरयगामिनः ॥ तदिदं नरका
 याद्यकृतं कर्म मया ध्रुवं ॥ २३ ॥ आचार्यशरवर्षेण रथे सादयतारूपं ॥ यत्तत्पूर्वमुपाकुर्वन्नखं मामब्रवीत्कृपः ॥ २४ ॥ न कथंचन कौरव्यप्रहर्तव्यं गुराविति ॥
 तदिदं वचनं साधोराचार्यस्य महात्मनः ॥ २५ ॥ नानुष्ठितं तमेवाजौ विशिखैरभिवर्षता ॥ नमस्तस्मै सुपूज्याय गौतमायापलायिने ॥ २६ ॥ धिगस्तु मम वाष्पं
 ययदस्मै प्रहराम्यहं ॥ तथा विलपमाने तु सव्यसाचि नितं प्रति ॥ २७ ॥

रेव ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इदंकुलक्षयगुरुद्रोहादिकं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरतल्पगतं शरपंजरगतं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अभ्यस्तः असकृन्निहतः दशधर्मगतेन दुरवस्थागतेन शो
 चयति शोकं कारयति एष द्रोणः भूयोधिकं पुत्रवधात् ॥ २० ॥ यथागतं यंप्रकारं प्राप्तं उपाकृत्य अधीत्य ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ उपाकुर्वन् आध्यापयन् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वृषःकर्णः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वासवीशक्तिरिति शेषः ॥ ३५ ॥ यथाप्रयाति तथाप्रयाति त्रियोज्यं ज्ञास्यामि ज्ञापयिष्यामि यत्रकाले ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 सैधवंनिहतं दृष्ट्वा राधेयः समुपाद्रवत् ॥ तमापतंतं राधेयमर्जुनस्य रथं प्रति ॥ २८ ॥ पांचाल्यौ सात्यकिश्चैव सहसा समुपाद्रवन् ॥ उपायांतं तुराधेयं दृष्ट्वा पार्थोम
 हारयः ॥ २९ ॥ प्रहसन् देवकीपुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ एष प्रयात्याधिरथिः सात्यकेः स्यंदनं प्रति ॥ ३० ॥ नमृष्यति हतं नूनं भूरिश्रवसमाहवे ॥ यत्र यात्येष तत्र
 त्वंचोदयाश्वान् जनार्दन ॥ ३१ ॥ नसौ मदत्तिपदवीं गमयेत्सात्यकिं वृषः ॥ एवमुक्तो महाबाहुः केशवः सव्यसाचिना ॥ ३२ ॥ प्रत्युवाच महातेजाः कालयुक्त
 मिदं वचः ॥ अलमेपमहाबाहुः कर्णायैकोपि पांडव ॥ ३३ ॥ किंपुनर्द्रौपदेयाभ्यां सहितः सात्वतर्षभः ॥ नच तावत्क्षमः पार्थ तव कर्णेन संगरः ॥ ३४ ॥ प्रज्वलंती
 महोल्के वतिष्ठत्यस्य हि वासवी ॥ त्वदर्थं पूज्यमानैः पारक्ष्यते परवीरहन् ॥ ३५ ॥ अतः कर्णः प्रयात्वत्र सात्वतस्य यथा तथा ॥ अहं ज्ञास्यामि कौंतेय कालमस्य दुरा
 त्मनः ॥ यत्रैनं विशिखैस्तीक्ष्णैः पातयिष्यसि भूतले ॥ ३६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यो सौ कर्णेन वीरस्य बाणैः ससमागमः ॥ हते तु भूरिश्रवसि सैधवे च निपा
 तिते ॥ ३७ ॥ सात्यकिश्चापिविरथः कंसमारुढवान् रथं ॥ चक्ररक्षौ च पांचाल्यौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ३८ ॥ संजय उवाच ॥ हतं तेवर्तयिष्यामि यथा वृ
 त्तं महारणे ॥ शुश्रूपस्वस्थिरो भूत्वा दुराचरितमात्मनः ॥ ३९ ॥ पूर्वमेव हिरुणस्य मनो गतमिदं प्रभो ॥ विजेतव्यो यथा वीरः सात्यकिः सौमदत्तिना ॥ ४० ॥ अ
 तीतानागते राजन्सहिवेत्ति जनार्दनः ॥ ततः सूतं समाहूय दारुकं संदिदेश ह ॥ ४१ ॥ रथो मे युज्यतां कल्यमिति राजन् महाबलः ॥ न हि देवानगंधर्वा न यक्षोरगराक्ष
 साः ॥ ४२ ॥ मानवा वापि जेतारः कृष्णयोः संतिके च न ॥ पितामहपुरोगाश्च देवाः सिद्धाश्च तं विदुः ॥ ४३ ॥ तयोः प्रभावमतुलं शृणु युद्धं तु तत्तथा ॥ सात्यकिं वि
 रथं दृष्ट्वा कर्णं चाभ्युद्यतं रणे ॥ ४४ ॥ दध्मौ शंखं महानादमार्पणेणायमाधवः ॥ दारुकोऽवेत्यसंदेशं श्रुत्वा शंखस्य च स्वनं ॥ ४५ ॥ रथमन्वानयत्तस्मै सुपर्णोऽच्छि
 तकेतनं ॥ सकेशवस्यानुमते रथं दारुकसंयुतं ॥ ४६ ॥ आरुरोह शिनेः पौत्रो ज्वलनादित्य सन्निभं ॥ कामगैः शैव्यमुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ॥ ४७ ॥ हयोदग्रैर्म
 हावे गैर्हमभांडविभूपितैः ॥ युक्तं समारुढ्य च तं विमानं प्रतिमं रथं ॥ ४८ ॥ अभ्यद्रव तुराधेयं प्रवपन्सायकान्वहून् ॥ चक्ररक्षावपित दायुधामन्यूत्तमौ जसौ ॥
 ॥ ४९ ॥ धनं जय रथं हित्वा राधेयं प्रत्युदीयतुः ॥ राधेयौपिमहाराज शरवर्षं समुत्सृजन् ॥ ५० ॥

वर्तयिष्यामि कथयिष्यामि ॥ ३९ ॥ पूर्वपूर्वेयुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कल्यं प्रातः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आर्पणेण स्वार्थेन द्वितः ऋषभस्वरेण ऋषभपुरोद्भवेनेति प्राञ्चः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ काश्यपेयस्यदारुकस्य ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 अभ्यद्रवत्सुसंकुद्धोरणेशैनेयमच्युतं ॥ नैवदैवंनगांधर्वनासुरंनचराक्षसं ॥ ५१ ॥ तादृशंभुविनोयुद्धंदिविवाश्रुतमित्युत ॥ उपारमततसैन्यंसरथाश्वनरद्वि
 पं ॥ ५२ ॥ तयोर्दृष्ट्वामहाराजकर्मसंमूढचेतसः ॥ सर्वेचसमपश्यंततद्युद्धमतिमानुषं ॥ ५३ ॥ तयोर्नृवरयोराजन्सारथ्यंदारुकस्यच ॥ गतप्रत्यागतावत्तैर्म
 डलैःसन्निवर्तनैः ॥ ५४ ॥ सारथेस्तुरयस्थस्यकाश्यपेयस्यविस्मिताः ॥ नभस्तलगताश्चैवदेवगंधर्वदानवाः ॥ ५५ ॥ अतीवावहिताद्रष्टुंकर्णशैनेययोरणं ॥
 मित्रार्थेतौपराक्रांतौशुष्मिणौस्पर्धिनौरणे ॥ ५६ ॥ कर्णश्चामरसंकाशोयुयुधानश्चसात्यकिः ॥ अन्योन्यंतौमहाराजशरवर्षैरवर्षतां ॥ ५७ ॥ प्रममाथशिनेःपौ
 त्रकर्णःसायकदृष्टिभिः ॥ अमृष्यमाणोनिधनंकौरव्यजलसंधयोः ॥ ५८ ॥ कर्णःशोकसमाविष्टोमहोरगइवश्वसन् ॥ सशैनेयरणेकुद्धःप्रदहन्निवचक्षुषा ॥
 ॥ ५९ ॥ अभ्यधावतवेगेनपुनःपुनररिंदम ॥ तंतुसक्रोधमालोक्यसात्यकिःप्रत्ययुद्धत ॥ ६० ॥ महताशरवर्षेणगजंप्रतिगजोयथा ॥ तौसमेतौनरव्याघ्रौव्या
 घ्राविवतरस्विनौ ॥ ६१ ॥ अन्योन्यंसंततक्षातेरणेऽनुपमविक्रमौ ॥ ततःकर्णशिनेःपौत्रःसर्वपारसवैःशरैः ॥ ६२ ॥ बिभेदसर्वगात्रेषुपुनःपुनररिंदम ॥ सारथि
 चास्यभल्लेनरथनीडादपातयत् ॥ ६३ ॥ अश्वांश्चचतुरःश्वेतान्निजघानशितैःशरैः ॥ छित्वाध्वजंरथंचैवशतधापुरुषर्षभ ॥ ६४ ॥ चकारविरथंकर्णतवपुत्रस्यप
 श्यतः ॥ ततोविमनसोराजंस्तावकास्तेमहारथाः ॥ ६५ ॥ वृषसेनःकर्णसुतःशल्योमद्राधिपस्तथा ॥ द्रोणपुत्रश्चशैनेयंसर्वतःपर्यवारयन् ॥ ६६ ॥ ततःपर्याकु
 लंसर्वेनप्राज्ञायतकिंचन ॥ तथासात्यकिनावीरेविरथेसूतजैरुते ॥ ६७ ॥ हाहाकारस्ततोराजन्सर्वसैन्येष्वभून्महान् ॥ कर्णोपिविरथोराजन्सात्वतेनरुतःशरैः
 ॥ ६८ ॥ दुर्योधनरथंतूर्णमारुरोहविनिःश्वसन् ॥ मानयंस्तवपुत्रस्यबाल्यात्प्रभृतिःसौहृदं ॥ ६९ ॥ कृतांराज्यप्रदानेनप्रतिज्ञांपरिपालयन् ॥ तथातुविरथंकर्ण
 पुत्रंश्चतवपार्थिव ॥ ७० ॥ दुःशासनमुखान्वीरान्नावधीत्सात्यकिर्वशी ॥ रक्षन्प्रतिज्ञांभीमेनपार्थेनचपुराकृतां ॥ ७१ ॥ विरथान्विह्वलांश्चक्रेनतुप्राणैर्व्य
 योजयत् ॥ भीमसेनेनतुवधःपुत्राणांतेप्रतिश्रुतः ॥ ७२ ॥ अनुद्युतेचपार्थेनवधःकर्णस्यसंश्रुतः ॥ वधेत्वकुर्वन्त्यत्नंतेतस्यकर्णमुखास्तदा ॥ ७३ ॥ नाशक्रुर्वस्त
 तोहंतुंसात्यकिंप्रवरारथाः ॥ द्रौणिश्चकृतवर्माचितयैवान्येमहारथाः ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां

निर्जिताधनुषैकेनशतशःक्षत्रियर्षभाः ॥ कांक्षंतापरलोकंचधर्मराजस्यचप्रियं ॥ ७५ ॥ रुष्णयोःसदृशोवीर्यैसात्यकिःशत्रुतापनः ॥ जितवान्सर्वसैन्यानिता
वकानिहसन्निव ॥ ७६ ॥ रुष्णोवापिभवेल्लोकेपार्थोवापिधनुर्धरः ॥ शैनेयोवानरव्याघ्रचतुर्थस्तुनविद्यते ॥ ७७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अजय्यंवासुदेवस्य
रथमास्थायसात्यकिः ॥ विरथंरुतवान्कर्णंवासुदेवसमोयुधि ॥ ७८ ॥ दारुकेणसमायुक्तःस्वबाहुबलदर्पितः ॥ कच्चिदन्यंसमारूढःसात्यकिःशत्रुतापनः ॥
॥ ७९ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंकुशलोत्थसिभाषितुं ॥ असत्यंतमहंमन्येतन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ ८० ॥ संजयउवाच शृणुराजन्यथावत्तरयमन्यंमहाम
तिः ॥ दारुकस्यानुजस्तूर्णकल्पनाविधिकल्पितं ॥ ८१ ॥ आयसैःकांचनैश्चापिपट्टैःसन्नद्धकूबरं ॥ तारासहस्रखचितंसिंहध्वजपताकिनं ॥ ८२ ॥ अश्वैर्वातज
वैर्युक्तंहेमभांडपरिच्छदैः ॥ सैंधवैरिंदुसंकाशैःसर्वशब्दातिगैर्द्वैः ॥ ८३ ॥ चित्रकांचनसन्नाहैर्वाजिमुख्यैर्विशांपते ॥ घंटाजालाकुलरवंशक्तितोमरविद्युतं ॥
॥ ८४ ॥ युक्तंसांग्रामिकैर्द्रव्यैर्बहुशस्त्रपरिच्छदैः ॥ रथंसंपादयामासमेघगंभीरनिःस्वनं ॥ ८५ ॥ तंसमारूढ्यशैनेयस्तवसैन्यमुपाद्रवत् ॥ दारुकोपियथाकामं
प्रययौकेशवांतिकं ॥ ८६ ॥ कर्णस्यापिरथंराजनृशंखगोक्षीरपांडुरैः ॥ चित्रकांचनसन्नाहैःसदश्वैर्वेगवत्तरैः ॥ ८७ ॥ हेमकक्ष्याध्वजोपेतंकमयंत्रपताकिनं ॥
अग्र्यंरथंसुयंतारंबहुशस्त्रपरिच्छदं ॥ ८८ ॥ उपाजन्हुस्तमास्थायकर्णोप्यभ्यद्रवद्रिपून् ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ८९ ॥ भूयश्चापिनिबोधे
मंतवापनयजंक्षयं ॥ एकत्रिंशत्तवसुताभीमसेनेनपातिताः ॥ ९० ॥ दुर्मुखंप्रमुखेरुत्वासततंचित्रयोधिनं ॥ शतशोनिहताःशूराःसात्वतेनार्जुनेनच ॥ ९१ ॥
भीष्मंप्रमुखतःरुत्वाभगदत्तंचभारत ॥ एवमेषक्षयोदत्तोराजन्दुर्मन्त्रितेतव ॥ ९२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिकर्णसात्यकियुद्धे
सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच तथागतेषुशूरेषुतेषांममचसंजय ॥ किंवैभीम
स्तदाकर्षीस्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ १ ॥ संजयउवाच विरथोभीमसेनोवैकर्णवाक्शल्यपीडितः ॥ अमर्षवशमापन्नःफाल्गुनंवाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
पुनःपुनस्तूबरकमूढौदरिकेतिच ॥ अरुतास्त्रकर्मायोत्सीर्वालसंग्रामकातर ॥ ३ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ दृपसेनेतेवपुत्रमिति शेषः बुद्धिमोहेन बुद्धिविभ्रमेण ॥ २० ॥
 इतिमामब्रवीत्कर्णः पश्यतस्ते धनं जयं ॥ एवं वक्ता च मे वध्यस्तेन चोक्तोऽस्मि भारत ॥ ४ ॥ एतद्व्रतं महाबाहो त्वया सहकृतं मया ॥ तथैतन्मम कौंतेय यथा तव न सं-
 शयः ॥ ५ ॥ तद्दद्यान्नरश्रेष्ठस्मरैतद्दत्तं नमम ॥ यथा भवति तत्सत्यं तथा कुरु धनं जय ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भीमस्यामितविक्रमः ॥ ततोर्जुनो ब्रवीत्कर्णं किञ्चि-
 दभ्येत्यसंयुगे ॥ ७ ॥ कर्णकणं दृष्ट्वा दृष्टे सूतपुत्रात्मसंस्तुत ॥ अधर्मबुद्धेश्च शृणु मे यत्त्वांचक्ष्यामि सांप्रतं ॥ ८ ॥ द्विविधं कर्म शूराणां युद्धे जयपराजयौ ॥ तौ चाप्यनि-
 त्यौ राधेयवासवस्यापि युध्यतः ॥ ९ ॥ मुमूर्षुर्युयुधानेन विरथो विकलैर्द्रियः ॥ मद्ध्यस्त्वमिति ज्ञात्वा जित्वा जीवन्विसर्जितः ॥ १० ॥ यदृच्छ्यारणे भीमं युध्य-
 मानं महाबलं ॥ कथंचिद्विरथं कृत्वा यत्त्वं रूक्षमभापथाः ॥ ११ ॥ अधर्मस्त्वेपसु महान्नार्यचरितं चतन् ॥ नारिंजित्वातिकृत्यं तेन च जल्पंति दुर्वचः ॥ १२ ॥ न-
 च कंचन निंदति संतः शूरानरपभाः ॥ त्वं तु प्राकृतविज्ञानस्तत्तद्ददसि सूतज ॥ १३ ॥ बद्धवद्धमकर्ण्य च चापलादपरीक्षितं ॥ युध्यमानं पराक्रांतं शूरमार्यव्रते रतं ॥
 १४ ॥ यद्वोचो प्रियं भीमं नैतत्सत्यं वचस्तव ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां केशवस्य ममैव च ॥ १५ ॥ विरथो भीमसेनेन कृतो सिबहुशो रणे ॥ न च त्वांपरुपं किञ्चिदु-
 क्तवान्यां दुर्नंदनः ॥ १६ ॥ यस्मात्तु बहुरूक्षं च श्रावितस्ते वक्रोदरः ॥ परोक्षं यच्च सौभद्रो युष्माभिर्निहतो मम ॥ १७ ॥ तस्मादस्यावलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥
 त्वया तस्य धनुश्छिन्नमात्मना शायदुर्मते ॥ १८ ॥ तस्माद्द्वयोसि मे मूढसभृत्य सुतवांधवः ॥ कुरु त्वं सर्वकृत्यानि महत्ते भयमागतं ॥ १९ ॥ हंतास्मि दृपसेनेन ते-
 प्रेक्षमाणस्य संयुगे ॥ ये चान्येऽप्युपयास्यंति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ॥ २० ॥ तांश्च सर्वां हनिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ त्वांच मूढाकृतप्रज्ञमतिमानि न माहवे ॥ २१ ॥
 दृष्ट्वा दुर्योधनो मंदो भृशं तपस्यति पातितं ॥ अर्जुनेन प्रतिज्ञाते वधे कर्णसुतस्य तु ॥ २२ ॥ महान्सुतुमुलः शब्दो बभूव रथिनां तदा ॥ तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमा-
 ने महाभये ॥ २३ ॥ मंदरश्मिः सहस्रांशुरस्तंगिरिमुपाद्रवत् ॥ ततो राजन् दृष्ट्वा केशः संग्रामशिरसि स्थितं ॥ २४ ॥ तीर्णप्रतिज्ञं वीभत्सुं परिष्वज्य नमब्रवीत् ॥ दि-
 ष्ट्या संपादिता जिष्णो प्रतिज्ञा महती त्वया ॥ २५ ॥ दिष्ट्या विनिहतः पापो वद्धक्षत्रः सहात्मजः ॥ धार्तराष्ट्रं बलं प्राप्य देवसेनापि भारत ॥ २६ ॥ सीदेत समरे जिष्णो-
 नात्र कार्या विचारणा ॥ न तं पश्यामि लोके पुञ्चितयन्पुरुषं क्वचित् ॥ २७ ॥ त्वद्वते पुरुषव्याघ्रय एतद्योधयेद्बलं ॥ महाप्रभावा बहवस्त्वया तुल्याधिकापि वा ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

समेताः पृथिवीपालाधार्तराष्ट्रस्यकारणात् ॥ तेषां प्राप्यरणे क्रुद्धानाभ्यवर्ततदंशिताः ॥ २९ ॥ तव वीर्यवलं चैव रुद्रशक्रांतकोपमं ॥ नेदृशं शक्रयात्कश्चिद्रणे कर्तुं पराक्रमं ॥ ३० ॥ यादृशं कृतवानद्यत्वं मेकः शत्रुतापनः ॥ एवमेव हते कर्णे सानुबंधे दुरात्मनि ॥ ३१ ॥ वर्धयिष्यामि भूयस्त्वां विजितारिंहतद्विषं ॥ तमर्जुनः प्रत्सु वाक्प्रसादात्तवमाधव ॥ ३२ ॥ प्रतिज्ञेयं मया तीर्णं विबुधैरपि दुस्तरा ॥ अनाश्रय्यो जयस्तेषां येषां नाथोसि केशव ॥ ३३ ॥ त्वत्प्रसादान्महीं कृत्स्नां संप्राप्स्यति युधिष्ठिरः ॥ तव प्रभावो वार्ष्णेय तवैव विजयः प्रभो ॥ ३४ ॥ वर्धनीयास्तव वयं सदैव मधुसूदन ॥ एवमुक्तस्ततः कृष्णः शनैर्वाहयन् हयान् ॥ दर्शयामास पार्थाय क्रूरमायोधनं महत् ॥ ३५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ प्रार्थयंतो जयं युद्धे प्रथितं च महद्यशः ॥ पृथिव्यां शेरतेशूराः पार्थिवास्त्वच्छरैर्हताः ॥ ३६ ॥ विकीर्णशस्त्राभरणा विपन्नाश्चरयद्विषाः ॥ संचिन्नाभिन्मर्ममाणो वैक्लव्यं परमंगताः ॥ ३७ ॥ ससत्वागतसत्वाश्च प्रभया परया युताः ॥ सजीवा इव लक्ष्यं ते गतसत्त्वानराधिपाः ॥ ३८ ॥ तेषां शरैः स्वर्णपुंखैः शस्त्रैश्च विविधैः शितैः ॥ बाहूनैरायुधैश्चैव संपूर्णा पश्य मे दिनी ॥ ३९ ॥ वर्मभिश्चर्मभिर्हारैः शिरोभिश्च सकुंडलैः ॥ उष्णीषैर्मुकुटैः स्रग्भिश्चूडामणिभिरंवरैः ॥ ४० ॥ कंठसूत्रैरंगदैश्च निष्कैरपि च सप्रभैः ॥ अन्यैश्चाभरणैश्च त्रैर्भाति भारत मे दिनी ॥ ४१ ॥ अनुकंपैरुपासंगैः पताकाभिर्ध्वजैस्तथा ॥ उपस्करैरधिष्ठानैरीपादंडकबंधुरैः ॥ ४२ ॥ चक्रैः प्रमथितैश्च त्रैरक्षैश्च बहुधारणैः ॥ युगैर्योक्रैः कलापैश्च धनुर्भिः सायकैस्तथा ॥ ४३ ॥ परिस्तोमैः कुथाभिश्च परिघैरंकुशैस्तथा ॥ शक्तिभिर्भिदिपालैश्च तूणैः शूलैः परश्वधैः ॥ ४४ ॥ प्रासैश्च तोमरैश्चैव कुंतैर्यष्टिभिरेव च ॥ शतघ्नीभिर्भुशुंडीभिः खट्वैः परशुभिस्तथा ॥ ४५ ॥ मुसलैर्मुद्गरैश्चैव गदाभिः कुणपैस्तथा ॥ सुवर्णविकृताभिश्च कशाभिर्भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ घंटाभिश्च गजेंद्राणां भांडैश्च विविधैरपि ॥ स्रग्भिश्च नानाभरणैर्वस्त्रैश्चैव महाधनैः ॥ ४७ ॥ अपविद्धैर्वभौभूमिर्गृहैर्घोरैर्विशारदी ॥ पृथिव्यां पृथिवीहेतोः पृथिवीपतयो हताः ॥ ४८ ॥ पृथिवीमुपगुल्यांगैः सुप्ताः कंतामिव प्रियां ॥ इमांश्च गिरिकूटाभान्नागानैरावतोपमान् ॥ ४९ ॥ क्षरतः शोणितं भूरिशस्त्रच्छेददरीमुखैः ॥ दरीमुखैरिव गिरीन् गैरिकां वुपरि सवान् ॥ ५० ॥ तांश्च वाणहतान् वीरपश्य निष्टनतः क्षितौ ॥ हयांश्च पतितान् पश्य स्वर्णभांडविभूषितान् ॥ ५१ ॥ गंधर्वनगराकारान् रथांश्च निहते श्वरान् ॥ छिन्नध्वजपताकाक्षान्विचक्रान् हतसारथीन् ॥ ५२ ॥ निरुक्तकृवरयुगान् भग्नेषां धुरान् प्रभो ॥ पश्य पार्थ हयान् भूमौ विमानोपमदर्शनान् ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥

पत्नींश्चनिहतान्वीरशतशोथसहस्रशः ॥ धनुर्भृतश्चर्मभृतःशयानानरुधिरोक्षितान् ॥ ५४ ॥ महीमालिंग्यसर्वांगैःपांसुध्वस्तशिरोरुहान् ॥ पश्ययोधान्महाबाहो
 त्वच्छरैर्भिन्नविग्रहान् ॥ ५५ ॥ निपातितद्विपरथवाजिसंकुलमसृग्वसापिशितसमृद्धकर्म ॥ निशाचरश्ववृकपिशाचमोदनमहीतलंनरवरपश्यदुर्दृशं ॥ ५६ ॥
 इदंमहत्त्वय्युपपद्यतेप्रभोरणाजिरेकर्मयशोभिवर्धनं ॥ शतक्रतौचापिचदेवसत्तमेमहाहवेजघ्नुषिदैत्यदानवान् ॥ ५७ ॥ संजयउवाच एवंसंदर्शयन्
 कृष्णोरणभूमिकिरीटिने ॥ स्वैःसमेतःसमुदितैःपांचजन्यंन्यनादयन् ॥ ५८ ॥ सदर्शयन्नेवकिरीटिनेऽरिहाजनार्दनस्तामरिभूमिमंजसा ॥ अजातशत्रुंसमु
 पेत्यपांडवंनिवेदयामासहतंजयद्रथं ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥
 ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ संजयउवाच ततोराजानमभ्येत्यधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ ववंदेसप्रहृष्टात्माहतेपार्थेनसैंधवे ॥ १ ॥ दिष्ट्यावर्धसिरार्जेद्रहतशत्रुर्नरोत्त
 म ॥ दिष्ट्यानिस्तीर्णवांश्चैवप्रतिज्ञामनुजस्तव ॥ २ ॥ सत्वेवमुक्तःकृष्णेनहृष्टःपरपुरंजयः ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजारथादापुत्यभारत ॥ ३ ॥ पर्यष्वजत्तदाकृष्णावा
 नंदाश्रुपरिप्लुतः ॥ प्रमृज्यवदनंशुभ्रंपुंडरीकसमप्रभं ॥ ४ ॥ अब्रवीद्वासुदेवंचपांडवंचधनंजयं ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्यत्वत्तःपुष्करलोचन ॥ ५ ॥ नांतंगच्छामिह
 र्षस्यतितीर्षुरुदधेरिव ॥ अत्यद्भुतमिदंकृष्णकृतंपार्थेनधीमता ॥ ६ ॥ दिष्ट्यापश्यामिसंग्रामेतीर्णभारौमहारथौ ॥ दिष्ट्याचनिहतःपापःसैंधवःपुरुषाधमः ॥ ७ ॥
 कृष्णदिष्ट्याममप्रीतिर्महतीप्रतिपादिता ॥ त्वयागुप्तेनगोविंदघ्नतापापंजयद्रथं ॥ ८ ॥ किंतुनात्यद्भुतंतेषांयेषांनस्त्वंसमाश्रयः ॥ नतेषांदुष्कृतंकिंचिन्निषुलोके
 षुविद्यते ॥ ९ ॥ सर्वलोकगुरुर्येषांत्वन्नाथोमधुसूदन ॥ त्वत्सादाद्विगोविंदवयंजेष्यामहेरिपून् ॥ १० ॥ स्थितःसर्वात्मनानित्यंप्रियेषुचहितेषुच ॥ त्वांचैवा
 स्माभिराश्रित्यकृतःशस्त्रसमुद्यमः ॥ ११ ॥ सुरैरिवासुरवधेशक्रंशक्रानुजाहवे ॥ असंभाव्यमिदंकर्मदेवैरपिजनार्दन ॥ १२ ॥ त्वद्विबलवीर्येणकृतवानेष
 फाल्गुनः ॥ बाल्यात्प्रभृतितेकृष्णकर्माणिश्रुतवानहं ॥ १३ ॥ अमानुषाणिदिव्यानिमहांतिचबहूनिच ॥ तदैवाज्ञासिषंशत्रून्हताग्रास्तांचमेदिनीं ॥ १४ ॥ त्वत्स
 सादसमुत्थेनविक्रमेणारिसूदन ॥ सुरेशत्वंगतःशक्रोहत्वादित्यान्सहस्रशः ॥ १५ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ गुप्तेनअर्जुनेनेतिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ एकार्णवमिति त्वत्प्रसादात्त्वदीक्षावशात् प्राप्तमभिव्यक्तनामरूपत्वमितिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यत्परमायातोपीतिशेषः अतएवपुराणंनित्यसिद्धं पुरुषंसर्वासुपूर्वशयानं पराणांहिरण्यगर्भादीनामपिपरमंमाबुद्धिस्ततोपिपरंबुद्धेरविषयमित्यर्थः तत्परमंसर्वोक्तृष्टमात्मानंप्रपद्यतःप्रपन्नस्यपराभूतिर्महदैश्वर्यंएषास्यपरमासंपदितिश्रुतिप्रसिद्धंप्रत्यक्षतोविधीयतेस्वसंबन्धंभवति ॥ २१ ॥ चतुरश्रत्वारः ॥ २२ ॥ पराउक्तृष्टमासंपन्नब्रह्मलोकोरुभोग्यमित्यर्थः तत्परंसर्वोक्तृष्टमात्मासचासावीशश्चेतिसमासः सकलभोग्यस्वरूपोप्यप्रच्युतस्वभावइत्यर्थः परेशःमायाशबलःसचासावीशश्चेतिशा

त्वत्प्रसादाद्दृषीकेशजगत्स्थावरजंगमं ॥ स्ववर्त्मनिस्थितंवीरजपहोमेपुवर्तते॥ १६ ॥ एकार्णवमिदंपूर्वसर्वमासीत्तमोमयं ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहोजगत्प्राप्तंनरोत्तम ॥ १७ ॥ स्रष्टारंसर्वलोकानांपरमात्मानमव्ययं ॥ येपश्यंतित्दृषीकेशनतेमुत्थंतिकर्हिचिन् ॥ १८ ॥ पुराणंपरमंदेवंदेवदेवंसनातनं ॥ येप्रपन्नाःसुरगुरुंनतेमुत्थंतिकर्हिचिन् ॥ १९ ॥ अनादिनिधनंदेवंलोककर्तारमव्ययं ॥ येभक्तास्त्वांहृषीकेशदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २० ॥ परंपुराणंपुरुषंपराणांपरमंचयत् ॥ प्रपद्यतस्तत्परमंपराभूतिर्विधीयते ॥ २१ ॥ गायंतिचतुरोवेदायश्चवेदेषुगौयते ॥ तंप्रपद्यमहात्मानंभूतिमश्नाम्यनुत्तमां ॥ २२ ॥ परमेशपरेशेशतिर्यगीशनरेश्वर ॥ सर्वेश्वरेश्वरेशेशनमस्तेपुरुषोत्तम ॥ २३ ॥ त्वमीशेशेश्वरेशानप्रभोवर्धस्वमाधव ॥ प्रभवाप्ययसर्वस्यसर्वात्मन्युत्थुलोचन ॥ २४ ॥ धनंजयसखायश्च धनंजयहितश्चयः ॥ धनंजयस्यगोप्तातंप्रपद्यसुखमेधते ॥ २५ ॥ मार्कण्डेयःपुराणर्षिश्चरितज्ञस्तवानघ ॥ माहात्म्यमनुभावंचपुराकीर्तितवान्मुनिः ॥ २६ ॥ असितोदेवलश्चैवनारदश्चमहातपाः ॥ पितामहश्चमेव्यासस्त्वामाहुर्विधिमुत्तमं ॥ त्वंतेजस्त्वंपरंब्रह्मत्वंसत्यंत्वंमहत्तपः ॥ २७ ॥ त्वंश्रेयस्त्वंयशश्चाय्यं कारणंजगतस्तथा ॥ त्वयासृष्टमिदंसर्वजगत्स्थावरजंगमं ॥ २८ ॥ प्रलयेसमनुप्राप्तेत्वांवैनिविशतेपुनः ॥ अनादिनिधनंदेवंविश्वस्येशंजगत्पते ॥ २९ ॥ धातारमर्जमव्यक्तमाहुर्वेदविदोजनाः ॥ भूतात्मानंमहात्मानमनंतंविश्वतोमुखं ॥ ३० ॥

बल्यंप्राप्तोप्यविकृतः एवंतिर्यक्कनरत्वरूपजीवत्वंप्राप्तोप्यविकृतइतितिर्यगीशनरेश्वरपदयोरर्थः एतदेवाभ्यासेनद्रढयति सर्वंवियदादिजडंईश्वराभोक्तारोजीवाःईश्वरेशोजीवानांनियंतातेषामीशःजगज्जीवेश्वराणामपिसत्तास्फूर्तिप्रदः अतएवपुरुषोत्तमःविराडादिभ्यः शुद्धज्ञिन्मात्रस्तुरीयइत्यर्थः ॥ २३ ॥ कंत्वमेवंविधंपुरुषोत्तमंनमस्करोषीत्याशंक्याह त्वमिति हेईशेशरुद्राद्याराध्य ईश्वराराजानस्तेषामपीशानोर्ध्वः तदेतत्क्षत्रस्यक्षत्रंयद्धर्मइतिश्रुतेस्तस्यापिप्रभो धर्मस्यप्रभुरच्युतइतिस्मृतेः सर्वस्यस्वानिरिक्तस्यप्रभवाप्ययउत्पत्तिप्रलयाधिष्ठानभूत अतएवसर्वात्मन् ॥ २४ ॥ सखावयस्यः हितःप्रियकृत् गोप्ताहुःखनिवारकः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ उत्तीर्णलंघिनं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ चक्षुर्हणंक्रोधदृष्टिमात्रेणहंतारं ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
 अपिदेवानजानंतिगुह्यमाद्यंजगत्पतिं ॥ नारायणंपरंदेवंपरमात्मानमीश्वरं ॥ २१ ॥ ज्ञानयोर्निहरींविष्णुंमुमुक्षूणांपरायणं ॥ परंपुराणंपुरुषंपुराणानांपरंच
 यत् ॥ ३२ ॥ एवमादिगुणानांतेकर्मणांदिविचेहच ॥ अतीतभूतभव्यानांसंख्यातात्रनविद्यते ॥ ३३ ॥ सर्वतोरक्षणीयाःस्मशक्रेणवदिवौकसः ॥ यैस्त्वंसर्व
 गुणोपेतःसुहृन्नुपपादितः ॥ ३४ ॥ इत्येवंधर्मराजेनहरिरुक्तोमहायशाः ॥ अनुरूपमिदंवाक्यंप्रत्युवाचजनार्दनः ॥ ३५ ॥ भवतातपसोग्रेणधर्मेणपरमेणच ॥
 साधुत्वाद्दार्जवाच्चैवहतःपापोजयद्रथः ॥ ३६ ॥ अयंचपुरुषव्याघ्रत्वदनुध्यानसंवृतः ॥ हत्वायोधसहस्राणिन्यहन्जिष्णुर्जयद्रथं ॥ ३७ ॥ कृतित्वेवाहुवीर्येचत
 थैवासंभ्रमेपिच ॥ शीघ्रतामोघबुद्धित्वेनास्तिपार्थसमःकचिन् ॥ ३८ ॥ तदयंभरतश्रेष्ठभ्रातातेद्यदजुनः ॥ सैन्यक्षयरणेकृत्वासिंधुराजशिरोहरत् ॥ ३९ ॥
 ततोधर्मसुतोजिष्णुंपरिष्वज्यविशांपते ॥ प्रमृज्यवदनंतस्यपर्याश्वसयत्प्रभुः ॥ ४० ॥ अतीवसुमहत्कर्मकृतवानसिफाल्गुन ॥ असत्यंचाविपत्यंचदैवेरपि
 सवासवैः ॥ ४१ ॥ दिष्ट्यानिस्तीर्णभारोसिहतारिश्वासिशत्रुहन् ॥ दिष्ट्यासत्याप्रतिज्ञेयंकृताहत्वाजयद्रथं ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वागुडाकेशंधर्मराजोमहायशाः ॥
 पस्पर्शपुण्यगंधेनपृष्ठेहस्तेनपार्थिवः ॥ ४३ ॥ एवमुक्तौमहात्मानाबुभौकेशवपांडवौ ॥ तावव्रतांतदारुण्योरानानंपृथिवीपतिं ॥ ४४ ॥ तवकोपाग्निनादग्धः
 पापोराजाजयद्रथः ॥ उत्तीर्णंचापिसुमहद्द्वार्तराष्ट्रवलंरणे ॥ ४५ ॥ हन्यंतेनिहताश्चैवविनंद्यंतिचभारत ॥ तवक्रोधहताख्येतेकौरवाःशत्रुसूदन ॥ ४६ ॥ त्वांहिच
 क्षुर्हणंवीरकोपयित्वासुयोधनः ॥ समिन्नबंधुःसमरेप्राणांस्यक्ष्यतिदुर्मतिः ॥ ४७ ॥ तवक्रोधहतःपूर्वदेवैरपिसुदुर्जयः ॥ शरतल्पगतःशैतेभीष्मःकुरुपिताम
 हः ॥ ४८ ॥ दुर्लभोविजयस्तेपांसंग्रामेरिपुघातिनां ॥ यातामृत्युवशंतेवैयेपांकुद्धोसिपांडव ॥ ४९ ॥ राज्यंक्राणाःश्रियःपुत्राःसौख्यानिविविधानिच ॥ अचि
 रात्तस्यनश्यंतियेपांकुद्धोसिमानद ॥ ५० ॥ विनष्टान्कौरवान्मन्येसपुत्रपशुबांधवान् ॥ राजधर्मपरेनित्यंत्वयिकुद्धेपरंतप ॥ ५१ ॥ ततोभीमोमहाबाहुःसात्य
 किश्चमहारथः ॥ अभिवाद्यगुरुज्येष्ठमार्गणैःक्षतविक्षतौ ॥ ५२ ॥ क्षितावास्तांमहेष्वासौपांचाल्यपरिवारितौ ॥ तौदृष्ट्वामुदितोवीरौप्रांजलीचाग्रतःस्थितौ ॥
 ॥ ५३ ॥ अभ्यनंदतकौंतेयस्ताबुभौभीमसात्यकी ॥ दिष्ट्यापश्यामिवांशूरोविमुक्तौसैन्यसागरात् ॥ ५४ ॥ द्रोणग्राहदुराधर्पाद्दार्दिक्यमकरालयात् ॥ दिष्ट्या
 विनिर्जिताःसंख्येपृथिव्यांसर्वपार्थिवाः ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ सैंधवेइति ॥ १ ॥ अतिमि

युवांविजयिनौचापिदिष्ट्यापश्यामिसंयुगे ॥ दिष्ट्याद्रोणोजितःसंख्येहार्दिक्यश्वमहाबलः ॥ ५६ ॥ दिष्ट्याविकर्णिभिःकर्णोरणेनीतःपराभवं ॥ विमुखश्चकृतः
शल्योयुवाभ्यांपुरुषर्षभौ ॥ ५७ ॥ दिष्ट्यायुवांकुशलिनौसंग्रामात्पुनरागतौ ॥ पश्यामिरथिनांश्रेष्ठावुभौयुद्धविशारदौ ॥ ५८ ॥ ममवाक्यकरौवीरौममगौर
वयंत्रितौ ॥ सैन्यार्णवंसमुत्तीर्णौदिष्ट्यापश्यामिवामहं ॥ ५९ ॥ समरश्लाघिनौवीरौसमरेष्वपराजितौ ॥ ममवाक्यसमौचैवदिष्ट्यापश्यामिवामहं ॥ ६० ॥
इत्युक्त्वापांडवोराजन्युयुधानवकोदरौ ॥ सस्वजेपुरुषव्याघ्रौहर्षाद्वाष्पंमुमोचह ॥ ६१ ॥ ततःप्रमुदितं सर्वंवलमासीद्विशांपते ॥ पांडवानोरणेदृष्टंयुद्धायतुमनो
दधे ॥ ६२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणियुधिष्ठिरहर्षेएकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥
संजयउवाच सैंधवेनिहतेराजन्पुत्रस्तवसुयोधनः ॥ अश्रुपूर्णमुखोदीनो निरुत्साहोद्विषज्जये ॥ १ ॥ दुर्मनानिःश्वसन् दुष्टोभग्नदंष्ट्रद्वोरगः ॥ आगच्छत्सर्व
लोकस्यपुत्रस्तेऽतिपरामगात् ॥ २ ॥ दृष्ट्वातत्कदनंघोरंस्वबलस्यकृतंमहत् ॥ जिष्णुनाभीमसेनेनसात्वतेनचसंयुगे ॥ ३ ॥ सविवर्णःकशोदीनोवाष्पविंशुतलो
चनः ॥ अमन्यतार्जुनसमोनयोद्धाभुविविधते ॥ ४ ॥ नद्रोणोनचराधेयोनाश्वत्थामारूपोनच ॥ क्रुद्धस्यसमरेस्थातुंपर्याप्ताइतिमारिष ॥ ५ ॥ निर्जित्यहिर
णेपार्थःसर्वान्मममहारथान् ॥ अवधीत्सैंधवंसंख्येनचकश्चिदवारयत् ॥ ६ ॥ सर्वथाहतमेवेदंकौरवाणामहद्वलं ॥ नत्थस्यविद्यतेत्रातासाक्षादपिपुरंदरः ॥ ७ ॥
यमुपाश्रित्यसंग्रामेकृतःशस्त्रसमुद्यमः ॥ सकर्णोनिर्जितःसंख्येहतश्चैवजयद्रथः ॥ ८ ॥ यस्यवीर्यं समाश्रित्यशमंयाचंतमच्युतं ॥ तृणवत्तमहंमन्येसकर्णोनि
र्जितोयुधि ॥ ९ ॥ एवंक्लान्तमनाराजन्नुपायाद्रोणमीक्षितुं ॥ आगच्छत्सर्वलोकस्यपुत्रस्तेभरतर्षभ ॥ १० ॥ ततस्तत्सर्वमाचख्यौकुरुणांवैशसंमहत् ॥ परान्वि
जयतश्चापिधार्तराष्ट्रान्निमज्जतः ॥ ११ ॥ दुर्योधनउवाच पश्यमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यकदनंमहत् ॥ कृत्वाप्रमुखतःशूरंभीष्मंममपितामहं ॥ १२ ॥
तंनिहत्यप्रलुब्धोयंशिखंडीपूर्णमानसः ॥ पांचाल्यैःसहितःसर्वैःसेनाग्रमभिवर्तते ॥ १३ ॥ अपरश्चापिदुर्धर्षःशिष्यस्तेसव्यसाचिना ॥ अक्षौहिणीःसप्तहत्वा
हतोराजाजयद्रथः ॥ १४ ॥ अस्मद्विजयकामानांसुहृदामुपकारिणां ॥ गंतास्मिकथमानृण्यंगतानांयमसादनं ॥ १५ ॥

निच्छेदः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रलुब्धःप्रकटोलुब्धकस्तद्वद्वचकृत्वात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ धर्मापचायिनःधर्मक्षेपकस्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
येमदर्थपरीप्सन्तेवसुधांवसुधाधिपाः ॥ तेहित्वावसुधैश्वर्यवसुधामधिशेरते ॥ १६ ॥ सोहंकापुरुषःकृत्वामित्राणांक्षयमीदृशं ॥ अश्वमेधसहस्रेणंपावितुं
समुत्सहे ॥ १७ ॥ ममलुब्धस्यपापस्यतथाधर्मापचायिनः ॥ व्यायामेनजिगीषंतःप्राप्तावैवस्वतक्षयं ॥ १८ ॥ कथंपतितवृत्तस्यपृथिवीसुदृढांद्रुहः ॥ विवरं
नाशकदातुंममपार्थिवसंसदि ॥ १९ ॥ योहंरुधिरसिक्तांगराज्ञांमध्येपितामहं ॥ शयानंनाशकंत्रातुंभीष्ममायोधनेहतं ॥ २० ॥ तंमामनार्यपुरुषंमित्रद्रुह
मधार्मिकं ॥ किंवक्ष्यतिहिदुर्धर्पःसमेत्यपरलोकजित् ॥ २१ ॥ जलसंधंमहेष्वासंपश्यसात्यकिनाहतं ॥ मदर्थमुद्यतंशूरंप्राणांस्यक्वामहारथं ॥ २२ ॥ कांबो
जंनिहतंदंष्ट्रातथालंबुपमेवच ॥ अन्यान्यद्वंशसुहृदोजीवितार्थोद्यकोमम ॥ २३ ॥ व्यायच्छंतोहताःशूरामदर्थेपराङ्मुखाः ॥ यतमानाःपरंशक्त्याविजेतु
महितान्मम ॥ २४ ॥ तेषांगत्वाहमानृण्यमद्यशक्त्यापरंतप ॥ तर्पयिष्यामितानेवजलेनयमुनामनु ॥ २५ ॥ सत्यंतेप्रतिजानामिसर्वशस्त्रभृतांवर ॥ इष्टापूर्तेनच
शपेवीर्येणचसुतैरपि ॥ २६ ॥ निहत्यतान्रणेसर्वान्यंचालान्याडवैःसह ॥ शांतिलब्धास्मितेषांवारणेगंतासलोकतां ॥ २७ ॥ सोहंतत्रगमिष्यामियत्रतेपुरुष
र्षभाः ॥ हतामदर्थेसंग्रामेयुद्धमानाःकिरीटिना ॥ २८ ॥ नहीदानींसहायामेपरीप्संत्यनुपस्तृताः ॥ श्रेयोहिपांडून्मन्यंतेनतथास्मान्महाभुज ॥ २९ ॥ स्वयंहि
मृत्युर्विहितःसत्यसंधेनसंयुगे ॥ भवानुपेक्षांकुरुतेशिष्यत्वादर्जुनस्यहि ॥ ३० ॥ अतोविनिहताःसर्वेयेस्मज्जयचिकीर्षवः ॥ कर्णमेवतुपश्यामिसंप्रत्यंस्मज्ज
यैषिणं ॥ ३१ ॥ योहिमित्रमविज्ञाययाथातथ्येनमंदधीः ॥ मित्रार्थेयीजयत्येनंतस्यसोर्थोवसीदति ॥ ३२ ॥ तादृग्रूपंरुतमिदंममकार्यंसुदृढतमैः ॥ मोहालु
ब्धस्यपापस्यजिह्वस्यधनमीहतः ॥ ३३ ॥ हतो जयद्रथश्चैवसौमदत्तिश्चवीर्यवान् ॥ अभीषाहाःशूरसेनाःशिवयोथवसातयः ॥ ३४ ॥ सोहमद्यगमिष्यामि
यत्रतेपुरुषर्षभाः ॥ हतामदर्थेसंग्रामेयुद्धमानाःकिरीटिना ॥ ३५ ॥ नहिमेजीवितेनार्यस्तानृतेपुरुषर्षभान् ॥ आचार्यःपांडुपुत्राणामनुजानातुनोभवान् ॥
॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिदुर्योधनानुतापेपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
घृतराष्ट्रउवाच सिंधुराजेहतेतातसमरेसव्यसाचिना ॥ तथैवभूरिश्रवसिकिमासीदोमनस्तदा ॥ १ ॥

आचार्यःपांडुपुत्राणामित्युपालंभः ॥ ३६ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

सिंधुराजइति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ निष्ठानकःसव्ययःशब्दः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इयंसेनानास्तीत्यस्यनष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ग्लहतेपातयति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नोचेदिति परेलोकेधि
दुर्योधनेनचद्रोणस्तथोक्तःकुरुसंसदि ॥ किमुक्तवान्परंतस्मैतन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ २ ॥ संजयउवाच निष्ठानकोमहानासीत्सैन्यानांतवभारत ॥ सैंधवं
निहतंदृष्ट्वाभूरिश्रवसमेवच ॥ ३ ॥ मंत्रितंतवपुत्रस्यतेसर्वमवमेनिरे ॥ येनमंत्रेणनिहताःशतशःक्षत्रियर्षभाः ॥ ४ ॥ द्रोणस्तुतद्वचःश्रुत्वापुत्रस्यतवदुर्म
नाः ॥ मुहूर्तमिवतज्ज्यात्वाभृशमार्तोभ्यभापत ॥ ५ ॥ द्रोणउवाच दुर्योधनकिमेवंमांवाक्शरैरपिकृतसि ॥ अजय्यंसततंसंख्येब्रुवाणंसव्यसाचिनं ॥
॥ ६ ॥ एतेनैवार्जुनंज्ञातुमलंकौरवसंयुगे ॥ यच्छिखंडवधीद्रीप्संपाल्यमानःकिरीटिना ॥ ७ ॥ अवध्यंनिहतंदृष्ट्वासंयुगेदेवदानवैः ॥ तदैवाज्ञासिषमहंनेय
मस्तीतिभारती ॥ ८ ॥ यंपुंसांत्रिषुलोकेषुसर्वशूरममंस्महि ॥ तस्मिन्निपतितेशूरेकिंशेषंपर्युपास्महे ॥ ९ ॥ यांस्मतान्ग्लहतेतातशकुनिःकुरुसंसदि ॥ अक्षा
न्नतेऽक्षानिशितावाणास्तेशत्रुतापनाः ॥ १० ॥ तएतेघ्नन्तिनस्तातविशिखाःपार्थचोदिताः ॥ तांस्तदास्यायमानस्त्वंविदुरेणनबुद्धवान् ॥ ११ ॥ यास्ताविज
यतश्चापिविदुरस्यमहात्मनः ॥ धीरस्यवाचोनाश्रौषीःक्षेमायवदतःशिवाः ॥ १२ ॥ तदिदंवर्ततेघोरमागतंवैशसंमहत् ॥ तस्यावमानाद्वाक्यस्यदुर्योधनकृते
तव ॥ १३ ॥ योवमन्यवचःपथ्यंसुहृदामाप्तकारिणां ॥ स्वमतंकुरुतेमूढःसशोच्योनचिरादिव ॥ १४ ॥ यच्चनःप्रेक्षमाणानांरुष्णामानाय्यतत्सभां ॥ अनर्हतीं
कुलेजातांसर्वधर्मानुचारिणीं ॥ १५ ॥ तस्याधर्मस्यगांधारेफलंप्राप्तमिदंमहत् ॥ नोचेत्पापंपरेलोकेत्वमर्हथास्ततोऽधिकं ॥ १६ ॥ यच्चतान्पांडवान्घृतेविष
मेणविजित्यह ॥ प्राव्राजयस्तदारण्येरौरवाजिनवाससः ॥ १७ ॥ पुत्राणामिवचैतेषांधर्ममाचरतांसदा ॥ द्रुत्येत्कोनुनरोलोकेमदन्योब्राह्मणब्रुवः ॥ १८ ॥ पां
डवानामयंकोपस्त्वयाशकुनिनासह ॥ आहतोधृतराष्ट्रस्यसंमतेकुरुसंसदि ॥ १९ ॥ दुःशासनेनसंयुक्तःकर्णेनपरिवर्धितः ॥ क्षत्तुर्वाक्यमनादृत्यत्वयाभ्यस्तः
पुनःपुनः ॥ २० ॥ यत्ताःसर्वपराभूताःपर्यवारयतार्जुनं ॥ सिंधुराजानमाश्रित्यसवोमध्येकथंहतः ॥ २१ ॥ कथंत्वयिचकर्णेचरूपेशल्येचजीवति ॥ अश्वत्यामि
चकौरव्यनिधनंसैंधवोगमत् ॥ २२ ॥ युध्यंतःसर्वराजानस्तेजस्तिग्ममुपासते ॥ सिंधुराजंपरित्रातुंसवोमध्येकथंहतः ॥ २३ ॥ मय्येवहिविशेषेणतथादुर्योधन
त्वयि ॥ आशंसतपरित्राणमर्जुनात्समहीपतिः ॥ २४ ॥ ततस्तस्मिन्परित्राणमलब्धवतिफाल्गुनात् ॥ नकिंचिदनुपश्यामिजीवितस्थानमात्मनः ॥ २५ ॥

कःपापिनाक्षिशइहत्वल्पेनैवभोगेननिस्तारइतिभावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अभ्यस्तआवर्तितः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां एकपं
मज्जंतमिवचात्मानं धृष्टद्युम्नस्य किल्बिषे ॥ पश्याम्यहत्वापंचालान्सहतेन शिखंडिना ॥ २६ ॥ तन्मां किमभितप्यंतं वाक्शरैरेव कृतसि ॥ अशक्तः सिंधुराजस्य
भूत्वा त्राणाय भारत ॥ २७ ॥ सौवर्णसत्यसंधस्य ध्वजमक्लिष्टकर्मणः ॥ अपश्यन् युधिभीष्मस्य कथमाशंससे जयं ॥ २८ ॥ मध्ये महारथानां च यत्राहम्यतसंधवः ॥
हतो भूरिश्रवाश्चैव किंशेषंतत्र मन्यसे ॥ २९ ॥ रूपएव च दुर्योधनो यदि जीवति पार्थिव ॥ यो नागात् सिंधुराजस्य वर्त्मतं पूजयाम्यहं ॥ ३० ॥ यत्रापश्यं हतं भीष्मपश्य
तस्तेऽनुजस्य वै ॥ दुःशासनस्य कौरव्यकुर्वाणं कर्मदुष्करं ॥ ३१ ॥ अवध्यकल्पसंग्रामे देवैरपि सवासवैः ॥ न ते वसुंधरास्तीति तदा हंचितये नृप ॥ ३२ ॥ इमानि
पांडवानां च संजयानां च भारत ॥ अनीकान्याद्रवंते मांसहिता न्यद्य भारत ॥ ३३ ॥ नाहत्वा सर्वपंचालान्कवचस्य विमोक्षणं ॥ कर्तास्मि समरे कर्मधार्तराष्ट्रहितं
तव ॥ ३४ ॥ राजन ब्रूयाः सुतं मे त्वमश्वत्थामानमाहवे ॥ न सोमकाः प्रमोक्तव्या जीवितं परिरक्षता ॥ ३५ ॥ यच्च पित्रानुशिष्टोऽसि तद्वचः परिपालय ॥ आनृशंस्ये
दमे सत्ये चार्जवे च स्थिरो भव ॥ ३६ ॥ धर्मार्थकामकुशलो धर्मार्थावप्यपीडयन् ॥ धर्मप्रधानकार्याणि कुर्याश्चेति पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ चक्षुर्मनोभ्यां संतोष्या वि
प्राः पूज्याश्च शक्तिः ॥ न चैषां विप्रियं कार्यं ते हि वह्निशिखो प्रमाः ॥ ३८ ॥ एष त्वहमनीकानि प्रविशाम्यरिसूदन ॥ रणाय महते राजंस्त्वया वाक्शरपीडितः ॥
॥ ३९ ॥ त्वंच दुर्योधन बलं यदि शक्तोऽसि पालय ॥ रात्रावपि च योत्स्यंते संरब्धाः कुरुसंजयाः ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वा ततः प्रायाद्रोणः पांडवसंजयान् ॥ मुष्णन् क्ष
त्रियतेजांसि नक्षत्राणामिवांशुमान् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणवाक्ये एकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥
॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा द्रोणेनैवंप्रचोदितः ॥ अमर्षवशमापन्नो युद्धायैव मनोदधे ॥ १ ॥ अब्रवीच्च तदा कर्णपुत्रो दुर्योध
नस्तव ॥ पश्य रुष्णसहायेन पांडवेन किरीटिना ॥ २ ॥ आचार्यविहितं व्यूहं भित्वा देवैः सुदुर्भितं ॥ तव व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥ ३ ॥ मिषतां यो
धमुख्यानां संधवो विनिपातितः ॥ पश्य राधेय पृथ्वीशाः पृथिव्यां प्रवरायुधि ॥ ४ ॥ पार्थेनैकेन निहताः सिंहेने वेतरे मृगाः ॥ मम व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च म
हात्मनः ॥ ५ ॥ अल्पावशेषं सैन्यं मे कृतं शक्रात्मजेन ह ॥ कथं नियच्छमानस्य द्रोणस्य युधि फाल्गुनः ॥ ६ ॥

चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अन्यथाभावः पराजयोर्देवादिष्टः नतुद्रोणापरा

भिद्यात्सुदुर्भिक्षं व्यूहं यतमानोपिसंयुगे ॥ प्रतिज्ञायागतः पारं हत्वा सैन्धवमर्जुनः ॥ ७ ॥ पश्य राधेय पृथ्वीशान् पृथिव्यां पातितान् बहून् ॥ पार्थेन निहतान्संख्ये महं
द्रोणमविक्रमान् ॥ ८ ॥ अनिच्छतः कथं वीरद्रोणस्य युधिपांडवः ॥ भिद्यात्सुदुर्भिक्षं व्यूहं यतमानस्य शुष्मिणः ॥ ९ ॥ दयितः फाल्गुनो नित्यमाचार्यस्य महात्म
नः ॥ ततोऽस्य दत्तवान् द्वारमयुद्धे नैव शत्रुहन् ॥ १० ॥ अभयं सिंधुराजाय दत्त्वा द्रोणः परंतपः ॥ प्रादात्किरीटिने द्वारं पश्यन्निर्गुणतां मयि ॥ ११ ॥ यद्यदास्य दनुजां
वै पूर्वमेव गृह्णाति ॥ प्रस्थातुं सिंधुराजस्य नाभविष्य जनक्षयः ॥ १२ ॥ जयद्रथो जीवितार्थं गच्छमानो गृह्णाति ॥ मयानार्येण संरुद्धो द्रोणात्प्राप्याभयं सखे
॥ १३ ॥ अद्य मे भ्रातरः क्षीणाश्चित्रसेनादयोरणे ॥ भीमसेनं समासाद्य पश्यतां नो दुरात्मनां ॥ १४ ॥ कर्ण उवाच आचार्यमाविर्गर्हस्व शक्त्या सौयुद्ध
ते द्विजः ॥ यथावलं यथोत्साहं त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १५ ॥ यद्येनं समतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः ॥ नात्र सूक्ष्मोऽपि दोषः स्यादाचार्यस्य कथंचन ॥ १६ ॥ रु
तीदक्षो युवाशूरः कृतास्त्रो लघुविक्रमः ॥ दिव्यास्त्रयुक्तमास्थाय रथं वानरलक्षणं ॥ १७ ॥ कृष्णेन च गृहीतं श्वमभेद्यं कवचावृतः ॥ गांडीवमजरं दिव्यं धनुरादाय
वीर्यवान् ॥ १८ ॥ प्रवर्षन्निशितान्याणान् बाहुद्रविणदर्पितः ॥ यदर्जुनोभ्यया द्रोणमुपपन्नं हितस्य तत् ॥ १९ ॥ आचार्यः स्थविरो राजन् शीघ्रयाने तथाऽक्ष
मः ॥ बाहुव्यायामचेष्टायामशक्नुनराधिप ॥ २० ॥ तेनैव मभ्यतिक्रान्तः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ तस्य दोषं न पश्यामि द्रोणस्यानेन हेतुना ॥ २१ ॥ अजय्या
न्यां डवान् मन्ये द्रोणेनास्त्रविदामृधे ॥ तथात्येनमतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः ॥ २२ ॥ देवादिष्टोऽन्यथाभावो न मन्ये विद्यते क्वचित् ॥ यतो नो युध्यमानानां परं श
क्त्या सुयोधन ॥ २३ ॥ सैन्धवो निहतो युद्धे दैवमत्र परं स्मृतं ॥ परं यत्नं कुर्वतां च त्वया सार्धं रणाजिरे ॥ २४ ॥ हत्वा स्माकं पौरुषं वै देवं पश्चात्करोति नः ॥ सततं चे
ष्टमानानां निरुत्या विक्रमेण च ॥ २५ ॥ दैवोपसृष्टः पुरुषो यत्कर्म कुरुते क्वचित् ॥ कृतं कृतं हितं कर्म दैवेन विनिपात्यते ॥ २६ ॥ यत्कर्तव्यं मनुष्येण व्यवसायवता
सदा ॥ तत्कार्यमविशं केन सिद्धिर्देवे प्रतिष्ठिता ॥ २७ ॥ निरुत्या वंचिताः पार्था विषयो गैश्च भारत ॥ दग्धा जतु गृहे चापि द्यूतेन च पराजिताः ॥ २८ ॥

घज इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ दैवोपसृष्टो दुर्दैवपस्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ देवमविगणय्ययत्नमेवातिष्ठेत्याह युध्यस्वेति सुदृढोद्यमाद्देवमपिमार्गेणानुकूलेनयास्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ तेषांजयहेतुःसुकृतंतववापराजयहेतुःदुष्कृतंतास्तीत्याह नतेषामिति ॥ ३१ ॥ देवमिति अनन्यकर्मदेवमपिस्वकृतमेवत्वधन्यदस्ति ह्यस्तनोदोषोऽद्यतनेनगुणविशेषेणनिराकर्तुंशक्यः एवंदेवमतियत्नेनवाधितुंशक्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ देवानामिन्द्रियाणामध्यक्षभूतंविज्ञानंदैवधीव

राजनीतिव्यपाश्रित्यप्रहिताश्चैवकाननं ॥ यत्नेनचक्रुस्तत्तद्देवेनविनिपातितं ॥ २९ ॥ युध्यस्वयत्नमास्थायदैवंकृतवानिरर्थकं ॥ यतस्तवतेषांचदैवमार्गेणयास्यति ॥ ३० ॥ नतेषांमतिपूर्वहिसुकृतंदृश्यतेकचित् ॥ दुष्कृतंतववाधीरबुद्ध्याहीनंकुरुद्वह ॥ ३१ ॥ देवंप्रमाणंसर्वस्यसुकृतस्येतरस्यवा ॥ अनन्यकर्मदैवंहिजागर्तिस्वप्तामपि ॥ ३२ ॥ बहूनि तवसैन्यानियोधाश्चबहवस्तव ॥ नतथापांडुपुत्राणामेवंयुद्धमवर्तत ॥ ३३ ॥ तैरल्पैर्वहवोयूयंक्षयंनीताःप्रहारिणः ॥ शंकेदेवस्यतत्कर्मपौरुषंयेननाशितं ॥ ३४ ॥ संजयउवाच एवंसंभाषमाणानांबहुतज्जनाधिप ॥ पांडवानामनीकानिसमदृश्यंतसंयुगे ॥ ३५ ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंव्यतिषत्तरथद्विपं ॥ तावकानांपरैःसार्धंराजनूदुर्मन्त्रितेतव ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिजयद्रथवधपर्वणिपुनर्युद्धारंभेद्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तंचजयद्रथवधपर्व ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथघटोत्कचवधपर्व ॥ संजयउवाच तदुदीर्णगजानीकंवलंतवजनाधिप ॥ पांडुसेनामतिक्रम्ययोधयामाससर्वतः ॥ १ ॥ पंचालाःकुरवश्चैवयोधयंतःपरस्परं ॥ यमराष्ट्रायमहतेपरलोकायदीक्षिताः ॥ २ ॥ शूराःशूरैःसमागम्यशरतोमरशक्तिभिः ॥ विव्यधुःसमरेन्योन्यंनिन्युश्चैवयमक्षयं ॥ ३ ॥ रथिनारथिभिःसार्धंरुधिरस्त्रावदारुणं ॥ प्रावर्ततमहद्युद्धंनिघ्नतामितरेतरं ॥ ४ ॥ वारणाश्चमहाराजसमासाद्यपरस्परं ॥ विपाणैर्दारयामासुःसुसंकुद्धामदोत्कटाः ॥ ५ ॥ हयारोहान्हयारोहाःप्रासशक्तिपरश्वधैः ॥ विभिदुस्तुमुलेयुद्धेप्रार्थयंतोमहद्यशः ॥ ६ ॥ पत्तयश्चमहाबाहोशतशःशस्त्रपाणयः ॥ अन्योन्यमार्दयन्राजन्नित्यंयत्ताःपराक्रमे ॥ ७ ॥ गोत्राणांनामधेयानांकुलानांचैवमारिष ॥ श्रवणाद्विविजानीमःपंचालान्कुरुभिःसह ॥ ८ ॥ तेन्योन्यंसमरेयोधाःशरशक्तिपरश्वधैः ॥ प्रैषयन्परलोकायविचरंतोत्यभीतवन् ॥ ९ ॥ शरादशदिशोराजंस्तेषांमुक्ताःसहस्रशः ॥ नभ्राजंतेयथातत्त्वंभास्करेस्तंगतेपिच ॥ १० ॥ तथाप्रयुध्यमानेषुपांडवेयेषुभारत ॥ दुर्योधनोमहाराजव्यवागाहततद्वलं ॥ ११ ॥

लमित्यर्थः पौरुषंशारीरवलं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांद्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ७ ॥ ७ ॥ तदुदीर्णमित्यारभ्यरात्रियुद्धंजयद्रथवधात्कोषहर्षविवशाःकौरवपांडवाइवान्येपिनिर्मयादंप्रवर्ततेइतिप्रदर्शनार्थं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ गोत्रंवित्रादिनाम शैनेयसात्यकेइत्यादि ॥ कुलंषांड्यपांचाल्येत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आतरंदुर्योधनं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सैंधवस्यवधेनैवशुशुभुःखसमन्वितः ॥ मर्तव्यमितिसंचित्यप्राविशच्चद्विषद्वलं ॥ १२ ॥ नादयन् रथघोषेण कंपयन्निवमेदिनीं ॥ अभ्यवर्ततपुत्रस्तेपांडवाना
मनीकिनीं ॥ १३ ॥ ससन्निपातस्तुमुलस्तस्यतेषांचभारत ॥ अभवत्सर्वसैन्यानामभावकरणोमहान् ॥ १४ ॥ यथामध्यंदिनेसूर्यप्रतपंतंगभस्तिभिः ॥ तथात
वसुतंमध्येप्रतपंतंशरार्चिभिः ॥ १५ ॥ नशेकुर्भातरंयुद्धेपांडवाःसमुदीक्षितुं ॥ पलायनरुतोत्साहानिरुत्साहाद्विपज्जये ॥ १६ ॥ पर्यधावंतपंचालावध्यमाना
महात्मना ॥ रुक्मपुंखैःप्रसन्नाग्रैस्तवपुत्रेणधन्विना ॥ १७ ॥ अर्धमानाःशरैस्तूर्णन्यपतन्यांडुसैनिकाः ॥ नतादृशरणेकर्मकृतवंतस्तुतावकाः ॥ १८ ॥ यादृशं
कृतवान् राजापुत्रस्तवविशांपते ॥ पुत्रेणतवसासेनापांडवीमथितारणे ॥ १९ ॥ नलिनीद्विरदेनेवसमंतात्फुल्लपंकजा ॥ क्षीणतोयानिलार्काभ्यांहतत्वि
डिवपद्मिनी ॥ २० ॥ वभूवपांडवीसेनातवपुत्रस्यतेजसा ॥ पांडुसेनाहतां दृष्ट्वातवपुत्रेणभारत ॥ २१ ॥ भीमसेनपुरोगास्तुपंचालाःसमुपाद्रवन् ॥ सभीमसे
नंदशभिर्माद्रीपुत्रौत्रिभिस्त्रिभिः ॥ २२ ॥ विराटद्रुपदौपद्भिःशतेनचशिखंडिनं ॥ धृष्टद्युम्नंचसप्तत्याधर्मपुत्रंचसप्तभिः ॥ २३ ॥ केकयांश्चैवचेदींश्चद्विभिर्नि
शितैःशरैः ॥ सात्वतंपंचभिर्विध्वाद्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २४ ॥ घटोत्कचंचसमरेविध्वासिंहद्वानदत् ॥ शतशश्चापरान्योधान्सद्विपांश्चमहारणे ॥ २५ ॥
शरैरवचकर्तोऽग्रैःक्रुद्धोतकइवप्रजाः ॥ सातेनपांडवीसेनावध्यमानाशिलीमुखैः ॥ २६ ॥ तवपुत्रेणसंग्रामेविदुद्रावनराधिप ॥ तंतपंतमिवादित्यंकुरुराजंम
हाहवे ॥ २७ ॥ नाशकन्वीक्षितुराजन्यांडुपुत्रस्यसैनिकाः ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाकुपितोराजसत्तम ॥ २८ ॥ अभ्यधावत्कुरुपतितवपुत्रंजिघांसया ॥ तावुभौ
युधिकौरव्यौसमीयतुररिंदमौ ॥ २९ ॥ स्वार्थहेतोःपराक्रांतौदुर्योधनयुधिष्ठिरौ ॥ ततोदुर्योधनःक्रुद्धःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ३० ॥ विव्याधदशभिस्तूर्णध्वजंचि
च्छेदचेपुणा ॥ इंद्रसेनंत्रिभिश्चैवललाटेजघ्नवानृप ॥ ३१ ॥ सारथिंदयितंराज्ञःपांडवस्यमहात्मनः ॥ धनुश्चपुनरन्येनचकर्तास्यमहारथः ॥ ३२ ॥ चतुर्भि
श्चतुरश्रैवबाणैर्विव्याधवाजिनः ॥ ततोयुधिष्ठिरःक्रुद्धोनिमेपादिवकार्मुकं ॥ ३३ ॥ अन्यदादायवेगेनकौरवंप्रत्यवारयत् ॥ तस्यतान्निघ्नतःशत्रून्रुक्मपृष्ठंम
हदनुः ॥ ३४ ॥ भल्लाभ्यांपांडवो ज्येष्ठस्त्रिधाचिच्छेदमारिष ॥ विव्याधचैनंदशभिःसम्यगस्तैःशितैःशरैः ॥ ३५ ॥ मर्मभित्वातुतेसर्वेसंलग्नाःक्षितिमाविशन् ॥
ततःपरिहृतायोधाःपरिवव्रुर्युधिष्ठिरं ॥ ३६ ॥

॥ ३४ ॥ सम्यगस्तैःदृढंप्रक्षितैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वृत्रहृत्येतिवध्यस्तुत्यै ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ बाणशब्दरवःबाणशब्दसहितोरवःप्राणिशब्दः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रश्मिमुचःसूर्यः इगुपधलक्षणकप्रत्ययांतःशब्दःबहुवचनमेवैतत्प्रत्ययसूचक

वृत्रहृत्यैयथादेवाःपरिवव्रुःपुरंदरं ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजातवपुत्रस्यमारिष ॥ शरंचसूर्यरश्म्याभमत्युग्रमनिवारणं ॥ ३७ ॥ हाहतोसीतिराजानमुक्तामुंचद्युधि
ष्ठिरः ॥ सतेनाकर्णमुक्तेनविद्धोवाणेनकौरवः ॥ ३८ ॥ निपसादरथोपस्थेभृशंसंमूढचेतनः ॥ ततःपांचाल्यसेनानांभृशमासीद्रवोमहान् ॥ ३९ ॥ हताराजति
राजेंद्रमुदितानांसमंततः ॥ बाणशब्दरवश्चोग्रःशुश्रुवेतत्रमारिष ॥ ४० ॥ अथद्रोणोद्भुतंतत्रप्रत्यहस्यतसंयुगे ॥ हृष्टोदुर्योधनश्चापिहृदमादायकार्मुकं ॥ ४१ ॥
तिष्ठेतिष्ठेतिराजानंब्रुवन्पांडवमभ्ययात् ॥ प्रत्युद्युस्तत्वरिताःपंचालाजयगृद्धिनः ॥ ४२ ॥ तान्द्रोणःप्रतिजग्राहपरीप्सन्कुरुसत्तमं ॥ चंडवांतोद्भुतान्मेघा
न्निघ्नन्रश्मिमुचोयथा ॥ ४३ ॥ ततोराजन्महानासीत्संग्रामोभूरिवर्धनः ॥ तावकानांपरेषांचसमेतानायुयुत्सया ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणि
घटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेदुर्योधनपराभवेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यत्तदाप्राविश
त्पांडूनाचार्यःकुपितोबली ॥ उक्तादुर्योधनंमंदंममशास्त्रातिगंसुतं ॥ १ ॥ प्रविश्यविचरंतंचरथेशूरमवस्थितं ॥ कथंद्रोणंमहेष्वासंपांडवाःपर्यवारयन् ॥ २ ॥
केऽरक्षन्क्षिणंचक्रमाचार्यस्यमहाहवे ॥ केचोत्तरमरक्षंतनिघ्नतःशास्त्रवान्वहून् ॥ ३ ॥ केचास्यपृष्ठतोन्वासन्वीरावीरस्ययोधिनः ॥ केपुरस्तादवर्तन्तुरथिनस्त
स्यशत्रवः ॥ ४ ॥ मन्येतानस्पृशच्छीतमतिवेलमनार्तवं ॥ मन्येतेसमवेपंतगावोवैशिशिरेयथा ॥ ५ ॥ यत्प्राविशन्महेष्वासःपंचालानपराजितः ॥ नृत्यन्सरथ
मार्गेषुसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ६ ॥ निर्दहन्सर्वसैन्यानिपंचालानारथर्षभः ॥ धूमकेतुरिवक्रुद्धःकथंमृत्युमुपेयिवान् ॥ ७ ॥ संजय उवाच सायान्हेसंधवंह
त्पाराज्ञापार्थःसमेत्यच ॥ सात्यकिश्चमहेष्वासोद्रोणमेवाभ्यधावतां ॥ ८ ॥ तथायुधिष्ठिरस्तूर्णभीमसेनश्चपांडवः ॥ पृथक्कमूभ्यांसंयत्तौद्रोणमेवाभ्यधावतां
॥ ९ ॥ तत्रैवकुलोधीमान्सहदेवश्चदुर्जयः ॥ धृष्टद्युम्नःसहानीकोविराटश्चसकेकयः ॥ १० ॥ मत्स्याःशाल्वाःससेनाश्चद्रोणमेवययुर्युधि ॥ द्रुपदश्चतथारा
जापंचालैरभिरक्षितः ॥ ११ ॥ धृष्टद्युम्नपिताराजन्द्रोणमेवाभ्यवर्तत ॥ द्रौपदेयामहेष्वासारक्षसश्चघटोत्कचः ॥ १२ ॥

मितिवा ॥ ४३ ॥ भूरिवर्धनःबहुच्छेदनः ॥ ४४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ यत्तदेति शास्त्रातिगंशास्त्रमाज्ञा ॥ १॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ धूमकेतुरग्निः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ संन्यवर्ततसंमुखंनितरामवर्तत ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तमोभ्यगान्नाशमितिशेषः ॥ २८ ॥
 ससैन्यास्तेन्यवर्ततद्रोणमेवमहाद्युतिं ॥ प्रभद्रकाश्वपंचालाःषट्सहस्राःप्रहारिणः ॥ १३ ॥ द्रोणमेवाभ्यवर्ततपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ तथेतरेनरव्याघ्राःपांडवा
 नांमहारथाः ॥ १४ ॥ सहिताःसंन्यवर्ततद्रोणमेवद्विजर्षभं ॥ तेषुशूरेषुयुद्धायगतेषुभरतर्षभ ॥ १५ ॥ बभूवरजनीघोराभीरूणांभयवर्धिनी ॥ योधानामशिवा
 सौद्राराजन्नंतकगामिनी ॥ १६ ॥ कुंजराश्वमनुप्याणांप्राणांतकरणीतदा ॥ तस्यांरजन्यांघोरायांनदंत्यःसर्वतःशिवाः ॥ १७ ॥ न्यवेदयन्भयंघोरंसज्जालक
 वलैर्मुखैः ॥ उलूकाश्चाप्यदृश्यंतशंसंतोविपुलंभयं ॥ १८ ॥ विशेषतःकौरवाणांध्वजिन्यामतिदारुणाः ॥ ततःसैन्येपुराजेंद्रशब्दःसमभवन्महान् ॥ १९ ॥ भेरी
 शब्देनमहतामृदंगानांस्वनेनच ॥ गजानांवृंहितैश्चापितुरंगाणांचहेषितैः ॥ २० ॥ खुरशब्दनिपातैश्चतुमुलःसर्वतोभवत् ॥ ततःसमभवद्युद्धंसंध्यायामतिदा
 रुणं ॥ २१ ॥ द्रोणस्यचमहाराजसृजयानांचसर्वशः ॥ तमसाचावृतेलोकेनप्राज्ञायतकिंचन ॥ २२ ॥ सैन्येनरजसाचैवसमंतादुत्थितेनह ॥ नरस्याश्वस्यना
 गस्यसमसज्जतशोणितं ॥ २३ ॥ नापश्यामरजोभौमंकश्मलेनाभिसंवृताः ॥ रात्रौवंशवनस्येवदह्यमानस्यपर्वते ॥ २४ ॥ घोरश्चटचटाशब्दःशस्त्राणांपतता
 मभूत् ॥ मृदंगानकनिहर्दिर्झझरैःपटहैस्तथा ॥ २५ ॥ फेल्कारैर्हेषितैःशब्दैःसर्वमेवाकुलंबभौ ॥ नैवस्वेनपरेराजप्राज्ञायंततमोवृते ॥ २६ ॥ उन्मत्तमिवतत्सर्वं
 बभूवरजनीमुखे ॥ भौमंरजोथराजेंद्रशोणितेनप्रणाशितं ॥ २७ ॥ शातकौभैश्चकवचैर्भूषणैश्चतमोभ्यगात् ॥ ततःसाभारतीसेनामणिहेमविभूषिता ॥
 ॥ २८ ॥ घौरिवासीत्सनक्षत्रारजन्यांभरतर्षभ ॥ गोमायुबलसंपुष्टाशक्तिध्वजसमाकुला ॥ २९ ॥ वारणाभिरुताघोराक्ष्वेडितोत्कुप्टनादिता ॥ तत्राभवन्महा
 शब्दस्तुमुलोलोमहर्षणः ॥ ३० ॥ समावृण्वन्दिशःसर्वामहेन्द्राशनिनिःस्वनः ॥ सानिशीथेमहाराजसेनादृश्यतभारती ॥ ३१ ॥ अंगदैःकुंडलैर्निष्कैःशस्त्रैश्चैवा
 वभासिता ॥ तत्रनागारथाश्चैवजांबूनद्विभूषिताः ॥ ३२ ॥ निशायांप्रत्यदृश्यंतमेघाइवसविद्युतः ॥ ऋषिशक्तिगदाबाणमुसलप्रासपट्टिशः ॥ ३३ ॥ संपतं
 तोव्यदृश्यंतभ्राजमानाइवाग्रयः ॥ दुर्योधनपुरोवातारथनागबलाहकां ॥ ३४ ॥ वादित्रघोषस्तनितांचापविद्युत्त्वजैर्वृतां ॥ द्रोणपांडवपर्जन्यांस्वद्विशक्तिग
 दाशनिं ॥ ३५ ॥ शरधारास्त्रपवनांमृशंशीतोष्णसंकुलां ॥ घोरांविस्मापनीमुग्रांजीवितच्छिदमष्टुवां ॥ ३६ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुष्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 तांप्राविशन्नतिभयंसेनांयुद्धचिकीर्षवः ॥ तस्मिनूरात्रिमुखेघोरेमहाशब्दनिनादिते ॥ ३७ ॥ भीरूणांत्रासजननेशूराणांहर्षवर्धने ॥ रात्रियुद्धेमहाघोरेव
 तमानेसुदारुणे ॥ ३८ ॥ द्रोणमभ्यद्रवन्क्रुद्धाःसहिताःपांडुसंजयाः ॥ येयेप्रमुखतोराजन्नावर्ततमहारथाः ॥ ३९ ॥ तान्सर्वान्विमुखांश्चक्रेकांश्चिन्निभ्येयम
 क्षयं ॥ तानिनागसहस्राणिरथानामयुतानिच ॥ ४० ॥ पदातिहयसंघानांप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ द्रोणेनैकेननाराचैर्निर्भिन्नानिनिशामुखे ॥ ४१ ॥ इतिश्री
 महाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेचतुःपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच तस्मिन्प्रवि
 ष्ठेदुर्धर्पेसंजयानमितौजसि ॥ अमृष्यमाणेसंख्येकावोभूद्वैमतिस्तदा ॥ १ ॥ दुर्योधनंतथापुत्रमुक्त्वाशास्त्रातिगंमम ॥ यत्प्राविशदमेयात्माकिंपार्थःप्रत्यपद्य
 त ॥ २ ॥ निहतेसैंधवेवीरेभूरिश्रवसिचैवह ॥ यदाभ्यगान्महातेजाःपंचालानपराजितः ॥ ३ ॥ किममन्यतदुर्धर्पेप्रविष्टेशत्रुतापने ॥ दुर्योधनस्तुकिंकृत्यंप्राप्त
 कालममन्यत ॥ ४ ॥ केचतंवरदंवीरमन्वयुर्द्विजसत्तमं ॥ केचास्यपृष्ठतोगच्छन्वीराःशूरस्ययुध्यतः ॥ ५ ॥ केपुरस्तादवर्ततनिघ्नतःशात्रवानरणे ॥ मन्येहंपां
 डवान्सर्वान्भारद्वाजशरादितान् ॥ ६ ॥ शिशिरेकंपमानावैरुशागावइवप्रभो ॥ प्रविश्यसमहेष्वासःपंचालानरिमर्दनः ॥ कथंनुपुरुषव्याघ्रःपंचत्वमुपजग्मि
 वान् ॥ ७ ॥ सर्वेपुयोधेषुचसंगतेपुरात्रौसमेतेषुमहारथेषु ॥ संलोक्यमानेषुपृथग्बलेषुकेवस्तदानींमतिमंतआसन् ॥ ८ ॥ हतांश्चैवविपक्तांश्चपराभूतांश्चशंस
 सि ॥ रथिनोविरथांश्चैवरुतान्युद्धेषुमामकान् ॥ ९ ॥ तेषांसंलोक्यमानानांपांडवैर्हतचेतसां ॥ अंधेतमसिमग्नानामभवत्कामतिस्तदा ॥ १० ॥ प्रहृष्टांश्चाप्यु
 दग्रांश्चसंतुष्टांश्चैवपांडवान् ॥ शंससीहाप्रहृष्टांश्चविभ्रष्टांश्चैवमामकान् ॥ ११ ॥ कथमेषांतदातत्रपार्थानामपलायिनां ॥ प्रकाशमभवद्रात्रौकथंकुरुषुसंज
 य ॥ १२ ॥ संजयउवाच रात्रियुद्धेतदाराजन्वर्तमानेसुदारुणे ॥ द्रोणमभ्यद्रवन्सर्वेपांडवाःसहसोमकैः ॥ १३ ॥ ततोद्रोणःकेकयांश्चधृष्टद्युम्नस्यचात्म
 जान् ॥ संप्रैषयत्येतलोकंसर्वानिषुभिराशुगैः ॥ १४ ॥ तस्यप्रमुखतोराजन्येऽवर्ततमहारथाः ॥ तान्सर्वान्प्रेषयामासपितृलोकंसभारत ॥ १५ ॥ प्रमथंतंतंदावी
 रान्भारद्वाजंमहारथं ॥ अभ्यवर्ततसंक्रुद्धःशिबीराजाप्रतापवान् ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तमापतंतं संप्रेक्ष्य पांडवानां महारथं ॥ विव्याध दशभिर्बाणैः सर्वपारशवैः शितैः ॥ १७ ॥ तं शिबिः प्रतिविव्याध त्रिंशतानि शितैः शरैः ॥ सारथिचास्य भलेन स्म
यमानो न्यपातयत् ॥ १८ ॥ तस्य द्रोणो हयान् हत्वा सारथिं च महात्मनः ॥ अथास्य स शिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत् ॥ १९ ॥ ततोऽस्य सारथिं क्षिप्रमन्यंदुर्योधनो दि
शत् ॥ स तेन संगृहीताश्वः पुनरभ्यद्रवद्रिपून् ॥ २० ॥ कलिंगानां मनीकेन कालिंगस्य सुतोरणे ॥ पूर्वं पितृवधात् क्रुद्धो भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ २१ ॥ स भीमपंचभि
र्विध्वापुनर्विव्याध सभभिः ॥ विशोकं त्रिभिरानच्छत् खजमेकेन पत्रिणा ॥ २२ ॥ कलिंगानां तु तं शूरं क्रुद्धं क्रुद्धो वक्रोदरः ॥ रथाद्रथमभिद्रुत्य मुष्टिना भिजघान ह
॥ ३२ ॥ तस्य मुष्टिहतस्याजौ पांडवेन बलीयसा ॥ सर्वाण्यस्थीनि सहसा प्रापतन्वै पृथक् पृथक् ॥ २४ ॥ तं कर्णो भ्रातरश्चास्य नामृष्यंत परंतप ॥ ते भीमसेनं नाराचैर्जघ्नु
राशीविषोपमैः ॥ २५ ॥ ततः शत्रुरथं त्यक्त्वा भीमो ध्रुवरथंगतः ॥ ध्रुवं चास्यंतमनिशं मुष्टिना समपोथयत् ॥ २६ ॥ स तथा पांडुपुत्रेण बलिना भिहतो पतत् ॥ तं नि
हत्य महाराज भीमसेनो महाबलः ॥ २७ ॥ जयरातरथं प्राप्य मुहुः सिंह इवानदत् ॥ जयरातमथाक्षिप्य नदन्सव्येन पाणिना ॥ २८ ॥ तलेन नाशयामास कर्ण
स्यैवाग्रतः स्थितः ॥ कर्णस्तु पांडवेशक्तिं कांचनीं समवास्तृजत् ॥ २९ ॥ ततस्तामेव जग्राह प्रहसन् पांडुनंदनः ॥ कर्णायैव च दुर्धर्षश्चिक्षेपाजौ वक्रोदरः ॥ ३० ॥
तामापतंतीं चिच्छेद शकुनिस्तैलपायिना ॥ एतत्कृत्वामहत्कर्मरणे द्रुतपराक्रमः ॥ ३१ ॥ पुनः स्वरथमास्थाय दुद्रावतववाहिनीं ॥ तमायां तं जिघांसंतं भीमं क्रुद्ध
मिवांतकं ॥ ३२ ॥ न्यवारयन् महाबाहुं तव पुत्राविशंपते ॥ महता शरवर्षेण छादयंतो महारथाः ॥ ३३ ॥ दुर्मदस्य ततो भीमः प्रहसन्निवसंयुगे ॥ सारथिं च हयां
श्चैव शरैर्निन्येयमक्षयं ॥ ३४ ॥ दुर्मदस्तु ततो यानंदुष्कर्णस्यावचक्रमे ॥ तावेकरथमारुढौ भ्रातरौ परतापनौ ॥ ३५ ॥ संग्रामशिरसो मध्ये भीमं द्वावप्यधावतां ॥
यथां बुपतिमित्रौ हितारकंदैत्यसत्तमं ॥ ३६ ॥ ततस्तु दुर्मदश्चैव दुष्कर्णश्च तवात्मजौ ॥ रथमेकं समारुढ्य भीमं धाणैरविध्यतां ॥ ३७ ॥ ततः कर्णस्य मिषतो द्रौ
णे दुर्योधनस्य च ॥ कृपस्य सोमदत्तस्य बाल्हीकस्य च पांडवः ॥ ३८ ॥ दुर्मदस्य च वीरस्य दुष्कर्णस्य च तं रथं ॥ पादप्रहारेण धरां प्रावेशयदरिंदमः ॥ ३९ ॥ ततः
सुतो ते बलिनौ शूरौ दुष्कर्णदुर्मदौ ॥ मुष्टिना हत्य संक्रुद्धो ममर्दचननर्द च ॥ ४० ॥ ततो हाहाकृते सैन्ये दृष्ट्वा भीमं नृपाब्रुवन् ॥ रुद्रोऽयं भीमरूपेण धार्तराष्ट्रेषु युध्यति
॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा पलायंते सर्वे भारतपार्थिवाः ॥ विसंज्ञावाहयन्वाहान्न च द्वौ सहधावतः ॥ ४२ ॥

कमलविबुद्धलोचनोविलसत्यम्बनेत्रः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ गुरुणाद्रोणेन ॥ ४५ ॥ तिमिराण्येवघनासैः ॥ ४६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ७ ॥

ततोवलेभृशलुलितेनिशामुखेसुपूजितोऽनृपवृषभैर्वकोदरः ॥ महाबलःकमलविबुद्धलोचनोयुधिष्ठिरंनृपतिमपूजयद्वली ॥ ४३ ॥ ततोयमौहुंपदविराटकेक
यायुधिष्ठिरश्चापिपरांमुदंययुः ॥ वकोदरंभृशमनुपूजयंश्चतेयथांधकेप्रतिनिहतेहरंसुराः ॥ ४४ ॥ ततःसुतास्तेवरुणात्मजोपमारुपान्विताःसहगुरुणामहात्म
ना ॥ वकोदरंसरथपदातिकुंजरायुयुत्सवोभृशमभिपर्यवारयन् ॥ ४५ ॥ ततोभवत्तिमिरघनैरिवावृतेमहाभयेभयदमतीवदारुणं ॥ निशामुखेवृकवलगृध्रमो
दनंमहात्मनानृपवरयुद्धमद्भुतं ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेभीमपराक्रमेपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच प्रायोपविष्टेतुहतेपुत्रेसात्यकिनातदा ॥ सोमदत्तोभृशंकुद्धःसात्यकिंवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ क्षत्रधर्मः
पुरादृष्टोयस्तुदेवैर्महात्मभिः ॥ तंत्वंसात्वतसंत्यज्यदस्युधर्मैकथंरतः ॥ २ ॥ पराङ्मुखायदीनायन्यस्तशस्त्रायसात्यके ॥ क्षत्रधर्मरतःप्राज्ञःकथंनुप्रहरेद्रणे ॥ ३ ॥
द्वावेवकिलवृष्णीनांतत्रस्यातौमहारथौ ॥ प्रद्युम्नश्चमहाबाहुस्त्वंचैवयुधिसात्वत ॥ ४ ॥ कथंप्रायोपविष्टायपार्थेनच्छिन्नबाहवे ॥ नृशंसंपतनीयंचतादृशंकुं
वानसि ॥ ५ ॥ कर्मणस्तस्यदुर्वृत्तफलंप्राप्नुहि संयुगे ॥ अद्यच्छेत्स्यामितेमूढशिरोविक्रम्यपत्रिणा ॥ ६ ॥ शपेसात्वतपुत्राभ्यामिष्टेनसुरुतेनच ॥ अनतीतामि
मांरात्रियदित्वांवीरमानिनं ॥ ७ ॥ अरक्ष्यमाणंपार्थेनजिष्णुनाससुतानुजं ॥ नहन्यान्नरकेघोरेपतेयंवृष्णिपांसन ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वासुसंकुद्धःसोमदत्तोमहाव
लः ॥ दध्मौशंखंचतारेणसिंहनादननादच ॥ ९ ॥ ततःकमलपत्राक्षःसिंहदंष्ट्रोदुरासदः ॥ सात्यकिर्भृशसंकुद्धःसोमदत्तमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ कौरवेयनमेत्रासः
कथंचिदपिविद्यते ॥ त्वयासार्धमथान्यैश्चयुध्यतोऽहदिकश्चन ॥ ११ ॥ यदिसर्वेणसैन्येनगुप्तोमांयोधयिष्यसि ॥ तथापिनव्यथाकांचित्त्वयिस्यान्ममकौरव
॥ १२ ॥ युद्धसारेणवाक्येनअसतांसंमतेनच ॥ नाहंभीषयितुंशक्यःक्षत्रवृत्तेस्थितस्त्वया ॥ १३ ॥ यदितेस्त्रियुयुत्साद्यमयासहनराधिप ॥ निर्दयोनिशितैर्वा
र्जैःप्रहरप्रहरामिते ॥ १४ ॥ हतोभूरिश्रवावीरस्तवपुत्रोमहारथः ॥ शलश्चैवमहाराजभ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ १५ ॥ त्वांचाप्यद्यवधिष्यामिसहपुत्रंसवांधवं ॥ ति
ष्ठेदानींरणेयत्तःकौरवोसिमहारथः ॥ १६ ॥

प्रायइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पतनीयंपातहेतुःपापं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तारेणोच्चस्वरेण ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

दानं स्वद्रव्यस्य परस्वत्वापादनं दमो मनसो यथेष्टं विनियोगयोग्यता शौचं संकरवर्जनं अहिंसा सर्वभूतानामनभिद्रोहः क्षीरकर्तव्यान्निवर्तको धर्मः क्षमाऽपकारिण्यकोपः ॥ १७ ॥ १८ ॥ कृष्णचरणैः कृष्णयो

यस्मिन् दानंदमः शौचमहिंसा ह्रीर्धृतिः क्षमा ॥ अनपायानि सर्वाणि नित्यं राज्ञियुधिष्ठिरे ॥ १७ ॥ अष्टदंके तोस्तस्य त्वं तेजसा निहतः पुरा ॥ सकर्णसौ बलः संख्ये विना
शमुपयास्यसि ॥ १८ ॥ शपेहं कृष्णचरणैरिष्टापूर्तेन चैव ह ॥ यदित्वांसमुतं पापं न हन्यां युधिरोषितः ॥ १९ ॥ अपयास्यसि चेत्त्यक्त्वा रणं मुक्तो भविष्यसि ॥ एव
माभाष्य चान्योन्यं क्रोधसंरक्तलोचनौ ॥ २० ॥ प्रवृत्तौ शरसंपातं कर्तुं पुरुषसत्तमौ ॥ ततो रथसहस्रेण नागानामयुतेन च ॥ २१ ॥ दुर्योधनः सोमदत्तं परिचार्य
समंततः ॥ शकुनिश्च सुसंकुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ २२ ॥ पुत्रपौत्रैः परिवृतो भ्रातृभिश्चैव विक्रमैः ॥ स्यालस्तव महाबाहुर्वज्रसंहननो युवा ॥ २३ ॥ साग्रं शत
सहस्रं तु हयानां तस्य धीमतः ॥ सोमदत्तं महेष्वासं समं तात्पर्यं रक्षत ॥ २४ ॥ रक्ष्यमाणश्च बलिभिश्छादयामास सात्यकिं ॥ तं छाद्यमानं विशिखैर्दध्वा सन्नतपर्व
भिः ॥ २५ ॥ धृष्टद्युम्नोभ्ययात्कुद्धः प्रगृह्य महतीं चमूं ॥ चंडवाताभिस्तृष्टानामुदधीनामिव स्वनः ॥ २६ ॥ आसीद्राजन्बलौघानामन्योन्यमभिनिघ्नतां ॥ वि
व्याध सोमदत्तस्तु सात्वतं नवभिः शरैः ॥ २७ ॥ सात्यकिर्नवभिश्चैनमवधीत्कुरुपुंगवं ॥ सोतिविद्धो बलवता समरे दृढधन्विना ॥ २८ ॥ रथोपस्थं समास्नाद्यमुमो
हगतचेतनः ॥ तं विमूढं समालक्ष्य सारथिस्त्वरयान्वितः ॥ २९ ॥ अपोवाहरणाद्दीरं सोमदत्तं महारथं ॥ तं विसंज्ञं समालक्ष्य युयुधानशरार्दितं ॥ ३० ॥ अभ्यद्रवत्त
तो द्रोणो यदुवीरजिघांसया ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ३१ ॥ परिवव्रुर्महात्मानं परीप्संतो यदूतमं ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं द्रोणस्य सहपांडवैः ॥ ३२ ॥
बलेरिव सुरैः पूर्वं त्रैलोक्यजयकांक्षया ॥ ततः सायकजालेन पांडवानीकमावृणोत् ॥ ३३ ॥ भारद्वाजो महातेजा विव्याध च युधिष्ठिरं ॥ सात्यकिं दशभिर्वाणैर्वि
शत्यापार्पतं शरैः ॥ ३४ ॥ भीमसेनं च नवभिर्नकुलं पंचभिस्तथा ॥ सहदेवं तथा षाभिः शतेन च शिखंडिनं ॥ ३५ ॥ द्रौपदेयान् महाबाहुः पंचभिः पंचभिः शरैः ॥
विराटं मत्स्यमष्टाभिर्हुपदं दशभिः शरैः ॥ ३६ ॥ युधामन्युं त्रिभिः षड्भिरुत्तमौजसमाहवे ॥ अन्यांश्च सैनिकान्विध्वा युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ३७ ॥ तेवध्यमाना
द्रोणेन पांडुपुत्रस्य सैनिकाः ॥ प्राद्रवन्वैभयाद्राजन्सार्तनादादिशोदश ॥ ३८ ॥ काल्यमानं तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा द्रोणेन फाल्गुनः ॥ किंचिदागतसंरंभो गुरुपार्थोभ्य
यादुतं ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वा द्रोणस्तु वीभत्सुमं भिधावंतमाहवे ॥ संन्यवर्तत तत्सैन्यं पुनर्यौ धिष्ठिरं बलं ॥ ४० ॥

श्वरणैः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ कार्णायसंतीक्ष्णलोहमयं ॥ ५७ ॥
 ततोयुद्धमभूद्भूयोभारद्वाजस्यपाण्डवैः॥द्रोणस्तवसुतैराजन्सर्वतःपरिवारितः॥४१॥व्यधमत्पांडुसैन्यानि तूलराशिमिवानलः॥तंज्वलंतमिवादित्यं दीप्तानल
 समद्युतिं॥४२॥राजन्ननिशमत्यंतं दृष्ट्वा द्रोणं शराचिषं॥मंडलीकृतधन्वानंतपंतमिवभास्करं॥४३॥दहंतमहितान्सैन्येनैनंकश्चिदवारयत्॥योयोहिप्रमु
 खेतस्यतस्थौद्रोणस्यपूरुषः॥४४॥तस्यतस्यशिरश्छित्वाययुर्द्रोणशराःक्षितिं॥एवंसापाण्डवीसेनावध्यमानामहात्मना॥४५॥प्रदुद्रावपुनर्भीतापश्यतः
 सव्यसाचिनः॥संप्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेन निशिभारत॥४६॥गोविंदमब्रवीज्जिष्णुर्गच्छद्रोणरथं प्रति॥ततोरजतगोक्षीरकुंदेदुसदृशप्रभान्॥४७॥चोदया
 मासदाशार्हो ह्यान्द्रोणरथं प्रति॥भीमसेनोपितं दृष्ट्वा यातं द्रोणाय फाल्गुनं॥४८॥स्वसारथिमुवाचे दं द्रोणानीकायमांवह॥सोपितस्यवचःश्रुत्वा विशोको
 वाहयद्वयान्॥४९॥पृष्ठतःसत्यसंधस्यजिष्णोर्भरतसत्तम॥तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ यत्तौ द्रोणानीकमभिद्रुतौ॥५०॥पंचालाःसृजयामत्स्याश्चेदिकारूपकोसलाः॥
 अन्वगच्छन्महाराजकेकयाश्वमहारयाः॥५१॥ततोरजन्नभूद्वोरःसंग्रामोलोमहर्षणः॥बीभत्सुर्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरंच द्रकोदरः॥५२॥महद्भ्रातर्यदंदाभ्यां ब
 लं जगृहतुस्तव॥तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ भीमसेनधनंजयौ॥५३॥घृष्टद्युम्नोभ्ययाद्राजन्सात्यकिश्चमहाबलः॥चंडवाताभिपन्नानामुदधीनामिवस्वनः॥
 ॥५४॥आसीद्राजन्बलौघानांतदान्योन्यमभिघ्नतां॥सौमदत्तिवधात्कुद्रो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे॥५५॥द्रौणिरभ्यद्रवद्राजन्वधायकृतनिश्चयः॥तमापतं
 तंसंप्रेक्ष्य शैनेयस्यरथं प्रति॥५६॥भीमसेनिःसुसंकुद्धःप्रत्यमित्रमवारयत्॥कार्णायसंमहाघोरमृक्षचर्मपरिच्छदं॥५७॥महांतरथमास्थाय त्रिशन्नत्वां
 तरांतरं॥विक्षिप्तयंत्रसन्नाहं महामेघौघनिःस्वनं॥५८॥युक्तंगजनिभैर्वाहैर्नहयैर्नापिवारणैः॥विक्षिप्तपक्षचरणविद्वताक्षेणकूजता॥५९॥ध्वजेनोच्छ्रितदं
 डेन्नगृधराजेनराजितं॥लौहितार्द्रपताकंतुअंत्रमालाविभूषितं॥६०॥अष्टचक्रसमायुक्तमास्थायविपुलंरथं॥शूलमुद्गरधारिण्याशौलपादपहस्तया॥६१॥
 रक्षसांघोररूपाणामक्षौहिण्यासमावृतः॥तमुद्यतमहाचापं निशम्य व्यथितानृपाः॥६२॥युगांतकालसमयेदं दहस्तमिवांतकं॥ततस्तंगिरिशृंगाभंभीमरू
 पंभयावहं॥६३॥दंष्ट्राकरालोग्रमुखंशंकुकर्णमहाहनुं॥ऊर्ध्वकेशं विरूपाक्षं दीप्तास्यं निमित्तोदरं॥६४॥

॥ ५८ ॥ नहयैर्नापिवारणैर्गजैः किनु पिशाचैः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

महाश्वभ्रगलद्वारंकिरीटच्छन्नमूर्धजं ॥ त्रासनं सर्वभूतानां व्यात्ताननमिवांतकं ॥ ६५ ॥ वीक्ष्य दीप्तमिवायांतरिपुर्विक्षोभकारिणं ॥ तमुद्यतं महाचापं राक्षसे
द्रं घटोत्कचं ॥ ६६ ॥ भयार्दिता प्रचुक्षोभपुत्रस्य तव वाहिनी ॥ वायुना क्षोभिता वर्ता गंगेवोर्ध्वतरंगिणी ॥ ६७ ॥ घटोत्कचप्रयुक्तेन सिंहनादेन भीषिताः ॥ प्रसु
सुवर्गजामूत्रं विव्यथुश्च नराभृशं ॥ ६९ ॥ ततोऽमदृष्टिरत्यर्थमासीत्तत्र समंततः ॥ संध्याकालाधिकबलैः प्रयुक्तराक्षसैः क्षितौ ॥ ६९ ॥ आयसानिचचक्राणि
भुशुंज्यः प्रासतो मराः ॥ पतंत्य विरताः शूलाः शतद्वयः पट्टिशास्तथा ॥ ७० ॥ तदुग्रमतिरौद्रं च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः ॥ तनयास्तक्कर्णश्च व्यथिताः प्राद्रवन्दिशः ॥
॥ ७१ ॥ तत्रैकोऽबलश्लाघीद्रौणिर्मानिनीनविव्यथे ॥ व्यधमच्च शरैर्मायां घटोत्कचविनिर्मितां ॥ ७२ ॥ विहतायां तु मायायाममर्षी स घटोत्कचः ॥ विससर्ज श
रान्घोसं स्तेष्वत्यामानमाविशान् ॥ ७३ ॥ भुजंगाद्ववेगेन वल्मीकं क्रोधमूर्छिताः ॥ तेशरारुधिराक्तांगा भित्त्वा शारद्वतीसुतं ॥ ७४ ॥ विविशुर्धरणीं शीघ्रा रु
क्मपुंखाः शिलाशिताः ॥ अश्वत्यामा तु संक्रुद्धोलघुहस्तः प्रतापवान् ॥ ७५ ॥ घटोत्कचमभिकुद्धं बिभेद दशभिः शरैः ॥ घटोत्कचोतिविद्धस्तुद्रोणपुत्रेण मर्मसु ॥
चक्रं शतसहस्रारमगृह्णाद्यथितोभृशं ॥ क्षुरांतं बालसूर्याभं मणिवज्रविभूषितं ॥ ७७ ॥ अश्वत्यामिसचिक्षेपभैमसेनिर्जिघांसया ॥ वेगेन महता गच्छद्विद्वि
सं द्रौणिना शरैः ॥ ७८ ॥ अभाग्यस्येव संकल्पस्तन्मोघमपतद्भुवि ॥ घटोत्कचस्ततस्तूर्णं दृष्ट्वा चक्रं निपातितं ॥ ७९ ॥ द्रौणिं प्राच्छादयद्वाणैः स्वर्भानुरिव भास्करं ॥
घटोत्कचसुतः श्रीमान् भिन्नां जनचयोपमः ॥ ८० ॥ रुरोध द्रौणिमायां तं प्रभंजनमिवाद्रिराट् ॥ पौत्रेण भीमसेनस्य शरैरंजनपर्वणा ॥ ८१ ॥ बभौ मेघेन धारा
भिर्गिरिर्मैरुरिवावृतः ॥ अश्वत्यामा त्वसंभ्रांतोरुद्रोपेद्रैर्द्रविक्रमः ॥ ८२ ॥ ध्वजमेकेन बाणेन चिच्छेदां जनपर्वणः ॥ द्वाभ्यां तुरथ यन्तारौ त्रिभिश्चास्य त्रिवेणुकं
॥ ८३ ॥ घनुरेकेन चिच्छेदचतुर्भिश्च तुरोहयान् ॥ विरथस्योद्यतं हस्ताद्धेमबिंदुभिराचितं ॥ ८४ ॥ विशिखेन सुतीक्ष्णेन खड्गमस्य द्विधा करोत् ॥ गदाहेमांगदा
राजं सूर्णहैडिं विसूनुना ॥ ८५ ॥ भ्राम्योत्क्षिप्ता शरैः सापि द्रौणिनाभ्याहतापतत् ॥ ततोऽंतरिक्षमुत्प्लुत्य कालमेघ इवोन्नदन् ॥ ८६ ॥ ववर्षां जनपर्वं सद्रुमवर्षेन
भस्तलात् ॥ ततो मायाधरं द्रौणिं घटोत्कचसुतं दिवि ॥ ८७ ॥ मार्गणैरभिविव्याध घनं सूर्य इवांशुभिः ॥ सोवतीर्य पुरस्तस्थौरथे हेमविभूषिते ॥ ८८ ॥ महीगत
इवात्युग्रः श्रीमानं जनपर्वतः ॥ तमयस्मयवर्माणं द्रौणिर्भीमात्मजात्मजं ॥ ८९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ गच्छवत्सेतिपुत्रेणेतिचभीमसेनसंबंधात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ आत्मानमपिह्न्यात्किमुपुत्रमतोजीवनार्थीत्वंनिवर्तस्वेतिभावः ॥ १५ ॥ आयस्वःकोपितः ॥ १६ ॥ १७ ॥
 जघानांजनपर्वाणमहेश्वरइवांधकं ॥ अथदृष्ट्वाहंतपुत्रमश्वत्थामामहाबलं ॥ १० ॥ द्रौणेःसकाशमभ्येत्यरोपात्यज्वलितांगदः ॥ प्राहवाक्यमसंभ्रांतोवीरं
 शारद्वतीसुतं ॥ ११ ॥ दहंतपांडवानीकंवनमग्निमिवोच्छ्रितं ॥ घटोत्कचउवाच तिष्ठतिष्ठनमेजीवन्द्रोणपुत्रगमिष्यसि ॥ १२ ॥ त्वामघनिहनिष्यामि
 क्रींचमग्निसुतोयथा ॥ अश्वत्थामोवाच गच्छवत्ससहान्यैस्त्वंयुध्यस्वामरविक्रम ॥ १३ ॥ नहिपुत्रेणहैडिंवेपितान्याय्यःप्रवाधितुं ॥ कामंखलुनरो
 पोमैहैडिंवेविद्यतेत्वयि ॥ १४ ॥ किंतुरोषान्वितोजंतुर्हन्यादात्मानमप्युत ॥ संजयउवाच श्रुत्वैतत्क्रोधताम्राक्षःपुत्रशोकसमन्वितः ॥ १५ ॥ अश्वत्थामा
 नमायस्तोभैमसैनिरभाषत ॥ किमहंकातरोद्रौणेपृथग्जनइवाहवे ॥ १६ ॥ यन्मांभीषयसेवाग्भिरसदेतद्वचस्तव ॥ भीमात्खलुसमुत्पन्नःकुरुणांविपुलेकुले ॥
 ॥ १७ ॥ पांडवानामहंपुत्रःसमरेष्वनिवर्तिनां ॥ रक्षसामधिराजोहं दशग्रीवसमोबले ॥ १८ ॥ तिष्ठतिष्ठनमेजीवन्द्रोणपुत्रगमिष्यसि ॥ युद्धश्रद्धामहंतेघवि
 नेष्यामिरणाजिरे ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षोराक्षसःसुमहाबलः ॥ द्रौणिमभ्यद्रवत्कुद्दोगजेंद्रमिवकेसरी ॥ १०० ॥ रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्वटोत्कं
 चः ॥ रथिनानृषभंद्रौणिधाराभिरिवतोयदः ॥ १ ॥ शरवृष्टिशरैर्द्रौणिरप्राप्तांतांव्यशातयत् ॥ ततोंतरिक्षेवाणानांसंग्रामोन्यइवाभवत् ॥ २ ॥ अथास्त्रसं
 मर्दकृतैर्विस्फुलिगैस्तदाबभौ ॥ विभावरीमुखेव्योमखद्योतैरिवचित्रितं ॥ ३ ॥ निशाम्यनिहतांमायांद्रौणिनारणमानिना ॥ घटोत्कचस्ततोमायांसिसर्जात
 हितःपुनः ॥ ४ ॥ सोभवद्विरित्युच्चःशिखरैस्तरुसंकटैः ॥ शूलप्रासासिमुसलजलप्रसवणोमहान् ॥ ५ ॥ तमंजनगिरिप्रख्यंद्रौणिर्दृष्ट्वामहीधरं ॥ प्रपतद्विश्रव
 द्भुभिःशस्त्रसंघैर्नविव्यथे ॥ ६ ॥ ततोहसन्निवद्रौणिर्वज्रमस्त्रमुदैरयत् ॥ सतेनास्त्रेणशैलेंद्रःक्षिप्तःक्षिप्रं व्यनश्यत् ॥ ७ ॥ ततःसतोयदोभूत्वानीलःसेंद्रायुधोदि
 वि ॥ अश्मवृष्टिभिरत्युग्रोद्रौणिमाच्छादयद्रणे ॥ ८ ॥ अथसंधायवायव्यमस्त्रमस्त्रविदांवरः ॥ व्यधमद्रोणतनयोनीलमेघंसमुत्थितं ॥ ९ ॥ समार्गणगणैर्द्रौणिर्दि
 शःप्रच्छाद्यसर्वशः ॥ शतरथसहस्राणांजघानद्विपदांवरः ॥ ११० ॥ सदृष्ट्वापुनरायांतरथेनायतकार्मुकं ॥ घटोत्कचमसंभ्रांतराक्षसैर्बहुभिर्वृतं ॥ ११ ॥ सिंह
 शार्दूलसदृशैर्मत्तद्विरदविक्रमैः ॥ गजस्थैश्चरथस्थैश्चवाजिपृष्ठगतैरपि ॥ १२ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ ११२ ॥

॥ ११४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ शारद्वतीकपी खचरान्बाणान् खचरंराक्षसं ॥
 विरुतास्यशिरोग्रीवैर्हिडिंबानुचरैः सह ॥ पौलस्त्यैर्यातुधानैश्चतामसैश्चंद्रविक्रमैः ॥ १३ ॥ नानाशस्त्रधरैर्वीरैर्मानाकवचभूषणैः ॥ महाबलैर्भीमरवैः संरंभो
 दत्तलोचनैः ॥ १४ ॥ उपस्थितैस्ततोयुद्धेराक्षसैर्युद्धदुर्मदैः ॥ विषण्णमभिसंप्रेक्ष्यपुत्रं तद्रौणिर्ब्रवीत् ॥ १५ ॥ तिष्ठदुर्योधनाद्यत्वं न कार्यः संभ्रमस्त्वया ॥ सहै
 भिभ्रातृभिर्वीरैः पार्थिवैश्चंद्रविक्रमैः ॥ १६ ॥ निहनिष्याम्यमित्रांस्तेन तवास्ति पराजयः ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि पर्याश्वसयेवाहिनीं ॥ १७ ॥ दुर्योधन उवा
 च न त्वेतद्द्रुतं मन्येयस्तेमहदिदं मनः ॥ अस्मासु च पराभक्तिस्तव गौतमिनंदन ॥ १८ ॥ संजय उवाच अश्वत्थामात्मुक्त्वैवं ततः सौबलमब्रवीत् ॥ व
 तं रथसहस्रेण हयानां रणशोभिनां ॥ १९ ॥ षष्ठ्यारथसहस्रैश्च प्रयाहित्वं धनं जयं ॥ कर्णश्च वृषसेनश्च रुपो नीलस्तथैव च ॥ २० ॥ उदीच्याः कृतवर्मा च पुरुमित्रः सु
 तापनः ॥ दुःशासनो निकुंभश्च कुंडभेदी पराक्रमः ॥ २१ ॥ पुरंजयो दृढरथः पताकी हेमकंपनः ॥ शल्यारुणींद्रसेनाश्च संजयो विजयोजयः ॥ २२ ॥ कमलाक्षः
 परक्राथी जयवर्मा सुदर्शनः ॥ एते त्वामनुयास्यंति पत्नीनाम्युतानि पट् ॥ २३ ॥ जहिभीमं यमौ चोभौ धर्मराजं च मातुल ॥ असुरानिव देवेंद्रो जयाशामे त्वयि
 स्थिता ॥ २४ ॥ दारितान्द्रौभिनावाणैर्भृशं विक्षतविग्रहान् ॥ जहि मातुलकौ ते यानसुरानिव पावकिः ॥ २५ ॥ एवमुक्तो ययौ शीघ्रं पुत्रेण तव सौबलः ॥ पिप्रीषु
 स्ते सुतान् राजन्दिधक्षुश्चैव पांडवान् ॥ २६ ॥ अथ प्रवृत्ते युद्धं द्रौणिराक्षसयोर्मध्ये ॥ विभावर्या सुतुमुलं शक्रप्रल्हादयोरिव ॥ २७ ॥ ततो घटोत्कचो वाणैर्दश
 भिर्गौतमी सुतं ॥ जघानोरसि संक्रुद्धो विषाग्निप्रतिमैर्दृढैः ॥ २८ ॥ स तैरभ्याहतो गाढशरैर्भीमसुतेरितैः ॥ च चालरथमध्यस्थो वातोद्भूत इव द्रुमः ॥ २९ ॥ भूय
 श्चांजलिकेनाथमार्गणेन महाप्रभं ॥ द्रौणिहस्तस्थितं चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः ॥ १३० ॥ ततो न्यद्रौणिरादाय धनुर्भारसहं महन् ॥ ववर्ष विशिखां स्तीक्ष्णान्वा
 रिधारा इवांबुदः ॥ ३१ ॥ ततः शारद्वतीपुत्रः प्रेषयामास भारत ॥ सुवर्णपुंखाञ्छत्रुघ्नान् खचरान् खचरं प्रति ॥ ३२ ॥ तद्वाणैर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसां ॥ सिं
 हैरिव वभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलं ॥ ३३ ॥ विधम्य राक्षसान्वाणैः साश्वसूतरथद्विपान् ॥ ददाह भगवान्वह्निर्भूतानीव युगक्षये ॥ ३४ ॥ सदग्ध्वाक्षौ हिणीं वा
 णैर्नैर्ऋतीरुरुचैर्नृप ॥ पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ॥ ३५ ॥ युगांते सर्वभूतानि दग्ध्वेव वसुरुत्खणः ॥ रराज जयतां श्रेष्ठो द्रोणपुत्रस्तवाहितान् ॥ १३६ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वसुरुत्खणः अग्निः प्रलयकालिकः ॥ १३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥ ६१ ॥
 ततो घटोत्कचः क्रुद्धो रक्षसां भीमकर्मणां ॥ द्रौणिहतेति महतीं चोदयामास तां चमूं ॥ ३७ ॥ घटोत्कचस्य नामाज्ञां प्रतिगृह्याथ राक्षसाः ॥ दंष्ट्रो ज्ज्वलामहावक्रां
 घोररूपाभयानकाः ॥ ३८ ॥ व्यात्तामना घोरजिह्वाः क्रोधताम्रेक्षणाभृशं ॥ सिंहनादेन महतानादयंतो वंसुंधरां ॥ ३९ ॥ हंतुमभ्यद्रवद् द्रौणिनां नाप्रहरणायुधाः ॥
 शक्तीः शतघ्नीः परिघानशनीः शूलपट्टिशान् ॥ ४० ॥ खड्गान् गदाभिदिपालान्मुसलानि परश्वधान् ॥ प्रासानसींस्तोमरांश्च कणपान्कंपनाञ्जितान् ॥ ४१ ॥
 स्थूलान्भुशुंज्यश्मगदास्थूणान्कार्णायसांस्तथा ॥ नुद्गरांश्च महाघोरांस्समरेशत्रुदारणान् ॥ ४२ ॥ द्रौणिमूर्धन्यसंस्ताराक्षसा भीमविक्रमाः ॥ चिक्षिपुः क्रो
 धताम्राक्षाः शतशोथसहस्रशः ॥ ४३ ॥ तच्छ्रवणं सुमहद्द्रोणपुत्रस्य मूर्धनि ॥ पतमानं समीक्ष्याथ योधास्ते व्यथिता भवन् ॥ ४४ ॥ द्रोणपुत्रस्तु विक्रांतस्तद्वर्प
 घोरमुच्छ्रितं ॥ शरैर्विध्वंसयामास वज्रकल्पैः शिलाशितैः ॥ ४५ ॥ ततो न्यैर्विशिखैस्तूर्णस्वर्णपुंखैर्महामनाः ॥ निजघ्ने राक्षसान् द्रौणिर्दिव्यास्त्रप्रतिमंत्रितैः ॥
 ॥ ४६ ॥ तद्वाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसां ॥ सिंहैरिव बभौम तंग जानामाकुलं कुलं ॥ ४७ ॥ ते राक्षसाः सुसंकुद्धा द्रोणपुत्रेण ताडिताः ॥ क्रुद्धाः स्म प्राद्रवद् द्रौ
 णिजिघांसंतो महाबलाः ॥ ४८ ॥ तत्राद्भुतमिमं द्रौणिर्दर्शयामास विक्रमं ॥ अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ॥ ४९ ॥ यदेको राक्षसींसेनां क्षणाद्द्रौणि
 र्महास्त्रवित् ॥ ददाहज्जलितैर्वाणैराक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥ १५० ॥ सहत्वा राक्षसानीकरराजद्रौणिराहवे ॥ युगांतिसर्वभूतानि संवर्त्तक इवानलः ॥ ५१ ॥ तदहंतम
 नीकानि शरैराशीविपोपमैः ॥ तेषुराजसहस्रेषु पाण्डवेषु भारत ॥ ५२ ॥ नैनं निरीक्षितुं कश्चिदशक्रो द्रौणिमाहवे ॥ ऋते घटोत्कचादीराद्राक्षसेन्द्रान्महाबलान् ॥
 ॥ ५३ ॥ सपुनर्भरतश्रेष्ठक्रोधादुद्धांतलोचनः ॥ तलंतलेन संहत्य संदश्य दशनच्छदं ॥ ५४ ॥ स्वंसूतमब्रवीत् क्रुद्धो द्रोणपुत्राय मर्षवह ॥ सययौ घोररूपेण सुपताके
 न भ्रास्वता ॥ ५५ ॥ द्वैरथं द्रोणपुत्रेण पुनरप्यरिसूदनः ॥ सविनयमहानादं सिंहवद्भीमविक्रमः ॥ ५६ ॥ चिक्षेपाविध्यसंग्रामे द्रोणपुत्राय राक्षसः ॥ अष्टघंटांम
 हाघोरामशनिं देवनिर्मितां ॥ ५७ ॥ तामवपुत्यजग्राह द्रौणिर्न्यस्य रथे धनुः ॥ चिक्षेप चैनांतस्यैव स्यंदनात्सोवपुषुवे ॥ ५८ ॥ साश्वसूतध्वजं यानं भस्मकृत्वा म
 हाप्रभा ॥ विवेश वसुधां भित्वा साशनिर्भृशदारुणा ॥ ५९ ॥ द्रौणेस्तत्कर्म दृष्ट्वा तु सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ यदवपुत्यजग्राह घोरांशं करनिर्मितां ॥ १६० ॥ घृष्ट
 द्युम्नरथंगत्वा भैमसेनिस्ततो नृप ॥ धनुर्घोरं समादाय महदिन्द्रायुधोपमं ॥ मुमोच निशिता न्याणान्पुनर्द्रौणेर्महोरसि ॥ १६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

धृष्टद्युम्नस्त्वसंभ्रांतोमुमोचाशीविषोपमान् ॥ सुघर्णपुंखान्विशिखान्द्रोणपुत्रस्यवक्षसि ॥ ६२ ॥ ततोमुमोचनाराचान्द्रौणिस्तांश्वसहस्रशः ॥ तावप्यग्निशि
खप्रस्यैर्जघ्नतुस्तस्यमार्गणान् ॥ ६३ ॥ अतितीव्रमहद्युद्धंतयोःपुरुषसिंहयोः ॥ योधानांप्रीतिजननंद्रौणेश्वभरतर्षभ ॥ ६४ ॥ ततोरथसहस्रेणद्विरदानांशतैस्त्रि
भिः ॥ पद्भिर्वाजिसहस्रैश्चभीमस्तदेशमागमन् ॥ ६५ ॥ ततोभीमात्मजंरक्षोधृष्टद्युम्नंचसानुगं ॥ अयोधयतधर्मात्माद्रौणिरक्लिष्टविक्रमः ॥ ६६ ॥ तत्राद्भुततमं
द्रौणिर्दर्शयामासविक्रमं ॥ अशक्यंकर्तुमन्येनसर्वभूतेषुभारत ॥ ६७ ॥ निमेषांतरमात्रेणसाश्वसूत्ररथद्विपां ॥ अक्षौहिणिरिक्षसानांशितैर्वाणैरशातयन् ॥
॥ ६८ ॥ मिपतोभीमसेनस्यहैडिंवेःपार्षतस्यच ॥ यमयोर्धर्मपुत्रस्यविजयस्याच्युतस्यच ॥ ६९ ॥ प्रगाढमंजोगतिभिर्नाराचैरभिताडिताः ॥ निपेतुर्द्विरदाभू
मौसशृंगाडुवपर्वताः ॥ ७० ॥ निरुत्तैर्हस्तिहस्तैश्चविचलद्भिरितस्ततः ॥ रराजवसुधाकीर्णाविसर्पद्भिरिवोरगैः ॥ ७१ ॥ क्षिप्तैःकांचनदंडैश्चनृपच्छत्रैःक्षि
तिर्वभौ ॥ घौरिवादितचंद्राकाग्रहाकीर्णायुगक्षये ॥ ७२ ॥ प्रवदध्वजमंडूकांभेरीविस्तीर्णकच्छपां ॥ छत्रहंसावलीजुष्टांफेनचामरमालिनीं ॥ ७३ ॥ कंकगृध्र
महाग्राहानैकायुधझपाकुलां ॥ विस्तीर्णगजपापाणांहताश्वनकराकुलां ॥ ७४ ॥ रथक्षिप्तमहावप्रांपताकारुचिरद्रुमां ॥ शरमानांमहारौद्रांप्रासशक्त्यृष्टिदु
हुभां ॥ ७५ ॥ मज्जामांसमहापंकांकबंधावर्जितोदुपां ॥ केशशैवलकल्मापांभीरूणांकश्मलावहां ॥ ७६ ॥ नागेंद्रहययोधानांशरीरव्ययसंभवां ॥ शोणितौ
घमहाघोरांद्रौणिःप्रावर्तयन्नदीं ॥ ७७ ॥ योधार्तरवनिर्घोषांक्षतजोर्मिसमाकुलां ॥ श्वापदातिमहाघोरांयमराष्ट्रमहोदधिं ॥ ७८ ॥ निहत्यराक्षसान्वाणैर्द्रौ
णिर्हैडिंविमार्दयन् ॥ पुनरप्यतिसंकुद्धःसदृकोदरपार्षतान् ॥ ७९ ॥ सनाराचगणैःपार्यान्द्रौणिर्विल्वामहावलः ॥ जघानसुरथंनामद्रुपदस्यसुतंविभुः ॥
॥ ८० ॥ पुनःशत्रुंजयंनामद्रुपदस्यात्मजंरणे ॥ बलानीकंजयानीकंजयाश्वंचाभिजघ्निवान् ॥ ८१ ॥ श्रुताङ्गयंचराजानंद्रौणिर्नित्येयमक्षयं ॥ त्रिभिश्चान्यैः
शरैस्तीक्ष्णैःसुपुंखैर्ममालिनं ॥ ८२ ॥ जघानसपृषधंचचंद्रसेनंचमारिप ॥ कुंतिभोजसुतांश्वासौदशभिर्दशजघ्निवान् ॥ ८३ ॥ अश्वत्थामासुसंकुद्धःसंधा
योग्रमजिह्मगं ॥ मुमोचाकर्णपूर्णनधनुषाशरमुत्तमं ॥ ८४ ॥ यमदंडोपमंघोरमुद्दिश्याशुघटोत्कचं ॥ सभित्वाल्हदयंतस्यराक्षसस्यमहाशरः ॥ ८५ ॥ विवेशक्
सुधांशीघ्रंसपुंखःपृथिवीपते ॥ तंहतंपतितंज्ञात्वाधृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ ८६ ॥

1194811

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

9

119481

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एकमेकं समुद्दिश्य पातयामास मर्मसु ॥ ते विद्वाव्यसवः पेतुः स्यंदनेभ्यो हतौजसः ॥ १९ ॥ चंडवातप्रभग्रास्तुपर्वताग्रान्महीरुहाः ॥ नाराचैर्दशभिर्भीमस्तां
 निहत्य तवात्मजान् ॥ २० ॥ कर्णस्य दयितं पुत्रं वृषसेनमवाकिरत् ॥ ततो वृकरथो नाम भ्राता कर्णस्य विश्रुतः ॥ २१ ॥ जघान भीमं नाराचैस्तमप्यभ्यद्रवद्
 ली ॥ ततः सप्त रथान्वीरः स्यालानां तव भारत ॥ २२ ॥ निहत्य भीमो नाराचैः शतचंद्रमपोथयत् ॥ अमर्षयंतो निहतं शतचंद्रं महारथं ॥ २३ ॥ शकुनेभ्योतिरोवी
 सगवाक्षः शरभो विभुः ॥ सुभगो भानुदत्तश्च शूराः पंच महारथाः ॥ २४ ॥ अभिद्रुत्य शरैस्तीक्ष्णैर्भीमसेनमताडयन् ॥ सतपूज्यमानो नाराचैर्दृष्टिवेगैरिवाच
 लः ॥ २५ ॥ जघान पंचभिर्वाणैः पंचैवातिरथान्वली ॥ तान् दृष्ट्वा निहतान्वीरान्विचेलुर्नृपसत्तमाः ॥ २६ ॥ ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तवानीकमशातयत् ॥ मिषतः
 कुंभयोनेस्तु पुत्राणां तव चानघ ॥ २७ ॥ अंघ्रिष्ठान्मालवाञ्छूरांस्त्रिगर्तान्सशिबीनपि ॥ प्राहिणो न्यत्युलोकाय क्रुद्धो युद्धे युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ अभीपाहाञ्छूरसे
 नान्वाल्हीकान्सवसातिकान् ॥ निरुत्य पृथिवीराजाचक्रेशोणितकर्दमां ॥ २९ ॥ यौधेयान्मालवान् राजन्मद्रकाणां गणान्युधि ॥ प्राहिणो न्यत्युलोकाय शू
 रान्वाणैर्युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ हताहरतगृह्णीतविध्यतव्यवकृतं तन ॥ इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युधिष्ठिररथं प्रति ॥ ३१ ॥ सैन्यानि द्रावयंतं तं द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरं ॥ चो
 दितस्तव पुत्रेण सायकैरभ्यवाकिरत् ॥ ३२ ॥ द्रोणस्तु परमक्रुद्धो वायव्यास्त्रेण पार्थिवं ॥ विव्याध सोपितद्विव्यमस्त्रमस्त्रेण जघ्रिवान् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्विनिहते चां
 स्त्रे भारद्वाजो युधिष्ठिरे ॥ वारुणं याम्यमाग्नेयं त्वापृंसा विप्रमेव च ॥ ३४ ॥ चिक्षेप परमक्रुद्धो जिघांसुः पांडुनंदनं ॥ क्षिप्तानि क्षिप्यमाणानि तानि चास्त्राणि धर्म
 जः ॥ ३५ ॥ जघानास्त्रैर्महाबाहुः कुंभयोनेरवित्रसन् ॥ सत्यांचिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञां कुंभसंभवः ॥ ३६ ॥ प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमैर्द्रवप्राजापत्यं च भारत ॥ जिघांसुर्धर्म
 तनयं तव पुत्रहितेरतः ॥ ३७ ॥ पतिः क्रुष्णांगजसिंहगामी विशालवक्षाः पृथुलो हिताक्षः ॥ प्रादुश्चकारास्त्रमहीनतेजामाहेंद्रमन्यत्सजघान तेन ॥ ३८ ॥ विहन्य
 मानेष्वस्त्रेषु द्रोणः क्रोधसमन्वितः ॥ युधिष्ठिरवधं प्रेप्सुर्ब्राह्ममस्त्रमुदैरयत् ॥ ३९ ॥ ततो नाज्ञासिपं किंचिद्द्वारेण तमसा दृते ॥ सर्वभूतानि च परं त्रासं जग्मुर्महीप
 ते ॥ ४० ॥ ब्रह्मास्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ब्रह्मास्त्रेण वराजेंद्रतदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ४१ ॥ ततः सैनिकमुख्यास्ते प्रशशंसुर्नरर्पभौ ॥ द्रोणपार्थौ महेश्वा
 सौ सर्वयुद्धविशारदौ ॥ ४२ ॥

पतिः क्रुष्णांग युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उदीर्यमाणंतद्वृद्धेति तथापरुषितं
 ततः प्रमुच्यकौतियंद्रोणोद्गुपदवाहिनीं ॥ व्यधमत्क्रोधताघादोवायव्याख्येणभारत ॥ ४३ ॥ तेहन्यमानाद्रोणेनपंचालाः प्राद्रवन्भयात् ॥ पश्यतोभीमसेनस्यपार्थ
 स्यचमहात्मनः ॥ ४४ ॥ ततःकिरीटीभीमश्चसहस्रासन्न्यवर्ततां ॥ महद्भ्यारथवंशाभ्यांपरिगृह्यवलंतदा ॥ ४५ ॥ वीभत्सुर्दक्षिणंपार्श्वमुत्तरंचवृकोदरः ॥ भारद्वा
 जंशरौघाभ्यामहद्भ्यामभ्यवर्षतां ॥ ४६ ॥ केकयाःसंजयाश्चैवपंचालाश्चमहौजसः ॥ अन्वगच्छन्महाराजमत्स्याश्चसहसात्वतैः ॥ ४७ ॥ ततःसाभारतीसेना
 वध्यमानाकिरीटिना ॥ तमसानिद्रयाचैवपुनरेवव्यदीर्यत ॥ ४८ ॥ द्रोणेनवार्यमाणास्तेस्वयंतवसुतनच ॥ नाशक्यंतमहाराजयोधावारयितुंतदा ॥ ४९ ॥
 इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोक्तचवधपर्वणिरात्रियुद्धेद्रोणयुधिष्ठिरयुद्धेसप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच उदीर्य
 माणंतद्वृद्धपांडवानांमहद्दलं ॥ अविपत्यंचमन्वानःकर्णदुर्योधनोब्रवीत् ॥ १ ॥ अयंसकालःसंप्राप्तोमित्राणांमित्रवत्सल ॥ त्रायस्वसमरेकर्णसर्वान्योधान्म
 हारथान् ॥ २ ॥ पंचालैर्मत्स्यकैकेयैःपांडवैश्चमहारथैः ॥ वतान्समंतात्संकुद्धैर्निःश्वसद्भिरिवोरगैः ॥ ३ ॥ एतेनदंतिसंहृष्टाःपांडवाजितकाशिनः ॥ शक्रोपमां
 श्ववहवःपंचालानारथव्रजाः ॥ ४ ॥ कर्णउवाच परिभ्रतुमिहप्राप्तोयदिपार्थपुरंदरः ॥ तमप्याशुपरांजित्यततोहंतास्मिपांडवं ॥ ५ ॥ सत्यंतेप्रविजानामि
 समाश्वसिहिभारत ॥ हंतास्मिपांडुतनयान्यंचालांश्चसमागतान् ॥ ६ ॥ जयंतेप्रतिदास्यामिवासवस्येवपावकिः ॥ प्रियंतवमयाकार्यमितिजीवामिपार्थिव
 ॥ ७ ॥ सर्वेपामेवपार्थानांफाल्गुनोवलवत्तरः ॥ तस्यामोघांविमोक्ष्यामिशक्तिशक्रविनिर्मितां ॥ ८ ॥ तस्मिन्हृतेमहेष्वासेभ्रातरस्तस्यमानद ॥ तववश्याभवि
 ष्यंतिवनंयास्यंतिवापुनः ॥ ९ ॥ मयिजीवतिकौरव्यविपादंमारुथाःक्वचित् ॥ अहंजेप्यामिसमरेसहितान्सर्वपांडवान् ॥ १० ॥ पंचालान्केकयांश्चैववृष्णींश्चा
 पिसमागता ॥ वाणौघैःशकलीकृत्यतवदास्यामिमेदिनीं ॥ ११ ॥ संजयउवाच एवंब्रुवाणंकर्णतुरुपःशारद्वतोब्रवीत् ॥ स्मयन्निवमहाबाहुःसूतपुत्रमि
 दंवचः ॥ १२ ॥ शोभनंशोभनंकर्णसनाथःकुरुपुंगवः ॥ त्वयानायेनराधेयवचसायदिसिध्यति ॥ १३ ॥ बहुशःकथ्यसेकर्णकौरवस्यसमीपतः ॥ नतुतेविक्र
 मःकश्चिद्वश्यतेफलमेववा ॥ १४ ॥ समागमःपांडुसुतैर्दृष्टस्तेबहुशोयुधि ॥ सर्वत्रनिर्जितश्वासिपांडवैःसूतनंदन ॥ १५ ॥ ह्रियमाणेतदाकर्णगंधर्वैर्धृतराष्ट्रजे ॥
 तदायुध्यंतसैन्यानि त्वमेकोग्रेऽपलायिथाः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वेतिचस्पष्टार्थावध्यायौ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विराटनगरेचापिसमेताःसर्वकौरवाः ॥ पार्थेननिर्जितायुद्धेत्वंचकर्णसहानुजः ॥ १७ ॥ एकस्याप्यसमर्थस्त्वंफाल्गुनस्यरणाजिरे ॥ कथमुत्सहसेजेतुंसकृष्णा
न्सर्वपांडवान् ॥ १८ ॥ अब्रुवन्कर्णयुध्यस्वकृत्यसेवद्भूसूतज ॥ अनुक्त्वाविक्रमेद्यस्तुतद्वैसत्पुरुषव्रतं ॥ १९ ॥ गर्जित्वासूतपुत्रत्वंशारदाभ्रमिवाफलं ॥ निष्फलो
दृष्ट्वासेकर्णतच्चराजानबुध्यते ॥ २० ॥ तावद्गर्जस्वराधेययावत्पार्थेनपश्यसि ॥ आरात्पार्थहितेदृष्ट्वादुर्लभंगर्जितंपुनः ॥ २१ ॥ त्वमनासाद्यतान्बाणान्फाल्गु
नस्यविगर्जसि ॥ पार्थसायकविद्धस्यदुर्लभंगर्जितंतव ॥ २२ ॥ बाहुभिःक्षत्रियाःशूरावाग्भिःशूराद्विजातयः ॥ धनुषाफाल्गुनःशूरःकर्णःशूरोमनोरथैः ॥
॥ २३ ॥ तोषितोयेनंरुद्रोपिकःपार्थप्रतिघातयेत् ॥ एवंसंरुपितस्तेनतदाशारद्वतेनह ॥ २४ ॥ कर्णःप्रहरतांश्रेष्ठःरुपंवाक्यमथाब्रवीत् ॥ शूरागर्जतिसततंप्रावृ
षीवबल्लाहकाः ॥ २५ ॥ फलंचाशुप्रयच्छंतिबीजमुभमृताविव ॥ दोषमत्रनपश्यामिशूराणारणमूर्धनि ॥ २६ ॥ तत्तद्विकृत्यमानानांभारंचोद्धृतांमृधे ॥ यं
भारंपुरुषोवोदुंमनसाहिष्यवस्यति ॥ २७ ॥ दैवमस्यध्रुवंतत्रसाहाय्यायोपपद्यते ॥ व्यवसायद्वितीयोहंमनसाभारमुद्धहन् ॥ २८ ॥ हत्वापांडुसुतानाजौसकृष्णा
न्सहसात्वतान् ॥ गर्जामियद्यहंविप्रतवकिंतत्रनश्यति ॥ २९ ॥ वृथाशूरानगर्जतिशारदाइवतोयदाः ॥ सामर्थ्यमात्मनोज्ञात्वांततोर्गर्जतिपंडिताः ॥ ३० ॥ सोह
मघरणेयत्तौसहितौकृष्णपांडवौ ॥ उत्सहेमनसाजेतुंततोर्गर्जामिगौतम ॥ ३१ ॥ पश्यत्वंगर्जितस्यास्यफलंमेविप्रसानुगान् ॥ हत्वापांडुसुतानाजौसहकृष्णान्ससां
त्वतान् ॥ ३२ ॥ दुर्योधनायदास्यामिपृथिवींहतकंटकां ॥ रूपउवाच मनोरथप्रलापामेनग्राह्यास्तवसूनज ॥ ३३ ॥ सदाक्षिपसिवैकृष्णौधर्मराजंचपांडवं ॥ ध्रु
वस्तत्रजयःकर्णयत्रयुद्धविशारदौ ॥ ३४ ॥ देवगंधर्वयक्षाणामनुष्योरगरक्षसां ॥ दंशितानामपिरणेअजेयौकृष्णपांडवौ ॥ ३५ ॥ ब्रह्मण्यःसत्यवाग्दांतौ
गुरुदैवतपूजकः ॥ नित्यंधर्मरतश्चैवकृतास्त्रविशेषतः ॥ ३६ ॥ धृतिमांश्चकृतज्ञश्चधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ भ्रातरश्चास्यवलिनःसर्वास्त्रिपुरुषतश्चमः ॥ ३७ ॥ गु
रुवृत्तिरताःप्राज्ञाधर्मनित्यायशस्त्रिनः ॥ संबन्धिन्श्चैवद्रवीर्याःस्वनुरक्ताःप्रहारिणः ॥ ३८ ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचदौर्मुखिर्जनमेजयः ॥ चंद्रसेनोरुद्रसेनःकीर्ति
धर्माध्रुवोधरः ॥ ३९ ॥ वसुचंद्रोदामचंद्रःसिंहचंद्रःसुतेजनः ॥ द्रुपदस्यतथापुत्राद्रुपदश्चमहास्रवित् ॥ ४० ॥ येषामर्थायसंयत्तोमत्स्यराजःसहानुजः ॥ श
तानीकःसूर्यदत्तःश्रुतानीकःश्रुतध्वजः ॥ ४१ ॥ बलानीकोजयानीकोजयाश्वोरथवाहनः ॥ चंद्रोदयःसमरथोविराट्भ्रातरःशुभाः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 यमौचद्रौपदेयाश्चराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ येषामर्थाययुध्यन्तेनतेपांविद्यतेक्षयः ॥ ४३ ॥ एतेचान्येचवहवोगणाःपांडुसुतस्यवै ॥ कामंखलुजगत्सर्वंसदेवां
 सुरमानुषं ॥ ४४ ॥ सयक्षराक्षसगणंसभूतभुजगद्विपं ॥ निःशेषमखवीर्येणकुर्वन्तेभीमफाल्गुनौ ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिरश्चपृथिवीनिर्देहद्वोरचक्षुषा ॥ अप्रमेयबलः
 शौरिर्येषामर्थेचदंशितः ॥ ४६ ॥ कथंतांस्संयुगेकर्णजेतुमुत्सहसेपरान् ॥ महानपनयस्त्वेषनित्यंहितवसूतज ॥ ४७ ॥ यस्त्वमुत्सहसेयोद्धुंसमरेशौरिणासंह ॥
 संजयउवाच ॥ एवमुक्तस्तुराधेयःप्रहसन्भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ अब्रवीच्चतदाकर्णोऽगुरुंशारद्वतरुपं ॥ संत्यमुक्तंत्वयाब्रह्मन्याडवान्प्रतियद्वचः ॥ ४९ ॥ एतेचान्ये
 चवहवोगुणाःपांडुसुतेपुत्रे ॥ अजय्याश्चरणेपार्थादेवैरपिसवासवैः ॥ ५० ॥ सदैत्ययक्षगंधर्वैःपिशाचैरगराक्षसैः ॥ तथापिपार्थान्जेप्यामिशक्त्यावास
 वदत्तया ॥ ५१ ॥ ममत्यमांघादत्तेयंशक्तिःशक्रेणवैद्विज ॥ एतयानिहनिप्यामिसव्यसाचिनमाहव ॥ ५२ ॥ हतेतुपांडवेरुष्णेभ्रातरश्चास्यसोदराः ॥ अनर्जु
 नानशक्ष्यन्तिमहींभोक्तुंकथंचन ॥ ५३ ॥ तेषुनष्टेषुसर्वेषुपृथिवीयंससागरा ॥ अयत्नात्कौरवेंद्रस्यवशेस्यास्यतिगौतम ॥ ५४ ॥ सुनीतैरिहसर्वाःसिध्यन्तेना
 त्रसंशयः ॥ एतमर्थमहंज्ञात्वाततोगर्जामिगौतम ॥ ५५ ॥ त्वंतुविप्रश्चवृद्धश्चअशक्तश्चापिसंयुगे ॥ कृतस्नेहश्चपार्थेषुमोहान्मामवमन्यसे ॥ ५६ ॥ यद्येवंवक्ष्य
 सेभूयोममाप्रियमिहद्विज ॥ ततस्तेखड्गमुद्यम्यजिह्वांछेत्स्यामिदुर्मते ॥ ५७ ॥ यच्चापिपांडवान्विप्रस्तोतुमिच्छसिसंयुगे ॥ भीषयन्सर्वसैन्यानिकौरवेयाणि
 दुर्मते ॥ ५८ ॥ अत्रापिशृणुमेवाक्यंयथावद्भवतोद्विज ॥ दुर्योधनश्चद्रोणश्चशकुनिर्दुर्मुखोजयः ॥ ५९ ॥ दुःशासनोवृषसेनोमद्रराजस्त्वमेवच ॥ सोमदत्तश्च
 भूरिश्रुतथाद्रौणिर्विविंशतिः ॥ ६० ॥ तिष्ठेयुर्दंशितायत्रसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ जयेदेतान्नरःकोनुशक्रतुल्यबलोप्यरिः ॥ ६१ ॥ शूराश्चहिकृतास्त्राश्चबलिनःस्व
 र्गलिप्सवः ॥ धर्मज्ञायुद्धकुंशलाहन्युर्युद्धेसुरानपि ॥ ६२ ॥ एतेस्यास्यन्तिसंग्रामेपांडवानांवधार्थिनः ॥ जयमाकांक्षमाणहिकौरवेयस्यदंशिताः ॥ ६३ ॥ देवा
 यत्तमहंमन्येजयंसुबलिनामपि ॥ यत्रभीष्मोमहाबाहुःशेतेशरशताचितः ॥ ६४ ॥ विकर्णश्चित्रसेनश्चबाल्हीकोथजयद्रथः ॥ भूरिश्रवाजयश्चवजलसंधःसुद
 क्षिणः ॥ ६५ ॥ शलश्चरथिनांश्रेष्ठोभगदत्तश्चवीर्यवान् ॥ एतेचान्येचराजानोदेवैरपिसुदुर्जयाः ॥ ६६ ॥ निहताःसमरेशूराःपांडवैर्बलवत्तराः ॥ किमन्यद्वैवसं
 योगान्मन्यसेपुरुषाधम ॥ ६७ ॥ यांश्चतांस्तौपिसततंदुर्योधनरिपून्विज ॥ तेषामपिहताःशूराःशतशोथसहस्रशः ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कंचिद्वनुर्धनं

क्षीयन्तेसर्वसैन्यानिकुरूणांपांडवैःसह ॥ प्रभावंनात्रपश्यामिपांडवानांकथंचन ॥ ६९ ॥ यस्तान्वलवतो नित्यंमन्यसेत्वंद्विजाधम ॥ यतिष्येहंयथाशक्तियो
 दुतैःसहसंयुगे ॥ दुर्योधनहितार्थायजयोदैवेप्रतिष्ठितः ॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेरूपकर्णवाक्येअष्टपंचाशद
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ संजयउवाच तथापरुषितंदृष्ट्वासूतपुत्रेणमातुलं ॥ खड्गमुद्यम्यवेगेनद्रौणिरभ्यपतद्भुतं ॥
 ॥ १ ॥ ततःपरमसंकुद्धःसिंहोमत्तमिवद्विपं ॥ प्रेक्षतःकुरुराजस्यद्रौणिःकर्णंसमभ्ययात् ॥ २ ॥ अश्वत्थामोवाच यदक्षुण्णगुणांस्तथ्यान्कीर्तयानंनराध
 म ॥ शूरद्वेषात्सुदुर्बुद्धेत्वंभर्त्सयसिमातुलं ॥ ३ ॥ विकल्पमानःशौर्येणसर्वलोकधनुर्धरं ॥ दर्पोत्सेधगृहीतोद्यनकंचिद्रणयन्मृधे ॥ ४ ॥ कृतेवीर्यंक्वाणियं
 त्वांनिर्जित्यसंयुगे ॥ गांडीवधन्वाहतवान्प्रेक्षतस्तेजयद्रथं ॥ ५ ॥ येनसाक्षान्महादेवोयोधितःसमरेपुरा ॥ तमिच्छसिदृथाजेतुंसूताधममनोरथैः ॥ ६ ॥ यंहि
 कृष्णेनसहितंसर्वशस्त्रभृतांवरं ॥ जेतुंनशक्ताःसहिताःसेन्द्राअपिसुरासुराः ॥ ७ ॥ लोकैकवीरमजितमर्जुनंसूतसंयुगे ॥ किंपुनस्त्वंसुदुर्बुद्धेसहैभिर्वसुधाधिपैः
 ॥ ८ ॥ कर्णपश्यसुदुर्बुद्धेतिष्ठेदानींनराधम ॥ एषतेघशिरःकायादुद्धरामिसुदुर्मते ॥ ९ ॥ संजयउवाच तमुद्यतंतुवेगेनराजादुर्योधनःस्वयं ॥ न्यवार
 यन्महातेजाःरूपश्वद्विपदांवरः ॥ १० ॥ कर्णउवाच शूरोयंसमरश्लाघीदुर्मतिश्चद्विजाधमः ॥ आसादयतुमर्हीर्यमुंचेमंकुरुसत्तम ॥ ११ ॥ अश्वत्था
 मोवाच तवैतत्क्षम्यतेस्माभिःसूतात्मजसुदुर्मते ॥ दर्पमुत्सिक्तमेतत्तेफाल्गुनोनाशयिष्यति ॥ १२ ॥ दुर्योधनउवाच अश्वत्थामन्प्रसीदस्वक्षंतुमहं
 सिमानद ॥ कोपःखलुनकर्तव्यःसूतपुत्रंकथंचन ॥ १३ ॥ त्वयिकर्णेकरूपेद्रोणेमद्राजेथसौबले ॥ महत्कार्यंसमासक्तंप्रसीदद्विजसत्तम ॥ १४ ॥ एतेत्यभिमु
 खाःसर्वेराधेयेनयुयुत्सवः ॥ आयांतिपांडवाब्रह्मन्नाङ्कयंतःसमंततः ॥ १५ ॥ संजयउवाच प्रसाद्यमानस्तुततोराज्ञाद्रौणिर्महामनाः ॥ प्रससादमहा
 राजक्रोधवेगसमन्वितः ॥ १६ ॥ ततःरूपोप्युवाचेदमाचार्यःसुमहामनाः ॥ सौम्यस्वभावाद्राजेंद्रक्षिप्रमागतमार्दवः ॥ १७ ॥ रूपउवाच तवैतत्क्षम्य
 तेऽस्माभिःसूतात्मजसुदुर्मते ॥ दर्पमुत्सिक्तमेतत्तेफाल्गुनोनाशयिष्यति ॥ १८ ॥

गणयन्नित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 संजयउवाच ततस्तेपांडवाराजन्यंचालाश्रयशस्विनः ॥ आजग्मुःसहिताःकर्णतर्जयंतःसमंततः ॥ १९ ॥ कर्णोपिरथिनांश्रेष्ठश्चापमुद्यम्यवीर्यवान् ॥ कौर
 वाय्यैःपरिवृतःशक्रोदेवगणैरिव ॥ २० ॥ पर्यतिष्ठततेजस्वीस्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंकर्णस्यसहपांडवैः ॥ २१ ॥ भीषणंसुमहाराजसिंहनाद
 विराजितं ॥ ततस्तेपांडवाराजन्यंचालाश्रयशस्विनः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वाकर्णमहाबाहुमुच्चैःशब्दमथानदन् ॥ अयंकर्णःकुतःकर्णस्तिष्ठकर्णमहारणे ॥ २३ ॥ युध्यस्व
 सहितोस्माभिर्दुरात्मन्पुरुषाधम ॥ अन्येतुदृष्ट्वाराधेयंक्रोधरक्तेक्षणाब्रुवन् ॥ २४ ॥ हन्यतामयमुत्सिक्तःसूतपुत्रोल्पचेतनः ॥ सर्वैःपार्थिवशार्दूलैर्नानिनार्थोस्ति
 जीवता ॥ २५ ॥ अत्यंतवैरीपार्थानांसततंपापपूरुषः ॥ एषमूलमनर्थानांदुर्योधनमतेस्थितः ॥ २६ ॥ घ्नतैनमितिजल्पंतःक्षत्रियाःसमुपाद्रवन् ॥ महताशरव
 र्षेणच्छादयंतोमहारथाः ॥ २७ ॥ वधार्थंसूतपुत्रस्यपांडवेयेनचोदिताः ॥ तांस्तुसर्वास्तथादृष्ट्वाधावमानान्महारथान् ॥ २८ ॥ नविव्यथेसूतपुत्रोनचत्रासमगच्छ
 त ॥ दृष्ट्वासंहारकल्पंतमुद्धूतंसैन्यसागरं ॥ २९ ॥ पिप्रीपुस्तवपुत्राणांसंग्रामेष्वपराजितः ॥ सायकौघेनबलवान्क्षिप्रकारीमहाबलः ॥ ३० ॥ वारयामासतं
 त्सैन्यंसमंताद्भरतर्षभ ॥ ततस्तुशरवर्षेणपार्थिवास्तमवारयन् ॥ ३१ ॥ धनूंषितेविधुन्वानाःशतशोथसहस्रशः ॥ अयोधयंतराधेयंशक्रंदैत्यगणाइव ॥ ३२ ॥
 शरवर्षेतुतत्कर्णःपार्थिवैःसमुदीरितं ॥ शरवर्षेणमहतासमंताद्वकिर्यभो ॥ ३३ ॥ तद्युद्धमभवत्तेषांरुतप्रतिरुतैषिणां ॥ यथादेवांसुरेयुद्देशक्रस्यसहदानवैः
 ॥ ३४ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामसूतपुत्रस्यलाघवं ॥ यदेनंसर्वतोयत्तानाप्नुवंतिपरयेयुधि ॥ ३५ ॥ निवार्यचशरौघांस्तान्यार्थिवानांमहारथः ॥ युगेष्वीषासुच्छत्रेषु
 ध्वजेषुचहयेषुच ॥ ३६ ॥ आत्मनामांकितान्घोरानूराधेयःप्राहिणोच्छरान् ॥ ततस्तेव्याकुलीभूताराजानःकर्णपीडिताः ॥ ३७ ॥ बभ्रमुस्तत्रतत्रैवगावःशीता
 दिव्मइव ॥ हयानांवध्यमानानांगजानांरथिनांतथा ॥ ३८ ॥ तत्रतत्राभ्यवेक्षामसंघाम्कर्णेनताडितान् ॥ शिरोभिःपतितैराजन्वाद्भुभिश्चसमंततः ॥ ३९ ॥
 आस्तीर्णावसुधासर्वाशूराणामनिवर्तिनां ॥ हतैश्चहन्यमानैश्चनिष्टनद्भिश्चसर्वशः ॥ ४० ॥ बभूवायोधनरौद्रवैवस्वतपुरोपमं ॥ ततोदुर्योधनोराजादृष्ट्वाकर्ण
 स्यविक्रमं ॥ ४१ ॥ अश्वत्थामानमासाद्यवाक्यमेतदुवाचह ॥ युध्यतेसौरणेकर्णोदंशितःसर्वपार्थिवैः ॥ ४२ ॥ पश्येतांद्रवतींसेनांकर्णसायकपीडितां ॥ कार्ति
 केयेनविध्वस्तामासुरींपृतनामिव ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वैतानिर्जितांसेनारणेकर्णेनधीमता ॥ अभियात्येषबीभत्सुःसूतपुत्रजिघांसया ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तद्यथाप्रेक्षमाणानांसूतपुत्रं महारथं ॥ नहन्यात्पाण्डवः संस्येतथानीतिर्विधीयतां ॥ ४५ ॥ ततोद्वौणिःरूपः शल्यो हार्दिक्यश्च महारथः ॥ प्रत्युद्युस्तदापार्थसूत
पुत्रपरीप्सया ॥ ४६ ॥ आयातं वीक्ष्य कौंतेयं शक्रं दैत्यचमूमेव ॥ बीभत्सुरपिराजेंद्रपंचालैरभिसंवृतः ॥ ४७ ॥ प्रत्युद्ययौ तदा कर्णं यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ धृ
तराष्ट्र उवाच ॥ संरब्धं फाल्गुनं दृष्ट्वा कालांतकयमोपमं ॥ ४८ ॥ कर्णो वै कर्तनः सूतप्रत्यपद्यत्किमुत्तरं ॥ यो ह्यस्य रथपार्थेन नित्यमेव महारथः ॥ ४९ ॥ आशं
सते च बीभत्सुं युद्धे जेतुं सुदारुणं ॥ समुतंसहसा प्राभं नित्यमत्यंतवैरिणं ॥ ५० ॥ कर्णो वै कर्तनः सूतकिमुत्तरमपद्यत ॥ संजय उवाच ॥ आयातं पाण्डवं दृष्ट्वा
गजं प्रतिगजो यथा ॥ ५१ ॥ असंभ्रांतोरणे कर्णः प्रत्युदीयाद्धनं जयं ॥ तमापतंतं वेगेन वै कर्तनमजिह्वगैः ॥ ५२ ॥ छादयामास पार्थोऽथ कर्णस्तु विजयं शरैः ॥
सकर्णं शरजालेन च्छादयामास पाण्डवः ॥ ५३ ॥ ततः कर्णः सुसंरब्धः शरैस्त्रिभिरविध्यत ॥ तस्य तल्लाघवं पार्थो नामृष्यत महाबलः ॥ ५४ ॥ तस्मै बाणान् शिलाधौ
ताम्रसन्नाग्रानजिह्वगान् ॥ प्राहिणोत्सूतपुत्राय त्रिशतं शत्रुतापनः ॥ ५५ ॥ विव्याध चैनं संरब्धो बाणेनैकेन वीर्यवान् ॥ सव्येभुजाग्रे बलवान्नाराचेन हसन्निव
॥ ५६ ॥ तस्य विद्धस्य बाणेन कराच्चापं पपात ह ॥ पुनरादाय तच्चापं निमेषार्धान्महाबलः ॥ ५७ ॥ छादयामास बाणौघैः फाल्गुनं रुतहस्तवत् ॥ शरदृष्टितुतां मुक्तां सूत
पुत्रेण भारत ॥ ५८ ॥ व्यधमच्छरवर्षेण स्मयन्निवधनं जयः ॥ नौ परस्परमासाद्य शरवर्षेण पार्थिव ॥ ५९ ॥ छादयेतां महेश्वासौ रुतप्रतिकृतैः पिणौ ॥ तदद्भुतं
महद्युद्धं कर्णपाण्डवयोर्मध्ये ॥ ६० ॥ क्रुद्धयोर्वासिताहेतोर्वन्ययोर्गजयोरिव ॥ ततः पार्थो महेश्वासो दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ॥ ६१ ॥ मुष्टिदेशे धनुस्तस्य चिच्छेदत्वरयान्वि
तः ॥ अश्वांश्च चतुरो भलैरनयद्यमसादनं ॥ ६२ ॥ सारथेश्च शिरःकायादहरच्छत्रुतापनः ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं हताश्वं हतसारथिं ॥ ६३ ॥ विव्याध सायकैः
पार्थश्चतुर्भिः पाण्डुनंदनः ॥ हताश्वात्तुरथात्तूर्णमवपुत्यनरर्षभः ॥ ६४ ॥ आरुरोहरथं तूर्णं रूपस्य शरपीडितः ॥ सनुन्नोर्जुनबाणौघैराचितः शल्यको यथा ॥ ६५ ॥
जीवितार्थमभिप्रेप्सुः रूपस्य रथमारुहत् ॥ राधेयं निर्जितं दृष्ट्वा तावकाभरतर्षभ ॥ ६६ ॥ धनं जयशरैर्नुन्नाः प्राद्रवंत दिशो दश ॥ द्रवतस्तान्समालोक्य राजा दु
र्योधनो नृप ॥ ६७ ॥ निवर्तयामास तदा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ अलं द्रुतेन वः शूरास्तिष्ठध्वं क्षत्रियर्षभाः ॥ ६८ ॥ एष पार्थवधायाहं स्वयंगच्छामि संयुगे ॥ अहं प
र्याह्निष्यामि संपंचालान्ससोमकान् ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥
 (अद्यमेयुध्यमानस्यसहगांडीवधन्वना ॥ द्रक्ष्यंतिविक्रमं पार्थाः कालस्येव युगक्षये ॥ ७० ॥ अद्यमद्वाणजालानिविमुक्तानिसहस्रशः ॥ द्रक्ष्यंतिसंमरेयोधाः श
 लेभानामिवायतीः ॥ ७१ ॥ अद्यवाणमयं वर्षं सृजतो मम धन्विनः ॥ जीमूतस्येव घर्मातिद्रक्ष्यंतियुधिसैनिकाः ॥ ७२ ॥ जेष्याम्यघरणे पार्थसायकैर्नतपर्वभिः ॥
 तिष्ठध्वंसमरेशूराभयं त्यजत फाल्गुनात् ॥ ७३ ॥ नहिमदीर्यमासाद्य फाल्गुनः प्रसहिष्यति ॥ यथावेलांसमासाद्य सागरो मकरालयः ॥ ७४ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ रा
 जा सैन्येन महता दृतः ॥ फाल्गुनं प्रति दुर्धर्षः क्रोधात् संरक्तलोचनः ॥ ७५ ॥ तं प्रयातं महाबाहुं दृष्ट्वा शरद्वतस्तदा ॥ अश्वत्थामानमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥
 ॥ ७६ ॥ एष राजामहाबाहुरमर्षी क्रोधमूर्च्छितः ॥ पतंगवृत्तिमास्थाय फाल्गुनं योद्धुमिच्छति ॥ ७७ ॥ यावन्नः पश्यमानानां प्राणान्यार्थेन संगतः ॥ न जह्यात्पुरुषं व्या
 घ्रस्तावद्धारय कौरवं ॥ ७८ ॥ यावत्फाल्गुनवाणानां गोचरं नाद्य गच्छति ॥ कौरवः पार्थिवो वीरस्तावद्धारय संयुगे ॥ ७९ ॥ यावत्पार्थ शरैर्घोरैर्निर्मुक्तो रगसन्नि
 भैः ॥ न भस्मीक्रियते राजा तावद्युद्धान्निवार्यतां ॥ ८० ॥ अयुक्तमिव पश्यामि तिष्ठस्वस्मात्सुमानद ॥ स्वयं युद्धाय यद्राजा पार्थ यात्य सहायवान् ॥ ८१ ॥ दुर्लभं जी
 वितं मन्ये कौरव्यस्य किरीटिना ॥ युद्धमानस्य पार्थेन शार्दूलैर्नेव हस्तिनः ॥ ८२ ॥ मातुले नैव मुक्तस्तु द्रौणिः शस्त्रभृतां वरः ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यं त्वरितः समभा
 षत ॥ ८३ ॥ मग्निजीवति गांधारेन युद्धं गंतुमर्हसि ॥ मामनादृत्य कौरव्यतव नित्यं हितैषिणं ॥ ८४ ॥ न हिते संश्रमः कार्यः पार्थस्य विजयं प्रति ॥ अहमावारयि
 ष्यामि पार्थ तिष्ठ सुयोधन ॥ ८५ ॥ दुर्योधन उवाच आचार्यः पांडुपुत्रान्वैपुत्रवत्परिरक्षति ॥ त्वमप्युपेक्षां कुरुष्वेतेषु नित्यं द्विजोत्तम ॥ ८६ ॥ मम वामं द
 भाग्यत्वान्मंदस्ते विक्रमो युधि ॥ धर्मराज प्रियार्थं वा द्रौपद्यावानविद्यत ॥ ८७ ॥ धिगस्तु मम लुब्धस्य यत्कृते सर्वबांधवाः ॥ सुखार्हाः परमंदुःखं प्राप्नुवंत्यपराजि
 ताः ॥ ८८ ॥ को हि शस्त्रविदां मुख्यो महेश्वरसमो युधि ॥ शत्रुं न क्षपयेच्छक्तो यो न स्याद्द्रौनमी सुतः ॥ ८९ ॥ अश्वत्थामन्प्रसीदस्व नाशयैतान्ममाहितान् ॥ तवा
 स्त्रगोचरेशक्ताः स्थातुं देवानदानवाः ॥ ९० ॥ पंचालान्सोमकांश्चैव जहि द्रौणि स हानुगान् ॥ वयं शेषान् हनिष्यामस्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ ९१ ॥ एते हि सोमका विप्रपं
 चालाश्च यशस्विनः ॥ मम सैन्येषु संक्रुद्धा विचरं विदवा भिवत् ॥ ९२ ॥ तान् वारय महाबाहो के कयांश्च नरोत्तम ॥ पुरा कुर्वन्ति निःशेषं रक्ष्यमाणाः किरीटिना ॥
 ॥ ९३ ॥ अश्वत्थामं स्त्वेरायुक्तो याहि शीघ्रमरिंदम ॥ आदौ वायदिवा पश्चात्तवेदं कर्म मारिष ॥ ९४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १०० ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥

दुर्योधनेनेति ॥ १॥

त्वमुत्पन्नो महाबाहो पंचालानां वधं प्रति ॥ करिष्ये सिजगत्सर्वमपंचालं किलोद्यतः ॥ १५ ॥ एवं सिद्धाब्रुवन्वाचो भविष्यति च तत्तथा ॥ तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्रपंचालान् जहिसानुगान् ॥ १६ ॥ न ते स्वगोचरे शक्ताः स्यातुं देवाः सवासवाः ॥ किमु पार्थाः सपंचालाः सत्यमेतद्वीमिते ॥ १७ ॥ नत्वांसमर्थाः संग्रामे पांडवाः सहसोमकैः ॥ बलाद्योधयितुं वीरसत्यमेतद्वीमिते ॥ १८ ॥ गच्छ गच्छ महाबाहो ननः कालात्ययो भवेत् ॥ इयं हि द्रवते सेना पार्थ सार्धं कपीडिता ॥ १९ ॥ शक्तो ह्यसि महाबाहो दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ निग्रहे पांडुपुत्राणां पंचालानां च मानद ॥ १०० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचपर्वणिरात्रियुद्धे दुर्योधनवाक्ये एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ संजय उवाच ॥ दुर्योधने नैव मुक्तो द्रौणिराहवंदुर्मदः ॥ चकारारिव धेयत्नमिद्रोदैत्यवधे यथा ॥ प्रत्युवाच महाबाहुस्तव पुत्रमिदं वचः ॥ १ ॥ सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि कौरव ॥ प्रिया हि पांडवानित्यं मम चापि पितुश्च मे ॥ २ ॥ तथैवावां प्रियो ते पांनतु युद्धे कुरुद्वह ॥ शक्तिस्ततः तयुध्यामस्य त्वा प्राणानभीतवत् ॥ ३ ॥ अहं कर्णश्च शल्यश्च रुपो हार्दिक्य एव च ॥ निमेषात्पांडवीं सेनां क्षपयेम नृपोत्तम ॥ ४ ॥ ते चापि कौरवीं सेनां निमेषार्धात्कुरुद्वह ॥ क्षपयेयुर्महाबाहो न स्याम यदि संयुगे ॥ ५ ॥ युध्यतां पांडवा उच्छत्त्याते पांचास्मान्युयुत्सतां ॥ तेजस्तेजः समासाद्य प्रशमं याति भारत ॥ ६ ॥ अशक्या तरसा जेतुं पांडवानामनीकिनी ॥ जीवत्सु पांडुपुत्रेषु तद्धिसंत्यं वीमिते ॥ ७ ॥ आत्मार्यं युध्यमानास्ते समर्थाः पांडुनदनाः ॥ किमर्थं तव सैन्यानि न हनिष्यंति भारत ॥ ८ ॥ त्वं तु लुब्धतमो राजन् निरुतिज्ञश्च कौरव ॥ सर्वाभिंशं कीमानी च ततोऽस्मानभिंशं कसे ॥ ९ ॥ मन्ये त्वं कुत्सितो राजन्यापात्मा पापपूरुषः ॥ अन्या नपि सनः सुद्रशं कसे पापभाविनः ॥ १० ॥ अहं तु यत्नमास्थाय त्वदर्थं त्यक्तजीवितः ॥ एष गच्छामि संग्रामं त्वत्कृते कुरुनंदन ॥ ११ ॥ योत्स्ये हं शत्रुभिः सार्धं जेष्यामि च वरान्वरान् ॥ पंचालैः सह योत्स्यामि सोमकैः केकयैस्तथा ॥ १२ ॥ पांडवेयैश्च संग्रामे त्वत्प्रियार्थं मरिदमं ॥ अद्य मद्राणनिर्दग्धाः पंचालाः सोमकास्तथा ॥ १३ ॥ सिंहेने वार्दिता गावो विद्रविष्यंति सर्वशः ॥ अद्य धर्मसुतो राजा दृष्ट्वाममपराक्रमं ॥ १४ ॥ अश्वत्थाममयं लोकं मस्यते सहसोमकैः ॥ आगमिष्यति निर्वेदं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ त्वं त्विति निरुतिर्वचनं तज्ज्ञत्वादस्मानप्यात्मवत्पश्यसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥१६॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 दृष्ट्वा विनिहतान्संख्येपंचालान्सोमकैः सह ॥ येमां युद्धेभियोत्स्यंति तान्हनिष्यामि भारत ॥ १६ ॥ न हिते वीरमोक्ष्यंते मद्वाङ्मतरमागताः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः पु
 त्रेन्दुर्योधनं तव ॥ १७ ॥ अभ्यवर्तत युद्धाय त्रासयन् सर्वधन्विनः ॥ चिकीर्षुस्तव पुत्राणां प्रियं प्राणभृतां वरः ॥ १८ ॥ ततो ब्रवीत्सकैकेयान्यंचालान् गौतमीसुतः ॥
 प्रहरध्वमितः सर्वे मम गात्रे महारथाः ॥ १९ ॥ स्थिरीभूताश्च युद्धाध्वं दर्शयंतोऽस्त्रलाघवं ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्वे शस्त्रवृष्टीरपातयन् ॥ २० ॥ द्रौणिं प्रति महाराज ज
 लंजलधरा इव ॥ तान्निहत्य शरान् द्रौणिर्दशवीरानपोथयत् ॥ २१ ॥ प्रमुखे पांडुपुत्राणां धृष्टद्युम्नस्य च प्रभो ॥ तेहन्यमानाः समरेपंचालाः सोमकास्तथा ॥ २२ ॥
 परित्यज्य रणे द्रौणिं व्यद्रवंत दिशो दश ॥ तान् दृष्ट्वा द्रवतः शूरान्यंचालान्सहसो मकान् ॥ २३ ॥ धृष्टद्युम्नो महाराज द्रौणिमभ्यद्रवद्रणे ॥ ततः कांचनचित्राणां सज
 लांबुदनादिनां ॥ २४ ॥ वतः शतेन शूराणां रथानामनिवर्तिनां ॥ पुत्रः पांचालराजस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ २५ ॥ द्रौणिमित्यब्रवीद्वाक्यं दृष्ट्वा यो धान्निपातिता
 न् ॥ आचार्यपुत्रदुर्बुद्धे किमन्यैर्निहतैस्तव ॥ २६ ॥ समागच्छ मया सार्धं यदि शूरोऽसि संयुगे ॥ अहं त्वानिह निष्यामि तिष्ठेदानीं ममाग्रतः ॥ २७ ॥ ततस्तमाचार्य
 सुतं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ मर्मभिद्भिः शरैस्तीक्ष्णैर्जघान भरतर्षभ ॥ २८ ॥ ते तु पंक्तीकृता द्रौणिं शराविविशूराशुगाः ॥ रुक्मपुंखाः प्रसन्नाग्राः सर्वकायावदार
 णाः ॥ २९ ॥ मध्वर्थिन इवोद्दामा भ्रमराः पुष्पितं द्रुमं ॥ सोतिविद्धो भृशं क्रुद्धः पदाक्रांत इवोरगः ॥ ३० ॥ मानी द्रौणिरसंभ्रांतो बाणपाणिरभाषत ॥ धृष्टद्युम्नस्थि
 रो भूत्वा मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ ३१ ॥ यावत् त्वानि शितैर्वाणैः प्रेषयामि यमक्षयं ॥ द्रौणिरेव मया भाष्यपार्षतं परवीरहा ॥ ३२ ॥ छादयामास बाणौघैः समं ताह्यघुहस्त
 वत् ॥ सबाध्यमानः समरे द्रौणिना युद्धदुर्मदः ॥ ३३ ॥ द्रौणिं पांचालतनयो वाग्विराजतर्जयतदा ॥ नजानीषे प्रतिज्ञां मे विप्रोत्पत्तिं तथैव च ॥ ३४ ॥ द्रोणं हत्वा किल
 मया हंतव्यस्त्वं सुदुर्मते ॥ ततस्त्वाहं न हन्यम्यद्य द्रोणे जीवति संयुगे ॥ ३५ ॥ इमां तुरजनीं प्राप्तामप्रभातां सुदुर्मते ॥ निहत्य पितरं ते घततस्त्वामपि संयुगे ॥ ३६ ॥
 नेष्यामि प्रेतलोकाय त्वेतन्मे मनसि स्थितं ॥ यस्ते पार्थेषु विद्वेषो याभक्तिः कौरवेषु च ॥ ३७ ॥ तां दर्शय स्थिरो भूत्वा न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ यो हि ब्राह्मण्यमुत्सृज्य
 क्षत्रधर्मरतो द्विजः ॥ ३८ ॥ संवध्यः सर्वलोकस्य यथा त्वं पुरुषाधमः ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यं पार्षतेन द्विजोत्तमः ॥ ३९ ॥ क्रोधमाहारयतीं व्रंतिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्
 निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां पार्षतं सोभ्यवैक्षत ॥ ४० ॥ छादयामास च शरैर्निःश्वसन् यन्न गोयथा ॥ सच्छाद्यमानः समरे द्रौणिनाराजसत्तम ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इतिद्रोणपर्व

सर्वपांचालसेनाभिःसंवृतोरथसत्तमः ॥ नाकंपतमहाबाहुःस्ववीर्यसमुपाश्रितः ॥ ४२ ॥ सायकांश्चैवविविधानश्वत्थामिमुचोचह ॥ तौपुनःसंन्यवर्तेतांप्राण
घृतपणेरणे ॥ ४३ ॥ निपीडयंतौबाणौघैःपरस्परममर्षिणौ ॥ उत्तजंतौमहेष्वासौशरदृष्टीःसमंततः ॥ ४४ ॥ द्रौणिपार्षतयोर्युद्धंघोररूपंभयानकं ॥ दृष्ट्वासंपूज
यामांसुःसिद्धचारणवातिकाः ॥ ४५ ॥ शरौघैःपूरयंतौतावाकाशंचदिशस्तथा ॥ अलक्ष्यौसमयुध्येतामहत्कृत्वाशरैस्तमः ॥ ४६ ॥ नृत्यमानाविवरणेमंडली
कृतकार्मुकौ ॥ परस्परवधेयतौसर्वभूतभयंकरो ॥ ४७ ॥ अयुध्येतामहाबाहुचित्रंलघुचसुष्ठुच ॥ संपूज्यमानौसमरेयोधमुख्यैःसहस्रशः ॥ ४८ ॥ तौप्रबुद्धौरणेदृ
ष्ट्वावनेवन्यौगजाविव ॥ उभयोःसेनयोर्हर्षस्तुमुलःसमपद्यत ॥ ४९ ॥ सिंहनादरवाश्वासन्दधुःशंखांश्चसैनिकाः ॥ वादित्राण्यभ्यवाद्यंतशतशोथसहस्रशः
॥ ५० ॥ तस्मिंस्तुतुमुलेयुद्धेभीरूणांभयवर्धने ॥ मुहूर्तमपितयुद्धंसमरूपंतदाभवत् ॥ ५१ ॥ ततोद्रौणिर्महाराजपार्षतस्यमहात्मनः ॥ ध्वजंधनुस्तथाछत्रमुभौ
चपार्ष्णिसारथी ॥ ५२ ॥ सूतमश्वांश्चचतुरोनिहत्याभ्यद्रवद्रेणे ॥ पंचालांश्चैवतान्सर्वान्बाणैःसन्नतपर्वभिः ॥ ५३ ॥ व्यद्रावयदमेयात्माशतशोथसहस्रशः ॥
ततस्तुविव्यथेसेनापांडवीभरतर्षभ ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वादौणेर्महत्कर्मवासवस्येवसंयुगे ॥ शतेनचशतंहत्वापंचालानांमहारथः ॥ ५५ ॥ त्रिभिश्चनिशितैर्बाणैर्हत्वा
त्रीन्वैमहारथान् ॥ द्रौणिर्हुपदपुत्रस्यफाल्गुनस्यचपश्यतः ॥ ५६ ॥ नाशयामासपंचालान्भूयिष्ठयेव्यवस्थिताः ॥ तेवध्यमानाःपंचालाःसमरेसहस्रंजयैः ॥ ५७ ॥
अगच्छन्द्रौणिमुत्सृज्यविप्रकीर्णरथध्वजाः ॥ सजित्वासमरेशत्रून्द्रोणपुत्रोमहारथः ॥ ५८ ॥ ननादसुमहानादंतपांतेजलदोयथा ॥ सनिहत्यबहूच्छूरानश्व
त्थामाव्यरोचत ॥ युगांतेसर्वभूतानिभस्मरुत्वेवपावकः ॥ ५९ ॥ संपूज्यमानोयुधिकौरवेयैर्निर्जित्यसंख्येरिगणान्सहस्रशः ॥ व्यरोचतद्रोणसुतःप्रतापवान्
यथासुरेंद्रोरिगणान्निहत्यवै ॥ ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेअश्वत्थामपराक्रमेषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १६० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच ततोयुधिष्ठिरश्चैवभौमसेनश्चपांडवः ॥ द्रोणपुत्रंमहाराजसमंतात्पर्यवारयन् ॥ १ ॥ ततोदुर्योधनोरा
जाभारद्वाजेनसंवृतः ॥ अभ्ययात्पांडवान्संख्येततोयुद्धमवर्तत ॥ २ ॥ घोररूपंमहाराजभीरूणांभयवर्धनं ॥ अंबष्ठान्मालवान्वंगाडिबिंबिखैर्गतकानपि ॥ ३ ॥

णिटीकायांषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां एकषष्ठ्यधिकशतत
 प्राहिणोन्मृत्युलोकायगणान्क्रुद्धोदकोदरः ॥ अभीषाहाञ्छूरसेनान्क्षत्रियान् युद्धदुर्मदान् ॥ ४ ॥ निरुत्यपृथिवींचक्रेभीमः शोणितुकर्दमां ॥ यौधेयानद्रि-
 जानूराजन्मद्रकान्मालवानपि ॥ ५ ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकायकिरीटीनिशितैः शरैः ॥ प्रगाढमंजोगतिभिर्नाराचैरभिताडिताः ॥ ६ ॥ निपेतुर्द्विरदाभूमौद्विशृं-
 गाद्वपर्वताः ॥ निरुत्तैर्हस्तिहस्तैश्चपृष्टमानैरितस्ततः ॥ ७ ॥ रराजवसुधाकीर्णाविसर्पद्विरिवोरगैः ॥ क्षिप्तैः कनकचित्रैश्चनृपच्छत्रैः क्षितिर्वभौ ॥ ८ ॥ द्यौ-
 रिवदित्यचंद्राद्यैर्ग्रहैः कीर्णायुगक्षये ॥ हतप्रहरताभीताविध्यतव्यवहंतत ॥ ९ ॥ इत्यासीत्तुमुलःशब्दः शोणाश्चस्यरथंप्रति ॥ द्रोणस्तुपरमक्रुद्धोवायव्यास्त्रे-
 णसंयुगे ॥ १० ॥ व्यधमत्तान्महावायुर्मघानिवदुरत्ययः ॥ तेहन्यमानाद्रोणेनपंचालाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ११ ॥ पश्यतोभीमसेनस्यपार्थस्यचमहात्मनः ॥ ततः-
 किरीटीभीमश्चसहस्रासंन्यवर्ततां ॥ १२ ॥ महतारथवंशेनपरिगृह्यबलमहत् ॥ वीभत्सुर्दक्षिणपार्श्वमुत्तरंतुदकोदरः ॥ १३ ॥ भारद्वाजंशरौघाभ्यामहङ्ग्राम-
 भ्यवर्षतां ॥ तौतथासृजयाश्चैवपंचालाश्चमहौजसः ॥ १४ ॥ अन्वगच्छन्महाराजमत्स्यैश्चसहसोमकैः ॥ तथैवतवपुत्रस्यरथोदाराः प्रहारिणः ॥ १५ ॥ महं-
 त्यासेनयाराजन्जग्मुर्द्रोणरथंप्रति ॥ ततः साभारतीसेनाहन्यमानाकीरीटिना ॥ १६ ॥ तमसानिद्रयाचैवपुनरेवव्यदीर्यत ॥ द्रोणेनवार्यमाणास्तेस्वयंतवसु-
 तेनच ॥ १७ ॥ नाशक्यंतमहाराजयोधावारयितुंतदा ॥ सांपांडुपुत्रस्यशरैर्दीर्यमाणामहाचमूः ॥ १८ ॥ तमसासंवृतेलोकेव्यद्रवत्सर्वतोमुखी ॥ उत्सृज्यशत-
 शोवाहांस्तत्रकेचिन्नराधिपाः ॥ प्राद्रवंतमहाराजभयाविष्टाः समंततः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेसंकुलयुद्धेए-
 कषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच सोमदत्तंतुसंप्रेक्ष्यविधुन्वानंमहद्भुः ॥ सात्यकिः प्राहयंतारंसोमद-
 त्तायमांवह ॥ १ ॥ नत्थहत्वारणेशत्रुंसोमदत्तंमहाबलं ॥ निवर्त्तिष्येरणात्सूतसत्यमेतद्वचोमम ॥ २ ॥ ततः संप्रेषयद्यंतसैंधवास्तान्मनोजवान् ॥ तुरंगमाञ्छं-
 खवर्णांसर्वशब्दातिगानुरणे ॥ ३ ॥ तेवहन्ययुधानंतुमनोमारुतरंहसः ॥ यथेंद्रंहरयोराजन्पुरादैत्यवधोद्यतं ॥ ४ ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यसात्वतरभसंरणे ॥ सो-
 मदत्तोमहाबाहुरसंभ्रांतोन्यवर्तत ॥ ५ ॥ विमुंचञ्छूरवर्षाणिपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ छादयामासशैनेयंजलदोभास्करंयया ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ बाल्हीकस्यसोमदत्तस्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

असंभ्रांतश्चसमरेसात्यकिःकुरुपुंगवं ॥ छादयामासवाणौघैःसमंताद्भरतर्षभ ॥ ७ ॥ सोमदत्तस्तुतंपष्ट्याविव्याधोरसिमाधवं ॥ सात्यकिश्चापितंराजन्नवि
ध्यत्सायकैःशितैः ॥ ८ ॥ तावन्योन्यंशरैःकृतौव्यराजेतांनरर्षभौ ॥ सुपुष्पौपुष्पसमयेपुष्पिताविवकिंशुकौ ॥ ९ ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगौकुरुवृष्णियशस्करौ ॥
परस्परमवेक्षेतांदहंताविवलोचनैः ॥ १० ॥ रथमंडलमार्गेपुचरंतावरिमर्दनौ ॥ घोररूपौहितावास्तांष्टिमंताविवांबुदौ ॥ ११ ॥ शरसंभिन्नगात्रौतुसर्वतःश
कलीकृतौ ॥ श्वाविधाविवराजेद्रहस्येतांशरविक्षतौ ॥ १२ ॥ सुवर्णपुंखैरिपुभिराचितौतौव्यराजतां ॥ खद्योतैरावतौराजन्म्रावपीववनस्पती ॥ १३ ॥ संप्रदीपि
तसर्वांगौसायकैस्तैर्महारथौ ॥ अदृश्येतांरणेक्रुद्धाबुल्काभिरिवकुंजरौ ॥ १४ ॥ ततोयुधिमहाराजसोमदत्तोमहारथः ॥ अर्धचंद्रेणचिच्छेदमाधवस्यमहद्भुः
॥ १५ ॥ अथैनंपंचविंशत्यासायकानांसमार्पयत् ॥ त्वरमाणस्त्वरं कालेपुनश्चदशभिःशरैः ॥ १६ ॥ अथान्यद्भुनुरादायसात्यकिर्वेगवत्तरं ॥ पंचभिःसाय
कैस्तूर्णसोमदत्तमविध्यत् ॥ १७ ॥ ततोपरेणभलेनध्वजंचिच्छेदकांचनं ॥ बाल्हीकस्यरणेरान्सात्यकिःप्रहसन्निव ॥ १८ ॥ सोमदत्तस्त्वसंभ्रांतोदृष्ट्वाकेतुं
निपातितं ॥ शैनेयंपंचविंशत्यासायकानांसमाचिनोत् ॥ १९ ॥ सात्वतोपिरणेक्रुद्धःसोमदत्तस्यधन्विनः ॥ धनुश्चिच्छेदभलेनक्षुरप्रेणशितेनह ॥ २० ॥ अथै
नरुक्मपुंखानांशतेननतपर्वणां ॥ आचिनोद्बहुधाराजन्नघ्नदंष्ट्रमिवद्विपं ॥ २१ ॥ अथान्यद्भुनुरादायसोमदत्तोमहारथः ॥ सात्यकिंछादयामासशरवृष्ट्यामः
हावलः ॥ २२ ॥ सोमदत्तंतुसंकुद्धोरणेविव्याधसात्यकिः ॥ सात्यकिंशरजालेनसोमदत्तोप्यपीडयत् ॥ २३ ॥ दशभिःसात्वतस्यार्थेभीमोहन्याल्हिकाल्मजं ॥
सोमदत्तोप्यसंभ्रांतोभीममाच्छिच्छितैःशरैः ॥ २४ ॥ ततस्तुसात्वतस्यार्थेभीमसेनोनवंदृढं ॥ मुमोचपरिघंघोरंसोमदत्तस्यवक्षसि ॥ २५ ॥ तमापतंतवेगेन
परिघंघोरदर्शनं ॥ द्विधाचिच्छेदसमरेप्रहसन्निवकौरवः ॥ २६ ॥ सपपातद्विधाच्छिन्नआयसःपरिघोमहान् ॥ महीधरस्येवमहच्छिखरंवज्रदारितं ॥ २७ ॥
ततस्तुसात्यकीराजन्सोमदत्तस्यसंयुगे ॥ धनुश्चिच्छेदभलेनहस्तावापंचपंचभिः ॥ २८ ॥ ततश्चतुर्भिश्चशरैस्तूर्णतांस्तुरगोत्तमान् ॥ समीपंप्रेषयामासप्रेतराज
स्यभारत ॥ २९ ॥ सारथेश्वशिरःकायाद्भलेननतपर्वणा ॥ जहारनरशार्दूलःप्रहसन्निच्छनिपुंगवः ॥ ३० ॥ ततःशरंमहाघोरंज्वलंतमिवपावंकं ॥ मुमोचसात्व
तोराजन्स्वर्णपुंखंशिलाशितं ॥ ३१ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

४३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सविमुक्तो वलवता शैनेयेन शरोत्तमः ॥ घोरस्तस्योरसि विभो निपपाता शुभारत ॥ ३२ ॥ सोतिविद्धो महाराजसात्वतेन महारथः ॥ सोमदत्तो महाबाहुर्निपपा-
तममारच ॥ ३३ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं तत्र सोमदत्तं महारथाः ॥ महता शरवर्षेण युयुधानमुपाद्रवन् ॥ ३४ ॥ छाद्यमानं शरैर्दृष्ट्वा युयुधानं युधिष्ठिरः ॥ पांडवांश्च
महाराजसहस्रैः प्रभद्रकैः ॥ महत्यासेनया सार्धं द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ ३५ ॥ ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तावंकानां महाबलं ॥ शरैर्विद्रावयामास भारद्वाजस्य पश्य-
तः ॥ ३६ ॥ सैन्यानि द्रावयन्तं तु द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरं ॥ अभिदुद्राववेगेन क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३७ ॥ ततः सुनिशितैर्वाणैः पार्थं विव्याध सभभिः ॥ युधिष्ठिरोपि
संक्रुद्धः प्रतिविव्याध पंचभिः ॥ ३८ ॥ सोतिविद्धो महाबाहुः सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ युधिष्ठिरस्य चिच्छेदध्वजं कार्मुकमेव च ॥ ३९ ॥ सच्छिन्नधन्वा विरथस्त्व-
राकाले नृपोत्तमः ॥ अन्यदा दत्तवेगेन कार्मुकं समरेदृढं ॥ ४० ॥ ततः शरसहस्रेण द्रोणं विव्याध पार्थिवः ॥ साश्वसूतध्वजरथं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१ ॥ ततो
मुहूर्तं व्यथितः शरपातप्रपीडितः ॥ निपसाद रथोपस्थे द्रोणो भरतसत्तम ॥ ४२ ॥ प्रतिलभ्यततः संज्ञां मुहूर्ताद्विजसत्तमः ॥ क्रोधेन महता विष्टो वायव्यास्त्रमवा-
सृजत् ॥ ४३ ॥ असंभ्रांतस्ततः पार्थो धनुराकृष्य वीर्यवान् ॥ ततस्तदस्त्रमस्त्रेण स्तंभयामास भारत ॥ ४४ ॥ चिच्छेद च धनुर्दीर्घं ब्राह्मणं स्य च पांडवः ॥ ततो न्यद्ध-
नुरादाय द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ॥ ४५ ॥ तदप्यस्य शितैर्भलैश्चिच्छेद कुरुपुंगवः ॥ ततो ब्रवीद्वासुदेवः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ ४६ ॥ युधिष्ठिरमहाबाहो यत्त्वां वक्ष्या-
मितच्छृणु ॥ उपारमस्व युद्धे त्वं द्रोणाद्भरतसत्तम ॥ ४७ ॥ यतते हि सदा द्रोणो ग्रहणे तव संयुगे ॥ नानुरूपमहं मन्ये युद्धमस्य त्वया सह ॥ ४८ ॥ योस्य सृष्टो विना-
शाय स एवैनं हनिष्यति ॥ परिवर्ज्य गुरुयाहियत्र राजा सुयोधनः ॥ ४९ ॥ राजाराज्ञा हियोद्धव्यो नाराज्ञायुद्धमिष्यते ॥ तत्र त्वंगच्छ कौंतेय हस्यश्वरथसंवृतः ॥
॥ ५० ॥ यावन्मात्रेण च मया सहा येन धनं जयः ॥ भीमश्चरथशार्दूलो युध्यते कौरवैः सह ॥ ५१ ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ मुहूर्तं चिंतयित्वा तु त-
तो दारुणमाहवं ॥ ५२ ॥ प्राधादुतममित्रघ्नो यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ विनिघ्नं स्तावकान्यो धान्व्यादितास्य इवांतकः ॥ ५३ ॥ रथघोषेण महतानादयन्वसुधा-
तलं ॥ पर्जन्य इव घमंति नादयन्वै दिशो दश ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वर्तमानइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अंधेआंध्यहेतौ ॥ ७ ॥ वीयुष्मत्संबं

भीमस्यानिघ्नतः शत्रून्पार्ष्णिजग्राहपांडवः ॥ द्रोणोपिपांडुपंचालान्व्यधमद्रजनीमुखे ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धे
द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच वर्तमानेतथायुद्धेघोररूपेभयावहे ॥ तमसासंवृतेलोकेरजसाच
महीपते ॥ १ ॥ नापश्यंतरणेयोधाः परस्परमवस्थिताः ॥ अनुमानेनसंज्ञाभिर्युद्धंतद्वदधेमहत् ॥ २ ॥ नरनागाश्वमथनंपरमंलोमहर्षणं ॥ द्रोणकर्णरुपावीरा
भीमपार्षतसात्यकाः ॥ ३ ॥ अन्योन्यंक्षोभयामासुः सैन्यानिनृपसत्तम ॥ वध्यमानानिसैन्यानिसमंतात्तैर्महारथैः ॥ ४ ॥ तमसासंवृतेचैवसमंताद्विप्रदुद्रु
वुः ॥ तेसर्वतोविद्रवंतोयोधाविध्वस्तचेतनाः ॥ ५ ॥ अहन्यंतमहाराजधावमानाश्वसंयुगे ॥ महारथसहस्राणिजघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥ ६ ॥ अंधेतमसिमूढानिपु
त्रस्यतवमंत्रिते ॥ ततः सर्वाणिसैन्यानिसेनागोपाश्वभारत ॥ व्यमुह्यंतरणेतत्रतमसासंवृतेसति ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच तेषांसंलब्धमानानांपांडवैर्वि
हतौजसां ॥ अंधेतमसिमग्नानामासीत्किं वीमनस्तदा ॥ ८ ॥ कथंप्रकाशस्तेषांवाममसैन्यस्यवापुनः ॥ ब्रभूवलोकेतमसातथासंजयसंवृते ॥ ९ ॥ संजय
उवाच ततः सर्वाणिसैन्यानिहतशिष्टानियानिवै ॥ सेनागोसूनथादिश्यपुनर्व्यूहमकल्पयत् ॥ १० ॥ द्रोणः पुरस्ताज्जघनेतुशल्यस्तथाद्रौणिः कृतवर्मासौबल
श्व ॥ स्वयंतुसर्वाणिवलानिराजनूराजाभ्ययाद्रोपयन्वैनिशायां ॥ ११ ॥ उवाचसर्वाश्वपदातिसंघान्दुर्योधनः पार्थिवसांत्वपूर्वं ॥ उत्सृज्यसर्वेपरमायुधानि
गृह्णीतहस्तैर्ज्वलितान्प्रदीपान् ॥ १२ ॥ तेचोदिताः पार्थिवसत्तमेनततः प्रहृष्टाजगृहुः प्रदीपान् ॥ देवर्षिगंधर्वसुरर्षिसंघाविद्याधराश्चाप्सरसांगणाश्च ॥ १३ ॥
नागाः सयक्षोरगकिन्नराश्चलृष्टादिविस्थाजगृहुः प्रदीपान् ॥ दिग्दैवतेभ्यश्चसमापतंतोऽदृश्यंतदीपाः ससुगंधितैलाः ॥ १४ ॥ विशोपतोनारदपर्वताभ्यांसंवा
ध्यमानाः कुरुपांडवार्थं ॥ साभूयएवध्वजिनीविभक्ताव्यरोचताग्निप्रभयानिशायां ॥ १५ ॥ महाधनैराभरणैश्चदिव्यैः शस्त्रैश्चदीप्तैरपिसंपतद्भिः ॥ रथेरथेपंच
विदीपकास्तुप्रदीपकास्तत्रगजत्रयश्च ॥ १६ ॥

घ्निनामनः किंकिविधं कातरंधृष्टवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ततइति द्रोणइत्यपकृष्यते तेषांसैन्यानांव्यूहमित्यध्याहृत्ययोज्यं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ देवर्षांति भुविपदातिभिर्दीपेषुगृहीतेषुदिविस्थादेवाअपि
दीपान्जगृह्ण्युद्धोत्सवप्रेक्षकाः ॥ १३ ॥ दिग्दैवतेभ्य इत्यंतरिक्षस्थानामपिदेवानामागमनमुक्तं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 प्रत्यश्वमेकश्चमहाप्रदीपःरुतास्तुतैःपांडवैःकौरवेयैः ॥ क्षणेनसर्वेविहिताःप्रदीपाव्यादीपयंतोर्ध्वजिनीतवाशु ॥ १७ ॥ सर्वास्तुसेनाव्यतिसेव्यमानाःपदाति-
 भिःपावकतैलहस्तैः ॥ प्रकाशमानादह्युर्निशायांयथांतरिक्षेजलदास्तडिद्धिः ॥ १८ ॥ प्रकाशितायांतुततोर्ध्वजिन्यांद्रोणोभिकल्पःप्रतपन्समंतान् ॥ ररा-
 जराजेंद्रसुवर्णवर्मामध्यंगतःसूर्यइवांशुमाली ॥ १९ ॥ जांबूनदेष्वभरणेषुचैवनिष्केषुशुद्धेषुशरासनेषु ॥ पीतेषुशस्त्रेषुचपावकस्यप्रतिप्रभास्तत्रतदावभूवुः
 ॥ २० ॥ गदाश्चशैक्याःपरिघाश्चशुभ्रारथेषुशक्त्यश्वविवर्तमानाः ॥ प्रतिप्रभारश्मिभिराजमीढपुनःपुनःसंजनयंतिदीपान् ॥ २१ ॥ छत्राणिवालव्यजनानि
 खट्वादीनामहोत्काश्चतथैवराजन् ॥ व्याघूर्णमानाश्चसुवर्णमालाव्यायच्छतांतत्रतदाविरेजुः ॥ २२ ॥ शस्त्रप्रभाभिश्चविराजमानंदीपप्रभाभिश्चतदावलं-
 तत् ॥ प्रकाशितंचाभरणप्रभाभिर्भृशंप्रकाशंनृपतेवभूव ॥ २३ ॥ पीतानिशस्त्राण्यस्रगुक्षितानिवीरावधूतानितनुच्छदानि ॥ दीपांप्रभांप्राजनयंततत्रतपा-
 त्ययेविद्युदिवांतरिक्षे ॥ २४ ॥ प्रकंपितानामभिघातवेगैरभिघ्नतांचापततांजवेन ॥ वक्राण्यकाशंततदानराणांवाध्वीरितानीवमहांवुजानि ॥ २५ ॥ महाव-
 नेदारुमयेप्रदीप्तेयथाप्रभाभास्करस्यापिनश्येत् ॥ तथातदासीत्ध्वजिनीप्रदीपामहाभयाभारतभीमरूपा ॥ २६ ॥ तत्संप्रदीपंवलमस्मदीयंनिशम्यपार्थास्त्व-
 रितास्तथैव ॥ सर्वेषुसैन्येषुपदातिसंघानचोदयंस्तेपिचक्रुःप्रदीपान् ॥ २७ ॥ गजेगजेसप्तकृताःप्रदीपारथेरथेचैवदशप्रदीपाः ॥ द्वावश्वपृष्ठेपरिपार्श्वतोर्ध्व-
 जेषुचान्येजघनेषुचान्ये ॥ २८ ॥ सेनासुसर्वासुचपार्श्वतोर्ध्वेषुश्चात्पुंरस्ताच्चसमंततश्च ॥ मध्येतथान्येज्वलिताग्निहस्ताव्यदीपयन्पांडुसुतस्यसेनां ॥ २९ ॥ म-
 ध्वेतथान्येज्वलिताग्निहस्ताःसेनाद्वयेपिस्मनराविचेरुः ॥ सर्वेषुसैन्येषुपदातिसंघाविमिश्रिताहस्तिरथाश्वदंडैः ॥ ३० ॥ व्यदीपयंस्तेध्वजिनींप्रदीपास्तथावलं-
 पांडवेयाभिगुप्तं ॥ तेनप्रदीप्तेनतथाप्रदीपंवलंतवासीद्वलवद्वलेन ॥ ३१ ॥ भाःकुर्वताभानुमताग्रहेणदिवाकरेणाग्निरिवाभितप्तं ॥ तयोःप्रभाःपृथिवीमंतरि-
 क्षंसर्वाव्यतिक्रम्यदिशश्चदृष्टाः ॥ ३२ ॥ तेनप्रकाशेनभृशंप्रकाशंवभूवतेषांतवचैवसैन्यं ॥ तेनप्रकाशेनदिवंगतेनसंवोयितादेवगणांश्चराजन् ॥ ३३ ॥ गं-
 धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाःसमागमन्प्रसरसश्चसर्वाः ॥ तद्देवगंधर्वसमाकुलंचयक्षासुरेंद्राप्सरसांगणैश्च ॥ ३४ ॥ हतैश्चशूरैर्दिवमारुहद्विरायोधनंदिव्यकल्पं
 वभूव ॥ रथाश्वनागाकुलदीपदीपंसंरब्धयोधंहतविद्रुताश्वं ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायां त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

प्रकाशितेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ लोकानाम

महद्वलं व्यूढरथाश्वनागंसुरासुरव्यूहसमंभवूव ॥ तच्छक्तिसंघाकुलचंडवातं महारथाभ्रंगजवाजिघोषं ॥ ३६ ॥ शस्त्रौघवर्षरुधिरांबुधारं निशिप्रवृत्तं रथदुर्दि
नंतत् ॥ तस्मिन्महाग्निप्रतिमो महात्मा संतापयन्पांडवान् विप्रमुख्यः ॥ गभस्तिभिर्मध्यगतो यथार्को वर्षात्ययेत हृद्भून्नरेंद्र ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व
णि षटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धे दीपोद्योतने त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ संजय उवाच ॥ प्रकाशिते तदालोके
रजसा तमसा वृते ॥ समाजग्मुरथो बीराः परस्परवधैषिणः ॥ १ ॥ ते समेत्यरणे राजन् शस्त्रप्रासासिधारिणः ॥ परस्परमुदैक्षंत परस्परकृतांगसः ॥ २ ॥ प्रदीपा
नां सहस्रैश्च दीप्यमानैः समंततः ॥ रत्नाचितैः स्वर्णदंडैर्गंधतैलावसिंचितैः ॥ ३ ॥ देवगंधर्वदीपाद्यैः प्रभाभिरधिकोज्ज्वलैः ॥ विरराजत दाभूमिर्ग्रहैर्द्यौरिव भारत
॥ ४ ॥ उल्काशतैः प्रज्वलितैरणभूमिर्व्यराजत ॥ दह्यमाने वलोकानामभावे च वसुंधरा ॥ ५ ॥ व्यदीप्यंत दिशः सर्वाः प्रदीपैस्तैः समंततः ॥ वर्षाप्रदोषे खद्यो
तैर्वृता वृक्षा इवावभुः ॥ ६ ॥ असज्जंततो वीरावीरेष्वेव पृथक् पृथक् ॥ नागानागैः समाजग्मुस्तुरगाहयसादिभिः ॥ ७ ॥ रथारथवरैरेव समाजग्मुर्मुदायुताः ॥
तस्मिन् रात्रिमुखे घोरतवपुत्रस्य शासनात् ॥ ८ ॥ चतुरंगस्य सैन्यस्य संपातश्च महानभूत् ॥ ततोर्जुनो महाराज कौरवाणामनीकिनीं ॥ ९ ॥ व्यधमत्त्वरयायु
क्तः क्षपयन् सर्वपार्थिवान् ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन् प्रविष्टे संरब्धे मम पुत्रस्य वाहिनीं ॥ १० ॥ अमृत्युमाणे दुर्धर्पे कथमासीन् मनोहिवः ॥ किमकुर्वत सैन्या
नि प्रविष्टे परपीडने ॥ ११ ॥ दुर्योधनश्च किंकृत्यं प्राप्तकालममन्यत ॥ केचैनं समरे वीरं प्रत्युद्ययुररिंदमाः ॥ १२ ॥ द्रोणं च केव्यरक्षंतं प्रविष्टे तवाहने ॥ केरक्षन्द
क्षिणं चंक्रं केच द्रोणस्य सव्यतः ॥ १३ ॥ केपृष्ठतश्चाप्यभवन् वीरावीरान्विनिघ्नतः ॥ १४ ॥ केपुरस्तादगच्छंतं निघ्नतः शात्रवानरणे ॥ १५ ॥ यस्याविशन्महेष्वासः पं
चालानपराजितः ॥ नृत्यन्निवनरव्याघोरयमार्गे पुवीर्यवान् ॥ १६ ॥ यो ददाह शरैर्द्रोणः पंचालानां रथव्रजान् ॥ धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपेयिवान् ॥ १७ ॥
अव्यग्रानेव हि परान्कथयस्य पराजिवान् ॥ लृष्टानुदीर्णान्संग्रामेन तथा सूतमामकान् ॥ १८ ॥ हतांश्चैव विदीर्णांश्च विप्रकीर्णांश्च शंससि ॥ रथिनो विरथांश्चैव कृ
तान् युद्धेषु मामकान् ॥ १९ ॥ संजय उवाच ॥ द्रोणस्य मतमाज्ञाय योद्धुकामस्य तां निशां ॥ दुर्योधनो महाराज वक्ष्यान् भ्रातृनुवाच ह ॥ २० ॥

भावे प्रलये इव ॥ ५ ॥ ६ ॥ तुरगास्तुरगादिनः ॥ १० ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुःषष्ट्यधिकशत
कर्णचवृषसेनंचमद्रराजंचकौरव ॥ दुर्धर्षदीर्घबाहुंचयेचतेपांपदानुगाः ॥ २० ॥ द्रोणंयत्ताःपराक्रांताःसर्वैरक्षंतुष्टुतः ॥ हार्दिक्योदक्षिणंचक्रंशल्यश्वैवो-
त्तरंतथा ॥ २१ ॥ त्रिगंतीनांचयेशूराहतशिष्टामहारथाः ॥ तांश्चैवपुरतःसर्वान्पुत्रस्तेसमचोदयन् ॥ २२ ॥ आचार्योहिसुसंयतोभृशंयत्ताश्चपांडवाः ॥ तंरक्ष-
तसुसंयत्तानिघ्नंतंशात्रवानुरणे ॥ २३ ॥ द्रोणोहिवलवान्युद्धेक्षिप्रहस्तःप्रतापवान् ॥ निर्जयेन्निदशान्युद्धेकिमुपार्थान्ससोमकान् ॥ २४ ॥ तेयूयंसहिताःसर्वे
भृशंयत्तामहारथाः ॥ द्रोणंरक्षतपांचालाद्दृष्टुम्वान्महारथात् ॥ २५ ॥ पांडवीयेषुसैन्येषुनतंपश्यामकंजन ॥ योयोधयेद्रणेद्रोणंधृष्टद्युम्नाहतेनृपः ॥ २६ ॥ त-
स्मात्सर्वात्मनामन्येभारद्वाजस्यरक्षणं ॥ सुगुतःपांडवान्हन्यात्सृजयांश्चससोमकान् ॥ २७ ॥ सृजयेष्वथसर्वेषुनिहतेषुचमूमुखे ॥ धृष्टद्युम्नरणेद्रौणिर्हनिष्यति
नसंशयः ॥ २८ ॥ तथार्जुनंचराधेयोहनिष्यतिमहारथः ॥ भीमसेनमहंचापियुद्धेजेष्यामिदीक्षितः ॥ २९ ॥ शेषांश्चपांडवान्योधाःप्रसभंहीनतेजसः ॥ सोयं
ममजयोव्यक्तोदीर्घकालंभविष्यति ॥ ३० ॥ तस्माद्रक्षतसंग्रामेद्रोणमेवमहारथं ॥ इत्युक्त्वाभरतश्रेष्ठपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ ३१ ॥ व्यादिदेशतथासैन्यंतस्मिं-
स्तमसिदारुणे ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंरात्रौभरतसत्तम ॥ ३२ ॥ उभयोःसेनयोर्घोरंपरस्परजिगीषया ॥ अर्जुनःकौरवंसैन्यमर्जुमंचापिकौरवाः ॥ ३३ ॥ नानाश-
स्त्रसमावायैरन्योन्यंसमपीडयन् ॥ द्रौणिःपांचालराजंचभारद्वाजश्चसृजयान् ॥ ३४ ॥ छादयांचक्रिरेसंस्थेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ पांडुपांचालसैन्यानांकौरवा-
णांचभारत ॥ ३५ ॥ आसीन्निष्ठानकोघोरोनिघ्नतामितरेतरं ॥ नैवास्माभिस्तथापूर्वेदृष्टपूर्वतथाविधं ॥ ३६ ॥ श्रुतंवायादृशंयुद्धमासीद्रौद्रंभयानकं ॥ ३७ ॥
इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेसंकुलयुद्धेचतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच
वर्तमानेतदारौद्रेरात्रियुद्धेविशांपते ॥ सर्वभूतक्षयकरेधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ अब्रवीत्पांडवांश्चैवपंचालांश्चैवसोमकान् ॥ अभिद्रवतसंयातद्रोणमेवजि-
घांसया ॥ २ ॥ राज्ञस्तेवचनाद्राजन्यंचालाःसृजयास्तथा ॥ द्रोणमेवाभ्यवर्ततनदंतोभैरवानूरवान् ॥ ३ ॥ तंतुतेप्रतिगर्जतःप्रत्युघातांस्त्वमर्षिताः ॥ यथाश-
क्तियथोत्साहंयथासत्वंचसंयुगे ॥ ४ ॥ कृतवर्मातुहार्दिक्योयुधिष्ठिरमुपाद्रवन् ॥ द्रोणंप्रतिसमायांतंमत्तोमत्तमिवद्विपं ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भैमसेनिघटोत्कचं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

शैनेयंशरवर्षाणिविकिरंतं समंततः ॥ अभ्ययात्कौरवो राजन्भूरिः संग्राममूर्धनि ॥ ६ ॥ सहदेवमथायातं द्रोणं प्रेषुं महारथं ॥ कर्णो वै कर्तनो राजन्वारयामास पांडवं ॥ ७ ॥ भीमसेनमथायातं व्यादितास्यमिवांतकं ॥ स्वयंदुर्योधनो राजा प्रतीपं मृत्युमाव्रजत् ॥ ८ ॥ नकुलं च युधांश्रेष्ठं सर्वयुद्धविशारदं ॥ शकुनिः सौवलो राजन्वारयामास सत्वरः ॥ ९ ॥ शिखंडिनमथायातं रथेन रथिनां वरं ॥ कृपः शारद्वतो राजन्वारयामास संयुगे ॥ १० ॥ प्रतिविध्यमथायातं मयूरसदृशैर्हयैः ॥ दुःशासनो महाराज यत्तोयत्तमवास्यत् ॥ ११ ॥ भैमसेनिमथायातं मायाशतविशारदं ॥ अश्वत्थामामहाराजराक्षसं प्रत्यपेधयत् ॥ १२ ॥ द्रुपदं दृष्ट्वा सेनस्तु सैन्यं सपदानुगं ॥ वारयामास समरे द्रोणं प्रेषुं महारथं ॥ १३ ॥ विराटं द्रुतमायातं द्रोणस्य निधनं प्रति ॥ मद्राजः सुसंकुद्धो वारयामास भारत ॥ १४ ॥ शतानी कमथायातं नाकुलिरभसरणे ॥ चित्रसेनो रुरोधाशुशरैर्द्रोणपरीप्सया ॥ १५ ॥ अर्जुनं च युधांश्रेष्ठं प्राद्ववंतं महारथं ॥ अलंबुषो महाराजराक्षसेन्द्रो न्यवारयत् ॥ १६ ॥ तथा द्रोणं महेष्वासं निघ्नंतं शात्रवानुरणे ॥ धृष्टद्युम्नो यपांचाल्यो हृष्टरूपमवारयत् ॥ १७ ॥ तथान्यान्पांडुपुत्राणां समायातान् महारथान् ॥ तार्वकारथिनो राजन्वारयामासुरोजसा ॥ १८ ॥ गजारोहा गजैस्तूर्णसन्निपत्य महाभूधे ॥ योधयंतश्च द्रुपदः शतशोथसहस्रशः ॥ १९ ॥ निशीथेतुरगाराजन्द्रावयंतः परस्परं ॥ समदृश्यंत वेगेन पक्षवंतो यथा द्रव्यः ॥ २० ॥ सादिनः सादिभिः सार्धं प्रासशक्त्यष्टिपाणयः ॥ समागच्छन्महाराजविनदंतः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥ नरास्तु बहवस्तत्र समाजग्मुः परस्परं ॥ गदाभिर्मुसलैश्चैव नानाशस्त्रैश्च संयुगे ॥ २२ ॥ कृतवर्मा तु हार्दिक्यो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ वारयामास संक्रुद्धो विलेवो हतमर्णवं ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरस्तु हार्दिक्यं वित्त्वा पंचभिः राशुगैः ॥ पुनर्विव्याध विंशत्यातिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २४ ॥ कृतवर्मा तु संक्रुद्धो धर्मपुत्रस्य मारिष ॥ धनुश्चिच्छेद भलेन तं च विव्याध सप्तभिः ॥ २५ ॥ अथान्यद्भनुरादाय धर्मपुत्रो महारथः ॥ हार्दिक्यं दशभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २६ ॥ माधवस्तुरणे विद्धो धर्मपुत्रेण मारिष ॥ प्राकंपतचरोपेण सप्तभिश्चार्दयच्छरैः ॥ २७ ॥ तस्य पार्थो धनुश्छित्वा हस्तावापं निहत्य च ॥ प्राहिणोन्निशितान्वाणान्यं च राजञ्छित्वा शितान् ॥ २८ ॥ ते तस्य कवचं भित्त्वा हेमचित्रं महाधनं ॥ प्राविशन्धरणीं भित्त्वा वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ २९ ॥

॥ २६ ॥ माधवः कृतवर्मा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
 अक्ष्णोर्निमेषमात्रेणसोन्यदादायकार्मुकं ॥ विव्याधपांडवंपष्ट्यासूतंचनवभिःशरैः ॥ ३० ॥ तस्यशक्तिममेयात्मापांडवोभुजगोत्तमां ॥ चिक्षेपभरतश्रेष्ठर-
 थेन्यस्यमहद्भुः ॥ ३१ ॥ साहेमचिन्नामहतीपांडवेनप्रवेरिता ॥ निर्भिद्यदक्षिणंवाहुंप्राविशद्भरणीतलं ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुगृह्यपार्थःपुनर्थनुः ॥ हार्दि-
 क्यंछांदयामासशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ३३ ॥ ततस्तुसमरेशूरोवृष्णीनांप्रवरोरथी ॥ व्यश्वसूतरथंचक्रेनिमेषार्धाद्युधिष्ठिरं ॥ ३४ ॥ ततस्तुपांडवोज्येष्ठःखट्वाक्षम-
 समाददे ॥ तदस्यनिशितैर्वाणैर्व्यधमन्माधवोरणे ॥ ३५ ॥ तोमरंतुततोगृह्यस्वर्णदंडंदुरासदं ॥ अप्रैपीत्समरेतूर्णहार्दिक्यस्ययुधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ तमापतंतंसह-
 साधर्मराजभुजच्युतं ॥ द्विधाचिच्छेदहार्दिक्यःकृतहस्तःस्मयन्निव ॥ ३७ ॥ ततःशरशतेनाजौधर्मपुत्रमवाकिरत् ॥ कवचंचास्यसंकुद्धःशरैस्तीक्ष्णैरदारयत् ॥
 ॥ ३८ ॥ हार्दिक्यशरसंछन्नंकवचंतन्महाधनं ॥ व्यशीर्यतरणेराजंस्ताराजालमिवांवरात् ॥ ३९ ॥ सच्छिन्नधन्वाविरथःशीर्णवर्माशिरार्दितः ॥ अपायासीद्र-
 णात्तूर्णधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ४० ॥ कृतवर्मातुनिर्जित्यधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं ॥ पुनर्द्रोणस्यजुगुपेचक्रमेवमहात्मनः ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्व-
 णिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेयुधिष्ठिरापयानंनामपंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच भूरिस्तुस-
 मरेराजन्शैनेयंरथिनांवरं ॥ आपतंतमपासेधत्तयाणादिवकुंजरं ॥ १ ॥ अथैनंसात्यकिंकुद्धःपंचभिर्निशितैःशरैः ॥ विव्याधहृदयेतस्यप्रासवत्तस्यशोणितं
 ॥ २ ॥ तथैवकौरवोयुद्धेशैनेयंयुद्धदुर्मदं ॥ दशभिर्निशितैस्तीक्ष्णैरविध्यतभुजांतरे ॥ ३ ॥ तावन्योन्यंमहाराजततक्ष्मातेशरैर्भृशं ॥ क्रोधसंरक्तनयनौक्रोधाद्वि-
 स्फार्यकार्मुके ॥ ४ ॥ तयोरासीन्महाराजशस्त्रवृष्टिःसुदारुणा ॥ क्रुद्धयोःसायकमुचोर्यमांतकनिकाशयोः ॥ ५ ॥ तावन्योन्यंशरैराजन्संछाद्यसमवस्थितौ ॥
 मुहूर्तंचैवतद्युद्धंसमरूपमिवाभवत् ॥ ६ ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजशैनेयःप्रहसन्निव ॥ धनुश्चिच्छेदसमरेकौरव्यस्यमहात्मनः ॥ ७ ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंनवभिर्नि-
 शितैःशरैः ॥ विव्याधहृदयेतूर्णतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ८ ॥ सोतिविद्धोबलवताशत्रुणाशत्रुतापनः ॥ धनुरन्यत्समादायसात्वतंप्रत्यविध्यत ॥ ९ ॥ सवित्त्वा-
 सात्वतंवाणैस्त्रिभिरेवविशंपते ॥ धनुश्चिच्छेदभलेनसुतीक्ष्णेनहसन्निव ॥ १० ॥

भूरिरिति प्रयाणाद्यानस्थानाववणादितिपाठेप्रवणंप्रकृष्टंनजलं ॥ १ ॥ तस्यसात्यकेः तस्यतस्मात्पृथुदयात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ लोहितांगःकुजःयदृच्छयादैवेनेत्यभूतोपमा १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ महिषमसुरं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ श्वाविच्छल्यकः शललतःशललीभिः ॥ २२ ॥

छिन्नधन्वामहाराजसात्यकिःक्रोधमूर्च्छितः ॥ प्रजहारमहावेगांशक्तितस्यमहोरसि ॥ ११ ॥ सतुशक्त्याविभिन्नांगोनिपपातरथोत्तमात् ॥ लोहितां
गइवाकाशाद्दीप्तमरश्मिर्यदृच्छया ॥ १२ ॥ तंतुदृष्ट्वाहतंशूरमश्वत्थामामहारथः ॥ अभ्यधावतवेगेनशैनेयंप्रतिसंयुगे ॥ १३ ॥ तिष्ठतिष्ठेतिचाभाष्यशैनेयं
सनराधिप ॥ अभ्यवर्षच्छरौघेणमेरुंरुष्ट्यायथांबुदः ॥ १४ ॥ तमापतंतंसंरब्धशैनेयस्यरथंप्रति ॥ घटोत्कचोब्रवीद्राजन्नादंमुक्त्वा महारथः ॥ १५ ॥ तिष्ठति
ष्ठनमेजीवद्भोणपुत्रगमिष्यसि ॥ एषत्वांनिहनिष्यामिमहिषंषण्मुखोयथा ॥ १६ ॥ युद्धश्रद्धामहंतेद्यविनेष्यामिरणाजिरे ॥ इत्युक्त्वाक्रोधताम्राक्षोराक्षसः
परवीरहा ॥ १७ ॥ द्रौणिमभ्यद्रवत्कुड्मोजेंद्रमिवकेसरी ॥ रथाक्षमात्रैरिपुभिरभ्यवर्षद्वटोत्कचः ॥ १८ ॥ रथिनामृषभंद्रौणिंधाराभिरिवतोयदः ॥ शरवृष्टिं
तुतांप्राप्तांशरैराशीविषोपमैः ॥ १९ ॥ शातयामाससमरेतरसाद्रौणिंरुत्स्मयन् ॥ ततःशरशतैस्तीक्ष्णैर्मर्मभेदिभिराशुगैः ॥ २० ॥ समाचिनोद्राक्षसेंद्रंघटो
त्कचमरिंदमं ॥ सशरैराचितस्तेनराक्षसोरणमूर्धनि ॥ २१ ॥ व्यकाशतमहाराजश्वाविच्छललतोयथा ॥ ततःक्रोधसमाविष्टोभैमसेनिःप्रतापवान् ॥ २२ ॥
शरैरवचकर्तोऽग्रेद्रौणिवज्राशनिप्रभैः ॥ क्षुरप्रैरर्धचंद्रैश्चनाराचैःसशिलीमुखैः ॥ २३ ॥ वराहकर्णेर्नालीकैर्विकर्णैश्चाभ्यवीर्यपत् ॥ तांशस्त्वष्टिमतुलां
ज्राशनिसमस्वनां ॥ २४ ॥ पतंतीमुपरिकुड्मोद्रौणिरव्यथितेन्द्रियः ॥ सुदुःसहांशरैर्घोरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमंत्रितैः ॥ २५ ॥ व्यधमत्सुमहातेजामहाभ्राणीवमारुतः ॥
ततोतरिक्षेवाणानांसंग्रामोन्यइवाभवत् ॥ २६ ॥ घोररूपोमहाराजयाधानांहर्षवर्धनः ॥ ततोस्त्रसंघर्षरुतैर्विस्फुलिंगैःसमंततः ॥ २७ ॥ बभौनिशामुखे
व्योमखंघोतैरिवसंवृतं ॥ समार्गणगणैर्द्रौणिर्दिशःप्रच्छाद्यसर्वतः ॥ २८ ॥ प्रियार्थंतवपुत्राणाराक्षसंसमवाकिरत् ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंद्रौणिराक्षसयोर्मृधे ॥
॥ २९ ॥ विगाढेरजनीमध्येऽशक्रप्रल्हादयोऽरिव ॥ ततोघटोत्कचोवाणैर्दशभिर्द्रौणिमाहवे ॥ ३० ॥ जघानोरसिसंकुद्धःकालज्वलनसन्निभैः ॥ सतरभ्यायतै
र्विद्धोराक्षसेनमहाबलः ॥ ३१ ॥ चचालसमरेद्रौणिर्वातनुन्नइवद्रुमः ॥ समोहमनुसंप्राप्तोऽध्वजयष्टिसमाश्रितः ॥ ३२ ॥ ततोहाहाकृतंसैन्यंतवसर्वजनाधि
प ॥ इतंस्ममेनिरेसर्वेतावकास्तंविशंपते ॥ ३३ ॥ तंतुदृष्ट्वातथावस्थमश्वत्थामानमाहवे ॥ पंचालाःस्तंजयाश्चैवसिंहनादंप्रचक्रिरे ॥ ३४ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ द्रव्यनिनीनोभूत्वा ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
 प्रतिलभ्यततःसंज्ञामश्वत्थामामहाबलः ॥ धनुःप्रपीड्यवामेनकरेणामित्रकर्शनः ॥ ३५ ॥ मुमोचाकर्णपूर्णनधनुपाशरमुत्तमं ॥ यमदंडोपमंघोरमुद्दिष्टा
 शुषटोत्कचं ॥ ३६ ॥ सभित्वाहृदयंतस्यराक्षसस्यशरोत्तमः ॥ विवेशवसुधामुग्रःसंपुंखःपृथिवीपते ॥ ३७ ॥ सोतिविद्धोमहाराजर्थापस्थउपाविशत् ॥ रा
 क्षसेंद्रःसुबलवान्द्रौणिनारणशालिना ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वाविमूढंहैडिवंसारथिस्तुरणाजिरात् ॥ द्रौणेःसकाशात्संभ्रांतस्त्वपनिन्येत्वरान्वितः ॥ ३९ ॥ तथातुसमरे
 वित्थ्वाराक्षसेंद्रंघटोत्कचं ॥ ननादसुमहानादंद्रोणपुत्रोमहारथः ॥ ४० ॥ पूजितस्तवपुत्रैश्चसर्वयोधैश्चभारत ॥ वपुपातिप्रजज्वालमध्याङ्गइवभास्करः ॥ ४१ ॥
 भीमसेनंतुयुध्यंतंभारद्वाजरथंप्रति ॥ स्वयंदुर्योधनोराजाप्रत्यविध्यच्छितैःशरैः ॥ ४२ ॥ तंभीमसेनोदशभिःशरैर्विव्याधमारिष ॥ दुर्योधनोपिविशत्याशरा
 णांप्रत्यविध्यत ॥ ४३ ॥ तौसायकैरवच्छिन्नावदृश्येतारणाजिरे ॥ मेघजालसमाच्छन्नौनभसीवेदुभास्करौ ॥ ४४ ॥ अथदुर्योधनोराजाभीमंविव्याधपत्रि
 भिः ॥ पंचभिर्भरतश्रेष्ठतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ४५ ॥ तस्यभीमोधनुश्छित्वाध्वजंचदशभिःशरैः ॥ विव्याधकौरवश्रेष्ठंनवत्यानतपर्वणां ॥ ४६ ॥ ततोदुर्यो
 धनःक्रुद्धोधनुरन्यन्महत्तरं ॥ गृहीत्वाभरतश्रेष्ठोभीमसेनंशितैःशरैः ॥ अपीडयद्रणमुखेपश्यतांसर्वधन्विनां ॥ ४७ ॥ तान्निहत्यशरान्भीमोदुर्योधनधनुश्च्यु
 तान् ॥ कौरवंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् ॥ ४८ ॥ दुर्योधनस्तुसंक्रुद्धोभीमसेनस्यमारिष ॥ क्षुरप्रेणधनुश्छित्वादशभिःप्रत्यविध्यत ॥ ४९ ॥ अथान्य
 द्धनुरादायभीमसेनोमहाबलः ॥ विव्याधनृपतितूर्णंसप्तभिर्निशितैःशरैः ॥ ५० ॥ तदप्यस्यधनुःक्षिप्रंचिच्छेदलघुहस्तवत् ॥ द्वितीयंचतृतीयंचचतुर्थंपंचमंतथा ॥
 ॥ ५१ ॥ आत्तमात्तंमहाराजभीमस्यधनुराच्छिनत् ॥ तवपुत्रोमहाराजजितकाशीमदोत्कटः ॥ ५२ ॥ सतथाभिघमानेपुकामुर्केपुपुनःपुनः ॥ शक्तिचिक्षेपस
 मरेसर्वपारशवींशुभां ॥ ५३ ॥ मृत्योरिवस्वसारंहिदीपांवह्निशिखामिव ॥ सीमंतमिवकुर्वतींनभसोऽग्निसमप्रभां ॥ ५४ ॥ अप्राघामेवतांशक्तित्रिधाचिच्छे
 दकौरवः ॥ पश्यतःसर्वलोकस्यभीमस्यचमहात्मनः ॥ ५५ ॥ ततोभीमोमहाराजगदांगुर्वीमहाप्रभां ॥ चिक्षेपाविध्यवेगेनदुर्योधनरथंप्रति ॥ ५६ ॥ ततः
 सासहसावाहांस्तवपुत्रस्यसंयुगे ॥ सारथिचगदांगुर्वीममर्दास्यरथंपुनः ॥ ५७ ॥ पुत्रस्तुतवराजेंद्रभीमाद्गीतःप्रणश्यच ॥ आरुरोहरथंचान्यनंदकस्यमहा
 त्मनः ॥ ५८ ॥ ततोभीमोहतंमत्वातवपुत्रंमहारथं ॥ सिंहनादंमहच्चक्रेतर्जयन्निशि कौरवान् ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

सहदेवमथायांतमिति

तावकःसैनिकाश्चापिमेनिरेनिहतंनृपं ॥ ततोतिचुक्रुशुःसर्वेतेहाहेतिसमंततः ॥ ६० ॥ तेषांतुनिनदंश्रुत्वात्रस्तानांसर्वयोधिनां ॥ भीमसेनस्यनादंचश्रुत्वा
जन्महात्मनः ॥ ६१ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाहतंमत्वासुयोधनं ॥ अभ्यवर्ततवेगेनयत्रपार्थोदकोदरः ॥ ६२ ॥ पंचालाःकेकयामत्स्याःस्तंजयाश्रविशांपते ॥ स
र्वोद्योगेनाभिजग्मुर्द्रोणमेवयुयुत्सया ॥ ६३ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंद्रोणस्याथपरैःसह ॥ घोरेतमसिमग्नानांनिघ्नतामितरेतरं ॥ ६४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रो
णपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेदुर्योधनापयानेषट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच सहदेवम
थायांतद्रोणप्रेप्सुंविशांपते ॥ कर्णोवैकर्तनोयुद्धेवारयामासभारत ॥ १ ॥ सहदेवस्तुराधेयंविध्वानवभिराश्रुगैः ॥ पुनर्विव्याधदंशंभिर्विशिखैर्नतपर्वभिः ॥ २ ॥
तंकर्णःप्रतिविव्याधशतेननतपर्वणां ॥ सज्जंचास्यधनुःशीघ्रंचिच्छेदलघुहस्तवत् ॥ ३ ॥ ततोऽन्यद्जनुरादायमाद्रीपुत्रःप्रतापवान् ॥ कर्णंविव्याधविंशत्यात
दद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥ तस्यकर्णोहयान्हत्वाशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ सारथिंचास्यभहेनद्रुतंनिन्येयमक्षयं ॥ ५ ॥ विरथःसहदेवस्तुखड्गंचर्मसमाददे ॥ तदप्यस्य
शरैःकर्णोव्यधमत्सहसन्निव ॥ ६ ॥ अथगुर्वीमहाघोरांहेमचित्रांमहागदां ॥ प्रेषयामाससंकुद्धोवैकर्तनरथंप्रति ॥ ७ ॥ तामापतंतींसहसासहदेवप्रचोदितां ॥
व्यष्टंभयच्छरैःकर्णोभूमौचैनामपातयत् ॥ ८ ॥ गदांविनिहतांहृत्वासहदेवस्त्वरान्वितः ॥ शक्तिंचिक्षेपकर्णायतामप्यस्याच्छिनच्छरैः ॥ ९ ॥ ससंभ्रमंततस्तू
र्णमवपुत्यरथोत्तमात् ॥ सहदेवोमहाराजदृष्ट्वाकर्णव्यवस्थितं ॥ १० ॥ रथचक्रंप्रगृह्याजौमुमोचाधिरथंप्रति ॥ तदापतद्वैसहसाकालचक्रमिवोद्यतं ॥ ११ ॥
शरैरनेकसाहसैराच्छिनत्सूतनंदनः ॥ तस्मिंस्तुनिहतेचक्रेसूतजेनमहात्मना ॥ १२ ॥ ईषादंडकयोक्रांश्चयुगानिविविधानिच ॥ हस्यंगानितथाश्वांश्चमृतां
श्चपुरुषान्वहून् ॥ १३ ॥ चिक्षेपकर्णमुद्दिश्यकर्णस्तान्व्यधमच्छरैः ॥ सनिरायुधमात्मानंज्ञात्वामाद्रवतीसुतः ॥ १४ ॥ वार्यमाणस्तुविशिखैःसहदेवोरणंजहौ ॥
तमभिद्रुत्यराधेयोमुहूर्ताद्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ अब्रवीत्सहसन्वाक्यंसहदेवंविशांपते ॥ मायुध्यस्वरणेऽधीरविशिष्टैरथिभिःसह ॥ १६ ॥ सदृशैर्युध्यमाद्रेयवचोमे
माविशंकिथाः ॥ अथैनंधनुषोग्रेणतुदन्भूयोब्रवीद्वचः ॥ १७ ॥

शतानीकमितिचाध्यायौस्पष्टार्थौ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

म.भा.टी.

॥१६६॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
एपौर्जुनोरणेतूर्णयुध्यतेकुरुभिःसह ॥ तत्रगच्छस्वमाद्रेयगृहंवायदिमन्यसे ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वातुतंकर्णोरथेनरथिनांवरः ॥ प्रायात्पांचालपांडूनांसैन्यानिप्र
दहन्निव ॥ १९ ॥ वयंप्राप्तंतुमाद्रेयंनावधीत्समरेरिहा ॥ कुंत्याःस्मृत्वावचोराजन्सत्यसंधोमहायशाः ॥ २० ॥ सहदेवस्ततोराजन्विमनाःशरपीडितः ॥ कर्ण
वाक्शरतप्तश्चजीवितान्निरविद्यत ॥ २१ ॥ आरुरोहरथंचापिपांचाल्यस्यमहात्मनः ॥ जनमेजयस्यसमरेत्वरायुक्तोमहारथः ॥ २२ ॥ विराटंसहसेनंतुद्रोणं
वैद्रुतमामतं ॥ मद्रराजःशरौघेणच्छादयामासधन्विनं ॥ २३ ॥ तयोःसमभवद्युद्धंसमरेदृढधन्विनोः ॥ यादृशंत्यभवद्राजनृजंभवासवयोःपुरा ॥ २४ ॥ मद्ररा
जोमहाराजविराटंवाहिनीपतिं ॥ आजघ्नेत्वरितस्तूर्णशतेननतपर्वणां ॥ २५ ॥ प्रतिविव्याधतंराजन्भवभिर्निशितैःशरैः ॥ पुनश्चैनंत्रिसप्तत्याभूयश्चैवशतेन
तु ॥ २६ ॥ तस्यमद्राधिपोहत्वाचतुरोरथवाजिनः ॥ सूतंध्वजंचसमरेशराभ्यांसंन्यपातयन् ॥ २७ ॥ हताश्वात्तुरथात्तूर्णमवप्लुत्यमहारथः ॥ तस्यौविस्फारयं
श्वापंविमुंचंश्चशिताच्छरान् ॥ २८ ॥ शतानीकस्ततादृष्ट्वाभ्रातरंहतवाहनं ॥ रथेनाभ्यपतत्तूर्णंसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ २९ ॥ शतानीकमथायातंमद्रराजोमं
हामृथे ॥ विशिखैर्वद्भुभिर्विध्वाततोनिन्येयमक्षयं ॥ ३० ॥ तस्मिंस्तुनिहतेवीरेविराटोरथसत्तमः ॥ आरुरोहरथंतूर्णंतमेवध्वजंमालिनं ॥ ३१ ॥ ततोविस्फार्यन
यनेक्रोधाद्विगुणविक्रमः ॥ मद्रराजरथंतूर्णच्छादयामासपत्रिभिः ॥ ३२ ॥ ततोमद्राधिपःक्रुद्धःशरेणानतपर्वणा ॥ आजघानोरसिदृढंविराटंवाहिनीपतिं ॥
॥ ३३ ॥ सोतिविद्धोमहाराजरथोपस्थउपाविशन् ॥ कश्मलंचाविशंतीव्रंविराटोभरतर्षभ ॥ ३४ ॥ सारथिस्तमपोवाहसमरेशरविक्षतं ॥ ततःसामहतीसेना
प्राद्रवन्निशिभारत ॥ ३५ ॥ वध्यमानाशरशतैःशल्येनाहवशोभिना ॥ तादृष्ट्वाविद्रुतांसेनांवासुदेवधनंजयौ ॥ ३६ ॥ प्रयातौतत्रराजेंद्रयत्रशल्योव्यव
स्थितः ॥ तौतुप्रत्युद्ययौराजनूराक्षसंद्रोत्यलंबुपः ॥ ३७ ॥ अष्टचक्रसमायुक्तमास्थायप्रवरंरथं ॥ तुरंगममुखैर्युक्तंपिशाचैर्घोरदर्शनैः ॥ ३८ ॥ लोहितार्द्रपताकं
तंरक्तमाल्यविभूषितं ॥ कार्णायसमयंघोरमृक्षचर्मसमावृतं ॥ ३९ ॥ रौद्रेणचित्रपक्षेणविद्यताक्षेणकूजता ॥ ध्वजेनोद्धृतदंडेनगृध्रराजेनराजता ॥ ४० ॥
सबभौराक्षसोराजन्भिन्नांजनचयोपमः ॥ रुरोधार्जुनमायातंप्रभंजनमिवाद्विराट् ॥ ४१ ॥ किरन्याणगणानूराजनशतशार्जुनमूर्धनि ॥ अतितीव्रमहद्युद्धंनर
राक्षसयोस्तदा ॥ ४२ ॥ द्रष्टृणांप्रीतिजननंसर्वेषांतत्रभारत ॥ गृध्रकाकवलोलूककंकगोमायुहर्षणं ॥ ४३ ॥

द्रोणपर्व

७

॥ १६६ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शतानीकमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तमर्जुनःशतेनैवपत्रिणांसमताडयत् ॥ नवभिश्चशितैर्वाणैर्ध्वजंचिच्छेदभारत ॥ ४४ ॥ सारथिंचत्रिभिर्वाणैस्त्रिभिरेवत्रिवेणुकं ॥ धनुरेकेनचिच्छेदचतुर्भि
श्चतुरोहयान् ॥ ४५ ॥ पुनःसज्यंरुतंचापंतदप्यस्यद्विधाच्छिनत् ॥ विरथस्योद्यतंखड्गंशरेणास्यद्विधाकरोत् ॥ ४६ ॥ अथैनंनिशितैर्वाणैश्चतुर्भिर्भरतर्षभ ॥ पार्थो
विध्यद्राक्षसेंद्रंसविद्धःप्राद्रवद्भयात् ॥ ४७ ॥ तंविजित्यार्जुनस्तूर्णद्रोणांतिकमुपाययौ ॥ किरन्शरगणान् राजन्नरवारणवाजिषु ॥ ४८ ॥ वध्यमानामहाराज
पांडवेनयशस्विना ॥ सैनिकान्यपतन्नुर्व्यावातनुन्नाइवद्रुमाः ॥ ४९ ॥ तेषुतूत्साद्यमानेषुफाल्गुनेनमहात्मना ॥ संप्राद्रवद्वलंसर्वेषुत्राणांतेविशांपते ॥ ५० ॥
इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेअलंबुषपराभवेसप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच शतानीकंशरैस्तूर्णनिर्दहंतंचमूंतव ॥ चित्रसेनस्तवंसुतोवारयामासभारत ॥ १ ॥ नाकुलिश्चित्रसेनंतुविध्वापंचभिराशुगैः ॥ सतुतंप्रति
विव्याधदशभिर्निशितैःशरैः ॥ २ ॥ चित्रसेनोमहाराजशतानीकंपुनर्युधि ॥ नवभिर्निशितैर्वाणैराजघानस्तनांतरे ॥ ३ ॥ नाकुलिस्तस्यविशिखैर्वर्मसन्नतप
र्वभिः ॥ गात्रात्संच्यावयामासतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥ सोपेतवर्मापुत्रस्तेविरराजभृशंनृप ॥ उत्सृज्यकालेराजेंद्रनिर्मोकमिवपन्नगः ॥ ५ ॥ ततोस्यनिशितै
र्वाणैर्ध्वजंचिच्छेदनाकुलिः ॥ धनुश्चैवमहाराजयतमानस्यसंयुगे ॥ ६ ॥ सच्छिन्नधन्वासमरेविवर्माचमहारथः ॥ धनुरन्यन्महाराजजग्राहारिविदारणं ॥
॥ ७ ॥ ततस्तूर्णचित्रसेनोनाकुलिनवभिःशरैः ॥ विव्याधसमरेक्रुद्धोभरतानांमहारथः ॥ ८ ॥ शतानीकोयसंकुद्धश्चित्रसेनस्यमारिप ॥ जघानचतुरोवाहा
न्सारथिंचनरोत्तमः ॥ ९ ॥ अवपुत्यरथात्तस्माच्चित्रसेनोमहारथः ॥ नाकुलिंपंचविंशत्याशराणामार्दयद्वली ॥ १० ॥ तस्यतत्कुर्वतःकर्मनकुलस्यसुतोरणे ॥
अर्धचंद्रेणचिच्छेदचापंरत्नविभूषितं ॥ ११ ॥ सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ आरुरोहरयंतूर्णहार्दिक्यस्यमहात्मनः ॥ १२ ॥ द्रुपदंतुसहानीकंद्रो
णप्रेप्सुंमहारथं ॥ दृपसेनोभ्ययात्तूर्णकिरन्शरशतैस्तदा ॥ १३ ॥ यज्ञसेनस्तुसमरेकर्णपुत्रंमहारथं ॥ पट्याशराणांविव्याधवाङ्मोरुरसिचानघ ॥ १४ ॥ दृप
सेनस्तुसंकुद्धोयज्ञसेनंरथेस्थितं ॥ बहुभिःसायकैस्तीक्ष्णैराजघानस्तनांतरे ॥ १५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 तावुभौशरनुन्नांगौशरकंटकितौरणे ॥ व्यभ्राजेतांमहाराजश्वाविधौशलैरिव ॥ १६ ॥ रुक्मपुंखैःप्रसन्नाग्रैःशरैश्छिन्नतनुच्छदौ ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नौ
 व्यभ्राजेतांमहामृधे ॥ १७ ॥ तपनीयनिभौचित्रौकल्पवृक्षाविवाद्भुतौ ॥ किंशुकाविवचोत्फुल्लौव्यकाशेतांरणाजिरे ॥ १८ ॥ वृषसेनस्ततोराजेन्द्रपदंनव
 भिःशरैः ॥ वित्वाविव्याधसप्तत्यापुनरन्यैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १९ ॥ ततःशरसहस्राणिविमुंचन्विवभौतदा ॥ कर्णपुत्रोमहाराजवर्षमाणइवांबुदः ॥ २० ॥ द्रुपद
 स्तुततःक्रुद्धोवृषसेनस्यकार्मुकं ॥ द्विधाचिच्छेदभस्त्रेनपीतेननिशितेनच ॥ २१ ॥ सोम्यत्कार्मुकमादायिरुक्मवद्धंनवंदं ॥ तूणादाकृष्यविमलंभलंपीतंशितं
 दं ॥ २२ ॥ कार्मुकेयोजयित्वातंद्रुपदंसन्निरीक्ष्यच ॥ आकर्णपूर्णमुमुचेत्रासयन्सर्वसोमकान् ॥ २३ ॥ हृदयंतस्यभित्वाचजगामवसुधातलं ॥ कश्मलंप्रा
 विशद्राजावृषसेनशराहतः ॥ २४ ॥ सारथिस्तमपोवाहस्मरन्सारथिचेष्टितं ॥ तस्मिन्प्रभरेराजेन्द्रपंचालानांमहारथे ॥ २५ ॥ ततस्तुद्रुपदानीकंशरैश्छिन्नतनु
 च्छदं ॥ संप्राद्रवत्तदाराजन्निशीथेभैरवेसति ॥ २६ ॥ प्रदीपैरपरित्यक्तैर्ज्वलद्भिस्तैःसमंततः ॥ व्यराजतमहाराजवीताभ्राघौरिवग्रहैः ॥ २७ ॥ तथांगदैर्निप
 तितैर्व्यराजतवसुंधरा ॥ प्रावृट्कालेमहाराजविद्युद्भिरिवतोयदः ॥ २८ ॥ ततःकर्णसुतात्रस्ताःसोमकाविप्रदुद्रुवुः ॥ यथेन्द्रभयवित्रस्तादानवास्तारकामये ॥
 ॥ २९ ॥ तेनार्थमानाःसमरेद्रवमाणाश्चसोमकाः ॥ व्यराजंतमहाराजप्रदीपैरवभासिताः ॥ ३० ॥ तांस्तुनिर्जित्यसमरेकर्णपुत्रोप्यरोचत ॥ मध्यंदिनमनुप्रा
 मोघर्माशुरिवभारत ॥ ३१ ॥ तेषुराजसहस्रेषुतावकेषुपरेषुच ॥ एकएवज्वलंस्तस्थौवृषसेनःप्रतापवान् ॥ ३२ ॥ सविजित्यरणेशूरान्सोमकानांमहारथान् ॥
 जगामत्वरितस्तत्रयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥ प्रतिविंध्यमथक्रुद्धंप्रदहंतंरणेरिपून् ॥ दुःशासनस्तवसुतःप्रत्यगच्छन्महारथः ॥ ३४ ॥ तयोःसमागमोराजं
 श्वित्ररूपोबभूवह ॥ व्यपेतजलदेव्योम्निबुधभास्करयोरिव ॥ ३५ ॥ प्रतिविंध्यंतुसमरेकुर्वाणंकर्मदुष्करं ॥ दुःशासनस्त्रिभिर्बाणैर्ललाटेसमविध्यत ॥ ३६ ॥ सो
 तिविद्धोबलवतातवपुत्रेणधन्विना ॥ विरराजमहाबाहुःसशृंगइवपर्वतः ॥ ३७ ॥ दुःशासनंतुसमरेप्रतिविंध्योमहारथः ॥ नवभिःसायकैर्वित्वापुनर्विव्याधस
 मभिः ॥ ३८ ॥ तत्रभारतपुत्रस्तेरुतवान्कर्मदुष्करं ॥ प्रतिविंध्यह्यानुग्रैःपातयामाससायकैः ॥ ३९ ॥ सारथिचास्यभस्त्रेनध्वजंचसमपातयत् ॥ रथंचतिलशोरा
 जन्व्यधमत्तस्यधन्विनः ॥ ४० ॥ पताकाश्चसतूणीरारश्मीन्योक्ताणिचप्रभो ॥ चिच्छेदतिलशःक्रुद्धःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥७॥ नकुलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

विरथःसतुधर्मात्माधनुष्पाणिरवस्थितः ॥ अयोधयत्तवसुतंकिरन्शरशतान्वहून् ॥ ४२ ॥ क्षुरप्रेणधनुस्तस्यचिच्छेदतनयस्तव ॥ अयैनंशभिर्बाणैश्छिन्न
धन्वानमार्दयत् ॥ ४३ ॥ तं दृष्ट्वाविरथंतत्रभ्रातरोस्यमहारथाः ॥ अन्ववर्ततवेगेनमहत्यासेनयासह ॥ ४४ ॥ आपुतःसततोयानंसुतसोमस्यभास्वरं ॥ धनुर्ग
ह्यमहाराजविव्याधतनयंतव ॥ ४५ ॥ ततस्तुतावकाःसर्वेपरिवार्यसुतंतव ॥ अभ्यवर्ततसंग्रामेमहत्यासेनयावताः ॥ ४६ ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतवतेषांचभारत ॥
निशीथेदारुणेकालेयमराष्ट्रविवर्धनं ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेशतानीकादियुद्धेअष्टपद्यधिकशततमोऽध्या
यः ॥ १६८ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ संजयउवाच नकुलंरभसंयुद्धेनिघ्नंतवाहिनींतव ॥ अभ्ययात्सौबलःक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ १ ॥
रुतवैरौनुतौवीरावन्योन्यवधकांक्षिणौ ॥ शरैःपूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २ ॥ यथैवनकुलोराजनशरवर्षाण्यमुंचत ॥ तथैवसौबलश्चापिशिक्षांसं
दर्शयन्युधि ॥ ३ ॥ तावुभौसमरेशूरौशरकंटकिनौतदा ॥ व्यराजेतांमहाराजश्चाविधौशललैरिव ॥ ४ ॥ रुक्मपुंखैरजिह्वाग्रैःशरैश्छिन्नतनुच्छदौ ॥ रुधिरौ
घपरिक्लिन्नौव्यभ्राजेतांमहामृधे ॥ ५ ॥ तपनीयनिभौचित्रौकल्पवृक्षाविवद्भूमौ ॥ किंशुकाविवचोत्फुल्लौप्रकाशेतेरणजिरे ॥ ६ ॥ तावुभौसमरेशूरौशरकंट
किनौतदा ॥ व्यराजेतांमहाराजकंटकैरिवशात्मली ॥ ७ ॥ सुजिह्वंप्रेक्षमाणौचराजन्वितलोचनौ ॥ क्रोधसंरक्तनयनौनिर्दहंतौपरस्परं ॥ ८ ॥ स्यालस्तुतव
संकुद्धोमाद्रीपुत्रंहसन्निव ॥ कर्णिनैकेनविव्याधहृदयेनिशितेनह ॥ ९ ॥ नकुलस्तुभृशंविद्धःस्यालेनतवधन्विना ॥ निपसादरथोपस्थेकश्मलंचाविशन्महत्
॥ १० ॥ अत्यंतवैरिणंदृष्ट्वाशत्रुंतथागतं ॥ ननादशकुनीराजंस्तपांतेजलदोयथा ॥ ११ ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञानकुलःपांडुनंदनः ॥ अभ्ययात्सौबलंभूयो
व्यात्ताननइवांतकः ॥ १२ ॥ संक्रुद्धःशकुनिपष्ट्याविव्याधभरतर्षभ ॥ पुनश्चैनंशनेनैवनाराचानांस्तनांतरे ॥ १३ ॥ अथास्यसशरंचापमुष्टिदेशोच्छिनत्तदा ॥
ध्वजंचत्वरितंचित्त्वारथाद्रूमावपातयत् ॥ १४ ॥ विशिखेनचतीक्ष्णेनपीतेननिशितेनच ॥ ऊरुनिर्भिद्यचैकेननकुलःपांडुनंदनः ॥ १५ ॥ श्वेनंसपक्षंव्याधे
नपातयामासतंतदा ॥ सोतिविद्धोमहाराजरथोपस्थउपाविशत् ॥ १६ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

ऊरुइति मंडलंचरतःशकुनेर्द्वारूएकेनैवबाणेनधिभेद ॥ १५ ॥ यथास्वैश्येनंपक्षाभ्यांसहितंवामदक्षिणगार्भिनंपातयेदेवमितिलुप्तोपमा व्याधेनबाणेन विध्यत्यनेनेतिव्याधोवाणः ॥ १६ ॥

परिक्लिश्येच्छेनध्वजयष्टिश्चित्तितिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 ध्वजयष्टिपरिक्लिश्यकामुकः कामिनीयथा ॥ तं विसंज्ञं निपतितं दृष्ट्वा स्यालंतवानघ ॥ १७ ॥ अपोवाहरथेनाश्रुसारथिर्ध्वजिनीमुखात् ॥ ततः संचुक्रुशुः पार्था
 ये च तेषां पदानुगाः ॥ १८ ॥ निर्जित्य चरणेशत्रुं नकुलः शत्रुतापनः ॥ अब्रवीत्सारथिं क्रुद्धो द्रोणानीकायमां वह ॥ १९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वामाद्रीपुत्रस्य सार
 थिः ॥ प्रायात्तेन तदाराज न्यत्र द्रोणो व्यवस्थितः ॥ २० ॥ शिखंडिनं तु समरे द्रोणप्रेप्सुं विशांपते ॥ रूपः शारद्वतो यत्तः प्रत्यगच्छत्सवेगितः ॥ २१ ॥ गौतमं द्रुत
 मायां तं द्रोणानीकमरिंदमं ॥ विव्याध नवभिर्भलैः शिखंडी प्रहसन्निव ॥ २२ ॥ तमाचार्यो महाराज विध्वापंचभिराशुगैः ॥ पुनर्विव्याध विंशत्यापुत्राणां प्रिय
 कृत्तव ॥ २३ ॥ महद्युद्धं तयोरासीद्द्वोरूपं भयानकं ॥ यथा देवासुरे युद्धे शं वरं मरराजयोः ॥ २४ ॥ शरजालावृतं व्योमचक्रतुस्तौ महारथौ ॥ मेघाविव तपापा
 ये वीरौ समरदुर्मदौ ॥ २५ ॥ प्रकृत्या घोररूपं तदासीद्द्वोरतरं पुनः ॥ रात्रिश्च भरतश्रेष्ठयो धानां युद्धशालिनां ॥ २६ ॥ कालरात्रिर्निभात्वासीद्द्वोररूपा भयान
 का ॥ शिखंडी तु महाराज गौतमस्य महद्वनुः ॥ २७ ॥ अर्धचंद्रेण चिच्छेद सज्यं सविशिखंतदा ॥ तस्य क्रुद्धः रूपो राजन्शक्तिं चिक्षेपदारुणां ॥ २८ ॥ स्वर्णदंडा
 मकुंठाग्रां कर्मारपरिमाजितां ॥ तामापतंतीं चिच्छेद शिखंडी बहुभिः शरैः ॥ २९ ॥ सापतन्मेदिनीं दिमाभासयंती महाप्रभा ॥ अथान्यद्दुनुरादाय गौतमोरथिं
 नांवरः ॥ ३० ॥ प्राच्छादयच्छित्तैर्बाणैर्महाराज शिखंडिनं ॥ सच्छ्राद्यमानः समरे गौतमेन यशस्विना ॥ ३१ ॥ न्यपीदतरथोपस्थे शिखंडीरथिनांवरः ॥ सीदंतं
 चैनमालोक्य रूपः शारद्वतो युधि ॥ ३२ ॥ आजग्रे बहुभिर्बाणैर्जिघांसन्निव भारत ॥ मुखं तुरणे दृष्ट्वा याज्ञसेनिं महारथं ॥ ३३ ॥ पंचालाः सोमकाश्चैव परिव
 द्रुः समंततः ॥ तथैव तव पुत्राश्च परिवद्रुर्हिजोत्तमं ॥ ३४ ॥ महत्यासेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ रथानां चरणे राजन्नन्योन्यमभिधावतां ॥ ३५ ॥ बभूव तु मुलः श
 ङ्गो मेघानां गर्जतामिव ॥ द्रवतां सादिनां चैव गजानां च विशांपते ॥ ३६ ॥ अन्योन्यमभितो राजन्कूरमायो धनं वभौ ॥ पत्नीर्नाद्रवतां चैव पादशब्देन मेदिनी ॥
 ॥ ३७ ॥ अकंपत महाराज भयत्रस्तेव चांगना ॥ रथिनोरथमारुह्य प्रद्रुतावेगवत्तरं ॥ ३८ ॥ अगृह्णन्वहवो राजन्शलभान्वायसा इव ॥ तथा गजाश्च भिन्नांश्च स
 प्रभिन्नामहागजाः ॥ ३९ ॥ तस्मिन्नेव पदे यत्तानि गृह्णन्ति स्म भारत ॥ सादीसादिनमासाद्य पत्तयश्च पदातिनं ॥ ४० ॥

॥ ३७ ॥ रथिन इति प्रद्रुतारथिनो वेगवत्तरं रथमारुह्य तस्मिन् अगृह्णन् शलभान्वायसा इति उत्तरेण सहयौज्यं रथं रथान् रथिनोरथपतीनि तिवा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

समासाघरणेन्योन्यंसंख्यानातिचक्रमुः ॥ धावतांद्रवतांचैवपुनरावर्ततामधि ॥ ४१ ॥ बभूवतत्रसैन्यानांशब्दःसुविपुलोनिशि ॥ दीप्यमानाःप्रदीपाश्चरथ
वारणवाजिषु ॥ ४२ ॥ अदृश्यंतमहाराजमहोल्काइवखाड्युताः ॥ सानिशाभरतश्रेष्ठप्रदीपैरवभासिता ॥ ४३ ॥ दिवसप्रतिमाराजन्यभूवरणमूर्धनि ॥ आदि
त्येनयथाव्याप्तंतमोलोकेप्रणश्यति ॥ ४४ ॥ तथानष्टंतमोघोरंदीपैर्दीपैरितस्ततः ॥ दिवंचपृथिवींचैवदिशश्चप्रदिशस्तथा ॥ ४५ ॥ रजसातमसाव्यामाद्योति
ताःप्रभयापुनः ॥ अस्त्राणांकवचानांचमणीनांचमहात्मनां ॥ ४६ ॥ अंतर्दधुःप्रभाःसर्वादीपैस्तैरवभासिताः ॥ तस्मिन्कोलाहलेयुद्धेवर्तमानेनिशामुखे ॥
॥ ४७ ॥ नकिंचिद्विदुरात्मानमयमस्मीतिभारत ॥ अवधीत्समरेपुत्रं पिताभरतसत्तम ॥ ४८ ॥ पुत्रश्चपितरंमोहात्सखायंचसखातथा ॥ स्वस्त्रीयंमातुलश्चापि
स्वस्त्रीयश्चापिमातुलं ॥ ४९ ॥ स्वेस्वानपरेपरांश्चापिनिजघ्नुरितरेतरं ॥ निर्मर्यादमभूद्युद्धंरात्रौभीरुभयानकं ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कच
वधपर्वणिरात्रियुद्धेसंकुलयुद्धेऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच तस्मिन्सुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेभया
वहे ॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजद्रोणमेवाभ्यवर्तत ॥ १ ॥ संदधानोधनुःश्रेष्ठंज्यांविकर्षन्पुनःपुनः ॥ अभ्यद्रवतद्रोणस्यरथंरुक्मविभूषितं ॥ २ ॥ धृष्टद्युम्नमथायातंद्रोण
स्यांतचिकीर्षया ॥ परिवव्रुर्महाराजपंचालाःपांडवैःसह ॥ ३ ॥ तथापरिवृतंदृष्ट्वाद्रोणमाचार्यसत्तमं ॥ पुत्रास्तेसर्वतोयत्ताररक्षुर्द्रोणमाहवे ॥ ४ ॥ बलार्णवौ
ततस्तौतुसमेयातांनिशामुखे ॥ वातोद्धूतौक्षुब्धसत्त्वौभैरवौसागराविव ॥ ५ ॥ ततोद्रोणंमहाराजपांचाल्यःपंचभिःशरैः ॥ विव्याधत्तदयेतूर्णसिंहनादनना
दंच ॥ ६ ॥ तंद्रोणःपंचविंशत्याविध्वाभारतसंयुगे ॥ चिच्छेदान्येनभल्लेनधनुरस्यमहास्वनं ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुनिर्विद्धोद्रोणेनभरतर्षभ ॥ उत्ससर्जधनुस्तूर्णसंद
श्यदशनच्छदं ॥ ८ ॥ ततःकुद्धोमहाराजधृष्टद्युम्नःप्रतापवान् ॥ आददेऽन्यद्दनुःश्रेष्ठंद्रोणस्यांतचिकीर्षया ॥ ९ ॥ विकृष्यचधनुश्चित्रमाकर्णात्परवीरहा ॥ द्रोण
स्यांतकरंघोरंव्यसृजत्सायकंततः ॥ १० ॥ सविस्त्रोबलवताशरोघोरोमहामृधे ॥ भासयामासतत्सैन्यंदिवाकरइवोदितः ॥ ११ ॥ तंतुदृष्ट्वाशरंघोरंदिव
गंधर्वमानवाः ॥ स्वस्यस्तुसमरेराजनद्रोणायेत्यब्रुवन्वचः ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हरिःसिंहः ॥ २५ ॥ २६ ॥ षड्थर्षभाःदुर्योधनदुःशासनद्वेणकर्णशल्यशकुनयः ॥ २७ ॥

तंतुसायकमायांतमाचार्यस्यरथंप्रति ॥ कर्णोद्वादशधाराजंश्चिच्छेदकृतहस्तवत् ॥ १३ ॥ सच्छिन्नोवहुधाराजन्सूतपुत्रेणधन्विना ॥ निपपातशरस्तूर्णनिर्वि
पोभुजगोचया ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नंततःकर्णोविव्याधदशभिःशरैः ॥ पंचभिर्द्रोणपुत्रस्तुस्वयंद्रोणस्तुसप्तभिः ॥ १५ ॥ शल्यश्चदशभिर्वाणैस्त्रिभिर्दुःशासनस्त
था ॥ दुर्योधनस्तुविंशत्याशकुनिश्चापिपंचभिः ॥ १६ ॥ पांचाल्यंत्वरयाविध्यन्सर्वएवमहारथाः ॥ सविद्धःसप्तभिर्घोरैर्द्रोणस्यार्थमहाहवे ॥ १७ ॥ सवानंसं
भ्रमाद्राजस्यत्यविद्यात्रिभिस्त्रिभिः ॥ द्रोणंद्रौणिचकर्णचविव्याधचतवात्मजं ॥ १८ ॥ तेभिन्नाधन्विनातेनधृष्टद्युम्नपुनर्मथे ॥ विव्यधुःपंचभिस्तूर्णमेकैकोरथि
नांवरः ॥ १९ ॥ द्रुमसेनस्तुसंकुद्धोराजन्विव्याधपत्रिणा ॥ त्रिभिश्चान्यैःशरैस्तूर्णतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ २० ॥ सतुतंप्रतिविव्याधत्रिभिस्तीक्ष्णैरजिह्वगैः ॥
स्वर्णपुंखैःशिलाधौतैःप्राणांतकरणैर्युधि ॥ २१ ॥ भलेनान्येनतुपुनःसुवर्णोज्ज्वलकुंडलं ॥ निचकर्तशिरःकायाद्रुमसेनस्यवीर्यवान् ॥ २२ ॥ तच्छिरोन्यपतद्
मौसंदष्टौष्ठपुंटरणे ॥ महावातसमुद्भूतंपक्वतालफलंयथा ॥ २३ ॥ तान्सविध्वापुनर्योधान्वीरःसुनिशितैःशरैः ॥ राधेयस्याच्छिनद्ब्रह्मैःकार्मुकंचित्रयोधिनः ॥
॥ २४ ॥ नतुतन्मष्टपेकर्णोधनुषश्छेदनंतया ॥ निकर्तनमिवात्युग्रंलांगूलस्यमहाहरिः ॥ २५ ॥ सोन्यद्भुतःसमादायक्रोधरक्तेक्षणःश्वसन् ॥ अभ्यद्रवच्छरौघै
स्तंधृष्टद्युम्नमहाबलं ॥ २६ ॥ हृत्वाकर्णतुसंरब्धंतेवीराःषड्थर्षभाः ॥ पांचाल्यपुत्रंत्वरिताःपरिववृजिघांसया ॥ २७ ॥ पण्णांयोधप्रवीराणांतावकानांपुरस्कृतं ॥
मृत्योरास्यमनुप्राप्तंधृष्टद्युम्नममंस्महि ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुदाशार्होविकिरञ्छरान् ॥ धृष्टद्युम्नंपराक्रांतंसात्यकिःप्रत्यपद्यत् ॥ २९ ॥ तमायांतंमहेष्वा
संसात्यकिंयुद्धदुर्मदं ॥ राधेयोदशभिर्वाणैःप्रत्यविध्यदजिह्वगैः ॥ ३० ॥ तंसात्यकिर्महाराजविव्याधदशभिःशरैः ॥ पश्यतांसर्ववीराणांमागास्तिष्ठेतिचाब्र
वीत् ॥ ३१ ॥ ससात्यकेस्तुबलिनःकर्णस्यचमहात्मनः ॥ आसीत्समागमोराजन्बलिवासवयोरिव ॥ ३२ ॥ त्रासयन्रथघोषेणक्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ राजी
वलोचनंकर्णंसात्यकिःप्रत्यविध्यत् ॥ ३३ ॥ कंपयन्निवघोषेणधनुषोवसुधांवली ॥ सूतपुत्रोमहाराजसात्यकिंप्रत्ययोधयत् ॥ ३४ ॥

॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥ औपयिकंयुक्तं ॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥ इहसात्यकिरूपंलक्ष्यंलभ्यतेचेत् अयंवशीक्रीयतेचेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥
 विपाठकर्णिनाराचैर्वत्सदंतैःसुरैरपि ॥ कर्णःशरशतैश्चापिशैनेयंप्रत्यविज्यत ॥ ३५ ॥ तथैवयुद्धमानोपिवृष्णीनांप्रवरोयुधि ॥ अभ्यवर्षच्छरैःकर्णतद्युद्धम
 भवत्समं ॥ ३६ ॥ तावकाश्वमहाराजकर्णपुत्रश्चदंशितः ॥ सात्यकिंविज्यधुस्तूर्णसमंतान्निशितैःशरैः ॥ ३७ ॥ असैरस्त्राणिसंवार्यतेषांकर्णस्यवाविभो ॥ अ
 विज्यंत्सात्यकिःक्रुद्धोवृषसेनंस्तनांतरे ॥ ३८ ॥ तेनबाणेननिर्विद्धोवृषसेनोविशांपते ॥ न्यपतत्सरथेमूढोधनुरुत्सृज्यवीर्यवान् ॥ ३९ ॥ ततःकर्णोहतंमत्वावृ
 षसेनंमहारथं ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तःसात्यकिंप्रत्यपीडयत् ॥ ४० ॥ पीड्यमानस्तुकर्णेनयुयुधानोमहारथः ॥ विव्याधवहुभिःकर्णत्वरमाणःपुनःपुनः ॥ ४१ ॥
 सकर्णदशभिर्विल्वावृषसेनंचसप्तभिः ॥ सहस्तावापधनुषीतयोश्चिच्छेदसात्वतः ॥ ४२ ॥ तावन्येधनुषीसज्जेकृत्वाशत्रुभयंकरे ॥ युयुधानमविध्येतांसमंता
 न्निशितैःशरैः ॥ ४३ ॥ वर्तमानेतुसंग्रामेतस्मिन्वीरवरक्षये ॥ अतीवशुश्रुवेराजन्गांडीवस्यमहास्वनः ॥ ४४ ॥ श्रुत्वातुरथनिर्घोषंगांडीवस्यचनिःस्वनं ॥ सूत
 पुत्रोब्रवीद्राजन्दुर्योधनमिदंवचः ॥ ४५ ॥ एषसर्वांचमूंहत्वांमुख्यांश्चैवनरर्षभान् ॥ पौरवांश्चमहेष्वासोविक्षिपन्नुत्तमंधनुः ॥ ४६ ॥ पार्थोविजयतेतत्रगांडी
 वनिनदोमहान् ॥ श्रूयतेरथघोषश्चवासवस्येववर्दतः ॥ ४७ ॥ करोतिपांडवोव्यक्तंकर्मौपयिकमात्मनः ॥ एषाविदार्यतेराजन्वदुधाभारतीचमूः ॥ ४८ ॥ वि
 प्रकीर्णान्यनेकानिनहितिष्ठंतिकर्हिचित् ॥ वातेनेवसमुद्धूतमभ्रजालंविदीर्यते ॥ ४९ ॥ सव्यसाचिनमासाद्यभिन्नानौरिवसागरे ॥ द्रवतांयाधमुख्यानांगां
 ङीवप्रेषितैःशरैः ॥ ५० ॥ विद्वानांशतशोराजन्श्रूयतेनिःस्वनोमहान् ॥ शृणुदुंदुभिनिर्घोषमर्जुनस्यरथंप्रति ॥ ५१ ॥ निशीथेराजशार्दूलस्तनयितोरिवांवरे ॥
 हाहाकाररवांश्चैवसिंहनादांश्चपुष्कलान् ॥ ५२ ॥ शृणुशब्दान्वदुविधानर्जुनस्यरथंप्रति ॥ अयंमध्येस्थितोऽस्माकंसात्यकिःसात्वतांवरः ॥ ५३ ॥ इहचेष्टभ्य
 तेलक्ष्यंरुत्स्नान्जेप्यामहेपरान् ॥ एषपांचालराजस्यपुत्रोद्राणेनसंगतः ॥ ५४ ॥ सर्वतःसंवृतोयोधैःशूरैश्चरथसत्तमैः ॥ सात्यकिंयदिहन्यामधृष्टद्युम्नंचपार्षतं
 ॥ ५५ ॥ असंशयंमहाराजध्रुवनोविजयोभवेत् ॥ सौभद्रवदिमौवीरौपरिवार्यमहारथौ ॥ ५६ ॥ प्रयतामोमहाराजनिहतुंवृष्णिपार्षतौ ॥ सव्यसाचीपुरोभ्येति
 द्रोणानीकायभारत ॥ ५७ ॥ संसक्तंसात्यकिंज्ञात्वावहुभिःकुरुपुंगवैः ॥ तत्रगच्छंतुवहवःप्रवरारथसत्तमाः ॥ ५८ ॥ यावत्पार्थोनजानातिसात्यकिंवहुभिर्वृतं ॥
 तेत्वरध्वंतथाशूराःशराणांमोक्षणेभृशं ॥ ५९ ॥ सात्यकिधृष्टद्युम्नौपांडवसेनायांसारभूतावभिमन्युवद्वहुभिर्मिलित्वाहंनव्यावित्याह सात्यकिमित्यादिवा ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

माधवोमधुवंशजःसात्यकिः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ पावकिःस्कंदः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इतिहोणपर्वणिटीकायांसप्तत्यधिकशतन
यथात्विहव्रजत्येषपरलोकायमाधवः ॥ तथाकुरुमहाराजसुनीत्यासुप्रयुक्तया ॥ ६० ॥ कर्णस्यमतमास्थायपुत्रस्तेप्राहसौबलं ॥ यथेन्द्रःसमरेराजंन्राहविष्णुं
यशस्विनं ॥ ६१ ॥ वतःसहस्रैर्दशभिर्गजानामनिवर्तिनां ॥ रथैश्चदशसाहस्रैस्तूर्णयाहिधनंजयं ॥ ६२ ॥ दुःशासनोदुर्विपहःसुबाहुर्दुःप्रधर्षणः ॥ एतेस्वाम
नुयास्यंतिपत्तिभिर्बहुभिर्वताः ॥ ६३ ॥ जहिरुणौमहाबाहोधर्मराजंचमातुल ॥ नकुलंसहदेवंचभीमसेनंतथैवच ॥ ६४ ॥ देवानामिवदेवेंद्रेजयाशात्वयि
मैस्थिता ॥ जहिमातुलकौतियानसुरानिवपावकिः ॥ ६५ ॥ एवमुक्तोययौपार्थान्पुत्रेणतवसौबलः ॥ महत्यासेनयासार्धसहपुत्रैश्चतेविभो ॥ ६६ ॥ प्रियार्थं
तंवपुत्राणांदिधक्षुःपांडुनंदनान् ॥ ततःप्रवदतेयुद्धंतावकानांपरैःसह ॥ ६७ ॥ प्रयातेसौबलेराजन्पांडवानामनीकिनीं ॥ बलेनमहतायुक्तःसूतपुत्रस्तुसात्व
तं ॥ ६८ ॥ अभ्ययात्त्वरितोयुद्धेकिरनशरशतान्वहून् ॥ तथैवपार्थिवाःसर्वेसात्यकिंपर्यवारयन् ॥ ६९ ॥ भारद्वाजस्ततोगत्वाधृष्टद्युम्नरथंप्रति ॥ महद्युद्धंतदासी
त्तुद्रोणस्यनिशिभारत ॥ धृष्टद्युम्नेनवीरेणपंचालैश्चसहाद्भुतं ॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिषटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेसंकुलयुद्धेसप्तत्यधि
कशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ संजयउवाच ततस्तेप्राद्रवन्सर्वेत्वरितायुद्धदुर्मदाः ॥ अमृष्यमाणाःसंख्यायुयुधानरथंप्रति
॥ १ ॥ तेरथैःकल्पितैराजन्हेमरूप्यविभूषितैः ॥ सादिभिश्चगजैश्चैवपरिवव्रुःसमंततः ॥ २ ॥ अथैनंकोष्ठकीरुत्यसर्वतस्तेमहारथाः ॥ सिंहनादांस्ततश्चक्रुस्तर्ज
यंतिस्मसात्यकिं ॥ ३ ॥ तेभ्यवर्षञ्छरैस्तीक्ष्णैःसात्यकिंसत्यविक्रमं ॥ त्वरमाणामहावीरामाधवस्यवधैपिणः ॥ ४ ॥ तान्दृष्ट्वापततस्तूर्णशैनेयःपरवीरहा ॥
प्रत्यगृह्णान्महाबाहुःप्रमुंचन्विशिखान्वहून् ॥ ५ ॥ तत्रवीरोमहेष्वासःसात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ निचकतंशिरांस्युग्रैःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ६ ॥ हस्तिहस्तान्हयग्री
वाबाहूनपिचसायुधान् ॥ क्षुरप्रैश्छादयामासतावकानांसमाधवः ॥ ७ ॥ पतितैश्चामरैश्चैवश्वेतच्छत्रैश्चभारत ॥ बभूवधरणीपूर्णानक्षत्रैर्घोरिवप्रभो ॥ ८ ॥
एतेषांयुयुधानेनयुध्यतांयुधिभारत ॥ बभूवतुमुलःशब्दःप्रेतानांक्रंदतामिव ॥ ९ ॥ तेनशब्देनमहतापूरिताभूदसुंधरा ॥ रात्रिःसमभंवच्चैवतीव्ररूपाभयव
हा ॥ १० ॥ दीर्यमाणंबलंदृष्ट्वायुयुधानशराहतं ॥ श्रुत्वाचविपुलंनदंनिशीथेलोमहर्षणे ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 सुतस्तवाब्रवीद्राजन्सारथिरथिनांवरः ॥ यत्रैषशब्दस्तत्राश्वांश्चोदयेतिपुनःपुनः ॥ १२ ॥ तेनसंचोद्यमानस्तुततस्तांस्तुरगोत्तमान् ॥ सूतःसंचोदयामासयु
 युधानरथंप्रति ॥ १३ ॥ ततोदुर्योधनःक्रुद्धोदृढधन्वाजितक्लमः ॥ शीघ्रहस्तश्चित्रयोधीयुयुधानमुपाद्रवत् ॥ १४ ॥ ततःपूर्णायतोत्सृष्टैःशरैःशोणितभोजनैः
 दुर्योधनंद्वादशभिर्माधवःप्रत्यविध्यत ॥ १५ ॥ दुर्योधनस्तेनतथापूर्वमेवार्दितःशरैः ॥ शैनेयंदशभिर्वाणैःप्रत्यविध्यदमर्षितः ॥ १६ ॥ ततःसमभवद्युद्धं
 तुमुलंभरतर्षभ ॥ पंचालानांचसर्वेषांभरतानांचदारुणं ॥ १७ ॥ शैनेयस्तुरणेक्रुद्धस्तवपुत्रंमहारथं ॥ सायकानामशीत्यातुंविव्याधोरसिभारत ॥ १८ ॥
 ततोस्यवाहान्समरेशरैर्निन्येयमक्षयं ॥ सारथिचरथात्तूर्णपातयामासपत्रिणा ॥ १९ ॥ हताश्वेतुरथेतिष्ठन्पुत्रस्तवविशांपते ॥ मुमोचनिशितान्बाणान्शैने
 यस्यरथंप्रति ॥ २० ॥ शरान्यंचाशतस्तांस्तुशैनेयःकृतहस्तवत् ॥ चिच्छेदसमरेराजश्रेणितांस्तनयेनते ॥ २१ ॥ अथापरेणभलेनमुष्टिदेशेमहद्भुः ॥ चिच्छे
 दतरसायुद्धेतवपुत्रस्यमाधवः ॥ २२ ॥ विरथोविधनुष्कश्चसर्वलोकेश्वरःप्रभुः ॥ आरुरोहरथंतूर्णभास्वरंरुतवर्मणः ॥ २३ ॥ दुर्योधनेपरावृत्तेशैनेयस्तव
 वाहिनीं ॥ द्रावयामासविशिखैर्निशामध्येविशांपते ॥ २४ ॥ शकुनिश्चार्जुनंराजन्यरिवार्यसमंततः ॥ रथैरनेकसाहसैर्गजैश्चापिसहस्रशः ॥ २५ ॥ तथाहयं
 सहस्रैश्चनानाशस्त्रैरवाकिरत् ॥ तेमहास्त्राणिसर्वाणिविकिरंतोर्जुनंप्रति ॥ २६ ॥ अर्जुनयोधयंतिस्मक्षत्रियाःकालचोदिताः ॥ तान्यर्जुनःसहस्राणिरथवार
 णवाजिनां ॥ २७ ॥ प्रत्यवारयदायस्तःप्रकुर्वन्विपुलंक्षयं ॥ ततस्तुसमरेशूरःशकुनिःसौवलस्तदा ॥ २८ ॥ विव्याधनिशितैर्वाणैरर्जुनंप्रहसन्निव ॥ पुनश्चैवश
 तेनास्यसंरुोधमहारथं ॥ २९ ॥ तमर्जुनस्तुविंशत्याविव्याधयुधिभारत ॥ अथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ॥ ३० ॥ निवार्यतान्बाणगणैर्युधिराज
 न्यनंजयः ॥ जघानतावकान्योधान्वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३१ ॥ भुजैश्चिच्छेन्नैर्महीपालहस्तिहस्तोपमैर्मृधे ॥ समाकीर्णामहीभातिपंचास्यैरिवपन्नगैः ॥
 ॥ ३२ ॥ शिरोभिःसकिरीटैश्चसुनसैश्चारुकुंडलैः ॥ संदष्टौष्ठपुटैःक्रुद्धैस्तथैवोदृतलोचनैः ॥ ३३ ॥ निष्कचूडामणिधरैःक्षत्रियाणांप्रियंवदैः ॥ पंकजैरिवत्रिन्य
 स्तैःपर्वतैर्विवभौमही ॥ ३४ ॥ कृत्वातत्कर्मवीभत्सुरुग्रमुग्रपराक्रमः ॥ विव्याधशकुनिंभूयःपंचभिर्नतपर्वभिः ॥ ३५ ॥ अताडयदुलूकंचत्रिभिरेवतथाश
 रैः ॥ उलूकस्तुतथाविद्धोवासुदेवमताडयत् ॥ ३६ ॥ ननादचमहानादंपूरयन्निवमेदिनीं ॥ अर्जुनःशकुनेश्चापंसायकैरच्छिन्नद्रणे ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां एकसप्तत्यधिकशततमो
 निन्येचचतुरोवाहान्यमस्यसदनंप्रति ॥ ततो रथादवपुत्यसौबलोभरतर्षभ ॥ ३८ ॥ उलूकस्यरथंतूर्णमारुरोहविशांपते ॥ तावेकरथमारुहौपितापुत्रौमहा
 रथौ ॥ ३९ ॥ पार्थसिपिचतुर्वाणैर्गिरिमेघाविवांबुभिः ॥ तौतुवित्त्वामहाराजपांडवोनिशितैःशरैः ॥ ४० ॥ विद्रावयंस्तवचमूंशतशोव्यधमच्छरैः ॥ अनिले
 नयथांभ्राणिविच्छिन्नानिसमंततः ॥ ४१ ॥ विच्छिन्नानितयाराजन्वलान्यासन्विशांपते ॥ तद्वलंभरतश्रेष्ठवध्यमानंतदानिशि ॥ ४२ ॥ प्रदुद्रावदिशःस
 र्वावीक्षमाणंभयार्दितं ॥ उत्सृज्यवाहान्समरेचोदयंतस्तथापरे ॥ ४३ ॥ संभ्रांताःपर्यधावंततस्मिंस्तमसिदारुणे ॥ विजित्यसमरेयोधांस्तावकान्भरतर्षभ ॥
 ॥ ४४ ॥ दध्मतुर्मुदितौशंखौवासुदेवधनंजयौ ॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजद्रोणंविध्वात्रिभिःशरैः ॥ ४५ ॥ चिच्छेदधनुपस्तूर्णज्यांशरेणशितेनह ॥ तन्निधायधनुर्भू
 मौद्रोणःक्षत्रियमर्दनः ॥ ४६ ॥ आददेन्यद्भुःशूरोवेगवत्सारवत्तरं ॥ धृष्टद्युम्नंततोद्रोणोविध्वासमभिराशुगैः ॥ ४७ ॥ सारथिपंचभिर्वाणैराजन्विध्वाधसं
 युगे ॥ तंनिवार्यशरैस्तूर्णधृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ ४८ ॥ व्यधमत्कौरवींसेनामासुरीमघवानिव ॥ वध्यमानेवलेतस्मिंस्तवपुत्रस्यमारिष ॥ ४९ ॥ प्रावर्ततनदीः
 घोराशोणितौघतरंगिणी ॥ उभयोःसेनयोर्मध्येनराश्वद्विपवाहिनी ॥ ५० ॥ यथावैतरणीराजन्यमराजपुरंप्रति ॥ द्रावयित्वातुतस्मैन्यं धृष्टद्युम्नःप्रतापवान् ॥
 ॥ ५१ ॥ अभ्यराजततेजस्वीशक्रोदेवगणेष्विव ॥ अथदध्मुर्महाशंखान्धृष्टद्युम्नशिखंडिनौ ॥ ५२ ॥ यमौचयुयुधानश्चपांडवश्चवक्रोदरः ॥ जित्वारथसहस्रा
 णितावकानांमहारथाः ॥ ५३ ॥ सिंहनादरवांश्चक्रुःपांडवाजितकाशिनः ॥ पश्यतस्तवपुत्रस्यकर्णस्यचरणोत्कटाः ॥ तथाद्रोणस्यशूरस्यद्रोणेश्चैवविशांपते
 ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेसंकुलयुद्धेएकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
 संजयउवाच विद्रुतंस्ववलं दृष्ट्वावध्यमानंमहात्मभिः ॥ क्रोधेनमहताविष्टःपुत्रस्तवविशांपते ॥ १ ॥ अभ्येत्यसहसाकर्णंद्रोणंचजयतांवरं ॥ अमर्षवश
 मापन्नोवाक्यज्ञोवाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ भवद्भ्यामिहसंग्रामःक्रुद्धाभ्यांसंप्रवर्तितः ॥ आहवेनिहतं दृष्ट्वा सैंधवंसव्यसाचिना ॥ ३ ॥ निहन्यमानांपांडूनांबलेनम
 मवाहिनीं ॥ भूत्वातद्विजयेशक्तावशक्ताविवपश्यतः ॥ ४ ॥ यद्यहंभवतोस्याज्योनवाच्योस्मितदैवहि ॥ आवांपांडुसुतान्संख्येजेप्यावइतिमानदौ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ घटिनौमर्दिनौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ संकंदेयुद्धे ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सात्यकीइति
तदैवाहंवचःश्रुत्वाभवद्भ्यामनुसंमतं ॥ नाकरिष्यमिदं पार्थैर्वैरयोधविनाशनं ॥ ६ ॥ यदिनाहंपरित्याज्योभवद्भ्यांपुरुषर्षभौ ॥ युध्यतामनुरूपेणविक्रमेणसु
विक्रमौ ॥ ७ ॥ वाक्प्रतोदेनतौवीरौप्रणुन्नौतनयेनते ॥ प्रावर्तयेतांसंग्रामंघटिताविवपन्नगौ ॥ ८ ॥ ततस्तौरथिनांश्रेष्ठौसर्वलोकधनुर्धरौ ॥ शैनेयप्रमुखा
न्यार्थानभिदुद्रुवतूरणे ॥ ९ ॥ तथैवसहिताःपार्थाःसर्वसैन्येनसंवृताः ॥ अभ्यवर्तततौवीरौनर्दमानौमुहुर्मुहुः ॥ १० ॥ अथद्रोणोमहेष्वासोदशभिःशिनिपुंग
वं ॥ अविध्यत्त्वरितंकुद्ःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ११ ॥ कर्णश्चदशभिर्बाणैःपुत्रश्चतवससभिः ॥ दशभिर्वपसनश्चसौबलश्चापिससभिः ॥ १२ ॥ एतेकौरवसंकंदे
शैनेयंपर्यवाकिरन् ॥ दृष्ट्वाचसमरेद्रोणंनिघ्नंतंपांडवीचमूं ॥ १३ ॥ विव्यधुःसोमकास्तूर्णसमंताच्छरंष्टृष्टिभिः ॥ तत्रद्रोणोहरत्पाणान्क्षत्रियाणांविशांपते ॥ १४ ॥
रश्मिभिर्भास्करोराजंस्तमांसीवसमंततः ॥ द्रोणेनवध्यमानानांपंचालानांविशांपते ॥ १५ ॥ शुश्रुवेतुमुलःशब्दःक्रोशतामितरेतरं ॥ पुत्रानन्येपितूनन्ये
भ्रातृनन्येचमातुलान् ॥ १६ ॥ भागिनेयान्वयस्यांश्वंतथासंबंधिबांधवान् ॥ उत्सृज्योत्सृज्यगच्छंतित्वरिताजीवितेप्सवः ॥ १७ ॥ अपरेमोहितामोहात्तमेवा
भिमुखाययुः ॥ पांडवानांरणेयोधाःपरलोकंगताःपरे ॥ १८ ॥ सातथापांडवीसेनापीड्यमानामहात्मना ॥ निशिसंप्राद्रवद्राजन्नुत्सृज्योत्काःसहस्रशः ॥
॥ १९ ॥ पश्यतोर्भामसेनस्यविजयस्याच्युतस्यच ॥ यमयोर्धर्मपुत्रस्यपार्षतस्यचपश्यतः ॥ २० ॥ तमसासंवृतेलोकेनप्राज्ञायतकिंचन ॥ कौरवाणांप्रका
शेनदृश्यंतेविद्रुताःपरे ॥ २१ ॥ द्रवमाणंतुतस्सैन्यंद्रोणकर्णौमहारथौ ॥ जघ्नतुःपृष्ठताराजन्किरंतौसायकान्वहून् ॥ २२ ॥ पंचालेषुप्रभग्नेषुक्षीयमाणेषुसर्वतः ॥
जनार्दनोदीनमनाःप्रत्यभाषतफाल्गुनं ॥ २३ ॥ द्रोणकर्णौमहेष्वासावेतौपार्षतसात्यकी ॥ पंचालांश्चैवसहितौजघ्नतुःसायकैर्भृशं ॥ २४ ॥ एतयोःशरवर्षे
णप्रभग्नानोमहारथाः ॥ वार्यमाणापिकौंतेयपृतनानावर्तिष्ठते ॥ २५ ॥ तांतुविद्रवतींदृष्ट्वाऊचतुःकेशवार्जुनौ ॥ माविद्रवतवित्रस्ताभयंत्यजतपांडवाः ॥
॥ २६ ॥ तावावांसर्वसैन्यैश्चव्यूहैःसम्यगुदायुधैः ॥ द्रोणंचसूतपुत्रंचप्रयतावःप्रवाधितुं ॥ २७ ॥ एतौहिवलिनौशूरौरुतासौजितकाशिनौ ॥ उपेक्षितौतवव
लैर्नाशयेतांनिशामिमां ॥ २८ ॥ तयोःसंवदतोरेवंभीमकर्मांमहाबलः ॥ आयादृकोदरःशीघ्रंपुनरावर्त्यवाहिनीं ॥ २९ ॥

द्वितीयांतं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायां द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

वृकोदरमथायांतं दृष्ट्वा तत्र जनार्दनः ॥ पुनरेवाब्रवीद्राजं हर्षयन्निव पांडवं ॥ ३० ॥ एष भीमोरणश्लाघो वृतः सोमकपांडवैः ॥ अभ्यवर्त्तत वेगेन द्रोणकर्णौ मि
हारथौ ॥ ३१ ॥ एतेन सहितो युध्य पंचालैश्च महारथैः ॥ आश्वासनार्थं सैन्यानां सर्वे पापांडुनंदन ॥ ३२ ॥ ततस्तौ पुरुषव्याघ्रावुभौ माधवपांडवौ ॥ द्रोणकर्णौ
समासांघधिष्ठितोरणमूर्धनि ॥ ३३ ॥ संजय उवाच ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ॥ ततो द्रोणश्च कर्णश्च परान्मन्दतुर्युधि ॥ ३४ ॥ संप्रहृष्टस्तु
मुलो निशिप्रत्यभवन्महान् ॥ यथा सागरयोराजं श्वद्रोदयविद्वयोः ॥ ३५ ॥ तत उत्सृज्य पाणिभ्यां प्रदीपांस्तववाहिनी ॥ युयुधेपांडवैः सार्धमुन्मत्तवदसंकु
ला ॥ ३६ ॥ रजसा तमसा चैव संवृते भृशदारुणे ॥ केवलं नाम गोत्रेण प्रायुध्यंत जयैषिणः ॥ ३७ ॥ अश्रूयंत हि नामानि श्राव्यमाणानि पार्थिवैः ॥ प्रहरद्भिर्महा
राजस्वयं वरइवाहवे ॥ ३८ ॥ निःशब्दमासीत्सहसा पुनः शब्दो महान् भूत् ॥ क्रुद्धानां युध्यमानानां जीयतां जयतामपि ॥ ३९ ॥ यत्र यत्र स्मृश्यंते प्रदीपाः कुरु
सत्तम ॥ तत्र तत्र स्मृशूरास्ते निपतंति पतंगवत् ॥ ४० ॥ तथा संयुध्यमानानां विगाढासीन्महानिशा ॥ पांडवानां च राजेन्द्रकौरवाणां च सर्वशः ॥ ४१ ॥ इतिः
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धे संकुलयुद्धे द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजय उवाच ततः
कर्णो रणे दृष्ट्वा पार्षतं परवीरहा ॥ आजघानोरसि शरैर्दशभिर्मर्मभिर्दिभिः ॥ १ ॥ प्रतिविव्याध तं तूर्णं धृष्टद्युम्नोऽपि मारिष ॥ दशभिः सायकैर्दृष्टिष्ठितिष्ठेति चा
ब्रवीत् ॥ २ ॥ तावन् योन्यं शरैः संख्ये संछाद्य सुमहारथैः ॥ पुनः पूर्णाय तोत्सृष्टैर्विव्याधाते परस्परं ॥ ३ ॥ ततः पंचालमुख्यस्य धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ॥ सारथिंचतुर
श्वाश्वाङ्कर्णौ विव्याध सायकैः ॥ ४ ॥ कार्मुकप्रवरं चापि प्रचिच्छेद शितैः शरैः ॥ सारथिंचास्य भस्तेन रथनीडादपातयत् ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु विरथो हताश्वो हतसा
रथिः ॥ गृहीत्वा परिघं घोरं कर्णस्याश्वानपीपिषत् ॥ ६ ॥ विद्धश्च बहुभिस्तेन शरैराशीविषोपमैः ॥ ततो युधिष्ठिरानीकं पद्भ्यामेवान्वपद्यत् ॥ ७ ॥ आरुरोहरयंचा
पि सहदेवस्य मारिष ॥ प्रयातुकामः कर्णाय वारितो धर्मसूनुना ॥ ८ ॥ कर्णस्तु सुमहातेजाः सिंहनादविमिश्रितं ॥ धनुःशब्दं महच्चक्रे दध्मौ तारेण चांबुजं ॥ ९ ॥
दृष्ट्वा विनिर्जितं युद्धे पार्षतं ते महारथाः ॥ अमर्षवशमापन्नाः पंचालाः सहसो मकाः ॥ १० ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ आयस्तः प्रयत्नवान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अतिभयान्तरं चलनमात्रेणापि कर्णप्राप्तमेतिरे ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 सूतपुत्रवधार्थं यशस्वाण्याद्रायसर्वशः ॥ प्रययुः कर्णमुद्दिश्य मृत्युं कृत्वानिवर्तनं ॥ ११ ॥ कर्णस्यापिरथेवाहानन्यान्सूतोभ्ययोजयत् ॥ शंखवर्णान्महावेगा
 न्सेधवान्माधुवाहिनः ॥ १२ ॥ लब्धलक्षस्तुराधेयः पंचालानां महारथान् ॥ अभ्यपीडयदायस्तः शरैर्मघद्ववाचलं ॥ १३ ॥ सापीड्यमाना कर्णेन पंचालानां महा
 चमूः ॥ संप्राद्रवत्सु संचस्तांसि हेनेवार्दिता मृगी ॥ १४ ॥ पतितास्तुरगेभ्यश्च गजेभ्यश्च महीतले ॥ रथेभ्यश्च नरास्तूर्णमदृश्यंततस्ततः ॥ १५ ॥ धावमानस्य योध
 स्वक्षुरप्रैः समहान्मथे ॥ बाहूचिच्छेदवै कर्णः शिरश्चैव सकुण्डलं ॥ १६ ॥ ऊरुचिच्छेदचान्यस्य गजस्यस्य विशांपते ॥ वाजिपृष्ठगतस्यापि भूमिष्ठस्य च मारिष ॥
 ॥ १७ ॥ नाज्ञासिपुर्धाविमाना बहवश्च महारथाः ॥ संचिन्नान्यात्मगात्राणि वाहनानि च संयुगे ॥ १८ ॥ तेवध्यमानाः समरे पंचालाः स्तंजयैः सह ॥ तृणप्रस्पंदना
 च्चापिसूतपुत्रं स्ममेतिरे ॥ १९ ॥ अपि स्वं समरे योधं धावमानं विचेतसं ॥ कर्णमेवाभ्यमन्यंतततोभीताद्रवंतिरे ॥ २० ॥ तान्यनीकानि भग्नानि द्रवमाणानि
 भारत ॥ अभ्यद्रवद्भुतं कर्णः पृष्ठतो विकिरच्छरान् ॥ २१ ॥ अवेक्ष्यमाणास्त्वन्योन्यं सुसंमृढा विचेतमः ॥ नाशक्रुवन्नवस्यातुं काल्यमाना महात्मना ॥ २२ ॥
 कर्णेनाभ्याहताराजन्यं चालाः परमेपुंभिः ॥ द्रोणेन च दिशः सर्वावीक्षमाणाः प्रदुद्रुवुः ॥ २३ ॥ ततोयुधिष्ठिरो राजा स्वसैन्यं प्रेक्ष्य विद्रुतं ॥ अपयाने मनः कृत्वा
 फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥ पश्य कर्णं महेश्वासं धनुष्पाणिमवस्थितं ॥ निशीथेदारुणे काले तपंतमिव भास्करं ॥ २५ ॥ कर्णसायकनुन्नानां क्रोशतामपनिः
 स्वनः ॥ अनिशं श्रूयते पार्थ त्वद्वधूनामनाथवत् ॥ २६ ॥ यथाविस्तृतश्चास्य संदधानस्य चाशुगान् ॥ पश्यामि नान्तरं पार्थ क्षपयिष्यति नो ध्रुवं ॥ २७ ॥ यदत्रा
 नन्तरं कार्यं प्राप्तकालं च पश्यसि ॥ कर्णस्य वधसंयुक्तं तत्कुरुष्व धनं जय ॥ २८ ॥ एवमुक्तो महाराज पार्थः कृष्णमथाब्रवीत् ॥ भीतः कुंतीसुतारं चाराधेयस्याद्य
 विक्रमात् ॥ २९ ॥ एवंगते प्राप्तकालं कर्णानीके पुनः पुनः ॥ भवान्व्यवस्यतु क्षिप्रं द्रवते हि वरूथिनी ॥ ३० ॥ द्रोणसायकनुन्नानां भग्नानां मधुसूदन ॥ कर्णे
 न त्रास्यमानानां मवस्थानं न विद्यते ॥ ३१ ॥ पश्यामि च तथा कर्णं विचरंतं मभीतवत् ॥ द्रवमाणान् रथोदारां किरंतं निशितैः शरैः ॥ ३२ ॥ नैनं शक्यामि सं
 सोढुं चरंतरं मूर्धनि ॥ प्रत्यक्षं दृष्ट्वा शार्दूलपादस्पर्शमिवारगः ॥ ३३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
 सभवांस्तत्रयात्वाशुयत्रकर्णोमहारयः ॥ अहमेनंहनिप्यामिमां वैपमधुसूदन ॥ ३४ ॥ श्रीवासुदेव उवाच पश्यामिकर्णकौंतेयदेवराजमिवाहवे ॥ वि-
 चरंतं नरव्याघ्रमतिमानुपविक्रमं ॥ ३५ ॥ नैतस्यान्योस्ति संग्रामे प्रत्युद्याता धनंजय ॥ ऋतेत्वां पुरुषव्याघ्रराक्षसाद्वाघटोत्कचात् ॥ ३६ ॥ न तु तावदहं मन्ये प्रा-
 म्कालं नवानघ ॥ समागमं महाबाहो सूतपुत्रेण संयुगे ॥ ३७ ॥ दीप्यमाना महोल्के वतिष्ठत्यस्य हि वासवी ॥ त्वदर्थं हि महाबाहो सूतपुत्रेण संयुगे ॥ ३८ ॥ रक्ष्यते
 शक्तिरेवा हि रौद्ररूपं विभर्ति च ॥ घटोत्कचस्तुराधेयं प्रत्युद्यातु महाबलः ॥ ३९ ॥ सहिभीमेन वलिना जातः सुरपराक्रमः ॥ तस्मिन् न स्त्राणि दिव्यानि राक्षसान्या-
 सुराणि च ॥ ४० ॥ स ततंचानुरक्तो बोहितैपी च घटोत्कचः ॥ विजेष्यति रणे कर्णमिति मेनात्र संशयः ॥ ४१ ॥ एवमुक्तो महाबाहुः पार्थः पुष्करलोचनः ॥ आजु-
 हावाथ तद्रक्षस्तच्चासीत्पादुरग्रतः ॥ ४२ ॥ कवचोऽसशरः खड्गोऽथ न्वाच विशांपते ॥ अभिवाद्य ततः कृष्णं पांडवं च धनंजयं ॥ अब्रवीच्च तदा कृष्णमयमस्म्यनुशा-
 धिमां ॥ ४३ ॥ ततस्तं मेघसंकाशं दीप्तास्यं दीप्तकुंडलं ॥ अभ्यभाषत हृदि विंदाशार्हः प्रहसन्निव ॥ ४४ ॥ वासुदेव उवाच घटोत्कच विजानीहियत्वा-
 वक्ष्यामि पुत्रक ॥ प्राप्तो विक्रमकालोऽयं तव नान्यस्य कस्यचित् ॥ ४५ ॥ स भवान्मज्जमानानां बंधूनां त्वं प्लवो भव ॥ विविधानि तवास्त्राणि संति मायाचराक्ष-
 सा ॥ ४६ ॥ पश्य कर्णेन हृदि वेपांडवानां मनीषिणी ॥ काल्यमाना यथा गावः पालेन रणमूर्धनि ॥ ४७ ॥ एष कर्णो महेश्वासो मतिमान् दृढविक्रमः ॥ पांडवाना-
 मनीकेषु निहंति क्षत्रियर्षभान् ॥ ४८ ॥ किरंतः शरवर्षाणि महान्ति दृढधन्विनः ॥ न शक्नुवंत्यवस्थातुं पीड्यमानाः शरार्चिषा ॥ ४९ ॥ निशीथे सूतपुत्रेण शरवर्षे-
 ण पीडिताः ॥ एते द्रवंति पंचालाः सिंहेने वार्दिता मृगाः ॥ ५० ॥ एतस्यैवं प्रवृद्धस्य सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ निषेद्धा विद्यते नान्यस्त्वामृते भीमविक्रम ॥ ५१ ॥ स त्वं कु-
 रूमहाबाहो कर्मयुक्तमिहात्मनः ॥ मातुलानां पितॄणां च तेजसोऽस्त्रवल्स्य च ॥ ५२ ॥ एतदर्थं हि हृदि वेपुत्रानिच्छंति मानवाः ॥ कथं न स्तारयेदुःखात्स त्वंतार-
 यबांधवान् ॥ ५३ ॥ इच्छंति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्घटोत्कच ॥ इह लोकात् परलोके तारयिष्यंति ये हिताः ॥ ५४ ॥ तव त्वत्र बलं भीमं मायाश्रितवदुस्तराः ॥ सं-
 ग्रामे युध्यमानस्य स ततं भीमनंदन ॥ ५५ ॥ पांडवानां प्रभग्नानां कर्णेन निशिसायकैः ॥ मज्जतां धार्तराष्ट्रेषु भवपारंपरंतप ॥ ५६ ॥ रात्रौ हिराक्षसाभूयो भवंत्य-
 मितविक्रमाः ॥ बलवंतः सुदुर्धर्षाः शूरा विक्रांतचारिणः ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ ७३ ॥

जहिकर्णमहेष्वासंनिशीयेमाययारणे ॥ पार्थाद्रोणं वधिष्यंति धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ५८ ॥ संजय उवाच केशवस्य वचः श्रुत्वा बीभत्सुरपिराक्षसं ॥ अभ्यभाषत कौरव्यघटोत्कचमरिंदमं ॥ ५९ ॥ घटोत्कच भवांश्चैव दीर्घबाहुश्च सात्यकिः ॥ मत्तौ मे सर्वसैन्ये पुभीमसेनश्च पांडवः ॥ ६० ॥ तद्भवान्यातुकर्णेन द्वैरथं युध्यतां निशि ॥ सात्यकिः पृष्ठगोपस्तेभविष्यति महारथः ॥ ६१ ॥ जहिकर्णरणेशूरं सात्वतेन सहायवान् ॥ यथेन्द्रस्तारकं पूर्वं स्कंदेन सह जघ्निवान् ॥ ६२ ॥ घटोत्कच उवाच अलमेवास्मिकर्णावद्रोणायालं च भारत ॥ अन्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणां महात्मनां ॥ ६३ ॥ अद्य दास्यामि संग्रामं सूतपुत्राय तं निशि ॥ यं जनाः संप्रवक्ष्यंति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ६४ ॥ न चात्र शूरान्मोक्ष्यामि न भीतान् न कृतां जलीन् ॥ सर्वानेव वधिष्यामि राक्षसं धर्ममास्थितः ॥ ६५ ॥ संजय उवाच एवमुक्त्वा महाबाहुर्हृदि विः परवीरहा ॥ अभ्ययात्तु मुले कर्णं तव सैन्यं विभीषयन् ॥ ६६ ॥ तमापतंतं संक्रुद्धं दीप्तस्यं दीप्तमूर्धजं ॥ प्रहसन् पुरुषव्याघ्रः प्रतिजग्राह सूतजः ॥ ६७ ॥ तयोः समभवद्युद्धं कर्णराक्षसयोर्मध्ये ॥ गर्जतो राजशार्दूलशक्रप्रहादयोरिव ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे घटोत्कचप्रोत्साहने त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच दृष्ट्वा घटोत्कचं राजन् सूतपुत्रं यं प्रति ॥ आयातंतु तथा युक्तं जिघांसुं कर्णमाहवे ॥ १ ॥ अब्रवीत्तत्र पुत्रस्ते दुःशासनमिदं वचः ॥ एतद्रक्षोरणे तूर्णं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ॥ २ ॥ अभियातिद्रुतं कर्णं तद्धारय महारथं ॥ ततः सैन्येन महतायाहियत्र महाबलः ॥ ३ ॥ कर्णो वै कर्तनो युद्धे राक्षसेन युयुत्सति ॥ रक्षकर्णरणे यत्तो वतः सैन्येन मानद ॥ ४ ॥ माकर्णं राक्षसो घोरः प्रमादान्नाशयिष्यति ॥ एतस्मिन्नंतरे राजन् जटासुरसुतो बली ॥ ५ ॥ दुर्योधनमुपागम्य प्राह प्रहरतां वरः ॥ दुर्योधनतवामित्रान् प्रस्थातान् युद्धदुर्मदान् ॥ ६ ॥ पांडवान् हंतुमिच्छामि त्वया ज्ञप्तः सहानुगान् ॥ जटासुरो मम पितरं क्षसां ग्रामणीः पुरा ॥ ७ ॥ प्रयुज्य कर्म रक्षोघ्नं क्षुद्रैः पार्थैर्निपातितः ॥ तस्यापचितिं मिच्छामि शत्रुशोणितपूजया ॥ शत्रुमांसे श्वराजेंद्रमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८ ॥ तमब्रवीत्ततो राजा प्रीयमाणः पुनः पुनः ॥ द्रोणकर्णादिभिः सार्धं पर्याप्तो हं द्विपद्ये ॥ ९ ॥ तंतुगच्छ मया ज्ञप्तो जहियुद्धे घटोत्कचं ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं रक्षोमानुषसं भवं ॥ १० ॥

दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अपचितिनिष्कृति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 पांडवानां हितं नित्यं हस्यश्वरथघातिनं ॥ वैहायसगतं युद्धे प्रेषयेयं मसादनं ॥ ११ ॥ तथेत्युक्त्वा महाकायः समाहूय घटोत्कचं ॥ जाटासुरिभैर्मसेनि नानाशस्त्रैः
 वाकिस्तु ॥ १२ ॥ अलंबुषं च कर्णं च कुरुसैन्यं च दुस्तरं ॥ हैडिंबिः प्रममाथैको महावातौ बुदानिव ॥ १३ ॥ ततो मायावलं दृष्ट्वा रक्षस्तूर्णमलंबुषः ॥ घटोत्कचं शरवा
 नैर्नात्वा लिङ्गैः समार्पयत् ॥ १४ ॥ वित्वा च बहुभिर्बाणैर्भैर्मसेनि महाबलः ॥ व्यद्रावयच्छरवातैः पांडवानामनीकिनीं ॥ १५ ॥ तेन विद्राव्यमाणानि पांडुसै
 न्यानि भारत ॥ निशीथे विप्रकीर्यते वातनुन्ना घना इव ॥ १६ ॥ घटोत्कचशरैर्नुन्नातयैव तव वाहिनी ॥ निशीथे प्राद्रवद्राजन्तुस्तज्योत्काः सहस्रशः ॥ १७ ॥
 अलंबुषस्ततः क्रुद्धो भैर्मसेनि महाहृद्ये ॥ आजग्रे दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपं ॥ १८ ॥ तिलशस्तस्य संवाहं सूतं सर्वायुधानि च ॥ घटोत्कचः प्रचिच्छेद प्रण
 दंश्चातिदारुणं ॥ १९ ॥ ततः कर्णं शरवातैः कुरुन्यान्सहस्रशः ॥ अलंबुषं चाभ्यवर्षन्मेघो मेरुमिवाचलं ॥ २० ॥ ततः संचुक्षुभे सैन्यं कुरुणां राक्षसादि तं ॥ उपर्यु
 पन्निचान्योन्यं चतुरंगं ममर्द ह ॥ २१ ॥ जाटासुरिर्महाराजविरथो हतसारथिः ॥ घटोत्कचं रणे क्रुद्धो मुष्टिनाभ्यहनदृढं ॥ २२ ॥ मुष्टिनाभ्या हतस्तेन प्रचचाल
 घटोत्कचः ॥ क्षितिकं पेयथा शैलः स वक्षस्तूर्णगुल्मवान् ॥ २३ ॥ ततः सपरिधाभेन हृष्टसंघेन बाहुना ॥ जाटासुरिभैर्मसेनिरवधीन्मुष्टिनाभ्यशं ॥ २४ ॥ तं प्र
 मथ्यंततः क्रुद्धस्तूर्णं हैडिंबिराक्षिपत् ॥ दोभ्यामिन्द्रध्वजाभ्यां निष्पिपेष च भूतले ॥ २५ ॥ जाटासुरिर्मोक्षयित्वा आत्मानं च घटोत्कचात् ॥ पुनरुत्थम्यवेगेन
 घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥ २६ ॥ अलंबुषोपिविक्षिप्य समुक्षिप्य चराक्षसं ॥ घटोत्कचं रणो रोषान्निष्पिपेष च भूतले ॥ २७ ॥ तयोः समभवद्युद्धं गर्जतोरतिकाय
 श्योः ॥ घटोत्कचालंबुषयोस्तु मुलं लोमहर्षणं ॥ २८ ॥ विशेषयन्तावन्योन्यं मायाभिरतिमायिनौ ॥ युयुधाते महावीर्या विद्रवैरोचना विव ॥ २९ ॥ पावकं बुनि
 श्चक्रुः ॥ पुनर्ममहावातौ पुनर्वज्रमहाचलौ ॥ ३० ॥ पुनः कुंजरशार्दूलौ पुनः स्वर्भानुभास्करो ॥ एवं मायाशतस्तृजावन्योन्यवयकांक्षिणौ
 ॥ ३१ ॥ मृशं चित्रमयुधेतामलंबुषघटोत्कचौ ॥ परिधैश्च गदाभिश्च प्रासमुद्ररपट्टिशौ ॥ ३२ ॥ मुसलैः पर्वताग्रैश्च तावन्योन्यं विजग्रतुः ॥ हयाभ्यां च गजाभ्यां
 चरयाभ्यां च पदातिभिः ॥ ३३ ॥ युयुधाते महामाग्नौ राक्षसप्रवरौ युधि ॥ ततो घटोत्कचो राजन् अलंबुषवधेऽप्यया ॥ ३४ ॥ उत्पपात भृशं क्रुद्धः सेनवन्निपपात च ॥
 गृहीत्वा च महाकायं राक्षसेन्द्रमलंबुषं ॥ ३५ ॥ उद्यम्य न्यवधीद्रूमौ मयं विष्णुरिवाहवे ॥ ततो घटोत्कचः खड्गमुद्धृत्या द्रुतदर्शनं ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ निष्ठानाशं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ यदिदं ॥ १ ॥
॥ २ ॥ बर्षेतिपाठेशरीरं ॥ ३ ॥ निम्नितोदरः निम्नितपृष्ठवंशसंलग्नमशनहीनस्येवोदरंयस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ करालवान्उन्नतदंतचतुष्कः ॥ ५ ॥ ६ ॥ विकचश्चासाबुद्बुदपिंडोदङ्गःकोमूर्धायस्यसविक

रौद्रस्यकायाद्विशिरोभीमं विकृतदर्शनं ॥ स्फुरतस्तस्य समरेन दत्तश्वातिभैरवं ॥ ३७ ॥ निचकर्त महाराज शत्रोरमितविक्रमः ॥ शिरस्तच्चापिसंगृह्य केशेषु रु
धिरोक्षितं ॥ ३८ ॥ ययौ घटोत्कचस्तूर्णदुर्योधनरथं प्रति ॥ अभ्येत्य च महाबाहुः स्मयमानः सराक्षसः ॥ ३९ ॥ शिरोरथे स्य निक्षिप्य विकृताननमूर्धजं ॥ प्राण
दद्भैरवं नादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४० ॥ अब्रवीच्च ततो राजन् दुर्योधनमिदं वचः ॥ एष ते निहतो बंधुस्त्वया दृष्टोऽस्य विक्रमः ॥ ४१ ॥ पुनर्द्रष्टा सिकर्णस्य निष्ठामेतां
तथात्मनः ॥ स्वधर्ममर्थकामं च त्रितयं यो भिवां न्छति ॥ ४२ ॥ रिक्तपाणिर्न पश्येत्त राजानं ब्राह्मणं स्त्रियं ॥ तिष्ठ स्वतावत्सुप्रीतो यावत्कर्णवधाम्यहं ॥ ४३ ॥ एव
मुक्त्वा ततः प्रायात्कर्णं प्रति नरेश्वर ॥ किरञ्छरगणां स्तीक्ष्णान् रुषितोरणमूर्धनि ॥ ४४ ॥ ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं ॥ विस्मापनं महाराज नरराक्षस
योर्मध्ये ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलंबुषवधे चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
धृतराष्ट्र उवाच यत्तद्वैकर्तनः कर्णो राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ निशीथे समसज्जेतां तद्युद्धमभवत्कथं ॥ १ ॥ कीदृशं चाभवद्रूपं तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ रथश्च कीदृ
शस्तस्य हयाः सर्वायुधानि च ॥ २ ॥ किं प्रमाणा हयास्तस्य रथकेतुर्धनुस्तथा ॥ कीदृशं वर्मचैवास्य शिरस्त्राणं च कीदृशं ॥ ३ ॥ पृष्ठस्त्वमेतदा चक्ष्वकुशलोद्यसि
संजय ॥ संजय उवाच लोहिताक्षो महाकायस्ताम्रास्यो निम्नितोदरः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वरोमा हरिश्मश्रुः शंकुकर्णो महाहनुः ॥ आकर्णदारितास्यश्च तीक्ष्णदंष्ट्रः
करालवान् ॥ ५ ॥ सुदीर्घताम्रजिह्वोष्ठोलंबभ्रूः स्थूलनासिकः ॥ नीलांगोलोहितग्रीवो गिरिवर्ष्माभयंकरः ॥ ६ ॥ महाकायो महाबाहुर्महाशीर्षो महाबलः ॥ वि
कृतः परुषस्पर्शो विकचो दृढपिंडकः ॥ ७ ॥ स्थूलस्निग्धनाभिश्च शिथिलोपचयो महान् ॥ तथैव हस्ताभरणी महामायो गदीतथा ॥ ८ ॥ उरसाधारयन्निष्क
मग्निमालायथाचलः ॥ तस्य हेममयं चित्रं बहुरूपांगशोभितं ॥ ९ ॥

चोद्दृष्टिः पाठांतरे विकटे विकृते उद्दृष्टेऽपि विकृते जंघोर्ध्वप्रदेशौ यस्य स विकटोद्दृष्टिः ॥ ७ ॥ स्थूलस्फिक् शिथिलोपचयः स्फिक्प्रदेशेऽवशिथिलः श्लथोपचयोद्दृष्टिर्यस्य पाठांतरे शिथिलः शि
खावान् उपचयो ललाटप्रांतो यस्येत्यर्थः अंगदीनिसाहचर्याद्गस्ताभरणीकटकमुद्रिकादिमान् ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ नल्वोहस्तचतुःशतं ॥ १२ ॥ १३ ॥ बालाः स्कंधबालाः केसराणीतियावन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ किष्कुर्हस्तस्तन्मितः परीणाहोविस्तारो यस्य अरत्तिर्निरष्टमांशः करः
 तारणप्रतिमं शुभ्रं किरीटं मूर्धन्यं शोभतं ॥ कुण्डले बालसूर्याभे मालाहिममयीं शुभां ॥ १० ॥ धारयन् विपुलं कांस्यं कवचं च महाप्रभं ॥ किंकिणीशतनिर्घोषं रक्तध्वज-
 पताकिनं ॥ ११ ॥ ऋक्षचर्मविनद्धांगं नल्वमात्रं महारथं ॥ सर्वायुधवरोपेतमास्थितं ध्वजमालिनं ॥ १२ ॥ अष्टचक्रसमायुक्तं मेघगंभीरनिःस्वनं ॥ मत्तमातं
 गसंकाशालोहिताक्षविभीषणाः ॥ १३ ॥ कामवर्णजवायुक्ता बलवन्तः शतंहयाः ॥ वहंतो राक्षसंघो रंवालवन्तोजितश्रमाः ॥ १४ ॥ विपुलाभिः सटाभिस्ते द्रुप-
 माणामुद्गुर्मुद्गुः ॥ राक्षसोऽस्य विरूपाक्षः सूतो दीप्तास्यकुण्डलः ॥ १५ ॥ रश्मिभिः सूर्यरश्म्याभैः संजग्राहह्यमानुरणे ॥ स तेन सहितस्तस्यावरुणेन यथारविः ॥ १६ ॥
 संसक्त इव चाभ्रेण यथाद्रिर्महतामहान् ॥ दिवस्पृक्सुमहान्केतुः स्यंदनेऽस्य समुच्छ्रितः ॥ १७ ॥ रक्तोत्तमांगः क्रव्यादो गृध्रः परमभीषणः ॥ वासवाशनिनिर्घो-
 षं दृढज्यमतिविक्षिपन् ॥ १८ ॥ व्यक्तं किष्कुपरीणाहं द्वादशारत्तिकार्मुकं ॥ रथाक्षमात्रैरिषुभिः सर्वाः प्रच्छादयन् दिशः ॥ १९ ॥ तस्यां वीरापहारिण्यां निशायां
 कर्णमभ्ययात् ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं रथे विष्टभ्यतिष्ठतः ॥ २० ॥ अश्रूयत धनुर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ तेन वित्रास्यमानानितवसैन्यानि भारत ॥ २१ ॥
 समकंपन्त सर्वाणि सिंधोरिव महोर्मयः ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य विरूपाक्षं विभीषणं ॥ २२ ॥ उत्स्मयन्निवराधेयस्त्वरमाणोऽभ्यवारयत् ॥ ततः कर्णोऽभ्ययादेनमस्यन्न-
 स्यंतमंतिकान् ॥ २३ ॥ मातंग इव मातंगं यूथं भूमिवर्षभः ॥ ससन्निपातस्तुमुलस्तयोरासीद्विशांपते ॥ २४ ॥ कर्णराक्षसयोराजन्निद्रशंवरयोरिव ॥ तौ प्रगृ-
 ह्य महावेगे धनुषीभीमनिःस्वने ॥ २५ ॥ प्राच्छादयेतामन्योन्यं तक्षमाणौ महेषुभिः ॥ ततः पूर्णायतोऽस्त्यैरिषुभिर्नतपर्वभिः ॥ २६ ॥ न्यवारयेतामन्योन्यं कां-
 स्येनिर्भियवर्मणी ॥ तौ नखैरिव शार्दूलौ दंतैरिव महाद्विपौ ॥ २७ ॥ रथशक्तिभिरन्योन्यं विशिखैश्च ततस्तुः ॥ संचिदंतौ च गात्राणि संदधानौ च सायकान् ॥
 ॥ २८ ॥ दहतौ च शरोल्काभिर्दुःश्रेष्ठ्यौ च बभूवतुः ॥ तौ तु विक्षतसर्वांगौ रुधिरौ घपरिप्लुतौ ॥ २९ ॥ विभ्राजेतां यथावारिस्रवंतौ गैरिकांचलौ ॥ तौ शराग्रविनु-
 न्नांगौ निर्भिदंतौ परस्परं ॥ ३० ॥ नाकं पयेतामन्योन्यं यतमानौ महाद्युती ॥ तत्पटत्तं निशायुद्धं चिरं सममिवाभवत् ॥ ३१ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ रथशक्तिभिः रथाक्षमात्रैरिति प्रागुक्तैः रथाक्षतुल्यैरित्यर्थः रथः स्यंदने देहयोरिति कोशादेहानुकूलशक्तिमद्विरिति वा ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तस्यघटोत्कचस्य आसक्तमन्योन्यसंसक्तंयथास्यात्तथाशरानस्यतः आशक्तमितिपाठेयावच्छक्ति आर्षोच्चप्रत्ययःसमासांतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

प्राणयोर्दीव्यतोरजन्कर्णरक्षसयोर्मृधे ॥ तस्यसंदधतस्तीक्ष्णाञ्छरांश्वासक्तमस्यतः ॥ ३२ ॥ धनुर्घोषेणवित्रस्ताःस्वेपरेचतदाभवन् ॥ घटोत्कचंयदाकर्णोविशेषयतिनोत्प ॥ ३३ ॥ ततःप्रादुष्करोदिव्यमस्त्रमस्त्रविदांवरः ॥ कर्णेनसंधितंदृष्ट्वादिव्यमस्त्रंघटोत्कचः ॥ ३४ ॥ प्रादुश्चक्रेमहामायांरक्षसीपांडुनंदनः ॥ शूलमुद्गरधारिण्याशैलपादपहस्तया ॥ ३५ ॥ रक्षसांघोररूपाणांमहत्यासेनयावृतः ॥ तमुद्यतमहाचापंदृष्ट्वातेव्यथितानृपाः ॥ ३६ ॥ भूतांतकमिवायांतंकालदंडोग्रधारिणं ॥ घटोत्कचप्रयुक्तेनसिंहनादेनभीषिताः ॥ ३७ ॥ प्रसुप्तुवुर्गजामूत्रंविष्यधुश्चनराभृशं ॥ ततोऽमदृष्टिरत्युग्रामहत्यासीत्समंततः ॥ ३८ ॥ अर्धरात्रेधिकबलैर्विमुक्तारक्षसांबलैः ॥ आयसानिचक्राणिभुशुंध्यःशक्तिमराः ॥ ३९ ॥ पतंत्यविरंलाःशूलाःशतद्वयःपट्टिशस्तथा ॥ तदुग्रमतिरौद्रंचदृष्ट्वायुद्धंनराधिप ॥ ४० ॥ पुत्राश्चतवयोधाश्चव्यथिताविप्रदुद्रुवुः ॥ तत्रैकोस्त्रबलश्लाघाकर्णोमानीनविष्यथे ॥ ४१ ॥ व्यधमच्चशरैर्मायांतांघटोत्कचनिर्मितां ॥ मायायांतुप्रहीणायाममर्षाच्चघटोत्कचः ॥ ४२ ॥ विससर्जशरान्घोरान्सूतपुत्रंतआविशन् ॥ ततस्तेरुधिराभ्यक्ताभित्वाकर्णमहाहवे ॥ ४३ ॥ विविशुर्धरणीं बाणाःसंकुद्धावपन्नगाः ॥ सूतपुत्रस्तुसंकुद्धोलघुहस्तःप्रतापवान् ॥ ४४ ॥ घटोत्कचमतिक्रम्यविभेददशभिःशरैः ॥ घटोत्कचोविनिर्भिन्नःसूतपुत्रेणमर्मसु ॥ ४५ ॥ चक्रंदिव्यंसहस्रारमगृह्णाद्यथितोभृशं ॥ क्षुरांतंवालसूर्याभंमणिरत्नविभूषितं ॥ ४६ ॥ चिक्षेपाधिरथेःक्रुद्धोभैमसेनिर्जिघांसया ॥ प्रविद्धमतिवेगेनविक्षिप्तंकर्णसायकैः ॥ ४७ ॥ अभाग्यस्येवसंकल्पस्तन्मोघमपतद्भुवि ॥ घटोत्कचस्तुसंकुद्धोदृष्ट्वाचक्रंनिपातितं ॥ ४८ ॥ कर्णंप्राच्छादयद्बाणैःस्वर्भानुरिवभास्करं ॥ सूतपुत्रस्त्वसंभ्रांतोरुद्रोपेद्रेंद्रविक्रमः ॥ ४९ ॥ घटोत्कचरथंतूर्णछादयामासपत्रिभिः ॥ घटोत्कचेनक्रुद्धेनगदाहेमांगदातदा ॥ ५० ॥ क्षिप्ताभ्राम्यशरैःसापिकर्णेनाभ्याहतापतत् ॥ ततोतरिक्षमुत्पत्यकालमेघइवोन्नदन् ॥ ५१ ॥ प्रववर्षमहाकायोद्रुमवर्षनभस्तलात् ॥ ततोमायाविनंकर्णोभीमसेनस्तुतंदि वि ॥ ५२ ॥ मार्गणैरभिविव्याधघनंसूर्यइवांशुभिः ॥ तस्यसर्वान्हयान्हत्वासंछिद्यशतधारथं ॥ ५३ ॥ अभ्यवर्षच्छरैःकर्णःपर्जन्यइवदृष्टिमान् ॥ नचास्यासीदनिर्भिन्नंगात्रेद्व्यंगुलमंतरं ॥ ५४ ॥ सोदृश्यतमुद्धूर्तेनश्वाविच्छललितोयथा ॥ नहयान्नरथंतस्यनध्वजंनघटोत्कचं ॥ ५५ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥
 दृष्टवन्तःस्मसमरेशरौघैरभिसंवृतं ॥ संतुकर्णस्यतद्विव्यमखमखेणशातयन् ॥ ५६ ॥ मायायुद्धेनमायावीसूतपुत्रमयोधयत् ॥ सोयोधयत्तदाकर्णमाययाला
 घवेनच ॥ ५७ ॥ अलक्ष्यमाणानिदिविशरजालानिचापतन् ॥ भैमसेनिर्महामायोमाययाकुरुसत्तम ॥ ५८ ॥ विचचारमहाकायोमोहयन्निवभारत ॥ सतु
 कृत्वाविरूपाणिवदनान्यशुभानिच ॥ ५९ ॥ अग्रसत्सूतपुत्रस्यदिव्यान्यस्त्राणिमायया ॥ पुनश्चापिमहाकायःसंछिन्नःशतधारणे ॥ ६० ॥ गतसत्त्वोनिहत्सा
 हःपतितःखाड्यदृश्यत ॥ तंहतमन्यमानाःस्मप्राणदंकुरुपुंगवाः ॥ ६१ ॥ अथदेहैर्नवैरन्यैर्दिसुसर्वास्वदृश्यत ॥ पुनश्चापिमहाकायःशतशीर्षःशतोदरः ॥ ६२ ॥
 व्यदृश्यतमहाबाहुर्मैनाकइवपर्वतः ॥ अंगुष्ठमात्रोभूत्वाचपुनरेवसराक्षसः ॥ ६३ ॥ सागरोर्मिरिवोद्धूतस्तिर्यग्ध्वंमवर्तत ॥ वसुधांदारयित्वाचपुनरप्सुन्य
 मज्जत ॥ ६४ ॥ अदृश्यततदातत्रपुनरुन्मज्जितोन्यतः ॥ सोवतीर्यपुनस्तस्थौरयेहमपरिष्कृते ॥ ६५ ॥ क्षितिखंचदिशश्चैवमाययाभ्येत्यदंशितः ॥ गत्वाकर्णर
 थाभ्याशंव्यचरत्कुंडलाननः ॥ ६६ ॥ प्राहवाक्यमसंभ्रांतःसूतपुत्रंविशांपते ॥ तिष्ठेदानींकमेजीवन्सूतपुत्रगमिष्यसि ॥ ६७ ॥ युद्धश्रद्धामहंतेघविनेष्यामिर
 णाजिरे ॥ इत्युत्कारोषताम्राक्षरक्षःक्रूरपराक्रमं ॥ ६८ ॥ उत्पतातांतरिक्षंचजहासचसुविस्तरं ॥ कर्णमभ्यहनच्चैवगजेंद्रमिवकेसरी ॥ ६९ ॥ रथाक्षमात्रैरिषुभि
 रभ्यवर्षद्वटोत्कचः ॥ रथिनान्मृषभंकर्णधाराभिरिवतोयदः ॥ ७० ॥ शरदृष्टिचतांकर्णोदूरात्प्राप्तमशातयत् ॥ दृष्ट्वाचविहतांमायांकर्णेनभरतर्षभ ॥ ७१ ॥ घ
 टोत्कचस्ततोमायांससर्जातर्हितःपुनः ॥ सोभवद्विरिरित्युच्चःशिखरैस्तरुसंकटैः ॥ ७२ ॥ शूलप्रासासिमुसलजलप्रस्रवणोमहान् ॥ तमंजनचयप्रख्यंकर्णोद
 ह्वामहीधरं ॥ ७३ ॥ प्रपातैरायुधान्युग्राण्युद्धहतंनचुक्षुभे ॥ स्मयन्निवततःकर्णोदिव्यमखमुदैरयत् ॥ ७४ ॥ ततःसोखेणशैलेन्द्रोविक्षिप्तावैव्यनश्यत ॥ ततःस
 तोयदोभूत्वानीलःसैद्रायुधोदिवि ॥ ७५ ॥ अश्मदृष्टिभिरित्युग्रःसूतपुत्रमवाकिरत् ॥ अथसंधायवायव्यमखमखविदांवरः ॥ ७६ ॥ व्यंघमत्कालमेघंतंकर्णो
 वैकर्तनोदृषः ॥ समार्गणगणैःकर्णोदिशःप्रच्छाद्यसर्वशः ॥ ७७ ॥ जघानाखंमहाराजघटोत्कचसमीरितं ॥ ततःप्रहस्यसमरेभैमसेनिर्महावलः ॥ ७८ ॥ प्रा
 दुश्चक्रेमहामायांकर्णप्रतिमहारथं ॥ सदृष्ट्वापुनरायांतरथेनरथिनांवरं ॥ ७९ ॥ घटोत्कचमसंभ्रांतराक्षसैर्वहुभिर्वृतं ॥ सिंहशार्दूलसदृशैर्मत्तमातंगविक्रमैः
 ॥ ८० ॥ गजस्थैश्चरथस्थैश्चवाजिपृष्ठगतैस्तथा ॥ नानाशस्त्रधरैर्घोरैर्नानाकवचभूषणैः ॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ उल्काभ्यां सर्जरसमिश्रोल्मुकाभ्यां ततो हि दीप्तस्य सर्जरसस्य कणाः स्नेहत्वा त्सा चिष एव पतन्तीति प्रसिद्धं ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
 दृतं घटोत्कचं क्रूरैर्मरुद्भि रिव वासवं ॥ दृष्ट्वा कर्णोर्महेश्वासो यो धयामास राक्षसं ॥ ८२ ॥ घटोत्कचस्ततः कर्णं विध्वापंच भिराशुगैः ॥ ननादभैरवं नादं भीषय
 न्सर्वपार्थिवान् ॥ ८३ ॥ भूयश्चांजलिकेनाथ समार्गणगणं महत् ॥ कर्णहस्तस्थितं चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः ॥ ८४ ॥ अथान्यद्भनुरादाय दृढं भारसहं महत् ॥
 विचकर्ष बलात्कर्णं द्वायुधमिवोच्छ्रितं ॥ ८५ ॥ ततः कर्णो महाराजप्रेषयामास सायकान् ॥ सुवर्णपुंखाच्छत्रुघ्नान् खेचरान् राक्षसान् प्रति ॥ ८६ ॥ तद्वाणैर
 दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसां ॥ सिंहेनेवा दितं वन्यं गजानामाकुलं कुलं ॥ ८७ ॥ विधम्य राक्षसान्वाणैः साश्वसूतगजान्विभुः ॥ ददाह भगवान्वद्भिर्भूतानीव युगक्षये
 ॥ ८८ ॥ सहत्वा राक्षसीं सेनां शुभेसूतनंदनः ॥ पुरेव त्रिपुरंदग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ॥ ८९ ॥ तेषु राजसहस्रेषु पांडवेषु मारिष ॥ नैनं निरीक्षितुमपि कश्चिच्छ
 क्रोति पार्थिव ॥ ९० ॥ ऋते घटोत्कचाद्राजन् राक्षसेन्द्रान्महाबलात् ॥ भीमवीर्यबलोपेतात्क्रुद्धा द्वैव स्वतादिव ॥ ९१ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां पावकः समजाय
 त ॥ महोल्काभ्यां यथाराजन् सार्चिषः स्नेहं बिंदवः ॥ ९२ ॥ तलंतलेन संहत्य संदश्य दशनच्छदं ॥ रथमास्थाय च पुनर्माययानिर्मितं तदा ॥ ९३ ॥ युक्तं गजनिभै
 वाहैः पिशाचवदनैः खरैः ॥ ससूतमंब्रवीत्क्रुद्धः सूतपुत्राय मां वह ॥ ९४ ॥ स ययौ घोररूपेण रथेन रथिनां वरः ॥ द्वैरथं सूतपुत्रेण पुनरेव विशांपते ॥ ९५ ॥ सचिक्षे
 प पुनः क्रुद्धः सूतपुत्राय राक्षसः ॥ अष्टचक्रां महाघोरामशानिं रुद्रनिर्मितां ॥ ९६ ॥ द्वियोजनसमुत्सेधां योजनायामविस्तरां ॥ आयसीं निचितां शूलैः कदंबमिव
 केशरैः ॥ ९७ ॥ तामवपुत्य जग्राह कर्णो न्यस्य महद्भुजः ॥ चिक्षेप चैनां तस्यैव स्यंदनां सोवपुषुवे ॥ ९८ ॥ साश्वसूतध्वजं यानं भस्म कृत्वा महाप्रभा ॥ विवेश व
 सुधां भित्त्वा सुरास्तत्र विसिस्मियुः ॥ ९९ ॥ कर्णं तु सर्वभूतानि पूजयामासुरं जसा ॥ यदवपुत्य जग्राह देवसृष्टां महाशानिं ॥ १०० ॥ एवं कृत्वा रणे कर्ण आरुरो
 हरथं पुनः ॥ ततो मुमोच नाराचान्सूतपुत्रः परंतपः ॥ १ ॥ अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु मानद ॥ यदकार्षीत्तदा कर्णः संग्रामे भीमदर्शने ॥ २ ॥ संहन्यमानो नारा
 चैर्धाराभिरिव पर्वतः ॥ गंधर्वनगराकारः पुनरंतरथीयत ॥ ३ ॥ एवं स वै महाकायो मायया लाघवेन च ॥ अस्त्राणि तानि दिव्यानि जघान रिपुसूदनः ॥ ४ ॥ निह
 न्यमानेष्वस्त्रेषु मायया तिनरक्षसा ॥ असंभ्रांतस्तदा कर्णस्तद्रक्षः प्रत्ययुध्यत ॥ १०५ ॥

॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ १०५ ॥

॥ १०६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ११३ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचमसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
 ततःक्रुद्धोमहाराजभैमसेनिर्महाबलः ॥ त्वकारबहुधात्मानंभीषयाणोमहारथान् ॥ ६ ॥ ततोदिग्भ्यःसमापेतुःसिंहव्याघ्रतरक्षवः ॥ अभिजिह्वाश्वभुजगाविह
 गाश्चाप्ययोमुखाः ॥ ७ ॥ सकीर्यमाणोविशिखैःकर्णचापच्युतैःशरैः ॥ नागराडिवदुष्प्रेक्ष्यस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ८ ॥ राक्षसाश्चपिशाचाश्चयातुधानास्तथैव
 च ॥ शालावृकाश्चवहवोवृकाश्चविकृताननाः ॥ ९ ॥ तेकर्णक्षपयिष्यंतःसर्वतःसमुपाद्रवन् ॥ अथैनंवाग्भिरुग्राभिस्त्रासयांचक्रिरेतदा ॥ ११० ॥ उद्यतैर्बहु
 भिर्घोरैरायुधैःशोणितोक्षितैः ॥ तेषामनेकैरेकैकंकर्णोविब्याधेसायकैः ॥ ११ ॥ प्रतिहत्यतुतांमायांक्ष्विनास्त्रेणराक्षसीं ॥ आजघानहयानस्यंशरैःसन्नतपर्व
 भिः ॥ १२ ॥ तेभग्राविक्षतांगाश्चभिन्नपृष्ठाश्चसायकैः ॥ वसुधामन्वपद्यंतपश्यतस्तस्यरक्षसः ॥ १३ ॥ सभग्नमायोहैडिंबिःकर्णवैकर्तनंतदा ॥ एषतेविदधेऽ
 त्युमित्युक्तांतरधीयत ॥ ११४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणित्रायुद्धेकर्णघटोत्कचयुद्धेपंचमसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥
 ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच तस्मिंस्तथावर्तमानेकर्णराक्षसयोर्मध्ये ॥ अलायुधोराक्षसेन्द्रोवीर्यवानभ्यवर्तत ॥ १ ॥ महत्यासेनयायुक्तोदुर्यो
 धनमुपागमत् ॥ राक्षसानांविरूपाणांसहस्रैःपरिवारितः ॥ २ ॥ नानारूपधरैर्वीरैःपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ तस्यज्ञातिर्हिविक्रांतोब्राह्मणादोबकोहतः ॥ ३ ॥ किर्मी
 रश्चमहातेजाहिडिंबश्चसखातदा ॥ सदीर्घकालाध्युषितंपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ४ ॥ विज्ञायैतन्निशायुद्धंजिघांसुर्भीममाहवे ॥ समत्तइवमातंगःसंकुद्धइवचोर
 गः ॥ ५ ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीद्युद्धलालसः ॥ विदितंतेमहाराजंयथाभीमेनराक्षसाः ॥ ६ ॥ हिडिंबवककिर्मीरानिहताममबांधवाः ॥ परामर्शश्चकन्यायाहि
 डिंबायाःकृतःपुरा ॥ ७ ॥ किमन्यद्राक्षसानन्यानस्मांश्चपरिभूयह ॥ तमहंसगणंराजन्सवाजिरथकुंजरं ॥ ८ ॥ हैडिंबिंचसहामत्यंहंतुमंभ्यागतःस्वयं ॥ अद्यकुं
 तीसुतान्सर्वान्वासुदेवपुरोगमान् ॥ ९ ॥ हत्वासंभक्षयिष्यामिसर्वैरनुचरैःसह ॥ निवारयबलंसर्वंवयंयोत्स्यामपांडवान् ॥ १० ॥ तस्यैतद्वचनंश्रुत्वात्तदुद्यो
 नस्तदा ॥ प्रतिगृह्याब्रवीद्वाक्यंभ्रातृभिःपरिवारितः ॥ ११ ॥ त्वांपुरस्कृत्यसगणंवयंयोत्स्यामहेपरान् ॥ नहिवैरांतमनसःस्थास्यंतिममसैनिकाः ॥ १२ ॥ एव
 मस्त्वितिराजानमुक्त्वाक्षसपुंगवः ॥ अभ्ययात्वरितोभैर्मिसहितःपुरुषादकैः ॥ १३ ॥

तस्मिंस्तथेतिस्पष्टार्थोऽध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

दीप्यमानेनवपुषारयेनादित्यवर्चसा ॥ तादृशेनैवराजेंद्रयादृशेनघटोत्कचः ॥ १४ ॥ तस्याप्यतुलनिर्घोषोबहुतोरणचित्रितः ॥ ऋक्षचर्मावनङ्गांगोनत्व
मात्रोमहारथः ॥ १५ ॥ तस्यापितुरगाःशीघ्राहस्तिकायाःस्वरस्वनाः ॥ शतंयुक्तामहाकायांमांसशोणितभोजनाः ॥ १६ ॥ तस्याग्निरथनिर्घोषोमहामेषर
वोपमः ॥ तस्यापिसुमहच्चापंदृढज्यंकनकोज्वलं ॥ १७ ॥ तस्याप्यक्षसमाबाणारुक्मपुंखाःशिलाशिताः ॥ सोपिवीरोमहाबाहुयथैवसघटोत्कचः ॥ १८ ॥
तस्यापिगोमायुबलाभिगुप्तोबभूवकेतुर्ज्वलनार्कतुल्यः ॥ सचापिरूपेनघटोत्कचस्यश्रीमत्तमोव्याकुलदीपितास्यः ॥ १९ ॥ क्षीमांगदोदीप्तकिरीटमालीबद्ध
स्रगुणीषनिबद्धखट्वः ॥ गदीभुशुंडीमुसलीहलीचशरासनीवारणतुल्यवर्णा ॥ २० ॥ रथेनतेनानलवर्चसातदाविद्रावयन्पांडववाहिनींतां ॥ रराजसंख्येप
रिवर्तमानोविद्युन्मालीमेघइवांतरिक्षे ॥ २१ ॥ तेचापिसर्वप्रवरानरेंद्रामहाबलावर्मिणश्चर्मिणश्च ॥ हर्षान्वितायुयुधुस्तस्यराजन्समंततःपांडवयोधवीराः ॥
॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचंवधपर्वणिरात्रियुद्धेअलायुधयुद्धेषट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच तमागतमभिप्रेक्ष्यभीमकर्माणमाहवे ॥ हर्षमाहारयांचक्रुःकुरवःसर्वएवते ॥ १ ॥ तथैवतवपुत्रास्तेदुर्योधनपुरोगमाः ॥ अपुवाःपुवमासाद्य
तर्तुकामाइवार्णवं ॥ २ ॥ पुनर्जातमिवात्मानंमन्वानाःपुरुषर्षभाः ॥ अलायुधंराक्षसेंद्रंस्वागतेनाभ्यपूजयन् ॥ ३ ॥ तस्मिंस्त्वमानुषेयुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥
कर्णराक्षसयोर्नक्तंदारुणप्रतिदर्शने ॥ ४ ॥ उपप्रैक्षंतपंचालाःस्मयमानाःसराजकाः ॥ तथैवतावकाराजन्वीक्षमाणास्ततस्ततः ॥ ५ ॥ चुक्रुशुर्नेदमस्तीतिद्रो
णद्रौणिकरूपादयः ॥ तत्कर्मदृष्ट्वासंभ्रांताहैडिंबस्यरणाजिरे ॥ ६ ॥ सर्वमाविग्रमभवद्वाहाभूतमचेतनं ॥ तवसैन्यंमहाराजनिराशंकर्णजीविते ॥ ७ ॥ दुर्यो
धनस्तुसंप्रेक्ष्यकर्णमार्तिपरांगतं ॥ अलायुधंराक्षसेंद्रंसम्राट्पुण्येदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ एषवैकर्तनःकर्णोहैडिंबेनसमागतः ॥ कुरुतेकर्मसुमहद्यदस्यौपयिकंमृधे ॥
॥ ९ ॥ पश्यैतान्यार्थिवान्शूरान्निहतान्भैमसेनिना ॥ नानाशस्त्रैरभिहतान्यादपानिवदंतिना ॥ १० ॥ तवैषभागःसमरेराजमध्येमयाकृतः ॥ तवैवानुमतेवीर
तंविक्रम्यनिवर्हय ॥ ११ ॥ पुरावैकर्तनंकर्णमेषपापोघटोत्कचः ॥ मायार्बलंसमाश्रित्यकर्षयत्यरिकर्शन ॥ १२ ॥

तमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ इदमस्मत्सैन्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

म.भा.टी.

॥१७८॥

॥१३॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
एवमुक्तः सराज्ञातुराक्षसोभीमविक्रमः ॥ तथेत्युक्त्वा महाबाहुर्घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥ १३ ॥ ततः कर्णं समुत्सृज्य भीमसेनिरपि प्रभो ॥ प्रत्यमित्रमुपायांतमर्द-
यामासमार्गणैः ॥ १४ ॥ तयोः समभवद्युद्धं कुद्वयोराक्षसेन्द्रयोः ॥ मत्तयोर्वासिताहेतोर्द्विपयोरिव कानने ॥ १५ ॥ रक्षसाविप्रमुक्तस्तुकर्णोपिरथिनांवरः ॥
अभ्यद्रवद्भीमसेनं रथेनादित्यवर्चसा ॥ १६ ॥ तमायांतमेनादृत्य दृष्ट्वा ग्रस्तं घटोत्कचं ॥ अलायुधेन समरे सिंहेनेव गवांपतिं ॥ १७ ॥ रथेनादित्यवपुषा भीमः प्र-
हरतांवरः ॥ किरञ्छरौ घान्त्रययावलायुधरयं प्रति ॥ १८ ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्य सतदालायुधः प्रभो ॥ घटोत्कचं समुत्सृज्य भीमसेनं समाद्वयन् ॥ १९ ॥ तं भी-
मः सहसाभ्येत्यराक्षसांतकरः प्रभो ॥ सगणं राक्षसेन्द्रं तं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २० ॥ तथैवालायुधो राजन् शिलाधौ तैरजिह्वगैः ॥ अभ्यवर्षत कौंतेय पुनः पुनररिं द-
म ॥ २१ ॥ तथा ते राक्षसाः सर्वे भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ नानाप्रहरणा भीमास्त्वत्सुतानां जयैपिणः ॥ २२ ॥ सताड्यमानो बहुभिर्भीमसेनो महाबलः ॥ पंचभिः पं-
चभिः सर्वास्तानविध्यच्छित्तैः शरैः ॥ २३ ॥ ते वध्यमाना भीमेन राक्षसाः क्रूरबुद्धयः ॥ विनेदुस्तुमुलान्नादान्दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ २४ ॥ तांस्त्रास्यमाना भीमेन
दृष्ट्वा रक्षो महाबलं ॥ अभिदुद्राववेगेन शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ २५ ॥ तं भीमसेनः समरे तीक्ष्णाग्रैरक्षिणोच्छरैः ॥ अलायुधस्तुतानस्तान् भीमेन विशिखानुरणे
॥ २६ ॥ चिच्छेदकांश्चित्समरे त्वरया कांश्चिदग्रहीत् ॥ सतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं भीमो भीमपराक्रमः ॥ २७ ॥ गदां चिक्षेप वेगेन वज्रपातोपमांतदा ॥ तामावतंतीं वेगे-
न गदां ज्वालाकुलांततः ॥ २८ ॥ गदया ताडयामास सागदा भीममाव्रजत् ॥ सराक्षसेन्द्रं कौंतेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २९ ॥ तानप्यस्याकरोन्मोघान् राक्षसो नि-
क्षितैः शरैः ॥ ते चापिराक्षसाः सर्वे रजन्यां भीमरूपिणः ॥ ३० ॥ शासनाद्राक्षसेन्द्रस्य निजघ्नूरथकुंजरान् ॥ पंचालाः स्तंजयाश्चैव वाजिनः परमद्विपाः ॥ ३१ ॥
नशांतिलेभिरेतत्र राक्षसैर्भृशपीडिताः ॥ तं दृष्ट्वा महाघोरं वर्तमानं महाहवं ॥ ३२ ॥ अब्रवीत्पुंडरीकाक्षो धनंजयमिदं वचः ॥ पश्य भीमं महाबाहुं राक्षसेन्द्रवशं
गतं ॥ ३३ ॥ पदमस्यानुगच्छ त्वं माविचारय पांडव ॥ दृष्ट्व्युन्नतः शिखंडी च युधामन्युत्तमौ जसौ ॥ ३४ ॥ सहितौ द्रौपदेयाश्च कर्णं यातुमहारथाः ॥ नकुलः सहदेव-
श्च युयुधानश्च वीर्यवान् ॥ ३५ ॥ इतरान् राक्षसान् ग्रंतुं शासनात्तव पांडव ॥ त्वमपीमं महाबाहो च मूढोऽप्युपूरुतां ॥ ३६ ॥ वारयस्व नरव्याघ्रमहद्भिभयमाग-
तं ॥ एवमुक्ते तु रुष्णेन यथोद्दिष्टा महारथाः ॥ ३७ ॥ जग्मुर्वैकर्तनं कर्णं राक्षसांश्चैव तानुरणे ॥ अथ पूर्णाय तोत्सृष्टैः शरैराशीविषोपमैः ॥ ३८ ॥

द्रोणपर्व

७

॥१७८॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

धनुश्चिच्छेदभीमस्यराक्षसेन्द्रःप्रतापवान् ॥ हयांश्चास्यशितैर्बाणैःसारथिचमहाबलः ॥ ३९ ॥ जघानमिषतःसंख्येभीमसेनस्यराक्षसः ॥ सोवतीर्यरथोप
स्थाद्धताश्वोहतसारथिः ॥ ४० ॥ तस्मैगुर्वीगदांघोरांविनदन्नुत्ससर्जह ॥ ततस्तांभीमनिर्घोषामापतन्तीमहागदां ॥ ४१ ॥ गदयाराक्षसोघोरोनिजघाननजा
दच ॥ तद्वह्वाराक्षसेन्द्रस्यघोरंकर्मभयावहं ॥ ४२ ॥ भीमसेनःप्रहृष्टात्मागदामाशुपरान्तशत् ॥ तयोःसमभवद्युद्धंतुमुलंनरक्षसोः ॥ ४३ ॥ गदानिपातसंक्रा
दैर्भुवंकंपयतोर्भृशं ॥ गदाविमुक्तौतौभूयःसमासाद्येतरेतरं ॥ ४४ ॥ मुष्टिभिर्वज्रसंक्रादैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ रथचक्रैर्युगैरक्षैरधिष्ठानैरुपस्कैः ॥ ४५ ॥ य
थासन्नमुपादायनिजघ्नतुरमर्षणौ ॥ तौविक्षरंतौरुधिरंसमासाद्येतरेतरं ॥ ४६ ॥ मत्ताविवमहानागौचरुपातेपुनःपुनः ॥ तदपस्यद्वृषीकेशःपांडवानांहितेरतः
॥ ४७ ॥ सभीमसेनरक्षार्थहैडिंविपर्यचोदयत् ॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेअलायुधयुद्धेसप्तसप्तत्यधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच संहृष्यसमरेभीमंरक्षसाग्रस्तमंतिकात् ॥ वासुदेवोब्रवीद्राजन्घटोत्कचमिदंवचः ॥ १ ॥
पश्यभीमंमहाबाहोरक्षसाग्रस्तमाहवे ॥ पश्यतांसर्वसैन्यानांतवचैवमहायुते ॥ २ ॥ सकर्णत्वंसमुत्सृज्यराक्षसेन्द्रमलायुधं ॥ जहिक्षिप्रमहाबाहोपश्चात्कर्णवधिं
प्यसि ॥ ३ ॥ सवार्णोयवचःश्रुत्वाकर्णमुत्सृज्यवीर्यवान् ॥ युयुधेराक्षसेन्द्रेणवक्रात्राघटोत्कचः ॥ ४ ॥ तयोःसुतुमुलंयुद्धंवभूवनिशिरक्षसोः ॥ अलायुधस्य
चैवोग्रहैडिंवेश्वापिभारत ॥ ५ ॥ अलायुधस्ययोधांश्चराक्षसान्भीमदर्शनान् ॥ वेगेनापततःशूरान्प्रगृहीतशरासनान् ॥ ६ ॥ आत्तायुधःसुसंकुद्धोयुयुधानोम
हारथः ॥ नकुलःसहदेवश्चचिच्छिदुर्निशितैःशरैः ॥ ७ ॥ सर्वांश्चसमरेराजन्किरीटीक्षत्रियर्षभान् ॥ पश्चिक्सेपवीभत्सुःसर्वतःप्रकिरञ्छरान् ॥ ८ ॥ कर्णश्चस
मरेराजन्व्यद्रावयतपार्थिवान् ॥ धृष्टद्युम्नशिखंज्यादीन्यंचालानांमहारथान् ॥ ९ ॥ तान्वध्यमानान्दृष्ट्वाभीमोभीमपराक्रमः ॥ अभ्ययात्त्वरितःकर्णविशिखान्
किरनूरणे ॥ १० ॥ ततस्तेप्यायुर्हत्वारक्षसान्यत्रमूतजः ॥ नकुलःसहदेवश्चात्यकिश्चमहारथः ॥ ११ ॥ तेकर्णयोधयामासुःपंचालाद्रोणमेवतु ॥ अलायु
धस्तुसंकुद्धोघटोत्कचमरिंदमं ॥ परिघेणातिकायेनताडयामासमूर्धनि ॥ १२ ॥

संहृष्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ हरीन्द्रयोः सिंहमुख्ययोः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 सतुतेनप्रहारेणभैमसेनिर्महाबलः ॥ ईपन्मूर्छितमात्मानमस्तंभयतवीर्यवान् ॥ १३ ॥ ततोदीमाग्निसंकाशांशतघंटामलंकृतां ॥ चिक्षेपतस्मैसमरेगदांकांचनभू-
 पितां ॥ १४ ॥ साहयांश्चरयंचास्यसारथिंचमहास्वना ॥ चूर्णयामासवेगेनविष्टष्टाभीमकर्मणा ॥ १५ ॥ सभग्नहयचक्राक्षाद्विशोर्णध्वजकूबरात् ॥ उत्पपातर
 थात्तूर्णमायामास्थायराक्षसीं ॥ १६ ॥ ससमास्थायमार्योत्तुववर्षरुधिरंवहु ॥ विद्युद्विभ्राजितंचासीत्तुमुलाभ्राकुलंनभः ॥ १७ ॥ ततोवज्रनिपाताश्चसाश
 निस्तनयित्तवः ॥ महंश्चटचटाशब्दस्तत्रासीच्चमहाहवे ॥ १८ ॥ तांप्रेक्ष्यमहतींमायांराक्षसोराक्षसस्यच ॥ ऊर्ध्वमुत्पत्यहैडिंविस्तांमायांमाययावधीत् ॥ १९ ॥
 सोभिर्वीक्ष्यहतांमायांमायावीमाययैवहि ॥ अश्मवर्षंसुतुमुलं विससर्जघटोत्कचे ॥ २० ॥ अश्मवर्षंसतंघोरंशरवर्षेणवीर्यवान् ॥ दिक्षुविध्वंसयामासतद
 द्रुतमिवाभवत् ॥ २१ ॥ ततोनानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतां ॥ आयसैःपरिधैःशूलैर्गंदामुसलमुद्गरैः ॥ २२ ॥ पिनाकैःकरवालैश्चतोमरप्रासकंपनैः ॥ नाराचै
 र्निशितैर्भल्लैःशरैश्चक्रैःपरश्वधैः ॥ अयोगुडैर्भिदिपालैर्गोशीर्षोलखलैरपि ॥ २३ ॥ उत्पाटितैर्महाशाखैर्विविधैर्जगतीरुहैः ॥ शर्मापीलुकदंबैश्चचंपकैश्चैवभां
 रत ॥ २४ ॥ इंगुदैर्वदरीभिश्चकोविदारैश्चपुष्पितैः ॥ पलाशैश्चारिमेदैश्चपुंसन्यग्रोधपिप्पलैः ॥ २५ ॥ महद्भिःसमरेतस्मिन्नन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ विपुलैःपर्व
 ताग्रैश्चनानाघातुभिराचितैः ॥ २६ ॥ तेषांशब्दोमहानासीद्वजाणांभिद्यतामिव ॥ युद्धंसमभवद्घोरंभैम्यलायुधयोर्नृप ॥ २७ ॥ हरीन्द्रयोर्यथाराजन्वालिमुग्री
 वयोःपुरा ॥ तौयुध्वाविविधैर्घोरैरायुधैर्विशिखैस्तथा ॥ प्रगृह्यचशितौखट्वावन्योन्यमभिपेततुः ॥ २८ ॥ तावन्योन्यमभिद्रुत्यकेशेषुसुमहावलौ ॥ भुजाभ्यांप
 र्यगृह्णीतांमहाकायौमहावलौ ॥ २९ ॥ तौस्विन्नगात्रौप्रस्वेदंसुसुवातेजनाधिप ॥ रुधिरंचमहाकायावतिष्ठविवांबुदौ ॥ ३० ॥ अथाभिपत्यवेगेनसमुद्राम्य
 चराक्षसं ॥ बलेनाक्षिप्यहैडिंविश्वकर्तास्यशिरोमहत् ॥ ३१ ॥ सोपहत्यशिरस्तस्यकुंडलाभ्यांविभूषितं ॥ तदासुतुमुलंनानंदननादसुमहाबलः ॥ ३२ ॥ हतंदृष्ट्वा
 महाकायंवकज्ञातिमरिंदमं ॥ पंचालाःपांडवाश्चैवसिंहनादान्विनेदिरे ॥ ३३ ॥ ततोभेरीसहस्राणिशंखानामयुतानिच ॥ अवादयन्पांडवेयाराक्षसेनिहतेयु
 धि ॥ ३४ ॥ अतीवसानिशान्तिपांवभूवविजयावहा ॥ विद्योतमानाविवभौसमंताद्दीपमालिनी ॥ ३५ ॥ अलायुधस्यतुशिरोभैमसेनिर्महाबलः ॥ दुर्योधनस्य
 प्रमुखेचिक्षेपगतचेतसः ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ निहत्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथदुर्योधनोराजादृष्ट्वाहतमलायुधं ॥ बभूवपरमोद्विग्नःसहसैन्येनभारत ॥ ३७ ॥ तेनत्यस्यप्रतिज्ञातंभीमसेनमहंयुधि ॥ हंतेतिस्वयमागम्यस्मरतावैरमुत्त
मं ॥ ३८ ॥ ध्रुवंसतेनहंतव्यइत्यमन्यतपार्थिवः ॥ जीवितंचिरकालंहिभ्रातृणांचाप्यमन्यत ॥ ३९ ॥ सतंदृष्ट्वाविनिहतंभीमसेनात्मजेतृवै ॥ प्रतिज्ञांभीमसेन
स्यपूर्णामेवाभ्यमन्यत ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेअलायुधवधेअष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥
॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच निहत्यालायुधंरक्षःप्रहृष्टात्माघटोत्कचः ॥ ननादविविधान्नादान्वाहिन्याःप्रमुखेतव ॥ १ ॥ तस्यतंतुमुलंशब्दंश्रुत्वाकुं
जरकंपनं ॥ तावकानांमहाराजभयमासीत्सुदारुणं ॥ २ ॥ अलायुधविषक्तंतुभीमसेनिमहाबलं ॥ दृष्ट्वाकर्णोमहाबाहुःपंचालान्समुपाद्रवत् ॥ ३ ॥ दशभिर्दश
भिर्बाणैर्धृष्टद्युम्नशिखंडिनौ ॥ दृष्टैःपूर्णायतोत्स्त्रैर्विभेदतपर्वभिः ॥ ४ ॥ ततःपरमनाराचैर्युधामन्युत्तमौजसौ ॥ सात्यकिंचरथोदारंकंपयामासमार्गणैः ॥
॥ ५ ॥ तेषामप्यस्यतांसंख्येसर्वेषांसव्यदक्षिणं ॥ मंडलान्येवचापानिव्यदृश्यंतजनाधिप ॥ ६ ॥ तेषांज्यातलनिर्घोषोरथनेमिस्वनश्रव ॥ मेघानामिवघमंति
बभूवतुमुलोनिशि ॥ ७ ॥ ज्यानेमिघोषस्तनयितुमान्वैधनुस्तडिन्मंडलकेतुशृंगः ॥ शरौघवर्षाकुलवृष्टिमांश्वसंग्राममेघःसबभूवराजन् ॥ ८ ॥ तदद्भुतंशैलइ
वाप्रकंपोवर्षमहाशैलसमानसारः ॥ विध्वंसयामासरणेनरेंद्रवैकर्तनःशत्रुगणावमर्दी ॥ ९ ॥ ततोतुलैर्वज्रनिपातकल्पैःशितैःशरैःकांचनचित्रपुंखैः ॥ शत्रून्
व्यपोहत्समरेमहात्मावैकर्तनःपुत्रहितेरतस्ते ॥ १० ॥ संचिन्नभिन्नध्वजिनश्वकेचिल्लेचिच्छरैर्दितभिन्नदेहाः ॥ केचिद्विसृताविहयाश्वकेचिद्वैकर्तनेनाशुरु
तावभूवुः ॥ ११ ॥ अविंदमानास्त्वथशर्मसंख्येयौधिष्ठिगतेवल्लभभ्यपद्यन् ॥ तान्प्रेक्ष्यभग्नान्विमुखीकृतांश्वघटोत्कचोरोपमतीवचक्रे ॥ १२ ॥ आस्थायतंकां
चनरत्नचित्रंरथोत्तमंसिंहवत्सननाद ॥ वैकर्तनंकर्णमुपेत्यर्चापिविव्याधवज्रप्रतिमैःपृषत्कैः ॥ १३ ॥ तौकर्णिनाराचशिलीमुखैश्चनालीकदंडासनवत्संदंतैः ॥
वराहकर्णैःसविपाठशृंगैःक्षुरप्रवर्षैश्चविनेदतुःखं ॥ १४ ॥ तद्वाणधारावृतमंतरिक्षंतिर्यग्गताभिःसमरेरराज ॥ सुवर्णपुंखज्वलितप्रभाभिर्विचित्रपुष्पाभिरिव
प्रजाभिः ॥ १५ ॥ समाहितावप्रतिप्रभावावन्योन्यमाजघ्नतुरुत्तमास्त्रैः ॥ तयोर्हिवीरोत्तमयोर्नकश्चिद्वदंशतस्मिन्समरेविशेषं ॥ १६ ॥

केतुशृंगंभजशिवरं शृंगंभ्रुवैशिवरेदतिमेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तिर्यग्गताभिरिपुंशक्तिभिरितिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रतिपन्नं कर्तव्यत्वेन ज्ञानमनुष्ठितं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अदृश्यत् अदृश्यत ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अतीव तच्चित्रमनुल्यरूपं बभूव युद्धं विभीमसूनुः ॥ समाकुलं शस्त्रनिपातघोरं दिवी वराङ्गं शुभतोऽप्रमत्तं ॥ १७ ॥ संजय उवाच घटोत्कचं यदा कर्णो न विशेषयते नृप ॥ ततः प्रादुर्ध्वकारोग्रमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ १८ ॥ तेनास्त्रेणावधीत्तस्य रथं सहयसारथिं ॥ विरथश्चापि हैडिं विःक्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच तस्मिन्नंतर्हिते तूर्णं कूटयोधि निराक्षसे ॥ माभिकैः प्रतिपन्नं यत्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २० ॥ संजय उवाच अंतर्हितं राक्षसेन्द्रं विदित्वा संप्राक् क्रोशन्कुरवः सर्व एव ॥ कथं नायं राक्षसः कूटयोधी हन्यात्कर्णं समरे दृश्यमानः ॥ २१ ॥ ततः कर्णो लघुचित्रास्त्रयोधी सर्वादिशः प्रावृणोद्वाणजालैः ॥ न वै किंचित्प्रापत तत्र भूतं तमो भूते सायकैरन्तरिक्षे ॥ २२ ॥ नैवा ददानो न च संदधानो न च पुधीः स्पृश्यमानः कराग्रैः ॥ अदृश्यद्वैलाघवात्सूतपुत्रः सर्वबाणैश्छादयानोऽन्तरिक्षं ॥ २३ ॥ ततो मायां दारुणामन्तरिक्षे घोरां भीमां विहितां राक्षसेन ॥ अपश्यामलोहिताभ्रप्रकाशां देदीप्यन्ती मग्निशिखामिवोग्रां ॥ २४ ॥ ततस्तस्यां विद्युतः प्रादुरासन्नुल्काश्चापि ज्वलिताः कौरवेन्द्र ॥ घोषश्चास्याः प्रादुरासीत् सुघोरः सहस्रशो नदतां दुंदुभीनां ॥ २५ ॥ ततः शराः प्रापत नृक्मपुंखाः शक्त्यृष्टिप्रासमुसलान्यायुधानि ॥ परश्वधास्तैलधौताश्च खट्वाः प्रदीप्ताग्नास्त्रोमराः पट्टिशाश्च ॥ २६ ॥ मयूखिनः परिघालोहवद्भागदाश्चित्राः शितधाराश्च शूलाः ॥ गुर्व्यो गदाहेमपट्टावनद्धाः शतघ्न्यश्च प्रादुरासन्समन्तात् ॥ २७ ॥ महाशिलाश्चापतस्तत्र तत्र सहस्रशः साशनयश्च वज्राः ॥ चक्राणि चानेकशतक्षुराणि प्रादुर्बभूवुर्ज्वलन्प्रभाणि ॥ २८ ॥ तां शक्तिपापाण परश्वधानां प्रासासि वज्राशनिमुद्गराणां ॥ दृष्टिं विशालां ज्वलितां पतन्तीं कर्णः शरैर्घैर्न शक्ना कर्तुं ॥ २९ ॥ शराहतानां पततां हयानां वज्राहतानां च तथा गजानां ॥ शिलाहतानां च महारथानां महान्निनादः पततां बभूव ॥ ३० ॥ सुभीमनानां विधशस्त्रपातैर्घटोत्कचेनाभिहतं समन्तात् ॥ दौर्योधनं वैबलमार्तरूपमावर्तमानं ददृशे भ्रमत्तत् ॥ ३१ ॥ हा हा कृतं संपरिवर्तमानं संलीयमानं च विपण्णरूपं ॥ तेत्वार्यभावात्पुरुषप्रवीराः पराङ्मुखानो बभूवुस्तदानीं ॥ ३२ ॥ तां राक्षसीं भीमरूपां सुघोरां दृष्टिं महाशस्त्रमयीं पतन्तीं ॥ दृष्ट्वा बलौघांश्च निपात्यमानां न्महद्भयं तव पुत्रान्विवेश ॥ ३३ ॥ शिवाश्च वै श्वानरदीप्तजिह्वाः सुभीमनादाः शतशो नदन्तीः ॥ रक्षोगणान् नर्दन्तश्चापिवीक्ष्य नरैर्द्रयोधा व्यथिता बभूवुः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 तेदीप्तजिह्वा नलतीक्ष्णदंष्ट्रा विभीषणाः शैलनिकाशकायाः ॥ नभोगताः शक्तिविषक्तहस्ता मेघाव्यमुंचन्निवट्टिमुग्रां ॥ ३५ ॥ तैराहतास्तेशरशक्तिशूलैर्गदा
 भिरुग्रैः परिघैश्च दीप्तैः ॥ वज्रैः पिनाकैरशनिप्रहारैः शतघ्नैश्चैर्मथिताश्चपेतुः ॥ ३६ ॥ शूलाभुशुब्धोर्मगुडाः शतघ्नयः स्थूलाश्चकाष्णायसपट्टनद्धाः ॥ तेऽत्रा
 किरंस्तवपुत्रस्य सैन्यंततो सैद्रं कश्मलं प्रादुरासीत् ॥ ३७ ॥ विकीर्णात्राविहृतैरुत्तमांगैः संभग्रांगाः शिश्नैरेतत्र शूराः ॥ छिन्नाहयाः कुंजराश्चापि भग्राः संचूर्णि
 ताश्चैव रथाः शिलाभिः ॥ ३८ ॥ एवं महच्छ्रवणं सृजंतस्ते यातुधानाभुविघोररूपाः ॥ मायाः सृष्टास्तत्र घटोत्कचेन नामुंचन्वैयांचमानं नभोत्तं ॥ ३९ ॥ तस्मिन्
 घोरैकुरुवीरावमर्दं कालीत्सृष्टेक्षत्रियाणामभावे ॥ ते वै भग्राः सहसा व्यद्रवंत प्राक्रोशंतः कौरवाः सर्व एव ॥ ४० ॥ पलायध्वं कुरवो नैतदस्ति सेंद्रा देवाग्रंतिनः पां
 डवार्थं ॥ तथा ते पांमज्जतां भारतानां तस्मिन् द्वीपः सूतपुत्रो वभूव ॥ ४१ ॥ तस्मिन् संक्रंदेतुमुलेवर्तमाने सैन्ये भग्रेलीयमाने कुरूणां ॥ अनीकानां प्रविभागे प्र
 काशेनाज्ञायंते कुरवो नेतरे च ॥ ४२ ॥ निर्मयादेविद्रवेषोरूपे सर्वादिशः प्रेक्षमाणाः स्मशून्याः ॥ तां शस्त्रवृष्टिमु रसागाहमानं कर्णं स्मैकं तत्र राजन्नपश्यन् ॥ ४३
 ततो वाणैरावृणोदं तरिक्षं दिव्यां मायां यो धयन् राक्षसस्य ॥ क्रीमान् कुर्वन् दुष्करं चार्थकर्म नैवामुत्थत्संयुगे सूतपुत्रः ॥ ४४ ॥ ततो भीताः समुदैक्षंत कर्णं राजन् सर्वे
 संधवावालिहकाश्च ॥ असंमोहं पूजयंतोऽस्य संख्ये संपश्यंतो विजयं राक्षसस्य ॥ ४५ ॥ तेनोत्सृष्टा चक्रयुक्ता शतघ्नी समं सर्वाश्चतुरोश्चानुजघान ॥ ते जानुभिर्ज
 गतीमन्वपद्यन् गतासवो निर्दशनाक्षि जिह्वाः ॥ ४६ ॥ ततो हताश्वा दवरुत्थयानादं तर्मनाः कुरुपुत्रा द्रवत्सु ॥ दिव्ये चास्त्रे मायया बध्यमाने नैवामुत्थच्छिंतयन् प्रा
 संकालं ॥ ४७ ॥ ततो ब्रुवन् कुरवः सर्व एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपां च मायां ॥ शक्त्या रक्षोजहिकर्णाघतूर्णं नश्यंत्येते कुरवो धार्तराष्ट्राः ॥ ४८ ॥ करिष्यतः किंच नो भीम
 पार्थोत्पंतमेनं जहि पापं निशीथे ॥ योनः संग्रामाद्घोररूपा द्विभ्रुं वेत्सनः पार्थान् सवलान् यो धयेत् ॥ ४९ ॥ तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं शक्त्या जहित्वं दत्तया वा सवे
 त् ॥ मा कौरवाः सर्व एवेंद्रकल्पारात्रियुद्धे कर्णने शुः सयोधाः ॥ ५० ॥ सवध्यमानो रक्षसावै निशीथे दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं वलं च ॥ महच्छ्रुत्वा निनदं कौरवाणां म
 तिदं प्रेशक्तिमोक्षाय कर्णः ॥ ५१ ॥ सर्वैरुद्धः सिंह इवात्यमपीनामर्षयन् प्रतिघातं रणे सौ ॥ शक्तिं श्रेष्ठां वैजयंतीमसत्यां समाददेत्तस्य वधं चिकीर्षन् ॥ ५२ ॥ या
 सौराजन्निहितावर्षपूगान्वधायाजौ सल्लुता फाल्गुनस्य ॥ यावै प्रादात्सूतपुत्राय शक्रः शक्तिं श्रेष्ठां कुंडलाभ्यां निमाय ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥

तां वैशक्तिलेलिहानां प्रदीप्तां पाशैर्युक्तामंतकस्येव जिह्वां ॥ मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां वैकर्तनः प्राहिणो द्राक्षसाय ॥ ५४ ॥ तामुत्तमां परकायावहं त्रीं दृष्ट्वा
शक्तिं वाहुसंस्थां ज्वलन्तीं ॥ भीतरक्षो विप्रदुद्रावराजं कृत्वात्मानं विध्य तुल्यप्रमाणं ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा शक्तिकर्णं वाहं तरस्याने दुर्भूतान्यंतरिक्षे नरेन्द्र ॥ ववुर्वातास्तु
मुलाश्वापिराजन्सनिर्घाताचाशनिर्गाजगाम ॥ ५६ ॥ स्फुटां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्तीं भित्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ॥ ऊर्ध्वययौ दीप्यमानानि शायानं क्षत्रा
णामंतराण्याविवेश ॥ ५७ ॥ सनिर्भिन्नो विविधैरस्त्रपूगैर्दिव्यैर्नौगैर्मानुषैराक्षसैश्च ॥ नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च प्राणानिष्टां स्याजितः शक्रशक्त्या ॥ ५८ ॥ इदं
चान्यच्चित्रमाश्चर्यरूपं चकारासौ कर्मशत्रुक्षयाय ॥ तस्मिन्काले शक्तिनिर्भिन्नमर्मावभौराजनशैलमेघप्रकाशः ॥ ५९ ॥ ततोंतरिक्षादपतद्गतासुः सराक्षसेन्द्रो भु
विभिन्नदेहः ॥ अवाक्शिराःस्तव्यगात्रो विजिह्वो घटोत्कचो महदास्यायरूपं ॥ ६० ॥ सतद्रूपं भैरवं भीमकर्मा भीमं कृत्वा भीमसेनिः पपात ॥ हतोप्येवं तव सैन्यैक
देशमपोथयत्स्वेन देहेन राजन् ॥ ६१ ॥ पतद्रक्षःस्वेन कायेन नूर्णमतिप्रमाणेन विवर्धताच ॥ प्रियंकुर्वन्पाण्डवानांगतासुरक्षौहिणीं तव तूर्णजघान ॥ ६२ ॥ ततो
मिश्राः प्राणदन्सिंहनादैर्भेर्यः शंखामुरजाश्चानकाश्च ॥ दग्धां मायां निहतं राक्षसं च दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन्कौरवेयाः ॥ ६३ ॥ ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो यथाश
क्रोवन्नयै मरुद्भिः ॥ अन्वारूढस्तव पुत्रस्य यानं दृष्ट्वापि प्राविशत्तत्त्वसैन्यं ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे घटोत्कच
वधे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ संजय उवाच हैडिं विनिहतं दृष्ट्वा विशीर्णमिव पर्वतं ॥ वभूवुः पाण्डवाः सर्वे शोक
वाष्पाकुलेक्षणाः ॥ १ ॥ वासुदेवस्तु हर्षेण महताभिपरिप्लुतः ॥ ननादसिंहनादं वै पर्यष्वजतफाल्गुनं ॥ २ ॥ सविनयमहानादमभीपूस्सन्नियम्य च ॥ ननर्तहर्ष
संवीतो वातो दूत इव द्रुमः ॥ ३ ॥ ततः परिष्वज्य पुनः पार्थमास्फोट्य चासकृत् ॥ रथोपस्थगतो धीमान् प्राणदत्पुनरच्युतः ॥ ४ ॥ प्रहृष्टमनसं ज्ञात्वा वासुदेवं महा
बलः ॥ अर्जुनो यावद्वीराजन्नातिहृष्टमना इव ॥ ५ ॥ अतिहर्षो यमस्थाने तवाद्यमधुसूदन ॥ शोकस्थाने तु संप्राप्ते हैडिं वस्य वधेन तु ॥ ६ ॥ विमुखानीह सैन्या
निहतं दृष्ट्वा घटोत्कचं ॥ वयं च भृशमुद्विग्ना हैडिं वस्तु निपातनात् ॥ ७ ॥ नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति जनार्दन ॥ तदद्य शंसमेष्टुः सत्यं सत्यवतां वर ॥ ८ ॥

हैडिं विमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

धैर्यस्यवैकृतं अस्मत्पक्षक्षयेणतवहर्षोऽस्मद्वैर्यविनाशकइत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कुंडलाभ्यांनिमायवि

यद्येतन्नरहस्यंतेवकुमर्हस्यरिंदम ॥ धैर्यस्यवैकृतं ब्रूहि त्वमद्यमधुसूदन ॥ ९ ॥ समुद्रस्येव संशोषं मेरोरिव विसर्पणं ॥ तथैतदद्यमन्येहंतवकर्मजनार्दन ॥ १० ॥
वासुदेव उवाच ॥ अतिहर्षमिमं प्राप्तं शृणु मे त्वंधनं जय ॥ अतीव मनसः सद्यः प्रसादकरमुत्तमं ॥ ११ ॥ शक्तिं घटोत्कचेनेमां व्यंसयित्वा महाद्युते ॥ कर्णं
निहतमेवाजौ विद्धि सद्यो धनं जय ॥ १२ ॥ शक्तिहस्तं पुनः कर्णं कोलोके स्तिपुमानिह ॥ य एनमभितस्तिष्ठेत्कार्तिकेयमिवाहवे ॥ १३ ॥ दिष्ट्यापनीतकवचो दि
ष्ट्यापहतकुंडलः ॥ दिष्ट्यासाव्यंसिता शक्तिरमोघास्य घटोत्कचे ॥ १४ ॥ यदि हि स्यात्सकवचस्तथैव स्यात्सकुंडलः ॥ सामरानपिलोकां स्त्रीनेकः कर्णो जयेद्रणे ॥
॥ १५ ॥ वासवो वा कुबेरो वा वरुणो वा जलेश्वरः ॥ यमो वा नोत्सहेत्कर्णं रणे प्रतिसमासितुं ॥ १६ ॥ गांडीवमुद्यम्य भवांश्चक्रं चाहं सुदर्शनं ॥ न शक्तौ स्वोरणे जेतुं
तथा युक्तं मरपभं ॥ १७ ॥ त्वद्धितार्थं तु शक्रेण मायापहतकुंडलः ॥ विहीनकवचश्चायं रुतः परपुरं जयः ॥ १८ ॥ उत्कृत्य कवचं यस्मात्कुंडले विमले च ते ॥ प्रादा
च्छक्राय कर्णं वितेन वैकर्तनः स्मृतः ॥ १९ ॥ आशी विपद् इव कुद्धो जृम्भितो मंत्रते जसा ॥ तथाद्य भ्रातिकर्णं मेशांतज्वाल इवानलः ॥ २० ॥ यदा प्रभृति कर्णाग्र
शक्तिर्दत्ता महात्मना ॥ वासवेन महाबाहा क्षिप्ता यासौ घटोत्कचे ॥ २१ ॥ कुंडलाभ्यां निमायाथ दिव्येन कवचेन च ॥ तां प्राप्या मन्यत वृषः स तत्त्वां हतं रणे ॥
॥ २२ ॥ एवं गतोपि शक्यो यं हंतुं नान्येन केन चित् ॥ क्रतेत्वां पुरुषव्याघ्रशपे सत्येन चान्तघ ॥ २३ ॥ ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तपस्वी नियतव्रतः ॥ रिपुष्वपि दयावां
श्वतस्मात्कर्णो वृषः स्मृतः ॥ २४ ॥ युद्धशौंडो महाबाहुर्नित्योद्यतशरासनः ॥ केसरीववनेन दर्दन्मातंग इव यूथपान् ॥ २५ ॥ विमदान् रथशार्दूलान् कुरुतेरणमूर्ध
नि ॥ मध्यगत इवा दित्यो यो न शक्यो निरीक्षितुं ॥ २६ ॥ त्वदीयैः पुरुषव्याघ्रयोधमुख्यैर्महात्मभिः ॥ शरजालसहस्रांशुः शरदीव दिवाकरः ॥ २७ ॥ तपांते जलदोयद्व
च्छरधाराः क्षरन्मुहुः ॥ दिव्यास्त्रजलदः कर्णः पर्जन्य इव वृष्टिप्रान् ॥ २८ ॥ त्रिदशैरपि चास्य द्भिः शरवर्षसमंततः ॥ अशक्यस्तदयं जेतुं स्रवद्भिर्मसिशोणितं ॥
॥ २९ ॥ कवचेन विहीनश्च कुंडलाभ्यां च पांडव ॥ सोद्यमानुपतां प्राप्तो विमुक्तः शक्रदत्तया ॥ ३० ॥ एको हियोगोऽस्य भवेद्दधाय छिद्रेत्यनं स्वप्रमत्तः प्रमत्तं ॥ रु
च्छ्रप्राप्तं रथचक्रे विमग्ने हन्याः पूर्वत्वं तु संज्ञां विचार्य ॥ ३१ ॥

निमयंकृत्वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ दशो धर्मप्रधानः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

कथमिति योगैरुपायैः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

नत्युद्यतास्त्र्युधिहत्यादजय्यमप्येकवीरोधलभित्सवज्रः ॥ जरासंधश्चेदिराजोमहात्मा महाबाहुश्चैकलव्यो निषादः ॥ ३२ ॥ एकैकशो निहताः सर्व एते योगैस्तैः
 सैस्त्वद्वितार्थमयैव ॥ अथापरे निहताराक्षसेन्द्राहिर्दिवकिर्मीरवकप्रधानाः ॥ अलायुधः परचक्रावमदीघटोत्कचश्चोग्रकर्मांतरस्वी ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहा
 भारतेद्रोणपर्वणिघटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धेघटोत्कचवधेश्रीकृष्णहर्षेअशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अर्जुन उवाच
 कथमस्मद्वितार्थतेकैश्च योगैर्जनार्दन ॥ जरासंधप्रभृतयो घातिताः पृथिवीश्वराः ॥ १ ॥ वासुदेव उवाच जरासंधश्चेदिराजो नैपादिश्च महाबलः ॥ यदि
 स्युर्नहताः पूर्वमिदानीं स्युर्भयंकराः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्तानवश्यं वृणुयाद्रथ सत्तमान् ॥ तेस्मासु नित्यविद्विष्टाः संश्रयेयुश्च कौरवान् ॥ ३ ॥ ते हि वीरामहेष्वासाः
 कृतास्त्रा दृढयोधिनः ॥ धार्तराष्ट्रचमूकत्स्नारक्षेयुरमरा इव ॥ ४ ॥ सूतपुत्रो जरासंधश्चेदिराजो निषादजः ॥ सुयोधनं समाश्रित्य जयेयुः पृथिवीमिमां ॥ ५ ॥ यो
 गैरपिहतायैस्ते तन्मेशृणु धनं जय ॥ अजय्या हि विना योगैर्मृधेते दैवतैरपि ॥ ६ ॥ एकैको हि पृथक्तेषां समस्तां सुरवाहिनीं ॥ योधयेत्समरे पार्थ लोकपालाभिर
 क्षितां ॥ ७ ॥ जरासंधो हि रूपितो रौहिणेयप्रधर्षितः ॥ अस्मद्विद्वार्थचिक्षेप गदां वै सर्वघातिनीं ॥ ८ ॥ सीमंतमिव कुर्वाणां न भसः पावकप्रभां ॥ अदृश्यतापतंती
 सा शक्रमुक्तायथाशनिः ॥ ९ ॥ तामापतंतीं हृस्वैव गदां रौहिणिनंदनः ॥ प्रतिघातार्थमस्त्रं वै स्थूणाकर्णमवास्तृजत् ॥ १० ॥ अस्त्रवेगप्रतिहता सा गदा प्रापतद्भु
 वि ॥ दारयंती धरां देवीं कं पयंती वपर्वतान् ॥ ११ ॥ तत्र साराक्षसी घोरा जरानाघी सुविक्रमा ॥ संदधे सा हि संजातं जरासंधमरिंदमं ॥ १२ ॥ द्वाभ्यां जातो हि मा
 तृभ्यामर्धदेहः पृथक्पृथक् ॥ जरया संधितो यस्माज्जरासंधस्ततो भवत् ॥ १३ ॥ सा तु भूमिं गता पार्थ हता स सुतबांधवा ॥ गदया तेन चास्त्रेण स्थूणाकर्णेन राक्ष
 सी ॥ १४ ॥ विना भूतः स गदया जरासंधो महामृधे ॥ निहतो भीमसेनेन पश्यतस्ते धनं जय ॥ १५ ॥ यदि हि स्याद्गदापाणिर्जरासंधः प्रतापवान् ॥ सेंद्रादेवानतंहं
 तुरणेशक्तानरोत्तम ॥ १६ ॥ त्वद्वितार्थं च नैपादि रंगुप्तेन वियोजितः ॥ द्रोणेनाचार्यकं कृत्वा छद्मना सत्यविक्रमः ॥ १७ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ स गदया गदा सहितयाराक्षस्या विना भूतः अयं भावः गदयैव स दुर्जयः कदाचिज्जितश्चेत्पुनराक्षस्या संधातुं शक्य इत्युज्ज
 यनाशेन जरासंधो नष्ट इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ व्यंसिताव्यर्थीकृताशक्तिरिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति द्रोणपर्व

सतुबद्धांगुलित्राणोनैषादिर्दृढविक्रमः ॥ अतिमानीवनचरो बभौ राम इवापरः ॥ १८ ॥ एकलव्यं हि सांगुष्ठमशक्ता देवदानवाः ॥ सराक्षसोरगाः पार्थविजेतुं युधिर्हर्षितः ॥ १९ ॥ किमुमानुषमात्रेण शक्यः स्यात्प्रतिवीक्षितुं ॥ दृढमुष्टिः कृती नित्यमस्यमानो दिवानिशं ॥ २० ॥ त्वद्धितार्थं तु समग्राहतः संग्राममूर्धनि ॥ चेदिराजश्च विक्रांतः प्रत्यक्षं निहतस्तव ॥ २१ ॥ सचाप्यशक्यः संग्रामे जेतुं सर्वसुरासुरैः ॥ वधार्थं तस्य जातो ह मन्ये पांचसुरद्विषां ॥ २२ ॥ त्वत्सहायो न रव्याघ्रलोकानां हितकाम्यया ॥ हिडिंबवककिर्मीराभीमसेनेन पातिताः ॥ २३ ॥ रावणेन समप्राणा ब्रह्मयज्ञविनाशनाः ॥ हतस्तथैव मायावीहैडिंबेनाप्यलायुधः ॥ २४ ॥ हैडिंबश्चाप्युपायेन शक्त्या कर्णेन घातितः ॥ यदित्येनं नाहनिष्यत्कर्णः शक्त्या महामृधे ॥ २५ ॥ मयावध्यो भविष्यत्स भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ मयाननिहतः पूर्वमेपयुष्मत्प्रियेप्सया ॥ २६ ॥ एष हि ब्राह्मणद्वेषी यज्ञद्वेषी च राक्षसः ॥ धर्मस्य लोभापापात्मा तस्मादेष निपातितः ॥ २७ ॥ व्यंसिताचाप्युपायेन शक्रदत्तामयानघ ॥ ये हि धर्मस्य लोभारो वध्यास्ते मम पाण्डव ॥ २८ ॥ धर्मसंस्थापनार्थं हि प्रतियज्ञैषाममाव्यया ॥ ब्रह्मसत्यं दमः शौचं धर्मो द्वाजीः श्रीधृतिः क्षमा ॥ २९ ॥ यत्र तत्र रमे नित्यमहं सत्येन तेशपे ॥ न विषादस्त्वया कार्यः कर्णवैकर्तनं प्रति ॥ ३० ॥ उपदेक्ष्याम्युपायं ते येन तं प्रसहिष्यसि ॥ सुयोधनं चापिरणेह निष्यति द्रकोदरः ॥ ३१ ॥ तस्यापि च वधोपायं वक्ष्यामि तव पाण्डव ॥ वर्धते तु मुलस्त्वेव शब्दः परचमूं प्रति ॥ ३२ ॥ विद्रवंति च सैन्यानि त्वदीयानि दिशो दश ॥ लब्धलक्ष्या हि कौरव्या विधुर्मंति चमूं तव ॥ दहत्येव च वः सैन्यं द्रोणः प्रहरतां वरः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कृष्णवाक्ये एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एकवीरवधे मोघाशक्तिः सूतात्मजे यदा ॥ कस्मात्सर्वान्समुत्सृज्य सतां पार्थेन मुक्तवान् ॥ १ ॥ तस्मिन् ह ते हता हि स्युः सर्वे पाण्डवस्तंजयाः ॥ एकवीरवधे कस्माद्युद्धेनं जयमादधे ॥ २ ॥ आहूतो न निवर्त्तय मिति तस्य महाव्रतं ॥ स्वयं मार्गं धितव्यः ससूतपुत्रेण फाल्गुनः ॥ ३ ॥ ततो ह्येव मानीय फाल्गुनं शक्रदत्तया ॥ जघान नटपः कस्मात्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ४ ॥ नूनं बुद्धि विहीनश्चाप्यसहायश्च मे सुतः ॥ शत्रुभिर्व्यंसितः पापः कथं नु सजयेदरीन् ॥ ५ ॥ यात्यस्य परमाशक्तिर्जयस्य च परायणं ॥ साशक्तिर्वासुदेवेन व्यंसिता च घटोत्कचे ॥ ६ ॥

जिटीकायां एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ एकवीरवधे इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दुष्प्रणीतेन दुर्नयेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
यदिजानीथतांशक्तिमेकघ्नींसततरणे ॥ अनिवार्यामसत्यांचदेवैरपिसवासवैः ॥ २ ॥ साकिमर्थतुकर्णेनप्रवृत्तेसमरेपुरा ॥ नदेवकीसुतेमुक्ताफाल्गुनेवापि
संजय ॥ ३ ॥ संजयउवाच संग्रामाद्विनिवृत्तानांसर्वेषांनोविशांपते ॥ ४ ॥ रात्रौकुरुकुलश्रेष्ठमंत्रोयंसमजायत ॥ प्रभातमात्रेश्वोभूतेकेशवायार्जुनायवा ॥
शक्तिरेषाहिमोक्तव्याकर्णकर्णेतिनित्यशः ॥ ५ ॥ ततःप्रभातसमयेराजन्कर्णस्यदैवतैः ॥ अन्येषांचैवयोधानांसाबुद्धिर्नाश्यतेपुनः ॥ ६ ॥ दैवमेवपरमन्येय
त्कर्णोहस्तसंस्थया ॥ नजघानरणेपार्थरुष्णांवादेवकीसुतं ॥ ७ ॥ तस्यहस्तास्थिताशक्तिःकालरात्रिरिबोधता ॥ दैवोपहतबुद्धित्वान्नतांकर्णोविमुक्तवान् ॥ ८ ॥
रुष्णांवादेवकीपुत्रेमोहितोदेवमायया ॥ पार्थेवाशक्रकल्पेवैवधार्थवासवींप्रभो ॥ ९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच दैवेनोपहतायूयंस्वबुद्ध्याकेशवस्यच ॥ गताहि
वासवीहत्वाटणभूतंघटोत्कचं ॥ १० ॥ कर्णश्चममपुत्राश्चसर्वेवान्येचपार्थिवाः ॥ तेनवैदुष्प्रणीतेनगतावैवस्वतक्षयं ॥ ११ ॥ भूयएवतुमेशंसयथायुद्धमव
र्तत ॥ कुरुणांपांडवानांचहैडिंबौनिहतेतदा ॥ १२ ॥ येचतेभ्यद्रवन्द्रोणंव्यूढानीकाःप्रहारिणः ॥ संजयाःसहपंचालैस्तेप्यकुर्वन्कथंरणं ॥ १३ ॥ सौमदत्तेर्वधां
द्रोणमायांतंसेधवस्यच ॥ अमर्षाज्जीवितंत्यक्त्वागाहमानंवरूथिनीं ॥ १४ ॥ जृम्भमाणमिवव्याघ्रव्यास्ताननमिवांतकं ॥ कथंप्रत्युद्ययुर्द्रोणमस्यंतंपांडुसंज
याः ॥ १५ ॥ आचार्ययेचतेरक्षन्दुर्योधनपुरोगमाः ॥ द्रौणिकर्णरूपास्ताततेवाकुर्वन्किमाहवे ॥ १६ ॥ भारद्वाजंजिघांसंतौसव्यसाचिवकोदरौ ॥ समाच्छ्रं
न्मामकायुद्धेकथंसंजयशंसमे ॥ १७ ॥ सिंधुराजवधेनेमेघटोत्कचवधेनते ॥ अमर्षिताःसुसंकुद्धारणंचक्रुःकथंनिशि ॥ १८ ॥ संजयउवाच हतेघटोत्कचे
राजन्कर्णेननिशिराक्षसे ॥ प्रणदत्सुचदृष्टेषुतावकेपुयुयुत्सुपु ॥ १९ ॥ आपतत्सुचवेगेनवध्यमानेबलेपिच ॥ विगाढायांरजन्यांचराजादन्यंपरंगतः ॥ २० ॥
अब्रवीच्चमहाबाहुर्भीमसेनमिदंवचः ॥ आवारयमहाबाहोधातंराष्ट्रस्यवाहिनीं ॥ २१ ॥ हैडिंबेश्वैवघातेनमोहोमामाविशन्महान् ॥ एवंभीमंसमादिश्यस्वर
थेसमुपाविशत् ॥ २२ ॥ अश्रुपूर्णमुखोराजानिःश्वसंश्वपुनःपुनः ॥ कश्मलंप्राविशद्दोरंद्दृष्ट्वाकर्णस्यविक्रमं ॥ २३ ॥ तंतथाव्यथितंदृष्ट्वाकर्णोवचनमब्रवीत् ॥
माव्यथांकुरुकोतेयनैतत्त्वप्युपपद्यते ॥ २४ ॥ वैक्लव्यंभरतश्रेष्ठयथाप्राकृतपूरुषे ॥ उत्तिष्ठराजन्युध्यस्ववहगुर्वीधुरंविभो ॥ २५ ॥ त्वयिवैक्लव्यमापन्नेसंशयो
विजयेभवेत् ॥ श्रुत्वाकर्णस्यवचनंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एतसैन्यमप्रदितं एतयोः सैन्याभ्यामप्रमर्दितमिति विग्रहः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विमृज्यनेत्रे पाणिभ्यां कृष्णं वृचनमब्रवीत् ॥ विदितामेमहाबाहो धर्माणां परमा गतिः ॥ २७ ॥ ब्रह्महत्याफलं तस्य यः कृतं नावबुध्यते ॥ अस्माकं हिवनस्थानां हि
 डिंवेन महात्मना ॥ २८ ॥ बालेनापि सतातेन कृतं साह्यं जनार्दन ॥ असह्येतोर्गतं ज्ञात्वा पाण्डवं श्वेतवाहनं ॥ २९ ॥ असौ कृष्णमहेष्वासः काम्यके मामुपस्थितः ॥
 उषितश्च सहास्माभिर्यावन्नासीद्धनं जयः ॥ ३० ॥ गंधमादनया त्रायां दुर्गेभ्यश्च स्म तारिताः ॥ पांचालीचपरिश्रान्ता पृष्ठेनोढा महात्मना ॥ ३१ ॥ आरंभाच्चैव
 युद्धानां यदेपकृतवान्प्रभो ॥ मदर्थे दुष्करं कर्म कृतं तेन महाहवे ॥ ३२ ॥ स्वभावाद्याच मे प्रीतिः सहदेवे जनार्दन ॥ सैव मे परमा प्रीती राक्षसैर्द्रेघटोत्कचे ॥ ३३ ॥
 भक्तश्च मे महाबाहुः प्रियो स्याहं प्रियश्च मे ॥ तेन विंदा मिवा र्ण्येयकर्मलं शोकतापितः ॥ ३४ ॥ पश्यं सैन्यानि वार्ष्णेयद्राव्यमाणां निकौरवैः ॥ द्रोणकर्णौ तु संय
 तौ पश्युद्धेमहारथौ ॥ ३५ ॥ निशीथे पाण्डवं सैन्यमेतत्सैन्यमप्रमर्दितं ॥ गजाभ्यामिव मत्ताभ्यां यथानलवनं महत् ॥ ३६ ॥ अनाहत्य बलं वाङ्मोर्भीमसेनस्य मा
 धव ॥ चित्रास्रतां च पार्थस्य विक्रमं तिस्म कौरवाः ॥ ३७ ॥ एपद्रोणश्च कर्णश्च राजा चैव सुयोधनः ॥ निहत्य राक्षसं युद्धे तृष्टानर्दति संयुगे ॥ ३८ ॥ कथं वा स्मासु
 जीवत्सु त्वयि चैव जनार्दन ॥ हैडिं विः प्राप्तवान्मृत्युं सूतपुत्रेण संगतः ॥ ३९ ॥ कदर्थी कृत्यनः सर्वान्यस्यतः सव्यसाचिनः ॥ निहतो राक्षसः कृष्णभैमसे निर्महाबलः
 ॥ ४० ॥ यदा भिमन्युर्निहतो धार्तराष्ट्रदुरात्मभिः ॥ नासीत्तत्र रणे कृष्णसव्यसाची महारथः ॥ ४१ ॥ निरुद्धाश्च वयं सर्वे संधवेन दुरात्मना ॥ निमित्तमभवद्द्रोणः
 सपुत्रस्तत्र कर्मणि ॥ ४२ ॥ उपदिष्टो वधोपायः कर्णस्य गुरुणा स्वयं ॥ व्यायच्छतश्च खड्गेन द्विधा खड्गं चकार ह ॥ ४३ ॥ व्यसने वर्तमानस्य कृतवर्मान् नृशंसवत् ॥
 अश्वान्जघान सहसा तथोभौ पार्णि सारथी ॥ ४४ ॥ तथेतरेमहेष्वासाः सौभद्रं युध्य पातयन् ॥ अल्पे च क्लरणे कृष्णहतो गांडीवधन्वना ॥ ४५ ॥ संधत्रायादवश्रेष्ठ
 तच्च नातिप्रियं मम ॥ यदि शत्रुवधो न्याय्यो भवेत्कर्तुं हि पाण्डवैः ॥ ४६ ॥ कर्णद्रोणौ रणे पूर्वहंतव्याविति मे मतिः ॥ एतौ हि मूलंदुःखानामस्माकं पुरुषर्षभ ॥ ४७ ॥
 एतौ रणे समासाद्य समाश्वस्तः सुयोधनः ॥ यत्र वध्यो भवेद्द्रोणः सूतपुत्रश्च सानुगः ॥ ४८ ॥ तत्रावधीन्महाबाहुः संधवं दूरवासिनं ॥ अवश्यं तु मया कार्यः सूतपु
 त्रस्य निग्रहः ॥ ४९ ॥ ततो यास्याम्यहं वीरस्वयं कर्णजिघांसया ॥ भीमसेनो महाबाहुर्द्रोणानीकेन संगतः ॥ ५० ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां न्यशीत्यधिकशततमो
 एवमुक्त्वा ययौ तूर्णं त्वरमाणो युधिष्ठिरः ॥ सविस्फार्य महच्चापं शंखं प्रभ्माप्य भैरवं ॥ ५१ ॥ ततो रथसहस्रेण गजानां च शतैस्त्रिभिः ॥ वाजिभिः पञ्चसाहसैः पञ्चा-
 लैः सप्रभद्रकैः ॥ ५२ ॥ दंतः शिखंडी त्वरितो राजानं पृष्ठतो न्वयात् ॥ ततो भेरीः समाजघ्नुः शंखान्दध्नुश्च दंशिताः ॥ ५३ ॥ पंचालाः पांडवाश्चैव युधिष्ठिरपुरोग-
 माः ॥ ततो ब्रवीन्महाबाहुर्वासुदेवो धनंजयं ॥ ५४ ॥ एष प्रयाति त्वरितः क्रोधाविष्टो युधिष्ठिरः ॥ जिघांसुः सूतपुत्रस्य तस्योपेक्षानयुज्यते ॥ ५५ ॥ एवमुक्त्वा ह-
 षीकेशः शीघ्रमश्वानचोदयत् ॥ दूरं प्रयातं राजानमन्वगच्छ ज्जनार्दनः ॥ ५६ ॥ तं दृष्ट्वा सहसा यातं सूतपुत्रजिघांसया ॥ शोकोपहतसंकल्पं दृष्ट्यमानमिवाग्नि-
 ना ॥ ५७ ॥ अभिगम्या ब्रवीद्वासो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ व्यास उवाच कर्णमासाद्य संग्रामे दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः ॥ ५८ ॥ सव्यसाचिवधाकांक्षी श-
 क्तिरक्षितवान्हिसः ॥ न चागाद्वैरथं जिष्णुर्दिष्ट्या तेन महारणे ॥ ५९ ॥ सृजेतां स्पर्धिना वेतौ दिव्यान् यस्त्राणिसर्वशः ॥ वध्यमानेषु चास्त्रेषु पीडितः सूतनंदनः ॥ ६० ॥
 वासवीं समरेशक्तिं ध्रुवं मुंचेद्युधिष्ठिर ॥ ततो भवेत्ते व्यसनं घोरं भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ दिष्ट्यारक्षो हतं युद्धे सूतपुत्रेण मानद ॥ वासवीं कारणं कृत्वा कालेनोपहतो-
 द्यसौ ॥ ६२ ॥ तवैव कारणाद्रक्षो निहतं तात संयुगे ॥ माक्रुधो भरतश्रेष्ठमाचशोके मनः कृथाः ॥ ६३ ॥ प्राणिनामिह सर्वेषामेषा निष्ठा युधिष्ठिर ॥ भ्रातृभिः स-
 हितः सर्वैः प्रार्थिवैश्च महात्मभिः ॥ ६४ ॥ कौरवान्समरे राजन् प्रतियुध्य स्वभारत ॥ पंचमेदिव सेतातपृथिवी ते भविष्यति ॥ ६५ ॥ नित्यं च पुरुषव्याघ्रधर्ममेवा-
 नुचितय ॥ आनृशं स्यंतपोदानं क्षमां सत्यं च पांडव ॥ ६६ ॥ सेवेयाः परमप्रीतो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ इत्युक्त्वा पांडवं व्यासस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ६७ ॥ इति
 श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणिरात्रियुद्धे व्यासवाक्ये न्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ समाप्तं च घटोत्क-
 चवधपर्वं ॥ अथ द्रोणबधपर्वं ॥ संजय उवाच व्यासेनैव मथोक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ स्वयं कर्णवधाद्वीरो निवर्त्तते भरतर्षभ ॥ १ ॥ घटोत्कचे तु नि-
 हते सूतपुत्रेण तां निशां ॥ दुःखामर्षवशं प्राप्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ दृष्ट्वा भीमेन महतीं वार्यमाणं च मूतव ॥ धृष्टद्युम्नमुवाचे दं कुंभयोनिं निवारय ॥ ३ ॥ त्वं
 हि द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो दुताशनात् ॥ सशरः कवचो खड्गो धन्वी च परतापनः ॥ ४ ॥

ऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ व्यासेनैव मिति ततो दुर्योधन इति चाध्यायौ स्पष्टार्थौ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

अभिद्रवरणे हृष्टो माचते भीष्मकं च न ॥ जनमेजयः शिखंडी च दौर्मुखिश्च यशोधरः ॥ ५ ॥ अभिद्रवंतु संलृष्टाः कुंभयोनिं समंततः ॥ नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः
 प्रभद्रकाः ॥ ६ ॥ द्रुपदश्च विराटश्च पुत्रभ्रातृसमन्वितौ ॥ सात्यकिः केकयाश्चैव पांडवश्च धनंजयः ॥ ७ ॥ अभिद्रवंतु वेगेन कुंभयोनिवधेऽप्यस्य ॥ तथैव रथि
 नः सर्वे हस्त्यश्च यच्च किंचन ॥ ८ ॥ पदाताश्चरणे द्रोणं पातयंतु महारथं ॥ तथा ज्ञानास्तु ते सर्वे पांडवे नमहात्मना ॥ ९ ॥ अभ्यद्रवंतु वेगेन कुंभयोनिवधेऽप्यस्य ॥
 आगच्छतस्तान्सहसा सर्वोद्योगेन पांडवान् ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ ततो दुर्योधनो राजा सर्वोद्योगेन पांडवान् ॥ ११ ॥ अभ्यद्रवत्सु संक्रुद्ध
 इच्छन् द्रोणस्य जीवितं ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं श्रांतवाहनसैनिकं ॥ १२ ॥ पांडवानां कुरुणां च गर्जतामिदं रथं ॥ निद्रां धास्ते महाराज परिश्रान्ताश्च संयुगे ॥ १३ ॥ नाभ्य
 पद्यंत समरे कांचिच्छ्रेष्ठां महारथाः ॥ त्रियामारजनीचैषा घोररूपा भयानका ॥ १४ ॥ सहस्रयाम प्रतिमा बभूव प्राणहारिणी ॥ वध्यतां च तथा तेषां क्षतानां च वि
 शेषतः ॥ १५ ॥ अर्धरात्रिः समाजज्ञे निद्रां धानां विशेषतः ॥ सर्वे त्यासन्निरुत्साहाः क्षत्रियादीनचेतसः ॥ १६ ॥ तव चैव परेषां च गतास्त्रा विगतेष्वपि ॥ ते तदा पा
 रयंतश्च न्हीमंतश्च विशेषतः ॥ १७ ॥ स्वधर्ममनुपश्यंतो न जद्गुः स्वामनी किनी ॥ अस्त्राण्यन्ये समुत्सृज्य निद्रां धाः शेरते जनाः ॥ १८ ॥ रथेष्वन्ये गजेष्वन्ये ह्येष्व
 न्ये च भारत ॥ निद्रां धानो वुबुधिरेकां चिच्छ्रेष्ठां नराधिप ॥ १९ ॥ तानन्ये समरे योधाः प्रेषयंतो यमक्षयं ॥ स्वप्रायमानां स्त्वपरे परानतिविचेतसः ॥ २० ॥ आत्मा
 नं समरे जघ्नुः स्वानेव च परानपि ॥ नानावाचो विमुंचंतो निद्रां धास्ते महारणे ॥ २१ ॥ अस्माकं च महाराज परेभ्यो बहवो जनाः ॥ योद्धव्यमिति तिष्ठंतो निद्रां सं
 कलोचनाः ॥ २२ ॥ संसर्पंतोरणे केचिन्निद्रां धास्ते तथा परान् ॥ जघ्नुः शूरारणे शूरांस्तस्मिंस्तमसिदारुणैः ॥ २३ ॥ हन्यमानमथात्मानं परेभ्यो बहवो जनाः ॥
 नाभ्यजानंत समरे निद्रयामोहिताभृशं ॥ २४ ॥ तेषामेतादृशीं चेषां विज्ञाय पुरुषर्षभः ॥ उवाच वाक्यं वीभत्सुरुचैः सन्नादयन् दिशः ॥ २५ ॥ श्रान्ता भवंतो निद्रां
 धाः सर्वे एव सवाहनाः ॥ तमसा च वृत्ते सैन्ये रजसा बहुलेन च ॥ २६ ॥ ते यूयं यदि मन्यध्वमुपारमत सैनिकाः ॥ निमीलयत चात्रैव रणभूमौ मुहूर्तकं ॥ २७ ॥ त
 तो विनिद्रा विश्रान्ताश्चंद्रमस्युदिते पुनः ॥ संसाधयिष्यथान्योन्यं संग्रामं कुरु पांडवाः ॥ २८ ॥ तद्वचः सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य विशांपते ॥ अरोचयंत सैन्यानि त
 था चान्योन्यमब्रुवन् ॥ २९ ॥ चुक्रुशुः कर्णकर्णेन तथा दुर्योधनेति च ॥ उपारमत पांडूनां विरता हि वरूथिनी ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 तथाविक्रोशमानस्यफाल्गुनस्यततस्ततः ॥ उपारमतपांडूनांसेनातवचभारत ॥ ३१ ॥ तामस्यवाचं देवांश्चक्रपयश्चमहात्मनः ॥ सर्वसैन्यानिचाक्षुद्रांप्रहृष्टाः
 प्रत्यपूजयन् ॥ ३२ ॥ तत्संपूज्यवचोऽक्रूरं सर्वसैन्यानिभारत ॥ मुहूर्तमस्वपन् राजन् श्रान्तानिभरतर्षभ ॥ ३३ ॥ सातुसंप्राप्यविश्रामंध्वजिनीतवभारत ॥ सु
 खमानवतीवीरमर्जुनंप्रत्यपूजयन् ॥ ३४ ॥ त्वयिवेदास्तथास्त्राणित्वयिवुद्धिपराक्रमौ ॥ धर्मस्त्वयिमहाबाहोदयाभूतेषुचानघ ॥ ३५ ॥ यच्चाश्वस्तास्तर्वच्छामः
 शर्मपार्थतदस्तुते ॥ मनसश्चप्रियानर्थान्वीरक्षिप्रमवानुहि ॥ ३६ ॥ इतितेतंनरव्याघ्रं प्रशंसंतोमहारथाः ॥ निद्रयासमवाक्षिप्तास्तूष्णीमासन्विशांपते ॥ ३७ ॥
 अश्वपृष्ठेषुचाप्यन्ये रथनीडेपुचापरे ॥ गजस्कंधगताश्चान्ये शेरतेचापरेक्षितौ ॥ ३८ ॥ सायुधाः सगदाश्चैव सखद्वाः सपरश्वधाः ॥ सप्रासकवचाश्चान्ये नराः सु
 माः पृथक्पृथक् ॥ ३९ ॥ गजास्ते पन्नगाभोगैर्हस्तैर्भूरणुगुंठितैः ॥ निद्रांधावसुधांचक्रुर्घ्राणिनिःश्वासशीतलां ॥ ४० ॥ सुप्ताः शुशुभिरतत्रनिःश्वासंतोमहीतले ॥
 विकीर्णागिरयोयद्वन्निःश्वासद्रिर्महोरगैः ॥ ४१ ॥ समांचविपमांचक्रुः खुराग्रैर्विरुतांमहीं ॥ हयाः कांचनयोक्तास्तेकेसरालंविभिर्युगैः ॥ ४२ ॥ सुपुपुस्तत्रराजैः
 द्रयुक्तावाहेषुसर्वशः ॥ एवंहयाश्चनागाश्चयोधाश्चभरतर्षभ ॥ युद्धाद्विरम्यसुपुपुः श्रमेणमहतान्विताः ॥ ४३ ॥ तत्तथानिद्रयामग्नमवोधंप्रास्वपद्भृशं ॥ कुशलैः शि
 ल्पिभिर्न्यस्तंपटेचित्रमिवाद्भुतं ॥ ४४ ॥ तेक्षत्रियाः कुंडलिनोयुवानः परस्परंसायकविक्षतांगाः ॥ कुंभेपुलीनाः सुपुपुर्गजानांकुचेपुलगाइवकामिनीनां ॥ ४५ ॥
 ततःकुमुदनाथेनकामिनीगंडपांडुना ॥ नेत्रानंदेनचंद्रेणमाहेंद्रोदिगलंकृता ॥ ४६ ॥ दशशताक्षककुब्जरिनिःस्ततःकिरणकेसरभाभुरपिंजरः ॥ तिमिरवारण
 यूथविदारणः समुदियादुदयाचलकेसरी ॥ ४७ ॥ हरवृषोत्तमगात्रसमद्युतिः स्मरशरासनपूर्णसमप्रभः ॥ नववधूस्मितचारुमनोहरः प्रविस्तृतः कुमुदाकरवां
 धवः ॥ ४८ ॥ ततोमुहूर्ताद्भगवान्पुरस्ताच्छशलक्षणः ॥ अरुणंदर्शयामासग्रसन्ज्योतिः प्रभांप्रभुः ॥ ४९ ॥ अरुणस्यतुतस्त्रानुजातरूपसमप्रभं ॥ रश्मिजा
 लंमहच्चंद्रोमंदंमंदमवास्तजत् ॥ ५० ॥ उत्सारयंतः प्रभयातमस्तेचंद्ररश्मयः ॥ पर्यगच्छच्छनैः सर्वादिशः खंचक्षितितथा ॥ ५१ ॥ ततोमुहूर्ताद्भुवनंज्योति
 र्भूतमिवाभवत् ॥ अप्रख्यमप्रकाशंचजगामाशुतमस्तथा ॥ ५२ ॥ प्रतिप्रकाशितेलोकेदिवाभूतेनिशाकरे ॥ विचेरुर्नविचेरुश्चराजन्नक्तंचरास्ततः ॥ ५३ ॥
 बोध्यमानंतुतसैन्यंराजंश्चंद्रस्यरश्मिभिः ॥ बुबुधेशतपत्राणांवनंसूर्याशुभिर्यथा ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

यथाचंद्रोदयोद्धूतःक्षुभितःसागरोभवत् ॥ तथाचंद्रोदयोद्धूतःसबभूववलार्णवः ॥ ५५ ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धं पुनरेवविशांपते ॥ लोकलोकविनाशायपरंलोकम
भीप्सतां ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणवधपर्वणिरात्रियुद्धेसैन्यनिद्रायांचतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ . ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
संजयउवाच ततोदुर्योधनोद्रोणमभिगम्याब्रवीदिदं ॥ अमर्षवशमापन्नोजनयन्हर्षतेजसी ॥ १ ॥ दुर्योधनउवाच नमर्षणीयाःसंग्रामेविश्रमंतःश्र
मान्विताः ॥ सपत्न्याग्लानमनसोलब्धलक्ष्णाविशेषतः ॥ २ ॥ यत्तुमर्षितमस्माभिर्भवतःप्रियकाम्यया ॥ तएतेपरिविश्रांताःपांडवावलवत्तराः ॥ ३ ॥ सर्वथापरि
हीनाःस्मतेजसाचबलेनच ॥ भवतापाल्यमानास्तेविवर्धतेपुनःपुनः ॥ ४ ॥ दिव्यान्यस्त्राणिसर्वाणिब्राह्मादीनिचयानिह ॥ तानिसर्वाणितिष्ठंतिभवत्येवविशेष
तः ॥ ५ ॥ नपांडवेयानवयंनान्येलोकेधनुर्धराः ॥ युध्यमानस्यतेतुल्याःसत्यमेतद्वर्षामिते ॥ ६ ॥ समुरासुरगंधर्वानिमाँल्लोकान्द्विजोत्तम ॥ सर्वास्त्रविद्रवान्
न्यादिव्यैरस्त्रैर्नसंशयः ॥ ७ ॥ सभवान्मर्षयत्येतांस्त्वत्तोभीतान्विशेषतः ॥ शिष्यत्वंवापुरस्कृत्यममवामंदभाग्यतां ॥ ८ ॥ संजयउवाच एवमुद्धर्षितो
द्रोणःकोपितश्चसुतेनते ॥ समन्युरब्रवीद्राजन्दुर्योधनमिदंवचः ॥ ९ ॥ स्थविरःसत्परंशक्त्याघटेदुर्योधनाहवे ॥ अतःपरंमयाकार्यंक्षुद्रंविजयगृहिना ॥ १० ॥
अनस्त्रविदयंसर्वोहंतव्योस्त्रविदाजनः ॥ यद्रवान्मन्यतेचापिशुभंवायदिवाशुभं ॥ ११ ॥ तद्वैकर्तास्मिकौरव्यवचनात्तवनान्यथा ॥ निहत्यसर्वपंचालान्यु
द्धेकृत्वापराक्रमं ॥ १२ ॥ विमोक्ष्येकवचंराजन्सत्येनायुधमालभे ॥ मन्यसेयच्चकौंतेयमर्जुनंश्रांतमाहवे ॥ १३ ॥ तस्यवीर्यमहाबाहोशृणुसत्येनकौरव ॥ तं
नदेवानगंधर्वानयक्षानचराक्षसाः ॥ १४ ॥ उत्सहंतेरणेजंतुकुपितंसव्यसाचिनं ॥ खांडवेयेनभगवान्प्रत्युद्यातःसुरेश्वरः ॥ १५ ॥ सायकैर्वारिनश्चापिवर्षमा
णोमहात्मना ॥ यक्षानागास्तथादैत्यायेचान्येवलगर्विताः ॥ १६ ॥ निहताःपुरुषेद्रेणतच्चापिविदितंतव ॥ गंधर्वाघोषयात्रायांचित्रसेनादयोजिनाः ॥ १७ ॥
यूयंतैर्हिंयमाणाश्चमाक्षितादृढधन्वना ॥ निवातकंवचाश्चापिदेवानांशत्रवस्तथा ॥ १८ ॥ सुरैरवध्याःसंग्रामेतेनवीरेणनिर्जिताः ॥ दानवानांसहस्राणिहि
रण्यपुरवासिनां ॥ १९ ॥ विजिग्धेपुरुषव्याघ्रःसशक्योमानुषैःकथं ॥ प्रत्यक्षंचैवतसर्वंयथावलमिदंतव ॥ २० ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः॥१८४॥ ॥५॥ त्रिभागमात्रशेषायां क्षपितं पांडुपुत्रेण चेष्टतां नो विशांपते ॥ संजय उवाच तंतदाभिप्रशंसंतमर्जुनं कुपितस्तदा ॥ २१ ॥ द्रोणं तव सुतो राजन् पुनरेवेदं मब्रवीत् ॥ अहं दुःशासनः कर्णः शकुनिर्मातुलश्रमे ॥ २२ ॥ हनिष्यामोर्जुनं संख्ये द्विधा कृत्वा घृणाभारतीं ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजो ह सन्निव ॥ २३ ॥ अन्ववर्तत राजानं स्वस्ति ते स्त्विति चाब्रवीत् ॥ कोहि गांडीवधन्वानं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ २४ ॥ अक्षयं क्षपयेत्क्षत्रियः क्षत्रियपभं ॥ तं न वित्तपतिर्नेद्रो न यमो न जलेश्वरः ॥ २५ ॥ नासुरो रगरक्षांसि क्षपयेयुः सहायुधं ॥ मूढास्त्वेतानि भापंते यानीमान्यात्य भारत ॥ २६ ॥ युद्धे त्वर्जुनमासाद्य स्वस्तिमान्को ब्रजे द्रुहान् ॥ त्वं तु सर्वाभिशंकित्वान्निष्ठुरः पापनिश्रयः ॥ २७ ॥ श्रेयसस्त्वद्वि ते युक्तांस्तत्तद्वक्तुमिहेच्छसि ॥ गच्छ त्वमपि कौंतेय मात्मार्यं जहि माचिरं ॥ २८ ॥ त्वमप्याशंससे योद्धुं कुलजः क्षत्रियोत्थसि ॥ इमान् किं क्षत्रियान्सर्वान्घातयिष्यस्य नागसः ॥ २९ ॥ त्वमस्य मूलं वैरस्य तस्मादासादयार्जुनं ॥ एष ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ३० ॥ दुर्युतदेवी गांधारे प्रयात्त्वर्जुनमाहवे ॥ एषोक्षकुशलो जिह्मो द्यूतकृत् कितवैः शठः ॥ ३१ ॥ देवितानि कृतिप्रज्ञो युधिजेप्यतिपांडवान् ॥ त्वया कथितमत्यर्थं कर्णेन सह हृष्टवत् ॥ ३२ ॥ असकृच्छून्यवन्मोहाद्भूतराष्ट्रस्य शृण्वतः ॥ अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्रमे ॥ ३३ ॥ पांडुपुत्राह निष्यामः सहिताः समरे त्रयः ॥ इति ते कथ्यमानस्य श्रुं तं संसदि संसदि ॥ ३४ ॥ अनुतिष्ठ प्रतिज्ञां तां सत्यवाक्भवतैः सह ॥ एष ते पांडवः शत्रुरविशंको ग्रतः स्थितः ॥ ३५ ॥ क्षत्रधर्ममवेक्षस्व श्लाघ्यस्तव वधो जयात् ॥ दत्तं भुक्तमधीतं च प्राप्तमैश्वर्यमीप्सितं ॥ ३६ ॥ कृतकृत्यो नृणश्चासि माभैर्युध्यस्व पांडवं ॥ इत्युक्त्वा समरे द्रोणो न्यवर्तत यतः परे ॥ द्वैधीकृत्य ततः सेनां युद्धं सम भवत्तदा ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि द्रोणदुर्योधनभाषणे पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥५॥ संजय उवाच त्रि भागमात्रशेषायां रात्र्यां युद्धमवर्तत ॥ कुरूणां पांडवानां च संदृष्टानां विशांपते ॥ १ ॥ अथ चंद्रप्रभां मुष्णन्नादित्यस्य पुरः सरः ॥ अरुणोऽभ्युदयां च क्रेता ग्रीकुर्वन्निवांवरं ॥ २ ॥ प्राच्यां दिशिसहस्रां शोररुणे नारुणीकृतं ॥ तापनीयं यथा चक्रं भ्राजते रविमंडलं ॥ ३ ॥

मुहूर्तत्रयावशिष्टायां तत्र सूर्योदयोत्तरं त्रयोदश्यां द्रोणस्य नाशः त्रयोदश्यां शुक्रायां युद्धारंभस्य हेमं ते प्रथमे मासे शुक्लपक्षे त्रयोदशीं प्रवृत्तं भारतं युद्धमिति भारतसावित्र्यामुक्तस्य चोपपत्तिः सिध्यति ॥१॥२॥३॥

कितवो वंचकः शठो धूर्तः

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 ततोरथाश्वांश्चमनुष्ययानान्युत्सृज्य सर्वे कुरुपांडुयोधाः ॥ दिवाकरस्याभिमुखं जपंतः संध्यागताः प्रांजलयो बभूवुः ॥ ४ ॥ ततो द्वैधीकृते सैन्ये द्रोणः सोमकपांड-
 वान् ॥ अभ्यद्रवत्सपंचालान् दुर्योधनपुरोगमः ॥ ५ ॥ द्वैधीकृतान् कुरुनृद्वामाधवोर्जुनमब्रवीत् ॥ सपत्नान्सव्यतः कृत्वा अपसव्यमिमंकुरु ॥ ६ ॥ समाधवम-
 नुज्ञायं कुरुष्वेति धनंजयः ॥ द्रोणकर्णौ महेश्वासौ सव्यतः पर्यवर्तत ॥ ७ ॥ अभिप्रायं तु कृष्णस्य ज्ञात्वा परपुरं जयः ॥ आजिशीर्षगतं पार्थ भीमसेनोभ्युवाच ह ॥
 ॥ ८ ॥ भीमसेन उवाच ॥ अर्जुनार्जुनवीभत्सोऽष्टणुष्वैतद्वचो मम ॥ यदर्थं क्षत्रियासूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥ अस्मिंश्च द्वागते काले श्रेयो न प्रतिपत्स्य-
 से ॥ असंभावितरूपं स्त्वं सुनृशं संकरिष्यसि ॥ १० ॥ सत्यश्रीधर्मयशसां वीर्येणानृण्यमानुहि ॥ भिंध्यनीकं युधांश्चेष्ट अपसव्यमिमान्कुरु ॥ ११ ॥ संजय-
 उवाच ॥ ससव्यसाची भीमेन चोदितः केशवेन च ॥ कर्णद्रोणावतिक्रम्य समं तत्पर्यवारयत् ॥ १२ ॥ तमाजिशीर्षमायां तंदहंतं क्षत्रियर्षभान् ॥ पराक्रांतं परा-
 क्रम्य ततः क्षत्रियपुंगवाः ॥ १३ ॥ नाशक्रुवन्वारयितुं वर्धमानमिवानलं ॥ अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चपि सौवलः ॥ १४ ॥ अभ्यवर्ष उछरव्रातैः कुंतीपुत्रं धनं-
 जयं ॥ तेषामस्त्राणिसर्वेषामुत्तमास्त्रविदां वरः ॥ १५ ॥ कदर्थी कृत्यराजेंद्रशरवर्षैरवाकिरत् ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्य लघुहस्तोजितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ सर्वानविध्य-
 न्निशितैर्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ उद्धृतारजसो वृष्टिः शरवृष्टिस्तथैव च ॥ १७ ॥ तमश्च घोरं शब्दश्च तदा समभवन्महान् ॥ नद्योर्नभूमिर्न दिशः प्राज्ञायंत तथागते ॥
 ॥ १८ ॥ सैन्येन रजसामृद्धं सर्वमंधमिवाभवत् ॥ नैव तेन वयं राज्ञा ज्ञासिष्म परस्परं ॥ १९ ॥ उद्देशेन हितेन स्म समयुध्यंत पार्थिवाः ॥ विरथारथिनो राजन्स-
 मासाद्य परस्परं ॥ २० ॥ केशेषु समसज्जंत कवचेषु भुजेषु च ॥ हताश्वाहतसूताश्च निश्चेष्टारथिनो हताः ॥ २१ ॥ जीवंत इव तत्र स्म व्यदृश्यंत भयार्दिताः ॥ हतान्-
 गजान्समाश्लिष्य पर्वतानि ववाजिनः ॥ २२ ॥ गतसत्वा व्यदृश्यंत तथैव सहसादिभिः ॥ ततस्त्वभ्यवस्त्यैव संग्रामादुत्तरां दिशं ॥ २३ ॥ आतिष्ठदा हवेंद्रोणो-
 विधूर्माग्निरिव ज्वलन् ॥ तमाजिशीर्षां देकांतमपक्रांतं निशम्यतु ॥ २४ ॥ समकंपंत सैन्यानि पांडवानां विशांपते ॥ भ्राजमानं श्रिया युक्तं ज्वलंतमिव तेजसा ॥
 ॥ २५ ॥ द्रोणं दृष्ट्वा परे त्रे सुश्रेष्ठं र्मुश्नुश्च भारत ॥ आह्वयंत परानीकं प्रभिन्नमिव वारणं ॥ २६ ॥ नैनमाशंसिरे जेतुं दानवा वासवं यथा ॥ केजिदासन्निरुत्साहाः-
 केचित्कुद्धामनस्विनः ॥ २७ ॥ विस्मिताश्चाभवन् केचित्केचिदासन्नमर्षिताः ॥ हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपि पन्नराधिपाः ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ शशापशपथंकृतवान् ॥ ४५ ॥ इष्टापूर्तात्तथाक्षात्रादिति
 अपरेदशनैरोष्ठानदशान्क्रोधमूर्छिताः ॥ व्याक्षिपन्नायुधानन्येममृदुश्चापरेभुजान् ॥ २९ ॥ अन्येचान्वपतद्रोणं त्यक्तात्मानोमहौजंसः ॥ पंचालास्तुविशेषे
 णद्रोणसायकपीडिताः ॥ ३० ॥ समसज्जंतराजेंद्रसमरेभृशवेदनाः ॥ ततोविराट्द्रुपदौद्रोणं प्रतिययूरणे ॥ ३१ ॥ तथाचरंतसंग्रामेभृशंसमरदुर्जयं ॥ द्रुपद
 स्यततःपौत्रास्त्रयएवविशांपते ॥ ३२ ॥ चेदयश्चमहेश्वासाद्रोणमेवाभ्ययुर्युधि ॥ तेषांद्रुपदपौत्राणांत्रयाणांनिशितैःशरैः ॥ ३३ ॥ त्रिभिर्द्रोणोहरत्पाणांस्ते
 हतान्यपतन्भुवि ॥ ततोद्रोणोजयद्युद्धेचेदिकैकेयस्तंजयान् ॥ ३४ ॥ मत्स्यांश्चैवाजयत्कृत्स्नान्भारद्वाजोमहारथान् ॥ ततस्तुद्रुपदःक्रोधान्छरवर्षमवास्तंजत्
 ॥ ३५ ॥ द्रोणं प्रतिमहाराजविराट्श्चैवसंयुगे ॥ तंनिहत्येपुवर्षतुद्रोणःक्षत्रियमर्दनः ॥ ३६ ॥ तौशरैश्छादयामासविराट्द्रुपदाबुभौ ॥ द्रोणेनच्छाद्यमानौतुक्रु
 द्दौसंग्राममूर्धनि ॥ ३७ ॥ द्रोणंशरैर्विव्यधतुःपरमंक्रोधमास्थितौ ॥ ततोद्रोणोमहाराजक्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ३८ ॥ भृशभ्यांभृशतीक्ष्णाभ्यांचिच्छेदध
 नुषीतयोः ॥ ततोविराटःकुपितःसमरेतोमरान्दश ॥ ३९ ॥ दशचिक्षेपचशरान्द्रोणस्यवधकांक्षया ॥ शक्तिंचद्रुपदोघोरामायसींस्वर्णभूषितां ॥ ४० ॥ चिक्षेप
 भुजगेंद्राभांकुद्भोद्रोणरथंप्रति ॥ ततोभृष्टैःसुनिशितैश्छित्वातांस्तोमरान्दश ॥ ४१ ॥ शक्तिकनकवैदूर्याद्रोणश्चिच्छेदसायकैः ॥ ततोद्रोणःसुपीताभ्यांभृश
 भ्यामरिमर्दनः ॥ ४२ ॥ द्रुपदंचविराटंचप्रेषयामासमृत्यवे ॥ हतेविराटेद्रुपदेकेकयेषुतथैवच ॥ ४३ ॥ तथैवचेदिमत्स्येषुपंचालेषुतथैवच ॥ हतेषुत्रिपुवीरेषुद्रु
 पदस्यचनसृषु ॥ ४४ ॥ द्रोणस्यकर्मतदृष्ट्वाकोपदुःखसमन्वितः ॥ शशापरथिनांमध्येधृष्टद्युम्नोमहामनाः ॥ ४५ ॥ इष्टापूर्तात्तथाक्षात्राद्राक्षण्याच्चसनश्यतु ॥
 द्रोणोयस्याद्यमुच्येतयंवाद्रोणःपराभवेत् ॥ ४६ ॥ इतितेषांप्रतिश्रुत्यमध्येसर्वधनुष्मतां ॥ आयाद्रोणंसहानीकःपांचाल्यःपरवीरहा ॥ ४७ ॥ पंचालास्त्वेकतो
 द्रोणमभ्यघ्न्याडवैःसह ॥ दुर्योधनश्चकर्णश्चशकुनिश्चापिसौवलः ॥ ४८ ॥ सोदर्याश्चयथामुख्यास्तेरक्षन्द्रोणमाहवे ॥ रक्ष्यमाणंतथाद्रोणंसर्वैस्तेस्तुमहारथैः
 ॥ ४९ ॥ यत्मानास्तुपंचालानशोकःप्रतिवीक्षितुं ॥ तत्राक्रुध्यद्भीमसेनोधृष्टद्युम्नस्यमारिष ॥ ५० ॥

इष्टंयामहोमादि आपूर्तक्षेत्रारामादि क्षात्रंद्रुपदकुलोत्पत्तत्वात् ब्राह्मण्यंयाजोपयाजयोर्ब्राह्मणयोस्तपसाब्राह्मणरूपादग्नेश्चजातत्वान्एतत्सर्वतस्त्यनश्यतु यस्यशत्रुद्रोणेनमुच्येतमरणंनप्राप्नुयात् यंवामांवाद्रो
 णोयदिपराभवेदिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ अवस्थितमरिमुक्तविधंशपथंशपित्वापिकःपरिपालयेत्कस्तद्धननंकुर्यादपितुसर्वोपितद्धननंकुर्यादेवेतिसार्धःश्लोकः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 सएनंवाग्भिरुग्राभिस्ततस्सपुरुषर्षभः ॥ भीमसेनउवाच द्रुपदस्यकुलेजातःसर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ॥ ५१ ॥ कःक्षत्रियोमन्यमानःप्रेक्षेतारिमवस्थितं ॥
 पितृपुत्रवधंप्राप्यपुमान्कःपरिपालयेत् ॥ ५२ ॥ विशेषतस्तुशपथंशपित्वाराजसंसदि ॥ एषवैश्वानरइवसमिद्धःस्वेनतेजसा ॥ ५३ ॥ शरचापेंधनोद्रोणः
 क्षत्रंदहतितेजसा ॥ पुराकरोतिनिःशेषांपांडवानामनीकिनीं ॥ ५४ ॥ स्थिताःपश्यतमेकंर्मद्रोणमेवब्रजान्यहं ॥ इत्युक्त्वाप्राविशत्कुद्रोद्रोणानीकंदकोदरः ॥
 ॥ ५५ ॥ शरैःपूर्णायतोत्सृष्टैर्द्रावयंस्तववाहिनीं ॥ धृष्टद्युम्नोपिपांचाल्यःप्रविश्यमहतींचमूं ॥ ५६ ॥ आससादरणेद्रोणंतदासीत्तुमुलंमहत् ॥ नैवनस्तादृशं
 युद्धंदृष्टपूर्वनन्वश्रुतं ॥ ५७ ॥ यथासूर्योदयेराजन्समुत्पिंजोभवन्महान् ॥ संसक्तान्येवचादृश्यन्रथदंदानिमारिप ॥ ५८ ॥ हतानिचविकीर्णानिशरीराणिश
 रीरिणां ॥ केचिदन्यत्रगच्छंतःपथिचान्यैरुपद्रुताः ॥ ५९ ॥ विमुखाःपृष्ठतश्चान्येताड्यतेपार्श्वतःपरे ॥ तथासंसक्तयुद्धंतदभवद्भृशदारुणं ॥ अथसंध्यागतःसूर्यः
 क्षणेनसमपद्यत ॥ ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणवधपर्वणिसंकुलयुद्धेपडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
 संजयउवाच तेतथैवमहाराजदंशितारणमूर्धनि ॥ संध्यागतंसहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥ १ ॥ उदितेतुसहस्रांशौतमकांचनसप्रभे ॥ प्रकाशितेपुलोके
 पुपुनर्युद्धमवर्तत ॥ २ ॥ दृष्ट्वानितत्रयान्यासन्संसक्तानिपुरोदयात् ॥ तान्येवाभ्युदितसूर्येसमसज्जंतभारत ॥ ३ ॥ रथैर्हयाहयैर्नागाःपादातैश्चापिकुंजराः ॥ ह
 यैर्हयाःसमाजग्मुःपादाताश्चपदातिभिः ॥ ४ ॥ रथारथैरिभैर्नागास्तथैवभरतर्षभ ॥ संसक्ताश्चवियुक्ताश्चयोधाःसंन्यतनरणे ॥ ५ ॥ तेरात्रौकृतकर्माणःश्रां
 ताःसूर्यस्यतेजसा ॥ क्षुत्पिपासापरीतांगाविसंज्ञावहवोभवन् ॥ ६ ॥ शंखभेरीमृदंगानांकुंजराणांचगर्जतां ॥ विस्फारितविरुष्टानांकामुकाणांचकूजतां ॥
 ॥ ७ ॥ शब्दःसमभवद्राजन्दिविस्मृभरतर्षभ ॥ द्रवतांचपदातीनांशस्त्राणांपततामपि ॥ ८ ॥ हयानांहेषतांचापिरथानांचनिवर्ततां ॥ क्राशतांगर्जतांचैवत
 दासीत्तुमुलंमहत् ॥ ९ ॥ विददस्तुमुलःशब्दोद्यामगच्छन्महांस्तदा ॥ नानायुधनिरुक्तानांचेष्टतामातुरःस्वनः ॥ १० ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ तेतथैवेति सहस्रांशुविकीर्णकरसहस्रंउदेष्यंत
 मित्यर्थः आदित्यमूर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ स्वेकौरवाःस्वान्स्वभृत्यान्परेपाण्डवाःस्वान्स्वभृत्यान् स्वेइत्यनुवर्तते परेषांपाण्डवानांस्वान्स्वेकौरवाःपरेषांपाण्डवानांपरान्कौरवान्परेपाण्डवाजघ्नुरित्यन्वयःपरेषामित्युभयत्रसंबध्यते स्वपरविभागो वक्तुःसंजयस्यानुरोधतः ॥ १२ ॥ वीरेति निज्यतेप्रक्षाल्यतेवासांसिधेपुनेप्रदेशानेजनानितेषुयथावांससांराशयोभवंत्येवमुद्यनानांप्रतिकूलं पिष्टानांचखद्गानांराशयःप्रत्यदृश्यं निज्यतांक्षालनैःउद्यम्यो

भूमावश्रूयतमहांस्तदासीत्क्षपणंमहत् ॥ पततांपात्यमानानांपत्यश्वरथदंतिनां ॥ ११ ॥ तेषुसर्वेष्वनीकेषुव्यतिषक्तेष्वनेकशः ॥ स्वेस्वान्जघ्नुःपरेस्वांश्चस्वान्परे-
पांपरेपरान् ॥ १२ ॥ वीरवाहुविमृष्टाश्वयोधेषुचगजेषुच ॥ राशयःप्रत्यदृश्यंतवाससांनेजनेष्विव ॥ १३ ॥ उद्यतप्रतिपिष्टानांखद्गानांवीरवाहुभिः ॥ सएवश-
ब्दस्तद्रूपोवाससांनिज्यतामिव ॥ १४ ॥ अर्धासिभिस्तथाखड्गैस्तोमरैःसपरश्वधैः ॥ निरुष्टयुद्धंसंसक्तंमहदासीत्सुदारुणं ॥ १५ ॥ गजाश्वकायप्रभवांनरदे-
हंप्रवाहिनीं ॥ शस्त्रमत्स्यसुसंपूर्णांमांसशोणितकर्दमां ॥ १६ ॥ आर्तनादस्वनवतींपताकाशस्त्रफेनिलां ॥ नदींप्रावर्तयन्वीराःपरलोकौघगामिनीं ॥ १७ ॥
शरशक्त्यर्दिताःक्लान्तात्रिमूढाल्पचेतसः ॥ विष्टभ्यसर्वगात्राणिव्यतिष्ठन्गजवाजिनः ॥ १८ ॥ बाहुभिःकवचैश्चित्रैःशिरोभिश्चारुकुण्डलैः ॥ युद्धोपकरणै-
श्चान्यैस्तत्रतत्रचकाशिरे ॥ १९ ॥ क्रव्यादसंघैराकीर्णमृतैरर्धमृतैरपि ॥ नासीद्रथपथस्तत्रसर्वमायोधनंप्रति ॥ २० ॥ मज्जत्सुचक्रेपुरथान्सत्वमांस्थायवां-
जिनः ॥ कथंचिदवहन्श्रान्तावेपमानाःशरार्दिताः ॥ २१ ॥ कुलसत्वबलोपेतावाजिनोवारणोपमाः ॥ विद्वलंतूर्णमुद्धांतंसंभयंभारतातुरं ॥ २२ ॥ बलमां-
सीत्तदासर्वमृतेद्रोणार्जुनावुभौ ॥ तावेवास्तांनिलयनंतावार्तायनमेवच ॥ २३ ॥ तावेवान्येसमासाद्यजग्मुर्वैवस्वतक्षयं ॥ आविग्रमभवत्सर्वकौरवाणांमह-
द्वलं ॥ २४ ॥ पंचालानांचसंसक्तंनप्राज्ञायतकिंचन ॥ अंतकाक्रीडसदृशंभीरूणांभयवर्धनं ॥ २५ ॥ पृथिव्यांराजवंशानामुत्थितेमहतिक्षये ॥ नतत्रकर्णद्रोणं-
वानार्जुनंनयुधिष्ठिरं ॥ २६ ॥ नभीमसेनंनयमौनपांचाल्यनसात्यकिं ॥ नचदुःशासनंद्रौणिनदुर्योधनसौबलौ ॥ २७ ॥ नरुपमद्रराजंचक्रतवर्माणमेवच ॥
नचान्यान्नैवचात्मानंनक्षितिंनदिशस्तथा ॥ २८ ॥ पश्यामराजन्संसक्तान्सैन्येनरजसावृतान् ॥ संभ्रातितुमुलेघोरेरजोमेघेसमुत्थिते ॥ २९ ॥ द्वितीयामिवसं-
प्राप्तमममन्यंतनिशांतदा ॥ नज्ञायंतैकौरवेयानपंचालानपाण्डवाः ॥ ३० ॥

द्यम्यशिलायांस्फान्यमानानां श्लोकद्वयं ॥ १३ ॥ १४ ॥ अर्धासिभिरेकघोरैः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ निलयनमाश्रयः आर्तायनंआर्तानांभयवारणंस्वीयानां शत्रू-
णांतुतावेवमृत्युकरावित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ चतुरश्रत्वारः भ्रात्रादुःशासनेन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 नदिशोद्यौर्नचोर्वीचनसमंविषमंतथा ॥ हस्तसंस्पर्शमापन्नाम्यरानप्यथवास्वकान् ॥ ३१ ॥ न्यपातयंस्तदायुद्धेनराःस्मविजयैषिणः ॥ उद्धूतत्वात्तुरजसःप्रसे
 काच्छोणितस्यच ॥ ३२ ॥ प्राशाम्यतरजोभौमंशीघ्रत्वादनिलस्यच ॥ तत्रनागाहयायोधारथिनोयपदातयः ॥ ३३ ॥ पारिजातवनानीवव्यरोचनरुधिरोक्षि
 ताः ॥ ततोदुर्योधनःकर्णोद्रोणोदुःशासनस्तथा ॥ ३४ ॥ पांडवैःसमसर्जतचतुर्भिश्चतुरोरथाः ॥ दुर्योधनःसहभ्रात्रायमाभ्यांसमसर्जत ॥ ३५ ॥ वृकोदरे
 णसधेयोभारद्वाजेनचार्जुनः ॥ तद्द्वोरमहदाश्रयंसर्वेप्रैक्षंतसर्वतः ॥ ३६ ॥ रथर्षभाणामुग्राणांसन्निपातममानुषं ॥ रथमार्गैर्विचित्रैस्तैर्विचित्ररथसंकुलं ॥
 ॥ ३७ ॥ अपश्यन्नरथिनोयुद्धंविचित्रंचित्रयोधिनां ॥ यतमानाःपराक्रांताःपरस्परजिगीषवः ॥ ३८ ॥ जीमूताइवधर्मातिशरवर्षैरवाकिरन् ॥ तेरथान्सूर्यसं
 काशान्नास्थिताःपुरुषर्षभाः ॥ ३९ ॥ अशोभंतयथामेघाःशारदाश्वलविद्युतः ॥ योधास्तेतुमहाराजक्रोधामर्षसमन्विताः ॥ ४० ॥ स्पर्धिनश्चमहेष्वासाः
 रुतयत्नाधनुर्धराः ॥ अभ्यगच्छंस्तथान्योन्यंमत्तागजवृषाद्व ॥ ४१ ॥ ननूनंदेहभेदोस्तिकालराजन्ननागते ॥ यत्रसर्वेनयुगप्रद्वशीर्यतमहारथाः ॥ ४२ ॥
 बाहुभिश्चरणैश्छिन्नैःशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ कार्मुकैर्विशिखैःप्रासैःखड्गैःपरशुपट्टिशैः ॥ ४३ ॥ नालीकैःक्षुद्रनाराचैर्नखरैःशक्तितोमरैः ॥ अन्यैश्चविविधाका
 रैर्धौतैःप्रहरणोत्तमैः ॥ ४४ ॥ विचित्रैर्विविधाकारैःशरीरावरणैरपि ॥ विचित्रैश्चरथैर्भग्नैर्हतैश्चगजवाजिभिः ॥ ४५ ॥ शून्यैश्चैव नगाकारैर्हतयोधध्वजैरथैः ॥
 अमनुष्यैर्हयैस्त्वस्तैःरूप्यमाणैस्ततस्ततः ॥ ४६ ॥ वातायमानैरसकृद्भूतवीरैरलंकृतैः ॥ व्यजनैःकंकटैश्चैवध्वजैश्चविनिपातितैः ॥ ४७ ॥ छत्रैराभरणैर्वस्त्रैर्माल्यै
 श्चससुगंधिभिः ॥ हारैःकिरीटैर्मुकुटैरुष्णीपैःकिंकिणीगणैः ॥ ४८ ॥ उरस्थैर्मणिभिर्निष्कैश्चूडामणिभिरेवच ॥ आसीदायोधनंतत्रनभस्तारागणैरिव ॥
 ॥ ४९ ॥ ततोदुर्योधनस्यासीन्नकुलेनसमागमः ॥ अमर्षितेनक्रुद्धस्यक्रुद्धेनामर्षितस्यच ॥ ५० ॥ अपसव्यंचकाराथमाद्रीपुत्रस्तवात्मजं ॥ किरञ्छरशतैर्ह
 षस्तत्रनादोमहानभूत् ॥ ५१ ॥ अपसव्यंकृतंसंख्येभ्रातृव्येनात्यमर्षिणा ॥ नामृष्यततमप्याजौप्रतिचक्रेपसव्यतः ॥ ५२ ॥ पुत्रस्तवमहाराजराजादुर्योधनो
 द्रुतं ॥ ततःप्रतिचिकीर्षतमपसव्यंतुतेसुतं ॥ ५३ ॥ न्यवारयततेजस्वीनकुलंश्चित्रमार्गवित् ॥ ससर्वतोनिवार्येनंशरजालेनपीडयन् ॥ ५४ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसमाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 विमुखंनकुलश्रक्तेतसैन्याःसमपूजयन् ॥ तिष्ठतिष्ठेतिनकुलोवभापेतनयंतव ॥ संस्मृत्यसर्वदुःखानितवदुर्मंत्रितंचतत् ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रो-
 णपर्वणिद्रोणवधपर्वणिनकुलयुद्धेसमाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच ततोदुःशासनःक्रुद्धःसहदेव-
 मुपाद्रवत् ॥ रथवेगेनतीव्रेणकंपयन्निवमेदिनीं ॥ १ ॥ तस्यापततएवाशुभह्तेनामित्रकर्शनः ॥ माद्रीपुत्रःशिरोयंतुःसशिरस्त्राणमच्छिनत् ॥ २ ॥ नैनंदुःशास-
 नःसूतंनपिकश्चनसैनिकः ॥ रुतोत्तमांगमाशुत्वात्सहदेवेनबुद्धवान् ॥ ३ ॥ यदात्वंसंगृहीतत्वात्प्रयांत्यश्वायथासुखं ॥ ततोदुःशासनःसूतंबुबुधैर्गतचेतसं ॥
 ॥ ४ ॥ सहयुन्सन्निगृह्याजौस्वयंहयविशारदः ॥ युयुधेरथिनांश्रेष्ठोलघुचित्रंचसुपुच ॥ ५ ॥ तदस्यापूजयन्कर्मस्वेपरेचापिसंयुगे ॥ हतसूतरथेनाजौव्यचर-
 दभीतवत् ॥ ६ ॥ सहदेवस्तुतानश्वांस्तीक्ष्णैर्बाणैरवाकिरत् ॥ पीड्यमानाःशरैश्चाशुप्राद्रवंस्तेतस्ततः ॥ ७ ॥ सरश्मिषुविषक्तत्वादुत्ससर्जशरासनं ॥ धनुषा-
 कर्मकुर्वन्स्तुरङ्मींश्चपुनरुत्सृजत् ॥ ८ ॥ छिद्रेष्वेतेषुतंवाणैर्माद्रीपुत्रोभ्यवाकिरत् ॥ परीप्संस्त्वत्सुतंकर्णस्तदंतरमवापतत् ॥ ९ ॥ वृकोदरस्ततःकर्णंत्रिभिर्भलैःसमा-
 हितः ॥ आकर्णपूर्णैरभ्यघ्नन्वाङ्कोरुरसिचानदत् ॥ १० ॥ सनिवृत्तस्ततःकर्णःसंघट्टितइवोरगः ॥ भीममावारयामासविकिरन्निशिताच्छरान् ॥ ११ ॥ ततो-
 भूत्तुमुलंयुद्धंभीमराधेययोस्तदा ॥ तौवृषाविवनर्दतौविवृत्तनयनावुभौ ॥ १२ ॥ वेगेनमहतान्योन्यंसंरब्धावभिपेततुः ॥ अभिसंश्लिष्टयोस्तत्रतयोसहवशौ-
 ढयोः ॥ १३ ॥ विच्छिन्नशरपातत्वाद्गदायुद्धमवर्तत ॥ गदयाभीमसेनस्तुकर्णस्यरथकूबरं ॥ १४ ॥ विभेदशतधाराजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततोभीमस्यराधे-
 योगदामाविध्यवीर्यवान् ॥ १५ ॥ अवास्तजद्रथेतांतुविभेदगदयागदां ॥ ततोभीमःपुनर्गुर्वीचिक्षेपाधिरथेर्गदां ॥ १६ ॥ तांगदांबहुभिःकर्णःसुपुंखैःसुप्रवे-
 जितैः ॥ प्रत्यविध्यत्युनश्चान्यैःसाभीमंपुनराव्रजत् ॥ १७ ॥ व्यालीवमंत्राभिहताकर्णबाणैरभिद्रुता ॥ तस्याःप्रतिनिपातेनभीमस्यविपुलोध्वजः ॥ १८ ॥ प-
 पातसारथिश्चास्यमुमोहचगदाहतः ॥ सकर्णसायकानष्टौव्यस्तजक्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ तैस्तस्यनिशितैस्तीक्ष्णैर्भीमसेनोमहाबलः ॥ चिच्छेदपरवीरघ्नःप्रह-
 सन्निवभारत ॥ २० ॥ ध्वजंशरासनंचैवशरावापंचभारत ॥ कर्णोप्यन्यद्गनुर्गृह्यहेमपृष्ठदुरासदं ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ज्ञानमेकस्थ
ततःपुनस्तुराधेयोहयानस्यरथेषुभिः ॥ ऋक्षवर्णान्जघानाश्रुतथोभौपार्ष्णिसारथी ॥ २२ ॥ सविपन्नरथोभीमोनकुलस्यापुतोरथं ॥ हरिर्यथागिरेःशृङ्गंसमा
क्रामदरिंदमः ॥ २३ ॥ तथाद्रोणार्जुनौचित्रमयुध्येतांमहारथौ ॥ आचार्यशिष्यौराजेंद्रकृतप्रहरणौयुधि ॥ २४ ॥ लघुसंधानयोगाभ्यांरथयोश्चरणेनच ॥
मोहयंतौमनुष्याणांचक्षूंषिचमनांसिच ॥ २५ ॥ उपारमंततेसर्वेयोधाभरतसत्तम ॥ अदृष्टपूर्वपश्यंतस्तद्युद्धंगुरुशिष्ययोः ॥ २६ ॥ विचित्रान्पृतनामध्येरथ
मार्गानुदीर्यतौ ॥ अन्योन्यमपसव्यंचकर्तुंवीरौतदेषतुः ॥ २७ ॥ पराक्रमंतयोर्योधाददृष्टस्तेसुविस्मिताः ॥ तयोःसमभवद्युद्धंद्रोणपांडवयोर्महत् ॥ २८ ॥ आ
मिषार्थेमहास्रजगंगनेश्वेनयोरिव ॥ यद्यच्चकारद्रोणस्तुकुंतीपुत्रजिगीषया ॥ २९ ॥ तत्तत्प्रतिजघानाश्रुप्रहसंतस्तस्यपांडवः ॥ यदाद्रोणोनशक्नोतिपांडवंस्म
विशेषितुं ॥ ३० ॥ ततःप्रादुश्चकारास्त्रमस्त्रमार्गविशारदः ॥ ऐंद्रपाशुपतंत्वाष्ट्रंवायव्यमथवारुणं ॥ ३१ ॥ मुक्तंमुक्तंद्रोणचापात्तज्जघानधनंजयः ॥ अ
स्त्राण्यस्त्रैर्यदातस्यविधिवद्धंतिपांडवः ॥ ३२ ॥ ततोस्त्रैःपरमैर्दिव्यैर्द्रोणःपार्थमवाकिरत् ॥ यद्यदस्त्रंसपार्थायप्रयुंक्तेविजिगीषया ॥ ३३ ॥ तस्यतस्यविघाताय
तत्तद्विकुरुतेर्जुनः ॥ सवध्यमानेष्वस्त्रेषुदिव्येष्वपियथाविधि ॥ ३४ ॥ अर्जुनेनार्जुनंद्रोणोमनसैवाभ्यपूजयत् ॥ मेनेचात्मानमधिकंपृथिव्यामधिभारत
॥ ३५ ॥ तेनशिष्येणसर्वेभ्यःशस्त्रविद्भ्यःपरंतपः ॥ वार्यमाणस्तुपार्थेनतथामध्येमहात्मनां ॥ ३६ ॥ यतमानोर्जुनंप्रीत्याप्रत्यवारयदुत्समयन् ॥ ततोतरिक्षेदेवाश्रगं
घर्वाश्चसहस्रशः ॥ ३७ ॥ ऋषयःसिद्धसंघाश्चव्यतिष्ठंतदिदृक्षया ॥ तदप्सरोभिराकीर्णयक्षगंधर्वसंकुलं ॥ ३८ ॥ श्रीमदाकाशमभवद्भूयोमेघाकुलंयथा ॥ तत्र
स्मांतर्हितावाचोव्यचरंतपुनःपुनः ॥ ३९ ॥ द्रोणपार्थस्तवोपेताव्यश्रयंतनराधिप ॥ विसृज्यमानेष्वस्त्रेषुज्वालयत्सुदिशोदश ॥ ४० ॥ अब्रुवंस्तत्रसिद्धाश्चक्रप
यश्चसमागताः ॥ नैवेदंमानुषंयुद्धंनासुरंनचराक्षसं ॥ ४१ ॥ नदैवंनचगांधर्वंब्राह्मंध्रुवमिदंपरं ॥ विचित्रमिदमाश्चर्यंननोदृष्टंनचश्रुतं ॥ ४२ ॥ अंतिपां
डवमाचार्योद्रोणंचाप्यतिपांडवः ॥ मानयोरंतरंशंक्यंद्रष्टुमन्येनकेनचित् ॥ ४३ ॥ यदिरुद्रोद्विधाकृत्ययुध्येतात्मानमात्मना ॥ तत्रशक्योपमाकर्तुमन्यत्रतुन
विद्यते ॥ ४४ ॥ ज्ञानमेकस्थमाचार्येज्ञानंयोगश्चपांडवे ॥ शौर्यमेकस्थमाचार्येबलंशौर्यंचपांडवे ॥ ४५ ॥

मिति आचार्योज्ञानस्यशौर्यस्यचावधिरित्यर्थः अर्जुनस्तुयोगेनबलेनचाधिकः कृष्णसारथिगांडीवदीव्यरथध्वजबुध्यादिभिर्योवनेनचयुक्तत्वात् तथाचयोगबलाभ्यामाचार्यसाम्यंप्राप्तइत्यर्थः ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पारमवधिः आर्षंस्त्रीबलं अन्यतरेणेतिशेषः गम्यतेप्राप्यतेअन्योन्ययुद्धे ततस्तदा संकुलयुद्धंअनियतयोधयुद्धं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नापतत्बाणैरंतरिक्षस्य पूरितत्वादितिभावः ॥ ५४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकाभांअष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रयोवृष्टयुग्नोऽन्यौद्वौच ॥ ६ ॥

नेमौशक्यौमहेष्वासौयुद्धेक्षपयितुंपरैः ॥ इच्छमानौपुनरिमौहन्येतां सामंरंजगत् ॥ ४६ ॥ इत्यब्रुवन्महाराजदृष्ट्वातौपुरुषर्षभौ ॥ अंतर्हितानिभूतानिप्रकाशा निचसर्वशः ॥ ४७ ॥ ततोद्रोणोब्राह्ममखंप्रादुश्वक्रेमहामतिः ॥ संतापयन्रणेपार्थभूतान्यंतर्हितानिच ॥ ४८ ॥ ततश्चचालपृथिवीसपर्वतवनद्रुमा ॥ वचौच विषमोवायुःसागराश्चापिचुक्षुभुः ॥ ४९ ॥ ततस्त्रासोमहानासीत्कुरुपांडवसेनयोः ॥ सर्वेषांचैवभूतानामुद्यतेस्त्रेमहात्मना ॥ ५० ॥ ततःपार्थोप्यसंभ्रांतस्तद खंप्रतिजघ्निवान् ॥ ब्रह्मास्त्रेणैवराजेंद्रततःसर्वमशीशमत् ॥ ५१ ॥ यदानगम्यतेपारंतयोरन्यतरस्यवा ॥ ततःसंकुलयुद्धेनतद्युद्धंव्याकुलीकृतं ॥ ५२ ॥ नाज्ञाय तततःकिंचित्पुनरेवविशांपते ॥ प्रवृत्तेतुमुलेयुद्धेद्रोणपांडवयोर्भ्रंशे ॥ ५३ ॥ शरजालैःसमाकीर्णमेघजालैरिवांबरं ॥ नापतच्चततःकश्चिदंतरिक्षचरस्तदा ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणवधपर्वणिसंकुलयुद्धेअष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ संजयउवाच तस्मिंस्तथावर्तमानेगजाश्वनरसंक्षये ॥ दुःशासनोमहाराजघृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ १ ॥ सतुरुक्मरथासक्तोदुःशासनशरादितः ॥ अमर्षात्तवपुत्रस्यशरैर्वाह्म नवाकिरत् ॥ २ ॥ क्षणेनसरथस्तस्यसध्वजःसहसारथिः ॥ नादस्यतमहाराजपार्षतस्यशरैश्चितः ॥ ३ ॥ दुःशासनस्तुराजेंद्रपांचाल्यस्यमहात्मनः ॥ नाशकस्य मुखेस्थितुंशरजालप्रपीडितः ॥ ४ ॥ सतुदुःशासनंबाणैर्विमुखीकृत्यपार्षतः ॥ किरुच्छरसहस्राणिद्रोणमेवाभ्ययाद्रणे ॥ ५ ॥ अभ्यपद्यतहार्दिक्यःकृतवर्मा त्वनंतरं ॥ सोदर्याणांचयश्चैवतएनंपर्यवारयन् ॥ ६ ॥ तंयमौपृष्टतोन्वैतारक्षंतौपुरुषर्षभौ ॥ द्रोणायाभिमुखंयातंदीप्यमानमिवानलं ॥ ७ ॥ असंप्रहारमकुर्वस्तेसर्वे चसुमहारथाः ॥ अमर्षिताःसत्त्ववंतःकृत्वामरणमग्रतः ॥ ८ ॥ शुद्धात्मानःशुद्धवृत्ताराजन्स्वर्गपुरस्कृताः ॥ आर्ययुद्धमकुर्वंतपरस्परजिगीषवः ॥ ९ ॥ शुक्लाभि जनकर्माणोमतिमंतोजनाधिप ॥ धर्मयुद्धमयुध्यंतप्रेप्संतोगतिमुत्तमां ॥ १० ॥ नतत्रासीदधर्मिष्ठमशस्तंयुद्धमेवच ॥ नात्रकर्णोन्ननालीकोनलितोनचबस्ति कः ॥ ११ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शुद्धःशुद्धोऽभिजनोवंशोयेषांतिस्वयंशोधितकर्माणश्च ॥ १० ॥ अशस्तमप्रशस्तं प्रशस्त्यत्वमाह नात्रेति कर्णोविलोमकंटकद्वययुक्तः सहिउत्त्रिमाणोऽप्राण्युद्धरति नालीकःअल्पत्वादेहमग्नःसद्गुरुद्धरः नलितोविषेणेतिशेषः बस्तिकःशान्त्यदंभसंधौशिथिलस्तस्योद्धरणेशान्त्यंबस्तिमध्यमजतिदंभमात्रंनिःसरति (अन्येबस्तकइतिषडित्वाभंगघटितइतिव्याचक्षुः) ॥ ११ ॥

सूचीकर्णिसजातीयोवहुकंटकः (कपिशस्तुल्योमर्कटास्थिमयोवेतिप्राञ्चः) कार्णायसमयः सप्तद्वेष्ट्याघातेऽतर्बहुप्रविशति कपिशक्षिपुश्यामेदितिमेदिनी गवास्थिजोगजास्थिजस्तन्मयफलकश्चवा

नसूचीकपिशोनैवनगवास्थिर्गजास्थिजः ॥ इषुरांसीन्नसंश्लिष्टोनपूतिर्नचजिह्मगः ॥ १२ ॥ ऋजून्येवविशुद्धानिसर्वेशस्त्राण्यधारयन् ॥ स्रुयुद्धेनपरौल्लोका
नीप्संतःकीर्तिमेवच ॥ १३ ॥ तदासीत्तुमुलंयुद्धंसर्वदोषविवर्जितं ॥ चतुर्णांतवयोधानांतैस्त्रिभिःपांडवैःसह ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुतान्दृष्ट्वातवराजनूरयर्षभा
न् ॥ यमाभ्यांवारितान्वीसच्छीघ्रास्त्रोद्रोणमभ्ययात् ॥ १५ ॥ निवारितास्तुतेवीरास्तयोःपुरुषसिंहयोः ॥ समसज्जंतचत्वारोवाताःपर्वतंयोरिव ॥ १६ ॥ द्वाभ्यां
द्वाभ्यांयमौसार्धंरथाभ्यांरथपुंगवौ ॥ समासक्तौततोद्रोणंधृष्टद्युम्नोभ्यवर्तत ॥ १७ ॥ दृष्ट्वादोणायपांचाल्यंब्रजंतंयुद्धदुर्मदं ॥ यमाभ्यांतांश्वसंसक्तांस्तदंतरमु
पाद्रवत् ॥ १८ ॥ दुर्योधनोमहाराजकिरच्छोणितभोजनान् ॥ तंसात्यकिःशीघ्रतरंपुनरेवाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥ तौपरस्परमासाद्यसर्पिकुरुमाधवौ ॥ हसमा
नौनृशार्दूलावभीतौसमसज्जतां ॥ २० ॥ बाल्यवृत्तानिसर्वाणिप्रीयमाणौविचिंत्यतौ ॥ अन्योन्यंप्रेक्षमाणौचस्मयमानौपुनःपुनः ॥ २१ ॥ अथदुर्योधनोरा
जासात्यकिंसमभाषत ॥ प्रियंसखायंसततंगर्हयन्वृत्तमात्मनः ॥ २२ ॥ धिक्क्रोधंधिक्सखेलोभंधिक्भ्रमेहंधिगमर्षितं ॥ धिगस्तुक्षात्रमाचारंधिगस्तुबलमौर
सं ॥ २३ ॥ यत्रमामभिसंधत्सेत्वांचाहंशिनिपुंगव ॥ त्वंहिप्राणैःप्रियतरोममाहंचसदातव ॥ २४ ॥ स्मरामितानिसर्वाणिबाल्यवृत्तानियानिनौ ॥ तानिस
र्वाणिजीर्णानिसांप्रतंनोरणाजिरे ॥ २५ ॥ किमन्यत्क्रोधलोभाभ्यांयुद्धमेवायसात्वत ॥ तंतथावादिनंतत्रसात्यकिःप्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ प्रहसन्विशिखांस्ती
क्ष्णानुद्यम्यपरमास्त्रवित् ॥ नेयंसभाराजपुत्रनाचार्यस्यनिवेशनं ॥ २७ ॥ यत्रक्रीडितमस्माभिस्तदाराजन्समागतैः ॥ दुर्योधनउवाच कसाक्रीडाग
तास्माकंबाल्येवैशिनिपुंगव ॥ २८ ॥ क्वचयुद्धमिदंभूयःकालोहिदुरतिक्रमः ॥ किन्नुनोविद्यतेकृत्यंधनेनधनलिप्सया ॥ २९ ॥ यत्रयुध्यामहेसर्वेधनलोभा
त्समागताः ॥ संजयउवाच तंतथावादिनंतत्रराजानंमाधवोब्रवीत् ॥ ३० ॥ एवंवृत्तंसदाक्षात्रयुध्यंतीहगुरूनपि ॥ यदितेहंप्रियोराजनृजहिमांमाचि
रंरुथाः ॥ ३१ ॥ त्वत्कृतेसुरुतान्लोकान्गच्छेयंभरंतर्षभ ॥ यातेशक्तिर्बलंयच्चतत्क्षिप्रंमयिदर्शय ॥ ३२ ॥

जोविषलिप्तवज्जेयः श्लिष्टोद्विशल्यःक्षतद्वयकरत्वाद्धेयः पूतिर्मलिनशल्यः सोपिक्षतपोषकश्चर्वितोवा जित्तगोऽन्यल्लुह्यत्वेनप्रदर्शयान्यप्रपातितः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 नेच्छामितदहंद्रुमित्राणां व्यसनं महत् ॥ इत्येवं व्यक्तमाभाष्य प्रतिभाष्य च सात्यकिः ॥ ३३ ॥ अभ्ययात्तूर्णमव्यग्रोदयां नाकुरुतात्मनि ॥ तमायां तं महाबाहुं प्र-
 त्यगृणहात्तवात्मजः ॥ ३४ ॥ शरैश्चावाकिरद्राजन् शैनेयं तनयस्तव ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरु माधवसिंहयोः ॥ ३५ ॥ अन्योन्यं क्रुद्धयोर्धोरं यथा हिरदसिंहयोः ॥
 ततः पूर्णाय तोत्सृष्टैः सात्वतं युद्धं दुर्मदं ॥ ३६ ॥ दुर्योधनः प्रत्यविध्यत् कुपितो दशभिः शरैः ॥ तं सात्यकिः प्रत्यविध्यत् तथैवावाकिरच्छरैः ॥ ३७ ॥ पंचाशता पुनश्चा-
 जौ त्रिंशता दशभिश्च ॥ सात्यकिं तुरणो राजन् ग्रहसंस्तनयस्तव ॥ ३८ ॥ आकर्णपूर्णैर्निशितैर्विव्याध त्रिंशता शरैः ॥ ततोऽस्य सशरं चापं क्षुरप्रेण द्विधाच्छिन्नम् ॥
 ॥ ३९ ॥ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय लघुहस्तस्ततो ददं ॥ सात्यकिर्व्यस्तज्चापि शरश्रेणीं सुतस्यते ॥ ४० ॥ तामापतंतीं सहसा शरश्रेणीं जिघांसया ॥ चिच्छेद बहुधा-
 राजा तत उच्चक्रुश्रुर्जनाः ॥ ४१ ॥ सात्यकिं च त्रिसप्तत्या पीडयामास वेगितः ॥ स्वर्णपुंखैः शिलाधौतैराकर्णपूर्णैः ॥ ४२ ॥ तस्य संदधत श्वेषुं संहितेषु च-
 कार्मुकं ॥ आच्छिन्नं सात्यकिस्तूर्णशरैश्चैवाप्यवीविधत् ॥ ४३ ॥ सगाढविद्धो व्यथितः प्रत्यपाया द्रथांतरे ॥ दुर्योधनो महाराजदाशार्हशरपीडितः ॥ ४४ ॥ समा-
 श्वस्य तु पुत्रस्ते सात्यकिं पुनरभ्ययात् ॥ विस्तजन्निषु जालानि युयुधानरथं प्रति ॥ ४५ ॥ तथैव सात्यकिर्वाणान् दुर्योधनरथं प्रति ॥ सततं विस्तजन् राजंस्तत्संकुल-
 मवर्तत ॥ ४६ ॥ तत्रेषुभिः क्षिप्यमाणैः पतद्भिश्च शरीरिषु ॥ अग्रेरिव महाकक्षैः शब्दः समभवन्महान् ॥ ४७ ॥ तयोः शरसहस्रैश्च संछन्नं वसुधातलं ॥ अगम्य रू-
 पं च शरैराकाशं समपद्यत ॥ ४८ ॥ तत्राप्यधिकमालक्ष्य माधवं रथसत्तमं ॥ क्षिप्रमभ्यपतत् कर्णः परीप्संस्तनयं तव ॥ ४९ ॥ न तु तं मर्षयामास भीमसेनो महाब-
 लः ॥ सोऽभ्ययात्त्वरितः कर्णं विस्तजन् सायकान्बहून् ॥ ५० ॥ तस्य कर्णः शितान्वाणान् प्रतिहन्य हसन्निव ॥ धनुःशरांश्च चिच्छेद सूतं चाभ्यहनच्छरैः ॥ ५१ ॥ भीमसे-
 नस्तु संक्रुद्धो गदामादाय पाण्डवः ॥ ध्वजं धनुश्च सूतं च संममर्दाहवेरिपोः ॥ ५२ ॥ रथचक्रं च कर्णस्य बभञ्ज समहाबलः ॥ भग्नचक्रे रथेतिष्ठदकंपः शैलराडिव ॥
 ॥ ५३ ॥ एकचक्रं रथं तस्य तमूढः सुचिरं हयाः ॥ एकचक्रमिवाकं स्य रथं सप्तहया यथा ॥ ५४ ॥ अमृष्यमाणः कर्णस्तु भीमसेनमयुध्यत ॥ विविधैरिषु जालैश्च
 नानाशस्त्रैश्च संयुगे ॥ ५५ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धः सूतपुत्रमयोधयत् ॥ तस्मिंस्तथावर्तमाने क्रुद्धो धर्मसुतो ब्रवीत् ॥ ५६ ॥ पंचालानां नरव्याघ्रान्मत्स्यांश्च पु-
 रुषर्षभान् ॥ येन प्राणाः शिरो ये च येनोयो धामहारयाः ॥ ५७ ॥ त एते धार्तराष्ट्रेषु विषक्ताः पुरुषर्षभाः ॥ किं तिष्ठत यथामूढाः सर्वे विगतचेतसः ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पंचालानामिति ॥ १ ॥ २ ॥

तत्रगच्छतयत्रैतेयुध्यंतेमाम्मकारथाः ॥ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्यसर्वएवगतज्वराः ॥ ५९ ॥ जयंतोवध्यमानाश्चगतिमिष्टांगमिष्यथ ॥ जित्वावाबहुभिर्यज्ञैर्यजध्वं
भूरिदक्षिणैः ॥ ६० ॥ हतावादेवसाङ्गत्वालोकाप्राप्स्यथपुष्कलान् ॥ तेराज्ञाचोदितावीरायोत्स्यमानामहारथाः ॥ ६१ ॥ क्षात्रधर्मपुरस्कृत्यत्वरिताद्रोणम
भ्ययुः ॥ पंचालास्त्वेकतोद्रोणमभ्यघ्नन्निशितैःशरैः ॥ ६२ ॥ भीमसेनपुरोगाश्चाप्येकतःपर्यवारयन् ॥ आसंस्तुपांडुपुत्राणांत्रयोजिह्मामहारथाः ॥ ६३ ॥ य
मौत्त्वभीमसेनश्चप्राक्रोशंस्तेधनंजयं ॥ अभिद्रवार्जुनक्षिप्रंकुरुद्रोणादपानुद ॥ ६४ ॥ ततएनंहनिष्यंतिपंचालाहतरक्षिणं ॥ कौरवेयांस्ततःपार्थःसहसास
मुपाद्रवत् ॥ ६५ ॥ पंचालानेवतुद्रोणोदृष्टद्युम्नपुरोगमान् ॥ ममर्दुस्तरसावीराःपंचमेहनिभारत ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणवधपर्वणि
संकुलयुद्धेऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच पंचालानांततोद्रोणोप्यकरोत्कदनंमहत् ॥ यथाक्रु
द्धोरणेशक्रोदानवानांक्षयंपुरा ॥ १ ॥ द्रोणास्त्रेणमहाराजवध्यमानाःपरेयुधि ॥ नात्रसंतरूणेद्रोणात्स्त्ववंतोमहारथाः ॥ २ ॥ युध्यमानामहाराजपंचालाःस्रं
जयास्तथा ॥ द्रोणमेवाभ्ययुर्युद्धेयोधयंतोमहारथाः ॥ ३ ॥ तेषांतुच्छाद्यमानानापंचालानांसमंततः ॥ अभवद्वैरवोनादोवध्यतांशरवृष्टिभिः ॥ ४ ॥ वध्यमा
नेषुसंग्रामेपंचालेषुमहात्मना ॥ उदीर्यमाणेद्रोणास्त्रेपांडवान्भयमाविशत् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वाश्वनरयोधानांविपुलंचक्षयंयुधि ॥ पांडवेयामहाराजनाशशंसुर्जयंत
दा ॥ ६ ॥ कच्चिद्रोणोननःसर्वान्क्षपयेत्परमास्त्रवित् ॥ समिद्धःशिशिरापायेदहन्कक्षमिवानलः ॥ ७ ॥ नचैनंसंयुगेकश्चित्समर्थःप्रतिवीक्षितुं ॥ नचैनमर्जुनो
जातुप्रतियुध्येतधर्मवित् ॥ ८ ॥ त्रस्तान्कुंतीसुतान्दृष्ट्वादोणसायकपीडितान् ॥ मतिमान्श्रेयसेयुक्तःकेशवोर्जुनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ नैपयुद्धेनसंग्रामेजेतुंशक्यःक
थंचन ॥ सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठोदेवैरपिसवासवैः ॥ १० ॥ न्यस्तशस्त्रस्तुसंग्रामेशक्योहेतुंभवेन्नृभिः ॥ आस्थीयतांजयेयोगोधर्ममुत्सृज्यपांडवाः ॥ ११ ॥ यंयान
संयुगेसर्वान्नहन्याद्रुक्मवाहनः ॥ अश्वत्थामिहतेनैपयुद्धेदितिमतिर्मम ॥ १२ ॥ तंहतंसंयुगेकश्चिदस्मैशंसतुमानवः ॥ एतन्नारोचयद्राजन्कुंतीपुत्रोधनंजयः
॥ १३ ॥ अन्येत्वरोचयन्सर्वेरुच्छ्रेणतुयुधिष्ठिरः ॥ ततोभीमोमहाबाहुरनीकेस्वेमहागजं ॥ १४ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
जघानगदयाराजश्वत्यामानमित्युत ॥ परप्रमथनंघोरंमालवस्येंद्रवर्मणः ॥ १५ ॥ भीमसेनस्तुसब्रीडमुपेत्यद्रोणमाहवे ॥ अश्वत्यामाहतइतिशब्दमुच्चैश्च
कारह ॥ १६ ॥ अश्वत्यामेतिहिगजःस्यातोनाम्नाहतोभवत् ॥ कृत्वामनसितंभीमोमिथ्याव्याहतवांस्तदा ॥ १७ ॥ भीमसेनवचःश्रुत्वाद्रोणस्तत्परमाप्रियं ॥
मनसांसन्नगात्रोभूद्यथासैकतमंभसि ॥ १८ ॥ शंकमानःसतन्मिथ्यावीर्यज्ञःस्वसुतस्यवै ॥ हतःसइतिचश्रुत्वानैवधैर्यादकंपत ॥ १९ ॥ सलब्ध्वांचेतनांद्रो
णःक्षणेनैवसमाश्वसत् ॥ अनुचिंत्यात्मनःपुत्रमविषत्यमरातिभिः ॥ २० ॥ सपार्षतमभिद्रुत्यजिघांसुर्मृत्युमात्मनः ॥ अवाकिरत्सहस्रेणतीक्ष्णानांकंकपत्रि
णां ॥ २१ ॥ तंविंशतिसहस्राणिपंचालानांनरर्षभाः ॥ तथाचरंतसंग्रामेसर्वतोवाकिरञ्जुरैः ॥ २२ ॥ शरैस्तैराचितंद्रोणंनपश्याममहारथं ॥ भास्करंजलदैरु
द्धंवर्षास्त्रिविशांपते ॥ २३ ॥ विधूयतान्बाणगणान्यंचालानांमहारथः ॥ प्रादुश्वक्रेततोद्रोणोब्राह्ममखंपरंतपः ॥ २४ ॥ वधायतेषांशूराणांपंचालानाममर्षि
तः ॥ ततोव्यरोचतद्रोणोविनिघ्नन्सर्वसैनिकान् ॥ २५ ॥ शिरांस्यपातयच्चापिपंचालानांमहामृधे ॥ तथैवपरिधाकारान्बाहून्कनकभूषणान् ॥ २६ ॥ तेवध्य
मानाःसमरेभारद्वाजेनपार्थिवाः ॥ मेदिन्यामन्वकीर्यतवातनुन्नाइवद्रुमाः ॥ २७ ॥ कुंजराणांचपततांहयौघानांचभारत ॥ अगम्यरूपापृथिवीमांसशोणि
तकर्दमा ॥ २८ ॥ हत्वाविंशतिसहस्रान्यंचालानांरथव्रजान् ॥ अतिष्ठदाहवेद्रोणोविधूमोग्निरिवज्वलन् ॥ २९ ॥ तथैवचपुनःक्रुद्धोभारद्वाजःप्रतापवाम् ॥ व
सुदानस्यभलेनशिरःकायादपाहरत् ॥ ३० ॥ पुनःपंचशतान्मत्स्यान्षट्सहस्रांश्चस्तंजयान् ॥ हस्तिनामयुतंहत्वाजघानाश्चायुतंपुनः ॥ ३१ ॥ क्षत्रियाणाम
भावायदृष्ट्वाद्रोणमवस्थितं ॥ ऋषयोभ्यागतास्तूर्णहव्यवाहपुरोगमाः ॥ ३२ ॥ विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजोथगौतमः ॥ वसिष्ठःकश्यपोत्रिश्रंवल्लोकेनिनी
षवः ॥ ३३ ॥ सिकताःपृथ्वयोगर्गावालखिल्यामरीचिपाः ॥ भृगवोंगिरसश्चैवसूक्ष्माश्चान्येमहर्षयः ॥ ३४ ॥ तएनमब्रुवन्सर्वेद्रोणमाहवशोभिनं ॥ अधर्मतः
कृतंयुद्धंसमयोनिधनस्यते ॥ ३५ ॥ न्यस्यायुधंरणेद्रोणसमीक्षास्मानवस्थितान् ॥ नातःक्रूरतरंकर्मपुनःकर्तुमिहार्हसि ॥ ३६ ॥ वेदवेदांगविदुषःसत्यधर्मरत
स्यते ॥ ब्राह्मणस्यविशेषेणतवैतन्नोपपद्यते ॥ ३७ ॥ त्यजायुधममोघेषोतिष्ठवर्त्मनिशाश्वते ॥ परिपूर्णश्चकालस्तेवस्तुंलोकेयमानुषे ॥ ३८ ॥ ब्रह्मस्तेणत्वया
दग्धाअनखज्ञानराभुवि ॥ यदेतदीदृशंविप्रकृतंकर्मनसाधुतत् ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
 न्यस्यायुधंरणेविप्रद्रोणमात्वंचिरंरुयाः ॥ मापापिष्ठतरं कर्मकरिष्यसिपुनर्हिज ॥ ४० ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा भीमसेन वचं श्रुत्वा ॥ धृष्टद्युम्नं च संप्रेक्ष्य रणे स वि
 मना भवत् ॥ ४१ ॥ संदित्यमानो व्यथितः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ अहतं वाहतं वेति प्रच्छसुत माम्ननः ॥ ४२ ॥ स्थिरा बुद्धिर्हिद्रोणस्य न पार्यो वक्ष्यते नृतं ॥ अ
 याणां मपिलोकानामैश्वर्यार्थं कथंचन ॥ ४३ ॥ तस्मात्तं परिप्रच्छ नान्यं कंचिद्विजर्षभः ॥ तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पांडवे ॥ ४४ ॥ ततो निष्पांड
 वामुर्वीकरिष्यंतं युधांपतिं ॥ द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविंदो व्यथितो ब्रवीत् ॥ ४५ ॥ यद्यर्धदिवसं द्रोणो युध्यते मन्युमास्थितः ॥ सत्त्वं ब्रवीमि ते सेनाविनाशं समु
 पैष्यति ॥ ४६ ॥ स भवांस्तानो द्रोणात्सत्याज्या यो नृतं वचः ॥ अनृतं जीवितस्यार्थं वदन्न स्पृश्यतेऽनृतैः ॥ ४७ ॥ तयोः संवदतो रेवं भीमसेनो ब्रवीदिदं ॥ ४८ ॥ श्रुत्वा वं
 तुमहाराजं वधोपायं महात्मनः ॥ गाहमानस्य ते सेनां मालवस्यैन्द्रवर्मणः ॥ ४९ ॥ अश्वत्थामेति विख्यातो गजः शक्रगजोपमः ॥ निहतो युधि विक्रम्यत तो हंद्रो
 णमब्रुवं ॥ ५० ॥ अश्वत्थामाहतो ब्रह्मन्निवर्तस्वाहवादिंति ॥ नूनं नाश्रद्धा क्य मे षमे पुरुषर्षभः ॥ ५१ ॥ सत्त्वं गोविंदवाक्यानि मानयस्व जयैषिणः ॥ द्रोणाय नि
 हतं शं सराजं शारद्वती सुतं ॥ ५२ ॥ त्वयोक्तो नैव युध्येत जातुराजं द्विजर्षभः ॥ सत्यवान् हि त्रिलोके स्मिन् भवान् स्यातो जनाधिप ॥ ५३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुष्णा
 वाक्यप्रचोदितः ॥ भावित्वा च महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ५४ ॥ तमतथ्य भये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः ॥ अव्यक्तमब्रवीद्राजहृतः कुंजर इत्युत ॥ ५५ ॥ तस्य
 पूर्व रथः पृथ्व्याश्चतुरंगुलमुच्छ्रितः ॥ बभूवैवं च तेनोक्ते तस्य वाहः स्पृशन्महीं ॥ ५६ ॥ युधिष्ठिरान्तुतद्वाक्यं श्रुत्वा द्रोणो महारथः ॥ पुत्रव्यसन संतप्तो निराशो जी
 विते भवत् ॥ ५७ ॥ आगस्कृतमिवात्मानं पांडवानां महात्मनां ॥ ऋषिवाक्येन मन्वानः श्रुत्वा च निहतं सुतं ॥ ५८ ॥ विचिंताः परमोद्दिग्धो धृष्टद्युम्नमवेक्ष्य च ॥ यो
 दुनाशक्रुवद्राजन्यथा पूर्वमरिंदमः ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वण्युधिष्ठिरासत्यकथनेन वत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥
 ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ संजय उवाच ॥ तं दृष्ट्वा परमोद्दिग्धं शोकोपहतचेतसं ॥ पंचालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नः समाब्रवत् ॥ १ ॥ य इह्वामनुजं द्रेण द्रुपदेन महा
 मखे ॥ लब्धो द्रोणविनाशाय समिद्धाद्भव्यवाहनात् ॥ २ ॥

इति द्रोणपर्वणि टीकायां नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ तं दृष्ट्वा इति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 सधनुर्जेत्रमादायघोरंजलदनिःस्वनं ॥ दृढज्यमजरंदिव्यंशरं चाशीविषोपमं ॥ ३ ॥ संदधेकार्मुकेतस्मिंस्ततस्तमनलोपमं ॥ द्रोणं जिघांसुः पांचाल्यो महाज्वा
 लमिवानलं ॥ ४ ॥ तस्य रूपं शरस्यासीद्भुज्यामंढलांतरे ॥ द्योततोभास्करस्येव घनातिपरिवेपिणः ॥ ५ ॥ पार्श्वेतेन पराष्टृष्टं ज्वलंतमिव तद्भुजः ॥ अंतकालमनु
 प्राप्ते मे निरेवीक्ष्य सैनिकाः ॥ ६ ॥ तमिषुं संहतं तेन भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ दृष्ट्वा मन्यत देहस्य कालपर्यायमागतं ॥ ७ ॥ ततः प्रयत्नमातिष्ठदाचार्यस्तस्य वारुणे ॥
 न चास्यास्त्राणि राजेंद्र प्रादुरासन्महात्मनः ॥ ८ ॥ तस्य त्वहानि च त्वारि क्षपाचैकास्य तो गता ॥ तस्य चाङ्गस्त्रिभागेन क्षयं जग्मुः पतत्रिणः ॥ ९ ॥ स शरं क्षयमासा
 दपुत्रशोकेन चार्दितः ॥ विविधानां च दिव्यानामस्त्राणामप्रसादतः ॥ १० ॥ उत्सृष्टकामः शस्त्राणि कृषिवाक्यप्रचोदितः ॥ तेजसा पूर्यमाणश्च युयुधेन यथापु
 स ॥ ११ ॥ भूयश्चान्यत्समादाय दिव्यमांगिरसंधनुः ॥ शरांश्च ब्रह्मदंढाभान् घृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ १२ ॥ ततस्तं शरवर्षेण महत्प्रसववाकिरत् ॥ व्यशातयच्च सं
 क्रुद्धो घृष्टद्युम्नममर्षणं ॥ १३ ॥ शरांश्च शतधा तस्य द्रोणश्चिच्छेदसायकैः ॥ ध्वजं धनुश्च निशितैः सारथिं चाप्यपातयत् ॥ १४ ॥ घृष्टद्युम्नः प्रहस्यान्यत्पुनरादाय
 कार्मुकं ॥ शितेन चैनं बाणेन प्रत्यविध्यत्तनांतरे ॥ १५ ॥ सोतिविद्धो महेष्वासोऽसंभ्रात इव संयुगे ॥ भलेन शितधारेण चिच्छेदास्य पुनर्धनुः ॥ १६ ॥ यच्चास्य
 बाणविकृतं धनुंषि च विशांपते ॥ सर्वं चिच्छेद दुर्धर्षो गदां स्वद्वं च वर्जयन् ॥ १७ ॥ घृष्टद्युम्नं च विव्याध नवभिर्निशितैः शरैः ॥ जीवितांतकरः क्रुद्धः क्रुद्धरूपः परंतप
 ॥ १८ ॥ घृष्टद्युम्नो यतस्याश्वान् स्वरथाश्चैर्महारथः ॥ व्यामिश्रयदमेयात्मा ब्राह्मणमस्त्रमुदीरयन् ॥ १९ ॥ तेमिश्राबद्धशोभंतजवनावातरं हसः ॥ पारावतसवर्णाश्च
 शोणाश्च भरतर्षभ ॥ २० ॥ यथासविद्युतो मेघानदंतो जलदागमे ॥ तथा रेजुर्महाराज मिश्रितारणमूर्धनि ॥ २१ ॥ ईषाबंधं च क्रबंधं रश्मबंधं तथैव च ॥ प्राणा
 शयदमेयात्मा घृष्टद्युम्नस्य सहजिजः ॥ २२ ॥ सच्छिन्नधन्वा पांचाल्यो निरुत्तध्वजसारथिः ॥ उत्तमामापदं प्राप्य गदां वीरः पराष्टृशत् ॥ २३ ॥ तामस्य विशिखैस्ती
 क्ष्णैः क्षिप्यमाणं महारथः ॥ निजघान शरैर्द्रोणः क्रुद्धः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ तांतुदृष्ट्वा नरव्याघ्रो द्रोणेन निहतां शरैः ॥ विमलं खड्गमादत्तशतचंद्रं च भानुमत्
 ॥ २५ ॥ असंशयं तथा भूतः पांचाल्यः साध्वमन्यत ॥ वधमाचार्यमुख्यस्य प्राप्तकालं महात्मनः ॥ २६ ॥ ततः सरयनीदस्यं स्वरथस्य रथेषया ॥ अगच्छदसिमुद्यम्य
 शतचंद्रं च भानुमत् ॥ २७ ॥ चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म घृष्टद्युम्नो महारथः ॥ इयेष वक्षोभेतुं स भारद्वाजस्य संयुगे ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स्वङ्गचर्मचधारयन्भ्रांतादित्रयोदशविधसंचरणदर्शयामासेतिसंबंधः मंडलाकारतःखड्गभ्रमणंभ्रांतमुच्यते तदेवबाहु
मुद्यम्यकृतमुद्गांतमीरितं १ भ्रमणंस्वस्यपरितःखड्गस्याविद्धमुच्यते परप्रयुक्तशस्त्रस्यवारणार्थमिदंत्रयं २ शत्रोराक्रमणार्थायगमनंत्वापुतंमंतं खड्गस्यापेणतद्देहस्पर्शनंप्रसृतंमंतं ३ वंचयित्वारिपौशस्त्रपातनं

सोऽतिष्ठद्युगमध्येवैयुगसन्नहनेषुच ॥ जघनार्धेषुचाश्वानांतसैन्याःसमपूजयन् ॥ २९ ॥ तिष्ठतोयुगपालीषुशोणानप्यधितिष्ठतः ॥ नापश्यदंतरंद्रोणस्तदद्भु
तमिवाभवत् ॥ ३० ॥ क्षिप्रंश्वेनस्यचरतोयथैवामिषगृद्धिनः ॥ तद्वदासीदभीसारोद्रोणंपार्षतयोरणे ॥ ३१ ॥ तस्यपारावतानश्वान्स्थशक्त्यापराभिनत् ॥
सर्वानेकैकशोद्रोणोरक्तानश्वान्विवर्जयन् ॥ ३२ ॥ तेहतान्यपतन्भूमौधृष्टद्युम्नस्यवाजिनः ॥ शोणास्तुपर्यमुच्यंतरथवंधाद्विशांप्रते ॥ ३३ ॥ तान्हयान्निहता
नृहृत्वाद्विजाग्र्येणसपार्षतः ॥ नामृष्यतयुधांश्रेष्ठोयाज्ञसेनिर्महारथः ॥ ३४ ॥ विरथःसगृहीत्वातुखड्गंखड्गभृतांवरः ॥ द्रोणमभ्यपतद्राजन्वैनतेयइवोरगं ॥
॥ ३५ ॥ तंस्यरूपंवभौराजन्भारद्वाजंजिघांसतः ॥ यथारूपंपुराविष्णोर्हिरण्यकशिपोर्वधे ॥ ३६ ॥ संतदाविविधान्मार्गान्प्रवरांश्चैकविंशतिं ॥ दर्शयामासकौ
रव्यपार्षतोविचरन्रणे ॥ ३७ ॥ भ्रांतमुद्गांतमाविद्धमापुतंप्रसृतंस्तृतं ॥ परिवृत्तंनिवृत्तंचखड्गंचर्मचधारयन् ॥ ३८ ॥ संपातंसमुदीर्णंचदर्शयामासपार्षतः ॥
भारतंकौशिकंचैवसात्वतंचैवशिक्षया ॥ ३९ ॥ दर्शयन्व्यचरद्युद्धेद्रोणस्यांतचिकीर्षया ॥ चरतस्तस्यतान्मार्गान्विचित्रान्खड्गचर्मिणः ॥ ४० ॥ व्यस्मयंतः
रणेयोधादेवताश्चसमागताः ॥ ततःशरसहस्रेणशतचंद्रमपातयत् ॥ ४१ ॥ चर्मखड्गंचसंबाधेधृष्टद्युम्नस्यसद्विजः ॥ येतुवैतस्तिकानामशराआसन्नयोधिनः ॥
॥ ४२ ॥ निरुष्टद्युद्धेद्रोणस्यनान्येषांसंतितेशराः ॥ क्रतेशारद्वतात्पार्थाद्वौर्णवैकर्तनात्तथा ॥ ४३ ॥ प्रद्युम्नयुयुधानाभ्यामभिमन्योश्चभारत ॥ अथास्येपुंसमा
धत्तदृढंपरमसंमतं ॥ ४४ ॥ अंतेवासिनमाचार्योजिघांसुःपुत्रसंमितं ॥ तंशरैर्दशभिस्तीक्ष्णैश्चिच्छेदशनिपुंगवः ॥ ४५ ॥

गदितंस्तृतं परिवृत्तंभवेच्छत्रोर्वामदक्षिणभागतः ४ पश्चात्पदापसरणंनिवृत्तंसंप्रचक्षते ॥ ३८ ॥ अन्योन्यताडनंप्राहुःसंपातमुभयोरपि ५ आधिक्यमात्मनोयत्तत्समुदीर्णमुदीरितं अंगस्थत्यंगदेशे
पुष्पामणंभारतंस्मृतं ६ विचित्रखड्गसंचारदर्शनंकौशिकंस्मृतं निलीयचर्मणिक्षेपोयदसेःसात्वतंहितम् ७ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ संबाधेरणसकटेवैतस्तिकाःवितस्तिप्रमाणाः

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

अयंश्लोकश्चतुर्थरसमतोनभवति त्रयोदशविधसंचरणमिति कंठतस्तैरुक्तत्वात् मिश्राणांनुसंमतोस्तिरैकविंशतिमितिप्रतीकमुपादायावांतरभेदकल्पनयोक्तसंख्यापूरणेनव्याख्यातत्वात्

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांएकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥

सात्वतस्येति ॥

पश्यतस्तवपुत्रस्यकर्णस्यचमहात्मनः ॥ ग्रस्तमाचार्यमुख्येनघृष्टद्युम्नममोचयत् ॥ ४६ ॥ चरंतरथमार्गेषुसात्यकिसत्यविक्रमं ॥ द्रोणकर्णोतरगतंरूपस्या-
 पिचभारत ॥ ४७ ॥ अपश्येतांमहात्मानौविष्वक्सेनधनंजयौ ॥ अपूजयेतांवार्ष्णेयंब्रुवाणौसाधुसाध्विति ॥ ४८ ॥ दिव्यान्वस्त्राणिसर्वेषांयुधिनिघ्नंत्तमभ्युतं ॥
 अभिपत्यततःसेनांविष्वक्सेनधनंजयौ ॥ ४९ ॥ धनंजयस्ततःरुष्णमब्रवीत्पश्यकेशव ॥ आचार्यरथमुख्यानांमध्येक्रीडन्मधूदहः ॥ ५० ॥ आनंदयतिमांभू-
 यःसात्यकिःपरवीरहा ॥ माद्रीपुत्रौचभीमंचराजानंचयुधिष्ठिरं ॥ ५१ ॥ यच्छिष्यानुद्धतःसनरणेचरतिसात्यकिः ॥ महारथानुपक्रीडन्दृष्णीनांकीर्तिवर्ध-
 नः ॥ ५२ ॥ तमेतेप्रतिनंदंतिसिद्धाःसैन्याश्रविस्मिताः ॥ अंजयंसमरेदृष्ट्वासाधुसाध्वितिसात्यकिं ॥ योधाश्रोभयतःसर्वेकर्मभिःसमपूजयन् ॥ ५३ ॥
 इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणवधपर्वणिसंकुलयुद्धेएकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ संजयउवाच सात्वत
 स्यतुतत्कर्मदृष्ट्वादुर्योधनादयः ॥ शैनेयंसर्वतःक्रुद्धावारयामासुरंजसा ॥ १ ॥ रूपकर्णौचसमरेपुत्राश्रतवमारिष ॥ शैनेयंत्वरयाभ्येत्यविनिघ्नंनिशितैःश-
 रैः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्ततोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ भीमसेनश्चबलवान्सात्यकिंपर्यवारयन् ॥ ३ ॥ कर्णश्चशरवर्षेणगौतमश्चमंहारथः ॥ दुर्योधनादयस्तेचशै-
 नेयंपर्यवारयन् ॥ ४ ॥ तांदृष्टिसहसाराजन्नुत्थितांघोररूपिणीं ॥ वारयामांसशैनेयोयोधयंस्तान्महारथान् ॥ ५ ॥ तेषामस्त्राणिदिव्यानिसंहितानिमहात्मनां ॥
 वारयामांसविधिवद्व्यैरस्त्रैर्महामृधे ॥ ६ ॥ क्रूरमायोधनंजज्ञेतस्मिन्नराजसमागमे ॥ रुद्रस्येवहिक्रुद्धस्यनिघ्नतस्तान्यशून्पुरा ॥ ७ ॥ हस्तानामुत्तमांगानांका-
 मुकाणांचभारत ॥ छत्राणांचापविद्वानांचामराणांचसंचयैः ॥ ८ ॥ राशयःस्मव्यदृश्यंततत्रतत्ररणजिरे ॥ भग्नचक्रैरथैश्चापिपातितैश्चमहाध्वजैः ॥ ९ ॥
 सादिभिश्चहतैःशूरैःसंकीर्णविसुधाभवत् ॥ बाणपातनिकृत्तास्तुयोधास्तेकुरुसत्तम ॥ १० ॥ चेष्टंतोविविधाश्चेष्टाव्यदृश्यंतमहाहवे ॥ वर्तमानेतथायुद्धेघोरेदे-
 वासुरोपमे ॥ ११ ॥ अब्रवीत्क्षत्रियांस्तत्रधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अभिद्रवतसंयत्ताःकुंभयोनिमहारथाः ॥ १२ ॥ एषोहिपार्षतोवीरोभारद्वाजेनसंगतः ॥ घट-
 तेचयथाशक्तिभारद्वाजस्यनाशने ॥ १३ ॥ यादृशानिहिरूपाणिदृश्यंतस्यमहारणे ॥ अद्यद्रोणंरणेक्रुद्धोघातयिष्यतिपार्षतः ॥ १४ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एषोहीतिसंधिरार्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ब्रह्मवादानां वेदतुल्यानां वचनानां द्वितीयार्थेष्वष्टौ श्रुत्वेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
तेयूयंसहिताभूत्वा युध्यध्वंकुं भसंभवं ॥ युधिष्ठिरसमाज्ञप्ताः स्तंजयानां महारथाः ॥ १५ ॥ अभ्यद्रवंत संयत्ता भारद्वाजजिघांसवः ॥ तान्समापततः सर्वान्भार
द्वाजो महारथः ॥ १६ ॥ अभ्यवर्तत वेगेन मर्तव्यमिति निश्चितः ॥ प्रयाते सत्यसंधेतु समकंपत मेदिनी ॥ १७ ॥ ववुर्वाताः सनिर्घातास्त्रासयां नावरूथिनीं ॥ पपांत
महती चोल्का आदित्यान्निश्चरंत्युत ॥ १८ ॥ दीपयंती उभे सेने शंसंती वमहद्भयं ॥ जज्वलुश्चैव शस्त्राणि भारद्वाजस्य मारिष ॥ १९ ॥ रथाः स्वनंति चात्य
र्थं हयाश्चाश्रूण्य वास्तजन् ॥ हतौ जाइव चाप्यासीद्भारद्वाजो महारथः ॥ २० ॥ प्रास्फुरन्नयनं चास्य वामबाहुस्तथैव च ॥ विमनाश्चाभवं द्युद्धे दृष्ट्वा पार्श्वतमग्रतः ॥ २१ ॥
ऋषीणां ब्रह्मवादानां स्वर्गस्य गमनं प्रति ॥ सुयुद्धेन ततः प्राणानुत्सृज्य मुपचक्रमे ॥ २२ ॥ ततश्चतुर्दिशं सैन्यैर्द्रुपदस्याभिसंवृतः ॥ निर्दहनं क्षत्रियव्रातान्द्रोणः
पर्यचरद्रणे ॥ २३ ॥ हत्वा विंशतिसाहस्रान् क्षत्रियान् रिमर्दनः ॥ दशायुतानि करिणामवधीद्विशिखैः शितैः ॥ २४ ॥ सोतिष्ठदा हवेयत्तो विधूमोऽग्निस्त्रिज्वल
न् ॥ क्षत्रियाणामभावाय ब्राह्मणसंस्थितः ॥ २५ ॥ पांचाल्यं विरथं भीमो हतसर्वायुधं वली ॥ सुविषण्णं महात्मानं त्वरमाणः समभ्ययात् ॥ २६ ॥ ततः स्व
रथमारोप्य पांचाल्यमरिमर्दनः ॥ अब्रवीदभिसंप्रेक्ष्य द्रोणमस्यंतमंतिकात् ॥ २७ ॥ न त्वदन्यद्वाचाचार्योऽदुमुत्सहते पुमान् ॥ त्वस्वप्राग्वधायैव त्वयि भारः स
माहितः ॥ २८ ॥ सतथोक्तो महाबाहुः सर्वभारसहं धनुः ॥ अभिपत्याददेक्षि प्रमायुधप्रवरं दृढं ॥ २९ ॥ संरब्धश्च शरानस्य द्रोणं दुर्वारिणं रणे ॥ विवारयिषु
राचार्यं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३० ॥ तौ न्यवारयतां श्रेष्ठौ संरब्धौ रणशोभिनी ॥ उदीरयेतां ब्राह्मणादिभ्यः सैन्याण्यनेकशः ॥ ३१ ॥ समहास्त्रैर्महाराज द्रो
णमाच्छादयद्रणे ॥ निहत्य सर्वाण्यस्त्राणि भारद्वाजस्य पार्श्वतः ॥ ३२ ॥ सवसातीन्शिबींश्चैव बाल्हीकान्कौरवानपि ॥ रक्षिष्यमाणान्संग्रामे द्रोणं व्यथमद
भ्युतः ॥ ३३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तथाराजन् गभस्तिभिरिवांशुमान् ॥ बभौ प्रच्छादयन्नाशाः शरजालैः समंततः ॥ ३४ ॥ तस्य द्रोणो धनुश्छित्वा विध्वाचैर्न शिलीमु
खैः ॥ मर्माण्यभ्यहनद्भयः सव्यथा परमामगात् ॥ ३५ ॥ ततो भीमो दृढक्रोधो द्रोणस्याश्लिष्यतं रथं ॥ शनैरिव राजेन्द्र द्रोणं वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ यदि नाम न
युध्येरन् शिक्षिता ब्रह्मबंधवः ॥ स्वकर्मभिरसंतुष्टानस्मक्षत्रं क्षयं व्रजेत् ॥ ३७ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मुखमिति उरं उरः अपतः अधरं हनोरयेण विष्टभ्य हृदिधारणं विषयाणां स्मरणं निक्षिप्य
अहिंसां सर्वभूतेषु धर्मज्यायस्तरं विदुः ॥ तस्य च ब्राह्मणो मूलं भवांश्च ब्रह्मवित्तमः ॥ ३८ ॥ श्रुपाकवन्मलेच्छगणान् हत्वा चान्यान् पृथग्विधान् ॥ अज्ञा-
नान्मूढवद्वह्मन्पुत्रदारधनेप्सया ॥ ३९ ॥ एकस्यार्थे बहून् हत्वा पुत्रस्याधर्मविद्यया ॥ स्वकर्मस्थान्विकर्मस्थो न व्यपत्रपसेकथं ॥ ४० ॥ यस्यार्थं शस्त्र-
मादाय यमपेक्ष्य च जीवसि ॥ स चाद्यपि ततः शैते पृष्ठे न वेदितस्तव ॥ ४१ ॥ धर्मराजस्य तद्वाक्यं नाभि शं कितुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्ततो द्रोणो भीमेनोत्सृ-
ज्य तद्भुः ॥ ४२ ॥ सर्वाण्यस्त्राणि धर्मात्मा हातुकामो भ्यभाषत ॥ कर्णकर्णमहेष्वासरूपदुर्योधनेति च ॥ ४३ ॥ संग्रामे क्रियतां यत्नो ब्रवीम्येष पुनः पुनः ॥ पां-
डवेभ्यः शिवं वोस्तु शस्त्रमभ्युत्सृजाम्यहं ॥ ४४ ॥ इति तत्र महाराज प्राक्रोशद्वौणिमेव च ॥ उत्सृज्य चरणेशस्त्रं रथोपस्थे निविश्य च ॥ ४५ ॥ अभयं सर्वभूतानां प्र-
ददौ योगमीयिवान् ॥ तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ४६ ॥ स शरं तद्भुर्घोरं संन्यस्याथ रथे ततः ॥ खड्गी रथादवपुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥
॥ ४७ ॥ हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च ॥ द्रोणं तथा गतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशंगतं ॥ ४८ ॥ हाहाकारं भृशं चक्रुरहोधिगिति चाब्रुवन् ॥ द्रोणोपि शस्त्राण्युत्सृ-
ज्य परमं सांख्यमास्थितः ॥ ४९ ॥ तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ॥ पुराणं पुरुषं विष्णुं जगाम मनसा परं ॥ ५० ॥ मुखं किंचित्समुन्नाम्य विष्टभ्य-
उरमग्रतः ॥ निर्मालिताक्षः स त्वस्थो निक्षिप्य हृदिधारणं ॥ ५१ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः ॥ स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं प्रभुं ॥ ५२ ॥ दि-
वमाक्राम दाचार्यः साक्षात्सद्भिर्दुराक्रमां ॥ द्वौ सूर्याविति नो बुद्धिरासीत् तस्मिन्स्तथा गते ॥ ५३ ॥ एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भिः पूरितं नभः ॥ समपद्यत चार्का-
भेभारद्वाज दिवाकरे ॥ ५४ ॥ निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरंतरधीयत ॥ आसीत् किल किलाशब्दः प्रहृष्टानां दिवौकसां ॥ ५५ ॥ ब्रह्मलोकमते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहि-
ते ॥ वयमेव तदा द्राक्ष्मपंचमानुषयो नयः ॥ ५६ ॥ योगयुक्तं महात्मानं गच्छंतं परमां गतिं ॥ अहं धनं जयः पार्थो भारद्वाजस्य चात्मजः ॥ ५७ ॥ वासुदेवश्च वा-
र्णो यो धर्मपुत्रश्च पांडवः ॥ अन्येतु सर्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ॥ ५८ ॥

निरस्य अतएव स त्वस्थः रजस्तमो मलशून्ये शुद्धे स त्वे स्फटिककल्पे स्थितः तत्र स्थितो भूत्वा ओमित्यनेन प्रतीकेन एकाक्षरं वासुदेवाख्यं ब्रह्म स्मरित्वा स्मृत्वा तद्दलेनाचार्यो दिवमाक्राम दितिसार्धयोर्द्वयोः संबंधः ॥
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अशीतीनांपंचकमस्यास्तीतिविषहः चतुःशतवार्षिकइत्यर्थः यद्वातत्कालोचितस्यपुरुषायुषस्यविशत्याभक्तस्यभागत्रयोनवयस्कइत्यर्थः ॥ ६४ ॥
 महिमानंमहाराजयोगयुक्तस्यगच्छतः ॥ ब्रह्मलोकंमहद्विभ्यंदेवगुह्यंहितत्परं ॥ ५९ ॥ गतिंपरमिकांप्राप्तमजानंतोनृयोनयः ॥ नापश्यन्गच्छमानंहितंसा
 र्धमृपिपुंगवैः ॥ ६० ॥ आचार्ययोगमास्थायब्रह्मलोकमरिंदमं ॥ वितुन्नांगंशरव्रातैर्न्यस्तायुधमस्तृक्षरं ॥ ६१ ॥ धिक्कृतःपार्षतस्तंतुसर्वभूतैःपरामृशत् ॥
 तस्यमूर्धानमालंब्यगतसत्वस्यदेहिनः ॥ ६२ ॥ किंचिदब्रुवतःकायाद्विचकर्तासिनाशिरः ॥ हर्षेणमहतायुक्तोभारद्वाजेनिपातिते ॥ ६३ ॥ सिंहनादरवंचके
 भ्रामयन्खड्गमाहवे ॥ आकर्णपलितंश्यामोवयसाशीतिपंचकः ॥ ६४ ॥ त्वत्कृतेव्यचरत्संख्येसतुपांडशवर्षवत् ॥ उक्तवांश्चमहाबाहुःकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥
 ॥ ६५ ॥ जीवंतमानयाचार्यमावधीर्द्रुपदात्मज ॥ नहतव्योनहतव्यइतितेसैनिकाश्चह ॥ ६६ ॥ उक्त्रोशन्नर्जुनश्चैवसानुक्रोशस्तमाव्रजत् ॥ क्रोशमानेर्जुनेचै
 वपार्थिवेषुचसर्वशः ॥ ६७ ॥ धृष्टद्युम्नोवधीद्रोणंरथतल्येनर्षभं ॥ शोणितेनपरिक्लिन्नोरथाद्भूमिमथापतत् ॥ ६८ ॥ लोहितांगइवादित्योदुर्धर्पःसमपद्यत ॥ ए
 वंतंनिहतंसंख्येददृशोसैनिकोजनः ॥ ६९ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुतद्राजन्भारद्वाजशिरोहरत् ॥ तावकानांमहेष्वासःप्रमुखेतत्समाक्षिपत् ॥ ७० ॥ तेतुदृष्ट्वाशिरोराजन्भार
 द्वाजस्यतावकाः ॥ पलायनकृतोत्साहादुद्बुधुःसर्वतोदिशं ॥ ७१ ॥ द्रोणस्तुदिवमास्थायनक्षत्रपथमाविशत् ॥ अहमेवतदाद्राक्षंद्रोणस्यनिधनंनृप ॥ ७२ ॥ क्रपेः
 प्रसादाल्कृष्णस्यसत्यवत्याःसुतस्यच ॥ विधूमाभिहसंयांतीमुल्कांप्रज्वलितामिव ॥ ७३ ॥ अपश्यामदिवंस्तद्ध्वागच्छंतंमहाद्युतिं ॥ हतेद्रोणेनिरुत्साहाःकुरु
 पांडवस्तंजयाः ॥ ७४ ॥ अभ्यद्रवन्महावेगास्ततःसैन्यंव्यदीर्यत ॥ निहताहतभूयिष्ठाःसंग्रामेनिशितैःशरैः ॥ ७५ ॥ तावकानिहतेद्रोणेगतासवइवाभवन् ॥ परा
 जयमथावाप्यपरत्रचमहद्भयं ॥ ७६ ॥ उभयेनैवतेहीनानाविदन्धृतिमात्मनः ॥ अन्विच्छंतःशरीरंतुभारद्वाजस्यपार्थिवाः ॥ ७७ ॥ नान्वगच्छन्महाराजक
 वंधायुतसंकुले ॥ पांडवास्तुजयलब्ध्वापरत्रचमहद्भयशः ॥ ७८ ॥ बाणशंखरवांश्चक्रुःसिंहनादांश्चपुष्कलान् ॥ भीमसेनस्ततोराजन्धृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ ७९ ॥
 वरूथिन्यामनृत्येतांपरिष्वज्यपरस्परं ॥ अब्रवीच्चतदाभीमःपार्षतंशत्रुतापनं ॥ ८० ॥ भूयोहंत्वांविजयिनंपरिष्वज्यामिपार्षत ॥ सूतपुत्रेहतेपापेधार्तराष्ट्रेचसं
 युगे ॥ ८१ ॥ एतावदुक्ताभीमस्तुहर्षेणमहतायुतः ॥ बाहुशब्देनपृथिवीकंपयामासपांडवः ॥ ८२ ॥
 ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

८३ ॥ ८४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां द्विनवत्यधिकशततमेऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 तस्यशब्देनवित्रस्ताः प्राद्रवंस्तावकायुधि ॥ क्षत्रधर्मसमुत्सृज्यपलायनपरायणाः ॥ ८३ ॥ पांडवास्तुजयंलब्ध्वाष्टात्यासन्विशांपते ॥ अरिक्षयंचसंग्रामेतेन
 तेसुखमाप्नुवन् ॥ ८४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिद्रोणवधपर्वणिद्विनवत्यधिकशततमेऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ समासंचद्रोणवधपर्व
 अथनारायणास्त्रमोक्षपर्व ॥ संजयउवाच ततोद्रोणेहतेराजन्कुरवःशस्त्रपीडिताः ॥ हतप्रवीराविध्वस्ताभृशंशोकपरायणाः ॥ १ ॥ उदीर्णाश्चपरान्दृष्ट्वा
 कंपमानाःपुनःपुनः ॥ अश्रुपूर्णेक्षणास्त्रस्तादीनास्त्वासन्विशांपते ॥ २ ॥ विचेतसोहतोत्साहाःकश्मलाभिहतौजसः ॥ आर्तस्वरेणमहतापुत्रंतेपर्यवारयन् ॥ ३ ॥
 रजस्वलावेपमानावीक्षमाणादिशोदश ॥ अश्रुकंठायथादैत्याहिरण्याक्षेपुराहते ॥ ४ ॥ सतैःपरिवृतोरांजात्रस्तैःक्षुद्रमृगैरिव ॥ अशक्रुवन्नवस्थातुमपायात्त
 नयस्तव ॥ ५ ॥ क्षुत्पिपासापरिम्लानास्तेयोधास्तवभारत ॥ आदित्येनेवसंतप्ताभृशंविमनसोभवन् ॥ ६ ॥ भास्करस्येवपतनंसमुद्रस्येवशोपणं ॥ विपर्यासंय
 थामेरोर्वासवस्येवनिर्जयं ॥ ७ ॥ अमर्षणीयंतदृष्ट्वाभारद्वाजस्यपातनं ॥ त्रस्तरूपतराराजन्कौरवाःप्राद्रवन्भयात् ॥ ८ ॥ गांधारराजःशकुनिस्त्वस्तस्त्वस्तवरेःस
 ह ॥ हतरुक्मरथंश्रुत्वाप्राद्रवत्सहितोरथैः ॥ ९ ॥ वरूथिर्नीवेगवतींविद्रुतांसपताकिनीं ॥ परिगृह्यमहासेनांसूतपुत्रोऽपयाद्रयात् ॥ १० ॥ रथनागाश्वकलिलां
 पुरस्कृत्यतुवाहिनीं ॥ मंद्राणामीश्वरःशल्योवीक्षमाणोऽपयाद्रयात् ॥ ११ ॥ हतप्रवीरैर्भूयिष्ठैर्ध्वजैर्वद्रुपताकिभिः ॥ वतःशारद्वतोगच्छत्कण्टकमितिब्रुवन् ॥
 ॥ १२ ॥ भोजानीकेनशिष्टेनकलिंगारद्वाल्हिकैः ॥ कृतवर्मावतोर्राजन्प्रायात्सुजवनैर्हयैः ॥ १३ ॥ पदातिगणसंयुक्तस्त्वस्तोराजन्भयार्दितः ॥ उलूकःप्राद्र
 वत्तत्रदृष्ट्वाद्रोणंनिपातितं ॥ १४ ॥ दर्शनीयोयुवाचैवशौर्येणकृतलक्षणः ॥ दुःशासनोभृशोद्विग्नःप्राद्रवद्भजसंवृतः ॥ १५ ॥ रथानामयुतंगृह्यत्रिसाहसंचदं
 तिनां ॥ वृषसेनोययौतूर्णदृष्ट्वाद्रोणंनिपातितं ॥ १६ ॥ गजाश्वरथसंयुक्तोवृतश्चैवपदातिभिः ॥ दुर्योधनोमहाराजप्रायात्तत्रमहारथः ॥ १७ ॥ संशमकगणा
 द्रुह्यंहतशेषान्किरीटिना ॥ सुशर्माप्राद्रवद्वाजन्दृष्ट्वाद्रोणंनिपातितं ॥ १८ ॥ गजान् रथान्समारुह्यव्युदस्यचहयान्जनाः ॥ प्राद्रवन्सर्वतःसंख्येदृष्ट्वा रुक्मरथं
 हतं ॥ १९ ॥ त्वरयंतःपितृनन्येभ्रातृनन्येथमातुलान् ॥ पुत्रानन्येवयस्यांश्चप्राद्रवन्कुरवस्तदा ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 चोदयंतश्चसैन्यानिस्वसीयंश्चतथापरे ॥ संबन्धिनस्तथान्येचप्राद्रवंतदिशोदश ॥ २१ ॥ प्रकीर्णकेशाविध्वस्तानद्वावेकत्रधावतः ॥ नेदमस्तीतिमन्वानाहतो
 त्साहाहतौजसः ॥ २२ ॥ उत्सृज्यकवचानन्येप्राद्रवंस्तावकाविभो ॥ अन्योन्यतेसमाक्रोशन्सैनिकाभरतर्षभ ॥ २३ ॥ तिष्ठतिष्ठेतिनचतेस्वयंतत्रावतस्थिरे ॥
 धुर्यानुन्मुच्यचरथाद्धतसूतात्स्वलंरुतान् ॥ अधिरुह्यहयान्योधाःक्षिप्रंपद्भिरचोदयन् ॥ २४ ॥ द्रवमाणेतथासैन्येन्नस्तरूपेहतौजसि ॥ प्रतिस्रोतइवग्राहोद्रोण
 पुत्रःपरानियात् ॥ २५ ॥ तस्यासीत्सुमहद्युद्धंशिखंडिप्रमुखैर्गणैः ॥ प्रभद्रकैश्चपंचालैश्चेदिभिश्चसकेकयैः ॥ २६ ॥ हत्वावहुविधाःसेनाःपांडूनांयुद्धदुर्मदः ॥
 कथंचित्संकटान्मुक्तोमत्तद्विरटविक्रमः ॥ २७ ॥ द्रवमाणंवलं दृष्ट्वापत्न्यायनरुतक्षणं ॥ दुर्योधनंसमासाद्यद्रोणपुत्रोब्रवीदिदं ॥ २८ ॥ किमियंद्रवतेसेनात्रस्तरूपे
 वभारवा ॥ द्रवमाणांचराजेंद्रनावस्थापयसेरणे ॥ २९ ॥ त्वंचापिनयथापूर्वंप्रकृतिस्थोनराधिप ॥ कर्णप्रभृतयश्चेमेनावतिष्ठंतिपार्थिव ॥ ३० ॥ अन्येष्वपिचयुद्धे
 पुनैवसेनाद्रवत्तदा ॥ कंचित्क्षेमंमहाबाहोतवसैन्यस्यंभारत ॥ ३१ ॥ कस्मिन्निदंहेतराजनूरथसिंहेवलंतव ॥ एतामवस्यांसंप्रामंतन्ममाचक्ष्वकौरव ॥ ३२ ॥
 तत्तुदुर्योधनःश्रुत्वाद्रोणपुत्रस्यभाषितं ॥ घोरमप्रियमास्यातुंनाशक्रोत्पार्थिवर्षभः ॥ ३३ ॥ भिन्नानौरिवतेपुत्रोमग्नःशोकमहार्णवे ॥ बाष्पेणापिहितोदृष्ट्वा
 द्रोणपुत्रंरथेस्थितं ॥ ३४ ॥ ततःशारद्वतराजासब्रीडमिदमब्रवीत् ॥ शंसात्रभद्रंतेसर्वेयथासैन्यमिदंद्रुतं ॥ ३५ ॥ अथशारद्वतोरान्नातिमाच्छन्पुनःपुनः ॥
 शशंसद्रोणपुत्राययथाद्रोणोनिपातितः ॥ ३६ ॥ रूपउवाच ॥ वयंद्रोणंपुरस्कृत्यपृथिव्यांप्रवरंरथं ॥ प्रावर्तयामसंग्रामंपंचालैरेवकेवलं ॥ ३७ ॥ ततःप्रवृत्ते
 संग्रामेविमिश्राःकुरुसोमकाः ॥ अन्योन्यमभिगर्जतःशस्त्रैर्देहानपातयन् ॥ ३८ ॥ वर्तमानेतथायुद्धेक्षीयमाणेषुसंयुगे ॥ धार्तराष्ट्रेषुसंकुद्धःपितातेस्वमुदैरयत्
 ॥ ३९ ॥ ततोद्रोणोब्राह्ममखंविकुर्वाणोनरर्षभः ॥ व्यहनच्छात्रवान्भल्लैःशतशोथसहस्रशः ॥ ४० ॥ पांडवाःकेकयामत्स्याःपंचालाश्चविशेषतः ॥ संख्येद्रोणर
 थंप्राप्यव्यनशन्कालचोदिताः ॥ ४१ ॥ सहस्रंनरसिंहानांहिसाहसंचदंतिनां ॥ द्रोणोब्रह्मास्त्रयोगेनप्रेषयामासमृत्यवे ॥ ४२ ॥ आकर्णपलितश्यामोवयसा
 शीतिपंचकः ॥ रणेपर्यचरद्रोणोऽदृष्टोऽडशवर्षवत् ॥ ४३ ॥ क्लिश्यमानेषुसैन्येषुवध्यमानेषुराजसु ॥ अमर्षवशमापन्नाःपंचालाविमुखाभवन् ॥ ४४ ॥ तेषु
 किंचित्प्रभग्नेषुविमुखेषुसपत्नजित् ॥ दिव्यमखंविकुर्वाणोवभूवार्कइवोदितः ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

समध्यं प्राप्य पांडूनां शररश्मिः प्रतापवान् ॥ मध्यं गत इवा दित्या दुःश्रेष्ठ्यस्ते पिता भवत् ॥ ४६ ॥ ते दत्तमाना द्रोणेन सूर्येणेव विराजता ॥ दग्धवीर्या निरुत्साहा वभू-
वुर्गतचेतसः ॥ ४७ ॥ तान् दृष्ट्वा पीडितान्वाणैर्द्रोणेन मधुसूदनः ॥ जयैषी पांडुपुत्राणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ न पजातु नरैः शक्यो जेतुं शस्त्रभृतां वरः ॥ अपि-
वृत्रहणा संख्ये रथयुथपयुथपः ॥ ४९ ॥ ते यूयं धर्ममुत्सृज्य जयं रक्षत पांडवाः ॥ यथा वः संयुगे सर्वान्न हन्याद्भुक्मवाहनः ॥ ५० ॥ अश्वत्थामिह ते नैपं युध्येदिति म-
तिर्मम ॥ हतं तं संयुगं कश्चिदाख्यात्वस्मै मृपानरः ॥ ५१ ॥ एतन्ना रोच्यद्वाक्यं कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ अरोच्यंस्तु सर्वे न्येकच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ॥ ५२ ॥ भीमसेनस्तु स-
ब्रीडमब्रवीत् पितरंतव ॥ अश्वत्थामा हत इति तं नाबुध्यत ते पिता ॥ ५३ ॥ स शंकमानस्तन्मिथ्या धर्मराजमपृच्छत ॥ हतं वाप्यहतं वा जौत्वा पिता पुत्रवत्सलः ॥ ५४ ॥
तम तथ्य भये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः ॥ अश्वत्थामानमायो धेह तं दृष्ट्वा महागजं ॥ ५५ ॥ भीमेन गिरिवर्ष्माणं मालवस्येन्द्रवर्मणः ॥ उपसृज्य तदा द्रोणमुच्चैरिद-
मुवाच ह ॥ ५६ ॥ यस्यार्थं शस्त्रमादत्सेयमवेक्ष्य च जीवसि ॥ पुत्रस्ते दयितो नित्यं सोऽश्वत्थामा निपातितः ॥ ५७ ॥ शेते विनिहतो भूमौ वने सिंहश्चिर्यथा ॥ ५८ ॥
जानन्नप्यनृतस्याथ दौषान्सद्विजसत्तमं ॥ अव्यक्तमब्रवीद्राजा हतः कुंजर इत्युत ॥ ५९ ॥ सत्वां निहतमाक्रंदे श्रुत्वा संतापतापितः ॥ नियम्य दिव्यान्वस्त्राणि ना-
युध्यत यथापुरा ॥ ६० ॥ तं दृष्ट्वा परमोद्दिग्गं शोकातुरमचेतसं ॥ पांचालराजस्य सुतः क्रूरकर्मा समाब्रवीत् ॥ ६१ ॥ तं दृष्ट्वा विहितं मृत्युं लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ दि-
व्यान्वस्त्राण्ययोऽस्तृज्यरणे प्रायमुपाविशत् ॥ ६२ ॥ ततोऽस्य केशान्सव्येन गृहीत्वा पाणिना तदा ॥ पार्पतः क्रोशमानानां वीराणामच्छिन्नच्छिरः ॥ ६३ ॥ न हंत-
व्या न हंत व्यइति ते सर्वतो ब्रुवन् ॥ तथैव चार्जुनो वाहादवरुत्थैनमाब्रवीत् ॥ ६४ ॥ उद्यम्य त्वरितो बाहुं ब्रुवाणश्च पुनः पुनः ॥ जीवंतमानयाचार्यमावधीरिति ध-
र्मवित् ॥ ६५ ॥ तथा निवार्यमाणेन कौरवैरर्जुनेन च ॥ हत एव नृशंसेन पिता तवनरर्षभ ॥ ६६ ॥ सैनिकाश्च ततः सर्वे प्राब्रुवंत भयादिताः ॥ वयं चापि निरुत्साहा-
हते पितरितेन घ ॥ ६७ ॥ • संजय उवाच तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्तु निधनं पितुराहवे ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं पदाहत इवोरगः ॥ ६८ ॥ ततः क्रुद्धोरणे द्रोणिर्भृशं
जज्वालमारिष ॥ यथैधनं महत्याप्यप्राज्वलद्दव्यवाहनः ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायां त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७१ ॥ अयमेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तलंतलेननिष्पिष्यदतैर्दतानुपास्पृशत् ॥ निःश्वसन्नुरगोयद्वल्लोहिताक्षोभवत्तदा ॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिनारायणाख्यमोक्षपर्वण्यश्वत्था
मक्रोधे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ धृतराष्ट्र उवाच अधर्मेणहतंश्रुत्वाधृष्टद्युम्नेनसंजय ॥ ब्राह्मणं पितरं वृद्धमश्व
त्थामां किमब्रवीत् ॥ १ ॥ मानवंवारुणाग्नेयं ब्राह्ममखं च वीर्यवान् ॥ ऐंद्रं नारायणं चैव यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितं ॥ २ ॥ तमधर्मेण धर्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे ॥ श्रुत्वा
निहतमाचार्यसोऽश्वत्थामां किमब्रवीत् ॥ ३ ॥ येन रामादवाप्येह धनुर्वेदं महात्मना ॥ प्रोक्तान्यस्त्राणि दिव्यानि पुत्राय गुणकांक्षिणा ॥ ४ ॥ एकमेव हिलोके
स्मिन्नात्मनो गुणवत्तरं ॥ इच्छंति पुरुषाः पुत्रं लोकेनान्यं कथंचन ॥ ५ ॥ आचार्याणां भवत्येवरहस्यानि महात्मनां ॥ तानि पुत्राय वा दद्युः शिष्यायानुगताय वा ॥
॥ ६ ॥ स शिष्यः प्राप्य तत्सर्वं सविशेषं संजय ॥ शूरः शारद्वतीपुत्रः संख्येद्रोणादनंतरः ॥ ७ ॥ रामस्य तु समः शस्त्रे पुरंदरसमो युधि ॥ कार्तवीर्यसमो वीर्यवृहस्प
तिसमो मतौ ॥ ८ ॥ महीधरसमः स्यैर्यतेजसाग्निसमो युवा ॥ समुद्र इव गांभीर्यं क्रोधे चाशीविप्रोपमः ॥ ९ ॥ सरथी प्रथमो लोके दृढधन्वा जितक्लमः ॥ शीघ्रो
निलइवाक्रंदे चरन् कुडइवांतकः ॥ १० ॥ अस्य तायेन संग्रामे घरण्यभिनिर्पाडिता ॥ योनव्यथतिसंग्रामे वीरः सत्यपराक्रमः ॥ ११ ॥ वेदस्त्रातो ब्रतस्त्रातो धनु
र्वेदे च पारगः ॥ महोदधिरिवाक्षोभ्योरामो दाशरथिर्यथा ॥ १२ ॥ तमधर्मेण धर्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे ॥ श्रुत्वा निहतमाचार्यमश्वत्थामां किमब्रवीत् ॥ १३ ॥
धृष्टद्युम्नस्य यो मृत्युः सृष्टस्तेन महात्मना ॥ यथा द्रोणस्य पांचाल्यो यज्ञसेनसुतो भवत् ॥ १४ ॥ तं नृशंसेनपापेन क्रूरेणादीर्घदर्शिना ॥ श्रुत्वा निहतमाचार्यमश्व
त्थामां किमब्रवीत् ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिनारायणाख्यमोक्षपर्वणिधृतराष्ट्रप्रश्नेचतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥
संजय उवाच छद्मनानिहतं श्रुत्वा पितरं पापकर्मणा ॥ बाप्सेणापूर्यतद्रौणीरोपेणं च नरर्षभ ॥ १ ॥ तस्य क्रुद्धस्य राजेंद्रवपुर्दीप्तमदृश्यत ॥ अंतकस्यैव भूतानि
जिहीर्षाः कालपर्यये ॥ २ ॥ अश्रुपूर्णततो नेत्रे व्यपमृज्य पुनः पुनः ॥ उवाच कोपान्निःश्वस्य दुर्योधनमिदं वचः ॥ ३ ॥ पिताममयथाक्षुद्रैर्न्यस्तशस्त्रो निपातितः ॥
धर्मध्वजवतापापं कृतं तद्विदितं मम ॥ ४ ॥ अनार्यसुनृशंसंच धर्मपुत्रस्य मे श्रुतं ॥ युद्धेष्वपि प्रवृत्तानां ध्रुवं जयपराजयौ ॥ ५ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांचतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ ७२ ॥ छद्मनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ धर्मध्वजवतादां भिकेन नृअनृतवचनरूपं पापं ॥ ४ ॥ अनार्यनीचयोग्यं कर्म धर्मपुत्रस्येत्युपालंभः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ बाल्येनचापलेन ॥ १० ॥ विधर्मकाणिधर्मविरुद्धानि ॥ ११ ॥ अनुबंधफलं ॥ १२ ॥ पांडवश्चअनुबंधद्रष्टेत्यनुषज्यते ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 हयमेतद्भवेद्राजन्वधस्तत्रप्रशस्यते ॥ न्यायस्तोवधोयस्तुसंग्रामेयुध्यतोभवेत् ॥ ६ ॥ नसदुःखायभवतितथादृष्टोहिसद्विजैः ॥ गतःसंवीरलोकायपिताममन
 संशयः ॥ ७ ॥ नशोच्यःपुरुषव्याघ्रयस्तदानिधनंगतः ॥ यत्तुधर्मप्रवृत्तःसन्केशग्रहणमाप्तवान् ॥ ८ ॥ पश्यतांसर्वसैन्यानांतन्मेमर्माणिरुंतति ॥ मयिजीवतियत्ता
 तःकेशग्रहमवाप्तवान् ॥ ९ ॥ कथमन्येकरिष्यन्तिपुत्रेभ्यःपुत्रिणःस्पृहां ॥ कामाक्रोधादविज्ञानाद्दृष्ट्वाद्येनवापुनः ॥ १० ॥ विधर्मकाणिकुर्वन्तितापरिभवं
 तिच ॥ तदिदंपार्षतेनेहमहदाधर्मिकंकृतं ॥ ११ ॥ अवज्ञायचमांनूनंनृशंसेनदुरात्मना ॥ तस्यानुबंधद्रष्टासौधृष्टद्युम्नःसुदारुणं ॥ १२ ॥ अकार्यंवरमंकृत्वामि
 थ्यावादीचपांडवः ॥ योत्स्यसौष्ठ्यनाचार्यशस्त्रसंन्यासयत्तदा ॥ १३ ॥ तस्याद्यधर्मराजस्यभूमिःपास्यतिशोणितं ॥ शपेसत्येनकौरव्यद्रष्टापूर्तेनचैवह ॥ १४ ॥
 अहत्वासर्वपंचालान्जीवेयंनकथंचन ॥ सर्वोपायैर्यतिष्यामिपंचालानामहंवधे ॥ १५ ॥ धृष्टद्युम्नंचसमरेहंताहंपापकारिणं ॥ कर्मणायेनतेनेहमृदुनादारुणे
 नच ॥ १६ ॥ पंचालानांबंधंकृत्वाशांतिलब्धास्मिकौरव ॥ यदर्थंपुरुषव्याघ्रपुत्रानिच्छन्तिमानवाः ॥ १७ ॥ प्रेत्यचेहचसंप्राप्तांस्त्रायंतेमहतोभयात् ॥ पित्रानुमम
 सावस्थाप्राप्तानिर्वधुनायथा ॥ १८ ॥ मयिशैलप्रतीकाशेपुत्रेशिष्येचजीवति ॥ धिक्कृमास्त्राणिदिव्यानिधिम्बाहूधिकूपराक्रमं ॥ १९ ॥ यंस्मद्रोणःसुतंप्रा
 प्यकेशग्रहमवाप्तवान् ॥ सतथाहंकरिष्यामियथाभरतंसत्तम ॥ २० ॥ परलोकगतस्यापिभविष्याम्यनृणःपितुः ॥ आर्येणहिनवक्तव्याकदाचित्तुतिरात्मनः ॥
 ॥ २१ ॥ पितुर्वधममृष्यंस्तुवक्ष्याम्यद्येहपौरुषं ॥ अद्यपश्यतुमेवीर्यंपांडवाःसजनार्दनाः ॥ २२ ॥ मृद्रतःसर्वसैन्यानियुगांतमिवकुर्वतः ॥ नहिदेवानगंधर्वाना
 सुरानचराक्षसाः ॥ २३ ॥ अद्यशक्कारणेजेतुंरथस्थंमांनरर्षभाः ॥ मदन्योनास्तिलोकेस्मिन्नर्जुनाद्वास्त्रवित्कचित् ॥ २४ ॥ अहंहिज्वलतांमध्येमयूखाना
 मिवांशुमान् ॥ प्रयोक्तादेवसृष्टानामस्त्राणांपृतनागतः ॥ २५ ॥ ऋशमिष्वसनादद्यमत्प्रयुक्तामहाहवे ॥ दर्शयंतःशरावीर्यंप्रमथिष्यन्तिपांडवान् ॥ २६ ॥ अद्य
 सर्वादिशोराजन्धाराभिरिवसंकुलाः ॥ आद्यताःपत्रिभिस्तीक्ष्णैर्द्रष्टारोमामकैरिह ॥ २७ ॥ विकिरच्छरजालानिसर्वतोभैरवस्वनान् ॥ शत्रून्निपातयिष्यामि
 महाबातइवद्रुमान् ॥ २८ ॥ नहिजानातिबीभत्सुस्तदस्त्रंनजनार्दनः ॥ नर्भामसेनोनयमौनचराजायुधिष्ठिरः ॥ २९ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ मयूखानांमयूखवतां ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

कल्यःप्रयोगः निवर्तनमुपसंहारः ॥ ३० ॥ ब्रह्मरूपोवेदरूपः वैदिकैर्मन्त्रैः स्तुतवानित्यर्थः उपस्थितइतितदन्यस्योपहारस्यतदानीमभावोदर्शितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ रथस्यैवविसर्जनं शस्त्राणाम

नपार्षतोदुरात्मासौनशिखंडीनसात्यकिः ॥ यदिदंमयिकौरव्यसकल्यंसनिवर्तनं ॥ ३० ॥ नारायणायमेपित्राप्रणम्यविधिपूर्वकं ॥ उपहारःपुरादत्तोब्रह्मरूपउप
स्थितः ॥ ३१ ॥ तंस्वयंप्रतिगृह्याथभगवान्सवरंददौ ॥ वव्रेपितामेपरममखंनारायणंततः ॥ ३२ ॥ अथैनमब्रवीद्राजन्भगवान्देवसत्तमः ॥ भवितात्वत्समोना
न्यःकश्चिद्युधिनरःकचित् ॥ ३३ ॥ नत्विदंसहस्राब्रह्मन्प्रयोक्तव्यंकथंचन ॥ नत्येतदस्त्रमन्यत्रवधान्छत्रोर्निवर्त्तते ॥ ३४ ॥ नचैतच्छक्यतेज्ञातुंकेनवध्येदिति
प्रभो ॥ अवध्यमपिहिन्याद्वितस्मान्नैतत्प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥ अथसंख्येरथस्यैवशस्त्राणांचविसर्जनं ॥ प्रयाचतांचशत्रूणांगमनंशरणस्यंच ॥ ३६ ॥ एतेप्रशम
नेयोगामहाखंस्यपरंतप ॥ सर्वथापीडितोहिंस्यादवध्याम्योडयन्रणे ॥ ३७ ॥ तज्जग्राहपितामह्यमब्रवीच्चैवसप्रभुः ॥ त्वंवधियसिसर्वाणिशस्त्रवर्षाण्यनेकशः
॥ ३८ ॥ अनेनास्त्रेणसंग्रामेतेजसाचज्वलप्यसि ॥ एवमुक्त्वासभगवान्दिवमाचक्रमेप्रभुः ॥ ३९ ॥ एतन्नारायणादखंतव्यासंपितृबंधुना ॥ तेनाहंपांडवांश्चैवपं
चालान्मत्स्यकेकयान् ॥ ४० ॥ विद्रावयिष्यामिरणेशचीपतिरिवासुरान् ॥ यथायथाहमिच्छेयंतथाभूत्वाशरामम ॥ ४१ ॥ निपतेयुःसपत्नेषुविक्रमस्त्वपि
भारत ॥ यथेष्टमश्मवर्षेणप्रवर्षिष्येरणेस्थितः ॥ ४२ ॥ अयोमुखैश्चविहगैर्द्रावयिष्येमहारथान् ॥ परश्वधांश्चनिशितानुत्सक्ष्येहमसंशयं ॥ ४३ ॥ सोहंनारा
यणास्त्रेणमहताशत्रुतापनः ॥ शत्रून्विध्वंसयिष्यामिकदर्थीकृत्यपांडवान् ॥ ४४ ॥ मित्रब्रह्मगुरुद्रोहीजात्मकःसुविगर्हितः ॥ पांचालापसदश्चाद्यनमेजीव
न्विमोक्ष्यते ॥ ४५ ॥ तच्छुत्वाद्रोणपुत्रस्यपर्यवर्ततवाहिनी ॥ ततःसर्वमहाशंखान्दध्मुःपुरुषसत्तमाः ॥ ४६ ॥ भेरीश्चाभ्यहनन्दृष्टाडिंढिभांश्चसहस्रशः ॥ तथानना
दवसुधाखुरनेमिप्रपीडिता ॥ ४७ ॥ सशब्दस्तुमुलःखंघांप्रथिवींचव्यनादयन् ॥ तंशब्दंपांडवाःश्रुत्वापर्जन्यनिनदोपमं ॥ ४८ ॥ समेत्यरथिनांश्रेष्ठाःसहिता
श्चाप्यमंत्रयन् ॥ तथोक्त्वाद्रोणपुत्रस्तुवार्युपस्पृशभारत ॥ ४९ ॥ प्रादुश्चकारतद्विव्यमखंनारायणंतदा ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिनारायणाख
मोक्षपर्वणिअश्वत्थामक्रोधेपंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

पिविसर्जनंच प्रयाचतांमावधीरितिचाचमानानां शरणस्यगमनंत्वमेवशरणंइतिकीर्तनंच ॥ ३६ ॥ पीडितःपीडितंशस्त्रांतरेणबाधितं पुंस्त्वमार्थं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पितृबंधुनामया ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ जात्मकोमूर्खः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांपंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

प्रादुरिति सपृषतःसजलविदुः अनयेअप्रादुषिकाले ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कथंकथाकथंकर्तव्यंकथंकर्तव्यमित्येवंराब्दः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ रक्षणेमंत्रःकआसीतिसंबंधः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 संजयउवाच प्रादुर्भूतेततस्तास्मिन्मन्त्रेनारायणेप्रभो ॥ प्रावात्सपृषतोवायुरनभ्रेस्तनयितुमान् ॥ १ ॥ चचालपृथिवीचापिचुक्षुभेचमहोदधिः ॥ प्र
 तिस्रोतःप्रवृत्ताश्चगंतुंतत्रसमुद्रगाः ॥ २ ॥ शिखराणिव्यशीर्यतगिरीणांतत्रभारत ॥ अपसव्यंमृगाश्चैवपांडुसेनांप्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ तमसाचावकीर्यतसूर्यश्च
 केलुषोभवत् ॥ संपतंतिचभूतानिक्रव्यादानिप्रहृष्टवत् ॥ ४ ॥ देवदानवगंधर्वास्त्रिस्तास्त्वासन्विशांपते ॥ कथंकथाभवत्तीव्रादृष्ट्वातद्याकुलंमहत् ॥ ५ ॥ व्यथिताः
 सर्वराजानस्तस्मात्त्रासन्विशांपते ॥ तदृष्ट्वाघोररूपंवैद्रौणेरखंभयावहं ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच निवर्तितेषुसैन्येषुद्रोणपुत्रेणसंयुगे ॥ भृशंशोकाभितमेन
 पितुर्वधममृष्यता ॥ ७ ॥ कुरुनापततोदृष्ट्वाधृष्टद्युम्नस्यरक्षणे ॥ क्रोमंत्रःपांडुंष्वासीत्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ ८ ॥ संजयउवाच प्रागेवविद्रुतान्दृष्ट्वाधार्त
 राष्ट्रान्युधिष्ठिरः ॥ पुनश्चतुमुलंशब्दंश्रुत्वार्जुनमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच आचार्येनिहतेद्रोणेधृष्टद्युम्नेनसंयुगे ॥ निहतेवज्रहस्तेनयथावृत्रेम
 हासुरे ॥ १० ॥ नाशंसंतोजयंयुद्धेदीनात्मानोदधनंजय ॥ आत्मत्राणेमतिरुत्वाप्राद्रवन्कुरवोरणात् ॥ ११ ॥ केचिद्भ्रातरैस्तूर्णनिहतैःपार्थिण्यंदृष्टिभिः ॥ विपतां
 कध्वजच्छत्रैःपार्थिवाःशीर्णकूबरैः ॥ १२ ॥ भग्ननीडैराकुलाश्वैःप्रारुत्यान्यान्विचेतसः ॥ भीताःपादैर्हयान्केचित्त्वरयंतःस्वयंरथान् ॥ १३ ॥ भग्नक्षयुगचक्रै
 श्चव्याकृष्यंतंसमंततः ॥ रथान्विशिर्णानुत्सृज्यपद्भिःकेचिच्चविद्रुताः ॥ १४ ॥ हयपृष्ठगताश्चान्येकृष्यंतैर्धच्युतासनाः ॥ गजस्कंधेषुसंस्यूतानाराचैश्चलितास
 नाः ॥ १५ ॥ शरातैर्विद्रुतैर्नागैर्हताःकेचिदिशोदश ॥ विशस्त्रकवचाश्चान्येवाहनेभ्यःक्षितिगताः ॥ १६ ॥ संछिन्नानेमिभिश्चैवमृदिताश्चहयद्विपैः ॥ क्रोशंत
 स्तातपुत्रेतिपलायंतेपरेभयात् ॥ १७ ॥ नाभिजानंतिचान्योन्यंकश्मलाभिहतौजसः ॥ पुत्रान्पितृन्सखीन्भ्रातृन्समारोप्यदृढक्षतान् ॥ १८ ॥ जलेनक्लेदयंत्य
 न्येविमुच्यकवचान्यपि ॥ अवस्यांतादृशींप्राप्यहतेद्रोणेद्रुतंबलं ॥ १९ ॥ पुनरावर्तितंकेनयदिजानासिशंसमे ॥ हयातांहृषतांशब्दःकुंजराणांचबृंहतां ॥ २० ॥
 रथनेमिस्वनैश्चात्रविमिश्रःश्रूयतेमहान् ॥ एतेशब्दाभृशंतीव्राःप्रवृत्ताःकुरुसागरे ॥ २१ ॥ मुहुर्मुहुर्दुरीर्यतेकंपयंत्यपिमामकान् ॥ यएषतुमुलःशब्दःश्रूय
 तेलोमहर्षणः ॥ २२ ॥ सेंद्रान्प्येषलोकांस्तीन्प्रसेदितिमतिर्मम ॥ मन्येवजधरस्यैषनिनादोभैरवस्वनः ॥ २३ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ भग्ननीडैरिति स्पाहैरितिपाठेऽतिस्पृहर्णार्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यस्मिन्निति दशशतमित्यनेन सर्वगोधनं ददाविति ज्ञेयं अन्यथा एकधेनवर्थं द्रुपदं प्रतिद्रोणगमनस्यासंभवः यद्वा भाविनी संपदमभिलक्ष्यैतद्दानं द्रष्टव्यं पुत्रोत्पत्तिकाले तस्य
 द्रोणे हते कौरवार्थं व्यक्तमभ्येति वासवः ॥ प्रहृष्टरोमकूपाश्च संविघ्नारथपुंगवाः ॥ २४ ॥ धनं जयगुरुं श्रुत्वा तत्र नादं सुभीषणं ॥ कएष कौरवान्दीर्णानिवस्थाप्य
 महारथः ॥ २५ ॥ निवर्तयति युद्धार्थं मृधे देवेश्वरो यथा ॥ अर्जुन उवाच उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे वीर्यमास्थिताः ॥ २६ ॥ धमंतिकौरवाः शंखान्यस्य वी
 र्यसमाश्रिताः ॥ यत्र ते संशयो राजन्यस्तशस्त्रे गुरो हते ॥ २७ ॥ धार्तराष्ट्रानवस्थाप्य कएष न दतीति हि ॥ द्द्रीमंतं तं महाबाहुं मत्तद्विरदगामिनं ॥ २८ ॥ व्याघ्रास्य मु
 ग्रकर्माणं कुरूणामभयं करं ॥ यस्मिं जाते ददौ द्रोणो गवां दशशतं धनं ॥ २९ ॥ ब्राह्मणेभ्यो महोर्हभ्यः सोऽश्वत्थामैष गर्जति ॥ जातमात्रेण वीरेण येनोच्चैः श्रवसा
 यथा ॥ ३० ॥ हेषताकं पिता भूमिर्लोकाश्च सकलास्त्रयः ॥ तच्छ्रुत्वा तं हितं भूतं नाम तस्या करोत्तदा ॥ ३१ ॥ अश्वत्थामेति सोऽघैः शूरो न दति पांडव ॥ योऽत्यनाथ
 इवाक्रम्य पार्षतेन हतस्तथा ॥ ३२ ॥ कर्मणा सुनृशं सेन तस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ गुरुमेव त्रपांचाल्यः केशपक्षे परावृत्तः ॥ ३३ ॥ तन्न जातु क्षमेद्रौणिर्जानयौ
 रुषमात्मनः ॥ उपचीर्णौ गुरुर्मिथ्या भवताराज्यकारणं ॥ ३४ ॥ धर्मज्ञेन सतानामसो धर्मः सुमहान्कृतः ॥ चिरं स्थास्यति चाकीर्तिस्त्रैलोक्ये स चराचरे ॥ ३५ ॥
 रामेवातिवधाद्यद्देवं द्रोणे निपातिते ॥ सर्वधर्मोपपन्नो यसं समेशिष्यश्च पांडवः ॥ ३६ ॥ नायं वदति मिथ्येति प्रत्ययं कृतं वांस्त्वयि ॥ ससत्यकंचुकं नाम प्रविष्टेन
 ततोऽनृतं ॥ ३७ ॥ आचार्य उक्तो भवता हतः कुंजर इत्युत ॥ ततः शस्त्रं समुत्सृज्य निर्ममो गतचेतनः ॥ ३८ ॥ आसीत्सुविह्वलो राजन्यथा दृष्टस्त्वया विभुः ॥ स तु शो
 कसमाविष्टो विमुखः पुत्रवत्सलः ॥ ३९ ॥ शाश्वतं धर्ममुत्सृज्य गुरुः शस्त्रेण घातितः ॥ न्यस्तशस्त्रमधर्मेण घातयित्वा गुरुं भवान् ॥ ४० ॥ रक्षस्विदानीं सामान्यो
 यदि शक्तो सिपार्षतं ॥ ग्रस्तमाचार्यपुत्रेण क्रुद्धेन हतबंधुना ॥ ४१ ॥ सर्वे वयं परित्रातुं न शक्यामो घपार्षतं ॥ सौहार्दं सर्वभूतेषु यः करोत्यतिमानुषः ॥ सोऽघकेशग्रहं श्रु
 त्वा पितुर्धक्ष्यति नोरणे ॥ ४२ ॥ विक्रोशमाने हि मयि भृशमाचार्यगृद्धिनि ॥ अपाकीर्य स्वयं धर्मशिष्येण निहतो गुरुः ॥ ४३ ॥ यदागतं वयोभूयः शिष्टमल्पतरं च नः ॥
 तस्येदानीं विकारो यमधर्मो यं कृतो महान् ॥ ४४ ॥ पितेव नित्यं सौहार्दात्पितेव हि च धर्मतः ॥ सोऽल्पकालस्य राजस्य कारणाद्वा तितो गुरुः ॥ ४५ ॥ धृतराष्ट्रेण भीष्मा
 यद्रोणाय च विशांपते ॥ विष्टष्टावृथि वीसर्वा सहपुत्रैश्च तत्परैः ॥ ४६ ॥ संप्राप्य तादृशीं वृत्तिं सत्कृतः स तत्परैः ॥ अटणीत सदा पुत्रान्मा मेवाभ्यधिकं गुरुः ॥ ४७ ॥
 निर्धनत्वोक्तेः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सत्यकंचुकं सत्याजासमनृतं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सौहार्दाद्धर्मतो गुरुत्वाद्वा द्विगुणः पितुरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इतिद्रोणपर्वणिटीकायांषणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥

अर्जुनस्येतिसांगवेदाइ

द्रोणपर्व

७

अवेक्षमाणस्त्वांमांचन्यस्तास्त्राहवेहतः॥ नत्वेनंयुध्यमानंवैहन्यादपिशतक्रतुः॥ ४८ ॥ तस्याचार्यस्यवृद्धस्यद्रोहो नित्योपकारिणः॥ कृतोत्थनार्थैरस्माभी-
 राज्यार्थैर्लुब्धबुद्धिभिः॥ ४९ ॥ अहोवतमहत्पापं कृतं कर्म सुदारुणं॥ यद्राज्यसुखलोभेनद्रोणोयंसाधुघातितः॥ ५० ॥ पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्दारान्जीवितंचैववास-
 विः॥ त्यजेत्सर्वममप्रेम्णाजानात्येवंहिमेगुरुः॥ ५१ ॥ समयाराज्यकामेनहन्यमानोऽप्युपेक्षितः॥ तस्मादर्वाक्षिराराजन्प्राप्तोऽस्मिन्नरकंप्रभो॥ ५२ ॥ ब्रा-
 ह्मणंवृद्धमाचार्यंन्यस्तशस्त्रंमहामुनिं॥ घातयित्वाघराज्यार्थंमृतंश्रेयो नजीवितं॥ ५३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिनारायणास्त्रमोक्षपर्वणिअर्जुन-
 वाक्येषणवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९६ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ संजयउवाच अर्जुनस्यवचःश्रुत्वानोचुस्तत्रमहारथाः॥ अप्रियंवाप्रि-
 यंवापिमहाराजधनंजयं॥ १ ॥ ततःक्रुद्धोमहाबाहुर्भीमसेनोभ्यभाषत॥ कुत्सयन्निवर्कौतियमर्जुनंभरतर्षभ॥ २ ॥ मुनिर्यथारण्यगतोभाषतेधर्मसंहितं॥ न्य-
 स्तदंडोयथापार्थब्राह्मणःसंशितव्रतः॥ ३ ॥ क्षतत्राताक्षताज्जीवन्क्षंतास्त्रीष्वपिसाधुषु॥ क्षत्रियःक्षितिमाप्नोतिक्षिप्रंधर्मयशःश्रियः॥ ४ ॥ सभवान्क्षत्रिय-
 गुणैर्युक्तःसर्वैःकुलोद्बहः॥ अविपश्चिद्यथावाचं व्याहरन्नाद्यशोभसे॥ ५ ॥ पराक्रमस्तेकौतेयशक्रस्येदंशचीपतेः॥ नचातिवर्तसेधर्मवैलामिवमहोदधिः॥
 ॥ ६ ॥ नपूजयेत्त्वांकोन्वद्ययत्रयोदशवार्षिकं॥ अमर्षं पृष्ठतःकृत्वाधर्ममेवाभिकांक्षसे॥ ७ ॥ दिष्ट्यातातमनस्तेद्यस्वधर्ममनुवर्तते॥ आनृशंस्येचतेदिष्ट्या-
 बुद्धिःसततमभ्युत॥ ८ ॥ यत्तुधर्मप्रवृत्तस्यहृदंतंराज्यमधर्मतः॥ द्रौपदीचपरामृष्टासभामानीयशत्रुभिः॥ ९ ॥ वनंप्रव्राजिताश्चास्मवल्कलाजिनवाससः॥
 अनर्हमाणास्तंभावंत्रयोदशसमाःपरैः॥ १० ॥ एतान्यमर्षस्थानानिमर्षितानिमयानघ॥ क्षत्रधर्मप्रसक्तेनसर्वमेतदनुष्ठितं॥ ११ ॥ तमधर्ममपाकृष्टंस्मृत्वा
 घसहितस्त्वया॥ सानुबंधान्निष्पामिक्षुद्रान्राज्यहरानहं॥ १२ ॥ त्वयाहिकथितंपूर्वयुद्धायाभ्यागतावयं॥ घटामहेयथाशक्तित्वंतुनीयजुगुप्ससे॥ १३ ॥
 धर्ममन्विच्छसिज्ञातुमिथ्यावचनमेवते॥ भयार्दितानामस्माकंवाचामर्माणिकृतसि॥ १४ ॥ वपन्व्रणेक्षारमिवक्षतानांशत्रुकर्शन॥ विदीर्यतेमेहदयंत्व-
 यावाक्शल्यपीडितं॥ १५ ॥ अधर्ममेनंविपुलंधार्मिकःसन्नबुध्यसे॥ यत्त्वमात्मानमस्मांश्चप्रशंस्यान्नप्रशंससि॥ १६ ॥

तिचाध्यायौस्पर्शार्थौ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥२०१॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

वासुदेवे स्थिते चापि द्रोणपुत्रे प्रशंससि ॥ यः कलां षोडशीं पूर्णां धनं जयनतेर्हति ॥ १७ ॥ स्वयमेवात्मनो दोषान्ब्रुवाणः किन्नलज्जसे ॥ दारयेयं महीं क्रोधाद्वि
किरेयं च पर्वतान् ॥ १८ ॥ आविध्यैतां गदां गुर्वीं भीमां कांचनमालिनीं ॥ गिरिप्रकाशान्क्षितिजान्भजेयमनिलोयथा ॥ १९ ॥ द्रावयेयं शरैश्चापि सेंद्रान्देवा
न्समागतान् ॥ सराक्षसगणान्यार्थसासुरोरगमानवान् ॥ २० ॥ सत्वमेवं विधं जानन् भ्रातरं मां न रर्पय ॥ द्रोणपुत्राद्रयं कर्तुं नार्हस्यमितविक्रम ॥ २१ ॥ अथ
वातिष्ठवीभत्सो सहेसर्वैः सहोदरैः ॥ अहमेनं गदापाणिर्जेष्याम्येको महाहवे ॥ २२ ॥ ततः पांचालराजस्य पुत्रः पार्थ मथाब्रवीत् ॥ संकुद्धमिव नर्दतं हिरण्यकशि
पुर्हरिं ॥ २३ ॥ धृष्टद्युम्न उवाच ॥ वीभत्सो विप्रकर्माणि विदितानि मनीषिणां ॥ याजनाध्यापने दानं तथा यज्ञप्रतिग्रहौ ॥ २४ ॥ षष्ठमध्ययनं नाम ते पां कस्मि
न्प्रतिष्ठितः ॥ हतो द्रोणे मे मया त्वेवं किं मां पार्थ विगर्हसे ॥ २५ ॥ अपक्रांतः स्वधर्माच्च क्षात्रधर्मव्यपाश्रितः ॥ अमानुषेण हंत्यस्मान्स्त्रेण क्षुद्रकर्मकृत् ॥ २६ ॥ त
थामायां प्रयुं जानमसत्यं ब्राह्मणब्रुवं ॥ माययैव निहन्याद्यो न युक्तं पार्थ तत्र किं ॥ २७ ॥ तस्मिंस्तथामयां शस्ते यदि द्रौणाय नीरुषा ॥ कुरुते भैरवं नादं तत्र किं म
म हीयते ॥ २८ ॥ न चाद्भुतमिदं मन्ये यद्रौणिर्युद्धसंज्ञया ॥ घातयिष्यति कौरव्यान्परित्रातुमशक्नुवन् ॥ २९ ॥ यच्च मां धार्मिको भूत्वा ब्रवीषि गुरुघातिनं ॥ तदर्थं महमुं
त्पन्नः पांचाल्यस्य सुतो नलान् ॥ ३० ॥ यस्य कार्यमकार्यं वा युध्यतः स्यात्समंरणे ॥ तं कथं ब्राह्मणं ब्रूयाः क्षत्रियं वा धनं जय ॥ ३१ ॥ योऽन्यन्नविदो हन्याद्ब्रह्मास्त्रैः
क्रोधमूर्छितः ॥ सर्वोपायैर्न सकथं वध्यः पुरुषसत्तमः ॥ ३२ ॥ विधर्मिणं धर्मविद्धिः प्रोक्तं तेषां विषोपमं ॥ जानन् धर्मार्थं तत्त्वज्ञ किं मामर्जुन गर्हसे ॥ ३३ ॥ नृशं
सः समयाक्रम्य रथ एव निपातितः ॥ तन्मामनिधं वीभत्सो किमर्थं नाभि नंदसे ॥ ३४ ॥ कालानलसमं पार्थ ज्वलनार्कं विषोपमं ॥ भीमं द्रोणशिरंश्छिन्नं न प्रशं
ससि मे कथं ॥ ३५ ॥ योऽसौ ममैव नान्यस्य बांधवान्युधिजग्निवान् ॥ छित्वा पितस्य मूर्धानं नैवास्मि विगतज्वरः ॥ ३६ ॥ तच्च मे कृतं ते मर्मयन्त्रतस्य शिरो मया ॥
निषादविषये क्षिप्तं जयद्रथशिरो यथा ॥ ३७ ॥ अथावधश्च शत्रूणामधर्मः श्रूयतेर्जुन ॥ क्षत्रियस्य हि धर्मो यंहन्याद्द्वन्द्वे तवा पुनः ॥ ३८ ॥ स शत्रुर्निहतः संख्ये म
या धर्मेण पांडव ॥ यथा त्वया हतः शूरो भगदत्तः पितुः सखा ॥ ३९ ॥ पितामहं रणे हत्वा मन्वसे धर्ममात्मनः ॥ मया शत्रौ हते कस्मात्पापे धर्मं न मन्यसे ॥ ४० ॥ सं
बंधावनतं पार्थ न मां त्वं वक्तुमर्हसि ॥ स्वगात्रकृतसोपानं निषण्णमिव दंतिनं ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांसप्तमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सांगाइति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
 क्षमामितेसर्वमेववाग्यतिक्रममर्जुन ॥ द्रौपद्याद्रौपदेयानांरुतेनान्येनहेतुना ॥ ४२ ॥ कुलक्रमागतंवैरंममाचार्येणविश्रुतं ॥ तथाजानात्ययंलोकोनयूयंपां
 दुनंदनाः ॥ ४३ ॥ नानृतीपांडवोज्येष्ठोनाहंवाऽधार्मिकोर्जुन ॥ शिष्यद्रोहीहतःपापोयुध्यस्वविजयस्तव ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिनारायणा
 खमोक्षपर्वणिधृष्टद्युम्नवाक्येसप्तमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच सांगावेदायथान्यायंयेनाधीतामहा
 त्मना ॥ यस्मिन्साक्षाद्भुर्वेदोहीनिषेवेप्रतिष्ठितः ॥ १ ॥ यस्यप्रसादात्कुर्वंतिकर्माणिपुरुषर्षभाः ॥ अमानुषाणिसंग्रामेदेवैरसुकराणिच ॥ २ ॥ तस्मिन्नाकु
 र्वतिद्रोणेसमक्षंपापकर्मणा ॥ नीचाल्मनानृशंसेनक्षुद्रेणगुरुघातिना ॥ ३ ॥ नामर्षतत्रकुर्वतिधिक्क्षात्रंधिगमर्षितां ॥ पार्थाःसर्वेचराजानःपृथिव्यांयेधनु
 र्धराः ॥ ४ ॥ श्रुत्वाकिमाहुःपांचाल्यंतन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ संजयउवाच श्रुत्वाद्रुपदपुत्रस्यतावाचःक्रूरकर्मणः ॥ ५ ॥ तूष्णींविभूवूराजानःसर्वेएववि
 शांपते ॥ अर्जुनस्तुकटाक्षेणजिह्मंविप्रेक्ष्यपार्षतं ॥ ६ ॥ सवाष्पमतिनिःश्वस्यधिगिगित्येवचाब्रवीत् ॥ युधिष्ठिरश्चभीमश्चयमौरुष्णस्तथापरे ॥ ७ ॥ आस
 न्सुब्रीडिताराजन्सात्यकिस्त्वब्रवीदिदं ॥ नेहास्तिपुरुषःकश्चिद्यंइमंपांपपूरुषं ॥ ८ ॥ भाषमाणंमकल्याणंशीघ्रंहन्यान्नराधमं ॥ एतेत्वांपांडवाःसर्वेकुत्सयंतिवि
 वित्सय ॥ ९ ॥ कर्मणतेनपापेनश्वपाकंब्राह्मणाइव ॥ एतत्कृत्वामहत्पापंनिंदितःसर्वसाधुभिः ॥ १० ॥ नलज्जसेकथंवक्तुंसमितिंप्राप्यशोभनां ॥ कथंचश
 तथाजिह्मानतेमूर्धाचदीर्यते ॥ ११ ॥ गुरुमाक्रोशतःक्षुद्रनचाधर्मेणपात्यसे ॥ वाच्यस्त्वमसिपार्थैश्चसर्वैश्चांधकवृष्णिभिः ॥ १२ ॥ यत्कर्मकलुषंरुत्वाश्लाघ
 सेजनसंसदि ॥ अकार्यतादृशंरुत्वापुनरेवगुरुंक्षिपन् ॥ १३ ॥ वध्यस्त्वंनत्वयार्योस्तिमुहूर्तमपिजीवता ॥ कस्त्वेतद्व्यवसेदार्यस्त्वदन्यःपुरुषाधम ॥ १४ ॥ नि
 गृह्यकेशेषुवधंगुरोर्धर्मात्मनःसतः ॥ सभावरतथापूर्वेबांधवास्तेनिमज्जिताः ॥ १५ ॥ यशसाचपरित्यक्तास्त्वांप्राप्यकुलपांसनं ॥ उक्त्वांश्चापियत्पार्थैभीष्मं
 प्रतिनरर्षभ ॥ १६ ॥ तथांतोविहितस्तेनस्वयमेवमहात्मना ॥ तस्यापितवसोदर्योनिहंतापापकृत्तमः ॥ १७ ॥ नान्यःपांचालपुत्रेभ्योविद्यतेभुविपापकृत् ॥
 सचापिस्तृष्टःपित्रातेभीष्मस्यांतकरःकिल ॥ १८ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 शिखंडीरक्षितस्तेनसचमृत्युर्महात्मनः ॥ पंचालांश्वलिताधर्मात्सुद्रामित्रगुरुद्वहः ॥ १९ ॥ त्वांप्राप्यसहसौदर्यधिकृतंसर्वसाधुभिः ॥ पुनश्चेदीदृशींवाचंमत्स
 मोपेवदिष्यसि ॥ २० ॥ शिरस्तेपोथयिष्यामिगदयावज्जकल्पया ॥ त्वांचब्रह्महणंदृष्ट्वाजनःसूर्यमवेक्षते ॥ २१ ॥ ब्रह्महत्याहितेपापंप्रायश्चित्तार्थमात्मनः ॥ पां
 चालकसुदुर्वत्तममैवगुरुमग्रतः ॥ २२ ॥ गुरोर्गुरुंचभूयोपिक्षिपन्नैवहिलज्जसे ॥ तिष्ठतिष्ठसहस्रैकंगदापातमिमंमम ॥ २३ ॥ तवचापिसहिष्येहंगदापातान
 नेकशः ॥ सात्वतेनैवमाक्षिप्तःपार्षतपरुषाक्षरं ॥ २४ ॥ संरब्धंसात्यकिंप्राहसंकुद्धःप्रहसन्निव ॥ धृष्टद्युम्नउवाच श्रूयतेश्रूयतेचेतिक्षम्यतेचेतिमाधव ॥
 ॥ २५ ॥ सदानार्योशुभःसाधुंपुरुषंक्षेप्तुमिच्छति ॥ क्षमाप्रशस्यतेलोकेनतुपापोर्हतिक्षमां ॥ २६ ॥ क्षमावंतंहिपापात्माजितोयमितिमन्यते ॥ सत्वंसुद्रसमा
 चारोनीचात्मापापनिश्चयः ॥ २७ ॥ आकेशाग्रान्नखाग्रान्चवक्तव्योवक्तुमिच्छसि ॥ यःसभूरिश्रवाश्छिन्नभुजःप्रायगतस्त्वया ॥ २८ ॥ वार्यमाणेनहिहतं
 स्ततःपापतरंनुकिं ॥ गाहमानोमयाद्रोणोदिव्येनास्त्रेणसंयुगे ॥ २९ ॥ विस्मृष्टशस्त्रोनिहतःकिंतत्रकूरुंदुष्कृतं ॥ अयुध्यमानंयस्त्वाजौतथाप्रायगतंमुनिं ॥
 ॥ ३० ॥ छिन्नबाहुंपरैर्हन्यात्सात्यकेसकथंवदेत् ॥ निहत्यत्वांपदाभूमौसविकर्षतिवीर्यवान् ॥ ३१ ॥ किंतदाननिहंस्येनंभूत्वापुरुषसत्तमः ॥ त्वयापुनरनार्येण
 पूर्वपार्थेननिर्जितः ॥ ३२ ॥ यदातदाहतःशूरःसौमदत्तिःप्रतापवान् ॥ यत्रयत्रतुपांडूनांद्रोणोद्रावयतेचमूं ॥ ३३ ॥ किरञ्छरसहस्राणितत्रतत्रप्रयाम्यहं ॥ स
 त्वमेवंविधंरुत्वाकर्मचांडालवत्स्वयं ॥ ३४ ॥ वक्तुमर्हसिवक्तव्यःकस्मात्त्वंपरुषाण्यथ ॥ कर्तात्वंकर्मणोत्थस्यनाहंवृष्णिकुलाधम ॥ ३५ ॥ पापानांचत्वमावा
 सःकर्मणांमापुनर्वद ॥ जोषमास्वनमांभूयोवक्तुमर्हस्यतःपरं ॥ ३६ ॥ अधरोत्तरमेतद्वियन्मात्वंवक्तुमर्हसि ॥ अथवक्ष्यसिमांमौख्याद्भूयःपरुषमीदृशं ॥ ३७ ॥
 गमयिष्यामिवाणैस्त्वांयुधिवैवस्वतक्षयं ॥ नचैवंमूर्खधर्मणकेवलेनैवशक्यते ॥ ३८ ॥ तेषामपित्यधर्मेणचेष्टितंशृणुयादृशं ॥ वंचितःपांडवःपूर्वमधर्मेणयु
 धिष्ठिरः ॥ ३९ ॥ द्रौपदीचपरिक्षिप्तांतथाऽधर्मेणसात्यके ॥ प्रव्राजितावनंसर्वेपांडवाःसहकृण्वया ॥ ४० ॥ सर्वस्वमपरुष्टंचतथाधर्मेणवालिश ॥ अधर्मेणाप
 कृष्टश्चमद्रराजःपररितः ॥ ४१ ॥ अधर्मेणतथाबालःसौभद्रोविनिपातितः ॥ इतोप्यधर्मेणहतोभीष्मःपरपुरंजयः ॥ ४२ ॥ भूरिश्रवात्पुत्रधर्मेणत्वयाधर्मविदा
 हतः ॥ एवंपरैराचरितंपांडवेयैश्चमंयुगे ॥ ४३ ॥ रक्षमाणैर्जयंवीरैर्धर्मज्ञैरपिसात्वत ॥ दुर्ज्ञेयःसपरोधर्मस्तथाधर्मश्चदुर्विदः ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

युध्यस्वकौरवैःसार्धमागाःपितृनिवेशनं ॥ संजयउवाच एवमादीनिवाक्यानि कूराणिपुरुषाणिच ॥ ४५ ॥ श्रावितःसात्यकिःश्रीमानाकंपितइवाभ
वत् ॥ तच्छ्रुत्वाक्रोधताम्राक्षःसात्यकिस्त्वाददेगदां ॥ ४६ ॥ विनिःश्वस्ययथासर्पःप्रणिधायरथेधनुः ॥ ततोभिपत्यपांचाल्यंसंरंभेणेदमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ नत्वां
वक्ष्यामिपुरुषंहनिष्येत्वावधक्षमं ॥ तमापतंतंसहसामहाबलममर्षणं ॥ ४८ ॥ पांचाल्यायाभिसंकुद्रमंतकायांतकोपमं ॥ चोदितोवासुदेवेनभीमसेनोमहा
बलः ॥ ४९ ॥ अवपुत्यरथात्तूर्णबाहुभ्यांसमव्वारयत् ॥ द्रवमाणंतथाक्रुद्धंसात्यकिंपांडवोबली ॥ ५० ॥ प्रस्पंदमानमादायजगामबलिनंबलात् ॥ स्थित्वावि
ष्टभ्यचरणौभीमेनशिनिपुंगवः ॥ ५१ ॥ निगृहीतःपदेष्वेबलेनवल्लिनांवरः ॥ अवरुध्यरथात्तूर्णप्रियमाणंबलीयसा ॥ ५२ ॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचासहदेवो
विशांपते ॥ अस्माकंपुरुषव्याघ्रमित्रमन्यन्नविद्यते ॥ ५३ ॥ परमंधकटृष्णिभ्यःपंचालेभ्यश्चमारिष ॥ तथैवांधकटृष्णीनांतथैवचविशेषतः ॥ ५४ ॥ कृष्णस्यं
चतथास्मत्तोमित्रमन्यन्नविद्यते ॥ पंचालानांचवाष्णेयसमुद्रांतांविचिन्वतां ॥ ५५ ॥ नान्यदस्तिपरंमित्रंयथापांडवदृष्णयः ॥ सभवानीदृशंमित्रंमन्यतेचयं
थाभवान् ॥ ५६ ॥ भवंतश्चयथास्माकंभवतांचतथावयं ॥ सएवंसर्वधर्मज्ञमित्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ५७ ॥ नियच्छमन्युंपांचाल्यात्प्रशाम्यशिनिपुंगवं ॥ पार्ष
तस्यक्षमंत्वंवैक्षमतांपार्षतश्चते ॥ ५८ ॥ वयंक्षमयितारंश्चकिमन्यत्रशमाद्भवेत् ॥ प्रशाम्यमानेशैनेयेसहदेवेनमारिष ॥ ५९ ॥ पांचालराजस्यसुतःप्रहसन्नि
दमब्रवीत् ॥ मुंचमुचशिनेःपौत्रंभीमयुद्धमदान्वितं ॥ ६० ॥ आसादयतुमामेषधराधरमिवानिलः ॥ यावदस्यशितैर्बाणैःसंरंभंविनयाम्यहं ॥ ६१ ॥ युद्धश्च
द्वांचकौतियजीवितंचास्यसंयुगे ॥ किंनुशक्यंमयाकर्तुंकार्ययदिदमुद्यतं ॥ ६२ ॥ सुमहत्पांडुपुत्राणामायांत्येतेहिंकौरवाः ॥ अथवाफाल्गुनःसर्वान्वारयि
ष्यतिसंयुगे ॥ ६३ ॥ अहमप्यस्यमूर्ध्निपातयिष्यामिसायकैः ॥ मन्यतेच्छिन्नबाहुंमांभूरिश्रवसमाहवे ॥ ६४ ॥ उत्सृजेनमहंचैनमेववामांहनिष्यति ॥ शृ
ण्वन्यांचालवाक्यानिसात्यकिःसर्पवच्छ्रसन् ॥ ६५ ॥ भीमबाहुंतरेसक्तोविस्फुरत्यनिशंबली ॥ तौदृषाविवनर्दौबलिनौबाहुशालिनौ ॥ ६६ ॥ त्वरयावासु
देवश्चधर्मराजश्चमारिष ॥ यत्नेनमहतावीरौवारयामासतुस्ततः ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांअष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 निवार्यपरमेष्वसौकोपसंरक्तलोचनौ ॥ युयुत्सूनंपरान्संख्येप्रतीयुःक्षत्रियर्षभाः ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिनारायणास्त्रमोक्षपर्वणिधृष्टद्यु
 म्नासात्यक्रिक्रोधेअष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच ततःसकदनंचक्रेरिपूणांद्रोणनंदनः ॥ युगांतेसर्वभू
 तानांकालस्तृष्टइवांतकः ॥ १ ॥ ध्वजद्रुमंशस्त्रशृंगंहतनागमहाशिलं ॥ अश्वकिंपुरुषाकीर्णशरासनलतावृतं ॥ २ ॥ क्रव्यादपक्षिसंघुष्टंभूतयक्षगणाकुलं ॥ नि
 हत्यशात्रवान्भल्लैःसोचिनोद्देहपर्वतं ॥ ३ ॥ ततोवेगेनमहताविनद्यसनरर्षभः ॥ प्रतिज्ञांश्रावयामासपुनरेवतवात्मजं ॥ ४ ॥ यस्माद्युध्यंतमाचार्यधर्मकंचुक
 मास्थितः ॥ मुंचशस्त्रमितिप्राहकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ५ ॥ तस्मात्संपश्यतस्तस्यद्रावयिष्यामिवाहिनीं ॥ विद्राव्यसर्वान्हंतास्मिजाल्मंपांचाल्यमेवतु ॥ ६ ॥ स
 र्वानेतान्हंनिष्यामियदियोत्स्यंतिमारणे ॥ सत्यंतेप्रतिजानामिपरिवर्तयवाहिनीं ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वातवपुत्रस्तुवाहिनींपर्यवर्तयत् ॥ सिंहनादेनमहताव्यपोल्यसु
 महद्भयं ॥ ८ ॥ ततःसमागमोराजन्कुरुपांडवसेनयोः ॥ पुनरेवाभवत्तीव्रःपूर्णसागरयोरिव ॥ ९ ॥ संख्याहिस्थिरीभूताद्रोणपुत्रेणकौरवाः ॥ उदग्राःपांडुपं
 चालाद्रोणस्यनिधनेनच ॥ १० ॥ तेषांपरमहृष्टानांजयमांत्मनिंपश्यतां ॥ संख्यानांमहांवेगःप्रादुरासीद्विशांपते ॥ ११ ॥ यथाशिलोच्चयेशैलःसागरैः
 सागरोयथा ॥ प्रतिहन्येतराजेंद्रतथासन्कुरुपांडवाः ॥ १२ ॥ ततःशंखसहस्राणिभेरीणामयुतानिच ॥ अवादयंतसंहृष्टाःकुरुपांडवसैनिकाः ॥ १३ ॥ यथानि
 र्मथ्यमानस्यसागरस्यतुनिःस्वनः ॥ अभवत्तंवसैन्यस्यसुमहानद्भुतोपमः ॥ १४ ॥ प्रादुश्वक्रेत्तोद्रौणिरखंनारायणंतदा ॥ अभिसंधायपांडूनांपंचालानांच
 वाहिनीं ॥ १५ ॥ प्रादुरासंस्ततोवाणादीमाग्राःखेसहस्रशः ॥ पांडवान्क्षपयिष्यंतोदीमास्याःपन्नगाइव ॥ १६ ॥ तेदिशःखंचसैन्यंचसमावृण्वन्महाहवे ॥ मु
 हूर्ताद्भास्करस्येवलोकेराजनृगभस्तयः ॥ १७ ॥ तथापरेद्यंतमानाज्योतींषीवामलांबरे ॥ प्रादुरासन्महाराजकाष्ण्यायसमयागुडाः ॥ १८ ॥ चतुश्चक्राद्विचक्राश्च
 शतघ्नोबहुलागदाः ॥ चक्राणिचक्षुरांतानिमंडलानीवभास्वतः ॥ १९ ॥ शस्त्राकृतिभिराकीर्णमतीवपुरुषर्षभ ॥ दृष्ट्वांतरिक्षमाविभ्राःपांडुपंचालसंजयाः ॥
 ॥ २० ॥ यथायथात्ययुध्यंतपांडवानांमहारथाः ॥ तथातथातदस्त्रवैव्यवर्धतजनाधिप ॥ २१ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

म.भा.टी.

॥२०४॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अस्माभिरंस्मदीयैर्विदुरादिभिर्निवार्यमाणेन निषिध्यमानेनापितद्वनमनुगंतुं प्रवेष्टुं एषिता अनुमतान्तु
वध्यमानास्तदास्त्रेण तेन नारायणेन वै ॥ इत्यमानानलेनेव सर्वतोभ्यर्दितारणे ॥ २२ ॥ यथा हि शिशिरापां ये दहेत्कक्षं द्रुताशनः ॥ तथा तदस्त्रं पांडूनां ददाह्वजिनीं
प्रभो ॥ २३ ॥ आपूर्यमाणेनास्त्रेण सैन्ये क्षीयति च प्रभो ॥ जगाम परमं त्रासं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ द्रवमाणं तु तस्मै न्यदृष्ट्वा विगतचेतनं ॥ मध्यस्थतां च पां
र्थस्य धर्मपुत्रो ब्रवीदिदं ॥ २५ ॥ धृष्टद्युम्नपलायस्व संहपां चालसेनया ॥ सात्यकं त्वं च गच्छ स्ववृण्यं च कवतो महान् ॥ २६ ॥ वासुदेवोऽपि धर्मात्मा करिष्ये त्यात्मनः
क्षमं ॥ श्रेयो ह्युपदिशत्येष लोकस्य किमु तात्मनः ॥ २७ ॥ संग्रामस्तु न कर्तव्यः सर्वसैन्यान् ब्रवीमिवः ॥ अहं हि सहसो दयैः प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनं ॥ २८ ॥ भीष्मद्रो
णार्णवं तीर्त्वा संग्रामे भीरुदुस्तरे ॥ विमज्जिष्यामि सलिले स गणो द्रौणिगोष्पदे ॥ २९ ॥ कामः संपद्यतामस्य बीभत्सो राशुमां प्रति ॥ कल्याणवृत्तिराचार्यो म
या युधिनिपातितः ॥ ३० ॥ येन बालः स सौभद्रो युद्धानामविशारदः ॥ समर्थैर्बहुभिः क्रूरैर्घातितो नाभिपालितः ॥ ३१ ॥ येनाविब्रुवता प्रभंतथा कृष्णा सभांग
ता ॥ उपेक्षिता सपुत्रेण दासभावं नियच्छती ॥ ३२ ॥ जिघांसुर्धातं राष्ट्रं श्रुत्वा तेष्वश्वेषु फाल्गुनः ॥ कवचेन तथा गुहोरक्षार्थं सैधवस्य च ॥ ३३ ॥ येन ब्रह्मास्त्र
विदुषापंचालाः सत्यजिन्मुखाः ॥ कुर्वाणामज्जयेयत्नं समूला विनिपातिताः ॥ ३४ ॥ येन प्रव्राज्यमानाश्चराज्या द्वयमधर्मतः ॥ निवार्यमाणेनास्माभिरनुगं
तुंतदेषिताः ॥ ३५ ॥ यीसावत्यंतमस्मासु कुर्वाणः सौहृदं परं ॥ हतस्तदर्थं मरणं गमिष्यामि सत्वांधवः ॥ ३६ ॥ एवं ब्रुवति कौंतेये दाशार्हस्त्वरितस्ततः ॥ निवार्यसै
न्यं बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ शीघ्रं न्यस्य तशस्त्राणि वाहेभ्यश्चावरोहत ॥ एष योगोऽत्र विहितः प्रतिषेधे महात्मना ॥ ३८ ॥ द्विपाश्वस्यंदनेभ्यश्च क्षिति
सर्वेऽवरोहत ॥ एवमेतन्न वोहन्यादस्त्रं भूमौ निरायुधान् ॥ ३९ ॥ यथा यथा हियुध्यंते योधास्तस्मिन् प्रति ॥ तथा तथा भवंत्येते कौरवा बलवत्तराः ॥ ४० ॥ निक्षे
प्यंति च शस्त्राणि वाहनेभ्यो वरुह्य ये ॥ तान्नैतदस्त्रं संग्रामे निहनिष्यति मानवान् ॥ ४१ ॥ यत्त्वेतत्प्रतियोत्स्यंति मनसा पीहके च न ॥ निहनिष्यति तान्सर्वान् र
सांतलगतानपि ॥ ४२ ॥ तेव च स्तस्य तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भारत ॥ ईपुः सर्वे समुत्सृष्टुं मनोभिः करणेन च ॥ ४३ ॥ तत उत्सृष्टुकामांस्तान् स्त्राण्यालक्ष्य पांडवः ॥
भीमसेनो ब्रवीद्राजन्निदं संहर्षयन् वचः ॥ ४४ ॥ न कथंचन शस्त्राणि मोक्तव्यानीह केनचित् ॥ अहमावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुगैः ॥ ४५ ॥

प्रतिषिद्धा इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सौहृदं कुर्वाण इति सानुशयं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

द्रोणपर्व

७

॥२०४॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांनवनवत्यधिकशत
गदयाप्यनयागुर्व्याहिमविग्रहयारणे ॥ कालवत्सहरिष्यामिद्रौणेखंविशातयन् ॥ ४६ ॥ नहिमेविक्रमेतुल्यःकश्चिदस्तिपुमानिह ॥ ययैवसवितुस्तुल्यंज्योति
रन्यन्नविद्यते ॥ ४७ ॥ पश्यतेमौहिमेबाहूनागराजकरोपमौ ॥ समर्थोपर्वतस्यापिशैशिरस्यनिपातने ॥ ४८ ॥ नागायतसमप्राणोत्थहमेकोनरेष्विह ॥ शक्रोय
थाऽप्रतिद्वंद्वोदिविदेवेषुविश्रुतः ॥ ४९ ॥ अद्यपश्यतमेवीर्यबाह्वोःपीनांसयोर्युधि ॥ ज्वलमानस्यदीप्तस्यद्रौणेखस्यवारणे ॥ ५० ॥ यदनारायणाखस्यप्रति
योद्धानविद्यते ॥ अद्यैतत्प्रतियोत्स्यामिपश्यत्सुकुरुपांडुषु ॥ ५१ ॥ अर्जुनार्जुनबीभत्सोनन्यस्यंगांडिवंत्वया ॥ शशांकस्येवतेपंकोनैर्मल्यंपातयिष्यति ॥ ५२ ॥
अर्जुनउवाच भीमनारायणास्त्रमेगेषुचब्राह्मणेषुच ॥ एतेषुगांडिवंन्यस्यमेतद्विव्रतमुत्तमं ॥ ५३ ॥ एवमुक्तस्ततोभीमोद्रोणपुत्रमरिंदमं ॥ अभ्ययान्मेघ
घोषेणप्रथेनादित्यवर्चसा ॥ ५४ ॥ सएनमिषुजालेनलघुत्वाच्छीघ्रविक्रमः ॥ निमेषमात्रेणासाद्यकुंतीपुत्रोभ्यवाकिरत् ॥ ५५ ॥ ततोद्रौणिःप्रहस्यैनंद्रवंतमं
भिभाष्यच ॥ अवाकिरत्प्रदीपाग्रैःशरैस्तैरभिमंत्रितैः ॥ ५६ ॥ पन्नगैरिवदीप्तास्यैर्वमद्भिर्ज्वलनंरणे ॥ अवकीर्णोऽभवत्पार्थःस्फुलिंगैरिवकांचनैः ॥ ५७ ॥ त
स्यरूपमभूद्राजभीमसेनस्यसंयुगे ॥ खद्योतैरावृतस्येवपर्वतस्यदिनक्षये ॥ ५८ ॥ तदखंद्रोणपुत्रस्यतस्मिन्प्रतिसमस्यति ॥ अवर्धतमहाराजयथाग्निरनिलो
द्धतः ॥ ५९ ॥ विवर्धमानमालक्ष्यतदखंभीमविक्रमं ॥ पांडुसैन्यमृतेभीमंसुमहद्भयमाविशत् ॥ ६० ॥ ततःशस्त्राणितेसर्वेसमुत्सृज्यमहीतले ॥ अवारोहनरथे
भ्यश्चहस्यश्चेभ्यश्चसर्वशः ॥ ६१ ॥ तेषुनिक्षिप्तशस्त्रेषुवाहनेभ्यश्चयुतेषुच ॥ तदखवीर्यविपुलंभीममूर्धन्यथापतत् ॥ ६२ ॥ हाहाकृतानिभूतानिपांडवाश्चविशे
षतः ॥ भीमसेनमपश्यंततेजसासंवृतंतथा ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिनारायणाखमोक्षपर्वणिपांडवसैन्याखत्यागेनवनवत्यधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयउवाच भीमसेनंसमाकीर्णंदृष्ट्वास्त्रेणधनंजयः ॥ तेजसःप्रतिघातार्थवारुणेनसमावृणोत् ॥ १ ॥ नाल
क्षयततत्कश्चिद्धारुणास्त्रेणसंवृतं ॥ अर्जुनस्यलघुत्वाच्चसंवृतत्वाच्चतेजसः ॥ २ ॥ साश्वसूतरथोभीमोद्रोणपुत्राखसंवृतः ॥ अग्रावग्निरिवन्यस्तोज्वालामाली
सुदुर्दशः ॥ ३ ॥ यथारात्रिक्षयेराजनूज्योतींष्यस्तगिरिंप्रति ॥ समापेतुस्तथाबाणाभीमसेनरथंप्रति ॥ ४ ॥

तमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

भीमसेनमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 सहिभीमोरथश्चास्यहयाःसूतश्चमारिषः॥ संवताद्रोणपुत्रेणपावकांतर्गताभवन् ॥ ५ ॥ यथाजग्ध्वाजगत्कृत्स्नं समयेसचराचरं ॥ गच्छेद्विर्भिोरास्यंतथास्त्रं
 भीममावृणोत् ॥ ६ ॥ सूर्यमग्निःप्रविष्टःस्याद्यथाचाग्निदिवाकरः ॥ तथाप्रविष्टंतैजोनप्राज्ञायतपांडवं ॥ ७ ॥ विकीर्णमखंतदृष्ट्वातथाभीमरथं प्रति ॥ उदीर्य
 माणंद्रौणिचनिश्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ ८ ॥ सर्वसैन्यंचपांडूनांन्यस्तशस्त्रमचेतनं ॥ युधिष्ठिरपुरोगांश्चविमुखांस्तान्महारथान् ॥ ९ ॥ अर्जुनोवासुदेवश्चत्वरमाणौ
 महाद्युती ॥ अवपुत्यरथाद्वीरौभीममाद्रवतांततः ॥ १० ॥ ततस्तद्रोणपुत्रस्यतेजोस्त्रबलसंभवं ॥ विगात्यतौसुबलिनौमार्ययाविशतांतथा ॥ ११ ॥ न्यस्तश
 स्त्रौततस्तौतुनादहत्सोस्त्रजोनलः ॥ वारुणास्त्रप्रयोगाच्चवीर्यवत्त्वाच्चरुणयोः ॥ १२ ॥ ततश्चरुषंतुभीमंसर्वशस्त्रायुधानिच ॥ नारायणास्त्रशांत्यर्थंनरनाराय
 णौबलात् ॥ १३ ॥ आरुष्यमाणःकौंतयोनदत्येवमहारवं ॥ वर्धतेचैवतद्द्वोरद्रौणेस्त्रसुदुर्जयं ॥ १४ ॥ तमब्रवीद्वासुदेवःकिमिदंपांडुनंदन ॥ वार्यमाणोपिकौ
 तेययद्युद्धान्ननिवर्तसे ॥ १५ ॥ यद्युद्धेनजेयाःस्युरिमेकौरवनंदनाः ॥ वयमप्यत्रयुध्येमतथाचेमेनरर्षभाः ॥ १६ ॥ रथेभ्यस्त्ववतीर्णाःस्मसर्वएवहिताव
 काः ॥ तस्मात्त्वमपिकौतियरथात्तूर्णमपाक्रम ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वातुतंरुष्णोरथाद्भूमिमवर्तयत् ॥ निःश्वसंतंयथानागंक्रोधसंरक्तलोचनं ॥ १८ ॥ यदापरुष्टःस
 रथान्क्यासितश्चायुधंभुवि ॥ ततो नारायणास्त्रं तत्प्रशांतं शत्रुतापनं ॥ १९ ॥ संजय उवाच तस्मिन्प्रशांतिविधिनातेन तेजसिदुःसहे ॥ बभूवुर्विमलाःसर्वादिशः
 प्रदिशएवंच ॥ २० ॥ प्रववुश्चशिवावाताःप्रशांतामृगपक्षिणः ॥ वाहनानिचदृष्टानिप्रशांतिस्त्रेसुदुर्जये ॥ २१ ॥ व्यपोढेचततोघोरेतस्मिंस्तेजसिभारत ॥ बभौ
 भीमोनिशापायेधेमान्सूर्यइवोदितः ॥ २२ ॥ हतशेषंबलंतत्तुपांडवानामतिष्ठत ॥ अस्त्रव्युपरमाद्भुष्टंतवपुत्रजिघांसया ॥ २३ ॥ व्यवस्थितेबलेतस्मिन्नस्त्रेप्र
 तिहतेतथा ॥ दुर्योधनोमहाराजद्रोणपुत्रमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ अश्वत्थामन्युनःशीघ्रमस्त्रमेतत्प्रयोजय ॥ अवस्थिताहिपंचालाःपुनरेतेजयैषिणः ॥ २५ ॥ अश्व
 त्थामातथोक्तस्तुतवपुत्रेणमारिष ॥ सुदीनमभिनिःश्वस्यराजानमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ नैतदावर्ततेराजन्नस्त्रं हि नोपपद्यते ॥ आवृतं हि निवर्ततप्रयोक्तारं न सं
 शयः ॥ २७ ॥ एषचास्त्रप्रतीभ्यातंवासुदेवःप्रयुक्तवान् ॥ अन्यथाविहितःसंख्येवधःशत्रोर्जनाधिप ॥ २८ ॥

*निगूढनैश्वर्येण

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 पराजयोवाच नृत्तुर्वाश्रेयान् नृत्तुर्न निर्जयः ॥ विजिताश्चारयोत्येते शस्त्रोत्सर्गान् नृत्तोपमाः ॥ २९ ॥ दुर्योधन उवाच आचार्यपुत्रयद्येतद्विरसं न प्रयुज्यते ॥
 अन्यैर्गुरुभ्यावध्यंतामस्मैरस्त्रविदां वरः ॥ ३० ॥ त्वयि शस्त्राणि दिव्यानि श्वयंबके चामितौ जसि ॥ इच्छतो न हिते मुच्येत्संक्रुद्धो हि पुरंदरः ॥ ३१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच
 तस्मिन् न स्त्रे प्रतिहते द्रोणे चोपधिना हते ॥ तथा दुर्योधने नोक्तो द्रौणिः किमकरोत्पुनः ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वा पार्थाश्वसंग्रामे युद्धयसमुपस्थितान् ॥ नारायणास्त्रनिर्मुक्तं
 श्वरतः पृतनामुखे ॥ ३३ ॥ संजय उवाच जानपितुः सनिधनं सिंहलांगूलकेतनः ॥ स क्रोधो भयमुत्सृज्य सोऽभिदुद्राव पार्षतं ॥ ३४ ॥ अभिद्रुत्य च वि
 शत्याक्षुद्रकाणां न र्षभ ॥ पंचभिश्चातिवेगेन विव्याध पुरुष र्षभः ॥ ३५ ॥ धृष्टद्युम्नस्तोराज नृज्वलंतमिव पावकं ॥ द्रोणपुत्रं त्रिषष्ट्या तुराजं विव्याध पत्रिणां ॥
 ॥ ३६ ॥ सारथिं चास्य विंशत्या स्वर्णपुंखैः शिलाशितैः ॥ हयांश्च चतुरो विध्यच्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ ३७ ॥ विध्वा विध्वान दद्रौणिं कंपयन्निव मेदिनीं ॥ आददे
 सर्वलोकस्य प्राणानिव महारणे ॥ ३८ ॥ पार्षतस्तु बलीराज नृकृतास्त्रः कृतनिश्चयः ॥ द्रौणिमेवाभिदुद्राव नृत्तुं कृत्वानिवर्तनं ॥ ३९ ॥ ततो बाणमयं वर्षं द्रोणपुत्र
 स्य मूर्धनि ॥ अवास्तज दमेयात्मा पांचाल्योरथिनां वरः ॥ ४० ॥ तं द्रौणिः समरे क्रुद्धं छादयामास पत्रिभिः ॥ विव्याध चैनं दशभिः पितुर्वधमनुस्मरन् ॥ ४१ ॥
 द्वाभ्यां च सुविस्मृष्टाभ्यां क्षुराभ्यां ध्वजकार्मुकैः ॥ छित्वा पांचालराजस्य द्रौणिरन्यैः समार्दयत् ॥ ४२ ॥ व्यश्वसूत रथं चैनं द्रौणिश्चक्रे महाहवे ॥ तस्य चानुचरान्स
 र्वान् क्रुद्धः प्राद्राव यच्छरैः ॥ ४३ ॥ ततः प्रदुद्रुवे सैन्यं पंचालानां विशांपते ॥ संभ्रांतं रूपमार्तं च न परस्परमैक्षत ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा तु विमुखान्यो धान्यं धृष्टद्युम्नं च पीडितं ॥
 शैने योऽचोदयत्तूर्णरथं द्रौणिरथं प्रति ॥ ४५ ॥ अष्टभिर्निशितैर्बाणैरश्वत्थामां न मार्दयत् ॥ विंशत्यापुं नराहत्य नाना रूपैरमर्षणः ॥ ४६ ॥ विव्याध च तत्रासूतं
 चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ धनुर्ध्वजं च संयत्तश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ ४७ ॥ स साश्वं व्यध मच्चापिरथ हेमपरिष्कृतं ॥ तद्विद्विष्य धसमरे त्रिशतासायकैर्भृशं ॥
 ॥ ४८ ॥ एवं स पीडितो राजन्नश्वत्थामां महाबलः ॥ शरजालैः परिवृतः कर्तव्यं नान्वपद्यत ॥ ४९ ॥ एवं गते गुरोः पुत्रे तव पुत्रो महारथः ॥ रूपकर्णादिभिः सार्धं श
 रैः सात्वतमावृणोत् ॥ ५० ॥ दुर्योधनस्तु विंशत्या रूपः शारद्वतस्त्रिभिः ॥ कृतवर्माय दशभिः कर्णः पंचाशता शरैः ॥ ५१ ॥ दुःशासनः शतेनैव दृषसे नश्वसप्तभिः ॥
 सात्यकिं विव्यधुस्तूर्णं समं तान्निशितैः शरैः ॥ ५२ ॥ ततः स सात्यकीराजन्सर्वानेव महारथान् ॥ विरयान् विमुखांश्चैव क्षणेनैवाकरोन्नृप ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 अश्वत्थामातुसंप्राप्यचेतनांभरतर्षभ ॥ चिंतयामासदुःस्वार्तोनिःश्वसंश्रपुनःपुनः ॥ ५४ ॥ अथोरथांतरद्रौणिःसमारुह्यपरंतपः ॥ सात्यकिंवारयामासकिं
 रुन्शरशतान्वहून् ॥ ५५ ॥ तमापतंतसंप्रेक्ष्यभारद्वाजसुतरणे ॥ विरथंविभुखंचैवपुनश्चक्रेमहारथः ॥ ५६ ॥ ततस्तेपांडवाराजन्दृष्ट्वासात्यकिविक्रमं ॥ शंखं
 शब्दान्भृशंचक्रुःसिंहनादांश्वनेदिरे ॥ ५७ ॥ एवतंविरथंरुत्वासात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ जघानवृषसेनस्यत्रिसाहस्रान्महारथान् ॥ ५८ ॥ अयुतंदंतिनांसार्थं
 कृपस्यनिजघानसः ॥ पंचायुतानिचाश्वानांशकुनेर्निजघानह ॥ ५९ ॥ ततोद्रौणिर्महाराजरथमारुह्यवीर्यवान् ॥ सात्यकिंप्रतिसंकुद्धःप्रययौतद्वधेप्सया ॥ ६० ॥
 पुनस्तमागतंदृष्ट्वाशैनेयोनिशितैःशरैः ॥ अदारयत्कूरतरैःपुनःपुनररिंदम ॥ ६१ ॥ सोतिविद्धोमहेष्वांसोनानालिंगैरमर्षणः ॥ युयुधानेनवैद्रौणिःप्रहसन्वा
 क्यमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ शैनेयाभ्युपपत्तितेजानांम्याचार्यघातिनि ॥ नचैनंत्रास्यसिमयाग्रस्तमात्मानमेवच ॥ ६३ ॥ शपेत्मनाहंशैनेयसत्येनतपसातथा ॥ अ
 हत्वासर्वपंचालान्यदिशांतिमहंलभे ॥ ६४ ॥ यद्वलंपांडवेयानांवृष्णीनामपियद्वलं ॥ क्रियतांसर्वमेवेहनिहनिष्यामिसोमकान् ॥ ६५ ॥ एवमुक्त्वाकर्करश्या-
 भंसुतीक्ष्णतंशरोत्तमं ॥ व्यसृजत्सात्वतेद्रौणिर्वज्रं वृत्रेयथाहरिः ॥ ६६ ॥ सतंनिर्भिद्यतेनास्तःसायकःसशरावरं ॥ विवेशवसुधांभित्वाश्वसन्विलमिवोरगः
 ॥ ६७ ॥ सभिन्नकवचःशूरस्तोत्रादितद्वद्विपः ॥ विमुच्यसशरंचापंभूरिव्रणपरिस्रवः ॥ ६८ ॥ सीदन्रुधिरसिक्तश्चरथोपस्थउपाविशत् ॥ सूतेनाप्रहृतस्तू-
 र्णद्रोणपुत्राद्रथांतरं ॥ ६९ ॥ अथान्येनसुपुंखेनशरेणामतपर्वणा ॥ आजघानभ्रुवोर्मध्येधृष्टद्युम्नपरंतपः ॥ ७० ॥ सपूर्वमतिविद्धश्चभृशंपश्चाच्चपीडितः ॥ सस्म-
 दाथचपांचाल्योव्यपाश्रयतचध्वजं ॥ ७१ ॥ तन्नागमिवसिंहेनदृष्ट्वााराजन्शरादितं ॥ जवेनाभ्यद्रवञ्छूराःपंचपांडवतोरथाः ॥ ७२ ॥ किरीटीभीमसेनश्चदृढ-
 क्षत्रश्चपौरवः ॥ युवराजश्चचेदीनांमालवश्चसुदर्शनः ॥ ७३ ॥ एतेहाहाकृताःसर्वेप्रगृहीतशरासनाः ॥ वीरंद्रौणायनिंवीराःसर्वतःपर्ववारयन् ॥ ७४ ॥ तेविं-
 शतिपदेयत्तागुरुपुत्रममर्षणं ॥ पंचभिःपंचभिर्बाणैरभ्यघ्नन्सर्वतःसमं ॥ ७५ ॥ आशांविषाभैर्विशत्यापंचभिस्तुशितैःशरैः ॥ चिच्छेदंयुगपद्रौणिःपंचविंश-
 तिसायकान् ॥ ७६ ॥ सप्तभिस्तुशितैर्बाणैःपौरवंद्रौणिरार्दयत् ॥ मालवंत्रिभिरेकेनपार्यपद्भिर्विकोदरं ॥ ७७ ॥ ततस्तेविव्यधुःसर्वेद्रौणिराजन्महारथाः ॥ युग-
 पच्चपृथक्कैवरुक्मपुंखैःशिलाशितैः ॥ ७८ ॥ युवराजश्चविंशत्याद्रौणिंविज्याधपत्रिभिः ॥ पार्थश्चपुनरष्टाभिस्तथासर्वेत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ १०२ ॥
 ततोर्जुनंषड्विरथाजघानद्रौणायनिर्दशभिर्वासुदेवं ॥ भीमं दशार्धैर्युवराजं चतुर्भिर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां मालवं पौरवं च ॥ ८० ॥ सुतं वित्त्वा भीमसेनस्य षड्विद्वाभ्यां वि
 ध्वाकामुक्कंचध्वजं च ॥ पुनः पार्थशरवर्षेण विध्वाद्रौणिर्घोरं सिंहनादननाद ॥ ८१ ॥ तस्यास्य तस्तान्निशितान्पीतधारान्द्रौणैः शरान्पृष्ठतश्चाग्रतश्च ॥ धरावि
 यंघ्रौः प्रदिशो दिशश्चच्छन्नावाणैरभवन्घोररूपैः ॥ ८२ ॥ आसन्नस्य स्वरथं तीव्रतेजाः सुदर्शनस्येंद्रकेतुप्रकाशौ ॥ भुजौ शिरश्चेंद्रसुमानवीर्यस्त्रिभिः शरैर्युगप
 त्संचकर्त ॥ ८३ ॥ स पौरवं रथशक्त्या निहत्यच्छित्त्वारथं तिलशश्चास्य बाणैः ॥ छित्त्वा च बाहू वरचंदनाक्तौ भलेन कायाच्छिरउच्चकर्त ॥ ८३ ॥ युवानमिंदीवरदा
 मवर्णं चेदिप्रभुं युवराजं प्रसद्य ॥ बाणैस्त्वरवान्प्रज्वलिताग्निक्लृपैर्वित्त्वा प्रादान्मृत्यवे साश्वसूतं ॥ ८५ ॥ मालवं पौरवं चैव युवराजं च चेदिपं ॥ दृष्ट्वा समक्षं निह
 तं द्रोणं पुत्रेण पांडवः ॥ ८६ ॥ भीमसेनो महाबाहुः क्रोधमाहारयत्परं ॥ ततः शरशतैस्तीक्ष्णैः संक्रुद्धांशो विपोपमैः ॥ ८७ ॥ छादयामास समरे द्रोणपुत्रं परंतपः ॥
 ततोर्द्रौणिर्महातेजाः शरवर्षं निहत्यतं ॥ ८८ ॥ विव्याध निशितैर्बाणैर्भीमसेनममर्षणः ॥ ततोर्भीमो महाबाहुर्द्रौणैर्युधि महबलः ॥ ८९ ॥ क्षुरप्रेण धनु
 श्छित्त्वा द्रौणि विव्याध पत्रिणा ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं द्रोणपुत्रो महामनाः ॥ ९० ॥ अन्यत्कामुक्कमादाय भीमं विव्याध पत्रिभिः ॥ तौ द्रौणिभीमौ समरे पराक्रां
 तौ महाबलौ ॥ ९१ ॥ अवर्षतां शरवर्षं दृष्टिमंता विवांबुदौ ॥ भीमनामांकितावाणाः स्वर्णपुंखाः शिलाशिताः ॥ ९२ ॥ द्रौणिं संछादयामासुर्धनौ घाट्वा वभास्क
 रं ॥ तथैव द्रौणि निर्मुक्तैर्भीमः सन्नतपर्वभिः ॥ ९३ ॥ अवाकीर्य तस्य प्रशरैः शतसहस्रशः ॥ सच्छाद्यमानः समरे द्रौणि नारणशालिना ॥ ९४ ॥ न विव्यथे
 महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततोर्भीमो महाबाहुः कर्तस्वरविभूषितान् ॥ ९५ ॥ नाराचान्दशसंप्रैपीयमदंडनिभाञ्छितान् ॥ तेजत्रुदंशमासाद्य द्रोणपुत्रस्य
 मारिष ॥ ९६ ॥ निभिद्य विविशुस्तूर्णवल्मीकमिव पन्नगाः ॥ सौतिविद्भो भूशं द्रौणिः पांडवेन महात्मना ॥ ९७ ॥ ध्वजयष्टिं समासाद्य न्यमीलयत् लांचने ॥ समु
 हूर्तात्पुनः संज्ञालब्ध्वा द्रौणिर्नराधिप ॥ ९८ ॥ क्रोधं परममातस्थौ समरे रुधिरोक्षितः ॥ दृढं सोभिहतस्तेन पांडवेन महात्मना ॥ ९९ ॥ वेगं चक्रे महाबाहुर्भीमसे
 नरथं प्रति ॥ तत आकर्णपूर्णानां शराणां तिग्मतजसां ॥ १०० ॥ शतमाशी विषाभानां प्रिषयामास भारत ॥ भीमोपि समरं लाघीतस्य वीर्यमर्चितयत् ॥ १ ॥
 तूर्णं प्रासृजदुग्ग्राणि शरवर्षाणि पांडवः ॥ ततोर्द्रौणिर्महाराजच्छित्त्वास्य विशिखैर्धनुः ॥ १०२ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 आजघानोरसिकुद्धः पांडवंनिशिवैः शरैः ॥ ततो न्यद्रनुरादायभीमसेनोत्थमर्षणः ॥ १०३ ॥ विव्याधनिशितैर्वाणैर्द्रौणिपंचभिराहवे ॥ जीमूताविवधमतिर्तो
 शरैघप्रवर्षिणौ ॥ ४ ॥ अन्योन्यक्रोधतामाक्षौ छादयामासतुर्युधि ॥ तलशब्देस्ततो घोरैस्त्रासयंतौ परस्परं ॥ ५ ॥ अयुध्येतां सुसंरब्धौ कृतप्रतिकृतैः पिणौ ॥
 ततो विस्फार्य सुमहत्पापं रुक्मविभूषितं ॥ ६ ॥ भीमं प्रैक्षत स द्रौणिः शरानस्यंतमंतिकात् ॥ शरघहर्मध्यगतो दीर्घार्चिरिव भास्करः ॥ ७ ॥ आददानस्य विंशि
 खान्संदधानस्य चाशुगान् ॥ विकर्षतो मुंचतश्च नान्तरं ददृशुर्जनाः ॥ ८ ॥ अलातचक्रप्रतिमंतस्य मंडलमायुधं ॥ द्रौणे रासीन्महाराजबाणान्विस्तृतस्तदा ॥ ९ ॥
 धनुश्च्युताः शरास्तस्य शतशोयसहस्रशः ॥ आकाशे प्रत्यदृश्यं तशलभानामिवायतीः ॥ १० ॥ ते तु द्रौणि विनिर्मुक्ताः शराहेमविभूषिताः ॥ अजस्रमन्वकीर्यत
 घोराभीमरथं प्रति ॥ ११ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामभीमसेनस्य विक्रमं ॥ बलं वीर्यं प्रभावं च व्यवसायं च भारत ॥ १२ ॥ तां समेधा दिवोद्भूतां बाणवृष्टिं समंततः ॥
 जलवृष्टिं महाघोरां तपांत इव चितयन् ॥ १३ ॥ द्रोणपुत्रवधेऽप्युर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ अमुंचच्छरवर्षाणि प्रावृषीव बलाहकः ॥ १४ ॥ तद्भुक्मपृष्ठं भीमस्य ध
 नुर्घोरं महारणे ॥ विकृष्यमाणं विबभौ शक्रचापमिवापरं ॥ १५ ॥ तस्माच्छराः प्रादुरासच्छतशोयसहस्रशः ॥ संछादयंतः समरे द्रौणिमाहवशोभिनं ॥ १६ ॥
 तयोर्विस्तृतोरेवं शरजालानिमारिष ॥ वायुरप्यंतरं शराजं न्नाशक्रोत्सर्पितुं ॥ १७ ॥ तथा द्रौणिर्महाराजशरान्हेमविभूषितान् ॥ तैलधौताग्रसन्नाग्रान्
 हिणोद्वंधकांक्षया ॥ १८ ॥ तानंतरिक्षे विशिखैस्त्रिधैकैकमशातयन् ॥ विशेषयद्रोणसुतं तिष्ठतिष्ठेचाब्रवीत् ॥ १९ ॥ पुनश्च शरवर्षाणि घोराण्युग्राणि पांडवः ॥
 व्यस्तजद्वलवान्कुद्धो द्रोणपुत्रवधेऽप्यया ॥ २० ॥ ततोऽस्त्रमाययातूर्णशरवृष्टिं निवार्यतां ॥ धनुश्चिच्छेदभीमस्य द्रोणपुत्रो महास्त्रवित् ॥ २१ ॥ शरैश्चैनं सुव
 हुभिः कुद्धः संस्ये पराभिनत् ॥ सच्छिन्नधन्वा बलवानुरथशक्तिं सुदारुणां ॥ २२ ॥ वेगेनाविध्यचिक्षेपद्रोणपुत्ररथं प्रति ॥ तामापंतंतीं सहसामहोल्काभांशि
 तैः शरैः ॥ २३ ॥ चिच्छेदसमरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणि लाघवं ॥ एतस्मिन्नंतरे भीमो दृढमादाय कार्मुकं ॥ २४ ॥ द्रौणिं विव्याध विशिखैः स्मयमानो वक्रोदरः ॥ ततो
 द्रौणिर्महाराजभीमसेनस्य सारथिं ॥ २५ ॥ ललाटेदारयामास शरेणानतपर्वणा ॥ सोतिविद्धो बलवता द्रोणपुत्रेण सारथिः ॥ २६ ॥ व्यामोहमगमद्राजन्
 र्मीनुत्सृज्य वाजिनां ॥ ततोऽश्वाः प्राद्वंस्तूर्णमोहितेरथसारथौ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ १३१ ॥ इतिद्रोणपर्वणिटीकायांद्वादशतमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ यथाशिवमयोविष्णुरेवंविष्णुमयंजगदितिस्मृतौ
दार्ष्टीतिकंजगतोविष्णुमयत्वंपूर्वयोःपर्वणोर्विष्णोर्विश्वरूपप्रकाशनेनव्याख्यातं अथदृष्टांतीकृतंविष्णोःशिवमयत्वंव्याचिरव्यासुःशतरुद्रियमारभते तदुपोद्घातत्वेनाश्वत्थामास्त्राजिग्वन्तावदृश्यति तत्प्रभञ्जबलं

भीमसेनस्यराजेंद्रपश्यतांसर्वधन्विनां ॥ तंदृष्ट्वाप्रहृतैरश्वैरपरुष्टंरणाजिरान् ॥ २८ ॥ द्रुमौप्रमुदितःशंखंबृंहंतमपराजितः ॥ ततःसर्वेचपंचालाभीमसेनश्वपां
डवः ॥ २९ ॥ धृष्टद्युम्नरथं त्यक्त्वाभीताःसंप्राद्रवन्दिशः ॥ तान्प्रभञ्जस्ततोद्रौणिःपृष्ठतोविकिरन्शरान् ॥ १३० ॥ अभ्यवर्ततवेगेनकालयन्पांडुवाहिनीं ॥ तेवध्य
मानाःसमरेद्रोणपुत्रेणपार्थिवाः ॥ द्रोणपुत्रभयाद्राजन्दिशःसर्वाश्वभेजिरे ॥ १३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेद्रोणपर्वणिनारायणाख्यमोक्षपर्वण्यश्वत्थामप
राक्रमेद्दिशंततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच तत्प्रभञ्जबलंदृष्ट्वाकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ न्यवारयदमेयात्माद्रोणपुत्रजये
प्सया ॥ १ ॥ ततस्तेसैनिकाराजन्नैवतत्रावतस्थिरे ॥ संस्थाप्यमानायत्नेनगोविंदेनार्जुनेनच ॥ २ ॥ एकएवचवीभत्सुःसोमकावयवैःसह ॥ मत्स्यैरन्यैश्वसं
धायकौरवान्संन्यवर्तत ॥ ३ ॥ ततोद्भुतमतिक्रम्यसिंहलांगूलकेतनं ॥ सव्यसाचीमहेष्वासमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ४ ॥ याशक्तिर्यच्चविज्ञानंयद्दीर्यंयच्चपौरु
षं ॥ धार्तराष्ट्रेषुयाप्रीतिर्द्वेषोस्मासुचयच्चते ॥ ५ ॥ यच्चभूयास्तितेजस्तेतत्सर्वमपिदर्शय ॥ सएवद्रोणहंतातेदर्पेच्छेत्स्यतिपार्षतः ॥ ६ ॥ कालानलसमप्रस्यंद्दि
पतामंतकोपमं ॥ समासादयपांचाल्यंमांचापिसहकेशवं ॥ दर्पनाशयितास्म्यद्यतवोदृत्तस्यसंयुगे ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच आचार्यपुत्रोमानार्होबलवां
श्वापिसंजय ॥ प्रीतिर्धनंजयेचास्यप्रियश्चापिमहात्मनः ॥ ८ ॥ नभूतपूर्ववीभत्सोर्वाक्यंपरुषमीदृशं ॥ अथकस्मात्सकौतेयःसखायंरुक्षमुक्तवान् ॥ ९ ॥ सं
जयउवाच युवराजेहतेचैवदृढक्षत्रेचपौरवे ॥ इष्वस्त्रविधिसंपन्नेमालवेचसुदर्शने ॥ १० ॥ धृष्टद्युम्नेसात्यकौचभीमेचापिपराजिते ॥ युधिष्ठिरस्थतैर्वाक्यै
र्मर्मण्यपिचघटिते ॥ ११ ॥ अंतर्भेदेचसंजातेदुःस्वंसंस्मृत्यचप्रभो ॥ अभूतपूर्ववीभत्सोर्दुःखान्मन्युरजायत ॥ १२ ॥ तस्मादनर्हमश्लीलमप्रियंद्रौणिमुक्तवा
न् ॥ मान्यमाचार्यतनयंरुक्षंकापुरुषंयथा ॥ १३ ॥ एवमुक्तःश्वसनक्रोधान्महेष्वासतमोऽनृप ॥ पार्थेनपरुषंवाक्यं सर्वमर्मभिदागिरा ॥ १४ ॥

दृष्टेत्यादिना ॥ १ ॥ तनस्तेतवं ॥ २ ॥ सोमकावयवैःसोमकानामवयवरूपैर्मांडलिकैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ उदृत्तस्यउच्छास्त्रवर्तिनः ॥ ८ ॥ ९ ॥ युवराजेचेदिपतौ ॥ १० ॥ ११ ॥ अंतर्भेदेत्तद
यवैल्लव्ये दुःस्वंपुत्रवधादिजं ॥ १२ ॥ अश्लीलंजुगुप्सितं अप्रियंपरुषं ॥ १३ ॥ १४ ॥

म.भा.टी.

॥२०८॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रयतात्मानोयोगिनोपि स माधिच्युता बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ आवर्तितदिवाकरं विश्वं सर्वं भ्रमतीवेत्यमन्यतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
द्रौणिश्रुकोपपार्थाय कृष्णाय च विशेषतः ॥ स तु यत्तोरये स्थित्वा वार्युपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ १५ ॥ देवैरपि सुदुर्घर्मसु माग्नेयमाददे ॥ दृष्ट्वा दृष्ट्यानरिगणानुदि
श्याचार्यनन्दनः ॥ १६ ॥ सोभिमं शरं दीप्तं विधूममिव पावकं ॥ सर्वतः क्रोधमाविश्य चिक्षेप परवीरहा ॥ १७ ॥ ततस्तु मुलमाकाशे शरवर्षं मजायत ॥ पा
वकार्षिः परीतं तत्पार्थमेवाभिपुपुवे ॥ १८ ॥ उल्काश्च गगनात्पेतुर्दिशश्च न च काशिरे ॥ तमश्च सहस्रारौ द्रं च मूमवततारतां ॥ १९ ॥ रक्षांसि च पिशांचाश्च विने
दुरतिसंगताः ॥ बबुश्वा शिशिरावाताः सूर्यो नैव तताप च ॥ २० ॥ वायसाश्चापि चाक्रन्दन्दिक्षु सर्वासु भैरवं ॥ रुधिरं चापि वर्षतो विनेदुस्तोयदादिवि ॥ २१ ॥ प
क्षिणः पशवो गावो विनेदुश्चापि सुव्रताः ॥ परमं प्रयतात्मानो न शांतिमुपलेभिरे ॥ २२ ॥ भ्रात सर्वमहाभूतमावर्तितदिवाकरं ॥ त्रैलोक्यमभिसंतमं ज्वरा विष्टमि
वाभवत् ॥ २३ ॥ अस्त्रतेजोभिसंतमाना गाभूमि शयास्तथा ॥ निःश्वसंतः समुत्पेतुस्ते जोघोरं मुमुक्षवः ॥ २४ ॥ जलजानि च सत्वानि दत्त्यमाना निभारत ॥ न
शांतिमुपजग्मुर्हितप्यमानैर्जलाशयैः ॥ २५ ॥ दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यः स्वाद्भ्यः सर्वतः शरवृष्टयः ॥ उच्चावचानि पेतुर्वै गरुडानिलरंहसः ॥ २६ ॥ तैः शरैर्द्रोणपुत्रस्य
वज्रवेगैः समाहताः ॥ प्रदग्धारिपवः पेतुरग्निदग्धा इव द्रुमाः ॥ २७ ॥ दत्त्यमाना महानागाः पेतुरुर्व्यासमततः ॥ नदंतो भैरवान्नादान् जलदोपमनिःस्वनान् ॥
॥ २८ ॥ अपरे प्रवृत्ताना गाभयत्रस्ता विशांपते ॥ त्रेमुर्दिशो यथा पूर्ववने दावाभिसंवृताः ॥ २९ ॥ द्रुमाणां शिखराणीव दावदग्धानि मारिष ॥ अश्वद्वंदान्यदृश्यं
तरथर्वदानिभारत ॥ ३० ॥ अपतंतरथौघाश्च तत्र तत्र सहस्रशः ॥ तत्सैन्यं भयसंविघ्नं ददाहयुधिभारत ॥ ३१ ॥ युगांते सर्वभूतानि संवर्तक इवानलः ॥ दृष्ट्वा तु पां
डवीं सेनां दत्त्यमानां महाहवे ॥ ३२ ॥ प्रदृष्ट्वा स्तावकाराजन्सिंहनादान् विनेदिरे ॥ ततस्तूर्यसहस्राणि नाना लिंगानिभारत ॥ ३३ ॥ तूर्णमाजग्निरेहृष्टा स्तावकाजि
तकाशिनः ॥ कृत्स्नास्त्यक्षौहिणी राजन्सव्यसाची च पांडवः ॥ ३४ ॥ तमसा संवृते लोके नादृश्यंत महाहवे ॥ नैव न स्तादृशं राजन् दृष्टुं पूर्वं न च श्रुतं ॥ ३५ ॥ यादृशं द्रो
णपुत्रेण दृष्टमस्त्रममर्षिणा ॥ अर्जुनस्तु महाराज ब्राह्ममस्त्रमुदैरयत् ॥ ३६ ॥ सर्वास्त्रप्रतिघातार्थं विहितं पद्मयोनिना ॥ ततो मुहूर्तादिव तत्तमो व्युपशशामह ॥
॥ ३७ ॥ प्रववौ चानिलः शीतो दिशश्च विमला बभूवुः ॥ तत्राद्भुतमपस्थामकृत्स्नामक्षौहिणीं हतां ॥ ३८ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ त्रेमुः शब्दं चक्रुः यथावने इति संबन्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ युगांते प्रलये संवर्तकः संहारकः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

द्रोणपर्व

७

॥२०८॥

॥ ३९ ॥ तमोनुदौचंद्रसूर्यौ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तयोर्विषये ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वेदानां व्यासं शाखाप्रशाखाभेदेन विभाजकं सरस्वत्या अंगोपवेदस्मृत्यादिरूपाया आवासं व्या
 अनभिज्ञेय रूपां च प्रदग्धाम स्रजे जसा ॥ ततो वीरौ महेश्वासौ विमुक्तौ केशवार्जुनौ ॥ ३९ ॥ सहितौ प्रत्यदृश्येतां न भसीव तमोनुदौ ॥ ततो गांडीवधन्वा च केशव
 श्वाक्षतावुभौ ॥ ४० ॥ सप्ततकध्वजहयः सानुकर्पवरा युयः ॥ प्रवभौ सरथो युक्तस्तव कानां भयंकरः ॥ ४१ ॥ ततः किल किलाशब्दः शंखभेरीस्वनैः सह ॥ पांड
 वानां प्रहृष्टानां क्षणेन समजायत ॥ ४२ ॥ हतावितितं योरासीत्सेनयोरुभयोर्मतिः ॥ तरसाभ्यागतौ दृष्ट्वा सहितौ केशवार्जुनौ ॥ ४३ ॥ तावत्तौ प्रमुदितौ दग्ध
 तुर्वारिजोत्तमौ ॥ दृष्ट्वा प्रमुदितान्यार्थांस्त्वदीया व्यथिताभृशं ॥ ४४ ॥ विमुक्तौ च महात्मानौ दृष्ट्वा द्रौणिः सुदुःखितः ॥ मुहूर्तं चिंतयामास किं त्वेति तदिमां रिष ॥
 ॥ ४५ ॥ त्रितयित्वा तुराजैर्द्रव्यान् शोकपरायणः ॥ निःश्वसन्दीर्घमुष्णं च विमना श्वाभवत्ततः ॥ ४६ ॥ ततो द्रौणिर्धनुस्त्यक्त्वा रथात्प्रस्कंद्य वेगितः ॥ धिग्धिक्ष सर्व
 मिदं मिथ्येत्युक्त्वा संप्राद्वद्रणात् ॥ ४७ ॥ ततः स्निग्धांनुदाभासं वेदावासमकल्मषं ॥ वेदव्यासं सरस्वत्यावासं व्यासं ददर्श ह ॥ ४८ ॥ तं द्रौणिरग्रतो दृष्ट्वा स्थितं
 कुरुकुलोद्बहं ॥ सन्नकंठो ब्रवीद्वाक्यमभिवाद्य सुदीनवत् ॥ ४९ ॥ भो भो मायाय दृच्छावानविग्रः किमिदं भवेत् ॥ अस्मिंस्त्रिदं कथं मिथ्याममकश्च व्यतिक्रमः ॥
 ॥ ५० ॥ अधरोत्तरमेतद्दालोकानां वापराभवः ॥ यदि मौजीवतः कृष्णौ कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ५१ ॥ नासुरान च गंधर्वानपि शाचानराक्षसाः ॥ न सर्पा यक्षपत
 गानमनुष्याः कथंचन ॥ ५२ ॥ उत्सहंते न्यथा कर्तुमेतदस्मं मये रितं ॥ तदिदं केवलं हत्वा शांतमक्षौहिणीं ज्वलत् ॥ ५३ ॥ सर्वघातिमयामुक्तमस्त्रं परमदारुणं ॥ के
 नेमौ मर्त्यधर्माणौ नावधी केशवार्जुनौ ॥ ५४ ॥ एतत्प्रवृत्तिर्भगवन्मया पृष्टो यथा तथं ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन सर्वमेतन्महामुने ॥ ५५ ॥ व्यास उवाच म
 हांतमेवमर्थं मां यत्वं पृच्छसि विस्मयात् ॥ तं प्रवक्ष्यामि ते सर्वं समाधाय मनः शृणु ॥ ५६ ॥ यो सौ नारायणो नाम पूर्वेपांमपि पूर्वजः ॥ अजायत च कार्यार्थं पुत्रो धर्म
 स्य विश्वरुत् ॥ ५७ ॥ स तपस्तीव्रमातस्येशिशिरंगिरिमास्थितः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्महातेजा ज्वलनादित्य सन्निभः ॥ ५८ ॥ पटिवर्षसहस्राणि तावन्त्येव शतमनि च ॥
 अशोपयत्तदात्मानं वायुभक्षो बुजेक्षणः ॥ ५९ ॥ अथापरंतपस्तत्त्वाद्द्विस्ततो न्यत्पुनर्महत् ॥ द्वावापृथिव्योर्विवरं तेजसा समपूरयत् ॥ ६० ॥

समिति पाठे विस्तारं ॥ ४८ ॥ कुरवौ धृतराष्ट्राद्यास्ते पांकुलोद्बहं ॥ ४९ ॥ मायानटयोरप्यनटत्वेन दर्शनं यदृच्छा अस्त्रशक्तेरनियमः ॥ ५० ॥ अधरोत्तरं विपरीतं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ शिशिरंगिरिहिमाचलं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

ब्रह्मभूतो ब्रह्मवदत्यंतनिर्लेपः ईश्वरं निमित्तं योनिमुपादानं पतिपालयितारं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ईशानानां ब्रह्मादीनाम् पितृषां श्रेष्ठं कपर्दिनं जटाजूटवंतं चेकितानं जेतयंतं परां प्रकृष्टां योनिमधिष्ठानं तिष्ठतः
स्थावरस्य गच्छतो जंगमस्य ॥ ६३ ॥ दुर्वारणं दुर्निषेधं दुर्दृशं विरूपाक्षं तिग्ममन्युं तीव्रकोपं दुष्टेषु प्रचेतसं उदारचित्तं साधुषु ॥ ६४ ॥ परश्वचिनं परश्वधवंतं ॥ ६५ ॥ वयोतिगैर्वद्वैः ॥ ६६ ॥ जगत्प्रमिमाणं

स तेन तपसा तात ब्रह्मभूतो यदा भवत् ॥ ततो विश्वेश्वरं योनिं विश्वस्य जगतः पतिं ॥ ६१ ॥ ददर्श भृशदुर्धर्षं सर्वदेवैरभिष्टुतं ॥ अणीयां समणुभ्यश्च बृहद्भ्यश्च बृ-
हत्तमं ॥ ६२ ॥ रुद्रमीशानवृषभं हरं शंभुं कपर्दिनं ॥ चेकितानं परां योनिं तिष्ठतो गच्छतश्च ह ॥ ६३ ॥ दुर्वारणं दुर्दृशं तिग्ममन्युं महात्मानं सर्वहरं प्रचेतसं ॥
दिव्यं चापमिषुधीचाददानं हिरण्यवर्माणमनंतवीर्यं ॥ ६४ ॥ पिनाकिनं वज्रिणं दीप्तशूलं परश्वचिनं गदिनं चायतासिं ॥ शुभ्रं जटिलं मुसलिनं चंद्रमौलिं
व्याघ्राजिनं परिधिणं दंडपाणिं ॥ ६५ ॥ शुभांगदं नागयज्ञोपवीतं विश्वैर्गणैः शोभितं भूतसंघैः ॥ एकीभूतं तपसां सन्निधानं वयोतिगैः सुष्ठु तमिष्टवाग्भिः ॥
॥ ६६ ॥ जलं दिशं खं क्षितिं चंद्रसूर्यौ तथा वाय्वग्नीप्रमिमाणं जगच्च ॥ नालं द्रुपुं यं जनाभिन्नवृत्ता ब्रह्मद्विषममृतस्य योनिं ॥ ६७ ॥ यं पश्यंति ब्राह्मणाः साधुवृत्ताः
क्षीणे पापे मनसा वीतशोकाः ॥ तं निष्पतंतं तपसा धर्ममीड्यंतं द्रुक्त्वा वै विश्वरूपं ददर्श ॥ दृष्ट्वा चैनं वाङ्मनो बुद्धिदेहैः संलृष्टात्मा मुमुदेवा सुदेवः ॥ ६८ ॥ अक्षमा-
लापरिक्षिप्तं ज्योतिषां परमं निधिं ॥ ततो नारायणो दृष्ट्वा वंदे विश्वसंभवं ॥ ६९ ॥ वरदं पृथुचार्वंग्यापार्वत्या सहितं प्रभुं ॥ क्रीडमानं महात्मानं भूतसंघगणैर्वृतं
॥ ७० ॥ अजमीशानमव्यक्तं कारणं आत्मानमच्युतं ॥ अभिवाधाय रुद्राय सद्यो धकनिपातिने ॥ पद्माक्षस्तं विरूपाक्षमभितुष्टावभक्तिमान् ॥ ७१ ॥ श्रीना-
रायण उवाच त्वत्संभूता भूतकृतो वरेण्यगोमारोऽस्य भुवनस्यादिदेव ॥ आविश्वे मांधरणीयेऽभ्यरक्षन् पुरापुराणी तव देव सृष्टिं ॥ ७२ ॥ सुरासुरान्नांगरक्षः-
पिशाचान्नरान्सुपर्णानथ गंधर्वयक्षान् ॥ पृथग्विधान् भूतसंघांश्च विश्वांस्त्वत्संभूतान्विघ्नसर्वास्तथैव ॥ ऐंद्रं याम्यं वारुणं वैतपाल्यं पैत्रं त्वाष्ट्रं कर्मसौम्यं चतुभ्यं ॥
॥ ७३ ॥ रूपं ज्योतिः शब्द आकाशवायुः स्पर्शः स्वाद्यं सलिलं गंध उर्वी ॥ कालो ब्रह्मा ब्रह्मच ब्राह्मणाश्च त्वत्संभूतस्थानुचरिण्युचेदं ॥ ७४ ॥

परिमापयंतं कालं यं भिन्नवृत्ता दुराचाराः द्रष्टुं नालं यतो ब्रह्मद्विषमं अमृतस्य मोक्षस्य योनिं कारणं ॥ ६७ ॥ ददर्श वांसुदेव इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ भूतकृतः प्रजापतयः हे वरेण्यगो-
क्षकामैर्वरेणीय ॥ ७२ ॥ ऐंद्रं इंद्रदेवत्यं कर्म तुभ्यं त्वदर्थमेव सर्वेषां देवानां नाम्ना त्वमेव तर्पणीय इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ आकाश इति लुप्तविभक्तिकं स्वाद्यं रसः ब्रह्मवेदाः यज्ञाश्च स्थानुस्थावरं चरिण्युजंगमं ॥ ७४ ॥

*जगदुदरवासिनः

अद्भ्यःसमुद्रेभ्यःस्तोकाःवर्षविद्वःसंक्षयेप्रलयेएकार्णवे सायुज्यैक्यं ॥७५॥ रूपंज्योतिरितिद्वाभ्यांश्लोकाभ्यांसर्वस्यब्रह्मप्रभवत्वंब्रह्मप्रलयत्वंचोक्तंइहसर्वस्मादन्यद्ब्रह्मणोरूपंविविनक्ति दिव्येति दिविहा
र्दाकाशेभवौदिव्यौशुद्धाशुद्धसत्वप्रधानायांमूलप्रकृतौमायाविद्याख्यायांचित्तिर्बिंबावितियावन् तौचतावाद्यतौदिव्याद्यतौईश्वरजीवौ अथापिमानसौमनस्येवशास्तृशास्यभावेनाभिव्यक्तौद्वौसुपर्णौपक्षिव
दुपाध्यसंगिनौ तयोरधिष्ठेयाःसप्तपिप्पलाअश्वत्थाः वाचाशाखाःवाङ्मात्रेणशाखावन् खेआकाशेशेरतेतेशाखाः शाखाःखशयाइतियास्कः वाचारंभणंविकारइतिश्रुतेरनृताइत्यर्थः महदहंकारपंचकल्माशा
ख्याःप्रकृतीमानसौभाग्यकौ ताभ्यांसहैकादश तथादशइंद्रियाणितेषामेकादशानांगोमारः गोप्तेतिपाठेएकवचनमात्रं तानिहिसंसारजाश्वत्थमूलावासनावर्धयंति केतेदश येपुरंषांचभौतिकंशरीरंधारयंति तेभ्य

अद्भ्यःस्तोकायांतियथापृथक्कंताभिश्चैक्यंसंक्षयेयांतिभूयः ॥ एवंविद्वान्प्रभवंचाप्ययंचमत्वाभूतानांतवसायुज्यमेति ॥ ७५ ॥ दिव्याद्यतौमानसौद्वौसुपर्णौ
वाचाशाखाःपिप्पलाःसप्तगोपाः ॥ दशाप्यन्येयेपुरंधारयंतित्वयासृष्टास्त्वंहितेभ्यःपरोहि ॥ ७६ ॥ भूतंभयंभविताचाप्यधृष्यंत्वत्संभूताभुवनानीहविश्वा ॥
भक्तंचमांभजमानंभुजस्वमारीरिपोमामहिताहितेन ॥ ७७ ॥ आत्मानंत्वामात्मनोनव्यबोधंविद्वानेवंगच्छतिब्रह्मशुक्रं ॥ अस्तौपत्वांतवसंमानमिच्छन्विचि
न्वन्वैसदृशंदेववर्यं ॥ सुदुर्लभांदेहिवरान्ममेषानभिष्टुतःप्रविकार्षींश्चमायां ॥ ७८ ॥ व्यासउवाच • तस्मैवरानचित्यात्मानीलकंठःपिनाकधृत् ॥ अर्हते
देवंमुख्यायप्रायच्छदृषिसंस्तुतः ॥ ७९ ॥ श्रीभगवानुवाच • मत्प्रसादान्मनुष्येषुदेवगंधर्वयोनिषु ॥ अप्रमेयबलात्मात्वंनारायणभविष्यसि ॥ ८० ॥ न-
चत्वांप्रसहिष्यंतिदेवासुरमहोरगाः ॥ नपिशाचानगंधर्वाण्यक्षानचराक्षसाः ॥ ८१ ॥ नसुपर्णास्तथानागानचविश्वेवियोनिजाः ॥ नकश्चित्त्वांचदेवोपिस
मरेषुविजेष्यति ॥ ८२ ॥ नशस्त्रेणनवज्रेणनाग्निनानचवायुना ॥ नचार्द्रेणनशुष्केणत्रसेनस्यावरेणच ॥ ८३ ॥

श्वर्षाद्विशतेरन्यःपरमात्मासप्तविंशत्त्वमसीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ भूतमिति संगतान्भूतानि विश्वाविश्वानि उभयत्रसुपश्रुतांसोढादेशः भजस्वइष्टकामपूरणेनपालय मारीरिषःमाहिंसीःमां केन अहिताहितेन अ
हितानांकामादीमांआहितंआधानंमच्चेतसिप्रवेशनंतेनेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ आत्मानमिति आत्मनोजीवस्यआत्मानंनिरुपाधित्वरूपंप्रत्यंच अतएवानन्यबोधनास्तिअन्योहंकारादिबोधोयस्मिंस्तन्नन्यबोधं अन
न्यभावमितिपाठेपिसएवार्थः • एतादृशंत्वाविद्वान् शुक्रंउपाध्यसंपर्कान्निरवयंब्रह्मणश्छतिप्राप्नोतिउपाधिप्रहाणेन अहंतुअहंकारविशिष्टस्तवशांभोःसंमानंअर्चनंकर्तुंइच्छंस्त्वामस्तौषंस्तुनवानास्मि कीदृशं
सदृशंस्तुतियोग्यंत्वाविचिन्वन्अन्वेषयन् स्वदृषमितिपाठेस्वधर्मरूपंस्वधर्मप्राप्यं हेदेववर्यइशस्यापित्वंदुरधिगमइत्यर्थः मायांचप्रविकार्षीःप्रकर्षेणविकृतवानसि तामामुद्दिश्यमाप्रविकार्षीरित्यनुषंगेणान्व
यः ॥ ७८ ॥ अर्हतेयोग्यायकृषिणानारायणेनसंस्तुतः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ वियोनिजाःसिंहव्याव्रादयः ॥ ८२ ॥ त्रसेनजंगमेन ॥ ८३ ॥

गत्वाप्राप्य ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ पूर्वदेवानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये एतौ विष्णुरुद्राणां नरनारायणौ परमोर्चितौ अत्यंततपःसंपन्नौ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ देववत्नारायणवत् अवकर्षः अवमंतं कुरुत
 वानसि आत्मानं शरीरं ॥ ८९ ॥ शुभ्रं दीप्तिमत् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ तयोर्नरनारायणयोः अथापितवन्तयोश्च विशेषहेतुं शृणु इत्याह ताभ्यामिति लिंगे सूक्ष्मशरीरे अर्चायां प्रतिमायां अयं भावः चतुर्णां सन्निधा
 नेन यत्फलं तदशाश्वतं द्वयोस्तु सन्निधानेन शाश्वतं प्राप्य ते पदमिति दक्षस्मृतः प्रतिमायां शिवार्चकस्य आत्ममन इन्द्रियविषयाणां चतुर्णां सान्निध्यमस्ति लिंगे तदर्चकस्य तु आत्ममनसोर्द्वयोरेव सान्निध्यमस्तीति
 कश्चित्तवरुजां कर्ता मत्प्रसादात्कथंचन ॥ अपि वै समरंगत्वा भविष्यसि ममाधिकः ॥ ८४ ॥ एवमेते वरालभ्याः पुरस्ताद्विद्विशौरिणा ॥ स एष देवश्चरति मायया
 मोहयन् जगत् ॥ ८५ ॥ तस्यैव तपसा जातं नरं नाम महामुनिं ॥ तुल्यमेतेन देवेन तं जानीत्यर्जुनं सदा ॥ ८६ ॥ तावेतौ पूर्वदेवानां परमोपचितादृषी ॥ लोक्या
 न्नाविधानार्थं संजायेते युगे युगे ॥ ८७ ॥ तथैव कर्मणा कृत्स्नं महत्तपसोपि च ॥ तेजो मन्युं च विभ्रं स्त्वं जातौ रौद्रो महामते ॥ ८८ ॥ स भवान् देववत्प्राज्ञो ज्ञात्वा
 भवमयं जगत् ॥ अवाकर्षस्त्वमात्मानं नियमैस्तत्प्रियेप्सया ॥ ८९ ॥ शुभ्रमत्र हविः कृत्वा महापुरुषविग्रहं ॥ ईजिवांस्त्वं जपैर्होमैरुपहारैश्च मानद ॥ ९० ॥ स त
 था पूज्यमानस्ते पूर्वदेहेष्यतु तपत् ॥ पुष्कलांश्च वराप्नादात्तव विद्वन्त्वादि स्थितान् ॥ ९१ ॥ जन्म कर्म तपो योगास्तयोस्तव च पुष्कलाः ॥ ताभ्यां लिंगोर्चितो देवस्त्वया
 र्चायां युगे युगे ॥ ९२ ॥ सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिंगे यो र्चयति प्रभुं ॥ आत्मयोगाश्च तस्मिन् नैशास्त्रयोगाश्च शाश्वताः ॥ ९३ ॥ एवं देवाय जंतो हि सिद्धाश्च परमर्षयः ॥
 प्रार्थयन्ते परं लोके स्थाणु मे कंस सर्वकृत् ॥ ९४ ॥ स एष रुद्र भक्तश्च केशवो रुद्रसंभवः ॥ कृष्ण एव हि यष्टव्यो यज्ञैश्चैव सनातनः ॥ ९५ ॥ सर्वभूतभवं ज्ञात्वा लिंगम
 चंतियः प्रभोः ॥ तस्मिन् न भ्यधिकां प्रीतिं करोति वृषभध्वजः ॥ ९६ ॥ संजय उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्रोणपुत्रो महारथः ॥ नमश्चकार रुद्राय बहुमेने च
 केशवं ॥ ९७ ॥ दृष्ट्वा रोमाच वक्ष्यात्मा सो भिवाद्यमहर्षये ॥ वरूथिनीमभिप्रेक्ष्य त्यवहारमकारयत् ॥ ९८ ॥ ततः प्रत्यवहारो भूत्पांडवानां विशांपते ॥ कौरवाणां
 च दीनानां द्रोणे युधिनिपातिते ॥ ९९ ॥ युद्धं कृत्वा दिनान्यं च द्रोणो हत्वा वरूथिनीं ॥ ब्रह्मलोकं गतो राजन् ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ १०० ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि नारायणसप्तमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
 योरर्चकत्वसाम्येऽपि प्रकारभेदात्फलभेदभागितेति ॥ ९२ ॥ लिंगार्चनादेव सर्वत्र ह्येति जानातीत्याह सर्वेति ज्ञात्वा शास्त्रात् पूर्वज्ञात्वा पश्चादनुभवेनापि जानातीत्यर्थः अतएव कृष्णे आत्मयोगाख्यं जीवब्रह्मै
 क्यविज्ञानं शास्त्रयोगाख्यं परोक्षज्ञानं च तत्कारणीभूतं पुष्कलमस्तीत्याह आत्मेति ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ कृष्णः भक्तानां सहेतुकं संसारं कर्षतीति योगात्स एवाराध्यः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ महर्षये व्यासाय
 ॥ ९९ ॥ १०० ॥ इति द्रोणपर्वणि टीकायां एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

तदेवंविष्णोःशिवमयत्वंव्याख्यायविष्णुत्राणात्तन्मयस्यजगतस्त्राणमपिशैवमेवकर्मेत्युक्तं तस्मिन्नित्यतआरभ्यपर्वसमामिपर्यंतस्ययंथस्यनात्यर्थमपिभूआरावतारहेतुरपिशिवएवेति ॥ १ ॥ २ ॥ यदृच्छया
दैवेन ॥ ३ ॥ न्यहनंशत्रूनिनित्यत्रनिघ्नतःशत्रूनि नितिपाठेशरौचैःशत्रून्निघ्नतोममापतोयांतंपुरुषमहंलक्षयेइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रजानांसर्गस्थित्यंतकर्तृत्वेनपतीनांब्रह्मविष्णुरुद्राणांप्रथमं
तारंकारणमित्यर्थः तैजसंस्वार्थेतद्धितः चिन्मात्ररूपं पुरुषंसर्वपुरुषशरीरगुहासुशयानं अतएवप्रभुंअंतर्यामित्वेनशास्तारं भुवनंभौः भूःपृथिवी भुवमंतरिक्षं त्रैलोक्यशरीरमित्यर्थः देवद्योतमानंसर्वलोकेश्वरं

धृतराष्ट्रउवाच तस्मिन्नतिरथेद्रोणेनिहतेपार्षतेनवै ॥ मामकाःपांडवाश्चैवकिमकुर्वन्नतःपरं ॥ १ ॥ संजयउवाच तस्मिन्नतिरथेद्रोणेनिहतेपार्षतेन
वै ॥ कौरवेषुचभग्नेषुकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ २ ॥ दृष्ट्वासुमहदाश्चर्यमात्मनोविजयावहं ॥ यदृच्छयागतंव्यासंप्रच्छभरतर्षभ ॥ ३ ॥ अर्जुनउवाच संग्रा
मेन्यहनंशत्रून्शरौचैर्विमलैरहं ॥ अग्रतो लक्षयेयांतंपुरुषं पावकप्रभं ॥ ४ ॥ ज्वलंतंशूलमुद्यम्ययांदिशंप्रतिपद्यते ॥ तस्यांदिशिविदीर्यतेशत्रवोमेमहामुने ॥ ५ ॥
तेनभग्नानरीन्सर्वान्मृद्गान्मन्यतेजनः ॥ तेनभग्नानिसैन्यानिपृष्टतोनुव्रजाम्यहं ॥ ६ ॥ भगवंस्तन्माचक्ष्वकोवैसपुरुषोत्तमः ॥ शूलपाणिर्मयादृष्टस्तेजसासू
र्यसन्निभः ॥ ७ ॥ नपद्भ्यांस्पृशतेभूमिंनचशूलंविमुंचति ॥ शूलाच्छूलसहस्राणिनिष्पेतुस्तस्यतेजसा ॥ ८ ॥ व्यासउवाच प्रजापतीनांप्रथमंते
पंप्रभुं ॥ भुवनंभूर्भुवदेवंसर्वलोकेश्वरंप्रभुं ॥ ९ ॥ ईशानंवरदंपार्थदृष्टवानसिशंकरं ॥ तंगच्छशरणंदेवंवरदंभुवनेश्वरं ॥ १० ॥ महादेवंमहात्मानमीशानंजटि
लंविभुं ॥ त्र्यक्षंमहाभुजंरुद्रंशिखिनंचीरवाससं ॥ ११ ॥ महादेवंहरंस्याणुंवरदंभुवनेश्वरं ॥ जगत्प्रधानमजितंजगत्प्रीतिमधीश्वरं ॥ १२ ॥ जगद्योनिंजगद्दी
पंजयिनंजगतोगतिं ॥ विश्वात्मानंविश्वस्तृजंविश्वमूर्तियशस्विनं ॥ १३ ॥ विश्वेश्वरंविश्वनरंकर्मणामीश्वरंप्रभुं ॥ शंभुंस्वयंभुंभूतेशंभूतभव्यभवोद्भवं ॥ १४ ॥
योगंयोगेश्वरंसर्वसर्वलोकेश्वरेश्वरं ॥ सर्वश्रेष्ठंजगच्छ्रेष्ठंवरिष्ठंपरमेष्ठिनं ॥ १५ ॥ लोकत्रयविधातारमेकंलोकत्रयाश्रयं ॥ शुद्धात्मानंभवंभीमंशशांककृतशे
खरं ॥ १६ ॥ शाश्वतंभूधरंदेवंसर्ववागीश्वरेश्वरं ॥ सुदुर्जयंजगन्नाथंजन्ममृत्युजरातिगं ॥ १७ ॥

प्रभुमितिराजवद्वहिःस्थित्वापिनियमयंतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ईशानमनन्याधिपतिं वरदंश्रेष्ठानामपिस्वंडयितारं भुवनेश्वरंभुवनव्यापिनं ॥ १० ॥ जटिलंशिखिनमितिरूपमेदाग्निप्रायेणविशेषणद्वययोज्यं ॥
१ ॥ जगत्प्रीतिजगदानंदकरं अधीश्वरंईश्वरादप्यधिकंनिरुपाधिचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ १२ ॥ जगद्योनिंजगद्दीपमितिजगतांमातृपितृरूपं ॥ १३ ॥ विश्वनरंविश्वस्यनेतारं भूतस्यभव्यस्यभवस्यवर्तमा
१ ॥ सुदुर्जयं अत्यंतदुष्प्रापमनधिकारिणि ॥ १७ ॥

ज्ञानात्मानं ज्ञानस्वरूपं ज्ञानगम्यं परविद्याप्राप्यं ज्ञानश्रेष्ठं चिन्मात्ररूपत्वेनैव प्रशस्यतमं अतएव सुदुर्विदं अविषयत्वाद्भिन्नं ॥ १८ ॥ पारिषदागणाः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रथर्षयेत् अग्निभवेत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ भक्ताः भजंत इति भक्ताः ॥ २७ ॥ नमस्करणं प्रद्वीभावस्तं कुरुष्व, शितिकंठाय नीलपीवाय कनिष्ठाय सूक्ष्मायेति प्राञ्चः कनीदीमौ दीमतमाय ॥ २८ ॥ हर्यक्षः पिगाक्षः कुबे
रः ॥ २९ ॥ याम्याय यामकर्त्रे कालाय अव्यक्तकेशाय अव्यक्तमायाशबलं केशवद्रश्मिमात्रेयस्य सदृत्ते भक्तेशंकराय सुखकराय ॥ ३० ॥ मुंडाय यजमानमूर्तित्वात् रुशाय नपो निष्ठत्वात् उत्तारणाग्रसं
ज्ञानात्मानं ज्ञानगम्यं ज्ञानश्रेष्ठं सुदुर्विदं ॥ दातारं चैव भक्तानां प्रसादविहितान्वरान् ॥ १८ ॥ तस्य पारिषदादिव्यारूपैर्नानाविधैर्विभोः ॥ वामनाजटिला मुंडा
ह्रस्वग्रीवामहोदराः ॥ १९ ॥ महाकायामहोत्साहामहाकर्णास्तथापरे ॥ आननैर्विकृतैः पादैः पार्थिवैश्च विकृतैः ॥ २० ॥ ईदृशैः समहादेवः पूज्यमानो महेश्वरः ॥
सशिवस्ताततेजस्वी प्रसादाद्यातितेग्रतः ॥ २१ ॥ तस्मिन्धोरे सदा पार्थसंग्रामेलोमहर्षणे ॥ द्रौणिकर्णरूपैर्गुणैर्महेश्वरैः प्रहारिभिः ॥ २२ ॥ कस्तांसेनांतदापा
र्थमनसापि प्रथर्षयेत् ॥ ऋते देवान्महेश्वासाद्बहुरूपां महेश्वरात् ॥ २३ ॥ स्यात्तुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नग्रतः स्थिते ॥ न हि भूतं समं तेन त्रिपुलोकेषु विद्यते ॥ २४ ॥
गंधेनापि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ॥ विसंज्ञाहतभूयिष्ठा विपंतिचपतंति च ॥ २५ ॥ तस्मै नमस्तु कुर्वतो देवास्तिष्ठंति वैदिवि ॥ ये चान्ये मानवा लोके ये च स्व
र्गजितो नराः ॥ २६ ॥ ये भक्तावरदं देवं शिवं रुद्रमुमापति ॥ अनन्यभावेन सदा सर्वेशं समुपासते ॥ २७ ॥ इह लोके सुखं प्राप्य ते यांति परमां गतिं ॥ नमस्तु
ष्वर्को ते यतस्मै शांताय वै सदा ॥ २८ ॥ रुद्राय शितिकंठाय कनिष्ठाय सुवर्चसे ॥ कपर्दिने करालाय हर्यक्षवरदाय च ॥ २९ ॥ याम्याय व्यक्तकेशाय सदृत्ते शंकरा
य च ॥ काम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च ॥ ३० ॥ हरिकेशाय मुंडाय रुशायोत्तारणाय च ॥ भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥ ३१ ॥ बहुरूपाय सर्वा
य प्रियाय प्रियवाससे ॥ उष्णीषिणे सुवक्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ॥ ३२ ॥ गिरिषाय प्रशांताय पतये च रीरवाससे ॥ हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशां ॥ ३३ ॥
पर्जन्यपतये चैव भूतानां पतये नमः ॥ वृक्षाणां पतये चैव गवां च पतये नमः ॥ ३४ ॥ वृक्षैरावृतकायांसे नान्ये मध्यमाय च ॥ सुवहस्ताय देवाय धन्विने भार्गवाय
च ॥ ३५ ॥ बहुरूपाय विश्वस्य पतये मुंजवाससे ॥ सहस्रशिरसे चैव सहस्रनयनाय च ॥ ३६ ॥
सारादिशेषः रंहसे वेगवते ॥ ३१ ॥ सर्वे अयाः शुभावहा विधयः प्रियाय स्य तस्मै सर्वाय प्रियाय प्रियवाससे सोमाय वाससः सोमदैवत्यत्वात् उष्णीषिणे शिरोवेष्टनवते मीढुषे दृष्टिकर्त्रे ॥ ३२ ॥ गिरिषाय प
र्वतशायिने च रीरवल्कलं हिरण्यबाहवे सुवर्णालंकृतभुजाय ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वृक्षैर्विश्वनयोग्यैर्देहैरावृतकायाय आच्छादितस्वरूपाय मध्यमाय अंतर्गामिणे सुवहस्ताय अव्ययैर्भार्गवाय रामाय ॥ ३५ ॥
मुंजो वल्कलं नृणतंतवो वातन्मयवाससे ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ अव्ययमनाकुलं ॥ ३८ ॥ कपर्दिनंजटाजूटवंतं दृषावर्तदृषाणांश्रेष्ठानां ब्रह्मादीनामावर्तयितारं तानपिभामयंतं माययेत्यर्थः दृषनाभंसर्वलोकाश्रयत्वेन प्रशस्ततमगर्भदृषध्वंजनं दिवाहनं दृषदर्पं दृषःसमर्थस्त्रैलोक्यसंहारक्षमोदर्पोहंकारोयस्यतं दृषस्य धर्मस्य प्रतिफलप्रदातृत्वेन दृषो धर्म एव परापररूपो विश्ववपुषःशृंगभूत उच्चतरोयस्यतं अतएव दृषर्षं दृषाणां फलवर्षिणामिन्द्रादीनामृषभंश्रेष्ठं ॥ ३९ ॥ दृषो बलीवर्दी के ध्वजेयस्यतं दृषां कं दृषभोदारं दृषभेषु धर्मेण भासमानेषु उदारं बहुफलप्रदं अतएव दृषभं दृषेण धर्मेण निमित्तेन भानं साक्षात्कारोयस्यतं दृषभं योगधर्मेकगम्यं दृषभेक्षणं स्पष्टार्थं दृषायुधं श्रेष्ठप्रहर

सं हस्रवाहवे चैव सं हस्रचरणाय च ॥ शरणं गच्छ कैतियवरदं भुवनेश्वरं ॥ ३७ ॥ उमापतिं विरूपाक्षं दक्षयज्ञनिवर्हणं ॥ प्रजानां पतिमव्यग्रं भूतानां पतिमव्ययं ॥ ३८ ॥ कपर्दिनं दृषावर्तं दृषनाभं दृषध्वजं ॥ दृषदर्पं दृषपतिं दृषशृंगं दृषर्षभं ॥ ३९ ॥ दृषां कं दृषभोदारं दृषभं दृषभेक्षणं ॥ दृषायुधं दृषशरं दृषभूतं दृषेश्वरं ॥ ४० ॥ महोदरं महाकायं द्वीपिचर्मनिवासिनं ॥ लोकेशं वरदं मुंडं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियं ॥ ४१ ॥ त्रिशूलप्राणिं वरदं खड्गचर्मधरं प्रभुं ॥ पिनाकिनं खड्गधरं लोका नां पतिमीश्वरं ॥ ४२ ॥ प्रपद्येशरणं देवं शरण्यं चीरवांससं ॥ नमस्तस्मै सुरेशाय यस्य वैश्रवणः सखा ॥ ४३ ॥ सुवाससेनमस्तुभ्यं सुव्रताय सुधन्विने ॥ धनुर्ध राय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने ॥ ४४ ॥ धन्वंतराय धनुषेधन्वाचार्याय ते नमः ॥ उग्रायुधाय देवाय नमः सुरवराय च ॥ ४५ ॥ नमोस्तु बहुरूपाय नमोस्तु बहुध न्विने ॥ नमोस्तु स्थाणवे नित्यं नमस्तस्मै तपस्विने ॥ ४६ ॥ नमोस्तु त्रिपुरघ्नाय भगघ्नाय च वै नमः ॥ वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः ॥ ४७ ॥ मातृणां पत ये चैव गणानां पतये नमः ॥ गवां च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ॥ ४८ ॥ अपां च पतये नित्यं देवानां पतये नमः ॥ पूष्णोदंतविनाशाय त्र्यक्षाय वरदाय च ॥ ४९ ॥

ॐ दृषो विष्णुः शरोयस्यतं दृषशरं दृषभूतं धर्मेकवपुषं दृषस्य दक्षयज्ञस्येश्वरं नियंतारं ॥ ४० ॥ महदनेककोटिब्रह्मांडाभ्यभूतमुदरं यस्यतं महोदरं महाकायं त्रैलोक्यशरीरं द्वीपिचर्मनिवासिनं व्याघ्रचर्मणानि तरांछादितं ॥ ४१ ॥ खड्गधरं खड्गमात्रधरं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सुधन्विने शोभनाधन्विनो धनुर्धराः पार्षदाः अस्य संतितस्मै स्वयमपि धनुर्धराय अतएव प्रियधन्वाय धनुःप्रियाय धन्वधनुःपिरकलेनास्याकीर्ति तस्मै बाणाय ॥ ४४ ॥ धन्वंतराय धनुषि अंतरे मध्ये स्तीति धन्वंतरं मौर्वीतदूपाय संधिरार्षः धनुषेधनुःस्वरूपाय उग्राचार्याय धनुर्वेदगुरवे ॥ ४५ ॥ धनुर्वेदगुरवे ॥ ४६ ॥ धनुर्वेदगुरवे ॥ ४७ ॥ धनुर्वेदगुरवे ॥ ४८ ॥ धनुर्वेदगुरवे ॥ ४९ ॥

• गत्यर्थध्वजतेरूपं

म.भा.टी.

॥२१२॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ गुहागताः पातालगता अपीत्यर्थः न सुखमेधंति न्युक्तं देवाह दक्षस्येत्यादिना ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तमसासं ॥ ५७ ॥ तानिते कीर्तयिष्यामि यथा प्रज्ञं यथा श्रुतं ॥ न सुराणां सुरालोके
संबन्धः ॥ ५८ ॥ पूषाणं पूषणं ॥ ५९ ॥ नतालीनाः संतः निश्चक्रमुयं न देशादपकांताः देवानां लीनानामपि वंधायेति शेषः ॥ ६० ॥ तं शरान्मुच्यंतमिति शेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ आतकोपि मज्जति ॥ ६३ ॥
नीलकंठाय पिङ्गाय स्वर्णकेशाय वै नमः ॥ कर्माणि यानि दिव्यानि महादेवस्य गीमंतः ॥ ५४ ॥ तानिते कीर्तयिष्यामि यथा प्रज्ञं यथा श्रुतं ॥ न सुराणां सुरालोके
न गंधर्वानराक्षसाः ॥ ५१ ॥ सुखमेधंति कुपिते तस्मिन् पिङ्गुहागताः ॥ दक्षस्य यजमानस्य विधिवत्संभृतं पुरा ॥ ५२ ॥ विव्याध कुपितो यज्ञं निर्दयस्त्वभवत्तदा ॥
धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ॥ ५३ ॥ तेन शर्मकुतः शांतिलेभिरे स्म सुरास्तदा ॥ विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ ५४ ॥ तेन ज्यातलघोषेण सर्वे
लोकाः समाकुलाः ॥ बभूवुर्वशगाः पार्थनिपेतुश्च सुरासुराः ॥ ५५ ॥ आपश्चुक्षुभ्रिरे सर्वाश्च कपे च वसुंधरा ॥ पर्वताश्च व्यशीर्यत दिशो नागाश्च मोहिताः ॥ ५६ ॥
अंधेन तं मसालोकान प्राकाशं तं संवृताः ॥ जग्निवान्सहसूर्येण सर्वेषां ज्योतिषां प्रभाः ॥ ५७ ॥ चुक्षुभुर्भयभीताश्च शांतिं चक्रुस्तथैव च ॥ ऋषयः सर्वभूतानामात्म
नश्च सुखैषिणः ॥ ५८ ॥ पूषाणमभ्यद्रवत शंकरः प्रहसन्निव ॥ पुरोडाशं भक्षयतो दशानां नैव्यशातयत् ॥ ५९ ॥ ततो निश्चक्रमुर्देवा वेपमानानताः स्मृते ॥ पुत्र
श्च संदधे दीप्तान् देवानां निशितान् शरान् ॥ ६० ॥ सधूमान्सस्फुलिङ्गांश्च विद्युत्तोयदसन्निभान् ॥ तं दृष्ट्वा तु सुराः सर्वे प्रणिपत्य महेश्वरं ॥ ६१ ॥ रुद्रस्य यज्ञभा
गं च विशिष्टं त्वकल्बयन् ॥ भयेन त्रिदशाराज उच्छरणं च प्रपेदिरे ॥ ६२ ॥ तेन चैवातिकोपेन स यज्ञः संधितस्तदा ॥ भग्नाश्चापि सुरा आसन्भीताश्चाद्यापितं
प्रति ॥ ६३ ॥ असुराणां पुराण्या संस्त्राणि वीर्यवतां दिवि ॥ आयसं राजतं चैव सौवर्णं परमं महत् ॥ ६४ ॥ सौवर्णं कमलाक्षस्य तारकाक्षस्य राजतं ॥ तृतीयं
तु पुरं तेषां विद्युन्मालिन आयसं ॥ ६५ ॥ न शक्तस्तानि मघवान् भेतुं सर्वायुधैरपि ॥ अथ सर्वे सुरारुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥ ६६ ॥ ते तमूचुर्महात्मानं सर्वदे
वाः सवासवाः ॥ ब्रह्मदत्तवरात्ये ते घोरास्त्रिपुरवासिनः ॥ ६७ ॥ पीडयंत्यधिकं लोकं यस्मात्ते वरदपिताः ॥ त्वद्वदे देव देशानां न्यः शक्तः कथंचन ॥ ६८ ॥ हंतुं दे
त्यान् महादेव जहितांस्त्वं सुरद्विषः ॥ रुद्ररौद्रा भविष्यंति पशवः सर्वकर्मसु ॥ ६९ ॥ निपातयिष्यसे चैतान् सुरान् भुवनेश्वर ॥ सतथोक्तस्तथेत्युक्त्वा देवानां हितका
म्यया ॥ ७० ॥ गंधमादनं विध्यौ च कृत्वा वंशध्वजौ हरः ॥ पृथ्वीं ससागरवनारथं कृत्वा तु शंकरः ॥ ७१ ॥
शान्तिनेत्यर्थः ततः प्रभृतिपूर्वभग्नाः संतोऽपि भीताः संतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ वंशध्वजौ अल्पोऽप्यौ पार्श्वद्वयस्थौ महाध्वजस्तु बेरुति वद्व्यते ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ अणीयुगांतबंधनेद्वौनागौ यूपयुगं अवनाहंनिवेणुयुगबंधनरज्जुं ॥ ७३ ॥ योक्ताणि अंगानिचाकर्षादीनि सत्वानिसरीसृपपर्वतादीनिच ॥ ७४ ॥ उपवेदान् आयुर्वेदधनुर्वेदमाधर्ववेदपश्चिमा
आयान्खन्तिनाकडीयाळीतिप्रसिद्धान्गायत्रीसावित्रीप्रहंरश्मीन् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ वाजाभ्यांपक्षाभ्यांपक्षयोरित्यर्थः ॥ ७७ ॥ विद्युत्विद्युतं निश्राणंनिशितं ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ स्थानंस्थीयतेस्मिन्निति
योगाब्यूहं ॥ ८० ॥ स्थाणुरचलःसमेतानिसमसूत्रगतानि ॥ ८१ ॥ त्रिपर्वणात्रीणिविष्णुवायुवैवस्वताख्यानिशरपक्षपुंखरूपाणिपर्वाणियस्यतेन त्रिशल्येनगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयरूपाग्नित्रयशल्ये

अक्षेरुत्वातुनागेन्द्रशेषेनामत्रिलोचनः ॥ चक्रेरुत्वातुचंद्राकौदिवदेवःपिनाकधृत् ॥ ७२ ॥ अणीकृत्वैलपत्रंचपुष्पदंतंचत्र्यंबकः ॥ यूपंकृत्वातुमलयमवना
हंचतक्षकं ॥ ७३ ॥ योक्तांगानिचसत्वानिकृत्वाशर्वःप्रतापवान् ॥ वेदान्कृत्वाथचतुरश्वतुस्त्वान्महेश्वरः ॥ ७४ ॥ उपवेदान्खलीनांश्चकृत्वालोकत्रयेश्वरः ॥
गायत्रींप्रग्रहंरुत्वासावित्रींचमहेश्वरः ॥ ७५ ॥ कृत्वोंकारंप्रतोदंचब्रह्माणंचैवसारथिं ॥ गांडीवंमंदरंकृत्वागुणंकृत्वातुवासुकिं ॥ ७६ ॥ विष्णुंशरोत्तमंकृत्वा
शल्यंमग्निंतथैवच ॥ वायुंकृत्वाथवाजाभ्यांपुंखेवैवस्वतंयमं ॥ ७७ ॥ विद्युत्कृत्वाथनिश्राणंमेरुंकृत्वाथवैध्वजं ॥ आरुत्यसरथंदिव्यंसर्वदेवमयंशिवः ॥ ७८ ॥
त्रिपुरस्यवधार्थायस्थाणुःप्रहरतांवरः ॥ असुराणामंतकरःश्रीमानतुलविक्रमः ॥ ७९ ॥ स्तूयमानःसुरैःपार्यंकृषिभिश्चतपोधनैः ॥ स्थानंमहेश्वरंकृत्वादि
व्यंमप्रतिमंप्रभुः ॥ ८० ॥ अतिष्ठत्स्थाणुभूतःससहसंपरिवत्सरान् ॥ यदात्रीणिसमेतानिअंतरिक्षेपुराणिच ॥ ८१ ॥ त्रिपर्वणात्रिशल्येनतदातानिविभेद
सः ॥ पुराणिनचतंशेकुर्दानवाःप्रतिवीक्षितुं ॥ ८२ ॥ शरंकालाग्निसंयुक्तंविष्णुसोमसमायुतं ॥ पुराणिदग्धवंतंतदेवीयाताप्रवीक्षितुं ॥ ८३ ॥ बालमंकगंवंकृत्वा
स्वयंपंचशिखंपुनः ॥ उमाजिज्ञासमानावैकोयमित्यब्रवीत्सुरान् ॥ ८४ ॥ असूयतश्चशक्रस्यवज्रेणप्रहरिष्यतः ॥ बाहुंसवजंतंतस्यक्रुद्धस्यास्तंभयत्प्रभुः ॥
॥ ८५ ॥ प्रहस्यभगवांस्तूर्णसर्वलोकेश्वरोविभुः ॥ ततःसस्तंभितभुजःशक्रोदेवगणैर्वृतः ॥ ८६ ॥

म ॥ ८२ ॥ पुराणीत्यादिसार्धः पूर्वदक्षयज्ञविध्वंसनमुक्तंतस्यतात्पर्यमीश्वरेऽनर्पितोयज्ञोविध्वंसते ततश्चयज्ञकर्ताऋत्विजश्चनश्यंतीत्युक्तं तेनेश्वरप्रीत्यर्थंकर्माणिकार्याणीतिदर्शितं ततस्त्रिपुरवधउक्तस्तस्यता
त्पर्यंस्थूलसूक्ष्मकारणनित्रीणिशरीराणिपुराणिकमाद्ब्रुहीत्यल्पंसुखकरत्वाभ्यामोहमयत्वेनचसौवर्गराजतायसानि कामादयोऽसुराःशमादयोदेवास्तेषांप्रीतिकंरुद्रआत्माशरीरंपृथिव्याख्यंरथमांस्था
यतस्यचालकेचंद्रसूर्याख्येमनश्चक्षुषीचक्रे वेदाश्चगम्यस्थानप्रापकत्वेनहयाः शरोविष्णवधिष्ठितासूक्ष्मबुद्धिस्तदैकाग्र्येणशरीरत्रयभेदेतुर्येब्रह्मणिसाक्षात्कृतेसतिकामादयोनश्यंतिफलभूताश्चशमादयोवर्ध
ते तेषुचवर्धमानेषुरुद्रोबालवद्रागद्वेषशून्योब्रह्मविद्यापरनाख्याउमायावशगोभवतीत्येतद्वन्नप्रदस्यंते ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ असूयतश्चशक्रस्येत्यादितात्पर्यं ब्रह्मभूतं द्विषंतःकर्मठास्तेनयोगमहिम्नानिर्जिताःसंन
मेवशरणंगच्छंतीति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ गतिः पालकः परायणलयस्थानं ॥ ९७ ॥ भवउत्पत्तिकारणं ईशः ॥ ९८ ॥ अवकर्षः अवमत्तं कशंकत ॥ ९९ ॥ द्रोणः

जगामसमुरस्तूर्णब्रह्माणं प्रभुमव्ययं ॥ तेतंप्रणम्यशिरसाप्रोचुः प्रांजलयस्तदा ॥ ८७ ॥ किमप्यंकगतं ब्रह्मन्पार्वत्याभूत्तन्मुनिः ॥ तस्मात्त्वांप्रपुमिच्छामो निजितायेन वै वयं ॥ ८८ ॥ तस्मात्त्वांप्रपुमिच्छामो निजितायेन वै वयं ॥ अयुध्याहिवालेन लीलया सपुरंदराः ॥ ८९ ॥ तेषांतद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा ब्रह्मविद्वं वरः ॥ ध्यात्वांसंभुं भगवांन्वालंचामिततेजसं ॥ ९० ॥ उवाच भगवान्ब्रह्माशक्रादींश्च सरोत्तमान् ॥ चराचरस्य जगतः प्रभुः स भगवान्हरः ॥ ९१ ॥ तस्मात्परेतस्मान्यत्किंचिदस्ति महेश्वरात् ॥ यो हृष्टो ह्युमया सार्धं युष्माभिरर्मितद्युतिः ॥ ९२ ॥ स पार्वत्याः कृतेशर्वः कृतवान्वालरूपतां ॥ ते मया सहिता यूयं प्रापद्यध्वंतमेव हि ॥ ९३ ॥ स एष भगवान्देवः सर्वलोके श्वरः प्रभुः ॥ न संवुबुधिरे चैतदेवास्तं भुवनेश्वरं ॥ ९४ ॥ स प्रजापतयः सर्वे वालार्कसदृशप्रभं ॥ अथाभ्येत्यततो ब्रह्मा दृष्ट्वा स च महेश्वरं ॥ ९५ ॥ अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा वंदे तं पितामहः ॥ ब्रह्मोवाच त्वं यज्ञो भुवनस्यास्य त्वंगतिस्त्वं परायणं ॥ ९६ ॥ त्वं भवस्त्वं महादेवस्त्वं धाम परमं पदं ॥ त्वया सर्वमिदं व्याप्तं जगत्स्यावरजंगमं ॥ ९७ ॥ भगवन्भूतभव्येश लोकनाथ जगत्पते ॥ प्रसादं कुरु शक्रस्य त्वया को धार्दितस्य वै ॥ ९८ ॥ व्यास उवाच पद्मयोनिवचः श्रुत्वा ततः प्रीतो महेश्वरः ॥ प्रसादाभिमुखो भूत्वा अट्टहासमथाकरोत् ॥ ९९ ॥ ततः प्रसादयामासुरुमंरुद्रं च ते सुराः ॥ अभवच्च पुनर्वाङ्मुर्यथा प्रकृतिवज्जिणः ॥ १०० ॥ तेषां प्रसन्नो भगवान्सपत्नीको वपध्वजः ॥ देवानां त्रिदशश्रेष्ठो दक्षयज्ञविनाशनः ॥ १ ॥ स वै रुद्रः स च शिवः सोऽग्निः सर्वश्च सर्ववित् ॥ स चेंद्रश्चैव वायुश्च सोऽश्विनौ च स विद्युतः ॥ २ ॥ स भवः स च पर्जन्यो महादेवः स नातनः ॥ स चेंद्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ॥ ३ ॥ सकालः सौतको नृत्युः स यमो रात्र्यहानितु ॥ मासार्धमासाः क्रतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ॥ ४ ॥ धाता च स विधाता च विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् ॥ सर्वासां देवतानां च धारयत्यवपुर्वपुः ॥ ५ ॥ सर्वदेवैस्तुतो देवः सैकधा बहुधा च सः ॥ शतधा सहस्रधा चैव भूयः शत सहस्रधा ॥ ६ ॥ द्वेतनूतस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ॥ घोरा चान्याशिवा चान्यातेतनू बहुधा पुनः ॥ ७ ॥ घोरा तु यातुधानस्य सोऽग्निर्विष्णुः स भास्करः ॥ सौम्या तु पुनरेवास्य आपोज्योतीं पिचेंद्रमाः ॥ ८ ॥ वेदाः सांगोपनिषदः पुराणा ध्यात्मनिश्चयाः ॥ यदत्र परमं गुह्यं सर्वदेवो महेश्वरः ॥ ९ ॥ ईदृशश्च महादेवो भूयांश्च भगवानजः ॥ न हि सर्वे मया शक्या वक्तुं भगवतो गुणाः ॥ ११० ॥

॥ १०० ॥ १ ॥ स वै रुद्र इत्यादिना पुनरेव सार्वाम्यमुच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ द्वेनूइत्युक्तेतनूपुनर्व्याख्याति तस्यदेवस्येति वडवामुखाख्याघोरातनुः ॥ १६ ॥ एषचैवेति अघोराश्मशानाख्याकाशी यातेरुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनीतिलिगाद
पापस्यब्रह्मणःप्रकाशकत्वात् एतच्चान्यत्राप्यविमुक्ताख्यातामेवप्रकृत्याभ्रातं अत्रहिजंतोःप्राणेषूक्तममाणेषुरुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवति तस्मादविमुक्तमेवनिषेवेनाविमुक्तंनविमुं
चेदिति तत्रश्मशानेकाश्यांएनंरुद्रंजनाउपासकाःयजंतिआराधयंति एतदपितत्रैवश्रुतं यएषोऽनंतोव्यक्तआत्मासोविमुक्तउपास्यसोऽविमुक्तेप्रतिष्ठितइति वीरस्थानेवीराणांषड्गजयिनांसंन्यासिनांस्थाने
अविमुक्ते यथोक्तयतीन्प्रकृत्यस्त्वितिषु अष्टौमासान्बिहारःस्याद्द्वार्षिकांश्चतुरोवसेत् अविमुक्तेप्रविष्टानांबिहारो नैवविद्यतइति नचात्रश्मशानशब्दार्थोलोकप्रसिद्धोयहीतुंयुक्तः तस्याशुचित्वेनयागभूमित्वा

अपिवर्षसहस्रेणसततंप्रांडुनंदन ॥ सर्वैर्ग्रहैर्गृहीतान्वैसर्वपापसमन्वितान् ॥ ११ ॥ समोचयतिसुप्रीतःशरण्यःशरणागतान् ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यंविस्तंकामां
श्वपुष्कलान् ॥ १२ ॥ सददातिमनुप्येभ्यःसचैवाक्षिपतेपुनः ॥ सेंद्रादिपुचदेवेषुतस्यचैश्वर्यमुच्यते ॥ १३ ॥ सचैवव्याप्तोलोकेमनुष्याणांशुभाशुभे ॥ ऐश्व
र्याच्चैवकामानामीश्वरश्चसउच्यते ॥ १४ ॥ महेश्वरश्चमहतांभूतानामीश्वरश्चसः ॥ बहुभिर्बहुधारूपैर्विश्वं व्याप्नोतिवैजगत् ॥ १५ ॥ तस्यदेवस्ययद्वक्त्रं समुद्रेतद
धिष्ठितं ॥ वडवामुखेतिविख्यातंपिवत्तोयमयंहविः ॥ १६ ॥ एषचैवश्मशानेषुदेवोवसतिनित्यशः ॥ यजंत्येनंजनास्तत्रवीरस्थानइतीश्वरं ॥ १७ ॥ अस्यदी
प्तानिरूपाणिघोराणिचवहूनिच ॥ लोकेयान्यस्यपूज्यंतेमनुष्याःप्रवदंतिच ॥ १८ ॥ नामधेयानिलोकेषुबहून्यस्ययथार्थवत् ॥ निरुच्यंतेमहत्वाच्चविभुत्वात्क
र्मणस्तथा ॥ १९ ॥ वेदेचास्यसमाभ्रातंशतरुद्रियमुत्तमं ॥ नाम्नाचानंतरुद्रेतित्युपस्थानंमहात्मनः ॥ २० ॥ सकामानांप्रभुर्देवोयेदिव्यायेचमानुषाः ॥ स
विभुःसंप्रभुर्देवोविश्वं व्याप्नोतिवैमहत् ॥ २१ ॥ ज्येष्ठंभूतंवदंत्येनंब्राह्मणामुनयस्तथा ॥ प्रथमोऽप्येपदेवानांमुखादस्यानलोभवत् ॥ २२ ॥

संभवेनयजंत्येनंजनास्तत्रेतिवाक्यशेषविरोधात् नचवीरस्थानेइत्युक्तेरसुराणांनियमार्गजुपांतदपियजनस्थानमितिवाच्यं आनुशासनिकेउमामहेश्वरसंवादेश्मशानसदृशंपवित्रंस्थानंत्रैलोक्येनास्तीतिमहे
श्वरवचसैवस्थापितत्वात् तस्मान्महाश्मशानमितिलोकप्रसिद्धेः पवित्रंदेवयजनस्थानंश्मशानाख्यंवाराणस्येव अत्रैवसंवर्नादीनामज्ञातवासोजावालादौश्रूयमाणोदानधर्मेषुमैत्रेयभिक्षायामाश्वमेधीयेसंवर्न
मरुत्तीयेचोपबृंहितइतिसर्वमनवंद्यं ॥ १७ ॥ अस्येति चादघोराणि ॥ १८ ॥ निरुच्यंते ऐश्वर्याच्चैवकामानामीश्वरश्चसउच्यते महेश्वरश्चमहतांभूतानामीश्वरश्चसइत्येवंजातीयकैः श्लोकेर्व्याख्यायते ॥
॥ १९ ॥ शतरुद्रियंनमस्तेरुद्रमन्यवइतिग्राजुषःप्रपाठकः उपस्थानंरुद्रोपस्थानमंत्रभूतं ॥ २० ॥ कामानांदिव्यानांमानवाणांचमप्रभर्ता विभुःसंप्रभुः ॥ २१ ॥
भमात्रं नापिप्रधानवत् ॥ २२ ॥

पशून्जीवान्अत्रपातिपालयति पिबतिस्नादरंषयति शोषयतिचेत्यर्थानभिप्रेत्यइत्यंतस्यपातेःपतिशब्दउत्पन्नस्तेनपशुपतिशब्दस्याप्यर्थत्रयमित्यपेविज्ञेय ॥ २३ ॥ ब्रह्मचयणदिव्यत्वान् यथास्थित
त्वाच्चलितमित्यप्यस्यनाम आलिंगयत्ययंप्रपंचं सत्तास्फूर्तिप्रदानेनालिंगत्येनंप्रपंचःप्रलीयमानइतिहेतोरयंलिंगपदवाच्यःदिव्यत्वादसंगत्वाद्यथास्थितत्वात्कूटस्थत्वाच्चप्रधानादन्यत्वमित्यर्थः महयन्पूज
यन्सचासौईश्वरश्चेतिमहेश्वरः ॥ २४ ॥ लिंगयतिसर्वान्कामान्गमयति अतःसर्वोत्कृष्टत्वाद्धूर्ध्वंऊर्ध्वत्वाच्चक्रप्यादीनामर्च्यं लिंगेतिभक्तसमर्पितंपत्रपुष्पादिगच्छतिप्राप्नोतीत्यनेनहेतुर्नूलिंगमित्युत्तरस्या
र्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ भवंवर्तमानं ॥ २७ ॥ एकमक्षयस्यवह्निमयंजाज्वलदत्यंतदीप्तमास्तेयत्रंप्रविष्टंसर्वतत्तादात्म्यंप्राप्नोतीत्यनेनसरंत्येनंभूतानीतिवासरत्ययंसर्वाणिभूतान्यनंतलोचनत्वादितिवासर्वः

सर्वथायत्पशून्पाति तैश्चयद्रमतेपुनः ॥ तेषामधिपतिर्यच्चतस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ २३ ॥ दिव्यं च ब्रह्मचर्येण लिंगमस्य यथास्थितं ॥ महयत्येपत्तोकांश्च महेश्वर
इति स्मृतः ॥ २४ ॥ ऋषयश्चैव देवाश्च गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ लिंगमस्यार्चयन्ति स्म तच्चाप्यूर्ध्वं समास्थितं ॥ २५ ॥ पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते समहेश्वरः ॥ सु
खीप्रीतश्च भवति प्रहृष्टश्चैव शंकरः ॥ २६ ॥ यदस्य बहुधा रूपं भूतभव्यभवास्थितं ॥ स्थावरं जंगमं चैव बहु रूपस्ततः स्मृतः ॥ २७ ॥ एकाक्षो जाज्वलन्नास्ते सर्वतो
क्षिमयोपि वा ॥ क्रोधाद्यश्चाविशलोकांस्तस्मात्सर्वइति स्मृतः ॥ २८ ॥ धूम्ररूपं च यत्तस्य धूर्जटिस्तेन चोच्यते ॥ विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥
॥ २९ ॥ तिस्रो देवीर्यदा चैव भजते भुवनेश्वरः ॥ ग्रामपः पृथिवीं चैव त्र्यंबकश्च ततः स्मृतः ॥ ३० ॥ समेधयंति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मसु ॥ शिवमिच्छन्मनुष्या
णां तस्मादेष शिवः स्मृतः ॥ ३१ ॥ सहस्राक्षो युताक्षो वांसर्वतोक्षिमयोपि वा ॥ यच्च विश्वं महत्यातिमहादेवस्ततः स्मृतः ॥ ३२ ॥ महत्पूर्वं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्ति
स्थितश्च यत् ॥ स्थितलिंगश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥

जाज्वलन्नित्यस्यैव विरणं क्रोधादिति शब्दइति तालव्यादिपातेऽपिशृणोति हि नस्तीति शब्दइति निर्वचनं ॥ २८ ॥ धूमाक्रोधवती जटिः स्वरूपमस्येति विषये वर्णलोपाद्धूर्जटिरित्याह धूमेति रूपशब्दो देववाची
त्यभिप्रेत्याह विश्वेइति ॥ २९ ॥ त्रैलोक्यं भजते पालयतीति त्र्यंबकइत्याह तिस्रइति ॥ ३० ॥ समेधयतीति यस्माद्धनादिवर्धनेन लोकानां शिवं करस्तस्मान्छिवइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ महंति पुरुषभेदेन बहु
त्वाद्भिभुत्वाद्वा व्यापकाख्यानि देवशब्दितानींद्रियाण्यस्येति वामहतो विश्वस्य देवो राजा वामहो देवइत्यभिप्रेत्याह सहस्रेति ॥ ३२ ॥ सईक्षां चक्रे सप्राणमसृजत्याणां च्छ्रद्धामित्यादिना श्रुतौ ईक्षणकर्ता ईश्वरो
महानुक्तः प्राणोजीवोपाधिस्तेन जीवउक्तः श्रद्धादिकं जीवस्य लिंगशरीरं चरमं कार्यं तत्र महत् ईशात्पागुपाध्यसृष्टेरूपेण तत उपहितेन साक्षिरूपेण तदुपाध्यभिमानिना कर्त्रादिरूपेण चास्थितोपि स्थितलिंगः
अविक्रियस्वरूपतया तिष्ठतीति योगात्स्थाणुरित्युच्यतइत्याह महदिति ॥ ३३ ॥

